

ਅੰਤਿਕਾ - I

ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ : ਇਤਿਹਾਸਕ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ, ਅਰਥਾਵਲੀ

ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ : - ਗੀਤਾ ਅਜਿਹਾ ਅਲੋਕਿਕ ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮਨ ਨਾਗਾਇਣ ਵੱਲੋਂ ਨਰ-ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਮਗਰਾ ਜਨਮੇਜ਼ਯ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਸਾਤਵਿਕ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੰਗੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮਹਾਂਗਿਸ਼ੀ ਵੈਸ਼ੰਖਾਯਣ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੀਤਾ ਦੇ ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ: 1 ਤੇ 2 ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਵੀ ਇੰਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ‘ਇਸ ਅਨੁਪਮ ਯੋਗ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਧਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੀਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਿਵਸ਼ਵਾਨ੍ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਵਿਵਸ਼ਵਾਨ੍ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਮੰਨੂੰ ਨੂੰ ਤੇ ਮੰਨੂੰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਇਕਸ਼ਵਾਕ੍ ਨੂੰ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾਇਆ, ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਰਾਜ-ਗਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਇਹ ਕਾਲ ਦੇ ਮਹਾਨ ਅੰਤਰਾਲ ਤੋਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸੇ ਪੁਰਾਤਨ ਯੋਗ ਧਰਮ ਦਾ ਅੱਜ ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਤੈਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰਾ ਭਗਤ ਤੇ ਪਿਆਰਾ ਮਿੱਤਰ ਹੋਏ। ਤੂੰ ਸਰਬੋਤਮ ਰਹਸ਼ਮੀ ਯੋਗ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋਏ।’

ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਸੰਬੰਧੀ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਸ਼ਾਂਤੀਪਰਵ 347/47, 49 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ‘ਨਰੇਸ਼ਵਰ! ਇਹ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਡਿ ਕਾਮਲ ਤੋਂ ਸਤਵਾਂ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਆਪ ਨਾਗਾਇਣ ਨੇ ਹੀ ਯੁਗ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ, ਲੋਕ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ੁੱਧ-ਸਰੂਪ ਪਿਤਾਮਾ ਨੂੰ, ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਪਿਤਾਮਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਪਰਜਾਪਤੀ ਦਕਸ਼ ਨੂੰ ਇਹ ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਸ਼ਾਂਤੀ-ਪਰਵ ਦੇ 348/40-51 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਫਿਰ ਦਕਸ਼ ਨੇ ਅਦਿਤਿ ਤੋਂ ਉਤਪਨ, ਆਪਣੇ ਜੇਠੇ ਦੋਹਤਰੇ ਸਵਿਤਾ ਦੇ ਅਗਜ਼ ਆਦਿਤਯ ਨੂੰ, ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਵਸ਼ਵਾਨ੍ ਨੇ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਤ੍ਰੇਤਾਯੁਗ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਿਵਸ਼ਵਾਨ੍ ਨੇ ਮੰਨੂੰ ਨੂੰ, ਮੰਨੂੰ ਨੇ ਸਪੂਰਣ ਲੋਕ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਇਕਸ਼ਵਾਕ੍ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਸਾਤਵਤ ਧਰਮ ਭਗਵਾਨ ਆਦਿ-ਨਾਗਾਇਣ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੋਂ ਪਰਜਾਪਤੀ ਦਕਸ਼ ਨੂੰ, ਦਕਸ਼ ਤੋਂ ਆਦਿਤਯ ਨੂੰ, ਆਦਿਤਯ ਤੋਂ ਵਿਵਸ਼ਵਾਨ੍ ਨੂੰ, ਵਿਵਸ਼ਵਾਨ੍ ਤੋਂ ਮੰਨੂੰ ਨੂੰ, ਮੰਨੂੰ ਤੋਂ ਇਕਸ਼ਵਾਕ੍ ਨੂੰ, ਇਹ ਸਾਤਵਤ ਧਰਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਅੱਗੇ ਸਮਗਰਾ ਇਕਸ਼ਵਾਕ੍ ਨੇ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਜਨਮਾਨਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਤ੍ਰੇਤਾ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਿਠਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਮਾਨਵ-ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਜੋਗੁਣ ਵਧ ਜਾਣ ਕਾਰਣ, ਇਸ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤਿ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਘਟਣ ਲੰਗਾ ਤੇ ਹੌਲੇ-2 ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਮ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼੍ਰੀਮਨ ਨਾਗਾਇਣਾਵਤਾਰ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸਤ ਨਰਾਵਾਤਾਰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਕੇ ਕੁਰੁਕਸੇਤ੍ਰ ਦੀ ਪਾਵਨ ਭੂਮੀ ਤੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਹਿੱਤ ਲਈ ਮੁੜ ਸੁਣਵਾਇਆ।

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਰਵ 348/7 ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਸੰਗਰਾਮ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕੌਰਵਾਂ ਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ ਤੇ ਗੁਰੂਜਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਦੇਖਣ ਕਾਰਨ, ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਦੁਧੀ ਦੇਖਕੇ, ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਗੀਤਾ ਧਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਏਥੇ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੀਤਾ ਦੇ ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਯੋਗ ਧਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੀਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਿਵਸ਼ਵਾਨ੍ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਰਵ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਮਨ ਨਾਗਾਇਣ ਰਾਹੀਂ ਉਪਦਿਸ਼ਟ ਧਰਮ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਵਿਵਸ਼ਵਾਨ੍ ਦਾ ਹੋਣਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਕਿਵੇਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨਾਗਾਇਣ ਨੇ ਹੀ ਵਿਵਸ਼ਵਾਨ੍ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ? ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਪਨ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਇਸ ਧਰਮ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਆਦਿ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸ਼੍ਰੀਮਨ ਨਾਗਾਇਣ ਹਨ, ਸ਼੍ਰੀਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਉਤਪਨ ਹੋਏ ਵਿਰੰਚਿ ਦੇ ਵੀ ਉਹ ਉਪਦੇਸ਼ਟਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਪਰਜਾਪਤੀ ਆਦਿਤਯ ਆਦਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸਾਤਵਤ ਧਰਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸੰਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਆਪ ਆਪਣੇ ਯਥਾਰਥ ਸੁਰੂਪ ਦਾ ਅਵਥਾਰੇਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਰਵ ਦੇ 342/14 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਕਪਿਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਚਿੱਤਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਰੰਚਿ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਰਬ ਲੋਕ ਪਰਜਾਪਤੀ ਵਿਰੰਚਿ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ।’ ਭਗਵਦ ਉਪਦਿਸ਼ਟ ਇਸ ਸਾਤਵਤ ਧਰਮ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਜਦੋਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਿਠਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ‘ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਹਰ ਯੁਗ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।’ ਗੀਤਾ ਦੇ ਗਿਆਰਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਅਠਾਰਵਾਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋਤੜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਸਾਤਵਤ ਧਰਮ ਦੇ ਕਰਤਾ ਹਨ ਤੇ ਰਖਿਅਕ ਵੀ ਹਨ, ਪਰ ਮੁੱਖ-ਸੰਚਾਲਕ ਵੀ ਹਨ। ਸਾਤਵਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਸਾਤਵਤ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਦਭਾਨ੍ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਤਵਤ ਜੋ ਹੈ, ਉਹ ਦੋਸ਼-ਰਹਿਤ ਹੈ, ਕਾਮਨਾ ਬਹਿਤ ਹੈ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਰਮ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਾਤਵਿਤ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਸਾਤਵਤ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਤਵਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅਵਿਛਿਨ, ਨਿਰਤਰ, ਇਕ ਰਸ, ਨਿਤ, ਸਨਾਤਨ। ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀਮਨ ਨਾਗਾਇਣ ਦਾ ਇਕ ਨਾਂ ਸਨਾਤਨ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਏਸੇ ਲਈ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਧਰਮ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਯੋਗ ਧਰਮ ਅਥਵਾ ਗੀਤਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਣ ਵੈਦਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਏਸੇ ਧਰਮ ਉੱਪਰ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਹੋ ਧਰਮ ਮਾਨਵ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਹੋ ਧਰਮ ਯਤੀਆਂ ਗਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ।

ਗੀਤਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦਾ ਯੁੱਧ ਕਦ ਹੋਇਆ? ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਦੋਂ ਕੀਤਾ? ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਤੇ ਤੱਤ ਲੱਭਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਈਸਾ ਪੂਰਵਕ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪਰ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਕਾਲ, ਈਸਾ ਪੂਰਵਕ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਦਵਾਨ ਈਸਾ

ਪੂਰਵਕ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵੀ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਸਮਾਂ ਈਸਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਨੇਕਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਈਸਾ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਯੁੱਧ, ਈਸਾ ਤੋਂ 3145 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਯੁਧਸ਼ਠਰੀ ਸੰਮਤ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਸਮਾਂ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ। ਯੁਧਸ਼ਠਰ ਦਾ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਅੱਜ ਤੋਂ 3145 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਉ

੦ ਓਮ੍ ਤਤ੍ ਸਤ੍ :- ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨਾਂ ਹੈ, ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਓਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਮੁ - ਤਿੰਨ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਵਚਨ ਹੈ - ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਵਾਚਕ। ਬੌਧਿਕ ਸ਼ਬਦ ਨਾਮ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਓਮ ਤਤ੍ ਸਤ੍ - ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ।

੦ ਓਮ੍ ਤਤ੍ ਸਤ੍ :- ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਸਚਿਦਾਨੰਦ ਧਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਾਪਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

੦ ਉਤਪਤੀ :- ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਜੋ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਤਪਤੀ ਹੈ।

੦ ਉਪਨਿਸ਼ਦ :- ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਸੰਪੁਰਣ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਤੱਤ ਹੈ, ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਭਗਵਦ ਬਾਣੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

੦ ਅ

੦ ਅਸ਼੍ਵਦੁੱਥਥਾਮਾ :- ਇਹ ਆਚਾਰੀਆ ਦ੍ਰੋਣ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਕਿਰਪੀ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਬਾਲਕ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਅਸ਼੍ਵ ਸ਼ਬਦ ਵਰਗੀ ਧੁਨੀ ਨਿਕਲੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ - ਅਸ਼੍ਵਦੁੱਥਥਾਮਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਅਰਥ ਵੀ ਹਨ, 'ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੇ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਬੁਝਾ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਉਹ ਅਸ਼੍ਵਦੁੱਥਥਾਮਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਸੰਕਰ ਦਾ ਅੰਸ਼ਵਤਾਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਮਹਾਪਾਕਮੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਨ। ਆਪ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲੈਣ ਦੀ ਸਮੱਖਥਾ ਸੀ। ਅਸ਼੍ਵਦੁੱਥਥਾਮਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਆਚਾਰੀਆ ਦ੍ਰੋਣ ਦਾ ਹੀ ਚੇਲਾ ਸੀ। ਆਪ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਦਾ ਅਜਿੱਤ ਸੂਰਮਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਸ਼੍ਵਦੁੱਥਥਾਮਾ, ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ, ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ।

੦ ਆਤਮਾ :- ਕਠੋਪਨਿਸ਼ਦ (1/3-3,4) ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਰਥੀ ਹੈ, ਉਸ ਰਥੀ ਦਾ ਇਹ ਸਰੀਰ ਰਥ ਹੈ। ਇਸ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਰਥ ਦਾ ਸਾਰਥੀ ਬੁੱਧੀ ਹੈ। ਮਨ ਲਗਾਮ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਇਸ ਦੇ ਘੋੜੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇ ਭੋਗ ਉਸ ਦਾ ਆਹਾਰ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਦਾ ਪਰਮ ਲਕਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੀ ਸਾਧਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠਤਮ ਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰੱਖ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਮਿਥੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਤਾਂ ਹੀ ਪੁੱਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਰਥ ਦਾ ਚਾਲਕ ਅਥਵਾ ਸਾਰਥੀ ਸਮੇਗ ਸਰਵ ਵਿਧੀ ਕੁਸ਼ਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਰਥੀ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਟਿਕਾਣੇ ਉੱਪਰ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਕਲਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਹੋਵੇਗਾ। ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਰੱਖੇਗਾ। ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਨ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਡੋਰ ਸਾਰਥੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰਥੀ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ 'ਤੇ ਘੋੜੇ ਗਤੀਸੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨ ਰੂਪੀ ਰਜ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਭਾਗ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ। ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਚਿੰਦਾਸ ਕੁਸ਼ਟ੍ਰਗਯੁ ਦਾ ਜੀਵ ਭਾਵ ਤੋਂ ਇਸ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਰਥ ਵਿਚ ਰਥੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਰਾਜਿਤ ਹੈ। ਰਥ ਨੂੰ ਕਿਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਰਥ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਰਥਵਾਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਥਵਾ ਸਾਰਥੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਾਰਥੀ ਕੁਸ਼ਲ ਤੇ ਸਬਲ ਹੈ ਤਾਂ ਰੱਜੂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਭੀਸ਼ਟ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਗਤੀਸੀਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਸਾਰਥੀ ਸਬੱਲ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਘੋੜੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਣਮਿੱਥੇ ਰਹਾਂ 'ਤੇ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਡੋਰ ਸਾਰਥੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਘੋੜੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਜ ਘੋੜੇ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

੦ ਆਤਤਾਈ :- ਜੋ ਘਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਵੇ, ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਸ਼ਸਤਰ ਲੈ ਕੇ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ, ਧਨ ਚੁਗਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਭੂਮੀ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਹਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ - ਉਹ ਆਤਤਾਈ ਹੈ। ਆਤਤਾਈ ਛੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੌਰਵਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਕਰਕੇ ਆਤਤਾਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨ ਸਮੂਤਿ 8/350, 351 - ਅਨੁਸਾਰ, 'ਆਤਤਾਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ।

੦ ਅਰਥ :- ਪੁਰਸ਼ ਅਰਥ ਦਾ ਦਾਸ ਹੈ, ਅਰਥ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਾਸ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਤਾਂ ਸਤ੍ਯ ਹੈ।

੦ ਅਵਿਨਾਸ ਜਾਂ ਅਵਿਨਾਸੀ :- ਜਿਸ ਵਸਤੂ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਸਦਾ ਇਕ ਰਸ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹ ਉਸੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅਸਿਤੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਕਾਰਣ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ, ਵਿਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਅਸਿਤੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਕੇਵਲ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਤਪਤੀ ਜਾਂ ਵਿਨਾਸ ਦੇ ਮਧਯ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਵਿਦਮਾਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਗ੍ਰੇਜ ਤੱਤ ਵੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਰਣ ਰਹਿਤ ਹੈ ਤੇ ਕਾਰਜ ਰਹਿਤ ਵੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਦਾ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਨਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਪਰੇ, ਅਜਨਮਾ, ਅਵਿਨਾਸੀ ਹੈ। ਕਿੱਤੂ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰ ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ, ਪੰਜ ਮਹਾਤੁਤ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਉਸੇ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਪਲ ਪਰਿਵਰਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਜਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਦੱਸਾ ਕੁੱਝ ਕਾਲ ਤੱਕ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਕਾਰਣ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਿਨਾਸੀਲ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਤ੍ਯ ਹੈ।

੦ ਅਗ੍ਰਨਿ :- ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਅਗ੍ਰਨੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਹਨ 1. ਧਯੁ ਲੋਕ ਦੀ ਨਿਤ੍ਯ ਅਗ੍ਰਨੀ 2. ਅੰਤਰਿਕਸ਼ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ

ਅਗਨੀ 3. ਇਸ ਲੋਕ ਦੀ ਮਰਤ੍ਯ ਅਗਨੀ।

○ ਅਵਿਦਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ :- ਅਨਿਤ੍ਯ ਵਿਚ ਨਿਤ੍ਯ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਅਪਵਿੱਤਰ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਦੁੱਖ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਖ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਅਨਾਤਮ ਵਿਚ ਆਤਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਇਹੋ ਅਵਿਦਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਅਵਿਦਿਆ ਹੀ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਹੈ।

○ ਅਸਥਾਈ ਸੁੱਖ :- ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੁੱਖ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਤਿਪਲ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਰਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੁੱਖ ਸਥਾਈ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਅਥਵਾ ਤ੍ਰਿਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਘਿਓ ਦੀ ਆਹੁਤੀ ਪਾਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਬਲਕਿ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਉਤੇਜਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਧਦੀਆਂ ਹਨ।

○ ਆਸਕ੍ਰਿਤ :- ਅਗਿਆਨੀ - ਜੋ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਕਰੇ। ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ।

○ ਅਸਮ :- ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਅਸਾਵੀਂ ਹਲਚਲ ਰਹਿਣ ਦਾ ਨਾਂ ਅਸਮ ਹੈ।

○ ਅਹਿੰਸਾ :- ਸਰੀਰ ਮਨ ਦੀ ਵਾਣੀ ਆਦਿ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਦਾ, ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਅਨਿਸ਼ਟ ਨਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤੇ ਅਨਿਸ਼ਟ ਨਾ ਚਾਹੁਣ ਨੂੰ - ਅਹਿੰਸਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਅਰਥ, ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਨਾ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।

○ ਅਧਿਆਤਮ੍ : - ਹਰੇਕ ਆਤਮਾ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਅਧਿਸ਼ਠਾਨ ਕਰਕੇ ਜੋ ਅਵਸਥਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮ੍ ਹੈ।

○ ਆਹਾਰ :- ਆਹਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਅੰਨ ਆਦਿ ਦਾ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ, ਕੰਨ, ਨੱਕ ਜੀਭ, ਚਮੜੀ ਆਦਿ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਰੂਪ ਸ਼ਬਦ ਗੰਧ, ਰਸ, ਸਪੱਗਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਆਹਾਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

○ ਅਥਵਾ :- ਅਥ + ਵਾ = ਅਥਵਾ। ਅਥ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਅੰਤਰ ਤੇ ਵਾ ਸ਼ਬਦ ਅਵਧਾਰਣਾਰਥ = ਨਿਸਚਯਾਰਥ ਹੈ।

○ ਅਰਜੁਨ :- ਅਰਜੁਨ - ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਸੁੱਧ ਹੈ। ਅਰਜੁਨ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਜੋ ਸੁੱਧ ਕੁਲ ਵਿਚ ਜਨਮੀ ਸੀ। ਅਰਜੁਨ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵੀ ਸੁੱਧ ਹੈ। ਸੁੱਧ ਨਿਰਮਲ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ, ਅਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਸਤਰੂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ।

○ ਅਰਜੁਨ :- ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਰੰਗ ਤੋਂ ਸਫੈਦ ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਨਿਰਮਲ ਹੋਵੇ। ਜੋ ਦਿਲ ਤੋਂ ਸੁੱਧ ਹੈ ਨਿਰਮਲ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ।

○ ਅਸੂਯਾ :- ਗੁਣ ਵਿਸ਼ਵਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ ਕੱਢਣਾ ਅਸੂਯਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਅਸੂਯਾ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਕਾਮ ਕੋਧ ਲੋਭ ਮੋਹ ਈਰਖਾ ਆਦਿ ਦਾ ਉਪਲੱਖਨ ਭੀ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

○ ਅਗ੍ਰਾਨਿ :- ਅਗਨੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਦਾਹ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਗਨੀ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਗਨੀ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਅਨਉਂਚਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਉਹ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

○ ਆਤਮਾ :- ਅਤ੍ਤੀਤ੍ਰਯਾਤਮਾ ਵਯਾਪਕਹ ਆਤਮ, ਜੋ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ।

○ ਅਤਿ-ਰਥ :- ਇਕ ਅਦਿਤੀਯ ਯੋਧ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਰਥ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਯੁੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ।

○ ਆਤਮਾ :- ਆਤਮਾ ਦੇ ਅੱਠ ਗੁਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ, ਦਿਆ, ਖਿਆ, ਅਨਸੂਯਾ, ਸੌਚ, ਅਨਾਯਾਸ, ਮੰਗਲ, ਅਕਾਰਪਣਯ ਤੇ ਅਸਪ੍ਰਹਿਾ।

○ ਅਕ੍ਰਸੌਹਿਣੀ :- ਇਕ ਅਕ੍ਰਸੌਹਿਣੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ 21870 ਰਥ, 21870 ਹਾਥੀ, 65610 ਘੜੜੇ, ਤੇ 109350 ਪੈਦਲ ਸੈਨਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਜੋ ਸੈਨਾ ਨਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋਵੇ।

○ ਅਛੂਤ :- ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇਖਣ 'ਤੇ ਵੀ ਅਰਜੁਨ ਸਾਰੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਤਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੀਤਾ ਦੇ ਆਦਿ ਮਧਯ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਅਛੂਤ ਪਦ ਦਾ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

○ ਆਰਜਵ ਤੇ ਮਾਰਦਵ :- ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਨਤਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਆਰਜਵ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਨਤਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਮਾਰਦਵ ਹੈ।

○ ਆਹੁਤਿ ਦਾ ਮਹੱਤਵ :- ਜਦ ਖੇਤ ਵਿਚ ਹਲ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਨਾਜ ਦੇ ਵਧੀਆ ਵਧੀਆਂ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਖੇਤੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੀਜਾਂ ਤੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਵਧੇਰੇ ਅਨਾਜ ਪੈਦਾ ਹੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਯ ਮੰਦ੍ਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ, ਪੂਰਵ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਹਵਨ ਕਰਨਾ ਕੀ ਨਿਰਾਰਥ ਹੈ? ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਬੀਜ ਤਾਂ ਆਧੀ ਬੈਂਧਿਕ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਿਵਵੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧੀ ਸਾਹਿਤ ਅੱਗ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਆਹੁਤੀ ਵਰਖਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਅੱਗ ਵਿਚ ਪਾਈ ਆਹੁਤੀ ਆਦਿਤ੍ਯ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸ਼ਟ ਹੋਈਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਤੋਂ ਮੀਂਹ ਪੈਦਾਹੈ (ਇਹ ਗੱਲ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ) ਮਾਤੁਰ ਜੀਵ ਅੰਨ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਨ ਜਲ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਜਲ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਜਲ-ਮੀਂਹ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੀਂਹ/ਜਲ ਲਈ ਯਗਯ ਹੋਊ ਹੈ।

○ ਆਲਸ੍ਥਯ ਤੇ ਅਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਮਾਦ :- ਦੋਵੇਂ ਭਾਵੇਂ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਆਲਸ ਵਿਚ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਭਾਗੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਮਾਦ ਵਿਚ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਨਾਲ ਸੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

○ ਆਚਾਰਹੀਣ ਪੁਰਸ਼ :- ਸਿਖਿਆ ਕਲਪ ਨਿਭੁਕਤ ਛੰਦ ਵਿਆਕਰਣ ਤੇ ਜੋਤਿਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਅੰਗਾਂ ਸਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਵੇਦ ਭੀ ਆਚਾਰਹੀਣ-ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਪੰਖ ਪੈਦਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪੰਛੀ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਹਲਣੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਰਤੂ ਸਮੇਂ ਆਚਾਰਹੀਣ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਵੇਦ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

○ ਅਭਯਾਸ :- ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਮਹਾਂਵਾਕ ਆਦਿ ਦਾ ਸ਼ੁਵਲਣ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰ-

ਵਾਰ ਆਵਿੜੀ ਨੂੰ ਅਭਿਆਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

੦ ਏ

੦ ਇੰਦ੍ਰਪ੍ਰਸਥ :- ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੈਤ੍ਰਕ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹਸਿਤਨਾਪੁਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਪਾਂਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਯਮਨਾ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਤਤ ਤੇ ਨਵੀਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਇੰਦ੍ਰਪ੍ਰਸਥ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦਿੱਲੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਦ੍ਰਪ੍ਰਸਥ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪਾਂਡੇ ਪੁੱਤਰ ਪਰਜਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਸਨ।

੦ ਇੰਦੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ :- ਇੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦੇਣਾ, ਇੰਦੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੈ।

੦ ਇਕ ਕਬਨ :- ਪਿਆਰੇ ਵਾਕ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਪਸੂ ਪੰਛੀ ਆਦਿ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਵਾਕ ਹੀ ਬੋਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਬੋਲਣ ਵਿਚ ਦਰਿਦ੍ਰਤਾ ਕੰਜੂਸੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ?

੦ ਸ

੦ ਸੰਜਯ :- ਸੰਜਯ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ 'ਸਮਯਕ ਜਯਤਿ ਇਤਿ ਸੰਜਯਹ' ਸਮਯਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਜੋ ਜਯ ਅਰਥਾਤ ਉਤੁਕਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ - ਉਹ ਸੰਜਯ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਵਿਆਸ ਦੇਵ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਾਲ ਤੱਕ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੁਚੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਉਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਬੁਝ ਤੇ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣ ਲੈਣ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸੰਜਯ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਵਿਆਸ ਦੇਵ ਨੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, 'ਹੇ ਰਾਜਨ! ਤੇਰੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੇ ਧਰਤੀ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਮਿਰਤੂ ਕਾਲ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਹੇ ਭਾਰਤ! ਉਹ ਕਾਲ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਜਦ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲੱਗਣ ਤਾਂ ਉਸੇ ਕਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮਝ ਕੇ ਤੁੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸ਼ੋਕ ਨਾ ਕਰਨਾ' (ਮਹਾਭਾਰਤ ਭੀਸ਼ਮ ਪਰਵ 2-45) ਇਸ ਮਹਾਨ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਵਿਆਸ ਨੇ ਸੰਜਯ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਦਿੱਵ-ਨੇਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਖ ਸਕਿਆ। ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਵਿਆਸ ਦੇਵ ਸਾਕਸ਼ਾਤ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਸਨ। ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਸਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ "ਮੈਂ ਮੁਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ, ਵਿਆਸ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ।" ਯੁੱਧ ਦਾ ਹਾਲ ਦੇਖਣਾ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਵਿਆਸ ਜੀ ਨੇ ਸੰਜਯ ਨੂੰ ਵਰਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦਿੱਵ-ਦਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਜਯ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਅਮਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਜਯ ਇਕ ਮਹਾਨ ਬੁੱਧੀਵਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੀਤੀਵੇਤਾ ਤੇ ਬੀਰਯੋਧ ਵੀ ਸੀ। ਸਪੱਸ਼ਟਵਾਦੀ ਖਰਾ ਸੱਚਾ ਨਿਰਪੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਵਰਦਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕੱਟ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

੦ ਸਾਤਿਵਕ ਗਿਆਨ :- ਜਿਸ ਗਿਆਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਵ ਸੰਪੂਰਣ ਭੂਤਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਤੱਤ ਵੱਡੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ - ਉਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਾਤਿਵਕ ਗਿਆਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਤਿਵਕ ਗਿਆਨ ਯਥਾਰਥ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (ਰੀਤਾ 18/20)

੦ ਸੌਭਦ੍ਰਾ :- ਸੁਭਦ੍ਰਾ ਨੰਦਨ - ਅਭਿਮੰਨੂ :- ਅਰਜਨ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਭਾਣਜੇ ਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਜ ਸਨ। ਆਪ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੇ ਸਨ। ਆਪ ਅਰਜਨ ਵਾਂਗ ਬਲਵਾਨ ਯੋਧੇ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦਾ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ, ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਸੌਲਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਆਪ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਾਜਾ ਵਿਗਾਟ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਉੱਤਰਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਪੇਟੋਂ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਤ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਰਜਨ ਦੀ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਆਚਾਰੀਆ ਦੇਣ ਰਾਹੀਂ ਜਦ ਆਪ ਨੇ ਚਕੜਿਉਹ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤਾਂ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਕੌਰਵ ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਆਪ ਨੂੰ ਆਚਾਰੀਆ ਦੇਣ, ਕੁਤ ਵਰਮਾ, ਕ੍ਰਿਪਾਆਚਾਰੀਆ, ਸ਼ਲੂਸ ਅਤੇ ਸ਼ਕੁਨਿ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰੀਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਗਦਾ ਦਾ ਵਾਰ ਕਰਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

੦ ਸੰਮਦਤਿੱਤ :- ਇਹ ਸੋਮਦਤਿੱਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਸਮਰਾਟ ਸ਼ਾਂਤਨੁ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਵਾਹਲੀਕ ਦਾ ਪੋਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਭੂਰਿਕ੍ਸਵਾਵੀ ਵੀ ਸੀ। ਇਹ ਮਹਾ ਪਰਾਕਰਮੀ ਧਰਮ ਧਰਮ ਨਿਸ਼ਠ ਸੀ। ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਤਿਵਕ ਦੇ ਹੱਦੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

੦ ਸੂਦ :- ਰਜੇ ਮਿਸ਼ਤ ਤਮੋਗੁਣ ਪ੍ਰਾਣ ਵਿਅਕਤੀ ਸੂਦ ਹੈ।

੦ ਸਿਧਾਂਤ :- ਸਿਧਾਂਤ ਸਤਕਾਰੁਵਾਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸਦਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਕਸ਼ ਤੇ ਉਸ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਨਿਚੋੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ ਸਿਧ-ਅੰਤ, ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ।

੦ ਸਮ :- ਜੋ ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਅਸਿੱਧੀ, ਜਿੱਤ ਤੇ ਹਾਰ, ਪੂਰਤੀ ਤੇ ਅਪੂਰਤੀ, ਸਫਲਤਾ ਤੇ ਅਸਫਲਤਾ, ਦੋਵਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਅਸਿੱਧੀ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸ਼ਾਂਤ ਸਮਤਵ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

੦ ਸਨੇਹ :- ਸਨੇਹ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਨਿਗ੍ਰਹਤਾ, ਅਨੁਰਾਗ ਪ੍ਰੇਮ, ਕਿਰਪਾਲਤਾ ਆਦਿ। ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਵਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਜੋ ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਸਰਸਤਾ ਜਾਂ ਸਨਿਗ੍ਰਹਤਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ - ਉਸ ਨੂੰ ਸਨੇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਅੱਗੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਰਾਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸਤਵ ਪੁਰਸ਼ :- ਫਲ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਤਤ = ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਈਸ਼ਵਰ ਲਈ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪੁਰਸ਼ ਸਤਿ ਸ਼ੁਧੀ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸਤਪੁਰਸ਼ ਹੈ।

੦ ਸੰਸਾਰ :- ਸੰਸਾਰ ਅਸਥਿਰਤਮ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਇਕ ਛਿਣ ਵੀ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬਿਰਖ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਦਰੱਖਤ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਆਹਾਰ ਉੱਪਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਮਿਟੀ ਵਿਚ ਰੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

੦ ਸਮ੍ਰਿਤਿ :- ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਭੁਲੀ ਹੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ (ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਤੋਂ) ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣੀ - ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਤੇ

ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ, ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਅਥਵਾ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪੁਰਾਣੀ ਗੱਲ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚਿੰਤਨ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਤੇ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰਮਾਤਮਾ, ਅਨਾਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹਨ। ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਕਰਤਾਪਨ ਦਾ ਭਾਵ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਕਰਤਾਪਨ ਦਾ ਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇੱਕ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬੁਦਦ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਜੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲੋਂ ਤਤਕਾਲ ਸੰਬੰਧ ਤੌੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣ ਦੀ ਭੁੱਲ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਜੀਵ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ – ਉਹੋ ਹੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਹੈ।

○ ਸੂਰਜ :- ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੂਰਜ ਹੈ। ਫੇਰ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ। ਸੂਰਜ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਮਯੋਗ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਦੇ ਨੇਤਰ ਹਨ।

○ ਸਮਗ੍ਰੂ :- ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ‘ਮੇਰੇ ਸਰਗੁਣ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਾਣ ਲੈਣਾ – ਸਮਗ੍ਰੂ ਹੈ।

○ ਸਤਰੂ :- ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਜਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਰਗ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ – ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜੇ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਜੋ ਵਾਕ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਤਿ ਹੈ।

○ ਸੁਖ :- ਸੁਖ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਅਨੁਕੂਲ ਵਿਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਖ ਇਸ਼ਟ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਦਾ ਅਨੁਕੂਲ ਸੁਭਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਖ ਨਾਲ ਮੁਖ ਤੇ ਨੇਤਰ ਖਿੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਦਿਆ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

○ ਸਮਤਾ :- ਮਿਤ੍ਰ ਅਮਿਤ੍ਰ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ – ‘ਸਮਤਾ’ ਹੈ।

○ ਸੱਪ ਤੇ ਨਾਗ :- ਸੱਪ ਇਕ ਹੀ ਮਸਤਕ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਾਗ ਬਹੁ ਮਸਤਕ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਸੱਪਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਾਰੇ ਨਾਗਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਨਾਗ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ‘ਤਕਸ਼’ ਨਾਗ ਅਤਿ ਭਿਆਨਕ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

○ ਸਵਨ :- ਜਿਸ ਯਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅੰਗ ਦਾ, ਸੋਮ ਗਸ ਨਾਲ ਹਵਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਹਵਨ ਨੂੰ ‘ਸਵਨ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ 1. ਪ੍ਰਾਤਿ ਸਵਨ 2. ਮਾਧਿ ਦਿਨ ਸਵਨ (ਦੁਪਹਿਰ ਸਮੇਂ) 3. ਡ੍ਰਤੀਆ ਸਵਨ (ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ)

○ ਸਥਾਨ :- ਦੋਸ਼ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸਥਾਨ ਹੈ।

○ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ :- ਸਤਯ, ਦਮ, ਤਪ, ਸੌਚ, ਸੰਤੋਸ਼ ਲੱਜਾ ਖਿਮਾ, ਸਰਲਤਾ, ਗਿਆਨ ਸ਼ਮ, ਦਿਆ, ਧਿਆਨ – ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਹੈ।

○ ਸਾਧਕ :- ਸਾਧਕ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ 1. ਜੋ ਸਤ੍ਰ ਸੰਗ ਸ਼੍ਰਵਣ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਧਿਆਨ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਸਾਧਨ ਵਿਚ ਜੁਟੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਲੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 2. ਦੂਜੇ ਉਹੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਰੁਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨ ਵਿਚ ਘੱਟ ਕਲੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

○ ਸੰਤੋਸ਼ :- ਸੰਤੋਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਗਵਤ ਕਾਰ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਜੁੱਤੇ ਪਹਿਣ ਕੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕੰਕਰ, ਤੇ ਕੰਡੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੰਤੋਸ਼ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਵਾਂ ਤੇ ਸੁਖ ਹੈ, ਦੁੱਖ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ।

○ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਕਥਨ ਹੈ :-

‘ਨਾ ਕੁਝ ਅਸੀਂ ਹੱਸਕੇ ਸਿੱਖੇ ਹਾਂ, ਨਾ ਕੁੱਝ ਅਸੀਂ ਰੋ ਕੇ ਸਿੱਖੇ ਹਾਂ

ਜੋ ਕੁਝ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਸਿੱਖੇ ਹਾਂ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਰੋ ਕੇ ਸਿੱਖੇ ਹਾਂ।’

○ ਸਰਵਗ੍ਰਹ :- ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਸਰਵਗ੍ਰਹ ਹੈ।

○ ਸਵਰੱਗ ਤੋਂ ਪਰਤੇ ਲੋਕ :- ਸਵਰੱਗ ਤੋਂ ਪਰਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ 1. ਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਰਤੀ 2. ਮਧੁਰ ਬਾਣੀ ਬੋਲਣਾ 3. ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਪੁਜਨ ਕਰਨਾ 4. ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰੱਖਣਾ।

○ ਸੰਨ੍ਯਾਸੀ :- ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰਤਾਪਨ ਦਾ ਭਾਵ ਨਾ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਲਿਪਤ ਨਾ ਹੋਣਾ – ਸੰਨਿਆਸ ਹੈ। ਸੰਨਿਆਸੀ ਨੂੰ ਰਾਗ ਰਹਿਤ, ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਹੰਕਾਰ ਰਹਿਤ, ਉਤਸ਼ਾਹਕ, ਸਿੱਧੀ, ਅਸਿੱਧੀ ਵਿਚ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਨਿਆਸੀ ਲਈ ਜੋ ਸਾਧਨ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ, ਉਹ ਸਾਤਵਿਕੀ, ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ, ਵੈਰਾਗਮਈ, ਇਕਾਂਤ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਇੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਸਗਰ ਵਾਣੀ ਮਨ ਨੂੰ ਨਿਅੰਤਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸੰਨਿਆਸੀ ਵਿਚ ਨਾ ਰਾਗ ਹੋਵੇ, ਨਾ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੇ ਭਾਵ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਭਕਤ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਗ ਰਹਿਤ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਸੰਨਿਆਸ ਦਾ ਫਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣਾ ਹੈ।

○ ਸਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ :- ਅਸਤਿ ਨੂੰ ਅਸਤਿ ਜਾਣਨ ਤੇ ਵੀ ਤਦ ਤੱਕ ਸਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਦ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਸਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਲਕਸ਼ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ।

○ ਸੰਪੂਰਣ ਕਿਰਿਆਵਾਂ :- ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਰਾਹਿਂ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਣ ਹੀ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ।

○ ਸੂਖਮ ਤੇ ਸਬੂਲ :- ਕਰਮ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤਾਂ ਸੂਖਮ ਹੈ ਤੇ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹੀ ਸਬੂਲ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗਿਆਨ ਗ੍ਰਹੇਜ ਤੇ ਗਿਆਤਾ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਸੂਖਮ ਸਾਮਰ੍ਗੀ ਹੈ ਤੇ ਕਰਮ ਕਰਣ ਤੇ ਕਰਤਾ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਸਬੂਲ ਸਾਮਰ੍ਗੀ ਹੈ।

○ ਸ੍ਰਵਭਾਵ :- ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਕਰਮ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਜਨਮ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਕਾਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜਿਵੇਂ, ਦੋਖਿਆ ਸੁਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਜੋ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਬਣੀ

ਹੈ - ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸੁਭਾਅ' ਹੈ।

○ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ :- ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਸੱਚ ਬੋਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਯ ਬੋਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਸੱਚ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਅਪਿਯ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਪ੍ਰਯ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਸਤਿਜ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹੋ ਸਨਾਤਮ ਧਰਮ ਹੈ।

○ ਸਮਾਧਿ :- ਸਮਾਧੀ ਸ਼ਬਦ-ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਉੱਚਤਮ ਅਵਵੱਸਥਾ ਦਾ ਅਵਵੱਖੇਧਿਕ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ, ਤੇ ਆਵੇਂ ਤੋਂ, ਆਪਣੇ ਗਿਆਨਾਤਮਿਕ ਭਾਵ ਤੋਂ ਸ਼ੂਨ੍ਯ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਧੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਧੀ ਦੀਆਂ ਸਜੀਵ ਤੇ ਨਿਰਜੀਵ ਦੋ ਅਵਵੱਸਥਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

○ ਹ

○ ਹੋਮ :- ਤਿਆਗ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦ੍ਰਵ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਦੀ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ - ਹੋਮ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

○ ਹਿੰਸਾ - ਅਹਿੰਸਾ :- ਸਰੀਰ ਵਾਣੀ ਅਥਵਾ ਮਨ ਤੋਂ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਲੋਭ ਮੋਹ ਭੈਅ ਆਦਿ ਮਨੋਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜਾ ਅਥਵਾ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਅਨੁਮਤੀ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਥਵਾ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਨਾ ਹਿੰਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਨਿਵਿਤੀ - ਬਚਣਾ ਜਾਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਅਹਿੰਸਾ ਹੈ।

○ ਹ੍ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ :- ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰ, ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।

○ ਹਿ੍ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ :- ਹ੍ਰਿਸ਼ੀ ਤੇ ਕੋਸ਼ - ਦੌਵਾਂ ਪਦਾਂ ਦੇ ਯੋਗ ਤੋਂ ਹਿ੍ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ : ਜਗਤ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਜਿਸ ਦੇ ਸੂਰਜ ਚੰਦ੍ਰ ਤੇ ਅਗਨੀ ਰੂਪ ਕੇਸ਼ ਹਨ, ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਹਿ੍ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਕਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਸੁਵਾਮੀ ਹਨ।

○ ਕ

○ ਕੌਰਵ ਪੁੱਤਰ :- ਹਸਤਨਾਪੁਰ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਗੰਧਾਰੀ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਸੌ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਦਰਯੋਧਨ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਗੰਧਾਰੀ ਨੇ ਕੁੱਤੀ ਤੋਂ ਪੁਰਵ ਗਰਭ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿਆਸ ਦੇਵ ਤੋਂ ਸੌ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਮੰਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਗਰਭ ਉਸ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਵਿਕਾਸ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮਹਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਮਾਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਭਗਵਾਨ ਵਿਆਸ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਹਾਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਕਿਓਇਆ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਸੌ ਇਕ ਟੁਕੜੇ ਕਰਕੇ ਸੌ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰੀ ਨੂੰ ਉਤਪਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਦਰਯੋਧਨ, ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਅੰਤ ਕੁਰੂ ਕੁਲ ਦੇ ਸੇਠੇ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਪਾਂਡੋ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਹੋਈ। ਕਿੰਦਮ ਰਿਸੀ ਦੇ ਸਰਾਪ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜ ਪਾਂਡੁ ਕਾਮ ਗਢੁੱਚ ਹੋ ਕੇ ਮਾਧਵੀ ਨਾਲ ਰਤਿ ਕ੍ਰੀੜਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਰ ਗਏ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦਿਨ ਪਾਂਡੁ ਦੇ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦਾ ਚੰਗਵਾਂ ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਾਧਵੀ ਬਹੁਤ ਹੁਸੀਨ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜ ਪਾਂਡੁ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਨਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਗਏ। ਮਾਧਵੀ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਮਹਾਤਮਾ ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮਹਾਂਰਿਸੀ ਨੇ ਕੁੱਤੀ ਸਹਿਤ ਪੰਜਾਂ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਸਤਨਾਪੁਰ ਆ ਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਤੇ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤਾ। ਏਥੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ-ਆਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਆਚਾਰੀਆ ਨੇ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਧਨੁਸ਼ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਪਾਂਡੁ ਦੀ ਥਾਂ, ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਸਮਰਾਟ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਇਹ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਇਸ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣ ਜਾਣ। ਦਰਯੋਧਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਮਾ ਸ਼ਕੁਨਿ ਦੀਆਂ ਕਪਟ-ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਕੇ ਪਾਂਡਵ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ - ਜਿਸ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦਾ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ।

○ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ :- ਜਿਹੜਾ ਇਲਾਕਾ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਦੱਸਦੂਤੀ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੋਵਾਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਵਨ ਪਵਿੱਤਰ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਦੀ ਭੂਮੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਮਾਨਵ-ਸਵਰੋਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਰਿਸੀਆਂ ਦਾ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਹ ਤਥੋਂ ਭੂਮੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਤਰ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਾਪ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਏਥੇ ਹਵਾ ਰਾਹੀਂ ਲਿਆਂਦੀ ਪੂਲ ਮਿੱਟੀ ਜੇਕਰ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਨੁਖ ਦੀ ਪਰਮਗਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੁਣਯ-ਭੂਮੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਉਸ ਮਨ 'ਤੇ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ। ਦਰਯੋਧਨ ਉੱਪਰ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਪਾਪੀ ਤੇ ਮੈਲਾ ਸੀ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਵਨਪਰਵ 82/990 ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਥ, ਪੈਰ ਤੇ ਮਨ ਤਿੰਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਹੋਣ, ਜੋ ਵਿਦਿਆ ਤਪ ਤੇ ਕੀਰਤੀ ਤੋਂ ਸੰਪੰਨ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਤੀਰਥ ਸੇਵਨ ਦਾ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਯੁੱਧ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀ ਕੀਤਾ ? ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਧਰਮ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ।

○ ਕੁਰੂ :- ਚੰਦ੍ਰਵੰਸੀਆਂ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕੁਰੂ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ ਮਹਾਨ ਧਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਯਗਯਸ਼ੀਲ ਰਾਜਾ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਭੂਮੀ ਉੱਪਰ ਯਗਾਰਥ, ਹਲ ਚਲਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕੁਰੂ ਵੱਲੋਂ ਸੁੱਧ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਭੂਮੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਕੁਰੂ ਨੇ, ਇਸ ਭੂਮੀ ਉੱਪਰ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਸੂਵਮੇਧ ਯਗ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਰਿਸੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਯਗ ਤਪਸਿਆ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਵਨ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।

○ ਕਸ਼ਤਰੀ :- ਕਸ਼ਤ੍ਰਿਯ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜੋ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਕਸ਼ਤੀ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਸ਼ਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਸ਼ਤੀ ਬਣ ਜਾਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ।

○ ਕਾਸੀ ਰਾਜ :- ਇਹ ਕਾਸੀ ਰਾਜ ਮਹਾਰਾਜੀ ਵੀਰ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਾਂ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸੈਨਾ ਬਿੰਦੂ, ਕ੍ਰੀ ਧੰਤਾ, ਅਭਿਤੂ। ਇਸ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਵਸੁਦਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ।

○ ਕਰਣ :- ਕਰਣ ਕੁੱਤੀ ਪੁੱਤ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪੁਰਵ ਭਗਵਾਨ ਭਾਸ਼ਕ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਰਿਸੀ ਦੁਰਵਾਸਾ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਕੁੱਤੀ ਭੇਜ ਦੇ ਰਾਜ ਭਵਨ ਵਿਖੇ ਪਧਾਰੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਮਹਾਂਰਿਸੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਭਾਰ ਆਪਣੀ ਸਯੋਗ ਪੁੱਤਰੀ, ਕੁੱਤ

ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਤੇ ਤਤਪਰਤਾ ਨਾਲ ਕੁੰਤੀ ਨੇ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਦੁਰਵਾਸਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕੁੰਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਦਿਵਾਜ ਵਸੀਕਰਣ ਮੰਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵੀ ਦੱਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਆਵਾਹਨ ਕਰ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਕੁੰਤੀ ਨੇ ਮੰਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲੈਣ ਲਈ ਕੌਡੂਹਲ ਵਸ, (ਸ਼ੁਗਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ) ਉਸ ਮੰਤਰ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵਾਨ ਸੂਰਜ ਦਾ ਆਵਾਹਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਤਤਕਾਲ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਭਾਸਕਰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ, ਤੇ ਕੁੰਤੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, 'ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਆਵਾਹਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਆਉਣਾ ਬੇਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਹੁਣ ਦੱਸ, ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਕਿਹੜਾ ਪਿਆਰਾ ਕੰਮ ਕਰਾਂ? ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਦੁਰਵਾਸਾ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਮੰਤਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਵਾਹਨ 'ਤੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਹਾਂ, ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੇਵ ਹੀ ਮੰਨੋ' ਭਗਵਾਨ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕੁੰਤੀ ਅਵਾਕ ਰਹਿ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, 'ਕਿ ਹੇ ਪੜ੍ਹੁ! ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸ ਮੰਤਰ ਦੀ ਕੰਵਲ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਹੀ ਲੈ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਏਸੇ ਲਈ ਆਪ ਦਾ ਆਵਾਹਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦੇਵੋ। ਜੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਲੋਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦਿੱਦੇ ਹਨ।' ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਭਾਸਕਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਖਾਲੀ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਵਰਦਾਨ ਦਿੱਤਾ, 'ਮੇਰੇ ਵਰਦਾਨ ਨਾਲ ਜਿਹੜਾ ਪੁੱਤਰ ਤੈਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹ ਮਾਤਾ ਅਦਿਤਿ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਦਿਵਾਜ ਕੁੰਡਲਾਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦਿਵਾਜ ਕੱਵਚ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਮਹਾ ਪ੍ਰਕਰਮੀ, ਵੀਰ, ਮਹਾਦਾਨੀ ਤੇ ਬਾਹਮਣ ਭਗਤ ਹੋਵੇਗਾ।' ਇਜ਼ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਕਰਣ ਨਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਦਾਨਵੀਰ ਵਜੋਂ ਪਸਿੱਧ ਹੈ। ਕੁੰਤੀ ਬਹੁਤ ਲੱਜਾ-ਗੁਸਤ ਹੋਈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੱਸ ਸਕਦੀ। ਉਸ ਨੇ ਬਦਨਾਮੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਪੇਟੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰੋਹੜ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਾਯਸ਼ਸੁਵੀ ਸੂਤ ਪੁੱਤਰ ਅਧਿਰਥ ਨੇ ਉਠਾ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਕੱਵਰ ਕੁੰਡਲ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਵਸੁਸੇਨ ਰੱਖਿਆ। ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਹਮਣ ਰੂਪ ਧਾਰੀ ਇੰਦ੍ਰਦੇਵ ਦੀ ਯਾਚਨਾ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਉਤਪਨ ਹੋਏ ਕੱਵਰ ਤੇ ਕੁੰਡਲ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਦਾਨ ਦੇ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਣ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਕਰਣ ਨੂੰ ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਉਹ ਆਚਾਰੀਆ ਦਰਣ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਹ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਅਰਜਨ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਰਜਨ, ਦੌਣ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ। ਕਰਣ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਸੁਰਾਮ ਨੇ ਹੀ ਵੇਦ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਪਰਸੁਰਾਮ ਕਰਣ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਰੱਖ ਕੇ ਸੌ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਭਿਆਨਕ ਕੀੜੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੱਟ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕੀੜੇ ਦੇ ਕੱਟਣ ਦੀ ਪੀੜ ਸਹਿ ਲਈ। ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਨਾ ਹਿੱਲਿਆ, ਕਿਧਰੇ ਉਸ ਦੇ ਗੁਰੂਦੇਵ ਜਾਗ ਨਾ ਪੈਣ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ਭਗਵਾਨ ਪਰਸੁਰਾਮ ਜਾਗੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕਰਣ ਦੀ ਜੰਘਾ ਤੋਂ ਖੂਨ ਬਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਰਣ ਨੇ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਪਰਸੁਰਾਮ ਨੂੰ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬਾਹਮਣ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਕਸ਼ਤਰੀ ਹੈ। ਕਰਣ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੱਚਾਈ ਕਹਿ ਸੁਣਾਈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂਦੇਵ ਪਰਸੁਰਾਮ ਕੋਪਿਤ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਸਰਾਪ ਦਿੱਤਾ, 'ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਮਹਾਨ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਲੋੜ ਪਵੇਗੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਵੇਗਾ।' ਪਰਸੁਰਾਮ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਕਰਣ ਹਸਤਨਾਪੁਰ ਆ ਗਿਆ। ਜਿਥੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਅਰਜਨ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਉਹੋ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਪ ਰਾਜਾ ਜਾਂ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਹੋਵੇ। ਕਰਣ, ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਪੱਕਾ ਮਿੱਤਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕਰਣ ਨੂੰ ਅੰਗ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਰਣ, ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਸਦਾ ਲਈ ਰਿਣੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ, ਕਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਪਾਂਡੇ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਕੁੰਤੀ ਦਾ ਜੇਠਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਜਦ ਇਹ ਭੇਦ ਭਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾ ਕੇ ਕਰਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ, ਕਿ ਉਹ ਪਾਂਡੇ ਪੁੱਤਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਯੋਧਨ ਦਾ ਸਾਬ ਛੱਡ ਕੇ, ਪਾਂਡੇ ਸੈਨਾ ਲਈ ਲੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਭਾਗ ਸੰਭਾਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਰਣ ਨੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਜਾਣ ਕੇ ਵੀ ਦਰਯੋਧਨ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, 'ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ।' ਕਰਣ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਕਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਧਰਮਚਾਰ ਯੁਧਿਸ਼ਟਿਰ ਨੂੰ ਤੇ ਹੋਰ ਬੰਧੂਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਅਸਲ ਕਹਾਣੀ ਨਾ ਕਰੋ। ਕੁੰਤੀ ਦੀ ਯਾਚਨਾ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਂਡਵ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰਨ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਕਰਣ, ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸਪਾਤਰ ਸੀ। ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਦੌਣ ਦੀ ਉਪੇਕਸ਼ਾ ਕਰਣ ਉਪਰ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਹੈ।

੦ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ :- ਆਪ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਗੱਤਮ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਤੇ ਸ਼ਰਦਵਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਸ਼ਰਦਵਾਨ ਨੂੰ ਬਾਲ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਵੇਦਾ-ਪ੍ਰਯਨਦਾ ਅਤੇ ਧਨਵਿਦਿਆ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸ਼ੀਂਕ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਘੋਰ ਤਪਸਿਆ ਕਰਕੇ ਧਨ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਆਪ ਤਪ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਦੀ ਤਪਸਿਆ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਕੇ ਦੇਵ ਰਾਜ ਇੰਦ੍ਰ ਨੇ ਇਕ ਜਾਨਪਦੀ ਨਾਂ ਦੀ ਦੇਵ ਕੰਨਯਾ ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਤਪ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੇ ਇਗਦੇ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਦੇਵ ਕੰਨਯਾ ਨੇ ਸੁੰਦਰੀ ਬਣ ਕੇ ਆਪ ਦੀ ਤਪਸਿਆ ਭੰਗ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ। ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਸ਼ਰਦਵਾਨ ਉਸ ਅਦਭੁਤ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਤਾਂ ਹੋ ਗਏ ਪਰੰਤੂ ਆਪਣੀ ਦਿੜਤਾ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕ ਰਹੇ। ਅਣਜਾਣੇ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਾਮ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਵੀਰ ਖਾਰਜ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਿਸੀ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਧਨਸ਼ਵਾਨ ਮ੍ਰਿਗ ਚਰਮ ਆਦਿ ਉਥੇ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਆਸ਼ਰਮ ਤੋਂ ਚਲੇ ਗਏ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਮੋਧ ਵੀਰ ਹੇਠਾਂ ਪਏ ਸਰਕੰਡੇ 'ਤੇ ਛੱਡ ਕੇ ਪਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਿਖਰ ਗਿਆ। ਦੈਵੀ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਤੋਂ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਥੇ ਹਸਤਨਾਪੁਰ ਸਮਰਾਟ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ਾਂਤਨੁ ਉਥੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸੈਨਿਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਧਨਸ਼ਵਾਨ ਤੇ ਮ੍ਰਿਗ ਚਰਮ ਦੇਖ ਕੇ ਅੰਦਰੀਂ ਲਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਬੱਚੇ ਕਿਸੇ ਤਪਸਵੀ ਬਾਹਮਣ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹਨ। ਸੈਨਿਕ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਰਾਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਦਿਆਲਤਾ ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਅਭਿਭੂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਹਲ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਤੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਵਾਉਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਪੁੱਛਦਾ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਇਹ ਬੱਚੇ ਉਸ ਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਸੱਚਾਰੁੱਚ ਦੋਵਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਚੰਗੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕਰਵਾਈ। ਕਿਰਪਾ ਪੂਰਵਕ ਪਾਲਣ ਕਾਰਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਕ੍ਰਿਪ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰੀ ਦਾ ਕ੍ਰਿਪੀ ਰੱਖਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ਰਦਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਪੋਬਲ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਸੰਤਾਨਾਂ ਦੀ ਸੱਚਿਤੀ ਜਾਣ ਲਈ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਗੋਤਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵੇਦ ਗਿਆਨ ਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਰਹਸ੍ਯ ਵੀ ਸਮਝਾਏ। ਏਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕਿਰਪਾ ਆਚਾਰੀਆ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਾਂਡੇ

ਪ੍ਰਤਿ ਸਨੇਹ ਸੀ, ਪਰ ਆਪ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਲੜੇ ਸਨ।

੦ ਕੋਸ਼ਵ :- ਕ = ਬ੍ਰਹਮਦੇਵ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਕਰਤਾ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹੈ। ਅ = ਸਰਵ ਵਿਆਪੀ ਵਿਸ਼ਣੂ ਦੇਵ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ = ਨਿਯਤਾ ਸਵਰਣ ਕਰਤਾ, ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਤਾ, ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਣੂ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਅੱਖਰ ਜਿਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਅਰਥਾਤ ਅਭਿਵਹਿਕਤ ਸਰੂਪ ਹਨ, ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕੋਸ਼ਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਰਵ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਹੋਣ, ਉਹ ਕੋਸ਼ਵ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਚੰਦ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਵਾਲਾ ਕੋਸ਼ਵ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਕਿਰਨਾਂ ਵਾਲਾ - ਵਿਸ਼ਣੂ ਦਾ ਸਿਰਜਕ ਪਾਲਕ ਤੇ ਸੰਹਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੁੰਜ ਹੈ। ਉਹ ਕੋਸ਼ਵ ਹੈ। ਇਕ ਅਰਥ : ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਸੌਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਹੈ।

੦ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ :- ਕ੍ਰਿਸ਼ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਪਦ ਤੂ ਅਰਥਾਤ ਸੱਤਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਨ (ਣ) ਸ਼ਬਦ ਨਿਹਵਤਿੱ ਅਰਥਾਤ ਆਨੰਦ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ - ਜੋ ਸਰਵ ਵਿਆਪੀ ਹੈ, ਨਿਤ ਹੈ। ਆਨੰਦ ਭਰਪੂਰ। ਉਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਭਗਵਾਨ ਅਖਾਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਅਰਥ ਹਨ - ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਤਮ ਸਾਤ੍ਕ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਚਿਦਾ ਨੰਦ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ = ਅਰਥਾਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਧਾਤੂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਵਿਲੱਖਣ ਨਿਵਾਰਣ ਜਾਂ ਕਰਸ਼ਣ - ਕਰਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਪਾਪਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਨਿਵਿਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਹਨ। ਜੋ ਪਾਪ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਹਨ, ਦੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਮਿਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਹੈ।

੦ ਕਸ਼ਤਰੀ :- ਰਜ ਤੇ ਸਤੇਗੁਣ ਮਿਸ਼ਤ੍ਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਕਸ਼ਤਰੀ ਹੈ।

੦ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ :- ਕ੍ਰਿਸ਼ ਧਾਤੂ ਸੱਤਾ ਵਾਚਕ ਹੈ ਅਤੇ ਣ ਸ਼ਬਦ ਨਿਵਤਿ ਵਾਚਕ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੂਚਕ ਸਾਤਵਤ ਕੁਲ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਣ ਹੋਏ ਸਰਵ ਵਿਆਪੀ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਣੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

੦ ਕਰਮ :- ਕਰਮ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਮਨਾ ਹੈ। ਚਿੱਤ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਵ ਹੋਣ ਤੋਂ ਹੀ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਵਾਣੀ ਕਰਮ ਰਾਹੀਂ ਧਰਮ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

੦ ਕਰਮ ਕ੍ਰਿਆ :- ਜਿਵੇਂ ਮਨ ਤੋਂ ਚਿੱਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਣੀ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਵਾਣੀ ਬੋਲਦਾ ਹੈ - ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਚਰਕ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਗਯਾ ਅਪਰਾਧ ਮਨ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਦੂਸ਼ਿਤ ਬੁੱਧੀ ਹੀ ਬੰਧਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਹੈ।

੦ ਕਰਮ ਯੋਗ :- ਜਿਹੜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਨ ਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਨੂੰ, ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਅਗਪਿਤ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਰਮ ਯੋਗ ਹੈ।

੦ ਕਸ਼ਮਾ :- ਕਸ਼ਮਾ = ਬਿਨਾ ਕਾਰਨ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿ ਲੈਣਾ - ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੀ ਕਸ਼ਮਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੱਲੋਂ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ, ਜਾਂ ਅਪਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ, ਕੁਝੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ - ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਚਿੱਤ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰ ਨਾ ਹੋਣਾ ਕਸ਼ਮਾ ਹੈ।

੦ ਕਾਮਨਾ, ਮਮਤਾ - ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੁਝ ਚਾਹੁਣ ਦਾ ਭਾਵ ਕਾਮਨਾ ਮਮਤਾ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਅਭਾਵ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੀ ਕਾਮਨਾ ਹੈ।

੦ ਕਰਦੀ ਕ੍ਰਿਤ :- ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ 'ਕਰਦ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ, ਹਾਰ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ - ਉਹ ਕਰਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ।

੦ ਕੌਤੇਯ ਜਾਂ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ :- ਇਹ ਵੀ ਅਰਜਨ ਲਈ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੋਧਨ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਦੁਰਵਾਸਾ ਮੁਨੀ ਅਤਿਅੰਤ ਵੈਗਾਗਸੀਲ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਧੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੱਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਵੱਡੇ ਨੇ ਵੱਡੇ ਰਾਜੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਪਰ ਤੇਰੀ ਮਾਤਾ ਕੁੰਤੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਅਜਿਹੇ ਕ੍ਰੋਧੀ ਦੁਰਵਾਸ਼ਾ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿੰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਤੂੰ ਉਸੇ ਕੁੰਤੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਤੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਵਾਗ ਦਿੜ-ਸੰਕਲਪੀ ਹੈਂ।'

੦ ਕਰਣ :- ਕਰਣ ਕੰਨਿਆ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ, ਦੁਰਵਾਸਾ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੰਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਉਪਰ, ਫਲ ਸਰੂਪ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੰਤ੍ਰ ਰਾਹੀਂ ਆਹੂਤ ਸੂਰਯ (ਸੂਰਜ) ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਕਾਨੀਨ' ਅਰਥਾਤ ਕਨ੍ਯਾ ਜਾਤ ਤੇ ਸੂਰਯ ਪੁੱਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਿਤਾਮਾ ਤੇਜਸਵੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸੂਰਜ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਦ ਕਰਣ ਭਗਵਾਨ ਸੂਰਜ ਦੀ ਅਗਧਾਨਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਨ - ਯਾਚਨਾ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਕੋਲ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਕੋਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਇੰਦ੍ਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣਾ ਕੇ ਕਰਣ ਕੋਲ ਆ ਗਏ, ਉਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਕਵੱਚ ਤੇ ਕੁੰਡਲ ਮੰਗ ਲਿਆ ਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਅਮੋਧ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। (ਮਹਾਂਭਾਰਤ 3.310)

੦ ਕੋਸ਼ਵ :- ਕ = ਬ੍ਰਹਮ (ਸਮਿਟ ਕਰਤਾ) ਈਸ਼ - ਮਹੇਸ਼ਵਰ ਸੰਹਾਰ ਕਰਤਾ। ਵ = ਵਿਸ਼ਣੂ (ਪਾਲਣ ਕਰਤਾ) ਕੋਸ਼ਵ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਸਮਾਵਿ, ਸੁਧਿਤਿ ਤੇ ਪ੍ਰਲਾਭ ਕਰਤਾ ਤੋਂ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

੦ ਕਾਰਕ ਤੇ ਕਰਤਾ :- ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਰਕ ਹੈ। ਕਾਰਕ ਛੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਰਤਾ, ਕਰਮ, ਕਰਣ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਨ, ਅਪਾਦਾਨ ਤੇ ਅਧਿਕਰਣ।

੦ ਕਰਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਕਰਤਾ ਸਾਰਿਆਂ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

੦ ਕਾਰਕ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਉਤਪਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ।

੦ ਕ੍ਰਿਯਾ :- ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। 1. ਹੋਣਾ 2. ਕਰਨਾ। ਬਾਲਕ ਦਾ ਜਵਾਨ ਹੋਣਾ ਤੇ ਬੁੱਢਾ ਹੋਣਾ ਆਦਿ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਆਦਿ ਕਿਰਿਆਵਾਂ 'ਕਰਨਾ' ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

੦ ਕੁਸ਼ਣ (ਖਿਣ) ਕੁਸ਼ਣ ਦਾ ਵਿਵੇਵਚਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੰਵਲ ਦੇ ਪੱਤੇ ਉਪਰ ਸੂਈ ਮਾਗੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੂਈ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਨਿਕਲਣ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਕੁਸ਼ਣ (ਖਿਣ) ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਕੁਸ਼ਣ ਵਿਚ ਸਪੱਰਸ਼, ਦੂਜੇ ਕੁਸ਼ਣ ਵਿਚ ਛੇਦਨ

ਤੇ ਤੀਜੇ ਕਸ਼ਣ ਵਿਚ ਪਾਰ ਨਿਕਲਣਾ।

○ ਕਰਮ ਯੋਗ :- ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮੰਨਾ, ਕਰਮ ਯੋਗ ਹੈ।

○ ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਦ੍ਰੋਹ :- ਆਪਣਾ ਅਨਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਤਤਕਾਲ, ਜੋ ਜਲਨਾਤਮਕ ਵਿਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕ੍ਰੋਧ ਹੈ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਦਾ ਜੋ ਅੰਦਰ ਭਾਵ ਬੈਠਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਨਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਜੋ ਭਾਵਨਾ ਬੈਠਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦ੍ਰੋਹ ਹੈ।

○ ਕ੍ਰੋਧ :- ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਦੇਹ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਦੇਹ ਦਾ ਹੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਲੱਕੜ ਵਿਚਲੀ ਅੱਗ ਲੱਕੜ ਨੂੰ ਹੀ ਜਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਹ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਕ੍ਰੋਧ ਰੂਪੀ ਅੱਗ ਦੇਹ ਨੂੰ ਹੀ ਜਲਾਉਂਦੀ ਹੈ।

○ ਕਰਤਵ੍ਯ :- ਜੋ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਤਵ੍ਯ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

○ ਕਰਮ ਦੇ ਪੰਜ ਰੂਪ :-

1. ਨਿੱਤ ਕਰਮ :- ਪ੍ਰਤਿ ਦਿਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਜਿਵੇਂ ਸੰਧਿਆ, ਗਾਇਤ੍ਰੀ ਪਾਠ।

2. ਨੈਮਿਤਿਕ ਕਰਮ :- ਨਿਮਿਤ ਸਮਝ ਕੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮ, ਜਿਵੇਂ ਗੰਗਾ ਇਸ਼ਨਾਨ, ਇਕਾਦਸੀ ਵਰਤ, ਪੁੱਤਰ ਪੁੱਤਰੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਆਦਿ।

3. ਪ੍ਰਾਯਸ਼ਚਿਤ ਕਰਮ :- ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ - ਜਿਵੇਂ ਨਾਮ ਜਪਨਾ, ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਆਦਿ।

4. ਇਸ਼ਟ ਕਰਮ :- ਅਗਨੀ ਹੋਤਰ ਤਪ ਸਤਿ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਤੇ ਪੜਾਉਣਾ, ਪਾਹੁਣਚਾਰੀ, ਮਾਨਵ ਸੇਵਾ।

5. ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਤਵ੍ਯ ਕਰਮ :- ਜਿਵੇਂ ਖੇਤੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਉਪਰ - ਆਦਿ ਕਰਮ ਕਰਨੇ। ਇਹ ਕਰਮ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

○ ਕਰਮ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰ :- ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਨਵੇਂ ਕਰਮ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜਨਮ ਵਿਚ ਹੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਨਾ ਪਸੂਆਂ, ਨਾ ਹੀ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀਆਂ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ, ਕਰਮ ਫਲ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

○ ਕਾਮਨਾ ਤੇ ਆਵਸ੍ਥਾਯਕਤਾ :- ਇਕ ਕਾਮਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਕ ਆਵਸ੍ਥਾਯਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਆਵਸ੍ਥਾਯਕਤਾ। ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਤਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੀ ਤਾਂ ਨਿਵਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਅਭਾਵ ਹੋਣ 'ਤੇ ਆਵਸ੍ਥਾਯਕਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅਰਥਾਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

○ ਕਰਮ ਕਿਰਿਆ :- ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਰਤਰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਿਸੇ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਖਿਣ ਮਾਤਰ ਵੀ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਜਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਸਮਾਧੀ ਵੀ ਕਰਮ ਹੈ।

○ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਕਰਮ :- ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ। ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਜਦ ਮੈਂ ਕਰਤਾ ਹਾਂ' ਅਜਿਹਾ ਅਹੰ ਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਰਿਆ ਕਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਸ਼ਟ ਅਨਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਨ - ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਥੋਂ ਮੈਂ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ ਅਰਥਾਤ ਫਲਦਾਇਕ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਤਤਵਰਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਫਲ ਦਾ ਇਕ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕੇਵਲ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

○ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ :- ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਲਈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਨੌ ਵਾਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

○ ਕ੍ਰੋਧ :- ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਉਪਰ ਠੇਸ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਅਨਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ, ਜੋ ਜਲਨਾਤਮਿਕ ਵਿਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰੋਧ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।

○ ਕਾਮ :- ਭੋਗ ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਮਿਲ ਜਾਣ, ਉਸ ਇੱਛਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਮ ਹੈ। ਪ੍ਰਬਲ ਕਾਮਨਾ ਹੀ ਕਾਮ ਹੈ।

○ ਕਾਰ੍ਯ - ਅਕਾਰ੍ਯ :- ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਰਣ ਆਸਰਮ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਰ੍ਯ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਆਦਿ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜੋ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਕਾਰ੍ਯ ਹੈ। ਜਿਸ ਕੰਮ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਕਾਲਿਆਣ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਕਾਰ੍ਯ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਰਤਵ੍ਯ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਹ ਅਕਾਰ੍ਯ ਅਥਵਾ ਅਕਰਤਵ੍ਯ ਹੈ।

○ ਕਰਣਾ ਪਾਟਵਾਂ :- ਵਕਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਵਾਣੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਉਹ ਸਰੋਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਭਾਵ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਕਰਣਾ ਪਾਟਵਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।

○ ਖ

○ ਖੋਜ :- ਖੋਜ ਉਸੇ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇ।

○ ਖਰਗ ਤੇ ਅੱਖਰ :- ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

○ ਗਾਂਡੀਵ :- ਗਾਂਡੀਵ ਦਾ ਅਰਥ ਗੱਠ ਵਾਲਾ। ਦਿਵਜ ਧਨਸ਼ ਜਿਹੜਾ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਧਨਸ਼ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਬ੍ਰਹਮਾ ਕੋਲ, ਪੰਜ ਸੌ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਕੋਲ, ਪਚਾਸੀ ਸਾਲ ਤੱਕ ਇੰਦ੍ਰ ਕੋਲ, ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਸੋਮ ਕੋਲ ਰਿਹਾ। ਸੋਮਦੇਵ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਵਰਣ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਸੌ ਸਾਲ ਤੱਕ ਰੱਖਿਆ। ਫੇਰ ਅਗਨੀ ਦੇਵ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਇਹ ਅਦਭੁਤ ਧਨਸ਼ ਮਹਾਪਰਾਦ੍ਰਮੀ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਗਾਂਡੀਵ ਧਨਸ਼ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਅਰਜਨ ਦੀ ਕੀਤੀ ਵਧੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦੇਵਰਾਜ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਹਰਾਇਆ ਸੀ।

○ ਗੋਵਿੰਦ :- ਗੋ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਇੰਦ੍ਰਜ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਭਾਵ ਸੰਪੂਰਣ ਇੰਦੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਹੋਣ 'ਤੇ ਭਗਵਾਨ

ਨੂੰ ਗੋਵਿੰਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

○ **ਗੁਡਾਕੇਸ਼** :- ਗੁਡਾਕੇਸ਼ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਨੀਂਦ, ਆਲਸ, ਪ੍ਰਮਾਦ ਆਦਿ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਤਮੇਗੁਣੀਂ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਡਾਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ - ਸਤ ਧਰਮ ਸਿਖਿਆ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਯੋਧਾ ਹੈ ਜੋ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਗਰੂਕ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਨੀਂਦ ਆਲਸ ਪ੍ਰਮਾਦ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਤਮੇਗੁਣੀਂ ਲੱਛਣ, ਉਸ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੇ। ਤਮੇਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਗੁਡਾਕ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਡਾਕ ਦਾ ਅਰਥ ਨਿੰਦਰਾ ਹੈ। ਨੀਂਦ ਤਮੇਗੁਣ ਦਾ ਲਕਸ਼ਨ ਹੈ। ਜੋ ਨੀਂਦ ਦੇ ਵਸੀਭੂਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰ ਰੂਪ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਅਰਜਨ ਜਤਿੰਦਰ ਹੈ। ਇੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਨੀਂਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

○ **ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ** :- ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਹੀ ਸਾਧਨ ਹਨ। 1. ਸ਼ਵਣ 2. ਦਰਸ਼ਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਸ਼ਟ ਤੇ ਸ੍ਰਤ ਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਤੂ ਪਰਮਾਤਮ ਤੱਤਵ ਨਾ ਪ੍ਰਵਰਤਨ ਤੋਂ, ਨਾ ਮੇਧਾ ਤੋਂ, ਨਾ ਬਹੁਤ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਯਥਾਰਥ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

○ **ਗਤਿ** :- ਜੋ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਗਤਿ ਹੈ।

○ **ਗੁਰੂ ਆਤਮਾ ਈਸ਼ਵਰ** :- ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਕ ਵਚਨ ਨਹੀਂ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

○ **ਗ੍ਰਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਯਾਨ** :- ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਧਿਆਨ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ। ਸਮ੍ਰਾਜ ਗਿਆਨ ਸਾਕਸ਼ਾਤ ਮੌਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਆਨ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਨਿਵਰਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਧਿਆਨ ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਿਵਰਤਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਾਰਨ ਗਿਆਨ ਵਸੂਲ੍ਹ-ਤੰਤਰ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਸ਼ਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਧਿਆਨ ਪੁਰਸ਼ੂ ਤੰਤਰ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

○ **ਗ੍ਰਾਨ** :- ਗਿਆਨ : ਆਤਮਾ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਅਵਬੋਧ ਅਰਥਾਤ ਆਤਮ ਤੇ ਅਨਾਤਮ ਸਰੂਪ ਸਮਸ੍ਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

○ **ਗ੍ਰਾਨਪਕ** :- ਗਿਆਨਪਕ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

○ **ਗ੍ਰਾਨ ਤੇ ਦੋਸ਼** :- ਗਿਆਨ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਤੋਂ ਸੁਆਦ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਭੋਜਨ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਰਾਗ ਜਾਂ ਦਵੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਦੋਸ਼ ਹੈ।

○ **ਗ੍ਰਾਨ ਯੋਗ** :- ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਹੈ।

○ **ਗੀਤਾ** :- ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਚੋਂ ਗੀਤ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਗਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ - ਗੀਤਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਜ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗੀਤਮ੍ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਸਰੂਪ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਸ਼ਬਦ ਗੀਤਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਹੈ।

○ **ਚ**

○ **ਚੇਕਿਤਾਨ** :- ਚੇਕਿਤਾਨ ਵਸੂਣੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਯਦੂ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਮਹਾਰਥੀ ਯੋਧਾ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਮਹਾ ਪ੍ਰਾਕਰਮੀ ਯੁੱਧ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਬਹਾਦਰ ਸੀ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੱਤ ਅਕਸ਼ੋਹਿਣੀ ਸੈਨਾ ਲਈ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਸੈਨਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਚੇਕਿ-ਤਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦਰਯੋਧਨ ਹੱਥਾਂ ਅੰਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।

○ **ਚਿੱਤ** :- ਚਿੱਤ ਸੂਕਸ਼ਮ ਸਰੀਰ ਦਾ ਇਕ ਤੱਤਵ ਹੈ। ਚਿੱਤ ਜੋ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਹੈ। ਚਿੱਤ ਤੋਂ ਹੀ ਬੁੱਧੀ ਅਹੰ, ਮਨ ਇੰਦੀਆਂ ਤਨੂਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਚਿੱਤ ਹੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਵ ਦਾ ਬੀਜ ਹੈ।

○ **ਚਿੰਤਾ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਨਿੱਸਚਾ** :- ਜੋ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਗੀਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਉਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਅਜਿਹਾ ਨਿੱਸਚਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਹੈ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

○ **ਜ**

○ **ਜੈਯਦ੍ਰਥ** :- ਜੈਯਦ੍ਰਥ ਦਾ ਸਿੱਧੁ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਾ ਵਿਧਕਸੇਤ੍ਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਵਰਦਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦੇ ਮਸਤੀ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਤੇ ਗਿਰਾਵੇਗਾ, ਉਸ ਦੇ ਮਸਤੀ ਦੇ ਵੀ ਸੌ ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਉਹ ਦਰਯੋਧਨ ਦੀ ਭੈਣ ਦੁਹਸ਼ਲਾ ਦਾ ਪਤੀ ਸੀ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਬਨਵਾਸ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਇਸ ਨੇ ਦ੍ਰੈਪਤੀ ਦਾ ਅਪਹਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਭੀਮ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖੂਬ ਕੁੱਟਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਮੁੰਨ ਕੇ, ਪੰਜ ਚੌਟੀਆਂ (ਬੋਦੇ) ਰੱਖੇ, ਧਰਮਗਜ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਘੋਰ-ਤਾਪਸਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਸੰਕਰ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਕ ਦਿਨ ਲਈ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਚਾਰ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲੈਣ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਭਿਮੂਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਵਿਧਕਸੇਤ੍ਰ ਦੀ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਾਪਸਿਆ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੱਟੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਕੱਟਿਆ ਸਿਰ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਡਲਸਰੂਪ ਉਹਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਧਕਸੇਤ੍ਰ ਦੇ ਵੀ ਸੌ ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਇੰਜ ਪਿਤਾ ਪੁੱਤਰ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ।

○ **ਜਨਾਰਦਨ** :- ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣਿਮਾਤ੍ਰ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਯਾਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਜਨਾਰਦਨ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੰਦਰ ਨਿਵਾਸੀ 'ਜਨ' ਨਾਂ ਦੇ ਦੈਤਾਂ ਦਾ ਸੰਹਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਜਨਾਰਦਨ ਹੈ। ਜਦ ਅਰਦ ਧਾਤ ਦਾ ਗਤਿ ਅਰਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੇਵ ਪ੍ਰਤਿਪੱਖੂਤ ਅਸੂਰ ਜਨਾਂ ਦੀ ਨਰਕ ਆਦਿ ਗਤਿ ਦਾ ਗਤਿ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਦਾ ਗੀਤ ਹੈ - ਉਹ ਜਨਾਰਦਨ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਅਰਦ ਧਾਤ ਦਾ ਯਾਚਨਾ = ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਅਰਥ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਰੂਪ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਵਾਸਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਯਾਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ - ਉਹ ਜਨਾਰਦਨ ਹੈ।

○ ਜੀਵ :- ਜੀਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੀਵ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਆਚਾਰੀਆ ਬ੍ਹੁਸਪਤਿ ਦੇ ਮਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਨਮ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੈ ਤੇ ਮੌਤ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤ ਹੈ। ਜਨਮ ਤੋਂ ਮੌਤ ਤੱਕ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਜੀਵ, ਜੋ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਭੋਗਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਹੀ ਕਾਰਣ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਰੀਰ ਸਮੂਹ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਣ ਹਨ ? ਇਹ ਵੱਖਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਮੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਅਸਿਤਤਵ ਨਹੀਂ। ਜੀਵ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੱਤਾਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਤੇ ਅੰਤਿਮ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਨਮ ਮੌਤ ਲਈ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੇ ਵਾਸ਼ਨਾ ਹੀ ਹੇਤੂ ਹੈ। ਜੋ ਉਚਿਤ ਵਿਵੇਕ ਗਿਆਨ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਚਿੱਤ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਦਯ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਤੁ ਜੈਨ ਮਤ, ਜੀਵ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਸੁਤੰਤਰ ਅਸਿਤਤਵ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਨੂੰ ਧਾਰੂ ਰੂਪ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜਨਮ ਮੌਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਰਮ ਤਿਆਗ ਤੋਂ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਜੀਵ ਸੁੱਧ ਪਵਿੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਧ ਲੋਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਜੀਵ ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਮੌਤ - ਜੀਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਜੋਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੈ। ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਜੀਵ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਹਸਤੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਜੋਤ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਮਤ ਦੀ ਜੀਵ ਸੰਬੰਧੀ ਧਾਰਣਾ, ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੀਵ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਹੀ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ। ਪਰ ਅਨੁਸਾਰਾਨ ਦੀ ਸੂਝਮ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਕੇ ਹੁਣ ਕਈ ਵਿਦਾਨ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਪਰੇ ਜੀਵ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਨ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹਨ। ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਗੀਤਾ - ਜੀਵ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਮੰਨਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਜੀਵ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੱਤਾਨੁਸਾਰ ਉਹ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇਕ ਅਚਿੰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਦੈਵ ਉਸ ਦੇ ਆਸਰੇ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਿਕ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਿਰਿਆ ਸਥਿਤੀ ਰੂਪੀ ਗੁਣ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜੀਵ ਜਨਮ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਤਦ ਤੱਕ ਭਟਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਤੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

○ ਜਨਾਰਦਨ :- ਸਾਰਿਆਂ ਜਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਿਤ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਪ ਆਰੁਦਿਤ = ਯਾਚਿਤ = ਪ੍ਰਾਰਥਿ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਆਪ ਜਨਾਰਦਨ ਹੋ। ਜਨ + ਆਰਦ ਗਤੀ ਜਾਚਨਾ = ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯਾਚਿਤ = ਪ੍ਰਾਰਥਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹੋ ਜਨਾਰਦਨ ਹਨ। ਜਨਾਰਦਨ : ਜਨ + ਅਰੁਦ = ਸਾਰਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ + ਗਤਿ ਤੇ ਯਾਚਨਾ ਜਨਾਰਦਨ = ਸਾਰਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ - ਜੋ ਯਾਚਿਤ ਪ੍ਰਾਰਥਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ - ਉਸ ਨੂੰ ਜਨਾਰਦਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਜੋ (ਅਰੁਦਨ) ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਨਾਰਦਨ ਹੈ।

○ ਜੀਵ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ :- ਜੀਵ ਕੋਲ ਦੋ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ, 1. ਪ੍ਰਾਣ ਸ਼ਕਤੀ 2. ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ। ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਰਾਂ ਦਾ ਆਵਾਗਮਨ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਭੋਗਾਂ ਦੇ ਪਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ।

○ ਜੀਵ - ਜੋ ਲੋਕ ਜਨਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ - ਉਹ ਜੀਵ ਹਨ।

○ ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਮ ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਨਿਤ੍ਯ ਵੈਗੀ ਹੈ।

○ ਜਨਮ :- ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਤੇ ਰੂਪ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਨਿਤ੍ਯ ਅਸਰਵਗਯ ਤੇ ਵਿਕਾਸੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਮੌਤ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

○ ਜਨਮ :- ਜਨਮ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ 'ਆਵਿਰਭੈਤ ਹੋਣਾ' ਜਾਂ ਅਵਸ਼੍ਕਤ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੋਣਾ। ਜਦ ਕੋਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਮਾਧ੍ਯਮ ਤੋਂ ਅਭਿਵਾਕਤ ਜਾਂ ਆਵਿਰਭੈਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਨਾਨਾਤ੍ਰ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

○ ਜੀਵ :- ਜੋ ਪਰਾਣ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਉਹ ਜੀਵ ਹੈ।

○ ਜਿਹੜਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਕ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਆਪ ਖੁਦ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਆਸਰਾ ਕਰਤਾ ਹੈ।

○ ਜਲ ਤੇ ਸੂਬਲ :- ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਜਲ ਦਾ ਕੁਲ ਭਾਗ ਲਗਭਗ 71% ਹੈ ਤੇ ਸੂਬਲ ਦਾ 29% ਹੈ।

○ ਜੀਵਾਤਮਾ :- ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਵਾਲਾ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੂਪ ਅਵਿਨਾਸੀ ਹੈ।

○ ਤ

○ ਤਾਮਸਿਕ ਗਿਆਨ :- ਜਿਸ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥ ਕਾਮ, ਮੋਹ, ਲੋਭ, ਹੰਕਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਤਾਮਸਿਕ ਗਿਆਨ ਹੈ।

○ ਤੀਰਥ :- ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਤੀਰਥ ਦੇ ਅਰਥ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਤੀਰਥ ਨੂੰ ਵੀ ਤੀਰਥ ਬਣਾਵੇ, ਭਾਵ ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰੇ। ਕੁਰੂਕਸ਼ੋਤਰ ਦਾ ਤੀਰਥਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਧਰਮ-ਖੇਤਰ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਇਹੋ ਹਨ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸ਼ੁਧੀਕਰਣ ਕਰੇ, ਉਹ ਧਰਮ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ, ਧਰਮ ਦਾ ਹੈ।

○ ਤਪਹ - ਤਪ - ਭੁੱਖ ਪਿਆਸ ਸਰਦੀ ਗਰਮੀ ਬਰਖਾ ਸਹਿਣਾ ਵੀ ਇਕ ਤਪ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤਪ ਵਿਚ ਭੁੱਖ ਪਿਆਸ ਸਰਦੀ ਗਰਮੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਝੱਲਦੇ ਹਾਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਧਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਥਵਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਸ਼ਟ ਮੁਸ਼ਿਬਤ ਵਿਘਨ ਆਦਿ ਆਉਂਦੇ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸਹਿਣਾ ਹੀ ਤਪ ਹੈ। ਨਿਯਮ ਰੂਪ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਆ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰੋ, ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਾ ਰੋਕ ਤੇ ਜੋ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਣ ਕਰੋ, ਇਹੋ ਉੱਤਮ ਤੱਤ ਹੈ।

○ ਤਿਆਗ :- ਜੋ ਵਸਤੂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੱਚ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਤਿਆਗ ਹੈ।

○ ਤਪ :- ਵਰਤ ਤੇ ਉਪਵਾਸ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸੰਤਪਤ ਕਰਨਾ ਤਪ ਹੈ।

੦ ਤ੍ਰਯਾਗ ਤੇ ਤ੍ਰਯਾਗੀ :- ਕਰਮ ਤੇ ਕਰਮਫਲ ਦੀ ਆਸਤਿਕਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਸਲ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਤਿਆਗੀ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤਿਆਗੀ ਦਾ ਉਹ ਆਚਰਣ ਸੋਸ਼ਠ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਅਕੁਸ਼ਲ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਦਵੇਸ਼ ਨਾ ਕਰੇ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਆਸੰਖਿਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਤਿਆਗੀ ਦਾ ਭਾਵ ਕਰਤੱਵ ਮਾਤਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤਿਆਗ ਦਾ ਫਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ।

੦ ਤਿੰਨ ਗੁਣ :- ਸਾਤਵਿਕ ਰਾਜਸ੍ਤ ਤੇ ਤਾਮਸ੍ਤ ਤਿੰਨੇ ਗੁਣ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਅਭੂਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਵਿਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

੦ ਤਮੋਗੁਣ ਵਿੱਤਿ :- ਜੋ ਪਰਮਾਦ ਹੈ ਇਹ ਚੰਗੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਖੇਡ ਕੁੱਦ ਆਦਿ ਸਾਮਾਨ੍ਯ ਫਾਲਤੂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦ ਪ੍ਰਮਾਦ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਗ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਰਜੋਗੁਣ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਨਾਲ ਕਾਮਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਫਿਰ ਅਨੇਕ ਭਾਂਤ ਦੇ ਪਾਪ, ਅਨਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਬੜੇ ਭਿੰਨਕਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

੦ ਤੁਸ਼ਟੀ :- (ਤੁਸ਼ਟਿ) ਦੈਵ ਵਸ ਅਥਵਾ ਭਾਗਵਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਤੋਖ ਕਰਨਾ - ਸਮਤਾ ਹੈ। ਸੰਤੋਸ਼ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਸੁਖ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਤਤ੍ ਤੱਤਵ :- ਸ਼ਸ਼ਿਤ ਦੀ ਉਸ ਆਧਯਾਵਸ਼ਬਾ ਵਿਚ ਨਾ ਅਸਤ ਸੀ, ਨਾ ਸਤ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਾ ਲੋਕ ਸੀ। ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਪਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਅੱਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਭ ਨੂੰ ਆਵਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੀ ਸੀ? ਕਿਸ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਸੀ? ਆਧਾਰ ਕੀ ਸੀ? ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਇਹ ਸਭ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਾ ਮੌਤ ਸੀ, ਨਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੀ, ਨਾ ਰਾਤ ਸੀ, ਨਾ ਦਿਨ ਸੀ, ਨਾ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਉਸ ਵਾਯੂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਤੱਤ੍ ਤੱਤਵ ਹੀ ਸੀ। (ਰਿਗਵੇਦ 10-121-1-2)

੦ ਦ

੦ ਦੂਰ :- ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਲ ਹੈ, ਜਲ ਤੋਂ ਦੂਰ ਤੇਜ਼ ਹੈ, ਤੇਜ਼ ਤੋਂ ਦੂਰ ਵਾਯੂ ਹੈ, ਵਾਯੂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਆਕਾਸ਼ ਹੈ, ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਰ ਮਹ-ਤੱਤਵ ਹੈ, ਮਹ-ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਦੂਰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੈ, ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਜੋ ਦੂਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਭ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ, ਕਾਰਣ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

੦ ਦੇਵ :- ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਦੇਵ ਸ਼ਬਦ ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰਵਯੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੂਜਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

੦ ਦੁਰੁਪਦ :- ਦੁਰੁਪਦ ਪੰਚਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਸ਼ਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਭਾਰਦਵਾਜ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਏਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਭਾਰਦਵਾਜ ਪੁੱਤਰ ਦ੍ਰੋਣ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਦ੍ਰੋਣ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸ਼ਰਦਵਾਨ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਕ੍ਰਪੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਅਸ਼੍ਵਤਥਾਮਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦ੍ਰੋਣ ਅਨੇਕ ਗਰੀਬ ਸਨ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਅਸ਼੍ਵਤਥਾਮਾ ਨੇ ਹੋਰਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਪੀਂਦਿਆਂ ਵੇਖ, ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਦੁੱਧ ਮੰਗਿਆ। ਮਾਂ ਕੋਲ ਦੁੱਧ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਸਫੈਦ ਆਟੇ ਨੂੰ ਧੋ ਕੇ ਦੁੱਧ ਵਰਗੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਕਿਹਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੀਣ ਲਈ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇੱਜ ਹੀ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਦੁੱਧ ਤਾਂ ਗਉਂ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਮਾਂ ਤੋਂ ਜਦ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਲੱਗਿਆ। ਮਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਤੜਪ ਉੱਠਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਦਰੋਪਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਹੈ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਗਉਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਦ੍ਰੋਣ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਕੇ ਦ੍ਰੋਪਦ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ ਦ੍ਰੋਪਦ ਹੁਣ ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਧਰਮ ਮਰਜਾਦਾ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਹਿਮਾਨ ਸਮਝੇਗਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਗਉਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਸੋਚ ਕੇ ਉਹ ਦ੍ਰੋਪਦ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਦ੍ਰੋਣ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਨੋਹ ਪੁਰਵਕ ਕਿਹਾ, ‘ਹੇ ਰਾਜਨ! ਆਪ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਹਾਂ।’ ਦ੍ਰੋਪਦ ਨੇ ਪਰਤਾਪੀ ਦ੍ਰੋਣ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਾ ਦਿੱਤਾ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰੋਪ ਆਇਆ ਤੇ ਦ੍ਰੋਣ ਨੂੰ ਕੌਂਝੇ ਬੋਲ ਬੋਲੇ, ‘ਬ੍ਰਾਹਮਣ! ਤੇਰੇ ਪ੍ਰਗਯਾ ਸਰਵਸਾ ਸੰਸਕਾਰ ਨਾ ਮਾਤਰ ਹਨ। ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਬਿਨਾ ਸੋਚੇ ਆਪਣਾ ਮਿੱਤਰ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹਨ। ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਅਤਿ ਗਰੀਬ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਪਰਤਾਪੀ ਰਾਜਾ ਕਿਵੇਂ ਮਿੱਤਰਤਾ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖੋ, ‘ਦਲਿਦਰੀ ਧਨਵਾਨ ਨਾਲ, ਮੁਰਖ ਵਿਦਵਾਨ ਨਾਲ, ਡਰਪੋਕ, ਸੁਰਖੀਰ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਦੋਸਤੀ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਤੂੰ ਤਾਂ ਬਚਪਨ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਏ? ’ ਮਹਾਤਮਾ ਦ੍ਰੋਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਅਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਆਪ ਆਪਣਾ ਅਪਮਾਨ ਸਹਿ ਕੇ ਵਾਪਸ ਹਸਤਨਾਪੁਰ ਆ ਗਏ। ਏਥੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਦ੍ਰੋਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ, ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਪੋਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਸਮੱਗਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦ੍ਰੋਣ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦ੍ਰੋਪਦ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੇ ਅਪਮਾਨ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਚੰਡ ਸੀ। ਆਚਾਰੀਆ ਦ੍ਰੋਣ ਨੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਨੁਸ਼ ਵਿੱਦਿਆ ਸਿਖਾ ਕੇ ਨਿਪੁੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਚਾਰੀਆ ਦ੍ਰੋਣ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦਕਸ਼ਨਾ ਵਜੋਂ, ਅਰਜਨ ਕੋਲੋਂ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਦੁਰੁਪਦ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਵੇ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਕਰਾਰ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ, ਅਰਜਨ ਨੇ ਦੁਰੁਪਦ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਬੰਦੀ ਬਣਾਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਧਾ ਰਾਜ ਵਾਪਸ ਲੁਟਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ‘ਤੁਹਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਤੁਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਬਹਾਬਰ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ ਤੇ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਯੋਗ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮਿੱਤਰ ਮੰਨਦਾ ਸਾਂ, ਹੁਣ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਦਾ ਆਪਣਾ ਮਿੱਤਰ ਮੰਨਦਾ ਰਹਾਂਗਾ’ ਰਾਜਾ ਦੁਰੁਪਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਅਪਮਾਨ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਯਗਯਾ-ਨਸ਼ਨਾਨ ਰਾਹੀਂ ਧਿਸ਼ਟਥੁਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਆਚਾਰੀਆ ਦ੍ਰੋਣ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਹੇਤੁ ਬਣਿਆ। ਏਸੇ ਰਾਜਾ ਦੁਰੁਪਦ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸੁਰੰਭਰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਕੁੰਠੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪੰਜਾਂ ਭਾਈਆਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਣੀ। ਇਹ ਰਾਜਾ ਦੁਰੁਪਦ, ਆਚਾਰੀਆ ਦ੍ਰੋਣ ਨੇ ਯੋਧ ਵਿਚ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

੦ ਦ੍ਰੋਪਦੇਯਾ :- ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਯੁਧਿਸ਼ਟਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿ-ਵਿੰਧਯ, ਭੀਮ ਦਾ ਸ਼ੁਤ ਸੋਮ, ਅਰਜਨ ਦਾ ਸ਼ੁਤਕਰਮਾ, ਨਕੁਲ ਦਾ ਸ਼ੁਤਨੀਕ, ਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਦਾ ਸ਼ੁਤਸੇਨ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦਵਾਰਿਕਾ

ਵਿਖੇ ਸੰਪੂਰਣ ਧਨਸ਼ ਵਿੱਦਿਆ ਤੇ ਵੇਦ ਵਿੱਦਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਪੰਜੇ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਰਖੀ ਸਨ।

○ ਦੇਵ ਦੱਤ :- ਨਿਵਾਤ ਕੱਵਚ ਨਾਂ ਦਾ ਦੈਤਯਾ ਦੇ ਕਤਲ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇਵ ਗਜ ਇੰਦਰ ਨੇ ਦੇਵ ਦੱਤ ਨਾਂ ਦੇ ਦਿਵ੍ਯ ਸੰਖ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚੰਡ ਸ਼ਬਦ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਕੰਬਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਨਾਦ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

○ ਦਿਵ੍ਯ ਗੁਣ :- ਜਿਸ ਵਿਚ ਛਲ ਕਪਟ, ਦੰਭ ਪਾਖੰਡ ਲੋਭ ਮੌਹ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਦਾਹਸ਼ੀਲਤਾ ਅਧਰਮ ਅਸਤ ਆਦਿ ਆਸੂਰੀ ਦੁਰਗੁਣ ਨਾ ਹੋਣ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸੜ ਧਰਮ, ਲੱਜਾ, ਸਰਲਤਾ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਨਿਰਮਾਣਤਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਸਜਣਤਾ, ਬੁੱਧੀਮਤਾ, ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਲੱਛਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ, ਉਹ ਦਿਵ੍ਯ ਗੁਣੀਂ ਹੈ।

○ ਦੇਹ :- ਅਨਿਤੁ ਤੱਤਵ ਹੈ, ਜੋ ਗਰਭ ਅਵੱਸਥਾ ਤੋਂ ਇਕੱਠਾ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੀਰ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਅਣਗਿਣਤ ਪਰਮਾਣੂਆਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਜਨਮ ਪਿੱਛੋਂ ਸਰੀਰ ਬਾਲ, ਜੋਬਨ ਬਿਰਧ ਅਵੱਸਥਾ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਦੇਹ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ।

○ ਦੇਹੀ :- ਦੇਹੀ ਨਿਤੁ ਤੱਤ ਹੈ। ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪਰਮਾਣੂਆਂ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਦੇਹੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬਰਪਨ ਹੈ, ਨਾ ਜੋਬਨ ਤੇ ਬੁਢਾਪਾ ਹੈ। (ਦੇਹ) ਸਰੀਰ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਦੇਹੀ ਨਵੇਂ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੇਹੀ ਬੁੱਧੀ ਰੂਪੀ ਬੀਜ ਰੂਪ ਹੈ। ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਦਾ ਬੀਜ ਸੂਕਲਸਮ ਸਰੀਰ ਹੈ ਤੇ ਸੂਕਲਸਮ ਸਰੀਰ ਦਾ ਬੀਜ ਰੂਪ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਹੈ। ਸਥੂਲ ਤੇ ਸੂਕਲਸਮ ਸਰੀਰ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਰ੍ਧਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੀ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਹੈ।

○ ਦਯਾ :- ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਦੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਦਯਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

○ ਦੰਭ :- ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ, ਪੂਜਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਆਪਣੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ, ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਨਾਂ ਦੰਭ ਹੈ। ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ, ਪ੍ਰਾਣ ਸਰੀਰ ਧਨ ਸੰਪਤੀ ਆਦਰ ਮਹਿਮਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪਰਧਾਨਤਾ ਦੇਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਵਿਚ ਦੰਭ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

○ ਦਰੁਪਹ : ਘੁੰਡ = ਧਨ ਜਾਇਦਾਦ ਮਕਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਮਮਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਵੱਡਾਪਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦਰੁਪਹ (ਘੁੰਡ) ਹੈ।

○ ਦੰਭ :- ਧਨ ਮਾਨ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ, ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਵਾਹ ਵਾਹ, ਜਿੱਥੇ ਮਿਲਦੇ ਹੋਣ - ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ - ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ - ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣਾ - ਦੰਭ ਹੈ।

○ ਦੁੱਖ :- ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਅੱਵਸਥਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦੁੱਖ ਹੈ - ਜੋ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਹੋ ਜਾਵੇ - ਇਹੋ ਦੁੱਖ ਹੈ।

○ ਦੈਵੀ :- ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਹੈ, ਚੇਤਨ ਹੈ, ਆਨੰਦ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਅਖੰਡ ਹੈ।

○ ਦੁੱਖ :- ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਿਵਿਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਸੰਤਾਪ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ਼ਟ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਅਥਵਾ ਅਨਿਸ਼ਟ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਸੁੱਖ ਮੁਰਝਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੀਨਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

○ ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਯ : - ਸਰਵ ਪ੍ਰਥਮ ਨੇਤਰ ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ ਹਨ ਤੇ ਰੂਪ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ। ਫੇਰ ਮਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਹੈ ਤੇ ਨੇਤਰ ਆਦਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹਨ। ਫਿਰ ਬੁੱਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ, ਬੁੱਧੀ ਦੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਭੀ ਜੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਵੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਤਮਾ ਸਾਕਸ਼ੀ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ।

○ ਦੋਸ਼ :- ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਤਭੇਦ ਹੋਣਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਧਨ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਲੰਘਾਉਣਾ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਮੱਤ ਦਾ ਬੁਰਾ ਲਗਾਉਣਾ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਤ ਤੋਂ ਘਰਣਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਦੋਸ਼ ਹੈ।

○ ਦੇਵ : - ਦੇਵ ਦੇ ਭਾਵਾਰਥ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਜਿਹਾ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਰਗਾ ਸੰਸਕਾਰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ 'ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਸੰਸਕਾਰ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਅਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਅਸ਼ੁਭ ਸੰਸਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

○ ਦਰੂਪ :- ਜਾਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਆਦਿ ਬ੍ਰਹਮ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜੋ ਘੁੰਡ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦਰੂਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।

○ ਦਾਨ :- ਦਾਨਮ - ਲੋਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਕਾਲ ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਦੇਣ ਦਾ ਨਾਂ ਦਾਨ ਹੈ। ਦਾਨ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਭੂਮੀਦਾਨ, ਅੰਨ ਦਾਨ, ਧਨ ਦਾਨ, ਵਿਦਿਆ ਦਾਨ ਆਦਿ। ਅੰਨ ਦਾਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਪਰ ਅਭਯ ਦਾਨ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਭਯ ਦਾਨ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ 1. ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਆਫਤ, ਹਾਲਾਤ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋਏ ਨੂੰ ਭੈਅ ਹੀਣ ਕਰਨਾ 2. ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਮਾਰਗ ਤੇ ਤੋਰਨਾ। ਦਾਨ ਪਿੱਛੇ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਸੰਕਲਪ ਹੋਵੇ ਕਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ (ਦਾਨ) ਹੈ ਉਹ ਮੇਰਾ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੈ।

○ ਧ

○ ਧਿਤਰਾਸ਼ਟਰ : - ਆਪ ਕੁਰੂ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਜੇਠੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਮਹਾਪਰਤਾਪੀ ਸਮਰਾਟ ਸ਼ਾਂਤਨੁ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਮਾਤਾ ਸ਼੍ਰੀ ਕਾਸ਼ੀਰਾਜ ਦੀ ਦੂਜੀ ਧੀ ਅੰਬੀਕਾ ਸਨ। ਆਪ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੀਣ ਸਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਧਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਸ਼ਬਦ ਧੂਤ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੋ ਪਦਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਧੂਤ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਧਾਰਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਥਵਾ ਫੜੀ ਰੱਖਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਧਰੀ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਅਰਥ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਫੜੀ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਾਂ ਜਿਹੜਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਾਲ ਮੱਲੇਮਲੀ ਚਿਪਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ

ਆਪਣੇ ਹੱਕੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਥਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਤਾਂ ਹੀਣਾ ਪ੍ਰਤਿਰਾਸ਼ਟਰ ਦਰਅਸਲ ਸੋਚਣ ਸਮਝਣ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਵੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਉਸ ਕੋਲ ਨਾ ਗੋਚਰ, ਨਾ ਹੀ ਅਗੋਚਰ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਰਾਜਾ ਨਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਆਪਣਾ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਸੁਖ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਲੰਘਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਰਜੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਸ਼ਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੁੱਤਰ ਮੋਹ ਕਾਰਨ ਮਹਰਾਜਾ ਪ੍ਰਤਿਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਾਜ਼ੂਕ ਹੈ, ਤਉਸ ਯੋਗ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਰਾਜਸੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੇ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਉਹ ਛੇਡੀ ਭੁਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਧਰਮ :- ਗੀਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਧਰਮ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਗੀਤਾ ਨੂੰ ਏਸੇ ਲਈ ਸਾਡ਼ਾਵਤ ਧਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਗਿਆਨ ਦਾ ਜਗਿਆਸੂ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕਿਸ਼ਨ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕਿਸ਼ਨ ਹੀ ਗੀਤਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਕਤਾ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪ ਬਾਹਰਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਤੇ ਅਠਾਰਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ, ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ 'ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ' ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹਨ। ਗੀਤਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ 'ਧਰਮ' ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ 'ਮ' ਅੱਖਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਧਰਮ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੀ ਗੀਤਾ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਦਾ ਆਦਿ ਮਧ ਅੰਤ ਸਮੁੱਚਾ-ਸਾਰ, ਧਰਮ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਹੈ।

੦ ਪ੍ਰਸ਼ਟਕੇਤੁ :- ਪ੍ਰਸ਼ਟਕੇਤੁ ਚੇਦਿ-ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਸ਼ੂ-ਪਾਲ ਦਾ ਬੇਟਾ ਸੀ। ਸ਼ਿਸ਼ੂਪਾਲ ਭਗਵਾਨ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਭੂਆ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਯੁਧਿਸ਼ਟਿਰ ਨੇ ਰਾਜਸੂਯ ਯਗ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਭੀਸਮ ਪਿਤਾਮਾ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਜਦ ਭਗਵਾਨ ਕਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਸ਼ਿਸ਼ੂਪਾਲ ਨੇ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਭੀਸਮ ਯੁਧਿਸ਼ਟਿਰ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਕਠੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੂਆ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ 100 ਅਪਰਾਧ ਮੁਆਫ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਿਸ਼ੂਪਾਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਢੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਇਕ ਸੌ ਅਪਰਾਧ ਪੁਰੇ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਚੱਕਰ ਨਾਲ ਭਰੀ ਸਭ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਸ਼ਟਕੇਤੁ ਨੂੰ ਰਾਜ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਹਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਪ੍ਰਸ਼ਟਕੇਤੁ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

੦ ਧਨੰਜਯ :- ਧਨੰਜਯ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, 'ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਮ ਧਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਰਾਹੀਂ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲਾ। ਰਾਜਸੂਯਯਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਾਵਾਹੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬਲ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਧਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਧਰਮਰਾਜ ਯੁਧਿਸ਼ਟਿਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸਮੱਧਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਧਨੰਜਯ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਪ੍ਰਤਿਰਾਸ਼ਟਰ ਨਾਂ :- ਧਨੰਜਯ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰੋ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰੋ।

੦ ਧੀਰ :- ਧੀਰ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਤੇ ਉਸੇ ਵਿਚ ਰਮਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਅੰਹੰ ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਵਿਰਤ ਹੋਵੇ, ਕੇਵਲ ਬੁੱਧੀ ਹੀ ਰਮਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਧੀਰ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

੦ ਧਿਤਿਹ :- ਧੀਰਜ - ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਨਕੂਲ ਪਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਘੱਗਰਾਉਣਾ, ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਧਿਤਿਹ (ਧੀਰਜ) ਹੈ।

੦ ਧਰਮ :- ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮਿਲੇ, ਵਿਕਾਸ ਵਧੇ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ, ਸਤਿਕਾਰ ਭਾਵਨਾ ਆਵੇ, ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਹੋਵੇ, ਸੰਤਾਪ ਘਟੇ - ਮਿਲਵਰਤਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਆਵੇ, ਨਿਆਇ ਅਤੇ ਸਤਿਸੰਕਲਪ ਧਾਰਨ ਹੋਣ - ਉਹ ਧਰਮ ਹੈ, ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਧਰਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹਨ। ਧਰਮ ਕਦੇ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

੦ ਧਰਮ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ - ਸੌਂਚ, ਦਾਨ, ਤਪ, ਸ਼ਰਧਾ, ਗੁਰ-ਸੇਵਾ, ਖਿਮਾ, ਦਿਆ, ਵਿਗਿਆਨ, ਵਿਨਯ ਤੇ ਸਤ੍ਯ।

੦ ਪ੍ਰਤਿਰਾਸ਼ਟਰ - ਇਸ ਪਦ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ 1. ਪ੍ਰਤਿਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਸੰਬੰਧੀ 2. ਅਨ੍ਯਾਏ ਪੂਰਵਕ ਰਾਸ਼ਟਰ (ਰਾਜ੍ਯ) ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ।

੦ ਧਨ ਤ ਧਰਮ :- ਧਰਮ ਦਾ ਅਨੁਸਥਾਨ ਧਨ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਧਨ ਦਾ ਖਰਚ ਧਰਮ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਧਰਮ ਤੋਂ ਧਨ ਤੇ ਧਨ ਤੋਂ ਧਰਮ - ਦੋਵੇਂ ਪਰਸੱਪਰ ਵਧਦੇ ਹਨ। ਪਰਤੂ ਧਰਮ ਦਾ ਅਨੁਸਥਾਨ (ਕਰਨਾ) ਤੇ ਧਨ ਦਾ ਖਰਚ ਕੇਵਲ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਧਰਮ (ਪੁੰਨ) ਤੇ ਧਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਕਰਕੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

੦ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ :- ਆਪਣਾ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕੋਈ ਸਵਾਰਥ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਕੇਵਲ ਕਰਤੋਂ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਧਰਮ ਮਧ ਯੁੱਧ ਹੈ।

੦ ਧਿਤਿਹ :- ਧਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਧਿਤਿਹ ਹੈ। ਧਾਰਣ ਕੀਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪਰਪੱਕਤਾ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਜਿੰਨੀ ਧਿਤਿਹ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੋਵੇਗੀ, ਉੱਨ੍ਹੀਂ ਬੁੱਧੀ ਵੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੋਵੇਗੀ। ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਧਿਤਿਹ, ਜੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ ਤਾਂ ਸਾਤਵਿਕ ਗੁਣ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਉਠੇਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਮਾਨਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਭਾਵ ਕਿਰਿਆ ਵਿਰਤੀ ਵਿਚਾਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਅਟੱਲ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਧਿਤਿਹ ਹੈ।

੦ ਧਰਮ ਅਧਰਮ :- ਧਰਮ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰੇ। ਅਧਰਮ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਪਾ ਦੇਵੇ।

੦ ਨ

੦ ਨਾਸ਼ :- ਨਾਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਕਾਰ੍ਯ ਦਾ ਕਾਰਣ ਵਿਚ ਲਜ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਜਦ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਆਪਣੇ ਕਾਰਣ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਨਾਸ਼ ਹੈ। ਲੁਪਤ ਹੋਈ ਵਸਤੂ ਨਾਸ਼ ਹੈ।

੦ ਨਰ = ਨਰ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ 'ਨ ਰਮਤੇ ਇਤਿ ਨਰਹ : ਜੋ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲਾਂ ਵਿਚ ਰਮਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਅਨੁਰਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ - ਉਹ ਨਰ ਹਨ। ਕਰਮ ਤਾਂ ਮਾਨਵ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

੦ ਨਿਯਤ ਕਰਮ :- ਜੋ ਸਹਜ ਵਾ ਸ੍ਰਵਭਾਵ ਜਨ੍ਯ ਕਰਮ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਨਿਯਤ ਕਰਮ ਹੈ।

○ **ਨਿਸ਼ਠਾ** :- ਨਿਸ਼ਠਾ - ਸਾਧਨ ਪਰਿਪੱਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਠਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

○ **ਨੇੜੇ** : ਪ੍ਰਿਵੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਲ ਸਰੀਰ ਹੈ। ਸਥਲ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਹੈ। ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅਹਮ੍ ਹੈ ਤੇ ਅਹਮ੍ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇੜੇ ਹੋਰ ਢੂਜਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

○ **ਨਿਤ੍ਯ ਯੋਗ** :- ਕਰਮ ਯੋਗ ਤੇ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਵਿਚ ਸਰੂਪ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਤ੍ਯ ਯੋਗ ਹੈ ਤੇ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਤ੍ਯ ਯੋਗ ਹੈ।

○ **ਪ**

○ **ਪੁਰਸ਼** :- ਜੋ ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਪੁਰੀ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ। ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਵਿਚ ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਨਗਰੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਗਰੀ ਦੇ ਅਸ਼ਟ ਚੜ੍ਹ ਹਨ ਤੇ ਨੌ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹਨ। ਜੋ ਮਾਨਵ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਮਾਤਰ ਤੋਂ ਪੂਰਣ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ। ਦੇਵਤਾ ਲੋਕ ਵੀ ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਬੇਹੱਦ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਮ੍ਰਤ ਤੱਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬ੍ਰਹਮਚੜ੍ਹ ਵਾ ਆਨੰਦਮਯ ਕੋਸ਼ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਯੋਗਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਹਸੜ ਦਲ ਕਮਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਲਈ ਪੁਰਸ਼ ਸਰੂਪ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਪੁਰਸ਼।

○ **ਪੁੱਤਰ** :- ਪਿਤਾ ਦੁੱਖ ਸੰਤਾਪ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

○ **ਪਾਂਡੂ** :- ਮਹਾਰਾਜ ਵਿਚਿਤਰ ਵੀਰਜ ਦੀ ਢੂਜੀ ਪਤਨੀ ਅੰਬਾਲਿਕਾ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਵਿਆਸ ਦੇਵ ਰਾਹੀਂ ਨਿਯੋਗ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਢੂਜਾ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪਾਂਡੂ ਸੀ। ਸਯੋਗ ਤੇ ਸਾਮਰਥਸੀਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਸਰਬ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਰਾਟ ਪਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਾਂਡੂ ਮਹਾਨ, ਯੋਗ-ਯੋਧ ਸੂਰਬੀਰ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਸਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਭਰੋਸਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਸੇਵਕ ਸਨ। ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਗ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਆਪ ਤੋਂ ਕਿੰਦਮ ਨਾਂ ਦੇ ਕਿਸੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪੱਛੇਤਾਵੇਂ ਵਜੋਂ ਆਪ ਨੇ ਰਾਜ ਪਦ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਪਤਨੀਆਂ, ਕੁੰਤੀ ਅਤੇ ਮਾਧਵੀ ਨਾਲ ਹਿਮਾਲਾ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਜਦੋਂ ਆਪ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਰਾਜ ਪਦ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਕੋਈ ਸਯੋਗ ਸੂਰਬੀਰ ਪਰਜਾ ਦਾ ਸੇਵਕ ਆਪ ਦਾ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਂਡੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਯੋਗ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਤਦੇ ਤੱਕ ਸ੍ਰੀ ਪਿਤਰਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਦਿਸ਼ਟੀਹੀਣ ਪਿਤਰਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਰਾਜ ਪਦ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮਹਾਰਾਜ ਪਾਂਡੂ ਦੇ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੁਰਵਾਸਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦਿਵੰਧ ਮੰਤਰ ਰਾਹੀਂ ਕੁੰਤੀ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਅਗਧਾਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਧਰਮ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ, ਢੂਜਾ ਵਾਯੁਦੇਵ ਤੋਂ ਭੀਮ ਪੈਦਾ ਹੋਏ, ਅੰਤ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਰਾਹੀਂ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਬਦਰਿਕਾਕਸ਼ਮ ਨਿਵਾਸੀ ਰਿਸੀ ਨਰ ਦਾ ਅਰਜਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਪਾਂਡੂ ਰਾਹੀਂ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕੁੰਤੀ ਨੇ ਮਾਧਵੀ ਲਈ ਦੋਵਾਂ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਲਈ ਸਾਧਨਾ ਕੀਤੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਮਾਧਵੀ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਨਕਲ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।

○ **ਪੁਰੂਜਿੜ੍ਹ ਤੇ ਕੁੰਤੀਭੇਜ** :- ਦੋਵੇਂ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਭਾਈ ਸਨ। ਕੁੰਤੀ ਭੇਜ ਕੁਮਾਰ ਜੋ ਭੀਮ ਸੇਨ ਦੇ ਮਾਮਾ ਸਨ, ਮਹਾਨ ਯੋਧੇ ਤੇ ਅਤਿਰਥੀ ਸਨ। ਵੀਰ ਪੁਰੂਜਿੜ੍ਹ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਹਿੜ੍ਹ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਣਜਿਆਂ ਲਈ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਸੀ।

○ **ਪਿਤ੍ਰ** :- ਜੋ ਆਪਣੀ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਚੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਲਾਡ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪਿਤ੍ਰ ਹਨ। ਪਿਤ੍ਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਿਤਾ, ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਜਾਂ ਛੋਟੇ ਭਾਈ। ਜਿਵੇਂ ਤਾਇਆ, ਚਾਚਾ, ਮਾਮਾ, ਸਹੁਰਾ, ਸੁਹਿਰਦ ਵੱਡੇ ਮਿਤਰ ਆਦਿ ਪਿਤ੍ਰ ਸਮੇਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

○ **ਪਾਪ** :- ਢੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇਣਾ ਪਾਪ ਹੈ। (ਮਹਾਰਿਸੀ ਵਾਯੁਦੇਵ)

○ **ਪਰੰਤਪ** :- ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ - ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਰਜਨ ਲਈ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।

○ **ਪਾਰਥ** :- ਪਾਰਥ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਅਰਜਨ ਲਈ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮਾਤ੍ਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਬੋਧਨ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਕਿ ਜਿਸ 'ਚ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, 'ਤੁਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਾਇਰ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾਮਹ ਦੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਛਬੇ ਦੇਣਾ। ਪਾਪਮਈ ਗਤੀ ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ।' ਪ੍ਰਸ਼ਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਰਥ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

○ **ਪ੍ਰੈਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ** ਸਤੇਗੁਣ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਸ਼ੋਕ ਰਸੇਗੁਣ ਦਾ, ਸੋਹ ਤਸੇਗੁਣ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਭਾਵ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹਨ। ਰਸੇਗੁਣ ਸ਼ੋਕ ਤੇ ਭੈਅ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ।

○ **ਪਾਪ** :- ਪਾਪ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਪਾ - ਦਾ ਅਰਥ ਧਰਮ ਹੈ, ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ - ਜੋ ਧਰਮ ਅਥਵਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਾਪ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਭਾਵ ਕਰਮ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਾ ਧਾਰੂ ਰਕਸ਼ਣ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਹੈ। ਜੋ ਸਰਵ ਰਖਿਅਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਾਪ ਹੈ। ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਧਰਮ ਪਾਪ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਤੇ ਸੁੱਖ ਭੋਗਣਾ ਵੀ ਪਾਪ ਹੈ। ਜੋ ਕੰਮ ਕਰਤਵੁ ਪਾਲਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਪਾਪ ਨਹੀਂ।

○ **ਪੰਡਿਤ** :- ਜੋ ਪ੍ਰਗਯਾਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹੋਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਗਯੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪੰਡਿਤ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਹੀ ਧਰਮ ਦੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸੁੱਖ ਸਮਝ੍ਯ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਅਵਿਵੇਕ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਪੰਡਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪੰਡਿਤ।

○ **ਪ੍ਰਗਯਾ ਅਪਰਾਧ** :- ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਵਿਖਮ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਰਥਾਤ ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਤੇ ਵਿਖਮ ਰੂਪ

ਤੋਂ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿੱਤ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਯਾ ਅਪਰਾਧ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

○ **ਪ੍ਰਵਿੱਤਤੀ** :- ਕਾਰਜ ਮਾਤ੍ਰ ਵਿਚ ਲੱਗ ਜਾਣ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਵਿੱਤਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਗ ਦੋਸ਼-ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਵਿੱਤਤੀ ਤਾਂ ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

○ **ਪ੍ਰਕਾਸ਼** :- ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਪੰਜਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਤੋਂ ਮਨਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਨਿਰਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ।

○ **ਪਾਪ** :- ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਦੇ ਵਸੀਭੂਤ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਕੰਮ ਪਾਪ ਹੈ। ਵਿਨਾਸ਼ਸੀਲ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਨਾ ਪਾਪ ਹੈ।

○ **ਪ੍ਰਾਣਯਗਯ** :- ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉੱਪਰ ਨਿਅੰਤਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ ਯਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

○ **ਪੁਰਸ਼** :- ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪੁਰਮ-ਪੁਰਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

○ **ਪਰਤਪ** : ਪਰਤਾਪੀ : ਪਰਮ ਤਪਸਵੀ : ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਰਜਨ ਲਈ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।

○ **ਪੁਰਸ਼** :- ਜੋ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪੁਰੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ।

○ **ਪਾਰਬਥ** :- ਇਹ ਅਰਜਨ ਲਈ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਹ ਦੱਸਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ 'ਹੇ ਅਰਜਨ - ਤੂੰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਿਸਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੋ। ਮੇਰਾ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਅਨੁਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨੀ ਹੈ।

○ **ਪੰਡਿਤ** :- ਪੰਡਾ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਕਲਿਆਣੀ ਸਮਦਰਸ਼ੀ = ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਪੰਡਾ ਹੈ, ਅਥਵਾ ਪੰਡਿਤ ਹੈ।

○ **ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ** :- ਸੰਪੂਰਣ ਕਾਰਜ - ਸਾਮਗੀ ਰਹਿਣ 'ਤੇ ਵੀ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

○ **ਪਰਾਗਤਿ** :- ਸਵਰੂਪ ਭੂਤ ਮੇਕਸ਼ ਰੂਪ ਪਰਮ ਅਵਸਥਾ। ਜਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਰਬਧ ਵਸ ਦੇਹ ਜੀਵਤ ਹੈ ਤਦ ਤੱਕ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦ ਯੋਗੀ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ - ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਭੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਵਿਦੇਹ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਪਰਾਗਤਿ ਹੈ।

○ **ਪਾਂਡਵ** :- ਅਰਜਨ ਲਈ ਪਾਂਡਵ ਸ਼ਬਦ ਸੰਬੋਧਨੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਅਰਜਨ ਦੇ ਪਿਤਾ ਪਾਂਡਵ ਅਤਿਅੰਤ ਭਾਗਯਾਲੀ ਸਨ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਵਿਮੁਖ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਿਤਗਸ਼ਟਰ ਬੇਹੱਦ ਅਭਾਗਯਾਲੀ ਸਨ।

○ **ਪਰਵ** :- ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਲ ਅਠਾਰ੍ਹ ਪਰਵ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਈ ਅਵਾਂਤ੍ਰ ਵੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਪਰਵ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ, ਇਹ ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਪਰਵ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਭੀਸ਼ਮ ਪਰਵ ਦੇ ਤੇਹਰਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਬਿਆਲੀਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

○ **ਪ੍ਰਾਣ ਵਾਯੂ** ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦਸ ਕਾਰਜ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ

1. **ਪ੍ਰਾਣ** :- ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਹਿਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਸਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ ਤੇ ਖਾਧੇ ਹੋਏ ਅੰਨ ਨੂੰ ਹਜ਼ਮ ਕਰਾਉਣਾ ਹੈ।

2. **ਅਪਾਨ** :- ਇਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਗੁਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਸਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾਣਾ ਤੇ ਮਲ ਮੂਤਰ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਗਰਭ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਾਲਣਾ ਵੀ ਹੈ।

3. **ਸਮਾਨ** :- ਇਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਨਾਭੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਪਚੇ ਹੋਏ ਭੋਜਨ ਦੇ ਰਸ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦੇਣਾ ਹੈ।

4. **ਉਦਾਨ** :- ਇਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਕੰਠ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ, ਉਸ ਦੇ ਗੂਹੜੇ ਭਾਗ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਾਲਣਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਜਾਂ ਲੋਕ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਣਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ।

5. **ਵਯਾਨ** :- ਇਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਪੁਰਣ ਸਰੀਰ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ - ਸਰੀਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਿਕੋੜਨਾ ਜਾਂ ਫੈਲਾਉਣਾ ਹੈ।

6. **ਨਾਗ** :- ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਡੱਕਾਰ ਲੈਣਾ ਹੈ।

7. **ਕੂਰਮ** :- ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ, ਨੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲਣਾ ਤੇ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਹੈ।

8. **ਕਿੱਕਰ** :- ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਡਿੱਕ ਮਾਰਨਾ ਹੈ।

9. **ਦੇਵਦੱਤ** :- ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਅੰਗੜਾਈ ਲੈਣਾ ਹੈ।

10. **ਧਰੰਜ** :- ਇਹ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਿਰਤੂ ਸਰੀਰ ਢੁੱਲ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ ਵਾਯੂ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਯੁਕਤ ਭੇਦ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ।

○ **ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ** :- ਮਾਤਰ ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।

○ **ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ** :- ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤਾਂ ਵਿਨਾਸ਼ਸੀਲ ਹੈ।

○ **ਪਰਲੋਕ** :- ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਜੋ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਚਾਹੇ ਮਿਰਤੂ ਲੋਕ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵਿਚ, ਚਾਹੇ ਮਨੁੱਖ ਪਸੂ ਪੰਡੀ ਆਦਿ ਯੋਨੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚ, ਸਭ ਪ੍ਰਲੋਕ ਹੈ।

○ **ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਪੁਰਸ਼** :- ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪੁਰਸ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਪੁਰਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਉੱਡਦਾ ਇਹ ਸਮਝ ਲਵੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਉੱਡ ਰਿਹਾ ਹੈ।

○ **ਪ੍ਰਮਾਦ** :- ਵਕਤਾ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਚ ਆਲਸ ਉਪੇਕਸ਼ਾ, ਉਦਾਸੀਨਤਾ, ਤੱਤਪਰਤਾ ਦੀ ਘਾਟ, ਲੋਕ ਸਮਝਣ ਜਾਂ ਨਾ ਸਮਝਣ,

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

○ **ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਮੇਯ ਪ੍ਰਮਾਤਾ** :- ਜਿਸ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਮੇਯ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਦੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਮੇਯ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਚੇਤਨ ਪ੍ਰਮਾਤਾ ਹੈ।

○ **ਪਰ** :- ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਪਰ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਰੀਰ ਇੰਦੀਆਂ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਵੀ, ਪਰ ਅਰਥਾਤ ਦੂਜੇ ਹੀ ਹਨ। ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

○ **ਪਰਿਗ੍ਰਹ** :- ਭੋਗ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਤੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਜੋ ਸੰਗਹਿ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਿਗ੍ਰਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।

○ **ਪ੍ਰਮਾਣ** :- ਜਿਸ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਦੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਨੇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ, ਅਨੁਮਾਨ ਤੇ ਆਗਮ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

○ **ਪ੍ਰਮੇਯ** :- ਜਿਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪ੍ਰਮੇਯ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਮੇਯ ਹੈ।

○ **ਪ੍ਰਮਾਤਾ** :- ਜੋ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਪ੍ਰਮਾਤਾ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਆਪ ਖੁਦ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਮਾਤਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

○ **ਪਾਰਬ** :- ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਲਈ ਸੰਖੋਧਨੀ ਸ਼ਬਦ ਪਾਰਬ ਅੱਠ ਵਾਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਪਾਰਬ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

○ **ਪਰੰਤਪ** :- ਪਰੰਤਪ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਵੀਰਤਾ ਸੂਰਵੀਰਤਾ ਤੇਜ਼ ਨਾਲ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਪਰੰਤਪ ਹੈ। ਪਰੰਤਪ ਮਹਾ-ਪਰਤਾਪੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਰਜਨ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹੈ।

○ **ਪਰਮ ਗਤਿ** :- ਜਦ ਮਨ ਦੇ ਸਹਿਤ ਪੰਜਾਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦੀਆਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਿਥਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਗਤਿ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਯੋਗ ਬੁੱਧੀ ਹੈ।

○ ਬ

○ **ਬਾਹਮਣ** :- ਜੋ ਸ਼੍ਰੋਤ ਸਤੋਗੁਣ ਪ੍ਰਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਬਾਹਮਣ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਵੱਸਥਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਦੋਸ਼ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਗੁਰਾਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

○ **ਬ੍ਰਹਮ** :- ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਨ ਜਾਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਝਣਾ ਉਚਿੱਤ ਹੈ। ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਜਿਸ ਤੱਤਵ ਦੀ 'ਇਹ' ਕਹਿ ਕੇ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਤਮ ਤੱਤਵ ਮਨ ਵਾਣੀ ਤੇ ਇੰਦੀਆਂ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਬ੍ਰਹਮ ਤੱਤ ਦੇ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਵਬੋਧਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸਮਗ੍ਰਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਅਸਮ੍ਰਥ ਹੈ।

○ **ਬ੍ਰਹਮ** :- ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਮਨਿਨ ਪ੍ਰਤ੍ਯਯ ਕਰਕੇ ਇਸ ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਬਦ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹ - ਜੋ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਮਿੱਤ ਕਾਰਣ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਬਦ ਨਿੰਦਸਕ-ਲਿੰਗ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅਵਬੋਧਕ ਦੂਸਰਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਤਤ੍। ਮੇਰਾ ਸਨਾਤਨ ਅੰਸ਼ ਹੀ ਇਸ ਜੀਵ ਲੋਕ ਵਿਚ ਜੀਵਾਤਮਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

○ **ਬੁੱਧੀ** :- ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਚਾਰ ਰੂਪ ਹਨ ਸਾਂਖਯ ਬੁੱਧੀ, ਕਾਮਯ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਆਸੂਗੀ ਬੁੱਧੀ।

○ **ਬ੍ਰਹਮ** :- ਅਕਸਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਆਕਾਸ਼ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਭੂਤ ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਾਚਕ ਓਿ ਹੈ।

○ **ਬ੍ਰਹਮ ਸੁਖ** :- ਜਿਵੇਂ ਕਾਲ ਭੂਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਜਨਮ ਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਨਿਵਰਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਬ੍ਰਹਮ ਸੁੱਖ ਭੀ ਯੋਗੀਆਂ ਲਈ ਜਨਮ ਮਰਨ ਰੂਪ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਾ ਨਾਸ਼ਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਗ ਪਰਮ ਆਨੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

○ **ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ** :- ਗੀਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਣ, ਆਸ਼ਰਮ, ਸੰਪਦਾਇ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਸਰਵ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਵਿਦਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

○ **ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਸੇਵਾ** :- ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਕਰਤਵ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇਣਾ, ਦੂਸਰਾ ਕੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਇਹ ਨਾ ਸੋਚਣ ਦੇਣਾ 'ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਸੇਵਾ' ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਇੰਦੀਆਂ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਮਹਤਾ ਆਸਤਿਕਾ ਨਾ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਸਰ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸੇਵਾ ਹੈ।

○ **ਬਲ** :- ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਾਲ ਮਨ-ਮਾਨੀ ਕਰਨ ਦੀ ਜੋ ਜਿੱਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

○ **ਬ੍ਰਹਮ** :- ਜਿਸ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਵੀ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਛੁਪੇ ਹੋਏ, ਅਸੀਮ ਤੇ ਪਰਮ ਅੱਖਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਅਵਿਦਿਆ ਦੋਵੇਂ ਸਥਿਤ ਹਨ - ਉਹੋ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਜੜ੍ਹ ਵਰਗ ਵਿਨਾਸ਼ਿਲ ਅਵਿਦਿਆ ਹੈ ਤੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਵਿਦਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਅਵਿਦਿਆ ਦੋਵਾਂ ਉੱਪਰ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸਰਵਸਾ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ।

○ ਭ

○ **ਭੀਸ਼ਮ** :- ਭੀਸ਼ਮ ਸ਼ਾਂਤਨੁ ਦੇ ਜੇਠੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਮਾਤਾ ਰੰਗਾ ਦੇਵੀ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵੀ ਅਦਭੁਤ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜ ਸ਼ਾਂਤਨੁ ਗੰਗਾ ਤਟ ਉੱਪਰ ਸੈਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਰਮ ਸੁੰਦਰ-ਇਸਤਰੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ

ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਸਗੋਰ ਗੁਮਾਂਚਕ ਹੋ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਸੁੰਦਰੀ ਵੀ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਦੋਵੇਂ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਰਾਜਾ ਸ਼ਾਂਤਨੁ ਨੇ ਸੁੰਦਰੀ ਅੱਗੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਵੀ ਕਰਵਾਈ। ਰਾਜਾ ਦੀ ਯਾਚਨਾ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਯੁਵਤੀ ਨੇ ਇਕ ਸਰਤ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਣਨਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ, 'ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਚੰਗਾ ਕਰੇ ਜਾਂ ਭੈੜਾ ਕਰੇ, ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਰੋਕਣਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਨਾ ਕੌੜੇ ਵਚਨ ਥੋਲੇ ਜਾਣਗੇ। ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਇੱਜ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗਕੇ ਚਲੀ ਜਾਵੇਗੀ।' ਦੋਵੇਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਰਾਜ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਸੱਤ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਵਿਚ ਵਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਅੱਠਵੇਂ ਪੁੱਤਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗੰਗਾ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਗਈ ਤਾਂ ਸ਼ਾਂਤਨੁ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਦੁਖੀ ਹਿਰਦੇ ਤੋਂ ਇੱਜ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਟੇਕ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਨਾ ਡੱਬੋਏ। ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ? ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਜ ਕਿਉਂ ਮਾਰ ਰਹੀ ਹੋਏ। ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਜਾਹਨੂੰ ਦੇਵੀ ਪੁੱਤਰੀ ਗੰਗਾ ਦੇਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ, 'ਹੋ ਰਾਜਨ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਇਸ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦੀ ਪਰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੌਲ ਨਹੀਂ ਰਹਾਂਗੀ। ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜਾਹਨ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਦੁਵਾਰਾ ਸੇਵਿਤ ਗੰਗਾ ਹੈ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸਿਧਿ ਲਈ ਹੀ ਮੈਂ ਐਨੇ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹੀ ਹਾਂ।' ਆਪਣੀ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਦੇਣ ਪਿਛੋਂ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਵਸ਼ਿਸ਼ਠ ਦੁਆਰਾ ਵਸੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਸਰਾਪ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਧਾਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਕੇ, ਅੱਠਵੇਂ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਮੱਰਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਹ ਦੇਵੀ ਗੰਗਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਇਹ ਆਪ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੰਪੂਰਨ ਵਸੂਆਂ (ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ) ਦੇ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਉਤਪਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਾਨ ਯੋਧਾ ਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਪਾਲਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਗੰਗਾ ਦੱਤ ਰੱਖਣਾ।' ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਗੰਗਾ ਦੇਵੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਠ ਵਸੂਆਂ 'ਯਥ ਨਾ ਦਾ ਵਸੂ ਹੀ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਵਸ਼ਿਸ਼ਠ ਦੇ ਸਰਾਪ ਤੋਂ ਸੁਦੀ-ਰੁਧ ਕਾਲ' ਤੱਕ ਇਸ ਮਿਰਤੂ ਲੋਕ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਗੰਗਾ ਦੱਤ ਦੇਵ-ਵਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਦੇਵ ਵਰਤ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਅਸਤ੍ਰ ਸਸਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਕੈਵਰਤ ਕੰਨਯਾ ਸਤਯ-ਵਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨੂੰ ਦੇਖ, ਦੇਵ ਵਰਤ ਨੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਭੀਸਮ ਪੈ ਗਿਆ। ਪਿਤਾ ਸ਼ਾਂਤਨੁ ਵੱਲੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਛਾ ਮਿਰਤੂ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਜੀਵਨ ਹਸਤਨਾਪੁਰ ਦੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਉੱਪਰ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਵਚਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਵਚਨ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਆਪ ਨੇ ਪਾਂਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ। ਭੀਸਮ ਸੂਰਮਾ ਪੁਰਸ਼ ਅਤਿਰਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹਾਦਰ ਅਤਿਰਖੀ ਸਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਦਾ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੈਨਾਪਤੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

੦ ਭੀਮ ਕਰਮ :- ਭੀਮ ਤੇ ਉਹ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਕੋਦਰ। ਵਿਕ ਭੇੜੀਏ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਜਠਰਾਗਨਿ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

੦ ਭਗਵਾਨ :- ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਦੋ ਸਰੂਪ ਹਨ - ਇਕ ਮੂਰਤ ਦੂਜਾ ਅਮੂਰਤ। ਮੂਰਤ ਰੂਪ ਤਾਂ ਸੰਪੂਰਣ ਨਾਮ ਰੂਪਾਤਮਕ ਜਗਤ ਹੈ ਅਤੇ ਅਮੂਰਤ ਰੂਪ ਪਰਮਾ-ਕਸਰ ਤੱਤਵ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਇਕ ਰਿਚਾ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ 'ਉਹ ਭਗਵਾਨ' ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਪਰਮ ਪਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨੀਜਨ ਦੇਖਦੇ ਹਨ।'

'ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਉਹ ਸਰੂਪ ਹੀ ਭਗਵਦ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਭਗਵਦ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਉਸ ਆਦਿ ਏਂਵੇਂ ਅਕਸ਼ਯ ਸੁਵਰੂਪ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਇਹ ਸਤਯ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਨਾਂ ਹੈ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਦ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਅੱਖਰ ਹਨ ਭ - ਗ, ਵ। ਭ ਅੱਖਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅਰਥ ਹਨ, ਭਰਣ, ਪੋਸ਼ਣ ਤੇ ਧਾਰਣ, ਗ ਅੱਖਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਗਤਿ ਤੇ ਨਾਸ਼ ਭਾਵ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ - ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਰਚਿਤਾ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲਝ ਕਰਨ ਵਾਲਾ - ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਰਚਿਤਾ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲਝ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਭਗ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ - ਸੰਪੂਰਣ ਏਸ਼ਵਰ੍ਯ ਵੀਰ੍ਯ ਯਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਛੇ ਭਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤੀਜੇ ਅੱਖਰ ਵ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, 'ਉਸ ਅਖਿਲ ਭੂਤਾਤਮਾ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਭੁਤਗਣ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸੰਪੂਰਣ ਭੂਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਵਯਾਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ 'ਵ' ਅੱਖਰ ਦਾ ਵਾਚ੍ਯ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਬਦ ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦਾ ਹੀ ਵਾਚਕ ਹੈ।

੦ ਭਾਰਤ :- ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਅਰਜਨ ਲਈ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਭਾ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਆਤਮ ਤੱਤਵ ਦਾ ਆਵਥੋਧ ਹੈ, ਉਸ ਆਤਮ ਤੱਤਵ ਵਿਚ ਜੋ ਰਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਹੈ। ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਨਿਰਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਭਾਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਰਜਨ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜੋ ਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਪਾਲਕ ਹੈ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਬਹਾਦਰ ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ। ਸਤਵਾਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸ਼ਬਦ ਪਿੜ੍ਹੀ ਪੱਖੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਲਈ ਕੌਂਤੇਯ ਸ਼ਬਦ ਮਾੜ੍ਹ ਪੱਖੀ ਹੈ।

੦ ਭਾ ਦਾ ਅਰਥ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਰਤ ਹੋਵੇ। ਜੋ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ।

੦ ਭਯ :- ਅਨਿਸ਼ਟਤਾ : ਅਥਵਾ ਨਿਡਰਤਾ ਦੀ ਸੰਦੇਹ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਘਬਰਾਹਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ (ਭਯ) ਭੈਅ ਹੈ। ਭਯ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਾਵ ਦਾ ਨਾਂ ਅਭਯ ਹੈ। ਭੈਅ ਜਾਂ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਜਾਂ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

੦ ਭਕਤਿ :- ਭਗਤੀ - ਗਯਾਨ ਲਕਸ਼ਣਾ - ਪ੍ਰੇਮ ਲਕਸ਼ਣਾ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਹੀ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਚਿੱਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਨਾਂ ਭਗਤੀ ਹੈ।

੦ ਭਗਵਾਨ :- ਜਿਸ ਵਿਚ ਛੇ ਭਾਗ ਸਮਿਲਿਤ ਹਨ, ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਹੈ। 1. ਸਮੁੱਚਾ ਏਸ਼ਵਰ੍ਯ 2. ਧਰਮ 3. ਯਸ਼ 4. ਵੈਰਾਗ 5. ਸ੍ਰੀ 6. ਗਿਆਨ।

੦ ਭਕਤਿ :- ਭਗਤ : ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਧਰਮ ਪ੍ਰੇਮ - ਉਹ ਧਰਮ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਅਤ ਦਾ ਨਾਂ ਭਗਤੀ ਹੈ।

੦ ਭਾਵ :- ਭਾਵ ਸ਼ਬਦ ਵਸੂਤੂ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਭਾਵ ਦਾ ਅਰਥ, ਆਤਮ ਵਸੂਤੂ ਹੈ।

੦ ਭਕਤਿ ਯੋਗ :- ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਹੈ।

੦ ਭਰਮ :- ਵਕਤਾ ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਭਰਮ

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

○ **ਭ੍ਰਮ** :- ਵਕਤਾ ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਭਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

○ **ਭਯ** :- ਸੁੱਖ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਆਗਮਨ ਦੀ ਉਮੀਦ - ਭਯ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

○ **ਮ**

○ **ਮਹਾਤਮਾ** :- ਮਹਾਤਮਾ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ ਮਨ ਵਿਚ ਸੁੱਧ ਵਾਣੀ, ਕਰਮ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਵਿਵਹਾਰ।

○ **ਮਹਾਰਥਹ** :- ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਤਿੰਨਾਂ ਲਈ ਹੈ, ਪਰ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਧਰੰਥੀ, ਰਥੀ, ਮਹਾਰਥੀ ਤੇ ਅਤਿਰਥੀ - ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵੀਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ।

1. **ਮਹਾਰਥੀ** :- ਜਿਹੜਾ ਧਨੁ-ਧਾਰੀ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਹੈ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਯੋਧਿਆਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸ਼ਸਤਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਹਾਰਥੀ ਹੈ।

2. **ਅਤਿਰਥੀ** :- ਜਿਹੜਾ ਅਮਿੱਤ ਧਨੁ-ਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕੱਲਾ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਤਿਰਥੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

3. **ਅਧਰੰਥੀ** :- ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਰਥੀ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨੂੰ ਅਧਰੰਥੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

○ **ਮਧੁਸੂਦਨ** :- ਉਹ ਪ੍ਰਿਥਮੀ, ਜਿਸਦਾ ਸਰੀਰ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਆਦਿ ਸੰਪੂਰਣ ਤੱਤਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਲਯ ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਲੀਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਦਾ ਇਕ ਨਾਂ ਮਧੁਸੂਦਨ ਹੈ। ਮਧੁਵਤ੍ਰ ਸਾਂਸਾਰਿਕ ਭੋਗਾਂ ਦਾ ਸੂਦਨ ਅਰਥਾਤ ਲਯ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹੋਣ 'ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸੂਦਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਧੁ ਸ਼ਬਦ ਮਧੁ ਦਾ ਅਵਬੋਧਿਕ ਹੈ। ਜੋ ਉਸ ਮੋਹ ਰੂਪੀ ਮਧਯ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਹੋਵੇ, ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ੁਭਾਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮਧੁ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ, ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਹਨ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਭਾਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਮਧੁਸੂਦਨ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਇਹ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਮਧੁ ਨਾਂ ਦੇ ਦੈਤ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋ। ਆਪ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੋ।

○ **ਮੌਹ** :- ਮੌਹ ਤਮੋਗੁਣ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ। ਤਮੋਗੁਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਦ ਫੈਲਦਾ ਹੈ।

○ **ਮਿੜਯ** :- ਪਗਟ ਹੋ ਕੇ ਬੁਝ ਜਾਣਾ ਹੀ ਮਿਰਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਹੈ।

○ **ਮੂਡ** :- ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਅਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਰਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ - ਉਹ ਮੂਡ ਲੋਕ ਹਨ।

○ **ਮਨੀਸ਼ਾ** :- ਮਨੀਸ਼ਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਮਨਸਹ ਇਸ਼ਾ' ਅਰਥਾਤ ਮਨ ਨੂੰ ਗਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬੁੱਧੀ। ਜੋ ਮਨੀਸ਼ਾ ਯੁਕਤ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੀਸ਼ਾ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੀਸ਼ਾ ਹੈ।

○ **ਮਾਨਵ** :- ਆਚਾਰੀਆ ਸੰਕਰ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ 'ਮਾਨਵ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ 'ਸੰਨਿਆਸ' ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਬਾਹਰ ਤੇ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨ = ਪ੍ਰਤ੍ਯਗ् ਦਰਸ਼ਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਪ੍ਰਤ੍ਯਗ् ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਜੋ ਭਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਾਨਵ ਹੈ। ਮਨੂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਨਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

○ **ਮੁਕਤਿ** :- ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਵੇ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਵੇ, ਇਹੋ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ।

○ **ਮੌਤ** :- ਪ੍ਰਾਣ ਸ਼ਕਤੀ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਂ ਮੌਤ ਹੈ।

○ **ਮਾਨ** :- ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਮੰਨਣਾ ਮਾਨ ਹੈ।

○ **ਮਦ** :- ਆਪਣੇ ਆਪ ਕੋਲ ਐਨੀ ਵਿੱਦਿਆ ਹੈ, ਧਨ ਦੌਲਤ ਯੋਗਤਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਨਸ਼ਾ ਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ 'ਮਦ' ਹੈ।

○ **ਮਧੁਸੂਦਨ** :- ਮਧੁ ਦੈਤ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਅਰਥ ਹੈ - 'ਮੌਰੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚੋਂ ਤਮੋਗੁਣ ਤੇ ਰਜੋਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਮਧੁ ਦੈਤ ਦਾ ਹਨਨ ਕਰ, ਇਕ ਮਾਤਰ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਆਪ ਹੀ ਹੋ।'

○ **ਮੋਹਨੀ** :- ਮੋਹਨੀ ਸ਼ਬਦ ਰਾਕਸ਼ਸੀ ਤੇ ਆਸੂਰੀ - ਦੌਵਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹੈ। ਮੋਹ ਮਿਥਯ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਦੇਹ ਆਦਿ ਵਿਚ ਆਤਮ ਬੁੱਧੀ ਲਾਉਣਾ ਹੀ ਮੋਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਹੋ ਕੇ ਅਵਿਵੇਕ - ਜਨ ਤੋੜਨ ਫੋੜਨ, ਪੀਣ ਖਾਣ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇਣਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਧਨ ਲੁੱਟਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿਚ ਹੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

○ **ਮੌਤ** :- ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਣ ਹਰਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਮੌਤ ਹੈ। ਮੌਤ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ 1. ਧਨਾਦਿਹਰ - ਧਨ ਆਦਿ ਦਾ ਹਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ 2. ਪ੍ਰਾਣਾਹਰ : ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਹਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ। ਧਨ ਹਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮੌਤ ਸਰਵ ਹਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪ੍ਰਾਣ ਹਰਣ ਮੌਤ ਹੀ ਸਰਵਹਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਹਰਣ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਹਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਲਯ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਭ ਹਰਣ ਕਰ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਰੂਪ ਮੌਤ ਦੀ ਸਰਵਹਰ ਮੌਤ ਹੈ।

○ **ਮਹਾਬਾਹੋ** :- ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਦੇਖਣ ਪਿੱਛੋਂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਤਿ ਅਪਾਰ ਸ਼ਰਧਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਹੋ ਮਹਾਬਾਹੋ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਆਪ ਦੀ ਬਾਹੁ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।

○ **ਮਿਰਤੂ (ਮਿੜਯ)** ਤੇ **ਸੰਸਾਰ** :- ਆਨੰਦ ਗਿਰੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਰਤੂ ਦਾ ਅਰਥ ਅਗਿਆਨ ਹੈ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ

ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਕਾਰਜ। ਇਸ ਲਈ ਮਿਰਤੂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ। ਅਗਿਆਨ ਤੇ ਉਸ ਕੇ ਕਾਰਜ।

○ ਮੌਨ :- ਆਨੰਦ ਗਿਰਿ ਦੇ ਮੱਤਾਨੁਸਾਰ ਮੌਨ ਦਾ ਅਰਥ ਮਨਨ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਵ ਤੋਂ ਮਨ ਦਾ ਸੰਜਮ ਮੌਨ ਹੈ। ਸਾਮਾਨ ਭਾਵ ਤੋਂ ਮਨੋ ਨਿਰੋਧ ਹੈ।

○ ਮੂੜ :- ਅਤਿਅੰਤ ਅਵਿਵੇਕੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਮੂੜ ਹੈ।

○ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਅਨਾਜ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰ :- ਪਹਿਲਾਂ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਬੀਜ ਨੂੰ ਤਲ ਲਵੇ, ਤੇ ਇਕ ਬਰਤਨ ਵਿਚ ਇਹ ਤੁਲੀ ਹੋਈ ਮਿੱਟੀ ਵਿਛਾ ਕੇ ਬੀਜ, ਬੀਜ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸਿੱਚਾਈ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਫਸਲ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੱਟ ਲਵੇ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਸੁੱਕਣ ਦੇਵੇ। ਇਹੋ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਅਨਾਜ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੈ।

○ ਮਨੁੱਖੀ ਜਨਮ :- ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜਨਮ ਹੀ ਸਾਰੇ ਜਨਮਾਂ ਦਾ ਆਦਿ ਤੇ ਅੰਤਿਮ ਜਨਮ ਹੈ। ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਅੰਤਿਮ ਜਨਮ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਭੀ ਅਨੰਤ ਜਨਮਾਂ ਦਾ ਆਦਿ ਜਨਮ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ।

○ ਮਨ ਦੀ ਸੇਵਾ :- ਮਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਅਹਿੱਤ ਸੋਚਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਤੇ ਵਿਅਰਥ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦੇਣਾ ਮਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੈ।

○ ਯ

○ ਯੁਧਾਮਨ੍ਯੁ ਤਥਾ ਉੱਤਮੰਜਾ :- ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਕੇ ਭਾਈ ਸਨ। ਪਾਂਚਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਸਨ। ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਹਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਕ ਨੂੰ ਯੁਧਾ ਮਨ੍ਯੁ ਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਉੱਤਮੰਜਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਮਹਾਂਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਦੇ ਰਥ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਚੱਕਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਧੀ ਗਈ ਸੀ।

○ ਯਗਯਜ - ਯਗ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ - ਆਹੁਤੀ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਰਣ ਆਸਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਮ ਬਲੀ ਨੂੰ ਯਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਜੋ ਕਰਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਸਵਾਰਥ ਤੇ ਬਿਨਾ ਅਭਿਮਾਨ ਤੋਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਕਰਨਾ ਹੀ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਪਰਮਾਰਥ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਯਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

○ ਯੁਗਾਰਥ :- ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਅਗਾਧਨਾ ਲਈ ਜੋ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਯੁਗਾਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

○ ਯੋਗਯਜ :- ਸਾਦਗੀ ਸੁੱਚਤਾ ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ, ਥੋੜਾ ਖਾਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਧਾਰਣ ਕਰਨਾ - ਯੋਗਯਜ ਹੈ।

○ ਯੋਗ :- ਯੋਗ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਯੁਕਤਿ। ਯੋਗ ਨੂੰ ਬਾਹਮਣ ਦੀ ਮਾਇਆ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

○ ਯੋਗ :- ਯੋਗ ਦਾ ਇਕ ਅਰਥ ਸਮਾਧੀ ਵੀ ਹੈ। ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਸਤਿ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ 'ਤੇ ਸਮਾਧੀ ਵਾਲੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਸਥਿਰਤਾ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

○ ਯਗਯਜ ਦੇ ਭੇਦ :- ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਪਠਨ ਪਾਠਣ = ਬ੍ਰਹਮੁ ਯਗਯਜ ਪਿਤਰਾਂ ਦਾ ਤਰ੍ਹਣ ਕਰਨਾ = ਪਿਤ੍ਰ - ਯਗਯਜ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਅੰਨ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣਾ = ਭੂਤ - ਯਗਯਜ।

○ ਯੋਗ ਤੇ ਵਿਯੋਗ :- ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਰਸ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਦਾ ਯੋਗ ਹੀ ਰਹੇ, ਵਿਯੋਗ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਰਸ ਵਧੇਗਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਅਖੰਡ ਤੇ ਇਕ ਰਸ ਰਹੇਗਾ। ਪ੍ਰੇਮ ਰਸ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਅੰਤਰ ਧਿਆਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

○ ਯੋਗ :- ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤ ਲਾਭ ਹਾਨੀ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਆਦਰ ਨਿਰਾਦਰ, ਸਿੱਧੀ ਅਸਿੱਧੀ ਵਿਚ ਸਮ ਰਹਿਣ ਦਾ ਨਾਂ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਤਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

○ ਯਗਯਜ :- ਯਗ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦ੍ਰਵ ਯਗ ਤੇ ਗਿਆਨ ਯਗ 1. ਦ੍ਰਵ ਯਗ - ਜਿਹੜਾ ਯਗ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦ੍ਰਵ ਯਗ ਹੈ 2. ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਜਦ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਕੇ ਗਯਾਤ ਗਯਾਤਵਯ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗਿਆਨ ਯਗ ਹੈ।

○ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ :- ਗੀਤਾ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਕਰਮ ਯੋਗ, ਗਿਆਨ ਯੋਗ, ਧਿਆਨ ਯੋਗ, ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਆਦਿ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਿਤਯ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

○ ਰ

○ ਰਾਜਸਿਕ ਗਿਆਨ :- ਜਿਸ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਸੰਪੂਰਣ ਭੂਤਾਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜਸਿਕ ਗਿਆਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

○ ਰਾਗ :- ਸੁੱਖ ਦੀ ਸਮ੍ਰਤਿ ਵਿਚ ਜੋ ਸੁਖ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਇੱਛਾ ਵਾਚਕ ਹੈ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਰਾਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੁਖਦ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਸਰੂਪ ਦਾ ਬੋਧ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸ੍ਰਧੀਗ ਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਉਹ ਰਾਗ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

○ ਰਾਗ :- ਰਾਗ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਿਕਾਰ ਪ੍ਰਕਿੱਤੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਸ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਕਿੱਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਿੱਤੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਪੁਰਸ਼ ਭੋਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਕਾਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆਦਿ ਤੇ ਅਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ ਆਪਣੀ ਨਿਤਯ ਸੱਤਾ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਯੋਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

○ ਰਾਗੀ :- ਰਾਗ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਰਮ ਦੇ ਫਲਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਵਸਤੂ ਪਦਾਰਥ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮਨ ਦਾ ਪਿਚਾਓ ਹੋਣਾ, ਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਹੋਣਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹ ਜਾਵੇ - ਉਹ ਰਾਗੀ ਹੈ।

○ ਲ

○ ਲੋਭ :- ਜੋ ਮਨੁਖਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਤੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਲੋਭ ਹੈ।

○ ਲੋਕ :- ਲੋਕ ਸ਼ਬਦ ਜਨਵਾਚੀ ਹੈ।

○ ਲੋਭ :- ਨਿਰਵਾਹ ਵਾਸਤੇ ਚੀਜ਼ ਕੋਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧਕੇ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਨਾਂ ਲੋਭ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਧਣ ਦਾ ਨਾਂ ਲੋਭ ਨਹੀਂ। ਜਿੰਨਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਚਾਹੁਣ ਦਾ ਨਾਂ ਲੋਭ ਹੈ। ਲੋਭ ਦੇ ਰੂਪ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ 1. ਉਚਿਤ ਖਰਚ ਨਾ ਕਰਨਾ। 2. ਅਨਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ 3. ਉਚਿਤ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਧਨ ਖਰਚ ਨਾ ਕਰਨਾ 4. ਅਣਉਚਿਤ ਗੀਤੀ ਅਰਥਾਤ ਝੂਠ ਕਪਟ ਆਦਿ ਤੋਂ ਧਨ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨਾ।

○ ਲੋਕ :- ਲੋਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅਰਥ ਹਨ 1. ਮਨੁਖ ਲੋਕ 2. ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ 3. ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਲੋਕ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ।

○ ਲੋਭ :- ਵਿਸ਼ਯ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਅਨਿਵਰਤਯ ਤ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ਹੀ ਲੋਭ ਹੈ।

○ ਲਿਪਸਾ :- ਵਕਤਾ ਦੀ ਰੂਪਏ ਪੈਸੇ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ, ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ, ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਆਦਿ ਲੌਕਿਕ ਪਰਲੌਕਿਕ ਕੁੱਝ ਵੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਪਸਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

○ ਲਿਪਸਾ :- ਜਿਸ ਨੂੰ ਰੂਪਏ ਪੈਸੇ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਆਦਿ ਲੌਕਿਕ ਪਾਰ ਲੌਕਿਕ ਕੁੱਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਪਸਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

○ ਵ

○ ਵਿਗਾਟ :- ਆਪ ਵੀ ਮਹਾਰਥੀ ਸਨ। ਮਤਸ੍ਯ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਨ। ਕੌਰਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਪਾਂਡਵ - ਅਗਿਆਤ ਕਾਲ ਵਿਖੇ ਰੂਪ ਬਦਲ ਕੇ ਏਸੇ ਵਿਗਾਟ ਰਾਜਾ ਦੇ ਕੋਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦ ਇਸ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਗਊਆਂ ਦਾ ਅਪਹਰਣ ਕਰਕੇ ਕੌਰਵ ਯੋਧੇ ਲਿਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਅਗਜਨ ਨੇ ਇਕੱਲੇ ਨੇ ਭੀਸਮ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਕੌਰਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਾਟ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਗਉਪਿਧ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਸੀ। ਜਦ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਵਿਗਾਟ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁੱਤਰੀ ਉੱਤਰਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਅਗਜਨ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਅਗਜਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਅਭਿਮੰਨੂੰ ਲਈ ਉੱਤਰਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਉੱਤਰਾ ਤੇ ਅਭਿਮੰਨੂੰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੰਪਨ ਹੋਇਆ। ਉਤਰਾ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰੀਕਸ਼ਤ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਜਿਹੜੇ ਪਾਂਡੇ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਇਕ-ਮਾਤੁਰ ਗਿਅਕ ਸਨ। ਵਿਗਾਟ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਪੁੱਤਰ ਉੱਤਰ, ਸ਼ਵੇਤ ਤੇ ਸ਼ਾਂਖ ਤਿੰਨੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਯੂਧ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਚਾਰੀਆ ਦ੍ਰੋਣ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ।

○ ਵਿਕਰੁਣ :- ਵਿਕਰੁਣ ਦੁਰਯੋਧ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਾਈ ਸੀ। ਵਿਕਰੁਣ ਨਿਆਇਸ਼ੀਲ ਸਤਿਵਾਨ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਾਹਸੀ ਵੀਰ ਸੀ। ਜਦ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਦੇ ਚੀਰ ਹਰਣ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਕੇ ਦੁਰਯੋਧ ਦੀ ਇਸ ਹਰਕਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਂਡਵਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸਨੋਹ ਸੀ। ਪਰ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਸ਼ਤਰੀ ਧਰਮ ਲਈ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਲੜਿਆ ਸੀ।

○ ਵੈਸ਼ਯ :- ਸੜ ਤੇ ਤਮ ਮਿਸ਼ਨ ਪਰਧਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਵੈਸ਼ਯ ਹੈ।

○ ਵੇਦ :- ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਜਗਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵੇਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤੂ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਚਮਤਕਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਜੋ ਵਸਤਾਂ ਅਸਥਾਈ ਹਨ, ਉਸ ਦਾ ਸਥਾਈਪਣ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਹਰ ਥਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਤੇ ਜਾਣੀਜਾਣ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ, ਜੋ ਵਸਤਾਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹਨ, ਜਾਂ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਤਾਂ ਆਨੰਤਮ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਹਰ ਥਾਂ ਹਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਜਗਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸੁੰਦਰ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਬਹਾਰ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਵੇਦਾਂਤ ਹੈ।

○ ਵਹਿਮ :- ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਘਾਟ ਸ਼ੰਕਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀ ਹੈ।

○ ਵਿਡੂਤੀ :- ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਐਸ਼ਵਰ੍ਯ ਸਾਧਨ ਸੰਪਤੀ ਹੀ ਵਿਡੂਤੀ ਹੈ।

○ ਵਾਸੁਦੇਵ :- ਜੋ ਸਾਰੇ ਭੂਤਾਂ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਭੂਤ ਸਮੂਹ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਧਾਰਾ ਹੈ, ਜਗਤ ਦਾ ਵਿਧਾਤਾ ਹੈ - ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਵਾਸੁਦੇਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

○ ਵਿਗ੍ਰਹਾਨ :- ਸਾਰੀਆ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਦਾ ਜੋ ਸਰਵਸ਼ਹ ਧਾਰਣ ਕਰਨਾ - ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ।

○ ਵਿਨਯ :- ਨਿਰੰਤਰ ਸਮ ਤੇ ਦਮ ਰੱਖਣਾ ਵਿਨਯ ਹੈ।

○ ਵਿਡੂਤਿਯਾਂ :- ਪੰਦਰਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਤੇਰਾਂ ਵਿਡੂਤੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :- 1. ਸੂਰਜ ਵਿਚਲਾ ਤੇਜ 2. ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਵਿਚਲਾ ਤੇਜ 3. ਅਗਨੀ ਵਿਚਲਾ ਤੇਜ 4. ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੀ ਧਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀ 5. ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀ ਪੋਸ਼ਣ ਸ਼ਕਤੀ 6. ਵੈਸ਼ਵਾਨਰ 7. ਹਿਰਦੇ ਵਿਚਲਾ ਅੰਤਰ ਯਾਮੀ 8. ਸਮਿਤਿ 9. ਗਿਆਨ 10. ਅਧੋਹਨ (ਛੁਪਾਉਣਾ) 11. ਵੇਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨ ਯੋਗ 12. ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਕਰਤਾ 13. ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ।

○ ਵੇਦ :- ਸ਼ਬਦ, ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾਂ ਵੇਦ ਹੈ, ਜੋ ਅਨਾਦਿ ਹੈ।

○ ਵ੍ਰਾਹਮਿਤ੍ਰਵ :- ਵਿਅਕਤੱਤਵ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਵੱਖਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੰਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

○ ਸ਼

○ ਸੂਰਾ :- ਸੂਰਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸ਼ਤ੍ਰੂ ਭਾਵ ਬਣੇ ਰਹਿਣ। ਸੌਰਯਾ, ਤੇਜ਼ ਧ੍ਰਤਿ ਦਕਸ਼ਤਾ, ਯੁੱਧ

ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਦਾਨ ਵ੍ਰਤ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਤਾ, ਕਸ਼ਤਰੀ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

○ **ਸੈਬ੍ਰਯ** :- ਆਪ ਸ਼ਿਵਿ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਜਨਮੇ ਸਨ। ਆਪ ਪਰਮ ਗਊ ਭਗਤ ਤੇ ਗਊ ਰਖਿਆਕ ਸਨ। ਆਪ ਧਰਮ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਠਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾ ਸਨ। ਆਪ ਲਈ ਨਰਪੁੰਗਵ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਗੋਵਾਸਨ ਹੈ। ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੇਵਿਕਾ ਇਸ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਨੇ ਸੁਅੰਬਰ ਵਿਚ ਜਿੱਤਿਆ ਸੀ।

○ **ਸਿਖਿੰਡੀ** :- ਸਿਖਿੰਡੀ ਨੇ ਰਾਜਾ ਦਰੁਪਦ ਦੇ ਘਰ ਕੰਨਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿਖਿੰਡਣੀ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਨਾਂ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰਚਿਲਤ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਵਾਨ ਸੰਕਰ ਨੇ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਵਰਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਤੇਰੇ ਘਰ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁੱਤਰੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਉਹੋ ਪੁੱਤਰੀ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਏਸੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸਿਖਿੰਡੀ ਦਾ ਵਿਆਹ, ਦਸਰੁਣ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਾ ਹਿਰਣਯ ਵਰਗਾ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਵਿਆਹੁਤਾ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਸਿਖਿੰਡੀ ਪੁਰਸ਼ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਿਖਿੰਡਣੀ ਨਾਂ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦਰਦ ਕਹਾਣੀ ਦੱਸਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਦਾਸੀਆਂ ਤੇ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਭੇਜਿਆ। ਜਦ ਰਾਜਾ ਹਿਰਣਯ ਵਰਗਾ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਇਸ ਅਨਿਆਇ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕ੍ਰਿਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਲੈ ਕੇ ਪਾਂਚਾਲ ਦੇਸ਼ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਹਮਲੇ ਦੀ ਬਖਰ ਸੁਣੀ, ਤਾਂ ਦ੍ਰੋਪਦ ਰਾਜਾ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਸੰਕਰ ਦੀ ਅਰਧਾਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਦ ਸਿਖਿੰਡਣੀ ਨੂੰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ, ਉਹ ਵੀ ਸਰਮਸਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਭਰਦੀ ਮਾਰੀ, ਆਪਣੇ ਪਰਾਣ ਤਿਆਗਣ ਲਈ, ਸੰਘਰੋ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਥੇ ਹੀ ਸੁਣਣਾ ਕਰਣ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਯਕਸ਼ ਰਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਦਰੁਪਦ ਕੰਨਿਆ ਸਿਖਿੰਡਣੀ ਨੂੰ ਜਦ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਦਰਦ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਉੱਪਰ ਤਰਸ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੁਰਸ਼ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ, ਤੇਰਾ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪ ਲੈ ਲਵਾਂਗਾ। ਜਦ ਤੇਰੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਕਟ ਢੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪੁਰਸ਼ ਰੂਪ ਮੈਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰ ਜਾਣਾ ਤੇ ਆਪਣਾ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪ ਲੈ ਜਾਣਾ।’ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਯਕਸ਼ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਆਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਸਿਖਿੰਡਣੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਿਖਿੰਡੀ ਹੋ ਗਈ। ਜਦ ਰਾਜਾ ਹਿਰਣਯ ਵਰਗਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਹਿਰਣਯ ਵਰਗਾ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਦੈਵ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਯਕਸ਼ ਰਾਜ ਕੁਖੇਰ ਸੁਖਣਾ ਕਰਣ ਦੇ ਕੌਲ ਆਏ ਤੇ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸਰਾਅ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ਸਿਖਿੰਡੀ ਯਕਸ਼ ਕੌਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੁਰਸ਼ ਰੂਪ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਯਕਸ਼ ਨੇ ਸਿਖਿੰਡੀ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਥ ਦਰੁਪਤ ਪੁੱਤਰੀ ਸਿਖਿੰਡਣੀ, ਪੁਰਸ਼ਤਵ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਸਿਖਿੰਡੀ ਬਣ ਗਈ। ਸਿਖਿੰਡਣੀ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਦਿਆ, ਆਚਾਰੀਆ ਦ੍ਰਣੂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਮਹਾਰਥੀ ਸੀ ਪਰ ਪਿਤਾਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਦੇ ਸਨ। ਏਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀ।

○ **ਸ੍ਰੀ** :- ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਾਦ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਬਦ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰੀ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਉਸ ਪਰਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਅਤੇ ਧਰਮ ਗਿਆਨ ਵੈਰਾਗ੍ਯ ਤੇ ਏਸ਼ਵਰ੍ਯ ਆਦਿ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਚਿਦਾਨੰਦ ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਭਗਵਾਨ ਹੈ।

○ **ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ** :- ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜੋ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਸਤ ਤੱਤਵ ਦਾ ਅਵਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਉਹ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਹੈ।

○ **ਸ਼ੁਕਸ਼ਮ ਸਰੀਰ** :- ਪੰਜ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ + ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ + ਪੰਜ ਤਨਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਮਨ, ਅੰਹ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਅਠਾਰਾਂ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਕਸ਼ਮ ਸਰੀਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪਰਤੂ ਮਣਡੂਕ ਰਿਸੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਠਾਰਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਇਕ ਚਿੱਤ ਨਾਂ ਦਾ ਤੱਤ ਜੋੜਿਆ ਹੈ।

○ **ਸ਼ੁਰੂਤਿ** ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਕੁਤਿ ਹੈ।

○ **ਸ਼ਰੀਰ** : ਸਰੀਰ ਸੰਬੰਧੀ ਮਹਾਭਾਰਤ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਰਵ ਵਿਚ ਇਕ ਤੁਪਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ, ਇਹ ਸਰੀਰ ਇਕ ਨਗਰ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੈ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਇਸ ਨਗਰ ਦੀ ਰਾਣੀ ਹੈ, ਮਨ ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਪਰਜਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਦਾ ਜਿੰਮਾ ਇਸ ਰਾਜ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਬੁੱਧੀ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਹੀ ਮਨ ਰੂਪੀ ਮੰਤਰੀ ਪਰਜਾ ਦੀ ਸਮੁਚਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ (ਵ੍ਰਾਹਮਣ੍ਯ) ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਜੇ ਗੁਣ ਤੇ ਤੇਮਗੁਣ ਇਸ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੇ ਅਵਸਰ ਛੁੱਡਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਤੱਕ ਮਨ ਰੂਪੀ ਮੰਤਰੀ, ਬੁੱਧੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਇਹ ਰਾਜ ਸੁੱਖ ਸਮ੍ਰਥ ਵਿਚ ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਬੁੱਧੀ ਰੂਪੀ ਰਾਣੀ ਕਦੇ ਅਵੇਸਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰਜੇਗੁਣ ਤੇ ਤੇਮਗੁਣ ਰੂਪੀ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇੱਥ ਇਸ ਰਾਜ ਦਾ ਸਰਵਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਜੇਗਾਣੀ ਰੂਪੀ ਸ਼ਤਰੂ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੈਨਾਪਤੀ ਕਾਮ ਹੈ, ਬੁੱਧੀ ਵਿਲਗ ਹੋਇਆ ਮਨ ਰੂਪੀ ਮੰਤਰੀ, ਉਸ ਕਾਮ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਰੂਪੀ ਪਰਜਾ ਸਹਿਤ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਕਾਮ ਰੂਪੀ ਸੈਨਾਪਤੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਰੂਪੀ ਪਰਜਾ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਣੀ ਤੇ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਮਾਨਵ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਇਹੋ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਜੋ ਛਿਣ ਛਿਣ ਵਿਚ ਘਟਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਰੀਰ ਹੈ।

○ **ਸ੍ਰਦ੍ਧਾ** :- ਆਤਮ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਇਕ ਨਾਂ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸਤ੍ਰ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਾਕਿਤਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ।

○ **ਸ਼ਾਂਤਿ** :- ਜਦੋਂ ਮਨ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣਾ ਸੰਤੁਲਿਨ ਖੋ ਬੈਠਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਅਡੋਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸੰਤੁਲਿਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਮਤੋਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਅਥਵਾ ਹਲੀਮੇਪਣ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁੱਸੇ-ਰਹਿਤ, ਨਿਰਮਲ ਸੁੱਧ ਪਰਸੰਨ ਉੱਜਵਲ ਸਾਫ - ਮਨੋ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੈ।

○ **ਸ੍ਰੋਧਨ ਪੁਰਸ਼** - ਸ੍ਰੋਧਨ ਪੁਰਸ਼ ਉਹ ਹੈ - ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਉੱਪਰ ਅਮਲ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਤਵ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦਾ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਉੱਦਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਮਹਾਨ ਹੈ, ਸੁੱਧ ਹੈ, ਉਹ ਸ੍ਰੋਧਨ ਹਨ।

○ **ਸ਼ਾਸਤਰ** :- ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਕੰਮ ਤੋਂ ਨਿਵਿਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੇਦ ਆਦਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰਦ੍ਧ ਕਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤੱਤ ਹੋਣ ਤੇ ਅਸਤ੍ਰ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਨਿਵਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਸਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਨੇ ਗੂੜ, ਤੱਤਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ।

○ **ਸ਼ੁਦ੍ਧੀ** :- ਸ਼ੁਦ੍ਧੀ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ। ਬਾਹਰਲੀ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੁਦ੍ਧੀ - ਜੋ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਸਫ਼ਾਈ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਂਤਰਕ ਸ਼ੁਦ੍ਧੀ - ਜੋ ਪਵਿੱਤਰ ਨਿਆਇਸ਼ੀਲ ਸ਼ੁਦ੍ਧ ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

○ **ਸੁਰਦ੍ਧਾ** :- ਧਰਮ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣਾ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ।

○ **ਸੁਰਦ੍ਧਾ** :- ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਪਰ ਪਹਿਲੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ, ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਸੁਣਕੇ, ਪੂਜ ਭਾਵ ਸਹਿਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜਿਹੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੇ ਨਿਸ਼ਠਾ ਹੋਵੇਗੀ।

○ **ਸੁਰਦ੍ਧਾ** :- ਸੰਸਾਰਕ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਚ ਭੋਗਣ ਦੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਚ ਭਾਗ ਦੀ ਤੇ ਪਾਰਮਾਰਥਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਚ ਤੱਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

○ **ਸ਼੍ਰੀਮਤ੍ਰੀ** :- ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਸਰਵ ਸ਼ੋਭਾ ਸੰਪਨ ਹਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਏਸ਼ਵਰਯ ਧਰਮ ਯਸ਼ ਸ਼੍ਰੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਹੈ। ਇਹ ਛੇ ਭਗ ਨਿਤ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮੁਖ ਤੋਂ ਨਿੱਕਲੀ ਹੋਈ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਦ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

○ **ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਰਜਨ ਸੰਵਾਦ** :- ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਨਿਰ-ਸੰਕੋਚ ਹੋ ਕੇ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਗੀਤਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਗੀਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਰਜਨ ਸੰਵਾਦ ਵੀ ਹੈ।

○ **ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਸੇਵਾ** :- ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਆਲਸ ਪ੍ਰਮਾਦ ਨਿਕੰਮੇਪਣ ਤੇ ਭੋਗ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉਪਾਅ ਕਰਨੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੈ।

ਅੰਤਿਕਾ - II

○ ‘ਅਠਾਰ’ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਰਹੱਸ 18,108,1008, 100008 ਸਾਰੀ ਗਿਣਤੀ 9 ਦਾ ਗੁਣਨ ਫਲ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ 9 ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ $16 \times 9 = 144$ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ 144 ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੰਦਸਿਆਂ 1+4+4 ਕੁੱਲ ਜੋੜ = 9 ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

○ ਨੌ ਦੇ ਹਿੰਦਸੇ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਇਨਾਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਕਾਰਕ ਅਖਵਾ ਅੰਸ਼ ਹਨ 1. ਸਮਾਂ 2. ਖਲਾਅ 3. ਕਾਰਜ ਕਾਰਣ ਸਿਧਾਂਤ।

○ ਕਾਇਨਾਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਗੁਣ ਹਨ 1. ਸਾਤਵਿਕ 2. ਰਾਜਸ 3. ਤਾਮਸ

○ ਇਸ ਕਾਇਨਾਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਹਨ :

1. ਉਤਪਤੀ 2. ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਣ 3. ਵਿਨਾਸ਼

○ ਨੌ ਦੇ ਦੁਗਣੇ ਅਠਾਰ੍ਹ ਮਹਾਂਬਾਰਤ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਸੰਪਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

○ ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਠਾਰਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਯੋਗਾ ਦਰਸ਼ਨ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

○ ਮਹਾਂਬਾਰਤ ਦਾ ਯੁੱਧ ਅਠਾਰ੍ਹ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਲੜਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸੂਰਬੀਰ ਯੋਧੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ।

○ ਪਾਂਡਵਾਂ ਤੇ ਕੌਰਵ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਠਾਰ੍ਹ ਡਵੀਜ਼ਨ ਸੀ, ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ 7 ਅਤੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਡਵੀਜ਼ਨ ਸਨ।

○ ਮਹਾਂਬਾਰਤ, ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਭਵ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਅਠਾਰ੍ਹ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹਨ।

○ ਅਛੂਤਾ :- ਜੋ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਨਾ ਬਿੜਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਛੂਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

○ ਅਗੀਸੂਦਨ :- ਜੋ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰੇ।

○ ਭਗਵਾਨ :- ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਪੂਰਣ ਸ਼ਕਤੀ, ਨੇਕੀ ਦਿਆਲਤਾ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸ਼ੋਭਾ ਤਿਆਗ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਪਨ ਹੋਵੇ।

○ ਗੋਵਿੰਦ :- ਜਿਹੜਾ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੈ।

○ ਹਿਸ਼ਕੇਸ਼ :- ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ, ਬੁੱਧੀਆਂ, ਗਿਆਨ ਇੰਦੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਚੇਤਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ।

○ ਜਗਨ ਨਿਵਾਸਾ :- ਸਰਵਲੈਕਿਕਤਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ।

○ ਜਨਾਰਦਨ :- ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਭਗਤ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪਿਆਰਦੇ ਹਨ।

○ ਕੇਸ਼ਵ :- ਜਿਸ ਦੇ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਕੇਸ਼ ਹੋਣ ਤੇ ਜੋ ਤ੍ਰੈ ਲੋਕ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਵੇ।

○ ਕੰਸ ਸੂਦਨ :- ਜਿਸ ਨੇ ਕੇਸਨ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।

○ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾ (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ) :- ਜਿਸ ਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਹੋਵੇ।

○ ਜੋ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਵੇ।

○ ਜੋ ਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਮਣ ਹੈ।

○ ਮਾਧਵ : ਜੋ ਲੱਛਮੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ।

○ ਮਧੂ ਸੂਦਨ :- ਜਿਸ ਨੇ ਮਧੂ ਨਾਂ ਦੇ ਦੈਂਤ ਦਾ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਸੀ।

○ ਪੁਰਸ਼ੰਤਮਾ :- ਸੋਸ਼ਠ ਪੁਰਸ਼

- वारमूल्य :- जिहवा वरमनी क्षीले नाल संबंधित है।
- वासुदेव :- वसुदेव दा सपुत्र, जो सारिआं दे समीप है, अटल है।
- विमूल :- सरव विआपक
- यादव :- जो यादव क्षीले नाल संबंधित होवे
- योगेश्वर :- योग दा भालक।

अरजुन दे नां लई हेर संगिआवँ

- अनूजह :- जो पाप रहित है।
- अरजुन :- जो प्रकृती तें सुष्टुप्त है।
- भारत रिषभर :- भारतीआं विचें स्त्रेण।
- भारत मतभाग :- भारतीआं विचें सरव उँतम।
- यन्त्रजा :- दैलउ/यन नुं जित्तण वाला।
- गुडाक्षेस :- जिस ने नींद उँपर काष्ठ कीता होइਆ है।
- कपिध्वज :- जिस दा चिन्ह बांदर है।
- कैंडेय :- कैंडी पुँत्र।
- कीरति :- जिस दे सिर उँपर ताज भुकट होवे, जिस दी यस्त कीरती राजिआं वरगी होवे।
- करुणादन :- करुम दी खुम्ही।
- कुरुक्षेत्र :- कुरुआं उरिथा विचें स्त्रेण।
- महाबाहो :- स्त्रकतीस्त्राली योया।
- पांडव :- पांडे पुँत्र।
- पिथा :- पिथा, कैंडी पुँत्र।
- पुरुष-विग्रह :- आदमीआं विचें बॱ्हर स्त्रेण।
- सद्य साचिन् :- जो आपणे खें हैं नाल तीर चलाउण दी योगता रँखदा होवे।

अंतिका - III

गरंथ - मुर्ची

मुल-त्रुत गरंथ

○ The Bhagavad Gita स्रीमद्भगवद् गीता (अंगरेजी) Commentary By Swami Chidbhava nanda. Published by Swami Sri Rama Krishna Tapovanam TIRUPPARAITTURAI, Distt. Tiruchirappalli Tamil Nadu. Edition Eights 1975.

○ स्रीमद्भगवद् गीता - सापक संजीवनी हिंदी टीका - सूवामी राम सुध दास प्रकाशक : गीता पैस - गोरखपुर मेलवां संस्कृत संस्कृत 2050

○ स्रीमद्भगवद् गीता (परम विगिआन भास्त्र अधिआषि 1-2) लेखक : बृहम् त्रिस्त्रि विस्त्रात्मा बावरा प्रकाशक : दिव्या लेक प्रकाशन बृहम् त्रिस्त्रि आस्त्रम् विराट नगर पिंजर - (हरिआणा) संस्कृत : पृष्ठ 1995

○ The Bhagavat GITA - As it is by A.C. Bhaktivedanta Swami PRABHU PADA. Published by : Collier Books - A Division of Macmillan Publishing Co, inc. New York Fifth Edition 1974

○ स्री मद्भगवद् गीता - मुप्तुदन सरस्वती पूलीत गुच्छार्थ दीपिका व्याख्योपेता। हिंदी भास्त्रानुवादकार : डा. मदन मेहन ऐम.ए.पी.ऐच.डी. डी.लिट, प्रकाशक : चैंपेंचा संस्कृत प्रितिस्त्राठा दिल्ली - 110007, पृष्ठ 5 संस्करण भाग I-II- 1996।

० सहाइक गरंथ

○ भारती मिथक - कैस - हिंदी डा. उमा पूरी विद्युत्वाचस्पति। प्रकाशक : नैसनल पब्लिशिंग राउंड 23 दरिआ गीज, नवीं दिल्ली, पृष्ठ 5 संस्करण 1985।

○ अमर-कैस, रामा सूवामी - टीका सहित, संपादक - पौडित - हरगोबिंद स्त्रात्मी चैंपेंचा संस्कृत सीरीज आदिस वाराणसी 1970।

○ महाभारत - वेदव्यास आलोचनात्मक संस्करण भाग I-XIX बंडार कर औरिएंटल रिसरच इंसटीट्यूट पूना।

○ स्थबद सागर : ऑच.ऑच. विल्सनसू संस्कृत ग्रंथावली इंगलिश डिक्षनरी। संपादक पौडित बुलपति जीवा नंदा विदिआ सागर। प्रकाशक : आम्बोय डॉटाचारीआ उषा नित्य बोय डॉटाचारीआ कलकत्ता - 1900

○ संस्कृत हिंदी कैस - लेखक व्यामन जिव राम आम्बोय। प्रकाशक : मेती लाल बनारसी दास। दिल्ली 1973

○ संस्कृत इंगलिश डिक्षनरी वी.ऐस. आम्बोय। प्रकाशक : मेती लाल बनारसी दास। दिल्ली 1963

○ New Larousse Encyclopedia of Mythology - The Hamlyn Publishing Group Limited London. Eighteenth impression 1984

੦ ਸ਼੍ਰੀਮਦਾ ਭਗਵਦਾ ਗੀਤਾ ਧਰਮ ਵਿਗ੍ਯਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਯਾਤ : 1-2
ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਸ਼ਵਾਤਮਾ ਬਾਵਰਾ, ਦਿਵਜਾਲੋਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਸ਼ੀ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਰਾਟ ਨਗਰ। ਪਿੰਜੌਰ (ਹਰਿਆਣਾ) ਫੋਨ : 01733-
65170।
ਸੰਸਕਰਣ : ਪ੍ਰਥਮ
ਨਵ ਸੰਵੱਤ 2092 ਸਨ 1995

੦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੂਚਨਾ

- ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਪੀਆਂਤਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਾਧਨ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਹਨ :-
- ੦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਅੱਧੇ ਅੱਖਰ ਲਈ ਹਲੰਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਚਿੰਨ ਹੈ।
 - ੦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਜਦ ਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਪਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰ ਅੱਖਰ ਹੇਠਾਂ ਵਰਤ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹਲੰਤ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
 - ੦ ਜਦੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪਾਂਤਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਦੇ ਪੈਰ ਵਿਚ ਰ ਪਾ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਸਿਹਾਰੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਲਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਧਸਟਾਰਸ਼ਟਰ = ਧ੍ਵਿਤਰਾਸ਼ਟਰ।
 - ੦ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪੇਟ ਪਾਟਵੇਂ ਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ ਰੂਪ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ।
 - ੦ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਰਜੁਨ ਲਈ ਅਰਜਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਲਈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਲਈ ਕਿਸਾ ਆਇ।
 - ੦ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਪੀ ਅੰਤਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਵਾਮੀ ਚਿਦਭਵਾ ਨੰਦ ਦੇ ਗਰੰਥ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ) ਦਾ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ।

ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ ਅਰਜਨ ਵਿਸ਼ਾਦ ਯੋਗ

1.01 ਸਲੋਕ : ਪ੍ਰਤਾਪਸ਼ਟਰੁ ਉਵਾਚ : ਥੂਤਰਾ਷੍ਟੁ ਤਵਾਚ

ਧਰਮਕ੍ਸ਼ੇਤ੍ਰੇ ਕੁਰੁਕ੍ਸ਼ੇਤ੍ਰੇ ਸਮਵੇਤਾ: ਯੁਯੁਤਸਵ: / ਮਾਮਕਾ ਪਾਣਡਵਾ: ਚ ਏਕ ਕਿਮੁ ਅਕੁਕਵਤ ਸੰਜਯ //
ਧਰਮ ਕਸ਼ਤ੍ਰੇ ਕੁਰੁ ਕਸ਼ਤ੍ਰੇ ਸਮਵੇਤਾਹ ਯੁਯੁਤਸਵਹ /
ਮਾਮਕਾਹ ਪਾਂਡਵਾਹਚੇਵ ਕਿਮੁ ਅਕੁਕਵਤ ਸੰਜਯ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪ੍ਰਤਾਪਸ਼ਟਰੁ ਉਵਾਚਾ : ਪ੍ਰਤਾਪਸ਼ਟਰ ਬੋਲੋ। ਧਰਮ ਕਸ਼ਤ੍ਰੇ : ਧਰਮ ਦੀ ਧਰਤੀ (ਖੇਤਰ)। ਕੁਰੁਕ੍ਸ਼ੇਤ੍ਰੇ : ਕੁਰੁਕ੍ਸ਼ੇਤ੍ਰ ਵਿਖੇ। ਸਮਵੇਤਾਹ : ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਯੁਯੁਤਸਵਹ : ਲੜਨ ਦੇ ਇੱਛਕ। ਮਾਮਕਾਹ : ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕ। ਪਾਂਡਵਾਹ : ਪਾਂਡਵਾਹ ਦੇ ਪੁੱਤਰ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਵੀ। ਕਿਮੁ : ਕੀਤਾ, ਕਰਨਾ। ਸੰਜਯ : ਹੇ ਸੰਜੇ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਪ੍ਰਤਾਪਸ਼ਟਰ ਬੋਲਿਆ ਹੋ ਸੰਜੇ! ਧਰਮ ਦੀ ਧਰਤੀ, ਕੁਰੁਕ੍ਸ਼ੇਤ੍ਰ ਵਿਖੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਇੱਛਕ ਮੇਰੇ ਤੇ ਪਾਂਡਵ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ?

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਧਰਮ ਕਸ਼ਤ੍ਰੇ ਕੁਰੁਕ੍ਸ਼ੇਤ੍ਰੇ = ਧਰਮ ਦੀ ਧਰਤੀ, ਕੁਰੁਕ੍ਸ਼ੇਤ੍ਰ ਵਿਖੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਕੁਰੁ ਨੇ ਵੀ ਤਪੰਸਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਸ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਧਰਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਕੁਰੁ ਕਸ਼ਤ੍ਰੇ = ਕੁਰੁਕ੍ਸ਼ੇਤ੍ਰ ਵਿਖੇ। ੦ ਸਮਵੇਤਾਹ = ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ, ਜਦ ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਰੱਖ ਸੰਧੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨੂੰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸੂਝੀ ਦੀ ਨੋਕ ਜਿੰਨੀ ਜਮੀਨ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਪਾਂਡਵ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਏ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਬਲ ਸੀ। ਮੰਤਵ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਸੀ। ੦ ਯੁਯੁਤਸਵਹ = ਪਾਂਡਵ ਪ੍ਰਤਾਪਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਮਕਾ ਦੇ ਏਥੇ ਅਰਥ ਕੌਰਵ ਤੇ ਪਾਂਡਵ ਦੋਵਾਂ ਲਈ ਹਨ। ਪ੍ਰਤਾਪਸ਼ਟਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੌਰਵਾਂ (ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ) ਅਤੇ ਪਾਂਡਵ ਪੁੱਤਰਾਂ ਲਈ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਸਨੌਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਤਾਪਸ਼ਟਰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਏਸੇ ਲਈ ਮਾਮਕਾ ਤੇ ਪਾਂਡਵ ਪੁੱਤਰਾਂ ਲਈ ਪਾਂਡਵ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਾਪਸ਼ਟਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਵ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਪਾਂਡਵ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਾਲ ਏਵਸ਼ਬਦ ਲੰਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਪਾਂਡਵ ਤਾਂ ਧਰਮਾਤਮਾ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ੦ ਕਿਮੁ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅਰਥ ਹਨ ਵਿਕਲਪ, ਨਿੰਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ। ਏਥੇ ਪ੍ਰਤਾਪਸ਼ਟਰ ਲਈ ਜਗਿਆਸਾ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪੁੱਛਣਾ ਉਸ ਲਈ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੰਜੇ, ਪ੍ਰਤਾਪਸ਼ਟਰ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਹੈ। ਸੰਜੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ। ਸੰਜੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਮਨ ਉਪਰ ਨਿਅੰਤਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਹੈ। ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟਵਾਦੀ ਖਰਾ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਸਤਿ-ਸੰਕਲਪ, ਬੇਲਾਗਤਾ, ਨੇਕ-ਨੀਤੀ ਉਸ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਿਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਹਾਰਿਸੀ ਵਿਆਸ ਜੀ ਨੇ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਇਹ ਵਰਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਕੁਰੁਕ੍ਸ਼ੇਤ੍ਰ ਦੇ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਬੈਠਿਆਂ ਵਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗਾ, ਤੇ ਅਖੀਂ ਵੇਖੋ ਕੰਨੀ ਸੂਣੇ ਨੂੰ ਉਹ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਤੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ-ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਮਰਾਟ ਪ੍ਰਤਾਪਸ਼ਟਰ (ਜਿਹੜੇ ਅੱਖਾਂ ਥੀਂ ਵੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ) ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਨਸ਼ਰ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਏਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰਤਾਪਸ਼ਟਰ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਾਪਸ਼ਟਰ ਸਤਿ ਅਸਤਿ ਦੀਆਂ ਮਹਾਂਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਮੌਨ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੱਮਰਥ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪੀੜਤ ਮਨ ਵਿਆਕੁਲ ਹੈ। ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਕ ਹੈ। ਕੁਰੁ ਬੰਸ ਦੀ ਧਰਤੀ ਕੁਰੁਕ੍ਸ਼ੇਤ੍ਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਧਰਤੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਾਪਸ਼ਟਰ ਮਾਮਕਾਹ ਅਥਵਾ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਸਵੈਮਾਨ ਦਾ ਹੰਕਾਰਮਈ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਪਾਂਡਵ ਲੜਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਸਮਝੌਤਾਵਾਦੀ ਹਨ ਪਰ ਪ੍ਰਤਾਪਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ-ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਇੱਛਕ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੋੜਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕੌਰਵ ਹੀ ਲੜਨ ਲਈ ਉਤੇਜਿਤ ਹਨ, ਕਾਹਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਉਪਰ ਇਹ ਯੁੱਧ ਬੋਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਾਪਸ਼ਟਰ ਦੇ, ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਣ ਵਿੱਚ, ਉਸ ਦੀ ਨਿਰਧਾਰਤਾ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ।

★ ★ ★

1.02 ਸਲੋਕ : ਸੰਜੇ ਉਵਾਚ : ਸੜਕ ਤਵਾਚ

ਦਾਥ ਤੁ ਧਾਣਡਵ-ਅਨੀਕਮੁ, ਵਿ-ਛਲਪ-ਦੁ:ਧੋਧਨ: ਤਦਾ / ਆਚਾਰਧਮੁ ਤਧ-ਸੰ-ਗਮਵ, ਰਾਜਾ ਵਚਨਮੁ ਅਕੁਕਵਿਤੁ //

ਦੁਸ਼ਟਵਾ ਤੁ ਪਾਂਡਵ ਅਨੀਕਮੁ ਵਲੁਧਮੁ ਦੁਰਯੋਧਨਾਹ ਤਦਾ।

ਆਚਾਰਧਮੁ ਉਪ ਸੰਗਮ੍ਰਘ ਰਾਜਾ ਵਚਨਮੁ ਅਬ੍ਰਵੀਤੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸੰਜੇ ਉਵਾਚ : ਸੰਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਦੁਸ਼ਟਵਾ : ਵੇਖ ਚੁਕਣ ਪਿਛੋਂ। ਤੁ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਪਾਂਡਵਾ ਅਨੀਕਮੁ : ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ। ਵਲੁਧਮੁ : ਫੌਜੀ ਲਸ਼ਕਰ, ਸੈਨਾ ਦੀ ਹਥਿਆਰ-ਬੰਦੀ। ਦੁਰਯੋਧਨਾਹ : ਦੁਰਯੋਧਨ। ਤਦਾ : ਤਦਾ। ਆਚਾਰਧਮੁ : ਅਧਿਆਪਕ। ਉਪ ਸੰਗਮ੍ਰਘ ਰਾਜਾ : ਰਾਜਾ ਕੋਲ ਜਾਕੇ। ਵਚਨਮੁ : ਉਚਾਰਕੇ। ਅਬ੍ਰਵੀਤੁ : ਕਿਹਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਸੰਜੇ ਬੋਲੋ : ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਵਜਰ ਵਿਉਹ-ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਦੇਖ ਕੇ ਰਾਜਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਆਚਾਰੀਆ ਦੌਣ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਵਚਨ ਕਰੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਓ ਸੰਜੇ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਕਿਰਪਾ ਦਿਸ਼ਾਈ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਵਿਵਹਾਰ ਵੀ ਹੈ। ਸੰਜੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾ

ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤਿਗਾਸ਼ਟਰ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੀਣਾ ਹੈ। ਪੁੱਤਰ ਮੋਹ ਕਾਰਨ ਵਿਵੇਕ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ। ੦ ਦਿੜਾਵਾ - ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਈ ਭੈਅ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਜੋ ਅਦਿਸ਼ਟ ਭੈਅ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ੦ ਤੁ - ਸ਼ਬਦ ਉਸੇ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। “ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਕਾ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਨਾ ਹੋਵੋ।” ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਗਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੰਤੋਸ਼ ਭਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਸੰਜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਤਿਗਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ‘ਤੁ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾਣਾ, ਦੁਸ਼ਟਵਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ। ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਵਜਰ ਵਿਉਹ ਵਿਚ ਸੱਚਾਰੂ ਅਥਵਾ ਇੱਕ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਮਰਯਾਦਾ ਪਾਲਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖੜੀ ਸੀ। ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਸੀ। ਸੰਖਿਆ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਪਰਤਾਪੀ ਸੀ। ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਸੰਜਮ ਸੀ ਅਥਵਾ ਡਿਸੱਪਲਣ ਸੀ। ੦ ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤਿਗਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੁੱਤਰ ਮੋਹ ਤੇ ਆਪਣਾਪਣ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਕੌਰਵ-ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੀਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਵਟਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਤਿਗਾਸ਼ਟਰ ਤਾਂ ਨਾ ਮਾਤਰ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਰੀਮੋਟ ਕੰਟਰੋਲ ਸੀ, ਜੋ ਉਹ ਚਾਹੇ, ਉਹ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਜੇ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਆਚਾਰਯਮ੍ - ਉਪ ਸੰਗਮ - ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹਿੱਤ ਸੀ, ਨਾਲੇ ਉਹ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਦਵੇਸ਼ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਭਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉੱਜ ਵੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਗੁਰੂ ਆਚਾਰੀਆ ਦਰੋਣ ਸਨ, ਗੁਰੂ ਸਤਿਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਦੂਰ ਖੜੇ ਗੁਰੂ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਸੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ-ਸਨੇਹ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਕਾਰਨ ਉਹ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਕੋਲ ਗਿਆ। ੦ ਵਚਨਮ੍ - ਪਦ - ਉਸ ਦੇ ਵਾਕ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ, ਬਹੁਅਰਥੀ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਭਰਪੂਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਨੇ ਵਚਨ ਮਾਤਰ ਹੀ ਕਿਹਾ ਪਰ ਅਰਥ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਡਰਿਆ ਘਬਰਾਇਆ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਸਹਾਰਾ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਆਚਾਰੀਆ ਦ੍ਰੋਣ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਸੰਜੇ ਵੱਲੋਂ ਵੇਖ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਘਬਰਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਆਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਅਰਥ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਦੋਸ਼ੀ ਜ਼ਮੀਰ ਨੇ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਹਨਤ ਪਾਉਣੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਾਰ ਚੁੱਕਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਅਜੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਯੁੱਧ ਲੜਨਾ ਹੈ। ਵਿਉਹ - ਦੇ ਭਾਵ ਅਰਥ ਇੱਕ ਮੱਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਪਾਂਡਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇੱਕ ਮੱਤ ਦਿਸ਼ਟੀ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯੁੱਧ ਕਰਕੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੌਰਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਰਾਏ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਕਪਟ ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਭੀਸ਼ਮ ਦ੍ਰੋਣ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂ ਯੋਧਾ ਯੁੱਧ ਲੜਨਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਵਿਉਸ਼ਕਤੀ ਪਿੱਛੇ ਏਕਤਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭੀਸ਼ਮ ਦ੍ਰੋਣ ਭਾਵੇਂ ਕੌਰਵਾਂ ਲਈ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਪਾਂਡਵ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵੱਲ ਸੀ। ਪ੍ਰਤਿਗਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਤਾਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਬੰਦ ਸਨ। ਉਸ ਕੋਲ ਸੋਚਣ ਸਮਝਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰਣ ਦੀ ਸੂਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਅੰਨਾ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਪੁੱਤਰ-ਮੋਹ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਖਪਾਤੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਟੀ ਵਰਦਾਨ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਆਚਾਰੀਆ ਬਿਆਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿਸ਼ਟੀ ਵਰਦਾਨ ਪ੍ਰਤਿਗਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਪ੍ਰਤਿਗਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਇਹ ਵਰਦਾਨ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

1.03 ਸਲੋਕ :

ਪੜਿ ਏਤਾਮ੍ ਪਾਣਡੁ-ਪੁਤ੍ਰਾਣਾਮ੍, ਆਚਾਰੀ ਮਹਤੀਮ੍ ਚਮੂਸ੍। ਵਿ-ਤਡਾਮ੍ ਟੁਪਦ-ਪੁਕੇਣ, ਤਵ ਸ਼ਿ਷ਟੇਣ ਧੀ-ਮਤਾ॥

ਪਸ਼੍ਯਏਤਾਮ੍ ਪਾਂਡੁ ਪੁਤ੍ਰਾਣਾਮ੍ ਆਚਾਰ੍ਯ ਮਹਤੀਮ੍ ਚਮੂਸ੍।

ਵਿਉਡਾਮ੍ ਦ੍ਰੋਪਦ ਪੁਤ੍ਰੇਣ ਤਵ ਸ਼ਿਸ਼ਯੇਣ ਧੀਮਤਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪਸ਼ਯਏਤਾਮ੍ ; ਵੇਖੋ, ਇਹ। ਪਾਂਡੁਪੁਤ੍ਰਾਣਾਮ੍ : ਪਾਂਡੋ ਦੇ ਪੁੱਤਰ। ਆਚਾਰ੍ਯ : ਹੇ ਗੁਰੂ। ਮਹਤੀਮ੍ : ਮਹਾਨ। ਚਮੂਸ੍ : ਫੌਜ। ਵਿਉਡਾਮ੍ : ਸੈਨਾਪਤੀ ਵੱਲੋਂ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਫੌਜ। ਦ੍ਰੋਪਦ ਪੁਤ੍ਰੇਣ : ਦ੍ਰੋਪਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ। ਤਵ ਸ਼ਿਸ਼ਯੇਣ : ਤੁਹਾਡੇ ਹੀ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ। ਧੀਮਤਾ : ਗੁਣੀਂ ਲੋਕ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- - ਹੇ ਗੁਰੂ ਦੇਵ! ਆਪਣੇ ਬੁਧੀਮਾਨ ਸ਼ਿਸ਼ ਦ੍ਰੋਪਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਉਹ ਰਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਾਂਡਵ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਮਹਾਨ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਵੇਖੋ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- - ੦ ਜਦੋਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਲਈ ਆਚਾਰੀਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਕੰਰਵਾਂ ਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹਨ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਏਥੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਜਤਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਂਡਵ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਇੱਜ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੜੀ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅਵਗਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਆਪ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖ ਲੈਣ। ਆਚਾਰੀਆ! ਗੁਰੂ ਲਈ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਸੰਤਿਕਾਰ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ਆਚਾਰੀਆ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਲੇਪ ਪੱਖ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਸਾਂਝਾ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਵਸ਼ਿਸ਼ਯੇਣ - ਧੀਮਤਾ : ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਲਈ ਪਦ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਨੂੰ ਸਰਲ ਸਾਂਝਾ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਦਰਯੋਧਨ ਬੜੀ ਚਤੁਰਾਈ ਨਾਲ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੈਨਾ ਦੀ ਵਿਉਹ ਰਚਨਾ ਆਪਦੇ ਹੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਧਿਸ਼ਟ ਧਿਯੁਮਨ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਦ੍ਰੋਪਦ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਸ਼ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਤੋਂ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ (ਦਰੋਣ) ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵਿਉਹ ਰਚਨਾ ਰਚਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਧਿਸ਼ਟ ਧਿਯੁਮਨ ਦੀ ਥਾਂ ਦ੍ਰੋਪਦ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਦ੍ਰੋਪਦ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਸੀ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਉਸ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਦੀ ਅੱਗ ਭੜਕਾਉਣ ਲਈ ਦ੍ਰੋਪਦ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਫਟ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰੇ। ੦ ਪਾਂਡੁਪੁਤ੍ਰਾਣਾਮ੍ ਆਚਾਰ੍ਯ ਮਹਤੀਮ੍ ਚਮੂਸ੍ - ਪਸ਼ਯ - ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਂਡਵ ਪੁੱਤਰਾਂ ਲਈ ਆਪ ਸਨੇਹ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਉਹੋ ਪਾਂਡਵ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀ

ਸੈਨਾ ਦਾ ਵਿਉਹ ਰਚ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਵੱਡੀ ਯੋਜਨਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਨੇਹ ਨਹੀਂ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦਰੋਪਦ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਸੀ ਪਰ ਕੌਰਵਾਂ ਕੋਲ ਗਿਆਰਾਂ ਅਕੈਕਸ਼ਨਿਹਣੀਆ ਸਨ। ਇੱਕ ਅਕੈਕਸ਼ਨਿਹਣੀ ਵਿੱਚ 29870 ਰਥ, 29870 ਹਾਥੀ, 65610 ਘੋੜੇ ਅਤੇ 101350 ਪੈਦਲ ਸੈਨਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਤਾਂ 7 ਅਕੈਕਸ਼ਨਿਹਣੀਆ ਹੀ ਸੀ। ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਜਿਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੱਧ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਇੱਕ ਮੱਤ ਵਾਲੀ ਮਰਯਾਦਾ ਯੁਕਤ ਸੀ। ਦਰਯੋਧਨ ਜਿਵੇਂ ਆਪ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਨੂੰ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਦੀ ਆਪਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਦੁਰਯੋਧਨ ਵੱਲੋਂ ਕਰੇ ਗਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਗਰਾਦੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਅੰਗਮਈ ਨਿਰਲੱਜਤਾ ਭਰਿਆ ਤਾਹਨਾ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਡੰਗ ਮਾਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਇੱਜ ਦਰਯੋਧਨ ਆਪਣੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਉੱਪਰ ਤਿੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਗਹੀਂ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨੇ ਧਨਸ਼ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਕਲਾ ਸਿਖਾਈ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਅੱਜ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਉੱਪਰ ਵਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਮਿਲਕੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦ੍ਰੋਣ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਲਤੀ ਭਾਵੋਂ ਉਸ ਦਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਡਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੀ ਪਾਂਡਵ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਪਨਾਹ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਅੰਗਮਈ ਤੀਰ ਲਲਾ ਕੇ ਅਚਾਰੀਆ ਦ੍ਰੋਣ ਦਾ ਮਨ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੌਝਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਚਾਰੀਆ ਦ੍ਰੋਣ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਨਫਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਉਸ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਲੱਛੇਦਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲ ਕੇ ਆਚਾਰੀਆ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਗੁੱਸਾ ਜਗਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ‘ਤੁਹਾਡੇ ਹੀ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ - ਸੈਨਾ’ ਸ਼ਬਦਾਂ ਪਿੱਛੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਕੇ ਯੋਧਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹੋ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਉੱਪਰ ਹਥਿਆਰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕਰਨਗੇ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਇਹ ਕਟਾਖਮਈ ਸ਼ਬਦ ਪਹਿਲਾਂ ਦ੍ਰੋਣ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ਖਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਫੇਰ ਇਸ ਜ਼ਖਮ ਉੱਪਰ ਲੁਣ ਛਿੜਕਦੇ ਹਨ।

1.04 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਤ੍ਰ ਸ਼ੂਰਾ: ਮਹਾ-ਇਕਾਸਾ:, ਭੀਮ-ਅਜੁਨ-ਸਮਾ: ਯੁਧਿ / ਯੁਧੁਧਾਨ: ਕਿਰਾਟ: ਚ, ਕੁਪਦ: ਚ ਮਹਾ-ਰਥ: //

ਅੱਤ੍ਰ ਸ਼ੂਰਾਹ ਮਹਾ ਇਸ਼ਵਾਸਾਹ ਭੀਮ-ਅਰਜੁਨ ਸਮਾਹ ਯੁਧਿ।

ਯੁਖਾਨਹ ਵਿਰਾਟਹ ਚ ਦ੍ਰੋਪਦਹ ਚ ਮਹਾਰਥਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ-ਅਰਥ :- ਅੱਤ੍ਰ : ਏਥੇ। ਸ਼ੂਰਾਹ : ਮਹਾਜਨ। ਮਹਾਇਸ਼ਵਾਸਾਹ : ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧਨਸ਼ਧਾਰੀ। ਭੀਮ ਅਰਜੁਨਾ ਸਮਾਹ : ਭੀਮ ਅਰਜਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ। ਯੁਧਿ : ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ। ਯੁਖਾਨਹ : ਯੁਖਾਨਾ। ਵਿਰਾਟਹ : ਵੀਰਾਟ। ਮਹਾਰਥਹ : ਮਹਾਨ-ਰਥੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਏਥੇ (ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ) ਭੀਮ ਅਰਜਨ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਧਨਸ਼ਧਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ੂਰਬੀਰ ਯੋਧੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹਾਦਰ ਵਿਰਾਟ ਮਹਾਰਥੀ ਦ੍ਰੋਪਦ ਵੀ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਅੱਤ੍ਰ ਸ਼ੂਰਾਹ ਮਹਾ ਇਸ਼ਵਾਸਾਹ ਭੀਮ ਅਰਜੁਨ ਸਮਾਹ ਯੁਧਿ = ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ਼ਵਾਸਾਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਧਨਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਵੱਡੇ ਧਨਸ਼ਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਹਾਇਸ਼ਵਾਸਾਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਲਵਾਨ ਯੋਧੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਭੀਮ ਅਰਜਨ ਵਰਗੇ ਯੋਧੇ॥ ੦ ਯੁਖਾਨਹ = (ਸਾਤ੍ਯਕਿ) ਨੇ ਅਰਜਨ ਤੋਂ ਅਸਤ੍ਰ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਸਿੱਖੀ ਸੀ। ਭਗਵਾਨ ਕਿਸ਼ਨ ਅਰਜਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਰਹੇ, ਭਾਵੋਂ ਸਾਗੀ ਨਾਰਾਘਣੀ ਸੈਨਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯੁਖਾਨਕਾ ਦਾ ਨਾਂ ਇਸ ਲਈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਦਰੋਣਾਅਚਾਰੀਆ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਪ੍ਰਤਿ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਵੇ। ੦ ਵਿਰਾਟਹ ਚ = ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਨ ਸਾਡੇ ਪੱਖ ਦਾ ਵੀਰ ਸੁਸ਼ਰਮਾ ਦੀ ਬੇਂਕਿਜ਼ਤੀ ਹੋਈ। ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਹੇਨ ਅਸਤਰ ਨਾਲ ਸੰਹਿਤ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਅਸਾਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਗਉਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਣਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹੋ ਰਾਜਾ ਵਿਰਾਟ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਉਲਟ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਦਰੋਪਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਰਾਟ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਉਸ ਦੀ ਚਾਲਾਕੀ ਨਾ ਸਮਝ ਲਵੇ। ੦ ਮਹਾਰਥਹ ਸ਼ਬਦ ਯੁਖਾਨ ਲਈ ਅਤੇ ਵਿਰਾਟ ਸ਼ਬਦ ਦਰੋਪਦ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਵਿਰਾਟ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਪੁੱਤਰ ਸਰੇਵਤ ਸੰਖ ਤੇ ਉੱਤਰ, ਮਹਾਰਥਹ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ੦ ਦੁਰ੍ਪਦਹ ਚ ਮਹਾਰਥਹ = ਆਪਣੇ ਤਾਂ ਦ੍ਰੋਪਦ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾਇਆ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੀ ਨਿਗਰਾਦੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਰਾਜਾ ਹਾਂ ਤੇ ਤੂੰ ਬਿਖਸੂ ਹੋਣ। ਫਿਰ ਤੇਰੀ ਮੇਰੀ ਦੋਸਤੀ ਕਿਵੇਂ ? ਵੈਰ ਭਾਵ ਨਾਲ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਹੋ ਦਰੋਪਦ ਆਪ ਨਾਲ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੈ। (ਰਾਜਾ ਦਰੋਪਦ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਦਰੋਣਾ ਆਚਾਰੀਆ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਸਨ)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਵਿਰਾਟਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸੈਨਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਸੈਨਾਪਤੀ ਧਨਸ਼ਧਾਰੀ ਯੋਧੇ ਹਨ। ਦ੍ਰੋਪਦ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਰਥਵਾਨ ਹਨ। ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮੁਲਕਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੁਰਯੋਧਨ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬੇਚੈਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਹੋਣੀ ਤੋਂ ਘਬਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਹਿਮ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰਲਾਡ ਡਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਯੋਧਾ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਡਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦਰੋਪਤ ਕਦੇ ਵੀ ਵੱਡੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਯੋਧਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਹੀ ਅੱਗ ਤੋਂ ਉੱਤਰ, ਮਹਾਰਥਹ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਚੁਪੈ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ ਹੈ, ਗਿਆਨੀ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮ-ਸਰੂਪ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਅੱਗ ਤੋਂ ਉੱਤੇਜਿਤ ਹੋ ਕੇ ਗੁੱਸੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਸਹਿਜ ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਕਪਠੀ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਕ੍ਰੋਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਕਪਟ ਦੇ ਸਾਰੇ ਢੰਗ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮੰਤਰ ਪੁਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

1.05 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧ੍ਰ਷ਟ-ਕੇਤੁ: ਚੇਕਿਤਾਨ:; ਕਾਸ਼ਿ-ਰਾਜ: ਚ ਕੀਰ੍ਯ-ਵਾਨ: / ਧੂਰ-ਜਿਤ ਕੁਨਿ-ਭੋਜ:; ਚ ਸ਼ੈਵਿ: ਚ ਨਰ-ਪੁਸ਼-ਗਰ: //

ਪ੍ਰਸ਼ਟਕੇਤੁਹ ਚੇਕਿਤਾਨਹ ਕਾਸ਼ਿ ਰਾਜਹ ਚ, ਵੀਰਯਵਾਨ।

ਪੁਰੂਜਿਤ ਕੁੰਤਿ ਭੋਜਾਹ ਚ ਸ਼ੈਬਯਹ ਚ ਨਰਪੁਮ ਗਵਹ॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੁਹ : ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੁਹ। ਚੇਕਿਤਾਨਹ : ਚੇਕਿਤਾਨ। ਕਾਸ਼ਿ ਰਾਜਹ : ਕਾਸ਼ਿ ਦਾ ਰਾਜਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਵੀਰਯਵਾਨੁ : ਸੂਰਬੀਰ ਯੋਧਾ। ਪੁਰੂਜਿਤ : ਪੁਰੂਜਿਤ। ਕੁੰਤਿ ਭੋਜਾਹ : ਕੁੰਤੀ ਭੋਜ। ਚ : ਅਤੇ। ਸ਼ੈਬਯਹ : ਸ਼ੈਬਯਾਹ ਦਾ ਪੁੱਤਰ। ਨਰਪੁਮ ਗਵਹ : ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ : ਇਸ ਮਹਾਨ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਜਿਹੜੇ ਯੋਧੇ ਸੂਰਸੇ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ। ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੁਹ, ਚੇਕਿਤਾਨ ਬਲਵਾਨ ਕਾਸ਼ਿ ਦਾ ਰਾਜਾ, ਕੁੰਤੀ ਭੋਜ, ਪੁਰੂਜਿਤ, ਨਰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਸ਼ੈਬਯਹ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਬੋਤਮ ਹਨ ਅਤੇ ਮਹਾਰਥੀ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੁਹ = ਇਹ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੁਹ ਕਿੰਨਾ ਮੂਰਖ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ਼ਿਸ਼ਤਪਾਲ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ਨ ਨੇ ਭਰੀ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਚੱਕਰ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਹੋ ਆਪ ਕਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖੜਾ ਹੈ। (ਧ੍ਰਿਸ਼ਟਕੇਤੁਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।) ੦ ਚੇਕਿਤਾਨਹ = ਸਾਰੀ ਯਾਦਵ ਸੈਨਾ ਤਾਂ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਚੇਕਿਤਾਨਹ ਹੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੈ। (ਚੇਕਿਤਾਨਹ ਨੂੰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ।) ੦ ਕਾਸ਼ਿਰਾਜਾਹ ਚ ਵੀਰਯਵਾਨੁ = ਇਹ ਕਾਸ਼ਿ ਰਾਜਾ ਬਹੁਤ ਸੂਰਬੀਰ ਬਲਵਾਨ ਹੈ ਜੋ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਬਹਤ ਪਰਾਕਰਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ੦ ਪੁਰੂਜਿਤ ਕੁੰਤੀ-ਭੋਜਾਹ = ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਭਾਈ ਹਨ। ਅਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮਾਮਾ ਹਨ ਪਰ ਪੱਖਪਾਤੀ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਅਸਾਡੇ ਵਿਰੁੱਧ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। (ਪੁਰੂਜਿਤ ਅਤੇ ਕੁੰਤੀ ਭੋਜ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ।) ੦ ਸ਼ੈਬਯਹ ਚ ਨਰਪੁਮ ਗਵਹ = ਇਹ ਸ਼ੈਬਯ, ਯੁਧਿਸ਼ਟ੍ਰ ਦਾ ਸ੍ਰਵਸ਼ੁਰ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਤ ਬਲਵਾਨ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ ਪਰ ਲੜ ਤਾਂ ਰਿਹਾ ਹੈ ਸਾਡੇ ਵਿਰੁੱਧ।

★ ★ ★

1.06 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧੁਧਾ-ਮਨ੍ਯੁ: ਚ ਕਿ-ਕਾਨਤ: ਤਜਮ-ਓਯਾ: ਚ ਕੀਵ-ਵਾਨ। ਸੌਭਦਰ: ਦ੍ਰਾਪਦੇਯਾ: ਚ, ਸ਼ਰਵੇ ਏਵ ਮਹਾ-ਰਥਾ: //

ਯੁਧਾ ਮਨ੍ਯੁਹ ਚ ਵਿਕਾਂਤਹ ਉੱਤਮ ਓਯਾਹ ਚ ਵੀਰਯਵਾਨੁ।

ਸੌਭਾਦ੍ਰਹ ਦ੍ਰੋਪਦੇਯਾਹ ਚ ਸਰਵੇ ਇਵ ਮਹਾਰਥਾਹ॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯੁਧਾ ਮਨ੍ਯੁਹ : ਯੁਧਾ ਮੰਨਯੂ। ਚ = ਅਤੇ। ਵਿਕਾਂਤਹ : ਹੌਸਲੇ ਵਾਲਾ ਪਰਾਕਰਮੀ। ਉੱਤਮ ਓਯਾਹ = ਸਰਬ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ। ਚ : ਅਤੇ। ਵੀਰਯਵਾਨੁ : ਬਹਾਦਰ। ਸੌਭਾਦ੍ਰਹ = ਸਭਦਰਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ। ਦ੍ਰੋਪਦੇਯਾਹ : ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਰਵੇ : ਸਾਰੇ। ਇਵ : ਭੀ। ਮਹਾਰਥਾਹ : ਮਹਾਨ ਰਥਵਾਨ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਬਹਾਦਰ ਸੂਰਬੀਰ ਯੁਧਾਮਨ੍ਯੁ, ਬਲਵਾਨ ਉੱਤਮੈਯਾ, ਸੁਭੱਦਰਾ ਪੁੱਤਰ (ਅਭਿਮੰਨੁ) ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮਹਾਰਥੀ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਯੁਧਾ ਮਨ੍ਯੁਹ ਚ ਵਿਕਾਂਤਹ ਉੱਤਮ ਔਯਾਹ ਚ ਵੀਰਯਵਾਨੁ = ਪਾਂਚਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਯੋਧਾ ਮੰਨਯੂਹ ਅਤੇ ਉੱਤਮੈਯਾ, ਮੇਰੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਅਰਜਨ ਦੇ ਰਥ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਕੋਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ। (ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜਦੋਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਸਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸ਼ਵਤ੍ਥਯਾਮਾ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।) ੦ ਸੌਭਦ੍ਰ = ਇਹ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਭੈਣ ਸੁਭਦ੍ਰਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਭਿਮੰਨੁ ਹੈ। ਜੋ ਬਹਤ ਸੂਰਬੀਰ ਯੋਧਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਪੁੱਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਚੱਕ੍ਰਵਿਊਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦੀ ਜ਼ਗਤ ਸਿੱਖ ਲਈ ਸੀ। (ਅਭਿਮੰਨੁ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੇ ਅਨਿਆਪੂਰਵਕ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।) ਦਰੋਪਦੇਯਾਹ ਚ = ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ, ਭੀਮ, ਅਰਜਨ, ਨਕੁਲ ਤੇ ਸਹਦੇਵ ਰਾਹੀਂ ਦਰੋਪਤੀ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਤਿਵਿਧਯ, ਸੁੱਤਸੋਮ, ਸ਼ੁਭੁ ਕਰਮਾ, ਸਤਾਨੀਕ ਅਤੇ ਸ੍ਰਤਸੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਪੰਜਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਖ ਲਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਭਰੀ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਇਆ ਸੀ, ਸੈਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਿਹਾ ਸੀ। (ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸ਼ਵਤ੍ਥਯਾਮਾ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਸਨ।) ੦ ਸਰਵਇਣ ਮਹਾਰਥਾਹ = ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੂਰਬੀਰ ਸਸਤਰ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੀਨ ਹਨ। ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ ਇਕੱਲਾ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਧਨਸ਼ਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਥੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁਰਯੋਧਨ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਬਿਆਨ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਗਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਤਾਗੀਫ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

★ ★ ★

1.07 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਸਮਾਕਮੁ ਤੁ ਵਿਸ਼ਿ਷ਾ: ਯੇ, ਤਾਨੁ ਨਿ-ਬੋਧ ਦ੍ਰਿਜ-ਤਜਮ। ਨਾਯਕਾ: ਮਮ ਸੈਨ੍ਯਸਥ, ਸੰਜਾ-ਅਰਥਮੁ ਤਾਨੁ ਬ੍ਰਵੀਸਿ ਤੇ॥

ਅਸਮਾਕਮੁਤ ਵਿਸ਼ਟਾਹ ਯੇ ਤਾਨੁ ਨਿਬੋਧ ਦਿਵਜ ਉੱਤਮ।

ਨਾਯਕਾਹ ਮਮ ਸੈਨ੍ਯਸਥ ਸੰਗਯਾ ਅਰਥਮੁ ਤਾਨੁ ਬ੍ਰਵੀਸਿ ਤੇ॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਸਮਾਕਮੁ : ਅਸਾਡੇ। ਤੁ : ਭੀ। ਵਿਸ਼ਟਾਹ : ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਖੀ। ਯੇ : ਕੌਣ। ਤਾਨੁ : ਉਹ। ਨਿਬੋਧ : (ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਵੇ)। ਦਿਵਜ ਉੱਤਮ : ਦੁਵਾਰਾ ਜਨਮਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਤਮ। ਨਾਯਕਾਹ : ਨੇਤਾ ਨਾਇਕ। ਮਮ : ਮੇਰਾ। ਸੈਨ੍ਯਸਥ : ਫੌਜ ਦੀ। ਸੰਗਯਾ ਅਰਥਮੁ : ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ। ਤਾਨੁ : ਉਨ੍ਹਾਂ। ਬ੍ਰਵੀਸਿ : ਸੈਂ ਬੋਲਦਾ ਹਾਂ। ਤੇ : ਓਸ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ॥

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਦੁਵਾਰਾ ਜਨਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼, ਆਪ ਇਹ ਜਾਣ ਲਵੇ ਕਿ ਅਸਾਡੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਹਾਨ ਯੋਧਾ ਹਨ। ਇਹੋ ਮੇਰੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਇਕ ਹਨ। ਸੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਆਪ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਤੁ = ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਦਰਯੋਧਨ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਮਨ ਦਾ ਡਰ ਵੀ ਲੁਪਤ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਬੋਧ ਪਦ ਨਿ-ਉਪਸੂਰਗ ਪੂਰਵਕ ਭਵਾਦਿਗਣ ਦੀ ਪਰਸਮੈਪ ਦੀ ਬੁਧ ਧਾਰੂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਦਿਵਜ਼ਤਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਬਾਹਮਣ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲ ਨਹੀਂ ਹੋ। ਜੇ ਆਪ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਹਟ ਵੀ ਜਾਵੇ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਵੀ ਭੀਸ਼ ਵਰਗ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ

ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਂਜ਼ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਨੂੰ ਪਰਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦਾ ਡਰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਗਰੂ ਦਰੋਣ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪਸ਼੍ਯ ਤੇ ਏਥੇ ਨਿਬੋਧ ਕ੍ਰਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਦੁਰਯੋਧਨ ਪਸ਼੍ਯ ਕਿਰਿਆ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਵੱਲ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਦੀ ਪਿੱਠ ਹੈ। ਉਸ ਵੱਲ ਉਚੇਚ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਦਰਯੋਧਨ ਨਿਬੋਧ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਧਿਆਨ ਦੇਵੇ। ੦ ਸੰਗ੍ਰਾਮ-ਅਖ਼ਰਮ੍ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਧਿਆਰੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਆਪ ਖੁਸ਼ ਹੋਕੇ ਜਾਂ ਬੇਸੂਰ੍ਘ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਦੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਭੁਲਾ ਦੇਣਾ। ਅਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੈਨਾ ਨਾਇਕ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਮੈਂ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅੰਦਰੋਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬਲਵਾਨ ਤਾਂ ਹਨ ਹੀ, ਪਰ ਦੁਸ਼ਮਨ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭੈਣ ਹੈ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ, ਕਿ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਵੱਲ ਅਨੇਕਾਂ ਧਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਖੁਦ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਹੈ, ਜਿੱਤ ਉਸ ਪੱਖ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਨਿਤ ਹਨ। ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਸੈਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਸਭ ਕੁਝ ਅਨਿਤ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦ੍ਰੋਣ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨੀਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਅਭਿਮਾਨ ਹੈ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਸਰਬ ਉੱਤਮ ਦੱਸ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੇਚੈਨ ਮਨ ਨੂੰ ਢਾਰਸ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਨ ਵਿੱਚ ਦੁਰਯੋਧਨ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਤਾਂਘਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗੁਰੂ, ਭਾਵੇਂ ਤੇਰੇ ਵਿੱਚ, ਯੁੱਧ ਲੜਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ ਪਰ ਤੇਰੀ ਨੀਤੀ ਯੁੱਧ ਲੜਨਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸ਼ਾਂਤ ਬਿਰਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਅਮਨ ਭਰਿਆ ਸੁੱਖਮਈ ਜੀਵਨ ਲੰਘਾਉਣਾ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਹੌਸਲੇ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਨਾ ਫਜ਼ੂਲ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰੇਗੀ।

1.08 ਸ਼ਲੋਕ :

ਭਵਾਨ੍ ਭੀ਷ਮ: ਚ ਕਰਣ: ਚ, ਕ੃ਪ: ਚ ਸਮਿਤਮ-ਯਥ: / ਅਕਥਥਾਮਾ ਵਿਕਰਣ: ਚ, ਸੌਮਦਰਿ ਤਥਾ ਏਵ ਚ ||

ਭਵਾਨ੍ ਭੀ਷ਮਹ ਚ ਕਰਣਹ ਚ ਕੁਪਰ ਚ ਸਮਿਤਮ੍ ਜਯਹ ||

ਅਸ਼ਵਤਥਾਮਾ ਵਿਕਰਣਹ ਚ ਸੌਮਦਰਿ ਤਯਾ ਏਵ ਚ ||

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਭਵਾਨ੍ : ਤੇਰਾ ਆਪਣਾ ਆਪ। ਭੀਸ਼ਮਹ : ਭੀਸ਼ਮ। ਚ : ਅਤੇ। ਕਰਣਹ : ਕਰਣ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਸ਼ਵਤਥਾਮਾ : ਅਸ਼ਵਤਥਾਮਾ ਦ੍ਰੋਣ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ। ਵਿਕਰਣਹ : ਵਿਕਣਾ। ਸੌਮਦਰਿ : ਸੌਮਦਰਿ ਦਾ ਪੁੱਤਰ। ਤਯਾ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਏਵ : ਭੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਆਪ ਗੁਰੂਦੇਵ ਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ, ਕਰਣ, ਵਿਜੇਤਾ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸ਼ਵਤਥਾਮਾ, ਵਿਕਰਣ ਅਤੇ ਸੌਮ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੂਰਿਕਸ਼ਵਾ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਭਵਾਨ੍ ਭੀਸ਼ਮਹ ਚ = ਆਪ ਤੇ ਪਿਤਾਮਹ ਭੀਸ਼ਮ - ਦੋਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ। ਆਪ ਵਰਗਾ ਤੀਜਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਸਕਦਾ। ਪਿਤਾਮਾ ਭੀਸ਼ਮ ਬਾਲ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਛਾ ਮਿਰਤੂ ਦਾ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ੦ ਕਰਣਾਹ ਚ = ਕਰਣ ਅਜਿਹਾ ਸੂਰਬੀਰ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਸਾਰੇ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਸੂਰਬੀਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੈ। ੦ ਕੁਪਰ, ਚ ਸਮਿਤਮ੍ ਜਯਹ = ਸੰਗਰਾਮ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਜਿੱਤ ਲਵੇ ਉਹ ਸਮਿਤਿਮ੍ ਜਯਹ ਹੈ। ਜਾਂ ਸਮਿਤਿਜਯ, ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿਰਪਾਚਾਰੀਆ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਰਪਾਚਾਰੀਆ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਭਰ ਕਾਰਨ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ, ਨਾਰਾਜ਼ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ - ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਿਰਪਾਚਾਰੀਆ ਤਾਂ ਚਿੰਗਜੀਵੀ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਹਿਤੇਸੀ ਤੇ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਹਰਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਯੋਧਾ ਹਨ। ੦ ਅਸ਼ਵਤਥਾਮਾ = ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਦਾ ਪੁੱਤਰ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ। ੦ ਵਿਕਰਣਹ ਚ ਸੌਮਦਰਿ ਤਯਾ ਏਵ ਚ = ਆਪ ਇਹ ਨਾ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਕਿ ਪਾਂਡਵ ਹੀ ਧਰਮਾਤਮਾ ਹਨ। ਅਸਾਡੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਭਾਈ ਵਿਕਰਣ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਧਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਸੂਰਬੀਰ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੌਮਦਰਿ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੂਰਿਕਸ਼ਵਾ ਬਹੁਤ ਧਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਅਸਾਡੇ ਭਾਈ ਸ਼ਾਂਤਨੂ ਦੇ ਭਾਈ ਬਾਹਲੀਕ ਦੇ ਪੈਤਰ ਤੇ ਸੌਮਦਰਿ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਨ। (ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਭੀਮ ਨੇ ਵਿਕਰਣ ਨੂੰ ਤੇ ਭੂਰਿਕਸ਼ਵਾ ਨੂੰ ਸਾਤ੍ਯਵਿਕਕੇ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ।)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਦੁਰਯੋਧਨ ਹੁਣ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਤੇਜਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਗਲਤੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦ੍ਰੋਣ ਦਾ ਨਾਂ ਆਪਣੇ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੇ ਹਮਾਰਿਤੀ ਹਨ। ਭੀਸ਼ਮ (ਪਿਤਾਮਾ) ਜਿਹੜਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਸੈਨਾਪਤੀ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਕਰਣ ਕ੍ਰਿਪਾਚਾਰੀਆ, (ਦ੍ਰੋਣ ਦਾ ਨੇੜੇ ਦਾ ਰਿਸਤੇਦਾਰ) ਜਿਹੜੇ ਸਰਬਸੇਸ਼ਨ ਲੜਾਕੂ ਹਨ - ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚਲਾਕ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ, ਏਥੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਕੋਹੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

1.09. ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਨ੍ਯੇ ਚ ਬਹਵ: ਸ਼ੂਰਾ: ਮਦ-ਅਰੰਤ ਤਕ-ਜੀਵਿਤਾ:, ਨਾਨਾ-ਸਾਤਰ-ਪ੍ਰਹਰਣਾ: ਸਰੰ ਯੁਦ਼-ਵਿਸਾਰਦਾ:||

ਅਨ੍ਯੇ ਚ ਬਹਵਹ ਸ਼ੂਰਾਹ ਮਦਅਰੰਤੇ ਤ੍ਯਕਤੁ ਜੀਵਿਤਾਹ ||

ਨਾਨਾ ਸ਼ਸਤ੍ਰੁ ਪ੍ਰਹਰਣਾਹ ਸਰਵੇ ਯੁਦ਼ ਵਿਸਾਰਦਾਹ ||

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਨ੍ਯੇ : ਹੋਰ ਦੂਜੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਬਹਵਹ : ਬਹੁਤ। ਸ਼ੂਰਾਹ : ਨਾਇਕ। ਮਦਅਰੰਤੇ : ਸਿਰਫ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ। ਤ੍ਯਕਤੁ ਜੀਵਿਤਾਹ : ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਅਰਹਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਨਾਨਾ ਸ਼ਸਤ੍ਰੁ ਪ੍ਰਹਰਣਾਹ : ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਿਥਾਅਤਾਂ ਅਤੇ ਅਸਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ। ਸਰਵੇ : ਸਮੁੱਚੇ, ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ। ਯੁਦ਼ ਵਿਸਾਰਦਾਹ : ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਲੜਾਕੂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਸੂਰਮੇ ਬਹਾਦਰ ਬੀਰ ਯੋਧੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਸਤ੍ਰਾਂ ਸ਼ਸਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਸੁਸ਼ੱਜਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਨਿਪੁੰਨ ਯੋਧੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਸਲ੍ਯ, ਕੁਤਵਰਮਾ ਆਦਿ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਸੂਰਬੀਰ ਮੇਰੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮਰ ਮਿਟਣ ਵਾਲੇ, ਅਸਤ੍ਰਾਂ ਸ਼ਸਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਸੁਸ਼ੱਜਿੱਤ। ੦ ਤ੍ਯਕਤ੍ਰ ਜੀਵਾਤਾਹ = ਇਸ ਪਦ ਵਿੱਚ ਦੁਰਯੋਧਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਅਨੁਗਾਗ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੁਗਾਹ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਣਵੰਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਹੁਣ ਦਰੋਣਾ ਚਾਰੀਆ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲੇ ਤੇ ਫੇਰ ਆਪਦੀ ਚਾਲਾਕੀ ਚਲਦੀ ਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਦੇ ਭਾਵ ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਹਨ।

* * *

1.10 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅ-ਪਧਾਰਿਸਮ ਤਰ੍ਹ ਅਸਮਾਕਮ, ਬਲਸਮ ਭੀ਷ਮ-ਅਭਿ-ਰਕਿਤਸਮ / ਪਧਾਰਿਸਮ ਤੁ ਇਦਮ ਏਤੇਥਾਮ, ਬਲਸਮ ਭੀਮ-ਅਭਿ-ਰਕਿਤਸਮ //

ਅਪਯਰਾਪਤਮ੍ ਤਤ੍ ਅਸਮਾਕਮ੍ ਬਲਮ੍ ਭੀਸਮ੍ ਅਭਿ੍ ਰਕਿਸ਼ਤਮ੍ /

ਪਯਰਾਪਤਮ੍ ਤੁ ਇਦਮ੍ ਇਤੇਸ਼ਮ੍ ਬਲਮ੍ ਭੀਮ੍ ਅਭਿ੍ ਰਕਿਸ਼ਤਮ੍ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਪਯਰਾਪਤਮ੍ : ਅਪਾਰ ਅਣਗਿਣਤ ਅਸੀਮ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਅਸਮਾਕਮ੍ : ਅਸਾਡੇ ਆਪਣੇ। ਬਲਮ੍ : ਸੈਨਾ। ਭੀਸਮ੍ ਅਭਿ ਰਕਿਸ਼ਤਮ੍ : ਭੀਸਮ ਦੁਵਾਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੈਨਾ ਯੁੱਧ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਪਯਰਾਪਤਮ੍ : ਨਾਕਾਫੀ, ਅਧੂਰੀ, ਜੋ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਤੁ : ਜਦੋਂ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਇਤੇਸ਼ਮ੍ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ। ਬਲਮ੍ : ਸੈਨਾ। ਭੀਮ੍ ਅਭਿ ਰਕਿਸ਼ਤਮ੍ : ਭੀਮ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੈਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਸਾਡੇ ਪਿਤਾਮਾ ਭੀਸਮ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੈਨਾ-ਬਲ ਯੁੱਧ ਲਈ ਸਰਬ ਸ਼ੇਸ਼ਟ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਭੀਮ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਯੁੱਧ ਲਈ ਜੋ ਸੈਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ੇਸ਼ਟ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਜਿੱਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਅਪਯਰਾਪਤਮ੍ ਤਤ੍ ਅਸਮਾਕਮ੍ ਬਲਮ੍ ਭੀਸਮ੍ ਅਭਿਰਕਿਸ਼ਤਮ੍ = ਅਧਰਮ ਅਨਿਆਏ ਕਾਰਨ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਅਸਾਡੀ ਸੈਨਾ ਵੱਡੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹਾਰ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਮਤਭੇਦਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਹੈ। ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਵਾਂਗ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ, ਨਿਰਭੈਤਾ ਨਿਰ ਸੰਕੋਚਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ, ਭੀਸਮ ਪਿਤਾਮਾ ਪੱਖਪਾਤੀ ਹਨ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਲਈ ਸਨੇਹ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੀ ਸੈਨਾ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਦੀ ਬਾਬਾਗੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ੦ ਪਯਰਾਪਤਮ੍ ਤੁ ਇਦਮ੍ ਇਤੇਸ਼ਮ੍ ਬਲਮ੍ ਭੀਮ੍ ਅਭਿ ਰਕਿਸ਼ਤਮ੍ = ਪਰ ਇਹ ਜੋ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਹੈ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਹੈ, ਸੰਗਠਿਤ ਹੈ। ਭੀਮ ਵਰਗੇ ਬਲਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਭੀਮ ਦਾ ਸਰੀਰ ਵਜਰ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸ਼ੰਕਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਭੀਸਮ ਪਿਤਾਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਭੀਮ ਸੈਨ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਉਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ - ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਹੋਰ ਨੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ, ਕੌਰਵ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣਾ ਧਨੁਸ ਉਠਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦਰਯੋਧਨ, ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਕਿ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਡਰ ਤੇ ਭੈਅ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਚਾਲਾਕੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅੰਤਹਕਰਣ ਤੋਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਅਧਰਮੀ ਹੈ, ਅਨਿਆਏ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਾਪੀ ਡਰਪੋਕ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਕੋਲ ਧਰਮ ਨਿਆਏ ਸੰਤੋਸ਼ ਅਤੇ ਬੀਰਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਧਰਮ ਨਹੀਂ, ਪਾਪ ਹੈ, ਅਨਿਆਏ ਹੈ ਦੁਰਭਾਵ ਹੈ। ਉਹ ਅਸਲ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਬੋਲਾ ਹੈ, ਡਰਪੋਕ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀਗੀਣ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੋਲਤ ਸੰਪਤੀ ਫੌਜ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਕੋਈ ਬਲਵਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਘਟਾ ਕੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤਿ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੁਚਿਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਬੋਲਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਉਸ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਭਿਮਾਨੀ ਬਣ ਕੇ ਸਵੈ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਗਲਤ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਭੀਮ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਭੀਸਮ ਪਿਤਾਮਾ ਦੀ ਸੈਨਿਕ - ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਸਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਭੀਮ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਮਝਣਾ ਤੇ ਭੀਸਮ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਅਸੀਮ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਹੈ। ਪਯਰਾਪਤਮ੍ ਦੇ ਅਰਥ ਭਾਵੇਂ ਸੀਮਤ ਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਜਿਹੀ ਸੈਨਾ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਜੋ ਮਰਯਾਦਾ ਯੁਕਤ ਹੈ, ਸਿਖਿਅਕ ਹੈ, ਬਲਵਾਨ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ, ਅਪਯਰਾਪਤਮ੍ ਦੇ ਅਰਥ ਅਸੀਮ ਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਗਿਣਤੀ ਪੱਖਾਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਵੇ ਪਰ ਜੇਕਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਡਿਸਪਲਨ ਨਹੀਂ, ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਸੈਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭੀਸਮ ਪਿਤਾਮਾ ਮਰਯਾਦਾ ਯੁਕਤ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਧਰਮ ਅਧਰਮ ਦੀ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਆਖਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਧਰਮ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕੌਰਵ ਸ਼ਕਤੀ (ਅਧਰਮ) ਵੱਲੋਂ ਲੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸ ਕੌਮ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਤਿ ਧਰਮ ਅਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੀਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਅਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।

○ ○ ○

1.11 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਧਨੇਸੁ ਚ ਸਰ੍ਵੇਸੁ, ਯਥਾ-ਭਾਗਮ੍ ਅਕ-ਵਿਥਾ:। ਭੀ਷ਮ੍ ਏਵ ਅਭਿ-ਰਕਨਤੁ, ਭਵਨ: ਸਰ੍ਵੇ ਏਵ ਹਿ॥

ਅਧਨੇਸੁ ਚ ਸਰ੍ਵੇਸੁ ਯਥਾ ਭਾਗਮ੍ ਅਵਸਿਖਤਾਹ।

ਭੀਸਮ੍ ਏਵ ਅਭਿਰਕਸੰਤੁ ਭਵੰਤਹ ਸਰ੍ਵੇਹ ਏਵਹਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਧਨੇਸੁ : ਸੈਨਾ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਦਲ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਰ੍ਵੇਸੁ : ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ। ਯਥਾ ਭਾਗਮ੍ : ਸੈਨਾ ਦਲਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ। ਅਵਸਿਖਤਾਹ : ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਉੱਪਰ ਤਿਆਰ। ਅਭਿਰਕਸੰਤੁ : ਸੁਰੱਖਿਆ। ਭਵੰਤਹ ਸਰ੍ਵੇਹ : ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੱਚਮੁੱਚ

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਦਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਡੱਟ ਗਏ ਹਨ, ਆਪ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪਿਤਾਮਾ (ਭੀਸਮ) ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਕਰੋ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਅਜਨੇਸ਼ੁ ਚਸਰੇਸ਼ੁ... ਭਵੰਨਤਹ = 'ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੋਰਚਿਆਂ ਉੱਪਰ ਆਪ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਆਪ ਸਾਰੇ ਯੋਧਾ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੋਰਚਿਆਂ ਉੱਪਰ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੋ। ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਵੀ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਕਥਨ ਰਾਹੀਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਨੂੰ ਅੰਤਰਾਤਮਾ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ, ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਬੇਬਸੇ ਹੈ। ਇਸਤੀਗੀ ਸਮਝ ਕੇ ਉਹ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਚਲਾਏਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸ਼ਬਦ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਵੱਲੋਂ ਫੌਜ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕਰਨੀ, ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰੋ, ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਹਦਾਇਤ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅਯੋਗ ਹੋ, ਏਸੇ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀ ਬਣਾਈ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਗਲਤ ਹੈ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰਯੁਕਤ ਹੈ।

1.12 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਸਥ ਸੰ-ਜਨਯਨ੍ ਹਰ਷, ਕੁਰੂ-ਕੁਦਾ: ਪਿਤਾਮਹ: / ਸਿੰਹ-ਨਾਦਮ੍ ਵਿ-ਨਵਾ ਤਚੈ:; ਸ਼ਛੁਮ੍ ਦਧਮੈ ਪ੍ਰਤਾਪ-ਵਾਨ੍ //

ਤਸ਼ ਸੰਜਨਯਨ੍ ਹਰਸ਼ ਕੁਰੂ ਵਿਧਿਦਰਹ ਪਿਤਾਮਹਹ।

ਸਿੰਹ ਨਾਦਮ੍ ਵਿਨਦਯ ਉਚੈਹ ਸੰਖਮ੍ ਦਧਮੈ ਪ੍ਰਤਾਪਵਾਨ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਸ਼ : ਉਸਦਾ ਭਾਵ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ। ਸੰਜਨਯਨ੍ : ਕਾਰਜ ਦਾ ਆਧਾਰ, ਕਾਰਨ, ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ। ਹਰਸ਼ : ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ। ਕੁਰੂ ਵਿਧਿਦਰਹ ਪਿਤਾਮਹਹ : ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ। ਸਿੰਹ ਨਾਦਮ੍ : ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਗਰਜਨਾ। ਵਿਨਦਯਾ : ਬਾਹ ਲੈ ਕੇ। ਉਚੈਹ : ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ। ਸੰਖਮ੍ : ਨਗਾਰਾ ਬਿਗਲ ਵਜਾਉਣਾ, ਸੰਖ ਵਜਾਉਣਾ। ਦਧਮੈ : ਵਜਾਇਆ। ਪ੍ਰਤਾਪਵਾਨ੍ : ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਿਰਧ ਪਰਾਕਰਮਸ਼ਾਲੀ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਨੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਹੌਸਲੇ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਚੀ ਸੂਰ ਵਿੱਚ ਸੰਖ ਵਜਾਇਆ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਗਰਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਤਸ਼ ਸੰਜਨਯਨ੍ ਹਰਸ਼ਮ੍ = ਸੰਖ ਵਜਦਿਆਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਣਾ। ਸੰਖ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸੰਖ ਵੱਜਣ ਦਾ ਜਿਕਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਪਿੱਛੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਏਥੇ ਸੰਖ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਏਸ ਥਾਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭੀਸ਼ਮ ਨੇ ਸੰਖ ਵਜਾਇਆ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।' ਸੰਜੇ ਇਹ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਖ ਵਜਾਉਣ ਨਾਲ ਦੁਰਯੋਧਨ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਹੀ ਜਾਵੇਗਾ। ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਇਸ ਪੜਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਜੇ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਤਾਪਵਾਨ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ੦ ਕੁਰੂਵਿਧਿਦਰਹ = ਉਮਰ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਭੀਸ਼ਮ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡੇਰੇ ਹਨ। (ਭੀਸ਼ਮ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਭਾਵੋਂ ਬਾਹਲੀਕ ਸਨ ਜੋ ਭੀਸ਼ਮ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ਼ਾਂਤਨੁ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਸਨ) ਪਰ ਕੌਰਵ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਪਿਤਾਮਾ ਕਹਿ ਕੇ ਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਰੂਵਿਧਿਦਰਹ ਭੀਸ਼ਮ ਲਈ ਮਾਨ ਸਨਮਾਨ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸ਼ਹਦ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਤਾਪਵਾਨ੍ = ਵੀ ਭੀਸ਼ਮ ਲਈ ਹੈ ਜੋ ਤਿਆਗ ਬਲੀਦਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਆਪ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਯੋਧੇ ਸਨ। ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਰੂ ਪਰਸ਼ੁਰਾਮ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੀ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨੀ। ਆਪ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ੦ ਪਿਤਾਮਹਹ = ਇਹ ਪਦ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਜੋ ਭੀਸ਼ਮ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਬਣ ਰਿਆ ਹੈ। ਭੀਸ਼ਮ = ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਵਾਂਗ ਚੁੱਪ ਨਹੀਂ ਰਹੇ, ਬਲਕਿ ਸੰਖ ਵਜਾਉਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਕਿ ਦੁਰਯੋਧਨ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਖ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਗਰਜਿਆ। ਭੀਸ਼ਮ ਭਾਵਾਂ ਮਹਾਨ ਸਨ ਪਰ ਪਾਂਡਵ ਮਨ ਬੇਚੈਨ ਨਾ ਹੋਏ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਨੀਤੀਵਾਨ ਵਾਲੀ ਸੂਝਬੂਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਕਥਨ ਵਿੱਚ ਸਮਝ ਤੇ ਸਿਆਣੁ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕਥਨ ਵਿੱਚ ਜਲਣ ਨਫਰਤ ਗਿਲਾਨੀ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਛੇਤੀ ਹੀ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਤੜਖ ਸੀ। ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਨੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਇਸ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਿਤਾਮਾ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦੁਰਯੋਧਨ ਵੱਲੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਭੈੜੀ ਅਵੱਸਥਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਪਿਤਾਮਾ ਨੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਉਧਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਤੋਂ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਗਰਜਨ ਤੇ ਸੰਖ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ, ਇਹ ਯੁੱਧ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਸੀ। ਭਾਵੋਂ ਇਹ ਕਰਕੇ ਪਿਤਾਮਾ ਨੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਰੰਗ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਹੌਸਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੌਰਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਹੀ ਸੰਖ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਫਰੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।

1.13 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਤ: ਸ਼ਛਾ: ਚ ਭੇਧ: ਚ, ਧਣਵ-ਆਨਕ-ਗੋਮੁਖਾ: / ਸਹਸਾ ਏਵ ਅਭਿ-ਅਹਨ੍ਯਨਤ, ਸ: ਸ਼ਵਦ: ਤੁਸੁਲ: ਅਭਵਤ੍ //

ਤਤ ਸੰਖਾਰ ਚ ਭੇਦਹ ਚ ਪਣਵ ਆਨਕ ਗੋਮੁਖਾ।

ਸਹਸਾ ਏਵ ਅਭਿਅਹਨ੍ਯੰਤ ਸਹ ਸ਼ਬਦਹ ਤੁਮਲਹ ਅਭਵਤ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਤਹ : ਤਤ। ਸੰਖਾਹ : ਸੰਖ। ਚ : ਅਤੇ। ਭੇਦਹ : ਧੋਸੇ ਨਗਾਰੇ। ਪਣਵ ਆਨਕ ਗੋਮੁਖਾਹ : ਤਬਲੇ, ਢੋਲ ਅਤੇ ਗਊਆਂ ਦੇ ਸਿੰਗ। ਸਹਸਾ ਏਵ : ਚੁਪ ਚੁਪੀਤੇ ਅਚਾਨਕ। ਅਭਿਅਹਨ੍ਯੰਤ : ਡੰਕੇ ਦੀ ਚੋਟ ਤੇ ਲਲਕਾਰਨਾ। ਸਹ : ਉਹ। ਸ਼ਬਦਹ : ਆਵਾਜ਼। ਡਰਾਵਨਾ : ਭਿਆਨਕ। ਅਭਵਤ੍ : ਸੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਸੰਖ ਨਗਾਰੇ ਢੋਲ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਅਤੇ ਰਣਸਿੰਘ ਬਾਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ (ਉੱਚੀ ਸਿਰ ਵਿੱਚ) ਵੱਜਣ ਨਾਲ ਜੋ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਉਹ ਅਤਿ ਡਰਾਵਨੀ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਸੀ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਤਤਹ : ਤਤ। ਸੰਖਾਹ ਚ, ਭੇਦਹ, ਚ, ਪਣਵ ਆਨਕ ਗੋਮੁਖਾ = ਸੰਖ ਵਜਾਉਣਾ ਯੁੱਧ ਦੇ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਜੋ ਸੰਖ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਯੁੱਧ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ। ਪਰ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਨੇ ਭੀਸ਼ਮ ਵੱਲੋਂ ਸੰਖ ਵਜਾਉਣ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਦਾ ਸੂਚਕ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਵੱਲੋਂ

ਹੋਰ ਸੰਖ ਵੱਜਣ ਲੱਗੇ। ੦ ਸੰਖ = ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਇਸਨੂੰ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਯੁਧ ਸਮੇਂ ਆਰਤੀ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਭੋਗੇ = ਇੱਕ ਨਗਾਰਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨੌਬਤ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਪਣਵ = ਇੱਕ ਢੋਲ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜੋ ਚਮੜੇ ਨਾਲ ਮੜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਤੇ ਹੱਥਾਂ ਜਾਂ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ੦ ਆਲਕ - ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਖਾਵਜ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਗੌਮੁਖ = ਨਰਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਜੋ ਸੱਪ ਵਰਗੇ ਟੇਢੇ ਤੇ ਗਊਂ ਦੇ ਮੁੰਹ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਹ ਸ਼ਬਦਹ ਤੁਮੁਲਹ ਅਭਵਦ = ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ, ਟੁਕੜੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਸੰਖਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਭਗਾਵਨੀ ਲੱਗੀ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵੱਲੋਂ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਸ਼ੋਰ ਸੀ, ਜੋ ਇਸ ਕਹਾਵਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹੀ ਜਾਪਦਾਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਬੱਦਲ ਗਰਜਦੇ ਹਨ ਉਹ ਮੀਂਹ ਘੱਟ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਰੌਲਾ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਪਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿੱਤ ਲਈ ਕਰਮ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪਰਧਕਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

♦ ♦ ♦

1.14 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਾਤ: ਸ਼ਵਤੈ: ਹਥੈ: ਯੁਕੇ, ਮਹਤਿ ਸਥਨਦਨੇ ਸਿਥਤੈ। ਮਾ-ਧਵ: ਧਾਣਡਵ: ਚ ਏਕ, ਦਿਵਾਂ ਸ਼ਙਕੌ ਪ੍ਰ-ਦਧਤੁ:॥

ਤਤਹ ਸ਼ਵੇਤੈਹ ਹਯੈਰ ਯੁਕਤੇ, ਮਹਤਿ ਸੰਯਨਦਨੇ ਸਿੱਖਤੇ।

ਮਾਧਵਹ ਪਾਂਡਵਹ ਚ ਏਵ ਦਿਵੱਯੋ ਸੰਖੋ ਪ੍ਰਦਾਧਮਤੁਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਤਹ : ਤੱਦੁ। ਸ਼ਵੇਤੈਹ : ਚਿੱਟੇ ਸਫੈਦ ਨਾਲ। ਹਯੈਰ ਯੁਕਤੇ : ਘੋੜੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ। ਮਹਤਿ : ਸ਼ਾਨਦਾਰ। ਸੰਯਨਦਨੇ : ਰਥ ਵਿੱਚ। ਸਿੱਖਤੇ : ਸਵਾਰ। ਮਾਧਵਹ : ਮਾਧਵ। ਪਾਂਡਵਹ : ਪਾਂਡਵ, ਪਾਂਡੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਦਿਵੱਯੋ : ਈਸ਼ਵਰੀ, ਦੈਵੀ। ਸੰਖੋ : ਸੰਖ। ਪ੍ਰਦਾਧਮਤੁਹ : ਵੱਜੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸਫੈਦ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਥ ਉੱਪਰ ਵਿਗਾਜਮਾਨ ਮਾਧਵ (ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ) ਅਤੇ ਪਾਂਡਵ (ਅਰਜਨ) ਨੇ ਭੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦੈਵੀ ਸੰਖ ਵਜਾਏ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਤਤਹ ਸ਼ਵੇਤੈਹ ਹਯੈਰ ਯੁਕਤੇ = ਚਿੱਤਰਥ ਗੰਧਰਵ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸੌ ਦਿਵੱਯ ਘੋੜੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਕਿਨੇ ਘੋੜੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਮਾਰੇ ਜਾਣ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਸੌ ਹੀ ਰਹੇਗੀ। ਇਹ ਘੋੜੇ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਤੇ ਸਵਰਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸਿਖਿਅਤ ਚਾਰ ਘੋੜੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਰਥ ਅੱਗੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ੦ ਮਹਤਿ ਸੰਯਨਦਨੇ ਸਿੱਖਤੇ = ਯੱਗ ਵਿੱਚ ਆਹੂਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਘਿਓ ਖਾਂਦੇ ਖਾਂਦੇ ਅੱਗ ਨੂੰ ਅਜੀਰਣ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗ ਨੇ ਵਿਲਖਣ ਜੜੀ ਬੁਟੀਆਂ ਨੂੰ ਜਲਾਇਆ। ਪਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਖੰਡਵ ਵਣ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ, ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਜੇ ਅੱਗ ਖੰਡਵਵਣ ਨੂੰ ਜਲਾਉਂਦੀ, ਤਾਂ ਇੰਦਰ ਮੀਂਹ ਪਵਾ ਦਿੰਦਾ। ਤੇ ਅੱਗ ਨੂੰ ਬੁਝਾ ਦਿੰਦਾ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈ ਕੇ ਅਗਨੀ ਨੇ ਪੂਰਾ ਖੰਡਵ ਵਣ ਜਲਾਇਆ ਤੇ ਆਪਣਾ ਅਜੀਰਣ ਦੂਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਬਦਲੇ ਅਗਨੀ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਵਾਹਣਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਦੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਅਸਤਰ ਸ਼ਸਤਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਰਥ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਮੜਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇਜ਼ਸਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਹੀਏ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਪਰਧਕ ਸਨ। ਇਹਦੀ ਫ਼ਬ ਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਦਿੱਖ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਰਥ ਹਲਕਾ ਤੇ ਅਰਕ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਪੱਵਜਾ ਉੱਪਰ ਹਨੂਮਾਨ ਵਿਗਾਜਮਾਨ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਪੱਵਜਾ ਚਾਰ ਕੋਂਹ ਤੱਕ ਲਹਿਰਾਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਨਾ ਇਹ ਰੁਕਦੀ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਰੱਖਤ ਆਦਾਨੀ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀ ਸੀ। ੦ ਸਿਖਤੇ = ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਰੱਖ ਉੱਪਰ ਜਦੋਂ ਤੇਜ਼ਸਵੀ ਪਰਤਾਪੀ ਮਹਾਨ ਯੋਧੇ ਆਪ ਭਗਵਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਅਗਨ ਵਿਗਾਜਮਾਨ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ। ੦ ਮਾਧਵ ਪਾਂਡਵਹ = ਮਾ-ਲਕਸ਼ਮੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਧਰ ਦੇ ਅਰਥ ਪਤੀ ਦੇ ਹਨ। ਲਕਸ਼ਮੀ ਦਾ ਪਤੀ ਮਾਧਵ ਹੈ। ਏਥੇ ਪਾਂਡਵ, ਸ਼ਬਦ ਅਗਜਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਗਜਨ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਸਨ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਪਰਵ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਨਰ (ਅਗਜਨ) ਤੇ ਨਾਰਾਇਣ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਦਿਵੱਯੋ ਸੰਖੋ ਪ੍ਰਦਾਧ ਮੁਤੁਹ = ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਗਜਨ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸੰਖ ਸਨ ਉਹ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ਮੀ ਅਲੋਕਿਕ ਸਨ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਖਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ। ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦਰੋਪਦ ਸਨ ਪਰ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਰਥਵਾਨ ਤੇ ਅਗਜਨ ਨੇ ਕਿਉਂ ਸੰਖ ਵਜਾਏ, ਜਦ ਕਿ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾਪਤੀ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਨੇ ਆਪ ਸੰਖ ਵਜਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰਥੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਸਿਖਿਆਰਥੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਮੁੱਖ ਸ਼ੋਭਾ ਕਦੇ ਵੀ ਬਤਾਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਰਬ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਤੇ ਸੰਚਾਲਕ ਸਨ। ਨੀਵੀਂ ਪਦਵੀ ਉੱਚੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਉੱਚੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਾਧਵ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾ - ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੀ ਦੇਵੀ ਹੈ ਜੋ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਧਰ ਦੇ ਅਰਥ ਮਾਲਕ ਅਥਵਾ ਲਾੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜੀ ਵੀ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਏਥੇ ਮਾਧਵ ਸ਼ਬਦ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਲਈ ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਸੁਰੂ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਦਿਆ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪਾਂਡਵ ਪ੍ਰੁਤਰਾਂ ਉੱਪਰ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਧਰਮ ਪਾਲਕ ਹਨ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਕਿ ਪਾਂਡਵ ਛੇਤੀ ਹੀ ਵਿਜੇ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਂਡਵ ਜਿੱਤ/ਅਥਵਾ ਰਾਜਸੱਤਾ ਦੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ।

♦ ♦ ♦

1.15 ਸ਼ਲੋਕ :

ਪਾਞਚਜਨਯਸੁ ਹਣੀਕ-ਈਸ਼; ਦੇਵ-ਦਰਸੁ ਧਨਸੁ-ਯਯ:। ਪੌਣਡ੍ਰਸੁ ਦਧਸੌ ਮਹਾ-ਸ਼ਾਙਕਸੁ, ਭੀਮ ਕਰਮਾ ਕੁਕ-ਤਦਰ:॥

ਪਾਂਚ ਜਨਧਸੁ ਹਰੁਸ਼ੀਕਇਸ਼ ਦੇਵ ਦੱਤਮੁ ਧੰਨਮੁ ਜਯਹ।

ਪੈਂਡਮੁ ਦਧਮੁ ਮਹਾ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਮੁ ਭੀਮ ਕਰਮਾ ਵ੍ਰਕ-ਉਦਰਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪਾਂਚ ਜਨਧਸੁ : ਸੰਖ ਦਾ ਨਾਂ। ਹਰਸ਼ੀਕਇਸ਼ : ਗਿਆਨ ਚੇਤਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ। ਦੇਵ ਦੱਤਮੁ : ਸੰਖ ਦਾ ਨਾਂ। ਧੰਨਮੁ ; ਲਕਸ਼ਮੀ ਅਥਵਾ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲਾ ਅਗਜਨ। ਪੈਂਡਮੁ : ਸੰਖ ਦਾ ਨਾਂ ਪੈਂਡਰ। ਦਧਸੌ : ਵੱਜੇ। ਮਹਾ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਮੁ : ਮਹਾਨ ਸੰਖ। ਭੀਮ ਕਰਮਾ : ਭਿਆਨਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਵ੍ਰਕ-ਉਦਰਹ : ਜਿਸ ਦਾ ਬਿਧਿਆਤ੍ਮਕ ਵਰਗਾ ਚਿੱਡ ਹੈ, ਭੀਮ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹਰਸੀਇਸ਼ਹ (ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ) ਨੇ ਪੰਚ ਜਨਜ ਅਤੇ ਧੰਨਜਯ (ਅਰਜਨ) ਨੇ ਦੇਵਦੱਤ ਅਤੇ ਭਿੰਕਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵ੍ਰਕੋਦਰ (ਭੀਮ) ਨੇ ਪੌਡਰ ਨਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੰਖ ਵਜਾਏ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਦੋ ਪਾਂਚ ਜਨਜਮੁ ਹਰੀਕੇਸ਼ਹ = ਪਾਂਚ ਜਨਜਮੁ ਸੰਖ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਵਜਾਇਆ ਕਿ ਆਪੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਹਨ, ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਖ - ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸੰਖ ਰੂਪ ਧਾਰੀ ਦੈਤ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਤੇ ਇਸ ਸੰਖ ਦਾ ਨਾਂ ਪਾਂਚ ਜਨਯਮੁ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਘਬਰਾ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹਰੀਕੇਸ਼ਹ ਅਥਵਾ ਇਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਵਜਾਇਆ। ਦੋ ਦੇਵ ਦੱਤਮੁ ਧਨਮਜ਼ਯ = ਰਾਜਸੂਯ ਯੱਗ ਧਨਮਜ਼ਯ ਦੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਬਹੁਤ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਧਨਮਜ਼ਯ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਨਿਵਾਤਕਵਚਾਦਿ ਦੈਤਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇੰਦਰ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਦੇਵਦੱਤ ਨਾਂ ਦਾ ਸੰਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਧੁਨੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤੱਕ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤੀੜਾਂ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਦੋ ਪੌਡਰਮੁ ਦਾਖ੍ਯੈ ਮਹਾਸੰਖਮੁ ਭੀਮ ਕਰਮਾ ਵੱਕ ਉਦਰਹ = ਹਿੰਡਿਬਾਸੂਰ, ਬਕਾਸੂਰ, ਜਟਾਸੂਰ ਆਦਿ ਦੈਤਾਂ ਤੇ ਕੀਰਕ, ਜਰਸੰਧ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂ ਯੋਗਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭੀਮ ਦਾ ਨਾਂ ਭੀਮ ਕਰਮੀ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਭੀਮ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਜਠਰ ਅਗਨੀ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਵ੍ਰਕ ਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅੱਗ ਵੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬਹੁਤ ਭੋਜਨ ਖਾ ਕੇ ਹਜਮ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਭੀਮ ਨੂੰ ‘ਵ੍ਰਕੋਦਰ’ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਭੀਮ ਨੇ ਬਹੁਤੇ ਆਕਾਰ ਵਾਲਾ ਪੌਡਰਮੁਨਾਂ ਦਾ ਸੰਖ ਵਜਾਇਆ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਹਰਿਸ਼ੀਕੋਸ਼ਾ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਵੇਕ ਬੁੱਧੀ ਸਮਝ ਸੂਝ ਅਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੇ ਮਾਲਕ ਤੋਂ ਹਨ। ਇਹ ਅਰਥ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਥਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹਨ, ਆਪ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਬੁੱਧੀ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਸਮਝ ਸੂਝ ਦੇ ਕਰਤਾ ਧਰਤਾ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਹਰ ਕਾਰਜ ਕਥਨ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿੱਚ ਸਮਝ ਸੂਝ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਵਿਵੇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਤਿ ਨੇਕੀ ਅਤੇ ਸੂਭ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਧੰਨਜਯ ਦੇ ਅਰਥ ਧਨ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਤਿਆਗਨ ਵਾਲਾ ਜੇਤੂ। ਅਰਜਨ ਅਜਿਹੇ ਯੋਧਾ ਤੇ ਸੂਰਮਾ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਸ਼ਾਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਲਕੇਈ ਹੋਈ ਬੇਕਾਰ ਪਈ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਧੰਨਜਯ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵ੍ਰਕੋਦਰਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਉਹ ਜਿਸ ਦੇ ਬਧਿਆੜ ਵਰਗਾ ਮਿਹਦਾ ਅਥਵਾ ਪੇਟ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਭੀਮ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭੀਮ ਨੂੰ ਬਧਿਆੜ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਭੁੱਖ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮਿਹਦੇ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਖੁਗਰਾਕ ਹਜਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਫੁਰਤੀਲਾ ਚੁਸਤ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭੀਮ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਸਨ।

★ ★ ★

1.16 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਨਨਤ-ਵਿਜਯਮ੍ ਰਾਜਾ, ਕੁਨ੍ਤੀ ਕੁਨ੍ਤੀ-ਪੁਤ੍ਰ: ਯੁਧਿ-ਸਥਿਰ: / ਨਕੁਲ: ਸਹਦੇਵ: ਚ, ਸੁਧੋ਷-ਮਣਿਪੁ਷ਕਾਈ //

ਅਨੰਨਤ ਵਿਜਯਮ੍ ਰਾਜਾ ਕੁੰਤੀ ਪੁੜਰ ਯੁਧਿਸ਼ਿਖਰਹ।

ਨਕੁਲਹ ਸਹਦੇਵਹ ਚ ਸੁਧੋਸ਼ ਮਣਿ ਪੁਸ਼ਪ ਕੌ॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਨੰਨਤ ਵਿਜਯਮ੍ : ਸੰਖ ਦਾ ਨਾਂ। ਕੁੰਤੀ ਪੁੜਰ : ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ। ਯੁਧਿਸ਼ਿਖਰਹ : ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ। ਨਕੁਲਹ : ਨਕੁਲ। ਸਹਦੇਵਹ : ਸਹਿਦੇਵ। ਸਧੋਸ਼ ਮਣਿ ਪੁਸ਼ਪ ਕੌ : ਸੰਖਾਂ ਦੇ ਨਾਂ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਨੇ ਅਨੰਨਤ ਵਿਜਯੇ, ਨਕੁਲ ਨੇ ਸੁਧੋਸ਼ ਅਤੇ ਸਹਦੇਵ ਨੇ ਮਣਿ ਪੁਸ਼ਪ ਕੌ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਖ ਵਜਾਏ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਦੋ ਕੁੰਤੀਪੁੱਤਰ = ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁੰਤੀ ਨੇ ਮਹਤੀ ਤਪਸਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਰਮ ਦੀ ਆਰਥਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਪਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਆਪ ਵੀ ਰਾਜਸੂਰਯ ਯੱਗ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਮੁੱਖ ਰਾਜਾ ਅਥਵਾਏ। ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਪਰਪੱਕ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਅਥਵਾਇਆ। ਅਰਜਨ, ਭੀਮ ਤੇ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਹਨ, ਨਕੁਲ ਸਹਿਦੇਵ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਾਦਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਨ। ਇਹ ਅੰਤਰ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਣਵਾਸ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਹੀ ਰਾਜਾ ਬਣੇਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਅਵਸ਼ਾਸ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਹਰ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿੱਚ, ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਪਰ ਰਾਜਿਆਂ ਵਰਗੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸ਼ੋਭਾ, ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਬੇਤਾਜ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਕੇ ਸ਼ੋਭਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

★ ★ ★

1.17 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਾਸਥ: ਚ ਪਰਮ-ਇਵਾਸ: ਸ਼ਿਖਣਡੀ ਚ ਮਹਾ-ਰਥ: / ਧੂਣ-ਧੂਸ: ਵਿਰਾਟ ਚ ਸਾਤਕਿ: ਚ ਅ-ਪਰਾਜਿਤ: //

ਕਾਸਥ ਚ ਪਰਮ ਇਸ਼ਵਾਸਹ, ਸ਼ਿਖਣਡੀ ਚ ਮਹਾਰਥਹ।

ਪ੍ਰਸਟਧਯੁਮਨਹ ਵਿਰਾਟ ਚ ਸਾਤਯ ਕਿਹ ਚ, ਅਪ੍ਰਾਜਿਤਹ॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਾਸਥ : ਕਾਸਥੀ ਦਾ ਰਾਜਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਪਰਮ ਇਸ਼ਵਾਸਹ : ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੀਰਅੰਦਾਜ਼। ਸ਼ਿਖਣਡੀ : ਸ਼ਿਖਣਡੀ। ਮਹਾਰਥਹ : ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਥਵਾਹਕ। ਪ੍ਰਸਟਧਯੁਮਨਹ : ਪ੍ਰਸਟਧਯੁਮਨ। ਵਿਰਾਟ : ਵਿਰਾਟ। ਸਾਤਯ ਕਿਹ : ਸਤਿਆਕੀ। ਅਪ੍ਰਾਜਿਤਹ : ਅਜਿੱਤ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮਹਾਨ ਧਨਸ਼ਧਾਰੀ ਕਾਸਥੀ ਦਾ ਰਾਜਾ, ਮਹਾਰਥੀ ਸ਼ਿਖਣਡੀ, ਪ੍ਰਸਟਧਯੁਮਨਹ ਵਿਰਾਟ ਅਤਿਸੂ ਸਾਤਯ ਕਿਹ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸੰਖ ਵਜਾਏ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ : - ੦ ਕਾਸ਼ਿਯਹ ਚ ਪਰਮ ਏਸ਼ਵਾਸਹ - ਸੰਖਾਨੁ ਦਧਮੁਹ ਪ੍ਰਬਕ ਪ੍ਰਬਕ : - ਮਹਾਰਥੀ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਬਹੁਤ ਸੂਰਬੀਰ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ (ਕਾਸ਼ਿਰਾਜ ਦੀ ਕੰਨਿਆ ਅੰਬਾ) ਸੀ। ਇਸ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਾਜਾ ਦਰੋਪਦ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਇਹੋ ਸਿਖੰਡੀ ਸਥਣਾਕਰਣ ਨਾਂ ਦੇ ਯਕਸ਼ ਤੋਂ ਪੁਰਸ਼ਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪੁਰਸ਼ ਬਣਿਆ। ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ ਪਰ ਸਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਉੱਪਰ ਬਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਲਾਉਂਦੇ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸਿਖੰਡੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਉੱਪਰ ਬਾਣ ਚਲਾਏ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਸੀ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਿਖੰਡੀ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀਜੜਾ ਸੀ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਮੁੱਹ ਉੱਪਰ ਨਾ ਦਾਹੜੀ ਸੀ ਨਾ ਮੁੱਛਾਂ ਸਨ। ਭੀਸ਼ਮ (ਪਿਤਾਮਾ) ਨੇ ਸੁਗੰਧ ਖਾ ਰੱਖੀ ਸੀ ਕਿ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਅੱਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਲੜੇਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਉੱਪਰ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦੇਵੇਗਾ। ਏਸੇ ਲਈ ਸਿਖੰਡੀ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਹਾਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਧੂਸ਼ਟਾਦਯੂਮਨ੍ਹ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾ ਜਿੱਤ ਸਕੇ।

1.18 ਸ਼ਲੋਕ

ਤੁਪਦ: ਦ੍ਰਾਪੈਦੇਯਾ: ਚ, ਸਰਵਸ: ਪ੃ਥਿਕੀ-ਪਤੇ। ਸੌਭਦਰ: ਚ ਮਹਾ-ਬਾਹੁ; ਸ਼ਫੂਗੁ ਦਧਸੁ: ਪ੃ਥਕ੍ ਪ੃ਥਕ੍ ॥

ਦ੍ਰੈਪਦੇਯਾਹ ਚ ਸਰਵਸ਼ਹ ਪ੍ਰਬਿਵੀ ਪਤੇ।

ਸੌਭਦ੍ਰ ਚ ਮਹਾਬਾਹੁ ਸੰਖਾਨੁ ਦਧਮੁਹ ਪ੍ਰਬੱਕ ਪ੍ਰਬੱਕ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਦ੍ਰੈਪਦੇਯਾਹ : ਦ੍ਰੈਪਤੀ। ਦ੍ਰੈਪਦੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਰਵਸ਼ਹ : ਸਾਰੇ ਸਮੁੱਚੇ। ਪ੍ਰਬਵੀ ਪਤੇ : ਧਰਤੀ ਪਤੀ। ਸੌਭਦ੍ਰ : ਸੌਭਦਰਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ (ਅਭਿਮੰਨੁ)। ਚ : ਅਤੇ। ਮਹਾਬਾਹੁ : ਸੂਰਬੀਰ ਮਹਾਬਲੀ ਸ਼ਸ਼ਤਰਧਾਰੀ। ਸੰਖਾਨੁ : ਸੰਖ। ਦਧਮੁਹ : ਵੱਜੇ। ਪ੍ਰਬੱਕ ਪ੍ਰਬੱਕ : ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਤਥਾ ਹੇ ਪ੍ਰਬਵੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਪ੍ਰਤਿਰਾਸ਼ਟਰ! ਦ੍ਰੈਪਦੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਮਹਾਬੀਰ ਸੁਭਦ੍ਰ ਅਭਿਮੰਨੁ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਸੰਖ ਵਜਾਏ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ : - ੦ ਅਭਿਮੰਨੁ - ਅਰਜਨ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਕਰਵਿਉਹ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਦੇ ਛੇ ਮਹਾਬੀਆਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਨਿਆਇ ਪੂਰਵਕ ਘੇਰਕੇ ਹਰਾਇਆ। ਦੁਸ਼ਾਸਨ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਉੱਪਰ ਗਦਾ ਦਾ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ੦ ਸੰਜੇ ਨੇ ਸੰਖਵਾਦਾਨ ਸਮੇਂ ਕੌਰਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੇਵਲ ਭੀਸ਼ਮ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਕਿਤਾਨ ਭਗਵਾਨ, ਅਰਜਨ ਭੀਮ ਆਦਿ ਅਠਾਰਾਂ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਜੇ ਕੌਰਵਾਂ ਵੱਲ ਕੇਵਲ ਭੀਸ਼ਮ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵੱਲ ਅਠਾਰੂਂ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਧਰਮੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਧਰਮੀਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਂਦਿਆਂ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੰਜੇ ਦਾ ਰਸ਼ਨਾਨਿਕ ਸਤਿ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਭੂਮੀਪਤੀ ਅਥਵਾ ਧਰਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੱਚਮੁੱਚ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਪਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਸਵਰੂਗ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਜਦ ਕਿ ਯੁੱਧ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਤਬਾਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਸੰਜੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਧਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਕੋਲ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਤੇ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੌਰਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੇਵਲ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਹੀ ਸੰਖ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੰਖ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਯੋਧੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹਨ। ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਕਿ ਕੌਰਵ ਡਰੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਯੁੱਧ ਹਾਰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਧਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਡਰਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਉਤਸ਼ਾਹੀਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੌਰਵ ਯੁੱਧ ਲੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਾਰ ਗਏ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।

1.19 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ: ਧੋ਷: ਧਾਰਤਾਸ਼ਾਣਾਮ्, ਹਵਾਯਨਿ ਕਿ-ਅਦਾਰਯਤ्। ਨਭ: ਚ ਪ੃ਥਿਕੀਮ੍ ਚ ਏਵ, ਤੁਮੁਲ: ਕਿ-ਅਜੁ-ਨਾਦਯਨ् ॥

ਸਹ ਘੋਸ਼ ਧਰਾਤਰਾਸ਼ਟ੍ਰਾਣਮ੍ ਹ੍ਰਦਿਯਾਨੀ ਵਿਅਦਰਾਯਤ्।

ਨਭਰ ਚ ਪ੍ਰਬਿਵੀਮ੍ ਚ ਏਵ ਤੁਮੁਲਹ ਵਿਅਨੁ ਨਾਦਯਨ੍।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਹ : ਉਹ। ਘੋਸ਼ : ਸੋਰ, ਰੌਲਾ। ਧਰਾਤਰਾਸ਼ਟ੍ਰਾਣਮ੍ : ਧਰਾਤਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਦੇ ਸਾਬੀਆਂ। ਹ੍ਰਦਿਯਾਨੀ : ਦਿਲਾਂ ਦਾ। ਵਿਅਦਰਾਯਤ੍ : ਚੀਰ ਦਿੱਤੇ। ਨਭਰ : ਅਸਮਾਨ। ਚ : ਅਤੇ। ਪ੍ਰਬਿਵੀਮ੍ : ਧਰਤੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਤੁਮੁਲਹ : ਦੰਗੇ ਵਾਲਾ ਸੋਰ ਸ਼ਰਾਬੇ ਵਾਲਾ। ਵਿਅਨੁ ਨਾਦਯਨ੍ : ਗੂੰਜਦਾ ਹੋਇਆ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਭਿੰਕਰ ਸੋਰ ਸ਼ਰਾਬੇ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਅਸਮਾਨ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਤਿਯੂਨਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤਿਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚੀਰ ਦਿੱਤਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ : - ੦ ਸਹ ਘੋਸ਼ ਧਰਾਤਰਾਸ਼ਟ੍ਰਾਣਮ੍..... ਵਿਅਨੁ ਨਾਦ ਦਿਲਾਂ = ਪਾਂਡੋ ਸੈਨਾ ਵੱਲੋਂ ਵਜਾਏ ਗਏ ਸੰਖਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਐਨੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਉੱਚੀ ਗਹਿਰੀ ਤੇ ਭਿੰਕਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਗੂੰਜ ਪਿਆ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਅਨਿਆਇ ਪੂਰਵਕ ਅਧਰਮੀ ਕੌਰਵ, ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਦੱਬਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਡਰ ਕੇ ਕੰਬਣ ਲੱਗੇ। ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਅਸਤ੍ਰਾਂ ਸ਼ਸਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਘਾਇਲ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ। ਕੌਰਵ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਕੌਰਵ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਜਾਏ ਸੰਖਾਂ ਨੇ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ। ੦ ਧਰਾਤਰਾਸ਼ਟ੍ਰਾਣਮ੍ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨਿਆਇ ਪੂਰਵਕ ਰਾਜ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਜੋ ਵਿਧੀ ਯੁਕਤੀ ਸੰਗਤ ਹੈ। ਅਨਿਆਇ ਦਾ ਪੱਖ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਪੱਖਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਅਧਰਮ ਅਨਿਆਏ ਹੈ, ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਡਰਪੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਆਇ ਦਾ ਪੱਖ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸੂਰਬੀਰ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਂਡਵ ਧਰਮ ਦੇ ਪੱਖੀ ਹਨ, ਕੌਰਵ ਅਧਰਮ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਤੀਵ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ

ਅੰਦਰ ਸਤਿ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੂਰਮੇ ਪੁਰਸ਼ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਹਨ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਸੰਖਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਹੌਸਲਾ ਸੰਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਖਾਂ ਦੀਆਂ ਡਰਾਵਨੀਆਂ ਧਰਤ ਕੰਬਾਊ ਉੱਚੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕੌਰਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਕੰਬਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਇਹ ਡਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਤਿ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਅਭਿਮਾਨੀ ਯੁੱਧ ਰਾਹੀਂ ਤਬਾਹੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਬਹਿਬਲ ਹਨ। ਕੌਰਵ ਅੰਦਰੋਂ ਡਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਪਟੀ ਮਨ ਛੇਤੀ ਹੀ ਡਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

1.20 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਥ ਕਿ-ਅਕ-ਸਿਥਤਾਨ੍ ਦਾ਷ਵਾ, ਧਾਰਤਾਣ੍ ਕਪਿ-ਧਵਜ:। ਪ੍ਰ-ਵਰ੍ਤੇ ਸ਼ਸਤ-ਸੰਪਾਤੇ, ਧਨੁ: ਤੁਦ-ਯਾਘ ਧਾਣਕਵ:॥
ਹਥੀਕ-ਈਸ਼ਨ ਤਦਾ ਕਾਕਧਮ, ਇਨਸ੍ ਆਹ ਮਹੀ-ਪਤੇ।

ਅਥ ਵਿਅਵਸਿਖਤਾਨ੍ ਦੁਸ਼ਟਵਾ ਧਾਰਤਰਾਸ਼ਟਰਹਨ੍ ਕਪਿ ਧਵਜਹ।
ਪ੍ਰਵਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ੍ ਸੰਪਾਤੇ, ਧਨੁ ਓਦ੍ ਯਮਯ ਪਾਂਡਵਹ॥
ਹੁਸ਼ੀਕ ਇਸ਼ਨ੍ ਤਦਾ ਵਾਕਯਮ੍ ਇਦਮ੍ ਆਹ ਮਹੀਪਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਥ : ਹੁਣ। ਵਿਅਵਸਿਖਤਾਨ੍ : ਕਤਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ। ਦੁਸ਼ਟਵਾ : ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ। ਧਾਰਤਰਾਸ਼ਟਰਹਨ੍ : ਧਾਰਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲੇ। ਕਪਿ ਧਵਜਹ : ਬਾਂਦਰ ਨਿਸ਼ਾਨ ਚਿੰਨ ਈਡਾ, ਅਥਵਾ ਹਨੂਮਾਨ। ਪ੍ਰਵਤੇ : ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ੍ ਸੰਪਾਤੇ : ਹਥਿਆਰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ। ਧਨੁ : ਕਮਾਨ, ਧਨੁਖ। ਉਦ੍ਯਮਯ : ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ। ਪਾਂਡਵਹ : ਪਾਂਡਵ ਪੁੱਤਰ। ਹੁਸ਼ੀਕ ਇਸ਼ਨ੍ : ਹਰੀਕੇਸ਼ਾ। ਤਦਾ : ਤਦ ਵਾਕਯਮ੍ : ਵਾਕ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਆਹ : ਕਿਹਾ। ਮਹੀਪਤੇ : ਹੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਸਵਾਮੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਧਰਮ ਸਵਾਮੀ! ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ, ਕਵੱਚ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸੂਰਬੀਰ ਰਥ ਵਾਲੇ ਪਾਂਡੋ ਪੁੱਤਰ (ਅਰਜਨ) ਨੇ ਧਾਰਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਖੜ੍ਹੇ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ਸਤਰ ਚਲਦੇ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਧਨੁਸ਼ ਉਠਾ ਕੇ ਹੀਸ਼ਕੇਸ਼ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਵਚਨ ਕਹੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਥ-ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਸੰਜੇ - ਭਗਵਾਨ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਅਥਵਾ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਇਤਿ - ਪਦ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਵਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ੍ ਸੰਪਾਤੇ = ਭਾਵੇਂ ਭੀਸਮ ਨੇ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੰਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਜਾਇਆ, ਕੇਵਲ ਦਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਇੰਜ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕੋਤ ਮੰਨ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਉਠਾ ਲਏ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਵੀ ਵੀਰਤਾ ਅੰਦਰ ਆਪਣਾ ਗਾਂਡੀਵ ਧਨੁਸ਼ ਉਠਾ ਲਿਆ। ੦ ਵਿਅਵਸਿਖਤਾਨ੍ ਦੁਸ਼ਟਵਾ = ਸੰਜੇ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਆਪ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਰਯੋਧਨ ਨੇ ਪਾਂਡਵ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਭੱਜਿਆ ਭੱਜਿਆ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਧੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਗਾਂਡੀਵ ਧਨੁਸ਼ ਵੱਲ ਕੀਤਾ। ੦ ਧਨੁ ਉਦ੍ਯਮਯ = ਇਸ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਰਯੋਧਨ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਭੈਅ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਨਿਰਭੈਅਤਾ ਹੈ। ੦ ਕਪਿਧਵਜਹ = ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਰਜਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹੈ। ਸੰਜੇ, ਪਿਤਾਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਇਹ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਦੇ ਰਥ ਦੀ ਧਵੱਜਾ ਉੱਪਰ ਹਨੂਮਾਨ ਵਿਗਤਮਾਨ ਹੈ। ਜਦ ਪਾਂਡਵ ਵਣ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਹਵਾ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਦਿਵਜ ਸਹਸਤਰਲ ਕਮਲ ਲਿਆ ਕੇ ਦਰੋਪਤੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਰਥ ਦਿੱਤਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਖ, ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਭੀਮ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਫੁੱਲ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਫੁੱਲ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਭੀਮ ਕਦਲੀ ਵਣ ਪਹੁੰਚੇ, ਜਿੱਥੇ ਹਨੂਮਾਨ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਹੋਈ। ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਹਨੂਮਾਨ ਨੇ ਭੀਮ ਨੂੰ ਵਰਦਾਨ ਮੰਗਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਭੀਮ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਬਣੀ ਰਹੇ। ਹਨੂਮਾਨ ਜੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੇ ਵਾਯੂ ਪੁੱਤਰ! ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਤੂੰ ਬਾਣ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਆਘਾਤ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਘੁਸ ਕੇ ਸਿਹਨਾਦ ਕਰੇਂਗਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗਰਜਨਾ ਨਾਲ ਉਸ ਸਿਹਨਾਦ (ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਗਰਜ) ਨੂੰ ਵਧਾ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਰਥ ਦੀ ਧਵੱਜਾ ਉੱਪਰ ਬੈਠਕੇ ਮੈਂ ਅਜਿਹੀ ਭਿੰਕਰ ਗਰਜਨਾ ਕਰੇਂਗਾ, ਜਿਹੜੀ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਦੇ ਪਰਾਣ ਲੈ ਲਵੇਗੀ। ੦ ਪਾਂਡਵ - ਸੰਜੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਲਾਉਣ ਲਈ ਪਾਂਡਵ ਸ਼ਬਦ ਪਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1.21-22 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਰਜੁਨ-ਉਵਾਚ ਅਰਜੁਨ ਤਕਾਚ

ਸੇਨਾਵੇ: ਤਥਵੇ ਰਥਮ, ਸਥਾਪਤ ਮੇ ਅ-ਚੁਤ॥ ਧਾਰਤ ਏਤਾਨ੍ ਨਿਰ-ਈਕੈ ਅਹਮ, ਧੋਵ-ਕਾਮਨ੍ ਅਕ-ਸਿਥਤਾਨ੍।

ਕੈ: ਸਧਾ ਸਹ ਧੋਵਵਿਧਮ, ਅਸਿਮਨ੍ ਰਣ-ਸਮੁਦ੍ਰਮੇ॥

ਸੇਨਯੋਹ ਉਭਯੋਹ ਮਧਯੇ ਰਥਮ੍ ਸੁਧਾਪਯ ਮੇ ਅਚਯੁਤ॥

ਯਾਵਤ੍ ਇਤਾਨ੍ ਨਿਰ੍ ਇਕਸੇ ਅਹਮ੍ ਯੋਧ੍ ਕਾਮਨ੍ ਅਵਸਿਖਤਾਨ੍।

ਕੈਹ ਮਜਾ ਸਹ ਯੋਧਵਯਮ੍ ਅਸਿਮਨ੍ ਰਣ ਸਮਦਯਮੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ : ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਸੇਨਯੋਹ : ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ। ਉਭਯੋਹ : ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ। ਮਧਯੇ : ਵਿਚਕਾਰ। ਰਥਮ੍ : ਰਥ। ਸਥਾਪਤ : ਸਥਾਪਤ ਹਨ ਅਥਵਾ ਖੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੇ : ਮੇਰੇ, ਮੈਨੂੰ। ਅਚਯੁਤ : ਹੇ ਅਛੂਤਾ। ਯਾਵਤ੍ : ਜਦੋਕਿ। ਇਤਾਨ੍ : ਇਹ। ਨਿਰ੍ ਇਕਸੇ : ਵੇਖੋ, ਧਿਆਨ ਦੇਵੋ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਯੋਧ੍ ਕਾਮਨ੍ : ਯੁੱਧ ਲੜਨ ਦੀ ਇੱਛਾ। ਅਵਸਿਖਤਾਨ੍ : ਵਿੱਚ ਰਣਸਮੁਦ੍ਰਮੇ : ਲੜਾਈ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਹੇ ਅਛੂਤੇ! ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੇਰਾ ਰਥ ਲਿਜਾ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰੋ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ

ਬੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਵਿੱਚ ਰੁਸ਼ਿਆ ਹੋਇਆ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਨਾ ਲਵਾਂ ਕਿ ਇਸ ਰਣ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਤਦ ਤੱਕ ਰਥ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰੀ ਰੱਖਣਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸੇਨਹੋਰ ਓਭਯੋਰ ਮਧਯੇ ਰਥਮੁ ਸੁਥਾਪਯ = ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਆਪ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੇਰੇ ਰਥ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦੇਵੋ।’ ਇਹ ਉਹ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿਥੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਤੋਂ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇੱਥਿ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਦੇ ਦ੍ਰਿੜ ਇਗਦੇ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਯਕੀਨੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਥ ਨੂੰ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਲਈ ਖਤਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਰਜਨ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਜੋ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ‘ਹੇ ਅਚਯੁਤ! ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਤੋਂ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪਰਿਚਲੇਦ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਆਪ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਗਿਰਾ ਸਕਦਾ। ੦ ਸੇਨਹੋਰ ਓਭਯੋਰ ਮਧਯੇ = ਪਦ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਏਥੇ 1.21 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਫੇਰ 1.24 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਫੇਰ 2.10 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ। ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਆਉਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਜਨ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਰਥ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। (1.21) ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਕੌਰਵ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (1.24) ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਦ ਮਗਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। (2.10) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਜਨ ਵਿੱਚ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਸੀ, ਫੇਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਮੋਹ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਯੁਧ ਪ੍ਰਤਿ ਨਿਰਾਸਾ ਹੋ ਗਈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚਲਾ ਮੋਹ ਢੂਰ ਹੋਇਆ। ਹਰ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਭਗਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਯਾਵਤ੍ਤ ਯਤਾਨ੍ ਨਿਰੁ ਇਕਸ਼ੇ ਅਹਮ..... ਰਣ ਸਮੁਦ੍ਰਸ਼੍ਰਮੇ :- ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਥ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਹੈ ? ਕਿੰਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿੰਨੀ ਹੈ ? ਕੌਣ ਮੇਰੇ ਬਾਬਾਰ ਦੇ ਹਨ ? ਕੌਣ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਬਲਵਾਨ ਹਨ ? ੦ ਯੋਧਕਾ ਮਾਨ = ਪਦ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸੁਲਹ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਸੋਚੀ ਸੀ ਪਰ ਕੌਰਵਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਦੇਖਾਂਗਾ... ਕਿ ਕੌਰਵਾਂ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ?

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਅਛੂਤਾ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਛੂਤਾ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਲਈ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਬੋਧਿਕ ਸਰੂਪ ਗੁਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢੁਕਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਅਛੂਤਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਹਨ ਜੋ ਦੈਵੀ ਸ਼ੋਭਾ ਤੋਂ ਨਾ ਬਿੜਕੇ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਦੁਹਾਲੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੱਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੈਵੀ-ਜੋਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

★ ★ ★

1.23 ਸਲੋਕ :

ਯਾਤਸ੍ਯਮਾਨਾਨ੍ ਅਵ-ਈਕਸ਼ੇ ਅਹਮ੍ ਯੇਇਤੇ ਅਤ੍ਰ ਸਮ੍ ਆਗਤਹ//

ਯਾਤਰਾਸ਼ਟਰਸ੍ਰਯ ਦੁਹ ਬੁਧੇਰ ਯੁਧੇ ਪ੍ਰਿਯ ਚਿਕ੍ਰੀਸ਼ਰਵਹ//

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯੋਤਸ੍ਯਮਾਨਾਨ੍ : ਲੜਨ ਦੇ ਮੰਤਰ ਲਈ। ਅਵੇਇਕਸ਼ੇ : ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖੋ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਯੇ : ਕੌਣ। ਇਤੇ : ਉਹ। ਅਤ੍ਰ : ਏਥੇ। ਸਮ੍ ਆਗਤਹ : ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਧਾਰਾਤਰਾਸ਼ਟਰਸ੍ਰਯ : ਧਾਰਾਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ। ਦੁਹਬੁਧੇਰ : ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ, ਭੈੜੀ ਮਨਸਾ। ਪ੍ਰਿਯ ਚਿਕ੍ਰੀਸ਼ਰਵਹ : ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖ ਲਵਾਂ, ਜਿਹੜੇ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਧਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਯੁੱਧ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ ਆਏ ਹੋਏ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਧਾਰਾਤਰਾਸ਼ਟਰਸ੍ਰਯ ਦੁਹ ਬੁਧੇਰ = ਏਥੇ ਦਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਟ ਬੁਧਿ ਕਹਿ ਕੇ ਅਰਜਨ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਸਾਡਾ ਕੁਲ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਜਸ਼ਾਂ ਰਚੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਅਪਮਾਨਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੱਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਅੱਧੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਾਂ ਪਰ ਸਾਡਾ ਹੱਕ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦੁਸ਼ਟ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਦੋਸਤ ਮਿਤਰ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਦ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਾਉਂਦੇ। ਉਲਟਾ ਉਸ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਪਤਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੇ ਹਿਤਕਾਰੀ ਘੱਟ ਹਨ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਪਣਾ ਅੱਧਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਜੇ ਸੁੱਖ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਲਾਭ ਹੈ। ੦ ਯੋਤਸ੍ਯਮਾਨਾਨ੍ = ਯੁੱਧ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਉਤਾਰਵਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਵੇਖਣ ਸੌਚਣ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰਜਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੌਰਵ ਪੱਖੀ ਲੋਕ ਦਰਅਸਲ ਅਧਰਮ ਅਨਿਆਇ ਦਾ ਪੱਖ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਦੇਖਾਂ ਤਾਂ ਸਹੀ ਇਹ ਕੌਣ ਹਨ। ੦ ਧਾਰਾਤਰਾਸ਼ਟਰ ਪਦ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ = ਧਾਰਾਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਤੇ ਅਨਿਆਇ ਪੂਰਵਕ ਰਾਸ਼ਟਰ (ਰਾਜ) ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਏਥੇ ਧਾਰਾਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਰਯੋਧਨ ਲਈ ਇਹ ਧਾਰਾਤਰਾਸ਼ਟਰਸ੍ਰਯ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਥਾਹ ਜੋਸ਼ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਅਥਾਹ ਜੋਸ਼ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਦਿਲਗੀਰੀ ਦਾ ਅਗਾਊਂ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਏਥੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੌਂਦਰਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਰਮਾਰਥੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਦੁਰਿੱਤੀ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬੜੀ ਬਾਗੀਕੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਟਾਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਵਡੇਰਿਆਂ ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਮਿਤਰਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਮੋਹ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

★ ★ ★

1.24-25 ਸਲੋਕ :

ਸੰਜ ਉਵਾਚ ਸੜਯ ਤਵਾਚ

ਏਵਮ੍ ਤਕ : ਹਥੀਕ-ਈਸ਼ਾ, ਗੁਡਕਾ-ਈਸ਼ੋਨ ਭਾਰਤ। ਸੇਨਯੋ: ਤਭਯੋ: ਸਥਯੇ, ਸਥਾਪਥਿਤਾ ਰਥ-ਤਤਮਮ੍।

ਭੀਥ੍-ਦ੍ਰੋਣ-ਪ੍ਰਸੁਖਤ; ਸਰਵਯਾਮ੍ ਚ ਮਹੀ-ਕਿਤਾਮ੍। ਤਵਾਚ ਧਾਰਥ ਪਥਥ ਏਤਾਨ੍, ਸਮ-ਅਵ-ਇਤਾਨ੍ ਕੁਰੂਨ੍ ਇਤਿ।

ਏਵਮੁ ਉਕਤਹ ਹਰੀਸ਼ੀਕ ਇਸ਼ਹ, ਗੁਡਾਕਾ-ਇਸ਼ੇਨ ਭਾਰਤ।
ਸੋਨਯੋਹ ਓਭਯੋਹ ਮਧਯੇ ਸੁਖਾਪਿਯਤਵਾ ਰਥ ਉਤਤਮੁ॥
ਭੀਸਮ ਦ੍ਰੋਣ ਪ੍ਰਮੁਖਤਹ, ਸਰਵੇਸਾਮੁ ਚ ਮਹੀਕਿਸ਼ਤਾਮੁ॥
ਓਵਾਚ ਪਾਰਥ ਪਸ਼ਥ ਇਤਾਨੁ ਸਮਾਵਦ ਇਤਾਨੁ ਕੁਰੂਨੁ ਇਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਏਵਮੁ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਉਕਤਹ : ਸੰਬੋਧਨ ਹੋਇਆ, ਮੁਖਾਤਥ ਕੀਤਾ। ਹਰੀਸ਼ੀਕ ਇਸ਼ਹ : ਹਰੀਸ਼ਕੇਸ਼ਾ। ਗੁਡਾਕਾ ਇਸ਼ੇਨ : ਗੁੱਡਾ ਕੇਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ। ਭਾਰਤ : ਹੇ ਭਾਰਤ। ਸੋਨਯੋਹ : ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ। ਓਭਯੋਹ : ਦੋਵਾਂ ਦੇ। ਮਧਯੇ : ਵਿਚਕਾਰ। ਸੁਖਾਪਿਯਤਵਾ : ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਰਥ ਉਤਤਮੁ : ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆਂ ਰਥਾਂ ਨਾਲ।

੦ ਭੀਸਮ ਦ੍ਰੋਣ ਪ੍ਰਮੁਖਤਹ : ਭੀਸਮ ਅਤੇ ਦ੍ਰੋਣ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ। ਸਰਵੇਸਾਮੁ : ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਮਹੀਕਿਸ਼ਤਾਮੁ : ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੁਕਮਗਾਨ। ਓਵਾਚ : ਕਿਹਾ। ਪਾਰਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਪਸ਼ਥ : ਵੇਖੋ। ਇਤਾਨੁ : ਉਹ। ਸਮਾਵਦਿਤਾਨੁ : ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਕੁਰੂਨੁ : ਕਰੂਸ, ਕੌਰਵਾਂ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸੰਜੇ ਬੋਲਿਆ! ਹੇ ਭਾਰਤ ਵੰਸ਼ੀ ਪ੍ਰਤਗਾਸ਼ਟਰ! ਗੁਡਾਕੇਸ਼ (ਅਰਜਨ) ਦੇ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਹਰੀਸ਼ਕੇਸ਼ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਭੀਸਮ ਦ੍ਰੋਣ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਉੱਤਮ ਰਥ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ - 'ਹੇ ਪਾਰਥ (ਪ੍ਰਥਾ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ) ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਕੌਰਵਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖੋ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਭਾਰਤ! ਹੇ ਭਾਰਤ = ਪ੍ਰਤਗਾਸ਼ਟਰ ਏਥੇ ਭਾਰਤ, ਸੰਬੋਧਨੀ ਪਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਅਰਜਨ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਭੀ ਆਪਣੇ ਬੰਸੂਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਧੋਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਤਿਆਗ ਕਰ ਦੇਵੋ। ੦ ਗੁਡਾਕ = ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਨੀਂਦ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਨੀਂਦ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਰਥ ਵੀ ਹੈ ਗੁੱਡਾ ਨਾਂ ਮੁੜੇ ਹੋਏ ਦਾ ਹੈ, ਕੇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਵਾਲ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਵਾਲ ਮੁੜੇ ਹੋਏ ਹੋਣ, ਅਥਵਾ ਪੁੰਘਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲਾ। ਈਸ ਦੇ ਅਰਥ ਸਵਾਮੀ ਦੇ ਹਨ। ੦ ਏਵ ਮੁਕਤ = ਜੋ ਨੀਂਦ ਸੱਖ ਆਲਸ ਦਾ ਗਲਾਮ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਨਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਭੋਗ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਿਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂਭਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਹੁਸ਼ੀਕੇਸ਼ = ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਹੁਸ਼ੀਕ ਹੈ ਜੋ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਵਾਲੇ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕਿੰਨੇ ਕਿਰਪਾਲੂ ਹਨ। ੦ ਭੀਸਮ ਦਰੋਣ ਪ੍ਰਮੁਖਤਹ..... = ਉਸ ਰਥ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ (ਵਿਲਕਸ਼ਣ) ਵਿਲੱਖਣ ਚਤੁਰਾਈ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਥੋਂ ਅਰਜਨ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਸਨੇਹੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ੦ ਉਵਾਚ ਪਾਰਥ ਪਸ਼ਯੋਤਾਂ ਸਮਵੇਤਾਂ ਕੁਰੂ ਨਿਤਿ = ਕੁਰੂ ਪਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਗਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪਾਂਡੋਂ ਪੁੱਤਰ ਦੋਵੇਂ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕੁਰੂਵੰਸੀ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਇੱਕੋ ਹੀ ਤਾਂ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਕੌਰਵ ਵੰਸ਼ੀ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਇੱਕ ਹਨ। ਚਾਹੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹਨ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧੀ, ਚਾਹੇ ਚੰਗੇ ਹਨ ਜਾਂ ਬੁਰੇ। ਸਦਾਚਾਰੀ ਹਨ ਜਾਂ ਦੁਰਾਚਾਰੀ - ਹਨ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਇੱਕੋ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ। ਇੱਜ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੋਹ ਜਾਗ ਪਏ ਤੇ ਅਰਜਨ ਜਿਹਿਗਾਸੂ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤੇ ਗੀਤਾ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੂਲਭੂਤ ਆਧਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਅਰਜਨਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੋਹ ਢੁਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ੦ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਨੇਹ ਤੇ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਮਮਤਾਮੀ ਸਨੇਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਭੈੜੇ ਗੁਣਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਜਾਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਰ 'ਇਹ ਮੇਰੇ ਹਨ' ਇੱਕੋ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਭਗਤ ਨਾਲ ਸਨੇਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੋਹ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਅਥਵਾ ਪਦਾਰਥ (ਸਰੀਰ ਆਦਿ) ਵੱਲ ਅਤੇ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਆਤਮੀਯਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਨੇਹ ਕਰਤ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਗੁਡਾਕੇਸ਼ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਨੀਂਦ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਪੱਛੋਂ ਕਦੋਂ, ਕਿੱਥੇ ਸੌਣਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਨੀਂਦ ਉੱਪਰ ਕਾਸੂ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਅਥਵਾ ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਧਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਬਿਹਬਲ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਡਾਕੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਹਨ ਨੀਂਦ, ਆਲਸ ਅਥਵਾ ਤਮੇਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲਾ।

* * *

1.26 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਰੁ ਅਪਸਥਤ ਸਥਿਤਾਨੁ ਪਾਰਥ, ਪਿਰੂਨੁ ਅਥ ਪਿਤਾਮਹਾਨੁ। ਆਚਾਰਾਨੁ ਮਾਤੁਲਾਨੁ ਭਾਤੂਨੁ, ਪੁਤਰਾਨੁ ਪੌਤਰਾਨੁ ਸਖੀਨੁ ਤਥਾ॥

ਸ਼ਬੂਰਾਨੁ ਸੁਹਦ : ਚ ਏਵ, ਸੇਨਯੋ: ਤਥਧੋ: ਅਪਿ।

ਤੜੁ ਅਪਸ਼ਯਤ ਸਿਖਤਾਨੁ ਪਾਰਥ ਪਿਤ੍ਰਨੁ ਅਥ ਪਿਤਾ ਮਹਾਨੁ॥

ਆਚਾਰਯਾਨੁ ਮਾਤਲਾਨੁ ਭਾਤ੍ਰਨੁ ਪੁਤ੍ਰਾਨੁ ਪੌਤਰਾਨੁ ਸਥੀਨੁ ਤਥਾ॥

ਸ਼ਵਸੁਰਾਨੁ ਸੁਹਰਦਹ ਚ ਏਵ ਸੇਨਯੋਹ ਅਭਉਹ ਅਪਿ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤੜੁ : ਇਥੇ। ਅਪਸ਼ਯਤ : ਵੇਖਿਆ। ਸਿਖਤਾਨੁ : ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਏ ਹੋਏ। ਪਾਰਥ : ਪਾਰਥਾ। ਪਿਤ੍ਰਨ : ਪਿਤਾਮਾ। ਅਥ : ਭੀ। ਪਿਤਾਮਹਾਨੁ : ਚਾਚੇ, ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ। ਆਚਾਰਯਾਨੁ : ਗੁਰੂ ਅਧਿਆਪਕ। ਮਾਤੁਲਾਨੁ : ਚਾਚੇ ਤਾਏ। ਭਾਤ੍ਰਨੁ : ਭਾਈ। ਪੁਤ੍ਰਾਨੁ : ਪੁੱਤਰ ਬੇਟੇ। ਪੌਤਰਾਨੁ : ਪੌਤਰੇ। ਸਥੀਨੁ : ਦੋਸਤ ਮਿੱਤਰ। ਤਥਾ : ਭੀ। ਸ਼ਵਸੁਰਾਨੁ : ਸੁਹਰੇ। ਸੁਹਰਦਾਹ : ਦੋਸਤ ਮਿੱਤਰ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਸੇਨਯੋਹ : ਫੌਜਾਂ ਅਥਵਾ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ। ਅਭਉਹ : ਦੋਵੇਂ। ਅਪਿ : ਭੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਥੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਹਾਜਮਾਨ ਚਾਚੇ ਤਾਏ ਦਾਦੇ, ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ, ਭਾਈ ਪੁੱਤਰ ਪੌਤਰੇ, ਦੋਸਤ ਮਿੱਤਰ ਸੁਹਰੇ ਅਤੇ ਅਤਿ ਨੇੜੇ ਦੇ ਯਾਰ ਬੇਲੀ ਵੇਖੋ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਥ ਤੇ ਤਥਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰਮਈ ਅਰਥ ਹਨ = ਦੁਸ਼ਮਨ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ, ਚਾਚੇ, ਗੁਰੂ, ਮਾਮੇ, ਭਾਈ, ਪੁੱਤਰ, ਪੌਤਰੇ, ਦੋਸਤ ਮਿੱਤਰ, ਹਨ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ੦ ਸੁਹਦ = ਉਪਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ੦ ਹਿੱਸਾ, ਮਹਾਨ ਅਧਿਰਮ ਹੈ। ੦ ਮੋਹਰਹਿਤ ਵਿਪਰੀਤ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਹਿਤ ਹੋਣਾ ਹੀ ਧਰਮ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ,

ਦੋਸਤਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ ਕੌਰਵ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਮੋਹ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਹਮਣੇ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਕੋਈ ਓਪਰੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਤਾਏ ਚਾਚੇ, ਪਿਤਾਮਾ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ ਦੋਸਤ ਮਿੱਤਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਹਥਿਆਰ ਉਠਾਉਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਨ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਏਥੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

* * *

1.27 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਾਨ੍ ਸਮੀਕਥ ਸ: ਕੌਨਤੇ:; ਸਕਾਰਨ੍ ਬਨ੍ਧੂਨ੍ ਅਵ-ਸਿਥਤਾਨ੍॥ ਕ੃ਪਯਾ ਪਰਯਾ ਆ-ਕਿ਷ਾ:; ਕਿ-ਸੀਦਰੁ ਇਦਮ੍ ਅਭਰਵਾਤ।

ਤਾਨ੍ ਸਮੀਕਸ਼ਯ ਸਹ ਕੌਨਤੇਯਹ ਸ੍ਰਵਾਨ੍ ਬੰਧੂਨ੍ ਅਵਸਿਥਤਾਨ੍।

ਕ੃ਪਯਾ ਪਰਯਾ ਆਵਿਸ਼ਟਹ ਵਿਸੀਦਨ੍ ਇਦਮ੍ ਅਬ੍ਰਵੀਤ੍॥

੦ ਸ਼ਲੋਕ ਅਰਥ :- ਤਾਨ੍ : ਇਹ। ਸਮੀਕਸ਼ਯ : ਵੇਖ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ। ਸਹ : ਉਹ। ਕੌਨਤੇਯਹ : ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ। ਸ੍ਰਵਾਨ੍ : ਸਾਰੇ। ਬੰਧੂਨ੍ : ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ। ਅਵਸਿਥਤਾਨ੍ : ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ। ਕ੃ਪਯਾ : ਤਰਸ ਖਾ ਕੇ। ਪਰਯਾ : ਡੂੰਘੀ। ਆਵਿਸ਼ਟਹ : ਭਰ ਗਿਆ। ਵਿਸੀਦਨ੍ : ਦੁੱਖ ਨਾਲ, ਅਫਸੋਸ ਵਿੱਚ। ਇਦਮ੍ ; ਇਹ। ਅਬ੍ਰਵੀਤ੍ : ਕਿਹਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਹ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਤਰਸ ਭਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਸੌਂਕ ਨਾਲ ਇੰਜ ਬੋਲਿਆ :-

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕੌਨਤੇਯ = ਕੌਨਤੇਯ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਮਾਤਾ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਨਾਲ 'ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੌਣ ਹਨ ? ਅਜਿਹੇ ਮੁੱਖ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰਥ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਉਹੋ ਹੀ ਕੁੰਤੀ ਨੰਦਨ ਅਰਜਨ - ਅਤਿਅੰਤ ਕਾਇਰਤਾ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਉੱਪਰ ਜੋ ਸੌਂਕ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ, ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੀਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਾਇਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ੦ ਕ੃ਪਯਾ ਪਰਯਾ ਆਵਿਸ਼ਟਹ = ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਕਾਇਰਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ ਤਾਂ ਘਾਟ। ਇਹ ਅਸਥਾਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਸੂਰਬੀਰ ਹੈ। ੦ ਕਾਇਰਤਾ ਕੀ ਹੈ ? ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਨਿੰਦਾ ਤਿਰੱਸਕਾਰ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਦੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲੇ, ਵੈਰ ਭਾਵ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ, ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਚੋਸ਼ਟਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ - ਦੁਰਯੋਧਨ, ਦੁਸ਼ਾਸਨ, ਸ਼ੁਕਨੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਵੇਖ ਕੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਹੋਣਾ - ਇਹ ਅਤਿਅੰਤ ਕਾਇਰਤਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸ ਵੇਲੇ ਅਰਜਨ ਕਾਇਰਤਾ ਦੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੁਪਤ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਸੌਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੋ ਤਬਾਹੀ ਮਚੋਗੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ, ਕੁਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕੀ ਦਸ਼ਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ? ਇਹ ਸੌਚਕੇ ਉਹ ਕੰਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਵੱਸਥਾ ਢੂੰਘੇ ਵਿਸ਼ਾਦ ਤੇ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੀ ਡਾਵਾਂ ਡੋਲ ਢੂੰਦਮਈ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਭੋਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਜੋ ਬਹਾਦਰ ਹੈ, ਸੂਰਬੀਰ ਯੋਧਾ ਹੈ, ਨਾਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ, ਅਚਾਨਕ ਕੋਮਲ ਭਾਵੀ ਕਿਉਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭੇਦ ਭਾਵ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਹੈ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ।

* * *

1.28 . ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ ਅਰਜੁਨ ਤਵਾਚ

ਦਾਖਵਾ ਇਸਮ੍ ਸਵ-ਜਨਸ੍ ਕ੃ਣਾ, ਯੁਯੁਤਸੁਮ੍ ਸਸ-ਤਪ-ਸਿਥਤਸ੍॥ ਸੀਦਨਤਿ ਮਮ ਗਾਤ੍ਰਾਣਿ, ਸੁਖਸ੍ ਚ ਪਰ-ਸੁਵਾਤਿ।

ਦ੍ਰਸ਼ਟਵਾ ਇਮਮ੍ ਸ੍ਰਵ ਜਨਮ੍ ਕ੍ਰਸ਼ਣ, ਯੁਯੁਤਸਮ੍ ਸਮ੍ ਉਪਸਿਥਤਮ੍।

ਸੀਦਨਿਤ ਮਮ ਗਾਤ੍ਰਾਣਿ ਮੁਖਮ੍ ਚ ਪਰਿ ਸ਼ੁਸ਼੍ਰਜਤਿ।

੦ ਸ਼ਲੋਕ ਅਰਥ :- ਅਰਜੁਨਾ ਉਵਾਚ : ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਦ੍ਰਸ਼ਟਵਾ : ਵੇਖ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ। ਇਮਮ੍ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ। ਸ੍ਰਵਜਨਮ੍ : ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ। ਕ੍ਰਸ਼ਣ : ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ। ਯੁਯੁਤਸਮ੍ : ਲੜਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ। ਸਮ੍ ਉਪਸਿਥਤਮ੍ : ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣਾ। ਸੀਦਨਿਤ : ਅਸਫਲ ਹੋਇਆ, ਹਾਰਨਾ। ਮਮ : ਮੇਰਾ। ਗਾਤ੍ਰਾਣਿ : ਅੰਗ, ਹੱਥ ਪੈਰ। ਮੁਖਮ੍ : ਮੂੰਹ। ਚ : ਅਤੇ। ਪਰਿ ਸ਼ੁਸ਼੍ਰਜਤਿ : ਸੰਘ ਸੁਕਣ ਲੱਗਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- 'ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਤੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਸੁਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਵੀ ਸੁੱਕ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕਾਂਬਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਏਥੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਅਰਥ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ।

1. 'ਉਹ' ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਲਾ ਨੀਲਾ ਰੰਗ ਹੈ। ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਅੰਨਤਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ।

2. ਕ੍ਰਸ਼ਣ :- ਦੇ ਅਰਥ ਅਸਫ਼ਤਿਤਵ ਅਥਵਾ ਹੋਂਦ ਦੇ ਹਨ 'ਉਹ' ਹਰ ਥਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

3. ਜੋ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ।

* * *

1.29 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕੇਧਥ: ਚ ਸ਼ਾਰੀਰੇ ਸੇ, ਰੋਮ-ਹਰਥ: ਚ ਜਾਯਤੇ॥ ਗਾਣਡੀਕਸ੍ ਸ਼ਸਤੇ ਹਸਤਾਤ, ਤਵਕ ਚ ਏਵ ਪਰ-ਦਵਾਤੇ।

ਵੈਪਥੁਰ ਚ ਸ਼ਰੀਰੇ ਮੇ ਰੋਮਰਸ਼ਹ ਚ ਜਾਯਤੇ।

ਗਾੰਡੀਵਮ੍ ਸੁਤੰਸਤੇ ਹਸੂਤਾਤ੍ ਤ੍ਰਵੱਕ੍ ਚ ਏਵ ਪਰਿ ਦਹਯੁਤੇ।

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਵੇਪਖੁਹ : ਕੰਬਦੇ ਹੋਏ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਰੀਰੇ : ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ। ਮੈ : ਮੇਰੇ। ਰੋਮਹਰਸ਼ਹ : ਭੈਭੀਤ ਹੋਣਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਜਾਯਤੇ : ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ, ਉਠਣਾ। ਗਾੰਡੀਵਮ੍ : ਗੰਡੀਵਾ। ਸੁਤੰਸਤੇ : ਤਿਲਕਣਾ, ਨਿਕਲਣਾ। ਹਸੂਤਾਤ੍ : ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚੋਂ। ਤ੍ਰਵੱਕ੍ : (ਮੇਰੀ) ਚਮੜੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਪਰਿ ਦਹਯੁਤੇ : ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਜਲਣ ਦਾ ਹੋਣਾ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕਾਂਬਾ ਛਿੜ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਭੈ-ਭੀਤ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰੋਂ ਡਰ ਤੇ ਸਹਿਮ ਉੱਠ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੱਥ ਵਿੱਚੋਂ ਗੰਡੀਵ (ਧਨੁਸ) ਡਿੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਚਮੜੀ ਜਲ ਰਹੀ ਹੈ।

* * *

1.30. ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਚ ਸ਼ਕਨੋਮਿ ਅਵ-ਸਥਾਤੁਮ, ਬ੍ਰਮਤਿ ਇਕ ਚ ਮੇ ਮਨ:॥ ਨਿਮਿਤਾਨਿ ਚ ਪਥਯਾਮਿ, ਵਿ-ਪਰੀਤਾਨਿ ਕੇ-ਸਵ।

ਨ ਚ ਸ਼ਕਨੋਮਿ ਅਵਸਥਾਤੁਮ੍ ਬ੍ਰਮਤਿ ਇਵ ਚ ਮੇ ਮਨਹ।

ਨਿਮਿਤਾਨਿ ਚ ਪਸ੍ਰਯਾਮਿ ਵਿ-ਪਰੀਤਾਨਿ ਕੇਸਵ॥

○ ਸ਼ਬਦਾਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਸ਼ਕਨੋਮਿ : ਮੈਂ ਯੋਗ ਹਾਂ। ਅਵਸਥਾਤੁਮ : ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦੇ। ਬ੍ਰਮਤਿਇਵ : ਚੜ੍ਹ ਆਉਂਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਚ : ਅਤੇ। ਮੈਂ : ਮੇਰੇ। ਮਨਹ : ਮਨ। ਨਿਮਿਤਾਨਿ : ਸ਼ਗਨ ਚੰਗੇ ਭੈੜੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਪਸ੍ਰਯਾਮਿ : ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਵਿਪਰੀਤਾਨਿ : ਵਿਪਰੀਤ। ਕੇਸਵ : ਕੇਸਵਾ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੋ ਕੇਸਵਾ! ਮੈਂ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਅਸਮ੍ਭ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਬ੍ਰਮਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਲੱਛਣ ਵੀ ਉਲਟੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਕਲਿਆਣ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- (1.28-29-30 ਵਿਸਥਾਰ) ੦ ਕੌਂਤੇਯ = ਏਥੇ ਕੌਂਤੇਯ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਦਾ ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪੱਚੀਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ 'ਪਾਰਥ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਉਸ ਦੀ ਤਾਤਿੱਚ ਦੀ ਮੂਡਤਾ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹੈ। ੦ ਕ੍ਰਪਯਾ ਪਰਯਾ ਆਵਿਸ਼ਟਹ = ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਅਰਜਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਉੱਪਰ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਿਧਾ ਸੀ, ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੇਸਲਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੀ ਆਪਣੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸੈਨਾ ਉੱਪਰ ਵੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ੦ ਵਿਸੀਦਨ੍ = ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ। ੦ ਕ੍ਰਸ਼ਣ = ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਬੋਧਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਨੌਂ ਵਾਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਲਈ ਪਾਰਥ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਪਾਰਥ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸੰਜੇ ਨੇ ਫਿਰ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ੦ ਧੂਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਵੇਤਾ ਯੁਝੁਦਸ਼ਵਹ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਯੁਝੁਦਸ਼ੁ ਸੁਅਪਸਿੱਥਮ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਪਦਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭੇਦ ਹੈ। ਧੂਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ, ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਦਿ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਹਨ - ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਆਦਿ ਪਾਂਡੇ ਪੁੱਤਰ ਹਨ, ਅਜਿਹਾ ਭੇਦ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਮਾਮਕ ਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ੦ ਸੁਵਜਨਮ੍ = ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ। ਜੋ ਵੀ ਜਿੱਧਰ ਵੀ ਮਰਦੇ ਹਨ ਆਪਣੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਰਨ ਦਾ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਅਰਜਨ, ਕੌਰ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਧੂਤਰਾਸ਼ਟਰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਹਥਿਆਰ ਉਠਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਪਰਿਵਰਤ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੋਸਤਾਂ ਮਿਤਰਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸ਼ੇਕਮੀ ਅਵਸਥਾ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਭਾਵੀ ਪਰਿਣਾਮ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫਲ ਸਰੂਪ ਅਰਜਨ ਦਾ ਮੂੰਹ ਸੁੱਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੈਰ ਹੱਥ ਮੂੰਹ ਆਦਿ ਹੋਰ ਅੰਗ ਸਿਥਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਰੌਂਗਟੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧਨੁਸ ਹੱਥ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿੱਕਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਜਲਣ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਬੋਹੇਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਸ ਲਈ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਣਾ ਅਸੰਭਵ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਪਰਿਸੂਸ਼ਯਾਤਿ ਪਰਿਦਰਯਤੇ = ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆ-ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੇ ਦਾਹ ਦੇ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲ ਸੱਤਾ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ 'ਪਰਿ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ੦ ਉੱਪਖੁਹ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕੰਪ - ਕੰਬਣੀ। ਰੋਮਹਰਸ ਦਾ ਅਰਥ ਰੁਮਾਂਚ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਬ੍ਰਮਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਘੁੰਮਨ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਵਾਂਗ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਚੱਕਰ ਆਉਣੇ। 'ਮੈਂ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹਾਂ।'

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕੇਸਵ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਅਰਥ ਹਨ। 1. ਕੰਸ (ਪਾਪੀ ਗਜੇ ਦਾ) ਅੰਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। 2. ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਅਤਿ ਸੰਦਰ ਵਾਲ ਅਥਵਾ ਕੇਸ ਹੋਣ। 3. ਕ - ਬਹੁਮਾ - ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ, ਅ = ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜੀ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸਾ = ਰੁਦਰਾ ਲਈ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਤੈਮੂਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਜੋ ਕਰਤਾ ਹੈ, ਪਾਲਣਹਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਤਬਾਹ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਮਨ ਦੀ ਜੋ ਦਸ਼ਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਹੀਰ ਉੱਪਰ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਮਨ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਅਰਜਨ ਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸੰਬਿਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਕੇ ਜੋ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਰਜਨ ਦੇ ਤਨ ਮਨ ਉੱਪਰ ਸਾਫ਼ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਤਨ ਮਨ ਵਿੱਚ ਡਰ ਸਹਿਮ ਉਦਾਸੀ ਉਪਰਾਮਤਾ ਨਿਗਸ਼ਾ ਦੇ ਲੱਛਣ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਾਹਰ ਜੋ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਮਨ 'ਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ, ਡਰ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਸਗਰੀਕ ਕਸ਼ਟ ਨਾਲ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਚੰਗੇ ਬਾਂ ਭੈੜੇ ਸ਼ਗਨਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਥਵਾ, ਰਹਿਮ ਦਾ ਪਾਤਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

* * *

1.31 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਚ ਤ੍ਰੈਯ: ਅਨੁ-ਪਥਯਾਮਿ, ਹਤਵਾ ਸਕ-ਜਨਮ੍ ਆਹਵੇ॥ ਨ ਕਾਙਕੇ ਵਿ-ਜਯਮ੍ ਕ੃ਣਾ, ਨ ਚ ਰਾਯਮ੍ ਸੁਖਾਨਿ ਚ।

ਨ ਚ ਸ੍ਰੇਯਹ ਅਨੁਪਸ੍ਰਯਾਮਿ ਹਤਵਾ ਸੁਵਜਨਮ੍ ਆਹਵੇ।

ਨਾ ਕਾਂਹਕਸ੍ਰੇ ਵਿਜੇਯਮ੍ ਕ੍ਰਸ਼ਣ ਨ ਚ ਰਾਯਮ੍ ਸੁਖਾਨਿ ਚ॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਸ੍ਰੇਯਹ : ਚੰਗਾ। ਅਨੁਪਸ੍ਰਯਾਮਿ : ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਹਤਵਾ : ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰੇ ਹੋਏ। ਸੁਵਜਨਮ੍ : ਸਾਡੇ ਹੀ ਲੋਕ। ਆਹਵੇ : ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਕਾਂਹਕਸ੍ਰੇ : ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਵਿਜੇਯਮ੍ : ਜਿੱਤ। ਕ੍ਰਸ਼ਣ : ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਰਾਯਮ੍ : ਹਕੂਮਤ ਰਾਜ। ਸੁਖਾਨਿ : ਸੁਖੀ ਆਨੰਦਮਈ। ਚ : ਅਤੇ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- 'ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ' - ਹੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ! ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੇ ਲੱਛਣ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਨਾ

ਹੀ ਜਿੱਤ ਦੀ, ਨਾ ਹੀ ਸਲੱਤਨਤ ਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਥਵਾ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸੁੱਖ ਭੋਗਣ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਨਿਮਿੱਤਤਾਨਿ ਚ ਪਸ਼ਯਾਮਿ ਵਿਪਰੀਤਾਨਿ ਕੇਸ਼ਵ = ਹੇ ਕੇਸ਼ਵ, ਮੈਂ ਸ਼ਗਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਲਟ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸ਼ਕੁਨ ਕਿਸੇ ਚੰਗੀ ਜਾਂ ਭੈੜੀ ਘਟਨਾ ਦੇ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਨਿਮਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੁਰਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਵਿਚਲਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਮਨ ਦੀ ਨਿਰਸ਼ਾ ਕੰਮ ਨੂੰ ਬੋਝਲ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਅਪਸ਼ਗਨ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ੦ ਨ, ਚ, ਸ੍ਰੋਧ ਅਨੁਪਸ਼ਯਾਮਿ ੦ ਕੇਸ਼ ਪਦ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕਾਰਨ ਸਾਮਰੋਖ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਕ੍ਰਸ਼ਣ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਸ਼ ਸੱਤਾ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ ਤੇ 'ਣ' ਆਨੰਦ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਸੱਤਾ+ਆਨੰਦ - ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਏਕਤਾ ਰੂਪ, ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਦਾ ਆਨੰਦ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਕੇਸ਼ਵ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ ਇੱਜਿ ਹੈ ਕਿ: ਬ੍ਰਹਮਮਿਸ਼ਹ ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਇਸ਼ਨ ਹੋਵੇ। ਜੋ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਆਤਮ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਲੋ ਸਮੇਂ ਪਰਮਾਤਮ ਸਰੂਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ੦ ਨਿਮਿੱਤਤਾ ਨਿ ਪਸ਼ਯਾਮਿ ਤੇ ਸਰੇਯਾਹ ਅਨੁਪਸ਼ਯਾਮਿ : ਏਥੇ ਪਸ਼ਯਾਮਿਕੀਆ ਭੂਤ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸ਼ਗਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤੇ ਅਨੁਪਸ਼ਯਾਮਿ ਕ੍ਰਿਆ ਪਰਿਣਾਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਲਈ ਹੈ। ਭਾਵ ਹੈ, ਅਰਜਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਗਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਾਂ ਜਾਂ ਆਪ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਰੀਤੀ ਤੋਂ ਯੁੱਧ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਸਾਡੇ ਲਈ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਾਸਤੇ ਹਿੱਤਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਕੇਸ਼ਵ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਪ ਕੋਸ਼ੀ ਵਰਗੇ ਦੈਤ ਦੁਸ਼ਟ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਦਾ ਹੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਮੇਰੀ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੋ। ਬਹੁਮਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੇਸ਼ਵਾਨ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਕ੍ਰਸ਼ਣ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਰਥ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ਰਣ ਆਏ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ (ਖਿੱਚਦਾ) ਹੈ ਉਹ ਕ੍ਰਸ਼ਣ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਰਜਨ ਦੀ ਮਨੋਅਵਹੱਸਥਾ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਾ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਨਾ ਹੀ ਸੰਸਾਰਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਤਿ ਨਿਰਸ਼ ਤੇ ਉਪਰਾਮ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਸਿਆ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਬਲ ਬੁੱਧੀ ਹੀਣੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਢੰਦਾਤਮਿਕ ਦਸ਼ਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਉਦਾਸੀਣ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

★ ★ ★

1.32 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਿਸ੍ਤ ਨ: ਰਾਜ੍ਯੇਨ ਗੋਵਿਨਦ ਕਿਸ੍ਤ ਭੋਗੈ: ਜੀਕਿਤੇਨ ਵਾ ॥

ਕਿਮ੍ ਨਹ ਰਾਜ੍ਯੇਨ ਗੋਵਿੰਦ ਕਿਮ੍ ਭੋਗੈ ਜੀਵਿਤੇਨ ਵਾ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਿਮ੍ : ਕੀ। ਨਹ : ਸਾਨੂੰ। ਰਾਜ੍ਯੇਨ : ਸਲਤਨਤ, ਰਾਜ। ਗੋਵਿੰਦ : ਹੇ ਗੋਵਿੰਦਾ। ਕਿਮ੍ : ਕੀ। ਭੋਗੈ : ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਰਾਹੀਂ। ਜੀਵਿਤੇਨ : ਜੀਵਨ। ਵਾ : ਜਾਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਲਈ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ - ਹੇ ਗੋਵਿੰਦ!

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨਾ ਕਾਂਕਸ਼ੇ ਵਿਜਯੰ ਕਸ਼ਣੁ ... ਭੋਗੈ ਜੀਵਿਤੇਨ ਵਾ : ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ! ਮੈਂ ਨਾ ਵਿਜੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਨਾ ਰਾਜ ਤੇ ਸੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀ। ਹੇ ਗੋਵਿੰਦ। ਸਾਨੂੰ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਕੀ ਮਿਲੇਗਾ ? ਭੋਗਾਂ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ਹੈ ? ਫਲ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਉਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੰਤਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਆਪ ਹੀ ਅਧਿਸਥਾਨ ਰੂਪ ਤੋਂ 'ਗੋ' ਸ਼ਬਦ ਵਾਚ੍ਯ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਂ। ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੇ ਲੋਕਿਕ ਫਲ ਸੰਬੰਧੀ ਵੈਰਾਗ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋ, ਅਜਿਹਾ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਅਰਜਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਵਿੰਦ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਗੋਵਿੰਦ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ = ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਗੋ, ਸ਼ਬਦ ਵਾਚ੍ਯ ਮਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਯਿਤਾ ਨੂੰ ਗੋਵਿੰਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਆਤਮਾ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਹੋਵੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਏਥੇ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਗੋਵਿੰਦਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਜੋ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਜਿਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਜਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂਦਾ ਵਿਅਕਤੀ। ਵਿੰਦਾ ਦੇ ਅਰਥ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਦੇ ਹਨ - ਜੋ ਸਭ ਕੁੱਝ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਗੋਵਿੰਦ ਹੀ ਸਭ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ।

★ ★ ★

1.33 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧੇ਷ਾਮ੍ ਅਰਥੇ ਕਾਹਿੰਤਸ੍ ਨ: ਰਾਜ੍ਯਮ੍ ਭੋਗਾ: ਸੁਖਾਨਿ ਚ। ਤੇ ਇਸੇ ਅਕ-ਸਿਥਤਾ: ਯੁਦਧੇ, ਪ੍ਰਾਣ੍ ਤਵਕਤਵਾ ਧਨਾਨਿ ਚ ॥

ਯੋਸ਼ਾਮ੍ ਅਰਥੇ ਕਾਂਕਸਿਤਸ੍ ਨਹ ਰਾਜ੍ਯਮ੍ ਭੋਗਾ ਸੁਖਾਨਿ ਚ ।

ਤੇ ਇਸੇ ਅਵਸਿਖਤਾਹ ਯੁਧੇ, ਪ੍ਰਾਣਾਨ੍ ਤ੍ਯਕਤ੍ਰਵਾ ਧਨਾਨਿ ਚ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯੋਸ਼ਾਮ੍ : ਕਿਸਦਾ, ਕੀਹਦਾ। ਅਰਥੇ : ਵਾਸਤੇ, ਦੇ ਲਈ। ਕਾਂਕਸਿਤਸ੍ : ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਨਹ : ਅਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ। ਰਾਜ੍ਯਮ੍ : ਰਾਜ ਸਲਤਨਤ। ਭੋਗਾਂ : ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਆਨੰਦ। ਸੁਖਾਨਿ : ਖੁਸ਼ੀਆਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਤੇ : ਉਹ ਬਹੁਤ। ਇਸੇ : ਇਹ (ਬਹੁਤ)। ਅਵਸਿਖਤਾਹ : ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਯੁਧੇ : ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ। ਪ੍ਰਾਣਾਨ੍ : ਜੀਵਨ। ਤ੍ਯਕਤ੍ਰਵਾ : ਛੱਡ ਦੇਣ ਪਿੱਛੋਂ। ਧਨਾਨਿ : ਦੌਲਤ। ਚ : ਅਤੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਅਸੀਂ ਰਾਜ ਭੋਗ ਸੁੱਖ ਆਨੰਦ ਆਦਿ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਗਿਸਤੇਦਾਰ ਜਾਇਦਾਦ ਅਥਵਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯੋਸ਼ਾਮ੍ ਅਰਥੇ ਕਾਂਕਸਿਤਸ੍ ਨਹ ਰਾਜ੍ਯਮ੍ ਭੋਗਾ ਸੁਖਾਨਿ ਚ = ਅਸੀਂ ਰਾਜ ਦਾ ਸੁਖ ਤੇ ਭੋਗ ਆਦਿ ਜੋ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁੱਖ ਲਈ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਆਪਣੇ ਗਿਸਤੇਦਾਰਾਂ ਪ੍ਰੀਤੀਆਂ ਦੋਸਤਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੁੱਖ ਚੰਗੇ ਰਹਿਣ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੋਵੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਯੁੱਧ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਭੋਗ ਸਾਮਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ੦ ਤੇ ਇਸੇ ਅਵਸਿਖਤਾਹ ਯੁਧੇ ਪ੍ਰਾਣਾਨ੍ ਤ੍ਯਕਤ੍ਰਵਾ ਧਨਾਨਿ ਚ = ਪਰ ਉਹੋ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਧਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ, ਯੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਜੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਮਰ

ਗਏ ਤਾਂ ਅਸਾਨੂੰ ਰਾਜ ਕੀਹਦੇ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ ? ਧਨ ਕੀਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਹੋਵੇਗਾ ? ਇਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੀਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਕਰੀਏ ?

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਰਜਨ ਅਤਿ ਨਿਰਾਸ਼ ਮਨੋ ਅਵਸੱਥਾ ਵਿੱਚਾਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ, ਯੁੱਧ ਦੇ ਭਿੰਕਰ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੋਚ ਕੇ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਉਪਰ ਅਟੱਲ ਹੈ।

1.34 ਸ਼ਲੋਕ :

ਆਚਾਰੀਆ: ਪਿਤਰ: ਪੁਤ੍ਰਾ: ਤਥਾ ਏਕ ਚ ਪਿਤਾਮਹਾ: / ਮਾਤੁਲਾ: ਬੁਝੁਰਾ: ਪੌਤ੍ਰਾ, ਸ਼ਾਲਾ: ਸਮਬਨਧਿਨ: ਤਥਾ //

ਆਚਾਰੀਯਾਹ, ਪਿਤਰਹ ਪ੍ਰਭਾਹ ਤਥਾ ਏਵ ਚ ਪਿਤਾਮਹਾਹ।

ਮਾਤੁਲਾਹ ਸ਼ਵਸ਼ੁਰਾਹ, ਪੇਤ੍ਰਾਹ ਸ੍ਰਯਾਲਾਹ ਸੰਬਧਨਿੰਧਨਹ ਤਥਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆਚਾਰੀਯਾਹ : ਗੁਰੂ। ਪਿਤਰਹ : ਪਿਤਾ। ਪ੍ਰਭਾਹ : ਪ੍ਰੱਤਰ। ਤਥਾ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਪਿਤਾਮਹਾਹ : ਦਾਦੇ। ਮਾਤੁਲਾਹ : ਮਾਮੇ। ਸ਼ਵਸ਼ੁਰਾਹ : ਸਹੁਰੇ। ਪੇਤ੍ਰਾਹ : ਪੇਤਰੇ। ਸ੍ਰਯਾਲਾਹ : ਸਾਲੇ। ਸੰਬਧਨਿੰਧਨਹ : ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ। ਤਥਾ : ਅਤੇ ਹੋਰ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਆਚਾਰੀਆ (ਗੁਰੂ) ਪਿਤਾ ਪ੍ਰੱਤਰ ਅਤੇ ਦਾਦੇ, ਮਾਮੇ ਚਾਚੇ ਸਹੁਰੇ ਪੇਤਰੇ ਅਤੇ ਸਾਲੇ ਤੇ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ।

1.35 ਸ਼ਲੋਕ :

ਏਤਾਨ੍ ਨ ਹਨਤੁਸ੍ ਇਚਾਮਿ, ਘਨਤ: ਅਧਿ ਮਧੁ-ਸੂਦਨ। ਅਧਿ ਤੈਲੋਕਾਵ-ਰਾਜਿਸਥ, ਹੇਤੋ: ਕਿਮ੍ ਨੁ ਮਹੀ-ਕ੃ਤੇ॥

ਇਤਾਨ੍ ਨ ਹਨਤੁਮ੍ ਇਚਾਮਿ ਧੁਤਹਾਪਿ ਮਧੂਸੂਦਨ।

ਅਧਿ ਤੈਲੋਕਯ ਰਾਜ੍ਯਸ੍ਰਯ ਹੋਤੋ ਕਿਮ੍ ਨੁ ਮਹੀਕ੃ਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਇਤਾਨ੍ : ਇਹ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਹਨਤੁਮ੍ : ਮਾਰਨ ਵਾਸਤੇ। ਇੱਛਾਮਿ : ਇੱਛਾ ਕਰਨੀ। ਧੁਤਹਾਪਿ : ਜੇਕਰ (ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ) ਮਾਰੇ ਵੀ ਗਏ। ਮਧੂਸੂਦਨ : ਹੇ ਮਧੂਸੂਦਨ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਤੈਲੋਕਯ : ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ। ਰਾਜ੍ਯਸ੍ਰਯ : ਰਾਜ ਭਰ ਵਿੱਚ। ਹੋਤੋ : ਦੇ ਵਾਸਤੇ। ਕਿਮ੍ : ਕਿਵੇਂ। ਨੁ : ਤਦ। ਮਹੀਕ੃ਤੇ : ਧਰਤੀ ਦੇ ਲਈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਮਧੂਸੂਦਨ ! ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ 'ਤੇ ਵੀ ਅਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਲਈ ਵੀ, ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਫਿਰ (ਕੇਵਲ ਇਸ) ਧਰਤੀ ਵਾਸਤੇ (ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੀ) ਕੀ ਹੈ ?

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਲਈ, ਅਰਜਨ ਮਧੂ ਸੂਦਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਧੂ ਸੂਦਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਹਨ ਜੋ ਸੈਤਾਨਾਂ, ਦੈਤਾਂ ਪਾਪੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ - ਆਪ ਤਾਂ ਪਾਪੀਆਂ ਦੈਤਾਂ ਅਤੇ ਸੈਤਾਨਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋ। ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸਿਰਫ਼ ਧਰਤੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ - ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਨਉਚਿਤ ਹੈ।

1.36. ਸ਼ਲੋਕ :

ਨਿਹਤਿ ਧਾਰਤੰਗਨ੍ ਨ; ਕਾ ਪ੍ਰੀਤਿ: ਸ਼ਾਤ ਜਨ-ਅਦੰਨ / ਧਾਪਮ੍ ਏਕ ਆ-ਸ਼ਾਵੇਤ ਅਸਮਾਨ, ਹਤਵਾ ਏਤਾਨ੍ ਆਤਤਾਧਿਨ: //

ਨਿਹੱਤਯ ਧਰਤਰਾਸ਼ਟਰਾਨ ਨਹ, ਕਾ ਪ੍ਰੀਤਿਰ ਸ੍ਰਯਾਤੁ ਜਨਆਦ੍ਰਨ।

ਪਾਪਮ੍ ਇਵ ਅਸ਼੍ਵੇਤ੍ ਅਸਮਾਨ੍ ਹਤਵਾ ਇਤਾਨ੍ ਆਤਾਤਾਧਿਨਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨਿਹੱਤਯ : ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਧਰਤਰਾਸ਼ਟਰਾਨ : ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪ੍ਰੱਤਰ। ਨਹ : ਅਸਾਨੂੰ। ਕਾ: ਕੀ। ਪ੍ਰੀਤਿਰ : ਖੁਸ਼ੀ। ਸ੍ਰਯਾਤੁ : ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜਨਆਦ੍ਰਨ : ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ। ਪਾਪਮ੍ : ਪਾਪ। ਇਵ : ਸਿਰਫ਼। ਅਸ਼੍ਵੇਤ੍ : ਜਿੰਮੇ ਪੈਣਾ। ਅਸਮਾਨ੍ : ਅਸਾਨੂੰ। ਹਤਵਾ : ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਤਾਨ੍ : ਇਹ। ਆਤਾਤਾਧਿਨ : ਅਪਰਾਧੀ, ਮਹਾਂਪਾਪੀ, ਕੁਕਰਮੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ! ਭਲਾ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪ੍ਰੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ ਅਸਾਨੂੰ ਕੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੋਵੇਗੀ ? ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਾਪ ਹੀ ਲੱਗੇਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ (1.34, 35, 36 ਸ਼ਲੋਕ) :- o 1.26 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਪਿਤਾ ਮਹਾਨ... ਕਹਿ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਪਿਤਾਮਹਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਏਥੇ ਆਚਾਰੀਯਾਹ ਪਿਤਰਹ... ਕਹਿ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਚਾਰੀਆ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਇਹ ਹਨ ਕਿ ਉਥੇ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰਸ ਸਨੇਹ ਪ੍ਰਾਪਨ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਪਿਤਾਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਏਥੇ ਨਾ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਪੂਜ ਆਚਾਰੀਆਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਜੀਵ ਦੇ ਪਰਮ ਹਿਤੈਸੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। o ਅਧਿ = ਸ਼ਬਦ (1.35) ਦੇ ਵਾਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਾਰਥ ਵਿੱਚ ਜੇ ਰੁਕਾਵਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨਗੇ ਹੀ ਕਿਉਂ ? ਜੇ ਮੰਨ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਾਰਥ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਖੜ੍ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਅਰਜਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਰਨ ਤੇ ਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਢਿਲੋਕੀ ਦਾ ਰਾਜ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਉਹ ਮਿਲ ਵੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। o (1.35) ਮਧੂ ਸੂਦਨ = ਮਧੂ ਸੂਦਨ ਸੰਬੰਧਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਤਾਂ ਦੈਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋ, ਪਰ ਇਹ ਦਰੋਣ (ਗੁਰੂ) ਆਦਿ ਆਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਆਦਿ ਦੈਤ ਬੋਡੇ ਹਨ ? ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਮਾਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਾਂ ? ਇਹ ਤਾਂ ਅਸਾਡੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹਨ। ਮਧੂ - ਇੱਕ ਦੈਤ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਮਧੂ ਸੂਦਨ ਪੈ ਗਿਆ। o ਪਿਤਰਹ = ਸਰੀਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜੋ ਪਿਤਾ ਲੋਕ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਹ ਰੂਪ, ਅਸਾਡਾ ਸਰੀਰ ਹੈ। ਸਰੀਰ

ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਕੋਈ ਜਾਂ ਲੋਭ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਮਾਰੀਏ, ੦ ਪੁਤਰਾਹ = ਅਸਾਡੇ ਤੇ ਅਸਾਡੇ ਭਾਈਆਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਅਜੇ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੇਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਸਾਡਾ ਧਰਮ ਹੈ। ੦ ਪਿਤਾਮਹਾਹ = ਪਿਤਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਪੂਜਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਸਾਨੂੰ ਤਾੜ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਮਾਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ੦ ਮਾਤੁਲਾਹ = ਅਸਾਡੇ ਜੋ ਮਾਮਾ ਹਨ, ਸਾਡੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਭਾਈ, ਸਾਡੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਵਰਗੇ ਹਨ। ੦ ਸਰਵਸ਼ਗਾਹ = ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਹੁਰਾ ਸਾਹਿਬ ਹਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਹਨ, ਪਿਤਾ ਵਰਗ ਪੂਜਨ ਯੋਗ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਮਾਰੀਏ ? ੦ ਪੋਤਰਾਹ = ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ। ੦ ਸ਼ਸ਼ਾਲਾਹ = ਸਾਲੇ - ਸਾਡੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਦੇ ਭਾਈ। ੦ (1.36) ਜਨਾਰ੍ਥਨ = ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਰਦਨ ਭਾਵ ਹਨਨ, ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਨਾਰ੍ਥਨ। ਅਰਥਾਤ ਜਿਹੜਾ ਸੰਹਾਰਕ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਣ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੰਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੋਧਨ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਮਾਰਨ/ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ ਤਾਂ ਆਪ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਤਾਂ ਪਰਲੋ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਸੰਹਾਰ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਸਾਰੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਆਤਤਾਈ : ਕੁਕਰਮੀ, ਜਿਹੜਾ ਅੱਗ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਧਨ ਲੁਟਦਾ ਹੈ, ਵਿਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਖੇਤ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਬੋਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਵਧੀਕੀ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਉਹ ਆਤਤਾਈ ਹੈ। ਆਤਤਾਈ ਉੱਪਰ ਲਿਖੇ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਆਤਤਾਈ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਜੇ ਮਾਨਵ ਦੇਖੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਾਪੀ ਨਹੀਂ। ੦ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ = ਆਤਤਾਈ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸਵਾਰਥ ਹੈ - ਉਹ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ। ੦ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ = ਕਿਸੇ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਸਵਾਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਤਤਾਈ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਭਾਵੇਂ ਪਾਪ ਨਹੀਂ, ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਧਰਮ ਧਰਮ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਆਤਤਾਈ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ? ਜੇ ਆਪਣਾ ਬੇਟਾ ਹੀ ਆਤਤਾਈ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ। ਸੁਧਾਰਨਾ ਠੀਕ ਹੈ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਥਾਂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ : - ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਲਈ ਜਨਾਰਦਨ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਦੀ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕੌਰਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਕਰਮੀ ਪਾਪੀ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਭੈੜੇ ਕੰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨੀਚ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹੇ ਦੁਸ਼ਟ ਪਾਪੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ 'ਮੌਤ' ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੀ ਢੁਕਵੀਂ ਹੈ ਪਰ ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹਨ, ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਭਿੱਜੇ ਭਾਵੂਕ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹੇ (ਕੌਰਵ) ਪਾਪੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲੈਣਾ ਹੀ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਕੁਕਰਮੀ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। 1. ਘਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ। 2. ਜ਼ਹਿਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ। 3. ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ੇ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। 4. ਧਨ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। 5. ਭੂਮੀ ਅਤੇ 6. ਪਤਨੀ ਚੁਗਾਉਣ ਵਾਲੇ।

1.37 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਸਮਾਤ ਨ ਅਹਾ: ਕਯਮ੍ ਹਨੁਮ, ਧਾਰਤਾਸ਼ਾਨ੍ ਸਵ-ਬਾਨਧਵਾਨ੍। ਸਵ-ਜਨਸ੍ ਹਿ ਕਥਮ੍ ਹਤਵਾ, ਸੁਖਿਨ: ਸਾਥ ਮਾ-ਧਰ੍ ॥

ਤਸਮਾਤ ਨ ਅਹਰਾਹ ਵਯਮ੍ ਹੰਤਮ੍, ਧਾਰਤ ਰਾਸ਼ਟਾਨ੍ ਸੁਵਬਾਂਧਵਾਨ੍।

ਸੁਵਜਨਮ੍ ਹਿ ਕਥਮ੍ ਹਤਵਾ ਸੁਖਿਨਹ ਸੁਯਾਮ ਮਾਧਵ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਸਮਾਤ : ਇਸ ਲਈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਹਰਾਹ : ਨਿਆਇਵਾਲਾ। ਵਯਮ੍ : ਅਸੀਂ। ਹੰਤਮ੍ : ਮਾਰਨਾ। ਧਾਰਤਾਸ਼ਟਾਨ੍ : ਪਿੰਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ। ਸੁਵਬਾਂਧਵਾਨ੍ : ਅਸਾਡੇ ਰਿਸਤੇਦਾਰ। ਸੁਵਜਨਮ੍ : ਰਿਸਤੇਦਾਰ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਕਥਮ੍ : ਕਿਵੇਂ। ਹਤਵਾ : ਮਾਰੇ ਹੋਏ। ਸੁਖਿਨਹ : ਖੁਸ਼। ਸੁਯਾਮ : ਹੋ ਸਕਦੇ ਅਸੀਂ। ਮਾਧਵ੍ : ਮਾਧਵਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹੀ ਰਿਸਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਹੇ ਮਾਧਵ ! ਆਪਣੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਸੁਖੀ ਰਹਿ ਸਕਾਂਗੇ ?

1.38 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਦਿ-ਅਧਿ ਏਤੇ ਨ ਪਥਿਨਿ, ਲੋਭ-ਤਪਹਤ-ਚੇਤਸਾ:। ਕੁਲ-ਕਥ-ਕ੃ਤਮ੍ ਦੋ਷ਮ, ਸਿਤਰ-ਦੀਵੇ ਚ ਪਾਤਕਮ੍ ॥

ਯਦਿ ਅਧਿ ਏਤੇ ਨ ਪਥਿਨਿਤਿ, ਲੋਭ ਉਪਹਤ ਚੇਤਸਹ।

ਕੁਲ ਅਕਸ਼ਯ ਕ੍ਰਤਮ੍ ਦੋਸ਼ਮ, ਮਿਤ੍ਰ ਦ੍ਰੋਹੇ ਚ ਪਾਤਕਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਦਿ ਅਧਿ : ਭਾਵੇਂ ਕਿ। ਏਤੇ : ਇਹ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਪਥਿਨਿਤਿ : ਵੇਖਣਾ। ਲੋਭ ਉਪਹਤ ਚੇਤਸਹ : ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਲਾਲਚ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ। ਕੁਲ ਅਕਸ਼ਯ ਕ੍ਰਤਮ੍ : ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਿੱਚ। ਦੋਸ਼ਮ : ਭੈੜਾ ਕੰਮ। ਮਿਤ੍ਰ ਦ੍ਰੋਹੇ : ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਦਗਾ ਕਰਨਾ, ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਣਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਪਾਤਕਮ੍ : ਪਾਪ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਭਾਵੇਂ ਲੋਭ ਲਾਲਚ ਵਿੱਚ ਭੁਸ਼ਟ ਹੋਏ ਇਹ ਧਿੱਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਕੁਲ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਅਥਵਾ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਕਰਨ ਦੇ ਪਾਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ।

1.39 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਥਮ੍ ਨ ਜੇਯਮ੍ ਅਸਮਾਭਿ:, ਪਾਪਾਤ ਅਸਮਾਤ ਨਿ-ਵਰਿਤੁਮ੍। ਕੁਲ-ਕਥ-ਕ੃ਤਮ੍ ਦੋ਷ਮ, ਪ੍ਰ-ਪਥਿਨਿ: ਜਨ-ਅਰਦਨ ॥

ਕਥਮ੍ ਨ ਗਯੇਨਯਮ੍ ਅਸਮਾਭਿ, ਪਾਪਾਤ ਅਸਮਾਤ ਨਿਵੰਤਿਮ੍।

ਕੁਲ ਅਕਸ਼ਯ ਕ੍ਰਤਮ੍ ਦੋਸ਼ਮ ਪ੍ਰ-ਪਥਿਨ ਦਿਹਭੀਹ ਜਨਾਰਦਨ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਥਮ੍ : ਕਿਉਂ ?। ਨ : ਨਹੀਂ। ਗਯੇਨਯਮ੍ : ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਸਮਾਭਿ : ਅਸਾਨੂੰ। ਪਾਪਾਤ : ਪਾਪ ਤੋਂ। ਅਸਮਾਤ : ਇਹ। ਨਿਵੰਤਿਮ੍ : ਪਾਸਾ ਵੱਟ ਲੈਣਾ। ਕੁਲ ਅਕਸ਼ਯ ਕ੍ਰਤਮ੍ : ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਵਿੱਚ, ਕੁਲ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਵਿੱਚ। ਦੋਸ਼ਮ : ਭੈੜਾ ਕੰਮ। ਪ੍ਰ-ਪਥਿਨ : ਦਿਹਭੀਹ : ਸਾਫ਼ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣਾ। ਜਨਾਰਦਨ : ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ! ਕੁਲ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਅਸਾਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਪ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ?

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ (1.37, 38, 39 ਸ਼ਲੋਕ) :- ੦ ਤਸਮਾਤ੍ਰ ਨ ਅਹਰਾਹ ਵਯਮ੍ ਹੰਤ੍ਰਮ੍ ਧਾਰਤਗਾਸ਼ਟਾਨ ਸ਼੍ਰ੍ਬ੍ ਬਾਂਧਵਾਨ

= ਮੈਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰਨ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿੰਨੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਅਜਿਹੇ ਅੱਨਰਥਕਾਰੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ? ਅਸਾਡੇ ਲਈ ਇੱਜ ਕਰਨਾ ਅਧੋਗ ਹੈ। ਕ੍ਰੋਧ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਲੋਭ ਵਿੱਚ ਜੋ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਦੱਖ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿੱਥੇ ਮੋਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਮਾਨਵ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਦੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਦੱਬਣ ਨਾਲ ਮੋਹ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੋਹ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਪਾਪਮ੍ਰਿਵ = ਅਸਾਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਬਚ ਗਏ ਇਸ ਕੁਕਰਮੀ ਪਿਤਰਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਾਪੀ ਹਨ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਭੀ ਪਾਪ ਹੀ ਲੱਗੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਪਾਪ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋਣਗੇ। ਜਿੱਥੇ ਅਨਰਥ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ, ਉਥੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲ ਹਿਸਾ ਕਰਨਾ ਪਾਪ ਹੈ ਅਨਿਆਏ ਹੈ। ੦ ਤਸਮਾਤ੍ਰ ਪਦ ਦੇ ਤਤ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਅਦਸ਼ਟ ਫਲ ਦੇ ਅਭਾਵ ਅਥਵਾ ਅਨਰਥ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪਰਾਮਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਸੁੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਅਭਾਵ ਦੱਸਣ ਲਈ ਅਰਜਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ‘ਸ੍ਰ੍ਵਜਨਮ੍ ਹਿ ਕਥਮ੍ ਹਤਵਾ... ਮਾਧਵ’ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇ ਪਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਰਤਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ੦ ਮਾਧਵ = ਮਾ ਸ਼ਬਦ ਲਕਸ਼ਮੀ ਵਾਕ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਪਤੀ। ਅਰਥਾਤ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦਾ ਪਤੀ। ੦ ਲੋਭ ਮੂਲਕ = ਜਿਵੇਂ ਲੋਭ ਮੂਲਕ ਵਾਕ ਸਮ੍ਰਤਿ ਵਾਕ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਭ ਮੂਲਕ ਆਚਰਣ ਭੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਦੁਰਯੋਧਨ - ਲੋਕ ਮੂਲਕ ਚਿੱਤਰ ਹੈ, ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ। ੦ ਲੋਭ = ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਹੋਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਫਿਰ ਇੱਜ ਮਿਲਦਾ ਹੀ ਰਹੇ, ਅਜਿਹੇ ਧਨ, ਜ਼ਮੀਨ, ਮਕਾਨ, ਆਦਰ, ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ, ਪਦ, ਅਧਿਕਾਰ ਆਦਿ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਵਿਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲੋਭ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਦੁਰਯੋਧਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਵੇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਲੁਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਲੋਭ ਹੈ, ਉਥੇ ਬੁੱਧੀ ਨਹੀਂ। ਦੁਰਯੋਧਨ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਸੋਚਣ ਸਮਝਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਜੋ ਤਬਾਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਉਸ ਨਾਲ ਸਰਬ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ। ੦ ਸੰਯੋਗ = ਸੰਯੋਗ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਵਿਧੋਗ ਦੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ੦ ਮੱਤਭੇਦ = ਮਤਭੇਦ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ੦ ਦੋਸ਼ = ਲੋਭ ਰੂਪੀ ਦੋਸ਼, ਮੋਹ ਰੂਪੀ ਦੋਸ਼ - ਦੱਖ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੈ। ੦ ਮਿੱਤਰ ਧੋਹ - ਵੈਰ ਦੋਸ਼ ਹੈ। ੦ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਧੋਹ ਸੁੱਖ ਨਾਸ਼ਕ ਹੈ, ਪਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ੦ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ = ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲੱਭਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲਾ ਦੋਸ਼ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਉਲਟੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਅਭਿਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਅੰਦਰ ਦੋਸ਼ ਦੇਖਣਾ ਵੀ ਦੋਸ਼ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਇੰਗਰਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਫੇਰ ਅਭਿਮਾਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਦੋਸ਼ ਹੈ। ੦ ਅਰਜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ‘ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ! ਕੁਲ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਪ ਤੋਂ ਹਟਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ? ੦ ਪਾਪ = ਏਥੇ ਪਾਪ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਕੁਲ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨਾ, ਦੋਸਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਕੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ। ੦ ਸ਼ਰੋਬ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਫਲ ਅਸ਼ਰੋਬ (ਅਕਲਿਆਣ) ਨਾ ਹੋਵੇ ‘ਜਿਹੜਾ ਕਰਮ, ਫਲ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭੀ ਅਨਰਥ ਨਾਲ ਬੱਝਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰੀਤਿ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ‘ਧਰਮ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਸ਼ - ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਦੇਖਣੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਦੋਸ਼ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਹੈ, ਉਹ ਦੁਰਯੋਧਨ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਇੱਛਾਈ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਅੰਦਰ ਮੋਹ ਰੂਪੀ ਦੋਸ਼ ਹੈ।

✿ ✿ ✿

1.40 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕੁਲ-ਕਥੇ ਪ੍ਰ-ਨਸ਼ਯਨਿ, ਕੁਲ-ਧਰਮ: ਸਨਾਤਨਾ: / ਧਰਮੇ ਨਾਣੇ ਕੁਲਮ੍ ਕ੃ਤਸ਼ਮ, ਅ-ਧਰਮ: ਅਭਿ-ਭਵਤਿ ਤਤ //

ਕੁਲ ਅਕਸ਼ਯੇ ਪ੍ਰਨਸ਼੍ ਯੰਤਿ ਕੁਲ ਧਰਮਾਹ ਸਨਾਤਾਨਾਹ।

ਧਰਮੇ ਨਸ਼ਟੇ ਕੁਲਮ੍ ਕ੍ਰਤਸ਼ਨਮ੍, ਅਧਰਮਹ ਅਭਿਭਵਤਿ ਓਤ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕੁਲ ਅਕਸ਼ਯੇ : ਕੁਲ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਲਈ। ਪ੍ਰਨਸ਼੍ਯੰਤਿ : ਤਬਾਹੀ। ਕੁਲ ਧਰਮਾਹ : ਕੁਲ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਗੀਤੀਆਂ। ਸਨਾਤਾਨਾਹ : ਸਮਿਤੀ ਤੋਂ ਪਰੇ, ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ। ਧਰਮੇ : ਅਧਿਆਤਸਕ। ਨਸ਼ਟੇ : ਤਬਾਹ ਹੋਣਾ, ਨਸ਼ਟ ਹੋਣਾ। ਕੁਲਮ੍ : ਪਰਿਵਾਰ। ਕ੍ਰਤਸ਼ਨਮ੍ : ਸਮੁੱਚਾ, ਸਾਰਾ। ਅਧਰਮਹ : ਅਧਾਰਮਿਕਤਾ। ਅਪਵਿਡ੍ਰਤਾ : ਅਸ਼ਰਧਾ। ਅਭਿਭਵਤਿ : ਕਾਥੂ ਪਾਉਣਾ। ਓਤ : ਸੱਚਮੁੱਚ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕੁਲ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕੁਲ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੁ-ਗੀਤੀਆਂ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਲ ਧਰਮ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅਧਰਮ ਪਾਪ ਅਪਵਿਡ੍ਰਤਾ ਸੰਘਰਨ ਕੁਲ ਨੂੰ ਢੱਬ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਥਵਾ ਸਾਰੀ ਕੁਲ ਉੱਪਰ ਪਾਪ ਹੀ ਕਾਥੂ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕੁਲ ਧਰਮ = ਕੁਲ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਗੀਤੀਆਂ, ਪ੍ਰੱਪਕ ਮਰਯਾਦਾਵਾਂ, ਪਵਿੱਤਰ ਪੰਚਪਰਾਵਾਂ - ਕੁਲ ਧਰਮ ਹੈ। ੦ ਕੁਲ ਅਕਸ਼ਯੇ - ਕੁਲ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਹੋ ਜਾਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਕੁਲ ਧਰਮ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਧਰਮ ਨਸ਼ਟੇ - ਕੁਲ ਦੀਆਂ ਪਵਿੱਤਰ ਮਰਯਾਦਾਵਾਂ, ਗੀਤੀਆਂ, ਪਵਿੱਤਰ ਆਚਰਣ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ, ਤਦ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਉਲਟ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਭਾਵ ਕਰਨ ਯੋਗ ਕੰਮ ਨੂੰ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਤੇ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਅਧਰਮ ਹੈ। ਸੰਘਰਨ ਕੁਲ ਵਿੱਚ ਅਧਰਮ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਚ ਗਏ ਬੱਚਿਆਂ ਬੁੱਚਿਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਧਰਮ ਦਬਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ, ਦਰਸ਼ਨ-ਵੇਤਾ, ਸਿਆਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਿੱਛੇ ਬਚ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਵਿਦਵਾਨ ਆਚਾਰੀਆਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ। ਨਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਮਰਯਾਦਾ ਸੰਸਕਾਰ, ਆਚਰਣ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਅਧਰਮ ਫੈਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਅਗਜ਼ਕਤਾ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਓਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਏਥੇ ਅਪਿ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਓਤ ਦੇ ਅਰਥ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹਨ, ਜੋ ਅਪਿ ਦੇ ਅਰਥ, ਭੀ ਹਨ। ਵੰਸ਼ ਪੰਚਪਰਾ ਕੁਲ ਨਾਸ਼ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਯੁੱਧ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਲ ਦਾ ਕੋਈ ਕਰਤਾ ਜਿਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਕੁਲ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕੁਲ ਧਰਮ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

✿ ✿ ✿

1.41 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅ-ਧਰ्म-ਅਭਿਭਵਾਤ ਕ੃ਣ, ਪ੍ਰ-ਦੁ਷ਾਜਿ ਕੁਲ-ਖਿਧ:। ਸ੍ਰੀ਷ੁ ਦੁ਷ਾਸੁ ਵਾਣ੍ਣੇ, ਜਾਧਤੇ ਕਰਨ-ਸੰਕਰ:॥

ਅਧਰਮ ਅਭਿਭਵਾਤ ਕੁਲ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਯੰਤਿ ਕੁਲ ਇਸਤ੍ਰੀ ਯਹ।

ਸਤ੍ਰੀਸ਼ੁ ਦੁਸ਼ਟਾਸੁ ਵਾਰਸ਼ਣੇਯ ਜਾਧਤੇ ਵਰਣ ਸੰਕਰਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਧਰਮ : ਅਭਿਭਵਾਤ। ਅਧਰਮਿਕਤਾ ਅਥਵਾ ਭਗਤੀਹੀਣਤਾ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਹੋਂਦੇ। ਕੁਲ : ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ। ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਯੰਤਿ : ਭੈੜਾ ਅਥਵਾ ਦੁਸ਼ਟ ਬਣ ਜਾਣਾ। ਕੁਲ ਇਸਤ੍ਰੀਯਹ : ਕੁਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ। ਸਤ੍ਰੀਸ਼ੁ : ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ। ਦੁਸ਼ਟਾਸੁ : ਭੈੜਾ ਬੇਈਮਾਨ ਹੋਣਾ। ਵਾਰਸ਼ਣੇਯ : ਹੇ ਵਾਰਸ਼ਨਿਆ। ਜਾਧਤੇ : ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ, ਉਠਣਾ ਚੜ੍ਹਨਾ। ਵਰਣ ਸੰਕਰਹ : ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਮਿਸ਼ਣ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ! ਕੁਲ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਅਧਰਮ ਜਾਂ ਪਾਪ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕੁਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੂਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੇ ਵਸ਼ਿਣੁ ਵੰਸ਼ੀਆ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ! ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਦੂਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਵਰਣਸੰਕਰ ਉਤਪਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਰਣ ਸੰਕਰ : ਵਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਸ਼ਣ ਅਥਵਾ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੰਤਾਨ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਧਰਮ ਅਭਿਭਵਾਤ ਕੁਲ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਯੰਤਿ ਕੁਲ ਇਸਤ੍ਰੀਯਹ = ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਕੁਲ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਧਰਮ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਦੂਸ਼ਟਿ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ੦ ਧਰਮ ਪਾਲਣਾ = ਧਰਮ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅੰਤਹਕਰਣ ਸ਼ੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਸਤੋਗੁਣ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਜਾਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਧਰਮ ਨਾਲ ਅੰਤਹਕਰਣ ਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਬੁੱਧੀ ਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਅੰਦਰ ਖੋਟ ਮਲੀਨਤਾ, ਲੋਭ ਹੰਕਾਰ ਕਾਮ ਜਾਗਦਾ ਹੈ। ਤਮੇਗੁਣ ਵਧਦੇ ਹਨ। ਸੰਕਰ = ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਰੁੱਧ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਣ ਹੋ ਕੇ ਜੋ ਬਣਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਕਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਦੇ ਧਰਮ ਸੰਕਰ ਵਰਣ ਸੰਕਰ, ਜਾਤੀ ਸੰਕਰ ਕੁਲ ਸੰਕਰ ਵੇਸ਼ ਸੰਕਰ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਕਰ, ਹੰਕਾਰ ਸੰਕਰ ਆਦਿ ਸੰਕਰ ਦੋਸ਼ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਕੁਲ ਸੁਣ = ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲੇ ਕੁਲ ਸੁਣ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ! ਇਹ ਦੌਸ਼, ਅਸਾਡੀ ਕੁਲ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਕਿਵੇਂ ਕਦੇ ਖਿੱਚਗੇ? ਭਾਵ ਕਿੱਧੋ ਲੈ ਜਾਵੇਗੇ? ਵਾਸ਼ਣੇਯ = ਅਰਜਨ ਵੱਲੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਹ ਸੰਬੋਧਨ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਵਸ਼ਿਣ ਵੱਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਵਤਾਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਏਸ ਲਈ ਆਪ ਵਾਸ਼ਣੇਯ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹੋ। ਜਦੋਂ ਸਾਡੀ ਕੁਲ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਕੁਲ ਨੂੰ ਕੀ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ? ਇਸ ਲਈ ਕੁਲ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੁਗਈਆਂ, ਜਿੰਨਾਂ ਦੀ ਅਰਜਨ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਦੁਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।

○ ○ ○

1.42 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਮ-ਕਰ: ਨਰਕਾਧ ਏਵ, ਕੁਲ-ਘਨਾਨਾਂ ਕੁਲਸਥ ਚ। ਧਰਨਿ ਧਿਤਰ: ਹਿ ਏਸਾਮ, ਲੁਸ-ਧਿਣਡ-ਤਦਕ ਕਿਧਾ:॥

ਸਮਕਰਹ ਨਰਕਾਧ ਏਵ ਕੁਲ ਘ੍ਰਾਨਾਂ ਕੁਲਸ੍ਰਯ ਚ।

ਪਤਿਇੰਤ ਪਿਤਰਹ ਹਿ ਇਸ਼ਾਮ੍ ਲੁਪ੍ਰਤ ਪਿੰਡ ਓਦਕ ਕ੍ਰਿਆਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਮਕਰਹ : ਘਬਰਾਹਟ। ਨਰਕਾਧ : ਨਰਕ ਦੇ ਲਈ। ਏਵ : ਭੀ। ਕੁਲ ਘ੍ਰਾਨਾਂ : ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਦੇ। ਕੁਲਸ੍ਰਯ : ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਪਤਿਇੰਤ : ਪਤਿਤ ਹੋਏ। ਪਿਤਰਹ : ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ। ਹਿ : ਦਰਅਸਲ। ਇਸ਼ਾਮ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਲੁਪ੍ਰਤ ਪਿੰਡ ਓਦਕ ਕ੍ਰਿਆਹ : ਚਾਵਲ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਵਰਣ ਸੰਕਰ ਕੁਲਨਾਸ਼ ਲਈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਰਕ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਿੰਡੋਦਕ ਕ੍ਰਿਆ ਲੁਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਰ ਲੋਕ ਵੀ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੋ ਲੋਕ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ - ਉਹ ਬੋੜੇਸਮੇਂ ਲਈ ਪਿੱਤਰ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਹੀ ਨਵੇਂ ਜਨਮ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਆਰੰਭ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਛੜਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਧੀਆਂ ਜੋ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਲਈ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ।

○ ○ ○

1.43 ਸ਼ਲੋਕ :

ਦੋ਷ੈ: ਏਤੈ: ਕੁਲ-ਘਨਾਨਾਂ, ਕਰਨ-ਸੰਕਰ-ਕਾਰਕੈ:। ਤਦ-ਸਾਦਾਨਤੇ ਜਾਤਿ-ਧਰਮਾ:, ਕੁਲ-ਧਰਮਾ: ਚ ਸ਼ਾਸ਼ਤਾ:॥

ਦੋਸ਼ੈ ਏਤੈਹ ਕੁਲ ਘ੍ਰਾਨਾਨਾਂ ਵਰਣ ਸੰਕਰ ਕਾਰਕੈ।

ਉਦਸਾਦ੍ਯੰਤੇ ਜਾਤਿ ਧਰਮਾਹ ਕੁਲ ਧਰਮਾਹ ਚ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤਾਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਦੋਸ਼ੈ : ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਕਰਕੇ। ਏਤੈਹ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਹੀਂ। ਕੁਲ ਘ੍ਰਾਨਾਨਾਂ : ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਵਰਣ ਸੰਕਰ ਕਾਰਕੈ : ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਮਿਲਾਵਟ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ। ਉਦਸਾਦ੍ਯੰਤੇ : ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਾਤਿ ਧਰਮਾਹ : ਜਾਤੀ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਗੀਤੀਆਂ। ਕੁਲ ਧਰਮਾਹ : ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਧਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਗੀਤੀਆਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਸ਼ਾਸ਼ਵਤਾਹ : ਅੰਤ ਸਦੀਵੀ ਅਮਰ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਣ ਸੰਕਰ ਕਾਰਕ ਦੇ ਅੰਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਲ ਨਾਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਕੁਲ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਧਰਮ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਕਾਰਨ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘਬਰਾਹਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਦਰਅਸਲ ਆਪਣੇ ਸਦੀਵੀ ਗੁਣਾਂ (ਜਿਹੜੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪੁੱਜੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ) ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

1.44 ਸਲੋਕ :

ਤਦ-ਸਨ੍ਨ-ਕੁਲ-ਧਰਮਾਣਾਂ, ਮਹੁਵਾਣਾਮ् ਜਨ-ਅਰਦਨ / ਨਰਕੇ ਅ-ਨਿਯਤਮ् ਕਾਸ; ਭਵਤਿ ਇਤਿ ਅਨੁ-ਸੁਸ਼੍ਰਮੁ ॥

ਓਦ੍ਦ -ਸੰਨ-ਕੁਲ ਧਰਮਾਣਾਂ ਮਨਸ਼ਯਾਣਾਮ् ਜਨਅਰਦਨ।

ਨਰਕੇ ਅ-ਨਿਯਤਮ् ਵਾਸਹ, ਭਵਤਿ ਇਤਿ ਅਨਸ਼ਸ਼ਰਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਓਦ੍ਦਸੰਨ ਕੁਲ ਧਰਮਾਣਾਂ : ਜਿਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਧਰਮਿਕ ਰਵਾਇਤਿਆਂ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨਸ਼ਯਾਣਾਮੁ : ਆਦਮੀ ਦੀ। ਜਨਅਰਦਨ : ਹੋ ਜਨਾਰਦਨਾਂ। ਨਰਕੇ : ਨਰਕ ਵਿੱਚ। ਅਨਿਯਤਮੁ : ਅੰਵਾਣੇ ਸਮੇਂ ਲਈ। ਵਾਸਹ : ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ। ਭਵਤਿ : ਹੈ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਅਨਸ਼ਸ਼ਰਮ : ਅਸੀਂ ਸੁਣ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਹੋ ਜਨਾਰਦਨਾਂ! ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਲ ਧਰਮ ਹੀ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਰਕ ਅਥਵਾ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੁਣ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ (1.42, 43, 44 ਸਲੋਕ) :- ਦੋ ਸਮੁਕਰਹ ਨਰਕਾਯ ਏਵ ਕੁਲ ਘਾਨਾਂ ਕੁਲਸ੍ਯ ਚ = ਵਰਣ ਮਿਸ਼ਰਣ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵਰਣ ਸੰਕਰ ਸੰਤਾਨ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਬੁੱਧੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਅਜਿਹੀ ਸੰਤਾਨ ਨਾ ਮਰਯਾਦਾ ਨਾ ਕੁਲ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੋ ਕੁਲਘਾਤੀ = ਕੁਲਘਾਤੀ ਉਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਕੁਲ ਦਾ ਸੰਹਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕੁਲਘਾਤੀ ਕੁਲ ਨੂੰ ਨਰਕ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਪਤਿਇਂਤ..... ਓਦ੍ਦ ਕਿਆਹ = ਕੁਲ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਵਰਣ ਸੰਕਰੀ ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਆਦਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਵਰਣ-ਸੰਕਰ ਦੁਸ਼ਟ ਕਾਰਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ 'ਹਿ' ਸ਼ਬਦ ਅਧਿ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ 'ਹੇਤੁ' ਵਰਗੇ ਹਨ। ਦੋਸ਼ੇ ਇਤੈਹ.... ਸ਼ਾਸ਼ਵਤਾਹ, ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਕੁਲ ਨਾਸ਼, ਧਰਮ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਰਮ ਫੈਲਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਰਣ ਸੰਕਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਕੁਲ ਧਰਮ = ਇੱਕੋ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੁਲਦੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਹਨ, ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਹਨ, ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਆਚਰਣ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਉਸ ਕੁਲ ਦੇ ਧਰਮ ਹਨ। ਦੋ ਜਾਤੀ ਧਰਮ :- ਇੱਕੋ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕੁਲਾਂ ਦੇ ਸਮੁਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜੋ ਧਰਮ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਜਾਤੀ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਰਣ ਧਰਮ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਵਿਵੇਕ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਵਕ ਕਰਤਵ ਕਰਮ = ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਵਿਵੇਕ ਹੈ। ਨਵਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਚੰਗਾ ਮੰਦਾ ਕਰਨ, ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਵਕ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਵਿਵੇਕ ਨਿਰਾਦਰ = ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਕੇ ਲੋਭ ਹਿੱਤ, ਆਪਣੇ ਆਚਰਣ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਾਂ ਕੁਲ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿੰਦਾ ਅਪਮਾਨ ਤ੍ਰਿਸ਼ਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਉਹ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਮਨਸ਼ਯਾਣਾਮ = ਕੁਲ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਉਹ ਪਿੱਤਰ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵੱਸ਼ ਦਾ ਜੋ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਲ ਧਰਮ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਵੇਕ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਚੇਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਦੁੱਖ ਭੋਗਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਬੰਧੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਉਹ ਯੁੱਧ ਪਾਪ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਯੁੱਧ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪਾਪ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸੁੱਖ ਲਈ ਉੱਚੀਆਂ ਸੁੱਚੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਭੋਗਦਾ ਹੈ।

1.45 ਸਲੋਕ :

ਅਹੋ ਬਤ ਮਹਤ ਪਾਪਮ्, ਕਰਮੁ ਵਿ-ਅਕ-ਸਿਤਾ: ਕਥਮ् / ਯਤ ਰਾਯ-ਸੁਖ-ਲੋਭੇਨ, ਹਨਤੁ ਸ਼ਵ-ਜਨਮੁ ਤਦ-ਧਰਤਾ: ॥

ਅਹੋ ਬਤ ਮਹਤ ਪਾਪਮ् ਕਰਮੁ ਵਿਅਵਸਿਤਾਹ ਵਿਯਮੁ।

ਯਤ੍ ਰਾਜ੍ਯ ਸੁੱਖ ਲੋਭੇਨ, ਹੰਤਮੁ ਸਵ ਜਨਮੁ ਓਦ੍ਦ ਧਰਤਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਹੋਬਤ : ਅਵਸੋਸ। ਮਹਤ : ਮਹਾਨ। ਪਾਪਮੁ : ਪਾਪ। ਕਰਮੁ : ਕਰਨਾ। ਵਿਅਵਸਿਤਾਹ : ਤਿਆਰ ਹੋਏ। ਵਿਯਮੁ : ਅਸੀਂ। ਯਤ੍ : ਉਹ। ਰਾਜ੍ਯਸੁੱਖ ਲੋਭੇਨ : ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਲੋਭ ਲਈ। ਹੰਤਮੁ : ਮਾਰਨਾ। ਸਵ ਜਨਮੁ : ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ। ਓਦ੍ਦ ਧਰਤਾਹ : ਤਿਆਰ ਹੋਏ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਅਫਸੋਸ ਹੈ! ਹਾਏ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਦੁੱਖ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਮਹਾਨ ਪਾਪ (ਗਲਤ ਕੰਮ) ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਹਾਂ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਦੇ ਲੋਭ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤੱਤਪਰ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਦੋ 'ਜੇ ਤੇਰੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਬੁੱਧੀ ਸੀ ਤਾਂ ਤੂੰ ਫਿਰ ਏਥੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਕਿਉਂ ਆਇਆ ਸੀ?' ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਿਨਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਮੈਂ ਇੰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦਾ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਜੇ ਅਰਜਨ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਦਾ ਯੁੱਧ ਪ੍ਰਤਿ ਵੈਗਾਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੀਮ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਬੰਧੂਆਂ ਦਾ ਵੀ ਕਤਲ ਹੋਵੇਗਾ, ਫਿਰ ਅਰਜਨ ਕੀ ਕੇਰਗਾ? ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਜੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਮੈਨੂੰ ਮੈਂ ਜੋ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੀਣ ਹਾਂ, ਪਿੱਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਾਰ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਮੌਰੇ ਲਈ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੋ ਅਹਿੰਸਾ = ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਅਹਿੰਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਉਣ ਨਾਲੋਂ ਮਰਨਾ ਹਿਤਕਾਰੀ ਹੈ। ਦੋ ਪ੍ਰਤੀਕਾਰ = ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣੀਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆਵਾਸਤੇ ਚੇਸ਼ਟਾ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਦੋ ਮਹਤਪਾਪਮੁ = ਬੁੱਧ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਬੰਧੂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ। ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੀਵਨ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਸੁਧਾਰਨਾ ਪੁੰਨ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਅਨਾਦਰ ਕਰਨਾ, ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਬੇਕਸ਼ਰ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਮਹਾਂਪਾਪ ਹੈ। ਦੋ ਅਹੋ ਤੇ ਬਤ! ਆਹੋ ਦੇ ਅਰਥ ਹੈਰਾਨ ਹੋਣਾ, ਬੁੱਧ ਦੀ ਭਿੰਨ-ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਬਤ ਦੇ ਅਰਥ ਦੁੱਖ ਅਫਸੋਸ ਹਨ। ਦੋ ਲੋਭ = ਅਰਜਨ ਯੁੱਧ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੋਭ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਲੋਕਿਕ ਦਿਸ਼ਟੀ = ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਦਿਸ਼ਟੀ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਰਾਜ ਸੱਤਾਂ ਦੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਲਾਲਚ ਹੈ ਜੋ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਪਾਪ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।

1.46 ਸਲੋਕ :

ਧਦਿ ਮਾਸੁ ਅ-ਪ੍ਰਤੀਕਾਰਸੁ, ਅ-ਸ਼ਕਵਾ ਸ਼ਕਵ-ਪਾਣਾਵਾ:। ਧਾਰਤਾਸ਼ਾ: ਰਣੇ ਹਨ੍ਹਿ:, ਤਤ ਮੇ ਕਥੇਮ-ਤਰਸੁ ਭਵੇਤ੍॥

ਯਦਿ ਮਾਮ् ਅਪ੍ਰਤੀਕਾਰਮ् ਅਸ਼ਸਤ੍ਰਾਮ् ਸ਼ਸਤ੍ਰੁ ਪਾਣਯਹ।

ਧਰਾਤਰਾਸ਼ਟ੍ਰਾਹ ਰਣੇ ਹਨ੍ਹਿਹ ਤਤੁ ਮੇ ਕਸੇਮ੍ ਤਰਮ੍ ਭਵੇਤ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਦਿ : ਜੋ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰੀ, ਮੈਨੂੰ, ਮੇਰਾ। ਅਪ੍ਰਤੀਕਾਰਮ੍ : ਜੋ ਨਾ ਬਚਾਏ। ਅਸ਼ਸਤ੍ਰਾਮ੍ : ਜਿਸ ਕੋਲ ਹਥਿਆਰ ਨਾ ਹੋਣ। ਸ਼ਸਤ੍ਰੁ ਪਾਣਹ : ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਹਥਿਆਰ ਹਨ (ਪਾਂਡੇ)। ਧਰਾਤਰਾਸ਼ਟ੍ਰਾਹ : ਧਾਰਤਾਸ਼ਾਦਿ। ਰਣੇ : ਜੰਗ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ। ਹਨ੍ਹਿਹ : ਕਤਲ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਤਤੁ : ਉਹ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ, ਮੇਰੇ। ਕਸੇਮ੍ ਤਰਮ੍ : ਚੰਗੇਰੇ। ਭਵੇਤ੍ : ਹੋਣਗੇ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਜਿਸ ਕੋਲ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉਂਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਜੇਕਰ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਪੁੱਤਰ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਦਿ ਮਾਮ੍... ਕਸੇਮ੍ਤਰਮ੍ ਭਵੇਤ੍ = ਅਰਜਨ ਅਠਾਈਵੇਂ ਸਲੋਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸ਼ੋਕ ਗ੍ਰਸਤ ਹੈ, ਧਨਸ਼ ਤਿਆਗ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ - ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਗੱਬਾਰ ਹੈ, ਵਿਚਾਰ ਹਨ - ਸਭ ਕੁੱਝ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਵਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਹਵਾੜ ਜਦ ਨਿੱਕਲ ਆਵੇਗੀ, ਤਦ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਕੁੱਝ ਬੋਲਣਗੇ। ਜਦ ਅਰਜਨ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਭਗਵਾਨ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੇ। ਦਰਅਸਲ ਸਾਡੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਅਰਜਨ ਵੱਲੋਂ ਕਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਠੀਕ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਬੰਧੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ, ਕੁਲ ਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ, ਆਦਿ। ਇਹ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੋਹ ਹੈ। ੦ ਮੋਹ ਜੋ ਗਿਆਨ ਦੇ ਉਲਟ ਭਾਵ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੋਹ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਿਸਿਆ ਅਰਜਨ ਧਰਮ, ਬੰਧੂਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰਨ ਤੇ ਪਾਪ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਠੀਕ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਚੁੱਕ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ, ਜੀਵ-ਕਲਿਆਣ ਵੱਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੌਕਿਕ ਦਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ੦ ਕਰਤਵ੍ਵ ਪਾਲਣਾ = ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਯੁੱਧ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਬਲਕਿ ਆਪਣਾ ਕਰਤਵ੍ਵ ਪਾਲਣ ਲਈ ਚੇਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਹੀਣ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਉਹ ਯੁੱਧ ਨਾ ਲੜਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕਿਨ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਜੇ ਅਰਜਨ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਇਸ ਦਾ ਮੋਹ ਹੈ। ਜੇ ਕਰਤਵ੍ਵ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਉਹ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੰਜ਼ਿਲ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕਰਤਵ੍ਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੂਣ ਕੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਇੱਜ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ, ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਜ਼ਰੂਰ ਆਖਿਆ, ‘ਮੈਂ ਆਪ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਾਂਗਾ (ਕਰਿਸ਼੍ਵੇਵਚਨਤਵ) ਅਰਥਾਤ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ੍ਵ ਦਾਪਾਲਣ ਕਰਾਂਗਾ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕਰਤਵ੍ਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ੦ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦਰਸ਼ਨ = ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ, ‘ਮੈਂ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਕਾਲ ਹਾਂ, ਸਭ ਦਾ ਸੰਹਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਏਥੇ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਤੇਰੇ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਯੋਧੇ ਬਚਣਗੇ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਨਰ ਸੰਹਾਰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਅਵੱਸਥ ਭਾਵੀ ਹੈ। ਹੋਣਹਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਇਸ਼ਟ ਅਨਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਕਰਤਵ੍ਵ ਪਾਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਨਿਰਾਸਾ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹੈ। ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣਾ ਕਤਲ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਭਲ ਰੁਚੀ ਅਰਜਨ ਦੀ ਘੋਰ ਨਿਰਾਸਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

1.47 ਸਲੋਕ :

ਸੰਜੇ ਉਵਾਚ ਸਤਿਗੁਰ ਤਕਾਚ

ਏਕ੍ਸੁ ਤਕਾਚ ਅਰਜੁਨ: ਸਾਂਥੇ, ਰਥ-ਤੁਪਥੇ ਤੁਪ-ਅਕਿਸਤ। ਵਿ-ਸੁਜਿ ਸ-ਸਾਰਸੁ ਚਾਪਸੁ, ਸ਼ੋਕ-ਸੰ-ਵਿਗ੍ਨ-ਮਾਨਸ:॥

ਇਵਮ੍ ਉਕੜਵਾ ਅਰਜੁਨਹ ਸੰਖਯੇ ਰਥ ਉਪਸ੍ਰਥੇ ਉਪਅਵਿਸਤ੍ਰੁ।

ਵਿਸ੍ਰਜ੍ਯ ਸਸਤਮ੍ ਚਾਪਸੁ ਸ਼ੋਕ ਸੰਵਿਗ੍ਰਨ੍ ਮਾਨਸਹ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਇਵਮ੍ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਉਕੜਵਾ : ਕਹਿ ਚੁੱਕਣ ਪਿੱਛੋਂ। ਅਰਜੁਨਹ : ਅਰਜਨ। ਸੰਖਯੇ : ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ। ਰਥ ਉਪਸ੍ਰਥੇ : ਰਥ ਦੀ ਸੀਟ ਤੋਂ। ਉਪਅਵਿਸਤ੍ਰੁ : ਬੈਠ ਗਿਆ। ਵਿਸ੍ਰਜ੍ਯ : ਪਿੱਛਾ ਛੁਡਾ ਕੇ। ਸਸਤਮ੍ : ਤੀਰ। ਚਾਪਸੁ : ਕਮਾਨ। ਸ਼ੋਕ ਸੰਵਿਗ੍ਰਨ੍ ਮਾਨਸਹ : ਗ਼ਾਮੀ ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ ਭਰੇ ਮਨ ਨਾਲ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਸ਼ੋਕ ਗਮ ਨਾਲ ਭਰੇ ਮਨ ਨਾਲ ਬੜੇ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ (ਤੀਰ ਕਮਾਨ) ਬਾਣ ਤੇ ਧਨਸ਼ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਰਥ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਜਾ ਬੈਠਿਆ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਸੰਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਯੁੱਧ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਕੇ ਅਰਜਨ ਸ਼ੋਕ ਵਿੱਚ ਵਿਆਕੁਲ ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਧਨਸ਼ ਬਾਣ ਛੱਡ ਕੇ ਰਥ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।’ ਇਸ ਸ਼ੋਕਮਈ ਅਵੱਸਥਾ ਲਈ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਦਰੋਣ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਥ ਖੜਾ ਕਰਕੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕੌਰਵ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੋਹ ਜਾਗ ਪਿਆ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਉਸਨੂੰ ਪਾਪ ਲੱਗਿਆ। ਇਹੋ ਮੋਹ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਰਜਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਉਠਾਏ ਸਨ, ਹੁਣ ਸ਼ੋਕ ਮਈ ਅਵੱਸਥਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਬੈਠਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਦੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰ ਰੂਪ ਹੈ – ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਵਾਰਤਲਾਪ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਜਨ ਵਿਸ਼ਾਦ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰ ਰੂਪ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਵਾਰਤਲਾਪ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਜਨ ਵਿਸ਼ਾਦ ਯੋਗ ਹੈ ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਦੂਜਾ-ਅਧਿਆਇ ਸਾਂਖਯ ਯੋਰਾ

2.1 ਸ਼ਲੋਕ : ਸੰਜਨ ਉਵਾਚ : ਸੜਿਅ ਤਵਾਚ

ਤਮ ਤਥਾ ਕ੃ਪਿਆ ਆ-ਵਿ਷ਮ, ਅਸ਼੍ਰੁ-ਪੂਰਣ-ਆਕੁਲ-ਈਕਿਣਮ। ਕਿ-ਸੀਦਨਤਮ ਇਦਮ ਵਾਕਿਮ, ਤਵਾਚ ਮਧੁ-ਸੂਦਨ:

ਤਮੁ ਤਥਾ ਕ੍ਰਪਯਾ ਆ-ਵਿਸ਼ਟਮੁ ਅਸੁਰੂਪਰਣ ਆਕੁਲ ਇਕਸ਼ਣਮੁ।

ਵਿਸੀਦਿਤਮੁ ਇਦਮੁ ਵਾਕਯਮੁ ਉਵਾਚ ਮਧੂ ਸੂਦਨਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਮੁ : ਉਸ ਨੂੰ। ਤਥਾ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਕ੍ਰਪਯਾ : ਰਹਿਮ ਨਾਲ। ਆਵਿਸ਼ਟਮੁ : ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ। ਅਸੁਰੂਪਰਣ ਆਕੁਲ ਇਕਸ਼ਣਮੁ : ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਤੇਤਿਤ ਹੋਣਾ, ਜਦੋਂ ਜਹਿਦ ਕਰਨਾ। ਵਿਸੀਦਿਤਮੁ : ਹਿੰਮਤ ਹਾਰਨਾ, ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਣਾ। ਇਦਮੁ ਵਾਕਯਮੁ : ਭਾਸ਼ਣ। ਉਵਾਚ : ਬੋਲਿਆ। ਮਧੂ ਸੂਦਨਹ : ਮਧੂ ਸੂਦਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸੰਜੇ ਬੋਲਿਆ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੁਣਾ ਗ੍ਰਹੇ, ਹੰਝੂ ਭਰੇ ਵਿਆਕੁਲ ਨੈਣਾਂ ਵਾਲੇ ਉਸ ਸ਼ੋਕ ਮਗਨ (ਅਰਜਨ) ਤੋਂ ਮਧੂਸੂਦਨ ਨੇ ਇਹ ਵਚਨ ਕਰੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤਮੁ ਤਥਾ ਕ੍ਰਪਯਾ ਆ ਵਿਸ਼ਟਮੁ = ਅਰਜਨ ਸਾਰਥੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਰਥ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਦੇਖ ਸਕੇ ਕਿ ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨਾਲ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਯੋਧੇ ਹਨ ? ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੀ ਦੇਖੇ ਵੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ? ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਲੜਨ ਦਾ ਐਨਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣਾ ਧਨਸ਼ ਉਠਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੋਸਤ ਮਿੱਤਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਵੇਖੇ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਸ਼ੋਕ ਮਈ ਹੋ, ਮੋਹ-ਗ੍ਰਹਾ ਹੋ ਕੇ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਸਿਥਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਮੰਹ ਸੁੱਕਣ ਲੱਗਾ। ਰੌਂਗਟੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਧਨਸ਼ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਸਰੀਰ ਜਲਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਦੀ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਨਾ ਰਹੀ। ਮਨ ਬੇਚੈਨ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਰੱਖ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਹੈਗਾਨੀ ਵਿੱਚ ਸੰਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ੦ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸਤਾਈਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਜੇ ਨੇ ਅਰਜਨ ਵਾਸਤੇ 'ਕ੍ਰਪਯਾ ਪਰਯਾ ਅਵਿਸ਼ਟਹ' ਪਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ੦ ਸੰਜੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੁਣਾ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਤੇ ਹੰਝੂਆਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਵਿਆਕੁਲ ਨੈਣਾਂ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਾਦ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਸ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਮਧੂ ਸੂਦਨ ਨੇ ਇਹ ਵਾਕ ਕਿਹਾ। ਅਰਜਨ ਦੀ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਲਈ ਮੋਹ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਪਦਮ ਪੁਰਾਣ ਦੇ ਕ੍ਰਿਯਾ ਯੋਗ ਸਾਰ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਮੋਹ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, 'ਇਹ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਹੈ, ਇਹ ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਮੇਰੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਇਹ ਮੇਰਾ ਘਰ ਹੈ।' ਅਜਿਹਾ ਜੋ ਮਮਤਾ ਦਾ ਤੱਤ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੋਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਕ੍ਰਪਾ - ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਰੁਣਾ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਕਰੁਣਾ - ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕ੍ਰਪਯਾ ਦਾ ਅਰਥ ਸਨੋਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ-ਜਨਾਂ ਲਈ ਸਨੋਹ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ੦ ਅਸੁਰੂਪਰਣ ਆਕੁਲ ਇਕਸ਼ਣਮੁ = ਅਰਜਨ ਵਰਗੇ ਸੂਰਬੀਰ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੋਹ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੰਝੂ ਆ ਗਏ। ਐਨੋਂ ਹੰਝੂ ਆ ਗਏ ਕਿ ਦੇਖਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ। ੦ ਵਿਸੀਦਿਤਮੁ ਇਦਮੁ ਵਾਕਯਮੁ ਉਵਾਚ ਮਧੂਸੂਦਨਹ = ਕਾਇਰਤਾ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਮਧੂ ਸੂਦਨ ਨੇ ਇਹ (ਅੱਗੇ ਦੂਜੇ ਤੀਜੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ) ਵਚਨ ਉਚਾਰੇ। ੦ ਏਥੇ ਵਿਸੀਦਿਤਮੁ ਉਵਾਚ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਕੰਮ ਚੱਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। ੦ ਇਦਮੁ ਵਾਕਯਮੁ = ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੜ੍ਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਵਾਚ ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਵਾਕਯਮੁ ਪਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਕਯਮੁ ਦੇ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਇਹ ਵਚਨ ਇਹ ਵਾਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਧਰਮ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਕ ਹੋ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅੱਗੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਮੱਗਰੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਧੂ ਸੂਦਨ = ਏਥੇ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਹੇ ਭਗਵਾਨ ਤੂੰ ਤਾਂ ਮਧੂ ਦੈਂਤ, ਜੋ ਪਾਪੀ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਸੀ, ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਏਂ, ਹੁਣ ਦੁਰਯੋਧ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਤੇਰੇ ਲਈ ਕਠਿਨ ਨਹੀਂ।'

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਪਯਾ ਦੇ ਅਰਥ ਦਾਇਆ ਤਰਸ ਦਰਦ ਰਹਿਮ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਜਨ ਵਰਗਾ ਮਹਾ ਯੋਧਾ ਹੱਕਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਦੀਨ ਦੁਖੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੂਜਿਆਂ ਉਪਰ ਰਹਿਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਯੋਧਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਦਾ ਦੁਖੀਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਘਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਅਜਿਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਰੱਖਿਆ ਰਹਿਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈਏਥੇ ਕ੍ਰਪਯਾ ਦੇ ਅਰਥ 'ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰੋ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਨ।

○ ○ ○

2.02 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਤਵਾਚ

ਕੁਤ: ਤਵਾ ਕਸ਼ਮਲਮੁ ਇਦਮੁ ਵਿਸ਼ਮੇ ਸੰਉਪ ਸ੍ਰਵਿਤਮੁ।

ਕੁਤਹ ਤ੍ਰਵਾ ਕਸ਼ਮਲਮੁ ਇਦਮੁ ਵਿਸ਼ਮੇ ਸੰਉਪ ਸ੍ਰਵਿਤਮੁ।

ਅਨੁਆਕਯ ਚੁਸ਼ਟਮੁ ਅਸੁਵਰਗਯਮੁ ਅਕੀਰਤਿਕਰਮੁ ਅਰਜਨ।

੦ ਸ਼ਬਦ-ਅਰਥ :- ਕੁਤਹ : ਜਦੋਂ ਕਿ। ਤ੍ਰਵਾ : ਉਸ ਉਪਰ। ਕਸ਼ਮਲਮੁ : ਨਿਰਾਸਤਾ, ਬੇਦਿਲੀ। ਇਦਮੁ ; ਇਹ। ਵਿਸ਼ਮੇ : ਸੰਕਟਮਈ

ਅਵੱਸਥਾ। ਸੰਚਿਤ ਸ੍ਰਿਧਿਤਮੁ : ਆਉਣਾ। ਅਨੁਆਰਯ ਜੁਸ਼ਟਮੁ : ਜਿਸ ਦੀ ਕੋਈ ਕੀਮਤ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਰਣਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅਸ਼ੁਵਰਗਯਮੁ : ਸਵੱਰਗ ਚੌਂ ਕੱਢ ਦੇਣਾ। ਅਕੀਰਤਿਕਰਮੁ : ਨੋਸ਼ੀ ਵਾਲਾ, ਅਪਮਾਨ ਜਨਕ। ਅਰਜਨ : ਹੋ ਅਰਜਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੋ ਅਰਜਨ! ਅਜਿਹੀ ਔਖੀ ਘੜੀ ਵਿਚ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਮੋਹ ਕਿੱਥੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਾ ਇਹ ਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਚਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਸਵੱਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਨਾ ਕੀਰਤੀ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਰਜਨ = ਅਰਜਨ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ : ਸ਼ੁੱਭ ਉੱਜਵਲ ਪਰ ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਸੰਬੋਧਨੀ ਪਦ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੂੰ ਤਾਂ ਸ਼ੁੱਭ ਉੱਜਵਲ ਵਸਤਰ ਵਾਂਗ ਏਂ। ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪਵਿੱਤਰ ਏਂ। ਫਿਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਕਲੰਕਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਏਂ। ਇਹ ਤੇਰੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਮੋਹ ਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਨਾ ਸਵੱਰਗ ਨਾ ਕੀਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ੦ ਭਗ ਸ਼ਬਦ ਅੰਦਰ = ਸਮੱਸਤ ਇਸ਼ਵਰਯ ਸਮੱਸਤ ਧਰਮ, ਸਮੱਸਤ ਯਸ਼, ਸਮੱਸਤ ਸ੍ਰੀ (ਸੋਭਾ) ਸਮੱਸਤ ਵੈਰਾਗ, ਸਮੱਸਤ ਮੋਕਸ਼, ਛੇ ਸੰਗਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਰਥ : ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮੱਸਤ ਇਸ਼ਵਰਯ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹੋਣ। ੦ ਕੁਤਹੁੜਵਾ ਕਸ਼ਮਲਮਿ ਇਦਮੁ = ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਯੁਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸੂਰਵੀਰਤਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਤੇਰੇ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕਾਇਰਤਾ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਹੈਰਾਨੀ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾ ਜਾਣਨ ਕਾਰਨ ਤੇ ਦੁਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਤਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਕੁਤਹ = ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਕਾਇਰਤਾ ਤੇਰੇ ਮਨ ਬਚਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਧਨਸ਼ਵਾਨ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ੦ ਅਨੁਆਰਯ ਜੁਸ਼ਟਮੁ = ਸਮਝਦਾਰ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਇਰਤਾ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਲਿਆਣ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਪੁਰਸ਼ ਕਾਇਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ੦ ਅਸ਼ੁਵਰਗਯਮੁ = ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਗੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਰੱਖ ਕੇ ਜੋ ਸੰਸਾਰਿਕ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਵੱਰਗ ਲੋਕ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਪਰ ਹੇ ਅਰਜਨ! ਤੇਰੀ ਇਹ ਕਾਇਰਤਾ ਸਵੱਰਗ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਕਾਇਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਵੱਰਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ੦ ਅਕੀਰਤਿਕਰਮੁ = ਜੋ ਸਵੱਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਨਾ ਲਕਸ਼ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹੋ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਹੋਵੇ। ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਯਸ਼ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਕਾਇਰਤਾ ਨਾਲ ਨਾ ਸਵੱਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕੀਰਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੧. ਅਨੁਆਰਯ ਜੁਸ਼ਟਮੁ : ਜੋ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਕੇਵਲ ਆਪਣਾ ਹੀ ਕਲਿਆਣ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੨. ਅਸ਼ੁਵਰਗਯਮੁ : ਅਜਿਹੇ ਪੁਨਆਤਮਾ ਮਨੁੱਖ - ਜਿਹੜੇ ਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਵੱਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਵੱਰਗ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਸਮਝਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੩. ਅਕੀਰਤਿਕਰਮੁ : ਜੋ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਦਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਕੀਰਤੀ ਚਾਨੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਕੀਰਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਲਕਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅਰਜਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬੋਲੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਬੇਦਿਲੀ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਕੁੱਝ ਬੋਲਣਾ ਉਚਿੱਤ ਸਮਝਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਸੰਵਾਦ ਹੀ ਗੀਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੈ। ਆਪ ਦਾ ਓਮ ਉਚਾਰਨ ਨੂੰ ਘੋੜੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਓਮ ਜੋ ਅਦਿੱਖ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ - ਉਹ ਵੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੈ, ਜੋ ਸਮੁੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੁੱਚ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਸੰਸਾਰ ਉਪਜਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਸਮੁੱਚ ਸਰੂਪ ਅਨੰਤ ਹੈ, ਸਦੀਵੀ ਹੈ ਭਾਵੋਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਅਨੰਤ ਕਾਇਰਨਾਤ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਰੀਆ ਸ਼ਬਦ ਅਤਿ ਸਭਿਆ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਪਤੀਕ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਹੜਾ ਪੂਰਨ ਸੱਜਣ ਭੱਦਰ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸਮਰੱਥਕ ਹੈ। ਸਵੈ ਸੰਜਮੀ ਹੈ, ਤਪਸਵੀ ਹੈ, ਦਿੜ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਹੀ ਆਰੀਆ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਧਰਮਪਾਲਕ ਨਹੀਂ, ਜੰਗਲੀ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ, ਸੂਝ ਬੂਝ ਤੋਂ ਹੀਣੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਰੀਆ ਨਹੀਂ। ਵੇਦਾਂਤਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਮਕਸਦ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਆਰੀਆ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰੀਆ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ - (ਜੋ ਜਨਮ ਤੋਂ ਆਰੀਆ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਯੁਧ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਨਿਰਾਸ ਉਪਰਾਮ ਅਤੇ ਬੇਦਿਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ -) ਮੁੜ ਆਰੀਆ ਬਣੇ, ਦਲੇਰ ਬਣੇ ਯੋਧਾ ਬਣੇ - ਇਹੋ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਵਚਨ ਕੀਤੇ, ਜੋ ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਬਣੇ। ਇਹ ਵੀ ਤਾਂ ਥੀਕ ਹੈ ਕਿ ਯੁਧ ਦੀ ਯਥਾਰਥਮਈ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਅਰਜਨ ਦਾ ਮਨ ਪਰੋਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਘਬਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਘਬਰਾਹਟ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਹੀਣ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੋਸ਼ਾਨ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਹਨੇਰਾ, ਨਿਰਾਸਾ ਤੇ ਹੀਣਤਾ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਸਹੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਅਰਥਾ ਅਤੇ ਫਜ਼ੂਲ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਰੋਸ਼ਾਨ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਦਿੜ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਨਿਕਲਣੇ ਅਸੰਭਵ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਰੋਸ਼ਾਨ ਹੋਏ ਮਨ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਦਿੜ-ਸੰਕਲਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਸੰਜਮੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਆਰੀਆ ਹੈ। ਪਰੋਸ਼ਾਨ ਮਨ ਵਾਲਾ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਰੀਆ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜੋ ਆਰੀਆ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਪਰਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਲੋਕ ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

○ ○ ○

2.03 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਲੈਬ੍ਰਯਮ ਮਾ ਸਮ ਗਮ: ਧਾਰਥ, ਨ ਏਤਤ ਤਵਧਿ ਤਧ-ਧਾਰਥ-ਦੀਕਲਤਧ, ਤਕਤਵਾ ਤਦ-ਤਿ਷ ਧਰਮ-ਤਧ //

ਕਲੈਬ੍ਰਯਮ ਮਾ ਸਮ ਗਮਹ ਪਾਰਥ, ਨ ਏਤਤ ਤ੍ਰਵਧਿ ਉਪਦ੍ਰਯਤੇ।

ਕੁਸ਼ਦਮੁ ਹ੍ਰਦਯ ਦ੍ਰੋਬਲਯਮੁ, ਤ੍ਰਯਕੁਤਵਾ ਉਦਤਿਸ਼ਟ ਪਰਮੁ ਤਧ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਲੈਬ੍ਰਯਮੁ : ਨਾ ਮਰਦਾਉਣਾ। ਮਾਸਮਗਮਹ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਾਰਥ : ਹੋ ਪਾਰਥ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਏਤਤ : ਇਹ। ਤ੍ਰਵਧਿ : ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ। ਉਪਦ੍ਰਯਤੇ : ਉਚਿੱਤ ਹੈ। ਕੁਸ਼ਦਮੁ : ਅਰਥ। ਹ੍ਰਦਯ ਦ੍ਰੋਬਲਯਮੁ : ਮਨ ਦੀ ਦੁਰਬਲਤਾ। ਤ੍ਰਯਕੁਤਵਾ : ਤਿਆਗ ਕੇ, ਛੱਡ ਦੇਣ ਪਿੱਛੋਂ। ਉਦਤਿਸ਼ਟ : ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣਾ। ਪਰਮੁ ਤਧ : ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਜਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ।

० ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਪਾਰਥ! ਤੂੰ ਹਾਰ ਨਾ ਮੰਨ। ਨਾ ਹੀ ਕਾਇਰਤਾ ਅੱਗੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕ। ਇਹ ਤੇਰੀ ਸ਼ੋਭਾ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਤਾਂ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਤਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਏਂ। ਤੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕਮਜ਼ੋਗੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਦੇ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ० ਪਰੰਤਪ - ਹੇ ਪ੍ਰਭਾਨੰਦਨ - ਪਾਰਥ - ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਦਾ ਇੱਕ ਨਾਂ ਪਾਰਥ ਵੀ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ, ਅਰਜਨ ਨੂੰ, 38 ਵਾਰ ਪਾਰਥ ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਕੌਂਤੇਜ 24 ਵਾਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਪਾਰਥ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਲਾ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਅੰਦਰ ਮੁੜ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਚਾਰਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਰਥ ਸੰਬੋਧਨ, ਅਰਜਨ ਵਿੱਚ ਵੀਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਲਈ ਕਾਇਰਤਾ ਸ਼ਬਦ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਲਈ ਸ਼ੋਭਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ० ਕਲੈਬ੍ਯੂਮ ਮਾ ਸਮ ਗਮਹ ਪਾਰਥ = ਕਾਇਰਤਾ ਕਾਰਨ ਅਰਜਨ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਨੂੰ ਅਧਰਮ ਤੇ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਧਰਮ ਮੰਨ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨਾ ਧਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਨਿਪੁੰਸਕਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੀਜੜਾ ਪਣ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਹੀਜੜਾਪਣ ਛੱਡ ਦੇ। ० ਨ ਏਤੜ ਤ੍ਰਵਿਜ ਓਪ ਪਦਯੋਤੇ = ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ 'ਹੇ ਅਰਜਨ! ਤੇਰੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹੀਜੜਾ ਪਣ ਕਿਉਂ? ਤੂੰ ਤਾਂ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਏਂ। ਕੁੰਤੀ ਇੱਕ ਸੂਰਵੀਰ ਨਾਗੀ ਹੈ। ० ਪਰਮ ਤਪ = ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਤਪਾਉਣ ਵਾਲਾ। ਭਜਾਉਣ ਵਾਲਾ ० ਕਸ਼ਦਮੁ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ 1. ਮਨ ਦੀ ਦੁਰਬਲਤਾ ਤੁੱਛਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਨਾ ਸਵਰੂਗ ਨਾ ਕੀਰਤੀ ਨਾ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲੇਗੀ। 2. ਇਹ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਗੀ ਤੁੱਛ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਸ਼ੁਰਬੀਰ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਅੰਖਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਅੱਗੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਕਰਤਵ੍ਹ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਕਰਮ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਉਠੋ, ਖੜ੍ਹੋ ਹੋ ਜਾਵੋ ਤੇ ਯੁੱਧ ਕਰੋ।'

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਹੜਾ ਵਿਆਕਤੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਬਲਕਿ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿੱਚ ਬੇਤੁਕਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੇਮੌਕਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਤ ਅਥਵਾ ਮੂਰਖ ਬੁੱਧੂ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਜਨਮ ਤੋਂ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਯੋਧਾ ਹੈ। ਪੁਰਣ ਵਿਆਕਤਿਤੱਵ ਵਾਲਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ - ਸ਼ਿਵਾ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਏਥੇ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਅੰਦਰ ਛੂਪੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪੁਰਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਤੰਤ, ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹਨ। ਪੁਰਸ਼ - ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਐਨਾ ਬਲਹੀਣ ਸਮਝਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤ ਨੂੰ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੁ ਜਦੋਂ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਛੂਪੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਰੀ-2 ਪਹਿਚਾਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਪਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਹੌਸਲਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋੜ, ਅਗੰਮੀ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਆਤਮ ਬੋਧ ਹੈ। ਆਤਮ-ਬੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਆਕਤੀ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਤਨ ਮਨ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਉੱਚਤਮ ਵਿਆਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਤੇ ਤਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਸਹਿਜਮਈ ਚਰਿਤਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਮ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਆਕਤੀ ਲਈ ਹੀ ਇਹ ਲੋਕ ਪਰਲੋਕ ਸਾਰਥਿਕ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉੱਤਮ ਚਰਿਤਰ ਤੇ ਸਹੀ ਵਿਵਹਾਰ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਹੀ ਨੇਕ ਨੀਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਅਨੰਦ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਏਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਏਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹੋ ਸ਼ਕਤੀ ਮਾਨਵ ਵਿੱਚ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਬੋਧ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉਤਕਿਸ਼ਟ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਜੀਵਨ ਹੈ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਗੀ ਹੀ ਸੌਂਤ ਹੈ। 'ਜਿਹੜਾ ਵਿਆਕਤੀ ਕਸ਼ਤਰ ਹੈ, ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਹੈ, ਉਹ ਇੱਜ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਫੁੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਮੋਟਾ ਚਾਵਲ ਦੁੱਧ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਜੋ ਵਿਆਕਤੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਨਾਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹਰ ਚਿਤਵੀ, ਮੰਤਵੀ - ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।' (ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕਿਸ਼ਨ)

○ ○ ○

2.4 ਸ਼ਲੋਕ : ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ ਅਜੁੰਨ ਤਕਾਚ

ਕਥਮੁ ਭੀ਷ਮ੍ ਅਹਮ੍ ਸੰਖ੍ਯੇ ਦ੍ਰੋਣਮ੍ ਚ ਮਧੂਸੁਦਨੁ॥

ਕਥਮੁ ਭੀ਷ਮ੍ ਅਹਮ੍ ਸੰਖ੍ਯੇ ਦ੍ਰੋਣਮ੍ ਚ ਮਧੂਸੁਦਨੁ।

ਇਸੁਭਿਹ ਪ੍ਰਤਿ ਯੋਤਸ੍ਯਾਮਿ ਪੂਜਾ ਅਹੋਂ ਅਰਿ ਸੁਦਨੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ : ਅਰਜਨ ਬੋਲੇ। ਕਥਮੁ : ਕਿਵੇਂ। ਭੀ਷ਮ੍ : ਭੀ਷ਮ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਸੰਖ੍ਯੇ : ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ। ਦ੍ਰੋਣਮ੍ : ਦ੍ਰੋਣਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਮਧੂਸੁਦਨੁ : ਹੇ ਮਧੂ ਸੁਦਨ। ਇਸੁਭਿਹ : ਤੀਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ। ਪ੍ਰਤਿ ਯੋਤਸ੍ਯਾਮਿ : ਲੜਾਂਗੇ। ਪੂਜਾਅਹੋਂ : ਪੂਜਾ ਦੇ ਯੋਗ। ਅਗੁਜੁਦਨੁ : ਹੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਰਜਨ ਬੋਲੇ : 'ਹੇ ਮਧੂਸੁਦਨ! ਮੈਂ ਰਣਕੂਮੀ ਵਿੱਚ ਭੀ਷ਮ ਤੇ ਦਰੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਣਾਂ ਸੰਗ ਯੁੱਧ ਕਿਵੇਂ ਕਰਾਂ? ਕਿਉਂਕਿ ਹੇ ਅਰਿ ਸੁਦਨ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪੂਜਾ ਯੋਗ ਹਨ।' ੦ ਮਧੂਸੁਦਨ ਤੇ ਅਰਿ ਸੁਦਨ ਅਰਜਨ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਤਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੇ ਦੈਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋ। ਜੋ ਦੁਸ਼ਟ ਹਨ, ਪਾਪੀ ਹਨ, ਅਧਰਮੀ ਹਨ, ਲੋਕ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹਨ, ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਮਧੂ ਕੈਟਬ ਇੱਕ ਦੈਤ ਸੀ ਜੋ ਲੋਕ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸੀ, ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੈਤ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤਾਂ ਭੀ਷ਮ ਪਿਤਾਮਾ, ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰੀਆ, ਪੂਜਨ ਯੋਗ ਹਸਤੀਆਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਮੇਰੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਪਾਤਰ, ਮੇਰੇ ਸਨੋਹੀ, ਗੁਰੂ ਪਿਤਾਮਾ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮਾਰਾਂ? ੦ ਕਥਮੁ ਭੀ਷ਮ੍ ਅਹਮ੍ ਸੰਖ੍ਯਮ = ਮੈਂ ਕਾਇਰਤਾ ਕਰਕੇ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬੇਸੁਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ, ਕੇਵਲ ਧਰਮ ਦੇਖ ਕੇ ਬੇਸੁਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਆਪ ਸੋਚ ਲਵੇ ਕਿ ਭੀ਷ਮ ਪਿਤਾਮਾ, ਦਰੋਣ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਕਿਵੇਂ ਕਰਾਂ? ਮੈਂ ਮਰਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦਾ। ੦ ਸੰਖ੍ਯਮ = ਸੰਖ੍ਯ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੧. ਜਨਮ ਸੰਖ੍ਯੀ ੨. ਵਿਦਿਆ ਸੰਖ੍ਯੀ। ਭੀ਷ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਨਾਲ, ਅਰਜਨ ਦੇ ਜਨਮ ਸੰਖ੍ਯ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਦਰੋਣ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆ ਸੰਖ੍ਯ ਹਨ। ੦ ਇਸੁਭਿਹ ਪ੍ਰਤਿ ਯੋਤਸ੍ਯਾਮਿ ਪੂਜਾ ਅਹੋਂ = ਦੋਵੇਂ ਵਿਆਕਤੀ ਵੱਡੇ ਹਨ, ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਹਨ। ਆਦਰ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਵਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਚਲਾ ਸਕਦਾ। ਇੱਕ ਕਰਨਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪਾਪ ਹੈ। ਭੀ਷ਮ ਦਰੋਣ ਲਈ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਪੂਜਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪੂਜਨ ਯੋਗ ਵਿਆਕਤੀਆਂ ਉੱਪਰ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਵਾਣ ਚਲਾਵਾਂ? ਯੁੱਧ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੧. ਧਰਮ ਪਾਲਕ ਅਰਥਾਤ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ

ਲਈ ਅਨਿਆਇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਦੁਸ਼ਟ-ਦਮਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਇਹ ਯੁੱਧ ਸੰਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਪਾਪ ਨਹੀਂ। 2. ਵਿਤੀਫਲਕ ਯੁੱਧ = ਜਿਹੜਾ ਕੇਵਲ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ, ਸ਼ੁਹਰਤ, ਲੋਭ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ੋਧ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਪਾਪ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਰਜਨ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੈਤਾਂ ਅਤੇ ਜਾਨੀ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਨਿਆਇ ਸੰਗਤ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਰਿਹਾ, ਮੈਂ ਤਕਰਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਏਥੇ ਖੜ੍ਹਾ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਪਰ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਿਵੇਂ ਕਰਾਂ ? ਜਿਹੜੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪੂਜਨ ਯੋਗ ਹਨ, ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਥਿਆਰ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਰੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।”

○ ○ ○

2.05 ਸਲੋਕ :

ਗੁਰੂ ਅ-ਹਤਵਾ ਹਿ ਮਹਾ ਅਨਭਾਵਾਨ੍ ਸ੍ਰੇਧ ਭੋਕੁਤਸ੍ ਥੈਕਾਵਾ ਅਪਿ ਇਹ ਲੋਕੇ ।

ਹਤਵਾ ਅਰਥ-ਕਾਮਾਨ ਤੁ ਗੁਰੂ ਝਹ ਏਵ, ਭਯੀ ਥੋਗਾ ਰੁਧਿਰ-ਪ-ਦਿਗਧਾਨ ॥

ਗੁਰੂਨ ਅ-ਹਤਵਾ ਹਿ ਮਹਾ ਅਨਭਾਵਾਨ੍ ਸ੍ਰੇਧ ਭੋਕੁਤਸ੍ ਥੈਕਾਵਾ ਅਪਿ ਇਹ ਲੋਕੇ ।

ਹਤਵਾ ਅਰਥ ਕਾਮਾਨ ਤੁ ਗੁਰੂਨ ਇਹ ਇਵ ਭੁਜੀਯ ਭੋਗਾਨ੍ ਰੁਧਿਰ ਪ੍ਰਦਿਗਧਾਨ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਗੁਰੂਨ : ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ। ਅ-ਹਤਵਾ : ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ। ਹਿ : ਸੱਚੁੱਚ। ਮਹਾ ਅਨਭਾਵਾਨ੍ : ਅਤਿ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਸਾਉ। ਸ੍ਰੇਧ : ਚੰਗੇਰਾ। ਭੋਕੁਤਸ੍ : ਥਾ ਲੈਣਾ। ਥੈਕਾਵਾ : ਭੀਖ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਇਹ : ਏਥੇ। ਲੋਕੇ : ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ। ਹਤਵਾ : ਕਤਲ ਕਰ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ। ਅਰਥ ਕਾਮਾਨ੍ : ਧਨ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਇੱਛਾ। ਤੁ : ਸੱਚੁੱਚ। ਗੁਰੂਨ : ਗੁਰੂ। ਇਹ : ਏਥੇ। ਇਵ : ਭੀ। ਭੁਜੀਯ : ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਭੋਗਨਾ। ਭੋਗਾਨ੍ : ਖੁਸ਼ੀ। ਰੁਧਿਰ ਪ੍ਰਦਿਗਧਾਨ੍ : ਖੂਨ ਨਾਲ ਲਥਪਥ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਮਹਾਨਭਾਵੀ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ, ਮਾਰਨ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ, ਭੋਜਨ ਮੰਗਕੇ ਖਾਣ ਨੂੰ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂਜਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਵੀ ਆਖਰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲਥਪਥ ਅਰਥ ਅਤੇ ਕਾਮ ਰੂਪੀ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਤਾਂ ਭੋਗਾਂਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਅਰਜਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ = ‘ਮਹਾਨ ਭਾਵ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਨਾਲੋਂ ਮੈਂ ਭਿਖਿਆ ਦਾ ਅੰਨ ਖਾਣ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਏਥੇ ਲਹੂ ਭਿੱਜੇ ਧਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਵਾਲੇ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਭੋਗਾਂਗਾ’ । 0 ਗੁਰੂਨਾਮ-ਹਤਵਾ..... ਭੈਅਕਸ਼ਯਮ੍ ਅਪਿ ਇਹ ਲੋਕੇ = ਅਰਜਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਪੂਜਨ ਯੋਗ ਭੀਸਮ ਪਿਤਾਮਾ, ਗੁਰੂ ਦੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਦੁਰਯੋਧ ਇਕੱਲਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ ਮਿਲੇਗਾ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੋਵੇਗਾ, ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਭਾਹ ਔਖਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਲਈ ਜੋ ਨਖਿੱਧ ਭਿਖਿਆ ਹੈ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਅਜਿਹੀ ਭਿਖਿਆ ਉੱਪਰ ਤਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ ਪਰ ਪੂਜਨ ਯੋਗ ਭੀਸਮ ਤੇ ਦੋਣ ਉੱਪਰ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਚਲਾਵਾਂਗਾ। 0 ਭੈਅਕਸ਼ਯਮ੍ = ਭਿਕਸ਼ਾ ਦਾ ਸਮੂਹ। ਭੈਅਕਸ਼ਯਮ੍ ਸ਼ਬਦ ਸਮੂਹ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਭਿਕਸ਼ਾ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਏਥੇ ਭਿਕਸ਼ਾ ਦਾ ਅਰਥ ਅੰਨ ਹੈ। ਜਾਂ ਅੰਨ ਦਾ ਸਮੂਹ। ਭਿਕਸ਼ਾ - ਮੰਗਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਮੰਗਣ ਪਿੱਛੋਂ ਜੋ ਅੰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 0 ਇਹ ਲੋਕੇ = ਭਾਵੇਂ ਭੀਖ ਮੰਗਕੇ ਖਾਣ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਅਪਮਾਨ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਗੁਰੂ ਪਿਤਾਮਾ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਨਾਲੋਂ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਣਾ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। 0 ਅਪਿ = ਮੇਰੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਪਿਤਾਮਾ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਨਿਖਿੱਧ ਹੈ। ਭੀਖ ਮੰਗਣਾ ਵੀ ਨਿਖਿੱਧ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਤੇ ਪਿਤਾਮਾ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਨਿਖਿੱਧ ਹੈ। 0 ਹਤਵਾ ਅਰਥ ਕਾਮਾਨ੍... ਰੁਧਿਰ ਪ੍ਰਦਿਗਧਾਨ = ਹੁਣ ਅਰਜਨ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਚਨਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਮੈਂ ਆਪ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਯੁੱਧ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਗੁਰੂ ਤੇ ਪਿਤਾਮਾ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਕੇ ਵਧੇਰੇ ਧਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਭੋਗ ਭੋਗਾਂਗਾ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਰਥਕਾਮਾਨ੍ ਪਦ ਨੂੰ ਜੇ ਗੁਰੂਨ ਪਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੀ ਇਤਿਰਾਜ਼ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੈ, ‘ਅਰਥ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ-ਜਨਾਂ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਅਰਥ ਕਰਨਾ ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰਯੋਧ ਦਾ ਅੰਨ ਖਾਧਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੁਣ ਆਪਣਾ ਕਰਤਵੁੰ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ। 0 ਮਹਾਅਨ੍ ਭਾਵਾਨ੍ = ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਲੋਕ - ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਅਰਥ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਜੋ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਤਿਆਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 0 ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਖੂਨ ਨਾਲ ਰੰਗੇ ਧਨ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਬੁਰਿਆਈ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਬੁਰਿਆਈ ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਸੰਖਾ ਹੈ ਪਰ ਜੋ ਬੁਰਿਆਈ ਚੰਗਿਆਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਜਨ ਅਨੁਸਾਰ ਯੁੱਧ ਕਰਤਵੁੰ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਬੁਰਿਆਈ ਹੈ। ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨਾ ਭਲਾਈ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਲਈ ਏਥੇ ਧਰਮ ਹਿਸਾ ਤਿਆਗ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ, ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਸਰੀਰਾਂ ਦਾ ਮੌਹ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਬਹੁਤ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। 0 ਵਾਸਤਿਵ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਨੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚੰਗਿਆਈ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਬੁਰਾਈ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਾਨਤਾ ਚੰਗਿਆਈ ਦੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਹ ਬੁਰਾਈ, ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਰਜਨ ਦੀ ਉਤਸ਼ਾਹੀਣ ਪਰ ਸ਼ਰਧਾਮਈ ਭਾਵਨਾ ਪੀੜ੍ਹਤ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂਜਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਮੰਗ ਕੇ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹੈ। ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਵੀ ਜੇਕਰ ਉਹ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ, ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲਥਪਥ ਹੋਵੇਗੀ। ਭੀਸਮ ਜਤਿ ਅਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਮੁਰਤ ਹਨ। ਆਪ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਅਟੱਲ-ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਆਪ ਨੂੰ ਇਹ ਵਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਸੀ ਕਿ ਮੈਤ ਆਪ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗੀ। ਆਪਣੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪ ਨੇ ਇੱਕ ਕਠੋਰ ਤਪਸਵੀ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਧਨਸ਼ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਮਹਾਨ ਅਧਿਆਪਕ ਹਨ। ਕਿਰਪਾ ਆਚਾਰੀਆ ਵੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਯੋਧੇ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਸਿੱਧੀ ਕਮਾਈ ਹੈ। ਅਰਜਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੰਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਤਿਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਕੌਮਲ ਭਾਵੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨ ਵਾਲੇ ਅਰਜਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੰਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੁਸ਼ਮਨ ਸਮਝਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਮਾਰ ਮੁਕਾਏਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਜਿੰਦਗੀ ਨਰਕ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗੀ।

○ ○ ○

2.06 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਚ ਏਤ ਵਿਦਾ: ਕਤਰਤੁ ਨ: ਗਰੀਧ: ਯਦ ਵਾ ਜਾਧੇਮ ਯਦਿ ਵਾ ਨ: ਜਾਧੇਯੁ: /

ਧਾਰਿ ਏਵ ਹਤਵਾ ਨ ਜਿਜੀਵਿਧਾਮ:, ਤੇ ਅਕ-ਵਿਧਿਤਾ: ਪ੍ਰ-ਸੁਖੇ ਧਾਰਤਾਸ਼ਾ: //

ਨ ਚ ਏਤਤੁ ਵਿਦਿਮ੍ਭਹ ਕਤਰਤੁ ਨਹ, ਗਰੀਧ ਯਦਵਾ ਜਯੇਮ ਯਦਿ ਵਾ ਨਹ ਜਯੇਯੁਹ।

ਯਾਨੁ ਇਵ ਹਤਵਾ ਨ ਜਿਜੀ ਵਿਸ਼ਾਮਹ ਤੇ ਅਵਸਿਖਤਾਹ ਪ੍ਰਮੁਖੇ ਧਾਰਤਰਾਸ਼ਟਰ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਤਤੁ : ਇਸ। ਵਿਦਿਮ੍ਭਹ : (ਅਸੀਂ) ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਕਤਰਤੁ : ਕਿਹੜਾ, ਜਿਹੜਾ।

ਨਹ : ਸਾਡੇ ਲਈ। ਗਰੀਧ : ਚੰਗੇ। ਯਦਵਾ : ਉਹ, ਜਾਂ। ਜਯੇਮ : ਜਿਤਨਾ ਸਾਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਯਦਿ : ਜੇ। ਵਾ : ਅਤੇ, ਜਾਂ। ਨਹ : ਸਾਨੂੰ। ਜਯੇਯੁਹ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਯਾਨੁ : ਕੀਹਨੂੰ। ਇਵ : ਭੀ। ਹਤਵਾ : ਕਤਲ ਕਰ ਚੁੱਕਣਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਜਿਜੀ ਵਿਸ਼ਾਮਹ : ਅਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਜਿਉਣਾ। ਤੇ : ਉਹ। ਅਵਸਿਖਤਾਹ : ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਮੁਖੇ : (ਚਿਹਰੇ ਅੱਗੇ) ਸਾਹਮਣੇ। ਧਾਰਤਰਾਸ਼ਟਰ : ਧੂਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲਈ ਚੰਗੇ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਜਿੱਤ ਜਾਈਏ ਜਾਂ ਉਹ ਜਿੱਤ ਲੈਣਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ ਅਸੀਂ ਜਿਉਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਧਿੱਤਰਾਸ਼ਟਰ ਪੁੱਤਰ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨ ਚਏਤਤੁਵਿਦਿਮ੍ਭਹ ਕਤਰਤੁ ਗਰੀਧਾ = ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਕਰਾਂ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਾਂ ? ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਆਪ ਅਨੁਸਾਰ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਧਰਮ ਹੈ, ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਕੇ ਮਾਰਨਾ ਅਧਰਮ ਤੇ ਪਾਪ ਹੈ। ਕਿਹੜਾ ਪੱਖ ਵਧੀਆ ਹੈ ? ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ। ਅਰਜਨ ਅੰਦਰ ਦਵੰਦ ਹੈ। ੦ ਯਦਵਾ ਜਯੇਮ ਯਦਿ ਵਾ ਨਹ ਜਯੇਯੁਹ = ਜੇ ਆਪ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ਵੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਾਂਗੇ ਜਾਂ ਉਹ (ਕੰਠਵ) ਸਾਨੂੰ ਜਿੱਤਣਗੇ, ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ। ੦ ਯਾਨੁ ਇਵ ਹਤਵਾ ਨ ਜਿਜੀ ਵਿਸ਼ਾਮਹ = ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਜਿਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ, ਭੋਗ ਭੋਗਨ, ਰਾਜ ਕਰਨ, ਹੁਕਮ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਦੂਰ ਰਹੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲੇ ਜੇ ਮਰ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਜੀਣਾ ਕਾਹਦਾ ? ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਆਪਣਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਦੁਖੀ ਹੋਵਾਂਗੇ। ਚਿੰਤਾ ਦੁੱਖ ਸ਼ੋਕ ਵਿੱਚ ਕਾਹਦਾ ਜੀਣਾ ? ੦ ਤੇ ਅਵਸਿਖਤਾਹ ਪ੍ਰਮੁਖੇ ਧਾਰਤਰਾਸ਼ਟਰਾਹ = ਅਸੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਜਿਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਉਹੋ ਹੀ ਧਿੱਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ-ਜਨ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਜਿਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ। ੦ ਭੌਤਿਕ ਦਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਗੱਲ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਾਡੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵੱਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਦ ਤੱਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦਿਸ਼ਟੀ ਜਾਗ੍ਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਅਰਜਨ ਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਸਗੋਰ, ਭੌਤਿਕ - ਪਦਾਰਥ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੋਹ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਇਹ ਦਿਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਕਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਮੋਹ ਜੰਜਾਲ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਾਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਜਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਨਿਤਯ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥ ਅਨਿਤਯ ਹਨ।

* * *

2.07 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਾਰਣਿ-ਦੋ਷-ਤੁਧ-ਹਤ-ਸਕ-ਭਾਵ; ਪ੍ਰਚਾਗਿ ਤਵਾਮ੍ ਧਰਮ-ਸੰ-ਸੂਫ਼-ਚੇਤਾ:।

ਤਰ੍ ਸ਼੍ਰੇਧ: ਸਾਤੁ ਨਿ:-ਚਿਤਮ੍ ਬ੍ਰਹਿ ਤਰ੍ ਮੇ, ਸ਼ਿਵਾ: ਤੇ ਅਹਮ੍ ਸ਼ਥਿ ਮਾਮ੍ ਤਵਾਮ੍ ਪ੍ਰ-ਫਲਮ੍।।

ਕਾਰਪਣਯ ਦੋਸ਼ ਉਪ ਹਤ ਸੁਵ ਭਾਵਹ, ਪ੍ਰਚਾਗਿ ਤਵਾਮ੍ ਧਰਮ ਸੰਮੂਡ ਚੇਤਾਹ।

ਯਤੁ ਸ੍ਰੇਹੇ ਸ੍ਰਯਾਤੁ ਨਿਹ ਚਿਤਮ੍ ਬ੍ਰਹਿ ਤਤੁ ਮੇ ਸਿਸ਼ਸ਼ਯ ਤੇ ਅਹਮ੍ ਸ਼ਾਧਿ ਮਾਮ੍ ਤਵਾਮ੍ ਪ੍ਰਪੱਨਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਾਰਪਣਯ ਦੋਸ਼ ਉਪਹਤ ਸੁਵਭਾਵਹ : ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਹਿਮ ਨੇ ਕਲੰਕਿਤ ਕਰਕੇ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ, ਕਾਇਰਤਾ ਕਰਕੇ ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਸੁਭਾਅ ਢਕਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰਚਾਗਿ : ਮੈਂ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਂ। ਤਵਾਮ੍ : ਓਸ ਦਾ। ਧਰਮ ਸੰਮੂਡ ਚੇਤਾਹ : ਜਿਹੜਾ ਮਨ ਫਰਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਉਲਝਣ ਵਿੱਚ ਫਿਸਿਆ ਹੋਵੇ। ਯਤੁ : ਕਿਹੜਾ। ਸ੍ਰੇਹੇ : ਚੰਗਾ। ਸ੍ਰਯਾਤੁ : ਹੋ ਸਕਦੈ। ਨਿਹ ਚਿਤਮ੍ : ਪਰਪੱਕ ਹੋਣਾ। ਬ੍ਰਹਿ : ਕਹਿਣਾ। ਤਤੁ : ਉਹ। ਮੇ : ਮੇਰੇ ਲਈ। ਸਿਸ਼ਸ਼ਯ : ਚੇਲੇ। ਤੇ : ਓਸ ਦੇ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਸ਼ਾਧਿ : ਸਿਖਿਆ ਦੇਣੀ। ਮਾਮ੍ : ਮੈਨੂੰ। ਤਵਾਮ੍ : ਓਸ ਨੂੰ। ਪ੍ਰਪੱਨਮ੍ : ਸ਼ਰਨ ਲੈਣੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਨੂੰ ਕਾਇਰਤਾ ਨੇ ਢਕ ਲਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਉਲਝਣ ਵਿੱਚ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਜਾਗਰੂਕ ਨਹੀਂ, ਅਥਵਾ ਮੇਰਾ ਚਿੱਤ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਂ। ਜੋ ਪ੍ਰਪੱਕ ਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇ ਉਹੋ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੇ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਸਿਸ਼ ਹਾਂ। ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਵੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕਾਰਪਣਯ ਦੋਸ਼ ਉਪ ਹਤ ਸੁਵਭਾਵਹ = ਪ੍ਰਚਾਗਿ ਤਵਾਮ੍ ਧਰਮ ਸੰਮੂਡਚੇਤਾਹ = ੦ ਚੇਤਾਹ = ਚੇਤਸ ਸ਼ਬਦ ਏਥੇ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਭਾਵਾਵੇਂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਪਾਪ ਤੋਂ ਬਚਣ ਵਾਸਤੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਉਪਰਾਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਪਰਾਮਤਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਭਲਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਇਰਤਾ ਦੁਰਬਲਤਾ, ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਆਇਆ ਕਿ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹੈ ਤਾਂ ਕਾਇਰਤਾ, ਜੋ ਇੱਕ ਕਸ਼ਤੱਗੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਦੀਨਤਾ ਜਾਂ ਪਲਾਇਣ ਅਥਵਾ ਪਿੱਠ ਦਿਖਾਕੇ ਭੁਜਣਾ ਇੱਕ ਯੋਧੇ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਕਾਇਰਤਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਕਸ਼ਤੱਗੀ ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਨਾਲੇ ਉਹ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਵੀ ਸੋਚਣ ਤੋਂ ਅਸੱਮਰਥ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਮੂਡ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਅਨਾਰਥ ਜੁਸ਼ਟ ਪਹਿਲਾਂ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋਵੇ। ਅਰਜਨ ਉੱਪਰ ਇਸ ਕਥਨ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਿਸ਼ਸ਼ਸੂਤੇ ਅਹਮ੍ = ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਪੁੱਛੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵ ਦੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਅਰਜਨ, ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਿਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਮੈਂ ਆਪ ਪਾਸੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਣ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹਾਂ। ਆਪ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਗੱਲ ਕਰੋ। ੦ ਸ਼ਾਧਿ

ਮਾਂ = ਗੁਰੂ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ ਪਰ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਤਾਂ ਆਪ ਸਿਸ਼ ਨੂੰ ਚੱਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਆਪ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ? ਆਪ ਕਲਿਆਣ ਕਰੋ? ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਉੱਪਰ ਛੱਡਾਂ? ਜਿਵੇਂ ਬੱਚਾ ਕੇਵਲ ਮਾਂ ਦੇ ਦੁੱਧ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿ ਕੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜੇ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਦਵਾਈ ਲਈ ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੇਰਾ ਕਲਿਆਣ ਹੈ। ਉਪਰਲੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਕੇ ਅਰਜਨ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ‘ਮੈਂ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਵੇ’। ੦ ਤਵਾਮ੍ ਪਨਮ੍ : ਪਦ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ‘ਸਾਧਿ ਮਾਮ੍’ ਮੈਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਦੇਵੇ ਕਹਿਣਾ ਮੁਨਾਸਿਬ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਜੋ ਗੁਰੂ ਸ਼ਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਿਖਿਆ ਜੂਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ‘ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਕਰਾਂਗਾ, ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ, ਦਾ ਦਵੰਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ਰਨਾਗਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਮਰਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ‘ਆਪ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਾਂਗਾ’ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ, ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰਨਾਗਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਦਾ ਮਨ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਏਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਹਿਆ ਅਰਜਨ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਉਲਝਿਆ ਮਨ ਦੁਖੀ ਹੈ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਰਹਿਮ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਚੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਮਨ ਮੋਹਰ ਤੇ ਸੁਹਾਵਣੀ। ਵਿਅਕਤੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਵਿੱਤਰ - ਉਹ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਚੰਗੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਮਨਮੋਹਰ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਤੋਂ ਭਟਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਜਿਹੀ ਹੈ। ਵਿਦਿਆ ਬੁੱਧੀ ਗਿਆਨ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਧਨ ਦੌਲਤ ਸੁਪਤਨੀ, ਬੱਚੇ, ਸਲੱਤਨਤ ਆਦਿ ਸਭ ਸੁਹਾਵਣੀਆਂ ਤੇ ਮਨਮੋਹਰ ਵਸਤੂਆਂ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਹੁਣ ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਨਮੋਹਰ ਵਸਤੂਆਂ ਉਸ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ। ਅਰਜਨ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਏਥੇ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ, ਆਪਣਾ ਸਿਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਚੇਲਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਰਲੇ ਕਰਦਾ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੁਗਾਤ ਭੇਟਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਵਾਮੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੀ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਅਰਜਨ ਦੀ ਇਹ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਅਜੀਬ ਹੈ। ਇਹੋ ਪਰਿਵਰਤਨ - ਬਿਛੂ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਇਸ ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਮਝਿਆ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੋਂਸਲਾ ਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਯਾਸ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੋਯਾਸ ਤੱਕ ਦੀ ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਨੋ ਸੰਕਟ ਭੋਗਣਾ ਪਿਆ ਹੈ।

* * *

2.08 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਹਿ ਪ੍ਰ-ਪਥਾਮਿ ਸਮ ਅਪ-ਨੁਦਾਤ, ਯਤ ਸ਼ੋਕਮ੍ ਤਦ-ਸ਼ੋ਷ਣਮ੍ ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਆਣਮ੍।

ਅਵ-ਆਪ-ਧ ਭੂਸੌ ਅ-ਸਪਤਮ੍ ਤ੍ਰਦਵਦਮ੍, ਰਾਯਮ੍ ਸੁਰਾਣਾਮ੍ ਅਧਿ ਚ ਆਧਿਪਤਯਮ੍॥

ਨ ਹਿ ਪ੍ਰਪਸ਼ਯਾਮਿ ਮਮ ਅਪ ਨਦਯਾਤ, ਯਤ ਸ਼ੋਕਮ੍ ਓਦ ਸ਼ੋਸ਼ਣਮ੍ ਇੰਦ੍ਰਯਾਣਮ੍।

ਅਵ-ਆਪ ਧ ਭੂਸੌ ਅਸਪਤਨਸ੍ ਸ਼੍ਰਧਮ੍ ਰਾਯਮ੍ ਸੁਰਾਣਾਮ੍ ਅਧਿ ਚ ਆਧਿਪਤਯਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ ਹੀ : ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਪਸ਼ਯਾਮਿ : ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਮਮ : ਮੇਰਾ। ਅਪਨਦਯਾਤ : ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਯਤ : ਉਹ। ਸ਼ੋਕਮ੍ : ਦੁੱਖ। ਓਦ ਸ਼ੋਸ਼ਣਮ੍ : ਝੁਲਸਣਾ, ਖੁਸ਼ਕ ਕਰਨਾ, ਤਪਾਉਣਾ। ਇੰਦ੍ਰਯਾਣਮ੍ : ਮੇਰੀਆਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ। ਅਵਆਪਯ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ। ਭੂਸੌ : ਧਰਮੀ ਵਿੱਚ। ਅਸਪਤਨਸ੍ : ਅਦੁੱਤੀ, ਅਨੂਠਾ। ਸ਼੍ਰਧਮ੍ : ਸੁਭਾਗਸ਼ਾਲੀ। ਰਾਯਮ੍ : ਰਾਜ। ਸੁਰਾਣਾਮ੍ : ਦੇਵਤਿਆਂ ਉੱਪਰ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਆਧਿਪਤਯਮ੍ : ਪ੍ਰਭੂਤਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਸੰਕਟ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਸੁਭਾਗਸ਼ਾਲੀ ਖੁਸ਼ਗਾਲ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਸਵੱਰਗ ਉੱਪਰ ਮਾਲਕੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਵੀ, ਮੇਰੇ ਕੌਲ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਉਪਾਅ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਪਾਉਣ ਤੇ ਸੁਕਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਰਜਨ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਅਜਿਹਾ ਸਮਝਦੇ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਅਰਜਨ ਯੁੱਧ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਦੁੱਖ ਸ਼ੋਕ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਪਰ ਸ਼ੋਕ ਕਾਰਨ ਮੇਰੀ ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਜਿੱਤਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਮੇਰਾ ਸ਼ੋਕ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ। ੦ ਸ਼ੋਕ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਦਵੈਤ ਬੁੱਧੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਦਵੈਤ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਅੰਤ ਕੇਵਲ ਬਹੁਮ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਸਰਵਦ੍ਰ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਹੌਲੇ-2 ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਜੋ ਸ਼ੋਕ ਹੈ ਉਹ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਦੂਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਰਜਨ - ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਜੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਉਹ ਰਾਜ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਰਜਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਵੇ, ਖੁਸ਼ਗਾਲ ਹੋਵੇ। ਉਥੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੇ ਭੰਡਾਰੇ ਹੋਣ, ਕੋਈ ਦੁਸ਼ਮਨ ਨਾ ਹੋਵੇ - ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ੋਕ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਏਥੇ ਹੁਣ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਮੋਹਰ ਦੀ ਥਾਂ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਸੂਚਿਤ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ੋਕ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਤਾਂ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਦੂਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ੋਕ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਵੇਂ ਦੂਰ ਹੋਵੇਗਾ? ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਹੋਰ ਵਧੇਗਾ। ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਆਨੰਦ ਕੌਣ ਲਵੇਗਾ? ਅਜਿਹਾ ਰਾਜ ਕਿਸ ਕੰਮ? ਧਰਤੀ ਜਾਂ ਸਵੱਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਰਜਨ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਯੁੱਧ ਲੜਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਲੋਕ ਤੇ ਪਰਲੋਕ ਉੱਜੜ ਜਾਵੇਗਾ। ਦਰਅਸਲ

ਇਹ ਦਲੀਲ ਦੇ ਕੇ ਅਰਜਨ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਛੁਪੀ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਨੰਗੀ ਸੱਚਾਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਦੁਖ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਗਾਮ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਨੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਿਚਕਾਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮਾਮੂਲੀ ਨਹੀਂ, ਆਲੋਕਿਕ ਦੈਵੀ ਅਤੇ ਅਦਭੁਤ ਹੈ। ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਅਰਜਨ ਪ੍ਰਤਿ ਮਾਂ ਵਰਗਾ ਮੋਹ ਹੈ, ਪਿਤਾ ਵਰਗੀ ਸੰਭਾਲ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਵਰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ, ਰਾਜੇ ਵਰਗੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਅਰਜਨ ਬੋਝਿਜਕ ਹੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਕੋਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

* * *

2.09 ਸ਼ਲੋਕ : ਸੰਜੇ ਓਵਾਚ ਸੜਿਆਂ ਤਕਾਚ

ਏਵਮ् ਤਕਤਾ ਹਥੀਕ-ਈਸ਼, ਗੁਡਕਾ-ਈਸ਼: ਪਰਮ-ਤਪ: / ਨ ਯੋਤਥੇ ਇਤਿ ਗੋ-ਵਿਨਦਮ, ਤਕਤਾ ਤ੍ਰਾਣੀਮ ਬਭੂਵ ਹੁ //

ਇਵਮ् ਉਕੜਵਾ ਹ੍ਰਸੀਕ-ਈਸਮ੍ ਗੁਡਾਕਾ ਇਸ਼ਹ ਪਰਮ੍ ਤਪਹ।

ਨ ਯੋਤਸ੍ਯੇ ਇਤਿ ਗੋਵਿਨਦਮ੍ ਉਕੜਵਾ ਤੂਸ਼ਣੀਮ੍ ਬਭੂਵ ਹੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸੰਜੇ ਓਵਾਚ : ਸੰਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਇਵਮ् : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਉਕੜਵਾ : ਬੋਲ ਚੁਕਣਾ। ਹ੍ਰਸੀਕ ਈਸਮ੍ : ਹਰੀਸ਼ਕੇਸ਼ਾ ਨੂੰ। ਗੁਡਾਕੇਸ਼ਹ : ਜਿਸ ਨੇ ਨੀਂਦ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਰਮਤਪਹ : ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਤਥਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਸਤਤੁ ਨਾਸ਼ੀ। ਨ ਯੋਤਸ੍ਯੇ : ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਲੜਾਂਗਾ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਗੋਵਿਨਦਮ੍ : ਗੋਵਿੰਦਾ ਨੂੰ। ਉਕੜਵਾ : ਕਹਿਣ ਪਿੱਛੋਂ। ਤੂਸ਼ਣੀਮ੍ : ਚੁੱਪ ਖਾਮੋਸ਼। ਬਭੂਵ ਹ : ਹੋਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕ ਅਰਥ :- ਸੰਜੇ ਬੋਲੇ : ਹੇ ਸਤਤੁ ਨਾਸ਼ਕ! (ਪ੍ਰਤਰਾਸ਼ਟਰ) ਹਰੀਸ਼ਕੇਸ਼ ਗੋਵਿੰਦ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਪਿੱਛੋਂ, ‘ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ’, ਗੁਡਾਕੇਸ਼ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਰਜਨ ਨੇ ਨੀਂਦ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਸੰਜੇ - ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਡਾਕੇਸ਼ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਜਦ ਚਾਹੇ ਸੌ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਤਨ ਮਨ ਸਾਧ ਕੇ ਮਰਯਾਦਾ ਪਾਲਕ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ, ਕਿੱਥੇ ਕਦੋਂ - ਸੌਣ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਵਾਲਾ ਵਾਲਾ ਯੋਧਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਬਰ ਬਰ ਕੰਬਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਯੋਧਾ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਰਥਵਾਨ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਸਰੂਪ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਹਨ। ਹਰੀਸ਼ਕੇਸ਼ਾ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਆਪਣੀ ਸੁਧ ਬੁਧ ਉੱਪਰ ਨਿਅੰਤਰਣ ਰੱਖ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹਰੀਸ਼ਕੇਸ਼ ਅਤੇ ਗੋਵਿੰਦਾ ਹਨ। ਗੋਵਿੰਦਾ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਕਾਇਨਾਤ ਦੇ ਹਰ ਜੀਵ ਜੰਡੂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਟਾਲਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਸੰਜੇ ਪ੍ਰਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

* * *

2.10 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਮ੍ ਵਾਚ ਹਥੀਕ-ਈਸ਼:, ਪ੍ਰ-ਹਸਤ ਇਵ ਭਾਰਤ। ਸੇਨਯੋ: ਤਭਯੋ: ਸਥ੍ਯੇ, ਕਿ-ਸੀਦਨਤਮ੍ ਇਦਮ੍ ਕਚ: //

ਤਮ੍ ਓਵਾਚ ਹ੍ਰਸੀਕ ਇਸ਼ਹ, ਪ੍ਰਹਸਨ੍ ਇਵ ਭਾਰਤ।

ਸੇਨਯੋਹ ਉਭਯੋਹ ਮਧਯੇ, ਵਿਸੀਦਨਤਮ੍ ਇਦਮ੍ ਵਚਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਮ੍ : ਉਸ ਨੂੰ। ਓਵਾਚ : ਕਿਹਾ, ਬੋਲਿਆ। ਹ੍ਰਸੀਕ ਇਸ਼ਹ : ਹਰੀਸ਼ਕੇਸ਼ਾ। ਪ੍ਰਹਸਨ੍ : ਮੁਸਕਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਵ : ਜਿਵੇਂ ਸੀ। ਭਾਰਤ : ਭਾਰਤ। ਸੇਨਯੋਹ : ਫੌਜਾਂ ਦਾ। ਉਭਯੋਹ : ਦੋਵਾਂ ਦੇ। ਮਧਯੇ : ਵਿਚਕਾਰ। ਵਿਸੀਦਨਤਮ੍ : ਉਦਾਸੀ, ਉਪਰਾਮਤਾ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਵਚਹ : ਸ਼ਬਦ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਭਾਰਤਵੰਸੀ! (ਪ੍ਰਤਰਾਸ਼ਟਰ) ਤਦ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਮੁਸਕਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸ (ਅਰਜਨ) ਨੂੰ ਹਰੀਸ਼ਕੇਸ਼ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਰੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ (2.09, 10 ਸ਼ਲੋਕ) :- ੦ ਸੰਜੇ ਬੋਲੇ : ‘ਹੇ ਸਤਤੁਤਾਪਨ ਪ੍ਰਤਰਾਸ਼ਟਰ! ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਕੇ ਨੀਂਦ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੇ ਅਰਜਨ, ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਭਗਵਾਨ ਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ ‘ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ।’ ਇੱਜ ਸਾਫ਼ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਹਿ ਕੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਸਾਫ਼ ਨਿਰਣਾ ਹੈ ਜੋ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਅੱਗੇ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ੦ ਵਿਸੀਦਨਤਮ੍ : ਉਦਾਸ ਨਿਰਾਸ ਸ਼ੋਕਮਈ ਹੋਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਜਦ ਉਸਨੇ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜਾ ਕੇ ਰਥ ਉੱਪਰ ਖੜ੍ਹੇ ਖੜ੍ਹੇ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇਸਤਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ੦ ਪ੍ਰਹਸਨ੍ ਇਵ = ਵਿਸੋਸ਼ਤਾ ਤੋਂ ਹੱਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ - ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਬਦਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵ, ਫੇਰ ਮੋਹ ਦੇ ਭਾਵ, ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਵਿਸ਼ਾਦ ਤੇ ਸ਼ੋਕਮਈ ਭਾਵ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਦਲਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਭਗਵਾਨ ਹੱਸ ਪਏ। ਅਰਜਨ ਫਿਰ “ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਵੇ” ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਸਰਨ ਆਏ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ‘ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਕਰਾਂ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਾਂ ?’ ਕਹਿਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਏਥੇ ਸਰਨ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਰਜਨ ਫੇਰ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ‘ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ।’ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਹੱਸਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਹਾਸੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸੋਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਅੰਦਰੋਂ ਵਿਵੇਕ ਭਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਤੁੱਵ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕਦੇ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਕੁਝ। ਅਜਿਹੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਰਜਨ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਿਰਪਾ ਦਿਸ਼ਟੀ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦਾ ਵੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ੦ ਹ੍ਰਸੀਕ-ਇਸ਼ਹ - ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਹਨ ੦ ਇਦੋਂ ਵਚਹ ਓਵਾਚ : ਪਦ ਵਿੱਚ ਓਵਾਚ ਪਦ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਵਚਨ ਲਾਉਣਾ ਵਿਸੋਸ਼ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਹਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਅਗਲੇ ਸ਼ੋਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਸ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਹੇ ਭਾਰਤ! ਇਥੋਂ ਭਾਰਤ ਸੰਬੋਧਨੀ ਪਦ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਪ੍ਰਤਰਾਸ਼ਟਰ ਆਪ ਐਨੇ ਵੱਡੇ ਮਹਾਂਵੀਰ ਭਾਰਤ ਕੁਲ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹੋ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਸਨੇਹ ਦੇ ਵਸ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਣ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ੦ ਕੀ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ, ਅਰਜਨ ਦਾ ਗੁਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ - ਉਸ ਉੱਪਰ ਹੱਸਣਾ ਸ਼ੋਭਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਢੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਹ ਵਿਧੀ

ਅਪਣਾਈ। ਇਹ ਸਾਧਾਰਣ ਗੌਣ ਹਾਸਾ ਸੀ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਹਗੀਸ਼ਕੇਸ਼ ਦੇ ਬੁੱਲਾਂ ਉੱਪਰ ਮੁਸਕਾਹਟ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਸਮੇਂ ਦਿਨ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਰੋਸ਼ਨੀ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ। ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਮੁਸਕਾਹਟ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਕਿ ਯੋਗਾ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਅਰਜਨ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਵੀ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਮਕੇਗਾ, ਮੁਸਕਾਏਗਾ। ਏਸੇ ਪ੍ਰਕਿਆਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜੇ ਸ੍ਰੇ਷ਟਾਸ ਆਰੰਭ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਅਜੇ ਤਾਂ ਮੁੱਢਲਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਸ੍ਰੇ਷ਟਾਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸ੍ਰੇ਷ਟਾਸ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

* * *

2.11 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅ-ਸ਼ੋਚਾਨੁ ਅਨੁ-ਅਸ਼ੋਚ: ਤਕਮ ਪ੍ਰਜਾ-ਵਾਦਾਨੁ ਚ ਭਾ਷ਦੇ। ਗਤ-ਅਸੂਨੁ ਅ-ਗਤ ਅਸੂਨੁ ਚ, ਨ ਅਨੁ-ਸ਼ੋਚਨਿ ਪਣਿਤਾ:॥

ਅਸੋਚਯਾਨੁ ਅਨੁ ਅਸੋਚਹ ਤਵਮ੍ ਪ੍ਰਗਯਾ ਵਾਦਾਨੁ ਚ ਭਾਸ਼ਮੇ।

ਗਤ ਅਸੂਨੁ ਅ-ਗਤ ਅਸੂਨੁ ਚ ਨ ਅਨੁ ਸ਼ੋਚੰਤਿ ਪਡਿੰਤਾਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਸੋਚਯਾਨੁ : ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦਾ। ਅਨੁ ਅਸੋਚਹ : ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਪੁੱਜਾ ਹੈ। ਤਵਮ੍ : ਤੁਹਾਡੇ। ਪ੍ਰਗਯਾ ਵਾਦਾਨੁ : ਸਿਆਣਪ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਭਾਸ਼ਮੇ : ਬੋਲੇ ਗਏ। ਗਤ ਅਸੂਨੁ : ਬੋਲੇ ਗਏ। ਗਤ ਅਸੂਨੁ : ਜੋ ਮਰ ਗਏ। ਅਗਤ ਅਸੂਨੁ : ਜੋ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ। ਚ : ਅਤੇ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਨੁ ਸ਼ੋਚੰਤਿ : ਗਮ ਵਿੱਚ ਨਾ ਛੁੱਥ। ਪਡਿੰਤਾਹ : ਬੁੱਧੀਮਾਨ, ਗਿਆਨੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ ‘ਤੂੰ ਸ਼ੋਕ ਵਿੱਚ ਨਾ ਛੁੱਥ ਕੇ, ਯੋਗ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸ਼ੋਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਏਂ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਏਂ। ਗਿਆਨੀ ਲੋਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵੀ ਸ਼ੋਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।’

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸ਼ੋਕ ਅਵਵੱਸਥਾ = ਮਾਨਵਸ਼ੋਕ ਗ੍ਰਿਸਿਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀ, ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। 1. ਇਹ ਮੇਰੇ ਹਨ। 2. ਇਹ ਮੇਰੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜਾਂ ਇਹ ਵਸਤੂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ, ਧਨ-ਦੌਲਤ, ਮੇਰੀ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਹਨ ਜਾਂ ਮੇਰਾ ਨਹੀਂ, ਮੇਰੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਣ ਜਾਤ ਗੋਤ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਧਨ ਦੌਲਤ ਜਾਇਦਾਦ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਨਹੀਂ ਦੀ ਵੰਡ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਮਮਤਾ ਮੋਹ, ਕਾਮਨਾ ਪ੍ਰਿਆਪਣ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਮਤਾ, ਮੋਹ, ਕਾਮਨਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਸ਼ੋਕ ਚਿੰਤਾ ਫਰ ਅਸ਼ੰਤੀ, ਹਲਚਲ, ਸੰਤਾਪ ਆਦਿ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ‘ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ’। ਏਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਨੌਰ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਪਾਂਡਵ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਦੂਰੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਦਰਯੋਧ ਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਰਜਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅਗਿਆਨੀ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੈ ‘ਸ਼ੋਕ ਮਤ ਕਰ, ਕੇਵਲ ਸੇਰਾ ਆਸਰਾ ਲੈ’। ੦ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਨਾਲ ਸ਼ੋਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ੦ ਭਗਵਾਨ ਸਰਨ ਆ ਕੇ, ਸਾਰੇ ਸ਼ੋਕ ਦੁੱਖ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਸੋਚਯਾਨੁ : ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ ਸਤਿ ਤੇ ਅਸਤਿ, ਸਰੀਰੀ ਤੇ ਸਰੀਰ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰੀ ਤਾਂ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ ਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਅਸੋਚਯਾਨੁ। ੦ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਦਾ ਕਦੇ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਕਦੇ ਮਰਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦਾ ਸ਼ੋਕ ਕਰਨਾ ਮੂਰਖਤਾ ਹੈ। ੦ ਵਿਨਾਸ਼ੀ - ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਹੀ ਅਸਥਾਈ, ਫਿਰ ਉਸ ਲਈ ਵੀ ਸ਼ੋਕ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ? ੦ ਸ਼ੋਕ, ਵਿਵੇਕ ਨਾ ਹੋਣ ਉੱਪਰ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਪਰਸ਼ਿਤੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਸ਼ਿਤੀਆਂ ਵੀ ਅਸਥਾਈ ਹਨ। ਜੇ ਇਹ ਸਥਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਮਿਟਦੀਆਂ ਕਿਵੇਂ ? ਜੇ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਸਥਾਈ ਕਿਵੇਂ ? ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ, ਜੋ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਖੁਸ਼ ਹੋਣਾ ਜਾਂ ਦੁਖੀ ਹੋਣਾ ਕੇਵਲ ਮੂਰਖਤਾ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਗਯਾਵਾਨੁ = ਅਸੂਨੁ (ਅਨਾਤਮ) ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਸੜ੍ (ਆਤਮ ਸ੍ਰਵਰੂਪ) ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਕਰ ਜਿਹੜਾ ਪਰਗਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਤਮ ਸ੍ਰਵਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਯਾ ਵਾਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਭਗਵਾਨ, ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ - ‘ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਤੂੰ ਪੰਡਤਾਈ ਘੋਟ ਰਿਹਾ ਏਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ੋਕ ਕਰਦਾ ਏਂ - ਲਗਦਾ ਹੈ ਤੂੰ ਕੇਵਲ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਏਂ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਤੂੰ ਪੰਡਿਤ ਨਹੀਂ, ਪੰਡਿਤ ਕਦੇ ਸ਼ੋਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ੦ ਸਰੀਰ ਨਾਸਵਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਅੰਦਰ ਸਰੀਰੀ (ਆਤਮਾ) ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਰੀਰ ਨਾਸ ਹੋਣ 'ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਸ਼ੋਕ ਕਿਉਂ ? ੦ ਜੋ ਮਰ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸ਼ੋਕ ਕਿਉਂ ? ਜੋ ਜੀ ਰਹੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵੀ ਸ਼ੋਕ ਕਿਉਂ ? ਜੋ ਜੀ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀ ਨਹੀਂ ਮਰਨਾ ? ਚਿੰਤਾ ਸ਼ੋਕ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ। ਏਥੇ, ਗਤਾ ਸੂਨ੍ ਤੇ ਅਗਤਾਸੂਨ੍ ਦੇ ਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਹੀ ਹੇਡ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਗਤਾਸੂਨ੍ - ਉਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਾਣ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਗਤਾਸੂਨ੍ - ਉਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਾਣ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਦੋਵਾਂ ਲਈ ਕਰਤਵੱਕ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਚਿੰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਵੇਕ ਵਿਚਾਰ ਬੁੱਧੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਪੰਡਾ - ਸਤ੍ਤਾਸੂਨ੍ ਵਿਵੇਕਵਤੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਨਾਂ ਪੰਡਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਡਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੜ੍ ਅਸੂਨੁ ਦਾ ਸੱਪਸ਼ਟ ਵਿਵੇਕ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਪੰਡਿਤ ਹੈ। ਸੜ੍ ਅਸੂਨੁ ਲਈ ਵੀ ਸ਼ੋਕ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪੰਡਿਤ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਰਵਲੋਕਿਕਤਾ ਅਥਵਾ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੰਤਵਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਪੰਡਤ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਮਿਤਰਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਉੱਪਰ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੋਹ ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਖੀ ਹੋਣਾ ਅਰਥਹੀਣ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਬੁੱਧੀ ਜੀਵੀ ਸਿਆਣੇ ਲੋਕ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਅਗਿਆਨੀ ਵਿਆਕਤੀ ਹੀ ਉਪਰਾਮ ਤੇ ਨਿਰਾਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭੀਸ਼ਮ ਤੇ ਦੋਣਾ ਅਜਿਹੇ ਸੰਤ ਯੋਧਾ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਰਹਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਾਪਰਨਾ ਹੈ ਤੋਂ ਪੇਂਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਤੇ ਪਰਸ਼ਿਤੀਆਂ ਨੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੇਂਦਰਵਾਂ ਲਈ ਜੋ ਕਪਟੀ ਗਜਸੱਤਾ ਦੇ ਭੁਖੇ, ਧੋਖਾਜ਼ੀ ਹਨ, ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੋਣ। ਭੀਸ਼ਮ ਇੱਜ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਅਡੋਲ ਸਹਿਜਮਈ ਅਵਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਰਜਨ ਦੀ ਅਵਵੱਸਥਾ ਹੋਰ ਹੈ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਦੁਖੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਆਪ ਕਪਟੀ ਵਿਆਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਦੁੱਖ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਯੋਗੀ ਈਸ਼੍ਵਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਯੋਗਾਭਿਆਸੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰ ਹਨ। ਯੋਗਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਪਜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸੁਜ ਦੇਵਤਾ ਏਸੇ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰੋਸ਼ਨੀ ਗਰਮੀ ਭੇਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀ ਚੋਂ ਉਪਜੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਸ਼ਕਤੀ-ਸਰੂਪ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗੀ ਈਸ਼ਵਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜੇ ਤਾਂ ਉਹ ਯੋਗਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਮੁਢਲੇ ਕਦਮ ਤੋਂ ਵੀ ਅੰਵਾਣਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕਸੁਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਸਮੇਂ ਯੋਗ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਅਜੇ ਮੁਢਲਾ ਯੋਗਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਅਰਜਨ - ਕਰਦਾ ਕੁੱਝ ਹੈ, ਸੋਚਦਾ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਹੈ। ਬੋਲਦਾ ਹੋਰ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤ ਟੱਟਿਆ ਬਿਖਰਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਨੇਕ ਨੀਤੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਹੋਈ ਪਈ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਯੋਗਾ ਤੋਂ ਚੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬੋਲੇ। ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਕੰਮ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜਾ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਵਿਚਾਰਾਂ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਸੀ ਬੇਸੁਰਾਪਣ ਹੋਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ।

* * *

2.12 ਸਲੋਕ :

ਨ ਤੁ ਏਵ ਅਹਮ੍ ਜਾਤੁ ਨ ਆਸਮ੍, ਨ ਤਵਮ੍ ਨ ਇਮੇ ਜਨ ਅਧਿਪਾਹ।

ਨ ਚ ਏਵ ਨ ਭਵਿਸ਼ਯਾਮਰ੍ ਸਰਵੇ ਵਯਮ੍ਮਾਤਹ ਪਰਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਤੁ : ਸੱਚੁੜਾ। ਏਵ : ਭੀ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਜਾਤੁ : ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਤਵਮ੍ : ਤੁਹਾਡਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਇਮੇ : ਇਹ। ਜਨ ਅਧਿਪਾਹ : ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਾਨ, ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਭਵਿਸ਼ਯਾਮਰ੍ : ਹੋਵੇਗਾ। ਸਰਵੇ : ਸਾਰੇ। ਵਯਮ੍ਮ : ਅਸੀਂ। ਅਤਹ : ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ। ਪਰਮ੍ : ਪਿੱਛੋਂ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਥਵਾ ਰਾਜਾ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਰਹਾਂਗੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਤੁ = ਤੁ ਸ਼ਬਦ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਆਤਮਾ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਸੀ ਹੀ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਤੂ ਭੀ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਰਾਜਾ ਲੋਕ ਵੀ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਗ ਭਾਵ (ਕਾਰਣ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਅਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਗ ਭਾਵ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ - ਮੈਂ ਤੂ - ਉਹ - ਰਾਜੇ ਲੋਕ, ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾਂਗੇ ? ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਹੋਣਗੇ ਹੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਅਭਾਵ ਦੀ ਅਪ੍ਰਤਿਯੋਗਤਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਆਤਮਾ ਨਿਤਯ ਹੈ ਤੇ ਅਨਿਤਯ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸੜ੍ ਅਸੜ੍ = ਆਤਮਾ (ਸਰੀਰੀ) ਸੜ੍ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਅਸੜ੍ ਹੈ। ੦ ਅਸੌਚਸਮਾਨ੍ - ਪਦ ਸਰੀਰੀ (ਆਤਮਾ) ਦੀ ਨਿਤਯਤਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਅਨਿਤਯਤਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਦ ਹੈ। ੦ ਅਹਮ੍ - ਵਿਲੱਖਣ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ‘ਤੇਰੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਜਨਮ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮੈਂ ਤਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣਾ ਈਸ਼ਵਰੀ ਤੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਨਾ ਚ ਏਵ... ਪਰਮ੍ = ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰਾਂ ਦੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਅਵਵੱਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਰਹਾਂਗੇ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਨਿਤਯ ਤੱਤਵ ਦਾ ਕਦੇ ਵੀ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਤੇ ਹੋਵੇਗਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ੦ ਮੈਂ ਤੂ ਤੇ ਰਾਜਾ ਲੋਕ = ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਾਂਗੇ - ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇੱਜ ਭੂਤ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ‘ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਹਾਂ - ਇਹ ਗੱਲ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਇੱਜ ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੱਤਵ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਤੇ ਇਹ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਤਿਕਸ਼ ਬਦਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਦਾ ਅਲਗਾਵ ਸਾਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਭੂਤ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਾਰਾਂਸ਼ : ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਡੀ ਸੱਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੀ ਫਿਰ ਵੀ ਰੋਗੀ ਹੁਣ ਵੀ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਸੱਤਾ ਕਾਲਾਤੀਤ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ, ਤਿੰਨੇ ਕਾਲ ਭੂਤ ਵਰਤਮਾਨ ਭਵਿੱਖ, ਸਾਡੇ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਸਲੋਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਨਿਤਯ ਤੱਤਸਥਾਈ ਹੈ ਅਨਿਤਯ ਤੱਤ ਅਸਥਾਈ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਾਰਂਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਟੱਲ ਨਿਯਮ ਹੈ। ਆਉਣ ਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਹੈ, ਪਰ ਆਤਮਾ ਨਹੀਂ। ਆਤਮਾ ਤਾਂ ਅਮਰ ਹੈ। ਇੱਜ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਅਗਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਹੈ।

* * *

2.13 ਸਲੋਕ :

ਦੇਹਿਨ: ਅਸਿਮਨ੍ ਯਥਾ ਦੇਹੇ, ਕੌਮਾਰਮ੍ ਯੈਕਨਮ੍ ਜਰਾ। ਤਥਾ ਦੇਹ-ਅਨਤਰ-ਪ੍ਰ-ਆਸਿ: ਧੀਰ: ਤੜ ਨ ਸੁਹਾਤਿ॥

ਦੇਹਿਨਹ ਅਸਿਮਨ੍ ਯਥਾ ਦੇਹੇ ਕੌਮਾਰਮ੍ ਯੈਵਨਮ੍ ਜਰਾ।

ਤਥਾ ਦੇਹ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰਾਪਿਤ੍ਰਹ ਧੀਰਹ ਤੜ ਨਾ ਮੁਹਯੂਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਦੇਹਿਨਹ : ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ (ਆਤਮਾ) ਸਰੀਰ। ਅਸਿਮਨ੍ : ਇਸ ਵਿੱਚ ਯਥਾ : ਸਾਰਾਂਸ਼। ਦੇਹੇ : ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ। ਕੌਮਾਰਮ੍ : ਬਚਪਨ ਦਾ ਸਮਾਂ। ਯੈਵਨਮ੍ : ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਸਮਾਂ। ਜਰਾ : ਬੁਢਾਪਾ। ਤਥਾ : ਭੀ। ਦੇਹ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰਾਪਿਤ੍ਰਹ : ਦੁਜਾ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ। ਧੀਰਹ : ਪਰਪੱਕ। ਤੜ : ਧੌਂ ਧਮਕੀ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਮੁਹਯੂਤਿ : ਸੋਗ ਜਾਂ ਦੁੱਖ (ਪਾਉਣਾ)

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਪਰ ਜਿਵੇਂ (ਸਰੀਰ) ਦੇਹ ਅਰਥਾਤ ਆਤਮਾ ਦੀ ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਬਚਪਨ, ਜਵਾਨੀ ਅਤੇ ਬੁਢਾਪੇ ਦੀ ਅਵਵੱਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਸਰੀਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਹੈ (ਇੱਕ ਅਵਵੱਸਥਾ ਹੀ ਹੈ)। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਧੀਰ ਗਿਆਨੀ, ਮੋਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ

ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਦੇਹੀ (ਆਤਮਾ) ਹੀ ਇਸ ਦੇਹ (ਸਰੀਰ) ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਬਾਲ ਅਵੱਸਥਾ, ਯੁਵਾ ਅਵੱਸਥਾ ਤੇ ਬਿਰਧ ਅਵੱਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਹਾਂਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਧੀਰ ਪੁਰਸ਼ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ੦ ਦੇਹੀ ਨਹ ਅਸਿਮਨ ... ਯੌਵਨਮ੍ ਜਗਾ :- ੦ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਲ ਅਵੱਸਥਾ ਫੇਰ ਯੁਵਾ ਫੇਰ ਬਿਰਧ ਅਵੱਸਥਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਵੱਸਥਾ ਵੀ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ। ਨਿਰੰਤਰ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਸਰੀਰਪਾਗੀ ਦੇ ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰੀ (ਆਤਮਾ) ਅਲੱਗ ਹੈ ਤੇ ਸਰੀਰ ਅਲੱਗ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ ਹੈ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦ੍ਰਸ਼ਟ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਤਥਾ ਦੇਹ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤਿਹ = ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਹਾਂਤਰ ਦੀ ਅਰਥਾਤ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਬਾਲ ਤੋਂ ਯੁਵਾ, ਯੁਵਾ ਤੋਂ ਬਿਰਧ ਅਵੱਸਥਾ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਸ਼ੋਕ ਜਾਂ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਇੱਕ ਆਤਮਾ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੁੱਖ ਕਿਉਂ ? ਜਾਂ ਸ਼ੋਕ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਦੇਹਾਂਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਦੂਜਾ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ) ਸੂਖਮ ਦ੍ਰਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਭੀ ਤਬਦੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਲ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਰੀਰ ਸੀ, ਉਹ ਯੁਵਾ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਯੁਵਾ ਅਵੱਸਥਾ ਵਾਲਾ ਸਰੀਰ ਬਿਰਧ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਸਥੂਲ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰ ਦਾ ਹਰ ਘੜੀ ਪਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਤੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਘੜੀ ਪਲ ਤਬਦੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਹਾਂਤਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ? ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ ? ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਉਸਦੀਆਂ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸਵੱਧਨ ਤੇ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੂਸ਼ਿਤ ਅਵੱਸਥਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਬਾਲ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਲਕ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਯੁਵਾ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਯੁਵਾ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਰਧ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬਿਰਧ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਥੂਲ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਵੀ ਬਦਲਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨੀਂਦ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਲ ਅਵੱਸਥਾ ਤੇ ਯੁਵਾ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਤਾਜ਼ਗੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਬਿਰਧ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਦੇ ਬਦਲਣ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਰੀਰਾਂਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੈ ਕਿ ਮੌਤ ਤੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਦੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਲਕਵਾ ਮਾਰ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਬੁੱਧੀ ਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹਾ ਕਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਦੀ ਯਾਦ ਬੋੜੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਧੀਰ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੜ ਅਸੜ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧੀਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਰਮਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਖਗ ਸੰਦੇਹ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਧੀਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵੀ ਦੇਹਾਂਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਚ ਨੀਓ ਜੂਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਗੁਣਾਂ (ਤਮੋ, ਰਜੇ ਸਤੋ) ਦਾ ਸੰਗ ਹੈ। ੦ ਤੜ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਦੇਹਾਂਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਦੇਹ ਦੇਹੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਦੇਹ ਕੀ ਹੈ ? ਦੇਹੀ ਕੀ ਹੈ ? ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਕੀ ਹੈ ? ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਕੀ ਹੈ ? ਅਨਿਤ੍ਯ ਤੇ ਨਿਤ੍ ਕੀ ਹੈ ? ਅਸੜ ਸੜ ਕੀ ਹੈ ? ਵਿਕਾਰੀ ਤੇ ਅਵਿਕਾਰੀ ਕੀ ਹੈ ? ੦ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਪਿੱਛੋਂ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸਥਾਪਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਂ ਲੰਘਣ ਨਾਲ ਇਹ ਸੁਪਨੇ ਵਾਂਗ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ੦ ਦੇਹ ਅਤੇ ਦੇਹੀ ਵੱਖ-2 ਹਨ। ੦ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਅਨਿਤ੍ ਵਸਤੂ ਹੈ। ੦ ਧੀਰ ਵਿਅਕਤੀ ਮੌਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ੦ ਦੇਹ ਸਰੀਰ ਹੈ ਦੇਹੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। ੦ ਰਾਮਾਨੁਜ ਨਿਬਾਰਕ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਵੇਸ਼ਣਵ ਆਚਾਰੀਆ ਜੀਵ ਨੂੰ ਅਣੂ ਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਤਾਨੁਸਾਰ ਹਿਰਦਾਂਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਜੀਵ ਅਣੂ ਹੈ। ਜੀਵ ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸੂਖ ਦੁੱਖ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਚਾਰਵਾਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਓਤਪਤੀ ਚਰਵਾਦਨੇ ਧਾਤੁ ਤੋਂ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਚਥਾਉਣਾ ਜਾਂ ਭੜਨ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਖਾਣ ਪੀਣ ਤੇ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਉੱਪਰ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਨੂੰ ਚਾਰਵਾਕ (ਮਧੂਰ ਵਚਨ) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਚਾਰਵਾਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਓਤਪਤੀ ਚਾਰਵਾਕ (ਮਧੂਰ ਵਚਨ) ਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਚਾਰਵਾ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਵੀ ਚਾਰਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਚਾਰਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਉਹ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੧. ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਆਤਮਾ ਹੈ। ੨. ਪੁੱਤਰ ਆਤਮਾ ਹੈ। ੩. ਇੰਦ੍ਰਿਯ ਆਤਮਾ ਹੈ। ੪. ਪ੍ਰਾਣ ਆਤਮਾ ਹੈ। ੫. ਮਨ ਹੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਗਦੋਸ਼ ਆਦਿ ਮਨੋਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਕੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਉਹੀ ਜਿਨ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਹਨ ਉਹ ਜੈਨ ਹਨ। ਜੈਨ ਮੱਤ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਦਿੰਗੀਬਰ ਤੇ ਸ਼ਵੇਤੰਬਰ। ਦਿੰਗੀਬਰ ਮੱਤਾਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਹੈ, ਇਹ ਸਥਿਰ ਪਰਿਣਾਮ ਵਾਲਾ, ਮਧੂਰ ਪਰਿਣਾਮ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸ਼ਵੇਤੰਬਰ ਮੱਤਾਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਨਿਤ੍ਯ ਹੈ ਜੋ ਗੁਣ ਪਰਿਣਾਮ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ, ਮਧੂਰ ਪਰਿਣਾਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਵ ਏਹੇ ਪਰਿਣਾਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਹ ਅਨਿਤ੍ਯ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੋ ਵੀ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਮਰ ਦੇ ਵੱਖ-2 ਪੜਾਅ ਬਚਪਨ ਜਵਾਨੀ ਤੇ ਬੁਢਾਪਾ ਹੰਚਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਉਸਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਬਚਪਨ ਜਵਾਨੀ ਬੁਢਾਪਾ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-2 ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇਗਾ। ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਸਥਾਪਿਤ ਰਹੇਗੀ। ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਲਈ ਮੌਤ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਘਬਰਾਉਂਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹਰ ਅਵੱਸਥਾ ਹਰ ਖਤਰੇ ਅਤੇ ਮੌਕੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੈ। ਤਬਦੀਲੀ ਸਰੀਰ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ। ਜੋ ਨਹੀਂ ਬਚਲਦੀ ਉਹ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਭੇਦ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਸਿਆਣਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਉੱਪਰ ਗਰਮੀ ਸਰਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਗ੍ਰਾਮੀ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

* * *

2.14 ਸ਼ਲੋਕ :

ਮਾਤਾ-ਸਾਧਾਰਣ : ਤੁ ਕੌਨੋਤੇਥ, ਸ਼ੀਰ-ਤਣਾ-ਸੁਖ-ਦੁਖ-ਦਾ : / ਆਗਮ-ਅਪਾਧਿਨ : ਅ-ਨਿਤਾਃ, ਤਾਨ ਤਿਤਿਕਸਤਰ ਭਾਰਤ //

ਮਾਤਾ ਸਪਰਸ਼ ਤੁ ਕੌਨੇਯ ਸ਼ੀਤਚਲਾਣ ਸੁਖ ਦੁਖ ਦਾ

ਆਗਮ ਅਪਾਧਿਨ ਅਨਤ੍ਰਿਯਾਹ ਤਾਨ ਤਿਤਿ ਅਕਸਵ ਭਾਰਤ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਾਤਾ ਸਪਰਸ਼ : ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਛੋਹ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਅਨੁਭਵ। ਤੁ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਕੌਨੇਯ : ਹੋ ਕੁੰਤੀ

ਪੁੱਤਰ ਕੌਂਤਯਾ। ਸੀਤਉਸ਼ਣ : ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ। ਦਾਹ : ਸਰਦੀ ਗਰਮੀ, ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਆਗਮ ਅਪਾਯਿਨਹ : ਆਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤ ਨਾਲ। ਅਨਤਿਯਾਹ : ਅਸਥਾਈ, ਜੋ ਪ੍ਰੈਕ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਤਾਨ੍ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ। ਤਿਤਿਅਕਸਵ੍ : ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ, ਝੱਲਣਾ, ਸਹਿਣਸੀਲਤਾ। ਭਾਰਤ : ਹੇ ਭਾਰਤ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ‘ਹੇ ਕੌਂਤੇਯ! ਇੰਦਰੀਆਂ (ਗਿਆਨ) ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਠੰਡਕ ਗਰਮੀ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ, ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗਮੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਨਿਤ੍ਯ ਹਨ। ਭਾਵ ਅਸਥਾਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੂ ਸਹਿਣ ਕਰ! ਹੇ ਭਾਰਤ ਵੰਸ਼ੀ ਅਰਜਨ।’

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤੁ = ਨਿਤ੍ਯ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਦੇਹ ਆਦਿ, ਅਨਿਤ੍ਯ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਦੱਸਣ ਲਈ ਏਥੇ ਤੂ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਮਾਤ੍ਰਾਸੁਪਰਸ਼ਹ = ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਾਪ ਤੌਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ ਨਾਲ ਮਾਤ੍ਰਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੂਪਰਸ਼ : ਮਾਤਰਾ ਨਾਲ ਅਰਥਾਤ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਨਾਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਸ੍ਰੂਪਰਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਮਾਤਰ ਪਦਾਰਥ ਮਾਤ੍ਰਾ ਸ੍ਰੂਪਰਸ਼ ਹਨ। ੦ ਆਗਮ ਅਪਾਯਿਨਹ : (ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਾਲਾ) ਜੇ ਅਸੀਂ ਏਥੇ ਮਾਤਰਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪਦ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਲਈਏ ਤਾਂ ਉਸ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਆਗਮ ਅਪਾਯਿਨਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਸਵੀਕਿਤੀ ਕੇਵਲ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸੁਵੰਧ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਅਹੰਮ੍ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਹੰਮ੍ ਅਥਵਾ ਸੁਵੰਧ ਨਿਤ੍ਯ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸਵੀਕਿਤੀ ਵੀ ਨਿਤ੍ਯ ਵਰਗੀ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਸੁਵੰਧ ਇਹ ਸਵੀਕਿਤੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ, ਤਦ ਤੱਕ ਇਹ ਉਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਵਿਯੋਗ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪਰ ਵੀ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਨਾ ਰਹਿਣ 'ਤੇਵੀ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਪਤੀ ਮਰ ਗਿਆ, ਚਾਲੀ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਤੱਕ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਫਲਾਣੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ੦ ਸ਼ੀਤ ਉਸ਼ਣ ਸੁਖ ਦੁੱਖ ਦਾਹ = ਏਥੇ ਸ਼ੀਤ ਅਤੇ ਉਸ਼ਣ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਦੇ ਵਾਚਕ ਹਨ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸਰਦੀ ਗਰਮੀ ਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਤਵੰਚਾ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਅਥਵਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਸ਼ੀਤ ਅਨੁਕੂਲ ਤੇ ਗਰਮੀ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹੈ। ਮਾਤਰ ਪਦਾਰਥ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਦੇ ਗਹੀਂ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ = ਸੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰੱਸਥਿਤੀ ਜੋ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਾਡੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਪਰੱਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਏਥੇ ਸੁਖ ਦੁੱਖਦਾਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਨਿਤ੍ਯ = ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਨਾਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਭਗਵਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਨਿਤ੍ਯ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਹ ਮਧਯ (ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ) ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਪਲ ਛਿਣ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਐਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪਹਿਚਾਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਅਨਿਤ੍ਯ ਹਨ। ੦ ਇੰਦਰੀਆਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਰ ਪਲ ਛਿਣ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਾਨ ਤਿਤਿਅਕਸਵ੍ = ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਮਾਤ੍ਰਾਸੁਪਰਸ਼ ਅਥਵਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਇਹ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹੈ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਦੋਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਸਾਡੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਗਰਮੀ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਣਾ ਅਰਥਾਤ ਮਾਤ੍ਰਾ ਸੰਪਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਸਹਿਣਸੀਲਤਾ ਨੂੰ ਤਿਤਿਅਕਸਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਕੌਂਤੇਯ ਤੇ ਭਾਰਤ = ਦੋ ਸੰਬੋਧਨੀ ਪਦ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹਨ ਕਿ ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਕੁਲ ਤੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਕੁਲ ਦੋਵੇਂ ਕੁਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧ ਹਨ। ੦ ਸੁੱਖ : ਜੋ ਇਸ਼ਟ, ਮਿੱਤਰ, ਸ਼ਤਰੂ ਆਦਿ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਅਨੁਭਵ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਸੁੱਖ ਹੈ। ੦ ਦੁੱਖ = ਜਿਹੜਾ ਇਸ਼ਟ ਮਿੱਤਰ, ਦਸ਼ਮਣ ਆਦਿ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਲੱਗੇ - ਉਹ ਦੁੱਖ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅਹਿਸਾਸ ਹਿੱਤ ਵਾਲੇ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ, ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਭਰੇ ਵੀ, ਦੁੱਖਦਾਇਕ ਵੀ। ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਨੀਂ ਦੇਰ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸਾਡੀਆਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀ ਦਾ ਸੁਖ ਭਰਿਆ ਅਹਿਸਾਸ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਦੁਖ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੁਆਦੀ ਭੋਜਨ, ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਆ ਤੋਂ ਅਭਿੱਜ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹੋ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿੰਦਰੀ 'ਚ ਪਰਾਪਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਸਹਿਣਸੀਲਤਾ ਧੀਰਜ ਤੇ ਹੌਸਲਾ (ਤਿਤਿਅਕਸਵ) ਤੰਦਰੁਸਤ ਸਫਲ ਮਨ ਦੇ ਲਈ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰੈਕ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਦੇ ਕੋਈ ਅਰਥ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ।

○ ○ ○

2.15 ਸ਼ਲੋਕ :

ਯਮ੍ ਹਿ ਨ ਵਧਯਜਨਿਤ ਇਤੇ ਪੁਰੂਸ਼ਮ੍ ਪੁਰੂਸ਼ਾਰਸ਼ਭ੍ ॥

ਯਮ੍ ਹਿ ਨ ਵਧਯਜਨਿਤ ਇਤੇ ਪੁਰੂਸ਼ਮ੍ ਪੁਰੂਸ਼ਾਰਸ਼ਭ੍ ॥

ਸਮ ਦੁਖ ਸੁਖਮ੍ ਧੀਰਮ੍ ਸਹ ਅਮ੍ਰਤਵਾਅ ਕਲਪਤੇ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਮ : ਕਿਸ ਲਈ, ਕਿਸ ਨੂੰ। ਹਿ : ਸੱਚਾਉਂਚ ਹੀ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਵਧਯਜਨਿਤ : ਦੁੱਖ ਦੇਣਾ। ਇਤੇ : ਇਹ ਬਹੁਤੇ। ਪੁਰੂਸ਼ਮ੍ : ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਮੀ। ਪੁਰੂਸ਼ਾਰਸ਼ਭ੍ : ਆਦਮੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਖੀ। ਸਮ ਦੁਖਸੁਖਮ੍ : ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਭਾਵ ਰੱਖਣੇ। ਧੀਰਮ੍ : ਪੱਕਾ। ਸਹ : ਉਹ। ਅਮ੍ਰਤਵਾਅ : ਮੋਕਸ਼, ਅਵਿਨਾਸ਼ਤਾ। ਕਲਪਤੇ : ਫਿੱਟ ਹੈ, ਯੋਗ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ੇਸ਼ਠ! ਸੁਖ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਜਿਸ ਬੀਰ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਇਹ (ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ) ਵਿਆਕੁਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ, ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਦ ਅਥਵਾ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪੁਰਸ਼ = ਪੂਰਣ ਹੋਣ ਨਾਲ ਦੇਰ ਰੂਪੀ ਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ। ੦ ਬ੍ਰਹਮਵਿਤੁ ਪੁਰਸ਼ ਜੋ ਨਾ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਵਧਦਾ ਹੈ ਨਾ ਪਾਪ - ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਘਟਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਸੁਖ ਨਾ ਦੁਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਧੀਰ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਪੁਰਸ਼ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੁਪਨ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਲੋਕ ਤੋਂ ਪਰੇ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਪੁਰਸ਼ ਅਥਵਾ ਪੁਰੂਸ਼ਸ਼ਰ੍ਬ = ਪਰੱਸਥਿਤੀਆਂ ਬਦਲਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀਆਂ। ਜਿਵੇਂ ਯੁੱਧ ਰੂਪ ਪਰੱਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੀ

ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸਵੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੈਤਨਯ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪੁਰਸ਼ਤਵ ਤੇ ਪਰਮਾਨੰਦ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਦਵੈਤ ਦੀ ਉਪੇਖਤਾ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਵ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸ਼ੋਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਤਮ ਸ਼ੁਰੂਪ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਹੀ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸ਼ੋਕ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਮ ਦੁਖ ਸੁਖਮ੍ - ਧੀਰ ਮਨੁੱਖ ਸੁਖ ਦੁਖ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। (ਗੀਤਾ 13-20, 21) ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੁਖ ਦੁਖ ਨੂੰ ਭੋਗਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦੁਖ ਬਰਾਬਰ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ੦ ਯਾਮ੍ ਹਿ ਨ ਵਖਥਯਤਿ ਇਤੇ ਪੁਰਸ਼ਮ੍ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਾਮਾਨ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਕਿਤਕ ਪਦਾਰਥ ਸੁਖੀ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਸਾਮਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਾਰਨ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਭੋਗਨ ਕਾਰਨ ਉਸ ਸੁਖ ਦਾ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸੰਸਕਾਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਸਮੇਂ ਦੁੱਖ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ੦ ਸਹ ਅਮਤ ਤਵਾਇ ਕਲਪਤੇ = ਅਜਿਹੇ ਧੀਰ ਵਿਅਕਤੀ ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਰੱਥ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਜੂਨੀ ਸੁਖ ਦੁਖ ਭੋਗਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਹਰੇਕ ਸੁਖ ਦੁਖ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉਠੋਂ ਕੇ ਮਹਾਂ ਆਨੰਦ, ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਇਹ ਜੂਨੀ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। (ਗੀਤਾ 6.22) ਜੇ ਅਸੀਂ ਸੁਖ ਦੁਖ ਦਾ ਉਪਭੋਗ ਨਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਦੁਉਪਯੋਗ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸੁਖ ਦੁਖ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉਠੋਂ ਕੇ ਮਹਾਨ ਆਨੰਦ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ। ੦ ਜਿਹੜਾ ਸੁਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਦੁੱਖ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਪੰਨਤਾ ਪੂਰਵਕ ਸਹਿ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹੋ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਦਾ ਸਦੁ ਉਪਯੋਗ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਦਾ ਸਦੁਉਪਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਾਡਾ ਤਨ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਪੁਰਸ਼ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਤਨ ਅੰਦਰ ਕਦੇ ਦੁੱਖ, ਕਦੇ ਸੁਖ ਵਾਪਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਨਾਤਮ ਪਦਾਰਥ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਜੀਵ ਨੇ ਤਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੋੜ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਜੀਵ ਦੁੱਖ ਗਾਮ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰ ਗ੍ਰਸਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਅਥਵਾ ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਧ ਕੇ ਸਵੈ 'ਤੇ ਕੌਂਦਿਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਜੀਵ ਸਹਿਜ ਅਵਸੰਥਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਥਾਈ ਪਰਪੱਕ ਅਤੇ ਨਿਸਚਿਤ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹੋ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਦ ਅਥਵਾ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਕੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਗਿਆਨ ਅਥਵਾ ਬੋਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਨਿਵੀਂ ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਅਤੇ ਅਮੂਲ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

* * *

2.16 ਸ਼ਲੋਕ

ਨ ਅ-ਸਤ: ਵਿਦ੍ਰੋਹੇ ਭਾਵ:; ਨ ਅ- ਭਾਵ: ਵਿਦ੍ਰੋਹੇ ਸਤ: / ਤਭਾਵ: ਅਧਿ: ਵਿਦ੍ਰੋਹ: ਅਨਤ:; ਤੁ ਅਨਥੋ: ਤਤਚ-ਦਰਸਿੰਭ: //

**ਨ ਅਸਤਹ ਵਿਦ੍ਯਤੇ ਭਾਵਹ ਨ ਅਭਾਵਹ ਵਿਦ੍ਯਤੇ ਸਤਹ /
ਉਭਯੋਹ ਅਧਿ ਦ੍ਰਸ਼ਟ ਅੰਤਹ ਤੁ ਅਨਯੋਹ ਤਤਵ ਦਰਸਿੰਭਿ //**

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਸਤਹ : ਜੋ ਅਸਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਵਿਦ੍ਯਤੇ : ਹੈ। ਭਾਵਹ : ਹੋਣਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਭਾਵਹ : ਜੋ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਵਿਦ੍ਯਤੇ : ਹੈ। ਸਤਹ : ਅਸਲ, ਠੀਕ। ਉਭਯੋਹ : ਦੋਵਾਂ ਦੀ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਦ੍ਰਸ਼ਟ : ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਜੋ ਵੇਖੀ ਗਈ। ਅੰਤਹ : ਅੰਤਲਾ ਸੱਚ। ਤੁ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਅਨਯੋਹ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਤਤਵ ਦਰਸਿੰਭਿ : ਜਿਹੜੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜੀ ਵਸਤੂ ਅਸਤਿ ਹੈ ਅਥਵਾ ਝੂਠੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਹੜੀ ਵਸਤੂ ਸਤਿ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕਦੇ ਵੀ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੱਤਵ ਦਰਸ਼ੀਆਂ (ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ) ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ : - ੦ ਆਤਮਾ ਤੇ ਅਨਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਜਦੋਂ ਸਾਮਾਨ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਸਤਯ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਥਵਾ ਅਨਾਤਮਾ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਆਤਮਾ ਮਿਥਯਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਯੋਗ ਮੋਕਸ਼ ਤਾਂ ਸਾਮਾਨ ਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਅਸਤ ਵਸਤੂ ਦੀ ਕਦੇ ਵੀ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਸਤ ਦਾ ਕਦੇ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਮੱਤ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਸਤ੍ ਕੀ ਹੈ? ਜਿਹੜਾ ਕਾਲਦੇਸ਼ ਅਥਵਾ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਪਰਿਚਿੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਤ੍ ਹੈ। ਪਰਿਚਿੰਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ੦ ਜੋ ਸਤ੍ ਹੈ ਉਹ ਸਤ੍ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਅਸਤ੍ ਹੈ ਉਹ ਅਸਤ੍ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਸਚਿੰਦਾਨੰਦ ਸਰੂਪ ਅੰਤਰ ਹੈ, ਅਦਵੈਤ ਹੈ, ਬੁਝਮ ਹੈ, ਵਸਤੂ ਹੈ। ੦ ਅਵਸਤੂ - ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮਸਤ ਜੜ੍ਹ ਪਰਪੰਚ - ਅਵਸਤੂ ਹੈ। ੦ ਨਾਮ੍ ਸਤਹ ਵਿਦ੍ਯ ਤੇ ਭਾਵਹ - ਸਰੀਰ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ, ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਛਿਣ ਪਲ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਰਾਂਸ਼ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਸਰੀਰ ਭੂਤ, ਭਵਿੱਖ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਭਾਵੁਪ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ - ਇਹੋ ਅਸਤ੍ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਵੀ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਅਸਤ੍ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਪਤਾ ਚੱਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਅਭਾਵ ਸੀ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਅਭਾਵ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦਾ ਵੀ ਅਭਾਵ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਕਾਲ ਰੂਪੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਲੱਕੜੀ ਨਿਰੰਤਰ ਜਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਲੱਕੜ ਜਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਕੋਇਲਾ ਤੇ ਰਾਖ ਤਾਂ ਬਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕਾਲ ਰੂਪੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਲੱਕੜ ਜਲਣ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਕੀ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੀ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਇਹ ਅਭਾਵ ਹੁਣ ਵੀ ਹੈ, ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਏਸੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸਤ੍ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਨ ਅਭਾਵਹ ਵਿਦ੍ਯ ਤੇ ਸਤਹ - ਜੋ ਸਤ੍ ਵਸਤੂ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਜਦੋਂ ਦੇਹ ਉਤਪਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਦੇਹੀ ਸੀ। ਦੇਹ (ਸਰੀਰ) ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਦੇਹੀ (ਆਤਮਾ) ਰਹੇਗੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਦੇਹੀ (ਆਤਮਾ) ਉਸ ਵਿੱਚ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਗਿਆਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਤੱਤਵ ਸੀ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਤਮਤੱਤਵ ਰਹੇਗਾ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮ ਤੱਤ ਰਹੇਗਾ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਦੂਜੇ ਪਲ-ਛਿਣ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇੱਕ ਪਲ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਪਲ ਉਹ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਸਿਨੇਮਾ ਦੀ ਚਲਦੀ ਫਿਲਮ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਕਾਰਨ ਕਿ ਸਰੀਰ ਇੰਦੀਆਂ ਮਨ-ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਕਾਰਣ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਹੜਾ ਸਰੀਰ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ-ਰਹਿਤ ਹੈ, ਉਸ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਕਦੇ ਦਿਖਾਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਉਸ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੂਜੇ - ਸੰਸਾਰ (ਸਰੀਰ ਇੰਦੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ) ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਚੇਤਨ ਸਰੂਪ ਕੁਝ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਰਿਆ ਮਾੜ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ। ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਸਰੂਪ ਦਾ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥ ਹੈ। ਜਦ ਸਰੂਪ ਦਾ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਤੇ ਨਾ ਪਦਾਰਥ ਨਾਲ ਹੀ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਫਿਰ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਰੀਰ ਇੰਦੀਆਂ ਮਨ-ਬੁੱਧੀ ਸਹਿਤ ਸੰਪੂਰਨ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮ ਤਤਵ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਰਲਪਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਭ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਹੈ ਤੇ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਸਤ੍ਰ ਅਸਤ੍ਰ ਦੇਹ, ਦੇਹੀ ਤੱਤਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੱਤਵ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਮਤ ਤੱਤਵ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ੦ ਅਸਤ੍ਰ ਵਸਤੂ ਦਾ ਤੱਤਵ ਵੀ ਸਤ੍ਰ ਹੈ, ਸਤ੍ਰ ਵਸਤੂ ਦਾ ਤੱਤਵ ਵੀ ਸਤ੍ਰ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਤੱਤਵ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸਤ੍ਰ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਤੱਤਵ ਭਾਵ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਤ੍ਰ - ਅਸਤ੍ਰ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਤੱਤਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਯੋਗ ਇੱਕੋ ਸਤ੍ਰ-ਤੱਤਵ ਹੈ। ਅਸਤ੍ਰ ਦੀ ਜੋ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਤਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਤ੍ਰ ਦੀ ਹੈ। ਸਤ੍ਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਹੀ ਅਸਤ੍ਰ ਸੱਤਾਵਾਨ੍ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਸਤ੍ਰ ਨੂੰ ੦ ਪ੍ਰਕਿਤੀ (ਗੀਤਾ - 7.05) ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਾਯ (ਗੀਤਾ 13, 01 ਤੇ 02) ਪੁਰਸ਼ (ਗੀਤਾ 13.11) ਤੇ ਅਕਸਰ (ਗੀਤਾ 15-16) ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਤ੍ਰ ਨੂੰ ੦ ਅਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ, ਕਸ਼ਤ੍ਰੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਕਸ਼ਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਸਰੀਰ ਲੈਕੇ ਰੌਲਾ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣਗੇ, ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਸੰਕੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਯੁੱਧ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਕੀ ਫਿਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਮਰਨਗੇ ? ਜੋ ਅਸਤ੍ਰ ਹੈ ਉਹ ਮਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਤ੍ਰ ਹੈ ਉਹ ਅਮਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੋਕ ਕਰਨਾ ਬੇਸਮੰਝੀ ਹੈ। ੦ ਧੀਰ ਤੇ ਤੱਤਵਦਰਸੀ ਦੇ ਅਰਥ ਏਸੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿੱਚ ਰੱਖੋ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਵਿਵੇਕੀ ਹਨ, ਸਮਝਦਾਰ ਹਨ ਚੇਤਨ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ੋਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਨਾ ਵਿਵੇਕੀ ਹੈ ਨਾ ਸਮਝਦਾਰ ਹੈ। ੦ ਅਸਤ੍ਰ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ। ੦ ਸਤ੍ਰ ਇੱਕ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਭੇਡ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆ : -ਤੱਤਵਦਰਸੀ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨਵਾਨ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਪੁਰਸ਼ਾਂ (ਲੋਕ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਅਥਵਾ ਸਤਿ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਤੇ ਸਮਝ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਥਾਈ ਤੇ ਸਥਾਈ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਿਆਂ ਜੋ ਗਿਆਨ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਗਿਆਨ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅੰਦਰ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਵਾਸਤਵਿਕ, ਸਹਿਜ ਸਥਿਰ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਵਾਸਤਵਿਕ ਅਸਹਿਜ ਤੇ ਅਸਥਿਰ ਹੈ। ਭਵਿੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਗਿਸੀ ਅਵਤਾਰ ਪੁਰਸ਼ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਤਿ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਉੱਪਰ ਕਾਥੂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਚੁੜੇ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਅਸਹਿਜ ਤੇ ਅਵਾਸਤਵਿਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਸਰੀਰ ਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ, ਨਾ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਰਹੇਗਾ। ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਅਭਾਵਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਵੇਖੀ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਵਾਸਤਵਿਕ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਰੀਰ, 'ਭਾਵਹ' ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਅਸਥਿਰ ਅਸਥਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਰਹੇਗਾ, ਇਸ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸਰੂਪ, ਸਾਰ ਤੱਤਾਂ, ਅਥਵਾ ਮੂਲ ਦਾ ਬਦਲਿਆ ਪਰਿਵਰਤਤ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬੋਧੀ/ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਏਸੇ ਲਈ ਸਰੀਰ ਦੇ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਆਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਸਲ ਤੇ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹੋ 'ਭਾਵਹ' ਹੋਂਦ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਅਮਿੱਟ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਹੈ। ਸੂਰਤ ਹੈ। ਇਹੋ ਆਤਮ ਚੇਤਨਾ ਅਮਰ ਹੈ, ਸਮਾਂ ਮੌਤ ਅਸਮਾਨ, ਮਨ ਦੀਆਂ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ, ਰੁਚੀਆਂ, ਸੁਪਨਾ, ਨੀਂਦ ਆਦਿ ਦਾ ਆਤਮਾ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇਹ ਅਬਦਲ ਹੈ। ਲਾਜਾਨੀ ਅਦਭੂਤ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਾਈ ਅਕਾਲ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਹੀ ਸਤਿ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਚੇਤਨਾ ਰੂਪੀ ਸਤਿ ਹੈ। ਇਹੋ ਅਨੰਤ ਸਰੂਪ ਹੈ।

* * *

2.1.7 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅ-ਕਿ-ਨਾਸਿ ਤੁ ਤਰ ਕਿਛਿ, ਯੇਨ ਸਰਵਮ੍ ਇਦਸ੍ ਤਤਸ੍ / ਕਿ-ਨਾਸਸ੍ ਅ-ਕਿ-ਅਯਸਿ ਅਯਸ, ਨ ਕ:- ਚਿਤ੍ ਕੁਰਤਸ੍ ਅਹੰਤਿ ||

ਅਵਿ-ਨਾਸ਼੍ ਤੁ ਤਰ ਵਿਧਿ, ਯੇਨ ਸਰਵਮ੍ ਇਦਸ੍ ਤਤਸ੍ ||

ਵਿ-ਨਾਸਸ੍ ਅਵਿ-ਅਯਸ੍ ਅਸ੍ਯ, ਨ ਕਹਚਿਤ੍ ਕਰਤਸ੍ ਅਕਹਰਤਿ ||

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- : ਅਵਿਨਾਸਿ : ਜੋ ਤਬਾਹ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਤੁ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਤਤੁ : ਉਹ। ਵਿਧਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਯੇਨ : ਕਿਸ ਰਾਹੀਂ। ਸਰਵਮ੍ : ਸਾਰੇ। ਇਦਸ੍ : ਇਹ। ਤੱਤਮ੍ : ਪਸਰਨਾ, ਸੰਚਾਰਨਾ। ਵਿਨਾਸਸ੍ : ਨਾਸ਼ਵਾਨ। ਅਵਿ ਅਯਸ੍ ਅਸ੍ਯ : ਅਮਰ ਅਵਿਨਾਸੀ ਅਮਿੱਟ ਹੈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਕਹਚਿਤ੍ : ਕੋਈ ਇੱਕ। ਕਰਤਸ੍ : ਕਰਨਾ। ਅਕਹਰਤਿ : ਯੋਗ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- : ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸਮੁੱਚਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਆਪਤ ਹੈ। ਏਸੇ ਨੂੰ ਤੂੰ ਅਵਿਨਾਸੀ ਜਾਣ। ਇਸ ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਿਨਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- : ੦ ਅਵਿਨਾਸਿ ਤੁ ਤਰ ਵਿਧਿ : ੦ ਉਪਰਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸਤ੍ਰ ਅਸਤ੍ਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਤ੍ਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਏਥੇ 'ਤੁ' ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। 'ਉਸੇ ਅਵਿਨਾਸੀ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਤੂੰ ਸਮਝ' ਇੱਛ ਕਹਿ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਉਸ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਪੱਖ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਪੱਖ ਰੂਪ ਦੱਸਣ ਵਿੱਚ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੱਖ ਤੱਤਵ ਹੀ ਵਿਆਪਤ ਹੈ, ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੈ ਉਹੋ 'ਤੈ' ਜੋ ਸਾਹਮਣੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ 'ਨਹੀਂ' ਹੈ। ੦ ਤਤ - ਪਦ ਤੋਂ ਸਤ੍ਰ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਪੱਖ ਗੀਤੀ ਤੋਂ ਕਹਿਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਉਹ ਤੱਤਵ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਇੰਦੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਸ ਪੱਖ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਯੇਨਸਰਵਮ੍ ਇਦਸ੍ ਤਤਮ੍ - ਸਾਰਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਉਸ ਨਿਉ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਵਿਆਪਤ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੋਨੇ ਦੇ ਬਣੇ ਗਹਿਣੇ ਵਿਚ ਸੋਨਾ, ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਬਣੇ ਬਰਤਨ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ, ਹੀ ਵਿਆਪਤ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਤੱਤਵ ਹੀ ਵਿਆਪਤ ਹੈ। ਜੋ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਵਿਨਾਸਸ੍ ਅਵਿ ਅਯਸ੍

ਅਸ੍ਯ = ਜਦ ਸਰੀਰੀ ਅਵਿਨਾਸੀ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਪਰ ਸਰੀਰ ਵਿਨਾਸੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪਲ ਛਿਣ ਵਿਨਾਸ਼ ਵੱਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਦਾ। ਤੂੰ (ਅਰਜਨ) ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਤੂੰ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਬਚ ਜਾਣਗੇ ? ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਤੇਰੇ ਯੁੱਖ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਵਿਨਾਸੀ ਤੇ ਵਿਨਾਸੀ ਤੱਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਅਵਿਨਾਸੀ ਤਾਂ ਰਹੇਗਾ, ਵਿਨਾਸੀ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਜਾਣਾ ਹੈ। ੦ ਅਸ੍ਯ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤਿ ਪਲ ਛਿਣ ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ ਜੋ ਸੱਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਏਸੇ ਸੱਤੱਤਵ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। 'ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਸਰੀਰਪਾਰੀ ਹਾਂ' ਅਜਿਹਾ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਲਕਸ਼ ਮੰਨ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਏਥੇ ਅਸ੍ਯ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਆਕਾਸ਼ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਅਮਿਤ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚਲੇ ਬਦਲ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਦੇ, ਅਪਾਰ ਬੇਧਨਾਹ ਅੰਤ ਕਾਇਨਾਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਕਾਇਨਾਤ ਕਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਸਦੀਵੀ ਸਥਾਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਦੋ ਉਗਲੀਆਂ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਇੱਕ ਉੰਗਲ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਤਾਂ ਅੰਤ ਸਥਾਈ ਅਮਿੱਟ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਮਾਇਆ ਕਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਮਿਟ ਵੀ ਹੈ ਮਿਟ ਵੀ ਹੈ।

* * *

2.18 ਸਲੋਕ :

ਅਨਤ-ਕਨਤ: ਇਸੇ ਦੇਹਾ:, ਨਿਤਿਸਥ ਤਜ: ਸ਼ਾਰੀਰਿਣ: / ਅ-ਨਾਸਿਨ: ਅ-ਪ੍ਰ-ਮੇਯਸਥ, ਤਸਮਾਤ੍ ਯੁਧਿਸਥ ਭਾਰਤ //

ਅੰਤਬਤਹ ਇਸੇ ਦੇਹਾ, ਨਿਤ੍ਯਸ੍ਯ ਉਕੜਾਹ ਸ਼ਰੀਰਿਣਹ।

ਅਨਾਸ਼ਿਨਹ ਅਪ੍ਰਮੇਯਸ੍ਯ ਤਸਮਾਤ੍ ਯੁਧਿਸਵ ਭਾਰਤ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅੰਤਬਤਹ : ਜਿਸਦਾ ਅੰਤ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ : ਇਹ। ਦੇਹਾ : ਸਰੀਰ। ਨਿਤ੍ਯਸ੍ਯ : ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਥਾਈ। ਉਕੜਾਹ : ਕਰੇ ਗਏ। ਸ਼ਰੀਰਿਣਹ : ਸਰੀਰ। ਅਨਾਸ਼ਿਨਹ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋਣ। ਅਪ੍ਰਮੇਯਸ੍ਯ : ਅਮਿਤ, ਅਮਿਣਵਾਂ, ਬੇਅੰਤ, ਅਪਾਰ। ਤਸਮਾਤ੍ : ਇਸ ਲਈ। ਯੁਧਿਸਵ : ਲੜਨਾ/ਲੜੋ। ਭਾਰਤ : ਹੋ ਭਾਰਤ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਨਾਸ਼ ਰਹਿਤ ਅਪ੍ਰਮੇਯ (ਹਰ ਨਿਵਾਸੀਦੇ ਪਾਣਾਂ ਦੇ ਅਗੋਚਰ) ਨਿੱਤ ਸਰੂਪ ਸਰੀਰੀ (ਆਤਮਾ) ਦੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਕਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੋ ਭਾਰਤ ਵੰਸੀ ਅਰਜਨ, ਤੂੰ ਯੁੱਖ ਕਰ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਗਿਆਨ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ = ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਅਨਾਧਿਆਤਮਕ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਜੜ੍ਹੀ ਹੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਹੈ ਪਰ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਇਹ ਜੜ੍ਹੀ ਹੈ। ੦ ਧਾਤੂ = ਜਿਸ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਵੇ ਉਹ ਧਾਤੂ ਹੈ। ਧਾਤਵਾਰਥ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਆ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਸੜ੍ਹ ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਹੈ। ੦ ਵਿਨਾਸ਼ ਅਰਥਾਤ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪਰਿਛੇਦ ਹੈ, ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਹੇ, ਉਹ ਵਿਨਾਸੀ ਹੈ। ਪਰਿਛੰਨ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਲੋਖਣ ਅਵਿਨਾਸੀ ਹੈ। ੦ ਅਨਾਸ਼ਿਨਹ = ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕਦੇ ਵੀ ਛਿਣ ਮਾਤਰ ਭੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਨਾਸ਼ਿਨਹ ਅਥਵਾ ਅਵਿਨਾਸੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਪ੍ਰਮੇਯਸ੍ਯ = ਜੋ ਪ੍ਰਮਾ (ਪ੍ਰਮਾਣ) ਦਾ ਵਿਸ਼ਯ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਜਿਹੜਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਮਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਣ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ੦ ਨਿਤ੍ਯ = ਨਿਰੰਤਰ ਹਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਦੀਵੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ। ੦ ਅੰਤ ਬਤਹ ਇਸੇ ਦੇਹਾ, ਉਕੜਾਹ ਸ਼ਰੀਰਿਣਹ = ਇਸ ਅਵਿਨਾਸੀ ਅਪ੍ਰਮੇਯ ਤੇ ਨਿਤ੍ਯ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹੇ ਵੀ ਸਰੀਰ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਅੰਤਵਾਲੇ ਕਰੇ ਗਏ ਹਨ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਲ ਛਿਣ ਅੰਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਅੰਤ ਹੀ ਅੰਤ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਨਿਤ੍ਯਸ੍ਯ ਅਨਾਸ਼ਿਨਹ = ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿੱਤ ਤਤਵ ਨੇ ਜਿਸ ਦਾ ਕਦੇ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਮੰਨਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਆਪਣੇ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਨਾਲ 'ਮੈਂ' ਪਣ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅੰਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਮੰਭਾ ਅਥਵਾ ਮੇਰਾ ਪਣ ਪਲਪਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 'ਮੈਂ' ਪਣ ਵਧਦਾ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੇ ਧਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਲਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਧਨੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਜੇ ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਰੱਖ ਲਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵਿਦਵਾਨ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਰੱਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾਪਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਜੇ ਕਿੱਨੀ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਬੁੱਧੀ, ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਆਗਿ। ਜਦੋਂ ਜੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਜਾਂ ਮੇਰਾ-ਪਣ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਸਰੀਰ ਤੇ ਮੈਂ - ਦੋਵੇਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪੰਡਿਤ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਪੰਡਿਤ ਲੋਕ ਕਦੇ ਸ਼ੋਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ੦ ਤਸਮਾਤ੍ ਯੁਧਿਸਵ : ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਸਤ੍ਰ ਅਸੂਤ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਮਝਕੇ ਤੂੰ ਯੁੱਖ ਕਰ, ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰੀਰ ਵਿਨਾਸਕਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਸਰੀਰੀ ਅਵਿਨਾਸੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੋਕ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਤੇ ਯੁੱਖ ਕਰ। ਸੜ੍ਹ ਦਾ ਬੋਧ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅਸੂਤ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਰੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਆਤਮਾ ਅਮਰ ਅਮਿੱਟ ਅੰਤ ਅੰਤ ਅਵਿਨਾਸੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਮਿੱਟ ਵੀ ਹੈ। ਸਰੀਰਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਉਸ ਦੀ ਸਵੈ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਧੂਰ ਅੰਦਰ ਹੋਣਾਂ ਜਾਂ ਬਾਹਰ ਕਿਨਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਥਵਾ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਕਾਇਨਾਤ ਅੰਤ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾ ਅੰਤ ਅਮਿੱਟ ਹੈ, ਜੋ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ, ਸਥਾਈ ਹੈ। ਸਦੀਵੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਤਲਾਅ ਅਥਵਾ ਗੁਰੂ ਟੋਈ ਦਾ ਪਾਣੀ ਗਰਮੀ ਅਥਵਾ ਧੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਬਣ ਕੇ ਉੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਵੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਨਾ ਤਬਾਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਖਤਮ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ - ਮਨ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਇਹ ਅਮਿੱਟ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਗਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਕੈਦ ਆਤਮਾ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਆਤਮਾ ਲਈ ਦੋਸਤ/ਦੁਸ਼ਮਨ ਸਾਮਾਨ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਾਰਤਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਯੁੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

2.19 ਸਲੋਕ :

ਯਾ: ਏਨਮ੍ ਕੇਤਿ ਹਨਤਾਰਮ, ਯ: ਚ ਏਨਮ੍ ਮਨਤੇ ਹਤਮ। ਤਖੀ ਤੈ ਨ ਕਿ-ਜਾਨੀਤ; ਨ ਅਧਮ੍ ਹਨਤਿ ਨ ਹਨਤੇ॥

ਯਹ ਏਨਮ੍ ਵੇਤਿੱ ਹਨਤਾਰਮ, ਯਹ ਚ ਇਨਮ੍ ਮਨਯਤੇ ਹਤਮ।

ਓਂ ਤੌ ਨੇ ਵਿਜਾ-ਨੀਤਹ, ਨ ਅਯਮ੍ ਹਨਿਤ, ਨ ਹਨਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਹ : ਉਹ, ਕੌਣ। ਇਨਮ੍ : ਇਹ ਆਪ ਖੁਦ। ਵੇਤਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਹਨਤਾਰਮ੍ : ਕਾਤਲ। ਯਹ : ਉਹ ਕੌਣ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਨਮ੍ : ਇਹ। ਮਨਯਤੇ : ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਹਤਮ੍ : ਕਤਲ। ਉਤੋਂ : ਦੋਵੇਂ। ਤੌ : ਉਹ (ਬਹੁਤੇ)। ਨ : ਨਹੀਂ। ਵਿਜਾਨੀਤਹ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਯਮ੍ : ਇਹ। ਹਨਿਤ : ਕਤਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਹਨਯਤੇ : ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਨੂੰ ਮਰਿਆ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਮਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਹ ਏਨਮ੍ ਵੇਤਿੱ ਹਨਤਾਰਮ੍ = ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਉਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਕਾਰਨ = ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾਪਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅਕਰਤਾ ਪਣ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾਪਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਜੋੜ ਕੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਜੋੜੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਯਹ ਏਨਮ੍ ਵੇਤਿੱ ਹਨਤਾਰਮ੍ = ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਿਆ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰੀ (ਆਤਮਾ) ਮਰਨ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਜੋ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਮਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ੦ ਓਂ ਤੌ ਨੇ ਵਿਜਾਨੀਤਹ ਨਾ ਅਯਮ੍ ਹਨਿਤ ਨ ਹਨਯਤੇ = ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਇਸ ਸਰੀਰੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਏਥੇ ਸਵਾਲ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਸਰੀਰੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਦੋਵੇਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਕੀ ਉਹ ਠੀਕ ਜਾਣਦਾ ਹੈ? ਉੱਤਰ ਹੈ, ਉਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਕਾਰਨ ਕਿ ਇਹ ਸਰੀਰੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਥਿ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰ ਵਿਕਾਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਿਤ ਨਿਰੰਤਰ ਜਿਵੇਂ ਦਾ ਤਿਵੇਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸਰੀਰੀ (ਆਤਮਾ) ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ੋਕ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਯੁਧ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਏਥੇ ਸਰੀਰੀ (ਆਤਮਾ) ਨੂੰ ਮਰਨ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਪੂਰਣ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਸਰੀਰੀ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਮੌਹ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਮੌਤ ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਉੱਪਰ ਮੌਤ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਅਸਮਾਨ 'ਤੇ ਬਦਲ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਤਾਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ ਅਬਦਲ ਹੈ ਅਮਿੱਤ ਤੇ ਅਮਿੱਟ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਸਰੀਰ ਮਰਦੇ ਜਨਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬੇਸਮਝ ਅਗਿਆਨੀ ਲੋਕ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤਮ ਹੋਣ 'ਤੇ ਹੀ ਰੋਂਦੇ ਪੱਛਮਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਧਨ ਦੌਲਤ ਲੁਟੇ ਜਾਣ ਉੱਪਰ ਰੋਂਦੇ ਹਨ।

2.20 ਸਲੋਕ :

ਨ ਜਾਧਤੇ ਪ੍ਰਿਧਤੇ ਵਾ ਕਦਾ-ਚਿਤ੍ਰ, ਨ ਅਧਮ੍ ਭੂਤਕਾ ਭਵਿਤਾ ਵਾ ਨ ਭ੍ਰਧਿ:।

ਅ-ਜ: ਨਿਤਿ: ਸ਼ਾਕਤ: ਅਧਮ੍ ਪੁਰਾਣ:; ਨ ਹਨਤੇ ਹਨਤਮਾਨੇ ਸ਼ਾਰੀਰੇ॥

ਨ ਜਾਧਤੇ ਮ੍ਰਿਧਤੇ ਵਾ ਕਦਾਚਿੱਤ੍ਰ, ਨ ਅਧਮ੍ ਭੂਤਵਾ ਭਵਿਤਾ ਵਾ ਨ ਭੂਯਹ।

ਅ-ਜਹ ਨਿਤਯਹ ਸਾਸ਼ਵਤਰ ਅਧਮ੍ ਪੁਰਾਣਹ, ਨ ਹਨਯਤੇ ਹਨਯਮਾਨੇ ਸ਼ਰੀਰੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਜਾਬਤੇ : ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮ੍ਰਿਧਤੇ : ਮਰਦਾ ਹੈ। ਵਾ : ਜਾ। ਕਦਾਚਿੱਤ੍ਰ : ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਧਮ੍ ਭੂਤਵਾ : ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਭਵਿਤਾ : ਹੋਵੇਗਾ। ਵਾ : ਜਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਭੂਯਹ : ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ। ਅਜਹ : ਜੋ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਨਿਤਯਹ : ਸਦੀਵੀ। ਸਾਸ਼ਵਤਰ : ਜੋ ਨਹੀਂ ਬਦਲੇ। ਅਧਮ੍ : ਇਹ। ਪੁਰਾਣਹ : ਪੁਰਾਤਨ, ਸਨਾਤਨ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਹਨਯਤੇ : ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਨਯਮਾਨੇ : ਮਾਰਿਆ ਹੋਣਾ। ਸ਼ਰੀਰੇ : ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਾ ਕਦੇ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਇਸ ਦੀ ਕਦੇ ਮੌਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਭਵਾ (ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ) ਇਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਫਿਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਜਨਮ ਰਹਿਤ ਸਦੀਵੀ ਸਨਾਤਨ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਰੀਰ ਦੇ ਛੇ ਵਿਕਾਰ ਹਨ। ੧. ਜਨਮ ਲੈਣਾ। ੨. ਸੱਤਾ ਵਾਲਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣਾ। ੩. ਬਦਲਣਾ। ੪. ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ। ੫. ਘਟਦੇ ਰਹਿਣਾ। ੬. ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣਾ। ੦ ਸਰੀਰੀ ਭਾਵ ਆਤਮਾ = ਇਨ੍ਹਾਂ ਛਿਆਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਨ ਜਾਧਤੇ ਮ੍ਰਿਧਤੇ ਵਾ ਕਦਾ ਚਿੱਤ੍ਰ = ੦ ਜਾਧਤੇ - ਜਨਮ ਲੈਣਾ, ਅਸਿੱਤ (ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ਵਰ੍ਹਿਤੇ = ਵਧਦਾ ਹੈ। ਵਿਧਿਵਿਣ ਮਤੇ = ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਅਪਕਸੀ ਯ੍ਰਤ੍ਰੇ = ਘਟਦਾ ਹੈ। ਵਿਨਸ਼ਯਤਿ = ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੇ ਭਾਵ ਵਿਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਵਾ ਸ਼ਬਦ ਸਮੁਚਯਾਰ੍ਥ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਆਤਮਾ ਨਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਨਾ ਮਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਾ ਉਤਪਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ? ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਤਮਾ ਕਦਾਚਿੱਤ੍ਰ ਕਿਸੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਅਰਥਾਤ ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋ ਕੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਤਪਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਹੈ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰੀ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀ। ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਸਰੀਰੀ

ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅੰਸ਼ ਮਾਤੁਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਨਾਤਨ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਮਰਦੀ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹੋ ਹੀ ਮਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਿਥਤੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਥੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਜਿਥੋਂ ਪਿੰਡ ਪ੍ਰਾਣ ਦਾ ਵਿਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਪ੍ਰਾਣ ਦਾ ਵਿਯੋਗ ਸਗੀਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਗੀਰੀ ਲਈ ਨਾ ਸੰਯੋਗ ਤੇ ਨਾ ਵਿਯੋਗ ਦੇ ਕੋਈ ਅਰਥ ਹਨ। ਇਹ ਅਮਰਨ ਹੈ। ੦ ਅਯਮ੍ = ਭੂਤਵਾ ਭਵਿਤਾ ਵਾ ਨ ਭੁਜਹ = ਇਹ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਅਵਿਨਾਸ਼ਿ ਨਿਤਤਤਵ, ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਫਿਰ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਸੁਵਤਹ ਸਿੱਧ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸੱਤਾ ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਕਾਰੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਆਦਿ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਤਮਾ ਤਾਂ ਨਿਤਤਤਵ ਦੀ ਸੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾ ਆਦਿ ਹੈ ਨਾ ਅੰਤ ਹੈ। ੦ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਸ ਸਗੀਰੀ ਦਾ ਕਦੇ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਅਜਹ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਜਨਮ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਨਿਤਯ = ਇਹ ਸਗੀਰੀ ਨਿਤ ਨਿਰੰਤਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਅਨਿਤਯ ਤਾਂ ਵਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਅਸਥਾਈ ਹੋਣ। ਜਿਵੇਂ ਅੱਧੀ ਉਮਰ ਲੰਘਣ ਨਾਲ ਸਗੀਰ ਘਟਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਬਿਚਰੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤਹ = ਇਹ ਨਿਤਯ ਤੱਤ ਵਿੱਕ ਰੂਪ ਇੱਕ ਰਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ੦ ਪੁਰਾਣਹ = ਇਹ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਤੱਤ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਅਨਾਦਿ ਹੈ। ਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ੦ ਨ ਹੰਤੇ ਹੰਯਮਾਨੇ ਸ਼ਰੀਰੇ = ਸਗੀਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਗੀਰ = ਸਗੀਰ ਨਸ਼ਟ ਯੋਗ ਹੈ। ੦ ਇਹ ਆਤਮਾ ਹਨਨ ਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਕਰਤਾ ਤੇ ਕਰਮ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ? ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਵਿਕਾਰੀ ਹੈ। ੦ ਆਤਮਾ = ਨਿਤਯ ਹੈ। ਨਿਰੰਤਰ ਹੈ, ਅਸੰਸਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕ-ਰਸ ਹੈ। ੦ ਪੁਰਾਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਜੋ ਸਦਾ ਨਵੀਨ ਹੈ ਉਹ ਪੁਰਾਣ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਪੁਰਾਣ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਇੱਕ ਹੈ। ੦ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਤਯ ੦ ਨਿਤਯ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਸਰਵਿਆਪਕ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਗੀਰ ਦੇ ਰੂਪ ਬਦਲਣ ਲਈ। 1. ਜਨਮ ਲੈਣਾ। 2. ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ। 3. ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ। 4. ਬਦਲਣਾ। 5. ਗਲਣਾ, ਮੁਰਝਾਉਣਾ। 6. ਤਬਾਹ ਹੋਣਾ ਖਤਮ ਹੋਣਾ। ਲੱਛਣ ਹਨ। ਇਹ ਸਗੀਰ ਅਨੇਕਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਪਰ ਆਤਮਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਗੀਰਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਬੇਅਸਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਨ ਹੈ।

○ ○ *

2.21 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕੇਦ ਅ-ਵਿ-ਨਾਸ਼ਨਮ੍ ਨਿਤਯਮ੍, ਯ: ਏਨਮ੍ ਅ-ਜਮ੍ ਅ-ਵਿ-ਅਧਿਮ੍ / ਕਥਮ੍ ਸ: ਪੁਰਖ: ਪਾਰਥ, ਕਮ੍ ਘਾਤਯਤਿ ਹਨਤਿ ਕਮ੍ //

ਵੇਦ ਅਵਿਨਾਸ਼ਨਮ੍ ਨਿਤਯਮ੍, ਯਹ ਇਨਮ੍ ਅਜਮ੍ ਅਵਿਅਯਮ੍ /

ਕਥਮ੍ ਸਹ ਪੁਰਸ਼ਹ ਪਾਰਖ ਕਮ੍ ਘਾਤਯਤਿ ਹਨਿਤ ਕਮ੍ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਵੇਦ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਅਵਿਨਾਸ਼ਨਮ੍ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਨਿਤਯਮ੍ : ਸਦੀਵੀ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਇਨਮ੍ : ਇਹ ਖੁਦ ਆਪ। ਅਜਮ੍ : ਜੋ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਅਵਿਅਯਮ੍ : ਜੋ ਨਾ ਖਤਮ ਹੋਵੇ, ਅਸੀਮ ਅਨੰਤਤਾ। ਕਥਮ੍ : ਕਿਵੇਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ। ਸਹ : ਉਹ। ਪੁਰਸ਼ਹ : ਵਿਅਕਤੀ। ਪਾਰਖ : ਹੋ ਪਾਰਥਾ। ਕਮ੍ : ਜਿਸ ਲਈ। ਘਾਤਯਤਿ : ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ। ਹਨਿਤ : ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਕਮ੍ : ਜਿਸ ਲਈ/ਨੂੰ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੋ ਪਾਰਥ! ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਅਨੰਤ ਜਨਮ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਅਬਦਲ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਮਰਵਾਏਗਾ ਤੇ ਮਾਰੇਗਾ ?

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਹੋ ਪਾਰਥ! ਜਿਹੜਾ ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਨਿਤਯ ਅਜਾਜ ਅਵਯਯ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਵੇਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ? ੦ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ = ਜਿਸ ਦਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਨਹੀਂ। ਅਨਿਤ ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਤ। ਅਵਯਯ ਸਮ੍ ਜਿਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਜਿਹੜਾ ਪੂਰਨ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੂਨਯ = ਸਭ ਦਾ ਭਾਸ਼ਕ, ਸਾਰੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦੱਵੇਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਪਰਮਾਨੰਦ ਬੋਧ ਰੂਪ ਹੈ। ੦ ਵੇਦਾਵਿਨਾਸ਼ਨਮ੍ = ਧਾਤਯਤਿ ਹੰਤਿਕਮ੍ = ਇਸ ਸਗੀਰੀ ਦਾ ਕਦੇ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਾ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਨਾ ਜਨਮ, ਨਾ ਵਾਧ ਘਾਟ, ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਜੋ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਵੇਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮਾਰੇ ? ਕਿਵੇਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮਰਵਾਵੇ ? ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਮਰਵਾਉਣਾ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਏਥੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਸਗੀਰੀ ਨੂੰ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਅਜਹ ਤੇ ਅਵਯਯ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇਅਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਢੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 1. ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਕਹਿ ਕੇ ਮੌਤ ਤੋਂ। 2. ਨਿਤਯ ਕਹਿ ਕੇ ਅਵਯਯਾਂਤਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਵਧਣ ਤੋਂ। 3. ਅਜਹ ਕਹਿ ਕੇ ਜਨਮ ਵਿਕਾਰ ਤੋਂ। 4. ਅਵਯਯ ਕਹਿ ਕੇ ਕਸ਼ਧ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਦਿ। ੦ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸਗੀਰੀ ਦੇ ਕਰਤਾ ਤੇ ਕਰਮ ਬਣਨ ਦਾ ਹੀ ਖੰਡਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਏਥੇ ਕਰਨ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰਕੇ, ਮਰਨ ਮਾਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਿਉਂ ਕਹੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੈ ਕਿ ਏਥੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਏਥੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਸਗੀਰੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਕਰਤਾ ਤੇ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਅਰਥਾਤ ਮਰਨ ਮਾਰਨ ਉੱਪਰ ਸ਼ੋਕ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਆਤਮਾ ਕਾਰਜ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਖੁਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਹੇਤੁ ਅਥਵਾ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਕਤਲ ਕਰਨਾ, ਕਤਲ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਨਾ - ਕੋਈ ਭਿਆਨਕ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਜਿਹੜਾ ਪੁਰਸ਼ ਗਿਆਨ ਹੀਣਾ ਹੈ, ਉਹ ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਤੇ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਦੇ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

○ ○ *

2.22 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਾਸਾਂਸਿ ਜੀਣਾਂਨਿ ਯਥਾ ਵਿਹਾਯ, ਨਵਾਨਿ ਗੁਹਾਤਿ ਨਰ: ਅਪਰਾਣਿ।

ਤਥਾ ਸ਼ਾਰੀਰਾਣਿ ਵਿ-ਹਾਯ ਜੀਣਾਂਨਿ, ਅਨਿਆਨਿ ਸਮ-ਧਾਰਿ ਨਵਾਨਿ।

ਵਾਸਾਂਸਿ ਜੀਰੁਣਾਨਿ ਯਥਾ ਵਿਹਾਨ-ਵਾਨਿ ਗੁਹਣਾਤਿ ਨਰਹ ਅਪਰਾਣਿ।

ਤਥਾ ਸ਼ਗੀਰਾਣਿ ਵਿਹਾਯ ਜੀਰੁਣਾਨਿ, ਅਨ੍ਯਾਨਿ ਸਮ-ਧਾਰਿ ਨਵਾਨਿ ਦੇਹੀ।

० ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਵਾਸਾਂਸਿ : ਕੱਪੜੇ। ਜੀਰਣਾਨਿ : ਫਟੇ ਹੋਏ, ਪਹਿਣੇ ਹੋਏ। ਯਥਾ : ਜਿਵੇਂ। ਵਿਹਾਯ : ਪਰੇ ਸੁੱਟ ਦੇਣਾ। ਨਵਾਨਿ : ਨਵਾਂ। ਗ੍ਰਹਣਾਤਿ : ਪਹਿਣ ਲੈਣਾ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਨਰਹ : ਆਦਮੀ। ਅਪਗਣਿ : ਹੋਰ ਦੂਜੇ। ਤਥਾ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਸ਼ਰੀਰਾਣਿ : ਸ਼ਰੀਰ ਬਹੁਤੇ। ਵਿਯਾਹ : ਉਤਾਰ ਦੇਣੇ। ਜੀਰਣਾਨਿ : ਪਹਿਣ ਚੁੱਕੇ, ਫਟੇ ਹੋਏ। ਅਨ੍ਯਾਨਿ : ਹੋਰ ਦੂਜੇ। ਸਮਯਾਤਿ : ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ/ਕਰਨਾ। ਨਵਾਨਿ : ਨਵੇਂ। ਦੇਹੀ : ਸ਼ਰੀਰ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਫਟੇ ਪੁਗਾਣੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਉਤਾਰ ਕੇ ਦੂਜੇ ਨਵੇਂ ਕੱਪੜੇ (ਬਸਤਰ) ਪਹਿਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਹ ਸ਼ਰੀਰੀ (ਦੇਹੀ) ਪੁਰਾਣੇ ਬੋਦੇ ਹੋਏ ਜੀਰਣ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਦੂਜੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਵਾਸਾਂਸਿ ਜੀਰਣਾਨਿ ਯਥਾ ਵਿਹਾਯ = ... ਸਮਯਾਤਿ ਨਵਾਨਿਦੇਹੀ। ੦ ਦੇਹ ਦੇ ਤਬਦੀਲ ਹੋਣ ਉੱਪਰ ਵੀਰ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ੋਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਜਿਵੇਂ ਪੁਗਾਣੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ੋਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਐਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰੀਰ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ੋਕ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਨਰਹ = ਪਦ ਮਨੁੱਖ ਜੂਨੀ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ੦ ਮਰਨ ਜਨਮ = ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ਰੀਰ ਛੱਡਣ ਨੂੰ ਮਰਨ, ਨਵਾਂ ਸ਼ਰੀਰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜਨਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਰੀਰਾਣਿ = ਏਥੇ ਬਹੁਵਚਨ ਦੇਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਬੌਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤਦ ਤੱਕ ਇਹ ਸ਼ਰੀਰੀ ਅਨੰਤ ਕਾਲ ਤੱਕ ਸ਼ਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੇ ਕਿਨੇ ਸ਼ਰੀਰ ਧਾਰਣ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਐਸੇ ਲਈ ਬਹੁਵਚਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ੦ ਦੇਹੀ = ਸੰਪੂਰਣ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਲਕਸ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਏਥੇ ਦੇਹੀ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਰੀਰ ਤਾਂ ਉਮਰ ਖਤਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮਰਦਾ ਹੈ। ਆਯੂ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸ਼ਰੀਰ ਦਾ ਜੀਰਣ ਹੋਣਾ ਹੈ। ੦ ਯਥਾ ਤੇ ਤਥਾ = ਯਥਾ- ਜਿਵੇਂ ਤਥਾ: ਤਿਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀ ਪੁਗਾਣੇ ਕੱਪੜੇ ਤਿਆਗਕੇ ਨਵੇਂ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਰੀਰ ਤਿਆਗਣਾ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਇਥੇ ਯਥਾ ਤੇ ਤਥਾ ਕਿਵੇਂ ਆਏ ? ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਪਰਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਤੋਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪੁਗਾਣੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਇਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਐਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਗਾਣੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਜਾਣ 'ਤੇਭੀ ਦੇਹੀ ਜਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੋਕ ਕਿਉਂ ? ਨਵੇਂ ਕੱਪੜੇ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਸੁਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੁਗਾਣਾ ਸ਼ਰੀਰ ਛੱਡਣ ਵੇਲੇ ਤੇ ਨਵਾਂ ਸ਼ਰੀਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਕਸ਼ਟ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਏਥੇ ਯਥਾ ਤੇ ਤਥਾ ਕਿਵੇਂ ਲਾਗੂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਛੱਡਣ ਸਮੇਂ ਜੋ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਰੀਰ ਛੱਡਣ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਹੋਰ ਜੀਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, 'ਮੈਂ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਾਂ' ਇਹ ਜਿਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਇਕਾਤਮਕਤਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਮਰਨ ਨਾਲ ਨਸ਼ਾ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਆਪਣਾ ਮਰਨ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਮੋਹ ਨਹੀਂ, ਏਕਾਤਮਕਤਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਸ਼ਰੀਰ ਤਿਆਗਣ ਸਮੇਂ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਪਰੰਤੂ ਆਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਏਕਾਤਮਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਤੱਤ ਠੀਕ ਹੈ। ਕੱਪੜੇ ਵੱਖ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਤੇ ਸੈਂ ਅਲੱਗ ਹਾਂ, ਪਰ ਛੋਟਾ ਬੱਚਾ ਨਵੇਂ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣ ਤੇ ਪੁਗਾਣੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣ ਸਮੇਂ ਇਸ ਲਈ ਰੋਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬੇਸਮਝ ਹੈ, ਮੂਰਖ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਮੂਰਖਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਯਥਾ ਤੇ ਤਥਾ ਪਦ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਵਾਲ ਪੈਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਹੀ (ਆਤਮਾ) ਤਾਂ ਸਰਵਤ ਹੈ ਨਿਤ੍ਯ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜਾਣਾ ਤੇ ਆਉਣਾ ਕਿਉਂ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਯਤਵਾ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, 'ਮੈਂ ਜਵਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ' ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰ ਜਵਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜੋ ਸੀ ਜਵਾਨ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰੀਰ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸ਼ਰੀਰ ਦਾ ਆਉਣ ਜਾਣ ਸ਼ਰੀਰ ਦਾ ਕਰਤਵ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰੀਰ ਅਥਵਾ ਦੇਹੀ (ਆਤਮਾ) ਦਾ ਵੀ ਕਿਧਰੇ ਆਉਣਾ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕੇਵਲ ਸ਼ਰੀਰਾਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਕਾਰਨ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਹੈ। ੦ ਇਹ ਜਨਮ ਮਰਨ ਕਿਉਂ ? ਇਸ ਸਵਾਲ ਦੇ ਕਈ ਉੱਤਰ ਹਨ 1. ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਭੋਗਣ ਜਾਂ ਮੰਦੇ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ। 2. ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅੰਗੀਆਨ ਦੇ ਕਾਰਨ। 3. ਭਗਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ। 4. ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਜੋ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜੀਵ ਉਸ ਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ੦ ਇਹ ਜਨਮ ਮਰਨ ਕਿਵੇਂ ਮਿਟ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਉੱਤਰ ਹੈ :- 1. ਆਪਣੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਕਰਕੇ। 2. ਆਪਣੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ। 3. ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਹੋ ਕੇ।

● ● ●

2.23 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਏਨਮ੍ ਛਿਨਦਨਿ ਸ਼ਖਣਿ, ਨ ਏਨਮ੍ ਦਹਤਿ ਪਾਕਕ: / ਨ ਚ ਏਨਮ੍ ਕਲੋਦੇਵਨਿ ਆਪ:; ਨ ਸ਼ੋ਷ਯਤਿ ਮਾਰੁਤ: //

ਨ ਇਨਮ੍ ਛਿਨਦਨਿਤ ਸ਼ਸ਼ਤ੍ਰਾਣਿ, ਨ ਇਨਮ੍ ਦਹਤਿ ਪਾਵਕਾ।

ਨ ਚ ਇਨਮ੍ ਕਲੋਦੇਯਨਿਤ ਆਪਹ, ਨ ਸ਼ੋਸ਼ਯਤਿ ਮਾਰੁਤਹ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਇਨਮ੍ : ਇਹ ਖੁਦ। ਛਿਨਦਨਿਤ : ਕੱਟਣਾ। ਸ਼ਸ਼ਤ੍ਰਾਣਿ : ਹਬਿਆਰ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਇਨਮ੍ : ਇਹ ਖੁਦ ਆਪ। ਦਹਤਿ ਪਾਵਕਾ : ਅੰਗ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਇਨਮ੍ : ਇਹ। ਕਲੋਦੇਯਨਿਤ : ਭਿੱਜਿਆ, ਗਿੱਲਾ। ਆਪਹ : ਪਾਣੀ। ਸ਼ੋਸ਼ਯਤਿ : ਖੁਸ਼ਕ ਹੋਣਾ, ਸੁੱਕ ਜਾਣਾ। ਮਾਰੁਤਹ : ਹਵਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨਾ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ ਕੱਟ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੱਗ ਸਾੜ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵੀ

ਗਿੱਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਹਵਾ ਸੁਕਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਇਸ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨਾ ਸ਼ੱਤ੍ਰੂ ਕੱਟ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਅੱਗ ਜਲਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਜਲ ਗਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹਵਾ ਸੁਕਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਜਲ ਤੇਜ਼ (ਅੱਗ) ਤੇ ਹਵਾ ਇਹ ਚਾਰ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭੂਤ ਹਨ। ਏਥੇ ਆਕਾਸ਼ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਏਥੇ ਪਾਵਕਹ, ਆਪਹ ਤੇ ਮਾਰੂਤਹ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਅੱਗ, ਪਾਣੀ ਤੇ ਹਵਾ ਲਈ ਪਦਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਲਈ ਜੋ ਪਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਉਂ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੈ ਕਿ ਜਗਤ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾਸ਼ਕ ਵਸਤੂ ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਕਹਿਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਯੁਧ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਆਦਿ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਆਦਿ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਾਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਆਤਮਾ ਕੱਟੋ ਜਾਣ ਦੇ ਅਯੋਗ ਹੈ। ਜਲਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਅਯੋਗ ਹੈ। ਭਰੋਏ ਜਾਣ ਦੇ ਅਯੋਗ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਗਲਾਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਸਾੜਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਸੁਕਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਅਯੋਗ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਅਛੇਦਯ ਹੈ। ਕੱਟੋ ਜਾਣ ਦੇ ਅਯੋਗ ਹੈ। ੦ ਨਿਨਮ - ਛਿੰਦ ਦੰਤਿ ਸ਼ਸਤ੍ਰਾਣਿ = ਇਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਕੱਟ ਸਕਦੇ। ਆਤਮਾ ਤੱਕ ਸ਼ਸਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਪਹੁੰਚਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਲਈ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਪਦ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੱਤ ਵੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ੦ ਨ ਨਿਨਮ ਦਹਿਤ ਪਾਵਕਹ = ਅਗਨੀ ਇਸ ਸਰੀਰੀ ਨੂੰ ਜਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਉਸ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅੱਗ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਹਾਨੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੀ। ੦ ਨ ਚੈ ਏਨਮੁ ਕਲੇਦਯਨਿਤ ਆਪ = ਪਾਣੀ ਇਸ ਨੂੰ ਗਿਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਨਾ ਗਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਨ ਸੋਸ਼ਯਤਿ ਮਾਰੂਤਹ = ਹਵਾ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਕਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਵਾਯੂ ਤੱਤ ਆਤਮਾ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ੦ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਜਲ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਹਵਾ ਇਹ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਰੀਰ ਨਿਤਯ ਤੱਤ ਹੈ, ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਇਹ ਚਾਰੇ ਤੱਤ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਰੀਰੀ ਤੋਂ ਹੀ ਚਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਮਰ ਜਾਣ 'ਤੇ ਸਰੀਰੀ ਨਹੀਂ ਮਰਦੀ। ਫਿਰ ਸ਼ੋਕ ਕਿਉਂ ??

ਵਿਆਖਿਆ :- ਆਤਮਾ ਦੇ ਟੋਟੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਕੋਵਲ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਥਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਦੀਵੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਥਾਂ ਪਸਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਆਕਾਸ਼ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਆਤਮਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੋਪੱਕ ਹੈ। ਇਹ ਹਰ ਥਾਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹਟਾਈ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਉੱਪਰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਹ ਸਦੀਵੀ ਹੈ।

* * *

2.24 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅ-ਛੇਦ੍ਯ: ਅਧਮ ਆ-ਦਾਹ੍ਯ: ਅਧਮ, ਅ-ਕਲੇਦ੍ਯ: ਅ-ਸੋ਷ਧ: ਏਕ ਚ / ਨਿਤਿ: ਸਰਵ-ਗਤ: ਸਥਾਣੁ:; ਅ-ਚਲ: ਅਧਮ ਸਨਾਤਨ: //

ਅਛੇਦਯ ਅਧਮ ਅਦਰਯ ਅਧਮ, ਅਕਲੇਦਯ ਅਸੋਸ੍ਯ ਏਵ ਚ।

ਨਿਤਯ ਸਰਵਗਤਹ ਸ੍ਰਥਾਣੁਹ, ਅਚਲਹ ਅਧਮ ਸਨਾਤਨਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਛੇਦਯ : ਕੱਟੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਅਧਮ : ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ। ਅਦਰਯ : ਨਾ ਹੀ ਜਲਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਧਮ : ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ। ਅਕਲੇਦਯ : ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਗਿੱਲੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਅਸੋਸ੍ਯ : ਨਾ ਹੀ ਖੁਸ਼ਕ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਨਿਤਯ : ਸਦੀਵੀ। ਸਰਵਗਤਹ : ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਵਿਆਪਕ। ਸ੍ਰਥਾਣੁਹ : ਪਰਪੱਕ ਸਥਾਈ ਮਜ਼ਬੂਤ। ਅਚਲਹ : ਜੋ ਚੱਲ ਨਾ ਸਕੇ, ਗਤੀਗੀਨ। ਅਧਮ : ਇਹ। ਸਨਾਤਨਹ: ਪੁਰਾਤਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਹ ਆਤਮਾ ਨਾ ਕੱਟੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਜਲਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗਲੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਨਾ ਇਹ ਸੁਕਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਦੀਵੀ ਹੈ, ਨਿਤਯ ਹੈ, ਸਰਵ ਵਿਆਪਿ ਹੈ, ਸਥਿਰ ਹੈ, ਨਿਸ਼ਚਲ ਹੈ ਅਤੇ ਸਨਾਤਨ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਛੇਦਯ ਅਧਮ = ਛੇਦਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕੱਟਣਾ ਅਛੇਦਯ - ਜੋ ਕੱਟਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕੱਟਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ, ਸ਼ਸਤਰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਯੋਗ ਹੈ। ਸਰੀਰੀ ਛੇਦਨ ਹੋਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਮੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਵਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਕੱਟ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਰੀਰੀ ਨਹੀਂ ਕੱਟ ਸਕਦੀ। ਅਦਰਯ ਅਧਮ = ਇਹ ਸਰੀਰੀ ਅਦਾਰਯ ਹੈ ਭਾਵ ਜਲਾਈ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਅੱਗ ਹੋਵੇ ਮੰਤਰ ਹੋਵੇ, ਸ਼ਰਾਪ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵਾਣੀ ਹੋਵੇ ਸਰੀਰੀ ਉੱਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਸਰੀਰੀ ਜਲਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ (ਸਰੀਰੀ ਵਿੱਚ ਜਲਣ ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।) ੦ ਅਕਲੇਦਯ = ਇਹ ਦੇਹੀ ਗਿੱਲੀ ਹੋਣ ਦੇ ਵੀ ਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਮਾਲ ਕੋਸ਼ ਰਾਗ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਪੱਥਰ ਵੀ ਗਿੱਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਰੀਰੀ (ਦੇਹੀ ਆਤਮਾ) ਰਾਗ ਰਾਗਨੀ ਤੋਂ ਗਿੱਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਅਸੋਸ੍ਯ = ਜਿਸਦਾ ਸੋਸ਼ਣ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਹਵਾ ਨਾਲ ਸਰੀਰੀ ਦਾ ਸੋਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਨਾ ਇਹ ਹਵਾ ਨਾਲ ਸੁੱਕ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੇਹੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਸੋਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ੦ ਏਵ ਚ : ਅਰਜਨ ਤਾਂ ਸ਼ੋਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਸਭ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੀ ਬਣੇਗਾ? ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਅਛੇਦ ਅਦਾਰਥ ਅਕਲੇਦਯ ਤੇ ਅਸੋਸ੍ਯ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਏਵ ਚ ਪਦ ਉੱਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਰੀਰੀ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਰੀਰੀ ਸ਼ੋਕ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ। ੦ ਨਿਤਯ = ਇਹ ਆਤਮਾ ਨਿਤਯ ਹੈ, ਨਿਰੰਤਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਕਾਲ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਹਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੈ। ੦ ਸਰਵ ਗੱਤਰ = ਸਰੀਰ ਸਦੀਵੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਵਸਤੂ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਅਚਲਹ = ਇਹ ਸਰਵਗਤਹ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਧਰੇ ਆਉਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਦੇਹੀ ਸਥਿਰ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਕਦੇ ਏਥੇ ਕਦੇ ਉਥੇ ਆਉਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਨਹੀਂ। ੦ ਸ੍ਰਥਾਣੁਹ ਇਹ ਸਥਿਰ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਕੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੰਬਣੀ ਬਰਬਰਾਹਟ ਛਿੜਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਬਿਰਖ ਇੱਕ ਥਾਂ ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਹਿਲਦਾ ਜ਼ਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਦੇਹੀ ਬਿਰਖ ਵਾਂਗ ਹਿਲਦੀ ਜ਼ਲਦੀ ਨਹੀਂ। ੦ ਸਨਾਤਨ = ਇਹ ਦੇਹੀ ਅਚਲ ਹੈ ਸ੍ਰਥਾਣੁਹ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਕਦੇ ਪੈਦਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਪ੍ਰਭੂ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਹ ਤਾਂ ਸਨਾਤਨ ਹੈ। ਅਨਾਦਿ ਹੈ ਸ੍ਰਥਾਣੁਹ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਵੀ ਸੀ? ਇਸਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ - ਅਨਿਤਯ ਹੈ। ਦੇਹੀ ਸਰੀਰੀ ਆਤਮਾ ਤਾਂ ਨਿਤਯ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੇਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤਿਕਲਣ ਪਵਿਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨ ਰਹਿਤ ਹੈ ਉਹ ਸ੍ਰਥਾਣੁਹ ਹੈ। ੦ ਸਰੀਰੀ ਨਿਤਯ ਹੈ ਨਿਰੰਤਰ ਹੈ, ਸ੍ਰਥਾਣੁਹ ਹੈ ਸਨਾਤਨ ਹੈ, ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਥਾਣੁਹ ਦਾ ਅਰਥ ਅਵਿਕਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਅਚਲਹ ਦਾ ਅਰਥ 'ਜੋ ਵਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ - ਦੋਵਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਇੱਕ ਹਨ। ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਉਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਥਾਣੁਹ ਵਿੱਚ ਵਿਕਿਆ ਰਹਿਤ ਤੱਤ ਵੇਂਦੀ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਅਚਲ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਰਹਿਤ

ਤੱਤਵ ਹਨ। ਵਿਕ੍ਰਿਆ ਕੋਈ ਵਿਕਾਰ ਨਾ ਹੋਣਾ। ਆਤਮਾ ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦੀ ਇੱਕ ਅਵਸਥਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਆਤਮਾ ਨਾ ਚੀਜ਼ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਨਾ ਵੰਡੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਅਨੰਤ ਸਦੀਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਥਾਂ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਟਿਕਾਊ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਅਮਰ ਹੈ। ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਆਕਾਸ਼ ਹਰ ਥਾਂ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾ ਹਰ ਥਾਂ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰੰਪੱਕ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਥਾਂ ਬਦਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਗਤੀਹੀਣ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦਾ, ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਸਦੀਵੀ ਹੈ, ਆਤਮਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਆਂਖਾ ਹੈ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇਸ ਦੇ ਰੂਪ ਦੀ ਪਰਛਾਈ ਅਸ਼ਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਮਨ, ਆਤਮਾ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਨ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮੀ ਅਤੇ ਨਿਰਸਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਦੁੱਖ ਹੈ, ਉਥੋਂ ਸਰਯਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਮਨ ਦੀ ਅਣਚਾਹੀ ਬੇਲੋੜੀ ਮਨੋਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ।

○ ○ ○

2.25 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅ-ਵਕਤ: ਅਯਮ् ਅ-ਚਿਨਤਿ; ਅਯਮ् ਅ-ਕਿ-ਕਾਰ੍ਯ: ਅਯਮ् ਤਚਿਤੇ। ਤਸਮਾਤ ਏਕਮ् ਵਿਦਿਤਾ ਏਨਮ्, ਨ ਅਜੁ-ਸੋਚਿਤਮ् ਅਰਹਸਿ॥

ਅਵਸਾਨ ਅਚਿੰਤਹ ਅਯਮ् ਅਵਿਕਾਰਯਹ ਅਯਮ् ਉੱਚਯਤੇ।

ਤਸਮਾਤੁ ਏਵਮ् ਵਿਦਿਤਵਾ ਏਨਮ्, ਨ ਅਨੁ ਸੋਚਿਤਮ् ਅਰਹਸਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਵਯਾਕਤਹ : ਜੋ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਯਮ् : ਇਹ ਖੁਦ ਆਪ। ਅਚਿੰਤਹ : ਜਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਾ ਸਕੇ। ਅਯਮ् : ਇਹ। ਅਵਿਕਾਰਯਹ : ਜੋ ਬਦਲਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਯਮ्-ਉੱਚਯਤੇ : ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਸਮਾਤ : ਇਸ ਲਈ। ਏਵਮ् : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਵਿਦਿਤਵਾ : ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਵੀ। ਇਨਮ् : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਨੁਸੋਚਿਤਮ् : ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਾਣਾ। ਅਰਹਸਿ : ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ (ਆਤਮਾ) ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਕੇ ਤੈਨੂੰ ਸ਼ੋਕ ਕਰਨਾ ਉੱਚਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਵਯਾਕਤਹ ਅਯਮ् = ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਸੰਸਾਰ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸ਼ਰੀਰੀ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਥੂਲ ਸਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ੦ ਅਚਿੰਤਹ ਅਯਮ् : ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਜਿਵੇਂ ਦੇਖੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਪਰ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੂਖਮ ਸਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ੦ ਚੰਵੀਵੇਂ ਤੇ ਪੱਚੀਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ। ੧. ਅਛੇਦਯ ੨. ਅਦਾਹਯ ੩. ਅਕਲਦਯ ੪. ਅਸੋਸਯ ੫. ਅਚਲਹ ੬. ਅਵਯਕਤਹ ੭. ਅਚਿੰਤਹ ੮. ਅਵਿਕਾਰੀਯ ਅਠ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਨਾਲ ਦੇਹੀ ਨਿਖੇਧ ਮੁੱਖ ਤੋਂ ਅਤੇ ਨਿੱਤਯ ਸ੍ਰਵਵਗਤਹ, ਸ੍ਥਾਣੂਹ ਤੇ ਸਨਾਤਨਹ ਚਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਧੀ ਮੁੱਖ ਤੋਂ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋ ਗੇ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਗੀ ਨਹੀਂ। ੦ ਤਸਮਾਤੁ-ਏਵਮ् ਵਿਦਿਤਵਾ ਏਨਮ् ਨ ਅਨੁ ਸੋਚਿਤਮ् ਅਰਹਸਿ = ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੇਹੀ ਨੂੰ ਅਛੇਦਯ, ਅਸੋਸਯ ਨਿੱਤਯ, ਸਨਾਤਨ, ਅਵਿਕਾਰਯ ਆਦਿ ਮੰਨ ਲੈ। ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਵੇਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਸ਼ੋਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ੦ ਵਿਅਕਤ = ਜੋ ਪਦਾਰਥ ਇੰਦ੍ਰੀਯਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪ੍ਰਤਿਪਕਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਵਿਅਕਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਅਵਿਅਕਤ ਹੈ (ਵਿਅਕਤ ਅਵਯਕਤ) ਕੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਕਿਉਂ? ਇੱਕ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਦੂਜੇ ਚਾਰਵਾਕ ਲੋਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਂਖੀਂ ਤੋਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਾਂਗ ਹੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਮੁੜ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਮਰਨ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਧਰਮ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਆਤਮਾ ਕਿਸੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦੀਰੀ/ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਵੇਖੀ, ਜਾਣੀ, ਸਮਝੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸਾਡੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਬੋਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ - ਉਹ ਵੀ ਅਤਿ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਜੋ ਵਸਤੂ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਹਵਾ, ਅੱਗ, ਪਾਣੀ, ਧਰਤ (ਮਿੱਟੀ) ਤਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵੇਖੇ/ਪਰਤੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਤ ਰੂਪ ਵੀ ਸਮਝੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬਦਲਣ ਯੋਗ ਹਨ ਪਰ ਆਕਾਸ਼ ਅਬਦਲ ਹੈ, ਅਸਲ ਹੈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਇੱਕੋ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਬਦਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਦੀਵੀ ਆਕਾਸ਼ ਚੇਤਨ ਹੈ, ਇਹ ਹਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਹੈ, ਸਾਵਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵੀ ਟੁਕੜੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਇੱਕੋ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਏਸੇ ਭਾਂਤ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ - ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ ਆਂਖਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਅਤਿ ਆਂਖਾ ਹੈ।

○ ○ ○

2.26 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਥ ਚ ਏਨਮ् ਨਿਤਿ-ਜਾਤਮ, ਨਿਤਿਮ् ਵਾ ਮਨਿਸੇ ਸੂਤਮ्। ਤਥਾ ਅਧਿ ਤਵਮ् ਮਹਾ-ਬਾਹੋ, ਨ ਏਨਮ् ਸ਼ੋਚਿਤਮ् ਅਰਹਸਿ॥

ਅਥ ਚ ਏਨਮ् ਨਿੱਤਯ ਜਾਤਮ् ਨਿੱਤਯਮ् ਵਾ ਮਨ੍ਯਸੇ ਮੂਤਮ्।

ਤਥਾ ਅਧਿ ਤਵਮੁ ਮਹਾਬਾਹੋ ਨ ਏਨਮ् ਸੋਚਿਤਮ् ਅਰਹਸਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਥ : ਹੁਣ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਨਮ् : ਇਹ ਆਪ। ਨਿੱਤਜਾਤਮ : ਨਿਰੰਤਰ ਜੋ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਿੱਤਯਮ् : ਲਗਾਤਾਰ। ਵਾ : ਜਾ। ਮਨ੍ਯਸੇ : ਸੋਚਣ ਯੋਗ। ਮੂਤਮੁ : ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ। ਤਥਾਅਧਿ : ਫਿਰ ਵੀ ਤਦ। ਤਵਮੁ : ਤੁਹਾਡੇ। ਮਹਾਬਾਹੋ : ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਏਨਮੁ : ਇਹ। ਸੋਚਿਤਮੁ : ਦੁਖੀ ਹੋਣਾ। ਅਰਹਸਿ : ਤੁਹਾਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਦਾ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸਦਾ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਮੰਨ ਲਵੇਂ ਤਾਂ ਵੀ ਹੋ ਮਹਾਬਾਹੋ

(ਸੂਰਬੀਰ!) ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੋਕ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੇ = ਜੇ ਤੂੰ ਇਸ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨਿਤਯ ਉਤਪਨ, ਨਿਤਯ ਮਿਤੂ ਸਮਝਦਾ ਏਂ, ਤਾਂ ਭੀ ਤੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੋਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ੦ ਅਥ : ਏਥੇ ਅਥ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ‘ਪਕਸ਼ਾਂਤਰ’ ਹੈ। ਚ ਸ਼ਬਦ ਅਧਿ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ‘ਅਥ ਚ’ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ – ਪਕਸ਼ਾਂਤਰ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਲੈਕਿਕ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਜੇ ਤੂੰ ਆਤਮਾ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਨਾਸ਼ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਏਂ, ਤਾਂ ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੇ! ਇੰਜ ਕਹਿ ਕੇ, ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਦਾ ਉਪਹਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕੁਮੱਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ‘ਅਥਾਤ’ ਤੇਰੇ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਭੈੜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਥਨ ਵਿੱਚ ਕਰੁਣਾ ਦੇ ਭਾਵ ਵੀ ਹਨ। ੦ ਅਥ ਚ ਏਨਮ... ਸ਼ੋਚਿਤਮੁੰ ਅਹੰਸਿ = ਭਗਵਾਨ ਪਕਸ਼ਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਅਥ ਚ ਅਤ ਮਨ੍ਯਸੇ ਪਦ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਪੱਖਾਂ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਵੀ ਮੰਨ ਲਵੇਂ ਕਿ ਦੇਹੀ ਨਿਤਯ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਨਿਤਯ ਮਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਜੇ ਤੂੰ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਗੱਲ ਵੀ ਮੰਨ ਲਵੇਂ ਕਿ ਦੇਹੀ ਨਿਤਯ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਨਿਤਯ ਮਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਤੈਨੂੰ ਸ਼ੋਕ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਜੇ ਜਨਮੇਗਾ ਉਹ ਮਰੇਗਾ ਹੀ। ਤੇ ਜੋ ਮਰੇਗਾ ਉਹ ਜਨਮੇਗਾ, ਵੀ। ਇਸ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਕੋਈ ਟਾਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੱਚਾਈ ਹੈ, ਜੇ ਬੀ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਬੀਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਛੁੱਲ ਕੇ ਅੰਕੁਰ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੋ ਅੰਕੁਰ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵਧ ਕੇ ਬਿਰਖ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੂਬਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਬੀਜ ਇੱਕ ਪਲ ਛਿਣ ਵੀ ਇੱਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਕਠੋਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੋਮਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਇਆ, ਫਿਰ ਕਮੇਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਅੰਕੁਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਕੁਰ ਰੂਪ ਛੱਡ ਕੇ ਬਿਰਖ ਰੂਪ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਮੁੱਕ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁੱਕ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੀ ਇੱਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਹਰ ਪਲ ਛਿਣ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਬੀ, ਇੱਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਬਿਰਖ ਦੇ ਸੁੱਕਣ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਕਿਵੇਂ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ? ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ - ਇਹ ਉਸਦਾ ‘ਮਰਨ’ ਹੋਇਆ, ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਦੂਜੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇੰਜ ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਪਲ ਛਿਣ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਮਰਦਾ ਹੈ। ਬੀ ਦੇ ਵਾਂਗ ਸਾਡਾ ਸਰੀਰ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸੂਬਮ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਵੀਰਜ ਜੰਤੂ ਅੰਰਤ ਰੂਪੀ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਪਰਵੱਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਬੱਚੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਬੱਚਾ ਬਚਪਨ ਯੁਵਾ ਤੇ ਬੁਢਾਪਾ ਹੰਦਾ ਕੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਹਰਪਲ ਛਿਣ ਬਦਲਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤਿ ਪਲ ਛਿਣ ਜਨਮਦਾ ਮਰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਤੂੰ ਸ਼ਗੀਗੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਭੀ ਨਿਤਯ ਜਨਮ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਮੰਨ ਲਵੇਂ ਤਾਂ ਵੀ ਤੈਨੂੰ ਸ਼ੋਕ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- “ਸਥਾਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ” ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਮੱਤ ਵੀ ਸੱਚਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਦੁਖੀ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਾਸਤਿਕ ਹੈ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਾਂ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੱਤ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਬੁਝੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੱਤ/ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਪਰਾਮਤਾ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਨਿਰਾਸਾ ਹੀ ਆਦਮੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।

○ ○ ○

2.27 ਸ਼ਲੋਕ :

ਜਾਤਸਥ ਹਿ ਧੁਕ: ਸੂਤ੍ਯ:, ਧੁਕਮ ਜਨਮ ਸੂਤਸਥ ਚ / ਤਸਮਾਤ੍ ਅ-ਪਿਰ-ਹਾਥੋ ਅਰਥੋ, ਨ ਤਵਮ੍ ਸ਼ੋਚਿਤੁਮ੍ ਅਰਹਸਿ॥

ਜਾਤਸ਼ਯ ਹਿ ਧੁਵਹ ਮੁਤਯੁਹ ਧੁਵਮ੍ ਜਨਮ ਮੁਤਸ਼ਯ ਚ।

ਤਸਮਾਤ੍ ਅਪਰਿਹਾਰਯੇ ਅਰਥੇ ਨ ਤਵਮ੍ ਸ਼ੋਚਿਤਮ੍ ਅਰਹਸਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਜਾਤਸ਼ਯ : ਜੋ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲਾ। ਹਿ : ਲਈ। ਧੁਵਹ : ਪੱਕਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਥਾਈ। ਮੁਤਯੁਹ : ਮੌਤ। ਧੁਵਮ੍ : ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੱਕੀ ਹੈ। ਜਨਮ : ਜਨਮ। ਮੁਤਸ਼ਯ : ਮਰ ਗਏ ਦੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਤਸਮਾਤ੍ : ਇਸ ਲਈ। ਅਪਰਿਹਾਰਯੇ : ਅਮਿੱਟ, ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ, ਅਟੱਲ। ਅਰਥੇ : ਭੌਤਿਕ ਅੰਦਰ, ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਤਵਮ੍ : ਭੁਹਾਡੇ। ਸ਼ੋਚਿਤਮ੍ : ਸ਼ੋਕ ਕਰਨਾ। ਅਰਹਸਿ : ਭੁਹਾਡੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਨਮੇ ਹੋਏ ਦੀ ਮੌਤ ਅਟੱਲ ਤੇ ਪੱਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਰੇ ਹੋਏ ਦਾ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਤੈਨੂੰ - ਜੋ ਹੋਣਾ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਸ਼ੋਕ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਜਾਤਸ਼ਯ ਹਿ ਧੁਵਹ ਮੁਤਯੁਹ - ਧੁਵਮ੍ ਜਨਮ ਮੁਤਸ਼ਯ ਚ = ਜੇ ਸ਼ਗੀਗੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਵਾਲੀ ਵੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ੋਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ। ਮਰ ਕੇ ਫਿਰ ਜਨਮ ਲਵੇਗਾ ਹੀ। ੦ ਤਸਮਾਤ੍ ਅਪਰਿਹਾਰਯੇ ਅਰਥੇ - ਨ ਤਵਮ੍ ਸ਼ੋਚਿਤਮ੍ ਅਰਹਸਿ = ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ ਜਨਮ ਮਿਤੂ ਰੂਪ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨਿਵਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਆ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਬੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਜਨਮ ਮੌਤ ਦਾ ਚੱਕਰ ਤਾਂ ਆਦਿਕਾਲ ਤੋਂ ਚੱਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਚੱਲਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਅਨੰਤ ਕਾਲ ਤੱਕ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਸ਼ੋਕ ਕਰਨਾ ਵੀ ਉੱਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜੇ ਜਨਮੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮਰਨਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਅਟੱਲ ਹੈ। ਸਭ ਦੀ ਮੌਤ ਅਟੱਲ ਹੈ। ਮੌਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਦਾ। ੦ ਸ਼ੋਕ ਉਸੀ ਕਾ ਕੀਜੀਏ ਜੋ ਅਣਹੋਣੀ ਹੋਏ। ਅਣਹੋਣੀ ਹੋਤੀ ਨਹੀਂ, ਹੋਣੀ ਹੈ, ਸੋ ਹੋਏ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤੇ ਛਿਪਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਰਨਾ ਹੈ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਹੈ। ੦ ਅਥ 'ਚ ਪਦ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਦੂਜੇ (ਸਰੀਰ - ਸ਼ਗੀਗੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ) ਪੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਸਿਧਾਂਤ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜੇ ਤੂੰ ਅਜਿਹਾ ਮੰਨ ਵੀ ਲਵੇਂ ਤਾਂ ਵੀ ਤੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ੋਕ ਕਰਨਾ ਉੱਚਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਨਮ ਮੌਤ ਦਾ ਚੱਕਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸ਼ੋਕ ਕਿਉਂ ?

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਦੋਂ ਸਾਡਾ ਸਰੀਰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਹੀਣ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਖੇਤੂ ਖੇਤੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਸਰੀਰ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੱਖ ਹੈ, ਉਹ ਜੀਵਤ ਹੈ। ਜੀਵਤ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਤੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਜੀਵਨ ਕਾਰਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ,

ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਨਾਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਰਮ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹੋਦ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਨਮ ਮੌਤ ਦਾ ਚੰਕਰ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਦਾ ਅੰਤ ਇੱਜ਼ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਦੀਵੇ ਵਿੱਚੋਂ ਤੇਲ ਮੁੱਕ ਜਾਵੇ, ਤੇਲ ਖਤਮ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਦੀਵੇ ਦੀ ਲਾਟ ਮੱਧਮ ਪੈ ਕੇ ਬੁੱਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਜਦੋਂ ਕਰਮ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦਾ ਬਦਲਦਾ ਰੂਪ ਜਨਮ ਮੌਤ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਬਦਲ ਦੇ ਰੂਪ ਉੱਪਰ ਰੋਣਾ ਸਿਆਣਪ ਨਹੀਂ।

* * *

2.28 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅ-ਵਿ-ਅਕ-ਆਦੀਨਿ ਭੂਤਾਨਿ, ਵਿ-ਅਕ-ਮਧਾਨਿ ਭਾਰਤ। ਅ-ਵਿ-ਅਕ-ਨਿਧਨਾਨਿ ਏਕ, ਤੁਤ ਕਾ ਪਰਿ-ਦੇਵਨਾ॥

ਆਵਿ ਅਕਤ ਆਦੀਨਿ ਭੂਤਾਨਿ, ਵਿਅਕਤ ਮਧਯਾਨਿ ਭਾਰਤ।

ਆਵਿ ਅਕਤ ਨਿਧਨਾਨਿ ਏਵ, ਤਤ੍ ਕਾ ਪਰਿ ਦੇਵਨਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਵਿਅਕਤ ਆਦੀਨਿ : ਜੋ ਆਗੰਬਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਭੂਤਾਨਿ : ਜੀਵ। ਵਿਅਕਤ : ਮਧਯਾਨਿ : ਜੋ ਆਪਣੀ ਮਧਕਾਲੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰੇ। ਭਾਰਤ : ਹੇ ਭਾਰਤ। ਅਵਿਅਕਤ ਨਿਧਨਾਨਿ : ਜੋ ਅੰਤ ਤੱਕ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਤਤ੍ : ਉਥੇ। ਕਾ : ਕੀ। ਪਰਿਦੇਵਨਾ : ਦੁੱਖ।

੦ ਸ਼ਲੋਕ-ਅਰਥ :- - ਹੇ ਭਾਰਤ ਵੰਸੀ! ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਾ ਵਾਲੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਤੂੰ ਦੁਖੀ ਕਿਉਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਂ ?

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਅਵਿਅਕਤ ਆਦੀਨਿ ਭੂਤਾਨਿ = ਦੇਖਣ ਸੁਣਨ ਤੇ ਸਮਝਣ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਪ੍ਰਗਟ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦੇ। ੦ ਵਿਅਕਤ ਮਧਯਾਨਿ = ਇਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਰਥਾਤ ਜਨਮ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਤੋਂ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸੁਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਪਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਜਾਗਣ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਸੁਪਨਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਅਭਾਵ ਸੀ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ, ਇਹ ਵਾਸਤਵਿਕ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਰੀਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੁਪਨੇ ਵਾਂਗ ਹੈ। ੦ ਅਵਿਅਕਤ ਨਿਧਨਾਨਿਏਵ = ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਲੁਪਤ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ੦ ਤਤ੍ਕਾਵ ਪਰਿਦੇਵਨਾ : ਜੋ ਆਦਿ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਪਰ ਇਹ ਸ਼ਰੀਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੀ, ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੈ। ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਸਰੀਰਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਸਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ, ਸ਼ਰੀਰੀ ਸਦੀਵੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨਾ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਨ, ਨਾ ਹੀ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਥੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਵੇਖ ਲਈਏ, ਉਸ ਨਾਲ ਮੋਹ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਸੁਪਨਾ ਟੁੱਟਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੌਸਤ ਮਿੱਤਰ ਅਸਥਾਈ ਹਨ। ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਜੋ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ - ਉਹ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਭੌਤਿਕ ਸਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਭੌਤਿਕ ਸਰੂਪ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਰਿਹੇ ਫੇਰ ਵੀ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਤੇਰੇ ਅਖੋਤੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਅਸਥਾਈ ਹਨ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅਸਥਾਈ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਪਾਉਣਾ ਸਿਆਣਪ ਨਹੀਂ। ਹੇ ਅਰਜਨ! ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਪਾਲਣ ਕਰ ਤੇ ਯੁੱਧ ਕਰ।

* * *

2.29 ਸ਼ਲੋਕ :

ਆਕਥੰ-ਕਰ੍ਤ ਪਥਿਤਿ ਕ:-ਚਿਤ੍ ਏਨਮ੍, ਆਕਥੰ-ਕਰ੍ਤ ਵਦਤਿ ਤਥਾ ਏਵ ਚ ਅਨਘ:।

ਆਕਥੰ-ਕਰ੍ਤ ਚ ਏਨਮ੍ ਅਨਘ: ਸ਼੍ਰਣੋਤਿ, ਸ਼੍ਰੁਤਾ ਅਥਿ ਏਨਮ੍ ਕੇਵ ਨ ਚ ਏਕ ਕ:--ਚਿਤ੍॥

ਆਸ਼ਚਰਯ ਵੱਤ੍ ਪਸ੍ਯਾਤਿ ਕਹਚਿਤ੍ ਇਨਮ੍, ਆਸ਼ਚਰਯ ਵੱਤ੍ ਵਦਤਿ ਤਥਾ ਏਵ ਚ ਅਨ੍ਯਹ।

ਆਸ਼ਚਰਯ ਵੱਤ੍ ਚ ਇਨਮ੍ ਅਨ੍ਯਹ ਸ਼੍ਰੋਣੇਤਿ, ਸ੍ਰੁਤਵਾ ਅਧਿ ਇਨਮ੍ ਵੇਦ ਨ ਚ ਏਵ ਕਰ ਚਿਤ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆਸ਼ਚਰਯਵਦ੍ : ਹੈਰਾਨੀ ਵਿੱਚ। ਪਸ੍ਯਾਤਿ : ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਕਹਚਿਤ੍ : ਕੋਈ ਇੱਕ। ਇਨਮ੍ : ਇਹ (ਆਪ ਖੁਦ)। ਆਸ਼ਚਰਯਵਦ੍ : ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ। ਵਦਤਿ : ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਤਥਾ : ਇੱਜ਼। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਨ੍ਯਹ : ਹੋਰ ਦੂਜਾ। ਸ਼੍ਰੋਣੇਤਿ : ਸੁਣਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੁਤਵਾ : ਸੁਣ ਚੁਕਣ ਪਿੱਛੋਂ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਇਨਮ੍ : ਇਹ। ਵੇਦ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਕਹਚਿਤ੍ : ਕੋਈ ਇੱਕ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕੋਈ ਇਸ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅਚੰਭੇ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਹੀ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਇਸ ਨੂੰ ਅਲੌਕਿਕ ਵਾਂਗ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ (ਵਾਂਗ) ਸੁਣਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਕੋਈ ਸੁਣ ਕੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਆਸ਼ਚਰਯਵਦ੍ ਪਸ੍ਯਾਤਿ ਕਹਚਿਤ੍ ਏਨਮ੍ = ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਦੂਜੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਤਾਂ ਹਰ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਭਾਵ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਆਤਮਾ ਨਾ ਬੁੱਧੀ ਦਾ, ਨਾ ਮਨ ਦੇ ਜਾਣਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਨਾ ਇਸ ਨੂੰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਜਾਣ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਕਿਕ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸਦਾ ਜਾਣਨ ਦਾ ਢੰਗ ਬਹੁਤ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ੦ ਪਸ੍ਯਾਤਿ = ਪਦ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ, ਨੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਣਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨਾ। ਏਥੇ ਇਹ ਪਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਡ੍ਰਿਪੁਟੀ 1. ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ (ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ) 2. ਦ੍ਰਿਸ਼ਯ : ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ 3. ਦਰਸ਼ਨ (ਦੇਖਣ ਦੀ

ਸ਼ਕਤੀ) ० ਤ੍ਰਿਪੁਟੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਵੇਖਿਆ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ० ਕਰਮ ਨਿਰਪੇਕਸ਼ = ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨ ਕਰਨਾ ਸਪੇਕਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਹ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਕਰਣ ਨਿਰਪੇਕਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ‘ਮੈਂ ਹਾਂ, ਅਜਿਹਾ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਹੋਣੇਪਣ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕਰਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੋਣੇਪਣ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਨਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਨਾ ਹੀ ਬੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੈਗਨੀਜਨਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹਨੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਇਹ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਾਂਗੇ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆਵਾਂਗੇ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਜਲ ਰਹੇ ਦੀਪਕ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀਪਕ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਦੀਪਕ ਅਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ० ਸਰੀਰ = ਸਰੀਰ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਸੂਬਲ, ਸੂਖਮ ਤੇ ਕਾਰਣ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੂਬਲ ਸਰੀਰ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਬਲ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੂਬਲ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਹਨ, ਪੰਜ ਕਰਮ ਇੰਦਰੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜ ਪਾਣ ਹਨ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਤਾਰਾਂ ਸੂਖਮ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਥਵਾ ਸੂਭਾਅ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਰੀਰਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸੂਬਲ ਸਰੀਰ ‘ਮੇਰਾ ਸਰੂਪ’ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਤਿ ਛਿਣ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਵੀ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਮੇਰਾ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸਰੂਪ ਹੈ ਪਰ ਦੇਹੀ (ਸਰੂਪ) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਅਤੀਤ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਵੀ ਮੇਰਾ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਹੀ (ਆਤਮਾ) ਜਦ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਣਨ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਬਾਂ ਸਰਵੱਖਾ ਵਿਲੱਖਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ (ਆਸ਼ਚਰਯ ਵੱਡ ਪਸ਼ਯਤਿ) ਹੈਗਨੀ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ० ਕਹਿੰਦਿ ਏਨਮ੍ = ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਵਿਨਾਸੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੈ, ਦੁਰਲੱਭ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੁਰਲੱਭ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਘਾਟ ਹੈ ਤਾਂ ਜਗਿਆਸਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ० ਆਸ਼ਚਰਯ ਵੱਡ ਵਚਿਤਿਤਥਾ ਏਵੇਂ ਚ ਅਨ੍ਯਹ = ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜਾ ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਦੇਹੀ (ਆਤਮਾ) ਨੂੰ ਆਸ਼ਚਰਯ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਾਣੀ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਣੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤੁਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਇਧਰ ਲਕਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇ। ० ਅਨ੍ਯਹ = ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੋ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੋਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਜਾਣੇਗਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਵਰਨਣ ਕੀ ਕਰੇਗਾ ? ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਇੱਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਜੋ ਅਨੁਭਵੀ ਹਨ, ਤੱਤਵ ਗਿਆਨੀ ਹਨ, ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ = ਉਹ ਉਸ ਤੱਤਵ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਕੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਤੱਤਵ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਕਾਵਾਂ ਤਰਕਾਂ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਅਨ੍ਯ ਪਦ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਲਈ ਹੀ ਹੈ। ० ਆਸ਼ਚਰਯਵੱਡ ਚ ਏਨਮਅਨ੍ਯਹ ਸ਼ਟੋਤਿ = ਦੂਜਾ ਇਸ ਦੇਹੀ (ਆਤਮਾ) ਨੂੰ ਹੈਗਨੀ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਤੇ ਲੋਕ ਲੋਕਾਂਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਹੀ ਦੀ ਗੱਲ ਵਿਲੱਖਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜਾ ਜੋ ਵੀ ਸੂਣਿਆ ਹੈ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇੰਦਰੀਆਂ, ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਦੇਹੀ ਇੰਦਰੀਆਂ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ० ਅਨ੍ਯ = ਏਥੇ ਅਨ੍ਯ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਜਗਿਆਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇੰਦਰੀਆਂ, ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਦੇਹੀ ਇੰਦਰੀਆਂ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ० ਅਨ੍ਯ = ਏਥੇ ਅਨ੍ਯ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਜਗਿਆਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇੰਦਰੀਆਂ, ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਰਨਾ, ਇੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਦੇਖਣਾ, ਇੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਣਨਾ। ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੀ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਦਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨਾ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। 1. ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਿੱਤਰਤਾ ਹੈ। 2. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਸਦਾ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨਸੀਲ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਛਿਣ ਮਾਤਰ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਅਪਹਿਰਵਰਤਨਸੀਲ ਅਵਿਨਾਸੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਨਿਤਯ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਜਾਣ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵਾਣੀ ਤੋਂ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਏਥੇ ਤਾਂ ਬੁੱਧੀ ਵੀ ਹੱਥ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ० ਵਾਸ਼ਨਾ = ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ, ਇੱਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਣਨਾ। ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੀ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਦਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨਾ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। 1. ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਿੱਤਰਤਾ ਹੈ। 2. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਸਦਾ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨਸੀਲ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਛਿਣ ਮਾਤਰ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਅਪਹਿਰਵਰਤਨਸੀਲ ਅਵਿਨਾਸੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਨਿਤਯ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਜਾਣ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵਾਣੀ ਤੋਂ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਏਥੇ ਤਾਂ ਬੁੱਧੀ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ० ਅਵਿਦ੍ਯਾ = ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨਾ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ० ਆਸ਼ਚਰਯ = ਅਦੁਭੁਤ ਆਤਮਾ, ਉਸਦਾ ਗਿਆਨ, ਉਸ ਦਾ ਗਿਆਤਾ, ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਆਸ਼ਚਰਯ ਹੈ। ० ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੀਵ ਦੇ ਕਰਮ ਸੰਸਕਾਰ ਜਿਸ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ੦ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਲਿਗ ਸਰੀਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ० ਜਨਮ ਸੂਬਲ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਜਨਮ ਅਤੇ ੦ ਮਰਨ ਅਥਵਾ ਸੂਬਲ ਸਰੀਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਗ ਨੂੰ, ਮਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ० ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦੋਵੇਂ ਅਵਿਨਾਸੀ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਆਤਮਾ ਦਾ ਅਸੀਂ ਵਰਗੀਕਰਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਨਾ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਵਸਤੂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਜਾਂ ਛੋਹਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਕਾਇਨਾਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਇਸ ਆਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਨ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਕੋਈ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦੇ ਜਗਿਆਸੂ ਤੇ ਬੋਧੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਕੇਵਲ ਮਨ ਦੇ ਘੇਰੇ ਚੰਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੇ। ਜਿਹੜੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੋਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਾਂਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਹ ਅਲੋਕਿਕ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਮਨ ਅੰਦਰ ਝਾਤ ਮਾਰ ਕੇ

ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਰਛਾਈ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਆਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨੇ ਅਸੰਭਵ ਹਨ। ਮਨ ਤਾਂ ਇੱਕ ਪਰਦੇ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਪਰਛਾਈ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਫ਼ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਨੀ ਅਤਿ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।

○ ○ ○

2.30 ਸਲੋਕ :

ਦੇਹੀ ਨਿਤਿਮ੍ਰ ਅ-ਕਥਥ: ਅਧ੍ਯਮ, ਦੇਹੇ ਸਰਕਥ ਭਾਰਤ / ਤਸਮਾਤੁ ਸਰਕਾਰੀ ਭੂਤਾਨਿ, ਨ ਤਕਮ੍ ਸ਼ੋਚਿਤੁਮ੍ ਅਹੰਸਿ ॥

ਦੇਹੀ ਨਿਤਿਮ੍ ਅਵਧਿਯਹ ਅਯਮ੍, ਦੇਹੇ ਸਰਵਸ੍ਯ ਭਾਰਤ ।

ਤਸਮਾਤੁ ਸਰਵਾਣਿ ਭੂਤਾਨਿ ਨ ਤਵਮ੍ ਸੋਚਿਤੁਮ੍ ਅਰਹਸਿ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਦੇਹੀ : ਜੋ ਨਿਵਾਸੀ ਹੈ। ਨਿਤਿਮ੍ : ਹਮੇਸ਼ਾ। ਅਵਧਿਯਹ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਯਮ੍ : ਇਹ। ਦੇਹੇ : ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ। ਸਰਵਸ੍ਯ : ਸਮੁੱਚਾ ਸਾਰਾ। ਭਾਰਤ : ਹੇ ਭਾਰਤ। ਤਸਮਾਤੁ : ਇਸ ਲਈ। ਸਰਵਾਣਿ : ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ। ਭੂਤਾਨਿ : ਜੀਵ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਤਵਮ੍ : ਤੁਹਾਡਾ। ਸੋਚਿਤੁਮ੍ : ਦੁਖੀ ਹੋਣਾ। ਅਰਹਸਿ : ਤੁਹਾਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਇਹ ਦੇਹੀ ਸਦਾ ਹੀ ਅਨਾਸ਼ਵਾਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਸ਼ੋਕ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਦੇਹੀ ਨਿਤਿਮ੍ ਅਵਧਿਯਹ ਅਯਮ੍ = ਦੇਹੇ ਸਰਵਸ੍ਯ ਭਾਰਤ = ਮਨੁੱਖ ਦੇਵਤਾ, ਪਸੂ, ਪੰਛੀ, ਪਤੰਗਾ ਆਦਿ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੇਹੀ ਨਿਤੇਜ ਅਵਿਨਾਸੀ ਹੈ। ੦ ਭਾਰਤ = ਭਾ + ਰਤ ਅਰਥਾਤ ਭਾ - ਜੋਤੀ - ਆਤਮਜੋਤੀ ਬਹਮ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਰਤ = ਭਾਰਤ। ਭਾਰਤ - ਅਰਜਨ ਲਈ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਆਤਮ-ਨਿਸ਼ਠ ਹੈ। ੦ ਲਿੰਗ ਦੇਹ = ਸੁਖਮ ਸਰੀਰ। ਲਿੰਗ ਸਰੀਰ ਵਿਚਲੀ ਚੇਤਨਾ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਦੇਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਵਧਿਯਹ = ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ। ੧. ਇਸ ਦਾ ਵੱਧ (ਕਤਲ) ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ੨. ਇਸ ਦਾ ਵੱਧ (ਕਤਲ) ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਗਉ ਅਵਧਿਯਹ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਗਉ ਅਵਧਿਯਹ ਹੈ। ਗਉ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਦੇਹੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦੇਹੀ ਦਾ ਵਧ (ਕਤਲ) ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦੇਹੀ (ਆਤਮਾ) ਦਾ ਕਤਲ (ਨਾਸ਼) ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਭੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ - ਕੋਈ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਵਿਨਾਸੀ ਦੇਹ ਪਲ ਛਿਣ ਮਾਤਰ ਵੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਸਰਵਾਣਿ ਭੂਤਾਨਿ = ਪਦ ਵਿੱਚ ਬਹੁਵਰਨ ਢੇਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਾਕੀ ਨਾ ਰਹੇ, ਅਰਥਾਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ੋਕ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਰੀਰ ਵਿਨਾਸੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੀ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ। ਹਰ ਛਿਣ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਦੇਹੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਿਤੇਜ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਸ਼ੋਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ੦ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਗਿਆਰਵੇਂ ਸਲੋਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਤੀਹਵੇਂ ਸਲੋਕ ਤੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਹੀ - ਦੇਹ, ਨਿਤੇਜ ਅਨਿਤੇਜ, ਸਤ੍ਰ - ਅਸਤ੍ਰ, ਅਵਿਨਾਸੀ ਵਿਨਾਸੀ ਦੇ ਅਰਥ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਦੇਹ ਬਦਲਦੀ ਹੈ, ਦੇਹੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੀ। ਜੋ ਦੇਹੀ ਬਦਲਦੀ ਤਾਂ ਦੇਹ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨੂੰ ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ? ਪਹਿਲਾਂ ਬਚਪਨ ਫੇਰ ਜਵਾਨੀ ਕਦੇ ਬਿਮਾਰੀ ਆਈ ਤੇ ਚਲੀ ਗਈ - ਇਹ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੀ ਦੇਹੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੀ। ਜੋ ਬਦਲਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੀ, ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ। ਸਭ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ, ਆਤਮਾ-ਅਨਾਤਮਾ, ਬ੍ਰਹਮ-ਜੀਵ, ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਪੁਰਸ਼, ਜੜ ਚੇਤਨ, ਮਾਇਆ ਅਵਿਦਿਆ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗੱਲਾਂ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਹੀ ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾ ਕਰਕੇ, ਦੇਹ-ਦੇਹੀ, ਸ਼ਗੀ-ਸ਼ਗੀਰੀ, ਅਸਤ੍ਰ-ਸਤ੍ਰ, ਵਿਨਾਸੀ-ਅਵਿਨਾਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤਾਂ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਦੇ ਅਰਥ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਬ੍ਰਹਮ, ਈਸ਼ਵਰ, ਜੀਵ, ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਗਿਆਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਈਸ਼ਵਰ ਆਦਿ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਵਧਾਉਣਾ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਬਣ ਕੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੈ, ਸਾਧਕ ਜਿਗਿਆਸੂ ਭਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਵਿਛੇਦ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਾਲ ਅਭਿਨਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਏਥੇ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ (ਅਧਿਆਤਮ ਸ਼ਕਤੀ) ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਉਦਾਸ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਚਿਤ ਸਹਾਰਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਇਸਦੀ ਉੱਗਲ ਫੜ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਸਰਯਾਸ ਮਾਰਗ ਹੈ।

○ ○ ○

2.31 ਸਲੋਕ :

ਸਵ-ਧਰਮ੍ ਅਧਿ ਚ ਅਵ ਇਕਸ੍ਰਯ, ਨ ਵਿਕਮ੍ਪਤਮ੍ ਅਰਹਸਿ ॥

ਸਵ-ਧਰਮ੍ ਅਧਿ ਚ ਅਵ ਇਕਸ੍ਰਯ, ਨ ਵਿਕਮ੍ਪਤਮ੍ ਅਰਹਸਿ ।

ਧਰਮਯਾਤੁ ਹਿ ਯਦ੍ਯਾਤੁ ਸ੍ਰੇਧੁ ਅਨ੍ਯਤੁ ਕਸ਼ਤ੍ਰਯਸ੍ਰੂ ਨ ਵਿਦ੍ਯਤੇ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਵ-ਧਰਮ੍ : ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼। ਅਧਿ : ਭੀ। ਚ : ਭੀ। ਅਵਿਕਸ਼ਯ : ਇਸ 'ਤੇ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਵਿਕਮ੍ਪਤਮ੍ : ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਟੁੱਟਦਾ ਹੋਵੇ, ਡਾਵਾਂਡੋਲ। ਅਰਹਸਿ : ਤੁਹਾਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਧਰਮਯਾਤੁ : ਉਚਿਤ ਜਾਂ ਥੀਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਯਦ੍ਯਾਤੁ : ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਸ੍ਰੇਧੁ : ਉਚੇਰਾ। ਅਨ੍ਯਤੁ : ਹੋਰ ਦੂਜਾ। ਕਸ਼ਤ੍ਰਯਸ੍ਰੂ : ਕੁਸ਼ਤਰੀ ਦਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਵਿਦ੍ਯਤੇ : ਹੈ।

੦ ਸਲੋਕ ਅਰਥ :- ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਵੀ ਤੈਨੂੰ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਡਿੱਗਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ

ਕਸ਼ਤਰੀ ਲਈ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਵਧਕੇ ਦੂਜਾ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਸਵਧਰਮ੍ ਅਧਿ ਚ ਅਵਿਕਸ਼ਾ, ਨ ਵਿਕਾਸਿਪਤੁਮ ਅਗੁਸਿ = ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਜਦ ਇਹ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ (ਸ੍ਰੇਵ) ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਰਤੱਵ 'ਸਵੰਧ ਧਰਮ' ਕਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜੇ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਹਮਣ, ਕਸ਼ਤਰੀ ਵੈਸ਼ ਸੂਦਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਰਣਿਤ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਸਵੈ ਧਰਮ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜੇ ਕੋਈ ਅਧਿਆਪਕ ਹੈ ਜਾਂ ਨੌਕਰ ਹੈ - ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਜੋ ਕਰਤੱਵ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਸਵੈ ਧਰਮ ਵੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਪੁੱਤਰ ਹੈ ਤਾਂ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਕਰਤੱਵ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਸਵੈ ਧਰਮ ਹੈ। ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਵੈ-ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਸ਼ਤਰੀ ਲਈ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਅਖਵਾ ਸਵੈ ਧਰਮ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਤੋਂ ਬੇਸੂਖ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ੦ ਧਰਮਯਾਤ ਹਿ ਯਦ੍ਯਾਤ ਸ੍ਰੇਵ ਅਨ੍ਯਾਤ ਕਸ਼ਤਰੀਯਸ਼ਾਨ ਵਿਦ੍ਯਾਤ = ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਵੱਡਾ, ਕਸ਼ਤਰੀ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਸ਼ਤਰੀ ਨੂੰ ਕਸ਼ਤਰੀ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸੋਭਦਾ ਹੈ। ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਧਰਮ ਦੀ, ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਉਣਾ ਹੀ ਕਸ਼ਤਰੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕਰਤੱਵ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਲੜਨਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਨਿਆਇ ਅਤੇ ਹੱਕ ਲਈ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਕਸ਼ਤਰੀ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਕਸ਼ਤਰੀ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਮੁੜਦੇ। ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਦੁੱਖ ਝੱਲਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਕਸ਼ਤਰੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਪਟ ਧੋਖਾ ਤੇ ਬੇਈਮਾਨੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਯਾਸ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ, ਸੱਚਮੁੱਚ ਸਰਯਾਸ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਸਵੈ ਧਰਮ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਇਹੋ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਹੈ।

○ ○ ○

2.32 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਵਚਛਿਆ ਚ ਤਪ-ਪਤਸੁ, ਸਵਾਗ-ਦ੍ਰਾਰਸੁ ਅਧ-ਆ-ਵੁਤਸੁ, ਸੁਖਿਨ: ਕਥਿਆ: ਧਾਰਥ, ਲਭਨਤੇ ਯੁਦ਼ਸੁ ਇੰਦ੍ਰਸਾਮ੍ ॥

ਯਦ੍ਯਚਛਾ ਚ ਉਪ ਪਨਨਮ, ਸਵਰਗ ਦਵਾਰਮ੍ ਅਪਆ-ਵਰਤਮ੍ ।

ਸੁਖਿਨਹ ਕਸ਼ਤਰੀਯਾਹ ਪਾਰਥ, ਲਭੰਤੇ ਯੁਧਮ੍ ਇਦ੍ਯਸਮ੍ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਦ੍ਯਚਛਾ : ਆਪਣੇ ਆਪ। ਚ : ਅਤੇ। ਉਪ ਪਨਨਮ : ਆਉਣਾ। ਸਵਰਗ ਦਵਾਰਮ੍ : ਸਵੱਰਗ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ। ਅਪਆ ਵਰਤਮ੍ : ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹਨ। ਸੁਖਿਨਹ : ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ। ਕਸ਼ਤਰੀਯਾਹ : ਕਸ਼ਤਰੀ। ਪਾਰਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ! ਲਭੰਤੇ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਯੁਧਮ੍ : ਲੜਾਈ ਯੁੱਧ। ਇਦ੍ਯਸਮ੍ : ਅਜਿਹਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਪਾਰਥ! ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਵੱਰਗ ਦੁਆਰ ਦੇ ਵਾਂਗ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਭਾਗਸ਼ਾਲੀ ਕਸ਼ਤਰੀਜਨ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਦ੍ਯਚਛਾ ਚ ਉਪ ਪਨਨਮ - ਸਵੱਰਗ ਦਵਾਰਮ੍ ਅਪਆ ਵਰਤਮ੍ = ਪਾਂਡਵਾਂ ਨਾਲ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਸਮੇਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਲਾਈ ਸੀ ਕਿ ਹਾਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਬਨਵਾਸ ਤੇ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦਾ ਅਗਿਆਤਵਾਸ ਕੱਟਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਅਗਿਆਤਵਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੁਬਾਰਾ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਬਨਵਾਸ ਫੇਰ ਕੱਟਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਜੂਆ ਹਾਰ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਮੰਗਿਆ ਤਾਂ ਦੁਰਯੋਧਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਯੁੱਧ ਕੀਤਿਆਂ ਸੂਬੀ ਦੇ ਨੌਕੇ ਜਿੰਨੀ ਧਰਤੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਸੰਧੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਭੇਜੇ, ਜੋ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ, ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਯੁੱਧ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਤਰੀ ਜੇ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਮਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਸਵੱਰਗ-ਸੋਭਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸੁਖਿਨਹ ਕਸ਼ਤਰੀਯਾਹ ਪਾਰਥ! ਲੰਭੰਤੇ ਯੁਧਮ੍ ਇਦ੍ਯਸਮ੍ = ਅਜਿਹਾ ਯੁੱਧ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕਸ਼ਤਰੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਗਸ਼ਾਲੀ ਹਨ ਤੇ ਸੁਖੀ ਹਨ। ਏਥੇ ਸੁਖੀ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁਖੀ ਰਿਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਪਸੂਆਂ ਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਣ ਦਾ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਭਾਗਸ਼ਾਲੀ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੂਭ ਅਵਸਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਸੋਭਨੀਆ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਯੁੱਧ ਅੰਤਹਕਰਣ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਵਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇੱਕ ਸ਼ੁੱਭ ਅਵਸਰ ਤੇ ਯੋਗ ਸਮਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਖੁਸ਼ਗਲੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲ ਨਾਲ ਵਰੋਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਠੀਕ ਢੁਕਵੇਂ ਸਮੇਂ ਨੇਕ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਕਾਰਜ ਚੰਗੇ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਟੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨਹਿੰਗੀ ਪਲ ਅਥਵਾ ਉਪਯੋਗੀ ਸਮਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਣ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕੇਵਲ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਸ਼ਤਰੀ ਹੈ। ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਤੀ (ਇਲਾਵਾ) ਸਵੱਰਗ (ਰਾਜ) ਜਿੱਤ (ਸੋਭਾ) ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਜਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਅਨੰਤ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ। ਉਪਰਾਮਤਾ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਸਿਆਣਪ ਨਹੀਂ। ਕਿਸਮਤ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੀ ਮੁਸਕਰਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਗਤੀਸੀਲਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕ ਹੀ ਨਿਵਾਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਸਰਯਾਸ ਹੈ। ਹੇ ਅਰਜਨ! ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਨਹਿੰਗੀ ਅਵਸਰ, ਕੇਵਲ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਤੂੰ ਉੱਠ! ਹਥਿਆਰ ਉਠਾ ਤੇ ਯੁੱਧ ਕਰ।

○ ○ ○

2.33 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਥ ਚੇਤ ਤਵ ਇਸਮ੍ ਧਰਮ੍, ਸਾਂਗਾਸਮ੍ ਨ ਕਰਿਥਾਸਿ। ਤਤ: ਖ-ਧਰਮ੍ ਕੀਰਿਮ੍ ਚ, ਹਿਤਵਾ ਪਾਪਮ੍ ਅਕ-ਆਪਸਾਸਿ ॥

ਅਥ ਚੇਤ ਤਵ ਇਸਮ੍ ਧਰਮ ਯਮ, ਸੰਗਾਸਮ੍ ਨ ਕਰਿਸ਼ਯਸਿ!

ਤਤਰ ਸ੍ਰ ਧਰਮਮ੍ ਕੀਰਤਮ੍ ਚ ਹਿਤਵਾ ਪਾਪਮ੍ ਅਵਆਪਸੁਯਸਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਥਚੇਤੁ : ਪਰੰਤੂ ਜੇ। ਤਵਮ੍ : ਤੁਹਾਡੇ। ਇਮਮ੍ : ਇਹ। ਧਰਮਯਸਿ : ਯੋਗ ਉਚਿਤ ਠੀਕ। ਸੰਗਾਮਮ੍ : ਯੁੱਧ ਕਾਰਜ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਕਰਿਸੁਯਸਿ : ਕਰੇਗਾ। ਤਤਰ : ਤਦ। ਸ੍ਰਵਧਰਮਮ੍ : ਆਪਣੀ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ। ਕੀਰਤਮ੍ ਚ : ਪ੍ਰਸਿੱਧ, ਅਤੇ। ਹਿਤਵਾ : ਛੱਡਕੇ, ਤਿਆਗਕੇ। ਪਾਪਮ੍ : ਪਾਪ। ਅਵਆਪਸੁਯਸਿ : ਹੋਏਗਾ, ਵਾਪਰਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੇਕਰ ਤੂ ਇਹ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੜੇਂਗਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕੀਰਤੀ (ਸੋਭਾ) ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪਾਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਂਗਾ। ਅਥਵਾ ਤੈਨੂੰ ਦੁੱਖ ਮਿਲੇਗਾ। ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ ਪੱਛੇਤਾਵਾ ਆਵੇਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਥ ਚੇਤੁ ਤਵਮ੍..... ਪਾਪਮ੍ ਅਵ ਆਪਸੁਯਸਿ = ੦ ਏਥੇ ਅਥ, ਅਵਯਸ = ਪਕਸ਼ਾਂਤਰ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਚੇਤੁ ਅਵਯਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਜੇ ਤੂ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਆਪਣੇ ਕਸ਼ਤਰੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਵੱਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਤੂ ਯੁੱਧ ਕਰੇਗਾ ਹੀ। (ਗੀਤਾ 18.60) ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਮੰਨ ਵੀ ਲਈਏ ਕਿ ਤੂ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਕਸ਼ਤਰੀ ਧਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਕਸ਼ਤਰੀ ਧਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋਣ ਨਾਲ ਤੈਨੂੰ ਪਾਪ ਲੱਗੇਗਾ ਤੇ ਤੇਰੀ ਕੀਰਤੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਕਰਤਵ੍ਵ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਲਾਭ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਤੂ ਕਰੇਗਾ ਵੀ ਕੀ ? ਜੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਧਰਮ ਸਵੀਕਾਰ ਵੀ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਇੰਜ ਕਰਨਾ ਵੀ ਅਨਿਆਇ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਵਰਗਾ ਸੂਰਬੀਰ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਤਿ ਅਸਤਿ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਹ ਯੁੱਧ ਲੜਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਪਾਂਡਵ ਸਤਿ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਕੌਰਵ ਕੇਵਲ ਛਲ ਕਪਟ ਕਰਕੇ ਜੰਗ ਜਿੱਤਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਲੱਭਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਯੁੱਧ, ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਕਰਕੇ ਜਿੱਤ ਕੇ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ। ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਹੋਵੇ। ਇਨਸਾਫ਼ ਮਿਲੇ। ਬਰਾਬਰੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਅਤੇ ਸਭ ਲਈ ਆਦਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਲੜਨਾ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਹੈ। ਗਲਤ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਰੋਕਣਾ ਆਪਦਾ ਸਰਬ ਨਾਸ਼ ਹੈ। ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਨਾ ਲੜਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਬਹਾਦਰ ਨਹੀਂ। ਚੰਗੇ ਕਾਰਜ ਨਾ ਕਰਨੇ ਕੈਂਡੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਜਾਂ ਕੈਂਡੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਰੋਕਣਾ ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਤਿ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹੀ ਉੱਤਮ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਸੂਰਮੇ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ।

○ ○ ○

2.34 ਸ਼ਲੋਕ

ਅ-ਕੀਰਿਤਮ੍ ਚ ਅਧਿ ਭੂਤਾਨਿ, ਕਥਿਯਥਨਿ ਤੇ ਅ-ਵਧਾਮ੍ / ਸਮ੍-ਭਾਵਿਤਸਥ ਚ ਅ-ਕੀਰਿਤਿ; ਮਾਰਣਾਤ ਅਤਿ-ਰਿਚਵੇ //

ਅਕੀਰਤਮ੍ ਚ ਅਧਿ ਭੂਤਾਨਿ, ਕਥਿਯਸੁਯਨਿਤ ਤੇ ਅਵਯਯਾਮ੍ /

ਸਮ੍ਭਾਵਿਤਸ੍ਯ ਚ ਅਕੀਰਤੀਹ ਮਰਣਾਤ੍ ਅਤਿ ਰਿਚਤ੍ਯਤੇ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਕੀਰਤਮ੍ : ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਕਰਨਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਭੂਤਾਨਿ : ਹਸਤੀ, ਵਜੂਦ, ਹੋਂਦ। ਕਥਿਯਸੁਯਨਿਤ : ਚੱਸਣਾ, ਵਿਅਕਤ ਕਰਨਾ। ਤੇ : ਤੁਹਾਡਾ। ਅਵਯਯਾਮ੍ : ਸਦੀਵੀ। ਸਮ੍ਭਾਵਿਤਸ੍ਯ : ਸਤਿਕਾਰੇ ਗਿਆਂ ਲਈ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਕੀਰਤੀਹ : ਸਤਿਕਾਰ ਨਾ ਦੇਣਾ। ਮਰਣਾਤ੍ : ਮੌਤ ਨਾਲੋਂ। ਅਤਿ ਰਿਚਤ੍ਯਤੇ : ਵਧਣਾ, ਅੱਗੇ ਨਿਕਲਣਾ, ਸ੍ਰੋਧਨ ਹੋਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਫਿਰ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਤੇਰੀ ਸਥਾਈ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਅਪ ਕੀਰਤੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਅਪਕੀਰਤੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧੇ ਦੁੱਖਦਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਮੱਸਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਤੇਰੀ ਅਪਕੀਰਤੀ ਦਾ ਵੀ ਕਥਨ ਕਰਨਗੇ। ੦ ਇਹ ਅਪਕੀਰਤੀ ਸਨਮਾਨਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਮੌਤ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਕੇ ਦੁੱਖਦਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਅਕੀਰਤਮ੍ ਚ, ਅਧਿ ਭੂਤਾਨਿ... ਕਥਿਯਸੁਯਨਿਤ ਤੇ ਅਵਯਯਾਮ੍ - ਮਨੁੱਖ, ਦੇਵਤਾ, ਯਕਸ਼, ਰਾਕਸ਼ ਆਦਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਹੈ ਨਾ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵੀ ਤੇਰੀ ਨਿਦਾ ਚੁਗਲੀ ਕਰਨਗੇ। ਕਹਿਣਗੇ ਕਿ ਅਰਜਨ ਵਰਗ ਯੋਧਾ - ਆਪਣੇ ਕਸ਼ਤਰੀ ਧਰਮ ਤੋਂ ਬੇਸੁੱਖ ਹੋ ਗਿਆ। ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਿਸ ਨੇ ਕਾਇਰਤਾ ਦਿਖਾਈ ਹੈ। ੦ ਤੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸਵੱਚਥ ਮਿਰਤੁ ਪਾਤਾਲ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਦੀ ਧਾਕ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਥੇ ਤੇਰੀ ਅਪਕੀਰਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ੦ ਅਵਯਯਾਮ੍ - ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸ੍ਰੋਧਨਤਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਜਾਂ ਅਪਕੀਰਤੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹੀ ਵੱਧੇ ਸਥਾਈ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਮ੍ਭਾਵਿਤਸ੍ਯ ਚ ਅਕੀਰਤੀਹ - ਮਰਣਾਤ੍ ਅਤਿਰਿਚਤੇ - ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜੋ ਸ੍ਰੋਧਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜਦੋਂ ਅਪਕੀਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਅਪਕੀਰਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਭਿੰਕਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਮਰਨ ਨਾਲ ਤਾਂ ਉਮਰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਅਪਰਾਧ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਅਪਕੀਰਤੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਹ ਖੁਦ ਧਰਮ ਮਰਯਾਦਾ ਤੋਂ ਤੇ ਕਰਤਵ੍ਵ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਅਪਕੀਰਤੀ ਵਾਲਾ ਭਿੰਕਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੋ ਨਾਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਰ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਲੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਹਾਨ (ਧਰਮ) ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਆਪਣਾ ਆਪ ਕਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਸੋਭਾ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਦੁਸ਼ਮਨ ਅੱਗੇ ਗੱਡੇ ਨਹੀਂ ਟੇਕਦੇ, ਨਾ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਆ ਜਾਵੇ। ਸੋਭਾ ਕੀਰਤੀ ਅਤੇ ਸਵੈਮਾਨ ਗੁਆ ਕੇ ਨਾਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਜਿਉਣਾ ਅਤਿ ਦੁੱਖਦਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

2.35 ਸ਼ਲੋਕ :

ਭਯਾਤ੍ ਰਣਾਤ੍ ਤਥ-ਰਤਸ੍, ਮੰਸਨ੍ਤੇ ਤਵਸ੍ ਮਹਾ-ਰਥਾ: / ਧੇ਷ਾਸ੍ ਚ ਤਵਸ੍ ਬਹੁ-ਮਤ: , ਭੂਤਵਾ ਧਾਵਿਸਿ ਲਾਘਵਸ੍ //

ਤਵਸ੍ ਰਣਾਤ੍ ਅਪਰਤਮ੍, ਮੰਸ੍ਯੰਤੇ ਤ੍ਰਵਾਮ੍ ਮਹਾਰਥਾ।

ਯੋਸ਼ਾਮ੍ਰ ਚ ਤ੍ਰਵਮ੍ ਬਹੁਮਤਹ, ਭੂਤਵਾ ਯਾਸ੍ਯਸਿ ਲਾਘਵਮ੍ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਭਯਾਤ੍ : ਡਰ ਤੋਂ। ਰਣਾਤ੍ : ਯੁੱਧ ਤੋਂ। ਅਪਰਤਮ੍ : ਵਾਪਸ ਲੈਣ। ਮੰਸ੍ਯੰਤੇ : ਸੋਚਣਗੇ। ਤ੍ਰਵਮ੍ : ਤੁਹਾਡੇ। ਮਹਾਰਥਾਹ : ਮਹਾਨ ਰਥ ਚਾਲਕ। ਯੋਸ਼ਾਮ੍ : ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਤ੍ਰਵਮ੍ : ਤੁਹਾਡੇ। ਬਹੁਮਤਹ : ਵਧੇਰੇ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਭੂਤਵਾ : ਹੋਏ ਹੋਏ। ਯਾਸ੍ਯਸਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ। ਲਾਘਵਮ੍ : ਪੀਮੇ ਜਿਹੇ ਮਾਮੂਲੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮਹਾਰਥੀ ਲੋਕ ਤੁਹਾਨੂੰ ਡਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਭੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਮੰਨਣਗੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤੇਰਾ ਮਾਨ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁਣ ਤੂੰ ਤੁੱਛਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਰਥਾਤ ਤੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਡਿੱਗ ਪਵੇਂਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ : - ੦ ਭਯਾਤ੍ ਰਣਾਤ੍ ਅਪਰਤਮ੍ - ਮੰਸ੍ਯੰਤੇ ਤ੍ਰਵਮ੍ ਮਹਾਰਥਾਹ = ਜੇ ਤੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਭੱਜਦਾ ਏਂ, ਤਾਂ ਮਹਾਰਥੀ ਲੋਕ ਇਹ ਸਮਝਣਗੇ ਕਿ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਅਰਜਨ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜਿਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਧਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੱਜਦਾ। ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਕਸ਼ਤਰੀ ਧਰਮ ਹੈ। ੦ ਯੋਸ਼ਾਮ੍ ਚ ਤ੍ਰਵਮ੍ ਬਹੁਮਤਹ..... ਭੂਤਵਾ ਯਾਸ੍ਯਸਿ ਲਾਘਵਮ੍ - ਭੀਸਮ ਦੈਣਾਚਾਰੀਆ ਕਿਰਪਾਚਾਰੀਆ, ਸ਼ਲੇਯ ਆਦਿ ਜਿਹੜੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਮਹਾਰਥੀ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਤੂੰ ਬਹੁਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਏਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਤੇਰੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਜੰਮ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਅਰਜਨ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦੈਤਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਗੰਗਰਵਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਹੀ ਸੂਰਬੀਰ ਹੈ। ਜੇ ਹੁਣ ਤੂੰ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰੇਂਗਾ ਤਾਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤੂੰ ਲਘੂਤਾ ਅਖਵਾ ਤੁੱਛਤਾ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਤੂੰ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਰਜਨ ਦੇ ਜਾਨੀ-ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੁਰਯੋਧ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਰਜਨ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਯੋਧਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਅਟੱਲ ਪਰਪੱਕ ਹੈ। ਇਹ ਅਰਜਨ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ਿਵਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਵਰਗੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਕੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪਸੂਪਤ ਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਸਤਰ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਕੌਰਵ ਯੋਧੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਨੂੰ ਕਬੂਲਦੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਯੋਧੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਹਾਰਓਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਅਰਜਨ ਕੂਕੂਸ਼ੇਤਰ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿੱਚ ਗੇਸ਼ਿਆ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੀਣ ਹੋ ਕੇ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਵਿਰੋਧੀ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈ ਕੀਤਿਆਂ ਜਿੱਤ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਅਰਜਨ ਦੇ ਦੋਸਤ ਵੀ ਹਨ, ਗਾਈਡ ਵੀ, ਫਿਲਾਸਫਰ ਵੀ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਖਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਪੇਰਦੇ ਹਨ, “ਜੇ ਤੂੰ ਹੁਣ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਚਲਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਲੋਕ ਤੈਨੂੰ ਬੁਜਦਿਲ ਕਹਿਣਗੇ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹੋਣੋਂ। ਇੱਜ ਕਹਾਉਣ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਲੜਦਿਆਂ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਮਹਾਰਥੀ ਯੋਧੇ ਲਈ ਬਦਨਾਮੀ ਖਟਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਤ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਤੈਨੂੰ ਡਰ ਭੈਆ ਮੋਹ ਕਾਰਨ ਜਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਪਿੱਠ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।” ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਦੀ ਇਹ ਅੰਤਿਮ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜਣ ਦੀ ਥਾਂ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਮਰਨਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੈ।

* * *

2.36 ਸ਼ਲੋਕ :

ਆ-ਵਾਚ-ਕਾਦਾਨ੍ ਚ ਬਹੂਨ੍, ਵਦਿਵਨਿ ਤਵ ਅ-ਹਿਤਾਃ। ਨਿਨਦਨਃ ਤਵ ਸਾਮਥਰਮ੍, ਤਤਃ ਦੁ:ਖ-ਤਰਮ੍ ਨੁ ਕਿਮ੍॥

ਅਵਾਚਯ ਵਾਦਾਨ੍ ਚ ਬਹੂਨ੍, ਵਦਿਸ੍ਯਨਿਨਿਤ ਤਵ ਅਹਿਤਾਹ।

ਨਿਨਦੰਤੰਹ ਤਵ ਸਾਮਰਥਯਮ੍, ਤਤਹ ਦੁਖ ਤਰਮ੍ ਨੁ ਕਿਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਵਾਚਯਵਾਦਾਨ੍ : ਸ਼ਬਦ ਜਿਹੜੇ ਬੋਲਣ ਲਈ ਅਯੋਗ ਹੋਣ, ਕਪਟੀ ਬਣਾਵਟੀ ਸ਼ਬਦ। ਚ : ਭੀ। ਬਹੂਨ੍ : ਬਹੁਤ। ਵਦਿਸ੍ਯਨਿਤ : ਕਹਿਣਗੇ। ਤਵ : ਤੁਹਾਡੇ। ਅਹਿਤਾਹ : ਦੁਸ਼ਮਨ, ਨਿਨਦੰਤੰਹ : ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਦਨਾਮੀ ਕਰਨੀ, ਭੰਡਣਾ, ਨਿੰਦਾ ਕਰਨੀ। ਤਵ : ਤੇਰਾ। ਸਾਮਰਥਯਮ੍ : ਯੋਗਤਾ, ਸ਼ਕਤੀ। ਤਤਹ : ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ। ਦੁਖਤਰਮ੍ : ਵਧੇਰੇ ਦੁਖਦਾਈ। ਨੁ : ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸੱਚਮੁੱਚ : ਕਿਮ੍ : ਏਥੇ ਕੀ ਹੈ ?

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਤੇਰੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਤੇਰੀ ਸ਼ੋਭਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿਣਗੇ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚ ਕਪਟ ਤੇ ਬਨਾਵਟੀਪਣ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਦੁਖ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ?

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ : - ੦ ਜੇ ਅਰਜਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭੀਸਮ ਵਰਗੇ ਮਹਾਰਥੀ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਸਨਮਾਣ ਨਾ ਕਰਨ। ਦੁਰਯੋਧ ਵਰਗੇ ਸ਼ਤਰੂ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਮਾਨ ਕਰਨਗੇ, ਕਿਉਂ ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਨਿਵਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਲਈ ਉਪਕਾਰੀ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਕਿੰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੇਰੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਤੇਰੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾ ਕਹਿਣ ਯੋਗ ਵਚਨ ਭੀ ਕਹਿਣਗੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁਖ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ੦ ਅਵਾਚਯ ਵਾਦਾਨ੍ ਚਬਹੂਨ੍ ਵਦਿਸ੍ਯਨਿਤ ਤਵ ਅਹਿਤਾਹ = ਅਹਿਤ ਨਾਂ ਸ਼ਤਰੂ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੁਰਯੋਧਨ, ਦੁਸ਼ਸਾਨ, ਕਰਣ ਆਦਿ ਹਨ। ਤੇਰੇ ਵੈਰ ਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਖੁਦ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਵੈਰ ਰੱਖਕੇ ਤੇਰਾ ਅਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਤੇਰੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੂਰਬੀਰ ਮੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਲੋਕ ਤੇਰੇ ਯੁੱਧ ਛੱਡ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਤੇਰੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨਗੇ। ਤੈਨੂੰ ਹੀਜੜਾ ਕਹਿਣਗੇ। ਕਹਿਣਗੇ ਕਿ ਡਰ ਕੇ ਭੱਜ ਗਿਆ ਹੈ, ਡਰਪੋਕ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਰਵਚਨ ਕਿਵੇਂ ਝੱਲੇਂਗਾ ਤੂੰ। ਤਤਹ ਦੁਖ ਤਰਮ੍ ਨੁ ਕਿਮ੍ = ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਹੋਰ ਕਿਅੰਕਰ ਦੁਖ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਤੁੱਛ ਵਿਅਕਤੀ ਜੇ ਸੂਰਬੀਰ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਅਪਮਾਨ ਸਹਿ ਲੈਣਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਜੋ ਤੇਰੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਤੇਰਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨਗੇ, ਤੈਨੂੰ ਸਹਿ ਲੈਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਕੌਲੋਂ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ, ਤੈਨੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਰਜਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦਯਾ ਰਹਿਮ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਆਗੀਆ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਅਨੇਕਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਹੁਣ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਰਹਿਮ ਤੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਅਰਥਹੀਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਬਹਾਦਰ ਸੂਰਮਤਾਈ ਦੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਆਏ ਸਨ ਜੇ ਹੁਣ ਉਸ ਦੀ ਰਹਿਮਦਿਲੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਸ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਲਈ ਸ਼ੋਭਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਤੋਂ ਡਰਨ ਵਾਲੇ ਉਸ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਵੀ (ਜੇ ਅਰਜਨ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਪਸ ਹਟਦਾ ਹੈ) ਉਸ ਨੂੰ ਡਰਪੋਕ ਕਹਿਣਗੇ। ਇਸ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਉਣਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਅਰਜਨ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂ ਸੂਰਮਾ ਪੁਰਸ

ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਹੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਤਾਨਸਾਰ ਲੜਾਈ ਅਨੇਕਾਂ ਬੁਗਾਈਆਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

* * *

2.37 ਸ਼ਲੋਕ :

ਹਤ: ਵਾ ਪ੍ਰ-ਆਪਾਸਿ ਸਵਾਮ੍, ਜਿਤਵਾ ਕਾ ਭੋਕਧਸੇ ਮਹੀਮ। ਤਸਮਾਤ ਤਦ-ਤਿ਷਼ ਕੌਨਤੇਥ, ਯੁਦਧਾਵ ਕੂਤ-ਨਿ:-ਚਹ:॥

ਹਤਹ ਵਾ ਪ੍ਰਾਪਸ਼ਯਸਿ ਸਵਰਗਮ, ਜਿਤਵਾ ਵਾ ਭੋਕਸ਼ਯਸੇ ਮਹੀਮ।

ਤਸਮਾਤ ਉਦਤਿਸ਼ਟ ਕੌਂਤੇਯ ਯੁਦਧਾਵ ਕੂਤ ਨਿਹ ਚਹਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਹਤਹ : ਕਤਲ ਕਰਨਾ। ਵਾ : ਜਾ। ਪ੍ਰਾਪਸ਼ਯਸਿ : ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ। ਸਵਰਗਮ : ਸਵੱਰਗ। ਜਿਤਵਾ : ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ। ਵਾ : ਜਾ। ਭੋਕਸ਼ਯਸੇ : ਤੁਹਾਡੇ, ਤੁਸੀਂ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ। ਮਾਹੀਮ : ਸੰਸਾਰ, ਇਹ ਧਰਤੀ। ਤਸਮਾਤ : ਇਸ ਲਈ। ਉਦਤਿਸ਼ਟ : ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣਾ, ਤਿਆਰ ਹੋਣਾ। ਕੌਂਤੇਯ : ਹੋ ਕੌਂਤੇ, ਹੋ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ। ਯੁਦਧ : ਲੜਨ ਲਈ। ਕੂਤ ਨਿਹ ਚਹਹ : ਜੋ ਪੱਕਾ ਨਾ ਹੋਵੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੇਕਰ ਤੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਸਵੱਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੇ ਜਿੱਤ ਗਿਆ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਰਾਜ ਅਥਵਾ ਭੂਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਹੋ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ, ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਪੱਕਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਧਾਰ ਅਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ, ਯੁੱਧ ਕਰ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਹਤਹ ਵਾ ਪ੍ਰਾਪਸ਼ਯਸਿ ਸਵਰਗਮ ਜਿਤਵਾ ਵਾ ਭੋਕਸ਼ਯਸੇ ਮਹੀਮ = ਅਰਜਨ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਾਂਗੇ ? ਜਾਂ ਉਹ ਅਸਾਨੂੰ ਜਿੱਤਣਗੇ ? ਇਸ ਸੰਦੇਹ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਤੂੰ ਕਰਣ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਵੱਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਜੇਕਰ ਤੇਰੀ ਜਿੱਤ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇੱਜ ਤੇਰੇ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਭੂ ਹਨ। ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੈਨੂੰ ਲਾਭ ਹੀ ਲਾਭ ਹੈ। ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੇਰਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੈ। ੦ ਤਸਮਾਤ ਉਦਤਿਸ਼ਟ ਕੌਂਤੇਯ ਯੁਧਾਕੂਤ ਨਿਹ ਚਹਹ = ੦ ਏਥੇ ਕੌਂਤੇਯ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੰਪੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਸਾਂ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਾਤਾ ਕੁੰਤੀ ਨੇ ਤੇਰੇ ਲਈ ਇਹੋ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰ। ਤੈਨੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕੁੰਤੀ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਯਾਦ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸ਼੍ਰੀ ਦੂਰ ਕਰਕੇ, ਤੂੰ ਕੇਵਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਇਗਦਾ ਬਣਾ ਲੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਘਬਰਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਉਸ ਦੇ ਕਰਤਵ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਭਾਵੇਂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਰਣ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤ ਨਿਸ਼ਚਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੜਨਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ। ਜੇ ਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਕਰਦਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੱਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜੇ ਜਿੱਤ ਗਿਆ ਤਾਂ ਰਾਜ ਤੇ ਭੂਮੀ ਮਿਲੇਗੀ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਆਖਤੀ ਕਪਠੀ ਕਮੀਨੇ ਪਾਪੀ ਅਤੇ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਝਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਤੇਰੇ ਲਈ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅਵਸਰ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਅੰਤ, ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਲਈ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰੁਕਾਵਟ ਵੀ ਨਹੀਂ।

* * *

2.38 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸੁਖ-ਦੁ:ਖੇ ਸਮੇ ਕ੃ਤਵਾ, ਲਾਭ-ਅ-ਲਾਭੈ ਜਯ-ਅ-ਜਯੈ। ਤਤ: ਯੁਦਧਾਵ ਯੁਚਖ, ਨ ਏਵਮ ਪਾਪਮ੍ ਅਵ-ਆਪ-ਸਵਾਸਿ॥

ਸੁਖ ਦੁਖਹੇ ਸਮੇ ਕੁਤਵਾ, ਲਾਭ ਅਲਾਭੈ ਜਯ ਅਜਯੈ।

ਤਤਹ ਯੁਧਾਵ ਯੁਜਯਸਵ, ਨ ਏਵਮ੍ ਪਾਪਮ੍ ਅਵਆਪ-ਸ਼ਯਸਿ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸੁਖ ਦੁਖਹੇ : ਸੁਖ ਅਤੇ ਦੁਖ ਵਿੱਚ। ਸਮੇ : ਮਨ ਜਾਂ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਇੱਕ ਸਾਰਤਾ ਸੰਤੁਲਨ ਸਾਮਾਨ ਵਿੱਤੀ। ਕੁਤਵਾ : ਇੱਜ ਕਰਦੇ ਹੋਏ। ਲਾਭ ਅਲਾਭੈ : ਲਾਭ ਤੇ ਹਾਨੀ। ਜਯ ਅਜਯੈ : ਜਿੱਤ ਤੇ ਹਾਰ (ਦੋਵੇਂ)। ਤਤਹ : ਤਦ। ਯੁਧਾਵ : ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ। ਯੁਜਯਸਵ : ਲੜਾਈ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਏਵਮ੍ : ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ। ਪਾਪਮ੍ : ਪਾਪ। ਅਵਆਪ-ਸ਼ਯਸਿ : ਤੁਸੀਂ ਫਿਰ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਵੋਗੇ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਪਾਵੋਗੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸੁਖ ਦੁਖ ਲਾਭ ਹਾਨੀ ਜਿੱਤ ਹਾਰ = ਸਭ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝ ਕੇ = ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰੀ ਰਖਦਿਆਂ = ਫਿਰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ੦ ਸਮਤਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਅੰਤੀਵ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ। ਕੇਵਲ ‘ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਮੇਰਾ ਧਰਮ ਹੈ’ ਨੂੰ ਸੰਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ। ਕਿਸੇ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਮੂਲ ਲਕਸ਼ ਹੈ। ਫਲ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਰਤੁੱਵ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਮੂਲ ਧਰਮ ਹੈ। ੦ ਸੁਖ ਦੁਖਹੇ ਸਮੇ ਕੁਤਵਾ... ਲਾਭ ਅਲਾਭੈ ਜਯ ਅਜਯੈ = ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤ ਹਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਖੁਸ਼ੀ ਗਮੀ, ਲਾਭ ਹਾਨੀ, ਸ਼ੁਹਰਤ ਅਤੇ ਨਿੰਦਾ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਦੁੱਖ, ਜਿੱਤ ਹਾਰ, ਲਾਭ ਹਾਨੀ ਤੇ ਸੁਖ ਦੁਖ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਹਨ ਪਰ ਤੂੰ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਸਕਾਮ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ = ਦੋਵਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕਰਤੁੱਵ ਕਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕਰਤੁੱਵ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਲਸ ਖੁਸ਼ੀ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਆਪਣੇ ਕਰਤੁੱਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਤਤਪਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਰਤੁੱਵ ਦਾ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੁੱਖ ਜਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਸੁਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੌਣ ਚੰਗਾ ਹੈ ? ਕੌਣ ਬੁਗਾ ਹੈ ? ਅਰਥਾਤ ਦੋਵੇਂ ਬਰਾਬਰ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਖ ਦੁਖ ਵਿੱਚ ਸਮ ਬੁੱਧੀ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਤੇਰੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਸੁਖ ਦੇ ਲੋਭ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਦੁਖ ਦੇ ਭੈਅ ਨਾਲ ਨਿਵਿੱਤੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਤੇਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਨਿਵਿੱਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਏਥੇ ਪਾਪ ਸ਼ਬਦ ਪਾਪ ਤੇ ਪੁੰਨ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ = ਜਿਸ ਦਾ ਫਲ ਹੈ ਸਵਰੋਗ ਤੇ ਨਰਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰੂਪ ਬੰਧਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਤੋਂ ਬਾਂਸਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰ ਵਾਰ ਜਨਮਦਾ ਹੈ ਮਰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ, ‘ਹੇ ਅਰਜਨ ਸਮਤਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਯੁੱਧ ਰੂਪੀ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੈਨੂੰ ਪਾਪ ਤੇ ਪੁੰਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬੰਨੁਣਗੇ’। ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਕਤੀਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਠਤੀਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ ਵਿਚਿੱਤਰ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ੦ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਿਖਿਆਣ ਦੇਣਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮਝਾਉਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਠ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਕਰਤੱਵ - ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਤੇ ਨਾ ਕਰਨਾ - ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਧੀ ਦਾ, ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਸ਼ੇਧ ਦਾ, ਅੱਤ ਵਿੱਚ ਫੇਰ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਖਿਆਣ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਇਕਤੀਵੇਂ ਤੇ ਬੱਤੀਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਲਾਭ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਤੇਤੀਵੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛੱਤੀਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਾਰਕਾਰ ਚਾਰ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਾਨੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸੈਤੀਵੇਂ ਅੱਠਤੀਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਲਾਭ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਕੇ, ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਦੇ ਹਨ। ੦ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜੋ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਠਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਪਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਅਰਜਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ‘ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਲਿਆਣ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, (1-31) ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਕਸ਼ਤਰੀ ਲਈ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ’ (2-31) ਅਰਜਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, “ਯੁੱਧ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵਾਂਗੇ” (1.37) ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ‘ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਯੁੱਧ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹੋ ਹੀ ਸੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ’ (2.32) ਅਰਜਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ‘ਯੁੱਧ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਨਰਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਨ’ (1.44) ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੈ, ‘ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਾਪ ਲੱਗੇਗਾ’ (1.36) ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਾਪ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। (2.33) ਅਰਜਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ‘ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਰਿਣਾਮ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ’ (1.40) ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ‘ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ, (2.33) ਅਰਜਨ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਭੀਖ ਮੰਗਣ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ (2.05) ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ (2.38)। ਇੰਜ ਭਗਵਾਨ, ਅਰਜਨ ਦਾ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੰਕਾ ਢੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਲੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਯੁੱਧ ਹੀ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੁਖ, ਦੁਖ, ਜਿੱਤ ਹਾਰ, ਲਾਭ ਹਾਨੀ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਸਾਧ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪਸੰਦ ਨਾ ਪਸੰਦ ਦੇ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਹ ਜਾਂਦੇ। ਇਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਦਸਤੂਰ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਲਾਭ ਹਾਨੀ ਸੁਖ ਦੁਖ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਹਾਰ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਜਾਮੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਅਡੋਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਨ ਖੁਸ਼ੀ ਗਾਮੀ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਧਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਹੋ ਹੀ ਬਲਵਾਨ ਅਤੇ ਪਰਪੱਕ ਮਨ ਹੈ। ਉਹੋ ਕਰਮ ਹੀ ਪਾਪ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁਸ਼ੀਬਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਸੁਹਜਮਈ ਪਰਪੱਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਪੂਰਣ ਹੈ, ਸੰਤੁਲਤ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਦੁਖ ਮੁਸੀਬਤ ਨਿਰਾਸਕ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਪਾਪ ਬੇਮਾਅਨੇ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਆਰੰਭੇ ਕਰਮ, ਕਰਮਯੋਗੀ ਹੀ ਪੂਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੱਝਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੋਹ ਆਕਰਸ਼ਣ ਬੰਧਨ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਕੇਵਲ ਮਨ ਅਥਵਾ ਅੰਤਰਕਰਣ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਵਜ਼ਨ ਨਾਲ ਘੱਟ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਾ ਵਧੇਰੇ ਥੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਤੰਦਰੁਸਤ ਤਕੜੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ ਵਧੇਰੇ ਵਜ਼ਨ ਉਠਾ ਕੇ ਵੀ ਲੰਮੇਰਾ ਪੰਧ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਤਹਿ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਤਨ ਮਨ ਤਕੜਾ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਘੱਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕਿਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਹਰ ਕੰਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦੇਣਦਾਰ ਨਾ ਰਿਣੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੋਂ ਕੋਈ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਾ ਹੋਵੇ, ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਹੋਵੇ, ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਹੋਣ, ਭਾਵੋਂ ਉਸ ਦੇ ਗਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੋਣ, ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਬਜ਼ੁੱਗ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ।

○ ○ ○

2.39 ਸ਼ਲੋਕ :

ਏਥਾ ਤੇ ਅਮਿ-ਹਿਤਾ ਸਾਂਖ੍ਯੇ, ਬੁਦਿ: ਧੋਗੇ ਤੁ ਇਮਾਮ੍ ਸ਼੍ਰਣ੍ / ਬੁਦਿਆ ਯੁਕਤ: ਧਾਧ ਪਾਰਥ, ਕਰਮ-ਕਨਥਮ੍ ਪ੍ਰ-ਹਾਸਥਸਿ ||

ਇਸ਼ਾ ਤੇ ਅਭਿ ਹਿਤਾ ਸਾਂਖ੍ਯੇ, ਬੁਧਿਹ ਯੋਗੇ ਤੁ ਇਮਾਮ੍ ਸ਼੍ਰਣ੍ /

ਬੁਧਯ ਯੁਕਤਹ ਯਯਾ ਪਾਰਥ ਕਰਮ ਬੰਧਮ੍ ਪ੍ਰਹਾਸਥਸਿ ||

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਇਸ਼ਾ = ਇਹ ਸਾਰੇ। ਤੇ = ਤੁਹਾਨੂੰ। ਅਭਿ ਹਿਤਾ = ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਵਰਨਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਂਖ੍ਯੇ = ਮੁਲਾਂਕਣ ਸਮੀਖਿਆ। ਬੁਧਿਹ = ਬੁੱਧੀ ਯੋਗਤਾ। ਯੋਗੇ = ਯੋਗ ਲਈ, ਬਿਨਾ ਸਾਰਥਕ ਨਤੀਜੇ ਲਈ। ਤੁ = ਸੱਚਮੁੱਚ, ਪਰੰਤੂ। ਇਮਾਮ੍ : ਇਹ। ਸ਼੍ਰਣ੍ = ਸੁਣਨਾ। ਬੁਧਯ = ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ। ਯੁਕਤਹ = ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਕਾਰਨ ਬਣਨਾ। ਯਯਾ = ਕਿਸਦਾ, ਕਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ, ਕਿਹੜਾ, ਜਿਹੜੀ ਵਸਤੂ। ਪਾਰਥ = ਹੋ ਪਾਰਥ। ਹੋ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ। ਕਰਮਬੰਧ = ਕਰਮ ਦੇ ਬੰਨ੍ਹਣ, ਕਰਮ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ। ਪ੍ਰਹਾਸ੍ ਯਸਿੱ = ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੋ ਪਾਰਥ! ਇਹ (ਸਮ) ਬੁੱਧੀ ਤੈਨੂੰ ਸੰਖਯ (ਅਰਥਾਤ ਗਿਆਨ ਯੋਗ) ਸੰਬੰਧੀ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਕਰਮਯੋਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸੁਣ। ਜਿਸ ਸਮ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਤੂੰ ਕਰਮ ਦੇ ਬੰਧਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਵੇਂਗਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਸਕੇਂਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ : - ਇਸ਼ਾ ਤੇ ਅਭਿਹਿਤਾ ਸਾਂਖ੍ਯੇ, ਬੁਧਿਹ ਯੋਗੇ ਤੁ ਇਮਾਮ੍ ਸ਼੍ਰਣ੍ = ੦ ਏਥੇ ਤੁ ਪਦ ਪਰਕਰਣ ਸੰਬੰਧ ਵਿਛੇਦ ਕਰਨ ਲਈ ਆਇਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਪਰਕਰਣ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, ਹੁਣ ਯੋਗ ਦਾ ਪਰਕਰਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਏਸ਼ਾ - ਪਦ ਪੂਰਵ

ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵਰਣਤ ਸਮ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਮ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਖਿਆ-ਯੋਗ ਵਿੱਚ (ਗਿਆਰਵੇਂ ਤੋਂ ਤੀਹਵੇਂ ਸਲੋਕ ਤੱਕ) ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੇਹ - ਦੇਹੀ ਦਾ ਠੀਕ ਠੀਕ ਵਿਵੇਕ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸਮਤਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਿੱਧ ਕੀਤੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿ ਦੇਹ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਸ਼ਮਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਖਿਆ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਵਰਣਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਹੁਣ ਤੂੰ ਦੇਸੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੁਣ। ੦ ਇਮਾਮੁ - ਅਜੇ ਸਮ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮ ਬੁੱਧੀ ਕਰਮਯੋਗ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕੀ ਹੈ ? ੦ ਬੁਧਯਾ ਯੁਕਤਹ ਯਯਾ ਪਾਰ੍ਥ - ਕਰਮ ਬੰਧਮੁ ਪ੍ਰਹਾਸੁ ਯਸਿ = ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੋ ਪਾਪ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਦਲੀਲ ਦੇ ਕੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਮ ਬੁੱਧੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪਾਪ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸਮ ਬੁੱਧੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਸਮਝੁੱਧੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਕੋਈ ਪੱਖਪਾਤ ਅਗ੍ਰਹਿ ਰਾਗ-ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਤੂੰ ਸਮਝੁੱਧੀ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਰਹੇਗਾ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਕਾਰਕ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਲਿਆਣ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਏਥੇ - 'ਸੰਖਿਆ ਯੋਗ ਸਾਧਨ ਦੱਸ ਕੇ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਸ਼ਤਰੀ ਦਾ ਕਰਮ ਧਰਮ ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਣ ਯੁੱਧ ਲੜਨਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਮ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਹੁਣ ਉਸੇ ਸਮ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਕਰਮਯੋਗ - ਲੋਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਲਈ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। (3.20) ਭਾਵ ਲੋਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ - ਨਿਰਸਵਾਰਥ ਭਾਵ ਤੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ। ਲੋਕ ਮਰਯਾਦਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣੀ ਅਥਵਾ ਲੋਕ ਮਰਯਾਦਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ-ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਸਮ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਰਸਤਾ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਗਿਆਨ ਯੋਗ, ਗਿਆਰਵੇਂ ਤੋਂ ਤੀਹਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਯੋਗ ਅਥਵਾ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਗਿਆਨ 40, 41, 45 ਤੋਂ 53 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮੱਤਾਨੁਸਾਰ ਸੰਖਯਾ, ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਛੇ ਮਾਰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮੂਲ ਫਿਲਾਸਫੀ ਕਪਲ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੰਖਯਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਗਿਣਤੀ ਸਮਾਰ ਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਚੌਵੀਂ ਲੜੀਆਂ ਅਥਵਾ ਭਾਗਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਅਥਵਾ ਆਤਮਾ ਪੱਚੀਵੇਂ ਥਾਂ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਵੇਰ ਵੀ ਗਿਣਤੀ ਪੱਖੋਂ ਅਨੰਤ ਅਪਾਰ ਅਮਿੱਟ ਹੈ। ਏਥੇ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਸੰਖਯਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੇਵਲ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਅਥਵਾ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੋਗ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੂਪ ਹੈ ਅਥਵਾ ਸਰਬਾਂਗੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਰਮ ਮਾਰਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਬ ਸੇਸ਼ਨ ਹੈ।

ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੋ ਪੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਬੁੱਧੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਲਈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਗਿਆਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਆਪ ਚਿਤਵਣਾ ਸਮਝਣਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਕਰਕੇ ਸਮਰਤੱਥ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾ ਦੇਣਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ। ਇਹੋ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਯੋਗ ਧਰਮ ਦਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਗਿਆਨ, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਕੋਈ ਟੱਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਲ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਦਾ ਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਤਿ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਹੀ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਮੀਰ ਗੁਣਵਾਨ ਅਤੇ ਸਾਰਬਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੀਵਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਯੋਗ-ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ, ਮਨ ਪਵਿੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਵਿੱਤਰ ਮਨ ਲਈ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵਿਕਾਸਮਈ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਜਨਮ ਤੇ ਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸਤਿ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਬੇਜਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜੋ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਿਰਫ਼ ਆਤਮਾ ਦੀ ਬੇਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਥੋੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜਦੇ। ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੇ ਬਾਰੋਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

ਵੇਦਿਕ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਖਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਗਰ ਹਨ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸੰਖ ਦਰਸ਼ਨ ਆਤਮਾ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯੋਗਾ, ਵਿਵੇਕ ਬੁੱਧੀ ਮਨੋਸਿਖਿ ਇੰਦਰੀ ਬੋਧ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿਵਹਾਰਤਾ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦਾ ਯੁੱਧ ਨਾ ਲੜਨਾ, ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਡਿਊਟੀ ਭੁਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਐਨਾ ਕੁ ਹੀ ਯਾਦ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇਸਤਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੇਗਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਰਾਜਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਵੇਖਣ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਨਿੱਜੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਫਰਜ਼ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਖਤਮ ਕਰੇਗਾ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਸਕਦਾ। ਆਤਮਾ ਅਮਰ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੁਰਸ਼, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਪ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਰਦੇ। ਉਹ ਭੂਤਕਾਲ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਨ, ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋਣਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੱਡੇ ਅੱਡ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਨ ਹੁਣ ਵੀ ਹਨ। ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰਹਿਣਗੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੱਡੇ ਅੱਡ ਆਤਮਾ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸੰਗੀਰ ਇੰਜ ਹੀ ਬਦਲਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਕੱਪੜੇ ਤਬਦੀਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਹਰ ਇੱਕ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਆਤਮਾ ਤੇ ਸੰਗੀਰ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਪਰਬੈਧਿਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਖਾਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਪਲ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸੰਖਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰਮਸੱਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਪਰਮਾਤਮ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਸਾਡ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਮਾਤਮ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉੱਪਰ ਝਾਤ ਮਾਰ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਆਪ ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵੇਦ ਤੇ ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਆਪ ਕਰਤਾ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਣਤੂਪੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਤਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਚਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਤਮ ਸਰੂਪ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੋਵਿਗ੍ਰਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਪੜਾਅ ਉੱਪਰ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਇਆ ਦਾ

ਅੰਤਿਮ ਮੋਹ ਜਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਥਵਾ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ-ਬੋਧ ਦਾ ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਲੰਮੀ ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜਨਮਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਤਮ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨਾਲ ਇੱਕ ਮਿੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨਾਲ ਇੱਕ ਰੂਪਤਾ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਕਤਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਵੇ।

ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਰੀਰ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਅਥਵਾ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਜਿਹੜਾ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਰਜ ਭਾਵੇਂ ਅਤਿ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਮੁਤਾਬਕ ਪੂਰਨ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਭਗਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੋਈ ਇੱਜ ਕਰੇਗਾ ਉਹ ਵਿਸਮਾਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ। ਇੱਜ ਉਹੋ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੇਤਨਤਾ ਤੇ ਕਾਰਜ-ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀਆਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੇਤਨਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸੇਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।

* * *

2.40 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਇਹ ਅਭਿ-ਕ੍ਰਮ-ਨਾਸ਼: ਅਸਿਤ, ਪ੍ਰਤਿ-ਅਵ-ਅਧਯ: ਨ ਕਿਵਾਤੇ। ਸੁ-ਅਲਘਮ੍ ਅਧਿ ਅਸਥ ਧਰਮਸਥ, ਕਾਧਤੇ ਮਹਤ: ਭਧਾਤੁ॥

ਨ ਇਹ ਅਭਿਕ੍ਰਮ ਨਾਸ਼ਹ ਅਸਤਿ, ਪ੍ਰਤਿਅਵ ਅਧਹ ਨਾ ਵਿਧਯਤੇ।

ਸੁਅਲਘਮ੍ ਅਧਿਆਸਥ ਧਰਮਸਥ, ਤ੍ਰਾਧਤੇ ਮਹਤਹ ਭਯਾਤੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਇਹ : ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ। ਅਭਿਕ੍ਰਮਨਾਸ਼ਹ : ਯਤਨ ਹੀਣ ਹੋਣਾ। ਅਸਤਿ : ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਅਵਅਧਯ : ਜਿਸ ਕਾਰਜ ਉਲਟੇ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲਣ ਅਵਨਤੀ। ਨਾ : ਨਹੀਂ। ਵਿਧਯਤੇ : ਹੈ। ਸੁਅਲਘਮ੍ : ਬਹੁਤ ਘੱਟ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਅਸਥ : ਇਸ ਦਾ। ਧਰਮਸਥ : ਫਰਜ। ਤ੍ਰਾਧਤੇ : ਸੁਰੱਖਿਆ। ਮਹਤਹ : ਮਹਾਨ ਵਿੱਚੋਂ। ਭਯਾਤੁ : ਡਰ, ਭੈ : ਤੋਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਕਰਮ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟੇ ਸਿੱਟੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੇ ਅਰਥਾਤ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਪਰੀਤ ਫਲ ਰੂਪ ਦੋਸ਼ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਕਰਮ ਯੋਗ ਰੂਪ ਦਾ ਬੋੜਾ ਭੀ ਆਚਰਣ (ਜਨਮ ਮਰਨ) ਮਹਾਨ ਭੈ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਮਤਾ ਕਰਣ = ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ੦ ਇਸ ਸਮਝੁੱਧੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਭਗਵਾਨ ਪੂਰਵ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਉੱਤਰ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਤੇ ਹੁਣ ਚਾਲੀਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ : 1. ਇਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 2. ਇਸ ਦੇ ਉਪਕਰਮ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। 3. ਇਸ ਦਾ ਉਲਟਾ ਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। 4. ਇਸ ਦਾ ਬੋੜਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ, ਭੈਆਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਨ ਇਹ ਅਭਿਕ੍ਰਮ ਨਾਸ਼ਹ ਅਸਤਿ = ਇਸ ਸਮਝੁੱਧੀ (ਸਮਤਾ) ਦਾ ਜੇ ਆਰੰਭ ਹੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਆਰੰਭ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਮਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜੋ ਲਾਲਸ਼ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਸਮਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੈ। ਇਸ ਆਰੰਭ ਦਾ ਕਦੇ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਤ੍ਯ ਵਸਤੂ ਦੀ ਲਾਲਸ਼ ਵੀ ਸਤ੍ਯ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ‘ਇਹ’ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮਨੁੱਖ, ਲੋਕ ਵਿੱਚ ‘ਇਹ’ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਇਸ ਸਮ-ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੋ ਹੋਰ ਭੋਗ ਯੂਨੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਭੋਗ, ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਪੂਰਵਕ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਭੋਗ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ੦ ਪ੍ਰਤਿ ਅਵ ਅਧਰਨਾ ਵਿਧਯਤੇ = ਸੁਕੰਮ ਭਾਵ ਪੂਰਵਕ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਮੰਤਰ ਉਚਾਰਨ ਯਗ ਵਿਧੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੋਈ ਘਾਟ ਰਹਿ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਉਲਟਾ ਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਵਿਧੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਫਲ ਇੱਛਾ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਮਤਾ ਅੰਭੰਵ ਹੈ। ਮਨ ਆਉਣ ਨਾਲ ਫਲ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਵਿਪਰੀਤ ਫਲ ਕੀ ਹੈ ? = ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਮਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਵਿਪਰੀਤ ਫਲ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼ ਹੋਣਾ, ਘਾਟ ਹੋਣੀ ਵਿਸ਼ਮਤਾ ਹੈ। ਸਮਤਾ ਕਾਰਨ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਮਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਸੁਅਲਘਮ੍ ਅਧਿ ਅਸਥ ਧਰਮਸਥ ਤ੍ਰਾਧਤੇ = ਜੇਕਰ ਧਰਮ ਦਾ ਸਮ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਸਮਤਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬੋੜਾ ਜਿਹਾ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਅਸਾਡੇ ਆਚਰਣ ਦੀ ਭਾਗ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਭੈਆਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਕੰਮ ਕਰਮ, ਫਲ ਦੇ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਇਹ ਸਮਤਾਧਾਰਣ ਸੰਪਤੀ ਕੋਈ ਫਲ ਦੇ ਕੇ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਫਲ ਤੋਂ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਧਨ ਸੰਪਤੀ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਮਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਤੁਲਤਾ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸੁਟਲਾਉਣਾ ਹੈ। ਜਦ ਮਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਟੱਲ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਮਤਾ ਦਾ ਕਿਸੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਸਤ੍ਯ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ੦ ਧਰਮ = (1) ਦਾਨ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ। (2) ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ। ੦ ਸਮਤਾ - ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਸਮਤਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਸੋਸ਼ਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਧੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ। 1. ਅੰਤਰ ਕਰਣ ਦੀ ਸਮਤਾ 2. ਸਰੂਪ ਦੀ ਸਮਤਾ। ਸਮ ਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਹੀ, ਜੋ ਸਾਧਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸਮਝੇ। ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਅੰਤਰਕਰਣ ਦੀ ਸਮਤਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਤਰਕਰਣ ਸਮਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਧੀ ਅਸਿੱਧੀ ਵਿੱਚ ਸਮ ਰਹਿਣਾ, ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਿੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਸਫਲਤਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਸਫਲਤਾ, ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਆ ਜਾਣ ਜਾਂ ਚਲੇ ਜਾਣਾ। ਅੰਤਰਕਰਣ ਉੱਪਰ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਪਵੇ, ਸੋਖ ਦੁੱਖ ਖੁਸ਼ੀ-ਗਮੀ ਆਦਿ ਨਾ ਹੋਣ, ਅਜਿਹੀ ਸਮਤਾ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਕਲਿਆਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਤਪ ਦਾਨ ਤੀਰਥ, ਵਰਤ, ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਫਲ ਤਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਸਾਧਨ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਅੰਤਰਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸਮਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਸਮਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥ ਹਨ। ਨਿਰਵਿਕਾਰਤਾ, ਸਹਿਜ ਅਵੱਸਥਾ, ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ। ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਚੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਸਮਤਾ ਹੈ। ਸਮਤਾ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ, ਸੰਸਾਰ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਉੱਤਮ ਕਾਰਜ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਥਵਾ ਗੀਝ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜੇਕਰ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇੱਛਾ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਘਨ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ, ਨਾ ਹਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਕਾਰਜ ਦੁਨਿਆਵੀ

ਸਬੂਲ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਕਾਰਜ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੇਤਨਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਰੰਭ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਪੂਰੇ ਵੀਂ ਨਾ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਥਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਾਰਜ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਸਥਾਈ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸੌ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸਿੱਟੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕੀਮਤੀ ਪਦਾਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ, ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਗਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਵੀ ਕਾਰਜ, ਸਰੀਰ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਹ ਸਦੀਵੀ ਆਤਮਾ ਸੰਗ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੇਤਨਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਉੱਤਮ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਨਿਰਾਖ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਅਭਿਆਸ, ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਸਭ ਤੋਂ ਭੈੜਾ ਭਿਆਨਕ ਡਰ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

2.41 ਸਲੋਕ :

ਵਿ-ਅਕ-ਸਾਧ-ਆਤਮਿਕਾ ਬੁਦਿਓ; ਏਕਾ ਇਹ ਕੁਰੂ-ਨਨਦਨ। ਬੁਨ੍ਹ-ਸਾਖਾ: ਹਿ ਅਨ-ਅਨਤਾ: ਚ, ਬੁਦਧਿ: ਅ-ਕਿ-ਅਕ-ਸਾਧਨਾਮ੍॥

ਵਿਅਵਸਾਯ ਆਤਮਿਕਾ ਬੁਧਿਹ, ਇਕਾ ਇਹ ਕੁਰੂ ਨੰਦਨ।

ਬੁਹੁਸ਼ਾਖਾਹ ਹਿ ਅਨੁ ਅੰਤਾਹ ਚ, ਬੁਧਯਹ ਅਵਿਅਵ ਸਾਯਿਨਾਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਵਿਅਵਸਾਯ ਆਤਮਿਕਾ : ਦਿੜ, ਸਥਿਰ, ਹੱਠੀ, ਸਾਹਸੀ, ਜੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੇਤਨਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇ। ਬੁਧਿਹਇਕਾ : ਬੁੱਧੀਮਾਨ, ਬੋਧੀ। ਇਹ : ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ। ਕੁਰੂ ਨੰਦਨ : ਹੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਪੁੱਤਰ। ਬਾਹੁਸ਼ਾਖਾਹ : ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਅਨੁਅੰਤਾਹ : ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਬੁਧਯਹ : ਵਿਚਾਰ। ਅਵਿਅਵ ਸਾਯਿਨਾਮ੍ : ਜੋ ਪਰਪੱਕ ਦਿੜ ਸੰਕਲਪੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦਾ, ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- - ਹੇ ਕੌਰਵ ਵੰਸ਼ੀ। ਇਸ ਕਰਮਯੋਗ ਵਿੱਚ ਦਿੜ ਸੰਕਲਪੀ ਪਰਪੱਕ ਬੁੱਧੀ ਇੱਕ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (ਜਿਸ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੇਤਨਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ) ਪਰ ਅਨਿੱਸਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁੱਧੀਆਂ ਅਨੇਕ ਭੇਦਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- - ੦ ਵਿਅਵਸਾਯ ਆਤਮਿਕਾ ਬੁਧਿਹ ਇਕਾ ਇਹ ਕੁਰੂ ਨੰਦਨ = ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਸਾਧਕ ਦਾ ਲਕਸ਼ = ਸਮਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਮਤਾ = ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰੂਪ ਸਮਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸਮਤਾ ਹੀ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸਮਤਾ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਰਾਗ (ਦੋਸ਼) ਵੱਡੀ ਕੁਰਾਵਟ ਹੈ। ਇਸ ਕੁਰਾਵਟ ਨੂੰ ਵਿਅਵਸਾਯ ਆਤਮਿਕਾ ਬੁੱਧੀ, ਨਾਲ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੁੱਧੀ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਜਿਸ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋਵੇ। ਤਿਆਗ ਤਾਂ ਇੱਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਧਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਜਾਂ ਮਾਨ ਸਨਮਾਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਮਠਿਆਈ ਅਨੇਕ ਭਾਂਤ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਵਸਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਭੀ ਅਨੇਕ ਅੰਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਕਰਮਯੋਗ ਤੇ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿੱਚ ਵਿਅਵਸਾਯ ਆਤਮਿਕਾ ਬੁੱਧੀ (ਆਤਮਤਵ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਤਾ-ਤਮਿਕਤਾ ਇੱਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ) ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਇਆ ਹੈ ਪਰ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿੱਚ ਇਸ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰੂਪ ਤਾਂ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਸਰੂਪ ਬੁੱਧੀ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚੇ ਵਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਕਰਮ ਯੋਗ ਤੇ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਰੂਪ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਰਮ ਯੋਗ ਅਥਵਾ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚੇ ਦੀ ਮੁੱਖਤਾ ਹੈ ੦ ਵਿਅਵਸਾਯ ਆਤਮਿਕਾ = ਅਰਥਾਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਵੇਦਵਾਕਯ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਬੁੱਧੀ। ੦ ਬਹੁਸ਼ਾਖਾਹ ਹਿਅਨੁਅੰਤਾਹ ਚ ਬੁਧਯਹ ਅਵਿ ਅਵ ਸਾਯਿ ਨਾਮ੍ = ਅਵਿਅਜਵਸਾਯੀ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਕਾਮ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਭੋਗ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੁੱਧੀਆਂ ਅੰਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਹੋ ਬੁੱਧੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਇੱਕ ਬੁੱਧੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨੀ ਇੱਕ ਬੁੱਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਦਵਾਈ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਮੰਤਰ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨਾ, ਕੋਈ ਅਨੁਸਠਾਨ ਕਰਨਾ, ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਦਾ ਆਸੀਨਿਵਾਦ ਲੈਣਾ, ਉਸ ਬੁੱਧੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨੀ ਹੈ ਇਹ ਇੱਕ ਬੁੱਧੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨਾ, ਚੋਗੀ ਕਰਨਾ, ਡਾਕਾ ਮਾਰਨਾ, ਧੋਖਾ ਦੇਣਾ, ਠੱਗੀ ਕਰਨੀ, ਉਸ ਬੁੱਧੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਦੁਨੀਆਵੀ ਲੋਕ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੰਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਅੰਨੰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋਣ ਲਈ ਯੋਗ ਗਿਆਨ ਦਿੜ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਹੱਠੀ ਮਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮਨੋ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂਸਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਤੇ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਸਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਸਾਧਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਕਾਗਰਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਯੋਗ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨ ਸਾਧਨਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਠਾ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਂਤ ਮਨ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਭੋਗੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਜੋ ਅਟੱਲ ਹੋਵੇ ਪ੍ਰਪੱਕ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਠਾ ਅੰਨੰਤ ਉੱਚਤਮ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋਣ ਲਈ ਜਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੇਤਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਚਿੰਤਨ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਅੰਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਜਿੱਦਗੀ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਉੱਚਤਮ ਮੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੇਤਨਤਾ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ ਵਿਚਲਾ ਪਾਣੀ, ਦਰੱਖਤ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਉਸ ਦੇ ਟਾਹਣਿਆਂ ਟਾਹਣਿਆਂ ਪੱਤਿਆਂ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਪਹੁੰਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼ ਸਵੈ, ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮਾਜ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਉਥਾਨ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਗਹੀਂ ਅਣਪਛਾਤਾ ਅਜਨਬੀ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਤੇ ਪਛਾਤਾ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਪਰਪੱਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਮਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਗਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਜ਼ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਅੰਤਹਕਰਣ ਨੂੰ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਤਨ ਮਨ ਅੱਖਾਂ ਕੇਵਲ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਲਈ ਖਾਂਦਾ ਪੀਂਦਾ ਅਤ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੰਨ ਉਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਸੁਣਦੇ ਹਨ, ਇੱਕ ਇਕਾਗਰ ਮਨ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸੰਕਲਪੀ ਦਿੜ ਸਾਧਨ ਗਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਸਲੀਅਤਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਅਲੋਪ ਤੇ ਅਣਜਾਣੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਸਭ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਗਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਦਿਸ਼ਾ-ਯੰਤਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਜਹਾਜ਼ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਜੇਕਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਕਾਗਰ ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਫਲਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਾਪਰਦਿਆਂ ਸਾਧਕ ਤੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਦਾ ਮਨ ਕੇਵਲ ਮੰਤਵ ਪੂਰਤੀ ਵੱਲ ਹੀ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

* * *

2.42 ਸ਼ਲੋਕ :

ਯਾਮ੍ ਇਮਾਮ੍ ਪੁਸ਼ਿਪਤਾਮ੍ ਵਾਚਮ੍, ਪ੍ਰਵਦਨਿੰਤ ਅਵਿਪਸ਼੍ਰਿਤਹ ॥

**ਯਾਮ੍ ਇਮਾਮ੍ ਪੁਸ਼ਿਪਤਾਮ੍ ਵਾਚਮ੍, ਪ੍ਰਵਦਨਿੰਤ ਅਵਿਪਸ਼੍ਰਿਤਹ ।
ਵੇਦ ਵਾਚ ਰਤਾਹ ਪਾਰਥ ਨ ਅਨ੍ਯਦ੍ ਅਸਿੱਤ ਇਤਿ ਵਾਦਿਨਹ ॥**

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਾਮ੍ : ਕਿਹੜਾ, ਇਹ। ਇਮਾਮ੍ : ਇਹ ਸਾਰੇ। ਪੁਸ਼ਿਪਤਾਮ੍ : ਢੁੱਲਾਂ ਵਰਗੇ। ਵਾਚਮ੍ : ਸ਼ਬਦ, ਬੋਲ। ਪ੍ਰਵਦੰਤਿ : ਉਚਾਰਣਾ, ਕਹਿਣਾ। ਅਵਿਪਸ਼੍ਰਿਤਹ : ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਘੱਟ ਅਥਵਾ ਸੀਮਤ ਹੋਵੇ ਅਥਵਾ ਬੁੱਧੀਹੀਣ। ਵੇਦ ਵਾਚਰਤਾਹ : ਉਸਤਤੀ ਭਰਪੂਰ ਵੇਦ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ। ਪਾਰਥ : ਹੇ ਪ੍ਰਭਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਨ੍ਯਦ੍ : ਢੂਜੇ, ਹੋਰ ਕੋਈ। ਅਸਿੱਤ ਇਤਿ : ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਵਾਦਿਨਹ : ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਪਾਰਥ! ਬੁੱਧੀ-ਹੀਣ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਉਸਤਤੀ ਭਰਪੂਰ ਢੁੱਲਾਂ ਵਰਗੇ ਵੇਦ-ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਵੇਦਾਂ ਬਾਰੇ ਝਗੜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਆਮ ਕਰਕੇ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਜੋ ਬੁੱਧੀ ਹੀਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਲੱਝੇ ਗਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਵੱਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਜਿਥੋਂ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਖੂਬਸੂਰਤ ਅੰਰਤਾਂ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਐਸ਼ੋਆਰਾਮ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣ। ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਉਪਾਅ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਵੱਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਗਿਆਨੀ ਲੋਕ ਕੁਝ ਉਪਾਅ ਕਰਕੇ ਸਵੱਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਵੇਦਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮੂਲ ਸਾਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਕਿਸ਼ਨ-ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਸਵੱਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਅਜਿਹਾ ਸਪਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

* * *

2.43 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਾਮ-ਆਤਮਾਨ: ਸਵਰਗ-ਪਰਾ; ਜਨਮ-ਕਮੁ-ਫਲ-ਪ੍ਰ-ਦਾਮ। ਕ੍ਰਿਯਾ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਬਹੁਲਾਮ, ਭੋਗ-ਏਕਥਰ-ਗਤਿਮ੍ ਪ੍ਰਤਿ॥

ਕਮ ਆਤਮਾਨਹ ਸਵਰਗ ਪਰਾਹ, ਜਨਮ੍ ਕਰਮ੍ ਫਲ ਪ੍ਰਦਾਮ੍।

ਕ੍ਰਿਯਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਹੁਲਾਮ੍ ਭੋਗ ਏਸਵਰਗ ਗਤਿਮ੍ ਪ੍ਰਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਾਮਆਤਮਾਨਹ : ਇੱਛਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ। ਸਵਰਗ ਪਰਾਹ : ਸਵਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੰਤਵ। ਜਨਮ੍ ਕਰਮ੍ ਫਲ ਪ੍ਰਦਾਮ੍ : ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਕਾਰਨ ਨਵੇਂ ਜਨਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੱਲ ਵਧਣਾ। ਕ੍ਰਿਯਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਹੁਲਾਮ੍ : ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ। ਭੋਗ ਏਸਵਰਗ ਗਤਿਮ੍ ਪ੍ਰਤਿ : ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨਾਲ ਉਤਪੋਤ ਲੋਕ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਜਨਮ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਵੱਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮੰਤਵ ਬਣਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਭਰਪੂਰ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਿਰਫ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਲਈ ਹੀ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਬੁੱਧੀਹੀਣ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਕੇਵਲ ਦੁਨਿਆਵੀ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਅੱਗੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੁਕਤੀ ਕੇਵਲ ਸਵੱਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੀਰਕ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਕੇਵਲ ਅਸਥਾਈ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮਾਤੁਰ ਹਨ। ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਦੀ ਸਰੀਰਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਾਈ ਆਨੰਦ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਦਾ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲੈਣਾ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਖੁਗਾਕ ਨਹੀਂ।

* * *

2.44 ਸ਼ਲੋਕ :

ਭੋਗ-ਏਕਥਰ-ਪ੍ਰ-ਸਕਾਨਾਮ, ਤਥਾ ਅਧ-ਹਤ-ਚੇਤਸਾਮ। ਕਿ-ਅਕ-ਸਾਧ-ਆਤਮਿਕਾ ਬੁਦਿ; ਸਮ-ਆ-ਧੀ ਨ ਕਿ-ਧੀਯਤੇ॥

ਭੋਗ ਏਸਵਰਗ ਪ੍ਰਸਕਤਾਨਾਮ੍ ਤਯਾ ਅਪਹਰਤ ਚੇਤ ਸਾਮ੍।

ਦਿਅਵਸਾਯ ਆਤਮਿਕਾ ਬੁਧਿਹ ਸਮ੍ ਆਧੀਂ ਨ ਵਿ ਧੀਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਭੋਗਏਸਵਰਗ ਪ੍ਰਸਕਤਾਨਾਮ੍ : ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨਾਲ ਬੁੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਤਯਾ : ਉਸ ਰਾਹੀਂ। ਅਪਹਰਤ ਚੇਤ ਸਾਮ੍ : ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਪਰੇ ਉਲੱਝ ਗਏ ਹਨ। ਦਿਅਵਸਾਯਆਤਮਿਕਾ = ਪੱਕੇ ਦਿੜ ਇਗਾਦੇ ਵਾਲੇ। ਬੁਧਿਹ : ਸੇਵਾ ਭਗਤੀ ਕਾਰਨ। ਸਮ੍ਆਧੀਂ : ਸਮਾਪਨੀ ਵਿੱਚ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਵਿਧੀਯਤੇ : ਨੀਯਤ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਸ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਭੋਗ ਅਤੇ ਐਸੇ ਆਰਾਮ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਨਾ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ (2.42, 43, 44 ਸ਼ਲੋਕ) :- ੦ ਯਾਮ੍ ਇਮਾਮ੍ ਪੁਸ਼ਿਪ੍ਰਤਾਮ੍ ਵਾਚਮ੍ ਪ੍ਰਵਦੰਤਿ ਅਵਿਪਕਸ਼ਚਿਤਹ

= ਜਿਸ ਸਤ੍ ਅਸਤ੍ ਨਿਤਯੁ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਵਿਨਾਸ਼ੀ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਅਵਿਵੇਕ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਵੇਦਾਂ ਦੀ, ਜਿਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਭੋਗਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ, ਉਸ ਪੁਸ਼ਿਪ੍ਰਤ ਵਾਣੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੁਸ਼ਿਪ੍ਰਤਾਮ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਭੋਗ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਾਣੀ, ਕੇਵਲ ਫੁੱਲ ਪੱਤੀ ਹੀ ਹੈ, ਫਲ ਨਹੀਂ। ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਤਾਂ ਫਲ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫੁੱਲ ਪੱਤੀ ਦੀ ਤਾਂ ਸ਼ੇਭਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਵਾਣੀ ਸਥਾਈ ਫਲ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਯਾਮ੍ਇਮਾਮ੍ = ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਾਸੇ ਰਹਿਣਾ। ਐਨੇ ਗ੍ਰਾਸੇ ਰਹਿਣਾ ਕਿ ਕਾਮਨ ਰੂਪ ਹੀ ਬਣ ਜਾਣਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੇ ਕਾਮਨਾ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਭਿੰਨਤਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਆਦਮੀ ਜੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਆਦਮੀ ਪੱਥਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਉਹ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਹੀਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਮ੍ ਇਮਾਮ੍ ਹਨ। ਸਵਰੱਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੀਆ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਦਿਵਜ ਭੋਗ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਵਰੱਗ ਹੀ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਵਰੱਗ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਦਿਨ ਰਾਤ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਸਵਰੱਗ ਪਰਾਹ ਪਦ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਵੇਦਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨਤ ਸਵਰੱਗ ਵਿੱਚ ਭੋਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਜਨਮ ਕਰਮ ਫਲ ਪ੍ਰਦਾਮ੍ = ਇਹ ਪੁਸ਼ਿਪ੍ਰਤਾਮ੍ ਵਾਣੀ ਜਨਮ ਰੂਪੀ ਕਰਮ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰਕ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਭੋਗਾਂ ਦਾ ਰਾਗ (ਦੋਸ਼) ਹੀ ਅੱਗੋਂ, ਜਨਮ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਕਾਰਨ ਹੈ। (ਗੀਤਾ 13.21) ੦ ਕ੍ਰਿਯਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਹੁਲਾਮ੍ - ਭੋਗ ਏਸ਼ਵਰਜ ਗਤਿਮ੍ ਪ੍ਰਤਿ = ਇਹ ਪੁਸ਼ਪਤ ਦਿਖਾਵੇ ਵਾਲੀ ਵਾਣੀ ਜੋ ਕੇਵਲ ਸ਼ੇਭਾ ਯਕਤ ਹੈ - ਭੋਗ ਤੇ ਐਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਾਮ ਅਨਸ਼ਠਾਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਧੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਮਿਨਤ ਕਰਦੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ੦ 'ਹੇ ਪਾਰਥ! ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਵਾਦ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰੀਤੀ, ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੀ ਅਪੇਕਸ਼ਾ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਕਾਂਡ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਵਰੱਗ ਨੂੰ ਹੀ ਸਰਵ ਸ੍ਰੋਸ਼ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਕਾਮ ਆਤਮਾਨਹ ਅਵਿਵੇਕੀਜਨ ਜੋ ਜਨਮ ਕਰਮ ਤੇ ਫਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਵਾਲੀ ਭੋਗ ਏਸ਼ਵਰਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਅਗਮਪ੍ਰਤਿ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਇਸ ਪੁਸ਼ਪਤ ਪਲਾਸ਼ਦੇ ਸਮਾਨ ਆਪਹਰਤ ਮਣੀਯ ਵਾਣੀ ਨੂੰ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਵਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਅਪਹਰਤ ਚਿੱਤ ਵਾਲੇ ਤਥਾ ਭੋਗ ਤੇ ਐਸ਼ਵਰਜ ਵਿੱਚ ਅਸਿਤਕ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਵਿਅਵਸਾਯਾਤਿਮਕਾ ਬੁੱਧੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ 2.42, 43, 44 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਬਿਰਖ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਫੁੱਲ ਪੱਤੇ ਤਾਂ ਹਨ, ਫਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਕੇਵਲ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਉਪਯੋਗਤਾ ਪੱਤੇ ਹੀਣੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮਕਾਂਡ ਬਾਣੀ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਰਮਣੀਕ ਤੇ ਸੁਹਾਵਣੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਆਤਮਾ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਕਰਮਕਾਂਡ ਨਾਲੋਂ ਗਿਆਨ ਕਾਂਡ ਵਧੇਰੇ ਉਪਯੋਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਕਾਂਡ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮ ਵਿੱਦਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਹੁਮ ਗਿਆਨੀ ਹੈ। ੦ ਭੋਗ ਏਸ਼ਵਰਜ ਪ੍ਰਸਤ੍ਰਕਾਨਾਮ੍ ਤਯਾ ਅਪਹਰਤ ਚੇਤ ਸਾਮ੍ = (1) ਸ਼ਬਦ (2) ਸਪੱਗਸ਼ (3) ਰੂਪ (4) ਰਸ ਤੇ (5) ਗ੍ਰੰਧ ਮੁੱਖ ਦੇ ਪੰਜ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸੁਖ ਨੂੰ ੦ ਭੋਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭੋਗ ਭੋਗਣ ਵਾਲੇ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਰੁਚੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਰੀਰਕ ਸੁਖ ਲਈ ਪਦਾਰਥ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ੦ ਵਿਅਵਸਾਯ ਆਤਮਕਾ ਬੁੱਧਿ ਸਮ੍ ਆਧੋ ਨ ਵਿਧੀਯਤੇ = ੦ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦਾ ਅਸਲੀ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਵਿਅਵਸਾਯ ਆਤਮਕਾ ਬੁੱਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਭੋਗ ਭੋਗੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਜਾਂ ਭੋਗੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੁਣ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਮਲੀਨਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣ। ਮਲੀਨਤਾ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। 'ਮੈਂ ਵਿਦਵਾਨ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਕਲਾਕਾਰ ਹਾਂ' ਤਾਂ ਹਰ ਕੋਈ ਅਭਿਮਾਨ ਸੁੱਖ ਭੋਗਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਲਈ ਬਹੁਮ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਣਨਾ ਅੱਖਾ ਹੈ। ੦ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਸੁੱਖ ਲਈ ਵਸਤੂ ਪਦਾਰਥ ਰਸ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਪਸੂ ਪੰਛੀ ਵੀ ਵਿਲਾਸ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕੀ ਹੈ? ਮੰਨਿਆ ਪਸੂ ਪੰਛੀ ਭੋਗ ਯੂਨੀ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਹਨ। ਪਰ ਮਾਨਵ ਜਨਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਕਰਤੇਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੋ ਕੇ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਦ ਭੋਗ ਸਮੱਗਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਭੋਗਣ ਦੇ ਮੌਹ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ੦ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸਾਂਸਾਰਿਕ ਪਦਾਰਥ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹੀ ਬਣਦੇ, ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਭੋਗਾਂ ਦਾ ਮੌਹ ਹੈ, ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਭੋਗ ਐਨੀ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ, ਜਿੰਨਾ ਭੋਗਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਭੋਗ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਅਰਥ ਮਨ ਦੀ ਪੂਰਣ ਇਕਾਗਰਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨ ਸਾਧਕ ਬਣ ਕੇ ਇਕਾਗਰਚਿੱਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸੋਚਦਾ ਵਿਚਾਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ - ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਾਧੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਚੰਮ ਖੁਸ਼ੀਆਂ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਸਤਾਂ, ਭੋਤਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਲਈ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਮਾਧੀ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕਦੇ। ਇੱਛਾਵਾਂ ਗ੍ਰਾਸ ਲੋਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਦ ਤੱਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਮਾਨਵ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਨਿਰਮਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਕਠੋਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਦੁਨਿਆਵੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਆਨੰਦਦਾਇਕ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਅਭਿਲਾਸੀ ਹਨ। ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭੋਤਿਕ ਵਸਤਾਂ ਇਕਠੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੂਰਣਤਾ ਪਰਿਕਤਾ ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਹੈ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਯੋਗ ਸੰਖਯ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਾਮਵਾਸਨਾ ਭੋਗ-ਇੱਛਾ ਲਾਲਸਾ ਅਤੇ

ਲਾਲਚ ਰਾਹੀਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੀ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਸਾਧਕ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

○ ○ ○

2.45 ਸਲੋਕ :

ਤੈਗੁਣ्य-ਕਿ਷ਯਾ: ਕੇਵਾ; , ਨਿ:-ਤੈਗੁਣ्य: ਭਵ ਅਜੂਨ। ਨਿਰ-ਫੁਨ੍ਦਾ: ਨਿਤ-ਸਤਚ-ਸਥ; , ਨਿਰ-ਯੋਗ-ਕ੍ਸੇਮ: ਆਤਮ-ਕਾਨ॥

ਤੈਗੁਣਾ ਵਿਸ਼ਾਹ ਵੇਦਾਹ, ਨਿਰ ਤੈ ਗੁਣਯਹ ਭਵ ਅਰਜੁਨ।

ਨਿਰ ਦਵੰਦਹ ਨਿਤਯ ਸਤਵਸੁਖਹ ਨਿਰ ਯੋਗ ਕਸ਼ਮੇਹ ਆਤਮਵਾਨ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤੈਗੁਣ ਵਿਸ਼ਾਹ : ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਰਨਾ, ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣਾ। ਵੇਦਾਹ : ਵੇਦ ਗਿਆਨ। ਨਿਰ ਤੈਗੁਣਯਹ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਿਤੀ। ਭਵ : ਹੋਣਾ। ਅਰਜੁਨ : ਹੇ ਅਰਜਨਾ। ਨਿਰਦਵੰਦਹ : ਵਿਰੋਧੀ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਨਿਤਯ ਸਤਵਸੁਖਹ = ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਤਿ ਸੰਕਲਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ। ਨਿਰਯੋਗ ਕਸ਼ਮੇਹ : ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਾਭ ਸੰਭਾਲ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ। ਆਤਮਵਾਨ : ਸਵੈ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਅਰਜਨ! ਵੇਦ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ (ਅਸੰਸਾਰੀ) ਹੋ ਜਾ। ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਦੂੱਦਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਨਿਤ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਅਪਾਪਤ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਯਤਨ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ (ਅਥਵਾ ਪਰਮ ਆਦਰ ਰਹਿਤ) ਹੋ ਜਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤੈਗੁਣਯ ਵਿਸ਼ਾਹ ਵੇਦਾਹ = ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਉਹ ਅੰਸ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਸਵੱਗ ਆਦਿ ਭੋਗ ਭੂਮੀਆਂ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਹੀਰੇ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਕੱਚ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰ ਦੇਈਏ। ਏਥੇ ਕੱਚ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਰਨਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ੦ ਨਿਰ ਤੈਗੁਣਯ ਭਵ ਅਰਜੁਨ = ਹੇ ਅਰਜਨ! ਤੂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਰੂਪ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਅਸੰਸਾਰੀ ਬਣ ਜਾ, ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉਠ ਜਾ। ੦ ਨਿਰਦਵੰਦ = ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੋ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਗ-ਦੋਸ਼ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਵੰਦਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਦਵੰਦ ਹੀ ਮੋਹ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਫਸਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰਦਵੰਦ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਮੋਕਸ਼ ਹੈ। ਨਿਰਦਵੰਦ ਨਾਲ ਮੂਰਖਤਾ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸਾਮਾਨਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਜੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ (ਮੋਹ) ਹੈ, ਤਾਂ ਦੂਸਰੀ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਗਿ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਵੀ ਦੋਸ਼ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦੋਸ਼ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਨਿਤਯ ਸੱਤ੍ਰ ਸੁਖ = ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਇੱਕ ਉਪਾਅ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮਿਲਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਨਿਰਯੋਗ ਕਸ਼ਮੇਹ - ਤੂ ਯੋਗ ਤੇ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਕਰ। ਜੇ ਮੇਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੈਂ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ੦ ਆਤਮਵਾਨ ਤੂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਬਣ। ੦ ਤੈਗੁਣ : ਸਤੋ, ਰਜੋ ਤਮੋਗੁਣ ਤੈਗੁਣ ਹਨ। ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਕਰਮ ਤੈਗੁਣ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਕਾਮ ਮੂਲ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਜੇ ਜਿਸ ਫਲ ਦਾ ਕਾਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਉਹ ਉਸ ਫਲ ਦਾ ਬੈਧ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਸ਼ਤੈਗੁਣਯ : ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਨਿਰਦਵੰਦ ਨਿਤਯਸੱਤਵਸੁਖਹ ਆਤਮਵਾਨ ਤੂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪਰਾਯਣ ਹੋ। ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਹੀ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਦਵੰਦ = ਇਕ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਭਾਵ ਹੋਣੇ, ਦਵੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਿਸ਼ਟਮਾਨ ਕਾਇਨਾਤ ਦੇ ਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਰਿਗ, ਯਜੁਰ, ਸਾਮ ਅਤੇ ਅਥਰਵ ਨਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਗ੍ਰੰਥ ਵੇਦ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਇਨਾਤ ਦਿਸ਼ਟਮਾਨ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਵਾਲੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਕਿਵੇਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੈਂਧਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵੀ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ, ਸਦੀਵੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਤੋ ਰਜੋ ਅਤੇ ਤਮੋ ਗੁਣ ਹਨ। ਦਿਸ਼ਟੀਵਾਨ ਬੈਂਧਿਕ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਇੱਜ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੈ। ਜਿੰਦਰੀ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਾਮੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਹਾਰ ਜਿੱਤ, ਅਪਾਪਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੌਤ ਜਨਮ ਅਤੇ ਸਰਦੀ ਗਰਮੀ, ਹਾਨੀ ਲਾਭ ਦੀ ਦਵੰਦ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਦਿਸ਼ਟਮਾਨ ਕਾਇਨਾਤ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਟੱਲ ਹੈ। ਯੋਗ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਯੋਗ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਸੁਵਰਤੋਂ, ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਦੀ ਸੋਝੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਸਤੂ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਬਿਹਤੀ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੁਰਸ਼ ਇੱਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਰਗ ਚੌਂ ਭਟਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਵੈ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੱਚ ਵਿੱਚ ਕੱਢ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ 'ਜੇਕਰ ਸ਼ਬਦ 'ਗੀਤਾ' ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਢੁਹਰਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਤਾਗੀ ਸੱਵਰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਗੁੰਜਦਾ ਹੈ। ਤਾਗੀ ਤਾਗੀ ਅਥਵਾ ਤਿਆਗੀ। ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤਿਆਗੀ। ਸਮੁੱਚੇ ਗੀਤਾ ਸਾਰ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਤਿਆਗ ਹੈ, ਇਸ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਚਲਦਿਆਂ ਸੂਝਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਖੁਸ਼ੀ ਗ੍ਰਾਮੀ, ਗਰਮੀ ਸਰਦੀ ਦੀ, ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਉੱਪਰ ਚੱਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇ। ਇਹੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇਤਨਤਾ ਹੈ।

○ ○ ○

2.46 ਸਲੋਕ :

ਧਾਰਾਨ ਅਰਥ: ਤਦ-ਪਾਨੇ, ਸਰਵਤ: ਸਮ-ਲੁਤ-ਤਦਕੇ। ਤਾਵਾਨ ਸਰਵੇਂ ਕੇਵੇਂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਵ ਵਿ-ਜਾਨਤ: //

ਯਾਵਾਨ ਅਰਥਹ ਓਦਪਾਨੇ ਸਰਵਤਹ ਸਮ ਪ੍ਰਲਤ ਓਦਕੇ।

ਤਾਵਾਨ ਸਰਵੇਸ ਵੇਦਸ਼ ਬ੍ਰਾਹਮਣਸੁ ਵਿ ਜਾਨਤਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਾਵਾਨ : ਸਭ ਸਾਰੇ ਉਹ, ਬਹੁਤ ਹੀ। ਅਰਥਹ : ਵਰਤੋਂ, ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ। ਉਦਪਾਨ : ਪਾਣੀ ਵਾਲੇ ਖੂਹ ਵਿੱਚ, ਜਿਥੋਂ ਪਾਣੀ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਕੁੰਡ ਬਾਉਲੀ, ਤਲਾ ਖੂਹ ਆਦਿ। ਸਰਵਤਹ : ਹਰ ਥਾਂ, ਪਾਸੇ। ਸਮੁਪਲੁਤਉਦਕੇ : ਜਦੋਂ

ਹੜ ਆ ਜਾਵੇ, ਕੁੰਡ ਬਾਉਲੀ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਉੱਪਰ ਆ ਜਾਵੇ। ਤਾਵਾਨ੍ : ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਵੇ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਸਰਵੇਸ਼ : ਸਮੁੱਚੇ। ਵੇਦੇਸ਼ : ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਵੇਦਕ-ਸਾਹਿਤ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਸ੍ਯ : ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ, ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਉੱਤਮ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਵਿਜਾਨਤਹ : ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸਾਰਿਆਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਪਾਣੀ ਹੀ ਪਾਣੀ ਇਕੱਠਾ ਹੋਣ ਨਾਲ, ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ (ਹੌਜ ਕੁੰਡ ਖੂਹ ਤਲਾਅ) ਜਲਾਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਜਨਨ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਸਾਰੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਡੇ ਜਲਾਸ਼ੇ ਮਿਲ ਜਾਣ 'ਤੇ, ਜਲ ਵਾਸਤੇ ਛੋਟੇ ਜਲਾਸ਼ੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਆਨੰਦ ਦੇ ਲਈ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਾਵਾਨ੍ ਅਗੁਖਰ ਉਦਾਪਨੇ, ਸਰਵਤਹ ਸਮ੍ ਪ੍ਰਲੁਤ ਓਦਕੇ = ਜਲ ਤੋਂ ਸਰਵਥਾ ਪਰਿਪੂਰਣ ਸਾਡ ਨਿਰਮਲ ਮਹਾਨ ਸਰੋਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਜਲ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਜੇਕਰ ਛੋਟਿਆਂ ਜਲਾਸ਼ਯਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਵੀ ਧੋਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਪੁਲ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਹ ਜਲ ਪੀਣ ਤੇ ਨਹਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਜੇਕਰ ਅਜਿਹੇ ਜਲ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਨਹਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੱਪੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਧੋਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਜੇ ਕੱਪੜੇ ਧੋਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਇਹ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਦੇ ਯੋਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਮਹਾਨ ਸਰੋਵਰ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਗੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਫੈਲਦੀ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਸੁਵੱਡਤਾ ਨਿਰਮਲਤਾ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਤਾਵਾਨ੍ ਸਰਵੇਸ਼-ਵੇਦਸ਼ ਬ੍ਰਾਹਮਣਸ੍ਯ ਵਿਜਾਨਤਾਹ = ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰੋ ਗਏ ਯਗਯੁ, ਦਾਨ, ਤਪ, ਤੀਰਥ, ਵਰਤ ਆਦਿ ਪੁੰਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਪੁੰਨ ਕਾਰਜ ਜਲ ਦੇ ਛੋਟੇ-2 ਭੰਡਾਰਿਆਂ ਵਰਗੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਦਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਸੱਤਰਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਤਮਾ ਸਮੁੰਦਰ ਵਾਂਗ ਗੰਭੀਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਜਿੰਨੇ ਮਰਜ਼ੀ ਭੋਗ ਆ ਜਾਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਗਿਰਾਵਟ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ੦ ਬ੍ਰਾਹਮਣਸ੍ਯ ਵਿਜਾਨਤਾਹ = ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵੇਦਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਾਵਾਨ੍ - ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਨਿਰ ਦਵੰਦ ਨਿਰਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ ਲੁਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਿਤਮ ਤੱਤਵ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵੇਦ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦਾ ਸਵੈ ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਜੀਵ ਪਾਣੀ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸਵੈ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਰੀਆ ਹੈ। ਵੇਦ ਗਰੰਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਅਜੇ ਅਗਿਆਨੀ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਵੇਦ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ, ਅਤੇ ਸਵੱਗਰੀ ਆਨੰਦ, ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਮਾਤਰ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੋਂਦ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਹੀਣੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਤੁੱਛ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਬਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

* * *

2.47 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਰਮਣ੍ ਏਵ ਅਥਿ-ਕਾਰ: ਤੇ, ਮਾ ਫਲੇ਷ੁ ਕਦਾਚਨ। ਮਾ ਕਰਮ-ਫਲ-ਹੇਤੁ: ਭ੍ਰ., ਮਾ ਤੇ ਸਙ੍ਗ: ਅਸਤੁ ਅ-ਕਰਮਾਣ੍॥

ਕਰਮਣ੍ ਏਵ ਅਧਿਕਾਰਹ ਤੇ, ਮਾ ਫਲੇਸ਼ੁ ਕਦਾਚਨ।

ਮਾ ਕਰਮ ਫਲ ਹੇਤੂਹ ਭੂਹ, ਮਾ ਤੇ ਸੰਗਹ ਅਸੂਤ ਅਕਰਮਣ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਰਮਣ੍ : ਕੰਮ ਕਾਰ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਫਰਜ਼ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹਨ। ਏਵ : ਯਕੀਨਨ, ਸਿਰਫ। ਅਧਿਕਾਰਹ : ਹੱਕ। ਤੇ : ਤੁਹਾਨੂੰ। ਮਾ : ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਫਲੇਸ਼ੁ : ਫਲਾਂ ਅੰਦਰ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ। ਕਦਾਚਨ : ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ। ਮਾ : ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਕਰਮਫਲ : ਕਾਰਜ ਦਾ ਫਲ। ਹੇਤੂਹ ਭੂਹ : ਕਾਰਨ ਹੋਵੇ। ਸੰਗਹ : ਸੰਯੋਗ, ਮੇਲ। ਅਸੂਤ : ਉਥੇ ਹੋਵੇ। ਅਕਰਮਣ੍ : ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਤੇਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਫਲ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਆਸ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਕਰਮ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਨਾ ਬਣ। ਨਾ ਹੀ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਗੀਦਾਰ ਸਮਝ। ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਜੋੜ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕਰਮਣ੍ ਏਵ ਅਧਿਕਾਰਹ ਤੇ = ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਤੇਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਤੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਏਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ ਯੋਨੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਜੀਵ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਨਾ ਪਸੂ ਪੰਢੀ ਨਾ ਬਿਰਖ ਪੱਤੇ ਫੁੱਲ ਪੱਤੀ - ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਅੰਦਰ ਨਵਾਂ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਗਰਾ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯੋਗ ਦਾਨ ਆਦਿ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਹੀ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ਦੇਵਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਮਾਂਗੀਗੀ ਤਾਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕੇਵਲ ਸੁੱਖ ਭੋਗਣ ਵਿੱਚ ਲਿਪਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਵਾਂ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਨਰਕ ਵਿਚਲੇ ਜੀਵ ਵੀ ਭੋਗ ਯੂਨੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭੈੜੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਨਵਾਂ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਨਵਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਹੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਮਨੁੱਖੀ ਜਨਮ ਭਗਵਾਨ ਨੇ, ਤਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰ ਲਵੇ। ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬੰਧਨ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਲਸ ਵਿੱਚ ਫਸਦਾ ਰਹੇਗਾ ਤਾਂ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਰਹੇਗਾ। ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਮਾਨਵ-ਧਰਮ ਹੈ। ੦ ਕਰਮਣ੍ = ਪਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਚਨ ਦੇਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦੋਸ਼ ਕਾਲ ਘਟਨਾ ਹਾਲਾਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਹਿਤ ਕਰਮ ਤਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੋਣਗੇ। ਪਰ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਰਮ ਨੂੰ ਤੁੱਤਰਪਤਾ ਪੂਰਵਕ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਸ਼ਤਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਰਜਨ ਲਈ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ, ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਹਨ (1) ਪੁਰਾਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗ, ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ। ੦ ਦੂਜੀਆਂ ਜੂਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਪੁਰਾਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੀਤੇ ਪਤੰਗੇ ਪਸੂ ਪੰਢੀ, ਦੇਵਤਾ, ਬ੍ਰਾਹ ਲੋਕ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਯੋਨੀਆਂ ਭੋਗ ਯੋਨੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਰੋ ਜਾਂ ਇਹ ਕਰੋ, ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੇਧ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕਰਮ

ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹ ਕਰਮ ਭੀ ਕਰਮ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕਰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰਥਧ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦਾ ਜੋ ਭੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭੋਗ ਵੀ ਫਲ ਭੋਗ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਪਰ ਮਾਨਵ ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਨਵੇਂ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਲਈ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰ ਲਵੇ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ ਪਰ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਦੁੱਖ ਤੇ ਸੁੱਖ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਲਾਰ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਘਬਰਾਉਣਾ ਤੇ ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸਵੈ ਅਭਿਮਾਨੀ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ੦ ਫਲ ਉੱਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਮਾ ਫਲੇਸ਼ੁ ਕਦਾਚਨ = ਫਲ ਉੱਪਰ ਤੇਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਤੇਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ। ਕਰਤਵੁ ਕਰਮ ਉਹ ਹੀ ਉੱਤਮ ਹੈ ਜੋ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇੱਛਾ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਕਰਤਵੁ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਫਲੇ ਸਜ਼ਤਹ-ਨਿਯੁਕਤੇ (ਗੀਤਾ 5.12) ੦ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਚਾਹੁਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਫਲੇਸ਼ੁ = ਪਦ ਵਿੱਚ ਬਹੁ ਵਚਨ ਦੇਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ ਤਾਂ ਇੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਕਰਮ ਦੇ ਫਲ ਅਨੇਕ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਅਨੇਕ ਫਲਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪੁੰਨ ਕੀਰਤੀ, ਮਾਨ ਸਤਿਕਾਰ ਧਨ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਹਨ। ੦ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੋਣ ਦੇ ਉਪਾਅ : (1) ਕਾਮਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਅਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਧਦੀ ਹੈ। (2) ਕਰਮ ਨਿਤਯ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਵੀ ਨਿਤਯ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਫਲ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਵਿਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਸੁੱਖ ਵਿਯੋਗ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਦੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਖੁਦ ਨਿਤਯ ਹੈ ਅਨਿਤਯ ਕਰਮ ਤੇ ਕਰਮ ਫਲ ਤੋਂ ਨਿਤਯ ਸੁਰੂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਠੀਕ ਸਮਝਣ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਕਾਮਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੋਣ ਲਈ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਵੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਾ ਕਰਮਫਲ ਹੇਤੁ ਭਰੂਹ = ਤੂ ਕਰਮ ਫਲ ਹੇਤੂ ਵੀ ਮੱਤ ਬਣ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਸਰੀਰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁਧੀ ਨਾਲ ਤੇਰੀ ਮਭਤਾ ਇਕ ਛਿਨ ਮਾਤੁਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ੦ ਮਾ ਤੇ ਸੰਗਹ ਅਸਤੂ ਅਕੁਰਮਣਿ = ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਤੇਰਾ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਲਸ ਪ੍ਰਸਾਦ ਬੰਧਨ ਭੋਗ ਵਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਭੋਗ ਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਭੋਗ ਤਮੇਗੁਣ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਲੌਕਿਕ ਲਾਭ ਮਿਲੇਗਾ, ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਸਾਡੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਪਰਮਾਰਥ ਉਨ੍ਹਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ੦ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਹੈ ਕਿ, ‘ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਸਤੂ, ਵਿਅਕਤੀ ਪਦਾਰਥ, ਕ੍ਰਿਆ, ਘਰਨਾ ਪਰਸ਼ਿਤੀ, ਅਵੱਸਥਾ, ਸਥਾਲ ਸੂਖਮ, ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਦੀ ਪੂਰੀ-2 ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੁੱਖ ਚਾਰ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। (1) ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਤੇਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ (2) ਫਲ ਉੱਪਰ ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ। (3) ਤੂ ਫਲ ਦਾ ਹੇਤੂ ਇੱਛਕ ਮੱਤ ਬਣ। (4) ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤੇਰੀ ਆਸਤਿਕਾ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਵਿਆਖਿਆ : - ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲਾਂ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਹਨ (1) ਨਿਰੰਤਰ ਫਰਜ਼ (2) ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਰਜ (3) ਨਿਸ਼ਕਿਅਤਾ (ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ)। ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਾਰਜ ਅਸੀਂ ਦੁਨੀਆਵੀ ਭੌਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਰਜ ਉਹ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਮੰਜੂਹੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਨਿਸ਼ਕਿਅਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਨਿਭਾਉਣਾ। ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਨਿਸ਼ਕਿਆਵਾਦੀ ਨਾ ਬਣੋ, ਬਲਕਿ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਆਸ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਕਾਰਜ ਕਰੋ। ਜਿਹੜਾ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ੀ ਗਾਮੀ ਦਾ ਜੁੜਨਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਨਿਰਧਾਰਤ ਫਰਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ : ਨਿੱਤ ਦੇ ਕਾਰਜ, ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੰਕਟ ਕਾਲੀਨ ਕਾਰਜ, ਅਤੇ ਉਹ ਕਾਰਜ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ। ਕੰਮ ਤੇ ਕਾਰਨ, ਬੰਧਨ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੰਧਨ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਉਪਯੋਗੀ ਨਹੀਂ। ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨੀ ਹਰ ਇੱਕ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਇਹ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਫਲ-ਇੱਛਾ/ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਲੜਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਲੜਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਮੋਹ-ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਮ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਇਹ ਬੰਧਨ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਦਵਾ ਸਕਦੇ। ਨਿਸ਼ਕਿਆਵਾਦੀ ਹੋਣਾ ਹੀ ਪਾਪ ਹੈ। ਲੜਨਾ (ਫਰਜ਼ ਸਮਝ ਕੇ) ਇੱਕ ਅਤਿ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਹਰ ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੰਤੁਵ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੰਤੁਵਹੀਣ ਕੀਤਾ ਕਾਰਜ ਅਰਥਹੀਣ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਕਿਆਵਾਦੀ ਤੋਂ ਕਿਰਿਆਵਾਦੀ ਹੋਣਾ ਪ੍ਰਯਾਸ ਤੋਂ ਸ੍ਰਯਾਸ ਵੱਲ ਵਧਣਾ ਹੈ। ਇੱਛਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਕੀਤੇ ਕਾਰਜ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਕਾਥੂ ਪਾ ਕੇ ਇੱਛਾ ਰਹਿਤ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸੁੰਤੰਤਰ ਹੋਣਾ ਹੀ ਅਸਲ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਸਮਝ ਅਤੇ ਅੰਤਰਕਰਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਤਵੁ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਤੈਰਦੀ ਕਿਸਤੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਾਗਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿੰਦੀ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤਨ ਵਿਅਕਤੀ, ਸੰਸਾਰ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ।

○ ○ ○

2.48 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧੋਗ-ਸਥ : ਕੁਰੂ ਕਮਾਣਿ, ਸੜਮ੍ਹ ਤਵਕਲਾ ਧਨਸ-ਜਯ। ਸਿਦਿ-ਅਸਿਦਿਗ੍ਰਾਮੋ : ਸਮ : ਪ੍ਰਤਵਾ, ਸਮਤਵਸ ਧੋਗ : ਤਚਵਰੇ॥

ਯੋਗਸੁਖ ਕਰੁ ਕਰਮਣਿ, ਸੰਗਮ੍ ਤ੍ਰਯਕ੍ਰਵਾ ਧਨਮ੍ ਜਯ।

ਸਿਧਿ ਅਸਿਧਿਯੋਹ ਸਮਹ ਭੁਤਵਾ, ਸਮਤਵਮ੍ ਯੋਗਹ ਉਚਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯੋਗਸੁਖ : ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਪਰਪੱਕਤਾ। ਕਰੁਕਰਮਣਿ : ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣਾ। ਸੰਗਮ੍ : ਮੋਹ ਬੰਧਨ ਸੰਬੰਧੀ। ਤ੍ਰਯਕ੍ਰਵਾ : ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ, ਛੱਡ ਦੇਣਾ। ਧਨਮ੍ ਜਯ : ਹੋ ਧਨਜਯੇ। ਸਿਧਿ ਅਸਿਧਿਯੋਹ : ਸਵਲਤਾ ਅਸਫਲਤਾ ਵਿੱਚ। ਸਮਹ : ਉਹੋ ਹੀ। ਭੁਤਵਾ : ਹੋ ਚੁੱਕਣਾ। ਸਮਤਵਮ੍ : ਸਾਮਾਂਤਰ ਬਰਾਬਰ ਅਥਵਾ ਮਨ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ। ਯੋਗਹ : ਯੋਗ। ਉਚਯਤੇ : ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੋ ਅਰਜਨ! ਯੋਗ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪਰਪੱਕ ਰਹਿ ਤੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰ। ਸਵਲਤਾ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ। ਮਨ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਹਿਜ-ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਯੋਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਧਨਮ੍ ਜਜ = ਜਿਹੜਾ ਧਨ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਅਰਜਨ! ਤੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰ ਜਿੱਤ ਦਾ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਬਹੁ ਧਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜਿੱਤ ਚੁੱਕੇ ਹੋ, ਹੁਣ ਤੂੰ ਪਰਮਾਰਥ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਧਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਅੱਗੇ ਆਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਧਨਜਯ ਹੋਵੇਗਾ। ਏਥੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਫਲਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ। ੦ ਸੰਗਮ੍ ਤ੍ਰਯਕਤਵਾ = ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਰਮ, ਕਰਮ ਫਲ, ਦੇਸ਼ ਕਾਲ, ਘਟਨਾ ਪਰਿਸਥਿਤੀ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਤੇਰਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਤੂੰ ਕੇਵਲ ਨਿਰਲਪਤਾ ਪੂਰਵਕ ਕਰਮ ਕਰ। ਤੈਨੂੰ ਕਰਮ-ਫਲ ਨਾਲ ਚਿਪਕਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਸਿੱਧੀ ਅਸਿੱਧੀ ਯੋਹ ਸਮਹ ਭੂਤਵਾ = ਆਸਤਿਕ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ = ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਅਸਿੱਧੀ ਵਿੱਚ ਸਮਤਾ ਦਾ ਆ ਜਾਣਾ। ਕਰਮ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹੋਣਾ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਫਲ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹੋਣਾ, ਉਹ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਦਰ ਨਿਰਦਾਰ, ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਨਿੰਦਾ ਰੋਣਾ, ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸੁੱਧੀ ਹੋਣਾ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਆਦਿ ਜੋ ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਅਸਿੱਧੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਮ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਈਸ਼ਵਰ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰ, ਈਸ਼ਵਰ ਤੇਰੇ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। 'ਕਰਮਯੋਗੀ ਦੀ ਐਨੀ ਸਮਤਾ ਅਥਵਾ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਰਮ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ, ਫਲ ਮਿਲੇ ਨਾ ਮਿਲੇ, ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਨਾ, ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਕਰਤਵ੍ਵ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਸੰਗਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਯੋਗਸਥਹ ਕੁਰੂ ਕਰਮਣਿ = ਸਿੱਧੀ ਅਸਿੱਧੀ ਵਿੱਚ ਸਮ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸਮਤਾ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਅਟੱਲ ਸਥਿਤ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਯੋਗਸਥਹ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸਮਤਾ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਕਰਤਵ੍ਵ ਕਰਮ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ੦ ਸਮਤਵਮ੍ ਯੋਗਹ ਉਚ੍ਯਤੇ = ਸਮਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਇਹ ਸਮਤਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਬਣੀ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਦੇ 5.19 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਅੱਗੇ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਸਮਤਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ। ੦ ਸਮਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਹੋ ਯੋਗ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। 6.23 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ੦ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਯੋਗ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਯੋਗ ਹੈ, ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਹਨ। ੦ ਬੁੱਧੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ (1) ਅਵਯਵਸਾ ਯਾਤਿਸਕਾ (2) ਵਯਵਸਾਯਾ ਤਿਸਕਾ॥ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰਕ ਸੁਖ ਭੋਗ ਆਰਾਮ, ਵਡਿਆਈ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਵਯਵਸਾਯਾਤਿਸਕਾ ਬੁੱਧੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਵਯਵਸਾਯਾ ਤਿਸਕਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਅਨੰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਇੱਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਲੋਕ ਸੰਸਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਦੂਜੀ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸਾਧਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਮਤਾ ਵੀ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (1) ਸਾਧਨ ਰੂਪ ਸਮਤਾ = ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ (2) ਸਾਧਨ ਯਰੂਪ ਸਮਤਾ ਪਰਮਾਤਮ ਸਰੂਪ ਦੀ। ਸਾਧਨ ਰੂਪ ਸਮਤਾ ਵਾਲਾ, ਸਿੱਧੀ ਅਸਿੱਧੀ, ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਸਮ ਬਣਿਆ ਰਹਿਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਪ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸਮਤਾ ਪਾਪਤ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਸਾਧਨ ਰੂਪ ਸਮਤਾ ਹੈ। ੦ ਹੁਣ ਚਾਰਾਂ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਇੰਜ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਠੀਕ ਹੈ। ਇੱਕ ਸੰਸਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਸਾਧਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਸਾਧਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭੋਗ ਭੋਗਣਾ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨਾ, ਇਹੋ ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣ ਹੋਣ, ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਯਵਸਾਯਾਤਿਸਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਟੱਲ ਇਗਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸਮਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

2.49 ਸ਼ਲੋਕ :

ਦੂਰੇਣ ਹਿ ਅ-ਕਰਮ ਕਰਮ, ਬੁਦਿ-ਯੋਗਾਤ ਧਨਮ-ਜਥ / ਬੁਦਿ ਸ਼ਰਣਮ੍ ਅਨੁ-ਇਛਾ, ਕੁਧਣਾ: ਫਲ-ਹੇਤਵ: //

ਦੁਰੇਣ ਹਿ ਅਵਰਮ੍ ਕਰਮ, ਬੁਧਿ ਯੋਗਾਤ ਧਨਮ੍ ਜਜ /

ਬੁੱਧੀ ਸ਼ਰਣਮ੍ ਅਨਇਛਾ, ਕੁਪਣਹ ਫਲ ਹੇਤਵਹ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਦੂਰੇਣ : ਦੂਰ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਸੁੱਟ ਦੇਣਾ, ਕੱਢ ਦੇਣਾ। ਹਿ : ਸੱਚਾਮੁੱਚ। ਅਵਰਮ੍ : ਤੱਛ ਘਟੀਆ, ਨਿੰਦਣ ਯੋਗ, ਕੋਹੜਾ। ਕਰਮ : ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ। ਬੁਧਿ ਯੋਗਾਤ : ਕਿਸ਼ਨ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਯੋਗ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ। ਧਨਜਯ : ਹੇ ਧਨਜਯਾ, ਹੇ ਦੌਲਤ ਜੇਤੁ। ਬੁੱਧੀ : ਬੁੱਧ ਵਿੱਚ, ਅਸਿਹੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ। ਸ਼ਰਣਮ੍ : ਪੂਰਣ ਅਧੀਨਗੀ, ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ। ਅਨਇਛਾ : ਇੱਛਾ ਕਰਨੀ, ਲੱਭਣਾ, ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨਾ। ਕੁਪਣਹ : ਕੰਜਸ, ਕਮੀਨਾ, ਭੈੜਾ। ਫਲ ਹੇਤਵਹ : ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੇ ਜੇਤੁ। ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਕਾਰਜ ਮਨ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਸੰਤੁਲਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਟੀਆ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤੂੰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ। ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤਿਅੰਤ ਭੈੜੇ ਦੁਸ਼ਟ ਅਤੇ ਅਭਾਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਦੂਰੇਣ ਹਿ ਅਵਰਮ੍ ਕਰਮ ਬੁੱਧ ਯੋਗਾਤ ੦ ਬੁਧਿਯੋਗ ਅਰਥਾਤ ਸਮਤਾ ਦੀ ਆਪੇਖਤਾ ਸਕਾਮ ਭਾਵ ਤੋਂ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਿਕਸ਼ਟ ਹੈ। ਕਰਮ ਤਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲ ਵੀ ਸੰਯੋਗ ਵਿਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਯੋਗ ਨਿਤ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕਦੇ ਵੀ ਵਿਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਏਸੇ ਲਈ ਸਮਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਸਕਾਮ ਕਰਮ ਬਹੁਤ ਭੈੜੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਸਕਾਮ ਸ਼ਬਦ ਕਈ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ-ਹਿੱਤ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਤਾ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਸਮਤਾ

ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੰਕਾਰ ਤੇ ਮਮਤਾ ਦਾ ਆ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ੦ ਦੂਰੇਣ = ਜਿਵੇਂ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੇ ਹਨੇਰਾ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਤੇ ਸਕਾਮ ਕਰਮ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਪਰਮਾਤਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਸਕਾਮ ਕਰਮ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ੦ ਬੁੱਧੀ ਸ਼ਰਣਮ੍ ਅਨ੍ਦਿੱਛ = ਤੂੰ ਸਮਤਾ ਗੂਪੀ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਲੈ। ਸਮਤਾ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਣੇ ਰਹਿਣਾ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਲੈਣਾ ਹੈ। ੦ ਕੁਪਣਹ ਫਲ ਹੇਤਵਹ = ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਹੇਤੂ ਬਣਨਾ ਬਹੁਤ ਭੈੜਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਫਲ ਸਮੱਗਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਲੈਣਾ ਹੀ ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਹੇਤੂ ਬਣਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਤੇ ਕਰਮ ਫਲ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਜੋ ਨਿਤ ਤੱਤਵ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵਿਭਾਗ ਅਲੱਗ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਤ ਤੱਤਵ ਅਨਿਤ ਕਰਮ ਫਲ ਦੇ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਤੋਂ ਭੈੜੀ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ। ਬਿਨਾਂ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਵਾਲਾ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਮਨ ਦੇ ਧੂਰ ਅੰਦਰੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲੋਭ ਲਾਲਚ ਸੋਭਾ ਅਤੇ ਯਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਕਿਰਿਆ ਹੀ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਇਹੋ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਹੋ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਸੇਵਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਥੋੜ੍ਹ-ਦਿਲੇ, ਕੰਜੂਸ, ਘੱਟ-ਦਿਲੇ, ਅਸਾਹਸੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹੋ ਹੀ ਫਲ ਇੱਛਾ ਦੇ ਲਈ ਲੋਭੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਂਘਦੇ ਹਨ। ਸੇਵਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸੇਵਾ ਦੇ ਫਲ ਸੰਬੰਧੀ ਚਿਤਵਨਾ ਵੀ ਸਿਆਣਪ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਹੀ ਮਾਨਵੀ ਧਰਮ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਲਈ ਇਹ ਸਮਝ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮਿਲੇਗਾ, ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਫਰਜ਼ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਹੀਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਅਸੀਂ ਬਿਨਾਂ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਅਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਸ਼ਕਤੀ ਪਲਮਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਖੂਹ ਵਿੱਚੋਂ ਅਸੀਂ ਜਿੰਨਾ ਪਾਣੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦੇ ਹਾਂ, ਧਰਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਤਾਜ਼ਾ ਪਾਣੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਰਜ਼ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਕਾਰਜ ਸ਼ਕਤੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਤ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

2.50 ਸ਼ਲੋਕ :

ਭੁਦਿ-ਯੁਕਤ: ਜਹਾਤਿ ਇਹ, ਤਥੇ ਸੁ-ਕ੃ਤ-ਦੁਸ੍-ਕ੃ਤੇ। ਤਸਮਾਤ् ਧੋਗਾਧ ਯੁਜਖ, ਧੋਗ: ਕਰਮਸੁ ਕੌਸ਼ਲਮ्॥

ਬੁੱਧੀ ਯੁਕਤਹ ਜਹਾਤਿ ਇਹ, ਓਭੇ ਸ਼ਕਤ ਦੁਸ੍ ਕੁਤੇ।

ਤਸਮਾਤ् ਧੋਗਾਧ ਯੁਜਯ ਸ੍ਰਵ, ਧੋਗਹ ਕ੍ਰਮਸੁ ਕੌਸਲਮ्॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਬੁੱਧੀ ਯੁਕਤਹ : ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਸੇਵਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਯੋਗ। ਜਹਾਤਿ : ਛੁਟਕਾਰਾ, ਮੁਕਤੀ ਪਾਉਣਾ। ਇਹ : ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ। ਓਭੇ : ਦੋਵੇਂ। ਸ਼ਕਤ ਦੁਸ਼ਕਤੇ : ਚੰਗੇ ਤੇ ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਜਾਂ ਫਲ। ਤਸਮਾਤ੍ : ਇਸ ਲਈ ਧੋਗਾਧ : ਧੋਗਾ ਨੂੰ। ਯੁਜਯਸ੍ਰਵ : ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮੱਗਰੇ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਰੁਝੇਵੇਂ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣਾ। ਧੋਗਾਧ : ਧੋਗਾ। ਕ੍ਰਮਸੁ : ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ। ਕੌਸਲਮ੍ : ਹੁਨਰ ਕਲਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਪੂਰਣ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪਾਪ ਅਤੇ ਪੁੰਨ, ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਸੁਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਦੇ ਸਮੱਗਰੇ ਕਰ। ਇਹੋ ਬੁੱਧੀ ਯੁਕਤ ਯੋਗ ਹੀ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਹੀ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਬੁੱਧੀ ਯੁਕਤਹ ਜਹਾਤਿ ਇਹ, ਓਭੇ ਸ਼ਕਤ ਦੁਸ੍ ਕੁਤੇ = ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਤਾ ਯੁਕਤ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵਤ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੁੰਨ ਪਾਪ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੰਨ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ। ਜਿਵੇਂ ਸਰਬ ਵਿਆਪਿ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪੁੰਨ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ। (ਗੀਤਾ 2.38) ੦ ਸਮਤਾ - ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿੱਦਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤ-ਅਵੱਸਥਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੰਵਲ ਦਾ ਛੁੱਲ ਜਲ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ, ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਜਲ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ। ਸਮਤਾ ਯੁਕਤ ਲਈ ਪੁੰਨ ਪਾਪ ਉਸ ਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਉਹੋ ਚੇਤਨ ਸਰੂਪ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਸਮਾਤ੍ ਧੋਗਾਧ ਯੁਜਯਸ੍ਰਵ = ਇਸ ਲਈ ਤੂੰ ਯੋਗ ਅਥਵਾ ਸਮਤਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਤੇਰਾ ਸਰੂਪ ਹੀ ਸਮਤਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਤੇਰੇ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਦੇਸ਼ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਤੈਨੂੰ ਸਮਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਸਮਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੈਨੂੰ ਸੁਖ ਦੁਖ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਦੁੱਖ ਸੁਖ ਸਮਰੂਪ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਸਮਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ। ੦ ਧੋਗਹ ਕ੍ਰਮਸੁ ਕੌਸਲਮ੍ = ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਹੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਅਸਿੱਧੀ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਪਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਸ਼ੀਲ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਪਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਕਰਮ ਹੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੀ ਇਤਿਰਾਜ਼ ਹੈ ? ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਅਰਥ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਵੱਡੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਤੋਂ ਸਾਵਧਾਨੀਪੂਰਵਕ ਚੌਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਚੌਗੀ ਰੂਪ ਕਰਮ ਭੀ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਅਰਥ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕਰਮ-ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੇ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਚੰਗਾ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਰਮ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਮਨ ਤੜਪਦਾ ਹੈ। ਪਛੋਤਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਭੈੜਾ ਹੈ। ਇਹ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕੰਮ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਨ ਅੰਤਹਕਰਣ ਉੱਪਰ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਡਾਕਟਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਤਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸੰਤੁਲਤ ਮਨ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਡਾਕਟਰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਆਪੇਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਤਮ ਸੰਦੇਹ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਮੋਹ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਤੇ ਖੰਚ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਗਾੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਜਿੰਨਾ ਅਸੀਂ ਰਿਸਤਿਆਂ ਦੀ ਪਿਆਰ ਭਰੀ ਨੇੜਤਾ ਨੂੰ ਢੂਰ ਰਖਾਂਗੇ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾਅ ਸਕਾਂਗੇ। ਇੱਜ ਕੀਤਿਆਂ ਹੀ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਿਖਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਲਈ, ਧੋਗ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਿਰਦਾਰ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਰਜ਼/ਕਾਰਜ ਪੂਰਤੀ ਬਗ਼ਬਾਗੀ ਸੰਤੁਲਨ ਅਤੇ ਸਾਵੇਂਪੁਣ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਲਾਰ ਰਹਿ ਕੇ ਫਰਜ਼ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਮੋਹ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਲੋਭ ਪਿਆਰ ਕਾਮ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਇੱਛਾ - ਇਹ

ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਫਰਜਪੂਰਤੀ ਤੇ ਕਾਰਜ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਸੰਤੁਲਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪਸੰਦ ਨਾ ਪਸੰਦ ਨੇੜਤਾ ਦੂਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਬਣਦੀ ਵਿਗਹਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਯੋਗ ਬੋਧੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕਰਮ ਫਲ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਪੂਰਣ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭੂਤ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਹੀਣ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ। ‘ਹਿਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਬੇਲੋੜੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਲਈ ਢਿੱਲਾ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਭੀੜ ਭੜਕੋ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸੜਕ ਦੇ ਇੱਕ ਕੌਨੇ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਰੁਝਿਆ ਮੌਚੀ ਆਪਣੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਗੰਢਣ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ’ ਫਰਜ ਸਮਝ ਕੇ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਨਾਲ, ਜਦ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ (ਭਗਤੀ ਕਰਦੇ) ਯੋਗੀ ਨਾਲੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ।’

2.51 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਰਮ-ਜਮ ਬੁਦਿ-ਯੁਕਾ: ਹਿ, ਫਲਮ ਤਕਤਾ ਮਨੀ਷ਿਣ: / ਜਨਮ-ਬਨਥ-ਵਿ-ਨਿਰ ਸੁਕਾ:; ਪਦਮ ਗਚਨਿ ਅਜ-ਆਮਯਮ॥

ਕਰਮਜਮ ਬੁਧਿ ਯੁਕਤਹ ਹਿ, ਫਲਮ ਤ੍ਰਯਕਤਵਾ ਮਨੀਸ਼ਣਹ॥

ਜਨਮ ਬੰਧ ਵਿ ਨਿਰ ਮੁਕਤਾਹ, ਪਦਮ ਗਛਨਿਤ ਅਨ੍ਦ ਆਮਯਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਰਮਜਮ : ਜਨਮ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਚੁਸਤੀ ਫੁਰਤੀ ਵਾਲੇ ਰੁਝੇਵੇਂ। ਬੁਧਿ ਯੁਕਤਹ : ਬੁਧੀ ਯੋਗ ਜੋ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰੇ। ਹਿ : ਸੱਚਿਮੁੱਚ। ਫਲਮ : ਫਲ ਸਿੱਟੇ। ਤ੍ਰਯਕਤਵਾ : ਛੱਡ ਦੇਣਾ। ਮਨੀਸ਼ਣਹ : ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ। ਜਨਮ ਬੰਧ : ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਬੰਧਨ। ਵਿ ਨਿਰ ਮੁਕਤਾਹ : ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਈ ਰੂਹ/ਆਤਮਾ। ਅਨ੍ਦ ਆਮਯਮ : ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਬੁਧੀ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ (ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ) ਕਰਮ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਫਲ ਨੂੰ ਤਿਆਗਕੇ, ਜਨਮ ਰੂਧੀ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ, ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਤ ਪਦ (ਮੰਕਸ਼) ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕਰਮ ਜਮ ਬੁਧਿਯੁਕਤਹ ਹਿ ਫਲਮ ਤ੍ਰਯਕਤਵਾ ਮਨੀਸ਼ਣਹ = ਸਮਤਾ ਯੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਬੁਧੀਮਾਨ ਹੈ। 18.10 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਬੁਧੀਮਾਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇੱਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ‘ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਅਕਸ਼ਲ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਬੁਧੀਮਾਨ ਹੈ। ਕਰਮ ਤਾਂ ਫਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਸ਼ਟੀਗੋਰਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜੋ ਬੀਜਦਾ ਹੈ ਉਹੋ ਹੀ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਭਾਵ ਹੈ, ਕਰਮ ਜਨਮ, ਫਲ ਦੀ, ਇੱਛਾ ਕਾਮਨਾ, ਮਮਤਾ, ਵਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਸਾਰੇ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਨਮ ਬੰਦ ਵਿਨਿਗਮੁਕਤਾਹ : ਸਮਤਾ ਯੁਕਤ ਮਨੀਸ਼ੀ (ਵਿਦਵਾਨ) ਸਾਧਕ ਜਨਮ ਰੂਪ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਵਿਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ੦ ਪਦਮ ਗਛਤਿ ਅਨ੍ਹਾਮਯਮ = ਆਮਯਮ ਨਾਂ ਰੋਗ ਦਾ ਹੈ। ਰੋਗ ਇੱਕ ਵਿਕਾਰ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਭੋਗ ਵੀ ਵਿਕਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮਯਮ ਅਥਵਾ ਨਿਰਵਿਕਾਰੀ ਕਰਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਿਰਵਿਕਾਰ (ਆਮਯਮ) ਦਾ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਮਾਤਮ ਤੱਤਵ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਬੁਧੀ ਯੁਕਤਾ ਅਤੇ ਮਨੀਸ਼ਣਹ ਪਦਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਜੋ ਬਹੁ ਵਚਨ ਹਨ। ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਸਮਤਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿੱਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਮਯਮ ਪਦ ਗੁਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਸ੍ਰਵਤਹ ਨਿਰਵਿਕਾਰਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ, ਇਹ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯੋਗੀ ਲਈ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਮ ਸਾਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਯੋਗੀ, ਅਜਿਹੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਮੁਸੀਬਤ ਸੰਕਟ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ, ਅਤਿ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਉੱਤਮ ਸ਼ਾਲੀਨ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਚਲਾਈ ਰੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸਾਗਰ ਮੰਥਨ ਕਰਕੇ ਜ਼ਹਿਰ ਖਤਮ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭੋਟ ਕਰਕੇ, ਬਚਾਇਆ। ਯੋਗ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਲਈ ਅਕਸ਼ੀਰ ਹੈ। ਭੋਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਸੰਕਟਾਂ ਖਤਰਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ, ਬੁਧੀਹੀਣ ਵਿਅਕਤੀ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਭਲੇ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੁੰਨ ਕਾਰਜਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਘੱਟ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਇਸ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਰੂਧੀ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਸਰੀਰ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇ। ਜਨਮ ਮਰਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਮੁਸੀਬਤ ਹੈ। ਬੁਚਾਪਾ ਬਿਮਾਰੀ, ਘਾਟਾ, ਦੁੱਖ ਸੰਕਟ ਹੋਰ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਜੀਵਨ ਅਥਵਾ ਆਤਮਾ ਨੇ ਇਹ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸਾਡਾ ਸਭ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਤਵ ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪਰਮਾਤਮ ਕਰਤਾ ਤੇ ਰਖਿਅਕ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪ ਸ਼ਰਧਾ ਪਿਆਰ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸ਼ਰਧਾ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮੱਗਰੀ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਬੈਕੁੰਠ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰੇਗਾ, ਜਿੱਥੇ ਨਾ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ, ਨਾ ਜਿੱਤ ਹਾਰ, ਨਾ ਬਿਮਾਰੀ, ਨਾ ਬੁਚਾਪਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਨਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਹੈ। ਇਹੋ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਚੱਲਦਿਆਂ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

2.52 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਦਾ ਤੇ ਮੋਹ-ਕਲਿਲਮ, ਬੁਦਿ: ਕਿ-ਅਤਿ-ਤਰਿਥਤਿ / ਤਦਾ ਗਨਤਾਸਿ ਨਿਰ-ਵੇਦਸੁ, ਸ਼੍ਰੋਤਵਾਸਿ ਸ਼੍ਰੁਤਸਥ ਚ॥

ਯਦਾ ਤੇ ਮੋਹ ਕਲਿਲਮ, ਬੁਧਿ ਵਿਆਤਿ ਤਰਿਸ਼੍ਵ ਯਤਿ।

ਤਦਾ ਗਨਤਾਸਿ ਨਿਰ ਵੇਦਸੁ, ਸ਼੍ਰੋਤ ਵਯਸ੍ਤ ਸ਼੍ਰੁਤਸ੍ਰੇਯ ਚ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਦਾ : ਜਦੋਂ। ਤੇ : ਤੁਹਾਡਾ। ਮੋਹ : ਮਾਇਆ, ਭਰਮ, ਭੁਲੇਖਾ। ਕਲਿਲਮ : ਸੰਘਣਾ ਜੰਗਲ। ਬੁਧਿ : ਬੁਧੀ। ਵਿਆਤਿਤਰਿਸ਼੍ਵਯਤਿ : ਪਾਰ ਕਰਨਾ, ਲੰਘ ਜਾਣ। ਤਦਾ : ਉਸ ਸਮੇਂ, ਤਦਾ। ਗਨਤਾਸਿ : ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ, ਤੁਸੀਂ ਜਾਓਗੇ। ਨਿਰਵੇਦਸੁ : ਨਿਰਦਈ, ਪੱਥਰਚਿੱਤ, ਬੇਗਿਮ। ਸ਼੍ਰੋਤਵਾਸਿ : ਜੋ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੁਤਸਥ : ਜੋ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਚ : ਭੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਦੋਂ ਤੇਰੀ ਬੁਧੀ ਮੋਹ ਭਰਮ ਦੇ ਮਿਥਿਆ ਦੇ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਲਵੇਗੀ, ਤਦ ਤੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੁਣਨ

ਯੋਗ ਅਤੇ ਸੁਣੋ ਹੋਏ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੈਰਾਗ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇਂਗਾ। ਭਾਵ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇਰੇ ਲਈ ਨਿਰਾਬਕ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਦਾ ਤੇ ਮੋਹ ਕਲਿਲਮ ਬੁਧਿ ਵਿਅਤਿ ਤਿਸ਼ਿਆਤਿ = ੦ ਮੋਹ ਕੀ ਹੈ ? ਸਗੀਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਾ ਤੇ ਮਮਤਾ ਕਰਨਾ। ਸਗੀਰ ਤੋਂ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਪੁੱਤਰ ਭੈਣ ਭਰਾ ਪਤਨੀ, ਵਸਤੂ ਪਦਾਰਥ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਮਮਤਾ ਜਤਲਾਉਣ ਦਾ ਨਾਂ ਮੋਹ ਹੈ। ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਪਾਪਤੀ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਮਿਲੇ, ਉਹ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ੦ ਕਲਿਲਮ - ਕਲਿਲ ਅਰਥਾਤ ਦਲਦਲ। ਬੰਧੂ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ, ਪਦਾਰਥ ਮੋਹ ਦਲਦਲ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੋਹ ਰੂਪੀ ਬੁੱਧੀ ਇਸ ਦਲਦਲ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਤੇ ਹੋਣਾ ਬੁੱਧੀਹੀਣ ਅਥਵਾ ਮੁਰਖ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੇਤਨ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਸਤਾਂ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਲਈ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਮੋਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਹੀਣ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੇ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਬੇਡ ਕੁੱਦ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਲੰਘਾ ਲਵੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲੇ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ, ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਵਿੱਚ ਫਸਕੇ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਮੋਹ ਰੂਪੀ ਦਲਦਲ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਜ ਉਸ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਪਕਾਰ ਤੋਂ ਮੁੰਹ ਮੌੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਦਾਰਥ ਭੋਗਣ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਕਾਰਨ, ਪਰ-ਹਿੱਤ ਭਾਵਨਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਪਰ-ਉਪਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਦੇਣ ਦਾ ਭਾਵ ਜਿੰਨਾ ਤੇਜ਼ ਹੋਵੇਗਾ, ਉੱਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸੁੱਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਇੱਜ ਕਰਮ-ਯੋਗੀ ਵਾਂਗ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਾਗਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਰਗ ਅੰਖਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਵੇਕ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਣ। ਭੋਗਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਸੁਗਮ ਜਲਦੀ ਸਿੱਧੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਆਖਿਆ ਹੈ। ੦ ਤਦਾ ਗਨਤਾਸਿ ਨਿਰ ਵੇਦਮ : ਸ਼ਰੋਤ ਵਯਸ੍ਯ ਸ਼੍ਰਤਸ੍ਰੇਯ = ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜਿੰਨੇ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਿਆ ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਭੋਗ ਏਥੇ ਸ਼ਰੁਤਸ੍ਰੇਹ ਪਦ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹਨ। ਸੱਵਰਗ ਲੋਕ, ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭੋਗ ਸੁਣੇ ਹੀ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਨਾ ਦੇਖੇ ਜਾ ਭੋਗੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਭੋਗ ਸ਼ਰੋਤ ਵਯਸ੍ਯ ਪਦ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹਨ। ਜਦ ਤੇਰੀ ਬੁੱਧੀ ਮੋਹ ਰੂਪੀ ਦਲਦਲ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਲਵੇਗੀ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੰਕਿਕ ਤੇ ਪਾਰ-ਲੰਕਿਕ ਭੋਗਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਤੈਨੂੰ ਵੈਰਾਗ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਬੁੱਧੀ ਜਦ ਦਲਦਲ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਜਾਗਿੜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਤਿਛਿਣ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ‘ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਏਥੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਮੇਰਾ ਅਭਾਵ ਕਿਵੇਂ ਮਿਟ ਸਕਦਾ ਹੈ ?’ ਏਥੇ ਸ਼ਰੋਤ ਦੀ ਥਾਂ ਭੁਕਤ ਤੇ ਸ਼ਰੋਤਵਯ ਦੀ ਥਾਂ ਭੋਕਤਵਯ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਏਥੇ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੀ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਜੋ ਚਿੱਚ ਹੈ, ਉਹ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੁਣਨ ਕਿਰਿਆ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗਿਆਨ ਤੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਵਰਨਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ੦ ਯਦਾ ਪਦ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰੁਤ ਤੇ ਸ਼ਰੋਤਵਯ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਐਨੇ ਸਾਲਾਂ ਤੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੈਰਾਗ ਹੋਵੇਗਾ - ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਬੁੱਧੀ ਮੋਹ ਦੀ ਦਲਦਲ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਲਵੇਗੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਭੋਗਾਂ ਤੋਂ ਵੈਰਾਗ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯੋਗ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਅਵਵੱਸਥਾ ਉੱਪਰ ਪੁੱਜ ਕੇ ਮੋਹ ਭਰਮ ਮਿਥਿ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੰਜਾਲ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਵਵੱਸਥਾ ਤੇ ਪੁੱਜਾ ਹੋਇਆ ਯੋਗੀ ਫਿਰ ਆਤਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ (ਅਸਲੀ ਅਤੇ ਨਕਲੀ) ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ - ਜੋ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ - ਸਤਿ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਸਲ ਕੀਮਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟੀਕਰਣ ਵਸਤਾਂ ਗਰਮੀ ਸਰਦੀ ਗ੍ਰੰਥ, ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਉਤਪਤੀ, ਗਤੀ ਆਦਿ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਲੱਝਣਾਂ ਨਿਰਾਬਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਭਾਵੋਂ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦਾ ਯੁੱਧ ਹੋਵੇ, ਬੇਮਾਨੇ ਹੈ। ਕਰਮ-ਕਾਂਡ/ਰਸਮਾਂ/ਗੀਤੀਆਂ/ਉਸ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਅਤਿ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਨਿਸ਼ਠਾਵਾਨ ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਤ, ਹਰ ਸਮੇਂ, ਹਰ ਪਾਸੇ, ਹਰ ਹਾਲ ਵਿੱਚ, ਤੂੰ ਹੀ ਤੂੰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨਾਲ ਇੱਕਿਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

* * *

2.5.3 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ਼੍ਰਤਿ-ਵਿ-ਪ੍ਰਤਿ-ਪਨਾ ਤੇ, ਯਦਾ ਸਥਾਵਤਿ ਨਿ:- ਚਲਾ। ਸਮ-ਆ-ਥੀ ਅ-ਚਲਾ ਬੁਢਿ; ਤਦਾ ਧੋਗਮ੍ ਅਕ-ਆਪ-ਸ਼ਵਸਿ ॥

ਸ਼ੁਤਿ ਵਿਪ੍ਰਤਿਪੰਨਾ ਤੇ, ਯਦਾ ਸੁਖਾਸ਼ੁਕਤਿਨਿ-ਚਲਾ।

ਸਮਾਂ ਧੀ ਅਚਲਾ ਬੁਧਿ, ਤਦਾ ਯੋਗਮ੍ ਅਵ ਆਪਸ੍ਯਸਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ਼ੁਤਿ ਵਿਪ੍ਰਤਿਪੰਨਾ : ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਗੰਮੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਉਲੱਝਾਉਣਾ। ਤੇ : ਤੁਹਾਡਾ। ਯਦਾ : ਜਦੋਂ। ਸੁਖਾਸ਼ੁਕਤਿਨਿ : ਰਹੇਗੀ। ਸਥਾਵਤਿ : ਰਹੇਗੀ। ਬੁਧੇਗੀ : ਨਿਹਚਲਾ : ਅਹਿੱਲ। ਸਮਾਂ ਧੀ : ਸਵੈ, ਅੰਦਰ। ਅੰਤਹਕਰਣ : ਕਿਸ਼ਨ, ਚੇਤਨਤਾ। ਅਚਲਾ : ਪਰਪੱਕ। ਬੁਧਿ : ਯੋਗਤਾ, ਅਕਲ ਸਿਆਣਪ। ਤਦਾ : ਉਸ ਸਮੇਂ। ਯੋਗਮ੍ : ਸਵੈ ਚਿੰਤਨ। ਅਵਆਪਸ੍ਯਸਿ : ਤੁਸੀਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੋਗੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਦੋਂ ਤੇਰਾ ਮਨ, ਵੇਦ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਗੰਮੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਉਲੱਝਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਢਾਵਾਂਡੋਲੇ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਫੇਰ ਅੰਤ ਨੂੰ ਸਵੈ ਚਿੰਤਨ (ਸਮਾਧੀ) ਦੀ ਅਵਵੱਸਥਾ ਤੇ ਪਰਪੱਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੈਨੂੰ ਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸ਼ਰ੍ਵਤਿਵਿ ਪ੍ਰਤਿ ਪੰਨਾ ਤੇ ਯਦਾ..... ਯੋਗਮ੍ ਅਵਆਪ ਸ੍ਯਸਿ = ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰਖਿਆ ਤੇ ਯੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦਾ ਕਰਤੇ ਵੇਂ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਪਰੀਤ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆ ਮੱਤ ਭੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਨਿਚੱਲੇ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਅਚੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਜਾਲ : ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 1. ਸੰਸਾਰੀ ਜਾਲ = ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਣ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰੀ ਜਾਲ। 2. ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਦਵੈਤ ਅਦਵੈਤ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਮੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲੱਝ ਜਾਣ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆ ਜਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰੀ ਜਾਲ ਤਾਂ ਇੱਜ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਲੱਝਾ ਹੋਇਆ ਛਾਈ ਸੌ ਗਰਾਮ ਸੂਤ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆ ਜਾਲ ਤਾਂ ਸੌ-ਟਨ ਉਲੱਝ ਸੂਤ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਦੇਵਾਂ ਜਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਨਿਸ਼ਚੇ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬੁੱਧੀ ਅਚੱਲ ਹੋਵੇ। ੦ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸੰਦੇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਵਹਾਰ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ? ਜੇ ਉਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਕੀ ਲੈਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਣ ਨਾਲ ਵੈਰਾਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਜਦ ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਝੁਕਦਾ

ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆ ਮੱਤਭੇਦ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹੜਾ ਮਾਰਗ ਚੁਣਿਆ ਜਾਵੇ ? ਕਿਹੜੀ ਸਾਧਨ ਪੱਧਤੀ ਅਪਣਾਈ ਜਾਵੇ ? ਪਰ ਜਦ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਰਾਹੀਂ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਿਰਣਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਨਿਚਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਵਕ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਜੀਵ ਦਾ ਸੁਰੂਪ ਭਾਵੋਂ ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਜੀਵ 'ਮੈਂ ਹਾਂ' - ਇਸ ਉੱਪਰ ਸਾਰੇ ਇੱਕ ਮੱਤ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਭਾਵੋਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੁਰੂਪ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ ਫੈਸਲੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਨਿਰਚਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਾਧਕ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਨਿਤਯ ਯੋਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰੀਆ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੀ ਘਾਟ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉੱਨ੍ਹੀ ਹੀ ਦੇਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਤੋਝਨ ਲਈ ਬੁੱਧੀ ਨਿਰਚਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਲਈ ਬੁੱਧੀ ਅਚੱਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ੦ ਤਦਾ ਯੋਗਮੁ ਅਵਵਾਪ੍ਤ ਸ੍ਰਜਿਸਿ = ਅਜਿਹੇ ਯੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਹ ਯੋਗ ਹੈ ਜੋ ਅਸਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਦਾ ਤੋਂ ਜੋ ਅਸਲ ਸਥਿਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਨਿਤਯ ਯੋਗ ਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਏਥੇ ਨਾ ਸੰਯੋਗ ਨਾ ਵਿਯੋਗ ਨਾ ਯੋਗ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸੰਬੰਧ ਅਸਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗਣ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਸਲੀ ਯੋਗ ਨਿਤਯ ਯੋਗ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਤਯੋਗ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਰਮ ਯੋਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ੦ ਜੇਕਰ ਨਿਤਯੋਗ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿਵੇਕ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰੇਮ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲੈਅ ਚਿੰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਲਿਆਜਾਮ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹੱਠ ਯੋਗ ਅਤੇ ਯਮ ਨਿਯਮ ਆਦਿ ਅੱਠ ਅੰਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਯੋਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਮਾਪਨੀ ਕੀ ਹੈ ? ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਮਨ ਮਸਤਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਪ੍ਰਮਾਤਮ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਕਰਨਾ। ਸਮਾਪਨੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਯੋਗੀ ਜੋ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਪ੍ਰਮਾਤਮ ਚੇਤਨਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮਾਨਵ ਸੇਵਾ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਪਨੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਸਾਧਕ ਦਾ ਮਨ ਡੋਲਦਾ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਪਰੋਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੋਵਿਤੀ ਆਪਣੀ ਸੰਤਲਨ ਅਵਸੱਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਾਪਨੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਤਮਾ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਸ਼ੋਭਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਯੋਗ ਇਸ ਅਵਸੱਥਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਉੱਚਤਮ ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਪਵਿੱਤਰ ਸੋਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਮਨੋਚੇਤਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੰਤਰ ਹੈ। ਨੇਕੀ ਚੰਗਿਆਈ ਉੱਤਮ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਉਲੱਝਣਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸ ਕੇ ਫੇਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੰਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੇ ਅਂਖੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਾਨਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਨੋ ਚਿਤਾਵਾਂ ਦੂਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

○ ○ ○

5.5.4 ਸ਼ਲੋਕ

ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ : ਅਜੁੰਨ ਤਵਾਚ

ਸਥਿਤ-ਪ੍ਰਯਾਸਕ ਕਾ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਾਪਨੀ ਸੁਖਸੁਧ ਕੇਸ਼ਵ!

ਸ਼੍ਰਿ਷ਤ ਪ੍ਰਗਯਸ੍ਮ ਕਾ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਾਪਨੀ ਸੁਖਸੁਧ ਕੇਸ਼ਵ!

ਸ਼੍ਰਿ਷ਤ ਧੀਰ ਕਿਮੁ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ੇਤ ਕਿਮੁ ਆਸੀਤ ਵਜੇਤ ਕਿਮੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ਼੍ਰਿ਷ਤ ਪ੍ਰਗਯਸ੍ਮਾ : ਅਜਿਹਾ ਰਿਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਪਰਪੱਕ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੇਤਨਤਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਵੇ। ਕਾ : ਕੀ ? ਭਾਸ਼ਾ : ਭਾਸ਼ਾ, ਬੋਲੀ, ਵਿਵਰਣ। ਸਮਾਪਨੀ ਸੁਖਸੁਧ : ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਚਤਮ ਮਨੋ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਕੇਸ਼ਵ : ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ! ਸ਼੍ਰਿ਷ਤ ਧੀਰ : ਜੋ ਪਰਪੱਕ ਬੌਧਿਕ ਅਵਸੱਥਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਵੇ। ਕਿਮੁ : ਕਿਵੇਂ ਕੀ ? ਪ੍ਰਭਾਸ਼ੇਤ : ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਕਿਮੁ : ਕਿਵੇਂ ਕੀ ? ਆਸੀਤ : ਬੈਠਦਾ ਹੈ, ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਜੇਤ : ਚਲਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਮੁ : ਕਿਵੇਂ ਕੀ ?

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - 'ਹੇ ਕੇਸ਼ਵ ! ਜਿਹੜੇ ਪਰਪੱਕ ਸਥਿਰ ਵਾਲੇ ਸਮਾਪਨੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀ ਲੱਛਣ ਹਨ ? ਪਰਪੱਕ ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਵੇਂ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ? ਕਿਵੇਂ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ? ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਚੱਲਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ ?'

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕੇਸ਼ਵ ! ਏਥੇ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਵ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਰਹੱਸ ਦੱਸਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ। ੦ ਸ਼੍ਰਿ਷ਤ ਪ੍ਰਗਯਸ੍ਮ ਕਾ ਭਾਸ਼ਾ = ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ? ਇਹ ਪਦ ਸਾਧਕ ਤੇ ਸਿੱਧ, ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਦਿੜ ਹੈ ਜੋ ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਿੜਕਦਾ, ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਕ ਹੀ ਸਿੱਥਤ ਪ੍ਰਗਯਸ੍ਮ ਹੈ। ਸਿੱਥਰ (ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ) ਬ੍ਰਧਿ ਵਾਲਾ ਹੈ। ੦ ਅਰਜਨ ਨੇ ਤਾਂ ਸਿੱਥਰ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਗੱਲ ਪੁੱਛੀ ਹੈ ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸਿੱਥਤ ਪਰਗਯ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਹੈ = ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸਿੱਧ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੱਸ ਦਿੱਤੇ, ਜੋ ਸਿੱਧ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਵੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ੦ ਸਮਾਪਨੀ = ਪਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ੦ ਕਾ ਭਾਸ਼ਾ = ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਥਿਰ ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਸ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕੀ ਹੈ ? ਉਸ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕੀ ਹਨ ? ੦ ਸਿੱਥਤਧੀਰ ਕਿਮੁ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ੇਤ = ਇਹ ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਵੇਂ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। (ਉੱਤਰ ਦੇਖੋ 56-57 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ) ੦ ਕਿਮੁ ਆਸੀਤ = ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ? ਅਰਥਾਤ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਉਪਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? (ਉੱਤਰ ਦੇਖੋ 58 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 63 ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ) ੦ ਵਜੇਤ ਕਿਮੁ = ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ? (ਉੱਤਰ 64 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 71 ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰਿ਷ਤ ਪ੍ਰਗਯਸ੍ਮ, ਸਮਾਪਨੀ ਸੁਖਸੁਧ ਅਤੇ ਸਿੱਥਤਧੀਰ - ਇੱਕੋ ਸਮਾਨ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹੋ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵ ਸਮਾਪਨੀ ਅਵਸੱਥਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸੱਥਾ ਕਿਰੋ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਭੌਤਿਕੀ ਵਸਤਾਂ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਣਤਾ ਸੰਤੁਲਤਾ ਪਰਪੱਕਤਾ ਅਤੇ ਉੱਚਤਮ - ਅਵਸੱਥਾ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਸੋਸ਼ਨ ਲਗਨ ਧਿਆਨ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਇਕਮਿਕ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਉਸ

ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ, ਉਸ ਦੀ ਬੋਲਚਾਲ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

○ ○ ○

2.55 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁ ਉਵਾਚ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁ

ਪ੍ਰ-ਜਹਾਤਿ ਯਦਾ ਕਾਮਾਨੁ, ਸਰਵਨ੍ਤੁ ਧਾਰਥ ਮਨ:-ਗਤਾਨੁ। ਆਤਮਨਿ ਏਵ ਆਤਮਨਾ ਤੁਣਿ; ਸਿਥਤ-ਪ੍ਰਜ਼ਨ: ਤਦਾ ਤਚਤੇ॥

ਪ੍ਰਸ਼ਾਨਿ ਯਦਾ ਕਾਮਾਨੁ, ਸਰਵਾਨੁ ਪਾਰਥ ਮਨਹਗਤਾਨੁ।

ਆਤਮਨਿ ਏਵ ਆਤਮਨਾ ਤੁਸ਼ਟਹ ਸਿਖਤ ਪ੍ਰਗਯਹ ਤਦਾ ਉਚਯਤੇ॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ :- ਪ੍ਰਸ਼ਾਨਿ : ਛੱਡ ਦੇਣਾ, ਪਰੇ ਕਰਨਾ। ਯਦਾ : ਕਦੋਂ ਜਦੋਂ। ਕਾਮਾਨੁ : ਇੱਛਾਵਾਂ।

ਸਰਵਾਨੁ : ਸਾਰੇ। ਪਾਰਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਮਨਹਗਤਾਨੁ : ਮਨ ਦੀ, ਮਨਘੜੂਤ। ਆਤਮਨਿ : ਆਤਮਾ ਦੀ ਸਵੱਡ ਅਵਵੱਸਥਾ, ਸਵੈ, ਅੰਤਹਕਰਣ। ਏਵ : ਸਿਰਫ। ਆਤਮਨਾ : ਸਵੈ ਆਪੇ ਰਾਹੀਂ। ਤੁਸ਼ਟਹ : ਤਸੌਲੀ ਹੋਣੀ। ਸਿਖਤ ਪ੍ਰਗਯਹ : ਬੁੱਧੀ, ਪਰਿਧੱਕ ਯੋਗਤਾ। ਤਦਾ : ਤਦ। ਉਚਯਤੇ : ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ :- ਹੇ ਪਾਰਥ! ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਹੀ ਉਹ ਪਰਿਧੱਕ ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮਨਹ = ਕਾਮ ਸੰਕਲਪ, ਸੰਸਾ, ਸ਼ਰਧਾ, ਅਸ਼ਰਧਾ, ਧੂਤਿ ਅਧੂਤਿ, ਲੱਜਾ, ਬੁੱਧੀ, ਭੈਅ - ਇਹ ਸਾਰੇ ਮਨ ਹੈ। ਭਾਵ ਮਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕੁਪਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਸ਼ਾਨਿ ਯਦਾ ਕਾਮਾਨੁ, ਸਰਵਾਨੁ, ਪਾਰਥ ਮਨਹ ਗਤਾਨੁ = ਕਾਮਨਾ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅੰਤਰ ਹੈ ਨਾ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਕਾਮਨਾ ਤਾਂ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਵੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਕਾਮਨਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਮਨ ਇੱਕ ਕਰਣ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਾਮਨਾ ਨਿਰੰਤਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਨਹ ਗਤਾਨੁ = ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਨਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਪਰ ਸਗੋਰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲਲਿਪਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਜਹਾਤਿ = ਕਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰ ਉਪਸਰਗ ਦੇਣ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਕ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਦਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਤਿਆਗ ਉਸ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਮਨਾ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨੂੰ ਏਥੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਨਿ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਕਾਮਾਨੁ = ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਬਹੁਵਰਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸਰਵਾਨੁ ਪਦ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਵੀ ਸਰਵਾਨੁ ਪਦ ਦੇਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਭੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾ ਰਹੇ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅੰਸ਼ ਬਾਕੀ ਨਾ ਰਹੇ। ੦ ਆਤਮਨਿ ਏਵ ਆਤਮਨਾ ਤੁਸ਼ਟਹ = ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿਣ। ੦ ਸੰਤੋਸ਼ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੰਤੋਸ਼ ਗੁਣ = ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਾ ਹੋਵੇ - ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਭਾਵ - ਸੰਤੋਸ਼ ਸਰੂਪ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਿਖਤ ਪ੍ਰਗਯਹ ਉਚਯਤੇ = ਅਨੰਨਤ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਮੰਨਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਆਪ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸਿਖਤ ਪ੍ਰਗਯਹ ਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਖਤ ਪ੍ਰਗਯਹ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਜਦ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਸਿਖਤ ਪ੍ਰਗਯਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਹੈ। ੦ ਸਾਧਕ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪੂਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿਆਗ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਯੋਗ ਹੈ ਹੀ ਉਹ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਦਾ ਕਰਮ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਸੰਬੰਧ ਰਹੇ। (ਦੇਖੋ ਗੀਤਾ 6.03) ਇਹ ਸਿੱਧ ਅਵਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਧ ਅਵਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਰਾਹੀਂ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਰਜਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਦਾ ਉਤੇਰ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਗ ਦੀ ਪਕਿਤੀ ਗਰਮ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਨਿੱਘ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਸਮਾਦੀ ਅਨਾਦਿ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਹੈ, ਜੋ ਵਸਤਾਂ ਬਾਹਰ ਹਨ, ਆਤਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਕਰਕੇ ਆਨੰਦਮਈ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਆਨੰਦ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਮ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨ-ਬਦਲੀ ਦੀ ਲੁਟ ਖੁਸ਼ਟ ਹੀ ਕਾਮ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਮੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ 'ਚੋਂ ਮਿਲੀ ਬੁਜ਼ੀ ਹੀ ਉੱਤਮ ਲੱਗਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮਨ ਕਾਮ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਝਾਤ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਆਤਮਾ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਾਨ ਸੌਕਤ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਹਰੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ 'ਚੋਂ ਬੁਜ਼ੀ ਲੱਭ ਲਈ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਬਾਹਮਣ ਹੈ। ਉਹੋ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ ਹੈ, ਬਾਹਮਣ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਪੂਰਣ ਵਿਕਾਸ ਹੋਈ ਆਤਮਾ, ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜਮਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਮ-ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਅਵਵੱਸਥਾ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਚੇਤਨਤਾ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਲੋਕ ਅਜਿਹੀ ਅਵਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

○ ○ ○

2.56 ਸ਼ਲੋਕ :

ਦੁ:ਖੇਥੁ ਅਨੁ-ਤਦ-ਵਿਗ੍ਰ-ਮਨਾ:, ਸੁਖੇਥੁ ਵਿ-ਗਤ-ਸ੍ਰੂਹ:। ਕੀਤ-ਰਾਗ- ਭਯ-ਕ੍ਰੋਧ:, ਸਿਥਤ-ਧੀ: ਸੁਨਿ: ਤਚਤੇ॥

ਦੁਹਖੈਸ਼ੁ ਅਨਓਦ ਵਿਗਨਮਨਾਹ, ਸੁਖੈਸ਼ੁ ਵਿ ਗਤ ਸਪਰੂਹਹ।

ਕੀਤ ਰਾਗ ਭਯ ਕ੍ਰੋਧ ਸਿਥਤਯੀਰ ਮੁਨਿਹ ਉਚਯਤੇ॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਦੁਖੈਸ਼ੁ : ਦੁੱਖ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ। ਅਨਓਦ ਵਿਗਨਮਨਾਹ : ਮਨ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰੋਧ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਸੁਖੈਸ਼ੁ

: ਖੁਸ਼ੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ। ਵਿਗਤ ਸਪਰਹਾ : ਬਿਨਾਂ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਏ, ਬਿਨਾਂ ਇੱਛਾ ਕੀਤੇ। ਵੀਤ ਰਾਗ ਭਯ ਕ੍ਰੋਧ : ਦੁੱਖ ਗੁਸੈ ਡਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। (ਵੀਤ : ਮੁਕਤ। ਰਾਗ : ਮੋਹ ਸੰਬੰਧ। ਭਯ : ਡਰ। ਕ੍ਰੋਧ : ਕ੍ਰੋਧ) ਸਿਖਤ ਧੀਰ : ਪਰਪੱਕ ਬੁੱਧੀ। ਮੁਨਿਹ : ਰਿਸ਼ੀ। ਉਚੜਤੇ : ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਕਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਹ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਬੇਚੈਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਚਲਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਨਾ ਸੁੱਖਾਂ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਰਾਗ ਭੈਅ ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਡੇਲ ਬੁੱਧੀਵਾਨ ਰਿਸ਼ੀਮੁਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕਿਉਂਕਿ ਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ, ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿਖਤਪ੍ਰਗਯ ਕਿਵੇਂ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ, ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਆ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਦੁਖਸੂ ਅਨੁ ਉਦ ਵਿਗਨ ਮਨਾਹ = ਦੁੱਖ ਨਿੰਦਾ ਅਪਮਾਨ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਕਾਰਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਦਵੇਗ ਨਾ ਆਵੇ। ਕਰਮਯੋਗੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹਲਚਲ ਬੇਚੈਨੀ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਮੁੱਖ ਕਰਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਪ੍ਰਸੰਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੁਖਸੂ ਵਿਗਤ ਸਪਰਹ = ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ - ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭਟਕਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਦੀ। ੦ ਵੀਤਰਾਗਭਯ ਕ੍ਰੋਧ = ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਮਨ ਉੱਪਰ ਜੋ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਹੋਣ 'ਤੇ ਜੋ ਕੋਈ ਤਾਕਤ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨ ਵਿੱਚ ਭੈਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਰਭਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਦੇਣ ਹਿੱਤ ਕਰਨ, ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਭਾਵ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਗ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਨਾ ਭੈਅ ਨਾ ਕ੍ਰੋਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਰਾਗ ਭੈਅ ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਜ਼ ਉਹ ਸਾਧਕ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਰਾਗ ਦੇ ਸਰੂਪ = ਵਾਸ਼ਨਾ ਕਾਮਨਾ ਆਦਿ ਰਾਗ ਦੇ ਸਰੂਪ ਹਨ। ੦ ਵਾਸ਼ਨਾ = ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਛਿਪਿਆ ਰਾਗ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਸ਼ਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਢੂਜਾ ਨਾਂ ਆਸਤਿਕ ਹੈ। ੦ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵਸਤੂ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਅਜਿਹੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਮਨਾ ਹੈ। ੦ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਜੋ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਆਸ਼ਾ ਹੈ। ੦ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਭੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਵਧਣ ਦੀ ਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਜੋ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਲੋਭ ਹੈ। ੦ ਲੋਭ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਧੇਰੇ ਵਧਣ ਦਾ ਨਾਂ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ਿਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਖਿੱਚ ਹੈ, ਆਕਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਸ਼੍ਰੋਸ਼ਨ ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਬੁੱਧੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਸ਼ਨਾ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਮੁਨੀ = ਕਰਮ ਯੋਗ ਪ੍ਰਕਰਣ ਹੋਣ ਤੋਂ ਏਥੇ ਮਨਸ਼ੀਲ ਕਰਮਯੋਗੀ ਮੁਨੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਅਰਥ - ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਮਨਨ - ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਕਾਮਨਾ ਵਾਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਵੇ। ਕਰਮਯੋਗੀ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਹੈ। ਮਨਸ਼ੀਲ ਸੰਨਿਆਸੀ ਨੂੰ ਸਿਖਤਪ੍ਰਗਯ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਰਾਗ = ਸੁੱਖ ਭੋਗਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਜੋ ਰਿੱਤ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਰਾਗ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮੁਨੀ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਹਕੀਕੀ ਨਿਰਣੇ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਲਈ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਬੇਚੈਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਮੁਨੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਆਪਣਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਆਪਣਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਸਮਝਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਨੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਾਰਗ, ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਸੋਚ, ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਨੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਉੱਪਰ ਪੁੰਚਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸਿਖਤਪ੍ਰਗਯ ਮੁਨੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਸਾਧਾਰਣ ਮੁਨੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਨ, ਅਜਿਹਾ ਸਿੱਧ ਪੁਰਸ਼ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾ ਰਾਗ, ਨਾ ਡਰ, ਨਾ ਕ੍ਰੋਧ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਸ ਲਈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੇਤਨਤਾ, ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ। ਉਹ ਦੁੱਖ ਸੰਕਟ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੀ ਦੇਣ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਅਵਹੱਸਥਾ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸਿਖਿਆ ਉੱਪਰ ਚੱਲ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਤੱਤਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਿੱਤ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਹਾਰ ਕੇ ਨਿਰਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਹਿਜ ਅਵਹੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੋ ਕੇ ਯੋਗ ਧਾਰਨਾ 'ਤੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਡਰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰੋਂ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਡਰ ਮੌਤ ਤੋਂ ਵੀ ਭੈੜਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗਰੰਥ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਨਿੱਡਰਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸੁਨੋਹਾ ਅਟੋਲ ਹੈ। ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਨਿੱਡਰਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਮੌਲਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮਨ ਦੀ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਡਰ ਗੁੱਸਾ ਅਲੋਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਨੀ ਦਾ ਮਨ ਡਰ ਹੋ ਗੁਣੀਂ ਮੁਕਤ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਸੁਤੰਤਰ, ਸਹਿਜਮਈ ਅਤੇ ਸਵੈ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ 'ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨਫਰਤ ਸਾਜ਼ਾ ਗੁਸੈ ਅਤੇ ਕਮੀਨਗੀ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਅਧਿਆਪਕ ਪਦ ਪਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ'

2.5.7 ਸ਼ਲੋਕ :

ਯ: ਸਰਵਤ ਅਨੁ-ਅਭਿ-ਸਨੇਹ:, ਤਰੁ ਤਰੁ ਪ੍ਰ-ਆਧ ਸ਼ੁਭ-ਅਸ਼ੁਭਮ/ ਨ ਅਭਿ-ਨਨਦਤਿ ਨ ਦ੍ਰੇ਷ਿ, ਤਸਥ ਪ੍ਰਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤਿ-ਸਿਥਤਾ //

ਯਹ ਸਰਵਦ੍ਰ ਅਨੁਅਭਿ ਸਨੇਹਹ, ਤਤੁ ਤਤੁ ਪ੍ਰਆਪਯ ਸੁਭ ਅਸੁਭਮ।

ਨ ਅਭਿ ਨਨਦਤਿ ਨ ਦਵੇਸ਼ਿਟ, ਤਸ੍ਯ ਪ੍ਰੰਗਯ ਪ੍ਰਤਿ ਸਿਖਤਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਹ : ਇੱਕ ਕਿਹੜਾ, ਕੌਣ। ਸਰਵਦ੍ਰ : ਹਰ ਥਾਂ/ਪਾਸੇ। ਅਨੁਅਭਿ ਸਨੇਹਹ : ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਤਤੁ : ਉਹ। ਤਤੁ : ਉਹ। ਪ੍ਰਆਪਯ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ। ਸੁਭ ਅਸੁਭਮ : ਚੰਗਿਆਈ ਬੁਰਾਈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਭਿ ਨਨਦਤਿ : ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨੀ, ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਉਣੀ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਦਵੇਸ਼ਿਟ : ਨਫਰਤ ਕਰਨੀ। ਤਸ੍ਯ : ਉਸ ਦਾ। ਪ੍ਰੰਗਯ : ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ। ਪ੍ਰਤਿਸਿਖਤਾ : ਨੀਯਤ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਮੋਹ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਚੰਗੀ ਜਾਂ ਭੈੜੀ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਨਿਰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਿਖਤ ਪ੍ਰਗਯ = ਜਿਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸਥਿਰ ਹੋਵੇ। ੦ ਯਹ ਸਰਵਦ੍ਰ ਅਨੁਅਭਿ ਸਨੇਹਹ = ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸਨੇਹ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਗੀਰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇਸਤਰੀ ਮਰਦ ਘਰ ਧਰ ਦੇਲਤ ਆਦਿ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲਗਾਓ ਨਹੀਂ।

੦ ਅਭਿਸਨੇਹਹ = ਵਸਤੂ ਆਦਿ ਦੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਰਹੇ, ਵਸਤੂ ਚਲੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਵਸਤੂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਜੋ ਸਨੇਹ ਹੈ, ਇਕਾਤਮਕਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਭਿਸਨੇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਅਭਿਸਨੇਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਤਤ੍ ਤੁ ਪ੍ਰਾਪਾਯ ਸ਼ਬਦ = ਨ ਅਭਿਨਨਦਤਿਨ ਦਵੇਸ਼ਿਟ = ਜਦੋਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ਬਦ ਅਸ਼ੁਭ ਸੋਭਨੀਯ-ਅਸੋਭਨੀਯ ਚੰਗੀ ਮੰਦੀ, ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿ ਅਨੁਕੂਲ ਪਰਸਥਿਤੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਘਬਰਾਉਂਦਾ। ਅਨੁਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਮਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਨ ਦੇ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਦਾ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਤ੍ ਤੁ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਵਸਤੂ ਆਦਿ ਦੇ ਕਿਤੇ ਵੀ, ਕਦੇ ਵੀ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਭੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਉੱਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਅਭਿਨੰਦਨ ਨਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਤਸ੍ਯ ਪਗਯ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਿਟਤਾ = ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਿਟਤ ਇੱਕ ਰਸ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਸਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸੇ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਜੋ ਵਯਵਸਾਯਾਤ੍ਰਿਮਕਾ ਬੁੱਧੀ ਸੀ, ਹਣ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਅਚੱਲ ਅਟੋਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅੱਛੇ ਮੰਦੇ ਨਾਲ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਕਿ ਇਹ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਮੌਕੇ ਤਾਂ ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ਪਰ ਮੇਰਾ ਸਰੂਪ ਨਾ ਬਦਲਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾ ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਕੰਮ ਸੁਭਾਵਿਕ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਾਂ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਫਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਿਟਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿਨੀ ਤੇਜ਼ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਤਾਂ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅਨੰਤ ਹੈ, ਅਸੀਮ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਅਸੀਮ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਜਦ ਬੁੱਧੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸੀਮਤ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜੀ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਹੋ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਿਟਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਮਯੋਗੀ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਕਿਰਿਆ ਸੀਲ ਹੋਵੇ। ਜੋ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿ ਕੂਲ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋਵੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਖੁਸ਼ੀ ਗਾਮੀ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਜਿੱਤ ਹਾਰ ਪ੍ਰਕਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ ਆਸਾ ਨਿਰਾਸਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਿਰਉਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਭੋਗਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਧ ਪੁਰਸ਼ ਯੋਗੀ ਵਿੱਚ ਦੁਨਿਆਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਨੋ ਅਵੱਸਥਾ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉਠੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਧਕੇ ਸਹਜ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ 'ਪਾਹੜ ਦੀ ਟੀਸੀ ਉੱਪਰ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਹੇਠਾਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਉੱਚੇ ਲੰਬੇ ਦਰੱਖਤ/ਘਾਰ/ਤੇ ਉੱਚਾ ਨੀਵਾਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਆਣਾ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਸਾਮਾਨ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ, ਵਧੀਆ ਘਟੀਆ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

2.58 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਾ ਸਮ-ਹਰਤੇ ਚ ਅਧਮ, ਕ੍ਰਮ: ਅੜਾਨਿ ਇਵ ਸਰਵਸਾ: / ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯਾਣਿ ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯ-ਅਰੰਥਾ: , ਤਸਥ ਪ੍ਰ-ਜਾ ਪ੍ਰਤਿ-ਸਿਥਤਾ //

ਯਦਾ ਸਮਹਰਤੇ ਚ ਅਧਮ, ਕੁਰਮੂਹ ਅੰਗਾਨਿ ਇਵ ਸਰਵਸਹ।

ਇੰਦ੍ਰਯਾਣਿ ਇੰਦ੍ਰਿਯ ਅਰੰਥੇਯਾਸ, ਤਸ੍ਯ ਪ੍ਰਗਯ ਪ੍ਰਤਿ ਸਿਥਤਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਦਾ : ਜਦੋਂ। ਸਮਹਰਤੇ : ਵਾਪਸ ਲੈਣ, ਨਿਬੇੜ ਦੇਣਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਧਮ : ਇਹ ਯੋਗੀ। ਕੁਰਮੂਹ : ਕੱਛ। ਅੰਗਾਨਿ : ਹੱਥ ਪੈਰ (ਸ਼ਰਾਰਤੀ)। ਇਵਾ : ਪਸੰਦ ਕਰਨਾ। ਸਰਵਸਹ : ਹਰ ਪਾਸੇ। ਇੰਦ੍ਰਯਾਣਿ : ਗਿਆਨ, ਬੋਧ, ਚੇਤਨਾ। ਇੰਦ੍ਰੇਯ ਅਰੰਥੇਯਾਸ : ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ। ਤਸ੍ਯ : ਉਸ ਦਾ। ਪ੍ਰਗਯ : ਬੁੱਧੀ। ਪ੍ਰਤਿਸਿਥਤਾ : ਪਰਪੱਕ ਹੈ, ਨੀਯਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਛ ਆਪਣੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਦ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਰਸ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ, ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮੇਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤ (ਅਰਥਾਤ ਸਥਿਰ) ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਦਾ ਸਮਹਰਤੇ ਚ (ਅਧਮ, ਕੁਰਮੂਹ) ਅੰਗਾਨਿ ਇਵ ਸਰਵਸਹ = ਜਦੋਂ ਕੱਛ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਛੇ ਅੰਗ ਚਾਰ ਪੈਰ, ਇੱਕ ਪੂਛ, ਇੱਕ ਮਸਤਕ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਛੁਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ, ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਛੇਵੇਂ ਮਨ ਤੋਂ, ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਉਸ ਦਾ ਛਿਣ ਮਾਤਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦਾ। ੦ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਯਦਾ ਪਦ ਦੇ ਨਾਲ ਤਦਾ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਯਦਾ ਦੇ ਨਾਲ ਤਦਾ ਪਦ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਥਾਂ ਤਦਾ ਦੀ ਲੋੜ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਏਥੇ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਕਾਲ ਵਾਚਕ ਤਦਾ ਪਦ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਇੰਦ੍ਰਯਾਣਿ ਇੰਦ੍ਰੇਯ ਪ੍ਰਤਿਸਿਥਤਾ = ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਜੋ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਮਨ ਸਹਿਤ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਇਹ ਤੱਤ ਭੋਗ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਤੇ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਭੋਗਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੂਪ ਪਰਦਾ ਗਰਿਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਇਹ ਪਰਦਾ ਹਟਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯੋਗੀ ਸਵੈ-ਚਿੰਤਕ ਆਤਮਾ, ਸਾਧਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਜੀਵ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਸੁਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਬੱਸ ਵਿੱਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਖਵਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਯੋਗੀ ਉਸ ਸਪੇਰੇ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਹਿਰ ਰੂਪੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸੋਧ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਦੇ ਦੱਸੇ ਮਹਾਰ ਉੱਪਰ ਚੱਲਦਿਆਂ ਸੇਵਾ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਅੰਤਰਯਾਸੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਵੈ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਸਥੀ ਆਨੰਦ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

2.59 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਿਥਾ: ਕਿ-ਨਿ-ਵਰਤਨੇ, ਨਿਰ- ਆ-ਹਾਰਸਾ ਦੇਹਿਨ: / ਰਸ-ਵਰਜਮ੍ ਰਸ: ਅਧਿ ਅਸਥ, ਪਰਸ੍ ਵਦਸਤਾ ਨਿ ਵਰਤਤੇ //

ਵਿਸ਼ਾਹ ਵਿਨਿ ਵਰਤੰਤੇ, ਨਿਰ ਆਹਾਰਸ਼ ਦੇ - ਹਿਨਹ।

ਰਸ ਵਰਜਮ੍ ਰਸਹ ਅਧਿ ਅਸ਼ੁ, ਪਰਸ੍ ਵਦਸਤਾ ਨਿ ਵਰਤਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਵਿਸ਼ਯਾਹ : ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਆਨੰਦਮਈ ਵਸਤਾਂ। ਵਿਨਿ ਵ੍ਰਤੰਤੇ : ਬਚਾਓ ਕਰਨਾ, ਪਰੇ ਹਟਣਾ। ਨਿਰ ਆ ਹਾਰਸ੍ਯ : ਸੰਜਮ, ਪਰਹੋਜ਼, ਤਿਆਗ। ਦੇਹਿਨਹ : ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ। ਰਸ ਵਰਜਮ੍ : ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ। ਰਸਹ : ਇੱਛਾਵਾਂ, ਸੁਆਦ। ਅਪਿ : ਭੀ, ਭਾਵੇਂ, ਹੈ। ਅਸਯ : ਉਸ ਦਾ। ਪਰਮ੍ : ਇਸ ਤੋਂ ਚੰਗੇਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਈ। ਦੁਸ਼ਟਾ : ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਾਹੀਂ, ਦੇਖਕੇ, ਪਰਖ ਕੇ। ਨਿ ਵਰਤੰਤੇ : ਪਰੇ ਹੋਣਾ, ਰੁਕ ਜਾਣਾ, ਢੂਰ ਹੋਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਤਿਆਗੀ ਅਥਵਾ ਨਿਰਾਕਾਰੀ (ਜਿਹੜੇ ਇੰਦੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ) ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਵੀ ਵਿਸੇ ਤਾਂ ਨਵਿੱਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਰਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ (ਅਰਥਾਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਸ ਬੁੱਧੀ ਜਾਂ ਤੁਸ਼ਨਾ ਨਵਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ)। ਇਹ ਸੰਜਮੀ ਤਿਆਗੀ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਇਹ ਰਸ (ਅਰਥਾਤ ਤੁਸ਼ਨਾ) ਭੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਕੇ ਨਵਿੱਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਵਿਸ਼ਯਾਹ ਵਿਨਿ ਵ੍ਰਤੰਤੇ ਨਿਰਾਹਾਰਸ੍ਯ ਦੇ ਹਿਨਹ, ਰਸਵਰਜਮ੍ = ਮਨੁੱਖ ਨਿਰਾਹਾਰ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (1) ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਭੋਜਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਬਿਮਾਰੀ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਨਾ ਖਾਣਾ (2) ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਇਕਾਂਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣਾ ਅਰਥਾਤ ਇੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਹਟਾ ਲੈਣਾ। ਏਥੇ ਇੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਨਿਰਾਹਾਰਸ੍ਯ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬਿਮਾਰੀ ਸਮੇਂ ਬਿਮਾਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜੀ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭੋਜਨ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਸ ਤੇ ਸੁਖ ਬੁੱਧੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਢੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਤੀਬਰ ਵੈਰਾਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਵਕ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਰਸ ਬੁੱਧੀ ਸਾਧਨਾ ਅਵਹੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਿਵੱਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਜਿਹੜੇ ਤੀਬਰ ਵੈਰਾਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਵਕ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦੇਣ ਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਸ ਬੁੱਧੀ ਨਿਵੱਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਰਸ ਵਰਜਮ੍ ਰਸਹ ਅਧਿ ਅਸਯ ਪਰਮ੍ ਦੁਸ਼ਟਾ ਨਿ ਵਰਤੰਤੇ = ਇਸ ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਦੀ ਰਸ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਵੱਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਸਿਬਰ ਪ੍ਰਗਯ੍ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਸ ਬੁੱਧੀ ਅਹਿਮ ਮੈਂ ਪਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਥੁਲ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਹੰਮ ਚੌਂ ਮੈਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਰਾਗ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਵੇਂ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬੋਧ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤੁਸ਼ਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਤੇ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਜਦੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਬਾਓ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਨ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਕੇ ਭਟਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜੇ ਕਿਸੇ ਬੀਜ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਉੱਗਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਆਵਾਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਅਵਾਰਗੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਠਹਿਰਾਓ ਆ ਸਕਦਾ, ਪਰੰਤੁ ਯੋਗੀ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਬੌਧਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਝਲਕਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੇਤਨਤਾ ਹੀ ਪੂਰਣ ਯੋਗ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਜੋ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੈ।

2.60 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਰਤ : ਹਿ ਅਧਿ ਕੌਨ੍ਤੇਯ, ਪੁਰਖਾਵਿ ਕਿ-ਪਥਿਤ :। ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਣਿ ਪ੍ਰ-ਮਾਥੀਨਿ, ਹਰਨਿ ਪ੍ਰਸਭਮ੍ ਮਨ :॥

ਯਤਤਹ ਹਿ ਅਧਿ ਕੌਨ੍ਤੇਯ ਪੁਰੁਸ਼ਸ੍ਯ ਵਿਪਸ਼ੁਚਤਹ ।

ਇੰਦ੍ਰਯਾਣਿ ਪ੍ਰਮਾਥੀਨਿ ਹਰਇੰਤ ਪ੍ਰਸਭਮ੍ ਮਨਹ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਤਤਹ : ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਕੌਨ੍ਤੇਯ : ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ। ਪੁਰੁਸ਼ਸ੍ਯ : ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ। ਵਿਪਸ਼ੁਚਤਹ : ਭੇਦ ਭਾਵ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਗਿਆਨ, ਜਾਂ ਸਿਆਣੇ ਲਈ। ਇੰਦ੍ਰਯਾਣਿ : ਗਿਆਨ, ਬੋਧ, ਇੰਦਰੀ, ਵਿਚਾਰ, ਭਾਵਨਾ। ਪ੍ਰਮਾਥੀਨਿ : ਉਤੇਜਿਤ ਹੋਣਾ, ਉਭਾਰਣਾ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਣਾ, ਜਾਂ ਅਸ਼ਾਂਤ ਹੋਣਾ, ਤਬਾਹੀ ਮਚਾਉਣੀ, ਹਰਇੰਤ : ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸੁਣਣਾ, ਬਾਹਰ ਲਿਜਾਣਾ। ਪ੍ਰਸਭਮ੍ : ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ, ਗੁਸੈ ਨਾਲ, ਤੇਜ਼ ਉਤੇਜਿਤ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ। ਮਨਹ : ਮਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੋ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ! ਉਤੇਜਿਤ ਇੰਦਰੀਆਂ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵੀ ਬਲਪੂਰਵਕ ਆਪਣੇ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਅਸ਼ਾਂਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। (ਬੁੱਧੀ ਯੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਪੂਰਣ ਪਰਪੱਕਤਾ ਦੇ ਲਈ ਤਾਂਦਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।)

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਤਤਹ ਹਿ ਅਧਿ ਕੌਨ੍ਤੇਯ ਪੁਰੁਸ਼ਸ੍ਯ ਵਿਪਸ਼ੁਚਤਹ = ਜਿਹੜਾ ਸਵੈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਫਲ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗੀ ਤੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ 'ਯਤਤਹ ਹਿਆਪਿ ਪੁਰਸ਼ਸ੍ਯ ਵਿਪਸ਼ੁਚਤਹ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮਾਥੀਨਿ ਇੰਦੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਬਲਪੂਰਵਕ ਹਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਬੋੜੀ ਮੌਤੀ ਸੱਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਭੋਗੇ ਹੋਏ ਭੋਗਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਦਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਲੈ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਬਹੁਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਤ ਦੀ ਕਾਮ ਵਾਸ਼ਨਾ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। 'ਮੈਂ ਜਿਤੇਂਦਰ ਹਾਂ, ਦਾ ਕਦੇ ਵੀ ਅਭਿਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ'। ੦ ਪ੍ਰਮਾਥੀਨ = ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਇੰਦੀਆਂ ਲਈ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੬.੩੪ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਮਨ ਲਈ ਪ੍ਰਮਾਥੀਨ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਠੀਕ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੇ ਮਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਥੀਨ ਹਨ। ਇੰਦਰੀਆਂ, ਮਨ ਨੂੰ, ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਹਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਾਤਾ ਭੈਣ ਅਥਵਾ ਪੁੱਤਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕਾਂਤ ਵਿੱਚ ਨਾ ਬੈਠੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਲਪੂਰਵਾਨ ਇੰਦੀਆਂ ਸਮੂਹ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਸ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਯਤਤਹ = ਯਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ੦ ਪ੍ਰਮਾਥੀਨ = ਉਤੇਜਿਤ ਅਤਿ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ। ੦ ਹਰਇੰਤ = ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੀ ਹੈ। (ਜਿਵੇਂ ਚੋਰ ਡਾਕੂ ਬਲਪੂਰਵਕ ਹੀ ਧਨੀ ਤੇ ਧਨ ਦੇ ਰਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਖਦੇ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਧਨ ਨੂੰ ਖੋ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਦੀਆਂ ਭੀ ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇੰਦੀਆਂ ਵਿਸਾਹਘਾਤ ਅਥਵਾ ਕਪਠੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਹਲਾਪਣ, ਅਤੇ ਹਫੜਾ ਦਫੜੀ ਦਾ ਵੇਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਜੰਗਲੀ ਘੋੜਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਤਾਂਗੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਮਰਯਾਦਾਪੂਰਣ ਯੁਕਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਅਤਿ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ, ਇੰਦੀਆਂ ਉਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ ਇੱਕ ਐਧੀ ਘਾਟੀ ਜਿੱਤਣ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਅਨੁਕਾਂ ਵਾਰ ਹਾਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਦੀਆਂ ਉਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਸਲ ਯੋਗੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਏਸ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਇੰਦੀਆਂ ਉਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ੍ਰੋਸ਼ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਪੂਰਣ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਥੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਜੀਵ ਜਾਂ ਜਾਨਵਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਧਰੋਂ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਜੀਵ ਡੰਗ ਨਾ ਮਾਰ ਜਾਣ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਦੀਆਂ ਵੀ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਡੰਗ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਜੀਵਾਂ ਵਾਂਗ ਹਨ। ਹਰ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਇਸ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

2.61 ਸਲੋਕ :

ਤਾਨਿ ਸਰਵਾਣਿ ਸਮ੍-ਧਨ੍ਯ, ਯੁਕਤ: ਆਸੀਤ ਮਦ-ਪਰ: / ਕਥੇ ਹਿ ਧਰਿ ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯਾਣਿ, ਤਸਥ ਪ੍ਰਜਾ ਪ੍ਰਤਿ-ਸਥਿਤਾ //

ਤਾਨਿ ਸਰਵਾਣਿ ਸਮ੍-ਮ੍ਰਿਧ, ਯੁਕਤਹ ਆਸੀਤ ਮਦਪਰਹ।

ਵਸੇ ਹਿ ਯਸ੍ਰਜੇ ਇੰਦ੍ਰਾਯਾਣਿ, ਤਸ੍ਰਜ ਪ੍ਰਗਯਾ ਪ੍ਰਤਿ ਸਿਥਤਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਾਨਿ : ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ। ਸਰਵਾਣਿ : ਸਾਰੇ। ਸਮ੍-ਮ੍ਰਿਧ : ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ। ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ। ਯੁਕਤਹ : ਰੁਝੇ ਹੋਏ, ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਆਸੀਤ : ਬੈਠਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਇੰਜ ਸਥਿਤ ਹੋਣਾ। ਮਦਪਰਹ : ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ, ਸੰਬੰਧ ਹਨ ਮੇਰੇ ਨਾਲ। ਵਸੇ : ਕਾਬੂ, ਨਿਯੰਤਰਣ, ਕਥਜੇ ਵਿੱਚ, ਅਧੀਨ ਕਰਨਾ। ਹਿ : ਯਕੀਨਨ, ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ। ਯਸ੍ਰਜੇ : ਜਿਸਦਾ/ਕਿਸ ਦਾ। ਇੰਦ੍ਰਾਯਾਣਿ : ਇੰਦੀਆਂ। ਤਸ੍ਰਜ : ਉਸ ਦਾ। ਪ੍ਰਗਯਾ : ਚੇਤਨਾ, ਬੁੱਧੀ ਗਿਆਨ, ਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼। ਪ੍ਰਤਿਸਿਥਤਾ : ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਵਸ ਗਿਆ ਹੈ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਯੋਗੀ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦੀਆਂ ਉਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਪੂਰਣ ਧਿਆਨ ਕੇਵਲ ਮੇਰੇ (ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ) ਉਪਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਮਝ ਕੇ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਤਮ ਮੰਜ਼ਿਲ ਇਹੋ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਅਥਵਾ ਗਿਆਨ ਚੇਤਨਾ ਸਥਿਰ ਅਡੋਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤਾਨਿ ਸਰਵਾਣਿ ਸਮ੍-ਮ੍ਰਿਧ, ਯੁਕਤਹ ਆਸੀਤ ਮਦਪਰਹ = ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਜਦ ਸਾਧਕ ਇੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਦ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿ ਮੈਂ ਇੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਅਭਿਮਾਨ ਸਾਧਕ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇਹੋ ਅਭਿਮਾਨ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਹੰਕਾਰੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੰਣਣਾ ਇਹ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸਾਧਕ ਨੇ ਇੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇੰਜ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਖੁੱਲਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਦਪਰਹ : ਮਾਨਵ ਸਰੀਰ ਦਾ ਮਿਲਣਾ, ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਹੋਣਾ, ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣਾ, ਸਾਧਨ ਦਾ ਸਿੱਧ ਹੋਣਾ, ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਪਰ ਅਭਿਮਾਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪਰਾਯਣ ਹੋਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਮੇਰੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮੈਂ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਮੇਰਾ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਸਾਧਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪਰਾਯਣਤਾ ਹੈ। ਰੀਤਾ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮਹਿਸਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ੦ ਵਸੋਹਿ ਯਸ੍ਰਜੇ ਇੰਦ੍ਰਾਯਾਣਿ ਤਸ੍ਰਜ ਪ੍ਰਗਯਾ ਪ੍ਰਤਿ ਸਿਥਤਾ = 2.59 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਨ ਨਾਲ ਸਿਥਤ ਪ੍ਰਗਯਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਇੰਦੀਆਂ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਉਹ ਸਿਥਤ ਪ੍ਰਗਯ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ 2.51 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇੰਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟਣ ਨਾਲ ਵੀ ਮਨ ਅੰਦਰ ਰਸ ਬੁੱਧੀ ਨਿਵੜ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟਣ ਨਾਲ ਉਹ ਸਿਥਤ ਪ੍ਰਗਯ ਹੋ ਗੀ ਜਾਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰਸ ਬੁੱਧੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਸਿਥਤ ਪ੍ਰਗਯ ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਇੰਦੀਆਂ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯੋਗ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਤਮ ਅਵਸਥਾ ਕਿਸ਼ਨ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਕਰਕੇ ਇੰਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕਾਬੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਘਬਰਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ, ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਮਚਲਦਾ ਨਹੀਂ, ਝਗੜੇ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਲੋਭ ਮੋਹ ਹੰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਕੰਜੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਫਸਦਾ। ਸਹਿਣਸੀਲਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਸਲ ਯੋਗੀ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਫਜ਼ੂਲ ਭੈੜੇ ਵਾਧੂ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਸ਼ਕਤੀ ਸਹਿਜਮਈ ਪ੍ਰਕਿਆ ਰਾਹੀਂ ਉਸਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਉੱਚਤਮ ਚੰਗੇ ਵਿਚਾਰ ਭਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਭੈੜੇ ਵਿਚਾਰ ਉਸਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ।

2.62 ਸਲੋਕ :

ਧਾਯਤ: ਕਿਥਿਆਨੁ ਪੁੰਸ:, ਸੜਨ: ਤੇਥੁ ਤਪ-ਜਾਯਤੇ / ਸੜਨਤ ਸਮ੍-ਜਾਯਤੇ ਕਾਮ: ਕਾਮਾਤ ਕ੍ਰੋਧ: ਅਭਿ-ਜਾਯਤੇ //

ਧਾਯਤ ਵਿਸ਼ਯਾਨੁ ਪੁੰਸ, ਸੜਨ ਤੇਥੁ ਤਪ ਜਾਯਤੇ, ਸੰਗਹ ਤੇਸ਼ੁ ਉਪ ਜਾਯਤੇ।

ਸੰਗਾਤ੍ ਸਮ੍ ਜਾਯਤੇ ਕਾਮਹ, ਕਾਮਾਤ ਕ੍ਰੋਧ ਅਭਿ ਜਾਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਧਾਯਤਹ : ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ। ਵਿਸ਼ਯਾਨੁ : ਗਿਆਨਮਈ ਵਸਤੂ ਉੱਪਰ। ਪੁੰਸਹ : ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ। ਸੰਗਹ : ਵਿਸ਼ਿਆਨੁ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਤੇਸ਼ੁ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ। ਉਪਜਾਇਤੇ : ਉਠਣਾ ਚੜ੍ਹਨਾ, ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ, ਵਧਣਾ। ਸੰਗਾਤ੍ : ਨੇੜਤਾ, ਮੋਹ ਪਿਆਰ। ਸਮ੍-ਜਾਯਤੇ : ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ। ਕਾਮਹ : ਇੱਛਾ। ਕਾਮਾਤ੍ : ਇੱਛਾ ਤੋਂ। ਕ੍ਰੋਧ : ਗੁੱਸਾ, ਕ੍ਰੋਧ। ਅਭਿ ਜਾਯਤੇ : ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ, ਨਿਕਲਣਾ, ਜਾਹਰ ਕਰਨਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਇੰਦੀਆਵੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ (ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ) ਲਈ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮੋਹ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਮਨਾ ਵਾਸ਼ਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ।

ਕਾਮ ਵਾਸ਼ਨਾ ਤੋਂ ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਧਯਾਯਤਹ ਵਿਸਥਾਰ੍ਨ ਪੁਸ਼ਹ, ਸੰਗਹ ਤੇਸ਼ੁ ਓਪ ਜਾਯਤੇ = ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਚਿੱਤਨ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਆਸਰਾ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹੀ ਆਸਰਾਲਵੇਗਾ - ਉਸ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਚਿੱਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਸੁਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਭੋਗਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਾਲਸਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਭੋਗ ਕਰਨਾ ਪੈਦਾ ਹੈ। ਇੱਜ ਇਹ ਚੱਕਰ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ (ਮੋਹ) ਪੈਦਾ ਹੋਣ 'ਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭੋਗ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ। ੦ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਲਾਭ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕ੍ਰੋਧ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਵਰੁਣ ਆਸਰਮ ਗੁਣ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਜੋ ਅਭਿਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਦਰ ਸਨਮਾਨ ਆਦਿ ਦੀ ਵੀ ਕਾਮਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਇਸ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਕ੍ਰੋਧ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਾਮਨਾ - ਰਜੋਗੁਣੀ ਵਿਰਤੀ ਹੈ। ੦ ਸੰਮੋਹ = ਰਜੋਗੁਣੀ ਵਿਰਤੀ ਹੈ। ੦ ਕ੍ਰੋਧ = ਰਜੋਗੁਣ ਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੀ ਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਕ੍ਰੋਧ ਦੇ ਅੰਤਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉੱਪਰ ਕ੍ਰੋਧ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਨ-ਸਤਿਕਾਰ ਰਾਗ ਹੈ। ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉੱਪਰ ਜੇ ਕ੍ਰੋਧ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਏਥੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਰਾਗ ਹੈ। ੦ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਨਸ਼ਟ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਭੋਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਦੁਨਿਆਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਜਾਗਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵਕਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਭੈਅ, ਕ੍ਰੋਧ ਲਾਲਚ ਅਤੇ ਕਾਮ ਦੀ ਅੱਗ ਭਟਕਦੀ ਹੈ। ਇੱਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਇਹੋ ਮਾਇਆ ਯੋਗ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਧਨਾ ਤਪਸਿਆ ਮਰਯਾਦਾ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਅਮਲ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਸ ਤਾਂ ਸਰਯਾਸ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ।

2.6.3 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕ੍ਰੋਧਾਤੁ ਭਵਤਿ ਸੰ-ਮੋਹ; ਸੰ-ਮੋਹਾਤੁ ਸ੍ਰੂਤਿ-ਕਿ-ਭ੍ਰਮ: / ਸ੍ਰੂਤਿ-ਭ੍ਰਮਾਤੁ ਬੁਦਿ-ਨਾਸ਼; ਬੁਦਿ-ਨਾਸਾਤੁ ਪ੍ਰ-ਨਸ਼ਤਿ //

ਕ੍ਰੋਧਾਤੁ ਭਵਤਿ ਸੰਮੋਹ, ਸੰਮੋਹਾਤੁ ਸਮ੍ਰਤਿ ਵਿਭ੍ਰਮਹ।

ਸਮ੍ਰਤਿ ਭ੍ਰਮਸਾਤੁ ਬੁਧਿਨਾਸ਼ਹ, ਬੁਧਿ ਨਾਸਾਤੁ ਪ੍ਰਨਸ਼ਯਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕ੍ਰੋਧਾਤ : ਗੁਸੇ ਤੋਂ। ਭਵਤਿ : ਵਾਪਰਨਾ, ਹੋਣਾ। ਸੰਮੋਹ : ਮਾਇਆ, ਪੂਰਨ ਉਲੱਝਣ ਭਰਮ ਭੁਲੇਖਾ। ਸੰਮੋਹਾਤੁ : ਛਲ ਕਪਟ, ਲਾਲਚ, ਮਾਇਆ ਤੋਂ। ਸਮ੍ਰਤਿ ਵਿਭ੍ਰਮਹ : ਯਾਦ ਥੇ ਜਾਣੀ, ਭੁਲ੍ਹਣਾ। ਬੁਧਿ ਨਾਸ਼ਹ : ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਣਾ, ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਤਬਾਹੀ। ਪ੍ਰਨਸ਼ਯਤਿ : ਤਬਾਹ ਹੋਣਾ, ਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਮਿੱਟੀ ਹੋਣਾ

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਛਲ ਕਪਟ ਧੋਖਾ ਵਹਿਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਛਲ ਕਪਟ ਨਾਲ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਵਿੱਚ ਭਰਮ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਜਦੋਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਵੇਕ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬੁੱਧੀ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਮਝੇ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਤੇ ਉਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਭੋਤਿਕ ਜਗਤ ਦੇ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਫੁੱਥੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।)

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕ੍ਰੋਧਾਤੁ ਭਵਤਿ ਸੰ ਮੋਹ = ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਸੋਹੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਮੂੜਤਾ ਛਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋਹ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਲੋਭ ਤੇ ਮਮਤਾ ਹੈ। 1. ਕਾਮ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੋਹ ਵਿਵੇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਗਲਤ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। 2. ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੋਹ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਗਰਗਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਭੈੜਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। 3. ਲੋਭ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸੋਹ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚੋਂ ਸੜ ਅਸਤੁ ਧਰਮ ਅਧਰਮ ਵਿੱਚ ਅੰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 4. ਮਮਤਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੋਹ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਮ-ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦਾ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਪੱਖਪਾਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੋਹ, ਕਾਮ ਲੋਭ ਤੇ ਮਮਤਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੋਹ ਤੋਂ ਵੀ ਭਿੰਕੀਕਰ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਏਥੇ ਕੇਵਲ ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੋਹ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸੰਮੋਹਾਤੁ ਸਮ੍ਰਤਿ ਵਿਭ੍ਰਮਹ = ਮੂੜਤਾ ਛਾ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਮ੍ਰਤਿ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜੋ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਆਦਿ ਸਮ੍ਰਤਿ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਮ੍ਰਤਿ ਭ੍ਰਮਸਾਤੁ ਬੁਧਿ ਨਾਸ਼ਹ = ਸਮ੍ਰਤਿ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਵਿਵੇਕ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਨਵਾਂ ਵਿਚਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਮਰੱਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ੦ ਬੁਧਿਨਾਸ਼ਾਤੁ ਪ੍ਰਨਸ਼ਯਤਿ = ਜਦੋਂ ਵਿਵੇਕ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਗਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਸਹਾਰਾ ਭਗਵਾਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ੦ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਕਰਨ ਮਾਤਰ ਨਾਲ ਰਾਗ, ਰਾਗ ਤੋਂ ਕਾਮ, ਕਾਮ ਤੋਂ ਕ੍ਰੋਧ, ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਸੋਹ, ਸੋਹ ਤੋਂ ਸਮ੍ਰਤਿਨਾਸ਼, ਸਮ੍ਰਤਿ ਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਬੁੱਧੀ ਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਤਨ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਸਤਾਂ ਅਸਾਡੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਿਚਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਮੋਹ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਮੋਹ ਦੋਸਤੀ ਨੇੜਤਾ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਆਨੰਦ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਸੁਖ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਅਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸਾਡਾ ਮਨ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਕੇ ਤੜਪਦਾ ਹੈ, ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾ ਮਿਲਣ ਉਪਰੰਤ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬੇਚੈਨੀ ਤੋਂ ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ ਜਵਾਲਾ ਭਟਕਦੀ ਹੈ। ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਮਨ ਐਨਾ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ। ਮਨ ਦੀ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਥੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਅੰਦਰ ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ ਅੱਗ, ਤਨ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਿੱਧਲ ਦਾ ਬੀਜ ਇੱਕ ਕੰਘ ਦੀ ਤ੍ਰੇੜ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗਿਆ ਜਦ ਹਗ ਹੋ ਕੇ ਵੱਡੇ ਰੁੱਖ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਕੰਘ ਤ੍ਰੇੜਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਖਰ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਇੱਛਾ ਰੂਪੀ ਬੀਜ ਮਨ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਵੱਡਾ ਰੁੱਖ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨ ਦੀਆਂ ਕੰਪਾਂ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੰਗੇ ਵਿਚਾਰ ਮਨ-ਮੰਦਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੰਦੇ ਵਿਚਾਰ ਮਨ ਮੰਦਰ ਢਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

2.64 ਸਲੋਕ :

ਰਾਗ-ਫੇਥ-ਵਿ-ਯੁਕੈ: ਤੁ, ਵਿਸ਼ਯਾਨ੍ ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯੈ: ਚਰਨ੍ / ਆਤਮ-ਵਖੈ: ਵਿ-ਧੇਯ-ਆਤਮਾ, ਪ੍ਰ-ਸਾਦਮ੍ ਅਧਿ-ਗਛਤਿ ||

ਰਾਗਦਵੇਸ਼ਹ ਵਿਯੁਕਤੈਤਹ ਤੁ ਵਿਸ਼ਯਾਨ੍ ਇੰਦ੍ਰਯੈਹ ਚਰਨ੍।

ਆਤਮ ਵਸ਼ਯੈਹ ਵਿਧੇਹ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਸਾਦਮ੍ ਅਧਿ ਗਛਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- - ਰਾਗਦਵੇਸ਼ਹ ਵਿਯੁਕਤੈਹ : ਆਕਰਸਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। (ਰਾਗ - ਨੇੜਤਾ ਮੋਹ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਯੁਕਤੈਹ = ਦੂਰੀ ਮੁਕਤੀ) ਤੁ : ਪਰੰਤੁ। ਵਿਸ਼ਯਾਨ੍ : ਵਸਤੂਆਂ। ਇੰਦ੍ਰਯੈਹ : ਗਿਆਨ ਬੋਧ ਤੋਂ, ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ। ਚਰਨ੍ : ਚੱਲਣਾ ਫਿਰਨਾ ਵਿਚਾਰਨਾ, ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ। ਆਤਮ ਵਸ਼ਯੈਹ : ਆਤਮਾ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਾਦਮ੍ : ਸੁਖਚੈਨ ਅਮਨ। ਅਧਿਗਛਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- - ਮਰਯਾਦਾ ਯੁਕਤ ਪੂਰਣ ਯੋਗੀ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦੀਆਂ ਦੀ ਧਿੱਚ ਅਤੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- - ੦ ਰਾਗਦਵੇਸ਼ ਵਿਯੁਕਤੈਹ ਤੁ ਵਿਸ਼ਯਾਨ੍ ਇੰਦ੍ਰਯੈਹ ਚਰਨ੍ : ਆਤਮਵਸ਼ਯੈਹ ਵਿਧੇਹਆਤਮਾ - ਤੁ = ਪਹਿਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਸਕਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਪਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਆਸਕਿਤ ਨਾ ਰਹਿਣ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਥਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਪਹਿਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਨਾਸ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਏਥੇ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਏਥੇ ਕਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਅੰਤਰ ਦੱਸਣ ਵਾਸਤੇ 'ਤੁ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ੦ ਵਿਧੇਯ ਆਤਮਾ = ਸਾਧਕ ਦਾ ਅੰਤਰ ਕਰਣ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਕਰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪਤਨ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਹੋਰੇ ਸਾਧਕ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਰਮਯੋਗੀ ਦੇ ਲਈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਆਤਮਵਸ਼ਯੈਹ : ਰਾਗਦਵੇਸ਼ ਵਿਯੁਕਤੈਹ ਵਿਸ਼ਯਾਨ੍ ਇੰਦ੍ਰਯੈਹ = ਵਿਧੇਯਆਤਮਾ ਪਦ ਅੰਤਹਕਰਣ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰਨ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਏਥੇ ਆਤਮ ਵਸ਼ਯੈਹ ਇੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰਨ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇੰਦੀਆਂ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਹੋਣ। ਇਸ ਲਈ ਇੰਦੀਆਂ ਦਾ ਰਾਗ ਦੌਸ਼ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਗੁਹਿਣ ਤੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਐਨਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਮਹੱਤਵ ਇੰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਤੇ ਦੌਸ਼, ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਣ ਦਾ ਹੈ। 3.34 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇੰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਦੇ ਦੌਸ਼ ਪੱਕੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹਨ। ੦ ਵਿਸ਼ਯਾਨ੍ ਚਰਨ = ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਆਪਣੇ ਵਸ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤੇ ਇੰਦੀਆਂ ਵੀ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਹੋਣ। ਵਿਵਹਾਰ ਠੀਕ ਹੈ ਪਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਭੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਭੋਗ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸੇਵਨ ਹੀ ਪਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਦ ਭੋਗ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਸਾਦਮ੍ ਅਧਿ ਗਚਛਤਿ = ਰਾਗ ਦੌਸ਼ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਤੇ ਸਵੱਛਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤਪ ਹੈ। (ਗੀਤਾ 17.16) ਜਿਹੜਾ ਸਰੀਰ ਤੇ ਵਾਚਿਕ ਤਪ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਰਾਗ ਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਦੌਸ਼ ਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਗ ਤੇ ਦੌਸ਼ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਫਿਰ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਦੁਨਿਆਵੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਆਕਰਸਣ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਇੱਛਾਵਾਂ ਆਨੰਦਦਾਇਕ, ਜਦਕਿ ਕੁਝ ਦੁੱਖਦਾਇਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ੁੱਧ ਮਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਉੱਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਤੇਜਿਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕ੍ਰਿਆ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਰੰਗ ਰਲੀਆਂ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਬੁੱਲ ਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਈ ਰੱਖਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਰਯਾਦਾ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਮਨ ਸਾਂਤ ਰਹੇਗਾ, ਇਕਾਗਰਤਾ ਵਧੇਗੀ। ਸਾਧਨਾ ਸਮਾਪਨੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਕੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਿਵੇਂ ਕੰਵਲ ਦਾ ਫੁੱਲ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

2.65 ਸਲੋਕ :

ਪ੍ਰ-ਸਾਦੇ ਸਰਵ-ਦੁ:ਖਾਨਾਮ੍, ਹਾਨਿ: ਅਸਵ ਤਪ-ਯਾਤੇ। ਪ੍ਰਸਨ-ਚੇਤਸ: ਹਿ ਆਸੁ, ਬੁਦਿ: ਪਰਿ-ਅਕ-ਤਿ਷ਤੇ॥

ਪ੍ਰਸਾਦੇ ਸਰਵ ਦੁਖਾਨਾਮ੍, ਹਾਨਿਰ ਅਸ੍ਯ ਉਪ ਜਾਧਤੇ।

ਪ੍ਰਸੰਨ ਚੇਤਸਹ ਹਿ ਆਸੁ ਬੁਧਿਰ ਪਰਿਅਵ ਤਿਸ੍ਰਨਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- - ਪ੍ਰਸਾਦੇ : ਸੁਖ ਸਾਂਤੀ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿੱਚ। ਸਰਵਦੁਖਾਨਾਮ੍ : ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਕਸ਼ਟ। ਹਾਨਿਰ : ਤਬਾਹੀ। ਅਸ੍ਯ : ਉਸ ਦਾ। ਉਪਜਾਧਤੇ : ਚੜ੍ਹਨਾ ਉੱਠਣਾ ਜਾਗਣਾ, ਪ੍ਰਸੰਨ। ਚੇਤਸਹ : ਸਾਧਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨ। ਹਿ : ਕਿਉਂਕਿ। ਆਸੁ : ਛੇਤੀ। ਬੁਧਿਰ : ਬੁੱਧੀ ਵਿਵੇਕ। ਪਰਿਅਵ ਤਿਸ੍ਰਨਤੇ : ਪਰਪੱਕ ਹੋਣਾ, ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਣਾ, ਸਥਿਰ ਹੋਣਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- - ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਅੱਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਯੋਗੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਕਸ਼ਟ ਅਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ, ਆਨੰਦ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਤੁਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- - ੦ ਪ੍ਰਸਾਦੇ ਸਰਵ ਦੁਖਾਨਾਮ੍ ਹਾਨਿਰ ਅਸ੍ਯ ਜਪ ਜਾਧਤੇ = ਚਿੱਤ ਦੀ ਸਵੱਛਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਣ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਹੈ। ਜੇ ਰਾਗ ਹੈ ਤਾਂ ਚਿੱਤ ਦੀ ਧਿੰਨਤਾ ਹੈ, ਧਿੰਨਤਾ ਨਾਲ ਕਾਮ ਹੈ, ਕਾਮ ਹੀ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਰਾਗ ਹੀ ਮਿਟ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੈ, ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੈ। ੦ ਦੁੱਖ, ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਰੀਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਨਾਲ ਧਿੰਨਤਾ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਰਵ ਦੁਖ ਨਾਮ੍ ਹਾਨਿਰ, ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੁਖਦਾਈ ਘਟਨਾ ਹਾਲਾਤ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਸੰਤਪ ਹਲਚਲ ਆਦਿ

ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ੦ ਪ੍ਰਸੰਨ ਚੇਤਸਹ ਹਿ ਆਸੂ ਬੁਧਿਹ ਪਰਿਆਵਰਤਿਸ਼ਠਤੇ = ਪ੍ਰਸੰਨ ਸਵੱਛ ਚਿੱਤ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸਬਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ - ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸਬਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸੰਦੇਹ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਭਟਕਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਤਾਂ ਇਹ ਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਸੁੱਖ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਉਠਾਉਣਗੇ। ਮਨ ਅੰਦਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੰਗੇ ਭੈੜੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਉਤੇਜਿਤ ਭਾਵਨਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਮਨ ਸਾਧਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੇਖਾ ਵਿੱਚ ਰਹੇਗਾ। ਉਨ੍ਹੇ ਹੀ ਦੁੱਖ ਕਲੋਸ ਘਟਣਗੇ। ਜਦੋਂ ਮਨ ਪੂਰਣ ਸਾਧਨਾ ਅਵਸੱਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਟਿਕਾਓ ਤੇ ਸਹਿਜ ਦੀ ਅਵਸੱਥਾ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਦੁੱਖ ਕਸ਼ਟ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਮਤਮ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਨੇ ਯੋਗੀ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ਮਨ ਅੰਦਰ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਤੁਲਤਾ ਠਰ੍ਹਮਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਸਹਜਾਤਮਕ ਬਿਰਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

2.66 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਅਸਿਤ ਕੁਦਿਃ ਅ-ਯੁਕਤਾ, ਨ ਚ ਅ-ਯੁਕਤਾ ਭਾਵਨਾ। ਨ ਚ ਅ-ਭਾਵਤ: ਸਾਨਿਤ:, ਅ-ਸਾਨਤਸਾਵ ਕੁਤ: ਸੁਖਮੁ॥

ਨ ਅਸੂਤਿ ਬੁਧਿਹ ਅਯੁਕਤਸ੍ਰਯ, ਨ ਚ ਅਯੁਕਤਸ੍ਰਯ ਭਾਵਨਾ।

ਨ ਚ ਅਭਾਵਯਤਹ ਸ਼ਾਂਤਿਹ, ਅਸ਼ਾਂਤਸ੍ਰਯ ਕੁਤਹ ਸੁਖਮੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਸੂਤਿ : ਹੈ। ਬੁਧਿਹ : ਗਿਆਨ ਬੁੱਧੀ। ਅਯੁਕਤਸ੍ਰਯ : ਜੋ ਪਰਪੱਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਾਲਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨਾਲ ਨਾ ਜੁੜਿਆ ਹੋਵੇ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਯੁਕਤਸ੍ਰਯ : ਜੋ ਪਰਪੱਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਾਲਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨਾਲ ਨਾ ਜੁੜਿਆ ਹੋਵੇ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਯੁਕਤਸ੍ਰਯ : ਜੋ ਚੰਚਲ ਡਾਵਾਂ ਡੋਲ, ਆਖਿਰ ਹੋਵੇ। ਭਾਵਨਾ : ਸਾਧਨਾ। ਅਭਾਵਯਤਹ : ਜੋ ਸਾਧਨਾ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਅਸਥਿਰ। ਸ਼ਾਂਤਿਹ : ਅਮਨ। ਅਸ਼ਾਂਤਸ੍ਰਯ : ਅਮਨ ਰਹਿਤ, ਅਸ਼ਾਂਤ। ਕੁਤਹ : ਕਦੋਂ ਕਿਵੇਂ। ਸੁਖਮੁ : ਖੁਸ਼ੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਚੰਚਲ ਅਸਥਿਰ ਅਤੇ ਡਾਵਾਂ ਡੋਲ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਨਾ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਅਸਥਿਰ ਮਨ ਅੰਦਰ ਸਾਧਨਾ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਝ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਅਸਥਿਰ ਅਸਾਧਕ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਰਹਿਤ ਮਨ ਕਿਵੇਂ ਖੁਸ਼ੀ ਆਨੰਦ ਤੇ ਸਹਿਜ ਅਵਸੱਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਨ ਅਸੂਤਿ ਬੁਧਿਹ ਅਯੁਕਤਸ੍ਰਯ = ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਸਥਾਨਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ 'ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨੀ ਹੈ' ਅਜਿਹੀ ਇੱਕ ਨਿਸਚੇਵਾਲੀ ਬੁੱਧੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਾਰਨ ਮਨ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਪਰਪੱਕ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸੰਸਾਰ ਭੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਗਿਆ ਉਹ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਨ ਚ ਅਯੁਕਤਸ੍ਰਯ ਭਾਵਨਾ = ਜਿਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਯਵਸਾਯਾ-ਤਿਮਕਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਦੀ, 'ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਆਪਣਾ ਧ੍ਰੋਮ ਸਥਿਰ ਨਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ੦ ਨ ਅਭਾਵਯਤਹ ਸ਼ਾਂਤਿਹ = ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਧੂ ਅਧਿਆਪਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਸ਼ਤਰੀ ਵੈਸ਼ਯ ਸੂਦਰ ਆਦਿ ਜੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ੦ ਅਸ਼ਾਂਤਸ੍ਰਯ ਕੁਤਹ ਸੁਖਮੁ = ਜਿਹੜਾ ਅਸ਼ਾਂਤ ਹੈ ਉਹ ਸੁਖੀ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਲਚਲ ਮੱਚੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਭੋਗ ਆਦਿ ਭੋਗਨ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਸੁਖੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯੋਗ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਯੋਗ ਅਭਿਆਸੀ, ਯੁਕਤਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਮਨ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ, ਉਹ ਅਯੁਕਤਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇ ਸਵੈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਉਚਿੱਤ ਯੋਗ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ (ਯੋਗੀ) ਠੀਕ ਸੋਚਦਾ ਵਿਚਾਰਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਤਨ ਮਨ ਤੰਦਰੁਸਤ ਰਿਸ਼ਟ ਪੁਸ਼ਟ ਬਲਵਾਨ ਸਥਿਰ ਸੰਤੁਲਤ ਅਤੇ ਠਰ੍ਹਮੇ ਵਾਲਾ ਸਹਿਜਮਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮਨੋਭਾਵਨਾ ਸਹਿਜਮਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸ਼ਾਂਤਚਿੱਤ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਸਥਿਰ ਮਨ ਅੰਦਰ ਪੂਰਣ ਆਨੰਦ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਵੇਕ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਬੋਧ ਚਨਾ ਵਾਜੇ ਘਣਾ, ਕਬਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਰੋਣੇ ਰੋਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ 'ਕੱਚੀ ਮਿੱਟੀ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਢਾਲੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪੱਕੀ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਏਸੇ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਮਨ ਦੁਨਿਆਵੀ ਲੇਂਕਿਕ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨਾਲ ਅਯੋਗ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦੈਵੀ ਰੱਬੀ ਰੂਪ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਢਾਲ ਸਕਦੇ।

2.67 ਸ਼ਲੋਕ :

ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਆਣਮਹਿ ਚਰਤਾਮ, ਯਤ ਮਨ: ਅਨੁ-ਕਿ-ਧੀਯਤੇ। ਤਤ ਅਸਥ ਹਰਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸ, ਕਾਚੁ: ਨਾਵਮੁ ਇਵ ਅਮਭਸਿ॥

ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਆਣਮਹਿ ਚਰਤਾਮ, ਯਤ ਮਨਹ ਅਨਵਿਧੀਯਤੇ।

ਤਤੁ ਅਸਯੇ ਹਰਤਿ ਪ੍ਰਗਯਮ, ਵਾਯੁਹ ਨਾਵਮੁ ਇਵ ਅਮਭਸਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਆਣਮਹਿ : ਗਿਆਨ ਵਿਵੇਕ ਬੁੱਧੀ, ਹੋਸ਼, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ। ਹਿ : ਸੱਚਿੱਤ ਲਈ। ਚਰਤਾਮ : ਆਵਾਰਾ ਫਿਰਨਾ। ਯਤ : ਉਹ, ਕਿਹੜਾ। ਤਤੁ : ਉਹ। ਅਸਯੇ : ਉਸ ਦਾ। ਹਰਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਲੈ ਲੈਣਾ, ਖੋ ਲੈਣਾ। ਪ੍ਰਗਯਮ : ਵਿਵੇਕ ਭੇਦ ਭਾਵ, ਬੁੱਧੀ। ਵਾਯੁਹ : ਹਵਾ। ਨਾਵਮੁ : ਕਿਸ਼ਤੀ। ਇਵਿ : ਵਾਂਗ ਵਰਗੀ। ਅਮਭਸਿ : ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ।

० ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਵੇਂ ਤੇਜ਼ ਹਵਾ (ਤੁੜਾਨ) ਪਾਣੀ ਵਾਲੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਨੂੰ ਪਰੇ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਉਂਦੀਆਂ ਚੱਕਰ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਉਸ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਭੀ ਹਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਇੰਦ੍ਰਯਾਣਾਮ् ਹਿਚਰਤਾਮ्, ਯਤਮਨਹ ਅਨ੍ਤਵਿਧੀਯਤੇ = ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀਆਂ, ਸਾਧਕ ਦੇ ਅੱਗੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਰਾਗ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੁਖ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭੋਗ ਬੁੱਧੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਸਵਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਸਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮਨ ਉਸੇ ਸਵਾਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਤ੍ਤਾਸ੍ਰਯੇ ਹਰਤਿ ਪ੍ਰਗਯਾਮ = ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਬੈਠ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਹ (ਮਨ) ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਸਾਧਕ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਹਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਸਾਧਕ ਵਿੱਚ ਕਰਤਵ ਪਾਲਣਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਥਾਂ ਭੋਗ ਬੁੱਧੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਲਾ ਇਗਦਾ ਹੀਨ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਵਿਚਲਿਤ ਹੋਣ ਨੂੰ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਵਾਯੁਹ ਨਾਵਮ् ਇਵ ਅਮੁਭਸਿ = ਆਪ, ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਹਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਦਿਸ਼ਟਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਲ ਵਿੱਚ ਚਲ ਰਹੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਹਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਹਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਨਦੀ ਜਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪਾਰ ਕਰਦਾ, ਕਿਸੇ ਟਿਕਾਣੇ ਤੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਹਵਾ ਉਲਟੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਹਵਾ ਕਿਸ਼ਤੀ ਨੂੰ ਅਸਲ ਟਿਕਾਣੇ ਤੋਂ ਉਲਟ ਲੈ ਜਾਵੇਗੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਬੁੱਧੀ ਰੂਪੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਰੂਪੀ ਟਿਕਾਣੇ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਰੂਪੀ ਤੇਜ਼ ਉਲਟ ਹਵਾ ਬੁੱਧੀ ਰੂਪੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਨੂੰ ਉਲਟ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਰੂਪੀ ਟਿਕਾਣੇ ਵੱਲ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸ਼ਤੀ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਉਲਝ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਦੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਖ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਯੋਗੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਉਲਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਵਾ ਕਿਸ਼ਤੀ ਨੂੰ ਦੋ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਲਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਹ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਢੱਘੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਿਆਣਾ ਚਤੁਰ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਾਹਕ ਹਵਾ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਪੁੱਚਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਅਨੁਗਾਮੀ ਹੋਇਆ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਲਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਭੋਗ ਬੁੱਧੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਮਨੁੱਖ ਨਖਿੱਧ ਭੋਗ ਭੋਗਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣਾ ਪਤਣ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਸ ਨੇ ਮਨ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚਲਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਬਲਕਿ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਮਾਨਵੀ ਹੋਸ਼ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਅਰਪਣ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵੀ ਇੰਦ੍ਰੀ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਗੀਝ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਦੈਵੀ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਗਿਆਨ-ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਵੱਲ ਕੌਂਡਿਤ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ-ਵੇਗ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਵਾਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਜਹਾਜ਼ ਕੋਲ ਰਾਡਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਭਟਕ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮੌਮਥੱਤੀ ਅੱਗ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਲਾਟ ਨਾਲ ਰੈਸ਼ਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ, ਸਦਾ ਲਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੰਮ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸੁਆਦ ਇੰਜ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਸਰੀਰ ਉੱਪਰਲੇ ਛੋੜੇ ਉੱਪਰ ਖਾਜ਼ ਕਰਨ ਵੇਲੇ, ਲਜਿੱਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਸਾਡੀ ਬਿਮਾਰੀ ਵਥ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2.68 ਸਲੋਕ :

ਤਸਮਾਤੁ ਯਸਥ ਮਹਾ-ਬਾਹੋ, ਨਿ-ਗ੍ਰਹੀਤਾਨਿ ਸਰਵਸਾ:। ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਣਿ ਇੰਦ੍ਰਿਯ-ਅਰੰਥਭ:; ਤਸਥ ਪ੍ਰਜਾ ਪ੍ਰਤਿ-ਸਥਿਤਾ॥

ਤਸਮਾਤੁ ਯਸਥ ਮਹਾ-ਬਾਹੋ ਨਿ ਗ੍ਰਹੀਤਾਨਿ ਸਰਵਸਹਰ।

ਇੰਦ੍ਰਯਾਣਿ ਇੰਦ੍ਰਯ ਅਰੰਥੇ ਭੰਯਸਹ ਤਸਥ ਪ੍ਰਗਯ ਪ੍ਰਤਿਸਿਥਤਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਸਮਾਤੁ : ਇਸ ਲਈ। ਯਸਹ : ਕਿਸ ਦਾ। ਮਹਾਬਾਹੋ : ਹੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਵਿਆਰਾਂ ਵਾਲੇ। ਨਿਗ੍ਰਹੀਤਾਨਿ : ਐਨੇ ਦੱਬਾ ਦਿੱਤੇ ਕੁਚਲੇ ਗਏ। ਸਰਵਸਹਰ : ਪੂਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਪੂਰੇ। ਇੰਦ੍ਰਯਾਣਿ : ਗਿਆਨ, ਹੋਸ਼, ਸੰਵੇਦਨਾ। ਇੰਦ੍ਰਯ ਅਰੰਥੇ ਭੰਯਸਹ : ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਚੀਜ਼ਾਂ। ਤਸਥ : ਉਸ ਦਾ। ਪ੍ਰਗਯ : ਗਿਆਨ, ਬੁੱਧੀ, ਵਿਵੇਕ। ਪ੍ਰਤਿਸਿਥਤਾ : ਪੱਕੀ ਹੈ, ਨੀਯਤ ਹੈ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਵਿਆਰਾਂ ਵਾਲੇ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ, ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ (ਗਿਆਨ ਯੋਗਤਾ) ਹੀ ਸਥਿਰ ਹੈ। ਸੰਖਯਾ ਯੋਗ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਲਾਭਦਾਇਕ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਬੁੱਧੀ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

੦ ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤਸਮਾਤੁ : ਪਦ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਤੇ ਮਨ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਆਕਰਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਿਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਰਵਸਹਰ : ਪਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਥਵਾ ਇਕਾਂਤ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਵਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਭੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਗ੍ਰਹਤ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਆ ਜਾਣ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵਿਗੜਦਾ, ਨਾ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਖਰਾਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਾੜਾਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਨਿਗ੍ਰਹੀਤਾਨਿ : ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸੱਪ ਦੇ ਦੰਦ ਕੱਢ ਲੈਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਿਦਾ ਜੇ ਉਹ ਕੱਟ ਵੀ ਲਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਰਿਹਤ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਦੰਦ ਕੱਢ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਲੋਕ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਲਕਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਭੋਗ ਭੋਗਣੇ ਜਾਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਜਿਹੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਸਾਧਕ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਝੇ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸਥਿਰ ਹੈ। ੦ ਸਰਵਸਹਰ = ਮਨ ਸਹਿਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ। ੦ ਤਸਥ = ਸਿੱਧ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਪਰਾਮਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਮਹਾਬਾਹੋ = ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਰੂਪੀ ਦੁਸ਼ਮਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਬੀਰ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਾਧਕ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਮੋਹ ਰੂਪੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਅੰਤਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਕੀ ਹੈ ? ਭੈੜਾ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਡੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਆ ਦੇਣੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਾਡੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀਆਂ, ਗੁਲਾਮ ਬਣ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਭੈੜੇ ਕੰਮ (ਪਾਪ) ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਮਨ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ ਹੈ, ਸੇਵਾ, ਅਰਚਨਾ, ਲੋਕ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲਗਨ ਲਾਈ ਹੈ, ਉਹ ਮਨ ਨੇਕੀ ਸਤਿ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਗਿਆਨ ਪਹਿਚਾਣ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਅੰਤਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀ ਦੀ ਅਪਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਸਦੀਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਵੇਕ ਅਪਾਰ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਨਰਕ ਰੂਪੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਵੱਰਗ ਰੂਪੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2.69 ਸਲੋਕ :

ਧਾ ਨਿਸਾ ਸਰਵ-ਭੂਤਾਨਾਮ्, ਤਸਾਮ੍ ਜਾਗਰਿਤਿ ਸਮ੍-ਯਮੀ। ਯਸਾਮ੍ ਜਾਗਰਿਤਿ ਭੂਤਾਨਿ, ਸਾ ਨਿਸਾ ਪਥਯਤ: ਸੁਨੇ: //

ਯਾ ਨਿਸਾ ਸਰਵਭੂਤਾਨਾਮ੍ ਤਸਾਮ੍ ਜਾਗਰਿਤਿ ਸਮਯਮੀ।

ਯਸਾਮ੍ ਜਾਗਰਿਤਿ ਭੂਤਾਨਿ ਸਾ ਨਿਸਾ ਪਸਯਤਹ ਮੁਨੇਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਾ : ਕਿਹੜਾ ਜਿਹੜਾ ਕੌਣ। ਨਿਸਾ : ਰਾਤ। ਸਰਵਭੂਤਾਨਾਮ੍ : ਸਾਰੇ ਜੀਵਾ ਦੀ। ਤਸਾਮ੍ : ਉਸ ਅੰਦਰ। ਜਾਗਰਿਤਿ : ਜਾਗਣ ਅਵੱਸਥਾ। ਸਮਯਮੀ : ਸਵੈ ਨਿਯੰਤਰਣ। ਯਸਾਮ੍ : ਇਸ ਵਿੱਚ, ਕੌਣ, ਕਿਹੜਾ। ਭੂਤਾਨਿ : ਸਾਰੇ ਜੀਵ। ਸਾ : ਉਹ। ਨਿਸਾ : ਰਾਤ। ਪਸਯਤਹ : ਦੇਖਣ ਪਿੱਛੋਂ। ਮੁਨੇਹ : ਮੁਨੀ ਦੀ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਸਾਰੇ ਜੀਵ-ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਲਈ ਜਦੋਂ ਰਾਤ ਅਥਵਾ (ਕਾਲਘ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਵੈ ਨਿਅੰਤਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ (ਸੰਜਸੀ ਯੋਗੀ) ਹੀ ਜਾਗਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਾਗਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਆਤਮ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁਨੀ ਲਈ ਉਹ ਅਵੱਸਥਾ ਰਾਤ ਦੀ (ਕਾਲਘ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਾ ਨਿਸਾ ਸਰਵਭੂਤਾ ਨਾਮ੍ ਤਸਾਮ੍ = ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਹ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸੀ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਨਿਵੇਸਲੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ, ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤੇ ਸੰਤਾਪ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦੇ, ਉਹ ਸਮਝੋ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਭੂਤਾ ਨਾਮ੍ = ਜਿਵੇਂ ਪਸੂ ਪੰਛੀ ਖਾਣ ਪੀਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਸਾਰੀ ਬਣਕੇ ਦਿਨ ਰਾਤ, ਖਾਣ ਪੀਣ, ਸੁੱਖ ਭੋਗਣ, ਧਨ ਕਮਾਉਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਪਸੂਆਂ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੌੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਸੂ ਪੰਛੀ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਖਾਣ ਪੀਣ ਵਿੱਚ ਲੱਘਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਜਾਗਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਵੇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਪਦਾਰਥ ਭੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧਨ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਸੂ ਪੰਛੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਪੇਟ ਭਰਕੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਸਾਮ੍ ਜਾਗਿਤ ਸਮਯਮੀ = ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋ ਕੇ ਜੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਭਟਕਦਾ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਕਸੂਰ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਜਸੀ ਮਨੁੱਖ ਮਨ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕਰਕੇ ਜਾਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਸੰਜਸੀ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਤੱਤਵ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਉਸ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਦਾ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਯਸ੍ ਯਾਮ੍ ਜਾਗਿਤ ਭੂਤਾ ਨਿ = ਜਿਹੜੇ ਭੋਗ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇੱਕ ਇੱਕ ਪੈਸੇ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਧਨ ਦੌਲਤ ਜਸੀਨ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੂੰਜੀ ਲਾਭ ਨੂੰ ਮਾਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹੋ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜਾਗਣਾ ਹੈ। ੦ ਸਾ ਨਿਸਾ ਪਸਯਤਹ ਮੁਨੇਹ = ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਭੋਗ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਚਤੁਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਮਨਨਸ਼ੀਲ ਸਨਿਆਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਬਿਲਕੁਲ ਹਨੇਰਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ ਖੇਡਦੇ ਖੇਡਦੇ ਕੱਚ ਤੇ ਕੰਕਰ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਲਈ ਲੜ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਗਵਾ ਕੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕੱਚ ਜਾਂ ਕੰਕਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਧਨ ਦੌਲਤ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਝੂਠ ਕਪਟ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜੋ ਲੋਕ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਮਨਨਸ਼ੀਲ ਸੰਨਿਆਸੀ ਲੋਕ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਸਮਝ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸਦਉਪਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਭੋਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਜੀਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਉਲ੍ਲੁ ਵਰਗੇ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਰਾਤ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦਿਨ ਸਮੇਂ ਵੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਦਿਨ ਰਾਤ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਕਿਸੇ ਲਈ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਚੋਰ ਲਈ ਰਾਤ, ਮਿਹਨਤੀ ਕਾਮੇ ਲਈ ਦਿਨ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗੀ ਸਹਿਰ ਮਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੋਣੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਵਿਚਰਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਤਾਂ ਸਮਝਣਾ ਕੋਈ ਔਖਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਤਿ ਜਾਗਰੂਕ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂਤੱਤਵ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ, ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਤੱਤਵ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਇਹੋ ਅੰਤਿਮ ਪੜਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਿਣਕੇ ਦਾ ਮਹਾਂ ਬਲ ਵਿੱਚ, ਤੁਪਕੇ ਦਾ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਰਲ ਜਾਣ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਪੜਾ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਰਨ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਮਹਾਂਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਪ੍ਰਭੂਤੱਤਵ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ।

2.70 ਸਲੋਕ :

ਆ-ਪੂਰ੍ਯਮਾਣਮ੍ ਅ-ਚਲ-ਪ੍ਰਤਿ਷ਠਮ੍, ਸਸੁਦਰਸ੍ ਆਪ: ਪ੍ਰ-ਵਿਸ਼ਨਿ ਧਰਦ-ਕਰਤ।

ਤਦ-ਕਰਤ ਕਾਮਾ: ਧਰ੍ ਪ੍ਰ-ਵਿਸ਼ਨਿ ਸਰਵੋ, ਸ: ਸ਼ਾਨਤਿਸ੍ ਆਪਨੋਤਿ ਨ ਕਾਮ-ਕਾਮੀ॥

ਆਪੂਰਯਾਣਮ् ਅਚਲ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟਾਮ्, ਸਮੁਦ੍ਰਮ् ਆਪਹ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ੰਤਿ ਯਦਵਤ੍/। ਤਦ੍ ਵਤ੍ ਕਾਮਾਹ ਯਮ੍ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ੀਤਿ ਸਰਵੇ ਸਹ ਸ਼ਾਂਤਿਮ੍ ਆਪਨੋਤਿ, ਨ ਕਾਮ ਕਾਮੀ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆਪੂਰਯਾਣਮ੍ : ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ। ਅਚਲ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟਾਮ੍ : ਜਿਹੜਾ ਸਥਿਰ ਅਹਿਲ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇ। ਸਮੁਦ੍ਰਮ੍ : ਸਾਗਰ। ਆਪਹ : ਪਾਣੀ। ਪ੍ਰਵਿਸ਼ੀਤਿ : ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ। ਯਦਵਤ੍ : ਜਿਵੇਂ। ਤਦ੍ ਵਤ੍ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਕਾਮਾਹ : ਇੱਛਾਵਾਂ। ਯਮ੍ : ਕਿਸ ਦੀ। ਪ੍ਰਵਿਸ਼ੀਤਿ : ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ। ਸਰਵੇ : ਸਾਰੇ। ਸਹ : ਉਹ। ਸ਼ਾਂਤਿਮ੍ : ਅਮਨ। ਆਪਨੋਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਕਾਮਕਾਮੀ : ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸਥਿਰ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਜਲ, ਉਸ ਨੂੰ ਹਲਾਏ ਬਿਨਾ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਯੋਗ ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਰ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹੋ ਸਦੀਵ ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਆ ਪੂਰਯਾਣਮ੍ ਆ ਚਲ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟਾਮ੍ ਸਮੁਦ੍ਰਮ੍ ਆਪਹ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ੀਤਿ ਯਦਵਤ੍ = ਵਰਖਾ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਮੰਹੀ ਪੈਣ ਕਾਰਨ ਨਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾੜ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪਾਣੀ ਹੀ ਪਾਣੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਧਦਾ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੀ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਦੀਆਂ ਨਾਲਿਆਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਘੱਟ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਘਟਦਾ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਹੀ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਭਾਡ ਬਣਨ ਨਾਲ ਸਾਗਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਦਾ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਦਾ ਤਿਵੇਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਕਦੇ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ੦ ਤਦ੍ ਵਤ੍ ਕਾਮਾਹ, ਯਮ੍ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ੀਤਿ ਸਰਵੇ, ਸਹ ਸ਼ਾਂਤਿਮ੍ ਆਪਨੋਤਿ ਕਾਮਕਾਮੀ = ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਭੋਗ ਉਸ ਪ੍ਰਾਤਾਮਾ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਭੈੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ, ਨਾ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਰ ਪੈਂਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਅੰਦਰ ਜੋ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਭੋਗ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਦੇ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਸਿੱਥਤਪ੍ਰਗਯ ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਤੱਤਵ ਚੇਤਨ ਹੈ, ਨਿੱਜ ਹੈ। ਸਤ੍ਤ ਹੈ, ਅਸੀਮ ਹੈ। ਅਨੰਤ ਹੈ, ਅਨਿਤ ਹੈ, ਅਨਿਤਯ ਹੈ ਅਸਤ ਹੈ, ਸੀਮਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਸਮੁੰਦਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਨਦੀਆਂ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਤੱਤਵ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਸੰਸਾਰਕ ਭੋਗ ਪਦਾਰਥ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜ ਸਕਦੇ ੦ ਨਾ ਕਾਮ ਕਾਮੀ = ਜਿਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਭੋਗ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵੱਲ ਹੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸੰਸਾਰਕ ਭੋਗ ਪਦਾਰਥ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਤਿਸ਼ਨਾ ਮਿਟਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਸੰਤਾਪ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਚੇਤਨ ਸਤ੍ਤੁਪ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ। ੦ ਕਾਮਾਹ : ਏਥੇ ਕਾਮਾਹ ਪਦ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੋਗ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਡਦਾ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਵਿਗੜਦੀ। ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਆਕਾਰ ਅਬਦਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਨੀ, ਮਨ ਦਾ ਸਾਗਰ ਸਾਮਾਨ ਹੈ, ਮੁਨੀ ਦੇ ਅਪਾਰ ਮਨ ਰੂਪੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਉੱਠਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਅਡੋਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਹਜ ਅਤੇ ਸਾਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮੁਕਤ, ਜਨਮ ਮਰਨ ਮੁਕਤ, ਸਰੀਰ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਆਤਮਾ ਹੈ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਲਾਭ ਹਿੱਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਨੋ ਇੱਛਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਾਧੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਧਕ ਸਦੀਵ ਹੋਂਦ ਵਾਲੀ ਪਦਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2.71 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਿ-ਹਾਹ ਕਾਮਾਨ ਯ: ਸਰਵਾਨ੍, ਪੁਮਾਨ੍ ਚਰਤਿ ਨਿ:-ਸ਼੍ਵਰਃ। ਨਿਰ-ਯਮ: ਨਿਰ-ਅਹਮ-ਕਾਰ; ਸ: ਸ਼ਾਨਤਿਮ੍ ਅਧਿ-ਗਚ਼ਤਿ॥

ਵਿਹਾਯ ਕਾਮਾਨ੍ ਯਹ ਸਰਵਾਨ੍, ਪੁਮਾਨ੍ ਚਰਤਿ ਨਿਹ ਸੁਪਰਹਹ।

ਨਿਰ ਮਮਹਨਿਰ ਅਹਮ੍ ਕਾਰਹ, ਸਹ ਸ਼ਾਂਤਿਮ੍ ਅਧਿਗਢਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਵਿਹਾਯ : ਛੱਡਣਾ, ਤਿਆਗਣਾ। ਕਾਮਾਨ੍ : ਇੱਛਾਵਾਂ। ਯਹ : ਉਹ। ਸਰਵਾਨ੍ : ਸਾਰੀਆਂ। ਪੁਮਾਨ੍ : ਆਦਮੀ, ਪੁਰਸ਼। ਚਰਤਿ : ਏਧਰ ਓਧਰ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ, ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਨਿਹ ਸੁਪਰਹਹ : ਅਭਿਲਾਸਾ ਅਕਾਂਖਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਨਿਰਮਹ : ਮਾਲਕੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ, ਰਹਿਤ ਕਰ ਦੇਣਾ। ਨਿਰ ਅਹਮ੍ ਕਾਰਹ : ਹੰਕਾਰ ਰਹਿਤ, ਅਭਿਲਾਸਾ ਰਹਿਤ ਕਰ ਦੇਣਾ। ਨਿਰ ਅਹਮ੍ ਕਾਰਹ : ਹੰਕਾਰ ਰਹਿਤ, ਅਭਿਲਾਸਾ ਰਹਿਤ। ਸਹ : ਉਹ। ਸ਼ਾਂਤਿਮ੍ : ਅਮਨ ਲਈ। ਅਧਿਗਢਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਸੁੱਖ ਸ਼ਾਂਤੀ ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਅਥਵਾ ਅਭਿਲਾਸਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਮੈਂ' ਅਤੇ 'ਮੇਰਾ' ਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਅਥਵਾ ਜਿਹੜਾ ਪੁਰਸ਼ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਕੇ ਮਮਤਾ ਰਹਿਤ ਹੰਕਾਰ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਸਿੱਖ ਲਈ ਹੈ ਉਹੋ ਹੀ ਸੁੱਖ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਵਿਹਾਯ ਕਾਮਾਨ੍ ਯਹ ਸਰਵਾਨ੍, ਪੁਮਾਨ੍ ਚਰਤਿ ਨਿਹ ਸੁਪਰਹਹ ਕਾਮਨਾ = ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਮਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਫਿਰ ਵੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਿਰਬਾਹ ਮਾਤਰ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਪਰਹਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਥਤਪ੍ਰਗਯ ਪੁਰਸ਼ ਸਪਰਹਹ ਦਾ ਵੀ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿ ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਸਰੀਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਉਸੇ ਦੀ (ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ) ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਹੁਣ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਭਾਵੇਂ ਸਰੀਰ ਰਹੇ, ਨਾ ਰਹੇ, ਉਸ ਸਰੀਰ ਵੱਲ ਬੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਉਸ ਦੀ ਨਿਹ ਸੁਪਰਹਹ ਅਵਵੱਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ

ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸੇਵਨ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਬਣਿਆ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਉਸ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਰਮ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੂਰਨ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਸਿਖਤ-ਪ੍ਰਗਯ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਉਹੋ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੰਨ ਲੈਣਾ, ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਭੁੱਲ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ, ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਪਦਾਰਥ ਸਰੀਰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮਮਤਾ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਨਿਰ ਹੰਕਾਰ = ਇਹ ਸਰੀਰ 'ਮੈਂ' ਹੀ ਹਾਂ। ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਹੰਕਾਰ ਹੈ। ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸਰੀਰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ, ਸਾਰੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋ 'ਮੈਂ' ਪਨ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਭਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਅਹੰਤਾ (ਮੈਂ ਪਨ) ਇਹ ਸਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹਨ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਨਿਯਮ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਨਿਰ ਹੰਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਹ ਸ਼ਾਂਤਿਮ ਅਧਿਗਛਤਿ = ਸਥਿਰ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕਾਮਨਾ ਨਾ ਮਮਤਾ ਤੇ ਸਪਰਹਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਾਮਨਾ, ਸਪਰਹਹ ਸਮਤਾ ਤੇ ਅਹੰਤਾ ਵਿੱਚ ਅਹੰਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਜੇ ਅਹੰਤਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਤਿੰਨੇ ਵਿਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਭਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਮੈਂ ਪਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਾ ਮਮਤਾ ਨਾ ਕਾਮਨਾ ਤੇ ਸਪਰਹਹ ਰਹੇਗੀ। ੦ ਨਿਰਹੰਕਾਰ = ਕਾਮਨਾ ਮਮਤਾ ਤੇ ਸਪਰਹਹ ਤੇ ਅਹੰਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਮਨਾ ਹੀ ਸਥਿਰ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਸਪਰਹਹ, ਸਪਰਹਹ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਮਮਤਾ ਤੇ ਮਮਤਾ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਅਹੰਤਾ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨਾ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਵਸਤੂ ਜੋ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਮਿਲੇਗੀ। ਫੇਰ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ? ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਪਰਹਹ (ਸਰੀਰ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ) ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸਾਡੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਹੋਣਾ ਹੈ ਉਹ ਤਾਂ ਹੋਵੇਗਾ ਹੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਸਰੀਰ ਲਈ ਅੰਨ੍ਹ ਜਲ ਬਸਤਰ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਨਾਲ ਸਪੂਰਾ ਵੀ ਛੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਬਾਕੀ ਮਮਤਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਮਤਾ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਵਸਤੂ ਆਦਿ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ। ਮਮਤਾ ਨਾ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਵਸਤੂ ਆਦਿ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਮਮਤਾ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪਰਯੋਜਨ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਮਮਤਾ ਸਪਰਹਹ ਤੇ ਮਮਤਾ ਦੇ ਤਿਆਗ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਅਹੰਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਾਮਨਾ ਸਪਰਹਹ ਤੇ ਮਮਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਹੰਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਠਿਨਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਕਾਮਨਾ ਸਪਰਹਹ ਤੇ ਮਮਤਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਕਰਮਯੋਗੀ ਸਾਂਖਯੋਗੀ ਤੇ ਭਗਤ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗਣ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਦੇ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਰਮ ਪ੍ਰਕਿਆ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਉੱਠ ਰਹੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਉਸ ਦੇ ਰੂਪ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਦੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅਕਾਂਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਭਲ ਲੋਚਾ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਰੂਪ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੋ ਇੱਛਾਵਾਂ ਭਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ 'ਮੈਂ' ਤੇ 'ਮੇਰਾ' ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀ ਮਹਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

2.72 ਸ਼ਲੋਕ :

ਏਥਾ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਸਥਿਤਿ: ਧਾਰਥ, ਨ ਏਨਾਮ੍ ਪ੍ਰ-ਆਪ-ਧ ਕਿ-ਮੁਹਾਤਿ। ਸਥਿਤਾ ਅਸਥਾਮ੍ ਅਨਤ-ਕਾਲੇ, ਅਧਿ ਬ੍ਰਾਹ-ਨਿਰਵਾਣਮ੍ ਤ੍ਰਚਛਤਿ॥

ਇਸ਼ਾ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਸਿਖਿਤਹ ਪਾਰਥ, ਨ ਇਨਾਮ੍ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਮੁਹੁਤਿ।

ਸਿਖਤਵਾ ਅਸ਼ਯਮ੍ ਅੰਤਕਾਲੇ ਆਧਿ, ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਵਾਨਮ੍ ਰਚਛਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਇਸ਼ਾ : ਇਹ। ਬ੍ਰਾਹਮੀ : ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ। ਸਿਖਿਤਹ : ਅਵਸਥਾ। ਪਾਰਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਇਨਾਮ੍ : ਇਹ। ਪ੍ਰਾਪਤ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ। ਵਿਮੁਹੁਤਿ : ਭਰਮਾਉਣਾ, ਸਬਜ਼ ਬਾਗ ਵਿਖਾਉਣੇ। ਸਿਖਤਵਾ : ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣਾ। ਅਸ਼ਯਮ੍ : ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ। ਅੰਤਕਾਲੇ : ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ। ਆਧਿ : ਭੀ। ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਵਾਨਮ੍ : ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸਿਕ ਹੋਣਾ। ਰਚਛਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਪਾਰਥ! ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਭਰਮਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਮੌਤ ਦੇ ਮੁੰਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਇਸ਼ਾ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਸਿਖਿਤਹ ਪਾਰਥ, ਨ ਇਨਾਮ੍ ਪ੍ਰਾਪਤ-ਵਿਮੁਹੁਤਿ = ੦ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਹੰਕਾਰ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਹੈ, ਅਥਵਾ ਉਹ ਸੰਸਾਰੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋਡਨ ਪਿੱਛੋਂ ਯੋਗੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ੦ ਇਸ਼ਾ ਪਦ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਆਏ ਵਿਹਾਯ ਕਾਮਾਨੁ, ਨਿਹਸਪਰਹ, 'ਨਿਰਮਹ ਤੇ ਨਿਰ ਅਹਮਕਾਰ ਪਦਾਂ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਕਰੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ, 'ਤੇਰੀ ਬੁੱਧੀ ਜਦੋਂ ਮੌਤ ਤੇ ਸਰੂਪੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਤਦ ਹੀ ਤੂੰ ਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇਂਗਾ। ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਜਗਿਆਸਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੇ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਨਿਤ ਯੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਏਥੇ ੦ ਪਾਰਥ! ਸੰਬੰਧਨ ਏਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਰੱਖੋ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਨ ਇਨਾਮ੍ ਪ੍ਰਾਪਤ-ਯਵਿ ਮਹਯਤਿ = ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੰਕਾਰ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਮੌਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਮੌਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸੰਤਿ ਤੇ ਅਸੱਤਿ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸੜ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਅਸੜ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਏਕਤਾ ਮੰਨਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਮੌਤ ਹੈ। ੦ ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਅਸੜ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਸੜ ਨੂੰ ਤਿਆਗ

ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਿਖਤਵਾ ਅਸ੍ਯਾਮ੍ ਅੰਤ ਕਾਲੇ ਅਧਿ, ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਵਾਣਮ੍ ਰਚਿਛਤਿ = ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਣ ਗਰੀਬ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਧਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਤੱਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਥਵਾ ਨਿਰਵਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ, ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਤਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਹਿਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਬੌਜੂਝਾ ਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਸੰਭਵ ਹੈ? ਉਸ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਪਾਨ ਤਾਂ ਇਹੋ ਹੈ ਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਮਾਤਰ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਇੰਜ ਕਰਨਾ ਸੁਗਮ ਹੈ। ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ੦ ਅਧਿ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਅੰਤਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੀਵਤ ਅਵਸੱਥਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜੇ ਅੰਤਕਾਲ ਸਮੇਂ ਵੀ ਮਮਤਾ ਰਹਿਤ, ਹੰਕਾਰ ਰਹਿਤ ਅਹੰਮ ਰਹਿਤ ਸਥਿਤੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੁਕਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਰਮ, ਯੋਗੀ ਵੀ ਨਿਰਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਜੜ੍ਹ ਅਤੇ ਚੇਤਨ : ਜੋ ਪ੍ਰਾਣਿਮਾਤ੍ਰ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਉਹ ਚੇਤਨ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੜ੍ਹ ਨਾਲ ਹੈ। ਜੜ੍ਹ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਜਾਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਪਤਨ ਵੱਲ ਜਾਣਾ। ਚਿੰਨਮਯ ਤੱਤਵ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਉਥਾਨ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਜੜ੍ਹ ਤੋਂ ਮੋਹ ਦੀ ਪ੍ਰਭਲਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਨਾਲ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਮੋਹ ਤੇ ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਰੂਪ ਹਨ ੧. ਅੰਤਾ ਮਮਤਾ ਭਰਪੂਰ ਮੋਹ ਅਥਵਾ ਕਾਮਨਾ ਯੁਕਤ ਮੋਹ। ੨. ਸਤ੍ ਅਸਤ੍ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਅਥਵਾ ਕਰਤੱਵ ਅਕਰਤੱਵ ਦਾ ਵਿਵੇਕ। ੦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸਤੂ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਅੰਤਾ ਮਮਤਾ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਅੰਤਾ ਮਮਤਾ ਯੁਕਤ ਮੋਹ ਹੈ ੦ ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸਤੂ ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਆਦਿ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਨਾ - ਇਹ ਕਾਮਨਾ ਯੁਕਤ ਮੋਹ ਹੈ। ਸਰੀਰੀ (ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ) ਵੱਖ ਹੈ ਤੇ ਸਰੀਰ ਵੱਖ ਹੈ। ਸਰੀਰੀ ਸਤ੍ਤਾ ਹੈ ਸਰੀਰ ਅਸਤ੍ਤਾ ਹੈ। ਸਰੀਰੀ ਚੇਤਨ ਹੈ ਤੇ ਸਰੀਰ ਜੜ੍ਹ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-੨ ਜਾਣਨਾ ਸਤ੍ ਅਸਤ੍ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਤੱਵ ਅਕਰਤੱਵ, ਧਰਮ ਅਧਰਮ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰਨਾ ਕਰਤੱਵ ਅਕਰਤੱਵ ਤੇ ਧਰਮ ਅਧਰਮ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਹੈ। ੦ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ੧. ਅੰਤਾ ਮਮਤਾ ਯੁਕਤ ਮੋਹ = ਅੰਤਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ 'ਆਸਾਡੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਧਰਮਾਤਮਾ ਹੈ' ਤੇ ਮਮਤਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ, 'ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਅ ਮਰ ਜਾਣਗੇ।' ੨ ਕਾਮਨਾ ਯੁਕਤ ਮੋਹ ਸਾਨੂੰ ਪਾਪ ਨਾ ਲੱਗੇ। ਕੁਲ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਦਾ ਦੱਸ ਨਾ ਲੱਗੇ। ਮਿਤਰ ਦੌਰ ਦਾ ਪਾਪ ਨਾ ਲੱਗੇ, ਨਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਜਾਣਾ ਪਵੇ। ਆਸਾਡੇ ਪਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਪਤਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ੦ ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਾਅ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ = ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੧. ਸਰੀਰੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦਾ, ਸਤ੍ਤਾ ਅਤੇ ਅਸਤ੍ਤਾ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ੨. ਕਰਤੱਵ ਅਕਰਤੱਵ ਦਾ ਵਿਵੇਕ। ੦ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਲੋੜ ਲਈ ਕਰਮ ਯੋਗ ਸ਼ਾਂਖਯ ਯੋਗ ਤੇ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

* * *

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਵੇਂ ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਉੱਨੀ ਦੇਰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਮੁੱਲ ਹੈ, ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੁਪਨਾ ਟੁੱਟਣ ਉੱਪਰ ਜਾਗ ਪੈਣ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਇੱਕ ਭਰਮ ਮਾਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਮਾਣ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਅਵਸੱਥਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਸੁਪਨੇ ਵਾਂਗ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਹੋਂਦ ਬ੍ਰਹਮਪਦ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਭਰਮਾਉਂਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰੇਕਸ਼ਾਂ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ, ਬੁੱਧੀ-ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸੀਮਾਵਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਅਨੁਭੂਤੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਹੈ, ਉਹ ਜੀਵਾਤਮ ਅਥਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਪੁਰਸ਼ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਸਰੀਰ ਸੰਭਾਲਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਨੂੰ ਜੀਵਸ ਮੁਕਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਦਰਿਆ, ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੂਰਣ ਅਵਸੱਥਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਹੈ। ਇਹੋ ਅਵਸੱਥਾ ਸਰੀਰ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਹ ਸਰੀਰ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਤੀਜਾ ਅਧਿਆਇ

ਕਰਮ ਯੋਗਾਹ (ਯੋਗ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ)

3.01 ਸਲੋਕ :

੦ ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ ੦ ਅਜੁਨ ਤਵਾਚ

ਯਾਧਸੀ ਚੇਤੁ ਕਮਣ : ਤੇ, ਮਤਾ ਬੁਦਿ : ਜਨ-ਅਰਦਨ। ਤਤ ਕਿਸ ਕਮਣਿ ਥੋਰੇ ਮਾਮ੍ਰ, ਨਿ-ਯੋਜਿਅਸਿ ਕੇ-ਸਾਵ॥

ਜ੍ਯਾਯਸੀ ਚੇਤੁ ਕਰਮਣਹ ਤੇ, ਮਤਾ ਬੁਧਿ ਜਨ ਅਰਦਨ।

ਤਤ ਕਿਸ ਕਰਮਣਿ ਘੋਰੇ ਮਾਮ੍ਰ, ਨਿਯੋਜਿਅਸਿ ਕੇਸ਼ਵ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ : ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਜ੍ਯਾਯਸੀ : ਚੇਤੁ ਕਮਣ। ਚੇਤੁ : ਜੇਕਰ। ਕਰਮਣਹ : ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾ। ਤੇ : ਉਸ ਨੂੰ। ਮਤਾ : ਵਿਚਾਰ। ਬੁਧਿ : ਗਿਆਨ ਚੇਤਨਾ। ਜਨਾਰਦਨ : ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ। ਤਤੁ : ਫਿਰ। ਕਿਸ੍ਤ : ਕਿਉਂ। ਕਰਮਣਿ : ਕਿਵਿਆ ਵਿੱਚ। ਘੋਰੇ : ਭਿਆਨਕ। ਮਾਮ੍ਰ : ਮੇਰੇ। ਨਿਯੋਜਿਅਸਿ : ਮੈਨੂੰ ਰੁਝੇਵੇਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਕੇਸ਼ਵ : ਹੇ ਕੇਸ਼ਵਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ! ਜੇ ਆਪ ਕਰਮ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬੁੱਧੀ (ਅਰਥਾਤ ਗਿਆਨ) ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਮੰਨਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੇਸ਼ਵ! ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਭਿੰਕਰ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਪਾ ਰਹੇ ਹੋ ?”

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਜਨਾਰਦਨ : ਇਸ ਪਦ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ‘ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ! ਆਪ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਯਾਚਨਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋ। ਮੇਰੀ ਯਾਚਨਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਪੂਰੀ ਕਰੋਗੇ। ਜਨਾਰਦਨ ਕਿਰਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ + ਗਤਿ ਤੇ ਯਾਚਨਾ। ਜਨਾਰਦਨ = ਸਾਰੇ ਜਨਾਂ, ਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਜੋ ਯਾਚਿਤ ਪ੍ਰਾਗਥਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਨਾਰਦਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਜ੍ਯਾਯਸੀ ਚੇਤੁ ਕਰਮਣਹ ਤੇ... ਨਿਯੋਜ ਯਸਿ ਕੇਸ਼ਵ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਉੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਕਤਾ ਪਾਸੋਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਅਥਵਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਹੀ ਸਮੱਝਨ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਕਤਾ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਾ, ਭਾਵੋਂ ਇਹ ਮਨੋ ਅਨਕੂਲ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਿਕੂਲ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੀ ਸੁਰਬੀਰਤਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਜਾਂ ਕਾਇਰਤਾ ਹੀ ਕਹੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਤਿਕੂਲਤਾ ਸਹਿਣ ਵਿੱਚ ਕਠਿਨਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਉਹ ਪਤਿਕੂਲਤਾ ਸਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਤਦ ਉਹ ਇੱਛਾਈ ਦਾ ਚੌਲਾ ਪਹਿਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਤਦ ਭਲਾਈ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇਂ ਵਿੱਚ ਬੁਗਾਈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਬੁਗਾਈ ਦੰਗਿਆਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਅੰਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਵੀ ਅਰਜਨ ਅੰਦਰ ਤਿਆਗ ਰੂਪੀ ਭਲਾਈ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇਂ ਵਿੱਚ ਕਰਤੱਵ ਤਿਆਗ ਰੂਪੀ ਬੁਗਾਈ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੰਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਆਪ ਕਰਮ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਯੁੱਧ ਰੂਪ ਘੋਲ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋ ? ਭਗਵਾਨ ਨੇ 2.19 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਪਦ ਵਿੱਚ ਸਮਬੁੱਧੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਸਮਝ ਲਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਅਰਜਨ, ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ! ਆਪਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ, ‘ਮੈਂ ਸਾਂਖਯ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀ, ਏਸੇ ਨੂੰ ਆਪ ਯੋਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੁਣ। ਇਸ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਤੁੰ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਂਵੇਗਾ। ਪਰ ਕਰਮ-ਬੰਧਨ ਤਾਂ ਹੀ ਛੱਡੇਗਾ, ਜੇਕਰ ਤੈਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਅਰਥਾਤ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਕਰਮ ਅਤਿਅੰਤ ਉਤਕਿਸ਼ਟ ਹੈ (2.41) ਜੇ ਆਪ ਦੀ ਮਾਨਤਾ, ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ, ਉੱਤਮ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗਾਨ ਤਪ ਆਦਿ ਸ਼ੁਭ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੁਝੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਆਪ ਮੈਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਰਗੇ ਅਤਿਅੰਤ ਕੁਰੂ ਕਰਮ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦਿਨ ਭਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੱਤਿਆ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਲਗ ਰਹੇ ਹੋ ? ਹੇ ਅਛੂਤ, ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਏ ਜੋਸ਼ ਨੂੰ ਅਨਭਵ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਣਾ ਰਥ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਦ ਰਥ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਜਦ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ, ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ, ਕਿਰਪਾ ਆਚਾਰੀਆ ਤੇ ਹੋਰ ਸਕੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਮੋਹ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੋਹ ਜਾਗਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਵਿਰਤੀ ਯੁੱਧ ਕਰਮ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਕਰਮ ਵੱਲ ਹੋ ਗਈ। ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਯੁੱਧ ਵਰਗੇ ਘੋਰ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ। ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਮੈਨੂੰ ਘੋਰ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋ ? ੦ ਏਥੇ ਬੁੱਧੀ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਗਿਆਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੇ ਏਥੇ ਬੁੱਧੀ ਪਦ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮ-ਬੁੱਧੀ (ਸਮਤਾ) ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਮਕਸਦ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ 2.48 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਯੋਗ (ਸਮਤਾ) ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਭਗਵਾਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ੦ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਤੋਂ ਤੇ ੦ ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਕਰਮ ਯੋਗ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਰਜਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਗਿਆਨ ਲੈਣਾ ਯੁਕਤੀ ਸੰਗਤ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਉਦਾਸੀ ਗਿਲਾਨੀ ਨਿਰਾਸਾ ਦੀ ਜੋ ਅਵੱਸਥਾ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਨਿਵਿੰਤੀ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਰਾਹੀਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਇਹ ਦੁੱਖ ਕੇਵਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਯੋਗ ਸੋਚ ਸਮਝ, ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ, ਯੋਗ ਮਨੋ ਸੰਭਲਨ, ਯੋਗ ਤਿਆਗ, ਯੋਗ ਧੀਰਜ, ਯੋਗ ਬਿਰਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਮਝਾ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹੁਣ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਆਰੰਭ ਕਰਦੇ ਹਨ।

3.02 ਸਲੋਕ :

ਵਿ-ਆ-ਮਿਤ੍ਰੇਣ ਇਵ ਵਾਕਧੇਨ, ਬੁਦਿਸੁ ਮੋਹਯਸਿ ਇਵ ਮੇ। ਤਤ ਏਕਮੁ ਕਦ ਨਿਸੁ-ਚਿਤ੍ਯ, ਯੇਨ ਤ੍ਰੇਯ: ਅਹਮ੍ ਆਪ-ਨੁਗਮ੍॥

ਵਿਆ ਮਿਸ਼੍ਨੇਣ ਇਵ ਵਾਕ੍ਯੇਨ, ਬੁਧਿਮੁ ਮੋਹਯਸਿਇਵ ਮੇ।

ਤਤੁ ਏਕਮੁ ਵਦ ਨਿਸ੍ਚਿਤ੍ਯ, ਯੇਨ ਸ਼੍ਰੇਯਹ ਅਹਮ੍ ਆਪ੍ਨਯਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਵਿਆਮਿਸ਼੍ਨੇਣ : ਵਿਆਕੁਲ ਕਰਨਾ, ਔਖਾ ਕਰਨਾ, ਘਬਰਾ ਦੇਣਾ। ਇਵ : ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਸੀ। ਵਾਕ੍ਯੇਨ : ਬੋਲਣ ਨਾਲ, ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਣ ਨਾਲ। ਬੁਧਿਮੁ : ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ। ਮੋਹਯਸਿ : ਘਬਰਾਇਆ, ਬੇਚੈਨ ਹੋਇਆ। ਇਵ : ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਹੈ। ਮੇ : ਮੇਰਾ। ਤਤੁ : ਉਹ। ਏਕਮੁ : ਇੱਕ। ਵਦ : ਦੱਸਣਾ, ਕਹਿਣਾ। ਨਿਸ੍ਚਿਤ੍ਯੁ : ਯਕੀਨਨ, ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ। ਯੇਨ : ਜਿਸ ਕਰਕੇ। ਸ਼੍ਰੇਯਹ : ਵਰਦਾਨ ਦੇਣਾ, ਅਸੀਸ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਆਪ੍ਨਯਮ੍ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਆਪ ਆਪਣੀ ਔਖੀ ਤੇ ਵਿਆਕੁਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਬੇਚੈਨ ਤੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ, ਹੋ ਕੇਸ਼ਵ! ਇਹ ਗੱਲ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੱਸ ਦੇਵੇ ਕਿ ਜਿਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਾਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਵਿਆਮਿਸ਼੍ਨੇਣ ਇਵ ਵਾਕ੍ਯੇਨ, ਬੁਧਿਮੁ ਮੋਹਯਸਿ ਇਵ ਮੇ = ਇਸ ਪਦ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਕਦੇ ਤਾਂ ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਕਰਮ ਕਰੋ। ਕੁਰੂ ਕਰਮਣਿ (2.48) ਕਦੇ ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਵੇ, ਬੁਧੋ ਸ਼ਰਣਮੁ ਅਨੁਇੱਛ (2.49) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਬੁੱਧੀ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਭਾਵ ਮੈਂ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ? ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ੦ ਏਵੇ = ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਰਧਾ ਮੂਲਕ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾ ਕਾਰਨ ਅਰਜਨ, ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਠੀਕ ਮੰਨ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ, ਠੀਕ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਮੋਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਠੀਕ ਨਾ ਸਮਝਣ ਕਾਰਨ ਕਦੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਵਚਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੋ ਭਗਵਾਨ, ਅਰਜਨ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਵੀ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੀ ਕੌਣ? ੦ ਤਤੁ ਏਕਮੁ ਵਦ ਨਿਸ੍ਚਿਤ੍ਯੁ ਯੇਨ ਸ਼੍ਰੇਯਹ ਅਹਮ੍ ਆਪ੍ਨਯਮ੍ = ਅਰਜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ, 'ਕੀ ਮੇਰਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਹੋਵੇਗਾ?' ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰੋ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਹੁਣ ਵੀ ਮੈਂ ਇਹੋ ਗੱਲ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਸੰਖਯ ਅਥਵਾ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਕਰਮਯੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਪਰ ਜੋਰ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਫਲ ਤਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਤਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜ ਕਰੀਏ। ਜਨਮ ਕਾਲ ਆਮੋਲਕ ਉੱਤਮ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਬੇਨਤੀ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਹੋ ਕੇਸ਼ਵ! ਆਪ ਜੀਵ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਆਪ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਖਤਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਮੈਨੂੰ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਪਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ?" ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਭਰੋਸਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦੇ ਸਮੱਗ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਅਰਜਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਬਣ ਕੇ ਸਰਿਯਾਸ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

★ ★ ★

3.03 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਕਾਚ

ਲੋਕੇ ਅਸਿਮਨੁ ਦ੍ਰਿ-ਵਿਧਾ ਨਿ਷ਾ, ਪੁਰਾ ਪ੍ਰ-ਤਕਾ ਮਧਾ ਅਨੁ-ਅਬ। ਜਾਨ-ਯੋਗੇਨ ਸਾਂਖਿਆਨਾਮ, ਕਰਮ-ਯੋਗੇਨ ਯੋਗਿਨਾਮ॥

ਲੋਕੇ ਅਸਿਮਨੁ ਦਿਵਵਿਧਾ ਨਿਸ਼ਠਾ, ਪੁਰਾ ਪ੍ਰਉਕਤਾ ਮਯਾ ਅਨੁਆਵ॥

ਗ੍ਰਾਹਾਨ ਯੋਗੇਨ ਸਾਂਖਿਆ ਨਾਮ, ਕਰਮ ਯੋਗੇਨ ਯੋਗਿਨਾਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ : ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ। ਲੋਕੇ : ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ। ਅਸਿਮਨੁ : ਇਸ ਵਿੱਚ। ਦਿਵਵਿਧਾ : ਦੋ ਭਾਂਤ ਦੇ, ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ। ਨਿਸ਼ਠਾ : ਭਰੋਸਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸ਼ਰਧਾ। ਪੁਰਾ : ਪਹਿਲਾ, ਪੂਰਵ। ਪ੍ਰਉਕਤਾ : ਕਿਹਾ। ਮਯਾ : ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ। ਅਨੁਆਵ : ਹੋ ਪਾਪ ਰਹਿਤ। ਗ੍ਰਾਹਾਨ ਯੋਗੇਨ : ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ। ਸਾਂਖਿਆ ਨਾਮ : ਸੰਖਿਆ ਦੀ। ਕਰਮ ਯੋਗੇਨ : ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ। ਯੋਗਿਨਾਮੁ : ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- - ਹੋ ਪਾਪ ਰਹਿਤ ਅਰਜਨ! ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤੈਨੂੰ ਦੋ ਭਾਂਤ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਸੰਬੰਧੀ ਦੱਸ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਅਤੇ ਕਰਮ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਕਰਮ ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਆਰੰਭ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਸਮਝਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਅਤੇ ਕਰਮ ਮਾਰਗ, ਜਾਗਰੂਕ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਸਾਹਸੀ ਮਿਹਨਤੀਆਂ ਲਈ ਦੋ ਮਾਰਗ ਨੀਜਤ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- - ੦ ਅਨੁਆਵ = ਨਿਸ਼ਪਾਪ ਅਰਜਨ। ਇਸ ਸੰਬੋਧਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ, ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਿਸ਼ਪਾਪਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਾਕ ਨਾਲ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਪਾਂਤ ਕਰਣ ਵਿੱਚ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਲੋਕੇ ਅਸਿਮਨੁ ਦਿਵਵਿਧਾ ਨਿਸ਼ਠਾ ਪੁਰਾ ਪ੍ਰਉਕਤਾ ਮਯਾ = ਏਥੇ ਲੋਕੇ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਤੇ ਕਰਮਯੋਗ ਦੇਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਥਵਾ ਸਾਧਕ ਬਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਨਿਸ਼ਠਾ = ਅਰਥਾਤ ਸਮਭਾਵ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਤ ਇੱਕ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੧. ਗਿਆਨ-ਯੋਗ ੨. ਕਰਮ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ। ੦ ਪੁਰਾ = ਪੁਰਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਅਨਾਦਿ ਕਾਲ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਹੁਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ। ੧. ਦੋ ਨਿਸ਼ਠਾਵਾਂ : ਸਾਂਖਿਆਨਿਸ਼ਠਾ, ਗਿਆਨ ਯੋਗ ੨. ਯੋਗ ਨਿਸ਼ਠਾ : ਕਰਮ ਯੋਗ। ੦ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ ੧. ਖਰ (ਨਾਸ਼ ਹੋਣ

ਵਾਲਾ ਸੰਸਾਰ) 2. ਅੱਖਰ : ਅਭਿਨਾਸ਼ੀ ਸਰੂਪ। ੦ ਕਰਮ ਯੋਗ = ਖਰ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਅਸਿੱਧੀ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਪਾਪਤ ਵਿੱਚ ਸਮ ਰਹਿਣਾ ਕਰਮਯੋਗ ਹੈ। ੦ ਗਿਆਨ ਯੋਗ = ਅੱਖਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣਾ, ਖਰ ਤੋਂ ਬੇਸ਼ੁਖ ਹੋਣਾ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਖਰ ਤੇ ਅੱਖਰ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਪੁਸ਼ਟ ਤਾਂ ਹੋਰ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਖਰ ਤੋਂ ਤਾਂ ਅਤੀਤ ਹੈ ਤੇ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ੦ ਪਰਸੋਤਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਖਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਤੋਂ ਕਰਮਯੋਗ, ਅੱਖਰ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ, ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਤੋਂ ਭਗਤ ਯੋਗ ਹੈ। ੦ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਰਮ ਯੋਗ ਤੇ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਦੋਵਾਂ ਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਧਾਇਕ ਭਗਵਾਨ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਹੀ ਕਰਮ ਯੋਗ ਤੇ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਤੇ ਗਿਆਨ ਯੋਗੀ ਦੋਵੇਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸ਼ਾਂਖਯੁ ਨਿਸ਼ਠਾ ਤੇ ਯੋਗ ਨਿਸ਼ਠਾ ਸਾਧਕਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਨਿਸ਼ਠਾਵਾਂ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਜਾਂ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਯੋਗੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਨਿਖੇਧ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵਸਤੂ (ਸਰੀਰ ਆਦਿ) ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲਾ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਿਸ਼ਠਾ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਐਪਰ ਭਗਵਾਨ ਹੈ। ੦ ਜਾਣਨਾ ਤੇ ਮੰਣਨਾ - ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ - ਦੋਵੇਂ ਸੰਦੇਹ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੰਨੀ ਹੋਈ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਵੇਂ 'ਫਲਾਣੀ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਹੈ' ਇਹ ਕੇਵਲ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਦੇ ਜਗਿਆਸਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਦੇ ਪਰਕਰਣ ਵਿੱਚ ਜਿਥੋਂ ਜਾਣਨ ਦੀ ਗੱਲ ਆਈ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਮੰਨਣ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਤੇ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦੇ ਪਰਕਰਣ ਵਿੱਚ, ਇਥੇ ਮੰਨਣ ਦੀ ਗੱਲ ਆਈ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਾਂਖਯੁਨਿਸ਼ਠਾ ਤੇ ਯੋਗ ਨਿਸ਼ਠਾ ਤਾਂ ਸਾਧਨ ਸਾਧਯ ਹੈ ਤੇ ਸਾਧਕ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੈ, ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਨਿਸ਼ਠਾ ਤੇ ਯੋਗ ਨਿਸ਼ਠਾ ਤਾਂ ਸਾਧਨ ਸਾਧਯ ਹੈ ਤੇ ਸਾਧਕ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੈ, ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਨਿਸ਼ਠਾ ਤਾਂ ਸਾਧਨ ਸਾਧਯ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨਿਸ਼ਠਾ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਭਗਵਾਨ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਗ੍ਰਾਨ ਯੋਗਨ ਸ਼ਾਂਖਯੁਨਾਮ੍ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਉਤਪਤਨ ਸੰਪੂਰਨ ਗੁਣ ਹੀ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੰਪੂਰਣ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ (ਗੀਤਾ 3.27) ਤੇ ਮੇਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮੰਨ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾਪਨ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦੇਣਾ 'ਗਿਆਨ ਯੋਗ' ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਯੋਗਮੇਨ ਯੋਗ ਨਾਮ੍ = ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ, ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਹਿਤ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਣ (ਉਸ ਕਰਮ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਲ ਵਿੱਚ) ਕਾਮਨਾ, ਮਮਤਾ ਤੇ ਆਸਤਿਕਾ ਪੂਰਣ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕਰਨਾ ਤੇ ਕਰਮ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਅਸਿੱਧੀ ਵਿੱਚ ਸਮ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਕਰਮ ਯੋਗ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਵੈ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਕੇ, ਸਵੈ ਰਾਹੀਂ, ਵਿਵੇਕ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਨਿਰਲੇਪਤਾ (ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਤੋਂ ਦੂਰ) ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਹੈ, ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਦੈਵੀ ਆਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਕਰਮਯੋਗ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਇਹ ਸਵੈ ਵਿੱਚ ਪਰਪਕਤਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਯੋਗਤਾ ਬੁੱਧੀ ਕਲਾ ਸਿਆਣਪ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਮਾਰਗ ਲਈ, ਗਿਆਨ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਕਸਵੱਟੀ ਉੱਪਰ ਵਰਤਣ ਦਾ ਅਸਲ ਸਾਧਨ ਕਰਮ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਦੇ ਕਰਮ ਮਾਰਗ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਵਿਗਿਆਨ ਕਰਮ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਚੱਲ ਕੇ ਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਕਰਮ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਹੀ ਸਹੀ ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਤੋਂ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਢਾਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਸੰਖਿਆ ਯੋਗ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ, ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਿਆਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਇੱਛਕ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਰਜ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਹੀ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਹੈ। ਸੰਖਯਾ-ਯੋਗ, ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਕਲਪ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਮੰਤ੍ਰ ਪਰਮਸਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਅਥਵਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਅਣ੍ਟੋਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਾਹਸੀ ਸਾਧਕ ਵਿਵੇਕ ਬੁੱਧੀਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਮਾਰਗਾਂ ਉੱਪਰ ਚਲਦੇ ਹਨ।

3.04 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਕਰਮਣਾਮ੍ ਅਨ-ਆਰਥਾਤ, ਨੈਸ-ਕਮਵ੍ ਯੁਰੂ਷: ਅਸ-ਨੁਤੇ। ਨ ਚ ਸਮ-ਨਿ-ਅਸਨਾਤ ਏਕ, ਸਿਦਿਖ੍ ਸਮ-ਅਥ-ਗਚ਼ਤਿ॥

ਨ ਕਰਮਣਾਮ੍ ਅਨ੍ ਆਰੰਭ ਭਾਤ, ਨੈਸ੍ ਕਰਮਣਮ੍ ਪੁਰੂਸ਼ ਅਸ਼ਨੁਤੇ।

ਨ ਚ ਸਮਨਿ ਅਸਨਾਤ੍ ਏਵ, ਸਿਧਿਮ੍ ਸਮਾਰਧਿ ਗਛਤਿ॥

ਸ਼ਬਦਾਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਕਰਮਣਾਮ੍ : ਫਰਜ਼ਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ। ਅਨ੍ ਆਰੰਭ ਭਾਤ : ਜੋ ਨਾ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਨਾ ਪੂਰਣ ਕਰਨਾ। ਨੈਸ੍ ਕਰਮਣਮ੍ : ਪ੍ਰਕਿਰਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ, ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਹਿਤ। ਪੁਰੂਸ਼ : ਵਿਅਕਤੀ। ਅਸ਼ਨੁਤੇ : ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਮਨਿ ਅਸਨਾਤ੍ : ਤਿਆਗ ਰਾਹੀਂ। ਏਵ : (ਸਾਧਾਰਣ) ਸਿਰਫ਼। ਸਿਧਿਮ੍ : ਪੂਰਣਤਾ ਰਾਹੀਂ ਸਫਲਤਾ। ਸਮਾਰਧਿ ਗਛਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ।

ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਤੋਂ ਦੂਰ ਭੱਜ ਕੇ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਤਮ ਤਿਆਗ ਅਥਵਾ ਸੰਨਿਆਸ ਦਾ ਕੇਵਲ ਮਾਰਗ ਆਪਣਾਕੇ ਹੀ ਪੂਰਣਤਾ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ ਅਥਵਾ ਸਿੱਧੀਕਰਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਨ ਕਰਮਣਾਮ੍ ਅਨ੍ ਆਰੰਭ ਭਾਤ, ਨੈਸ੍ ਕਰਮਣਮ੍ ਪੁਰੂਸ਼ ਅਸ਼ਨੁਤੇ = ਕਰਮਯੋਗ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਉਸ ਦੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਜੋ ਵੇਗ

ਵਿਦਵਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਰੱਖ ਕੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਵੇਗ ਮਿਟਦਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਵਧਦਾ ਹੈ। ੦ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਰਮਯਮ ਪੁਰਸ਼ਹ ਅਸ਼ਨੂਤੇ = ਪਦਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਦਾ ਆਚਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਨਿਸ਼ਕਰਮਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਰਮ ਅਕਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਬੰਧਨ ਕਾਰਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਕਰਮਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਫਲ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਨ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਭੁੰਨੇ ਜਾਂ ਉਬਾਲੇ ਬੀ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਅੰਕੂਰ ਟੁੱਟਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਿਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਢੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲਾਏ ਅਥਵਾ ਸਮਰੱਪਿਤ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਆਪਣਾ (ਸਰੂਪ ਦਾ) ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕਰਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਕਰਮ ਕਰੋਗੇ, ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਨ ਚ ਸਮ੍ਰਨਿ ਅਸਨਾਤ੍ਰ ਏਵ, ਸਿਧਿਮ੍ਰ ਸਮ੍ਰ ਅਧਿ ਗੱਛਤਿ॥ - ਕੇਵਲ ਕਰਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੇਣ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਖਯ ਯੋਗ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਅਥਵਾ ਨਿਸ਼ਕਰਮਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਿੱਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਤਾਪਨ (ਅਹੰਤਾ) ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਾਂਖਯੋਗ ਲਈ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਅਹੰਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਖਯ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕਰਮ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (ਗੀਤਾ 6.03) ੦ ਏਕਾਂਤ = ਏਕਾਂਤ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਵੱਖਰੇ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਬੈਠਣਾ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰੱਖਣਾ ਹੈ ? ਸਰੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹਤਾ ਅਹੰਤਾ (ਆਪਣੇ ਪਣ) ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਏਕਾਂਤ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕਰਮ (ਕਾਰਜ) ਕਰਨੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਸ਼ਕਰਮ ਭਾਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦਰਸਾਲ ਉਹ ਜੀਵਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਭੱਜਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਜੀਵਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕੇਵਲ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਅਥਵਾ ਕਰਮ ਭਾਵੀ ਬਣ ਜਾਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਤਕਿਸ਼ਟ ਪਦਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਕਰਮ (ਕੰਮ) ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਸੰਨਿਆਸ ਦਾ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਤਨ ਮਨ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ, ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤਿਦਿਨ ਦੀ ਕਾਰਜ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਮਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇੰਜ ਕਰਨਾ ਸਮਾਜਕ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟਾਉਣਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਜੇਕਰ ਇੰਜ ਕਰਨ ਤਾਂ ਸਮਾਜਕ ਕਾਰਜ ਠੱਪ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਮਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਹੀ ਸੰਨਿਆਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਿਯਮ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨ ਚੇਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ, ਨਿਯਮ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਲਈ ਭੇਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਸਾਧਿਆ ਜਾਵੇ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਵਿਚਾਰ ਪਰਪੱਕ ਹੋ ਜਾਣ। ਨਿਸ਼ਕਰਮ, ਕਿਸੇ ਲਾਲਚ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਨੂੰ, ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਸਮਝ ਕੇ ਕਰਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿੱਧੀ ਹੈ। ਬੁੱਧੀਮਾਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਧ ਲਿਆ ਹੈ, ਸਿੱਧ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ। ਜੋ ਫਰਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਜਾਗਰੂਕ ਹੈ, ਉਹ ਸਿੱਧ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪੱਕਿਆ ਫਲ ਪ੍ਰਭੂਤਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਕ੍ਰਿਆ ਰਹਿਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਪੱਕਿਆ ਫਲ ਟੁੱਟਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਪੂਰਣ ਫਰਜ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਤਵ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

3.05 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਹਿ ਕ:-ਚਿਤ ਕਣਮ੍ ਅਧਿ, ਜਾਤੁ ਤਿਥਤਿ ਅ-ਕਰਮ-ਕੂਤ। ਕਾਰਤੇ ਹਿ ਅ-ਵਸ਼: ਕਰਮ, ਸਰਵ: ਪ੍ਰ-ਕੂਤਿ-ਯੈ: ਗੁਯੈ:॥

ਨਹਿ ਕਹਚਿਤ੍ ਕਸ਼ਣਮ੍ ਅਧਿ, ਜਾਤ੍ ਤਿਸ਼ਟਰਤਿ ਅਕਰਮ ਕਰਤ੍।

ਕਾਰਯਤੇ ਹਿ ਅਵਸ਼ਾ ਕਰਮ, ਸਰਵਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਜੈਹ ਗੁਣੈ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨਹਿ : ਨਹੀਂ। ਕਹਚਿਤ੍ : ਕੋਈ ਇੱਕ। ਕਸ਼ਣਮ੍ : ਇੱਕ ਪਲ। ਅਧਿ : ਵੀ। ਜਾਤ੍ : ਵੀ ਵੱਖਰੀ। ਤਿਸ਼ਟਰਤਿ : ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਕਰਮ ਕਰਤ੍ : ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ। ਕਾਰਯਤੇ : ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਹਿ : ਲਈ। ਅਵਸ਼ਾ : ਬੇਸਹਾਰੇ। ਕਰਮ : ਕ੍ਰਿਆ ਕੰਮ। ਸਰਵਹ : ਸਾਰੇ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਜੈਹ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਚੰਗੇ ਜਨਮਿਆ। ਗੁਣੈ : ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਪਲ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਅਤਾ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਾਰਨ ਬੇਸਹਾਰਾ (ਬੇਬੱਸ ਹੋਇਆ) ਪ੍ਰਕਿਆ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨਹਿ ਕਹਿ ਚਿਤ੍ ਕਸ਼ਣਮ੍ ਅਧਿ, ਜਾਤ੍ ਤਿਸ਼ਟਰਤਿ ਆ ਕਰਮ ਕਰਤ੍ = ੦ ਕਰਮਯੋਗ ੦ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ੦ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਏਥੇ ੦ ਕਸ਼ਣਮ੍ ਅਤੇ ੦ ਜਾਤ੍ ਤੇ ਕਹਚਿਤ੍ ਤਿੰਨ ਪਦ ਹਨ, ਜੋ ਤਿੰਨ ਵਿਕਲਪ ਹਨ। ਕਹਚਿਤ੍ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਚਾਹੇ ਉਹ ਗਿਆਨੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਗਿਆਨੀ। ਭਾਵੇਂ ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਅਥਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸੰਗੀਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਥਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸੰਗੀਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਕ੍ਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਕਸ਼ਣਮ੍ = ਦੇ ਭਾਵਾਰਥ ਹਨ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖ 'ਮੈਂ' ਹਰ ਵੇਲੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਦ ਤੱਕ ਉਹ ਸੰਗੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਇੱਕ ਛਿਣ ਲਈ ਵੀ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਜਦ ਤੱਕ ਉਹ ਕਿ ਜਾਗਰੀਦਾਂ, ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ, ਮੂਰਛਤਾ ਵਿੱਚ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਅਵਸ਼ਾ ਪਦ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਹੀ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਿੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਰਮ ਅੱਗੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਢੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਾਸਤੇ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਾਧਕ ਭੈੜੇ ਕਰਮ ਤਾਂ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ੦ ਕਰਮ ਸਥੂਲ ਸੰਗੀਰ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨਹੀਂ। ਗੀਤਾ-ਦਰਸ਼ਨ ਮਨ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ

ਨੂੰ ਵੀ ਕਰਮ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨਿੱਤ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ, ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦੇ ਕੰਮ, ਵਿਉਪਾਰ ਨੌਕਰੀ ਅਧਿਐਨ ਅਧਿਆਪਨ ਆਦਿ ਤੇ ਹੋਰ ਖਾਣ ਪੀਣ ਪਹਿਣਨ ਸੌਣਾ, ਬੈਠਨਾ, ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ ਨੂੰ ਕਰਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਹੋ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਉਹ ਆਪਣਾ ਨਿੱਤ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਭੁਲ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਨਿਰਥਾਹ ਵਾਸਤੇ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੀਂਦ, ਚਿੰਤਨ, ਤੇ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਚਿੰਤਨ ਸਮਾਪਨੀ ਆਦਿ ਕਾਰਣ ਸਗਰ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਇਹ ਸਭ ਕਰਮ ਹੀ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੋਵਲ ਮਾਡੁਰ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕਰਮ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਛਿਣ ਪਲ ਲਈ ਵੀ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਜਾਗੇ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਿਵਿਰਤੀ ਦੀ। ੦ ਕਾਰਜਤੇ ਹਿ ਅਵਸਥ ਕਰਮ ਸ਼ਰਵਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜੈਹ ਗੁਣੈਹ - ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਨ ਗੁਣ (ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ) ਪਰਵੱਸ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਕਰਮ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਵੱਸ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਮ ਕਰਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ ਹੋਸ਼ਾ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (ਗੀਤਾ 3.27) (13.21) ਭਾਵੇਂ ਆਤਮਾ ਖੁਦ ਅੰਕ੍ਰਿਆ ਅਸੰਗ ਅਵਿਨਾਸੀ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਤੇ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਸਥੂਲ ਸੂਬਹ ਤੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸੂਖ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪਰਵੱਸ ਹਨ। (ਗੀਤਾ 14.05) ਅਵਸ਼ਾਹ ; ਪਦ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਭਾਵ ਹੈ। ੦ ਮੂਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ, ਤਦ ਤੱਕ ਇਹ ਗੁਣ ਕਾਲ ਸੁਭਾਅ ਆਦਿ ਤੇ ਅਵਸ਼ਾਹ ਤੇ ਪਰਵੱਸ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਜੀਵ ਜਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਕਦੇ ਗੁਣਾਂ ਕਦੇ ਕਾਲ ਕਦੇ ਭੋਗਾਂ ਦੇ ਤੇ ਕਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਪਰਵੱਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਆਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ, ਵਿਅਕਤੀ, ਇਸਤਰੀ ਪੁੱਤਰ, ਧਨ ਮਕਾਨ ਆਦਿ ਦੇ ਵੀ ਪਰਵੱਸ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਹਿ - ਕੋਈ ਵੀ ਜਿਤੇਦਿੰਆ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਤੋ ਰਜੋ ਤਮੇ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਰਲ ਪਦਾਰਥ ਵਾਂਗ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਮ, ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੀਵ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਜੁਝਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਰਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਜੋ ਵੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਅਰਥ ਫਜ਼ੂਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਸੌਂ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਸਾਹ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਗੱਲ ਕੀ ਹਰ ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਨਾਲ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦਾ ਕਰਮ ਹੈ। ਅਣੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਾਇਨਾਤ ਤੱਕ ਅਣਗਿਣਤ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਰੁਝੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਰਮ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਅਥਵਾ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਜੀਵ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, 'ਬਿਮਾਰ ਲੋਕ ਉਨੀਂ ਦੇਰ ਤੱਕ ਹਸਪਤਾਲ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨੀ ਦੇਰ ਉਹ ਬਿਮਾਰ ਹਨ ਤੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰੂਪੀ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਇਲਾਜ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੋ ਜਾਈਏ। ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮਜਨਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਗਤੀਹੀਣ ਅਵਸ਼ਾਹ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੋਸ਼ਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਸਲ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਡਾ ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਹਿਲਜੂਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਨਿਰਜਿਦ ਸਵਾਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਰੂਪੀ ਇੱਜਨ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਾ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਤਮ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਫਰਜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੁਤਵ ਨਾਲ ਇੱਕ ਮਿੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਪੰਵਿੱਤਰ ਕਰਨਾ, ਸਾਧਨਾ, ਫਰਜਾ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹਾਂ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਰਮਾਂ (ਕੰਮਾਂ) ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਭੈੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

3.06 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਰਮ-ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯਾਣਿ ਸਮ-ਧਨ, ਯ: ਆਸਤੇ ਸਨਸਾ ਸਮਰਨੁ। ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯ-ਅਰਥਾਤ੍ ਵਿ-ਸੂਫ-ਆਤਮਾ, ਮਿਥਧਾ-ਆਚਾਰ: ਸ: ਤਚਤੇ॥

ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਣਿ ਸਮ ਧਮਯ, ਯਹ ਆਸ੍ਰਤੇ ਮਨਸਾ ਸਮਰਨੁ।

ਇੰਦ੍ਰਿਯ ਅਰਥਾਨ ਵਿਮੂਡ ਆਤਮਾ, ਮਿਥਯਾਆਚਾਰਹ ਸਹ ਉਚ੍ਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਣਿ : ਕਰਮ (ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ) ਦੇ ਅੰਗ, (ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ)। ਸਮ ਧਮਯ : ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦਿਆਂ, ਨਿਯੰਤਰ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਆਸ੍ਰਤੇ : ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਮਨਸਾ : ਮਨ ਰਾਹੀਂ। ਸਮਰਨੁ : ਸੋਚਦਿਆਂ, ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ। ਇੰਦ੍ਰਿਯ ਅਰਥਾਨੁ : ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ। ਵਿਮੂਡ : ਪਾਗਲ। ਆਤਮਾ : ਰੂਹ। ਮਿਥਯਾ ਆਚਾਰਹ : ਬਹਾਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਮੌਠੋਗ। ਸਹ : ਉਹ। ਉਚ੍ਯਤੇ : ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਸ਼ਾ ਰੋਕਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਛਲੀਏ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮੌਮਠੋਗਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਣਿ ਸਮਯਮਯ ਯਹ ਆਸ੍ਰਤੇ ਮਨਸਾ ਸਮਰਨੁ - ਏਥੇ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਪੰਜ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਹੈ (ਵਾਕ ਹਸਤ, ਪਾਦ, ਉਪਸੂਖ ਤੇ ਗੁਦਾ) ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸ੍ਰੋਤ (ਕੰਨ) ਤਵਚਾ (ਚਮੜੀ) ਨੇੜ੍ਹ (ਅੱਖਾਂ) ਰਸਨਾ (ਨੱਕ) ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤੋਂ ਵੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਇਸ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਕੋਵਲ ਹੱਥ ਪੈਰ ਆਦਿ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਤੋਂ ਤੇ ਅੱਖ ਕੰਨ ਆਦਿ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਰੋਕਣ ਤੋਂਪੂਰਾ ਮਿਥਿਆਚਾਰ ਭੀ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀ ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ੫.੦੮ ਤਦੇ ੫.੦੯ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣਾ ਸੁਣਨਾ ਸਪੱਗਸ਼ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਗਿਆਵਾਂ

ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਿਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੀਤਾ, ਗਿਆਨ -ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭੀ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਮਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਕਰਮ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। (17.15) ਨਿਚੋੜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਤਰ ਪ੍ਰਕਿਤ ਕਿਰਿਆਸੀਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਮਾਤਰ ਕ੍ਰਿਆਸੀਲ ਹੈ। ੦ ਸਮਯਮਯ : ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਿਯਮਨ ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ। ਹੱਠ ਪੁਰਵਕ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਹੈ। ੦ ਮੁੜ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ (ਸੜ ਅਸਤ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਤੋਂ ਰਹਿਤ) ਮਨੁੱਖ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਠ ਨਾਲ ਰੋਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਨ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਆ ਰਹਿਤ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮਿਥਿਚਾਰੀ (ਮਿਥਯ -ਆਚਰਣ) ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰਿਕ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਭੀ ਭੋਗਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨਨ ਮਨ ਤੋਂ ਵੀ। ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਰਾਗ ਪੂਰਵਕ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਤੋਂ ਅੰਤਰਕਰਣ ਵਿੱਚ ਭੋਗਾਂ ਦੇ ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਕਾਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਜ ਵੀ ਸੰਸਕਾਰ ਮਨ ਤੋਂ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਨਾਲ, ਅਰਥਾਤ ਰਾਗ ਪੂਰਵਕ ਭੋਗਾਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਭੋਗਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ, ਲੋਕ ਲਿਹਾਜ਼ ਤੋਂ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਗੜਬੜੀ ਆਉਣ ਤੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਨ ਦੇ ਭੋਗ ਭੋਗਣ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮਨ ਤੋਂ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਿਥਯਾ ਅਭਿਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਭੋਗਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗੀ ਹਾਂ। ਮਨ ਤੋਂ ਭੋਗਣ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਹਰਲੇ ਅਤੇ ਮਨ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਦਾ, ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਇਹੋ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਤਾ, ਮਮਤਾ, ਆਸ਼ਿਤ ਕਾਮਨਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਕੇਵਲ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆ ਰਹਿਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਆਚਰਣ ਮਿਥਯਾ ਹੈ ਭਾਵ ਇਹ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਨਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਮਨਾ ਮਮਤਾ ਰਹਿਤ, ਤੱਤਪਰਤਾ ਤੋਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉੱਪਰੋਂ ਉੱਪਰੋਂ ਰੋਕਣ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਮਨ ਅੰਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਆਪਦੇ ਨਾਲ ਛਲ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਬੁੱਧੂ ਹੈ। ਮਿਥਿਆਚਾਰੀ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਗਤੀਸੀਲਤਾ ਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਾਰਜਸੀਲ ਹੈ। ਮਨ ਅੰਦਰੋਂ ਜਦੋਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਬੰਦਸ਼ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਚੱਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਸੌਚ ਤੰਤ੍ਰਗਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਜ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰਤਰਨਾਕ ਹੈ। ਇੱਜ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਗੱਡੀ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕੇ ਬਾਗੈਰ ਬਰੇਕ ਲਾ ਦੇਵੇ। ਇੱਜ ਦੁਰਘਟਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਹੈ। ਮਨ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕ੍ਰਿਆ ਅਧੀਨ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਵੈ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤਵ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਗੜਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਢੀਠਤਾਈ ਕਿ ਮੈਂ ਕਾਰਜ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਛਲ ਕਪਟ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਵਿਖਾਵਾ ਯੋਗੀ ਬਣ ਜਾਣ ਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਜੇ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਖਾਵੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਨ ਨਾ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਸਾਧਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਿਰਥਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

3.07 ਸਲੋਕ :

ਧ: ਤੁ ਝਨਿਕਾਣਿ ਮਨਸਾ, ਨਿ-ਧਨ੍ਯ ਆ-ਰਭਤੇ ਅਜੁਨ। ਕਰਮ-ਝਨਿਕੈ: ਕਰਮ-ਧੋਗਮ, ਅ-ਸਕਤ: ਸ: ਕਿ-ਸਿਥਾਤੇ॥

ਯਹ ਤੁ ਇੰਦ੍ਰਯਾਣਿ ਮਨਸਾ, ਨਿਯਮਯ ਆਰਭਤੇ ਅਰਜੁਨ।

ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰਯੈਰ ਕਰਮ ਯੋਗਮ, ਅਸਕੁਤਹ ਸਹ ਵਿਸ਼ਸ਼੍ਰਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਹ : ਕਿਸ ਦਾ। ਤੁ : ਪਰੰਤੂ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਣਿ : ਗਿਆਨ ਸੰਵੇਦਨਾ। ਮਨਸਾ : ਮਨ। ਨਿਯਮਯ : ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ। ਆਰਭਤੇ : ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ। ਅਰਜੁਨ : ਹੇ ਅਰਜਨ। ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰਯੈਰ : ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਕਰਮਯੋਗਮ : ਕਰਮਯੋਗ। ਅਸਕੁਤਹ : ਜੋ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਹ ਵਿਸ਼ਸ਼੍ਰਯਤੇ : ਇਹ ਭੇਲੇ ਲਈ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਨਿਕਲਣਾ, ਉੱਤਮ ਹੋਣਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- 'ਪਰ ਹੇ ਅਰਜਨ! ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਮਨਤੋਂ ਸੰਪੂਰਣ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ, ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੋੜਕੇ, ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦਾ ਆਚਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹੋ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਸੋਸ਼ਨ ਹੈ।'

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤੁ : ਏਸੇ ਅਨਾਸਤਕ ਹੋ ਕੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆਚਾਰੀ ਦੀ ਅਪੇਕਸ਼ਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਾਂਖਯੋਗੀ ਦੀ ਅਪੇਕਸ਼ਾ ਵੀ ਸੋਸ਼ਨ ਦੱਸਣ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਤੋਂ ਤੁ ਪਦ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ੦ ਅਰਜੁਨ : ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਵੱਛ ਸਾਫ਼ ਨਿਰਮਲ ਸਫੈਦ ਭਾਵ, ਤੂੰ ਅੰਤਰਕਰਣ ਤੋਂ ਨਿਰਮਲ ਹੋਏ। ਤੇਰੇ ਉੱਪਰ ਕਰਮਤੱਤ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ੦ ਯਹਤੁ ਇੰਦ੍ਰਯਾਣੀ ਮਨਸਾ ਨਿਯਮਯ : ਏਸੇ ਮਨਸਾ ਸ਼ਬਦ ਸੰਪੂਰਣ ਅੰਤਰਕਰਣ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਚਿੱਤ ਅਤੇ ਅੰਹਕਾਰ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ੦ ਇੰਦ੍ਰੀਆਣੀ ਪਦ ਛੇਵੇਂ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਆਏ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦਾ ਆਚਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਨਿਯਮਯ ਪਦ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦੀਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਿਯਮ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸੰਜਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਆਸਤਕ - ਇਹ ਦੋ ਥਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੧. ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ੨. ਕਰਮ ਫਲਾਂ ਵਿੱਚ। ਕੁੱਲ-ਦੋਸ਼, ਆਸਤਕ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਆਸਤਿਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਯੋਗ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਯੋਗ ਲਈ ਆਸਤਿਕ ਦਾ ਤਿਆਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਆਸਤਕ ਰਹਿਤ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਸਰੀਰ ਇੰਦੀਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ 'ਮੇਰੀ' ਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਾਸਤੇ ਤੱਤਪਰਤਾ ਨਾਲ ਕਰਮਤੱਤ ਕਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ੦ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਧਾਰਣ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਚਿੰਤਨ ਜਾਂ ਸਮਾਪੀ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਸਾਡੇ ਸੁਰੂਪ ਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। (ਗੀਤਾ 5.11) ਪਰ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਅਨਾਸਤਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆਸਤਿਕ ਕਰਕੇ, ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਕਰਮਯੋਗੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਆਸਤਿਕ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ। ਆਸਤਿਕ ਰਹਿਤ ਤਾਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਕਰੀਏ। ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਸਾਧਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼, ਆਸਤਿਕ ਤਿਆਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਯੋਗੀ ਤੇ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਵਧੇਰੇ ਸੁਗਮ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੀਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਦੋਸ਼ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਸਦਾ ਉਪਕਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਾਸਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਕਰਮ ਨੂੰ 'ਆਪਣੇ ਲਈ' ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਯੁਧ ਰੂਪੀ ਕਰਮ ਬਹੁਤ

ਭਿਆਨਕ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਸਤਿਕ ਹੀ ਭਿਆਨਕ ਹੈ। ਕਰਮ ਨਹੀਂ। ੦ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਯੈਹ ਕਰਮ ਯੋਗਮ੍ ਆਸਕੁਦਰ ਸਹ ਵਿਸ਼ਿਸ਼੍ਯਤੇ = ਏਸੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਇੰਦ੍ਰਯਣਿ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਦਸਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਪਰ ਏਥੇ ਇੰਦ੍ਰੀ ਕਰਮੇਦਿਰਯੋ ਪਦ ਨੂੰ ਵੀ ਦਸਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਪਦ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਪੈਰ ਬਾਣੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦੇਖਣਾ ਸੁਣਨਾ, ਤੇ ਮਨ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਰਮ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗਾ ? ਏਥੇ ਅੰਤਰਕਰਣ ਤੇ ਬਹਿ ਹਕਰਣ ਨੂੰ ਭੀ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਕਰਮ ਯੋਗ ਕੀ ਹੈ ? ਜਦੋਂ ਕਰਮ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਾ ਕਰਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਉਹ ਕਰਮ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਆਸੀਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਫਲ ਦੀ ਅਭਿਲਾਘਾ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਲਾਲਚ ਅੰਤਾ ਅਤੇ ਸਵੈਮਾਨ ਉਪਜਣਾ ਲਾਜ਼ਮ ਹੈ। ਪਰ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਕੀਤਾ ਕਰਮ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਤਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਭੂ-ਹਿੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ, ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਨੂੰ ਨਿਰਸਵਾਰਥ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕਰਨਾ, ਕਰਮਯੋਗ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ-ਯੋਗ-ਸਾਧਕ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ । ੧. ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਰਮ ਵੇਗ ਆਸਤਿਕ ਰੁਚੀ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਕ ਵਾਸਤੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਦ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ੨. ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਸੇਵਾ ਪਰਉਪਕਾਰ, ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਪਹੁੰਚਾਉਣ, ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਰੁਚੀ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਕ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਕੰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉੱਦਮੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਸਦ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਸਹ ਵਿਸ਼ਿਸ਼੍ਯਤੇ = ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਦਾ, ਫਲ ਦੀ ਆਸਤਿਕਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹੋ ਹੀ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿੱਚ ਮਿਥਜ਼ਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਅਪੇਕਸ਼ਾ ਸਵਰੂਪ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੁਕਾਮਭਾਵ ਪੂਰਵਕ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਨ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾਵਾਂ ਬਾਹਰੋਂ ਰੋਕਣ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਛਲ ਕਪਟ ਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਿਖਿਅਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਉਹੋ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਮਨੋ ਅੱਵਸਥਾ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਫਾਲਤੂ ਗਵਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿਰਜਨਾ ਲਈ ਲਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸੇਵਾ ਲਈ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ ਨਿਯੰਤਰਣ ਸਵੈ ਪੂਰਣਤਾ ਲਈ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਢੁੱਕਵੀਂ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਹੈ।

3.08 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨਿਯਤਮ् ਕੁਰੁ ਕਰਮ ਤ੍ਰਵਮ्, ਕਰਮ ਜ੍ਯਾਧਰ ਹਿ ਅਕਰਮਣ //

ਨਿਯਤਮ् ਕੁਰੁ ਕਰਮ ਤ੍ਰਵਮ्, ਕਰਮ ਜ੍ਯਾਧਰ ਹਿ ਅਕਰਮਣ।

ਸ਼ਰੀਰ ਯਾਤਰਾ ਅਧਿ ਚ ਤੇ, ਨ ਪ੍ਰਸਿਧਚੇਯੁਤ੍ਰ ਅਕਰਮਣ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨਿਯਤਮ : ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ। ਕੁਰੁ : ਅਦਾ ਕਰਨਾ। ਕਰਮ : ਕੰਮ, ਫਰਜ਼। ਤ੍ਰਵਮ : ਤੁਹਾਡਾ। ਜ੍ਯਾਧਰ : ਚੰਗੇਰਾ। ਹਿ : ਲਈ। ਅਕਰਮਣ : ਬਿਨਾਂ ਕੰਮ ਤੋਂ, ਕਿਰਿਆ ਰਹਿਤ। ਸ਼ਰੀਰ ਯਾਤਰਾ : ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣਾ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਤੇ : ਤੇਰਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਸਿਧਚੇਯੁਤ੍ਰ : ਸੰਭਵ ਹੋਵੇਗਾ, ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ। ਅਕਰਮਣ : ਕਾਰਜ ਰਹਿਤ ਤੋਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ‘ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰ ! ਹੋ ਅਰਜਨ ! ਹਥਿਆਰ ਉਠਾ ਤੇ ਯੁੱਧ ਕਰ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।’

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਤੂੰ ਨਿਤ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਅਨਸ਼ਠਾਨ ਕਰ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਯਾਤਰਾ ਵੀ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗੀ। ਨਾ ਅੰਤਹ-ਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਕਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਬੰਧਨ ਹੈ। ਕਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਧਾਨ ਹੈ, ਕਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਮਰਯਾਦਾ ਤੱਤ ਹੈ। ੦ ਨਿਯਤਮ् ਕੁਰੁ ਕਰਮ ਤ੍ਰਵਮ् = ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧਾਨ ਅਨਸ਼ਾਰ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਉੰਚਿਤ ਹਨ = ਜੋ ਅੱਖੇ ਕਰਮ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਕਰਮ ਨਿਸ਼ਿੱਧ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਆਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਵਿਹਿਤ ਕਰਮ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਐਨਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਨਿਸ਼ਿੱਧ (ਭੈੜੇ) ਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ, ਚੌਗੀ ਕਰਨਾ ਹਿੱਸਾ ਕਰਨਾ ਨਿਸ਼ਿੱਧ ਕੰਮ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਹਿਤ ਕਰਮ ਹੋਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ੦ ਨਿਤ੍ਰ ਕਰਮ = ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ, ਸੁਭਾਅ, ਹਾਲਾਤ ਅਨਸ਼ਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਜਿਵੇਂ ਭੋਜਨ ਕਰਨਾ, ਵਿਉਪਰ ਕਰਨਾ, ਮਕਾਨ ਬਣਵਾਉਣਾ, ਭੁੱਲੇ ਗਹੀ ਨੂੰ ਰਾਹ ਪਾਉਣਾ ਆਦਿ। ੦ ਨਿਤ੍ਰ ਕੁਰੁ ਕਰਮ = ਅਰਜਨ ਲਈ ਕਸ਼ਤਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਰਣ ਧਰਮ ਅਨਸ਼ਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਵਕ ਕਰਮ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਨਿਤ੍ਰ ਕਰਮ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਜ੍ਯਾਧਰਿ ਅਕਰਮਣ = 3.01 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ, ਅਰਜਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਜ੍ਯਾਧਸੀ ਪਦ ਦਾ ਉੱਤਰ ਜ੍ਯਾਧ ਪਦ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ‘ਤੇਰੇ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਸਤਿਕ ਨਾ ਹੋਵੇ।’ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਤੋਂ ਜੀ ਚੁਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਆਲਸ, ਨੀਦ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਅਮੁੱਲ ਸਮਾਂ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ, ਭਾਵ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਿਖਿੱਧ ਕਰਮ ਕਰੇਗਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਤੇਵਣਾ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮਨਾ, ਵਾਸਨਾ, ਪੱਖਪਾਤ ਆਦਿ ਤੋਂ ਕਰਮ ਸੰਬੰਧ ਜੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ ਕਰੇ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰੇ। ਕਾਮਨਾ ਆਦਿ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰੱਖ ਕੇ ਕਰਮਯੋਗ ਦਾ ਆਚਰਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਰੀਰ ਯਾਤਰਾ ਅਧਿਤ੍ਰ = ਨ ਪ੍ਰਸਿਧ ਚੇਯੁਤ੍ਰ ਅਕਰਮਣ = ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜੇ ਉਹ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਰਮ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਆਪ ਟੌਟ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ‘ਅਰਜਨ ! ਤੈਨੂੰ ਕਰਮ ਤਾਂ ਕਰਨੇ ਹੀ ਪੈਣਗੇ, ਹੋਰਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕੀ ਹੈ ? ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਤੇਰਾ ਸਰੀਰਕ ਨਿਰਧਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ।’ ਜਿਵੇਂ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਟੌਟਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਦਾ ਠੀਕ ਠੀਕ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਟੌਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗਿਆਨ

ਯੋਗੀ ਦੀ ਥਾਂ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਪੱਖਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਰਮਯੋਗੀ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹੀ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਸਥੂਲ ਸੂਖਤਮ ਤੇ ਕਾਰਣ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਗਿਆਨ ਯੋਗੀ ਆਪਣੀ ਏਕਤਾ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਮਯੋਗੀ ਜੜ੍ਹ ਤੱਤਵ ਦੀ ਏਕਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗਿਆਨ ਯੋਗੀ ਚੇਤਨ-ਤੱਤਵ ਦੀ ਏਕਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਧਿਆ :- ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਤਿ ਅਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਕਰਮ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਦੀ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਲਈ ਕਸਰਤ ਕਰਨੀ, ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਨਹਾਉਣਾ ਅਤੇ ਪਹਿਣਨਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਕਰਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਅਟਲ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਰਨੇ ਹੀ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਿੱਤਕਿਆ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਤੰਦਰੁਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਨਿੱਤ ਕਰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੋਚਣ ਸਮਝਣ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾ ਲੰਘਕੇ, ਉਹ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਸਰੀਰ ਲਈ ਹਨੀਕਾਰਕ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਚੇਤਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ। ਬਹੁਤਾ ਖਾਣਾ, ਨਸੇ ਕਰਨੇ ਅਜਿਹੇ ਨਿੱਤ ਕਰਮ, ਹਨੀਕਾਰਕ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਣਾ ਨਿੱਤ ਕਰਮ ਹੈ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤਾਂ ਵਾਲਾ ਸਵਾਫ਼ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਤੰਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਪੀਣਾ ਸਾਡਾ ਨਿੱਤ ਕਰਮ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਯਾਤਰੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਫਰਜ਼ ਵਜੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਾਡਾ ਸਰੀਰ ਅਰੋਗ ਹੈ, ਬੀਮਾਰ ਹੈ ਤਾਂ ਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਮਨ ਬਿਮਾਰ ਹੈ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਨਿਰਸ਼ਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੀਣਤਾ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰੇਗਾ। ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੰਦਰੁਸਤ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਤੰਦਰੁਸਤ ਸਰੀਰ ਲਈ ਨਿੱਤ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮ ਪਾਲਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਤੰਦਰੁਸਤ ਮਨ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਸਾਹਸੀ ਅੱਖੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੌਸਲਾ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਪੰਧ ਤਹਿ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਨੰਦਮਈ ਪ੍ਰਸਿੱਥਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਨਵੇਂ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਵੇ। ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਤਨ ਮਨ ਦੀ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨੀ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਡਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। (ਕਰਮ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟਭਾਵੀ ਅਰਥ ਕਾਰਜ/ਕੰਮ/ਅਥਵਾ ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਹਨ) ਕਰਮ ਦੇ ਕਿਸਮਤ ਅਰਥ ਕਰਨੇ ਨਾ ਉਚਿਤ ਹਨ ਨਾ ਹੀ ਸਾਰਬਿਕ। ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਾਰਬਿਕਤਾ ਕੇਵਲ ਕਰਮ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ।

3.09 ਸ਼ਲੋਕ :

ਯੜ-ਅਥਰਤ ਕਰਮਣ: ਅਨਿਤ, ਲੋਕ: ਅਧਮ ਕਰਮ-ਕਨਥਨ: / ਤਦ-ਅਰਥਮੁ ਕਰਮ ਕੌਤੇਥ, ਸੁਕੁ-ਸੜ੍ਹ: ਸਮ੍-ਆ-ਚਰ //

ਯਗਯ੍ਰ ਅਰਥਾਤੁ ਕਰਮਣਹ, ਅਨ੍ਯਤ੍ਰ ਲੋਕਹ ਅਯਮ੍ ਕਰਮ ਬੰਧਨਹ।

ਤਦ੍ ਅਰਥਮ੍ ਕਰਮ ਕੌਤੇਯ, ਮੁਕਤ੍ ਸੰਗਯ੍ ਸਮ੍ ਆਚਰ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਗਯ੍ਰ ਅਰਥਾਤੁ : ਕਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ। ਕਰਮਣਹ : ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ। ਅਨ੍ਯਤ੍ਰ : ਦੂਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਲੋਕਹ ਅਯਮ੍ : ਦੂਨੀਆ, ਇਹ। ਕਰਮ ਬੰਧਨਹ : ਕਰਮ ਦੇ ਬੰਧਨ। ਤਦ੍ ਅਰਥਮ੍ : ਉਸ ਦੇ ਵਾਸਤੇ। ਕਰਮ : ਕਾਰਜ ਕਿਰਿਆ। ਕੌਤੇਯ : ਹੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ। ਮੁਕਤ੍ ਸੰਗਯ੍ : ਮੋਹ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਸਮ੍ ਆਚਰ : ਆਯੋਤਿ ਕਰਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਯਗ ਈਸ਼ਵਰ (ਵਿਸ਼ਨੁੰ) ਦੇ ਲਈ ਆਯੋਜਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਭੌਤਿਕ ਕਾਰਜਾਂ (ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ) ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਯੱਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ। ਤੂ ਓਸ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਲਈ, ਆਪਣੀ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਯੁੱਧ ਕਰ। (ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਕਰਮ ਕਰ) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੂੰ ਹੋਸ਼ਾ ਬੰਧਨ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰਹੇਂਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਯਗਯ੍ਰ ਅਰਥਾਤੁ ਕਰਮਣਹ ਅਨ੍ਯਤ੍ਰ - ੦ ਯਗਯ੍ਰ = ਕਰਤਵ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਨਾਂ ਯਗ ਹੈ। ਯਗ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਦਾਨ, ਤਪ, ਹੋਮ, ਤੀਰਥ ਸੇਵਨ, ਵਰਤ, ਵੇਦ-ਅਧਿਐਨ ਆਦਿ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਵਿਵਹਾਰਕ ਤੇ ਪਰਮਾਰਥ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਰਤਵੰ ਸੇਵਾ, ਭਲਾਈ ਸੁਧਾਰ, ਸਹਾਇਤਾ, ਨੌਕਰੀ ਮਿਲਵਰਤਨ, ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਕਾਰਜ 'ਵਿਉਹਾਰ ਅਧਿਐਨ, ਅਧਿਆਪਨ ਆਦਿ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਯਗ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦੇਣਾ, ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ, ਸੇਧ ਪਰਦਾਨ ਕਰਨੀ, ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ, ਦੁੱਖ ਘਟਾਉਣੇ, ਚੇਤਨਾ ਵੰਡਣੀ, ਯਗਾਰਥ ਕਾਰਜ ਹਨ। ਯਗਾਰਥ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅੰਹਤਾ, ਲੋਭ ਮੋਹ ਹੰਕਾਰ, ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਚੰਗੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹਰ ਕਾਰਜ ਯਗਾਰਥ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਜੇ ਵਿਉਪਾਰੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਧਨ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਧਿਆਪਕ ਕਰਤਵੰ ਸਮਝ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨੌਕਰ, ਠੀਕ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਿਤਾ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੁੱਤਰ ਮਾਪਿਆਂ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਭਲੀ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਯਗਾਰਥ ਕਾਰਜ ਹਨ। ੦ ਅਨ੍ਯਤ੍ਰ ਕਰਮ = ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੧. ਉਪਰੋਂ ਮਿੱਠਾ ਬਣ ਕੇ ਮਿੱਠੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨਾ ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਸਵਾਗਤ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਣੀ। ਬਨਾਵਟੀਪਿਨ ਤੇ ਸਵਾਗਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਅਨ੍ਯਤ੍ਰਕਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਯਗਾਰਥ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੨. ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਸੰਗ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਭਾ - ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ, ਜੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਕਤਾ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਤਾਗਣ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਸਮਝਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਮੇਰਾ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਪਰੇਗਾ ਤਾਂ ਇਹ ਕਰਮ ਵੀ ਅਨ੍ਯਤ੍ਰ ਕਰਮ ਹੈ, ਯਗਾਰਥ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਵਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਕ ਕਰਮ ਤਾਂ ਕਰੇ ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਵਾਗਤ, ਵਿਖਾਵਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦੀ ਕਾਮਨਾ, ਆਦਿ ਦਾ ਭਾਵ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਨਾ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਲਈ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿਤ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣਾ ਹਿਤ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਲੋਕ ਹਿਤ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਣ, ਇਹੋ ਯੱਗ ਹੈ। ੦ ਬੰਧਨ ਕਾਰਕ ਕਾਰਜ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਹਿਤ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਹਿਤ ਲਈ, ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਅਧਿਐਨ ਅਧਿਆਪਣ ਨੌਕਰੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸੇਵਾ, ਚਿੰਤਨ, ਭਜਨ, ਜਪ ਤਪ ਚੇਤਨ ਕਾਰਜ, ਕੇਵਲ ਲੋਕ ਹਿਤ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹੋਣ। ੦ ਲੋਕਹ ਅਯਮ੍ ਕਰਮ, ਬੰਧਨਹ, ਕਰਤਵੰ ਕਰਮ (ਯਗਯ੍ਰ) ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਸੁਖਦਾਰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿਤ ਵਾਸਤੇ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਹਿਤ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਵਾਗਤ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਕੰਮ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਵੈ ਹਿਤ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਬੱਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਦ੍ ਅਰਥਮ੍ ਕਰਮ ਕੌਤੇਯ - ਮੁਕਤ੍ ਸੰਗਹ ਸਮ੍ਆਚਰ = ਏਸੇ ਮੁਕਤ ਸੰਗ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਰੀਰ ਮਨ ਬੁਧੀ ਆਦਿ ਸਮੱਗਰੀ ਮਮਤਾ ਆਸਤਿਕਤਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਬੰਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਮਮਤਾ ਸਵੈਹਿਤ ਦੇ ਤਿਆਗ ਨਾਲ ਪਰਹਿਤ ਲਈ ਕਰਤਵੰ ਕਰਮ ਦਾ ਆਚਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਆਲਸ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੇ ਕਾਰਨ

ਨਿੱਤਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ 'ਤਾਮਸ ਤਿਆਗ' ਕਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਫਲ ਮੂਡਤਾ, ਬੁੱਧੀ ਹੀਣਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ - ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ, ਬਲਿਕ ਕਰਮ ਵਿਚਲੇ ਸਵਾਰਥ ਮਮਤਾ, ਕਾਮਨਾ ਪੱਖਪਾਤ ਆਦਿ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਮ, ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਮ ਵਿੱਚੋਂ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਕਰਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਰਕੇ ਕੀ ਲੈਣਾ ਹੈ ? ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਜਦੋਂ ਕਰਮ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਕਿ ਕਰਮ ਦਾ ਫਲ ਉਲਟਾ ਹੈ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਚੰਗਾ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਵੀ ਉਲੇਟੇ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ? ਅਜਿਹਾ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਹੀ ਕਿਉਂ ਜਾਵੇ ? ੦ ਪੂਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਜੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਤੇ ਜੜ੍ਹ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਤੇ ਚੇਤਨ ਵਾਸਤੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਕ੍ਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ 'ਕਰਨਾ' ਆਪਣੇ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕਦੇ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਇਸ ਸਰੀਰ ਆਗਿ ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ 'ਮੈਂ', 'ਮੇਰਾ' ਤੇ 'ਮੇਰੇ ਲਈ' ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਓਨੇ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ 'ਆਪਣੇ ਲਈ' ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਮਤਾ ਸੁਗਮਤਾ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਮੁੱਚਾ ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ 'ਕਰਨਾ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ ਨਾਲ ਬੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯਗਯੋਗ ਵੇਂ ਵਿਸ਼ਣੂ = ਯਗ ਹੀ ਵਿਸ਼ਣੂ ਹੈ। ਇਸ ਸਰੂਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਯਗ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਨਿੱਤ ਕਰਮ ਆਪਣੇ ਤਨ ਮਨ ਨੂੰ ਤੰਦਰੁਸਤ ਰੱਖਣ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇੱਜ ਕਰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਯੱਗ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਣੂ ਜਗਤ ਪਾਲਕ ਹੈ। ਜਗਤ ਦੇ ਪਾਲਕ ਲਈ ਕੀਤਾ ਯਗ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਫਲ ਦੀ ਆਸ ਕਰਕੇ ਯਗ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜਾਂ ਭੈੜੇ ਕੰਮਾਂ (ਕਰਮਾਂ) ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਨ ਮਨ ਸਮਾਜ ਲਈ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ, ਮੰਦੇ ਕੰਮ ਭੈੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਮਨੋਂ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰੋ। ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਹੈ, ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਮਿਲਵਰਤਨ, ਸਵੈ ਸਮੱਗਰੀ ਭਾਵਨਾ (ਅਰਪਤ ਭਾਵਨਾ) ਦਾ ਹੋਣਾ ਜੜੂਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁਕਾਬਲਾ - ਭਾਵਨਾ ਅਧੀਨ ਕੀਤੇ ਕਾਰਜ ਨਰੋਏ ਤਨ ਮਨ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਭਵ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਤਨ ਮਨ ਦੀ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਜੜੂਰੀ ਹੈ। ਕਮਜ਼ੋਰ ਤਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਿਆਂ ਖੇਡ ਭਾਵਨਾ ਸਦਭਾਵਨਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ। ਜੋ ਤਕੜਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਤਕੜਾ ਮਾੜੇ ਨੂੰ ਸਮੇਟਦਾ ਹੈ। ਮੁਕਾਬਲਾ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰਥਕ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੁਕਾਬਲੇ ਨੂੰ ਸੰਪਨ ਕਰਦਿਆਂ ਬੈਧਿਕ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਯੋਗ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲਵਰਤਨ ਦਾ ਭਾਵ ਧੱਕਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਵਰਤਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜੜ੍ਹ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਕਾਸ ਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਿਲਵਰਤਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਚੱਲਣਾ ਹੈ। ਮਿਲਵਰਤਨ ਲਈ ਕੋਧ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਚਾਅ ਤੇ ਲਗਨ ਜੜੂਰੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜਾਨਵਰ ਬਿਰਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਿਲਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੇ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਪਣਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਆਨੰਦਮਈ ਖੁਸ਼ਬੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਿਲਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਮਿਲਵਰਤਨ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਅਮਨ ਚਿਰਜੀਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਲਵਰਤਨ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਫਲ ਛੇਤੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੈ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਕਾਰਜ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉੱਚਤਮ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੰਮ ਭਾਵੇਂ ਭੌਤਿਕ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਵੈ-ਸਮੱਗਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਧੂਰੇ ਹਨ। ਸਵੈ ਸਮੱਗਰੀ ਸਵੈ-ਬੋਜ਼, ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਜੜੂਰੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਵਧੀਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸਵੈ-ਸਮੱਗਰੀ ਹੈ। ਇੱਜ ਦੇਣ ਤੇ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਜ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬੂਝ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਸੁੱਕੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾਉਣਾ ਹੈ। ਸੁੱਕੇ ਖੇਤ ਇਸ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਹਗਿਆਵਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗ/ਕੁਰਬਾਨੀ। ਸਵੈ-ਸਮੱਗਰੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਆਪਣੀ ਬਾਂ ਦੂਜੇ ਲਈ 'ਕੁੱਝ' ਭੇਟ ਕਰਨਾ ਬਹਾਦਰੀ ਹੈ। ਬੁੜ ਪੂਜੀਏ, ਬੁੜ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਇਹ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਗਿਆਨ, ਆਪਣੇ ਤਜਰੂਬੇ ਆਪਣਾ ਧਨ ਆਪਣਾ ਤਨ ਮਨ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਸਮੱਗਰੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮੂਲ ਘਟਦਾ ਨਹੀਂ, ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਵੰਡਣ ਨਾਲ, ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਸਾਗਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਵੰਡਣ ਨਾਲ ਘਟਦਾ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਰੇਗਸਤਾਨ ਦੇ ਬਲ ਵੰਡਣ ਨਾਲ ਘਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਸੇਵਾ, ਉਤਸ਼ਾਹ, ਸ਼ਰਧਾ, ਪਿਆਰ, ਮਿਲਵਰਤਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸੁਚਕ ਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਭੂ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਉੱਚਾਈਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸਮੱਗਰੀ ਹੈ। ਜੋ ਕਾਮਯੋਨ ਗਉਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਵਾਂਗ ਇਹੋ ਲੋਕ ਸੇਵਕ ਹੈ, ਜੋ ਸਦਾ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਜੀਵਨ ਭਰ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯੱਗ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੀਮਤ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਚਾਰੇ ਹਾਂ। ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਈਮਾਨਦਾਰ ਸਿਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਜੂਂਚੀਆਂ ਸੁੱਚੀਆਂ ਕਦਰਤਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਸੰਚਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਯੱਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੌਜੀ ਹੋਵੇ, ਕੱਪੜਾ ਬੁਣਨ ਵਾਲਾ ਜੁਲਾਹਾ ਹੋਵੇ, ਕਿਸਾਨ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਾਮਗਰ, ਜਦ ਉਹ ਅੰਤਹਕਰਣ ਤੋਂ ਫਲ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਯੱਗ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ, ਆਤਮ-ਸੇਵਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ, ਉਹ ਯੱਗ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੱਗ ਹੈ, ਉਥੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਉਥੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮੁਸਕਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਣੂ ਵਿਕਾਸ/ਅਥਵਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇਵਤਾ ਹਨ। ਯੱਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਰਯਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਨਵੀ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਰੁਤਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਯੱਗ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ।

3.10 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਹ-ਯਜ਼ਾ: ਪ੍ਰਯਾ: ਸੁ਷ਟਾ, ਪੁਰਾ ਤਵਾਚ ਪ੍ਰਯਾ-ਪਤਿ: / ਅਨੇਨ ਪ੍ਰ-ਸਵਿ਷ਧਕਮ, ਏਥ ਕ: ਅਸਤੁ ਝਣ-ਕਾਮ-ਧੁਕ /

ਸਹ ਯਗਯਾਹ ਪ੍ਰਯਾਹ ਸ੍ਰਸ੍ਤਵਾ, ਪੁਰਾ ਉਵਾਚ ਪ੍ਰਯਾ ਪਤਿਰਾ।

ਅਨੇਨ ਪ੍ਰਸਵਿਸ਼੍ਵਯਪਵਮੁ ਏਸ਼, ਵਹ ਅਸਤੁ ਇਸ਼ਟ ਕਾਮਧਕੁ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਹ ਯਗਯਾਹ : ਕੁਰਬਾਨੀ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣਾ। ਪ੍ਰਯਾਹ : ਮਨੁਖਤਾ। ਸੁਸ਼ਟਵਾ : ਉਤਪਨ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ, ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ। ਪੁਰਾ : ਪੁਰਾਤਨ, ਆਰੰਭ ਵਿਚਲਾ ਸਮਾ। ਉਵਾਚ : ਕਿਹਾ। ਪ੍ਰਯਾਪਤਿਹ : ਪਰਜਾਪਤੀ, ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ, ਕਰਤਾ। ਅਨੇਨ : ਇਸ ਤੋਂ। ਪ੍ਰਸਵਿਸ਼੍ਵਯਪਵਮੁ : ਉਹ ਪ੍ਰਚਾਰੇਗਾ, ਪੁਡੁਲਤ। ਏਸ਼ : ਇਹ। ਵਹਅਸਤੁ = ਵਹ : ਤੇਰਾ, ਅਸਤੁ : ਹੋਵੇ, ਇਹ ਹੋਵੇ। ਇਸ਼ਟ ਕਾਮਧਕੁ : ਇਛਾਵਾਂ ਰੂਪੀ ਗਊ ਤੋਂ ਦੁਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਪਰਜਾਪਤੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਯਗ ਦੇ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫਰਮਾਇਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ, ਇਸ ਯਗ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ, ਇਹ ਯਗ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਛਤ ਭੋਗ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਹ ਯਗਯਾਹ ਪ੍ਰਯਾਹ ਸੁਸ਼ਟਵਾ ਪੁਰਾ ਉਵਾਚ ਪ੍ਰਯਾ ਪਤਿਹ = ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਇਸ ਪਰਜਾ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਰਚਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਤੇ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਕਰਤਵੱਦ ਕਰਮ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਪਰਜਾਪਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਨੇ ਅਨੁਕੂਲ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਸਦ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਲੈ ਕੇ ਮਨੁਖ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਵੇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਪਰ ਪਸੂਆਂ ਪੰਛੀਆਂ ਬਿਰਖਾਂ ਕੌਲ ਨਾ ਵਿਵੇਕ ਹੈ ਨਾ ਬੁੱਧੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਭਾਗੀਦਾਰ ਹਨ। ੦ ਪਰਜਾ = ਮਨੁਖ ਇਸਤਰੀ ਪਸੂ ਪੰਛੀ ਹਰ ਜੀਵ ਬਿਰਖ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਰਜਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਪਰਜਾਪਦ ਕੇਵਲ ਮਨੁਖ ਲਈ ਹੈ। ੦ ਕਰਮਯੋਗ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਿਲਤ ਹੈ। ੦ ਯਗਯੁ = ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਯਗ ਹਨ, ਜੋ ਵੀ ਕ੍ਰਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਉਹ ਯਗ ਹੈ। ੦ ਇਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦ ਯਗ ਕਰਮ ਕਰਤਵੱਦ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ੦ ਕਾਮ ਸ਼ਬਦ ਕਮ੍ ਪਾਤੁ ਤੋਂ ਪਦਾਰਥ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ੦ ਅਨੇਨ ਪ੍ਰਸਵਿਸ਼੍ਵਯਪਵਮੁ, ਏਸ਼ ਵਹਅਸਤੁ ਇਸ਼ਟ ਕਾਮ ਧੁਕੁ : ਕਰਮ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨਾ - ਕਰਤਵੱਦ ਕਰਮ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਹੈ। ਪਰਜਾ ਪਤੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਵਚਨਾਂ ਤੋਂ ਭੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਿਕ ਪਰਲੋਕਿਕ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪਰਉਪਕਾਰ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ੦ ਇਸ਼ਟਕਾਮ = ਇੱਛਤ ਭੋਗ ਸਾਮੱਗਰੀ ਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਏਥੇ ਅਰਥ ਯਗਯੁ (ਕਰਤਵੱਦ) ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਹੈ। ਇੱਛਤ ਭੋਗ ਸਾਮੱਗਰੀ ਬੰਧਨ ਕਾਰਕ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਇੱਕ ਅਕਿਤੀ, ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਇਸ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਤਵ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਹ (ਪ੍ਰਭੂ) ਮਨੁਖੀ ਹੋਣੀ/ਨਸੀਬ ਉਪਰ ਹਕੂਮਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਜਾਪਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੀਵ ਏਸ ਪਰਤੀ ਉਪਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਲੈ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਜੀਵਨ ਭੋਗਦਾ ਹੋਇਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਲਈ ਆਨੰਦਮਈ ਮਹਿਲ ਨਹੀਂ ਉਸਾਰ ਸਕਦਾ। ਮਨੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅਗਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਥੋਹ ਕੇ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਥੋਹ ਕੇ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਿੱਚ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭੇਟਾ ਅਗਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਯਗ ਰਚਾਉਣ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਇਹੋ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਉਹ ਕਾਰਜ ਸਾਰਥਿਕ ਲਾਭਕਾਰੀ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਯਗ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਾਮਯੋਨ ਗਊ ਅਗਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਾਮਯੋਨ - ਜਿਸ ਦੇ ਔਰਤ ਦਾ ਸਿਰ, ਗਊ ਦਾ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਪੰਛੀ ਦੇ ਪੰਖ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਦ ਵਿੱਚ ਅਗਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਰਥ ਸੰਜੋਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਔਰਤ-ਕੁਰਬਾਨੀ, ਗਊ-ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ, ਪੰਛੀ ਦੇ ਪੰਖ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੂਚਿਕ, ਸਾਰੇ ਅਗਪਤ ਭੇਟ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਮਯੋਨ ਯੱਗ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਕੋਈ ਕਾਮਯੋਨ ਤੋਂ ਮੰਗਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਭੇਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਕਾਸ, ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਕਾਮਯੋਨ ਗਊ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯਾਸ ਵੀ ਹੈ ਸਰ੍ਵਯਾਸ ਵੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਜਗਤ ਦਾ ਮੰਦਵ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਭੇਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਹਵਾ ਪਾਣੀ ਸੂਰਜ ਚੰਨ ਸਿਤਾਰੇ ਧਰਤੀ, ਪਰਬਤ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੱਤ ਹਨ। ਏਸ ਲਈ ਇਹ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਾ ਹਨ।

3.11 ਸ਼ਲੋਕ :

ਦੇਵਾਨ੍ ਭਾਕਯਤ ਅਨੇਨ, ਤੇ ਦੇਵਾਃ ਭਾਕਯਤੁ ਕਵਾਃ। ਪਰਸ੍-ਪਰਸ੍ ਭਾਕਯਤਾ; ਬ੍ਰੇਵ: ਪਰਸ੍ ਅਕ-ਆਪ-ਸਾਥ ॥

ਦੇਵਾਨ੍ ਭਾਵਧਤ ਅਨੇਨ, ਤੇ ਦੇਵਾਹ ਭਾਵਧੰਤ੍ ਵਹ।

ਪਰਸ੍ ਪਰਮ੍ ਭਾਵਧੰਤਹ, ਸ਼ਰੇਯਹ ਪਰਮ੍ ਅਵਆਪ੍ ਸ੍ਯਥ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਦੇਵਾਨ੍ : ਦੇਵਤੇ, ਉਪਦੇਵ। ਭਾਵਧਤ : ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ, ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ। ਅਨੇਨ : ਇਸ ਨਾਲ, ਇਸ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਾਲ। ਤੇ : ਉਹ। ਦੇਵਾਹ : ਦੇਵਤਾ। ਭਾਵਧੰਤ੍ : ਖੁਸ਼ ਹੋਣਗੇ, ਵਧੇਂ ਢੁਲਣਗੇ। ਵਹ : ਤੁਸੀਂ, ਤੂੰ। ਪਰਸ੍ਪਰਮ੍ : ਆਪਸ ਵਿੱਚੋਂ, ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ। ਪਰਮ੍ : ਉਚੇਰੇ। ਭਾਵਧੰਤਹ : ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ। ਸ਼ਰੇਯਹ : ਚੰਗੇ। ਪਰਮ੍ : ਉਚੇਰਾ। ਅਵਆਪ੍ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਹ ਯਗ (ਯੁਧ) ਕਰਕੇ ਤੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੁਲਿਤ ਕਰ ਅਤੇ ਉਹ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਚੰਗੇ ਕਾਰਜ ਕਰਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ। ਇੱਜ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਪਰਮ ਕਲਿਆਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਦੇਵਾਨ੍ ਭਾਵਧਤ ਅਨੇਨ ੦ ਏਥੇ ਦੇਵ ਸ਼ਬਦ ਉਪਲਕਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਸ ਪਦ ਅਨੁਸਾਰ ਏਥੇ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਮਨੁਖ, ਦੇਵਤਾ ਗਿਸੀ ਪਿਤਰ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਹਨ। ੦ ਕਰਮਯੋਗੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵੱਦ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ-2 ਕਰਤਵੱਦ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਦਾ ਸਵੈ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਤਵੱਦ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕੋਵਲ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਤੇ ਦੇਵਾਹ ਭਾਵਧੰਤੁ ਵਹ = ਜਿਵੇਂ ਬਿਰਖ ਵੇਲ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਡੁੱਲ ਫਲ ਲੱਗਦੇ ਪਰ ਜੇਕਰ ਖਾਦ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕੇ ਚੰਗੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਢੁੱਲ ਫਲ ਵਧੇਰੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਤਵੱਦ ਕਰਮ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਾਲ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਵਧਾਏ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਵਤਾ ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਤਵੱਦ ਕਰਮ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਪਰਸ੍ ਪਰਮ੍ ਭਾਵਧੰਤਹ = ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੇਕਰ ਦੂਜਾ ਸਾਡੀ ਸੇਵਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਾਂਗੇ, ਬਲਕਿ ਸਹੀ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵੱਦ ਰਾਹੀਂ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਕਰਤਵੱਦ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਦੀ

ਬਾਂ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਸਾਰਕ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਭਾਈ ਭੈਣ ਆਦਿ ਲਈ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਸਮਝ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਮਾਨਵ ਧਰਮ ਹੈ। ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦੇਣਾ ਸਾਡਾ ਧਰਮ ਹੈ। ੦ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸੁਖ ਭੋਗਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਮ, ਕੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ, ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਕਦੇ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਪਰਉਪਕਾਰ ਪ੍ਰਮਾਰਥ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੁਖ ਚੈਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਾਨਵੀ ਗਿਆਨ ਚੇਤਨਾ ਸਮਝਦਾਰੀ ਵਿਵੇਕ ਬੁੱਧੀ ਹੋਸ਼, ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਅਨੁਭੂਤੀ, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਯੋਗਤਾ, ਮਨਸ਼ਾ ਆਦਿ ਦੇਵ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਵਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਵਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣਾ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਣਾ, ਚਮਕਣਾ ਲਿਸ਼ਕਣਾ, ਆਦਿ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਤੱਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਮਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਮਨ ਦੇ ਤੱਤ ਦੇਵਾ ਹਨ। ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਤੱਤ ਹੀ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਤੱਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਆਤਮਾ ਦੇਵਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮੰਡੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਵਤਾ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰੱਹਿਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਪਰਮਾਰਥ ਕਾਰਜ ਕਰਨੇ ਹੀ ਦਿੱਵਤਾ ਹੈ। ਦੇਵਤਾ ਪੂਜਨੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

3.12 ਸਲੋਕ :

ਇਣਾਨ् ਭੋਗਾਨ੍ ਹਿ ਕ: ਦੇਵਾ:, ਦਾ-ਸਨ੍ਤੇ ਯੜ-ਭਾਵਿਤਾ: / ਤੈ: ਦੜਾਨ् ਅ-ਪ੍ਰ-ਦਾਵ ਏਥਿ:; ਯ: ਭੁਡ੍ਰਕੇ ਸਤੇਨ: ਏਕ ਸ: //

ਇਸ਼ਟਾਨ੍ ਭੋਗਾਨ੍ ਹਿ ਵਹ ਦੇਵਾਹ, ਦਾ ਸੁਧਨ੍ਤੇ ਯਗਯ੍ ਭਾ-ਵਿਤਹ।

ਤੈਰ ਦੱਤਾਨ੍ ਅਪ੍ਰਦਾਯ ਇਭਯਹ, ਯਹ ਭੁੰਕ੍ਰੇ ਸੁਤੇਨਹ ਏਵ ਸਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਇਸ਼ਟਾਨ੍ : ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ। ਭੋਗਾਨ੍ : ਵਸਤੂਆਂ। ਹਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਵਹ : ਤੈਨੂੰ। ਦੇਵਾਹ : ਦੇਵਤਿਆਂ। ਦਾ ਸੁਧਨ੍ਤੇ : ਦੇਵਾਂਗਾ। ਯਗਯ੍ ਭਾਵਿਤਹ : ਕੁਰਬਾਨੀ ਗਹੀਂ ਵਧਣਾ ਢੁਲਣਾ, ਤਸੱਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ। ਤੈਰ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ। ਦੜਾਨ੍ : ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਵਸਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਅਪ੍ਰਦਾਯ : ਭੋਟਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਇਭਯਹ : ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ। ਯਹ : ਕਿਹੜਾ। ਭੁੰਕ੍ਰੇ : ਆਨੰਦ ਲੈਣਾ, ਖੁਸ਼ ਹੋਣਾ। ਸੁਤੇਨਹ : ਚੇਰ। ਏਵ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਸਹ : ਉਹ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਯਹ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਦੇਵਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹਰ ਪਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚੇਰ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਇਸ਼ਟਾਨ੍ ਭੋਗਾਨ੍ ਹਿ ਵਹ ਦੇਵਾਹ, ਦਾ ਸੁਧਨ੍ਤੇ ਯਗਯ੍ ਭਾਵਿਤਹ = ਏਥੇ ਵੀ ਇਸ਼ਟਾਨ੍ ਭੋਗਾਨ੍ ਦਾ ਅਰਥ ਇੱਛਤ ਪਦਾਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭੋਗਾਨ੍ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਏਥੇ ਇਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦ ਯਜਨ੍ ਧਾਤੁ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਭੋਗ ਸ਼ਬਦਦਾ ਅਰਥ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੈ। ਦੇਵਤਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯਗਯ੍ (ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ) ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦਿੱਤੇ ਰਹਿਣਗੇ। ੦ ਯਗਯ੍ ਭਾਵਿਤਹ ਦੇਵਤਾ = ਦੇਵਤਾ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਝ ਕੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਨਿਭਾਉਣਾ ਹੈ। ੦ ਤੈਰ ਦੱਤਾਨ੍ ਅਪ੍ਰਦਾਯ ਇਭਯਹ, ਯਹ ਭੁੰਕ੍ਰੇ ਸੁਤੇਨਹ ਏਵ ਸਹ = ਬਹੁਆ ਜੀ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਲਈ ਤੈਰ ਦੇਵਤਾਨ੍ ਪਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਗੇ ਮਨੁੱਖ ਸਨ, ਦੇਵਤਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਏਥੇ ਏਭਯਹ ਪਦ (ਜੋ ਇਦਮ੍ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਣਦਾ ਹੈ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਮੀਪਤਾ ਦਾ ਬੈਧਿਕ ਹੈ।) ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਹੀ ਨੇੜੇ ਹਨ। ੦ ਭੁੰਕ੍ਰੇ = ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸਮੁੱਚੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਲਈ ਸਮੁੱਚੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਆਪਣੇ ਸੁਖ ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੀਰ ਮਾਂ ਬਾਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂਆਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾਈ ਹੈ। ਦੇਵਤਾ ਸਭ ਨੂੰ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦਿੱਦੇ ਹਨ। ਰਿਸੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵੱਡੇ ਬਜ਼ੁੱਗਰਾ ਸੁੱਖ-ਸੁਵਿਧਾ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਪਸੂ ਪੰਛੀ ਬਿਰਖ ਵੇਲ ਬੂਟੇ ਜੰਗਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਸੁੱਖ ਲਈ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਪਦ ਧਨ ਦੌਲਤ ਧਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਇਦਾਦ ਸਾਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਕੌਲੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਅਥਵਾ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥ ਸਾਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਕਦੇ ਹੋਵਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਝ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਨੀ ਬੰਧਨ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਇਹ ਪਦਾਰਥ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਰਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਭਲੇ ਲਈ ਕਰ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਪਰਉਪਕਾਰ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡਾ ਕਲਿਆਣ ਵੀ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਯੋਗ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਮੱਗਰੀ ਸਾਮਰੱਥ ਸਮਾਂ, ਸਮਝਦਾਰੀ ਦਾ ਸਦ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਨਾ ਕਰਮਯੋਗੀ ਲਈ ਸ਼ੋਭਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਮੱਗਰੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਰਹਿਤ ਲਈ ਕਰਨਾ ਹੀ ਕਰਮਯੋਗੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ੦ ਸਤੇਨਹ ਏਵਸਹ = ਪਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਚਨ ਦੇਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਸਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਾਮੱਗਰੀ (ਅਨੰ, ਜਲ, ਵਸਤਰ ਆਦਿ) ਦਾ ਭਾਗ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਇਕੱਲਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਚੋਰ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਸਾਮੱਗਰੀ ਪਰ ਹਿੱਤ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਚੋਰ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਨ ਕਦੇ ਨਿਰਮਲ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਸਰੀਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਣਾ, ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਉਪ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸਮੱਗਰਣ ਯੱਗ ਹਵਨ ਭੇਟ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਦਰਸਾਲ ਇਹ ਸਭ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤੇ ਯਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੇਵਤਾ ਉਪਦੇਵਤਾ ਪਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਬਾਪੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਅਥਵਾ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ ਹਨ। ਮਹਾਨਤਮ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ-ਸ਼ਕਤੀ, ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਹਵਾ ਪਾਣੀ ਅਗਨੀ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਨੂੰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਜੇਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲੈਂਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਪਾਲਣਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੁਰਬਾਨੀ ਬਲੀਦਾਨ ਸਮੱਗਰਣ ਹੋਮ ਯਹ, ਸ਼ੂਰਾਰ ਤਿਆਗ ਭੋਟਾ, ਕਿਤਾਗੋਤਾ ਅਰਪਣਾ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਨ। ਅਸੀਂ

ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਤਿਆਗ ਸਮੱਧਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਪੇ ਸਮੱਧਾਨ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਬੰਚਿਆਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇ, ਖੇਤੀ ਕਾਰਜ ਹੋਣ, ਮਾਨਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੋਵੇ, ਅਥਵਾ ਕੋਈ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਜ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਕੁਰਬਾਨੀ ਸਮੱਧਾਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਹਰ ਕਾਰਜ ਸਮੱਧਾਨ ਨਾਲ ਸੰਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੁਗਾਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨ, ਘਰ ਉਸਾਰਨ, ਵਿੱਦਿਆ ਗੁਹਿਣ ਕਰਨ, ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ, ਵੇਦਾਂਤ ਅਧਿਐਨ, ਸੈਕੜੇ ਕਾਰਜ ਕੁਰਬਾਨੀ ਸਮੱਧਾਨ ਦੀ ਆਪਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਸੀਮਤ ਅਰਥ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਰਬਾਨੀ ਤਿਆਗ ਭਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੈਕੜੇ ਲੋਕ ਵੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਾਕਟਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵੈਦ, ਸਿਖਿਅਕ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਗੁਰੂ, ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਇੰਜੀਨੀਅਰ, ਕਾਮਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਧਾਰਣ ਆਦਮੀ, ਹਰ ਕੋਈ ਸਮਰੱਧਾਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਵਿਕਾਸ ਉਸਾਗੀ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਲਾਭ ਹਿੱਤ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੈਣ ਤੇ ਦੇਣ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮੱਧਾਨ ਲੋਕ ਵਧੇਰੇ ਹਨ, ਵਿਹਾਲੇ ਸੁਸਤ ਆਲਸੀ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਘੱਟ ਹਨ ਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਚੌਰ ਡਾਕੂ ਲੁਟੇਰੇ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚੰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਸਮੱਧਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਸਮਾਜ ਮਾਨਵਤਾ ਦਿਸ਼ਟ-ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਸਮਰੱਧਾਨ ਕੁਰਬਾਨੀ ਮਾਨਵ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਅਵਲੀਨ ਫਰਜ਼ ਵੀ ਹੈ।

3.13 ਸਲੋਕ :

ਯਜ-ਸਿ਷ਟ-ਅਸਿਨਹ: ਸਨਤ: ਸੁਵਿਨ੍ਤੇ ਸਰਵ-ਕਿਲਿਬਿ਷ੈ: | ਮੁਝਤੇ ਤੇ ਤੁ ਅਖਮ ਪਾਪਾ: ਯੇ ਪਚਨਿ ਆਤਮ-ਕਾਰਣਾਤ् ||

ਯਗਯ ਸਿਸ਼ਟ ਅਸਿਨਹ ਸੰਤਹ, ਮੁਚਯੰਤੇ ਤੇ ਸਰਵ ਕਿਲਿਬਸੈਹੈ।

ਭੁਜਤੇ ਤੇ ਤੁ ਅਖਮ ਪਾਪਹ, ਯੇ ਪਚਿੰਤ ਆਤਮ ਕਾਰਣਾਤ्॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਗਯ ਸਿਸ਼ਟ ਅਸਿਨਹ : ਜਿਸਨੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਬਚਿਆ ਹੋਵੇ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼। ਸੰਤਹ : ਨਿਆਕਾਰੀ ਧਰਮਾਤਮਾ, ਸੰਤ ਨੇਕ। ਮੁਚਯੰਤੇ : ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਏ ਗਏ। ਸਰਵ ਕਿਲਿਬਸੈਹੈ : ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ। ਭੁਜਤੇ : ਆਨੰਦ ਲੈਣਾ, ਖੁਸ਼ ਹੋਣਾ, ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਖਾਣਾ। ਤੇ : ਉਹ। ਤੁ : ਸੱਚਸੁੱਚ। ਅਖਮ : ਪਾਪ। ਪਾਪਹ : ਪਾਪੀ। ਯੇ : ਉਹ ਕੌਣ। ਪਚਿੰਤ : ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ, ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਣਾ। ਆਤਮ ਕਾਰਣਾਤ੍ : ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ, ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਲਈ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਯਗ ਵਿੱਚੋਂ ਬਚਿਆ (ਅਵਸ਼ੇਸ਼) ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸੱਜਣ ਪੁਰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਸੁਆਦ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਆਪ ਭੋਜਨ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪਾਪੀ ਲੋਕ ਕੇਵਲ ਪਾਪ ਨੂੰ ਹੀ ਖਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਗਯ ਸਿਸ਼ਟ ਅਸਿਨਹ ਸੰਤਹ = ਕਰਤਵੁੰ ਕਰਮ ਦਾ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਯੋਗ ਦੇ ਗੁਪ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਤੇ ਸਮਤਾ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਰਮ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪਾਪਤ ਸਾਮੱਗਰੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਵੀ ਉਹ ਕਰਮ ਯਗ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯਗ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਮੁੱਚਾ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਯੋਗ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਯੋਗ (ਸਮਤਾ) ਹੀ ਯਗ ਸੋਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ 4.31 ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਮੁਚਯੰਤੇ ਸਰਵ ਕਿਲਿਬਸੈਹੈ = ਪਦ ਬਹੁਵਚਨ ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਪੂਰਨ ਪਾਪ ਤੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਹੈ। ਨਾਲ ਸਰਵ ਦੇ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਯਗਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ, ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮ ਵਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਨਾ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਮ ਵਲੀਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਵ ਕਿਲਿਬਸੈਹੈ ਦੇ ਅਰਥ ਯਗਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਪੂਰਨ ਬੰਧਨ ਰੂਪ ਕਰਮ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। (ਗੀਤਾ 2.50) ਕਾਮਨਾ ਨਾਲ ਬੰਧਨ ਹੈ ਜੋ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ (3.37) ਇਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਾਮਨਾ ਅਭਾਵ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਸਤਸਰੂਪ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਅਸਤ੍ਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਏਕਤਾ ਮੰਨ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਅਸਤ੍ਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਅਭਾਵ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਅਭਾਵ ਸਮਝਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਭਾਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਸਤ੍ਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਆਰੰਭ ਤੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਤੇ ਨਿਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ ਹੀ ਮਿਲਣਗੇ। ਅਜਿਹੇ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਦੇ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਿਉਂ? ੦ ਯੇ ਪਚਿੰਤ ਆਤਮ ਕਾਰਣਾਤ੍ = ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਚਾਹੁਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, ਕਾਮਨਾ ਮਹਤਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਬੁਧੀ ਵਧੇਰੇ ਉਨਾ ਹੀ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਪਾਪੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਕਾਰਣਾਤ੍ = ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਛਿਣ ਮਾਤਰ ਚੰਗਾ ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਭਾਗ। ਪਚਿੰਤ ਦਾ ਅਰਥ ਪਕਾਉਣ ਤੋਂ ਹੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਚੱਲਣ ਫਿਰਨ ਬੈਠਣ ਉੱਠਣ ਆਦਿ ਸੰਸਾਰਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਅੰਸ਼ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਮੰਨਣਾ ਮਹਾਨ ਭੁਲ ਹੈ। ੦ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਉਹ ਹੈ 'ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਨ ਪਾਣੀ ਵਸਤਰ ਆਦਿ ਦੇਣਾ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਆਲਸੀ ਪ੍ਰਸਾਦੀ ਭੋਗੀ ਨਾ ਬਣਾਉਣਾ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਹਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ੦ ਭੁਜਤੇ ਤੇ ਤੁ ਅਖਮ ਪਾਪਹ = ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਰਮ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਇੱਜ ਕਰਕੇ ਪਾਪ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਕੱਟਦਿਆਂ ਚੌਗਸੀ ਲੱਖ ਯੂਨੀ ਭੋਗ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਯੂਨੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਅਦਰੁੱਤ ਖੇਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਰਮ ਬੀਜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਲ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਪੀ ਹੈ, ਜੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਹੀ ਪਾਪ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਹੱਕ ਹਲਾਲ ਦੇ ਭੋਜਨ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਯਗ ਹੋਮ ਵਿੱਚੋਂ ਬਚਿਆ ਭੋਜਨ ਮਿਹਨਤੀ, ਈਮਾਨਦਾਰ-ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਭੋਜਨ ਹੈ। ਜੋ ਬੇਈਮਾਨ ਹਨ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਮਾਰ ਕੇ, ਪਾਪ ਕਰਕੇ ਦੌਲਤ ਇਕੱਠੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਖੁਸ਼ੀ ਆਨੰਦ ਲਈ ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਪਾਪ ਹੀ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਸਦਾ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ

ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਯੱਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕ ਪਰਤਾਪੀ ਨੇਕ ਸਹਜ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਵੇਂ ਪਾਪ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ? ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਭੋਜਨ ਵੀ ਹੱਕ ਸਤਿ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਹਲੜ, ਬੁਧੀਗੀਣ, ਅਨਿਆਏਕਾਰੀ, ਦਸ਼ਟ ਲੋਕ ਹੀ ਪਾਪ ਦੀ ਕਮਾਈ ਵਾਲਾ ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੰਮ (ਕਰਮ) ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਨਾ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭੈੜਾ, ਕੰਮ ਕਰਨ ਪਿੱਛੇ ਜੋ ਮੰਤਵ, ਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਭੈੜਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਾ ਹਉਂ ਜਿਸ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੰਮ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਜੋ ਕਾਰਜ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਤਵੱਵ ਸੇਵਾ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਅਤੇ ਸਰਬ ਹਿੱਤ ਸੰਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨੇਕ ਹੈ। ਯਗ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਕੰਮ ਉਹ ਸਾਰਥਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਰਨ ਪਿੱਛੇ ਮੰਤਵ ਸਰਬ-ਕਲਿਆਣ ਲੋਕ-ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਨੇਕਨੀਤ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਪਰ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਇਹੋ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਯਗ ਕੋਈ ਵੀ ਕਰੇ, ਉਹ ਸੇਵਕ ਭਗਤ ਦਾਨੀ ਦਿਆਲੂ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਹੈ। ਜੁਨਿਆਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉੱਤਮ ਨੀਯਤ ਨੇਕ ਸੰਕਲਪ ਦ੍ਰਿੜ ਇਗਦੇ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਯਗ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਯਗ ਭਾਵੋਂ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਸਮੱਗਰੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮੱਗਰੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਾਲਾ ਯਗ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ ਕਾਇਨਾਤ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਅੰਦ੍ਰੀਵ ਮੰਤਵ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪਰਚੰਡ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਫੌਕੇ ਵਹਿਮ, ਅਗਿਆਨਤਾ ਅਤੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਫੈਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਯਗ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਵੈ ਰਚਿਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ, ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ ਦਾ ਰਚਿਤਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪ ਇਕਾਈਆਂ ਹਨ। ਅਸਾਨੂੰ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਖੂਬਸੂਰਤ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਬਿਗਾੜਨ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

3.14 ਸਲੋਕ :

ਅਨਾਤੁ ਭਵਨਿ ਭੂਤਾਨਿ, ਪਰਜਨ्यਾਤੁ ਅਤ੍ਰ-ਸਮ-ਭਰ: / ਯੜਾਤੁ ਭਵਤਿ ਪਰਜਨ्य: ਯੜ: ਕਰਮ-ਸਮ-ਤਦ-ਭਰ: //

ਅਨਨਾਤੁ ਭਵੰਤਿ ਭੂਤਾਨਿ, ਪਰਜਨਾਤੁ ਅਨਸਮ੍ਰ ਭਵਹ।

ਯਗਯਾਤੁ ਭਵਤਿ ਪਰਜੰਯਹ ਯਗਯਹ ਕਰਮ ਸਮਉਦ੍ਰ ਭਵਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਨਨਾਤੁ : ਭੋਜਨ ਅਨਾਜ ਤੋਂ। ਭੇਵਤਿ : ਅੱਗੇ ਆਉਣਾ, ਨਿਕਲਣਾ, ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ। ਭੂਤਾਨਿ : ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ, ਜੀਵ। ਪਰਜਨਾਤੁ : ਮੀਂਹ 'ਚੋਂ। ਅਨਸਮ੍ਰ ਭਵਹ : ਸੰਭਵ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਭੋਜਨ ਖਾਦ ਖੁਰਾਕ। ਯਗਯਾਤੁ : ਕੁਰਬਾਨੀ ਯੱਗ ਹੋਮ ਦੇ ਕਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮ 'ਚੋਂ। ਭਵਤਿ : ਸੰਭਵ ਹੈ। ਪਰਜੰਯਹ : ਮੀਂਹ ਤੋਂ। ਯਗਯਹ : ਕੁਰਬਾਨੀ ਯੱਗ। ਕਰਮ ਸਮਉਦ੍ਰ ਭਵਹ : ਕਿਰਿਆ 'ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਜੀਵ, ਭੋਜਨ ਨਾਲ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੀਂਹ ਕਾਰਨ ਭੋਜਨ ਅੰਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯੱਗ ਰਾਹੀਂ ਮੀਂਹ ਵਰਦਾ ਹੈ। ਯਗ ਕਰਮ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ। (ਯਗ ਫਰਜ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ।)

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਨਨਾਤੁ ਭਵੰਤਿ ਭੂਤਾਨਿ : ਅੰਨ = ਪਾਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਜੋ ਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਮਿੱਟੀ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਕੀੜੇ ਲਈ ਮਿੱਟੀ ਹੀ ਅੰਨ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਪਸੂ ਆਦਿ ਬਿਰਖ ਪੰਛੀ ਸੱਪ ਚਿਉਂਟੀ ਜੂੰ ਆਦਿ ਚਾਰੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜੀਵ ਅੰਨ ਖਾਕੇ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਇੱਕ ਜੀਵ ਲਈ ਵੱਖ-2 ਵਸਤਾਂ ਅੰਨ੍ਹ ਹੈ। ੦ ਪਰਜਨਾਤੁ ਅੰਨ ਸਮ੍ਰ ਭਵਹ = ਸਾਰੇ ਖਾਦ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਜਲ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਘਾਹ ਤੇ ਝੂਸ, ਅਨਾਜ, ਮਿੱਟੀ ਜਲ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਅੰਨ, ਵਸਤਰ ਮਕਾਨ ਸਰੀਰਕ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਵਸਤਾਂ ਜਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਜਲ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੀਂਹ ਹੈ। ੦ ਯਗਯਾਤੁ ਭਵਤਿ ਪ੍ਰਜਨਸ਼ਾਹ = ਯਗਯਹ ਸ਼ਬਦ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਹੂਤੀ ਦੇਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਪਰ ਏਥੇ ਗੀਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਤਵੱਵ ਕਰਮ ਦਾ ਉਪਲੱਛਣ ਹੈ। ਯਗ ਵਿੱਚ ਤਿਆਗ ਦੀ ਪਰਮੁੱਖਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਹੂਤੀ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਵੀ ਅੰਨ ਘਿਓ, ਆਦਿ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਾਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਵੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਪ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੁੱਖ ਭੋਗ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਕਰਤਵੱਵ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਆਗਰਮ ਆਦਿ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਯਗ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ। ੦ ਬ੍ਰਹਮਾਣਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਕਥਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ : 'ਪਰਜਾਪਤੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਨੇ ਦੇਵਤਾ, ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਦੈਤ (ਅਸੁਰ) ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦ ਅੱਖਰ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਕੌਲ ਭੋਗ ਸਾਮਗਰੀ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਦ' ਦਾ ਅਰਥ ਦਮਨ ਕਰੋ, ਸਮਝਾਇਆ। ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਸਾਮਗਰੀ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਦਮਨ ਕਰੋ ਸਮਝਾਇਆ। ਦੈਤਾਂ ਕੌਲ ਹਿੱਸਾ ਦੇ ਭਾਵ ਅਧਿਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਦ ਦਾ ਅਰਥ ਦਮਨ ਕਰੋ ਸਮਝਾਏ।' ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਉਦੇਸ਼ ਇੱਕੋ ਹੈ, ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਹਿੱਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਬੱਦਲ ਗਰਜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦ ਦ ਦ ਦੀ ਗਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਦਮਨ ਕਰੋ, ਦਾਨ ਕਰੋ ਤੇ ਦਯਾ ਕਰੋ ਦੀ ਯਾਦ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਰਨ ਦੀ ਬਾਂ ਆਪਣੇ ਆਚਰਣ ਦਾ ਅਸਰ ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਪਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਧੇਰੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਯਗ੍ ਯਹ ਕਰਮ ਸਮਉਦ੍ਰ ਭਵਹ = ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਪੂਰਵਕ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੰਕਿਕ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਨਾਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਬਹੁਮਚਾਰੀ, ਅਗਨੀਹੋਤਰ ਕਰਨਾ, ਪਿਤਾ ਮਾਤਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਪੁੱਤਰ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ, ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਰਸੋਈ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਯਗ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਲਈ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਯਗ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਲਈ ਰੋਗੀ ਦਾ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਨਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਮਈ ਕਰਮ ਯਗ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਪੂਜਾ/ਮਾਨਤਾ/ਸਰਧਾ/ਸਮੱਗਰੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਅਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਅਰਥ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਸਮੱਗਰੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਯਗ ਚੋਂ (ਅਵਸ਼ੇਸ਼) ਬਚਿਆ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਆਖਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਪਸ਼ਾਦ = ਭੋਜਨ ਪਤਿ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਗਾਉਣਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਭੋਜਨ ਦਾ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੀਵ ਦਾ ਜੀਵਨ ਭੋਜਨ ਸਹਾਰੇ ਹੈ। ਯਗ ਵਿੱਚ ਉੱਤਮ ਸਾਮਗਰੀ ਨਾਲ ਭੋਜਨ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਮ ਭੋਜਨ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾਤਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਮਹੱਤਤਾ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਭੋਜਨ ਵਾਂਗ ਜੀਵਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਭੋਜਨ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ

है। मींह दा वरुना विंगिआनक विधि अनुसार तां गी संभव है। जेकर यग तें पैदा होइਆ सूँय वातावरण है, निष्ठित गरमी नाल पाणी दी भाड़ बणदी है। जो ढेर अनुबूल वातावरण कारन मींह विच्च बदल जांदी है। यग रहन मींह लटी सहाइक प्रक्रिया है। यस प्रक्रिया दी लीला है। जेकर कोई कंम मन दी सगी विधि नाल संपन्न कीता जावे तां उरु यग सामान है। असिहा कंम गी परव है। सूरज दी गरमी संमुचर दे पाणी नुँ भाड़ विच्च बदलण दा साधन बणदी है। भाड़ जो विधाई नहीं दिंदी, आपणे आप परव है, भाड़ प्रक्रिया बदल के मींह बण जांदा है। एसे उरुं जदैं बूँझ नुँ अंग विच्च पा दिंदे हां तां कारबन डाईअकसाईड बण जांदी है, जो विधाई नहीं दिंदी। इह वी परव है। इह पौंदिअं लटी डेजन दे कंम आउंदी है। एसे उरुं विअकती, जदैं होम यंग करदा है, सेवा कारज दृजिअं दे हित वाले कंम करदा है। तां उस दा आउम विस्त्रवास विकास करदा है। मंडर उरु मारख कै है, जो मन दी स्कती नुँ व्याप्वे। आउम विस्त्रवास पैदा करे। जदैं किसे विअकती दा मन साफ नेक पविंतर होवेगा तां उस व्हैलं कीते कंम काज चंगे मारख के लोक हेड़ हेंगे। मनो-स्कती परव बण जावेगी। परव कारज कलिआणकारी पविंतर हुंदे हन।

म्लेक 3.15 :

कर्म ब्रह्म-उद्भव-भवम् विद्धि, ब्रह्म अक्षर समर्च्छ भवम् ॥

कर्म ब्रह्म उद्भवम् विधि, ब्रह्म अक्षर समर्च्छ भवम् ॥

उस्मात् सरव गतम् ब्रह्म, नित्यम् यगये पूर्ति स्वितम् ॥

० म्लेक अरथ :- कर्म : कंम काज। ब्रह्म : वेद गिआन। उद्भवम् : ब्रह्मा 'चौं पैदा होइआ। विधि : जाणना। ब्रह्मा : ब्रह्मा। अक्षर समर्च्छ भवम् : जो उबाह ना कीते जाण, उस विच्च पैदा हेण वाला, सिँधिअं उजागर हेण। उस्मात् : इस लटी। सरव गतम् : जो चारे पासे फैलिआ होवे। ब्रह्म : सूँ जां अनुभव तें परे दी अवस्था, जिखे इंद्रिआवी गिआन वी ना पुँज सकदा होवे, जिखे गुणां दीआं हैदां पार कर जांदीआं हन। नित्यम् : सदीवी। यगये : कुरबानी। पूर्ति स्वितम् : मसित है, मसापित है।

० म्लेक अरथ :- 'कर्म नुँ डु ब्रह्म असदा वेद चौं उत्पन होइआ जाण लै। ब्रह्म (वेद) अंखर (अरथात अविनासी पार ब्रह्म) 'चौं पैदा होइआ है। इस लटी सरव विअपी पार ब्रह्म सदा यग विच्च पूर्तिस्तत हन।'

पद-अरथ-विमधार :- कर्म ब्रह्म उद्भवम् विधि = वेद करत्व कर्म करन दी विधि दसदे हन (4.32) मनुँ नुँ करत्व करन दी विधि दा गिआन वेद विच्च हेण कारन गी करमां नुँ वेद तें उत्पन होइआ मनिआ जांदा है। वेद म्लेक दे अंतरगत रिग यजुर, साम ते असरव वेद दे नाल नाल सिम्भूती पुराण, इतिहास (रामाइद महाभारत) ते होर संपरदावां दे गरंथ ते अनुभव व्यचन वेदानुबूल सद् स्नामतरं दी गंल करदे हन। ० ब्रह्म अक्षर समर्च्छ भवम् = एषे ब्रह्म पद, वेद दा वाचक है। वेदां दी उत्पत्ति सिद्धान्दं परमात्मा तें हेई है। (17.23) पूँ भूल है। वेद, कर्म पालण दी विधि दसदे हन ते मनुँ उस दा करत्व पालण करदे हन। करत्व पालण गी यंग है। यग तें वरधा हुंदी है। वरधा तें अंन ते अंन तें पूँणी हुंदे हन। उनुं पूँणीआं विच्च मनुँ, करत्व कर्म दे पालण तें यग बणदा है। इस उरुं स्मिटी चैलदी है। ० उस्मात् सरव गतम् ब्रह्म, नित्यम् यगये पूर्ति स्वितम् : एषे ब्रह्म पद अंखर (सरगुण निराकार परमात्मा) दा वाचक है। जो सरब विअपी है। वेद नहीं। परमात्मा यग विच्च सदा ही विदमान रहिंदा है। भाव निष्ठकाम कर्म दी महौत्तर दसदा है। (18.46) ० मंका = पूँ जद सरव विअपी है तां उसनुँ केवल यग विच्च ही किउं पूर्तिस्तत किहा गिआ है ? इस दा उत्तर इह है, ठीक पूँ सरव विअपी है। एसे लटी एषे उस नुँ सरवगत किहा गिआ है। यग उस दा उपलब्दी मसान है। पूँ युग 'चौं मिलदा है। जिवें पाणी तां सारी यरती हेठ है, पर खुँह विच्च ही मिलदा है। जां पाईप विच्च तां पाणी हुंदा है पर मिलदा टूटी राहीं ही है।

विअधिआ :- दिस्तमान जगत पसारा डैगुणां ब्रह्मा दी मंरचना है। जिहझा समां खलाम (पुलाझ आकास) अते कारज कारण सियांत उपर रुपमान है। इह बहु पासारी काइनात अनंत पासारी है। हर पासे हर थां हर समें है। ब्रह्म विच्च जनम लै के इह ब्रह्म-सरूप स्कती उच्चतम ब्रह्मंडी जगत दे रुप विच्च आपणे आप विच्च बैंधिक सरूप है। इह जगत पासारे दीआं किरनां बैंधिक पूकास्त वांग हन, जिवें वेद गिआन पूकास्त है। इह दिस्तमान जगत पासार निरंतर उरल पदारथ वांग गतीसील है। (जगत जो गतीसील संसार जो निरंतर सिरजदा है) इस उरुं कर्म (कंम किरिआ अते ब्रह्मंडी कारज) इक्के समान हन। जीव कारज ब्रह्मंडी कारज निरंतर कारजसील हन। जदैं कर्म उच्चम स्नेशन, नेकी सेवा भावां दे मंडर नाल संपन हेण, तां उरु येग अखवाउदे हन। पूँउत्व दी भावना नाल कीता जाण वाला हर कारज यग है। पूँ भैव यंग है। जिवें आदरम राज उरु है, जिस विच्च वसदे सारे लोक मरजादा सील कानुँपालक हुंदे हन। एसे उरुं जेकर सारे जगत दे लोक पूँउत्व दी सेवा भावना अणीन मरजादा सील बण के उच्चम सेवा मरजादा पालक वाले कंम करन तां इह वी यंग है। हिर इह जगत सवर्ग है। मनुँ चारे तां इस यरती नुँ सवर्ग बणा सकदा है। इस लटी मरजादा कुरबानी तिआग, समरूपण भावना, मिलवरतन, सहिणसीलता अते सेवा भाग जागित करन दी लेज है। पूँउत्व स्कती दा पासारा प्रक्रिती दी बहु पासार लीला विच्च है। प्रक्रिती नुँ पविंतर रूपणा वी यंग है। प्रक्रिती पिआर तें भाव प्रक्रिती दी सुरूपिआ मंबाल अते उस दी पविंतरता बणाई रूपणा ही तां हुंदा है।

3.16 म्लेक :

एवम् प्र-वर्तितम् चक्रम्, न अनु-वर्तयति इह यः। अघ-आयुः इन्द्रिय-आ-राम; मोघम् पार्थ सः जीवति ॥

ਏਵਮ् ਪ੍ਰਵਿਰਤਮ् ਚਕ੍ਰਮ्, ਨ ਅਨੁਵਰਤਯਤਿ ਇਹ ਯਹ। ਆਧਾਰ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਰਾਮਹ, ਮੋਘਮ् ਪਾਰਥ ਸਹਜੀਵਿਤ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਏਵਮ् : ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ। ਪ੍ਰਵਿਰਤਮ् : ਘੁੰਮਦਾ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ। ਚਕ੍ਰਮ् : ਪਹੀਆ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਨੁਵਰਤਯਤਿ : ਪਿੱਛਾ ਕਰਨਾ, ਪਿੱਛੇ ਆਉਣਾ। ਇਹ : ਏਥੇ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਅਘਆਯੁਹ : ਪਾਪ ਵਿੱਚ ਰਹਿਦਾ। ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਰਾਮਹ : ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਣਨਾ। ਮੋਘਮ् : ਬਿਰਥਾ ਫਜ਼ੂਲ। ਪਾਰਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਸਹਜੀਵਿਤ : ਉਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਪਾਰਥ! ਜੋ, ਇਸ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਚਲਿਤ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਚੱਕਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਸੁਖਾਂ ਵਿੱਚ ਗੇੜੇ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਪਾਪਮਈ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ - ਬੇਅਰਥ ਹੀ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਏਵਮ् ਪ੍ਰਵਿਰਤਮ् ਚਕ੍ਰਮ = ਪਾਰਥ ਸ਼ਬਦ ਅਰਜਨ ਲਈ ਸੰਬੰਧਨੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਪ੍ਰਸਾ (ਕੰਤੀ) ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਜਿੰਦਗੀ ਭਰ ਦੁਖ ਸਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਰਥ ਦਾ ਪਹੀਆ ਟੁੱਟ ਜਾਣ 'ਤੇ ਰਥ ਉੱਪਰ ਬੈਠੇ ਸਾਰੇ ਰਥੀ ਤੇ ਸਾਰਥੀ ਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਸਮੁੱਚੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਵਿੱਚ ਧੱਕਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਸਤੂ ਦੋ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਤੇ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਰਿਸਤਾ ਅਟੁੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਨੇੜੇ ਦਾ ਗੂਹੜਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਮਮਤਾ, ਕਾਮਨਾ ਤੇ ਅਹੰਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਇੰਦ੍ਰ ਆਗਾਮਹ = ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਮਨਾ ਮਮਤਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੰਥਿਆ ਇੰਦੰਗੀਆ ਰਾਹੀਂ ਭੋਗ ਭੋਗਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਏਥੇ ਭੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰਮਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪਸੂ ਤੋਂ ਵੀ ਨੀਵਾਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰਜਾਨ ਮਨੁੱਖ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਅਸਭਿਆ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਘਆਯੁਹ = ਭੋਗੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹਿੱਸਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਵਾਰਥੀ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਚੂਜਿਆਂ ਦਾ ਹਿੱਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਰਕ ਹੈ। ਪਾਪੀ ਕੇਵਲ ਪਾਪ ਹੀ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੇਅਰਥ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧ ਪ੍ਰਕਿਅਤਾ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਇੱਕ ਸਾਮਾਨ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਨਿਯਮ, ਜੀਵ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ, ਮਰਯਾਦਾ ਪਾਲਣ, ਮਿਲਕੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਦੇਣ ਅਤੇ ਜੀਓ ਤੇ ਜੀਣ ਦਿਓ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਇੱਜ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ਤੂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਜੀਵ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖੇ। ਜੀਵ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜ ਕਰੇ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਾਂਗ ਸਮਾਜ ਉੱਪਰ ਬੋਝ ਨਾ ਬਣੇ। ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉੱਤਮ ਪ੍ਰਗਤ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਹੀ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਵੈ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਰਮ ਯੋਗ, ਹੋਮ ਯੋਗ ਯੋਗ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਅਜਿਹੇ ਤਿੰਨ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਵੱਗਤ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

3.17 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧ: ਤੁ ਆਤਮ-ਰਤਿ: ਏਵ ਸਥਾਤ, ਆਤਮ-ਰੂਸ: ਚ ਮਾਨਵ: / ਆਤਮਨਿ ਏਵ ਚ ਸਮ-ਤੁ਷ਟ: ਤਸਥ ਕਾਰਧਮ੍ ਨ ਕਿਵਾਤੇ॥

ਧਰ ਤੁ ਆਤਮ੍ ਰਤਿਹ ਏਵ ਸਮਾਤ, ਆਤਮ੍ ਤ੍ਰਪਤਹ ਚ ਮਾਨਵਹ।

ਆਤਮਨਿ ਏਵ ਚ ਸਮ੍ ਤ੍ਰਸ਼ਟਹ, ਤਸਥ ਕਾਰਧਮ੍ ਨ ਵਿਦ੍ਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਧਰ : ਕੌਣ। ਤੁ : ਪਰੰਤੂ। ਆਤਮ ਰਤਿਹ : ਸਵੈ ਅੰਦਰ ਆਨੰਦਮਈ ਹੋਣਾ। ਏਵ : ਸਿਰਫ। ਸਮਾਤ੍ : ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਤਮ ਤ੍ਰਪਤਹ : ਸਵੈ ਅੰਦਰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ। ਚ : ਅਤੇ। ਮਾਨਵਹ : ਵਿਅਕਤੀ। ਆਤਮਨਿ : ਸਵੈ ਅੰਦਰ, ਅੰਤਹਕਰਣ। ਏਵ : ਸਿਰਫ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਮਤ੍ਰਸ਼ਟਹ : ਸਵੈ ਬਰਾਬਰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ। ਤਸਥ : ਉਸ ਦੇ। ਕਾਰਧਮ੍ : ਕਰਨ ਯੋਗ ਕੰਮ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਵਿਦ੍ਯਤੇ : ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਵਲ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਮਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਨੰਦਮਈ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ, ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਰਤੱਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਧਹਤੁ ਆਤਮ ਰਤਿਹ ਏਵ ਸਮਾਤ ਆਤਮ੍ ਤ੍ਰਪਤਹ ਚ ਮਾਨਵਹ, ਆਤਮਨਿ ਏਵ ਚ ਸਮਤ੍ਰਸ਼ਟਹ - ਏਥੇ ਤੁ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਤੱਵ ਨਾ ਪਾਲਣ ਵਾਲੇ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਤਿ (ਪ੍ਰਤਿ) ਇੰਦੀਆਂ ਦੇ ਭੋਗਾਂ। ਇਸਤਰੀ ਪੁੱਤਰ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤ ਭੋਜਨ ਅੰਨ ਜਲ ਤੋਂ ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਧਨ ਨਾਲ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਤਿ ਛਿਣ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸ਼ਗੀਰੀ ਅਵਿਨਾਸੀ ਹੈ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤੀ, ਸਦਾ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ੦ ਮਾਨਵ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਤੇ ਅੰਦਰ ਤੋਂ, ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਮਾਨ ਪ੍ਰਤ੍ਯਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਅਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਾਨਵ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਸ਼ਬਦ ਏਥੇ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਾਨਵ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਸਥ ਕਾਰਧਮ੍ ਨ ਵਿਦ੍ਯਤੇ = ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਜੋ ਵੀ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਪਾਉਣਾ ਜਾਣਨਾ, ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਪਰ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ। ਕਿਆਹੀਣਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਮਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਗਤੀ ਹੈ, ਅਵੱਸਥਾ ਜਾਂ ਦਸ਼ਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮਨ ਬਾਹਰੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਧ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਵੈ ਜਾਂ ਆਤਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਹਲਚਲ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ

ਦਰਿਆ, ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤ ਚੰਚਲ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮਚਲਦਾ ਤੇਜ਼ ਰਫਤਾਰ ਵਾਲਾ ਦਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਹਲਚਲ ਚੰਚਲਤਾ ਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਜਦੋਂ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਚੰਚਲਤਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਤਮਾ ਸਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸਮਾਦ, ਮੋਕਸ਼, ਆਨੰਦ, ਆਤਮਾ ਦਾ ਮੁਲ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਮਨ ਸਵੈ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਵਿਸਮਾਦ ਮੋਕਸ਼ ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਗੁਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ (ਜੋ ਮਨ ਅੰਦਰ ਚੱਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ) ਆਤਮਾ ਅੰਦਰ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਵੱਲ ਅਚੇਤ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਧਣ ਲਈ ਰੁਚਿਤ ਹਨ। ਉਹ ਮੰਜ਼ਿਲ ਹੈ, ਮਨ ਦਾ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਣਾ। ਜਿਥੋਂ ਜਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੋਈ ਫਰਜ਼ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ‘ਘੜੀ ਅੰਦਰ ਮਿੰਟ ਤੇ ਘੰਟੇ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਸ਼੍ਰੀਆਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ, ਹਰ ਘੰਟੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਇਕਠੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮ ਆਤਮਾ ਭਾਵੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਖਾਈ ਹਨ। ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਇਹ ਵੀ ਦੋਵੇਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਵੈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਪੂਰਣਤਾ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਮੋਹ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਔਰਤ ਦਾ ਮੋਹ, ਨਾ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਖਿੱਚ, ਨਾ ਪੈਸੇ ਦਾ ਲਾਲਚ, ਨਾ ਪਦਵੀ ਹੰਕਾਰ, ਨਾ ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ ਅੱਗ, ਨਾ ਕਾਮਕ ਲੋਚਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਤਮ ਸਰੂਪ ਸਹਿਜ ਮਈ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ।

3.18 ਸਲੋਕ :

ਨ ਏਵ ਤਸਥ ਕ੃ਤੇਨ ਅਰਥ:, ਨ ਅ-ਕ੃ਤੇਨ ਇਹ ਕ:-ਚਨ। ਨ ਚ ਅਸਥ ਸਰਵ- ਭੂਤੇ਷ੁ, ਕ:-ਚਿਤੁ ਅਰਥ-ਵਿ-ਅਪ-ਆ-ਤ੍ਰਯ: //

ਨ ਏਵ ਤਸਥ ਕ੃ਤੇਨ ਅਰਥਹ, ਨ ਅਕ੃ਤੇਨ ਇਹ ਕਹਚਨ।

ਨ ਚ ਅਸਥ ਸਰਵ ਭੂਤੇ਷ੁ, ਕਹਚਿਤ ਅਰਥ ਵਿਆਪ ਆਸ੍ਰਹ, ਯਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਏਵ : ਭੀ। ਤਸਥ : ਉਸ ਦਾ। ਕ੃ਤੇਨ : ਕੰਮ ਰਾਹੀਂ। ਅਰਥਹ : ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ, ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਕ੃ਤੇਨ : ਕੰਮ ਰਾਹੀਂ। ਇਹ : ਏਥੇ। ਕਹਚਨ : ਕੋਈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਆਸਥ : ਇਸ ਆਦਮੀ ਦਾ। ਸਰਵ ਭੂਤੇ਷ੁ : ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਅੰਦਰ। ਕਹਚਿਤ : ਕੋਈ। ਅਰਥ ਵਿਆਪ ਆਸ੍ਰਹ : ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਉੱਪਰ ਆਸਰਾ ਕਰਨਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ (ਅਰਥਾਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ) ਕੁੱਝ ਵੀ ਸਵਾਰਥ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨ ਏਵ ਤਸਥ ਕ੃ਤੇਨ ਅਰਥਹ = ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਜਦ ਤੱਕ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਤੱਕ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਪਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇੱਛਾ ਨਿਵ੍ਵਿਤੀ ਲਈ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੧. ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ੨. ਕਾਮਨਾ ਨਿਵ੍ਵਿਤੀ ਵਾਸਤੇ। ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਤੇ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਕਾਮਨਾ ਨਿਵ੍ਵਿਤੀ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਰਮ ਯੋਗ ਤੋਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਰਤੱਵ ਨਾਲ ਛਿਣ-ਮਾਤਰ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਸਵਾਰਥ ਭਾਵ ਤੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਸਟੀ ਲਈ ਤੇ ਹਿਤ ਵਾਸਤੇ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਦਾਰਥ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਆਦਿ ਕੇਵਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਨ, ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਹਿੱਤ ਲਈ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਨ ਅਕ੃ਤੇਨ ਇਹ ਕਹਚਨ = ਜਿਸ ਨੇ ਸਰੀਰ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦੀਗਾਂ ਮਨ ਆਦਿ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਆਲਸ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਪ੍ਰਸਾਦ ਆਲਸ ਆਰਾਮ ਆਦਿ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਤਾਮਸ ਸੁੱਖ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ (18.39) ਪਰ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਇੰਜ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਤਾਮਸ ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ? ੦ ਨ ਚ ਆਸਥ ਸਰਵ ਭੂਤੇ਷ੁ ਕਹਚਿਤੁ ਅਰਥ ਵਿਆਪ ਆਸ੍ਰਹ : ਸਰੀਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਛਿਣ ਮਾਤਰ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਢੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਾਸਤੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਸਰੀਰ ਹਿਤ ਲਈ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਰੀਰ (ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ) ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੰਪੂਰਨ ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ ਸੰਸਾਰ ਹਿੱਤ ਲਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਸਿੱਧ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੧. ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ੨. ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ੩. ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਤੇ ਪਦਾਰਥ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਛਿਣ ਪਲ ਲਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ੦ ਜਦ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦਾ ਰਾਗ, ਪਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਿਉਣ ਦੀ ਆਸਾ ਤੇ ਮਰਨ ਦਾ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਉਸ 'ਤੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਦਾਖਿਤਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਾ ਰਾਗ, ਨਾ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਨਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਸਾ ਨਾ ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕਰਤੱਵ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ, ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਵੈ-ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਹਹੜੀ ਨੀਂਦ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਬੇਫਿਕਰੀ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਨੰਦਿਤ ਆਲਮ ਵਿੱਚ ਸੁੱਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਗੈਸ਼ਨ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਨੰਤ ਬੈਨਪਾਹ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਡੰਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਉੱਪਰਲੀ ਤਹਿ ਭੜਖੂ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਤੇਜ਼ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਧੂਰ ਹੇਠਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਚੁੱਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਅਵੱਸਥਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਰਮ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮਾਰਗ ਹੈ।

3.19 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਸਮਾਤ् ਅ-ਸਕਤ : ਸਤਤਮ, ਕਾਰਘ ਕਰਮ ਸਮ-ਆ-ਚਰ। ਅ-ਸਕਤ : ਹਿ ਆ-ਚਰਨ ਕਰਮ, ਪਰਮ ਆਪ-ਨੋਤਿ ਪੁਰਖ: ||

**ਤਸਮਾਤ् ਆਸਕਤਹ ਸਤਤਮ, ਕਾਰਘਮ ਕਰਮ ਸਮ ਆਚਰ।
ਅਸਕਤਹ ਹਿ ਆਚਰਨ ਕਰਮ, ਪਰਮ ਆਪਨੋਤਿ ਪੁਰਸ਼ਾਹ||**

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਸਮਾਤ : ਇਸ ਲਈ। ਆਸਕਤਹ : ਮੋਹ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਸਤਤਮ : ਨਿਰੰਤਰ, ਹਮੇਸ਼ਾ। ਕਾਰਘਮ : ਜੋ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ : ਕੰਮ, ਜ਼ਿਣਿਆ। ਸਮਾਚਰ : ਕਰਨਾ, ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ, ਆਯੋਜਿਤ ਕਰਨਾ। ਅਸਕਤਹ : ਬਿਨਾ ਮੋਹ ਬੰਧਨ ਤੋਂ। ਹਿ : ਕਿਉਂਕਿ। ਆਚਰਨ : ਆਯੋਜਿਤ, ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ। ਕਰਮ : ਕੰਮ। ਪਰਮ : ਉੱਚਤਮ, ਮਹਾਨ। ਆਪਨੋਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਪੁਰਸ਼ਾਹ : ਵਿਅਕਤੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਬਿਨਾਂ ਮੋਹ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਪੂਰਤੀਆਂ ਕਰਦੇ ਰਹੋ। ਮੋਹ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ, ਜੋ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤਸਮਾਤ ਆਸਕਤਹ ਸਤਤਮ, ਕਾਰਘਮ ਕਰਮ ਸਮ ਆਚਰ = ਤਸਮਾਦ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਵਾਂਗ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਤੋਂ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ 'ਸਵ' ਵਾਸਤੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਰਮ ਸਦੈਵ 'ਪਰ' (ਦੂਜਿਆਂ) ਦੇ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਸ੍ਰ੍ਵ' ਦੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਰਾਗ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਆਸਤਿਕ = ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਬਣੀ ਖਿੱਚ ਨੂੰ ਆਸਤਿਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਮੈਂ ਸਰੀਰ ਹਾਂ ਤੇ ਸਰੀਰ ਮੇਰਾ ਹੈ। ਇੱਂ ਕਰਨਾ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥ ਵਿੱਚ ਆਸਤਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਹਿੱਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਬਿਨਾਂ ਆਸਤਿਕ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਲੋਕ ਹੇਤੂ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਾਰਘਮ ਕਰਮ ਸਮ ਆਚਰ = ਕਰਤੱਵ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਨਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਰਤੱਵ, ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਤਿਆਗ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿਤ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਨਾਂ ਹੈ। ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਰ ਹਿੱਤ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਤੱਵ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਮੱਗਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਪਰਾਪਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਣ ਵਿੱਚ ਨਾ ਆਲਸ ਨਾਲ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇੱਛਾ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਮਾਚਾਰ = ਪਦ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੈ ਕਿ ਕਰਤੱਵ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। (ਗੀਤਾ 18.47) ੦ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੋਹ ਮਮਤਾ ਕਾਮਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਰਮਯੋਗੀ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਮੁੰਹ ਸੰਸਾਰ ਹਿਤ ਪਰ ਉਪਕਾਰ ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਸਕਤਹ ਹਿ ਆਚਰਨ ਕਰਮ = ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਆਸਿਕਤ ਪੂਰਵ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਕਰਮ ਕਰੋ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਸੰਸਾਰ ਹਿਤ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਹੋਣ। ਕਰਮਯੋਗੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਾ ਚਾਹੁਣ ਨਾਲ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਿਖੇਧ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਪਰਮ ਆਪ ਨੋਤਿ ਪੁਰਸ਼ਾਹ = ਏਥੇ ਪਰਮਪਦ, ਕਰਮਯੋਗੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਰਮਯੋਗੀ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਸਦਾ ਹੋਵੇ, ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਹੋਵੇ, ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਭਿਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਦਾ ਕਰਮ ਕਰਤੱਵ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੋਹ ਬੰਧਨ ਨਾਲ ਢੁੱਖ ਹੈ। ਢੁੱਖ ਕਾਰਨ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੋਹ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮ ਹੈ। ਸੋਹ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਨਾਲ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕੰਮ, ਫਰਜ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਮਨ ਬੇਚੈਨ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਲਗਨ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮਨ ਜੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਝਾਤ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਸਮਝਣ ਖੋਜਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰੇਗਾ। ਜਿਹੜੇ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨ ਦੈਨ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਡਰੇਗਾ, ਪਛੋਤਾਏਗਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਗਵਾਏਗਾ। ਸਵੈ-ਬੋਧ ਲਈ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝ ਕੇ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਮਨ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਸ਼ਕਤੀ ਵੱਲ ਕੰਦਿਤ ਕਰੋ। ਇਹੋ ਸੱਚਾ ਮਾਰਗ ਹੈ।

3.20 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕ ਮੰਣਾ ਏਵ ਹਿ ਸਮ-ਸਿਧ-ਤਿਮ, ਆ-ਸਿਥਤਾ: ਜਨਕ-ਆਦਯ:। ਲੋਕ ਸੰਗ੍ਰਹਮ ਏਵ ਅਧਿ, ਸਮ-ਪਸ਼ਯਨ ਕਰਤੁਮ ਅਰਹਸਿ॥

**ਕਰਮਣ ਏਵ ਹਿ ਸਮਸਿੱਧਤਿਮ, ਆਸਿਥਤਾਹ ਜਨਕ ਆਦਯਹ।
ਲੋਕ ਸੰਗ-ਹਮ ਏਵ ਅਧਿ, ਸਮ ਪਸ਼ਯਨ ਕਰਤੁਮ ਅਰਹਸਿ॥**

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਰਮਣ : ਕੰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਏਵ : ਸਿਰਫ। ਹਿ : ਸੱਚਮੱਚ। ਸਮਸਿੱਧਤਿਮ : ਪੂਰਣਤਾ। ਆਸਿਥਤਾਹ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਜਨਕ ਆਦਯਹ : ਜਨਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਢੂਜੇ। ਲੋਕ ਸੰਗਹਮ : ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ। ਏਵ : ਸਿਰਫ। ਅਧਿ : ਸਿਰਫ ਵਾਸਤੇ। ਸਮ ਪਸ਼ਯਨ : ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ, ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ। ਕਰਤੁਮ ਅਰਹਸਿ : ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਇੱਜ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹੋ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਨਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੀਆਂ ਪੂਰਣਤਾ ਦੀ ਪਦਵੀ ਗਹਿਣ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਿਰਫ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕਰਮਣ ਏਵਹਿ ਸਮ ਸਿਧਤਿਮ ਆਸਿਥਤਾਹ ਜਨਕ ਆਦਯਹ = ਏਥੇ ਆਦਯਹ ਪਦ, ਆਰੰਭ ਤੇ

ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਕਾਦਯ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਵਰਗੇ ਗ੍ਰੇਮਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਰਮ ਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼, ਜੋ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਕਰਮਯੋਗ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਉਹੋ ਹੀ ਉੱਚਤਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਝਿਆ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ੦ ਕਰਮਣ ਏਵੇਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੂਰਵ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਆਸਤਿਕ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਰਮਣ ਏਵੇਂ, ਕਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਏਥੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮ ਤੱਤਵ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਰਮ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮ ਸਿੱਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ੦ ਹਰੇਕ ਕਰਮ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅੰਤ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪਾਪਤੀ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਬਲਕਿ ਕਰਮ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਚਿੰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ੦ ਲੋਕ ਸੰਗ੍ਰਹਮ ਏਵੇਂ ਅਧਿ, ਸਮ੍ਰਾਪਸ੍ਯਨ੍ ਕਰਤ੍ਰਮ ਅਰਹਸਿ = ਲੋਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅਰਥ ਹਨ : 1. ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ । 2. ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ। 3. ਸ਼ਾਸਤਰ (ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਸ਼ਾਸਤਰ) ਲੋਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ = ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ ਦੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੁੱਚ ਆਚਰਣਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ (ਜੀਵਨ ਚਰਚਾ-ਮਾਤਰ) ਦਾ ਹੋਣਾ ਲੋਕ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਸਤੇ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਸੱਤ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਕਰਕੇ ਸਤ੍ਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਨਿਰਸਵਾਰਥ ਪੂਰਵਕ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਕਰਮ ਨੂੰ 'ਯਗਯ੍ਵਾਰਥ ਕਰਮ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਦਿਖਾਵੇ ਖਾਤਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਲੋਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਦੇਖੋ ਨਾ ਦੇਖੋ, ਲੋਕ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ (ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਸੰਪਰਦਾਇ ਆਦਿ ਅਨੁਸਾਰ) ਕਰਤੁੱਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਲੋਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਨਿਰਮਾਣ ਕੰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ-ਉਪਕਾਰ ਹਨ, ਜੀਵਨ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਉਥਾਨ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਕਾਰਜ ਹਨ। ਸਭ ਕੌਂਝ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਵਰਤਨ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਿਲਵਰਤਨ ਸੇਵਾ, ਉੱਨਤੀ, ਸਹਿਯੋਗ, ਜੀਵਨ ਉਥਾਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪਦਵੀ ਰੁਤਬੇ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਆਖਤੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਮਹਾਨ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ-2 ਫਰਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹੀ ਮਹਾਨ ਨੇਤਾ, ਯੋਧਾ ਸੁਰਮਾ, ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਗੁਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਰਜ਼ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਜਾਂ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਹੋਵੇ। ਸੱਚ ਹੱਕ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਨਿੱਤ ਕਰਮ ਹੋਣ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੀ ਮਹਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਕਾਸ਼ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂਤੁੱਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਹੈ, ਉਹ ਲੋਕ ਸਮਾਜ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਗਿਆਨੀ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਅੰਨ੍ਹਾਂ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕੀ ਰਸਤਾ ਦੱਸੇਗਾ ? ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਸੱਚਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਹੋ ਸੇਵਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਭਗਤੀ ਹੈ, ਸਾਧਨਾ ਹੈ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਹੈ।

3.21 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਰ ਧਰ ਆਚਰਤਿ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠਹ, ਤਤ੍ ਤਤ੍ ਏਵੇਂ ਇਤਰਹ ਜਨਹੁ॥

ਸਹ ਧਰ ਧਮ ਕੁਰੂਤੇ, ਲੋਕਹ ਤਤ੍ ਅਨ੍ ਵਰਤ ਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਤ੍ ਧਰ : ਜੇ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਚਰਤਿ : ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਘਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠਹ : ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ, ਨੇਤਾ, ਉੱਤਮ, ਵਧੀਆ। ਤਤ੍ ਤਤ੍ : ਉਹ ਇਵੇਂ। ਏਵੇਂ : ਸਿਰਫ। ਇਤਰਹ : ਦੂਜਾ। ਜਨਹ : ਲੋਕ। ਸਹ : ਉਹ। ਧਰ : ਕੀ ਕਿਵੇਂ। ਧਮ : ਗਵਾਹੀ, ਪੱਧਰ, ਦਰਜਾ, ਕਸਵੱਟੀ। ਕੁਰੂਤੇ : ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਹ : ਢੁਨੀਆਂ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਅਨਵਰਤ੍ਤੇ : ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕ ਅਰਥ :- ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਜੋ ਜੋ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਆਖਤੀ ਉਸ ਦੀ ਉਵੇਂ ਹੀ ਨਕਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਕਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਲੋਕ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਧਰ ਧਰ ਆਚਰਤਿ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠਹ, ਤਤ੍ ਤਤ੍ ਏਵੇਂ ਇਤਰਹ ਜਨਹ = ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਪੁਰਸ਼ ਉਹੋ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਸਮੇਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ੁਭਾਵਿਕ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰ, ਇੰਦੀਆਂ, ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਧਨ, ਪਰਿਵਾਰ, ਜ਼ਮੀਨ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਨਹੀਂ, ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਪੁਰਸ਼ ਤਿਆਗ ਵੈਰਾਗ, ਪ੍ਰੇਮ, ਗਿਆਨ, ਸਦਗੁਣ ਆਦਿ ਵੀ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤਿਤੁੱਵ ਪੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਤੱਤਵ ਪੂਰਤੀ ਇੱਕ ਵਾਧਕ ਹੈ। 'ਮੈਂ ਤਿਆਗੀ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਵਿਰਾਗੀ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਭਗਤ ਹਾਂ ਆਦਿ ਭਾਵ ਵਿਆਖਤੀ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 'ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਹੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰ ਧਨ ਪਰਿਵਾਰ ਪਦ ਇਸ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਕਿਸੇ ਦੇ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ। ਸੰਸਾਰ ਸੇਵਾ ਲਈ ਹਨ। ਦੇਣ ਦੇ ਭਾਵ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਪ੍ਰੇਮ, ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੈਣ ਦੇ ਭਾਵ ਤੋਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਣ ਦਾ ਭਾਵ ਕਲਿਆਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਲੈਣ ਦਾ ਭਾਵ ਪਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਨੂੰ 'ਮੈਂ ਮੇਰਾ, ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ' ਮੰਨ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਮੰਨਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਵਿੱਚ ਲੈਣ ਦਾ ਭਾਵ ਛਿਣ ਮਾਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੧. ਅਵਧੂਤ ਕੋਟੀ ਦੇ। ੨. ਆਚਾਰੀਆ ਕੋਟੀ ਦੇ। ਅਵਧੂਤ ਕੋਟੀ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਤਾਂ ਅਵਧੂਤਾਂ ਲਈ ਹੀ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸਾਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਆਚਾਰੀਆ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਪੁਰਸ਼, ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਚਾਰਯ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਆਚਰਣ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਉੱਪਰ ਉਪਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਸੋਚਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਮਹਿਕ ਫਲਾ ਕੇ ਬਦਬੂ ਘਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਇੱਕ ਰੋਗੀ ਅੰਗ ਹਨ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਅੰਗ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇੱਕ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਇੱਕ ਰੋਗੀ ਅੰਗ ਦਾ ਠੀਕ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲੋਕ ਦੁਖ ਪੀੜ੍ਹ ਘਟਣ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਲਾਭ ਹੈ। ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਭਾਵ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹਨ। ੦ ਆਚਰਤ = ਏਥੇ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਤੌਰ ਤੋਂ

ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਵਾਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਭ ਲੋਕ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਚਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਭਿਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰੁ ਕਰਤਵ ਪਾਲਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਹ ਯਤ੍ਰ ਪ੍ਰਮਾਣਮੁ ਕਰੂਤੇ, ਲੋਕ ਤੱਤ ਅਨਵਰਤਤੇ = ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਨਾ, ਮਮਤਾ, ਸਵਾਰਥ, ਪੱਖਪਾਤ ਆਦਿ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤੇ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਜਾਂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਲੈਣ ਦਾ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁਖਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਹੇ ਗਏ ਵਚਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਪਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਚਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆਚਰਣ ਕਰਨ ਵੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੋਸ਼ਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ 'ਯਤ੍ਰ' ਯਤ੍ਰ ਤਤ੍ਰ ਤਤ੍ਰ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ) ਏਵੇਂ ਦੇਣ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮਾਜ ਉੱਪਰ ਪੰਜ ਗੁਣਾਂ ਵਧੇਰੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪਦ 'ਯਤ੍ਰ' ਤੇ ਤਤ੍ਰ ਦੇਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮਾਜ ਉੱਪਰ ਕੇਵਲ ਦੋ ਗੁਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ 3.20 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਸੰਗ੍ਰਹੀ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਉੱਪਰ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੋਸ਼ਨ ਪੁਰਸ਼ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਉੱਪਰ ਅਮਲ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੋਸ਼ਨ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਰੀਸ ਸ੍ਰੋਸ਼ਠ ਆਚਰਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੋਸ਼ਨ ਪੁਰਸ਼ ਤਾਂ ਹੀ ਸ੍ਰੋਸ਼ਠ ਪੁਰਸ਼ ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸ ਅੰਦਰ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਉੱਦਮ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਨੇਤਾ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਨੇਤ੍ਰਤਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਿਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਸੁੱਚੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਚਾਰੀਆ ਚੇਤਨਯਾ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ ਅਧਿਆਪਕ ਜਾਂ ਆਚਾਰੀਆ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆਦਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨੇਤਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਨਿਯਮ ਪਾਲਕ ਸਮਾਜ ਹੇਤੁ ਅਤੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰੀਆ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਰਚਿਆ ਅਛੁੱਤੀ ਤੋਹਫਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਬਰਕਤਾਂ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਵਾਲੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਹਨ, ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਨੇਤਾ ਬਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹ ਇੰਜ ਹੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਲਈ ਗਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਭਲੇ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨੇਤਾ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ, ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੀ ਉਦਾਹਰਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਰ ਲੋਕ ਉਸ ਦੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪਦ ਚਿੰਨਾਂ ਤੇ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੇਤਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

3.22 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਮੇਂ ਧਾਰਥ ਅਸ੍-ਤਿ ਕਰਤਵਿਤ, ਤ੍ਰਿ਷ੁ ਲੋਕੇਸ਼ੁ ਕਿਮ-ਚਨ। ਨ ਅਜ੍-ਅਕ-ਆਪ-ਤਮ੍ ਅਕ-ਆਪ-ਤਵਿਤ, ਕਰੰ ਕ ਚ ਕਰਮਣ੍॥

ਨ ਮੇਂ ਪਾਰਥ ਅਸ੍ਰਤਿ ਕਰਤਵਿਤ, ਤ੍ਰਿਸੁ ਲੋਕੇਸ਼ੁ ਕਿਮ-ਚਨ।

ਨ ਅਨ੍ਤਾਵ ਆਪ੍ ਤਮ੍ ਅਵਆਪ੍ ਤਵਿਤ, ਵਰਤੇ ਏਵੇਂ ਚ ਕਰਮਣ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਮੇ : ਮੇਰਾ। ਪਾਰਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਅਸ੍ਰਤਿ : ਹੈ। ਕਰਤਵਿਤ : ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨੀ। ਤ੍ਰਿਸੁ : ਤੈ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ। ਲੋਕੇਸ਼ੁ : ਸੰਸਾਰ, ਗ੍ਰਹੀ ਨਹੱਤੀ ਦੁਨੀਆਂ। ਕਿਮ ਚਨ : ਕੋਈ ਵਸਤੂ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਜ੍ ਅਵਆਪ੍ ਤਮ੍ : ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅਵਆਪ੍ਤਵਿਤ : ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਵਰਤੇ : ਹਾਂ। ਏਵੇਂ : ਵੀ ਸੱਚਮੁੱਚ। ਕਰਮਣ੍ : ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਫਰਜ਼, ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਪਾਰਥ! ਤੈ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨ ਮੇਂ ਪਾਰਥ ਅਸ੍ਰਤਿ ਕਰਤਵਿਤ ਤ੍ਰਿਸੁ ਲੋਕੇਸ਼ੁ ਕਿਮ ਚਨ = ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਤੈ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਕਰਤਵ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੁੱਝ ਭੀ ਕਰਨਾ ਤੇ ਪਾਉਣਾ ਬਾਕੀ ਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਮੈਂ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਲੈਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਵੈ ਹਿੱਤ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਹਿੱਤ ਹੈ। ਸੰਤਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ, ਪਾਪੀ ਦੈਤਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼। ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਵਤਾਰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਿਆਣ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਪੁੰਨ ਪਾਪ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਪਵੇ। ਏਸੇ ਲਈ ਕਰਮਯੋਗੀ ਸਰੀਰ ਇੰਦੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਪਦਾਰਥ ਸੰਪੂਰਨ ਸਾਮੱਗਰੀ ਨੂੰ (ਜੋ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੀ ਹੈ) ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੱਦ ਮਨੁੱਖ ਕੁੱਝ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਉਸ ਲਈ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਕਰਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਆਪ ਵੀ ਨਿੱਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਰਮ ਫਲ ਅਨਿੱਤ ਉਤਪਨ ਹੋ ਕੇ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਤੇ ਕਰਮ ਫਲ ਅਨਿੱਤ ਹੈ। ਕਰਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪਰ (ਸਰੀਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ) ਨਾਲ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਵਰਤੇ ਏਵੇਂ ਚ ਕਰਮਣ੍ : ਏਥੇ ਏਥੇ ਪਦ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸੈਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਸੰਤਸ਼ਟੀ ਨਾਲਾਲਸ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਨਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਨਾ ਉਪੇਕਸ਼ਾ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਤਾਂ ਸਦਾ ਕਰਤਵ ਪਰਾਯਣ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਦੇ ਵੀ ਕਰਤਵ ਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਵੀ ਕਦੇ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਦੀ ਅਵਹੇਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸ਼ਕਤੀ ਉਹੋ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੈ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਏਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੀ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਹੈ। ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਸਭ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਾ ਕਿਸੇ ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਬਿਗਾਜਮਾਨ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਮਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬਗਾਬਰ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਪ੍ਰਕਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਖੁਦ ਬ ਖੁਦ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਨਿਯਮ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਕਾਲ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਅਟੱਲ ਹੈ, ਸਦੀਵੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਆਪ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸੁਗੁਣਾ ਬ੍ਰਹਮ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਗਤ ਵਿੱਚ

ਹਰ ਥਾਂ ਹਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਾਰਜ ਉਸ ਦੇ ਦੇਹਧਾਰੀ ਅਵਤਾਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੇ ਹੋਰ ਆਦਿ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਪੂਰੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੁਤੱਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀਆਂ ਤੋਂ ਫਿਰ ਵੀ ਵਡੇਰਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਛਾ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਫਿਰ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3.23 ਸਲੋਕ :

ਯਦਿ ਹਿ ਅਹਮ੍ ਨ ਕਰੰਤ੍ ਯਸ्, ਜਾਤੁ ਕਰਮਣਿ ਅ-ਤਨਿਤः। ਸਮ ਕਰਮ੍ ਅਨੁ-ਕਰਤਨੇ, ਸਨੁਥਾ: ਧਾਰਥ ਸਰਵ-ਸਾ:॥

ਯਦਿ ਹਿ ਅਹਮ੍ ਨ ਵਰਤੇਯਮ੍, ਜਾਤੁ ਕਰਮਣਿ ਅਤਿੰਦ੍ਰਤਹ।

ਮਮ ਵਰਤ੍ਰਮ ਅਨੁ ਵਰਤੱਤੇ ਮਨਸ਼ਯਾਹ ਪਾਰਥ ਸਰਵਸ਼ਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਦਿ : ਜੇ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਅਹਮ : ਮੈਂ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਵਰਤੇਯਮ : ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁਝਿਆ ਹੋਇਆ। ਜਾਤ : ਹਮੇਸ਼ਾ। ਕਰਮਣਿ : ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ। ਅਤਿੰਦ੍ਰਤਹ : ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ। ਮਮ : ਮੇਰਾ। ਵਰਤ੍ਰਮ : ਮਾਰਗ ਰਸਤਾ। ਅਨੁਵਰਤੱਤੇ : ਪਿੱਛਾ ਕਰਨਾ। ਮਨਸ਼ਯਾ : ਆਦਮੀ। ਪਾਰਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਸਰਵਸ਼ਹ : ਹਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਪਾਰਥ! ਜੇ ਮੈਂ ਆਪ ਖੁਦ ਕਠੋਰ ਹੋ ਕੇ ਕਾਰਜ ਨਾ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ (ਮੇਰੀ ਨਕਲ ਕਰਦਿਆਂ) ਮੇਰੇ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਹੀ ਚੱਲਣਗੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਦਿ ਹਿ ਅਹਮ੍ ਨ ਵਰਤੇਯਮ੍, ਜਾਤੁ ਕਰਮਣਿ ਅਤਿੰਦ੍ਰਤਹ = ੦ ਪਹਿਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਆਏ ਵਰਤ ਏਵੇਂ ਕਰਮਣਿ ਪਦਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਾਸਤੇ ਏਥੇ ‘ਹਿ’ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਵਧਾਨੀ ਪੂਰਵਕ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਾਂ - ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਵੀ ਲਵੇ ਕਿ ਮੈਂ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਾਂ - ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਮੰਨ ਵੀ ਲਵੇ ਕਿ ਮੈਂ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਾਂ - ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਏਥੇ ‘ਯਦਿ ਜਾਤੁ’ ਪਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ੦ ਅਤਿੰਦ੍ਰਤਹ = ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਲਸ ਪ੍ਰਮਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਾਵਧਾਨੀ ਪੂਰਵਕ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਆਲਸ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਦ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਅਮੁੱਲਾ ਜੀਵਨ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਆਲਸ ਪ੍ਰਮਾਦ ਨਾ ਲਿਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੱਤਪਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਵਿਛੇਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ 3.19 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸਮਾਚਾਰ ਤੇ ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਤਿੰਦ੍ਰਤਹ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ੦ ਜੇ ਕਿਸੇ ਕਰਮ ਦੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹੋ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਰ੍ਹਾਂ (ਕਾਮਨਾ ਅਪੂਰਣਤਾ ਆਲਸ ਪ੍ਰਮਾਦ ਉਪੇਕਸ਼ਾ) ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਰਮ ਸੰਬੰਧ ਵਿਛੇਦ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ੦ ਮਮ ਵਰਤ੍ਰਮ ਅਨੁਵਰਤੱਤੇ, ਮਨਸ਼ਯਾਹ, ਪਾਰਥ ਸਰਵਸ਼ਹ = ਜੋ ਮੇਰਾ (ਭਗਵਾਨ ਦਾ) ਦੱਸਿਆ ਮਾਰਗ ਗੁਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਕਹਿਲਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਮੈਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਆਲਸ ਪ੍ਰਮਾਦ ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਅਖਵਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਸੋਸ਼ਨ ਪੁਰਸ਼ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੇਰੇ ਦੱਸੇ ਮਾਰਗ ’ਤੇ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਸੋਸ਼ਨ ਪੁਰਸ਼ ਤਾਂ ਇੱਕ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸੋਸ਼ਨ ਹਨ ਪਰ ਮੈਂ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ ਪੁਰਸ਼ ਹਾਂ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਹੈ, ਏਥੇ ਆਸੀਂ ਕਾਮਨਾ ਮਮਤਾ ਸਵਾਰਥ ਆਦਿ ਦੇ ਤਿਆਗ ਪੂਰਵਕ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵੱਡੇ ਮਹਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਹੋ ਖੂਬੀ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਦੂਜਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਕਰਨ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਅਤੇ ਸਮੱਪਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਵੱਡੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਗੁਣ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਪਰ ਉਹ ਮਹਾਨ ਆਦਮੀ ਦੇ ਔਗੁਣ ਜ਼ਰੂਰ ਵੇਖਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਭਾਸਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ, ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਅਵਗੁਣ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛਿੱਕੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਛੱਡਦੇ ਵੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ - ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਹਨ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ, ਧਰਮ ਪਾਲਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਹੋਰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਧਰਮ (ਫਰਜ਼) ਪਾਲਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

3.24 ਸਲੋਕ :

ਤਦ-ਸੀਦੇਯੁ: ਇਮੇ ਲੋਕਾ: ਨ ਕੁਰਧਮ੍ ਕਰਮ੍ ਚੇਤ੍ ਅਹਮ੍। ਸਮ-ਕਰਸਥ ਚ ਕਰਤ ਸਥਾਮ੍, ਤਪ-ਹਨ-ਯਾਮ੍ ਇਮਾ: ਪ੍ਰਯਾ:॥

ਓਦ੍ ਸੀਦੇਯੁਹ ਇਮੇ ਲੋਕਾਹ, ਨ ਕਰਯਮ੍ ਕਰਮ੍ ਚੇਤ੍ ਅਹਮ੍।

ਸਮ੍ ਕਰਸਥ ਚ ਕਰਤਾ ਸੁਯਮ੍, ਓਪ੍ ਹਨਯਮ੍ ਇਮਾਹ ਪ੍ਰਯਾਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਓਦੀਸੀ ਦੇਯੁ : ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਣਾ। ਇਮੇ : ਇਹ ਸਾਰੇ। ਲੋਕਾਹ : ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ, ਦੂਨੀਆਂ। ਨ : ਨਈਂ। ਕੁਯਰਾਮ੍ ਕਰਮ੍ : ਕਰਨਗੇ। ਕਰਮ : ਕੰਮਕਾਰ। ਚੇਤ੍ : ਜੇਕਰ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਸਮ੍ ਕਰਸਥ : ਜਾਤਪਾਤ ਦਾ ਰੌਲਾ ਗੌਲਾ, ਨਾਚਾਹੀ ਆਬਾਦੀ ਬਾਰੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਕਰਤਾ : ਲੇਖਕ। ਸੁਯਮ੍ : ਹੋਵੇਗਾ। ਓਪ੍ ਹਨਯਮ੍ ਇਮਾਹ : ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਮਾਹ : ਇਹ। ਪ੍ਰਯਾਹ : ਜੀਵ ਜੋ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਵਧੀਆ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਲਝਣ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਅਣਚਾਹੀ ਵਸੋਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਫਿਰ ਮੈਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣਾਂਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਓਦ੍ ਸੀਦੇਯੁਹ, ਇਮੇ ਲੋਕਾਹ ਨ ਕਰਯਮ੍ ਕਰਮਚੇਤ੍ ਅਹਮ੍ = ਭਗਵਾਨ ਨੇ 3.23 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਹੋਣੀ ਹਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸ ਸਲੋਕ ਰਾਹੀਂ, ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹਾਨੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ੦ ‘ਚੇਤ੍’ ਭਾਵੇਂ ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਾਂ, ਫਿਰ ਵੀ ਜੇਕਰ

ਅਜਿਹਾ ਮੰਨ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਏਥੇ ਚੇਤ੍ਰ ਪਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਮੁੱਚਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਸਤਿਕਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਕਥਨ ਅਠਸਾਰ, ‘ਮਰੇ ਵਾਸਤੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਪਾਪਤ ਨਾ ਹੋਣ ‘ਤੇ ਵੀ ਮੈਂ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਰਤਾਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਾ ਵੀ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਭਗਵਾਨ ਤਾਂ ਤੈ-ਲੋਕ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ। ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਰਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਮਾਰਗ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕਰਤਾਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਤੈ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਰਤਾਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ੦ ਸਮੁੱਕਰਸ਼ਯ ਚ ਕਰਤਾ ਸ੍ਰਯਾਮੁ, ਉਪਹਰ-ਯਾਮੁ ਇਮਾਹ ਪਜਾਹ = ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਕਰਤਾਵ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਨਸ਼ਟ ਭ੍ਰਾਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਬਣਾਂਗਾ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ੦ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੁੱਧ ਦੋ ਧਰਮ (ਭਾਵ) ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਕਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ 1.40-41 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ‘ਜੇ ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਕਰਾਂਗਾ ਤਾਂ ਕੁਲ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਕੁਲ ਧਰਮ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ’ ਪੂਰੀ ਕੁਲ ਵਿੱਚ ਪਾਪ ਫੈਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਕੁਲ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੁਸ਼ਤ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ, ਫਿਰ ਵਰਣ ਸੰਕਰ ਉਤਪਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਉਲਟ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਯੁੱਧ ਰੂਪ ਕਰਤਾਵ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਰਣ ਸੰਕਰਤਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਆਪਣਾ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਜੇ ਮੈਂ ਕਰਤਾਵ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਕਰਮ ਧਰਮ ਉਪਾਸਨਾ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਜਾਤੀ ਆਦਿ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਕਰਤਾ ਆ ਜਾਵੇਗੀ। ਭਾਵਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਰਤਾਵ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਕਰਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕਿਸੇ ਬੀਜ ਦੀ ਗੁਣਵੰਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ (ਕਰਮਾਂ) ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕੰਮ ਕਰਨ (ਫਰਜ਼ ਪੁਰਤੀ) ਤੋਂ ਮਨ ਚੁਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਮਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਮਾਨ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਜਿਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਸਮਾਜ ਲਈ ਬੋਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ ਬੌਧਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨਹੀਂ, ਆਉਂਦੀ ਉਹ ਚੰਗੇ ਭੈੜੇ, ਨਿਆਇ ਅਨਿਆਇ, ਸੱਚ ਝੂਠ, ਗਿਆਨ ਅਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਭੱਦੇ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੂਝ ਸਮਝ ਵਾਲਾ ਚੇਤਨ ਵਿਅਕਤੀ ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੋ ਲੋਕ ਹੇਤੁ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਅਸਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਧਰਮ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਇਹੋ ਸਤਿ-ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਸ਼ਟ-ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਸੰਵਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਗਾੜਦੇ ਹਨ, ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਤਬਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਫੈਲਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹੋ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਾਪੂ ਅਣਚਾਹੀ ਆਬਾਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਉੱਚਤਮ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਯਮ ਸਮਾਜ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮ ਵਿਧੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਵੀ ਉਪਯੋਗੀ ਹੁੰਦੀ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੁਰਸ਼ ਸਦਾ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਿਆ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਚੰਗੇ ਸਮਾਜ ਉਸਾਰਦੇ ਹਨ।

3.25 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਕਾ: ਕਰਮਣ ਅ-ਕਿਦ੍ਰਾਸ਼:, ਯਥਾ ਕੁਰੰਜਿ ਭਾਰਤ। ਕੁਰੰਜ ਵਿਦ-ਵਾਨੁ ਤਥਾ ਅ-ਸਕਾ:, ਚਿਕੀ਷ੁ: ਲੋਕ-ਸਮ-ਗ੍ਰਹਮ॥

ਸਕਤਾਹ ਕਰਮਣਿ ਆਵਿਦ੍ ਵਾਂਸਹ, ਯਥਾ ਕੁਰਵੰਤਿ ਭਾਰਤ।

ਕੁਰਯਾਰਤ੍ ਵਿਦਵਾਨੁ ਤਥਾ ਅਸਕਤਹ, ਚਿਕੀਰਸ਼ੁਹ ਲੋਕ ਸਮ-ਗ੍ਰਹਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਕਤਾਹ : ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਇਆ, ਜੁੜਿਆ। ਕਰਮਣਿ : ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ, ਕੰਮ ਕਾਰਾਂ ਨਾਲ। ਆਵਿਦ੍ ਵਾਂਸਹ : ਅਗਿਆਨਤਾ। ਯਥਾ : ਜਿਵੇਂ। ਕੁਰਵੰਤਿ : ਕੰਮ ਕਰਨਾ। ਭਾਰਤ : ਹੋ ਭਾਰਤ। ਕੁਰਯਾਰਤ੍ : ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨੁ : ਬੁੱਧੀਮਾਨ। ਤਥਾ : ਅਜਿਹਾ। ਅਸਕਤਹ : ਜੋ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਾ ਜੁੜਿਆ ਹੋਵੇ। ਚਿਕੀਰਸ਼ੁਹ : ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ। ਲੋਕ ਸਮਗਰਮ : ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੋ ਭਾਰਤ ਵੰਸੀ! (ਅਰਜਨ) ਕਰਮ ਨਾਲ ਨਾ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਅਗਿਆਨੀ ਲੋਕ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਗਿਆਨੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਕਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਵੀ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਕਤਾਹ ਕਰਮਣਿ ਆਵਿਦਵਾਂਸਹ ਯਥਾ ਕੁਰਵੰਤਿ ਭਾਰਤ = ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਪਦਤਿ ਤੋਂ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਭ ਕਰਮਾਂ ਉੱਪਰ ਪੂਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਹਿਤ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਪਰ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਨਾ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨੀ ਹੈ ਨਾ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਭੋਗ ਤੇ ਪਦਾਰਥ ਆਸਤਿਕ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਏਥੇ ਸਕਤਾਹ, ਅਵਿਦਵਾਂਸਹ ਪਦ ਆਏ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਹਨ ਪਰ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਅਗਿਆਨੀ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਦਵਾਨ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ੦ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹੀ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਗਿਆਨੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਕੁਰਯਾਰਤ੍ ਵਿਦਵਾਨੁ ਤਥਾ ਅਸਕਤਹ ਚਿਕੀਰਸ਼ੁਹ ਲੋਕ ਸਮ-ਗ੍ਰਹਮ = ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਾਮਨਾ, ਮਮਤਾ ਆਸਤਿਕ ਵਾਸ਼ਨਾ ਪੱਖਾਤ ਸਵਾਰਥ ਆਦਿ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਛਿਣਮਾਤਰ ਵੀ ਲਗਾਓ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਅਜਿਹੇ ਤੱਤਵ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਸ਼ ਲਈ, ਏਥੇ ਆਸਤਿਕ ਵਿਦਵਾਨ ਪਦ ਆਏ ਹਨ। ਆਸਤਿਕ ਰਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਚਰਣ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਯਗ ਵਾਸਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਭੋਗੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਭੋਗ ਵਿੱਚ ਸੋਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ, ਲੋਭੀ ਦੀ ਧਨ ਵਿੱਚ ਰਤਿ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਧਿਆਨ ਮਾਨਵ ਹਿੱਤ ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਗਿਆਨੀ ਲੋਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਾਲੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਪਦਾਰਥ ਪਦ ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਧਨ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦੇ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲਈ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਯਥਾ ਤੇ ਤਥਾ ਪਦ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਹ ਜਿਵੇਂ ਅਗਿਆਨੀ (ਸਕਾਮ) ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਲਈ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਵੀ ਲੋਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਅਰਥਾਤ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਾਸਤੇ ਕਰਮ ਕਰਨ। ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਮਾਤਰ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਮਨ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਰੱਖ ਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਲੋਕਿਕ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਕਰਤਾਵ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਚਰਣ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਸਤਿਕ ਫਲ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ੦ ਭਾਰਤ = ਇਸ ਸੰਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਥਵਾ ‘ਭਾ’ ਜੋ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਰਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਆਪ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੂਲ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਮਸਤਕ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਰੌਸ਼ਨ ਹੈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਉਹ ਇੱਛਾ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵ ਅਨੇਕਾਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਜਕੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਇੱਛਾ ਬਾਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਅਜਿਹਾ ਰੌਸ਼ਨ ਪੁਰਸ਼, ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੁਖੀਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਘਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਨਿਆਏ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਦਾ ਹੈ। ਸਤਿ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3.26 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਬੁਦਿ-ਭੇਦਸ੍ ਜਨਯੇਤ, ਅ-ਜਾਨਾਸ੍ ਕਰਮ-ਸਙਿਨਾਸ੍ / ਜੋਥਯੇਤ ਸਰਬ-ਕਮਾਣਿ, ਵਿਦ-ਕਾਨ੍ ਯੁਕ: ਸਮ-ਆ-ਚਰਨ੍ //

ਨ ਬੁਧਿ ਭੇਦਮ੍ ਜਨਯੇਤ, ਅਗਯਾਨਮ੍ ਕਰਮ ਸੰਗਿਯਾਨਮ੍।

ਜੋ-ਸ਼ਯੇਤ੍ ਸਰਵ੍ ਕਰਮਣਿ, ਵਿਦਵਾਨ੍ ਯੁਕਤਰ੍ ਸਮ੍ ਆਚਰਨ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਬੁਧਿ ਭੇਦਮ੍ : ਬੁਧੀਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਹਲਚਲ। ਜਨਯੇਤ੍ : ਕਰਨਾ, ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਗਯਾਨਮ੍ : ਪਾਗਲਾਂ ਦਾ, ਅਗਿਆਨੀ ਜੋ ਹੋਣ। ਕਰਮ ਸੰਗਿਯਾਨਮ੍ : ਫਲ ਯੋਗ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ। ਜੋ-ਸ਼ਯੇਤ੍ : ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਰੁਝੇ ਰਹਿਣਾ। ਸਰਵ੍ ਕਰਮਣਿ : ਕੰਮ ਕਾਰ ਸਾਰੇ। ਵਿਦਵਾਨ੍ : ਬੁਧੀਮਾਨ, ਸਿਆਣੇ। ਯੁਕਤਰ੍ : ਸਾਂਵੇ ਪੱਧਰੇ। ਸਮ੍ ਆਚਰਨ੍ : ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ, ਆਯੋਜਿਤ ਕਰਨਾ, ਕੰਮ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਬੁਧੀਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਬੇਚੈਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਛੇੜਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ, ਜਿਹੜੇ ਫਲਯੋਗ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੌਸਲੇ ਨਹੀਂ ਵਧਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੱਰਪਣ ਸ਼ਰਧਾਮਈ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨ ਬੁਧਿ ਭੇਦਮ੍ ਜਨਯੇਤ ਅਗਯਾਨਮ੍ ਕਰਮ ਸੰਗਿਯ ਨਾਮ੍ = 3.25 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਸਕਤਹ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਆਸਕਤ ਰਹਿਤ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਏਥੇ ਯੁਕਤਹ ਵਿਦਵਾਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਮਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਰ ਵਿਕਾਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਮਿੱਟੀ ਪੱਥਰ ਸੋਨਾ ਚਾਂਦੀ ਬਗ਼ਬਾਰ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਤੱਤਵ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਯੁਕਤਹ ਵਿਦਵਾਨ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ (ਗੀਤਾ 6.08) ੦ ਪਿਛਲੇ 3.25 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸਕਤਾਹ ਤੇ ਅਵਿਦਵਾਂਸ, ਪਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੂਭ ਕਰਮਾਂ ਲਈ ਆਸਤਿਕ ਵਾਲੇ ਅਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਏਥੇ 'ਕਰਮ ਸੰਗਿਯਾਨਮ੍ ਅਗਯਾਨਾਮ੍ ਪਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਹਿਤ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ (ਸੁੱਖ ਭੋਗ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮ ਸੰਗੀ ਤੇ ਅਗਿਆਨੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।) ੦ ਸ਼ੇਸਠ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਤਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ੦ ਸਮਾਚਰਨ੍ ਤੇ ਯੁਕਤਹ = ਪਦ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਗਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ੧. ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨਸਾਰ ਦੱਸੇ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੋ। ੨. ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਅਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮ ਕਰਵਾਓ। ਇਖਾਵੇ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਦੰਭ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਸ਼ਟ ਬੁਧੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ। ੩. ਭਗਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਪਰ ਲੋਕ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਲਈ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਬੁਧੀ ਭੇਦ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਚਰਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਗਿਆਨੀ ਲੋਕ ਵੀ ਇੰਜ ਕਰਨ, ਇਹੋ ਮੰਤਵ ਹੈ। ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ, ਕੇਵਲ ਫਰਜ਼ ਸਮਝ ਕੇ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਵੇਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਪਵੇ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਸਮਝਣਾ ਆੱਖਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਵੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਫਲ/ਮੰਤਵ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਮਿਹਨਤ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੁਸਤ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਹਿਣਾ, ਠੀਕ ਹੈ, ਸੁਸਤ ਆਦਮੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੱਛਾਵਾਂ ਜਗਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਨਾ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਇੰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਿਹਨਤ ਲਗਨ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਤੰਦਰੁਸਤ ਰਹੇ। ਬੁਧੀਮਾਨ ਸਦਾ ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਵਲੋਵਲਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ। ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਬੁਧੀਮਾਨ ਲੋਕ ਹੀ ਕਰਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਜ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ ਕਿ ਅਗਿਆਨੀ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਾ ਭਟਕਣ, ਬਲਕਿ ਕੰਮ ਨਾਲ ਜੁੜਨ।

3.27 ਸ਼ਲੋਕ :

ਪ-ਕ੃ਤੇ: ਕ੍ਰਿਯਮਾਣਾਨਿ, ਗੁਣੈ: ਕਮਾਣਿ ਸਰਬ-ਸਾ: / ਅਹਸ-ਕਾਰ-ਕਿ-ਸੂਢ-ਆਤਮਾ, ਕਰਤਾ ਅਹਸ ਇਤਿ ਸਨ-ਧਰੇ //

ਪ੍ਰਕਤੇਹ ਕ੍ਰਿਯਮਾਣਨਿ, ਗੁਣੈ ਕਰਮਾਣਿ ਸਰਵਸ਼ਾ॥

ਅਹਮਕਾਰ ਵਿਮੁਡ ਆਤਮਾ, ਕਰਤਾ ਅਹਮ੍ ਇਤਿ ਮਨਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪ੍ਰਕਤੇਹ : ਕੁਦਰਤ ਦੀ। ਕ੍ਰਿਯਮਾਣਨਿ : ਆਯੋਜਿਤ ਹੋਣਾ। ਗੁਣੈ : ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ। ਕਰਮਾਣਿ : ਕੰਮਕਾਰ ਅਨੁਸਾਰ। ਸਰਵਸ਼ਾ : ਸਾਰੇ ਕੇਸਾਂ ਵਿੱਚ। ਅਹਮਕਾਰ : ਵਿਮੁਡ ਆਤਮਾ : ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਅੰਨਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਰਤਾ : ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਮਨਯਤੇ : ਸੋਚਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਪ੍ਰਕਤੀ ਦੇ ਗੁਣ, ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਆਯੋਜਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਚਿੱਤ ਅਹਿਕਾਰ ਨਾਲ ਵਿਮੁਡ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਹੀ ਕਰਤਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪ੍ਰਕਤੀ = ਮਾਇਆ ਅਰਥਾਤ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਿਖਯ ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਚਰਾ ਚਰ

ਜਗਤ ਦੇ ਕਾਰਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਖਯ ਮੱਤਾਨੁਸਾਰ ਸਤੋ, ਰਜੇ ਤਮੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸਾਮਯਾਵਸਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਿਗੁਣਾਤਿਮਕਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵੇਦਾਂਤ ਮੱਤ ਵਿੱਚ ਤਿਗੁਣਾਤਿਮਕਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਭੇਦ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਰਿਣਾਮ ਵਾਦ ਦਾ ਮਾਯਾਵਾਦ ਤੋਂ ਵਾਅਵਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਮਿਥਯ ਗਿਆਨਾਤਮਿਕਤਾ ਹੈ। ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਾਖਯ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸੁਤੰਤਰ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਦੋਵਾਂ ਮੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਹੈ। ੦ ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਮ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ = ਮਾਇਆ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅੰਕਾਰ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਤਮਾ = ਅੰਤਹਕਰਣ ਅਤਿਅੰਤ ਮੂੜ ਹੈ, ਉਹ ਪੁਰਸ਼ 'ਮੈਂ ਕਰਤਾ ਹਾਂ' ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਕਤੇ..... ਸਰਵਸ਼ = ਜਿਸ ਸਮਸ਼ਟ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਬਿਰਖ, ਆਦਿ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਵਧਦੇ ਘਟਦੇ ਹਨ। ਉਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਸੁਣਨ, ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅਗਿਆਨ ਵੱਸ ਇੱਕ ਇਹੋ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੋਦ ਵਾਲੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਭੋਜਨ ਦਾ ਪਰਣਾ, ਸਰੀਰ ਦਾ ਬਣਨਾ, ਆਦਿ। ਦੂਜੀ ਜਿਵੇਂ ਦੇਖਣਾ ਬੋਲਣਾ, ਭੋਜਨ ਕਰਨਾ। ਗਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਅਗਿਆਨ ਵੱਸ ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਗੁਣ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਸਤੋ ਰਜੇ ਤੇ ਤਮੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ, ਬੁੱਧੀ ਹੰਕਾਰ ਮਨ, ਪੰਜ ਮਹਾੜਤ, ਦਸ ਇੰਦੀਆਂ ਤੇ ਇੰਦੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ੇ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਗੁਣ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਪਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵਾਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਪੂਰਣ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ, ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰੂਪ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ। ੦ ਅਹਮਕਾਰ ਵਿਮੂਡ ਆਤਮਾ, ਕਰਤਾ ਅਹਮੁ ਇਤਿ ਮਨੁਜਤੇ ੦ ਹੰਕਾਰ - ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਆਪ ਖੁਦ ਆਪ ਉਸ ਵਿਰਤੀ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਰਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਮੰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਮੂੜ ਆਤਮਾ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਇਦਮ (ਇਹ) ਹੈ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅੰਕਾਰ ਭੀ 'ਇਦਮ' (ਇਹ) ਕਦੀ (ਅਹਮੁ) ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਭੁੱਲ ਤੋਂ ਇਦਮ ਨੂੰ ਅਹਮੁ ਤੇ ਇਹ ਨੂੰ ਮੈਂ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਅਹਮਕਾਰ ਵਿਮੂਡ ਆਤਮਾ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੰਕਾਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਟਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭੀ ਅੰਹੰਕਾਰ ਗਿਆਤਾ ਹੈ। ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਅੰਹੰਕਾਰ ਮਿਟਦਾ ਹੈ। ਅਸਵੀਕਿਤ ਤੋਂ ਅਰਥਾਤ ਨਾ ਮੰਨਣ ਤੋਂ। ੦ ਅਹਮੁ = ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ੧. ਵਾਸਤਵਿਕ (ਆਧਾਰ ਰੂਪ) ਅਹਮੁ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਮਾਤਰ ੨. ਅਵਸਤਵਿਕ (ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ) ਮੈਂ ਸ਼ਰੀਰ ਹਾਂ। ਜੋ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਨਿੜ ਅਤੇ ਅਨਿੜ ਵੀ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ੦ ਕਰਤਾ ਅਹਮੁ ਇਤਿ ਮਨੁਜਤੇ = ਭਾਵੇਂ ਕਰਮ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਗੁਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਹੰਕਾਰੀ ਅਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਕੁੱਝ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਪਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹੰਕਾਰ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਰੀਰ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰਲੀ ਖੁਦ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਉਹ ਮਿਟਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ੦ ਕਰਨਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਦੋਵੇਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਸੌਣਾ ਬੈਠਣਾ ਉੱਠਣਾ ਆਦਿ ਸਭ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਚੇਤਨ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਤੇ ਨਾ ਕਰਨਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਉਹ ਅਕਿਰਿਆ ਤੇ ਸਭ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਹੈ। ਜੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਰਿਆ ਸ਼ਰੀਰ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਰੂਪ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦਾ ? ਕਰਨਾ ਤੇ ਨਾ ਕਰਨਾ ਉਥੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਅੰਤਮੁ (ਮੈਂ) ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਹਮੁ ਨਾ ਰਹਿਣ 'ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਅਕਿਰਿਆ ਤੱਤਵ (ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ) ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਹਮੁ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਮੰਨਿਆ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਅਹਮੁ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਮੈਂ ਸ਼ਰੀਰ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਕਰਤਾ ਹਾਂ, ਆਦਿ ਅਸਤ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਭੀ ਐਨੀਆਂ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਕਠਿਨ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਸ਼ਰੀਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਕਰਤਾ ਹਾਂ, ਆਦਿ ਸਤ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦ੍ਰਿੜ ਕਿਵੇਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ?

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕਰਮ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸਤੋ, ਰਜੇ ਅਤੇ ਤਮੇ ਗੁਣਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਰਮ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗਿਆਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆ ਰਹਿਤ ਸਵੈ (ਆਤਮਾ) ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰਨਤੋਂ ਅਸਮੂਖ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। (ਆਤਮਾ) ਸਵੈ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੰਕਾਰ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਉੱਪਰ ਕੋਲ ਕੋਲ ਬਰਾਬਰ ਖੜੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦ ਇੱਕ ਗੱਡੀ ਚੱਲ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਗੱਡੀ ਦੇ ਮੁਸਾਫਿਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਗੱਡੀ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਤਮਾ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੰਧਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਹੰਕਾਰ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਮੈਂ, ਖੁਦੀ ਤੇ ਸਾਧਨ ਹੰਕਾਰ ਸਥਿਤੀ ਕੇਵਲ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਹੈ।

3.28 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਤਵ-ਵਿਦ ਤੁ ਮਹਾ-ਬਾਹੋ, ਗੁਣ-ਕਰਮ-ਵਿ-ਭਾਗਯੋ:। ਗੁਣਾ: ਗੁਣੇ਷ੁ ਵਰਤਨੇ, ਇਤੀ ਮਤਵਾ ਨ ਸਜ਼ਜਤੇ ॥

ਤਤਵ ਵਿਦ ਤੁ ਮਹਾ-ਬਾਹੋ, ਗੁਣ ਕਰਮ ਵਿ ਭਾਗਯੋ।

ਗੁਣਹ ਗੁਣੇਸ਼ੁ ਵਰਤੰਦੇ ਇਤਿ ਮਤਵਾ ਨ ਸਜ਼ਜਤੇ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਤਵਵਿਦ : ਸਮੁੱਚੀ ਸੱਚਾਈ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ। ਤੁ : ਪਰੰਤੁ। ਮਹਾਬਾਹੋ : ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਥਿਆਰ ਵਾਲਾ। ਗੁਣ ਕਰਮ : ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਕੰਮ। ਭਾਗਯੋ : ਵੰਡ ਆਦਿ। ਗੁਣਹ ਗੁਣੇਸ਼ : ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਣਵੰਤਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਰੀਝ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਧੀਨ। ਵਰਤੰਦੇ : ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਮਤਵਾ : ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਸਜ਼ਜਤੇ : ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ, ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਪਰ ਹੋ ਮਹਾ ਬਾਹੋ। ਗੁਣ ਵਿਭਾਗ ਅਤੇ ਕਰਮ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼, ਇਹ ਸਮਝ ਕੇ ਕਿ ਗੁਣ ਹੀ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤ ਰਹੇ ਹਨ (ਭਾਵ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਅੰਤਰ ਕਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।) ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਉਲਿਝਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤਤਵ ਵਿਦ ਤੁ ਮਹਾਬਾਹੋ ਗੁਣ ਕਰਮ ਵਿ ਭਾਗਯੋ = ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਹੰਕਾਰ ਗ੍ਰਾਮੇ ਅੰਤਹ-

ਕਰਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਤੋਂ ਤਤਤ ਗਿਆਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਮੱਖਥਾ ਵੱਖਰੀ ਚੱਸਣ ਲਈ ਏਥੇ ਤੁ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਤੇ ਰਜੇ ਤਸੇ ਤਿੰਨੇ ਗੁਣ੍ਣ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸ਼੍ਰੀਸ਼ਟੀ ਤ੍ਰੈ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਦਾਰਥ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂਮੈਂ ਹਨ। ਏਸੇ ਨੂੰ ਗੁਣ ਵਿਭਾਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਗੁਣ ਤੇ ਕਰਮ ਅਰਥਾਤ ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਦਾਰਥ ਉਤਪਨ ਹੋ ਕੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕ੍ਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਸਦਾ ਨਿਰਲੇਪ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਕ੍ਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਠੀਕ ਠੀਕ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੀ ਚੇਤਨ ਨੂੰ ਤੱਤ ਤੋਂ ਜਾਣਨਾ ਹੈ। ੦ ਅਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਕਰਮ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਬੁੱਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬੰਧਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਅਗਿਆਨ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਰਾਗ ਹੈ, ਰਾਗ ਅਵਿਵੇਕ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਜਾਗਿਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਰਾਗ ਹੈ, ਰਾਗ ਅਵਿਵੇਕ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਜਾਗਿਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਰਾਗ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਵੇਗ ਨੂੰ ਜਾਗਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਰਾਗ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ੦ ਗੁਣ ਕਰਮ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਤੱਤ ਤੋਂ ਜਾਣਨ ਦੀ ਵਿਧੀ = ਸ਼ਰੀਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਚੇਤਨ ਤੱਤ (ਸਰੂਪ) ਸਰੂਪਥਾ ਅਕਿਰਿਆ ਤੇ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ। (13.31) ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ (ਅਹਮ) ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ 'ਇਦਮ' ਇਹ ਕਦੇ ਅਹਮ (ਮੈਂ) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਦ ਇਹ ਸ਼ਰੀਰ ਆਦਿ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਦ 'ਇਹ' ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕਿਰਿਆ ਮੇਰੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ ? ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਸ਼ਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਸਭ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਇਸ ਨਾਲ ਅਸੰਬੰਧ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਆਪ ਖੁਦ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ੦ ਦੇਖਣਾ, ਸੁਣਨਾ, ਖਾਣਾ, ਪੀਣਾ, ਸਭ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਦੇਖਣ ਸੁਣਨ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਭ ਪਦਾਰਥ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ (ਅੱਖ, ਨੱਕ, ਮੂੰਹ ਆਦਿ ਤੋਂ) ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਤੋਂ, ਮਨ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ, ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਹੋਏ ਅਹਮ (ਮੈਂ ਪਨ) ਨਾਲ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਅਹਮ ਵੀ ਇੱਕ ਸਾਮਾਨ੍ਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਸਭ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੈ, ਸਭ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਤੇ ਸਭ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ੦ ਸਿਮੂਤੀ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਗਿਆਨ ਯੋਗ : ਪ੍ਰਭੂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਨਿਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਕੇਵਲ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਜੇ ਵਿਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਮਿਟਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ-ਯੋਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਜੇਕਰ ਅਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਪਰ ਹਿੱਤਾਰਥ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਿਟਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਮ ਯੋਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ੦ ਯੋਗ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਵਿਛੇਦ ਕਰਨ ਨੂੰ ਯੋਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋਝਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਿਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਤੱਤਵਿਦ ਹੈ। ੦ ਗੁਣਾਹ ਗੁਣੇਸ਼ ਵਰਤੁੰਤੇ - ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਸ਼ਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਵੀ ਗੁਣ ਹੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਅਗਿਆਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਰਤਾ ਹਾਂ, ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਮਾਨ੍ਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ ਕਰਤਾ ਹਾਂ - ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਦਾ ਇੰਜਨ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਖਿੱਚਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਇੰਜਨ ਤੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਖਿੱਚਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤਾਂ ਇੰਜਨ ਵਿੱਚ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਚਾਲਕ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿ ਇੰਜਨ ਵਿੱਚ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਚਾਲਕ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਸ਼ਕਤੀ ਉਪਯੋਗ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਤਾਂ ਮਨ ਹੈ, ਬੁੱਧੀ ਹੈ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਮਨ ਗੁਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸ਼ਰੀਰ ਰੂਪੀ ਇੰਜਨ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਬੁੱਧੀ ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਰੀਰ - ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਗੁਣ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ 'ਆਪ ਖੁਦ' ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਅਸੰਬੰਧਤ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਪੂਰਣ ਗੁਣ ਹੀ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤ ਰਹੇ ਹਨ। ੦ ਪਿੱਚ ਸਦਾ ਸਜਾਤੀਯਤਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ੦ ਕੰਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ੦ ਚਮੜੀ ਦੀ ਛੋਹ ਨਾਲ ੦ ਨੱਕ ਦੀ ਗੰਧ ਨਾਲ ੦ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਇੰਦ੍ਰੀ ਦੀ ਢੂਜੀ ਇੰਦ੍ਰੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਖਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਦਾ ਢੂਜੀ ਵਸਤੂ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਜਾਤੀਯਤਾ ਹੈ। ੦ ਪੁਰਸ਼ ਅੰਦਰ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਅਖਵਾਨਾ ਨਾ ਜੋੜਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (ਵਿਕਾਰ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਜਨਮੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਆਸਤਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਗੀਤਾ (3.04) ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨਿਸ਼ਕਰਮਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹੋਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲੇ ਮਨਨਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੇਠ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। (6.03) ੦ ਤਤਵਵਿਤ - ਜੋ ਪਦਾਰਥ ਜਿਵੇਂ ਹੈ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੋ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਤ ਵਿਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇੰਦ੍ਰੀ ਅਨੁਭਵਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕੋ ਤੱਤ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਗੁਣਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅੱਗ ਦਾ ਮੁੱਖ ਚਰਿਤਰ ਤੇ ਖਾਸਾ ਰੱਸ਼ਨੀ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਛੱਡਣਾ ਹੈ। ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਗੁਣ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬੋਧ, ਢੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਇੱਕੋ ਸਾਮਾਨ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇੰਦ੍ਰੀ ਬੋਧ ਦੀ ਅਨੁਭਵਸ਼ੀਲਤਾ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜ ਬੋਧ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੋ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਜੋ ਆਪ ਇੱਕ ਚੇਤਨਾ ਹੈ, ਬੋਧ ਇੰਦ੍ਰੀ ਅਨੁਭਵਸ਼ੀਲਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੋਂ ਆਕਾਸ਼ ਸਤਹ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਜੋਸ਼ੀਲ ਬੱਦਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗਿਸੀ ਜੋ ਇਸ ਸਤਿ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਜੰਜਾਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਅੱਖਾ ਓਪਰਾ ਤੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਦਾ ਨਰੋਆ ਅੰਗ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਤੱਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਬ੍ਰਹਮ, ਪਰਮਾਤਮ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

3.29 ਸ਼ਲੋਕ :

ਪ੍ਰ-ਕੂਤੇ: ਗੁਣ-ਸं-ਸੂਫਾ; ਸਜਨ੍ਤੇ ਗੁਣ-ਕਮਸੁ। ਤਾਨ-ਅ-ਕ੃ਤ੍ਸਨ-ਵਿਦ: ਮਨਦਾਨ, ਕ੃ਤ੍ਸਨ-ਵਿਦ ਨ ਕਿ-ਚਾਲਯੇਤ॥

**ਪ੍ਰਕੂਤੇਹ ਗੁਣਹ ਸੰਮੂਡਾਹ ਸਜਨ੍ਤੇ ਗੁਣ ਕਰਮਸੁ।
ਤਾਨ ਅਕ੍ਰਤਸ਼ਨ ਵਿਦਹ ਮਨਦਾਨ ਕ੃ਤਸ਼ਨ ਵਿਦ ਨ ਵਿਚਾਲ ਯੇਤ॥**

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪ੍ਰਕੂਤੇਹ : ਕੁਦਰਤ ਦੇ। ਗੁਣ ਸੰਮੂਡਾਹ : ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਗੁਣ ਨਾ ਹੋਣ। ਸਜਨ੍ਤੇ : ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਗੁਣ ਕਰਮਸੁ : ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤ ਹੋਣ 'ਤੇ। ਤਾਨ : ਉਹ (ਅਨੇਕਾਂ)। ਅਕ੍ਰਤਸ਼ਨ ਵਿਦਹ : ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਮਨਦਾਨ : ਪਾਗਲ। ਕ੃ਤਸ਼ਨ ਵਿਦ : ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਪੂਰੀ ਬੁੱਧੀ ਹੋਵੇ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਵਿਚਾਲਯੇਤ : ਜੋ ਨਾ ਵਸੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਪ੍ਰਕੂਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਭਰਮਾਏ ਤੇ ਮੌਹਿਤ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਬੁੱਧੀ ਹੀਣ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਪਰਪੱਕ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਅਸਥਿਰ ਨਾ ਕਰਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪ੍ਰਕੂਤੇਹ ਗੁਣਹ ਸੰਮੂਡਾਹ ਸਜਨ੍ਤੇ ਗੁਣ ਕਰਮਸੁ = ਪ੍ਰਕੂਤੀ ਤੋਂ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਮੌਹਿਤ ਗੁਣ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਸਤੋਗੁਣ ਸੁਖ ਗਿਆਨ ਲਈ, ਰਜੋਗੁਣ ਕਰਮ ਨਾਲ, ਤੇ ਗੁਣ ਪ੍ਰਮਾਦ ਆਲਸ ਨੀਂਦ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਮੌਹਿਤ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਸਕਤਾਹ, ਅਵਿਦਵਾਨ, ਕਰਮ ਸੰਗਿਨਾਮ ਅਗਯਾਨਮ੍ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਗਿਆਨੀ ਲੋਕ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨਿਤ ਨਿਰਤਰ ਨਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਨਾਸਵਾਨ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ। ਧਨ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਮਮਤਾ, ਤੇ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਗੁਣਾਂ (ਪਦਾਰਥਾਂ) ਤੇ ਕਰਮ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ। ੦ ਅਗਿਆਨੀ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਾਸਤਰ-ਵਹਿਤ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਜਾਣਨ ਕਾਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਣਤਾ, ਨਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਭੋਗ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ (ਮਨਦਾਨ) ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਕ੃ਤਸ਼ਨ ਵਿਦ ਨ ਵਿਚਾਲਯੇਤ - ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਕਰਮ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਕਾਮਨਾ ਮਮਤਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ, (ਸੁਕਾਮ ਭਾਵ ਪੂਰਵਕ, ਸ਼ੁਭ-ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ) ਅਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵ ਪੂਰਵਕ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਹਟਾਵੇ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੀ ਵਰਤਾਨ ਸਥਿਰੀ ਤੋਂ ਹੋਠਾਂ ਨਾ ਡਿੱਗ ਪੈਣ। 3.25, 3.26 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਅਸਤਰ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਯੁਕਤ ਵਿਦਵਾਨ ਨਾਲ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਕ੍ਰਿਆ ਤੇ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਆ ਨਾਲ ਜਦ ਮੈਂ ਕਰਤਾ ਹਾਂ, ਅਜਿਹਾ ਅਹਮ੍ ਭਾਵ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਸ਼ਟ ਅਨਿਸ਼ਟ ਤੇ ਸਿਸ਼ਰਤ, ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਸੈਂ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਅਥਵਾ ਫਲਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਫਲ ਦਾਇਕ ਕਰਮ, ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨਗਮ ਫਲ ਦੇ ਗੁੱਦੇ ਤੇ ਛਿੱਲਕੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਵੱਡਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਪੱਕ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਅੰਤਰ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤੁਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਕ੍ਰਿਆ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਕੂਤੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆ-ਗਹਿਤ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮ੍ਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਭਾਵ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਅਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਉਲਿਝਣ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜੇਕਰ ਆਪਣੇ ਫਰਜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਰਜਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੁਸਤ ਆਲਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਧੇਰੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਮੋਹ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਪੁਰਸ਼ ਕੇਵਲ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਅਤੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸਵੈ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਲਈ ਉਹ ਧਰਤੀ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪੂਜਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਭੇਤਿਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ, ਕੌਮੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਥਵਾਦ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਜ ਉਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਅਧਿਆਤਮ ਉੱਚਤਾ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇੱਕ ਮਿਥੀ, ਇੱਕ ਮਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੁਖਲ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਜਿਹੜੇ ਪੂਰਣ ਪ੍ਰਭੁਤਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਰੋਸ਼ਨ ਹਨ। ਇਹੋ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਪੂਰਣ ਪਰਪੱਕ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਵਿਅਕਤਿਤੱਤ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣ। ਅਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ - ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੀ ਬੈਧਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਅਗਿਆਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਰੋਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਪਰਤੂੰ ਫਿਰ ਵੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅਗਿਆਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਹਨਰੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਹਮੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ।

3.30 ਸ਼ਲੋਕ :

ਮਧਿ ਸਰਵਾਣ ਕਮਾਣਿ, ਸਂ-ਨਿ-ਅਸੁ-ਧ ਅਧਿ-ਆਤਮ-ਚੇਤਸਾ। ਨਿ-ਆਸੀ: ਨਿ-ਸਮ: ਭੂਤਾ, ਯੁਧ-ਧਰਵ ਕਿ-ਗਤ-ਜ਼ਰ:॥

ਮਧਿ ਸਰਵਾਣਿ ਕਰਮਾਣਿ, ਸੰਨਿਆਸ੍ਰਯ ਅਧਿਆਤਮ੍ ਚੇਤਸਾ।

ਨਿਰਾਸੀਹ ਨਿਰਮਹ ਭੂਤਵਾ, ਯੁਧ ਯਸਵ ਵਿਗਤ ਜਵਰਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਧਿ : ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ। ਸਰਵਾਣਿ : ਸਾਰੇ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ। ਕਰਮਾਣਿ : ਕੰਮ ਕਾਰ, ਸੰਨਿਆਸ੍ਰਯ : ਬਿਲਕੁਲ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਛੱਡ ਕੇ। ਅਧਿਆਤਮ੍ ਚੇਤਸਾ : ਸਵੈ ਵਿੱਚ ਮਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨਾ, ਸਵੈ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਕਰਨਾ। ਨਿਰ ਆਸੀਹ : ਆਸ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ, ਲਾਭ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ। ਨਿਰਮਹ : ਮਾਲਕੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਭੂਤਵਾ : ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ। ਯੁਧ ਯਸਵ : ਲੜਨਾ। ਵਿਗਤ ਜਵਰਹ : ਮਾਨਸਿਕ ਬੁਝਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ, ਆਲਸੀ ਸੁਸਤ ਨਾ ਹੋਣਾ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਅਰਜਨ! ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮ ਚਿੱਤ ਰਾਹੀਂ, ਭਾਵ ਆਤਮ-ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਚਿੱਤ ਦੁਆਰਾ, ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਅਰਪਿਤ ਕਰਦਿਆਂ (ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਵਿੱਚ ਇੱਕਮਿੱਕ ਹੋ ਕੇ) ਆਸਾ-ਰਹਿਤ, ਮਮਤਾ ਰਹਿਤ ਤੇ ਸੰਤਾਪ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਤੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮੁੜੇ ਸਰਵਾਤਮਾ, ਸਰਵਗਯ, ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ, ਵਾਸੁਦੇਵ ੦ ਕਰਮ ਸਮੱਗਰੀ ਕਰਮ, ਦਾ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੧. ਈਸ਼ਵਰ ਸਮੱਗਰੀ ੨. ਬ੍ਰਹਮ ਸਮੱਗਰੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਵੀ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ (ਕ) ਮੈਂ ਕਰਤਾ ਹਾਂ - ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਪੁਨਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕਰਮ ਕਰਨਾ। ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਵਿੱਚ, 'ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੀ ਸਮੁੱਚੇ ਕਰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਦੇਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਇਹ ਸਭ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ 'ਮੈਂ ਕਰਤਾ ਹਾਂ' ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਹੀ ਕਰਤਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕਰਮਫਲ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਦ੍ਰਿੜ-ਬੁੱਧੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, 'ਮੈਂ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹਾਂ' ਅਭਿਮਾਨ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਮੱਗਰੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। (ਖ) ਅੰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਤੋਂ 'ਮੈਂ ਕਰਤਾ ਹਾਂ', ਅਜਿਹਾ ਅਭਿਮਾਨ ਕਰਕੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਪਾਉਂਦੇ ਕਿ ਅਖੰਡ ਚਿੱਤ ਸ਼ਕਤੀ = ਮਾਇਆ = ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕਲਪਨਾ ਕਰਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਹੀ ਦਾਸ ਜਾਂ ਦਾਸੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸਮੱਗਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਬ੍ਰਹਮਪੁਰਣ - ਵਿੱਚ, ਗਿਆਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕਰਤਾ, ਕਰਮ, ਕਰਣ, ਕਰਮਫਲ ਸਭ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਮਾਇਆ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਰਤਾ ਕਰਮ ਆਦਿ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਤਮਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਪਰਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਖ ਸਰਵਾਣਿ ਕਰਮਾਣਿ ਸੰਨਿ ਅਸੂਯ ਅਧਿਆਤਮੁ ਚੇਤਸਾ = ਸਾਧਕ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬੰਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਬੰਧਨ ਰਹਿਤ ਕਰਮ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ? ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਤੂੰ ਅਧਿਆਤਮ ਚਿੱਤ ਦੇਂ, ਵਿਵੇਕਸੀਲ ਦੇਂ, ਇਸ ਲਈ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਮੇਰੇ ਸਮੱਗਰੀ ਕਰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਰੱਖ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪੂਰਣ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਪਦਾਰਥ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਅਰਜਨ ਵਿਚਾਰ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਇਹ ਕਰਮ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਧਨ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਜਾਪਣਗੇ। ਬਲਕਿ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਾਪਣਗੇ। ੦ ਸਰੀਰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਪਦਾਰਥ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਧਿਆਤਮ ਚੇਤਸਾ = ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਸਾਧਕ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਿਕ ਨਹੀਂ। ਭੈਤਿਕ ਪਦਾਰਥ ਆਪਣੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਅਸਥਾਈ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹਨ। ੦ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੱਗਰੀ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮ ਚਿੱਤ ਰਾਹੀਂ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਵੇਕ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ਸੀਲ ਸਰੀਰ ਸੰਸਾਰ ਆਪਣਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਅਵਿਨਾਸੀ ਪ੍ਰਭੁ ਤੱਤ ਵਾਲਾ ਆਪਣਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੇਖਣਾ ਸਾਡਾ ਪਤਨ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾ ਦੇਖਣਾ ਸਾਡਾ ਉਥਾਨ ਹੈ। ੦ ਨਿਰ ਆਸੀਂ ਨਿਰ ਮਹਰ ਭੂਤਵਾ ਯੁਧ ਯਸ਼ਵ ਵਿਗਤ ਜ਼ਵਰਹ = ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਮੱਗਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਕਾਮਨਾ, ਮਹਤਾ ਤੇ ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ ਭੇਟ ਕਰ ਦੇਈਏ। ਜਦੋਂ ਦੂਜਾ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੀ ਦਿੱਤੀ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਨੂੰ ਅੰਸ਼ਕ ਮਹਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਏਸੇ ਲਈ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਤੂੰ ਨਵੀਂ ਵਸਤੂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਮੱਤ ਕਰ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਮਹਤਾ ਮੱਤ ਕਰ। ਨਸ਼ਟ ਵਸਤੂ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਮੱਤ ਕਰ। ਸਭ ਕੁਝ ਮੇਰੇ ਅਰਗਣ ਕਰ। ਇੰਜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ ਮਹਤਾ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮਾਤੁਰ ਵੀ ਭਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ੦ ਜ਼ਵਰ - ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਵਰਹ ਸ਼ਬਦ ਏਥੇ ਹੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਯੁਧ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਨੌਰ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿਣ ਲਈ ਭਗਵਾਨ 'ਵਿਗਤ ਜ਼ਵਰਹ' ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਤੂੰ ਸੰਤਾਪ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਯੁਧ ਰੂਪੀ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਕਰ।' ਏਸੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿੱਚ ੦ ਯੁਧ ਯਸ਼ਵ ਪਦ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ। ੦ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਜੋ ਵੀ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਜੋ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਕਾਸ ਨਿਰਸਤਾਪ ਹੋ ਕੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਜ਼ਵਰਹ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਰ :- ਸਿੱਧੀ ਅਸਿੱਧੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਸਮ ਰਹਿਣਾ ਵਿਗਤ ਜ਼ਵਰਹ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਅਨੁਕਲਤਾ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ੀ, ਪਤਿਕਲਤਾ ਨਾਲ ਸੰਤਾਪ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਜ਼ਵਰਹ ਹਨ। ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰ ਵੀ ਜ਼ਵਰਹ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿੰਨਾ ਬਹੁਤਾ ਕੋਈ ਵਿਆਕਤੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਤਿ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰੇਗਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਸੰਤੁਲਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਹਿਜ-ਅਵਸੱਥਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇਗਾ। ਏਸੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਪੂਰੇ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਕਤੀ, ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਪਰਵਰਤਕ (ਪ੍ਰੇਰਨਾ) ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਅਚੇਤ ਸੁਚੇਤ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ, ਵਿਆਕਤੀ ਨੂੰ ਸਤਿ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਤਿ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇੱਜ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇੱਕ ਤਾਂ ਵਿਆਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਬੁਝਾਰ ਮੱਠਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਦੂਜੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਫਰਜ਼ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧੇਰੀ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਅਜਿਹੇ ਦੋ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਪਰ (ਵਿਅੰਗਮਈ) ਮੁਸਕਾਉਂਦਾ ਹੈ, ‘ਜਦੋਂ ਪ੍ਰੁੱਤਰ ਮੌਤ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ ਉੱਪਰ ਪਿਆ ਮਰਨ ਕਿਨਾਰੇ ਹੋਵੇ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਮਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ’ ‘ਕੋਈ ਛਿਕਰ ਨਾ ਕਰ, ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਜੋ ਹਾਂ।’ ਮੁਸਕਾਹਟ ਦਾ ਦੂਜਾ ਮੌਕਾ ਉਹ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਦੋ ਭਰਾ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਮੰਗਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ‘ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਮੇਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਤੇਰਾ ਹੈ।’ ਫਰਜ਼ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਮਰਯਾਦਾ ਉੱਪਰ ਚੱਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰੱਪਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਆਪਕ ਪਸਾਰੇ ਵਿੱਚ ਜੀਵ, ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਆਦੇਸ਼ ਵਾਂਗ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਸਾਰੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਮਾਲਕ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਹਰ ਜੀਵ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਜੀਵ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਫਰਜ਼ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮੰਤਵ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਬਲਕਿ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਜਾਨਾਚੀ ਅਣਗਿਣਤ ਰਾਸ਼ੀ ਗਿਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰੁਪਿਆ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਦੀਵੀ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਸਭ ਮਾਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਝੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੋਈ ਮੇਰੀ, ਮੇਰਾ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਨਹੀਂ ਪਗਟਾਉਂਦਾ।

3.31 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧੇ ਮੇ ਮਤਮ੍ ਇਦਮ੍ ਨਿਤਯਮ੍, ਅਨੁ-ਤਿ਷ਠਿ ਮਾਨਵਾ:। ਬ੍ਰਹਮ-ਵਨਤ ਅਨ-ਅਸੂ-ਧਨਤ: ਸੁਚਯਨਤੇ ਤੇ ਅਪਿ ਕਰਮਭਿ:॥

ਜੇ ਮੇ ਮਤਮ੍ ਇਦਮ੍ ਨਿਤਯਮ੍, ਅਨੁ ਤਿਸ਼ਟਿਤ ਮਾਨਵਾ:।

ਸ੍ਰਧਾਵੰਤਹ ਅਨਾਸੂਯੰਤਹ, ਮੁਚਯੰਤੇ ਤੇ ਅਪਿ ਕਰਮਭਿ:॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਧੇ : ਉਹ ਕੌਣ। ਮੇ : ਮੇਰਾ। ਮਤਮ੍ : ਸਿਖਿਆ ਦੇਣੀ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਨਿਤਯਮ੍ : ਨਿਰੰਤਰ ਲਗਾਤਾਰ। ਅਨਤਿਸ਼ਟਿਤ : ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ, ਨਿਯੋਜਤ ਕਰਨਾ। ਮਾਨਵਾ: : ਮਾਨਵਤਾ, ਆਦਮੀ। ਸ੍ਰਧਾਵੰਤਹ : ਵਿਸ਼ਵਾਸਪਾਤਰ। ਅਨਾਸੂਯੰਤਹ : ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਨਫਰਤ ਤੋਂ ਪਰੇ। ਮੁਚਯੰਤੇ : ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣਾ, ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ। ਤੇ : ਉਹ ਸਾਰੇ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਕਰਮਭਿ : ਫਲ ਯੋਗ ਕੰਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਯੁਕਤ ਅਥਵਾ ਦੋਸ਼ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਜੇ ਮੇ ਮਤਮ੍ ਇਦਮ੍ ਨਿਤਯਮ੍ ਅਨਤਿਸ਼ਟਿਤ ਮਾਨਵਾ: - ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰਣ, ਆਸ਼ਰਮ, ਧਰਮ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਆਦਿ ਦੇ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਇੰਦੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਪਦਾਰਥ ਆਦਿ ਕਰਮ ਸਮੇਤ ਕੁੱਝ ਵੀ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਰ੍ਧਾਵੰਤਹ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਪੂਜਾਭਾਵ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਵੰਤਹ ਪਦ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਾ ਮੰਨਕੇ, ਮਨੁੱਖ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਉੱਪਰ ਸ਼ਰਧਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਹੋਏ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ, ਸੁਗਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਜੇ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਹੈ, ਉਹ ਸਤਿਸ਼ਾਸਤਰ ਸਤੁਚਰਚਾ ਤੇ ਸਤਿਸੰਗ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਨੁ ਅਸੂਯੰਤਹ ਪਦ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਅਸੂਯਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸੂਯਾ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਵਿਅਕਤੀ, ਅਨਾਸੂਯੰਤਹ ਹੈ ੦ ਪੂਰਨ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਗੀਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਰਾਇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਦਰਸ਼ਨ ਤਾਂ ਉੱਤਮ ਹੈ ਪਰ ਭਗਵਾਨ, ਆਪਣੀ ਆਤਮ ਸ਼ਲਾਘਾ ਆਤਮ ਅਭਿਮਾਨ ਐਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਸ਼ਰਧਾ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਇਹ ਹੈ, ਸਭ ਕੁੱਝ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਣ ਦੀ ਗਲਤੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਮੱਤ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ੦ ਨਿਤਯਮ੍ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮੱਤ ਤੋਂ ਨਿਤ੍ਰਨਿਰੰਤਰ (ਸਦਾ) ਸਥਿਤ ਰਹਿਣਾ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ। ੦ ਮੁਚਯੰਤੇ ਤੇ ਅਪਿ ਕਰਮਿ ਭਿਹ = ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਭ ਕੁੱਝ ਅਰਪਣ ਕਰਕੇ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਆਗਿਆ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਤੈਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲੇਗੀ। ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਅਜਿਹੀ ਆਗਿਆ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਜੇ ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਣਗੇ, ਉਹ ਵੀ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੱਤ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਮੰਨੇ ਜਾਂ ਨਾ ਮੰਨੇ, ਕੇਵਲ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਹੋ ਹੀ ਕਰਤਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਮਹਾਸ਼ਕਤੀ ਉੱਪਰ ਦੋਸ਼ ਆਰੋਪਨਾ ਮੁਰਖਤਾ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜੇ ਰਸਤਾ ਉੱਚਾ ਨੀਵਾਂ, ਟੇਡਾ ਮੇਢਾ, ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਭਰਿਆ ਹੋਵੇ, ਰਾਹੀਂ ਨੂੰ ਟਿਕਾਣੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜਣਾ ਅੱਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ (ਭਗਵਾਨ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਅਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਪੂਰੇ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੇ ਇਸ ਰਾਹ 'ਤੇ ਤੁਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਏਸੇ ਲਈ ਟਿਕਾਣੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮ ਮਾਰਗ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਟੇਢਾ ਮੇਢਾ ਅੱਖਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਕਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਸ਼ਰਧਾ ਕਰਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧੋਗ ਮਾਰਗ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਹ ਕਰਮ ਦੇ ਝੱਝਟ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾ ਮਨ ਦੀ ਪਰਪੱਕ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾ ਕਰਦਿਆਂ ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਪਰ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦਾ ਆਗਿਆ ਪਾਲਕ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋਣਾ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾ ਅਟੁੱਟ ਲਗਨ, ਦ੍ਰਿੜ-ਸੰਕਲਪ, ਨਿਰੰਤਰ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸਹੀ-ਸਮਝ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਰਮ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੈ।

3.32 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧੇ ਤੁ ਏਤਤ ਅਭਿ-ਅਸੂਧਨਤ:, ਨ ਅਨੁ-ਨਿ਷ਠਿ ਮੇ ਮਤਮ੍। ਸਰਵ-ਜਾਨ-ਕਿ-ਮੂਢਾਨ੍ ਤਾਨ੍, ਕਿਦ-ਹਿ ਨਸ਼-ਤਾਨ੍ ਅ-ਚੇਤਸ:॥

ਜੇ ਤੁਏਤ੍ ਅਭਿਅਸੂਯੰਤਹ, ਨ ਅਨੁ ਤਿਸ਼ਟਿਤੰ ਮੇ ਮਤਮ੍।

ਸਰਵ ਗ੍ਰਾਨ ਵਿਮੁਢਾਨ੍ ਤਾਨ੍, ਵਿਦਹਿ ਨਸ੍ ਤਾਨ੍ ਅਚੇਤਸਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਧੇ : ਉਹ ਜਿਹੜੇ। ਤੁ : ਪਰੰਤੂ। ਏਤੱਤ : ਇਸ। ਅਭਿਆਸੂ ਯੰਤਹ : ਨਫਰਤ ਤੋਂ ਪਰੇ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਨਤਿਸ਼ਟਿਤੰ : ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ। ਮੇ : ਮੇਰਾ। ਮਤਮ੍ : ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ। ਸਰਵ ਗ੍ਰਾਨ ਵਿਮੁਢਾਨ੍ : ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਧੋਖਾ ਖਾਣਾ। ਤਾਨ੍ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਵਿਦਹਿ : ਜਾਣਨਾ। ਨਸ੍ਤਾਨ੍ : ਤਬਾਹ ਹੋਣਾ। ਅਚੇਤਸਹ : ਕਿਸ਼ਨ ਚੇਤਨਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਵਿਵੇਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜੇ ਦੋਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਮੱਤ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਖਾਂ ਨੂੰ ਤੂ ਸਮੱਸਤ (ਸਮੁੱਚੇ) ਗਿਆਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਹਿਣੀ ਹੀ ਸਮਝ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਤੁ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਦੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਅਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਧੇ ਤੁ ਏਤੱਤ ਅਭਿਆਸੂਯੰਤਹ ਨ ਅਨੁ ਤਿਸ਼ਟਿਤੰ ਮੇ ਮਤਮ੍ : ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ ਸਾਰੇ ਸਵਾਰਥੀ ਮਨੁੱਖ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸਾਨੂੰ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥ ਮਿਲਣ, ਸਾਨੂੰ ਹੀ ਲਾਭ ਹੋਵੇ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਅਰਪਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਸਵਾਮੀ

ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ।' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨਣਾ 'ਭਗਵਾਨ' ਉੱਪਰ ਦੋਸ਼ਾਰੋਪਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ 'ਕਾਮਨਾ ਮਮਤਾ, ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨਣਾ ਭਗਵਾਨ ਦੇ 'ਮੱਤ ਉੱਪਰ' ਦੋਸ਼ਾਰੋਪਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਭੋਗ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲੇ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁਖ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੇ। ੦ ਸਰਵ ਗ੍ਰਾਨ ਵਿ ਮੂਡਾਨੁ ਤਾਨੁ ਵਿਦਹਿ ਨਸੁ ਤਾਨੁ ਅਚੇਤਸਹ = ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮੱਤ ਉੱਪਰ ਨਾ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ, ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰਕ ਗਿਆਨ ਵਿਧਾਵਾਂ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੋਹਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਨਵੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਕੱਢਣ, ਚਿਤਰਕਾਰੀ, ਭਵਨ ਉਸਾਰੀ, ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾ, ਮੰਤਰ ਤੰਤਰ ਯੰਤਰ ਆਦਿ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਕੱਝ ਹੈ, ਉਹ ਇਹੀ ਹੈ - ਅਜਿਹਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਏਥੇ ਸੰਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਮੋਹਿਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਅਚੇਤਸਹ = ਭਗਵਾਨ ਮੱਤ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੜ ਅਸਤੁ, ਸਾਰ ਅਸਾਰ, ਧਰਮ ਅਧਰਮ, ਬੰਧਨ ਮੋਕਸ਼ ਆਦਿ ਪਰਮਾਰਥਕ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਵਿਵੇਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਪਸੂਆਂ ਵਾਂਗ ਬੇਹੋਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬੇਅਰਥ ਆਸ਼ਾ, ਬੇਅਰਥ ਕਰਮ, ਬੇਅਰਥ ਮੰਤਵ ਵਾਲੇ ਮੂਡ ਪੁਰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਵਿਦਹਿ ਨਸ਼ਤਾਨੁ = ਮਨੁਖੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਵੀ ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੇ, ਉਹ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਨੁਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਕਾਲ ਤੱਕ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਜੋ ਹੁਣ ਭਗਵਾਨ ਮੱਤ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੇ, ਉਹ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਲੰਘਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਰਾਗ ਤੇ ਦੋਸ਼ = ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਮਨੁਖ ਦੇ ਸ਼ਤਰੂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਗਿਆਨੀ ਵਿਆਕਤੀ ਹੀ ਮੁੜ ਬੁੱਧੀਗੀਣ ਅਤੇ ਦੁਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਅਗਿਆਨੀ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਮੀਰ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰਕਰਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਚੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਪੁਰਣ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਅਗਿਆਨੀ ਆਪਣਾ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੱਗ ਜੇਕਰ ਗਲਤ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਵੇ, ਘਰ ਜਲਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸੁਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਸਦਾ ਉਹ ਵਿਆਕਤੀ ਹੀ ਹਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਨਾ ਹੀ ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਰੜਾ ਵਿੱਚ ਚੱਲਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਵੀ ਹਨ, ਗਿਆਨੀ ਵੀ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਅਗਿਆਨੀ ਲੋਕ ਆਪ ਵੀ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਣਦੇ ਹਨ।

3.33 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਵਦਸਮ ਚੇ਷ਟੇ ਸ਼ਵਸਥਾ; ਪ੍ਰਕ੃ਤੇ: ਜਾਨ-ਕਾਨ ਅਧਿ। ਪ੍ਰਕ੃ਤਿ ਯਾਨਿ ਭੂਤਾਨਿ, ਨਿ-ਗ੍ਰਹ: ਕਿਮੁ ਕਰਿਵਧਤਿ ॥

ਸਦ੍ਰਸ਼ਮ ਚੇਸ਼ਟਤੇ ਸ੍ਰਵਸ੍ਯਹ, ਪ੍ਰਕੁਤੇਹ ਗ੍ਰਯਾਨ ਵਾਨੁ ਅਧਿ।

ਪ੍ਰਕਿਤੀਮ ਯਾਂਨਿਤ ਭੂਤਾਨਿ, ਨਿਗ੍ਰਹਹ ਕਿਮੁ ਕਰਿਸ੍ਯਤਿ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਦ੍ਰਸ਼ਮ : ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ। ਚੇਸ਼ਟਤੇ : ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ। ਸ੍ਰਵਸ੍ਯਹ : ਕਿਸੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ। ਪ੍ਰਕੁਤੇਹ : ਸੁਭਾਅ। ਗ੍ਰਯਾਨਵਾਨ : ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਗਿਆਨੀ। ਅਧਿ : ਭਾਵੇਂ, ਵੀ। ਪ੍ਰਕਿਤੀਮ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ। ਯਾਂਨਿਤ : ਪਿੱਛਾ ਕਰਨਾ। ਭੂਤਾਨਿ : ਜੀਵਾ। ਨਿਗ੍ਰਹਹ : ਬੰਦਸ਼, ਦਬਾਉਣਾ, ਰੋਕਣਾ। ਕਿਮੁ : ਕੀ। ਕਰਿਸ੍ਯਤਿ : ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਕਰੇਗਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਗਿਆਨਵਾਨ ਵਿਆਕਤੀ ਭੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਜਿੰਦ ਜਾਂ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀ ਕਰੇਗਾ ?

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਸਦ੍ਰਸ਼ਮ ਚੇਸ਼ਟ ਤੇ ਸ੍ਰਵਸ੍ਯਹ ਪ੍ਰਕੁਤੇਹ ਗ੍ਰਯਾਨਵਾਨੁ ਅਧਿ॥ ੦ ਪ੍ਰਕਿਤਿਮ ਯਾਂਨਿਤ ਭੂਤਾਨਿ = ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। (ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇ।) ੦ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ। ੧. ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਰਹਿਤ ੨. ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਯੁਕਤ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਮਿੱਤਰ ਦਾ ਪੱਤਰ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਗ ਪੂਰਵਕ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਸ਼ਤਰੂ ਦਾ ਪੱਤਰ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਪੂਰਵਕ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਪੜ੍ਹਨਾ ਰਾਗ ਦੋਸ਼-ਯੁਕਤ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਹੋਇਆ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸੁਣਨਾ, ਸੁੰਘਣਾ, ਸਪੱਗਸ ਕਰਨਾ, ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਰਹਿਤ ਸੁਭਾਅ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਰਾਗ ਦੋਸ਼-ਯੁਕਤ ਸੁਭਾਅ ਦੋਸ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੁੱਤ ਸੁਭਾਅ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਪੂਰਵਕ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ੁੱਧ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਸੁਭਾਅ ਸ਼ੁੱਧ ਹੈ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਗਾੜਦੇ ਨਹੀਂ, ਬਣਦੇ ਹਨ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਲੋਭੀ ਸਦਾ ਹੀ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਘਾਟਾ ਨਾ ਪੈ ਜਾਵੇ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧਕ ਨਿਰੰਤਰ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਕੋਈ ਕਿਰਿਆ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਪੂਰਵਕ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸ਼ੁੱਧ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਰਾਗ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਅਹਮੁ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਹਮੁ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ। ੧. ਚੇਤਨ ਦਵਾਰਾ ਜੜ੍ਹ ਦੇ ਨਾਲ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਅਹਮੁ। ੨. ਜੜ੍ਹ, ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਗ੍ਰਯਾਨ ਵਾਨੁ ਅਧਿ। ਅਜਿਹੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ। ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਰਤਵ ਅਭਿਮਾਨ ਅਤੇ ਸਵਾਰਥ ਬੁੱਧੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਬੰਧਨ ਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੇਸ਼ਟਾ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਚੇਸ਼ਟਤੇ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਸੁਭਾਅ = ਪਿਛਲੇ ਤੇ ਹੁਣ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਜਨਮ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ, ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਸੰਗਤ, ਸਿੱਖਿਆ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਧਿਐਨ, ਉਪਾਸਨਾ, ਚਿੰਨ, ਕਿਰਿਆ ਭਾਵ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੁਭਾਅ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਆਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਕਤੀਗਤ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਸ਼ੁੱਧ (ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਰਹਿਤ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਨਿਗ੍ਰਹ ਕਿਮੁ ਕਰਿਸ੍ਯਤਿ = ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਮਹਾਨ ਹੈ, ਸ਼ੁੱਧ ਹੈ, ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵੀ ਸ਼ੁੱਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੱਠ ਦਾ ਕੋਈ ਯੋਗਦਾਨ ਨਹੀਂ, ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸੁੱਧ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਅਸੁੱਧ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਰਜਨ ਭੀ ਜਦ ਹੱਠ ਪੂਰਵਕ ਯੁੱਧ ਰੂਪੀ ਕਰਤਵ ਕਰਮ

ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੇਰਾ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਲਪੂਰਵਕ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰੇਗਾ। ੦ ਕਿਉਂਕਿ ਤੇਰੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਪਵਿਤ੍ਰਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਤੂੰ ਬੇਬੱਸ ਹੋ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰੇਗਾ। ੦ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੁੱਧ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਉਲਟ ਚੇਸ਼ਟਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਸੁਧਾਰ - ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਰਹਿਤ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸਰਨ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਧਕ ਜੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ (ਉ) ਕੋਈ ਆਦਰਸ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ (ਅ) ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਚਰਣ ਉੱਪਰ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਮੜਨਾ ਸਿਆਣਪ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਕੀ ਹੈ ? ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਤ ਧਰਮ ਅਧਰਮ ਗਿਆਨ ਇੱਛਾ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਜਨਮ ਦੇ ਵਿੱਦਿਆ ਕਰਮ ਤੇ ਗਿਆਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕੁਝ ਪੌਦੇ ਲੰਮੇ, ਕੁਝ ਝਾੜੀ ਨੁਮਾ, ਕੁਝ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਉੱਗਦੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਫਲ ਮਿੱਠਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੌੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਲ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਜੋ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਬਦੀਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਝਿਆ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅਤੇ ਕਿਆ ਹੀਣ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਉਲੱਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਵੇਕ ਕਰਨ ਦਾ ਜਾਂ ਅੰਤਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਆਪ ਹੀ ਉਲਿਝਿਆ ਤੇ ਬੇਚੈਨ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹਾਨੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਇਆ ਜਾਲ 'ਚੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਸਗੋਰ ਨਾਲੋਂ ਆਤਮਾ ਕਿਵੇਂ ਵੱਖ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮ-ਵਾਦੀ ਭਾਵੋਂ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਅੱਗੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਤੇ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਉਹ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਭਾਵੋਂ ਕੋਈ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਸਿਖਿਅਕ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਧੇਰੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਬੈਧਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ਨ ਚੇਤਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਕੈਦ 'ਚੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਵਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਢੂਨੀਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਯੋਗੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਮਾਇਆ-ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਸਾਧਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਸ਼ਨ-ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਤਬਦੀਲੀ ਮਾਨਵ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ-ਸੁਭਾਅ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅਤੇ ਸਿਆਣੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਰੋਧਮਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਅੰਤਰਮੂਹੀ, ਕੋਈ ਬਾਹਰ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸੰਤ ਸਾਧਨਾ ਭਗਤੀ ਵੱਲ ਜਦ ਕਿ ਇੱਕ ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਵੇਕ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੋਂ ਮਨ, ਸੁਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇੱਕ ਸਾਂਝ ਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਯੋਗੀ ਮਨ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿੱਚ ਢਾਲਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਮਾਨਵੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਉੱਤਮ ਮੰਤਵ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਤੰਤੰਗ ਲਈ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹਿੱਸਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਨ ਪ੍ਰਕਿਤੀ (ਸੁਭਾਅ) ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਮੁਕਤੀ ਨਿਰਮਾਣ ਅਥਵਾ ਆਤਮ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਸਵੈ-ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਅਰਥਹੀਣ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾ ਕਰੋ, ਉਹ ਨਾ ਕਰੋ, ਦੀਆਂ ਨਸੀਅਤਾਂ ਫਜ਼ੂਲ ਲੱਗਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ।

3.34 ਸ਼ਲੋਕ :

ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯਸਥ ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯਸਥ ਅਰਥੇ, ਰਾਗ-ਫ੍ਰੋਣੀ ਵਿ-ਅਕ-ਸਥਤੌ। ਤਥੋ: ਨ ਕਸ਼ਮ੍ ਆ-ਗਛੇਤ੍, ਤੌ ਹਿ ਅਸਥ ਪਰਿ-ਧਨਿਨੌ॥

ਇੰਦ੍ਰਿਯਸੁਜ ਇੰਦ੍ਰਿਯਸੁਜ ਅਰਥੇ, ਰਾਗਦਿਵੇਸੋ ਵਿ ਅਵ ਸਿੱਖਤੌ।

ਤਯਹੋ ਨ ਵਸਮ੍ ਆ ਗਛੇਤ੍, ਤੌ ਹਿ ਅਸੁਜ ਪਰਿ ਪੰਖਿ ਨੌ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਇੰਦ੍ਰਿਯਸੁਜ : ਗਿਆਨ ਚੇਤਨ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ। ਇੰਦ੍ਰਿਯਸੁਜ : ਗਿਆਨ ਬੋਧ ਲਈ। ਅਰਥੇ : ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ। ਰਾਗਦਿਵੇਸੋ : ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਤੇ ਬੇਸਖਤਾ, ਘ੍ਰਣਾ। ਵਿਅਵ ਸਿੱਖਤੌ : ਬੈਠਣਾ, ਟਿਕਾਣਾ ਮਲਣਾ। ਤਯਹੋ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਵਸਮ੍ : ਅਸਰ ਪਾਉਣਾ, ਸਿੱਕਾ ਜਮਾਉਣਾ, ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ। ਆ ਗਛੇਤ੍ : ਅਧੀਨ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤੌ : ਉਹ। ਹਿ : ਯਕੀਨਨ, ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ। ਅਸੁਜ : ਉਸ ਦਾ। ਪਰਿ ਪੰਖਿ ਨੌ : ਦੁਸ਼ਮਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਠੋੜਕਰ ਲੱਗੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਬੇਸਖਤਾ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਤੱਤ ਕੁਦਰਤੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਤੱਤ ਹੀ ਇਸ ਜੀਵ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹਨ। (ਕਲਿਆਣ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਤਤੂ ਹਨ।)

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਇੰਦ੍ਰਿਯਸੁਜ ਇੰਦ੍ਰਿਯਸੁਜ ਅਰਥੇ ਰਾਗਦਿਵੇਸੋ ਵਿਅਵ ਸਿੱਖਤੌ = ੦ ਇੰਦ੍ਰਿਯਸੁਜ - ਹਰ ਇੱਕ ਇੰਦ੍ਰੀ ਦੇ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਥਿਤ ਦੱਸਣ ਲਈ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਏਥੇ ਦੋ ਵਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕੀ (ਸ਼ੰਕੋਚੁਕੁਲਤਾ) ਕੰਨ ਤੇ ਜੀਭ) ਅੱਖ ਰਸਨਾ ਤੇ ਪਾਣ ਦੇ ਹਰਕੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸ਼ਬਦ, ਸਪੱਰਸ਼ ਰੂਪ ਰਸ ਤੇ ਗੰਧ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਹਨ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਰਾਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਆਪਣੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਤੋਂ ਹੀ ਪਿਆਰੇ ਤੇ ਅਧਿਆਰੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿਆਰੇ ਜਾਂ ਪਿਆਰੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਅਨੁਕੂਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਭਾਵ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਬੁਰਾ ਮੰਨ ਕੇ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਹਰ ਇੰਦ੍ਰੀ ਦੇ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ੦ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਅਹਮ੍ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਗੋਰ ਨਾਲ ਅਹਮ੍ ਦਾ ਹੀ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਜਦ ਤੱਕ ਸਗੋਰ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਦ ਤੱਕ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ (3.37, 3.43) ਰਾਹੀਂ ਇਸੇ ਰਾਗ ਦੁਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ, ਕਾਮ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਗ ਤੇ ਦੁਵੇਸ਼ ਦੇ ਸਬੂਲ ਰੂਪ ਕਾਮ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਕਰਣ (ਹਥਿਆਰ ਸਾਧਨ) ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ

ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਅਥਵਾ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਤਥਾਂ ਨ ਵਸਮ੍ਭ ਆ ਗਛੇਤੁ = ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਤੇ ਸਾਧਯ ਤੋਂ ਕਦੇ ਨਿਰਾਸਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਕੰਮ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਧਕ ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ੦ ਜੋ ਸਾਧਕ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਮੇਰੇ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਭਗਵਾਨ ਵਾਸਤੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਵੀ ਓਸੇ ਦਾ ਹਾਂ, ਫਿਰ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਨਿਰਮਾਤ ਹੋ ਕੇ ਕਰਤੱਵ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਪਦਮ ਪੁਗਣ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਲੋਕ (ਸਿਸ਼ਟੀ 11.355-356) ਹੈ 'ਹੇ ਮਨੁਖ! ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਧਰਮ ਦਾ ਸਾਰ ਸੁਣੋ ਤੇ ਸੁਣ ਕੇ ਧਾਰਨ ਕਰੋ, ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਨਾ ਕਰੋ।' ੦ ਪ੍ਰਕਿਤੀ (ਜੜ੍ਹ) ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ (ਚੇਤਨ) ਦੋਵੇਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਸਿੱਧ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ 'ਰਾਗ' ਹੋਣ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਵੈਰਾਗ ਹੋਵੇਗਾ। ੦ ਤੋਂ ਹਿ ਅਸ੍ਥ ਪਰਿ ਪਨਿਖਨੋਂ : ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਾ ਦੇ ਕੇ, ਜਿੱਥੋਂ ਵੀ ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਤਕਾਲ ਹਟਾ ਦੇਵੇ। ਫਿਰ ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਸਾਧਕ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਭਗਵਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹੋ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਵਸਤਾਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਜੇ ਸਾਨੂੰ ਚੰਗੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਆਕਰਸ਼ਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੌਹ ਪਿਆਰ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਕੁਝ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਮੋਹਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਸਾਨੂੰ ਗਿਆਨ ਇੰਦੀਆਂ ਤੇ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਵੈ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ, ਰਾਹ ਦੇ ਪੱਥਰ ਵਾਂਗ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਪੈਰ ਠੋਕਰ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੀ ਵਸਤੂ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਬੰਦਸ਼ ਨਹੀਂ, ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਮਨ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੈਕਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਨੰਦ ਦਾਇਕ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭੋਗਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਆਕਤੀ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜੀ ਪਰਾਈ ਅੰਰਤ ਨੂੰ ਭੋਗਣਾ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਦੂਜੀਆਂ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਅੰਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਂ ਭੈਣ ਪੀ ਸਮਝਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਪਾਬੰਦ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਆਦਮੀ ਪਰਾਈ ਅੰਰਤ ਦੇ ਸੈਕਸ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਧਿਆਤਮ ਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਵੱਦੀਏ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਾਉਣਾ ਜੀਵਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਮਾਨਵੀ ਤੋਂ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪਸਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਵੇਦਨਾ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਜਿਗਾਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪੁਭੁਤੱਵ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਸਵਾਲ ਇਹੋ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ? ਆਨੰਦਮਈ ਅਭਿਲਾਸਾਵਾਂ ਮਾਇਆ ਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਅੰਖਾ ਹੈ। ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਨਾਲ ਇਕਾਇਕ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਰਾਹ ਦਾ ਪੱਥਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੌਹ ਬੰਧਨ ਹੈ ਜਾਂ ਬੇਮੁਖਤਾ, ਇਹ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਕ੍ਰਿਆ ਪਸੰਦ ਨਾ ਪਸੰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਇਹ ਨਜ਼ਰੀਆ, ਸਹਾਇਕ ਸਾਧਕ ਨਜ਼ਰੀਆ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਸੰਦ ਨਾ ਪਸੰਦ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਕਾਢੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਆਕਤੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਵਲਵਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੁਤਵ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਇਕਾਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਬੋਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਕਾਮ ਮੌਹ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਅੰਖਾ ਹੈ। ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਸਤੂਆਂ ਲਈ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਇੱਛਾਵਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

3.35 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ਼੍ਰੋਯਾਨ् ਖ-ਧਰਮ: ਕਿ-ਗੁਣ; ਪਰ-ਧਰਮਾਤ ਸੁ-ਅਨੁ-ਸਿਥਤਾਤ। ਸਕ-ਧਰਮੰ ਨਿਧਨਸ੍ਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ; ਪਰ-ਧਰਮ: ਭਧ-ਆ-ਕਹ: //

ਸ਼ਰੇਯਾਨ੍ ਸ੍ਰਵ ਧਰਮਹ ਵਿਗੁਣਹ, ਪਰ ਧਰਮਾਤ੍ ਸੁਅਨ੍ ਸਿਖਤਾਤ੍।

ਸ੍ਰਵ ਧਰਮੰ ਨਿਧਨਮ੍ ਸ਼੍ਰੇਯਹ, ਪਰ ਧਰਮਹ ਭਯ ਆ ਵਹਰ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ਼ਰੇਯਾਨ੍ : ਚੰਗੇ ਰਾਗ। ਸ੍ਰਵ ਧਰਮਹ : ਸਵੈ ਦੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼। ਵਿਗੁਣਹ : ਨੁਕਸ਼ ਵਾਲੇ, ਲਾਭਹੀਣ। ਪਰ ਧਰਮਾਤ੍ : ਦੂਜੇ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਸੁਅਨ੍ ਸਿਖਤਾਤ੍ : ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਉਣਾ। ਸ੍ਰਵ ਧਰਮੰ : ਹਰ ਇੱਕ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਫਰਜ਼। ਨਿਧਨਮ੍ : ਤਬਾਹਯੋਗ। ਸ਼੍ਰੇਯਹ : ਚੰਗੇ ਰਾਗ। ਪਰ ਧਰਮਹ : ਫਰਜ਼, ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ। ਭਯਆਵਹਰ : ਮਤਰਨਾਕ, ਭਿਆਨਕ, ਭਰ ਵਾਲੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉੱਤਮ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਪਾਲਣ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਰਾਈ ਧਰਮ ਦੀ ਉਪੇਕਸ਼ਾ (ਬਾਂ), ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਗੁਣ ਰਹਿਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਮਰਨਾ ਭੀ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੈ ਪਰ ਦੂਜੇ ਦਾ ਧਰਮ ਭਿਆਨਕ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਸ਼ਰੇਯਾਨ੍ ਸ੍ਰਵ ਧਰਮਹ ਵਿਗੁਣਹ, ਪਰ ਧਰਮਾਤ੍ ਸੁਅਨ੍ ਸਿਖਤਾਤ੍ = ੦ ਦੂਜੇ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਆਦਿ ਦਾ ਧਰਮ (ਕਰਤੱਵ) ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਗੁਣ ਭਰਪੂਰ, ਸੁਗਮ, ਸੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਕਰਤੱਵ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਆਪਣੇ ਲਈ ਦੁਖਦਾਇਕ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ (ਧਰਮ) ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਧਨ ਵਡਿਆਈ ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਸ਼ੋਭਾ ਤੇ ਸੁੱਖ ਸੁਵਿਧਾ ਵਾਲਾ ਜੇ ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਬਹੁਤ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵੀ ਹੈ, ਸਹਿਜ ਵੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਆਕਤੀ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਰਜਨ ਯੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਬਾਂ ਮੰਗ ਕੇ ਅੰਨ ਖਾਣ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਪਰ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਿਆਨੀ ਦਾ ਕਰਤੱਵ (ਧਰਮ) ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਣਾ ਹੈ, ਇਹ ਤੇਰਾ ਧਰਮ ਨਹੀਂ, ਤੇਰਾ ਧਰਮ ਤਾਂ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੂੰ ਕਸ਼ਤਰੀ ਹੋਏ। ੦ ਵਿਗੁਣਹ : ਪਦ ਦਾ ਭਾਵ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ 'ਤੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਹੀ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰਵ ਧਰਮੰ ਨਿਧਨਮ੍ ਸ਼੍ਰੇਯਹ, ਪਰ ਧਰਮਹ ਭਯ ਆ ਵਹਰ = ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਦੇਖ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਿਆਂ ਜੇਕਰ ਦੁੱਖ ਕਸ਼ਟ ਜਾਂ ਹਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਕਸ਼ਟ ਵੀ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਤੇ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਤਪ ਸਮਝਦਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੋ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੂੰ ਧਰਮਾਤਮਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਰਤਵ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਲੌਕਿਕ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਡਿਆਈ ਸ਼ੋਭਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦਾ ਪਤਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਧਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ਮਨੁ-ਸਮ੍ਰਿਤੀ) ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਧਰਮ ਉੱਪਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ 'ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਜੇਕਰ ਮੌਤ ਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਭਾਵੇਂ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸੁਗਮ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਰਿਣਾਮ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ। ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਸਵਾਰਥ ਭਾਵ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਪਰਹਿੱਤ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਭੈਅ ਨਹੀਂ। ੦ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮ ਤੇ ਸਮਾਨ ਧਰਮ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਹਨ। ੦ ਧਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅੰਸ਼ (ਆਪ ਖੁਦ) ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ, ਸਰੀਰ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਅਨਿਜ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਤੇ ਸਵ੍ਵ ਧਰਮ ਤੇ ਹੋਰ ਧਰਮ ਪਰ ਧਰਮ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸੂਖਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨਿਰਵਿਕਾਰਤਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤਾ, ਨਿਸ਼ਕਾਮਤਾ ਨਿਰਕਾਮਤਾ ਆਗਿ ਜਿੰਨੇ ਆਪਣੇ (ਸਵ੍ਵ ਧਰਮਹ ਦੇ) ਧਰਮ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਸਵ੍ਵ ਧਰਮ ਹਨ। ੦ ਉਤਪਨ ਹੋਣਾ, ਉਤਪਨ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣਾ, ਬਦਲਣਾ, ਵਧਣਾ, ਵਟਦੇ ਜਾਣਾ, ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਧਰਮ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ 'ਪਰਧਰਮ' ਹਨ। ਆਪਣੇ (ਸਵ੍ਵਯੰ) ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪਰ ਧਰਮ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ। ੦ ਸਵ੍ਵ ਧਰਮ ਤਿਆਗ (ਕਰਮਯੋਗ) ਬੋਧ (ਗਿਆਨ ਯੋਗ) ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ (ਭਗਤੀ ਯੋਗ) ਦਾ ਨਿਰੋਧ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਭਿਆਸ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸਭ ਪਰ ਧਰਮ ਹੈ। ੦ ਯੋਗੀ ਹੋਣਾ ਸਵ੍ਵ ਧਰਮ ਹੈ, ਭੋਗੀ ਹੋਣਾ ਪਰ ਧਰਮ ਹੈ। ਨਿਰਲੇਪ ਨਿਰਮਲ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਰੱਖਣਾ, ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋਣਾ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੋਣਾ, ਸਵ੍ਵ ਧਰਮ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਰਾਗੀ ਹੋਣਾ ਕਾਮਨਾ ਰੱਖਣੀ ਮਸਤਾ ਦਿਖਾਉਣੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣਾ, ਪਰ ਧਰਮ ਹੈ। ੦ ਧਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਸ਼ਰੀਰ (ਸਵ੍ਵ) ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਸ਼ਰੀਰ (ਪਰ) ਹੈ। ੦ ਸਵ੍ਵ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ 1. ਸ੍ਰਵਯ ਆਪਣਾ ਆਪ। 2. ਸ੍ਰਵਕੀਯ : ਧਰਮਾਤਮਾ ਸ੍ਰਵਰੂਪ, ਬੋਧ ਰੂਪ ਤੇ ਸ੍ਰਵਕੀਯ ਧਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸਵ੍ਵ ਧਰਮ ਹਨ। ੦ ਪੁਰਸ਼ ਚੇਤਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਧਰਮ ਪਰ ਧਰਮ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਦੋ ਇੱਛਾਵਾਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ੧. ਸਾਂਸਾਰਿਕ ਅਥਵਾ ਭੋਗ ਤੇ ਸੰਗਰ੍ਹਿ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੇ, ਧਰਮਾਰਥਿਕ ਅਥਵਾ ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਇੱਛਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭੋਗ ਤੇ ਸੰਗਰ੍ਹਿ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ 'ਪਰ ਧਰਮ ਹੈ, ਜੋ ਸਰੀਰ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ' ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸਵ੍ਵ ਧਰਮ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਅੰਸ਼ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੱਖ ਕੰਮ ਪਰ ਧਰਮ ਤੋਂ ਵਿਮੁੱਖ ਹੋ ਕੇ ਸਵ੍ਵ ਧਰਮ ਦੇ ਸਨ੍ਮੁੱਖ ਹੋਣਾ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਚਿੰਤਾ ਧਰਮ ਧਰਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਰਵਥਾ ਸਰਵਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਤੇ ਪਰ-ਧਰਮ ਸ਼ਬਦ ਢੂੰਘੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਧਰਮ ਦੇ ਅਰਥ ਫਰਜ਼, ਡਿਊਟੀ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਫਿਤਰਤ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਮਨ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗੇ, ਉਹ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮਨ ਨੂੰ ਜੋ ਕੰਮ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ - ਉਹ ਕਰਨ ਤੋਂ, ਸੰਕੋਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਦਿੱਤੀ ਸੰਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਰਜੇ ਦੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਯੋਧੇ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਨੂੰ ਧਰਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਇਹੋ ਸਵੈ ਧਰਮ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ, ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰੇ ਗੁਰੂ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਬਜ਼ੁੱਗਰਾ, ਉਸ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਵੇਂ ਲੜੇ? ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਯੁੱਧ ਕਰਕੇ ਆਪਣਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਡਰ ਪ੍ਰਿਣਾ ਕਾਰਨ ਸਵੈ ਧਰਮ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਨੰਦ ਖੁਸ਼ੀ ਮਸਤੀ ਵਿੱਚ ਸਵੈ ਫਰਜ਼ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨੀ ਵੀ ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ। ਪਰਪੱਕਤਾ, ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਦਿੜ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਸਵੈ ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮੌਤ ਨਿਰੰਤਰ ਕਿਸ਼ਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਤੇ ਸਵੈ ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਉੱਤਮ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਤੋਂ ਜੋ ਅਰਜਨ ਭੱਜਦਾ ਹੈ, ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮਾਨਵ ਹੋਣ ਦਾ ਹੱਕ ਗਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਰਜਨ ਬਨਵਾਸੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਤਿਆਗੀ ਵਾਂਗ ਲੰਘਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਪਾਲਣ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪਛੋਤਾਵਾ ਰਹੇਗਾ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਜੀਵਨ, ਮੌਤ ਤੋਂ ਵੀ ਭੈੜਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਡਰਪੋਕ ਅਖਵਾਏਗਾ। ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੇ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਉਚਿੱਤ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੱਚਾ ਸਾਧਕ ਉਹੋ ਹੈ ਜੋ ਲਗਨ ਮਿਹਨਤ ਕਰੇ, ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਜਾਵੇ। ਫਰਜ਼ ਚਾਹੇ ਅਧਿਆਤਮਕ/ਭੌਤਿਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਹੋਣ, ਸਭ ਲਈ ਨਿਯਮ ਬਰਾਬਰ ਹਨ।

3.36 ਸਲੋਕ :

ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ : ਅਰਜੁਨ ਤਕਾਚ

ਅਥ ਕੇਨ ਪ੍ਰ-ਯੁਜ-ਤ;: ਅਧਯ ਧਾਪਸ ਚਰਤਿ ਪੁਰਖ;: / ਅਨ-ਇਛਨ ਅਧਿ ਕਾਰਣੀ, ਬਲਾਤੁ ਇਵ ਨਿ-ਯੋਜਿਤ;:/

ਅਥਕੇਨ ਪ੍ਰਯਜਤਹ ਅਯਮ, ਪਾਪਮ ਚਰਤਿ ਪੁਰਸ਼ਹ।

ਅਨ ਇੱਛਨ ਅਪਿ ਵਾਰਸ੍ਥਣਯ, ਬਲਾਤੁਇਵ ਨਿਯੋਜਿਤਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਰਜਨ ਉਵਾਚ : ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਅਥ : ਹੁਣ। ਕੇਨ : ਕਿਹੜਾ ਕਿਵੇਂ। ਪ੍ਰਯਜਤਹ : ਉਕਸਾਉਣਾ, ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਨਾ। ਅਯਮ : ਇੱਕ ਇਹ। ਪਾਪਮ : ਪਾਪ। ਚਰਤਿ : ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ਹ : ਵਿਅਕਤੀ। ਅਨਇੱਛਨ : ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ। ਅਪਿ : ਵੀ। ਵਾਰਸ੍ਥਣਯ : ਹੋ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਵੰਸ਼ੀ, ਹੋ ਵਰਸ਼ਨਯ। ਬਲਾਤੁ : ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ। ਇਵ : ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਸੀ। ਨਿਯੋਜਿਤਹ : ਰੁਝਿਆ ਹੋਇਆ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ 'ਹੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਵੰਸ਼ੀ! ਤੂ ਫੇਰ ਕੀਹਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਖੁਦ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਪਾਪ ਕਰਨ ਦਾ ਆਯੋਜਿਨ ਕਰਦਾ ਏਂ।'

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਅਥ ਕੇਨ ਪਰਯਜਤਹ ਅਯਮ..... ਬਲਾਤੁਇਵ ਨਿਯੋਜਿਤਹ = ੦ ਵਰਿਸ਼ਣਯ = ਯਾਦੂ = ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਰਿਸ਼ਣਯ ਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਅਵਤਾਰ ਲੈਣ ਤੇ, ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਦਾ ਨਾਂ ਵਾਰਸ਼ਣਿਯ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਸੰਬੰਧਿਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਪਾਪ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ

है। दूँख केंद्री नहीं चाहुंदा। ० अनौर्झित भेग ते संगृहि दी इँडा दा तिआग नहीं, पाप करन दी इँडा दा तिआग है। कारन - कि भेग ते संगृहि दी इँडा ही सारे पापां दा मूल है। जिस दे ना रहिण 'ते पाप हुंदे ही नहीं' ० विचारक्षील मनुष पाप करना तां नहीं चाहुंदा, पर अंदर सांसारिक भेग ते संगृहि दी इँडा रहिण करके उह करन योग करउँव करम नहीं कर पाउंदा। ते ना-करन-जोग-पाप-करम, कर बैठदा है। ० अनिछन् पद दी पूरलता नुं दॱ्सण वासते अरजन बलाद्विव निजेजितर पद दी वरते करदे हन। विचारक्षील मनुष पाप नुं जाणदा है। उस ते दूर रहिणा चाहुंदा है पर बच नहीं सकदा। केंद्री ना केंद्री कारन है। उह बलवान है। ० पाप दा मूल काम है भाव इह कि संसारक भेग विलास ते संगृहि दी भावना पाप दा मूल है। पापी मनुष दी बिरती यरम विच इस लटी नहीं लंगडी, किउंकि उस दे अंतरकरण विच पाप करन दी भावना हुंदी है। ० अस केन पूजन्तर अजम, पद विच अनिछन् पद दी पूरलता जपदी है। भाव इह है कि विचारवान मनुष आप पाप तां करना नहीं चाहुंदा, केंद्री दूजा ही उस ते ज्ञानसती पाप करवा रिहा हुंदा है। इह दूजा है कैन ? इहो पूजन अरजन वैले कीता गिआ है। ० भगवान ने ३.३४ स्लोक गाहीं राग ते दवेस (जिस दा सूखम रुप काम ते कैप है) नुं साधक दे पैके दूसरन दौसिआ है ते इहो पाप दे कारन हन। पर अरजन नुं अजे समझ नहीं पटी ते पूजन करदा है कि विचारवान मनुष पाप किउं करदा है ? इस पूजन दा नचोऽह इह है कि अप्सरा, मूर्ता, राग दवेस, मह यरम विच अरुची, पर यरम विच तुची, इनुं विच किहडा कारन है जिस नाल विचारवान विअकती ना चाहुंदा है। इह वी पाप करदा है। ० वारम्लय वैस - कुंती (अरजन दे माता जी) वी एसे वैस विच पैदा है। इह वी विस्त्र महत्तर वाला पद है कि मैं कुंती पुर्तर हां, जो एसे वैस विच पैदा है। मेरे वैल उचेचे पिआन दिँता जावे।

विअधिआ :- अरजन जाणदा है कि उह भावें युँप नहीं करना चाहुंदा, पर उस नुं युँप करन लटी उकसाइआ, उतेजित कीता ते प्रेरिआ जा रिहा है। उस लटी आपणीआं नाल ही युँप करना पाप कारज है। उस नुं मज्जबूरन सभती नाल युँप करन लटी राजी कीता जा रिहा है ? इस अवैसधा विच उह संकीरण है। जिस दा सपैस्टीकरण करवाउण लटी उह सौं क्लिन जी नुं अजिहा पूजन करदा है। दुनिआवी बैंकिक वादी विअकती नुं अपणीआं इँडावां दे विरुप्य वी कारज करने पैंदे हन। की केंद्री उंचम पूरुसेंता वाली जिउंदी हसती किसे नुं पाप करन लटी उतेजित कर सकदी है ? की अरजन पाप करन जा रिहा है ? इनुं पूजनां दा उंतर सौं क्लिन जी दे रहे हन।

3.37 स्लोक :

सौं भगवान उद्वाच श्री भगवानुवाच

कामः एषः क्रोधः एषः, रजः-गुण-सम्-उद्-भवः। महा-अशनः महा-पाप्मा, विद्-धि एनम् इह वैरिणम्॥

कामह ऐस्तर कौयह ऐस्तर, रजह गुण सम् उद् भवह।

महाअस्तनह महापाप्मा, विद्यि इनम् इह वैरिणम्॥

० स्लोक अरथ :- सौं भगवान उद्वाच : सौं भगवान करिंदे हन। कामह : इँडा। ऐस्तर : इह। रजह गुण समुद्द भवह : रजेगुणां विचें पैदा है। महाअस्तनह : खा जाणा, निगल जाणा, बरबाद करना। महापाप्मा : वैँडा पाप, सारे पापां। विद्यि : जाणना। इनम् : इह। इह : एसे। वैरीणम् : दूसरन।

० स्लोकारथ :- सौं भगवान फरमाउंदे हन, 'इह इँडा है, रजेगुण ते पैदा है। इह भेग इँडा है, इह कैप है। इह बहुत खाण वालिअं (अरुसात इँडा हवस ते करदे वी त्रिपत ना हेण वालिअं) अते महापापीआं दा कंम है। इस नुं तुं इस संसार विच आपणा दूसरन मंन।'

पद-अरथ-विसधार :- ० रजहगुण समुद्द भवह = अर्गे 14.07 स्लोक विच भगवान ने त्रिस्तना (कामना) ते आसतिक ते रजेगुण ऐसा हेण दी गल कीती है। पर एसे आप करिंदे हन, रजे गुण नाल काम उतपन हुंदा है ते काम ते राग व्यदा है। भाव इह है कि संसारिक पदारथां नुं सुखदाई मंनण नाल राग उतपन हुंदा है। जिस नाल अंतरकरण विच उनुं दा महत्तव व्य के दिन्ह हो जांदा है। फिर उनुं पदारथां नुं संगृहि करन ते उनुं ते सुख लैण दी कामना पैदा हुंदी है। इहो चक्र चलदा रहिंदा है। ० कामह ऐस्तर कौयह ऐस्तर = ० काम की है ? जदे असीं करिंदे हां, इह मैनुं मिल जावे, इह मैनुं मिल जावे तां ही काम इँडा पैदा हुंदी है। जदे विनास स्त्रील ज़ज़ु पदारथां दी संगृहि दी इँडा संसेग जन सुख दी इँडा पूरल हुंदी है तां काम जागदा है। ० पाप की है ? काम कौय दी वसी-बूड़त हो के कीता है। ० कौय दी उतपती उद हुंदी है जदे काम पूरती विच रुकावट खड़ी कीती जावे। काम ही पाप ते कौय दा मूल है। काम दी जिनी पूरती हुंदी है, कामना उनी जागदी है। लेड जागित हो के व्यदा है। जे काम पूरती विच रुकावट हुंदी है। कामना उनी जागदी है। लेड जागित हो के व्यदा है। जे काम पूरती विच रुकावट पाउण वाला व्येरे बलवान हेवे तां कौय दी थां बैंडा दा वातावरण पैदा हुंदा है। ० कामना - संपूरण पापां संतापां, दृष्टां दी ज़ज़ु है। कामना वाले विअकतीआं नुं अवैसधा विच सुख मिलण दी गल तां दूर दी रही, सुपने विच वी सुख नहीं मिलदा। ० दूँख की है ? जे चाहुंदे हां, उह ना हेवे, जे चाहुंदे नहीं, उह हो जावे, इहो दूँख है। जेकर चाहुंदे ते ना चाहुंदे नुं ही छैंड दिँता जावे तां दूँख नहीं हुंदा। दूँख कामना दा पुर्तर है। ० कामना की है, नास्तवान पदारथां दी इँडा ही कामना है। कामना सदा अपुरी ते हमेसा व्यदी रहिंदी है। कामना आपणे ते बिंद ते परमात्मा आपणे ते अबिन है। मेवा (करम योग) उंतव गिआन (गिआन योग) पूरु पेम (भगती योग) दी इँडा करना कामना नहीं है। परमात्मा दी इँडा करना कामना नहीं, साड़ी लैँड है। साड़ी बूँध है, किउंकि जीवन विच परमात्मा रुपी बूँध दी त्रिपती ही साड़ा करउँव करम है। ० सवाल है = जे कामना ही नहीं तां संसार दे कंम किवे चलनगे ? इस दा उंतर इहो है कि संसार दा कंम तां

ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਚੱਲਦਾ ਹੈ, ਮਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਨਹੀਂ। ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਰਮ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਾਹੇ ਉਹ ਕਰਮ ਪੂਰਵਲੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੇ। ਕਰਮ ਤਾਂ ਬਾਹਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਾਮਨਾ ਅੰਦਰਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰਲੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਵਸਤੂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ੦ ਜੋ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਮਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗਰੀਬ ਧਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਧਨ ਤਾਂ ਕਰਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਾਮਨਾ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ। ੦ ਕਾਮਨਾ ਕਰੋ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰੋ, ਜੋ ਕੁਝ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਵੇਗਾ, ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਰਹੇਗਾ। ਫਿਰ ਕਾਮਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ? ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਾਲ ਮਨ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਅਸੀਂ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਹ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਗੋਂ ਰੋਗ। ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਅਸੀਂ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਜਿਵੇਂ ਸਵੱਗਰਾ। ੦ ਕਾਮਨਾ ਤਤਕਾਲਕ ਸੁਖ ਦੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੀ ਸੁਖ ਦੀ ਵੀ। ਭੋਗ ਤੇ ਸੰਗਿਹਿ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੱਤਕਾਲਕ ਸੁਖ ਦੀ ਹੈ, ਕਰਮ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਭਾਵੀ ਸੁਖ ਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਹੀ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਵੀ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕਾਮਨਾ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਤੇ ਕਾਰਨ ਕਰਮ ਤੇ ਵਿਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਕਾਮਨਾ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਲ ਤੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਵਿਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਦੁੱਖ ਵਧਦੇ ਹਨ। ੦ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਸੇ ਅਵਸੱਥਾ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਅਵਸੱਥਾ ਵਿੱਚ ਕਾਮਨਾ ਉਤਪਨ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਾਮਨਾ ਛੱਡਣੀ ਕਠਿਨ ਹੈ, ਇੱਕ ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੂਜੀ ਕਾਮਨਾ ਉਤਪਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਮਨਾ ਤਾਂ ਅਨਿਤ੍ਯ ਹੈ ਤੇ ਤਿਆਗ ਨਿਤ੍ਯ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਕਠਿਨਾਈ ਕੀ ਹੈ ? ਅਸੀਂ ਨਿਰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਇਹੋ ਕਠਿਨਾਈ ਹੈ। ੦ ਜੋ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ ਕੀ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਨਹੀਂ ? ੦ ਸਾਡੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਇਹੋ ਹੈ, ਜੋ ਕੰਮ ਕਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਉਸ ਲਈ ਤਾਂਘਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਕਰਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ : ੧. ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਿਰਥਾਰ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰੋ। ੨. ਜੋ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੇ ਨਿਆਏ ਪੂਰਵਕ ਹਨ ਤੇ ਸਾਡੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕਰਕੇ ਮਿਟਾ ਦੇਵੇ। ੩. ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿਆਇ-ਯੁਕਤ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰੋ, ਜੋ ਹਤਕਾਰੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਹੈ। ੪. ਉਪਯਕਤ ਤਿੰਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜੀਆਂ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਿਟਾ ਦੇਵੇ। ੦ ਮਹਾਂ ਅਸ਼ਨਹ ਮਹਾ ਪਾਪਾ - ਕੋਈ ਵੈਰੀ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਭੇਂਟ ਪੂਜਾ ਅਥਵਾ ਅਰਚਨਾ ਵਿਨਾ ਤੋਂ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕਾਮ ਅਜਿਹਾ ਵੈਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਪੂਜਾ ਅਰਚਨਾ ਤੋਂ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਦੇ ਵੀ ਤ੍ਰਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਕਾਮਨਾ ਵਧਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੋਗ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਕਾਮਨਾ ਨੂੰ ਮਹਾਸ਼ਨਹ (ਖਾ ਜਾਣਾ ਨਿਗਲ ਜਾਣਾ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਅਤ) ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਬੇਖੁਖ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਸੰਸਾਰਕ ਭੋਗ ਭੋਗਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰਾਗ ਪੂਰਵਕ ਸੰਸਾਰਕ ਭੋਗ ਭੋਗਣ ਲਾਲ ਸਾਧਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬੇਖੁਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹਿੱਸਾ ਰੂਪੀ ਪਾਪ ਤੋਂ ਬਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ੦ ਭੋਗ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਭੋਗਣ ਵਾਲਾ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣਾ ਤਾਂ ਪਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਭੋਗ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਰੀਰ ਨਿਰਥਾਰ ਲਈ, ਜੋ ਲੋੜ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਹਾਸ਼ਨਹ ਤੇ ਮਹਾਪਾਪਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਰੀਰ ਨਿਰਥਾਰ ਮਾਤਰ ਦੀ ਲੋੜ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਭੁਖ ਲੱਗਣ ਤੇ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਕਾਮਨਾ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਹ ਤਾਂ ਸਦਾ ਵਧਦੀ ਹੈ। ੦ ਵਿਦ੍ਯਿ ਇਨਮ੍ - ਭਾਵੋਂ ਸੰਸਾਰ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਖ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੀ ਅਵਸੱਥਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦੇ ਸਾਧਨ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਮੰਨਕੇ ਆਪਣਾ ਮਿੱਤਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਹਿਤੈਸੀ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਜ਼ ਸੌਚਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਪਦਾਰਥ/ਵਸਤਾਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਸੁਖ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਨਾ ਮਿੱਤਰ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਵੈਰੀ ਹਨ। ਵੈਰੀ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਵੇਕ ਢਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਾਪਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕਾਮਨਾ ਹੈ। ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ੦ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਇੱਕੋ ਉਪਾਅ - ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ, ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸਦਉਪਯੋਗ ਕਰਨਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਘਟਾਉਣਾ ਤੇ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਵਾਂਗ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਹਮ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰੋ, ਸੇਵਕ ਬਣੋ, ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਬਣੋ, ਇਹੋ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੀਵ ਜੋ ਜਿਉਂਦੀ ਹੈਸਤੀ ਹੈ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਇੱਛਾ ਭੋਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇੱਛਾ ਭੋਗ ਅਜਿਹੀ ਅੱਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਨਾਹ ਪੱਖੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨੇ ਹਨ, ਵਿਗਾੜਨਾ ਹੈ ਸਾੜਨਾ ਹੈ। ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੇ ਹਵਸ ਦੀ ਅੱਗ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਰਾਹੀਂ ਠੰਡੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇੰਜ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਤੋਂ ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਉਪਯੋਗ ਲਈ ਕੰਮ ਲੈਣਾ, ਜਿਵੇਂ ਖਾਣਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ, ਠੰਡ ਦੂਰ ਕਰਨੀ ਆਦਿ। ਪਰਾਈ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਹਵਸ ਦੀ ਅੱਗ ਇੰਜ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਸਾੜਨ ਮਾਰਨ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਹਵਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ (ਯੋਗ (ਸਿੱਧੀ) ਯੋਗ) ਸੰਖਯਾ ਯੋਗ ਕਰਮ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਸੀਸੋ ਉੱਪਰ ਲੱਗੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੀ ਧੁੰਦ ਸਾਫ਼ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਤ ਚਿਤਵਨ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਮੰਥਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੀ ਧੁੰਦ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਛਾ ਹਵਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਹੈ। ਦੁਸ਼ਮਨ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਹਵਸ, ਇੱਛਾ ਭੋਗ ਦੇ ਬਹਾ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਗੁੱਸਾ, ਕ੍ਰੋਧ, ਕੋਪੀ, ਕਹਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ ਅੱਗ ਅਤਿ ਭੈੜੀ ਹੈ। ਹਵਸ ਕ੍ਰੋਧ ਦੇ ਇੱਕੋ ਗੁੱਪ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਇੱਕੋ ਹੈ। ਇਹ ਰਜੇ ਗੁਣਾਂ ਚੌਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਛਾ ਭੋਗ ਵਾਰ ਵਾਰ ਭੋਗਣ ਨਾਲ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪੁਨਰ ਇੱਛਾ ਸਿਰਜਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਛਾ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਭਟਕਦੀ ਹੈ, ਪਾਪ ਰੂਪੀ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੀਆਂ ਗਤੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ੈਤਾਨ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੋਝੀ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਵਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਬੇਚੈਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਤਨ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿਨ ਹੀਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

3.38 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧੂਮੇਨ ਆ-ਕ੍ਰਿਯਤੇ ਵਹਿ; ਯਥਾ ਆ-ਦਰਸ: ਮਲੇਨ ਚ / ਯਥਾ ਤਲਬੇਨ ਆ-ਕੁਰਤ: ਗਭ:; ਤਥਾ ਤੇਨ ਇਦਮ੍ ਆ-ਕ੃-ਤਸ: //

ਧੂਮੇਨ ਆਵਿ਷ਕਤੇ ਵਹਿਨਿਹ, ਯਥਾ ਆਦਰਸ਼ ਮਲੇਨ ਚ।

ਯਥਾ ਤਲਬੇਨ ਆਵਿ਷ਕਤ ਗਰ੍ਬਹ, ਤਥਾ ਤੇਨ ਇਦਮ੍ ਆਵਿ਷ਕਤ।

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਧੂਮੇਨ : ਧੂਆਂ ਤੋਂ। ਆਵਿਸ਼ਕਤੇ : ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ। ਵਹਿਨਿਹਹ : ਅੱਗ। ਯਥਾ : ਜਿਵੇਂ ਠੀਕ। ਆਦਰਸ਼ਹ : ਸੀਸ਼ਾ। ਮਲੇਨ : ਮਿੱਟੀ ਗਰਦ ਤੋਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਯਥਾ : ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ। ਉਲ੍ਘੇਨ : ਗਰਭ 'ਚੋਂ ਬੱਚੇਦਾਨੀ 'ਚੋਂ। ਆਵੁਤਹ : ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ। ਗਰਭਹ : ਅੱਧਾ ਬਣਿਆ ਬੱਚਾ। ਤਥਾ : ਇੰਜ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਤੇਨ : ਇਸ ਤੋਂ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਆਵੁਤਮ੍ : ਢਕਿਆ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਵੇਂ ਧੂਏਂ ਨਾਲ ਅੱਗ, ਗਰਦ ਨਾਲ ਸੀਸ਼ਾ, ਜੇਰ (ਅੱਧੇ ਬਣੇ ਬੱਚੇ) ਨਾਲ ਗਰਭ ਢਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਮ ਦੀ ਇੱਛਾ (ਭੋਗ) ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਵਿਵੇਕ ਗਿਆਨ ਢਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਧੂਮੇਨ ਆਵਿਸ਼ਕਤੇ ਵਹਿਨਿਹਹ = ਜਿਵੇਂ ਧੂਏਂ ਨਾਲ ਅੱਗ ਢਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਮਨਾ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਢਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਵਿੱਚੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ੦ ਬੁੱਧੀ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੧. ਸਾਤਵਿਕ ੨. ਰਾਜਸੀ ੩. ਤਮਸੀ। ਸਾਤਵਿਕ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਕਰਤੱਵ ਤੇ ਅਕਰਤੱਵ ਦਾ ਠੀਕ ਠੀਕ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਸੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਕਰਤੱਵ ਤੇ ਕਰਤੱਵ ਵਿੱਚ ਠੀਕ ਠੀਕ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਤੇ ਤਾਮਸੀ ਬੁੱਧੀ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਲਈ ਵਿਪਰੀਤ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਾਤਵਿਕ ਬੁੱਧੀ ਭੀ, ਧੂਏਂ ਨਾਲ ਅੱਗ ਦੇ ਵਾਂਗ ਢਕੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਤਾਮਸੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕੀ ਹੈ ? ਸੰਸਾਰਕ ਇੱਛਾ ਤੇ ਪਰਮਾਰਥ ਦੀ ਆਪਸੀ ਟੱਕਰ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਇੱਛਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਾਮਨਾ ਵਧਦੀ ਹੈ, ਪਰਮਾਰਥ ਨਾਲ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਇੱਛਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਾਮਨਾ ਵਧਦੀ ਹੈ, ਪਰਮਾਰਥ ਨਾਲ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਪਰਮਾਰਥ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਹਨੇਰਾ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਤਿਆਗ ਲਈ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮਨਾ ਕੀਤੀ ਵਸਤੂ ਉਸ ਲਈ ਸਥਾਈ ਵੀ ਹੈ, ਸਥਾਈ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਰੋਤ ਵੀ ਹੈ ? ਜੇ ਇੱਛਾ ਯੋਗ ਵਸਤੂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਕੌਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਉਂ ਰਹੇਗੀ ? ਅਜਿਹੀ ਵਸਤੂ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਇੱਛਾ ਤਿਆਗ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਯਥਾ ਆਦਰਸ਼ ਮਲੇਨ ਚ - ਜਿਵੇਂ ਮੈਲ (ਗਰਦ) ਨਾਲ ਢਕ ਜਾਣ 'ਤੇ ਸੀਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਾਮਨਾ ਵੇਗ ਵਧਣ ਨਾਲ 'ਮੈਂ ਸਾਧਕ ਹਾਂ, ਮੇਰਾ ਇਹ ਕਰਤੱਵ ਤੇ ਕਰਤੱਵ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ, ਮਨੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਭੋਗ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਇਹ ਕਾਮਨਾ ਵਧਦੀ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਹੱਤਵ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੈ। ਰੁੱਧੀ ਪੈਸੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਵਿਦਿਆ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਉਸ ਦੀ ਸਦ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਸਦ ਉਪਯੋਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਦ ਉਪਯੋਗ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਨੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਤਿਆਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਵਧਦਾ ਹੈ। ੦ ਯਥਾ ਉਲ੍ਘੇਨ ਆਵੁਤਹ ਗਰਭਹ = ਸੀਸੇ ਉੱਪਰ ਮੈਲ ਆਉਣ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਤਾਂ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਪਰ ਇਹ ਦਰਪਣ ਢਕੇ ਹੋਏ ਗਰਭ ਦੇ ਵਾਂਗ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਅੰਦਰ ਲੜਕਾ ਹੈ ਜਾਂ ਲੜਕੀ ? ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਨਾਲ ਕਰਤੱਵ ਅਕਰਤੱਵ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਵਿਵੇਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਵੇਗ ਵੀ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਕੋਧ, ਕੋਧ ਤੋਂ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣਾ, ਬੁੱਧੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਨਾਲ, ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਝੂਠ ਬੋਲਣ, ਬੇਈਮਾਨੀ ਕਰਨ, ਅਨਿਆਇ ਪਾਪ, ਅਤਿਆਚਾਰ, ਨਾ ਕਰਨ ਯੋਗ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੀ ਨਾਮਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜੋ ਸੰਸਾਰਕ ਸੁੱਖ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸਲੀ ਸੁੱਖ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੦ ਤਥਾ ਤੇਨ ਇਦਮ੍ ਆਵੁਤਮ੍ - ੦ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਢਕਣ ਦੇ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਤਿੰਨ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ੧. ਕਾਮਨਾ ਨੂੰ ਜੋ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਠਿਨ ਹੈ। ੨. ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਅਸਲ ਪਹਿਚਾਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ੩. ਪਰਮਾਰਥ ਰੁਚੀ ਵਾਲੇ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ੦ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਵਧਣੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸਮੇਂ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਅਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਨੂਰਾਨੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮੈਂਬੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਇੰਦਿਆਵੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਨੂਰਾਨੀ ਆਤਮਾ ਉੱਪਰ ਪਰਦਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਪਰ ਇਹ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਇੱਛਾ ਕਿਹੜੇ ਗੁਣ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਪਰਭਾਵ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਸਤਿਗੁਣ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹ ਇੰਜ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਨੂੰ ਧੂਆਂ ਢਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੀ ਹਵਾ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਅੱਗ ਜਲ ਉੱਠੇਗੀ ਤੇ ਧੂਆਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਵਿਵੇਕ ਬੁੱਧੀ, ਸਾਤਵਿਕ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੀਸੇ ਉੱਪਰ ਜੰਮੀ ਗਰਦ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਉਪਰਾਲਾ ਤਾਂ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਇੱਛਾ ਰਜੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਈ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਮੇਗੁਣਾਂ ਚੋਂ ਉਪਜੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਇੰਜ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਗਰਭ ਨੂੰ ਜੇਰ ਢਕ ਲਵੇ। ਜਾਂ ਅੱਧਾ ਬਣਿਆ ਬੱਚਾ ਬੱਚੇਦਾਨੀ ਨੂੰ ਲਕੋ ਲਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਸਮੇਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਧੂਰਾ ਬੱਚਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਜਨਮ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਵੈ ਪਹਿਚਾਣ, ਸਹੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਭਰੋਸਾ ਤਮੇਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੀ ਰਾਮਾ ਕਿਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਜਿਵੇਂ ਚਮਕਦੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੱਦਲ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਢਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਇੱਛਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ, ਈਸ਼ਵਰ ਰੂਪੀ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਢਕ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬੱਦਲ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਤੱਥ ਸੂਰਜ ਚਮਕਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ' ਜਦੋਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਬੱਦਲ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦ ਢੂੰਘੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਅੱਗ ਨੂੰ ਧੂਆਂ, ਸੀਸੇ ਨੂੰ ਗਰਦ, ਬੱਚੇਦਾਨੀ ਨੂੰ ਜੇਰ। ਅੱਗ ਸਾਡੀ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਧੂਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਹਨ। ਇੱਛਾਵਾਂ - ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਦੋਰ ਨਹੀਂ ਢਕ ਸਕਦੀਆਂ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀਸ਼ਾ - ਅਸਾਡਾ ਸਵੈ, ਅੰਤਹਕਰਣ ਅਤੇ ਮਨ ਹੈ। ਗਰਦ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਸਵੈ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਉਪਰਿਤ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਗਰਦ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਧ ਜਨਮਿਆ ਬੱਚਾ - ਅਸਾਡੀ ਅਸੱਮਰਥਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਬੱਚੇਦਾਨੀ (ਗਰਭ) ਸਾਡੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬੱਚਾ ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਬੇਸਹਾਰਾ, ਕਮਜ਼ੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਹਵਸ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਹਵਸ ਰੂਪੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

3.39 ਸ਼ਲੋਕ :

ਆ-ਕੁ-ਤਮ ਜਾਨਮ੍ ਏਤੇਨ, ਜਾਨਿਨ: ਨਿਤਿ-ਕੈਰਿਣਾ / ਕਾਮ-ਰੂਪੇਣ ਕੌਤੇਯ, ਦੁਸ-ਪੂਰੇਣ ਅਨਲੇਨ ਚ ॥

ਆਵ੍ਰਤਮ੍ ਗ੍ਰਯਾਨਮ੍ ਇਤੇਨ, ਗ੍ਰਯਾਨਿਨਹ ਨਿਤਯ ਵੈਰਿਣਾ।

ਕਾਮ ਰੂਪੇਣ ਕੌਤਯੇ, ਦਸ੍ ਪੂਰੇਣ ਅਨਲੇਨ ਚ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆਵ੍ਰਤਮ੍ : ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ। ਗ੍ਰਯਾਨਮ੍ : ਬੁੱਧੀ। ਇਤੇਨ : ਇਸ ਤੋਂ। ਗ੍ਰਯਾਨਿਨਹ : ਸਿਆਣਿਆਂ ਦੀ। ਨਿਤਯ ਵੈਰਿਣਾ : ਨਿਰੰਤਰ ਪੱਕਾ ਦੁਸ਼ਮਨ। ਕਾਮ ਰੂਪੇਣ : ਜਿਸ ਦਾ ਰੂਪ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਕੌਤਯੇ : ਹੋ ਕੁੰਤੀ, ਪੁੱਤਰ। ਦਸ੍ ਪੂਰੇਣ : ਜੋ ਕਦੇ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅਨਲੇਨ : ਅੱਗ ਤੋਂ। ਚ : ਅਤੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ‘ਗਿਆਨ ਬੁੱਧੀ - ਹੋ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ! ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਦੇ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨਾਲ ਢਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹਨ’।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਇਤੇਨ - 3.37 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਉਲੇਖ ਹੈ ਕਿ ਪਾਪ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕਾਮ ਅਥਵਾ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਾਮਨਾ ਲਈ ਏਥੇ ਇਤੇਨ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ੦ ਦੁਸ੍ ਪੂਰੇਣ ਅਨਲੇਨ ਚ, ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਅਨੁਕੂਲ ਆਹੁਤੀ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਅੱਗ ਕਦੇ ਤ੍ਰਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਵਧਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਭੋਗ ਭੋਗਣ ਨਾਲ ਕਾਮਨਾ ਕਦੇ ਵੀ ਤ੍ਰਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਬਲਕਿ ਵਧਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਵਸਤੂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਾਮਨਾ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਭੋਗ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਦੇ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਬਲਕਿ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਧਨ ਐਨਾ ਵਾਧਕ ਨਹੀਂ, ਜਿੰਨੀ ਵਾਧਕ ਉਸ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਦੇ ਰਹਿਣ ਵਿੱਚ ਹੈ। ੦ ਕਾਮ ਰੂਪੇਣ = ਕਾਮ ਜੜ੍ਹ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੁੱਖ ਦੀ ਚਾਹ ਨੂੰ ਕਾਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਭੀ ਮਹੱਤਵਬੁੱਧੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕਾਮ ਹੈ। ੦ ਅਪਾਪਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹ ਕਾਮਨਾ ਹੈ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸੂਖਮ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੱਬੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਸ਼ਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਨੂੰ ਸਪ੍ਰਹਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਮਤ ਤੇ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦੇਖਣਾ ਆਸਤਿਕ ਹੈ। ਵਸਤੂ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰੱਖਣਾ ੦ ਆਸ਼ਾ ਹੈ। ਜੇ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲੀ ਵਸਤੂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ੦ ਲੋਭ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ੦ ਤੁਸ਼ਨਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਾਮ ਦੇ ਰੂਪ ਹਨ। ੦ ਗ੍ਰਯਾਨਿਨਹ ਨਿਤਯ ਵੈਰਿਣਾ - ਗ੍ਰਯਾਨਿਨਹ ਪਦ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਸਾਧਕਾਂ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਸਾਧਕ ਹੀ ਕਾਮ ਰੂਪ ਵੈਰੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੁੱਖਦਾਈ ਸਮਝਨਾ ਗਲਤ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮ, ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਸਾਧਕ ਦਾ ਨਿਤਯ ਵੈਰੀ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਆਫਤ ਆਵੇਗੀ ਤਾਂ ਕਾਮਨਾ ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੋਵੇਗੀ। ਕਾਮਨਾ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਆਸਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਰਮਾਰਥ ਮਾਰਗ ਦਾ ਵਾਧਕ ਹੈ। ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਕਾਮਨਾ ਚੁਡੀ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਭੋਗ ਪਦਾਰਥ ਸੁੱਖਦਾਇਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ। ਇਹੋ ਕਾਮਨਾ ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਲਈ ਵੈਰੀ ਹੈ। ੦ ਆਵ੍ਰਤਮ੍ ਗ੍ਰਯਾਨਮ੍ - ਏਥੇ ਗ੍ਰਯਾਨਮ੍ ਪਦ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਸਾਧਕ ਲਈ ਆਇਆ ਹੈ। ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਸਾਧਕ ਹੀ ਕਾਮ ਰੂਪ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦਾ ਨਾਸ਼ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੈਰੀ ਹੈ। ੦ ਵਿਵੇਕ ਪਰਿਣਾਮ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਪਸੂ ਪੰਛੀ ਆਦਿ ਮਨੁੱਖ ਯੂਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਵੇਕ ਵਿਕਸਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹਿਤ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਜੇ ਕਾਮਨਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਵੇਕ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵੇਕ ਢਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪੜ੍ਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਤਿ ਝੂਠ ਬੋਲੇ ਤਾਂ ਭੈਜਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜੇ ਸੱਚ ਬੋਲੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਚੰਗੇ ਬੁਰੇ, ਸਦਗੁਣ ਦੁਰਗੁਣ ਕਰਤਵੰਵ ਅਕਰਤਵੰਵ ਆਦਿ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਰਥਾਤ ਵਿਵੇਕ ਸਾਰਿਆਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵੀ ਉਹ ਝੂਠ ਤੇ ਅਪ੍ਰਿਯਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕਰਤਵੰਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਕਾਰਨ, ਉਸ ਦਾ ਵਿਵੇਕ, ਕਾਮਨਾ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਤਿਆਗ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਫਿਰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਕਿ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਭੋਗ ਦੀ ਥਾਂ ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਤਿਆਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੁੱਖ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕਾਮ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਹਵਸ, ਕਾਮ ਇੱਛਾ ਭੋਗ ਦੀ ਅੱਗ ਜਦ ਪਰਚੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸੋਚ ਸਮਝ ਇਸ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਸੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਮ ਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਠੰਡਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਸਮਝ ਤਸੱਲੀ ਪੀਰਜ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹੜ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਖਤਰਨਾਕ ਵੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਲਚ ਭੇਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਪਾਧਤੀ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਇੱਛਾ/ਹਵਸ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦਾ, ਅਤਿ ਖਤਰਨਾਕ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਚਰਿੱਤਰ ਲਈ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਅੱਗ ਮਾਰੂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਗਿਆਨੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਛਾ ਭੋਗ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ। ਕਾਮ ਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਆਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਏਸ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਦੇ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਵਧੇਰੇ ਆਨੰਦ ਭੋਗਦੇ ਹਨ, ਕਾਮ ਇੱਛਾ ਹੋਰ ਭੜਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਸੁੱਕਾ ਬਾਲਣ ਪਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਅੱਗ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭੇਤਿਕ ਜਗਤ ਨੂੰ ਕਾਮ ਦੀ ਹੱਥਕੜੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਜੀਵ ਪੜ੍ਹਤਵ ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਭੰਗਣਾ ਕਰਕੇ ਇੱਛਾ ਭੋਗ ਦੀ ਹਵਸ ਵਧੇਰੇ ਭੋਗਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਮ ਦੀ ਹੱਥਕੜੀ ਵਿੱਚ ਜਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ, ਕਰਮ, ਯੋਗ, ਰਾਹੀਂ ਬੁੱਧੀ ਨਿਰਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

3.40 ਸ਼ਲੋਕ :

ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯਾਣਿ ਮਨ: ਬੁਧ-ਤਿ:, ਅਸਥ ਅਥਿ-ਸਥਾ-ਨਮ੍ ਤਚਤੇ। ਏਤੇ: ਵਿ-ਮੋਹਯਤਿ ਏ਷; ਜਾਨਮ੍ ਆ-ਕ੃ਤਵ ਦੇਹਿਨਮ੍ ॥

ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਣਿ ਮਨਹ ਬੁੱਧ ਤਿਹ, ਅਸ੍ ਯ ਅਧਿ ਸਥਾ ਨਮ੍ ਓਚਯਤੇ।

ਏਤੈਹ ਵਿਮੋਹ ਯਤਿ ਇਸ਼ਹ, ਗ੍ਰਯਾਨਮ੍ ਆਵ੍ਰਤਯ ਦੇਹਿਨਮ੍ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਣਿ : ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਬੁੱਧ ਗਿਆਨ, ਚੇਤਨਾ। ਮਨਹ : ਮਨ। ਬੁੱਧ ਤਿਹ : ਬੁੱਧੀਮਾਨ। ਆਸ੍ ਯ : ਇਸ ਦਾ। ਅਧਿ ਸਥਾਨਮ੍ : ਸਥਾਨ, ਤੱਕੀਆ, ਸੀਟ। ਉਚਯਤੇ : ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਤੈਹ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ। ਵਿਮੋਹਯਤਿ : ਭਰਮਾਉਣਾ, ਧੋਖਾ ਦੇਣਾ, ਛਲਣਾ। ਇਸ਼ਹ : ਇਸ ਦਾ। ਗ੍ਰਯਾਨਮ੍ : ਗਿਆਨ, ਬੁੱਧੀ। ਆਵ੍ਰਤਯ : ਢਕਿਆ ਹੋਣਾ। ਦੇਹਿਨਮ੍ : ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ।

○ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਇੰਦੀਆਂ ਮਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਇਸ ਕਾਮ ਇੱਛਾ ਦਾ ਬੈਠਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਭਰਮਾ ਕੇ ਧੋਖਾ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਕਾਮ ਜੀਵ ਨੂੰ ਮੋਹਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- 0 ਇੰਦ੍ਰਿਆਣਿ ਮਨਹ ਬੁੱਧ ਤਿਹ = ਕਾਮ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਪੰਜਾਂ ਬਾਵਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 1. ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ (ਗੀਤਾ 3.34) 2. ਇੰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ 3. ਮਨ ਵਿੱਚ 4. ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਤੇ 5. ਅਹਮ ਵਿੱਚ। (ਗੀਤਾ 2.51) ਸਾਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਸਰੀਰ ਇੰਦੀਆਂ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਨਿਰਮ ਤੇ ਅਨਾਸਤਕ ਹੋ ਕੇ ਸਰੀਰ ਇੰਦੀਆਂ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਵਾਸਤੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। (5.11) ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਾਮ ਅਹਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਹਮ = ਮੈਂ ਪਨ ਕੇਵਲ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਦਾ ਹੋਰ ਢੂਜਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਹਮ ਵਿੱਚ ਕਾਮਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਹੀ ਪਾਪ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ। ਅਹਮ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਨਵੀਂ ਕਾਮਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪਾਪ ਕਰਨ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। 0 ਜਾਗਿਤ ਕਾਮਨਾ ਹੀ ਇੱਕ ਮਾਤੁਰ ਬੰਧਨ ਹੈ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮ-ਭਾਵ ਪਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। 0 ਏਤੈਹੈ ਵਿਮੋਹਯਤਿ ਇਸ਼ਹ - ਗ੍ਰਾਨਮੁ ਆ ਵੱਡਿ ਦੇਹਿਨਮੁ - 0 ਕਾਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੋ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਦਾ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਉਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਮਨਾ ਦੇਹ ਅਭਿਮਾਨੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। 2.62 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਾਮ ਤੋਂ ਕੋਧ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਧ ਤੋਂ ਸੰਮੌਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਮ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਣ ਨਾਲ ਕੋਧ ਭਟਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਵਾਧਾ ਨਾ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕਾਮ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੋਭ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਮਨ ਰਜੋਗੁਣ ਕੰਮ ਹੈ ਤੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਗੁਣ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਤਮੇਗੁਣ ਰਜੋਗੁਣ ਤੇ ਸਾਤਵ ਗੁਣ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ 0 10.100 ਅੰਕਾਂ ਜਿੰਨਾ ਫਾਸਲਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮ ਕੋਧ ਲੋਭ ਮੋਹ ਹੋਕਾਰ ਸਭ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। 0 ਜਦੋਂ ਕਾਮਨਾ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਦੀਆਂ ਨਾਲ ਭੋਗ ਭੋਗਣ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਭੋਗ ਪਦਾਰਥ ਮਿਲਦੇ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਮਿਲ ਵੀ ਜਾਵਣ ਤਾਂ ਟਿਕਦੇ ਨਹੀਂ। ਮਨ ਭਟਕਦਾ ਹੈ, ਤਨ ਬੇਚੈਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਢੰਗ ਲੱਭਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮ ਭੋਗ ਭੋਗਿਆ ਜਾਵੇ। 0 ਦੇਹਿਨਮੁ ਵਿਮੋਹਯਤਿ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਦੇਹ ਅਭਿਮਾਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਕਬਨ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਹ ਤੇ ਦੇਹੀ, ਸਰੀਰ ਤੇ ਸਰੀਰੀ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਹਨ। (ਗੀਤਾ 2-11 ਤੋਂ 30)। ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਮ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਢਕ ਕੇ ਦੇਹ ਅਭਿਮਾਨੀ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਦੇਹੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਦਾ ਦੇਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੀਵ ਦਾ ਮਨ ਇੱਕ ਕਿਲੇ ਸਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਕਾਮ ਇੱਛਾਵਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਮਲਾ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਮ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਮੋਹ ਕੇ, ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਹਵਸ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਅੰਦੀਵ ਸੇਚਣ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਮੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ-ਮਾਨ, ਵੀ ਅਸ਼ਲੀਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਵੱਲੋਂ ਮਨ ਅਵੇਸਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਕਬਨ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਜੇ ਮਨ, ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਕੇ ਭਟਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇੱਂਹ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਪਵਿੱਤਰ ਨਿਰਮਲ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ ਗੰਦੀ ਬਸਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਕਾਮ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭਾਗਾਂ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ, ਸਾਡੀ ਗੀਝ ਪੂਰਤੀ, ਸਾਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪੂਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਹੀ ਕਾਮ ਬਿਗਾਜਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਰੂਹ (ਭਾਵਨਾ) ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਹਨ। ਜੇ ਗਿਆਨ ਮਲੀਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਆਤਮਾ ਉੱਪਰ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਗਿਆਨ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਲਈ, ਕਾਮ ਇੱਛਾ ਮਰਯਾਦਾ ਯੁਕਤ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਾਮ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਮਰਯਾਦਾ ਯੁਕਤ ਬਣਾ ਕੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਥਿਆਰ ਵਾਂਗ ਸਦਾ ਹੀ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

3.41 ਸਲੋਕ :

ਤਸਮਾਤ ਤਵਸੁ ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯਾਣਿ ਆਦੌ, ਨਿ-ਧਮ੍-ਯ ਭਰਤ-ਤ੍ਰ਷ਭ / ਧਾਪਾਨਮ੍ ਪ੍ਰ-ਜਹਿ ਹਿ ਏਨਮ੍, ਜਾਨ-ਵਿਜ਼ਾਨ-ਨਾਸਨਮ੍ ||

ਤਸਮਾਤ੍ ਤਵਮ੍ ਇੰਦ੍ਰਿਆਣਿ ਆਦੋ, ਨਿਯਮ੍ ਭਰਤ੍ ਰਸਭ੍ |

ਪਾਪ੍ ਮਾਨਮ੍ ਪ੍ਰਜਹਿ ਹਿ ਇਨਮ੍ ਗ੍ਰਾਨਵਿ-ਗ੍ਰਾਨ ਨਾਸਨਮ੍ ||

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- 0 ਤਸਮਾਤ੍ : ਇਸ ਲਈ। ਤਵਮ੍ : ਤੂ। ਇੰਦ੍ਰਿਆਣਿ : ਗਿਆਨ ਇੰਦੀਆਂ। ਆਦੋ : ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ। ਨਿਯਮ੍ : ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ। ਭਰਤ ਰਸਭ : ਹੋ ਸੇਸ਼ਨ ਭਾਰਤੀ। ਪਾਪਮਾਨਮ੍ : ਪਾਪ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ। ਪ੍ਰਜਹਿ : ਮਾਰਨਾ। ਹਿ : ਸੱਚਸੁੱਚ। ਇਨਮ੍ : ਇਹ। ਗ੍ਰਾਨ ਵਿਗ੍ਰਾਨ ਨਾਸਨਮ੍ : ਸੋਚ ਸਮਝ ਗਿਆਨ ਤੇ ਹੋਸ਼ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲਾ।

○ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਲਈ, ਹੋ ਸੇਸ਼ਨ ਭਾਰਤੀ! ਤੂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਦੀਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰ, ਫਿਰ ਇਸ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਾਪ ਰੂਪੀ ਕਾਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿ ਤਿਆਰ ਕਰ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- 0 ਤਸਮਾਤ੍ ਤਵਮ੍ ਇੰਦ੍ਰਿਆਣਿ ਆਦੋ, ਨਿਯਮ੍ ਭਰਤ੍ ਰਸਭ = ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭੋਗ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਨਾ ਪੈਣ ਦੇਣਾ, ਪਰ ਸਾਧਨ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਪੂਰਵਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਪੂਰਵਕ ਨਿਵਿੜੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਪੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਤਨ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਰਤਵੁੱਦ ਤੇ ਅਕਰਤਵੁੱਦ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। (16.24) ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਤਵੁੱਦ ਕਰਨਾ ਤੇ ਅਕਰਤਵੁੱਦ ਦਾ ਤਿਆਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਾਮ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਇੰਦੀਆਂ ਦਾ ਵੱਸ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਤੱਤਵ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਾਮ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਕਾਮ ਨਾਸ਼ ਦਾ ਭਾਵ ਕਾਮ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਸੁਵਰਤੋਂ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਤੀ ਹੈ। ਕਾਮ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰਕੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਪੂਰਵਕ, ਕਰਤਵੁੱਦ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। 0 ਏਨਮ੍ ਗ੍ਰਾਨ ਵਿਗ੍ਰਾਨ ਨਾਸਨਮ੍ = ਗ੍ਰਾਨ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਏਥੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਏਥੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਵੇਕ ਤੋਂ ਹੈ। ਵਿਗ੍ਰਾਨ ਵਿਗਿਆਨ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਨ = ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ = ਅਨੁਭਵ ਗਿਆਨ = ਅਸਲੀ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਬੋਧ ਹੈ। 0 ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ - ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸ਼੍ਰੂਤਹ ਸਿੱਧ ਹਨ। ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਪਸ਼ਨ 'ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਪਾਪ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ?' ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਵੇਕ ਨਾਲ ਉਹ ਪਾਪ

ਤੇ ਪੁਨ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਪਾਪ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿਵੇਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਇਹ ਕਾਮ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਢਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਪਾਪ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਵਿਵੇਕ ਜਾਗਿੜਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਅਥਵਾ ਪਰਿਣਾਮ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਪ ਉਹ ਕੰਮ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਪਰਿਣਾਮ ਵੱਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ੦ ਕਾਮ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਨਾਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਕਦੇ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਮ ਢੱਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਅੱਗੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਬੱਦਲ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਮੱਧਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਢਕੇ ਜਾਣ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਬੁੱਧੀ ਢਕੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਪਾਪ ਮਾਨਮੁੰਨ ਪ੍ਰਜਾਹਿ ਹਿ ਏਨਮ - ਕਾਮਨਾ ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਉਤਪਨਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪਾਪ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਾਪ ਪੁਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆਨ। ਕਾਮਨਾ ਕਾਰਨ ਨਾ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਜੀਵਨ, ਨਾ ਸਾਧੂ ਜੀਵਨ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਭਟਕਨਾ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਾਡਾ ਮਨ ਰੂਪੀ ਕਿਲਾ ਜੇ ਕਾਮ ਰੂਪੀ ਤੁਫਾਨ ਨਾਲ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਕੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਮਾਰੂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਾਡੇ ਮਨ ਰੂਪੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋੜ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਐਨਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਉਸਾਗੇ ਕਿ ਕਾਮ ਰੂਪੀ ਤੁਫਾਨ ਇਸ ਦਾ ਕੱਝ ਨਾ ਵਿਗਾੜ ਸਕੇ। ਜਿਸ ਨੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਉਹ ਜੀਵ ਨਾਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ। ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਮਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਇੱਛਾ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀ ਹੈ।

* * *

3.42 ਸ਼ਲੋਕ :

ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯਾਣਿ ਪਰਾਣਿ ਆਹੁਃ; ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯੇਭਯ: ਪਰਮੁ ਮਨ: / ਮਨਸ: ਤੁ ਪਰਾ ਬੁਦਿ:; ਧਾ: ਬੁਦ੍ਧੇ ਪਰ-ਤ: ਤੁ ਸ: //

ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਣਿ ਪਰਾਣਿ ਆਹੁਹ, ਇੰਦ੍ਰਿਯੇਭਯ ਪਰਮੁ ਮਨਹ।

ਮਨਸਹ ਤੁ ਪਰਾ ਬੁਧਿਹ, ਧਹ ਬੁਧੇਹ ਪਰਤਹ ਤੁ ਸਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਣਿ : ਗਿਆਨ, ਬੋਧ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ। ਪਰਾਣਿ : ਚੰਗੇਰਾ। ਆਹੁਹ : ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਦ੍ਰਿਯੇਭਯ : ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਜਾਂ ਵਧ ਮਨ ਤੋਂ ਪਰੇ। ਪਰਮੁ : ਚੰਗੇਰਾ। ਮਨਹ : ਮਨ। ਮਨਸਹ : ਮਨ ਦੀ ਬਜਾਏ। ਤੁ : ਪਰੰਤੂ। ਪਰਾ : ਚੰਗੇਰਾ। ਬੁਧਿਹ : ਗਿਆਨ, ਬੁੱਧੀ। ਧਹ : ਕੌਣ। ਬੁਧੇਹ : ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਤੋਂ ਪਰੇ। ਪਰਤਹ : ਵਡੇਰਾ। ਤੁ : ਪਰੰਤੂ। ਸਹ : ਉਹ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਸਰੀਰ ਨਾਲੋਂ ਸੋਸ਼ਠ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸੋਸ਼ਠ ਮਨ ਹੈ। ਮਨ ਤੋਂ ਭੀ ਸੋਸ਼ਠ ਬੁੱਧੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰੇ ਹੈ, ਉਹ ਆਤਮਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਣਿ ਪਰਾਣਿ ਆਹੁਹ : ਇੰਦਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਵਿਸ਼ੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਇੰਦਰੀਆਂ ਵਿਆਪਕ ਹਨ। ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਸ਼ੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਉਪਕੋਸ਼ਾ ਇੰਦਰੀਆਂ ਸੂਖਮ ਹਨ। ੦ ਇੰਦ੍ਰਿਯੇਭਯ ਪਰਮੁ ਮਨਹ = ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀਆਂ। ਪਰ ਮਨ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਇੰਦਰੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਕੰਨ ਸਿਰਫ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਸਪੱਰਸ਼ ਰੁਪ ਗੰਧ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਤਵੰਚਾ ਕੇਵਲ ਸਪੱਰਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਣਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਬਦ ਰਸ ਗੰਧ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ। ਪਰ ਮਨ ਪੰਜਾਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਹੈ, ਸੋਸ਼ਠ ਹੈ, ਸਬਲ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਸੂਖਮ ਹੈ। ੦ ਮਨਸਹਤੁ ਪਰਾ ਬੁਧਿਹ = ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਪਰ ਬੁੱਧੀ ਮਨ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ ? ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਆਕਲ ਹੈ ? ਠੀਕ ਹੈ ਜਾਂ ਗਲਤ ਹੈ ? ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਇੰਦਰੀਆਂ ਠੀਕ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਮਨ ਨੂੰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ੦ ਯਹ ਬੁਧੇਹ ਪਰਤਹ ਤੁ ਸਹ = ੦ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਅਹਮੁ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ‘ਮੇਰੀ ਬੁੱਧੀ, ਬੁੱਧੀਕਰਣ ਹੈ ਤੇ ਅਹਮੁ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਕਰਣ ਪਰਤੰਤਰ ਗੁਲਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਰਤਾ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਹਮੁ ਵਿੱਚ ਜੋ ਜੜ੍ਹ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਾਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਚੇਤਨ ਹੋਵੇ, ਇੱਜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਹਮੁ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਾਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਹਮੁ ਹੀ ਭੋਗ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੁਖ ਵੀ ਦੁੱਖ ਵੀ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਭੋਗਤਾ (ਭੋਗਨ ਵਾਲਾ) ਭੋਗ ਤੇ ਭੋਗਯ (ਭੋਗੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀਗਤ ਏਕਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਿਚ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਅਹਮੁ ਤੱਕ ਸਭ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਉਸ ਅਹਮੁ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਉਸ ਅਹਮੁ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਜੋ ਖੁਦ ਆਪ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸਰੀਰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਅਹਮੁ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੈ। ਆਧਾਰ, ਕਾਰਣ ਤੇ ਪੇਰਕ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਸੋਸ਼ਠ ਹੈ, ਬਲਵਾਨ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਸੂਖਮ ਹੈ। ਚੇਤਨ ਜੋ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਸੁਖ-ਦੁੱਖ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਜੜ੍ਹ ਨਹੀਂ, ਚੇਤਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੋਗਤਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਬਦ ਸਰੀਰ ਵਿਸ਼ਯ ਹੈ ੦ ਇੰਦਰੀਆਂ ਬਹਿਰ ਕਰਣ ਹੈ ੦ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਅੰਤਹਕਰਣ ਹੈ। ੦ ਜੜ੍ਹ ਅੰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਨਤਾ ਕਾਰਨ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲ ਤੇ ਚੇਤਨ ਅੰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਨਤਾ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਬਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਅਹਮੁ ਅੰਦਰ ਜੋ ਜੜ੍ਹ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਾਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਤਾ ਦਾ ਸੂਖਮ ਅੰਸ਼, ‘ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ’ ਹੀ ਅਹਿਮੁ ਦਾ ਜੜ੍ਹ-ਅੰਸ਼ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇੱਕ ਸੂਖਮ ਹਲਕੀ ਬਾਗੀਕ ਵਿਹਲੀ ਵਸਤੂ ਦੂਜੀ ਸਾਧਾਰਣ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਚੰਗੇਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜ (ਗਿਆਨ) ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਮੁੱਚੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹਨ। ਪਰ ਮਨ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਹਲੂਮਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਚੰਗੇਰਾ ਹੈ, ਪਰ ਗਿਆਨੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਜੋ ਮਨ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਨ, ਮਨ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਬੁੱਧੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ, ਜੋ ਬੁੱਧੀਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਆਤਮਾ ਮਨ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਦੀ ਚਮੜੀ ਤੇ ਫਲ ਦੇ ਛਿਲਕੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਨਗਮ ਸ਼ਬਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਹਰਲਾ ਥੱਲ ਜਿਉਂ-2 ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਰਲੇ ਗੁੱਦੇ ਦਾ ਮੂਲ ਲੱਛਣ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਗੁੱਦਾ ਹੀ ਅਸਲ ਤੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਰਲਾ ਤੇ ਸੂਖਮ ਅੰਗ, ਸਮੁੱਚੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲੋਂ ਆਤਮਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਅਰਥ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਬੋਧ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਬੋਧ, ਮਨ ਨਾਲ ਰਿਸਤਾ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਮਨ-ਬੁੱਧੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋ ਰਿਸਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਵਧੇਰੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਤੱਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਾਮ ਭੋਗ ਇੱਛਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ

ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਮ ਭੋਗ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਤੋਂ ਕੁਦਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਇੰਦੀਆਂ ਸਰੀਰ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਗਿਆਨ+ਕਰਮ ਇੰਦੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਜੀਵ ਦਾ ਮਨ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਰਹੇਗਾ ਤੇ ਉਹ ਕਾਮ ਭੋਗ ਇੱਛਾ 'ਤੇ ਵੀ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰੇਗਾ। ਮਨ ਦੇ ਸੁਚੇਤ ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕਾਰਨ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇਗਾ। ਬੁੱਧੀਕਾਰ, ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਨਿਰਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨ ਉਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ-ਬਾਵਨਾ ਮਨ ਲਈ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇੱਛਾਵਾਂ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੈ। ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣਾ ਖਤਰਨਾਕ ਹੈ। ਲੋੜ ਤੇ ਇੱਛਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣ ਦੀ ਜਾਂਚ ਸਿੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਰਮ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਹੀ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਮਨ ਦੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ। ਮਨ ਨੂੰ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ, ਸੋਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਗੋਤੇ ਖਾਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੋ। ਮਨ ਹੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਗਿਆਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਦਿੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

* * *

3.43 ਸ਼ਲੋਕ :

ਏਵਮ् ਕੁਥ-ਤੇ: ਪਰਮ् ਕੁਥ-ਤਵਾ, ਸਮ्-ਸਤਿਯ ਆਤਮਾਨਮ् ਆਤਮਨਾ / ਜਹਿ ਸ਼ਤ੍ਰੁਮ् ਮਹਾ-ਬਾਹੋ, ਕਾਮ-ਰੂਪਮ् ਦੁਰ੍-ਆ-ਸਦਮ੍ //

ਏਵਮ् ਬ੍ਰਧ ਤੇਰ ਪਰਮ् ਬ੍ਰਧ ਤ੍ਰਵਾ ਸਮਸਤਭਯ ਆਤਮਨਮ् ਆਤਮਨਾ।

ਜਹਿ ਸਤ੍ਰਮ੍ ਮਹਾਬਾਹੋ, ਕਾਮ ਰੂਪਮ੍ ਦੁਰ੍ ਆਸਦਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਏਵਮ् : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਬ੍ਰਧਤੇਰ : ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਤੋਂ ਪਰੇ। ਪਰਮ् ਬ੍ਰਧ ਤ੍ਰਵਾ : ਚੰਗੇਰਾ, ਬਿਹਤਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹੋਣ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ। ਸਮਸਤਭਯ : ਨਿਯੰਤਰਣ, ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ। ਆਤਮਨਮ੍ : ਸਵੈ। ਆਤਮਨਾ : ਆਤਮਾ। ਜਹਿ : ਕਤਲ ਕਰਨ ਤੈਨੂੰ। ਸਤ੍ਰਮ੍ : ਦੁਸ਼ਮਨ। ਮਹਾਬਾਹੋ : ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ। ਕਾਮ ਰੂਪਮ੍ : ਇੱਛਾ ਰੂਪ। ਦੁਰਆਸਦਮ੍ : ਅਜਿੱਤ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਕੇ, “ਹੋ ਮਹਾ ਬਾਹੋ ਤੂੰ ਇਸ ਕਾਮਰੂਪੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਤਰੂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲੋ।”

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਏਵਮ् ਬ੍ਰਧਤੇਰ ਪਰਮ् ਬ੍ਰਧ ਤ੍ਰਵਾ - ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਉਪਰ ਇੰਦੀਆਂ, ਇੰਦੀਆਂ ਉਪਰ ਮਨ, ਮਨ ਉਪਰ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਉਪਰ ਕਾਮ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਉਪਯੁਕਤ ਪਦਾਂ ਉਪਰ ਬੁੱਧੀ ਉਪਰ ਕਾਮ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਮ ਅਹਮ् ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਇੰਜ ਕਾਮ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਮਿਟਦਾ। ੦ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਜੜ੍ਹ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਮ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਮ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਜੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਪਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਸਵਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਇਸ ਲਈ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ‘ਕਾਮ’ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਮਸਤ-ਭਯ ਆਤ-ਮਾਨਮ੍ ਆਤਮਨਾ : ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਅਹਮ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ‘ਕਾਮ’ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਕੀ ਢੰਗ ਹਨ। ਉੱਤਰ ਹੈ :- ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਅਰਥਾਤ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸਰੂਪ ਦੇ ਨਾਲ ਅਥਵਾ ਆਪਣੇ ਅੰਸ਼ੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਰੱਖਣਾ। ਜੋ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿੱਚ ਹੈ। ੬.੦੫ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਇੰਦੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸਵਰੂਪ ਆਪਣੇ ਅੰਸ਼ੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬੇਗੁੱਖ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (ਸੰਸਾਰ) ਦੇ ਸਨਾਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਾਮਨਾ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਅਭਾਵ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਭਾਵ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਅਭਾਵ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ੦ (ਨਾ ਅਸਤਰ ਵਿਦਯੂਤੇ ਭਾਵਹਰ 2.16) ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੇੜ ਕੇ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਮੈਂ ਸਦਾ ਜੀਂਦਾ ਰਹਾਂ, ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਸੁੱਖ ਜਾਣ ਲਵਾਂ, ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣ ਲਵਾਂ, ਮੈਂ ਸਦਾ ਲਈ ਸੁਖੀ ਹੋ ਜਾਵਾਂ - ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਤ੍ਰ ਚਿੜ ਆਨੰਦ ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਭੁੱਲ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਇਹੋ ਕਾਮ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਮ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤਾਂ ਕਦੇ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ‘ਕਾਮ’ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਿਆ ਹੈ, ਉਹੋ ਉਸ ਨੂੰ ਤੇੜ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਤੇੜਨ ਕਰਕੇ ‘ਕਾਮ’ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ੦ ਜਹਿ ਸਤ੍ਰਮ੍ ਮਹਾਬਾਹੋ, ਕਾਮ ਰੂਪਮ੍ ਦੁਰ੍ ਆਸਦਮ੍, ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵੱਡੀ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਸੂਰਬੀਰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਮਹਾਬਾਹੋ! ਅਰਥਾਤ ਸੂਰਬੀਰ ਕਹਿ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਇਹ ਲਕਸ਼ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੂੰ ਇਸ ਕਾਮਰੂਪ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਦੇਂ।” ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਕਾਮ ਰੂਪੀ ਦਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਅੰਧਾ ਹੈ। ਇਹ ‘ਕਾਮ’ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਢਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਤ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬੇਧਿਆਨੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਮ ਤੋਂ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਮਾਨਵ ਸਰੀਰ, ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਨਹੀਂ। ੦ ਸੁੱਖ (ਅਨੁਕੂਲਤਾ) ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਦੁੱਖ (ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ) ਭੇਜਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੁੱਖ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਮੱਤ ਕਰੋ। ਕਾਮਨਾ ਕਰੋਗੇ ਤਾਂ ਦੁੱਖ ਪਾਉਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ। ੦ ਕਰਮ ਯੋਰੀ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਆਪਣਾ ਕੁਝ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਸੁਗਮਤਾ ਪੂਰਵਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਜਾਣੀ-ਜਾਣ ਪੂਰਨ ਗਿਆਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨਾ ਜਾਣਨਾ, ਤੇ ਪਾਉਣਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹ ਜਾਂਦਾ। ੦ ਉਦੇਸ਼ - ਉਦੇਸ਼ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰੰਤਰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਵੀ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਬਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤਾਂ ਨਾਸ਼ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋਈਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਜੀਵ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਹੀਣ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਲ ਕੁ ਦੀ ਖੁੱਜੀ ਸਵਾਦ ਲੱਜਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਵਧੇਰੇ ਖੁੱਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਜੋ ਖੁੱਜੀ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਇੰਦੀਆਵੀ, ਮਨ ਤੇ ਗਿਆਨ ਲਈ ਸਮੱਸਿਆ ਉਪਜਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਸ਼ਕਲ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਆਤਮਕ ਚੇਤਨਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

* * *

ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ

ਰਿਆਨ ਕਰਮ ਸਨਿਆਸ ਯੋਰਾ

4.01 ਸ਼ਲੋਕ :

੦ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਕਾਚ

ਇਸ ਕਿਵਕਰੇ ਯੋਗਮ, ਪ੍ਰ-ਤਕਵਾਨੁ ਅਹਮੁ ਅ-ਕਿ-ਅਯਮੁ। ਕਿਵਕਰੇ ਮਨਕੇ ਪ੍ਰ-ਆਹ, ਮਨੁ: ਇਕਵਾਕਕੇ ਅ-ਕਰੀਤ੍॥

ਇਮ੍ਰ ਵਿਵਸਵਤੇ ਯੋਗਮ੍ ਪ੍ਰਉਕਤਵਾਨ੍ ਅਹਮ੍ ਅਵਿਅਯਮ੍।

ਵਿਵਸਵਾਨ੍ ਮਨਵੇ ਪ੍ਰਾਹ, ਮਨੁ ਇਕਸਵਾਕਵੇ ਅਬ੍ਰਵੀਤ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ : ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਇਮ੍ਰ : ਇਹ। ਵਿਵਸਵਤੇ : ਵਿਵਾਸਵਤੱਤ ਨੂੰ। ਯੋਗਮ੍ : ਯੋਗ। ਪ੍ਰਉਕਤਵਾਨ੍ : ਸਿਖਾਇਆ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਅਵਿਅਯਮ੍ : ਜੋ ਤਬਾਹ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਵਿਵਸਵਾਨ੍ : ਵਿਵਾਸਵਤੱਤ। ਮਨਵੇ : ਮਨੂ ਨੂੰ। ਪ੍ਰਾਹ : ਸਿਖਾਇਆ। ਮਨੁ : ਮਨੂ। ਇਕਸਵਾਕਵੇ : ਇਕਸਵਾਕੋ ਨੂੰ। ਅਬ੍ਰਵੀਤ੍ : ਸਿਖਾਇਆ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਇਹ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵਿਦਿਆ (ਯੋਗ ਵਿਗਿਆਨ) ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਦੇਵ ਨੇ ਇਹ ਯੋਗ ਵਿਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਮਨੂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ। ਫੇਰ ਮਨੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਇਕਸਵਾਕੁਵੇ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਇਮ੍ਰ ਵਿਵਸਵਤੇ ਯੋਗਮ ਪ੍ਰਉਕਤਵਾਨ੍ ਅਹਮ੍ ਅਵਿਅਯਮ੍ = ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜ ਮਨੁ ਤੇ ਇਕਸਵਾਕਵੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਹ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਮ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਮ੍ਰ ਪਦ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਵ ਪ੍ਰਕਰਣ ਤੇ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਯੋਗ ਲੈਣਾ ਉਚਿਤ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ੦ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਂਖਯ = ਗਿਆਨ ਯੋਗ = ਕਰਮ ਯੋਗ ਨੂੰ ਫਲ ਤੁਪ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਯਥਾਰਥ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਚਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਧਯ = ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਤੇ ਸਾਧਨ = ਕਰਮ ਯੋਗ ਹੈ। ੦ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੋਕਸ਼ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦਾ ਵਰਨਣ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ, ਤੇ ਸਰਲ ਵੀ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਨਿਤ੍ਯ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਜੀਵਾਤਮਾ ਵੀ ਨਿਤ੍ਯ ਹੈ ਤੇ ਦੇਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਨਿਤ੍ਯ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਾਰਗ, ਯੋਗ ਮਾਰਗ, ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ, ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵੀ ਨਿਤ੍ਯ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੋਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਨਿਤ੍ਯ ਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਪਦਾਰਥ, ਘਟਨਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ ਦਾ ਇਕ ਕਣ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਰਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਅਸਿਹੇ ਮੰਨਲੈਣ ਨਾਲ ਕਰਮ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਹੋਣਗੇ, ਪਰ ‘ਯੋਗ’ ਨਿਤ੍ਯ ਯੋਗ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹੋਵੇਗਾ, ਭਾਵ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ੦ ਵਿਵਸਵਤੇ ਯੋਗਮ੍ - ਪ੍ਰਉਕਤਵਾਨ੍ - ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਸਦਾ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ - ਸਦਾ ਕਰਮ - ਯੋਗੀ ਹੈ। ਸਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਪ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਵੀ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। (ਗੀਤਾ 3.19) ਢੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੇ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਇਸ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਸੂਰਜ ਸਭ ਤੋਂ ਆਦਿ ਹੈ। ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੂਰਜ ਹੈ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਅਵਿਨਾਸੀ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਸਭ ਦੇ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਹਨ ਤੇ ਕਰਮ ਯੋਗ ਵੀ ਅਨਾਦਿ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ, ਕਿ ਇਹ ਜੋ ਮੈਂ ਕਰਮਯੋਗ ਦੀ ਗੱਲ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਇਹਕੋਈ ਅੱਜ ਦੀ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਸੂਰਜ ਹੀ ਕਰਮਯੋਗ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ੦ ਉਂਜ ਵੀ ਜੋ ਸਰਬ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਸੇਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਕੇਵਲ ਸੂਰਜ ਹੈ। ੦ ਪਹਿਲਾਂ, ਸਰਬ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਸੂਰਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ, ਫੇਰ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਲੋਕ ਦੀ। ਸਭ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ੦ ਸੂਰਜ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਦੇ ਨੇਤਰ ਹਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੇ ਚੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਾਗਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਭਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਜਗਤ ਦੀ ਆਤਮਾ ਭੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਸੂਤਰਧਾਰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਇੱਕ ਲੀਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਵੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਗਿਆਨ ਸੁਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ੦ ਵਿਵਸਵਾਨ੍ ਮਨਵੇ ਪ੍ਰਾਹ, ਮਨੁ ਇਕਸਵਾਕ ਵੇ ਅਬ੍ਰਵੀਤ੍ - ਕਰਮਯੋਗ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀਆਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਦਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਜਾਗੀਆਂ, ਗ੍ਰਹਸਥ, ਵਾਨ-ਪ੍ਰਸਥ ਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਚਾਰਾਂ ਆਸਰਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗ੍ਰਹਸਥ ਆਸਰਮ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਏਸੇ ਆਸਰਮ ਨਾਲ ਬਾਕੀ ਆਸਰਮਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਆਸਰਮ ਵਿੱਚ ਰਹਿਕੇ ਸਾਧਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਸਰਮ ਬਦਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸੂਰਜ ਮਨੁ ਇਕਸਵਾਕ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਵੀ ਕਰਮਯੋਗ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਆਪ ਖੁਦ ਭਗਵਾਨ ਤੇ ਅਰਜਨ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਰਮਯੋਗ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਅਰਜਨ, ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿੱਦਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਸਦਉਪਯੋਗ ਕਰਮ ਯੋਗ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰਣ ਆਸਰਮ ਸੰਪਰਦਾਏ ਦੇ ਲੋਕ ਪਾਲਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਅਰਜਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤੱਵ ਕਰਕਮ (ਯੁੱਧ) ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਭੀਖ ਮੰਗਣ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਲੜਨ ਨਾਲੋਂ ਸੰਨਿਆਸ ਲੈਣਾ ਉਚਿਤ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਭਗਵਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਮ ਯੋਗ

ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੋਸ਼ਠ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪੁਰਸ਼, ਕਰਮਯੋਗੀ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਕਰਤਵ੍ਵ ਕਰਮ ਦੇ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਰਮ - ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ - ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਫਲ ਤਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਦੇਸ਼ ਨਿਤ ਹੈ। ਕਰਤਵ੍ਵ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਹਜ-ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਸ਼ਕਤੀ। ਵਿਵਸਵਤੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਅਜਿਹਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਵਿਵਸਵਾਨ ਸੂਰਜ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਮਨਵੇ ਨੂੰ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਪਿਤਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੂੰ ਵੀ ਏਸੇ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਨ ਜੋ ਨਿੱਤ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋ ਕੇ ਉਪਯੋਗੀ ਬਣਦਾ ਹੋਵੇ। ਯੋਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਯੋਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਯੋਗ-ਅਭਿਆਸ ਸਦੀਵੀ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਸਦਾ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ। ਸਦਾ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਮਨੂੰ ਜੀਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅੰਦਰ ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਉਸਾਰੂ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਭਖਦਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਨਿਯਮ ਘੜਨ ਵਾਲਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਦੇਵਤਾ ਜਾਂ ਹੁਕਮਰਾਣ ਰਾਜਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗ ਵਿਗਿਆਨ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਕਿਆ, ਸਹਜਮਈ ਤੇ ਉਸਾਰੂ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਸਮੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਇੱਕ ਅਤਿ ਉੱਚਤਮ ਬੈਧਿਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਦਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਯੋਗ ਕੁੱਲ ਕਾਇਨਾਤ, ਕੁੱਲ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਵਿਦਿਆ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਗੁਹਨਖੱਤਰਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਹਿ ਨਖੱਤਰਾਂ ਦਾ ਸੂਰਜ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਣਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਕਿਆ (ਯੋਗ) ਹੈ। ਇਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੱਚ ਹੈ। ਅਟੱਲ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਕਾਰਜ ਸਦੀਵੀ ਹਨ, ਦੈਵੀ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰਹਾਂ ਨਖੱਤਰਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਵਸਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਰਖਿਅਕ ਹੈ। ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਤਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗੀ ਬਣ ਕੇ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਥ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ। ਯੋਗ ਵਿਦਿਆ ਸਨਾਤਨ ਹੈ। ਮਨੂੰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਨੁਖਤਾ ਦਾ ਪਿਤਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਯੋਗ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਸਨਾਤਨ ਸੰਕਲਪ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਕਲਯੁਗ ਦੇ ਲਗਭਗ 432000 ਸਾਲ, ਦੁਆਪਰ ਯੁਗ ਦੇ 800,000 ਸਾਲ, ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁਗ ਦੇ 1,200,000 ਸਾਲ ਭਾਵ 2,005,000 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੂੰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਮਨੂੰ ਨੇ ਧਰਤੀ ਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਰਾਜਾ ਇਕਸ਼ਵਾਕਵੇ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਦਿਆ ਸਿਖਾਈ ਸੀ, ਮਨੂੰ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਕਿਆ 305300000 ਸਾਲ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 120,400,000 ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੂੰ ਦੇ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੀਤਾ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੀਤਾ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਦਾ ਸਮਾਂ 120400,000 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੂੰ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ (ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ) ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਵਿਵਸਵਾਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹੋ ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਮੁੜ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਦੈਵੀ, ਅਲੋਕਿਕ, ਮਨੁਖ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁਖੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਮਿਲਾਵਣ ਨਹੀਂ। ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸੂਰਜ ਦੇਵ ਨੂੰ, ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਨੇ ਮਨੂੰ ਨੂੰ, ਮਨੂੰ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਇਕਸ਼ਵਾਕੁ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅੱਟਲ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਤਮ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੁੱਚੇ ਨਖੱਤਰਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਬੇਪਨਾਹ ਸ਼ਕਤੀ (ਗਰਮੀ) ਹੈ। ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅੱਖ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਓਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਆਪਣੀ ਧੁਗੀ ਦੁਆਲੇ ਆਪ ਵੀ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ, ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਨਖੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਘੁੰਮਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਮੌਲਦੀ ਹੈ। ਅੱਗ ਪਾਣੀ ਹਵਾ, ਤੇ ਹੋਰ ਭੈਤਿਕ ਪਦਾਰਥ ਮੌਲਦੇ ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਵਸਤੂ ਜਨਮ, ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਤੇ ਮਰਨ ਪ੍ਰਕਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਯੋਗ ਪ੍ਰਭੂ ਲੀਲਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਵਧੀਆ ਗਿਆਨ ਹੈ।

○ ○ ○

4.02 ਸ਼ਲੋਕ :

ਏਵਮ् ਪਰਮਪਰਾ-ਪ੍ਰਾਪਤਮ, ਇਮਮ੍ ਰਾਜ ਰਿਸ਼ੀਯਹ ਵਿਦੁਹ। / ਸ: ਕਾਲੇਨ ਇਹ ਸਹਤਾ, ਧੋਗ: ਨਸ-ਤ: ਪਰਸ੍-ਤਪ॥

ਏਵਮ੍ ਪਰਮਪਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤਮ, ਇਮਮ੍ ਰਾਜ ਰਿਸ਼ੀਯਹ ਵਿਦੁਹ।

ਸਹ ਕਾਲੇਨ ਇਹ ਰਾਜ ਮਹਤਾ, ਧੋਗਹ ਨਸ਼ਤਹ ਪਰਮ੍ ਤਪ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਏਵਮ੍ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਪਰਮਪਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤਮ : ਪਰਮਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨਾ। ਇਮਮ੍ : ਇਹ। ਰਾਜ ਰਿਸ਼ੀਯਹ : ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਸੰਤ ਰਿਸ਼ੀ ਰਾਜਾ। ਵਿਦੁਹ : ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਸਹ : ਇਹ। ਕਾਲੇਨ : ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੰਘ ਜਾਣ ਨਾਲ। ਇਹਾ : ਇਹ ਸੰਸਾਰ, ਏਥੇ। ਮਹਤਾ : ਵੱਡੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ। ਧੋਗਹ : ਧੋਗਾ। ਨਸ਼ਤਹ : ਤਬਾਹ ਹੋਣੇ। ਪਰਮ੍ਤਪ : ਹੇ ਪਰਮਤਪਾ - ਹੇ ਅਰਜਨ! ਸਤਤੁਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਪਰਮਤਪਾ ਅਰਜਨ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗਿਆਨ ਪਰਮਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਵਾਉਣ ਨਾਲ ਰਾਜ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਲਿਆ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਧੋਗ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ਟ (ਅਲੋਪ) ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਰਾਜਰਿਸ਼ੀ = ਜੋ ਰਾਜਾ ਵੀ ਹੈ 'ਰਿਸ਼ੀ ਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਰਿਸ਼ੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾ ਆਦਿ ਦਾ ਉਪ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਜਾ। ਵਿਦੁਹ : ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਸਹ : ਇਹ। ਕਾਲੇਨ : ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੰਘ ਜਾਣ ਨਾਲ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ, ਏਥੇ। ਮਹਤਾ : ਵੱਡੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ। ਧੋਗਹ : ਧੋਗਾ। ਨਸ਼ਤਹ : ਤਬਾਹ ਹੋਣੇ। ਪਰਮ੍ਤਪ : ਹੇ ਪਰਮਤਪਾ - ਹੇ ਅਰਜਨ! ਸਤਤੁਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੇ।

ਏਵਮ੍ ਪਰਮਪਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤਮ, ਇਮਮ੍ ਰਾਜ ਰਿਸ਼ੀਯਹ ਵਿਦੁਹ।

ਸਹ ਕਾਲੇਨ ਇਹ ਰਾਜ ਮਹਤਾ, ਧੋਗਹ ਨਸ਼ਤਹ ਪਰਮ੍ ਤਪ॥

ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਲੁਪਤ ਅਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੈ, ਅਭਾਵ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ। ੦ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਵਿਆਸਮ੍ਰ ਅਰਥਾਤ ਅਵਿਨਾਸੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਏਥੇ ਨਸ਼ਟ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਾਵ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਰੋਧ ਉਤਪਨ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਜੇ ਕਰਮ ਯੋਗ ਅਵਿਨਾਸੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅਭਾਵ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਗਿਆ ? ਜੇ ਅਭਾਵ ਹੈ ਤਾਂ ਅਵਿਨਾਸੀ ਕਿਵੇਂ ? ਜੇ ਅਭਾਵ ਹੈ ਤਾਂ ਮੁੜ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਏਥੇ ਇਹ ਨਸ਼ਟ ਪਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਅਵਿਨਾਸੀ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦੇ ਤੱਤਵ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤੱਤਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਚਰਣ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਭਾਵ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦਾ ਆਚਰਣ ਲੁਪਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰਨਾ) ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਏ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੋਗ (ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਆਦਿ) ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕਰਮ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਰਨੇ ਹੀ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਲੁਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਪਰ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਯੋਗ ਹੀ ਲੁਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪਦਾਰਥ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਣ, ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ੦ ਕਰਮ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਯੋਗ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਯੋਗ ਵਸਤੇ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਕਿ ਇਹ ਕਰਮ, ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੋਵੇਗਾ ਇਹੋ ਹੀ ਯੋਗ ਦਾ ਲੁਪਤ ਹੋਣਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਗੀਤਾ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਾਧਕ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪੀ, ਸਹਜ-ਆਤਮਕ, ਗਿਆਨੀ, ਬੋਧੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਦੁਸ਼ਟ-ਬੁਧੀ ਵਾਲੇ ਰਾਖਸ਼ ਦਾਨਵ ਦੌਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਗੀਤਾ-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਫਰਜ, ਇਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਕਰਨ, ਲੋਕ ਮਾਨਸ ਤੱਕ ਸੰਚਾਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਸਹੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਇਹ ਗਿਆਨ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਖੁਦ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਇੱਕ ਵਰਦਾਨ ਹੈ, ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤਨ ਮਨ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਰਾਹੀਂ ਪੇਰਨਾ ਦਾ ਸੋਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਬਾਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਉੱਚਤਮ ਰਵਾਇਤਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਤਮ ਯੋਗ ਬੈਧਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਭਾਵ ਕਾਰਨ ਗੀਤਾ-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ, ਸੋਚਣ ਵਿਚਾਰਨ ਤੇ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਤੱਤੀਕ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਵਧਾ ਲੈਣੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪਸਾਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਗਿਆਨ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਆ ਰਾਹੀਂ ਯੋਗ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਕੌਲ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਦਾ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਇਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੁਝ ਵਿੱਚ ਲੁਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

● ● ●

4.03 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ: ਏਕ ਅਯਮ् ਸਥਾ ਤੇ ਅਵਾ, ਯੋਗ: ਪ੍ਰ-ਤਕ: ਪੁਰਾ-ਤਨ: / ਭਕ: ਅਸੁ-ਸਿ ਮੇ ਸਥਾ ਚ ਇਤਿ, ਰਹਸ਼ਯਮ् ਵਿ ਇਤਤ ਤਰਸਮ् //

**ਸਹ ਏਵ ਅਯਮ् ਮਯਾ ਤੇ ਅਧਯ, ਯੋਗਹ ਪ੍ਰਤਿਕਤਹ ਪੁਰਾਤਨਹ।
ਭਕਤਹ ਅਸ੍ਰਸਿ ਮੈ ਸਖਾ ਚਇਤਿ, ਰਹਸ਼ਯਮ् ਹਿ ਏਤਤ੍ ਓਤਤਮਮ॥**

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਹ : ਉਹ। ਏਵ : ਵੀ। ਅਯਮ् : ਇਹ। ਮਯਾ : ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ। ਤੇ : ਤੁਹਾਨੂੰ। ਅਧਯ : ਅੱਜ। ਯੋਗਹ : ਯੋਗ। ਪ੍ਰਤਿਕਤਹ : ਸਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨਹ : ਪੁਰਾਤਨ। ਭਕਤਹ : ਭਗਤ। ਅਸ੍ਰਸਿ : ਤੁਹਾਡਾ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਹੋ। ਮੈਂ : ਮੇਰਾ। ਸਖਾ : ਦੋਸਤ ਮਿੱਤਰ। ਚ : ਭੀ। ਇਤਿ : ਇਸ ਲਈ। ਰਹਸ਼ਯਮ् : ਰਹੱਸ, ਭੇਦ, ਲਕੋ। ਹਿ : ਯਕੀਨਨ (ਲਈ)। ਏਤਤ੍ : ਇਹ। ਓਤਤਮਮ੍ : ਵਧੀਆ ਉੱਤਮ, ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਓਹੋ ਹੀ ਸਨਾਤਨੀ ਯੋਗ ਗਿਆਨ, ਅੱਜ ਤੈਨੂੰ, ਮੈਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਵੀ ਏਂ। ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਵੀ ਏਂ। ਇਹ ਰਹੱਸ ਸੱਚਮੁੱਚ ਅਤਿ ਉੱਤਮ ਹੈ। (ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।)

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਭਗਤਹ ਅਸ੍ਰਸਿ ਮੇ ਸਖਾ ਚਇਤਿ = ਅਰਜਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸਖਾ (ਮਿੱਤਰ) ਤੇ ਭਗਤ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਦਾਸ ਨਵੇਂ ਬਣਾਏ ਹਨ। ਆਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾਸ ਅਥਵਾ ਸ਼ਿਸ਼ਟ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਅਰਜਨ ਹੁਣ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਰਜਨ - ਮਨ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਪਾਸੋਂ ਉਸ ਦੀ ਅਸਤਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਸੁਸ਼ਿੱਤ ਨਾਰਾਇਣੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਬਾਂ ਕੇਵਲ 'ਭਗਵਾਨ' ਨੂੰ ਸਾਰਥੀ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ੦ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। (ਜੋ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣਾ ਹੈ) ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹੀ ਭਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਹ ਏਵ ਅਯਮ् ਮਯਾ ਤੇ ਅਧਯ - ਯੋਗਹ ਪ੍ਰਤਿਕਤਹ ਪੁਰਾਤਨਹ - ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਪੁਰਣ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਸੁਰਜ ਪ੍ਰਤਿ ਜੋ ਕਰਮ ਯੋਗ ਕਿਹਾ ਸੀ ਉਹੋ ਹੀ ਅੱਜ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਇਹ ਯੋਗ ਅਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਮੈਂ ਵੀ ਅਪ੍ਰਗਟ ਹੀ ਸਾਂ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਅਵਤਾਰ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹਾਂ ਤੇ ਯੋਗ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਕਰਮਯੋਗ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਕਰਮਯੋਗ ਮੁਕਤੀ ਸਾਧਨ ਹੈ। ੦ ਰਹਸ਼ਯਮ् ਹਿ ਏਤਤ੍ ਓਤਤਮਮ੍ - ਜਿਵੇਂ 18.66 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਤੁ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਜਾ - ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ' ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਥੇ ਉੱਤਮ ਰਹੱਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਕਿ ਮੈਂ ਹੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਸੁਰਜ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਹੋ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੀ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਅੱਜ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।' ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਸਾਰਥੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਭਗਤ ਹੈ ਤੇ ਮਿੱਤਰ ਹੈ। ੦ ਰਹੱਸ - ਭਗਵਾਨ ਏਥੇ ਰਹਸ਼ਮੈਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਕ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਆਦਿ ਉਪਚੇਸ਼ਟਾ ਕਹਿ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਅਪ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ' ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਮਨੁੱਖ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭੀ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣਾ ਈਸ਼ਵਰ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਗੱਲ ਛੁਪਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਉਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਹੋ ਹੀ ਉੱਤਮ ਰਹੱਸ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉੱਤਮ-ਰਹੱਸ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਜੀਵ ਬੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇ - ਉਹੋ ਹੀ ਉੱਤਮ ਰਹੱਸ ਹੈ ੦ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਰਹੱਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਹਨ ੧. ਮੇਰਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਮੇਰਾ ਸਰੂਪ ਸਤ੍ਰ (ਅਵਿਨਾਸੀ) ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਅਸਤਰ੍ਹ ਹੈ (ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ) ਫਿਰ ਅਸਤਰ੍ਹ ਮੇਰਾ ਕਿਵੇਂ ਹੈ ਸਕਦਾ ਹੈ । ੨. ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿ ਸਤ੍ਰ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਕਮੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਫਿਰ ਕਿਸ ਵਸਤੂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ । ੩. ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਵੈ ਅੰਦਰ ਚੇਤਨ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਅਤੇ ਕਰਮ ਜੜ੍ਹ ਹੈ। ਸਵੰਖਿਨੰਦ ਨਿਰੰਤਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਰਮ ਦਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਸੰਗ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਤੇ ਯੋਗ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਯੋਗ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਯੋਗ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਦੋਂ ਕਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਕਾਰਨ ਕਿ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਪਦਾਰਥ ਧਨ ਸੰਪਤੀ, ਜੋ ਕੁੱਝ ਸਾਡਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਅਭਿਨਨ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸੂਰਜ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਚੇਤਨ ਦਾ, (ਆਪਣੇ ਖੁਦ ਦਾ) ਉਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਕਰਮਯੋਗ ਦੇ ਠੀਕ ਪਾਲਣ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਮਯੋਗੀ ਨੂੰ ਭਗਤੀਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਕਰਤਵੰਤ ਕਰਮ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਰਤਵੰਤ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ੦ ਅੱਜ ਤੇ ਹੁਣੇ ਹੀ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲਵੇ ਕਿ ਆਉਣ ਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਾ ਸ਼ੋਕ ਕਰਨਾ ਗਲਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਗਲਤੀ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ। ਇੰਜ਼ ਚਿੰਤਾ ਮਿਟ ਜਾਵੇਗੀ। ੦ ਜਨਮ, ਨਵੇਂ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਜਨਮ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਮੌਤ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਤ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਭਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਸਭ ਨੂੰ ਹੈ, ਪਰਤੂ ਗਿਆਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਬੁੱਧੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਮੱਖਿਆ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਦਾਨਵ ਦੈਂਤ, ਮੰਦ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਦੁਸ਼ਟ ਪਸੂ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਕਿਵੇਂ ਉੱਚਤਮ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ? ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਪਰਖ ਪੜ੍ਹਚੌਲ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਜਨ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਯੋਧਾ ਸੂਰਬੀਰ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ, ਬਲਕਿ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪੀ ਅਤੇ ਬੰਧਿਕ ਪੁਰਸ਼ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਯੋਗ ਵਿਗਿਆਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਵਿਗਿਆਨ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਰੂਪ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਵੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ, ਗੁਰੂ-ਸ੍ਰਧਾ, ਹਲੀਸੀ, ਅਤੇ ਨਿਰਮਤਾ, ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ, ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਯੋਗ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਰਹੱਸਿਸ਼ਦੀ ਗਿਆਨ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਇਸ ਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇ ਤੇ ਫੇਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਕੇ - ਇਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰੇ। ਅਰਜਨ ਇੰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਯੋਗ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਲਵੇ, ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਯਾਸ ਹੈ। ਪ੍ਰਯਾਸ ਤੋਂ ਸਰਯਾਸ ਤੱਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਦੀ ਉੱਗਲ ਫੜ ਕੇ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ।

* * *

4.04 ਸਲੋਕ :

੦ ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ

ਅ-ਪਰਮ ਭਵਤ: ਜਨਮ, ਪਰਮ ਜਨਮ ਕਿਵਸਕਤ: / ਕਥਮ ਏਤਰ ਕਿ-ਜਾ-ਨੀਯਾਮ, ਤਕਮ ਆਵੈ ਪ੍ਰ-ਤਕਾਵਾਨ ਇਤਿ ॥

ਅਪਰਮ ਭਵਤਹ ਜਨਮ, ਪਰਮ ਜਨਮ ਵਿਵਸਵਤਹ।

ਕਥਮ ਏਤਤ ਵਿਜਾ ਨੀਯਾਮ, ਤਵਮ ਆਦੇ ਪ੍ਰਭਿਕਤਵਾਨ ਇਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ : ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਅਪਰਮ ਭਵਤਹ : ਛੋਟਾ, ਤੇਰਾ। ਜਨਮ : ਜਨਮ। ਪਰਮ : ਪਹਿਲੇ। ਜਨਮ : ਜਨਮ। ਵਿਵਸਵਤਹ : ਵਿਵਸਵਤ ਦਾ। ਕਥਮ : ਕਿਵੇਂ। ਏਤਤ : ਇਹ। ਵਿਜਾਨੀਯਾਮ : ਕੀ ਮੈਂ ਸਮਝਾਂਗਾ ਵੀ। ਤਵਮ : ਤੇਰਾ। ਆਦੇ : ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ। ਪ੍ਰਭਿਕਤਵਾਨ : ਸਿਖਾਇਆ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਤਾਂ ਹੁਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦਾ ਜਨਮ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਯੋਗ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਸੀ ? ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪੈ ਰਹੀ ?

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਪਰਮ ਭਵਤਹ ਜਨਮ ਪਰਮ ਜਨਮ ਵਿਵਸਵਤਹ - ‘ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਤਾਂ ਅਜੇ ਕੁੱਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਵਾਸੁਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਸੂਰਜ ਦਾ ਜਨਮ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ‘ਕਰਮ ਯੋਗੀ’ ਆਖਿਆ ਹੈ ?’’ ਅਰਜਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੰਕਾ ਹੈ। ਪਰ ਤਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਜਿਗਿਆਸਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਨ। ੦ ਕਥਮ ਏਤਤ ਵਿਜਾ ਨੀਯਾਮ ਤਵਮ ਆਦੇ ਪ੍ਰਭਿਕਤਵਾਨ ਇਤਿ - ਮੈਂ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕਿਵੇਂ ਮੰਨਾ ? ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦੇ ਹਿੱਥੋਂ ਸੂਰਜ ਵੰਸ਼ ਦੀ (ਮਨੁ, ਇਕਸਵਾਕ) ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੀਹੜੀਆਂ ਲੰਘ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਆਪ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਤਾਂ ਹੁਣੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਿਵੇਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ? ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਰਜਨ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਹੈ, ਸਭ ਕੁੱਝ ਜਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਪਰਤੂ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਸ ਵਾਂਗ ਹੋਰ ਜੀਵਾਤਮਾਵਾਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਵਾਨ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣਾ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੁਪ ਪ੍ਰਭੁਤਵਾਵਾਂ ਹੈ। ਮਨੁਖੀ ਜਾਮੇ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਾਵੇਂ ਏਸ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਦੇਵਕੀ ਪੁੱਤਰ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਜੋ ਏਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੁਤਵਾਵਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਯੁਗਾਂ ਯੁਗਾਂ ਤੋਂ ਸਦੀਵੀ ਅਜਨਮੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹਨ, ਦੈਵੀ ਹਨ, ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਨ, ਪਰਤਾਪੀ ਹਨ। ਗਿਆਨਵੇਤਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਯੋਗ ਹਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਾਲੇ, ਅਮਰ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਹਨ।

* * *

4.05 ਸਲੋਕ :

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ : ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਗਾਚ

ਬਹੂਨਿ ਮੇਂ ਕਿ-ਅਤਿ-ਇਤਾਨਿ, ਜਨਮਾਨਿ ਤਕ ਚ ਅਜੁਜਨ। ਤਾਨਿ ਅਹਮ੍ ਕੇਦ ਸਰਵਾਣਿ, ਨ ਤਕਮ੍ ਕੇਥ ਪਰਮ-ਤਪ॥

ਬਹੂਨਿ ਮੇਂ ਵਿਆਤਿ ਇਤਾਨਿ, ਜਨਮਾਨਿ ਤਵ ਚ ਅਰਜੁਨ।

ਤਾਨਿ ਅਹਮ੍ ਵੇਦ ਸਰਵਾਣਿ, ਨ ਤਵਮ੍ ਵੇਤਥ ਪਰਮ੍ ਤਪ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ : ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਬਹੂਨਿ : ਬਹੁਤ। ਮੇਂ : ਮੇਰਾ। ਵਿਆਤਿ ਇਤਾਨਿ : ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਜਨਮਾਨਿ : ਜਨਮ (ਵਧੇਰੇ)। ਤਵ : ਤੁਹਾਡੇ। ਚ : ਅਤੇ। : ਅਰਜੁਨ : ਹੇ ਅਰਜਨ। ਤਾਨਿ : ਉਹ ਸਾਰੇ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਵੇਦ : ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਸਰਵਾਣਿ : ਸਾਰੇ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਤਵਮ੍ : ਤੁਹਾਡੇ। ਵੇਤਥ : ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਤਪ : ਹੇ ਪਰਾਣਤਪਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਹੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਪਾ ਅਰਜਨ! ਮੇਰੇ ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਜਨਮ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜਨਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਜਦ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ।’

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਬਹੂਨਿ ਮੇਂ ਵਿਆਤਿ ਇਤਾਨਿ ਜਨਮਾਨਿ ਤਵ ਚ ਅਰਜੁਨ = ਤੀਜੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਖਾ (ਮਿੱਤਰ) ਕਿਹਾ ਸੀ, ਨਾਲੇ ਭਗਤ ਵੀ। ਇਸ ਲਈ ਚੌਥੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਜਨਮ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਜਗਿਆਸਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸਰੋਤਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉੱਤਰ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ‘ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਤੇ ਤੇਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਜਨਮ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਗਲੇ ਛੇਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤੇ ਤੇਰਾ ਜਨਮ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਤੇ ਤੇਰੇ ਜਨਮ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ।’ 2.12 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ (ਭਗਵਾਨ) ਤੇ ਤੂ (ਗਜ਼ਾ ਲੋਕ) ਜੀਵ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੇ। ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੋਵੇਂ ਅਨਾਦਿ ਤੇ ਨਿਤਯ ਹਨ। ੦ ਤਾਨਿ ਅਹਮ੍ ਵੇਦ ਸਰਵਾਣਿ ਨ ਤਵਮ੍ ਵੇਤਥ ਪਰਮਤਪ = ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਜਾਤੀ ਸੁਮਰ ਜੀਵ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ ਜਨਮਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਜਾਨ ਯੋਗੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਧਨ ਕਰਕੇ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਰਤੀ ਲਾ ਕੇ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣੇ ਜਨਮਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਜਨਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਤਾਂ ਯੁਕਤ ਯੋਗੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਸਿੱਧ ਤੇ ਨਿਤਯ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਨਾ ਬਿਰਤੀ ਲਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਹ ਤੁਂ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਜਨਮਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਜਾਣਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਆਵੰਡ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤੂਤ ਵਰਤਮਾਨ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। (7.26) ਭਗਵਾਨ ਹਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਰ ਥਾਂ ਹਰ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਜੀਵ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜੀਵਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। (‘ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ’ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਇਸ ਵਰਚਨ ਤੋਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਨੰਦ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਹਾਂ। ਭਗਵਾਨ ਸਾਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਨ, ਅਸੀਂ ਕਿਹੜੀ ਜਿਹੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਈਏ, ਅਸੀਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਹਾਂ।) ੦ ਜਨਮਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਨ ਨਾਲ ਮੂਲ ਹਿੱਤ ਹੈ - ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ। ਏਸੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਮੋਹ ਜਾਂ ਮਹੱਤਵ ਸੀ। ਅਰਜਨ ਰਾਜ ਭੋਗ ਸੁਖ ਸ਼ੋਭਾ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਕ੍ਰਿਆ ਪਦਾਰਥ ਸਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਅਸੜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਸ਼ਾ ਹੀ ਘਾਟ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਕਦੇ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਸੰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਛਿੱਪੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਤਿੰਨ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਪਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਜਦ ਕੋਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਹ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਕਰੇ। ੦ ਜਦ ਕਿਸੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋਵੇ। ੦ ਜਦ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ, ਆਪਣਾ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਰੀਰ ਛੱਡ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੋ ਦੈਵੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂਤ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ, ਪਰਮ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਹੈ। ਸਵੈ ਸਿਰਜਕ ਹੈ। ਕਾਲ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੀ ਕੈਦ 'ਚੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਅਮਰ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਪਰ ਭੇਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜੀਵ, ਜਨਮ ਲੈਣ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਰਮ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਸਮਾਚਾਰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਭੁੱਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਰੂਪ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਸਦੀਵੀ ਬੰਧਨ ਮੁਕਤ, ਪਵਿੱਤਰ ਨਿਰਮਲ, ਹਰ ਥਾਂ ਹਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਸ਼ਕਤੀ ਹਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਯਾਦ ਹੈ। ਆਪ ਦਾ ਮਨ ਚੇਤਨ ਹੈ, ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਹੈ। ਆਪ ਜਗਤ ਪਾਸਾਰੇ ਦਾ ਭੇਤ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਸਦਾ ਸੱਚ ਦਾ ਨੰਦ ਸਤਿਰੂਪ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ‘ਅਵਤਾਰ, ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਦੇਹਧਾਰੀ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਸਤਿ ਚਿੱਤ ਆਨੰਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਥਾਂ ਲਹਿਰ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਲਹਿਰ ਹੋਰ ਥਾਂ ਉੱਠਦੀ ਹੈ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।’

○ ○ ○

4.06 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅ-ਜ: ਅਧਿ ਸਨ ਅ-ਕਿ-ਅਧ-ਆਤਮਾ, ਭੂਤਾਨਾਮ੍ ਈਸ਼-ਕਰ: ਅਧਿ ਸਨ।

ਪ੍ਰ-ਕ੃-ਤਿਮ੍ ਸਕਾਮ੍ ਅਧਿ-ਸਥਾ-ਧ, ਸਮ੍-ਭਵਾਮਿ ਆਤਮ-ਮਾਯਾ॥

ਅਜਹ ਅਧਿ ਸਨ ਅਵਿਆਯ ਆਤਮਾ, ਭੂਤਾਨਾਮ੍ ਇਸ਼ਵਰਹ ਅਧਿ ਸਨ।

ਪ੍ਰਕਿਤਮ੍ ਸਵਾਮ੍ ਅਧਿ ਸ੍ਰਵਾ-ਧ ਸਮ੍ ਭਵਾਮਿ ਆਤਮ ਮਾਯਯ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਜਹ : ਜੋ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਸਨ : ਜੀਵ। ਅਵਿਆਯ : ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤਬਾਹ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਖਗਥ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਆਤਮਾ : ਆਤਮਾ, ਰੂਪ। ਭੂਤਾਨਾਮ੍ : ਉਹ ਸਾਰੇ ਜੋ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਈਸ਼ਵਰਹ : ਪ੍ਰਭੂਤ, ਪਰਮਾਤਮਾ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਸਨ : ਜੀਵ ਰੂਪ। ਪ੍ਰਕਿਤਮ੍ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ, ਕੁਦਰਤ। ਸਵਾਮ੍ : ਮੇਰਾ ਖੁਦ ਆਪਣਾ। ਅਧਿਸ਼ਾਯ : ਰਾਜ ਕਰਨਾ,

ਊਚਿਤ ਹੋਣਾ। ਸਮੁੱਖਵਾਮਿ : ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨਾ, ਸਰੀਰ ਧਾਰੀ ਹੋਣਾ, ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੋਣਾ। ਆਤਮ : ਆਤਮਾ ਖੁਦ, ਸਵੈ। ਮਾਯਾ : ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਮਾਇਆ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ‘ਮੈਂ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਮੈਂ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਸਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਤੇ ਸੂਰਜੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਯੋਗ ਮਾਯਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।’

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਜਹ ਅਧਿ ਸਨ੍ ਅਵਿਅਯ - ਆਤਮਾ = ਇਹ ਛੇਵਾਂ ਸ਼ਲੋਕ ਹੈ - ਇਸ ਵਿੱਚ ਛੇ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ੦ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਹਨ । ਅਜਹ (ਜੋ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ) ੨. ਅਵਿਅਯ (ਜੋ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ) ੩. ਈਸ਼ਵਰ ਜੋ ਕਰਤਾ ਮਾਲਕ ਹੈ, ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ੪. ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ੫. ਯੋਗ ਮਾਯਾ - ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ੬. ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈ। ੦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵਾਨ ਦੱਸੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਨਾ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ। ੦ ਨਾ ਮੇਰਾ ਮਰਨ ਹੈ (ਅਜੂਨੀ ਹਾਂ) ਮੈਂ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹਾਂ, ਅਨੰਤ ਹਾਂ। ਪਰਗਟ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਅੰਤਰ ਧਿਆਨੀ ਵੀ ਹਾਂ, ਸਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਹਾਂ। ੦ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਪਰਗਟ ਸਨ - ਵਿਚਕਾਰ ਸਮੇਂ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਗਟ ਹੋਏ। (ਗੀਤਾ 2.28) ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਸਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਗਟ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੇ ਛਿਪਨ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਸੂਰਜ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਵੀ ਸਦਾ ਸਦੀਵੀ ਨਿਰਗੁਣ ਸਗੁਣ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ - ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ੦ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਲਈ ਆਯੂ ਤੇ ਸੱਖ ਦੁੱਖ ਦਾ ਭੋਗ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਬਚਪਨ ਜਵਾਨੀ ਬੁਢਾਪਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਮਰ ਹਨ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਅਵਤਾਰ ਲੈ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਾਲ ਲੀਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਦੈਤਾਂ ਪਾਪੀਆਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਸਦਾ ਸੰਦਰ ਸਰੂਪ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਿਵਰਤਨਹੀਣ ਹਨ। ਮੌਤ ਰਹਿਤ ਹਨ। ੦ ਭੂਤ ਨਾਮ੍ ਇਸ਼ਵਰਹ ਅਧਿ ਸਨ - ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤੁਰ ਦੇ ਇੱਕ ਮਾਤੁਰ ਈਸ਼ਵਰ (ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਸਕ) ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਸਮੇਂ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਬਾਲਕ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਲਕ ਬਣ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਈਸ਼ਵਰ-ਬਾਵ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕਰਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਆਪ ਸਭ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਆਪ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਾਰਬੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਸਾਰਬੀ ਹੋ ਕੇ ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਮ੍ ਸਵਾਮ੍ ਅਧਿ ਸੁਖਾ ਯ - ਜੋ ਸਤੇ ਰਜੇ ਤਮੇ ਗੁਣ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਸਚਦਾਨੰਦ ਧੰਨ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਭਗਵਾਨ ਫਿਰ ਵੀ ਆਪ ਭਗਤੀ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਹਨ। ੦ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਰੱਸਨੀ ਕਰਨ ਤੇ ਜਲਾਉਣ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਆਪ ਸੰਪੂਰਨ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ, ਵਸਤੂ, ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਗੁਣ ਉਪਾਸਨਾ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਭਗਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੀਵ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਅੰਸ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਭਗਤੀ ਰੂਪ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ - ਬ੍ਰਿਹਾ ਤੇ ਮਿਲਣ। ਭਗਵਾਨ ਬ੍ਰਿਹਾ ਵੀ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ਮਿਲਣ ਵੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਜਗਿਆਸਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਤੱਤ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਜੋ ਜੀਵ ਦੇ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਮ੍ ਭਵਾਮਿ ਆਤਮ ਮਾਯਾ - ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਵਿਖੁਖ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੀ ਯੋਗ ਮਾਯਾ ਵਿੱਚ ਛਿਪੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਵਰਗੇ ਹੀ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਮਨੁੱਖ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਯੋਗ ਮਾਯਾ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਅਦਭੂਤ ਲੀਲਾਵਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੂੜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਦੋ ਪਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮੂੜਤਾ ਦਾ, ਦੂਜਾ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਯੋਗ ਮਾਯਾ ਦਾ। ਮੂੜਤਾ ਦੂਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਬੋਧ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਜੋ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ। ਜੋ ਮਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਧਰਮ ਤੇ ਅਧਰਮ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਪੁਰਸ਼ ਲੱਗਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਦੈਵੀ, ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ, ਅੰਤਰਯਾਮੀ, ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮਾਂ ਦੀ ਗਾਬਾ ਜਾਨਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਆਦਮੀ ਦੀ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਏਥੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ, ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਹੁਣ ਉਹ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਬੰਧ ਅੰਤਰਮਈ ਪੁਭੂਤਵ ਨਾਲ ਹੈ। ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਸੁਰੀ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਇਨਾਤ ਦੇ ਕਰਤਾ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਆਪ ਇੱਕ ਸੂਰਜ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਦੀਵੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਹਾਨ ਹੈ, ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਹੈ, ਛੁੱਬ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਸੂਰਜ ਨਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਨਾ ਛੁੱਬਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਆਪ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸਨ, ਹੁਣ ਵੀ ਹਨ, ਭਾਵਿਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਰਿਹਣਗੇ। ਕਦੇ ਉਹ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਕੇ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਰੈਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਦੇ ਜਦ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਨਿਆਈ, ਅਗਿਆਨਤਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹਨੌਰਾ ਪਸਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਜਾਂ ਮਾਇਆ ਸ਼ਕਤੀ ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਪਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਅਵਤਾਰ ਉੱਪਰ। ਜਿਥੇ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਦੇ ਰੂੱਖ ਕਸ਼ਟ ਝੱਲਦਾ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਆਪਣੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੂਲਮ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਨਿਆਈ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਹਰ ਵਸਤੂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਹੋਣ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੌਣ ਕਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਕਦੋਂ - ਕੋਈ ਪੁਭੂਤਵ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਅਵਤਾਰ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰੇ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪਿਛਲਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤਾਂ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵਿਖ ਚੁੱਪ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਾਇਆ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਦੈਤ ਦਾਨਵ ਜੂਲਮ ਅਨਿਆਈ ਵਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਾਪ ਫੈਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਾਹਸੀ ਦੈਵੀ, ਬੋਧੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਵਿਖਾ ਕੇ ਜਗਤ ਕਲਿਆਣ ਕਰਕੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਜਨਮ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹੈ।

* * *

4.07 ਸ਼ਲੋਕ :

यदा यदा हि धर्मस्य, ग्लानिः भवति भारत। अभि-उद्ध-थानम् अ-धर्मस्य, तदा आत्मानम् सृजामि अहम्॥

जदा यदाहि यरमस्य, ग्रानिह ब्रह्मिं भारत।

अभिउद्ध-सानम् अयरमस्य, उदा आत्मानम् सृजामिअहम्॥

० मुख्य अरब :- यदा यदा : जदे कदे। हि : संचमुच्च। यरमस्य : निराई ते यरम दी। ग्रानिह : गिरावट। ब्रह्मिं : है। भारत : हे भारत। अभिउद्ध-सानम् : अनिराई ते अयरम दी। अयरमस्य : अयरम दी। उदा : उदा। आत्मानम् : मेरा सहै, आपला खुदा। सृजामिअहम् : मैं आप नुं अभिउद्धिकर ब्रह्मिं करना, उजागर करना।

० मुलेकारब :- हे भारत वैसी! जदे वी यरम दी गानी हुंदी है अते यरम दा वापा हुंदा है, उदा ही मैं आप खुद आपले आप दा सिरजण करदा हां। (देहगारी सरुप यारन करके पूर्ण हुंदा हां।)

पद-अरब-विस्थार :- ० यदा यदा ही यरमस्य ग्रानिह ब्रह्मिं भारत, अभिउद्ध-सानम् अयरमस्य - ० यरम ही गानी ते बूँपी दा सरुप है - ब्रह्मिं पूर्णी, यरमात्मा, सदाचारी निरापराय अते निरबल मनुष्यां ते नास्तिक पापी द्वाचार अते बलवान मनुष्यां दा अतिआचार वय जाणा ते लेकां विच सदगुण सदाचारां दी अतिअपिक घाट ते दुरगुण दुरगाचारां दी अतिअपिक बूँपी हो जाणा। ० यदा यदा पद दा अरब है कि जद वी लेङ्ग पैंदी है, उदा ही ब्रह्मान अवतार यारदे हन। ० अयरम दा वापा तां है जदे असीं नास्तिक पदारबां वैल खिंचे जादे हां। जिवे माता पिता नाल सरीर बणदा है ते ऐसे उरुं पूर्णिती ते परमात्मा स्त्रियों दी सिरजना करदे हन। ० पूर्णिती ते उस दा कंभ सदा बदलदा रहिंदा है। कदे इंक छिण लई वी इंक तुप नहीं रहिंदा। परमात्मा ते उस दे अंस - देवे संपूर्ण देस्त काल आर्दि ते निरुज निरंतर रहिंदे हन। इनुं विच रता वी परिवर्तन नहीं हुंदा। जदे जीव अनिरुज विनास्त्रील पूर्णित पदारबां ते सुख पूर्ण ब्रह्मिं करन दी इंडा करन लैंगदा है तां ही उस दा पतन हुंदा है। लेकां विच जिउं जिउं संसारक डेग ते संगृहि दी रुची वयदी है, तिवे तिवे ही अयरम वयदा है ते जिउं जिउं अयरम वयदा है, तिवे ही समाज विच पाप विदरोह अनिराई ते ज्ञालम वी वयदे हन। ० चारे युगां विच यरम विदमान रहिंदा है ० सतियुग विच चार-चरण ढेता युग विच तिन चरण, दुआपर युग विच दे चरण ते कलियुग विच केवल इंक चरण ही यरम बाकी रहि जांदा है। ० उदा आत्मानम् सृजामि अहम् - जदे वी यरम दी गानी ते अयरम दा वापा हुंदा है उदा ही ब्रह्मान अवतार यारण करदे हन। अवतार यारण दा मुख्य उचेस्त लेकां दे पतन नुं रोक उरुं नुं यरम विच वापस लिआउणा हुंदा है। ० यरम दी गानी उदा ही हुंदी है, जद असीं करम करदिआं उरुं विच सुकाम ब्राह्म भर लैंदे हां। कामना तें काम, काम तें पाप, काम तें ही लेड मेह हंकर अते कौप उपजदा है। सायुं संत महात्मा, जिस देस्त विच रहिंदे हन उषे अयरम दा विकास नहीं हुंदा। केवल यरम पसरदा है।

विआधिआ :- यरम की है? असल विच करम (कंभां काजां) दे बिंन बिंन सरुपां दी पूर्णिमा पूर्णिमा है, जे विआधिआ दे विकास दा कारन बणदा है। कंभ की करदे हां, किवे करदे हां, किस लई करदे हां। पूर्णिमा की है। पूर्णिमा दा मन आत्मा उपर की पूर्णिमा है। जेकर इनां पूर्णिमां दा उत्तर हां विच है, तां करम दी पूर्णिमा यरम है। जे करम दी पूर्णिमा नांह व्याचक है। तां अयरम है। अजिहे कंभ करदिआं मन देसी है, लालची बणदा है, हवसी बणदा है, उणाए ब्रह्मूर है। पछेताउंदा है। हंकार उत्तर हुंदा है। कैय उपजदा है। तां अजिहे कंभ अयरम हन। अजिहे कंभ जिनुं दे करन नाल संतुस्ती विस्तवास मिले, विकास वये, उत्तराह खुसी पूर्ण रोहे, लेक कलिआण रोहे, अजिहे कंभां नुं असीं यरम कहि सकदे हां। यरम सालीनडा दा नां है। मिलवरतण दा नां है। निअं है। सावांपण रंखण विच है। दुँख वंडाउण ते अमन सधापती विच है। बुँख संताप ते दुँख मिटाउण विच है। पिआर सतिकार दी ब्रह्मना विच है। निअं विच है। हंक पूर्णिमा विच है। फरज पूर्ण विच है। सतिकार पिआर वेंडण विच है। सतिं संकलपां दे कारन करन ते अमल विच है। यरम दा विकास अमन है। सद्वरग सधापना है। अयरम इस दे उलट दुँख बुँख बिमारी अनिराए वहस लालच, हंकार, कौप अते असावेंपण दी उत्तराह दा कारन है। अयरम जंग ज्ञालम गरीबी दा दुजा नां है। यरम दे वयण नाल सुख सांती समाज ते सतिआचारक विकास हुंदा है। जद कि अयरम दे वयण नाल असांती, हवजा उद्धरी, बेचैनी संताप दी सकडी वयदी है। जदे अयरम वय जावे तां कैटी ना कैटी नाइक पुरस्त, योपा सुरमा, निआइकारी, बैपिक पुरस्त अते अवतार देह यार के पूर्ण हुंदा है, इतिहास बोलदा है कि जद अयरम हैलिआ है, कदे स्री क्रिस्त जी, कदे गौतम बूँप, कदे गुरु नानक, कदे ईसा, कदे मुहमद अवतार यारन करदे रहे हन। (यरम पूर्ण दी संपूर्ण मानडा है।)

* * *

4.08 मुलेक :

परि-त्राणाय साधूनाम्, वि-नाशाय च दुस्-कृताम्। धर्म-सं-स्थापन-अर्थाय, सं-भवामि युगे युगे॥

परित्तराण्य सायुनाम्, विनाशाय च दुस्-कृताम्।

यरम् संस्थापन अरबाय, संभवामि युगे युगे॥

० मुख्य :- परित्तराण्य : सुरूपिका लई, मुकडी जां कलिआण लई। सायुनाम् : भगवतां दी, चंगे पुरस्तां दी। विनाशाय : उबाही लई। च : अते, भी। दुस् कृताम् : डैडे दुस्त पापीआं दी। यरम संस्थापन : यरम इनसाफ दी परपैकडा ते योग सधापना लई। अरबाय : सधापना मुझ करनी। संभवामि : मैं पूर्ण हुंदा हां। युगे युगे : हर युग विच, हजार साल दा समां, सुख सांती दा समां।

० मुलेकारब :- सायुं संतां दी सुरूपिका लई, पाप कंभ करन वालिआं दा नाल करन लई अते यरम दी भली भांत सधापना लई, मैं युग युग विच पूर्ण हुंदा हां।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪਰਿ ਤ੍ਰਗਣਾਯ ਸਾਧੂ ਨਾਮੁ ਵਿਨਾਸ਼ਾਯ ਚ ਦੁਸੁ ਕੜਤਾਮੁ - ਜੋ ਸਾਧੂ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪਾਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਸਾਧੂ ਨਾਮੁ - ਜੋ ਲੋਕ ਹੇਠੁ, ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹਨ। ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹਨ, ਪ੍ਰਭੂ ਉੱਪਰ ਭਰੋਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਅਸਤ੍ਰ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸੀਲ-ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਸਾਧੂ ਸੁਭਾਅ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਾਧੂ ਪੁਰਸ਼ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਮਨ ਤੋਂ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਤੇ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕ-ਹੇਠੁ ਹੋਵੇ। ਪਸੂਆਂ ਪੰਛੀਆਂ ਬਿਰਖਾਂ ਪਰਬਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇਵਤਿਆਂ ਪਿਤਰਾਂ ਗਿਸੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਦਾਹਿਤ ਚਾਹੇ। ਭਗਵਾਨ ਸਾਧੂ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਧੂ ਸਿਧਾਤਾਂ ਦਾ ਸਮਰੱਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਵਿਨਾਸ਼ਾਯ ਚ ਦੁਸੁ ਕੜਤਾਮੁ - ਦੁਸ਼ਟ ਮਨੁੱਖ ਅਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਾਧੂਆਂ ਉੱਪਰ ਉਹ ਲੋਕ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਝੂਠ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਛਲ ਕਪਟ ਫਰੇਬ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਹਨ। ਵੇਦ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਦੁਸੁ ਕੜਤਾਮੁ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਵੈਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਜੋ ਦੁਸ਼ਟ ਹੈ, ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਕਾਤਲ ਹੈ। ਅਪਰਾਧੀ ਹੈ। ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸ਼ਤਰੂ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਜਿੰਨੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਉਦਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਹੀ ਦੈਤਾਂ ਦਾਨਵਾਂ ਮਾਨਵ ਦੋਖੀਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੈ। ੦ ਸੰਤ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਨਿਰਗੁਣ ਬਹੁਮ - ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਮਾਯਾ ਅਗਿਆਨ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ੦ ਉਦਾਰਤਾ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਅੰਨ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਵਾ ਪ੍ਰਾਣ ਦਾਨੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਦਾਰਤਾ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਹਨ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ੦ ਧਰਮ ਸੰਸਥਾਪਨ ਅਰਸਾਯ - ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਆਦੇਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੀ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਕਿ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਦੀ ਘਾਟ ਤੇ ਅਸਤ੍ਰ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਸਤ੍ਰ ਮੰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਅਧਰਮ ਵਧਦਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਧਰਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੈ। (ਗੀਤਾ 14.27) ਧਰਮ ਦਾ ਕਦੇ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਸੰਭਵਾਮਿ ਯੁਗੇ ਯੁਗੇ - ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਹਰ ਇੱਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਅਵਤਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿੰਨੀ ਵਾਰ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹੀ ਵਾਰ ਭਗਵਾਨ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਕਾਰਕ ਪੁਰਸ਼ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਅੰਦਰ ਬਿਗਜਦੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਸਾਰੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਅੰਤਰ ਦੌਸ਼ ਗਏ ਹਨ 1. ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ, ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਜਨਮ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਨਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮਨੁੱਖ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਭਗਵਾਨ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। 2. ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ - ਮਨੁੱਖ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਪਰਵਸ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣ ਲਈ ਤੇ ਫਲ ਭੋਗ ਪੂਰਵਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਅਧੀਨ ਕਰਕੇ ਸਵਾਧੀਨਤਾ ਪੂਰਵਕ ਆਪਣੀ ਯੋਗ ਮਾਯਾ ਨਾਲ ਆਪ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 3. ਕਾਰਜ ਅੰਤਰ - ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ, ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਕੇਵਲ ਮਾਤਰ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਦੇਹਧਾਰੀ ਅਵਤਾਰ, ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ, ਨਾਇਕ ਸੂਰਮੇ, ਨੇਤਾ ਧਰਮਾਤਮਾ ਸਾਧੂ ਸੰਤ, ਗਰੂ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ, ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਅਨਿਆਇ, ਜੂਲਮ ਅਤੇ ਤਸ਼ਦਿਦ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਾਲਮਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਮਿਟਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਜਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੱਚ ਹੱਕ ਅਤੇ ਫਰਜ਼ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਜਵਾਲਾ ਪੁੰਚੰਡ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੈਤਾਂ ਦਾਨਵਾਂ, ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਅਤੇ ਜਾਲਮਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦਰਜਨਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ। ਕਦੇ ਕੰਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਹਰਨਾਕਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ, ਰਾਵਣ ਨੂੰ ਰਾਮ, ਦੈਤਾਂ ਨੂੰ ਦੁਰਗਾ ਕਾਲੀ ਆਦਿ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਨਾਇਕ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ। ਪਾਪੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਪਾਪ ਮਹਾਬਲੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮ ਸ਼ੁਧੀ ਲਈ, ਸਫ਼ਾਈ ਜਾਂ ਵਿਰੇਚਨ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਨੇਰੀ ਮੀਂਹ ਪੁੱਧੂ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਤਕ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪਾਪੀ ਦੁਸ਼ਟ ਵਧੇਰੇ ਵਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸ਼ਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਵਿਸਫੋਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਦੇ ਜੰਗ, ਕਦੇ ਬਿਮਾਰੀ, ਕਦੇ ਦੁਰਘਟਨਾਵਾਂ, ਕਦੇ ਕਾਲ, ਕਦੇ ਤੁਢਾਨ, ਕਦੇ ਭੁਚਾਲ ਆਬਾਦੀ ਘਟਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਅਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰਵਸ, ਲਾਲਚ, ਕ੍ਰੋਪ, ਸਵੈਹਿੰਤ, ਕਾਮ, ਹੰਕਾਰ, ਵਿਕਾਰ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਟ ਦੁੱਖ ਸੰਤਪ, ਜੂਲਮ ਪਾਪ ਫੈਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਤਿਪੁਰਸ਼, ਨਾਇਕ ਸੂਰਮਾ, ਯੋਧਾ ਬਲਕਾਰੀ ਕਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਕਦੇ ਰਾਮ, ਕਦੇ ਈਸਾ, ਕਦੇ ਮੁਹੰਮਦ, ਕਦੇ ਨਾਨਕ, ਕਦੇ ਗੰਧਿੰਦ, ਕਦੇ ਕਬੀਰ ਬਣ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਤਿ (ਸਤੋ) ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਤੋਂ ਗੁਣ ਜਦੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਤੋਖੀ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ, ਯੋਗੀ ਬੋਧੀ ਅਤੇ ਨਾਇਕ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹੋ ਸਤੋਂ ਗੁਣਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਜਗਤ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਸਾਰਬਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣਦੇ ਹਨ।

○ ○ ○

4.09 ਸ਼ਲੋਕ :

ਜਨਮ ਕਰਮ ਚ ਮੇ ਦਿਵ-ਧਮ, ਏਕਮ ਧ: ਕੇਦ-ਤਿ ਤਤਵ-ਤ: / ਤਵਜ-ਤਵ ਦੇਹਮੁ ਪੁਨ: ਜਨਮ, ਨ ਏਤਿ ਮਾਮ੍ ਏਤਿ ਸ: ਅਰਜੁਨੁ ॥

ਜਨਮ ਕਰਮ ਚ ਮੇ ਦਿਵ ਧਮ, ਏਵਮ ਧ ਹ ਵੇਦਤਿ ਤੱਤਵ ਤਹ।

ਤਯਜਤਵਾ ਦੇਹਮੁ ਪੁਨਰ ਜਨਮ, ਨ ਏਤਿ ਮਾਮ੍ ਏਤਿ ਸ ਅਰਜੁਨ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਜਨਮ : ਜਨਮ। ਕਰਮ : ਕਾਰਜ, ਕ੍ਰਿਆ। ਚ : ਅਤੇ। ਮੇ : ਮੇਰਾ। ਦਿਵ-ਧਮ : ਦੈਵੀ। ਏਵਮੁ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਯਹ : ਕੈਣ। ਵੇਦਤਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਤੱਤਵਤਿ : ਦੈਵੀ, ਸੱਚੀ ਸੁੱਚੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ। ਤਯਜਤਵਾ : ਛੱਡ ਦੇਣਾ, ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ। ਦੇਹਮੁ : ਸਰੀਰ। ਪੁਨਰ : ਮੁੜ ਕੇ ਦੁਆਰਾ, ਪੁਨਰ। ਜਨਮ : ਜਨਮ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਏਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਮ੍ : ਮੈਨੂੰ। ਏਤਿ : ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਹ : ਉਹ। ਅਰਜੁਨ : ਹੇ ਅਰਜਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- “ਹੇ ਅਰਜਨ! ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦਿੱਬ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਤਤਵ (ਅਸਲੀਅਤ) ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਪਿਛੋਂ ਫਿਰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਬਲਕਿ ਮੇਰੇ (ਪ੍ਰਭੂਤਵ) ਵਿੱਚ ਸਮਿਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਦਿਵਜ - ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਰੋਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਵਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ੦ ਅਰਜੁਨ : ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਸੰਬੋਧਨ ਨਾਲ ਇਹ ਸੁਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਅਰਜਨ! ਹੇ ਸ਼ੁਧ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ! ਤੇਰੀ ਬੁੱਧੀ ਨਿਗਮਲ ਹੈ। ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਤੇ ਕਰਮ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਜਨਮ ਕਰਮ ਚ ਮੇਦਿਵਜਮੁ - ਏਵੇਂ ਯਹ ਵੇਦਤਿ ਤੱਤੁਵ ਤਹ = ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਨਾ ਜਨਮ ਨਾ ਮਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਜੂਨੀ ਹਨ, ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹਨ। ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਜਦੋਂ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮਾਨਵ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਰ ਧਾਰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਰੀਰ ਹੱਡ ਮਾਸ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਵਿਕਾਰੀ, ਪੰਚ ਤੱਤਾਂ ਵਾਲਾ, ਰਜ ਵੀਰਯ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਤਾਂ ਅਲੋਕਿਕ, ਅਨਾਮਯ, ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਤ, ਪਰਮ ਦਿਵਜ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵੀ ਦਿਵਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾ ਧਾਰਨ ਤੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ - ਈਸ਼ਵਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ - ਆਪ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਅਧੀਨ ਕਰਕੇ ਸੁਤੰਤਰ ਪੂਰਵਕ ਯੁਗਾਂ ਯੁਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ, ਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪੂਰਵਕ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਜਨਮਾਂ ਦੀ ਦਿਵਜਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕਾਰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਅਭਿਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਨਾ ਕਰਮ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਦਿਵਜਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਜੀਵ ਹਿਤੈਸੀ ਹਨ। ਨਿਰਲੇਪ ਹਨ। ੦ ਤ੍ਯਜਨਤਵਾ ਦੇਹਮੁ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨਈਤਿ - ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਤ੍ਰੈਲੋਕ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਹੈ ਨਾ ਕੁਝ ਪਾਉਣਾ ਹੀ ਬਾਕੀ ਹੈ। (ਗੀਤਾ 3.22) ਫਿਰ ਵੀ ਆਪ ਕੇਵਲ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਰਪਾ ਪੂਰਵਕ ਇਸ ਭੁਮੰਡਲ ਉੱਪਰ ਅਵਤਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਕੌਤਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਸੰਬੰਧ ਜੁੜਨ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਕਾਰਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਕਾਮਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਲਿਆਣ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਬੰਧਨ ਕਟੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਾਮੁ ਇਤਿ ਸਹ ਅਰਜੁਨ - ੦ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਨਿਤਯ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਭੀ ਆਪਾਪਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਪੂਰਵਕ ਕੇਵਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਾਸਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਾਤਰ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪਵਾਹ ਕੇਵਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਾਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਿਤਯ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਜੀਵਾਂ ਉੱਪਰ ਮਹਾਨ ਕਿਰਪਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦਿਵਜਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਰਮ ਵੀ ਦਿਵਜ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪੈਦਾਇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਈਸ਼ਵਰ ਅਵਤਾਰ ਦੇਹਧਾਰੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨਾਲ, ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਹੇਤੂ ਕਾਰਜ ਕਰਨੇ ਇਸ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਲਕਸ਼ ਹਨ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਅਵਤਾਰ ਪੁਰਸ਼ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਅਨਿਆਏ ਜੁਲਮ, ਅਸਤਿ, ਪਾਪ, ਭੇਦ ਭਾਵ, ਉੱਚ ਨੀਚ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਏਸ ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਯੋਗ ਕਰਮ ਗਿਆਨ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੀ ਜਦੋਂ ਵੀ ਯਥਾਰਥ ਸਥਿਤੀ (ਅਸਲੀਅਤ) ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰਲੇ ਹਨੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਚੇਤਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਦਾ ਉੱਦੱਮ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਬਹੁਤ ਸਾਧਨਾ ਮਈ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਵੇਦ ਵਰਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪੂਰਣ ਹੋ ਕੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੀ ਕੈਦ ਦੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਸਾਡੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਨਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚਾਰਨ ਤੇ ਚਿਤਵਣ ਦਾ ਯਤਨ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਅਧਿਐਨ ਸੋਚਣ ਵਿਚਾਰਨ ਚਿਤਵਣ ਮੰਨਨ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਧੀਰਜ ਸਾਧਨਾ, ਧਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉੱਤਪਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਤੇ ਗੁਣ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸਤੇਗੁਣ, ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੇਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੁਰੂਪ ਵੇਖਣ ਸੁਣਨ ਤੇ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇੱਕੋ ਰੂਪ ਹੈ। ਜੋ ਏਕ/ਅਨੇਕ ਸਗੂਣ ਨਿਰਗੂਣ ਹੈ। ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਹੈ, ਉੱਤਮ ਹੈ ਮਹਾਨ ਹੈ, ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਦਿੱਵਜ ਹੈ। ਦੇਵੀ ਹੈ, ਸਦੀਵੀ ਹੈ। ਏਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ, ਜਾਣਨਾ ਅੰਖਾ ਹੈ। ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਅਨਾੜੀ ਹਨ।

* * *

4.10 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਿ-ਇ-ਤ-ਰਾਗ-ਭਯ-ਕ੍ਰੋਧਾ; ਮਦ-ਮਾਯਾ: ਮਾਮੁ ਤਥ-ਆ-ਸ਼੍ਰੀ-ਤਾ:। ਬਹਵ: ਜਾਨ-ਤਪਸਾ, ਪ੍ਰ-ਤਾ: ਮਦ-ਭਾਵਮੁ ਆ-ਗਤਾ:॥

ਵਿਈਤ ਰਾਗਭਯ ਕ੍ਰੋਧਾ, ਮਦ ਮਾਯਾ ਮਾਮੁ ਓਪਾਸ਼੍ਵਿਤਾਹ॥

ਬਹਵਹ ਗ੍ਰਯਾਨਤਪਸਾ, ਪੂਤਾਹ ਮਦ ਭਾਵਮੁ ਆਗਤਾਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਵਿਈਤ ਰਾਗ ਭਯ ਕ੍ਰੋਧਾ : ਕ੍ਰੋਧ ਅਤੇ ਡਰ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਮਦ ਮਾਯਾ : ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਮਲਿਤ ਹੋਇਆ। ਮਾਮੁ : ਮੇਰੇ ਚ। ਉਪਾਸ਼੍ਵਿਤਾਹ : ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਣ ਆਉਣਾ। ਬਹਵਹ : ਬਹੁਤ। ਗ੍ਰਯਾਨ ਤਪਸਾ : ਗਿਆਨ ਦੀ ਅੱਗ ਰਾਹੀਂ। ਪੂਤਾਹ : ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨਾ। ਮਦ ਭਾਵਮੁ : ਮੇਰੇ ਜੀਵ। ਆਗਤਾਹ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਆਸਤਕ, ਭੈਅ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ, ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਮਲਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਗਿਆਨ ਗੁਪੀ ਤਪ ਵਿੱਚ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਕੇ, ਮੇਰੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਰਾਗ : ਹਮੇਸ਼ਾ ਫਲ ਦੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਰਾਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਨ ਭੈਅ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਪਰਿਤਿਆਗ ਕਰ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਜੀਵਾਂਗੇ, ਅਜਿਹੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਭੈਅ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕੋਈ

ਪਵਿੱਤਰ ਨਹੀਂ। ੦ ਵਿ-ਈ-ਤ ਰਾਗ ਭਯ ਕ੍ਰੋਧਾਹ = ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋਣ ਨਾਲ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਤੋਂ ਮਮਤਾ ਤੇ ਮਮਤਾ ਤੋਂ ਆਪਾਪਤੀ ਦੀ ਕਾਮਨਾ, ਫਿਰ ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਲੋਭ ਕ੍ਰੋਧ ਹੰਕਾਰ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਗ ਹੀ ਭੈਅ ਕ੍ਰੋਧ ਲੋਭ ਮਮਤਾ ਕਾਮਨਾ - ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ। ਰਾਗ ਤਾਂ ਮਿਟਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾ ਮੰਨੀਏ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰੀਏ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕੇਵਲ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅੱਗੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਤੇ ਰਾਗ ਵੱਲ ਅੱਖਿੱਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਮਦ ਮਾਯਾਹ - ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਕਰਮ ਦੀ ਦਿਵਸਾਤਾ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮਦ ਮਾਯਾਹ ਭਾਵ ਭਗਵਨਮਯ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਦ ਮਾਯਾਹ ਮਾਮੂ ਓਪ ਆਸ਼ਿਰਤਾਹ - ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਤੱਲੀਨਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਆਸਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਅੰਸ਼ ਜੀਵ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਵਿੱਖੁੱਖ ਹੋ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਟਿਕਦਾ ਨਹੀਂ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਆਸਰੇ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਆਸਰਾ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਹੋ ਹੀ ਆਸਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਵਹ ਗਯਾਨ ਤਪਸਾ ਪੂਤਾਹ ਮਦ ਭਾਵਮੁ ਆਗਤਾਹ = ਭਾਵੇਂ ਗਿਆਨਯੋਗ (ਸ਼ਾਖਨਿਸ਼ਟਾ) ਨਾਲ ਭੀ ਮਨੁੱਖ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਗਿਆਨ ਤਪ ਸਾਰੇ ਤਪਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਤਪੀ ਵਿੱਚ ਈਸ਼ਵਰੀ ਭਾਵ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਅਥਵਾ ਮਹਾਆਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿੱਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜਾਣਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਇਹਵੀ ਕਲਪਨਾ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਪ੍ਰਭੂਤਵ (ਆਤਮਾ) ਸ਼ਕਤੀ ਨਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਖਤਮ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ, ਸਰਬ ਕਲਾ ਸੰਪੂਰਣ ਸਰਬ ਲੋਕ ਦੀ ਗਿਆਤਾ, ਦੇਵੀ, ਅਨੰਤ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਦਿਆਲੂ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰਦੇ। ਨਿਰਾਸ ਉਦਾਸ ਅਤੇ ਮਾਯੂਸ ਹੋਏ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋਏ, ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਭਟਕਣ ਵਾਲੇ, ਭਰਮ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿੱਚ ਫਸੇ, ਅਸਥਾਈ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਲਈ ਨਸ਼ੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਥਾਈ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਅਸੱਮਰਥ ਹੋ ਕੇ, ਹਨੇਰੇ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਭਟਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਗੰਢੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਫਿਲਟਰ ਕਰਕੇ, ਸੂਧ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡਾ ਮਲੀਨ ਮਨ ਵੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ ਅੱਗ, ਲਾਲਚ ਦਾ ਹਨੇਰਾ, ਕਾਮ ਦੀ ਹਵਸ ਹੰਕਾਰ ਦੇ ਪੱਥਰ, ਮੋਹ ਦਾ ਦੁੱਖ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ, ਨਿਰਮਲ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਮਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਚਾਨਣ ਮਹਿਕ ਅਤੇ ਰਹਿਮਤ ਭਰਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਸਿੱਖ ਲਈਏ। ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੀ ਅਨੁਪਮ ਧਰਮ ਉਦੇਸ਼ਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵੇਤਾ ਹਸਤੀ ਨਾਲ ਇਕਿਤਿਕ ਹੋਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਅਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਐਨੀ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਉਪਜਦੀ, ਜਿੰਨੀ ਅਸੀਂ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਤਾਂਘੇ ਹੋਏ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਿਆਲੂ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਤੇ ਰਹਿਮਤ ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਉਣਾ ਆਪਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲੋੜ ਦਿੜ-ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਹੈ, ਪਿਆਰ ਦੀ ਹੈ, ਸ਼ਰਣ ਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਸਾਰੇ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅਕਸੀਰ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਮਾਰਗ ਸੰਨਿਆਸ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਨਹੀਂ, ਯੋਗ ਮਾਰਗ, ਕਰਮ ਮਾਰਗ, ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ, ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। 'ਈਸ਼ਵਰ ਵਿੱਚ ਮਾਇਆ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਵਿਦਿਆ/ਅਵਿਦਿਆ, ਗਿਆਨ/ਅਗਿਆਨ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਵਿਦਿਆ, ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਹੈ, ਸਾਧਨਾ ਹੈ, ਮੋਹ ਹੈ, ਜੜ੍ਹ ਹੈ, ਪਿਆਰ ਹੈ, ਜੀਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਵਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਅਵਿਦਿਆ, ਮਾਇਆ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।'

4.11 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧੇ ਯਥਾ ਮਾਮੂ ਪਰਪਦ੍ ਯੰਤੇ, ਤਾਨ੍ ਤਥਾ ਏਵ ਭਜਾਮਿ ਅਹਮ੍ /

ਯੇ ਯਥਾ ਮਾਮੂ ਪਰਪਦ੍ ਯੰਤੇ, ਤਾਨ੍ ਤਥਾ ਏਵ ਭਜਾਮਿ ਅਹਮ੍ /

ਮਮ ਵਰਤਮ ਅਨ੍ ਵਰਤੰਤੇ, ਮਨੁਸ਼ਯਾਹ ਪਾਰਥ ਸਰਵ ਸ਼ਹ੍ /

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯੇ : ਕੌਣ। ਯਥਾ : ਕਿਸੇ ਤੁਰੀਕੇ ਨਾਲ। ਮਾਮੂ : ਮੈਨੂੰ। ਪਰਪਦਯੰਤੇ : ਬਰਾਬਰ/ਪਹੁੰਚ। ਤਾਨ੍ : ਉਨ੍ਹਾਂ। ਤਥਾ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਏਵ : ਭੀ। ਭਜਾਮਿ : ਇਨਾਮ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਮਮ : ਮੇਰਾ। ਵਰਤਮ : ਰਸਤਾ। ਅਨ੍ਵਰਤੰਤੇ : ਪਿੱਛਾ ਕਰਨਾ। ਮਨੁਸ਼ਯਾਹ : ਆਦਮੀ। ਪਾਰਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਸਰਵਸ਼ਹ : ਸਾਰੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਤੋਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- "ਹੇ ਪਾਰਥ! ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਹੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ!"

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪਾਰਥ! ਸੰਬੋਧਨੀ ਪਦ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ - ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਮੇਰੇ ਦੱਸੇ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਤੂੰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹਾਂ, ਮੇਰਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ। ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਦੱਸੇ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਰਿਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਯੇ ਯਥਾ ਮਾਮੂ ਪਰਪਦ੍ ਯੰਤੇ, ਤਾਨ੍ ਤਥਾ ਏਵ ਭਜਾਮਿ ਅਹਮ੍ - ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਜਿਸ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਜਿਸ ਸੰਬੰਧ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਭਗਵਾਨ ਵੀ ਉਸੇ ਭਾਗ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਭਗਤ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਉੱਪਰ ਭਗਤ ਦੇ ਗੁਰੂ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ, ਪੁੱਤਰ ਸਿਸ਼ ਭਾਈ ਭੈਣ ਨੌਕਰ ਸੇਵਕ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਭਗਤ ਵਿਆਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਵੀ ਭਗਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਆਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਧਾਰ ਕੇ ਅਨੇਥੇ ਖੇਲ ਖੇਡਦੇ ਹਨ। ੦ ਯਥਾ ਤੇ ਤਥਾ = ਸੰਬੰਧ ਭਾਵ ਤੇ ਲਗਨ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਦ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਭਗਤ ਦੀ ਚਾਲ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੇ, ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਹੀ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਾਧਕ ਆਪ ਹੀ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਸਮੱਖਦਾ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ, ਫਲ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਮੇਰੇ ਸਮੱਖਪਣ ਕਰ ਦੇ - ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਤੇਰੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ।' ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਰਲ ਵਿੱਚ ਵੈਰ ਦਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਮਮ ਵਰਤਮ ਅਨ੍ ਵਰਤੰਤੇ - ਮਨੁਸ਼ਯਾਹ ਪਾਰਥ! ਸਰਵਸ਼ਹ - ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਪੁਰਸ਼ ਜਿਵੇਂ ਆਚਰਣ

ਕਰਦਾ ਹੈ ਦੂਜੇ ਲੋਕ ਵੀ ਉਸੇ ਵਾਂਗ ਆਚਰਣ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। (ਗੀਤਾ : 3.21) ਭਗਵਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਸ੍ਰੋਸ਼ਠ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਸ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਧਕ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਭਗਵਾਨ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। “ਜਿਵੇਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਹੈ।” ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ‘ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਵੇ।’ ੦ ਜਿਸ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਨਿਰਸਵਾਰਥ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਮੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਜੋ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਪਹਿਚਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਿਤ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਆਕਤੀ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੈ, ਹਰ ਇੱਕ ਦਾ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਵੱਖਰਾ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਕੁੱਝ ਖਾਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਕੁੱਝ ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਵੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਭੇਜਨ ਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਖੁਗਾਕੀ ਤੱਤ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਧਰਮ ਹਨ ਜੋ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਿਆਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਿਰਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਹੁੰਚ ਅਨੁਸਾਰ ਰਸ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਸੁਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ, ਕਿਸੇ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਆਕਤੀ, ਕੋਈ ਢੰਗ ਅਪਣਾ ਕੇ ਪਿਆਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਵਿਆਕਤੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਸਤਾ ਫੜ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਉਸ ਦੀ ਘਿਰਣਾ ਯੋਗ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਅਥਾਹ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਲੀਲਾ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਹਰ ਜੀਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰ ਤੋਂ ਆਉਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਖਾਸਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ, ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਮੁਸਕਾਊਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਮੁਸਕਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਮੁਸਕਾਊਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਮੁਸਕਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਮੁਸਕਾਊਂਦਾ ਹੈ, ਰੌਸ਼ਨੀ ਵੰਡਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਅੰਤੀਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਸੰਕਲਪ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਨ੍ਹੀਂ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜੀਵ ਲਈ ਕਿਲਾਇਆਣਕਾਰੀ ਹੈ।

4.12 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਾਙਕੁਨਤ : ਕਰਮਣਾਮ ਸਿਦਿਦ੍ਵਿਸ, ਯਜਨ੍ਤੇ ਇਹ ਦੇਵਤਾਤ:। ਕਿਸਪ੍ਰਸ਼ ਹਿ ਮਾਨੁ਷ੇ ਲੋਕੇ, ਸਿਧ੍-ਤਿ: ਭਕਤਿ ਕਰਮ-ਜਾ॥

ਕਾਂਕਸ਼ਤੰਹ ਕਰਮਣਾਮ੍ ਸਿਧਿਮ, ਯਜਨ੍ਤੇ ਇਹ ਦੇਵਤਾਹ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਪਰਮ੍ ਰਿ ਮਾਨੁਸੇ ਲੋਕੇ, ਸਿਧੁਤਿਹ ਭਵਤਿ ਕਰਮ ਜਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਾਂਕਸ਼ਤੰਹ : ਇੱਛਾ ਕਰਨੀ, ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਚਾਹੁਣਾ। ਕਰਮਣਾਮ੍ : ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ, ਕੰਮਕਾਰ, ਯੋਗ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ। ਸਿਧਿਮ੍ : ਸਫਲਤਾ। ਯਜਨ੍ਤੇ : ਕਰਬਾਨੀ ਦੇਣੀ, ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ। ਇਹ : ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ। ਦੇਵਤਾਹ : ਦੇਵਤੇ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਪਰਮ੍ : ਛੇਤੀ ਹੀ। ਰਿ : ਕਿਉਂਕਿ। ਮਾਨੁਸੇ : ਮਾਨਵ ਅੰਦਰ। ਲੋਕੇ : ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ। ਸਿਧੁਤਿਹ : ਸਫਲਤਾ। ਭਵਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਜਾ : ਯੋਗ ਕਾਮਾ, ਯੋਗ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਆਦਮੀ, ਪਰਿਣਾਮ ਯੋਗ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕਾਂਕਸ਼ਤੰਹ ਕਰਮਣਾਮਸਿਧਿਮ ਯਜਨ੍ਤੇ ਇਹ ਦੇਵਤਾਹ = ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਕੰਮ ਕੀਤਿਆਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਸਤੂ ਲਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਧਾਰਣ ਵਸਤਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ, ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਤਪ, ਧਿਆਨ ਸ਼ਰਧਾ ਸਮਾਪਨੀ ਦੇ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਰਮ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਤਾਂ ਸੰਪੂਰਣ ਨਿਤਯ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਨਾਦਿ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਾਧਾਰਣ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਤੇ ਦੇਵਤਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਤਾਂ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਹੈ ਤੇ ਦੇਵਤਾ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਜੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਵਸਤੂ ਨਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਤੇ ਵਸਤੂ ਦੇਣ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਪਾਸੋਂ ਵਸਤੂ ਲੈਣ ਦਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਲੈਣ ਲਈ ਕੁੱਝ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਦੇਵਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਤੋਂ ਬਾਲਕ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਵਸਤਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਚਾਕੂ ਦੀਯਾ ਸਲਾਈ ਆਦਿ ਖੜੀਦ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਿਤਾ ਆਪਣੇ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਵਸਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਪਿਤਾ ਉਹੋ ਹੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇਵਤਾਹ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਲਕ ਦਾ ਹਿੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਵਤੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਉਪਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਹਾਂ ਅਹਿੱਤ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਤ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹੋ ਵਸਤਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸਰਬ-ਹਿਤਕਾਰੀ ਹੋਣ। ਏਸੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਅਗਿਆਨ ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਕਾਸਨਾ ਆਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਅਲਾਪ ਬੁੱਧੀ ਕਾਰਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ ਕਰਮ ਭੂਮੀ ਹੈ। ੦ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜੇ ਲੋਕ (ਸਵਰੱਗ ਨਰਕ) ਆਦਿ ਭੋਗ ਭੂਮੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹੈ, ਪਸੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਹੀ ਲੋਕ ਤੇ ਪਰਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭੋਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਵੀ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਸਲ ਸਿੱਧੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਕਰਮ ਯੋਗ, ਗਿਆਨ-ਯੋਗ ਤੇ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਭੀ ਜਨਮ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਯੋਗ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਕਰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਤਿਆਗਣ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਯੋਗ ਕੀ ਹੈ ? ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਨਿਤਯ ਸੰਬੰਧ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ੦ ਕੋਈ ਵੀ ਧਰਮ ਜਦ ਸਤ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਸਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਸ ਕਰਮ ਦਾ ਨਾਂ ਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਯੋਗ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਰਮ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨ ਉੱਪਰ ਮਨੁੱਖ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਬੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰ (ਸਰੀਰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਪਦਾਰਥ ਵਿਆਕਤੀ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਆਦਿ) ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ

है।

विअधिका :- देवते, परम पूर्ण-विअकतित्व नहीं हुंदे। ना ही देवते पूर्ण दे भिन वृंधरे रूप हुंदे हन। उह पूर्ण दे अंगी संगी हुंदे हन। पूर्ण इँक है, उस दे अंगी संगी अनेक हो सकदे हन। वेद कहिंदे हन, ‘पूर्ण इँक है, इस डॉउिक संसार नुं चलाउण लषी पूर्ण ने देवतिआं नुं स्कतीआं दे रक्षीआं हन, उह आपणे खेतर दा पूर्णप चलाउंदे हन। जिवें सूरज देवता, परती देवता, चंद्र देवता, इंद्र देवता आदि अनेकं पूर्णितक स्कतीआं हन, जिहजीआं इस संसार दे संचालन विच आपणा विस्त्रेय योगदान पाउंदीआं हन। इनुं स्कतीआं दी विस्त्रेय महौतता है। इह देवते (पूर्णितक स्कतीआं) पूर्ण दीआं स्कतीआं हन। देवते आप पूर्ण दी अराधना करदे हन। पूर्ण इँक है, इस दे समान कैदी होर स्कती है ही नहीं। जिना उचेरा उचेस गुंदा है, उने लें समें उक अते वयेरे स्कती संकलणं नाल उस दी पूर्णिती लषी जुझणा पैंदा है। किमे वी कारज दी सफलता तें वयेरे महौतवपुरण सहै बैय है। जे गिरान इंद्रीआं अनुभव करदीआं हन, इस डॉउिक संसार दे विअकती उस दी अभिविअकती कर दिंदे हन। अज्ञ दा विअकती कंम घृंट करके उस देफल दी पूर्णिती दी इँडा छेती अते वयेरे करदा है। इह सुर्जे चरिंतर दी खासीअउ नहीं है। जे विअकती अगिआनी हन, उह उनुं इँडक वस्तुआं दी तलाश करदे हन, जिहजीआं छेती पूर्णिती है सकदीआं हन। पर इनुं दा लाभ की है ? इह सधाई खुसी नहीं है। सधाई खुसी पूर्णिती है जे साधना सिआणप अते भगती नाल पूर्णिती है। जिना कैदी विअकती साधक बृंयीजीवी अते पूर्णिती है। उस दे लक्ष उने वडे होएगे। पूर्णिती नुं माणन दे नाल जेकर असाडे अंदर उस नुं समझण दी कला आ जावे तां असीं पूर्ण नुं समझण दे समरथ वी है सकदे हां।

4.13 स्लोक :

चातुः-वर्णम् मया सूज-तम् गुण-कर्म-वि-भाग-शः / तस्य कर्तरम् अपि माम्, विद्-धि अ-कर्तरम् अ-वि-अयम् //

**चातुर्ह वर्णम् मया सूजम्, गुणं करम् विभागं स्त्रा।
तस्य कर्तरम् अपि माम्, विद्धि अकर्ता-रम् अविअयम्॥**

० स्लोक अरथ :- चातुर्ह वर्णम : मनुषीयी समाज दे चार विभाग, चार जातां। मया : मेरे राहीं। सूजम् : पैदा कीता गिआ है। गुणं करम् विभागं स्त्रा : गुणां अते करमां दे अंतर नुं साहमणे रैखदे होए। तस्य : इस लषी इस दा। कर्तराम : लेखक, पिता, करता। अपि : भी। माम् : मेरा। विद्धि : जाणदे हां। अकर्तारम् : जे कारज ना करदा होवे। अविअयम् : जीव, जे ना बदले, अबदल।

० स्लोकारथ :- ‘मेरे वडे गुणां अते करमां (कंमां) दे विभाग अनुसार (साहमण, कप्तारी, वैस्त्रेय, सूदर) चार वरण रचे गए। इस तरुं मैं उस स्त्रीषी दे रचना क्रम दा करता हैं ’ते वी, नुं मैं नुं क्रिया रहित, अते अबदल ही समझ।

पद-अरथ-विस्तार :- चातुर्ह वर्णम मया सूजम् गुणं करम् विभागं स्त्रा = पूर्व जनमां विच कीते गए करमां अनुसार सते रजे ते तमे - इनुं तिनां गुणां विच अपिकता रहिंदी है। स्त्रीषी रचना दे समें उनुं गुणां अते करमां दे अनुसार भगवान, ब्राह्मण, कप्तारी वैस्त्रेय ते सूदर चारे वरणां दी रचना करदे हन। गुणां ते आपारित ही युनीआं दी रचना हुंदी है। ० चातुर्वर्णम् पद दा अरथ है कि मनुष ही चार तरुं दे नहीं हुंदे, पसु पंछी बिरथ आदि वी चार पूर्कार दे दुंदे हन। जिवें पंछीआं विच क्षुतर, हंस ब्राह्मण, ब्राज कप्तारी, चील आदि वैस्त्रेय ते कां सूदर है। ऐसे तरुं दरखतां विच पूँपल ब्राह्मण, निंम आदि कप्तारी, इमली आदि वैस्त्रेय अते किंवर आदि सूदर है। वरण विभाग मनुष ही समझ सकदे हन उसे मुताबक कंम कर सकदे हन। किउंकि करम करन दा अपिकार मनुष कैल ही है। ० चारे वरणां दी रचना ‘मैं’ ही कीती है, दा भाव है कि चारे वरण दे लेक मेरे अंस ही हन। मैं सदा सठ दा हितकारी हां। वरण अनुसार करतव्व करम करना मनुष दा धरम है। ० तस्य कर्तराम अपि माम् विद्धिकर्तारम् अविअयम् - अकर्तारम् पद करम करदे होए वी करतव्व अभिमान दा अभाव बणाउण वासते आइआ है। स्त्रीषी रचना, पालन संघार आदि संपूरण करम नुं करदे होए वी भगवान उनुं करमां ते सरदेवथा अतीत निरलिपत ही रहिंदे हन। स्त्रीषी रचना विच भगवान ही अपादान ते निमित्त कारन है। जिवें मिटी ते बणे पातर विच मिटी अपादान कारन है, ते घुरियार ही निमित्त कारन है। मिटी दा पातर बणाउण विच मिटी वी खरच हुंदी है ते स्कती वी। पर स्त्रीषी बणाउण विच भगवान दा कुँश वी खरच नहीं हुंदा। आप तां उहे जिहे ही रहिंदे हन, ऐसे लषी आप नुं अभिअयम् किहा गिआ है। जिस दा अरथ है आप तां अबदल हन। इस लषी जेकर साधक सरीर सांसारिक पदारणां नुं आपणा ते आपणे लषी ना समझे, तां फिर उस नुं अद्यजयता दा अनुभव हो जांदा है। ० विदि = पद विच भगवान ने आपणे करमां दी दिव्यजता नुं समझण दी अगिआ दिंती है। करम करदे होए वी करम सामग्री ते करम फल ते आपणा संबंध ना रहिणा ही करमां दी दिव्यजता है।

विअधिका :- स्त्रीषी दी रचना गुण अते करम दे आपार ‘ते होसी है। जिनुं जीवां विच सते गुणां दे उत्त हन। (जीनज) उह पूर्णितक तेर ते बृंयीजीवी, विदवान, अगिएन करता, बैंधिक अते पैडत हुंदे हन, असिहे लेकां नुं ब्राह्मण किहा गिआ। सतेगुणां दे नाल जिनुं विअकतीआं विच दलेगी उत्साह हैंसला स्कती, अभिमान राज करन दी योगता समरथा अते नाइक बणन दे गुण दुंदे सन उनुं नुं कप्तारी किहा जाण लेंगा। जिहजे लेक रजे अते तमे गुणां दे यारनी सन जिनुं विच वल्ज करन, खेती करन, संबाल करन, समाज नुं चलाउण ते संबूल दी समरथा सी उहे वैस्त्रेय अधवाए। केवल तमे गुणां वाले जे अगिआनी साधारण, सध्यत कंम करन वाले, अनपद्ध अते सुस्त पापी हवसी, कैपी हंकारी, जालम सन, उह सूदर लज्जी विच रैख गए। उस समें इह वंड करम/गुण उपर ही आपारित सी। जिहे जिहे किसे विअकती विच गुण धूपान देखे जांदे सन, उस नुं उस विभाग दे लेकां विच रैख लिआ जांदा सी। समें दे बीठण नाल गुणां दे आपार ‘ते कंम करन

ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਥਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਉਸੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇੰਜ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ। ਵਰਣ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਰਸ ਜਾਤ/ਫਿਰਕਾ/ਜਮਾਤ ਦੇ ਹਨ। ਵਰਣ ਨੂੰ ਰੰਗ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਚਿੱਟਾ ਕਾਲਾ ਲਾਲ ਨੀਲਾ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਤੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਚਿੱਟਾ, ਰਜੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਲਾਲ ਅਤੇ ਤਮੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਤੈਰੀ ਅਥਵਾ ਤੈਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਤੈਗੁਣਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਗੁਣ, ਵਿਆਹ ਬੰਧਨ ਪਿੱਛੋਂ ਰੰਗ ਗੁਣ ਬਦਲਦੇ ਰਹੇ। ਸੁਧ ਗੁਣ ਸੂਧ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮੁੱਲ, ਸਗੋਰ ਵਿਚਲੇ ਗੁਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚਲੇ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦਾ ਰੰਗ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ, ਸੰਤੇਖੀ, ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ, ਰਹਿਮ ਦਿਲ, ਦਿਆਲੂ, ਨੇਕ ਪੁਰਸ਼, ਸ਼ਰਧਾਲੂ, ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ, ਵਿਅਕਤੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਗੁਣ ਹੋਣਗੇ, ਉਸੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਚਰਿੱਤਰ ਸਮਾਜਕ ਦਰਜਾ ਅਤੇ ਮਾਨ ਸਨਮਾਨ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵੰਡ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੈ। ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੰਘਣ ਨਾਲ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮਾਜਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਗਈ।

4.14 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਮਾਮ੍ਰ ਕਮਾਣਿ ਲਿਮਨਿ, ਨ ਮੇ ਕਰਮ-ਫਲੇ ਸ੍ਵਰਹਾ। ਇਤਿ ਮਾਮ੍ਰ ਯ: ਅਭਿ-ਯਾਨਾਤਿ ਕਰਮਿਭਿ: ਨ ਸ: ਕ੍ਰਿ-ਯਤੇ ॥

ਨ ਮਾਮ੍ਰ ਕਰਮਾਣਿ ਲਿਮਪੰਤਿ, ਨ ਮੇ ਕਰਮ ਫਲੇ ਸ੍ਵਰਹਾ।

ਇਤਿ ਮਾਮ੍ਰ ਯਹ ਅਭਿ ਜਾਨਾਤਿ, ਕਰਮਿਭਿ ਨ ਸਹ ਬ੍ਯੁਧਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਮਾਮ੍ਰ : ਮੇਰਾ। ਕਰਮਾਣਿ : ਕ੍ਰਿਆ, ਕੰਮ, ਕਾਜ। ਲਿਮਪੰਤਿ : ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣਾ, ਦੂਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਮੇ : ਮੇਰਾ। ਕਰਮ ਫਲੇ : ਯੋਗ ਫਲ ਕਾਰਜ। ਸ੍ਵਰਹਾ : ਉਤਸ਼ਾਹ, ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਇੱਛਾ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਮਾਮ੍ਰ : ਮੈਨੂੰ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਅਭਿਜਾਨਾਤਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਕਰਮਿਭਿ : ਕੰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਸਹ : ਉਹ। ਬ੍ਯੁਧਤੇ : ਪਾਬੰਦ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਨੂੰ ਕਰਮ ਦੂਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇੰਜ ਜੋ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਕਰਮਾਂ ਉੱਪਰ ਪਾਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨਾ ਮਾਮ੍ਰ ਕਰਮਾਣਿ ਲਿਮਪੰਤਿ, ਨ ਮੇ ਕਰਮ ਫਲੇ ਸ੍ਵਰਹਾ = ਵਿਸ਼ਵ ਰਚਨਾ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਖੱਮਤਾ ਪੱਖਪਾਤ ਆਦਿ ਦੋਸ਼, ਲੇਸ਼ਮਾੜ੍ਹ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਫਲ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕਾਮਨਾ ਨਾ ਹੀ ਮਮਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਰਮ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ੦ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਵਸਤੂ ਮਾੜ੍ਹ ਕਰਮਫਲ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਰਾ ਕਰਮਫਲ ਕਾਮਨਾ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕਰਮ ਫਲ ਵੀ ਕਾਮਨਾ ਮਮਤਾ ਵਾਲਾ (ਸ੍ਵਰਹਾ) ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਤੁਸੀਂ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝੋ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗੇ। ੦ ਪਿਛਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸੁਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਸੈਂ ਅਕਰਤਾ ਹਾਂ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਰਤਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਕਰਤੱਵ - ਅਭਿਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਵਰਹਾ = ਇੱਛਾ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਸਾਧਕ ਹੁੰਦੀ ਵੀ ਇੰਜ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਫਲ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕੇਵਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਰਤੱਵ ਤੇ ਭੋਗ ਕਰਤੱਵ ਦੌਵੇਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਕਰਤੱਵ ਭੋਗਤਵ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਇਤਿ ਮਾਮ੍ਰ ਯਹ ਅਭਿਜਾਨਾਤਿ - ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਜਦ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਦ ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਤਪਤ ਹੋਏ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਪਦਾਰਥ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮਿਟਣ ਨਾਲ ਜਦ ਅੰਤਹਕਰਣ ਸੂਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਮਾਨਵ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਦੇ ਸ਼ੁਭਚਿੰਤਕ ਹਨ, ਸੁਹਿਰਦ ਹਨ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਮਾਨਵ ਸਗੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਮਝ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਕੁਰਮਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਸੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰਾ ਹੈ, ਕਰਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਰਤਾ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮਾਨਵ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਸੁਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਮਿਭਿ ਨ ਸਹ ਬ੍ਯੁ ਯਤੇ - ੦ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਕਰਮ ਦਿਵਾਜ ਹਨ। ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਕਰਮ ਵੀ ਦਿਵਾਜ ਹਨ। ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਿਵਾਜ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਤਾ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਮਲੀਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਵਾਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਮਲੀਨਤਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬੰਨਦੇ। ੦ ਕਰਮ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹੀ ਦਿਵਾਜ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਕਰ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ - ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਾਸਤੇ - ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ੦ ਸਗੋਰ ਦੀਆਂ ਤੇ ਸਗੋਰ ਆਦਿ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਵਸਤਾਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆਏ। ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਤੇ ਨਾ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਸਾਡਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨਮ ਜਨਮਾਂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਸੂਖਮ ਤੇ ਕਾਰਣ ਸਗੋਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਹਨ। ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਲਣ 'ਤੇ - ਹੋਰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੰਨਣਾ ਵੱਡੀ ਭੁਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾਪਣ ਦੇਖਣਾ ਵੀ ਭੁਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਦਉਪਯੋਗ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਨਿਸ਼ਕਾਮਤਾ ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿੱਤ ਕਰਨਾ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਸਦਉਪਯੋਗ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਜਗਿਆਸੂ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਵਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਮੈਂ ਇਹ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਮਜ਼ਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ'। ਅਜਿਹੀ ਰੁਚੀ ਹੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਾ ਜਗਿਆਸਾ ਹੈ ਨਾ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਕਰਮ ਉਸ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਆਰੋਪ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਵਸਤੂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਿਹੜੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਨਾ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਮਨ ਤੜਪਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਕੋਲ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਤਾਂ ਸਰਬ ਕਲਾ ਸਮੱਖ ਪੂਰਣ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਤੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਜੀਵ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਯਮਤਰਣ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਲਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਆਰੋਪ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਦਾ। ਵੱਡੇ ਲੋਕਾਂ ਵਰਗਾ ਬਣਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ

ਹੋਣ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਲੋਕ ਬਣਨ ਦੇ ਮਾਰਗ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਚੰਗਾ ਭੈੜਾ ਫਲ, ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਉੱਪਰ ਭੈਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀਆਂ। ਉਹ ਜੱਗ ਰਚੇਤਾ ਹੈ, ਇਕੱਲਾ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਚੰਗਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮੰਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਜਿੰਮਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੰਸਾਰੀ ਲੋਕ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਭੈਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮੀਂਹ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਪਰ ਮੀਂਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਪੈਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਭੈਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭੈਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰ ਜਗਤ ਦੇ ਬਹੁ ਪਾਸਾਰੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਰਜਿਤ ਜੀਵ ਅਨੇਕਾਂ ਭੰਤਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ, ਮਾਨਵ, ਪਸੂ ਪੰਛੀ - ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਭੈੜਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੈ। ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਭੈੜੇ ਗਲਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰੇਗਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਗਲਤ ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਰਾਹੀਂ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਚੰਗੇ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੂਰਖ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਜੇ ਚੰਗਾ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ - ਉਸ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਬਣਦੀ ਹੈ।

4.15 ਸ਼ਲੋਕ :

ਏਵਮ् ਜਾ-ਤਵ ਕ੃ਤਮ् ਕਮੇ, ਪ੍ਰਵੈਂ: ਅਧਿ ਸੁਸੁਕਸਿ:। ਕੁਰੁ ਕਰਮ ਏਵ ਤਸਮਾਤੁ ਤਵਮ्, ਪ੍ਰਵੈਂ: ਪ੍ਰਵ-ਤਰਮ् ਕ੃ਤਮ्॥

ਏਵਮ् ਗਯਾਤ੍ਰਵਾ ਕ੍ਰਤਮ् ਕਰਮ, ਪੂਰ੍ਵ ਵੈਹ ਅਧਿ ਮੁਮਕਸ਼ਿਭਿ।

ਕੁਰੁ ਕਰਮ ਏਵ ਤਸਮਾਤੁ ਤ੍ਰਵਮ, ਪੂਰਵਵੈਹ ਪੂਰਵ ਤਰਮ् ਕ੍ਰਤਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਏਵਮ् : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਗਯਾਤ੍ਰਵਾ : ਜਾਣ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ। ਕ੍ਰਤਮ : ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਰਮ : ਕੰਮ ਕ੍ਰਿਆ। ਪੂਰਵਵੈਹ : ਪਹਿਲੇ ਪੁਰਾਣੇ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਮੁਮਕਸ਼ਿਭਿ : ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨਾ, ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਕੁਰੁ : ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ, ਨਿਭਾਉਣਾ। ਕਰਮ : ਕੰਮ। ਏਵ : ਭੀ। ਤਸਮਾਤੁ : ਇਸ ਵਾਸਤੇ। ਤ੍ਰਵਮ : ਤੁਹਾਡਾ। ਪੂਰਵਵੈਹ : ਪੁਰਾਣੇ। ਪੂਰਵਤਰਮ : ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ। ਕ੍ਰਤਮ : ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਦੇ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਤੂੰ ਵੀ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਏਵਮ् ਗਯਾਤ੍ਰਵਾ ਕ੍ਰਤਮ् ਕਰਮ ਪੂਰਵਵੈਹ ਅਧਿ ਮੁਮਕਸ਼ਿਭਿ = ਅਰਜਨ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਯੁਧ ਰੂਪ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵੈਚਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਘੋਰ ਕਰਮ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਦੇ ਲਕਾਂ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਗਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਲਿਆਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ‘ਕਲਿਆਣ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦਾ ਤੱਤ ਜਾਣ ਕੇ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਯੋਗ ਤੱਤ ਵੈਹ ਹੈ। ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਕਰਮ ਕਰਨਾ। ੦ ਕਰਮ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਤੇ ਯੋਗ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾ (ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ) ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਕਰਨਾ (ਨਿਵਿੰਤੀ) ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਉੱਚੇ ਉੱਠੇ ਯੋਗ ਹਨ, ਜੋ ਪੂਰਣ ਨਿਵਿੰਤੀ ਹੈ। ਪੂਰਣ ਨਿਵਿੰਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਅਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਿਛਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਰਮ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਦੇ। ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਵੀ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਫਲ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ, ਲਾਭ, ਮਾਨ ਸਵੱਰਗ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹੋ ਕਰਮ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਕੁਰੁ ਕਰਮ ਏਵ ਤਸਮਾਤੁ ਤ੍ਰਵਮ ਪੂਰਵਵੈਹ ਪੂਰਵ ਤਰਮ् ਕ੍ਰਤਮ = ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਬ ਹਨ ‘ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਲਈ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਹੁਣ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਹਿੱਤ ਵਾਸਤੇ ਕਰਮ ਕਰ। ਸ਼ੀਰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਮਨ ਆਦਿ ਸਾਰੀ ਕਰਮ ਸਮੱਗਰੀ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਅਭਿਨ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਸੇਵਾ ਲਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਕਰਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਸੀਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਯੋਗ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਭੈਤਿਕਵਾਦੀ ਅਤੇ ਅਭੈਤਿਕਵਾਦੀ। ਦੋਵਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭੈਤਿਕਵਾਦੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਭੂ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਲੋਕ-ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਭੈਤਿਕਵਾਦੀ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਅਵਸਥਾ ਅਥਵਾ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਯੁਧ ਦੀ ਆਪਣੀ ਫਰਜ਼-ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਉਸ ਨੂੰ ਯੁਧ ਕਰਨ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਗਿਆਸੂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਘੱਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਸਕਦਾ। ਜਿਸ ਨੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਤੱਕ ਚੱਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ

4.16 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਿਮ੍ ਕਰਮ ਕਿਮ੍ ਅ-ਕਰਮ ਇਤਿ, ਕਕਥ: ਅਪਿ ਅਤੁ ਮੋਹਿਤਾ: / ਤਤ ਤੇ ਕਰਮ ਪ੍ਰ-ਕਥਾਮਿ, ਯਤ ਜਾਤਵਾ ਮੋਕਧਸੇ ਅ-ਸੁਭਾਤੁ //
ਕਿਮ੍ ਕਰਮ ਕਿਮ੍ ਅਕਰਮ ਇਤਿ, ਕਵਯਹ ਅਪਿਆਤ੍ਰ ਮੋਹਿਤਾਹ।
ਤਤ ਤੇ ਕਰਮ ਪ੍ਰਵਕਸ਼ਯਾਮਿ, ਯਤ ਗਯਾਤ੍ਰਵਾ ਮੋਕਸ਼ਯਸੇ ਅਸ਼ੁਭਾਤ੍ਰ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਿਮ੍ : ਕੀ। ਕਰਮ : ਕ੍ਰਿਆ ਕੰਮ। ਕਿਮ੍ : ਕੀ। ਅਕਰਮ : ਕ੍ਰਿਆਹੀਣ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਕਵਯਹ : ਸੰਤਰਿਸੀ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਅਤੁ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਮੋਹਿਤਾਹ : ਛੱਡ ਦੇਣਾ, ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ। ਤਤੁ : ਉਹ। ਤੇ : ਤੁਹਾਨੂੰ। ਕਰਮ : ਕ੍ਰਿਆ, ਕੰਮ। ਪ੍ਰਵਕਸ਼ਯਾਮਿ : ਮੈਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਵਾਂਗਾ, ਮੈਂ ਬਿਆਨ ਕਰਾਂਗਾ। ਯਤ੍ਰੁ : ਕਿਹੜਾ ਜਿਹੜਾ। ਗਯਾਤ੍ਰਵਾ : ਜਾਣੀ ਜਾਣ। ਮੋਕਸ਼ਯਸੇ : ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਸ਼ੁਭਾਤ੍ਰੁ : ਭੈੜੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ, ਬੁਰਿਆਈ 'ਚੋਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- 'ਕਰਮ ਕੀ ਹਨ ਅਤੇ ਅਕਰਮ ਕੀ ਹਨ' ਏਥੇ (ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ) ਵਿਦਵਾਨ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵੀ ਉਲੱਝਣ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਰਮ ਤੱਤਵ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸਾਂਗਾ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਤੂੰ ਅਸ਼ੁਭ ਤੋਂ (ਅਰਥਾਤ ਸੰਸਾਰ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ) ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕਰਮ ਕੀ ਹੈ ਅਕਰਮ ਕੀ ਹੈ। ੦ ਦੇਹ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ, ਭਗਵਾਨ ਆਰਾਧਨਾ, ਕਾਮਨਾ ਸਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆ ਤੇ ਲੌਕਿਕ ਕਰਮ, ਹੀ ਕਰਮ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰਕੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਗੁਰਮੁਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਿਠਤ ਕਰਮ, ਅਕਰਮ ਹੈ। ੦ ਕਿਮ੍ ਕਰਮ ਕਿਮ੍ ਅਕਰਮ ਇਤਿ = ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁਖ ਸਰੀਰ ਤੇ ਇੰਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਦੋਂ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਕਰਮ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸਰੀਰ ਬਾਣੀ ਤੇ ਮਨ ਰਾਹੀਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ੦ ਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਰਮ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਕਰਮ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਵੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਕਰਮ ਸਤੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਜੇ ਕਰਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਰਜੇ ਤੇ ਅਮੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਉਹ ਕਰਮ ਵੀ ਰਜੇ ਤੇ ਅਮੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਦੇਵੀ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਸਾਤਿਵਿਕ ਹੈ ਜੇ ਕਰਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹੋ ਕਰਮਤ੍ਰ ਗੁਣੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਜੇ ਕਰਤਾ ਵਿੱਚ ਫਲ ਇੱਛਾ ਮਮਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਰਮ 'ਅਕਰਮ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਲ ਦੇ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ੦ ਨਿਚੋੜ ਇਹੋ ਕਿ ਕੇਵਲ ਬਾਹਰੀ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਨ ਤੇ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਕਰਮ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਰੂਪ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਤੱਤਵਾਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਅੰਖਾ ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਉਹ ਕਰਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਰਮ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਕਰਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਕਰਮ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਰਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਵਾਸਤਵਿਕ ਕਰਮ ਤੇ ਇਸ ਤੇ ਬੰਨੇ ਜਾਣ ਸੰਬੰਧੀ ਤੇ ਇਸਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਣ ਸੰਬੰਧੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਜੇ ਮਨੁਖ ਵਿੱਚ ਮਮਤਾ, ਫਲ ਇੱਛਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਮਮਤਾ ਫਲ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ੦ ਜੇ ਕਰਤਾ ਨਿਰਲਿਪਤ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਮ ਕਰਨਾ, ਨਾ ਕਰਨਾ - ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਅਕਰਮ ਹਨ। ਜੇ ਕਰਤਾ ਲਿਪਤ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਤੇ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਦੋਵੇਂ ਕਰਮ ਹਨ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਰਮ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਕੀਤੇ ਹਨ 1. ਕਰਮ - ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੀਵ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ। 2. ਅਕਰਮ - ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਣਾ। ੦ ਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ - ਅਕਰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਮੋਹ ਪੂਰਵਕ ਕਰਮ - ਤਿਆਗੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਤਾਮਸੁ ਹਨ। ੦ ਜੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਸ਼ਟ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਕਰਮ ਤਿਆਗੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਜੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਵੀ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ੦ ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿਆਗ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਹਨ - ਉਹ ਸਤੇ ਗੁਣੀਂ ਕਰਮ ਹਨ। ੦ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਰਲਿਪਤ ਰਹਿਣਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਕਰਮ ਹੈ। ੦ ਕਵਯਹ... ਗਯਾਤ੍ਰਵਾ ਮੋਕਸ਼ ਯਸੇ ਅਸ਼ੁਭਾਤ੍ਰ - ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਐਨੀ ਸਮੱਰਥਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਕਰਮ ਤੇ ਅਕਰਮ ਤੱਤਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲੱਭ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੱਤਵ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕਰਮਯੋਗੀ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੋਏ ਅਨੁਭਵੀ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਆਪ ਭਗਵਾਨ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ੦ ਜੀਵ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, 'ਕਿ ਮੈਂ ਉਹ ਕਰਮਤੱਤ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਕਰਾਂਗਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਬੰਧਨ ਕਾਰਕ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇਹ ਵਿਦਿਆ ਦੱਸਾਂਗਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਤੂੰ ਕਰਦਾ ਕਰਨ ਹੋਇਆ ਭੀ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ੦ ਯੋਗ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਕਰ ਸਭ ਤੋਂ ਭੈੜੀ ਬਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅੰਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕਰਮ ਤੱਤਵ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਕਰਮ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਗੁਰੂ ਸਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪਾਠ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਨੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਮਨੂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਾਠ ਸਿਖਾਇਆ। ਮਨੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਇਕਸਵਾਕ ਨੂੰ। ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਿਦਾਂ ਵਧੇਰੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਚੱਕਰ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਇਹ ਗਿਆਨ ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ, ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਦੇਣ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਧੂਰੇ ਗਿਆਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ, ਕਰਮ ਤੱਤਵ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣ ਤੋਂ ਸਦਾ ਅਸਮੱਰਥ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

4.17 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਰਮਣ: ਹਿ ਅਪਿ ਬੋਧ-ਤਕਥਮ, ਬੋਧ-ਤਕਥਮ ਚ ਕਿ-ਕਰਮਣ: / ਅ-ਕਰਮਣ: ਚ ਬੋਧ-ਤਕਥਮ, ਗਹਨਾ ਕਰਮਣ: ਗਤਿ: //

ਕਰਮਣਹ ਹਿ ਅਪਿ ਬੋਧ-ਤਕਥਮ, ਬੋਧ-ਤਕਥਮ ਚ ਵਿ ਕਰਮਣਹ।

ਅਕਰਮਣਹ ਚ ਬੋਧਤਵਯਮ੍, ਗਹਨਾ ਕਰਮਣਹ ਗਤਿਹੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਰਮਣਹ : ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ, ਕੰਮ ਦਾ। ਹਿ : ਲਈ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਬੋਧ ਤਵਯਮ੍ : ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬੋਧਤਵਯਮ੍ : ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਚ : ਅਤੇ। ਵਿਕਰਮਣਹ : ਜਿਹੜੇ ਕੰਮ ਰੋਕੇ ਗਏ ਹਨ, ਵਿਵਰੱਜਤ ਕੰਮਾਂ। ਅਕਰਮਣਹ : ਕ੍ਰਿਆਹੀਣ ਦੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਬੋਧਤਵਯਮ੍ : ਜਾਣਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਗਹਨਾ : ਢੂੰਘਾ। ਕਰਮਣਹ : ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ। ਗਤਿਹੁ : ਮਾਰਗ, ਰਸਤਾ, ਚੱਲਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕਰਮ ਦਾ ਤੱਤਵ ਭੀ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਰਮ ਦਾ ਤੱਤਵ ਵੀ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਕਰਮ ਦਾ ਤੱਤਵ ਵੀ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਮ ਦੀ ਗਤੀ ਅਤਿ ਢੂੰਘੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕਰਮਣਹ ਹਿ ਅਪਿ ਬੋਧ ਤਵਯਮ੍ - ਬੋਧ ਤਵਯਮ੍ ਚ ਵਿਕਰਮਣਹ - ੦ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਕਰਮ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਸਰੂਪ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਇੱਕ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਹਨ। 1. ਕਰਮ 2. ਅਕਰਮ 3. ਵਿਕਰਮ। ਸਕਾਮ ਭਾਵ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕਿਰਿਆ 'ਕਰਮ' ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (2) ਫਲ ਇੱਛਾ ਮਮਤਾ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੇਵਲ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਰਮ ਕਰਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (3) ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਅਹਿਤ ਕਰਨ ਅਥਵਾ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਪੁੱਚਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਰਮ - ਵਿਕਰਮ ਹੈ। ੦ ਕਰਮਣਹ ਹਿ ਅਪਿ ਬੋਧ - ਨਿਰਲਿਪਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਾਮਨਾ ਵਧੇਰੇ ਵਧ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਵਿਕਰਮ (ਪਾਪ ਕਰਮ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਯੁੱਧ ਕਰਮ ਵੀ ਸਮਤਾ ਪੂਰਵਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ੦ ਸਮਤਾ ਪੂਰਵਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਵਿਕਰਮ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਅਕਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਿਧੇਧ ਕਰਮ - ਵਿਕਰਮ ਹੈ। ਵਿਕਰਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕਾਮਨਾ ਹੀ ਹੋਵੇਂ। (3.36-37) ੦ ਵਿਕਰਮ ਦਾ ਤੱਤਵ ਕਾਮਨਾ ਹੈ। ੦ ਗਹਨਾ ਕਰਮਣ ਗਤਿਹੁ = ਕਿਹੜਾ ਕਰਮ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਕਿਹੜਾ ਬੰਨਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਆਂਖਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਕੀ ਹੈ ? ਅਕਰਮ ਕੀ ਹੈ ? ਤੇ ਵਿਕਰਮ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੱਤਵ ਜਾਣਨ ਲਈ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਸੱਸਰਥ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਹਾਲ ਹੈ। ੦ 4.19 ਤੋਂ 4.23 ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ ਭਗਵਾਨ ਨੇ 'ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਅਕਰਮ' ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਬੰਧਨ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਵਿਕਰਮ ਕਰਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਵਿਕਰਮ ਨੂੰ ਨਿਕਸ਼ਟ ਦੱਸਣ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਵਿਕਰਮ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਵਿਕਰਮ ਹੋਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕਾਮਨਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਅਕਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਮੁੱਖ ਲੋੜ ਅਕਰਮ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਅਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ, ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵਿਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਕਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕਰਮ ਅਕਰਮ ਤੇ ਵਿਕਰਮ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਲੋਕ ਹੇਤੂ ਕਲਿਆਣ ਹੋਵੇ, ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੋਵੇ, ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇ। ਦੂਜੇ ਦਾ ਭਲਾ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਸੁਕਰਮ ਹੈ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਜੋ ਕਰਮ ਆਤਮਾ ਅਨਾਤਮ ਜਗਤ ਲਈ ਉਪਕਾਗੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕੀਤਿਆਂ ਦੂਜੇ ਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖੇ। ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ, ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਫੈਲੇ, ਦੁਰਭਾਵਨਾ ਫੈਲੇ। ਕਸ਼ਟ ਪਸਰੇ, ਦੁਰ ਵਿਵਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਨਫਰਤ ਗਿਲਾਨੀ ਕ੍ਰੋਧ ਹੰਕਾਰ ਉਪਜੇ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਮ ਵਿਕਰਮ ਹੈ। ਵਿਕਰਮ ਤੇ ਅਕਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੁਕਰਮ ਕਰੇਗਾ। ਜਿਹੜੇ ਕਰਮ ਪ੍ਰਭੂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵਿਕਰਮ ਹਨ।

4.18 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਰਮਣੀ ਅ-ਕਰਮ ਯੁ: ਪਥਿੇਤੁ, ਅ-ਕਰਮਣੀ ਚ ਕਰਮ ਯੁ:। ਸ: ਬੁਦਿ-ਮਾਨੁ ਮਨੁ਷ਿ਷ੇ, ਸ: ਯੁਜ-ਤ: ਕ੃ਤਸ਼-ਕਰਮ-ਕ੃ਤੁ॥

ਕਰਮਣਿ ਅਕਰਮ ਯਹ ਪਸ਼ਯੇਤ੍, ਅਕਰਮਣਿ ਚ ਕਰਮ ਯਹ।

ਸਹ ਬੁਧਿਮਾਨੁ ਮਨੁਸ਼ਯੇਸ਼ੁ, ਸਹ ਯੁਜੁ ਤਹ ਕ੍ਰਤਸਨ ਕਰਮਕ੍ਰਤ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਰਮਣਿ : ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ। ਅਕਰਮ : ਕਿਰਿਆਹੀਣਤਾ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਪਸ਼ਯੇਤ੍ : ਵੇਖਗਾ, ਜਾਣੇਗਾ, ਪਰਖੇਗਾ। ਅਕਰਮਣਿ : ਕ੍ਰਿਆਹੀਣਤਾ ਵਿੱਚ। ਚ : ਅਤੇ। ਕਰਮ : ਕਿਰਿਆ ਕਾਰਜ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਸਹ : ਉਹ। ਬੁਧਿਮਾਨੁ : ਬੁੱਧੀਮਾਨ। ਮਨੁਸ਼ਯੇਸ਼ੁ : ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ। ਸਹ : ਉਹ। ਯੁਜੁ ਤਹ ਯੋਗੀ ਕ੍ਰਤਸਨ ਕਰਮਕ੍ਰਤ੍ : ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਅਕਰਮ, ਅਕਰਮ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਯੋਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕਰਮਣਿ ਅਕਰਮ ਯਹ ਪਸ਼ਯੇਤ੍ - ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਅਕਰਮ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ - ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤੇ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਰਲਿਪਤ ਹੋਣਾ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੋਈ ਭੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਜਾਂ ਨਿਵਿਰਤੀ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਅਮੁੱਕ ਕਰਮ ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ - ਇਸ ਕਰਮ ਦਾ ਫਲਾਣਾ ਫਲ ਮੈਨੂੰ ਸਿਲੇ। ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਹਰ ਇੱਕ ਕਰਮ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਲ ਦਾ ਵੀ ਆਦਿ ਤੇ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੀਵ ਨਿਤ ਨਿਰੰਤਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਕਰਮ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਫਲ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਪਰ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨਾਲ ਬੱਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਦੇ (4.14) ਕਰਮ ਫਲ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ। ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ੦ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਤੇ ਅਸਾਡੇ ਉਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਕਰਜਾ ਵਾਪਸ ਤੇ ਨਵਾਂ ਕਰਜਾ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ੦ ਦੁੱਖ ਸਰੀਰਕ-ਦੁੱਖ ਸਮਝ ਕੇ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨਾ ਰਜ ਤੇ ਤਿਆਗ ਹੈ। ੦ ਮੋਹ ਆਲਸ ਪਰਮਾਦ ਕਾਰਨ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨਾ ਤਮੇ ਤਿਆਗ ਹੈ। ੦ ਜਦ ਤੱਕ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਪਾਕਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਕਰਮਣਿ ਚ ਕਰਮ ਯਹ - ਅਕਰਮ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਦੇਖਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਨਿਰਲਿਪਤ ਨਿਰੰਤਰ ਨਿਰਲਿਪਤ ਰਹਿਣਾ। ੦ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਨਿਵਿਰਤੀ ਦੋਵੇਂ ਕਰਮ ਹਨ। ੦ ਸਾਧਕ ਜਦ ਤੱਕ ਪਾਕਿਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤਦ ਤੱਕ ਉਹ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੰਸਾਰ ਉੱਨਤੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ

ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਨਿਵਿੜੀ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਨਿਵਿੜੀ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਚੱਲਣਾ ਫਿਰਨਾ, ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਆਦਿ ਸੂਲ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕਾਂਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣਾ, ਧਿਆਨ ਲਾਉਣਾ, ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਸਮਾਪਨੀ ਲਾਉਣਾ, ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਲੋਕ ਸੰਗਹਿ ਹਿੱਤ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਸਹ ਬੁਧਿਮਾਨ ਮਨਸੂਜੇਸ਼ - ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ ਅਕਰਮ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਅਕਰਮ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਨਿੱਤ ਨਿਰੰਤਰ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਉਹ ਨਿਰਲੇਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤਦ ਤੱਕ ਕਰਮ ਤੱਤਵ ਸਮਝਣਾ ਉਸ ਲਈ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਰਮ ਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਦਾ ਤਿਆਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਸਹ ਬੁਧਿਮਾਨ ਮਨਸੂਜੇਸ਼ - ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਅਕਰਮ ਤੇ ਅਕਰਮ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹੋ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਸਹਯੋਗ - ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਅਸਿੱਧੀ ਵਿੱਚ ਸਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮਫਲ ਮਿਲੇ ਜਾਂ ਨਾ ਮਿਲੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੇ ਇੱਛਾ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹੋ ਹੀਯੋਗੀ ਹੈ। ੦ ਯੋਜਨਤ ਪਦ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਯੋਗ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ੦ ਕ੍ਰਿਤਸਨ ਕਰਮਕਰਤ - ਜਦ ਤੱਕ ਪਾਉਣਾ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਪਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਹ ਨਹੀਂ ਮਿਟਦਾ। ੦ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਫਲ ਵੀ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਕਰਨਾ ਜਾਣਨਾ, ਤੇ ਪਾਉਣਾ ਬਾਕੀ ਨਾ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਉਹ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਅਸ਼ੁੱਭ ਸੰਸਾਰ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (4.16-32)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕ੍ਰਿਆ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਅੰਦਰ ਜਮਾਂਦਰੂ ਸਹਜਮਈ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕਿਰਿਆਹੀਣਤਾ ਆਤਮਾ ਲਈ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਗਤੀਸੀਲ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਗਤੀਹੀਣ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਸਿਰਜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਦੂਜਾ, ਜੀਵ ਰੂਪ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਦੂਜੀ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਅਗਿਆਨੀ ਲੋਕ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਜਿਵੇਂ ਬਰਾਬਰ ਬਰਾਬਰ ਦੋ ਰੇਲ ਗੱਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਮੁਸਾਫਰ ਦੂਜੀ ਗੱਡੀ ਦੇ ਚੱਲਣ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਗੱਡੀ ਚੱਲ ਪੈਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਗਲਤ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਰਿਆਹੀਣ ਹੈ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆ ਹੀਣ ਸਮਝਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਮੰਦਰ ਤਟ ਤੇ ਖੜਕ ਆਦਮੀ, ਸਮੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਖੜਕ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਆ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਅਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਕਿਰਿਆਹੀਣਤਾ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਆਹੀਣ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਿਆਹੀਣਤਾ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆ। ਇਹ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਿਆਨੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, 'ਮੈਂ ਹੁਣ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਆਗਾਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।' ਇਹ ਤਾਂ ਆਤਮਾ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਸਵੈ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੈ ਸਮਝਣ ਦੀ ਗਲਤੀ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹਉਮੈਵਾਦ ਅਥਵਾ ਨਿੱਜਵਾਦ ਹੈ। ਹਉਮੈਵਾਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵੱਲ ਉਚੇਰ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸਵੈ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਹਉਮੈਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਵੈ ਉਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ, ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਜਕੜੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਜੇ ਬਹੁਤ ਕੰਮ, ਘੱਟ ਕੰਮ ਜਾਂ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਵੈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਇਸ ਉਚੇਰੀ ਸਥਿਤੀ ਕਿਰਿਆਹੀਣਤਾ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਅਧੀਨ ਪਹਿਚਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅੰਤਹਕਰਣ ਨੂੰ ਸਮਝ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਾਂ ਜਿਹੜੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੇ ਸਵੈ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉਚਿਤ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਅਤੇ ਇੰਦੀਰੀਆਂ ਕਰਮ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਉਲੀਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਸਰਬੋਤਮ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਕਰਮ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਉਹ ਤਾਂ ਕਿਰਿਆਹੀਣ ਹੈ। ਕਿਰਿਆਹੀਣਤਾ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆਸੀਲ ਗੁਣ ਭਰਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਰਿਆਹੀਣਤਾ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਸੀਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਦਮੀ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਹਉਮੈ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਉਹ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੀ ਅਸਲ ਕੰਮ ਹਨ। ਉਹ ਆਪ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆਹੀਣਤਾ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਜੋ ਕੁਝ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਸੀਲੇ ਅਥਵਾ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਪ੍ਰਭੂ ਕਾਰਜ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਦਮੀ ਦੀ ਕਿਰਿਆਹੀਣਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਿਆਸੀਲਤਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਕਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਕੇਵਲ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਕਰਮ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਉਮੈਂ ਨਹੀਂ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਲਈ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਆਦਮੀ ਪਾਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰਵਲੇ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਕੀਤੇ ਕਰਮ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਵਾਲੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸੁਸਤੀ ਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ, ਨਾ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ। ਮਨ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਇਕਾਂਤ ਵਿੱਚ ਦੋਵੇਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭਿਆ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੇ ਕਰ ਮਨ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਸੰਤੁਲਤ ਰੱਖ ਸਕੇ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਬਣਾਈ ਰੱਖੋ, ਭਾਵੇਂ ਜੰਗ ਲੜ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਆਹੀਣਤਾ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸਰੀਰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਝੰਟਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਹਾੜ ਦੀ ਖੱਡ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਲਵੇ, ਜੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਹੈ, ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ, ਤਾਂ ਉਹ ਕ੍ਰਿਆਹੀਣਤਾ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਆ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਕਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਰਥਵਾਨ ਹਨ ਤੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੁਰੂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਤਾਂ ਰਥ ਚਲਾਉਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਸਫੈਦ ਘੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਗਾਮਾਂ ਖਿੱਚ ਕੇ ਫੜ ਰੱਖੀਆਂ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹ੍ਨੇ ਦੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਆਭਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਂਤ ਮਨ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਿੰਨੀ ਪਰਪੱਤਤਾ ਤੇ ਇਹਾਦੇ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਤੇ ਇਕਾਗਰਤਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਆਤਮ, ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਨਿਸ਼ਕਿਰਿਆ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਹੈ, ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਈਸ਼ਵਰੀ ਜੋਸ਼ ਯੋਗਸ਼ਵਰ

ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਸ਼ਕਿਰਿਆ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਅਸਲੀਅਤ ਹੋਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਯੁੱਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਉਸ ਨੂੰ ਦੰਦ ਵਿੱਚ ਪਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਉਹ ਡਰ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਹੀ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਨੇ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਤੇਜ਼ ਤੁਢਾਨ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟੁੱਟੇ ਤੇ ਸੰਕਟ ਕਾਲੀਨ ਮਨ ਵਾਲੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਿਸ਼ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਬਣ ਕੇ ਵਿਚਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਮਸਤਕ ਅਨੰਦਮਈ ਇਕਾਂਤ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਰਾਹਤ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਰਾਹੀਂ ਮਹਾਨ ਦਰਸ਼ਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਹੈ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕਿਰਿਆ ਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਧਾਰਣ ਅੱਧੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਗਲੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਅਰਜਨ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਭਟਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਕਾਰਨ ਆਖਰ ਸਿੱਧੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਵਾਮੀ ਵਿਵੇਕਾਨੰਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੈ ਤੇ ਕ੍ਰਿਆ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਤੋਂ ਉਹ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ, ਜੇ ਨਿਸ਼ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਤਨ ਮਨ ਤੋਂ ਪੂਰੇ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।” ਜਿਸ ਨੇ ਕਿਸ਼ਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਭੇਦ ਪਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਚੇਤਨ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਵੇਗਾ।

4.19 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧ੍ਰਿ ਸਰਵੇ ਸਮ-ਆ-ਰਾਮਾ:, ਕਾਮ-ਸਮ-ਕਲਧ-ਵਰਜਿਤਾ: / ਜਾਨ-ਅਗਿਨ-ਦਹ-ਤ-ਕਮਾਣਯ, ਤਸੁ ਆਹ: ਪਣਿਤਸੁ ਬੁਧਾ: //

ਯਸ੍ਯ ਸਰਵੇ ਸਮ੍ ਆਰੰਭਾਹ, ਕਾਮ ਸਮਕਲਪ ਵਰਜਿਤਾਹ।

ਗਯਾਨ ਅਗਿਨ ਦੁਹਤ ਕਰਮਾਣਮ੍ ਤਮ੍ ਆਹੁਰ ਪੰਡਿਮ੍ ਬੁੱਧਾਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਸ੍ਯ : ਕਿਸਦਾ। ਸਰਵੇ : ਸਾਰੇ। ਸਮ੍ ਆਰੰਭਾਹ : ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈਣਾ, ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਕਰਨੇ। ਕਾਮਸਮਕਲਪ ਵਰਜਿਤਾਹ : ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੇ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਵਰਜਿਤ ਹੋਣਾ। ਗਯਾਨ ਅਗਿਨ ਦੁਹਤ ਕਰਮਾਣਮ੍ : ਜਿਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅੱਗ ਨੇ ਜਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਤਮ੍ : ਉਸ ਦਾ। ਆਹੁਰ : ਪੁਕਾਰਿਆ। ਪੰਡਿਮ੍ : ਸੰਤ ਸੰਨਿਆਸੀ। ਬੁੱਧਾਹ : ਬੁੱਧੀਮਾਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ (ਕਰਮ) ਕਾਮਨਾ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਪੂਰੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਕੰਮ, ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਅਗਨੀ ਤੋਂ ਜਲ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਪੰਡਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਸ੍ਯ ਸਰਵੇ ਸਮ੍ ਆਰੰਭਾਹ, ਕਾਮ ਸਮ੍ ਕਲਪ ਵਰਜਿਤਾਹ = ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਚਿੰਤਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਯਾਦ ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸੰਕਲਪ ਅਸਾਡੇ ਲਈ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ - ਅਜਿਹੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਹੋਣਾ 'ਵਿਕਲਪ' ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਵਿਕਲਪ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਦੋਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਵਿਕਲਪ ਮਿਟ ਕੇ ਇੱਕ ਸੰਕਲਪ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਪਦਾਰਥ ਅਸਾਨੂੰ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਸਾਡੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜੋ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਮ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਮਨਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਮਯੋਗੀ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ 'ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਕਾਮਨਾ' ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣੇ ਚਾਹੀਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ, ਕਾਮਨਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਵੀ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਕਾਮਨਾ - ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਰਮ ਦੇ ਬੀਜ ਹਨ। ਸੰਕਲਪਤ੍ਰ ਕਾਮਨਾ ਨਾ ਰਹਿਣ ਨਾਲ, ਕਰਮ - ਅਕਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ - ਕਰਮ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ (6.04) ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ (2.55) ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੋਵਾਂ (6.24-6.25) ਦਾ ਤਿਆਗ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੇ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਮੋਟਰ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਹਨ। ੧. ਮੋਟਰ ਜਦੋਂ ਗਰਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਇੰਜਨ ਨਾ ਪਹੀਏ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ੨. ਮੋਟਰ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇੰਜਨ ਤਾਂ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪਹੀਏ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੇ। ੩. ਮੋਟਰ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਚਲਾਉਣ ਨਾਲ ਵੀ ਇੰਜਨ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਹੀਏ ਵੀ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ੪. ਜਦੋਂ ਢਲਾਣ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਇੰਜਨ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਹੀਏ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਅਵੱਸਥਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮਨਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਕਰਮ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣ। ੦ ਸਮਾਰੰਭਾਹ - ਪਦ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮਯੋਗੀ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੋਕੇ ਕਰਮ ਸੁਧਾਰੂ ਰੂਪ ਤੋਂ ਤੱਤਪਰਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਭਾਵ ਇਹ ਵੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਕਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਰਮ ਯੋਗ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ੦ ਸਰਵੇ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਉਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਗਯਾਨ ਅੱਗਨਿ ਦੁਹਤ ਕਰਮਾਣਮ੍ - ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪਰ (ਸਰੀਰ-ਸੰਸਾਰ) ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਸਵੈ (ਆਪਣੇ ਆਪ) ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਰੂਪ ਸਦਾ ਜਿਵੇਂ ਦੀ ਜਿਵੇਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਗਨੀ ਤੋਂ ਸੰਪਰਣ ਕਰਮ ਭਸ਼ਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਫਲ ਦੇਣ ਦੀ (ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ) ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। (4.16 ਤੇ 32) ੦ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰ ਤੇ ਕ੍ਰਿਆ - ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਅਭਿਨ ਹਨ। ਪਰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਲੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਮ੍ ਆਹੁਰ ਪੰਡਿਮ੍ ਬੁੱਧਾਹ - ੦ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ) ਤਿਆਗੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਗਾਊਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਹਿਸਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿਕੇ ਸਾਰੇ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਜਿਹੜਾ ਨਿਰਲਿਪਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ (ਅੰਦਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ) ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਬਿਰਲਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੰਵਲ ਦਾ ਫੁੱਲ ਚਿਕੜ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ

ਰहिंदा है। करम योगी मनुखी सरीर विच पैदा हो के करम मधी जगत विच करम करदे होए करमां तें लिपउ नहीं हुंदा। इह साधारण बृंथीभानी दा कीं नहीं। ० मुङ्गु पुरस्त दी निविरती दी प्रविरती नुँ उत्पन करन वाली हुंदी है ते गिआनी पुरस्त दी प्रविरती भी निविरती रूप फल नुँ देण वाली हुंदी है।

विअधिका :- जिहजे करम इगादे ते इंड्हावां तें उत्तेजित हुंदे हन, उनुं विच स्कती हुंदी है कि उह कारज करता हुं बंधु देण। जे कारजकरता दे मन विच इह संकलप उत्पन हो जावे कि सारे कीं (करम) ईस्वर विचं ही पैदा हुंदे हन तां उह करम नाल नहीं सुझदा। उस विच ना कोई जगिआसा, ना साधान बाकी रहिंदा है। जिवें अंग नाल जल चुंकी रौसी दी जलण पिछें स्कल भावें पहिलां वरगी लंगदी है, पर उस दी कारज स्कती भ्रतम हो जादी है। जे कुँश हुंदा है। उस दी सारी जिमेवारी पूँछु दी ही है। उस नुँ गिसी मुनी सरब बृंय दा भंडारा कहिंदे हन, उस दे सारे जीव उस दे दिते गिआन नाल उत्पेत हुंदे हन। स्त्री रभा क्लिस्टन दे स्थबदां विच ‘इह बृंहिम्डी मां इस संसार विच हर वसडु नुँ चलाउण वाली असल प्रेरक स्कती है। जीव उस दे हौं विच खिडेणिआं वांग हन। अगिआनी लेक तां समझदे हन कि उहो ही कारज करता हन।’

4.20 स्लोक :

त्यज-त्वा कर्म-फल-आ-सङ्गम्, नित्य-तृष्णः: निर-आ-श्रयः।

कर्मणि अभि-प्र-वृत्-तः: अपि, न एव किम्-चित् करोति सः॥

**उज्जट्वा करमदल आसंगम्, निर्ज उरपद्धर निर आस्त्रयह।
करमणि अभि परवृत्त्वरुद्धर अपि, न एव किम् चित् करोति सह॥**

० स्थबद अरथ :- उज्जट्वा : जिस नुँ छैड़ दिंडा होवे। करम फल आसंगम् : जिहजे क्लिमा दे फल नाल जुङे होए हन। निर्ज उरपद्धर : हमेसा जे संतेखी हन। निरास्त्रयह : जिहजे किसे उंपर आस्त्रित नहीं। करमणि : किरिमा विच। अभि परवृत्त्वरुद्धर : रुझे होए। अपि : भी। न : नहीं। एव : यकीनन। किम्चित् : कोई वसडु। करोति : करना। सह : उह।

० स्लोकारथ :- उह करमां विच अउ उनुं दे फलां विच मेह दा तिआग करके हमेसा परमात्मा विच त्रिपत है अउ संसार दे आसरे तें रहित हो के करम विच चंगी तरुं लंगदी होइਆ वी असल विच कुँश नहीं करदा।

पद-अरथ-विस्थार :- ० उज्जट्वा करमदल आसंगम = जदें करम करदे होए, करता दा इह भाव रहिंदा है कि सरीर आदि करम सामैंगरी मेरी है। मैं करम करदा हां। करम मेरा है, मेरे वासदे है। इस दा फलाणा फल मैनुँ मिलेगा, उद उह करम फल दा हेडु बण जांदा है। करम योग नाल सिंय महांपुरस्तां नुँ प्राकृत पदारथां नाल सरबैंसा संबंध तिआगाण दा अनुभव हुंदा है। इस लटी करम करन दी सामैंगरी विच करमां विच आसितिकता ना रिण करके करम फल दा हेडु नहीं बणदा। ० फैंज जित दी इंड्हा नाल युँय करदी है। विजे हेणा - सैना दी विजे नहीं मनी जांदी, बलकि राज दी विजे मनी जांदी है। राज दी फैंज नुँ हर किसम दी सहाइता दिंदा है। सैना वी राज लटी युँय करदी है। एसे उनुं सरीर इंद्रीआं, मन, बृंथी आदि करम सामैंगरी दे नाल संबंध जैङ्ग लैण नाल ही जीव उनुं दे राहीं कीउे राए करम फल दा भागी हुंदा है। ० असल विच करम फल दे नाल सरुप दा कोई संबंध है ही नहीं। सरुप तां चेतन अविनासी ते निरविकार है। पर करम ते करम फल देवें जङ्ग ते विकारी हन। सदा सरुप दे नाल ना कोई रहिंदा है, ना ही कोई फल ही रहिंदा है। ० निर आस्त्रयह = देस्त काल वसडु विअकती गालाउ दा भेरा वी आसरा ना लैणा ही आस्त्रयह है। किंना वैडा राजा महाराजा अमीर विअकती होवे, उस नुँ देस्त काल आदि दा आसरा लैणा पैंदा है। आसरा मिले ना मिले करमयोगी नुँ कोई प्रवाह नहीं हुंदी। उह निर आसरा हुंदा है। ० निर्ज उरपद्धर = जीवात्मा परमात्मा दा सनात्म अंस्त हेण नाल सत सरुप है। असत दा कदे अभाव नहीं हुंदा। पर करम देवें असद् नाल आपणे संबंध जैङ्ग लैंदा है तां उस नुँ आपणे अंदर कोई ना कोई घाट दा अनुभव हुंदा है। जिस दी पूरती लटी उह संसारिक वसडां दी कामना करदा है। इँड्हित वसडां मिलण कारन उस नुँ इक त्रिपती मिलदी है, जिहजी खिण मातर दी डिपती हुंदी है। हर वसडु अभाव वैँल वय रही है। जीव जदें तँक आपणा संबंध विनास्तील क्लिआवां नाल जैङ्गदा रहिंदा है, उह उनुं उंपर आस्त्रित रहिंदा है। जद तँक उस नुँ सवैसिंय निर्ज त्रिपती दा अनुभव नहीं हुंदा। ० करमणि अभि परवृत्त्वरुद्धर अपि न एव किम् चित् करोति सह - करम योगी तें सिंय महांपुरस्त दे राहीं हेण वाले सारे करम इंड्हा तें बिनां हुंदे हन। उस दे सारे करम संसार हिंड लटी हुंदे हन। जिस दी करम फल नाल आसितिकता हुंदी है, उह इस तरुं करम नहीं करदे। फल चितन करन नाल उनुं दी स्कती षेअरथ जांदी है। पूरी स्कती करम करन विच नहीं लंगदी। ० अपि - अनीती नाल करम होइआ वी, उह असल विच कोई करम नहीं करदा। सारे करम अकरम हो जाए हन।

विअधिका :- अकरम जे है, बाहरी वसडुआं ते मामलिआं नाल नहीं परधिआ जांदा। इह तां सौचे अरथां विच मनेसिती है, जिस नाल करम, अकरम दा पता लंगदा है। जिवें डाकीआ खुस्ती गामी दा भत वैँड के जांदा है, उस दा पूँछ वैँडण वाले डाकीऐ उंपर नहीं पैंदा, भत प्रापत करन वाले उंपर पैंदा है। सिआणा आदमी केवल कीं करदा है, उस तें पैदा होए पूँछ वैँल नहीं जांदा। फल देणा जां ना देणा पूँछ कारज है। पूँछ संतुष्टी दा दाता है। उस दीआं कोई इँड्हावां नहीं हन। उह किसे विअकती उंपर निरभर नहीं है। उह आदमी जिस ने आपणे मन नुँ इस चैखटे विच जङ्ग लिआ है, उह गिआन प्रापत कर लैंदा है। अगिआत्म मरजादा अभि जङ्गरी है तां ही सवै षेप प्रापत होवेगा।

4.21 स्लोक :

ਨਿਰ-ਆਸੀਂ: ਯਤ-ਚਿਤ-ਆਤਮਾ, ਲਾਜ-ਤ-ਸਰਵ-ਪਰਿ-ਗੁਹਾ: / ਸ਼ਾਰੀਰਮ ਕੇਵਲਮ੍ ਕਰਮ, ਕੁਰਵਨ੍ ਨ ਆਪ-ਨੋਤਿ ਕਿਲਿਬਿਸਮ੍ //
ਨਿਰਾਸੀਹ ਯਤ ਚਿਤ ਆਤਮਾ, ਤ੍ਯਜ੍ਞ ਤਸਰਵ ਪਰਿ ਗੁਹਰ /
ਸ਼ਰੀਰਮ੍ ਕੇਵਲਮ੍ ਕਰਮ, ਕੁਵਰਨ੍ ਨ ਆਪ੍ ਨੋਤਿ ਕਿਲਿਬਿਸਮ੍ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨਿਰਾਸੀਹ : ਉਸੀਦ, ਆਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਯਤਚਿਤ ਆਤਮਾ : ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸਵੈ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਮਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਤ੍ਯਜ੍ਞ ਸਰਵ ਪਰਿਗੁਹਰ : ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ। ਸ਼ਰੀਰਮ੍ : ਸ਼ਰੀਰ। ਕੇਵਲਮ੍ : ਕੇਵਲ ਸਿਰਫ। ਕਰਮ : ਕੰਮ। ਕੁਵਰਨ੍ : ਕਰਨਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਆਪਨੋਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਲਿਬਿਸਮ੍ : ਪਾਪ ਪ੍ਰਕਿਆ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਆਸ਼ਾ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭੋਗ ਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ, ਕੇਵਲ ਸ਼ਰੀਰ ਸੰਬੰਧੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਤਚਿਤਾਤਮਾ - ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਇੱਛਾ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸ਼ਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਆਦਿ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਕਰਮਯੋਗੀ ਵਿੱਚ ਆਸ਼ਾ ਜਾਂ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਭ ਕੁਝ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਕ੍ਰਿਆ ਵੀ ਬੇਅਰਥ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ੦ ਤ੍ਯਜ੍ਞ ਤਸਰਵ ਪਰਿਗੁਹਰ - ਕਰਮ ਯੋਗੀਜੋ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਭੋਗ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਭੋਗ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੁੱਖ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਭੋਗ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਸਾਧਕ ਮਾਤਰ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਨਿਰਾਸੀਹ - ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਆਸ਼ਾ ਕਾਮਨਾ ਇੱਛਾ ਵਾਸ਼ਨਾ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਹ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਵੀ ਭੋਗ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਵੀ ਭੋਗ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਸ਼ਾ ਜਾਂ ਇੱਛਾ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਗ ਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਰੀਰਮ੍ ਕੇਵਲਮ੍ ਕਰਮ ਕੁਵਰਨ੍ - ਸ਼ਰੀਰ ਸੰਬੰਧੀ ਕਰਮ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ। ੧. ਸ਼ਰੀਰ ਰਾਹੀਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ। ੨. ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਨਿਰਵਾਹ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮ। ਸ਼ਰੀਰ ਰਾਹੀਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਗੱਲ, ੫.੧੧ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਕੇਵਲ ਸ਼ਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ੦ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਨਿਰਵਾਹ ਲਈ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਟੱਟੀ ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰਨਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਰੀਰ ਕ ਨਿਰਵਾਹ ਦੇ ਕੰਮ ਹਨ। ਕਰਮਯੋਗੀ ਉਨ੍ਹੇ ਹੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਕੁ ਸ਼ਰੀਰ ਨਿਰਵਾਹ ਲਈ ਉਚਿਤ ਹਨ। ੦ ਨ ਆਪਨੋਤਿ ਕਿਲਿਬਿਸਮ੍ - ਜਿਹੜੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਛਿਣ ਮਾਤਰ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਾਪ ਨੂੰ - ਅਥਵਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਬੰਨਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਸ਼ਾ ਰਹਿਤ ਯੋਗੀ ਕਰਮ ਕਰਨ ਅਥਵਾ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪਾਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਅਕਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਲਸ ਪ੍ਰਮਾਦ ਵੀ ਭੋਗ ਹੈ। ਕਰਮਯੋਗੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਿਲਿਬਿਸਮ੍ ਨ ਆਪਨੋਤਿ - ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਉਹ ਤਾਂ ਯਤ ਚਿੱਤਾ-ਤਮਾ ਹੈ - ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਲਸ ਪ੍ਰਮਾਦ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ। ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਵਿੱਚ ਕਾਮਨਾ ਮਮਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਅਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਜਦ ਤੱਕ ਭੋਗ ਬੁੱਧੀ ਹੈ, ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਾਪ ਲੱਗਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਏਥੇ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ, ਕਾਮਨਾ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ੦ ਕਰਮ ਯੋਗੀ - ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਹੀ ਹੈ - ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਗੁਹਿਸਤ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜਾਂ ਸੰਨਿਆਸ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਚੇਤਨ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਭੈੜੇ ਫਲਾਂ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਉੱਪਰ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਇਲਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਆਪ ਪਰਮ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਭਾਗ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਉਹ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਮਨ, ਚੇਤਨਾ, ਹੱਥ ਪੈਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਵੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਹਾਰ ਉਸ ਦਾ ਪਰਮ ਪਦ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ। ਕਰਮ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਘਟਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਹਨਾਂ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਾਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਪ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਯੋਗੀ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਘਟਾ ਕੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਪਾਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਹਨ। ਜਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਤਨ ਮਨ (ਅੰਤਹਕਰਣ) ਪਵਿੱਤਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰੀਰਕ ਇੱਛਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾ ਉਹ ਤੋਹਰੇ, ਚੰਗੇ ਪਦਾਰਥ, ਕੀਮਤੀ ਖਾਣ ਪਾਣ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਮਲਕੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸੰਪਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਯੋਗੀ ਹੀ ਆਤਮ ਸਰੂਪ ਆਤਮ ਗਿਆਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

4.22 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਰਚਨ-ਲਾਭ-ਸ-ਤੁ਷ਟ; ਦੁਨਵ-ਅਤਿ-ਇਤ; ਕਿ-ਮਤਸਰ; / ਸਮ: ਸਿਦਧੌ ਅ-ਸਿਦਧੌ ਚ, ਕ੃-ਤਵਾ ਅਧਿ ਨ ਨਿ-ਬਧ-ਧਰੇ //

ਯਦ੍ ਚੁੱਛਾ ਲਾਭ ਸੰਤੁਸ਼ਟਹ, ਦੁਵੰਦੁਅਤਿ ਇਤਹਵਿਮਤਸਰਹ।

ਸਮਹ ਸਿੱਧੋਂ ਅਸਿੱਧੋਂ ਚ, ਕੁਤ੍ਰਵਾ ਅਪਿ ਨ ਨਿਬਧਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਦਚੁੱਛਾ ਲਾਭ ਸੰਤੁਸ਼ਟਹ : ਉਸ ਉੱਪਰ ਸੰਤੋਖ ਕਰਨਾ ਜੋ ਯਤਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਵੰਦੁਅਤਿ : ਦੂੰਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਇਤਹਵਿਮਤਸਰਹ : ਨਫਰਤ ਤੋਂ ਪਰੇ। ਸਮਿੱਧੋਂ : ਸਫਲਤਾ ਵਿੱਚ ਪਰਪੱਕ। ਅਸਿੱਧੋਂ : ਅਸਫਲ। ਚ : ਭੀ, ਅਤੇ। ਕੁਤ੍ਰਵਾ : ਕਰਨਾ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਨਿਬਧਯਤੇ : ਪਾਬੰਦ ਹੈ, ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਬਿਨਾਂ ਮੰਗੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ। ਦੂੰਦਾਤਮਕ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਪਰੇ, ਈਰਖਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਅਥਵਾ ਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧੀ ਵਿੱਚ ਸਾਮਾਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਾਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਯਦਚੁੱਛਾ ਲਾਭ ਸੰਤੁਸ਼ਟਹ - ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਲਾਭ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ। ੦ ਖੁਸ਼ੀ

ਗਮੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਈਰਖਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ। ਸ਼ਾਸਤਰ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਨ ਵਸਤਰ ਆਦਿ ਦਾ ਜੋ ਲਾਭ ਹੈ, ਉਹ ਯਦ੍ਰਚਾ ਲਾਭ ਹੈ। ਜੋ ਉਸੇ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ। ਕਰਮਯੋਗੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਰਮ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ, ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ, ਲਾਭ ਹਾਨੀ, ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਣਾਮ ਭਾਵੇਂ ਘਾਟੇ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਵਾਧੇ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਲਾਭ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਦਾ ਲਾਭ ਹੈ। ੦ ਵਿਮਤਸਰਹ : ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਲਈ ਭੋਗ ਵੀ ਈਰਖਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਰਮਯੋਗੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਲੇਕ ਹੇਤੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਈਰਖਾ ਦੋਸ਼ ਬਹੁਤ ਸੂਬਾ ਹੈ। ਮਿੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਨੇੜੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਈਰਖਾ ਰਹਿਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਈਰਖਾ - ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੈਂਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਉੱਪਰ ਦੂਜਾ ਚੋਟ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਦਵੰਦ ਅਤਿਹਇਤਹ ਸਰਹ - ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ, ਲਾਭ ਹਾਨੀ, ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਖੁਸ਼ੀ ਗਮੀ ਆਦਿ। ਦਵੰਦ ਦੋਚਿਤੀ - ਕੀ ਠੀਕ ਹੈ, ਕੀ ਗਲਤ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਸਾਰੇ ਦਵੰਦਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ। ੦ ਸਮਹ ਸਿੱਧੀ ਆਸਿੱਧੀ ਚ - ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਦਾ ਨਿਰਵਿਘਨ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸਿੱਧੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਕਾਰਨ ਜਦ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅਸਿੱਧੀ ਹੈ। ਜਾਂ ਕਰਮ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਿੱਧੀ ਹੈ। ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਸਿੱਧੀ ਹੈ। ਸਿੱਧੀ ਅਸਿੱਧੀ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਖੁਸ਼ੀ ਗਮੀ, ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ, ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ, ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ - ਇਹ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਿੱਧੀ ਅਸਿੱਧੀ ਵਿੱਚ ਸਮਭਾਵ ਰਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਕ੍ਰਤਵਾ ਅਧਿ ਨਿਨ-ਬਧਯਤੇ - ਏਥੇ ਕ੍ਰਤਵਾ ਅਧਿ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਤਾਂ ਨਿਤ ਨਿਰਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਛਣ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸਮ ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਜੀਵ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਆਪਣੇ ਸਗੋਰ ਦੇ ਚਲਾਉਣ ਦੀ, ਨਾ ਲਾਭ ਨਾ ਹਾਨੀ ਦੀ, ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਮੰਗਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਉਹ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੂਹਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਜਿਉਂਦਾ। ਪਰ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ ਹਉਮੈਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਮ ਨਾਲ ਬੱਝਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸਗੋਰ ਲੋੜਾਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੋਂ ਪੈਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਉੱਪਰ ਨਫਰਤ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਇਸ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇੱਜ ਕਿਉਂ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸੰਸਾਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਹੈ।

4.23 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਗ-ਸੜਕਾਵ ਸੁਚ-ਤਖ, ਜਾਨ-ਅਕ-ਸਿਥਤ-ਚੇਤਸ:। ਯਜਾਵ ਆ-ਚਰਤ:; ਕਰਮ ਸਮਗ੍ਰਮ ਪ੍ਰ-ਵਿ-ਲੀਧਤੇ॥

ਗਤ ਸੰਗਸ੍ਰ ਮੁਚ ਤਸ੍ਰੇ, ਗ੍ਰਾਜਾਨ ਅਵਸਿਖਤ ਚੇਤਸਰ।

ਯਗ੍ਰਾਯ ਆਚਰਤਹ ਕਰਮ, ਸਮਗ੍ਰਮ ਪ੍ਰਵਿ ਲੀਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਗਤ ਸੰਗਸ੍ਰ : ਜੋ ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਬਚਦਾ ਹੋਵੇ। ਮੁਚ ਤਸ੍ਰੇ : ਮੁਕਤ ਹੋਏ ਦਾ। ਗ੍ਰਾਜਾਨ ਅਵਸਿਖਤ ਚੇਤਸਰ : ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਗਿਆਨ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਵੇ। ਯਗ੍ਰਾਯ : ਕੁਰਬਾਨੀ। ਆਚਰਤਹ : ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ। ਕਰਮ : ਕਾਰਜ। ਸਮਗ੍ਰਮ : ਸਮੁੱਚਾ, ਸਾਰਾ। ਪ੍ਰਵਿਲੀਯਤੇ : ਘੁਲ ਮਿਲ ਜਾਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜਾ ਮੋਹ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਚਿੱਤ ਨਿਰਤ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕੇਵਲ ਯਹ ਦੁਗ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਰਜ ਪੂਰਣਤ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਗਤ ਸੰਗਸ੍ਰ = ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ, ਪਦਾਰਥਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ, ਹਾਲਾਤਾਂ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਜੋ ਸੰਗ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਹਿਰਦੇ ਤੋਂ ਲਗਾਓ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹੋ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸਵਾਰਥ ਭਾਵ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੇਵਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਲੋਕ ਸੰਗਹਿ ਅਰਥ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਵਿੱਚ ਕਰਮਕ ਯੋਗੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਅਸੰਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਅਸੰਗ ਹੀ ਹੈ। (4.03 ਤੇ 4.15) ਅਸੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਹ ਸਗੋਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਪਦਾਰਥ ਹਾਲਾਤ ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨ ਕੇ ਸੁੱਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਚਾਹਾਂ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜੋ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਹੋਵੇਗਾ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਮਨਚਾਹੀ ਕਰ ਕੇ ਬਿਨਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਹਸਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਹਮ ਅੰਦਰ ਭਾਵ ਅੰਤਰਕਣ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਮਾਨਵ-ਸੇਵਕ ਹਾਂ, ਦਾ ਭਾਵ ਸੁਦਿੜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਸੇਵਾ ਯੋਗ ਵਸਤੂ ਉਸ (ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ) ਦੀ ਸੀ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।' ਕਰਮਯੋਗੀ ਇਹੋ ਸੇਵਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਦਿੱਤੀ ਵਸਤੂ ਉੱਪਰ ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੰਜ ਕਰਕੇ ਜੋ ਪਸੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਉਸ ਪਸੰਨਤਾ ਦਾ ਭੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ੦ ਯਗ੍ਰਾਯਾਯ ਆਚਰਤਹ ਕਰਮ ਸਮਗ੍ਰਮ ਪ੍ਰਵਿ ਲੀਯਤੇ - ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਅਕਰਮ ਦੇਖਣ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ, ਯੋਗਾਰਥ ਕਰਮ ਅਰਥਾਤ ਯਹ ਦੇ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨਾ। ੦ ਯਹ ਕੀ ਹੈ ? ਨਿਰਸਵਾਰਥ ਹੋ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਯਹ ਹੈ। ਜੋ ਯਹ ਲਈ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਕ੍ਰਿਆ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥ ਦੇਵਾਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਆ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ਜੋ ਵਸਤੂ ਆਦਿ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਉਹ ਮੱਧ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਪਰ ਚੇਤਨ ਸਰੂਪ ਦਾ ਨਾ ਆਦਿ ਹੈ ਨਾ ਅੰਤ ਹੈ। ਉਹ ਸਦਾ ਕਿਰਿਆ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚੇਤਨ ਤੱਤ ਵਿਕਿਆ ਤੇ ਪਦਾਰਥ ਦੇਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਨਾਲ ਭੋਗ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ੦ ਕਰਮਯੋਗ ਵਿੱਚ ਮਮਤਾ (ਮੇਰਾਪਨ) ਦਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨਯੋਗ ਵਿੱਚ ਅਹੰਤਾ (ਮੈਂ ਪਨ) ਦਾ ਤਿਆਗ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਕਰਮਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਲਈ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਕਰਮਯੋਗੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਮਮਤਾ

ਫਿਰ ਅੰਤਾ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਕਰਮ, ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਵਿਕਰਮ ਅਤੇ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਬੇਹੱਦ ਅਭਾਵ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਕਾਮਨਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਬੰਧਨ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ - ਮਨ ਦੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ ਬਿਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਯਗ ਕੇਵਲ ਉਹ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਮੌਹ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਕੁਝ ਕੁ ਗਤੀ-ਵਿਧੀਆਂ ਉਹਦੇ ਮਨ ਦਾ ਘੱਟ ਵਿਗਾੜ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਕਾਰਨ (ਸਾਰੇ ਕੰਮ) ਬੇਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਦਮੀ ਮੌਹ ਪਿਆਰ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4.24 ਸ਼ਲੋਕ :

ਬ੍ਰਹਮ ਅਰਪਣਮ् ਬ੍ਰਹਮ् ਹਵਿਹ, ਬ੍ਰਹਮ् ਅਗਨੋ ਬ੍ਰਹਮਣਾ ਹੁਤਮ् ॥

ਬ੍ਰਹਮ् ਅਰਪਣਮ् ਬ੍ਰਹਮ् ਹਵਿਹ, ਬ੍ਰਹਮ् ਅਗਨੋ ਬ੍ਰਹਮਣਾ ਹੁਤਮ् ॥

ਬ੍ਰਹਮ् ਏਵ ਤੇਨ ਗਾਮਤਵਯਮ्, ਬ੍ਰਹਮ ਕਰਮ ਸਮ् ਆਧਿਨਾ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਬ੍ਰਹਮ : ਬ੍ਰਾਹਮਣ। ਅਰਪਣਮੁ : ਭੇਟ ਕਰਨਾ, ਭੇਟਾ, ਬਲੀਦਾਨ। ਹਾਵਿਹ : ਸਾਡ ਕੀਤਾ ਮੱਖਣ। ਬ੍ਰਹਮ ਅਗਨੋ : ਬ੍ਰਹਮ ਅਗਨੀ ਵਿੱਚ। ਹੁਤਮੁ : ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ, ਭੇਟਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਬ੍ਰਹਮ : ਬ੍ਰਾਹਮਣ। ਏਵ : ਸਿਰਫ। ਤੇਨ : ਉਸ ਦੀ। ਗਾਮਤਵਯਮੁ : ਪਹੁੰਚਣਗੇ। ਬ੍ਰਹਮਕਰਮ : ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਕਰਮ। ਸਮਾਧਿਨਾ : ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਹੜਾ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਵੇ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਭੇਟਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵਸਤੂ (ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਆਹੂਤੀ ਪਾਈ ਗਈ ਸਮੱਗਰੀ) ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਹਵਨ ਵਿੱਚ ਘਿਓ ਆਦਿ ਦ੍ਰਵ ਪਦਾਰਥ ਪਵਿੱਤਰ ਮੱਖਣ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਹਵਨ ਕਰਤਾ ਰਾਹੀਂ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਹਵਨ ਕ੍ਰਿਆ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋਏ ਯੋਗੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਯੋਗ ਫਲ ਭੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਹੋਮ (ਤਿਆਗ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦ੍ਰਵ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਅਗਨੀ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ) ੦ ਅਰਪਣਮੁ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਹਵਿਹ (ਦ੍ਰਵ ਵਸਤੂ) ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਅਗਨੀ ਵਿੱਚਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਕਰਤਾ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਹਵਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ੦ ਯਗ ਵਿੱਚ ਆਹੂਤੀ ਮੱਖਿਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਹੂਤੀ ਤਦ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਉਹ ਅਗਨੀ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਸੱਤਾ ਨਾ ਰਹੇ। ਜਿਨ੍ਹੇ ਵੀ ਯਗ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਵਨਾ ਤਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਅਸਲ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਹੈ। 4.24 ਤੋਂ 4.30 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਯਗ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਯਗ ਤੋਂ ਕਰਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ, ਅਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਯਗ ਪਰਪਰਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸਭ ਕਰਮ, ਅਕਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਬ੍ਰਹਮ ਏਵ ਤੇਨ ਗਾਮਤਵਯਮੁ ੦ ਆਹੂਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਹੂਤੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਗਨੀ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਆਹੂਤੀ ਦੇਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ੦ ਬ੍ਰਹਮ ਕਰਮ ਸਮੁ ਆਧਿਨਾ - ਜਿਵੇਂ ਹਵਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪੁਰਸ਼ - ਹਵਿ (ਮੱਖਣ, ਘਿਓ) ਅਗਨੀ ਆਦਿ ਸਭ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਸਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਹਰਕ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ, ਕਰਤਾ ਕਰਣ ਕਰਮ ਤੇ ਪਦਾਰਥ ਸਭ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰਮ ਸਮਾਪਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਬੁੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਭ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੱਥ ਪਦਾਰਥ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਅਗਨੀ, ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਅੰਨ ਦੀ ਆਹੂਤੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਕੀਤਾ ਸ਼ਲੋਕ 13.13, 9.16, 15.7, 15.14, 9.16, 4.31।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਵਿਰਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਜੇਕਰ ਕਰਮ-ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਸ੍ਰੋਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ, ਬ੍ਰਹਮ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅਰਥ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਜੋ ਚੇਤਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ-ਜਯੋਤੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

4.25 ਸ਼ਲੋਕ :

ਦੈਵਮ् ਏਵ ਅਪਰੇ ਯੜਮ्, ਯੋਗਿਨ: ਪਰਿ-ਤਥ-ਆਸਤੇ। ਬ੍ਰਹਮ-ਅਗ੍ਰੀ ਅਪਰੇ ਯੜਮ्, ਯੜੇਨ ਏਵ ਤਪ-ਜੁਹਨਿ ॥

ਦੈਵਮ् ਏਵ ਅਪਰੇ ਯਗਯਮ्, ਯੋਗਿਨਹ ਪਰਿ ਓਪ ਆਸਤੇ।

ਬ੍ਰਹਮ् ਅਗਨੋ ਅਪਰੇ ਯਗਯਮ् ਯਗਯੈਨ ਏਵ ਉਪਜੁਹਵਤਿ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਦੈਵਮੁ : ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਿਆਂ। ਏਵ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਅਪਰੇ : ਕੁਝ। ਯਗਮੁ : ਕੁਰਬਾਨੀ। ਯੋਗਿਨਹ : ਰਹੱਸਮਈ ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ। ਪਰਿਓਪਾਸਤੇ : ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ, ਨਿਯੋਜਤ ਕਰਨਾ। ਬ੍ਰਹਮ ਅਗਨੋ : ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ। ਅਪਰੇ : ਦੂਜੇ। ਯਗਯੈਨ : ਕੁਰਬਾਨੀ। ਏਵ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਉਪਜੁਹਵਤਿ : ਭੇਟ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕੁਝ ਯੋਗੀਗਣ ਦੈਵਯਗ (ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਸਮਰੱਪਤ ਯਗ) ਦਾ ਆਯੋਜਿਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਯੋਗੀਗਣ ਬ੍ਰਹਮਰੂਪ ਅਗਨਿ ਵਿੱਚ ਯਗ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ (ਜੀਵਾਤਮਾ ਰੂਪ) ਯਗ ਦਾ ਹਵਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਦੈਵਮੁ ਏਵ ਅਪਰੇ ਯਗਯਮੁ - ਯੋਗਿਨਹ ਪਰਿ ਓਪ ਆਸਤੇ - ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਦਰਸ਼ਨ ਸਰੂਪ ਯਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ 'ਅਪਰੇ' ਪਦ ਵਿੱਚ ਉਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਯਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਏਥੇ ਯੋਗਿਨਹ - ਪਦ ਯਗਾਰਥ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸਾਧਕ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਦੇਵ ਯਗ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਵੀ ਦੇਵ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦੇਣ ਨੂੰ ਹੀ ਏਥੇ 'ਦੇਵ ਯਗ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਬ੍ਰਹਮੁ ਅਗਨੋ ਅਪਰੇ ਯਗਯੈਨ ਏਵ ਓਪ ਆਸਤੇ - ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਪੂਰਵ ਅਧ ਵਿੱਚ ਦੌਸ਼

ਗਏ ਦੇਵ ਯਗ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਦੂਜੇ ਯਗ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਏਥੇ ਅਪਰੇ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਚੇਤਨ ਦਾ ਜੜ੍ਹ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਵੇਕ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਵਕ ਜੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੁਖ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਭੋਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪੂਰਣ ਯੋਗੀ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਤ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਦਾ ਮੰਤ੍ਰਵ ਸਮੂਹ ਲੋਕ-ਹੇਠਾਂ ਹੈ। ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਯਗ ਹਵਨ ਭੌਟ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ, ਨਿੱਜੀ ਲਾਭ ਹੇਠਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਨਾ ਯਗ ਹਵਨ ਮਨ ਦੀ ਬੁਸ਼ੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਬੁਸ਼ੀ ਯਗ ਹਵਨ ਦੇ ਮੰਤ੍ਰਵ ਅੱਗੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਯਗ ਹਵਨ ਦੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਹੈ। ਸਵੇਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕੇਵਲ ਈਸ਼ਵਰ ਲਈ ਹੈ, ਇੱਕ ਕਰਨ ਦਾ ਮੰਤ੍ਰਵ ਹਉਮੈ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਹੈ।

4.26 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ਼੍ਰੋਤ-ਆਦੀਨਿ ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਆਣਿ ਅਨ੍ਯੇ, ਸੰ-ਧਮ-ਅਗਿਧੁ ਜੁ-ਛਾਤਿ। ਸ਼ਬਦ-ਆਦੀਨ-ਵਿ਷ਯਾਨ੍ ਅਨ੍ਯੇ, ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਆ-ਅਗਿਧੁ ਜੁ-ਛਾਤਿ॥

ਸ੍ਰੋਤ ਆਦੀਨਿ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਣਿ ਅਨ੍ਯੇ, ਸੰਯਮ ਅਗਿਨ੍.ਸ੍ਰੂ ਜੂ ਹਵਾਤਿ।

ਸ਼ਬਦ ਆਦੀਨ ਵਿਸ਼ਯਾਨ੍ ਅਨ੍ਯੇ, ਇੰਦ੍ਰਿਯ ਅਗਿਨ੍.ਸ੍ਰੂ ਜੂ ਹਵਾਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ੍ਰੋਤ ਆਦੀਨਿ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਣਿ : ਉਹ ਅੰਗ ਜੋ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰਿਆ ਲਈ ਹਨ, ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸਰੋਤ ਅੰਗ। ਅਨ੍ਯੇ : ਦੂਜੇ। ਸੰਯਮ ਅਗਿਨ੍.ਸ੍ਰੂ : ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀ ਅੱਗ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਅੱਗ। ਜੂ ਹਵਾਤਿ : ਕੁਰਬਾਨੀ। ਸ਼ਬਦ ਆਦੀਨ ਵਿਸ਼ਯਾਨ੍ : ਗਿਆਨ ਵਸਤੂ, ਜਿਵੇਂ ਆਵਾਜ਼, ਸੂਰ। ਅਨ੍ਯੇ : ਹੋਰ। ਇੰਦ੍ਰਿਯ ਅਗਿਨ੍.ਸ੍ਰੂ : ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ। ਜੂ ਹਵਾਤਿ : ਕੁਰਬਾਨੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕੁਝ ਯੋਗੀ ਜਨ ਕਰਣ ਆਦਿ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੂਪ ਅਗਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਵਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਕੁਝ ਯੋਗੀ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਇੰਦ੍ਰੀ ਰੂਪ ਅਗਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਵਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸ੍ਰੋਤ ਆਦੀਨਿ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਣਿ ਅਨ੍ਯੇ - ਸੰਯਮ ਅਗਿਨ੍.ਸ੍ਰੂ ਜੂ ਹਵਾਤਿ = ਏਥੇ ਸੰਯਮ ਰੂਪ ਅਗਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਆਹੂਤੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਯੁਗ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਇਕਾਂਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੋਤ (ਕੰਨ) ਨੇਤਰ (ਅੱਖਾਂ) ਰਸਨਾ (ਜੀਭ) ਤਵੱਚਾ (ਚਮੜੀ) ਤੇ ਪਾਣ (ਨੱਕ) ਇਹ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸ਼ਬਦ, ਸਪੱਰਸ਼, ਰੂਪ, ਰਸ, ਗੰਧ, ਵੱਲ ਨਾ ਜਾਣ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸੰਯਮ ਰੂਪ ਹੀ ਬਣ ਜਾਣ। ਪੂਰਾ ਕੰਟਰੋਲ ਤਦ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁਧੀ ਅਹਮ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਰਾਗ ਇੱਛਾ ਮਮਤਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਵੇ। ੦ ਸ਼ਬਦ ਆਦੀਨ ਵਿਸ਼ਯਾਨ੍ ਅਨ੍ਯੇ - ਇੰਦ੍ਰਿਯ ਅਗਿਨ੍.ਸ੍ਰੂ ਜੂ ਹਵਾਤਿ - ਸ਼ਬਦ (ਕੰਨ) ਸਪੱਰਸ਼ (ਚਮੜੀ) ਰੂਪ (ਅੱਖਾਂ) ਰਸ (ਜੀਭ) ਤੇ ਗੰਧ (ਨੱਕ) ਇਹ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆ ਰੂਪ ਅਗਨੀ ਵਿੱਚ ਹਵਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਯੱਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। (ਗੀਤਾ 2.64, 2.65) ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਰਾਗਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਣ। ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ੦ ਰਾਗ ਆਸਤਿਕਾ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਦੋ ਢੰਗ ਹਨ। ੧. ਪਹਿਲੀ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਧਕ ਆਪ ਖੁਦ ਇਕਾਂਤ ਵਿੱਚ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਕਾਥੂ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਵੇਕ-ਵਿਚਾਰ, ਜਪ ਧਿਆਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ੨. ਸਾਧਕ ਵਿਵਹਾਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਰਹਿਤ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਮਨ ਬੁਧੀ ਤੇ ਅਹਮ ਨਾਲ ਭੀ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਦਾ ਅਭਾਵ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਾਲ ਤੇ ਇਕਾਂਤ ਕਾਲ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਰੱਹਿੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸੰਯਮ (ਕੰਟਰੋਲ) ਧਾਰਨਾ, ਧਿਆਨ ਤੇ ਸਮਾਧੀ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਯ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਸੰਯਮ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਕਮਲ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੱਕ ਸਥਿਤ ਰੱਖਣਾ (ਧਾਰਣਾ) ਹੈ। ੦ ਇੰਦ੍ਰੀ ਹਵਨ - ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਗ ਹਵਨ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਅਜਿਹਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤ੍ਰਵ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦਾ ਮੰਤ੍ਰਵ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀ ਅੱਗ ਤੋਂ ਭਾਵ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੁ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯੱਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਯੋਜਿਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਬੁਰਾਕ (ਬੋਜਨ) ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਕੇਵਲ ਸਰੀਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਲਾਹੌਰੰਦ ਹੋਵੇ। ਖਾਣ ਪੀਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਮਕੈਨੀਕਲੀ, ਮਸ਼ੀਨ ਵਾਂਗ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਵਿਚਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯਗ ਉਹੋ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਭੌਟ ਵਜੋਂ ਭੌਟ ਕੀਤਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਅੱਖਾਂ ਵੇਖਦੀਆਂ ਹਨ, ਬੁਲ੍ਹੁ ਬੋਲਦੇ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ, ਬੁਰਾਕ ਜੋ ਖਾਧੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਮਰੱਪਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਅਥਵਾ ਸ਼ੁੱਧੀ-ਕਰਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮਨ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹੀ ਹੈ।

4.27 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਰਵਾਣਿ ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯ-ਕਮਾਣਿ, ਪ੍ਰਾਣ-ਕਮਾਣਿ ਚ ਅਪਰੇ। ਆਤਮ-ਸੰ-ਧਮ-ਯੋਗ-ਅਗ੍ਰੋ, ਜੁਫ਼ਤਿ ਜਾਨ-ਦੀਪਿਤੇ॥

ਸਰਵਾਣਿ ਇੰਦ੍ਰਿਯ ਕਰਮਣਿ, ਪ੍ਰਾਣ ਕਰਮਣਿ ਚਅਪਰੇ।

ਆਤਮ ਸੰਯਮ ਯੋਗ ਅਗਨ੍, ਜਹਵਤੀ ਗਯਨ ਦੀਪਿਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਰਵਾਣਿ : ਸਾਰੀਆਂ। ਇੰਦ੍ਰੀਯ ਕਰਮਣਿ : ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ। ਪ੍ਰਾਣ ਕਰਮਣਿ : ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਪਰੇ : ਦੁਸਰੇ। ਆਤਮ ਸੰਯਮ ਯੋਗ ਅਗਨ੍ : ਸਵੇਂ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕੀਤੇ, ਯੋਗ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ। ਜੂ ਜਹਵਤੀ : ਕੁਰਬਾਨੀ। ਗਯਨ ਦੀਪਿਤੇ : ਗਿਆਨ ਦਾ ਚਾਨਣ (ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਕਰਨਾ)।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਦੂਜੇ ਯੋਗੀ ਲੋਕ ਸਮੁੱਚੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵੱਲ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ, ਗਿਆਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਆਤਮ ਸੰਜਮ ਯੋਗ ਰੂਪ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਹਵਨ ਰਾਹੀਂ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਰਵਾਣਿ ਇੰਦ੍ਰ ਕਰਮਾਣਿ, ਪ੍ਰਾਣ ਕਰਮਾਣਿ ਚ ਅਪਰੇ = ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਯਗ ਦਾ ਸਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਯੋਗੀ ਲੋਕ ਦਸਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧੀ ਵਿੱਚ ਹਵਨ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਧੀ ਰਾਹੀਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਅੰਤਰਣ। ਸਮਾਧੀ ਰੂਪੀ ਯਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਭੀ ਹਵਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਧੀ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵੀ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਜ ਸਮਾਧੀ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਰੋਕਣ ਦੇ ਦੋ ਢੰਗ ਹਨ। 1. ਹਠ ਯੋਗ ਸਮਾਧੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕੁੰਭ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੰਭ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਜਦ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣ ਰੁਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਪ੍ਰਾਣ ਘੰਟਿਆਂ ਤੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਡੱਡੂ ਸਾਹ ਰੋਕ ਕੇ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੁੜ ਮੀਂਹ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। 2. ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਰਾਹੀਂ ਮਨ ਇਕਾਗਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣ ਗਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਗਯਾਨ ਦੀਪਿਤੇ, ਸਮਾਧੀ ਤੇ ਨੀਂਦ - ਦੌਵਾਂ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਦੌਵਾਂ ਦੀ ਸਾਮਾਨ ਅਵੱਸਥਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਗਯਾਨਦੀਪਿਤੇ ਪਦ ਵਿੱਚ ਸਮਾਧੀ ਅਤੇ ਨੀਂਦ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਭਿੰਨਤਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਚੜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਸਮਾਨ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ 'ਤੇ ਭੀ ਸਮਾਧੀ ਕਾਲ ਵਿੱਚ 'ਇਕ ਸੱਚ ਦਾ ਨੰਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੈ।' ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ (ਜਾਗਿਤ) ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨੀਂਦ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵਿਰਤੀਆਂ ਅਵਵਿਦਿਆ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਧੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਣ ਗਤੀ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨੀਂਦ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਣ ਗਤੀ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨੀਂਦ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਮਾਧੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ੦ ਆਤਮ ਸੰਯਮ ਯੋਗ ਅਗ੍ਰੰ - ਜੁਹਵਤਿ ਗਯਾਨ ਦੀਪਿਤੇ - ਚਿੱਤ ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਰੂਪ ਅਰਥਾਤ ਸਮਾਧੀ ਰੂਪ ਯਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀ-ਲੋਕ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਸਮਾਧੀ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਸੱਚ ਦਾ ਨੰਦ ਧਨ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਜਾਗਿਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਨ ਦੀ ਚੇਤਨ ਸੁਚੇਤ ਅਥਵਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਅਚੇਤ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਨ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅੰਗੀਠੀ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਕੋਲੇ ਵਾਂਗ ਸਮਝ ਲਈਏ, ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਖੂਬ ਭਖਦਾ ਦਮਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਬੁਝ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਅੰਦਰਲੇ ਸਵੈ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨ, ਗੁਹੜੀ ਨੀਂਦ ਵਿੱਚ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਭੋਗੀਆਂ ਵਸਤੁਆਂ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਜਾਗਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮਨ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਖਦੇ ਕੋਲੇ ਵਾਂਗ ਚੇਤਨ ਲਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਆਤਮਾ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਮਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ, ਜੋ ਚੇਤਨ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਖਿਆ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਸਵੈ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀ ਅੱਗ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸ਼ਕਤੀ, ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਯੱਗ ਨੂੰ ਆਯੋਜਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਾਹਮਣ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4.28 ਸਲੋਕ :

ਦ੍ਰਵਾ-ਯਜ਼ਾ: ਤਪ:-ਯਜ਼ਾ; ਯੋਗ-ਯਜ਼ਾ: ਤਥਾ ਅਪਰੇ / ਸਵ-ਅਧਿਆਧ-ਜਾਨ-ਯਜ਼ਾ: ਚ, ਯਮ-ਤਥਾ: ਸ-ਸਿਤ-ਕ੍ਰਤਾ: //

ਦ੍ਰਵਾ ਯਗਯਾਹ ਤਪਹ ਯਗਯਾਹ, ਯੋਗ ਯਗਯਾਹ, ਤਥਾ ਅਪਰੇ।

ਸਵਅਧਯਾਯ ਗਯਾਨ ਯਗਯਾਹ ਚ, ਯਮਤਯਹ ਸੰਸ਼ਿਤ ਵ੍ਰਤਾਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਦ੍ਰਵਾ ਯਗਯਾਹ : ਜਿਹੜੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਯੱਗ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਤਪਹ ਯਗਯਾਹ : ਜਿਹੜੇ ਦ੍ਰਿੜ ਸਦਾਚਾਰ ਜਾਂ ਰੁਖੈਪਣ ਨੂੰ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਯੋਗ ਯਗਯਾਹ : ਜਿਹੜਾ ਯੋਗ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤਥਾ : ਦੁਵਾਰਾ, ਬਾਰ ਬਾਰ। ਅਪਰੇ : ਦੂਜੇ। ਸਵਅਧਯਾਯ ਗਯਾਨ ਯਗਯਾਹ : ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਚ : ਅਤੇ। ਯਮਤਯਹ : ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਤਮ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਸੰਸ਼ਿਤਵ੍ਰਤਾਹ : ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਖਤ ਸੰਕਲਪ ਕਰ ਰੱਖੇ ਹਨ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਕੁਝ ਹੋਰ ਯੋਗੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਨੂੰ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਯੋਗੀ ਦ੍ਰਿੜ ਸਦਾਚਾਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਤਪਸਿਆ ਨੂੰ, ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਤੀਖਣ ਵ੍ਰਤਾਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਦ੍ਰਵ ਯਗ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਵ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ੦ ਪੂਰਤ ਕਰਮ ਹਨ = ਬਾਈਲੀ ਖੂਹ ਆਦਿ ਲਗਵਾਉਣਾ, ਦੇਵ ਮੰਦਰ ਬਣਵਾਉਣਾ, ਅਨ ਦਾਨ ਕਰਨਾ, ਬਗੀਚਾ ਲਗਵਾਉਣਾ। ੦ ਦੱਤ ਕਰਮ - ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਯਗ ਵੇਦੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਵੇਦੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦਾਨ ਵੀ ਦੈਵ ਯਗ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਯੋਗ ਦੇ ਅੱਠ ਅੰਗ ਹਨ 1. ਯਮ 2. ਨਿਯਮ 3. ਆਸਨ 4. ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ 5. ਪ੍ਰਤਿਯਾਹਰ 6. ਧਾਰਣਾ 7. ਧਿਆਨ 8. ਸਮਾਧੀ। ੦ ਯਮਤਯਹ ਸੰਸ਼ਿਤ ਵ੍ਰਤਾਹ - ਅਹਿੰਸਾ, ਸਤਯ, ਅਸਤਯ (ਚੋਰੀ ਦਾ ਅਭਾਵ) ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ (ਭੋਗ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਅਭਾਵ) ਇਹ ਪੰਜ ਯਮ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਵਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹਿਮਾ ਹੈ। ੦ ਜਿਹੜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵ੍ਰਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ੦ ਸੰਸ਼ਿਤ ਵ੍ਰਤਾਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਯਗਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰੇ, ਉਹ ਵੀ ਸੰਸ਼ਿਤ ਵ੍ਰਤਾਹ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਦ੍ਰਵਯਾਹ - ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰਾਂ ਸਹਿਤ ਸੰਪੂਰਣ ਪਦਾਰਥ। ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਸਿੰਨੀਆਂ ਵਸਤੁਆਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਯਗ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ੦ ਤਪਹਯਾਹ - ਆਪਣੇ ਕਰਤਵੁੱਵ (ਸ੍ਰੈ ਧਰਮ) ਦੇ ਪਾਲਣ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾਵਾਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸਹਿ ਲੈਣਾ ਤਪੇ ਯਗ ਹੈ। ਲੋਕ-ਹਿੱਤ ਲਈ ਇਕਾਦਸੀ ਦਾ ਵੱਤ ਰੱਖਣਾ ਸੋਨ ਧਾਰਨਾ ਆਦਿ ਵੀ ਤਪੇਯਾਹ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ, ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਘਟਨਾ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਸਾਧਕ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਸਲੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵੁੱਵ

ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਵੀ ਤਪੇ ਯਗ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਗੰਦਗੀ ਦੂਰ ਕਰਨਾ, ਅਨਪੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣੀ, ਸਲੀਕਾ ਸਿਖਲਾਉਣਾ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ, ਚੰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਵਾਉਣਾ ਵੀ ਤਪੇਯਗ ਹੈ। ੦ ਸੁਵ ਅਧਯਾਤ ਗਯਾਨ ਯਗਯਾਹ ਚ - ਕੇਵਲ ਲੋਕ ਹਿੱਤ ਵਾਸਤੇ ਗੀਤਾ ਰਮਾਇਣ, ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਗਵਤ ਆਦਿ ਤੇ ਵੇਦਾਂ ਦਾ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਯਥਾਅਧਿਕਾਰ ਪਾਠ ਮੰਨਨ ਕਰਕੇ ਸਮਝਾਉਣਾ, ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਵਕ ਪਠਨ ਪਾਠਨ ਕਰਨਾ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੰਥਨ ਕਰਨਾ - ਗਿਆਨ ਯਗ ਹੈ। 18.70 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਗੀਤਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੇਗਾ, ਉਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮੈਂ ਗਿਆਨ ਯਗ ਨਾਲ ਪੂਜਿਆ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਗੀਤਾ ਅਧਿਐਨ ਗਿਆਨ-ਯੋਗ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯੱਗ ਕੁਰਬਾਨੀ ਪਿਆਰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਉਪਕਾਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਯੱਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਧਨ ਦੌਲਤ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਲਈ ਖਰਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਸਕੂਲ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਜਾਂ ਸਗਲੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਧਨ ਖਰਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰ-ਉਪਕਾਰ ਹੈ। ਹਸਪਤਾਲ ਵੀ ਏਸੇ ਦਾਨ ਦਿੱਤੇ ਰੂਪਏ ਨਾਲ ਖੋਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਨਾਥਾਲਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵਿਦਿਆਲਿਆ, ਜਾਂ ਬੁਦਧਾਪਾ ਘਰ ਪੁਸਤਕਾਲਾ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹੋ ਵੀ ਯੱਗ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚੀਆਂ ਸੁੱਚੀਆਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਣਾ ਲਈ ਗਿਆਨ ਪਰਸਾਰਣਾ, ਧਰਮ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਵੀ ਯੱਗ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਵੰਡਣਾ ਪੁੰਨ ਹੈ। ਪਰਤਾਪ ਬੁਧੀਮਾਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੜ੍ਹ-ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਵੀ ਯੱਗ ਹੈ, ਇਹੋ ਤਪੱਸਿਆ ਹੈ। ਵੇਦਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਯਗ ਹੈ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਰੱਖਣਾ ਯੱਗ ਹੈ। ਯੱਗ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਬਦਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਯਗ ਦ੍ਰਵ ਮਾਯਾ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਚੰਦ੍ਰਯਾਨਾ, ਚੰਦ੍ਰਮਾਸਯਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਤਪੋਮਾਯਾ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਹਥਯਾਯੋਗ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਅਨੁਕੂਲ ਮੰਤਵ ਹੈ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਦਰਬੱਤ ਲਾਉਣੇ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਸ਼ੁੱਧ ਰੱਖਣਾ, ਅਨਪੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨਾ, ਸੰਕਟ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ, ਚੇਤਨਾ ਵੰਡਣੀ, ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਯੱਗ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਤਨ ਮਨ ਧਨ ਤਪੱਸਿਆ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹੋ ਹੀ ਯੋਗੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ, ਬਿਮਾਰ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੰਦਰੁਸਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਨਪੜ੍ਹ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੂਝਵਾਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣਾ ਤਨ ਮਨ ਸਾਧ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਦੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਕਰਦੇ ਤੇ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ - ਉਹ ਵੀ ਯੱਗ ਕਰਦੇ ਹਨ।

4.29 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਪ-ਅਨੇ ਜੁਫ਼ਤਿ ਪ੍ਰ-ਅਨਸ੍ਮ, ਪ੍ਰਾਣੇ ਅਪਾਨਸ੍ਮ ਤਥਾ ਅਪਰੇ। ਪ੍ਰਾਣ-ਅਧਾਨ-ਗਤੀ ਰੂਥ-ਤਵਾ, ਪ੍ਰਾਣ-ਆਧਾਨ-ਪਰ-ਅਧਾਨ॥

ਅਪਅਨੇ ਜੁਹਵਤਿ ਪ੍ਰਾਨਸ੍ਮ, ਪ੍ਰਾਣੋ ਅਪਾਨਸ੍ਮ ਤਥਾ ਅਪਰੇ।

ਪ੍ਰਾਣੋ ਅਪਾਨ ਗਤੀ ਕੁਧੜਵਾ, ਪ੍ਰਾਣੋ ਆਧਾਨ ਪਰਅਯਨਾਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਪਅਨੇ : ਹਵਾ, ਸਾਹ ਜਿਹੜਾ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅੰਦਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੁਹਵਤੀ : ਭੇਟਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਨਸ੍ਮ : ਸਾਹ ਜੋ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣੋ : ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲਾ ਸਾਹ (ਹਵਾ)। ਅਪਾਨਸ੍ਮ : ਹੇਠਾਂ, ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹਵਾ। ਤਥਾ : ਭੀ। ਅਪਰੇ : ਦੁਸਰੇ। ਪ੍ਰਾਣੋ : ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹਵਾ। ਅਪਾਨ : ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹਵਾ। ਗਤੀ : ਹਰਕਤ। ਕੁਧੜਵਾ : ਚੈਕ ਕਰਨਾ। ਪ੍ਰਾਣੋ ਆਧਾਨ ਪਰਅਯਨਾਹ : ਸਾਰੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ, ਸਾਰੀ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਰਲ ਜਾਣਾ, ਸਮਾਧੀ ਅਵਵੱਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਨੇਕਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਅਪਾਨ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਣ ਹਵਾ ਦਾ ਹਵਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਾਣ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਅਪਾਨ ਹਵਾ ਦਾ ਹਵਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਅਪਾਨ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੇ ਪਰਾਯਾਣ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮਹਾਵੜ - ਜਾਤੀ, ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਤੇ ਸਮੇਂ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸਰਵ ਭੂਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਯੋਗ ਯਮ ਮਹਾਵੜ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ੦ ਸ਼ਿਕਾਗੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਮੈਂ ਮਿਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜਾਨਵਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ੦ ਮੈਂ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕਤਲ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ੦ ਮੈਂ ਦੇਵਤਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਹਿੰਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ੦ ਭੁੱਖ ਦੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਚੋਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ - ਆਦਿ ਪ੍ਰਣ ਕਰਨੇ ਮਹਾਵੜ ਹਨ। ੦ ਮਹਾਵੜ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਦਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਸੰਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਸ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਮਹਾਵੜ ਉਪਯੋਗੀ ਹਨ। ੦ ਅਪ-ਅਨੇ ਜੁਹਵਤਿ ਪ੍ਰਾਨਸ੍ਮ ਪ੍ਰਾਣੋ ਅਪਾਨਸ੍ਮ ਤਥਾ ਅਪਰੇ = ਪ੍ਰਾਣ ਦਾ ਹਿਰਦਾ (ਉਪਰ) ਹੈ ਅਤੇ ਅਪਾਨ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਦਾ (ਹੇਠਾਂ) ਹੈ। ੦ ਸਾਹ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਸਮੇਂ ਹਵਾ ਦੀ ਗਤੀ ਉਪਰ ਵੱਲ ਨੂੰ - ਸਾਹ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾਣ ਸਮੇਂ ਹਵਾ ਦੀ ਗਤੀ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਹ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ ਪ੍ਰਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ, ਸਾਹ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲੈ ਜਾਣਾ ਅਪਾਨ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਖੱਬੀ ਨਸ (ਚੰਦਰ ਨਾੜੀ) ਰਾਹੀਂ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹਵਾ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਣ ਵਾਯੂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਨਾਭੀ 'ਚੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਸੂਭਾਵਿਕ ਹੀ ਅਪਾਨ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਪੂਰਕ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਹ ਪ੍ਰਾਣ ਵਾਯੂ ਤੇ ਅਪਾਨ ਵਾਯੂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਰੋਕ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਸਾਹ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਨਾ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਕੁੰਭ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਅੰਦਰਲੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਸੱਜੀ ਨਾਸ (ਸੂਰਜ ਨਾੜੀ) ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹਵਾ ਸੂਭਾਵਿਕ ਹੀ ਪਾਣਵਾਯੂ ਨੂੰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਅਪਾਨ ਵਾਯੂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਪ੍ਰਾਣ ਵਾਯੂ ਦਾ ਹਵਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਰੇਚਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਚਾਰ ਭਗਵਾਨ ਨਾਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸੋਲਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨਾਮ ਤੋਂ ਕੰਭ ਤੇ ਅੱਠ ਭਗਵਾਨ ਨਾਂ ਤੋਂ ਰੇਚਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗੀ ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਚੰਦਰ ਨਾੜੀ (ਖੱਬੀ ਨਾਸ) ਪੂਰਕ, ਫਿਰ ਕੁੰਭ ਤੇ ਫਿਰ ਸੂਰਜ ਨਾੜੀ (ਸੱਜੀ ਨਾਸ) ਤੋਂ ਰੇਚਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੂਰਜ ਨਾੜੀ ਤੋਂ ਪੂਰਕ, ਫਿਰ ਕੁੰਭ ਤੇ ਫਿਰ ਚੰਦਰ ਨਾੜੀ ਤੋਂ ਰੇਚਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪੂਰਕ, ਕੁੰਭ, ਰੇਚਕ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰਾਣਾਯਮ ਰੂਪ ਯਗ ਹੈ। ਇਸ ਯਗ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪਾਪ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ-ਯਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਯੋਗ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹਾਥਯ-ਯੋਗ ਵਿਧੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਆਸਣ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਸਣ ਸਾਹ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਲੜੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਵ

ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਵੱਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਪਣਾ ਹਵਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਸਾਹ ਜੋ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਜਿਹੜਾ ਸਾਹ ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਪੂਰਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ ਹਵਾ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਹਵਾ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਰੇਚਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣਯਮ ਯੋਗੀ ਸਾਹ ਅਭਿਆਸ ਉਲਟੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਚੱਲਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਹ ਕ੍ਰਿਆਹੀਣ ਹੋ ਕੇ ਸੰਤੁਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਉਹ ਪੂਰਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਵਾਲਾ ਸਾਹ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਹ ਨਾਲ ਮਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਰੇਚਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦੌਵੇਂ ਚੱਲਦੇ ਹੋਏ ਸਾਹ ਕਿਰਿਆਹੀਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਇਹ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕੁੰਡਾਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੰਡਕ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਯੋਗੀ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਅਭਿਆਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਗੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਉੱਪਰ ਚੰਗਾ ਭੈੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਰ, ਕਾਮ ਹਵਸ, ਕ੍ਰੋਧ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾ ਉੱਪਰ ਭੈੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਾਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰ ਸੰਤੁਲਨ ਹੈ, ਆਸ਼ਾ ਹੈ, ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੈ, ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਹੈ, ਪਿਆਰ ਮੋਹ ਹੈ। ਤੰਦਰਸਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਠੀਕ ਰਹੇਗੀ। ਜੇਕਰ ਸਾਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮਨ ਉੱਪਰ ਭੈੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੇ ਠੀਕ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨ ਤੰਦਰਸਤ ਰਿਸ਼ਟ ਪੁਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣਯਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੂੰਹ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨੱਕ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਸਾਹ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਹਵਾ ‘ਅਪਅਨੇ’ ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹਵਾ ਪ੍ਰਾਣ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਕ ਤੇ ਰੇਚਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹ ਰੋਕਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕੁੰਡਕ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਾਣਯਮ ਗਲਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਤਰ ਦੀ ਤੰਤਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਗੜ ਜਾਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਣਯਮ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਿਧੀ ਯੋਗ ਗੁਰੂ ਅਭਿਆਸੀ ਤੋਂ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅਪਣਾਉਣ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਸਰੀਰਕ ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਅਭਿਆਸ ਤੋਂ ਯੋਗੀ ਉੱਤਮ ਸੁਚੇਤ ਮਨ, ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਤੰਦਰਸਤ ਤਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਯੋਗੀ ਏਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਚੱਲਦੇ ਹੋਏ ਉੱਡਦੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।

4.30 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਪਰੇ ਨਿਯਮ-ਤ-ਆ-ਹਾਰਾ; ਪ੍ਰਾਣਾਨ ਪ੍ਰਾਣੇ਷ੁ ਜੁਫ਼ਤਿ। ਸਰ੍ਵੇ ਅਪਿ ਏਤੇ ਯੜ-ਕਿਦ; ਯੜ-ਕਥਿਤ-ਕਲਮਥਾ: //

ਅਪਰੇ ਨਿਯਮੁ ਤ ਆਹਾਰਾਹ, ਪ੍ਰਾਣਾਨੁ ਪ੍ਰਾਣੇਸੂ ਜੁਹਵਤਿ।

ਸਰ੍ਵੇ ਅਪਿ ਏਤੇ ਯਗਯੁਵਿਦਹ, ਯਗਯ੍ਯ ਅਕਸਪਤਿ ਕਲਮਸ਼ਾਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਪਰੇ : ਦੂਜੇ ਲੋਕ। ਨਿਯਮੁਤ ਆਹਾਰਾਹ : ਨਿਯਮਬੱਧ ਖੁਰਾਕ (ਭੋਜਨ)। ਪ੍ਰਾਣਾਨੁ : ਜੀਵਨ ਲਈ ਸਾਹ। ਪ੍ਰਾਣੇਸੂ : ਜੀਵਨ ਲਈ ਸਾਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਈ, ਤੋਂ। ਜੁਹਵਤਿ : ਕੁਰਬਾਨੀ, ਭੇਟਾ। ਸਰ੍ਵੇ : ਸਾਰੇ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਏਤੇ : ਇਹ। ਯਗਯੁਵਿਦਹ : ਜਿਹੜੇ ਕੁਰਬਾਨੀ/ਭੇਟਾ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਯਗਯ੍ਯ ਅਕਸਪਤਿ ਕਲਮਸ਼ਾਹ : ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਪ ਕੁਰਬਾਨੀ, ਭੇਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਦੂਜੇ ਹੋਰ ਨਿਯਮਬੱਧ ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹਵਨ ਯੱਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਯੱਗਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਯੱਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਪਰੇ ਨਿਯਮੁਤ ਆਹਾਰਾਹ ਪ੍ਰਾਣਾਨੁ ਪ੍ਰਾਣੇਸੂ ਜੁਹਵਤਿ - ਨਿਯਮਤਿ ਆਹਾਰ ਵਿਹਾਰ (ਖਾਣ ਪੀਣ ਤੇ ਚੱਲਣ) ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਹਵਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਕ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਖਵਾ ਬਿਲਕੁਲ ਭੋਜਨ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਹ ਪ੍ਰਾਣਯਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। (ਗੀਤਾ 6.16, 6.17)। ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਹਵਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇ ਅਪਾਨ ਦਾ ਅਪਾਨ ਵਿੱਚ ਹਵਨ ਕਰਨਾ। ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਅਪਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਰੋਕ ਦੇਣਾ। ਨਾ ਸਾਹ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ ਨਾ ਸਾਹ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾਣਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਤੱਤ ਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਣਯਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਣਯਮੁ ਤੋਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਵਿਰਤੀਆਂ ਸ਼ਾਂਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਨਿਰਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਰ੍ਵੇ ਅਪਿਏਤੇ ਯਗਯੁਵਿਦਹ ਯਗਯ੍ਯ ਕਲਮਸ਼ਾਹ - 4.24 ਤੋਂ 4.30 ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ ਦੇ ਪੂਰਵ ਅਧ੍ਯ ਤੱਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਯਗਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਅਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕ ਵਾਸਤੇ ਏਥੇ ਸਰ੍ਵੇ ਅਪਿਏਤੇ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਅਸਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪਾਪ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਰਮ ਸੰਬੰਧ ਵਿਛੇਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਸਾਧਕ ਯਗ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਲੋਕ ਪ੍ਰਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਬਾਂ ਭੋਗ ਭੋਗਣ ਤੇ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯਗ ਕਰਦੇ ਹਨ - ਉਹ ਯਗ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਿਨਾਸੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਹੀ ਬੰਧਨ ਹੈ। ਤੇ ਉਹ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਕੇਵਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਛੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਗਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯੱਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਧਨ ਦੌਲਤ, ਰਿਆਨ ਬੋਧ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਮੁਲ ਮੰਤਵ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰ ਲਵੇ। ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਸੰਤੁਲਤ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਤਨ ਦੀ ਤੰਦਰਸਤੀ ਲਈ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਪੂਰਤੀ ਵੀ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਤ ਭੋਜਨ ਯੋਗ ਲਈ ਮੁਢਲੇ ਨਿਯਮ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਵੀਨਾ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿੱਠਾ ਸੰਗੀਤ ਤਾਂ ਹੀ ਨਿਕਲੇਗਾ, ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਸਹੀ ਹਨ, ਢਿੱਲੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਕੇਵਲ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਲਈ ਨਿਯਮ ਬੱਧ ਕਸਰਤ (ਯੋਗ) ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਤ ਭੋਜਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭੋਜਨ ਖਾਣਾ, ਭੋਜਨ ਹਜ਼ਮ ਕਰ ਲੈਣਾ - ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਉਚਿਤ ਯੋਗ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ।

ਯੋਗਾ ਦੀ ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਾਪ ਮੁਕਤ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਯੋਗਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ੁੱਧ ਮਨ ਤੇ ਤੰਦਰੁਸਤ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ ਕਦੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਜੋ ਉਸ ਲਈ ਪਾਪ ਸਮਾਨ ਹੋਣ। ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ, ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਜੀਵਨ ਵਾਸਤੇ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਰਥਾਂ ਖਰਬਾਂ ਜੀਵ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹੀ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ, ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਹ ਲੈਣ ਦਾ ਅਰਥ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਮਾਜ ਸੰਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਅਰਪਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

4.31 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਰਨ-ਸ਼ਿ਷ਟ-ਅਸੂਰ-ਭੁਜ; ਧਾਨਿਤ ਬ੍ਰਹਮਾ ਸਨਾ-ਤਨਸ੍ਰ। ਨ ਅਧਯ ਲੋਕ: ਅਸਿਤ ਅ-ਧੁਜ਼ਾਤ, ਕੁਤ: ਅਨਧ: ਕੁਰੁ-ਸਦ-ਤਮ॥

ਯਗਯਸ਼ਸ਼ਟ ਅੰਮ੍ਰਤ ਭੁਜਹ ਯਾਨਿਤ ਬ੍ਰਹਮ ਸਨਾਤਨਮ्।

ਨ ਅਯਮ੍ ਲੋਕਹ ਅਸਿਤ ਅਯ ਗ੍ਰਹਸ੍ਮ, ਕੁਤਹ ਅਨ੍ਯਹ ਕੁਰੁ ਸਦ ਤਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਗਯਸ਼ਸ਼ਟ ਅੰਮ੍ਰਤ ਭੁਜਹ : ਅੰਮ੍ਰਤ ਪੀਣ ਵਾਲੇ। ਯਾਨਿਤ : ਜਾਣਾ। ਬ੍ਰਹਮ : ਬਾਹਮਣ। ਸਨਾਤਨਮ੍ : ਅੰਦਰਲੇ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਯਮ੍ : ਇਹ ਲੋਕ। ਲੋਕਹ : ਇਹ ਦੁਨੀਆ। ਅਸਿਤ : ਹੈ। ਅਯਗ੍ਰਹਸ੍ਮ : ਜੋ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਕੁਤਹ : ਕਿਵੇਂ। ਅਨ੍ਯਹ : ਹੋਰ। ਕੁਰੁਸਦਤਮ : ਹੋ ਕੌਰਵਾਂ ਚੌ ਉੱਤਮ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ‘ਯਗ ਤੋਂ ਬਚੇ ਹੋਏ ਅੰਮ੍ਰਤ (ਰੂਪ ਅੰਨ) ਦਾ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨਾਤਨਪੁਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਹੋ ਕੁਰੂ ਸ਼ੋਸ਼ਟ! ਯੱਗ ਰਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਲੋਕ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਫਿਰ ਪ੍ਰਲੋਕ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਗਯਸ਼ਸ਼ਟ ਅੰਮ੍ਰਤ ਭੁਜਹ ਯਾਨਿਤ ਬ੍ਰਹਮ ਤਨਮ੍ = ਯਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਰਥਾਤ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਪੂਰਵਕ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਨਾਲ ਸਮਤਾ ਅਥਵਾ ਬਿਗਨੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਯਗਯਸ਼ਸ਼ਟ ਅੰਮ੍ਰਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਸਨਾਤਨ - ਪਾਰਥ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। (ਗੀਤਾ 3.13) ੦ ਸੁਰੂਪ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਅਮਰ ਹੈ, ਮਰਨ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਸੰਗ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਅਸੰਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਦ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪੇ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਤਵ ਮਾਤਰ ਕੇਵਲ ਕਰਤਵ ਸਮਝਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਯਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਹੀ ਕਰਤਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਜੋ ਕਰਮ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਤਵ ਨਹੀਂ। ੦ ਯਗ ਵਿੱਚ ਦੇਣਾ ਹੀ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮੱਰਪਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਲੈਣਾ ਨਿਰਵਾਹ ਮਾਤਰ ਹੈ। (4.21) ੦ ਸਰੀਰ ਯਗ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਰਹੇ, ਇਸ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਰੀਰ ਨਿਰਵਾਹ ਮਾਤਰ ਲਈ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨਾ ਵੀ ਯਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਯਗ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਵਾਸਤੇ ਲਾਉਣਾ ਬੰਧਨ ਕਾਰਕ ਹੈ। ਯਗ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਬੰਧਨ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਨ ਅਯਮ੍ ਲੋਕਹ ਅਸਿਤ ਅਯਗ੍ਰਹਸ੍ਮ, ਕੁਤਹ ਅਨ੍ਯਹ ਕੁਰੁ ਸਦਤਮ - ਜਿਵੇਂ 3.08 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਯਗ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇਰਾ ਇਹ ਲੋਕ ਭੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਫਿਰ ਪਰਲੋਕ ਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕੀ ਹੈ ? ਕੇਵਲ ਸਵਾਰਥ ਭਾਵ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਉਤਪਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਸੁੱਖ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭੰਗ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਰਲੋਕ ਸਮੇਂ ਨਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋਵੇਗਾ। ੦ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਉਤਪਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਸੁੱਖ ਸ਼ਾਂਤ ਭੰਗ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਰਲੋਕ ਸਮੇਂ ਨਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋਵੇਗਾ। ੦ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਘਰ ਵਿੱਚ ਬੇਚੈਨੀ, ਸੰਘਰਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਝਗੜੇ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਵਾਰਥੀ ਵਿਅਕਤੀ ਘਰ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਰੜਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਵੀ ਕਰਤਵ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਰਤਵ ਪਾਲਕ ਦਾ ਇਹ ਲੋਕ ਤੇ ਪਰਲੋਕ ਵੀ ਸੁਖਾਵਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯਗ ਤੋਂ ਬਚੀ ਹੋਈ ਸਾਮੱਗਰੀ (ਅੰਨ) ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਦਗੀ ਸੁੱਚਤਾ, ਮਨ ਦੀ ਨਿਯੰਤਰਣਤਾ, ਬੜ੍ਹਾ ਖਾਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਧਾਰਣ ਕਰਨਾ, ਯਗ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਖੁਦਗਰਜੀ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤਿ ਕ੍ਰੋਧ ਨਫਰਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਨਫਰਤ ਤੇ ਗਿਲਾਨੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ - ਸਾਡਾ ਸਾਧਾਰਨ ਖਾਪਾ ਭੋਜਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਪੂਰਣਤਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਪੂਰਣਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਹੈ, ਖੁਦੀ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹੀ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਖਤਮ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਆਪ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਉਹ ਬਾਹਮਣ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਅਵਸਥਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਮਨ ਲਈ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਲਾਭ ਨਹੀਂ। ਯੋਗ ਯਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਉਚੱਤਮ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਵਸਥਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜਾਹਰ ਹੈ, ਨਿੱਕੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੇ ਕੋਈ ਔਖੇ ਨਹੀਂ।

4.32 ਸ਼ਲੋਕ :

ਏਵਮ੍ ਬਹੁ-ਵਿਧਾ: ਯਜਾ:; ਵਿ-ਤਨ-ਤਾ: ਬ੍ਰਹਮਣ: ਸੁਖੇ। ਕਰਮ-ਜਾਨੁ ਵਿਦ-ਹਿ ਤਾਨੁ ਸਕਾਨੁ, ਏਵਮ੍ ਜਾ-ਤਵ ਵਿ-ਮੋਕਾਖਸੇ॥

ਏਵਮ੍ ਬਹੁਵਿਧਾ ਯਗਯਾਹ, ਵਿ ਤਨਤਾਹ ਬ੍ਰਹਮਣਹ ਮੁਖੇ।

ਕਰਮ ਜਾਨੁ ਵਿਦਹਿ ਤਾਨੁ ਸਰਵਾਨੁ, ਏਵਮ੍ ਗਯਾਤਵਾ ਵਿ ਮੋਕਸ਼ਯਸੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਏਵਮ੍ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਬਹੁਵਿਧਾ : ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ। ਯਗਯਾਹ : ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ। ਵਿਤਨਤਾਹ : ਫੈਲੇ ਹੋਏ। ਬ੍ਰਹਮਣਹ : ਬਾਹਮਣਾਂ ਅਥਵਾ ਵੇਦਾਂ ਦਾ। ਮੁਖੇ : ਚਿਹੜੇ ਤੋਂ। ਕਰਮਜਾਨੁ : ਕਰਮ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਕ੍ਰਿਆ ਜਨਮ। ਵਿਦਹਿ : ਜਾਣਨਾ। ਤਾਨੁ : ਤੇਰਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਸਰਵਾਨੁ : ਸਾਰੇ। ਏਵਮ੍ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਗਯਾਤਵਾ : ਜਾਣੀ ਜਾਣ। ਵਿਮੋਕਸ਼ਯਸੇ : ਤੁਸੀਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋ ਜਾਵੋਗੇ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਗਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਬ੍ਰਹਮ ਮੁੱਖ (ਅਰਥਾਤ ਵੇਦ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ) ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਕਰਮ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਮਝ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਕੇ ਤੂੰ ਸੰਸਾਰ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਵੇਂਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਗਯਾਤਵਾ - ਯਗ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਅਤੇ ਯਗ ਦਾ ਕਰਤਾ। ੦ ਏਵਮ् ਬਹੁ ਵਿਧਾਹਯ ਗਯਾਹ ਵਿਤਨੁ ਤਾਹ ਬ੍ਰਹਮਣਹ ਮੁਖੇ - 4.24 ਤੋਂ 4.30 ਤੱਕ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰਾਂ ਯਗਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਯਗ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਿਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-2 ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸਠਾਨਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਲ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੀ ਹੈ। ਅਵਿਨਾਸੀ ਨਹੀਂ। ਏਥੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮ ਸ੍ਰੂਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯਗਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਠਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (4.31) ੦ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਸਵੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਰੂਪ ਸ੍ਰੂਵਨ ਮਨਨ ਨਿਦਿਪ੍ਯਾਸਨ ਪਾਣਾਯਮੁ ਸਮਾਧੀ ਆਦਿ ਅਨੁਸਠਾਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਲਕਸ਼ ਹੈ। ੦ ਗੀਤਾ 3.14, 3.15 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਯਗ ਵੇਦ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯਗਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਤਯ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟਤ (ਸਥਾਪਤ) ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯਗਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਠਾਨ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ੦ ਕਰਮਜਾਨੁ ਵਿਦਹਿ ਤਾਨੁ ਸਰਵਾਨੁ ਏਵਮ् ਗਯਾਤ੍ਰਵਾ ਵਿਮੋਕਸ਼ਸੇ - ੦ ਤਾਨੁ ਸਰਵਾਨੁ ਪਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਯਗਾਂ ਲਈ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਯੋਗਾਂ ਦਾ ਤੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਯੋਗਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਕਰਮਜਾਨੁ ਵਿਦਹਿ - ਸਾਰੇ ਯਗ ਕਰਮਜਨਯ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਸਗੋਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਵਾਣੀ ਦੇ ਕਬਨਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਪ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। (ਗੀਤਾ 18.15) ੦ ਅਰਜਨ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਯੁੱਧ ਰੂਪ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਨੂੰ ਪਾਪ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਰਮ ਜਾਨੁ ਵਿਧੀ ਪਦਾਂ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ, ਅਰਜਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਯੁੱਧ ਰੂਪ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਲਈ ਤੂੰ ਜੋ ਸਾਧਨ ਕਰੇਗਾ - ਉਹ ਵੀ ਤਾਂ ਕਰਮ ਹੋਵੇਗਾ। ੦ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਲਿਆਣ, ਕਰਮ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੌੜਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਤੂੰ ਯੁੱਧ ਰੂਪ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਨੂੰ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਕੇ ਕਰੋਗਾ, ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ ਤੇਰਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਦੇ। ਕਰਮ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਬੰਨ੍ਹਦੀ ਹੈ। (ਗੀਤਾ 6.04) ਯੁੱਧ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਸਹਿਜ ਕਰਮ ਹੈ, ਇਹ ਤੇਰੇ ਲਈ ਕਰਨਾ ਆਸਾਨ ਹੈ। ੦ ਏਵਮ् ਗਯਾਤ੍ਰਵਾ ਵਿਮੋਕਸ਼ਸੇ ਅਤੇ 4.14 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਰਮ ਫਲ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ। ੦ ਜਿਸ ਨੇ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲਿਪਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਦਰਵੇਂ ਸੋਲਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਏਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰੇੜਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕੇਵਲ ਲੋਕ ਹਿਤਾਰਥ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਅਰਥ ਕਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਗੋਰ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਕ੍ਰਿਆ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਭੈਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਉਤੇਜਨਾ ਕਾਰਨ ਮਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬੇਚੈਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਹੈ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤਨ ਸੰਕਟ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਤੱਤਪਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕੰਮ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀਤਿਆਂ ਪਛੋਤਾਵਾ ਲੱਗੇ, ਪਾਪ ਹਨ। ਇਸ ਜਾਲ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਜਾਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੇਦ ਬਾਣੀ ਚੌ ਚਾਨਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਯਗ ਯੋਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਤਨ ਮਨ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਯਾਤਰਾ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁੱਖ (ਚਿਹਰੇ) ਹਨ। ਵੇਦ, ਪ੍ਰਕਿਤੀ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਮਾਨ-ਜਗਤ ਅਤੇ ਮਾਇਆ। ਇਹ ਯਥਾਰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵੇਦ ਗਿਆਨ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਕਿਵੇਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੀ ਕਰਮ ਯੁਕਤ ਹੈ। ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰਮ ਦੀ ਦੈਵੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਯਗ ਯੋਗ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਮ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯਗ ਯੋਗ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਰਮ ਆਪਣੇ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਯਗ ਹੋਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਯਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਗੀ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

4.33 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ੍ਰੇਣ ਦ੍ਰਵਾ-ਸਧਾਰ੍ਤ, ਜਾਨ-ਧੜ : ਪ੍ਰਮ-ਤਪ / ਸਰਵਮੁ ਕਰਮ ਅ-ਖਿਲਮੁ ਧਾਰਥ, ਜਾਨੇ ਪਰਿ-ਸਮ-ਆਪ-ਧ-ਤੇ //

ਸ੍ਰੇਣ ਦ੍ਰਵਾ ਮਧਾਤ੍ਰ, ਯਗਯਾਤ੍ਰ, ਗਯਾਨੁ ਯਗਯਹ ਪਰਮੁ ਤਪ!

ਸਰਵਮੁ ਕਰਮ ਅਖਿਲਮੁ ਪਾਰਥ, ਗਯਾਨੇ ਪਰਿਸਮਮ ਆਪਯਤੇ //

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ੍ਰੇਣਾਨੁ : ਵਧੀਆ ਉਤੇਮ। ਦ੍ਰਵਾਮਯਾਤ੍ਰ : ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ (ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਕੋਲ ਹਨ)। ਯਗਯਾਤ੍ਰ : ਕੁਰਬਾਨੀ। ਗਯਾਨੁ ਯਗਯਹ ਪਰਮੁ ਤਪ : ਕੁਰਬਾਨੀ ਵਿਧੀ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ। ਪਰਮੁ ਤਪ : ਹੇ ਪਰਮਤਪਾ। ਸਰਵਮੁ : ਸਾਰੇ। ਕਰਮ : ਕ੍ਰਿਆ, ਕੰਮ। ਅਖਿਲਮੁ : ਸੁਮੁੱਚੇ। ਪਾਰਥ : ਹੇ ਪਾਰਬਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ। ਗਯਾਨੇ : ਗਿਆਨ ਬੁੱਧੀ। ਪਰਿਸਮਮ ਆਪਯਤੇ : ਅੰਤ, ਸਿੱਖਰ, ਆਖਰ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਪਰਨਤਪ! ਦ੍ਰਵਾਮਯਾਤ੍ਰ (ਯਗ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ (ਸਾਮਗਰੀ) ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਥਾਂ) ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਉਤੇਮ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ, ਹੇ ਪਾਰਬਾ! ਜਿਹੜੇ ਕਰਮ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ (ਨਿਹਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੱਸਤ ਕਰਮ) ਗਿਆਨ ਅੰਦਰ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਸ੍ਰੇਣਾਨੁ ਦ੍ਰਵਾਮਯਾਤ੍ਰ ਯਗਯਾਤ੍ਰ ਗਯਾਨੁ ਯਗਯਹ ਪਰਮੁ ਤਪ = ੦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਯਗਾਂ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਵਾਂ (ਪਦਾਰਥਾਂ) ਅਥਵਾ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਸਾਰੇ ਯਗ ਦ੍ਰਵਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦ੍ਰਵ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਾਲ ਮਧ ਪ੍ਰਚੁਰਤਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮਿੱਟੀ

ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਵਾਲਾ ਪਾਤਰ ਮਨਮਜ਼ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਵ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੋਵੇ। ਦ੍ਰਵ ਮਯ ਯਗ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਯਗ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਆਨ ਯਗ ਤੋਂ ਦ੍ਰਵ ਤੇ ਕਰਮ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਯਗ ਕਰਮਜ਼ ਹਨ (4.32) ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਮ ਗਿਆਨਯਗ ਨਾਲ ਪਰਿ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਯਗ - ਕਰਮ ਜਨਯ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਵੇਕ ਵਿਚਾਰ ਜਨਯ ਹੈ। ਹਾਂ - ਏਥੇ ਜਿਸ ਗਿਆਨ ਯਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਏ ਗਿਆਨ ਯਗ (4.28) ਦਾ ਵਾਚਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਤੇ 4.34 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵਰਣਤ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਚਾਲਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਲੇਖ ਕੀਤੇ ਬਾਰਾਂ ਯਗਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਏਥੇ ਦ੍ਰਵਮਯ ਯਗ ਹੈ। ਦ੍ਰਵਮਯ ਯਗ ਸਮਾਪਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਗਿਆਨ ਯਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਖਮ-ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਯਗ ਭੀ ਕ੍ਰਿਆ ਜਨਯ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਰਵ ਕਰਮ ਅਖਿਲਮ੍ ਪਾਰਥ - ਗਯਾਨੇ ਪਰਿਸਮ੍ ਆਪਯਤੇ - ੦ ਸਰਵਮ੍ ਤੇ ਅਖਿਲਮ੍ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਪਰਯਾਇਵਾਂਹੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ 'ਸੰਪੂਰਣ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਵਮ੍ ਕਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮ (ਮਾਤ੍ਰਕਰਮ) ਤੇ ਅਖਿਲਮ੍ ਦਾ ਅਰਥ 'ਸੰਪੂਰਣ' ਦ੍ਰਵ (ਮਾਤ੍ਰ ਪਦਾਰਥ) ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ। ੦ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਅਣ੍ਣੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਅਣ੍ਣੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੇ ਤੀਜਾ ਦੌਸ਼ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ 1. ਵਿਵੇਕ 2. ਵੈਰਾਗ 3. ਸਮਾਦਿ ਸ਼ਟੰਪਤੀ - ਸ਼ਮੱਦਮ, ਸ਼ਰਧਾ, ਉਪਰਤਿ ਤਿਤਿਕਸ਼ਾ ਤੇ ਸਮਾਧਾਨ 4. ਮੁਕਸ਼ਤਾ 5. ਸ੍ਰਵਣ 6. ਮਨਨ 7. ਨਿਦਿ ਧਯਾਸਨ ਤੇ 8. ਤਤਵਪਦਾਰਥ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਵਿਵੇਕ - ਸਤ੍ ਤੇ ਅਸਤ੍ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਵਿਵੇਕ ਕਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਵੈਰਾਗ - ਸਤ੍ ਤੇ ਅਸਤ੍ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਾਣ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਅਸਤ੍ ਦਾ ਤਿਆਗ ਵੈਰਾਗ ਹੈ। ੦ ਸਮ - ਮਨ ਨੂੰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣਾ ਸਮ ਹੈ। ੦ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣਾ ਦਮ ਹੈ। ੦ ਈਸ਼ਵਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣਾ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ। ੦ ਵਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲੋਂ ਹਟਾਉਣਾ ਉਪਰਤਿ ਹੈ। ੦ ਸਰਦੀ ਗਰਮੀ ਆਦਿ ਦੂੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿ ਲੈਣਾ ਤਿਤਿਕਸ਼ਾ ਹੈ। ੦ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਕਾਵਾਂ ਦੂਰ ਕਰਨੀਆਂ ਸਮਾਧਾਨ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਮੁਸ਼ਕਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਧਕ ਗੁਰੂ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰਵਣ ਕਰਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ ਮਨਨ ਹੈ। ੦ ਵਿਪਰੀਤ ਭਾਵਨਾ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ। ੦ ਵਿਪਰੀਤ ਭਾਵਨਾ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਦਿਧਯਾਸਨ ਹੈ। ੦ ਤੱਤਵ ਪਦਾਰਥ ਸੰਸ਼ੋਧਨ - ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਪਦਾਰਥ ਮਾਤ੍ਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇ, ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਚਿੰਜ ਤੱਤਵ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਪਦਾਰਥ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਕਰਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਹੋਣ ਜਾਂ ਯਗ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਜਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ। ਜਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਹੈ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਦੇਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਚਾਨਣ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਵਧੇਰੇ ਕੀਮਤੀ ਸੁੱਖਦਾਈ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਚਹੁਮੁਖੀ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭੌਤਿਕ ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਵਸਤਾਂ ਹਨ ਤਾਂ ਮਨ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਡਰ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਤਨ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਘਟਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਉਹ ਕਰਮ ਕਰੇਗਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਤਨ ਮਨ ਪਵਿੱਤਰ ਰਹੇ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ। ਜਿਵੇਂ ਕੀਮਤੀ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਾਰਾਤ ਨਾਲ ਲੱਦੀ ਸੌਨੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ (ਜੋ ਕੀਮਤੀ ਪੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਬਣੇ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਤ ਹੈ) ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ, ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਸਾਦੀ ਮੂਰਤੀ ਅੱਗੇ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਵਧੀਆ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਕੀਮਤੀ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਾਦਗੀ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਮਨ ਮਹਿਕੇ ਜਿਵੇਂ ਫੁੱਲ ਟਹਿਕਦਾ ਮਹਿਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਬਨਾਵਟੀ ਸਜਾਵਟ ਲਈ ਕੀਮਤੀ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਸਜਾਈ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਬਿਹਤਰ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦੀ ਹੈ।

4.34 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਤ੍ ਵਿਦਿਵ੍ਰ ਪ੍ਰ-ਨਿ-ਪਾਰੇਨ, ਪਰਿ-ਪ੍ਰਸਨੇਨ ਸੇਕਵਾ। ਤਪ-ਦੇਕਧਨਿ ਤੇ ਜਾਨਸ੍, ਜਾਨਿਨ: ਤਦ-ਤਵ-ਦਰਸਿਨ: //

ਤਤ੍ ਵਿਧਿ ਪ੍ਰਨਿ ਪਾਤੇਨ, ਪਰਿ ਪ੍ਰਸਨੇਨ ਸੇਵਯਾ॥

ਉਪ ਦੇਕਸ੍ਰਯੰਤਿ ਤੇ ਗਯਾਨਮ੍ ਗਯਾਨਿਨਹ ਤਦ੍ਵਵ ਦ੍ਰਸ਼ਿਨਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਤ੍ : ਉਹ। ਵਿਧਿ : ਜਾਣਨਾ। ਪ੍ਰਨਿਪਾਤੇਨ : ਅਧਿਆਤਮਕ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਡੰਡੋਤ ਕਰਕੇ, ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਖਾ ਕੇ। ਪਰਿ ਪ੍ਰਸਨੇਨ : ਪ੍ਰਸਨੇਨ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਕੇ। ਸੇਵਯਾ : ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ। ਉਪ ਦੇਕਸ੍ਰਯੰਤਿ : ਸਿਖਿਆ ਦੇਵਾਂਗਾ, ਪਹਿਲ ਕਰੇਗਾ। ਤੇ : ਉਹ ਤੇਰਾ। ਯਹਾਨਾਮ੍ : ਗਿਆਨ। ਗਯਾਨਮ੍ : ਸਿਆਣੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨਾ। ਤਦ੍ਵਵ ਦ੍ਰਸ਼ਿਨਹ : ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਤੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜਾਹ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਨੇਨ ਪੁੱਛਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਤੱਤਵ ਦਰਸਨ ਗਿਆਨੀ ਤੈਨੂੰ ਉਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਨਗੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤਤ੍ ਵਿਧਿ ਪ੍ਰਨਿ ਪਾਤੇਨ - ਪਰਿ ਪ੍ਰਸਨੇਨ ਸੇਵਯਾ = ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਪਾਪ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਣਾ ਬਿਹਤਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਜ ਅਰਜਨ ਯੁੱਧ ਕਰਤੋਂ ਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। (3.20 ਤੋਂ 4.15)। ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ, ਜੇ ਤੂੰ ਕਰਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਉੱਤਮ ਮੰਦਦਾ ਏਂ ਤੱਥੂ ਕਿਸੇ ਤੱਤਵ ਦਰਸ਼ੀ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦੇਵਾਂਗਾ। ੦ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨੀ ਕੋਲ ਭੇਜਣ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਚੇਤਨ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼, ਅਰਜਨ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਜਦ ਇੱਕ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਕੋਈ

ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਤਾਂ ਉਹ (ਮਹਾਪੁਰਸ਼) ਆਪਣੇ ਸੇਵਕ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਈ ਜੇਕਰ ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਜਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛ ਲੈ। ੦ ਗਿਆਨ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਵਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਜਿਗਿਆਸਾ ਪੂਰਵਕ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਸ਼ਠਾ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਤਿਯ ਗੁਰੂ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ੦ ਪ੍ਰਣਿਪਾਤੇਨ - ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਗੁਰੂ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਡੰਡੋਤ ਕਰਨੀ ਤੇ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਨਾ। ੦ ਨੀਚ ਵਤ੍ਰ ਸੇਵੇਤ ਸਦ ਗੁਰੂਮ - ਆਪਣੇ ਸਗੀਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨਿਗਾਦਰ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਨਿਮਰਤਾ ਸਰਲਤਾ ਜਿਗਿਆਸਾ ਸੁਭਾਵ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਪਸ ਰਹਿਣਾ। ਗੁਰੂ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ। ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ। ਆਪਣਾ ਸਗੀਰ ਤੇ ਵਸਤਾਂ, ਗੁਰੂ ਅਰਪਣ ਕਰਨੀਆਂ। ੦ ਸੇਵਾ - ਸਗੀਰ ਵਸਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ - ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ। ਮਨ ਤਨ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ। ੦ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਪਰ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਗੀਰ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਪਿਆਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਪਰਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨੇਨ - ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ, ਜਿਗਿਆਸਾ ਭਾਵ ਤੋਂ ਨਿਮਰਤਾ ਪੂਰਵਕ, ਗੁਰੂ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਨਾ ਲਈ ਜਾਵੇ। ੦ ਗ੍ਰਿਅਨਿਨਹ ਤਦੁਤਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਨਹ - ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਗ੍ਰਿਅਨਿਨਹ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਦੇ ਅਨਸਾਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੧. ਉੱਤਮ - ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰਵਣ ਮਾਤਰ ਤੋਂ ਤਤਵ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੨. ਮਧਯਮ : ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰਵਣ ਮਨਨ ਤੇ ਨਿਦਿਧਯਾਸਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੩. ਕਨਿਸ਼ਠ - ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਸਮਝਣ ਲਈ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੰਕਾਵਾਂ ਭਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਚੌਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਿਧੀਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਹੋਵੇ। ੦ ਗੁਰੂ ਸਤਿਕਾਰ ਸੇਵਾ ਡੰਡੋਤ ਦਾ ਅਰਥ, ਸਾਧਕ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਉਪਜਾਣਾ ਹੈ। ਜਿਗਿਆਸਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਗੁਰੂ ਆਤਮਾ ਈਸ਼ਵਰ ਲਈ ਸਤਿਕਾਰ ਭਾਵ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਵਚਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਵਿਅਧਿਆ :- ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਯੋਗ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂਆਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਇੱਕ ਉੱਤਮ ਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਨ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਨ ਸਾਧਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੱਗ ਤੇ ਯੋਗ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਸ਼ਰਧਾ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਹੀ ਕਰਮ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਭੋਤਿਕ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਸਤਿ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਲਹੋਦ ਨਾਲ ਨਾ ਯੋਗ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਯੱਗ ਦੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਉੱਪਰ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਸਤਿ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਦੈਵੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰਵੱਈਆ ਅਖਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਜਗਦਾ ਦੀਪਕ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦੀਵੇ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਅਗਿਆਨੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਚਾਨਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਲਈ ਯੱਗ ਤੇ ਯੋਗ ਵਿਧੀ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

4.35 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਰੂ ਜਾ-ਤਵਾ ਨ ਧੁਨ: ਸੋਹਸ, ਏਕਮ ਧਾ-ਸ਼ਵਾਸਿ ਧਾਣਡਰ / ਧੇਨ ਭੂਤਾਨਿ ਅ-ਸੋ਷ੇਣ, ਦ੍ਰਕਧਸਿ ਆਤਮਨਿ ਅਥੋ ਸਾਖਿ॥

ਯਤ੍ਰ ਗ੍ਰਿਅਤਵਾ ਨ ਪੁਨਰ ਮੋਹਮ, ਏਵਮ ਧਾ ਸ੍ਰਯਸਿ ਪਾਂਡਵ।

ਯੇਨ ਭੁਤਾਨਿ ਅਸੇਸ਼ਣ ਦੁਰਕਸ਼ਯਸਿ, ਆਤਮਨਿ ਅਥੋ ਮਾਖਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਤ੍ਰ : ਕਿਹੜਾ। ਗ੍ਰਿਅਤਵਾਨ : ਜਾਣਿਆ ਹੋਇਆ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਪੁਨਰ : ਦੁਵਾਰਾ ਫਿਰ। ਮੋਹਮ : ਮਾਇਆ, ਉਲਝਣ। ਏਵਮ : ਇਸ ਵਰਗਾ। ਯਾਸ-ਯਸਿ : ਤੁਸੀਂ ਜਾਵੇਗੇ। ਪਾਂਡਵ : ਹੇ ਪਾਂਡੋ। ਯੇਨ : ਕਿਸਤੋਂ, ਕਿਹੜਾ। ਭੁਤਾਨਿ : ਸਾਰੇ ਜਿਉਂਦੇ ਵਿਅਕਤੀ। ਅਸੇਸ਼ਣ : ਸਮੁੱਚੇ, ਸਾਰੇ। ਦੁਰਕਸ਼-ਯਸਿ : ਤੁਸੀਂ ਵੇਖੋਗੇ। ਆਤਮਨਿ : ਉੱਚਤਮ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ। ਅਥੋ : ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ। ਮਾਖਿ : ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਪਾਂਡਵ ਪੁੱਤਰ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਢੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਹੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਂਗਾ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਢੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਦਾ ਭਾਗ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਵੇਖੇਂਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਤ੍ਰ ਗ੍ਰਿਅਤਵਾ ਨ ਪੁਨਾ ਮੋਹਮ - ਏਵਮ ਧਾ ਸ੍ਰਯਸਿ ਪਾਂਡਵ = ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਤੱਤ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣਗੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਬੋਧ ਤੇ ਸਵਰੂਪ ਯਥਾਰਥ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। (ਗੀਤਾ 2.21)। ਵਾਸਤਵਿਕ ਬੋਧ ਦਾ ਕੋਈ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਨਵਾਣੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਵੇਕ (ਜੜ੍ਹ ਚੇਤਨ ਦੇ ਭੇਦ ਦਾ ਗਿਆਨ) ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਵਿਵੇਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੜ੍ਹ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਾਸਤਵਿਕ ਬੋਧ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ੦ ਯੇਨ ਭੁਤਾਨਿ ਅਸੇਸ਼ਣ ਦੁਰਕਸ਼ਯਸਿ ਆਤਮਨਿ ਅਥੋਮਾਖਿ ੦ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਬ੍ਰਹਮਾਂਡ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੂਰਣ ਜਗਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ੬.੨੯ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਅਥੋ ਮਾਖਿ = ਭਗਵਾਨ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ੦ ਤਵਮ੍ ਪਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ। ਇੱਜ ਪਹਿਲਾਂ ਤਵਮ੍ ਫਿਰ ਤਤ੍ (ਸਵਰੂਪ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮ ਤੱਤਵ) ਦੇ ਨਾਲ ਤਵਮ੍ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ੦ ਦਿਸ਼ਟਾ ੦ ਦਿਸ਼ ੦ ਦਰਸ਼ਨ, ਤਿੰਨੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਜੋ ਭਾਵ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਥੁਲ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਮੁੰਦਰ ਤੇ ਲਹਿਰਾਂ ਵੱਖ-2 ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਸੂਖਮ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਹਨ। ਸੱਤਾ ਕੇਵਲ ਜਲ ਤੱਤਵ ਦੀ ਹੈ। ਜਲ ਤੱਤਵ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ, ਨਾ ਲਹਿਰਾਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਿਸਵੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਮੁੰਦਰ ਵੀ ਸੀਮਿਤ

ਹੈ। ਲਹਿਰਾਂ ਵੀ ਸੀਮਿਤ ਹਨ। ਪਰ ਜਲ ਤੱਤਵ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ। ਸਮੁੰਦਰ ਤੇ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਕੇਵਲ ਜਲ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਹੀ ਯਥਾਰਥ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ। ੦ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ ਤੇ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਲਹਿਰਾਂ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਸਮੁੰਦਰ ਤੇ ਸਰੀਰ ਪੂਰੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਤੱਤ ਵੀ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸੰਸਾਰ ਹੈ, ਨਾ ਸਰੀਰ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਵੀ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਪਰ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖਣਾ ਯਥਾਰਥਮਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂਤੱਤ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਲਈ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਦਾ ਪਾਸਾਗ ਕੀ ਹੈ? ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੀ ਭਾਗ ਹੈ। ਜੋ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਮਾਇਆ ਹੈ। (ਮਾ = ਨਹੀਂ, ਯਾ = ਇਹ) ਜਿਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੈ, ਉਹ ਮਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਰਾਤ ਦੇ ਘੁੱਧ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਅੰਦਰ ਦੋ ਫੌਜਾਂ ਆਹਮਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੜਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਆਹਮਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੜਨ ਵਾਲੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਸਨ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਵੈਣੀਆਂ ਤੇ ਮਨ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਸ਼ਟਾਨੀ ਦੋਸਤੀ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਚਾਨਣ ਪਸਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਰੀਆਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸਲੀਅਤ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ‘ਗਿਆਨ ਏਕਤਾ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਅਨੇਕ ਰੂਪਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।’ ਗਿਆਨ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ ਜੋ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਹੀ ਵਿਚਾਰ, ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

4.36 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਧਿ ਚੇਤ੍ ਅਸਿ ਪਾਪੇ ਭਯਹ, ਸਰਵੇ-ਭਯਹ ਪਾਪ ਕ੍ਰਤ ਤਮਹ।

ਸਰਵਮ੍ ਗ੍ਰਹਾਨ ਪਲਵੇਨ ਏਵ, ਵ੍ਰਜਿਨਮ੍ ਸਮ੍ਭਰਿਸ੍ ਯਸਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਧਿ : ਭੀ। ਚੇਤ੍ : ਜੋ, ਅਗਰ। ਅਸਿ : ਤੁਹਾਡਾ, ਤੇਰਾ। ਪਾਪੇ ਭਯਹ : ਪਾਪੀਆਂ ਦਾ, ਪਾਪੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਸਰਵੇ ਭਯਹ : ਸਾਗਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਕਾ। ਪਾਪਕ੍ਰਤ ਤਮਹ : ਪਾਪ ਵਾਲੇ। ਸਰਵੇਮ੍ : ਸਾਰੇ। ਗ੍ਰਹਾਨ ਪਲਵੇਨ : ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ, ਬੇਅੰਤ ਗਿਆਨ ਦੇ ਬੇੜੇ ਰਾਹੀਂ। ਏਵ : ਇਕੱਲਾ। ਵ੍ਰਜਿਨਮ੍ : ਪਾਪ। ਸਮ੍ਭਰਿਸ੍ ਯਸਿ : ਤੁਸੀਂ ਪਾਰ ਕਰੋਗੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੇਕਰ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਾਪੀ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਏਂ ਤਾਂ ਵੀ ਤੂੰ ਬੇਅੰਤ ਗਿਆਨ ਦੀ ਕਿਸਤੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਸਾਗਰ ‘ਚੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਤਰ ਕੇ ਪਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਧਿ ਚੇਤ੍ - ਅਸਿ ਪਾਪੇਭਯਹ ਸਰਵੇਭਯਹ ਪਾਪ ਕ੍ਰਤ ਤਮਹ - ੦ ਪਾਪ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ੧. ‘ਪਾਪਕ੍ਰਤ’ ਅਰਥਾਤ ਪਾਪ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ੨. ਪਾਪਕ੍ਰੱਤਰ - ਅਰਥਾਤ ਦੋ ਪਾਪੀਆਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਾਪ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ੩. ਪਾਪਕ੍ਰਤਮ - ਸੰਪੂਰਣ ਪਾਪੀਆਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਾਪ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਪਾਪ ਕ੍ਰਤਮ ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਤੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਪਾਪੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਪਾਪ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਏਂ ਤਾਂ ਵੀ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਸੰਪੂਰਣ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਏਂ। ਭਾਵ ਜਿਹੜੇ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਪਾਪ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਗਿਆਸਾ ਜਾਗਿਤ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਨਿਰਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਪਾਪੀ ਤੋਂ ਪਾਪੀ ਮਨੁੱਖ, ਜੋ ਚਾਹੇ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਪਾਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਪਾਪ ਕਲਿਆਣ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਪਾਪ ਛੱਡ ਕੇ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ, ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਹਨੇਰਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਜੇ ਦੀਵਾ ਜਗਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹਨੇਰਾ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਥੇ ਸੌ ਸਾਲ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ, ਦੀਵਾ ਜਲਾਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸੌ ਸਾਲ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ/ ਵਰਤਮਾਨ ਪਾਪ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਚੇਤ੍ - ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਪਾਪੀ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ, ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਸੰਗਤ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੇ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਜੇ ਕੋਈ ਦ੍ਰਿੜ ਇਗਦਾ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਰਵ ਗ੍ਰਹਾਨ ਪਲਵੇਨ ਏਵ, ਵ੍ਰਜਿਨਮ੍ ਸਮ੍ ਤਰਿਸ੍ ਯਸਿ - ੦ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸਰੀਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਪੂਰਣ ਪਾਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜਦ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਪਾਪ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ੦ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਲਵੇਨ - ਅਰਥਾਤ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਨੌਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕਿਨਾ ਪਾਪੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਰਹੇ ਹੋਵੇ - ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਨੌਕਾ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਸੰਪੂਰਣ ਪਾਪ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚੋਂ ਰੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ ਕੇ ਪਾਰ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਕਿਸਤੀ ਨਾ ਟੁਟਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਫਟਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਛੁਥੋਂਦੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪਾਰ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਗਿਆਨ ਯੋਗਯ੍ (4.33) ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਨੌਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਯਗ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਪੁਰਣਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪਾਪ ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯਥਾਰਥ ਅਥਵਾ ਕਾਰਜ ਦੇ ਪੁੰਨੇ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਪਾਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਰਮ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਪੁੰਨ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਗਲਤ ਵਰਤੋਂ ਪਾਪ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਈ ਵਾਰ ਕੁਕਰਮ ਕਰ ਬੈਠਦੇ ਹਾਂ, ਇਹੋ ਪਾਪ ਹੈ। ਪੁੰਨ ਗਿਆਨ ਦੇ ਚੌਥੇ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਕਾਰਜ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁੰਨ ਗਿਆਨ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਰਮ ਤੋਂ ਕੀਤੇ ਪਾਪ ਨੂੰ ਸੁਕਰਮ ਰਾਹੀਂ ਪੁੰਨ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਸਕੀਏ। ਗਿਆਨ ਹੀ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਨੂੰ ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮੂਰਖਤਾ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਅੱਗ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਆਏ ਜੰਗਲ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਤੇ ਅੱਗ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਆਏ ਜੰਗਲ, ਅਸੀਂ

ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।

4.37 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਥਾ ਏਧਾਂਸਿ ਸਮ-ਇਛਾ: ਅਗਿ: ਭਸਮ-ਸਾਤੁ ਕੁਰੂਤੇ ਅਜੁਨ। ਜਾਨ-ਅਗਿ: ਸਰਬ-ਕਮਾਣਿ, ਭਸਮ-ਸਾਤੁ ਕੁਰੂਤੇ ਤਥਾ॥

ਯਥਾ ਏਧਾਂਸਿ ਸਮਾਇ ਧਰ ਅਗਨਿਹ, ਭਸਮ ਸਾਤੁ ਕੁਰੂਤੇ ਅਰਜੁਨ।

ਗ੍ਰਾਘਾਨ ਅਗਨਿਹ ਸਰਵ ਕਰਮਣਿ, ਭਸਮ ਸਾਤੁ ਕੁਰੂਤੇ ਤਥਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਥਾ : ਜਿਵੇਂ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਏਧਾਂਸਿ : ਬਾਲਣ ਸਮੱਗਰੀ। ਸਮਾਇਧਰ : ਬਲ ਰਹੀ, ਲਾਟਾਂ ਛੱਡ ਰਹੀ। ਅਗਨਿਹ : ਅੱਗ। ਭਸਮਸਾਤੁ : ਸਾਜ਼ ਕੇ ਸੁਆਹ ਕਰ ਦੇਣਾ। ਕੁਰੂਤੇ : ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਰਜੁਨ : ਹੇ ਅਰਜਨ। ਗ੍ਰਾਘਾਨ ਅਗਨਿਹ : ਗਿਆਨ ਦੀ ਅੱਗ। ਸਰਵ ਕਰਮਣਿ : ਸਾਰੇ ਕੰਮ। ਭਸਮ ਸਾਤੁ : ਸੁਆਹ ਕਰਨਾ। ਕੁਰੂ-ਤੇ : ਬਣਾਉਣਾ, ਕਰਨਾ। ਤਥਾ : ਇੰਜ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਅਰਜਨ! ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਲਦੀ ਹੋਈ ਅੱਗ ਬਾਲਣ ਨੂੰ ਸੁਆਹ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਅੱਗ, ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਥਾ ਏਧਾਂਸਿ ਸਮਾਇਧਰ ਅਗਨਿਹ ਭਸਮਸਾਤੁ ਕੁਰੂ-ਤੇ ਅਰਜੁਨ - ਪਿਛਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਵਾਂਗ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਅਗਨੀ ਕਾਠ ਲੱਕੜ ਆਦਿ ਪੂਰੇ ਬਾਲਣ ਨੂੰ ਇੰਜ ਭਸਮ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਭੋਗ ਅੰਸ਼ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਅਗਨੀ ਪੂਰੇ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਇੰਜ ਭਸਮ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਭੋਗ ਅੰਸ਼ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ੦ ਗ੍ਰਾਘਾਨ ਅਗਨਿਹ ਸਰਵ ਕਰਮਣਿ ਭਸਮ ਸਾਤੁ ਕੁਰੂਤੇ ਤਥਾ - ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਲੱਕੜ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਅੱਗ ਸੰਚਿਤ, ਪ੍ਰਾਬਧਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਆਮਾਨ ਤਿੰਨ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਇਕ ਲੱਕੜ ਦੇ ਅਭਾਵ ਵਾਂਗ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਫਿਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। (13.21) ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਖੂਨ ਦਾ ਵਗਣਾ, ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਦਾ ਜਵਾਨ ਹੋਣਾ। ਸਾਹਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ। ਭੋਜਨ ਦਾ ਪਚਣਾ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾ ਵਜੋਂ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਚਿਤ ਕਰਮ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਅਭਿਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਕ੍ਰਿਜਿਮਾਣ ਅਕਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਲ-ਜਨਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਸਥਿਤੀ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸੁਖੀ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਿੱਚ ਜੀਵਤਮਾ ਕਰਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਭਾਗੀਦਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਮ-ਚਿੱਤ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੂਰ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੀਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਹੈ ਆਗਸਿਨ ਕੀਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਫਲ ਨੇੜੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਤੀਜਾ : ਪ੍ਰਾਬਧਾ : ਜੋ ਕਰਮ ਵਰਤਮਾਨ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਅੱਗ ਰਾਹੀਂ ਪਹਿਲੇ ਦੌ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਮ ਭਸਮ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਤੀਜੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕਰਮ, ਗਿਆਨ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜੀਵ, ਇਸ ਵੱਲ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਸਵੈ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕਤਾ - ਹੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅੱਗ ਹੈ। ਇਹੋ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਵੇਦ ਗਿਆਨ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਵੈ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ। ਅੱਗ ਦਾ ਕੰਮ ਚੰਗੀਆਂ ਮੰਦੀਆਂ ਕੀਮਤੀ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅੱਗ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ - ਕ੍ਰਿਆ ਪ੍ਰਕਿਆ ਨੂੰ ਸਮੇਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਮ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅੰਕੜਾਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਸੰਕਟ ਕਾਲੀਨ ਘੜੀਆਂ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭ ਸਕੇਗਾ। ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਪ੍ਰਾਕਿਤਕ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ, ਮਨੋਖੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭ ਲਿਆ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਸਵੱਗ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਸਤਿ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਪਾਤਾਲ ਅਤੇ ਅੰਬਰ ਛਾਣ ਲਏ ਹਨ।

4.38 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਹਿ ਜਾਨੇਨ ਸਦਸ਼ਸਮ, ਪਕਿਤ੍ਰਮ ਇਹ ਕਿਦ-ਧਰੇ। ਤ੍ਰਤੁ ਸਵਧਯ-ਯੋਗ-ਸਮ-ਸਿਦਿਃ, ਕਾਲੇਨ ਆਤਮਨਿ ਕਿਨਦਿ॥

ਨਾ ਹਿ ਗ੍ਰਾਨੇਨ ਸਦਸ਼ਮ, ਪਵਿਤ੍ਰਮ ਇਹ ਵਿਦਯਤੇ।

ਤਤ੍ ਸਵਧਯ ਯੋਗ ਸਮ ਸਿਧਹ, ਕਾਲੇਨ ਆਤਮਨਿ ਵਿਨਦਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨਾ : ਨਹੀਂ। ਹਿ : ਸੱਚਿੱਤਚ। ਗ੍ਰਾਨੇਨ : ਸਿਆਣਘ ਬੁੱਧ ਦਾ। ਸਦਸ਼ਮ : ਵਰਗ। ਪਵਿਤ੍ਰਮ : ਪਾਕ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸ਼ੁਧ ਰੂਪ। ਇਹ : ਏਥੇ। ਵਿਦਯਤੇ : ਹੈ, ਹੋਂਦ ਹੈ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਸਵਧਯ : ਆਪਣੇ ਆਪ। ਯੋਗਸਮ ਸਿਧਹ : ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਪਰਪੱਕ ਤੱਜਰਬੇਕਾਰ। ਕਾਲੇਨ : ਸਮੇਂ ਸਿਰ। ਆਤਮ ਮਨਿ : ਸਵੈ ਅੰਦਰ। ਵਿਨਦਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਨੰਦ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ, ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਵਰਗ ਪਵਿਤ੍ਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਮਾਂ ਆਉਣ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ (ਅੰਤਹਕਰਣ) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨਾ ਹਿ ਗ੍ਰਾਨੇਨ ਸਦਸ਼ਮ ਪਵਿਤ੍ਰਮ ਇਹ ਵਿਦਯਤੇ - ਇਹ ਪਦ ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਰਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਰ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਵੱਖ-2 ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲੇ ਹਨ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾਂ ਸੰਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣ ਨਾਲ, ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਦੋਸ਼ ਪਾਪ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (3.37) ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਨਾ ਸੰਸਾਰ

ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਹੀ ਨਾ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਭੈਅ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗਿਆਨ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ, ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ। ੦ ਯਗ ਦਾਨ ਤਪ ਪੂਜਾ, ਵਰਤ, ਉਪਵਾਸ, ਜਪ ਧਿਆਨ, ਪ੍ਰਾਣਾਯਮ ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਹਨ। ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਖੋਟ ਕੱਢਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਤਨ ਮਨ ਕੇਵਲ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਤੋਂ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪਰਮ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ। ੦ ਯੋਗ ਸਮ੍ਰਿਸ਼ਟ - ਜਿਸ ਦਾ ਕਰਮ ਯੋਗ ਸਿੱਧ ਹੈ, ਪੂਰਣ ਹੈ, ਉਹ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਯੋਗਸਤ੍ਰ ਸਿੱਧ ਹੈ 6.04 ਸਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਯੋਗ ਰੂੜ੍ਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਫਿਰ ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ੦ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਗੱਲ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਾਸਤੇ ਕਰਨਾ। ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। 'ਮੈਂ ਸੇਵਕ ਹਾਂ' ਦਾ ਭਾਵ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਸੇਵਕ ਦੀ ਥਾਂ ਕੇਵਲ ਸੇਵਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਕਿਰਿਆ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਯੋਗ ਦੀ ਸਮ ਸਿੱਧੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਕਰਮ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਾ ਹੋ ਕੇ (ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ) ਅਕਰਮ ਬਣ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹੋ ਕਰਮ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਕਰਮ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕਰਮ ਫਲ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ੦ ਫਿਰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਿਤ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਯੋਗ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ੦ ਤੱਤ ਸਵਯਮ ਯੋਗ ਸਮ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਾਲੇਨ ਆਤਮਨਿ ਵਿਨਾਤਿ - ਕਾਲੇਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਯੋਗ ਤੋਂ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਮ ਭਸਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਯੋਗ ਸਿੱਧੀ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਗੁਰੂ ਕੌਲ ਜਾ ਕੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਕੀ ਸਾਧਕ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇਗਾ ? ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਰਮਯੋਗੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਾਲ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਲੇਨ ਪਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ੦ ਸੁਵਯਮ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ 'ਕਰਮਯੋਗੀ' ਆਪ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਅਧਿਆਪਕ ਗਰੰਥ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ੦ ਆਤਮਨਿ ਵਿਨ ਦਤਿ - ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ - ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਆਪ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਸਭ ਥਾਂ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗ ਗਿਆਨ, ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ੦ ਜੋ ਸਭ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸੰਪੂਰਨ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮ-ਤੱਤਵ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵਿਆਕਤੀ ਸੁਧਾਰੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਤਸੀਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਕੜਿਆ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਹ ਤਸੱਲੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਤਾਂ ਸੁਫਨਾ ਸੀ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਸੁਫਨੇ ਦਾ ਸੰਕਟ ਤੇ ਦੁੱਖ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਜੋ ਦੁੱਖ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਨਾ ਸੀ। ਜਾਗ੍ਰਤ ਅਵਸਥਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਏਥੇ ਸੁਫਨੇ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਸਿਰਜੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੈ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ, ਵਿਆਕਤੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜਨਮ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਭਰਮ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੁੜ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਵਾਨਤਾ ਅਥਵਾ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਧੀਆ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਡਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਰਮ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਵੈ-ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸ਼ਕਤੀ ਸਦੀਵੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਰਮਲ ਮਨ ਨਿਰਮਲ ਕਾਇਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

4.39 ਸਲੋਕ :

ਤ੍ਰਦਾ-ਵਾਨ ਲਭਤੇ ਜਾਨਮ, ਤਦ-ਪਰ: ਸਮ-ਧਮ-ਤ-ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯ: / ਜਾਨਮ ਲਭ-ਤਵ ਪਰਾਮ ਸ਼ਨਿਮ, ਅ-ਚਿਰੇਣ ਅਧਿ-ਗਚਤਿ ॥

ਸ੍ਰਧਾਵਾਨ ਲਭਤੇ ਗ੍ਰਘਾਨਮ, ਤਦ ਪਰਹ ਸਮ ਧਮ ਤ ਇੰਦ੍ਰਿਧਰ।

ਗ੍ਰਘਾਨਮ ਲਭਤਵਾ ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤਿਮ, ਅਚਿਰੇਣ ਅਧਿ ਗਛਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ੍ਰਧਾਵਾਨ : ਵਫਾਦਾਰ ਵਿਆਕਤੀ, ਉਹ ਵਿਆਕਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਸ਼ਰਧਾ ਹੋਵੇ। ਲਭਤੇ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਰਘਾਨਮ : ਗਿਆਨ ਬੁੱਧੀ। ਤਦਪਰਹ : ਸਰਧਾਲੂ, ਜੋ ਤਨੋਂ ਮਨੋ ਜੁਕਿਆ ਹੈ। ਸਮ ਧਮਤ ਇੰਦ੍ਰਿਧਰ : ਜਿਸ ਨੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗ੍ਰਘਾਨਮ : ਗਿਆਨ। ਲਭਤਵਾ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਰਮ : ਬੇਅੰਤ ਪੂਰਣ। ਸ਼ਾਂਤਿਮ : ਸ਼ਾਂਤੀ। ਅਚਿਰੇਣ : ਬਹੁਤ ਛੇਡੀ। ਅਧਿ ਗਛਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਸ ਵਿਆਕਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਪੱਕ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਾਧਨ ਯੁਕਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਹੀ ਬੇਅੰਤ ਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਫੇਰ ਉਹ ਜਲਦੀ ਹੀ ਸੋਕਸ਼ ਅਥਵਾ ਪਰਮ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸ੍ਰਧਾਵਾਨ ਲਭਤੇ ਗ੍ਰਘਾਨਮ ਤਦ-ਪਰਹ ਸਮ ਧਮ ਤ ਇੰਦ੍ਰਿਧਰ = ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰਧਾਵਾਨ ਪੂਰਸ਼ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾ ਘੱਟ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਭੁੱਲ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਲਾ ਮੰਨ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਰਧਾ ਪਹਿਚਾਣ ਲਈ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਵਰਤਦੇ ਹਨ - ਸਮਯਮ ਤਇੰਦ੍ਰਿਧਰ ਅਤੇ ਤਦਪਰਹ। ੦ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਵੱਡ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਉਹ ਸਮਯਮਤ ਇੰਦ੍ਰਿਧਰੈ। ੦ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਤਤਪਰ ਪੂਰਵਕ ਲੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਤਤਪਰਹ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਸੰਜਮ ਤੇ ਤਨ ਮਨ ਦੀ ਤਤਪਰਤਾ - ਸਾਧਕ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਰਧਾ - ਪ੍ਰਭੂ ਮਹਾਂਪੂਰਸ਼, ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਆਦਰ ਪੂਰਵਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦੂਰੀ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਮੌਨੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਤੱਤਵ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, ਮੈਂ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹਾਂ। 'ਮੈਂ' ਤੱਤਵ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਦੇਰ ਕਿਉਂ? ੦ ਲਭਤੇ - ਜਿਸ ਵਸਤੂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਸਤੂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਲਭਤੇ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ। ੦ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਤੱਤਵ 'ਹੈ', ਨਾਂ ਤੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਵਸਤੂ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਨਹੀਂ

ਸੀ ਰਹੇਗੀ, ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ‘ਨਹੀਂ’ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਨਹੀਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਦੇ ਹੋਏ, ‘ਹੈ’ ਨੂੰ ਹੈ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਿਤਯ ਸਿੱਧ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਗਯਾਨਮ੍ਭ ਲਭਦਵਾ ਪਰਾਮ੍ਰਸ਼ਾਂਤਿਮ੍ਭ ਅਚਿਰੋਣ ਅਧਿ ਗੱਛਤਿ - ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ। ਜੋ ਮੇਰਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਜੋ ਵਸਤੂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਨਾ ਲੱਭ ਕੇ ਬਾਹਰ ਹੋਰ ਥਾਂ ਲੱਭਣਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਤੱਤਕਾਲ ਅਨੁਭਵ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ੦ ਪਰਮਸ਼ਾਂਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਵਸਤਾਂ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਵਸਤਾਂ ਕਦੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀਆਂ। ਕੇਵਲ ਨਿਤਯ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸ਼ਰਧਾ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ, ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦ੍ਰਿੜ-ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਤਿਆਗ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਤਨ ਮਨ ਨੂੰ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿੱਚ ਢਾਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਲਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਕੀਤੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਤਨ ਮਨ ਉੱਪਰ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੀ ਸਾਧਕ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਹੈ। ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਸੱਤ ਜਨਮ ਲੈ ਲਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮੁਕਤੀ ਮੌਕਸ਼ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਪਿੱਛੋਂ ਜੋ ਦੈਵੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

4.40 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅ-ਜ਼: ਚ ਅ- ਸ਼ਬਦਾਨ: ਚ, ਸ਼ੰਸਥ-ਆਤਮਾ ਵਿ-ਨਸ਼ਤਿ / ਨ ਅਧਮ੍ ਲੋਕ: ਅਸ਼ਿਤ ਨ ਪਰ; ਨ ਸੁਖਮ੍ ਸ਼ੰਸਥ-ਆਤਮਨ: //

**ਅਗਯੁਹ ਚ, ਅਸ੍ਰਧਾਧਾਨਹ, ਚ ਸੰਸ਼ਯ ਆਤਮਾ ਵਿ ਨਸ਼ਯਤਿ।
ਨ ਅਧਮ੍ ਲੋਕਹ ਅਸਿੱਤ ਨ ਪਰਹ, ਨ ਸੁਖਮ੍ ਸੰਸ਼ਯ ਆਤਮਨਹ॥**

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਗਯੁਹ : ਅਗਿਆਨੀ, ਮੁਰਖ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਸ੍ਰਧਾਧਾਨਹ : ਦੈਵੀ ਗਿਆਨ ਪਵਿੱਤਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਸੰਸ਼ਯ : ਆਤਮਾ, ਸਵੈ ਉੱਪਰ ਸੱਕ ਕਰਨਾ। ਵਿਨਸ਼ਯਤਿ : ਜੋ ਮੁੱਕਰ ਜਾਵੇ, ਜੋ ਤਬਾਹੀ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਧਮ੍ ਲੋਕਹ : ਇਸ ਲੋਕ ਦਾ, ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ। ਅਸਿੱਤਿ : ਹੈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਪਰਹ : ਅਗਲਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਸੁਖਮ੍ : ਸੁਖ ਆਨੰਦ। ਸੰਸ਼ਯ ਆਤਮਨਹ : ਆਪਣੇ ਆਪ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਉੱਪਰ ਸੱਕ ਕਰਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਅਗਿਆਨੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਪਰ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਤੇ ਸੱਕ ਹੈ, ਉਹ ਅੰਤ ਨੂੰ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੇ ਸੱਕ ਯੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਨਾ ਹਿ ਇਹ ਲੋਕ ਨਾ ਹੀ ਪਰਲੋਕ ਹੈ, ਨਾ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਗਯੁਹ ਚ ਅਸ੍ਰਧਾਧਾਨਹ ਚ ਸੰਸ਼ਯ ਆਤਮਾ ਵਿਨਸ਼ਯਤਿ - ਜਿਸ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਅਜੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿੰਨਾ ਵਿਵੇਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਦਾ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋ ਅਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਖੁਦ ਨੁਮਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਚੱਲਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਤਾਂ ਹੀਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਸ਼ਯ ਕਿਵੇਂ ਨਸ਼ਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਾ ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਤਰੀਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ੦ ਸੰਸ਼ਯਾਤਮਾ - ਜਿਸ ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੱਕ ਹੋਵੇ, ਸੰਦੇਹ ਹੋਵੇ - ਕੀ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ? ਕੀ ਉਹ ਠੀਕ ਹੈ ? ਵੱਖ-2 ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਸਮਝਣ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਦੇਹ ਪੈਂਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੱਕ ਸੰਦੇਹ ਅਧੂਰੇ ਗਿਆਨ ਕਾਰਨ ਪੈਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਦੇਹ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮ ਨੂੰ ਢੁਕੋਸਲਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਪਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਾਧਕ ਦਾ ਕੰਮ ਖੋਜ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇੰਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਦੇਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸੱਚ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧ ਸਕਦਾ। ਲਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸੰਤੋਖ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਉੱਪਰ ਉਹ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਸੰਕਾ ਦੂਰ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ੦ ਜਦੋਂ ਸੰਕਾ ਸੰਸ਼ਯ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਢੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਛੁੱਕਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਆਪ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਦੁੱਖ ਮਿਟਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਨਾਅਧਮ੍ ਲੋਕਹ ਅਸਿੱਤਨ ਪਰਹ, ਨ ਸੁਖਮ੍ ਸੰਸ਼ਯ ਆਤਮਨਹ - ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸੰਸ਼ਯਾਤਮਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਜੋ ਅਗਿਆਨੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾ ਵਿਵੇਕ ਹੈ, ਨਾ ਬੁੱਧੀ ਹੈ। ੦ ਕੁੱਝ ਦਿਸ਼ਟਤਾ, ਕੁੱਝ ਸੰਸ਼ਯ, ਕੁੱਝ ਗਿਆਨ। ਘਰ ਦਾ ਰਿਹਾ ਨਾ ਘਾਟ ਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਧੋਬੀ ਦਾ ਕੁੱਤਾ। ਸੁਖਮ੍ ਸੰਸ਼ਯ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਗੱਲ ਉੱਪਰ ਸੰਕਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸੱਚਣ ਸਮਝਣ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਸੰਕਾ ਪੈਂਦਾ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਦੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੋ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਉੱਪਰ ਵੀ ਭਰੋਸਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ। ਅਸ਼ੱਰਧਾ ਹੈ। ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਅਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਹਿਮ ਭਰਮ, ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਵਹਿਮ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਬਿਮਾਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਰਧਾ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਤੰਦਰੁਸਤ ਤੇ ਵਹਿਮ-ਗਹਿਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਪਰ ਹੀ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦ੍ਰਿੜ-ਸੰਕਲਪ ਕਿਵੇਂ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਉਹ ਜਿਉਂਦਾ ਮੁਰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਸ਼ਰਧਾ, ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਹੀਣਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਨਵਰ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਕੇਵਲ ਖਾਣ ਲਈ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ, ਬੇਅਸੂਲਾ, ਮੰਤਵਹੀਣ ਗਿਆਨ ਵਿਹੁਣਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਹਿਤ ਜੀਵ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰਕਰਣ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਵੀ ਅਗਿਆਨੀ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾ ਅੰਦਰ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਦਿਆਲੂ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾ ਹੀਣ ਵਿਅਕਤੀ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਸ਼ੱਕੀ ਵਹਿਮੀ ਤੇ ਸੰਕੀਰਣ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਉੱਪਰ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਪਰ ਹੀ ਰੱਖੋ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਉੱਪਰ ਵੀ ਭਰੋਸਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ। ਅਸ਼ੱਰਧਾ ਹੈ। ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਅਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ

है ना ही परलेक विच। अजिहा विअकती हमेसा नरक भेगदा है।

4.41 स्लोक :

योग-सम्-नि-असु-त-कर्मण्यम्, ज्ञान-सम्-छित्र-संशयम्। आत्म-वन्तम् न कर्मणि, नि-बध्नति धनम्-जय॥

ਯੋਗ ਸਮਿਨਿ ਅਸੁਤ ਕਰਮਾਣਮ्, ਗ੍ਰਾਨ ਸਮਛਿੰਨ ਸੰਸਥਮ्।

ਆਤਮ ਵੰਤਮੁ ਨੇ ਕਰਮਾਣਿ, ਨਿ ਬੰਧੁਨਤਿ ਧਨਮੁ ਜਯ॥

० ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯੋਗ : ਕਰਮ ਯੋਗ ਵਿਚ ਸ਼ਰਣ ਸੇਵਾ। ਸਮਨਿਅਸੁਤ : ਤਿਆਗਣਾ। ਕਰਮਾਣਮੁ : ਪੂਜਾ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਕੰਮਾਂ। ਗ੍ਰਾਨ : ਗਿਆਨ ਬੁੱਧੀ, ਯੋਗ। ਸਮਛਿੰਨ : ਗਿਆਨ ਵਾਧੇ ਰਾਹੀਂ ਰੋਕ, ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਜਿਸ ਦੇ ਸ਼ੱਕ ਢੂਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਤਮ ਵੰਤਮੁ : ਸਵੈ ਅੰਦਰ ਹੋਣਾ, ਅੰਤਰ ਕਰਣ ਅੰਦਰ ਵਾਸ ਕਰਨਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਕਰਮਾਣਿ : ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ, ਕੰਮ। ਨਿਬੰਧਨਤਿ : ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤ, ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣਾ। ਧਨਮੁ ਜਯ : ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੇ ਧਨੰਜਯਾ।

० ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਧਨੰਜਯ! ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਕੇ ਢੂਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਸੁਕਤ ਆਤਮਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਦੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯੋਗ ਸਮੁ ਨਿ ਅਸੁਤ ਕਰਮਾਣਮੁ ਗ੍ਰਾਨ ਸਮੁ ਛਿੰਨ ਸੰਸਥਮ - ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ, ਜੋ ਵਸਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਅਸਾਡੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਉਪਕਾਰ ਲਈ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਸਾਡਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਭਲੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗ (ਸਮਤਾ - ਬਗਬਾਰੀ) ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਕਰਮ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਯੋਗ ਸਮੁ ਨਿਆਸੁਤ ਕਰਮਾਣਮੁ ਅਥਵਾ ਯੋਗ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਸੰਬੰਧ ਤੌੜਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ? ਕੁਝ ਸੰਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕਰਮ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ ਸੰਕੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਰੂਪ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਰਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ 'ਪਰ' ਨਾਲ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਆਤਮ (ਸਵੈ) ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨਾ ਵਜੂਲ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਆਤਮ ਵਨਤਮੁ - ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਵਰੂਪ ਬੋਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਦਾ ਸਰੂਪ ਦੇ ਪਰਾਯਣ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਬੈਠਣਾ ਉਠਣਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਰਮਯੋਗੀ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਚਿੱਕੜ ਨਾਲ ਲਿੱਖੜੀ ਮੱਛੀ, ਚਿੱਕੜ ਤੋਂ ਵੀ ਬੇਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਚਿੱਕੜ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗੀ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਭੁੱਲਣਹਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਮੰਤਵ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਕਦਮ ਵਕਦਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਯੁਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫੇਰ ਪਰਪੱਕ ਪੂਰਣ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਇਸ ਲੀਕਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਗਿਆਨੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸ਼ੀਕੀਰਣਤਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਉਸ ਸਪੱਸ਼ਟਵਾਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਸ਼ਟੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਸ ਬ੍ਰਹਮਿੰਦ ਮੰਡਲ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਅਨਸਾਰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਮੁੱਚੇ ਆਪੇ ਨੂੰ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸਵੈ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਲਈ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੁੱਚਾ ਰਵੱਧੀਆ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਉਚਿਤ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨਵਾਨ ਚੇਤਨ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਰਮ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਮੋੜਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਰਮ ਵਿਚ ਉਲੜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਫਿਰ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਚੇਤਨ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4.42 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਸਮਾਤੁ ਅ-ਜਾਨ-ਰਾਮ-ਭੂ-ਤਮ, ਹਵਦ-ਸਥਮ ਜਾਨ-ਅਸਿਨਾ ਆਤਮਨ:।

ਛਿਦ-ਤਵ ਏਨਮੁ ਸੰ-ਸਥਾਵ ਧੋਗਮ, ਆ-ਤਿ਷ ਤਦ-ਤਿ਷ ਭਾਰਤ॥

ਤਸਮਾਤੁ ਅਗ੍ਰਯਾਨ ਸਮੁ ਭੂਤਮੁ, ਹਦਸਥਮੁ ਗ੍ਰਾਨ ਅਸਿਨਾ ਆਤਮਨਹ।

ਛਿਦੁ ਤਵਾ ਏਨਮੁ ਸੰਸਥਮੁ ਧੋਗਮੁ, ਆਤਿਸ਼ਟ ਇਦਤਿਸ਼ਟ ਭਾਰਤ॥

० ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਸਮਾਤੁ : ਇਸ ਲਈ। ਅਗ੍ਰਯਾਨ ਸਮਭੂਤਮੁ : ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਹਦਸਥਮੁ : ਦਿਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ। ਗ੍ਰਾਨ ਅਸਿਨਾ : ਗਿਆਨ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਹੋਥਿਆਰ ਰਾਹੀਂ। ਆਤਮਨਹ : ਸਵੈ ਦਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ। ਛਿਦਤਵਾ : ਕੱਟ ਕਰ ਲੈਣਾ। ਏਨਮੁ : ਇਹ। ਸੰਸਥਮੁ : ਸ਼ੱਕ। ਧੋਗਮੁ : ਧੋਗ ਵਿਚ। ਆਤਿਸ਼ਟ : ਸਥਿਤ ਹੋਣਾ, ਸ਼ਰਣ ਲੈਣੀ। ਉਦਤਿਸ਼ਟ : ਲੜਨ ਲਈ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਣਾ। ਭਾਰਤ : ਹੇ ਭਾਰਤ।

० ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਭਾਰਤ ਵੰਸ਼ੀ! ਉਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ੱਕ ਜਿਹੜੇ ਤੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦੇ, ਅਤੇ ਤੂੰ ਧੋਗ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾ। ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ। ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤਸਮਾਤੁ ਅਗ੍ਰਯਾਨ ਸਮੁ ਭੂਤਮੁ ਹਦਸਥਮੁ ਗ੍ਰਾਨ ਅਸਿਨਾ ਆਤਮਨਹ - ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸਮਤਾ ਬਗਬਾਰੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੌੜਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਭਗਵਾਨ ਤਸਮਾਤੁ ਪਦ ਰਾਹੀਂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਜਾਣ ਕੇ ਕਰਤਵੱਦ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸ਼ੀਕ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੈ? ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਉਹ ਕਰਮ ਧੋਗ ਜਾਂ ਧੋਗ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਵੇ? ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸ਼ੀਕ ਨੂੰ ਢੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਗ੍ਰਯਾਨ ਸਮੁ ਭੂਤਮੁ - ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਸ਼ੀਕੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਅਰਥਾਤ

ਕਰਮਾਂ ਦੇ, ਤੇ ਯੋਗ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਠੀਕ ਠਾਕ ਨਾ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਗ੍ਰਜਾਨ ਸਮ੍ਭਲੁਤਮ੍ - ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਸੰਕੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਅਰਥਾਤ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਤੇ ਯੋਗ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਠੀਕ ਠਾਕ ਨਾ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਗਿਆਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਪਦਾਰਥ ਵਿਨਾਸ਼ੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ। ੦ ਪਿਛਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੋ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਕੇ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਅਰਜਨ ਨੇ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਛੱਡ, ਰਥ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਭਗਵਾਨ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ। ਯੋਗ ਅਥਵਾ ਸਮਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਕਰਮਯੋਗ ਤੇ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਫੈਸਲੇ 'ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ' ਉੱਪਰ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੁੰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸ਼ੱਕ ਸਾਰੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ। ਇਹ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਸ਼ੱਕ ਕਾਰਨ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਅਤੇ ਸਥਿਰਤਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੜ੍ਹਿਤ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਦੰਦ, ਆਲਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਵੇਰੇ ਦੀ ਨੌਂਦ ਤਿਆਗਣ ਪਿਛੋਂ ਚੁਸਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਕੰਮੀਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਚੁਸਤੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਭਾਤ, ਰੂਹ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ੱਕ (ਹਨੇਰੇ) ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਸਮਝਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਸੰਪਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਪੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਨਾਤਨ ਯੋਗ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਉਂਦੀ ਹਸਤੀ ਵੱਲੋਂ ਅੰਦਰਲੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਯੋਗ ਹੈ। ਇੱਕ ਯੋਗ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਹੈ ਦੂਜਾ ਯੋਗ ਅੰਤਹਕਰਣ ਸਵੈ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਹੈ। ਜੋ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰੀਕਰਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕੀ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੂਰਣ ਕੁਰਬਾਨੀ ਉਹੋ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸੇਵਾ ਲਈ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਅੰਦਰ ਦੋ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹਨ, ਪਹਿਲਾ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ, ਆਪਣੀ ਵਿਧਾਨਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ, ਦੂਜਾ - ਮਹਾਨ ਉੱਚਤਮ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਤੱਤ ਗੀਤਾ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

* * *

ਪੰਜਾਬ ਅਧਿਆਇ

ਸੰਨਿਆਸ-ਯੋਰਾ

5.01 ਸਲੋਕ :

ਅਰਜੁਨ ਓਵਾਚ : ਅਰਜੁਨ ਤਕਾਚ

ਸਮ-ਨਿ-ਆਸਮ ਕਰਮਣਾਮ ਕ੃ਣਾ ਪੁਨ: ਯੋਗਮ ਚ ਸ਼ਾਂਸ-ਅਸਿ। ਯਤੁ ਤ੍ਰੈਧ: ਏਤਥੋ: ਏਕਮ, ਤਤੁ ਮੇ ਬ੍ਰਾਹਿ ਸੁ-ਨਿ: ਚਿਤਮ॥

ਸਮਨਿ ਆਸਮ੍ ਕਰਮਣਾਮ੍ ਕੁਸ਼ਣ, ਪੁਨਹ ਯੋਗਮ੍ ਚ ਸੰਸ੍ ਅਸਿ।

ਯਤ੍ ਸ਼੍ਰੋਯਹ ਏਤਯੋਹ ਏਕਮ, ਤਤ੍ ਮੇ ਬ੍ਰਹਮ੍ ਸੁਨਿਹ ਚਿਤਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਰਜੁਨ ਓਵਾਚ : ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਸਮਨਿਆਸਮ : ਸੰਨਿਆਸ। ਕਰਮਾਣਮ : ਕੰਮਾਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ, ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ। ਕੁਸ਼ਣ : ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ। ਪੁਨਹ : ਦੁਵਾਰਾ, ਫੇਰ। ਯੋਗਮ : ਯੋਗ। ਚ : ਅਤੇ। ਸੰਸਾਰਿਸਿ : ਤੇਰੀ ਵਡਿਆਈ, ਤੂੰ ਵਡਿਆਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਏ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਸ਼੍ਰੋਯਹ : ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ, ਚੰਗੇ ਹੈ। ਏਤਯੋਹ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਏਕਮ : ਇੱਕ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਮੇ : ਮੇਰਾ। ਬ੍ਰਹਮ੍ : ਦੱਸਣਾ, ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਸੁਨਿਹ ਚਿਤਮ੍ : ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ 'ਚ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਅਰਜਨ ਬੋਲੇ, 'ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਪ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ (ਸੰਨਿਆਸ) ਵੱਲ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ਤੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਜੋ ਵੀ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਮਨਿ ਆਸਮ੍ ਕਰਮਣਾਮ੍ ਕੁਸ਼ਣ = ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਧਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿੱਚ ਦੇਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭੀ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਕਾਂ ਵਿੱਚ ਤੀਬਰ ਵੈਰਾਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਵੀ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦਾ ਸਾਧਨ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਭੋਗਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਵੈਰਾਗ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਰਜਨ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਰਜਨ ਏਥੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਕਿਹੜਾ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ? ਕਰਮ ਯੋਗ ਜਾਂ ਸੰਨਿਆਸ ਯੋਗ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ? ਕੁਸ਼ਣ - ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਹਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਆਪ ਸੰਨਿਆਸੀ ਲੋਕ ਏਸੇ ਆਤਮ ਲੋਕ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਨਿਆਸ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹੋ। ੦ ਕੁਸ਼ਿ = ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੱਤਾ ਜਾਂ ਸੱਤ ਤੇ ਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਆਨੰਦ। ਸੱਤਾ ਤੇ ਆਨੰਦ ਦਾ ਜੋ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸਦਾ ਸੱਚ ਦਾ ਨੰਦ ਰੂਪ ਜੋ ਪਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸਲੋਕ ਨੰ: 18, 19, 21, 24, 32, 33, 37 ਅਤੇ 41 ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ, ਕਰਮ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਯੋਗ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਇਸ ਲਈ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਨਿਸ਼ਕਿਆ ਨਾਲ ਕੰਮ ਵੀ ਕ੍ਰਿਆਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਨਿਸ਼ਕਿਆ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੋਜਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਸੇਵਾ ਸਮਝ ਕੇ ਸੰਪਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਰੁਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ? ਅਰਜਨ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ (ਸਾਰੀਆਂ) ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕੰਮ ਅਤੇ ਤਿਆਗ (ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨਾ) ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੋਵੇਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਢੰਦਮਈ ਵਿਚਾਰਪਾਰਾ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣਾ ਉਸ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।

5.02 ਸਲੋਕ :

ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ੍ਵਾਚ : ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਕਾਚ

ਸਮ-ਨਿਆਸ: ਕਰਮ-ਯੋਗ: ਚ, ਨਿ: ਸ਼੍ਰੇਵਸ-ਕਰੀ ਤੁਥੀ। ਤਥੋ: ਤੁ ਕਰਮ-ਸਮ-ਨਿਆਸਾਤ, ਕਰਮ-ਯੋਗ: ਵਿ-ਸਿਵਤੇ॥

ਸਮਨਿਆਸਹ ਕਰਮਯੋਗਹ ਚ, ਨਿਹ ਸ਼੍ਰੋਯਸ ਕਰੰ ਓਤੰ।

ਤਯੋਹ ਤੁ ਕਰਮ ਸਮ ਨਿਆਸਾਤ, ਕਰਮਯੋਗਹ ਵਿਸ਼ਿਸ਼੍ਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਮਨਿਆਸਹ : ਤਿਆਗ ਸੰਨਿਆਸ। ਕਰਮਯੋਗਹ : ਕਰਮ ਦਾ ਯੋਗ। ਚ : ਅਤੇ। ਨਿਹਸ਼੍ਰੋਯਸ ਕਰੰ : ਮੁਕਤੀ ਅਥਵਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਵਧਣਾ। ਓਤੰ : ਦੋਵੇਂ। ਤਯੋਹ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ। ਤੁ : ਪਰ। ਕਰਮ ਸਮ ਨਿਆਸਾਤ : ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਤਿਆਗ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ। ਕਰਮਯੋਗ : ਕ੍ਰਿਆ ਯੋਗ। ਵਿਸ਼ਿਸ਼੍ਯਤੇ : ਸ਼੍ਰੋਯਸ ਹੈ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ, 'ਸੰਨਿਆਸ ਅਤੇ ਕਰਮਯੋਗ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਸੰਨਿਆਸ ਦੀ ਥਾਂ ਕਰਮ ਯੋਗ ਸ਼੍ਰੋਯਸ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਮੋਕਸ਼ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਹਨ। ੦ ਸੰਨਿਆਸ ਦੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੧. ਵਿਦਤ ਸੰਨਿਆਸ ਤੇ ਵਿਵਿਦਿਸ਼ਾ ਸੰਨਿਆਸ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਂਖਯੁ ਯੋਗ ਤੇ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦਾ ਪਾਲਣ ਹਰ ਵਰਗ, ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ

ਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ‘ਕਰਮ ਸੰਨਿਆਸ’ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਸਾਂਖਯੁ ਯੋਗ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ੦ ਸੰਨਿਆਸ = ਏਥੇ ਸੰਨਿਆਸ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਸਾਂਖਯੁ ਯੋਗ ਹੈ, ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ। ਭਗਵਾਨ, ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਪੂਰਵਕ ਸੰਨਿਆਸ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਨਾ ਕਰਕੇ, ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ, ਜੋ ਸਾਂਖਯੁ ਯੋਗ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਹਰ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਪਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਾਂਖਯੁ ਯੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਮੁੱਖਤਾ ਗਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਤੀਬਰ ਵੈਗਗ ਵੀ ਜੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਮਿਟਾ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ, ਨਾਲੇ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦਾ ਸਾਧਨ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਸੰਨਿਆਸ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੋਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ੦ ਕਰਮਯੋਗ ਚ - ਗੀਤਾ : 5.03 ਸ਼ਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਨਵ ਮਾਤਰ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਰਾਗ ਅਨਾਦਿਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਜੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮ ਯੋਗ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਛੋਟਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵੱਡਾ ਇਸ ਵੱਲ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਲੋੜ ਵਧੇਰੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਦੀ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰੋ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਉਪਕਾਰ ਤੇ ਭਲੇ ਲਈ ਹੋਵੇ। ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇੱਛਾ ਲਈ ਕੀਤਾ ਕਰਮ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ੦ ਨਿਹ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਰੋ ਉੱਤੇ - ਅਰਜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਾਂਖਯੁ ਯੋਗ ਤੇ ਕਰਮ ਯੋਗ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਸਾਧਨ ਵਧੀਆ ਹੈ ? ਸੰਬੰਧੀ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਸਾਧਨ ਹਨ। ੦ ਤਥੇ ਤੁ ਕਰਮ ਸਮ੍ਰਨ ਨ੍ਯਾਸਾਚ - ਇੱਕੋ ਹੀ ਸਾਂਖਯੁ ਯੋਗ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਹਨ। ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ 4.34 ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਏਥੇ ਇਸ ਪਦ ਰਾਹੀਂ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਂਖਯੁ ਯੋਗ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਯੋਗ ਵਿਸ਼ਵਿਸ਼ਾਤੇ, 5.03 ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਰਮਯੋਗੀ ਨਿਤਯਸੰਨਿਆਸੀ ਸਮਝਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਉਹ ਤਾਂ ਸੁੱਖ ਪੂਰਵਕ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੫.੦੬ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ, ਕਰਮ ਯੋਗ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਸਾਂਖਯੁ ਯੋਗ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੋਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਤਾਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਸਾਂਖਯੁ ਯੋਗ ਤਾਂ ਕਰਮਯੋਗੀ ਦੀ ਜੜ੍ਹਰਤ ਹੈ। ਪਰ ਕਰਮਯੋਗ ਵਿੱਚ ਸਾਂਖਯੁ ਯੋਗ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਵੋਂ ਦੋਵੇਂ ਸਾਧਨ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹਨ ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਕਰਮ ਯੋਗ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਯਗਯਾਰਥ ਕਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਦਾ ਅਹਮ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਗਿਆਨ ਯੋਗੀ ਦਾ ਅਹਮ ਦੂਰ ਤੱਕ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ‘ਸੇਵਕ ਹਾਂ, ਸੇਵਾ ਲਈ ਹੀ ਸੇਵਕ ਹਾਂ, ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਹੀਂ’ ਅਜਿਹਾ ਮੰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਦਾ ਅਹਮ ਸੇਵਯ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ‘ਮੈਂ ਮੁਮਕਸ਼ ਹਾਂ, ਅਜਿਹਾ ਮੰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਯੋਗੀ ਦਾ ਅਹਮ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗ ਕੇਵਲ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਗਿਆਨ-ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਵਾਸਤੇ ਸਾਧਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅਹਮ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਮਯੋਗੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਆਤਮਾ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ‘ਸੇਵਯਾਸ’ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਇਹੋ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਮ ਦੇ ਤਿਆਗ ਜਾਂ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਪਵਿੱਤਰ ਬਦਰੀਨਾਥ ਆਸ਼ਰਮ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਜਾਂ ਤਾਂ ਤੁਰ ਕੇ ਜਾਂ ਹੈਲੀਕਾਪਟਰ (ਜਹਾਜ਼) ਨਾਲ ਪੁੱਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਵਧੀਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤੁਰਾਂ ਹੀ ਕਰਮ ਯੋਗ ਵੀ ਇੱਜ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪੈਦਲ ਬਦਰੀਕਾਸ਼ਰਮ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ। ਕਰਮ-ਸੰਨਿਆਸ ਇੱਜ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਬਦਰੀਕਾਸ਼ਰਮ ਜਹਾਜ਼ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਜਾਈਏ। ਕਰਮਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਤਜਰਬੇ ਸੰਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਨਵ ਵਿੱਚ ਜੋ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਣਤਾ ਵੱਲ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਕਰਮ ਸੰਨਿਆਸ ਨਾਲ ਇਸ ਮਹਾਨ ਮੰਤਰ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਰਮ ਸੰਨਿਆਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਤੀ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਆ ਨਾਲ ਜੋ ਜੜ੍ਹੀ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਇਤਾਰਾ ਉਠਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਰਮਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਦੀ ਮਾਇਆ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਕੈਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਆਨੰਦ ਜਿਉਂ-2 ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਭੌਤਿਕੀ ਕੈਦ ਲੰਮੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਲੋਕ ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪਾਗਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਸਾਡਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸਰੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਅਸਥਾਈ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਕੇਦ ਨਾ ਕੇਦ ਦੁੱਖ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਰੰਗੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨ, ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਐਨਾ ਰੁੱਝਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਨਾ ਅੰਤਰਕਰਣ ਵੱਲ, ਨਾ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸੰਨਿਆਸ ਦੀ ਮੰਤਰ ਪੂਰਤੀ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਮਝ ਆ ਜਾਵੇ, ਕਿ ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਦਾ ਦਿਸ਼ਟਮਾਨ ਪਾਸਾਰਾ ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਸੰਨਿਆਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰਹਿ ਵੀ ਕੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ? ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਮਝ ਆ ਜਾਵੇ ਉਹੋ (ਪ੍ਰਭੂ) ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੈ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਉਸ ਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸਭ ਕਰਮ (ਕੰਮ) ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਵਿਖਾਵੇ ਲਈ ਸੰਨਿਆਸ ਦਾ ਕਰਮ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਸਹੀ ਹੈ। ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਕਾਰਜ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੋ ਗਿਆਨ ਵਧਦਾ ਹੋਵੇ।

5.03 ਸ਼ਲੋਕ :

ਜੇਥੇ: ਸ: ਨਿਤਿ-ਸਮ-ਨਿਆਸੀ, ਧ: ਨ ਫੇਣਿ ਨ ਕਾਫ਼ੀਤਿ। ਨਿ-ਦੁਨਿਆ: ਹਿ ਮਹਾ-ਬਾਹੋ, ਸੁਖਮ-ਕਨਥਾਤ ਪ-ਮੁਚਚਤੇ॥

ਗ੍ਰਾਮੇਯਹ ਸਹ ਨਿਤਯ ਸਮ ਨਿਯਸੀ, ਯਹਨ ਦੂਵੇ-ਸ਼ਾਟਿ ਨ ਕਾਂਕਸ਼ਤਿ।

ਨਿਰ ਦੁਵੰਦੁਵਹ ਹਿ ਮਹਾਬਾਰੋ, ਸੁਖਮ ਬੰਧਾਤ ਪ੍ਰਮੁਚਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਗ੍ਰਾਮੇਯਹ : ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਹ : ਉਹ। ਨਿਤਯਸਮ-ਨਿਯਸੀ : ਪੱਕਾ ਤਿਆਗੀ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਨ

: ਨਹੀਂ। ਦੂਵੇਸ਼ਟਿ : ਨਫਰਤ ਕਰਨਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਕਾਂਕਸ਼ਤਿ : ਇੱਛਾਵਾਂ। ਨਿਰਦੂਵੰਦੂਵਹ : ਦਵੰਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਮਹਾਬਾਹੋ : ਹੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ। ਸੁਖਮ੍ : ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ। ਬੰਧਾਤੁ : ਬੰਧਨ ਤੋਂ। ਪ੍ਰਮੁਚਯਤੇ : ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜਾ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਦਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹਾ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਸਦਾ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਬਾਹੋ ਦੌਦਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਸੁਖ ਪੁਰਵਕ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਗਯੇਯਹ ਸਹ ਨਿਤ ਸਮੁ ਨਯਾਸੀ - ਯਹਨ ਦੂਵੇਸ਼ਟਿ ਨ ਕਾਂਕਸ਼ਤਿ = ੦ ਮਹਾਬਾਹੋ! ਸੰਬੋਧਨੀ ਪਦ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ 1. ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਹੋਣ ਜੋ ਬਲਵਾਨ ਹੋਵੇ, ਸੂਰਬੀਰ ਹੋਵੇ। 2. ਜਿਸ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਭਾਈ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਣ। ਮਿੱਤਰ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਲਈ, ਭਾਈ ਧਰਮ ਰਾਜ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਅਰਜਨ ਦੇ ਲਈ ਮਾਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਰਮਯੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਯਹ ਨ ਦੂਵੇਸ਼ਟਿ - ਕਰਮਯੋਗੀ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਦਾਰਥ ਪਰਿਸੱਥਿਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਆਦਿ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਕਰਮਯੋਗੀ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਕੰਮ ਸਭ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ, ਸਭ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਯਹ ਨ ਦਵੇਸ਼ਟਿ ਪਦ ਦੇਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ - ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਰਮਯੋਗੀ ਹੈ। ੦ ਭਲਾਈ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿੱਤ ਹੈ। ਬੁਰਾਈ - ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਲਾਈ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਅਭਿਮਾਨ ਕਰਨਾ ਸਿਆਣਪ ਨਹੀਂ, ਕਰਮਯੋਗ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿੱਥੇ ਅਪੂਰਣਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਅਭਿਮਾਨ ਹੈ, ਪਰ ਪੂਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਅਭਿਮਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਨ ਕਾਂਕਸ਼ਤਿ = ਕਰਮ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਕਰਮਯੋਗੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਦਾਰਥ ਹਾਲਾਤ, ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਤਾਂ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਪਰਹਿੱਤ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਸੇਚਦਾ ਹੈ, ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਨਿਸ਼ਕਾਮਤਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਰਮ ਨਹੀਂ। ਕਰਮ ਯੋਗ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮ ਇੱਕੋ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ੦ ਗਯੇਯਹ ਸਹਨਿਤਯ ਸਮੁਨਯਾਸੀ - ਅਰਜਨ ਨੇ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਭੀਖ ਮੰਗਣ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਿਆ ਸੀ (ਗੀਤਾ 2.05)। ਉਸ ਨੇ ਸੰਨਿਆਸ ਲੈਣਾ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਸੀ। ਉਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੀ ਰੱਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਹੇ ਅਰਜਨ! ਇਹ ਸੰਨਿਆਸ ਤਾਂ ਗੁਰੂਜਣਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰ ਕੇ ਸੰਨਿਆਸ ਲੈਣਾ ਹੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ, ਤੂੰ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜਣਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਭੈਅ ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ ਸੀ। ਇਹ ਭੈਅ ਤੋਂ ਲਿਆ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਾਹਰੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਦਾ ਸੰਨਿਆਸ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਰਹਿਤ ਅੰਤਰਮਈ ਤੇ ਸੱਚਾ ਸੰਨਿਆਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਹਨ, ਉਹ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹਨ। ਜੋ ਕਰਮਯੋਗੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੈ। ਕਰਮਯੋਗੀ ਹੀ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਖਯ ਯੋਗ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਖਯਯੋਗੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਮਯੋਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਸੰਨਿਆਸੀ। ਕਰਮਯੋਗੀ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੈ। ੦ ਨਿਰਦੂਵੰਦੂਹ ਹਿ ਮਹਾਬਾਹੋ! ਸੁਖਮ੍ ਬੰਧਾਤੁ ਪ੍ਰਮੁਚਯਤੇ = ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਦਵੰਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਭੋਗ, ਕਦੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਕਦੇ ਭੋਗ, ਸਾਧਕ ਦੇ ਭਾਵ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਭੋਗ ਭੋਗ ਕੇ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਵੰਦ, ਤਾਂ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵਿੜ੍ਹ-ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਵਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਸੁਖ ਆਰਾਮ, ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ੦ ਨ ਦੂਵੇਸ਼ਟਿ ਨਾ ਕਾਂਕਸ਼ਤਿ ਦਾ ਅਰਥ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਅਪਣੇ ਨਾ ਚਾਹੁੰਣ 'ਤੇ ਵੀ ਅਨੁਭੂਲਤਾ = ਸੁਖ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭੂਲਤਾ = (ਦੁੱਖ) ਆਉਂਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਉਲੜਣ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਹਨ। ੧. ਰਾਗ ਤੇ ੨. ਦੋਸ਼। ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਹਨ। ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੰਨਿਆਸੀ ਵਿਖਾਵੇ ਲਈ ਬਣਨਾ ਸਿਆਣਪ ਨਹੀਂ। ਤਿਆਗ ਬਲੀਦਾਨ ਅੰਤਰਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਈ ਕੰਮ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਉਸ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਕਰਮ ਸੰਨਿਆਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਭੱਜਣਾ ਹੈ। ਬੁਦਗਰਜੀ ਏਥੇ ਸਵੈ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੀ ਗਤੀਹੀਣਤਾ/ਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਤ ਅਵਸਥਾ ਸਮਝਣ ਦੀ ਗਲਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਲਸ ਸੁਸਤ ਦਿੱਲੜ ਰਹਿਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਅਸਲ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਮ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਅਸਾਡਾ ਅਜਿਹਾ ਰਵਡੀਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਨੂੰ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਜਕੜਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮਯੋਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਾਲਪਨਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੱਕਾ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਵਿਖਾਵੇ ਦਾ ਸੰਨਿਆਸ ਛੇਤੀ ਹੀ ਖੇਖਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਦੁੱਖ ਸੰਕਟ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਸੰਪਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਨਾ ਪਸੰਦ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਅਸਲੀ ਸੱਚੀ ਤਿਆਗ ਭਾਵਨਾ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਉਹ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ, ਜੀਵ ਰੂਪ ਵਿੱਚ (ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ) ਉਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਕੰਵਲ ਛੁੱਲ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜੋ ਚਿੱਕੜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਕੇ ਨਿਰਲੇਪ ਖਿੜਨ ਅਵਸਥਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਸੇਵਾ ਉਸ ਲਈ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਸੇਵਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਪਰਮ ਧਰਮ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

5.04 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਾਂਖ੍ਯ-ਯੋਗੋ ਪ੍ਰਥੂਕ ਬਾਲਾ, ਪ੍ਰ-ਕਦਨਿ ਨ ਪਣਿਤਾ:। ਏਕਮ੍ ਅਧਿ ਆ-ਸਥਿਰ: ਸਾਘ੍ਕ, ਤਭਧੋ: ਵਿਨਦੇ ਫਲਮ੍॥

ਸਾਂਖ੍ਯ-ਯੋਗੋ ਪ੍ਰਥੂਕ ਬਾਲਾ, ਪ੍ਰਵਦਿੰਤ ਨ ਪੰਡਿਤਾ।

ਏਕਮ੍ ਅਧਿ ਆ-ਸਥਿਰਤ, ਸਮ੍ਯਕ ਓਭਯੋ ਵਿੰਦਤੇ ਫਲਮ੍॥

੦ ਸ਼ਲੋਦ ਅਰਥ :- ਸਾਂਖ੍ਯਯ ਯੋਗੋ : ਭੋਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ। ਸਾਂਖ੍ਯ (ਗਿਆਨ) ਯੋਗੋ (ਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ)। ਪ੍ਰਥੂਕ : ਅੱਡਰਾ, ਨਿਆਰਾ, ਸਾਫ਼, ਵਖੰਗ। ਬਾਲਾਹ : ਬੱਚੇ। ਪ੍ਰਵਦਿੰਤ : ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਪੰਡਿਤਾਹ : ਸਿਆਣੇ। ਏਕਮ੍ : ਇੱਕ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਆਸਥਿਤਾ : ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਸਮ੍ਯਕ : ਸੱਚੀ ਮੁੱਚੀ, ਸੱਚ ਦੇ ਨੇੜੇ। ਓਭਯੋ : ਦੋਵਾਂ ਦਾ। ਵਿੰਦਤੇ : ਆਨੰਦ ਲੈਣ। ਫਲਮ੍ : ਫਲ, ਸਿੱਟਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਬਾਲਕ (ਅਗਿਆਨੀ ਵਿਅਕਤੀ) ਸਾਂਖ੍ਯਯ (ਕਰਮ ਸੰਨਿਆਸ) ਤੇ ਯੋਗ (ਕਰਮ ਯੋਗ) ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਫਲ

ਵਾਲੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਡਿਤਗਣ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਭੀ ਉੱਤਮ, ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਥਿਤ ਪੁਰਖ, ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਫਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸ਼ਾਂਖਯੁ ਯੋਗੋ ਪ੍ਰਥਕ ਬਾਲਾਹ ਪ੍ਰਵਦਿੰਤ ਨ ਪੰਡਿਤਾਹ = ਤੱਤਵਦਰਸ਼ੀ ਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਰਮ ਸੰਨਿਆਸ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਨਿਆਸ ਤੇ ਕਰਮ ਸੰਨਿਆਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਉਹ ਉਸੇ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਖਯੁ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਸਰੀਰ, ਸਰੀਰੀ ਦੇ ਭੇਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਖਯੁ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮੱਤਾਨੁਸਾਰ ਸੰਨਿਆਸ ਤੇ ਸ਼ਾਂਖਯੁ ਪ੍ਰਾਯਵਾਚੀ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਅਰਜਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਰਮ ਸੰਨਿਆਸ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਕਹੇ ਸ਼ਾਂਖਯੁ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਅੰਤਰ ਭੇਦ ਹੈ। ਕਾਰਨ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਸੁਣਕੇ ਹੀ ਸਾਧਕ ਸਰੀਰ, ਸਰੀਰ ਦੇ ਭੇਦ ਦਾ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਬਾਲਾਹ - ਪਦ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਮਰ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਭੀ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਾਂਖਯੁਯੋਗ ਤੇ ਕਰਮਯੋਗ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਫਲ ਵਾਲੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਬਾਲਕ ਅਥਵਾ ਬੇਸਮਝ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਂਖਯੁਯੋਗ ਤੇ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਠੀਕ ਠੀਕ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਪੰਡਿਤ ਤੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹਨ। ੦ ਏਕਮੁ ਅਧਿ ਆਸਿਸ਼ਤਹ ਸਮਯਕ ਉਭਯੋਹ ਵਿੰਦਤੇ ਫਲਮ = ਕਰਮ ਯੋਗ ਸ਼ਾਂਖਯੁ ਯੋਗ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕੋ ਫਲ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਸਾਧਨ ਇੱਕੋ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਕਰਮ ਸੰਨਿਆਸਾ ਜੋ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕਮਾਲ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਏਥੇ ਸ਼ਾਂਖਯੁ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਵੇਦ ਗਿਆਨ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਸਾਰਾਂਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਅਗਿਆਨੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਵੀ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੰਮ ਵੀ ਸਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹੀ ਸਮਝ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਹੀ ਕੰਮ ਨਾਲ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਆਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲੱਭਣਾ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਆਤਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਹੈ, ਉੱਤਮ ਆਤਮਾ ਉਹ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਅਰਪਿਤ ਹੈ। ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦਰੱਖਤ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਲੱਭੀ ਜਾਵੇ, ਦੂਜਾ ਢੰਗ ਜੜ੍ਹ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਖਯੁ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਸਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਅਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਟੀਚਾ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲੋਕ-ਸੇਵਾ ਹੈ।

* * *

5.05 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਰ ਸਾਂਖ੍ਯੈ: ਪ੍ਰ-ਆਪ-ਧਰੇ ਸਥਾਨਮ, ਤਤ ਧੋਗੈ: ਅਧਿ ਗਮ-ਧਰੇ। ਏਕਮੁ ਸਾਂਖ੍ਯੁ ਚ ਧੋਗਮੁ ਚ, ਧ: ਧਥਾਤਿ ਸ: ਧਥਾਤਿ ||

ਯਤ੍ ਸਾਂਖ੍ਯੈਹ ਪ੍ਰਾਪਾਪ੍ ਯਤੇ ਸ੍ਰਵਾਨਮ, ਤਤ੍ ਧੋਰੈਹ ਅਧਿ ਗਮਯਤੇ।

ਏਕਮੁ ਸਾਂਖ੍ਯਮੁ ਚ ਧੋਰਾਪ੍ ਚ, ਧਰ ਪਸ੍ਰਯਤਿ ਸਹ ਪਸ੍ਰਯਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਤ੍ : ਉਹ। ਸਾਂਖ੍ਯੈਹ : ਸਾਂਖਯੁ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ। ਪ੍ਰਾਪਾਪਯਤੇ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰਵਾਨਮੁ : ਸਥਾਨ, ਥਾਂ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਧੋਰੈਹ : ਸੇਵਾ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਹੀਂ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਗਮਯਤੇ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਕਮੁ : ਇੱਕ। ਸਾਂਖ੍ਯਮੁ : ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ। ਚ : ਅਤੇ। ਧੋਰਾਪ੍ : ਭਗਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ। ਚ : ਅਤੇ। ਧਰ : ਇੱਕ ਜੋ ਹੈ। ਪਸ੍ਰਯਤਿ : ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਸਹ : ਉਹ। ਪਸ੍ਰਯਤਿ : ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- - ਸਾਂਖਯੁ ਧੋਰੀਆਂ (ਕਰਮ ਧੋਰੀਆਂ + ਸੰਨਿਆਸ ਧੋਰੀਆਂ) ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਮੌਕਸ਼ ਨਾਂ ਦਾ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਰਮ ਧੋਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਉਹੋ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਸਾਂਖਯੁ (ਗਿਆਨ ਧੋਗ) ਅਤੇ ਕਰਮ ਧੋਗ ਨੂੰ ਫਲ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾਈ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਯਥਾਰਥ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- - ੦ ਯਤ੍ ਸਾਂਖ੍ਯੈਹ ਪ੍ਰਾਪਾਪ੍ ਯਤੇ ਸ੍ਰਵਾਨਮ ਤਤ੍ ਧੋਰੈਹ ਅਧਿ ਗਮਯਤੇ = ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਉੱਤਰਾਰਥ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਕਿ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੋਵਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਭਗਵਾਨ ਦੂਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ‘ਜੋ ਤੱਤਵ ਸ਼ਾਂਖਯੁ ਧੋਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹੋ ਤੱਤਵ ਹੀ ਕਰਮ ਧੋਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।’ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮਾਣਤਾ ਹੈ, ਕਿ ਕਰਮਯੋਗ ਤੋਂ ਕਦੇ ਕਲਿਆਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਲਿਆਣ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਧੋਗ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਣਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਏਥੇ ‘ਅਧਿ’ ਅਵਘਯ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਾਂਖਯੁਯੋਗੀ ਤੇ ਕਰਮਯੋਗੀ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਤੋਂ ਅਰਥਾਤ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਧੋਗ ਇੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਜੂਲੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਂਖਯੁ ਧੋਗ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਣ ਵਾਸਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਰਮ ਧੋਗ ਦਾ ਕਰਮ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਨ ਦੇ ਗਿਆਨ ਧੋਗ ਤੇ ਕਰਮ ਧੋਗ ਦੇ ਮਾਰਗ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਸਰੂਪ ਸਤ੍ਤ-ਸਰੂਪ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੋਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਗਿਆਨ ਧੋਗ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਧੋਗ ਉਹ ਹੈ – ਪਦਾਰਥਾਂ ਕਰਮਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ, ਸੇਵਾਰਥ ਲਈ ਖਰਚ ਕਰਨਾ, ਨਿਰ ਸਵਾਰਥ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ। ੦ ਗਿਆਨਧੋਗ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਵਿਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਕਰਮਯੋਗ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਏਕਮੁ ਸ਼ਾਂਖ੍ਯਮੁ ਚ ਧੋਰਾਪ੍ ਚ, ਧਰ ਪਸ੍ਰਯਤਿ ਸਹ ਪਸ੍ਰਯਤਿ = ਭਗਵਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਂਖਯੁ ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਫਲ ਦਿਸ਼ਾਈ ਤੋਂ ਇੱਕ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਯਥਾਰਥਰੂਪ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਜਿਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਮਰਨ ਦਾ ਭੈਅ ਨਹੀਂ ਗਰੰਦਾ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਲਾਲਚ ਤੇ ਕਰਨ ਦਾ ਰਾਗ ਭਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਇੱਕੋ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹਸਤੀ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਪੁੱਠੇ ਪਾਸੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਿਕਾਰਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤੇ ਸੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਹੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਠੀਕ ਕਾਰਜ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਠੀਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਜਾਣ ਵੀ ਲਈਗਾ। ਜਾਣਨਾ (ਗਿਆਨ)

ਅਤੇ ਕਰਨਾ (ਕਰਮ) ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ (ਗਿਆਨ ਦੇ) ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫੇਰ (ਕਰਮ ਦਾ) ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਤੇ ਕਰਮ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧਕ ਦੀ ਇੱਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਪਲਬਧੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੜ੍ਹਤਾਂ ਹਨ। ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੈ, ਏਥੇ ਜਗਿਆਸਾ ਸਰੂਪ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਹੈ ਸਾਂਖਯਾ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਤੱਤ ਯੋਗਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮ ਬੰਜ ਦਾ ਅਸਲ ਮੰਤਵ, ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਮੰਜ਼ਿਲ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਵੈ ਅਨੁਭਵ ਰਹਿੰਦੇ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਸਾਂਖਯਾ ਦਰਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੋਤੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਬੋਤਮ ਆਤਮਾ ਦਾ ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਂਖਯਾ ਦੇ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਗਤੀ ਭਾਵੀ ਯੋਗਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਦੋਵੇਂ ਰਸਤੇ ਇੱਕ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਇੱਕ ਤਿਆਗ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਦੂਜਾ ਸੰਬੰਧਤ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

5.06 ਸਲੋਕ :

ਸਮ-ਨਿ-ਆਸ: ਰੁ ਮਾਹ-ਬਾਹੋ, ਦੁਖਮ ਆਖੁਸੁ ਅ-ਧੋਗਤਾ: / ਧੋਗ-ਯੁਕ: ਸੁਨਿ ਬ੍ਰਹਮ, ਨਚਿਰੇਣ ਅਧਿ-ਗਚ਼ਤਿ॥

ਸਮਨਿਆਸਹ ਤੁ ਮਹਾਬਾਹੋ, ਦੁਖਮ ਆਪਤਮੁ ਅਯੋਗਤਹ।

ਯੋਗਯੁਗਤ੍ਰਹ ਮੁਨਿਹ ਬ੍ਰਹਮ, ਨ ਚਿਰੇਣ ਅਧਿ ਗੱਚਛਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਮਨਿਆਸਹ : ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਿਆਗਮੀ ਸਥਿਤੀ, ਸਨਿਆਸ। ਤੁ : ਪਰ। ਮਹਾਬਾਹੋ : ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੱਥਿਆਰ ਚਾਲਕ। ਦੁਖਮੁ : ਸਖਤ ਨਿਗਸ਼। ਦੁਖਮੁ : ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ। ਆਪਤਮੁ : ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ। ਅਗੋਤਹ : ਯੋਗਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ। ਯੋਗ ਯੁਗਤ੍ਰਹ : ਯੋਗਾ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾਮੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਰੁਝਿਆ ਹੋਇਆ। ਮੁਨਿਹ : ਮੁਨੀ, ਦਾਰਸ਼ਲਿਕ, ਵਿਚਾਰਵਾਨ। ਬ੍ਰਹਮੁ : ਬ੍ਰਹਮ ਆਤਮਾ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਭੂ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਚਿਰੇਣ : ਛੇਤੀ ਦੇਰ ਕਰਨਾ। ਅਧਿ ਗੱਚਛਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਜਾਣਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਪਰ ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੋ! ਕਰਮ ਯੋਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਰਮ ਸੰਨਿਆਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅੰਖਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਮੁਨੀ, ਸੀਘਰ (ਛੇਤੀ) ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਮ-ਨਿਆਸਹ ਤੁ ਮਹਾਬਾਹੋ, ਦੁਖਮੁ ਆਪਤਮੁ ਅਯੋਗਤਹ = ਸ਼ਾਂਖਯੋਗ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਕਰਮਯੋਗ ਦਾ ਸਾਧਨ ਅਪਣਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਾਂਖਯੋਗ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਅੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਸ਼ਾਂਖਯੋਗ ਦਾ ਸਾਧਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੁ ਪਦ ਏਸੇ ਭਾਵ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਾਂਖਯ ਯੋਗ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਪਰਮਾਤਮ ਤੱਤਵ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਗ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਸਮਝ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਗ ਕਰਮਯੋਗੀ 'ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਿਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਖਯ ਯੋਗ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਕਰਮਯੋਗ ਸਾਧਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਯੋਗਯੁਕਤਹ ਮੁਨਿਹ ਬ੍ਰਹਮੁ, ਨਚਿਰੇਣ ਅਧਿ ਗੱਚਛਤਿ - ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦਾ ਮਨਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਏਥੇ ਮੁਨਿਹ (ਮੁਨੀ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਕਾਮ ਭਾਵ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਕਾਮ ਭਾਵ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਕਿਵੇਂ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ? ਇਸ ਦਾ ਮਨਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਗ ਦਾ ਤਿਆਗ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰਾਗ ਦੀ। ੦ ਦੇਹਧਾਰੀ ਦੇਹ ਅਭਿਮਾਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ੦ ਤਿਆਗੀ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗੀ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਕਰਮ ਯੋਗ ਨੂੰ ਸੁਗਮ ਛੇਤੀ ਸਿੱਧੀ ਦਾਇਕ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੰਨਿਆਸੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੧. ਮਾਇਆਵਾਦੀ ਸੰਨਿਆਸੀ, ਸਾਂਖਯਾ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੨. ਵੈਸ਼ਨਵਾ ਸੰਨਿਆਸੀ ਭਗਵਾਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਦੋਵੇਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਵੇਦਾਂਤ ਸੂਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮਾਯਾਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪ੍ਰਭੂ ਸੇਵਾ ਲਈ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ। ਵੈਸ਼ਨਵ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਲੰਮੇਰਾ ਹੈ ਗਿਆ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਯੋਗ ਸਮਝ ਤੋਂ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸਰਣ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਦੋਵੇਂ ਮੱਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉੱਤਮ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਨਰਮ ਕੱਚਾ-ਫਲ ਦਰੱਖਤ ਦੀ ਟਾਹਣੀ ਨਾਲ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਪੱਕਦਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਖੁਗਾਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਪੂਰੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮਯੋਗੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਤਜਰੋਬੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਫਿਲਾਸਫਰ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਅਸੂਲਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਸਿਧਾਂਤਕ ਮੱਤ ਅਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੈਵੀ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਣ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਗੀ ਦਾ ਮਨ ਲਾਲਚੀ ਦੇ ਮਨ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉਦਾਰਚਿੱਤ ਅਤੇ ਜਿਗਰੇ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੋ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਫੁੱਲ ਵਾਂਗ ਖਿੜਦੀ ਮਹਿਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਲਈ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਛੇਤੀ ਮੁਰਝਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਹਨਤੀ ਮੁਸ਼ਕਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਭਰਵੀਂ ਨੀਂਦ ਛੇਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਵਾਰਥ ਤਿਆਗ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਪਨੀ ਅਰਧਾਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪੇ ਦਾ ਸਵੈ ਖੰਡਨ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ, ਉਹ ਮੁਨੀ ਹੈ, ਰਿਸੀ ਹੈ, ਭਗਤ ਹੈ, ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੈ, ਯੋਗੀ ਹੈ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਮ ਯੋਗ ਨੂੰ ਕਰਮ ਸੰਨਿਆਸ ਨਾਲ ਜੋੜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਸੰਨਿਆਸ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਤਿਆਗ, ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਬਲੀਦਾਨ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ-ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਪੁਰਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਰਬੋਤਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

5.07 ਸਲੋਕ :

योग-युक्तः वि-शुद्ध-आत्मा, वि-जित-आत्मा जित-इन्द्रियः । सर्व-भूत-आत्म-भूत-आत्मा, कुर्वन् अपि न लिप-यते ॥
ਯੋਗ ਯੁਕ੍ਤਹ ਵਿਸ਼ੁਧ ਆਤਮਾ, ਵਿਜਿਤ ਆਤਮਾ ਜਿਤ ਇੰਦੀਯਹ।
ਸਰਵ ਭੂਤਆਤਮ, ਭੂਤ ਆਤਮਾ, ਕੁਰਵਨ ਅਪਿ ਨਾ ਲਿਪ ਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯੋਗ ਯੁਕ੍ਤਹ : ਜਿਹੜਾ ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸੰਪਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਭਗਤੀ ਦੈਵੀ ਸੇਵਾ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ। ਵਿਸ਼ੁਧ ਆਤਮਾ : ਜਿਸ ਦੀ ਆਤਮਾ, ਮਨ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋਵੇ। ਜਿਤ ਇੰਦੀਯਹ : ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਰਵ ਭੂਤਆਤਮ ਭੂਤਆਤਮਾ : ਜੀਵਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਦਿਆ, ਰਹਿਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਦੂਜੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਕੁਰਵਨ : ਰੁਝਿਆ ਹੋਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੁਝੇਵੇਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣਾ, ਜਾਂ ਐਕਟਿੰਗ ਕਰਨਾ। ਅਪਿ : ਵੀ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਲਿਪਯਤੇ : ਚਿਤਰਣਾ, ਸਰੂਪ ਧਾਰਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜਾ ਕਰਮ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਨੂੰ ਸਾਧ ਲਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਜਤਿੰਦਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਸਮੁੱਚੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਰਗੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਪੁਰਖ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਥਵਾ ਉਸ ਉਪੱਰ ਕਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯੋਗ ਯੁਗਤਹ ਵਿਸ਼ੁਧ ਆਤਮਾ ਵਿਜਿਤ ਆਤਮਾ ਜਿਤ ਇੰਦੀਯਹ - ਇੰਦੀਆਂ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਇੰਦੀਆਂ ਦਾ ਰਾਗ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮਨ ਵਿਗੜਦਾ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸੁਣ ਕੇ ਛੂਹ ਕੇ, ਦੇਖ ਕੇ, ਖਾ ਕੇ ਤੇ ਸੁੰਘ ਕੇ ਨਾ ਪਰਸੰਨ ਹੋਵੇ ਨਾ ਬੇਚੈਨ (ਖਿੰਨ) ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਜਿਤ-ਇੰਦੀਯਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਮਯੋਗੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਰਤੱਵ ਇੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ ਗੀਤਾ 3.07 ਤੋਂ 3.41) ਤਾਂ ਹੀ ਸ਼ਾਤਰ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਵਿਸ਼ੁਧਾਤਮਾ = ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਮਲੀਨਤਾ ਵਿੱਚ ਹੇਤੁ ਹੈ - ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ। ਜਿਥੋਂ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਕਾਮਤਾ ਲਈ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਦਿੜ-ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਛੇਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗ, ਦਿੜ-ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ੦ ਵਿਜਿਤ-ਆਤਮਾ - ਕਰਮਯੋਗ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸੁਖ ਭੋਗ ਆਰਾਮ ਦੇ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਆਲਸਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਦ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਮਯੋਗ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਦਿੜ-ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਆਲਸਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਦ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਮਯੋਗ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਸਰਵ ਭੂਤ ਆਤਮ ਭੂਤ ਆਤਮਾ : ਕਰਮਯੋਗੀ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਦਾ ਕੋਈ ਇੱਕ ਅੰਗ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਅੰਗ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮਯੋਗੀ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਸੁੱਖ ਪੁੰਚਾਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਤੋਂ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾਪਨ ਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਰਤਾ, ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਕਰਮਯੋਗੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਅਸੰਗ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਚਾਹੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਵਰਗੇ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਮੰਨ ਲਵੇ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇੱਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਗਿਆਨ ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਅਸੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਏਕਤਾ ਮੰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਉਹ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਯੋਗਯੁਕਤਾਹ - ਜੋ ਜਿਤੇਇਂਦ੍ਰ ਵਿਸ਼ੁਧਾਤਮਾ ਤੇ ਵਿਜਿਤਾਤਮਾ ਤੇ ਸਰਵ ਭੂਤਾਤਮਾਤਮਾ ਹੈ - ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਲੱਛਣਾਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਏਥੇ ੦ ਯੋਗਯੁਕਤਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ, ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ੦ ਕੁਰਵਨ ਅਪਿਨ ਲਿਪਯਤੇ = ਕਰਮਯੋਗੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕਰਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦਾ। ੦ ਕਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਮਤਾ ਕਰਮ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਕਰਮ ਜਨਯ ਸੁੱਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਭੋਗ - ਕਰਤੱਵ ਅਭਿਮਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਾਖਯੋਗ ਤਾਂ ਗੁਣ ਹੀ ਗੁਣਾ ਵਿੱਚ ਵਰਤ ਰਹੇ ਹਨ, ਅਜਿਹਾ ਮੰਨ ਕੇ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਉਸ ਦੇ ਕਰਮ ਅਕਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਪਰਹਿੱਤ ਦੇ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਣਾਂ ਗੁਣੇਸ਼ੁ ਵਰਤੁੰਤੇ ਦੇ ਵਾਂਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਪਿ - ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮਯੋਗੀ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ ਹੀ - ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਭੀ ਉਹ ਨਿਰਲਿਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (4.18) ਉਸਦਾ ਕਰਮ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ (3.18) ਉਹ ਸਦਾ ਨਿਰਲਿਪਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸੀ-ਕਰਮਯੋਗੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜਕਤਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਕਤਿਆ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇਗਾ। ਪਰ ਜੋ ਸੰਨਿਆਸੀ ਯੋਗੀ ਪੁਰਖ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧੇ ਲੱਗ ਕੇ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ, ਉਹ ਮਰਯਾਦਾ ਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਪੂਰਣਤਾ ਪਰਪੱਕਤਾ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਛਾਵਾਂ-ਰਹਿਤ ਮਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰੇਗਾ। ਇਹ ਮਨ ਦੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੰਤੁਲਨ ਅਵਸੰਧਾ ਨਾਲ, ਉਹ ਦਿਸ਼ਟਾਮਾਨ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ, ਉਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪਾਸਾਰਾ ਬੇਪਨਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਜੋ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਸਾਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਯੋਗੀ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਕਰਮ ਯੋਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਕਰਮ ਸੰਨਿਆਸ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ, ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਈ ਗਲਤ ਤੇ ਭੈੜਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਜੋ ਜਤਿੰਦਰ ਹੈ, ਉਹ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ। ਉਹ ਗਿਆਨ ਪਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੱਗਰੇ ਹੈ। ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਭੈੜੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਲ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਰਜਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ, ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

5.08 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਏਕ ਕਿਮ-ਚਿਤ ਕਰ-ਓਮਿ ਇਤਿ, ਯੁਜ-ਤ: ਮਨ੍ਯੇਤ ਤਤਕ-ਵਿਤ। ਪਸ਼ਨ੍ ਸ਼੍ਰਵਨ੍ ਸਪ੍ਰਸਨ੍ ਜਿਵਨ੍, ਅਸਨ੍ ਗਚਨ੍ ਸਵਪਨ੍ ਥਖਸਨ੍ ॥

ਨ ਏਵ ਕਿਮ੍ਰਿਚਿਤ ਕਰ ਓਮਿ ਇਤਿ ਯੁਜ਼ਤਹ ਮਨ੍ਯੇਤ ਤੱਤਵ ਵਿਤ੍ਰੁ। ਪਸੁਯਨ ਸ਼੍ਰਣਵਨ ਸੁਪਸਨ ਜਿਧਨ, ਅਸ਼ਨਨ ਗਚਛਨ ਸਵਪਨ ਸਵਸਨ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਏਵ : ਭੀ। ਕਿਮ੍ਰਿਚਿਤ : ਕੋਈ ਵਸਤੂ। ਕਰਉਮਿ : ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਯੁਜ਼ਤਹ : ਯੋਗੀ। ਮਨ੍ਯੇਤ : ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਤੱਤਵ ਵਿਤ੍ਰੁ : ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ। ਪਸੁਯਨ : ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ। ਸ਼੍ਰਣਵਨ : ਸੁਣਦੇ ਹੋਏ। ਸੁਪਸਨ : ਛੁੱਹਦੇ ਹੋਏ। ਜਿਧਨ : ਸੰਘਦੇ ਹੋਏ। ਅਸ਼ਨਨ : ਖਾਂਦੇ ਹੋਏ। ਗਚਛਨ : ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ। ਸਵਪਨ : ਸੌਂਦੇ ਹੋਏ। ਸਵਸਨ : ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ।

੦ ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- (5.08, 5.09 ਸ਼ਲੋਕ) ੦ ਤਤਵਵਿਤ ਯੁਕਤਹ = ਇਹ ਪਦ ਸ਼ਾਂਖਯੁ ਯੋਗ ਦੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਸਾਧਕ ਦੇ ਵਾਚਕ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਤਤਵਵਿਤ ਮਹਾਪੁਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਨਿਰਭਾਂਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਵਿਵੇਕ ਜਾਗਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਛਿਣ ਭਰ ਲਈ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ। ਉਹੋ ਹੀ ਤਤਵਵਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਕਰਤਾਪਣ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਉਹ ਸਰੀਰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਾਣ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਏਕਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਸੇ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਜਾਗਣ ਪਿਛੋਂ ਸੁਪਨੇ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਤਤਵਵਿਤ ਮਹਾਪੁਸ਼ ਦਾ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ੦ ਇਹ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਤੇ ਆਧਾਰ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਪਸੁਯਨ ਸ਼੍ਰਣਵਨ ਸੁਪਸਨ ਜਿਧਨ ਅਸ਼ਨਨ ਗਚਛਨ ਸਵਪਨ ਸਵਸਨ ੦ ਏਥੇ ਦੇਖਣਾ ਸੁਣਨਾ, ਸਪਰਸ਼ ਕਰਨਾ, ਸੁਘਣਾ ਤੇ ਖਾਣਾ - ਇਹ ਪੰਜੇ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਅੱਖਾਂ, ਕੰਨ, ਚਮੜੀ, ਨੱਕ ਤੇ ਜੀਭ ਪੰਜ ਇੰਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਚੱਲਣਾ, ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ, ਬੇਲਣਾ, ਮਲ ਮੂਤਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਰੇ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਪਾਦ ਹਸਤ ਵਾਕ ਉਪਸਥ ਤੇ ਗੁਦਾ ਪੰਜ ਇੰਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਸੌਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਹੈ। ਸਾਹ ਲੈਣਾ - ਇਹ ਕ੍ਰਿਆ ਪ੍ਰਾਣ ਦੀ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਖੇਲਣੀਆਂ ਤੇ ਬੰਦ ਕਰਨੀਆਂ ਕੂੜਮ ਨਾਂ ਦੇ ਉਪ ਪ੍ਰਾਣ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਦੀਆਂ ਦਾ ਜੋ ਉਲੇਖ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ, ਸਰੀਰ ਇੰਦੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਾਣ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਦੂਜਾ ਭਾਗ ਇਹ ਵੀ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਂਖਯੁ ਯੋਗ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਵਰਣ, ਆਸਰਮ, ਸੁਭਾਅ, ਹਾਲਾਤ, ਖਾਣ ਪਾਣ, ਵਿਉਪਾਰ ਕਰਨਾ, ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ, ਲਿਖਣਾ ਪੜ੍ਹਣਾ, ਸੁਣਨਾ, ਸੋਚਣਾ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨਾ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਇਹ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕਰਤਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਜਾਣ ਕੇ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਪੂਰਵਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਲਿਖਣਾ, ਸੋਚਣਾ, ਦੇਖਣਾ, ਭੋਜਨ ਕਰਨਾ ਆਦਿ। ਪਰ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਹ ਦਾ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ, ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਣਾ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਆਦਿ। ਫਿਰ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਿਵੇਂ ਕਹੀ ਗਈ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹ ਦਾ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਹਨ ਪਰ ਪ੍ਰਾਣਯਾਮ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਸਾਹ ਲੈਣ ਆਦਿ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜਾਣ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਖੋਲਣਾ, ਬੰਦ ਕਰਨਾ, ਜਾਣ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਸੁਭਾਵਿਕ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ੦ ਯਸੁਯਨ - ਏਥੇ ਯਸੁਯਨ ਆਦਿ ਜੋ ਤੇਰਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਆਧਾਰ ਦੇ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੋ ਆਧਾਰ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇਹ ਸੰਪੂਰਣ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ। ੦ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਕੋਈ ਕਿਰਿਆ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨਾ ਹੋਵੇਗੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਹੋਣੀ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹਾ ਉਹ ਤੱਤਵ ਸਭ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ੦ ਇੰਦ੍ਰਯਾਣਿ ਇੰਦ੍ਰ ਅਰਥੇ ਵਰਤੇ ਇਤਿ ਧਾਰਯਨ - ਜਦ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾਪਨ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਭਗਵਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਇੰਦੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇੰਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵ ਇੰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾਵ ਦੱਸਣ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸੁਰੂ ਨੂੰ ਕਰਤਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਇੰਦ੍ਰਯਾਣਿ ਪਦ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਇੰਦੀਆਂ, ਕਰਮ ਇੰਦੀਆਂ, ਅੰਤਹਕਰਣ ਪ੍ਰਾਣ, ਉਪ ਪ੍ਰਾਣ ਅਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇੰਦੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ੇ ਸ਼ਬਦ ਸਪੱਰਸ਼, ਰੂਪ, ਰਸ ਤੇ ਗੰਧ ਹਨ। ੦ ਇੰਦੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਪੂਰਣ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। (ਵੇਖੋ 3.27, 13.21, 3.28 ਅਤੇ 14.19 ਆਦਿ ਸ਼ਲੋਕ) ੦ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਰਿਵਰਤਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਨਿਰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਦੇ ਵੀ ਅਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸੁਰੂ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਕ੍ਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ੦ ਕਿਰਿਆ ਮਾਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ, ਸੁਰੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਹੈ। ੦ ਨ ਏਵ ਕਿਮ੍ਰਿਚਿਤ ਕਰ ਓਮਿਇਤਿ ਯੁਜ਼ਤ ਮਨ੍ਯੇਤ = ਏਥੇ 'ਮੈਂ' ਸਵਰੂਪ ਤੋਂ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ (ਸਵਰੂਪ) ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਤਾ ਸੀ। ਸਵਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾਪਨ ਨਾ ਪਹਿਲਾ ਸੀ, ਨਾ ਹੁਣ ਹੈ ਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸਦਾ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਅਰਥਾਤ ਚੇਤਨ ਤੱਤਵ ਸਦਾ ਕਿਰਿਆ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਕੇਵਿ ਵਿਅਕਤੀ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਉਹ ਚੱਲ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁਣ ਉਹ ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਰੂਪ ਸਥੂਲ ਸੂਖਮ, ਤੇ ਕਾਰਣ - ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਜਦ ਆਪ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪ ਖੁਦ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਹ ਉਸ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ੦ ਸ਼ਾਂਖਯੁ ਯੋਗੀ ਇੰਦੀਆਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ ਕਦੇ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾਪਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ। ਜਦ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਕਰਤਾਪਨ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਨਾ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਉਸ

ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਰਮ ਸੰਗਿਆ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਬਲਕਿ ਕਿਰਿਆ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

* * *

5.09 ਸ਼ਲੋਕ :

ਪ੍ਰ-ਲਪਨ ਵਿ-ਸੂਜਨ ਗੁਹਨੁ, ਤਦ-ਮਿ਷ਨ ਨਿ-ਮਿ਷ਨ ਅਧਿ। ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯਾਣਿ ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯ-ਅਰੰਥੁ, ਕਰਤਨੇ ਇਤਿ ਧਾਰਯਨੁ॥

ਪ੍ਰਲਪਨ ਵਿਸੂਜਨ ਗੁਹਨਨ, ਉਦਮਿਸ਼ਨ ਨਿਮਿਸ਼ਨ ਅਧਿ।

ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਣਿ ਇੰਦ੍ਰਯਾ ਅਰਥੇਸ਼, ਵਰਤੰਤੇ ਇਤਿ ਧਾਰਯਨ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪ੍ਰਲਪਨ : ਬੋਲਦੇ ਹੋਏ। ਵਿਸੂਜਨ : ਵਖੇਰਦੇ ਹੋਏ। ਗੁਹਨਨ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ। ਉਦਮਿਸ਼ਨ : ਅੱਖਾਂ ਬੋਲਦੇ ਹੋਏ। ਨਿਮਿਸ਼ਨ : ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਣਿ : ਬੋਧ ਗਿਆਨ, ਭਾਵਨਾ ਵਿਚਾਰ, ਚੇਤਨਾ, ਸੰਵੇਦਨਾ। ਇੰਦ੍ਰਯਾ ਅਰਥੇਸ਼ : ਗਿਆਨ ਬੋਧ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ। ਵਰਤੰਤੇ : ਹਿੱਲਦਾ ਹੈ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਧਾਰਯਨ : ਪ੍ਰਕਿਤਾ ਗਿਆ, ਮੰਨ ਲੈਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ (5.08 ਅਤੇ 5.09 ਸ਼ਲੋਕ) :- ਆਤਮ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ ਤਾਂ, ਦੇਖਦੇ, ਸੁਣਦੇ, ਛੂੰਹਦੇ, ਸੁੰਘਦੇ, ਖਾਂਦੇ ਚੱਲਦੇ, ਸੌਂਦੇ, ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ, ਬੋਲਦੇ ਹੋਏ, ਤਿਆਗ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਗ੍ਰਹਿਣ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਦਾ ਅਤੇ ਬੰਦ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ 'ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤ ਰਹੀਆਂ ਹਨ' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ'।

ਵਿਆਖਿਆ (5.08 ਅਤੇ 5.09 ਸ਼ਲੋਕ) :- ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਆਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚੱਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਵੈ, ਗਤੀਹੀਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਵੈ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਵਾਗੀ/ਮੋਟਰ ਕਾਰ, ਗੱਡੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਯਾਤਰੀ ਆਪ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਲਾਉਂਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਚੱਲਦੇ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਵਾਹਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, 'ਮੈਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ' ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਨੀਂਦ ਵਿੱਚ ਅਚਾਨਕ ਬੋਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ - ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਬੋਲਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਿ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਹੜਾ ਬਹੁਤ ਢੂੰਘੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗੜ੍ਹਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਮਿੱਠੀ ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ, ਜੋ ਉਹ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਖ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੋਧ ਗਿਆਨ ਚੇਤਨਾ, ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪਰਾਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਜਿਹੜਾ ਕੋਈ ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਹੀ ਖਿੱਣਣਾ ਹੈ।' ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹਉਮੈਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਇੱਕ ਹਥਿਆਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਹਵਾਦ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਲਸਫਰ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਚਾਕੂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸੋਨੇ ਦਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਚਾਕੂ ਦਾ ਰੂਪ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਟਦਾ ਨਹੀਂ। ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਅਵਹੱਸਥਾ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਸਰਗਰਮੀ ਉਸ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਦੀ।" ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

* * *

5.10 ਸ਼ਲੋਕ :

ਬ੍ਰਹਮਣਿ ਆ-ਧਾ-ਧ ਕਮਾਣਿ, ਸੜਨ ਤਵਯ-ਤਵਾ ਕਰੋਤਿ ਧ:। ਲਿਧਾਰੇ ਨ ਸ: ਧਾਪੇਨ, ਧਵ-ਪਤਮੁ ਇਵ ਅਮ੍ਰਭਸਾ॥

ਬ੍ਰਾਹਮਣਿ ਆਧਾਯ ਕਰਮਣਿ, ਸੰਗਮੁ ਤ੍ਰਯਜੁ ਤ੍ਰਵਾ ਕਰੋਤਿ ਧਰਾ।

ਲਿਪਯਤੇ ਨ ਸਹ ਪਾਪਨੇ, ਪਦਮੁ ਪਾਤਰਮੁ ਇਵ ਅਮ੍ਰਭਸਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਬ੍ਰਾਹਮਣਿ : ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿੱਚ। ਆਧਾਯ : ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆ। ਕਰਮਣਿ : ਕ੍ਰਿਆ। ਸੰਗਮੁ : ਸੰਬੰਧ ਮੋਹ ਪਿਆਰ। ਤ੍ਰਯਜੁ ਤ੍ਰਵਾ : ਛੱਡ ਦੇਣਾ। ਕਰੋਤਿ : ਨਿਯੋਜਿਤ ਕਰਨਾ, ਕੰਮ ਕਰਨਾ। ਲਿਪਯਤੇ : ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ, ਸ਼ਕਲ ਬਣਾ ਦੇਣੀ, ਸਰੂਪ ਕਰਨਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਸਹ : ਉਹ। ਪਾਪਨੇ : ਪਾਪ ਤੋਂ। ਪਦਮੁ ਪਾਤਰਮੁ : ਕੰਵਲ ਦੇ ਛੁੱਲ ਦਾ ਪੱਤਾ। ਇਵ : ਵਰਗਾ। ਅਮ੍ਰਭਸਾ : ਪਾਣੀ ਰਾਹੀਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜਾ ਸਮੁੱਚੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਅਰਪਿਤ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੰਵਲ ਛੁੱਲ ਵਾਂਗ, ਪਾਪ ਨਾਲ ਲਿਬਦਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਬ੍ਰਾਹਮਣਿ ਆਧਾਯ ਕਰਮਣਿ ਸੰਗਮੁ ਤ੍ਰਯਜੁ ਤ੍ਰਵਾ ਕਰੋਤਿ ਧਰਾ = ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਾਣ ਆਦਿ ਸਭ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤ ਯੋਗੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਵੇਂ ਮੰਨ ਲੈਣ ? ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾੜ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਵਾਸਤੇ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਨਿਮਿੱਤ ਮਾਤਰ ਹਾਂ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਭਗਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਵਸਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਵਿਛੜ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਨਾ ਸਾਡਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਸੁਤੰਤਰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਨਣਾ ਵੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਹਨ, ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਮੱਗਰੀ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਮਯੋਗੀ - ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ। ੦ ਸੰਗਮੁ ਤ੍ਰਯਜੁ ਤ੍ਰਵਾ ਕਰੋਤਿ ਧਰਾ = ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਣੀ ਪਦਾਰਥ, ਸਰੀਰ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਾਣ ਕ੍ਰਿਆ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਭੋਗ ਵੀ ਰਾਗ ਖਿੱਚ ਆਕਰਸ਼ਣ, ਲਗਾਓ ਮਹੱਤਵ, ਮਮਤਾ, ਕਾਮਨਾ ਆਦਿ ਦਾ ਨਾ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਆਸਤਿਕ ਦਾ ਪੂਰਾ ਤਿਆਗ ਹੈ। ੦ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ, ਨਾ ਸੁਖ ਭੋਗਣਾ, ਨਾ ਇੱਛਾ

ਕਰਨੀ। ਪੂਰਾ ਤਿਆਗ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਕਾਮਨਾ ਤੱਕ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਸਾਧਕ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਲਿਪ੍ਜ਼ਤੇ ਨ ਸਹ ਪਾਪੇਨ - ਪਦਮ ਪਤ੍ਰਮ੍ਭਿਵ ਅਮ੍ਰਭਸਾ - ਇਹ ਕਿੰਨੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋ ਕੇ ਭਗਤ ਯੋਗੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸੰਪੂਰਣ ਭਗਵਦਾਰਥ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਕੰਵਲ ਦਾ ਛੁੱਲ ਚਿੱਕੜ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਜਲ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਗਤ ਯੋਗੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸਾਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਨਾ, ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਹੋਤੁ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਆਸਤਿਕਤਾ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਸਤਿਕਤਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਥੁੰਡੇਂ ਤੋਂ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (18.48) ਪਰ ਆਸ਼ਾ, ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਪ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਪਾਪੇਨ ਪਦ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਪਾਪ ਪੁੰਣਯ ਰੂਪ ਫਲ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ, ਜੋ ਆਗਾਮੀ ਜਨਮ ਆਰੰਭ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਯੋਗੀ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਰੂਪ ਫਲ ਨਾਲ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਕੰਵਲ ਦੇ ਛੁੱਲ ਦੀ ਪੂਰੀ ਖੁਗਕ, ਉਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪਾਣੀ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਪਾਣੀ ਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੰਵਲ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਿੱਜਦੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਵਿਆਕਤੀ ਵੀ ਕਰਮ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਏਸੇ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਯੋਗੀ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

○ ○ ○

5.11 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਾਧੇਨ ਮਨਸਾ ਬੁਦ੍ਧਚਾ, ਕੇਵਲੈ: ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯੈ: ਅਧਿ / ਯੋਗਿਨ: ਕਰਮ ਕੁਰੰਤਿ, ਸਙਗ੍ਮ ਤਵਜ-ਤਵਾ ਆਤਮ-ਸ਼ੁਦਧੇ॥

ਕਾਧੇਨ ਮਨਸਾ ਬੁਧ੍ਯਯਾ ਕੇਵਲੈਹ ਇੰਦ੍ਰਯੈ ਆਧਿ।

ਯੋਗਿਨਹ ਕਰਮ ਕਰਵੰਤਿ, ਸੰਗਮ੍ ਤ੍ਰਯਜ੍ ਤ੍ਰਵਾ ਆਤਮ੍ ਸ਼ੁਧ੍ਯਯੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- - ਕਾਧੇਨ : ਸਰੀਰ ਰਾਹੀਂ। ਮਨਸਾ : ਮਨ ਤੋਂ। ਬੁਧ੍ਯਯਾ : ਬੁਧੀ ਰਾਹੀਂ। ਕੇਵਲੈਹ : ਸਿਰਫ। ਇੰਦ੍ਰਯੈ : ਬੁਧੀ ਗਿਆਨ, ਚੇਤਨਾ ਰਾਹੀਂ। ਆਧਿ : ਭੀ। ਯੋਗੀ ਨਹ : ਯੋਗੀ। ਕਰਮ : ਕ੍ਰਿਆ ਕੰਮ। ਕਰਵੰਤਿ : ਕੰਮ ਕਰਨਾ। ਸੰਗਮ : ਮੇਲ ਸੰਬੰਧ। ਤ੍ਰਯਜ੍ ਤ੍ਰਵਾ : ਛੱਡ ਦੇਣਾ, ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ। ਆਤਮ ਸ਼ੁਧ੍ਯਯੇ : ਆਪਣੇ ਸਵੈ (ਆਤਮ) ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- - ਯੋਗੀ ਮੋਹ ਬੰਧਨ ਤੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ, ਮਨ ਬੁਧੀ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁਧੀ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- - ੦ ਕਾਧੇਨ ਮਨਸਾ ਬੁਧ੍ਯਯਾ - ਕੇਵਲੈਹ ਇੰਦ੍ਰਯੈ ਆਧਿ - ਯੋਗਿਨਹ - ੦ ਯੋਗਿਨਹ - ਪਦ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਲਈ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਯੋਗੀ ਭਗਵਦ ਪਰੁਣ ਬੁਧੀ ਨਾਲ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਭਗਤ ਯੋਗੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜੋ ਯੋਗੀ ਕੰਵਲ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਗ ਪੁਰਵਕ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮਯੋਗੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਕਾਧੇਨ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁਧੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਵਿਛੜਨ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀਆਂ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਲੈਣਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਸਤਾ ਰੱਖਣਾ ਛੁੱਲ ਹੈ। ਮਸਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਏਥੇ ਕੇਵਲੈਹ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਵਚਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁਧੀ ਸਭ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮਸਤਾ ਮਿੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਵਰੂਪ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਭਿੰਨ ਹਨ, ਮਸਤਾ ਤਾਂ ਮੰਨੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਨਹੀਂ। ੦ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਫਲ ਦੀ ਆਸਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਆਪਣਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ - ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ੦ ਸੰਗਮ੍ ਤ੍ਰਯਜ੍ ਤ੍ਰਵਾ ਆਤਮ੍ ਸ਼ੁਧ੍ਯਯੇ - ਪਿਛਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੋ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਲ ਦੂਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁਧੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁਧੀ - ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁਧੀ ਤੋਂ ਮਸਤਾ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਟਾ ਦੇਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਅਸ਼ੁਧੀ ਹੈ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁਧੀ ਲਈ ਸਰੀਰ ਬੁਧੀ ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਅੰਹੰਤਾ ਵਿੱਚ ਮਸਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਮਸਤਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅੰਹੰਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ੦ ਕਰਮ ਕੁਰਵੰਤਿ - ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਬੁਧੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸੂਖਮ ਅਪਨਾਪਣ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਕਰਮਯੋਗੀ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਰਮ ਤੋਂ ਸੁਖ ਦੁਖ ਫਲ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੀ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਯੋਗੀ ਇੰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਪੁਤਿਬੱਧਤਾ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦੀ ਹੋਈ - ਮੋਹ ਗਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਬੁਗਈਆਂ ਉਪਜਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਉਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਮਨ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਨਸਾ ਭਤਰਨਾਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬੁਗਈ ਜੜ੍ਹਾਂ ਉਖਾੜ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਸੇਵਾ ਲਈ ਸਭ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਕੋਈ ਕੰਮ ਉੱਤਮ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ੁਧ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਆਤਮ ਸ਼ੁਧੀ ਕਰਨ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਤੋਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੁਰਤੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕੰਮ ਕਾਜ ਦਾ ਸ਼ੁਧੀਕਰਣ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਸਦਾਚਾਰ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਸੇਵਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਹੈ।

○ ○ ○

5.12 ਸ਼ਲੋਕ :

ਯੁਕੁ: ਕਰਮ-ਫਲਮ੍ ਤਵਜ-ਤਵਾ, ਸ਼ਨਤਿਮ ਆਪ-ਨੋਤਿ ਨੈਥਿਕੀਮ / ਅ-ਯੁਕੁ: ਕਾਮ-ਕਾਰੇਣ, ਫਲੇ ਸਜ-ਤ: ਨਿ-ਬਧ-ਧਰੇ॥

ਧੁਕਤ੍ਰਹ ਕਰਮਫਲਮ੍ ਤ੍ਰਯਜ੍ ਤ੍ਰਵਾ, ਸਾਂਤਮ੍ ਆਪਨੋਤਿ ਨੈਸ਼ਿਟ ਕੀਮ੍।

ਆਯੁਕਤੁਹ ਕਾਮ ਕਾਰੇਣ, ਫਲ ਸਜ਼ ਤਹ ਨਿਬੱਧ ਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯੁਕਤੁਹ : ਜੋ ਇੱਕ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਝਿਆ ਹੋਵੇ, ਸਾਧਕ। ਕਰਮਫਲਮ੍ਰਿ : ਕਾਰਜ ਫਲ। ਤਯਮ੍ਰਤਵਾ : ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ। ਸ਼ਾਂਤਿਮ੍ਰਿ : ਸ਼ਾਂਤੀ, ਅਮਨ। ਆਪਨੋਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨੈਸ਼ਿਟ ਕੀਮ੍ਰਿ : ਅੰਤਿਮ ਸ਼ਾਂਤ। ਆਯੁਕਤੁਹ : ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ। ਕਾਮ ਕਾਰੇਣ : ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ। ਫਲ : ਸਿੱਟੇ ਵਿੱਚ। ਸਜ਼ਤੁਹ : ਜੁਝਿਆ ਹੋਇਆ। ਨਿਬੱਧਯਤੇ : ਪ੍ਰਤਿਬੰਧਤ, ਜੁਝਿਆ ਹੋਇਆ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਪਰਮ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਕਰਮ ਫਲ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਯੁਕਤੁਹ - ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਪਰਸੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਲਈ ਯੁਕਤੁਹ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਪੁਰਸ਼ ਯੁਕਤ ਅਰਥਾਤ ਯੋਗੀ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਏਥੇ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਕਰਣ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਯੁਕਤੁਹ ਪਦ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਲਈ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਫਲਮ੍ਰਿ ਤਯਮ੍ਰਤਵਾ - ਕਰਮ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਰਮ ਤੋਂ ਕਰਮ ਫਲ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਦੇ ਵੀ ਭੋਗ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਖ ਲੈਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਰੱਖਣਾ। ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੱਤਕਾਲ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਦੂਜਾ, ਨਤੀਜੇ ਪਿੱਛੋਂ। ਦੋਵਾਂ ਭਾਂਤ ਦੇ ਫਲਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ। ਆਪਣਾ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ। ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕਰਮ ਭੁਜੇ ਹੋਏ ਬੀ ਦੇ ਵਾਂਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੰਸਕਾਰ ਉਤਪਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਤੇ ਉਹ ਅਕਰਮ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। (4.20) ੦ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਪੂਰਵਕ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਰਮ ਸੰਸਕਾਰ ਵੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। (4.23) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਫਲ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ

1. ਦ੍ਰਸ਼ਟ ਕਰਮ ਫਲ - ਨਵੇਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ, ਤੱਤਕਾਲ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ, ਜਿਵੇਂ ਭੈਜਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦਾ ਹੋਣਾ।

2. ਅਦੁਸ਼ਟ ਕਰਮ ਫਲ - ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਫਲ ਭਰਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਇਸ ਲੋਕ ਜਾਂ ਪਰਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇਗਾ।

3. ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਮ ਫਲ - ਪ੍ਰਾਰਬੱਧ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਗੋਰ ਜਾਤ ਵਰਣ ਧਨ, ਸੰਪੱਤੀ ਅਨੁਕੂਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਆਇ।

4. ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਮ ਫਲ - ਪ੍ਰਾਰਬੱਧ ਕਰਮ ਦੇ ਫਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੋ ਅਨੁਕੂਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਭਰਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਾਂਤਿਮ੍ਰਿ ਅਪ ਨੋਤਿ ਨੈਸ਼ਿਟ ਕੀਮ੍ਰਿ - ਇਹ ਗੱਲ ਅਨੁਭਵ ਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਤੇ ਮਮਤਾ ਦੇ ਤਿਆਗ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੰਮ ਪੂਰੇ ਕਰਕੇ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਲੜਕੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ। ਅਸਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੰਸਾਰਕ ਕਾਮਨਾ ਮਮਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਉਪਰਾਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਅਯੁਕਤੁਹ ਕਾਮਕਾਰੇਣ, ਫਲੇ ਸਜ਼ਤੁਹ ਨਿਬੱਧਯਤੇ - ਜੋ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਕਰਮੀ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਸਕਾਮ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਏਥੇ ਅਯੁਕਤੁਹ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਸਕਾਮ ਪੁਰਸ਼ ਨਵੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਫਲ ਵਿੱਚ ਆਸਤਕ ਹੋ ਕੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਰੂਪ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਮਾਤਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਪਦਾਰਥ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਜੇ ਮਿਲਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਸਮਝ ਲੈਣ ਵੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਰੱਖਣਾ ਵੱਡੀ ਭੁਲ ਹੈ। ੦ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਛੱਡ ਦੇਈਏ। ਜੇ ਇੰਜ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਪਦਾਰਥ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਛੱਟਦੇ ਚਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕਾਮਨਾ ਮਮਤਾ ਤੇ ਸਨੋਹ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡਨਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਕਾਮਨਾ ਮਮਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਜਨਮ ਮਰਨ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗ ਦੇ ਆਚਰਣ ਨਾਲ ਇਹ ਬੰਧਨ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਤੋਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਭਾਵੇਂ ਯੋਗੀ ਹੈ ਜਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅੰਤਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਾਧਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪਹਿਲੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਉਹ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਹੈ, ਓਸ ਦੀ ਰਜਾ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਨੋ ਅੱਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਪਵਿੱਤਰ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਰਿਆ ਦਿੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਮਨ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਜਕੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਵਧਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

○ ○ ○

5.13 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਰਵ-ਕਮਾਣਿ ਮਨਸਾ ਸਮ-ਨਿ-ਅਸਥ ਆਸ-ਤੇ ਸੁਖਮ੍ ਵਸੀ। ਨਵ-ਦੁਰੇ ਪੁਰੇ ਦੇਹੀ, ਨ ਏਵ ਕੁਵਰਨ ਨ ਕਾਰਯਨ੍॥

ਸਰਵ ਕਰਮਣਿ ਮਨਸਾ, ਸਮ੍ਰ ਨਿਆਸ੍ਰ ਆਸ੍ਰਤੇ ਸੁਖਮ੍ਵਸੀ।

ਨਵਦਵਾਰੇ ਪੁਰੇ ਦੇਹੀ, ਨ ਏਵ ਕੁਵਰਨ੍ ਨਾ ਕਾਰਯਨ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਰਵ ਕਰਮਣਿ : ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ। ਮਨਸਾ : ਮਨ ਰਾਹੀਂ। ਸਮ੍ਰਨਿਆਸ੍ਰ : ਤਿਆਗ ਕਰ ਚੁੱਕਣ ਪਿੱਛੋਂ। ਆਸ੍ਰਤੇ : ਆਗਾਮ ਕਰੇ। ਸੁਖਮ੍ਵਸੀ : ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਸਵੈ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ। ਨਵਦਵਾਰੇ : ਨੌ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ। ਪੁਰੇ : ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ। ਕੁਵਰਨ੍ : ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਕਾਰਯਨ੍ : ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਰਨ ਹੋਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮਨ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਵੈ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਨਾ ਕੁੱਝ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਆਗ ਦਰਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਵਸੀ ਦੇਹੀ = ਸ਼ਾਂਖਯੁ ਯੋਗੀ ਦੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਉਸ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ

ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਵਸੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਜਦ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ (ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਦਿ) ਦੇ ਨਾਲ ਭੋਗ ਵੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਦ ਤੱਕ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। (3.05) ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਕ੍ਰਿਆਹੀਣ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਪਰ ਸ਼ਾਂਖਯ ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ੦ ਨਵ ਦਵਾਰੇ ਪੁਰੇ - ਸਰੀਰ ਦੇ ਸੱਤ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹਨ। ਦੋ ਕੰਨ + ਦੋ ਅੱਖਾਂ + ਦੋ ਨਾਸਾਂ + ਇੱਕ ਮੁੱਖ - ਇਹ ਉਪਰਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਅੱਠਵੀਂ ਗੁਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਲ ਮੂਤਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਨੌਵੀਂ ਉਪਸੂਥ - ਹੇਠਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੌ ਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰ ਅਥਵਾ ਨਗਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਨਗਰ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੋਵੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਖਯ ਯੋਗੀ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ੦ ਸਰਵ ਕਰਮਣ ਮਨਸਾ ਸਮਨਿ-ਅਸਯ ਆਸੁ ਤੇ ਸੁਖਮੁ ਵਸੀ - ਵਿਵੇਕਪੁਰਵਕ ਮਨ ਤੋਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾ ਪਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ। ਭਾਵ ਕਰਤਾਪਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ। ਕਰਤਾਪਨ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ। ੦ ਏਵ ਕੁਰਵਨ ਨਾ ਕਾਰਯਨ - ਸ਼ਾਂਖਯ ਯੋਗ - ਵਿੱਚ ਕਰਤਵ ਤੇ ਕਾਰਯਿਤ੍ਰਵ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਏਸੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅੱਠਵੀਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਨ ਏਵ ਕਿਮ੍ਰਿ ਚਿਤ੍ਰ ਕਰ ਓਮ - ਪਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ। 13.21 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਵਿਨਾਸੀ ਆਤਮਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਸਭ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਚੰਗੀ ਮੰਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਪੂਰਕ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ - ਸੂਰਜ ਦਾ ਕੰਮ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਇਸ ਦਾ ਸਦ ਉਪਯੋਗ ਕਰੇ ਜਾਂ ਮੰਦ ਉਪਯੋਗ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤਨ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਭਗਵਾਨ ਨਾ ਕਾਰਯਨ ਪਦਾਂ ਤੋਂ ਕਹੀ ਹੈ। ੦ ਆਸ੍ਤੇ ਸੁਖਮੁ - ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਸੁੱਖ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ਾਖਯ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹੋ ਸੁੱਖ ਅਖੰਡ ਸੁੱਖ ਇੱਕ ਰਸ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਆਸ੍ਤੇ - ਏਥੇ ਆਸ੍ਤ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਜਿਸ ਤੱਤਵ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਆਧਾਰਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਉਤਪਨ ਤਤਵ ਉਸ ਅਣ ਉਤਪਤ ਤੱਤਾਂ ਉੱਪਰ ਆਸ਼ਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ - ਇਸ ਤੱਤਵ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਆਸ੍ਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਰੀਰ ਦੇ ਨੌ ਦੁਆਰ ਹਨ = ਦੋ ਕੰਨ, ਦੋ ਅੱਖਾਂ, ਨੱਕ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸਾਹ ਨਾਲੀਆਂ, ਇੱਕ ਮੂੰਹ ਇੱਕ ਗੁਦਾ ਇੱਕ ਪੇਸ਼ਾਬ ਵਾਲੀ ਨਾਲੀ, ਇਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿਹਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨੌ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਪ੍ਰਕਿਅਵਾਂ, ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਵਹਾਰ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹਨ। ਜੋ ਇਹ ਵਿਵਹਾਰ ਖੁਦ ਬ ਖੁਦ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੇ ਨਿਆਰੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜੋ ਹੈ, ਉਹ ਨਿੱਤ ਕਰਮ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ, ਸੌਣਾ ਨਹਾਉਣਾ, ਜੰਗਲ ਪਾਣੀ ਜਾਣਾ, ਪਾਰਸਨਾ ਕਰਨਾ ਆਦਿ, ਇਹ ਨਿੱਤ ਕਰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਉਚੇਚ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ, ਬਲਕਿ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਇੱਕ ਵੀ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਨਿਯਮ ਪੂਰਵਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਮਨ ਨੂੰ ਘਾਟਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਕਰਮ ਵਜੋਂ ਨਿੱਤ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਿਆ ਕਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨੀਤੀ ਵਿਦਿਆ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਜਿੱਤ ਕਰਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜ਼ਰੂਰੀ ਨੈਤਿਕ ਪਰਪੱਕ ਕਾਰਜ ਜੋ ਅਟੱਲ ਹਨ, ਉਹ ਕਾਰਜ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਆਦਿਤ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ। ਪਰ ਯੋਗੀ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਰਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਗ੍ਰਸਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੁੰਮੈਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਇੱਛਾ ਪੂਰਤੀ, ਦਾ ਮੌਹ, ਨਾ ਸਾਧਨਾ, ਉੱਪਰ ਉਹ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਰਾਜਾ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੁਕਮ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੌ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸਮੁੱਚੇ ਤਨ ਮਨ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਰਾਜੇ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਮੰਤਰੀ, ਅਫਸਰ ਕਲਰਕ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾ ਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੈੱਕਰ ਚਾਕਰ ਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦੀਰੀਆਂ, ਕਰਮ ਇੰਦੀਰੀਆਂ, ਮਨ-ਦਿਮਾਗ, ਜੀਵਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਗਿਆਨ ਬੋਧ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇ ਉੱਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਮ ਬੱਕ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਅਥਵਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਉੱਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਯੋਗੀ ਪੁਰਖਾਂ ਵਿੱਚ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ ਆਨੰਦ, ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਯੋਗੀਆਂ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਪੁਰਖ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਕੇਵਲ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਈਸ਼ਵਰ ਲਈ ਹੀ ਹਨ, ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਲੈਣ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਹੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ।

○ ○ ○

5.14 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਕਰੂ-ਤਵਮੁ ਨ ਕਰਮਣਿ, ਲੋਕਸਯ ਸੁਜਤਿ ਪ੍ਰਭੁ: / ਨ ਕਰਮ-ਫਲ-ਸਮ੍-ਧੋਗਮ, ਸਵਭਾਵ: ਰੁ ਪ੍ਰ-ਕਰਤੇ //

ਨ ਕਰਤਵਮੁ ਨ ਕਰਮਣ, ਲੋਕ ਸ੍ਰਧ ਸ੍ਰਜਿ ਪ੍ਰਭੁ: /

ਨ ਕਰਮ ਫਲ ਸਮ੍ ਧੋਗਮ, ਸਵਭਾਵਹ ਤੁ ਪ੍ਰਵੰਤੇ: //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਕਰਤਵਮੁ : ਸਾਧਨ, ਮਾਲਕੀ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਕਰਮਣਿ : ਕ੍ਰਿਆ। ਲੋਕਸਯ : ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਲਈ। ਸ੍ਰਜਿ : ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੁ: ਪ੍ਰਭੁ ਪਰਮਾਤਮਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਕਰਮਫਲ : ਕੰਮ ਦਾ ਫਲ। ਸਮ੍ਧੋਗਮ : ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ। ਸਵਭਾਵਹ : ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਰੂਪ। ਤ : ਪਰੰਤੂ। ਪ੍ਰਵੰਤੇ : ਕ੍ਰਿਆ ਵੱਲ ਵਧਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਪ੍ਰਭੁ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਾ ਤਾਂ ਕਰਤਵਮੁ ਨੂੰ, ਨਾ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ, ਅਤੇ ਨਾ ਕਰਮ ਫਲ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗ ਨੂੰ ਹੀ ਰਚਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪ੍ਰਭੁ: = ਪਦ ਇਸ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਗੁਣ ਭਗਵਾਨ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਸਰਬ ਸਮਰੱਥ ਹਨ, ਸਭ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਨਿਆਇਕਾਰੀ ਹਨ। ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਵੀ ਉਹ ਅਕਰਤਾ ਹਨ। (ਗੀਤਾ

4.13) ਕਰਤਾ ਸੰਬੰਧ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਨਹੀਂ, ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਆਪੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਅਗਿਆਨ ਵੱਸ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (3.27) ਜੇ ਕਰਤਾਪਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ 5.08 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇਥੋਂ ਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਫਲਾਣੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਫਲਾਣਾ ਸ਼ੁਭ ਅਥਵਾ ਅਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਜੇ ਭਗਵਾਨ ਅਜਿਹਾ ਵਿਧਾਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਵਿਧੀ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਗੁਰੂ ਸ਼ਿਕਸ਼ਾ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਬੇਅਰਬਥ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਵੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ। ੦ ਨ ਕਰਮਣਿ, ਪਦ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ੦ ਨ ਕਰਮ ਫਲ ਸਮਯੋਗਮ = ਜੀਵ ਜਿਹਾ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਫਲ ਉਸ ਨੂੰ ਭੋਗਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੜ੍ਹ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਗੁ ਆਪ ਖੁਦ ਆਪਣਾ ਫਲ ਭੁਗਤਨ ਤੋਂ ਅਸਮੱਗਰੇ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਭਗਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਜੋੜਦੇ। ਜੀਵ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ੦ ਪਰ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਜੋੜਦਾ, ਉਹ ਕਰਮ ਫਲ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ 18.12 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਸਿਨਾਮ੍ ਪਦ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ੦ ਸੁਵੰ ਭਾਵਹ ਤੁ ਪ੍ਰਵਰਤ - ਕਰਤਾ ਪਨ, ਕਰਮ ਤੇ ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਸੁਵੰਭਾਵਹ, ਆਦਿਤ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੀਵ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਕਾਰਨ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰਤਾ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ। 3.33 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅਥਵਾ ਸੁਭਾਵਕ ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਹੋ ਕੇ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅਥਵਾ ਸੁਭਾਅ ਨਾਲ ਜੀਵ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਤਦੋਂ ਤੱਕ ਕਰਤਾ ਪਨ, ਕਰਮ ਤੇ ਕਰਮ ਫਲ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਯੋਗ ਕਾਰਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਤੰਤਰਤਾ ਬਣੀ ਰਹੇਗੀ। ੦ ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਰਤੱਵ, ਕਰਮ ਤੇ ਕਰਮਫਲ ਸੰਯੋਗ - ਤਿੰਨੇ ਜੀਵ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ - ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ : - ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਆਤਮ ਰੂਪੀ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ - ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਦੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਅਨੰਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਬਨਾਵਟੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਸਰੀਰ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਕਾਰਨ ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਭੋਗਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਰੀਰ ਪੱਖੋਂ ਅਗਿਆਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਆਤਮਾ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਸਰਗਾਰਮੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਤੋਂ ਪਰੋਡੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜਿਉਂਦੀ ਹਸਤੀ (ਜੀਵ ਆਤਮਾ) ਸਰੀਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਰਗਾਰਮੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਨੌ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਾ ਇਸ ਦੀ ਮਾਲਕ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਾ ਇਹ (ਆਤਮਾ) ਸਰੀਰ ਦੀ ਮਾਲਕ ਹੈ ਨਾ ਕੰਟਰੋਲਰ ਹੈ, ਨਾ ਇਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਮਾਈਆ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਗਰ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਗਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਕਟ ਦਾ ਇੱਕੋ ਹੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਕਟ ਦੋਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਚੇਤਨਾ ਰਾਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਵੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਇਆ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਰਮ ਉੱਪਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਉੱਪਰ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਦਾ ਭਰਮ ਪਾਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ, ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ।

○ ○ ○

5.15 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਆ-ਦਰੇ ਕਸ਼ਦ ਚਿਤ ਪਾਪਮ, ਨ ਚ ਏਵ ਸੁਕੁਤਮ ਕਿਥੁ:। ਅ-ਜਾਨੇਨ ਆ-ਵ੃ਤਮ ਜਾਨਮ, ਤੇਨ ਸੁਹ-ਯਨਿ ਜਨਤਕ:॥

ਨ ਆਦਤੇ ਕਸ਼ ਚਿਤ ਪਾਪਮ, ਨ ਚ ਏਵ ਸੁਕੁਤਮ ਵਿਭੁਰ।

ਅਗਯਾਨੇਨ ਆ ਵੱਤਮ ਗਯਾਨਮ, ਤੇਨ ਮੁਹਯੰਤਿ ਜਨਤਵਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ : - ਨ : ਨਹੀਂ। ਆਦਤੇ : ਸਵੀਕਾਰਨਾ। ਕਸ਼ਯਚਿਤ੍ : ਕਿਸੇ ਇਕ ਦਾ, ਕੋਈ ਇੱਕ ਦਾ। ਪਾਪਮ : ਪਾਪ, ਨੁਕਸਾਨ, ਘਾਟ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਸੁਕੁਤਮ : ਲਾਭ। ਵਿਭੁਰ : ਮਾਲਕ ਪ੍ਰਭੂ। ਅਗਯਾਨੇਨ : ਅਗਿਆਨਤਾ। ਆਵੱਤਮ : ਲਾਵਾਫਾ, ਢੱਕਣ, ਕਵਰ, ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ। ਗਯਾਨਮ : ਗਿਆਨ, ਬੁੱਧੀ। ਤੇਨ : ਇਸ ਰਾਹੀਂ। ਮੁਹਯੰਤਿ : ਭਰਮਾਉਣਾ, ਛੱਲਣਾ। ਜਨਤਵਹ : ਜੀਵ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ : - ਪ੍ਰਭੂ ਜੋ ਹਰ ਥਾਂ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਲਾਭ ਹਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦਾ। ਅਥਵਾ ਨਾ ਉਹ ਕਿਸੇ ਪਾਪ ਅਤੇ ਨਾ ਪੁੰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਢਕ ਲਿਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਜੀਵਾਂ ਅੰਦਰ ਮੋਹ ਉਤਪਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਜੀਵ ਭਰਮਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ : - ੦ ਨ ਆ ਦੱਤੇ ਕਸ਼ ਚਿਤ ਪਾਪਮ, ਨ ਚ ਏਵ ਸੁਕੁਤਮ ਵਿਭੁਰ = ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਪਦ ਤੇ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵਿਭੁਰ ਪਦ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਕਰਮਫਲ ਦਾ ਭਾਗੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੧. ਜੋ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੨. ਜੋ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਕਰਮ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਮਾਤਮਾ ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਭਾਗੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਾ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਆਡ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ - ਪਰ ਸੂਰਜ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲਾਂ ਦਾ ਭਾਗੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਪਾਂ ਪੁੰਨਾਂ ਦਾ ਪਹਮਾਤਮਾ ਭਾਗੀਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ੦ ਅਗਯਾਨੇਨ ਆਵੱਤਮ ਗਯਾਨਮ, ਤੇਨ ਮੁਹ ਯੰਤਿ ਜਨਤਵਹ - ਸਰੂਪ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਸਿੱਧੀ ਵਾਲਾ ਸਰੋਤ ਹੈ ਪਰ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਗਿਆਨ ਢਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਜੀਵ ਮੁਹਥ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (3.27) ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਵੇਕ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੂਰਖਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਾਰ ਵਾਰ ਸ਼ਾਂਖਯ-ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਕਰਮ ਦਾ ਕਰਤਾ ਨਾ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕ ਪੁਰਵਕ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ੦ ਅਗਿਆਨ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਅਧੂਰੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ। ਅਧੂਰਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਅਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਇੰਦੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀਮਿਤ, ਪਰ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਸੀਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਮਨ ਤੇ ਇੰਦੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ (ਜਾਣਨ ਤੇ ਨਾ ਜਾਣਨ) ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਬੁੱਧੀ

ਜਦ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਅਤੀਤ, ਜੋ ਚੇਤਨ ਤੱਤਵ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਕਰਣ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਪੂਰਾ ਹੈ। ੦ ਤੇਨੁ ਮੁਹ ਯੰਤਿ ਜਨ੍ਤਵਹ - ਇਸ ਪਦ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜੰਤੂ ਅਥਵਾ ਪਸੂ ਹੀ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੇ ਪਸੂਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਉਹੋ ਹੈ ਜੋ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਸੂਆਂ ਵਾਂਗ ਭੋਗਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਤਾਂ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਅਗਿਆਨੀ - ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਰਮ ਦਾ ਕਰਤਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਰਮ ਫਲ ਵਿੱਚ ਹੋਣੂੰ ਹੋ ਕੇ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਦਾ ਭਾਰੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਉਸ ਦੀ ਮੂਲਖਤਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜੀਵ ਅਕਰਤਾ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਮੂੜਤਾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਤੇਨ ਪਦ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆਕਾਸ਼, ਵਾਯੂ, ਅੱਗ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਧਰਤੀ (ਸਿੱਟੀ) ਪੰਜ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਭਾਵ ਖਲਾਅ ਹੈ, ਖੁੱਲ੍ਹਾਪਣ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਧਾਰ/ਨੀਂਹੋ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ - ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਚਾਰੇ ਤੱਤ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜੁਲ ਕੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਚੰਗਿਆਈ (ਪੁੰਨ) ਤੇ ਬੁਰਿਆਈ (ਪਾਪ) ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਆਕਾਸ਼ ਨਿਰਲੇਪ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੁਕਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਾਂਗ ਈਸ਼ਵਰ ਵੀ ਨਿਰਲੇਪ ਨਿਰਮਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਹਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਉੱਪਰ ਨਾ ਪੁੰਨ ਨਾ ਪਾਪ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬਲੌਰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜੇਕਰ ਹੁੱਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਰੰਗ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬਲੌਰੀ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਸਾਡ ਨਿਰਮਲ ਬੇਰੰਗਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤ/ਰੰਗ ਸਮਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਬਦਲ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਵੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਅਗਿਆਨੀ ਹਨ - ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਉੱਪਰ ਮੜ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਧੋਖਾ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਭਰਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਉੱਪਰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਤਾਂ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਹੈ, ਦਾਤ ਹੈ, ਨਿਆਮਤ ਹੈ, ਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਟਲ ਹੈ ਅਡੋਲ ਹੈ, ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ। ਕਰਮ ਦਾ ਇਸ ਦੀ ਬਖਸ਼ਸ਼, ਇਸ ਦੇ ਆਨੰਦ, ਇਸ ਦੇ ਸਵੱਗਰੀ ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਨਿਕਟਤਾ ਅੰਦਰ ਜੀਵਨ ਦਾਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਨਚੋੜ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਬਲ ਰਿਹਾ ਦੀਵਾ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਰੈਸ਼ਨੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਲੋਕ ਅੱਗ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣਾ ਭੋਜਨ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਦੂਜੇ ਪਵਿੱਤਰ ਗਰੰਥ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਚਾਨਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਜਾਅਲੀ ਕਰਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਭ ਤੇ ਹਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਜੋ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਦੀਵੇਂ ਦੀ ਰੈਸ਼ਨੀ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਅੰਦਰ ਬਹਾਬਦ ਬਹਾਬਦ ਜੋ ਗਿਆਨ-ਚੇਤਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਭੈੜੇ ਕਾਰਜ ਜੀਵਾਂ ਵਲੋਂ ਜੋ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਪਵਿੱਤਰ ਚੇਤਨਤਾ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਦੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਈਸ਼ਵਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।”

○ ○ ○

5.16 ਸ਼ਲੋਕ :

ਜਾਨੇਨ ਤੁ ਤਰ ਅ-ਜਾਨਮ, ਯੇ਷ਾਮ੍ ਨਾਸਿਤਮ੍ ਆਤਮਨ: / ਤੇ਷ਾਮ੍ ਆਦਿਤਿ-ਕਰ ਜਾਨਮ, ਪ੍ਰ-ਕਾਸਥਾਤਿ ਤਦ-ਪਰਮ੍ //

ਗ੍ਰਾਨਾਨੇਨ ਤੁ ਤਰ ਅਗ੍ਰਾਨਮ੍, ਯੇਸਾਮ੍ ਨਾਸਿਤਮ੍ ਆਤਮਨਹੁ।

ਤੇਸਾਮ੍ ਆਦਿਤ੍ਯ ਵਤ੍ ਗ੍ਰਾਨਾਨਮ੍, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਯਤਿ ਤਦ੍ ਪਰਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਗ੍ਰਾਨਾਨੇਨ : ਬੁੱਧੀ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ। ਤੁ : ਉਹ। ਤਰ : ਉਹ। ਅਗ੍ਰਾਨਮ੍ : ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੋਂ। ਯੇਸਾਮ੍ : ਕਿਸ ਦਾ। ਨਾਸਿਤਮ੍ : ਤਬਾਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਆਤਮਨਹੁ : ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ। ਆਤਮਾ ਦਾ। ਤੇਸਾਮ੍ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਆਦਿਤ੍ਯਵਤ੍ : ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ। ਗ੍ਰਾਨਾਨਮ੍ : ਗਿਆਨ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਯਤਿ : ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ। ਤਦੁਪਰਮ੍ : ਉੱਚਤਮ ਅਵਵਸਥਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ, ਵਿਵੇਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਗਿਆਨ ਸੂਰਜ ਦੇ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਸਰਵੋਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- - ੦ ਆਹਾਰ, ਨੀਂਦ, ਭੈਅ ਤੇ ਮੈਥਨ = ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੇ ਪਸੂਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਮਾਨ ਹੈ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹੁ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਤੋਂ ਹੀਣਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪਸੂ ਵਰਗਾ ਹੈ। ੦ ਤੁ - ਪਿਛਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਹੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ ਗੱਲ ਦੱਸਣ ਲਈ ‘ਤੁ’ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਏਥੇ ਤੁਰ - ਅਗ੍ਰਾਨਮ੍ ਪਦ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਗ੍ਰਾਨ - ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮੰਨਣਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇੱਕ ਮੰਨਣਾ ਅਗਿਆਨ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਸ਼ ਅਹੰਤਾ (ਮੈਂ ਪਨ) ਹੈ, ਕੋਈ ਮੇਰਾ ਪਨ ਅਥਵਾ ਮਸਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਪਨ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਸਾਨੂੰ ਹੈ ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ। ੦ ਮੈਂ ਮੇਰੇਪਣ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇਵੇ ਕਿ ਮੈਂ ਮੇਰਾਪਣ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਂਦਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਸਭ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੈਂ ਮੇਰਾ ਕਹਿਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮੈਂ ‘ਮੇਰੀ ਸੱਤਾ’ ਉਹੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਪਰਿਵਰਤਨਸੀਲ ਦੇ ਨਾਲ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸੀਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਗਿਆਨ ਨਾਲ ਅਰਥਾਤ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸੀਲ ਮੈਂ ਮੇਰੇਪਣ ਦੇ - ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਵਿਛੇਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਵਿਵੇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਤੇਸਾਮ੍ ਆਦਿਤ੍ਯਵਤ੍, ਗ੍ਰਾਨਾਨਮ੍ - ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਯਤਿ ਤਦ੍ ਪਰਮ੍ - ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ, ਪਰਿਵਰਤਨਸੀਲ ਦੀ ਨਿਵਿਤੀ ਹੈ ਜੀਵਾਂ ਹੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਅਭਿਨਤਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਪਰਮ ਪਦ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ - ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਵਸਤੂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹਨਰੇ ਕਾਰਨ ਜੋ ਵਸਤੂ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ, ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਅਗਿਆਨ ਕਾਰਨ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਹੁਣ ਗਿਆਨ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਭੂ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਗਿਆਨ ਅੰਦਰ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਗੇਸ਼ਨੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਚਮਕਦਾ ਹੈ, ਹਨੇਰਾ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਿਆਨਤਾ, ਗਿਆਨ ਦੇ ਸੂਰਜ ਰਾਹੀਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਨਿਕਲਣ ਨਾਲ ਹੀਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੈ-ਗਿਆਨ (ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ) ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਸਾਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਦੇ ਉਹੋ ਹੀ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਜੀਵਤ ਹਸਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਹੈ।

* * *

5.17 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਦ-ਬੁਦਧਿ: ਤਦ-ਆਤਮਾ:; ਤਦ-ਨਿ਷ਾ: ਤਦ-ਪਾਧਰ:। ਗਚਛਨਿ ਅ-ਪੁਨ:- ਆ-ਕ੃ਤਿਮ, ਜਾਨ-ਨਿਰ-ਧੂਤ-ਕਲਮਸਾ:॥

ਤਦ ਬੁਧਿ ਤਦ ਆਤਮਾਨਹ, ਤਦ ਨਿਸ਼ਠਾਹ ਤਦ ਪਰਾਯਣਾਹ।

ਗਚਛੰਤਿ ਅਪੁਨਹ ਆਵੰਤਿਮ, ਗ੍ਰਾਨ ਨਿਰਧੂਤ ਕਲਮਸਾਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਦ ਬੁਧਿ : ਜਿਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸਦਾ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਦ ਆਤਮਾਨਹ : ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਸਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕਾਤਮਿਕ ਹੈ। ਤਦ ਨਿਸ਼ਠਾਹ : ਜਿਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਹੈ। ਤਦ ਪਰਾਯਣਾਹ : ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਣ ਲਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਗਰਛੰਤਿ : ਜਾਣਾ। ਅਪੁਨਹ : ਮੁਕਤੀ, ਆਜ਼ਾਦੀ। ਆਵੰਤਿਮ : ਮੁੜ ਕੇ ਨਾ ਆਉਣਾ। ਗ੍ਰਾਨ ਨਿਰਧੂਤ : ਗਿਆਨ ਸਾਡ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਲਮਸਾਹ : ਪਾਪੀ ਜੋ ਪਾਪ ਕਰਦੇ ਹਨ ਗਿਆਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਧੋਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਆਤਮਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਤਤਵਪਾਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਿਲਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਗਿਆਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਮੌਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਦੋ ਸਾਧਨ ਹਨ। ੦ ਵਿਵੇਕ ਰਾਹੀਂ ਅਸਤ੍ਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਸਤ੍ਰ ਗਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਲ। ਢੂਜੇ ਚਿਤਨ ਰਾਹੀਂ ਸਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਕੇ। ਅਸਤ੍ਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਚਿਤਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ੦ ਤਦਬੁਧਿ : ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਿਰਤੀ ਦਾ ਨਾਨੀ ਬੁੱਧੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਇਹ ਪੱਕਾ ਕਰੇ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਹੀ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਵੀ ਹੈ, ਭਰਿੱਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਹੇਗਾ। ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਅਟੱਲ ਹੋਣਾ ਹੀ ਤਦ ਬ੍ਰਧਹਰ ਹੈ। ੦ ਤਦ ਆਤਮਾਨਹ = ਏਥੇ ਆਤਮਾ ਪਦ ਮਨ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਜਦ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਚਿਤਨ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਚਿਤਨ ਅਖੰਡ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਦ ਨਿਸ਼ਠਾਹ - ਜਦ ਸਾਧਕ ਦਾ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਤਦ ਪਰਾਯਣਹ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਨਾਨੀ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਪਰਾਇਣ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਆਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਜਦ ਤੱਕ ਸਾਧਕ ਤੇ ਸਾਧਨ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਤਦ ਤੱਕ ਸਾਧਨ ਛੁਟਦਾ ਨਹੀਂ, ਅਖੰਡ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਦ ਸਾਧਨਪਨ = ਅਹਿਮ ਭਾਵ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਧਨ ਸਾਧਯ ਰੂਪ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਾਧਨ ਤੇ ਸਾਧਯ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਤ ਏਕਤਾ ਹੈ। ੦ ਗ੍ਰਾਨ ਨਿਰਧੂਤ ਕਲਮਸਾਹ - ਗਿਆਨ = ਸਤ੍ਰ ਅਸਤ੍ਰ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਅਸਤ੍ਰ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਵਿੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਤ੍ਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਹੀ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਰੂਪ ਕਲਮਸਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਅਸਤ੍ਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਣ ਦੇ ਨਾਲ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਗਛੰਤਿ ਅਪੁਨਹ ਆਵੰਤਿਮ - ਅਸਤ੍ਰ ਦਾ ਸੰਗ ਹੀ ਪੁਨਰਾਵਿੜੀ (ਪੁਨਰ ਜਨਮ) ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ (13.29)। ਅਸਤ੍ਰ ਦਾ ਸੰਗ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮਰਨ ਜਨਮ ਦਾ ਚੱਕਰ ਪਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਜੋ ਵਸਤੂ ਏਕਦੇਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਦਾ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰਣ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਥੋਂ ਆਏਗੀ ਤੇ ਕਿਥੋਂ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਪੂਰਣ ਹੈ, ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਵਸਤੂ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਇਕ ਰਸ ਪੂਰਣ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕਿਧਰੇ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ। ੦ ਗਢੰਤਿ ਪਦ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਏਥੇ ਬੋਧ ਹੋਣ - (ਜਿਸ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਨਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬੁੱਧੀ, ਆਤਮਾ, ਨਿਸ਼ਠਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਛੋਟੀ ਨਦੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਸਮਿਲਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਨੇ ਕਦੇ ਹਨੇਰਾ ਵੇਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਸੰਬੰਧੀ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾ ਟੁਕੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

* * *

5.18 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਿਦਾ-ਕਿਨਯ-ਸੰਪਨੇ, ਬਾਹਾਣੇ ਗਵਿ ਹਸਤਿਆਨ। ਸ਼ੁਨਿ ਚ ਏਵ ਸ਼-ਪਾਕੇ ਚ, ਪਣਿਤਾ: ਸਮ-ਦਰਸਿਨ:॥

ਵਿਦਿਯਾ ਵਿਨਯ ਸੰਪਨੇ, ਬ੍ਰਾਹਮਣੇ ਗਵਿ ਹਸਤਿਨਿ।

ਸੁਨਿ ਚ ਏਵ ਸ੍ਰਵਪਾਕੇ ਚ, ਪੰਡਿਤਾਹ ਸਮਦਰਸਿਨਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਵਿਦਿਯਾ ਵਿਨਯ ਸੰਪਨੇ : ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਗਿਆਨ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਸੰਪਨ ਹੋਵੇ। ਬ੍ਰਾਹਮਣੇ ਗਵਿ : ਬ੍ਰਾਹਮਣ 'ਤੇ ਅਤੇ ਗਉਂ 'ਤੇ। ਹਸਤਿਨਿ : ਹਾਥੀ ਉਪਰ। ਸੁਨਿ : ਕੁਤੋ 'ਤੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਸ੍ਰਵਪਾਕੇ : ਜਾਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨੀਵਾਂ ਜਾਤ ਦਾ, ਕੁਤੇ ਖਾਣਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਪੰਡਿਤਾਹ : ਸੰਤ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ। ਸਮਦਰਸਿਨਹ : ਬਰਾਬਰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਆਤਮ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਜੋ ਵਿੱਦਿਆ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗਉਂ ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਚੰਡਾਲ ਲਈ ਸਮਦਰਸੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ : - ਵਿਦਿਆ ਵਿਨਯਾ ਸੰਪਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੇ ਗਵਿ ਹਸਿਤਾਨਿ ੦ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲਈ ਏਥੇ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ । 1. ਵਿਦਿਆ ਯੁਕਤ 2. ਵਿਨਯ ਯੁਕਤ। ਅਜਿਹਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜੋ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਹੋ ਤੇ ਵਿਨਮਰ ਸੁਭਾਉ ਵਾਲਾ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਭਿਮਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜੋ ਵਿਦਿਆ ਵਿਨਮਰਤਾ ਪੱਖੋਂ ਉੱਚਾ ਹੋਵੇ। ਜਿੱਥੇ ਪੂਰਣਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਅਭਿਮਾਨ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਵਿਦਵਾਨ ਵਿਨਮਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਵਾਰੀ ਹਾਥੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕੁੱਤੀ ਜਾਂ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਗਊ ਦਾ ਹੀ ਦੁੱਧ ਪੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕੁੱਤੀ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਸਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਵਿਖਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਅਦਵੈਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ੦ ਸਮਤਾ - ਕੋਈ ਖੇਡ ਤਮਾਜ਼ ਨਹੀਂ, ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸੂਰਪ ਹੈ। ਸਮਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀ ਸੰਸਾਰ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਂਦੇਹਨ। ੦ ਸਮਤਾ ਤਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਦੁੱਖ ਆਪਣਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਸੁੱਖ ਆਪਣਾ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਮਝ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਪਰ ਦੁੱਖ-ਦੁੱਖ, ਸੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਦੇਖੋ ਪਰ (ਮਾਨਸ 7.38, 39) ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਸੁੱਖ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮਤਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਸਮਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਨੇ ਸਭ ਨਾਲ ਪੀਤੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ, ਸਮਝੋ ਪ੍ਰਭੂ ਪਾ ਲਿਆ। ੦ ਹਰ ਜੀਵ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਮਤਾ ਹੈ। ਹਵਾ ਪਾਣੀ ਸੂਰਜ ਚੰਨ ਸਿਤਾਰੇ, ਸਮਤਾ ਪੂਰਵਕ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰਨ ਜਾਤ, ਧਰਮ ਉਚ ਨੀਚ, ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਹੀ ਸਮਤਾ ਲਿਆਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਵੇਂ ਜਦੋਂ ਸੁਰਜ ਚਮਕਦਾ ਹੈ, ਚੰਦਰਮਾ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਹਵਾ ਚੱਲਦੀ ਹੈ, ਦਰਿਆ ਵਗਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਉਹ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਗਰੀਬ ਨੂੰ, ਅਮੀਰ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਚਾਨਣ ਤੇ ਨਿੱਘ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਮੀਰ ਗਰੀਬ ਕੋਈ ਨਹਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਵਾ ਸਭ ਲਈ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ, ਬ੍ਰਾਹਮ ਦਾ ਸੂਰਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਆਪਣਾ ਪਰਾਇਆ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਗਊ ਹਾਥੀ ਚੰਡਾਲ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਆਤਮ ਬੋਧ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਭ ਕਾਇਨਾਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਕਾਇਨਾਤ ਵਾਸੀ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਤਾ ਤੇ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਅਨੇਕਤਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਰਬ ਗਿਆਨ, ਏਕਤਾ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।’ ਏਸੇ ਲਈ ਜੋ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਪੁਸ਼ਟ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਤਿ-ਸੂਰਪ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਪੂਰਣ ਵੇਖਦੇ ਹਨ।

○ ○ ○

5.19 ਸ਼ਲੋਕ :

ਇਹ ਏਕ ਤੈ: ਜਿਤ: ਸਾਗ: ਧੇਖਾਸੁ ਸਾਸ਼ੇ ਸਥਿਤਮ੍ ਮਨ: / ਨਿਰ-ਦੋ਷ਮ੍ ਹਿ ਸਮਸ੍ ਬ੍ਰਹਮ, ਤਸਮਾਤੁ ਬ੍ਰਹਮਣਿ ਤੇ ਸਥਿਤਾ: //

ਈਹ ਏਵ ਤੈਹ ਜਿਤਹ ਸਰਗਹ, ਯੇਸ਼ਾਮ੍ ਸਾਮ੍ਯੋਸਿਥਤਮ੍ ਮਨਹ।

ਨਿਰ ਦੋਸ਼ਮ੍ ਹਿ ਸਮਸ੍ ਬ੍ਰਹਮ, ਤਸਮਾਤੁ ਬ੍ਰਹਮਣਿ ਤੇ ਸਿਥਤਾਹ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਈਹ : ਏਥੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਤੈਹ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ। ਜਿਤਹ : ਜਿੱਤ ਲਏ ਹਨ। ਸਰਗਹ : ਸਿਰਜਨ, ਜਨਮ ਤੇ ਮੌਤ। ਯੇਸ਼ਾਮ੍ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਸਾਮਯ : ਬਰਾਬਰ, ਮਨ ਜਾਂ ਸਭਾਵ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ, ਇਕਸੁਰਤਾ, ਸੰਤੁਲਨ। ਸਿਥਤਮ੍ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਮਨਹ : ਮਨ। ਨਿਰਦੋਸ਼ਮ੍ : ਦਾਗ ਰਹਿਤ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ, ਯਕੀਨਨ। ਸਮਸ੍ : ਸੰਤੁਲਤਾ ਵਿੱਚ, ਬਰਾਬਰੀ। ਬ੍ਰਹਮਤਸਮਾਤ੍ : ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਇਸ ਲਈ। ਬ੍ਰਹਮਣਿ : ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਵਿੱਚ। ਤੈ : ਉਹ। ਸਿਥਤਾਹ : ਸਥਿਤ ਹਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਏਕਤਾ ਬਰਾਬਰੀ ਲਈ ਸੰਤੁਲਤ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਜੀਵਤ ਅਵਹੱਸਥਾ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਅਸਥਾਈ ਸੰਸਾਰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮ ਸਾਰਿਆਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਇਸਲਈ ਉਹ ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਪੁਰਸ਼ ਬ੍ਰਾਹਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯੇਸ਼ਾਮ੍ ਸਾਮਯੋ ਸਿਥਤਮ੍ ਮਨਹ = ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਤਵ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਸਮਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੰਤੁਲਸ਼ਟੀ ਪੂਰਣਤਾ ਤੇ ਬਲਵਾਨਤਾ ਦਾ ਆ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਦੇ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਉੱਪਰ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ ਨਿੰਦਾ ਵਡਿਆਈ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਆਦਿ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਸਮਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਈਹ ਏਵ ਤੈਹ ਜਿਤਹ ਸਰਗਹ - ਏਥੇ ਤੈਹ ਪਦ ਵਿੱਚ ਬਹੁ ਵਚਨ ਦੇਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਪਰ - ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਮਨ ਬੁੱਧੀ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਦਾਰਥ, ਘਟਨਾ ਹਾਲਾਤ ਸਭ ਪਰ ਹਨ। ੦ ਪਰਾਧੀਨ = ਜੋ ਪਰ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪਰਾਧੀਨ ਹੈ। ੦ ਜਿੰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ - ਉਨ੍ਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਲਈ ਸਾਡੀ ਕਾਮਨਾ ਵਧੇਰੀ - ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵੱਧ ਉਹ ਪਰਾਧੀਨ ਹੋਵੇਗਾ। ੦ ਪਰਾਧੀਨ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਹਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਪਰਾਧੀਨ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਾਮਨਾ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਪਰਾਧੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਕਾਮਨਾ ਨੂੰ ਘਟਾਇਆ ਹੈ। ੦ ਸਮਦਰਸ਼ੀ - ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ। ੦ ਨਿਰਦੋਸ਼ਮ੍ ਹਿ ਸਮਸ੍ ਬ੍ਰਹਮ = ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਦੋਸ਼ ਨਾ ਵਿਕਾਸ ਨਾ ਵਿਸ਼ਮਤਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਪੂਰਵਕ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਲਿਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਭੋਗ ਵੀ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ। ੦ ਤਸਮਾਤੁ ਬ੍ਰਹਮਣਿ ਤੇ ਸਿਥਤਾਹ = ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਤੇ ਸਮ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਸਮ ਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਏ ਹਨ। ੦ ਸੱਤ ਬਦਲਦਾ ਨਹੀਂ ੦ ਅਸੱਤ ਪ੍ਰਤੀ ਪਲ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੱਤ ਦੀ ਮੂਲ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਸ਼ੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਤਾ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਮੁਕਤੀ ਚਾਹੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਚੰਡਾਲ ਦੀ-ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਹੀ ਤੱਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਅਗਿਆਨ - ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਵਿਵਿੱਧ ਦਰਸ਼ੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਗੜੇ ਤੇ ਕੋਹੜੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਈ

ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਜਾਤਾ ਅਥਵਾ ਇੱਕ ਰੂਪੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਾਫ਼ ਗਲਾਸ ਕੋਈ ਭੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਜੋ ਮਨ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਣ ਤੋਂ ਵੇਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਬਰਬਰਾਉਂਦਾ ਮਨ ਬਾਹਰਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਸੂਝ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਮਨ ਸੰਤੁਲਤ ਹੈ, ਜੋ ਬਹੁਮ ਸਤ੍ਰੁਪ ਹੈ, ਉਹ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਉਪਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਮ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਬਰਬਾਹਟ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦੀ। ਸਭ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਫ਼ ਚੇਤਨਤਾ/ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਘਾਟੇ ਤੇ ਰੂਪ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਵੀ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਹ ਬੇਨੁਕਸ ਹੈ। ਬਿਨਾ ਖੋਟ ਤੋਂ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਸੰਤੁਲਤ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ, ਉਹੋ ਬ੍ਰਹਮ-ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਸਥਾਈ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਕੋਈ ਗੜਬੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਫਿਰ ਸਦਾ ਲਈ ਉਹ ਬਹੁਮ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ‘ਮਾਇਆ ਤਾਂ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜੋ ਗਤੀ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਮਣ ਵੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜੋ ਗਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੇਜ਼ ਦੌੜਨ ਵਾਲੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀ ਮਾਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀ ਸਿਖਰ ’ਤੇ ਹੈ, ਉਹ ਬਾਹਮਣ ਹੈ।

○ ○ ○

5.20 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਪ੍ਰ-ਵਾਸ-ਯੇਤੁ ਪ੍ਰਿਯਮ੍ ਪ੍ਰ-ਆਪ-ਯ, ਨ ਤਦ-ਵਿਜੇਤ੍ ਪ੍ਰ-ਆਪਾਧ ਚ ਅ-ਪ੍ਰਿਯਮ੍।

ਸਿਥਰ-ਕੁਦਿਓ: ਅ-ਸਮ-ਸੂਫ਼; ਬ੍ਰਾਹ-ਵਿਦ੍ ਬ੍ਰਾਹਮਾਣਿ ਸਿਥਤ:॥

**ਨ ਪ੍ਰਹਰਸ਼ਯੁਤੇ ਪ੍ਰਿਯਮ੍ ਪ੍ਰਾਪਿਯ, ਨ ਉਦਵਿਜੇਤ੍ ਪ੍ਰਾਪਿਯ ਚ ਅਪ੍ਰਿਯਮ੍।
ਸਿਖਰ ਬੁਧਿਹ ਅਸਮ੍ ਮੂਡਹ, ਬ੍ਰਹਮਵਿਦ੍ ਬ੍ਰਾਹਮਣਿ ਸਿਖਤਹ॥**

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਾਹਰਸ਼ਯੁਤੇ : ਖੁਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਯਮ੍ : ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ, ਸੁਹਾਵਣਾ। ਪ੍ਰਾਪਿਯ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਉਦਵਿਜੇਤ੍ : ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਪੈਣਾ, ਉਕਸਾਉਣਾ, ਉਤੇਜਿਤ ਹੋਣਾ। ਪ੍ਰਾਪਿਯ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਪ੍ਰਿਯਮ੍ : ਜੋਖਸ਼ ਗਵਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਿਖਰ ਬੁਧਿਹ : ਪ੍ਰਪੱਕ ਬੁਧੀਵਾਲਾ। ਅਸਮ੍ ਮੂਡਹ : ਜੋ ਮੁੜ ਭਰਮਾਇਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਬ੍ਰਹਮ੍ ਵਿਦ੍ : ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਗਿਆਤਾ। ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ : ਕਮਾਲ ਦੀ ਉੱਚਤਾ, ਸੂਝ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪਹੁੰਚੇ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ। ਸਿਖਤਹ : ਸਥਿਤ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜਾ ਅਤਿ ਪਿਆਰੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਨਾ ਜਿਹੜੀ ਵਸਤੂ ਪਿਆਰੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਦਿਲ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਥਿਰ ਬੁਧੀ ਵਾਲਾ ਮੋਹ ਰਹਿਤ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਪੁਰਸ਼ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਬ੍ਰਹਮ - ਸਾਰੇ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣ ਹੈ। ਸੁੱਧ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ। ਬ੍ਰਹਮ ਸਮ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਮਾਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਖੰਡ ਚੈਤਨਯ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕ ਹੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਬੁਧੀ ਸਥਿਰ ਹੈ। ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸਾਮਾਨ ਹੈ। ੦ ਨ ਪ੍ਰਹਸ਼ ਯੇਤ੍ ਪ੍ਰਿਯਮ੍ ਪ੍ਰਾਪਿਯ, ਨ ਉਦ੍ ਵਿਜੇਤ੍ ਪ੍ਰਾਪਿਯ ਯ ਚ ਅਪ੍ਰਿਯਮ੍ - ੦ ਸਰੀਰ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਮਨ ਬੁਧੀ, ਸਿਧਾਂਤ, ਸੰਪਰਦਾਇ, ਸ਼ਾਸਤਰ, ਆਦਿ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਦਾਰਥ ਘਟਨਾ, ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣਾ ਹੀ ਪ੍ਰਿਯਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁਧੀ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਪਰਦਾਇ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਦਾਰਥ ਘਟਨਾ ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣਾ ਹੀ ਅਪ੍ਰਿਯਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਯਾ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਿਯਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਸਾਧਕ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕੂਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਖੁਸ਼ੀ ਗ੍ਰਾਮੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਤੇ ਅਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਖੁਸ਼ੀ ਗ੍ਰਾਮੀ ਕਰਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਮੋਹਿਤ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਾਲਾ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਕਰਣ ਰਾਹੀਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ‘ਮੈਂ ਕਰਤਾ ਹਾਂ’ ਅਜਿਹਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਸ ਦਾ ਮੋਹ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਤੱਤਵ ਵੇਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਣ ਹੀ ਗੁਣ ਵਿੱਚ ਵਰਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਜਾਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਅਕਰਤਾ ਤੱਤਵ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। (3.28) ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਸਿਖਰ ਬੁਧਿਹ = ਸਰੂਪ ਦਾ ਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਕਰਣ ਨਿਰਪੇਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਗੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁਧੀ ਆਪਣੀ ਆਪਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅਲਪ ਗਿਆਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਆਪਣੇ ਹੋਣੇਪਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜਾਂ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਥਿਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਦੇਹ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਬੁਧੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਬੁਧਿਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਅਸਮ੍ ਮੂਡਹ = ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੋ ਉਤਪਤੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਤ੍ਰਧ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੂਡ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਮੂੜਤਾ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਜਿਹੀ ਮੂੜਤਾ ਦਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਭਾਵ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸਮ੍ ਮੂੜ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਬ੍ਰਹਮਵਿਤ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਹੈ, ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਅਭਿਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ - ਵਾਲਾ ਅਭਿਮਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੰਗਦਾ। ੦ ਬ੍ਰਹਮਣਿਸ਼ਥਤਹ - ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਨਿਤ ਨਿਰੰਤਰ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਹਨ ਪਰ ਭੁਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁਧੀ ਆਪਿਯ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਮੰਨਦੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਏਥੇ ਬ੍ਰਹਮਣਿ ਸਿਖਤ ਪਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਹਰ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤ ਨਿਰੰਤਰ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਜੀਵ ਸਗੀਰ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ, ਲਾਭ ਹਾਨੀ, ਸੰਕਟ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ, ਪਸੰਦ ਨਾ ਪਸੰਦ, ਨਿਰੰਤਰ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਗੀਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਰਮਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਿਲਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਮਨੋਬਿੱਤੀ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ

ਦੇ ਕਬਨ ਅਨੁਸਾਰ, ‘ਆਦਮੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਕੀ ਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚੋਂ, ਮਨ, ਹਵਸ ਲਾਲਸਾ ਤੇ ਲਾਲਚ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਨ ਦੀ ਪਰਪੱਕਤਾ ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਹੈ, ਉਹ ਨਾ ਭਰਮਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਤਿ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

* * *

5.21 ਸਲੋਕ :

ਬਾਹੁ-ਸਧੇ਷ੁ ਅ-ਸੁਕ-ਆਤਮਾ, ਕਿਨਦਿ ਆਤਮਿ ਯਤ ਸੁਖਮ् / ਸ: ਬ੍ਰਹਮ-ਯੋਗ-ਯੁਜ-ਤ-ਆਤਮਾ, ਸੁਖਮ् ਅ-ਕਥਿਮ ਅਸ-ਨੁਤੇ //

ਬਹੁਯੁਸਪਰਸ਼ੇਸ਼ਵ ਅਸਕ੍ਰ ਆਤਮਾ, ਵਿਨਦਾਤਿ ਆਤਮਨਿ ਯਤ ਸੁਖਮ् ।

ਸਹ ਬ੍ਰਹਮ੍ ਯੋਗ ਯੁਜਤ ਆਤਮਾ, ਸੁਖਮ੍ ਅਕਸ਼ਯਮ੍ ਅਸ੍ ਨੁਤੇ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਬਾਹੁਯੁਸਪਰਸ਼ੇਸ਼ਵ : ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ, ਬਾਹਰਗੀ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ। ਅਸਕ੍ਰ ਆਤਮਾ : ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਮੋਹ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਵਿਨਦਾਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਨਿ : ਸਵੈ, ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ। ਯਤਸੂਖਮ੍ = ਯਤ : ਉਹ ਕਿਹੜਾ। ਸੂਖਮ੍ : ਖੁਸ਼ੀ, ਸੁੱਖ। ਸਹ ਬ੍ਰਹਮ ਯੋਗ ਯੁਜਤ : ਆਤਮਾ, ਜੋ ਸਾਧਨਾ ਯੁਕਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਨਾਲ ਰੁਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਹ : ਉਹ। ਸੁਖਮ੍ : ਖੁਸ਼ੀ। ਅਕਸ਼ਯਮ੍ : ਬੇਹੱਦ, ਬੇਪਨਾਹ, ਅਣਗਿਣਤ। ਅਸ੍ ਨੁਤੇ : ਆਨੰਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਬਾਹਰਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸੁੱਖ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬ੍ਰਹਮਯੋਗ ਵਿੱਚ ਸਵੈ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਬੇਹੱਦ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਬ੍ਰਾਹਮ ਸਪ੍ਰਸ਼ੇਸ਼ੁ ਅਸਕ੍ਰ ਆਤਮਾ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਾਣ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਸਪਰਸ਼ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਦੀ ਆਸਤਿਕ ਮਿਟ ਗਈ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਕ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਸਤਕ ਮਿਟੀ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਸਤਿਕ ਰਹਿਤ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਹੈ। ੦ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਵਸਤੂ ਦਾ ਨਾਂ ਬ੍ਰਹਮ-ਸਪੱਰਸ਼ੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਹੈ ਜਾਂ ਅੰਦਰ ਤੋਂ। ਜਦ ਤੱਕ ਬ੍ਰਹਮ-ਸਪੱਰਸ਼ ਨਾਲ ਆਸਤਿਕ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਦ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਬ੍ਰਹਮ ਸਪੱਰਸ਼ ਨਿਰੰਤਰ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਸਤਿਕ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਬਦਲਣ ਵਿੱਚ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ੦ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਦਾਰਥ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਥਿਤ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੁੱਖ ਤਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਨੀਂਦ ਅੰਦਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਦਾ ਤਾਜ਼ਗੀ ਤੇ ਨਿਰਗੋਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਨੀਂਦ ਅੰਦਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਦਾ ਤਾਜ਼ਗੀ ਤੇ ਨਿਰਗੋਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ੦ ਬ੍ਰਹਮ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਸਲ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਅਸਲੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸੁੱਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। (5.27) ਵਿੰਦਾਤਿ ਆਤਮਨਿ ਯਤ ਸੁਖਮ੍ - ਬ੍ਰਹਮ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਆਸਤਿਕ ਮਿਟਨ ਨਾਲ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਸੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਸੁੱਖ ਰਜੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਹ - ਬ੍ਰਹਮਯੋਗ ਯੁਜਤਾਤਮਾ : ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਰਾਗ ਤਾਂ ਹੀ ਮਿਟਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਅਭਿਨ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਹਨੋਰਾ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਚਾਨਣ ਪਸਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਹਨੋਰਾ ਮਿਟਦਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਚਾਨਣ ਪਸਰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਗ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਦ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਿਨ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ੦ ਭੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸ ਕੇ ਅਹੰ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਭਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਹੰ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਨਾ ਕਰਕੇ ਅਹੰ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਜਿਕਰ (6.21, 6.28, 14.27) ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ (18.54) ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਘਟਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਆਨੰਦ ਹੈ, ਚਸਕਾ ਹੈ, ਸਵਾਦ ਹੈ, ਜੋ ਪਲ ਭਰ ਰਹਿ ਕੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਵਸ ਚਿਰ-ਜੀਵੀ ਆਨੰਦ ਨਹੀਂ। ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਦਾਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਭਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।

* * *

5.22 ਸਲੋਕ :

ਧੇ ਹਿ ਸਮ-ਸਧਰੀ-ਜਾ: ਭੋਗਾ:, ਦੁ:ਖ-ਯੋਨਯ: ਏਕ ਤੇ। ਆਦਿ-ਅਜਤ-ਕਨਤ: ਕੌਨਤੇਯ, ਨ ਤੈ਷ੁ ਰਸ-ਅਤੇ ਕੁਥ: //

ਧੇ ਹਿ ਸਮਸਪਰਸ਼ਜਾਹ, ਭੋਗਾਹ, ਦੁਖ ਯੋਨਯਹ ਏਵ ਤੇ।

ਆਦਿ ਅੰਤ ਬੰਤਹ ਕੌਤੇਯ, ਨ ਤੇਸੁ ਰਮਾਤੇ ਬੁੱਧਹ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਧੇ : ਕਿਹੜਾ। ਹਿ : ਦਰ-ਅਸਲ, ਸੱਚ ਮੁੱਚ। ਸਮਸਪਰਸ਼ਜਾਹ : ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਦਿਆਂ। ਭੋਗਾਹ : ਆਨੰਦ ਖੁਸ਼ੀ। ਦੁਖ ਯੋਨਯਹ : ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਏਵ : ਸਿਰਫ। ਤੇ : ਉਹ। ਆਦਿ ਅੰਤ ਬੰਤਹ : ਜਿਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤ ਹੋਵੇ। ਕੌਤੇਯ : ਹੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਤੇਸੁ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ। ਰਮਾਤੇ : ਆਨੰਦ ਲੈਣਾ। ਬੁੱਧਹ : ਬੁੱਧੀਮਾਨ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਦਰ-ਅਸਲ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਹੀ ਦੁੱਖਾਂ ਮੁਸ਼ੀਬਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਹੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ! ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾ ਆਰੰਭ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਅੰਤ ਹੈ। ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਗ੍ਰਸਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਜੇ ਹਿ ਸਮ੍ਰਾਸ ਜਾਹ ਭੋਗਾਹ - ਸ਼ਬਦ ਸਪੱਰਸ਼ ਰੂਪ ਰਸ ਅਤੇ ਗੰਧ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੰਦੀਆਂ ਦਾ ਗਗ ਪੂਰਵਕ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ 'ਤੇ ਜੋ ਸੁਖ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਭੋਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਦੀਆਂ ਦੇ ਭੋਗ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ - ਉਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ੦ ਸੁਖ ਸੁਵਿਧਾ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਮਿਲਣ ਉਪਰ ਪਸੰਨ ਹੋਣਾ ਭੋਗ ਹੈ। ੦ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਆਦਰ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਸੁਣ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸੁਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ - ਉਹ ਵੀ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੋਗ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ 'ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਖ ਲੱਭ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਨਣਾ ਭੋਗ ਹੈ। ੦ ਆਦਿ ਅੰਤ ਵੰਤਰ - ਸੰਪੂਰਣ ਭੋਗ ਤਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਅਨਿਤਯ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। (2.14) ਉਹ ਕਦੇ ਇੱਕ ਰੂਪ ਰਹਿ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਕੋਈ ਏਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭੋਗ ਜੜ੍ਹ ਹਨ ਤੇ ਸ੍ਰਵਯੰ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਚੇਤਨ ਹੈ। ਭੋਗ ਵਿਕਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਸ੍ਰਵਯੰ ਨੂੰ ਭੋਗਾਂ ਤੋਂ ਸੁਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ। ਜੀਵ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ। (15.07) ਇਸ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ 'ਤੋਂ ਹੀ ਸੁਖ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। (5.29) ੦ ਭੋਗ ਆਣ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਨ - ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਿਆਨ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸੁਖ ਦੁੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ - ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਆਦਿ ਅੰਤ ਵੰਤਰ ਪਦ ਭੋਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਦਵਾਈ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਦੁੱਖ ਯੋਨਯਹ ਏਵੇਂ ਤੇ - ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੁਖ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੁੱਖ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਬੰਧ ਜਨ ਸੁਖ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਪਹਿਲਾਂ ਵਸਤੂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਸਤੂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੁਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਭਾਵ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਦੁੱਖ ਵਸਤੂ ਦੇ ਅਭਾਵ 'ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਨਾਂ ਸੁਖ ਵਸਤੂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਭੋਗੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਭੋਗ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜਨਮ ਮਰਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਜਨਮ ਮਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (2.15) ੦ ਦੁੱਖ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਪਰਿਣਾਮ ਦੁੱਖ ੦ ਤਾਪ ਦੁੱਖ ੦ ਸੰਸਕਾਰ ਦੁੱਖ। ੧. ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ੇ ਭੋਗ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਸੁਖ ਮਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪਰਿਣਾਮ ਦੁੱਖ ਮਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (17.37) ਕਿਉਂਕਿ ਭੋਗਾਂ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਭੋਗ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਣਾਮ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੨. ਵਧੇਰੇ ਭੋਗ ਭੋਗਣ ਨਾਲ, ਅੰਦਰ ਭੋਗ ਭੋਗਣ ਦੀ ਤੜ੍ਹਪਨਾ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ, ਭੋਗ ਭੋਗਣ ਪਿੱਛੋਂ ਫਿਰ ਹੋਰ ਭੋਗ ਭੋਗਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਕਾਰਨ, ਭੋਗ ਭੋਗਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸੰਤਾਪ ਮਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ - ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਪ ਦੁੱਖ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੩. ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ-ਵੱਸ ਭੋਗਾਂ ਦਾ ਵਿਯੋਗ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸਕਾਰ ਦੁੱਖ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਵੇਂ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਭੋਗ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ ੦ ਨਾ ਤੇਜ਼ੀ ਰਸਤੇ ਬੁਧਹ - ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭੋਗਾਂ ਤੋਂ ਸੁਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕਾਰਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰਮਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਵਿਵੇਕੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਸੰਤਾਪ ਪਾਪ ਨਰਕ ਆਦਿ ਸੰਯੋਗ ਜਨ ਸੁਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੈ। ਜੋ ਭੋਗੀ ਹੈ, ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- :- ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਭੋਤਿਕ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਇੰਦੀਆਵੀ ਸੰਬੰਧਾਂ 'ਚੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਲੱਭਦਾ ਹੈ, ਦਰਅਸਲ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਵਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਸਾਡਾ ਮਨ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਅੰਦਰ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਇੰਦੀਆਵੀ ਸੰਬੰਧ ਜਿੰਨੇ ਲੰਮੇ ਹੋਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸਾਡਾ ਮੋਹ ਵਿਕਸਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੁੱਖ ਮੁਸੀਬਤ ਅਤੇ ਪੱਛਤਾਵੇਂ ਦੀ ਅੱਗ ਸਾਡਾ ਸੁਖ ਚੈਨ ਸਾੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਚਮਕਦੀ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਲਸ਼ਕਰਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੋਗਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਆਨੰਦ ਅਸਥਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਿਸਤਾ ਹੋਵੇ, ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਹੋਵੇ, ਮਾਲਕੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਇੰਦੀਆਵੀ ਭੋਗ - ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਸਥਾਈ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਸਰੋਤ ਤਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਈ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

* * *

5.23 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਾਕੁ-ਨੋਤਿ ਇਹ ਏਵ ਯ: ਸੋਛੁਸ੍, ਪ੍ਰਾਕੁ ਸ਼ਰੀਰ-ਕਿ-ਮੋਕਸਾਤ / ਕਾਮ-ਕ੍ਰੋਧ-ਤੁਦ-ਭਕਸ੍ ਕੇਗਸ੍, ਸ: ਯੁਕ: ਸ: ਸੁਖੀ ਨਰ: //

ਸਕ੍ਰ ਨੋਤਿ ਏਹ ਏਵ ਸਹ ਸੋਹਦੁਮ, ਪ੍ਰਾਕੁ ਸਰੀਰ ਵਿਮੋਕਸ਼ਣਾਤ੍।

ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਉਦ ਭਵਮ੍ ਵੇਗਸ੍, ਸਹ ਯੁਕਤ੍ਰ ਸਹ ਸੁਖੀ ਨਰਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਕ੍ਰ ਨੋਤਿ : ਯੋਗ ਹੈ। ਏਹ : ਏਥੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਸੋਹਦੁਮ : ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਖਾਉਣੀ। ਪ੍ਰਾਕੁ : ਪਹਿਲਾਂ। ਸਰੀਰ ਵਿਮੋਕਸ਼ਣਾਤ੍ : ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਲਈ। ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਉਦ ਭਵਮ੍ : ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਵੇਗਸ੍ : ਇੱਛਾ। ਸਹ : ਉਹ। ਯੁਕਤ੍ਰ : ਯੋਗੀ। ਸਹ : ਉਹ। ਸੁਖੀ ਨਰਹ : ਸੁਖੀ ਆਦਾਨੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ, ਸਰੀਰ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਮ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵੇਗ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੱਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਯੋਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੋ ਹੀ ਸੁਖੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ “ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਹੀ ਏਥੇ ਕਾਮ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਏ ਵੇਗ ਨੂੰ ਸਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਯੋਗੀ ਹੈ, ਉਹੋ ਸੁਖੀ ਹੈ ਉਹੋ ਹੀ ਨਰ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ।” ੦ ਸ਼ਕਨੋਤਿ ਏਹ ਏਵ ਸਹ ਸੋਹਦੁਮ ਪ੍ਰਾਕੁ ਸਰੀਰ ਵਿਮੋਕਸ਼ਣਾਤ੍ - ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਉਦ ਭਵਸ਼ਮ੍ ਵੇਗਸ੍ - ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਅਲੋਕਿਕ ਵੇਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੇਗ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਯੂਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਰ ਨਿਰਵਾਹ ਮਾਤਰ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਵ ਆਦਿ ਯੂਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਵੇਕ ਦਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਯੂਨੀਆਂ ਭੋਗਾਂ ਲਈ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਯੂਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭੋਗੀ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਦਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਭੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਲੱਭ ਮੋਹ ਕੰਕਾਰ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਇਹ ਪਦ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਸਥਾਈ ਸਥਾਪਤੀ ਦਾ ਉਸ ਕੋਲ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੌਕਾ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਸਦਾ ਲਈ ਵਿਕਾਰਾਂ ਉਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਹੀ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਵੇਕ ਰਾਹੀਂ ਸਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੱਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਗ ਆਦਿ ਦੀ ਉਪੇਕਸ਼ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦

ਮੌਤ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਕਦ ਆ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਲਈ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਉਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਵੇਕ-ਬੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ ਸਹਿਣ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਇੱਕ ਭਾਵ ਇਹ ਵੀ ਹੈ, ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਹੋ ਕੇ ਸਗੋਂ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਵੇਗ ਵਿੱਚ ਸਗੋਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ੦ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਇੰਜ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਮੈਂ ਤੁਂ ਸਾਧਕ ਹਾਂ’, ਮੈਨੂੰ ਭੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਫਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਰਾਗ (ਮੇਹ) ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਪਦਾਰਥ ਸੁੰਦਰ, ਇਹ ਸੁੱਖਦਾਇਕ, ਆਦਿ ਸੰਕਲਪ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕ੍ਰੋਧ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਦੇ ਵੇਗ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਹੈ, ਕ੍ਰੋਧ ਕਾਮ ਦੇ ਵੇਗ ਆਉਣ ਪਿਛੋਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਅੱਖਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਦੇ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਤਨ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਅਸ਼ਾਂਤ ਉਤੇਜਿਤ, ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ‘ਸਹ ਸੁਖੀ’ ਪਦ ਵਿੱਚ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਦੇ ਵੇਗ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਦੇ ਵੇਗ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਭੈਅ ਕਾਰਨ ਵੀ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਉਪਾਰ ਵਿੱਚ ਆਮਦਨੀ ਹੁੰਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਲੋਭ ਤੋਂ ਵੀ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਕੋਈ ਸੁਖੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿੱਚ ਫਸਣ ਵਾਂਗ ਉਹ ਲੋਭ ਤੇ ਭੈਅ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਯੁਕਤਹ - ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਦਾ ਵੇਗ ਸਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਦ ਵਿੱਚ ਯੋਗੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਕੋਈ ਵੀ ਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। (6.02) ੦ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਉਪਾਅ ਹੈ - ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾ ਮੰਨਣਾ। ਕਾਰਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪ ਖੁਦ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਾਂ, ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਸੰਗ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ - ਅਸੀਂ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਵਸਤੂ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਤੀਜੀ ਗੱਲ, ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। (5.26) ਇਸ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਉਹੋ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (16.22) ਚੌਥੀ ਗੱਲ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਨੂੰ (ਜੋ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਸਬੂਲ ਰੂਪ ਹਨ) ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। (13.06) ਇਹ ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰੂਪ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਹੈ। ੦ ਜਾਹਰ ਹੈ, ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਮੰਨ ਲੈਣਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਵਾ ਦੇਣ ਵਾਂਗ ਹੈ। ੦ ਸਹ ਯੁਕਤਹ ਸੁਖੀ ਨਰਹ - ਅਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ 5.15 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਜਨਤਵਹ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਏਥੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਰਹ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਉਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਰ ਹੈ ਸੁਰਖੀਰ ਹੈ। ੦ ਸਮਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ ਹੈ। ੦ ਸਹ ਸੁਖੀ - ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪਸੂ ਪੰਡੀ ਭੀ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ ਸ਼ਾਮਲੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਜਿਸ ਨੇ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੁਖੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਆਤਮ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹੀ ਸਮਾਂ ਉਪਲਭਧ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਅੰਦਰ ਜੀਭ, ਗੱਲਬਾਤ, ਕ੍ਰੋਧ, ਮਨ ਮਿਹਦਾ ਜਣਨ ਸੰਬੰਧੀ ਆਵੇਗਾ (ਧੱਕੇ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਵੇਗਾਂ ਉਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ‘ਗੋਸਵਾਮੀ’ ਕਿਹਿਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਕੇ ਜਿਉਣ ਦੀ ਨਵੀਂ ਜਾਂਚ ਸਿੱਖ ਲੈਣੀ ਹੈ ਉਹੋ ਹੀ ਗੋਸਵਾਮੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਤਾਂ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਮਨ ਤਦ ਹੀ ਬੇਚੈਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ (ਅੱਖਾਂ, ਛਾਤੀ, ਦਿਲ) ਤਾਂ ਹੀ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੇਕਰ ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸੀਂ ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਸਿੱਖ ਲੈਣੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਵੇਂ ਝਾਤ ਪਾਉਣ ਦੇ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰੱਖ ਸਕਾਂਗੇ। ਜੀਵਨ ਤਦ ਹੈ, ਇਸ ਸਗੋਂ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਹੋਰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੌਤ ਕਿਨਾਰੇ ਪਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਇਹ ਵਿਕਾਰ ਤੁਢਾਨ ਮਚਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕ੍ਰੋਧ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੇ ਹਾਵ ਭਾਵ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਖੁਨ ਖੌਲਦਾ ਤੇ ਸੁਕਦਾ ਹੈ। ਬੋਧ ਗਿਆਨ ਤੇ ਸੋਚਣ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣਾ, ਸਗੋਂ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਭਣ ਛੱਡਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਸਰੀਰ ਉਪਰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਗੋਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰੋਧ ਦੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਗੋਂ ਤੇ ਪਸੀਨਾ ਆਏਗਾ, ਅੱਖਾਂ ਲਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਨਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਖੂਨ ਦਾ ਦਬਾਓ ਹੈ। ਬੁੱਲ੍ਹ ਕੰਬਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਦੰਦ ਕਰਿਚਣ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਯੋਗੀ ਪੁਰਸ਼ ਉਹੋ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਏ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇੰਜ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਲਈ ਅਦੁੱਤੀ ਬਖਸ਼ਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਸੰਭਵ ਹਨ।

* * *

5.24 ਸਲੋਕ :

ਯ: ਅਨਤ:-ਸੁਖ: ਅਨਤ:-ਆਰਾਮ; ਤਥਾ ਅਨਤ:-ਯੋਤਿ: ਏਕ ਯ: / ਸ: ਯੋਗੀ ਬ੍ਰਹਮ-ਨਿਰਵਾਣਮ, ਬ੍ਰਹਮ-ਭੂਤ: ਅਥਿ-ਗਚ਼ਤਿ //

ਯ ਅੰਤਹ ਸੁਖਹ ਅੰਤਹ ਆਰਾਮਹ, ਤਥਾ ਅੰਤਹ ਜ੍ਯੋਤਿਹ ਏਵ ਯਹ।

ਸਹ ਯੋਗੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਵਾਨਮ, ਬ੍ਰਹਮ ਭੂਤਹ ਅਧਿ ਗੱਚਛਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਹ : ਕੌਣ। ਅੰਤਹਸੁੱਖ : ਜਿਸ ਦਾ ਸੁੱਖ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੈ। ਅੰਤਹ ਆਰਾਮਹ : ਜੋ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਤਥਾ : ਭੀ। ਅੰਤਹ ਜ੍ਯੋਤਿਹ : ਜੋ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਏਵ : ਭੀ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਸਹ : ਉਹ। ਯੋਗੀ : ਯੋਗੀ। ਬ੍ਰਹਮ : ਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਣ। ਨਿਰਵਾਨਮ : ਨਿਰਵਾਨ, ਮੁਕਤੀ, ਆਜ਼ਾਦੀ। ਬ੍ਰਹਮ ਭੂਤਹ : ਬ੍ਰਹਮ ਹੋ ਜਾਣ। ਅਧਿ ਗੱਚਛਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਸ ਦੀ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ ਆਨੰਦ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਹਿਜ-ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੇਖ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਯੋਗੀ ਹੈ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਯੋਗੀ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਯੋਗੀ ਹੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ

ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਹ ਅਨੁਤਤ ਸੁਖ ਅਨੁਤਤ ਆਰਾਮ ਤਥਾ ਅਨੁਤਤ ਜਯੋਤਿਹ ਏਵੇਂ ਯਹ = ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਜਨ੍ਹ ਬ੍ਰਹਮ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ - ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਾਤਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹੀ ਸੁੱਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਏਥੇ ਅਨੁਤ ਸੁਖ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਸੁਖ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸੁਖ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਸਥਿਤ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਛਿਣ ਮਾਤਰ ਭੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਅਭੁਚੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਅਨੁਤ ਸੁਖ ਹੈ। ੦ ਜੋ ਸਦਾ ਦੇ ਲਈ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲੇ, ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਸਦਾ ਲਈ ਮਿਲੇ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਉਹ ਆਖੁੰਤਰ ਹੈ। ੦ ਜੋ ਭੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰਮਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰੰਮਦਾ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਵਹਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਏਥੇ ਅਨੁਤ ਆਰਾਮ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਇੰਦੀਆਂ ਜਨ੍ਹ ਗਿਆਨ ਬੁੱਧੀ ਜਨ ਗਿਆਨ ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸੰਸਾਰਕ ਗਿਆਨ ਕਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਤੇ ਆਧਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਾਧਕ ਦਾ ਇਹ ਗਿਆਨ ਹਰ ਸਮੇਂ ਜਾਗਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਏਥੇ ਅਨੁਤ ਜਯੋਤਿਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਤਾਂ ਆਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਅੰਤ। ਉਹ ਤਾਂ ਨਿਤ ਨਿਰੰਤਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਹੀ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਖਯੁ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਨਿਤ ਨਿਰੰਤਰ ਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਸਹ ਯੋਗੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਵਾਣਮ ਬ੍ਰਹਮ ਭੂਤ ਅਧਿ ਗਚਛਤਿ ੦ ਸ਼ਾਂਖਯੁ ਯੋਗ ਦਾ ਉੱਚਾ ਸਾਧਕ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਤਿਛਿਣਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ, ਸਾਧਕ ਵਿੱਚ ਜੋ 'ਮੈਂ ਸਵਾਧੀਨ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਬ੍ਰਹਮ ਸਥਿਤ ਹਾਂ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਛਿਣਤਾ ਦੇ ਜੋ ਸੰਸਕਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਬ੍ਰਹਮ ਭੂਤ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਛਿਣਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਦ ਤੱਕ ਇਹ ਬਾਕੀ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਉਹ ਤੱਤਵਨਿਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੰਤੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ੦ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਵਾਣਮ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਕੋਈ ਹਲਚਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਨਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਨਿਰਵਾਨ ਸ਼ਾਂਤ ਬ੍ਰਹਮ। ੦ ਸਾਧਕ ਬ੍ਰਹਮ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (4.06)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਭੇਤਿਕ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਅਸਥਾਈ ਹਨ, ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਆਨੰਦ ਸੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਲਾ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੂਧੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ 'ਬ੍ਰਹਮ-ਭੂਤਾ' ਹੈ, ਪਰਮ-ਆਨੰਦ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਭੇਤਿਕ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਸਥਾਈ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਭਟਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਝਟ ਪਲ ਛਿਨ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਛੇਤੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭੇਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਬਾਹਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਪੱਥੇ ਦੀ ਹਵਾ, ਬੱਲਬ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਫਰਿੱਜ਼ ਦਾ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਅਸਥਾਈ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀਆਂ ਬਨਵਾਈ ਵਸਤਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਵੇਰੇ ਦੀ ਚੱਲਦੀ ਠੰਡੀ ਹਵਾ, ਸੁਰਜ ਚੰਨ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ, ਨਿਗਮਲ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਪ੍ਰਕਿਤਕ ਦਾਤਾਂ ਹਨ। ਸਥਾਈ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰਲੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਹੈ, ਦਾਤ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਤਪਤ ਹੋਇਆ ਆਨੰਦ ਸਦੀਵੀ ਆਨੰਦ ਹੈ। ਸੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ - 'ਗਿਆਨ ਉਸ ਲਈ ਸਾਰਥਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਭੇਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਇੰਦੀਆਵੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਖੇਲਣ ਲਈ ਸਿੱਧੇ ਪਰੱਸਪਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਚੱਲਦੇ ਹਨ।' ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਭੂ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਨਾਲ ਇੰਦੀਆਵੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

5.25 ਸ਼ਲੋਕ :

ਲਭ-ਅਨ੍ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਨਿਰਵਾਣਮ, ਰਿਸੀਯਹ ਕਸੀਣ ਕਲਮਸਾਹ।

ਛਿੰਨ ਦਵੈਧਾਹ ਯਤ ਆਤਮਾਨਹ, ਸਰਵਭੂਤਹਿਤੇ ਰਤਾਹ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਲਭਅੰਤੇ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਵਾਣਮ : ਪੂਰਣ ਮੁਕਤੀ। ਰਿਸੀਯਹ : ਰਿਸੀਨੀ। ਕਸੀਣ ਕਲਮਸਾਹ : ਜਿਸ ਦੇ ਪਾਪ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਛਿੰਨ ਦਵੈਧਾਹ : ਜਿਸ ਲਈ ਦੂਹੀ ਦਵੈਤ ਟੋਟੇ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਯਤਆਤਮਾਨਹ : ਜਿਸ ਨੇ ਸਵੈ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਰਵਭੂਤਹਿਤੇ : ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ। ਰਤਾਹ : ਖੁਸ਼ੀ ਮਣਾ ਰਹੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਪ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੂਈ ਦਵੈਤ ਰੂਪੀ ਸੰਤਾਪ ਭੰਗ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਜੋ ਇੰਦੀਆਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਪਰ ਨਿਖੰਤਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜਤਿੰਦਰ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਖੁਸ਼ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਰਿਸੀਗਣ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਤ-ਆਤਮਾਨਹ - ਨਿਤ ਸਤ੍ਯ ਤੱਤਵਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦ੍ਰਿੜ ਲਕਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਗੀਰ ਇੰਦੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ। ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੁਗਮਤਾ ਪੂਰਵਕ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਾਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਹਿੱਤ ਵਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਸਗੀਰ ਇੰਦੀਆਂ, ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਕਾਮ ਕੋਧ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਧਕ ਵੀ ਗੁਲਾਮ ਬਣ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਗੀਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਾ ਮੰਨੇ - ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਕਾਰ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਗੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਏਥੇ ਪਦ ਯਤਾਤਮਾਨਹ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਸਰਵਭੂਤਹਿਤੇ - ਰਤਾਹ - ਸ਼ਾਂਖਯੁਯੋਗ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਮੁੱਖ ਵਾਧਕ ਹੈ। ਅਭਿਮਾਨ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਤੱਤਵ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦਾ ਭਾਵ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਿਤਤਵ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦਾ ਆਸਾਨ ਸਾਧਨ ਹੈ। ੦ ਛਿੰਨ ਦਵੈਧਾਹ - ਜਦ ਤੱਕ ਤੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਾ ਦਿੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤਦ ਤੱਕ ਅੱਛੇ ਅੱਛੇ ਸਾਧਕਾਂ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਭੀ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਦੁਵਿਧਾ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਨਾ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਵਿਕਲਪ, ਨਾ ਭਰਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਉਹ ਤੱਤਪਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਰਿਸੀਗਣ

ਕਸ੍ਤੀਣ ਕਲਮਸਾਹ - ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਜੋ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਕਲਮਸ਼ ਹੀ ਹੈ (ਜਿਸ ਦੇ ਪਾਪ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਏ ਹਨ) ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਸੰਪੂਰਣ ਪਾਪਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹੇਤੂ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ - ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਅਲੋਗ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਵਿੱਚ ਨਿਰਵਿਕਾਰਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਰਿਸ਼ੀਯਹ - ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਗਿਆਨ। ਉਸ ਗਿਆਨ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਰਿਸ਼ੀ ਕਹਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿਕੇ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ੦ ਲ੍ਭਅੰਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਵਾਣਮ् - ਬ੍ਰਹਮ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਪਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਏਕਤਾ ਮੰਨ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਬੇਸੁੱਖ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਕਾਰ ਤੇ ਸੰਸ਼ੋਧਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਫਿਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਲ੍ਭਅੰਤੇ - ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਲਹਿਰਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਖਯ ਯੋਗੀ ਨਿਰਵਾਨ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ, ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵੀ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਰਿਸ਼ੀ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਬੂਤ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਵੀ ਮੌਹ ਤੋਂ ਪੂਰਣ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਵੈ ਕਾਬੂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਨਾ ਪਾਪ ਕਰਦੇ ਹਨ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਭੋਗਣਾ ਪੈਦਾ ਹੈ।

* * *

5.26 ਸਲੋਕ :

ਕਾਮ-ਕ੍ਰੋਧ-ਵਿ-ਯੁਕਾਨਾਮ, ਯਤੀਨਾਮੁ ਯਤ-ਚੇਤਨਾਮੁ। ਅਭਿਤ: ਬ੍ਰਹਮ-ਨਿਰਵਾਣਮ, ਕਰਤੇ ਵਿਦਿਤ-ਆਤਮਨਾਮੁ॥

ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਯੁਕਤਾਨਮ्, ਯਤੀਨਾਮ् ਯਤ - ਚੇਤਸਾਮ्।

ਅਭਿਤਹ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਵਾਣਮ्, ਵਰਤਤੇ ਵਿਦਿਤ ਆਤਮ ਨਾਮੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਯੁਕਤਾਨਮੁ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ, ਜਿਹੜੇ ਕ੍ਰੋਧ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹਨ। ਯਤੀਨਾਮੁ : ਜਿਸ ਨੇ ਆਤਮ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਤਿਆਰੀ ਤਪਾ, ਬੈਗਰੀ ਯੋਗੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਇਕਾਂਤਵਾਸੀ ਸੰਜਮੀ, ਹੱਠ ਯੋਗੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਯਤਚੇਤਸਾਮੁ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਅਭਿਤਹ : ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਵਾਣਮੁ : ਪੂਰਣ ਆਜ਼ਾਦੀ। ਵਰਤਤੇ : ਜਿਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਜੋ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਤਮ ਨਾਮੁ : ਜਿਸ ਨੇ ਸਵੈ ਅਥਵਾ ਆਤਮਾ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਯੁਕਤਾ ਨਾਮੁ ਯਤੀਨਾਮੁ ਯਤ ਚੇਤਸਾਮੁ = ਭਗਵਾਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਧ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗੰਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰ ਦੋਸ਼ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਅਸਤ੍ਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਧ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਰਹਿਤ ਸੱਤ ਤੱਤ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੀ ਸੁਰਾਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਅਸਤ੍ਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕਹਿਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਰੀਰ ਅੰਤਹਕਰਣ ਸਹਿਤ ਸੰਪੂਰਨ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਕਾਰ ਉਤਪਨ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ? ੦ ਕਾਮ - ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ 'ਕਾਮ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਮ ਅਥਵਾ ਕਾਮਨਾ ਅਭਾਵ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਭਾਵ ਸਦਾ ਅਸਤ੍ਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਤ੍ਰ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਅਭਾਵ ਮੰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਕਾਮਨਾ ਤੇ ਕਾਮਨਾ ਦੋਂ ਕਾਮ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਮ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਆਉਣ ਉੱਪਰ ਕ੍ਰੋਧ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਮ ਦੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਇੱਛਾ-ਪੂਰਤੀ ਨਾਲ ਲਾਲਚ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਾਧਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਘੱਟ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਾਹੀਂ ਮਿਟਾਏ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿ ਦੋਸ਼ ਜਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ੨. ਜਿੰਨੇ ਵੇਗ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਹੁਣ ਉਨੇ ਵੇਗ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ੩. ਪਹਿਲਾਂ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਨਹਿਰਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਦੇ। ੦ ਕਦੇ ਕਦੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇੱਜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਦਾ ਵੇਗ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਭੋਗ ਸ਼ਕਤੀ ਤਾਂ ਮਿਟਦੀ ਗਈ ਪਰ ਪੂਰਣ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਸੁੱਧੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕ੍ਰੋਧ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਕੀਤਾ ਕੰਮ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਭੋੜਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਬੋੜੀ - ੨ ਗੱਲ 'ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਵਿਰਤੀਆਂ ਠੀਕ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਅਵਸਥਾ ਪੂਰਣ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਜ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਯਤਚੇਤ ਸਾਮੁ - ਜਦ ਤੱਕ ਅਸਤ੍ਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਮਨ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ। ਅਸਤ੍ਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਕਹਿਲਾਣ ਵਾਲਾ ਮਨ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਭਿਤਹ ਆਤਮਨਾਮੁ - ੦ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਬੋਧ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਏਥੇ ੦ ਵਿਦਿਆਤਮਨਾਮੁ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਦੀ ਏਨੀ ਮਹਿਮਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ੦ ਸਰੀਰ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਤਿਆਗ ਪਿੱਛੋਂ ਨਿਤ ਨਿਰੰਤਰ ਉਹ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਾਂਤ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਨਿਰੰਤਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਿਰੰਤਰ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਬੋੜਾ ਜਿਹਾ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਵਿਭਾਗ (ਅਸਤ੍ਰ) ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਨਯਸਾ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧੀਕਰਣ ਉਦਾਤੀਕਰਣ ਅਥਵਾ ਕੋਮਲਤਾ ਹੈ। ਸੰਨਿਆਸਾ ਜਾਂ ਸੰਮਿਆਸਾ ਪੂਰਣ ਸ਼ੁੱਧੀਕਰਣ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਨਿਆਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਹਾਂ ਵਾਚੀ ਅਰਥ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂਹ ਵਾਚੀ ਦਿਸ਼ਾਟੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਦਿਸ਼ਾਟਮਾਨ ਜਗਤ ਨੂੰ ਨਿਕਾਰਨਾ ਅਥਵਾ ਝੁਠਲਾਉਣਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸੰਨਿਆਸ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਨਿਆਸ, ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੰਧਕਾਰਮਈ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਰੀਰ ਦੀ ਚੇਤਨ ਜਾਣਕਾਰੀ

ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸੰਨਿਆਸੀ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਅਵਸਥਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹੋ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

* * *

5.27 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਪਸ਼ਨ੍ ਕ੃ਤਵਾ ਵਹਿਹ ਬਾਹਯਾਨ੍, ਚਕਸੁਹ ਚ ਏਵ ਅੰਤਰੇ ਭ੍ਰਵੋਹ।

ਸਪਸ਼ਨ੍ ਕ੃ਤਵਾ ਵਹਿਹ ਬਾਹਯਾਨ੍, ਚਕਸੁਹ ਚ ਏਵ ਅੰਤਰੇ ਭ੍ਰਵੋਹ।

ਪ੍ਰਾਣੁ ਅਪਾਨੋ ਸਮੈ ਕ੍ਰਤਵਾ, ਨਾਸਾ ਅਭਿਅੰਤਰ ਚਾਰਿਣੋ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਪਸ਼ਨ : ਗਿਆਨ ਇੰਦੀਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰਲੀ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣੇ ਜਿਵੇਂ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਸੁਣਨਾ, ਖੁਸ਼ਬੂ ਦਾ ਸੁੰਘਣਾ। ਕ੍ਰਤਵਾ : ਇੰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ, ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ। ਵਹਿਹ : ਬਾਹਰਲਾ ਪਾਸਾ। ਬਾਹਯਾਨ੍ : ਬਾਹਰਲਾ, ਗੈਰ ਜ਼ਰੂਰੀ। ਚਕਸੁਹ : ਅੱਖਾਂ। ਚ : ਭੀ। ਦੋਵੇਂ : ਭੀ। ਅੰਤਰੇ : ਵਿਚਕਾਰ। ਭ੍ਰਵੋਹ : ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਭਰਵੱਟੇ। ਪ੍ਰਾਣੁ ਅਪਾਨੋ : ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦਾ ਸਾਹ। ਸਮੈ ਕ੍ਰਤਵਾ : ਬਾਹਰਲਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ। ਨਾਸਾ ਅਭਿਅੰਤਰ ਚਾਰਿਣੋ : ਨਾਸਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਰਕਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਬਾਹਰਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਹੀ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ, ਨਜ਼ਰ (ਦਿਸ਼ਟੀ) ਨੂੰ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਤੇ ਨਾਸਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਚਰਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੁਆਂ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਸਾਮਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ, ਸਮੁੱਚੀ ਇੰਦੀਆਂ ਤੇ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਦਿਆਂ, ਰਿਸ਼ੀ ਯੋਗੀ, ਇੱਛਾ ਡਰ ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ, ਸਦਾ ਲਈ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਪਰਸ਼ਨ ਕ੃ਤਵਾ ਵਹਿਹ ਬਾਹਯਾਨ੍ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥ ਬ੍ਰਹਮ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਨਾ ਕਰਨਾ। ੦ ਬ੍ਰਹਮ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਮ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ - ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਬ੍ਰਹਮ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੌੜਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਧਿਆਨਯੋਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਾਤਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਚਿੰਤਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਵਿਮੁੱਖਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਾਸਤਵਿਕ ਬਾਹਮ ਪਦਾਰਥ ਵਾਧਕ ਨਹੀਂ ਹਨ - ਵਾਧਕ ਤਾਂ ਹੈ ਰਾਗ ਪੂਰਵਕ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ। ਇਸ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਪਯੁਕਤ ਪਦਾਂ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਹੈ। ੦ ਚਕਸੁਹ ਚ ਏਵ ਅੰਤਰੇ ਭ੍ਰਵੋਹ - ਏਥੇ ਭ੍ਰਵੋਹ ਅੰਤਰੇ ਪਦਾਂ ਤੋਂ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਅਥਵਾ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਨਾਸਿਕਾ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਟਿਕਾਉਣਾ (6.13) ਦੋਵੇਂ ਅਰਥ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ੦ ਧਿਆਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਲਿਜ ਦੋਸ਼ ਅਰਥਾਤ ਨੀਂਦ ਆਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰੱਖਣ ਨਾਲ (ਸਾਹਮਣੇ ਦਿਸ਼ ਰਹਿਣ ਨਾਲ) ਵਿਅਕਸੇਪ ਦੋਸ਼ ਆਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਢੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਧੇ ਬੰਦ ਕੀਤੇ ਨੇਤਰਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਭੌਂਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ।

* * *

5.28 ਸ਼ਲੋਕ :

ਯਮ-ਤ-ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯ-ਮਨੋ-ਬੁਦਿ; ਸੁਨਿ: ਮੋਕਸ-ਪਰਾਯਣ; / ਵਿ-ਗਤ-ਇਚਛਾ-ਭਯ-ਕ੍ਰਾਦਿ; ਯ: ਸਦਾ ਸੁਚ-ਤ: ਏਵ ਸ: ||

ਯਮਤ ਇੰਦ੍ਰਿਯ ਮਨੋਬੁਧਿਹ, ਮਨਿਹ ਮੋਕਸ ਪਰਾਯਣਹ।

ਵਿਗਤ ਇੱਛਾ ਭਯ ਕ੍ਰੋਧਹ, ਯਹ ਸਦਾ ਮੁਚਤਹ ਏਵ ਸਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਮਤ ਇੰਦ੍ਰਿਯ ਮਨੋਬੁਧਿਹ : ਗਿਆਨ ਬੋਧ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ। ਮੁਨਿਹ : ਮੁਨੀ। ਮੋਕਸ ਪਰਾਯਣਹ : ਮੁੱਖ ਟੀਰਾ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ, ਵਿਗਤ ਇੱਛਾ ਭਯ ਕ੍ਰੋਧਹ : ਇੱਛਾ ਡਰ ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਸਦਾ : ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ। ਮੁਚਤਹ : ਮੁਕਤ। ਏਵ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਸਹ : ਉਹ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਮਤ ਇੰਦ੍ਰਿਯ ਮਨੋਬੁਧਿਹ, ਮੁਨਿਹ ਮੋਕਸ ਪਰਾਯਣਹ = ਹਰ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤਾਂ ਇੰਦੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਦੀਆਂ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮਨ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਦੇਖਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਉਪਰ ਇੰਦੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਜਾਂ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ, ਜਾਂ ਆਂਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਇੰਦੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸੰਯੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਣਾਮ ਦਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਕੇਵਲ ਇੰਦੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਯੋਗਜਨਯੁ ਸੁੱਖ ਭੋਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਉਹ (ਪਰਿਣਾਮ ਦੇ ਵੱਲ ਦਿਸ਼ਟੀ ਰਹਿਣ ਨਾਲ) ਸੁੱਖ ਭੋਗ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। (ਗੀਤਾ 5.22) ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ ਹੀ ਜਿਸ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਵਰੂਪ ਦਾ ਮਨਨ ਕਰਨ ਵਾਲ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਏਥੇ ਮੋਕਸ ਪਰਾਯਣ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਸਭ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਦਾ ਸਰਵਦਾ ਸਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਇੜ ਉਦੇਸ਼ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹੇ ਨਿਤਯ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤੱਤ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿੱਚ ਦੇਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਇੱਕ ਦਿੜ ਉਦੇਸ਼ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਤੱਤ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿੱਚ ਦੇਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਲ ਵਿੱਚ ਉਦੇਸ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਣਿਆ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਅਸੀਂ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲਾਲਸਾ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੋਕਸ ਪਰਾਯਣ ਸ਼ਬਦ ਏਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਹੈ। ੦ ਕਰਮਯੋਗ, ਸ਼ਾਂਖਯ ਯੋਗ, ਧਿਆਨ ਯੋਗ, ਭਗਤੀ ਯੋਗ - ਵਿੱਚ ਦਿੜ-ਨਿਸ਼ਚਾ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੱਡੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਦਿੜ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਸਿੱਧੀ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ। ੦ ਵਿਗਤ ਇੱਛਾਭਯ ਕ੍ਰੋਧ ਯਹ - ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਸਬੰਧ ਮੰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਉਸ ਉਪਰ ਕ੍ਰੋਧ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਹਿਣ 'ਤੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਭੈਅ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰਤੀ ਕਰਵਾਉਣ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਕ੍ਰੋਧ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਭੈਅ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਜੇ ਇੱਛਾ ਪੂਰਤੀ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਵੇ ਤੇ ਭੈਅ ਕ੍ਰੋਧ ਸਹਿਤ ਇੱਛਾ ਦਾ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ੦ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਤੇ ਜਿਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਜਿਉਣ ਤੇ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਸੋਚੋ, ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਵਸਤਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ? ਜੇ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਤੇ ਜਿਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਹੇਗੀ ਤਾਂ ਇੱਛਾ ਕਦੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਮਿਰਤੂ ਭੈਅ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ੦ ਜੇ ਵਸਤੂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਕੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਮੁਚਤਹ ਹੋਣ ਲਈ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ। ੦ ਇੱਛਾ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਰਥਹੀਣ ਹੈ। ੦ ਸਦਾ ਮੁਕਤ ਏਵੇਂ ਸਹ = ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ਿਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਨਾ ਹੀ ਬੰਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਬੰਧਨ ਦੇ ਤਿਆਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਜੇ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ, ਹਾਲਾਤ, ਨਿੰਦਾ ਵਡਿਆਈ, ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਮਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਸਦਾ ਮੁਕਤ ਏਵੇਂ ਪਦ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਸਦਾ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਉਤਪਨ ਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨ ਲੈਣ ਕਾਰਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਕਤ ਸਰੂਪ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਬੰਧ ਮਿਟਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਦੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ, ਮਨ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠੱਪ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਅੱਧ ਮੀਟੀਆਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਖਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਦੋਵਾਂ ਭਰਵਾਟਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਰ ਇੱਕ ਬਿੰਦੂ 'ਤੇ ਕੰਦਰਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਾਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਾਮਾਨ ਇਕਸਾਰਤਾ ਸੁਮੇਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਸਥਿਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਇੱਕ ਪਸੇ ਵੱਲ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਰੱਖਦਿਆਂ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਵਿਧੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਮੁਦਰਾ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਹ ਵੀ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਾਹ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨ ਵੀ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਬੇਚੈਨ ਤੇ ਭ੍ਰਾਸਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਡਰ ਕ੍ਰੋਧ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜ ਵਿਕਾਰ ਮਨ ਨੂੰ ਭ੍ਰਾਸਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਹਿੱਲਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਪਰਛਾਈਂ ਸੀਸੇ ਉੱਪਰ ਹਿਲਜੁੱਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਚੈਨ ਤੇ ਭ੍ਰਾਸਟ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਵੀ ਤੇਜ਼ੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਤੁਲਤ ਅਵਸਥਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇਗੀ ਜੇਕਰ ਮਨ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆਗਮਨ ਉੱਪਰ ਨਿਰੋਧ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਨਾ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆਸਾਨ ਤੇ ਆਪ ਮੁਹਾਰੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਮੁਨੀ ਦਾ ਮਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੁਕਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

5.29 ਸ਼ਲੋਕ :

ਭੋਕਾਰਮ੍ ਯੜ-ਤਪਸਾਮ੍, ਸਰਵ-ਲੋਕ-ਮਹਾ-ਈਸ਼ਵਰਮ / ਸੁ-ਹਦਮ੍ ਸਰਵ-ਭੂਤਾਨਾਮ੍, ਜਾਤਵਾ ਮਾਮ੍ ਸ਼ਾਨਤਿਮ੍ ਋ਚਛਤਿ ||

ਭੋਕਤਾਰਮ੍ ਯਗਯ੍ ਤਪਸਾਮ੍, ਸਰਵ ਲੋਕ ਮਹਾ ਇਸ਼ਵਰਮ੍ ||

ਸੁਹਰਦਮ੍ ਸਰਵ ਭੂਤਾਨਾਮ੍, ਗ੍ਰਾਤਵਾ ਮਾਮ੍ ਸ਼ਾਂਤਿਮ੍ ਤ੍ਰਵਛਤਿ ||

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਭੋਕਤਾਰਮ੍ : ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਯਗਯ੍ ਤਪਸਾਮ੍ : ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੇ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਕਠੋਰਤਾ ਸਾਧਨਾ। ਸਰਵ ਲੋਕ ਮਹਾ ਇਸ਼ਵਰਮ੍ : ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ, ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਧਰਤੀਆਂ ਨਹੁੰਤਰ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ। ਸੁਹਰਦਮ੍ : ਦੇਸਤ ਮਿੱਤਰ। ਸਰਵ ਭੂਤਾਨਮ੍ : ਸਾਰੇ ਜੀਵ। ਗ੍ਰਾਤਵਾ ; ਜਾਣੇ ਪਹਿਚਾਣੇ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰੇ। ਸ਼ਾਂਤਿਮ੍ : ਅਮਨ। ਤ੍ਰਵਛਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸਮੁੱਚੇ ਯੱਗਾਂ ਤੇ ਤਪਾਂ ਦਾ ਭੋਗਤਾ, ਸਮੁੱਚੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਈਸ਼ਵਰ, ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਮਿੱਤਰ, ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਹਿਰਦ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਭੋਕਤਾਰਮ੍ ਯਗਯ੍ ਤਪਸਾਮ੍ - ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਕੋਈ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ੁਭ-ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਗੀਰ ਇੰਦੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਪਦਾਰਥ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ੁਭ-ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਕਰਮ ਦਾ ਭੋਕਤਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਰੂਪ ਕਰਮ ਦਾ ਭੋਕਤਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਭੁੱਖੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅੰਨ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਅੰਨ ਦਾ ਭੋਕਤਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਪਦ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ੁਭ-ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਭੋਗਤਾ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਬਿਗਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਭੋਕਤਾ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਹਨ। ੦ ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਪੂਰਣ ਅਨੁਭੂਤ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਾ ਕਰੋ, ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਕਰੋ। ੦ ਸਰਵ ਲੋਕ ਮਹਿਸ਼ਵਰਮ੍ - ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਈਸ਼ਵਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ - ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰਾਂ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ, ਸੰਪੂਰਣ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇੱਕ ਮਾਤਰ ਸਵਾਮੀ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਹਨ। ਫਿਰ ਕੋਈ ਈਮਾਨਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਵੇਂ ਮੰਨ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ੦ ਸਗੀਰ ਇੰਦੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਾਣ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਧਨ ਜ਼ਮੀਨ, ਮਕਾਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ, ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣਾ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜਦ ਤੱਕ ਸਗੀਰ ਇੰਦੀਆਂ ਮਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤਦ ਤੱਕ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹਨ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣਾ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ, ਜਦ ਤੱਕ ਸਗੀਰ ਇੰਦੀਆਂ ਮਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤਦ ਤੱਕ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਕਹਿਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸ਼ਹਿਰ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ੦ ਸੁਹਰਦਮ੍ ਸਰਵ ਭੂਤਾਨਾਮ੍, ਗ੍ਰਾਤਵਾ ਮਾਮ੍ ਸ਼ਾਂਤਿਮ੍ ਤ੍ਰਵਛਤਿ - ਜਿਹੜੇ ਸੰਪੂਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰਾਂ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰ ਹਨ। ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣੀ

ਮਾਤਰ ਦਾ ਹਿੱਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਫੈਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਰਖਿਅਕ, ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਅਜਿਹਾ ਹਿਤੈਸੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹਨ। ਅਸਾਡੇ ਪਰਮ ਸੁਹਿਰਦ ਹਨ। ੦ ਜੀਵ ਮਾਤਰ ਦਾ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੋ ਹੀ ਹਨ 1. ਭਗਵਾਨ 2. ਭਗਤ। (3.22) ਭਗਵਾਨ ਵਾਂਗ ਭਗਤ ਵੀ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਭਗਵਾਨ ਪੂਰਣ ਯੋਗਾਂ ਤੇ ਤਪਾਂ ਦਾ ਭੋਕਤਾ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਣ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸੁਹਿਰਦ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ‘ਕੇਵਲ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਮੰਨੋ’ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ” ੦ ਸੁੱਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਮਮਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਮਮਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਸੁੱਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਇੱਕ ਤਾਂ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ – ਦੂਜੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀਹੈ। ੦ ਦੋਵੇਂ ਸਚਾਰੂ ਕਰਮ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਿਯਮ ਹਨ। ੦ ਚਾਹੇ ਸੁੱਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਮਮਤਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਚਾਹੇ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਸੱਚੀ ਆਤਮੀਯਤਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਹੀ ਜਾਵੇਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚੀ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਆਤਮਾ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਯੋਗ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਇਸ ਕਾਇਨਾਤ ਉੱਪਰ ਰਾਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਸੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਦੋਸਤਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਜੀਵ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਮ ਉਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਹੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਬੁੱਧੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁਨੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ, ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਪਲਬਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿਰੰਤਰ ਮਹਿਮਾ ਗਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਏਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੂਰਣ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਤੇ ਦਿਸ਼ਟ-ਜਗਤ ਉਸ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਰੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੋਸ਼ਠ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ, ਮਾਲਕ ਹੈ, ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਜੀਵ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਬੰਧੀ ਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਹੀ ਭਗਤੀ-ਯੋਗ ਹੈ, ਗਿਆਨ-ਯੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਯੋਗ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੇਵਕ ਹੈ। ਅਮਲ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਛੇਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਧਿਆਨ-ਯੋਰਾ

6.01 ਸ਼ਲੋਕ

੦ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ

ਅਨ੍-ਆ-ਸ਼ਿ-ਤ: ਕਰਮ-ਫਲਮ्, ਕਾਰਯਮ् ਕਰਮ ਕਰੋਤਿ ਯ:। ਸ: ਸਮ-ਨਿ-ਆਸੀ ਚ ਯੋਗੀ ਚ, ਨ ਨਿ-ਅਗਿ: ਨ ਚ ਅ-ਕਿਧ:॥

ਅਨ੍ਹਾਸ਼੍ਰਿਤਹ ਕਰਮਫਲਮ्, ਕਾਰਯਮ् ਕਰਮ ਕਰੋਤਿ ਯਹ।

ਸਹ ਸਮਨਿਆਸੀ ਚ ਯੋਗੀ ਚ, ਨਾ ਨਿਰੁ ਅਗਿਨਹ ਨ ਚ ਅਕ੍ਰਿਯਹ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਨ੍ਹਾਸ਼੍ਰਿਤਹ : ਕਿਸੇ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਨਾ ਹੋਣਾ। ਕਰਮਫਲਮ् : ਕਰਮ ਦਾ ਫਲ। ਕਾਰਯਮ् : ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤ-ਕਰਮ। ਕਰਮ : ਫਰਜ਼। ਕਰੋਤਿਯਹ : ਅਦਾ ਕਰਨੇ, ਕੈਣ। ਸਹ : ਉਹ। ਸਮਨਿਆਸੀ : ਸੰਨਿਆਸੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਯੋਗੀ : ਯੋਗੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਗਿਨਹ : ਅੱਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਕ੍ਰਿਯਹ : ਕੰਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ = ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ “ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਨਾ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਜੋ ਵੀ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਤੇ ਯੋਗੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਅੱਗ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਤੇ ਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।”

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਅਨ੍ਹਾਸ਼੍ਰਿਤਹ ਕਰਮ ਫਲਮ् - ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਸੀਲ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ, ਘਟਨਾ ਹਾਲਾਤ, ਕ੍ਰਿਆ ਆਦਿ ਦਾ ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਨਿਤਯ ਨਿਰੰਤਰ, ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ਸੀਲ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਵ ਰੋਂਦਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਫੜੀ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਭਟਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। (13.21) ਰਾਗ ਦੇ ਤਿਆਗ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਆਸਰਾ ਨਾ ਲੈ ਕੇ ਕਰਤੱਵ-ਕਰਮ ਕਰੋ। ਕਰਮ ਫਲ ਦੇ ਆਸਰੇ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਠਾਮਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਰਮਫਲ ਦਾ ਆਸਰਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਬੰਧਨਾਂ ਚੰ ਬੱਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (5.12) ੦ ਕਰਮ ਫਲ - ਸਥੂਲ, ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਹਿੱਤ ਲਈ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਸਥੂਲ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲਾਈਆਂ ਜਾਣ। ਸੁਖਮ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਹਿੱਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ ? ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਥਿਰਤਾ (ਸਮਾਪਨੀ) ਦਾ ਫਲ ਸੰਸਾਰ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਸਰੀਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਨਾ ਲੈਣਾ ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਆਸਰਾ ਨਾ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਾਰ ਹਿੱਤ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਹੈ। ੦ ਕਾਰਯਮ् ਕਰਮ ਕਰੋਤਿ ਯਹ- ਕਰਤੱਵ ਮਾਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਕਾਰਯ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ - ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਯਯਾਵਾਚੀ ਹਨ ੦ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੁਖ ਪੂਰਵਕ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਅਕਰਤੱਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਤਾਂ ਅਕਾਰੂਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਕਰਤੱਵ ਵੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ 1. ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਅਸਾਡੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। 2. ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਜੋ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਲੋਕ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੇ ਅਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ੦ ਕਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 1. ਕਰਮ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਤੇ 2. ਕਰਮ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਮਿਟਾਉਣ ਵਾਸਤੇ। ਏਥੇ ਕਰਮ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਮਿਟਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ੦ ਸੰਨਿਆਸ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ੦ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤੇ ਫਲ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਰੂਪ ਚਿੱਤ ਵਿਅਕਸੋਪ ਦਾ ਅਭਾਵ ਯੋਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਵਿੱਚ ਸੰਨਿਆਸ ਤੇ ਯੋਗ ਦੋਵੇਂ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਹ ਸਮ-ਨਿਆਸੀ ਚ ਯੋਗੀ ਚ - ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਅਤੇ ਯੋਗੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਰਤੱਵ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਸ਼ਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾ ਕਰਮ ਨਾਲ ਨਾ ਫਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ 2.05 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ, ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਭੀਖ ਮੰਗ ਕੇ ਜੀਵਵਾਨ ਨਿਰਧਾਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਤੂੰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਨਿਆਸ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਨਿਆਸ ਨਹੀਂ। ਅਸਲ ਸੰਨਿਆਸੀ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਆਸਰਾ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਰਤੱਵ ਬੁੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਕ ਹੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੈ। ੦ ਨ ਨਿਰਹਾਗਿਨ੍ਹ - ਕੇਵਲ ਅਗਨੀ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੰਨਿਆਸੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਸ ਨੇ ਉਪਰ ਤੋਂ ਤਾਂ ਯਹ ਹਵਨ ਆਦਿ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ, ਮਹੱਤਵ ਹੈ, ਪ੍ਰਯਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚਾ ਸੰਨਿਆਸੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ੦ ਨ ਚ, ਅਕ੍ਰਿਯਹ = ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਹੋ ਧਾਰਨਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਨਿਸ਼ਕਿਆ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਪਨੀ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਯੋਗੀ ਹੈ, ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ਸੀਲ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤਦ ਤੱਕ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਅਕ੍ਰਿਯਿਆ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਚਿੱਤ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਨਿਰੋਧ ਕਰ ਲਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਚਿੱਤ ਵਿਰਤੀਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰੋਧ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਪਰ ਕਲਿਆਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਕਾਂਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸਮਾਪਨੀ ਲਾਉਣ ਨਾਲੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਦਾਰ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਠੀਕ ਹਨ। ੦ ਅੰਤਾ ਮਮਤਾ - ਮੰਨੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਵਾਸਤਵਿਕ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਇਹ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਤਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਸਿਟਦੀਆਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੰਨਿਆਸੀ ਉਹ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਰਾਏ ਇਹੋ ਹੈ। ਯੋਗ ਸਮੇਂ ਅੱਗ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਇਹ ਗਲਤ ਰਵਾਇਤ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਸੰਨਿਆਸੀ ਕੋਈ ਪਰ-ਉਪਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਹੋ ਰਹੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹ ਹਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕੰਮ ਕਰੇਗਾ, ਸੰਨਿਆਸ ਧਾਰਨ ਕਰੇਗਾ, ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਗਲਤ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੱਤ ਹੋਰ ਹੈ। ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਪਾਰਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚੇ ਵੇਦਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਅਮਲ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਕਿਆਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਹਰ ਇੱਕ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਫਰਜ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨੀ ਹੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਨਿਆਸੀ ਵੀ ਹਨ, ਯੋਗੀ ਵੀ ਹਨ। ਫਰਜ਼ ਨੂੰ ਫਰਜ਼ ਸਮਝ ਕੇ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਯੋਗ ਹੈ। ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੋ ਕੇ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੀ ਅਸਲ ਕਰਮਯੋਗੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

○ ○ ○

6.02 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਮ੍ ਸਮ੍-ਨਿ-ਆਸਮ੍ ਇਤਿ ਪ੍ਰਾਹੁ; ਯੋਗਮ੍ ਤਮ੍ ਵਿਦਿ ਧਾਣਡਵ। ਨ ਹਿ ਅ-ਸਮ੍-ਨਿ-ਅਸ੍-ਤ ਸਮ੍-ਕਲਧ; ਯੋਗੀ ਭਵਤਿ ਕ:-ਚਨ॥

ਯਮ੍ ਸਮ੍ਨਿ ਆਸਮ੍ ਇਤਿ ਪ੍ਰਾਹੁ, ਯੋਗਮ੍ ਤਮ੍ ਵਿਧਿ ਪਾਂਡਵ।

ਨ ਹਿ ਅਸਮ੍ਨਿ-ਅਸ੍ਤ ਸਮ੍-ਕਲਪਹ, ਯੋਗੀ ਭਵਤਿ ਕਹਚਨ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਮ੍ : ਕਿਰੜਾ। ਸਮ੍ਨਿਆਸਮ੍ : ਤਿਆਗ ਸੰਨਿਆਸ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਪ੍ਰਾਹੁ : ਉਹ ਪੁਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਯੋਗਮ੍ : ਯੋਗ। ਤਮ੍ : ਉਹ। ਵਿਧਿ : ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਪਾਂਡਵ : ਹੋ ਪਾਂਡਵ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਹਿ : ਸੱਚ ਮੁੱਚ। ਅਸਮ੍ਨਿਆਸ੍ਤ : ਛੱਡਣ ਤਿਆਗਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੀ। ਸਮ੍ਕਲਪ੍ : ਆਤਮ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ। ਯੋਗੀ : ਯੋਗੀ। ਭਵਤਿ : ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਚਨ : ਕੋਈ ਇੱਕ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਨਿਆਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੂੰ ਯੋਗ ਹੀ ਮੰਨ ਲੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਫਲ ਵਿਸ਼ਾਕ - ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਯਮ੍ ਸਮ੍ਨਿ ਆਸਮ੍ ਇਤਿ ਪ੍ਰਾਹੁ - ਯੋਗਮ੍ ਤਮ੍ ਵਿਧਿ ਪਾਂਡਵ = ਭਗਵਾਨ ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਨਿਆਸ ਤੇ ਕਰਮ ਯੋਗ, ਦੋਵੇਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਹੀ ਤਿਆਗੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਾਤਵਿਕ ਤਿਆਗ ਸੰਬੰਧੀ ਭਗਵਾਨ 18.09 ਸ਼ਲੋਕ ਰਾਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਫਲ ਤੇ ਸੋਹ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਜੋ ਨੀਯਤ ਕਰਤੱਵ-ਕਰਮ ਕੇਵਲ ਕਰਤੱਵ ਮਾਤਰ ਸਮਝ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਤਵਿਕ ਤਿਆਗੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧ ਤੌੜ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਨਹਿ ਅਸਮ੍ਨਿ ਅਸ੍ਤ ਸਮ੍-ਕਲਪਹ, ਯੋਗੀ ਭਵਤਿ ਕਹਚਨ - ਮਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਫੁਰਨੇ ਫੁਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਪ੍ਰਿਯਤਾ ਅਧਿਯਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਕਲਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਮਨੁੱਖ ਕੋਈ ਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਦਾ ਨਾਂ ਯੋਗ ਹੈ। ੦ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਣ ਵਾਲਾ ਭੋਗੀ ਹੈ। ੦ ਕਰ - ਚਨ ਪਦ ਦੇ ਅਰਥ ਏਥੇ ਇਹ ਵੀ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਯੋਗੀ (ਕਰਮਯੋਗੀ, ਗਿਆਨ ਯੋਗੀ, ਭਗਤ ਯੋਗੀ, ਹੋਠ ਯੋਗੀ, ਲਯ ਯੋਗੀ) ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਕਾਰਨ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਤਪਨ ਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਯੋਗੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਉਹ ਤਾਂ ਭੋਗੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪਸੂ ਪੰਛੀ ਵੀ ਭੋਗੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ੦ ਸੰਨਿਆਸ ਤੇ ਯੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਹੈ ਪਰ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਤਿਆਗ ਵਿੱਚ ਦੋਵੇਂ ਸਾਧਨ ਇੱਕ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਸਲ ਸੰਨਿਆਸ, ਯੋਗ ਜਾਂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਹਰ ਇੱਕ ਜੀਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਧਾਨਕ ਅਸਲੀਅਤ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਵ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਵ ਦੀ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਹੈ। ਜਦ ਉਹ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਰਲਗੱਡ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਬੋਧ ਨਾਲ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਰਮ ਫਲ ਸੰਬੰਧੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਕਲਪ - ਸਵੈਹਿੱਤ ਦੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਦਾ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਇੱਛਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਛਾ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੰਮ, ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਜ ਬੇਗਿਣਤ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਮਨ ਅੰਦਰ ਸੰਕਲਪ ਧਾਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਕੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਜਾਂ ਕਰਮ ਦੇ ਫਲ ਦਾ, ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਾ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਯੋਗੀ। ਸੰਨਿਆਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕੰਮ/ਇੱਛਾ/ਮੰਤਵ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਕੋਈ ਇੱਜ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਯੋਗੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਅਥਵਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ। ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ/ਮਨੋ ਸ਼ਕਤੀ, ਯੋਗ ਕਾਰਜ ਲਈ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਸੰਨਿਆਸ ਤੇ ਯੋਗ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ, ਤਨ ਸਾਧਨ ਸੰਨਿਆਸ ਹੈ। ਸੰਨਿਆਸੀ ਨਾ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿੱਚ ਸੜਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਸਾੜਦਾ ਹੈ। ਲਾਲਚ ਦੀ ਅੱਗ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਮ ਹਵਸ ਦਾ ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਲੇਭ ਲਈ ਉਹ ਨਹੀਂ ਤੁਧਦਾ। ਮੋਹ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਉਸਨੂੰ ਠੇਡੇ ਖਾਣ 'ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

○ ○ ○

6.03 ਸ਼ਲੋਕ :

ਆ-ਰੂਲਕ੍ਸੋ: ਸੁਨੇ: ਧੋਗਮ੍, ਕਰਮ੍ ਕਾਰਣਮ੍ ਤਚਤੇ। ਧੋਗ-ਆ-ਰੂਢਸਥ ਤਸਥ ਏਕ, ਸ਼ਮ: ਕਾਰਣਮ੍ ਤਚ-ਚ-ਤੇ॥

ਆਰੂਰਕਸ਼ੋਹ ਮੁਨੇਹ ਧੋਗਮ੍, ਕਰਮ੍ ਕਾਰਣਮ੍ ਉਚਯਤੇ।

ਧੋਗ ਆਰੂਡਸ੍ਯ ਤਸ੍ਯ ਏਵ, ਸਮਹ ਕਾਰਣਮ੍ ਉਚਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆਰੂਪਕਸ਼ੋਹ : ਚੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੁਨੇਹ : ਮੁਨੀ ਜਾਂ ਸੰਤ ਦੀ। ਯੋਗਮ੍ : ਅੱਠ ਮੁਖੀਆ ਯੋਗ। ਕਰਮ : ਕੰਮ। ਕਾਰਣਮ੍ : ਕਾਰਨ। ਉਚਯਤੇ : ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਯੋਗ ਆਰੂਡਸ਼ਯ : ਜਿਸ ਨੇ ਯੋਗ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਤਸ੍ਯ : ਉਸ ਦਾ। ਏਵੇ : ਭੀ। ਸਮਹ : ਨਿਸ਼ਕਿਆ। ਕਾਰਣਮ੍ : ਕਾਰਨ। ਉਚਯਤੇ : ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਯੋਗੀ ਯੋਗ ਪ੍ਰਕਿਆ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਅਵੱਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਕਰਮ ਹੀ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਯੋਗ ਪ੍ਰੱਪਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਸਥਿਰ ਦਿੜਤਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸਵੱਛ-ਨਿਰਮਲ ਮਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਰਬ-ਕਰਮ ਤਿਆਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਆਰੂਪਕਸ਼ੋਹ ਮੁਨੇਹ ਯੋਗਮ੍, ਕਰਮ ਕਾਰਣਮ੍ ਉਚਯਤੇ - ਜਿਹੜਾ ਯੋਗ (ਸਮਤਾ ਵਿੱਚ) ਆਰੂੜ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਨਨ ਸ਼ੀਲ ਯੋਗੀ ਲਈ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਤੋਂ ਕਰਤਵ੍ਯ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਮਿਟਾਉਣ ਦਾ ਵੇਗ ਮਿਟਾਉਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤੱਵ੍ਯ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਜਨਮਿਆ ਹੈ, ਪਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵਤ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਕੌਲ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਜਿਹੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਂਦਾ ਤਦ ਤੱਕ ਉਹ ਯੋਗ ਰੂੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਸਮਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਕੇਵਲ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ੦ ਪ੍ਰਾਕਿਤਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਜੇ ਆਪਣਾ ਪਣ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲਾਉਣਾ ਸਾਡਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ੦ ਯਗ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੀਤੇ ਕਾਰਜ ਵੀ ਬੰਧਨ ਕਾਰਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (3.09) ੦ ਸਮਤਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ, ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਅਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਸਮਤਾ ਨਹੀਂ, ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਤਦ ਤੋਂ ਠੀਕ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਰਮ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਕਾਰਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਜੇ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਸਮਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਤਾਂ ਅਸਾਡਾ ਜੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਹ ਕਰਮ 'ਯੋਗ' ਵਿੱਚ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ। ੦ ਯੋਗ ਆਰੂੜਸ਼ਯ ਤਸ੍ਯ ਏਵੇ, ਸਮਹ ਕਾਰਣਮ੍ ਉਚਯਤੇ - ਅਸਤ੍ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸਤ੍ ਪਦਾਰਥਾਂ (ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਦੇ) ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਖੁਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇੱਕ ਛਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਸਵੈਯਮ (ਖੁਦ ਆਪਣਾ ਆਪ) ਤਾਂ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਮਾਤਰ ਪਦਾਰਥ ਪੰਤਿ ਛਣ ਅਭਾਵ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਸਵੈਯਮ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਅਸਤ੍ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਸਾਧਕ ਉਸ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਖ ਲੈਣ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਜੇ ਉਸ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਖ ਲੈਣ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਜੇ ਉਸ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ, ਰਾਗ ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਉਹੋ ਮੁਨੀ ਯੋਗ ਧਾਰਨ ਦੀ ਅਭਿਆਸ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਮਾਧੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੋਂ ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਦੌੜਦਾ ਹੈ, ਬੇਚੈਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਕਰਮ ਯੋਗ ਅਪਣਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਯੋਗੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਵੈ ਮੰਤਵ ਜਾਂ ਮੰਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਭਰਵੀਂ ਨੀਂਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਭੇਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਾਧਨਾ ਜੋ ਪੂਰਣ ਵਧੀਆ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਦਿਲਚਸਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਦਿਨ ਇੰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਤਜਰਬਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਢੂੰਘੀ ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨ ਨਿਰਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਢੁਕਵੀਂ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਮਨ ਸੰਤੁਲਨ ਅਵੱਸਥਾ ਕਾਰਨ ਅਡੋਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਬਲੋਗੀ ਚਮਕ ਤਾਂ ਹੀ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਟਿਕਾਓ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਵੀ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਸੰਤੁਲਿਤ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਨਿਰਮਲਤਾ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਸੁਵਰਤੋਂ ਸਾਰੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਭਾਵੋਂ ਨਿੱਜੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਲੋਕ ਪੱਧਰ ਦੇ। ਗਿਹਿਗੀ ਪਰਪੱਕ ਤੇ ਦਿੜ ਸਾਧਨਾ ਯੋਗੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੈ/ਅੰਤਰਕਰਣ ਵਿੱਚ ਉੱਚਤਾ ਤੇ ਪਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਬਾਹਰੀ ਕਾਰਜ ਜੋ ਵੀ ਉਹ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪੂਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਮਲਤਾ ਤੇ ਸੁਧੂਪਤਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਇੱਕ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉੱਚਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਧੂਪਤਾ ਨਾਲ ਯੋਗੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਪੂਰੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਰੱਬੀ ਦਾਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਪ੍ਰਭੁ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਨਤਾ ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਆਚਰਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉਸ ਅੰਦਰ ਪਰਪੱਕਤਾ ਦਿੜਤਾ ਦੂਰ ਦਿੜਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਭੋਤਿਕ ਵਸਤਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਨਿਆਸ, ਪ੍ਰਭੁ ਮਿਲਣ ਲਈ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪੌੜੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਡੰਡੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੌੜੀ ਦੇ ਡੰਡੇ ਹੋਣਾਂ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਉਂ-2 ਸਾਧਕ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੈ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਭੋਤਿਕ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੌੜੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪੜਾ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪੌੜੀ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਡੰਡਾ ਯੋਗ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹੈ। ਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਹੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਸਾਧਨਾ, ਸਹੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਬੈਠਣ ਦੇ ਆਸਣ, ਅਭਿਆਸ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਮਨ ਦੀ ਪਰਪੱਕਤਾ, ਸਥਿਰਤਾ ਲਈ ਹਨ।

* * *

6.04 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਦਾ ਹਿ ਨ ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯ-ਅਰਥੋ਷ੁ, ਨ ਕਰਮਸੁ ਅਨੁ-ਧਜਜਤੇ। ਸਰਕ-ਸਮ-ਕਲਿ ਸਮ-ਨਿ-ਆਸੀ, ਧੋਗ-ਆ-ਰੁਫ਼: ਤਦਾ ਤਚ-ਧ-ਤੇ ॥

ਯਦਾ ਹਿ ਨ ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯ ਅਰਥੋਸ਼ੁ, ਨ ਕਰਮਸੁ ਅਨੁਸਤੋਤੇ।

ਸਰਕ ਸਮਕਲ੍ਯੁ ਸਮਨਿਆਸੀ, ਧੋਗ ਆਰੂੜਹ, ਤਦਾ ਉੱਚਯਤੇ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਦਾ : ਜਦੋਂ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਇੰਦ੍ਰਿਯ ਅਰਥੋਸ਼ੁ : ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਗੀਝ ਪੂਰਤੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਕਰਮਸੁ : ਉਹ ਕੰਮ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇ। ਅਨੁਸਤੋਤੇ : ਸੰਬੰਧ ਹੋਣਾ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਨਾ।

ਸਰਵ ਸਮ੍ਰਕਲਪ : ਸਾਰੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ। ਸਮ੍ਰਨਿਆਸੀ : ਸੰਨਿਆਸੀ, ਯੋਗੀ। ਯੋਗ ਆਰੂਝਹ : ਜਿਸ ਨੇ ਯੋਗ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਤਦਾ : ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੇ। ਉੱਚਯਤੇ : ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਨਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤੇ ਨਾ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਯੋਗ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਦਾ ਹਿ ਨ ਇੰਦ੍ਰੀਯ ਅਰਥਸ਼ੁ ਨ ਕਰਮਸੁ ਅਨੁਸ਼ੇ਷ਨ ਤੇ = ਸਾਧਕ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਅਰਥ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਸਪੱਰਸ਼, ਤੁਪ, ਰਸ ਤੇ ਗੰਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕੂਲ ਪਦਾਰਥ, ਹਾਲਾਤ, ਘਟਨਾ, ਵਿਅਕਤੀ ਆਗਦਿ ਤੇ ਸਗੋਰ ਦੇ ਆਰਾਮ, ਮਾਨ, ਵਡਿਆਈ, ਆਗਦਿ ਵਿੱਚ, ਇੱਛਾ ਨਾ ਕਰੇ, ਇਸ ਦਾ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਭੋਗ ਨਾ ਕਰੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰੇ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪਦਾਰਥ ਆਗਦਿ ਆਏ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਖਿਣ ਚੱਲਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਅਨਿਤਯ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਰਾਜੀ ਨਾ ਹੋਵੇ - ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹੇ। ੦ ਇੰਦ੍ਰੀਆ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਆਸਤਕ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਇੱਛਾ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਸੁਖ ਨਾ ਲੈਣਾ। ਮਨ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਲਤ, ਘਟਨਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁਣਾ। ਉਹ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਸੁਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੁਖ ਮਿਲਣ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਭੋਗ ਵਿੱਚ ਆਸਤਿਕਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਅਨੁਕੂਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜੀ ਨਾ ਹੋਇਆ ਜਾਵੇ। ਇੰਜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇੰਦ੍ਰੀ ਭੋਗ ਵਿੱਚ ਆਸਤਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਸੁੱਖ ਭੋਗਣ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਹੀ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਬੰਧਨ ਹੈ। ੦ ਅਨੁਕੂਲ ਭੋਗ ਵਸਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਇਹ ਕਿਸ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦ ਕੋਈ ਅਭਾਵ ਗੁਸਤ ਪਾਣੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਕੇ ਅਰਧਣ ਕਰ ਦੇਦਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਪ ਦੀ ਹੈ - ਅਜਿਹਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮੰਣਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਸਤਾਂ ਮੈਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵਾਪੂ ਸਨ, ਨਿਰਵਾਹ ਤੋਂ ਵਾਪੂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਭਾਰ ਮੁਕਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ੦ ਨ ਕਰਮਸ ਅਨੁਸ਼ੇ਷ਨ - ਕਰਮਸ - ਪਦ ਬਹੁ ਵਚਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਆਸਤਿਕ ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਫਲਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਸਤਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਰਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਰਮ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੁੱਖ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਦੁੱਖ ਸੁਖ ਹੋਣਾ ਕਰਮ ਦੀ ਆਸਤਿਕਤਾ ਹੈ। ੦ ਜੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਪਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਅਰਥਾਤ ਸਿੱਧੀ ਅਸਿੱਧੀ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਹਤਕਰਣ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਗ੍ਰਾਮੀ ਵਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਫਲ ਵਿੱਚ ਆਸਤਿਕਤਾ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ੦ ਯਦਾ/ਤਦਾ - ਪਦ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਹੈ - ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਇੱਛਾ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਦ ਹੀ ਉਹ ਯੋਗ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਛਾ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਲਵਾਂਗਾ, ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਿਸ਼ਠੇ ਉੱਪਰ ਦਿੜ ਹੈ ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਜ ਹੀ ਯੋਗ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਯਦਾ ਤਦਾ ਪਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ੦ ਸਰਵ ਸਮੁੱਕਲਪ ਸਮੁੱਨਿਆਸੀ - ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੇ ਫੁਰਨੇ ਉਪਜਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੁੱਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, 'ਆਸਾਨੂੰ ਇਹ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਅਸੀਂ ਐਨੇ ਸੁਖੀ ਹੋ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੁਰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਓ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਸ ਫੁਰਨੇ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਸੁੱਖਦਾਈ ਤੇ ਦੁੱਖਦਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੁੱਖਦਾਇਕ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਲਿਪਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੁੱਖਦਾਈ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਲਿਪਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਸੰਕਲਪ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੇਵਲ ਹਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਲਾਭ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਨਾ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਨਾ ਦੂਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਸੰਕਲਪ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਨਾ ਆਪਣਾ ਹਿੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹਿੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਛੱਡੇ ਬਿਨਾਂ ਯੋਗਰੂੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਢੰਗ ਹਨ 1. ਇਹ ਸਮਝ ਕੇ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਉਦਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਦੇ ਅਮੁਲਯ ਮੁਕਤੀ ਦਾਇਕ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਰਥਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਰਹੀਂ ਬਰਬਾਦ ਰਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਸਮਝ ਕੇ ਸੰਕਲਪ ਹਟਾ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। 2. ਕਰਮਯੋਗ ਦੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੇਵਲ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਭੂਤ ਭਵਿੱਖ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਸੰਕਲਪ ਵਿਕਲਪਤਾ, ਭੂਤ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਭੂਤ ਭਵਿੱਖ ਕਾਲ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿਕਲਪਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਫਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕੇਵਲ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। 3. ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਦੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸੰਕਲਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਭੂਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਥਵਾ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਅੱਗੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜੋ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨਾ ਤੇ ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਅਜੇ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿੰਨਨ ਨਾ ਕਰਨਾ - ਸਾਡੀ ਕਿੱਤੀ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਕਲਪ ਹਟਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ੦ ਯੋਗ ਆਰੂੜਹ ਤਦਾ ਉੱਚ ਯਤੇ - ਸਿੱਧੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਸਮ ਰਹਿਣ ਦਾ ਨਾਂ ਯੋਗ ਹੈ। (2.47) ਇਸ ਯੋਗ ਅਰਥਾਤ ਸਮਤਾ 'ਤੇ ਆਰੂੜ ਹੋਣਾ, ਸਥਿਤ ਹੋਣਾ, ਹੀ ਯੋਗ ਰੂੜ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਰੂੜ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਦੂਜੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਭੀ ਯੋਗ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਏਥੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਯੋਗਰੂੜ ਅਵਵੱਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਏਥੇ ਕਰਮਯੋਗ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਰਣ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਕਲਪਯੋਗ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਯੋਗਰੂੜ ਅਵਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਇੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। (5.05)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯੋਗ ਰੂਪ ਜਾਂ ਯੋਗ ਰੂੜ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪੁਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਯੋਗੀ ਅੰਦਰ ਮਾਨਵੀ ਪਰਵੱਕਤਾ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪੁੱਜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਢੂੰਘੇ ਦੀਰਘ ਧਿਆਨ ਦੀ ਅਵਵੱਸਥਾ ਹੌਲੇ-2 ਸਮਾਂਪੀ ਦੀ ਅਵਵੱਸਥਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੈਵੀ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਉਸ ਲਈ ਬਾਹਰੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ। ਏਥੇ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਰਤੇ। ਜਿਵੇਂ ਢੂੰਘੀ ਤੇ ਗੁਹਜ਼ੀ

ਭਰਵੀਂ ਨੀਂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਪੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੀ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਗਰ, ਲਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰਭੂ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਦੀ ਇਸ ਉੱਚਤਮ ਅਵਸੱਥਾ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ, ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਉਸ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਦਿੱਖ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਨੂ-2 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ‘ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੇ ਕਾਰਜ ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ’

ਸ਼ਾਤੀਂ ਪਰਵਾ 177-25 ਅਨੁਸਾਰ

‘ਹੇ ਇੱਛਾ! ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਤੇਰਾ ਮੂਲ ਕੀ ਹੈ ?

ਤੂ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਕੁਝ ਚੌਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਏ!

ਮੈਂ ਤੇਰਾ, ਸੰਕਲਪ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ

ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ।

ਫੇਰ ਤੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿੱਚ

ਤਬਾਹੀ ਤੇ ਸਰਬ-ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ।’

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :-

‘ਈਸ਼ਰ ਦੀ ਤੇਜਸਵੀ ਤੇ ਵਿਚਿਤਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਉਸ ਮਾਨਸਿਕ ਚੱਖਟੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸੋਚੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਨੇ ਵਿਆਕੁਲ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਵੇ।’

* * *

6.05 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਦ-ਹਰੇਤ ਆਤਮਨਾ ਆਤਮਨਮ, ਨ ਆਤਮਨਮ ਅਕ-ਸਾਦ-ਅਯੋਤ / ਆਤਮਾ ਏਕ ਹਿ ਆਤਮਨ: ਬਨਥੁ; ਆਤਮਾ ਏਕ ਰਿਪੁ: ਆਤਮਨ: //

ਓਦੁਹਰੇਤ੍ ਆਤਮਨਾ ਆਤਮਨਮੁ, ਨ ਆਤਮਾਨਮੁ ਅਵਸਾਦ੍ ਅਯੋਤ੍।

ਆਤਮਾ ਏਵਹਿ ਆਤਮਨਹ ਬੰਧੂਹ, ਆਤਮਾ ਏਵ ਰਿਪੁਹ ਆਤਮਨਹੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਓਦੁਹਰੇਤ : ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਉਹ ਉੱਚਾ ਉਠਾਵੇ। ਆਤਮਨਾ : ਆਤਮਾ। ਆਤਮਾਨਮੁ : ਜੀਵ ਸਵੈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਆਤਮਨਾ : ਸਵੈ ਆਤਮਾ। ਅਵਸਾਦ੍ : ਨੀਵਾਂ ਕਰਨਾ, ਦਰਜਾ ਘਟਾ ਦੇਣਾ। ਆਤਮਾ : ਆਤਮਾ। ਏਵ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਆਤਮਨਹ : ਸਵੈ ਦਾ। ਬੰਧੂਹ : ਦੋਸਤ ਮਿੱਤਰ। ਆਤਮਾ : ਆਤਮਾ। ਏਵ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਰਿਪੁਹ : ਦੁਸ਼ਮਨ। ਆਤਮਨਹ : ਸਵੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮਨ (ਆਤਮਾ) ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਉਠਾਵੇ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਾ ਕਰੋ। ਮਨ ਹੀ, ਦਸ਼ਾ-ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦਾ, ਮਿੱਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਨ ਵੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਓਦੁਹਰੇਤ੍ ਆਤਮ ਆਤਮਾਨਮੁ - ੦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਉਦਾਰ ਕਰੋ। ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਉਠਾ ਲਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਹਨ। ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੋ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਉਠਾ ਲਵੇ। ੦ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੱਥ ਇੱਕ ਹੈ ਤੇ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਅਥਵਾ ਮੈਂ ਪਨ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਹੱਥ ਇੱਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੱਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਗਿਆਨ ਯੋਗੀ ਉਸ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ, ਜੜ੍ਹ-ਚੇਤਨ ਦਾ ਅਲਗਾਵ ਕਰਕੇ, ਚੇਤਨ (ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ) ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੜ੍ਹ (ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਸਰੀਰ) ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੌੜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਦਾ ਸਾਧਕ - ਉਸੇ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ, “ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹਾਂ” ਤੇ “ਭਗਵਾਨ ਮੇਰੇ ਹਨ” ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਇੱਕ ਮਿੱਕ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਰਮਯੋਗੀ ਏਸੇ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲੇ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਅਥਵਾ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲਾ ਕੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੌੜ ਸਕਦਾ ਹੈ। - ਨ ਆਤਮਾਨਮੁ ਅਵਸਾਦ੍ ਅਯੋਤ੍ - ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਤਨ ਵੱਲ ਨਾ ਲੈ ਜਾਵੇ, ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਜੋੜੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਸ ਨਾ ਬਣੇ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਾ ਮਨੋ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਸਮਝੇ। ਪ੍ਰਕਿਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣਾ, ਆਪਣਾ ਉਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਆਤਮਾ ਏਵ ਹਿ ਆਤਮਨਹ ਬੰਧੂਹ - ੦ ਇਹ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣਾ ਬੰਧੂਹ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੋਈ ਬੰਧੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੰਯਮ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ, ਪਦਾਰਥ ਉਸ ਦੇ ਸਾਧਕ (ਸਹਾਇਕ) ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਬੰਧੂ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਆਤਮਾ ਏਵ ਰਿਪੁਹ ਆਤਮਨਹ - ੦ ਇਹ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸ਼ੱਤਰੂ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਸਰੀਰ, ਨਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਨਾ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਉਪਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਜਦ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸ਼ੱਤਰੂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਏਵ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਆਪਣਾ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਸ਼ੱਤਰੂ ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ਦੁਜਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸ਼ਬਦ ਆਤਮਾ, ਸਰੀਰ ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀ ਅਵਸੱਥਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਦਸ਼ਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਢਾਲੀ ਰੂਹ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਮਨ - ਯੋਗ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਹੈ। ਏਸ ਬਾਂ ਆਤਮਾ ਮਨ ਲਈ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰਦੀ ਹੈ। ਯੋਗ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਥੂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰੱਖਣਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਮਨ ਨੂੰ ਐਨਾ ਸਿਖਾਂਦਰੂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੀ ਦਲਦਲ ਚੌਂ ਕੱਢ ਲਵੇ। ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕੋਈ ਮਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮਨ ਦੀ

ਹਉਮੈਂ ਅਹੰਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਇੱਛਾਵਾ ਦੀ ਖਿੱਚ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਮਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਿਖਾਂਦਰੂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆਤਮ-ਅਭਿਆਸ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਆਪ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਦੂਜੇ ਲੋਕ, ਜੋ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਆਮ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਉਹ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਾਧਕ ਲਈ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਸਵੈ-ਸੁਧੀ ਲਈ ਜੋ ਗਲਤੀ ਉਸ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਨੇ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਭੁਗਤੇ। ਨਾ ਸਮਝੀ ਅਤੇ ਕੁਵਿੱਵਸਥਾ ਕਾਰਨ ਸਵੈ-ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਦੁਸ਼ਮਨ ਆਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੇ ਠੀਕ ਸਹੀ ਸਮਝ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸਹੀ ਆਚਰਣ ਤੇ ਸਹੀ-ਵਿਵਹਾਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਉਠਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਵੀ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਲਈ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਸਥਕ ਹੈ।

○ ○ ○

6.06 ਸ਼ਲੋਕ :

ਬਨ੍ਧੁ: ਆਤਮਾ ਆਤਮਨ: ਤਸਥ, ਯੇਨ ਆਤਮਾ ਏਵ ਆਤਮਨਾ ਜਿਤ: / ਅਨ-ਆਤਮਨ: ਤੁ ਸ਼ਤ੍ਰੁ-ਤਕ, ਕਰ-ਇਤ ਆਤਮਾ ਏਵ ਸ਼ਤ੍ਰੁ-ਕਰ //

ਬੰਧੂ ਆਤਮਾ ਆਤਮਨਹ ਤਸ੍ਯ, ਯੇਨ ਆਤਮਾ ਏਵ ਆਤਮਨਾ ਜਿਤਹ।

ਅਨਆਤਮਨਹ ਤੁ ਸਤਰੁ ਤਵੇ, ਵਰਤ ਇਤ ਆਤਮਾ ਏਵ ਸਤਰੁਵਦ੍ਰ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਬੰਧੂ : ਦੋਸਤ। ਆਤਮਾ : ਆਤਮਾ, ਸਵੈ। ਆਤਮਨਹ : ਆਤਮਾ ਦਾ, ਸਵੈ ਦਾ। ਤਸ੍ਯ : ਇਹ। ਯੇਨ : ਕਿਸ ਰਾਹੀਂ। ਆਤਮਾ : ਮਨ। ਏਵ : ਭੀ। ਆਤਮਨਾ : ਆਤਮਾ ਦਾ, ਰਾਹੀਂ। ਜਿਤਹ : ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਨਆਤਮਨਹ : ਜੋ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨਾ ਜਿੱਤ ਸਕੇ। ਤੁ : ਪਰੰਤੁ। ਸਤਰੁ : ਦੁਸ਼ਮਨ। ਤਵੇ : ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ। ਵਰਤਇਤ : ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਏਵ : ਮਨ ਵਿੱਚ ਭੀ। ਸਤਰੁਵਦ੍ਰ : ਇੱਕ ਦੁਸ਼ਮਨ ਵਰਗ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ (ਆਤਮਾ) ਵੱਲੋਂ ਆਤਮਾ (ਸਰੀਰ ਤੇ ਮਨ) ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ (ਆਤਮਾ) ਦੀ ਆਤਮਾ ਉਸ ਦੀ ਮਿੱਤਰ ਹੈ। ਪਰ ਅਨਾਤਮਾ ਦਾ (ਜਿਸ ਵੱਲੋਂ ਆਤਮਾ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤੀ ਗਈ, ਉਸ ਜੀਵ ਦੀ) ਆਤਮਾ ਹੀ ਦੁਸ਼ਮਨ ਵਾਂਗ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਬੰਧੂ ਆਤਮਾ ਆਤਮਨਹ ਤਸ੍ਯ, ਯੇਨ ਆਤਮਾ ਏਵ ਆਤਮਨਾ ਜਿਤਹ - ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ (ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁਧੀ ਆਦਿ) ਦੀ ਭੋਗ ਵੀ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ। ਅਸਤ੍ਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ। ੦ ਕਿਉਂਕਿ ਬ੍ਰਹਮ, ਨਿਰਦੋਸ਼ ਤੇ ਸਮ ਹੈ, ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਨਿਰਦੋਸ਼ਤਾ ਤੇ ਸਮਤਾ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। (5.19) ੦ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਸੇ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਗਾਊਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਗਾਵੇ, ਫੇਰ ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋ। ੦ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਹਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਗਾਊਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਾਂ ਜਾਂ ਬੁਧੀ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਬੁਧੀ ਤੋਂ ਹਾਰ ਮੰਦਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਜੋ ਆਪਣੇ ਲਈ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਭੋਗ ਵੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਉਹੋ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹੋ ਆਪਣੇ ਆਪ, ਆਪਣਾ ਬੰਧੂ ਹੈ। ੦ ਅਨਾਤਮਨਹ ਤੁ ਸਤਰੁਵੇਵ ਵਰਤ ਇਤ ਆਤਮਾ ਏਵ ਸਤਰੁ - ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜਿਆਂ, ਅਰਥਾਤ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਧਨ ਰਾਜ ਜ਼ਮੀਨ ਘਰ ਪਦ ਅਧਿਕਾਰ ਆਦਿ ਦੀ ਆਪਣੇ ਲਈ ਲੋੜ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹੋ ਹੀ ਅਨਾਤਮਾ ਹੈ। ਜੋ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਹਾਇਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਅਨਾਤਮਾ ਹੋ ਕੇ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਦਾ ਵਰਤਾਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਇਹੋ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਮਨ ਬੁਧੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਕੇ ਖੁਦ ਹੀ ਹਾਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਹਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਸਮਝਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਦਾ ਵਰਤਾਓ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਸਤਰੁ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ-ਪਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਤਰੁ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਸਤਰੁ ਵਡ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁਧੀ ਆਦਿ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਕੇ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਸ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸਤਰੁਤਾ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਓ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਅਸਤ੍ਰ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵਰਤਾਓ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਰਤਾਓ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਨ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਸਤ੍ਰ ਵਸਤੂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਪਰਿਣਾਮ ਤੋਂ ਜਨਮ ਮਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਦੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅੱਠਾਂ ਸ਼੍ਰੋਟੀਆਂ ਵਾਲੇ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕੇਵਲ ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਮਨ ਨਹੀਂ ਸਾਧਨਾ ਜਾਂਦਾ, ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਫੜ੍ਹਲ ਹੈ। ਜੀਵ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਭੂ ਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਨ ਸਾਧੇ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ। ਮਨ ਸਾਧਨ ਲਈ ਦਿੜ ਹੋ ਕੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ, ਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਹੇਠਾਂ ਨਿੱਹਾਂ ਆਪਣੀ ਤੱਤ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇਂ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਤੱਤ ਦੂਜੇ ਤੱਤ ਉੱਪਰ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਤੱਤ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਵੀ, ਸਰੀਰ ਮਨ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਪੂਰਣ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਥੇ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉੱਚੀ ਮਰਯਾਦਾ

ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਹੇਠਾਂ ਨੀਂਹ ਦੀ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੇਬੱਸ ਹੋ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਦੁਸ਼ਮਨ ਉਸ ਨੂੰ ਨਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਯੋਗੀ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਟਾਲਣਾ ਅੰਖਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਵੇਸਲਾ ਹੈ, ਡਰਪੋਕ ਹੈ, ਦਲਿੱਦਗੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਉਸ ਲਈ ਤਬਾਹੀ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਨ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਉਸ ਦਾ ਸਾਧਿਆ ਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

* * *

6.07 ਸ਼ਲੋਕ :

ਜਿਤ-ਆਤਮਨ: ਪ੍ਰ-ਸਾਨਤਸਥ, ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਸਮ-ਆਹਿਤ: / ਸ਼ੀਤ-ਤਣਾ ਸੁਖ-ਦੁਖਾਅ, ਤਥਾ ਮਾਨ-ਅਧ-ਮਾਨਯੋ: //

ਜਿਤ ਆਤਮਨਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤਸ੍ਰਯ, ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਸਮ ਅਹਿਤਹ।

ਸੀਤ ਉਸਣ ਸੁਖ ਦੁਖੇਸ਼, ਤਥਾ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ-ਯੋਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਜਿਤ ਆਤਮਨਹ : ਸਵੈ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦਾ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤਸ੍ਰਯ : ਅਮਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਲਾ। ਸਮ ਅਹਿਤਤਹ : ਬਰਾਬਰ, ਸਾਮਾਨ। ਸੀਤ ਉਸਣ ਸੁਖ ਦੁਖੇਸ਼ : ਸਰਦੀ ਤੇ ਗਰਮੀ ਵਿੱਚ, ਸੁੱਖ ਤੇ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ। ਤਥਾ : ਭੀ ਜਿਵੇਂ। ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ ਯੋਹ : ਮਾਨ ਤੇ ਅਪਮਾਨ ਵਿੱਚ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸਵੈ ਸਾਧਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ, ਪਰਮਾਤਮਾ, ਸਰਦੀ ਗਰਮੀ, ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ, ਤੇ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ ਵਿੱਚ, ਬਰਾਬਰ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਜਿਤ ਆਤਮਨਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤਸ੍ਰਯ ਪਰਮ ਆਤਮਾ ਸਮ ਅਹਿਤਹ = ਛੇਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਨਾਤਮਨਹ ਪਦ ਤੇ ਏਥੇ ਜਿਤ ਆਤਮਨਹ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਅਨਾਤਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ‘ਮੈਂ’ ਤੇ ‘ਮੇਰਾ’ ਪਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸ਼ਤਰੁਤਾ ਦਾ ਵਰਤਾਓ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਜਿੱਤ ਆਤਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਵਰਤਾਓ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨਾਤਮ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਪਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਤ ਆਤਮਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਜਿਤ ਆਤਮਨਹ – ਜੋ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਤਾਤਮਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਤਾਤਮਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਹਿੱਤ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹਿੱਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੀਤ ਉਸਣ ਸੁਖ ਦੁਹਖੇਸ਼ - ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤਸ੍ਰਯ – ਏਥੇ ਸੀਤ ਅਤੇ ਉਸਣ ਦੋਵੇਂ ਪਦਾਂ ਉੱਪਰ ਫੁੱਝਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਪਦ ਸਰਦੀ ਤੇ ਗਰਮੀ ਦੇ ਵਾਚਕ ਪਦ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸਰਦੀ ਤੇ ਗਰਮੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਤਵਾਰਿਗ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਜੇ ਜਿਤਾਤਮਾ ਪੁਰਸ਼ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਤਵਾਰਿਗ ਇੰਦ੍ਰੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹੇਗਾ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰਵਣ ਨੇਤ੍ਰ ਰਸਨਾ ਪ੍ਰਾਣ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ, ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿਣਾ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ, ਫਿਰ ਪੂਰਣਤਾ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਸੀਤ ਤੇ ਉਸਣ ਪਦ ਅਨਕੂਲਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਦੇ ਵਾਚਕ ਹਨ। ਅਨਕੂਲਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਦਰ ਨਾ ਸੀਤਲਤਾ ਨਾ ਸੰਤਾਪ ਬਣਿਆ ਰਹੇ। ਦੌਵਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅੰਦਰ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਨਕੂਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਰਾਜੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੀਤ ਉਸਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਘੋਗ ਵਿਯੋਗ ਦਾ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਪਵੇ। ੦ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੧. ਸਾਧਾਰਣ ਲੌਕਿਕ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਲ ਧਨ ਸੰਪਤੀ ਇਸਤਰੀ ਪੁੱਤਰ ਆਦਿ ਅਨਕੂਲ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸੁਖੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਕੋਲ ਧਨ ਸੰਪਤੀ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਆਦਿ ਅਨਕੂਲ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਲੋਕ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੨. ਜਿਸ ਕੋਲ ਬਾਹਰ ਦੀ ਸੁੱਖਦਾਈ ਸਾਮੱਗਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਭੋਜਨ ਕਿੱਥੋਂ ਕਰੇਗਾ ? ਕੱਪੜੇ ਕਿੱਥੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ ? ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਕੋਲ ਨਾ ਤਾਂ ਘਰ ਹੈ ਨਾ ਕੱਪੜੇ ਨਾ ਖਾਣਾ ਹੈ। ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਾ ਦੁੱਖ ਹੈ ਨਾ ਸੰਤਾਪ ਹੈ। ਉਹ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਲਤ ਆਦਿ ਦੀ ਲੋੜ ਜੁਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਤੇ ਸੁਖੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਖੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਸ ਕੋਲ ਬਾਹਰ ਦੀ ਸੁੱਖਦਾਇਕ ਸਾਮੱਗਰੀ ਪੂਰੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਸੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੌਕਰ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਸੁਖੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੰਦਰ ਚਿੰਤਾ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਵਿਆਕੂਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਚਿੰਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਉਸ ਕੋਲ ਧਨ ਦੌਲਤ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਨਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇੱਜ ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਉਹ ਦੁਖੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ ਤੇ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸਮ ਰਹਿਣ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੇਖੋ (12.13) (14.24) (12.18) ਸ਼ਲੋਕ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਸੁੱਖ ਤੇ ਦੁੱਖਦਾਈ ਸਾਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਸਮ ਹੋਣਾ ਕਹੇ, ਭਾਵੇਂ ਅੰਦਰੋਂ ਸੁੱਖ ਤੇ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਰਹਿਣਾ ਪਵੇ। ਦੌਵਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਇੱਕ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਮ ਵੀ ਅਤੇ ਰਹਿਤ ਵੀ ਅੰਦਰ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਰੋਸ਼ਮ ਦਾ ਕੀਝਾ ਆਪਣੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਆਪ ਹੀ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪ ਖੁਦ ਆਪਦਾ ਸ਼ਤਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾ ਜੀਵਾਤਮਾ, ਆਤਮਾ ਮਨ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਯ-ਰੂਪ ਬੰਧਨ-ਰੂਪੀ ਖੱਡ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣਾ ਦੁਸ਼ਮਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਬਹੁ ਸ਼ੱਤਰੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਭੀ ਆਪਣਾ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ‘ਹੇ ਕਾਮ! ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਮੂਲ (ਕਾਰਣ) ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈਂ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਕਲਪ ਨਾ ਕਰਨ ’ਤੇ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਉਤਪਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ’ (ਸਮ੍ਰਿਤੀ)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਤੱਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਜੋਂ ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਬੁਰਿਆਈ, ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਉਸ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੇ। ਬਾਹਰੀ ਸੰਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਜਾਂ ਬਦਨਾਮੀ ਦੀ ਸਵੈ-ਕਾਰੀਗਰੀ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮਨ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਮੇਲ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਗਰਮੀ ਸਰਦੀ, ਨਿੰਦਾ ਵਡਿਆਈ, ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੇ। ਯੋਗੀ ਤਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅੱਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਰੋਜਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

6.08 ਸਲੋਕ :

ਜਾਨ-ਵਿ-ਜਾਨ-ਤ੍ਰਯ-ਤ-ਆਤਮਾ, ਕੂਟ-ਸਥ: ਵਿ-ਜਿ-ਤ-ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯ: / ਯੁਜ-ਤ: ਇਤਿ ਤਚ-ਧ-ਤੇ ਯੋਗੀ, ਸਮ-ਲੋ਷ਣ-ਅਸਮ-ਕਾਥਨ: //

ਗ੍ਰਾਹਾਨ ਵਿ ਗ੍ਰਾਹਾਨ ਤ੍ਰਯ ਤ ਆਤਮਾ ਕੁਟਸਥਹ ਵਿਜਿਤ ਇੰਦ੍ਰਯਹ।

ਯੁਜਤਹ ਇਤਿ ਉਚਯਤੇ ਯੋਗੀ ਸਮ ਲੋਸ਼ਟ ਆਸ਼ਮ ਕਾਂਚਨਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦਾਰਥ :- ਗ੍ਰਾਹਾਨ ਵਿ ਗ੍ਰਾਹਾਨ ਤ੍ਰਯ ਤ ਆਤਮਾ : ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ। ਕੂਟ ਸਥਹ : ਅਡੋਲ। ਵਿਜਿਤ ਇੰਦ੍ਰਯਹ : ਜਿਸ ਨੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਯੁਜਤਹ : ਇਕੱਠਾ, ਮੇਲ ਮਿਲਾਪੀ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਉਚਯਤੇ : ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਯੋਗੀ : ਯੋਗੀ। ਸਮਲੋਸ਼ਟ ਆਸ਼ਮ ਕਾਂਚਨਹ : ਜਿਸਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਢੇਰ, ਇੱਕ ਪੱਥਰ, ਤੇ ਸੋਨਾ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਹੋਵੇ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਅਡੋਲ ਹੈ ਸਥਿਰ ਹੈ। ਜੋ ਜਤਿੰਦਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਢੇਰ, ਇੱਕ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਇੱਕ ਸਾਮਾਨ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਯੋਗੀ ਹੀ ਪਰਪੱਕ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਗ੍ਰਾਹਾਨ ਵਿਗ੍ਰਾਹਾਨ ਤ੍ਰਯ ਤ ਆਤਮਾ - ਏਥੇ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਕਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਨਾਮ 'ਗਿਆਨ' ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧੀ ਵਿੱਚ ਸਮ ਰਹਿਣ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ੦ ਸੂਬਲ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕ੍ਰਿਆ, ਸੂਬਮ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਰਿਤਨ, ਤੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਮਾਪਨੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਰਨਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ। ਕਾਰਣ ਕਿਰਿਆ ਰਿਤਨ, ਤੇ ਸਮਾਪਨੀ ਆਦਿ ਮਾਤਰ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤੇ ਸਮਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਫਲ ਦਾ ਆਦਿ ਤੇ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਵਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਿਤਯ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਅਨਿਤਯ ਕਰਮ ਤੇ ਫਲ ਤੋਂ ਇਸ ਨਿਤਯ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਮਿਲੇਗੀ ? ਜੜ੍ਹ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਚੇਤਨ ਨੂੰ ਕੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਮਿਲੇਗੀ ? ਅਜਿਹਾ ਠੀਕ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜਾਵੇ ਕਿ ਕਰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ, ਤਾਂ ਇਹ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਹ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮ ਰਹੇਗਾ। ਇਹ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਉਹ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਹੋਰ ਜਾਣਨਾ, ਕਰਨਾ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਕੁੱਝ ਵੀ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ੦ ਕੂਟ ਸਥਹ = ਜੋ ਅਹਰਨ ਵਾਂਗ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੂਟ ਸਥਹ ਹੈ। ਕੂਟ ਦਾ ਅਰਥ ਅਹਰਨ - ਇੱਕ ਲੋਹੇ ਦਾ ਭਾਗੀ ਟੁਕੜਾ (ਪਿੰਡ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਲੋਹਾ ਸੋਨਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਕੇ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਹਰਨ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਿੱਧ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸ਼ਿਤੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਹਰਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰਪੱਕ ਸਥਿਰ ਅਡੋਲ। ੦ ਵਿਜਿਤ ਇੰਦ੍ਰਯਹ - ਜੋ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲੇਵੇ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਵੇ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਿਧਰੇ ਨਾ ਕਿਧਰੇ ਦੇਸ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। (12.11) ਸਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਫਲ ਦੇ ਤਿਆਗ ਵਿੱਚ ਜਿਤੇਇੰਦ੍ਰਯਰਤਾ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਸਾਧਕ ਸਿੱਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਜਿਤੇਇੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਮਲੋਸ਼ਟ ਆਸ਼ਮ ਕਾਂਚਨਹ - ਲੋਸ਼ਟ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਮਿੱਟੀ ਦਾ (ਢੇਰ) ਟਿੱਬਾ। ਅਸ਼ਮ ਨਾਂ ਹੈ ਪੱਥਰ ਦਾ ਤੇ ਕਾਂਚਨ ਨਾਂ ਹੈ ਸੋਨੇ ਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਸਿੱਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਟਿੱਬੇ, ਪੱਥਰ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਤੇ ਸੋਨੇ ਨੂੰ ਤਿਜੇਗੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇਗਾ, ਪਰ ਜੇਕਰ ਸੋਨਾ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਸੋਨੇ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਪੱਥਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਮਝੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਜਦ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਦੀ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਯੁਜਤਹਇਤਿ - ਉਚਯਤੇ ਯੋਗੀ : ਅਜਿਹੇ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਤ੍ਰਿਪਤ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਜਿਤੇਇੰਦਰ ਤੇ ਸਮ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਸਿੱਧ ਕਰਮਯੋਗੀ ਯੁਕਤ - ਅਰਥਾਤ ਯੋਗ ਰੂੜ੍ਹ ਸਮਤਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰ ਪਛਾੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਅਡੋਲ ਤੇ ਅਟੱਲ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਲਾਲਚ ਲੋਭ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਬੁੱਧੀ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਅਧਿਐਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਯੋਗ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਤਿ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਆਕਾਸ਼ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮ, ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਹੀ ਕਾਇਨਾਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ। ਆਤਮ ਨੂੰ ਏਸੇ ਲਈ ਕਟਾਸਥਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਸ ਵੱਲ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਧਨ ਦੋਲਤ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪੁਰਖ ਲਈ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਯੋਗੀ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਯੋਗੀ ਤਾਂ ਸਭ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।

6.09 ਸਲੋਕ :

ਸੁ-ਹ੍ਰਦ-ਮਿਤ-ਅਰਿ-ਤਦ-ਆਸੀਨ, ਸਥ-ਸਥ-ਦ੍ਰੇ਷ਾ-ਕਨ੍ਧੁ਷ੁ। ਸਾਥੁ਷ੁ ਅਧਿ ਚ ਪਾਪੇ਷ੁ, ਸਮ-ਭੁਦਿ: ਵਿ-ਸਿਥਾਤੇ॥

ਸੁਹ੍ਰਦਮਿਤੁ ਅਰਿਉਦ-ਆਸੀਨ, ਮਧਯ ਸੁਭ ਦਵੇਸ਼ਯ ਬੰਧੁਸ਼ੁ।

ਸਾਧੁਸ਼ੁ ਅਧਿ ਚ ਪਾਪੇ਷ੁ, ਸਮਭੁਧਿ ਵਿਸ਼ਸ਼ਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸੁਹ੍ਰਦਮਿਤੁ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ, ਸ਼ੁਭ ਇੱਛਕ। ਮਿਤੁ : ਜੋ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਅਰਿ : ਦੁਸ਼ਮਨ। ਉਦਾਸੀਨ : ਦੋ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜੋ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋਵੇ। ਮਧਯ ਸੁਭ ਦਵੇਸ਼ਯ : ਜੋ ਦੋ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁਲਹ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮਧਿਆਸਥ ਹੋਵੇ। ਬੰਧੁਸ਼ੁ : ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ, ਸ਼ੁਭ ਇੱਛਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਸਾਧੁਸ਼ੁ : ਸੰਤਾ ਪਵਿੱਤਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਪਾਪੇ਷ੁ : ਪਾਪੀਆਂ, ਭੈੜੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ। ਸਮਭੁਧਿ : ਬਰਾਬਰ ਜਾਂ ਸਾਮਾਨ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ। ਵਿਸ਼ਸ਼ਯਤੇ : ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਹੋਏ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਭ ਇੱਛਕ (ਸੁਹਿਰਦ) ਮਿੱਤਰ, ਦੁਸ਼ਮਨ, ਉਦਾਸੀਨ, ਮਧਿਆਸਥ (ਸਲਾਹ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬਚਲੇ)

ਦਵੇਸ਼ੀ (ਆਪਣਾ ਤੇ ਪਰਾਇਆਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ) ਅਤੇ ਬੰਧੂਆਂ (ਰਿਸ਼ੇਤਦਾਰਾਂ) ਵਿੱਚੋਂ ਅਤੇ ਸੱਜਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਤੇ ਪਾਪੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਸਾਮਾਨ ਬੁੱਧੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅੱਠਵੇਂ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਤਾ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਤਾ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਵਸਤੂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਕ੍ਰਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਪਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪ, ਆਪਣੇ ਲਈ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਮਝੁੱਧੀ ਹੋਣਾ ਅੰਖਾ ਹੈ। ੦ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪੱਖਪਾਤ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਅਜਿਹਾ ਸਮਝੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਹੈ। ੦ ਸੁਹ੍ਰਦ ਮਿਤ੍ਰ ਅਤਿ ਉਦ੍ਦ ਆਸੀਨ, ਮਧਯ ਸਥ ਦੇਸ਼ਸ਼ ਬੰਧੂਸ਼ੁ - ਜੋ ਮਾਂ ਦੇ ਵਾਂਗ ਪਰ ਮਮਤਾ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਹਿੱਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ 'ਅਰਿ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਦ੍ਰਵੇਸ਼ = ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਅਥਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਅਹਿੱਤ-ਉਪਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਉਦਾਸੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਪੱਖਪਾਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਕੁੱਝ ਕਹਿੰਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਉਦਾਸੀਨ ਹੈ। ੦ ਮਧਯਸਥ : ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਮਿਟ ਜਾਵੇ, ਦੇਵਾਂ ਦਾ ਹਿੱਤ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਧਯਸਥ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੱਖਪਾਤ ਤੋਂ ਦੂਰ, ਸਭ ਲਈ ਇਕੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤਿ ਮਨ ਵਿੱਚ ਦੁਰਭਾਗ ਨਹੀਂ। ੦ ਸਾਧੁਸ਼ੁ ਅਧਿ ਚ ਪਾਪੇਸ਼ੁ, ਸਮ ਬੁਧਿ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ੁ ਯਤੇ = ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਆਚਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਪਾਪ ਆਚਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਅੰਤਰ ਹੋਣਾ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਹਿਤੈਸ਼ਿਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪੱਖ ਪਾਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। 'ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਦੀ ਹਿਤੈਸ਼ਿਤਾ ਹੁੰਦੀ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਵਿਸ਼ਮ ਬੁੱਧੀ ਵਧੇਰੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਵੀ ਸਮ ਬੁੱਧੀ ਹੋਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਸਮਝੁੱਧੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸਮ ਬੁੱਧੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਗੁਣ ਆਚਰਣ ਆਦਿ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਨੌ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਰਤਾਓ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਮਤਾ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਕਿ ਉਹ ਵਰਤਾਓ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਆਚਰਣ ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੈ - ਇਸ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਸਭ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ੦ ਨਚੋੜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਬੋਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸਮਝੁੱਧੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਪੱਖਪਾਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਹਿੱਤ ਬਹਾਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਵੇਖੋ, ਸਲੋਕ 5.21, 3.25, 3.29 ਆਦਿ। ੦ ਸਮ-ਬੁੱਧੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਪਰ ਇਹ ਸਾਧਕ ਲਈ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਹੈ। ਸਾਧਕ, "ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹਾਂ - ਅਜਿਹਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।" ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। (6.05) ਗੀਤਾ ਦਾ ਯੋਗ, ਸਮਤਾ ਹੀ ਹੈ। (2.48) ੦ ਸਮਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਸਮਤਾ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਦਗੁਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (5.19) (1.17, 1.10) ੦ ਸਮਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਢੰਗ ਹੈ। ਬੁਗਾਈ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ, ਬੁਗਾਈ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਢੰਗ ਹੈ। 1. ਕਿਸੇ ਦਾ ਬੁਗ ਨਾ ਮੰਨੋ 2. ਕਿਸੇ ਦਾ ਬੁਗ ਨਾ ਕਰੋ 3. ਕਿਸੇ ਦਾ ਬੁਗ ਨਾ ਸੌਚੋ 4. ਕਿਸੇ ਦਾ ਬੁਗ ਨਾ ਦੇਖੋ 5. ਕਿਸੇ ਦੀ ਬੁਗਾਈ ਨਾ ਦੇਖੋ 6. ਕਿਸੇ ਦੀ ਬੁਗਾਈ ਨਾ ਕਰੋ। ੦ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਯਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਚੰਗਿਆਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿ ਅਸੀਂ ਚੰਗਿਆਈ, ਉਦਵੇਗ ਸਾਧੂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਤੇ ਬੁਗਾਈ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਛੱਡਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਭੋਗ ਕੁ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਕਾਰਨ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਾਮਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਈਮਾਨਦਾਰ ਸ਼ੁੱਭ-ਇੱਛਕ, ਦੋਸਤ-ਦੁਸ਼ਮਨ, ਨਫਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਕ ਪਵਿੱਤਰ ਪਾਪੀ ਸਭ ਬਹਾਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਪੱਖਪਾਤੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪੱਖ-ਰਹਿਤ - ਉਸ ਲਈ ਉਹ ਵੀ ਬਹਾਬਰ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਪਰ ਯੋਗੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਇੱਕ ਰੰਗਮੰਚ ਹੈ। ਜੀਵ ਇੱਕੋ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ - ਪੜ੍ਹੀ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅੰਗ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਮੰਚ ਉੱਪਰ ਡਰਾਮੇ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਟ ਸੰਚਾਲਕ ਸਾਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਬਹਾਬਰ ਹਨ। ਯੋਗੀ ਦੀ ਇਹੋ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਇਹੋ ਮੁੱਖ ਗੁਣ ਹੈ।

○ ○ ○

6.10 ਸਲੋਕ :

ਯੋਗੀ ਯੁਝੀਜ ਸਤਤਮ, ਆਤਮਾਨਸ ਰਹਸਿ ਸਿਥਤ: / ਏਕਾਕੀ ਯਸ-ਤ-ਚਿਤ-ਆਤਮਾ, ਨਿਰ-ਆਸੀ: ਅ-ਧਰਿ-ਗ੍ਰਹ: //

ਯੋਗੀ ਯੁਝੀਜ ਸਤਤਮ, ਆਤਮਾਨਸ ਰਹਸਿ ਸਿਥਤ: /

ਏਕਾਕੀ ਯਮਤਚਿੱਤ ਆਤਮਾ ਨਿਰ ਆਸੀਰ ਅਪਰਿ ਗ੍ਰਹ: //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯੋਗੀ : ਯੋਗੀ। ਯੁਝੀਤਾ : ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਨ ਸਿਥਿਤ ਰੱਖਣ ਦਿਉ। ਸਤਤਮ : ਅਡੋਲ ਪੱਕਾ। ਆਤਮਾਨਸ : ਅੰਤਹਕਰਣ। ਰਹਸਿ : ਇਕਾਂਤ ਵਿੱਚ। ਸਿਥਤਰ : ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਕਾਕੀ : ਇਕੱਲਾ। ਯਮਤਚਿੱਤ : ਜਿਸ ਨੇ ਮਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਆਤਮਾ : ਮਨ। ਨਿਰ ਆਸੀਰ : ਆਸ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਅਪਰਿ ਗ੍ਰਹ : ਲਾਲਚ ਤੋਂ ਮੁਕਤ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਯੋਗੀ ਇਕੱਲਾ ਇਕਾਂਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਅੰਤਹਕਰਣ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ, ਆਸਾ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਸੰਗਾਹਿ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ। ਉਹ ਯੋਗੀ ਹੀ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ 5.27 ਅਤੇ 5.28 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਏਥੇ, ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਏਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ। ੦ ਯੁਜ ਸਮਾਧੇ = ਧਾਤੁ ਤੋਂ 'ਯੋਗ' ਸ਼ਬਦ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਚਿੱਤ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰੋਧ ਕਰਨਾ। ਉਸ ਯੋਗ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਅਪਰਿ ਗ੍ਰਹ = ਚਿੱਤ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰੋਧ ਰੂਪ ਯੋਗ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸੰਸਾਰ ਮਾਤਰ ਤੋਂ ਵਿਖੁੱਖ ਹੋ ਕੇ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਸਾਧਨ ਅਪਰਿ ਗ੍ਰਹ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਸਾਧਨ ਅਪਰਿ ਗ੍ਰਹ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸੁੱਖ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਵਿੱਚ ਖਿਚਾਅ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਦਾ ਮਨ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ

ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਧਿਆਨ ਲਈ ਅਪਰਿ ਗ੍ਰਹਹ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਨਿਰਾਸੀਹ = ਆਸੀਸ਼ ਨਾਂ ਇੱਛਾ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ ਨਾਂ ਰਹਿਤ ਦਾ ਹੈ - ਨਿਰਾਸੀਹ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ। ਅਪਰਿਗ੍ਰਹ - ਬਾਹਰ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਨਿਰਾਸੀਹ - ਪਦ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰ ਦੇ ਭੋਗ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੰਦਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭੋਗ ਨੂੰ ਭੋਗ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਭੋਗਣ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਕਾਮਨਾ, ਆਸ਼ਾ ਨਾ ਰੱਖੋ। ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ, ਆਸ਼ਾ, ਕਾਮਨਾ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ-ਵਾਧਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਵਧਾਨ ਗਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਯਮੂਤ ਚਿੱਤ ਆਤਮਾ - ਅਰਥਾਤ ਸਾਧਕ ਅੰਤਹਕਰਣ ਸਹਿਤ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਰਾਗ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਲਈ (1) ਕੋਈ ਵੀ ਨਵਾਂ ਕੰਮ ਰਾਗ ਪੂਰਵਕ ਨਾ ਕਰੋ। ਰਾਗ ਪੂਰਵਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਆਰਾਮ ਆਲਸ ਨਾਲ ਇੰਦੀਆਂ ਦੀ ਭੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਭੋਗਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ, ਅਥਵਾ ਵਿਅਰਥ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਤਹਕਰਣ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ। ੦ ਯੋਗੀ - ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਲਕਸ਼ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣ ਦਾ ਹੈ ਹੈ। ਜੋ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਾਤਮਾ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੀ, ਨਾ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹੋ ਹੀ ਯੋਗੀ ਹੈ। ੦ ਇਕਾਕੀ - ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਦਾ ਸਾਧਕ ਇਕਲਾ ਹੋਵੇ, ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਦੋ ਹੋਣਗੇ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਹਾਇਕ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਰਾਗ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਯਾਦ ਰਹੇਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਮਨ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗਾ। ੦ ਰਹਸਿ ਸਿਥਤਹ - ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਏਕਾਂਤ ਵਿੱਚ, ਸ਼ਾਂਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ, ਭਜਨ ਧਿਆਨ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਆਤਮਾਨਮ੍ ਸਤਤਮ੍ ਯੂਜ਼ੰਤੀ - ਭਜਨ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਏਕਾਂਤ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ 'ਹੁਣ ਮੈਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ, ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਧਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।' ਫਿਰ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਮੰਤਰ ਮੁਗਧ ਹੋ ਕੇ ਸਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇੱਤ ਕਰਦਿਆਂ ਤੱਤਪਰਤਾ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ੦ ਸੰਸਾਰਕ ਕਾਰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯੋਗੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ (ਵਿਅਕਤੀ) ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਾ ਪਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਕਿਥੋਂ ਇਕਾਂਤ ਵਾਸ ਸਾਧਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਿੱਖਿਅਕ ਮਨ, ਯੋਗੀ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਿਆਂ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦ ਕਿਸੇ ਸਾਧਕ ਦਾ ਮਨ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਛਾ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਚੰਗੇ ਡਰਾਇਵਰ ਵਾਂਗ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਰੂਪੀ ਦੌੜਦੀ ਕਾਰ ਉੱਪਰ ਜਦ ਚਾਹੇ, ਬਰੋਕ ਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਨ ਮਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਘੱਟ ਇੱਛਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

* * *

6.11 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸੁਚੌ ਦੇਸੇ ਪ੍ਰਤਿ-ਸਥਾਵ ਸਿਥਰਮ੍ ਆਸਨਮ੍ ਆਤਮਨਹ: / ਨ-ਅਤਿ-ਤੁਦ-ਸ਼੍ਰਿਤਮ੍ ਨ-ਅਤਿ-ਨੀਚਮ੍ ਚੈਲ-ਅਜਿਨ-ਕੁਸ਼-ਤੁਤਰਮ੍ //

ਸ਼ੁਚੌ ਦੇਸੇ ਪ੍ਰਤਿ ਸਥਾਪਯ, ਸਿਥਰਮ੍ ਆਸਨਮ੍ ਆਤਮਨਹ।

ਨ ਅਤਿ ਓਦ ਕਿਸ਼ਤਮ੍ ਨ ਅਤਿ ਨੀਚਮ੍, ਚੈਲ ਅਜਿਨ ਕੁਸ਼ ਉੱਤਰਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ਼ੁਚੌ : ਪਵਿੱਤਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ। ਦੇਸੇ : ਥਾਂ, ਜ਼ਮੀਨ। ਪ੍ਰਤਿ ਸਥਾਪਯ : ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ। ਸਿਥਰਮ੍ : ਪਰਿਪੱਕ। ਆਸਨਮ੍ : ਸੀਟ, ਸਥਾਨ। ਆਤਮਨਹ : ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਤਿ : ਭੀ। ਓਦ ਕਿਸ਼ਤਮ੍ : ਉਤਕਿਸ਼ਤ, ਉੱਚਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਤਿ : ਭੀ। ਨੀਚਮ੍ : ਬਹੁਤ ਹੇਠਾਂ, ਨੀਚੇ। ਚੈਲ-ਅਜਿਨ ਕੁਸ਼ ਉੱਤਰਮ੍ : ਇੱਕ ਕੱਪੜਾ ਚਮੜਾ (ਹਿਰਨ ਦੀ ਖੱਲ੍ਹੀ ਕੁਸਾ ਘਾਹ, ਇੱਕ ਢੂਜੇ ਦੇ ਉੱਪਰ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸ਼ੁਚੌ ਦੇਸੇ ਉੱਪਰ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ, ਕੁਸਾ ਘਾਹ ਹਿਰਨ ਦੀ ਖੱਲ੍ਹੀ (ਮ੍ਰਿਗਚਰਮ) ਅਤੇ ਬਸਤਰ ਵਿਛਾਏ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਨਾ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਹੇਠਾਂ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਯੋਗੀ ਆਪਣਾ ਆਸਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸ਼ੁਚੌ ਦੇਸੇ = ਭੂਮੀ ਦੀ ਸ਼ੁਧੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 1. ਸਭਾਵਿਕ ਸ਼ੁਧੀ ਸਥਾਨ ਜਿਵੇਂ ਗੰਗਾ ਆਦਿ ਦਾ ਕਿਨਾਰਾ ਸਾਡ ਨਿਰਮਲ ਜਲ-ਧਾਰਾ ਹੋਵੇ। ਜੰਗਲ, ਤੁਲਸੀ-ਵਾਟਿਕਾ, ਅੱਲੇ ਦਾ ਬਗੀਚਾ, ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਹੋਠ। 2. ਸ਼ੁਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸਥਾਨ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਗਾਂ ਦੇ ਗੋਰੇ ਨਾਲ ਲਿਪ ਪੋਚ ਕੇ ਸ਼ੁਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਸ਼ੁਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ੦ ਚੈਲ ਅਜਿਨ ਕੁਸ਼ ਉੱਤਰਮ੍ - ਪਾਠ ਅਨੁਸਾਰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਬਸਤਰ, ਮੁਗ-ਛਾਲਾ, ਕੁਸ਼ਾ - ਹੇਠਾਂ ਵਿਛਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਕੁਸ਼ਾ ਪਿੱਛੋਂ ਬਿਨਾ ਮਾਰੇ ਗਏ ਮ੍ਰਿਗ ਦੀ ਛਾਲ ਜਾਂ ਟਾਟ ਬੋਰਾ, ਕੰਬਲ, ਬੇਸ, ਦਰੀ ਵਿਛਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੁਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਕੁਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਗੱਡਿਆ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਅਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਦੁਤ ਸ਼ਲੋਕ ਹੈ, ਉਹ ਆਸਨ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਨਾ ਚਲੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਮ੍ਰਿਗ ਛਾਲਾ ਵਿਛਾਉਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਮ੍ਰਿਗ ਛਾਲਾ ਦੇ ਰੋਮ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਨਾ ਲੱਗਣ, ਆਸਨ ਨਮਰ ਹੋ। ਉੱਪਰ ਸ਼ੁਧ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜਾ ਵਿਛਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਨ ਅਤਿ ਓਦ ਕਿਸ਼ਤਮ੍ ਨ ਅਤਿ ਨੀਚਮ੍ - ਸਮਤਲ ਸ਼ੁਧ ਭੂਮੀ ਉੱਪਰ ਜਿਹੜੀ ਦੌਂਕੀ ਜਾਂ ਤਖਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਨਾ ਬਹੁਤੀ ਉੱਚੀ ਹੋਵੇ ਨਾ ਨੀਵਾਂ ਹੋਵੇ। ਉੱਚੀ ਦੌਂਕੀ ਉੱਪਰ ਨੀਵਾਂ ਦਾ ਆਉਣ ਨਾਲ ਜੋ ਕੋਈ ਛਿੱਗ ਪਵੇ ਤਾਂ ਸੱਟ ਵੱਸ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਦੌਂਕੀ ਨੀਵਾਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਕੀਤੇ ਮਕੱਝੇ ਹੋਰ ਕੱਟਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਕੇ ਧਿਆਨ ਅਵੇਸਲਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਤਿ ਸਥਾਪਯ, ਸਿਥਰਮ੍ ਆਸਨਮ੍ - ਭੂਮੀ ਉੱਪਰ ਰੱਖਿਆ ਆਸਨ/ਦੌਂਕੀ/ਤਖਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਚਾਰੇ ਪਾਵੇ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਿਰ ਹੋਣ। ਆਸਨ ਢੂਜਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਨਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ। ੦ ਆਤਮਨਹ - ਪਦ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਆਸਨ ਅਲੱਗ ਰੱਖਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਪੱਜ ਹੈ। ਹੋਰ ਪੂਜਾ ਸਮੱਗਰੀ ਜਿਵੇਂ ਮਾਲਾ, ਪੰਜ-ਪਾਤਰ, ਆਚਮਨੀ ਗੋਮੁਖੀ ਆਪਣੀ ਹੋਵੇ। ਪਹਿਣਨ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜੇ, ਖੜਾਵਾਂ, ਕੁਰਤਾ, ਆਦਿ ਆਪਣੇ ਸਾਡ ਸ਼ੁਧ ਹੋਣ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿੱਥੋਂ ਯੋਗੀ ਸਮਾਧੀ ਸਥਾਪਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਥਾਂ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸ਼ਾਂਤ ਸ਼ੁਧ ਪ੍ਰਕਿਤ ਅਤੇ ਸੁਹਾਵਣਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੰਦੇ ਗੰਧਲੇ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਬਦੇ ਵਾਲੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਦਾ ਮਨ ਟਿਕਾਓ ਅਵੱਸਥਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮਨ ਬੇਚੈਨ ਹੋਗਾ, ਦਬਾਓ ਕਬੂਲੇਗਾ ਤੇ ਸੰਤਾਪ ਜਾਪੇਗਾ। ਸ਼ੁਧ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੇ ਸੁਹਾਵਣੀ, ਥਾਂ ਉੱਪਰ ਸਾਧਕ ਦਾ ਮਨ ਕੌਲ-ਛੂਲ ਵਾਂਗ ਖਿੜ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੂਲਣਾ, ਪੀਘ ਜਾਂ ਮਟਕ ਚਾਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਾਹ ਦੇ ਢੇਰ, ਠੀਕਰੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਪੱਥਰ ਆਦਿ ਉੱਪਰ ਵੀ ਸਾਧਨਾ

ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇੱਕ ਚੌਂਤਰੇ ਉੱਪਰ ਜੋ ਢਾਹੀ ਫੁੱਟ ਉੱਚਾ ਹੋਵੇ, ਸਾਧਨਾ ਬੈਠਕ ਠੀਕ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਚਥੂਤਰੇ ਉੱਪਰ ਆਲਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੱਧਰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਬਾਬਰ ਆਸਨ 'ਤੇ ਕੀਝੇ ਮਕੰਜੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਸਨ ਉੱਪਰ ਕੁਸਾ ਘਾਹ ਹਿਰਣ ਖੌਲ੍ਹ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਕੱਪੜਾ ਵਿਛਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

6.12 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤੁ ਏਕ-ਅਗ੍ਰਮੁ ਮਨ : ਕ੃-ਤਵਾ, ਯਮ-ਤ-ਚਿਤ-ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯ-ਕਿਧਰ : / ਤਪ-ਵਿਸ-ਧ ਆਸ-ਅਨੇ ਯੁਝਾਤ, ਧੋਗਮੁ ਆਤਮ-ਵਿ-ਸੁਦਧਯੇ ॥

ਤਤ੍ਰ ਏਕ ਅਗਮੁ ਮਨਹ ਕੁਤਵਾ, ਯਮੁ ਤਚਿਤ ਇੰਦ੍ਰਿਯ ਕ੍ਰਿਯਹ।

ਉਪਵਿਸ਼੍ਵਯ ਆਸੁਅਨੇ ਯੁਜਯਾਤ, ਧੋਗਮੁ ਆਤਮੁ ਵਿ ਸੁਧਯੇ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਤ੍ਰ : ਉਥੇ। ਏਕ ਅਗਮੁ : ਇੱਕ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ। ਮਨਹ : ਮਨ। ਕੁਤਵਾ : ਇੰਜ ਕਰਦਿਆਂ। ਯਮਤਚਿਤ ਇੰਦ੍ਰਿਯ : ਜਿਸ ਨੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਯਹ : ਕਾਰਜ। ਉਪਵਿਸ਼੍ਵਯ : ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ, ਆਸਨ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ। ਆਸੁਅਨੇ : ਆਸਣ। ਯੁਜਯਾਤ : ਇਸ ਨੂੰ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਦਿਓ, ਅਮਲ ਕਰਨਾ। ਧੋਗਮੁ : ਧੋਗ। ਆਤਮੁ : ਆਤਮ। ਵਿਸੁਧਯੇ : ਸਵੈ ਨੂੰ ਸੁਧੀ ਕਰਨ ਲਈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਸ ਆਸਨ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਚਿੱਤ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਮਨ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰਕੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸੁਧੀ ਦੇ ਲਈ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਕਰੋ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਅਗਮੁ ਮਨਹ ਕੁਤਵਾ - ਆਸਨ ਉੱਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਸ਼, ਫਿਰਮ੍ਰਿਗਛਾਲਾ ਤੇ ਫਿਰ ਬਸਤਰ ਵਿਛਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ ਵਿਛਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਸ਼ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਚੁਭਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਕੁਸ਼, ਉੱਪਰ ਮਿਗ ਛਾਲਾ ਉੱਪਰ ਕੱਪੜਾ ਹੀ ਵਿਛਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਅਗਮੁ ਮਨਹ ਕੁਤਵਾ - ਮਨ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰੋ। ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਚਿੱਤਨ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਜਦ ਉਹ ਧਿਆਨ ਚਿੱਤਨ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਚਿੱਤਨ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਲਾਉਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ-ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਚਿੱਤਨ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਨਾ ਆਵੇ, ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਆਵੇ। ਅਗਮੁ ਆਤਮੁ ਵਿ ਸੁਧਯੇ - ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸੁਧੀ ਲਈ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥ, ਭੋਗ, ਮਨ ਇੱਛਾ ਮਾਨ ਮਰਯਾਦਾ ਸੁੱਖ ਸੁਵਿਧਾ ਸਾਧਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸ਼ਰਧਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਿੱਧੀ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਨਾਲ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸੁਧੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਯੋਗ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਰੀਰ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਲਈ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਸਹੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਤਨ ਤੇ ਮਨ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਸੁਧੀ ਲਈ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਵਿਧੀ ਆਪਣਾਉਂਦਿਆਂ (ਸੀਟ 'ਤੇ) ਆਸਣ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ, ਮਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਿੰਦੂ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਦਿਆਂ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਸੁਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਅਸੁਧੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੀਂਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਧਰਤੀ, ਚਿੱਕੜ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਸਹੀ-ਅਵਸਥਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ, ਸੋਚ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰ ਦੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਤਨ ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਧੋ ਕੇ ਸਾਫ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਦਾ ਸੁੱਧੀਕਰਣ ਆਤਮ ਵਿੱਚ ਇਕਮਿੱਕ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿੱਤ ਕਰਮ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਸੁਧੀ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

6.13 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਮਮੁ ਕਾਧ-ਸਿਰ:-ਗ੍ਰੀਵਮੁ, ਧਾਰ-ਅਧਨ-ਅ-ਚਲਮੁ ਸਿਥਰ: /

ਸਮ-ਪ੍ਰ-ਈਕ੍ਸ-ਧ ਨਾਸਿਕਾ-ਅਗ੍ਰਮ, ਖਮੁ ਦਿਸਾ: ਚ ਅਨ-ਅਕ-ਲੋਕ-ਧਨ ॥

ਸਮਮੁ ਕਾਧਸਿਰਹ ਗ੍ਰੀਵਮੁ, ਧਾਰੁ ਅਯਨ੍ ਅਚਲਮੁ ਸਿਥਰਹ।

ਸਮਪ੍ਰਾਇਕਸ਼ਯ ਨਾਸਿਕਾ ਅਗਮਸਵਮੁ, ਦਿਸਾਹ ਚ ਅਨਾਵਨ ਲੋਕਅਯਨ੍ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਮਮੁ : ਸਿੱਧਾ ਖੜ੍ਹਾ ਰੂਪ। ਕਾਧਸਿਰਹ : ਸਰੀਰ ਤੇ ਸਿਰ। ਗ੍ਰੀਵਮੁ : ਗਰਦਨ। ਧਾਰੁ ਅਯਨ੍ : ਫੜਦੇ ਹੋਇਆਂ। ਅਚਲਮੁ : ਚੁੱਪ ਚੁਪੀਤੇ। ਸਿਥਰਹ : ਸਥਿਰ। ਸਮਪ੍ਰਾਇਕਸ਼ਯ : ਝਾਕਦਿਆਂ ਹੋਇਆ। ਨਾਸਿਕਾ ਅਗਮਸਵਮੁ : ਨੱਕ ਦੀ ਨੋਕ। ਦਿਸਾਹ : ਦਿਸ਼ਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਨਾਵਨ ਲੋਕਅਯਨ੍ : ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸਰੀਰ, ਮੱਥਾ ਤੇ ਗਰਦਨ ਨੂੰ ਟਿਕਾ ਕੇ ਅਹਿਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਸਥਿਰ ਹੋ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਨੱਕ ਦੀ ਨੋਕ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲ ਨਾ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਸਮਮੁ ਕਾਧਸਿਰਹ ਗ੍ਰੀਵਮੁ ਧਾਰੁ ਅਯਨ੍ ਅਚਲਮੁ ਸਿਥਰਹ = ਜੇ 'ਕਾਇਆ' ਨਾਂ ਸਰੀਰ ਮਾਤਰ ਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਥੇ (ਆਸਨ ਉੱਪਰ ਬੈਠਣ ਪਿੱਛੋਂ) ਕਮਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗਲ ਤੱਕ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਕਾਇਆ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਸਿਰ' ਨਾਂ ਉਪਰਲੇ ਭਾਗ ਦਾ ਅਰਥਾਤ ਮਸਤਕ (ਮੱਥਾ) ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗ੍ਰੀਵਾਂ ਨਾਂ ਮੱਥੇ ਅਤੇ ਕਾਇਆ ਦੇ ਵਿਚਲੇ ਭਾਗ ਦਾ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਲਾਉਣ ਸਮੇਂ ਇਹ ਕਾਇਆ ਸਿਰ ਤੇ ਗ੍ਰੀਵਾਂ (ਗਰਦਨ) ਸਮ ਸਿੱਧੇ ਰਹਿਣ। ਗੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ, ਮੱਥਾ ਤੇ ਗ੍ਰੀਵਾਂ ਸਿੱਧਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਇਆ, ਸਿਰ ਤੇ ਗ੍ਰੀਵਾਂ - ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਇੱਕ ਸੂਤ ਵਿੱਚ ਅਚੱਲ ਰਹਿਣ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਅੰਗੇ ਝੁਕ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਨੀਂਦ ਆਵੇਗੀ। ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਹੋਣਗੇ

ਤਾਂ ਮਨ ਵਿੱਚ ਚੰਚਲਤਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰੇਗੀ। ਪਿੱਛੇ ਝੁਕਣ ਨਾਲ ਸੁਸਤੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੰਡ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧੇ ਬੈਠਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਸਿੱਧੇ, ਪਦਮ, ਆਦਿ ਆਸਨ ਆਰੋਗ ਰਹਿਣ ਲਈ ਤੇ ਧਿਆਨ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹਨ। ਸੰਪੂਰਨ ਆਸਨ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਆਰੋਗ ਰਹਿਣ ਲਈ ਤੇ ਧਿਆਨ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹਨ। ਸੰਪੂਰਨ ਆਸਨ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਕਾਯਾ ੦ ਸਿਰ ੦ ਗ੍ਰੀਵਾ ਤੇ ਆਸਨ। ਆਸਨ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਸਿੱਧੇ ਪਦਮ ਆਸਨ ਜੋ ਉਪਯੁਕਤ ਸਾਰਿਕਿ ਹੋਵੇ। ਆਸਨ ਕੋਈ ਹੋਵੇ ਪਰ ਕਾਯਾ, ਸਿਰ ਤੇ ਗ੍ਰੀਵਾ ਇੱਕ ਸੂਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ। ਤਾਂ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਿਰਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਦ੍ਰਿੜ ਇਗਦਾ ਕਰਕੇ ਬੈਠੋ ਕਿ “ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਹੀ ਧਿਆਨ ਲਾਉਣਾ ਹੈ।” ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਫਿਰ ਵੀ ਨੀਂਦ ਆਵੇ। ਏਧਰ ਉਧਰ ਫਿਰੋ, ਮੂੰਹ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਸ਼ੁੱਧ ਜਲ ਦੇ ਛਿੱਟੇ ਮਾਰੋ। ਦਿਸ਼ਾਹ ਚ ਅਨੁ ਅਵਲੋਕਾਯਨ ਦਸ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਨਾ ਦੇਖੋ। ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਸਗੋਰ ਹਿਲੇਗਾ। ਗ੍ਰੀਵਾ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਸਮੁਪੀਕਸ਼ ਨਾਗਿਕਾ ਅਗਮੁ ਸਵਾਮੁ : ਆਪਣੀ ਨੌਕ ਦੀ ਨੌਕ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਅੱਧੀਆਂ ਬੰਦ ਪੂਰੀਆਂ, ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨੀਂਦ ਆਵੇਗੀ। ਜੇ ਅੱਖਾਂ ਮੁੱਲੀਆਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ ਬਾਹਰਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਜਾਵੇਗਾ। ੦ ਸਿਬਰਹ - ਆਸਨ ਉੱਪਰ ਬੈਠਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸਗੋਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਆਦਿ ਦੀ ਕੋਈ ਭੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕੇਵਲ ਪੱਥਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਵਾਂਗ ਬੈਠਾ ਰਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੈ। ਸਥਿਰ ਤਨ ਮਨ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ ਅਸਲ ਧਿਆਨ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਬੈਠਣ ਨਾਲ ਜੋ ਅਭਿਆਸ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਿਤਾਸਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਵੇ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯੋਗ ਦਾ ਅਰਥ ਸਾਧਨਾ ਹੈ, ਸਗੋਰ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ, ਸਿਰ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਜਾਂ ਗਰਦਨ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਜਾਂ ਗੀੜ ਦੀ ਹੱਡੀ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇੱਜ ਵਿਧੀ ਧਾਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਹ ਪਣਾਲੀ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੀ ਸ਼ੁੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਪੱਕੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਗੋਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਹੋਣ। ਚਿਹਰਾ ਚਿੰਤਨਮਈ ਹੋਵੇ। ਸਗੋਰ ਸੁਚੇਤ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਮਨ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਢੁੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਡੇਲੇ ਹਿੱਲਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੇ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਨੌਕ ਦੀ ਨੌਕ ਵੱਲ ਹੀ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਰਾਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਂਤ ਮੁਦਰਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਆਤਮ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਯੋਗੀਆਂ ਲਈ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹਨ।

6.14 ਸਲੋਕ :

ਪ੍ਰ-ਸਾਨਤ-ਆਤਮਾ ਕਿ-ਗਮ-ਤ- ਭੀ; ਬ੍ਰਹਮ-ਚਾਰਿ-ਕਰਤੇ ਸਿਥਤ: / ਮਨ: ਸਮ-ਗਮ-ਧ ਮਦ-ਚਿਤਤ: ਯੁਜ-ਤ: ਆਸ-ਇਤ ਮਦ-ਪਰ: //

ਪ੍ਰਸਾਂਤ ਆਤਮਾ ਵਿਗਮ੍ਭਤ ਭੀਹ, ਬ੍ਰਹਮਚਾਰਿ ਵ੍ਰਤੇ ਸਿਬੱਤਹ।

ਮਨਹ ਸਮਯਮ੍ਯ ਮਦਚਿਤਹ, ਯੁਜਤਹ ਆਸ੍ਰਿਤ ਮਦ ਪਰਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪ੍ਰਸਾਂਤ ਆਤਮਾ : ਨਿਗਮਾਣ ਆਤਮਾ, ਸ਼ਾਂਤ ਆਤਮਾ। ਵਿਗਮ੍ਭਤ ਭੀਹ : ਬਿਨਾਂ ਭੈਅ, ਡਰ ਤੋਂ। ਬ੍ਰਹਮਚਾਰਿ ਵ੍ਰਤੇ : ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਧਾਰਣਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਨਿਯਮ ਪਾਲਣੇ। ਸਿਬੱਤਹ : ਪਰਪੱਕ। ਮਨਹ : ਮਨ। ਸਮਯਮ੍ਯ : ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨਾ, ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ। ਮਦ ਚਿਤਹ : ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਲਗਾਉਣਾ, ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ। ਯੁਜਤਹ : ਅਸਲ ਸਾਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਆਸ੍ਰਿਤ : ਉਸ ਨੂੰ ਬੈਠਣ ਦੇਵੇ। ਮਦਪਰਹ : ਅਸਲ ਟਿਕਾਣਾ (ਮੈਂ : ਪਰਮਾਤਮਾ)

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਂਤ ਆਤਮਾ ਭੈਅ ਰਹਿਤ ਮਨ, ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਦੇ ਨਿਯਮ, ਪਰਪੱਕ ਮਨ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਧਿਆਨ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਰਵ ਸੇਸ਼ਨ ਮੰਨ ਕੇ ਅਤੇ ਯੋਗ ਅਵਸਥਾ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਬੈਠਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪ੍ਰਸਾਂਤ ਆਤਮਾ - ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤਰਕਰਣ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਸਾਂਤਤਮ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ-ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਸਿੱਧੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਸਾਂਤਾਤਮਾ ਹੈ। ੦ ਵਿਗਮ੍ਭਤ ਭੀਹ - ਸਗੋਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਹੀ ਰੋਗ ਦਾ, ਨਿੰਦਾ ਦਾ ਆਪਣੇ ਅਪਮਾਨ ਦਾ, ਮਰਨ ਆਦਿ ਦਾ ਭੈਅ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾਪਨ ਢੱਡ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੈਅ ਖੜਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ੦ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰਿ ਵ੍ਰਤੇ ਸਿਬੱਤਹ - ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਦਾ ਅਰਥ ਏਥੇ ਵੀਰਜ ਸੰਭਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਵਰਤ ਨਿਯਮ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ੦ ਗੁਰੂ ਆਗਿਆ, ਸੰਯਮ, ੦ ਮਰਯਾਦਾ-ਪਾਲਣ, ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ, ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ, ਅਮਲੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ੦ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਲਈ ਸ਼ਬਦ, ਸਪੱਰਸ਼ ਰੂਪ ਰਸ ਤੇ ਗੰਧ ਲਈ ਮਰਯਾਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨਾ ਭੋਗ ਬੁੱਧੀ, ਨਾ ਰਸ ਬੁੱਧੀ, ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਬੜ੍ਹੀ ਸਮੇਂ ਲਈ ਵੀ ਸੁਖ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ੦ ਮਨਹ ਸਮਯਮ੍ਯ ਮਦਚਿਤਹ - ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਪਾਲਕ ਸਾਧ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲਾ ਦੇਣਾ। ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸੰਸਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮੌਜੂਨਾ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਚਿੰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਵਾਲ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ। ੦ ਯੁਕਤਹ - ਧਿਆਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹੋ। ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਲਾਵੋ। ਆਲਸ ਆਦਿ ਨਾ ਕਰੋ। ੦ ਆਸ੍ਰਿਤਮਦ ਪਰਹ - ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਪਰਾਯਾਣ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠੋ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਦੇਸ਼, ਲਕਸ਼, ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇ। ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਕਮਨਾ, ਨਾ ਮੁਤਾ, ਨਾ ਮੋਹ। 6.10 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਦਾ, ਜੋ ਉਪਕ੍ਰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਏਥੇ ਯੁਕਤ ਆਸ੍ਰਿਤ ਮਦਪਰਹ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸ਼ਾਂਤ ਸਥਿਰ ਨਿਗਮਲ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਮਨ, ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਝੀਲ ਵਰਗਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਲਹਿਰ ਨਾ ਉੱਠਦੀ ਹੋਵੇ। ਯੋਗੀ ਮਨ ਭੈਅ ਰਹਿਤ ਸਥਿਰ, ਪ੍ਰਸੰਨ ਸਾਧਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਯੋਗੀ ਅਵਸਥਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੰਨ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰ ਨਾ ਆਉਣ, ਮਨ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨਾ ਬਣੋ, ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਉਚੇਚ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ, ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਅਸਲ ਯੋਗੀ ਹੈ। ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਚਮਤਕਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਨਿਗਮਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

6.15 ਸਲੋਕ :

ਯੁਝ-ਅਨ੍ਤ ਏਕਮ ਸਦਾ ਆਤਮਾਨਮ्, ਧੋਗੀ ਨਿ-ਯਮ-ਤ-ਮਾਨਸः। ਸ਼ਾਨਤਿਮ੍ ਨਿਰ-ਕਾਣ-ਪਰਮਾਮ्, ਮਦ-ਸਮ-ਸਥਾਮ् ਅਧਿ-ਗਚ਼ਤਿ॥

**ਯੁੰਜਾਨ੍ਤ ਏਵਮ੍ ਸਦਾ ਆਤਮਾਨਮ੍, ਧੋਗੀ ਨਿਯਮ੍ਭਤ ਮਾਨਸਹ।
ਸ਼ਾਂਤਿਮ੍ ਨਿਰਵਾਣ ਪਰਮਾਮ੍, ਮਦ ਸਮ੍ ਸ੍ਬਾਮ੍ ਅਧਿ ਗਚ਼ਤਿ॥**

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯੁੰਜਾਨ੍ਤ : ਸਾਮਾਨ ਰੱਖਦਿਆਂ, ਸਮਤੇਲ ਕਰਦਿਆਂ। ਏਵਮ੍ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਸਦਾ : ਹਮੇਸ਼ਾ। ਆਤਮਾਨਮ੍ : ਸਵੈ ਆਤਮਾ। ਧੋਗੀ ਨਿਯਮ੍ਭਤ : ਨਿਯੰਤਰਣ ਕੀਤੇ ਮਨ ਵਾਲਾ ਧੋਗੀ। ਮਾਨਸਹ : ਮਨ ਵਾਲਾ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ। ਨਿਰਵਾਣ : ਨਿਰਵਾਣ ਮੌਕਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ। ਪਰਮਾਮ੍ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ। ਮਦਸਮ੍ ਸ੍ਬਾਮ੍ : ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਿਆਂ। ਅਧਿਗਚ਼ਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਮਾਨ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਹੈ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਧੋਗੀ ਇੰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਨਿਰੰਤਰ-ਆਤਮਾ (ਮਨ) ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ (ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਨ ਲਗਾਊਂਦਾ ਹੋਇਆ) ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋ, ਮੌਕਸ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਧੋਗੀ ਨਿਯਮ੍ਭਤ ਮਾਨਸਹ - ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਉੱਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਉਹ 'ਨਿਯਮ੍ਭਤਮਾਨਸਹ' ਹੈ। ਸਾਧਕ, ਮਨ ਉੱਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਤਾਂ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਉਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਨਿਰਲੋਪ ਹੋ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਕੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸੰਸਾਰਕ ਰਿਧੀ ਸਿਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਅਹਿੰਤਾ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਯੁੰਜ ਅਨ੍ਤ ਏਵਮ੍ ਸਦਾ ਆਤਮਾਨਮ੍, ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਦਾ - ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਨਿਯਮ੍ਭਤ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਧਿਆਨ ਧੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਿਰੰਤਰ ਅਭਿਆਸ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਰੰਤਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ੦ ਸ਼ਾਂਤਿਮ੍ ਨਿਰਵਾਣ ਪਰਮਾਮ੍ ਮਦ ਸਮ੍ ਸ੍ਬਾਮ੍ ਅਧਿ ਗਚ਼ਤਿ - ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਅਸਲ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਏਥੇ ਨਿਰਵਾਣ-ਪਰਮਾਮ੍ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ੦ ਨਿਰ ਵਿਕਲਪ ਸਥਿਤੀ ੦ ਨਿਰ ਵਿਕਲਪ ਬੋਧ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਬੋਧ ਨੂੰ ਏਥੇ ਨਿਰਵਾਣ ਪਰਮਾਮ੍ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ੦ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੧. ਸ਼ਾਂਤੀ - ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਨ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ੨. ਪਰਮਸ਼ਾਂਤੀ - ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੇਖੋ ਸਲੋਕ 5.12 ਅਤੇ 1.39, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਨੈਸ਼ਨਕੀ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਸ਼ਵਛਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਧੋਗ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਅਵਸਥਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰ ਸੰਤੋਖ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ-ਸੰਕਲਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਧੋਗ ਅਭਿਆਸ ਨਾ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤਾਂ, ਨਾ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਤਨ ਮਨ ਤਾਂ ਤੰਦਰੁਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਮੌਕਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

6.16 ਸਲੋਕ :

ਨ ਅਤਿ-ਅਸ਼-ਨਤ: ਤੁ ਧੋਗ: ਅਸਿਤ, ਨ ਚ ਏਕਾਨਤਮ੍ ਅਨ੍-ਅਸ਼-ਨਤ:। ਨ ਚ ਅਤਿ ਸ਼ਵਤ-ਸੀਲਸਥ, ਜਾਗ੍ਰਤ: ਨ ਏਵ ਚ ਅੰਜੁਨ॥

ਨ ਅਤਿ ਅਸ਼ੁਨਤਹ ਤੁ ਧੋਗਹ ਅਸਿਤ, ਨ ਚ ਇਕਾਂਤਮ੍ ਅਨ੍ ਅਸ੍ ਨਤਹ।

ਨ ਚ ਅਤਿ ਸ੍ਵਵੱਧਨ ਸ਼ੀਲਸ੍ਯ, ਜਾ ਗ੍ਰਤਹ ਨ ਏਵ ਚ ਅਰਜੁਨ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਤਿਅਸ਼ੁਨਤਹ : ਜੋ ਬਹੁਤ ਖਾਣਾ ਹੈ। ਤੁ : ਪਰੰਤੂ। ਧੋਗਹ : ਧੋਗੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਗ ਮੇਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਸਿਤ : ਹੈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਇਕਾਂਤਮ੍ : ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ, ਬਿਲਕੁਲ। ਅਨ੍ ਅਸ਼ੁਨਤਹ : ਖਾਣ ਤੋਂ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦਾ, ਖਾਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਨਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਤਿ : ਵਧੇਰੇ। ਸ੍ਵਵੱਧਨ : ਸਾਉਣਾ। ਸ਼ੀਲਸ੍ਯ : ਵਧੇਰੇ। ਜਾਗ੍ਰਤਹ : ਜੋ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਜਾਗ ਕੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਏਵ : ਹਮੇਸ਼ਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਰਜੁਨ : ਹੋ ਅਰਜਨ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਕਿੰਤੂ ਹੋ ਅਰਜਨ! ਵਧੇਰੇ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਅਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਦਾ, ਵਧੇਰੇ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਦਾ, ਨਾ ਵਧੇਰੇ ਜਾਗਣ ਵਾਲੇ ਦਾ, ਧੋਗ ਕਦੇ ਵੀ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨ ਅਤਿਅਸ਼ੁਨਤਹ ਤੁ ਧੋਗਹ ਅਸਿਤ - ਬਹੁਤ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਭੁੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖਾਣਾ, ਵਧੇਰੇ ਭੋਜਨ ਖਾਣਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਖਾਣ ਨਾਲ ਧਿਆਸ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਵਧੇਰੇ ਪੀਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਨਾਲ ਪੇਟ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਬੋਝ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਲਸ ਸੁਸਤੀ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਭਜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਭੋਜਨ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਰੋਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧੋਗ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਨ ਚ ਇਕਾਂਤਮ੍ ਅਨ੍ਅਸ੍ ਨਤਹ - ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਖਾਣਾ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਭੁੱਖੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਵੀ ਧੋਗ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਭੁੱਖੇ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭੁੱਖੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਘਟਦੀ ਹੈ। ਸਾਹ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਸਿਥਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੱਲਣਾ ਫਿਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਟੇ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੈਠ ਕੇ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ ਐਥਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ੦ ਨ ਚ ਅਤਿ ਸ੍ਵਵੱਧਨ ਸ਼ੀਲਸ੍ਯ - ਵਧੇਰੇ ਸੌਣ ਵੀ ਧੋਗ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਸੌਣ ਨਾਲ ਸੁਭਾਅ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਈ ਰਹਿਣ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਲਸ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਗੂੜੜੀ ਨੀਂਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਬੇਚੈਨੀ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਬੈਠਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧੋਗ ਅਭਿਆਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਜਾਗ੍ਰਤਹ ਨ ਏਵ ਚ ਅਰਜੁਨ, "ਹੋ ਅਰਜਨ! ਜਦ ਵਧੇਰੇ ਸੌਣ ਨਾਲ ਧੋਗ ਸਿੱਧੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਘੱਟ ਸੌਣ ਨਾਲ ਵੀ ਧੋਗ ਸਿੱਧੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਲੋਚੀਂਦੀ ਨੀਂਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪੂਰੀ ਨੀਂਦ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਧੂਰੀ ਨੀਂਦ ਕਾਰਨ ਧੋਗ ਅਭਿਆਸ ਸਮੇਂ, ਨੀਂਦ ਤੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਸ ਮਈ ਭਗਤੀ ਪਰਸੰਗ ਸੂਣ ਕੇ ਵੀ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਰਜੋਗੁਣਾਂ ਤੇ ਤਮੋਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਦਾ ਜਿਹਾ ਜਾਗਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਜਾਗਣਾ ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪੂਰੀ ਨੀਂਦ ਨਾਲ ਵਿਸਰਾਮ ਰੂਪੀ ਖੁਗਾਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਨੀਂਦ ਤਿਆਗ ਕੇ

ਜੋ ਸਤੋਗੁਣੀਂ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪ ਸਤ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਖਾਣ ਪੀਣ, ਸੌਣ ਜਾਗਣ ਸੰਬੰਧੀ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਿਯਮ ਹਨ। ਨਾ ਵਧੇਰੇ ਨਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਖਾਣ ਸੌਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਯੋਗੀ ਲਈ ਸਾਰਥਕ ਹੈ। ਸਾਦਾ ਖੁਰਾਕ, ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਭੋਜਨ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ, ਲੋੜੀਂਦੀ ਨੀਂਦ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਾਧੂ ਨਾਸਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਵਰਜਤ ਹੈ। ਜਿਉਣ ਲਈ ਖਾਣਾ ਸੌਣਾ ਹੈ, ਖਾਣ ਜਾਂ ਸੌਣ ਲਈ ਜਿਉਣਾ ਮਕਸਦ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਵੀਨਾ ਦੀ ਤਾਰ ਨਾ ਢਿੱਲੀ ਨਾ ਕਸੀ ਹੋਈ ਸੰਗੀਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਘੱਟ ਖਾਣਾ, ਘੱਟ ਸੌਣਾ, ਤਨ ਮਨ ਲਈ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਾਧਕ ਯੋਗੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯੋਗ ਲਈ ਨਿਯਮ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਹੈ।

6.17 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧੁਕਤ-ਆ-ਹਾਰ-ਵਿ-ਹਾਰਸਥ, ਧੁਕਤ-ਚੇ਷ਟਸਥ ਕਰਮਸੁ / ਧੁਕਤ-ਸ਼ਵਜ-ਅਕ-ਬੋਧਸਥ, ਯੋਗ: ਭਵਤਿ ਦੁ:ਖ-ਹਾ ||

ਧੁਕਤ ਆਹਾਰ ਵਿਹਾਰਸ੍ਯ, ਧੁਕਤ ਚੇਸ਼ਟਸ੍ਯ ਕਰਮਸੁ।

ਧੁਕਤ ਸ੍ਰਵਪ੍ਨ ਅਵਬੋਧ ਸ੍ਯ, ਯੋਗਹ ਭਵਤਿ ਦੁਖਹਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਧੁਕਤ ਆਹਾਰ ਵਿਹਾਰਸ੍ਯ : ਜਿਹੜਾ ਖਾਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦਿਲ ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਸਾਧਾਰਣ ਹੈ। ਧੁਕਤ : ਨਿਯਮਬੱਧ। ਚੇਸ਼ਟਸ੍ਯ : ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਜੋ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮਸੁ : ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ। ਧੁਕਤ ਸ੍ਰਵਪ੍ਨ ਅਵਬੋਧ ਸ੍ਯ : ਨਿਯਮ ਪੂਰਵਕ ਨਿਰੰਤਰ ਸੌਣ ਜਾਗਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ। ਯੋਗਹ : ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ। ਭਵਤਿ : ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਖਹਾ : ਦੁੱਖ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਰਨ ਵਾਲਾ ਉਹ ਯੋਗੀ ਤਾਂ ਯਥਾ ਯੋਗ ਆਹਾਰ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਯਥਾ ਯੋਗਹ ਪਰਿਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਅਤੇ ਯਥਾ ਯੋਗ ਸੌਣ ਤੇ ਜਾਗਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਧੁਕਤ ਆਹਾਰ ਵਿਹਾਰਸ੍ਯ - ਭੋਜਨ ਸਤ ਨਿਆਇਪੂਰਵਕ ਕਮਾਏ ਹੋਏ ਧਨ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹੋ ਹੀ ਸਾਤਵਿਕ ਹੈ ੦ ਅਨਿਆਇ ਧੱਕੇ, ਚੌਗੀ ਡਾਕੇ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਕੀਤੀ ਕਮਾਈ ਤੇ ਧੋਖਾ ਦੇ ਕੇ ਕਮਾਏ ਧਨ ਦਾ ਭੋਜਨ ਅਪਵਿੱਤਰ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਸਵਾਦ, ਕੇਵਲ ਖਾਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਭੋਜਨ, ਯੋਗ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭੋਜਨ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਵੇ। ਹਲਕਾ ਥੋੜੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਧੁਕਤ ਆਹਾਰ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਹਾਰ ਵੀ ਯਥਾਯੋਗ ਹੋਵੇ। ਬਹੁਤਾ ਘੁੰਮਨਾ ਫਿਰਨਾ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਕਸਰਤ ਯੋਗਾਸਨ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰੋ। ਨਾ ਵਧੇਰੇ ਨਾ ਘੱਟ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਧੁਕਤ ਵਿਹਾਰੀ ਹਨ। ੦ ਧੁਕਤ ਚੇਸ਼ਟਸ੍ਯ ਕਰਮਸੁ - ਆਪਣੇ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਜਿਵੇਂ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਪਹਿਲਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਰਕ ਨਿਰਵਾਹ ਲਈ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਕਰਤਵੱਤ ਕਰਮ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ੦ ਧੁਕਤ ਸ੍ਰਵਪ੍ਨ ਅਵਬੋਧਸ੍ਯ - ਯੋਗ ਐਨੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਜਗਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਿਦਰਾ ਆਲਸ ਨਾ ਤੰਤ ਕਰੋ। ਦਿਨ ਸਮੇਂ ਘੱਟ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸੌਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਰਾਤ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਜਾਗਿਆ ਜਾਵੇ। ਰਾਤ ਦੇ ਮੱਧ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਗੁੜੀ ਨੀਂਦ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਸਵੇਰੇ ਸਵੱਖਤੇ ਉਠਣ ਜਾਗਣ ਦੀ ਆਦਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ। ਜਲਦੀ ਸੌਣਾ, ਜਲਦੀ ਜਾਗਣਾ, ਸਵੇਰੇ ਦੀ ਸੈਰ ਸਾਰਥਕ ਹੈ। ਯਥੋਚਿਤ ਸੌਣਾ ਜਾਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਯਥੋਚਿਤ ਸੌਣਾ ਜਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਧੁਕਤ ਸ੍ਰਵਪ੍ਨ ਅਵਬੋਧਸ੍ਯ - ਕਹਿ ਕੇ ਨੀਂਦ ਅਵਬੋਧ ਹੀ ਯਥੋਚਿਤ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਯੋਗ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਹੇ ਗਏ 'ਵਧੇਰੇ ਸੌਣਾ, ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਸੌਣਾ' - ਇਸਦੀ ਨਿਖੇਂ ਏਥੇ ਯਥੋਚਿਤ ਸੌਣਾ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਅਵਬੋਧ ਪਦ ਦੇ ਕੀ ਅਰਥ ਹਨ ? ਏਥੇ ਅਵਬੋਧ ਪਦ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ - ਜਿਸ ਲਈ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਜਨਮ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਸੰਸਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਕੇ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਲਗਾਉਣਾ। ੦ ਏਥੇ ਧਿਆਨ ਯੋਗੀ ਵਾਸਤੇ ਆਹਾਰ, ਵਿਹਾਰ, ਚੇਸ਼ਟਾ, ਸੌਣਾ ਤੇ ਜਾਗਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਨਿਯਮ ਇੱਕ ਸਾਮਾਨ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦੇ, ਜਿਸ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਯੋਗਹ ਭਵਤਿ ਦੁਖਹਾ - ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਥੇ ਚਿੱਤ ਆਹਾਰ, ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਦੁਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਯੋਗ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਯੋਗ ਤੇ ਭੋਗ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਭੋਗ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਭੋਗ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਭੋਗ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਖਾਨ੍ਤੂਤੀ ਭੀ ਅਸੜ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਦਾ ਵਿਯੋਗ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਸ ਵਿਯੋਗ ਉਪਰ ਦਿਸ਼ਾਈ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਅਸੜ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਉਪਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਭੋਗ ਦੇ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਯੋਗ ਜਨਮ ਹੀ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਭੋਗ ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੁੱਖ ਨਿਵਾਰਨ ਯੋਗ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਚੌਵੀ ਘੰਟੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਡੇ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਹਨ 1. ਆਹਾਰ ਵਿਹਾਰ (ਭੋਜਨ ਕਰਨਾ, ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ, ਘੁੰਮਨਾ ਫਿਰਨਾ) ਲਈ ਛੇ ਘੰਟੇ। 2. ਕਰਮ ਕਰਨੇ (ਪੇਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਤਵੱਤ ਕਰਮ, ਖੇਤੀ ਵਿਉਪਾਰ, ਨੌਕਰੀ ਸੇਵਾ) ਆਦਿ - ਛੇ ਘੰਟੇ। 3. ਸੌਣ ਵਾਸਤੇ 6 ਘੰਟੇ। 4. ਜਾਗਣ ਵਾਸਤੇ ਛੇ ਘੰਟੇ - ਜਾਗਣ ਸਮੇਂ ਧਿਆਨ, ਸਾਧਨ, ਭਜਨ ਸੇਵਾ ਕਬਾਲ ਕਰਨ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਿਭਾਗ ਬਣਦੇ ਹਨ। 1. ਉਪਾਰਜਨ - ਕਮਾਉਣ ਦਾ 2. ਵਾਯੁ ਅਰਥਾਤ ਖਰਚ ਕਰਨ ਦਾ, ਯੁਕਤ ਕਰਮ ਤੇ ਯੁਕਤ ਜਗਣ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਲਈ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪੂਜੀ ਹੈ। 1. ਸੰਸਾਰਿਕ ਧਨ ਅਤੇ 2. ਆਯੂ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪੂਜੀ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹਨ। 1. ਧਨ ਆਦਿ - ਧਨ ਦੇ ਅੱਗੇ ਖਰਚ ਤੇ ਉਪਾਰਜਨ ਭਾਗ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਖਰਚ ਲਈ ਆਹਾਰ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਉਪਾਰਜਨ ਲਈ ਜੀਵਕ ਸੰਬੰਧੀ ਕਰਮ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ੦ ਆਯੂ (ਉਮਰ) ਨੂੰ ਖਰਚ ਕਰਨ ਲਈ ਸੌਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਆਯੂ ਦੇ ਉਪਾਰਜਨ ਲਈ ਜਾਗਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਆਹਾਰ ਵਿਹਾਰ ਲਈ ਘੱਟ ਸਮਾਂ ਲਾ ਕੇ ਜੀਵਕਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਲਾਈਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਆਯੂ ਖਰਚ ਵਿੱਚ ਸੌਣ ਲਈ ਛੇ ਘੰਟੇ ਨਾ ਲਾ ਕੇ, ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਰੱਖ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨੀਂਦ ਦਾ ਬਚਿਆ ਸਮਾਂ ਸੇਵਾ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਈਆ ਜਾਵੇ। ੦ ਜੀਵਕਾ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸਦਾ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਮੁਲ ਮੰਤਵ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੰਮ ਕਰੋ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ, ਕਰਤਵੱਤ ਕਰਮ ਸਮਝ ਕੇ ਕਰੋ। ਧੋਖਾ ਬੇਈਮਾਨੀ, ਝੂਠ ਫਰੋਬ, ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ੦ ਆਹਾਰ - ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਭੋਜਨ ਲਈ ਅੰਨ ਆਦਿ ਦਾ ਸੇਵਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਚਮੜੀ, ਕੰਨ, ਨੱਕ ਜੀਭ ਆਦਿ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਲਈ ਜੋ ਸਾਮਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

ਉਹ ਵੀ ਆਹਾਰ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅੱਖਾਂ ਲਈ ਗੁਪ, ਨੱਕ ਲਈ ਗੰਧ, ਜੀਭ ਲਈ ਸਵਾਦ, ਚਮੜੀ ਲਈ ਸਪੱਗਸ ਤੇ ਕੰਨਾਂ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯੋਗੀ ਅੰਦਰ ਖਾਣ ਪੀਣ ਸੌਣ ਜਾਗਣ ਸੈਰ ਕਰਨ, ਸਗੀਰਕ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ, ਅਨਾਤਮ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਗੀਰਕ ਸ਼ਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ, ਯੋਗੀ ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਸਗੀਰਕ ਇੱਛਾਵਾਂ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਗੀਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ (ਬਿਮਾਰੀ) ਕਾਰਨ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਹੈ, ਉਸ ਵੱਲ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਝੱਲਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਉੱਚਾ ਤਨ ਸੁੱਚਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ ਸਹਿਜ-ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

6.18 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਦਾ ਵਿ-ਨਿ-ਯਮ-ਤਮ ਚਿਤਸ, ਆਤਮਨਿ ਏਵ ਅਦ-ਤਿ਷ਟੇ। ਨਿ:ਸ਼੍ਵਰ: ਸਰ्व-ਕਾਮੇਭ:; ਯਜ-ਤ: ਇਤਿ ਤਚਤੇ ਤਦਾ ॥

ਯਦਾ ਵਿਨਿਯਮ੍ ਤਮ੍ ਚਿੱਤਮ੍, ਆਤਮਨਿ ਏਵ ਅਵਤਿਸ਼ਟਤੇ।

ਨਿਹਸ੍ਪੂਹਰ ਸਰਵ੍ ਕਾਮ੍ ਭਯਹ, ਯੁਜ੍ਤਹ ਇਤਿ ਉਚਯਤੇ ਤਦਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਦਾ : ਜਦੋਂ। ਵਿਨਿਯਮ੍ਤਮ੍ : ਪੂਰਣ ਨਿਯੰਤਰਣ। ਚਿੱਤਮ੍ : ਮਨ। ਆਤਮਨਿ : ਆਤਮਾ, ਸਵੈ। ਏਵ : ਸਿਰਫ। ਅਵਤਿਸ਼ਟਤੇ : ਆਰਾਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਿਹਸ੍ਪੂਹਰ : ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ, ਸੰਕੋਚ ਕਰਨਾ। ਸਰਵ੍ : ਸਾਰੇ, ਸਭੇ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ। ਕਾਮ੍ ਭਯਹ : ਭੈਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ। ਯੁਜ੍ਤਹ : ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤ, ਯੋਗੀ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਉਚਯਤੇ : ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਤਦਾ : ਤਦ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਨਿਯੰਤਰਣ ਮਨ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਆਰਾਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਯੋਗ-ਨਿਸ਼ਠ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਤੋਂ ਤੇਰਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਧਿਆਨ ਯੋਗੀ ਸਾਧਕ ਵਾਸਤੇ ਆਸਨ ਬੈਠਣ ਵਿਧੀ ਸੰਬੰਧੀ, ਚੰਘਵੇਂ ਤੇ ਪੰਦਰਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸਗੁਣ ਸਾਕਾਰ ਦੇ ਧਿਆਨ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਲੋਵੇਂ ਸਤਾਰਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਸਾਧਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਨਿਯਮ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਅਠਾਰਵੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਤੇਈਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ ਸਵਗੁਪ ਦੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਫਲ ਸਹਿਤ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ੦ ਯਦਾ ਵਿਨਿਯਮ੍ ਤਮ੍ ਚਿੱਤਮ੍ - ਆਤਮਨਿ ਏਵ ਭਵ ਤਿਸ਼ਟਤੇ = ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ, ਮਨ ਅਰਥਾਤ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਚਿੱਤਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਅੰਤਹਕਰਣ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤਦ ਵੀ ਜਿਹੜਾ ਜੋ ਸੀ, ਤੇ ਜਦ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ, ਤਦ ਵੀ ਜੋ ਰਹੇਗਾ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭੀ ਜੋ ਸੀ, ਸਭ ਦਾ ਲਖ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਜੋ ਰਹੇਗਾ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਜੋ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੋ ਰਸ ਹੈ, ਆਨੰਦ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਮਨ ਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਹ ਰਸ ਆਨੰਦ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਮਨ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਨਿਹ ਸ੍ਪ੍ਰਹਰ ਸਰਵ੍ ਕਾਮੇਭਯਹ - ਯੁਜ੍ਤਹ ਇਤਿਉਚਯਤੇ ਤਦਾ ਅਤੇ ਜਦ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਦਿਸ਼ਟ ਅਦਸ਼ਟ ਇਹ ਲੰਕਿਕ, ਪਾਰ ਲੰਕਿਕ ਸਤ੍ ਅਸਤ੍, ਸੰਪੂਰਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ, ਭੋਗਾਂ ਤੋਂ ਨਿਹਸ੍ਪੂਹਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਦਾਰਥ ਦੀ, ਭੋਗ ਦੀ, ਭੋਗ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਯੋਗੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਭੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਯਦਾ ਪਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਐਨੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਐਨੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਯੋਗੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਪਲ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਚਿੱਤ ਸਵਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਇੱਛਾ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਯੋਗੀ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। ੦ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਸਾਰ ਹਨ 1. ਚਿੱਤ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ 2. ਸੰਪੂਰਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਲੈਣਾ। ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨ ਲਗਾ ਲੈਣ ਨਾਲ, ਧਿਆਨ ਯੋਗੀ ਵਾਸਨਾ, ਕਾਮਨਾ ਆਸਾ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਲਈ ਲੋੜੀਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਲੋੜੜ ਤੋਂ ਇੱਛਾ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਮਯੋਗੀ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਟਦੀਆਂ ਹਨ, ਫਿਰ ਉਹ ਯੋਗ ਰੂੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਧਿਆਨ : ਯੋਗੀ ਦਾ ਚਿੱਤ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਮਿਟਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਰਮਯੋਗੀ ਦਾ ਮਨ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਿਆਨਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਨ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨਾ ਅੱਖਾਂ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਮਨ ਜਦੋਂ ਕਾਬੂ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕਮੁਕ ਹੋ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਤੂਢਾਨ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਹਲਚਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਮਨ ਨੂੰ ਬੇਚੈਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਛਾ ਰਹਿਤ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਮਨੋ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

6.19 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਥਾ ਦੀਧ: ਨਿ-ਕਾਤ-ਸਥ:, ਨ ਇੜਤੇ ਸਾ ਤਪਮਾ ਸਮ੍-ਤਾ। ਧੋਗਿ: ਧਮ-ਤ-ਚਿਤਸਥ, ਯੁਜਤ: ਧੋਗਮ੍ ਆਤਮਨ:॥

ਯਥਾ ਦੀਪਰ ਨਿਵਾਤ ਸਥਹ, ਨ ਇੰਗਤੇ ਸਾ-ਉਪਮਾ ਸਮ੍ਭਤਾ।

ਯੋਗਿਨਹ ਯਮ੍ਭ ਚਿੱਤਸ੍ਯ, ਯੁਜੰਤਹ ਯੋਗਮ੍ ਆਤਮਨਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਥਾ : ਜਿਵੇਂ ਕਿ। ਦੀਪਰ : ਦੀਵਾ। ਨਿਵਾਤਸਥ : ਹਵਾ ਰਹਿਤ ਸਥਾਨ ਉੱਪਰ ਰੱਖਣਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਇੰਗ-ਤੇ : ਡੋਲਣ ਵਾਲਾ, ਬਰਥਗਾਉਣਾ। ਸਾ ਉਪਮਾ : ਉਸ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨੀ। ਸਮ੍ਭਤਾ : ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਧੋਗਿਨਹ : ਯੋਗੀ ਦੀ। ਯਮ੍ਭ ਚਿੱਤਸ੍ਯ : ਜਿਸਦਾ ਮਨ ਕਾਬੂ ਹੈ। ਯੁਜੰਤਹ : ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ। ਯੋਗਮ੍ : ਸਮਾਪੀ ਧਿਆਨ, ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ। ਆਤਮਨਹ : ਪਰਮ ਤੱਤ, ਇੰਦੀਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਦਸ਼ਾ, ਆਤਮਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਰਹਿਤ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪਏ ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋਅ ਹਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਨਹੀਂ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾ ਦੇ ਯੋਗ ਵਿੱਚ (ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ) ਲੱਗੇ ਯੋਗੀ ਦੇ ਜਿਉਂਦੇ ਹੋਏ ਚਿੱਤ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਅਜਿਹੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਥਾ ਦੀਪਹ ਨਿਵਾਤ ਸ੍ਰਘ.... ਯੁਜਤਹ ਯੋਗਮ੍ ਆਤਮਨਹ - ਜਿਵੇਂ ਜਿੱਥੋਂ ਹਵਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਥਾਂ ਰੱਖੋ ਹੋਏ ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋਅ ਬੋੜੀ ਜਿਹੀ ਵੀ ਹਿੱਲਦੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਯੋਗ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਧਿਆਨ ਯੋਗੀ ਦੇ ਚਿੱਤ ਵਾਸਤੇ ਦੀਪਕ ਦੀ ਲੋਅ ਦੀ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਯੋਗੀ ਦਾ ਚਿੱਤ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਰੂਪ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਦੂਜਾ ਕੁਝ ਵੀ ਚਿੰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਯੋਗੀ ਦੇ ਚਿੱਤ ਨੂੰ, ਵਿਨਿਯਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਸੀਭੂਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਚਿੱਤ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ 'ਯਤਚਿੱਤਸ੍ਰਯ' ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਕੋਈ ਥਾਂ ਹਵਾ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਹਵਾ ਤਾਂ ਹਰ ਥਾਂ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਚੱਲਦੀ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਨਿਵਾਤ ਸ੍ਰਘ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਦ ਹਵਾ ਦੇ ਅਭਾਵ ਦਾ ਵਾਚਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਨਾ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਹਵਾ ਦੇ ਅਭਾਵ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ੦ ਏਥੇ ਉਪਮੇਯ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਪਰਬਤ ਆਦਿ ਸਥਿਰ, ਅਚੱਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਉਪਮਾ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਦੀਪਕ ਦੀ ਲੋਅ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਕਿਉਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ? ਦੀਪਕ ਦੀ ਲੋਅ ਤਾਂ ਨਾ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਿੱਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਪਰਬਤ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹਿੱਲਦਾ। ਏਥੇ ਪਰਬਤ ਦੀ ਉਪਮਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ - ਪਰਬਤ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਓ ਤੋਂ ਹੀ ਸਥਿਰ, ਅਚੱਲ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਗੀਨ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਦੀਪਕ ਦੀ ਲੋਅ ਸੁਭਾਓ ਤੋਂ ਚੰਚਲ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ। ਚੰਚਲ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਅਖੂਦੀ ਹੈ। ਚਿੱਤ ਵੀ ਦੀਪਕ ਵਾਂਗ ਸੁਭਾਓ ਤੋਂ ਚੰਚਲ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਚਿੱਤ ਦੀ ਦੀਪਕ ਦੀ ਲੋਅ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ੦ ਦੀਪਕ ਦੀ ਲੋਅ ਵੀ ਅੱਗ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿੱਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਲੋਅ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਚਿੱਤ ਵਿਰਤੀ ਦੇ ਨਿਰੋਧ ਨੂੰ ਹੀ ਯੱਗ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

6.20 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਰ ਤਪ-ਰਸ੍-ਅਤੇ ਚਿਤਤਸ੍, ਰਿ-ਲੁਧ-ਤਸ੍ ਧੋਗ-ਸੇਕਵਾ। ਧਰ ਚ ਏਵ ਆਤਸਨਸ੍, ਪਸ੍-ਅਤ੍ ਆਤਸਨਿ ਤੁ਷-ਧ-ਤਿ॥

ਯਤ੍ ਉਪਰਮ੍ ਅਤੇ ਚਿੱਤਮ੍, ਨਿਰੂਧ੍ ਤਮ੍ ਧੋਗ ਸੇਵਯਾ।

ਯਤ੍ ਚ ਏਵ ਆਤਸਨਾ ਆਤਸਨਮ੍, ਪਸ੍ ਅਨਾਤਸਨਿ ਤੁਸ਼ਯਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਤ੍ : ਕਿਥੋਂ। ਉਪਰਮਾਤੇ : ਚੁੱਪ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਮ ਤੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਤਮ੍ : ਮਨ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ। ਨਿਰੂਪਤਮ੍ : ਸੰਕੋਚ, ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣਾ, ਨਿਰੋਧ, ਸੰਜਮ। ਧੋਗ ਸੇਵਯਾ : ਧੋਗ ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ। ਯਤ੍ : ਉਸ ਵਿੱਚ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਸੱਚਾਊਚ। ਆਤਸਨਾ : ਸਵੈ ਆਤਮਾ। ਆਤਸਨਮ੍ : ਸਵੈ ਅੰਤਹਕਰਣ। ਪਸ੍ ਅਨਾਤਸਨਿ : ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਿਆਂ, ਵੇਖਦਿਆਂ। ਆਤਸਨਿ : ਸਵੈ ਵਿੱਚ। ਤੁਸ਼ਯਤਿ : ਤਸੱਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਦੋਂ ਮਨ ਨੂੰ ਧੋਗ ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਸ਼ਾਸਤ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤ ਅਵਸਥਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਹ ਸ਼ੁੱਧ ਅੰਤਹਕਰਣ ਰਾਹੀਂ (ਪਰਮ) ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ, ਧੋਗੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਹੀ (ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ) ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਤ੍ ਉਪਰਮ੍ ਅਤੇ ਚਿੱਤਮ੍ - ਨਿਰੂਪਤਮ੍ ਧੋਗ ਸੇਵਯਾ - ਯਤ੍ ਚ ਏਵ ਆਤਸਨਾ ਆਤਸਨਮ੍ ਪਸ੍ ਅਨਾਤਸਨਿ ਤੁਸ਼ਯਤਿ - ਧਿਆਨ ਧੋਗ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ 'ਮਨ ਨੂੰ' ਕੇਵਲ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਗਾਉਣਾ ਹੈ, ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਧਾਰਨਾ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ, ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਦੂਜੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਿਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਵੀ ਜਾਵੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦੇਣ ਤੇ, ਚਿੱਤ ਕੇਵਲ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਉਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਧਿਆਨ ਸਮੇਂ ਧਿਆਤਾ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਧਯੇਯ (ਜਿਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ) ਇਹ ਤ੍ਰਿਪੁਟੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਸਾਧਕ ਧਿਆਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧਿਆਤਾ (ਧਿਆਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ) ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਦ ਰੂਪ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਧਯ ਰੂਪ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਧਯੇਯ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗਿਆਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਇਹ ਧਿਆਨ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਧਯੇਯ ਦੀ ਮੁਖਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਸਾਧਕ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਧਿਆਤਾ ਪਨਾ ਭੁਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਧਯੇਯ ਹੀ ਜਾਗਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਾਪੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਗਿਆਤ ਸਮਾਪੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਧਯੇਯ, ਧਯੇਯ ਦਾ ਨਾਂ ਤੇ ਨਾਂ ਨਾਮੀਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦ ਤੱਕ ਸੰਪ੍ਰਗਿਆਤ ਸਮਾਪੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਚਿੱਤ ਦੀ ਇਕਾਗਰ ਅਵਸਥਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਦ ਨਾਂ ਦੀ ਸਮਿਤੀ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਕੇਵਲ ਨਾਮੀਂ ਧਯੇਯ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਅੰਸਪ੍ਰਗਿਆਤ ਸਮਾਪੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਦੀ ਨਿਰੂਪ ਅਵਸਥਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 1. ਸਜੀਵ 2. ਨਿਰਜੀਵ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੂਖਮ ਵਾਸ਼ਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਜੀਵ ਸਮਾਪੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੂਖਮ ਵਾਸ਼ਨਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਜੀਵ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਿੱਧੀਆਂ ਸੰਸਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਏਸ਼ਵਰਯ ਹਨ। ਪਰ, ਪਰਮਾਰਥ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ (ਚੇਤਨ ਤਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ) ਵਿਘਨ ਹਨ। ਧਿਆਨ-ਯੋਗੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਸਤੱਤਵ ਸਮਝ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਉਸ ਦੀ ਨਿਰਜੀਵ ਸਮਾਪੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਦਾ ਏਥੇ ਨਿਰੂਪਤਮ੍ ਪਦ ਵਿੱਚ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ੦ ਉਪਰਮਾਤੇ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਚਿੱਤ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਤਾਂ ਪਰਯੋਜਨ ਰਿਹਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਫੜ ਸਕਦਾ ਨਹੀਂ ? ਚਿੱਤ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜੜ੍ਹ ਹੈ ਤੇ ਸਰੂਪ ਚੇਤਨ ਹੈ। ਜੜ੍ਹ ਚਿੱਤ ਚੇਤਨ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ

ਫੜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਫੜ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਤੁਸ੍ਖਯਤਿ - ਉਸ ਦੇ ਸੰਤੋਸ਼ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਭੋਗ ਵੀ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਕੇਵਲ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਸੰਤੋਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ੦ ਆਪਣੇ ਰਾਹਿੰਦੀਆਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਹੇ ਪਾਂਡਵ! ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੂੰ ਸੰਨਿਆਸੀ ਕਹਿੰਦਾ ਏਂ! ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਯੋਗ ਮੰਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ, ਸਵੈ-ਚਿੱਤਨ, ਸਵੈ-ਬੋਧ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਯੋਗ ਪਰਮ-ਤੱਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਪਨੀ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਅਵੱਸਥਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉੱਚਤਮ ਚਿੱਤਨ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮ ਤੱਤ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਿੱਜੀ ਆਤਮਾ ਪਰਮ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦਾ ਇਹੋ ਉੱਤਮ ਮੌਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

6.21 स्लोक :

सुखम् आत्यन्तिकम् यत् तत्, बुद्धि-ग्राहम् अति-इन्द्रियम्। वेति यत्र न च एव अयम्, स्थितः चलति तत्त्वतः॥

ਸੁਖਮੁ ਆਤਯੰਤਿਕਮੁ ਯਤ੍ ਤਤ੍, ਬੁਧਿ ਗ੍ਰਾਹਯੁਮੁ ਅਤਿ ਇੰਦ੍ਰਯਮੁ।

ਬੇਤਿੁ ਯਤ੍ਰ ਨ ਚ ਏਵ ਅਯਮ्, ਸਿਖਤਹ ਚਲਤਿ ਤੱਵਤਹ॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸੁਖਮ੍ : ਸੁਖ, ਬਖਸ਼ਣ। ਆਵਾਜ਼ਿਕਮ੍ : ਅਨਾਦਿ, ਸਰਬ ਉੱਤਮ, ਸ਼ੇਸ਼ਠ। ਯਤਤ੍ਰ : ਕਿਹੜਾ, ਉਹ। ਬੁਧਗਾਹਯਮ੍ : ਜੋ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ, ਸਵੀਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਬੁੱਧੀ। ਅਤਿ ਇੰਦ੍ਰਯਮ੍ : ਅਗਿਆਤ ਬੋਧ, ਸੂਝ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ। ਬੇਤਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਯਤ੍ਰ : ਕਿੱਥੇ ? ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵੇ : ਭੀ। ਅਯਮ੍ : ਇਹ। ਸਿੱਥਤਹ : ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ। ਚਲਤਿ : ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਤੁੱਤਵਤਹ : ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਤੁੱਤਵ ਤੋਂ।

○ **ਸਲੋਕਾਰਥ** :- ਜਿਸ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਯੋਗੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਬੇ, ਕੇਵਲ ਸੁਖਮ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਯੋਗ, ਜਿਹੜੇ ਅਨੰਦ ਸੁਖ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹਨ, ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਜਿਸ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋਇਆ ਇਹ ਯੋਗੀ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸੁਖਮ੍ ਆਤਮਿਕਮ੍ ਯਤਨ-ਤਨ - ਧਿਆਨ ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਸੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਿਰਿਤ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸੁੱਖ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਦੂਜਾ ਸੁੱਖ ਕੋਈ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸੰਪੂਰਣ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਸੀਮਾ ਹੈ। (5.21) (6.28) ਅਤੇ (14.27) ਇਹ ਸੁੱਖ ਸਾਤਿਵਿਕ ਸੁੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮ ਇੰਤਕਮ੍ ਸੁੱਖ ਉਤਪਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਿੱਧ ਅਨੁਭਵ ਸੁੱਖ ਹੈ। ੦ ਆਤਮ ਇੰਦ੍ਰਿਯਮ - ਇਹ ਸੁੱਖ ਰਜੇ ਗੁਣੀਂ ਸੁੱਖ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਰਾਜਸ - ਸੁੱਖ ਸਾਂਸਾਰਿਕ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਪਦਾਰਥ ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਭੋਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੋ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਿ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਸਾਡੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਸ ਸੁੱਖ ਦਾ ਭੋਗ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਹੀ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਸ ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਤਮ ਇੰਤਕਮ੍ ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਕੀ ਹੈ ? ਏਥੇ ਮਨ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਅਤਿ ਇੰਦ੍ਰਿਯਮ ਸੁੱਖ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਬੁੱਧਿਗ੍ਰਾਹਯਮ੍ ਅਤਿ-ਇੰਦ੍ਰਿਯਮ - ਇਹ ਸੁੱਖ ਤੋਂ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਸੁੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਤਾਮਸ ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਨੌਦ ਆਲਸ, ਆਦਿ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨੌਦ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਥਵਾ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਬੰਤੀ ਯਤ੍ਰ ਨ ਚ ਏਵ ਅਯਮ੍ ਸਿਥਤਹ ਚਲਤਿ ਤਤਵਤ - ਧਿਆਨ ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੁੱਖ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਮਾਨਤਾ ਆਪ ਖੁਦ ਨਹੀਂ ਡੱਡਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਸਖਤੀ ਨਾਲ, ਜ਼ਲਮ ਕਰਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਡਵਵਾ ਸਕਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸਲ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਿਵੇਂ ਡਵਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਤੋਂ, ਗਿਆਨ ਤੋਂ, ਆਨੰਦ ਤੋਂ, ਕਦੇ ਵੰਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਤੋਂ। ਪਰ ਆਤਮਜਿਕਮ੍ ਸੁੱਖ ਤੋਂ ਅਰਥਾਤ ਤਤਵ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵਿਚਲਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਦੂਰੀ, ਭੇਦ-ਭਿੰਨਤਾ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੇਵਲ ਉਹ ਹੀ ਉਹ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਜਦ ਤੱਕ ਜੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਭੋਗ ਮਾਤਰ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਉਹ ਇੱਕ ਗੁ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਿਤੀ ਸਦਾ ਹੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਵੱਚਰੀ ਸੁਖ ਆਨੰਦ ਹੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਮੂਲ ਚਰਿਤਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਬਾਹਰੀ ਹੋਸ਼ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵਸ਼ੀਲਤਾ ਆਤਮਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸ਼ੁੱਧ-ਗਿਆਨ ਹੀ ਉਸ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਆਨੰਦ ਚਿਰਜੀਵੀ ਹੈ ਜੋ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚੋਂ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਾਲਾ ਅਸਥਾਈ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਮੱਛੀ ਸਮੰਦਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਚਿਕਨ ਵਿੱਚ ਆਉਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰੇਗੀ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਨਾ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਹੋ ਅਵਸੱਥਾ ਯੋਗੀ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸੱਥਾ ਨੂੰ ਸਤਿ-ਚਿੱਤ ਆਨੰਦ ਕਰਿੰਦੇ ਹਨ।

6.22 स्लोक :

यम् लभु-त्वा च अ-परम् लाभम्, मन्-यते न अधिकम् ततः । यस्मिन् स्थितः न दुःखेन, गुरुणा अपि वि-चालू-यते ॥

ਯਮු ලඛිත්වා ස අපරමු ලාඛමු, මනුශට න අයිකමු ත්‍රේහා!

ਯਸ්මින්දු සිංහයේ නා දුහෙන, ගුරුණා අපි විචාලු-යටේ //

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ** :- ਯਮ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਲਭੁਵਾ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਪਰਮ : ਦੂਜੇ। ਲਾਭਮ੍ : ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਮਨਯਤੇ : ਸੋਚਣਾ, ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਧਿਕਮ੍ : ਵਡੇਗਾ। ਤੱਤਹ : ਉਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ। ਯਸਿਮਨ੍ : ਕਿਸ ਵਿੱਚ। ਸਿੱਖਤਹ : ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਦੁਹਖੇਨ : ਦੁਖ ਗਮ ਵਿੱਚ। ਗੁਰਣਾ : ਭਾਰ ਤੋਂ, ਬਹੁਤ ਅੰਖਾ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਵਿਚਾਲਯਤੇ : ਚੱਲਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਆਤਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਦੇ ਲਾਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਯੋਗੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਾਭ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਤੇ ਆਤਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰੂਪ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋਇਆ ਯੋਗੀ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਭੀ ਵਿਆਕਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਮ ਲਭਤਵਾ ਚ ਅਪਰਮ ਲਾਭਮ, ਮਨਯਤੇ ਨ ਅਧਿਕਾਮ ਤਤਹ = ੦ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਜੋ ਸੱਖ ਪਾਪਤ

ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਲੋਭ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਵਿਚਲਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਕਾਮੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਦੇ 100 ਰੁਪਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਦੇ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਭੇਟਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਲੈਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰੇਗਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੀਂਦ, ਆਲਸ ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਮਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਸੁਖ ਲੈਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਤਾਮਸੀ ਸੁਖ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਵਿਸ਼ਯ ਜਨਯ ਸੁਖ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਉਹ ਵਿਸ਼ਯ ਜਨਯ ਸੁਖ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਆਤਮਿਕਬ ਸੁੱਖ ਲਈ ਵਿਚਲਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੁੱਖ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਚਿਲੱਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੁੱਖ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਪੜਾਅ ਹੈ। ੦ ਯਸਿਮਨ੍ ਸਿਥਤਹ ਨ ਦੁਖੇਨ, ਗੁਰਣਾ ਅਪਿ ਵਿਚਾਲਯਤੇ - ਵਿਚਿਲੱਤ ਹੋਣ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਲਾਭ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਜੇ ਵਧੇਰੇ ਦੁੱਖ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਲਾਭ ਤੋਂ ਵਿਚਿਲੱਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਸੰਕਟ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਯੋਗੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮੁਸੀਬਤ ਕਿਉਂ ਨਾ ਆਵੇ, ਉਹ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਘਬਰਾਉਂਦਾ। ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਪਰੋਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਦੁੱਖ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ - ਸਰੀਰ, ਇੰਦੀਆਂ, ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਕਿ ਵਧੇਰੇ ਸੁੱਖ ਸਵੂਰੂਪ, ਬੋਧ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਤੱਤਵ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਨੁਕੂਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੁਖੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ (13.21) ਪਰ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੁੱਖ ਉਸ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਹਰ ਮੁਸੀਬਤ ਸਮੇਂ ਅਡੋਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਸਰੀਰ ਦਾ ਚੰਮ ਉਤਾਰਿਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਟੁਕੜੇ-ਟੁਕੜੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਯੋਗੀ ਦਾ ਮਨ ਨਹੀਂ ਡੋਲਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ : - ਦੁਨਿਆਵੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਪਰ ਅੰਤ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੀ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਸਥਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮੱਡੀ ਲਈ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗੀ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਯੋਗੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਰੀਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਛਾਂ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਜੇ ਛਾਂ ਉੰਪਰ ਕੋਈ ਵਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਸਰੀਰ ਝੱਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਤਮਾ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ। ਯੋਗ ਦੀ ਪਤਾਜ਼ਲੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਭੂ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਚਿੱਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੂਝ, ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਅਣੁਟੱਵੇਂ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਨਿਰਵਾਨ ਹੈ।

6.23 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਮ ਕਿਦ-ਧਾਰੁ ਦੁਖ ਸੰਯੋਗ, ਵਿਧੋਗਮ ਧੋਗ-ਸੰਜਿਤਮ। ਸ: ਨਿਸ-ਚਚੇਨ ਧੋਜ-ਤਵਾ:, ਧੋਗ: ਅ-ਨਿਰ ਵਿ਷ਣ ਚੇਤਸਾ॥

ਤਮ ਵਿਦਯਾਤ ਦੁਖ ਸੰਯੋਗ, ਵਿਧੋਗਮ ਧੋਗ ਸੰਗਿਯੁਤਮ।

ਸਹ ਨਿਸ ਚਚੇਨ ਧੋਜਤਵਵਹ, ਧੋਗਹ ਅਨਿਰ ਵਿਣਣਚੇਤਸਾ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਮ : ਉਹ। ਵਿਦਯਾਤ : ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਦੇਵੇ। ਦੁੱਖ ਸੰਯੋਗ ਵਿਧੋਗਮ : ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਬੋਧ। ਯੋਗ ਸੰਗਿਯੁਤਮ : ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਲੀਨਤਾ, ਸਮਾਪੀ ਅਵਸਥਾ। ਸਹ : ਉਹ। ਨਿਸਚਯੇਨ : ਪੱਕੇ ਇਗਾਦੇ ਨਾਲ। ਧੋਜਤਵਵਹ : ਅਭਿਆਸ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਧੋਗਹ : ਧੋਗ। ਅਨਿਰ ਵਿਣਣਚੇਤਸਾ : ਭਟਕਿਆ ਮਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਸ ਦੁੱਖ ਸੰਯੋਗ ਵਿਧੋਗ (ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ) ਧੋਗ ਨਾਮ ਵਾਲਾ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਧੋਗ ਦਿਲਗੀਰ ਤੁੱਛ ਨਿਗੁਣੀ ਚਿੱਤ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਪੱਕੇ ਇਗਾਦੇ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤਮ ਵਿਦਯਾਤ ਦੁੱਖ ਸੰਯੋਗ, ਵਿਧੋਗਮ ਧੋਗ ਸੰਗਿਯੁਤਮ - ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਹੋਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਹੋਵੇਗਾ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹੇ ਦੁੱਖ ਮਈ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੇਤੇ ਲੈਣਾ 'ਦੁੱਖ ਸੰਯੋਗ' ਹੈ। ਇਹ ਦੁੱਖ ਸੰਯੋਗ 'ਯੋਗ' ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਅਰਥਾਤ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਨਿਤ੍ਯ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਸ 'ਦੁੱਖ ਸੰਯੋਗ' ਦਾ ਕਦੇ ਵਿਧੋਗ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਦੁੱਖ ਸੰਯੋਗ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸਾਡਾ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੁਭਾਵਿਕ ਨਹੀਂ, ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਸੰਯੋਗ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਕਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੁੱਖ ਸੰਯੋਗ ਦਾ (ਸਰੀਰ ਸੰਸਾਰ) ਦਾ ਵਿਧੋਗ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਧੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਰੂਪ ਦੇ ਨਾਲ ਅਸਾਡੇ ਨਿਤ੍ਯ ਧੋਗ ਨੂੰ ਏਥੇ 'ਯੋਗ' ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਦੁੱਖ ਰੂਪੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਧੋਗ ਨੂੰ ਧੋਗ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ - ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਵਿਧੋਗ ਸੀ, ਹੁਣ ਧੋਗ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਨਿਤ੍ਯ ਧੋਗ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਰੂਪੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵੀ ਅਤੇ ਅਤੇ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਤ੍ਯ ਧੋਗ ਦਾ ਨਾ ਆਰੰਭ ਹੈ ਨਾ ਅੰਤ ਹੈ। ਨਿਤ੍ਯ ਧੋਗ ਸਦੀਵੀ ਸਿੱਧ ਹੈ। ਨਿਤ੍ਯ ਧੋਗ - ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਨਾਲ ਭੁਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਤੋਤਨ ਨਾਲ ਨਿਤ੍ਯ ਧੋਗ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (18.73) ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਨਿਸਚਯੇਨ ਨਿਤ੍ਯ ਧੋਗ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਧੋਗ ਸਾਂਗਿਯੁਤਮ ਪਦ ਰਾਹੀਂ ਦੁੱਖ ਦੇ ਵਿਧੋਗ ਦਾ ਨਾਂ ਧੋਗ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਸਮਝ ਵਮ ਧੋਗ ਉਚਯਤੇ, ਕਹਿ ਕੇ ਸਮਤਾ ਨੂੰ ਧੋਗ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਵੇਖੋ 2.48। ਸਾਧਨ ਰੂਪ ਸਮਤਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਤਤਵਤਤ ਹਿੱਤ ਹੈ। ਇਹੋ ਨਿਤ੍ਯ ਧੋਗ ਹੈ, ਉਸੇ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਧੋਗ ਸਾਂਗਿਯੁਤਮ ਪਦ ਰਾਹੀਂ ਦੁੱਖ ਦੇ ਵਿਧੋਗ ਦਾ ਨਾਂ ਧੋਗ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਸਮਝ ਵਮ ਧੋਗ ਉਚਯਤੇ, ਕਹਿ ਕੇ ਸਮਤਾ ਨੂੰ ਧੋਗ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਰੂਪ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਹੀ ਧੋਗ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਧੋਗ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਦ੍ਰਿੜ-ਨਿਸਚਮਈ ਬੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸਚਰੇ ਰਾਹੀਂ ਦੁੱਖ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਤੇ ਭਿਆਂਕਰ ਕਸ਼ਟ ਝੱਲ ਕੇ ਧੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਅਨਿਰ ਵਿਣਣ ਚੇਤਸਾ - ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਲੱਗ ਗਿਆ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਰ ਬਹੁਤਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਸਿੱਧੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਅਨੇਕਾਂ ਜਨਮਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਸ਼ਟਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਭਾਵ ਨਿਰੰਤਰ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗਿਆ ਰਹੇ। ਸਿੱਧੀ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਵਰੱਗੀ ਸੁੱਖ, ਆਦਮੀ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੈ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ, ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ

ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਫੇਰ ਸਵੱਰਗੀ ਆਨੰਦ ਵਿੱਚ ਝੂਮਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੰਜ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਭਿਆਨਕ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਮਕਤ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਯੋਗ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੋੜ ਲਵੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਆਪ ਹੀ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤਾਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਨ ਤੋਂ ਤਰਨਸੀਲ ਹੈ, ਯੋਗ ਦੇ ਅਸਲ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਯੋਗੀ ਦੀ ਪਰਪੱਕਤਾ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ‘ਦੁੱਧ ਦੇ ਪਤੀਲੇ ਹੇਠ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਅੱਗ ਹੈ, ਦੁੱਧ ਰਿੱਖਦਾ ਰਹੇਗਾ, ਉਥਲੇਗਾ ਤੇ ਕੜ੍ਹੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਅੱਗ ਨੂੰ ਪਰੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਉਥਲਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁਧੀਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕੇਲ ਜਗਿਆਸਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜੇ ਉਹ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇੰਜ ਕਰਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਤਾਂ ਸਮਝੇ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਯੋਗ ਲਈ ਤਾਂ ਪਰਪੱਕਤਾ ਮੁਜਸ਼ਮ-ਇਗਾਦੇ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਹੈ। ਹਾਂ! ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਜਿਉਂਦੇ ਜੀ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਸਰੀਰਕ-ਲੋੜਾਂ ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਹਵਾ, ਸੌਣਾ, ਜਾਗਣਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਹੋਰ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮੰਤ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਡਰ, ਮੌਤ, ਦੁਰਘਟਨਾ, ਭੁਖ, ਪਿਆਸ, ਇੱਛਾ ਉਸ ਲਈ ਯੋਗ-ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਪੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੁਰਘਟਨਾਵਾਂ ਤਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੱਤਪਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਇਹੋ ਭਗਤੀ ਹੈ, ਇਹੋ ਯੋਗ ਹੈ, ਇਹੋ ਮੰਤਵ ਹੈ।

6.24 ਸਲੋਕ :

ਸਮ-ਕਲਧ-ਪ੍ਰ-ਭਵਾਨੁ ਕਾਮਾਨੁ, ਤਵਜ-ਤਵ ਸਰਵਾਨੁ ਅ-ਸ਼ੇ਷ਤ:। ਮਨਸਾ ਏਵ ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯ-ਗ੍ਰਾਮਸ, ਕਿ-ਨਿ-ਯਮ-ਧ ਸਮਤਤ:॥

ਸਮਕਲਪ ਪ੍ਰਭਵਾਨੁ ਕਾਮਾਨੁ, ਤਵਜ-ਤਵ ਸਰਵਾਨੁ ਅਸ਼ੇਸਤਹ।

ਮਨਸਾ ਏਵ ਇੰਦ੍ਰਿਧ ਗ੍ਰਾਮਮ੍ ਵਿਨਿਯਮ੍ ਸਮਨਤਤਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਮਕਲਪ ਪ੍ਰਭਵਾਨੁ : ਜੋ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ (ਕਲਪਨਕ)। ਕਾਮਾਨੁ : ਇੱਛਾਵਾਂ। ਤਵਜ-ਤਵ : ਤਿਆਗ ਕਰ ਚੁੱਕਾ। ਸਰਵਾਨੁ : ਸਾਰਾ। ਅਸ਼ੇਸਤਹ : ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਪੂਰਣ। ਮਨਸਾ : ਮਨ ਰਾਹੀਂ। ਏਵ : ਭੀ। ਇੰਦ੍ਰਿਧ ਗ੍ਰਾਮਮ੍ : ਇੱਛਾਵਾਂ ਸੁਸੁਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਵਿਨਿਯਮ੍ : ਪੂਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦਿਆਂ, ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ। ਸਮਨਤਤਹ : ਸਾਰਿਆਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ੇਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਿਆਗ ਕੇ ਅਤੇ ਮਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਕੇ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਓ ਸਮਕਲਪ ਪ੍ਰਭਵਾਨੁ ਕਾਮਾਨੁ ਤਾਜਜਤ੍ਵਾ ਸਰਵਾਨੁ ਅਸ਼ੇਸਤਹ - ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਪਦਾਰਥ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਘਟਨਾ ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਫੁਰਨੇ ਫੁਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਿਯਤਾ, ਸੰਦਰਤਾ, ਲੋੜ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਫੁਰਨੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਫੁਰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਸਤੂ, ਵਿਅਕਤੀ ਚੰਗੇ ਨਾ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਉਪਯੋਗਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਪਰੀਤ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਫੁਰਨਾ ਹੀ ਸੰਕਲਪ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ - ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ - ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ - ਇਹ ਕਾਮਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਓ ਏਥੇ ਕਾਮਾਨੁ ਪਦ ਬਹੁ ਵਚਨ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਰਵਾਨੁ ਪਦ ਦੇਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਭੀ ਕਿਸੇ ਭੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਓ ਅਸ਼ੇਸਤਹ - ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਬੀਜ (ਸੂਖਮ ਸੰਸਕਾਰ) ਭੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਬਿਰਖ ਦੇ ਇੱਕੋ ਬੀਜ ਨਾਲ ਹੀ ਮੀਲਾਂ ਤੱਕ ਦੇ ਜੰਗਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਕਾਮਨਾ ਬੀਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਓ ਮਨਸਾ ਏਵ ਇੰਦ੍ਰਿਧ ਗ੍ਰਾਮਮ੍ - ਵਿਨਿਯਮ੍ ਯ ਸਮਨਤਤਹ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦਾ - ਮਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਨ ਕਰ ਲਵੇ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਹਟਾ ਲਵੇ। ਓ ਸਮਨਤਤਹ - ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ, ਸਪੱਗਸ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਚਿਤਨ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਮਾਨ ਆਰਾਮ ਆਦਿ ਦੀ ਤਰੱਫ ਭੋਗ ਕੁ ਵੀ ਖਿਚਾਓ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਓ ਪ੍ਰਕਿਤਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਤੋਡਨਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤਾ ਨਾਲ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਬੀਜ ਬੀਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਉਹੀ ਭਾਂਬੜ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕ ਬੁਧੀ ਅਤੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਤਾਂ ਹੀ ਮੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਰਥਕ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਹਣਾ ਛਾਇਆ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਚਿੱਕੜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਸਾਫ਼ ਨਿਰਮਲ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ।

6.25 ਸਲੋਕ :

ਸਾਨੈ: ਸ਼ਾਨੈ: ਤਪ-ਰਮੇਤ, ਬੁਦਧਾ ਧੂਤਿ-ਗੁਹਤੀਧਾ। ਆਤਮ-ਸੰਸਥਮੁ ਮਨ: ਕ੃-ਤਵਾ, ਨ ਕਿਮ-ਚਿਤ੍ ਅਧਿ ਚਿਨ੍ਤ-ਅਧੇਰੇ॥

ਸ਼ਨੈਹ ਸ਼ਨੈਹ ਉਪ ਰਮੇਤ, ਬੁਧਯ ਧੂਤਿ ਗ੍ਰਹੀਤਯ।

ਆਤਮ ਸੰਸਥਮੁ ਮਨਹ ਕ੍ਰਤ੍ਵਾ, ਨ ਕਿਮ੍ ਚਿਤ੍ ਅਧਿ ਚਿਨ੍ਤ ਅਧੇਰੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ਼ਨੈਹ : ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ। ਉਪ ਰਮੇਤ : ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇਵੇ। ਬੁਧਯ : ਬੁਧੀਮਤਾ ਰਾਹੀਂ। ਧੂਤਿਗ੍ਰਹੀਤਯ : ਪਰਪੱਕਤਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣ। ਆਤਮ ਸੰਸਥਮੁ : ਸਵੈ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ। ਮਨਹ : ਮਨ। ਕ੍ਰਤ੍ਵਾ : ਫਰਜ਼, ਇੰਜ ਕਰਦਿਆਂ। ਨ : ਨਹੀਂ।

ਕਿਮਚਿਤ੍ਰਅਪਿ : ਕੋਈ ਵਸਤੂ, ਵੀ। ਚਿੰਤ ਅਯੇਤ੍ : ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇਵੇ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਸਾਂਤੀ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਮਨ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਸੋਚਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਨੈਹ ਸਨੈਹ ਉਪ ਰਮੇਤ੍ - ਉਪਰਾਮ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਕਾਹਲੀ ਨਾ ਕਰੋ। ਪਰ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਏਥੇ ਤਾਂ ਉਪਰਾਮ - ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਿਆਜਯ ਵਸਤੂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਤਿਆਜਯ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਅੰਸ਼ਕ ਦਵੇਸ਼ ਦਾ ਭਾਵ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਵੇਸ਼ ਭਾਵ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਏਥੇ ਉਪਰਾਮ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਨਾ ਰਾਗ, ਨਾ ਦਵੇਸ਼ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬੱਸ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਜਾਵੇ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਮਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਫੜ ਲਵੇ, ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਬੱਸ ਦੀ ਗੰਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਦੀਪਕ ਬਿਜਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨਗੇ। ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਫੜ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਨਹੀਂ ਫੜ ਸਕਦੇ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ - ਦੁੱਖ ਹੀ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਪਰਯੋਜਨ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਜਾਈਏ? ੦ ਆਤਮ ਸੰਸਥਮ੍ ਮਨਹ - ਏਥੇ ਮਨ ਸ਼ਬਦ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸੱਚਦਾਨੰਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੈ। ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸੰਕਲਪ ਸਾਡੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚਾ ਬਣਿਆ ਰਹੇ। ਮਨ ਦੀ ਹਰ ਤਰੰਗ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਸਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ - ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਘਟਨਾ ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਸਭ ਵਿੱਚ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਆਦਿ ਤਾਂ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਵਿਗੜਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ੦ ਬੁਧਯਾ ਧੂਤਿ ਗ੍ਰਹੀਤਾ - ਸਾਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਲਾਉਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ, ਪਰ ਤੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਹੁਣ ਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਅਜਿਹੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਭਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਭਗਵਾਨ, ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਘਬਰਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਧੀਰਜ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਧੀਰਜ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਸਫਲਤਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਧੀਰਜ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਲੰਘ ਜਾਵੇ। ਸਰੀਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇ - ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ, ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਹੈ - ਜੋ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕਰਕੇ - ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘਟਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ੦ ਨ ਕਿਮ੍ ਚਿੰਤ ਅਧੀਪਿ ਚਿਨ੍ਨ੍ਦ ਅਯੇਤ੍ - ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਨਾ ਕਰੋ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆ ਗਈ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਵਾਂ ਉੰਪਰ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਚਿੰਤਨ ਵੀ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਕਾਰਨ - ਜੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਜਦ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਵਿਕਲਪ ਵਿਰਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਅਰਥਾਤ ਮਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟੇਗਾ। 'ਜੇ ਅਸਾਡੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣੀ ਰਹੇ' - ਐਸਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਰਿਤ ਦੀ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸੱਤਾ ਬਣੀ ਰਹੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ 'ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਵਾਂ' ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੈ' ਅਜਿਹਾ ਦ੍ਰਿੜ-ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਭੋਗ ਵੀ ਚਿੰਤਨ ਨਾ ਕਰੋ। ਇੱਜ ਉਪਰਾਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਪਰਤਾਮਾ ਸ਼ਕਤੀ ਸਭ ਥਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਨਿਤ ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤੂ ਅਸਥਾਈ ਹੈ, ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਢੂੰਘੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਭੁਬਕੀ ਲਾ ਕੇ ਹੋਠਾਂ ਉੱਤਰ ਜਾਵੇ। ਹੋਠਾਂ ਪਾਣੀ ਹੋਵੇ, ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪਾਣੀ ਹੀ ਪਾਣੀ ਹੋਵੇ, ਉੱਪਰ ਪਾਣੀ ਹੋਵੇ। ਏਥੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ, ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਅੰਦਰ ਵੀ ਬਾਹਰ ਵੀ। ਉੱਪਰ ਹੋਠਾਂ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਣ ਕਣ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਦੂਰ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜਦ ਤਕ ਅਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਨਾਸੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹਰ ਥਾਂ, ਹਰ ਸਮੇਂ ਪਰਿਪੂਰਣਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਧਾਰਨ ਦੀ ਦੇਰ ਹੈ। ਅਸਾਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗਾ। ੦ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ - ਇਹ ਨਿਯਮ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਨੀ ਇਸ ਲਈ ਬੁੱਧੀਮਤਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਅਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਉਸ ਨਾਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਵਿਨਾਸੀ ਹੈ। ਅਵਿਨਾਸੀ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ੦ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਜਦ ਸੰਸਾਰ ਚੇਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਦੁਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਹਟਾਓ, ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਟਾਓ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਤੋੜਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ - ਸਭ ਧਨ, ਚਿਤੁਧਨ, ਆਨੰਦ ਧਨ ਹੈ। ਸਭ ਬਾਵਾਂ ਤੇ ਪੂਰਣ ਆਨੰਦ ਹੈ। ਅਪਾਰ ਆਨੰਦ ਹੈ, ਸਮ ਆਨੰਦ ਹੈ, ਸ਼ਾਂਤ ਆਨੰਦ ਹੈ, ਧਨ ਆਨੰਦ ਹੈ, ਅਚੱਲ ਆਨੰਦ ਹੈ, ਆਨੰਦ ਹੀ ਆਨੰਦ ਹੈ।

6.26 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਰਤੀ: ਧਰਤੀ, ਸਨ: ਚੜ੍ਹਲਸ੍ ਅ-ਸਿਥਰਸ੍। ਤਰਤ: ਤਰਤ: ਨਿ-ਧਮ੍ ਏਤਤ, ਆਤਮਨਿ ਏਵ ਵਸਾਮ੍ ਨਨ-ਯੇਤ॥

ਯਤਹ ਯਤਹ ਨਿਸ੍ ਚਰਤਿ, ਮਨਹ ਚੰਚਲ-ਮ੍ ਅਸਿਥਰਮ੍।

ਤਤਹ ਤਤਹ ਨਿਯਮ੍ ਏਤਤ, ਆਤਮਨਿ ਏਵਵਸ਼ਸਮ੍ ਨਯਯੇਤ॥

੦ ਸ਼ਲੋਕ ਅਰਥ :- ਯਤਹ ਯਤਹ : ਜੋ ਵੀ ਕਾਰਨ ਹੋਵੇ। ਨਿਸ੍ ਚਰਤਿ : ਏਧਰ ਉਧਰ ਧੁੰਮਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਤਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨਹ : ਮਨ। ਚੰਚਲਮ੍ : ਬੇਚੈਨ। ਅਸਿਥਰਮ੍ : ਅਸਥਿਰ। ਤਤਹ ਤਤਹ : ਉਸ ਤੋਂ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਨਿਯਮ੍ : ਕਾਥੂ ਕਰਦਿਆਂ। ਏਤਤ : ਇਹ। ਆਤਮਨਿ : ਸਵੈ ਅੰਤਹਕਰਣ। ਏਵ : ਇਕੱਲਾ। ਵਸ਼ਸਮ੍ : ਕਾਥੂ ਵਿੱਚ। ਨਯਯੇਤ੍ : ਉਹ ਲਿਆਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਅਸਥਿਰ ਤੇ ਚੰਚਲ ਮਨ, ਜਿਸ ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਨਮਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਰੂਪ ਨਮਿੱਤ ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਅੰਦਰ ਹੀ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਤਹ ਯਤਹ ਨਿਸ਼ਚਰਤਿ... ਮਨਹ ਚੰਚਲਮ੍ ਆਸਿਥਰਮ੍ = ਸਾਧਕ ਦਾ ਆਪਣੇ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਲਕਸ਼ ਉੱਪਰ ਮਨ ਟਿਕਦਾ ਨਹੀਂ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸਿਥਰਮ੍ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਟਿਕਾਓ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ

ਦੇ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਭੋਗਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਹੈ। ਜੇ ਮਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰ ਹੁੰਦਾ, ਤੇ ਨਾ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਛੱਡਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਵੀ ਜਦ ਵੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਲੱਗੇ - ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਟਿਕਾਵੇ। ਮਨ ਤਾਂ ਹੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ, ਚੰਚਲ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਨਹੀਂ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ - ਵਿੱਚ ਮਨ ਲਾਉਣ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਮਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਦ ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ ਕਿ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਵਿਰਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਆਪਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਮਨ ਲਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਹੈ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਮਨ ਲਾਉਣ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਪਾਅ 1. ਜਦ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰ ਇੰਦੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਸਤੂ ਘਟਨਾ ਹਾਲਾਤ - ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਾਵਾਵ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। 2. ਜਿਥੋਂ ਜਿਥੋਂ ਮਨ ਜਾਵੇ, ਉਥੇ ਉਥੇ ਕੇਵੇਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ, ਜੋ ਵੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਹਮਣੇ ਵਹਿ ਰਹੀ ਗੰਗਾ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ। ਪਰਬਤ ਬਨਸਪਤੀ ਬੱਦਲ, ਦਰਿਆ, ਚੰਨ ਸਿਤਾਰੇ ਸਭ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਨ। 3. ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਲਾਉਣ ਸਮੇਂ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰਕ-ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਮਨ ਘਬਰਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘਬਰਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਜਦ ਸਾਧਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੁਣ ਸੰਸਾਰ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕੂੜਾ ਕੱਗਟ ਨਿੱਕਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੰਦਰ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੰਦਰ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਸਕਾਰ ਬਾਹਰ ਨਿੱਕਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਦ ਸੰਸਾਰ ਮੋਹ ਘੱਟ ਜਾਵੇਗਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰੇਗਾ। 4. ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹਾਂ, ਪ੍ਰਭੂ ਮੇਰੇ ਹਨ। ਸਗੋਰ ਸੰਸਾਰ ਮੇਰੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਅਣੁਟ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੋਣ ਲੱਗੇਗਾ। 5. ਸਾਧਕ ਕੌਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਕੰਮ, ਉਸ ਦੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਾਕੀ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਥੇ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਲਿਆਉਣੀ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਲਪ, ਜਦ ਤੱਕ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹੋਣਗੇ। ਮਨ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਗੇਗਾ। 6. ਮਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਜੇ ਕੋਈ ਸੰਕਲਪ ਆ ਹੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅੜੰਗ ਬੜੰਗ ਸਵਾਹਾ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਦੇਵੋ। 7. ਸਾਹਮਣੇ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ, ਪਲਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਝਪਕਾਵੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਵੇ। ਪਲਕਾਂ ਝਪਕਾਉਣ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਬਾਹਰ ਦਾ ਦਿਸ਼ਾ ਕਟਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਅੰਦਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਕਲਪ ਵੀ ਕੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 8. ਪਹਿਲਾਂ ਨੱਕ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹ ਨੂੰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਕੱਢੋ ਤੇ ਫਿਰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਫੰਕਾਰੇ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਸਾਹ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਬਾਹਰ ਹੀ ਰੋਕ ਲਵੇ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਸਾਹ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਰੋਕੇ ਰੱਖੋ। ਫੇਰ ਹੌਲੇ-2 ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਵੇ। ਇੱਜ ਕਰਕੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਕਲਪ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਨ ਦਾ ਚੰਚਲ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਇਹ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਹਿਤ ਲਈ ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦਾ ਵਸੀਕਰਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਮੁੜ ਤਾਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਫੇਰ ਜੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਵਿਵੇਕ, ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਯਤਨ, ਦ੍ਰਿੜ-ਸੰਕਲਪ, ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੈਲੇ ਹੈਲੇ ਪੈੜੀ ਦੇ ਡੰਡੇ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਂਗ, ਅਧਿਆਤਮ ਟੀਸੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਖਿਕਾ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗਣ ਦਾ ਡਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਮਨ ਪਰਪੱਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

6.2.7 ਸਲੋਕ :

ਪ੍ਰ-ਸਾਨਤ-ਮਨਸਸਮ ਹਿ ਏਨਮ, ਯੋਗਿਨਮ੍ ਸੁਖਮ੍ ਤਰਤਮਸਮ / ਤਧ-ਏਤਿ ਸਾਨਤ-ਰਜਸਸਮ, ਬ੍ਰਹਮ-ਭੂਤਮ੍ ਆ-ਕਲਮਸਮ //

ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤ ਮਨਸਮ੍ ਹਿਨਿਨਮ੍, ਯੋਗਿਨਮ੍ ਸੁਖਮ੍ ਉੱਤਮਮ੍ ।

ਉਪ ਏਤਿ ਸ਼ਾਂਤ ਰਜਸਮ੍, ਬ੍ਰਹਮ ਭੂਤਮ੍ ਅਕਲਸਸਮ੍ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤ ਮਨਸਮ੍ : ਜਿਸ ਮਨ ਅੰਦਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੋਵੇ। ਹਿ : ਦਰਅਸਲ ਸੱਚਸੁੱਚ। ਇਨਮ੍ : ਇਹ। ਯੋਗਿਨਮ੍ : ਯੋਗੀ। ਸੁਖਮ੍ : ਬਖਸ਼ਸ਼, ਖੁਸ਼ੀ। ਉਤਮਸਮ੍ : ਵਡੇਗਾ, ਸੋਸ਼ਠ। ਉਪਏਤਿ : ਆਉਣਾ। ਸ਼ਾਂਤਰਜਸਮ੍ : ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਬ੍ਰਹਮ ਭੂਤਮ੍ : ਬਾਹਮਣ ਬਣ ਜਾਣਾ। ਅਕਲਸਸਮ੍ : ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ, ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਣਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਸਥਿਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਰਜੇ ਗੁਣ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਪਾਪ ਤੋਂ ਰਹਿੱਤ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਸੁੱਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤਮਨ ਸਮ੍ ਹਿ ਏਨਮ..... ਬ੍ਰਹਮ ਭੂਤਮ੍ ਅਕਲਸਸਮ - ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਪ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਤਮੇਗੁਣ ਤੇ ਤਮੇਗੁਣ ਦੀ ਅਪ੍ਰਕਾਸ ਅਪ੍ਰਵਤਿ ਪ੍ਰਮਾਦ ਅਤੇ ਮੋਹ (ਗੀਤਾ 14.13) ਇਹ ਵਿਰਤੀਆਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਏਥੇ ਅਕਲਸਸਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਦਾ ਰਜੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਰਜੇ ਗੁਣ ਦੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ - ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲੰਗਣਾ - ਅਸ਼ਾਂਤ ਇੱਛਾ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। (ਗੀਤਾ 14.12) ਉਹ ਵਿਰਤੀਆਂ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਰਜਸਮ੍ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤ ਦਾ ਏਥੇ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਧਿਆਨ ਯੋਗੀ ਜਦ ਤੱਕ ਮਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਮਨ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤ ਅਰਥਾਤ ਮਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਮਨ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੁਖਮ੍ ਉੱਤਮਮ੍ - ਉਪਏਤਿ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਯੋਗੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਸੁੱਖ ਦੀ ਥੋੜੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ। ਉਸ ਸੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਉਦੇਵਗ ਪ੍ਰਸ਼ਿੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਸੁੱਖ ਸਹਿਜੇ ਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਰਜੇ ਗੁਣ ਵਧੇਰੇ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਾਮ ਹਵਸ ਲਾਲਚ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਵਧੇਰੇ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੋ ਮਨ ਲਈ ਮਾਰੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਰਜੇ ਗੁਣ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤੂ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਬ੍ਰਹਮ

ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਯੋਗੀ ਇਹ ਅਵੱਸਥਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਗਤੀਹੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਪਾਪ ਦੇ ਕੋਈ ਮਾਅਨੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ, ਸੰਤੁਲਤ ਅਵੱਸਥਾ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ, ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

6.28 ਸਲੋਕ :

ਯਯੁ-ਅਨ੍ਤ ਏਕਮ੍ਰ ਸਦਾ ਆਤਮਾਨਮ्, ਯੋਗੀ ਕਿ-ਗਮ-ਤ-ਕਲਿਸ਼:। ਸੁਖੇਨ ਬ੍ਰਹਮ-ਸਮ-ਸਧਸ਼ਮ, ਅਤਿ-ਅਨਤਮ੍ ਸੁਖਮ੍ ਅਸ-ਨੁ-ਤੇ॥

ਯੁਜਾਨ੍ਤ ਏਵਮ੍ ਸਦਾ ਆਤਮਾਨਮ੍, ਯੋਗੀ ਵਿਗਮ੍ਭਤ ਕਲਮ੍ਸ਼ਹਾ।

ਸੁਖੇਨ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮ੍ ਸਪਰਸਮ੍, ਅਤਿ ਅੰਤਮ੍ ਸੁਖਮ੍ ਅਸ਼ਨੁਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯੁਜਾਨ੍ਤ : ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ। ਏਵਮ੍ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਸਦਾ : ਹਮੇਸ਼ਾ। ਆਤਮਾਨਮ੍ : ਸਵੈ-ਅੰਤਹਕਰਣ। ਯੋਗੀ : ਯੋਗੀ। ਵਿਗਮ੍ਭਤ ਕਲਮ੍ਸ਼ਹਾ : ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ। ਸੁਖੇਨ : ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ। ਬ੍ਰਹਮ ਸਮ੍ ਸਪਰਸਮ੍ : ਬ੍ਰਹਮਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਦੇ ਕਾਰਨ। ਅਤਿ ਅੰਤਮ੍ : ਅਸੀਮ, ਅਨੰਤ, ਅਪਾਰ। ਸੁਖਮ੍ : ਸੁੱਖ। ਅਸ਼ਨੁਤੇ : ਆਨੰਦ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਨਿਰੰਤਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਨਿਸ਼ਪਾਪ ਯੋਗੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮਣ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੀ ਅਸੀਮ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯੁਜਾਨ੍ਤ ਏਵਮ੍ ਸਦਾ ਆਤਮਾਨਮ੍ ਯੋਗੀ ਵਿਗਮ੍ਭਤ ਕਲਮ੍ਸ਼ਹਾ - ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਲਈ (ਮਨ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਲਗਾਉਣ) ਆਦਿ ਲਈ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਏਥੇ ਅਭਿਆਸ ਨਹੀਂ ਹੈ ਏਥੇ ਤਾਂ ਅਣ ਅਭਿਆਸ ਹੀ ਅਭਿਆਸ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਿੜ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਅਭਿਆਸ ਹੈ। ਇਸ ਅਭਿਆਸ ਵਿੱਚ ਅਭਿਆਸ ਵਿਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਅਭਿਆਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗੀ ਅੰਤਤਾ - ਮਹਤਾ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਪ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਜਿਥੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਛੁੱਟ ਗਿਆ ਤੇ ਏਥੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਛੁੱਡ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ੦ ਸੁਖੇਨ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮ੍ ਸਪਰਸਮ੍ ਅਤਿ ਅੰਤਮ੍ ਸੁਖਮ੍ ਅਸ਼ਨੁਤੇ - ਉਸ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਹੜੀ ਅਭਿਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਪਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਨਾ ਸੱਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਸੁਖ ਪੂਰਵਕ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੰਸਪਰਸਮ੍ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸੁਖ ਵਿੱਚ, ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ - ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਅਤੁਂਤ ਸੁਖ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਖ ਨੂੰ ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਖ ਨੂੰ ਅਕਸ਼ਮ੍ ਸੁਖ (5.21) ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਨਿਤਕਮ੍ ਸੁਖ (6.21) ਵੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮ ਸਰੂਪ ਆਨੰਦ ਦੇ ਵਾਚਕ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕਥਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦਾ ਪੱਥਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਛੋਹਣ ਨਾਲ ਹਰ ਵਸਤੂ ਸੋਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਅਲੰਕਾਰਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੱਚਾ ਬ੍ਰਹਮਣ ਗੁਣੀ ਗਿਆਨੀ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਪੱਥਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਤਮ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਣਵਾਨ ਸੱਜਣ ਪੁਰਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਣ, ਦੇਵਤਾ ਤਾਂ ਹੀ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਗਿਆਨ ਪਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਭੂ ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਸੱਚਮੁੱਚ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਸਪੱਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਉਸੇ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ, ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਤੇ ਜਗਿਆਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

6.29 ਸਲੋਕ :

ਸਰਵ-ਭੂਤ-ਸਥਮ੍ ਆਤਮਾਨਮ੍, ਸਰਵ-ਭੂਤਾਨਿ ਚ ਆਤਮਾਨਿ। ਇੰਕ੍ਸ-ਅਤੇ ਯੋਗ-ਯੁਕ-ਆਤਮਾ, ਸਰਵਤ ਸਮ-ਦਰਸਨ:॥

ਸਰਵ ਭੂਤ ਸੁਖਮ੍ ਆਤਮਾ ਨਮ੍, ਸਰਵ ਭੂਤਾਨਿ ਚ ਆਤਮਨਿ।

ਇਕਸ੍ ਅਤੇ ਯੋਗ ਯੁਕਤ ਆਤਮਾ, ਸਰਵਤ ਸਮ ਦਰਸਨਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਰਵਭੂਤਸੂਬਮ੍ : ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਅੰਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣਾ। ਆਤਮਨਿ : ਸਵੈ ਅੰਤਹਕਰਣ। ਇਕਸ੍ਅਤੇ : ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਯੁਕਤ ਆਤਮਾ : ਉਹ ਆਤਮਾ ਜਿਸ ਨੇ ਯੋਗ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਰਵਤ੍ : ਹਰ ਥਾਂ ਉੱਪਰ। ਸਮ ਦਰਸਨ : ਜੋ ਹਰ ਕੋਈ ਬਗ਼ਬਾਰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਇਕਸ੍ ਅਤੇ ਯੋਗ ਯੁਕਤ ਆਤਮਾ ਸਰਵਤ ਸਮਦਰਸਨਹ = ਸਾਰੇ ਥਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਖੰਡ ਦੇ ਬਣੇ ਖਿੰਡੌਣਿਆਂ ਨੂੰ, ਖੰਡ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਲੋਹ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਹੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਬਣੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਖਿੰਡੌਣਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਿਆਨ ਯੋਗੀ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਰੂਪ ਤੋਂ ਇੱਕ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ੦ ਯੋਗ ਯੁਕਤ ਆਤਮਾ, ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਯੋਗ ਦਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਲੀਨ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਸਰਵ ਭੂਤ ਸੁਖਮ੍ ਆਤਮਾਨਮ੍, ਸਰਵ ਭੂਤਾਨਿ ਚਾਤਮਨਿ - ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਸਰਵ ਭੂਤ ਸੁਖਮ੍ ਆਤਮਾਨਮ੍ - ਉਹ ਸੰਪੂਰਣ ਪਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ - ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਥਿਤ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਾਰੇ ਸੰਗੀਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਸੰਗੀਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ 'ਮੈਂ' ਨੂੰ ਹੀ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਦਾਰਥ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਨਾਲ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਜਾਗਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜੜ੍ਹ ਜਾਂ ਚੇਤਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹਨਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਸਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ - ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਬਦਲੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਿਆਨ ਯੋਗੀ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਥਿਤ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਸਥਿਤ ਦੇਖਣਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਹੀ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜੀ ਕੋਈ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਇੱਕ ਖਣ ਵੀ ਇੱਕ ਰੂਪ ਨਹੀਂ

ਰਹਿੰਦਾ। ਪ੍ਰਤਿਕਸ਼ਣ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਦੇਖਣ 'ਤੇ ਜੋ ਫੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਦੇਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਸਤੂ, ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਯੋਗੀ ਹੈ, ਸੱਤਾ ਰੂਪ ਤੋਂ, ਅਪਿਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ, ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਰਵਭੂਤਾਨਿ ਚਾਤਮਿਨ - ਉਹ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਸਰਵਗਤ ਅਸੀਮ ਸੱਚ ਦਾ ਨੰਦ ਧਨ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਲਾਲ ਪੀਲੇ ਨੌਲੇ ਹਰੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਜੋ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗੀ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੀਨੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਸਥਿਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸਥਿਤ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਰੂਪ ਤਾਂ ਸਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯੋਗਾ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਅਵਸੱਥਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ - ਦਿਸ਼ਟ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਉੱਚੇ ਨੀਵੇਂ, ਸਾਧਾਰਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਅਮੀਰ ਗਰੀਬ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ। ਉਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਸਦੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਦਾ ਆਪਾ, ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦਾ ਅੰਗ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਗਰ ਵਾਂਗ ਅੰਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

6.30 ਸ਼ਲੋਕ :

ਯ: ਮਾਮ੍ ਪਥਯਤਿ ਸਰਕ੍ਰ, ਸਰਕ੍ਰ ਚ ਮਧਿ ਪਥਯਤਿ / ਤਸਥ ਅਹਮ੍ ਨ ਪ੍ਰ-ਨਸ਼-ਯਾਮਿ, ਸ: ਚ ਮੇਨ ਪ੍ਰ-ਨਸ਼-ਯਤਿ //

ਯਹ ਮਾਮ੍ ਪਸ਼੍ਯਤਿ ਸਰਵਤ੍, ਸਰਵਮ੍ ਚ ਮਧਿ ਪਸ਼੍ਯਤਿ।

ਤਸ਼ਨਾ ਅਹਮ੍ ਨ ਪ੍ਰਨਸ਼੍ ਯਾਮਿ, ਸਹ ਚ ਮੇਨ ਪ੍ਰਨਸ਼੍ ਯਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਹ : ਕੌਣ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰੇ, ਮੇਰਾ। ਪਸ਼੍ਯਤਿ : ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਸਰਵਤ੍ : ਹਰ ਥਾਂ 'ਤੇ। ਸਰਵਮ੍ : ਹਰ ਥਾਂ 'ਤੇ। ਸਰਵਮ੍ : ਸਾਰੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਮਧਿ : ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ। ਪਸ਼੍ਯਤਿ : ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਤਸ਼ਨਾ : ਉਸਦਾ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਨਸ਼੍ ਯਾਮਿ : ਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ, ਥੋੜ੍ਹੇ ਦੇਣਾ। ਸਹ : ਉਹ। ਚ : ਅਤੇ। ਸੇ : ਮੇਰਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਨਸ਼੍ ਯਤਿ : ਥੋੜ੍ਹੇ, ਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਅਲੋਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਲੋਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਯਹ ਮਾਮ੍ ਪਸ਼੍ਯਤਿ ਸਰਵਤ੍ - ਜੋ ਭਗਤ, ਸਭ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਪਸੂ ਪੰਛੀ ਦੇਵਤਾ ਦੈਂਤ ਰਾਖਸ਼ੱਸ਼ ਪਦਾਰਥ ਹਾਲਾਤ ਘਟਨਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬੁਝਮਾ ਜੀ ਜਦ ਵੱਡਿਆਂ ਤੇ ਗਉਆਂ ਚਰਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਵਛੜੇ ਤੇ ਗਉਆਂ ਚਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਬਣੇ ਗਏ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਲੀਲਾ ਇੱਕ ਸਾਲ ਤੱਕ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਵੱਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਕੇਵਲ ਦੁੱਧ ਹੀ ਪੀਂਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਘਰੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਵੱਡੇ ਵੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਬਾਹਰ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਬਲਰਾਮ ਜੀ ਦਾਉਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ, ਕਿ ਛੋਟੇ ਵੱਡਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਗਉਆਂ ਭੀ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਪਿਲ੍ਹਣ ਲਈ ਫੰਕਾਰੇ ਮਾਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਭੱਜ ਪਈਆਂ। ਰੋਕਿਆ ਵੀ ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਰੁਕੀਆਂ। ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਨੌਰ ਜਾਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਲਕ ਵੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮਨ ਚੱਟਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਿਆਨ ਲਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਗਵਾਲ-ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹੀ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ। ੦ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਿੱਧ-ਭਗਤ, ਹਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਰਵਮ੍ ਚ ਮਧਿ ਪਸ਼੍ਯਤਿ - ਜੋ ਭਗਤ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਪਸੂ ਪੰਛੀ ਦੇਵਤਾ ਦੈਂਤ ਰਾਖਸ਼ੱਸ਼ ਪਦਾਰਥ ਹਾਲਾਤ ਘਟਨਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਰਜਨ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਅਪਣਾ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦੇਖਿਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਦੇਖ ਲੈ। (11.07) ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੈ, 'ਮੈਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ' (11.15) ਸੰਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਭਗਵਤ ਸੂਰਪ ਹੀ ਦੇਖਿਆ। ੦ ਤਸ਼ਨਾ ਅਹਮ੍ ਨ ਪ੍ਰਨਸ਼ਯਾਮਿ, ਭਗਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਕਿਵੇਂ ਲੁਕ ਜਾਵਾਂ? ਉਸ ਭਗਤ ਲਈ ਮੈਂ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਿਰੰਤਰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ੦ ਸੁਰ ਚ ਮੇਨ ਪ੍ਰਨਸ਼ਯਤਿ - ਜਦ ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸਭ ਬਾਵਾਂ 'ਤੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਵੀ ਆਪਣੇ ਭਗਤ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਬਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਇਹ ਨਿਯਮ ਹੈ, 'ਜੋ ਵੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ' (4.11) ਭਗਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਭਗਤ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਟੱਲੇ ਹੈ, ਅਮਿੱਟ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਗੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬੇਨੁੱਖ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਸਭ ਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਇੱਕ ਸਾਮਾਨ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇੱਕ ਹਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਅੰਦਰ ਪਰਮ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਪਰਮ ਪ੍ਰਭੂ ਅੰਦਰ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇੱਕ, ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਯੋਗੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅੰਤਰ ਖੇਡ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਲੀਲਾ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਮੰਦਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਉਸ ਉੱਪਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲੀਲਾ ਨਾ ਹੀ ਜੀਵ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਵਸੱਥਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਸਮਹਿੱਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਜੀਵ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਰ ਵਸਤੂ ਹਰ ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਜੀਵ ਅਜਿਹੀ

ਅਵੱਸਥਾ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਯੋਗੀ ਸਾਧਕ ਵੀ ਹੈ, ਭਗਤ ਵੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਬਣ ਕੇ ਜਗਤ ਸੁਧਾਰਕ ਵੀ ਬਣ ਸਕਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਹੈ।

6.31 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਰ्व-ਭੂਤ-ਸਥਿਤਮ् ਯ: ਮਾਮ्, ਮਜ्-ਅਤਿ ਏਕ-ਤਵਮ् ਆਸਥਾ-ਤ: / ਸਰਵਥਾ ਵਰ्त-ਅਮਾਨ: ਅਧਿ, ਸ: ਯੋਗੀ ਮਥਿ ਵਰ्त-ਅਤੇ //

ਸਰਵੰ ਭੂਤ ਸਿਖਤਮ੍ ਯਹ ਮਾਮ੍, ਭਜਾਅਤਿ ਏਕਤਵਮ੍ ਆਸਥਾਤਹ।

ਸਰਵਵਥਾ ਵਰਤਾਮਾਨਹ ਅਧਿ, ਸਹਯੋਗੀ ਮਥਿ ਵਰਤ ਅਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਰਵਭੂਤ ਸਿਖਤਮ੍ : ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣਾ। ਯਹ ਮਾਮ੍ : ਕੌਣ, ਮੇਰਾ। ਭਜਾਅਤਿ : ਪੂਜਦਾ ਹੈ। ਏਕਤਵਮ੍ : ਏਕਤਾ ਵਿੱਚ। ਆਸਥਾ ਤਹਾ : ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ। ਸਰਵਵਥਾ : ਹਰ ਵਿਧੀ ਨਾਲ। ਵਰਤ ਅਮਾਨਹ : ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੇ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਸਹ : ਉਹ। ਯੋਗੀ : ਯੋਗੀ। ਮਥਿ : ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ। ਵਰਤਾਤੇ : ਟਿਕੇ ਰਹਿਣਾ, ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਵੀ ਕੋਈ ਇਕਰੂਪਤਾ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਮੇਰੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਅਪ੍ਰਤਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ) ਉਹ ਯੋਗੀ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਏਕਤਵਮ੍ ਆਸਥਾਤਹ - ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੈਂ ਅਣਡਿੱਠ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਣਡਿੱਠ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਭਿੰਨਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਅਦਵੈਤ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਏਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਏਥੇ ਅਜਿਹੀ ਏਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਏਥੇ ਦਵੈਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਤੇ ਭਗਤ - ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਦੋ ਹਨ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਨ ੦ ਏਕ ਜੋਤ ਦੋਇ ਮੁਰਤਿ ੦ ਜਿਵੇਂ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੋ ਸਗੋਰ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਆਦਿ ਵੀ। ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਦਾ ਸਾਧਕ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਅਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਏਕਤਵਮ੍ ਆਸਥਾਤਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਸਰਵੰ ਭੂਤ ਸਿਖਤਮ੍ ਯਹ ਮਾਮ੍ ਭਜਾਅਤਿ - ਸਭ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਘਟਨਾ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੈ। ਅਥਾਤ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਭਗਵਤ ਸਰੂਪ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੈ। (7.19) ਇਹੋ ਉਸ ਦਾ ਭਜਨ ਹੈ। ੦ ਸਰਵੰ ਭੂਤ ਸਿਖਤਮ੍ - ਪਦ ਤੋਂ ਇੱਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਹੈ ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰ ਕਣ ਕਣ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੋਨਾ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ, ਲੋਹੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਹਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਅਸਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਥਾਂ ਨਕਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਪਿੱਛੋਂ ਤੱਕ ਵੀ ਹੈ। ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਇਸ ਪਦ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ। ੦ ਸਰਵਵਥਾ ਵਰਤ ਅਮਾਨਹ ਆਧਿ, ਸਹ ਯੋਗੀ ਮਥਿ ਵਰਤ ਅਤੇ - ਉਹ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਖਾਂਦੇ ਪੀਂਦੇ ਸੌਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਉੱਠਦੇ ਬੈਠਦੇ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। 13.23 ਸ਼ਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਵਾਨ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਉਸ ਦਾ ਫਿਰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਨ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਯੋਗੀ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਸਮਝਦੇ ਨਹੀਂ। ੦ ਸਭ ਸੰਸਾਰ ਵਾਸਦੇਵ ਸਰੂਪ ਹੈ ੦ ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਹੋਸ਼ਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰਤੱਵ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ, ਜਦੋਂ ਕੈਦ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਕੈਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ, ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਤਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਅਵੱਸਥਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲ ਸਨੋਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਧਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਿੱਤ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਰਾਮ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਅਸਲ ਇੱਛਾਵਾਂ ਸੰਸਾਰੀ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਸਹਿਜ-ਨਿਸ਼ਠਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਯੋਗੀ ਗਿਆਨੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਮੰਦਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਵੱਰਗ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਹੈ।

6.32 ਸ਼ਲੋਕ :

ਆਤਮ-ਔਪਾਧ੍ਯੇਨ ਸਰਵਰ, ਸਮਮ੍ ਧਥ੍ਯ-ਅ-ਤਿ ਯ: ਅਜੁੰਨ। ਸੁਖਮ੍ ਵਾ ਯਦਿ ਵਾ ਦੁ:ਖਮ੍, ਸ: ਯੋਗੀ ਪਰਮ: ਮਜ੍-ਤ: //

ਆਤਮ ਅੰਪਮ੍ਯੇਨ ਸਰਵਤ੍ਰ, ਸਮਮ੍ ਪਸ਼ਯ ਅਤਿ ਯਹ ਅਰਜੁਨ।

ਸੁਖਮ੍ ਵਾ ਯਦਿ ਵਾ ਦੁਖਮ੍, ਸਹ ਯੋਗੀ ਪਰਮਹ ਮਨਤ੍ਰ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆਤਮ ਅੰਪ ਮ੍ਯੇਨ : ਸਵੈ ਦੀ ਪਸੰਦ ਅਨੁਸਾਰ। ਸਰਵਤ੍ਰ : ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ। ਸਮਮ੍ : ਬਰਾਬਰੀ। ਪਸ਼ਯਅਤਿ : ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਅਰਜੁਨ : ਹੇ ਅਰਜਨ। ਸੁਖਮ੍ ਵਾ : ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ। ਯਦਿ : ਜੇਕਰ। ਵਾ : ਜਾ। ਦੁਖਮ੍ : ਦੁੱਖ। ਸਹ : ਉਹ। ਯੋਗੀ : ਪਰਮਹ : ਉਚੇਰਾ। ਮਨਤ੍ਰ : ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਅਰਜਨ, ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ ਤੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਰਾਬਰ ਕਰਕੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਉਹੋ ਯੋਗੀ ਹੀ ਪਰਮ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- 6.27 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਬ੍ਰਹਮ ਭੂਤ' 6.28 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਤਿਅੰਤ ਸੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਸੁੱਖ ਯੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕਰਤੱਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਹੈ। ੦ ਆਤਮ ਅੰਪਮ੍ਯੇਨ ਸਰਵਤ੍ਰ ਸਮਮ੍ ਪਸ਼ਯ ਅਤਿ ਯਹ ਅਰਜੁਨ - ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਆਰਾਮ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੀੜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਇੱਕ ਅੰਗ ਪੀੜਤ ਹੋਵੇ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ

ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਲਈ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਰਾਮ ਸੁੱਖ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਦੁਖੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਦੁਖ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਸਦਾ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ੦ ਸਰਵਵਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇਸ਼ ਵੇਸ਼ ਸੰਪਰਦਾਇ ਭੇਦ ਨਾ ਰੱਖਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਗੀਤਾਂ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਚੇਸ਼ਟਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਸੂਆਂ ਪੰਡੀਆਂ ਬਿਰਖਾਂ ਛੁੱਲਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ੦ ਸੁਖਮ੍ ਵਾਯਦਿ ਵਾ ਦੁੱਖਮ੍ - ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਉਪਮਾ ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਵਿੱਚ ਪੀੜਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਪੀੜ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਆਪ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ। ਅਜਿਹੀ ਸਮਤਾ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੁੱਖ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਬੋਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੀੜਾ ਝੱਲਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਪੀੜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਸਹਿ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਪੀੜਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ ? ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਮਤਾ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਤਾ, ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੀ ਮਨੋ ਅਵਸੱਥਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਮਤਾ ਵਿੱਚ ਦਵੈਤ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ੦ ਸਹਯੋਗੀ ਪਰਮਹ ਮਨੁੱਤਹ - ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਸਿਵਾਏ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹਿਂਦਾ। ਉਹ ਨਿਤ ਸਮਤਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਣ ਅਟੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਸਭ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਗ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸੱਟ ਵੱਜਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ (ਵਿਅਕਤੀ) ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਟ ਵੱਜਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗ ਸਭ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਰੋਸੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤਾ ਦਿੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹਰ ਇੱਕ ਯੋਗੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੀਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪ ਇਸ ਜਗਤ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਜਗਤ ਰੂਪੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਹੈ। ਹਰ ਅੰਗ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਰੱਤ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗੀ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ/ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅੰਗ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਯੋਗੀ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ।

6.33 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ : ਅਰਜੁਨ ਤਕਾਚ

ਧ: ਅਧਮ੍ ਯੋਗ: ਤਵਾ ਪ੍ਰ-ਤਕ:; ਸਾਸਿਨ ਮਧੁ-ਸੂਦਨ। ਏਤਸਥ ਅਹਮ੍ ਨ ਧਿਧਾਮਿ, ਚਚਲ-ਤਵਾਤ ਸਿਥਤਿਮ੍ ਸਿਥਰਾਮ੍॥

ਯਹ ਅਧਮ੍ ਯੋਗਹ ਤ੍ਰਵਯਾ ਪ੍ਰਉਕਤਹ, ਸਾਮਯੇਨ ਮਧੁ-ਸੂਦਨ।

ਏਤਸੁਧ ਅਹਮ੍ ਨ ਪਸ੍ਰਯਾਮਿ, ਚੰਚਲ ਤ੍ਰਵਾਤ ਸੁਖਤਿਮ੍ ਸਿਥਰਾਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ : ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਯਹ : ਕਿਹੜਾ। ਅਧਮ੍ : ਇਹ। ਯੋਗਹ : ਯੋਗਾ। ਤ੍ਰਵਯਾ : ਉਸ ਰਾਹੀਂ। ਪ੍ਰਉਕਤਹ : ਸਿਖਾਇਆ। ਸਾਮਯੇਨ : ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ। ਮਧੁ-ਸੂਦਨ : ਹੇ ਮਧੁ ਦੈਤ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ। ਏਤਸੁਧ : ਇਸ ਦਾ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਪਸ੍ਰਯਾਮਿ : ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਚੰਚਲ : ਬੇਚੈਨੀ ਤੋਂ, ਬੇਅਰਾਮੀ ਵਾਲਾ, ਸੋਖ। ਸੁਖਤਿਮ੍ : ਨਿਰੰਤਰਤਾ। ਸਿਥਰਾਮ੍ : ਪ੍ਰਪੱਕ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - 'ਹੇ ਮਧੁ ਸੂਦਨ! ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ ਅਥਵਾ ਮਨ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਸਬਰ ਸੰਤੁਲਨ ਵਾਲੀ ਇਸ ਯੋਗ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਜੋ ਆਪ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖੀ ਗਈ ਹੈ, ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮਾਨਵੀ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਗੀਤਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਪਣਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਸਮਤਾ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੈ। 'ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਇਹੋ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਜਿੱਤ ਹਾਰ ਲਾਭ ਹਾਨੀ, ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸਮਝ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰੋ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਦੇ। (ਗੀਤਾ 2.38) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਵਿਸਥ ਬੁੱਧੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਪਾਪ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇ। ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਆਸਰਾ ਨਾ ਲੈ ਕੇ ਕਰਤੱਤ ਕਰਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਯੋਗੀ ਹੈ, ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਰਮ ਫਲ ਤਿਆਗ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਹੀ ਸਮਤਾ ਹੈ। (6.01) ੦ ਯਹ ਅਧਮ੍ ਯੋਗਹ ਤ੍ਰਵਯਾ ਪ੍ਰਉਕਤਹ ਸਾਮਯੇਨ - ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੀ ਮਾਨੁੱਖਤਾ ਦੱਸੀ ਹੈ, ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਬਿਆਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੈ। 6.32ਵਾਂ ਸ਼ਲੋਕ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਧੀ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਹੈ, ਸਿੱਧੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਸਮਤਾ ਸਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ 'ਯਹ' ਲੈ ਕੇ ਤੋਂ ਇਸ ਪਰਕਰਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰੋ ਗਏ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਯੋਗ (ਸਮਤਾ) ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਤੇ ਅਧਮ੍ ਪਦ ਤੋਂ ਦਸਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਤੋਂ ਅਠਾਈਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ ਕਰੋ ਹੋਏ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ੦ ਏਤਸੁਧ ਅਹਮ੍ ਨ ਪਸ੍ਰਯਾਮਿ ਚੰਚਲ ਤ੍ਰਵਾਤ ਸੁਖਤਿਮ੍ ਸਿਥਰਾਮ੍ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਯੋਗ ਤੋਂ ਸਮਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਸਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਏਥੇ ਜਿਸ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਤੋਂ ਸਮਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੱਸੀ ਹੈ, ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰ ਸਥਿਤ ਰਹਿਣਾ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅੰਖਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤਦ ਤੱਕ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਸਿੱਧੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਸਿੱਧੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਸਮਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਨ ਚੰਚਲ ਹੈ, ਬੇਚੈਨ ਅਤੇ ਉਥਿੜਾ ਉਥਿੜਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਮਨੋ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਥਿਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਸ਼ੀਕਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਜੋ ਇੱਛਾਵਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਸਮਾਜ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕਾਂਤ ਵਾਸ ਕਰਦਿਆਂ ਯੋਗ ਕਿਵੇਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਯੋਗ ਦੀ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਸੰਭਵ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਯੋਗ ਨੂੰ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ ਅੰਖਾ ਹੈ।

6.34 ਸ਼ਲੋਕ :

ਚੜਲਮ੍ਰ ਹਿ ਮਨ: ਕੁਣਾ, ਪ੍ਰ-ਮਾਥਿ ਬਲ-ਕਤੁ ਵਫ਼ਮ। ਤਸਥ ਅਹਮ੍ ਨਿ-ਗ੍ਰਹਮ੍ ਮਨ-ਧੇ, ਵਾਯੋ: ਇਵ ਸੁ-ਦੁਸ਼-ਕਰਮ੍॥

ਚੜਲਮ੍ਰ ਹਿ ਮਨਹ ਕ੍ਰਸ਼ਣ, ਪ੍ਰਮਾਖਿ ਬਲਵਤ੍ ਦ੍ਰਡਮ੍।

ਤਸ੍ਯ ਅਹਮ੍ ਨਿ ਗ੍ਰਹਮ੍ ਮਨਯੇ, ਵਾਯੋਹਇਵ ਸੁਦੁਸ੍ ਕਰਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਚੜਲਮ੍ਰ : ਸ਼ੋਖ ਚੰਚਲ। ਹਿ ਮਨਹ : ਸੱਚ ਮੁੱਚ, ਮਨ ਹੀ। ਕ੍ਰਸ਼ਣ : ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ। ਪ੍ਰਮਾਖਿ : ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ, ਖਿਝਦਿਆਂ। ਬਲਵਤ੍ : ਤਕੜਾ, ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ। ਦ੍ਰਡਮ੍ : ਜੋ ਹਰਾਇਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਜੋ ਝੁਕਾਇਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਤਸ੍ਯ : ਇਸ ਦਾ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਨਿਗ੍ਰਹਮ੍ : ਕਾਬੂ ਰੱਖਣਾ। ਮਨਯੇ : ਸੌਚਣਾ। ਵਾਯੋਹ : ਹਵਾ ਰਾਹੀਂ। ਇਵ : ਜਿਵੇਂ ਕਿ। ਸੁਦੁਸ੍ ਕਰਮ੍ : ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- - 'ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ! ਮਨ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਆ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਖਿਝਦਾ ਹੈ, ਬੇਚੈਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਕੜਾ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਹਠੀ ਤੇ ਸਿਰੜੀ ਵੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਸੋਚਦਿਆਂ ਸਮਝਦਿਆਂ ਵੀ ਅੰਖਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਹਵਾ ਵਾਂਗ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਚੜਲਮ੍ਰ ਹਿ ਮਨਹ ਕ੍ਰਸ਼ਣ, ਪ੍ਰਮਾਖਿ ਬਲਵਤ੍ ਦ੍ਰਡਮ੍ = ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਸੰਬੋਧਨ ਹੋ ਕੇ, ਅਰਜਨ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਹੇ ਨਾਥ ਆਪ ਹੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਮਨ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਲਗਾ ਲਵੋ। ਇਹ ਮਨ ਆਪ ਦੇ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਆਪ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਤਾਂ ਇਹ ਮਨ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਇਹ ਮਨ ਬਹੁਤ ਚੰਚਲ ਹੈ। ਚੰਚਲਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਖਿ ਭੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਵਿਚਿਲਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਖਿ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ ਖਿਝਦਿਆਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨ ਬਹੁਤ ਜਿੱਦੀ ਵੀ ਹੈ ਬਲਵਾਨ ਵੀ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਕਾਮ (ਕਾਮਨਾ) ਦੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਪੰਜ ਸਥਾਨ ਦੱਸਦੇ ਹਨ 1. ਇੰਦੀਆਂ 2. ਮਨ 3. ਬੁੱਧੀ 4. ਵਿਸ਼ਵ 5. ਆਪਣਾ ਆਪ ਖੁਦ ਸੁਵਹੰਦੀ। (ਗੀਤਾ 3.40, 3.34, 2.59) ਕਾਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਮਨ ਇੰਦੀਆਂ ਬੁੱਧੀ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਤੱਕ ਕਾਮ ਸੁਵਹੰਦੀ ਵਿੱਚ ਨਿਵਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇੰਦੀਆਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਦ ਤੱਕ ਸਵਾਰੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਮਨ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਵ੍ਯਖਿਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਖਿ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਗੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਮਨ ਤੇ ਇੰਦੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਮੌਜਦਾ। ਮਨ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਬਲਵਤ੍ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਮਨ ਬਹੁਤ ਬਲਵਾਨ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਹੀ ਮਨੁਖਾਂ ਦੇ ਮੌਕਸ ਤੇ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਬਲਵਾਨਤਾ ਤਦ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕਾਮ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਢ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ - 'ਦੇਹ ਅਭਿਮਾਨ (ਜੜ੍ਹ ਨਾਲ ਮੈਂ ਪਨ) ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਟ ਜਾਣ 'ਤੇ ਜਦ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਜਿਥੋਂ ਜਿਥੋਂ ਮਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਥੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਅਖੰਡ (ਸਹਿਜ) ਸਮਾਪੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਤਸ੍ਯ ਅਹਮ੍ ਨਿਗ੍ਰਹਮ੍ ਮਨਯੇ - ਵਾਯੋਹ ਇਵ ਸੁਦੁਸ੍ ਕਰਮ੍ = ਇਸ ਚੰਚਲ ਪ੍ਰਮਾਖਿ ਦ੍ਰਿੜ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਮਨ ਦਾ ਨਿਅੰਤਰਣ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਅੰਖਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਚੱਲਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮੁੱਠੀ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਮਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮੈਂ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ੦ ਮਾਨਵ ਮਨੁਖ ਪੁੰਨ ਦਾ ਫਲ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪੁੰਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਫਲ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਪਰ ਪਾਪ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਨ ਅੰਦਰ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਕਿਆਵਾਦੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਲਈ ਮਨ ਕੋਈ ਕਾਮੀ ਲਾਲਚੀ ਅਤੇ ਚੰਚਲ ਹੈ। ਇਹ ਸੋ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਵੀ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਚੰਚਲ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰਨਾ ਅੰਖਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਮਨ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਉੱਪਰ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਿਰਨ ਵਾਂਗ ਫੁਦਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਲਹਿਰਾਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਨੁਕਸਾਨਦਾਇਕ ਹੈ। ਅਜੇ ਤੱਕ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣ ਦੇ ਸਾਰਥਕ ਢੰਗ ਨਹੀਂ ਲੱਭੇ ਜਾ ਸਕੇ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਭਗਵਾਨ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੇ ਅਰਥ ਹਲ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਹੈ, ਨ ਦੇ ਅਰਥ ਮਾਲਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਹਲ ਚਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰੱਖ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ।

6.35 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ੍ ਵਾਚ : ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਕਾਚ

ਅ-ਸੰ-ਸਥਾਨ-ਮਹਾ-ਬਾਹੋ, ਮਨ: ਦੁ:-ਨਿ-ਗ੍ਰਹਮ੍ ਚਲਮ੍। ਅਭਿ-ਆਸੇਨ ਤੁ ਕੌਨ੍ਤੇਯ, ਕੈਰਾਧੇਣ ਚ ਗ੍ਰਹ-ਧਰੇ॥

ਅਸੰਸ਼ਯਮ੍ ਮਹਾ ਬਾਹੋ, ਮਨਹ ਦੁਹ ਨਿਗ੍ਰਹਮ੍ ਚਲਮ੍।

ਅਭਿ ਆਸੇਨ ਤੁ ਕੌਂਤੇਯ!, ਵੈਰਾਗਯੇਣ ਚ ਗ੍ਰਹਯੇਤ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ੍ ਵਾਚ : ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ। ਅਸੰਸ਼ਯਮ੍ : ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਤੋਂ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ। ਮਹਾਬਾਹੋ : ਬਲਵਾਨ, ਹਥਿਆਰਬੰਦ। ਮਨਹ : ਮਨ। ਦੁਹਨਿਗ੍ਰਹਮ੍ : ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਚਲਮ੍ : ਬੇਚੈਨ। ਅਭਿ ਆਸੇਨ : ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ। ਤੁ : ਪਰੰਤੂ। ਕੌਂਤੇਯ : ਹੇ ਕੁੰਤੀ-ਪੁੱਤਰ, ਅਭਿਆਸ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਵੈਰਾਗ ਅਵੱਸਥਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਗ੍ਰਹਯੇਤ : ਸੰਕੋਚ ਕਰਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ, 'ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੋ! ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਚੰਚਲ ਹੈ ਤੇ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹੇ ਕੁੰਤੀ-ਪੁੱਤਰ, ਅਭਿਆਸ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਸੰਸ਼ਯਮ੍ ਮਹਾਬਾਹੋ, ਮਨਹ ਦੁਹਨਿਗ੍ਰਹਮ੍ ਚਲਮ੍ - ੦ ਏਸੇ ਮਹਾਬਾਹੋ - ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਚੰਚਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਅੰਖਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੇਤਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਕੌਂਤੇਯ! ਸੰਥੰਧਨ ਦੇ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕੁੰਤੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਯਾਦ

ਦਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਤੇਰੀ ਕੁੰਤੀ ਮਾਂ ਵੱਡੀ ਤਿਆਗੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੂੰ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਹਾ' ਮਨ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਉਚੋਸ਼ ਵੱਲ ਲਾਉਣ ਦਾ ਨਾਂ ਅਭਿਆਸ ਹੈ। ਅਭਿਆਸ ਨਿਰੰਤਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਭਿਆਸ ਹੈ। ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਹਨ 1. ਆਪਣਾ ਜੋ ਲਕਸ਼ ਧਯੇ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਨੋ ਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਗਾਵੇ! ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਿੰਤਨ ਨਾ ਕਰੋ। ਉਦਾਸ ਨਾ ਹੋਵੋ। 2. ਜਿਥੋ ਮਨ ਜਾਵੇ ਉਥੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਲਕਸ਼ ਜਾਂ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਲੈ ਜਾਵੇ। ਮਨ ਨੂੰ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਢੰਗ ਹਨ। 1. ਧਿਆਨ ਕਰਨ, ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਵਾਰ, ਸਾਹ ਬਾਹਰ ਕੱਢੋ। ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਅਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਭਰ ਲਵੇ ਕਿ ਸੈਂ ਮਨ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਜੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਿੰਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਚਿੰਤਨ ਹੀ ਕਰੇਗਾ। 0 ਵਾਸਤੇਵ ਸਰਵਮੁ - ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ 0 ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। 2. ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਬਿਨਾ ਨਾਂ ਜਾਣਿਆਂ ਆਪ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸਮਝਦਿਆਂ ਕਰੋ। 3. ਜਿਸ ਨਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਮਨ ਤੋਂ ਉਸ ਨਾਮ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ। 4. ਇੱਕ ਨਾਂ ਬਣੀ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਨਾਂ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰਣ ਕਰੋ। ਜਿਵੇਂ ਰਾਮ ਰਾਮ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਜਪ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। 5. ਰਾਗ ਰਾਗਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਬੈਲ ਕੇ ਨਾਮ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 6. ਚਰਣਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁਕਟ ਤੱਕ, ਮੁਕਟ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਚਰਣਾਂ ਤੱਕ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰੋ। 7. ਜਿਵੇਂ ਭਗਵਾਨ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ, ਅਜਿਹਾ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰੋ। 0 ਵੈਰਾਗ ਹੋਣ ਦੇ ਕਈ ਉਪਾਂਥ ਹਨ। 1. ਸੰਸਾਰ ਹਰ ਛਿਣ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸ੍ਰਵੂਪ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ। ਸੰਸਾਰ ਅਸਾਡੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਲ-ਅਵੱਸਥਾ, ਯੁਵਾ-ਅਵੱਸਥਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਵੈਰਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 2. ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਮਿੱਤਰ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ, ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਡਿਆਈ ਧਨ ਦੌਲਤ, ਅਹੁਦਾ, ਸੰਸਾਰ, ਯੋਗਤਾ, ਬੁੱਧੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਦੋਸਤ ਮਿੱਤਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਅਨੁਭੂਲਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਵਸਤੂ ਦੇਣ ਨਾਲ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਰਾਗ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਵਾਂ ਰਾਗ ਪੈਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। 5. ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਦੋਸ਼ ਹਨ, ਪਾਪ ਹਨ ਜਾਂ ਦੁੱਖ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰਾਗ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨਾ ਸੁੱਖ ਜਿੰਨੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਰਾਗ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵੈਰਾਗ ਹੋ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਈਰਖਾ - ਦੁਜਿਆਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਹਿਣਾ, ਈਰਖਾ ਹੈ। 0 ਮਨ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ 1. ਹਠ ਤੋਂ 2. ਕ੍ਰਮ ਤੋਂ 11 (1) ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਕੇ (2) ਮਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹਿਰਦੇ ਕਮਲ ਦਾ ਨਿਰੋਪ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਨ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਪੂਰਵਕ ਕਾਬੂ ਹੀ ਉਚਿੰਤ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਉੱਤਮ ਯੁਕਤੀ, ਨਿਰੰਤਰ ਅਭਿਆਸ ਮੱਤ ਅਤੇ ਸਹੀ ਦਿੱਤਾ ਕ੍ਰਮ ਵਿਧੀ ਹੈ। 0 ਵੈਰਾਗ ਦੋ ਭਾਂਤਾਂ ਦਾ ਹੈ - ਅਪਰ ਤੇ ਪਰ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਥਵਾ ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਮਨ ਦਾ ਝੁਕਾਓ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗਲਤ ਆਦਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵੀਆਂ ਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਆਦਤਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਥਵਾ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਥਵਾ ਸੁਭਾਅ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਯਤਨ ਨੂੰ ਅਭਿਆਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੇਚੈਨ ਚੰਚਲ ਉਥਿੜਾ ਮਨ ਵੀ ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੋੜ ਦਿੜ ਸੰਕਲਪ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਮਨ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੁਧਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

6.36 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅ-ਸਮ्-ਯਮ्-ਤ-ਆਤਮਨਾ ਧੋਗ; ਦੁਸ्-ਸ਼੍ਰਾਪ: ਇਤੀ ਮੇ ਸਤਿ: / ਕਥਾ-ਆਤਮਨਾ ਤੁ ਧਰ-ਅਤਾ, ਸ਼ਕਧ: ਅਵ-ਆਪ-ਤੁਸੁ ਤਥਾਧਤ: //

ਅਸਮ ਯਮਤ ਆਤਮਨਾ ਧੋਗ, ਦੁਸ ਪ੍ਰਾਪਹ ਇਤਿ ਮੇ ਮਤਿਹ।

ਵਸ੍ਯ ਆਤਮਨਾ ਤੁ ਯਤਾਤਾ, ਸ਼ਕਯ ਅਵਆਪ੍ਤ ਤੁਸੁ ਉਪਾਧਤ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਸਮਯਮਤ ਆਤਮਨਾ : ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਕਾਬੂ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਧੋਗ : ਧੋਗ। ਦੁਸ ਪ੍ਰਾਪਹ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇ : ਮੇਰੇ। ਮਤਿਹ : ਰਾਏ। ਵਸ੍ਯ ਆਤਮਨਾ : ਸਵੈ ਕਾਬੂ ਕੀਤੀ ਆਤਮਾ। ਤੁ : ਪੰਡੂ। ਯਤਾਤਾ : ਯਤਨ ਕਰਨਾ, ਘਾਲਣਾ ਕਰਨੀ। ਸ਼ਕਯ : ਅਸਲ, ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਾਹੀਂ। ਅਵਆਪ੍ਤ ਤੁਸੁ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਉਪਾਧਤ : ਧੋਗ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਧੋਗ ਦੀ ਮੰਵ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤਿ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਧੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਧੋਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਧ ਕੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਸਮ ਯਮ ਤਾਤਮਨਾ ਧੋਗ - ਦੁਸਪ੍ਰਾਪਹ - ਮੇਰੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਧੋਗ ਸਿੱਧ ਹੋਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਕਾਰਨ - ਕਿ ਧੋਗ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਵਿੱਚ ਮਨ ਦਾ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋਣਾ ਜਿੰਨਾ ਵਾਧਕ ਹੈ, ਉਨ੍ਹੀ ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਵਾਧਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਤੀ-ਵਰਤਾ ਇਸਤਰੀ ਮਨ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਮਨ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਹ ਮਨ ਨੂੰ ਜਿਥੋ ਲਗਾਉਣਾ ਚਾਰੇ ਮਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪਤੀ ਵਰਤਾ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਮਨ ਤਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ ਪਰ ਇਕਾਰਾਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਿਆਨ ਧੋਗੀ ਨੂੰ ਇਕਾਰਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮਨ ਵਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਕਿੱਥੇ ਲਗਾਉਣਾ ਹੈ, ਕਿੱਨੀ ਦੇਰ ਲਗਾਉਣਾ ਹੈ - ਕਦੋਂ ਹਟਾਉਣਾ ਹੈ, ਕਿੱਥੋਂ ਹਟਾਉਣਾ ਹੈ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਉਸ ਕੋਲ ਹੋਵੇ। ਸਾਧਨ ਜਟਲਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਯਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਲਤਾ ਨਾ ਆਵੇ। ਖਾਣ ਪੀਣ ਪਵਿੱਤਰ, ਵਿਸ਼ਯ ਭੋਗ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਾਸ ਖਾਣਾ ਨਿਖਿੱਧ ਰੁਚੀ ਹੈ। ਪਾਪ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਯ ਭੋਗ ਭੋਗਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੀ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ੦ ਵਸ੍ਯ ਆਤਮਨਾ ਤੁ ਯਤਾਤਾ, ਸ਼ਕਯ ਅਵ ਆਪਤੁਸੁ ਉਪਾਧਤ - ਜਿਹੜਾ ਤੱਤਪਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਸਿੱਧੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਜਿਸ ਨੇ ਉਪਯੋਗੀ ਆਹਾਰ ਵਿਹਾਰ, ਸੌਣਾ ਜਾਗਣਾ, ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਦਿੜਤਾ ਨਾਲ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਧੋਗ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮੇਰਾ ਮੱਤ ਹੈ। ੦ ਆਪਣੇ

ਆਪ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਭੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਜਗਿਆਸੂ ਹਾਂ- ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹਾਂ, ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਹੋਣਾ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸੇਵਕ ਹਾਂ। ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਚਾਹੁਣਾ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਲਈ ਤੇ ਧਿਆਨ ਲਈ ਅਭਿਆਸ ਰਾਗ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਗਿਆਨ-ਯੋਗ ਲਈ ਵੇਰਾਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਲਈ ਰਾਗ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਸੰਯਮ - ਦਾ ਅਰਥ, ਧਾਰਨਾ, ਧਿਆਨ ਤੇ ਸਮਾਪਨੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੰਯਮ ਅਥਵਾ ਧਾਰਣਾ, ਧਿਆਨ ਸਮਾਪਨੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰ ਲਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਉਪਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਯੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਵੈ ਨਿਅੰਤਰਣ ਯੋਗ ਮੰਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮਨ ਸਾਧਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਯੋਗ ਦੇ ਸਹੀ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਯੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਕੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਮਨ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮਨ ਜਦ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਵਸੇਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

6.37 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਰਜੁਨ ਓਵਾਚ : ਅਰਜੁਨ ਤਕਾਚ

ਅ-ਧਰਿ: ਬ੍ਰਦ੍ਰਯਾ ਤਪ-ਇਤ; , ਧੋਗਾਤੁ ਚਲਿਤ-ਮਾਨਸ: /

ਅ-ਪ੍ਰ-ਆਪ-ਧ ਧੋਗ-ਸ-ਸਿਧ-ਤਿਮ, ਕਾਮੁ ਗਤਿਸ੍ਰ ਕ੃਷ਣ ਗਮ੍ (ਗਚਛ) ਅਤਿ ||

ਅਯਤਿਹ ਸ਼੍ਰੂਧਯਾ ਉਪਇਤਹ, ਯੋਗਾਤੁ ਚਲਿਤ ਮਾਨਸਹ ||

ਅਪ੍ਰਾਆਪਯ ਯੋਗ ਸੰਸਿਧਤਿਮ, ਕਾਮਕਗਤਿਮ ਕ੍ਰਸ਼ਣਗਮ੍ ਗਛਅਤਿ ||

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਰਜੁਨ ਓਵਾਚ : ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਅਯਤਿਹ : ਬੇਕਾਸੂ। ਸ਼੍ਰੂਧਯਾ : ਭਰੋਸੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ। ਉਪਇਤਹ : ਰਖਦਾ ਹੈ, ਸੰਬਾਲਦਾ ਹੈ। ਯੋਗਾਤੁ : ਯੋਗਾ ਤੋਂ। ਚਲਿਤ ਮਾਨਸਹ : ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਉਖਿੜਿਆ ਅਵਵਾਰਾ ਬੇਚੈਨ ਹੈ। ਅਪ੍ਰਾਆਪਯ : ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਯੋਗ ਸੰਸਿਧਤਿਮ੍ : ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਪਰਪੱਕ ਹੋਣਾ। ਕਾਮਕਗਤਿਮ੍ : ਕਿਹੜਾ, ਅੰਤ। ਕ੍ਰਸ਼ਣਗਮ੍ : ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ। ਗਛਅਤਿ : ਮਿਲਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦੇ ਅਸਮੱਗ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਪ੍ਰਤਿ ਸਰਧਾ ਹੈ ਪਰ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਯੋਗ ਤੋਂ ਉਖੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਯੋਗ ਦੀ ਪੂਰਣ ਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਨਾ ਪਾ ਕੇ ਕਿਹੜੀ ਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ?”

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਯਤਿਹ = ਅ + ਯਤਿਹ = ਯਤਿ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ - ਅਲਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਤਥਾ ਸ਼੍ਰੂਧਯਾ ਉਪਇਤਹ - ਗੁਰੂ ਵੇਦਾਂਤ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬੁੱਧੀ ਰੂਪ ਸਰਧਾ ਯਕਤਾ। ੦ ਅਯਤਿਹ ਸ਼੍ਰੂਧਯਾ ਉਪਇਤਹ, ਯੋਗਾਤੁ ਚਲਿਤ ਮਾਨਸਹ - ਜਿਸ ਦੀ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਅਰਥਾਤ ਜਪ ਧਿਆਨ ਸਤਸੰਗ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਹੋਵੇ। ਸਰਧਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਪਰ ਅੰਤਰਕਰਣ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਲਤਾ ਹੈ, ਤੱਤਪਰਤਾ ਨਹੀਂ। ੦ ਅਪ੍ਰਾਆਪਯ ਯੋਗ ਸੰਸਿਧਤਿਮ੍ ਕਾਮੁ ਗਤਿਮ੍ ਕ੍ਰਸ਼ਣਗਮ੍ (ਗੱਛ) ਅਤਿ - ਵਿਸ਼ਾ ਸ਼ਕਤੀ ਅਸਾਵਧਾਨੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅੰਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਵਿਚਲਿੱਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸਾਧਨਾ ਤੋਂ ਹਟ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਯੋਗ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਤਾਂ ਉਹ ਫਿਰ ਕਿਹੜੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪਾਪ ਕਰਨੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਨਰਕਾਂ ਦਾ ਭਾਗੀ ਨਹੀਂ, ਸਵਰੂਗ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਪਰ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ, ਦੂਜਾ ਚਿੱਤਨ ਹੋਣ ਨਾਲ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕੀ ਗਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ? ੦ ਕ੍ਰਸ਼ਣ - ਸੰਬੋਧਨ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲੇ ਹੋ। ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਗਤੀ ਅਗਤੀ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਹੈ। ਆਪ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਧਾਇਕ ਹੋ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪ ਤੋਂ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਯੋਗ ਨਾਲ ਵਿਚਲਿੱਤ ਹੋਏ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪ ਕਿੱਧਰ ਖਿੱਚੋਗੇ ? ਉਸ ਨੂੰ ਆਪ ਕਿਹੜੀ ਗਤੀ ਦੇਵੇਗੇ ?

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰਣਤਾ ਅਤੇ ਪਰਪੱਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਐਨੀ ਪਰਪੱਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਯੋਗ ਮੰਤਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਯੋਗ ਦਾ ਮੰਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤੇ ਉਹ ਯਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

6.38 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਿਞਚਿਤ ਨ ਤਥਾ-ਵਿ-ਭਣਿ; , ਛਿਦ-ਤ-ਅਭਮ੍ ਇਵ ਨਸ਼-ਧਰਿ। ਅ-ਪ੍ਰਤਿ਷ਿ: ਮਹਾ-ਬਾਹੋ, ਵਿ-ਸੁਹ-ਤ: ਬ੍ਰਹਮ: ਧਰਿ ||

ਕਚਿੱਤ ਨ ਉਭਯਵਿ ਭ੍ਰਸ਼ਟਹ, ਛਿਦਤ ਅਭਮ੍ਵਿਵ ਨਸ੍ਥਯਤਿ।

ਅਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟਹ ਮਹਾਬਾਹੋ, ਵਿਮੁਹੁਤਹ ਬ੍ਰਹਮਣਹ ਧਰਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਚਿੱਤ : ਕੀ ਇਹ ਉਹ ਹੈ ? ਨ : ਨਹੀਂ। ਉਭਯਵਿਭ੍ਰਸ਼ਟਹ : ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿਰ ਚੁੱਕਿਆ। ਛਿਦਤਅਭਮ੍ : ਮੀਂਹ ਪਾ ਰਿਹਾ ਬੱਦਲ। ਇਵ : ਵਰਗਾ। ਨਸ੍ਥਯਤਿ : ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟਹ : ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਸਹਾਰਾ ਨਾ ਮਿਲੇ। ਮਹਾਬਾਹੋ : ਮਹਾਬਲੀ। ਵਿਮੁਹੁਤਹ : ਵੱਖ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਇਕੱਲਾ ਛੱਡ ਦੇਣਾ। ਬ੍ਰਹਮਣਹ : ਬ੍ਰਾਹਮਣ। ਧਰਿ : ਰਸਤੇ ਉੱਪਰ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ‘ਹੋ ਮਹਾਬਾਹੋ ! ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਮੋਹਿਤ ਤੇ ਆਸਰਾ ਰਹਿਤ ਵਿਅਕਤੀ, ਕਰਮ ਮਾਰਗ ਤੇ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਛਿੰਨ ਹੋਏ ਬੱਦਲ ਵਾਂਗ ਨਸ਼ਟ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ?’

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟਹ ਮਹਾਬਾਹੋ ਵਿਮੁਹੁਤਹ ਬ੍ਰਹਮਣਹ ਧਰਿ = ਅਰਜਨ ਵੱਲੋਂ ਪੁੱਛੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ

ਹੋਏ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਯਸ਼ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਆਦਿ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਆਸਰਾ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਚੱਲਿਆ, ਪਰ ਜੀਵਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਤੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਵਿਚਲਿੱਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਰਥਾਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਯਾਦ ਨਾ ਰਹੀ। ੦ ਕਚਿਤ ਨ ਓਭਯ ਵਿਭਸ਼ਟਹ, ਛਿਦ੍ਰ ਤ ਅਭ੍ਰ ਇਵ ਨਸ਼ਯਤਿ - ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਭ੍ਰਾਸ਼ਟ ਹੋਇਆ, ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਥ ਵੱਲੋਂ ਵੀ। ਦੋਵਾਂ ਉਨ੍ਹਤੀਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਇਆ ਸਾਧਕ ਛਿੰਨ ਬੱਦਲ ਵਾਂਗ ਨਸ਼ਟ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ? ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਬੱਦਲ ਦਾ ਟੋਟਾ ਟੁੱਟ ਕੇ ਦੂਜੇ ਬੱਦਲ ਨਾਲ ਨਾ ਰਲਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਵਾ ਕਾਰਨ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖਿੰਡ ਪੁੰਡ ਗਿਆ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧਕ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਵੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਉਹ ਨਸ਼ਟ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਪਤਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ? ੦ ਬੱਦਲ ਦਿਸ਼ਟਾਂਤ ਏਥੇ ਚੁਕਦਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂ ਬੱਦਲ ਦਾ ਟੁਕੜਾ, ਜਿਸ ਬੱਦਲ ਵਿੱਚੋਂ ਟੁਟਿਆ, ਜਿਸ ਬੱਦਲ ਨਾਲ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ - ਤਿੰਨੇ ਇੱਕੋ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਤਿੰਨੇ ਜੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਸ ਸਾਧਕ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਛੱਡਿਆ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਚੱਲਿਆ, ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਉਹ ਆਪ ਸਾਧਕ - ਤਿੰਨੇ ਇੱਕ ਜਾਤੀ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਜੜ੍ਹੇ ਹੈ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਥਾ ਆਪ ਖੁਦ ਚੇਤਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਆਸਰਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਯ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਪਰਲਾ ਦਿਸ਼ਟਾਂਤ ਠੀਕ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਆਸਰਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕੇਵਲ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਫਿਰ ਸਾਧਕ ਕਿਥੋਂ ਜਾਵੇਗਾ ? ੦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਅਭਯ ਭ੍ਰਾਸ਼ਟ (ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਡਿੱਗਿਆ ਹੈ) ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਵਿਲਲਿੱਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਬੱਦਲ ਦੀ ਲੰਗਾਰ ਮੀਂਹ ਪਾਉਣ ਸਮੇਂ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਢਿੱਗਦੀ। ਅਸਮਾਨ ਦੀ ਗੋਲਾਈ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਅਲੌਕਿਕਤਾ ਖੋ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗ ਪ੍ਰਕਿਵਾ ਪੈਣ ਵਾਲਾ ਸਾਧਕ ਨਾ ਇਸ ਲੋਕ ਦਾ ਨਾ ਉਸ ਲੋਕ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਕਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਯੋਗੀ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਹੈ। ਜੇ ਲਕਸ਼ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਉਸ ਕੌਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

6.39 ਸਲੋਕ :

ਏਤ ਸੇ ਸੰ-ਸਥਾਮ ਕ੃਷ਣ, ਛੇਤ-ਤੁਮ ਅਹੰ-ਅ-ਸਿ ਅ-ਸ਼ੇ਷-ਤਾ: / ਤਕਤ ਅਨਿ: ਸਮ-ਸਥਾਵ ਅਸਥ, ਛੇਤਾ ਨ ਹਿ ਤਧ-ਪਦ-ਧਰੇ //

ਏਤਤ੍ਰ ਮੇ ਸੰਸ਼ਯਮ੍ ਕ੍ਰਸ਼ਣ, ਛੇਤ੍ਰ ਤੁਮਮ੍ ਅਰਹੀਐਸਿ ਅਸੋਸਿ ਤਹਾ /

ਤੁਤਵ੍ ਅਨ੍ਯਹ ਸਮ੍ਸ਼ਯਸ੍ਯ ਅਸ੍ਯ, ਛੇਤਾ ਨਹਿ ਉਪ ਪਦ੍ਯਤੇ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਏਤਤ੍ਰ : ਇਹ। ਮੇ : ਮੇਰਾ। ਸੰਸ਼ਯਮ੍ : ਸੰਕਾ। ਕ੍ਰਸ਼ਣਾ : ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ। ਛੇਤਤੁਮ੍ : ਭੈ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਹਟਾਉਣਾ। ਅਰਹੀਐਸਿ : ਇਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਅਸੋਸਿਤਹ : ਪੂਰਣ, ਪੂਰਾ। ਤੁਤਵ੍ : ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਅਨ੍ਯਹ : ਹੋਰ। ਸਮ੍ਸ਼ਯਸ੍ਯ : ਸ਼ੱਕ ਤੋਂ। ਅਸ੍ਯ : ਇਸ ਦਾ। ਛੇਤਾ : ਹਨੇਰਾ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ। ਉਪਪਦ੍ਯਤੇ : ਫਿੱਟ ਹੈ, ਯੋਗ ਹੈ, ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ! ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸੰਕਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਕਰਨੀ। ਆਪ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਸੰਕੇ ਦੀ ਨਿਵਿੰਤੀ ਕਰ ਸਕੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਏਤਤ੍ਰੇ ਸੰਸ਼ਯਮ੍ ਕ੍ਰਸ਼ਣ, ਛੇਤਤੁਮ੍ ਅਰਹੀ ਅਸਿ ਅਸੋਸਿਤਹ = ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਪਾਪ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਨਰਕ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਜਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਵਰੱਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਸ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਵਰੱਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਜੂਨੀ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦਾ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਥੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜ ਸਕਦਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਵਿਚਲਿੱਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੀ ਸਾਧਕ ਬੱਦਲ ਦੇ ਟੋਟੇ ਵਾਂਗ ਕਿਧਰੇ ਨਸ਼ਟ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ? ਇਹ ਮੇਰਾ ਸੰਸਾ ਹੈ। ੦ ਤੁਤਵ੍ ਅਨ੍ਯਹ ਸਮ੍ਸ਼ਯ - ਸਯ ਅਸ੍ਯ, ਛੇਤਾ ਨ ਹੀ ਉਪ ਪਦ੍ਯਤੇ - ਇਸ ਸੰਸਾ ਦਾ ਨਿਰਣੈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੱਬੀ ਹੋਵੇ, ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਾ ਜਾਂ ਕਠਿਨ ਪੰਕਤਿ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਨਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਕੋਈ ਵਿਦਵਾਨ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਯੋਗ ਭ੍ਰਾਸ਼ਟ ਦੀ ਕੀ ਗਤਿ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਹਾਂ, ਯੋਗੀ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਗਤੀ ਅਗਤਿ ਨੂੰ ਅਥਵਾ ਜਾਣ ਤੇ ਆਉਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਯੁੰਜਾਨ ਯੋਗੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਅਭਿਆਸ ਕਰਕੇ ਯੋਗੀ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਹੀ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਤਾਂ ਯੁਕਤ ਯੋਗੀ ਹੋ। ਆਪ ਬਿਨਾਂ ਅਭਿਆਸ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਹੋ। ਆਪ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਐਨਾ ਜਾਣਕਾਰ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਆਪ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਹੋ। ਆਪ ਹੀ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਠੀਕ ਉੱਤਰ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹੋ। ੦ ਗਤਿ = ਜੋ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਗਤਿ ਹੈ। ੦ ਸੰਸ਼ਯ - ਸ਼ਬਦ ਪੁਲਿੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਏਤਤ੍ਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਏਵਮ੍ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ੦ ਹਿ - ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਸਰਵਗਯ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਤਾ ਅਗਿਆਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਘਾਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਜਗਿਆਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਤਾ ਉਸੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗੁਣਵਾਨ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਧਾਤਾ ਹੋਵੇ। ਅਰਜਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੁਰੂ ਦੇਸਤ ਸ਼ਬਦਿੰਤਕ, ਅਧਿਆਪਕ, ਮਾਰਗ-ਦਰਸਕ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਕ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸੰਕਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਹਨੇਰਾ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਹਨ। ਆਪ ਅਜਿਹੀ ਈਸ਼ਵਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹਨ ਜੋ ਹਰ ਥਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਯੋਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਈਸ਼ਵਰ ਹੀ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਤਾਂ ਗਿਆਨ

ਦਾ ਸੂਰਜ ਹੈ।

6.40 ਸ਼ਲੋਕ :

ਭਗਵਾਓ ਇਵਾਚ : ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ

ਪਾਰਥ ਨ ਏਵ ਇਹ ਨ ਅਸੁਤ, ਵਿ-ਨਾਸ਼: ਤਸਥ ਕਿਦ-ਧਰੇ। ਨ ਹਿ ਕਲਿਆਣ-ਕੂਰ ਕ:;-ਚਿਤ, ਦੁ:;-ਗਤਿਸ੍ਰ ਤਾਤ ਗਚਹਤਿ॥

ਪਾਰਥ ਨ ਏਵ ਇਹ ਨ ਅਮ੍ਰਤ, ਵਿਨਾਸ਼ਹ ਤਸ੍ਰ ਵਿਦਯਤੇ।

ਨ ਹਿ ਕਲਿਆਣ ਕੂਰ ਕਹਿਚਦ, ਦੁਰ ਗਤਿਸ੍ਰ ਤਾਤ ਗਚਹਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦਾਰਥ :- ਪਾਰਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਏਵ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਇਹ : ਏਥੇ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਮ੍ਰਤ : ਅਗਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ। ਵਿਨਾਸ਼ਹ : ਤਬਾਹੀ, ਨਾਸ਼ ਹੋਣਾ। ਤਸ੍ਰ : ਉਸ ਦਾ। ਵਿਦਯਤੇ : ਹੈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਕਲਿਆਣ ਕੂਰ : ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੰਗਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਪਕਾਰੀ। ਕਹਿਚਦ : ਕੋਈ ਇੱਕ। ਦੁਰਗਤਿਸ੍ਰ : ਭੈੜੀ ਦੁੱਖ ਦੀ ਅਵਸਥਾ। ਤਾਤ : ਹੇ ਪਿਆਰੇ। ਗਚਹਤਿ : ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ, ‘ਹੇ ਪਾਰਥ! ਉਸ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਨਾ ਤਾਂ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਰਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੇ ਤਾਤ (ਪਿਆਰੇ) ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਰਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ : - ੦ ਪਾਰਥ ਨ ਏਵ ਇਹ ਨ ਅਮ੍ਰਤ, ਵਿਨਾਸ਼ਹ ਤਸ੍ਰ ਵਿਦਯਤੇ = ਹੇ ਪ੍ਰਥਾ ਨੰਦਨ! ਜੋ ਸਾਧਕ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਉਹ ਯੋਗ-ਭੂਸ਼ਟ ਸਾਧਕ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਚਾਹੇ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲਵੇ, ਚਾਹੇ ਪਰਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਪਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ (6.41-45) ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਹ ਨਹੀਂ ਫਿੱਗ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਸਾਧਨ ਸਮੱਗਰੀ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪਰਮਾਰਥ ਉਦੇਸ਼ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਜਨਮਦਾ, ਮਰਦਾ ਰਹੇਗਾ। ੦ ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੈ – ਉਸ ਦੀ ਦੁਰਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਭੂ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤਾ ਹਰ ਕਾਰਜ ਸਤਿ ਹੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ, ਸਰਵਗਯ ਹੈ। ੦ ਯੋਗ ਭੂਸ਼ਟ ਕਸ਼ਟ ਗਤਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੰਨਿਆਸ ਤਿਆਗ ਨਾਲ ਬਹੁਮ ਲੋਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਨ ਹਿ ਕਲਿਆਣ ਕੂਰ ਕਹਿਚਦ ਦੁਹ ਗਤਿਸ੍ਰ ਤਾਤ ਗਚਹਤਿ = ਪਾਰਥ ਸ਼ਬਦ ਆਤਮੀਯ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪਤੀਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਪਿਆ ਹੈ। ੦ ਹੋ ਤਾਤ! ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਦੁਰਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਤਾਤ ਸੰਬੰਧਨ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜੋ ਸਾਧਕ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਕੀਤਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਲੱਗਣ ਦਾ ਅਰਥ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਚਣ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਉੱਤਮ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਨੀਚ ਯੂਨੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਨੀਵੀਂ ਯੂਨੀ ਜਿਵੇਂ ਸੱਪ ਵਿੱਛੁ ਆਦਿ ਯੂਨੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੇਵਾ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਅਸਲ ਯੋਗੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਕਲਿਆਣ ਕਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁਰ ਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤਾਤ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਪਿਤਾ ਹਨ, ਇਹ ਪਿਤਾ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਪੁੱਤਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਛੋਟੇ ਅਥਵਾ ਪੁੱਤਰ ਲਈ ਤਾਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੋ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼, ਪੁੱਤਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਲਈ ਤਾਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰੇ, ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਨਾ ਚੰਗਾ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਭੈੜਾ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਭੈੜਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਯੋਗ ਸਾਧਕ ਬਣ ਕੇ ਯੋਗ ਅੱਵਸਥਾ ਤੋਂ ਫਿੱਗ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਅੱਵਸਥਾ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ, ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਗਹਿਣ ਕਰ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਗੁਣ-ਅੰਗੁਣ ਵਿਕਸਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਕਾਲਪੱਤਰ ਬਿਰਘ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਆਪਣੀ ਕਲਪਿਤ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਉੱਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਾਰਜ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿੱਚ ਘਾਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਸੰਸਾਰਕ ਭੈਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਘਾਟੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਿਯਮਬੱਧ ਤੇ ਅਨਿਯਮਬੱਧ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਹਨ, ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਦਰਸਾਏ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਉਪਕਾਰੀ ਹਨ, ਉਹ ਨਿਯਮ ਬੱਧ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਭੈਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਜੰਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸ ਕੇ ਅਸਥਾਈ ਆਨੰਦ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਗ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨਾਲ ਆਤਮ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਅਮੀਰ ਹੋਵੇ, ਗਰੀਬ ਹੋਵੇ, ਛੋਟਾ ਵੱਡਾ, ਤਕੜਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸੂ ਬਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਪ੍ਰਭੂ ਚੇਤਨਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ ਹਨੇਰੇ ਦੂਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

6.41 ਸ਼ਲੋਕ :

ਪ੍ਰ-ਆਪ-ਧ ਪੁਣ੍ਯ-ਕੂਰਾਸ੍ ਲੋਕਾਨੁ, (ਵਸੁ) ਰਥ-ਇਤਵਾ ਸ਼ਾਸ਼ਤੀ: ਸਮਾ:।

ਸੁਚੀਨਾਸ੍ ਸ਼੍ਰੀ-ਸਤਾਸ੍ ਗੇਹੇ, ਯੋਗ-ਭਣ੍: ਅਭਿ (ਜਨ੍) ਜਾਤੇ॥

ਪ੍ਰਾਅਪ੍ਯ ਪੁਣ੍ਯ ਕੂਰਾਸ੍ ਲੋਕਾਨੁ, (ਵਸੁ) ਦ੍ਰਿਸ਼ ਇਤਵਾ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤੀਹ ਸਮਾਹ।

ਸੁਚੀਨਾਸ੍ ਸ਼੍ਰੀ ਮਤਾਸ੍ ਗੇਹੇ, ਯੋਗ ਭੂਸ਼ਟਹ ਅਭਿ (ਜਨ੍) ਜਾਧਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪ੍ਰਾਅਪ੍ਯ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕਾ। ਪੁਣ੍ਯ ਕੂਰਾਸ੍ : ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਪਰ ਉਪਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਨੁ : ਸੰਸਾਰ। (ਵਸੁ) ਉਸ ਇਤਵਾ : ਰਹਿਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਵਿਸਥਾਰ ਪੁਰਵਕ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ। ਸ਼ਾਸ਼ਵਤੀਹ : ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ।

ਸਮਾਹ : ਸਾਲ। ਸ਼੍ਰੀਚੀਨਾਮ੍ : ਪਵਿੱਤਰ ਦੀ। ਸ਼੍ਰੀਮਤਾਮ੍ : ਅਮੀਰ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ। ਗੇਰੇ : ਘਰ ਅੰਦਰ। ਯੋਗ ਭੁਸ਼ਟਹ : ਯੋਗ ਪਿਆਤਿ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਭਿਜਾਯਤੇ : ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਯੋਗ ਭੁਸ਼ਟ ਹੈ, ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ, ਅਸੰਖ ਸਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ, ਫਿਰ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪ੍ਰਾਅਪ੍ਯ ਪੁਣਯ ਕ੍ਰਤਾਮ੍ ਲੋਕਾਨ੍ - ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਯਗਯ ਆਦਿ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਵੱਰਗ ਜਾਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਏਥੇ ਪੁੰਨਯ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪੁੰਨਯ ਕਰਮ ਦੇ ਫਲ ਸੁਰੂਪ ਸੁੱਖ ਭੋਗਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਸਵੱਰਗ ਆਦਿ ਲੋਕ ਮੁਫਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਸ਼ੁਧ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ (ਯਾਚਨਾ) - ਜਾਂਚਨਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ - ਉਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯਗ ਆਦਿ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਸਵੱਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਭੋਗ ਭੋਗਣ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਵੱਸ ਵਿਚਲਿੱਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤਿਆਂ, ਉਹ ਸਵੱਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੋਗ ਵਾਸ਼ਨਾ ਆਮ ਆਦਮੀ ਵਰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਉਸ਼ਟਿਤ੍ਰਵਾ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤੀਹ ਸਮਾਹ - ਸਵੱਰਗ ਆਦਿ ਉੱਚੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਯਗ ਆਦਿ ਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੀ (ਭੋਗ ਭੋਗਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ) ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਯੋਗ ਭੁਸ਼ਟ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੁੰਨ ਕਸ਼ਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਫਿਰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਥੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੰਭਾਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਵੱਰਗ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਭੋਗ ਭੋਗਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨ ਸੰਪਤੀ ਕਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਉਹ ਉਥੇ ਅਸੀਮ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਜੇ ਭੋਗ ਭੋਗਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਉੱਚੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਕਰਮ-ਜਨਯ ਹੈ। ਪਰ ਯੋਗ-ਭੁਸ਼ਟ ਦਾ ਉੱਚੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਕਰਮ-ਜਨਯ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਯੋਗ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ੦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੋਗ ਭੋਗਣ ਵਾਸਤੇ ਕਰਮ ਯਗ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੱਰਗ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸੁੰਤੱਤਰਤਾ ਹੈ, ਨਾ ਉਥੋਂ ਆਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਵੱਰਗ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਉਥੇ ਦੋ ਭੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਫਸਦੇ। ੦ ਸ਼੍ਰੀਚੀਨਾਮ੍ ਸ਼੍ਰੀ ਮਤਾਮ੍ ਗੇਰੇ, ਯੋਗ ਭੁਸ਼ਟ ਅਭਿ (ਜਨ) ਜਾਧਤੇ - ਸਵੱਰਗ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭੋਗ ਭੋਗਣ 'ਤੇ ਜਦ ਅਭੁਚੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਦ ਉਹ ਯੋਗ ਭੁਸ਼ਟ ਮੁੜ ਕੇ ਮ੍ਰਿਤੂ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਪਰਖਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ ? ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਾਧਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਛੱਡਦਾ ਨਹੀਂ। ਅੰਤ ਸਮੇਂ, ਪਰ, ਸਾਧਨ ਛੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅਗਿਆਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮੁੜ ਸਾਧਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਮੁੜ ਸਾਧਨ-ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਪੁਰਖ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸ਼ੁੱਧ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਉਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੱਕੀ ਮਿਹਨਤ ਵਾਲੀ ਗਾਹੜੇ ਪਸੀਨੇ ਦੀ ਕਮਾਈਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਚਰਣ ਸ਼ੁੱਧ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਧਨ ਤੇ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯੋਗ ਤੇ ਭੋਗ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਯੋਗ ਤਿਆਗ, ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਯੋਗ ਚੰਗੇ ਲਕਸ਼ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ-ਸ਼ਲੋਕੀ ਨਾਲ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਹੈ ਤਪ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਯੋਗੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਭੋਗੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ। ਯੋਗੀ ਲਈ ਸੰਸਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ, ਜਦ ਕਿ ਭੋਗੀ ਕੇਵਲ ਭੋਗਣ ਖਾਣ ਪੀਣ ਮਹਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ, ਰੂਪ ਨੂੰ ਮਾਣਨ ਤੇ ਹਵਸ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਲੰਘਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭੋਗੀ ਮਰਕੇ ਪ੍ਰਤਮ ਜਾਂ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਨਰਕ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜੇ ਆਪਣੀ ਮੰਤਵ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਜੇ ਦੂਰ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਮੁੜ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

6.42 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਥ ਵਾ ਯੋਗਿਨਾਮ੍ ਏਵ, ਕੁਲੇ ਭਵ-ਅਤਿ ਥੀ-ਮਤਾਮ੍। ਏਤਰ ਹਿ ਦੁਰ-ਲਭ-ਤਰਮ, ਲੋਕੇ ਜਨਮ ਯਤ ਇੰਦ੍ਰਸਮ੍॥

ਅਬ ਵਾ ਯੋਗਿਨਾਮ੍ ਏਵ, ਕੁਲੇ ਭਵਅਤਿ ਘੀਮਤਾਮ੍।

ਏਤਤ੍ਰ ਹਿ, ਦੁਰ ਲਭ ਤਰਮ, ਲੋਕੇ ਜਨਮ ਯਤ ਇੰਦ੍ਰਸਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਬ ਵਾ : ਜਾ। ਯੋਗਿਨਾਮ੍ : ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ। ਏਵ : ਭੀ। ਕੁਲੇ ਭਵਅਤਿ : ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਘੀਮਤਾਮ੍ : ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਲਈ। ਏਤਤ੍ਰ : ਇਹ। ਹਿ : ਸੱਚਸੁੱਚ। ਦਰਲਭਤਰਮ੍ : ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ। ਜਨਮ : ਜਨਮ। ਯਤ : ਕਿਹੜਾ। ਇੰਦ੍ਰਸਮ੍ : ਇਸ ਵਰਗਾ।

੦ ਸ਼ਬਦਾਰਥ :- ਜਾ ਉਹ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਯੋਗੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਤਿ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਬਵਾ - ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ = ਅਬ+ਵਾ = ਅਬਵਾ। ਅਬ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅੰਤਰ ਤੇ ਵਾ ਦਾ ਅਰਥ - ਅਵਧਾਰਣਾਰਥ = ਨਿਸ਼ਚ - ਯਾਰੁਸ। ਅਬਵਾ ਦੇ ਅਰਥ ਹੋਏ - ਦੇਹ ਪਾਤ ਦੇ ਅੰਤਰ ਹੀ - ਮੌਤ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ। 'ਹਿ' ਸ਼ਬਦ ਲੋਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੰਕਾ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ 'ਹਿ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ 1. ਵਾਸ਼ਨਾ ਸਹਿਤ 2. ਵਾਸ਼ਨਾ ਰਹਿਤ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਬਵਾ - ਤੂੰ ਜਿਸ ਯੋਗ-ਭੁਸ਼ਟ ਦੀ ਗੱਲ ਪੁੱਛੀ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸੁੱਖ ਹੋ ਕੇ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਜੇ ਤਤਕਾਲ ਮਰ ਜਾਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਰਤੀ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਨਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਯੋਗ ਭੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਯੋਗ - ਭੁਸ਼ਟ ਦੀ ਗਤਿ ਨੂੰ ਮੈਂ ਏਥੇ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ੦ ਯੋਗਿਨਾਮ੍ਏਵ ਕੁਲੇ ਭਵਅਤਿ ਘੀ ਮਤਾਮ੍ - ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਤਤਵਗਯੂ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਕੁਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵੈਰਾਗਵਾਨ ਯੋਗ ਭੁਸ਼ਟ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਕੁਲ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸਾਫ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਯੋਗੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਕੁਲ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਕੁਲ

ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਏਤੜ੍ਹ ਹਿ ਦੁਰਲਭ ਤਰਮ੍ - ਲੋ-ਕੋ ਜਨਮ ਯਤ ਇਦ੍ਸ਼ਸਮ੍ - ਉਸ ਦਾ ਇਹ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਕਲ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਹੋਣਾ, ਇਸ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੁਰਲਭ ਹੈ। ਪੁੰਨ ਦਾ ਫਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੱਤਵ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਯੋਗੀ ਦਾ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਦੁਰਲਭ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕੁਲ ਵਿੱਚ, ਘਰ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਪਰਮਾਰਥ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਅਜਿਹੇ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ, ਤੱਤਵ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ, ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ, ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣਾ ਬਹੁਤ ਆਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਏਤੜ੍ਹ - ਪਦ ਤੋਂ ਤਾਂ ਤੱਤਵ ਯੋਗੀ ਦੀ ਕੁਲ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਯੋਗ-ਭ੍ਰਾਸਟ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਦ੍ਦ ਸਮ੍ ਪਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਤੱਤਵ ਦੇ ਸੰਗ ਦਾ ਮੌਕਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਰਜ ਵੀਰਜ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੰਤਾਨ ਬਿੰਦੁਜ ਪਰਜਾ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਦ ਅਖਵਾ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ, ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਰਮਾਰਥ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਨਾਦਜ ਪਰਜਾ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕੁਲ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਯੋਗ ਭ੍ਰਾਸਟ ਬਿੰਦੁਜ ਹੈ ਤੇ ਤਤਵਗਯ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਧਕ ਨਾਦਜ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਜਨਮ ਮਿਲਣਾ ਤੇ ਸੰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਦੁਰਲਭ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯੋਗ ਇੱਕ ਜਨਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੀ ਮੰਤਵ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਜਨਮਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਪੈ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਪੂਰਣ ਪਰਪੱਕਤਾ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦੀ, ਇਹ ਅਭਿਆਸ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਯੋਗ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਮਨੋਸ਼ਕਤੀ, ਮਨੋਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਦਿੜ-ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧ ਪ੍ਰਕਿਓਅ ਹੋਣੀ ਬਹੁਤ ਲਾਜ਼ਮ ਹੈ। ਸਿਆਣਾ ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਲਕਸ਼ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸ ਲਈ ਸਾਰਥਕ ਹੈ ਕਿ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬੱਚਾ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ (ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ, ਦਾਦਾ ਦਾਦੀ) ਦੇ ਗੁਣ ਅੰਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਜੀਵਨ ਤੱਤ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਯੋਗ ਸਿੱਖਿਆ, ਪੂਰਣ-ਯੋਗ ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨੀਂਹ, ਪੱਕੀ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ, ਸਮਾਜਿਕ-ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਹਨ।

6.43 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਰ ਤਮ ਬੁਦਿ-ਸੰ-ਯੋਗਮ, ਲ੍ਭ-ਅ-ਤੇ ਪੌਰਦੇਹਿਕਮ। ਯਤਰੇ ਚ ਤਰ: ਭ੍ਰਾ:; ਸਮ-ਸਿਥ-ਤੌ ਕੁਰੁ-ਨਨਦਨ॥

ਤੜ੍ਹ ਤਮ ਬ੍ਰਾਧਿ ਸੰਯੋਗਮ, ਲੜਾਅਤੇ ਪੌਰਦੇਹਿਕਮ।

ਯਤਰੇ ਚ ਤਤਰ ਭ੍ਰਾਧਹ, ਸਮਸਿਧ ਤੌ, ਕੁਰੁ ਨੰਦਨ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤੜ੍ਹ : ਉਥੇ। ਤਮ : ਉਹ। ਬ੍ਰਾਧਿਯੋਗਮ : ਗਿਆਨ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗ। ਲੜਾਅਤੇ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੌਰਦੇਹਿ-ਕਮ : ਜੋ ਕੁਝ ਪਹਿਲੇ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਯਤਰੇ : ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਂ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ, ਯਤਨ ਕਰਨਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਤਤਰ : ਉਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ। ਭ੍ਰਾਧਹ : ਵਧੇਰੇ : ਸਮਸਿਧੈਤ : ਪਰਪੱਕਤਾ, ਪੂਰਣਤਾ ਲਈ। ਕੁਰੁ ਨੰਦਨ : ਹੇ ਕੁਰੁ ਪੁੱਤਰ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਥੇ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਉਸ ਬੁੱਧੀ ਸੰਜੋਗ ਨੂੰ (ਭਾਵ ਬੋਧ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਨੂੰ) ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਹੇ ਕੁਰੁ ਨੰਦਨ! ਫਿਰ ਉਹ ਸਿੱਧੀ ਦੇ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤੜ੍ਹ ਤਮ ਬ੍ਰਾਧਿ ਸੰਯੋਗਮ, ਲੜ ਅਤੇ ਪੌਰਵ ਦੇਹਿਕਮ - ਤੱਤਵਗਯ ਜੀਵਨ ਯੁਕਤ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਵੈਗਾਗਵਾਨੁ ਸਾਧਕ ਦੀ ਕੀ ਦਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਏਥੇ ਤੜ੍ਹ ਸ਼ਬਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਪੌਰਵ ਦੇਹਿਕਮ ਤਥਾ ਬ੍ਰਾਧਿ ਸੰਯੋਗਮ ਪਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਰਕਤ ਉਸ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਵਰੱਗ ਆਦਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ - ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਿੱਧੇ ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕੁਲ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਦੀ ਸਾਮਗਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਨੀਂਦ ਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਹ ਕਿਨਾਰੇ 'ਤੇ ਹੀ ਸੌਂ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਨਾਂ ਰਸਤਾ ਆਪ ਹੀ ਤਹਿ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ, ਜਿੰਨਾ ਉਸ ਨੇ ਸੁੱਤਿਆਂ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਤਹਿ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸੰਸਾਰ ਉਸ ਦੇ ਏਸ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਸੰਸਾਰ ਉਸਾਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਜਾਂ ਜਾਗਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਯਤਰੇ ਚ ਤਤਰ ਭ੍ਰਾਧਹ - ਸਮਸਿਧ ਤੌ - ਇੱਕ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੇ ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਕ੍ਰਤ ਬੁੱਧੀ ਸੰਯੋਗ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਉਸ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਚੇਰੇ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ - ਪ੍ਰਕਰ ਦੇ ਯੋਗ ਭ੍ਰਾਸਟ ਪਹਿਲਾਂ ਸਵਰੱਗ ਆਦਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭੋਗ ਵਾਸ਼ਨਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਤਾਂ ਸ਼ੁੱਧ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭੋਗ ਵਾਸ਼ਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕੁਲ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ 'ਪੌਰਵਦੇਹਿਕਮ' ਬੁੱਧੀ ਸੰਯੋਗ ਅਰਥਾਤ ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਕ੍ਰਤ ਸਾਧਨ ਸਾਮਗਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। - ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਏਥੇ 'ਪੌਰਵ ਦੇ ਹਿਕਮ' ਕਹਿਣਾ, ਤਾਂ ਹੀ ਠੀਕ ਲੱਗੇਗਾ, ਜਦ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਵਯਵਧਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਮੰਨੀਏ ਕਿ ਸਵਰੱਗ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਫਿਰ ਉਹ ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕੁਲ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਵ ਅਭਿਆਸ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ੦ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭੋਗ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਤਾਂ ਸਵਰੱਗ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਠੀਕ ਹੈ ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਵਿਚਲਿੱਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਵਰੱਗ ਆਦਿ ਭੇਜਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਜੋ ਅਣਉਚਿੱਤ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਦੋਂ ਯੋਗੀ ਨਵੇਂ ਘਰ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਕਲਿਆਣ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨਵੇਂ ਜੀਵਨ ਅੰਦਰ ਅਜਿਹੀ ਹਾਨੀ ਰਹਿਤ ਖੁਸ਼ੀ ਬਣ ਕੇ ਸੰਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਾਪ-ਰਹਿਤ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਯੋਗ-ਅਭਿਆਸ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਸਾਧਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਯੋਗੀ - ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਯੋਗੀ ਦੇ ਘਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦਰਸਾਵ ਉਸ ਦੇ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਵਧੀਆ ਵਾਤਾਵਰਣ ਯੋਗ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ

ਲਈ ਲਾਹੇਮੰਦ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਾਣਾ ਸਬਕ ਮੁੜ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਅਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ।

6.44 ਸ਼ਲੋਕ :

ਪੂਰਵ-ਅਭਿ-ਆਸੇਨ ਤੇਨ ਏਵ, ਹਿ-ਧਰੇ ਹਿ ਅ-ਕਥ: ਅਧਿ ਸ: / ਜਿ-ਜਾਸੁ: ਅਧਿ ਯੋਗਸਥ, ਸ਼ਬਦ-ਕਹਾ ਅਤਿ-ਕਰਤੇ ||

ਪੂਰਵ ਅਭਿਆਸੇਨ ਤੇਨ ਏਵ, ਹਿਯਤੇ ਹਿ ਅਵਸ਼ਹ ਅਧਿ ਸਹ।

ਜਿਗਯਾ ਸਹ ਅਧਿ ਯੋਗਸ੍ਰਯ, ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤਿ ਵਰਤਤੇ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪੂਰਵ ਅਭਿਆਸੇਨ : ਪਹਿਲਾ ਅਭਿਆਸ। ਤੇਨ : ਉਸ ਰਾਹੀਂ। ਏਵ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਹਿਯਤੇ : ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਅਵਸ਼ਹ : ਬੇਸਹਾਰਾ, ਬੇਬੱਸ। ਅਪਿਸਹ : ਵੀ, ਉਹ। ਜਿਗਯਾਸੂਹ : ਜੋ ਯੋਗ ਜਾਣਨ ਦਾ ਅਭਿਲਾਸੀ ਹੋਵੇ। ਅਧਿ : ਵੀ। ਯੋਗਸ੍ਰਯ : ਯੋਗ ਦਾ। ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ : ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਅਤਿਵਰਤਤੇ : ਪਰੇ ਜਾਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਜਨਮ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਯੋਗ ਦੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪੁਰਸ਼ ਭੀ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ (ਅਰਥਾਤ ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਕਹੇ ਗਏ ਕਰਮਕਦਲ ਦਾ) ਅਤਿ ਕ੍ਰਮਣ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪੂਰਵ ਅਭਿਆਸੇਨ ਤੇਨ ਏਵ, ਹਿਯਤੇ ਹਿ ਅਵਸ਼ਹ ਅਧਿ ਸਹ - ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕੁਲ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਯੋਗ ਭੁਸਟ ਨੂੰ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸਾਧਨ ਸੁਵਿਧਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜਿਹਾ ਵਾਯੁਮੰਡਲ ਤੇ ਸੰਗ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਸੰਗ ਵਾਯੁਮੰਡਲ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਪਰ ਸਵੱਰਗ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਜਿੰਨਾ ਯੋਗ ਦਾ ਸਾਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਰਕਰਣ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੇ ਚੰਗੇ ਸੰਸਾਰ ਪਏ ਹਨ, ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਅਭਿਆਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਭੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਵਸ਼ਹ ਅਧਿ ਸਹ - ਦਾ ਸਾਰ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਤੋਂ - ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਸਵੱਰਗ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੈ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਭੋਗ ਇੱਛਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਿੱਟੀ ਨਹੀਂ, ਏਸੇ ਲਈ ਭੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਕਾਰਨ, ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਪੂਰਵ ਅਭਿਆਸ ਕਾਰਨ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੋਗ-ਵਾਸਨਾ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਘੱਟ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ - ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਸਤਮ੍ਭ ਹੀ, ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਤ੍ਤਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸੰਸਕਾਰ ਭੋਗਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਹੋਏ ਯੋਗ ਭੁਸਟ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਖਿੱਚ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵੱਲ ਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਜਿਗਯਾਸੂਹ ਅਧਿ ਯੋਗਸ੍ਰਯ - ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤਿ ਵਰਤਤੇ - ਸਾਧਕ ਦੇ ਪਤਨ ਹੋ ਜਾਣ ਸੰਬੰਧੀ ਅਰਜਨ ਵੱਲੋਂ ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਭਗਵਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਯੋਗ ਦਾ ਜਿਗਿਆਸੂਹ ਭੀ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹੇ ਗਏ ਸਕਾਮ ਕਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲਾਂ ਦਾ ਅਤਿਕ੍ਰਮਣ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਤਨ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਉਹ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਰਤਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ। ੦ ਯੋਗਸ੍ਰਯ ਤੇ ਜਿਗਯਾਸੂਹ ਪਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਅਜੇ ਯੋਗ ਭੁਸਟ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਤੇ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਏ, ਪਰ ਯੋਗ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਜਿਗਿਆਸੂਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਯੋਗ ਦੇ ਜਿਗਿਆਸੂਹ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਭੋਗ ਤੇ ਸੰਗਹਿ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਯੋਗ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੋਗ ਤੇ ਸੰਗਹਿ ਦੀ ਰੁਚੀ ਮਿਟੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਯੋਗ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਯੋਗ ਰੁੜ੍ਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, ਯੋਗ ਦੇ ਜਿਗਿਆਸੂਹ ਹੋਏ। ੦ ਯੋਗ ਭੁਸਟ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਕਿਹੜੇ ਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ? ? ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ - ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਸਿੱਧੀ ਵਾਸਤੇ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ (7.03) ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਯੋਗ ਭੁਸਟ ਹੈ। ੦ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣ ਦੀ ਹੀ ਬਹੁਤ ਮਹਿਮਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਭੁਸਟ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਯੋਗ-ਭੁਸਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਕਾਮ ਭਾਵ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਯਹ ਦਾਨ ਤਪ ਆਦਿ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਲਕਿ ਸ੍ਰੇਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੱਡਾ ਉਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਨ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਤੋਂ ਯੋਗ ਪਤਿ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸੌਂਕ, ਯੋਗ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਯੋਗ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਸੰਸਕਾਰ ਤੇ ਇਸ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੋਨੇ ਤੇ ਸੁਹਾਗੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਦੇ ਕਿਹਣ 'ਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕੋਹਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬਲਦ ਵਾਂਗ ਚੱਕਰ ਕੱਢੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਯੋਗ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ 'ਤੋਂ ਨਿਜ਼ਾਤ ਦਿਵਾਉਣ ਦਾ ਵਧੀਆ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਯੋਗੀ, ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਇਸ ਲਈ ਬਿਹਤਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਪੂਰਣਤਾ ਲਈ ਯਤਨ ਆਰੰਭੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਅਭਿਆਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਵਧ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਯੋਗ ਨਿਯਮ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਯੋਗਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਯੋਗੀ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਉੱਤਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪੂਰਣ ਯੋਗੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

6.45 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ੍ਰ-ਧਰਾਤੁ ਧਰ-ਮਾਨ: ਰੁ, ਯੋਗੀ ਸਮ-ਸ਼ੁਧ-ਤ-ਕਿਲਿਖ: / ਅਨ-ਏਕ-ਜਨਮ-ਸਮ-ਸਿਧ-ਤ:; ਤਤ: ਵਾ-ਤਿ ਪਰਾਮ ਗਤਿਮ ||

ਪ੍ਰਯਤਨਾਤ ਯਤਮਾਨਹ ਤੁ, ਯੋਗੀ ਸਮ ਸ਼ੁਧ੍ਯਤ ਕਿਲਿਬ੍ਰਸ਼ਰ।

ਅਨ ਏਕ ਜਨਮ ਸਮਸਿੱਧ ਤਹ, ਤਤਹ ਯਾਤਿ ਪਰਾਮ ਗਤਿਮ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪ੍ਰਯਤਨਾਤ : ਸਭਤ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ। ਯਤਮਾਨਹ : ਉੱਦਮ ਕਰਨਾ, ਯਤਨ ਕਰਨਾ। ਤੁ : ਪਰੰਤੁ। ਯੋਗੀ : ਯੋਗੀ। ਸਮਸ਼੍ਯੁਤ ਕਿਲਿਬ੍ਰਸ਼ਰ : ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਧ ਹੋਣਾ, ਧੋਤਾ ਜਾਣਾ। ਅਨਏਕ ਜਨਮ ਸਮਸਿੱਧਤਹ : ਕਈ ਜਨਮਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪਰਪੱਕ ਹੋਣਾ। ਤਤਹ : ਤਦ। ਯਾਤਿ : ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਪਰਾਮ : ਉਚੇਰਦਾ ਹੈ। ਗਤਿਮ : ਰਸਤਾ, ਮਾਰਗ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜਾ ਯੋਗੀ ਪੂਰਣ ਲਵਲੀਨ ਸਮਾਧੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਜਨਮਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪ੍ਰੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਪੂਰਣ ਅੰਤਿਮ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਪਰਮ-ਗਤੀ ਹੈ।

○ ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪ੍ਰਯਤਨਾਤਯਾਤ - ਮਾਨਹ ਤੁ - ੦ ਤੁ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਯੋਗ ਦਾ ਜਗਿਆਸੂ ਭੀ ਜਦ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰੇ ਹੋਏ ਸੁਕਾਮ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਤੱਤਪਰਤਾ ਨਾਲ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰਮਗਤਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ੦ ਯੋਗੀ = ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ, ਸਮਤਾ ਨੂੰ, ਚਾਰੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਹਰਸ਼ ਸ਼ੋਕ ਆਦਿ ਦਵੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਫਸਦਾ - ਉਹ ਯੋਗੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਯਤਨਾਤਯਾਤ ਮਾਨਹ = ਪ੍ਰਯਤਨ ਪੂਰਵਕ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਜੋ ਪ੍ਰਬਲ ਲੋਕਾਂ ਹੈ, ਲਗਨ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਤੱਤਪਰਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤਿ ਦਿਨ ਵਧਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸ ਦੀ ਸਜਗਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਮਝੁੱਧਤ ਕਿਲਿਬਸ਼ਹ - ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ ਪਾਪ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ੦ ਅਨੁਏਕ ਜਨਮ ਸਮ੍ਰਿਸ਼ਤਹ = ਪਹਿਲਾਂ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਦੇ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸ਼ੁੱਧੀ ਹੋਈ, ਫਿਰ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਤੋਂ ਵਿਚਲਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਵੱਰਗ ਆਦਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆ ਤੇ ਉਥੇ ਭੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰੁਚੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਸ਼ੁੱਧੀ ਹੋਈ, ਫਿਰ ਉਥੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਤੱਤਪਰਤਾ ਨਾਲ ਯਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਫੇਰ ਸ਼ੁੱਧੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਜਨਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਣਾ ਹੀ ਅਨੇਕ ਜਨਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਤਤਹਯਾਤਿ ਪਰਮ੍ਭ ਗਤਿਮ੍ਭ - ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਕਿਅੰਕਰ ਦੁੱਖ ਵੀ ਢੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। (6.22) ੦ ਸਮਝੁੱਧਤਹ - ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਅਨੇਕਾਂ ਜਨਮਾਂ, ਸਵੱਰਗਾਂ, ਨਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁੰਨਾਂ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸਮ੍ਰਿਸ਼ਤਹ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯੋਗ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ (ਪਰਯਤਨ, ਅਭਿਆਸ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਨਿਰੰਤਰਤਾ, ਪਾਪ-ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ) ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਹਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਨ ਜੋ ਸੰਸਕਾਰ-ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਜੀਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਜੀਨ ਐਨਜ਼ਾਈਮ ਤੇ ਹਾਰਮੋਨ ਉਪਜਾਊਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਅੰਦਰਲੇ ਚਾਲਕ ਰਸਾਇਣ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਤੇ ਸੁਭਾਓ ਨੂੰ ਢਾਲਦੇ ਹਨ। ਜੀਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਮ-ਗਤੀ ਦੇ ਅਰਥ ਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਰੂਪੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਦੌਲਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਲਈ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਕਿਸੇ ਮੰਤਵ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਾਧਾਰਣ ਚਤੁਰ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅਤੇ ਯੋਗ ਪੁਰਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਯੋਗੀ ਅਖਵਾਉਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਮੰਤਵ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆਨ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਯੋਗੀ ਨੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਯੋਗ ਕਰਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਾਹਰ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਤਨ ਮਨ ਸਾਧ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਆਪ ਤਨ ਮਨ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਯੋਗੀ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਮਾਣਤਾ, ਪਰਪੱਕਤਾ, ਆਤਮ ਦਿੜ੍ਹਤਾ, ਯੋਗੀ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਮੂਲ ਗੁਣ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਮੰਤਵ ਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਿਰੰਤਰ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਯੋਗੀ ਸਭ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

6.46 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਪਸ्-ਵਿਭਯ: ਅਧਿਕ: ਯੋਗੀ, ਜਾਨਿਭਯ: ਅਧਿ ਮਨ-ਤ: ਅਧਿਕ: / ਕਰਮਿਭਯ: ਚ ਅਧਿਕ: ਯੋਗੀ, ਤਸਮਾਤ ਯੋਗੀ ਭਵ ਅਜੁੰਨ ॥

ਤਪਸ् ਵਿਭਯ ਅਧਿਕਹ ਯੋਗੀ, ਗ੍ਰਯਾਨ ਭਯਹ ਅਧਿ ਮਨ੍ਤਰ ਅਧਿਕਹ।

ਕਰਮਿ ਭਯਹ ਚ ਅਧਿਕਹ ਯੋਗੀ, ਤਸਮਾਤ ਯੋਗੀ ਭਵ ਅਰਜੁਨ।

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਪਸ् ਵਿਭਯ : ਤਿਆਗੀ ਯੋਗੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿੱਚ। ਅਧਿਕ : ਚੰਗੇਰਾ। ਯੋਗੀ : ਯੋਗੀ। ਗ੍ਰਯਾਨਭਯ : ਸਿਆਣੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਮਨ੍ਤਰ : ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸੌਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਕਹ : ਚੰਗੇਰਾ। ਕਰਮਿਭਯ : ਕਰਮਸੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿੱਚ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਧਿਕਹ : ਚੰਗੇਰਾ, ਯੋਗੀ। ਤਸਮਾਤ : ਇਸ ਵਾਸਤੇ। ਯੋਗੀ : ਯੋਗੀ। ਭਵ : ਹੋਣਾ। ਅਰਜੁਨ : ਹੇ ਅਰਜਨ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਯੋਗੀ ਤਪਸਵੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀਮਾਨਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਗਿਆਨੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਤਾਂ ਕਰਮਕਾਂਡੀਆਂ (ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਉੱਤੇ ਪਕਿਆਈ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ) ਤੋਂ ਵੀ ਬੁੱਧੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਹੇ ਅਰਜਨ ਤੂੰ ਯੋਗੀ ਬਣਾਵਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤਪਸ् ਵਿਭਯ ਅਧਿਕਹ ਯੋਗੀ = ਰਿਧੀ ਸਿੱਧੀ ਪਾਉਣ ਵਾਸਤੇ, ਜੋ ਭੁੱਖ ਪਿਆਸ ਸਰਦੀ ਗਰਮੀ ਆਦਿ ਦਾ ਦੁੱਖ ਸਹਾਰਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਤਪਸਵੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਪਸਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਰਥ ਰੁਚੀ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਹੈ। ੦ ਗ੍ਰਯਾ-ਨਿਭਯ ਅਧਿ ਮਨ੍ਤਰ ਅਧਿਕਹ - ਇਸ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਧਨ ਦੌਲਤ ਜਾਇਦਾਦ ਸੁੱਖ ਭੋਗ ਆਦਿ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤੇ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਪਰਲੋਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੁੱਖ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਉਦੇਸ਼ ਰੱਖ ਕੇ ਜੋ ਵੀ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਸਕਾਮ ਭਾਵ ਤੋਂ ਯਗ ਦਾਨ ਤੀਰਥ ਆਦਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮੀਆਂ ਤੋਂ ਯੋਗੀ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਹਨ। ੦ ਸਿਹੜਾ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੁੱਖ ਹੋ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹੋ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਯੋਗੀ ਹੈ, ਇਹ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਤਪਸਵੀਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਤਪਸਵੀ ਆਦਿ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੰਸਾਰ ਸਕਾਮ ਭਾਵ ਹੈ ਤੇ ਯੋਗੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਹੈ। ੦ ਤਸਮਾਤ - ਯੋਗੀ ਭਵ ਅਰਜੁਨ - ਅਜੇ ਤੱਕ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਜਿਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਈ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਹੇ ਅਰਜਨ! ਤੂੰ ਯੋਗੀ ਹੋ ਜਾ, ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾ, ਭਾਵ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦਿਆਂ ਭੀ ਜਲ ਵਿੱਚ ਕਮਲ ਦੇ ਫੁੱਲ (ਪੱਤੇ)

ਵਾਂਗ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ। 7.28 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੋ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਗਈ ਹੈ। ੦ ਪਰਮ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀ ਹੈ ? ਮਨ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਲਾਉਣਾ ਹੀ ਪਰਮ ਤਪੱਸਿਆ ਹੈ। ਪਰਮ ਤਪੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪਰਮ ਧਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ‘ਹੇ ਅਰਜਨ’! ਇਸ ਸੰਬੋਧਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ‘ਹੇ ਸ਼ੁੱਧੁ’।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅਵਸਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਇਸ ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਗਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਖਾਲੀ ਦਾ ਖਾਲੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨਾ ਉੱਚਾ ਆਦਰਸ਼ ਜਾਂ ਮੰਤਵ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉੱਨੀ ਵਧ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪਏਗੀ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਉੱਚੀ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਆਦਰਸ਼ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਯੋਗੀ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੈਵੀ ਪੱਭਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਇਸ ਜਗਤ ਦੀ ਸਿਰਜਨ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਯੋਗ ਬੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਸ਼ੁੱਧ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਯੋਗੀ ਹੈ ਤੇ ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵੇਦ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਜੋ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜਣ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਏਸੇ ਲਈ ਬੁੱਧੀਮਾਨਾਂ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀਆਂ ਤੇ ਤਪੱਸਵੀਆਂ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ੈਸ਼ਠ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

6.4.7 ਸ਼ਲੋਕ :

ਯੋਗਿਨਾਮ੍ ਅਧਿ ਸਰਵੇਸ਼ਾਮ੍, ਮਦ੍-ਗਤੇਨ ਅੰਤਹ ਆਤਮਨਾ। ਸ਼੍ਰਦਾ-ਵਾਨ੍ ਭਜਤੇ ਧ: ਮਾਮ੍, ਸ: ਮੇ ਯੁਜ-ਤ-ਤਮ: ਮਨ੍-ਤ:॥

ਯੋਗਿਨਾਮ੍ ਅਧਿ ਸਰਵੇਸ਼ਾਮ੍, ਮਦ੍ ਗਤੇਨ ਅੰਤਹ ਆਤਮਨਾ।

ਸ੍ਰਧਾ ਵਾਨ੍ ਭਜਤੇਧ ਮਾਮ੍, ਸਹ ਮੇ ਯੁਜਤ ਤਮਹ ਮਨ੍ ਤਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯੋਗਿਨਾਮ੍ : ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਸਰਵੇਸ਼ਾਮ੍ : ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ। ਮਦਗਤੇਨ : ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਮਿਲਤ ਹੋਇਆ। ਅੰਤਹ ਆਤਮਨਾ : ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ। ਸ੍ਰਧਾਵਾਨ੍ : ਵਫਾਦਾਰ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ। ਭਜਤੇ : ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧ : ਕੌਣ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਸਹ : ਉਹ। ਮੇ : ਮੇਰਾ। ਯੁਜਤਤਮਹ : ਮਹਾਨ। ਮਨ੍ਤਹ : ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸੁਚੇਤ ਯੋਗੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜਾ ਯੋਗੀ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਹੈ। ਮੇਰੇ (ਪ੍ਰਭੂ) ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁੱਧ-ਅੰਤਹਕਰਣ ਤੋਂ ਯਾਦ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਮੈਂ ਪਰਮ-ਸ਼ੈਸ਼ਠ ਯੋਗੀ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯੋਗਿਨਾਮ੍ ਅਧਿ ਸਰਵੇਸ਼ਾਮ੍ - ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੜ੍ਹ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਲੈਣ ਦੀ ਪਗੁੱਖਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਕਰਮ-ਯੋਗ, ਸ਼ਾਂਖ-ਯੋਗ, ਹਠ-ਯੋਗ, ਮੰਤਰ-ਯੋਗ, ਲਘ-ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹ ਯੋਗੀ ਸੁਕਾਮ ਤਪੱਸਵੀਆਂ ਗਿਆਨੀਆਂ ਤੇ ਕਰਮੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸ਼ੈਸ਼ਠ ਹਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪੂਰਣ ਯੋਗੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਵਾਲਾ ਭਗਤ ਯੋਗੀ ਸਰਵ ਸ਼ੈਸ਼ਠ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ੍ ਭਜਤੇ - ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੇਰੀ ਹੀ ਸੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਭਗਤ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਮਨ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਭਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਦ੍ ਗਤੇਨ ਅੰਤਹ ਆਤਮਨਾ - ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹਾਂ, ਭਗਵਾਨ ਮੇਰੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ, ਆਪਣਾ ਪਨ ਹੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਵਿਆਹ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਲੜਕੀ ਦਾ ਮਨ ਸੁਸ਼ਰਾਲ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਆਪਣਾਪਣ ਹੋਣ ਨਾਲ ਭਗਤ ਦਾ ਮਨ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਉਸ ਨਾਲ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਹ ਮੇ ਯੁਜਤਤਮਹ ਮਨ੍ਤਹ - ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਿਨ੍ਹੇ ਯੋਗੀ (ਸਾਧਕ) ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਯੁਜਤਤਮਹ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ (ਸ਼ਗੁਣ ਸਰੂਪ) ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਪੂਰਣ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਯੁਜਤਤਮਹ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਾਹਰ ਹੈ, ਯੋਗੀ ਦਾ ਮਨ ਉੱਚਾ, ਤਨ ਸੁੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਸਾਧਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ ਸਭ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੈਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਅਰਾਧਨਾ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਰੁਤਬਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਰਮ ਯੋਗ ਜਾਂ ਰਾਜ ਯੋਗ - ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਹੀ ਹਨ।

ਸੱਤਵਾਂ ਅਧਿਆਇ **‘ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਯੋਰਾ’**

7.01 ਸ਼ਲੋਕ :

स्त्री उरगवानु-दाच : श्री भगवानुवाच

मयि आ-सज्-त-मनाः पार्थ, योगम् युञ्जन् मद्-आ-श्रयः। अ-सम्-शयम् समग्रम् माम्, यथा ज्ञा-स्य-सि तत् श्रृणु॥

ਮਜ਼ ਆ ਸਜੂਤ ਮਨਾਹ ਪਾਰੁਬ ! ਯੋਗਮ੍ ਯੁੰਜਨ੍ ਮਦ੍ ਆਸ਼੍ਵਯਹ।

ଆମ୍ବା-ଶ୍ରୀମଦ୍ ସମଗ୍ରୀମ ମାତ୍ର, ଯଥା ଗୁଣ୍ଠା ସ୍ଵଯମ୍ଭିନ୍ଦୁ ଉତ୍ତର ପ୍ରକଳ୍ପ ॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਜਿ : ਮੇਰੇ 'ਤੇ। ਆਸ਼ੁਤਮਨਾਹ : ਮਨ ਦਾ ਜੁੜਨਾ। ਪਾਰਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਯੋਗਮ੍ਰਾ : ਯੋਗਾ। ਯੁੰਜਨ੍ਹ : ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਿਆਂ। ਮਦਾਸੂਸ਼ਹ : ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਮ੍ਰ ਸ਼ਯਾਮ੍ਰ : ਬਿਨਾ ਸੰਕਾ ਤੋਂ। ਸਮਗਰ੍ਮ : ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ। ਮਾਮ੍ਰ : ਮੇਰਾ। ਯਥਾ : ਕਿਵੇਂ। ਗਯਾ ਸਯਸਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਤਤ੍ਰ : ਉਹ। ਸ਼ਰਣ੍ਹ : ਸਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ : 'ਹੇ ਪਾਰਥ! ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਬਣਾ ਕੇ, ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਤੂੰ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਣ ਹੋ ਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੰਕਾ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ - ਉਹ (ਵਾਰਤਾ) ਤੂੰ ਸੁਣ।'

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮਜਿਆ ਸਜ਼ਤ ਮਨਾਹ ਪਾਰਥ ! 'ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜਿਸ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਸਨੋਹ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਮੈਟ੍ਰੀ ਕਦੇ ਭੁਲਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ' ੦ ਮਜਿਆਸਜ਼ਤਮਨਾਹ : ਜਿਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸਬਦ ਸਪੱਰਸ਼ ਰੂਪ ਰਸ ਤੇ ਗੰਧ ਦੀ ਖਿੱਚ ਮਿਟ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿੱਚ, ਸਰੀਰ ਦੇ ਆਰਾਮ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਨਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਸਵੱਰੋਗ ਆਦਿ ਤੇ ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਨਾਲ ਭੋਗ ਵੀ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਕੇਵਲ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਮਜਿਆ ਸਜ਼ਤ ਮਨਾਹ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਦੋ ਢੰਗ ਹਨ 1. ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਮਨ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲਾ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ 2. ਭਗਵਾਨ ਸਭ ਜਗਾਹ ਹੈ, ਹਰ ਸਮੇਂ ਹੈ। ਸਭਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਵਸਤਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਾਲਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਭਗਵਾਨ ਮਾਤ੍ਰ ਵਿੱਚ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਣ ਕਣ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ, ਇਸ ਭਾਵ ਦੀ ਜਾਗਿੜੀ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਨਾਮ ਜਪ ਕਰੋ। ਸਾਧਕ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਪੂਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ੦ ਮਦ ਆਸ਼ਰਯਹ = ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮੇਰੀ ਹੀ ਆਸ਼ਾ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਹੀ ਭਰੋਸਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਹੀ ਸਹਾਰਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਹੀ ਆਸ਼੍ਵਿੱਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਦ ਆਸ਼ਰਯਹ ਹੈ। ੦ ਯੋਗਮ੍ਰ ਯੁੰਜਨ - ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਸਦੀਵੀ ਅਖੰਡ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਸਿੱਧੀ ਅਸਿੱਧੀ ਵਿੱਚ ਸਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਧਕ ਜਪ ਧਿਆਨ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਲੀਲਾ ਤੇ ਸੁਰੂਪ ਦਾ ਚਿੱਤਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਅਟੱਲ ਭਾਵ ਨਾਲ ਲੱਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹੀ ਯੋਗਮ੍ਰ ਯੁੰਜਨ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ। ੦ ਅਸਮੁਸ਼ਯਮ੍ ਸਮਗਮ੍ ਮਾਮ੍ - ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਉੱਪਰ ਆਸ਼੍ਵਿੱਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਅਜਿਹਾ ਪੁਰਸ਼ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਮਗ੍ਰੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਗਣ ਨਿਰਗਣ ਸਾਕਾਰ ਨਿਰਕਾਰ ਅਵਤਾਰ ਅਵਤਾਰੀ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਗਾਣੇਸ਼ ਸੁਰਜ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਰੂਪ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਯਥਾ ਗ੍ਰਯਾ ਸ੍ਯਸਿ ਤਤ੍ ਸੁਰਣੁ - ਏਥੇ ਯਥਾ ਪਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣ ਸਕੋ, ਉਹ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਕਹਾਂਗਾ ਅਤੇ ਤਤ੍ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਤੂੰ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਏਂ, ਉਸ ਦਾ ਮੈਂ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਸੁਣ ਵਰਨਣ ਪਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਰਨਣ ਸਥੂਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੂਖਮ ਵਸਤੂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਪਾਣੀ, ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਅੱਗ, ਅੱਗ ਤੋਂ ਹਵਾ ਸੂਖਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਯਥਾ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਰਨਣ, ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਰੱਖੇ ਸ਼ਲੋਕ ਤੋਂ ਸੱਤਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ ਹੋਇਆ ਹੈ। ੦ ਤਤ੍ - ਦੇ ਭਾਵ ਅਰਥ ਹਨ - ਜੋ ਕੁੱਝ ਸੰਸਾਰ (ਕਾਰਜ) ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਾਰਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ 7.08 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 7.12 ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅਸਲ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਨਾਂ ਯੋਗਮ੍ਰ ਹੈ। ਉਸ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਅਖੰਡ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਮੰਨ ਲੈਣ ਦਾ ਨਾਂ ਯੰਜਨੁ ਹੈ। ਯੋਗਮ੍ਰ ਤੇ ਯੰਜਨੁ ਦੀ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਐਨੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਜਿੰਨੀ ਲੋੜ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਆਸਰਾ ਛੱਡਣ ਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਚਿੱਤਨ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਲ ਜਿਸ ਦੀ ਖਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਸਲ ਸੁਰੂਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ। ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਜਾਗਿੜ ਆਤਮਪਨ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਪਰਸੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਰਣਾਗਤਿ - ਆਸਰਾ, ਅਵਲੰਬਨ, ਅਧੀਨਤਾ ਤੇ ਸਹਾਰਾ ਦੇ ਪਰਾਯਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ੦ ਮਜਿ ਆ ਸਜ਼ਤ ਮਨਾਹ - ਮਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ 'ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹੀ ਹਨ' ਅਜਿਹਾ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਮੰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਮਜਿਆ ਸਜ਼ਤਮਨਾਹ ਅਤੇ ਮਦਾਸ਼ਰਯਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮੜ ਆਪਯਹ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦਿਆਂ, ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਵੇ। ਸ਼ੁੱਧ-ਅੰਤਹਕਰਣ ਤੇ ਦਿੜ-ਸੰਕਲਪ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਗ੍ਰਮ। ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ੁਹਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਦੈਵੀ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਲਈ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਇਹੋ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸਭ ਜਗਤ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਲੋਕ/ਪਰਲੋਕ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਸੰਭਵ ਹੈ।

7.02 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ਼ਾਨਮ् ਤੇ ਅਹਮ् ਸ-ਵਿ-ਜਾਨਮ्, ਇਦਮ् ਕਰ-ਸਮਾਮਿ ਅ-ਸ਼ੇ਷-ਤਾ:। ਯਤ-ਜਾ-ਤਵਾ ਨ ਇਹ ਭੂਯ:; ਅਨਤ-ਜਾ-ਤਵਾ ਅਕ-ਸਿਥਤੇ॥

ਗ੍ਰਾਧਾਨਮ् ਤੇ ਅਹਮ् ਸਵਿ ਗ੍ਰਾਧਾਨਮ्, ਇਦਮ् ਵਚ ਸ੍ਰਯਾਮਿ ਅਸੇਸ਼ਤਹ।

ਯਤੁ ਗ੍ਰਾਧਾਤਵਾ ਨ ਇਹ ਭੂਯਹ, ਅਨਯਤੁ ਗ੍ਰਾਧਾਤਵਾ ਅਵਸ਼ਿਸ਼ਤਹੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਗ੍ਰਾਧਾਨਮ् : ਗਿਆਨ। ਤੇ : ਉਸ ਲਈ। ਅਹਮ् : ਮੈਂ। ਸਵਿਗ੍ਰਾਧਾਨਮ् : ਅਨੁਭਵ 'ਤੇ ਆਪਾਰਿਤ, ਸੂਝ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆਨ। ਇਦਮ् : ਇਹ। ਵਚਸ੍ਰਯਾਮਿ : ਐਲਾਨ ਕਰੇਗਾ। ਅਸੇਸ਼ਤਹ : ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਭਰਪੂਰ। ਯਤੁ : ਕਿਹੜਾ। ਗ੍ਰਾਧਾਤਵਾ : ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਇਹ : ਏਥੇ। ਭੂਯਹ : ਵਧੇਰੇ। ਅਨਯਤੁ : ਜੋ ਵੀ ਏਥੇ ਹੈ, ਹੋਰ ਹੈ। ਗ੍ਰਾਧਾਤਵਾ ਅਵਸ਼ਿਸ਼ਤਹ : ਜੋ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਏ। ਅਵਸ਼ਿਸ਼ਤਹ : ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- 'ਇਹ ਜੋ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਤੈਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਸਮੇਤ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਸਮਝਾਵਾਂਗਾ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕੁਝ ਕੋਈ ਹੋਰ ਦੂਜਾ (ਗਿਆਨ) ਜਾਣਨ ਯੋਗ (ਵਿਸ਼ਾ) ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ।'

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਗ੍ਰਾਧਾਨਮ् ਤੇ ਅਹਮ् ਸਵਿ ਗ੍ਰਾਧਾਨਮ् ਇਦਮ् ਵਚਸ੍ਰਯਾਮਿ ਅਸੇਸ਼ਤਹ - ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਹੋ ਭਾਈ ਅਰਜਨ! ਹੁਣ ਮੈਂ ਗਿਆਨ ਸਹਿਤ ਗਿਆਨ ਕਹਾਂਗਾ।' ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ - ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਵੱਡਾ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਜ) ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਛੋਟਾ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ) ਹੋਇਆ। ਪਰ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਗਿਆਨ ਵੱਡਾ ਤੇ ਗਿਆਨ ਛੋਟਾ ਹੋਇਆ। ਅਸੇਸ਼ਤਹ : ਮੈਂ ਤੱਤਵ ਕਹਾਂਗਾ, ਹੋਰ ਜਾਣਨਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਪਰ ਸਭ ਕੁਝ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਣਾ 'ਵਿਗਿਆਨ' ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਪਾਸੋਂ ਗਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸੇਸ਼ਤਹ : ਮੈਂ ਤੱਤਵ ਕਹਾਂਗਾ, ਹੋਰ ਜਾਣਨਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ। ਅਸੇਸ਼ਤਹ : ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਆਪ ਅਥਾਹ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦਾ ਤੱਤਵ ਇੱਕ ਸੋਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀਆਂ ਅਸੰਖਾਂ ਵਿਡੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਤੱਤਵ ਸਮਝਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਅਸਾਡੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸੇਸ਼ਤਹ : ਮੈਂ ਜਾਣਨ ਲੈਣੀ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਜਾਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਸੇਸ਼ਤਹ : ਮੈਂ ਮਨੁਖ ਆਪ ਹੀ ਛੱਡ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮਨੁਖ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਉਪਯੋਗੀ ਸਮਝ ਰੱਖਿਆ ਹੈ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਤਿਆਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੇਸ਼ਤਹ : ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਮੰਨਣਾ ਮੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੰਨ ਕੇ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਕੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸੇਸ਼ਤਹ : ਭਗਵਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਹਾਂਕਾਰਣ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਕੁਝ ਭਗਵਾਨ ਹਨ। ਅਸੇਸ਼ਤਹ : ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਅਸੇਸ਼ਤਹ : ਮੈਂ ਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਮੇਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਦਾ ਮਹਾਂਕਾਰਣ ਹਾਂ। (7.04, 7.05, 7.06) ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। 'ਮੇਰੇ ਸਿਵਾਇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸੂਤ ਦੇ ਧਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸੂਤ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਮਣੀਆਂ ਦੇ ਵਾਂਗ ਸਭ ਕੁਝ ਓਤ ਪ੍ਰੋਤ ਹੈ' (7.07) ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਕੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੱਸਿਆ। ਅਸੇਸ਼ਤਹ : ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਸ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸੰਪੂਰਣ ਕੁਤਾਂ ਦਾ ਸਨਾਤਨ ਬੀਜ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸਤੇ ਰਜੇ ਤੇ ਤਮੇ ਭਾਵ ਮੇਰੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਤੇ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਭਾਵ ਸਭ ਕੁਝ ਮੈਂ ਹੀ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।' (7.12) ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਕੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੱਸਿਆ। ਅਸੇਸ਼ਤਹ : ਮੈਂ ਸ਼ਰਨ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 1. ਅਰਥਾਤੀ 2. ਆਰਤ 3. ਜਿਗਿਆਸੂ 4. ਪ੍ਰੇਮੀ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੇ ਹਨ। 'ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਕੇ ਗਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਹਾ।' ਜਿਸ ਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਵਾਸੁਦੇਵ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਰਲੱਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਕੇ 'ਵਿਗਿਆਨ' ਦੱਸਿਆ। ਅਸੇਸ਼ਤਹ : ਯਤੁ ਗ੍ਰਾਧਾਨਮ् ਤੇ ਅਸੇਸ਼ਤਹ : ਯਤੁ ਗ੍ਰਾਧਾਨਮ् ਸਵਿ ਕਹਚਿਤੁ ਯਤੁ ਅਤੁ ਸਿਧੁ ਤਾਨਮ्, ਕਹਚਿਤੁ ਮਾਮੁ ਵੇਦਤਿ ਤੱਤਵਤਹੁ॥

● ● ●

7.03 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਨੁਧਾਣਾਮ् ਸਹਸੇਧੁ, ਕ:—ਚਿਤੁ ਯਤੁ ਅਤਿ-ਸਿਧੁ-ਤਾਵੇ। ਯਤੁ ਅਤਾਮੁ ਅਧਿ ਸਿਧੁ-ਤਾਨਾਮੁ, ਕ:—ਚਿਤੁ ਮਾਮੁ ਵੇਦੁ-ਤਿ ਤਤਵਤ:॥

ਮਨਸ਼ਧਾਣਮੁ ਸਹਸ੍ਰੇਸ੍ਤੁ, ਕਹਚਿਤੁ ਯਤੁ ਅਤੁ ਸਿਧੁ ਤਾਨਮੁ, ਕਹਚਿਤੁ ਮਾਮੁ ਵੇਦਤਿ ਤੱਤਵਤਹੁ॥

ਯਤੁ ਅਤਾਮੁ ਅਧਿ ਸਿਧੁ ਤਾਨਾਮੁ, ਕਹਚਿਤੁ ਮਾਮੁ ਵੇਦਤਿ ਤੱਤਵਤਹੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਨਸ਼ਧਾਣਮੁ : ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ। ਸਹਸ੍ਰੇਸ੍ਤੁ : ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਕਹਚਿਤੁ : ਕੋਈ ਇੱਕ। ਯਤੁ ਅਤੁ : ਯਤਨ ਕਰਨਾ, ਘਾਲਣਾ ਕਰਨੀ। ਸਿਧੁਤਾ : ਪਰਥਕਤਾ ਲਈ। ਯਤੁ ਅਤਾਮੁ : ਜੋ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਸਿਧੁਤਾਨਾਮੁ

: ਸਫਲ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ। ਕਹਚਿਤ : ਕੋਈ ਇੱਕ। ਮਾਮ੍ਰ : ਮੇਰਾ। ਵੇਦਾਤਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਤੱਤਵਤਹ : ਨਚੋੜ ਵਿੱਚ, ਤੱਤਵ, ਅੰਦਰ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ‘ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਹੀ ਮੋਕਸ਼ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਧਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਇੱਕ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।’

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮਨੁਸ਼ਾਣਮ੍ਭ ਸਹਸਰੇਖੂ, ਕਹਚਿਤ ਯਤਨਾਤਿ ਸਿਧਾਤਯੇ = ੦ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਹੀ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ-ਪਨ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਸੂਆਂ ਵਾਂਗ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਐਸ਼ ਆਰਾਮ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਧਰਮ ਉੱਪਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਸਿੱਧੀ ਵਾਸਤੇ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਹੈ। ੦ ਜੋ ਪ੍ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸਵਰੱਗ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ੀਲ ਵਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਭਟਕਦਾ, ਨਾ ਭੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਮਾਨ ਵਿਡਿਆਈ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਇੱਕ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਸਿੱਧੀ ਵਾਸਤੇ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਿੱਧੀ ਵਾਸਤੇ ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਧਿਆਨ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਯਤਨਾਤਿ ਅਧਿ ਸਿਧ ਤਾਨਾਮ੍ਭ, ਕਹਚਿਤ ਮਾਮ੍ਰਵੇਦਾਤਿ ਤੱਤਵਤਹ = ਏਥੇ ਸਿੱਧ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰਕਰਣ ਸੁੱਧ ਹੈ। ਜੋ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ‘ਮਹਾਤਮਾ’ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਭਾਵੇਂ ‘ਸਭ ਕੁਝ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹੈ।’ ਅਜਿਹਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤਵ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਭੀ (7.19) ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੈਤਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਯਤਨਾਤਿ - ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਮਾਤਰ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤਿ ਸੁਭਾਵਿਕ ਲਗਨ ਹੈ। ਆਦਰ ਹੈ, ਚਿੰਤਨ ਹੈ। ੦ ਕਹਚਿਤ ਮਾਮ੍ਰਵੇਦਾਤਿ ਤੱਤਵਤਹ - ਅਜਿਹੇ ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਇੱਕ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਯਤਨ ਕਰਨਗੇ, ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਕਿਨੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ - ਸਾਰੇ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਸਾਧਕ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਇੱਕ ਹੀ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਇੱਕ ਹੀ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਇੱਕ ਹੀ ਤੱਤਵ ਦਾ ਵਿਵੇਚਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਜਾਣਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਹ ਕੀ ਕਹੇਗਾ ? ਕਿਵੇਂ ਕਹੇਗਾ ? ੦ ਇਸ 7.03 ਸ਼ਲੋਕ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਦੀ ਕਠਿਨਤਾ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ - ਤੱਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਠਿਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਤੱਤਵਤਹ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਸੁਗਣ ਨਿਰਗੁਣ ਸਾਕਾਰ ਨਿਰਕਾਰ ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਕਤੀ ਗਣੇਸ਼ ਸੂਰਜ ਵਿਸ਼ਨੂ ਆਦਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਤ ਮੈਨੂੰ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਉਤਕਿਸ਼ਟਾ ਪੂਰਣਤਾ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਲਈ ਸਿੱਧੀ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਬਹੁਤ ਲੰਮੇ ਚੌੜੇ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਅਰਥ ਭਰੇ ਪਏ ਹਨ। ਪੂਰਤੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਬੀਣਤਾ ਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ, ਪੂਰਣ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ, ਸਮੱਸਿਆ ਸਮਾਧਾਨ, ਪਕਿਆਈ, ਤਿਆਰੀ, ਬੁਝਗਾਲਤਾ, ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ, ਬਖਸ਼ਸ਼, ਬੂਬਸੂਰਤੀ, ਪੂਰਣ-ਸੁੱਧੀ, ਤੇ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ - ਸਾਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਯੋਗਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੀ ਅਤੇ ਸਿੱਧੀ ਸ਼ਬਦ ਲਈ ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਰਥ ਸੀਮਤ ਹਨ। ਲੋਕ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸਿੱਧੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮੰਤਵ ਕੋਈ ਕੋਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਉੱਚਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ, ਉਨ੍ਹੀਂ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਔਕੜਾਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਹੀ-ਸੋਚ, ਸਹੀ-ਰਵਾਈਆ, ਸਹੀ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਸਹੀ-ਸਮਝ, ਸਹੀ-ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਤੇ ਸਹੀ-ਯਤਨ, ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ, ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਗਿਆਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਗਿਆਨ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਅਸੱਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰਸਤੇ ਤੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਰਸਤਾ ਜਿਸਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋ - ਤੋਂ ਜੋ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ, ਪ੍ਰਕਿਆ ਰਾਹੀਂ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

* * *

7.04 ਸ਼ਲੋਕ :

ਭੂਸਿ: ਆਪ: ਅਨਲ: ਵਾਧੂ; ਖਸੁ ਮਨ: ਬੁਧ-ਤਿ: ਏਕ ਚ / ਅਹਸ-ਕਾਰ: ਇਤਿ ਇਥ੍ਯਮ੍ ਸੇ, ਭਿਦ-ਤਾ ਪ੍ਰਕ੃ਤਿ: ਅਣਧਾ //

ਭੂਮਿਹ ਆਪਹ ਅਨਲਹ ਵਾਯੁਹ, ਖਮ੍ ਮਨਹ ਬੁੱਧੁ ਤਿਹ ਏਵ ਚ।

ਅਹਮ੍ ਕਾਰਹ ਇਤਿ ਇਥਮ੍ ਮੇ, ਭਿਨਾ (ਮਿਦੁਤਾ) ਪ੍ਰਕਿਤਿਹ ਅਸ੍ਤ੍ਰਧਾ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਭੂਮਿਹ : ਜ਼ਮੀਨ। ਆਪਹ : ਪਾਣੀ। ਅਨਲਹ : ਅੱਗ। ਵਾਯੁਹ : ਹਵਾ। ਖਮ੍ਮਨਹ : ਆਕਾਸ਼ ਤੱਤ ਤੇ ਮਲ। ਬੁੱਧੁਤਿਹ : ਗਿਆਨ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਹਸੁ ਕਾਰਹ : ਜਾਗਿਆਸਾ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਇਥਮ੍ : ਇਹ। ਮੇ : ਮੇਰਾ। ਭਿਨਾ : ਵੰਡਿਆ ਹਇਆ। ਪ੍ਰਕਿਤਿਹ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ। ਅਸ੍ਤ੍ਰਧਾ : ਅੱਠ ਕੋਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਧਰਤੀ ਪਾਣੀ ਅੱਗ, ਹਵਾ, ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਆਕਾਸ਼ ਤੱਤ ਅਤੇ ਜਾਗਿਆਸਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਠ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਭੂਮਿਹ ਆਪਹ ਅਨਲਹ ਵਾਯੁਹ ਖਮ੍ ਮਨਹ ਬੁੱਧੁਤਿਹ ਏਵਚ - ੦ ਅਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ - ਧਰਤੀ ਪਾਣੀ ਅੱਗ ਹਵਾ ਆਕਾਸ਼ - ਇਹ ਪੰਜੇ ਮਹਾਂਭੂਤ ਅਤੇ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਹੰਕਾਰ = ਕੁੱਲ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਵਾਲੀ ਮੇਰੀ ਅਪਰਾਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਅਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਜੜ੍ਹੂ ਹੈ (ਚੇਤਨਹੀਣ) ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ ਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ, ਚੇਤਨ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਰਹਿਤ ਹੈ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਇੱਕ ਸੁਭਾਅ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਨਾਨ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੈ। ੦ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰੂਪ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ, ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰੂਪ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਗੰਬੰਧ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੱਤ ਸਬੂਲ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਤਿੰਨ ਸੂਖਮ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਵਰਨਣ ਵਿੱਚ ਸਬੂਲ ਤੇ ਸੂਖਮ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਾਰਣ ਰੂਪ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਅਧੂਰਾ ਹੈ। ੦ ਮਨ ਤੋਂ ਹੰਕਾਰ - ਜੋ ਮਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ ੦ ਬੁੱਧੀ

ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵ ਸਮਸ਼ਟਿ ਬੁੱਧੀ ਹੈ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਲਈ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਏਥੇ ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਚੇਤਨ ਦਾ ਵਿਭਾਗ ਦੱਸਣ ਲਈ ਹੀ ਅਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਜੜ੍ਹ ਦਾ ਤੇ ਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਚੇਤਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮੂਲ ਅਸਲੇ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਹੋਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੋਰ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਮੂਲ ਅਸਲੇ ਨੂੰ ਪੰਜ ਗਿਆਨ-ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੰਨ, ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦੇ ਹਨ, ਆਵਾਜ਼ ਆਕਾਸ਼ ਆਕਾਸ਼ੀ ਤੱਤ ਦਾ ਚਰਿੰਤਰ ਹੈ। ਸਰੀਰ (ਚਮੜੀ) ਛੁਹਣ ਅਥਵਾ ਚੁਮਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਅਤ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਹਵਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ, ਵੇਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅੱਗ, ਗੈਸ਼ਨੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਭ ਸੁਆਦ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਪਾਣੀ ਲਈ ਹੈ। ਨੱਕ, ਸੰਘਣ ਪ੍ਰਕਿਅਤ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ ਜੋ ਧਰਤੀ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ। ਇਹੋ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਪੰਜ ਤੱਤ ਹਨ। ਇਹੋ ਪੰਜ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਪੰਜ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਇਹੋ ਪੰਜ ਤੱਤ ਹਨ। ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਸੌਚਣ ਪ੍ਰਕਿਅਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਚੰਗੇ ਭੈੜੇ, ਸਹਿਮਤ, ਅਸਹਿਮਤ, ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਜੋ ਕਾਰਨ ਸਬੱਧ ਪੈਦਾ ਕਰੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਜਗਿਆਸਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਗਿਆਸਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਿਰਿਆ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਜਗਿਆਸਾ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤਿਤ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਜਗਿਆਸਾ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਸਾਖਾਂ ਵਿੱਚ ਚੌਵੀ ਭਾਂਤ ਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

○ ○ ○

7.05 ਸ਼ਲੋਕ :

ਆ-ਪਰਾ ਝਾਥ ਇਤ: ਤੁ ਅਨਧਾਸ੍, ਪ੍ਰ-ਕ੃ਤਿਸ੍ ਕਿਦ-ਥਿ ਮੇ ਪਰਾਸ੍ / ਜੀਕ-ਭੂ-ਤਾਸ੍ ਮਹਾ-ਬਾਹੋ, ਯਧਾ ਫਦਸ੍ ਧਾਰ-ਧਰੇ ਜਗਤ੍ //

ਅਪਰਾ ਇਯਮ੍ ਇਤਹ ਤੁ ਅਨਧਾਸ੍, ਪ੍ਰਕਤਿਸ੍ ਵਿਦਾਧ੍ ਮੇ ਪਰਾਸ੍।

ਜੀਭ ਭੂ ਤਾਸ੍ ਮਹਾ ਬਾਹੋ, ਯਧਾ ਦਦਸ੍ ਧਾਰਯਤੇ ਜਗਤ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਪਰਾ : ਨੀਵਾਂ। ਇਯਮ੍ : ਇਹ। ਇਤਹ : ਇਸ ਤੋਂ। ਤੁ : ਪੰਤੂ। ਅਨਧਾਸ੍ : ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ। ਪ੍ਰਕਤਿਸ੍ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ। ਵਿਦਾਧ੍ : ਜਾਣਨਾ। ਮੇ : ਸੇਰਾ। ਪਰਾਸ੍ : ਉਚੇਰਾ। ਜੀਭ ਭੂਤਾਸ੍ : ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਤ। ਮਹਾਬਾਹੋ : ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ। ਯਧਾ : ਕਿਸੇ ਦੇ ਰਾਹੀਂ। ਦਦਸ੍ : ਇਹ। ਧਾਰਯਤੇ : ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਆਪਣਾ ਮਤਲਬ ਕੱਢਣਾ, ਵਰਤਣਾ, ਯਧਾ ਪੂਰਵਕ ਰੱਖਣਾ। ਜਗਤ੍ : ਸੰਸਾਰ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ‘ਇਹ ਸੇਰੀ ਨਿਕਸ਼ਟ (ਧੀਰੀ ਨੀਵੀਂ) ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੋ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸੇਰੀ ਉਸ ਜੀਵ ਰੂਪ ਪਰ (ਸ਼ੇਸ਼ਠ) ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਤੂੰ ਜਾਣ ਲੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸਮੁੱਚਾ ਸੰਸਾਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।’

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਜੇ ਏਹ ਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੀ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਲਵੇ ਤੇ ਅਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਨਾ ਮੰਨੇ ਅਰਥਾਤ ਅਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧ ਤੇੜ ਕੇ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਬੋਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਅਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਕਾਰਨ ਕਾਮਨਾ ਇੱਛਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਅਨੰਤ ਅਗਾਧ ਅਸੀਮ ਆਨੰਦਮਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਾਪਤਵਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅਸੰਗ ਰੂਪ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਨਾਲ ਗਿਆਤ ਗਿਆਤਵਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਅਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਮਾਤਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲਾ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਤੇ ਪੂਰਣਤਾ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਕਤਿਸ੍ ਵਿਦਾਧ੍ ਮੇ ਪਰਾਸ੍ - ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅੱਠ ਪਕਾਰ ਦੀ ਅਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ ਉਹੋ ‘ਵਿਸ਼ਾਟ ਅਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ’ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਟ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਹੀ ਬੰਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਮਸ਼ਟ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾਟ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇਪਨ ਨੂੰ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੰਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਵਿਸ਼ਾਟ ਕੋਈ ਵੱਖ ਤੱਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮਸ਼ਟ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਅੰਗ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਸਮਸ਼ਟ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਜੀਵ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਸ਼ਟ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਸਰੀਰ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਟ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨਾ ਵੀ ਬੰਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅੱਠ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਰੂਪ ਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਅਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਧਾਰਣ ਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਬੰਧਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਲਈ ਬਾਧਕ ਜਾਂ ਸਾਧਕ (ਸਹਾਇਕ) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਹਾਇਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਅਤੇ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਧਕ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰ ਮੰਨੇ ਪਨ ਅੰਹਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ੦ ਅੰਹਤਾ ਵਿੱਚ ਭੋਗ ਇੱਛਾ ਤੇ ਜਗਿਆਸਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਦੂਜੀ ਜਾਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਭੋਗ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜਿਗਿਆਸਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਗਿਆਸਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਭੋਗ ਇੱਛਾ ਦੀ ਨਿਵਿੱਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਅੰਸਗਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਸਲ ਬੋਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੁਨੰਖੀ ਜਨਮ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਥਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਜੀਵ ਭੂਤਾਸ੍ - ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜੀਵ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ - ਪਰ ਜੀਵ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਪੂਰਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ੦ ਜੀਵ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸਥਾਨ ਸੁਖਮ ਤੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਸੁੱਖ ਲਈ। ਇਹੋ ਸੁੱਖ ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਮਹਾਨ ਦੁੱਖ ਬਣਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਹਾਬਾਹੋ! ‘ਹੇ ਅਰਜਨ! ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ, ਤੂੰ ਇਸ ਲਈ ਅਪਰਾ ਤੇ ਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਸਮਝ।’ ੦ ਧਾਰ ਧਾਰ ਜਗਤ - ੦ ਜਗਤ - ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਜਗਤ ਸੱਬਦ ਕਿਧਰੇ ਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ (7.13) ਕਿਧਰੇ ਅਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ (7.05) ਕਿਧਰੇ ਪਰਾ ਅਪਰਾ ਦੇਵਵਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਾਰਕ ਹੈ। (7.06) ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜਗਤ ਜਗਤਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। (ਵਾਸੁਦੇਵਾਂ ਸਰਵਮ੍) (7.19) ਸਦਸੱਚਾਹਮ੍ (1.19) ਕੇਵਲ ਇਸ ਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ (7.13) ਕਿਧਰੇ ਅਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ (7.05) ਕਿਧਰੇ ਪਰਾ ਅਪਰਾ ਦੇਵਵਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਾਰਕ ਹੈ।

ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਭਗਵਤ ਸਰੂਪ ਮੰਨਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਬੰਧਨ ਕੱਟ ਜਾਂਦਾ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪਰਾਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਜਗਤ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਅਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੈ, ਧਾਰਣ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਿਕਾਰੀ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸੁਖਦਾਇਕ ਮੰਨ ਕੇ ‘ਮੈਂ’ ਤੇ ‘ਮੇਰੇ’ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਾਰਣ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਦੀ ਭੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੀ ਖਿੱਚ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਨਾਂ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਸੁੱਖਦਾਇਕ ਸੰਸਾਰ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗਾ। ੦ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਭੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਹੀ ਖਾਸ ਬਾਧਕ ਹੈ। ੦ ਸਰੀਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਰਜ ਵੀਗ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਲੀਨ ਹੈ ਪਰ ਭੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੌਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਲੀਨ ਬੁੱਧੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਬਲਕਿ ਰਮਣੀਯ ਬੁੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਮਣੀਯ ਬੁੱਧੀ ਹੀ ਜਗਤ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਿਸੇ ਸੰਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ‘ਦੇਖੋ ਮਹਾਰਾਜ! ਇਸ ਨਦੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਵਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਪੁਲ ਉੱਪਰ ਮਨੁੱਖ ਵਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, ‘ਦੇਖ ਭਾਈ! ਨਦੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਵਹਿ ਰਿਹਾ, ਖੁਦ ਨਦੀ ਹੀ ਵਹਿ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੁਲ ਉੱਪਰ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪੁਲ ਵੀ ਵਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ।’ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਦੀ ਪੁਲ ਮਨੁੱਖ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਾਸ ਹੋਣ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਇਹ ਧਰਤੀ ਵੀ ਪਰਲੋ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਹਰ ਪਲ ਤਬਾਹੀ ਵੱਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਉਤਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਅਪਰਾ, ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਰੀਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਉਤਪਤੀ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਜਨਮ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਅਪਰਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਜੋੜੇ, ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਸੁੱਖ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਅਰਥਾਤ ਭਗਵਾਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਨਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਜਗਤ ਸਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦਿਖਾਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ੦ ਏਦਮ - ਪਦ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ - ਦੌਵੇਂ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰੀਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਬਲਕਿ ਧਾਰੂ ਚੀਜ਼ ਇੱਕ ਹੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਭੇਦ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦੌਵੇਂ ਅਭੇਦ ਹਨ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਸੰਬੰਧ ਹਨ, ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਹਿੱਤ ਜਾਂ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਹੀਂ। ੦ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ‘ਮੈਂ’ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹਾਂ। ਤੇ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਮੇਰੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਰੀਰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਸੰਸਾਰ ਮੇਰੇ ਨਹੀਂ ਹਨ।’ ਅਜਿਹਾ ਮਾਨਤਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਸੁੱਖ ਹੋ ਕੇ ਕੇਵਲ ਭਗਵਤ ਪਰਾਯਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਪੰਜ ਤੱਤ ਵੇਖਣਾ, ਸੁਣਨਾ, ਸੁੰਘਣਾ, ਚੱਖਣਾ, ਛੂਹਣਾ, ਅਗਨੀ, ਆਕਾਸ਼, ਧਰਤੀ, ਪਾਣੀ, ਹਵਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹਨ। ਅੰਦਰਲੇ ਅੰਸ਼, ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਜਗਿਆਸਾ ਤੱਤ ਜਦ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੁੱਲ ਅੱਠ ਮੂਲ ਤੱਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਤੁੱਛ ਜਿਹੇ ਹਿੱਸੇ ਹਨ। ਇਸ ਜਗਤ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਵੱਸਥਾ ਜਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਸਮੁੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਜਦੋਂ ਅੱਗ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਿੰਟਾਂ ਨਿੱਕਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਗ ਦੀ ਮੱਧਮ ਅਥਵਾ ਨੀਵੀਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਚੰਗਿਆਝਾਂ ਉਸ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਤੇ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੰਗਿਆਝਾਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅੱਗ ਦਾ ਮੂਲ ਚਰਿਤਰ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਅੱਗ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਿੰਟੇ ਵਿੱਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿੰਟਾਂ ਅੱਗ ਦਾ ਤੱਤਵ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਚੰਗਿਆਝਾਂ ਅੱਗ ਦਾ ਸਰੂਪ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਚੰਗਿਆਝਾਂ ਦੀ ਜਦ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅੱਗ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪਵਿੱਤਰ ਚੇਤਨਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਮ+ਆਤਮਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਹੈ। ਚੰਗਿਆਝਾਂ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਅੱਗ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਮ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਨਾ ਵੱਖ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਇਹ ਵੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲਹਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਤਮਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਸ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਸਥਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

7.06 ਸ਼ਲੋਕ :

ਏਤਦ-ਯੋਨੀਨਿ ਭੂ-ਤਾਨਿ, ਸਾਰੀਣਿ ਇਤਿ ਤਥ-ਧਾਰਯ। ਅਹਮ ਕੁਤਸ਼ਯ ਯਗਤ:, ਪ੍ਰ-ਭਵ: ਪ੍ਰ-ਲਤਾ: ਤਥਾ ||

ਇਤਦ-ਯੋਨੀਨਿ, ਭੂਤਾਨਿ, ਸਰਵਾਣਿ ਇਤਿ ਇਪਧਾਰਯ।

ਅਹਮ ਕੁਤਸ਼ਨਸ੍ਤਯ ਜਗਤਹ, ਪ੍ਰਭਵਹ ਪ੍ਰਲਯਹ ਤਥਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਇਤਦ-ਯੋਨੀਨਿ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਦੋ ਪ੍ਰਕਿਤੀਆਂ ਬੱਚੇਦਾਨੀਆਂ ਹਨ। ਭੂਤਾਨਿ : ਜੀਵ। ਸਰਵਾਣਿ : ਸਾਰੇ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਉਪਧਾਰਯ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਅਹਮ : ਮੈਂ। ਕੁਤਸ਼ਨਸ੍ਤਯ : ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ, ਸਮੁੱਚ ਦੀ। ਜਗਤਹ : ਜਗਤ ਦੀ। ਪ੍ਰਭਵਹ : ਸਰੋਤ। ਪ੍ਰਲਯਹ : ਪਰਲੋ, ਤਬਾਹੀ, ਵਿਨਾਸਾ। ਤਥਾ : ਭੀ

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਤੂੰ ਇੱਜ ਜਾਣ ਲੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ, ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੱਖਾਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਹੀ ਮੂਲ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਜਗਤ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਵੀ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਏਤਦ-ਯੋਨੀਨਿ ਭੂਤਾਨਿ - ਅਪਰਾ ਤੇ ਪਰਾ - ਇਹ ਦੋ ਪ੍ਰਕਿਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀ - ਦੇਵਤਾ ਮਨੁੱਖ ਪਸੂ ਪੰਡੀ ਆਦਿ ਜੰਗਮ ਤੇ ਬਿਰਖ ਬੇਲਾਂ ਘਾਰ ਆਦਿ ਸ੍ਰਥਾਵਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨ - ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੇਰੀ ਅਪਰਾ ਤੇ ਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (ਹੋਰ ਵੇਖੋ 13.26, 14.04, 7.05 ਤੇ 15.07 ਸ਼ਲੋਕ) : ਸਰਵਾਣਿ ਇਤਿ ਉਪ ਧਾਰਯ - ਸਵੱਰਗ ਲੋਕ, ਮਿਤੂ ਲੋਕ ਪਾਤਾਲ ਲੋਕ ਆਦਿ ਸੰਪੂਰਣ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸ੍ਰਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਅਪਰਾ ਤੇ ਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਸੰਗਮ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਪਰਾ - ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੇ ਅਪਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਸੰਗ ਕਰ ਲਿਆ - ਉਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ - ਉਸ ਨੂੰ ਤੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰ। ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਮੰਨ ਲੈ। ੦ ਅਹਮ ਕੁਤਸ਼ਨਸ੍ਤਯ ਜਗਤਹ - ਪ੍ਰਭਵਹ ਪ੍ਰਲਯਹ ਤਥਾ - ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਫੁਰਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ‘ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਉਤਪਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ (ਪ੍ਰਭਵਹ) ਤਲੀਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ (ਪ੍ਰਲਯਹ) ਹਾਂ। ੦ ਪ੍ਰਭਵਹ - ਇਸ ਜਗਤ ਦਾ ਨਮਿੱਤ ਕਾਰਣ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੂਰਣ ਸ਼ਸ਼ਟਿ ਮੇਰੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ (ਵੇਖੋ 6.02, 6.03) ਜਿਵੇਂ ਘੜਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਮਹਾਰ (ਘਮ੍ਹਾਰ) ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਜੇਵਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੁਨਿਆਰ ਹੀ ਨਮਿੱਤ ਕਾਰਣ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸ਼ਸ਼ਟਿ ਰਚਨਾ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਘੜਾ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮਿੱਟੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਟੁੱਟ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਨੇ ਦੇ ਜੇਵਰ, ਸੋਨੇ ਤੋਂ ਬਣਕੇ, ਸੋਨੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ, ਅੰਤ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ

ਸੋਨਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋ ਕੇ, ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣ ਕੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ (ਪਰਲਜ ਸਮੇਂ) ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਅਜਿਹਾ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਹੀ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ੦ ਕ੍ਰਾਤਸ਼੍ਨਸ੍ਯ ਜਗਤ - ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹ ਚੇਤਨਾਤਮਕ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਦਾ ਸਰੋਤ ਤੇ ਪ੍ਰਲਜ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਜੜ੍ਹ (ਅਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ) ਦਾ ਸਰੋਤ ਤੇ ਪ੍ਰਲਜ ਉਪਜਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਠੀਕ ਹੈ, ਪਰ ਚੇਤਨ (ਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ) ਦਾ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ ? ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਨਿਧਤੱਤਵ ਹਨ (2.24) ੦ ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨਸੀਲ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਗਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਗੱਡਤਿ ਜਗਤ) ਪਰ ਏਥੇ ਜਗਤ ਸ਼ਬਦ ਜੜ੍ਹ ਚੇਤਨਾਤਮਕ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੜ੍ਹ ਅੰਸ਼ ਤਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਸੀਲ ਹੈ ਤੇ ਚੇਤਨ ਅੰਸ਼ ਪਰਿਵਰਤਨ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਤੱਤਵ ਜਦੋਂ ਜੜ੍ਹ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨ ਕੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੜ੍ਹ (ਸਰੀਰ) ਦੇ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਤੇ ਅਪਰਾ ਤੇ ਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਤੇ ਪ੍ਰਲਜ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਗਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੇਤਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੜ੍ਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਚੇਤਨ ਨੂੰ ਜਗਤ ਨਾਂ ਦੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਇਸ ਲਈ ਜੜ੍ਹ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕਾਤਮਾ ਕਰਨ ਕਾਰਨ, ਜੀਵ ਜਗਤ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਜੜ੍ਹ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋ ਕੇ ਚਿੰਮਈ ਤੱਤਵ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਯੋਗੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਥਾਂ ਥਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਪ੍ਰਕਿਤਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ, ਰੂਪ ਸਾਧਨਾ (ਜੜ੍ਹ) ਦੀ ਸੁਚੇਤ ਤੇ ਅਚੇਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ ਰਹਿਤ ਸਰੀਰ ਲਾਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਕਿਰਿਆਹੀਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਚੇਤਨਾ ਤੇ ਅਚੇਤਨਾ ਦੇ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਜੀਵ ਕਿਰਿਆਹੀਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਚੇਤਨਾ ਤੇ ਅਚੇਤਨਾ ਦੇ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਘਟਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੋ ਪ੍ਰਕਿਤੀਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਹਨ - ਸੁਚੇਤ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਅਚੇਤ ਮਾਦਾ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮੰਦ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਬੱਦਲ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਮੂਲ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਆਕਾਸ਼ ਹੈ, ਅੰਤ ਨੂੰ ਇਹ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਉੱਚੀ ਨੀਵੀਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀਆਂ ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸਹਾਰਾ ਅਤੇ ਹੋਣੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੋ ਉਸ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

○ ○ ○

7.07 ਸ਼ਲੋਕ :

ਮਦ-ਤ: ਪਰ-ਤਰਸੁ ਨ ਅਨ੍ਯਤ, ਕਿਸ-ਚਿਤੁ ਅਸ-ਤਿ ਧਨਸ-ਜਯ। ਮਥਿ ਸਰਵਸੁ ਇਦਸੁ ਪ੍ਰੋਤਸੁ, ਸੂਤੇ ਸਣਿ-ਗਣਾ: ਇਵ ॥

ਮਦੁਤਹ ਪਰਤਰਮ੍ ਨ ਅਨ੍ਯਤ, ਕਿਮਚਿਤ੍ ਅਸ੍ਰਤਿ ਧਨਮ੍ ਜਯ।

ਮਜਿ ਸਰਵਸੁ ਇਦਸੁ ਪ੍ਰੋਤਮ, ਸੂਤੇ ਮਣਿ ਗਣਹ ਇਵ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਦੁਤਹ : ਮੇਰੇ ਹੁੰਦੇ ਤੋਂ ਥਾਹਰ, ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਪਰਤਰਮ੍ : ਉਚੇਚਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਨ੍ਯਤਮ੍ : ਢੂਜੇ। ਕਿਮਚਿਤ੍ : ਕੋਈ ਇਕ। ਅਸ੍ਰਤਿ : ਹੈ। ਧਨਮ੍ਜਯ : ਹੋ ਧਨਨਜਯ। ਮਜਿ : ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ। ਸਰਵਸੁ : ਸਾਰੇ। ਇਦਸੁ : ਇਹ। ਪ੍ਰੋਤਮ : ਸੂਤਲੀ, ਡੋਰੀ, ਕਸਿਆ ਹੋਇਆ। ਸੂਤੇ : ਡੋਰੀ ਸੂਤਲੀ ਉੱਪਰ। ਮਣਿਗਣਹ : ਮੌਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀਰਿਆਂ ਨਾਲ। ਇਵ : ਵਾਂਗ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਧਨੰਜਯ! ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਵਧ ਕੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੂਤਲੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਈ ਮੌਤੀਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਵਾਂਗ ਇਹ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮਦੁਤਹ ਪਰ ਤਰਮ੍ ਨ ਅਨ੍ਯਤ ਕਿਮ੍ ਚਿਤ੍ ਅਸ੍ਰਤਿ ਧਨਮ੍ ਜਯ - ‘ਹੇ ਅਰਜਨ! ਮੈਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮਹਾਂਕਾਰਨ ਹਾਂ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ, ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਉਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ, ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਪਰਤਰਮ੍ - ਮੂਲਕਾਰਣ - ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ। ਭਗਵਾਨ ਸਭ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਹਨ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ 7.02 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਗਿਆਨ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ। ੦ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਨ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਕੀ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ। (ਵੇਖੋ 7.19, 9.19) ੦ ਜੋ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਅਸਲ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕਾਰਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਜ ਜਦੋਂ ਕਾਰਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਕਾਰਜ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਸੱਤਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ - ਇੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ੦ ਮਜਿ ਸਰਵਸੁ ਇਦਸੁ ਪ੍ਰੋਤਮ - ਸੂਤੇ ਮਣਿ ਗਣਹ ਇਵ - ਇਹ ਧਾਰਾ ਸੂਤ ਵਿੱਚ ਸੂਤ ਦੀਆਂ ਹੀ ਮਣੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਪੱਗਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਤ ਤੋਂ ਬਣੀਆਂ ਮਣੀਆਂ ਤੇ ਸੂਤ ਵਿੱਚ ਸੂਤ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੋਈ ਤੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 13.02 ਸ਼ਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ ਮਣੀ ਰੂਪ ਅਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵੀ ਮੇਰਾ ਸਰੂਪ ਹੈ ਤੇ ਧਾਰਾ ਰੂਪ ਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵੀ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਹੀ ਵਿਆਪਤ ਹਾਂ। ਸਾਧਕ ਜਦੋਂ ਸੰਸਾਰ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਚੇਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਬੋਧ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ-ਮੋਹ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਏਸ ਜਗਤ ਨੂੰ ਉਪਜਾਊਣ ਵਾਲਾ, ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਅਤੇ ਮੁੜ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਕੇਵਲ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਤੇ ਓਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਓਸ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰ ਸਕੇ। ਮੌਤੀਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਦੇ ਮਣਕੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਣ ਵਾਲੀ ਡੋਰੀ ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ ਦਾ ਪਾਸਾਰਾ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁ-ਭਾਂਤੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕੋ ਹੈ ਤੇ ਕੇਵਲ ਉਹੋ ਹੈ। ਸੂਤਰ ਦੇ ਅਰਥ ਡੋਰੀ ਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸੂਤਰਧਾਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਚੇਤਨਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਇੱਕੋ ਜਿੰਨੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ, ਅਰਧ ਨਾਗੀ ਈਸ਼ਵਰਾ ਦੇ ਅਰਥ ਏਸ ਸੱਚ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅੱਧੀ ਅੰਰਤ ਤੇ ਅੱਧਾ ਆਦਮੀ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

* * *

7.08 ਸਲੋਕ :

ਰਸ: ਅਹਮ् ਅਪ੍ਰ-ਸੁ ਕੌਨੇਗ, ਪ੍ਰਭਾ ਅਸ-ਮਿ ਸ਼ਸ਼ਿ-ਸੂਰਯੋ: / ਪ੍ਰਣਵ: ਸਰ्व-ਵੇਦੇ਷ੁ, ਸ਼ਬਦ: ਖੇ ਪੌਰਥਮ् ਰੂ਷ੁ //

ਰਸਹ ਅਹਮ् ਅਪਸੁ ਕੌਤੇਯ, ਪ੍ਰਭਾ ਅਸ੍ਰਮਿ ਸ਼ਸ਼ਿ ਸੂਰਯੋਹ।

ਪ੍ਰਣਵਹ ਸਰਵ ਵੇਦੇਸ਼ੁ, ਸ਼ਬਦਹ ਖੇ ਪੈਰੁਸਮ੍ ਨ੍ਦੁਸ਼ੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਰਸਹ : ਸੁਆਦ, ਆਨੰਦਦਾਇਕ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਅਪਸੁ : ਪਾਣੀ ਅੰਦਰ। ਕੌਤੇਯ : ਹੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ। ਪ੍ਰਭਾ : ਰੌਸ਼ਨੀ। ਅਸ੍ਰਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸ਼ਸ਼ਿ : ਚੰਦ੍ਰਮਾ। ਸੂਰਯੋਹ : ਸੂਰਜ। ਪ੍ਰਣਵਹ : ਅੱਖਰ ਓਮ। ਸਰਵਵੇ ਦੇਸ਼ : ਸਾਰੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ। ਸ਼ਬਦਹ : ਆਵਾਜ਼ਾਂ। ਖੇ : ਆਕਾਸ਼ ਤੱਤ ਵਿੱਚ। ਪੈਰੁਸਮ੍ : ਯੋਗਤਾ ਗੁਣਾਂ। ਨ੍ਦੁਸ਼ੁ : ਵਿਅਕਤੀ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ! ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਸ (ਸੁਆਦ) ਹਾਂ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤੇ ਸੂਰਜ ਵਿੱਚ ਰੌਸ਼ਨੀ ਹਾਂ। ਸਾਰੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਓਮ ਸ਼ਬਦ ਹਾਂ। ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜ਼ ਹਾਂ। ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਤੱਤ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਰਸਹ ਅਹਮ੍ ਅਪ੍ਰ ਸੁ ਕੌਤੇਯ - ਹੇ ਕੁੰਤੀ ਨੰਦਨ। ਮੈਂ ਜਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਸ ਹਾਂ। ਜਲ ਰਸ ਤੰਮਾਤ੍ਰਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ (ਗੰਧ) ਜਲ (ਰਸ) ਤੇਜ਼ (ਰੂਪ) ਵਾਯੁ (ਸਪੱਗਸ਼) ਤੇ ਆਕਾਸ਼ (ਸ਼ਬਦ) ਪੰਜ ਤੰਮਾਤ੍ਰਾ ਅਖਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜ ਤੰਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਇੰਦੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਜੋ ਇੰਦੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਰਸ, ਤੰਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿੱਚ ਰਸ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ। ਉਹ ਰਸ ਮੈਂ ਹਾਂ।” ੦ ਪ੍ਰਭਾ ਅਸ੍ਰਮਿ ਸ਼ਸ਼ਿ ਸੂਰਯ ਯੋਹ - ਚੰਨ ਤੇ ਸੂਰਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਜੋ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭਾ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਪ੍ਰਭਾ ਹੀ ਮੇਰਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਤੰਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਨ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਭਾ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਨਿਸਤੱਤਵ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਪ੍ਰਭਾ ਚੰਨ ਸੂਰਜ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਭਾ ਮੈਂ ਹਾਂ। ੦ ਪ੍ਰਣਭਹ ਸਰਵ ਵੇਦੇਸ਼ੁ - ਸੰਪੂਰਣ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਣਵ (ਓਕਾਰ) ਮੇਰਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਣਭਵ (ਪ੍ਰਣਵ) ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਣਵ ਤੋਂ ਤ੍ਰਿਪਦਾਗਾਇਤ੍ਰੀ, ਤ੍ਰਿਪਦਾ ਗਾਇਤ੍ਰੀ ਤੋਂ ਵੇਦ ਮੰਤਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਸਾਰ, ਪ੍ਰਣਵ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਣਵ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੇਦ ਵੇਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਗੇ। ਪ੍ਰਣਵ ਹੀ ਵੇਦ ਤੇ ਗਾਇਤ੍ਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਪ੍ਰਣਵ ਮੈਂ ਹਾਂ।” ੦ ਸ਼ਬਦਹ ਖੇ - ਸਾਰੀਆਂ ਉਪਰ ਵਲ ਦੀਆਂ ਬਾਵਾਂ ਉਪਰ ਜੋ ਖੋਲਾਗਣ ਹੈ। ਉਹ ਆਕਾਸ਼ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਤੰਮਾਤ੍ਰਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਤੰਮਾਤ੍ਰਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਤੰਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਤੰਮਾਤ੍ਰਾ ਹੀ ਆਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ - ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ੦ ਪੈਰੁਸਮ੍ ਨ੍ਦੁਸ਼ੁ - ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹ ਵਸਤੂ ਜੋ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਹੈ - ਉਹ ਮੇਰਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਅਸਲੀ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਹੈ। ਪਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਮੰਨ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗਾਰੀਬ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਵਲ ਧਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਪੜ੍ਹ ਆਦਮੀ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ, ਅਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਨੂੰ, ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੋ ਵਸਤੂ ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ। ਅਜਿਹੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ, ਹੁਣ ਵੀ ਫੇਰ ਵੀ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹੇਗੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਹੈ। ਉਹ ਵਸਤੂ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਅਸਲ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਹੈ।

* * *

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੋ ਵਸਤਾਂ ਖਾਣ ਯੋਗ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਮਿਠਾਸ ਦਾ ਰਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਅੰਤਰਮਈ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਬਦਲੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਛਾ-ਧਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਇਹ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਨੇਕਾਂ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਲਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਧਾ ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਇਸ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਪਰ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਸ ਆਨੰਦ ਬਾਰੇ ਬੇਭੋਸ਼ੀ, ਪੱਥਰ ਤੇ ਮਿਸ਼ੀ ਦੇ ਸੁਆਦ ਸੰਬੰਧੀ ਭੋਸ਼ੀ ਕਈ ਵਾਰ ਜ਼ਬਾਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੱਸੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗ ਇੱਕ ਹੋਰ ਤੱਤ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀ ਰਿਸ਼ਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰੰਗ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਰੂਪ ਤੇ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਸਮਾਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਰੀਵਰਤੱਤ ਰੂਪ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਚੋਗੀ ਰੂਪ ਓਮ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚੋਂ ਅਭਿਵਿਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਸਤਿ-ਸੰਕਲਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਭਿਵਿਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇੱਜ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਪੰਜ ਤੱਤ ਹਨ, ਜੋ ਗਿਆਨ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸੂਰਧ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਮਾਨਵੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹੋਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰੀ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਕਾਢੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਵਧੀਆ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਵ ਹੋਣ ਦਾ ਚੰਗੇ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ। ਜੇਕਰ ਮਾਨਵ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੱਚੁੱਚ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਉਹੋ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

* * *

7.09 ਸਲੋਕ :

ਪੁਣਿ: ਗਨਥ: ਪ੍ਰਥਿਵਾਮ् ਚ, ਤੇਜ: ਚ ਅਸ-ਮਿ ਕਿਭਾਵਸੈ। ਜੀਕਨਮ् ਸਰ्व- ਮੂਰਤੇਸੁ, ਤਪ: ਚ ਅਸ-ਮਿ ਤਪਸ- ਵਿ਷ੁ॥

ਪੁਣਯਹ ਗੰਧਹ ਪ੍ਰਥਿ ਵਯਾਮ੍ ਚ, ਤੇਜਹ ਚ ਅਸ੍ਰਮਿ ਵਿਭਾਵਸੈ।

ਜੀਵਨਮ੍ ਸਰਵ ਭੂਤੇਸੁ ਤਪਹ, ਚ ਅਸ੍ਰਮਿ ਤਪਸ੍ ਵਿਸੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪੁਣਯਹ : ਮਿੱਠਾ। ਗੰਧਹ : ਗੰਧ। ਪ੍ਰਥਿ ਵਯਾਮ੍ : ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ। ਚ : ਅਤੇ। ਤੇਜਹ : ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਚਤੁਰ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਸ੍ਰਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਵਿਭਾਵਸੈ : ਅੱਗ ਵਿੱਚ। ਜੀਵਨਮ੍ : ਜੀਵਨ। ਸਰਵ : ਭੂਤੇਸੁ : ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਅੰਦਰ। ਤਪਹ : ਸਾਧਗੀ, ਦਿੜ

ਸਦਾਚਾਰ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਸ੍ਰਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਤਪਸ੍ਰੁ ਵਿਸ਼ੁ : ਤਿਆਗੀ, ਬੈਠਕੀ, ਇਕਾਂਤਵਾਸੀ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- “ਮੈਂ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਪਵਿੱਤਰ ਮਹਿਕ ਹਾਂ। ਅੱਗ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਹਾਂ। ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹਾਂ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗੀਆਂ ਤਪਸਵੀਆਂ ਦਾ ਤਪ ਹਾਂ।”

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਪੁਣਯਹ ਗੰਧ ਪ੍ਰਥਿਵ੍ਯਾਮ੍ ਚ - ਪ੍ਰਥਿਵੀ ਦੀ ਗੰਧ ਤਨਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੰਧ ਤੰਮਾਤ੍ਰਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਏਸੇ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੰਧ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਪ੍ਰਥਿਵੀ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਥਿਵੀ ਵਿਚਲੀ ਪਵਿੱਤਰ ਗੰਧ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ੦ ਏਥੇ ਗੰਧ ਦੇ ਨਾਲ ਪੁਣਯਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੇਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਗੰਧ ਮਾਤਰ ਪ੍ਰਥਿਵੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਪੁਣਯ ਅਰਥਾਤ ਪਵਿੱਤਰ ਗੰਧ ਪ੍ਰਥਿਵੀ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਤੇਜਹ ਚ ਅਸ੍ਰਮਿ ਵਿਭਾਵ ਸੌ - ਤੇਜ਼ ਰੂਪ ਤੰਮਾਤ੍ਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਓਸੇ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ ਤੱਤਵ ਹੈ। ਤੇਜ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅੱਗ ਨਿਸਤੱਤਵ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਤੇਜ਼ ਮੈਂ ਹਾਂ।” ੦ ਜੀਵਨਮ੍ ਸਰਵ ਭੂਤੇਸ੍ - ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜੀਵਨੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਜੀ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਉਸ ਪ੍ਰਾਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਪ੍ਰਾਣ ਪਣਾ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗੁਹੜੀ ਨੀਂਦ ਵਿੱਚ ਸੌਂਦਾ ਹੋਇਆ ਆਦਮੀ ਭੀ ਮੁਰਦੇ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਾਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਮੈਂ ਹਾਂ।” ੦ ਤਪਹ ਚ ਅਸ੍ਰਮਿ ਤਪਸ੍ਰੁ - ਦਵੰਦੇ ਸਹਿਸ਼ੁਣਤਾ ਨੂੰ ਤਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਕਸ਼ਟ ਆਉਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਅਸਲੀ ਤਪ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਤਪਸਵੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਜਿਹਾ ਤਪ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਤਪਸਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪੁੰਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੁੰਨ ਕੇਵਲ ਪੁੰਨ ਹੈ, ਅਸਲ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਵਸਤੂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰੰਗ, ਆਪਣੀ ਸੂਝ, ਆਪਣੀ ਤਾਜ਼ਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅੱਗ, ਮਿੱਟੀ ਫੁੱਲ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਮੂਲ, ਅਸਲ ਵਸਤੂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਹਿਕ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸਲ ਧਰਤੀ ਦੇ ਤੱਤ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਹੈ। ਮਿੱਠੀ ਮਹਿਕ ਏਥੇ ਇਸ ਲਈ ਉਲੇਖ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਪੂਜਾ ਦੀ ਗੀਤੀ ਵਿੱਚ ਮਹਿਕ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਤੇ ਅੱਗ ਵਿਚਲੀ ਤਪਸ਼ ਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਇੱਕੋ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਅੱਗ ਤਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੈ ਜੋ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਜਦ ਕਿ ਦੂਜੀ ਸੂਰਜ ਦੀ ਤਪਸ਼ (ਅੱਗ) ਸਾਡੇ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾਮੀ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਅੱਗ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਲਵਾ ਹੈ। ਜੋ ਸੂਰਜ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੈਵੀ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਜ਼ੱਵਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ-ਚੇਤਨਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦੀ ਤਪਸਿਆ, ਚੇਤਨਾ ਗਿਆਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਤਪਸਿਆ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਲਈ ਤਪਸਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਧੀ ਹੋਵੇ, ਕੋਈ ਵੀ ਅੱਖ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਕੇਵਲ ਜਿਉਣਾ ਇੱਕ ਗੱਲ ਹੈ, ਪਰ ਸੁਚੇਤ ਯਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਚੇਤਨ ਹੋ ਕੇ ਜਿਉਣਾ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੈ। ਤਪਸਵੀ ਤਿਆਗੀ ਉਹੋ ਹੈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਸਾਧਨਾਂ ਲਈ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਗਤੀਸੀਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਾਗਿਤ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਅਸਲ ਤਪਸਵੀ ਹੈ।

* * *

7.10 ਸਲੋਕ :

ਬੀਜਮ੍ ਮਾਮ੍ ਸਰਵ ਭੂਤਾਨਾਮ੍, ਵਿਦਾਹਿ ਪਾਰਥ ਸਨਾਤਨਮ੍॥

ਬੀਜਮ੍ ਮਾਮ੍ ਸਰਵ ਭੂਤਾਨਾਮ੍, ਵਿਦਾਹਿ ਪਾਰਥ ਸਨਾਤਨਮ੍॥

ਬ੍ਰਘੁਤਿਹ ਬ੍ਰਧਿਮਤਾਮ੍ ਅਸ੍-ਮਿ, ਤੇਜਹ ਤੇਜਸ੍ ਵਿਨਾਮ੍ ਅਹਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਬੀਜਮ੍ : ਬੀਜ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਸਰਵ ਭੂਤਾਨਾਮ੍ : ਸਾਰੇ ਜੀਵ। ਵਿਦਾਹਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਪਾਰਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਸਨਾਤਨਮ੍ : ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ। ਬ੍ਰਧਿਮਤਿਹ : ਬ੍ਰਧੀਮਤਾ। ਬ੍ਰਧਿਮਤਾਮ੍ : ਬ੍ਰਧੀਮੀ। ਅਸ੍ਰਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਤੇਜਸ੍ : ਸ਼ਾਨਦਾਰ। ਤੇਜਸਵਿਨਾਮ੍ : ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦੀ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- “ਹੇ ਪਾਰਥ! ਕੇਵਲ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰ। ਮੈਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਬੀਜ ਹਾਂ, ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਬੁੱਧੀਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਹੀ ਗੈਰਵਮੀਤੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ-ਯੋਗ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਠਾਠ ਬਾਠ ਹਾਂ।” ਅਰਥਾਤ ਮੈਂ ਤੇਜਸਵੀਆਂ ਦਾ ਤਪ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਬੀਜਮ੍ ਮਾਮ੍ ਸਰਵ ਭੂਤਾਨਾਮ੍ - ਵਿਦਾਹਿ - ਪਾਰਥ ਸਨਾਤਨਮ੍ = ਹੇ ਪਾਰਥ! ਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਨਾਤਨ (ਅਵਿਨਾਸੀ) ਬੀਜ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸਭ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ, ਬੀਜ ਰੂਪ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਜਿੰਨੇ ਬੀਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਬਿਰਖਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਏਥੇ ਜਿਸ ਬੀਜ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ, ਉਹ ਬੀਜ ਅਵਿਨਾਸੀ ਤੇ ਸਨਾਤਨ ਹੈ। ਆਦਿ ਅੰਤ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ੧.੧੮ ਸਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਅਵਯਯ ਬੀਜ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਜਗਤ ਦਾ ਉਤਪਾਦਕ ਆਸਰਾ, ਪ੍ਰਕਾਸਕ ਤੇ ਕਾਰਣ ਹੈ। ੦ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਬੀਜ ਸ਼ਬਦ ਕਿਤੇ ਭਗਵਾਨ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਲਈ, ਆਇਆ ਹੈ। ਏਥੇ ਬੀਜ ਪਦ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹੈ। ਕਾਰਜ ਕਾਰਨ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਬੀਜ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਿਤਾ ਹਾਂ (ਏਥੇ ਬੀਜ ਸ਼ਬਦ ਜੀਵਾਤਮਾ ਲਈ ਹੈ) ਬੀਜ ਸ਼ਬਦ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਵਾਚਕ ਤਦ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਜੁੜ੍ਹ ਦੇ ਨਾਲ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸੁਰੂਪ ਹੈ। ੦ ਬ੍ਰਘੁ ਤਿਹ ਬ੍ਰਧਿਮਤਾਮ੍ ਅਸ੍ਰਮਿ - ਬ੍ਰਧੀਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਬ੍ਰਧੀ ਹਾਂ। ਬ੍ਰਧੀਮਾਨ ਤਾਂ ਹੀ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਬ੍ਰਧੀ ਹੈ। ੦ ਤੇਜਹ ਤੇਜਸ੍ ਵਿਨਾਮ੍ ਅਹਮ੍ - ਤੇਜਸਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤੇਜ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਇਹ ਤੇਜ਼ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਗੁਣ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਦੁਰਗੁਣ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਮਨੁਖ ਵੀ ਸਦਗੁਣ ਸਦਾਚਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤੇਜ਼ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ।”

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਥਿਰ-ਸਰੋਤ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਬੀਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਬੱਦਲਾਂ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਬੀਜ ਹੈ, ਬੱਦਲ ਤਾਂ ਕਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੀਜ ਰੂਪ ਸਮੁੰਦਰ ਸਥਾਈ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਰੂਪੀ ਬੀਜ ਹੈ। ਜੀਵ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਸਥਾਈ ਹੈ। ਜੀਵਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ ਜੋ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਅਮਿਟ ਤੇ ਨਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਅਪਾਰ ਸ਼ਰਧਾ

ਪਿਆਰ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਅਸੀਂ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤ, ਬੀਜ-ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਬੁਧੀਮਤਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਨੀਵਾਂ ਵਰਗ-ਤੂਰ੍ਪ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੇ ਹਾਂ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਧੀਆ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਣੀ-ਬੱਧ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨੀ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਅਸੀਂ ਬੁਧੀ ਅਗਾਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਮਝੇ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ। ਤੇਜ਼ ਤੇ ਓਜ਼ਾ ਨੈਤਕਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਤਮਤਾ ਦੀ ਕੁਝ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਗਜਾ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਜਦ ਕਿ ਤੇਜ਼ ਸਰੀਰ ਤੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਜੀਵ ਦੀ ਇਹ ਠਾਠ ਬਾਠ ਕੋਈ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੋਇਆ ਲਾਭਦਾਇਕ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਨਾ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਦੈਵੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੋਈ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਠਾਠ ਬਾਠ ਸੱਚ ਮੂੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਕਿਰਿਆ, ਕਿਰਿਆ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਰ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ (ਫਲ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮਾਨਵੀ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਜੀਵਨ ਤਥਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਏਥੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕਦੇ ਆਪਣਾ ਦੁਸ਼ਮਨ ਆਪ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਤੇ ਫਲਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਣੂੰ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਚੰਗੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬੀਜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਫਲ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁੱਗਣਾ ਚੰਗਣਾ ਕਰਕੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ, ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਬੀਜਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਉਹ ਕੱਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਤੋਂ ਨਵਾਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆਵਾਂ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭੈੜਾ ਬੀਜ ਕੇ ਚੰਗਾ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਣਾ ਮੂਰਖਤਾ ਹੈ।

* * *

7.11 ਸ਼ਲੋਕ :

ਬਲਮ् ਬਲ-ਕਤਾਮ् ਅਸ्-ਮਿ, ਕਾਮ-ਰਾਗ-ਵਿ-ਵਰਜਿਤਮ् । ਧਰਮ-ਅ-ਵਿ-ਝੁਧ-ਤ: ਭੂਤੇਸੁ, ਕਾਮ: ਅਸ्-ਮਿ ਭਰਤ-ਤ੍ਰ਷ਭੁ ॥

ਬਲਮ् ਬਲਵਤਾਮ् ਅਸ੍ਰਮਿ, ਕਾਮ ਰਾਗ ਵਿਵ੍ਰਸਿਤਮ् ।

ਧਰਮ ਅਵਿਰੁਧੁਤਹ ਭੂਤੇਸੁ, ਕਾਮਹ ਅਸ੍ਰਮਿ ਭਰਤਰਿਸ਼ਭੁ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਬਲਮ् : ਸ਼ਕਤੀ। ਬਲਵਤਾਮੁ : ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੀ। ਅਸ੍ਰਮਿ : ਹਾਂ ਮੈਂ। ਕਾਮਰਾਗਵਿਵ੍ਰਸਿਤਮੁ : ਮੋਹ ਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਿਵਰਜਤ। ਧਰਮ : ਧਰਮ। ਅਵਿਰੁਧੁਤਹ : ਵਿਰੁਧ ਹੋਣਾ। ਭੂਤੇਸੁ : ਜੀਵਾਂ ਅੰਦਰ। ਕਾਮਹ : ਇੱਛਾ। ਅਸ੍ਰਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਭਰਤਰਿਸ਼ਭੁ : ਹੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਾਲਕ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਭਾਰਤ ਸ੍ਰੋਸ਼ਠ ! ਮੈਂ ਬਲਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ-ਰਹਿਤ ਸਮੱਖਾ ਹਾਂ। ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਇੱਛਾ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ, ਜਿਹੜੀ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਸਤਰਾਨੁਕੂਲ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਬਲਮ् ਬਲਵਤਾਮੁ ਅਸ੍ਰਮਿ - ਔਖੇ ਤੋਂ ਔਖਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਕਾਮਨਾ ਇੱਛਾ ਰਹਿਤ, ਸੁੱਧ ਨਿਰਮਲ ਉਤਸ਼ਾਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ 'ਮੇਰਾ ਕਾਰਜ' ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕ-ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ ਤੇ ਸੰਤ ਜਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਉਤਸ਼ਾਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਬਲ' ਹੈ। ਇਹ 'ਬਲ' ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਸੂਰਪ ਹੈ। (ਵਿਖੇ 17.05 ਸ਼ਲੋਕ 16.14 ਸ਼ਲੋਕ 17.18 ਸ਼ਲੋਕ ਅਤੇ 7.11ਵਾਂ ਸ਼ਲੋਕ ਅਤੇ 17.08 ਸ਼ਲੋਕ) ੦ ਧਰਮ ਅਵਿਰੁਧੁਤਹ ਭੂਤੇਸੁ, ਕਾਮਹ ਅਸ੍ਰਮਿ ਭਰਤ ਰਸੂਸ਼ਭੁ = ਹੇ ਭਾਰਤ-ਵੰਸੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ੍ਰੋਸ਼ਠ ਅਰਜਨ! ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਤੋਂ ਅਵਿਰੁਧ (ਧਰਮ ਯੁਕਤ ਕੰਮ) ਮੇਰਾ ਸੂਰਪ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਲੋਕ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਭ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਸੰਤਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਮ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਪਾਪਾਂ ਦੁੱਖਾਂ 'ਤੇ ਪਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਨਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕਾਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਪਾਪਾਂ ਦੁੱਖਾਂ 'ਤੇ ਪਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਕਾਮ ਦੀ ਸੁਵਰਤੋਂ ਕੇਵਲ ਸੰਤਾਨ ਉਤਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ੦ ਪੁਰਸ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਰ ਸਕੇ। ੦ ਜੇ ਗਰਭ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕੇ, ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਕਾਮ ਸ਼ਬਦ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਧਰਮ ਦੇ ਪਾਲਣ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ੦ ਜੇ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਆਪਰੇਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਸੰਤਾਨ ਉਤਪਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ (ਪੁਰਸ਼ਤੱਤਵ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਤੱਤਵ) ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਹੀਜ਼ੜੇ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਪੁੰਸਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਉਹ ਦੇਵ ਕਾਰਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਉਹ ਧਰਮ ਆਦਰ ਯੋਗ ਸ਼ਬਦ ਪਿਤਾ ਤੇ ਮਾਂ ਅਖਵਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕਾਮ ਦੇ ਅਰਥ ਅਜਿਹੀ ਇੱਛਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਦਿਸ਼ ਅਪਾਪਤ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਏਧਰ ਉਧਰ ਦੌੜਦੀ ਹੈ ਵਿਆਕੁਲ ਹੈ। ਰਾਗ ਦੇ ਮਾਅਨੇ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਜੋਸ਼ ਜੋ ਦਿਸਦੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਯੋਗ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਉਹੋ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਅਖਵਾਈ ਸੁੱਧ ਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ। ਰਾਮ ਤੇ ਰਾਵਣ ਦੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਕਤੀ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉੱਜ ਇੱਛਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਖਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਭੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁੱਧ ਹੈ, ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨੀ ਠੀਕ ਹੈ, 'ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਨੇਕ ਨੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਵਰ ਹੈ - ਇਸ ਨਾਲ ਦੈਵੀ-ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

* * *

7.12 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਰਮ ਅਵਿਰੁਧੁਤਹ ਭੂਤੇਸੁ, ਕਾਮਹ ਅਸ੍ਰਮਿ ਭਰਤਰਿਸ਼ਭੁ ॥

ਧਰਮ ਅਵਿਰੁਧੁਤਹ ਭੂਤੇਸੁ, ਕਾਮਹ ਅਸ੍ਰਮਿ ਭਰਤਰਿਸ਼ਭੁ ॥

ਮਦਤਹ ਏਵ ਇਤਿ ਤਾਨ ਵਿਦ੍ਰਹਿ, ਨ ਤੁ ਅਹਮੁ ਤੇਸੁ ਤੇ ਮਧਿ ॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯੇ : ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੈ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਸਾਤਿਵਕਾਹ : ਪਵਿੱਤਰ। ਭਾਵਾਹ : ਅਸਲੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ। ਰਾਜਸਾਹ : ਕਿਰਿਆਸੀਲ। ਤਾਮਸਾਹ : ਗਤੀਹੀਣ ਨਿਸ਼ਕਿਆ। ਚ : ਅਤੇ। ਯੇ : ਜੋ ਵੀ ਹੈ। ਮਦਤਹ : ਮੇਰੇ ਪਸੋਂ। ਏਵ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਤਾਨ੍ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਵਿਦਹਿ : ਜਾਣਨਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਤੁ : ਪਰੰਤੂ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਤੇਸ਼੍ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ। ਤੇ : ਉਹ। ਮਹਿ : ਮੇਰਾ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ‘ਜੋ ਜੀਵ ਸਤੋਗੁਣ ਰਜੋਗੁਣ ਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤੂ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਇਆ ਸਮਝ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਬੱਸ ਵਿੱਚ ਹਨ।’

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯੇ ਚ ਏਵ ਸਾਤਿਵਕਾਹ ਭਾਵਾਹ, ਰਾਜਸਾਹ ਤਾਮਸਾਹ ਚ ਯੇ = ਇਹ ਜੋ ਸਾਤਿਵਿਕ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਭਾਵ (ਗੁਣ ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਕਿਰਿਆ) ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਭ ਦਾ ਆਧਾਰ ਭਗਵਾਨ ਹੈ। ਸਾਤਿਵਿਕ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਭਾਵ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੈ। ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਲਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿੰਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਭਾਵ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਭਗਵਾਨ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ (ਸੁਖ) ਪਤਿਕੂਲਤਾ, ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ, ਸ਼ੁੱਭ ਅਸੂਭ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਦਤਹ ਏਵ ਇਤਿ ਤਾਨ੍ ਵਿਦਹਿ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤੂ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਮੰਨ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਕਾਰਜ ਵੀ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਕਾਰਨ ਵੀ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਕਾਰਜ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਰਜ, ਕਾਰਨ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੌਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸੌਨੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸੌਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਨੰਤ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਮੱਤ ਏਵ ਕਹਿਣ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਪਰਾ ਤੇ ਪਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਮੇਰਾ ਸੁਭਾਅ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਭਿਨ ਨਹੀਂ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਜੋ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਲੈ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮੁੱਖਯਤਾ ਹੈ। (7.06, 7.07) ੦ ਨ ਤੁ ਅਹਮ੍ ਤੇਸ਼੍ ਤੇ ਮਹਿ = ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਮੇਰੇ ਸਿਵਾਏ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਤਿਵਿਕ ਰਾਜਸਤੇ ਤਾਮਸ ਕਿਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਕਿਤਕ ਪਦਾਰਥ ਹਨ ਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਮੈਂ ਨਾ ਹੀ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਨਾ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਅਵਿਨਾਸੀ ਹਾਂ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਹ ਅਵਿਨਾਸੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਨਾਸੀ ਹਨ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। (ਵੇਖੋ 7.13) ੦ ਅਸਤ੍ਰ ਤੇ ਸਤ ਦੇਵੇਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰ, ਸਰੀਰੀ, ਦੇਹ, ਦੇਹੀ, ਕੁਸ਼ਤਰ, ਕੁਸ਼ਤਰਗਯ੍ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਪੁਰਸ਼ - ਦੇਵੇਂ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਨਿਤਯ ਅਨਿਤਯ ਅਵਿਨਾਸੀ, ਵਿਨਾਸੀ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਨਿਰਲੋਪ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਵਿਵੇਕ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਤੋਂ, ਰਜੋਂ ਤੇ ਤਮੋਂ ਗੁਣ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੇਵਲ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਜ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਦੁੱਧ ਤੋਂ ਦਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਚੰਨ ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰੱਸੀ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਦੂਰ ਪਿਆ ਸੱਪ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅੰਦਰ ਆਪਣੀ ਆਪਾਰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਰੱਸੀ ਦਾ ਸੱਪ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣਾ ਅਸਲੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਨਾ ਸੱਪ ਰੱਸੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਬਹੁਪੱਖੀ ਛਲ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, ਏਸੇ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ‘ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹਨ’ ਜੀਵ ਦਾ ਅੰਤਮ ਲਕਸ਼ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਦਾ ਹੈ। ਜਗਦੇ ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋਅ ਵਾਂਗ, ਇਹ ਦਿਸਦਾ ਜਗਤ ਝੂਠਾ ਹੈ।

○ ○ ○

7.13 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤ੍ਰਿਭਿ: ਗੁਣ-ਸਥੈ: ਭਾਵੈ; ਏਥਿ: ਸਰਵਸੰ ਇਦਮ੍ ਜਗਤ। ਸੋਹਿਤਮ੍ ਨ ਅਭਿ-ਜਾ-ਨਾ-ਤਿ, ਸਾਮ੍ ਏਥਿ: ਪਰਮ੍ ਅ-ਕਿ-ਅਯਸ੍॥

ਤ੍ਰਿਭਿ ਗੁਣ ਮਯੈ ਭਾਵੈਹ, ਈਭਿ ਸਰਵਮ੍ ਇਦਮ੍ ਜਗਤ।

ਮੋਹਿਤਮ੍ ਨ ਅਭਿ ਜਾ ਨਾਤਿ, ਮਾਮ੍ ਏਭਯਹ ਪਰਮ੍ ਅਵਿਆਯਮ੍॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤ੍ਰਿਭਿ : ਤਿੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਗੁਣ ਮਯੈ : ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ। ਭਾਵੈਹ : ਪ੍ਰਕਿਤੀਆਂ ਤੋਂ। ਈਭਿ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਸਰਵਮ੍ : ਸਾਗਰ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਜਗਤ੍ : ਸੰਸਾਰ। ਮੋਹਿਤਮ੍ : ਛਲ ਕਰਨਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਭਿਜਾ ਨਾਤਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਏਭਯਹ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ। ਪਰਮ੍ ਅਵਿਆਯਮ੍ : ਨਾ ਬਦਲਣ ਵਾਲਾ, ਨਿਸ਼ਚਲ, ਨਿਰਵਿਕਾਰ, ਸਥਿਰ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਏ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ, ਇਹ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਮੋਹਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ (ਅਤੀਤ ਅਵਿਨਾਸੀ ਨੂੰ) ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤ੍ਰਿਭਿ ਗੁਣ ਮਯੈ ਭਾਵੈਹ - ਸੱਤਵ ਰਜ ਤੇ ਤਮ - ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਉਤਪਨ ਤੇ ਲੀਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੱਤਵ ਰਜ ਤੇ ਤਮ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਮੰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਕਿ ਮੈਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹਾਂ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਸ਼ੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਉਤਪਨ ਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਉਸ ਦਾ ਮੋਹਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇੱਜ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਤਯ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ। ੦ ਜਗਤ - ਸ਼ਬਦ ਏਥੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਲਗਾਤਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਜੀਵ, ‘ਜਗਤ’ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਮੈਂ ਬੀਮਾਰ, ਆਪਣਾ ਜੰਮਨਾ, ਆਪਣਾ ਮਰਨਾ, ਆਪਣੀ ਸਿਹਤ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਹੀ ਜਗਤ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਇਹ ਜਗਤ ਹੀ ਰਹੇਗਾ, ਭਾਵ ਜਨਮ ਮਰਨ ਚੱਲਦਾ ਰਹੇਗਾ। ੦ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਸੱਤਾ ਮੰਨ ਲੈਣੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮੋਹਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਜੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਭਗਵਾਨ ਸਰੂਪ ਮੱਹੱਤਤਾ ਮੰਨ ਲਵੇ, ਚਾਹੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਮੰਨ ਲਵੇ। ਦੋਵੇਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਮੋਹ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਮਮਤਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਮੰਨਣਾ ‘ਅੰਤਤਾ’ ਹੈ, ਹੰਕਾਰ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਅੰਤਤਾ ਮਮਤਾ ਰੱਖਣੀ ਹੀ ਮੋਹਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੀਤ ਜੋ ਭਗਵਤਤਵ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ,

ਜਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਤਮਕ ਸਗੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਅਹੰਤਾ ਮਮਤਾ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਿਨ ਹੈ। ੦ ਅਸਭਾਵਿਕ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਭਾਵ ਹੋਣਾ ਹੀ ਮੋਹਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਹਰ ਛਿਣ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ, ਨਿੱਤ ਨਿਰੰਤਰ ਇਕ ਰੂਪ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਨਾ ਬਨਾਵਟੀ ਹੈ, ਨਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਕੇ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਪਰ ਸਗੀਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਹੰਤਾ ਮਮਤਾ, 'ਮੈਂ, ਮੇਰਾ ਭਾਵ ਉਤਪਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ੦ ਜੀਵ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਹੋਣਾ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨਾ - ਦੋਵੇਂ ਅਨਾਦਿ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਿ ਨਹੀਂ। ਜੀਵ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਮਿਲੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਦੁਰ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਦੁਰ ਉਪਯੋਗੀ ਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਏਸੇ ਵਿੱਚ ਹੈ। ੦ ਪਰਮ੍ਭ ਅਵਿਆਜਮ੍ਭ = ਪਦ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹਾਂ, ਅਸੰਬੰਧਤ ਹਾਂ। ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਏਥੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ 'ਪਰਮ ਅਵਿਆਜਮ੍ਭ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਮਹਾਨ, ਨਾ ਬਦਲਣ ਵਾਲਾ, ਸਥਿਰ ਨਿਸ਼ਚਲ ਅਤੇ ਨਿਰਵਿਕਾਰ। ਜਿਸ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਤੱਕ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚਾਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੇਰ ਫੇਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਇਹ ਸਥਿਰ ਅਬਦਲ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ-ਜਗਤ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਪਸੰਦ, ਨਾ ਪਸੰਦ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਅੰਦਰ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਗੁਣ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਏਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ-ਜਗਤ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਹੰਦਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਪਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਧੇਰੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦੇ, ਜਿਹੜੇ ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੇ ਸੁੱਧਾਈ ਤੋਂ ਬੇਅਸਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚਿੱਤਾਕਾਸ਼ਾ ਅਥਵਾ ਬ੍ਰਹਮ ਜੋ ਪਵਿੱਤਰ ਚੇਤਨਾ ਹੈ, ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ਇਸ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨੀਂਹ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

○ ○ ○

7.14 ਸ਼ਲੋਕ :

ਦੈਵੀ ਹਿ ਏਥਾ ਗੁਣ-ਮਹੀ, ਸਮ ਮਾਯਾ ਦੁਰ-ਅਤਿ-ਅਯਾ। ਸਾਮ੍ਭ ਏਵ ਧੇ ਪ੍ਰ-ਪਦ-ਧ-ਅਨਤੇ, ਮਾਯਾਮ੍ਭ ਏਤਾਮ੍ਭ ਤਰਨਿ ਤੇ ॥

ਦੈਵੀਹਿ ਏਸ਼ਾ ਗੁਣਮਈ, ਮਮਾਯਾ ਦੁਰਅਤਿਅਯਾ।

ਮਾਮ੍ਭ ਏਵ ਧੇ ਪ੍ਰ ਪਦ ਧਅੰਤੇ, ਮਾਯਾਮ੍ਭ ਏਤਾਮੁਤਰੰਤਿ ਤੇ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਦੈਵੀ : ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਵਾਲਾ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਏਸ਼ਾ : ਇਹ। ਗੁਣਮਈ : ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ। ਮਮਾਯਾ : ਮੇਰੀ ਮਾਇਆ। ਦੁਰ ਅਤਿਅਯਾ : ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਆਖਾ ਹੈ। ਮਾਮ੍ਭ : ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ। ਏਵ : ਸਿਰਫ। ਧੇ : ਕੌਣ। ਪ੍ਰਪਦ : ਕੌਣ। ਧਅੰਤੇ : ਸ਼ਰਨ ਲੈਣੀ। ਮਾਯਾਮ੍ਭ : ਮਾਇਆ। ਏਤਾਮ੍ਭ : ਇਹ। ਤਰੰਤਿ : ਪਾਰ ਕਰਨਾ। ਤੇ : ਉਹ (ਬਹੁਤੇ)।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਇਹ ਮੇਰੀ ਦੈਵੀ-ਮਾਇਆ ਜੋ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ (ਅੜਾਉਣੀ) ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਦੈਵੀਹਿ ਏਸ਼ਾ ਗੁਣਮਈ, ਮਮਾਯਾ ਦੁਰਅਤਿਅਯਾ ੦ ਸਤੇ ਰਜੇ ਤਮੋ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਦੈਵੀ (ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ) ਮਾਇਆ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਜੀਬ ਹੈ। ਭੋਗੀ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਨਾ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਦੁਰ ਅਤਿਅਯਾ - ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਦੇ ਸੁਖੀ, ਕਦੇ ਦੁਖੀ, ਕਦੇ ਸਮਝਦਾਰ, ਕਦੇ ਨਾ-ਸਮਝ, ਕਦੇ ਨਿਰਥਲ, ਕਦੇ ਬਲਵਾਨ ਸਮਝ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਮਤਾ ਤੇ ਹੋਰ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਇਹ ਮਾਇਆ ਤਾਂ ਹੀ ਵਿਲੱਖਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਤੇ ਮਹਤਤਾ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇਗਾ ਤਾਂ ਗੁਣਮਈ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਤਰ ਜਾਵੇਗਾ। ੦ ਮਾਮ੍ਭ ਏਵ ਧੇ ਪ੍ਰਪਦਯਅੰਤੇ = ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚਾਂ ਜੋ ਕੇਵਲ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਤਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੇਵਲ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਵੱਲ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਨਾ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਹਾਂ, ਨਾ ਉਹ ਮੇਰੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਮੇਰੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਫਸਦੇ, ਇਸ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਤਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।” ਸਾਰ ਇਹੋ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਮਾਮਏਵ - ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਮੇਰੀ ਹੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਥੋਡ ਸਿਵਾਏ ਦੂਜੀ ਕੋਈ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੋ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਤਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਨ ਦੌਲਤ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਉਸ ਉਪਰ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਇੱਕ ਹੱਲ ‘ਮਾਮਏਵ ਪ੍ਰਪਦਯਅੰਤੇ’ ਹੈ। ੦ ‘ਸਭ ਕੁਝ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਰਪਣ ਕਰੋ’ ਇਹੋ ਮੁੱਖ ਮਾਰਗ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਦੈਵੀ ਮਾਇਆ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਚੋਗੇ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਪਹਿਣ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਚੋਗਾ ਉਸ ਦੇ ਸਗੀਰ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਮਹਾ ਮਾਇਆ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਉਤਪਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਮਾਇਆ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅੰਦਰ ਛੁਪਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਮਾਇਆ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਜ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅਚਾਨਕ ਸੱਪ ਦੀ ਛਾਇਆ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਾਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਰ ਪਿਆ ਰੱਸਾ ਸੱਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਇਨਾਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਭੂ ਕੋਲ ਹਨ। ਮਾਇਆ ਭਾਵੋਂ ਅਸਥਾਈ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਇਆ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਰੱਬ ਦਾ ਖਿੱਡਣਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਮਾਲਕ ਹੈ।

○ ○ ○

7.15 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਮਾਮ੍ਭ ਦੁਸ-ਕ੃ਤਿਨ: ਸੂਫਾ:, ਪ੍ਰ-ਪਦ-ਧ-ਅਨਤੇ ਨਰ-ਅਧਮਾ: / ਮਾਯਾ ਅਪ-ਹ-ਤ-ਜ਼ਨਾ: ਆਸੁਰਮ੍ਭ ਭਾਵਮ੍ਭ ਆ-ਸ਼੍ਰਿ-ਤਾ: ॥

ਨ ਮਾਮ੍ਭ ਦੁਸਕ੍ਰਿਤਨਹ ਮੁਡਾਹ, ਪ੍ਰਪਦਯਅੰਤੇ ਨਰ ਅਧਮਾ!

ਮਾਯਯਾ ਅਪ ਹ੍ਰਤ ਗ੍ਰਯਾਨਹ, ਆਸੁਰਮ੍ ਭਾਵਮ੍ ਆਸ਼੍ਰਿਤਾਹ੍ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ। ਦੁਸ਼ਕਿਤਨਹ : ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਮੂਡਾਹ : ਧੋਖਾ ਦੇਣਾ, ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ, ਛਲਣਾ। ਪ੍ਰਪਦਯਾਂਤੇ : ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨਾ, ਲੱਭਣਾ। ਨਰ ਅਧਮਾਹ : ਆਦਮੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ। ਮਾਯਯਾ : ਮਾਇਆ ਰਾਹੀਂ। ਅਪਹਰਤ ਗ੍ਰਯਾਨਹ : ਗਿਆਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਆਸੁਰਮ੍ : ਦੈਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ। ਭਾਵਮ੍ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ। ਆਸ਼੍ਰਿਤਾਹ੍ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- 'ਮਾਇਆ ਰਾਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਬੋਹ ਲਏ ਗਏ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਆਸੁਰੀ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਲੁਪਤ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਧਰਮੀ, ਦੁਸ਼ਟ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੂਰਖ ਵਿਅਕਤੀ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ।'

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨ ਮਾਮ੍ ਦੁਸ਼ ਕ੍ਰਤਿਨਹ ਮੂਡਾਹ, ਪ੍ਰਪਦਯਾਂਤੇ ਨਰ ਅਧਮਾਹ = ਜਿਹੜੇ ਦੁਸ਼ਟ ਅਲਪ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਮੂਡ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ੦ ਦੁਸ਼ਕਿਤਨਹ - ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਲੋਭ ਤੇ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਆਉਣ ਨਾਲ ਕ੍ਰੋਧ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਹੜਾ ਕਾਮਨਾ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲੋਭ ਝੂਠ ਕਪਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਬੋਈਮਾਨੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਦਵੇਸ਼ ਵੈਰ ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਪਾਪ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੁਸ਼ ਕ੍ਰਤਿ ਬਣਦਾ ਹੈ। ੦ ਮੂਡ - ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਤਥੋਂ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਜੋ ਸਤ੍ - ਅਸਤ ਕਰਤਵੁੰਵ ਅਕਰਤਵੁੰਵ ਆਦਿ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਤਾਂ ਲੈਣੀ ਹੀ ਕੀ ? ੦ ਨਰਅਧਮਾਹ - ਦੁਸ਼ਕਿਤੀ ਤੇ ਮੂਡ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ੂਅਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨੀਵਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਾ ਮਰਯਾਦਾ-ਪਾਲਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪਾਪੀ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (ਦੇਖੋ 16.19, 16.20) ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮੂਡ ਕੁਰੂ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਾਸੇ ਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਆਸੁਰੀ ਯੂਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ੦ ਮਾਯਯਾ ਅਪਹਰਤ - ਗ੍ਰਯਾਨਾਹ, ਆਸੁਰਮ੍ ਭਾਵਮ੍ ਆਸ਼੍ਰਿਤਾਹ੍ = ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਮਾਇਆ ਹੈ (ਗੀਤਾ 7.14) ਉਸ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਵਿਵੇਕ ਢਕ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਿਹੜੀ ਦੈਤ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਾਸੂ ਬਿਰਦੀ ਜਾਗਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਮੈਥੋਂ ਵਿਮੁੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਇਆਵਾਦੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਹਿ ਕਰਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਮੀਰੀ ਵਡਿਆਈ ਅਤੇ ਮਾਨ ਇੱਜਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬੇਸਮਝ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਥਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ੦ ਅਸੁ ਨਾਂ ਪਾਣਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਪਾਣਾਂ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਤੇ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਣਾਂ ਦਾ ਪੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਰੁਪਏ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਭਿਮਾਨ ਪੂਰਣ ਆਸੁਰੀ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ - ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ੦ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਜੀਵ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਵਿੱਤਰ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਦੁਰਭਾਵਾਂ ਤੇ ਦੁਰਾਚਾਰਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਪਵਿੱਤਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਆਸੁਰਮ੍ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜੋ ਦੈਤਾਂ ਦਾਨਵਾਂ ਵਰਗੇ, ਧੋਖਾ ਦੇਣ, ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ, ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਆਸੁਰਮ੍ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੂਜਾ ਯੱਗ ਤੇ ਗਿਆਨ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਧਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੁਲਮ ਕਰਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਏਥੇ ਲਈ ਮੰਦੇ ਕੰਮ ਚੰਗੇ ਨੇਕ ਉੱਤਮ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਢੱਕ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਵੀ ਬਦਮਾਸ਼ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਗਾਂਹਵਾਹੂ ਸੌਚ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦੈਵੀ ਤੇ ਅਪਵਿੱਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਕਰਨ ਦੀ ਸੂਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨਾ ਉਹ ਚੰਗੇ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਨੇਕ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੌਚ ਵਿੱਚ ਹਨੇਰਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੂਤਵੁੰਵ ਦੇ ਔਂਗੁਣ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਨਾ ਪੂਜਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਮਾਇਆ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਬਿਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ।

* * *

7.16 ਸ਼ਲੋਕ :

ਚਤੁਰ-ਵਿਧਾ: ਭਜਨ੍ਤੇ ਮਾਮ੍, ਜਨਾ: ਸੁ-ਕ੃ਤਿਨ: ਅਜੁੰਨ / ਆਰਤ: ਜਿ-ਜਾਸੁ: ਅਰਥ-ਅਰਥੀ, ਜਾਨੀ ਚ ਭਰਤ-ਤ੍ਰਈਭੁ //

ਚਤੁਰ ਵਿਧਾ ਭਜਨੰਤੇ ਮਾਮ੍, ਜਨਾਹ ਸੁਕ੍ਰਿਤਨਹ ਅਰਜੁਨ।

ਆਰਤਹ ਜਿਗਯਾਸੂਹ ਅਰਥ ਅਰਥਾ, ਗ੍ਰਯਾਨੀ ਚ ਭਰਤ ਰਸੀਭੀ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਚਤੁਰ ਵਿਧਾਹ :- ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ। ਭਜਨੰਤੇ : ਪੂਜਾ ਕਰਨਾ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਜਨਾਹ : ਲੋਕ। ਸੁਕ੍ਰਿਤਨਹ : ਨੇਕੀ। ਅਰਜੁਨ : ਹੇ ਅਰਜਨ। ਆਰਤਹ : ਦੁਖੀ, ਪੀੜੜਤ, ਪਰੇਸ਼ਾਨ। ਜਿਗਯਾਸੂਹ : ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ। ਅਰਥ ਅਰਥ : ਦੌਲਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਗ੍ਰਯਾਨੀ : ਬੁੱਧੀਮਾਨ। ਚ : ਅਤੇ। ਭਰਤ ਰਸੀਭੀ : ਹੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਾਲਕ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਭਾਰਤ ਸੋਸ਼ਨ, ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨੇਕ ਪੁਰਸ਼, ਮੇਰੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਅਰਜਨ ਇਹ ਹਨ, ਪਹਿਲੇ ਦੁਖੀ ਪੀੜੜਤ, ਦੂਜੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਜਗਿਆਸੂ, ਤੀਜੇ ਦੌਲਤ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਚੌਥੇ ਗਿਆਨੀ ਬੁੱਧੀ-ਮਾਨਪੁਰਸ਼।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਚਤੁਰ ਵਿਧਾਹ ਭਜਨੰਤੇ ਮਾਮ੍, ਜਨਾਹ ਸੁਕ੍ਰਿਤਨਹ ਅਰਜੁਨ = ਸੁਕ੍ਰਿਤਨਹ। ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ, ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਮੇਰਾ ਭਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਦੁਸ਼ ਕ੍ਰਿਤਨਹ ਪਦ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਨਾ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਸੁਕ੍ਰਿਤੀ ਪਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਹਮੋਸ਼ ਧਿਆਨ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੁਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 1. ਜਿਹੜੇ ਯਗ ਦਾਨ ਤਪ ਆਦਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। 2. ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਜਪ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਲੀਲਾ ਸੁਣਨਾ ਤੇ ਕਹਿਣਾ ਆਦਿ ਕੇਵਲ ਭਗਵਤ ਸੰਬੰਧੀ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਰੁਚੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਗਾਸ਼ਾਲੀ ਹਨ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਅਖਵਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ। ਅਸਲ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਗਤ ਹੈ। ਇਹੋ ਨਿਰਮਲਤਾ ਹੈ। ਕਾਲਾ ਦਿਨ ਉਹ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਰੁਚੀ ਉਤਪਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਆਰਤਹ ਜਿਗਯਾਸੂਹ ਅਰਥ ਅਰਥਾ - ਗ੍ਰਯਾਨੀ ਚ ਭਰਤ ਰਸੀਭ = ਅਰਥਾਰਥੀ, ਆਰਤ, ਜਿਗਿਆਸੂ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰੇਮੀ - ਇਹ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਭਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਰਥਾਰਤੀ ਭਗਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿਆਇ ਜੁਕਤ ਸੁੱਖ ਸੁਵਿਧਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣਾ

ਧਨ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੇ ਮਾਨ ਮਰਯਾਦਾ, ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮੱਗਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਰਥਾਰਥੀ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਭਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਧਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਨ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰਤੀ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਧਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਦੇ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਤੇ ਕਦੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਅਰਥ ਦਾ ਭਗਤ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਰਥਾਰਥੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਧਨ ਇੱਛਾ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਲੰਘਣ ਨਾਲ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧ੍ਰਵ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਅਰਥਾਰਥੀ ਭਗਤ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 2. ਆਰਤ ਭਗਤ - ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਕਟ ਆਉਣ 'ਤੇ ਆਫਤ ਆਉਣ ਸਮੇਂ, ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਘਟਨਾ ਘਟਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ, ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਜਦੋਂ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਰਤ ਭਗਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਉੱਤਰਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਲੈਣਾ ਏਥੇ ਠੀਕ ਹੈ। ਜਾ ਦ੍ਰੇਪਦੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਮਿਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵੀ ਆਰਤ ਭਗਤ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। 3. ਜਿਗਿਆਸੂ = ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਭਗਤ ਨੂੰ ਜਿਗਿਆਸੂ ਭਗਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਗਿਆਸੂ ਭਗਤ ਦਾ ਜਿਗਿਆਸਾ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਗਿਆਸੂ ਭਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਧਵ ਜੀਵ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਿਵਾਖ ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। 4. ਗਿਆਨੀ = ਗਿਆਨੀ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਤੋਂ ਅਨੁਕੂਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਘਟਨਾ, ਵਿਅਕਤੀ ਵਸਤੂ ਆਦਿ ਸਭ ਘਟਨਾ ਸਰੂਪ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਅਨੁਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਘਟਨਾ ਵਸਤੂ ਅੰਦਰ - ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕੇਵਲ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਭਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਗੋਪੀਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ੦ ਕਾਮਨਾ - ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 1. ਪਰਮਾਰਥ-ਕਾਮਨਾ = ਭਗਤੀ ਦੇ ਵੱਲ ਭਗਤੀ ਅਰਥਾਤ ਕਲਿਆਣ ਤੋਂ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰੇਮ - ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਕਾਮਨਾ, ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ - ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਣ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਅਭਿਲਾਸੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ - ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਕਾਮਨਾ - ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਰਥ ਕਾਮਨਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। 2. ਲੰਕਿਕ ਕਾਮਨਾ - 1. ਸਰੀਰ ਸੁਖ ਲਈ, ਆਦਰ ਮਾਨ ਲਈ, ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸਵੱਰਗ ਆਦਿ ਲਈ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਅਮਰ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ। ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸਵੱਰਗ ਆਦਿ ਲਈ, ਅਜਿਹੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾਲ ਵਾਸ਼ਨਾ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਪਤਨ ਤੇ ਬੰਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਇੱਕ ਕਾਮਨਾ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਦੁੱਖ ਦਾ ਆਉਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ ਲਈ ਦੁੱਖ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਬਿਮਾਰੀ ਲਈ ਦਵਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਯਾਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਦਰਪੋਤੀ ਨੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਕਚਹਿੰਗੀ ਵਿੱਚ ਸੰਕਟ ਸਮੇਂ, ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਅੱਗੇ ਤਰਲੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਕਟ ਵਿਮੇਚਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਭਗਤ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੌਲਤ ਇਕਠੀ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਤਿ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੰਦਰ ਗਿਆਨ ਸੋਸ਼ਠ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲੋਕ ਧੰਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ 'ਸਿਫਰ ਦੀ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦਸੇ ਨਾਲ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਤਾਂ ਨੰਬਰ ਇੱਕ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ ਸਿਫਰਾਂ ਹਨ। ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਤਾਂ ਹੀ ਪਵੇਗਾ ਜੇਕਰ ਨੰਬਰ ਇੱਕ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਣਗੇ। ਪ੍ਰਭੂ ਤਾਂ ਪਰੇ ਉਹ ਕੇਵਲ ਸਿਫਰ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।'

○ ○ ○

7.17 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤੇ਷ਾਸੁ ਜਾਨੀ ਨਿਤਿ-ਯੁਜ-ਤ; ਏਕ-ਭਜ-ਤਿ: ਵਿ-ਸਿਥ-ਧ-ਤੇ। ਪ੍ਰਿਯ: ਹਿ ਜਾਨਿਨ: ਅਤਿ-ਅਰਥਮ, ਅਹਸੁ ਸ: ਚ ਮਮ ਪ੍ਰਿਯ: //

ਤੇਸਾਮੁ ਗ੍ਰਯਾਨੀ ਨਿਤਯ ਪੂਜਤਹ, ਏਕ ਭਜਤਿਹ ਵਿਸ਼ਿਸ੍ਤਸ੍ਰਯਤੇ।

ਪ੍ਰਿਯਹ ਹਿ ਗ੍ਰਯਾਨਿਨਹ ਅਤਿਅਰਥਮੁ, ਅਹਮੁ ਸਹ ਚ ਮਮ ਪ੍ਰਿਯਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤੇਸਾਮੁ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਗ੍ਰਯਾਨੀ : ਬੁੱਧੀਮਾਨ। ਨਿਤਯ ਯੁਕਤਾਹ : ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰੱਪਕ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਮੁਜਸ਼ਮ। ਏਕ ਭਜਤਿਹ : ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਸ੍ਤਸ੍ਰਯਤੇ : ਉੱਤਮ ਹੋਣਾ। ਪ੍ਰਿਯਹ : ਪਿਆਰਾ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਗ੍ਰਯਾਨਿਨਹ : ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਦਾ। ਅਤਿਅਰਥਮੁ : ਵਧੇਰੇ ਵਧ ਕੇ। ਅਹਮੁ : ਮੈਂ। ਸਹ : ਉਹ। ਚ : ਅਤੇ। ਮਮ : ਮੈਨੂੰ। ਪ੍ਰਿਯਹ : ਪਿਆਰਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- 'ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਲਈ ਆਪਣਾ ਮਨ ਲਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸੱਚਾ ਭਗਤ ਹੈ - ਉਹ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰਾ ਹਾਂ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੈ।'

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤੇਸਾਮੁ ਗ੍ਰਯਾਨੀ ਨਿਤਯ ਯੁਜਤਹ = ਉਪਰ ਦਰਜ ਭਗਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸੋਸ਼ਠ ਭਗਤ ਗਿਆਨੀ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਭਗਤ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਪੁਜਾਰੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੱਲ ਪਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਭਾਵੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਲੰਕਿਕ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਬਿਹਤੀ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਏਕ ਭਜਤਿਹ ਵਿਸ਼ਿਸ੍ਤਸ੍ਰਯਤੇ = ਉਸ ਗਿਆਨੀ ਭਾਵ ਪ੍ਰੇਮੀ ਭਗਤ ਦਾ ਆਕਰਸ਼ਣ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਸ਼ਠ ਭਗਤ ਕਹਿ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਉੱਜ ਤਾਂ ਚਾਰੇ ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤ ਨਿਰੰਤਰ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁਝ ਇੱਛਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਰਥੀ ਭਗਤ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਰਤ ਭਗਤ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਜਿਗਿਆਸੂ ਭਗਤ, ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਭਲ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਗਿਆਨੀ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ੦ ਪ੍ਰਿਯਹ ਹਿ ਗ੍ਰਯਾਨਿਨਹ ਅਤਿ ਅਰਥਮੁ, ਅਹਮੁ ਸਹ ਚ ਮਮ ਪ੍ਰਿਯਹ = ਉਸ ਗਿਆਨੀ (ਪ੍ਰੇਮੀ) ਭਗਤ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੇਵਲ ਮੇਰੇ ਲਈ

ਵੀ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਉੱਜ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੰਚੇ ਹੀ ਪਿਆਰੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਉਹੋ ਹੀ ਸੱਚਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਸਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਗ੍ਰਤ ਅਵਸਥਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਈ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਬਾਹਰੀ ਗਿਆਨ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਗੌਚਰ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪੀ ਸਹੀ ਧਾਰਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਅੰਤਰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਤ ਹੈ, ਤਪਸਵੀ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਹੈ। ਅੰਤਰ ਗਿਆਨ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬਾਲਣ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਜਾਕੇ ਅੱਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼, ਪ੍ਰਭੂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

* * *

7.18 ਸਲੋਕ :

ਤਦਾਰ: ਸਰੋਂ ਏਕ ਏਤੇ, ਜਾਨੀ ਤੁ ਆਤਮਾ ਏਕ ਮੇਂ ਮਨ੍-ਤਮ੍ / ਆ-ਸਥਾ-ਤ: ਸ: ਹਿ ਯੁਜ-ਤ-ਆਤਮਾ, ਮਾਮ੍ ਏਕ ਅਨ੍-ਤਸਮਾਮ੍ ਗਤਿਮ੍ //

ਉਦਾਰਾਹ ਸਰਵੇ ਏਵਇਤੇ, ਗਯਾਨੀ ਤੁ ਆਤਮਾ ਏਵਮੇ ਮਨਤਮ੍ ।

ਆਸੁਖਾ ਤਹ ਸਹਹਿ ਯੁਜਤ ਆਤਮਾ, ਮਾਮ੍ ਏਵ ਅਨਉਤਮਾਮ੍ ਗਤਿਮ੍ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਉਦਾਰਾਹ : ਨੇਕ। ਸਰਵੇ : ਸਾਰੇ। ਏਵ : ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ। ਇਤੇ : ਇਹ (ਹਉਤੇ)। ਗਯਾਨੀ : ਬੁੱਧੀਮਾਨ। ਤੁ : ਪਰੰਤੂ। ਆਤਮਾ : ਆਤਮਾ। ਏਵ : ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਮਨਤਮ੍ : ਰਾਏ। ਆਸੁਖਾਤਹ : ਭਰੋਸਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਸਹਹਿ : ਉਹ। ਯੁਜਤ ਆਤਮਾ : ਜੋ ਪਰਪੱਕ ਇਗਾਦੇ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਮਾਮ੍ : ਮੈਨੂੰ। ਏਵ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਅਨਉਤਮਾਮ੍ : ਮਹਾਨ ਉੱਤਮ। ਗਤਿਮ੍ : ਮੰਤਵ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ‘ਉਹ ਸਾਰੇ ਭਗਤ ਉੱਤਮ ਹਨ। ਪਰ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਤਮਾ ਹੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮੇਰਾ ਮੱਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਗਾਦੇ ਦਾ ਪੱਕਾ ਹੋਵੇ, ਸਰਬੋਤਮ ਗਤੀ ਸਰੂਪ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਆ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਇਹੋ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।’

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਉਦਾਰਾਹ ਸਰਵੇ ਏਵ ਏਤੇ, ਗਯਾਨੀ ਤੁ ਆਤਮਾ ਏਵ ਮੇਂ ਮਨ੍ ਤਮ੍ - ਇਹ ਸਾਰੇ ਭਗਤ ਉਦਾਰ ਸ਼੍ਰਸ਼ਠ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਉਦਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਵ ਹਨ। ੦ 4.11 ਸਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ, ‘ਭਗਤ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਜਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।’ ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ, ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਦੇ ਹਨ, ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ, ਚਾਹੇ ਨਾ ਜੋੜਨ। ੦ ਜਿਹੜੇ ਭਗਤ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸੁਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਯਗ ਦਾਨ ਤਪ ਆਦਿ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭੇਟਾ ਸਮਰੱਥਿਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਭਗਤ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮੰਗਦਾ, ਬਲਕਿ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਹਨ, ਪਰਮ ਹਿਤੈਸੀ ਹਨ। ਜੋ ਭਗਤ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹੋ ਹੀ ਸੱਚੇ ਭਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਤਦ ਹੈ, ਜਦ ਸੰਸਾਰਕ ਸੁੱਖਾਂ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਭਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ੦ ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਪਾਸੋਂ ਮੰਗਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਉਦਾਰ ਹਨ। ਧਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਾਂ ਢੁੱਖ ਘਟਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੋਵੇ। ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਵੀਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਹੈ। ੦ ਗਯਾਨੀ ਤੁ ਆਤਮਾ ਏਵ ਮੇਂ ਮਨਤਮ੍ - ਤੁ - ਪਦ ਰਾਹੀਂ ਏਥੇ ਗਿਆਨੀ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਭਗਤ ਤਾਂ ਉਦਾਰ ਹਨ ਹੀ, ਪਰ ਗਿਆਨੀ ਭਗਤ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਮੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣਾ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਦਾ ਜੋ ਅਦਵੈਦਵਾਦ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਤ ਨਿਰੰਤਰ ਅਖੰਡ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਸਮ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਜੋ ਅਦਵੈਤ ਭਾਵ ਹੈ, ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਅਭਿਨਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਹਰ ਛਿਣ ਵਰਧਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਅਦਵੈਤ ਭਾਵ ਇੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਦੋ ਹੈ ਤੇ ਦੋ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇੱਕ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਤੱਤ ਨੂੰ ਏਸੇ ਲਈ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਿਨਤਾ (ਏਕਤਾ) ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਭਿਨਤਾ (ਅਨੇਕਤਾ) ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਭਿਨਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਅਭਿਨਤਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਤੱਤ ਵਿੱਚ ਭਿਨਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵੀ ਅਭਿਨਤਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਨਦੀ - ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਭਿੱਗਣ ਪਿੱਛੋਂ - ਵੀ ਕਦੇ ਨਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ - ਸਾਗਰ ਵੱਲ ਕਦੇ ਸਾਗਰ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤ ਵੱਲ ਨਿਰੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਆਸੁਖਾ ਤਹ ਸਹਹਿ ਯੁਜ-ਤ ਆਤਮਾ, ਮਾਮ੍ ਏਵ ਅਨ੍ ਉੱਤਮਾਮ੍ ਗਤਿਮ੍ - ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਗਤੀ ਕੋਈ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਭਰੋਸਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਵਿਰਤੀ ਹਰ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ‘ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਮੇਰੇ ਹਨ।’ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾਪਨ ਹੈ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਨੇੜਤਾ ਵਧਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਕਿਸੇ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਭਗਤ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਿਆਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਉਪਰ ਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਅੰਤਰ ਗਿਆਨੀ ਹੈ, ਚਿੰਤਕ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਭਗਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਆਪਾਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਦਾਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪਾਸੋਂ ਪਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਦੀ ਇਕਮਿਕਤਾ ਦੋਵਾਂ ਲਈ ਸਦੀਵੀ ਆਨੰਦ ਦਾ ਸੋਰਤ ਹੈ। ‘ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਥਵਾ ਵਿਵਿਧਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਭਰਮ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਏਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ ਤਾਂ ਦੋਵੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ।’ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ।

* * *

7.19 ਸਲੋਕ :

ਬਹੂਨਾਮ੍ ਜਨਮਨਾਮ੍ ਅਨਤੇ, ਜਾਨ-ਕਾਨ ਮਾਮ੍ ਪ੍ਰ-ਧ੍ਰ-ਧਰੇ / ਵਾਸੁ-ਦੇਵ: ਸਰੰਮ੍ ਇਤਿ, ਸ: ਮਹਾ-ਆਤਮਾ ਸੁ-ਦੁਰ-ਲਭ: //

ਬਹੁਨਾਮ੍ ਜਨਮਨਾਮ੍ ਅਤੇ, ਗਯਾਨਵਾਨ੍ ਮਾਮ੍ ਪ੍ਰਪਦਯੁਤੇ ।

ਵਾਸੁ ਦੇਵਹ ਸਰਵਮ੍ ਇਤਿ, ਸਹ ਮਹਾ ਆਤਮਾ ਸਦੂਰ ਲਭਹ ॥

० ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਬਹੁਨਾਮ੍ : ਬਹੁਤਿਆਂ ਦਾ। ਜਨਮ ਨਾਮ੍ : ਜਨਮਾਂ ਦਾ। ਅੰਤੇ : ਅੰਤ ਵਿੱਚ। ਗ੍ਰਾਨਵਾਨ੍ : ਬੁੱਧੀਮਾਨ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਪ੍ਰਪਦਯਤੇ : ਪਹੁੰਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਾਸੁਦੇਵਾ : ਵਾਸੁਦੇਵਾ। ਸਰਵਮ੍ : ਸਾਰੇ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਸਹ : ਉਹ। ਮਹਾ ਆਤਮਾ : ਮਹਾਤਮਾ, ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ। ਸੁਦੂਰ੍ ਲਭਰ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਲੱਭਣਾ ਅਤਿ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ‘ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਨਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ - ਕਿ ਵਾਸੁਦੇਵ - ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਆਤਮਾ ਹੀ ਮਹਾਨ ਹੈ।’

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਬਹੁਨਾਮ੍ ਜਨਮਮਾਨ੍ ਅੰਤੇ = ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਸੰਪੂਰਣ ਜਨਮਾਂ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਜਨਮ ਹੈ, ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਾਂ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਮੋਹ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਆਸੁਰੀ ਯੂਨੀਆਂ ਤੇ ਨਰਕ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਦੁਰਗੁਣ ਦੁਰਾਚਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਵੇਖੋ 16.20 ਸ਼ਲੋਕ = ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਮਨੁੱਖ ਯੂਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮਨੁੱਖ ਤਾਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਪਰ ਇਹ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ, ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਯੂਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ। ੦ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਕੇਵਲ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਵਿਸੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੁੱਖ ਭੋਗਣ ਲਈ ਨਹੀਂ। ੦ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਸਵਰੱਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੂੰਡ ਅਥਵਾ ਤੁੱਢ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਕਿਹਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ 2.42 ਅਤੇ 7.23) ੦ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਸੰਪੂਰਣ ਜਨਮਾਂ ਦਾ ਆਦਿ ਤੇ ਅੰਤਿਮ ਜਨਮ ਵੀ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨ ਜਨਮ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੁੱਝ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਇਸ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਚਿਰਕਾਲੀਨ ਰੰਦਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਚੰਗੇ ਕਾਰਜ ਉਸ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵੇਖੋ 18.06 ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਆਪ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦੇ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਤੋਂ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਵੀ ਚੰਗੇ ਪਰਮਾਰਥ ਕਾਰਜ ਕਰਕੇ ਪਰਮ ਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਤਾਂ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇ। ਆਪਣੇ ਕਰਤਾਵਾਂ ਕਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰੋ। ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਤੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰੋ। ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋ। ਕਰਮਯੋਗ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਪਾਲਣ ਕਰੋ। ਅੰਤਮ ਮਨੁੱਖੀ ਜਨਮ ਕੇਵਲ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ੦ ਵਾਸੁਦੇਵ ਸਰਵਮ ਇਤਿ = ਮਹਾਸਰਗ ਦੇ ਮੁੰਢ ਵਿੱਚ ਅੰਤੇ ਪਰਲੋ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਵੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਰਹੇਗਾ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਵਾਸੁਦੇਵ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਆਦਿ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਚੀਜ਼ ਮੱਧ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੋਨਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਬਣੇ, ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸੋਨਾ, ਸੋਨਾ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਪਹਿਲਾ ਭਗਵਾਨ ਫੇਰ ਭਗਵਾਨ ਸਰੂਪ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ, ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਭਗਵਾਨ। ਮੂਲ ਦੀ ਪਰਖ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਸੰਸਾਰ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ‘ਮਨ ਤੋਂ, ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਤੇ ਹੋਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਮੈਥੋਂ ਭਿੰਨ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਮੈਥੋਂ ਭਿੰਨ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਆਪ ਲੋਕ ਸਮਝ ਲਵੋ।’ ੦ ਵਾਸੁਦੇਵ : ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੧. ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅਭਾਵ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਰੱਖਣਾ ਅਰਥਾਤ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ੨. ਸਭ ਕੁੱਝ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਹੈ ਜੋ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਸਰੂਪ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅਭਾਵ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਭਗਵਤ ਸਰੂਪ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਤੱਤਵ ਇੱਕ ਹੀ ਹੈ। ਫਰਕ ਐਨਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਜਾਣਨ ਦੀ ਤੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਮੰਨਣ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਨ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਹੈ (5.29, 1.13, 10.03, 7.24, 7.27, 7.81) ਅਦਿ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੋ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਜਾਣਨਾ ਤੇ ਮੰਨਣਾ ਇੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਅੰਤ ਗਯਾਨ ਵਾਨ੍ ਮਾਮ੍ ਪ੍ਰਪਦਯਤੇ - ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਤਿ ਛਿਣ ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਗਿਆਨੀ ਮੂੰਡ ਹਨ, ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਵੀ ਨਾ ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਭਗਵਤ ਤੱਤਵ ਵੱਲ ਹੈ, ਉਹ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹਨ। ੦ ਗਿਆਨਵਾਨ : ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਸਭ ਜਗ੍ਹਾਂ, ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਭਗਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ 15.19 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੇਸੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ‘ਸਹਿਵਿਦ੍ਰ’ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। (7.18) ਤਾਂ ਫਿਰ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਭਗਵਾਨ ਹੋਏ। ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜੀ ਕੋਈ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਸਹ ਮਹਾਤਮਾ ਸੁਦੂਰ ਲਭਰ - ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ‘ਅਸੀਂ’ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਨ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਪਰਮ ਲਕਸ਼ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲਈਏ। ਮਹਾਤਮਾ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ, ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ੦ ਵਾਸੁਦੇਵ - ਜਿਹੜੇ ਸਭ ਭੂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਭੂਤ ਸਮੂਹ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਧਾਤਾ ਹੈ ਤੇ ਜਗਤ ਦਾ ਵਿਧਾਤਾ ਹੈ - ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਸੁਦੇਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਸ੍ - ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਭੂਤ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ। ਦੇਵ ਸਾਰੇ ਭੂਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਫੁਰਨਿਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੇਵ ਹੈ। ੦ ਕਾਮ - ਜਿਸ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਮ ਅਥਵਾ ਵਿਸ਼ਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਭਗਤ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਮੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਸ਼ਰਣ ਮੂਲਕ ਭਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਮਿਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਅਣੂੰਤ ਭਗਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਮਹਾਨ ਵਿਲੱਖਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ - ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਣ ਲਈ ਅਮਲੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਈ ਗਿਆਨੀ ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਕ ਪਰਪੱਕ ਇਰਾਦੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਨੇਕਾਂ ਜਨਮਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ, ਸਤਿ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਨਿਰਾਲੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵੇਦਾਂਤ, ਗਿਆਨ ਚਿੰਨਿ ਲੋਕ ਹਿਤ ਲਈ ਸਾਰਥਕ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗਾਫਲਤ ਦਾ ਹਨੋਰਾ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਸਾਰਥਕ ਲੰਘਾਉਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਲੱਭੇ ਹੋਣ, ਗਿਆਨ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੋੜ ਹੈ। ਅੰਤਰ ਗਿਆਨ ਜਗਤ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਸਹਾਈ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਚਿੰਤਕ ਦੀ ਆਤਮਾ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸੱਮਰਪਿਤ ਹੈ।

7.20 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਾਸੈ: ਤੈ: ਤੈ: ਹ-ਤ-ਜਾਨਾ; ਪ੍ਰ-ਪ੍ਰ-ਯਤੇ ਅਨਵ-ਦੇਵਤਾ। ਤਮ ਤਮ ਨਿਯਮਸ ਆ-ਸਥਾ-ਧ, ਪ੍ਰਕਤਿਆ ਨਿ-ਧਮ-ਤਾ: ਸਵਧ।

ਕਾਮੈਹ ਤੈਹ ਤੈਹ ਹੁਤ ਗ੍ਰਹਾਨਾਹ, ਪ੍ਰਪਦਯੰਤੇ ਅਨ੍ਯ ਦੇਵਤਾਹ।

ਤਮ੍ ਤਮ੍ ਨਿਯਮਮ੍ ਆਸਥਾਯ, ਪ੍ਰਕਤਯਾ ਨਿਯਮ੍ ਤਾਹ ਸ੍ਰਵਯਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਾਮੈਹ : ਇੱਛਾਵਾਂ। ਤੈਹ ਤੈਹ : ਇਸ ਤੋਂ, ਉਸ ਤੋਂ। ਹੁਤ ਗ੍ਰਹਾਨਾਹ : ਜਿਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਚੁਗ ਲਿਆ ਜਾਂ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਪਦਯੰਤੇ : ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਣਾ। ਅਨ੍ਯ : ਹੋਰ। ਦੇਵਤਾਹ : ਦੇਵਤੇ। ਤਮ੍ ਤਮ੍ : ਇਹ ਉਹ। ਨਿਯਮਮ੍ : ਗੀਤੀ, ਰਿਵਾਜ, ਨਿਯਮ। ਆਸਥਾਯ : ਭੋਸਾ, ਆਸਥਾ। ਪ੍ਰਕਤਯਾ : ਪ੍ਰਕਤੀ ਤੋਂ। ਨਿਯਮਤਾਹ : ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰਵਯਾ : ਆਪਣੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ : ਭਿੰਨ ਭੋਗਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਚੁਗ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹੋਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕਾਮੈਹ ਤੈਹ ਤੈਹ ਹੁ - ਤ ਗ੍ਰਹਾਨਾਹ - ਇਸ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਢਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪੀ ਸਰੀਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾ ਕਰਨਾ ਮੂਰਖਤਾ ਹੈ। ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਵਿਵੇਕ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ - ਅਬਵਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ੧. ਸੰਯੋਗਜਨ ਸੁੱਖ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਧਨੀ ਹੋ ਜਾਵਾਂ - ਮੈਂ ਵੱਡਾ ਬਣ ਜਾਵਾਂ, ਭੋਗ ਭੋਗਾਂ। ੦ ਪ੍ਰਕਤਯਾ ਨਿਯਮ੍ ਤਾਹ ਸ੍ਰਵਯਾ - ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਵੇਕ ਢਕਿਆ ਜਾਣ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਤੀ ਤੋਂ ਨਿੰਤਰਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਪ੍ਰਕਤੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਕਤੀ ਦਾ ਵਾਚਕ ਨਹੀਂ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਭਾਅ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਛੱਡ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਇਸ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਜੋ ਦੋਸ਼ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਛੱਡ ਹੀ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਛੱਡ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਹੀ ਕੀ ਹੋਈ ? ਜਿਸਦਾ ਮੰਤਵ ਕਾਮਨਾ ਮਿਟਾਉਣਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਮ੍ ਤਮ੍ ਨਿਯਮਮ੍ ਆਸਥਾਯ - ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵੱਸ਼ ਹੋਣ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਉਪਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਮੁੱਕ ਯੱਗ ਕਰਨ ਜਾਂ ਅਮੁੱਕ ਤਪ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਆਦਿ ਆਦਿ ਉਪਾਅ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵੱਖ-੨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਅਮੁੱਕ ਕਾਮਨਾ ਲਈ ਅਮੁੱਕ ਉਪਾਅ। ੦ ਪ੍ਰਪਦਯੰਤੇ ਅਨ੍ਯ ਦੇਵਤਾਹ - ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਉਪਾਵਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ੦ ਅਨ੍ਯ ਦੇਵਤਾਹ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੇਵਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਤ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਸੱਤਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵਾਲਾ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (7.23) ਜੇ ਉਹ ਦੇਵਤਾਵਾਂ ਦੀ ਅਲੱਗ ਸੱਤਾ ਨਾ ਮੰਨਕੇ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲਵੇ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਤਾਂ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਮਨਾ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਪਰਵੱਸਤਾ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਹੈ।

○ ○ ○

7.21 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧ: ਧ: ਧਾਮ੍ ਧਾਮ੍ ਤਨੁਸ੍ ਭਕ੍:; ਸ਼੍ਰਦਧਾ ਅਚ੍-ਝਤੁਸ੍ ਝਚਤਿ। ਤਸਧ ਤਸਧ ਅ-ਚਲਾਮ੍ ਸ਼੍ਰਦਧਾਮ, ਤਾਮ੍ ਏਵ ਵਿ-ਦਧਾਮਿ ਅਹਸ੍॥

ਯਹ ਯਹ ਧਾਮ੍ ਧਾਮ੍ ਤਨੁਸ੍ ਭਕ੍ਤਹ ਸ਼ਰ੍ਯਪਯਾ ਅਰਚਇਤੁਮ੍ ਇੱਛਤਿ।

ਤਸ੍ਯ ਤਸ੍ਯ ਅਰਚਾਮ੍ ਸ਼੍ਰਧਾਮ੍ ਤਾਮ੍ ਏਵ ਵਿ-ਦਧਾਮਿ ਅਹਸ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਹ ਯਹ : ਕੌਣ ਜੋ ਜੋ। ਧਾਮ੍ ਧਾਮ੍ : ਕਿਹੜੇ ਜਿਹੜੇ। ਤਨੁਸ੍ : ਰੂਪ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ। ਭਕਤਹ : ਭਗਤ ਸ਼ਰਧਾਲੂ। ਸ਼ਰ੍ਯਪਯਾ : ਸ਼ਰ੍ਯਪਾ ਨਾਲ। ਅਰਚਇਤੁਮ੍ : ਪੂਜਾ ਅਗਾਧਨਾ ਕਰਨੀ। ਇੱਛਤਿ : ਇੱਛਾ। ਤਸ੍ਯ ਤਸ੍ਯ : ਉਸ ਦਾ। ਅਰਚਾਮ੍ : ਪਰਪਕਤਾ। ਸ਼੍ਰਧਾਮ੍ : ਸ਼ਰ੍ਯਪਾ। ਤਾਮ੍ : ਉਸ ਦਾ। ਏਵ : ਸੱਚਾਹੁੰਦਾ। ਵਿਦਧਾਮਿ : ਦੇਣਾ। ਅਹਸ੍ : ਮੈਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕ ਅਰਥ :- ਜੋ ਜੋ ਸੱਚਾ ਭਗਤ, ਜਿਸ ਜਿਸ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਸ਼ਰ੍ਯਪ ਪੂਰਵਕ ਪੂਜਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਭਗਤ ਦੀ ਦੇਵਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ਰ੍ਯਪਾ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਥਿਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਯਹ ਯਹ ਧਾਮ੍ ਧਾਮ੍ ਤਨੁਸ੍ ਭਕ੍ਤਹ - ... ਤਾਮ੍ ਏਵ ਵਿਦਧਾਮਿ ਅਹਸ੍ = ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਭਗਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਰ੍ਯਪ ਪੂਰਵਕ ਪੂਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਰ੍ਯਪ ਉਸ ਦੇਵਤੇ ਪ੍ਰਤਿ ਮੈਂ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਵੱਲ ਲੱਗਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਲੱਗ ਜਾਣ, ਅਜਿਹਾ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਜਿਹੜੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸ਼ਰ੍ਯਪ ਪ੍ਰੇਮ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰ੍ਯਪ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤਿ ਦ੍ਰਿੜ ਕਿਵੇਂ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ ? ਅਰਥਾਤ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਦਾ ਸੁਹਿਰਦ ਹਾਂ। (5.21) ਜੇ ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰ੍ਯਪ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿ ਸੁਦਿੜ ਕਰਵਾ ਲਵਾਂ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਾਰਥਕਤਾ, ਹੀ ਕਿਥੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗੀ ? ਨਾ ਇਹ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੈ ? ਮੈਂ ਇਸ ਸਵਾਰਥਪਰਤਾ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਸੁਭਾਅ ਸਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਪੱਖਪਾਤ ਕਰਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ

ਹੀ ਨਾ ਲੱਗਿਆ ਰਹੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਾਪਿਨ ਨਾ ਬਣਾਵੇ। ੦ ਜੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਹਟਾਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਭਾਵ ਰੱਖਾਂਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ਰਧਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ ਲਾਉਣ ਦਾ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਰੱਖਾਂਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੋ ਬੁਧੀਮਾਨ ਹੋਣਗੇ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਇਸ ਵਰਤਾਓ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖਿੱਚੋਂ ਜਾਣਗੇ। ੦ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ ਦਿੜ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਮਨੁਖ ਯੋਗ ਤੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂ ਹੋਣ ਦਾ ਇਹੋ ਵੱਡਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਥੋਂ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਬੰਦਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਭਗਤ ਹੀ ਬਣਕੇ ਰਹੇ। ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ ਆਪਣੀ ਮਨੋਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ, ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ, ਮਹਾਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਸਰਬੋਤਮ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੱਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਿਲਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਰਚੇਤਾ, ਪਾਲਣ ਹਾਰ ਤੇ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰੀ-ਜੀਵ, ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਰੱਸਵਤੀ-ਬੰਦਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੌਲਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਲਕਸ਼ਮੀ ਪੂਜਾ, ਖੂਬਸੂਰਤ ਪਤਨੀ ਲਈ ਇਮਾ (ਸੁਪਤਨੀ ਸਿਵਜੀ) ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੰਛੀਆਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਹੋ ਹਾਲ ਸੰਸਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ-2 ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦਿਆਲੂ ਤੇ ਕਿਧੂਪਾਲੂ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸਾਡੇ ਦੀ ਅੱਗ ਹੈ, ਨਾ ਨਫਰਤ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਅਕੀਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਅਗਧਨਾ, ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਮਾਰਗ ਵੀ ਬਣ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਇਹੋ ਸਾਧਨ ਤਾਂ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਕੇਵਲ ਪਿਆਰ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਭਾਵਨਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਮਿਲਵਰਤਨ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਸੇਵਾ, ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਵਰਦਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਉਪਾਸਨਾ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਇਹੋ ਹਨ ਕਿ ਇੰਜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕਦੇ ਵੀ ਦੁਸ਼ਟ, ਬੇਈਮਾਨ, ਪਾਪੀ ਤੇ ਨਿਰਦੀਏ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੱਕ ਸੱਚ ਨੇਕੀ ਦਿਆਲਤਾ, ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸ਼ੁਭ-ਇੱਛਾ, ਮਾਨਵੀ-ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਪੁੰਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤ ਜੇ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨ ਤੋਂ ਭਗਤ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਉਪਾਸਕ ਹੈ, ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਭਾਕੂ ਚੌਰ ਲੁਟੇਰਾ ਕਾਤਲ, ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਜੰਗਜ਼ੂ ਤੇ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ, ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਦਿੜ ਸੰਕਲਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਉਤਸ਼ਾਹੀ, ਪਰਪਕ ਜੀਵੰਤ, ਸੂਰਮਾ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧਾ, ਹੱਕ ਸੱਚ ਲਈ ਲੜਨ ਵਾਲਾ, ਕੋਮਲ ਚਿੱਤ, ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਮਲਤਾ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਨੇਕ ਭਾਵਨਾ, ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਸੱਚ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜੂਝਦਾ ਹੈ। ਜੂਲਮ ਵਿਰੁੱਧ ਡਟਦਾ ਹੈ। ਜਾਲਮ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਿੱਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਹੀ ਦੇਸ਼-ਸੇਵਕ, ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰਕ ਸ਼ਹੀਦ ਯੋਧੇ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਕਾਮੇ ਕਲਾਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

* * *

7.22 ਸਲੋਕ :

ਸ: ਤਥਾ ਸ਼੍ਰਦਧਾ ਯੁਜ-ਤ:; ਤਸਥ ਆ-ਰਾਧਨਮ੍ ਈਂਹ-ਅਤੇ। ਲਖ-ਅਤੇ ਚ ਤਰ: ਕਾਮਾਨ੍, ਸਧਾ ਏਵ ਵਿ-ਹਿ-ਤਾਨ੍ ਹਿ ਤਾਨ੍॥

ਸਹ ਤਯਾ ਸ਼ਰਧਾਯ ਯੁਜਤਹ, ਤਸ੍ਯਆ-ਰਾਧਨਮ੍ ਇਹ ਅਤੇ।

ਲਭ ਅਤੇ ਚ ਤਤਹ ਕਾਮਾਨ੍, ਮਯਾ ਏਵ ਵਿਹਿਤਾਨ੍ਹਹਿ ਤਾਨ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਹ : ਉਹ। ਤਯਾ : ਉਸ ਨਾਲ। ਸ਼ਰਧਾਯ : ਸ਼ਰਧਾ ਭਰੋਸਾ। ਯੁਜਤਹ : ਭੇਟਾ ਕਰਨਾ, ਦਾਨ ਦੇਣਾ। ਤਸ੍ਯਆ : ਉਸ ਦਾ। ਰਾਧਨਮ੍ : ਪੂਜਾ। ਈਹਾਤੇ : ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨਾ, ਲੱਭਣਾ। ਲਭਅਤੇ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਤਤਹ : ਤੋਂ। ਕਾਮਾਨ੍ : ਇੱਛਾਵਾਂ। ਮਯਾ : ਰਾਹੀਂ ਤੋਂ। ਏਵ : ਇਕੱਲਾ। ਵਿਹਿਤਾਨ੍ਹਹਿ : ਨਿਰਧਾਰਿਤ। ਹਿ : ਲਈ। ਤਾਨ੍ : ਉਹ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- 'ਭਗਤ (ਉਹ) ਉਸ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਅਗਧਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇਵਤਾ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੱਛਤ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ'।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਸਹ ਤਯਾ ਸ਼ਰਧਾਯ ਯੁਜੁ ਤਹ..... ਮਯਾ ਏਵ ਵਿਹਿ ਤਾਨ੍ ਹਿ ਤਾਨ੍ = ੦ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਦਿੜ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਸੰਪਨ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਮਨੁਖ ਉਸ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਆਗਧਨਾ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇਵਤਾ ਤੋਂ ਜਿਸ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵਾਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੇਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਏ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਾਰਜ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਉਪਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਆਪਣੀ ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਬਾਂ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਕੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। (8.16) ੦ ਏਥੇ ਮਯਾ ਏਵ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਸੰਚਾਲਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਮੇਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਬਣਾਏ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਹੀ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਾ ਆਪਣੇ ਭਗਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਇਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਕਾਇਨਾਤ ਤੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹੈ। ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਲੀਲਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ ਦੀ ਹਾਲਤ ਉਸ ਮੰਗਤੇ ਵਰਗੀ ਹੈ, ਜੋ ਭੀਖ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਮੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਖੁਹ, ਤਲਾਬ, ਨਦੀ, ਨਾਲੇ, ਦਰਿਆ, ਪਾਣੀ ਦੇ ਸੋਰਤ ਹਨ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪਾਣੀ ਦਾ ਸੋਰਤ ਮੀਂਹ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਹਿਲੇ ਪਾਣੀ ਸੋਰਤ ਬੇਅਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ। ਛੋਟੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸਾਡੇ ਲਈ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਤਪਸਵੀ ਸੰਤ ਗੁਣੀ ਸਾਧਕ ਤਿਆਰੀ ਪੁਰਸ਼

- ਸੰਸਾਰੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਅੱਗੇ ਕਦੇ ਵੀ ਬੇਨਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਹ ਲੋਕ (ਸੰਤ) ਸੰਤੁਸ਼ਟ, ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਤਾਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰੋਹਥ ਦਬਾਅ ਵਿਖਾਵਾ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪੇਰਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਬੋਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

* * *

7.23 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅੜ-ਕਰ ਤੁ ਫਲਮ ਤੇ਷ਾਮ, ਤਰ ਭਰ-ਅਤਿ ਅਲਧ-ਮੇਥਸਾਮ। ਦੇਵਾਨ ਦੇਵ-ਯਜ: ਯਾ-ਅਨਿ, ਮਦ-ਭਰ: ਯਾ-ਅਨਿ ਮਾਮ ਅਪਿ॥

ਅੰਤਵਰਤੁ ਤੁ ਫਲਮ ਤੇਸ਼ਾਮ, ਤਤ ਭਰਾਤਿ ਅਲਧ ਮੇਘਸਾਮ।

ਦੇਵਾਨ ਦੇਵਯਜਹ ਯਾਅਨਿਤ, ਮਦ ਭਰਤਾਹ ਯਾਅਨਿਤ ਮਾਮ ਅਪਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅੰਤਵਰਤੁ : ਸੀਮਤ, ਅਸਥਾਈ। ਫਲਮ ਤੇਸ਼ਾਮ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲ। ਤਤ : ਉਹ। ਭਰਾਤਿ : ਹੈ। ਅਲਧਮੇਘਸਾਮ : ਉਹ ਜਾਂ ਛੋਟੀ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਦੇਵਾਨ : ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ। ਦੇਵਯਜਹ : ਪੁਜਾਰੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ। ਯਾਅਨਿਤ : ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਦਭਰਤਾਹ : ਮੇਰੇ ਭਗਤ, ਸ਼ਰਧਾਲੂ। ਯਾਅਨਿਤ : ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਮ : ਮੈਨੂੰ। ਆਪਿ : ਭੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਛੋਟੀ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਪੁਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜੋ ਮੇਰੇ ਭਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹੋ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅੰਤ ਵਰਤੁ ਫਲਮ ਤੇਸ਼ਾਮ - ਤਤ ਭਰਾਤਿ ਅਤਿ ਅਲਧ ਮੇਘਸਾਮ = ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਲਪ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਤਵਾਲ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਪਾਸਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਹੀ ਕਾਮਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਪਾਸਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਨਾਸਕਾਰੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਉਪਾਸਕ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਾ ਸਮਝਣ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਫਲ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਾਮਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਲਧਮੇਘ ਸਾਮ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮ ਤਾਂ ਵੱਖਰੇ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਧਾਰਨ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਵਿਧੀਆਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਲ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਜੇ ਕੋਈ ਮੇਰੀ ਅਗਧਾਨਾ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਵਧੇਰੇ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਫਲ ਅਸੀਮ ਅਨੰਤ ਤੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ੦ ਦੇਵਾਨ ਦੇਵਯਜਹ ਯਾਅਨਿਤ - ਮਦ ਭਰਤਾਹ ਯਾ ਅੰਤੁ ਮਾਮ ਅਪਿ - ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਪੁਜਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਮੇਰਾ ਪੁਜਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਪਿ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਮੇਰੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਭੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ' ਮੇਰੇ ਭਗਤ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣ - ਇਹ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਉੱਚਿਤ ਸਮਝੇ ਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਦੇਣ, ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿੱਤ ਹੋਵੇ ਪੂਰੀ ਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਦੀਵੀ ਹੈ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਸਥਾਈ ਹੈ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਮੁੜ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵੱਖ-2 ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਇੱਕ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਪੁਜਕ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਧਰਤੀਆਂ ਤੇ ਹੀ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇੰਦਰ ਲੋਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਉਹੋ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ-ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਧੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਇਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅੰਗ ਹੀ ਤਾਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਪਾਸਕ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਪਾਸਕ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਖਾਣ ਨੂੰ ਪੁੱਟਣ ਸਮੇਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਮਿਹਨਤ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਖਾਣ ਪੁੱਟਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਲੋੜ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਇਲਾ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੋਨਾ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੀਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ-2 ਲੋੜ ਦੀ ਕੀਮਤੀ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਹਰ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬੁੱਧੀਹੀਣ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਦੀਵੀ ਆਂਤਰਿਕ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਸੰਸਾਰੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉੱਪਰ ਮਿਲੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੰਸਾਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤਾਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰਤੂ ਸਦੀਵੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਖੁਸ਼ੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ-ਬਖਸ਼ਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

* * *

7.24 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅ-ਕਿ-ਅਕਸਮ ਕਿ-ਅਕਿਸਮ ਆ-ਪਦ-ਤਸਮ, ਸਨ-ਧ-ਅਤੇ ਮਾਮ ਅ-ਭੁਦਧਯ:।

ਪਰਸਮ ਭਾਕਸਮ ਅ-ਜਾਨਤਤ: ਸਮ ਅ-ਕਿ-ਅਧਸਮ-ਅਨ-ਤੁਸਮ॥

ਅਵਿਅਕਤਮ ਵਿਅਕਤਮ ਆਪਦਤਮ, ਮਨਯ ਅੰਤੇ ਮਾਮ ਆ ਬੁਧਯ।

ਪਰਮ ਭਾਵਮ ਅ ਜਾਨਤਤ, ਸਮ ਅਵਿਆਯਮ ਅਨ ਉਤਤਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਵਿਅਕਤਮ : ਅਪ੍ਰਤੱਖ। ਵਿਅਕਤਮ : ਵਿਅਕਤਤੱਵ। ਆਪਦਤਮ : ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇਹਨ। ਮਨਯ ਅੰਤੇ : ਸੋਚਦੇ ਹਨ। ਮਾਮ : ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ। ਆ-ਬੁਧਯ : ਘੱਟ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕ। ਪਰਮ : ਪਰਮ, ਵੱਡੀ, ਮਹਾਨ। ਭਾਵਮ : ਸਥਿਤੀ ਅਵਹੱਸਥਾ ਕਿਸੇ ਜੀਵ ਦੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ। ਅਜਾਨਤਤ : ਜੋ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਮਮ ਅਵਿਆਯਮ : ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ, ਯੋਗ ਸਿਆਣੇ ਚਤੁਰ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਬੁੱਧੀਹੀਣ ਵਿਅਕਤੀ ਮੇਰੇ ਸਰਬਸ਼ੇਸ਼ਨ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਰਮ ਭਾਵ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ, ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਰੂਪ ਅਬਦਲ ਹੈ, ਸੋਸ਼ਠ ਤੇ ਦੈਵੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਵਿਅਕਤਮ ਵਿਅਕਤਮ ਆਪਦਤਮ..... ਮਮ ਅਵਿਆਯਮ ਅਨੁਤਮਮ = ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਰਭੁਧ

ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਝ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਂਗ ਜਨਮ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਜੋ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਉਹ ਸਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਪਵਿੱਤਰ ਨਿਰਮਲ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੈ। ਹਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹਰ ਵਸੂਲੂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਮੇਰਾ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਮੇਰਾ ਜੋ ਅਵਤਾਰ ਲੈਣ ਦਾ ਤੱਤ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਮੰਨਕੇ ਮੇਰੀ ਉਪਾਸਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਕਾਮਨਾ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕੋਈ ਵੀ। ਨਾ ਕਾਮਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਪਿਛੋਂ ਰਹੇਗੀ। ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਬੁੱਧੀਹੀਣਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ੀਲ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਬੁੱਧੀ ਰਹਿਤ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਮੂਡਤਾ ਹੈ। ੦ ਬੁੱਧੀ ਰਹਿਤਪਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰਾ ਭਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸਰਬ ਉੱਤਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਲਪ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਮਰਤਾ ਸਰਲਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਘੱਟ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ, ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ, ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ ਗੀਤਾ ਸ਼ਲੋਕ 16.14, 15) ੦ ਪਰਮ ਭਾਵੁਮ ਅਜਾਨੰਤਰ - ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਮੈਂ ਅਜੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ, ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕਰਕੇ ਯੋਗ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਹੀਣ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ੦ ਅਨੁ ਉੱਤਮਮ੍ਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਪੰਦਰਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਖਰ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਤੇ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੋਰ ਕੋਈ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹੇ ਮੇਰੇ ਅਨਉੱਤਮ ਭਾਵ ਨੂੰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। 7.24 ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਅਰਥ ਕਰਦੇ ਹਨ, ‘ਜਿਹੜੇ ਸਦਾ ਨਿਰਕਾਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਿਰਬੁੱਧ ਹਨ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਅਵਯਕਤ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਤੇ ਨਿਰਕਾਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ।’ ਕਈ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ‘ਮੈਂ ਅਵਤਾਰ ਲੈ ਕੇ ਤੇਰਾ ਸਾਖੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਇੱਜ ਮੈਨੂੰ ਨਿਰਕਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਇਹ ਨਿਰਬੁੱਧੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਰਵ ਸੇਸੂਠ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਭਾਵ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ।’ ੦ ਪ੍ਰਥਮੀ ਜਲ ਤੇਜ਼ ਆਦਿ ਜੋ ਮਹਾਭੂਤ ਹਨ ਜੋ ਵਿਨਾਸ਼ੀ ਵਿਕਾਰੀ ਹਨ। ਉਹ ਵੀ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੧. ਸਥੂਲ ਤੇ ੨. ਸੂਖਮਾ। ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਥਮੀ ਸਾਕਾਰ ਹੈ ਤੇ ਪਰਮਾਣੂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਰਕਾਰ ਹੈ। ਜਲ ਬਰਫ ਥੁੰਡਾਂ ਬੱਦਲ ਤੇ ਭਾਵ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਾਕਾਰ ਹੈ ਤੇ ਪਰਮਾਣੂ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਿਰਕਾਰ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦੋ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸਾਕਾਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਨਿਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ ਤੇ ਨਿਰਕਾਰ ਹੋਣ ਤੇ ਸਾਕਾਰ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਾਕਾਰ ਤੇ ਨਿਰਕਾਰ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਂਦੀ ਹੈ? ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਾਕਾਰ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਨਿਰਕਾਰ ਭੀ ਹਨ। ਸੁਰਗੁਣ ਭੀ ਹਨ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਵੀ ਹਨ। ਗੀਤਾ ਸਾਕਾਰ ਨਿਰਕਾਰ, ਸੁਰਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਵੇਂ ਲੱਖਾਂ ਪਤੀ ਕਦੇ ਮਜ਼ਾਕ ਵਿੱਚ ਪਾਟੇ ਪੁਗਣੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਲਵੇ, ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਭਿਖਾਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਸਮਝ ਲਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਭਿਖਾਰੀ ਦੀ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਾਡੀ ਗਲਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਭੂ ਸਰੂਪ ਕਦੇ ਕਿਸ਼ਨ ਬਣ ਕੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਬਿਰਾਟ ਪਰ ਚੰਚਲ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸੀਲ ਹੈ। ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹਰ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਆਪ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਵੀ ਦਿੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਪਰਮ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਵਿੱਚ ਹੈ।

* * *

7.25 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਅਹਮ੍ ਪ੍ਰਕਾਸ਼: ਸਰਖਾਵ, ਧੋਗ-ਮਾਵਾ-ਸਮ-ਆ-ਕ੃ਤ: / ਸੁਹ-ਤ: ਅਧਮ੍ ਨ ਅਭਿ-ਜਾ-ਨੀਤਿ, ਲੋਕ: ਮਾਮ੍ ਅ-ਜਸ੍ ਅ-ਵਧਯਮ੍ ||

ਨ ਅਹਮ੍ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਰਵਸੁਧ, ਧੋਗ ਮਾਇਆ ਸਮ੍ਆ ਵ੍ਰਤਹਰ।

ਮੁਹਤਰ ਅਯਮ੍ ਨ ਅਭਿਜਾ ਨੋਤਿ, ਲੋਕਹ ਮਾਮ੍ ਅਜਸ੍ ਅਵਯਯਸ੍ ||

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਹਮ੍ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ : ਮੈਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ। ਸਰਵਸੁਧ : ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ। ਧੋਗ ਮਾਇਆ ਸਮ੍ਆ ਵ੍ਰਤਹਰ : ਧੋਗ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪਰਦੇ ਰਾਹੀਂ। ਮੁਹਤਰ : ਛੱਲ ਦੇਣਾ, ਧੋਖਾ ਕਰਨਾ। ਅਯਮ੍ : ਇਹ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਭਿਜਾ ਨੋਤਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਹ : ਲੋਕ, ਸੰਸਾਰ। ਮਾਮ੍ : ਮੈਂ। ਆਜਸ੍ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਅੱਗੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਧੋਗ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪਰਦੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਛਲ ਕਪਟੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਜਨਮ ਰਹਿਤ ਹਾਂ, ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਬਦਲਦਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਨ ਮੁਹਤਰ ਅਯਮ੍ ਅਭਿ ਜਾ ਨੋਤਿ, ਲੋਕਹ ਮਾਮ੍ ਅਜਸ੍ ਅਵਯਯਸ੍ = ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹਾਂ - ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹਾਂ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਹਾਂ ਪਰ ਪਰਗਟ ਹੋਣ ਅਤੇ ਧਾਰਨ ਹੋਣ ਦੀ ਲੀਲਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਦਾ ਹਾਂ। ਤਦ ਅਜ (ਜੋ ਜਨਮ ਨਾ ਲਵੇ) ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਅਵਤਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਵਯ ਯਾਤਮਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਮੈਂ ਅੰਤ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਭਗਵਾਨ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਛਿਪ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਨੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਦੇ ਮੈਂ ਪਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਛਿਪ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਸਮ੍ ਮੂਡ ਹਨ ਗੀਤਾ (10.03, 15.19) ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਵੀ ਕਾਰਨ ਕਿ ਇਸ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਭਗਵਾਨ, ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾਪਨ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਇਸ ਨੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ, ਕਿ ‘ਇਹ ਸਰੀਰ ਹੀ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਰੀਰ ਮੇਰਾ ਹੈ।’ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਰਦਾ ਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜਨਮ ਮਰਨ

ਵਾਲੇ ਸਮਝਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ੦ ਨਾ ਹੀ ਮੂਰਖ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਅਜਥ ਤੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੧. ਯੋਗ ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਛਿਪੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ੨. ਦੂਜੇ ਆਪਣੀ ਮੁਡਤਾ ਕਰਕੇ। ੦ ਭਗਵਾਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਜਾਣਨਾ ਦਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਜਾਂ ਜੇ ਕੋਈ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਨ ਅਹਮ੍ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਹ ਸਰਵਸੁਯ ਯੋਗ ਮਾਯਾ ਸਮ੍ ਆਵ੍ਵਤ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ - ਭਾਵ ਉਸ ਮੂਡ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਨਾ ਅਜਥ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਨਮ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਯੋਗ ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਛਿਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਵਰਗਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਅੰਜ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਯੋਗ ਮਾਇਆ ਵਿਚਿੱਤਰ ਹੈ। ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ, ਅਲੋਕਿਕ ਹੈ, ਮਨੁਖਾਂ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਜਿਹਾ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਹ ਯੋਗ ਮਾਇਆ ਸਮਾਵ੍ਵਤ (ਯੋਗ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪਰਦੇ ਰਾਹੀਂ) ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਦੋਂ ਜਾਦੂਗਰ ਤਮਾਸ਼ਾ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਜਾਦੂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਉੱਪਰ ਐਨਾ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਛਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਜਾਦੂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਜਾਦੂਗਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਤੇ ਜਾਦੂ ਦੀ ਕਲਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ, ਇਹ ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਜਾਦੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਵੀ ਜਾਦੂਗਰ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜਾਦੂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਏਸ ਜਾਦੂ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜੀਵ ਮੂਕ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਾਂਗ ਏਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜਾਦੂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਵੇਖ ਅਚੰਭਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਬੱਦਲੀ ਦਾ ਟੋਟਾ ਢਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਇਹੋ ਬੱਦਲੀ ਦਾ ਟੋਟਾ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਬੱਦਲੀ ਦੇ ਟੋਟੇ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਨੇ ਹੀ ਸਿਰਜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਦਲ ਜਿਵੇਂ ਯੋਗ ਮਾਇਆ ਹੋਵੇ, ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਢਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ, ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਯੋਗ ਮਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਾ ਕੋਈ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਨਾ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਰਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਛੁਪਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਹਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। (ਇਹ) ਈਸ਼ਵਰ ਸਰਬਜਣਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ।

* * *

7.26 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕੇਦ-ਅ ਅਹਮ੍ ਸਮ-ਅਤਿ-ਇ-ਤਾਨਿ, ਕਰਤ-ਮਾਨਾਨਿ ਚ ਅਰਜੁਨ। ਭਵ-ਇ਷ਾਣਿ ਚ ਭ੍ਰ-ਤਾਨਿ, ਮਾਸ੍ ਤੁ ਕੇਦ ਨ ਕ:-ਚਨ॥

ਵੇਦ ਆ ਅਹਮ੍ ਸਮਾਰਤਿਇ ਤਾਨਿ, ਵਰਤ ਮਾਨਾਨਿ ਚ ਅਰਜੁਨ।

ਭਵ ਇਸ਼੍ਵਰਾਣਿ ਚ ਭੂਤਾਨਿ, ਮਾਮ੍ ਤੁ ਵੇਦ ਨ ਕਹਚਨ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਵੇਦਾ : ਵੇਦ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਸਮਾਰਤਿਇਤਾਨਿ : ਭੂਤਕਾਲ ਵਿੱਚ। ਵ੍ਰਤਮਾਨਾਨਿ : ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਰਜੁਨ : ਹੇ ਅਰਜਨ। ਭਵ ਇਸ਼੍ਵਰਾਣਿ : ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ। ਚ : ਅਤੇ। ਭੂਤਾਨਿ : ਜੀਵ। ਮਾਮ੍ : ਮੈਨੂੰ। ਤੁ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਵੇਦ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਕਹਚਨ : ਕੋਈ ਇੱਕ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਅਰਜਨ! ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਜੋ ਭੂਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਜੀ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਭਵਿੱਖ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਆਉਣਗੇ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਵੇਦਾਅ ਅਹਮ੍ ਸਮਾਰਤਿ ਇਤਾਨਿ..... ਮਾਮ੍ ਤੁ ਵੇਦ ਨ ਕਹਚਨ = ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਭੂਤ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਪਰ ਆਪਣੇ ਲਈ 'ਅਹੰਵੇਦ' ਪਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੇਵਲ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਭੂਤ ਭਵਿੱਖ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ - ਇਹ ਤਿੰਨ ਕਾਲ ਵਰਤਮਾਨ ਹੀ ਹੈ। ਅੰਤਹ ਭੂਤਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਭਵਿੱਖ ਕਾਲ ਦੇ ਜਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦੇ - ਭਗਵਾਨ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਤਿੰਨ ਕਾਲ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਲਈ ਹਨ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਸਿਨੇਮਾ ਦੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਕੇਵਲ ਵਰਤਮਾਨ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਕਾਲ ਹਨ ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁਝ ਵਰਤਮਾਨ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਲਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਨਿਤਜ ਨਿਰਿਤਰ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ੦ ਮਾਮ੍ ਤੁ ਵੇਦ ਨ ਕਹਚਨ - ਮੂੜ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਮੈਂ ਸਭ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਬਾਂਸ ਦੀ ਚਿਕ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਪਰ ਲਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਬੈਠੋ ਲੋਕ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਿਸ਼ ਜੋ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸਾਫ਼ ਦੇਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰਲੇ ਦਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਚਿਕ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਵ੍ਵਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਮੂੜ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ, ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਸਭ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਦਾ - ਉਹ ਤਾਂ ਇੰਜ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਹੱਤਿਆ ਆਪ ਕਰਦਾ ਹੈ।' (11.20) ਗੀਤਾ 7.27 , 8.06) ਉਸ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਜਾਂ ਪਤਨ ਭਗਵਾਨ ਆਪ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਮਨੁਖ ਆਪ ਕਰਦਾ ਹੈ। (11.33) ਭਗਵਾਨ ਅਗਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ, 'ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਾਰੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਤੂ ਤਾਂ ਨਿਮਿਤ ਮਾਤਰ ਬਣ ਜਾ। ਭਗਵਾਨ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਤੂ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰ (ਯਤਨ ਤਾਂ ਕਰ), ਨਿਮਿਤ ਮਾਤਰ ਉਪਰਾਲਾ ਤਾਂ ਕਰ, ਮੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਜੋ ਆਪਣਾ ਆਪ ਕਲਿਆਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ - ਉਹ ਤਾਂ ਇੰਜ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਹੱਤਿਆ ਆਪ ਕਰਦਾ ਹੈ।' (11.20) ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸਮਾਨ ਗੀਤੀ ਨਾਲ ਪਰਿਪੂਰਣ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੱਤਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਪਰਮ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। (13.28) ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ, ਮਨੁਖੀ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਮਰੱਥ ਹੈ, ਸਮਝ ਆਦਿ ਪੂਰੀ ਸਾਮਰੀ ਕੇਵਲ ਮਨੁਖ ਕੋਲ ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਈਸ਼ਵਰ ਹੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਾਇਆ ਉੱਪਰ ਪੂਰਣ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੈ। ਕੋਈ ਜੀਵ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਫਿਰ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਾਇਆ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂ ਵੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਤੇ ਕਿਸਮਤ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਹੁਣ ਦੇ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵ - ਉਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਹਨ।

ਪਰਤੂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਤਮਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀਆਂ। ਫਿਰ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਕੀਕਰ ਜਾਣ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਪਾਸਕ ਲੋਕ ਇਸ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਉਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਹੀ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਮਾਇਆ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ।

* * *

7.27 ਸ਼ਲੋਕ :

ਇਚਾ-ਫ੍ਰੇ਷-ਸਮ-ਤਦ-ਸਥੇਨ, ਫੁਨ੍ਦ-ਮੋਹੇਨ ਭਾਰਤ। ਸਰਵ- ਭੂਤਾਨਿ ਸਮ-ਮੇਹਮ, ਸਗੋ ਧਾ-ਅਨਤਿ ਪਰਮ-ਤਪ॥

ਇੱਛਾ ਦੇਸ਼ ਸਮ ਉਦ ਸਥੇਨ, ਦਵੰਦ ਮੋਹੇਨ ਭਾਰਤ।

ਸਰਵ ਭੂਤਾਨਿ ਸਮ ਮੋਹਮ, ਸਰਗੋ ਧਾਅਨਿਤ ਪਰਮ ਤਪ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਇੱਛਾ ਦੇਸ਼ ਸਮ ਉਦ ਸਥੇਨ : ਇੱਛਾਵਾਂ ਨਫਰਤ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਦੇਸ਼ : ਨਫਰਤ। ਸਮਉਦਸਥੇਨ : ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਦਵੰਦ : ਦੋਚਿਤੀ। ਮੋਹੇਨ : ਕਾਥੁ ਪਾਉਣਾ। ਭਾਰਤ : ਹੋ ਭਾਰਤ। ਸਰਵ ਭੂਤਾਨਿ : ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਜੋ ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਮ ਮੋਹਮ : ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ। ਸਰਗੋ : ਰਚਨਾ ਅੰਦਰ। ਧਾਅਨਿਤ : ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਤਪ : ਹੋ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੋ ਭਾਰਤ ਵੰਸ਼ੀ! ਹੋ ਪਰਮਤਪੀ! ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਦਵੰਦ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਆਦਿ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਪਾਣੀ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਇੱਛਾ ਦੇਸ਼ ਸਮ ਉਦ ਸਥੇਨ - ਦਵੰਦ ਮੋਹੇਨ ਭਾਰਤ, ਸਰਵ ਭੂਤਾਨਿ ਸਮ ਮੋਹਮ ਸਰਗੋ ਧਾਅਨਿਤ ਪਰਮਤਪ - ਇੱਛਾ ਤੇ ਦਵੰਦ ਤੋਂ ਦਵੰਦ ਮੋਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪਾਣੀ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲੋੜ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰ ਵਿਵੇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਨਿਵਿਤੀ ਪਸੂਆਂ ਪੰਛੀਆਂ ਵਰਗੀ ਨਾ ਹੋਣਾ। ਮਨੁੱਖ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਪਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮਨੋਵਿਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ - ੧. ਇਸ ਪਾਸੇ ਲਾਉਣਾ ੨. ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਟਾਉਣਾ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਵਿੜੀ ਲਾਉਣੀ ਹੈ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣੀ ਹੈ। ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਦੋਵੇਂ ਵਿੜੀਆਂ ਕੇਵਲ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਉਥੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਵੈਗਾਗ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਰਾਗ ਤੇ ਦਵੰਦ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਉਲੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਐਨਾ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤ ਸੰਗ ਪਰਮਾਰਥ ਲੋਕ-ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਥ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ੦ ਭਗਤ ਜਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਆਦਿ ਦੇ ਦਵੰਦ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। (15.05) ਦਵੰਦ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪੱਕਾ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹੈ (3.34) ਦਵੰਦਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦ੍ਰਿੜ ਵਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਭਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ (7.28) ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਸਿੰਡੀ ਦਾ ਸਦ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਹੈ। ਸਦਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਅਭਿਮਾਨ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ੦ ਪਰਮਾਰਥ ਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਦੋਵੇਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਧਕ ਦਾ ਭਾਵ ਇੱਕ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ‘ਮੈਂ ਸਾਧਕ ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਲਕਸ਼ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।’ ੦ ਪਰਮਤਪ = ਪਰਮਪਰਤਾਪੀ, ਪਰਮ ਤਪਸਵੀ। ੦ ਦਵੰਤਰੇ ਸਹ-ਦੋਵੇਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਵਿਧਾਨਕ ਅਵਸਥਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਭ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਵੇਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਾਂਸਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਾਇਆ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਪ੍ਰਭੁਤਵ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਭੁਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਸ਼ਕਤੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਨਫਰਤ ਦੇ ਦਵੰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਫਰਤ ਤੇ ਇੱਛਾ ਦੀ ਉਤੇਜਿਤ ਭਾਵਨਾ ਅਧੀਨ ਜੀਵ, ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਗਿਆਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇੰਜ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਰਮ ਪਾਲਦਾ ਹੈ, ‘ਇਹ ਮੇਰਾ ਘਰ ਹੈ, ਇਹ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਹਨ।’ ਇਹੋ ਮਾਇਆ ਹੈ। ਇੰਜ ਮਾਇਆ ਗ੍ਰਾਸਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਨਮ ਤੋਂ ਮੌਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪਾਣੀ ਦੇ ਬੁਲਬੁਲੇ ਵਾਂਗ ਅਸਥਾਈ ਹੈ। ਮੌਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਆ ਜੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਤਮ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇੰਦਿਆਵੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਅਸਥਾਈ ਸੁੱਖ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੁੱਖ ਵੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇੰਦਿਆਵੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਲੱਭਣ ਦਾ ਚੱਕਰ ਮਾਇਆ ਹੈ। ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਗੁੱਟਾਂ ਵਿਚਕਾਰ, ਇੱਕ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨੀ, ਕਦੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨੀ, ਗਿਆਨ-ਵੇਤਾ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ। ਮਾਇਆ-ਯੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾ ਗਿਆਨੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਇੱਛਾਵਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਪੰਕੀਆਂ ਢੁਸ਼ਮਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

* * *

7.28 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧੇਯਾਮ ਤੁ ਅੜਤ-ਗਤਮ ਪਾਪਮ, ਜਨਾਨਮ ਪੁਣਯ ਕਰਮਣਮ। ਤੇ ਫੁਨ੍ਦ-ਮੋਹ-ਨਿਰ-ਸੁਕਾ; ਭਜ-ਅੜਤੇ ਮਾਮ ਵਫ-ਕਰਤਾ:॥

ਯੇ ਸਾਮ ਤੁ ਅੜਤ ਗਤਮ ਪਾਪਮ, ਜਨਾਨਮ ਪੁਣਯ ਕਰਮਣਮ।

ਤੇ ਦੂੰਦ ਮੋਹ ਨਿਰ ਮੁਕਤਾਹ, ਭਜਾਅਤੇ ਮਾਮ ਦ੍ਰਿੜ ਵਤਾਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯੇਸ਼ਾਮ : ਕਿਸ ਦਾ। ਤੁ : ਪਰ। ਅਤਗਤਮ : ਇਹ ਅੜਤ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਪਾਪਮ : ਪਾਪ। ਜਨਾਨਮ : ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ। ਪੁਣਯ ਕਰਮਣਮ : ਨੇਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਚੰਗੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ। ਤੇ : ਉਹ। ਦੂੰਦ ਮੋਹ ਨਿਰਮੁਕਤਾਹ : ਸੰਸਾਰ ਵਿਚਲੀ ਇੰਦਿਆਵੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਦੁੰਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ। ਭਜਾਅਤੇ : ਪੂਜਾ ਕਰਨਾ। ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨੀ। ਮਾਮ : ਮੇਰਾ। ਦ੍ਰਿੜ ਵਤਾਹ : ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਪੁੰਨ ਨੇਕ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਪ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਉਹ ਦੂੰਦ ਰੂਪ ਮੋਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਏ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚੇ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਮੇਰੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯੇ ਸਾਮ ਤੁ ਅੜਤ ਗਤਮ ਪਾਪਮ ਜਨਾਨਮ ਪੁਣਯ ਕਰਮਣਮ = ਦਵੰਦ ਮੋਹ ਤੋਂ ਮੋਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਭਜਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ। ੦ ਤੁ ਤੇ ਪਦ ਭਜਨ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਥਾਂ ਭਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ

ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਮਾਨਵ ਸਰੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਦ੍ਰਿੜ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਦ੍ਰਿੜ ਇਹਦੇ ਵਾਲੇ ਪੁਣਯ ਕਰਮੀ ਹਨ। ੦ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚੇ ਤੋਂ ਜੋ ਸ਼ੁੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਯਗ ਦਾਨ ਤਪ ਆਦਿ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ-ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਤਾਂ ਅੰਦਰ ਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਯਗ ਦਾਨ ਆਦਿ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ। ੦ ਅਨੰਤਰਤਮ੍ ਪਾਪਮ੍ = ‘ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਹੀ ਚੱਲਣ ਦਾ ਜਦ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣੀ ਬੇਮੁੱਖਤਾ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਪ ਜੜ੍ਹ ਕੱਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ੦ ਸੰਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਡੇਢ ਹੀ ਪਾਪ ਹੈ ਡੇਢ ਹੀ ਪੁੰਨ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋਣਾ ਪਾਪ ਹੈ, ਤਦਗਣ ਦੁਰਾਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨ ਲਾਉਣ ਅੱਧਾ ਪਾਪ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋਣਾ ਪੂਰਾ ਪੁੰਨ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਸਦਗੁਣਾਂ ਵੱਲ ਲਾਉਣਾ ਅੱਧਾ ਪੁੰਨ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ-ਸੰਬੰਧ, ਪਾਪ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। (ਵੇਖੋ 11.05, 11.42) ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਿਸੇ ਸੰਸਕਾਰ ਤੋਂ ਜੋ ਪਾਪ ਹੋ ਗੀ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਹੈ। ੦ ਪਾਪ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚਾ, ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਬਣਦਾ ਹੈ। ੦ ਤੇ ਦਵੰਦ ਮੌਹ ਨਿਰਮੁਕਤਾਹ, ਭਜਾਂਤੇ ਮਾਮ੍ ਦੜਵਰਤਾਹ - ਪੁੰਨ ਕਰਮੀ ਲੋਕ ਦਵੰਦ ਰੂਪ ਮੌਹ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਦ੍ਰਿੜ ਵਰਤੀ ਹੋ ਕੇ, ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਭਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦਵੰਦ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪ ਹਨ। ੧. ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਮਨ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲ ੨. ਕਿਹੜੇ ਸੰਪਰਾਈ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ, ਵੈਸ਼ਨਵ, ਸ਼ੈਵ ਸ਼ਕਤੀ ਗਣਪਤੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚੋਂ। ੩. ਪ੍ਰਭੂ-ਸਰੂਪ ਦੇ ਦਵੈਤ ਅਦਵੈਤ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦਵੈਤ, ਸ਼ੁੱਧ ਦਵੈਤ ਆਦਿ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ। ੪. ਕਿਹੜੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਯੋਗ, ਗਿਆਨ-ਯੋਗ, ਕਰਮ-ਯੋਗ, ਧਿਆਨ-ਯੋਗ ਹਠ-ਯੋਗ ਲਜ-ਯੋਗ, ਮੰਤਰ-ਯੋਗ ਆਦਿ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਮਾਰਗ ਚੁਣਿਆ ਜਾਵੇ ? ੫. ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਠੀਕ ਬੇ ਠੀਕ, ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਆਦਿ ਵੀ ਸਾਰੇ ਦੂੰਦ ਹਨ। ੦ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਸਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ - ਨਿਰਗੁਣ, ਸੁਰਗੁਣ ?? ੦ ਦਵੰਦ ਮਿਟਾਉਣ ਦਾ ਇੱਕੋ ਮੰਤਰ ਹੈ ਕਿ ਆਦਰ ਤਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਰਤੂ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਉਹ ਵਿਧੀ ਹੀ ਅਪਣਾਈ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਬਣ ਜਾਵੇ। ੦ ਸਾਧਨ ਦੀ ਸਹੀ ਹੋਣ, ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ‘ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਸੰਸਾਰਕ ਲਾਭ ਹਾਨੀ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋਵੇ’ ਇਹ ਨਿਸ਼ਠਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਸਿੱਧੀ ਹੈ, ਉਹ ਅੱਖ ਦੀ ਮੀਟਣ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਦੜਵਰਤਾ = ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਹੀ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਸਾਡਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਲਕਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਦਵੈਤ ਹੋਵੇ, ਅਦਵੈਤ ਹੋਵੇ, ਸਰਗੁਣ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਿਰਗੁਣ, ਅਸੀਂ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਕਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਸਾਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਕਿਥੋਂ ਹੈ, ਕਿਥੋਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕੀ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ੦ ਸਾਧਾਰਨ ਨਿਯਮ ਹੈ, ਪਾਪੀ ਮਨੁੱਖ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਦੇ। ਪਾਪ ਛੱਡ ਕੇ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਲੱਗਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਨਵੇਂ ਪਾਪ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ। ਪਾਪ ਤਿਆਗਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ-ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੀਵ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਲਈ ਜੋ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਸਿਆਣੇ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਵੀ ਕਿਰਿਆ, ਆਤਮ ਤਿਆਗ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਮ, ਸਦਾਚਾਰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਾ ਤਿਆਗ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਰੰਤਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨ ਆਲਸ, ਸੁਸਤੀ ਕੰਮ ਚੋਰੀ ਅਤੇ ਹਉਮੈਵਾਦ, ਨਿੱਜਵਾਦ, ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਨਾ ਮਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਮਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਸਵੈ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਤਿਆਗ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਦੋਸ਼ੀ ਹੈ, ਕਲੰਕਿਤ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ। ਜਿਹੜੇ ਜਿੱਤ ਹਾਰ, ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ, ਲਾਭ ਹਾਨੀ ਤੇ ਉਸਤਿਤ ਨਿੰਦਾ ਦੇ ਦਵੰਦ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਹੀ ਪਰਪੱਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜੇਕਰ ਏਸ ਦੂੰਦ ਦੇ ਚੱਕਰ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲੈਣ।

* * *

7.29 ਸ਼ਲੋਕ :

ਜਾਰਾ-ਮਰਣ-ਮੋਕਸਾਧ, ਮਾਮ੍ ਆ-ਤ੍ਰਿ-ਤਿਆਗ-ਅਨਤਿ ਯੇ। ਤੇ ਬਹਾ ਤਤ ਕਿਦੁ: ਕ੃ਤਸਮ, ਅਧਿ-ਆਤਮਮ੍ ਕਰਮ ਚ ਅ-ਖਿਲਮ੍॥

ਜਾਰਾ ਮਰਣ ਮੋਕਸਾਧ, ਮਾਮ੍ ਆਸ਼ਿਰਤਯ ਯਤਾਰੀਤ ਯੇ।

ਤੇ ਬਹਮ ਤਤ ਵਿਦਹ ਕ੍ਰਤਸਮਨਮ੍ ਅਧਿਆਤਮਮ੍ ਕਰਮ ਚ ਅਖਿਲਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਜਾਰਾਮਰਣ ਮੋਕਸਾਧ : ਮੌਤ ਅਤੇ ਬੁਢਾਪੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਮਾਮ੍ : ਮੈਂ। ਆਸ਼ਿਰਤਯ : ਸ਼ਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ। ਯਤਾਰੀਤਯ : ਯਤਨ ਕਰਨਾ। ਤੇ : ਕੌਣ। ਬਹਮ : ਬਹਮਾ। ਤਤ : ਉਹ। ਵਿਦਹ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਤਸਮਨਮ੍ : ਸਾਰੇ। ਅਧਿਆਤਮਮ੍ : ਸਵੈ ਦਾ ਗਿਆਨ। ਕਰਮ : ਕਾਰਜ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਖਿਲਮ੍ : ਸਾਰੇ, ਸਮੁੱਚੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਬੁਢਾਪੇ (ਨਾਸ਼ ਦੀ ਕਿਰਿਆ) ਅਤੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਮੇਰਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਸ ਬਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਅਧਿਆਤਮਕ ਨੂੰ ਅਥਵਾ ਸਮੁੱਚੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਭੀ ਜਾਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਜਾਰਾ ਮਰਣ ਮੋਕਸਾਧ, ਮਾਮ੍ ਆਸ਼ਿਰਤਯ ਯਤ ਅਤਿੰਦੀ ਯੇ - ਏਥੇ ਜਾਰਾ (ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ) ਅਤੇ ਮਰਨ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਪਾਉਣ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਬਹਮ ਅਧਿਆਤਮ ਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਰੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬੋਧ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਬਿਰਧ-ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਮੌਤ ਤਾਂ ਆਵੇਗੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। (13.34 ਸ਼ਲੋਕ ਵੇਖੋ) ੦ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹਨ - ਮਰਨ ਦਾ ਡਰ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਪਰ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਉਹ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਤੇ ਮਰਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਇਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹਨ। ੦ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਮੌਹ ਕਾਰਨ (ਸਰੀਰ ਮੌਹ ਹੈ) ਮੈਂ ਬਿਰਧ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਜਵਾਨ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਮਰਨਾ ਹੈ।” ਆਦਿ ਭਾਵ ਜੁੜ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (13.08) ਜਦ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਮੌਹ ਪਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਰਹੇ, ਤਦ ਤੱਕ ਮਰਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਨ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। (13.21) ੦ ਮਾਮ੍ ਆਸ਼ਿਰਤਯ ਯਤਾਰੀਤ ਯੇ - ਪਦ ਵਿੱਚ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਯਤਨ ਕਰਨਾ - ਦਾ ਸਾਰ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਭਿਮਾਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ‘ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ।’ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰੀਏ, ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਆਸਰੇ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬੁਢਾਪੇ ਮੌਤ ਆਦਿ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਅਸਲ

ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। (13.21) ਜੇ ਸਗੀਰ ਸੰਬੰਧ ਮਿਟ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦਵੰਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਮਿਟਦਾ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਜਦ ਤੱਕ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਸਗੀਰ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਮੰਨ ਕੇ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਸਾਧਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਤੱਤ ਵਿਦ੍ਵਾਹ ਕ੍ਰਤਸ਼ਨਮ - ਇੱਜ ਯਤਨ ਨਾਲ ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਜੋ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ, ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਿਸ ਦਾ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਸਚਦਾਨੰਦ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਬ੍ਰਹਮ - ਦੇ ਨਾਲ ਤੱਤ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ, ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵੀ ਸਾਕਾਤ ਅਪੋਕਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਅਪਾਪਤ ਹੈ ? ਨਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ? ਪਰ ਉਹ ਸਭ ਬਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਰ ਪਲ ਹੈ। ੦ ਉਹ ਲੋਕ ਸੰਪੂਰਣ ਅਧਿਆਤਮ (ਸੰਪੂਰਣ ਜੀਵ ਤੱਤਵ) ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। 15.10 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੀਵ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਸਗੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੇ ਸਗੀਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਵਿਮੁੜ ਪੁਰਖ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਕੇਵਲ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਲੋਕ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ੦ ਕਰਮਚ ਅਖਿਲਮ - ਉਹ ਸੰਪੂਰਣ ਤੱਤਵ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਭਗਵਾਨ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦੇ ਹਨ - ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਚਾਰ ਵਰਣ ਜਾਤ ਪਾਤ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਕਰਮਾਂ ਭਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੌਣ ਕਿਸ ਵਰਣ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਭਗਵਾਨ, ਕਰਤਵੰਤ ਤੇ ਫਲ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮ ਅਧਿਆਤਮ ਤੇ ਕਰਮ ਦੇ ਅਸਲ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਭਗਵਤ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਨਮ ਮਰਨ ਬੁਢਾਪੇ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਸਗੀਰ ਉੱਪਰ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਧਿਆਤਮ ਸਗੀਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਜਨਮ ਕਾਰਨ ਬੁਢਾਪਾ ਬਿਮਾਰੀ ਦੀ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਅਜਿਹੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉੱਚਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕਿ ਜੀਵਾਤਮ ਬ੍ਰਹਮ-ਆਤਮਾ ਬਣ ਜਾਵੇ। ਦਵੰਦਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਦੀ ਕੈਦ ਚੌਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬੁਢਾਪਾ ਅਤੇ ਮੌਤ ਹੋਰ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਮੁੱਖ-ਤੱਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਸਗੀਰ ਅਥਵਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਬੁਢਾਪਾ ਤੇ ਮੌਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਖਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਵਸਤੂ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਹੈ। ਅੰਤਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰਕ-ਹਨੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਹੀ ਅੰਤਰ-ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ।

○ ○ ○

7.30 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ-ਅਧਿ-ਭੂਤ-ਅਧਿ-ਦੈਵਮ ਮਾਮ੍, ਸ-ਅਧਿ-ਯੜਮ ਚ ਯੇ ਕਿਨ੍ਹੁ: / ਪ੍ਰਯਾਣ-ਕਾਲੇ ਅਧਿ ਚ ਮਾਮ੍, ਤੇ ਕਿਨ੍ਹੁ-ਤਸ੍ ਯੁਜ-ਤ-ਚੇਤਸ: //

ਸ ਅਧਿ ਭੂਤ ਅਧਿ ਦੈਵਮ ਮਾਮ੍, ਸੁਆਧਿ ਯਗਯਮ੍ ਚ ਯੇ ਵਿਦੁਹ।

ਪ੍ਰਯਾਣ ਕਾਲੇ ਅਧਿ ਚ ਮਾਮ੍, ਤੇ ਵਿਦ੍ ਉਸ੍ ਯੁਜ੍ ਤ ਚੇਤਸਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸੁਆਧਿ ਭੂਤ ਅਧਿ ਦੈਵਮ ਮਾਮ੍ : ਅਭਿ ਭੂਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿ ਦੇਵਾ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕੱਠੇ। ਮਾਮ੍ : ਮੈਨੂੰ। ਸੁਆਧਿ ਯਗਯਮ੍ : ਅਧਿਯ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ। ਚ : ਅਤੇ। ਯੇ : ਕੌਣ। ਵਿਦੁਹ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯਾਣ ਕਾਲੇ : ਮੌਤ ਦੇ ਸਮੇਂ 'ਤੇ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਮਾਮ੍ : ਮੈਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਅਧਿਭੂਤ, ਅਧਿਦੇਵ ਅਥਵਾ ਅਧਿਯਗ ਦੇ ਸਮੇਤ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪਰਪੱਕ ਮਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਵੀ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸੁਆਧਿ ਭੂਤ ਅਧਿ ਦੈਵਮ, ਮਾਮ੍, ਸ ਅਧਿ ਯਗਯਮ੍ ਚ ਯੇ ਵਿਦੁਹ = ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਵਰਨਣ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਸ਼ਗੁਣ ਸਾਕਾਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਅਧਿਭੂਤ - ਨਾਂ ਹੈ ਭੌਤਿਕ ਸਥਾਲ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦਾ - ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤੱਮੇਗੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਤਵਸਤਾ, ਸਿਖਰਤਾ, ਸੁੱਖ ਰੂਪਤਾ ਸ਼੍ਰੋਤਤਾ ਤੇ ਪਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਤਵਸਤਾ ਆਦਿ ਸਭ ਦੀ ਸਭ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਛਣ-ਭੰਗਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਬਰਫ ਦੀ ਸੱਤਾ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਭਗਵੱਤ ਸਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਸਥਾਲ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੈ। ੦ ਅਧਿਯਗਯ੍ = ਨਾਂ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਅੰਤਰ-ਯਾਮੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਭ ਵਿੱਚ ਨਿਰਗੁਣ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਤਵਸਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਤਤਵ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਹਨ ਜੋ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਜਾਣਨਾ ਹੀ ਅਧਿਯਗਯ੍ ਦੇ ਸਹਿਤ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੈ। ੦ ਅਧਿਭੂਤ ਅਧਿਦੈਵ ਤੇ ਅਧਿਯਗਯ੍ ਸਹਿਤ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਗੀਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਧਿਭੂਤ (ਅੰਤਰ ਬ੍ਰਾਹਮੰਡ) ਅਧਿਦੈਵ (ਬ੍ਰਹਮ ਜੀ) ਅਤੇ ਅਧਿਯਗਯ੍ (ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜੀ) ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਹੇ ਦੇਵ! ਮੈਂ ਆਪਦੇ ਸਗੀਰ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾਭੀ ਚੌਂ ਕਮਲ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ, ਕਮਲ ਉੱਪਰ ਬਿਗਜਮਾਨ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ, ਤੇ ਸ਼ੰਕਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। (ਗੀਤਾ 11.15) ਇਸ ਲਈ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਅਧਿਭੂਤ ਅਧਿ - ਤੇ ਅਧਿਯਗਯ੍ ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹੀ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਸਮੱਗਰ ਭਗਵਾਨ ਹਨ। ੦ ਪ੍ਰਯਾਣ = ਕਾਲੇ ਅਧਿ ਚ ਮਾਮ੍ ਤੇ ਵਿਦ੍ ਉਸ੍ ਯੁਜ੍ ਤ ਚੇਤਸਹ - ਜਿਹੜਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਪਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਸਾਮਾਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ - ਯੁਜਤ ਚੇਤਸਹ ਹੈ। ਜਾਂ ਯੁਕਤ ਚੇਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਤ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦ੍ਰਿੜ ਅਟੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਥਾਲ ਤੇ ਸੁਖਮ ਸਗੀਰ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਵੱਡੀ ਹਲਚਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵੀ ਕਦੇ ਛਿਣ ਮਾਤਰ ਵਿਚਿਲਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ, ਪਹਿਲਾ ਸਰਗੁਣ ਜਾਂ ਸਗੁਣ, ਦੂਜਾ ਨਿਰਗੁਣ। ਪੰਤੜੁ ਨਿਰਗੁਣ ਦੇ ਦੋ ਭੇਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ - ਨਿਰਗੁਣ ਤਾਂ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਨਿਰਾਕਾਰ ਦੇ ਦੋ ਭੇਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇੱਕ ਸੁਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਤੋਂ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ। ੦ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਵੀ ਦੋ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ

ਹਨ 1. ਸਗੁਣ ਵਿਸ਼ਾਕ ਰੁਚੀ ਵਾਲਾ ਦੂਜਾ ਨਿਰਗੁਣ ਵਿਸ਼ਾਕ ਰੁਚੀ ਵਾਲਾ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਧਕ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ “ਪਰਮਾਤਮਾ” ਦੀ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਦਿਆਲੂ ਕਿਰਪਾਲੂ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਤਾਂ ਉਪਾਸਨਾ ਸਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜ (ਸਗੁਣ) ਹੋਣ ਨਾਲ ਨਿਰਗੁਣ ਨੂੰ ਫੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਰਗੁਣ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਤਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਉਹ ਸਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੀ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਗੁਣ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨਵਾਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਗੁਣ-ਸਾਕਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜਦ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਦਿੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਤਾ ਮੁੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਨਤਾ ਵਿੱਚ ਸਗੁਣ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਾਸਨਾ ਉੱਚੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਜਦ ਉਹ ਸਗੁਣ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਭਾਸ਼ਨ ਸਪੱਰਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਨਿਰਗੁਣ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਰਤੀ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਸੂਬਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਉੱਚੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸੰਸਾਰਕ ਮੌਤ, ਨਾ ਮੈਂ ਤੂੰ ਆਦਿ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਕੇਵਲ ਚਿੰਨਮਈ ਤੱਤਵ ਬਾਕੀ ਰਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਪੂਰੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਉਪਾਸਨਾ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਸਾਕਾਰ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਸਗੁਣ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹਨ, ਨਾਂ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੋਵਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪਹਿਚਾਣਨ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ = ਜਿਵੇਂ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਗੁਣ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਪਰ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਕੋਈ ਆਕਾਰ ਆਕਿਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਕਾਸ਼ ਸਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੋਇਆ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਪੂਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਆਪਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ। ੦ ਸਗੁਣ - ਸਾਕਾਰ = ਉਹ ਵੀ ਸਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਦ ਆਪਣੀ ਦਿਵਜ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅਧਿਸ਼ਠਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਯੋਗ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਗੁਣ ਸਾਕਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਗੁਣ ਤਾਂ ਉਹ ਹਨ ਹੀ, ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਹ ਸਾਕਾਰ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਚਾਹੇ ਸਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੋਣ, ਚਾਹੇ ਸਗੁਣ ਸਾਕਾਰ ਹੋਣ, ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸਤੇ ਰੱਜੇ ਤੱਥੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਸਾਕਾਰ ਨਿਰਾਕਾਰ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਧਿਭੂਤ, ਅਧਿਦੇਵ ਅਤੇ ਅਧਿਯਗਯ ਸੰਬੰਧੀ - ਅੱਠਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਡਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਹਿਮ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬੇਬੱਸ ਲਾਚਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਯੋਗੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਪੂਰਵਕ ਮੌਤ ਦੀ ਗੋਦੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਪਨੀ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅੰਦਰ ਯੋਗ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਗਿਆਨ-ਭਗਤੀ - ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਯੋਗੀ - ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਜੋ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਉਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

* * *

ਅੱਠਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਅਕਸ਼ਰਾ ਬ੍ਰਹਮ ਯੋਗਾ

(ਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਯੋਗ)

8.01 ਸਲੋਕ :

ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ : ਅਰਜੁਨ ਤਕਾਚ

ਕਿਸ੍ ਤਤ ਬਲਕ ਕਿਸ੍ ਅਥ-ਆਤਮ, ਕਿਸ੍ ਕਰਮ ਪੁਰਖ-ਤਤਮ / ਅਥ-ਭੂਤਮ ਚ ਕਿਸ੍ ਪ੍ਰ-ਤਤਮ, ਅਥ-ਦੈਵਮ ਕਿਸ੍ ਤਚ-ਧ-ਤੇ //

ਕਿਸ੍ ਤਤ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਸ੍ ਅਧਿਆਤਮਮ, ਕਿਸ੍ ਕਰਮ ਪੁਰਸ਼-ਉਤਮ।

ਅਧਿ ਭੂਤਮ ਚ ਕਿਸ੍ ਪ੍ਰਉਤਕਮ, ਅਧਿ ਦੈਵਮ ਕਿਸ੍ ਉਚ ਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ : ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਕਿਸ੍ : ਕੀ। ਤਤ : ਉਹ। ਬ੍ਰਹਮਾ : ਬ੍ਰਹਮ। ਕਿਸ੍ : ਕੀ। ਅਧਿਆਤਮ : ਅਧਿਆਤਮ। ਕਿਸ੍ : ਕੀ। ਪੁਰਸ਼ ਉਤਮ : ਹੇ ਉਤਮ ਪੁਰਸ਼। ਅਧਿਭੂਤਮ : ਅਧਿਭੂਤ। ਚ : ਅਤੇ। ਕਿਸ੍ : ਕੀ। ਪ੍ਰਉਤਕਮ : ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਅਧਿਦੈਵਮ : ਅਧਿ ਦੇਵਾ। ਕਿਸ੍ ਕਿਸ੍ : ਕੀ ਕੀ। ਉਚਯਤੇ : ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਅਰਜਨ ਬੋਲੇ, 'ਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਹੈ ? ਅਭਿਆਤਮਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਕਰਮ ਕੀ ਹੈ ? ਹੇ ਉਤਮ ਪੁਰਸ਼ ! ਅਭਿ ਭੂਤਾ ਦੇ ਕੀ ਅਰਥ ਹਨ ? ਅਤੇ ਅਧਿਦੇਵਾ ਕਿਸ੍ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪੁਰਸ਼ ਉਤਮ ਕਿਸ੍ ਤਤ ਬ੍ਰਹਮ - ਹੇ ਪੁਰਸ਼ਤਮ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਹੈ ? ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਕੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਿਸ੍ ਅਧਿਆਤਮਮ = ਅਧਿਆਤਮ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕੀ ਅਰਥ ਹਨ ? ੦ ਕਿਸ੍ ਕਰਮ = ਕਰਮ ਕੀ ਹੈ ? ਕਰਮ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਆਪਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ੦ ਅਧਿਭੂਤਮ ਚ ਕਿਸ੍ ਪ੍ਰਉਤਕਮ = ਆਪਨੇ ਜੋ ਅਧਿਭੂਤ ਸ਼ਬਦ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ ? ੦ ਅਧਿ ਦੈਵਮ ਕਿਸ੍ ਉਚਯਤੇ - ਅਧਿਦੇਵ ਕਿਸ੍ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ, ਅਭਿਆਤਮਾ, ਕਰਮ, ਅਭਿਭੂਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਦੇਵਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਤਵੋਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਸ ਨੇ ਅਗਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭਲ ਜਗਿਆਸਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ।

○ ○ ○

8.02 ਸਲੋਕ :

ਅਧਿ-ਯਜ਼ : ਕਥਮ् ਕ : ਅਤ੍ਰ, ਦੇਹੇ ਅਸਿਮਨ् ਮਧੁ-ਸੂਦਨ / ਪ੍ਰ-ਯਾ-ਨ-ਕਾਲੇ ਚ ਕਥਮ्, ਜ਼ੇਧ : ਅਸ੍-ਸਿ ਨਿ-ਯਮ्-ਤ-ਆਤਮਿ: //

ਅਧਿਯਗਯ੍ ਕਥਮ੍ ਕਹਅਤ੍, ਦੇਹੇ ਅਸਿਮਨ੍ ਮਧੂਸੂਦਨ।

ਪ੍ਰਯਾਨ ਕਾਲੇ ਚ ਕਥਮ੍, ਰਾਖੇਹ ਅਸਸਿ ਨਿਯਮ੍ਤ ਆਤਮਮਿਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਧਿਯਗਯ੍ : ਅਧਿਯਗਾ। ਕਥਮ੍ : ਕਿਵੇਂ। ਕਹ : ਕੌਣ। ਅਤ੍ਰ : ਏਥੇ। ਦੇਹੇ : ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ। ਅਸਿਮਨ੍ : ਇਹ। ਮਧੂਸੂਦਨ : ਹੇ ਮਧੂ ਸੂਦਨ। ਪ੍ਰਯਾਨ ਕਾਲੇ : ਮੌਤ ਦੇ ਸਮੇਂ 'ਤੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਕਥਮ੍ : ਕਿਵੇਂ ?। ਰਾਖੇਹ : ਜਾਣਨ ਯੋਗ। ਅਸਸਿ : ਹੁਨਰ ਕਲਾ। ਨਿਯਮ੍ਤ ਆਤਮਮਿਹ : ਸਵੈ ਕੰਟਰੈਲ ਰਾਹੀਂ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਮਧੂਸੂਦਨ ! ਏਥੇ ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਅਧਿਯਗਯ੍ ਕੌਣ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਹੈ ? ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸਵੈ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਮੌਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ?”

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਧਿਯਗਯ੍ ਕਥਮ੍ ਕਹ ਅਤ੍ਰ - ਦੇਹੇ ਅਸਿਮਨ੍ ਮਧੂਸੂਦਨ = ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਯਗਯ੍ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਕਿਸ੍ ਨੂੰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ? ਉਹ ਅਧਿਯਗਯ੍ ਇਸ ਦੇਹ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਹੈ ? ੦ ਮਧੂ ਸੂਦਨ ਪ੍ਰਾਨ ਕਾਲੇ 'ਚ ਕਥਮ੍ - ੦ ਗਯੇਯਹ ਅਸਸਿ ਨਿਯਮ੍ਤ ਤ ਆਤਮਮਿਹ = ਹੇ ਮਧੂ ਸੂਦਨ। ਜਿਹੜੇ ਪੁਰਸ਼ ਵੱਸੀ ਭੂਤ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਹਟਕੇ ਅੰਨਜ ਭਾਵ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਆਪ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅੰਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਆਪ ਕਿਵੇਂ ਜਾਣਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹੋ ? ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਆਪ ਦੇ ਕਿਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ? ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ?

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਰਜਨ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਸੱਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਦੇਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦਰਸਾਵਲ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਮੂਲ ਤੱਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ।

○ ○ ○

8.03 ਸਲੋਕ :

ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ-ਵਾਚ : ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ

ਅਕਸਰਮ੍ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਮ, ਸਵ-ਭਾਵ: ਅਧਿ-ਆਤਮ (ਕ੍ਰ) ਤਚ-ਧ-ਤੇ / ਭੂ-ਤ-ਭਾਵ-ਤਦ-ਭਵ-ਕਰ:, ਵਿ-ਸਾਗ: ਕਰਮ-ਸੰਜਿਤ: //

ਅਕਸਰਮ੍ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਮ, ਸਵ ਭਾਵਹ ਅਧਿਆਤਮਮ (ਕ੍ਰ) ਉਚਯਤੇ।

ਭੂਤ ਭਾਵ ਉਦ੍ ਭਾਵ ਕਰਹ, ਵਿਸਰਗਹ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਤਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਵਾਚ : ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਕਸਰਮੁ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਨਾ ਖੁਰਨ। ਬ੍ਰਹਮ : ਬ੍ਰਹਮ। ਪਰਮਮੁ : ਉੱਤਮ ਸ੍ਰੋਸ਼ਠ। ਸ੍ਰਵਭਾਵਹ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ। ਅਧਿਆਤਮਮੁ : ਵਿਗਿਆਨ (ਬ੍ਰਹਮ)। ਉਚਯਤੇ : ਜੋ ਜੀਵਦੇ। ਮੂਲ (ਅਸਲ) ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਵਿਸਰਗਾਹ : ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਕਰਮ ਸੰਗਿਆਤਹ : ਜੋ ਕਿਰਿਆ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ, “ਪਰਮ ਅੱਖਰ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਪਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹਰ ਇੱਕ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਆਤਮ ਭਾਵ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮ ਹੈ। ਅਖਵਾ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉੱਤਪਨ ਕਰਨ ਜੋ ਵਿਸਰਗ ਹੈ ਉਹ ਕਰਮ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਕਸਰਮੁ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਮੁ - ਪਰਮ ਅੱਖਰ (ਅਕਸਰਮੁ) ਦਾ ਨਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਣਵ ਵੇਦ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਆਦਿ ਦਾ ਵਾਚਕ ਵੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਬ੍ਰਹਮ ਪਦ ਦੇ ਨਾਲ ਪਰਮ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ (ਅਕਸਰਮੁ) ਅੱਖਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੇਣ ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਰਵਪਰਿ ਸੱਚਦਾਨੰਦ ਅਵਿਨਾਸੀ, ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰਵਭਾਵਹ ਅਧਿਆਤਮਮੁ (ਬ੍ਰਹਮ) ਉਚਯਤੇ = ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਅਰਥਾਤ ਹੋਣੇਪਨ ਦਾ ਨਾਂ ਸਵੈ-ਭਾਵ ਹੈ। ਏਸੇ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਮਾਤ੍ਰ ਦੇ ਹੋਣੇਪਨ ਦਾ ਨਾਂ ਅਧਿਆਤਮ ਹੈ। ਜੋ ਆਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (10.32) ੦ ਭੂਤ ਭਾਵ ਉੰਦ ਭਵ ਕਰਹ - ਵਿਸਰਗਾਹ ਕਰਮ ਸੰਗਿਆਤਹ - ਕਰਮ = ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਜਿੰਨੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੋ ਭਾਵ ਅਰਥਾਤ ਹੋਣਾਪਨ ਹੈ - ਉਸ ਹੋਣੇਪਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਤਿਆਗ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਹਾ ਪ੍ਰਲੇਯ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਅਕਿਰਿਆ ਤੇ ਮਹਾਸ੍ਰਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਸਕਿਆ ਅਵਸਥਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਲੀਨ ਹੋਈ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਰਿਆਸੀਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਪੂਰਵ ਕੀਤਾ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਵਿਸਰਗ (ਤਿਆਗ) ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਕਰਮ ਪਰੰਪਰਾ ਚੱਲ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤ੍ਰ ਰਾਹੀਂ ਵਿਹਿਤ ਅਤ੍ਰ ਨਿਖਿੱਧ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਮੁੱਖ ਕਰਮ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਕਰਮ ਪਰੰਪਰਾ ਚੱਲਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਬ੍ਰਹਮ ਕਦੇ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਦੀਵੀ ਸੀ, ਹੈ ਰਹੇਗਾ। ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਆਤਮਾ ਭਾਵ ਅਧਿਆਤਮ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਪਾਲਣਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਹੀ ਕਰਮ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਅੱਖਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਸਰੀਰ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਭੋਗਤਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਜੀਵ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਦੇਵਤਾਵਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੇਵ ਤਿਆਗ ਰੂਪ ਯਾਨ ਜਗ ਜਿਸ ਦੇ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਰਮ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ, ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਪਾਰ-ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਮਾਲਕ ਹੈ ਪਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸਰਬੋਤਮ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੀਦੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਜੀਵਾਤਮਾ, ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਮਾਦੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਾਮੂਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੋਂ 8400000 ਲੱਖ ਨਮੂਨਿਆਂ ਦੋਂ ਜੀਵਨ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੋਂ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਸਰੀਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤਦ ਹੀ ਤਾਂ ਜਨਮ ਪਿਛੋਂ ਆਦਮ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਾ, ਪਸੂ, ਜਾਨਵਰ, ਪੰਛੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮ ਹੋਣ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਵਾਰ ਵਾਰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਜੋ ਚੱਕਰ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਭੂ-ਸਿਲਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਅਸਲ ਯਥਾਰਥ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਸਬੱਬ, ਅਤੇ ਜਗਤ ਪਸਾਰੇ ਦੇ ਹਰ ਰੂਪ ਨਾਲੋਂ ਸੋਸ਼ਠ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ (ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ) ਤੱਕ ਨਾ ਕਲਪਨਾ ਨਾ ਇੱਛਾ ਨਾ ਇੰਦਿਆਵੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਹੁੰਚ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਪਰਮਮੁ’ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਉੱਤਮ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਲਾਸਾਨੀ। ਜਿਵੇਂ ਸਿਨੋਮਾ ਵਿੱਚ ਪਰਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਚਲਿਚਿੱਤਰ ਵਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਿੰਹ ਤੇ ਪਿਛੋਕੜ ਹੈ। ਜਗਤ ਪਸਾਰੇ ਵਿੱਚ ਜੋ ਤਥਦੀਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਬ੍ਰਹਮ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੀ, ਹੈ, ਤੇ ਰਹੇਗਾ। ਏਸੇ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਕਸਰਮੁ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਸਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਗੁਣ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ‘ਸ੍ਰਵਭਾਵਹ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸੁਰਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਕੰਮ, ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਤੇ ਤਪਸ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੈ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਬਹੁਰੂਪਤਾ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਜ ਅਧਿਆਤਮਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਦੀ ਬਰਬਾਹਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਘਟਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਰਮ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਮ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਰਿਆ ਜਦੋਂ ਆਦਮੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ‘ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਫੌਰਨ ਪਿਛੋਂ ਜੋ ਕਿਰਿਆ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਏਜੰਸੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮੂਲ, ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਖੁਸ਼ਗਲੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ।

○ ○ ○

8.04 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਥ-ਭੂਤਮੁ ਕਥਰ: ਭਾਰ:; ਧੁਰਥ: ਚ ਅਥਿ-ਦੈਵਤਮੁ। ਅਥਿ-ਯੜ: ਅਹਮੁ ਏਕ ਅਤ੍ਰ, ਦੇਣੇ ਦੇਣ-ਭੂਤਮੁ ਵਰ॥

ਅਧਿ ਭੂਤਮੁ ਅਕਸਰਹ ਭਾਵਹ, ਪੁਰਸ਼ਹ ਚ ਅਧਿ ਦੈਵਤਮੁ।

ਅਧਿ ਯਗਯ੍ਹਰ ਅਹਮੁ ਏਵਅਤ੍ਰ, ਦੇਹ ਦੇਹ ਭ੍ਰਤਮੁ ਵਰ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਧਿਭੂਤਮੁ : ਅਧਿਭੂਤ। ਅਕਸਰਹ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਭਾਵਹ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ। ਪੁਰਸ਼ਹ : ਆਤਮਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਧਿ ਦੈਵਤਮੁ : ਅਭਿਦੇਵਾ। ਅਧਿ ਯਗਯ੍ਹਰ : ਅਧਿਯਗਯ। ਅਹਮੁ : ਮੈਂ। ਏਵ : ਇਕੱਲਾ। ਅਤ੍ਰ : ਏਥੇ। ਦੇਹੇ : ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ। ਦੇਹ ਭ੍ਰਤਮੁ : ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ। ਵਰ : ਵਧੀਆ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਭਿਭੂਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਹੈ, ਜੋ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਅਭਿਦੇਵਤਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੇਹ ਦੇਹ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ (ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੋ ਅਰਜਨ) ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਮੈਂ ਹੀ ਅਧਿਯੱਗ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਧਿ ਭੂਤਮੁ ਅਕਸਰਹ ਭਾਵਹ - ਪਿਥਵੀ ਜਲ ਤੇਜ਼ ਵਾਯੂ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਮਹਾਭੂਤਾਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਪ੍ਰਤੀਛਣ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਅਧਿਭੂਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਪੁਰਸ਼ਹ ਚ ਅਧਿ ਦੈਵਤਮੁ - ਏਥੇ ਅਧਿ ਦੈਵਤ

(ਅਧਿਦੈਵ) ਪਦ ਆਦਿ ਪੁਰਸ਼ (ਹਿਰਣਯ ਗਰਭ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਮਹਾ ਸਰਗ ਦੇ ਆਦਿ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਹੀ ਸਰਗ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।) ੦ ਅਧਿ ਯਗਯੁਹ ਅਹਮੁ ਏਵ ਅੜ੍ਹ - ਦੇਹੇ ਦੇਹ ਭ੍ਰਾਤ ਵਰ - ਹੇ ਦੇਹ ਧਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਅਰਜਨ। ਇਸ ਦੇਹ ਵਿੱਚ ਅਧਿ-ਯਗਯੁਹ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। (13.17, 15.15, 18.61) ਆਦਿ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅੰਤਰ ਯਾਮੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਗਾਜਮਾਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ੦ ਅਹਮੁ - ਏਵ ਅੜ੍ਹ - ਦੇਹੇ - ਦੂਜੀਆਂ ਯੂਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਪੂਰਵ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਭੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਪਰ ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਕਰਮ ਵੀ ਬਣਦੇ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਅੰਤਰ ਯਾਮੀ ਪ੍ਰਭੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (3.34, 3.37 ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਦੇਖੋ) ੦ ਦੇਹ ਭ੍ਰਾਤ ਵਰ, ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਦੇਹ ਧਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹੋ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੇਹ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਸਥੁਲ ਸਥਾਨ ਤੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਣ ਕਣ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਜਲ, ਪਰਮਾਣੂ ਹੈ, ਭਾਡ ਹੈ, ਬੱਦਲ ਤੇ ਵਰਖਾ ਹੈ। ਬੂਦਾਂ ਹਨ, ਬਰਫ ਹੈ (ਕਾਕੜੇ) ਪਰ ਦਿਖਾਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬ੍ਰਹਮ ਅਧਿਆਤਮ ਕਰਮ ਅਧਿਭੂਤ, ਅਧਿਦੈਵ ਤੇ ਅਧਿਯਗਯ ਹੈ। (ਦੇਖੋ 7.01 ਅਤੇ 7.19) ਤੱਤ ਵਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਭ ਵਾਸੁ-ਦੇਵ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ (ਨਿਰਗੁਣ) ਤੇ ਅਧਿਯਗਯ ਦੋ ਭੇਦ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮ ਅਤੇ ਅਧਿਦੈਵ (ਕਾਰਕ ਪੁਰਸ਼ ਜੋ ਮੁਕਤ ਹੈ) ਦੇ ਭੇਦ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕਰਮ (ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਪੁੰਜ ਹੈ) ਤੇ ਅਧਿਭੂਤ ਜੋ ਪਦਾਰਥ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਅਧਿਯਗਯ, ਅਧਿਆਤਮ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਅਧਿਦੈਵ ਤੇ ਕਰਮ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਅਧਿਭੂਤ ਰੱਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। (ਦੇਖੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ਲੋਕ 1.04, 18.46, 7.07, 7.19, 9.24, 5.29 ਆਦਿ) ਸਤ ਅਸਤ੍ਰ ਸਭ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ 11.19, 13.12, ਅਤੇ 11.37 ਸ਼ਲੋਕ ਵੇਖੋ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਧਿਭੂਤ ਅਜਿਹਾ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਪਦਾਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਕੇ ਅਵੱਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਅਧਿਦੈਵ - ਦੇ ਭਾਵ ਅਰਥ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਪਤੀ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਅਦਿ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਯਗਯ ਦੇ ਭਾਵ ਅਰਥ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਯੁਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਫਲਦਾਤਾ। ਉੱਜ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਅਸਮਾਨ, ਹਵਾ, ਅੱਗ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ - ਅਭਿਭੂਤਾ ਵਜੋਂ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਕਸਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਤ ਕਸ਼ਮੁ ਅਥਵਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਸਰੀਰਕ ਭੈਤਿਕ ਸਰੂਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਭਾਵੋਂ ਇਹ ਅਚੇਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਇਸ ਲਈ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਚੇਤਨਾ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੁੱਧ ਉਚਾਰਣ ਜਾਂ ਜੋੜਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਇਕਸ਼ੁਰਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਵੱਗੱਤ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਜੜੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮੂਲ ਤੇ ਕਿਸੇ ਫਲ ਦੀ ਚਮੜੀ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਦਿਸਦੇ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸਹਾਇਕ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰਕ ਢਾਂਚੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਸ਼ਬਦ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉੱਜ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਹਨ, 'ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹਰ ਵਸਤੂ ਭਰ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰਿਂਪੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਭਰਨਾ ਹੈ, ਪੁਰਾ ਜਾ ਪੁਰੀ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਸ਼ਹਿਰ, ਜਾਂ ਕਿਲਾ। ਉਹ ਜੋ ਪੁਰੀ ਜਾਂ ਪੁਰਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਅਧਿਦੇਵਤਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਗਤ ਦੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਹਿਰਣਯਾ ਗਰਭ ਰਾਹੀਂ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਯਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਧਿਯਗਯ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਢੁਕਵਾਂ ਨਾਂ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰਤਾ, ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਉਥੇ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਵੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਜੀਵਾਤਮਾ, ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਤਿਆਗਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਧਰੇ ਅਧਿਯਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਖਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੂਰਣ ਪਰਪਕ ਜੀਵਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਈਸ਼ਵਰ ਹੀ ਪਰਤੱਖ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵਾਲੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਭੇਟਾ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਿਛੋਤੇ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇੱਕ ਇਨਸਾਨ ਕਦੇ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, 'ਸੱਚੇ ਪਿਛੋਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਨ ਅਤੇ ਮਨ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਅਰਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਜਾਣਦਿਆਂ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਰੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਰਧਾਲੂ, ਲੋਕਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਇਹ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਰਾਤ ਦੇ ਵਧੀਆ ਲੱਛਣ ਹਨ।

○ ○ ○

8.05 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਨ੍ਤ-ਕਾਲੇ ਚ ਸਾਮ੍ ਏਵ, ਸਮਰਨ੍ ਮੁਚ੍ਰਵਾ ਕਲੇਵਰਮ੍ ॥

ਅੰਤਕਾਲੇ ਚ ਮਾਮ੍ ਏਵ, ਸਮਰਨ੍ ਮੁਚ੍ਰਵਾ ਕਲੇਵਰਮ੍ ।

ਯਹ ਪ੍ਰਯਾਤਿ ਸਹ ਮਦ-ਭਾਵਮ੍, ਯਾਤਿਨ ਅਸਤਿਅਤ੍ਰ ਸੰਸ਼ਯਹ੍ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅੰਤਕਾਲੇ : ਮੌਤ ਦੇ ਸਮੇਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਏਵ : ਸਿਰਫ਼। ਸਮਰਨ੍ : ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ। ਮੁਚ੍ਰਵਾ : ਛੱਡਦਿਆਂ ਹੋਇਆ। ਕਲੇਵਰਮ੍ : ਸਰੀਰ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਪ੍ਰਯਾਤਿ : ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਜਾਂਦਾ। ਸਹ : ਉਹ। ਮਦ-ਭਾਵਮ੍ : ਮੇਰਾ ਜੀਵ। ਯਾਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਸਤਿਅਤ੍ਰ : ਏਥੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੰਸ਼ਯਹ੍ : ਸ਼ੱਕ ਸੰਕੋਚ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਤੇ ਜੋ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡਦਿਆਂ ਮੌਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜੇਕਰ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਸਿਮਰਦਾ ਹੈ, ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਜੀਵ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅੰਤਕਾਲੇ ਚ ਮਾਮ੍ ਏਵ ਯਾਤਿਨ ਅਸਤਿਅਤ੍ਰ ਅੜ੍ਹ ਸੰਸ਼ਯਹ੍ - ਅੰਤਕਾਲ ਸਮੇਂ ਜੋ ਮੇਰਾ ਸਿਮਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਮਾਮ੍ ਏਵ ਸਮਰਨ੍ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸੁਣਨ ਸਮਝਣ ਤੇ ਮੰਨਣ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਮੇਰਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਸਰੂਪ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਚਿੰਤਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ੦ ਮਧੂ ਭਾਵ - ਸਾਧਕ ਨੇ ਸੈਨੂੰ ਜਿਸ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤੇ ਅਭਿੰਨ ਭਾਵ ਤੋਂ ਅਰਥਾਤ ਸਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਸਾਕਾਰ ਨਿਰਕਾਰ ਦਿਭੁਜ ਜਾਂ ਨਾਂ

ਲੀਲਾ ਧਾਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਸਮੱਝਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਉਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੇਖੋ 14.18, 14.15 ਸਭ ਕੌਣ ਵਾਸੁਦੇਵ ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮੇਰਾ ਜੀਵ ਏਥੇ ਈਸ਼ਵਰ ਆਪਣੀ ਪੂਰਣ ਤੇ ਉੱਚਤਮ ਅਵੱਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਨਚੋੜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅੰਦਰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਮਨ ਦੀ ਇੱਕ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੁੰਗੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਂ ਲੈਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਨਿਰੰਤਰ ਜਿੰਦਗੀ ਭਰ ਕਰਦੇ ਰਹੀਏ। ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹਦੀ ਰੂਹ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਜਗਤ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਸਮਿਲਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੁੜਕੇ ਜੀਵਨ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਬਤਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਨਿਯਮ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

* * *

8.06 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਮੁ ਧਮੁ ਵਾ ਅਧਿ ਸਮਰਨੁ ਭਾਵਮ्, ਤਵਜ्-ਅਤਿ ਅਤੇ ਕਲੇਵਰਮ्। ਤਮੁ ਤਮੁ ਏਵ ਏ-ਤਿ ਕੌਨ੍ਤੇਧ, ਸਦਾ ਤਦ-ਭਾਵ-ਭਾਵਿਤः॥

ਯਮੁ ਯਮੁ ਵਾ ਅਧਿ ਸਮਰਨੁ ਭਾਵਮ्, ਤਵਜ् ਅਤਿਅਤੇ ਕਲੇਵਰਮ्।

ਤਮੁ ਤਮੁ ਏਵ ਏਤਿ ਕੌਤੇਯ, ਸਦਾ ਤਦੁ ਭਾਵੁ ਭਾਵਿਤਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਮੁ : ਕਿਹੜਾ। ਵਾ : ਜਾਂ, ਹੋਰ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਸਮਰਨੁ : ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ। ਭਾਵਮੁ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ। ਤਯਾਜ਼ਾਤਿ : ਛੱਡਦਾ ਹੈ। ਅੰਤੇ : ਅੰਤ ਵਿੱਚ। ਕਲੇਵਰਮੁ : ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ। ਤਮੁ ਤਮੁ : ਉਸਦਾ, ਉਸਦਾ। ਏਵ : ਸਿਰਫ਼। ਏਤਿ : ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੌਤੇਯ : ਹੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ। ਸਦਾ : ਲਗਾਤਾਰ, ਨਿਰੰਤਰ। ਤਦੁ ਭਾਵੁ ਭਾਵਿਤਹ : ਉਸ ਵਸਤੂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੋਚਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ! ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਜਿਹੜੇ ਭਾਵ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਰੀਰ ਛੱਡਦਾ ਹੈ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸੇ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਭਾਵਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਮੁ ਯਮੁ ਵਾਅਧਿ ਸਮਰਨੁ ਭਾਵਮੁ - ਸਦਾ ਤਦੁ ਭਾਵੁ ਭਾਵਿਤਹ - ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਨਿਯਮ ਵਿੱਚ ਦਿਆ ਨਾਲ ਭਗੀ ਹੋਈ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਮ ਚਿੰਤਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਯੂਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਯਾਦ ਕਰੇਗਾ, ਮੇਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਮ ਦਿਆਲੂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ, ਬਲਕਿ ਸਾਮਾਨ ਨਿਯਮ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਦਿਆਲਤਾ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਮੁੱਲ ਵਿੱਚ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਯੋਨੀ ਮਿਲੇ, ਉਨ੍ਹੇ ਮੁੱਲ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ੦ ਸਦਾ ਤਦੁ ਭਾਵੁ ਭਾਵਿਤਹ - ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਭਾਵ ਦਾ - ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਛੱਡਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਜੀਵ ਜਦ ਤੱਕ ਦੂਜਾ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ - ਤਦ ਤੱਕ ਉਹ ਉਸੇ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਅੰਤਕਾਲ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸਥਾਈ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਕਾਲ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਚਿੰਤਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ-ਸਰੀਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਹ ਦੂਜਾ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਕਾਲ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਉਥੇ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਨਵਾਂ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰਾ-ਕੁੰਤਾ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸਰੀਰ ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਯੂਨੀ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਕਾਨ ਚੇਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਕਾਨ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਮਕਾਨ ਨਾਲ ਨੀਵਾਂ ਜੀਵ ਚੁਹਾ ਛਿਪਕਲੀ ਆਦਿ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚਿੰਤਨ ਨਿਯਮ ਸਜੀਵ ਯੂਨੀਆਂ ਲਈ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਦਿਆਲੂ ਨਿਆਇਕਾਰੀ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾਲੂ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਜੀਵ ਬਣ ਜਾਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸੁਰੂਪ ਬਣ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੁਪਨਾ ਮਨ ਦੀ ਪਰਛਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੁਪਨਾ ਮਨ ਦੇ ਝੁਕਾਓ ਤੇ ਬਿਖਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਮਰਜ਼ੀ ਲਈ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਸੁਪਨਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਝੁਕਾਓ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਭਾਵ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਅਤੇ ਢੁਕਵਾਂ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੀ ਅਗਲਾ ਜਨਮ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਰਨੁ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਾਵ ਅਰਥ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ ਕਿ ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਂ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ।

* * *

8.07 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਸਮਾਤੁ ਸਰਵੇ਷ੁ ਕਾਲੇਸੁ, ਮਾਮੁ ਅਨਸਮਰ ਯੁਧ੍ਯ ਚ। ਮਧਿ ਅਰਪਿਤ-ਮਨ:- ਬੁਦਿ:, ਮਾਮੁ ਏਵ ਏ-ਸਵਿ ਅ-ਸਮ-ਸ਼ਯ:॥

ਤਸਮਾਤੁ ਸਰਵੇ਷ੁ ਕਾਲੇਸੁ, ਮਾਮੁ ਅਨਸਮਰ ਯੁਧ੍ਯ ਚ।

ਮਧਿ ਅਰਪਿਤ ਮਨਹ ਬੁਧਿਹ, ਮਾਮੁ ਏਵ ਏ ਸ੍ਰਯਸਿ ਅਸਮੁ ਸ਼ਯਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਸਮਾਤੁ : ਇਸ ਲਈ। ਸਰਵੇ਷ੁ : ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ। ਕਾਲੇਸੁ : ਸਮੇਂ। ਮਾਮੁ : ਮੈਨੂੰ। ਅਨਸਮਰ : ਯਾਦ ਕਰਨਾ। ਯੁਧ੍ਯ : ਲੜਨਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਮਧਿ : ਅੰਪਿਤ ਮਨ। ਬੁਧਿਹ : ਮਨ ਬੁਧੀ ਮੌਰੇ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ। ਮਾਮੁ : ਮੌਰੇ। ਏਵ : ਇਕੱਲਾ। ਏਸ੍ਰਯਸਿ : ਤੁਸੀਂ ਆਓਗੇ। ਅਸਮੁ ਸ਼ਯਹ : ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਤੋਂ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ, ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਵੀ ਕਰ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਰੇ ਵਿੱਚ ਮਨ ਬੁਧੀ ਅੰਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋ ਕੇ ਤੂੰ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਤਸਮਾਤੁ ਸਰਵੇ਷ੁ ਕਾਲੇਸੁ ਮਾਮੁ ਅਨ ਸਮਰ ਯੁਧ੍ਯ ਚ = ੦ ਏਥੇ ਸਰਵੇ਷ੁ ਕਾਲੇਸੁ ਪਦਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੇਵਲ ਸਮੱਝਣ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ, ਯੁੱਧ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਯੁੱਧ ਸਭ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਨਿਰੰਤਰ

ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਹਰੇਕ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਪਰ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਮੱਝਣ ਸਾਰੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਸਾਰੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੌਣ ਜਾਗਣ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਕੰਮ ਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੰਡ ਨਹੀਂ। ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼ੁਧ ਚ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਯੁਧ ਰੂਪ ਕਰਤਵ੍ਵ ਕਰਮ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। (ਵੇਖੋ ਗੀਤਾ 2.32) ਅਨ੍ਤ ਮਰ - ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਮੱਝਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਮੱਝਣ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇ। ਨਿਰੰਤਰ ਸਮੱਝਣ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇ ਜਾਂ ਭਗਵਾਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਨਾ ਭੁੱਲੇ। (7.26 ਸਲੋਕ ਵੇਖੋ) ੦ ਮਿਥੀ ਅਰਪਿਤ ਮਨਹ ਬੁਧਿ - ਮੇਰੇ ਲਈ ਮਨ ਬੁਧੀ ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਅਰਥ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਚਿਤਨ ਕਰੋ ਤੇ ਬੁਧੀ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਲ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ = ਮਨ ਬੁਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਹੈ। ਭੁੱਲ ਕੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾ ਮੰਨਣਾ। ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਪਦਾਰਥ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹੀ ਹਨ। ੦ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਪਦਾਰਥ ਨਾ ਸਾਡੇ ਹਨ, ਨਾ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਅਸਲ ਸੱਚਾਈ ਹੈ। ਸਭ ਪਦਾਰਥ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਮੰਨ ਕੇ, ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਹੀ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਾਮੂ ਏਵੇਂ ਏ ਸਯਸਿ ਅਸਮ੍ਰ ਸਯਹ - ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਮਨ ਬੁਧੀ ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਂਗਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਨਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਾਂ। ਸਾਧਕ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਿਤ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਤ ਕਾਰਜ ਅਸੀਂ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਭਾਵ ਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯੁਧ ਕਰਨਾ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵੀ ਹੈ, ਧਰਮ ਵੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਸ ਨੂੰ ਯੁਧ ਕਰਨ ਦੀ ਪੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਕਿ ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਆਕਤੀ ਨੂੰ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਆਕਤੀ ਜਦੋਂ ਧਰਮ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਨੋ ਅਵੱਸਥਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੀ ਨਾ ਕਰੇ। ਪਰੰਤੂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਆਕਤੀ ਨੂੰ ਹਰ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਪੂਰੇ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਤਾਂ ਹੀ ਸ਼ੁਧ ਤੇ ਪਹਿੱਤਰ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਸਤੱਤੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹਰ ਕਾਰਜ ਜੀਵ ਦੀ ਆਤਮਾ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

8.08 ਸਲੋਕ :

ਅਭਿ-ਆਸ-ਯੋਗ-ਯੁਜ-ਤੇਨ, ਚੇਤਸਾ ਨ-ਅਨ੍ਯ-ਗਾਮਿਨਾ। ਪਰਮਮ੍ ਪੁਰਖਮ੍ ਦਿਵ-ਧਮ, ਧਾ-ਤਿ ਧਾਰਥ ਅਜੁ-ਚਿਨਤਨ੍॥

ਅਭਿਆਸ ਯੋਗ ਯੁਜ੍ ਤੇਨ, ਚੇਤਸਾ ਨਅਨ੍ਯ ਗਾਮਿਨਾ।

ਪਰਮਮ੍ ਪੁਰਖਮ੍ ਦਿਵ੍ ਧਮ, ਧਾਤਿ ਪਾਰਥ ਅਨ੍ ਚਿਤਨ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਭਿਆਸ ਯੋਗ ਯੁਜ੍ਤੇਨ : ਨਿਰੰਤਰ ਕੀਤੀ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਮਨ ਨੂੰ ਪਰਪੱਕ ਬਣਾ ਲੈਣਾ। ਚੇਤਸਾ : ਮਨ ਦੇ ਨਾਲ। ਨਾਨ੍ਯ ਯਗਾਮਿਨਾ : ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਵੱਲ ਵਧਣਾ। ਪਰਮਮ੍ : ਸਰਬੋਤਮ, ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ। ਪੁਰਖਮ੍ : ਪੁਰਸ਼। ਦਿਵਯਮ੍ : ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ, ਨੂੰਰਾਨੀ। ਅਨ੍ਚਿਤਯਨ੍ : ਨਿਰੰਤਰ ਸੋਚਦੇ ਰਹਿਣਾ, ਸਾਧਨਾ ਕਰਨਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- 'ਹੇ ਪਾਰਥ! ਅਭਿਆਸ ਰੂਪ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਪਰਪੱਕ ਪੂਰਨ ਹੋਏ ਮਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਚਿੰਤਨ ਤਪਸਿਆ ਕਰਦਿਆਂ, ਮਾਨਵ ਦਿੱਖ ਪਰਮ-ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਅਭਿਆਸ ਯੋਗ ਯੁਜ੍ਤੇਨ = ਇਸ ਪਦ ਵਿੱਚ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਯੋਗ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮਨ ਹਟਾ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਵਾਰ ਵਾਰ ਲਾਉਣਾ - ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਭਿਆਸ ਹੈ। ਯੋਗ = ਸਮਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਯੋਗ ਹੈ। ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਯੋਗ = ਸਮਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਯੋਗ ਹੈ। ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਭਿਆਸ ਹੈ, ਅਭਿਆਸ ਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਅਭਿਆਸ ਯੋਗ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਦ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਅਤੇ ਖਿੰਨਤਾ - ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਜੇ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੈ ਤੇ ਖਿੰਨਤਾ ਹੋ ਵੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਲਕਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਲਕਸ਼ ਉੱਪਰ ਦ੍ਰਿੜ ਰਿਹਾ ਜਾਵੇ। ੦ ਚੇਤਸਾ ਨ ਅਨ੍ਯ ਗਾਮਿਨਾ - ਚਿੱਤ ਅਨ੍ਯਗਾਮੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਰਥਾਤ ਇੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਲਕਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ। ੦ ਪਰਮਮ੍ ਪੁਰਖਮ੍ ਦਿਵਯਮ੍ ਧਾਤਿ ਪਾਰਥ ਅਨੁ ਚਿੰਤਯਨ੍ - ਅਜਿਹਾ ਚਿੱਤ ਤੋਂ ਪਰਮ ਦਿਵਯ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ, ਅਰਥਾਤ ਸਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਚਿੰਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਸਰੀਰ ਛੱਡਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਉਸੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਹਰ ਸਾਧਕ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਸੰਕਲਪ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ਼ਟ ਮੂਰਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਜੀਵਨ ਭਰ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ, ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਭਿਆਸ ਯੋਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਪੁਰੀ (ਕਿਲੋ) ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸੂਰਜ ਨੂੰਰਾਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ, ਸਾਧਕ, ਸਰੀਰ ਦੇਤਾ ਹੈ ਤੇ ਛਟਕਾਰਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਦੋਂ ਫਲ ਪੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਛਲਕਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਯੋਗੀ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਸ ਲਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਖਮ੍ ਏਥੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਗਾਇਣਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਰਾਮਾ ਆਦਿ।

○ ○ ○

8.09 ਸਲੋਕ :

ਕਵਿਮ੍ ਪੁਰਾਣਮ੍ ਅਜੁ-ਸਾਸ-ਇ-ਤਾਰਸ੍, ਅਣੋ: ਅਣੀਯਾਸਸਮ੍ ਅਜੁ-ਸਮਰੇਤੁ ਧ:।

ਸਰਵਸਥ ਧਾਤਾਰਸ੍ ਅ-ਚਿਨਤ੍-ਰੂਪਮ, ਆਦਿਤ੍-ਵਰਣਮ੍ ਤਮਸ: ਪਰਸਤਾਰ੍॥

ਕਵਿਮ੍ ਪੁਰਾਣਮ੍ ਅਨਸਸਮ੍ ਇਤਾਰਸ੍, ਅਣੋਹ ਅਣੀਯਾਸਸਮ੍ ਸਮ੍ ਅਨ੍ ਸਮਰਤ੍ ਧ:।

ਸਰਵਸਥ ਧਾਤਾਰਸ੍ ਅਚਿਤ੍ਤਯ ਰੂਪਮ੍, ਆਦਿਤ੍ ਵਰਣਮ੍ ਤਮਸਾਰਸ੍ ਪਰਸਤਾਰ੍॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਵਿਮੁ : ਸਰਬ ਗਿਆਤਾ, ਜਾਣੀ ਜਾਣ। ਪੁਗਾਣਮੁ : ਪੁਗਤਨ। ਅਨਸਮਰੇਤੁ : ਯਾਦ ਕਰਨਾ। ਸਰਵਸ੍ਯ : ਸਾਰੇ। ਧਾਤਰਮੁ : ਹਮਾਇਤੀ। ਅਚਿੰਤਯ ਰੂਪਮੁ : ਜਿਸ ਦਾ ਰੂਪ ਅਨੁਭਵ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਆਦਿਤਯ ਵਰਣਮੁ : ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਸੂਰਜ ਵਰਗਾ। ਤਮਸ਼ਾ : ਹਨੋਰੇ ਤੋਂ। ਪਰਸ੍ਤਾਤੁ : ਪਰੇ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕਵੀ ਸਰਬ ਗਿਆਤਾ ਜਾਣੀ ਜਾਣ, ਪੁਗਤਨ, ਸਭ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਵੀ ਸੂਖਮ, ਸਭ ਦਾ ਵਿਧਾਤਾ, ਉਚਿੱਤ ਸਰੂਪ, ਸੂਰਜ ਵਰਗਾ, ਨਿੱਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨ (ਹਨੋਰੇ) ਤੋਂ ਦੂਰ, ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਜੋ ਸਮੱਨ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਕਵਿਮੁ : ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ - ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾਦਾਨਾਂ 'ਕਵਿ' ਅਰਥਾਤ ਸਰਵਗਯ ਹੈ। ○ ਪੁਗਾਣਮੁ : ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਭ ਤੋਂ ਆਦਿ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੁਗਣ ਕਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ○ ਅਨਸਾਸ੍ਰੁ ਇਤਾਰਮੁ = ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਨੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਨੇਤਰਾਂ ਉੱਪਰ ਮਨ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੇ ਉੱਪਰ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਉੱਪਰ ਅਹੰ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਹੰ ਦੇ ਉੱਪਰ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਭ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਆਸਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਕ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਅਨਸਾਸਿਤਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਕਰਤੱਵ ਅਕਰਤੱਵ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਰੂਪ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਦੇ ਕੇ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ 'ਅਨਸਾਸਿਤਾ' ਹੈ। ○ ਅਣੋਹ ਅਣੀਜਾਸਮੁ ਅਨੁਸਮਰੇਤੁ ਯਹ = ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਰਮਾਣੂ ਤੋਂ ਵੀ ਸੂਖਮ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾ ਮਨ ਤੇ ਨਾ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਫੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰੇ ਹੈ। ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਵੀ ਸੂਖਮ ਹੈ। ○ ਸਰਵਸ੍ਯ ਧਾਤਾਰਮੁ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਨੰਤ ਕੌਣ ਬ੍ਰਹਮਿੰਡ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ○ ਤਮਸਹ ਪਰਸ੍ਤਾਤ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹਨ। ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭੋਗ ਵੀ ਅਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਹਨ। ○ ਆਦਿਤਯ ਵਰਣਮੁ = ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਰਣ ਸੂਰਜ ਦੇ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਸਭ ਨੂੰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਪਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਸਭ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ○ ਅਚਿੰਤਯ ਰੂਪਮੁ = ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਚਿੰਤਯ ਹੈ - ਆਪ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ 0 ਅਨਸਾਸ੍ਰੁ ਈ ਤਾਰਮੁ - ਸਰਵਗਯ ਅਨਾਦਿ ਸਾਰਿਆਂ ਉੱਪਰ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਪਰਮਾਣੂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸੂਖਮ, ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਰੇ, ਸਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਸਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਏਥੇ ਅਨਸਾਸਈਤਾਰਮੁ ਪਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

* * *

8.10 ਸ਼ਲੋਕ :

ਪ੍ਰਯਾਣਕਾਲੇ ਮਨਸਾ ਅਚਲੇਨ, ਭਕਤਿਆ ਯੁਕਤ: ਧੋਗਬਲੇਨ ਚ ਏਵ।

ਭੁਵੋ: ਮਥ੍ਯੇ ਪ੍ਰਾਣਮੁ ਆ-ਕੇਸ਼ ਸਾਵਕ, ਸ: ਤਮ ਪਰਮ ਪੁਰਖਮੁ ਤਥ-ਏਤਿ ਦਿਵਿਤਮੁ॥

ਪ੍ਰਯਾਣ ਕਾਲੇ ਮਨਸਾ ਅਚਲੇਨ, ਭਕਤਯ ਯੁਕਤਹ ਯੋਗ ਬਲੇਨ ਚ ਏਵ।

ਭੁਬੋਹ ਮਧਯੇ ਪ੍ਰਾਣਮੁ ਆਵੇਸ਼ਯ ਸਮਯਕ, ਸਹ ਤਮੁ ਪਰਮੁ ਪੁਰਸ਼ਮੁ ਉਪਏਤਿ ਦਿਵਯਮੁ॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪ੍ਰਯਾਣ ਕਾਲੇ ਮਨਸਾ : ਮੌਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਨ ਦੇ ਨਾਲ। ਅਚਲੇਨ : ਅਹਿੱਲ। ਭਕਤਯ : ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਨਾਲ। ਯੁਕਤਹ : ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ। ਯੋਗਬਲੇਨ : ਯੋਗ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ। ਏਵ : ਸਿਰਫ। ਚ : ਅਤੇ। ਭੁਬੋਹ : ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਦੋ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਦੀ। ਮਧਯੇ : ਵਿਚਕਾਰ। ਪ੍ਰਾਣਮੁ : ਪ੍ਰਾਣ। ਆਵੇਸ਼ਯ : ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਮਯਕ : ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਸਹ ਤਮੁ : ਉਹ, ਉਸਦਾ। ਪਰਮੁ : ਪਰਮ, ਮਹਾਨ। ਪੁਰਸ਼ਮੁ : ਪੁਰਸ਼। ਉਪਏਤਿ : ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ। ਦਿਵਯਮੁ : ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜੋਤੀ, ਚਮਕ-ਦਮਕ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਭਗਤੀ ਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰ ਮਨ ਤੋਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਟਿਕਾ ਕੇ ਸਰੀਰ ਛੱਡਣ 'ਤੇ, ਉਸ ਦਿੱਵੱ ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਪ੍ਰਯਾਣ ਕਾਲੇ ਮਨਸਾ ਅਚਲੇਨ..... ਸਹਤਮੁ ਪਰਮੁ ਪੁਰਸ਼ਮੁ ਉਪਏਤਿ ਦਿਵਯਮੁ = ਏਥੇ ਭਗਤੀ ਨਾਂ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੱਤਵ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿਯਤਾ (ਖਿੱਚ) ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨ ਅਚੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਿਯਤਾ (ਭਗਤੀ) ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਨਹੀਂ। ○ ਯੋਗ ਬਲ = ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਜੋ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਯੋਗ ਬਲ ਹੈ। ਇਸ ਯੋਗ ਬਲ ਰਾਹੀਂ ਦੋਵਾਂ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜੋ ਦਿਵਦਲ ਚੱਕਰ ਹੈ ਉਹ ਸਰੀਰ ਛੱਡ ਕੇ ਦਸਵੇਂ ਦਵਾਰ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ○ ਤਮੁ ਪਰਮੁ ਪੁਰਸ਼ਮੁ ਉਪਏਤਿ ਦਿਵਯਮੁ - ਨੌਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਰਣਣ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸੇ ਦਿਵਯ ਪਰਮ ਸਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਵਰਣਣ ਹੈ। ਮਨ ਉੱਪਰ ਅਜਿਹਾ ਨਿਯੇਤਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਦ ਚਾਹੇ ਪ੍ਰਾਣ ਰੋਕ ਲਏ ਜਾਣ। ਜਦੋਂ ਚਾਹੇ, ਜਿੱਥੇ ਚਾਹੇ, ਮਨ ਨੂੰ ਉਥੇ ਲਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅੰਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਸੁਸ਼ਮਣ ਨਾਜੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ○ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਪਰੇ, ਸਭ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਸਭ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਤੱਤਵ ਹੈ। ਉਸ ਤੱਤਵ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਮਨ ਲੱਗੇਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ (8.09 ਅਤੇ 8.10) :- ਯੋਗੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਛੱਡਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਪਰਪੱਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਮਾਨ, ਬ੍ਰਹਮਿੰਡੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰੰਤਰ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਅੰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਸ਼ਟ-ਮੁਖੀ ਸੋਭਾ ਹਰ ਦਿਨ ਸਾਧਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਕਿ ਮਨ ਬੁੱਧੀ, ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਜਾਪੇ। ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬੀਸ਼ਵਰੀ ਸੋਭਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ। 1. ਕਵੀ :- ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਪ੍ਰਭੂ, ਸਰਵਜਨਤ ਲੋਕ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮਿੰਡ ਦੀ ਹਰ ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਜੀਵ ਦੀ ਮਨ-ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ, ਬ੍ਰਹਮਿੰਡੀ ਹੈ। ਸਾਧਨ ਦਾ ਲਕਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੂਧ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪਹਿਲਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। 2. ਪੁਰਸ਼ :- ਇਹ ਬਹੁਤ ਪੁਗਤਨ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਹਰ ਵਸਤੂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨੀਣੀਣਤਾ ਦੀ ਮੂਲ ਸਮੱਗਰੀ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ। 3. ਅਨੁਸ਼ਟਾ :- ਇਹ ਹੁਕਮਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸੰਰਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮਿੰਡੀ ਜਗਤ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕਾਰਜ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 4. ਅਨੌਰੋਨੀਅਨ :- ਇਹ ਰਹਸ ਪੂਰਣ ਸੂਖਮ ਬੁੱਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੋਰ ਵਧੀਆ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇਸ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਰਹੱਸਤਾ, ਅਤੇ ਚਤੁਰਤਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। 5. ਸਰਵੱਸਯਾਦਾਤਾ = ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਮੰਦਰ ਲਹਿਰਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਏਸੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਹੈ ਤੇ ਏਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜਿਆ ਹੈ। 6. ਅਸੰਤ ਯੂਰਪ = ਇਹ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਆਸੂਧ ਅਸੂਖਮ ਪੁੱਧਰੇ ਮਨ ਲਈ ਸਮਝਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਤਾਂ ਹੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਮਨ ਕਿਸੇ ਹੋਂਦ ਤੱਕ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਵੇਗਾ। 7. ਅਦਿਤਯਵਰਨਾ = ਇਹ ਸੂਰਜ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਹੈ, ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕ ਜਿਹਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਨਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਦੇ ਛਿਪਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਹੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਤੀ ਪੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਿਸੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਨਹੀਂ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਸੂਰਜ ਹੈ। 8. ਤਮਸ਼ਹ ਪਰਸਤੱਤ = ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉੱਚਚਤਮ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਉੱਪਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਠੀਕ ਉਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਅੱਗੇ ਜੇ ਬਦਲੋਟੀ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸੂਰਜ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੰਦੀਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਕਿੱਤੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। 9. ਅਕਾਲ ਮਾਨਸ, ਭਗਤੀ, ਯੋਗ ਬਲਮ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਦੈਵੀ ਤੋਹਫੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਮਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਡੋਲਦਾ, ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰਪੱਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਹਿਲੇ ਤੋਹਫੇ ਨਾਲ ਵਕਫ਼ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਤਪਸਿਆ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਦੂਜਾ ਤੋਹਫ਼ਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਟੁੱਟਵਾਂ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਰੀਰਕ, ਇਸ਼ਲਾਕੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਜੀਵਨ ਜੁੱਧ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਬੰਦ ਹੈ। ਨਿੱਕੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜੀਵਨ ਅੰਦਰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਨਿਪਟਾ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹੱਲ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਯੋਗੀ ਸਗੋਂ ਛੱਡਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਾਰਜ ਹੋਰ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਥੋਪਗੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਖਰੀ ਪ੍ਰਕਿੱਤੀ ਵੀ ਯੋਗ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ।

○ ○ ○

8.11 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਰ ਅ-ਕਾਰਮ ਕੇਦ-ਕਿਦ: ਕਦ-ਅ-ਅਨਤਿ, ਵਿਸ਼-ਆ-ਅਨਤਿ ਧਰ ਧਰਾਗ: /

ਧਰ ਇੜ੍ਹ-ਅ-ਅਨਤ: ਬ੍ਰਾਹ-ਚਰ੍ਯਮ੍ ਚਰ-ਅ-ਅਨਤ, ਤਦ ਤੇ ਪਦਮ੍ ਸਮ-ਗ੍ਰਹ-ਇਨ ਪ੍ਰ-ਕਚ-ਸ੍ਰੇ //

ਯਤ੍ ਅਕਸਰਮ੍ ਵੇਦਵਿਦਹ ਵਦਾਮ ਅੰਤਿ, ਵਿਸ੍ਤ੍ ਆਅੰਤਿ ਯਤ੍ ਯਤਯਰ ਵਿਇਤ ਰਾਗਹ /

ਯਤ੍ ਇੱਛਾ ਅਅੰਤਹ ਬ੍ਰਹਮ ਚਰਯਰਮ੍ ਚੁਹਾਅੰਤਿ, ਤਦ੍ ਤੇ ਪਦਮ੍ ਸਮ੍ ਗ੍ਰਹ ਇਨ ਪ੍ਰਵਚ ਸ੍ਰੇ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ ਕੌਣ। ਅਕਸਰਮ੍ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਵੇਦ ਵਿਦਹ : ਵੇਦ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ। ਵਦਾਮਾਅੰਤਿ : ਐਲਾਨ ਕਰੇਗਾ। ਵਿਸ੍ਤ੍ ਅੰਤਿ : ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ ਕੌਣ। ਯਤਹ੍ : ਸੰਨਿਆਸੀ ਤਪਸਵੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਿਇਤ ਰਾਗਹ : ਮੋਹ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ ਕੌਣ। ਇੱਛਾ ਅੰਤਹ : ਇੱਛਾਵਾਂ। ਬ੍ਰਹਮ ਚਰਯਰਮ੍ : ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆ ਜੀਵਨ। ਚੁਹਾਅੰਤਿ : ਇੱਛਾ ਕਰਦਿਆਂ। ਤਦ੍ : ਉਹ। ਤੇ : ਤੁਹਾਨੂੰ। ਪਦਮ੍ : ਮੰਤਵ। ਸਮ੍ਗ੍ਰਹ : ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ। ਇਨ ਪ੍ਰਵਚਸ੍ਰੇ : ਮੈਂ ਐਲਾਨ ਕਰਾਂਗਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਵੇਦ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਵਿਦਵਾਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਖਰ (ਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਅੰਤਹਕਰਣ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪਰਮ ਪਦ ਸੰਬੰਧੀ ਮੈਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਦੱਸਾਂਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਤ੍ ਅਕਸਰਮ੍ ਵੇਦ ਵਿਦਹ ਵਦ-ਅੰਤਿ = ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਖਰ ਨਿਰਗੁਣ - ਨਿਗਾਕਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਕਦੇ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕ ਤੁਪ ਇੱਕ ਰਸ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ 'ਅਕਸਰਮ੍ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਮ੍ ਨੂੰ, ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਗਾਕਾਰ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਏਥੇ ਅੱਖਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਵਿਸ੍ਤ੍ ਅੰਤਿ ਯਤ੍ ਯਤਯਰ ਵਿਇਤ ਰਾਗਹ = ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਅਭਾਵ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਮਹਾਨ ਨਿਰਮਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਸਰਵਪਰਿ ਪਰਮ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਲਗਨ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪਰ-ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼, ਉਸ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਯਤ੍ ਇੱਛਾ ਅੰਤਹ ਬ੍ਰਹਮ ਚਰਯਰਮ੍ ਚੁਹਾਅੰਤਿ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਸਿਵਾਇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮੰਤਵ ਨਹੀਂ। ਜਿਹੜੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵਿਸ੍ਤ੍ ਦਾ ਭੋਗ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਸੇਵਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ੦ ਤਦ੍ ਤੇ ਪਦਮ੍ ਸਮ੍ਗ੍ਰਹ ਇਨ ਪ੍ਰਵਚਸ੍ਰੇ = ਜਿਹੜਾ ਸੰਪੂਰਣ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਆਖਰੀ ਫਲ ਹੈ, ਉਸ ਫਲ/ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਂਗਾ। ਸੰਖੇਪ ਤੋਂ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤੱਤਵ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਹਾਂਗਾ। ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਂਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਕਿੱਤੀ ਹੀ ਵੇਦ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਵੇਦ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਬੁੱਧੀਮਾਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੇਦ ਗਿਆਤਾ ਦੂਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਨਾਸ਼ਵਾਨ ਬ੍ਰਹਮ, ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਜਗਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ। ਸੰਨਿਆਸੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਜੀਵਨ ਕਠੋਰ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਨਿਆਸੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰਪੱਕਤਾ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਅਤਿ ਜੁਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਹੀ-ਸਮਝ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ, ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵਾਲੀ ਸੋਚ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਹੋ ਮਰਯਾਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ।

○ ○ ○

8.12 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਰੰ-ਦ੍ਰਾਰਣਿ ਸਮ-ਧਮ-ਧ ਯ, ਮਨ: ਹਵਦ ਨਿ-ਰੁਧ-ਧ ਚ / ਸੂਧਿੰ ਆ-ਧਾ-ਧ ਆਤਮਨ: ਪ੍ਰਾਣਮ, ਆ-ਸਿਥਤ: ਧੋਗ-ਧਾਰਣਾਮ //

ਸਰਵ ਦਵਾਰਾਣਿ ਸਮਯਮਯ ਮਨਹ, ਹੁਦਿ ਨਿਰੂਪਯ ਚ। ਮੁਰਿਧਨ ਆਧਾ ਆਤਮਨਹ ਪ੍ਰਾਣਮ, ਆਸਿਥਤਹ ਯੋਗ ਧਾਰਣਾਮ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਰਵ ਦਵਾਰਾਣਿ : ਸਾਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ। ਸਮਯਮਯ : ਕਾਥੁ ਕਰਦਿਆਂ। ਮਨਹ : ਮਨ। ਹੁਦਿਨਿਰੂਪਯ : ਮਨ ਹਿਰਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਸੀਮਾ ਬੱਧ ਕਰਨਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਮੁਰਿਧਨ : ਸਿਰ ਵਿੱਚ। ਆਧਾ : ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ। ਆਤਮਨਹ : ਸਵੈ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ। ਪ੍ਰਾਣਮ : ਪ੍ਰਾਣ ਸਾਹ। ਆਸਿਥਤਹ : ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣਾ। ਯੋਗ ਧਾਰਣਾਮ : ਮਨ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ।

੦ ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਰਵ ਦਵਾਰਾਣਿ ਸਮਯਮਯ ਯ = ਸੰਪੂਰਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਬਦ ਸਪੱਰਸ਼ ਰੂਪ ਰਸ ਤੇ ਗੰਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੋਤ ਤੱਵਚਾ (ਕੰਨ, ਚਮੜੀ, ਅੱਖਾਂ, ਰਸਨਾ (ਜੀਭ)) ਤੇ ਨਾਸਿਕਾ (ਨੱਕ) ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ, ਬੋਲਣਾ, ਗੁਹਿਣ ਕਰਨਾ, ਗਮਨ ਕਰਨਾ, ਮੁਤਰ ਤਿਆਗ ਤੇ ਮਲ ਤਿਆਗ - ਪੰਜਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਹੱਥ ਪੈਰ, ਉਪਸੁਖ ਤੇ ਗੁਦਾ - ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਟਾ ਲਵੇ। ਇੰਜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਗੀਆਂ। ੦ ਮਨਹ ਹੁਦਿ ਨਿਰੂਪਯ ਚ - ਮਨ ਦਾ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਿਰੋਧ ਕਰ ਲਵੇ। ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲ ਨਾ ਜਾਣ ਦੇਵੇ। ਇੰਜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਰਹੇਗਾ। ੦ ਮੁਰਿਧਨ ਆਧਾ ਯ ਆਤਮਨਹ ਪ੍ਰਾਣਮ - ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਮੱਥੇ ਵਿੱਚ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ। ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਨਿਅੰਤਰਣ ਕਰ ਲਵੇ। ਪ੍ਰਾਣ ਰੋਕ ਲਵੇ। ੦ ਆਸਿਥਤਹ ਯੋਗ ਧਾਰਣਮ - ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗ ਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਪ ਵਿਕਲਪ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਉੱਪਰ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਨਾ - ਇਹੋ ਯੋਗ ਧਾਰਣ ਪ੍ਰਕਿਆ ਹੈ।

● ● ●

8.13 ਸ਼ਲੋਕ :

ਓਸ੍ ਇਤਿ ਏਕ-ਅ-ਕਸਰਮ੍ ਬਹਾ, ਕਿ-ਆ-ਹਰਨ੍ ਮਾਸ੍ ਅਨੁ-ਸ੍ਰ-ਅ-ਅਨ੍।

ਯ: ਪ੍ਰ-ਧ-ਤਿ ਤਯ-ਅ-ਅਨ੍ ਦੇਹਮ, ਸ: ਧ-ਤਿ ਪਰਮਾਸ੍ ਗਤਿਸ੍॥

ਓ ਇਤਿ ਏਕ ਅਕਸਰਮ੍ ਬਹਾ, ਵਿਆਹਰਨ੍ ਮਾਸ੍ ਅਨੁਸ੍ਰ-ਅਅਨ੍।

ਯਹ ਪ੍ਰਯਾਤਿ ਤ੍ਰਯਜਾਅ ਅਨ੍ ਦੇਹਮ, ਸਹ ਧਾਤਿ ਪਰਮਾਸ੍ ਗਤਿਸ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਓਮ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਏਕ ਅਕਸਰਮ੍ : ਇੱਕੋ ਅੱਖਰ ਮਾਤਰਾ, ਸ਼ਬਦ, ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਉਚਾਰਣ ਕਰਨਾ। ਬਹਾਮ : ਬਹਾਮਾ। ਵਿਆਹਰਨ੍ : ਉਚਾਰਣਾ। ਮਾਸ੍ ਅਨੁਸ੍ਰ-ਅਅਨ੍ : ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਪ੍ਰਯਾਤਿ : ਵੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤ੍ਰਯਜਾਅਨ੍ : ਤਿਆਗਦੇ ਹੋਇਆ। ਦੇਹਮ : ਸਰੀਰ। ਸਹ : ਉਹ। ਧਾਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਸ੍ : ਸ਼ੇਸ਼ਠ। ਗਤਿਸ੍ : ਗੋਲ, ਮੰਜ਼ਿਲ, ਟਿਕਾਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸਰੀਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨ - ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਜੀਵ ਭਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿਰ (ਦਿਮਾਗ) ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਰਦਿਆਂ, ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਕੇ ਇੱਕੋ ਸ਼ਬਦ ਓਮ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸੋਚਦਿਆਂ - ਜੋ ਵੀ ਕੋਈ ਸਰੀਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਜ਼ਿਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯੋਗੀ ਲਈ ਸੰਸਾਰੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਸਿਰ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਣਾ, ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ, ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਜੋ ਯੋਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ। ਓਮ ਬਹਾਮ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕਿਸ਼ਨ ਦੀ ਅਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਵਾਜ਼ ਓਮ ਹੀ ਹੈ। ਹੇਠੇ ਕਿਸ਼ਨ ਵੀ ਓਮ ਹੈ। ਇਹੋ ਮਹਾਮੰਤ੍ਰ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕ ਯੋਗੀ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਦਰਿਆ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਗਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗੀ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚੇਤਨਾ, ਬ੍ਰਹਮਿੰਦੀ-ਜਗਤ-ਚੇਤਨਾ ਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਬਹਮ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਖੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਪੰਛੀ-ਮੁੜ ਆਗਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਦਰਖਤ 'ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਤ ਕੱਠਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਗ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗੀ ਦਾ ਮਨ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਭਟਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਠੰਡਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਯਾਤਰੀ ਟਿਕਾਣੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਸਿਰ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਯੋਗੀ ਦਾ ਸਿਰ ਆਖਰੀ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੋਂ ਗਰਮੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਯੋਗ ਧਾਰਨਾ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਮਨ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਓਮ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਬਹਬਗਾਹ ਜਾਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਅਨੰਤ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਬਹਮ ਨਿਰਵਾਨ ਯੋਗੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਮੰਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

● ● ●

8.14 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਨ੍-ਅਨ੍-ਚੇਤਾ: ਸਤਤਮ, ਯ: ਮਾਸ੍ ਸ੍ਰ-ਅਤਿ ਨਿਤਯਸ਼: / ਤਸਥ ਅਹਸ੍ ਸੁ-ਲਭ: ਧਾਰਥ, ਨਿਤਿ-ਯੁਜ-ਤਸਥ ਯੋਗਿਜ: //

ਅਨ੍ ਅਨ੍ਯ ਚੇਤਾਹ ਸਤਤਮ, ਯਹ ਮਾਸ੍ ਸ੍ਰਮਰ ਅਤਿ ਨਿਤਯਸ਼।

ਤਸਥ ਅਹਸ੍ ਸੁਲਭ ਪਾਰਥ, ਨਿਤਯ ਯਜ ਤਸਥ ਯੋਗਿਨਹ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਨੁਅਨ੍ਯ ਚੇਤਾਹ : ਮਨ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਬਾਰੇ ਨਾ ਸੋਚਦਾ ਹੋਵੇ। ਸਤਤਮ : ਨਿਰੰਤਰ, ਲਗਾਤਾਰ। ਯਹ ਮਾਸ੍ : ਕੌਣ/ਮੇਰਾ। ਸ੍ਰਮਰ ਅਤਿ : ਯਾਦ ਕਰਨਾ। ਨਿਤਯਸ਼ : ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਿੱਤ। ਤਸਥ : ਉਸ ਦਾ। ਅਹਸ੍ : ਮੈਂ। ਸੁਲਭ : ਜੋ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਾਰਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਨਿਤਯ : ਨਿੱਤ, ਹਰ ਰੋਜ਼। ਯੋਜਤਸਥ : ਹੋਸ਼ਾ ਪਰਿਪੱਕ। ਯੋਗਿਨਹ : ਯੋਗੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਪਾਰਥ, ਮੈਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਹਾਂ, ਜਿਹੜਾ ਯੋਗੀ ਸੰਪੰਨ ਹੈ, ਪੂਰਣ ਪਰਿਪੱਕ ਹੈ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਿਰੰਤਰ ਚੇਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦਾ, ਉਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸਦਾ ਹੀ ਸੁਲੱਭ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਨੁ ਅਨ੍ਯ ਚੇਤਾਹ = ਜਿਸ ਦਾ ਚਿੱਤ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭੋਗ ਤੂਮੀ, ਆਦਿ ਵੱਲ ਭੋਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਹੈ। ੦ ਅਨੁ ਅਨ੍ਯ ਯਚੇਤਹ, ਪਦ ਸਗੁਣ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਸਗੁਣ ਉਪਾਸਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਕਤੀ, ਗਣੇਸ਼ ਸੁਰਜ ਆਦਿ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਜਿਸ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਚਿੱਤਨ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ। ੦ ਯਹਮਾਮ੍ ਸਮ੍ਰਗ ਅਤਿ ਨਿਤਯਸ਼ਹ - ਸਤਤਮ੍ ਦਾ ਅਰਥ ਨਿਰੰਤਰ। ਨੌਦ ਖੁਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਲੋਂ ਕੇ ਮੁੜ ਗੁਹੜੀ ਨੌਦ ਆਉਣ ਤੱਕ - ਜੋ ਮੇਰਾ ਸਮੱਗਰੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਤਯਸ਼ਹ = ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਦਾ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਫਾੜ੍ਹਿਆ, ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਸਮੱਗਰੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਸ੍ਯਅਗਮ੍ ਸੁਲਭਹ ਪਾਰਥ - ਨਿਤਯ ਯੁਜਮ੍ ਤਸ੍ਯ ਯੋਗਿਨਹ - ਅਜਿਹੇ ਨਿਤਯਸ਼ਹ - ਯੋਰੀ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਸੁਲੱਭ ਹਾਂ। ਏਥੇ ਨਿਤਯ ਯੁਕਤ ਪਦਚਿਤ ਦੇ ਗਹੀਂ ਨਿਰੰਤਰ ਚਿੱਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਵਾਚਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰੇਸ ਪੂਰਵਕ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਤੋਂ ਖੁਦ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣ ਵਾਲਾ ਵਾਚਕ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਬ੍ਰਹਮ ਆਪਣੇ ਬ੍ਰਹਮਪਣ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਮੇਰੇ ਹਨ - ਦਾ ਭਾਵ ਨਿਤਯ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦਿੜ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਨਿਤਯ ਯੁਕਤ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਹਨ। ਨਾ ਸਰੀਰ ਨਾ ਬੁੱਧੀ ਨਾ ਪਦਾਰਥ ਆਪਣੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਨਾਲ ਅਨਾਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤੀ ਦੌਲਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਿਆਲਤਾ, ਬਖਸ਼ਸ਼, ਮਿਹਰ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾ ਦਿਸ਼ਟੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੋਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਪਰਪੱਕ ਹਨ। ਪੂਰਣ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹੋ ਲੋਕ ਅਗਿਆਨੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲਾਂ ਅੱਖਾਂ ਮੇੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ‘ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਪੁਲਾਂਘ ਪੁੱਟਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਆਪਣੇ ਦਸ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਕਦਮ ਪੁੱਟਦਾ ਹੈ।’

○ ○ ○

8.15 ਸ਼ਲੋਕ :

ਮਾਮ੍ ਤਪ-ਇ-ਧ ਧੁਨ:- ਜਨਸ, ਦੁ:ਖ-ਆਲਯਮ੍ ਅ-ਸਾਸ਼ਕਤਮ੍।

ਨ ਆਪ-ਨੁ-ਅਨਿ ਮਹਾ-ਆਤਮਾਨ; ਸਾ-ਸਿਧ-ਤਿਮ੍ ਪਰਮਾਂ ਗਮ-ਤਾ:

ਮਾਮ੍ ਓਪ ਈਤ੍ਯ ਪੁਨਰ ਜਨਮ, ਦੁਖ ਆਲਯਮ੍ ਅਸ਼ਸ਼ਵਤਮ੍।

ਨ ਆਪ੍ ਨ ਅਨਿਤ ਮਹਾ ਆਤਮਾਨਹ, ਸੰਸਿਧਤਿਮ੍ ਪਰਮਾਗਮ੍ਤਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਾਮ੍ : ਸੈਨੂੰ। ਉਪਈਤ੍ਯ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ 'ਤੇ। ਪੁਨਰ : ਦੁਵਾਰਾ ਮੁੜ ਕੇ। ਜਨਮ : ਜਨਮ। ਦੁਖ ਆਲਯਮ੍ : ਦੁੱਖ ਦੀ ਥਾਂ। ਅਸ਼ਸ਼ਵਤਮ੍ : ਜੋ ਸਦੀਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਆਪਨਾਂਨਿਤ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਮਹਾਆਤਮਾਨਹ : ਮਹਾਨ ਆਤਮਾਵਾਂ। ਸੰਸਿਧਤਿਮ੍ : ਪਰਪੱਕਤਾ ਵੱਲ। ਪਰਮਾ : ਉਚੇਰਾ। ਗਮ੍ਤਾਹ : ਪੁੱਜ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜਕੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ, ਜੋ ਕਿ ਅਸਥਾਈ ਥਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੇਰੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਪਰਪੱਕਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮਾਮ੍ ਉਪਈਤ੍ਯ ਪੁਨਰ ਜਨਮ..... ਸੰਸਿਧਤਿਮ੍ ਪਰਮਾ ਗਮ੍ਤਾਹ = ੦ ਮਾਮ੍ ਉਪਈਤ੍ਯਇ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਲਵੇ। ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣ ਲਵੇ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਮੁੜ ਸਰੀਰ ਧਾਰਣ ਕਰਨਾ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਹੀ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨੂੰ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਅਵਸਥਾ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ੦ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨੂੰ ‘ਅਸ਼ਸ਼ਵਤਮ੍’ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨਿਰੰਤਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਰੀਰ ਨਿਰੰਤਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਹਰਦਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਕਿਸੇ ਯੂਨੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਥਾਈ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੁੱਖ ਵੀ ਅਸਥਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 9.03 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਏਸੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਰਾਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਕਾਢੀ ਸੀ, ਪਰ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਦੁਆਲਯਮ੍ ਅਸ਼ਸ਼ਵਤਮ੍ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜੋ ਭਗਤ ਜਨ, ਅਵਤਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਜਨਮ ਦੁੱਖਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਅਸ਼ਸ਼ਵਤਮ੍ (ਅਸਥਾਈ) ਹੈ। ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਚੰਲਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਤਮਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਪਰਮ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਿਅਕਤੀ ਉਹੋ ਕੁਝ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਸਮਝਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਸੰਨਿਦਿਆਂ, ਜੋ ਕੁਝ ਭਗਤ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਭਗਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਲਕਸ਼ ਹੈ।

○ ○ ○

8.16 ਸ਼ਲੋਕ :

ਆ-ਕਾਹਾਭੁਵਨਾਤ ਲੋਕਾ; ਧੁਨ:-ਆ-ਕਰਿਨ: ਅਜੁਨ। ਮਾਮ੍ ਤਪ-ਇ-ਧ ਤੁ ਕੌਨਤੇਯ, ਧੁਨ:-ਜਨਸ ਨ ਕਿਦ-ਧ-ਤੇ॥

ਆ ਬ੍ਰਹਮ ਭੁਵਨਾਤ ਲੋਕਾਹ, ਪੁਨਰ ਆਵਰਤਨਿਹ ਅਰਜੁਨ।

ਮਾਮ੍ ਓਪ ਇਧ ਤੁ ਕੌਤੇਯ, ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨ ਵਿਦਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆ ਬ੍ਰਹਮ ਭੁਵਨਾਤ : ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਤੱਕ। ਲੋਕਾਹ : ਦੁਨੀਆ, ਸੰਸਾਰ ਲੋਕ। ਪੁਨਰ ਆਵਰਤਨਿਹ : ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਸ਼ਰਤ। ਅਰਜੁਨ : ਹੇ ਅਰਜਨ। ਮਾਮ੍ : ਸੈਨੂੰ। ਉਪਈਤ੍ਯ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਤੁ : ਪਰੰਤੂ। ਕੌਤੇਯ : ਹੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ। ਪੁਨਰ ਜਨਮ : ਦੁਵਾਰਾ ਜਨਮ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਵਿਦਯਤੇ : ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ‘ਹੇ ਅਰਜਨ! ਤੂ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਤੱਕ, ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਪਰ ਹੇ ਕੌਤੇਯ!

ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।'

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਆ ਬ੍ਰਹਮ ਭੁਵਨਾਤ੍ ਲੋਕਾਹ - ਪੁਨਹ ਆਵਰਤਿਰਨਹ ਅਰਜਨ = ਜੇ ਅਰਜਨ ਬ੍ਰਹਮ ਜੀ ਦੇ ਲੋਕ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪੁਨਰਾਵਰਤੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਲੋਕ (ਸੁਖ ਭੋਗ ਭੂਮੀਆਂ) ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੁੰਨ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਾਹੀਆਂ ਭੋਗ ਭੂਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਹੈ ੦ ਮਿਰਤੁ ਲੋਕ ਦੇ ਸੁੱਖ ਨਾਲੋਂ ਸੌਂ ਗੁਣਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸੁੱਖ ਮਤਾ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਮਤਾ ਦੇਵਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਦੇਵ ਲੋਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੇਵ ਲੋਕ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੁੰਨ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੁੜ ਮਿਤੂ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (9.21) ਮਤ੍ਰ ਲੋਕ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਸੌਂ ਗੁਣਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸੁੱਖ ਆਜਾਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਆਜਾਨ ਦੇਵਤੇ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਕਲਪ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਦੇਵਤੇ ਬਣੇ ਸਨ ਤੇ ਕਲਪ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਦੇਵਤਾ ਬਣੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਜਾਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਸੌਂ ਗੁਣਾਂ ਵੱਧ ਸੁੱਖ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇੰਦਰ ਦੇ ਸੁੱਖ ਤੋਂ ਸੌਂ ਗੁਣਾਂ ਸੁੱਖ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਦੇ ਸੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅੰਤ ਗੁਣ ਵਧੇਰੇ ਸੁੱਖ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਤੁਵਾਗਯ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਤੱਕ ਦਾ ਸੁੱਖ ਸੀਮਤ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਵਿਨਾਸੀ ਹੈ। ਪਰ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸੁੱਖ ਅੰਤ ਹੈ, ਆਪਾਰ ਹੈ। ਅਗਾਧ ਹੈ। ਇਹ ਸੁੱਖ ਵਿਨਾਸੀ ਹੈ। ੦ ਆ - ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਆ ਬ੍ਰਹਮ ਭੁਵ ਨਾਤ੍ - ਪਦ ਵਿੱਚ ਜੋ 'ਆ' ਸ਼ਬਦ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਦੇ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ 1. ਅਭਿ ਵਿਧੀ - ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਲੋਕ 2. ਮਰਯਾਦਾ - ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ। ਏਥੇ ਆ ਸ਼ਬਦ ਅਭਿਵਿਧੀ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ੦ ਪੁਨਹ ਆ ਵਰਤਿਨਹ ਅਰਜਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਿਦ੍ਰਾ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਆਦਿ ਉੱਚ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭੀ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਾਮੁ ਉਪ ਇਯਤੁ ਕੌਤੇਜ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨ ਵਿਦ੍ਯਤੇ - ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਤੱਕ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਹੋ ਕੌਤੇਜ ਸਮੱਗਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਕਾਲ ਅਤੀਤ ਹਾਂ। ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਾਲਾਤੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਾਮੁਓਪਿਏਯਤੁ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - 'ਮੇਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਣ, ਮੇਰੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਬੋਧ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵ ਮੇਰਾ ਅੰਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।'

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਸ ਬ੍ਰਹਮਿੰਡ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਬਿੰਨ ਬਿੰਨ ਭੂਖੰਡ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਸੰਸਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਸੰਸਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚਾਲ, ਖਲਾਅ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਕਾਰਣ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੁੜ ਮੁੜ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਦੋ ਮਾਰਗ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਜੀਵ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਅਭਿਲਾਸੀ ਹਨ, ਉਹ ਉਚੇਰੇ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿਕੇ ਉਸ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਰਮ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ, ਪਰਲੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਆਨੰਦ ਮਾਨਣ ਦੇ ਇੱਛਕ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਮ ਕਾਰਨ ਮੁੜ ਮੁੜ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਕੱਟਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉੱਥਲੇ ਹੋਏ ਚਾਵਲ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਬੀਜਦੇ ਹਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁੰਗਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਬੀਜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਅਖੰਡ ਨਿਰਾਪਦਾਧ ਕੁਸ਼ਲ, ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਦਿੜ-ਵਿਅਕਤੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।'

* * *

8.17 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਹਸ੍ਰ-ਯੁਗ-ਪਰਿਨਤਮ, ਅਹ: ਯਤ ਬ੍ਰਹਮਣ: ਕਿਦੁ:। ਰਾਤਿਮ੍ ਯੁਗ-ਸਹਸ੍ਰ-ਅਨਤਮ, ਤੇ ਅਹ:-ਰਾਤ-ਕਿਦ: ਜਨਾ:॥

ਸਹਸ੍ਰ ਯੁਗ ਪਰਯੰਤਮ, ਅਹਰ ਯਤ੍ ਬ੍ਰਹਮਣਹ ਵਿਦੁ।

ਰਾਤਿਮ੍ ਯੁਗ ਸਹਸ੍ਰ ਅਤਮ, ਤੇ ਅਹਰ ਰਾਤ੍ ਵਿਦਹ ਜਨਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਹਸ੍ਰ੍ ਯੁਗ ਪਰਯੰਤਮ : ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਯੁਗ ਦਾ ਅੰਤ। ਅਹਰ : ਦਿਨ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਬ੍ਰਹਮਣਹ : ਬ੍ਰਹਮਾ। ਵਿਦੁ : ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਰਾਤਿਮ : ਰਾਤਾਂ। ਯੁਗ : ਯੁਗ। ਸਹਸ੍ਰ : ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਯੁਗਾਂਦਾ ਅੰਤ। ਅਤਮ : ਅੰਤ। ਤੇ : ਉਹ। ਅਹਰ ਰਾਤ੍ ਵਿਦਹ : ਜੋ ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਜਨਾਹ : ਲੋਕ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਦਿਨ ਦੀ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਯੁਗ ਤੱਕ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਰਾਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਯੁਗ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਲੋਕ ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ (ਅਰਥਾਤ ਕਾਲ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ) ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਦੁਆਪਰ ਤੇ ਕਲਿਯੁਗਾਂ ਨੂੰ ਚਤੁਰਯੁਗੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਚਤੁਰ ਯੁਗੀਆਂ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦਾ ਇੱਕੋ ਦਿਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਚਤੁਰ ਯੁਗੀ ਲੰਘਣ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੀ ਇੱਕ ਰਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਿਨਰਾਤ ਏਸੇ ਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿੰਨੀ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਵੀ ਕਾਲ ਦੀ ਅਵਧਿਵਾਲੀ ਹੈ। ਉੱਚੇ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਭੋਗ ਵੀ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। (5.22) ਜੋ ਕਾਲ ਦੀ ਅਵਧਿ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਕਾਲਾਤੀਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਲ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ, ਬ੍ਰਹਮ-ਲੋਕ ਤੱਕ ਦੇ ਦਿਵਯ

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੀਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਾਤੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਗਿਆਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਣਗਿਣਤ ਜੀਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਤੇ ਜਾਂ ਕੁੱਝ ਹਫ਼ਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬ੍ਰਹਮਾ - ਇਸ ਜਗਤ ਪਸਾਰੇ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਬ੍ਰਹਮਿੰਡੀ ਕਾਰਜ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਰਸਤਾ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਉਹੋ ਪੁਰਸ਼ ਜੋ ਕਾਇਨਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਲਈ ਅਥਵਾ ਪਹਿਲੇ ਕਲਪਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਾਡੇ ਅਨੇਕਾਂ ਯੁਗ ਜੇ ਇਕਠੇ ਕਰ ਲਈਏ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਇੱਕ ਦਿਨ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਯੁਗਾਂ ਦੀ ਰਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਜ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅੰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅੰਨੰਤ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਚੱਕਰ

है। आपणी उम्र बेग के उह वी क्रम मुकड़ी प्राप्त करदा है। आपणी थां दूजे बृहा नुं सौंपदा है। इस तें वक्त दे चक्र दी महेता दा पता लगादा है।

○ ○ ○

8.18 म्लेक :

अ-वि-अकात् वि-अक्य; सर्वः प्र-भवन्ति अहः-आ-गमे। रात्रि-आ-गमे प्र-ली-यन्ते, तत्र एव अ-वि-अक्य-संज्ञके॥

आ विअकात् विअक्यह सरवाह, पूर्विंत् अहर आगमे।

रात्रि आगमे पूली यंते, उत्त्रय ऐव अविअक्य संग्रामे॥

० म्लेक अरथ :- आ विअकात् : जो प्रगट ना होवे, अपूर्तध। विअक्यह : जो प्रगट है, विदमान है। सरवाह : मारे। पूर्विंत् : अंगे व्यष्टा, जीव रूप पारण करना। अहर आगमे : दिन आउण ते, दिन दे आरंभ होण समें। रात्रि : रात। आगमे : आउण समें। पूलीयंते : घुल मिल जाणा। उत्त्रय : उषे। ऐव : सचमुच। अविअक्य : जो साढ़ ना होवे, जो प्रगटाइआ ना जा सके, उस नुं करिदे हन। संग्रामे : अधवाउंदा है।

० म्लेकारथ :- जदें बृहा दा दिन विदमान हुंदा है, बहु-रूपता वालीआं जिउंदीआं वसठां, हेद विच आ के जीव रूप पारन करदीआं हन। जदें बृहा दी रात आउंदी है तां उह सारीआं नास्त है जांदीआं हन। इस पूर्विआ नुं अविअक्यात अवसंखा करिदे हन।

पद-अरथ-विमधार :- ० अविअक्यात् विअक्यह सरवाह..... उत्त्र ऐव अविअक्य संग्राम के - मात्र पूलीआं दे जिने वी मरीर हन, उनुं नुं ऐषे विअक्यह किहा है। 'मैं ते मेरा पन' जीव दी जो स्त्रीही है, नींद तें जागण 'ते उत्त्र उत्त्रम-सरीर विच, पूर्विती तें पैदा हुंदी है ते बृहा जी दे सैण समें सूखम सरीर विच ही लीन है जांदी है। बृहा जी दे जागण समें सरग सैण समें 'पूलय' हुंदी है। जद बृहा जी दी उमर से सालां उत्क लंघ जांदी है उद महां पूलय आउंदी है। जिस विच बृहा जी भगवान विच लीन है जांदे हन। बृहा जी दी जिनी उमर हुंदी है, उनुं गी महापूलय दा समां हुंदा है। महां पूलय दा समां लंघण 'ते बृहा जी भगवान तें प्रगट हुंदे हन तां महां सरग दा आरंभ हुंदा है। ० जरुरी जांकारी = काल अतिर्दत्त सूखम हुंदा है - जिस नुं परमाणुं करिदे हन। दे परमाणुंआं दा इक अणुं हुंदा है ते तिन अणुंआं दा ड्रमरेण्हुंदा है। इरेखे राहीं आषी सूरज किरन विच ड्रमरेण्हुंदे दिवाषी दिंदे हन। अमिहे तिन ड्रमरेण्हुंदा नुं करन विच सूरज जिना समां लैंदा है उस नुं ड्रटि करिदे हां, पंच छिणां दी इक कास्टा, पंदरां कास्टावां दा इक लघु, पंदरां लघुआं दा इक नाझिका, छे नाझिका दा इक परिहर, अठ परिहर दा इक दिन रात हुंदा है। पंदरा दिन रात दा इक पंख, दे पंखां दा इक महीना, छे महीनां दा इक अप्नान, दे अप्नान दा इक साल हुंदा है। ० मनुंख दा इक साल = देवतिआं दा इक दिन - रात। मनुंख दे सति, ड्रेता, दुआपर ते कलझुग = देवतिआं दा इक दिवज युग। सतिझुग = सतारुं लंख अठाईस हजार। ड्रेता दे बारुं लंख छिआन्वे हजार, दुआपर दे अँठ लंख चौंट हजार ते कलझुग दे सार लंख बैंडी हजार, कैल उरताली लंख वीर हजार साल लंघण नाल देवतिआं दा इक दिवज-युग हुंदा है। इस नुं महांझुग ते उत्तर-युगी करिदे हन। मनुंख ते देवतिआं दे समें दा परिमाण तां सूरज तें हुंदा है पर बृहा जी दे दिन रात दा परिमाण देवतिआं दे दिवज युगां तें हुंदा है, अरसात देवतिआं दे इक हजार दिवज युगां दा (मनुंख दे सार अरब बैंडी करें साल दा) बृहा जी दा इक दिन हुंदा है, उने गी दिवज युगां दी इक रात हुंदी है। बृहा जी दे इसे दिन नुं कल्प जा सरग करिदे हन ते रात नुं पूलय करिदे हन।

विआधिआ :- संपूरण जगत अते सूखम बृहिंदं (निंके संसार) दे विच पूर्विती योजना इके जिही है, इस दे अनुसार जीवात्मा जदें सैण जांदी है, मन विच संकल्पिआ जो संसार हुंदा है, उह इस विच चलिआ आउंदा है, इस संसार दी अपूर्तध ते पूर्तध अवसंखा उस दे मन अयवा जागित अवसंखा नाल संविधित हुंदी है। एसे उवां संपूरण जगत, उस समें उत्तपन हुंदा है, जदें बृहा सैण दी दी अवसंखा विच हुंदा है तां संपूरण जगत नास्त है जांदा है। उस दे दिन रात विआपक आयार 'ते विस्तव विआपी हुंदे हन। रचना करनी, पालणा करनी ते फिर नास्त करना, बृहा दे मन दी अवसंखा अनुसार हुंदी है। इह जगत पसारे दी खेड है। जगत पसारा सदीवी है।

○ ○ ○

8.19 म्लेक :

भूत-ग्रामः सः एव अयम्, भू-त्वा भू-त्वा प्र-लीयते। रात्रि-आ-गमे अ-वशः पार्थ, प्र-भवति अहः- आ-गमे॥

बृत् ग्रामह सह ऐव अयम्, बृत्त्वा बृत्त्वा पूलीयते।

रात्रि आ गमे अवस्त्रह पार्थ, पूर्विति अहर आगमे॥

० म्लेक अरथ :- बृत् ग्रामह : जीवां दी बहुरूपता। सह : उह। ऐव : सचमुच। अयम् : इह। बृत्त्वा बृत्त्वा : वार वार जनम लैणा। पूलीयते : प्रतम हैणा, नास्त हैणा। रात्रि : रात। आगमे : आउण 'ते। अवस्त्रह : असहाय, जो सहायिता ना कर सके। पार्थ : हे पारथ। पूर्विति : अंगे आउणा। अहरआगमे : दिन दे आउण समें।

० म्लेकारथ :- हे पारथ! उह इहनां पूलीयां दा समुदाए (इकठं) वार वार प्रगट हे के, बेबैंस हैणा ही बृहा दी रात दे आउण 'ते विलीण है जांदा है अते बृहा दे दिन आउण 'ते मुङ्ह उत्तपन है जांदा है।

पद-अरथ-विमधार :- ० बृत् ग्रामह सह ऐव अयम्, बृत्त्वा बृत्त्वा पूलीयते, रात्रि आगमे अवस्त्रह पार्थ पूर्विति

ਅਹਗ ਆਗਮੇ। ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਮੁਦਾਯ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਸਨਾਤਨ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਨਿਤ ਹੈ। ਸਰਗ ਤੇ ਪ੍ਰਲਯ ਤੇ ਮਹਾ ਸਰਗ ਤੇ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਲਯ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਵੀ ਇਹੋ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦਾ ਨਾ ਕਦੇ ਅਭਾਵ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਨਾ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਕਦੇ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ, ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤਕ ਪਦਾਰਥ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਤਾਂ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਤਪਨ ਹੋ ਕੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਛੜੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਾਸਾਰਿਕ ਸੰਬੰਧ (ਸੰਬੰਧੀ) ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਫਿੜਿਆ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਕਿਤਕ ਪਦਾਰਥ ਤਾਂ ਛੁਟਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜੀਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਵਾਰ ਵਾਰ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਏਕਾਕੀ ਨਾ ਰਮਤੇ = ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਇਕੱਲਿਆਂ ਇਹ ਖੇਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਖੇਲ ਖੇਡਣ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਾਣੀ-ਸਮੁਦਾਯ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਖਿੰਡੇਣੇ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਖੇਡ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਖੇਡ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਕੇਵਲ ਖੇਡਣ ਵਾਸਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਮੁਦਾਯ ਖੇਡ ਖੇਡਣਾ ਤਾਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ, ਖੇਡ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ (ਸਰੀਰ ਨੂੰ) ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮੰਨਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਿਆ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਗਿਆ। ਭੁਤਵਾ ਭੁਤਵਾ ਪ੍ਰਲੀਜਤੇ - ਸਰੀਰ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਕੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਉਹ ਆਪ ਸਤ੍ਰ ਸਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਰੀਰ ਦਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਅਥਵਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਹੋਣਾ ਪਰ-ਧਰਮ ਹੈ ਤੇ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਸਵੈ-ਧਰਮ ਹੈ। ੦ ਰਾਤ੍ਰਿ ਆਗਮੇ ਅਵਸ਼ਾਸ ਪਾਰਥ = ਜੇ ਇਹ ਜੀਵ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵਹਿਮ ਤਾਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ “ਮੈਂ ਇਸ ਵਸਤੂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹਾਂ।” ਪਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਵਸਤੂ ਦਾ ਗੁਲਾਮ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਹੀ ਗੁਲਾਮੀ ਵਧੇਰੇ ਹੋਵੇਗੀ। (ਵੇਖੋ 8.18, 3.05 ਸਲੋਕ) ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸਰੂਪ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ। ੦ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਉਮਰ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਪੱਖ ਤੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਕੇ ਬਾਵੁਆਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਲ, ਤਥਾ ਬਾਰਾਂ ਜ਼ਹਾਰ ਦਿਵਸ ਸਾਲ ਦਾ ਇੱਕ ਚਤੁਰ ਯੁਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਇੱਕ ਦਿਨ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਚਤੁਰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਰਾਤ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਚਤੁਰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਚਤ੍ਰ - ਯੁਗ = 12000 ਦਿਵਸ ਵਰਸ਼। 1000 ਚਤ੍ਰ ਯੁਗ = 12000x1000 ਦਿਵਸ ਵਰਸ਼ = 12000000x360 ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਸ਼ = ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਇੱਕ ਦਿਨ 4320000000 ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਸ਼। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਇੱਕ ਰਾਤ = 4320000000, ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਸ਼ - ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਇੱਕ ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ = 8640000000, ਮਨੁੱਖ ਵਰਸ਼ ਅਰਥਾਤ 864 ਕਰੋੜ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਰਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿਨ ਰਾਤ, ਪੱਖ ਮਹੀਨੇ ਆਦਿ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਸੌ ਸਾਲ ਤੱਕ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਪਰਮ ਉਮਰ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਮਰਜ਼ੀ ਗਲਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਗਦਾ ਰੱਖੇ ਜਾਂ ਸੌ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮਨ ਦਾ ਅਸਹਾਇਕ ਜੀਵ ਹੈ ਤੇ ਜਾਗਿਤ ਤੇ ਸੌਣ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਅਸਹਾਇਕ ਅਸੱਮਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਰੂਪਤਾ, ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ-ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਖਿੱਚੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜਾਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਜੀਵ ਫੇਰ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੌਣ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਅਤਾ ਅਨੰਤ ਕਾਲ ਤੱਕ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਅਤਾ ਕਈ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

* * *

8.20 ਸਲੋਕ :

ਪਰ: ਤਸਮਾਤ੍ਰ ਤੁ ਭਾਵ: ਅਨਵ:, ਅ-ਵਿ-ਅਕ: ਅ-ਵਿ-ਅਕਾਤ੍ਰ ਸਨਾ-ਤਨ: / ਧ: ਸ: ਸਕੰਧੁ ਭੂਤੇਥੁ, ਨਸ-ਧਤੁ ਨ ਵਿ-ਨਸ-ਧਤਿ //

ਪਰਹ ਤਸਮਾਤ੍ਰ ਤੁ ਭਾਵਹ ਅਨ੍ਯਹ, ਅਵਿਅਕਤ੍ਰ ਅਧਿਅਕਤਾਤ੍ਰ ਸਨਾਤਨਹ।

ਯਹ ਸਹ ਸਰਵੇਸ਼ੁ ਭੁਤੇਸ਼ੁ ਨਸ਼ਯਤ੍ਸ਼ੁ ਨ ਵਿਨਸ਼ ਯਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪਰਹ : ਬੇਅੰਤ, ਉੱਚੇ ਤੋਂ ਉੱਚਾ, ਸ਼ੇਸ਼ਠ। ਤਸਮਾਤ੍ਰ : ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਤੁ : ਪਰੰਤੂ। ਭਾਵਹ : ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਕਿਤੀ। ਅਨ੍ਯਹ : ਹੋਰ ਇੱਕ। ਅਵਿਅਕਤ੍ਰ : ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ/ਉੱਘਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅਭਿਅਕਤਾਤ੍ਰ : ਪ੍ਰਤੱਖ ਉੱਘੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਸਨਾਤਨਹ : ਸਦੀਵੀ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਸਹ : ਉਹ। ਸਰਵੇਸ਼ੁ : ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ। ਭੁਤੇਸ਼ੁ : ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ। ਨਸ਼ਯਤ੍ਸ਼ੁ : ਨਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਵਿਨਸ਼ਯਤਿ : ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਪਰ ਇਸ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਅਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੂਜੀ ਜੋ ਸਨਾਤਨ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਸਦੀਵੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। (ਇੰਦ੍ਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ) ਉਹ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪਰਹ ਤਸਮਾਤ੍ਰ ਤੁ ਭਾਵਹ ਅਨ੍ਯ, ਅਵਿਅਕਤਾਤ੍ਰ ਸਨਾਤਨਹ - ੦ ਤੁ ਪਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਲਈ ਹੈ। ੦ ਅਵਿਅਕਤ੍ਰ = ਪਦ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਸਮਾਤ੍ਰ ਪਦ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਜੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ੦ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਦੋ ਤੱਤਵਾਂ 1. ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ। ਏਥੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਹੈ। ੦ ਜੋ ਅਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਉਹ ਅਵ੍ਯਕਤ੍ਰ ਹੈ। (2.28, 8.18 ਅਤੇ 13.05) ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਕੋਈ, ਸਰੂਪ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਕਿਸੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਨਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਯਹ ਸਹ ਸਰਵੇਸ਼ੁ ਭੁਤੇਸ਼ੁ ਨਸ਼ਯਤ੍ਸ਼ੁ ਨ ਵਿਨਸ਼ ਯਤਿ। ਇਸ ਸਲੋਕ ਦੇ ਉਤਰਾਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਅਰਥਾਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਕਦੇ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਨ ਵਿਨਸ਼ਯਤਿ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਹੀ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ : ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਦੂਜਾ ਨਿਰਪੇਖ ਅਸੀਮ ਸਰਬ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ - ਪਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਬਰਫ ਭਾਡ ਪੁੰਦ, ਬਰਫ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਜਾਂ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਅਨੇਕ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਬਹੁ-ਰੂਪ, ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਯੋਜਿਕ ਸਾਧੇਖ, ਪਰੱਸਪਰ ਹੋਂਦ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਸਤੂ, ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਅੰਦਰ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਨਿਰਪੇਖ ਸਰਬ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਰੂਪ ਅਤੇ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਰਹੇ ਅੰਸ਼ ਇਸ ਦੇ ਸੰਯੋਜਕ ਅਥਵਾ ਪਰੱਸਪਰ ਹੋਂਦ ਵਾਲੇ ਅੰਸ਼ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੋ ਸਿਰਜਕ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਪਰੱਸਪਰ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਨਿਰਪੇਖ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਉਸ ਦੀ ਸੰਯੋਜਕ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਡ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਦਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਦਾ ਇੱਕ ਪੱਖ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋਣਾ, ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਅਵਸਥਾ ਜੋ ਜਗਤ ਤੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਯੋਜਿਕ ਸਾਧੇਖ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਨਿਰਪੇਖ ਸਰਬ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਵਸਥਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸੰਯੋਜਿਕ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੰਪੂਰਨ ਸਰਬ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਦੀਵੀ ਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਹੈ।

8.21 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅ-ਕਿ-ਅਕੁ: ਅ-ਕਿਰ: ਇਤਿ ਤਚ-ਤ; ਤਸ ਆਹੁ: ਪਰਮਾਮ ਗਤਿਸਿ। ਯਸ ਪ੍ਰ-ਆਪ-ਧ ਨ ਨਿ-ਕਰਤਾ, ਤਤ ਧਾਮ ਪਰਮਾਮ ਸਸ ||

ਅਵਿਅਕਤਹ ਅਕਸੂਰਹ ਇਤਿਉਚਤਹ ਤਮ ਆਹੁਰ ਪਰਮਾਮ ਗਤਿਮ।

ਯਮ ਪ੍ਰਾਪ੍ਤ ਧ ਨ ਨਿ ਵਰਤੰਤੇ, ਤਤ ਧਮ ਪਰਮਾਮ ਮਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਵਿਅਕਤਹ : ਅਪ੍ਰਤੱਖ। ਅਕਸੂਰਹ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਉਚਤਹ : ਅਖਵਾਇਆ। ਤਮ : ਉਹ। ਆਹੁਰ : ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਮ : ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉੱਚੀ। ਗਤਿਮ : ਗੋਲ ਮੰਤਵ ਮੰਜ਼ਿਲ। ਯਮ : ਕਿਹੜਾ। ਪ੍ਰਾਪ੍ਤ : ਪੁੱਜ ਚੁੱਕਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਨਿਵਰਤੰਤੇ : ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ। ਤਤ : ਉਹ। ਧਮ : ਘਰ। ਪਰਮਾਮ : ਉਚੇਰਾ। ਮਮ : ਮੇਰਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜਾ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ, ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਨਹੀਂ, ਹੈ ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਖਰ (ਅਨਾਸ਼ਵਾਨ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਪਰਮਗਤੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵ ਫਿਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਹੋ ਮੇਰਾ ਪਰਮ-ਧਮ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਵਿਅਕਤਹ ਅਕਸੂਰਹ ਇਤਿ ਉਚਤਹ..... ਤਤ ਧਮ ਪਰਮਾਮ ਮਮ - ਭਗਵਾਨ ਨੇ 7.28 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 7.28 ਸ਼ਲੋਕ ਤੇ 7.30 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਮ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ 8.03 ਵਿੱਚ ਅਕਸੂਰ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ 8.04 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਧਿਯਗਯ੍ਹ, ਕਿਹਾ ਹੈ, ਪੰਜਵੇਂ ਤੇ ਸਤਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਮਮ, ਅੱਠਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼ ਦਿਵਸੂਮ, ਨੌਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਆਦਿ ਤੇਰ੍ਹਵੇਂ ਦੌਦਵੇਂ ਪੰਦਰਵੇਂ ਤੇ ਸੋਲਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਮਾਮ, ਵੀਹਵੇਂ ਵਿੱਚ ਅਵਖੁਕਤ ਤੇ ਸਨਾਤਨ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਇੱਕ ਹਨ। ਰੂਪ ਤੇ ਨਾਂ ਅਨੇਕ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੌਧਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸਤਾਈਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ, ਬ੍ਰਹਮ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ/ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਧਰਮ ਤੇ ਏਕਾਂਤਕ ਸੁੱਖ ਦਾ ਆਸਰਾ ਮੈਂ ਹਾਂ ਕਹਿ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਯੋਗ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਰਸਾਈ ਹੈ। ੦ ਸੁਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਫਲ ਬਗਾਬਰ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਨਸਾਰ ਉਪਾਸਨਾ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਹਨ। ਪਰ ਮੂਲ ਤੱਤਵ ਇੱਕ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ। ੦ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਲੋਕ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਪੁਨਰਵਰਤੀ ਹਨ। ਹੋਏ ਪਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹਨ। ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਮੁੜਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਅਖਵਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ। ਭਗਵਾਨ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੱਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਜਿਹੀ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ ਜੋ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹੋ ਆਖਰੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਫੇਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਇਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਸਮਝ ਯੋਗ ਹੈ, ਨਾ ਇਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਪੁੱਜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਇਹ ਗਿਆਨ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਿਰੰਤਰ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਨਾਜਾਗਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਨਾ ਉਜਾਗਰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਘੁਲ ਜਾਣ, ਮਿਲ ਜਾਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਹ ਪ੍ਰਲਾਘ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਕ ਮਨ ਵੀ ਪੁੱਜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਨਾ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਹੈ। ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਮਨ ਅੰਦਰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅਸ਼ਰਮ - ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਬ੍ਰਹਮ, ਅਖਰਸ਼ਮ ਅੱਖਰ ਅਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ। ਜੀਵ - ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਘੁਲਿਆ ਗਿਲਿਆ ਹੈ, ਕਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ, ਕਦੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਉਹ ਨਾ ਵਾਪਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਹੀ ਜੀਵ ਦੀ ਪੱਕੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ਗਾਹ ਹੈ। ਏਸੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਦਾ ਉਚੇਰਾ ਘਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚਿੰਤਾਮਨੀ ਧਮ ਵੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

8.22 ਸ਼ਲੋਕ :

ਪੁਰੂਸ਼: ਸ: ਧਰ: ਧਾਰਥ, ਭਕਤ ਲਭ-ਧ: ਤੁ ਅਨ੍-ਅਨਿਆ / ਧਰਧ ਅਨਤ:-ਸਥਾਨੀ ਭੂਤਾਨੀ, ਧੇਨ ਸਰਬਮ੍ ਇਦਮ੍ ਤਤਮ੍ ||

ਪੁਰੂਸ਼ ਸਹ ਪਰਹ ਪਾਰਥ, ਭਕਤ੍ਯਾ ਲਭਯਹ ਤੁ ਅਨ੍ਯਯਾ।

ਯਸਥ ਅੰਤਹ ਸੁਧਾਰਿ ਭੂਤਾਨਿ, ਧੇਨ ਸਰਵਮ੍ ਇਦਮ੍ ਤਤਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪੁਰੂਸ਼ : ਪੁਰਸ਼। ਸਹ : ਉਹ। ਪਰਹ : ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ। ਪਾਰਥ : ਹੋ ਪਾਰਥ। ਭਕਤ੍ਯਾ : ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ। ਲਭਯਹ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੁ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਅਨ੍ਯਯਾ : ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਯਸਥ : ਕਿਸਦਾ। ਅੰਤਹ ਸੁਧਾਰਿ : ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਿਆਂ। ਭੂਤਾਨਿ : ਜੀਵ। ਧੇਨ : ਕਿਸ ਦਾ। ਸਰਵਮ੍ : ਸਾਰੇ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਤਤਮ੍ : ਤਕਸੀਮ ਕਰਨ, ਵੰਡਣਾ, ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਵਿਆਪਤ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੋ ਪਾਰਥ! ਸਾਰੇ ਪਾਣੀ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਆਪਤ ਹੈ, ਅਖਵਾ

ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆਹੈ। ਉਹ ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਰ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਯੋਗ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪੁਰਸ਼ੂਹ ਸਹ ਪਰਹ ਪਾਰੂ ਭਕਤਯਾ ਲਭਯਹ ਤੁ ਅਨ੍ਯਯਾ = ਪਹਿਲੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਅਵਯਕਤ, ਅਕਸਰ ਪਰਮਗਤਿ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਏਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਸਹ ਪਰਹ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਉਹ ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਨ੍ਯ ਭਗਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਨ੍ਯ = ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਯਾਵਨ੍ ਮਾਤ੍ਰ ਕਾਰਜ = ਅਨ੍ਯ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਹੈ। ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਹੋਰ ਭਗਤੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਦੇਰ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਾ ਮੰਨੇ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਨਾ ਦੇਵੇ, ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸੱਤਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰੋ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਅਨ੍ਯ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਅਨ੍ਯ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮ-ਪੁਰਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਨ੍ਯ ਭਗਤੀ ਅਲੱਗ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾਮਈ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਅਸਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਆਤਮਾ (ਜੀਵ) ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਸੀ ਰਿਸਤੇ ਦੀ ਸਹੀ-ਸਮਝ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੰਜ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਗਰ ਤੇ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਰਿਸਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਕੋਈ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਲਾਜਵਾਬ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਸਮਿਲਿਤ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਸਤੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਹੋ ਹੀ ਅਲੱਗ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਾਧਨਾ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ‘ਪ੍ਰਭੂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, ਪਰਤੂ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਏ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ’

* * *

8.23 ਸਲੋਕ :

ਧਰ ਕਾਲੇ ਤੁ ਅਨ੍-ਆ-ਕ੃ਤ-ਤਿਸੁ, ਆ-ਕ੃ਤ-ਤਿਸੁ ਚ ਏਕ ਯੋਗਿਨः।

ਪ੍ਰ-ਧ-ਤਾ: ਧਾ-ਅਨਤਿ ਤਸ੍ ਕਾਲਸੁ, (ਕ੍ਰ) ਕਚ-ਸ਼ਾਸਿ ਭਾਰਤ-ਕ੍ਰ਷ਭ॥

ਯ੍ਰ ਕਾਲੇ ਤੁ ਅਨ੍ਆਵ੍ਰਤ ਤਿਸੁ, ਆਵ੍ਰਤ ਤਿਸੁ ਚ ਏਵ ਯੋਗਿਨਹ।

ਪ੍ਰਯਤਾਹ ਯਾਅੰਤਿ ਤਸ੍ ਕਾਲਸੁ, ਬ੍ਰ ਵਚ ਸ੍ਯਾਸਿ ਭਰਤ ਰਿਸੀਭਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਤ੍ : ਕਿਥੇ ? ਕਾਲੇ : ਸਮੇਂ ਸਿਰ। ਤੁ : ਸੱਚੁਮੁੱਚ। ਅਨਆਵ੍ਰਤ : ਜੋ ਨਾ ਮੁੜੇ, ਨਾ ਵਾਪਸ ਹੋ ਸਕੇ। ਆਵ੍ਰਤਤਿਸ੍ : ਵਾਪਸ ਮੁੜਨਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਯੋਗਿਨਹ : ਯੋਗੀ। ਪ੍ਰਯਤਾਹ : ਵੱਖ ਹੋਣਾ। ਯਾਅੰਤਿ : ਜਾਣਾ। ਤਸ੍ : ਉਹ। ਕਾਲਸੁ : ਸਮਾਂ। ਬ੍ਰਵਚਸ੍ਯਾਸਿ : ਮੈਂ ਦੱਸਾਂਗਾ। ਭਰਤ ਰਿਸੀਭਾ : ਹੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁਖੀ, ਸਰਦਾਰ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਭਾਰਤ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ! ਜਿਸ ਕਾਲ (ਮਾਰਗ) ਉੱਪਰ ਸਰੀਰ ਛੱਡ ਕੇ ਗਏ ਯੋਗੀਜਨ ਅਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (ਮੁੜ ਕੇ ਵਾਪਸ ਨਾ ਹੋਣਾ) ਅਤੇ ਜਿਸ ਕਾਲ (ਮਾਰਗ) ਵਿੱਚ ਸਰੀਰ ਛੱਡ ਕੇ ਗਏ ਹੋਏ ਯੋਗੀਜਨ ਪੁਨਰ ਜਨਮ (ਮੁੜਕੇ ਆਉਣਾ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਮਾਰਗਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮੈਂ ਵਰਨਣ ਕਰਾਂਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਤ੍ ਕਾਲੇ ਤੁ ਅਨ੍ ਆਵ੍ਰਤਤਿਸ੍..... ਭਰਤ ਰਿਸੀਭਾ = ੦ ਤੁ - ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਵਿਸੇ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਤੁ ਅਵਯਯ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਧਰਵ-ਗਤਿ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਲ ਰੂਪੀ ਦੇਵਤਾ, ਜਿਸ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਮਾਰਗ ਦਾ ਵਾਚਕ ਏਥੇ ‘ਕਾਲ’ ਹੈ। ਅੱਗੇ 8.26.27 ਸਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਾਲ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪਰਾਯਵਾਚੀ ਗਤਿ ਤੇ ਸੁਤਿ ਸ਼ਬਦ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਅਨਆਵ੍ਰਤਤਿਸ੍ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਅਨਾਵ੍ਰਤ ਗਿਆਨ ਵਾਲੇ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਛਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ) ਹੀ ਅਨਾਵ੍ਰਤ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਸੰਸਾਰੀ, ਭੋਗੀ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹਨ, ਉਹ ਆਵ੍ਰਤ (ਢਕੇ ਹੋਏ) ਗਿਆਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਚ ਏਵ ਪਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

* * *

8.24 ਸਲੋਕ :

ਅਗ੍ਰਿ: ਜ्यੋਤਿ: ਅਹ: ਸ਼ੁਕਲ:, ਷ਡ ਮਾਸਾ: ਤਤਰ-ਅਧਨਸ੍। ਤਰ ਪ੍ਰ-ਧ-ਤਾ: ਗਸ੍ (ਗਚ੍ਛ), ਅ-ਅਨਤਿ ਬ੍ਰਹਮ ਬ੍ਰਹਮ-ਵਿਦ: ਜਨਾ:॥

ਅਗ੍ਰਨਹ ਜ੍ਯੋਤਿਹ ਅਹਰ ਸ਼ੁਕਲਹ, ਸੰਵ੍ਰ ਮਾਸਾਹ ਉੱਤਰ ਅਧਨਮ्।

ਤ੍ਰ ਪ੍ਰਯਤਾਹ ਗਮ੍ ਗੱਛਅਅੰਤਿ, ਬ੍ਰਹਮ੍ ਬ੍ਰਹਮ੍ਵਿਦਹ ਜਨਾਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਗ੍ਰਨਹ : ਅੱਗ। ਜ੍ਯੋਤਿਹ : ਰੌਸ਼ਨੀ। ਅਹਰ : ਦਿਨ। ਸ਼ੁਕਲਹ : (ਰੌਸ਼ਨੀ) ਚਾਨਣ ਦਾ ਪਖਵਾੜਾ। ਸੰਵ੍ਰਮਾਸਾਹ : ਛੇ ਮਹੀਨੇ। ਉੱਤਰ ਅਧਨਸ੍ : ਸੂਰਜ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਮਾਰਗ। ਤ੍ਰ : ਉਥੇ। ਪ੍ਰਯਤਾਹ : ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਗਮ੍ : ਗੱਛਅਅੰਤਿ : ਜਾਣਾ। ਬ੍ਰਹਮ : ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ। ਬ੍ਰਹਮ੍ ਵਿਦਹ : ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋਇਆਂ। ਜਨਾਹ : ਲੋਕ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਸ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਅੱਗ, ਜ੍ਯੋਤਿ, ਸ਼ੁਕਲ (ਚਾਨਣਾ) ਪੱਖ ਅਤੇ ਉਤਰਾਯਣ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨੀ ਦੇਵਤਾ ਹਨ, ਉਸ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਸਰੀਰ ਛੱਡ ਕੇ ਗਏ ਬ੍ਰਹਮਵੇਤਾ ਲੋਕ (ਕ੍ਰਮ ਤੋਂ) ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਗ੍ਰਨਹ ਜ੍ਯੋਤਿਹ ਅਹਰ ਸ਼ੁਕਲਹ... ਸੰਵ੍ਰਮਾਸਾਹ ਉੱਤਰ ਅਧਨਮ੍ = ੦ ਇਹ ਤੂ ਮੰਡਲ ਉੱਪਰ ਸ਼ੁਕਲ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਗ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਦਿਨ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਅੱਗ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸ਼ੁਕਲ ਪੱਖ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਪਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਰਾਤ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ੁਕਲ ਪੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤੱਕ ਤੇ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਦ ਸੂਰਜ ਭਗਵਾਨ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਚੱਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਤਰਾਯਣ ਕਰਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦਿਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵਧਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਤਰਾਯਣ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦਾ

ਹੈ। ੦ ਤੜ੍ਹ ਪ੍ਰਯਾਤਾਹ ਗਮ੍ (ਗੱਛ) ਅਖੰਚਿ, ਬ੍ਰਹਮ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਹ ਜਨਾਹ - ਜਿਹੜੇ ਸ਼ੁਕਲ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਵਾਲੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਯੋਤੀ ਸਰੂਪ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਉਥੋਂ ਪਾਰ ਕਰਵਾਕੇ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਦਿਨ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦਿਨ ਦਾ ਦੇਵਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ੁਕਲ ਪੱਖ ਦੇ ਅਧਿਧਤੀ ਦੇਵਤਾ ਕੋਲ, ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਰਾਯਣ ਦੇ ਅਧਿਧਤੀ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਸਪੁਰਕ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਉਤਰਾਯਣ ਅਧਿਧਤੀ ਦੇਵਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਜ਼ ਉਹ ਕ੍ਰਮ ਪੂਰਵਕ ਬ੍ਰਹਮ-ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਉਹ ਉਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਮਹਾ ਪ੍ਰਲਯ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਚਾਨੰਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਹ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰੋਕਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਅਧੋਕਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਦੋਂ ਅੱਗ, ਚਾਨਣ ਦਿਨ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦਾ ਜਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਬਿਰਤੀ ਵਾਂਗ ਇਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਅਜਿਹੇ ਦੇਵਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਹੜੇ ਵਿਛੜੀ ਰੂਪ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਹੀ ਜੀਵ ਨਵੇਂ ਜਨਮ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉੱਪਰਲੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਜੀਵ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਛੱਡਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਅਸਰੀਰਕ ਬ੍ਰਹਮ ਜਯੋਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇ। ਜੋ ਯੋਗੀ ਤਪੀ ਸਿਆਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਜੇ ਕੁਦਰਤੀ ਉਹ ਸ਼ੁਭ ਸਮੇਂ ਤੇ ਯਕਤ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸਰੀਰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀ ਦੇ ਪੂਰਣ ਸੱਚੇ ਭਗਤ ਤਾਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

8.25 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧੂਮ: ਰਾਤਰਿ: ਤਥਾ ਕ੃਷ਣ; ਬਦ ਮਾਸਾ: ਦਕਖਿਆਨ-ਅਧਿਨਸਮ। ਤੁਤ ਚਾਨ੍ਦਮਸਸਮ ਜਧੋਤਿ; ਯੋਗੀ ਪ੍ਰ-ਆਪ-ਧ ਨਿ-ਕਰਤ-ਅਤੇ॥

ਧੂਮ ਰਾਤ੍ਰਿਹ ਤਥਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਹ, ਸੰਵੰਧਮਾਸਾਹ ਦਖਿਸ਼ਣ ਅਯਨਮ੍॥

ਤੜ੍ਹ ਚਾਨ੍ਦਮਸਸਮ ਜਯੋਤਿਹ, ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਾਪਾਧ ਨਿ ਵਰਤਅਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਧੂਮ : ਧੂਆਂ। ਰਾਤ੍ਰਿਹ : ਰਾਤ। ਤਥਾ : ਭੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਹ : ਅਮਾਵਸ ਦੇ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ। ਸੰਵੰਧਮਾ-ਸਾਹ : ਛੇ ਮਹੀਨੇ। ਦਖਿਸ਼ਣੀ ਅਯਨਮ੍ : ਜਦੋਂ ਸੁਰਜ ਦੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੜ੍ਹ : ਉਥੇ। ਚਾਨ੍ਦਮਸਸਮ : ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦਾ ਨਖੱਤਰ। ਜਯੋਤਿਹ : ਚਾਨਣ, ਜਯੋਤੀ। ਯੋਗੀ : ਯੋਗੀ। ਪ੍ਰਾਪਾਧ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਵਰਤੇਅਤੇ : ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਸ ਰਸਤੇ ਉੱਪਰ ਧੂਮ (ਧੂਆਂ ਵਾਲੀ) ਰਾਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਪੱਖ (ਅਮਾਵਸ ਪੱਖ) ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਯਾਨ ਦੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਹੋਣ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਭਿਮਾਨੀ ਦੇਵਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਸਰੀਰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਯੋਗੀ ਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀ ਜਯੋਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਕੇ, ਉਥੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁੱਭ-ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵਾਪਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਧੂਮ ਰਾਤ੍ਰਿਹ ਤਥਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾਹ..... ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਾਪਾਧ-ਯਨਿ ਵਰਤਅਤੇ = ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜਿੰਨਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਗਨੀ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਧੂਮ ਅਥਵਾ ਅੰਪਕਾਰ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਧੂਮ-ਧਿਪਤੀ ਦੇਵਤਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਰਵਾਕੇ, ਰਾਤ ਦੇ ਅਧਿਧਤੀ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਤ ਦਾ ਅਧਿਧਤੀ ਦੇਵਤਾ ਉਸ ਜੀਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਰਵਾਕੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕਾਲ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤੱਕ ਅਧਿਕਾਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦੱਖਣ ਯਾਣ ਦੇ ਅਧਿਧਤੀ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੇਵਤਾ ਉਸ ਜੀਵ ਨੂੰ ਚੰਦ੍ਰ-ਲੋਕ ਦੇ ਅਧਿਧਤੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਉਹ ਜੀਵ ਧੂਮ ਰਾਤ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਪੱਖ ਤੇ ਦੱਖਣਾਯਨ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀ ਜਯੋਤੀ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਜਿੱਥੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਪਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਸਵਰੋਗ ਆਦਿ ਦਿਵਿਯ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਪੁੰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ, ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ, ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਅਰਥਾਤ ਭੋਗ ਭੋਗ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਵਾਪਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਚੰਦਰ ਮੰਡਲ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਚੰਦਰ-ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਚੰਦਰ ਮੰਡਲ ਤਾਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਚੰਦਰ-ਲੋਕ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਚੰਦਰ ਲੋਕ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਇਸ ਚੰਦਰ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸ਼ੁਕਲ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਔਸ਼ਪੀਆਂ ਪੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਸਮਝਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਏਥੇ ਜਿਸ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਾਰਗ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ ਉਸ ਸ਼ੁਕਲ ਮਾਰਗ ਦੀ ਅਪੇਖਕਸ਼ਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮਾਰਗ ਉੱਚੇ ਉੱਚੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਅਸ ਮਨੁੱਖ ਮਰਕੇ ਮਿਤੂ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਪਾਪੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਦੈਤਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਆਸੂਗੀ ਯੂਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧਿਰੇ ਪਾਪੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਨਰਕ ਕੁੰਭ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸ੍ਰੋਤ ਹਨ। ਉਹ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀ ਜਯੋਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾਂ ਮਾਰਗਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਾਰਗ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਰੀ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਉਹ ਜੀਵ ਪਹਿਲਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਹਵਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੀਹ ਰਾਹੀਂ ਭੂ ਮੰਡਲ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਅੰਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਤੋਂ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਜ਼ ਇਹ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ 'ਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਗਤੀਆਂ ਹਨ । ੧. ਉਧਰਵ ਗਤੀ । ੨. ਮਧਯ ਗਤੀ । ੩. ਅਧੋਗਤੀ (14.17) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਧਰਵਗਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਧਗਤੀ ਤੇ ਅਧੋਗਤੀ ਤੋਂ ਉਧਰਵਗਤੀ ਸ੍ਰੋਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਏਥੇ ਸੁਕਾਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਯੋਗੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸ਼ੁਕਲ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਾਰਗਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵਯਾਨ ਅਥਵਾ ਅਚਿੰਮਾਰਗ ਅਤੇ ਧੂਮ ਮਾਰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤਿਆਗ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਤਮਾਵਾਂ ਚੰਦ੍ਰ ਲੋਕ ਵਿੱਚ 10,000 ਸਾਲ ਆਨੰਦਮਈ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਫੇਰ ਸੰਭਾਵਿਤ ਸਮੇਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਏ ਪਾਪੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਧਾਰਣ ਅਸ ਮਨੁੱਖ ਮਰਕੇ ਮਿਤੂ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਪਾਪੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਦੈਤਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਆਸੂਗੀ ਯੂਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧਿਰੇ ਪਾਪੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਨਰਕ ਕੁੰਭ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਚੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੀਹ ਰਾਹੀਂ ਭੂ ਮੰਡਲ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਅੰਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਤੋਂ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਜ਼ ਇਹ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ 'ਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

● ● ●

8.26. ਸਲੋਕ :

ਸ਼ੁਕਲ-ਕੂਣੇ ਗਤੀ ਹਿ ਏਤੇ, ਜਗਤ: ਸ਼ਸ਼ਵਤੇ ਮਨ੍-ਤੇ। ਏਕਧਾ ਧਾਰਿ ਅਜ-ਆ-ਵ੍ਰਤ-ਤਿਮ੍, ਅਨਧਾ ਆ-ਕਰਤੇ ਪੁਨ:॥

**ਸ਼ੁਕਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣੇ ਗਤੀਹਿ ਏਤੇ, ਜਗਤਹ ਸ਼ਸ਼ਵਤੇ ਮਨ੍ ਤੇ।
ਏਕਯਾ ਯਾਤਿ ਅਨ੍ਆ ਵ੍ਰਤ ਤਿਮ੍, ਅਨਧਯਾ, ਆਵਰਤਤੇ ਪੁਨਹ॥**

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ਼ੁਕਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣੇ : ਚਾਨਣਾ ਤੇ ਹਨੇਰਾ। ਗਤੀ : ਦੋ ਮਾਰਗ। ਹਿ : ਸੱਚ ਮੁੱਚ। ਏਤੇ : ਇਹ। ਜਗਤਹ : ਸੰਸਾਰ, ਜਗਤ ਦਾ। ਸ਼ਸ਼ਵਤੇ : ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਸਦੀਵੀ। ਮਨ੍ ਤੇ : ਵਿਚਾਰ। ਏਕਯਾ : ਇੱਕ ਤੌਂ। ਯਾਤਿ : ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨ੍ਆ ਵਰਤਿਮ੍ : ਜੋ ਨਾ ਵਾਪਸ ਹੋਵੇ। ਅਨ੍ਯਤਾ : ਇੱਕ ਹੋਰ ਰਾਹੀਂ। ਆਵਰਤਤੇ : ਉਹ ਵਾਪਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਨਹ : ਦੁਸ਼ਾਰਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਕਿਉਂਕਿ ਜਗਤ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ੁਕਲ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਾਰਗ ਨਿੱਤ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ (ਸ਼ੁਕਲ ਮਾਰਗ) ਤੌਂ ਗਿਆ ਹੋਇਆ, ਜੀਵ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਜਦ ਕਿ ਦੂਜਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਾਰਗ ਤੌਂ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਜੀਵ ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- - ੦ ਸ਼ੁਕਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣੇ ਗਤੀਹਿ ਏਤੇ ਜਗਤਹ, ਸ਼ਸ਼ਵਤੇ ਮਨ੍ ਤੇ - ੦ ਸ਼ੁਕਲ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਮਾਰਗਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜਗਤ ਦੇ ਸਾਰੇ 'ਚ ਅਚਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਧਰਵ ਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੈ ਤੇ ਚਰ ਅਚਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਚਰ ਅਚਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਤੇ ਭਗਵਤ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੋਂ ਕਦੇ ਨਾ ਕਦੇ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਧਰਵ-ਗਤਿ ਮਧਗਤੀ ਤੇ ਅਧੋਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਉਧਰਵਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਗਰਿਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਧਰਵ ਗਤੀ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ੁਕਲ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ ਹੀ। ੦ ਵਿਨਾਸੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਕਾਰਨ ਅਸਤ੍ਰ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਖਿੱਚ ਕਾਰਨ, ਉਸ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਧਰਵ ਗਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਜਗ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਵਿਨਾਸੀ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ੦ ਏਕਯਾ ਯਾਤਿ ਅਨੁਆਵ੍ਰਤ ਤਿਮ੍ - ਅਨਧਯਾ ਆਵਰਤਤੇ ਪੁਨਹ - ਇੱਕ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ੁਕਲ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਗਏ ਹੋਏ ਸਾਧਾਰਣ ਪਰਾਯਣ ਸਾਧਕ ਅਨਾਵ੍ਰਤਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਾਰ ਵਾਰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਅਰਥਾਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਗਏ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਵਾਰ ਵਾਰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਦੇਵਾਯਾਨਾ ਤੇ ਪਿੱਤਰਾਯਾਨਾ ਦੋ ਮਾਰਗ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਮਾਰਗ, ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਧੂੰਦੇਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਜਯੋਤੀ-ਸੁਰੂਪ ਹੈ ਦੂਜਾ ਹਨੇਰ-ਭਰਿਆ। ਚਾਨਣ - ਸੇਵਾ ਉਪਕਾਰ, ਭਗਤੀ ਬਲੀਦਾਨ, ਨਿਆਇ ਸਤਿ, ਨੇਂਕੀ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸਿਰਜਨਾ ਤੇ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਧੂਆਂ ਹਨੇਰਾ, ਝੂਠ, ਫਰੇਥ, ਪੰਜ ਵਿਕਾਰ, ਧੋਖਾ, ਅਨਿਆਇ, ਸੰਤਪ, ਹਿੰਸਾ, ਜ਼਼਼ਲਮ ਅਤੇ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਮੁਤਾਬਕ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਮਾਰਗ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਮਾਰਗ - ਸ਼ੁਭ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਦਿਨ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹੈ, ਦੱਖਣੀ ਮਾਰਗ ਸੂਰਜ ਦੇ ਛਿਪਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਚਾਨਣ ਦੂਜਾ ਹਨੇਰਾ ਹੈ। ਚਾਨਣ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲਾ ਉਚੇਰੇ ਲਕਸ਼ ਲਈ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਭਟਕਣ ਵਾਲਾ ਮੰਤਵਹੀਣ ਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਗ ਤੇ ਚਾਨਣ - ਵਿਚਲੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਲਿਜਾਣ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰਦੇ ਹਨ। ਮਰ ਰਹੀ ਆਤਮਾ ਲਈ ਹੇਡੂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਤੱਕੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਯਤਨ ਬੇਲੋਝੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਬੇਹੂਦਾ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਦਿਨ ਸਮੇਂ ਮਰਦਾ ਹੈ, ਤਹੱਕੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਮਰਦਾ ਹੈ, ਪਛੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਨਿਗਰਥ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਦਮੀ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਸੁੱਖ ਸੁਵਿਧਾ, ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਤਿਵਿਕ ਗੁਣਾਂ ਉੱਪਰ ਉਸ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤਰੱਕੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ (ਚਾਨਣ) ਤੇ ਅਗਿਆਨ (ਹਨੇਰਾ) ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਸਮਝਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

○ ○ ○

8.27 ਸਲੋਕ :

ਨ ਏਤੇ ਸੂਤੀ ਧਾਰਥ ਜਾਨ੍, ਧੋਗੀ ਸੁਹ-ਧਰਿ ਕ:-ਚਨ। ਤਸਮਾਤੁ ਸਰੰਧੁ ਕਾਲੇ਷ੁ, ਧੋਗ-ਸੁਕੁ: ਖਵ ਅਜੁਨ॥

ਨ ਇਤੇ ਸ੍ਰਤੀ ਪਾਰਥ ਜਾਨ੍, ਧੋਗੀ ਸੁਰ੍ਯਤਿ ਕਹਚਨ।

ਤਸਮਾਤੁ ਸਰਵੇਸੁ ਕਾਲੇਸੁ ਧੋਗ ਸੁਕਤ੍ਰ ਭਵ ਅਰਜੁਨ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਇਤੇ : ਇਹ। ਸ੍ਰਤੀ : ਦੋ ਮਾਰਗ। ਪਾਰਥ : ਹੋ ਪਾਰਥ। ਜਾਨ੍ : ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ। ਧੋਗੀ : ਧੋਗੀ। ਮੁਹੁਯਤਿ : ਛਲਨਾ, ਧੋਖਾ ਦੇਣਾ। ਕਹਚਨ : ਕੋਈ ਇੱਕ। ਤਸਮਾਤੁ : ਇਸ ਲਈ। ਸਰਵੇਸੁ : ਸਾਰੇ। ਕਾਲੇਸੁ : ਸਮੇਂ। ਧੋਗ ਸੁਕਤ੍ਰ : ਧੋਗ ਵਿੱਚ ਪਰਪੱਕ। ਭਵ : ਤੇਰਾ ਹੋਣਾ। ਅਰਜੁਨ : ਹੋ ਅਰਜਨ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਹੋ ਪਾਰਥ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਮਾਰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਧੋਗੀ ਮੋਹ ਗ੍ਰਸਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਹੋ ਅਰਜਨ! ਤੂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸਮਾਹਿਤ ਸੁਕਤ ਰਹਿ। ਅਰਥਾਤ ਧੋਗ ਵਿੱਚ ਪਰਪੱਕ ਬਣਿਆ ਰਹਿ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- - ੦ ਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰਤੀ ਪਾਰਥ ਜਾਨ੍ - ਧੋਗੀ ਸੁਹ ਯਤਿ ਕਹਚਨ = ਸ਼ੁਕਲ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਾਰਗ ਅੰਕਾਰਮਈ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸੀਲ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (ਮਕਸਦ), ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਹਨ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕ ਸ਼ੁਕਲ ਮਾਰਗੀ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਪਚੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਹੈ, ਸੁੱਖ ਭੋਗਣੇ

ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਕਤੀ ਹਨਿਰੋ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅੰਧਕਾਰ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਾਰਗੀ ਉੱਚੇ-2 ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਦੇ ਜਨਮ, ਕਦੇ ਮਰਨ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਇੰਜ ਸ਼ੁਕਲ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ - ਦੋਵਾਂ ਮਾਰਗਾਂ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਯੋਗੀ ਅਰਥਾਤ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੋਗੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਏਥੋਂ ਦੇ ਤੇ ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਸਮਾਤ੍ਰ ਸਰਵੇਸ਼ ਕਾਲੇਸ਼ ਯੋਗ ਸੁਕਤਹ ਭਵ ਅਰਜਨ = ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਦਿੜ ਨਿਸਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਿਵੇਂ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਹ ਵਿਚਾਰਲਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਸ ਦੀ ਜੋ ਸਾਧਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਘਟਨਾ ਹਾਲਤ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਅਟੱਲ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ, ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਆਦਿ ਦਾ ਅਸਰ ਉਸ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਮਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਦ-ਉਪਯੋਗ ਕਰੋ। ਨਿਤ ਨਿਰੰਤਰ ਸਮਤਾ ਵਿੱਚ ਆਵੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਇਹ ਸੀਰੀਰਕ ਜੀਵਨ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਕਿਆ ਹੈ। ਯੋਗਾ ਅਭਿਆਸ ਅਟੱਟ ਯਤਨ ਵਜੋਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ - ਯੋਗਾ ਦੇ ਹੋਰ ਦੂਜੇ ਸਹੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਯੋਗੀ ਚਾਨਣ ਮਾਰਗ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, 'ਜਹਾਜ਼ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਪਰਤੂ ਦਿਸ਼ਾ ਯੰਤਰ ਦੀ ਸੂਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਭਗਤ ਦਾ ਮਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਚਰਨ ਕੰਵਲਾਂ ਵੱਲ ਨੀਯਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ।

* * *

8.28 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕੇਦੇਥੁ ਯਜੇਥੁ ਤਪ: ਸੁ ਚ ਏਵ, ਦਾਨੇ਷ੁਯਤੁ ਪੁਣ੍ਯ-ਫਲਮੁ ਪ੍ਰ-ਦਿਸ਼-ਤਮ।

ਅਤਿ-ਏਤਿ ਤਤ ਸਰਵਮ੍ ਇਦਮ੍ ਕਿਦ-ਇ-ਤਵਾ, ਯੋਗੀ ਪਰਸ੍ ਸਥਾਨਮ੍ ਤਪ-ਏਤਿ ਚ ਆਦਯਮ੍॥

ਵੇ ਦੇਸ਼ੁ ਜਗਿਯੇਸੂ ਤਪਹਸੁ ਚ ਏਵ, ਦਾਨੇਸੂਯਤੁ ਪੁਣ੍ਯ ਫਲਮੁ ਪ੍ਰ ਦਿਸੂ ਤਮ੍।

ਅਤਿਇਤਿ ਤਤ ਸਰਵਮ੍ ਇਦਮ੍ ਵਿਦ੍ ਈ ਤ੍ਰਵਾ, ਯੋਗੀ ਪਰਮ੍ ਸਥਾਨਮ੍ ਓਪ ਏਰਿਤ ਚ ਆਦਯਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਵੇ ਦੇਸ਼ੁ : ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ। ਜਗਿਯੇਸੂ : ਕਰਬਾਨੀ ਅੰਦਰ। ਤਪਹਸੁ : ਤਪ ਵਿੱਚ। ਚ ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਦਾਨੇਸੂਯਤੁ : ਸੁਗਾਤਾਂ ਵਿੱਚ। ਯਤ੍ਰ : ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੈ। ਪੁਣ੍ਯਫਲਮੁ : ਗੁਣ ਫਲ, ਲਾਭ ਫਲ। ਪ੍ਰਦਿਸ਼ਤਮੁ : ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਤਿਇਤਿ : ਪਵੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤਤ : ਉਹ। ਸਰਵਮ੍ : ਸਾਰੇ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਵਿਦ੍ ਈ ਤ੍ਰਵਾ : ਜਾਣ ਚੁੱਕੇ। ਯੋਗੀ : ਯੋਗੀ। ਪਰਮ੍ : ਉਚੇਰੇ, ਵੱਡਾ। ਸਥਾਨਮ੍ : ਘਰ, ਸਥਾਨ। ਉਪਇਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਆਦਯਮ੍ : ਮੂਲ, ਅਸਲੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਯੋਗੀ ਇਸ ਰਹਸ੍ਨ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗਾਂ ਤੇ ਤਪਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਪੁੰਨ ਫਲ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਸਭ ਦਾ ਅਤਿਕ੍ਰਮਣ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਰਮ ਆਦਿ ਸਥਾਨ ਨੂੰ (ਅਰਥਾਤ ਸਭ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰੂਪ ਪਰਮ ਪਦ ਨੂੰ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਵੇਦੇਸੂ ਯਗਯੇਸੂ ਤਪਹਸੁ ਚ ਏਵ - ਦਾਨੇਸੂ ਯਤ੍ਰ ਪੁਣ੍ਯ ਫਲਮੁ ਪ੍ਰਦਿਸ਼ ਤਮ - ਯਗ ਦਾਨ ਤਪ ਤੀਰਥ, ਵੱਡ ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਚੰਗੇ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਲ ਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਦਾ ਆਅਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਭੋਗ ਭੋਗੀਆਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਹੱਦ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਹੈ, ਉਥੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਮੁੜ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਉਹ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਫਸ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਦਿ ਸਥਾਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਪਰਮ-ਗਤੀ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਧਾਰ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਆਚੰਭ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਅੱਗੇ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਲਈ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਜੋ ਵਿਆਕਤੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਉਹ ਅੱਖਰ-ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਕੀਤਾ ਉਚਾਰਣ (ਪਾਠ) ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਸਹੀ-ਗੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ, ਕਠੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨਾ, ਭੇਟਾ ਚੜ੍ਹਾਉਣੀ, ਸਰਧਾ ਰੱਖਣੀ, ਸਵੱਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਤਾਂ ਯੋਗ ਉਪਰਾਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਉੱਚਤਮ ਅਵੱਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇੱਕ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਿਆਕਤੀ ਅੱਖਰ ਬ੍ਰਹਮ ਬਣ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕ ਮੁੱਕ ਹੋ ਕੇ ਉਚੇਰੇ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਯੋਗੀ ਧੰਨ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਸਲੀ ਸਥਾਨ ਲੱਭ ਲਿਆ ਹੈ।

* * *

ਨੌਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਰਾਜ-ਵਿਦਿਆ, ਰਾਜਰੋ - ਹਯਾ

9.01 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ

ਇਦਮ् ਤੁ ਤੇ ਗੁਹਣ-ਤਮਸ, ਪ੍ਰ-ਵ੍ਰਚ-ਸ਼ਾਮਿ ਅਨ੍-ਅਸੂਧਕੇ। ਜਾਨਮ् ਕਿ-ਜਾਨ-ਸਹਿਤਮ, ਯਤੁ ਜਾ-ਤਕਾ ਮੋਚ-ਸ਼ਕਸੇ ਅ-ਸੁਭਾਤ॥

ਇਦਮ् ਤੁ ਤੇ ਗੁਹਥਤਮਮ् ਪ੍ਰਵਚ ਸ਼ਯਾਮਿ ਅਨਾਸੁਯਵੈ।

ਗ੍ਰਾਨਮ् ਵਗ੍ਯਾਨ ਸਹਿਤਮ, ਯਤ੍ ਗ੍ਰਾਨਤਵਾ ਮੌਚ ਸ੍ਰਯਸੇ ਅਸੁਭਾਤ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁ ਵਾਚ : ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ। ਈਦਮ : ਇਹ। ਤੂ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਤੇ : ਤੈਨੂੰ। ਗੁਹਥਤਮਮ : ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਭੇਦ, ਰਹੱਸ। ਪ੍ਰਵਚ ਸ਼ਯਾਮਿ : (ਮੈਂ) ਐਲਾਨ ਕਰਾਂਗਾ। ਅਨਾਸੁਯਵੈ : ਜੋ ਨੁਕਸ ਨਹੀਂ ਕੱਢਦਾ, ਨਿੰਦਾ ਚੁਗਲੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਗ੍ਰਾਨਮ : ਗਿਆਨ। ਵਗ੍ਯਾਨ ਸਹਿਤਮ : ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਪਰਯੋਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਨੁਭਵ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਗ੍ਰਾਨਤਵਾ : ਜਾਣਨਾ, ਜਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੌਚ ਸ੍ਰਯਸੇ : ਤੁਸੀਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੋਗੇ। ਅਸੁਭਾਤ : ਪਾਪ ਤੋਂ, ਬੁਰਾਈ ਤੋਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ, ‘ਦੋਸ਼ ਪੂਰਣ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਤੈਨੂੰ, ਮੈਂ ਇਹ ਪਰਮ-ਗੁਪਤ ਵਿਗਿਆਨ ਸਹਿਤ ਗਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਦੱਸਾਂਗਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਤੂ ਇਸ ਅਸੁੱਭ (ਸੰਸਾਰ ਬੰਧਨ) ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਇਦਮਤੁ ਤੇ ਗੁਹਯ ਤਮਸ - ਪ੍ਰਵਚ ਸ਼ਯਾਮਿ - ਅਨਾਸੁਯ ਯਵੈ - ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਅਥਵਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਕਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਦਮ (ਇਹ) ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਤੱਤਵ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਹਿਣ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ‘ਗੁਹਥਤਮਮ’ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਉਹ ਤੱਤਵ ਅਤਿਅੰਤ ਗੋਪਨੀਯ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਵੀ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤਿ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਵੀ ਦੋਸ਼-ਦਿਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਗੋਪਨੀਆ ਗੱਲ ਕਹੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਆਤਮ - ਪਰਸ਼ੰਸਕ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਅਜਿਹਾ ਉਲਟ ਅਰਥ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਨਾਸੁਯਵੈ - ਭਗਵਾਨ ਕਹਿਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਭਾਈ! ਤੂ ਦੋਸ਼ ਦਿਸ਼ਟੀ ਰਹਿਤ ਹੋ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਤਿਅੰਤ ਗੁਪਤ ਗੱਲ ਨੂੰ ਫਿਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਂਗਾ। ਉਸ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਵੀ ਕਹਾਂਗਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਪਯੋਗ ਨੂੰ ਵੀ ਕਹਾਂਗਾ। ੦ ਪ੍ਰਵਚ ਸ਼ਯਾਮਿ ਪਦ ਦਾ ਦੂਜਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਕਹਾਂਗਾ, ਅਰਥਾਤ ਮਾਤਰ ਮਨੁੱਖ ਮੈਰੇ ਸ਼ਰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਤੋਂ ਦੁਰਾਚਾਰੀ, ਪਾਪੀ ਤੋਂ ਪਾਪੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕਿਸੇ ਵਰਣ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਦਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ੦ ਗ੍ਰਾਨ ਵਿਗ੍ਯਾਨ ਸਹਿਤਮ - ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਦਾ ਮਹਾਕਾਰਣ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਦਿੜਤਾ ਨਾਲ ਮੰਨ ਲੈਣਾ, ਗਿਆਨ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾਇ ਹੋਰ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਕਾਰਣ ਤੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ੦ ਇਦਮ ਗੁਹਥਤਮਮ - ਪਦ ਵਿਗਿਆਨ ਸਹਿਤ ਗਿਆਨ ਵਾਸਤੇ, ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਆਏ ਹਨ। ੦ ਇਹ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਹੀ ਰਾਜ ਵਿਦਿਆ ਰਾਜ ਗੁਹਥਤਮਮ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਤੋਂ ਜੋ ਸ਼ਰਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਇਸ ਉੱਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਮੌਤ ਰੂਪੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਜਨਮਦੇ ਮਰਦੇ ਹਨ। (9.01, 02, 03) ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ “ਗਿਆਨ” ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਅਵਘਕਤ ਮੂਰਤੀ ਮੈਰੇ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਣ ਵ੍ਯਾਪਤ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਮੈਂ ਹੀ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ (9.04, 05,06) ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੱਸਿਆ। ੦ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਨਗੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪਰਮ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਮੂੜ ਲੋਕ ਅਵਹੇਲਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਤਮਾ ਲੋਕ-ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਆਦਿ ਮੰਨ ਕੇ ਮੇਰਾ ਭਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਹੀ ‘ਕੜ੍ਹ ਯਗ ਸਵਹਾ ਔਸ਼ਧ’ ਆਦਿ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸਤ ਅਸਤ੍ਰ ਹਾਂ। ੦ ਯਤ੍ ਗ੍ਰਾਨਤਵਾ ਮੌਚ ਸ੍ਰਯਸੇ ਅਸੁਭਾਤ - ਅਸਤ੍ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨਾ ਹੀ ਅਸੁਭ ਹੈ। ਇਹੋ, ਉਚ ਨੀਚ ਯੂਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। (ਅਸਤ੍) ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਕੇਵਲ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਸਲ ਹੈ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਮੁਕਤੀ ਉਸੇ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਭੁੱਲ ਵਾਲੀ ਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਜੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨੀਏ ਤਾਂ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੱਪੜੇ ਉੱਪਰ ਸਾਬਨ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਮੈਲ ਉੱਤਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੱਪੜਾ ਤੇ ਮੈਲ ਦੋ ਹਨ, ਇੱਕ ਨਹੀਂ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਅਵਿਨਾਸੀ ਅੰਜ ਇਹ ਜੀਵ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬੇਸੂਖ ਹੋ ਕੇ, ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਯੂਨੀ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੀ ਬੁਰਿਆਈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਭੈੜੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ, ਨੁਕਸ ਕੱਢਣੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਉੱਪਰ ਨੱਕ ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਨਫਰਤ ਸਾੜੇ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਜਿਹੀ ਬਦਬੂਦਾਰ ਬਿਮਾਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਨ ਨੂੰ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਇਹ ਭੈੜੀ ਬਿਮਾਰੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੀ ਲੱਗ

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਇੱਕ ਬੁਰਿਆਈ ਹੈ, ਏਸੇ ਅਸਥਾਈ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਬੁਰਿਆਈ ਦਾ ਪੱਲ੍ਹੂ ਫੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਭੁਗਤਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਬੌਧਿਕ ਗਿਆਨ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਹੀ ਬਹੁ-ਗਿਆਨ ਕਹਿਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਅਨੁਭਵ ਰੂਪੀ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਉਹੋ ਹੀ ਬੁਰਿਆਈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਭੈੜੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ, ਨੁਕਸ ਕੱਢਣੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਉੱਪਰ ਨੱਕ ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਨਫਰਤ ਸਾੜੇ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਜਿਹੀ ਬਦਬੂਦਾਰ ਬਿਮਾਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਨ ਨੂੰ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਇਹ ਭੈੜੀ ਬਿਮਾਰੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੀ ਲੱਗ

ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਮਾਰੀ, ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨੌਜਵੇਂ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੰਦੀ। ਅਰਜਨ ਤਾਂ ਇਸ ਸੜਾਂਦ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਉਦਾਰ ਚਿੱਤ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਵਾਲਾ ਸੱਜਣ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਯੋਗ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਪਰਯੋਗ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਸਕੇ। ਅਨੁਸ਼ਯਵੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਈਰਥਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਜਗਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ।

* * *

9.02 ਸ਼ਲੋਕ :

ਰਾਜਨ੍-ਵਿਦਾ ਰਾਜਨ੍-ਗੁਹਾਸ, ਪਕਿਤਮ੍ ਇਦਮ੍ ਤ੍ਰਦ-ਤਮਸ੍। ਪ੍ਰਤਿਕਾ-ਅਕ-ਗਮਸ੍ ਧਾਰਮ੍, ਸੁ-ਸੁਖਸ੍ (ਕੁ) ਕਰ-ਤੁਸ੍ ਅ-ਕਿ-ਅਯਸ੍॥

ਰਾਜਨ੍ ਵਿਦਧਾ, ਰਾਜਨ੍ ਗੁਹਯਮ੍, ਪਵਿਤ੍ਰਮ੍ ਇਦਮ੍ ਉਦਤਮਮ੍॥

ਪ੍ਰਤਯਕਸ੍ ਅਵਗਮਮ੍ ਧਰਮਯਮ੍, ਸੁਸਖਮ੍ (ਕ੍ਰਿ) ਕਰਤਮ੍ ਅਵਿਆਯਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਰਾਜਨ੍ ਵਿਦਧਾ : ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਰਾਜਾ। ਰਾਜਨ੍ ਗੁਹਯਮ੍ : ਗੁਪਤ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ। ਪਵਿਤ੍ਰਮ੍ : ਪਵਿਤਰ ਕਰਨਾ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਉਦਤਮਮ੍ : ਉਚੇਰਾ। ਪ੍ਰਤਯਕਸ੍ ਅਵਗਮਮ੍ : ਸਿੱਧੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਸਤੂਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ। ਧਰਮਯਮ੍ : ਉਚਿਤ ਨਿਆਇਕਾਰੀ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ। ਸੁਸਖਮ੍ : ਬਹੁਤ ਆਸਾਨ। (ਕ੍ਰਿ) ਕਰਤਮ੍ : ਕਾਰਜ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ। ਅਵਿਆਯਮ੍ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਹ ਗਿਆਨ ਰਾਜ ਵਿਦਿਆ ਹੈ, ਭਾਵ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਗੁਪਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਰਾਜਾ ਹੈ। ਅਤਿ-ਪਵਿਤਰ ਤੇ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਸਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਅਵਿਨਾਸੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਰਾਜਨ੍ ਵਿਦਧਾ = ਇਹ ਵਿਗਿਆਨ ਸਹਿਤ ਗਿਆਨ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲਿਆ, ਉਸ ਲਈ ਹੋਰ ਜਾਣਨਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ੦ ਰਾਜਨ੍ ਗੁਹਯਮ੍ - ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹੱਸ ਦੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਗੁਪਤ-ਗੱਲਾਂ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਇਹ ਰਾਜਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹੱਸ ਵਾਲੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ੦ ਪਵਿਤ੍ਰਮ੍ = ਇਸ ਵਿਦਿਆ ਵਰਗੀ ਪਵਿਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦੂਜੀ ਵਿਦਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਤੋਂ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਪਾਪ ਵੀ ਧਰਮਾਤਮਾ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਹੋਰ ਵੇਖੋ 9.31, 10.12, 4.38 ਆਦਿ ਸ਼ਲੋਕ। ੦ ਉਦਤਮਮ੍ - ਸਰਬਸੋਸ਼ਠ - ਜਿਸ ਵਰਗੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਘਟਨਾ ਹਾਲਾਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੋਸ਼ਠਤਾ ਦੀ ਇਹ ਆਖਰੀ ਹੱਦ ਹੈ। ੯.੨੯ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਵਿਗਿਆਨ-ਸਹਿਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹਨ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਂ।” ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਤਯਕਸ੍ - ਇਸ ਦਾ ਫਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ, ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਵਿਲੱਖਣ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪਰਮਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇਗਾ। ੦ ਧਰਮਯਮ੍ - ਇਹ ਧਰਮਭਯ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਵੀ ਕਰਤਵੱਕ-ਕਰਮ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਪੂਰਵਕ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹਨ। (ਵੇਖੋ 2.39, 12.20) ੦ ਅਵਿਆਯਮ੍ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਭੋਗ ਵੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਇਹ ਅਵਿਨਾਸੀ ਹੈ (9.31) ੦ ਕਰਤਮ੍ - ਇਹ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸੁਗਮ ਹੈ। ਪੱਤਰ ਫਲ ਜਲ ਆਦਿ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਮੰਨ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਣਾ ਕਿੰਨਾ ਸੁਗਮ ਹੈ। (ਵੇਖੋ 9.26) ‘ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੁਗਮ ਸਰਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਰ ਥਾਂ, ਦੇਖਣ ਸੁਣਨ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦਾ ਹਾਂ, ਸਾਰੇ ਮੇਰੇ ਹਨ।’

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਵੇਂ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਪਥ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸ਼ਾਹੀ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਪੱਥ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਲਈ ਜੋ ਆਮ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਯੋਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮ-ਗਿਆਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਨਮ-ਸਿੱਧ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਵਿਦਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਇਸ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ, ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਨਾ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਇਜ਼ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮ-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ? ਜੇ ਅਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਲਈ ਭੋਜਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ? ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜੇ ਦਿਲ ਤੋਂ ਅਪਵਿਤਰ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕੋ ਇਕ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਦੈਵੀ-ਭਜਾਨੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਦੀ ਪਵਿਤਰਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨ ਪਵਿਤਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦੈਵੀ ਭਜਾਨੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਰਬ-ਉਤਮ-ਰਹਸ਼ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਵਿਗਿਆਨ ਪਵਿਤਰ ਗਰੰਥ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮ-ਗਿਆਨ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਦੀ ਜੋ ਡਿੱਗੀ ਹੋਈ ਅਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮ ਗਿਆਨ ਬ੍ਰਹਮਵੇਤਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਥਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਏਸ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮ-ਵਿਦਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਹੜਾ ਭਿਆਨਕ ਸੁਪਨੇ ਤੋਂ ਜਾਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਸੁਪਨਾ ਸਮਝ ਕੇ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਭੁਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੁੱਖਾਂ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਭਿਆਨਕ ਸੁਪਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮ ਗਿਆਨੀ ਜਦੋਂ ਜਾਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਅਥਵਾ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਤਿ 'ਤੇ ਕੰਦਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪਰਪੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ-ਗਿਆਨ ਜੀਵਾਤਮਾ ਲਈ ਘਰ ਵਾਪਸੀ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਹੜੀ ਵਸਤੂ ਖੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਪਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮ ਗਿਆਨ, ਜੋ ਹਰ ਇੱਕ ਦੀ ਮੂਲ ਅਵਸਥਾ ਹੈ - ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਗਵਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਉਸ ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਗਵਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ। ਪਵਿਤਰ ਸੇਵਾ ਸ਼ੁੱਧ ਮਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਏਸੇ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮ-ਭੂਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਕੇ ਸੰਭਵ ਹੈ।

* * *

9.03 ਸ਼ਲੋਕ :

अ-श्रद्धाना: पुरुषा; धर्मस्य अस्य परम्-तप। अ-प्र-आप्-य माम् नि-वर्तन्ते, मृत्यु-सम्-सार-वर्तन्ते॥

अस्त्रद्यूपानाह पुरुषाह, यरमस्य अस्य परम् उप।

अ पृ आप् य माम् नि वर्तन्ते, मृत्यु सम् सार वर्तमनि॥

० स्पष्ट अरब :- अस्त्रद्यूपानाह : भरोसे तें बिनां। पुरुषाह : विअकडी। यरमस्य : फ्रज़। अस्य : इसदा। परमउप : दुस्मनां नुं भारन वाले। अपूर्णाप्ज : पूर्णपत्र करन तें बिनां। माम् : मैं भेरा। निवर्तन्ते : वापस आउणा। मृत्यु : मौत। सम्सार : भैरव वस्तुआं जो हन। वर्तमनि : भारग उपर, मौत दे इस संसार भारग तें।

० स्लोकारब :- - गे दुस्मनां दा नास्त्र करन वाले बहादुर पुरस्त्र। एस यरम दे पूर्ति स्रष्टा रहित पुरस्त्र, मैं नुं पूर्णपत्र ना करके, मृत्युमरी संसार भारग विच वार वार वापस आउंदे रहिदे हन।

पट-अरब-विस्थार :- - ० अस्त्रद्यूपानाह पुरुषाह यरमस्य अस्य परम् उप = ० यरम दे तरुं दा हुंदा है। सूचै यरम (आपला यरम) अउं पर यरम मनुख दा जो आपला खुद दा सरुप है उह उस लघी सूचै यरम है ते पूर्किडी असवा पूर्किडी दा कारज मात्र उस लघी पर-यरम है। ० पिछले दे स्लोकं विच, विगिआन सहित, गिआन नुं कहिण दी पूर्तिगिआ कीडी गई है ते राज-विदिआ ते होर अँठ विस्तेष्ठ देरे जिस दा बहुत वडा महेत्व दौसिआ है, हुण भगवान ऐसे विगिआन-सहित गिआन नुं 'यरम' कहिदे हन। जो इस विच स्रष्टा रहिदे हन, उह सचे महात्मा हन। पर जिन्हां ने स्रष्टा नहीं रही ते किहडे उत्पत्ती विनास्त्रील पदारथां नुं संचा मन्दे हन ते उन्हां विच रचे होए हन। अजिहे विअकडी अस्त्रद्यूपानाह हन। ० अपूर्णाप्ज माम् निवर्तन्ते, मृत्यु सम्सार वर्तमनि = जो मैं नुं पूर्णपत्र नहीं करदे, देस्त्र काल वस्तां, विअकडीआं विच ग्रामे हन। उह जनम भरन दे चक्कर विच पदे रहिदे हन। "मैं सरीर हां, भेरा सरीर है।" मन्ण वाले भेरी लेक भुज जनम भरन विच ग्रामे जांदे हन। ० मृत्युसम्सार वर्तमनि = इह संसार मौत दा सागर है। ऐसे कोई वी सिरता नाल नहीं टिक सकदा। मनुखी सरीर दा उदेस्त्र केवल परमात्मा पूर्णपत्र है। इस नुं पूर्णपत्र करके मुकडी पूर्णपत्र मैंबद्ध है। (वेष्टे 16.20) ० अपूर्णाप्ज माम् - (भेरे नुं पूर्णपत्र ना होके) पदां तें इह सिंय हुंदा है कि मनुख मात्र नुं भगवान पूर्णपत्र दा अधिकार मिलिआ है। इस लघी मनुख मात्र भगवान दे वल चल्ल सकदा है। भगवान पूर्णपत्र है सकदे हन (वेष्टे 16.20) वेष्टे स्लोक नं: 4.09, 5.17, 8.29, 15.04, 15.06 आदि। ० संसार दे सब पदारथ ज़हर हन, परिवर्तनस्त्रील हन। पर असीं खुद चेतन हां। असाडे विच कोई परिवर्तन नहीं हुंदा। असीं निरुद्ध निरंतर हां। जिउं दे तिउं ही रहिदे हां (8.19) असीं ऐसे दे जनम भरन वाले संसार दे नहीं हां। इह साडा देस्त्र नहीं है। असीं इस देस्त्र दे नहीं हां। ऐसे दीआं ना वस्तां, ना परिवार, ना गिस्तेदार असाडे हन। असीं तां केवल भगवान दे हां। भगवान साडा है।

विआधिआ :- इँक मैंडी जो यरडी 'ते आ जावे, उह नहीं जाणदी कि उस लघी पाणी उस दी पहुंच विच है, उस नुं उस दी अगिआनां कारन भज्जुरी विच कस्त उठाउणा पैदा है। एसे तरुं कुछ लेक हुंदे हन, जिहडे नहीं जाणदे ते ना ही पूर्वाह करदे हन कि मेक्ष्य यरम की है ? जां मुकडी दे भारग दा होर कोई बदल नहीं, कि इस असवाई दुनीआं विच आपला चेला बदलण लघी वार वार पैदा हुंदा रहे। उह लेक स्रष्टा दे अभाव कारन अनाथां वांगा दुःख झ़लदे रहिदे हन। इस स्रष्टा उपर केवल वहादार स्रष्टालु ही ट्रु सकदे हन। वहां स्रष्टा सचे भगतां स्रष्टालुआं दी संगत चौं पूर्णपत्र है सकदी है। पूर्ण दा नां असवा वेदबाणी सुन के वी लेक स्रष्टा पारण नहीं कर सकदे। स्रष्टा पूर्णपत्र लघी इँक भारग है।

○ ○ ○

9.04 स्लोक :

मया ततम् इदम् सर्वम्, जगत् अ-वि-अक-मूर्तिना। मद्-स्थानि सर्व-भूतानि, न च अहम् तेषु अव-स्थितः॥

मजा उत्तम् इदम् सर्वम्, जगत् अविअक्त्र मूर्तिना।

मद् सूखानि सर्वव बुत्तानि, न च अहम् तेषु अव स्थितः॥

० स्पष्ट अरब :- मेरे राहीं। उत्तम् : फिलाउणा, बिखरणा, पसारणा, पूर्णवित करना। इदम् : इह। सर्वम् : सारे। जगत् : संसार। अविअक्त्र मूर्तिना : अपूरुष रूप। मद् सूखानि : मेरे अंदर वसिआ होइआ है। सर्वव बुत्तानि : सारे जीव। न : नहीं। च : अउं। अहम् : मैं। तेषु : उन्हां विच। अवस्थितः : रूपिआ गिआ है, संसापित कीडा है।

० स्लोकारब :- - मैं अपूरुष रूप विच हां। मेरे (परमात्मा) वैलैं इह समुच्चा जगत विआपत है ते सारे पाणी मेरे अंदर संसिद्ध हन, पर मैं उन्हां अंदर नहीं वसदा।

पट-अरब-विस्थार :- - ० मजा उत्तम् इदम् सर्वम् जगत् अविअक्त्र मूर्तिना = मन बुँपी इंदीआं तें जिस दा गिआन हुंदा है, उह भगवान दा विअक्त्र रूप है। जो मन बुँपी इंदीआं दा विस्त्र नहीं, जिस नुं मन बुँपी जाण नहीं सकदे, उह भगवान दा अविअक्त्र रूप है। ऐसे भगवान ने मजापद विअक्त्र (साकार) सरुप ते अविअक्त्र मूर्ति पद तें अविअक्त्र (निराकार) सरुप दौसिआ है। भगवान साकार ते निराकार देवें रूपां विच हन। संपरदावां दी दूर्घटी तें सगुण निरगुण साकार निराकार आदि भगवान दे भेद बणाए गए हन। पर असल विच भगवान केवल इँक हन। गीडा विच जीव दे वास्तविक सरुप लघी 'जेन सर्वमिंद उत्तम् 2.17 किहा है। ऐसे करमां दे राहीं भगवान दा पूजन दौसिआ है। (8.22) तें (18.46) ० मदस्थानि सर्वव बुत्तानि = सारे पाणी मेरे विच संसिद्ध हन। अरसात परा-अपरा, पूर्णिडी रूप, सारा जगत मेरे विच संसिद्ध है। मैं छड़ के उह नहीं रहि सकदा। सारे पाणी मेरे चौं ही उत्पन हुंदे हन। उत्पत्ती संसिद्धी ते पूलज रूप ते होर जे परिवर्तन है, मेरे विच ही हुंदा है। ० मेरे तें बिनां इस जगत दी ना सँता है, ना इस संबंधी कोई फरना कीडा जा सकदा है। सारा जगत मेरे अंदर विआपत है। ० न च अहम् तेषु अव स्थितः - परिलां भगवान ने दे गौलां आधीआं १. मजा उत्तम्

ਇਦਮ् ਸਰਵਮ् ਜਗਤ ਅਵਿਅਕ੍ਰ ਮੂਰਤਿਨਾ 2. ਮਦਸਥਾਨਿ ਸਰਵ ਭੂਤਾਨਿ। ਹੁਣ ਭਗਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੋ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। 1. ਮੈਂ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਸਥਿਤ ਹਾਂ, ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਏਥੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਕਾਰਨ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਂਗ ਮੇਰਾ ਵੀ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਸ਼ ਤੇ ਅਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਭੋਗ ਕੁ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਗੰਦਿਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਨਿਰਲੇਪ ਹਾਂ। ਸੰਬੰਧ-ਰਹਿਤ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਹਾਂ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਮੇਰੀ ਸੱਤਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾਪਨ ਹੈ। 2. ਨ ਚ, ਮਦ ਸਥਾਨਿ ਸਰਵ ਭੂਤਾਨਿ - ‘ਉਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਨਿੱਤ ਨਿਰੰਤਰ ਜਿਉਂ ਤਾਂ ਤਉਂ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਹੈ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ। ਨਾ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇੱਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹਾਂ, ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਹਾਂ, ਨਹੀਂ ਵੀ ਹਾਂ। ਨਿਰਵਿਕਾਰਤਾ, ਨਿਤਯਤਾ, ਵਿਆਪਕਤਾ, ਅਵਿਨਾਸ਼ੀਪਨ ਆਦਿ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦੇ। ਪਰ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਿਰੰਤਰ ਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਤਰੰਗ ਵਿੱਚ ਜਲ ਹੈ, ਜਲ ਵਿੱਚ ਤਰੰਗ ਹੈ। ਜਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਤਰੰਗ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਤਰੰਗ ਜਲ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਰੰਗ ਦਾ ਆਧਾਰ ਆਸਰਾ ਜਲ ਹੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਸੱਤਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਉਤਪਨ ਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। (7.19) ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਿਟਣ 'ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੀ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਿਟਦੇ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਨਚੜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਹੈ, ਪਰ ਤੱਤਵ ਦੀ ਇਸ਼ਾਨੀ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਨਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ, ਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਥੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ, ਵਾਸੁਦੇਵ ਸਰਵਮ੍॥ ਇਹੋ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਉੱਪਰ ਹੀ ਮਚਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵ, ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰੇ ਘਾਹ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਤੱਕ, ਉੱਚੇ ਤੋਂ ਨੀਵੋਂ ਸਤਰ 'ਤੇ, ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਬ੍ਰਹਮ 'ਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਓਸ ਸੰਗ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ (ਪ੍ਰਭੂ) ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਅਸੀਮ ਅਨੰਤ ਅਮਿਤ ਅਪਾਰ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਨਿਮਾਣੇ ਸੀਮਤ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਭਗਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਅਪਾਰ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਮੈਂ (ਪ੍ਰਭੂ) ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ (ਹੈ) ਹਾਂ, ਹਰ ਵਸਤੂ (ਜੀਵ) ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਕੱਲਾ ਹਾਂ।”

○ ○ ○

9.05 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਚ ਸਦ-ਸਥਾਨਿ ਭੂਤਾਨਿ, ਪਥ ਮੇ ਯੋਗਮ੍ ਐਸ਼ਰਮ੍ / ਭੂ-ਤ-ਭੂਤ ਨ ਚ ਭੂ-ਤ-ਸਥ੍; ਸਮ ਆਤਮਾ ਭੂਤ-ਭਾਵਨ: //

ਨ ਚ ਮਦ-ਸਥਾਨਿ ਭੂਤਾਨਿ, ਪਸ੍ਰਯ ਮੇ ਯੋਗਮ੍ ਐਸ਼ਵਰਮ੍ /

ਭੂਤ ਭੂਤ ਨ ਚ ਭੂਤ ਸਥਹ, ਮਮ ਆਤਮਾ ਭੂਤ ਭਾਵਨਹ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਮਦ-ਸਥਾਨਿ : ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹਨ, ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭੂਤਾਨਿ : ਜੀਵ। ਪਸ੍ਰਯ : ਠੀਕ ਵੇਖੋ। ਮੈ : ਮੇਰਾ ਮੈਨੂੰ। ਯੋਗਮ੍ : ਯੋਗ। ਐਸ਼ਵਰਮ੍ : ਦੈਵੀ। ਭੂਤ ਭੂਤ : ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਭੂਤ ਸਥਹ : ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਮ : ਮੇਰਾ। ਆਤਮਾ : ਸਵੈ। ਭੂਤ ਭਾਵਨਹ : ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਤੁ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ, ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ, ਜੀਵ ਉਪਜਾਉਣੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- (ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਰੇ) ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਤੂ ਮੇਰੇ ਇਸ ਈਸ਼ਵਰ ਯੋਗ (ਅਰਥਾਤ ਘਟਨਾ) ਨੂੰ ਦੇਖ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸਰੂਪ (ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ) ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤਥਾ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵਰਧਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪਸ੍ਰਯ ਮੇ ਯੋਗਮ੍ ਐਸ਼ਵਰਮ੍ - ਯੋਗ ਸਮੱਖ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸੰਯਮਨ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੇ ਅਰਜਨ, ਆਪਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਈਸ਼ਵਰੀ ਯੋਗ ਨੂੰ ਦੇਖ। ੦ ਮੈਂ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਰਲੇਪ ਹਾਂ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਇਸ ਈਸ਼ਵਰੀ ਸੰਬੰਧੀ ਯੋਗ ਨੂੰ (ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮਰੋਧ) ਨੂੰ ਦੇਖ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਹੀ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇੱਕ ਹਾਂ। ਕੇਵਲ ਮੈਂ ਹੀ ਮੈਂ ਹਾਂ। ੦ ਪਸ੍ਰਯ = ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ, ਜਾਣਨਾ ਤੇ ਦੇਖਣਾ। ਜਾਣਨਾ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਖਣਾ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਯੋਗ (ਪ੍ਰਭਾਵ) ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਗੱਲ ਏਥੇ ਆਈ ਹੈ। (ਵੇਖ 11.08 ਸ਼ਲੋਕ) ੦ ਭੂਤ ਭੂਤ ਨ ਚ ਭੂਤ ਸਥਹ = ਮਮ ਆਤਮਾ ਭੂਤ ਭਾਵ ਨਹ = ਮੇਰਾ ਜੋ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। (15.17 ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਦੇਖੋ)। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪਨ ਕਰਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਾ ਅੰਦਾ, ਨਾ ਮਮਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਆਸ਼ਿਰਤ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪਾਲਣ

ਪੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਸਭ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ, ਨਾ ਹੰਕਾਰ ਕਰੇ, ਨਾ ਮਮਤਾ ਵਿੱਚ ਫਸੇ, ਨਿਰਲੇਪ ਰਹੇ। ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਆ ਨਾ ਜਾਵੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਅੱਗੇ ਚਮਕੀਲੀ ਵਸਤੂ ਰੱਖ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬਾਹਮਣ ਕੋਲ ਦੈਵੀ ਯੋਗ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ ਅੱਗੇ ਰੱਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੀ ਜੀਵ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਇਕੂਹਪਤਾ ਯਥਾਰਥਤਾ ਵਾਲੀ ਯੋਜਨਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣਾ, ਸਥਾਈ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਬਾਹਮਣ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰਭੂ ਅੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਏਸ ਜਗਤ-ਪਾਸਾਰੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

9.06 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਰਥਾ ਆਕਾਸ਼ (ਸਥਾ) ਸਿਥ-ਤ:; ਨਿਤਘ ਕਾਯ: ਸਰਤ-ਗ: ਮਹਾਨ्। ਤਥਾ ਸਰਵਾਣਿ ਭੂ-ਤਾਨਿ, ਮਦ-ਸਥਾਨਿ ਇਤਿ ਤਧ-ਧਾਰਯ ॥

ਯਥਾ ਆਕਾਸ਼ (ਸਥਾ) ਸਿਥਤਹ ਨਿਤਘ, ਵਾਯੂਹ ਸਰਵਤ੍ਰਗਹ ਮਹਾਨ्।

ਤਥਾ ਸਰਵਾਣਿ ਭੂਤਾਨਿ, ਮਦ ਸ੍ਰਵਾਨਿ ਇਤਿ ਤਧ ਧਾਰਯ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਥਾ : ਜਿਵੇਂ। ਆਕਾਸ਼ (ਸਥਾ) ਸਿਥਤਹ = ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਗਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਤਘ ਵਾਯੂਹ : ਹਮੇਸ਼ਾ, ਹਵਾ। ਸਰਵਤ੍ਰਗਹ : ਹਰ ਥਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ : ਮਹਾਨ। ਤਥਾ : ਇੱਜ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਭੂਤਾਨਿ : ਜੀਵ। ਮਦ ਸ੍ਰਵਾਨਿ : ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵਿਸ਼ਗਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਉਧ ਧਾਰਯ : ਜਾਣਦੇ ਹਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਵੇਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੀ ਮਹਾਨ ਹਵਾ ਸਦਾ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਤੈਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਥਾ ਆਕਾਸ਼ (ਸਥਾ) ਸਿਥਤਹ ਨਿਤਘ ਵਾਯੂਹ ਸਰਵਤ੍ਰ ਗਹ ਮਹਾਨ = ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਬਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੀ ਮਹਾਨ ਵਾਯੂ (ਹਵਾ) ਨਿਤਘ ਹੀ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਸਾਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਤੇਜ਼ ਚਲਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਹਵਾ ਕਿਧਰੇ ਚੱਲਦੀ, ਕਿਧਰੇ ਰੁਕੀ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਰਹਿੰਦੀ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਚੌਦਾਂ ਭਵਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਚੌਥੇ ਸ਼ਲੋਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛੇਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਮਦ ਸ੍ਰਵਾਨਿ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਸਤੂ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਨਾਲ ਕਿਨੇ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲੈਣ, ਪਰ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਗਤੀਸੀਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਜਦ ਇਹ ਗਤੀਸੀਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਸਰੀਰ ਦੀ ਗਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਤੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਵੇਖੋ 2.24 ਸ਼ਲੋਕ ੦ ਇਤਿ-ਉਪਧਾਰਯ - ਇਹ ਗੱਲ ਤੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈ, ਮੈਨ ਲੈ, ਕਿ ਭਾਵੇਂ (ਸਰਗ) ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਲਯ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਅਨੰਤ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵੱਖੰਗੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹਾ ਦਿੜਤਾ ਨਾਲ ਮੈਨ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਬਿਖੁਤਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤੱਤਵ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ੦ ਭੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਨਿਤਘ ਸੁੱਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰੋ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰਕ ਸੁੱਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਮਿਟ ਜਾਵੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਆਕਾਸ਼ ਮੂਲ ਤੱਤ ਅਤੇ ਚਾਰ ਹੋਰ ਤੱਤ, ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਤੱਤ ਦੂਜੇ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਜਗਤ, ਜੋ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ - ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਪੈਂਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਨਵੀਂ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ, ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਖਲਾਅ - ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਜਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਸੀਂ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ। ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਪਾਸਾਰ ਖਲਾਅ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਗਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਖਲਾਅ - ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਵਸਤੂ ਅਨੂੰ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਸਤੂ - ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਧਰਤੀ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀ ਹਰਕਤ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਆਸਮਾਨ (ਹਵਾ ਵਾਯੂ) ਮਹਾਨ ਹੈ - ਪਰ ਇਹ ਹੈ ਤਾਂ ਖਲਾਅ ਅੰਦਰ ਹੀ। ਖਲਾਅ - ਆਸਮਾਨ ਤੋਂ ਪਰੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਜਗਤ, ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜਸੀਲ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇੱਕ ਪੱਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਿੱਲਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਸਤੂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਾਲਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਨਾਸ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਿਵ ਵੀ ਉਹ ਹਰ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ ਤੇ ਖਲਾਅ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਵਾ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜ ਚੰਦ ਸਿਤਾਰੇ ਪ੍ਰਿਮੇ ਹਨ। ਭੌਤਿਕ ਵਸਤਾਂ ਵੀ, ਉਸ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਹਨ।

○ ○ ○

9.07 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਰਵ-ਭੂਤਾਨਿ ਕੌਨਤੇਯ, ਪ੍ਰ-ਕ੃-ਤਿਮ ਧਾ-ਅਨਤਿ ਮਾਮਿਕਾਮ/ ਕਲਪ-ਕਥੇ ਧੁਨ: ਤਾਨਿ, ਕਲਪ-ਆਦੈ ਕਿ-ਸ੍ਰਜਾਮਿ ਅਹਮ ॥

ਸਰਵ ਭੂਤਾਨਿ ਕੌਨੇਯ, ਪ੍ਰਕਤਿਮ ਧਾ ਅਨਿੰਤ ਮਾਮਿਕਾਮ।

ਕਲਪ ਕਸ਼ਯੇ ਪੁਨਹ ਤਾਨਿ, ਕਲਪ ਆਦੈ ਕਿ ਸ੍ਰਜਾਮਿ ਅਹਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਰਵ ਭੂਤਾਨਿ : ਸਾਰੇ ਜੀਵ। ਕੌਨੇਯ : ਹੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ। ਪ੍ਰਕਤਿਮ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ। ਧਾਅਨਿੰਤ : ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਮਿਕਾਮ : ਮੇਰਾ। ਕਲਪ ਕਸ਼ਯੇ : ਕਲਪਾ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ। ਪੁੱਨਹ : ਦੁਵਾਰਾ। ਤਾਨਿ : ਉਨ੍ਹਾਂ। ਕਲਪ ਆਦੈ : ਕਲਪਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ। ਵਿਸ਼ਜਾਮਿ : ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਭੇਜਣਾ। ਅਹਮ : ਮੈਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਕੌਨੇਯ! ਕਲਪ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੇਰੀ (ਅਪਰਾ) ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਲਪ

ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਮੁੜ ਕੇ ਫੇਰ ਉਤਪਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਰਵ ਭੂਤਾਨਿ ਕੌਤੇਯ, ਪ੍ਰਕਿਤਮ੍ ਯਾ ਅੰਤਿ ਮਾਮਿਕਾਮ੍ = ਸੰਪੂਰਣ ਪਾਣੀ ਮੇਰੇ ਹੀ ਅੰਸ਼ ਹਨ ਤੇ ਸਦਾ ਹੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਪਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ, ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਵਾਰ ਵਾਰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਪਲਯ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ (ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਸੌ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਪੂਰੀ ਕਰਕੇ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ) ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵੱਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਸੰਪੂਰਣ ਪਾਣੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਜਨਯ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਦਾ ਨਾਂ ਕਲਪ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖੀ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਚਤੁਰਯੁਗ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੀ ਇੱਕ ਗਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਸੌ ਸਾਲ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਕਲਪ ਕਸ਼ਯੋ : ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਉਮਰ ਭੇਗ ਕੇ ਜਦ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਮਹਾ ਪਰਲਯੇ ਨੂੰ ਏਥੇ ਕਲਪ ਕਸ਼ਯੋ ਪਦ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਸਰਵਭੂਤਾਨਿ ਪ੍ਰਕਿਤਿਮ੍ ਯਾਨਿਤ - ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਾਨਿ ਕਲਪ ਆਦੇ ਵਿਸੂ ਜਾਮਿ ਅਗੁਮ = ਮਹਾਂ ਸਰਗ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ੦ ਕਿਰਿਆਸੀਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਪ੍ਰਲਯ ਦੇ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਰਿਆ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਬੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਲਯ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵੀ, ਪਰਲਯੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਹਾ ਸਰਗ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹੀਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਰਚਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਪਰਵੱਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ (ਸੰਸਾਰ ਸਰੀਰ) ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਤੱਤਪਰਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਉਥਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਮਸਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕਲਪਾ ਕੀ ਹੈ ? ਬ੍ਰਹਮਾ ਇਸ ਜਗਤ ਦਾ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੌ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਲਪਾ ਦਾ ਅੰਤ ਹੈ, ਜੋ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਯਹਾਂ ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਣਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕਰੋੜਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਏਸ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ? ਜੋ ਕੁੱਝ ਸਾਰਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਅਵਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਸਰਨਾਸ਼ ਦੀ ਅਵਵੱਸਥਾ ?) ਤੇ ਇਹ ਅਵਵੱਸਥਾ ਬਹੁਤ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਰਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਜਾਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਜਗਤ-ਪਾਸਾਰਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਦਲਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਇਹ ਸਦੀਵੀ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਸਿਰਜਨਾ, ਪਾਲਣਾ, ਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ - ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਦੀਵੀ ਨਿਯਮ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਇੱਕ ਸੌ ਸਾਲ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇੱਕ ਦਿਨ, ਅਸਾਡੇ 4,300,000,000 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਸਾਲ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 30 ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ 12 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

○ ○ ○

9.08 ਸ਼ਲੋਕ :

ਪ੍ਰ-ਕ੃-ਤਿਸ੍ ਸ਼ਵਾਸ੍ ਅਵ਷ਟਥ, ਵਿ-ਸੁਜਾਮਿ ਧੁਨ: ਧੁਨ: / ਭੂਤ-ਗ੍ਰਾਮਸ੍ ਇਸਮ੍ ਕੁਤਖਸ੍, ਅ-ਕਸ਼ਸ੍ ਪ੍ਰ-ਕ੃ਤੇ: ਕਵਾਤ੍ //

ਪ੍ਰਕਿਤਿਮ੍ ਸ੍ਰਵਾਮ੍ ਅਵਸ਼ਟਭਯ ਵਿਸੂਜਾਮਿ ਪੁਨਹ ਪੁਨਹ /

ਭੂਤ ਗ੍ਰਾਮ੍ ਇਸਮ੍ ਕੁਤਸ਼ਨਮ੍ ਅਵਸ਼ਮ੍ ਪ੍ਰਕਤੇਰ ਵਸ਼ਾਤ੍ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪ੍ਰਕਿਤਿਮ੍ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ। ਸ੍ਰਵਾਮ੍ : ਮੇਰਾ ਆਪਦਾ। ਅਵਸ਼ਟਭਯ : ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ, ਅੰਦਰ ਸਮਾ ਜਾਣਾ। ਵਿਸੂਜਾਮਿ : ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਭੇਜਦਾ ਹਾਂ, ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਪੁਨਹ : ਦੁਵਾਰਾ। ਪੁਨਹ : ਦੁਵਾਰਾ। ਭੂਤਗ੍ਰਾਮ੍ : ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਰੂਪ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਇਸਮ੍ : ਇਹ। ਕੁਤਸ਼ਨਮ੍ : ਸਾਰੇ। ਅਵਸ਼ਮ੍ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ। ਪ੍ਰਕਤੇਰ : ਪ੍ਰਕਿਤ ਦਾ। ਵਸ਼ਾਤ੍ : ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕ ਕਾਰਥ :- ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਵਸ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਰਤੰਤਰ ਹੋਏ ਇਸ ਸੰਪੂਰਣ ਪਾਣੀ ਸਮੁਦਾਇ ਨੂੰ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਵਸੀਭੂਤ ਕਰਕੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਉਤਪਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਭੂਤ ਗ੍ਰਾਮ੍ ਇਸਮ੍ ਕੁਤਸ਼ਨਮ੍ - ਅਵਸ਼ਮ੍ ਪ੍ਰਕਤੇਰ ਵਸ਼ਾਤ੍ = ਏਥੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸ਼ਬਦ ਵਿਆਪਤ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਮਹਾ ਪਰਲਯ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੀ ਵਯਸ਼ਿਟ ਪ੍ਰਕਿਤੀ (ਕਾਰਣ ਸ਼ਰੀਰ) ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਾਰਣ ਸ਼ਰੀਰ ਵਾਲੀ ਵਯਸ਼ਿਟ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਹਾਂਸਰਗ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਵ ਦੇ ਕਰਮਫਲ ਦੇਣ ਲਈ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਸ ਪਰਕਰਣ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਏਥੇ ਬਹੁ ਸਯਾਂ ਪ੍ਰਜਾਯੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਵੇਖੋ 6.02, 6.03 ਸ਼ਲੋਕ। ਜਿਵੇਂ ਦਹੀਂ ਰਿੜਕਣ ਨਾਲ ਮੱਖਣ ਤੇ ਲੱਸੀ ਪਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੱਖਣ ਉੱਪਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲੱਸੀ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਮੱਖਣ ਸਾਤਵਿਕ ਹੈ, ਲੱਸੀ ਤਾਮਸ ਹੈ। ਰਿੜਕਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਰਾਜਸ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਤੋ ਰਜੋ ਰਜੋ ਤਮੇ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਧਰੇ ਸਤੋ ਕਿਧਰੇ ਤਮੇ ਗੁਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। (ਵੇਖੋ 14.03) ੦ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸ੍ਰਵਾਮ੍ ਅਵਸ਼ਟਭਯ - ਵਿਸੂਜਾਮਿ ਪੁਨਹ ਪੁਨਹ = ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਲੰਕਿਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਨਾ ਹੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਅਜਿਹੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਹਾਂ-ਸਰਗ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵੱਸ ਹੋਏ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ। ਏਥੇ 'ਵਿ' ਉਪਸਰਗ ਪੂਰਵਕ ਸਰਜਾਮਿ ਕਿਰਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਮ ਫਲਾਂ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਚੱਕਰ ਹੈ, ਜਨਮ ਲੈਣਾ, ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਅਵਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਤੇ ਅੰਤ ਬੁਢਾਪਾ ਅਵਵੱਸਥਾ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਆਪਦੇ ਆਪ ਨਾਸ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸਵੇਰੇ ਖਿੜ੍ਹਦੀ ਹੈ ਮਹਿਕਦੀ ਹੈ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਜੋਥਨ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਥਣੇ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਹਲ ਚਲਾ ਕੇ, ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਚਾਬਕ ਮਾਰ ਕੇ, ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਸੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ, ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਭਰਦੇ ਹਾਂ। ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਲਪ ਪ੍ਰਕਿਤੀ

ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਵਹੱਸਥਾ ਵੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੀਵ ਫਿਰ ਅਸਹਾਇਕ ਬਣਕੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਬਿਨਾਂ ਸਹਾਰੇ ਤੋਂ ਨਿੰਦ ਤੋਂ ਜਾਗ ਪੈਂਦੇ ਹਾਂ।

○ ○ ○

9.09 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਚ ਮਾਮ੍ਰ ਤਾਨਿ ਕਮਾਣਿ, ਨਿ-ਬਥ-ਨਜ਼ਿ ਧਨਮ-ਯਹ। ਤਦ-ਆਸੀਨਕਤ ਆਸੀਨਮ, ਅ-ਸਕ੍ਰਮ ਤੇ਷ੁ ਕਮੰਸੁ ॥

ਨ ਚ ਮਾਮ੍ਰ ਤਾਨਿ ਕਰਮਾਣਿ, ਨਿਬਧਨੰਤਿ ਧਨਮ੍ਰ ਜਯ।

ਓਦ੍ਦ ਆਸੀਨਵਡ੍ਰ ਆਸੀਨਮ੍ਰ ਅ ਸਕ੍ਰਮ੍ਭ ਤੇਸ਼ੁ ਕਰਮੰਸੁ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਮਾਮ੍ਰ : ਮੇਰਾ। ਤਾਨਿ : ਇਹ। ਕਰਮਾਣਿ : ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਨਿਬਧਨੰਤਿ : ਬੰਨਣਾ, ਬੰਦਸ਼ਾ ਲਾਉਣੀ, ਪੱਕਾ ਕਰਨਾ। ਧਨਮ੍ਰ ਜਯ : ਹੇ ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੇ ਧਨੰਜਯਾ। ਓਦ੍ਦ ਆਸੀਨਵਡ੍ਰ : ਨਿਰਪੱਖ। ਆਸੀਨਮ੍ਰ : ਸਥਿਤ ਬੈਠਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ। ਆਸਕ੍ਰਮ੍ਭ : ਜੋ ਜੁਝਿਆ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਬਿਨਾ ਆਕਰਸ਼ਨ ਤੋਂ। ਤੇਸ਼ੁ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ। ਕਰਮੰਸੁ : ਕਾਰ ਗੁਜ਼ਾਰੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਧਨੰਜਯ! ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਦੇ, ਨਾ ਹੀ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਬੰਧਸ਼ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਧਨੰਜਯ - ਅਰਜਨ ਵਿੱਚ ਹੌਸਲਾ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਨ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੂੰ ਯਹਿਸ਼ਟਰ ਲਈ ਰਾਜਸੂਧ ਯਹ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਧਨ ਦਾ ਸੰਗਹਿ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੂੰ ਜੀਵਨ ਰੂਪੀ ਯਹ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਢੂਰ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਰੂਪੀ ਧਨ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ। ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰ। ੦ ਚ ਮਾਮ੍ਰ ਤਾਨਿ ਕਰਮਾਣਿ - ਨਿਬਧ ਤਨਿਤ ਧਨਮ੍ਰ ਜਯ - ੦ ਤਾਨਿ :- ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ, ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਰਚਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾ ਰੂਪੀ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਏਥੇ ਤਾਨਿ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਮ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਦੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿ ਭਗਵਾਨ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਜੋੜੇ। ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰੋ। ਇਹ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਕਰਮਾ ਦਾ ਆਂਡਾ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨਿਤਯ ਹਨ। ਇਹ ਬੰਧਨ ਹਨ। ੦ ਉਦਾਸੀਨਵਡ੍ਰ ਆਸੀਨਮ੍ਰ, ਅਸਤਕ੍ਰਮ੍ਭ ਤੇਸ਼ੁ ਕਰਮੰਸੁ - ਮਹਾ ਸਰਗ ਦੇ ਆਂਡਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿੱਤੀ ਦੇ ਪਰਵੱਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਿਧ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ, ਰਚਨਾ ਰੂਪ ਜੋ ਕਰਮ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਮੋਹ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਦਾਸੀਨ ਵਾਂਗ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਨਾ ਪ੍ਰਕਿੱਤੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਬੈਚੈਨ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ੦ ਉਦਾਸੀਨਵਡ੍ਰ ਪਦ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਡ੍ਰ (ਵਤਿ) ਪਦ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਸੀਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਉਦਾਸੀਨ ਵਾਂਗ। ਕਿਉਂਕਿ ਵਸਤੂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ, ਅੰਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਸੱਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਸਰੂਪ ਹੈ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਉਦਾਸੀਨ ਵਾਂਗ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਵੇਂ ਜੋ ਸਕੂਲ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੀ ਸ੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿੱਤੀ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੈ, ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਸੰਭਾਲਣ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੇ ਫੇਰ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਮਨੁੱਖੀ ਤੱਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿੱਤੀ ਇਸਤਰੀ ਸੁਰੂ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਪ੍ਰਕਿੱਤੀ ਹੈ। ਕਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿੱਤੀ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪੈਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਕਾਰਜ ਕਰਨ, ਅਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜੋ ਪ੍ਰਕਿੱਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ, ਮੋਹ ਰਹਿਤ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿੱਤੀ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਕੇ ਅਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਜਦੋਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਪ੍ਰਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਪਰ ਪੂਰਣ ਭਰੋਸਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੱਥ ਦਾ ਖਿੱਡੋਣਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੁਕਤੀ ਏਸੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।'

○ ○ ○

9.10 ਸ਼ਲੋਕ :

ਮਧਾ ਅਧਯਕਸ਼ੇਣ ਪ੍ਰ-ਕ੃ਤਿ:, ਸ੍ਰ-ਧਰੋ ਸ-ਚਰ-ਅਚਰਮ। ਹੇਤੁਨਾ ਅਨੇਨ ਕੌਨ੍ਤੇਧ, ਜਗਤ ਕਿ-ਪਰਿ-ਕਰਤੇ ॥

ਮਧਾ ਅਧਯ ਕੁਸ਼ੇਣ ਪ੍ਰਕਿੱਤਿਹ, ਸੁਯਤੇ ਸਚਰ ਅਚਰਮ।

ਹੇਤੁਨਾ ਅਨੇਨ ਕੌਤਯੇ, ਜਗਤ ਵਿਪਰਿ ਵਰਤਤੇ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਧਾ : ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ। ਅਧਯਕਸ਼ੇਣ : ਨਿਰੀਖਕ ਵਜੋਂ, ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਪ੍ਰਕਿੱਤਿਹ : ਪ੍ਰਕਿੱਤੀ। ਸੁਯਤੇ : ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ। ਸਚਰ ਅਚਰਮ : ਘੁੰਮਦਾ ਹੋਇਆ, ਨਾ ਘੁੰਮਦਾ ਹੋਇਆ। ਹੇਤੁਨਾ : ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ। ਅਨੇਨ : ਇਸ ਤੋਂ। ਕੌਤਯੇ : ਹੋ ਕੁੱਤੀ ਪੁੱਤਰ। ਜਗਤ : ਸੰਸਾਰ। ਵਿਪਰਿ ਵਰਤਤੇ : ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ, ਚੱਕਰ ਲਾਉਣੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਮੁਖੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਤਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਕਿੱਤੀ ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ (ਚਰ ਅਚਰ) ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਹੋ ਕੁੱਤੀ ਪੁੱਤਰ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮਧਾ ਅਧਯਕਸ਼ੇਣ ਪ੍ਰਕਿੱਤਿਹ ਸੁਯਤੇ ਸਚਰ ਅਚਰਮ = ਮੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਕਿੱਤੀ ਚਰ ਅਚਰ ਜੜ੍ਹ ਚੇਤਨ ਆਦਿ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਰਚਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬਰਫ ਦਾ ਜੰਮਨਾ, ਹੀਟਰ ਦਾ ਜਲਨਾ, ਰੇਲ ਦਾ ਜਾਣਾ ਆਉਣਾ। ਟੈਲੀਫੋਨ ਦਾ ਕੰਮ। ਨਵੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਨਵੇਂ ਯੰਤਰ। ਬਿਜਲੀ ਕਰਨ ਕੰਪਿਊਟਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

ਅਨੰਤ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦਾ ਸਿਰਜਨ ਪਾਲਣ, ਤੇ ਸੰਹਾਰ ਸਵੱਰਗ ਨਰਕ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਸਭ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨਸਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਭਿਨ-2 ਯੰਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਭਿਨ ਰੂਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਹੈਠ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਪਰਧਾਨਗੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਜਗਤ ਅੰਦਰ ਵਿਧੀ-ਪੁਰਵਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਹੇਡੁਨਾ ਅਨੇਨ ਕੌਂਤੇਯ - ਜਗਤ ਵਿਪਰਿ ਵਰਤਤੇ = ਇਹ ਵਿਵਿਧ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀ ਹੈ ? ਜਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਸਰੀਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾਪਨ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤਦ ਤੱਕ ਵਿਵਿਧ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਲੋਕ, ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਥਾਈ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। (ਵੇਖ 9.03) ੦ ਜਗਤ ਮਾਤਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸਕਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਲਯ ਦੀ ਜੋ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹੀ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਅੱਖਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਕਿਰਿਆਹੀਣ ਪ੍ਰੇਰਿਕ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਰਣਧਾਤੀ ਨਿਆਇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਨੁਕਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਘੱਟ - ਜਾਣਨ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੱਤਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਲੇ ਕਲਪਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ, ਫੇਰ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਖਿੱਢੇਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਬਰ ਦਾ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਪ੍ਰਭੂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਦਰਸ਼ਕ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਉੱਪਰ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ, ਅਧਿਅਕਸ਼ਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। “ਮੈਂ ਹੀ ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਹਾਂ” ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਕ ਤੇ ਪਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ।

○ ○ ○

9.11 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਵ-ਜਾਨਨਿ ਸਾਸੁ ਸੂਗਾ; ਸਾਨੁ਷ੀਮੁ ਤਨੁਸੁ ਤਨੁਸੁ-ਆ-ਸ਼੍ਰੀ-ਤਸੁ। ਪਰਸੁ ਭਾਵਸੁ ਅ-ਜਾਨਨਤਸੁ; ਸਸ ਭੂਤ-ਸਹਾ-ਇੰਸ਼ਰਸੁ॥

ਅਵ ਜਾਨਿੰਤ ਮਾਮੁ ਮੂੜ੍ਹਹ, ਮਾਨੁਸੀਮੁ ਤਨਮੁ ਆਸ਼੍ਰਿਤਮੁ।

ਪਰਮੁ ਭਾਵਸੁ ਅਜਾਨਿੰਤਹ, ਮਹਿ ਭੂਤ ਮਹਾ ਇਸ਼ਵਰਮੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਵਜਾਨਿੰਤ : ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੁੱਛ ਸਮਝਣਾ, ਵਿਅੰਗ ਕਰਨਾ, ਅਨਾਦਰ ਕਰਨਾ। ਮਾਮੁ : ਮੇਰਾ। ਮੂੜ੍ਹਹ : ਪਾਗਲ ਵਿਅਕਤੀ। ਮਾਨੁਸੀਮੁ : ਮਨੁਖੀ ਸੁਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਤਨਮੁ : ਹੁੰਪ। ਆਸ਼੍ਰਿਤਮੁ : ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ। ਪਰਮੁ : ਉਚੇਰਾ। ਭਾਵਸੁ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ, ਅਵਸਥਾ, ਸੁਭਾਵ। ਅਜਾਨਿੰਤਹ : ਨਾ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ। ਮਮ : ਮੇਰਾ। ਭੂਤਮਹਾ ਇਸ਼ਵਰਮੁ : ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਮਾਲਕ ਪ੍ਰਭੂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਪਾਗਲ ਹਨ, ਉਹ ਮੇਰਾ ਅਨਾਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਸ ਨੇ ਮਨੁਖੀ ਜਾਮਾ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਹੁੰਪ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਵਜਾਨਨਿੰਤ ਮਾਮੁ ਮੂੜ੍ਹਹ, ਮਾਨੁਸੀਮੁ ਤਨਮੁ ਆਸ਼੍ਰਿਤਮੁ = ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਮੰਨਣਾ ਕੀ ਹੈ ? ਜਿਵੇਂ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਪਰਿਵਾਰ ਧਨ ਜਾਇਦਾਦ ਪਦ ਅਧਿਕਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ (ਜਨਮ ਤੋਂ) ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਗਟ ਨਹੀਂ ਸਨ, (ਮੌਤ ਤੋਂ) ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਕੇਵਲ (ਜੀਵਨ ਸਮੇਂ) ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (2.28) ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰ ਵਾਂਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਜਿਵੇਂ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹਨ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (10.33 ਤੇ 10.35 ਸ਼ਲੋਕ)। ਉਹ ਸਰੀਰ ਤੇ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (4.06)। ਬੁੱਧੀਹੀਣ ਵਿਅਕਤੀ ਮੇਰੇ ਅੱਜ ਅਵਿਨਾਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਮੈਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ (7.24 ਤੇ 7.25) ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਨਾ ਆ ਕੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਪੈਂਦੇ ਹਨ (7.20) ੦ ਅਵਜਾਨਨਿੰਤ ਮਾਮੁ ਮੂੜ੍ਹਹ - ਜਿਸ ਦੀ ਅਧਿਅਕਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅਨੰਤ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਨੂੰ ਉਤਪਨ ਤੇ ਲੀਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮੇਰੀ ਸਤ੍ਰ ਤੱਤਵ ਦੀ ਮੂੜ੍ਹ ਲੋਕ ਅਵਹੋਲਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲੋਕ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ-ਸੀਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਤ੍ਰ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਖ ਹੀ ਮੇਰੀ ਅਵੱਗਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਗਿਆਨਤਾ ਹਨੋਰੇ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਰਮ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਹੀਣ ਲੋਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਨਾ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਭੂ, ਕਰਮ-ਰਹਿਤ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਮਾਨਵੀ-ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ। ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹੋਰ ਚਾਰ ਤੱਤ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਜਦ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਚਾਰੇ ਤੱਤ ਸਮਿਲਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਆਕਾਸ਼ ਅਵੰਡ ਹੋ ਕੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਫੈਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਹੁੰਪ ਅਸੀਂ ਅਨੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਚਿੱਤ ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਦਾ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧ ਜਾਗਿਤ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਇਨਾਤ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਕਸਰ ਅਵਤਾਰ ਬਣ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਵਿੱਚ ਪਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿ ਸੰਕਲਪ ਸਿਖਾਏ ਜਾਣੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਅਤਿ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

○ ○ ○

9.12 ਸ਼ਲੋਕ :

ਮੋਬ-ਆਸਾ: ਮੋਬ-ਕਮਾਣ; ਮੋਬ-ਜਾਨਾ: ਕਿ-ਚੇਤਸ:। ਰਾਖਸੀਮੁ ਆਸੁਰੀਮੁ ਚ ਏਕ, ਪ੍ਰ-ਕ੃ਤਿਸੁ ਮੋਹਿਨੀਮੁ ਸ਼੍ਰੀ-ਤਾ:॥

ਮੋਘ ਆਸ਼ਾਹ ਮੋਘ ਕਰਮਾਣਹ, ਮੋਘ ਗ੍ਰਾਨਾਹ ਵਿ-ਚੇਤਸਹ।

ਰਾਕਸਸਮੀਮੁ ਆਸੁਰੀਮੁ ਚ ਏਵ, ਪ੍ਰਕਿਤਿਸੁ ਮੋਹਿਨੀਮੁ ਸ਼੍ਰੀਤਾਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮੋਘ ਆਸ਼ਾਹ : ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਉਮੀਦ। ਮੋਘ ਕਰਮਾਣਹ : ਫਲਦਾਇਕ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੁਸ਼ਿਆ

ਹੋਇਆ। ਮੌਖ ਗ੍ਰਿਨਾਹ : ਲਾਭਕਾਰੀ ਗਿਆਨ। ਵਿਚੇਤਸਹ : ਛਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ, ਸਮਝ ਹੀਣ। ਰਾਕਸ਼ਸੀਮੁੰ : ਦਾਨਵੀ ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਵਾਲੀ। ਆਸੁਗੀਮੁੰ : ਜੋ ਦੈਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਨਾਸਤਿਕ, ਕਾਫ਼ਿਰ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਸੱਚਮੁੰਚ। ਪ੍ਰਕਿਤਿਮੁੰ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ। ਮੋਹਿਨੀਮੁੰ : ਧੋਖਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ। ਸ਼ਿਤਾਹ : ਜੋ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਹ ਬੇਅਰਥ ਆਸ਼ਾ ਵਾਲੇ, ਬੇਅਰਥ ਕਰਮ ਵਾਲੇ, ਅਤੇ ਬੇਅਰਥ ਗਿਆਨ ਵਾਲੇ ਮੂੜ ਲੋਕ, ਮੋਹ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਕਸ਼ੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕ, ਰਾਕਸ਼ੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਹੀ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਰੱਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮੌਖ ਆਸ਼ਾਹ, ਮੌਖ ਕਰ-ਮਾਣਹ = ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਲੋਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭੋਗ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ਸਵੱਰਗ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਇਸ ਲਈ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀਆਂ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤਾਂ ਪ੍ਰਤਿਆਸ਼ਾਵਾਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ (7.23) ੦ ਮੌਖ ਕਰਮਾਣਹ - ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ੁੱਭ ਕਾਰਜ ਸਾਰੇ ਬੇਅਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਕਰਮ ਕਰਨਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਿ ਅੰਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਵੀ ਆਦਿ ਅੰਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਬੁੱਧੀ ਬਰਬਾਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੁੱਭ ਕਹਾਂ ਵਿੱਚ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਰਮ ਨਿਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ (17.27) ੦ ਮੌਖ ਗ੍ਰਿਨਾਹ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ ਬੇਅਰਥ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਗਏ ਹਨ, ਤੇ ਲਿਪੀਆਂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਗਏ ਹਨ, ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਢਾਂ ਕੱਢ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਨਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲੇਗਾ। ਸਾਰਾ ਗਿਆਨ ਨਿਫਲ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਗਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਤਨ ਵੱਲ ਜਾਣਗੇ। ੦ ਵਿਚੇਤਸਹ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰ-ਅਸਾਰ ਨਿਤਯ ਅਨਿਤਯ ਲਾਭ ਹਾਨੀ ਕਰਤੱਵ ਅਕਰਤੱਵ, ਮੁਕਤੀ ਬੰਧਨ ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ। ੦ ਕਾਕਸ਼ ਸੀਮੁੰ ਆਸੁਗੀਮੁੰ ਚ ਏਵ, ਪ੍ਰਕਿਤਕ ਮੋਹਿਨੀਮੁੰ ਸ਼ਿਤਾਹ - ਅਜਿਹੇ ਜਿਹੜੇ ਅਵਿਵੇਕੀ ਹਨ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹਨ, ਆਸੁਗੀ ਪ੍ਰਵਿੱਤੀ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਜੋ ਮੋਹਨੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਦਾ ਸਵਾਰਥ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰੱਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਢੁੱਖਾਂ ਤੇ ਨਕਸਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਹ ਆਸੁਗੀ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਮੋਹਨੀ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਆਪਣਾ ਸਵਾਰਥ ਨਾ ਪਰਮਾਰਥ ਨਾ ਵੈਰ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਦੇ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਨਕਸਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਢੁੱਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਡਦੇ ਪੰਢੀ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦੇਣੀ। ੦ ਸੁਤੇ ਪਏ ਕੁਤੇ ਦੇ ਲਾਠੀ ਮਾਰਨੀ। ਜਿਥੇ ਕੋਧ ਹੈ, ਉਥੇ ਮੋਹਨੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੈ। ਮੋਹ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮ-ਮੋਹ ਲੋਭ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੂਰਖਤਾ ਕਾਰਨ ਵੀ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮੋਹਨੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਿਰਾਸਾਜਨਕ ਤੇ ਭਰਮ ਪੂਰਣ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਹੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਾਧਨਾ ਤਪੱਸਿਆ ਯੋਗ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸ਼ਾਵਾਂ, ਸਰਗਮੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਝ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਅਸਲ ਅਤੇ ਬੇਅਸਲ, ਸਥਾਈ ਤੇ ਅਸਥਾਈ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ, ਜੋ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਰਖਿਅਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਜੋਗੁਣ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਅਸੂਰ ਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤਸੇ ਗੁਣ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਸੀਮ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਅਨੰਤ ਹਸਤੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਧਕ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਦਾਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ।

✿ ♦ ♦ ♦

9.13 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਹਾ-ਆਤਮਾਨ : ਰੁ ਸਾਮ੍ਰ ਧਾਰਥ, ਦੈਵੀਮ੍ ਪ੍ਰ-ਕ੃ਤਿਮ੍ ਆ-ਸ਼੍ਰੀ-ਤਾ :।

ਭਜ-ਅਤਿ ਅਨ੍-ਅਨ੍ਯ ਮਨਸ : ਜਾ-ਤਵਾ ਭੂਤ-ਆਦਿਮ੍ ਅ-ਚਿ-ਅਧ੍ਯਮ੍ ||

ਮਹਾ ਆਤਮਾਨਹ ਤੁ ਮਾਮ੍ ਪਾਰਥ, ਦੈਵੀਮ੍ ਪ੍ਰਕਿਤਿਮ੍ ਆਸੁਤਾਹ।

ਮਜ੍ ਅੰਨਿਤ ਅਨ੍ਨਾਨ ਮਨਸਹ, ਗਯਾਤ੍ਰਵਾ ਭੁਤ ਆਦੇਮ੍ ਅਵਿਆਯਮ੍ ||

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਹਾ ਆਤਮਾਨਹ : ਮਹਾਨ ਆਤਮਾਵਾਂ। ਤੁ : ਪਰ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰੇ। ਪਾਰਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਦੈਵੀਮ੍ : ਦੈਵੀ। ਪ੍ਰਕਿਤਿਮ੍ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ। ਆਸੁਤਾਹ : ਸ਼ਰਨ ਲੈਣੀ। ਮਜ਼ਅਨਿਤ : ਪੁਜਾ ਕਰਨੀ। ਅਨ੍ਨਾਨ ਮਨਸਹ : ਮਨ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਨਾ ਲੱਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਗਯਾਤ੍ਰਵਾ : ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ। ਭੁਤ ਆਦੇਮ੍ : ਜੀਵ ਸਰੋਤ। ਅਵਿਆਯਮ੍ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਪਾਰਥ! ਪਰਿਤੂ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਤਮਾਗਣ, ਮੈਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਆਦਿਕਰਣ ਅਥਵਾ ਅਵਿਨਾਸੀ ਜਾਣਕੇ, ਸਥਿਰ ਸ਼ਰਾਮਾਈ ਮਨ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮਹਾ ਆਤਮਾਨਹ ਤੁ ਮਾਮ੍ ਪਾਰਥ, ਦੈਵੀਮ੍ ਪ੍ਰਕਿਤਿਮ੍ ਆਸੁਤਾਹ = ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਸੁਗੀ ਰਾਖਸੀ ਤੇ ਮੋਹਨੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਆਸਰੇ ਵਾਲੇ ਮੂੜ੍ਹ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਆਸੁਤ ਮਹਾਤਮਾ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੱਸਣ ਵਾਸਤੇ ਏਥੇ ਤੁ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਦੈਵੀਮ੍ ਪ੍ਰਕਿਤਿਮ੍ - ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਵਿੱਚ “ਦੇਵ” ਨਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਅਥਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਤ੍ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਿੰਨੇ ਗੁਣ ਤੇ ਆਚਰਣ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਤ ਸ਼ਬਦ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਦਗੁਣ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰੀ ਅਥਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਭਗਵਤ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਗੁਣ ਹਨ (16.01, 16.02, 16.03) ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਮਾਨ ਗੁਣ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਉੱਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਹੁਣ ਕੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਏ ਜਾਂ ਨਾ ਲਵੇ - ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਚਲਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਖੋਜ ਤੇ ਉਤਪਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਖੋਜ ਤਾਂ ਨਿਤ ਤੱਤ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਪਰ ਉਤਪਤੀ ਉਸ ਵਸਤੂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇ। ੦ ਖੋਜ = ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਜਿੰਨੇ

ਗੁਣ, ਸਦਗੁਣ ਸਦਾਚਾਰੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਤੇ ਭਗਵਤ ਸਰੂਪ ਸਮਝ ਕੇ ਧਾਰਣ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ-ਬੋਜ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਉਤਪਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਹੁੰਦੇ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਪਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਭਿਮਾਨ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਪਜ ਹੈ। ਜੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ੦ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਤਦ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਲ ਰਾਹੀਂ ਉਪਾਰਜਿਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤੇ 'ਮੈਂ ਸਤ੍ਰ ਬੋਲਦਾ ਹਾਂ। ਦੂਜੇ ਸਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੇ'। ਇੱਜ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਧੂਰੇਪਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਭਿਮਾਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ (ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ) ਪੂਰਣ ਹੋਣ 'ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਵੇਂ 'ਕਿਸੇ ਨੂੰ' ਮੈਂ ਸਤਿਵਾਦੀ ਹਾਂ - ਇਸ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਤ੍ਯ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਂਸ਼ਿਕ ਅਸਤ੍ਰਯ ਭਾਸ਼ਣ ਵੀ ਹੈ। ਜੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਿਆਭਾਸ਼ਣ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਤ੍ਰ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਹਾਂ, ਇਸ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ, ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਜ਼ੁਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਭਿਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਨਮਰਤਾ, ਨਿਰਮਾਨਤਾ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਭਜਾਨਿਤ ਅਨੁ ਅਨ੍ਯ ਮਨਸ਼ਹ - ਗਯਾਤਰਾ ਭੂਤ ਆਦਿਮੁ ਅਭਿਆਸਮ, ਮੈਂ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਆਦਿ ਹਾਂ ਤੇ ਅਵਿਨਾਸੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸਾਂ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਰਲੇਜ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਰਹਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਅਨਾਦਿ ਹਾਂ, ਅਨੰਤ ਹਾਂ, ਅਨੰਤ ਬ੍ਰਹਮਿੰਡ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਹਾਰ ਹਾਂ। ੦ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਇਹ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਸਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਘੜੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸੋਨੇ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਅਨੰਤ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਭੋਗ ਵੀ ਕਮੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। (9.18) ੦ ਅਨ੍ਯ ਮਨਸਹ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਨ੍ਯ ਦਾ ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਖਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣਾਪਨ ਹੈ। ੦ ਮੇਹਿਨੀ = ਸ਼ਬਦ ਰਾਖਸੀ ਅਤੇ ਆਸੂਗੀ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹੈ। ਮੋਹ = ਮਿਸ਼ਯਾ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਦੇਹ ਆਦਿ ਨਾਲ ਆਤਮ-ਬੁੱਧੀ ਕਰਨਾ ਹੀ ਮੋਹ ਹੈ। ੦ ਅਵਿਆਸਮ - ਜੋ ਅਵਿਨਾਸੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਗਿਆਨ ਕਾਰਣ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਤੋਂ, ਕਾਰਜ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਤੋਂ, ਆਪਣੇ ਜਾਂ ਹੋਰ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵ੍ਯਯ - ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਕੋਸ਼ਕਾਰ - ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਕੀੜਾ ਆਪਣੇ ਉਣੋਂ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ - ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮੋਹਿਨੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਹਨ। ਸਵੈ ਕਾਬੂ, ਜੀਵਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਜਾਣ ਦੇ ਬਗਬਾਰ ਹੈ। ਇਹੋ ਸਦਗੁਣ ਹਨ। ਮਹਾਤਮਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਭਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਤਮਾ - ਕੇਵਲ ਮਹਾਤਮਾ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਕਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਸੰਸਾਰਕ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ, ਇੰਦਿਆਵੀ ਮੋਹ ਤੋਂ ਢੂਰ ਸਵੈ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਦੇਵ ਪੁਰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

* * *

9.14 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਤਤਮੁ ਕੀਰਤੁ-ਅਧੁਨਤ : ਸਾਮ, ਯਤ-ਅਤ : ਚ ਫਢ-ਕਰਤਾ : ਨ ਮਸਤਨਤ : ਚ ਸਾਮ ਭਜ-ਤਵਾ, ਨਿਤਿ-ਯੁਕਾ : ਤਪ-ਆਸਤੇ //

ਸਤਤਮੁ ਕੀਰਤੁ ਅਧੁਨਤ ਮਾਮੁ, ਯਤਾਂਤਰ ਚ ਦ੍ਰਵਤਾਹ /

ਨਮਸਥੰਤਰ ਚ ਮਾਮੁ ਭਜਦਯਾ, ਨਿੱਦਯ ਯੁਕਦਯਾ ਉਪਆਸਤੇ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਤਤਮੁ : ਹਮੇਸ਼ਾ। ਕੀਰਤੁ ਅਧੁਨਤ : ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਾਮੁ : ਮੈਨੂੰ। ਯਤਾਂਤਰ : ਯਤਨ ਕਰਨਾ, ਘਾਲਣਾ ਕਰਨੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਦ੍ਰਵਤਾਹ : ਪੱਕੇ ਇਗਾਦੇ ਨਾਲ, ਪ੍ਰੱਪਕੁ। ਨਮਸਥੰਤਰ : ਸਤਿਆਕਾਰ ਭੇਟਨਾ, ਢੰਡੋਤ ਕਰਨੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਮਾਮੁ : ਮੈਨੂੰ। ਭਜਦਯਾ : ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਨਾਲ। ਨਿੱਦਯ ਯੁਕਤਾਹ : ਹਮੇਸ਼ਾ ਪੱਕਾ। ਉਪਆਸਤੇ : ਪੂਜਾ ਕਰਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਦ੍ਰਿੜ-ਨਿਸ਼ਚੇ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਨਿਰੰਤਰ ਮੇਰਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ, ਮੇਰੀ ਭਗਤੀ ਪੂਰਵਕ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨਿੱਦਯ ਯੁਕਦਯਾ - ਮਾਤ੍ਰ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਿਤ ਯੁਕਤ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਦਮ ਲੱਗੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਂਸਾਰਿਕ ਭੋਗਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਕਾਰਣ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਭੋਗਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਗਿਲਾਨੀ ਆਉਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਵੀ ਮਨ ਉਕਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਗਲ ਲੱਗਿਆ ਧਿਆਨ, ਉਦੇਸ਼ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਚਾਰ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ, ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹਰ ਸਮੇਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਬਿਆਲ ਹਰ ਸਮੇਂ ਰਹਿੰਦਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਦ੍ਰਿੜ-ਵਤਾਹ = ਜਿਹੜੇ ਸਾਂਸਾਰਿਕ ਭੋਗਾਂ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਜੋ ਵੀ ਪਰਮਾਰਥ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਦ੍ਰਿੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ (2.44) ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਤਰ ਮਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਕਿ ਅਸੀਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹਾਂ, ਭਗਵਾਨ ਸਾਡਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਅਸਾਡਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਨਾ ਸਾਂਸਾਰਿਕ ਭੋਗ ਭੋਗਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਨਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਦੀ। ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨੀ ਹੈ। ੦ ਯਤ ਅੰਤਰ ਚ = ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਮਤਾ ਪੂਰਵਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਪਟੇ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਲੋਭ ਪੂਰਵਕ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਭਗਤ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਦਗੁਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਦਗੁਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਦਗੁਣ ਸਦਾਚਾਰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ

ਅਨੁਕੂਲ-ਚੇਸ਼ਟਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਤਤਮ੍ ਕੀਰਤ ਅਯੰਤਰ - ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਹੋਰ ਭਗਤ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਮੇਰੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਪਰਮਾਰਥ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਸ ਦੀ ਵੀ ਰੱਜ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਨ 'ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਯਸ਼ ਗਾਇਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਮਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਮਨ ਉਸੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਹੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਾਂ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਦੌੜੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਤਮ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਭੂ ਅੱਗੇ ਅਸੀਂ ਡੰਡੇਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ, ਪ੍ਰਭੂ ਅੱਗੇ ਸਮੱਰਪਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਅਸਾਡਾ ਆਪਾ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਧਿਆਨ ਸਤਿਕਾਰ ਸ਼ਰਧਾ ਸਮੱਰਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਬਣਨਾ ਬਹੁਤ ਅੰਖਾ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਜਥੋਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਗੀਦਾਰ ਹੈ।

○ ○ ○

9.15 ਸ਼ਲੋਕ :

ਜਾਨ-ਧਜੇਨ ਚ ਅਧਿ ਅਨ੍ਯੇ, ਧਜਨਤ: ਮਾਮ੍ ਤਪ-ਆਸਤੇ / ਏਕ-ਤਵੇਨ ਧੂਥਕ੍-ਤਕੇਨ, ਬਹੁ-ਧਾ ਵਿਸ਼ਤ:—ਮੁਖਮ੍ ||

ਗ੍ਰਾਨ ਯਗਯੈਨ ਚ ਅਧਿ ਅਨ੍ਯੇ, ਧਜਨਤ ਮਾਮ੍ ਉਪਆਸਤੇ।

ਏਕ ਤੁਵੇਨ ਪ੍ਰਥਕ੍ ਤੁਵੇਨ ਬਹੁਧਾ ਵਿਸ਼ਵਤਹ ਮੁਖਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਗ੍ਰਾਨ ਯਗੋਨ : ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਨਾਲ। ਚ : ਅਤੇ। ਆਧਿ, ਅਨ੍ਯੇ : ਭੀ, ਦੂਜੇ। ਧਜਨਤ : ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਦਿਆਂ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰੇ। ਉਪਆਸਤੇ : ਪੂਜਾ, ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨਾ। ਏਕ ਤੁਵੇਨ : ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ। ਪ੍ਰਥਕ੍ ਤੁਵੇਨ : ਜਿਵੇਂ ਵੱਖਰਾ। ਬਹੁਧਾ : ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ। ਵਿਸ਼ਵਤਹ ਮੁਖਮ੍ : ਸਾਰੇ ਚਿਹਰੇ ਵਾਲੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਦੂਜੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਲੋਕ ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਯਗ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮੇਰੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਭੇਦ ਭਾਵ ਤੋਂ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਮੈਨੂੰ ਵਿਗਾਟ ਸਰੂਪ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਕ ਭਾਵ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਗ੍ਰਾਨ ਯਗਯੈਨ ਚ ਅਧਿ ਅਨ੍ਯੇ – ਧਜਨਤ ਮਾਮ੍ ਉਪਆਸਤੇ = ਕਈ ਗਿਆਨ ਯੋਗੀ ਸਾਧਕ, ਗਿਆਨ ਯਗ ਤੋਂ ਅਰਥਾਤੇ ਵਿਵੇਕ ਪੂਰਵਕ ਅਸਤ੍ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਰਵਤ੍ ਵਿਆਪਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਆਪਕ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਮੇਰੇ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਗਾਚਾਰ ਸਰੂਪ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਅਭਾਵ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਹੁਣ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਉਤਪਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੇ ਉਹ ਆਸ਼ੀਤ ਹੈ ਤੇ ਉਸੇ ਤੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਏਕਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਨਿਤ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਬੁੱਧੀਮਤਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਯਜਨਤ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਆਦਰ ਹੈ। ਇਹੋ ਉਸ ਦਾ ਪੂਜਣ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਥਕ੍ ਤੁਵੇਨ ਬਹੁ-ਧਾ ਵਿਸ਼ਵਤਹ - ਮੁਖਮ੍ - ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਕਈ ਕਰਮਯੋਗੀ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੇਵਕ ਮੰਨ ਕੇ ਤੇ ਮਾਤਰ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। “ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ? ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਦੁਖ ਕਿਵੇਂ ਦੂਰ ਹੋਵੇ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ ?” ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤਨ, ਮਨ, ਧਨ ਆਦਿ ਤੋਂ ਜਨਤਾ ਜਨਾਰਦਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੱਗੇ ਰੰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਦਵੈਤ ਉਪਾਸਨਾ ਵਿਧੀ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਇੱਕ ਚੇਤਨ ਸਰੂਪ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਦਵੈਤ ਉਪਾਸਨਾ ਵਿਧੀ, ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਤੱਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਜਗਤ ਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਪਰ ਜੀਵ ਤੇ ਜਗਤ, ਪ੍ਰਭੂ 'ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦਵੈਤਾ ਹੈ। ਜਗਤ ਅਤੇ ਜੀਵ - ਅਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਤੱਤ ਹਨ, ਏਥੇ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਬਹੁ ਚਿਹਰਿਆਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤੀਆਂ, ਉਪਾਸਨਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਵਿਧੀਆਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਾਰਗ ਗਿਆਨ-ਯੋਜਨਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਕਲਪ ਰੂਪ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਧਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਤੁਹਾਡਾ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਕਲਪ ਅੰਤਿਮ ਹੈ, ਨਾਂ ਛੁਕਵਾਂ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਇਸ (ਪ੍ਰਭੂ) ਦੇ ਰੂਪ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਹਨ।

○ ○ ○

9.16 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਹਮ੍ ਕ੍ਰਤੁ: ਅਹਮ੍ ਯਜ:; ਸਵਧਾ ਅਹਮ੍ ਅਹਮ੍ ਔ਷ਧਮ੍ / ਮਨਤ: ਅਹਮ੍ ਅਹਮ੍ ਏਕ ਆਯਮ੍, ਅਹਮ੍ ਅਗਿ: ਅਹਮ੍ ਹੁ-ਤਮ੍ ||

ਅਹਮ੍ ਕ੍ਰਤੁ ਅਹਮ੍ ਯਗਯੁਹ, ਸ੍ਰਵਧਾ ਅਹਮ੍ ਅੰਸ਼ਧਮ੍।

ਮੰਤ੍ਰ ਅਹਮ੍ ਅਹਮ੍ ਏਵ ਆਜ੍ਯਮ੍, ਅਹਮ੍ ਆਗਿਨ੍ਹ ਅਹਮ੍ ਹੁਤਮ੍।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਕ੍ਰਤੁ : ਕਰਬਾਨੀ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਯਗਯੁਹ : ਕਰਬਾਨੀ, ਯਗ। ਸ੍ਰਵਧਾ : ਪਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਦੇਣਾ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਅੰਸ਼ਧਮ੍ : ਬਨਸਪਤੀ ਜੜੀ ਬੂਟੀਆਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ। ਮੰਤ੍ਰ : ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਬਦ। ਅਹਮ੍ ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ, ਮੈਂ। ਏਵ : ਭੀ। ਆਜ੍ਯਮ੍ : ਘਿਓ ਜਾਂ ਸ਼ੁਧ ਕੀਤਾ ਮੱਖਣ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਆਗਿਨ੍ਹ : ਅੱਗ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਹੁਤਮ੍ : ਚੜ੍ਹਾਵਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਹੀ ਕਰਬਾਨੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹੀ ਯਗ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਹ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਹਾਂ, ਜੋ ਪਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਅੰਸ਼ਪੀ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਹੀ ਮੰਤਰ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਹੀ ਸ਼ੁਧ ਘੀ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਹੀ ਅਗਨੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹੀ ਹਵਨ ਕਰਮ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਹਮ੍ ਕ੍ਰਤੁ ਅਹਮ੍ ਯਗਯੁਹ = ਏਥੇ ਅਸੰਭਵ ਅਰਥਾਤ ਅਹਮ੍, ਮਮ ਮਜਾ ਮਤ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੈਲਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਅਹਮ੍ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅੱਠ ਵਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਦਾ (ਉਪਾਸਨਾ

ਦਾ) ਜਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਪਰਪੱਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਦੇਹਗੀਣ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਰਧਾਪੂਰਵਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਕਸ਼ਾਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਮੰਨ ਕੇ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਸੁਚ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਜੋ ਵੀ ਸਰੂਪ ਹੈ - ਉਹ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਜੋ ਵੈਦਿਕ ਗੀਤੀ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਕ੍ਰਤਹੁ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕ੍ਰਤਹੁ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਜੋ ਪੌਰਾਣਿਕ ਗੀਤ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਯਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਯਗ ਆਦਿ ਸਮਾਨਤ ਕਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ - ਉਹ ਯਗ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮੱਗਰਿ ਯਗ ਨੂੰ ਸ੍ਰਵਧਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ੍ਰਵਧਾ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਗਾਂ ਲਈ ਜੋ ਸਮੱਗਰੀ ਹੈ, ਵਣਸਪਤੀਆਂ, ਬੂਟੀਆਂ, ਤਿਲ ਛੁਹਾਰਾ ਆਦਿ ਵੀ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ੦ ਮੰਤਰ ਅਹਮ੍ ਅਹਮ੍ ਏਵ ਆਜ਼ਜਮ੍, ਅਹਮ੍ ਅਗਨਿਹ ਅਹਮ੍ ਹੁ ਤਮ੍ = ਜਿਸ ਮੰਤਰ ਨਾਲ ਕ੍ਰਤੁ ਯਗ ਤੇ ਸ੍ਰਵਧਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੰਤਰ ਵੀ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਯਗ ਆਦਿ ਲਈ ਜੋ ਸਮੱਗਰੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਗਊਧਤ - ਉਹ ਵੀ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਅੱਗ ਨਾਲ ਹਵਨ ਸੰਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅੱਗ ਵੀ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਹਵਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵੀ ਮੈਂ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕ੍ਰਤਹੁ - ਵੈਦਿਕ ਗੀਤੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਯਗ, ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀ ਕਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਸ੍ਰਵਧਾ, ਉਹ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਹੈ, ਜੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ ਰੁਪੈਂ ਪੈਸੇ ਦੇ ਗੁਪ ਵਿੱਚ ਪਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਔਜ਼ਪੀ - ਜੜੀ ਬੂਟੀਆਂ, ਪੇੜ ਪੌਦਿਆਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਦਵਾਈ ਹੈ। ਮੰਤਰ ਮਨ ਅੰਦਰ ਸ਼ਰਧਾ ਉਪਾਸਨਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਗਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ, ਨਾ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਅਪਾਰ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਜਥੋਤੀਸ ਤੇਮਾ ਹੈ, ਮਹਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਮਹਾਨ ਯਗ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਹੀ ਉੱਤਮ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਭੇਦ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗਿਆਤਾ ਹੈ।

* * *

9.17 ਸ਼ਲੋਕ :

ਪਿਤਾ ਅਹਮ੍ ਅਸਥ ਯਗਤ; ਮਾਤਾ ਧਾਤ ਪਿਤਾਸਹ;। ਕੇਵਥ ਪਕਿਤ੍ਰਸ ਓਸ-ਕਾਰ; ਋ਕ ਸਾਮ ਯਜੁ; ਏਵ ਚ॥

ਪਿਤਾ ਅਹਮ੍ ਅਸਥ ਯਗਤਹ, ਮਾਤਾ ਧਾਤਾ ਪਿਤਾ ਮਹਰ।

ਵੇਦਯਸ੍ ਪਵਿਤ੍ਰਸ ਓਸ੍ ਕਾਰਹ, ਰਿਕ੍ ਸਾਮ ਯਜੁਹ ਏਵ ਚ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪਿਤਾ : ਪਿਤਾ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਅਸਥ : ਇਸ ਦਾ। ਜਗਤਹ : ਸੰਸਾਰ। ਮਾਤਾ : ਮਾਤਾ। ਧਾਤਾ : ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਦੇਣ ਵਾਲਾ। ਪਿਤਾਸਹ : ਦਾਦਾ। ਵੇਦਯਸ੍ : ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੈ। ਪਵਿਤ੍ਰਸ : ਅਤਿ ਪਵਿਤ੍ਰ ਰੂਪ। ਓਸ੍ ਕਾਰਹ : ਉਕਾਰ। ਰਿਕ੍ : ਰਿਕ। ਸਾਮ : ਸਾਮਾ। ਯਜੁਹ : ਯਜੁਰ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਹੀ ਇਸ ਜਗਤ ਦਾ ਪਿਤਾ ਮਾਤਾ ਕਰਮ ਫਲ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਈਸ਼ਵਰ ਹਾਂ ਅਤੇ ਪਿਤਾਸਹ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹੀ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਵਸਤੂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਪਵਿਤ੍ਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਉਂਕਾਰ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹੀ ਰਿਗਵੇਦ ਸਾਮਵੇਦ ਯੁਜਵੇਦ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਵੇਦਯਸ੍ ਪਵਿਤ੍ਰਸ ਓਸ੍ ਕਾਰਹ ਤ੍ਰਕ ਸਾਮ ਯਜੁਹ ਏਵ ਚ = ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦੱਸੀ ਜੋ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਵੇਦ੍ਯ ਹੈ = ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਖਵਾ ਕਾਮਨਾ ਨਿਵਿੜੀ ਦੇ ਲਈ ਵੈਦਿਕ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕ੍ਰਤੁ ਯਗ, ਆਦਿ ਦਾ ਅਨੁਸਥਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਸਹਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੇਦਯ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੇਦਯ ਮੇਰਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ੦ ਯਗਦਾਨ ਤੇ ਤਪ - ਇਹ ਤਿੰਨ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਪੁਰਸ਼ ਮਹਾਨ ਪਵਿਤ੍ਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਨ ਹਨ। (18.05) ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਤੋਂ ਖਰਚ ਕੀਤੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੋ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਮੇਰਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ੦ ਕ੍ਰਤੁ ਯਗ ਆਦਿ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਿਚਾਵਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਓਸ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਿਚਾਵਾਂ ਫਲਦਾਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ (17.24) ਵੈਦਿਕ ਲਈ ਪ੍ਰਦਵ ਉਚਾਰਣ ਮੁੱਖ ਹੈ। ੦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਤੁ ਯਗ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਰਿਗ੍ ਵੇਦ ਸਾਮਵੇਦ ਤੇ ਯੁਜਰਵੇਦ - ਤਿੰਨ ਵੇਦ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਯਤਾ ਕਸਰ ਵਾਲੇ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਰਿਚਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਵੱਗਤ ਸਹਿਤ ਗਣਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮੰਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਮੰਤਰ 'ਸਾਮਵੇਦ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਨਿਯਤਾਕਸਰ ਵਾਲੇ ਮੰਤ੍ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਯਜੁਰਵੇਦ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਵੇਦ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਹਨ। ੦ ਪਿਤਾ ਮਹਰ - ਜਗਤਹ - ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ - ਇਸ ਜੜ੍ਹ ਚੰਤੇਨ ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਆਦਿ ਪੂਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਤਿਪਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ (7.06) ਵਾਰ ਵਾਰ ਅਵਤਾਰ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਹੀ ਪਿਤਾ ਹਾਂ (11.43 ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਦੇਖੋ) ੦ ਧਾਤਾਂ - ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ, ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਹੀ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਸੰਸਾਰ ਮਾਤਰ ਦਾ ਜੋ ਵਿਧਾਨ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਭੀ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਧਾਤਾਂ ਹਾਂ। ੦ ਮਾਤਾ = ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਜੂਨੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਜਿਹੜੇ ਸਰੀਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਯੂਨੀ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਪੈਂਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ - ਮਾਤਾ - ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ੦ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਪਰਜਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਹਨ। ਉਹ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਭੀ ਮੇਰੇ ਗਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮੈਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦਾ ਤੇ ਪਰਜਾ ਦਾ ਪਿਤਾਮਹ ਹਾਂ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਆਦਿ ਕਰਤਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। (11.37 ਸ਼ਲੋਕ ਦੇਖੋ)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਹਾਨ ਸਰੋਤ ਹੈ, ਉਹ ਪਿਤਾ ਹੈ ਮਾਤਾ ਹੈ, ਦਾਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਮ ਫਲ-ਦਾਤਾ ਵੀ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਸਭ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਗਿਆਤ ਯੋਗ ਹੈ। ਧਰਤੀ, ਪਾਣੀ, ਅੱਗ, ਹਵਾ ਅੰਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਸੁਧੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ - ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਸੁਧੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਸੁਧੱਧੀ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਸਾਮਵੇਦ ਅਤੇ ਯੁਜਰ ਵੇਦ - ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਗਰੰਥ ਹਨ। ਏਥੇ ਅੱਖਰਵ ਵੇਦ ਦਾ ਜਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤਿੰਨਾਂ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਹ ਵੇਦ ਕੱਟੋਂਪੰਥੀ ਹੈ। ਅਥਵਾ ਰੁੜ੍ਹੀ ਬੱਧ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਆਧਾਰ, ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਵੇਦ ਪੂਰਣ ਹਨ। ਵੇਦਾਂ (ਇਨ੍ਹਾਂ) ਰਾਹੀਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਵਿਤ੍ਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜੋ ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਆਵਾਜ਼ ਹੀ ਇਸ ਕਾਇਨਾਤ ਦਾ ਬੀਜ ਹੈ, ਆਵਾਜ਼ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ, ਨਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ - ਓਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਸਦੀਵੀ ਬਿਗਜ਼ਮਾਨ ਹੈ। ਓਸ

ਸ਼ਬਦ ਅ+ਓ+ਮ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਨਾਲ ਜਗਤ ਪਸਾਰੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਾਧਕ ਓਮ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

9.18 ਸ਼ਲੋਕ :

ਗਮ-ਤਿ: ਭਰ-ਤਾ ਪ੍ਰਭੁ: ਸਾਕਾਰੀ, ਨਿ-ਕਾਸ: ਸ਼ਰਣਮ੍ ਸੁ-ਹਦ। ਪ੍ਰ-ਭਵ: ਪ੍ਰ-ਲਥ: ਸਥਾਨਮ੍, ਨਿ-ਧਾਨਮ੍ ਬੀਜਮ੍ ਅ-ਕਿ-ਅਯਮ੍॥

ਗਮਤਿਹ ਭਰਤਾ ਪ੍ਰਭੂਹ ਸਾਕਸੀ, ਨਿਵਾਸਹ ਸ਼ਰਣਮ੍ ਸੁਹਰਦਾ।

ਪ੍ਰਭਵਹ ਪ੍ਰਲਯਹ ਸੁਖਾਨਮ੍, ਨਿਧਾਨਮ੍ ਬੀਜਮ੍ ਅਵਿਅਯਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਗਮਤਿਹ : ਗੋਲ, ਟੀਚਾ, ਮੰਤਵ। ਭਰਤਾ : ਸਹਾਇਤਾ/ਪ੍ਰੇੜਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਪ੍ਰਭੂਹ : ਪ੍ਰਭੂ। ਸਾਕਸੀ : ਗਵਾਹ। ਨਿਵਾਸਹ : ਨਿਵਾਸ, ਘਰ। ਸ਼ਰਣਮ੍ : ਸ਼ਰਣ ਲੈਣੀ। ਸੁਹਦੁ : ਦੋਸਤ ਮਿੱਤਰ। ਪ੍ਰਭਵਹ : ਅਸਲ, ਮੂਲ। ਪ੍ਰਲਯਹ : ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ, ਪਰਲੋਂ। ਸੁਖਾਨਮ੍ : ਨੀਂਹ, ਬੁਨਿਆਦ। ਨਿਧਾਨਮ੍ : ਖਜ਼ਾਨਾ। ਬੀਜਮ੍ : ਬੀਜ। ਅਵਿਅਯਮ੍ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਹੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਹਾਂ, ਸਹਾਰਾ ਹਾਂ, ਮਾਲਕ ਹਾਂ, ਗਵਾਹ ਹਾਂ, ਘਰ ਹਾਂ, ਸ਼ਰਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹਾਂ, ਦੋਸਤ ਹਾਂ, ਮੂਲ ਹਾਂ, ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ, ਆਧਾਰ ਸਥਾਨ ਹਾਂ, ਨਿਧਾਨ ਅਤੇ ਅਵਿਨਾਸੀ ਬੀਜ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਗਮਤਿਹ ਭਰਤਾ ਪ੍ਰਭੂਹ ਸਾਕਸੀ, ਨਿਵਾਸਹ ਸ਼ਰਣਮ੍ ਸੁਹਰਦ - ੦ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਜੋ ਜੂਰੀ ਤੱਤਵ ਹਨ - ਉਹ ਗਤੀ ਸੁਰੂ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਰਤਾ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਪ੍ਰਭੂ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਸਾਰੇ ਸਮਾਂਅਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਸਾਕਸੀ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਹੀ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਿਤ ਨਿਰੰਤਰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸ਼ਰਣ 'ਸ਼ਰਣਗਤ ਵਤਸਲ' ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਣ ਪਰਿਣਾਮ ਮਾਤਰ ਦਾ ਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੁਹਰਦ/ਹਿਤੈਸੀ ਭੀ ਮੈਂ ਹਾਂ। ੦ ਪ੍ਰਭੂਹ ਪ੍ਰਲਯਹ ਸੁਖਾਨਮ੍ ਨਿਧਾਨਮ੍ ਬੀਜਮ੍ ਅਵਿਅਯਮ੍ - ੦ ਪ੍ਰਲਯ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣ ੦ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਪ੍ਰਭਵਹ ਅਤੇ ਪ੍ਰਲਯਹ ਹਾਂ। (7.06) ਮਹਾਪ੍ਰਲਯੇ ਸਮੇਂ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ 'ਸੁਖਾਨ' ਹੈ। ੦ ਨਿਵਾਸ - ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਆਰੰਭ - ਮਹਾ ਸਰਗ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਨਿਵਾਸ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਲਯੇ ਅਵਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸਹਿਤ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੁਖਾਨ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਰਗ ਅਵਵੱਸਥਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਲਯੇ ਅਵਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸੰਸਾਰ ਜੀਵ ਤੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਦੇਖਣ ਸੁਣਨ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਦੇ ਸਭ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹਨ। ੦ ਸਾਂਸਾਰਿਕ ਬੀਜ ਜੋ ਬਿਰਖ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਰਖ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਦੋਸ਼ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਅਨਾਦਿ ਹਾਂ। ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਵੀ ਮੈਂ ਤਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਵਿਅਯਮ੍ ਬੀਜ ਹਾਂ। ਬੀਜ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਮੰਤਵ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਮੁੱਚੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ 1. ਵਧੀਆ ਜੀਵਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ 2. ਸਰਬੋਤਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ 3. ਵਧੇਰੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਤਿ ਚਿੱਤ ਆਨੰਦ ਦੇ ਬਦਲੇ - ਸਰੂਪ ਹਨ। ਜੋ ਹਨ ਜੀਵਨ, ਚਾਨਣ, ਪਿਆਰ। ਇਹੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਟੀਚੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਣ ਦੇ ਕਰਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਹਨ, ਏਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਹਾਰਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ, ਜਗਤੀ-ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਉਹੋ ਹੀ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਇਨਾਤ, ਜੀਵ, ਈਸਵਰ ਅੰਦਰ ਕਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਏਹ ਓਹੋ ਗਵਾਹ ਹੈ। ਜੀਵ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਲਈ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ, ਘਰ ਵਾਂਗ ਵੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ, ਜੋ ਮੌਤ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਉਹੋ ਹੀ ਸਰਬ-ਸਕਤੀਮਾਨ ਹੈ, ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਬੀਜ ਹੈ, ਜੋ ਕਦੇ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗਮਤਿਹ ਦੇ ਅਰਥ ਉਹ ਟਿਕਾਣਾ, ਜਿਥੋਂ ਅਸੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਗਲਤ ਰਸਤੇ ਉੱਪਰ ਟੁਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾਂ ਦੀ ਉਪਸਥਾਨ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਣ, ਸਾਧਨਾ ਕਰਕੇ ਚੰਦਲੋਕ, ਸੂਰਯਾ ਲੋਕ, ਇੰਦ੍ਰ ਲੋਕ ਆਦਿ ਜਾਣ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਿਰਜੇ ਗਹਿ ਨਵੰਤਰ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੈ, ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਸਦੀਵੀ ਹੈ, ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਹੈ, ਬਖਸ਼ਣ ਕਰਤਾ ਹੈ, ਦਾਨਬੀਰ ਹੈ। ਕਿਧਾਲੂ ਤੇ ਦਿਆਲੂ ਹੈ। ਸਭ ਦਾ ਸ਼ੁਭਚਿੰਤਕ ਹੈ।

○ ○ ○

9.19 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਪਾਮਿ ਅਹਮ੍ ਅਹਮ੍ ਕਰਮ੍, ਨਿ-ਗੁਹਾਮਿ ਤਦ-ਸ੍ਰਯਾਮਿ ਚ। ਅ-ਮ੃ਤਮ੍ ਚ ਏਵ ਮ੃ਤੁ: ਚ, ਸਤ੍ਰ ਅ-ਸਤ੍ਰ ਚ ਅਹਮ੍ ਅਰਜੁਨ॥

ਤਪਾਮਿ ਅਹਮ੍ ਅਹਮ੍ ਕਰਮ੍, ਨਿ ਗੁਹਨਾਮਿ ਓਦੁ ਸ੍ਰਯਾਮਿ ਚ।

ਅ ਮ੃ਤਮ੍ ਚ ਏਵ ਮ੃ਤਯੁਹ ਚ, ਸਤ੍ਰ ਅਸਤ੍ਰ ਚ ਅਹਮ੍ ਅਰਜੁਨ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਪਾਮਿ : ਗਰਮੀ ਦੇਣੀ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਕਰਮ੍ : ਮੀਂਹ। ਨਿ-ਗੁਹਾਮਿ : ਫੜੀ ਰੱਖਣਾ, ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ। ਉਦੁਸ੍ਰਯਾਮਿ : ਅੱਗੋਂ ਹੋ ਭੇਜਣਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਮ੃ਤਮ੍ : ਅਵਿਨਾਸੀ, ਦੇਵਤਾ, ਅਮਰ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਮ੃ਤਯੁਹ : ਮੈਤ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਤ੍ਰ : ਹੋਂਦ, ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਅਰਜੁਨ : ਹੇ ਅਰਜਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਹੀ ਸੂਰਜ ਰੂਪ ਹੋ ਤਪਦਾ ਹਾਂ, ਤਪਸ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੀਂਹ ਪਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਅਰਜਨ! ਮੈਂ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਹੀ ਮਿਰਡੂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹੀ ਸਤਿ ਤੇ ਅਸਤਿ ਹਾਂ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਮੈਂ ਹੀ ਮੈਂ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤਪਾਮਿ ਅਹਮ੍ ਅਹਮ੍ ਵਰਸਮ੍ - ਨਿਗਰਾਨਾਮਿ ਓਦ੍ ਸੂਜਾਮਿ ਚ = ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਜੋ ਕੁੱਝ ਅਸੁੱਧ ਗੰਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਰੋਗ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰੋਗ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰਥਾਤ ਔਸਪੀਆਂ ਜੜੀ ਬੁਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਜਹਿਰੀਲਾ ਭਾਗ ਹੈ - ਉਸ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤੇ ਧਰਤੀ ਦਾ ਜੋ ਜਲੀਯ ਭਾਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਪਵਿੱਤਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਕਾਉਣ ਵਾਸਤੇ, ਮੈਂ ਹੀ ਸੂਰਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਪਦਾ ਹਾਂ। ਸੂਰਜ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਭ ਦੇ ਜਲੀਯ ਭਾਗ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਜਲ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਮਿੱਠਾ ਬਣਾ ਕੇ ਸਮੇਂ ਆਉਣ 'ਤੇ ਬਰਖਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਮੀਂਹ ਪਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ - ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਮ੍ਰਤਮ੍ ਚ ਏਵ ਮ੍ਰਤਯੁਹ ਚ, ਸੜ੍ ਅਸੜ੍ ਚ ਅਹਮ੍ ਅਰਜੁਨ - ਮੈਂ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹਾਂ ਤੇ ਮੌਤ ਹਾਂ। ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ ਧਾਰਣ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜੀਵਨ ਰਹਿਣਾ (ਨਾ ਮਰਨਾ) ਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਵਿਯੋਗ ਹੋਣਾ (ਮਰਨਾ) ਭੀ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਕੀ ਕਹਾਂ ? ਸੜ੍ ਅਸੜ੍ ਨਿਤ ਅਨਿਤਮ੍ ਕਾਰਨ ਕਾਰਜ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਤਮਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਵਾਸਤੇਵ (ਭਗਵਤ ਸਰੂਪ) ਹੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੜ੍ ਅਸੜ੍ ਕਾਰਨ ਕਾਰਜ ਸਭ ਕੁੱਝ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਸਾਰਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਜੀਣਾ ਮਰਨਾ, ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼, ਸਥਲ, ਸੂਖਮ, ਭਾਵੇਂ ਵੱਖ-2 ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਯਥਾਰਥ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਪਸਾਰੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਹੈ, ਏਸੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਨੂੰ ਗਰਮੀ ਅਰਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਫੈਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੀਂਹ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ-ਫਲਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਲਈ ਅਮਰ ਰਹਿਣ ਤੇ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਮੌਤ ਦੀ ਦਾਤ ਭੇਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਜਗਤ ਦਾ ਜੀਵ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜੀਵ ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੈ। ਜੀਵ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

* * *

9.20 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤੈਵਿਦਾ: ਮਾਸ੍ ਸੋਮ-ਧਾ: ਧੂਰ-ਧਾਪਾ:, ਯੜੈ: ਇਥਾ ਸਵ:-ਗਤਿਮ੍ ਪ੍ਰ-ਅਰਥਯਤੇ।

ਤੇ ਪੁਣਿਮ੍ ਆਸਾਦ੍ ਸੁਰ-ਇੜ੍-ਲੋਕਮ੍, ਅਸ-ਨਜ਼ਿ ਦਿਵਾਨ੍ ਦਿਵਿ ਦੇਵ-ਭੋਗਾਨ੍॥

ਤੈ ਵਿਦਿਯਾਹ ਮਾਮ੍ ਸੋਮਪਾਹ, ਪੂਤਪਾਪਾਹ ਯਗਯੈਹ ਇਸ਼ਟਾ, ਸਵਹ ਗਤਿਮ੍ ਪ੍ਰਾਰਥਯੰਤੇ।

ਤੇ ਪੁਣਯਮ੍ ਆਸਾਦਯ੍ ਸੁਰ ਇੰਦ੍ ਲੋਕਮ੍, ਅਸ਼ਨਿੰਤਿਤ, ਦਿਵਯਾਨ੍ ਦਿਵਿ ਦੇਵ ਭੋਗਾਨ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤੈ ਵਿਦਿਯਾਹ : ਤਿੰਨ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਗਿਆਤਾ, ਤੈਵੇਦੀ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਸੋਮਪਾਹ : ਸੋਮਰਸ ਪੀਣ ਵਾਲਾ। ਪੂਤਪਾਪਾਹ : ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਯਗਯੈਹ : ਕਰਬਾਨੀ ਰਾਹੀਂ। ਇਸ਼ਟਾ : ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ। ਸਵਹ ਗਤਿਮ੍ : ਸਵਰੱਗ ਦਾ ਰਸਤਾ। ਪ੍ਰਾਰਥਯੰਤੇ : ਪਾਰਥਨਾ ਕਰਨੀ। ਤੇ : ਉਹ। ਪੁਣਯਮ੍ : ਪੁੱਜ ਚੁੱਕੇ। ਆਸਾਦਯ੍ : ਪੁੱਜ ਚੁੱਕੇ। ਸੁਰਿੰਦ੍ ਲੋਕਮ੍ : ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਸੰਸਾਰ। ਅਸ਼ਨਿੰਤਿਤ : ਖਾਣਾ, ਆਨੰਦ ਲੈਣਾ। ਦਿਵਯਾਨ੍ : ਦੈਵੀ। ਦਿਵਿ : ਸਵਰੱਗ। ਦੇਵ ਭੋਗਾਨ੍ : ਸਵਰੱਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਨੰਦ, ਭੋਗ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਤਿੰਨ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ, ਸੋਮਰਸ ਦਾ ਸੇਵਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਥਵਾ ਪਾਪ ਰਹਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਯਗਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮੇਰਾ ਪੂਜਣ ਕਰਕੇ ਸਵਰੱਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪੁੰਨ ਫਲ ਸਰੂਪ ਸਵਰੱਗ ਲੋਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਸਵਰੱਗ ਵਿੱਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਦਿੱਬ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤੈਵਿਦਿਯਾਹ ਮਾਮ੍ ਸੋਮਪਾਹ ਪੂਤਪਾਪਾਹ..... ਅਸ਼ਨਿੰਤ ਦਿਵਯਾਨ ਦਿਵਿ ਦੇਵ ਭੋਗਾਨ੍ - ਤੈਵਿਦਿਯਾਹ ਪਦ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਬੁਧੀਮਾਨ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਹਨ, ਉਹ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਏ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਸੁਣ ਕੇ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਘੱਟ ਪਰਵਾਹ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਵਰੱਗ ਪਾਪਤੀ ਲਈ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹੇ ਗਏ ਯਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸੋਮਲਤਾ - ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਲਤਾ (ਬੇਲ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੁਕਲ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਦਿਨ ਚੰਦਰਮਾ ਦੀ ਇਕ ਇਕ ਕਲਾ ਵਧਦੇ ਵਧਦੇ ਪੁਰਣਿਮਾ ਨੂੰ ਕਲਾਵਾਂ ਪੁਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸ਼ਨ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿ ਦਿਨ ਇੱਕ ਕਲਾ ਘਟਦੀ ਘਟਦੀ ਅਮਾਵਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁਕਲ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇੱਕ ਪੱਤਾ ਨਿਕਲਦੇ ਪੁਰਣਿਮਾ ਤੱਕ ਪੰਦਰਾਂ ਪੱਤੇ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਕਿਸ਼ਨ ਪੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਦਿਨ ਇੱਕ ਇੱਕ ਪੱਤਾ ਫਿੱਗਦੇ ਫਿੱਗਦੇ ਅਮਾਵਸ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਪੱਤੇ ਫਿੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਸੋਮਲਤਾ ਦੇ ਰਸ ਨੂੰ ਸੋਮਰਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਯਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਸੋਮਪਾਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਪੂਤਪਾਪਾਹ - ਜਿਹੜੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਯਗਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਥਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੋਮ ਰਸ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਪ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਾਮ੍ - ਪਦ ਇੰਦ੍ ਲਈ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਵਰੱਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਇੱਛਕ ਲੋਕ ਇੰਦ੍ ਦੀ ਹੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੰਦ੍ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਸਵਰੱਗ ਲੋਕ ਦੀ ਯਾਚਨਾ ਕਰਨਾ - ਹੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੈ। ਸਵਰੱਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਲੋਕ ਦਿਵਯ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦਿਵਯ ਭੋਗ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਨਾਲ ਵਿਲੱਖਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦਿਵਯ ਸ਼ਬਦ ਏਥੇ, ਸਪਰਸ਼, ਰੂਪ, ਰਸ, ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਗੰਧ ਪੰਜਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਦਿਵਯ - ਨੰਦਨਵਣ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣਾ, ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਕਰਨਾ, ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ, ਮਹਿਮਾ ਆਦਿ ਭੋਗਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸੂਚਿਕ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਰਿਗ ਵੇਦ, ਸਾਮਵੇਦ ਅਤੇ ਯੁਜਰ ਵੇਦ ਵੱਲੋਂ ਦਰਸਾਏ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਸਵਰੱਗ ਦੇ ਆਨੰਦ ਮਾਨਣ ਜੋਗ ਹਨ। ਇੰਦ੍ ਦੇਵਤਿਆਂ (ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ) ਲਈ ਬਿਤਾਬ ਹੈ। ਜੋ ਫਲਾਂ, ਮੰਤਵਾਂ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਸੌ ਸਫਲ ਯਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਹੀ ਇੰਦ੍ ਉਪਾਧੀ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੈ ਵਿਦਿਆ ਉੱਪਰ ਲਿਖੇ ਤਿੰਨ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਪੁਰਨ ਗਿਆਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੈਵੇਦੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਬੁਧੀਮਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

* * *

9.21 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤੇ ਤਮ੍ ਭੁਜ-ਤਵ ਸਵਗ-ਲੋਕਮ੍ ਵਿਸ਼ਾਲਮ੍, ਕ੍ਰਿਣੇ ਪੁਣੇ ਮਤ੍ਵ-ਲੋਕਮ੍ ਵਿਸ-ਅਨਿ।

ਏਕਮ੍ ਤ੍ਰਯੀ-ਧਰਮ੍ ਅਨੁ-ਪ੍ਰ-ਪਦ-ਤਾ; ਗਤ-ਆ-ਗਤਮ੍ ਕਾਮ-ਕਾਮਾ; ਲਭ-ਅ-ਅਨਤੇ॥

**ਤੇ ਤਮੁ ਭੁਜ੍-ਤ੍ਰਵਾ ਸ੍ਰਵਗ ਲੋਕਮੁ ਵਿਸ਼ਾਲਮੁ, ਕਸੀਣੇ ਪੁਣਯੇ ਮੁਦਯ ਲੋਕਮੁ ਵਿਸ਼ਾਈਤਿ।
ਏਵਮੁ ਤ੍ਰਯੀ ਧਮਮੁ ਅਨੁ ਪ੍ਰਪਦਤਾਹ, ਗਤ ਆ ਗਤਮੁ ਕਾਮ ਕਾਮਾਹ ਲੇਤ ਅ ਅੰਤੇ॥**

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤੇ : ਉਹ। ਤਮੁ : ਉਹ। ਭੁਜ੍-ਤ੍ਰਵਾ : ਆਨੰਦ ਲੈ ਚੁਕੇ। ਸ੍ਰਵਗ ਲੋਕਮੁ : ਸਵੱਰਗ ਲੋਕ। ਵਿਸ਼ਾਲਮੁ : ਵਿਸ਼ਾਲ। ਕਸੀਣੇ : ਨਿਕਾਸ ਕਰਨਾ। ਪੁਣਯੇ : ਲਾਭ ਹਿੱਤ। ਮੁਦਯ ਲੋਕਮੁ : ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਸੰਸਾਰ। ਵਿਸ਼ਾਈਤਿ : ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਵਮੁ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਤ੍ਰਯੀ ਧਮਮੁ : ਤਿਨ ਵੇਦਾਂ ਦਾ। ਅਨੁਪ੍ਰਪਦਤਾਹ : ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣਾ, ਪਾਬੰਦ ਰਹਿਣਾ, ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ, ਅਨੁਸਰਨ ਕਰਨਾ। ਗਤਆ ਗਤਮੁ : ਜਾਣ ਤੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ। ਕਾਮਕਾਮਾਹ : ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ। ਲਭਅੰਤੇ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਹ ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਵੱਰਗ ਲੋਕ ਨੂੰ ਭੋਗ ਕੇ ਪੁਨ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ, ਮਿਤੂ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹੇ ਗਏ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਭੋਗ ਕਾਮਨਾ ਯੁਕਤ ਮਨੁਖ ਬਾਰ ਬਾਰ ਆਵਾ ਗਮਨ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤੇ ਤਮੁ ਭੁਜ੍-ਤ੍ਰਵਾ ਸ੍ਰਵਗ ਲੋਕਮੁ ਵਿਸ਼ਾਲਮੁ..... ਕਾਮ ਕਾਮਾ ਲੱਭ ਅੰਤੇ - ਸਵੱਰਗ ਲੋਕ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਉਥੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵੀ ਲੰਮੀ ਹੈ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਭੋਗ ਸਾਮਰੀ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇੰਦਰ ਲੋਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਸਵੱਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਨਾ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਨਾ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਹੀ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨਾਂ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹੇ ਗਏ ਸੁਕਾਮ ਧਰਮਾਂ (ਅਨੁਸਥਾਨਾਂ) ਦਾ ਹੀ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰੈ ਧਰਮ ਦੇ ਸ਼ਰਨਾਗਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ੦ ਗਤਾਗਤਮੁ - ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜਾਣਾਂ ਤੇ ਆਉਣਾ। ਸਕਾਮ ਅਨੁਸਥਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁੱਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਵੱਰਗ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਮੌਤ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚੱਕਰ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਪੂਤ ਪਾਪਾਹ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਪ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ। ਕਸੀਣੇ ਪੁਣਯੇ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੁੱਨ ਕਸੀਣੇ ਹੋ ਗਏ, ਘਟ ਗਏ। ੦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵੱਰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧਕ ਪਾਪ ਯਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਤ ਪਾਪਾ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵੱਰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੁੱਨ ਉਥੇ ਦਾ ਸੁਖ ਭੋਗਣ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ। ਫਿਰ ਵੀ ਸੰਪੂਰਨ ਪਾਪਾਂ ਤੇ ਪੁੱਨਾਂ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਏਥੇ ਨਹੀਂ ਆਈ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰਥਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਮ ਫਲ ਸਮਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਠਹਿਰਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਮੁੜ ਕਰਮ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤਾਂ ਕਿ ਮੁੜ ਯੱਗ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਪਦਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਣ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਲੋਕ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਦਰ ਦਰ ਭਟਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਹੀਣੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਅਧਿਆਤਮਕ - ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤਿਆਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਆਨੰਦਮਈ ਸਾਰਥਕ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

9.22 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਜੁ-ਅਨਿਆ : ਚਿਨ੍ਤ-ਅਧ-ਅਨਤ; ਮਾਮ, ਯੇ ਜਨਾ; ਪਰਿ-ਅਪ-ਆਸ-ਅਤੇ।

ਤੇਬਾਮ ਨਿਤਿ-ਅਭਿ-ਧੁਜ-ਤਾਨਾਮ, ਧੋਗ-ਕਥੇਸਮ ਵਹਾਮਿ ਅਹਮ੍॥

ਅਨੁਅਨ੍ਯਾਹ ਚਿੰਤ ਅਯਅੰਤਹ ਮਾਮੁ, ਯੇ ਜਨਾਹ ਪਰਿਓਪ ਆਸੁਅਤੇ।

ਤੇਸਾਮੁ ਨਿਤ੍ਰਯੁ ਅਭਿਯੁਜੁ ਤਾਨਾਮੁ, ਧੋਗ ਕਸ੍ਰੇਮਮੁ ਵਹਾਮਿ ਅਹਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਨੁਅਨ੍ਯਾਹ : ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਚਿੰਤਾਯਅੰਤਹ : ਸੋਚਦਿਆਂ। ਮਾਮੁ : ਮੇਰਾ। ਯੇਜਨਾਹ : ਕੌਣ/ਆਦਮੀ। ਪਰਿ ਓਪਾਸਾਸੁਅਤੇ : ਪੁਜਾ ਕਰਨੀ। ਤੇਸਾਮੁ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਨਿਤ੍ਰਯੁ ਅਭਿਯੁਜੁ ਤਾਨਾਮੁ : ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕੱਠੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਧੋਗ ਕਸ੍ਰੇਮਮੁ : ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੇਜਣਾ ਦੇਣਾ, ਵੰਡਣਾ। ਵਹਾਮਿ : ਲਿਜਾਂਦਾ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇੱਕੋ ਭਾਵ ਨਾਲ ਜੋ ਮੇਰਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਲੋਕ ਮੇਰੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮੈਂ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਨੁ ਅਨ੍ਯਾਹ ਚਿੰਤਾਯ ਅੰਤਹ ਮਾਮੁ ਯੇਜਨਾਹ ਪਰਿ ਉਪ ਆਸੁਅਤੇ - ੦ ਜੋ ਕੁੱਝ ਦੇਖਣ ਸੁਣਨ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਦਾ ਸਭ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਪ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਚੇਸ਼ਟਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਲੀਲਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਬੁੱਧੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਅਨੁਨ੍ਯ ਹਨ। ੦ ਅਨੁਅਨ੍ਯਾਹ = ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨ ਤੇ ਸਾਧਯ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ਰਨ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ-ਭਾਵ ਹੈ। ੦ ਤੇਸਾਮੁ ਨਿਤ੍ਰਯੁ ਅਭਿਯੁਜੁ ਤਾਨਾਮੁ - ਧੋਗ ਅਕਸ੍ਰੇਮਮੁ ਵਹਾਮਿ ਅਹਮ੍ - ਜੋ ਅਨੁਅਨ੍ਯ ਹੋ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸ਼ੋਬਾ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਏਥੇ ਨਿਤ੍ਰਯੁ ਅਭਿ ਯੁਜੁ ਤਾਨਾਮੁ ਸ਼ਬਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ - ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਉਹੋ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਨੁਨਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਉਹੋ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਨੁਨਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋ ਗਏ ਹਨ - ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸਕਿਅਤਾ ਅਕਿਅਤਾ - ਸਾਰੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਵਤ ਸੇਵਾ ਪਰਾਯਣ ਹੋ ਗਏ ਹਨ - ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਹੈ। ਤਿੰਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਤ੍ਰਯੁ ਅਭਿਯੁਜੁ ਤਾਨਾਮੁ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਧੋਗ ਕਸ੍ਰੇਮਮੁ ਵਹਾਮਿ ਅਹਮ੍ - ਅਪਾਪਤ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਾ ਦੇਣਾ ਧੋਗ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾਂ 'ਮੋਕਸ਼' ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਿਤ੍ਰਯੁ ਨਿੰਤਰ ਲੱਗੇ ਗਹਿਣ ਵਾਲੇ ਧੋਗ ਮੋਕਸ਼ੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਜਦੋਂ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਭਗਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਦੇਣ ਸਮਝ ਦਾ ਹੈ। ਇੱਜ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ - ਇਸ ਸੋਚ ਦੀ ਭੋਗ ਵੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ੦ ਧੋਗ - ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਲੈਣ ਦਾ ਹੀ ਨਾਂ ਹੈ। ਮੋਕਸ਼ - ਨਾਂ ਜੀਵ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਹੈ। ੦ ਵਹਾਮਿ ਅਹਮ੍ - ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਲਈ ਮਾਂ ਕਿਸੇ

ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪ ਉਹ ਵਸਤੂ ਲਿਆਕੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਬਿਆਲ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ (ਭਗਤਾਂ) ਦੇ ਕੌਮ ਆਪ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯੋਗ ਕਸ਼ਮ੍ਰ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਯੋਗ ਅਪਾਪਤ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਕਸ਼ਮ੍ਰ - ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ - ਆਪਣੇ ਉਪਾਸਕਾਂ ਲਈ ਅਪਾਪਤ ਵਸਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਰੀਰਕ ਪੱਖਾਂ ਠੀਕ ਹੈ, ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਰੋਟੀ ਕੱਪੜਾ ਮਕਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਹਨ, ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਰਿਸੀ ਮੁਠੀ ਬਣ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਨਾ ਪਵੇ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਤਮ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਰਹੇ। ਇਹੋ ਅਨ੍ਯ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚਕਾਰ ਦੂਰੀਆਂ ਮਿਟ ਜਾਣ। ਜਿਵੇਂ ਮਾਂ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਪਲਦਾ ਬੱਚਾ, ਮਾਂ ਦੀ ਬੁਰਾਕ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਬੁਰਾਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਂ ਤੇ ਬੱਚਾ ਦੋ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇੱਕ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਗਤ ਹਨ। ਏਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੰਘਣ ਨਾਲ (ਨੌ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ) ਮਾਂ ਤੇ ਬੱਚਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਪਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਭਗਤ ਕਦੇ ਵੀ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਦੀਵੀ ਇੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਸਵਰੱਗ ਦੀ ਅਭਿਲਾਘਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਤਾਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਪੇਤੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਚੇਰੀ ਸਰਧਾ ਵਾਲੇ ਭਗਤ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

* * *

9.23 ਸ਼ਲੋਕ :

ਯੇ ਅਪਿ ਅਨ੍ਯ-ਦੇਵਤਾ: ਭੰਕਾ; ਯਜਨ੍ਤੇ ਸ਼੍ਰਦਧਾ ਅਨੁ-ਇ-ਤਾ: / ਤੇ ਅਪਿ ਮਾਸੁ ਏਵ ਕੌਨ੍ਤੇਯ, ਯਜਨਿ ਅ-ਵਿਧਿ-ਧੂਰਕਮ੍॥

ਯੇ ਅਪਿ ਅਨ੍ਯ ਦੇਵਤਾਹ ਭਗਤਾਹ, ਯਜੰਤੇ ਸ੍ਰਦਧ੍ਯਾ ਅਨੁਇਤਾਹ।

ਤੇ ਅਪਿ ਮਾਮ੍ ਏਵ ਕੌਤੇਯ, ਯਜੰਤਿ ਅਵਿਧਿ ਪੂਰਵ ਕਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯੇ : ਕੌਣ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਅਨ੍ਯ ਦੇਵਤਾਹ : ਹੋਰ ਦੇਵਤਾ। ਭਗਤਹ : ਭਗਤ। ਯਜੰਤੇ : ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ। ਸ੍ਰਦਧ੍ਯਾ : ਸ਼ਰਧਾ। ਅਨੁਇਤਾਹ : ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਨਾਲ। ਤੇ : ਉਹ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਏਵ : ਇਕੱਲਾ। ਕੌਤੇਯ : ਹੇ ਕੁਤੀ ਪੁੱਤਰ। ਯਜੰਤਿ : ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ। ਅਵਿਧਿ ਪੂਰਵਕਮ੍ : ਗਲਤ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਕੌਤੇਯ! ਸ਼ਰਧਾ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਜੋ ਭਗਤ ਹੋਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਪੂਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਮੇਰਾ ਵੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਹੀ ਪੂਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਅਗਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯੇ ਅਪਿ ਅਨ੍ਯ ਦੇਵਤਾਹ ਭਕਤਾਹ, ਯਜੰਤੇ ਸ੍ਰਧ੍ਯਾ ਅਨੁਇਤਾਹ - ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ 'ਸਭ ਕੁਝ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾ' (9.11) ਇਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਨਨ੍ਯ ਦੇਵਤਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਅਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਪੂਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਵੱਖ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਤੋਂ ਅਸਾਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ, - ਅਜਿਹਾ ਸਮਝ ਕੇ ਉਹ ਨਿਤ ਨਿਰੰਤਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਗਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਤੇ ਅਪਿ ਮਾਮ੍ ਏਵ ਕੌਤੇਯ ਯਜੰਤਿ ਅਵਿਧਿ ਪੂਰਵਕਮ੍ - ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਪੂਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਹੀ ਪੂਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਤੱਤਵ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ (ਮੇਰੇ) ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੁਝ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਮੰਨਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭੋਗ ਵੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਉਪਾਸਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਪੂਜਾ ਦਾ ਲਾਭ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਭਾਵਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਭਗਤ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਭਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅਟ੍ਰੈਟ ਭਰੋਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ੋਭ ਚੰਚਲ ਅਤੇ ਅਨਿਯਮਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਸਮਝ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਉਹ ਗਲਤ ਗੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਚੰਗੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਵਡਾਦਾਰ ਚੰਗੇ ਟਰੇਡ ਸਿਖਿਅਕ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਫਸਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਅਨਿਯਮਤ ਨਾਲ ਇੱਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਣ ਵਾਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ ਉੱਪਰ ਸੱਟ ਵੱਜਦੀ ਹੈ। ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਵੀ ਇਹੋ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਦੇਵਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਸਭ ਦੀ ਆਗਿਆ ਸਹਿਮਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਕੁਝ ਰਿਆਇਤ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੇਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਗਲਤ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਉਲਟ ਚੱਲਦੇ ਹਨ।

* * *

9.24 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਹਮ੍ ਹਿ ਸਰਵ-ਯਜਾਨਾਸ੍, ਭੋਕਾ ਚ ਪ੍ਰਭੁ: ਏਵ ਚ। ਨ ਤੁ ਸਾਸ੍ ਅਭਿ-ਯਾ-ਨਜਿ, ਤਦ-ਤਵੇਨ ਅਤ: ਚਚਵਨਿ ਤੇ॥

ਅਹਮ੍ ਹਿ ਸਰਵ ਯਗਯਾਨਾਸ੍, ਭੋਕਤਾ ਚ ਪ੍ਰਭੂਰ ਏਵ ਚ।

ਨ ਤੁ ਮਾਸ੍ ਅਭਿ ਜਾਨੰਤਿ, ਤਦੁਤਵੇਨ ਅਤਹ ਚਯ ਵਨਿੰਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਹਿ : ਸੱਚਾਅੁਚ। ਸਰਵ ਯਗਯਾਨਾਸ੍ : ਸਾਰੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ। ਭੋਕਤਾ : ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਵਾਲਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਪ੍ਰਭੂਰ : ਪ੍ਰਭੂ। ਏਵ : ਇਕੱਲਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਤੁ : ਪਰ। ਮਾਸ੍ : ਮੇਰਾ। ਅਭਿਜਾਨੰਤਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਤਦੁਤਵੇਨ : ਸੱਚੀ ਅਸਲੀਅਤ। ਅਤਹ : ਇਸ ਵਾਸਤੇ। ਚਯਵਨਿੰਤ : ਡਿੱਗਣਾ। ਤੇ : ਉਹ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਯਗਾਂ ਦਾ ਭੋਕਤਾ ਅਤੇ ਮਾਲਕ ਹਾਂ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਏਸੇ ਵਾਸਤੇ

ਉਹ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਹਮ੍ ਹਿ ਸਰਵ ਜਗਯ ਨਾਮ - ਭੋਕਤਾ ਚ ਪ੍ਰਭੁਹ ਏਵ ਚ = ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਯਗ ਦਾਨ ਤਪ ਤੀਰਥ ਵਰਤ ਆਦਿ ਜਿਨੇ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਰਯਾਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਭੋਕਤਾ ਫਲ ਭਾਗੀ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਜੋ ਵਿਧਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਮੇਰਾ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਤੋਂ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਭੋਕਤਾ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਸੰਪੂਰਨ ਯਗਾਂ ਦਾ ਭੋਕਤਾ ਵੀ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸੰਪੂਰਨ ਸੰਸਕਾਰਾਂ, ਲੋਕ, ਪਦਾਰਥ, ਵਿਅਕਤੀ ਘਟਨਾ, ਹਾਲਾਤ, ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ, ਮਨ ਬੁਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਮਾਲਕ ਭੀ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਹੀ ਮੈਂ ਇਸ ਸ਼੍ਰੀਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਨੇਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁਝ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਭੋਕਤਾ ਬਣਨਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਇਹੋ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਨਾ ਹੈ। ੦ ਨ ਤੁਮਾਮ੍ ਅਭਿ ਜਾ ਨੰਨਿਤ, ਤਦ ਤੁਵੇਨ ਅਤਹ ਚ੍ਰਿਵਾਂਤਿ ਤੇ - ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੜ ਅਸਤ ਜੜ੍ਹ ਚੇਤਨ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਤੱਵ - ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਲਾਂ ਦਾ ਭੋਕਤਾ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸਾਰੀ ਸਾਮਰੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਜੋ ਇਸ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਉਹ ਤਾਂ ਇਹੋ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੂੰ, ਜੋ ਕੁਝ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਖਵਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਪਿਲਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਸਭ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਯਗ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਯਗ ਦੇ ਭੋਕਤਾ ਦੇਵਤਾ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਦਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਦਾਨ ਦਾ ਭੋਕਤਾ ਉਹ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਕੱਤੇ ਦੀ ਰੋਟੀ ਤੇ ਗਉ ਨੂੰ ਘਾਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੋਕਤਾ ਕੁਝ ਤੇ ਗਉ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਭੋਜਨ ਦਾ ਭੋਕਤਾ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਸਾਰੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਭੋਕਤਾ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਕੇਵਲ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਭੋਕਤਾ ਤੇ ਮਾਲਕ ਮੰਨ ਲੈਣ - ਜੋ ਚੀਜ਼ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ - ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਕੇ ਮੇਰੇ ਅਰਪਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਹੈ। ੦ ਇਹ ਵੀ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਬੋਲ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਚ੍ਰਿਵਾਂਤਿ = ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿਨੇ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਕਰਨ, ਉੱਚੇ ਉੱਚੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ - ਜੇ ਭਗਵਾਨ ਚੇਤੇ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਵੇਂ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਢੁੱਧ ਜਾਂ ਹੋਰ ਖੁਗਕ ਦਾ ਪਰਭਾਵ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਿਹਤ 'ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਇੱਕ ਨਰਸ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਖੁਗਕ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਐਨਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਮਾਂ ਪਿਆਰਾ ਦਾ ਬਦਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਸ਼ਵਰ-ਪਿਆਰ ਲਾਸਾਨੀ ਹੈ, ਇਹ ਬੱਚੇ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਮਾਂ ਹੈ, ਭਗਤ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਦੇਵਤੇ - ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਸਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਫਸਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਡਿੱਗਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਭੂ ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਮੰਗਦੇ ਹਨ - ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਗਿਆਨ ਤੇ ਭਗਤੀ ਦੀ ਜੋਤ ਵੀ ਜਗਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਅਧਿ ਯਗਯ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

* * *

9.25 ਸਲੋਕ :

ਧਾ-ਆਨਿ ਦੇਵ-ਕ੍ਰਤਾ: ਦੇਵਾਨ, ਧਿਤ੍ਰੂ ਧਾ-ਆਨਿ ਧਿਤ੍ਰੂ-ਕ੍ਰਤਾ: / ਭੂ-ਤਾਨਿ ਧਾਨਿ ਭੂ-ਤ-ਇਤਿਆ:; ਧਾਨਿ ਮਦ-ਧਾਜਿਨ: ਅਧਿ ਮਾਮ੍ //

ਯਾਅਗਤਿ ਦੇਵ ਵ੍ਰਤਾਹ ਦੇਵਾਨ, ਪਿਤ੍ਰਨ ਧਾ ਅਗਤਿ ਪਿਤ੍ਰਨ ਵ੍ਰਤਾਹ।

ਭੂਤਾਨਿ ਧਾਗਤਿ ਭੂਤਾਇਜ੍ਯਾਹ, ਧਾਗਤਿ ਮਦਯਾਜਿਨਹ ਅਧਿ ਮਾਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਾਅਗਤਿ : ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਵਵਤਾਹ : ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ। ਪਿਤ੍ਰਨ : ਪਿੱਤਰਾਂ, ਬਜੁੱਗਰਾਂ ਦਾ। ਯਾਅਗਤਿ : ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਿਤ੍ਰਤ ਵਰਤਾਹ : ਪਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ। ਭੂਤਾਨਿ : ਭੂਤਾਂ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਨੂੰ। ਧਾਗਤਿ : ਜਾਣਾ। ਭੂਤਾਇਜ੍ਯਾਹ : ਭੂਤਾਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ। ਧਾਗਤਿ : ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਦਯਾਜਿਨਹ : ਮੇਰੇ ਪੁਜਾਰੀ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਮਾਮ੍ : ਸੈਨੂੰ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਪੂਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਪੂਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਪੂਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਧਾਗਤਿ ਦੇਵਵਤਾਹ ਦੇਵਾਨ - (7.20 ਤੇ 8.16 ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖੋ) ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਜਾਣਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭੋਗ ਤੇ ਐਸ਼ ਆਰਾਮ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਪੁਸ਼, ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਨਿਯਮਾਂ ਵਰਤਾਂ ਮੰਤਰਾਂ, ਪੂਜਨ ਵਿਧੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਜਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਫਲ ਇਹੋ ਮਿਲ੍ਹ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇਹੋ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਣਗੇ। ਇਹੋ ਲੋਕ ਪੁਨਰ ਵਰਤਾ ਹਨ। ੦ 9.23 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਪੂਜਨ ਮੇਰਾ ਹੀ ਪੂਜਨ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਪੂਜਨ ਅਵਿਧੀਪੂਰਵਕ ਹੈ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪੂਜਨ ਵਿੱਚ ਵਿਧੀ ਰਹਿਤ-ਪਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਸਭ ਕੁਝ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਹਨ', ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਦੇਵਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ, ਭਗਵਾਨ ਸਰੂਪ ਦੇਵਤਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਮੰਗਦੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹੋ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ 'ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ! ਆਪ ਅਸਾਡੇ ਹੋ। ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਹਾਂ, ਜੇ ਇਸ ਆਪਣੇਪਨ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ, ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਥੋਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਵੀ ਅਤੇ ਮੰਗਦੇ ਵੀ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਦੱਸੋ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਕੀ ਹੈ ?' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਗਵਾਨ ਕੇਵਲ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਆਨੰਦ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਫਿਰ ਤੁੱਛ ਤੇ ਛਿਣ ਭੰਗਰ ਦੇਵ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੁੰਦੇ। ੦ ਪਿਤ੍ਰਨ ਧਾਗਤਿਪਿਤ੍ਰਨ ਵ੍ਰਤਾਹ = ਜਿਹੜੇ ਸੁਕਾਮ ਭਾਵ ਤੋਂ ਪਿਤਰਾਂ ਦਾ ਪੂਜਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਤਰਾਂ ਤੋਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕਿਕ ਸਿੱਧੀ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਪਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਵਰਤਾਂ ਦਾ, ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ, ਪੂਜਣ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਸ਼ਟ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਤੇ ਚੰਗਾ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਪਿਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਣਗੇ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਥੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਿਤਰਾਂ ਦਾ ਪੂਜਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਭੂਤਾਨਿ ਯਾਨਿਤ ਭੂਤ ਇਜ਼ਜਾਹ = ਤਾਮਸ ਸਭਾਅ ਵਾਲੇ ਮਨੋਖ ਸਕਾਮ ਪੂਰਵਕ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਦਾ ਪੂਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਮੰਤਰ ਜਪਨ ਵਾਸਤੇ ਗਧੇ ਦੀ ਪੂਛ ਦਾ ਧਾਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਠਾਂ ਦੇ ਦੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਮਣੀਆਂ ਪੱਧੇਣਾ। ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀ ਜਾ ਕੇ ਮੁਰਦੇ ਉੱਪਰ ਬੈਠ ਕੇ ਭੂਤਾਂ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਪਨਾ। ਮਾਸ ਮਦਰਾ ਆਦਿ ਮਹਾਨ ਅਪਿਵਿੱਤਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਦਾ ਪੂਜਨ ਕਰਨਾ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਸਾਂਸਾਰਿਕ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਸਿੱਧ ਹੋਣ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤਸੀਲੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਜਿਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਮਰਨ ਸਮੇਂ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦੁਰਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਜਪਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਥਵਾ ਭੂਤਾਂ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਣ ਵਾਲੇ ਭੂਤਾਂ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਯਾਨਿਤ ਮਦ ਯਾਨਿਹ ਅਧਿ ਮਾਮ੍ - ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਵ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਰਾ ਪੂਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ - ਉਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਰੂਪ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ। ੦ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਪਿਸ਼ਾਚ ਆਦਿ ਅਸ਼੍ਵਾਧ ਜੂਨੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੂਜ ਵਿਧੀਆਂ ਵੀ ਅਸ਼੍ਵਾਧ ਹਨ। ੦ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਤੇ ਭਗਵਤ ਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਪੂਜਾ ਵੀ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪਾਈਪ ਵਿਚਲਾ ਪਾਣੀ ਉੱਨਾ ਉੱਚਾ ਹੀ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿੰਨੀ ਉਚਾਈ ਪਾਣੀ ਦੇ ਟੈਂਕ ਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਪਾਈਪ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਨ ਵੀ ਉਸ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਹੀ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਪੂਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਧਕ (ਭਗਤ) ਨੇ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ? ਤੇ ਕੀ ਉਹ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਜਗਤ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਅੰਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ? ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਹੈ। ਦੇਵਤੇ - ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਮਹਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਮਰ ਤੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਮਰਦੇ ਵੀ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਧਕ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਕੇ ਅਲੋਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਆਯੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਦਰਸ਼ਾਲ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਭਗਤੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਆਪਣਾ ਭੂ-ਮੰਡਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸ਼ੁਭ ਇੱਛਾਵਾਂ ਭੇਜਣੀਆਂ ਤਾਂ ਉਚਿਤ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪੂਜਾਰੀ ਲੋਕ ਆਦਮੀ ਅੰਦਰ ਇਸ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਇਸ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਦੂਜੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਉਪਾਸਨਾ ਬੇਲੋੜੀ ਹੈ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਸੰਸਾਰ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਭੂਤ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਮਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਦੇਵਤੇ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭੂਤਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨਾ ਗਲਤ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਮਨੋਸ਼ਕਤੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰੰਕਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਤਪ ਤਿਆਗ ਤੇ ਤਪਸਵੀ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭੂਤ ਪੂਜਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਪੂਜਾ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਉਪਾਸਨਾ ਹੈ। ਸਤਿਸ਼ਟੀ ਯਥਾਰਥ ਹੈ। ਜੋ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਾਰਥਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ, ਪੂਰਣਤਾ ਤੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, “ਇਕ ਰੰਗ ਸਾਜ਼ ਕੌਲ ਕੱਪੜੇ ਰੰਗਣ ਦਾ ਅਜੀਬ ਤਰੀਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੌਲ ਰੰਗ ਪਾਉਣ ਦਾ ਟੱਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਗਾਹਕ ਵੱਲੋਂ ਜਾਂ ਖਰੀਦ ਕੇ ਲਿਆਂਦੇ ਕੱਪੜੇ ਡਬੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਉਹ ਰੰਗ ਰੰਗਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ - ਉਹ ਉਸੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਰੰਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਲਾਲ, ਪੀਲੇ, ਨੀਲੇ, ਹਰੇ, ਸੰਤਰੀ - ਸਾਰੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰੰਗ ਇੱਕੋ ਟੱਬ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ - ਕੱਪੜੇ ਰੰਗੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਗਾਹਕ ਜੋ ਰੰਗ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਅਲੋਕਿਕ ਕੰਮ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ - ਰੰਗ ਸਾਜ਼ ਉੱਪਰ ਭਰੋਸਾ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿਸ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ - ਉਸ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਰੰਗ ਦੇਵੇ। ਸਾਡਾ ਮਨ ਵੀ ਕੱਪੜੇ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ - ਰੰਗ ਸਾਜ਼ ਹੈ ਤੇ ਰੰਗਣ ਵਾਲਾ ਟੱਬ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਉਸੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਵਧੀਆ ਗੱਲ ਜੋ ਅਸੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ - ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਨਾ ਮੰਗੀਏ, ਬਲਕਿ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭੇਂਟ ਕਰ ਦੇਈਏ। ਉਹ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਵੇਗਾ।

* * *

9.26 ਸ਼ਲੋਕ :

ਪਰਸ੍ਰ ਪੁ਷ਟ ਫਲਮ ਤੋਯਮ, ਧ: ਸੇ ਭਜ-ਤਿਆ ਪ੍ਰ-ਯਚਨਿ। ਤਰ ਅਹਮ ਭਕਿ-ਤਪ-ਹਤਮ, ਅਸ-ਨਾ-ਸਿ ਪ੍ਰ-ਯਮ-ਤ-ਆਤਮਾਨ: //

ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਸ਼ਪਮਫਲਮ ਤੋਯਮ, ਧਰ ਮੇ ਭਜਤਯ ਪ੍ਰਯਰਛਤਿ।

ਤਰ ਅਹਮ ਭਕਤਿ ਉਪਰਤਮ, ਅਸ਼ਨਾਮਿ ਪ੍ਰਯਮਤ ਆਤਮਨਹ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪ੍ਰਭੂ : ਪੱਤਾ। ਪ੍ਰਸ਼ਪਮ : ਫੁੱਲ। ਫਲਮ : ਫਲ। ਤੋਯਮ : ਪਾਣੀ। ਧਰ : ਕੌਣ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਭਜਤਯ : ਭਗਤੀ ਪੂਜਾ ਅਨੁਸਾਰ। ਪ੍ਰਯਰਛਤਿ : ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤਰ : ਉਹ। ਅਹਮ : ਮੈਂ। ਭਕਤਿ : ਭਗਤੀ। ਉਪਰਤਮ : ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਭੇਂਟ ਕਰਨਾ। ਅਸ਼ਨਾਮਿ : ਖਾਣਾ, ਸਵੀਕਾਰਨਾ। ਪ੍ਰਯਮਤ : ਆਤਮਨਹ : ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ੁੱਧ ਮਨ ਦੇ ਨਾਲ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ - ਪੱਤਰ, ਫੁੱਲ, ਜਲ ਆਦਿ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਭਗਤ ਦੇ ਭਗਤੀ ਪੂਰਵਕ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਉਸ ਉਪਹਾਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਸ਼ਪਮ ਫਲਮ ਤੋਯਮ = ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਅਪਰਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਜ ਹਨ = 1. ਪਦਾਰਥ 2. ਕਿਰਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਏਕਤਾ ਮੰਨ ਕੇ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੋਕਤਾ ਤੇ ਮਾਲਿਕ ਮੰਨਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਭਗਵਾਨ ਹਨ - ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਉਹ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੱਤਰ, ਫੁੱਲ, ਫਲ ਆਦਿ ਜੋ ਪਦਾਰਥ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ (9.27) ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦੇ, ਤਾਂ ਤੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਆਫ਼ਤ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇਂਗਾ। (9.28) ੦ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਪੂਜਨ ਵਿੱਚ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਪਰਮੁਖਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮੰਦੀ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਧੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਪਨ ਵਿੱਚ ਬਨਾਵਟੀ ਪਣ ਕਾਹਦਾ ? ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵਿਧੀ ਮੰਤਰ ਆਦਿ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ੦ ਜਿਹੜੇ ਭਗਤ ਅਨਾਯਾਸ ਯਥਾ - ਸਾਧਯ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੱਤਰ (ਤੁਲਸੀ ਆਦਿ) ਫੁੱਲ ਫਲ ਜਲ ਆਦਿ ਭੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਵਕ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ

ਤ੍ਰੈ ਲੋਕ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਜਦ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਭਾਵ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਭਗਤ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਐਨੇ ਮਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਤਤ੍ ਅਹਮ੍ ਭਕਤਿ ਉਪਹਤਮ੍, ਅਸ਼ਨਾਮ੍ ਪ੍ਰਯਮ੍ਤ ਆਤਮਨਹ - ਭਗਤ ਦੇ ਵੱਲੋ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਵਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉਪਹਾਰ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਸਵੀਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਸ਼ਨਾਮ੍ - ਜਿਵੇਂ ਛੁੱਲ, ਸੰਘਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਵੱਸ ਭਗਵਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਖਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਮੱਗਪਿਤ ਭਾਵ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰੇਮਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਭਗਤ ਲਈ ਸਮੱਗਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੱਤਰ ਛੁੱਲ ਫਲ ਤੇ ਜਲ - ਚਾਰਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੱਤਰ ਛੁੱਲ ਫਲ - ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਜਲ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਜਲ ਦੇ ਕਾਰਜ ਹਨ ਤੇ ਜਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਜਲ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ ਤੇ ਜਲ ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ੦ ਭਕਤਯਾ ਤੇ ਭਕਤਿ ਉਪਹਤਮ੍ - ਇਸ ਰੂਪ ਭਕਤਿ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਕਤਯ ਪਦ ਤੋਂ ਭਕਤ ਦਾ ਭਗਤੀ ਪੂਰਵਕ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਵਸਤੂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਭਗਤੀ ਪੂਰਵਕ ਦੇਣ ਨਾਲ ਉਹ ਵਸਤੂ ਭਗਤੀ ਰੂਪ ਪ੍ਰੇਮ ਰੂਪ ਹੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਜਦ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਆਹੂਤੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਯਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੁਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਦਾਨ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਯਮ ਪੂਰਵਕ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਨਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਉਹ ਤਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਯੋਗ (ਸੰਬੰਧ) ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਇੱਕ ਤਿਆਗ ਦੇ ਹੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਾਂ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਧਿਆਤਮਕ ਗੁਹੜ ਸੁਖਮ ਸਮਝ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਸ਼ੁਧ ਭਗਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਝੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕੌਲ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪੱਤਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਫਲ ਛੁੱਲ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਭੇਟਾ - ਇਹ ਕੇਵਲ ਪਿਆਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪਦਾਰਥ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਵਿਦਰ ਵੱਲੋਂ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਘਾਹ ਦਾ ਦਲੀਆ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਦਾਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਭੇਟ ਸੁੱਕੇ ਚਾਵਲ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਨੇ ਬੜੇ ਚਾਅ ਤੇ ਸ਼ਾਅਦ ਨਾਲ ਖਾਧੇ ਸਨ। ਭੀਲਣੀ ਦੇ ਜੂਠੇ ਬੇਰ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਕੱਨਪਾ ਵੱਲੋਂ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਹਿਰਨ ਦਾ ਮਾਸ ਤੇ ਪਾਣੀ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹੋ ਭਗਤੀ ਹੈ, ਇਹੋ ਭਗਤੀ ਦਾ ਕਿਸ਼ਮਾ ਹੈ।

○ ○ ○

9.27 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਰ ਕਰੋਸ਼ ਧਰ ਅਸ਼ਨਾਮ੍, ਧਰ ਸੁਹੋਸ਼ ਦਾ ਸਿਯਦ੍॥

ਧਰ ਤਪਸ੍ਯਸਿ ਕੌਤੇਯ, ਤਤ੍ ਕਰ ਸਵ ਮਦ੍ ਅਰਪਣਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਧਰ : ਜੋ ਵੀ ਕੁੱਝ ਹੈ। ਕਰੋਸ਼ ਧਰ : ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਰਦੇ ਹੋ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਅਸ਼ਨਾਮ੍ : ਤੁਸੀਂ ਖਾਂਦੇ ਹੋ। ਧਰ : ਜੋ ਵੀ ਕੁੱਝ ਹੈ। ਜੂ ਹੋਸ਼ : ਯੋਗ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵਿੱਚ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾਈ ਭੇਟਾ। ਦਾਸਿਯਦ੍ : ਤੁਸੀਂ ਦਿੰਦੇ ਹੋ। ਧਰਤਪਸ੍ਯਸਿ : ਜੋ ਵੀ ਕੁੱਝ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਠੋਰ ਸਮਝਦੇ ਹੋ। ਕੌਤੇਯ : ਹੋ ਕੌਤੇਯ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਕਰੁਸ਼ਵ : ਕਰਨਾ। ਮਦਅਰਪਣਮ੍ : ਮੈਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੋ ਕੌਤੇਯ! ਤੂੰ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਜੋ ਕੁੱਝ ਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੁੱਝ ਹਵਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੁੱਝ ਦਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਤਪ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਮੇਰੇ ਸਮੱਗਪਣ ਕਰ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਸਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ (4.11) ਜੋ ਭਗਤ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਸਤੂ ਭੇਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਸਤੂ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ੦ (9.04) ੦ ਧਰ ਕਰੋਸ਼ ਧਰ ਅਸ਼ਨਾਮ੍ = ਇਹ ਪਦ ਅਜਿਹਾ ਵਿਲਖਣ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਤਰੀਯ ਸਰੀਰਕ, ਵਿਵਹਾਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਆਦਿ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਮੇਰੇ ਸੁਪੁੱਰਦ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ੦ ਧਰ ਅਸ਼ਨਾਮ੍ = ਸਰੀਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਜਨ ਕਰਨਾ, ਪਾਣੀ ਪੀਣਾ, ਦਵਾਈ ਲੈਣਾ, ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਣਨਾ, ਸੌਣਾ, ਜਾਗਣ, ਘੁੰਮਣਾ, ਫਿਰਨਾ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ - ਤੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦੇ। ਇਹ ਸਰੀਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਭਾਗ ਹੈ। ੦ ਜੂਹੋਸ਼ = ਇਸ ਪਦ ਵਿੱਚ ਯਗ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਮਗਰੀ, ਅਗਨੀ ਮੰਤਰ, ਆਹੂਤੀ ਆਦਿ ਇਹ ਸਭ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਅਰਪਣ ਕਰ। ਦਾਸਿਯਦ੍ - ਤੂੰ ਜੋ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਦਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਉਹ ਸਭ ਮੇਰੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ। ੦ ਧਰਤਪਸ੍ਯਸਿ - ਤੂੰ ਜੋ ਤਪ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਨਿਅੰਤਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੀਰਥ, ਵਰਤ ਭਜਨ ਬੰਦਰੀ ਧਿਆਨ, ਸ੍ਰਵਨ, ਸਮਾਪੀ, ਮਨੁੰ ਆਦਿ ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦੇ। ਇਹ ਸਰੀਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਭਾਗ ਹੈ। ੦ ਜੂਹੋਸ਼ = ਇਸ ਪਦ ਵਿੱਚ ਯਗ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਮਗਰੀ, ਅਗਨੀ ਮੰਤਰ, ਆਹੂਤੀ ਆਦਿ। ਇਹ ਸਭ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਅਰਪਣ ਕਰ। ਦਾਸਿਯਦ੍ - ਤੂੰ ਜੋ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਦਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਨਿਅੰਤਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੀਰਥ, ਵਰਤ ਭਜਨ ਬੰਦਰੀ, ਧਿਆਨ, ਸ੍ਰਵਨ, ਸਮਾਪੀ, ਮਨੁੰ ਆਦਿ ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਸਭ ਕੁੱਝ ਮੇਰੇ ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੇਰੇ ਕੌਲ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ। ਮੇਰਾ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਪਨ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੇ ਬੰਧਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਫਿਰ ਪੂਰਣਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਹੋ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਲਾਭ ਹੈ। ਜੋ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਯਤਮ੍ - ਪਦ ਪੰਜ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਇਕ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਅਪਾਰ ਮਹਾਤਮ ਹੈ, ਫਿਰ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਰਪਣ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ, ਤਦ ਫਿਰ ਕੀਤੀ ਕਹਿਣਾ। ੦ ਜੋ ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਵੇਗੀ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਸ ਸੰਸਾਰੀ ਜਗਤ ਵਿਚਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਏਥੇ ਹੈ। ਨਿਰਲੋਪਮਈ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਲੌਕਿਕ ਅਧਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਪਵਿੱਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦੇਣਾ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ - ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਾਂਹ ਕਰਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰਨਾ, ਸੁਗਾਤਾਂ ਦੇਣੀਆਂ - ਆਪਣਾ ਆਪ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਸਖ਼ਤ ਮਰਯਾਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਿਆਂ - ਕਠੋਰ ਚਿੱਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰੱਖਣਾ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਉੱਚਤਾ ਲਈ - ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਚੰਗੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੰਦਰਤਾ ਸੋਭਾ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸਾਧਕ ਦੈਵੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਦਮੀ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਸ਼ਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਅੱਗੇ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹੋ ਉੱਚਤਮ ਮਨੋ-ਅਵਵਸਥਾ ਹੈ।

○ ○ ○

9.28 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸੁਭ-ਅ-ਸੁਭ-ਫਲੈ: ਏਕਮ, ਮੋਚ-ਸਾਵੇ ਕਮਰਨ-ਕਨਥਨੈ:।

ਸਮ-ਨਿ-ਆਸ-ਯੋਗ-ਯੁਜ-ਤ-ਆਤਾ, ਕਿ-ਸੁਚ-ਤ: ਮਾਸੁ ਤਪ-ਇ-ਸਾਵਿ॥

ਸ਼ੁਭ ਅਸ਼ੁਭ ਫਲੈਹ ਏਵਮ, ਮੋਚ ਸ੍ਰਯਸੇ ਕਰਮਨ ਬੰਧਨੈ।

ਸਮਨਿਆਸ ਯੋਗ ਯੁਜਤ ਆਤਮਾ, ਵਿਮੁਚਤਹ ਮਾਸੁ ਓਪਾਇ ਸ੍ਰਯਸਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ਼ੁਭ ਅਸ਼ੁਭ ਫਲੈਹ : ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਫਲਾਂ ਤੋਂ। ਏਵਮ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਮੋਚਸ਼ਯਸੇ : ਤੁਸੀਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਲਏ ਜਾਵੋਗੇ। ਕਰਮਨ ਬੰਧਨੈਹ : ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ। ਸਮਨਿਆਸ ਯੋਗ ਯੁਜਤ ਆਤਮਾ : ਤਿਆਗ ਤਪਸਿਆ ਦੇ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਪਰਪੱਕ ਮਨ ਦੇ ਨਾਲ। ਵਿਮੁਚਤਹ : ਮੁਕਤ ਹੋਏ। ਮਾਸੁ : ਮੇਰੇ। ਓਪਾਇ ਸ੍ਰਯਸਿ : ਤੁਸੀਂ ਆਵੋਗੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੂੰ ਸ਼ੁਭ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁਭ ਫਲਾਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਕਰਮ ਰੂਪ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਜਾਵੇਂਗਾ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਯੋਗ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਚਿੱਤਵਾਲਾ ਤੂੰ, ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਵਿਮੁਚਤ ਹੋ ਕੇ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਂਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸ਼ੁਭ ਅਸ਼ੁਭ ਫਲੈਹ ਏਵਮ - ਮੋਚ ਸ੍ਰਯਸੇ ਕਰਮਨ ਬਨਧਨੈਹ = ਏਥੇ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਅਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਅਨੰਤ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸੰਚਿਤ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਨ ਕਿ ਭਗਤ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਅਰਪਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਸ਼ੁਭ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਭਗਤ ਅਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਬਿਗਾਜਮਾਨ ਭਗਵਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਜਿੰਨੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ - ਸਰੀਰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਕੇ ਸੁਖੀ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਖੀ ਸੁਖੀ ਹੋਣਾ ਹੀ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਹੈ, ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਤ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਹਾਲਾਤ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰਤਿਭੂਲ ਅਨੁਭੂਲ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਮਨਿ ਆਸ ਯੋਗ ਯੁਜਤ ਆਤਮਾ = ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਨਿਆਸ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਨਿਆਸ ਯੋਗ ਅਬਵਾ ਸਮੱਗਰੇ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਯੁਕਤ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ 'ਸੰਨਿਆਸ ਯੋਗ ਯੁਕਤਾਤਮਾ, ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉੱਜ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਥਾਂ ਸੰਨਿਆਸ ਸ਼ਬਦ ਸੰਖਿਆ ਯੋਗ ਦਾ ਵਾਚਕ - ਆਉਂਦਾ ਹੈ। (18.57 ਸ਼ਲੋਕ ਦੇਖੋ) ਜਿਵੇਂ ਸੰਖਿਆ ਯੋਗੀ, ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਨੌਂ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸੁੱਖ ਪੁਰਵਕ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। (51.13) ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਨਿਆਸ ਯੋਗ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਵਿਮੁਚਤਹ ਮਾਸੁ ਓਪ ਈ ਸ੍ਰਯਸਿ - ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੂੰ ਸ਼ੁਭ ਅਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਫਲਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਂਗਾ। ੦ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਪੇਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪੇਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸੁੱਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ, ਦੁੱਖ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਕਰਮ ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮ - ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਜਲੇ ਸੜੇ ਹੋਏ ਬੀਜ, ਮੁੜ ਫੁੱਟਣ ਤੇ ਕੁੰਬਲਾਂ ਕੱਢਣ ਤੋਂ ਅਸਮ੍ਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਬੀਜ ਦੇਈਏ। ਪਰ ਯੋਗੀ - ਇਸ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਨਿਆਸ ਯੋਗ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਜੋ ਝਗੜਾ ਹੈ, ਸੰਪੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਖੁਦਗਰਜੀ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸੰਨਿਆਸ ਕਰਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਮਾਰਗ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਯੋਗੀ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹੋ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਹ ਵਿਧੀਹਾ ਮੁਕਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗਦੇ ਹਨ। ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣਾ, ਈਸ਼ਵਰ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ, ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਮੱਗਰਿ ਕਰਨਾ, ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਯੋਗ ਹੈ।

○ ○ ○

9.29 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਮ: ਅਹਮ੍ ਸਰਵ-ਭੂਤੇ਷ੁ, ਨ ਮੇ ਦੇਵਿ: ਅਸ-ਤਿ ਨ ਪ੍ਰਿਯ:। ਯੇ ਭਜ-ਅਜਿ ਤੁ ਮਾਸ੍ ਭਜ-ਤਿਆ, ਮਥਿ ਤੇ ਤੇ਷ੁ ਚ ਅਪਿ ਅਹਮ॥

ਸਮਹ ਅਹਮ ਸਰਵ ਭੂਤੇਸ਼ੁ, ਨ ਮੇ ਦੇਵੇਸ਼ੁ ਅਸ੍ਰਤਿ ਨ ਪ੍ਰਿਯਹ।

ਯੇ ਭਜਾਰੀਤ ਤੂ ਮਾਸ੍ ਭਜਤਾਧਾ, ਮਿਧ ਤੇ ਤੇਸ਼ੁ ਚ ਅਪਿ ਅਹਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਮਹ : ਉਹੋ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਸਰਵ ਭੂਤੇਸ਼ੁ : ਸਾਰੇ ਜੀਵਾ ਵਿੱਚ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਦੇਵੇਸ਼ੁ : ਨਫਰਤ ਵਾਲਾ। ਅਸ੍ਰਤਿ : ਹੈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਿਯਹ : ਪ੍ਰੀਆ। ਯੇ : ਕੌਣ। ਭਜਾਰੀਤ : ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ। ਤੂ : ਪਰੰਤੂ। ਮਾਸ੍ : ਮੇਰਾ। ਭਜਤਾਧਾ : ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ, ਭਗਤੀ ਨਾਲ। ਮਿਧ : ਮੈਨੂੰ। ਤੇ : ਉਹ। ਤੇਸ਼ੁ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ।

० ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਲਈ ਬਗ਼ਬਾਰ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਨਾ ਕੋਈ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਨਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰੀਆ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਵਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਵਸ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਮਹ ਅਹਮ ਸਰਵ ਭੂਤੇਸ਼ੁ = ਮੈਂ ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਉਪਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਮ ਹਾਂ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਮੈਂ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਆਪਕ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹਾਂ। (9.04) ਮੇਰੀ ਸਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਸਾਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਰਪਾ ਦਿਸ਼ਟੀ ਹੈ (5.29) ੦ ਮੈਂ ਕਿਧਰੇ ਘੱਟ ਹਾਂ, ਕਿਧਰੇ ਵੱਧ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਛੋਟੇ ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਘੱਟ, ਵੱਡੇ ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਹਾਂ। ਪਰ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਮਾਨ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਆਪਕ ਹਾਂ। ੦ ਨ ਮੇਂ ਦਵੇਸ਼ਯਧ ਅਸੂਤਿ ਨ ਪ੍ਰਿਯ = ਪਹਿਲਾ ਭਗਵਾਨ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਾਮਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਹੁਣ ਉਸ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੇਰੇ ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਵੋਂ ਕੋਈ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮੇਰੇ ਦਵੇਸ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਮਾਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਥਿਤ ਹਾਂ। ਸਾਰੇ ਮੇਰੇ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਬਗ਼ਬਾਰ ਪਿਆਰੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਕਾਰਨ ਧਰਤੀ, ਜਲ, ਅੱਗ, ਹਵਾ ਤੇ ਆਕਾਸ਼, ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਆਚਰਣਾਂ ਤਥਾ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਇੱਕ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਦਰਦ ਹੈ, ਉਹ ਸਰੀਰ ਦਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਦੂਜਾ ਹੱਥ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਦਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਕਿ ਦਰਦ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੱਥ ਭੈੜਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੱਥ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਪਿਆਰੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਯੇ ਭਜਾਰੀਤ ਤੁ ਮਾਮੂ ਭਜੁਤਯਾ - ਮਿਥ ਤੇ ਤੇਸੂ ਚ ਅਧਿ ਅਹਮੂ = ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਮੇਰਾ ਭਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਮੇਰੀ ਭਗਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬੱਝੇ ਹੋਏ। ਕੇਵਲ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਦਿਨ ਰਾਤ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਹਨ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਂ। (9.14, 10.09) ਐਨੀ ਨੇੜਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਮੈਂ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਪਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰਕ ਰਾਗ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਦ ਇਹ ਪੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰਕ ਰਾਗ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਚੰਨ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਅਮੀਰ ਗਰੀਬ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਹਰ ਵਸਤੂ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਬਗ਼ਬਾਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿੱਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਰਜ ਸੀਸੇ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੱਚਾ ਭਗਤ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਯੁਕਤ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਵੀ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਮਨ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ ਪਰ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ।'

○ ○ ○

9.30 ਸ਼ਲੋਕ

ਅਧਿ ਚੇਤ੍ ਸੁ ਦੁਰ-ਆ-ਚਾਰ:, ਭਜ-ਅਤੇ ਮਾਮ੍ ਅਜ-ਅਨ੍-ਅਨ੍-ਭਾਕ / ਸਾਥੁ: ਏਵ ਸ: ਮਜ-ਤਵਥ; ਸਮਧਕ ਕਿ-ਅਵ-ਸਿਤ: ਹਿ ਸ: //

ਅਧਿ ਚੇਤ੍ ਸੁਦੁਰਆਚਾਰਹ, ਭਜਾਰੇ ਮਾਮ੍ ਅਨਾਨ੍ਯ ਭਾਕ।

ਸਾਧੁ ਏਵ ਸਹ ਮਨਤਵਯਹ, ਸਮ੍ ਯਕ੍ ਵਿਅਵਸਿਤਹਰਹਿ ਸਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਧਿ : ਭੀ। ਚੇਤ੍ : ਜੇਕਰ। ਸੁਦੁਰਆਚਾਰਹ : ਇੱਕ ਕਮੀਨਾ ਪਾਪੀ ਵਿਅਕਤੀ। ਭਜਾਰੇ : ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਅਨਾਨ੍ਯ ਭਾਕ : ਦੂਜੇ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ। ਸਾਧੁਹ : ਯੋਗ, ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਧੂ। ਏਵ : ਸੱਚ ਮੁੱਚ। ਸਹ : ਉਹ। ਮਨਤਵਯਹ : ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਮ੍ ਯਕ੍ : ਠੀਕ ਯੋਗ। ਵਿਅਵਸਿਤਹਰਹਿ : ਘੁਲ ਮਿਲ ਜਾਣਾ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਸਹ : ਉਹ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਭੀ ਬਿੜਕਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਧੂ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਯਥਾਰਥ ਨਿਸ਼ਚਾ ਵਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਪਿਚੇਤ੍ ਸੁ ਦੁਰ-ਆਚਾਰਹ, ਭਜਾਰੇ ਮਾਮ੍ਅਨ੍ਯ ਅਨ੍ਯਭਾਕ = 7.15 ਸ਼ਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ - ਜੋ ਪਾਪੀ ਹਨ ਉਹ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਪਰ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਭੀ ਅਨੁਭਵ ਭਾਵ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਭਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਏਥੇ ਅਧਿ ਅਤੇ ਚੇਤ੍ - ਦੋ ਪਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਵੋਂ ਪਾਪੀ ਮਨੁੱਖ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਪਰ ਜੋ ਇਹ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ, ਮੇਰੇ ਭਜਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣਾ ਚਾਹੁਣ, ਤਾਂ ਲੱਗ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਮਨਾਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਏਥੇ ਅਧਿ ਤੇ ਚੇਤ੍ ਪਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਸੁਸ਼ਟ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਅਨਿਯਪੂਰਵਕ ਜੇ ਮੇਰੇ ਭਜਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਭਜਤ੍ ਕਿਰਿਆ = ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਸਾਂਗਪਾਂਗ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਉਹ ਦੁਰਾਚਾਰ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਅਨ੍ਯ ਭਾਵ ਤੋਂ ਭਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਦੁਰਾਚਾਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੇ ਗਏ। ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਵ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਉਹ ਕੋਈ ਪਾਪ ਕਿਰਿਆ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ ਮੇਰਾ ਭਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੀ ਰਿਹਾ ੦ ਅਜਿਹਾ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਅਨ੍ਯ ਭਾਵ ਤੋਂ ਭਜਨ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਕਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ੦ ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ੧ ਉਹ ਕਿਸੇ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਯਾਦ ਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਹ ਮੁੜ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਜਾਵੇ। ੨. ਅਜਿਹੇ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਚਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿੱਥੇ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਮਹਾਤਮਾ ਹੋਏ ਹੋਣ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਹੋਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਵੇ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਿਮਰਣ ਕਰੋ, ਜਿਵੇਂ ਅਜਾਮਿਲ, ਸਦਨ ਕਸਾਈ - ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸੁਣ ਕੇ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਚੰਗੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵੱਲ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ। ੪. ਕਿਸੇ ਡਰ ਮੁਸੀਬਤ, ਭਿੰਕਰ ਘਟਨਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਜਿਹੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣ ਕਿ ਉਹ ਮੁੜ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਵੇ। ੫. ਕਿਸੇ ਸੰਤ ਦੀ ਸੰਗਤ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ਦੁਸ਼ਟ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਮਹਾਤਮਾ ਕਿਰਪਾ ਕਰਨ। ਜਿਵੇਂ ਬਾਲਮੀਕ ਅਜਾਮਿਲ ਆਦਿ

ਉਪਰ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਹੀ ਕਿਰਪਾ ਹੋਈ ਸੀ। ੦ ਅਨੁ ਅਨ੍ਯ ਭਾਕੁ = ਹੋਣ ਲਈ ਖਾਸ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ 'ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਮੇਰੇ ਹਨ' ਆਪਣੀ ਅਹੰਤਾ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦੇਣਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਅੰਤਰਕਰਣ ਸ਼ੁਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਪ ਯਗ ਦਾਨ ਆਦਿ ਨਾਲ ਐਨੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਜਿੰਨੀ ਆਪਣੀ ਅਹੰਤਾ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਹੰਤਾ ਬਦਲਣ ਲਈ ੧. ਅਹੰਤਾ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ੨. ਅਹੰਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ੁਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ੩. ਅਹੰਤਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ - ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਹੰਤਾ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨੂੰ ਹੀ ਏਥੇ ਅਨੁ ਅਨ੍ਯਭਾਕੁ ਕਿਰਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਸਾਧੂ ਏਵੇਂ ਸਹ ਮਨੁ ਤਵ੍ਵੇਹ = ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਉਸ ਦਾ ਆਚਰਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੀ ਉਸਨੂੰ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਕਾਰਨ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਅਨੁਨਯ ਭਾਵ ਨੂੰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਧੂ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਏਥੇ 'ਸਹਮਨੁ ਤਵ੍ਵੇਹ' ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਧੀ ਵਰਨ ਹੈ ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਦੁਰਾਚਾਰ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧੂ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਧੂ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ, 'ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹਾਂ, ਭਗਵਾਨ ਮੈਰੇ ਹਨ' ਭਾਵ ਆ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਅਨੁਨਯ ਭਾਕੁ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਸੰਸਾਰਕ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ੦ ਸਮੁਜਕ ਵਿਅਵਸਿਤਤ ਹਿ ਸਹ - ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਭਜਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੈ, ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਏਥੇ ਨਿਸ਼ਚਾ (ਕਰਣ) ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤੇ ਉਥੇ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਤਾ (ਆਪਣੇ ਆਪ) ਵਿੱਚ ਹੈ। ਕਰਣ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੋਦ ਤੇ ਵੀ ਜਦ ਕਰਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਤਵ ਤੋਂ ਅਭਿਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਰਤਾ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਕਰਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕੀ ਹੈ? ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਲਈ ਕਰਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਮਿਲਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਚੱਲਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਦੇ ਮਿਟਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਅਟੱਲ ਨਿਸ਼ਚਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮਾਤਮਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਵੇਂ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਕਸੀਦ ਕੇ ਸ਼ੁੱਧ ਹੁੱਪ ਵਿੱਚ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ, ਗੰਦਗੀ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਬਿਰਤੀ ਅਥਵਾ ਗੰਦਗੀ ਦਾ ਜਮਾਂਦਰੂ ਤੱਤ ਅਲੋਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਬਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਪ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜੋ ਲਾਹਨਤ ਜਾਂ ਪਿੱਕਾਰ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਕੁੱਝ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਨਾ ਮੁਆਫ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਪਾਪ ਅਨੁਧ ਨਾਉਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਮੁੱਖ ਯੋਜਨਾ ਹੈ। ਜਿਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਮੱਗਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹੇ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਜ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਕਰਣ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਨਿਆਇ ਸਤਿ, ਸਾਧਨਾ ਭਗਤੀ, ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਬਚਨ ਤੇ ਕਰਮ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਪੁੰਨ ਹਨ, ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾਜ਼ਰ ਸਮਝ ਕੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

○ ○ ○

9.31 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਿਧਰ੍ ਭਵਤਿ ਧਰਮ-ਆਤਮਾ, ਸ਼ਸਕਤ ਸ਼ਾਨਤਿਮ ਨਿ-ਗਚਛਤਿ। ਕੌਨੋਧ ਪ੍ਰਤਿ-ਜਾ-ਨੀਹਿ, ਨ ਮੇ ਭਕਤ: ਪ੍ਰ-ਨਸ਼ਤਿ॥

ਕਸ਼ ਪ੍ਰਮੁ ਭਵਤਿ ਧਰਮਾਤਮਾ, ਸ਼ਸਵਤ ਸ਼ਾਂਤਿਮੁ ਨਿਗਚਛਤਿ।

ਕੌਂਝ ਪ੍ਰਤਿ ਜਾ ਨੀਹਿ, ਨ ਮੇ ਭਕਤਹ ਪ੍ਰਨਸ੍ ਯਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਸ਼ਪ੍ਰਮੁ : ਛੇਤੀ। ਭਵਤਿ : ਉਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮਾਤਮਾ : ਧਰਮਾਤਮਾ। ਸ਼ਸਵਤ : ਸਦੀਵੀ, ਅਮਰ। ਸ਼ਾਂਤਿਮੁ : ਸ਼ਾਂਤੀ ਪੁੰਜ। ਨਿਗਚਛਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੌਂਝ : ਹੋ ਕੌਂਝੇ। ਪ੍ਰਤਿਜਾ ਨੀਹਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਮੇ : ਮੇਰਾ। ਭਕਤਹ : ਭਗਤਾ। ਪ੍ਰਨਸ੍ਯਤਿ : ਵਿਨਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਧਰਮਾਤਮਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਿਰ-ਸਥਾਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋ ਕੌਂਝੇ! ਤੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਰ ਲੈ, ਭਾਵ ਨਿਸ਼ਚੇ ਪੂਰਵਕ ਸਮਝ ਲੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਕਦੇ ਵੀ ਨਿਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਕਸ਼ ਪ੍ਰਮੁ ਭਵਤਿ ਧਰਮਾਤਮਾ = ਉਹ ਤਤਕਾਲ ਧਰਮਾਤਮਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਅਥਵਾ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵ ਆਪ ਖੁਦ ਧਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਜਦ ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਧਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਮਾਤਮਾ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਕੀ ਦੇਰੀ ਲੱਗ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਹੁਣ ਉਹ ਧਰਮਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅਹੰਤਾ ਬਦਲ ਲਈ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਲਿਆ ਹੈ, ਫਿਰ ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਧਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਜੀਵ ਜਦ ਧਰਮਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਵਿੱਤਰ ਸੀ, ਤੇ ਹੁਣ ਜਦ ਧਰਮਾਤਮਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ ਹੀ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਧਰਮਾਤਮਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ। ੦ ਪਾਪੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ 'ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਚੱਲਣਾ ਹੈ' ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵਾਤਸਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੱਤਵ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੈ। ਦੋਸ਼ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਮੋਹ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਦ ਭਗਵਤ ਮਹੱਤਵ ਵਧ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹ ਧਰਮਾਤਮਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਦੇ ਦੁਰਾਚਾਰ ਮਿਤ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਦਾਚਾਰੀ ਆਖਾਂਗੇ। ਸਦਾਚਾਰੀ ਹੀ ਧਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਸਵਤ ਸ਼ਾਂਤਿਮੁ ਨਿਗਚਛਤਿ = ੦ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਧਰਮਾਤਮਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭੋਗ ਤੇ ਐਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਭੋਗ ਤੇ ਐਸ਼ ਦੇ ਸਾਧਨ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸ਼ਾਸਵਤੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਦੀ ਅਹੰਤਾ ਬਦਲਣ ਨਾਲ, ਜਦ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਕੋਈ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ, ਨਾ ਹੀ ਅਸੰਦ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ 'ਚੇਤਨ ਅਮਲ ਸਹਜ ਸੁਖਗਾਸੀ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਕੌਂਝੇ ਪ੍ਰਤਿਜਾ ਨੀਹਿ, ਨ ਮੇ ਭਕਤਹ ਪ੍ਰਨਸ੍ਯਤਿ - 'ਏਥੇ ਮੇਰੇ ਭਗਤ ਦਾ ਪਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਭਗਵਾਨ, ਅਰਜਨ ਪਾਸੋਂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਮੂਲ ਮਕਸਦ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਯੁੱਧ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪ ਹਥਿਆਰ ਨਾ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ - ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਈ ਤੂੰ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਰ, ਤੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨੂੰ, ਜੇ ਮੈਂ ਖੁਦ ਵੀ ਤੋੜਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ, ਤਾਂ ਵੀ ਤੋੜ ਨਹੀਂ ਸਕਾਂਗਾ, ਫਿਰ ਹੋਰ ਕਿਹੜਾ ਤੋੜ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜੇ ਭਗਤ ਇੱਕ ਵਾਰ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਰ ਲਵੇ - ਉਸ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦੀ। ੦ ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਮੇਰੇ ਸਨਮੁਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਪਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਜੇ ਜੀਵ ਸੰਬੰਧ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਥਾਨਿਕ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਪਤਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਿਆਇ

ਵਿੱਚ ਦਿਆਲਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾਪੀ, ਜਨਮ ਬਦਲਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਰਿਸ਼ੀ ਬਾਲਮੀਕੀ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਗੀਸ਼ ਚੰਦ ਘੋਸ਼ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਚਰਿਤ੍ਰ ਹੀਣਤਾ/ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਤੋਂ ਤੇਬਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ੁੱਧ-ਚਰਿਤਰ ਵਾਲੇ ਨੇਕ-ਪੁਰਸ਼ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਂਡਵ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਉਹ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਅਮੁੱਲਾ ਸਾਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ - ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਹਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਵੇਖਣਗੇ। ਪੰਜਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਲਈ ਅਟੁੱਟ ਅਪਾਰ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ। ਦੁੱਖ ਮੁਸੀਬਤ, ਹਾਰ, ਨਿਰਾਸਾ, ਗੁਰਬਤ ਲਾਚਾਰੀ ਅਤੇ ਖਤਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਆਪਣੇ ਲੰਮੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੁਲਾਇਆ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਵਧਦੇ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਰਧਾ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬਰ ਦਾ ਮਿੱਠਾ ਫਲ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰੋਜਾਸ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

○ ○ ○

9.32 ਸ਼ਲੋਕ :

ਮਾਸ੍ ਹਿ ਧਾਰਥ ਕਿ-ਅਪ-ਆ-ਸ਼ਿਤ੍ਯ, ਯੇ ਅਧਿ ਸ਼੍ਰੁ: ਧਾਪ-ਯੋਨਯ: /

ਕਿਥਿਆ: ਕੈਥਿਆ: ਤਥਾ ਸ਼ੂਦਾ:; ਤੇ ਅਧਿ ਧਾ-ਅਨਿ ਧਾਰਸ੍ ਗਮ-ਤਿਮ੍ //

**ਮਾਸ੍ਹਿ ਪਾਰਥ ਵਿਆਪ ਆਸ਼ਿਤ੍ਯ, ਯੇ ਅਧਿ ਸ਼੍ਰੁਹ ਧਾਪ ਯੋਨਯਹ।
ਸ਼ਿਤ੍ਯਹ ਵੈਸ਼ਯਾਹ ਤਥਾ ਸ਼ੂਦਾਹ, ਤੇ ਅਧਿ ਧਾ ਅੰਤਿਰਾਮ੍ ਗਮਤਿਮ੍॥**

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਾਸ੍ : ਸੈਨੂੰ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਪਾਰਥ : ਹੋ ਪਾਰਥ। ਵਿਆਪ ਆਸ਼ਿਤ੍ਯ : ਸ਼ਰਣ ਲੈਣੀ। ਯੇ : ਕੌਣ। ਆਧਿ : ਭੀ। ਸ਼੍ਰੁਹ : ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਾਪ ਯੋਨਯਹ : ਵਿਚਕਾਰਲੇ, ਦਰਜ ਦਾ, ਸਾਧਾਰਣ ਜਨਮ। ਸ਼ਿਤ੍ਯਹ : ਔਰਤ। ਵੈਸ਼ਯਾਹ : ਵਿਆਸ। ਤਥਾ : ਭੀ। ਸ਼ੂਦਾਹ : ਸ਼ੂਦਰ। ਤੇ : ਉਹ। ਆਧਿ : ਭੀ। ਅੰਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਪਰਮ : ਮਹਾਨ। ਗਮਤਿਮ : ਮੰਤਵ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੋ ਪਾਰਥ! ਜਿਹੜੀ ਵੀ ਕੋਈ ਪਾਪ ਯੂਨੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਪ ਵਿੱਚ ਜਨਮੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਇਸਤਰੀ ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਮੇਰਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਪਰਮ-ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਮਾਸ੍ ਹਿ ਪਾਰਥ ਵਿਆਪ ਆਸ਼ਿਤ੍ਯ..... ਯੇ ਅਧਿ ਧਾ ਅੰਤਿ ਪਰਾਮ੍ ਗਮਤਿਮ੍ = ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਜਨਮ ਦੇ ਆਚਰਣ ਖਰਾਬ ਹਨ ਅਥਵਾ - ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਾਪੀ ਹੈ - ਉਸ ਨੂੰ 9.30 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਖਰਾਬ ਸਨ ਅਥਵਾ ਜੋ ਪੂਰਵਕ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਪਾਪੀ ਸਨ, ਜਾਂ ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਦੇ ਪਾਪੀ ਹਨ, ਪੁਰਾਣੇ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣ ਲਈ ਨੀਵੀਂ ਯੂਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ 'ਪਾਪ-ਯੋਨੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਐਨਾ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸੁਰ ਰਾਕਸ਼ਸ, ਪਸੂ-ਪੰਥੀ ਸਾਰੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ੦ ਜਿਵੇਂ ਦਯਾ ਮੁਆਫ ਕਰਨਾ ਉਦਾਰਤਾ, ਆਦਿ ਸਾਮਾਨ੍ਯ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮਾਤਰ ਮਨੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਭਗਵਤ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨੀਵੇਂ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਯੂਨੀ ਯੂਨੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉੱਚੀ ਯੂਨੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਭਗਤ ਹਨ ੦ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਾਰਨ ਤੇ ਅਪਵਿੱਤਰਤਾ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅੰਗਾਰ ਜਦ ਅੱਗ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੋਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਲੇ ਨੂੰ ਜਿੰਨਾ ਮਰਜ਼ੀ ਸਾਬਣ ਲਾ ਕੇ ਧੋਤਾ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਕਾਲਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਿਤ੍ਯਹ - ਦੇਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰਣ ਜਾਂ ਆਸਰਮ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਵੈਸ਼ ਦੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਿਤ੍ਯਹ (ਔਰਤਾਂ) ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ - ਉਹ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪਵਿੱਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਮ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤਾਂ ਚਾਰਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਹਮਣ, ਕਸ਼ਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਵਰਣ ਦੀਆਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ (ਜੋ ਬਾਹਮਣ ਕਸ਼ਤਰੀ ਤੇ ਵੈਸ਼ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ) ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵੈਦਿਕ ਕਰਮਕਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਭਗਵਾਨ ਉੱਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਜਤਲਾਉਣਾ ਲਾਜ਼ਮ ਹੈ। ੦ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਭਾਵ ਮਿਟ ਕੇ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਜੋ ਸਾਧਕ ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਮੁਕਤੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪ ਬਦਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਨਹੀਂ। ਭਾਵੇਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਰੀਰ ਕਰਦਾ ਰਹੇ ਪਰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਰੀਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ - ਉਨ੍ਹੀਂ ਦੇਰ ਤੱਕ ਤਾਂ ਸਾਧਕ ਨਾ ਭਗਤੀ ਦਾ, ਨਾ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਨਾ ਪੂਰਣ ਸੰਕਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਪਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਹਿ ਸ਼ਬਦ 'ਕਿਉਂਕਿ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਏਥੇ ਹਿ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਰਥ ਅਥਵਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪਾਪ ਯੂਨੀ ਦੇ ਭਾਵ ਅਰਥ ਪਾਪ ਭਰਪੂਰ ਜਨਮ ਜਾਂ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਦਾ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਦੋਸ਼ ਪੂਰਣ ਅਥਵਾ ਅਪੂਰਣ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆਮ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਸਰੀਰ, ਘੱਟ ਪੂਰਣ (ਘੱਟ ਵਿਕਸਤ) ਘੱਟ ਠਾਠ ਬਾਠ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੁਲਿੰਗ ਸਰੀਰ ਵਧੇਰੇ ਗੁਣਵੰਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਨਸਾਨੀ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨ ਦੀ ਸਰੀਰ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਮਨ ਮਰਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਘੱਟ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਇੱਕ ਔਰਤ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਘੱਟ ਵਿਕਸਤ ਹੈ, ਉਸ ਲੜੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਚੰਗੇ ਉਚੇਰੇ ਤੇ ਸੁਚੇਰੇ ਜਨਮ ਵਾਲੇ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਕਹੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ, ਚਿਮਾਗ ਬੁੱਧੀ-ਵਾਨ ਅਤੇ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੌਧਿਕ ਵਿਅਕਤੀ - ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਕਸ਼ਤਰੀ ਅਖਵਾਏ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜਨਮ ਤੋਂ ਨਾ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਭੈੜਾ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਨ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਸੋਸ਼ਠਤਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।

○ ○ ○

9.33 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਿਸ੍ ਪੁਨ: ਬ੍ਰਾਹਮਣ: ਪੁਣਿਆ:; ਭਜ-ਤਾ: ਰਾਜ-ਕ੍ਰਾਤਾ: ਤਥਾ / ਅ-ਨਿਤਿਸ੍ ਅ-ਸੁਖਸ੍ ਲੋਕਸ੍, ਇਸਸ੍ ਪ੍ਰ-ਆਪ-ਧ ਭਜ-ਸਵ-ਮਾਸ੍ //

ਕਿਮ੍ ਪੁਨਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਹ ਪੁਣਯਾਹ, ਭਜਤਾਹ ਰਾਜ ਰਿਸ਼ਯਹ ਤਥਾ।

ਅਨਿਤਯਮੁ ਅਸੁਖਮੁ ਲੋਕਮੁ, ਇਮਮੁ ਪ੍ਰਾਪਤਯ ਭਜਸਵੁ ਮਾਮੁ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਿਮੁ ਪੁਨਹ : ਕਿੰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਵੱਧ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਹ : ਬ੍ਰਾਹਮਣ। ਪੁਣਯਾਹ : ਪਵਿੱਤਰ। ਭਜਤਾਹ : ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਭਗਤ। ਰਾਜਗਿਸ਼੍ਯਹ : ਸ਼ਾਹੀ ਸੰਤ। ਤਥਾ : ਭੀ। ਅਨਿਤਯਮੁ : ਜੋ ਪੱਕਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਅਸਥਾਈ। ਅਸੁਖਮੁ : ਨਾ ਖੁਸ਼। ਲੋਕਮੁ : ਸੰਸਾਰ। ਇਮਮੁ : ਇਹ। ਪ੍ਰਾਪਤਯ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ। ਭਜਸਵੁ : ਪੁਜਾ ਕਰਨੀ। ਮਾਮੁ : ਮੇਰੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ‘ਫਿਰ ਜਿਹੜੇ ਪੁਣਵਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਰਾਜ-ਗਿਸ਼੍ਯੀ ਭਗਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਅਨਿਤ ਅਤੇ ਸੁੱਖ-ਰਹਿਤ ਮਨੁੱਖ-ਲੋਕ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਤੂੰ ਕੇਵਲ ਮੇਰਾ ਹੀ ਭਜਨ ਕਰ।’

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕਿਮੁ ਪੁਨਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਣਯਾਹ, ਭਜਤਾਹ ਰਾਜ ਗਿਸ਼੍ਯੀਯਹ ਤਥਾ = ਜਦ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਪਾਪ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਨੀਚ ਯੂਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੈਸ਼ਯ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ - ਇਹ ਸਾਰੇ ਮੇਰੇ ਸ਼ਰਨ ਹੋ ਕੇ, ਮੇਰਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ, ਪਰਮ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਮ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਆਚਰਣ ਵੀ ਚੰਗੇ ਹੋਣ ਤੇ ਇਸ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਭੀ ਉੱਤਮ ਕੁਲ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹੇ ਪਵਿੱਤਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੀ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੇਰੇ ਭਗਤ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਪਰਮਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ੦ ੯.੩੦ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੁਰਾਚਾਰੀ, ਉਸ ਦੇ ਉਲਟ ਏਥੇ “ਪੁਣਯ” ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੯.੩੨ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ‘ਪਾਪ ਯੋਨਯਹ’ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਏਥੇ “ਬ੍ਰਾਹਮਣ” ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਦਾਚਾਰੀ ਭੀ ਹਨ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਜਨਮ ਵਾਲੇ ਵੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਏਥੇ ਰਿਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਰਮ ਸੁੱਧ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਰਾਜਨ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ੦ ਪਵਿੱਤਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਰਿਸ਼ੀ ਸਰੂਪ ਇਸਤਰੀਆਂ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੌਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿੱਚ ‘ਭਕਤਾਹ’ ਪਦ ਦੇਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਦੇ ਆਚਰਣ ਵੀ ਸੁੱਧ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਹੈ, ਉਹ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ) ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦਾਰ ਵਿੱਚ ਸੰਦੇਹ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ੦ ਪੁਨਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ - ਰਾਜਗਿਸ਼੍ਯੀਯਹ ਅਤੇ ਭਕਤਾਹ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਜਨਮ ਦੇ ਆਚਰਣ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਦੇ ਸੁੱਧ ਆਚਰਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਸ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਉੱਚੀ ਕੁਲ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪਵਿੱਤਰ - ਇਹ ਦੌਵੇਂ ਤਾਂ ਬਾਹਰੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਕਰਮ ਮਾਤਰ ਬਾਹਰ ਤੋਂ (ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ) ਬਣਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜਿਹੜੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਹ ਵੀ ਬਾਹਰੀ - ਹੋਵੇਗੀ, ਇਸ ਬਾਹਰੀ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਵਾਚਕ ਹੀ ਏਥੇ ‘ਪੁਣਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ’ ਤੇ ਰਾਜਗਿਸ਼੍ਯ ਦੋ ਪਦ ਆਏ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਅੰਦਰਤੋਂ ਆਪ ਖੁਦ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਰਥਾਤ ਆਪ ਆਪ ਲਈ ਏਥੇ ‘ਭਕਤਾਹ’ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਅਨਿਤਯਮੁ ਅਸੁਖਮੁ ਲੋਕਮੁ - ਇਮਮੁ ਪ੍ਰਾਪਤੁ - ਯ ਭਜ ਸਵੁ - ਮਾਮੁ - ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਅਨੰਤ ਜਨਮਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਅੰਤਿਮ ਜਨਮ ਹੈ। ਇਸ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਪਵਿੱਤਰ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਅਨਿਤਯ ਹੈ। ਅਨਿਤਯਮ (ਨਿਤਯ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ) ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਦੋਂ ਛੱਡਣਾ ਪਵੇ - ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਵਿੱਚ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਸੁਖਮੁ - ਇਸ ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸੁਖ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੮.੧੫ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ‘ਦੁਖਾਲਯ’ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ੦ ਇਸ ਲੋਕਮੁ - ਇਹ ਪਦ ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਜਨਮ ਲਵੇਗਾ ? ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵਿਧਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਹ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰਾ ਭਜਨ ਕਰ।’ ੦ ਭਜਸਮੁ ਮਾਮੁ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਭਜਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੈਨੂੰ ਹੀ ਲਾਭ ਹੋਵੇਗਾ, ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪੁੰਨ ਅਤੇ ਪਾਪ ਦੋ ਵਿਰੋਧ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ (ਦਿਮਾਗ) ਸੰਪੂਰਣ ਯੋਗ ਬੌਧਿਕ, ਬਲਵਾਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਕਸ਼ਤਰੀ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਹੈ ਤਨ ਤੇ ਮਨ ਤੋਂ ਬਲਵਾਨ ਹੈ ਸੂਰਮਾ ਹੈ, ਯੋਧਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੱਚ ਹਨ। ਜੋ ਛੁੱਲ ਅੱਜ ਮਹਿਕਦਾ ਟਹਿਕਦਾ ਹੈ, ਸੁਹਣਾ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਭਲਕ ਨੂੰ ਮੁਰਝਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਮਹਿਕ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਟੁੱਟ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਆ ਫੁੱਲ ਵਾਂਗ ਹਰ ਜੀਵ ਵਸੂੰ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੇਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਹੈ। ਖੁਸ਼ੀ ਪਿੱਛੋਂ ਦੁੱਖ ਤੇ ਦੁੱਖ ਪਿੱਛੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਹਰ ਹਾਲ ਹਰ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਰਧਾਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਅਵੱਸਥਾ ਉਸ ਬੱਚੇ ਵਰਗੀ ਹੈ ਜੋ ਪਿਛੋਣੀਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਭੁੱਖ ਲੱਗਣ ‘ਤੇ ਮਾਂ ਵੱਲ ਦੌੜਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਆਨੰਦਮਈ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦਿੱਦੇ ਹਾਂ, ਕੇਵਲ ਦੁੱਖ ਸਮੇਂ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

○ ○ ○

9.34 ਸ਼ਲੋਕ :

ਮਦ-ਮਨਾ: ਭਵ ਮਦ-ਭਕ: ਮਦ-ਧਾਰੀ ਮਾਮ-ਨਮਸ-ਕੁਰੁ। ਮਾਮ-ਏਕ ਏ-ਸਾਵਿ ਯੁਜ-ਤਵ ਏਕਮ, ਆਤਮਾਨਮ ਮਦ-ਪਰ-ਅਧਨ: //

**ਮਦ ਮਨਾਹ ਭਵ ਮਦਭਕਤ, ਮਦ ਧਾਰੀ ਮਾਮ ਨਮਸ ਕੁਰੁ।
ਮਾਮ ਏਵ ਏ ਸੁਯਸਿ ਯੁਜਤਵਾ ਏਵਮ, ਆਤਮਾਨਮ ਮਦ ਪਰ ਅਧਨ॥**

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਦਮਨਾਹ : ਅਜਿਹਾ ਮਨ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਭਵ : ਤੁਸੀਂ ਹੋ। ਮਦਭਕਤ : ਮੇਰੇ ਭਗਤ। ਮਦਯਮਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਮਾਮੁ : ਮੇਰੇ। ਨਮਸਕੁਰੁ : ਨੀਵਾਂ ਝੁਕ ਜਾਣਾ। ਮਾਮੁ : ਮੇਰਾ। ਏਵ : ਇਕੱਲਾ। ਏਸਯਸਿ : ਤੁਸੀਂ ਆਵੇਗੇ। ਯੁਜਤਵਾ : ਮਿਲਿਆ, ਸੰਯੁਕਤ ਹੋਇਆ। ਏਵਮੁ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਆਤਮਾਨਮੁ : ਸਵੈ। ਮਦਪਰਅਧਨਹ : ਮੈਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਚੇਰੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਮੰਨ ਲੈਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਮਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇਂ। ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਹੋਵੇਂ। ਮੇਰਾ ਪੁਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇਂ। ਮੈਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਯੁਕਤ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਦਾ ਸਮਝ ਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਂਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੁਪਤ ਗੱਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਦੋਸ਼-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਆਦਰ ਭਾਵ ਹੋਵੇ। ਅਰਜਨ ਦੋਸ਼-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨਸੂਯਵੇ (9.09) ਕਿਹਾ ਹੈ, ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ, ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੁਪਤ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਦ੍ ਭਕਤੁਹ = ‘ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਹੋ ਜਾ।’ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਕੇਵਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣਾਪਨ ਕਰ। ਕੇਵਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ। ਜਿਹੜਾ ਅਨੰਤਕਾਲ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਜੋੜ। ‘ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਹਾਂ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਏਂ।’ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣਾਪਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ੦ ਮਦ੍ ਮਨਾਹ ਭਵ - ਮਨ ਉਥੇ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਆਪਣਾ ਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇਰਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜੋ ਅਖੰਡ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦਾ - ਪਰ ਤੂੰ ਭੁੱਲ ਸਕਦਾ ਏਂ।’ ੦ ਮਦਯਾਜੀ = ‘ਮੇਰਾ ਪੂਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋ’ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਤੂੰ ਖਾਣ ਪੀਣ ਸੌਣ ਜਾਗਣ ਆਉਣ ਜਾਣ, ਕੰਸ ਪੰਦਾ ਕਰਨ ਆਦਿ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਹੀ ਧਿਆਨ ਦੇਹ। ੦ ਮਾਮ੍ ਨਮਸ਼ ਕੁਰੂ = ‘ਮੈਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰ। ’ਮੇਰਾ ਜੋ ਕੁੱਝ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਜਾਂ ਸਾਮਾਨ ਵਿਧਾਨ ਹੋਵੇ - ਉਸ ਵਿੱਚ ਤੂੰ ਖੁਸ਼ ਰਹ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਮਨ ਤੇ ਮਾਨਯਤਾ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਫੈਸਲਾ ਦੇ ਦੇਵਾਂ - ਫਿਰ ਵੀ ਤੂੰ ਖੁਸ਼ ਰਹ। ਜੋ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪਦਾਰਥ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਕਾਰਜ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਸ਼ਰਨ ਆਉਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕਿਸੇ ਫਲ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਪੁਰਤੀ ਕਰਵਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ੦ ਏਵਮ੍ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਮਦੰਭਕਤੁਹ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮੇਰੇ ਅਰਪਤ ਹੋ ਜਾ। ੦ ਮਦਮਨਾਹ ਤੋਂ ਤੇਰਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਮੇਰੇ ਪਰਾਯਣ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਦਯਾਜੀ ਤੋਂ ਤੇਰੀ ਮਾਤਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਪਦਾਰਥ ਮੇਰੀ ਪੂਜਾ ਸਮੱਗਰੀ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਮਾਮ੍ ਨਮਸਕੁਰੂ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਤੇਰੇ ਚਰਨਾਂ ਦੇ ਅਰਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ੦ ਯੁਜੁਤਵਾਏਵਮ੍ - (ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲਗਾਕੇ) ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, ਇੱਜ ਆਪਣੀ ਅੰਤਾ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਪਦਾਰਥ ਕਿਰਿਆ ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਗਾ ਦੇ। ੦ ਮਦ੍ ਪਰਅਜਨਹ = ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕਰਨ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਭੋਗ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਨਾ ਰਹੇ।

● ● ●

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਵਾਰਥੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਅੰਤਰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਦੀਵੀ ਸਮੇਂ ਲਈ ਬਿਗਜਮਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਕਦੇ ਵੀ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਅਖਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਵੈਗਰੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਬੱਧਿਕਤਾ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਅਥਵਾ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਪ੍ਰਚਾਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇੰਜ ਰਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਦਰਿਆ, ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦਸਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਭਿੜ੍ਹਤੀ-ਯੋਗਾਹ

10.01 ਸਲੋਕ :

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁ-ਵਾਚ : ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ

ਭੂਯ: ਏਵ ਮਹਤ-ਬਾਹੋ, ਸ਼੍ਰੁਣੁ ਮੇ ਪਰਮਮ ਕਚ: / ਯਤ ਤੇ ਅਹਮ ਪ੍ਰੀ-ਯਮਾਣਾਯ, ਵਚ-ਸਾਮਿ ਹਿਤ-ਕਾਸਥਾ //

ਭੂਯਹ ਏਵ ਮਹਤਬਹੋ, ਸ਼੍ਰੁਣੁ ਮੇ ਪਰਮਮ ਵਚਹ।

ਯਤ੍ ਤੇ ਅਹਮ ਪ੍ਰੀ ਯਮਾਣਾਯ, ਵਚ ਸ੍ਰਯਾਮਿ ਹਿਤ ਕਾਸਥਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ : ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ। ਭੂਯਹ : ਵਾਰ ਵਾਰ, ਦੁਬਾਰਾ। ਏਵ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਮਹਤਬਹੋ : ਹੋ ਰਖਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ। ਸ਼੍ਰੁਣੁ : ਸੁਣਦੇ ਹਨ। ਮੈ : ਮੈਨੂੰ। ਪਰਮਮ : ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੋਸ਼ਠਾ। ਵਚਹ : ਸ਼ਬਦ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਤੇ : ਤੁਹਾਨੂੰ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ ਮੇਰਾ। ਪ੍ਰੀਯਮਾਣਾਯ : ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਵਚਸ੍ਰਯਾਮਿ : ਮੈਂ ਐਲਾਨ ਕਰਾਂਗਾ। ਹਿਤਕਾਮਯਾ : ਤੁਹਾਡੀ ਬਿਹਤਰੀ ਭਲਾਈ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ : ‘ਹੇ ਮਹਾਬਹੋ! ਮੇਰੇ ਪਰਮ ਸ਼੍ਰੋਸ਼ਠ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਫਿਰ ਸੁਣ। ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਤਾ (ਤੇਰੇ) ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਹਾਂਗਾ।’

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਭੂਯਹ ਏਵ - ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਭਿੜ੍ਹਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣਨ 'ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਰਪਾ ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ 7.07 ਤੋਂ 7.12 ਸਲੋਕ ਤੱਕ ਕਾਰਨ ਰੂਪ ਤੋਂ, ਸਤਰਾਂ ਭਿੜ੍ਹਤੀਆਂ ਤੇ ਨੌਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸੋਲਵੇਂ ਸਲੋਕ ਤੋਂ 19ਵੇਂ ਸਲੋਕ ਤੱਕ ਕਾਰਜ ਕਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸੈਤੀਸ਼ ਵਿੜ੍ਹਤੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ। ਏਥੇ ਹੋਰ ਭਿੜ੍ਹਤੀਆਂ ਦੱਸਣ ਲਈ (ਦੇਖੋ 7.14, 9.22, 9.34) ਭਗਤੀ ਦਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਭੂਯਹਏਵ ਏਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੁਣੁ ਮੇਂ ਪਰਮਮ ਵਚਹ - ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਪਣੀ ਮਹਿਮਾ, ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਗੱਲ ਕਿਹਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅਗਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ‘ਕਿ - ਤੂੰ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਪਰਮ ਵਚਨ ਨੂੰ ਸੁਣ।’ ੦ ਦੂਜਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੋਂ ਜਾਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਜਾਂ ਮਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਆਪ ‘ਪਰਮਵਚਨ’ ‘ਰਹਸ਼ਯ’ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ਦੇਖੋ 4.03, 18.64) ਕਿ - ਤੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਝੱਝਟ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇੱਕ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਚਿੰਤਾ, ਮੱਤ ਕਰ (18.66) ਏਥੇ ‘ਸ਼੍ਰੁਣੁ ਮੇਂ ਪਰਮਮ ਵਚਹ - ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੈ, ਕਿ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਵ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ, ਸੱਤ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਚਾਰ ਸੰਕ ਆਦਿ ਤੇ ਚੌਦਾਂ ਮਨੂੰ - ਮੇਰੇ ਹੀ ਮਨ ਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਹੈ।’ ੦ ਤੇਰਵੇਂ, ਚੌਥੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਤਵੇਂ ਅਤੇ ਨੌਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਚੌਥੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਪਰਮ ਭੂਯਹ ਪ੍ਰਵਕਸ਼ਯਾਮਿ ਗਯਾਨਾਨਾਂ ਗ੍ਰਯਾਨ ਮੁਤੱਮੰਮ੍ਰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਏਥੇ ਦਸਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ‘ਸ਼੍ਰੁਣੁ ਮੇਂ ਪਰਮਮ ਵਚਹ, ਕਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਸਮਝ ਦੀ, ਵਿਵੇਕ ਵਿਚਾਰ ਦੀ, ਮੁੱਖਤਾ ਗਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਵਕ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।’ ੦ ਭਗਤੀ-ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਮੁਖਤਾ ਗਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਕ ਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੂਰਵਕ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਪਰਮਮ, ਵਚਹ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਯਤ੍ ਤੇ ਅਹਮ੍ ਪ੍ਰੀ - ਯਮਾਣਾਯ, ਵਚ ਸ੍ਰਯਾਮਿ ਹਿਤ ਕਾਮ੍ ਯਯਾ - ੦ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਵਕਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਵਕਤਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤਿ ਕਿਰਪਾ ਪੂਰਵਕ ਹਿਤ ਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਹੀ ਵਕਤਾ ਵਰਚਨ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਰੋ ਗਏ ਵਿਸ਼ੇ ਸ਼੍ਰੋਤਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਟੱਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜੰਮ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੋਤਾ ਦੀ ਰੁਚੀ ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਹਿਤਕਾਮਯਾ - ੦ ਸੰਕਾ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਭਗਵਾਨ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਨਿਖੇਂਧੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਪ ਕਾਮਨਾ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹਨ? ਜੋ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸੁਖ ਆਰਾਮ ਭੋਗ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਕਾਮਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਏਥੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਕੀਤੀ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਬੱਤ ਤਾ ਭਲਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਰਜਨ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਉਚਾਰੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ, ਅਰਜਨ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ਰਧਾ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਨ ਹਨ ਤੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਉਹ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਹੁਣ ਸਮਝਾਉਣ ਲੱਗੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਸੁਣਦਾ ਰਹੇ ਤੇ ਗੁਹਿਣ ਕਰਦਾ ਰਹੇ। ਵੇਦਾਂਤਕ ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ, ਜੇ ਅਧਿਆਪਕ ਚਤੁਰ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਕਥਨ ਉੱਪਰ ਪੂਰੇ ਉਤਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਉਸੇ ਸਿਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਸ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ-ਸ਼ਰਧਾ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਨਵਾਂ ਕੁਝ ਜਾਣਨ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਹੋਵੇ।

* * *

10.02 ਸਲੋਕ

ਨ ਮੇ ਵਿਦੁ: ਸੁਰ-ਗਣਾ; ਪ੍ਰ-ਭਵਮ੍ ਨ ਮਹਤ-ਕ੍ਰ਷ਣ: / ਅਹਮ੍ ਆਦਿ: ਹਿ ਦੇਵਾਨਾਮ, ਮਹਤ-ਕ੍ਰ਷ਣਾਮ੍ ਚ ਸਰਵਸ: //

ਨ ਮੇ ਵਿਦੁ ਸੁਰਗਣਾਹ, ਪ੍ਰਭਵਮ੍ ਨ ਮਹਤ-ਸ੍ਰਯਹ।

ਅਹਮ੍ ਆਦਿਹ ਹਿ ਦੇਵਾਨਾਮ, ਮਹਤ-ਸ੍ਰਯਾਮਚ ਸਰਵਸ਼ਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਮੇ : ਮੇਰਾ। ਵਿਚੁਹ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਗਣਾਹ : ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਜਜਮਾਨ। ਪ੍ਰਭਵਮ੍ : ਮੂਲ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਮਹਤਸ਼ਯਹ : ਮਹਾਨ ਰਿਸ਼ੀ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਆਦਿਰ : ਆਰੰਭ। ਹਿ : ਲਈ। ਦੇਵਾ ਨਾਮ੍ : ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ। ਮਹਤਸ਼ਯਣਾਮ੍ : ਮਹਾਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਰਵਸ਼ਹ : ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੇਰੀ ਉਤਪਤੀ ਅਥਵਾ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਦੇਵਤਾ ਲੋਕ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਹੀ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਲੋਕ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂ ਮੈਂ ਹੀ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਆਦਿਕਰਣ ਹਾਂ, ਅਥਵਾ ਸਰੋਤ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨ ਮੇ ਵਿਦ੍ਰ ਸੁਰਗਣਾਹ, ਪ੍ਰਭਵਮ੍ ਮਹਤ ਰਿਸ਼ਯਹ - ਭਾਵੇਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ... (.... ਸਰਵਸ਼ਹੇ॥) ਦੇ ਸੰਗੀਨ ਬੁੱਧੀ ਲੋਕ ਸਾਮੱਗਰੀ ਆਦਿ ਦਿਵਵਾ ਹਨ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ੦ ਮਹਤਸ਼ਯਹ ਸ਼ਿਛਧ ਆਦਿ ਅਵਤਾਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਭਾਵ ਤੇ ਵਿਭੂਤੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲਕਸ਼ ਨੂੰ, ਹੇਤੂਆਂ ਨੂੰ, ਦੇਵਤਾ ਭੀ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨਾਈ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਭਿਲਾਸੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। (11.52) ੦ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਮੰਤਰਾਂ, ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜੋ ਦਿਵਵਾ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਜਾਣਨਾ ਤੇ ਪਾਉਣਾ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਅਜਿਹੀ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਜਾਂ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਣ ਨੂੰ, ਤੇ ਹੋਰ ਮੇਰੀਆਂ ਲੀਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ੦ ਉੱਚ ਪਦ ਲਈ ਦੇਵਤਾ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਵਾਂ ਦੇ ਆਦਿ ਭਗਵਾਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਮਹਤਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ। ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਬਾਲਕ, ਮਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਚੌਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਮਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ ਜਾਂ ਮਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਚੌਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਭੇਤ, ਸੰਬੰਧੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇਵਤੇ, ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਤਪਨ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਕਾਰਜ ਆਪਣੇ ਕਾਰਨ ਵਿੱਚ, ਲੀਨ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤੇ ਰਿਸ਼ੀ, ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕਾਰਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ੦ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਸਨ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਹਿਣਗੇ। ਭਗਵਾਨ ਸਥਿਰ ਹਨ, ਸਥਾਈ ਹਨ, ਅੰਤ ਹਨ, ਸਦੀਵੀ ਹਨ। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਨ। ਪਰ ਭੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਸਤੇ ਸਮਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਮਾਇਆ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਛਲ ਕਪਟ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦਾਨਵ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਜਨਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਚਪਨ, ਉਸ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪਤਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅੱਖੀਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ। ਦਿੱਬ-ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਸਮਰੂਪਤਾ ਵਾਲਾ ਬਾਹਮਣ ਸਾਗੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਤੇ ਗਵਾਹ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਾ ਜਾਵੇਗੀ। ਅਵਿਨਾਸੀ ਬਾਹਮਣ, ਮਹਾਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਰਗੇ ਪੂਰਣ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੂਝ ਬੂਝ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਤਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ, ਜੋ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਹਨ, ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਥੋੜੀ ਮੋਟੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵੰਡਿਆਈ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਅਵਤਾਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ, ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਵਾਨ ਜੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਜਾਲਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਤੇ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ। ਸਤਿ ਹੱਕ ਇਨਸਾਫ ਮਰਯਾਦਾ, ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ।

* * *

10.03 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧ: ਸਾਮ੍ ਅ-ਜਸ੍ ਅਜ੍-ਅਦਿਸ੍ ਚ, ਕੇਦ-ਤਿ ਲੋਕ-ਮਹਾ-ਈਸ਼ਵਰਮ् / ਅ-ਸ੍-ਸੁਹ-ਤ: ਸ: ਸਤ੍ਯੋ਷, ਸਰਵ-ਧਾਰੈ: ਪ੍ਰ-ਸੁਚ-ਧਰੇ॥

ਯਹ ਮਾਮ੍ ਅਜਮ੍ ਅਨ੍ ਆਦਿਸ੍ ਚ, ਵੇਦਤਿ ਲੋਕ ਮਹਾਇਸ਼ਵਰਮ੍।

ਅਸਮੁਹੱਤਹ ਸਹ ਮਰਤਯੋਸ਼, ਸਰਵਪਾਪੈਹ ਪ੍ਰਮਚਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਹ : ਕੌਣ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਅਜਮ੍ : ਜੋ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਜਨਮ ਰਹਿਤ। ਅਨਾਦਿਸ੍ : ਜਿਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਵੇਦਤਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਮਹਾਇਸ਼ਵਰਮ੍ : ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਹਾਂ ਮਾਲਕ। ਅਸਮੁਹੱਤਹ : ਜਿਸ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਜੋ ਛਲਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਸਹ ਮਰਤਯੋਸ਼ : ਉਹ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਸਰਵਪਾਪੈਹ : ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ। ਪ੍ਰਮਚਯਤੇ : ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਆਦਰ ਰਹਿਤ, ਜਨਮ ਰਹਿਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਈਸ਼ਵਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮ੍ਰਿਤਯਜਨਾ ਅਥਵਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਮੋਹ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਹ ਮਾਮ੍ ਅਜਮ੍ ਅਨ੍ ਆਦਿਸ੍ ਚ - ਵੇਦਤਿ ਲੋਕਮਹਾਇਸ਼ਵਰਮ੍ = ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਅੱਜ (ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ) ਅਨਾਦਿ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕਾਲ ਦੇ ਵੀ ਕਾਲ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਸੰਪੂਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਈਸ਼ਵਰ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਸਵਾਰੰਗ ਪ੍ਰਿਖਵੀ ਤੇ ਪਾਤਾਲ ਰੂਪ ਜੋ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਹੈ, ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਉੱਪਰ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਮਹਾਨ ਕਰਤਾ ਹਨ। ੦ ਅਸਮੁਹੱਤਹ ਸਹ ਮਰਤਯੋਸ਼, ਸਰਵ ਪਾਪੈਹ ਪ੍ਰਮਚਯਤੇ - ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਅਜਮ੍ ਅਵਿਨਾਸੀ, ਲੋਕ ਮਹਾਇਸ਼ਵਰ ਜਾਣ ਲੈਣ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਪਾਪ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਅਜਸਮੇ ਅਵਿਨਾਸੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮਹਾਨ ਈਸ਼ਵਰ ਹਨ। ਸਭ ਥਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਦਿੱਤਾ ਨਾਲ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਛਿਣ ਬੰਗਰ ਹੈ। ਜੋ ਹਰ ਛਿਣ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ, ਜਿਸ ਛਿਣ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਛਿਣ ਉਹ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ 'ਮੈਂ' ਤੇ ਮੇਰਾਪਨ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਤੇਤੇ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖਿਆ ਗਿਆਨ, ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਅਸਮੁਝੜਤਾ ਕੀ ਹੈ ? ਸੰਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵੀ ਨਾਲ ਕਦੇ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਨਾ ਕੋਈ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਨਾ ਹੀ ਸਮ-ਮੂੜਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੀ ਅਸਮੁਝੜਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਸਮੁਝੜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਅਸਮੁਝੜ ਪੁਰਸ਼ ਮੇਰੇ ਸਗੂਣ,

ਨਿਰਗੁਣ ਸਾਕਾਰ ਨਿਰਾਕਾਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਲੀਲਾ ਰਹੱਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਈਸ਼ਵਰ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਕੋਈ ਸੰਕਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੰਪੂਰਣ ਨਿਰਪੇਖ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਨਾ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਹੈ, ਭਵਿੱਖ ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ (ਅਵਤਾਰ) ਦੀ ਤ੍ਰਗੜੀ, ਜੋ ਵੇਖੀ ਗਈ ਹੈ ਜਾਂ ਵੇਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਹੈ - ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬੇਅੰਤ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ - ਉਸ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਝਲਕ ਮਾਤਰ ਕੇਵਲ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਵਿਨਾਸੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਹੀ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਜ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਨਿੱਕੀ ਜਿਗੀ ਸੁਰਾਖ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਰੇ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਪਰੰਤੁ ਇੱਕ ਸਾਧਕ ਲਈ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਅਨਾਦਿ ਹੈ, ਅਜੂਨੀ ਹੈ, ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ, ਮਾਲਕ ਹੈ। ਇੱਜ ਜਾਣ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਗਿਆਨੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਛਲ ਸਕਦਾ। ਪਾਪ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

10.04 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕੁਥ-ਤਿ: ਜਾ-ਨਸ ਅ-ਸਸ-ਸੋਹ:, ਕਸਮਾ ਸਤਿਯ-ਦਸ: ਸ਼ਸਮ: / ਸੁਖਮ-ਦੁ:ਖਮ-ਭਵ: ਅ-ਭਾਵ:, ਭਯਮ-ਚ ਅ-ਭਯਮ-ਏਵ ਚ //

ਬ੍ਰਾਹਮਿਤਰ ਗ੍ਰਾਨਮ् ਅਸਮ् ਮੋਹਰ, ਕਸਮਾ ਸਤਯਮ् ਦਮਹ ਸ਼ਮਹ।

ਸੁਖਮ् ਦੁਖਮ् ਭਵਹ ਅਭਾਵਹ, ਭਯਮ् ਚ ਅਭਯਮ् ਏਵ ਚ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਬ੍ਰਾਹਮਿਤਰ : ਬੁੱਧੀਮਾਨਤਾ। ਗ੍ਰਾਨਮ् : ਸਿਆਣਪ ਬੁੱਧੀ ਅਕਲ। ਅਸਮ੍ ਮੋਹਰ : ਮਾਇਆ ਰਹਿਤ। ਕਸਮਾ : ਮੁਆਫੀ। ਸਤਯਮ् : ਸੱਚ। ਦਮਹ : ਸਵੈ ਨਿਯੰਤਰਣ। ਸ਼ਮਹ : ਸਾਂਤੀ, ਚੁੱਪ, ਖਾਮੋਸ਼ੀ। ਸੁਖਮ् : ਖੁਸ਼ੀ। ਦੁਖਮ् : ਦੁੱਖ। ਭਵਹ : ਜਨਮ। ਅਭਾਵਹ : ਜਿਸਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਹੋਂਦ ਰਹਿਤ। ਭਯਮ् : ਡਰ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਭਯਮ् : ਡਰ-ਰਹਿਤ, ਨਿੱਡਰ। ਏਵ : ਵੀ। ਚ : ਅਤੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਬੁੱਧੀ ਗਿਆਨ, ਮੋਹ ਹੀਣਤਾ, ਮੁਆਫ ਕਰਨਾ, ਸਤਿ, ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਸੰਜਮ, ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ ਸੰਜਮ, ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ, ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਪਰਲੋ ਅਤੇ ਭੈਆ ਅਤੇ ਅਭੈਆ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਬੁੱਧਿਤਰ = ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਨਿਸ਼ਚਯ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਿਰਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਬੁੱਧੀ ਹੈ। ੦ ਗ੍ਰਾਨਮ् - ਸਾਰ ਅਸਾਰ, ਗ੍ਰਾਹਮ, ਅਗ੍ਰਾਹਮ, ਨਿਤ੍ਯ ਅਨਿਤ੍ਯ ਸਤਮ੍ ਅਸਤ੍ਰੇ, ਉਚਿੱਤ ਅਨਉਚਿਤ, ਕਰਤਵੁੰ ਅਕਰਤਵੁੰ - ਅਜਿਹਾ ਜੋ ਵਿਵੇਕ ਅਰਥਾਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ - ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਗਿਆਨ ਹੈ। ੦ ਅਸਮ੍ ਮੋਹਰ - ਸਰੀਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾਪਨ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ - ਸਮ-ਮੋਹਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਂ ਅਸਮ੍ ਮੋਹਰ ਹੈ। ੦ ਕਸਮਾ - ਕੋਈ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਤਿ ਕਿੱਡਾ ਵੀ ਵੱਡਾ ਅਪਰਾਧ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰੋ - ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਿ ਲੈਣਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਾਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਤਰਫ ਤੋਂ, ਏਥੇ ਤੇ ਪਰਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਿਧਰੇ ਦੰਡ ਨਾ ਮਿਲੇ - ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਕਸਮਾ ਹੈ। ੦ ਸਤਯਮ् = ਸਤ ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਤਯ ਭਾਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਅਰਥਾਤ ਜਿਵੇਂ ਸੁਣਿਆ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਸਮਝਿਆ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਨਾ ਵਧੇਰੇ ਨਾ ਘਟ ਵੈਸਾ ਵੀ ਵੈਸਾ, ਇਹ ਦੱਸਣ ਦਾ ਨਾਂ ਸੱਤ੍ਯ ਹੈ। ੦ ਦਮਹ ਸ਼ਮਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ 'ਦਮਹ' ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਭੋਗਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਨ ਤੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਮ ਹੈ। ੦ ਸੁਖਮ् ਦੁਖਮ् - ਸਰੀਰ ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁੱਖ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਅਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦੁੱਖ ਹੈ। ੦ ਭਵਹ ਅਭਾਵਹ = ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਘਟਨਾ ਹਾਲਾਤ ਭਾਵ ਆਦਿ ਦੇ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਂ 'ਭਵਹ' ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਲੀਨ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਂ ਅਭਾਵਾਹ ਹੈ। ੦ ਭਯਮ্ ਚ ਅਭਯਮ্ ਏਵ ਚ, ਆਪਣੇ ਆਚਰਣ ਭਾਵ ਆਦਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਲੋਕ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਣ ਤੋਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਅਨਿਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦੀ ਜੋ ਸੰਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ - ਉਸ ਨੂੰ ਭੈਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਚਰਣ ਭਾਵ ਆਦਿ ਚੰਗੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ। ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਆਚਰਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਤਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਅਨਿਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦੀ ਅਸੰਕਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਭੈਆ ਅਭਯਮ् ਅਥਵਾ ਅਭੈਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣਾ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿੰਨੀਆਂ ਰਹੱਸਧਾਰਣ ਹਨ, ਸੂਖਮ ਹਨ ਤੇ ਤੀਬਰ ਹਨ, ਜਟਿਲ ਹਨ, ਅਥਵਾ ਗੁੜ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸੂਝ ਸਿਆਣਪ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਮ੍ ਮੋਹਰ ਅਥਵਾ ਛਲ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ, ਮਨ ਦੀ ਸਵੱਡਤਾ, ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਹੈ, ਭਾਵੋਂ ਸੰਕਟਮਈ ਤੇ ਪਰੀਖਿਆ ਦੀ ਘੜੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜੋ ਮਨ ਦੁੱਖ ਸੰਕਟ ਸਮੇਂ ਠੱਗਿਆ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਨਾ ਢੋਲੇ, ਨਾ ਘਰਗਾਵੇ, ਸਥਿਰ ਰਹੋ, ਉਹ ਮਨ ਅਸਮ੍ ਮੋਹਰ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕਸਮਾ ਮੁਆਫ ਕਰਨਾ - ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਅਡੋਲਤਾ, ਦਿਆਲਤਾ ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਨ ਬਲਵਾਨ ਹੈ, ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ, ਨਿੱਡਰ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੁਆਫ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਤਿਅਮ ਸਤਿ ਜੋ ਕੁਝ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਥਰੂ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਜੋ ਜਾਣਦੇ ਹੋ, ਜੋ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਡਰ ਸਹੀ ਬਿਆਨ ਸਤਿ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਜੂੜੀ ਮਨ ਬਲਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਬੋਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦਮਹ ਦਾ ਅਰਥ - ਸਵੈ ਨਿਅੰਤਰਣ ਹੈ। ਜੋ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ - ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਪੱਗਸ਼ ਕਰਨਾ, ਸੁਆਦ ਲੈਣਾ, ਵੇਖਣਾ, ਸੁਘਣਾ ਅਤੇ ਸੁਣਨਾ, ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਹੱਥ, ਜੀਭ, ਅੱਖਾਂ, ਨੱਕ, ਕੰਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ। ਸ਼ਮਹ = ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਸਾਂਤੀ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਜੋ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਯੁਕਤ ਹੈ, ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ, ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵੱਡਪਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧੀ, ਮਨ ਦੀ ਪਰਪੱਕਤਾ, ਮੁਆਫ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਤਿਅਮ - ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਦੀ ਦਲੇਗੀ, ਅਤੇ ਸਵੈ ਨਿਅੰਤਰਣ ਪੁਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੁਣ ਹਨ।

○ ○ ○

10.05 ਸ਼ਲੋਕ :

अ-हिंसा सम-ता तुष्टि: तपः दानम् यशः अ-यशः । भव=अन्ति भावाः भूतानाम्, मद्-तः एव पृथक् विधाः ॥
अहिंसा समता त्रुम्भिर्, उपर दानम् यस्तु अजस्तु ।
ब्रह्मांति ब्राह्मा ब्रुतानाम्, मद्भर ऐव पृष्ठक् विष्याह ॥

० स्लोक-अरब्ध :- अहिंसा : हिंसा ना करनी। समता : ब्राह्मणी। त्रुम्भिरः संतुष्टी। उपर : उपस्थिता। दानम् : लाभकारी, सेवकी, उदारता, यथारब्ध। यस्तु : स्तुतरता। अजस्तु : जे प्रसिद्धी ना हो, यस्तु ना हो। ब्रह्मांति : होला, चक्रना। ब्राह्मा : गुणवंता। ब्रुतानाम् : जीवां दा। मद्भर : मेरे कोले। ऐव : इकले। पृष्ठक् विष्याह : बिन बिन उत्तरां दे।

० स्लोक-अरब्ध :- अहिंसा, समता, संतुष्टी, उपर, दान, कीरती, अपकीरती। इह पूर्णीआं दे बिन बिन पूकार दे ब्राह्म हन, जिहजे मेरे विचें ही उत्पन हुंदे हन।

पद-अरब्ध-विस्थार : - ० अहिंसा - आपणे उन मन ते वचन तें किसे भी देस्त काल हालात आदि विच किसे वी पूर्णी नुं बैरा वी दृष्ट ना देण दा नां अहिंसा है। ० समता - ब्रांत ब्रांत दीआं अनुबूल ते पूतिकूल वस्तु विश्वाकर्ता घटना हालात आदि दे पापत हैं 'ते भी आपणे अंतहकरण विच कोई विस्थाता ना आउण दा नां समता है। ० त्रुम्भिर जां त्रुम्भिर - वयेरे लेझ हैं 'ते वी घट मिले तां उस विच संतुष्ट करना ते जे वयेरे मिले - तां असिही इँडा ना करना त्रुम्भिर है। ब्राह्म इह कि मिले अबवा ना मिले, घट मिले जां वयेरे मिले, हर हालत विच संतुष्ट रहिणा त्रुम्भिर है। ० उपर - आपणे करतव्व दा पालण करदे हैं जे कुँश नस्त आ जावे, पूतिकूल हालात आ जाण - उनुं सारिआं नुं पूर्णता पूरवक सहि लैण दा नां उप है। इकादसी वरत करन दा नां वी उप है। ० दानम् - पर-उपकार ते फल दी भैरा वी इँडा ना रँख के खुसी खुसी आपणी सुँय कमाई दा हिंसा सत् पातर नुं देण दा नां दानम् (दान) है। (17.20) ० यस्तु अजस्तु - मठुंख दे चंगे आचरणां ब्राह्म ते गुणां नुं लै के संसार विच जे नां दी प्रसिद्धी खुसी वैँडिआई आदि हुंदी है, उस दा नां यस्तु है। ० मठुंख दे बुरे आचरण ब्राह्म ते गुणां नुं लै के संसार विच जिस नां दी निंदा हुंदी है, उस नुं अजस्तु (अपजस्त) करिदे हन। ० ब्रह्मांति ब्राह्मा ब्रुतानाम्, मद् उर ऐव पृष्ठक् विष्याह = पूर्णीआं दे वैखरे वैखरे ते अनेक उत्तरां दे ब्राह्म मेरे तें ही हुंदे हन। उनुं सारिआं नुं सॅता स्कती, आयार ते पूकास मैनुं लेक महेश्वर तें ही मिलदा है। ब्राह्म इह कि उत्तर तें सारिआं दे मूल विच मैं ही हां। ० एषे, मद्भर - पद विच भगवान दा योग सामरथ पूरव ते पृष्ठक् विष्याह पद तें अनेक पूकार दीआं जाणन दी लेझ है। संसार विच जे कुँश चंगा माझा, हो रिहा है जां चंगे माझे ब्राह्म हन - इह सत् कुँश भगवान दी लीला है। भगवान उत्तर नुं समझण दी लेझ है। ० पूर्णीआं दे वीह ब्राह्म दैसे गषे हन जिनुं विचें बारां ब्राह्म तां इक इक (इकले) हन ते इह सारे अंतहकरण विच सुरु हुंदे हन। ब्राह्म उत्पन हुंदे हन ते भैआ दे नाल आगिआ अडैआ वी अंतहकरण विच पैदा हैं वाला ब्राह्म है। बाकी सॅत ब्राह्म परमपर विरोधी हन, उनुं विचें ब्रह्म (उत्पत्ती) अभाव, यस्तु ते अपजस्त ऐरे चार तां पूर्णीआं दे पूरव क्षित करमां दे फल हन। ते सुँय दृृष्ट ते भैआ इह तिन मूरधता दे फल हन। इस मूरधता नुं मठुंख मिटा सकदा है। ब्राह्म इह दैसणा है कि इह वीह ब्राह्म तां वैख वैख हन। इह सारिआं ब्राह्म दा आयार इके केवल 'मैं' हां। इनुं सारिआं दे मूल विच मैं हां। इह सारे मेरे विचें ही हुंदे हन। जिवें 7.12 विच भगवान करिदे हन कि सते रजे उमे गुण मेरे विचें ही पैदा हुंदे हन। उनुं दे मूल विच मैं ही हां।

विवाहिता :- अहिंसा - यगम दी नींह है। जिस नाल पिआर मिलवरउठन, करुणा संवेदना अते उचेरे सुचे ब्राह्म पैदा हुंदे हन। अहिंसा नुं परम-यगम किहा गिआ है। ० समता - ब्राह्मणी दे अरबां दी लघाइक है, इस दे यारन करन नाल मन सिधिर रहिंदा है। जे असीं चाहुंदे हां, जे नहीं चाहुंदे दे विचकार जे समता दा सियांत कारजस्तील हैं तां असाडीआं भुसीषतां घट सकदीआं हन। हर विश्वाकर्ता दुजिआं नाल ब्राह्मणी दा सलूक करे। समाज विच आरबक वैड समता उपैर हैं तां आदरस समाज बण सकदा है। ० उपरः - उप - उपस्थिता है। असीं आपणीआं सारे जीवन दीआं आदरां नुं उपस्थिता राहीं सुपार सकदे हां। उपस्थिता दिन्ह इरादे दी सुचक है। इस लाई मरयादा भरोसा आउम विस्तवास अते लगन मिहनत रुची चाहीदी है। ० दानम् - दान देणा, उदारता विषाउणी, यगमारब कारज करने - समता वी है उपस्थिता वी है। जे कमजौर हन, गीणे हन, बीमार हन, अन्होरे हन, अनपङ्क हन, उनुं दी योग सहाइता करनी दान है। अनपङ्क नुं पञ्चउणा, भुखे नुं भोजन देणा, बीमार दा इलाज करवाउणा, टुटे दिल नुं जेजना, दान है। दान दे अरब बदलणे चाहीदे हन। जे कंभ लेक-हिंड विच है, उस नुं करना पुँन समझणा चाहीदा है। ० यस अपजस्त = जेकर असीं लेक हेड़ कारज करांगे, सच बोलदे हां, लेकां नाल चंगा वरउदे हां। फरजां दी पूरती करदे हां। जुलम अनिआइ विरुप्य लडदे हां। लेकां नुं हँक दिवाउदे हां। चेतन करदे हां। यस्तु दी पूरती हुंदी है। चंगे नेक कारज करदीआं यस्तु मिलदा है। अपजस्त - दे हँकदार, नङ्गरउठ करन वाले कमीने जालम, अनिआषेकारी, समता दे विरोधी अते समाज विरोधी लेक हुंदे हन, पर सति-चिंत आनंद उनुं नुं पूपत हुंदा है, जिनुं ने परउपकार करन दे करतव्व दी पालणा कीडी हुंदी है।

* * *

10.06 स्लोक :

महत्-ऋषयः सप्त पूर्वे, चत्वारः मनवः तथा । मद्-भावाः मानसाः जाताः, येषाम् लोके इमाः प्र-जाः ॥

महत् रिस्त्रियह सप्त पूरवे, चत्वारह मनवह उषा ।

मद् ब्राह्मह मानसाह जाताह, येषाम् लोके इमाह पूजाह ॥

० स्लोक-अरब्ध :- महत्-ऋषयः महान गिस्ती। सप्त पूरवे : सत/पुराणे। चत्वारह : चार। मनवह : मानसा। उषा : भी। मद्भ्राह्मह : मेरे वांग सकती दा है। मानसा : मन तें। जाताह : पैदा है। येषाम् : किसे तें। लोके : संसार विच। इमाह : इह। पूजाह : जीव।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸਤ ਮਹਾਰਿਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਮਹਾਰਿਸੀ ਅਤੇ ਚੌਦਾਂ ਮਨੁ ਇਹ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ, ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਗਹੀਂ ਅਰਥਾਤ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਜਨਮੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਪਰਜਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮਹਤ੍ਰਿਸੀਯਹ ਸਪ੍ਤ - ਜਿਹੜੇ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਵਾਲੇ, ਮੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਏਸ਼ਵਰਯਵਾਨੁ ਦਿਵਜ ਦਿਸ਼ਟੀਵਾਲੇ ਗੁਣ ਵਿਦਿਆ ਆਦਿ ਤੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਤਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਸਪਤਰਿਸੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਰੀਚ, ਅੰਗੰਗਾ, ਆਡ੍ਰੀ ਪ੍ਰਲਸ਼੍ਟ ਪ੍ਰਲਹ, ਧੂਤ ਤੇ ਵਸਿਸ਼ਠ - ਇਹ ਸੱਤੋਂ ਰਿਸੀ ਸੱਤਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਹਨ ਤੇ ਵੇਦ-ਵੇਤਾ ਹਨ, ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਵਾਤਿੰ ਧਰਮ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਪਰਜਪਤੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤ ਰਿਸੀਆਂ ਨੂੰ ਏਥੇ ਮਹਾਰਿਸੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਭਾਵੇ ਚਤ੍ਰਵਾਰਹ = ਸਨਕ, ਸੰਨਦਨ ਸਨਾਤਨ, ਸਨਤਕੁਮਾਰ - ਇਹ ਚਾਰੇ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਤਪ ਕਰਨ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਗਟ ਹੋਏ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਭਗਵਤ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ 'ਤੇ ਭੀ ਇਹ ਚਾਰੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਹਰੀ ਚਰਣਮ੍' ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਹੈ। ਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਕਤਾ ਤਿੰਨ ਸੋਤਾ ਬਣ ਕੇ ਭਗਵਤ ਕਥਾ ਸੁਣਦੇ ਤੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਨਵਹਤਥਾ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਇੱਕ ਦਿਨ (ਕਲਘ) ਵਿੱਚ ਚੌਥਾਂ ਮਨੁ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਤਪਾਦਕ ਤੇ ਪਰਵਰਤਕ ਹਨ। ੦ ਚੌਥਾਂ ਮਨੁਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ ੧. ਸੁਵਾਯਮਭੁਵ ੨. ਸੁਵਾਰੋਚਿਸ਼ ੩. ਉੱਤਮ ੪. ਤਾਮਸ ੫. ਰੈਵਤ ੬. ਚਾਕਸੁਸ਼ ੭. ਵੈਵਸ਼ਵੇਤ ੮. ਸਾਵਰਣਿ ੯. ਦਕਸ਼ ਸਾਵਰਣਿ ੧੦. ਬ੍ਰਹਮ ਸਾਵਰਣਿ ੧੧. ਧਰਮ ਸਾਵਰਣਿ ੧੨. ਰੁਦ੍ਰ ਸਾਵਰਣਿ ੧੩. ਦੇਵ ਸਾਵਰਣਿ ੧੪. ਇੰਦ੍ਰ ਸਾਵਰਣਿ - ਇਹ ਚੌਦਾਂ ਮਨੁ ਹਨ। ੦ ਮਾਨਸਾ ਜਾਤਾਹ - ਮਾਤ੍ਰ ਦਿਸ਼ਟੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਏਥੇ ਸਪਤ ਰਿਸੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੈ ਮਨ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਏਥੇ ਸਪਤ ਰਿਸੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੈ ਮਨ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਏਥੇ ਸਪਤ ਰਿਸੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਜੀ ਦੇ ਮਾਨਸ ਪੁੱਤਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਤੋਂ ਅਰਥਾਤ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ ਖੁਦ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਵਾਸਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੱਤ ਮਹਾਰਿਸੀ + ਚਾਰ ਸਨਕਾਦਿ + ਚੌਥਾਂ ਮਨ = ਪੱਚੀਆਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਮਾਨਸ ਪੁੱਤਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮਾਨਸ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ ਹਨ। ੦ ਮਦੁ ਭਾਵਹ - ਇਹ ਮੇਰੇ ਹੀ ਭਾਵ ਅਥਵਾ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰੇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ੦ ਯੋਸ਼ਾਮ੍ ਲੋਕੇ ਇਮਾਹ ਪ੍ਰਜਾਹ - ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪਰਜਾ ਹੈ ੧. ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ੨. ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ (ਦੀਕਸ਼ਾ ਮੰਤਰ, ਉਪਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ) ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਵਾਲੀ ਪਰਜਾ ਬਿੰਦੂਜ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਵਾਲੀ ਪਰਜਾ 'ਨਾਦਜ' ਅਥਵਾ 'ਉਤਪਨ ਹੈ'। ਬਿੰਦੂਜ ਪਰਜਾ ਪੁੱਤਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਤੇ ਨਾਦਜ ਪਰਜਾ ਸ਼ਿਸ਼ਜ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਤ ਰਿਸੀਆਂ ਤੇ ਚੌਦਾਂ ਮਨੁਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪਰਜਾ ਬਿੰਦੂਜ ਹੈ। ੦ ਪਰ ਸਨਕ ਆਦਿਕਾਂ ਨੇ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਰਥ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀ ਪਰਜਾ 'ਨਾਦਜ' ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਤ ਰਿਸੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ ਬਰਿਗੂ, ਮਾਰੀਚੀ, ਅੜੀ, ਪੁਲਾਹਾ, ਪੁਲਸਤਯਾ ਕੁਝੂ ਅਤੇ ਅੰਗੀਰਸ। ਚਾਰ ਪੁਰਾਤਨ ਮਨੁ ਹਨ ; ਸਵਰੋਚਿਸ਼, ਸਵੈਯੰਭੂ || ਰੇਵਤਾ॥ ਅਤੇ ਉੱਤਮ॥ ਇਹ ਮਹਾਰਾਜੇ (ਰਿਸੀ ਮੁਨੀ) ਮਾਨਵ ਮੂਲ 'ਚੋਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮਨ ਬਾਹਮਣ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦਰਾਸਲ ਜਗਤ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਇਹ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਕਰਤਾ ਹਨ। ਜੀਵ ਜੋ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਜੋਂ ਕਿ ਸਪਤਰਿਸੀ ਸਮੱਸਤ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਉਪਜਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚਾਰ ਪੁਰਾਤਨ ਮਾਨਸੁ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਇਨਾਤ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਦਾ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਸਤਰਿਸੀ ਸਾਡੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀਆਂ ਸਤ ਤੈਹਾਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਪ੍ਰਕੂਤੀ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਸੁਨਿਸ਼ਚਤਾ ਅਥਵਾ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਨਿਯਮਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਮਾਨਸ ਦੇ ਵਧੀਆ ਪਰਬੰਧ ਕਾਰਨ ਹੈ।

* * *

10.07 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਾਮ੍ਰ ਕਿ- ਭੂਤਿਮ੍ ਯੋਗਮ੍ ਚ, ਸਮ ਯ: ਕੇਤਿ ਤਦ-ਤਕਤ:। ਸ: ਅ-ਕਿ- ਕਮ੍ਯੇਨ ਯੋਗੇਨ, ਯੁਝ- ਯਤੇ ਨ ਅਤ੍ਰ ਸੰਸਥ:॥

ਏਤਾਮ੍ ਵਿਭੂਤਿਮ੍ ਯੋਗਮ੍ ਚ, ਮਮ ਯਹ ਵੈਤਿੱਤਦ੍ ਤ੍ਰਵਤਹ।

ਸਹ ਅਵਿ ਕਮ੍ਯੇਨ ਯੋਗੇਨ, ਯੂਜ੍ਯਤੇ ਨ ਅੜ੍ ਸੰਸ਼ਯ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਏਤਾਮ੍ : ਇਹ। ਵਿਭੂਤਿਮ੍ : ਧਨ ਦੌਲਤ, ਬਹੁਤਾਤ, ਅਮੀਰੀ, ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ। ਯੋਗਮ੍ : ਯੋਗਾ ਸ਼ਕਤੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਮਮਯ : ਮੇਰਾ। ਵੈਤਿੱਤ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਤਦ੍ ਤ੍ਰਵਤਹ : ਸੱਚਾਈ ਵਿੱਚ। ਸਹ : ਉਹ। ਅਵਿਕਮ੍ਯੇਨ : ਜੋ ਹਲਾਇਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਅਹਿੱਲ। ਯੋਗੇਨ : ਯੋਗਾ ਵਿੱਚ। ਯੂਜ੍ਯਤੇ : ਜੋ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅੜ੍ : ਏਥੇ। ਸੰਸ਼ਯ : ਸੰਦੇਹ ਸੱਕ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਮੇਰੀ ਇਸ ਵਿਭੂਤੀ (ਵਿਸਤਾਰ) ਨੂੰ ਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸੱਚਾਈ ਅਥਵਾ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਅਹਿੱਲ ਯੋਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਇਤਾਮ੍ ਵਿਭੂਤਿਮ੍ ਯੋਗਮ੍ ਚ ਮਮ - ਇਤਾਮ੍ ਸਰਵਨਾਮ ਅਤਿਅੰਤ ਨੇੜੇ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਚੌਥੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛੇਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ ਦੀ ਕਹੀ ਹੋਈ ਵਿਭੂਤੀ ਤੇ ਯੋਗ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਵਿਭੂਤਿ ਨਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਇਸ਼ਵਰਯ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯੋਗ ਨਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਅਲੰਕਿਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਕਤੀ ਅੰਤ ਸਮੱਸਥਾ ਦਾ ਹੈ। ੦ ਯੋਗ - ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਉਸ ਯੋਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਵਿਭੂਤਿ' ਹੈ। ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ 'ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।' ੦ ਭੋਗ ਭੋਗਣ ਨਾਲ ਹਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਦ ਭੋਗ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਭੋਗੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਿਰੰਤਰ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਭੋਗੀ ਅੰਦਰ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ, ਸੁੱਖ ਤਾਂ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਹੈ। ੦ ਸੰਯਮ (ਨਿਯੰਤਰਣ) ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ੧. ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਪਰ ਸ਼ਾਸਨ ਰੂਪ ਵਾਲਾ ੨. ਆਪਣੇ ਆਪ ਕੀਤਾ ਸ਼ਾਸਨ ਰੂਪ ਵਾਲਾ। ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਮਿਟ ਜਾਣ ਤੇ ਉਹ ਸੁੱਖੀ ਹੋ ਜਾਣ ਅੰਤ ਦੂਜੇ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ, ਆਪਣੇ ਲਈ ਭੋਗ ਵੀ ਸੁੱਖ ਨਾ ਭੋਗਣਾ। ਦੋਵੇਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੰਯਮਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ 'ਯੋਗ' ਹੈ, ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ੦ ਯੋਗ - ਨਾਂ ਹੈ ਸਮਤਾ, ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਸਾਮਰਥਾ ਦਾ, ਜੋ ਸਥਿਰ ਪਰਮਾਤਮ ਤੱਤਵ ਹੈ। ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ, ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਵਰਗਾ ਸਮੱਖਿਆਲੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ੦ ਯਹ ਵੈਤਿੱਤ ਤਦ੍ ਤ੍ਰਵਤਹ = ਭਿੜੂਤੀ ਤੇ ਤਤਵ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੱਕ ਜਾਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ

ਕਾਰਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਜੋ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮੱਚ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ ਤੇ ਜਿੰਨੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਭਾਵ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜੋ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਹਾਂ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਪਦਾਰਥ ਪਵਿਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੈ। ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੇਖ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਲੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੂਲ ਤੱਤਵ ਵੱਲ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ੦ ਪਭੂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਭੂ ਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਹ ਅਵਿਕਮਧੇਨ ਯੋਗੇਨ, ਯੁਜਸ਼ਤੇ - ਉਸ ਦੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ - ਦ੍ਰਿੜ ਭਗਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕੇਵਲ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਹੀ ਪਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ੦ ਅੜ ਸੰਸਥਹ - ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੋਗ ਵੀ ਸੰਦੇਹ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਨਾ ਮੰਨਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਯੋਗ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ, ਮੈਥ ਵੱਖ ਮੰਨ ਕੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ, ਆ ਵੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੀ। ਉਸ ਦੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਦ੍ਰਿੜ ਭਗਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਵੇਂ ਬਿਜਲੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੇ ਰੂਪ ਆਕਾਰ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ, ਸੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤਾਂ ਇੱਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਛੋਟੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਇੰਜਨ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਭੂ ਦੀ ਆਦਿ ਅਨਾਦਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹੀ ਨਮੂਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣਤਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਣੇ ਕਰਕੇ ਵੀ ਆਦਮੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਆਦਮੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਈਸ਼ਵਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੈ। ਪਭੂ ਦੀ ਹੀ ਮਹਿਮਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਪਭੂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਤਾਂ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਯੋਗ, ਪਭੂ ਨਾਲ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਇੱਕ ਦੀਵਾ ਤੇਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਬਲ ਸਕਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀ ਪਭੂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗ ਸਕਦਾ’।

10.08 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਹਮ੍ ਸਰਵਸਥ ਪ੍ਰ-ਭਕ:, ਮਦ-ਤ: ਸਰਵਸ੍ ਪ੍ਰ-ਵਰਤੇ। ਇਤਿ ਮਨ-ਤਵ ਭਜ-ਅਨ੍ਤੇ ਮਾਸ੍, ਬੁਧਾ: ਭਾਵ-ਸਮ-ਅਨੁ-ਇ-ਤਾ:॥

ਅਹਮ੍ ਸਰਵਸਥ ਪ੍ਰਭਵਹ, ਮਦਤਹ ਸਰਵਮ੍ ਪ੍ਰਵਰਤਤੇ।

ਇਤਿ ਮਨੁੰਤਵਾ ਭਜਅੰਤੇ ਮਾਸ੍, ਬੁਧਾਹ ਭਾਵ ਸਮ੍ ਅਨੁਇਤਾਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਸਰਵਸਥ : ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ। ਪ੍ਰਭਵਹ : ਸਰਤ। ਮਦਤਹ : ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ। ਸਰਵਮ੍ : ਹਰ ਵਸਤੂ। ਪ੍ਰਵਰਤਤੇ : ਫੈਲਣਾ, ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਮਨੁੰਤਵਾ : ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ। ਭਜਅੰਤੇ : ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ। ਮਾਸ੍ : ਮੈਨੂੰ। ਬੁਧਾਹ : ਬੁਧੀਵਾਨ। ਭਾਵਸਮਾਨੁਇਤਾਹ : ਧਿਆਨ ਤਪਸਿਆ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਿਆ, ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਣਾ, ਵਕਫ਼ ਕਰਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਉਤਪਤੀ ਸਥਾਨ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸਮਝ ਕੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਨਾਲ ਯਕਤ ਹੋ, ਗਿਆਨਵਾਨ ਮੇਰੀ ਅਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਹਮ੍ ਸਰਵਸਥ ਪ੍ਰਭਵਹ - ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ “ਸਰਵਸਥ” ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਦੇਖਣ ਸੁਣਨ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਯੋਗ (ਪ੍ਰਭਾਵ) ਵਿੱਚ ਸਭ ਭਿੰਨੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਤਵੇਂ, ਅਠਵੇਂ ਤੇ ਨੌਵੇਂ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਗਰ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਪੁਰਵਾਧ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਮਾਨਸ ਨਾਦਜ, ਬਿਦੁਜ ਉਦਿੱਜ, ਜਰਾਯੁਜ, ਅੰਤਜ, ਸਵੇਦਜ, ਅਰਥਾਤ ਜੜ੍ਹ ਚੇਤਨ ਸੁਖਵਰ ਜੰਗਮ ਜਿੰਨੇ ਪਾਣੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ - ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਨ। ੦ ਪ੍ਰਭਵਹ - ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅਭਿੰਨ ਨਿਮਿਤਤੋਪਾਦਾਨ ਕਾਰਣ ਹਾਂ, ਅਰਥਾਤ ਮੈਂ ਖੁਦ ਆਪ ਹੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ੦ ਮਦ-ਤਹ ਸਰਵਮ੍ ਪ੍ਰਵਰਤਤੇ - ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਉਤਪਤੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਲਯ ਪਾਲਣ ਸੁਰੱਖਿਆ ਆਦਿ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿੰਨੇ ਕੰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੂਲ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਜਿਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਮੈਂ ਹਾਂ। ੦ ਅਹਮ੍ ਸਰਵਸਥ ਪ੍ਰਭਵਹ ਮਦਤਹ ਸਰਵਮ੍ ਪ੍ਰਵਰਤਤੇ - ਕਹਿਣ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਕ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਪਾਣੀ ਮਾਤਰ ਦੇ ਭਾਵ ਆਚਰਣ ਕਿਰਿਆ ਆਦਿ ਵੱਲ ਨਾ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵੱਲ ਹੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਜ ਕਾਰਨ, ਭਾਵ ਕਿਰਿਆ ਵਸਤੂ ਪਦਾਰਥ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਆਦਿ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਜੋ ਤੱਤਵ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਵੱਲ ਹੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਗਿਣਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। 7.07, 7.12, 10.05 ਤੇ 10.08 ਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਮਦਤਹ’ ਪਦ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਾਵ ਕਿਰਿਆ, ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ। ੦ ਸਰਵਸਥ ਅਤੇ ਸਰਵਮ੍ - ਦੋ ਵਾਰ ਸਰ੍ਵ ਪਦ ਦੇਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਉਤਪਾਦਕ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਸੰਚਾਲਕ ਹੈ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਇਤਿ ਮਨੁੰਤਵਾ - ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ, ਸਥਲ ਸੁਖਮ ਸੱਤਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਜੋ ਦਿੜਤਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਆਕਰਸ਼ਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰੇਮ, ਸਭ ਭਗਵਾਨ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ ਸਮਤਾ ਨਿਰਵਿਕਾਰਤਾ ਨਿਰਭੈਅਤਾ ਆਦਿ ਸੁਭਾਵਿਕ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਬੁਧਾਹ - ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਬੁਧੀਮਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬੁਧੀਮਾਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।” ਉਹੋ ਸਰਵਵਿਤ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਖਰ (ਸੰਸਾਰ ਮਾਤਰ) ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਤੇ ਅੱਖਰ (ਜੀਵਾਤਮਾ) ਤੋਂ ਉਤਮ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਾਸ੍ ਭਜੰਤੇ - ਭਗਵਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਜਪ ਕੀਰਤਨ, ਰੂਪ ਦਾ ਚਿੰਤਨ, ਕਥਾ ਸੁਣਨਾ, ਗਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ, ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਵੇਂ ਜੋ ਕੋਈ ਕਿਸਾਨ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਸਖਤ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪੌਦਾ ਬੀਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਿੱਟੀ ਵੱਲ ਉਚੇਚ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਸ਼ਤ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਬੁਧੀਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਪਭੂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਜਾਣਦਾਂ ਕਿ ਪਭੂ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕੇਵਲ ‘ਵਿਚਾਰ’ ਹੀ ਮਨ ਨੂੰ ਅਮੀਰ

ਅਤੇ ਸਰੀਫ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲੋਂ ਮੁੰਹ ਮੋੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਜਦੋਂ ਧੈਦਾ, ਧਰਤੀ ਅੰਦਰ, ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਲਗਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਵੈਂ - ਜੋ ਵੀ - ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਾਲਾ ਯੋਗ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

* * *

10.09 ਸਲੋਕ :

ਮਦ-ਚਿੱਤਾ: ਮਦ-ਗਤ-ਪ੍ਰਾਣਾ:, ਬੋਧਨਤ: ਪਰਸਪਰਮ / ਕਥ-ਅਧਨਤ: ਚ ਮਾਮ੍ਰ ਨਿਤਮ, ਤੁ਷-ਧਨਤ ਚ ਰਮ-ਅਨਤ ਚ ॥

ਮਦ ਚਿੱਤਾਹ, ਮਦਗਤ ਪ੍ਰਾਣਾਹ, ਬੋਧ ਯੰਤਰ ਪਰਸਪਰਮ।

ਕਥ ਅਯੰਤਰ ਚ ਮਾਮ੍ਰ ਨਿਤਯਮ, ਤੁਸ੍ਰ ਯੰਤਰ ਚ ਰਮ ਅੰਤ ਚ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਦਚਿੱਤਾਹ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਜੋ ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹਨ। ਮਦਗਤ ਪ੍ਰਾਣਾਹ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹਨ। ਬੋਧ ਯੰਤਰ : ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਕਰਨਾ। ਪਰਸਪਰਮ : ਆਪਸ ਵਿੱਚੀਂ। ਕਥ ਅਯੰਤਰ : ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਬੋਲਦਿਆਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਮਾਮ੍ਰ : ਮੇਰਾ। ਨਿਤਯਮ : ਹਮੇਸ਼ਾ। ਤੁਸ੍ਰਯੰਤਰ : ਤਸੱਲੀ ਯੋਗ ਹਨ। ਚ : ਅਤੇ। ਰਮਾਂਤਰ : ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਚ : ਅਤੇ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੱਗਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ ਅਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਭਗਤ ਲੋਕ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਸਰੂਪ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਗੁਣ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਸਦਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਮਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮਦ ਚਿੱਤਾਹ = ‘ਉਹ ਮੇਰੇ ਚਿੱਤ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ, ਇੱਕ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਲਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਏਥੇ, ‘ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹਾਂ’, ਅਜਿਹਾ ਸੌਚਣ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਆਪ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਚਿੱਤ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਾਰੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜੇ ਆਪ ਖੁਦ ਸੰਸਾਰੀ ਰਹੇ, ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਲੱਗਿਆ ਰਹੇ, ਪਰ ਚਿੱਤ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੇ - ਇਹ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਆਪਣਾਪਣ ਹੋਵੇ, ਆਤਮੀਯਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਚਿੱਤ ਲਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੀਯਤਾ ਆਪਣਾ ਮਨ ਆਤਮੀਯਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਦ ਚਿੱਤਾਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਮਦਗਤ ਪ੍ਰਾਣਾਹ - ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਾਣ ਮੇਰੇ ਹੀ ਅਰਪਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਣ ਵਿੱਚ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ੧. ਜੀਣਾ ਤੇ ੨. ਚੇਸ਼ਟਾ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਜਿਉਣਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ - ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸਮਰੱਪਿਤ ਹੈ। ੦ ਸਭ ਉਦੇਸ਼ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਣ, ਹਰ ਹਾਲ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਬੋਧ-ਯੰਤਰ - ਪਰਸ੍ਰ ਪਰਮ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਤ ਭਾਵ ਤੇ ਰੁਚੀ ਵਾਲੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਭਗਵਾਨ ਚਰਚਾ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਮਿਲਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਰਰਹਸ ਗੁਣ ਤੱਤਵ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ, ਚਿੰਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਕਰਸ਼ਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਥ ਅਯੰਤਰ ਚ, ਮਾਮ੍ਰ ਨਿਤਯਮ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਥਾ ਲੀਲਾ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹੋਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾਉਣ ਨਾਲੋਂ ਸੰਭਾਵ ਬਣ ਕੇ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ੦ ਰਮ ਅੰਤ ਚ - ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਮਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਦੇ ਭਗਤ, ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਭਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਭਗਤ ਦੇ ਭਗਤ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਭਗਵਾਨ ਭਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਲੀਲਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਹੜੇ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੱਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਸਾਧਕ ਉਪਾਸਕ ਜਿਹੜੇ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ, ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣਾ ਮਨ ਉਸ ਵੱਲ ਲਗਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਲਈ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਪਿਆਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਭਗਤ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਸਮਰੱਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਦੋ ਪ੍ਰੇਸ਼ਨਾਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਚੰਮ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਲਕਿ ਭਗਤ ਦਾ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਸਮਝੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਤਜ਼ਰਬਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਪ੍ਰਚਾਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਜ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਾਧਨਾ ਉਪਾਸਨਾ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਬਲੀਦਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

* * *

10.10 ਸਲੋਕ :

ਤੇ਷ਾਮ੍ ਸਤਤ-ਯੁਜ-ਤਾਨਾਮ੍, ਭਜ-ਅਤਾਮ੍ ਪ੍ਰੀਤਿ-ਪੂਰਵ-ਕਮ । (ਦਾ-ਦਾ) ਦਵਾ-ਸਿ ਬੁਦਿ ਯੋਗਮ ਤਮ, ਯੇਨ ਮਾਮ੍ ਤਪ-ਧਾਨਤ ਤੇ ॥

ਤੇਸਾਮ੍ ਸਤਤ ਯੁਜ ਤਾਨਾਮ੍, ਭਜ ਅਤਾਮ੍ ਪ੍ਰੀਤਿਪੂਰਵ-ਕਮ।

(ਦਾਦਾ) ਦਵਾਮਿ ਬੁਦਿਧ ਯੋਗਮ੍ ਤਮ, ਯੇਨ ਮਾਮ੍ ਉਪਯਾਤ ਤੇ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤੇਸਾਮ੍ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ। ਸਤਤ ਯੁਜਤਾਨਾਮ੍ : ਸਦੀਵੀ ਪਰਪੱਕ। ਭਜਾਤਾਮ੍ : ਪੂਜਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ। ਪ੍ਰੀਤਿ ਪੂਰਵ ਕਮ : ਪਿਆਰ ਨਾਲ। ਦਵਾਮਿ : ਮੈਂ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਬੁਦਿਧ ਯੋਗਮ੍ : ਯੋਗ ਦਾ ਵਿਵੇਕ। ਤਮ : ਉਹ। ਯੇਨ : ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਉਪਯਾਤਿ : ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਤੇ : ਉਹ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਵਕ ਭਜਨ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ (ਤਤਵ ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਯੋਗ) ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤੇਸਾਮ੍ ਸਤਤ ਯੁਜ ਤਾਨਾਮ੍ - 10.09ਵੇਂ ਸਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਚਿੱਤ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਗੁਣ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਲੀਲਾ ਰਹੱਸ, ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨਿੱਤ ਨਿਰੰਤਰ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ, ਏਥੇ ਸਤਤਯਾਨਾਮ੍ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਭਜਾਤਾਮ੍

ਪ੍ਰੀਤਿ ਪੂਰਵ ਕਮ੍ = ਅਜਿਹੇ ਭਗਤ ਨਾ ਗਿਆਨ ਨਾ ਵੈਰਾਗ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਆਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਭਜਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਭਗਵਾਨ-ਪ੍ਰੀਤਿ ਵਿੱਚ ਐਨੇ ਮਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਜਾਗਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਦਦਾਮਿ ਬੁਧੀ ਯੋਗਮ੍ ਤਮ੍ = ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਘਟਨਾ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹਲਚਲ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਅਰਥਾਤ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਮਿਲਣ ਜਾਂ ਨਾ ਮਿਲਣ, ਨਫ਼ਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨੁਕਸਾਨ। ਆਦਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਿਗਾਦਰ। ਕੋਈ ਸਥਿਤੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ੦ ਦਦਾਮਿ = ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੁੱਧੀਯੋਗ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਸਭ ਕੁਝ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ‘ਯੇਨ’ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਨਾਲ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਾਮ੍ ਉਪਯਾਨਿੰਤਰੇ, ਜਦ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹੋ ਗਏ, ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ, ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਕੀ ਅੰਖਾਂ ਹੈ ? ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਣਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਵੇਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਚਖਦੇ ਹਾਂ, ਖੰਡ ਦਾ ਸੁਆਦ ਮਿੱਠਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆ ਮਿਠਾਈਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਵੀ ਖੰਡ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਧਕ ਜੋ ਯੋਗ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਦਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਢਲੇ ਤਜ਼ੀਬੇ, ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਹੋਰ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਦੀ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਹ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਜ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਸਾਧਕ ਨਾਲ ਅਟੁੱਟ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭੂ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਪਯਾਨ ਭਗਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਬੁੱਧੀਯੋਗ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹਨੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਮੌਗੀ ਵਿੱਚੋਂ ਆਉਂਦੇ ਚਾਨਣ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਘੱਟ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਮੌਗੀ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵਧਦਾ ਹੈ, ਚਾਨਣ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵੀ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਰੂਪੀ ਮੌਗੀ ਜਿੰਨੀ ਵੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਏਗੀ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਰੂਪੀ-ਗਿਆਨ ਦਾ ਚਾਨਣ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇਗਾ।

○ ○ ○

10.11 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤੇ਷ਾਮ੍ ਏਕ ਅਨੁ-ਕਮਾ ਅਰਥਮ੍, ਅਹਮ੍ ਅ-ਜਾਨ-ਜਮ੍ ਤਮ: / ਨਾਸ-ਅਧਾਮਿ ਆਤਮ-ਭਾਵ-ਸਥ: ਜਾਨ-ਦੀਪੇਨ ਭਾਸ-ਕਤਾ //

ਤੇਸ਼ਾਮ੍ ਏਵ ਅਨੁ ਕੰਪਾ ਅਰਥਮ੍, ਅਹਮ੍ ਅਗਯਾਨਮ੍ ਜਮ੍ ਤਮਹ।

ਨਾਸ੍ ਅਧਾਮਿ ਆਤਮ੍ ਭਾਵ੍ ਸੁਖਹ, ਗਯਾਨ ਦੀਪੇਨ ਭਾਸਵਤਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤੇਸ਼ਾਮ੍ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਏਵ : ਸਿਰਫ਼। ਅਨੁਕੰਪਾ ਅਰਥਮ੍ : ਤਰਸ, ਰਹਿਮ ਦਿਲੀ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਅਗਯਾਨਮ੍ : ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਤਮਹ : ਹਨੇਰਾ। ਨਾਸ਼ਅਧਾਮਿ : ਮੈਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਆਤਮ੍ ਭਾਵ੍ ਸੁਖਹ : ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਅੰਦਰ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨਾ। ਗਯਾਨ ਦੀਪੇਨ : ਗਿਆਨ ਦੇ ਦੀਪਕ ਰਾਹੀਂ। ਭਾਸਵਤਾ : ਚਮਕਦਾਰ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਰਹਿਮ ਦਿਲ ਹੋ ਕੇ ਆਤਮ ਭਾਵ ਤੋਂ (ਅੰਤਹਕਰਣ ਤੋਂ) ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਮੈਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਦੀਪਕ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਅੰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤੇਸ਼ਾਮ੍ ਏਵ ਅਨੁਕੰਪਾ ਅਰਥਮ੍ - ਅਹਮ੍ ਅਗਯਾਨ - ਜਮ੍ ਤਮਹ = ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸੰਸਾਰਕ ਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਾ ਸੰਸਾਰਕ ਨਾ ਪਦਾਰਥਕ ਵਸਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਵਕ ਮੇਰਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਰਾ ਹਿਰਦਾ ਪਿਘਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਚਾਹੁਣ ਲੱਗਦਾ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਉਹ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ। ਪਰ ਉਹ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਭਗਤ ਚਾਨਣ ਚਾਨਣ ਹੋ ਜਾਣ। ੦ ਆਤਮ੍ ਭਾਵਸੁਖਹ = ਮਨੁੱਖ, ਆਪਣਾ ਜੋ ਹੋਣਾ ਪਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਮੈਂ ਹਾਂ’ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਕੇ ਹੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਦਲਣਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਬੱਚਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਜਵਾਨ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਬੁੱਢਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਨਿਰਬਲ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਬਲਵਾਨ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਤੱਤਵ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਜੋ ਹੋਣਾਪਨ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਹੋਣਪਨ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਆਤਮ੍ ਭਾਵਸੁਖਹ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਭਾਸ੍ - ਵਤਾ - ਗਯਾਨਦੀਪੇਨ ਨਾਸ਼ਾਮਿ = ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਗਿਆਨ ਦੀਪ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅਗਿਆਨਜਨ੍ਯ ਅੰਕਾਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਗਿਆਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਕੌਣ, ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ, ਮੇਰਾ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੈ ? ਅਜਿਹਾ ਜੋ ਅਨਜਾਨਪੁਨਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਅਰਥਾਤ ਤੱਤਵਥੋਧ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਤੱਤਵ ਥੋਧ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਣ ਮਨਨ ਨਿਦਿਧਯਾਸਨ ਆਦਿ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ। ਕੋਈ ਮਿਹਨਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ। ਮੈਂ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਥੋਧ ਕਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਇਹ ਤਰਸ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਹੈ, ਦਿਆਲਤਾ ਵੀ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਹਾਜ਼ੀ ਸਾਡੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਏਸੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਰਾਹੀਂ ਕੀ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਜੋ ਦੀਪਕ ਜਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਹੀ ਰੱਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੈਵੀ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਵੇਕ-ਬੁੱਧੀ ਇਸ ਚਾਨਣ ਰੂਪੀ ਦੀਵੇਂ ਦਾ ਤੇਲ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਦੀਪਕ ਲਈ ਤੇਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ-ਚੇਤਨਾ - ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਪਰਪੱਕਤਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਮ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਤੇ ਫਿਕਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣਾ ਦੀਵੇਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਹਵਾ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਲਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੀਵੇਂ ਦੇ ਬੁਝਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮਨ ਇੱਛਾਵਾਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਹਵਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਹਵਾਵਾਂ ਝੱਖੜਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਦੀਵੇਂ ਲਈ ਸਕਿਨ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਟੁੱਟ ਚੇਤਨਾ ਈਸ਼ਵਰ ਲਈ ਅਖਿਨਤਾ ਇੱਜ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਦੀਵੇਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਲਾਟ ਨਿਕਲਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਚਮਤਕਾਰੀ ਦੀਵਾ ਪ੍ਰਭੂ ਸਮਾਨ ਹੈ।

* * *

10.12 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ

ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮ ਧਾਮ, ਧਾਰਿਤ ਪਰਮ ਭਵਾਨ। ਪੁਰਸ਼ਮ ਸ਼ਾਖਤਮ ਦਿਵਾਸ, ਆਦਿ-ਦੇਵਮ ਅ-ਜਮ ਕਿ-ਭੁਮ॥

**ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮ ਧਾਮ, ਪਵਿਤਰਮ ਪਰਮ ਭਵਾਨ।
ਪੁਰਸ਼ਮ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤਮ ਦਿਵਾਸ, ਆਦਿ ਦੇਵਮ ਅਜਮਿਭੁਮ॥**

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪਰਮ : ਉਚੇਰੀ ਮਹਾਨ। ਬ੍ਰਹਮ : ਬ੍ਰਹਮ। ਪਰਮਧਾਮ : ਮਹਾਨ ਸਥਾਨ। ਪਵਿਤਰਮ : ਪਵਿਤਰ। ਪੁਰਸ਼ਮ : ਮਹਾਨ ਪਰਮ। ਭਵਾਨ : ਆਪਦੇ ਤੁਹਾਡੇ। ਪੁਰਸ਼ਮ : ਪੁਰਸ਼। ਸ਼ਾਸ਼ਵਤਮ : ਸਦੀਵੀ। ਦਿਵਾਸਮ : ਦੈਵੀ। ਆਦਿ ਦੇਵਮ : ਮੁੱਢ ਕਦੀਮੀ, ਆਦਿ ਕਾਲ ਦਾ। ਅਜਮ : ਜੋ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਅਣਜੰਮਿਆ। ਵਿਭੂਮ : ਜੋ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਬਿਗਜਮਾਨ ਹੋਵੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਰਜਨ ਬੋਲੇ - ਆਪ ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ ਹੋ, ਆਪ ਪਰਮ ਧਾਮ ਪਰਮ ਪਵਿਤਰ ਹੋ। ਸ਼ੁੱਧੀ ਕਰਤਾ ਹੋ, ਅਖਿਨਾਸੀ ਹੋ, ਦੈਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੋ, ਆਦਿ ਕਾਲ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਹੋ। ਅੰਜੂਨੀ ਹੋ, ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਹੋ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਰਗੁਣਾ ਹੈ, ਨਿਰੂਪਾਧਿਕਾ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਵਿਤਰ ਚੇਤਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ। ਸਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਜੋ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੋਭਾ ਅਪਰ ਅਪਾਰ ਹੈ। ਪਰਮ ਧਾਮ - ਸਾਰਾ ਦਿਖ ਅਦਿਖ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਸਥਾਨ (ਨਿਵਾਸ) ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਜੇ ਮਹਾਨ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨਿਰਸੰਦੇਰ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਰਬੋਤਮ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਦੇਵਤਾ, ਕਾਇਨਾਤ ਦੇ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਸਹਾਇਤਾ, ਸੁਤੰਤਰ, ਆਦਿ ਕਾਲੀਨ, ਅਣਜੰਮਿਆ, ਸੈਬੰ, ਕਰਤਾਗੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਹਾਨ ਸਤਿ ਹੈ। ਇਹ ਵੇਦਕਸਤਿ ਹੈ। ਸਭ ਵਸਤਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਅੰਜੂਨੀ ਹੈ, ਨਿਰਆਕਾਰ ਹੈ।

* * *

10.13 ਸ਼ਲੋਕ :

ਆਹ: ਤਾਮੁ ਋ਥਥਾ: ਸਕੋ, ਦੇਵ-਋ਥਿ: ਨਾਰਦ: ਤਥਾ / ਅਸਿਤ: ਦੇਵਲ: ਵਾਸ: ਸਕਥਮ ਚ ਏਵ ਕ੍ਰੂ-ਈ-ਸਿ-ਸੇ॥

ਆਹੁਰ ਤ੍ਰਵਾਮੁ ਰਿਸ਼ਾਹ ਸਰਵੇ, ਦੇਵ ਰਿਸ਼ੀਹ ਨਾਰਦਹ ਤਥਾ।

ਅਸਿਤਹ ਦੇਵਲਹ ਵਾਸਹ, ਸ੍ਰਵਯਮੁ ਚ ਏਵਭੁਇਸਿ, ਮੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆਹੁਰ : ਉਹ। ਤ੍ਰਵਾਮੁ : ਐਲਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਿਸ਼ਾਹ : ਰਿਸੀ। ਸਰਵੇ : ਸਾਰੇ। ਦੇਵਰਿਸੀ : ਦੇਵਰਿਸੀ। ਨਾਰਦਹ : ਨਾਰਦ। ਤਥਾ : ਭੀ। ਅਸਿਤਹ : ਅਸਤਿ। ਦੇਵਲਹ : ਦੇਵਾਲਾ। ਵਾਸਹ : ਵਿਆਸ ਰਿਸੀ। ਸ੍ਰਵਯਮੁ : ਆਪ ਖੁਦ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਬੁਇਸਿ : ਆਪ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹੋ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸਾਰੇ ਰਿਸੀਆਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਜ ਕਿਹਾ ਹੈ, ‘ਆਪ ਦੇਵਤੇ ਰਿਸੀ ਹੋ, ਆਪ ਨਾਰਦ ਹੋ। ਆਪ ਅਸਤਿਆ ਹੋ, ਦੇਵਾਲਾ ਹੋ। ਆਪ ਵਿਆਸ ਹੋ ਤੇ ਹੁਣ ਆਪ ਆਪਣੇ ਆਪ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ।’

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ (10.12, 13) :- ੦ ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮ ਧਾਮ, ਪਵਿਤਰਮ ਪਰਮ ਭਵਾਨ - ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵੱਡਿਆਈ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਰਜਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ (ਗੀਤਾ 8.03) ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਮ ਧਾਮ ਅਰਥਾਤ ਪਰਮ ਸਥਾਨ ਆਪ ਹੀ ਹੈ। (9.18) ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਵਿਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਵਿਤਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਹਾਨ ਪਵਿਤਰ ਵੀ ਆਪ ਹੈ। ੦ ਪੁਰਸ਼ਮ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤਮ ਦਿਵਾਸਮ ਆਦਿ ਦੇਵਮ ਅਜਮੁ ਵਿਭੂਮੁ ੦ ਸ੍ਰਵਯਮੁ 'ਚ ਏਵ ਬ੍ਰਾਇਸਿ ਮ = ਗਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਿਸੀਆਂ ਨੇ ਦੇਵਰਿਸੀ ਨਾਰਦ ਨੇ ਅਸਿਤ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇਵਲ ਰਿਸੀ ਨੇ ਅਤੇ ਮਹਾਂਰਿਸੀ ਵਿਆਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਦਿਵਾਸ ਪੁਰਸ਼ ਆਦਿ ਦੇਵਮ ਅਜਨ੍ਹ-ਵਿਭੂਮੁ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਆਤਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤਮ (2.20) ਸਗੁਣ ਨਿਗਾਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਵਾਸ ਪੁਰਸ਼ (8.10) ਦੇਵਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਂ ਰਿਸੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਦਿ ਦੇਵ (10.02) ਮੂੜ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ (7.25) ਤੇ ਅਸਾਮੂੜ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ (10.03) ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 'ਅੱਜ' ਤੇ ਮੈਂ ਅਵਾਸ ਵਕਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਹਾਂ (9.04) ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 'ਵਿਭੂ' ਆਪਣੇ ਆਪ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤਿ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਰਿਸੀ - ਉਹ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪਕੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਛਾ ਰਹਿਤ ਪਵਿਤਰੀ ਵਾਲੇ, ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਅਵਸਥਾ ਵਾਲੇ ਰਿਸੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਿਸੀ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਰਾਹੀਂ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਮਹਾਰਿਸੀ ਨਾਰਦ, ਅਸਤਿ, ਦੇਵਾਲਾ, ਵਿਆਸ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯਸ਼ ਗਾਇਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਜਨ ਇਸ ਪਦਵੀ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਵੀ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਵੱਲੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਉਸਤਿਤ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ, ਪਿਆਰ, ਦ੍ਰਿੜ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਅਰਜਨ ਕੇਵਲ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਭੀਖ ਮੰਗ ਕੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

10.14 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਾਰਵ ਏਤੁ ਋ਥਥਾ: ਯਤ ਮਾਸੁ ਕਵਦ-ਅਸਿ ਕੇ-ਸਵ। ਨ ਹਿ ਤੇ ਭਗ-ਕਨ੍ਤ ਕਿ-ਅਕਿਸੁ, ਕਿਦੁ: ਦੇਵਾ: ਨ ਦਾਨਵਾ:॥

**ਸਰਵਮੁ ਏਤਤ੍ਰ ਤਰਤਮੁ ਮਨਯੇ, ਯਤ ਮਾਸੁ ਵਦਾਰਿਸਿ ਕੇਸਵ।
ਨ ਹਿ ਤੇ ਭਗਵਨ੍ਹ ਵਿਅਕਿਤਮਮ, ਵਿਦੁਹ ਦੇਵਾਰ ਨ ਦਾਨਵਾਰ।**

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਰਵਮੁ : ਸਾਰੇ। ਏਤਤ੍ਰ : ਇਹ। ਤਰਤਮੁ : ਸਤਿ ਸੱਚਾ। ਮਨਯੇ : ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਯਤ : ਕਿਹੜਾ। ਮਾਸੁ

: ਮੇਰਾ। ਵਦਾਸਿ : ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ। ਕੇਸ਼ਵ : ਹੋ ਕੇਸ਼ਵ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਤੇ : ਆਪਦਾ। ਭਗਵਾਨ੍ : ਹੋ ਭਗਵਾਨ। ਵਿਅਕਿਤਮ੍ : ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ। ਵਿਦੁਹ : ਜਾਣਦੇ ਹੋ। ਦੇਵਾਹ : ਦੇਵਤੇ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਦਾਨਵਾਹ : ਦੈਤ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- - ਹੋ ਕੇਸ਼ਵ! ਜੋ ਆਪ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ, ਉਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਮੈਂ ਸੱਚ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੋ ਭਗਵਾਨ, ਆਪ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇਵਤਾ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਨਾ ਹੀ ਦਾਨਵ ਜਾਣਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਰਵਮ੍ ਏਤੜ ਤਰਤਮ੍ ਮਨ੍ ਯੇ ਯਤ ਮਾਮ੍ ਵਦਾਸਿ ਕੇਸ਼ਵ - ਕ, ਨਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੈ। ਅ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ਨੁ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਂ ਸੰਕਰ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵ ਨਾਂ ਵਧੁ ਅਰਥਾਤ ਸਵਰੂਪ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਸ਼ਨੁ ਅਤੇ ਸੰਕਰ ਜਿਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਸ਼ਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਦਾ ਏਥੇ ਕੇਸ਼ਵ ਸੰਬੋਧਨ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ, ਕਿ ਆਪ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸੰਹਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋ। ੦ ਸਤਵੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨੌਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਤੱਕ - ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪ 'ਯਤ' ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਹਿੰਦੇ ਆਏ ਹੋ - ਉਸ ਸਭ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਤਯ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਯਤਤਮ੍ - ਹੁਣੇ ਦਸਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਆਪਨੇ ਜੋ ਭਿਵੂਤੀ ਤੇ ਯੋਗ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ - ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮੈਂ ਸਤ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਆਪ ਸਭ ਦੇ ਉਤਪਾਦਕ ਤੇ ਸੰਚਾਲਕ ਹੈ। ਆਪ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਆਪ ਸਰਵੈਪਰੀ ਹੋ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗੁਰਮੰਤਰ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪਰਮ ਵਚਨ ਸੁਣਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸੇ ਪਰਮ ਵਚਨ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਏਥੇ 'ਤਰੁਤਮ ਅਰਥਾਤ ਸਤਯ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਤੇ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ੦ ਨਹਿ ਤੇ ਭਗਵਨ੍ ਵਿਅਕਤਿਮ੍ ਵਿਦੁਹ ਦੇਵਾਹ ਨ ਦਾਨਵਾਹ - ਆਪ ਨੇ (4.05 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ) ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਨਮ ਲੰਘ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਨੇ (10.02 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ) ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅਤੇ ਤੇਰੇ - ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਨਮ ਲੰਘ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਨੇ (10.02 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ) ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ, ਆਪਨੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਠੀਕ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਦਿਵਯਤਾ ਪ੍ਰਾਕਤੀ ਉਤਪਨ ਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ, ਦੇਵਤਾ ਦਾਨਵ ਆਦਿ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ, ਯੋਗਤਾ ਸਹਾਰੇ, ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ। ਤਿਆਗ ਵੈਰਾਗ ਤਪ ਸਮਾਪਿ ਆਦਿ ਸਾਧਨ ਮਨ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਨਨ੍ਦ ਭਾਵ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੈਵੀ-ਗੁਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 1. ਬਲ, ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀ ਮਾਨ 2. ਧਰਮ ਨਿਆਇ ਸਤਿ ਸੰਕਲਪ 3. ਈਸ਼ਵਰਯਾ : ਮਾਲਕੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸ਼ੋਭਾਗੁਣ 4. ਸ੍ਰੀ ਦੌਲਤ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ - ਸਤਿਅਮ-ਸੁੰਦਰਮ 5. ਗਿਆਨ-ਬੁੱਧੀ 6. ਵੈਰਾਗ - ਤਿਆਗ। ਪ੍ਰਭੂ ਆਦਿ ਕਾਲ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਭਵਿੱਖ ਕਾਲ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਜਦੋਂ ਮਾਨਵ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ - ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, 'ਸੁਰਜ ਧਰਤੀ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਰ ਉਹ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬੇਹੱਦ ਅਸੀਂਮ ਹੈ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਈਸ਼ਵਰ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਅਗਿਆਨੀ ਹਾਂ।

* * *

10.15 ਸਲੋਕ :

ਖਾਧਮ੍ ਏਵ ਆਤਮਨਾ ਆਤਮਾਨਮ੍, ਵੇਦਬ ਤ੍ਰਵਮ੍ ਪ੍ਰਗਸ਼੍ ਉੱਤਮ੍।

ਸ੍ਰੁਤ ਭਾਵਨ ਸ੍ਰੁਤ ਇਸ਼ਾ, ਦੇਵ ਦੇਵ ਜਗਤ੍ ਪਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ੍ਰਵਯਮ੍ : ਆਪ ਲਈ, ਸਵੈ ਵਾਸਤੇ। ਏਵ : ਸਿਰਫ। ਆਤਮਨਾ : ਆਪ ਲਈ। ਵੇਦੁਬਿਧ : ਆਪ ਦੇ, ਜਾਣਦ ਵਾਲੇ। ਤਰਤਮ੍ : ਆਪ ਖੁਦ। ਪ੍ਰਗਸ਼੍ ਉੱਤਮ : ਹੋ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਗਸ਼। ਭੁਤ ਭਾਵਨ : ਹੋ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤ। ਭੁਤ ਇਸ਼ਾ : ਹੋ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ। ਦੇਵ ਦੇਵ : ਹੋ ਦੇਵ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਦੇਵਤਾ। ਜਗਤ੍ ਪਤੇ : ਹੋ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮਰਾਨ। ਜੇ ਜਗਤ੍ ਰਾਜੇ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- - ਹੋ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ! ਹੋ ਭੁਤ ਭਾਵਨ! (ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ) ਹੋ ਭੁਤਏਸ! ਹੋ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਦੇਵਤਾ! ਹੋ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਵਾਮੀ। ਆਪ ਖੁਦ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਭੁਤ ਭਾਵਨ ਭੁਤਇਸ਼ - ਦੇਵ ਦੇਵ ਜਗਤ੍ ਪਤੇ - ਪ੍ਰਗਸ਼੍ ਉੱਤਮ - ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਕਲਪ ਮਾਤਰ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਪ ਭੁਤ ਭਾਵਨ ਹੋ। ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਆਪ ਭੁਤੇਸ ਅਤੇ ਦੇਵ ਦੇਵ ਹੋ। ਜੜ੍ਹ ਚੇਤਨ ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਮਾਤਰ ਜਗਤ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਆਪ ਜਗਤਪਤਿ ਹੋ। ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ (ਪੁਰਸ਼ਾਂ) ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਤਮ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਤੇ ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋ। (15.18) ੦ ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਸੰਬੋਧਨੀ ਪਦ 1. ਭੁਤ ਭਾਵਨ 2. ਭੁਤੇਸ਼ 3. ਦੇਵ-ਦੇਵ 4. ਜਗਤਪਤੇ 5. ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ੦ ਪੰਜੇ ਦੇਵਤਾ ਆਪ ਹੋ, ਆਏ ਹਨ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਗੀਤਾ ਦੇ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਐਨੇ ਸੰਬੋਧਨ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਅਰਜਨ ਪੰਜ ਸੰਬੋਧਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰਵਯਮ੍ ਏਵ ਆਤਮਨਾ ਆਤਮਾਨਮ੍ ਵੇਦਬ ਤ੍ਰਵਮ੍ - ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਨਾ ਕੋਈ ਵਿਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਕੋਈ ਜਗਿਆਸਾ ਜਾਗਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਰਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਗੋਰ-ਸਗੀਰੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਗਿਆਨ ਕਰਣ ਨਿਰਪੇਖ ਹੈ। ਕਰਣ ਸਾਖੇ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਢੰਗ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ - ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਜੋ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਣ - ਨਿਰਪੇਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ। ਭਗਵਤ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਭਗਵਾਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜੀਵ ਦਾ ਆਪਣਾ ਗਿਆਨ ਕਰਣ-ਨਿਰਪੇਖ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ = ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਏਸ਼ਵਰਯ, ਧਰਮ, ਸ੍ਰੀ, ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਗਿਆਨ - ਇਹ ਛੇ 'ਭਾਵ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ

हन। जिहज्ञा इनुं विंच सुकत है - उह भगवान है।

विअधिका :- - विअकड़ीगत आउमा नुं पुरस्त किंग जांदा है, इह सतिकार-सुकत उचारण है। किउंकि इस ने सरीर रूपी पुरी विंच असधाई तेंर 'ते निवास करना है। पुरी - प्रकृती दा किला है। प्रकृती दे किले अंदर आउमा असधाई तेंर 'ते ही गरिंदी है। मुकड़ी पूपत होण 'ते फिर आउमा इस पुरी नुं छड़ दिंदी है। पर पूरु तां अबिनासी है, सदीवी है, अनेंट है, असीम है। उस दा प्रकृती उंपर अपिकार है। पूरु नुं उस दे गुणां कारन पुरस्तम किंग जांदा है। जे पुरस्तां तें उंउम है, जे सारे जीवां दा मूल है। इस लई पूरु-बूत भावना है। सारे जीवां दा राजा है, जगत-पती है। ऐसे लई पूरु नुं बूतिस्ता कहिंदे हन। उस दी महिमा उंहों गी जाणदा है। होर कौटी नहीं जाणदा। पूरु दा मूल पूरु नुं जाणन वाला गी पा सकदा है।

* * *

10.16 स्लोक :

वच्-तुम् अर्ह-सि-अ-शेषण, दिव्याः हि आत्मन्-वि-भूतयः।

याभिः वि-भूत-तिभिः लोकान् इमान् त्वम् वि-आप्-य तिष्ठ-सि॥

**वच् तुम् अरहसि अस्मेष्टेण, दिव्याहरहि आत्मन् विभूतयह।
याभिर विभूतिर तिभिर लोकान्, इमान् त्वम् विआप्य तिष्ठत्सि॥**

० स्लोक अरथ :- - वचत्म : दस्तृ योग। अरहसि : आप नुं चाहीदा है। अस्मेष्टेण : रही सही वस्तु तें बिनां। दिव्याह : दैवी। हि : सचमुच। आत्मन् विभूतयह : उस पूरु दी सुहरत। याभिः : किस राहीं। विभूतिर्तिभिः : वर्डिआई दे राहीं। लोकान् : लोक, संसार। इमान् : इह। त्वम् : आप उस दे। विआप्य : विआपक रोणा, प्रसार करना, प्रसरना। तिष्ठत्सि : संसापित है।

० स्लोकारथ :- - आपणीआं सारआं दिव्य विभूतीआं संपूरण कहिण विंच, आप गी समरूप हो। जिनुं विभूतीआं दे राहीं आप इनुं लोकां नुं विआपत करके हमेस्ता संसापित रहिंदे हो।

पद-अरथ-विस्थार :- - ० वच् तुम् अरहसि, अस्मेष्टेण, दिव्याहरहि आत्मन् विभूतयह..... इमान् त्वम् विआप्य तिष्ठत्सि - 10.07 स्लोक विंच भगवान सपस्त करदे हन कि जे विअकड़ी मेरे योग ते भेरीआं विभूतीआं नुं जाणदा है, उस दा मेरे विंच अटें भगड़ी योग है जांदा है। अरजन अनुसार, भगवान भगड़ी लई दिए सरल पर दित्त मारग है। भगवान दीआं विभूतीआं ते योग दे उत्तर नुं जाण लैण दा अरथ है कि भगवान वल सुभाविक ही खिंचे जाणा। अरजन लई आपणे बलिआण लई दिए भगड़ी मारग बहुत छुकवां है। ऐसे लई एषे अरजन - भगवान नुं बेनडी करदा है कि उनुं अलौकिक विलंबण विभूतीआं दा विस्थार पूरवक वरन्ण बीउ जावे, जिनुं संबंधी जाणकारी देण दी आप विंच ही समरूप है। ० वचत्म अरहसि अस्मेष्टेण - आप ने ही परिलां (सॅट्वें, नैवें ते हुण दस्वें अपिआवां विंच) आपणीआं विभूतीआं संबंधी दर्सनिआ है। जिनुं नुं जाण के भगड़ी योग दित्त है जांदा है। मैं चाहुंदा हां कि मैं वी आपदीआं सारीआं विभूतीआं जाण लवां ते भगड़ी योग विंच दित्त है जावां। ० दिव्याह हि आत्मन् विभूतयह - विभूतीआं नुं दिव्य कहिण दा भाव इह है कि संसार विंच जे क्रृष्ण विस्त्रेता दिखाई दिंदी है उह असल विंच सारी परमाउमा दी गी है। परमाउमा दी विस्त्रेता देखणा ही विभूती है, योग है।

विअधिका :- - इक संगीतकार ही संगीत दीआं मिठीआं पिआरीआं मन नुं मोहित करन वालीआं पुनां कॱ्च सकदा है। किसे हाथी दी स्कड़ी दा अंदाजा, उस दी स्कड़ी दे बराबर विस्त्राल कारज विंच, उस नुं ला के ही लाइआ जा सकदा है। इक अमीर हुक्मरान दी अमीरी दा अंदाजा केवल उस नुं आप गी पता हुंदा है। कौटी महांपुरस्त जदैं अवतार यारदा है, उस वल्लं कीते लेक भलाई दे कंमां तें गी उस दी वैडपण उस दी स्कड़ी दा पता लंगदा है। परमाउमा दी क्रिपालता ही हुंदी है कि असीं जीव (गिआन दे सुरज) पूरु दी अपार किरपा दे पातर बण्डे हां। पूरु दी इकैं किरन ही सारे संसार नुं रेस्तन कर दिंदी है। पूरु नुं जाण लैणा समझणा, उस नुं आपणा बणा लैणा, मानव परम है। पूरु दीआं दैवी विभूतीआं संपूरण हुंदीआं हन। पूरु सधाई-स्कड़ी है।

* * *

10.17 स्लोक :

कथम् विद्-याम् अहम् योगिन्, त्वाम् सदा परि-चिन्त्-अयन्। केषु केषु च भावेषु, चिन्त्-यः अस्-सि भग्-वन् मया॥

कथम् विद्याम् अहम् योगिन्, त्वाम् सदा परिचिन्त् अयन्।

केषु केषु च भावेषु चिन्त् यह, अस्मि भगवन् मया॥

० स्लोक अरथ :- - कथम् : किवें। विद्याम् : जाणांगो। अहम् : मैं। योगिन् : योगी। त्वाम् : उहाड़ा पूरु लई। सदा : हमेस्ता। परिचिन्त् अयन् : उपासना साधना उपस्थिति करना। केषु केषु : की अते की विंच ? च : अते। भावेषु : पैंख, सरूप, रूप, दिस्तीकैण पहलू। चिन्तयह : विचार करना, विचार होणा। अस्मि : उहाड़ा। भगवन् : हे दिआलू भगवान। मया : मेरा।

० स्लोकारथ :- - हे योगिन! आप दा सदा चिंतन करदिआं होइआं, मैं आप नुं किवें जाणा ? अते हे भगवान। आप किहजे किहजे भावां (वस्तुओं) अंदर, मेरे वलें चिंतन कीते जाण योग हो ?

पद-अरथ-विस्थार :- - ० कथम् विद् याम् अहम् योगिन् त्वाम् सदा परि चिन्त् अयन् = अरजन भगवान नुं पूँछदा है कि हरदम चिंतन करदिआं होइआं मैं भगवान नुं किवें जाण सकदा हां। ० अठवें अपिआवि दे चैपवें स्लोक विंच भगवान

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਵੀ ਮੇਰਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਿਤ ਨਿਰੰਤਰ ਹੋ ਕੇ, ਉਸ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਫਿਰ 9.22 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਮੇਰਾ ਨਿਰੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਮੌਕਸ਼ ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਸੁਣ ਕੇ ਅਰਜਨ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਚਿੰਤਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮੈਂ ਆਪ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਕਾਂ ? ਉਹ ਚਿੰਤਨ ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਕਹਾਂ। ਭਗਵਾਨ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹਾਂ, ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ, ਤੂੰ ਮੈਂ ਨੂੰ ਸਮਝੇਂਗਾ ਤੇ ਮੇਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ, ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਮਹੱਤਤਾ ਸੁੰਦਰਤਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਤੇਰਾ ਮਨ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਮੇਰਾ ਹੀ ਚਿੰਤਨ ਕਰ। ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੀ ਸਮਝ। ਇੱਜ ਮੇਰਾ ਹੀ ਚਿੰਤਨ ਹੋਵੇਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ : - ਅਰਜਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਾਰ ਵਾਰ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜਗਿਆਸਾ ਹੈ। ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਮਨ, ਹੋਰ ਦੂਜੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਅੰਦਰ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਖਿੱਡੌਣਿਆਂ ਦਾ ਬਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਝੱਟ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬਿਆਲ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਕੀ ਮੈਂ ਵੀ ਏਸੇ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤੇਰੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਪਣਾ ਲਵਾਂ ?' ਅਰਜਨ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ-ਕਿਸ਼ਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ 'ਜਿਵੇਂ ਫਲਾਂ ਤੇ ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦੇ ਖਿੱਡੌਣੇ ਅਸਲੀ ਫਲ ਤੇ ਹਾਥੀ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਚਿੰਨ ਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ - ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਅੰਦਰਲੇ ਅਤੇ ਰੂਪ ਤੇ ਆਕਾਰ ਰਹਿਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਰਜਨ - ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਦੀ ਅਪਾਰ ਲੀਲਾ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

10.18 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਿ-ਸ਼ਤਰੇਣ ਆਤਮਨ: ਯੋਗਮ, ਕਿ-ਭੂ-ਤਿਸੁ ਚ ਜਨ-ਅਰਦਨ।

ਮ੍ਰਿਧ: ਕਥ-ਅਧ ਰੂਪ-ਤਿ-ਹਿ, ਸ਼੍ਰੀ-ਯੁ-ਅਤ: ਨ ਅਸੁ-ਤਿ ਮੇ ਅ-ਸੂ-ਤਸੁ॥

ਵਿਸੂਤਰੇਣ ਆਤਮਨਹ ਯੋਗਮ, ਵਿਭੂਤਿਮ੍ਰ ਚ ਜਨ ਅਰਦਨ।

ਭੂਯ ਕਥਅਯ ਤ੍ਰਪ੍ਰਤਿਹ ਰਿ ਸ਼੍ਰਣੁ ਅਤਹ ਨ ਅਸੂਤਿ ਮੇ ਅਮ੍ਰਤਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਵਿਸੂਤਰੇਣ : ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ। ਆਤਮਨਹ : ਤੁਹਾਡਾ, ਸਵੈ ਦਾ, ਤੇਰਾ। ਯੋਗਮ : ਯੋਗ। ਵਿਭੂਤਿਮ੍ਰ : ਸ਼ੁਹਰਤ ਵੱਡਿਆਈ। ਚ : ਅਤੇ। ਜਨਅਰਦਨ : ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ। ਭੂਯ : ਦੁਵਾਰਾ। ਕਥਅਯ : ਕਹਿਣਾ ਦੱਸਣਾ। ਤ੍ਰਪ੍ਰਤਿਹ : ਸਬਰ ਪੀਰਜ। ਹਿ : ਲਈ। ਸ਼੍ਰਣੁ : ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ। ਅਸੂਤਿ : ਹੈ। ਮੇ : ਮੇਰਾ। ਅਮ੍ਰਤਮ੍ਰ : ਅੰਮ੍ਰਿਤ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ ! ਮੈਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਪੁਰਵਕ ਦੱਸ, ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਯੋਗ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਵਿਭੂਤੀ ਕੀ ਹੈ ? ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਸੁਣ ਕੇ, ਮੇਰੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਜਨਾਰਦਨ - ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜੋ ਉਰਦ ਧਾਤੂ ਦਾ ਗਤਿ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਰਥਾਤ ਦੇਵ ਪ੍ਰਤਿਪੱਖ ਭੂਤ ਅਸੂਰ ਜਨਾਂ ਦੀ ਨਰਕ ਆਦਿ ਗਤੀ ਦਾ ਹੇਤੁ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਨਾਰਦਨ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਥਵਾ ਉਰਦੂ ਧਾਤੂ ਦਾ ਗਤੀ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਦੇਵ ਪ੍ਰਤਿਪੱਖ ਭੂਤ ਅਸੂਰ ਜਨਾਂ ਦੀ ਨਰਕ ਆਦਿ ਗਤੀ ਦਾ ਹੇਤੁ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਜਨਾਰਦਨ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਵਾਸਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਯਾਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਜਨਾਰਦਨ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸੱਤਵੇਂ ਤੇ ਨੌਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਤਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਇਸ ਲਈ ਦਸਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਤੂੰ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਪਰਮ ਵਚਨ ਨੂੰ ਸੁਣੋ !' ਅਰਜਨ ਦੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਚਨ ਸੁਣਦੇ ਸੁਣਦੇ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਰਜਨ, ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਚਨ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਭੂਯ ਕਥਅਯ ਤ੍ਰਪ੍ਰਤਿਹ ਸ਼੍ਰਣੁ ਅਤਹ ਨ ਅਸੂਤਿ ਮੇ ਅਮ੍ਰਤਮ੍ਰ - ਅਰਜਨ ਸ੍ਰੇ਷ਠ ਦਾ ਸਾਧਨ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। (ਗੀਤਾ 2.07, 3.02, 5.09) ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਵਿਭੂਤੀ ਏਵ ਯੋਗ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣਨ ਦਾ ਫਲ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜ ਭਗਤੀ ਹੋਣਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। (10.07) ਇਸ ਲਈ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਲੱਗੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨਵਾਂ ਚਿੰਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਖਿਚਾਓ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹੋ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋ ਕੇ, ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜ ਭਗਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਕਿੰਨੀ ਸਿੱਧੀ ਸਰਲ ਸੁਗਮ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਰਜਨ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤੋਂ ਕਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਚਨ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹੀ ਜਾਣੀਏ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਜਨਾਰਦਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਨ ਜਨ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਸਭ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਬੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਯੋਗ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਲੱਛਣ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਪੁੱਪ, ਚੰਨ ਰਿਸ਼ਮਾਂ, ਮੀਂਹ, ਧਰਤੀ, ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਹਵਾ ਆਦਿ। ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਮਿੱਕ ਹੋਣਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਮੰਤਰ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਮਾਮਲੇ ਭਾਵੇਂ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੁ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੋ ਸਰਗਰੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਇੱਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਸਾਧਨਾ ਪਰਪਕਤਾ ਸੰਜਮ ਸੁਗਮ ਅਤੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਣੂੰ ਹੈ, ਕਿ ਜੀਵਾਤਮ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਤਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੀ ਸੁਗਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅਟੁੱਟ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ 'ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਗਿਸਤਾ ਲੋਹ ਤੇ ਮਿਕਨਾਤੀਸੀ ਪੱਥਰ ਵਰਗਾ ਹੈ।

* * *

10.19 ਸ਼ਲੋਕ :

ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ ਭਗਵਾਨ ਤਕਾਚ

हन्त ते कथ-अयिष्यामि, दिव्-या: हि आत्मन्-वि-भू-त-यः। प्राधान्यतः कुरु-श्रेष्ठ, न-अस्-ति अन्तः वि-स्तरस्य मे॥
हंते कष्ट अजिस्मजामि, दिव्यार हिआउमन् विभूतयह।
पूष्यान्यउह कुरुम्भेम्भू, न असूति अंतह विस्तरस्य मे॥

० स्पष्ट अरथ :- स्त्री भगवान उद्वाच : स्त्री भगवान थोले। हंत : हुण बहुत अँडा। ते : उमन्। कष्टअजिस्मजामि : मैं ऐलान करांगा। दिव्याहः दैवी। हि : सचमुच। आउमन् : आउमा। विभूतयह : भेगी सुहरत। पूष्यान्यउह : अपणी वड़त्ण, पूष्यी। कुरुम्भेम्भू : कौरवां विचं व्यपीआ। न : नहीं। असूति : है। अंतह : अंत। विस्तरस्य : विस्थार नाल। मे : मेरा।

० स्लोकारथ :- स्त्री भगवान थोले, 'हां, ठीक है। मैं उमन् आपणीआं दिँच भिभूतीआं मुख तेर 'ते दसंगा, किउंकि हे कुरुम्भेम्भू। मेरे विस्थार दा (अरथात् विभूतिआं दा) अंत नहीं है।'

पद-अरथ-विस्तार :- ० हंते कष्ट अजिस्मजामि, दिव्यार हिआउमन् विभूतयह = योग ते विभूतीआं कहिण दे लए अरजन ने जो प्रारब्धना कीती है, उस नुं हंत अव्यय ते सवीकार करदे होए भगवान कहिदे हन, कि मैं आपणी दिव्य अलैकिव, विलैखण विभूतीआं नुं तेरे लई कहांगा। योग संबंधी अँगो इकड़ालीवे स्लोक विच किहा गिआ है। ० दिव्यार = कहिण दा भाव इह है कि जिस किसे वसतु विअकती घटना आदि विच, जो कूँच विस्त्रेता है, उह सब भगवान दी है। इस लई उस नुं भगवान दी गी देखना दिव्यजड़ा है अते वसतु विअकती आदि दी देखना अदिव्यजड़ा असवा लैकिवता है। ० पूष्यान्यउह कुरुम्भेम्भू, न असूति अंतह वि, हुण अरजन ने किहा, 'हे भगवान! आप आपणी विभूतीआं नुं विस्थार नाल पूरी पूरी कहि देवे। ० मैं आपणीआं विभूतीआं संखेप विच कहांगा। किउंकि भेगीआं विभूतीआं दा अंत नहीं है। अगले अपिआए विच अरजन भगवान दे विगर विस्त्र-रूप नुं देखना चाहुंदा है पर भगवान कहिदे हन, तुं मेरे सरूप नुं देख लै, रूपां विच किने रूप हन? की दे चार? सैंकड़े हजारां रूपां नुं देख। इस तरुं अरजन दी विस्थार नाल विभूतीआं कहिण दी प्रारब्धना सुण के भगवान संखे पविच विच विभूतीआं सुण लई कहिदे हन ते उसे अरजन दी इँक रूप दिखाउण दी प्रारब्धना सुण के भगवान सैंकड़े हजारां रूप देखन लई कहिदे हन। ० सुण दी स्कती व्यपेरे है। वेखण दी समरूप घट्ट है, सीमत है। भगवान देखन ते सुण दी देवे तरुं गॉल करदे हन। ० अरजन दा गिआन हैले हैले व्यपदा जांदा है ते उस दी दिस्ती भगवान दी अनंतता वल चली जांदी है। भगवान अनंत है। भगवान नुं जाणना बहुत वड़ा कारज है। ० कंन दा विस्ता = स्पष्ट अते स्पष्ट दे पूकार दा हुंदा है, वरन्णात्मिक अते पद्मनीतमक। कंन गर्हीं स्पष्टां नुं सुण के सानुं पद्मजअक्ष दा गिआन हुंदा है अते अप्त्य - अक्ष (सवर्ग, नरक आदि) दा वी गिआन हुंदा है। इस लई वेदांत पूर्विरामा स्वृण, मनन, निदियपासन आदि विच स्वृण सब तेरे परिहलां आइआ है। एसे तरुं भगती विच वी (स्वृण कीरतन समरण आदि) विच स्वृण परिहलां आइआ है। स्पष्टउरं विच, जिस परमात्मा दा वरणन कीता गिआ है, इस दा गिआन (परेख गिआन) असानुं कंनां तेरे हुंदा है। अरथात् कंनां तेरे सुण के गी उस दे अनुसार करन मन्ण जां जाणन तेरे असीं उस परमात्म-तंत्रदा दा साक्षात्कार करदे हां। स्पष्ट विच असित्य-स्कती है। ० मनुख सैंदा है तां नींद विच इंद्रीआं संकुचित है के मन विच, मन संकुचित है के बुँधी विच, ते बुँधी संकुचित है के अरिगान (अविदिआ) विच लीन है जांदी है। भावे नींद विच इंद्रीआं छपीआं गहिरीआं हन, विर वी सुउं आदमी नुं, जो उस दा नां लै के बुलाइआ जावे, तां उह जाग पैंदा है। स्पष्ट विच ऐनी स्कती है, कि उह अविदिआ विच लीन है जगा दिंदा है। स्पष्ट विच अनंत स्कती है। दिस्ती तां पदारथ तंक जा के रुक जांदी पर केवल स्पष्ट दी कंन तंक जाण वाला हुंदा है, बलकि पुर अंदर तंक जांदा है। ० नेतरां विच रूप फ़लिंगा जांदा है। जिवे दरपण विच मुंह देखदे समे कैच दे अंदर रूप चला जांदा है, तां उस विच सुख दिखाई दिंदा है। एसे तरुं अंख विच वी कैच है जिस दे अंदर पदारथ दा रूप चला जांदा है, तां उह पदारथ विखाई देण लंगदा है। नेतरां विच इँक विस्त्र स्कती इह है कि इह परिहले रूप नुं पकड़दे होए दुजे रूप नुं पकड़ लैंदे हन। जदे जिवे बिजली दा पैंखा चलदा है तां तिन पर वैंख वैंख गुंदे होए गुंदे होए, इँक जापदे हन। इंज हुंदे होए वी सिनी स्कती कंनां विच है, उनीं नेतरां विच नहीं है। ० इंद्रीआं केवल आपणे विस्त्र दज्ज स्कदीआं हन। उह परमात्मा नुं नहीं दज्ज स्कदीआं। परमात्मा इंद्रीआं दा विस्ता ही नहीं है। परमात्मा तां आपणे आप दा विस्ता है।

विआधिआ :- पूर्किती दी जो सोंबा है, सौर मुँच उह पूरु दी गी देण है। पूरु लई इह असंबद्ध है कि इनुं सारिआं उंतां दी गिणती भिणती करे, जो पूर्किती दी सोंबा व्याउंदे हन। कूँच कु उंतां दा जिकर कीता जा सकदा है। पूरु दी जो बेअंतता है, उनुं उंतां विच वेखी जा सकदी है। जिवे सूरज, चंन, मिडारे, हवा, परती, समुंदर, आकाश, पाणी आदि पूर्किती दे अनेकां उंतां विच पूरु दी समउकारी स्कती दा बैय हुंदा है। स्त्री रामा क्रिस्तन जी हुगमाउंदे हन कि 'पूरु दा वरन्ण गरंधां दे बिआन दी दिस्ती तेरे करना इंज है, जिवे नक्षे विचं वेख के इँक अंदाजे नाल बनारस स्थिर दा कौटी जिकर करदा है।'

* * *

10.20 स्लोक :

अहम् आत्मा गुडाका-ईश, सर्व-भूत-आशय-स्थितः। अहम् आदि: च मध्यम् च, भूतानाम् अन्तः एव च॥

अहम् आउमा गुडाका इस्त, सरव भूत आप्यज मूर्खितः।

अहम् आदिह च मप्यजम् च, भूतानाम् अनंतह एव च॥

० स्पष्ट अरथ :- अहम् : मैं। आउमा : अंतहकरण सहै। गुडाका-इस्त : हे गुडा केसा। सरव भूताप्यज : सारे जीवां दे दिलां विच। स्थितह : बिराजमान है। अहम् : मैं। आदिह : आदि आरंभ। च : अते। मप्यजम् : विचकार। च : अते। भूतानाम्

: ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ। ਅਨੰਤਰ : ਅੰਤ। ਏਵੇ : ਵੀ। ਚ : ਅਤੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਗੁਡਾਕੇਸ਼! ਮੈਂ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਆਤਮਾ ਹਾਂ, ਤਥਾ ਮੈਂ ਹੀ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਆਦਿ ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਜੇਕਰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਚਿੰਤਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਅਹਮ੍ ਆਤਮਾ ਗੁਡਾਕਾਇਸ਼..... ਅੰਤਹ ਏਵੇ ਚ = ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਖੂਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਵਸਤੂ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਜੋ ਤੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤੱਤਵ ਉਸ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। (ਭਾਵੇਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇ) ਮੂਲ ਤੱਤਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਹੀ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਆਦਿ ਮਧ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਭਿਖੂਤੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਪਰਕਰਣ ਵਿੱਚ, ਆਦਿ ਮੱਧ ਤੇ ਅੰਤ, ਤਿੰਨ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸਾਰੂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਖੂਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਆਦਿ ਮਧ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਬਤੌਰੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, ਸਾਰੇ ਸਰਗਾਂ ਦੇ ਆਦਿ ਮਧ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ ਤੇ ਅੰਤਲੇ ਉਨਤਾਲੀਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਜੋ ਬੀਜ ਹੈ, ਉਹ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਚਰ ਅਚਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ - ਇਹੋ ਵਿਖੂਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ। ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜੋ ਵਿਖੂਤੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਖੂਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭੀ ਜੋ ਕੁਝ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ - ਉਹ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਖੂਤੀ ਹੈ। ੦ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। “ਵਾਸੁਦੇਵਹ ਸਰਵਮ” ੦ ਇਸ ਵੀਹਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ, ਜੋ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਜੋ ਸੁਰੂਪ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਖੂਤੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਬਤੌਰੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਵਿਖੂਤੀ ਦੱਸੀ ਹੈ, ਕਿ ਜੋ ਜੜ੍ਹ ਚੇਤਨ ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ‘ਮੈਂ ਇੱਕ ਹੀ ਬਹੁਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਜਾਵਾਂ, ਅਜਿਹਾ ਸੰਕਲਪ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਜੋ ਤੱਤਵ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵਿਚਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੀਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ (ਕਾਰਣ ਸੁਰੂਪ) ਵਿਖੂਤੀ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਬੀਜ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਖੂਤੀਆਂ ਭਗਵਤ ਤੱਤਵ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਹੈ (10.17) ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਸੰਬੰਧੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਅਹਮ੍ ਆਤਮਾ ਗੁਡਾਕਾ-ਇਸ ਸਰਵ-ਭੂਤ ਆਸ਼ਾਸ ਸੁਖਿਤਰ - ਸਾਧਕ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਖੂਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਵੇਂ ਕਰੇ ? ਜਦ ਸਾਧਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵੱਲ ਲਲੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਵੇਖੋ। ਸਾਰੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰੋ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂ, ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ ਸਵੈ ਹੈ। ਜਿਨੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਤੰਖ ਅਸੀਮ ਜੀਵ ਹਨ, ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕਾਰਨ ਦੂਜੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਵੀ ਹੈ, ਵਸਤੂ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬਲ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹੈ। ਗੁੱਡਾਕੇਸ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਿਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਨੀਂਦ ਉੱਪਰ ਪੂਰਣ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਰਜਨ ਕੋਲ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਸਵੈ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪਰਤਾਪੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਜਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਹੈ, ਈਸ਼ਵਰ ਉਸ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ‘ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਇੱਕ ਹਨ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਪਤੁਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ’ (ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ) (ਅਪਤੁਖ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪੂਰਣ ਅਸੀਮ ਸੁਤੰਤਰ)

10.21 ਸ਼ਲੋਕ :

ਆਦਿਤ्यਾਨਾਸ੍ ਅਹਮ੍ ਕਿ਷ු; ਜਧੋਤਿਸ੍-ਆਸ੍ ਰਕਿ: ਅਸ੍ਤ-ਸਾਨ੍। ਸਰੀਚਿ: ਸਰੂਤ-ਆਸ੍ ਅਸ੍-ਸਿ, ਨਕਤ੍ਰਾਣਾਸ੍ ਅਹਮ੍ ਸ਼ਾਸੀ॥

ਆਦਿ ਤ੍ਰਯਨਾਸ੍ ਅਹਮ੍ ਵਿਸ਼ਣੁਹ, ਜ੍ਯੋਤਿਸ਼ਾਅਸ੍ ਰਵਿਹ ਅਮੁਸ਼ਮਾਨ੍।

ਮਰੀਚਹ ਮਰੁਤਮ੍ ਆਸ੍ ਅਸ੍ਰਮਿ, ਨਕਸ਼ਤ੍ਰਾਣਾਸ੍ ਅਹਮ੍ ਸ਼ਸੀ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆਦਿਤਯਾਨਾਸ੍ : ਅਦਿਤਯਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਵਿਸ਼ਣੁਹ : ਵਿਸ਼ਣੁ। ਜ੍ਯੋਤਿਸ਼ਾਅਸ੍ : ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ। ਰਵਿਹ : ਸੂਰਜ। ਅਮੁਸ਼ਮਾਨ੍ : ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਾਲਾ ਚਮਕਦਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੇਂਦਰ। ਮਰੀਚਹ : ਮਾਰੀਚੀ। ਮਰੁਤਮ੍ : ਮਾਰੂਤ (ਹਵਾਵਾਂ) ਦਾ। ਅਸ੍ਰਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਨਕਸ਼ਤ੍ਰਾਣਾਸ੍ : ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਸ਼ਸੀ : ਚੰਦ੍ਰਮਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਆਦਿਤਯਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਣੁ (ਨਾਮਕ ਆਦਿਤਯ) ਹਾਂ। ਜ੍ਯੋਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਰਨ ਸ਼ਾਲੀ ਸੂਰਜ ਹਾਂ। ਮਾਰੂਤੀ ਵਿੱਚ ਮਰੀਚ (ਨਾਮਕ ਮਾਰੂਤੀ) ਹਾਂ ਤੇ ਨਕਸ਼ਤ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਦਿਤਯਾਨਾਸ੍ ਅਹਮ੍ ਵਿਸ਼ਣੁਹ = ਆਦਿਤਯ ਤੇ ਧਾਤਾ ਮਿੱਤਰ ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਪੁੱਤਰ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਣੁ ਅਰਥਾਤ ਵਾਮਨ ਮੁਖ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਹੀ ਵਾਸਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਵਤਾਰ ਲੈ ਕੇ ਦੈਤਾਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਦਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਦਿ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ (ਦੇਵਤਿਆਂ) ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ੦ ਜ੍ਯੋਤਿਸ਼ਾਅਸ੍ ਰਵਿਹ ਅਮੁਸ੍ - ਮਾਨ੍ - ਸਤਵਜਯੋਤੀ ਆਦਿਤਯ ਹਰਿਤ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਜੋ ਉਨੰਜਾ ਮਾਰੂਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੇਜ਼ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸੂਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਰੀਚਹ ਮਰੁਤਮ੍ ਅਸ੍ਰਮਿ = ਸਤਵ ਜ੍ਯੋਤੀ ਆਦਿਤਯ ਹਰਿਤ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਜਿਹੜੇ 49 ਮਾਰੂਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੇਜ਼ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਉਸ ਤੇਜ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਹੀ ਇੰਦਰ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਦੇ ਗਰਭ ਦੇ ਸੱਤ ਟੁਕੜੇ ਕਰਨ 'ਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾ ਦੇ ਫਿਰ ਸੱਤ ਸੱਤ ਟੁਕੜੇ ਕਰਨ 'ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਮਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਤੋਂ 49 ਹੋ ਗਏ। ੦ ਨਛੜਾਣਾਸ੍ ਅਹਮ੍ ਸ਼ਸੀ = ਅਸ਼ਵਨੀ ਧਰਣੀ ਕ੍ਰਤਿਕਾ ਆਦਿ ਜਿਹੜੇ ਸਤਾਈ ਨਛੱਤਰ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਪਤਿ - ਚੰਦਰਮਾ - ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ।” ੦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਖੂਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ - ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ - ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਢੁੱਲ, ਫਲ, ਫਸਲਾਂ ਇੱਕੋ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਜੋ ਜਮੀਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਖਾਵੇ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਜਗਤ, ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਹੈ, ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਸ

ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਵਿਭੂਤੀ ਅਥਵਾ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਅਦਿਤਯਾ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਰਾਂ ਨਾਂ ਹਨ ਇਹ ਨਾਂ ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਮਸੂ, ਧਾਤਾ ਮਿਤ੍ਰਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਵਰਣ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਾ। ਜਨਵਰੀ ਦਾ ਆਦਿਤਯ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਹੈ, ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਲਈ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗਰਮੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਨਿਅੰਤਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸਾਹਸਰ ਨਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ 258 ਨਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਸਮੱਝਪਤਿ ਹਨ, ਜੋ ਕਾਇਨਾਤ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਵੀ ਸੂਰਜ ਨਾਗਾਇਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 49 ਮਾਰੂਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੇਵਾ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਮਾਰੀਚੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਹੇਵਾ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਜੋ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ, ਉਹ ਅਸੀਮ ਤੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ। ਵਧੀਆ ਹੇਵਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਿਨ ਦੀ ਜਯੋਤੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਸੂਰਜ ਹੈ। ਰਾਤ ਦੀ ਜਯੋਤੀ ਚੰਦਰਮਾ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਬੀਜ਼ਵਰ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ।

○ ○ ○

10.22 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕੇਵਾਨਾਮ੍ ਸਾਮ-ਕੇਵਦ: ਅਸ-ਮਿ, ਦੇਵਾਨਾਮ੍ ਅਸ-ਮਿ ਕਾਸਕ:। ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯਾਣਮ੍ ਮਨ: ਚ ਅਸ-ਮਿ, ਭੂਤਾਨਾਮ੍ ਅਸ-ਮਿ ਚੇਤਨਾ॥

ਵੇਦਾ ਨਾਮ੍ ਸਾਮ ਵੇਦਹ ਅਸਮਿ, ਦੇਵਾ ਨਾਮ੍ ਅਸਮਿ ਵਾਸਵਹ।

ਇੰਦ੍ਰਯਾਣਮ੍ ਮਨਹ ਚ ਅਸਮਿ, ਭੂਤਾਨਾਮ੍ ਅਸਮਿ ਚੇਤਨਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਵੇਦਾਨਾਮ੍ : ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ। ਸਾਮਵੇਦਹ : ਸਾਮਵੇਦ। ਅਸਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਦੇਵਾਨਾਮ੍ : ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਸਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਵਾਸਵਹ : ਵਾਸਵਾ। ਇੰਦ੍ਰਯਾਣਮ੍ : ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਮਨਹ : ਮਨ ਹੈ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਸਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਭੂਤਾਨਾਮ੍ : ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਸਿਮ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਚੇਤਨਾ : ਬੁੱਧੀ ਚੇਤਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਮਵੇਦ ਹਾਂ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਸਦੇਵ ਹਾਂ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਨ ਹਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚੇਤਨਾ (ਅਰਥਾਤ ਬੁੱਧੀ ਵਡਿ) ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਵੇਦਾਨਾਮ੍ ਸਾਮਵੇਦਹ ਅਸਮਿ = ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਜੋ ਮੰਤਰ ਹਨ, ਉਹ ਸਵਰ ਸਹਿਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸਾਮਵੇਦ ਹੈ। ਸਾਮਵੇਦ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਮਵੇਦ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਦੇਵਾ ਨਾਮ੍ ਅਸਮਿ ਵਾਸਵਹ - ਸੂਰਜ ਚੰਦਰਮਾ, ਆਦਿ ਜਿਨ੍ਹੇ ਵੀ ਦੇਵਤਾ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੰਦਰ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਪਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਇੰਦ੍ਰਯਾਣਮ੍ ਮਨਹ ਚ ਅਸਮਿ - ਨੇਤਰ, ਕੰਨ ਆਦਿ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਨ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਨਾਲ (ਮਨ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ) ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਸ਼ਾ ਆਉਣ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮਨ ਵਿਚਲੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਭੂਤਾਨਾਮ੍ ਅਸਮਿ ਚੇਤਨਾ - ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਜੋ ਚੇਤਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ ਸ਼ਕਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਰੇ ਹੋਏ ਆਦਮੀ ਵੀ ਅਪੇਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਆਦਮੀ ਵਿੱਚ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਆਈ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਇੱਕ ਨਾਂ ਸਮਾਗਯ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਸਾਮ ਵੇਦ ਤੋਂ ਹਨ। ਚਾਰ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਮਵੇਦ ਇਸ ਲਈ ਸਰਬਸੇਸ਼ਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਸੂਰ ਅਲਾਧ ਪੰਥੰਧ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਉਸ ਦੇ ਪਾਠ ਤੋਂ ਹੀ ਮੋਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਗਧ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਚੇਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਗਾ ਕੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮੁਗਧ ਹੋ ਕੇ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ। ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਇਹੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਹੈ। ਵਾਸਵਾ, ਇੰਦਰ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਨਾਂ ਹੈ, ਜੋ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਇੰਦਰ ਆਪਣੀ ਗੁਣਵੰਤਾ ਕਾਰਨ ਉੱਚਾ ਰੁਤਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਣਵੰਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਹੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨ ਆਵਾਰਾ ਨਿਕਾਰਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬੇਧਿਆਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਮਨ ਵੱਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨ ਵਾਲਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਚਿੱਤ ਭੁੱਲਿਆ ਭੁੱਲਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਦੰਡ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਹਰ ਭਾਵ ਦਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਜਿਉਂਦੇ ਤੇ ਮਰ ਗਏ ਦਾ ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਉਪਸੱਥਿਤੀ ਤੇ ਅਣਉਪਸੱਥਿਤੀ ਹੈ। ਜਿਉਣਾ ਚੇਤਨਾ ਹੈ, ਮਰਨਾ ਚੇਤਨਾ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਵਧੇਰੇ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

10.23 ਸ਼ਲੋਕ :

ਰੁਦ੍ਰਾਣਾਮ੍ ਸ਼ਸਮ-ਕਰ: ਚ ਅਸ-ਮਿ, ਕਿਤ-ਈਸ਼: ਯਕਸ਼ਰਕਸਾਸਮ। ਕਚੁਨਾਮ੍ ਪਾਵਕ: ਚ ਅਸ-ਮਿ, ਮੇਰੂ: ਸ਼ਿਖਰਿਣਾਮ੍ ਅਹਸਮ॥

ਭੁਦਾਣਮ੍ ਸ਼ਮਕਰਹ ਚ ਅਸਮਿ, ਵਿੱਤ ਇਸ਼ਹ ਯਕਸੁਰਕਸੁ ਸਾਮ।

ਵਸੁਨਾਮ੍ ਪਾਵਕਹ ਚ ਅਸਮਿ, ਮੇਰੂਰ ਸਿਖਰਿਣਾਮ੍ ਅਹਮ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਰੁਦਾਣਮ੍ : ਰੁਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਸ਼ਮਕਰਹ : ਸ਼ੰਕਰਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਸਮਿ : ਮੈਂ। ਵਿੱਤਇਸ਼ਹ : ਵਿਤੇਸਾ ਜਾਂ ਭੁਬੇਰਾ। ਯਕਸੁਰਕਸੁ ਸਾਮ੍ : ਯਕਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਾਕਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਵਸੁਨਾਮ੍ : ਵਾਸੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਪਾਵਕਹ : ਪਾਵਕ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਸਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਮੇਰੂਰ : ਮੇਰੂ। ਸਿਖਰਿਣਾਮ੍ : ਪਹਾੜਾਂ ਦਾ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਰੁਦਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ੰਕਰ ਹਾਂ। ਯਕਸ਼ ਅਥਵਾ ਰਾਕਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਧੰਨੇਸ਼ਵਰ ਹਾਂ। (ਅਰਥਾਤ ਭੁਬੇਰ ਹਾਂ) ਵਸੁਉਆਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਗਨੀ ਹਾਂ ਤੇ ਸ਼ਿਖਰ ਵਾਲਿਆਂ (ਪਰਬਤਾਂ) ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਰੁਦਾਣਮ੍ ਸ਼ਮਕਰਹ ਚ ਅਸਮਿ - ਹਰ, ਬਹੁ ਰੂਪ ਤ੍ਰਯੰਬਕ ਆਦਿ ਗਿਆਰਾਂ ਰੁਦਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਭੁ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ੰਕਰ ਸਭ ਦੇ ਅਧਿਪਤੀ ਹਨ। ਇਹ ਕਲਿਆਣ ਸਰੂਪ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿੱਤ ਇਸ਼ਾਹ ਯਕਸੂਰਕਸ਼ਸਾਮ੍ - ਘਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸੋਮ, ਆਦਿ ਅੱਠ ਵਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨਲ ਅਰਥਾਤ ਪਾਵਕ (ਅਗਨੀ) ਸਭ ਦੇ ਅਧਿਧਤੀ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਯਗ ਦੀ ਹਵਾ ਪੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਤਥਾ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਡੂਤੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ੦ ਮੇਰੂਹ ਸ਼ਿਖਿਰਣਾਮ੍ ਅਹਮ੍ - ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਤਾਬੇ ਆਦਿ ਦੇ ਸਿੱਖਰਾਂ ਵਾਲੇ ਜਿੰਨੇ ਪਰਬਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਉਥੇ ਸੋਨੇ ਤੇ ਰਤਨਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ, ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੀ ਵਿਡੂਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਵਿਡੂਤੀਆਂ ਦੀ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ ਉਹ ਸਾਰੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਡੂਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਚਿੰਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ - ਵਸਵੇਦੇਵਾਹ : ਅਨੂ = ਵਾਸਵਹ = ਇੰਦ੍ਰ ੦ ਰੁਦ੍ਰ - ਇਹ ਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵਰਗ ਹੈ। ਰੁਦਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਗਿਆਰਾਂ ਹੈ। ਗਿਆਰਾਂ ਰੁਦਰਾਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਤਾ ਉਹ ਸੰਭੂਤ ਹੈ। ਸੰਭੂਤ, ਸੰਕਰ ਦੀਆਂ ਰੁਦਸਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਵ-ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਹੈ। ੦ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਵਰਗ ਦਾ ਨਾਂ ਵਸੂ ਹੈ - ਜੋ ਅੱਠ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤੇਜਸਵੀ ਅਨਲ ਪਾਵਕ ਅਗਨੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਰੁਦਰਾ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਗਿਆਰਾਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਣ ਗਰੰਥ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮਕਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਜੋ ਨਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸਹੀਕਰਨੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਹਨ 'ਅਜੇਕਾ ਪਦ, ਅਹੀਰ ਬੁੱਧਨਯਾ, ਵੀਰ ਭਦਰਾ, ਗਰੀਸਾ, ਸੰਕਰਾ, ਅਪਾਰਜੀਤਾ, ਹਰਾ, ਅੰਕਾਰਕਾ, ਪਿਨਾਕੀ, ਭਾਗਯ ਅਤੇ ਸੰਭੂਤ। ਰੁਦਰਾ ਦਾ ਬਹਿਮੰਡੀ ਕਾਰਜ, ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਕੂਕਣਾ ਚੀਕਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦਿੱਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਇਹੋ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੂਕਣਾ ਜਾਂ ਚੀਕਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰੇਯਾਸ ਅਤੇ ਸੇਰੇਯਾਸ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ। ਰੁਧਰਾ ਦਾ ਚਿੰਤਿੱਤ ਸਰੇਯਾਸ ਲਈ ਕੂਕਣ ਚੀਕਣ ਦੀ ਪਕਿਆ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਿਆਰਾਂ ਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਕਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੰਗਿਆਈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਨਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਮਾਯੂਸੀ ਨਿਰਾਸਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਪੜ੍ਹ ਵੱਲ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਦੁੱਖ ਦਰਦ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਸੁੱਧੀ-ਕਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯਕਸ਼ਸ਼ ਤੇ ਰਾਕਸ਼ਸ ਦੇਵਵ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਗਰੂਪਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਦੌਲਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੇ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਦੇ ਸੌਕੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਸੈਨਿਕ ਟਕੜੀਆਂ (ਦਲ) ਰਾਜ ਕੁਬੇਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਬੇਰ, ਧਨ ਦੌਲਤ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕੋਈ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਇਸ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕੁਬੇਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੌਲਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੜ੍ਹ ਦੀ ਵੀ ਸੋਭਾ ਹੈ। ਦੌਲਤ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪੜ੍ਹ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਸੁਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅੱਠ ਹੈ 1. ਜ਼ਮੀਨ 2. ਪਾਣੀ 3. ਅੱਗ 4. ਹਰਾ 5. ਆਕਾਸ਼ ਤੱਤ 6. ਚੰਦ੍ਰਮਾ 7. ਸੂਰਜ 8. ਸਿਤਾਰੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਵਕਾ (ਅੱਗ) ਨਿੱਧ ਗਰਮ ਸੇਕ ਦੇ ਕੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਪੜ੍ਹ ਇਸ਼ੁੰ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਾਊਟ ਮੇਰੂ (ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ) ਇੱਕ ਧੂਰਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਸਵੱਗਰੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰੰਮਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਦਿੱਸ਼ਟਾਂਤਮਈ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਿ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਮਾਨਵੀ ਰਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਢੰਡੇ ਵਰਗਾ ਆਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਗੀੜ ਦੀ ਹੱਡੀ ਹੋਵੇ। ਯੋਗ ਵਿਗਿਆਨ ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡਿਆਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਸੁਸ਼ਮਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਝਰਨਾਹਟ/ਸਨਸਨੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਚੇਤਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਬੁੱਧੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਵਤੇ ਮਾਊਟ ਮੇਰੂ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ (ਜੋ ਮਿਥਿਹਾਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਰਬਤ ਹੈ) 'ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਜੋ ਮਾਨਵੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਗੀੜ ਦੀ ਹੱਡੀ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

* * *

10.24 ਸ਼ਲੋਕ :

ਪੁਰੋਧਸਾਮ੍ ਚ ਮੁਖਯਮ੍ ਮਾਮ੍, ਕਿਦ-ਧਿ ਧਾਰਥ ਬ੍ਰਹਸਪਤਿਮ੍ / ਸੇਨਾ-ਨੀਨਾਮ੍ ਅਹਮ੍ ਸਕਨਦ; ਸਰਸਾਮ੍ ਅਸ੍-ਸਿ ਸਾਗਰ: //

ਪੁਰੋਧਸਾਮ੍ ਚ ਮੁਖਯਮ੍ ਮਾਮ੍, ਵਿਦ੍ ਧਿਪਾਰਥ ਬ੍ਰਹਸਪਤਿਮ੍ ।

ਸੇਨਾ ਨੀਨਾਮ੍ ਅਹਮ੍ ਸ੍ਰਕੰਦਹ, ਸਰਸਾਮ੍ ਅਸ੍ਮਿ ਸਾਗਰਹ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪੁਰੋਧਸਾਮ੍ : ਘਰੇਲੂ ਪ੍ਰੋਤਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਮੁਖਯਮ੍ : ਮੁਖੀ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਵਿਦ੍ ਧਿ : ਜਾਣਦੇ ਹੋ। ਪਾਰਥ : ਹੋ ਪਾਰਥ। ਬ੍ਰਹਸਪਤਿਮ੍ : ਬ੍ਰਹਿਸਪਤੀ। ਸੇਨਾਨੀਨਾਮ੍ : ਜ਼ਰਨੈਲਾਂ ਵਿੱਚ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਸ੍ਰਕੰਦਹ : ਸ੍ਰਕੰਦਹ। ਸਰਸਾਮ੍ : ਝੀਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸਾਗਰਹ : ਸਾਗਰ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੋ ਪਾਰਥ! ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੂ ਸੈਨੂ ਪ੍ਰਸੁੱਖ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਬ੍ਰਹਿਸਪਤੀ ਸਮਝ। ਮੈਂ ਸੈਨਾਪਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ੍ਰਕੰਦ (ਕਾਰਤਿਕਯ) ਹਾਂ, ਅਤੇ ਝੀਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਗਰ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਪੁਰੋਧਸਾਮ੍ ਚ ਮੁਖਯਮ੍ ਮਾਮ੍ - ਵਿਦ੍ ਧਿ ਪਾਰਥ ਬ੍ਰਹਸਪਤਿਮ੍ - ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਇੰਦਰ ਦੇ ਗੁਰੂ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਕੁਲ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਿਸਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਡੂਤੀ ਜਾਣਨ ਤੇ ਮੰਨਣ ਦੇ ਲਈ ਕਿਹਾ। ੦ ਸੈਨਾਨੀ ਨਾਮ੍ ਅਹਮ੍ ਸ੍ਰਕੰਦਹ - ਸ੍ਰਕੰਦ (ਕਾਰਤਿਕੇਯ) ਸ੍ਰਕੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰੁੱਤਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਬਾਹੁਂ ਹੱਥ ਹਨ। ਇਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤ ਸੈਨਾਪਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਡੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਰਸਾਮ੍ ਅਸ੍ਮਿ ਸਾਗਰਹ - ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ੍ਰੁੰਦਰ ਸੱਭਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੁੰਦਰ - ਸੰਪੂਰਣ ਜਲਾਸ਼ਯਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਪਤੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਡੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਵਿਡੂਤੀਆਂ ਦੀ ਅਲੰਕਿਤਤਾ ਦਿਖਾਈ ਹੈ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸੱਭਾਂ ਕੱਝ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਦਾ ਕੰਮ ਸਮਾਜਿਕ ਧਾਰਮਿਕ ਗੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਪਨ ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਚਿੰਤਿੱਤ ਲੋਕ ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਮੁੱਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਦਾ ਕੰਮ - ਬ੍ਰਹਿਸਪਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਬ੍ਰਹਿਸਪਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਭਿਲਾਸੀ, ਬ੍ਰਹਿਸਪਤੀ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰੀ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਤਵ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਹੀ ਸਮਝ ਤੇ ਯੋਗ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਕਾਰਜ ਸੰਪਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਗਣੇਸ਼ ਅਤੇ ਸ੍ਰਕੰਦ (ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰੁੱਤਰਾਂ) ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸ੍ਰਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰਕੰਦਾ - ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਬਹਾਦਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੱਭਾਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ, ਦੈਤਾਂ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ

ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਠੀਕ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਇਸ ਸੁਰਬੀਰ ਯੋਧੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਗਰ - ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਅਤੇ ਅਸੀਮਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਮਨ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਾਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋਣਾ ਪ੍ਰਭੂ ਪੂਜਾ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੈ।

○ ○ ○

10.25 ਸ਼ਲੋਕ :

ਮਹਤ-਋ਥੀਣਾਮ् ਭ੍ਰਗੁः ਅਹਮ्, ਗਿਰਾਮ् ਅਸ੍ਰਮਿ ਏਕਮ् ਅਕਸਰਮ् ॥

ਮਹਤ ਰਿਸ਼ੀਣਾਮ् ਭ੍ਰਗਹ ਅਹਮ्, ਗਿਰਾਮ् ਅਸ੍ਰਮਿ ਏਕਮ् ਅਕਸਰਮ् ॥

ਯਗਯਾਨਾਮ् ਜਪ ਯਗਯਹ ਅਸ੍ਰਮਿ, ਸ੍ਰਵਾਵਰਾਣਾਮ् ਹਿਮ ਆਲਯਹ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਹਤਰਿਸ਼ੀਣਾਮੁ : ਮਹਾਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਭ੍ਰਗਹ : ਭ੍ਰਗੁ। ਅਹਮੁ : ਮੈਂ। ਗਿਰਾਮੁ : ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ। ਅਸ੍ਰਮਿ : ਮੈਂ। ਏਕਮੁ : ਕੇਵਲ ਇੱਕ। ਅਕਸਰਮੁ : ਅੱਖਰ। ਯਗਯਾਨਾਮੁ : ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਵਿੱਚ। ਜਪ ਯਗਯਹ : ਮੂਕ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ। ਅਸ੍ਰਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸ੍ਰਵਾਵਰਾਣਾਮੁ : ਜੋ ਵਸਤੂ ਚੱਲ ਫਿਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਹਿਮਆਲਯਹ : ਹਿਮਾਲਾ, ਮਹਾਨ ਪਰਬਤ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭ੍ਰਗੁ ਹਾਂ। ਵਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਅੱਖਰ ਹਾਂ (ਭਾਵ ਉੱਕਾਰ) ਯਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮੂਕ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵਾਲਾ ਜਪ ਯਗ ਹਾਂ। ਸਥਿਤੀਸ਼ੀਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਂ ਹਿਮਾਲਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮਹਤ ਰਿਸ਼ੀਣਾਮੁ ਭ੍ਰਗਹ ਅਹਮੁ : ਭ੍ਰਗਹ: ਅੰਤੁ ਮਰੀਹ ਆਦਿ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਗਜੀ ਵੱਡੇ ਭਗਤ ਗਿਆਨੀ ਤੇਜਸਵੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਮਹੇਸੂ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕਰਕੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਸ਼ਠ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭੀ ਆਪਣੇ ਵਰਕਸ਼ ਸਥਲ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਗਲਤਾ ਨਾਂ ਤੋਂ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਡੂਤੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ੦ ਗਿਰਾਮੁ ਅਸ੍ਰਮਿ ਏਕਮੁ ਅਕਸਰਮੁ = ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿੰਨ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਣਵ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਪ੍ਰਣਵ ਤੋਂ ਤ੍ਰਿਪਦਾ ਗਾਇਤਰੀ, ਤ੍ਰਿਪਦਾ ਗਾਇਤਰੀ ਤੋਂ ਵੇਦ, ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਾਸਤਰ ਪੁਰਾਣ ਆਦਿ। ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੋਸ਼ਠ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਭਗਵਾਨ ਇੱਕ ਅੱਖਰ ਪ੍ਰਣਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਡੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ (7.08, 8.13, 17.24 ਆਦਿ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ) ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ੦ ਯਗਯਾਨਾਮੁ ਜਪ ਯਗਯਹ ਅਸ੍ਰਮਿ = ਮੰਤਰਾਂ ਤੋਂ ਜਿੰਨੇ ਯਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਦੋਸ਼ ਆ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਪ ਯਗ ਅਰਥਾਤ ਭਗਵਾਨ ਨਾਂ ਦਾ ਯਗ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪਦਾਰਥ ਜਾਂ ਵਿਧੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਇਸਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹਨ। ਭਿੰਨ-2 ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਂ ਜਪਣ ਨਾਲ ਕਲਿਆਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰੋਫਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਜਪ ਯਗ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਵਿਡੂਤੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰਵਾਵਰਾਣਾਮੁ ਹਿਮਆਲਯਹ = ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਪਰਬਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਤੱਤਸਿਆ ਦਾ ਸਥਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਮਹਾਨ-ਪਰਬਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਬਤ ਸਭ ਦਾ ਅਧਿਪਤੀ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਜਮਨਾ ਆਦਿ ਜਿੰਨੀ ਪਵਿੱਤਰ ਨਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਹਿਮਾਲਾ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹਿਮਾਲਾ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ-2 ਯੋਗੀ ਤੇ ਸੰਤਜਨ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਧਨ ਭਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਰ ਨਾਰਾਇਣ ਰਿਸ਼ੀ ਭੀ ਹਿਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਜਗਤ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਤੱਤਸਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਪਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਮੰਨਕੇ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਕਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਚਿੰਤਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਉੱਪਰ ਭਰੋਸਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅੰਤਰਕਰਣ ਵਿੱਚੋਂ, ਜੋ ਰਿਸ਼ੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭ੍ਰਗੁ-ਰਿਸ਼ੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੋਸ਼ਠ ਉੱਚਤਮ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਰਿਸ਼ੀ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਓਮ' ਅਤਿ-ਸੁੱਚੀ ਪਵਿੱਤਰ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਸੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਓਮ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਧੂਨੀ - ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਪ੍ਰਭੂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਵਧੀਆ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਇਹ ਉਚਾਰਨ, ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਮਾਨ ਹੈ। ਯੋਗ ਵੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਆਸਾਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ। ਮਾਰਗ-ਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਧੀਆ ਯਗ, ਜਪ ਯਗ ਹੈ। ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨਾ ਹੀ ਜਪ ਯਗ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਚਾਹੋ ਸੰਪੰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਲੰਮਾ ਇਸ ਯਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਹੋਵੇਗਾ, ਉੱਨਾਂ ਹੀ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਇਹ ਹੋਰ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਦਾ। ਜਿੱਥੇ ਜਪ ਯਗ ਹੈ, ਉਸ ਥਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ। ਅਹਿਲ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਬਨਸਪਤੀ ਰਾਜ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਇੱਕ ਥਾਂ ਸਥਿਤ, ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਭਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਪਹਾੜ ਨਿੰਦਿਤ ਅਵਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਨਸਪਤੀ ਰਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਾ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਝਲਕਦੀ ਹੈ।

○ ○ ○

10.26 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਥਥ: ਸਰਵ-ਕੁਕਾਣਾਮੁ, ਦੇਵ-਋ਥੀਣਾਮੁ ਚ ਨਾਰਦ: / ਗਨਥਰਾਣਾਮੁ ਚਿਤ੍ਰ-ਰਥ; ਸਿਧ-ਤਾਨਾਮੁ ਕਪਿਲ: ਸੁਨਿ: //

ਅਸ੍ਰਵਤ੍ਰਥਹ ਸਰਵ ਵ੍ਰਾਵਕਸ਼ਾਣਾਮੁ, ਦੇਵਰਿਸ਼ੀਣਾਮੁ ਚ ਨਾਰਦਹ/

ਗੰਧਰਾਣਾਮੁ ਚਿਤ੍ਰਰਥਹ, ਸਿਧਤਾਨਾਮੁ ਕਪਿਲਹ ਮੁਨਿਹ/॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਸ੍ਰਵਤ੍ਰਥਹ : ਅਸਵਾਤਮਾ। ਸਰਵ ਵ੍ਰਾਵਕਸ਼ਾਣਾਮੁ : ਸਾਰੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਦੇਵ ਰਿਸ਼ੀਣਾਮੁ : ਦੈਵੀ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਨਾਰਦਹ : ਨਾਰਦ। ਗੰਧਰਾਣਾਮੁ : ਗੰਧਰਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਚਿਤ੍ਰਰਥਹ : ਚਿੱਤਰਥ। ਸਿਧਤਾਨਾਮੁ : ਸਿੱਧਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਕਪਿਲਹ ਮੁਨਿਹ : ਕਪਲ ਮੁਨੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਬਿਰਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਬਿਰਖ ਹਾਂ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾਰਦ ਹਾਂ। ਗੰਧਰਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚਿਤ੍ਰਰਥ ਹਾਂ।

ਸਿੱਧਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਪਲ ਮੁਨੀ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਸ਼ਵਤ੍ਸਹ ਸਰਵ ਵ੍ਰਕਸ਼ਾਣਮ् = ਪਿੱਪਲ ਇੱਕ ਸੌਮਯ ਬਿਰਖ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਥੱਲੇ ਹਰਕ ਪੌਦਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਹਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਏਸੇ ਲਈ ਪੂਜਨ ਯੋਗ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹਿਮਾ ਹੈ। ਆਯੁਰਵੇਦ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਰੋਗਾਂ ਲਈ ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਬਿਰਖ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦਵਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬਿਰਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਡੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੦ ਦੇਵ ਰਿਸ਼ੀਣਾਮ् ਚ ਨਾਰਦਹ = ਦੇਵਰਿਸ਼ੀ ਅਨੇਕਾਂ ਹਨ ਤੇ ਨਾਰਦ ਵੀ ਕਈ ਹਨ। ਪਰ ਦੇਵ-ਰਿਸ਼ੀ ਨਾਰਦ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਦੇ ਹਨ, ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਜਿਹੇ ਜਿਹੀ ਲੀਲਾ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਨਾਰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਮਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਸਦਾ ਵੀਣਾ ਲੈ ਕੇ, ਭਗਵਾਨ ਭਜਨ ਗਾਉਂਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਵਾਲਸੀਕ ਤੇ ਵਿਆਸ ਜੀ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਮਇਣ ਅਤੇ ਭਗਵਤ ਵਰਗੇ ਗਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੇਤਿਆ ਸੀ। ਨਾਰਦ ਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਉੱਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇਵਤਾ ਅਸੁਰ ਨਾਗ ਆਦਿ ਭਰੋਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ (ਸਾਰੇ ਹੀ) ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਲਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਏਸੇ ਲਈ ਨਾਰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਡੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੦ ਗੰਧਾਰਣਾਮ् ਚਿਤ੍ਰਥਹ - ਸਵੱਰਗ ਦੇ ਗਾਇਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੰਧਰਵ ਸੋਸ਼ਨ ਗਾਇਕ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚਿੱਤਰਥ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਦੇਸਤੀ ਬਣੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਏਸੇ ਤੋਂ ਗਾਇਣ-ਵਿਦਿਆ ਸਿੱਖੀ ਸੀ। ਗਾਇਣ-ਵਿਦਿਆ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਨਿਪੁੰਨ ਅਤੇ ਗੰਧਰਵ ਵਜੋਂ ਮੁੱਖ ਹੋਦ ਕਾਰਨ - ਭਗਵਾਨ ਇਸਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਡੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਿਧਤਾਨਾਮ् ਕਪਿਲਹ ਮੁਨਿਹ - ਸਿੱਧ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇੱਕ ਤਾਂ ਸਾਧਨ ਕਰਕੇ ਸਿੱਧ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਦੂਜੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਪਿਲ ਜੀ ਜਨਮ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਦਿ-ਸਿੱਧ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਕਦੂ ਰਮ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਦੇਵਹੂਤਿ ਦੇ ਗਰਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਸਨ। ਆਪ ਸਾਂਖ ਆਚਾਰੀਆ ਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੱਧੀ ਦੇ ਗਣਾਪੀਨ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਡੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਸਵਾਦੁਥਾ - ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬਿਰਖ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਰਖ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਗੁਣਕਾਰੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੇ ਸੁਆਦੀ ਖਾਣ ਯੋਗ ਫਲ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਦੈਵੀ-ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਯੋਗ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਰਖ ਦਾ ਨਾਂ ਯਾਦ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਂ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਨੇਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਚੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਸ ਬਿਰਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਵਿਡੂਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਰੋਸ਼ਨ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਚੇਤਨ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ ਉਹ ਰਿਸ਼ੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉੱਤਮ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਬੋਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਨਾਰਦ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਿਸ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਸ਼ੋਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਰਦ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਝਗੜੇ ਕਰਦਾ ਤੇ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸੰਚਿਆਈ ਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਨਾਰਦ ਨਾਲ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਰਦ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਗੰਧਰਵ, ਦੈਵੀ ਤੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਬਹੁਤ ਲਾਭਕਾਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਰਸਮਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੇਮਰਸ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਪਰਿਸੱਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਵਾਹਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੰਧਰਵ ਉੱਤਮ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਅਤੇ ਵੈਦਯ ਆਚਾਰੀਆ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਲਾਲਸਾ ਮਸਤੀ ਤੇ ਹਵਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਆਹ ਗਠ-ਜੋੜ ਦਾ ਆਵਾਹਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਵਾਲੇ ਖਿਡਾਰੀ ਵੀ ਗੰਧਰਵਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਖਿਡਾਉਣ ਲਈ ਗੰਧਰਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਹਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਚਿਤ੍ਰਰਥਾ ਦਾ ਨਾਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੈਵੀ ਸਾਬੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਹੀ ਸਮਝ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ, ਬੱਧੀ ਹੈ। ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵੇਂ ਹੈ। ਮੁਨੀ ਉਹ ਹਨ, ਜੋ ਨਿਰਤਰ ਅਟੁੱਟ ਜਪ ਯਗ ਸੰਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਿਸ਼ੀ ਕਪਲ ਮੁਨੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੁਣ ਹੈ। ਰਿਸ਼ੀ ਕਪਲ ਸਮੀਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕਰਤਾ ਹਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਕਰਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਏਸੇ ਲਈ ਕਪਲ-ਮੁਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਕਪਲ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਤਮ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਪਲ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫਿਲਾਸ਼ੀ ਨਾਸਤਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ।

● ● ●

10.27 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਾਚੈ:- ਸ਼ਰਵਸਮ ਅਥਨਾਸ, ਕਿਦ-ਧਿ ਮਾਸ ਅ-ਸੂਰ-ਤਦ-ਭਵਸ / ਏਰਾਵਤਸ ਗਤ-ਇਨ੍ਦ੍ਰਾਣਾਸ, ਨਰਾਣਾਸ ਚ ਨਰ-ਅਧਿਪਸ //

ਉਚੈਹ ਸ੍ਰਵਸਮ ਅਕਸਵਾਨਾਮ, ਵਿਦ੍ਰਿਧ ਮਾਮ ਅਮ੍ਰਤ ਉਦ੍ਭਵਮ।

ਏਰਾਵਤਮ ਰਾਜ ਇੰਦ੍ਰਾਣਮ ਨਰਾਇਣਮ ਚ ਨਰ ਅਧਿਪਮ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਉਚੈਹ ਸ੍ਰਵਾਵਸਮ : ਉੱਚੈਹ ਸ੍ਰਗਵਸਮ। ਅਕਸਵਾਨਾਮ : ਘੋੜਿਆਂ ਵਿੱਚ। ਵਿਦ੍ਰਿਧ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਮਾਮ : ਮੇਗ। ਅਮ੍ਰਤ ਉਦ੍ਭਵਮ : ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਏਰਾਵਤਮ : ਏਰਾਵਤ। ਰਾਜਾ ਇੰਦ੍ਰਾਣਮ : ਸ਼ਾਹੀ ਹਾਥੀਆਂ ਵਿੱਚ। ਨਰਾਣਮ : ਆਦਮੀਆਂ ਵਿੱਚ। ਚ : ਅਤੇ। ਨਰਾਧਿਪਮ : ਰਾਜਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਨੂੰ ਤੂੰ ਘੋੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ (ਦੇ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਮੁੰਦਰ ਮੰਥਨ) ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਉੱਚੈਹ ਸ੍ਰਵਵਸਮ (ਘੋੜੇ ਦਾ ਨਾਂ) ਸਮਝ! ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹਾਥੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਏਰਾਵਤ (ਹਾਥੀ ਦਾ ਨਾਂ) ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਜਾ ਜਾਣ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਉਚੈਹ ਸ੍ਰਵਵਸਮ ਅਕਸਵਾਨਾਮ ਵਿਦ੍ਰਿਧ ਮਾਮ ਅਮ੍ਰਤ ਉਦ੍ਭਵਮ = ਸਮੁੰਦਰ ਮੰਥਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਚੌਦਾਂ ਰਤਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਉਚੈਹ ਸ੍ਰਵਾ ਘੋੜਾ ਵੀ ਇੱਕ ਰਤਨ ਹੈ। ਇਹ ਇੰਦ੍ਰ ਦਾ ਵਾਹਨ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਡੂਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਏਰਾਵਤਮ ਰਾਜ ਇੰਦ੍ਰਾਣਮ, ਨਰਾਇਣਮ ਚ ਨਰ ਅਧਿਪਮ = ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹਾਥੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਗਜ਼ੇਂਦਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਜ਼ੇਂਦਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹਾਥੀ 'ਏਰਾਵਤ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਚੈਹ ਸ੍ਰਵਾ ਘੋੜੇ ਵਾਂਗ ਏਰਾਵਤ ਹਾਥੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਭੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਇੰਦ੍ਰ ਦਾ ਵਾਹਨ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਡੂਤੀ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਸੰਪੂਰਣ ਪਰਜਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰਾਜਾ ਸਾਰਿਆਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਬਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਡੂਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਡੂਤੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਬਲਵਾਨਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ

ਹੋਈ ਮੰਨ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਮੰਨ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਿਥਿਗਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਸਮੁੰਦਰ ਮੰਬਨ ਦੀ ਗਾਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੁੰਦਰ ਮੰਬਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਦੈਤਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਏਸ ਮੰਬਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਰ ਕੀਮਤੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਅਦਭੁਤ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉੱਚੇ ਸ਼੍ਰਵਸਮ ਘੋੜਾ ਅਤੇ ਏਰਾਵਤ ਹਾਥੀ ਵੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਿਸ਼ਟਾਂਤਮਈ ਹਨ। ਇਹ ਸਮੁੰਦਰ ਮੰਬਨ ਅਲੰਕਾਰਕ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਇੱਕ ਸਮੁੰਦਰ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਬਨ ਜੇਕਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਚੰਗਿਆਈ ਬੁਰਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਗਮੀਆਂ, ਧਨ ਦੌਲਤ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੀ ਦੌਲਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ੋਭਾ ਤੇ ਠਾਠ ਬਾਠ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਵਿੱਚ ਅਵਤਾਰ ਰੂਪ ਧਰ ਕੇ ਜਗਤ ਕਲਿਆਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਘੋੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਘੋੜਾ ਉੱਚੇ ਸ਼੍ਰਵਸਮ ਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਹਾਥੀ ਦਾ ਨਾਂ ਏਰਾਵਤ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸੁਰੂਆਂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਹੀ ਹੈ। ਰਾਜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਯੂਧਿਸ਼ਟਰ, ਪ੍ਰੀਕਤਸ਼ਿਤ, ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦ ਜੀ ਮਹਾਨ ਸਮਰਾਟ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਹਿ ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੇ ਉਚੇਰੇ ਮੁੱਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

* * *

10.28 ਸ਼ਲੋਕ :

ਆਖੁਥਾਨਾਮ੍ ਅਹਸੁ ਕੁਤ੍ਰੁ ਅਸੁ ਮਿ ਕਾਮ-ਧੁਕ / ਪ੍ਰ-ਜਨ: ਚ ਅਸੁ-ਮਿ ਕਨਦਰ੍; ਸਧਾਣਾਮ੍ ਅਸੁ-ਮਿ ਕਾਸ਼ਕਿ: //

ਆਖੁਥਾਨਾਮ੍ ਅਹਮ੍ ਵਜਮ੍, ਧੇਨੁਨਾਮ੍ ਅਸੁਮਿ ਕਾਮ ਧੁਕ੍।

ਪ੍ਰਜਨਹ ਚ ਅਸੁਮਿ ਕੰਦ੍ਰਪਹ, ਸਰਪਾਣਾਮ੍ ਅਸੁਮਿ ਵਾਸੁਕਿਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆਖੁਥਾਨਾਮ੍ : ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਵਜਮ੍ : ਅਰਾਨਕ ਕੁਦਰਤੀ ਬਿਪਤਾ ਆ ਜਾਣੀ। ਧੇਨੁਨਾਮ੍ : ਗਊਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਸੁਮਿ : ਮੈਂ। ਕਾਮਧੁਕ੍ : ਦੈਵੀ ਗਊ ਜਿਹੜੀਆਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਨਹ : ਪਿਤਾ ਪਿਤਾਮਾ, ਪੂਰਵਜ, ਸਿਆਣਾ, ਮੂਲ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਸੁਮਿ : ਮੈਂ। ਕੰਦ੍ਰਪਹ : ਕੰਦਰਪਹ (ਕਾਮਦੇਵ)। ਸਰਪਾਣਾਮ੍ : ਸੱਪਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਸੁਮਿ : ਮੈਂ। ਵਾਸੁਕਿਹ : ਵਾਸੁਕੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਸਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬੱਜਰ ਹਾਂ। ਗਊਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯੋਨ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਪਰਜਾ ਦਾ ਉਤਪਾਦਕ ਕਾਮਦੇਵ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸੱਪਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਸੁਕੀ ਨਾਗ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਆਖੁਥਾਨਾਮ੍ ਅਹਮ੍ ਵਜਮ੍। ਵਜਮ੍ = ਜਿਸ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਤਰ ਸਸਤਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਦ੍ ਦਾ ਵਜ੍ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਇਹ ਦਿਧੀਚਿ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਤਪਸਿਆ ਤੇਜ਼ ਪਰਤਾਪ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਵਜ੍ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੦ ਧੇਨੁਨਾਮ੍..... ਅਸੁਮਿ ਕਾਮਧੁਕ੍ - ਨਵੀਂ ਬਿਆਈ ਹੋਈ ਗਊ ਨੂੰ ਧੇਨ੍ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਧੇਨੁਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਮਯੋਨ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਸਮੁੰਦ ਮੰਬਨ ਸਮੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਹ ਗਊ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਜਨਹ ਚ ਅਸੁਮਿ ਕੰਦ੍ਰਪਹ - ਸੰਸਾਰ ਮਾਤਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਾਮ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕੇਵਲ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਲਈ ਸੁੱਖ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਜਿਸ ਕਾਮ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਮ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਹੈ। 7.11 ਸ਼ਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ 'ਸਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਾਮ ਮੈਂ ਹਾਂ।' ੦ ਸਰਪਾਣਾਮ੍ ਅਸੁਮਿ ਵਾਸੁਕਿਹ - ਵਾਸੁਕੀ ਸਾਰੇ ਸੱਪਾਂ ਦੇ ਅਧਿਪਤੀ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਭਗਤ ਹਨ। ਸਮੁੰਦਰ ਮੰਬਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਸੱਪ ਦੀ ਹੀ ਮੰਬਨ ਡੋਰੀ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਤਿ ਛਿਣ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੈ। ੦ ਸੱਪ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਤੇ ਨਾਗ ਜਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਅੰਤਰ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਗਦਾ (ਗੁਰਜ) ਅਤੇ ਚੱਕਰ ਸ੍ਰੀਮਨ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਹਥਿਆਰ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰਕੇ ਕੇਵਲ ਬੱਜਰ ਹਥਿਆਰ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬੱਜਰ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਹਥਿਆਰ ਸੀ, ਜੋ ਅਸਮਾਨੀ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਫੁਰਤੀ ਚੁਸਤੀ ਵਿਖਾ ਕੇ ਤਥਾਹੀ ਮਚਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇੰਦਰ ਨੇ (ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਦੇਵਤਾ) ਵਾਤ੍ਰਿਸਰਾ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਏਸੇ ਹਥਿਆਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਹਥਿਆਰ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਨ ਪਰਪੱਕ ਤਪਸ਼ਵੀ ਰਿਸ਼ੀ ਤਿਆਗੀ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਲੋਕ-ਹਿਤ ਲਈ ਆਪਣਾ ਆਪ ਇਸ ਹਥਿਆਰ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਮੱਗਰ੍ਣ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਦਾਧੀਚੀ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਹੀ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇੰਦਰ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਉੱਪਰ ਉਸ ਨੇ, ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਪਾਂ ਤੇ ਪਾਪੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਧੀ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਬਲੀਦਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬੱਜਰ ਹਥਿਆਰ ਦਾਧੀਚੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਬਣ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਬੱਜਰ ਯੋਧ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਆਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ, ਨਸੂਨੇ ਦੇ ਯੋਧ ਲਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਾਪੀਆਂ ਦੈਤਾਂ ਅਤੇ ਜਾਲਮਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ, ਪਾਪੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਖਾਤਰ ਬੱਜਰ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਬਲੀਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। (ਜਿਵੇਂ ਅੱਜ ਕੱਲ ਇਨਸਾਨੀ ਬੰਬ ਹੈ) ਇਸ ਨੇਕ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਜਰ ਅਸਤਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਉਥੇ ਹੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਬੱਜਰ ਅਸਤਰ ਹੈ। ਕਾਮਧੁਕ੍ - ਇੱਛਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗਊ ਵੀ ਸਮੁੰਦਰ ਮੰਬਨ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਮੁੱਲੀ ਅਦਭੁਤ ਦੈਵੀ ਗਊ ਸੀ। ਇਹ ਗਊ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਗਰਥ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਰਿਸ਼ੀ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕੋਲ ਅਜਿਹੀ ਗਊ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਜੋ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ, ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸਤਿ-ਪੁਰਸ਼, ਸਹੀ ਸੋਚ ਸਮਝ, ਨਿਆਇਕਾਰ, ਬਲਵਾਨ ਸੇਸ਼ਨ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਤੇ ਪਰਤਾਪੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਹ ਦੈਵੀ ਗਊ ਉਸ ਦੀ ਹੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਗਊ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ੋਭਾ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਗੁਣ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। (ਕੰਡਰਪਾ) - ਕਾਮਦੇਵ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਦਨ ਪਿਆਰ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਮਾਨਵ ਦੀ ਮੂਲ ਤੇ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਜੀਵ ਉਤਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨੀ ਵੀ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੈਵੀ ਹੈ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰੀ

ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਵੀ ਏਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦਾ ਅੰਗ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੱਪ ਵੀ ਵਿਹੁਲਾ ਜ਼ਹਿਰ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਸੱਪ ਸ਼ਕਤੀ, ਜਗਤ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮਿਣੀ ਸੱਮਰਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਅੰਦਰ ਜੋ ਸੁਤੀ ਸਿਥਿਲ ਲੁਕੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੰਡਾਲਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਸੱਪ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਰਗੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਗਾਮੀ, ਜੀਵਨ ਮੌਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਹਨ। ਨਾਂਹਵਾਚੀ ਪਰ-ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਸੱਪ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਗਰ ਮੰਬਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸੁਭੇਰ ਪਰਬਤ ਦੀ ਮਧਾਨੀ ਨੂੰ ਵਾਸੁਕੀ ਨਾਗ ਦਾ ਰੱਸਾ ਬਣਾ ਕੇ ਘੁੰਮਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਭੂ ਵਾਸੁਕੀ ਸੱਪ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਆਪਾਰ ਬੇਅੰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

* * *

10.29 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਨ੍-ਅਨਤ: ਚ ਅਸ੍-ਮਿ ਨਾਗਨਮ, ਕਰਣ: ਯਾਦਸਾਮ੍ ਅਹਮ / ਪਿਰੁਣਾਮ੍ ਅਰਥਮਾ ਚ ਅਸ੍-ਮਿ, ਯਮ: ਸਮ-ਯਮਤਾਮ੍ ਅਹਮ //

ਅਨਅੰਤਹ ਚ ਅਸਮਿ ਨਾਗਨਮ੍, ਵਰੁਣਹ ਯਾਦਸਾਮ੍ ਅਹਮ੍।

ਪਿਤ੍ਰਾਣਮ੍ ਅਰਯਮਾ ਚ ਅਸਮਿ, ਯਮਰ ਸਮਯਮਤਾਮ੍ ਅਹਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਨਅੰਤਹ : ਅਨਨਤਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਸਮਿ : ਮੈਂ। ਨਾਗ ਨਾਮ੍ : ਨਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਵਰੁਣਹ : ਵਰੁਣ। ਯਾਦਸਾਮ੍ : ਪਾਣੀ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਪਿਤ੍ਰਾਣਮ੍ : ਪਿਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਰਯਮਾ : ਆਗੀਆਮਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਸਮਿ : ਮੈਂ। ਯਮਰ : ਯਮਾ। ਸਮਯਮਤਾਮ੍ : ਰਾਜ ਪਾਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਨਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਹਾਂ, ਜੋ ਅਨੰਤ ਹੈ। ਜਲ ਦੇਵਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਰੁਣ ਹਾਂ (ਜੋ ਜਲ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੈ) ਪਿਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਿਤ੍ਰਾਣ ਆਗੀਆਮਾ ਹਾਂ। ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਂ ਯਮਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਨਅੰਤਹ ਚ ਅਸਮਿ ਨਾਗਾਨਾਗ - ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਸਾਰੇ ਨਾਗਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਫਣ ਹਨ। ਅਕਸੀਰ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਛਾਇਆ ਬਣ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਅਵਤਾਰ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੀਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੦ ਵਰੁਣਹ ਯਾਦ ਸਾਮ੍ ਅਹਮ੍ = ਪਾਣੀਆਂ ਉੱਪਰ ਸ਼ਾਸਨ, ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾ ਆਦਿ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 'ਯਮਰਾਜ' ਮੁੱਖ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਪ-ਪੁਨ ਦਾ ਫਲ ਭੁਗਤਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਭਗਤ ਤੇ ਲੋਕਪਾਲ ਵੀ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ-ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਰਿੰਤਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਨਾਗ, ਜ਼ਹਿਰ ਰਹਿਤ ਸੱਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਨੰਨਤਾ ਨਾਗ - ਨਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਪੰਜ ਸਿਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਜੋ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ - ਅਨੰਨਤਾਨ ਨਾਗ ਉੱਪਰ ਬਿਗਾਜ ਮਾਨ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵਰੁਣ ਵੀ ਵੇਦਕ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਬੇਤਰ ਧਰਤੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਸਰ੍ਵਰਗ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਵਤਾ ਬੁੱਧੀ ਲਈ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਫਿਰ ਇਹ ਜਲ-ਦੇਵ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਪਿਤਰਸ - ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ ਸਾਥੋਂ ਵਿਛੜ ਗਏ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਬਜ਼ੁੱਗ ਪੁੱਜੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਗੀਆਮ। ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਵਡੇਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਵੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦਾ ਅਭਿੰਨੰਦਨ ਕਰਦੇ ਹਨ - ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਗੀਆਮ੍ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੇਵਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਹੈ। ਸਵੈ ਕਾਥੂ - ਅੰਤਰਕਰਣ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨੂੰ ਯਮਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਯੋਗ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸਵੈ ਉੱਪਰ ਕਾਥੂ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ - ਉਸ ਨੂੰ ਸਜਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੁਖ ਦਰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡਾ ਸਭ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਯਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਯਮ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯਮ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਵੀ ਹੈ, ਮੌਤ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੁਪਾਤ੍ਰਤਾ ਗੁਣ ਅੰਗੁਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਜਾਂ ਮੌਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਯਮ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

* * *

10.30 ਸ਼ਲੋਕ :

ਪ੍ਰਹਾਦ: ਚ ਅਸ੍-ਮਿ ਦੈਤਾਨਾਮ, ਕਾਲ: ਕਲਯਤਾਮ੍ ਅਹਮ੍ / ਸ੍ਰਗਾਣਾਮ੍ ਚ ਸ੍ਰਗ-ਇਨ੍: ਅਹਮ੍, ਕੈਨਤੇਯ: ਚ ਪਕਿਣਾਮ੍ //

ਪ੍ਰਹਾਦਹ ਚ ਅਸਮਿ ਦੈਤਯਾਨਮ੍, ਕਾਲਹ ਕਲਯਾਤਮ੍ ਅਹਮ੍।

ਮੁਗਾਣਮ੍ ਚ ਮੁਗ ਇੰਦ੍ਰਹ ਅਹਮ੍, ਵੈਨਤੇਯਹ ਚ ਪਕਿਸ਼ਨਾਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪ੍ਰਹਾਦਹ : ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਭਗਤ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਸਮਿ : ਮੈਂ। ਦੈਤਯਾਨਮ੍ : ਦੈਤਾਯ ਵਿੱਚੋਂ। ਕਾਲਹ-ਕਲਯਾਤਮ੍ : ਸਮਾਂ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਮੁਗਾਣਮ੍ : ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਮੁਗਇੰਦ੍ਰਹ : ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ੇਰ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਵੈਨਤੇਯਹ : ਵਿਨਤਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਗਰੁਦਾ, ਗਰੁੜ। ਚ : ਅਤੇ। ਪਕਿਸ਼ਨਾਮ੍ : ਪੰਛੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਦੈਤਯਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਹਾਂ। ਗਿਣਤੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਂ ਸਮਾਂ ਹਾਂ। ਪਸੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਂ ਪਸੂ ਰਾਜ ਸਿੰਘ (ਸ਼ੇਰ) ਹਾਂ ਅਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਨਤਪੁੱਤਰ ਗਰੁੜ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪ੍ਰਹਾਦਹ ਚ ਅਸਮਿ ਦੈਤਯਾਨਮ੍ = ਜਿਹੜੀ ਦਿਤਿ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੈਤਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸਪਾਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਕਮ ਪ੍ਰੇਮੀ ਭਗਤ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਭਗਤ ਨਿੜਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਕਾਲਹ ਕਲਯਾਤਮ੍ ਅਹਮ੍

- ਜੋਤਸ਼ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਲ (ਸਮੇਂ) ਤੋਂ ਹੀ ਉਮਰ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਛਿਣ ਘੜੀ, ਦਿਨ, ਪੱਖ ਮਹੀਨਾ, ਸਾਲ ਆਦਿ ਦੀ ਵੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਕਾਲ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਹੈ। ੦ ਮ੍ਰਗਣਾਮ੍ਰ ਚ, ਮ੍ਰਗ ਇੰਦ੍ਰ ਅਹਮ - ਬਾਘ, ਹਾਥੀ ਰਿੱਛ ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਪਸੂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੰਘ ਬਲਵਾਨ ਜੇਜਸਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੂਰਬੀਰ ਤੇ ਸਾਹਸੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਪਸੂਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ, ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਵੈਨਤੇਯਹ ਚ ਪਕਸ਼ਿਣਾਮ੍ਰ - ਵਿਨਤਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਗਰੁੜ ਜੀ ਸੰਪੂਰਣ ਪੱਛੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਹਨ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਭਗਤ ਹਨ। ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਵਾਹਨ ਹਨ ਤੇ ਜਦ ਇਹ ਉੱਡਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੰਘਾਂ (ਪਰਾਂ) ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਾਮਵੇਦ ਦੀਆਂ ਰਿਚਾਵਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਗਰੁੜ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਦੈਤਯਾਂ (ਦੈਤ) ਦੇਵਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪੱਕੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ (ਹਰਿਨਜਕਸੀਪੁ) ਹਰਨਾਕਸ਼ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਹਰਨਾਕਸ਼ ਬਹੁਤ ਜਾਲਮ ਸਵੈ ਅਭਿਮਾਨੀ ਦੈਤਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਹੱਠੀ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਤ ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਇਸ ਲਈ ਵਿਰੋਧੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ। ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ - ਭਗਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਦਰਸ਼ ਭਗਤ ਹੈ। ਜੋ ਮਹਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਮਰਤਾ ਦੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਸਮਾਂ - ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਅਥਵਾ ਜਗਤ ਪਸਾਰੇ ਵਿੱਚ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਂ - ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ੋਭਾ ਹੈ। ਸੇਰ, ਪਸੂ ਰਾਜਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਠਾਠ ਬਾਠ ਹੈ। ਸੇਰ ਜਗਤ-ਮਾਂ ਦਾ ਵਾਹਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਸੇਰ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੈਨਤੇਯਹ - ਵਿਨਤਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਗੁਰੂਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਗਰੁੜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗਰੁੜ ਪੰਛੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਹੈ। ਗਰੁੜ ਨੂੰ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੰਛੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦੈਵੀ-ਸ਼ੋਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

○ ○ ○

10.31 ਸਲੋਕ :

ਧਰਨ: ਧਰਤਾਮ੍ਰ ਅਸ੍ਰ-ਮਿ, ਰਾਮ: ਸ਼ਸਤਰ-ਮੂਰਤਾਮ੍ਰ ਅਹਮ / ਜਥਾਣਾਮ੍ਰ ਮਕਰ: ਚ ਅਸ੍ਰ-ਮਿ, ਸ਼ੋਤਸ੍ਰ-ਆਮ੍ਰ ਅਸ੍ਰ-ਮਿ ਜਾਹਵੀ ।

ਪਵਨਹ ਪਵਤਾਮ੍ਰ ਅਸ੍ਰਮਿ, ਰਾਮਹ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਭ੍ਰਤਾਮ੍ਰ ਅਹਮ ।

ਇਸ਼ਾਣਾਮ੍ਰ ਮਕਰਹ ਚ ਅਸ੍ਰਮਿ, ਸ੍ਰੋਤਸ੍ਰਾਮ੍ਰ ਅਸ੍ਰਮਿ ਜਾਹਨਵੀ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪਵਨਹ : ਹਵਾ। ਪਵਤਾਮ੍ਰ : ਸ਼ੁੱਧੀ ਕਰਤਾ ਵਿਚਕਾਰ। ਅਸ੍ਰਮਿ : ਮੈਂ। ਰਾਮਹ : ਰਾਮ। ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਭ੍ਰਤਾਮ੍ਰ : ਸੂਰਬੀਰ ਲੜਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਹਮ : ਮੈਂ। ਇਸ਼ਾਣਾਮ੍ਰ : ਮੱਛੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਮਕਰਹ : ਮਕਰ (ਸ਼ਾਰਕ)। ਚ : ਅਤੇ। ਅਸ੍ਰਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸ੍ਰੋਤਸ੍ਰਾਮ੍ਰ : ਨਦੀਆਂ ਵਿੱਚ। ਅਸ੍ਰਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਜਾਹਨਵੀ : ਗੰਗਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਵੇਗਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ (ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ) ਪਵਨ ਹਾਂ। ਸ਼ਾਸਤਰ ਧਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਮ ਹਾਂ। ਮੱਛੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਕਰ (ਸ਼ਾਰਕ) ਮੱਛੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਨਦੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪਵਨਹ ਪਵਤਾਮ੍ਰ ਅਸ੍ਰਮਿ - ਹਵਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਵਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਿਰੋਗਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹਵਾ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਹੈ। ੦ ਰਾਮਹ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਭ੍ਰਤਾਮ੍ਰ ਅਹਮ - ਜਿਵੇਂ ਰਾਮ ਅਵਤਾਰ ਹਨ। ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਥੋਂ ਸ਼ਸਤਰ ਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਧਨਸ਼ਪਾਰੀ ਰਾਮ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਰਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਇਸ਼ਾਣਾਮ੍ਰ ਮਕਰਹ ਚ ਅਸ੍ਰਮਿ - ਜਲ ਜੰਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਮਗਰ ਮੱਛ ਬਲਵਾਨ ਹੈ। ਜਲਚਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਮਗਰਮੱਛ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੋਤਸ੍ਰਾਮ੍ਰ ਅਸ੍ਰਮਿ ਜਾਹਨਵੀ - ਪਰਵਾਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਹਿਣ ਵਾਲੇ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਨਦੀ ਨਾਲੇ ਝਰਨੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੰਗਾ ਜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਹਨ। ਗੰਗਾ ਦਰਿਆ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਚਰਣਦਰਕ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਆਪਣੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸਪੱਗਸ਼ ਤੋਂ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਮਰੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸਤੀਆਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਹਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦੀ ਮੁਖਤਾ ਨਾ ਮੰਨਕੇ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੀ ਮੁੱਖਤਾ ਮੰਨਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚਾਰ ਤੱਤ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸ਼ੁੱਧੀ ਕਰਤਾ ਹਨ, ਇਹ ਹਨ ਮਿੱਟੀ, ਪਾਣੀ ਅੱਗ ਅਤੇ ਹਵਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਵਾ ਤੱਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁੱਧੀ ਕਰਨ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਵਾ, ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਤੇ ਅੱਗ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਗ ਨੂੰ ਜਲਣ, ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਜੋ ਅਪਵਿੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਫ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੀਂਹ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤੱਤਾਂ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚਲੀ ਬਦਬੂ ਨੂੰ ਹਵਾ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਕੋਲ ਘੱਟ ਹਥਿਆਰ ਜਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਹਮਲੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰਾਮ ਸ਼ਬਕ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਹਥਿਆਰ, ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਚੰਗਿਆਈ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਅਤੇ ਬੁਰਿਆਈ ਦੇ ਪ੍ਰਾਤਮੇ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਕੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖਤਰਨਾਕ ਹਥਿਆਰ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਗਲਤ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਚਲਾਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਮਲ ਪਿੱਛੋਂ ਸਤਿ ਨੇਕੀ ਨਿਆਏ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਜਾਲਮ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਰਾਜਾ ਜਾਂ ਰਾਜ ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਸੱਚਮੁੱਚ ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਹਿੱਤ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਮੱਛੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮੱਛੀ ਮੱਕਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਰਕ ਮੱਛੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮਿੰਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਤਾਕਤ ਪਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੱਛੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਜਾਹਨਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੰਗਾ ਜਾਹਨੂੰ ਰਿਸੀ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਰਿਸੀ ਭਾਗੀਤਾ ਗੰਗਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਨੇ ਰਿਸੀ ਜਾਹਨੂੰ ਦੇ ਬਲੀਦਾਨ ਵਾਲੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਰਿਸੀ ਜਾਹਨੂੰ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਰਿਸੀ ਭਾਗੀਤਾ ਦੀ ਯਾਚਨਾ ਉੱਪਰ ਉਸ ਨੇ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ

ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਜਾਹਨਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੰਗਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਦਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਬੇਤਲਾਂ ਵਿੱਚ ਭਰ ਕੇ ਰੱਖ ਲਈਏ - ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਖਰਾਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਗੰਗਾ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦੇ ਸਿਰ ਚੌਂ ਨਿਕਲੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਨੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਧਕਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਬਣਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਜਿਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

○ ○ ○

10.32 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਾਗਰਾਮ ਆਦਿ: ਅੜਤ: ਚ, ਸਥਾਮ੍ ਚ ਏਵ ਅਹਮ੍ ਅਜੁਨ। ਅਧਿਆਤਮ-ਵਿਦਾ ਵਿਦਾਨਾਮ, ਕਾਦ: ਪ੍ਰ-ਕਦ-ਅਤਾਮ੍ ਅਹਮ੍॥

ਸਰਗਾਣਮ੍ ਆਦਿਹ ਅੰਤਹ ਚ, ਮਧਯਮ੍ ਚ ਏਵ ਅਹਮ੍ ਅਰਜੁਨ।

ਅਧਯਾਤਮ ਵਿਦਿਯਾ ਵਿਦਿਯਾਨਮ੍, ਵਾਦਹ ਪ੍ਰਵਦ੍ ਅਤਾਮ੍ ਅਹਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਰਗਾਣਮ੍ : ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਆਦਿਹ : ਆਦਿ, ਆਰੰਭ। ਅੰਤਹ : ਅੰਤ। ਚ : ਅਤੇ। ਮਧਯਮ੍ : ਮੱਧ, ਵਿਵਰਕਾਰ। ਏਵ : ਭੀ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਅਰਜੁਨ : ਹੇ ਅਰਜਨ। ਅਧਯਾਤਮ ਵਿਦਿਯਾ : ਸਵੈ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ। ਵਿਦਿਯਾਨਮ੍ : ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਵਾਦਹ : ਤਰਕ। ਪ੍ਰਵਦ੍ ਅਤਾਮ੍ : ਵਾਦ ਵਿਵਾਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਅਰਜਨ! ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਆਦਿ ਅੰਤ ਤੇ ਮੱਧ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਦਿਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦਾ ਵਾਦ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਰਗਾਣਮ੍ ਆਦਿਹ ਅੰਤ ਚ, ਮਧਯਮ੍ ਚ ਏਵ ਅਹਮ੍ ਅਰਜੁਨ = ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸਰਗ ਤੇ ਮਹਾਸਰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਿ ਮਧ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਸਭ ਕੁਝ ਵਾਸੂਦੇਵ ਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਯਾਦ ਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਧਯਾਤਮ ਵਿਦਿਯਾ ਵਿਦਿਯਾ ਨਾਮ੍ - ਜਿਸ ਵਿਦਿਆ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਧਿਆਤਮ ਵਿਦਿਆ ਹੈ। ੦ ਅਧਿਆਤਮ ਤੇ ਰਾਜ ਵਿਦਿਆ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ, ਅਧਿਆਤਮ ਵਿਦਿਆ ਵਿੱਚ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦੀ ਮੁੱਖਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਰਾਜ ਵਿਦਿਆ ਵਿੱਚ ਸੁਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦੀ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅਭਾਵ ਕਰਕੇ ਨਿਰਗੁਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ, ਅਧਿਆਤਮ ਵਿਦਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ, ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਲਾਤ ਘਟਨਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਿਤ ਨਿਰੰਤਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਗੁਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ, ਰਾਜ-ਵਿਦਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਵੋਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਪੜ੍ਹ ਲਈਆਂ ਜਾਣ, ਫਿਰ ਵੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮ-ਵਿਦਿਆ ਪਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ ਬਾਕੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ੦ ਵਾਦਹ ਪ੍ਰਵਦ੍ ਅਤਾਮ੍ ਅਹਮ੍ - ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੧. ਜਲਧ - ਯੁਕਤੀ ਤੇ ਪਰਯੁਕਤੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਦਾ ਮੰਡਣ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪੱਖ ਦਾ ਮੰਡਨ ਅਥਵਾ ਦੂਜੇ ਪੱਖ ਦੀ ਹਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਜਲਧ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੨. ਵਿਤਣ੍ਠਾ - ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਵੀ ਪੱਖ ਨਾ ਰੱਖ ਕੇ ਕੇਵਲ ਦੂਜੇ ਪੱਖ ਦਾ ਖੰਡਣ ਹੀ ਖੰਡਣ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਜੋ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਤਣ੍ਠਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੩. ਵਾਦ = ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪਖਪਾਤ ਦੇ, ਕੇਵਲ ਤੱਤਵ ਨਿਰਣ ਵਾਸਤੇ, ਆਪਸ ਵਿੱਚੋਂ ਜੋ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਦਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਵੀਹਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਹੀ ਇਸ ਬ੍ਰਹਮਿੰਡ ਦਾ ਆਦਿ ਮਧ ਤੇ ਅੰਤ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਤੱਤਾਂ ਲਈ ਮੈਂ ਆਰੰਭ ਮੱਧ ਤੇ ਅੰਤ ਹਾਂ। ਸੋਨੇ ਨੂੰ ਜੇਵਰ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ, ਢਾਲਣ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਸੋਨਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਸ਼ਰ ਏਸ਼ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ, ਭਾਵੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਵੈ-ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ/ਵਿਦਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੁਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੀ ਮਾਇਆ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਉਲਿਝਨਾਂ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਬ੍ਰਹਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਵੀ ਆਪ ਆਤਮ ਵਿਦਿਆ ਵਿੱਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਅਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਹੀਣਤਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਰਕ ਦਾ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਤਿਆਸਤਿ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੰਕਾ, ਪੱਖਪਾਤ ਤੇ ਅਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਤਿ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਣ੍ਹ ਤਰਕ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਢੇਣ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, 'ਇੱਕ ਨੂੰ ਸਮਝੋ, ਇਹੋ ਹਰ ਵਸਤੂ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ, ਜੜ੍ਹ ਹੈ। ਫਿਰ ਸੱਚਾਈ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਨੰਬਰ ਲਿਖੋ, ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿਫਰ ਜੋੜਦੇ ਜਾਵੇ, ਫਿਰ ਸਿਫਰ ਦਾ ਵੀ ਮੂਲ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਕੱਲੀ ਸਿਫਰ ਲਿਖੀਏ, ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਮੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਕ ਨੰਬਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਸਿਫਰ ਮੁੱਲਹੀਣ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਇੱਕ ਨੰਬਰ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮੁੱਲ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਈਸ਼ਵਰ ਨੰਬਰ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਹ ਜਗਤ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਜੀਵ ਸਿਫਰ ਵਾਂਗ ਹਨ। ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਹੀ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।'

○ ○ ○

10.33 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅ-ਕਾਰਾਣਮ੍ ਅਕਾਰਾ: ਅਸ-ਮਿ, ਫੁਨ੍ਦ: ਸਾਮਾਕਿਸਥ ਚ। ਅਹਮ੍ ਏਵ ਅ-ਕਥ: ਕਾਲ:, ਥਾਤਾ ਅਹਮ੍ ਵਿਕਥਤ:-ਸੁਖ:॥

ਅਕਸ਼ਰਾਣਮ੍ ਅਕਾਰਹ ਅਸਮ੍, ਦਵੰਦਰ ਸਾਮਾਸਿਕਸੁਯ ਚ।

ਅਹਮ੍ ਏਵ ਅਕਸ਼ਯ ਕਾਲਹ, ਧਾਤਾ ਅਹਮ੍ ਵਿਸ਼ਵਤਰ ਮੁਖਹ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਕਸ਼ਰਾਣਮ੍ : ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਕਾਰਹ : ਅਕਾਰ। ਅਸਮ੍ : ਮੈਂ। ਦਵੰਦਰ : ਦੂਹਰੇ। ਸਾਮਾ ਸਿਕਸ੍ਯ : ਸਾਰੇ ਸੰਯੁਕਤਾਂ ਤੇ ਸੰਧੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਏਵ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਅਕਸ਼ਯ : ਸਦੀਵੀ ਨਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲਾ। ਕਾਲਹ : ਕਾਲ। ਧਾਤਾ : ਵਿਧਾਤਾ ਦਵਾਸਾਜ਼। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਵਿਸ਼ਵਤਰ ਮੁਖਹ : ਬਹੁ ਚਿਹਰੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਕਾਰ ਹਾਂ। ਸਾਰੇ ਸੰਯੁਕਤਾਂ ਤੇ ਸੰਧੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦਵੰਦ ਸੰਧੀ ਦੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਸੰਖੇਪ ਸੰਖੀ ਨਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹਾਂ। ਅਥਵਾ ਮਹਾਕਾਲ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਵਿਸ਼ਵਤਰ ਮੁਖਹ ਹਾਂ (ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲ ਚਿਹਰੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ) ਮੈਂ ਵੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹਾਂ, ਵਿਧਾਤਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਰਮ ਫਲਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹਾਂ। (ਈਸ਼ਵਰ

हां)

पद-अरथ-विस्थार :- अक्षमृगलाम् अकारह अस्मि = वरनमाला विच सब तों परिला आकार आउंदा है। सवर उे विअंजन। देवां विचं आकार मुख है। आकार तों बिनां विअंजनां दा उचारण नहीं हुंदा। इस लघी आकार नुं भगवान ने आपणी विहुती मनिआ है। ० दद्वंदह सामासिकम् च = जिस नाल दे जां दे तों वैय स्थदां नुं भिला के इक्क स्थद बण्दा है। उस नुं समास बरिदे हां। समास कटी उवां दे गुंदे हन। उनुं विच अव्यजयी भाव, उद्गुरस बहु धीहि, अठे दद्वंद इह चार मुख हन। दे स्थदां दे समास विच जे परिला स्थद पूयानता रँखदा है तां इसनुं अव्यजयी भाव समास बरिदे हन। जे अंगे दा स्थद परयानता रँखदा है तां उस नुं धीहिसमास बरिदे हां, जे अंगे दे स्थद परयानता रँखदे हन तां, उह देव समास हुंदा है। इस समास विच देवे स्थदां दे अरधां नाल भगवान इस नुं विहुती बरिदे हन। ० अहम् एव अक्षम् जालह - जिस काल दा कियरे वी कप्तज नहीं हुंदा, जिहज्ञा हमेषा कालातीत है। अनादि अनंदत रूप है, उह काल भगवान आप है। ० याता अहम् विस्त्रवत्तर मुख्य - सारिआं पासिआं वैल मुख हैं कारन, भगवान दी दिस्ती भगवान वैल जांदी है। भगवान सत् दा पालण पौस्त करन समें सारिआं नाल भितरता नाल बरिदे हन। सब नुं सुख मिलदा है।

विआधिआ :- धूम अपूरुष वी है पूरुष वी। निरगुण ते गुण वी है। धूम दे अनेका सरूप हन। उह नाद धूम वी है। इह जगत, युनी यज्ञारथ दी संपूरुण अधि-विअकड़ी है। संसार दी जे वस्तु हुंदी है उस नुं पदारथ किहा जांदा है, जिस दे अरथ हन, स्थद ते उस दे अरथ। इस धीहिंद विच युनी दी इक्कुपता दा जोड़ ओह है। इस सारी अवैस्था दा इक्के सारांश इहो ओह स्थद है। इस तों गी अंगे हेर स्थदां दा रूप बण्दा है। सारिआं भास्तावां विच (७) स्थद परिली युनी है। इस दा संबंध सिंया धूम नाल है। संस्कृत भास्ता विच संयुक्त स्थदां लघी विस्त्रेष्ट नियम हन। जदै इनुं दी संयी करदे हां तां दे स्थदां नुं जोड़दे हां - जे देवां दे अरथ इक्क समान हैं ते देवां दी महृत्ता इक्के जिही हैं - उनुं नुं दद्वंद, दूहरे स्थद करिदे हां। जिवें रामा-क्षित्तना दे स्थद हन, 'देवां दी आपणी आपणी महृत्ता है, देवां दा आपणा आपणा विअकड़ित्तव है। इक्क पल इक्क घटा, इक्क दिन, इक्क साल समें दी वंड है, ऐसे उवां इनुं दा आरंभ ते अंत वी सदीवी हुंदा है। पर समें दा ना केदी आरंभ है, ना अंत है। समें नुं ऐसे लघी महा-काल किहा गिआ है। दूजे स्थदां विच समां गी ईस्तवर है। पूरु आपणे आप विविष है, धूम-रूपां वाला है। असंधा जीवां विच है। हर जीव आपणे आपणे करम-दल नुं भोग रिहा है। ऐसे कारन करके पूरु विपाता है। पूरु किउंकि हर समें हर थां, असंधां जीवां विच है, इस लघी पूरु नुं धूम चिरिआं वाला करिदे हां। पूरुती विच पूरु दे ऐस रूप दे दरमन कीते जा सकदे हन। पूरुती दे हर रूप हर रंग विच पूरु पूर्वमान है।

* * *

10.34 स्लोक :

मृत्युः सर्व-हरः: च अहम्, उद्भवः च भू-इष्यताम् / कीर्तिः श्रीः वाक् च नारीणाम्, स्मृतिः मेधा धृतिः क्षमा ॥

मृत्युरु सर्वहरह च अहम्, उद्भवह च भव्यिष्यताम् ।

कीर्तीरु स्त्रीरु वाक् च नारीणाम्, स्मृतिरु मेधा धृतिरु क्षमा ॥

० स्लोक अरथ :- मृत्युरु : मैत। सर्वहरह : सारा निगल जाणा, ब्रह्माद करना। च : अठे। अहम् : मै। उद्भवह : धुमगाली। भव्यिष्यताम् : उह जिनुं ने भविष्य विच धुमगाल हैं। कीर्तीरु : प्रसिंयी। स्त्रीरु : धुमगाली। वाक् : भास्तन। च : अठे। नारीणाम् : इसतरी दा। स्मृतिरु : याद सिमृती। मेधा : धूंपी। धृतिरु : पूँकपण। क्षमा : मुआङ्गीनामा।

० स्लोकारथ :- मै सब कुछ हरन वाला हां अठे भविष्य विच उतपन हैं वालिआं दी उतपती दा कारन हां। मै इसतरीआं विच कीर्ती, स्त्री वाक सिमृती, मेधा (धूंपी) धृति (पूँकपण) अठे क्षमा (मुआङ्गीनामा) हां।

पद-अरथ-विस्थार :- ० मृत्युरु सर्वहरह च अहम् - मैत विच हरण करन दी अजिही विलैखण समरूपा है कि मैत दे पिछे देखे दी याद वी नहीं रहिदी। सब कुछ अपहृत है जांदा है। वासतविक विच इह समरूप यामित दी नहीं है। बलकि मैत दी इह समरूपा नहीं है। इनुं देवां नुं स्त्री बरिदे हन। ० जिस बाणी नुं यारण करन नाल संसार विच यस पूर्तिस्ता हुंदी है, जिस करके विअकड़ी पंडित विद्वान अधवाउदा है। उस नुं वाक् करिदे हन। ० पुराणी सुणी समझी गैल दी याद आउण दी पूरुती 'समृती' है। ० धूंपी दी जे सधाई रूप तों यारण करन दी स्कती है, जिस स्कती नाल विदिआ ठीक उवां नाल याद रहिदी है उस दा नां मेधा है। ० मनुख नुं आपणे सियांत मानता आदि 'ते डटे रहिण ते उस तों एपर उपर ना हैं दी स्कती दा नां धूती है। ० कुस्तुमा (मुआङ्ग करना) दूजा केदी बिनां कारन अपराय करे तां आपणे विच दंड देण दी स्कती हैं 'ते वी दंड ना देणा, उस नुं लेक पूँकपण विच कियरे वी उस दे अपराय दा दंड ना देणा - इस उवां दे भाव रूपदे होए उस नुं मुआङ्ग कर देणा - कुस्तुमा (मुआङ्गी) है। ० कीर्ती, स्त्री ते वाक् - इह पूरीआं दे बाहर दीआं पूर्गट हैं वालीआं विस्त्रतावां हन अठे समृती, मेधा, पूरुती ते कुस्तुमा - इह चार किरिआवां पूरीआं दे अंदर दीआं विस्त्रतावां हन। इनुं सॅतं विस्त्रतावां नुं भगवान ने आपणीआं विहुतीआं किहा है।

विआधिआ :- जीवन मैत, हेद दे सिये पुँठे दे पासे हन। जे पैदा हुंदा है, उस ने इक्क दिन मरना जरूर है। पूरु अजिही स्कती है, जे रचदा वी है उत्थार वी करदा है। जिवें मीरु लैंदे बंदलां जंगलां विच हरिआवल ते सुहावणे मौसम दा कारन बण्ददे हन, ऐसे उवां पूरु दी मिहर सदके - धुमगाली उनुं दे जीवन विच आउंदी है, जे इस लघी आपदे आप नुं योग बणा लैंदे हन। प्रसिंयी, किसमत, बचन वारतालाप, याद सिमृती, धूंपी, सधिरता अठे सहिणस्तीलता - इसतरी दीआं धुम्बीआं मनीआं गाईआं हन, किउंकि इसतरीआं कोमल भावी पूरुती दीआं मालक हुंदीआं हन। जिस किसे विच वी इनुं गुणां दी भरमार हुंदी है, सॅच्चुरु उनुं लेकां विच दैवी-गुणां दी भरमार हुंदी है।

10.35 ਸ਼ਲੋਕ :

ਬੁਹਤਸਾਮ ਤਥਾ ਸਾਮਨਾਮ, ਗਾਧਰੀ ਛਨਦਸ੍-ਆਮ੍ ਅਹਮ੍ / ਮਾਸਾਨਾਮ੍ ਮਾਗਸ਼ੀਰਿ: ਅਹਮ੍, ਤੁਨਾਮ੍ ਕੁਸੁਮ-ਆਕਰ: //

ਬੁਹਤਸਾਮ ਤਥਾ ਸਾਮਨਾਮ੍ ਗਾਧਰੀ ਛੰਦ ਸੁਆਮ੍ ਅਹਮ੍।

ਮਾਸਾਨਾਮ੍ ਮਾਰਗ ਸੀਰਸ਼ਰ ਅਹਮ੍, ਤਰਤਨਾਮ੍ ਕੁਸੁਮ ਆਕਰਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਬੁਹਤਸਾਮ : ਬੁਹਤਸਾਮ। ਤਥਾ : ਭੀ। ਸਾਮਨਾਮ੍ : ਸਾਮ (ਵੇਦ) ਦੇ ਪੂਜਾ ਗੀਤ। ਗਾਧਰੀ : ਗਾਇਤਰੀ। ਛੰਦਸੁਆਮ੍ : ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਮਾਸਾਨਾਮ੍ : ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ। ਮਾਰਗ ਸੀਰਸ਼ਰ : ਮਾਰਗ ਸਿਰਸਾ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਤਰਤਨਾਮ੍ : ਰੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਕੁਸੁਮਾਕਰਹ : ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲਾ ਮੌਸਮ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਸਾਮਵੇਦ ਦੇ ਪਰਕਰਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬੁਹਤਸਾਮ ਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੀਰਤੀ (ਕੀਰਤੀ ਆਦਿ ਇਹ ਸੱਤ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਹਨ ਅਥਵਾ ਇਹ ਸੱਤ ਇਸਤਰੀ ਵਾਚਕ ਸਦਗੁਣ ਹਨ, ਕੀਰਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ) ਸ਼੍ਰੀ ਵਾਕ, ਸਮ੍ਰਤਿ, ਮੇਘਾ, ਪ੍ਰਤਿ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਬੁਹਤਸਾਮ ਤਥਾ ਸਾਮਨਾਮ - ਸਾਮਵੇਦ ਵਿੱਚ ਬੁਹਤਸਾਮ ਨਾਂ ਦਾ, ਇੱਕ ਗੀਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇੰਦ੍ਰਿਧੁਪ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਉਸਤਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਤਿਰਾਤ੍ਯਾਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਤੋਤ੍ਰੇਤ੍ਰੇ ਹੈ। ਸਾਮਵੇਦ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਹੋਣ ਤੇ ਇਸ ਬੁਹਤਸਾਮ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਖੂਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। 10.22 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਮਵੇਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਖੂਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਗਾਧਰੀ ਛੰਦਸੁਆਮ੍ ਅਹਮ੍ - ਵੇਦਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿਨੀਆਂ ਛੰਦ ਬੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗਾਇਤਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਾਇਤਰੀ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਜਨਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤੋਂ ਵੇਦ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਗਾਇਤਰੀ ਵਿੱਚ ਸਰੂਪ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਤੇ ਧਿਆਨ ਤਿੰਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਗਾਇਤਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਖੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਾਸਾਨਾਮ੍ ਮਾਰਗ ਸੀਰਸ਼ਰ ਅਹਮ੍ - ਜਿਸ ਅੰਨ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਣ ਪਰਜਾ ਜਿਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਅੰਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਮਾਰਗ ਸੀਰਸ਼ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਅੰਨ ਤੋਂ ਯਗ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਨਵਾਂ ਸਾਲ ਮਾਰਗ ਸੀਰਸ਼ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਮਾਰਗ ਸੀਰਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਖੂਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਤਰਤਨਾਮ੍ ਕੁਸਮ ਆਕਰਹ, ਬਸੰਤ-ਰੁੱਤ ਰੁੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ ਬਿਰਖ ਪੈਂਦੇ ਬਨਸਪਤੀ ਫੁੱਲ ਵੇਲਾਂ ਫਲ ਟਹਿਕਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ ਨਾ ਵਧੇਰੇ ਗਰਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਸਰਦੀ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਖੂਤੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੰਗੀਤ, ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਮਵੇਦ ਅਜਿਹੇ ਪੂਜਾ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਸੰਗੀਤ ਸੁਗਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸ਼ਿਵਜੀ ਅਤੇ ਨਾਗਾਇਣ ਦੋਵੇਂ ਸਾਮਵੇਦ ਦੇ ਪੂਜਾ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ੇਕੀਨ ਸਨ। ਰਾਵਨ ਨੇ ਸ਼ਿਵਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਸਾਮਵੇਦ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਏਸ ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਬੁਹਤਸਾਮ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਖੰਡ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਇਸ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਗੀਤ ਦਾ ਸਮੇਲ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਛੰਦ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਛੰਦ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗਾਇਤਰੀ ਮੰਤਰ ਦੇ ਛੰਦ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਭਿਨ ਭਿਨ ਦੇਵੀਆਂ ਪੱਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਗੂਪ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗਾਇਤਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਦੇਵੀ-ਗਾਇਤਰੀ, ਰੁਦਗਾ-ਗਾਇਤਰੀ, ਬ੍ਰਹਮਾ-ਗਾਇਤਰੀ, ਪਰਮਹੰਸਾ-ਗਾਇਤਰੀ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਗਾਇਤ੍ਰੀਆਂ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਰਗ-ਸਿਰਸਾ ਦਸੰਬਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਮਹੂਰਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਚਿਤ ਤੇ ਸਾਰਬਿਕ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਦਾ ਜੋ ਸਾਲ ਹੈ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਰਗ-ਸਿਰਸਾ ਦੇਸੀ ਮਹੀਨਾ ਮਾਘ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਹੀਨਾ ਦਸੰਬਰ ਜਨਵਰੀ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਮਹੂਰਤ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਮਹੀਨੇ, ਬ੍ਰਹਮ-ਮਹੂਰਤ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਏਸ ਮਹੀਨੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਬਨਸਪਤੀ ਦੇਵ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵਧੇਰੇ ਠੰਡ ਕਾਰਨ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਬਸੰਤ-ਰੁੱਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬਨਸਪਤੀ ਮੁੜ ਖਿੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਉਪਰਲੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵ, ਬਨਸਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਹੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਏਸੇ ਲਈ ਬਸੰਤ ਮਹੀਨੇ ਨੂੰ ਆਧਣਾ ਸਵੈ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਰੁੱਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

10.36 ਸ਼ਲੋਕ :

ਘੂਤਮ੍ ਛਲਯਤਾਮ੍ ਅਸ੍-ਮਿ, ਤੇਜ਼: ਤੇਜਸ੍-ਵਿਨਾਮ੍ ਅਹਮ੍।

ਯਯ: ਅਸ੍-ਮਿ ਵਿ-ਅਵ-ਸਾਧ; ਅਸ੍-ਮਿ ਸਦ-ਤਵਮ੍ ਸਤਵ-ਕਤਾਮ੍ ਅਹਮ੍॥

ਦਾਤੂਤਮ੍ ਛਲਯਤਾਮ੍ ਅਸ੍-ਮਿ, ਤੇਜਹ ਤੇਜਸ੍ ਵਿਨਾਮ੍ ਅਹਮ੍।

ਜਯਹ ਅਸ੍-ਮਿ ਵਿਅਵਸਾਯਹ, ਅਸ੍-ਮਿ ਸਦ ਤਵਮ੍ ਸਤਵ ਵਤਾਮ੍ ਅਹਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਦਾਤੂਤਮ੍ : ਜੂਆ ਖੇਡਣਾ। ਛਲਯਤਾਮ੍ : ਛਲ ਕਪਟ ਨਾਲ। ਅਸ੍-ਮਿ : ਮੈਂ। ਤੇਜਹ : ਸ਼ਾਨਦਾਰ, ਠਾਠ ਬਾਠ। ਤੇਜਸ੍ ਵਿਨਾਮ੍ : ਠਾਠ ਬਾਠ ਸੰਬੰਧੀ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਜਯਹ : ਜਿੱਤ। ਅਸ੍-ਮਿ : ਮੈਂ। ਵਿਅਵਸਾਯਹ : ਯਤਨ। ਅਸ੍-ਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸਦ-ਤਵਮ੍ : ਸਚਿਆਈ ਨੇਕੀ। ਸਤਵ ਵਤਾਮ੍ : ਚੰਗਾ ਪਣ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਛਲ ਕਪਟ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦਾਤੂਤ (ਜੂਆ) ਹਾਂ। ਤੇਜਸਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੇਜ਼ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੈ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਾਤਵਿਕ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਤਿਵ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਦ੍ਰਜਤਮੁ ਛਲਯਾਤਮੁ ਅਸ੍ਰਮਿ - ਛਲ ਕਪਟ ਨਾਲ ਚੂਜਿਆਂ ਦੇ ਗਜ਼ ਵੈਭਵ ਧਨ, ਸੰਪਤੀ ਆਦਿ ਦਾ ਅਪਹਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਮੱਖ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਜਿਹੜੀ ਵਿੱਦਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਜੂਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਜੂਏ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਡੂਤੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ੦ ਇੰਜ ਕਰੋ, ਇੰਜ ਨਾ ਕਰੋ, ਇਹ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਧੀ ਨਿਸ਼ੇਧ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਧੀ-ਨਿਸ਼ੇਧ ਦਾ ਵਰਨਣ ਏਥੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਏਥੇ ਤਾਂ ਵਿਡੂਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜੂਆ ਛੱਡਣ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜੂਏ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਜੂਆ ਛੱਡਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਮਨ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। (7.08, 2.62, 2.63 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਵੇ) ੦ ਤੇਜ਼ ਤੇਜਸ ਵਿਨਾਮੁ ਅਹਮੁ - ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਉਸ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਨਾਂ ਤੇਜ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਾਪੀ ਪੁਰਸ਼ ਵੀ ਪਾਪ ਕਰਨ ਤੋਂ ਝਿਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੇਜ਼ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਡੂਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਜਯਹ ਅਸ੍ਰਮਿ - ਵਿਜੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਵਿਜੇ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੈ। ਵਿਜੇ ਨੂੰ, ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਡੂਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਜੇ ਮੰਨਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ੦ ਵਿਅਵਸ਼ਯਹ ਅਸ੍ਰਮਿ - ਵਿਅਵਸ਼ਯਹ ਨਾਂ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ੇਚੇ ਦਾ ਹੈ। ਨਿਸ਼ੇਚੇ ਦੀ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹਿਮਾ ਗਾਈ ਗਈ ਹੈ (ਵੇਖੋ 2.41, 2.44, 9.30 ਆਦਿ) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਤਰੱਫ ਚੱਲਣ ਦਾ ਜੋ ਨਿਸ਼ੇਚਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੀ ਵਿਡੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ੇਚਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਦ੍ ਤ੍ਰਵਮੁ ਸੱਤ੍ਰਵ ਵਤਾਮੁ ਅਹਮੁ - ਸਾਤਵ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਤਵ ਗੁਣ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਤਵਿਕ ਭਾਵ ਹਨ ਤੇ ਆਚਰਣ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਡੂਤੀ ਹੈ। ਸਾਤਵਿਕ ਭਾਵ - ਰਜੇ ਗੁਣ ਤੇ ਅਮੇਗੁਣ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਹੀ ਵਧਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਤਵਿਕ ਗੁਣ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਗੁਣ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਚੰਗੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਧੋਖਾ-ਦੇਹੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵੱਧ ਕੀਮਤਾਂ ਲੈਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਸਲੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਕਲੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੇਚਣ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੋਵੇ - ਇਹ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲੇ ਮੱਕਾਰੀ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਪੰਚ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਜੂਆ ਖੇਡਣਾ ਵੀ ਏਸੇ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਲੋਕ ਇੱਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜੂਏ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਘੋੜੀਆਂ ਦੀ ਦੌੜ ਤੇ ਸ਼ਰਤ ਲਗਾਉਣੀ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਜੂਆ ਉਚਿੱਤ ਹੈ। ਡਾਈਸ ਉੱਪਰ ਜੂਆ ਖੇਡਣਾ ਠੀਕ ਹੈ। ਪਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇਅਮ ਧੋਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਰਦਾਂ ਤੇ ਪਾਸਾ (ਡਾਈਸ) ਉੱਪਰ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕੌਂਵ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਖੇਡ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਪਾਂਡਵ, ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਜੂਆ ਖੇਡਣਾ ਚਤੁਰਤਾ ਬੁੱਧੀਮਤਾ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਧੋਖੇ ਲਈ ਲੈਂਪ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੇਕਰ ਰਾਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋਵੇ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈਂਪ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਕ ਗਰੰਥ ਵੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ-ਬੁੱਧੀ-ਮਤਾ ਦੀ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਲੈਪ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਉੱਪਰ ਖੇਡੇ ਜੂਆ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ, ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਦੀ ਭੈੜੀ ਆਦਤ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਬੁੱਧੀ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੇਜ਼ ਸ਼ਬਦ ਠਾਠ ਬਾਠ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਚਮਤਕਾਰੀ, ਸਜਾਵਟ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ ਪਰ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਅੰਤਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤੇਜ਼ ਹੈ। ਵਿਜੇ; ਭੈੜੀ ਬੁਰਿਆਈ ਦੇ ਅੰਤ ਅਤੇ ਚੰਗਿਆਈ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰਧਾ ਤੇ ਪਰਪੱਕਤਾ ਨਾਲ ਲਾਭਕਾਰੀ ਤੇ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਆਵਸ਼ਯਹ ਹੈ। ਇਹ ਨੇਕੀ ਸਤਿ ਦੀ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਆਪਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਿਵ ਵੀ ਨੇਕੀ ਸਤਿ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਸਤੇ ਗੁਣ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸਰਬੋਤਮ ਹੈ।

* * *

10.37 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕ੃਷ਣਾਮ੍ ਵਾਸੁਦੇਵ: ਅਸ੍-ਮਿ, ਪਾਣਡਵਾਨਾਮ੍ ਧਨਮ੍-ਯਥ: / ਸੁਨੀਨਾਮ੍ ਅਧਿ ਅਹਮ੍ ਵਿ-ਆਸ:; ਕਰੀਨਾਮ੍ ਤਸ਼ਨਾ ਕਵਿ: //

ਵ੍ਰਾਸ਼ਣੀ-ਨਾਮ੍ ਵਾਸੁਦੇਵਹ ਅਸ੍ਰਮਿ, ਪਾਂਡਵਾਨਾਮ੍ ਧਨਮ੍ਜਯਹ।

ਮਨੀ ਨਾਮ੍ ਅਧਿ ਅਹਮ੍ ਵਿਆਸਹ, ਕਵੀਨਾਮ੍ ਓਸ਼ਨਾ ਕਵਿਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਵ੍ਰਾਸ਼ਣੀਨਾਮ੍ : ਵ੍ਰਾਸ਼ਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਵਾਸੁਦੇਵਹ : ਵਾਸੁਦੇਵਾ। ਅਸ੍ਰਮਿ : ਮੈਂ। ਪਾਂਡਵਾ ਨਾਮ੍ : ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਧਨਮ੍ਜਯਹ : ਧਨਮ੍ਜਯਹ - ਧਨਮ੍ ਜਯਹ - ਧਨਮ੍ ਯਹ - ਧਨਮ੍ ਜਯਹ - ਧਨਮ੍ ਯਹ। ਮਨੀ ਨਾਮ੍ : ਮਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਵਿਆਸਹ : ਵਿਆਸਾ। ਕਵੀਨਾਮ੍ : ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਓਸ਼ਨਾ ਕਵਿਹ : ਉਸ਼ਨਾਂ ਕਵੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਵ੍ਰਾਸ਼ਣ ਵੰਸੀਆਂ (ਇਕ ਜਾਤੀ ਦਾ ਨਾਂ) ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਸੁਦੇਵ (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ) ਹਾਂ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਧਨਮ੍ਜਯਹ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਮਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਆਸ ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਓਸ਼ਨਾ ਕਵੀ ਹਾਂ (ਅਰਥਾਤ ਕਵੀ ਸ਼ੁਕ੍ਰਾਚਾਰੀਆ ਵੀ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ)

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਵ੍ਰਾਸ਼ਣੀ ਨਾਮ੍ ਵਾਸੁਦੇਵਹ ਅਸ੍ਰਮਿ - ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਵੰਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਡੂਤੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਡੂਤੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮੰਤਰ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾਈ ਤੋਂ ਹੈ। ਸਰੂਪ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾਈ ਤੋਂ ਉਹ ਸਾਖਸ਼ਾਤ ਭਗਵਾਨ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵਿਡੂਤੀਆਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾਈ ਤੋਂ ਹੈ। ਤੱਤਵ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰੂਪ ਹੀ ਹਨ। ੦ ਪਾਂਡਵਾ ਨਾਮ੍ ਧਨਮ੍ ਜਯਹ - ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ - ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ, ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਡੂਤੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ੦ ਮਨੀਨਾਮ੍ ਅਧਿ ਅਹਮ੍ ਵਿਆਸਹ - ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਾਗ, ਪੁਰਾਣ, ਉਪ-ਪੁਰਾਣ, ਮਹਾਭਾਰਤ ਆਦਿ ਜੋ ਕੁਝ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਵਾਡਮਯ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਿਆਸਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਜੋ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਆਸ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਮਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਆਸ ਜੀ ਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਡੂਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਕਵੀ ਨਾਮ੍ ਓਸ਼ਨਾ ਕਵਿਹ - ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਗੀਯ ਸਿਧਾਤਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਪੰਡਿਤ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ੁਕਰਅਚਾਰੀਆ ਮੁੱਖ ਹਨ। ਸ਼ੁਕਰਅਚਾਰੀਆ ਸੰਜੀਵਨੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਕਰਨੀਤੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਭਗਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਡੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵਿਡੂਤੀਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯਾਦਵ, ਵ੍ਰਾਸ਼ਣੀ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵ੍ਰਾਸ਼ਣੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਏਸੇ

ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਸੁਦੇਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਯਾਦਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼੍ਰੀਸ਼ਠ ਕੇਵਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਧਨੰਨਜਯਾ ਇਸ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਉਹ ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਦੀ ਦੌਲਤ ਲੋਕ ਹਿੱਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਹੀ ਖਰਚ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਰਜਨ ਹੈ, ਯੁਧਿਸ਼ਟਿਰ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਉਹ (ਅਰਜਨ) ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਸੁਣੀ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਸਾਧਨਾ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਾਧਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਸ ਗਿੜੀ ਪੱਕੇ ਮੁਨੀ ਸਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਬਦਰਾਇਣਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਵੇਪਯਾਨਾ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇਵੇਪਯਾਨਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਸੀ। ਵਿਆਸ ਜੀ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਪਦੀ ਮਾਤਾ ਸਤਿਆਵਤੀ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਤੇ ਅਠਾਰਾਂ ਪੁਰਾਣ ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਆਪ ਬਹੁ-ਗਿਆਨੀ ਸੁਕਾਇਆ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਹਰ ਵਸਤੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਵੀ ਹੈ। ਪਰਿਤੁ ਪਿੱਛੋਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਕਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਓਸ਼ਾਨਾ ਕਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਕਰਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਬੁਧੀਮਾਨ ਸਨ ਕਿ ਮੁਰਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਅਸੁਰਯ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

* * *

10.38 ਸ਼ਲੋਕ :

ਦਣਡ: ਦਮਯਤਾਮ् ਅਸ्-ਸਿ, ਨੀ-ਤਿ: ਅਸ्-ਸਿ ਜਿਗੀ਷ਤਾਮ्। ਮੌਜਸ੍ ਚ ਏਕ ਅਸ्-ਸਿ ਗੁਹ-ਯਾਨਸ੍, ਜਾਨਸ੍ ਜਾ-ਨ-ਕਤਾਮ् ਅਹਮ्॥

ਦੰਡਹ ਦਮਯਤਾਮ् ਅਸ੍ਰਮਿ, ਨੀਤਿਹ ਅਸ੍ਰਮਿ ਜਿਗੀਸ਼ਤਾਮ्।

ਮੌਜਸ੍ ਚ ਏਵ ਅਸ੍ਰਮਿ ਗੁਹ ਯਾਨਾਮ्, ਗਯਾਨਾਮ् ਗਯਾਨਵਤਾਮ् ਅਹਮ्॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਦੰਡਹ : ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ। ਦਮਯਤਾਮ् : ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਅਸ੍ਰਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਨੀਤਿਹ : ਨੀਤੀ ਵਾਨਤਾ। ਅਸ੍ਰਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਜਿਗੀਸ਼ਤਾਮ् : ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਵਿਜੇ ਦੇ ਅਭਿਲਾਸੀ ਹਨ। ਮੌਜਸ੍ : ਚੁੱਪ, ਖਾਂਸੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਅਸ੍ਰਮੀ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਗੁਹਯਾ ਨਾਮ੍ : ਭੇਤਾਂ, ਗੁਪਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ। ਗਿਆਨਾਮ੍ : ਗਿਆਨ। ਗਯਾਨਾਮ੍ : ਗਿਆਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰਕਾਰ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਦਮਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੰਡ (ਦਮਨ ਸ਼ਕਤੀ) ਹਾਂ। ਜਿੱਤਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨੀਤੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਗੋਪੀਨੀਆਂ ਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਨ ਹਾਂ। ਗਿਆਨਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗਿਆਨ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਦੰਡਹ ਦਮਯਤਾਮ् ਅਸ੍ਰਮਿ = ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਸਨਮਾਰਗ 'ਤੇ ਲਿਆਉਦ ਲਈ ਦੰਡ ਨੀਤੀ ਮੁੱਖ ਨੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਨੀਤਿਹ ਅਸ੍ਰਮਿ ਜਿਗੀਸ਼ਤਾਮ् - ਨੀਤੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣ 'ਤੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਵਿਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਜੇ ਠਹਿਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੦ ਮੌਜਸ੍ ਏਵ ਅਸ੍ਰਮਿ ਗੁਹ ਯਾਨਾਮ੍ - ਗੁਪਤ ਰੱਖਣ ਯੋਗ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਭਾਵ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜਨ (ਚੁੱਪ ਰਹਿਣਾ) ਮੁੱਖ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ। ਗੁਪਤ ਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜਨ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੦ ਗਯਾਨਾਮ੍ ਗਯਾਨਵਤਾਮ੍ ਅਹਮ੍ - ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲ ਆਦਿ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਗਿਆਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ, ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਮੰਨਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਰਾਜੇ ਦਾ ਫਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗਲਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ, ਕਸੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਵੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (ਸਾਗਰ-ਮੰਬਨ ਪ੍ਰਕਿਆ) ਇੱਕ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਿਆਇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਸੂਰਵਾਰ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਨਿਆਇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਜ ਉਹ ਭਾਵੋਂ ਬੋਲਕੇ ਨਾ ਕਰੇ, ਅੰਦਰੋਂ ਮਨ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਧਾਰਣ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੁਜਰਮ ਸਜ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬਿਮਾਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦਰਸਾਸਲ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੱਲੋਂ ਜਾਣੇ ਅਣਜਾਣੇ ਜੋ ਬਕਾਇਦਰੀਆਂ ਅਥਵਾ ਗਲਤੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਦਲੇ ਮਿਲੀ ਸਜ਼ਾ ਹੀ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਈਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੀਤੀ, ਏਥੇ ਨੀਤੀਵਾਨਤਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਠੀਕ ਵਰਤਾਓ, ਠੀਕ ਸੰਬੰਧ, ਠੀਕ ਵਿਵਹਾਰ ਅਥਵਾ ਠੀਕ ਆਚਰਣ ਹੈ। ਇਹ ਸਦਗੁਣ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਉਪਜਣ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਜਿੱਤ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਜਿੱਤ ਗਲਤ ਢੰਗ ਅਪਣਾ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਜਿੱਤ ਚਿਰ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਨਵੀਆਂ ਉਲੱਝਣਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਲੀਨ ਅਥਵਾ ਉੱਤਮ ਵਧੀਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਿੱਤ ਕੁਲੀਨ ਤੇ ਉੱਤਮ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਕੰਮ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਸੀ ਰਿਸਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤੰਦਰਸਤ ਸਵਾਲ ਨੀਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨੀ ਨੀਤੀਵਾਨਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਨੀਤੀ ਹੀ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਢਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਭੇਦ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਂਝੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਨਾ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੱਸੀ ਜਾਵੇ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਕਿਤਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਜਾਬਤੇ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਗੁਪਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਕੱਝ ਕ ਨੂੰ ਹੀ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਣਨਾਵਾਂ ਲਈ, ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀਆਂ ਛੁਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਨੂੰ, ਗੁਪਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਜੋ ਚੰਗੇ ਗਈ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੰਗ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਿਸ ਕਥਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੌਜਸ੍ ਦੇ ਅਭਿਲਾਸੀ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਚੁੱਪ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਹੁ ਹੀ ਗਤੀਗਿਣ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬਰਥਰਾਹਟ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਗਿਆਨੀ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਗੁਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਨਾ ਬਹੁ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁੱਝ ਲੁਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਉਥੇ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਗਿਆਤਾ ਦੀ ਤ੍ਰੈ-ਸੂਰਤੀ ਹੈ - ਗਿਆਨ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜਾਣਨ ਦੀ ਵਿਧੀ - ਗਿਆਤਾ ਵੱਲੋਂ ਸੇਧੀ ਗਈ ਹੋਵੇ

ਤਾਂ ਇਹ ਆਤਮ-ਵਿੱਦਿਆ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਸ ਅਵੱਸਥਾ ਅੰਦਰ ਸਵੈ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਅਸੀਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਤੇ ਕਰਮ ਇੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਏਸੇ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ‘ਮੈਂ ਬੁਧੀਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬੁਧੀ ਹਾਂ।’

* * *

10.39 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਰੂ ਚ ਅਪਿ ਸਰਵ ਭੂਤਾਨਾਮ, ਬੀਜਮ੍ ਤਤ ਅਹਮ ਅਰਜਨ॥

ਨ ਤਤ ਅਸ੍ਰਤਿ ਵਿਨਾ ਯਤ੍ਰ (ਅ), ਸਯਾਤਮਯਾ ਭੂਤਮ੍ ਚਰ ਅਚਰਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਤ੍ਰ : ਕਿਹੜਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਸਰਵ ਭੂਤਾਨਾਮ : ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ। ਬੀਜਮ੍ : ਬੀਜ। ਤਤ : ਉਹ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਅਰਜਨ : ਹੋ ਅਰਜਨ। ਨ : ਨਾ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਅਸ੍ਰਤਿ : ਹੈ। ਬਿਨਾਂ : ਬਗੈਰ। ਯਤ੍ਰ : ਕਿਹੜਾ। ਸਯਾਤਮ੍ : ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਯਾ : ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ। ਭੂਤਮ੍ : ਜੀਵ। ਚਰਅਚਰਮ੍ : ਗਤੀਸੀਲ ਗਤੀਹੀਣ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੋ ਅਰਜਨ! ਜੋ ਵੀ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਬੀਜ (ਉਤਪਤੀ ਕਾਰਨ ਤੁਖਮ) ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵੀ ਗਤੀਸੀਲ ਗਤੀਹੀਣ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ (ਅਸ੍ਰਤਿਵਿਵਵਾਨ) ਹੋਵੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਤ੍ਰ ਚ ਅਪਿ ਸਰਵ ਭੂਤਾਨਾਮ, ਵੀਜਮ੍ ਤਤ ਅਹਮ ਅਰਜਨ - ਇਥੋਂ ਭਗਵਾਨ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਸਭ ਦਾ ਕਾਰਣ ਅਥਵਾ ਬੀਜ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਬੀਜ ਵੀ ਮੈਂ ਹਾਂ। 7.10 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਨੂੰ ਸਤਾਨਤਨ ਬੀਜ ਤੇ 9.18 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਵਘਯ ਬੀਜ ਤੇ ਏਥੇ ਕੇਵਲ ਬੀਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਜਿਵੇਂ ਦਾ ਤਿਵੇਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਵਿਆਪਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ੦ ਨ ਤਤ ਅਸ੍ਰਤਿਵਿਨਾ ਯਤ੍ਰ (ਅ) ਸਯਾਤਮ੍ ਮਯਾ ਭੂਤਮ੍ ਚਰ ਅਚਰਮ - ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜੜ ਚੇਤਨ ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਚਰ ਅਚਰ ਆਦਿ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਮੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸਭ ਕੁਝ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਬੁੱਧੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇੱਜ ਕਰਕੇ ਸਾਧਕ ਦਾ ਮਨ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਸਿਵਾਏ ਚਰ ਅਚਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਕੁਝ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। (ਵੇਖੋ 18.24 ਸ਼ਲੋਕ)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੀਵ ਕੋਈ ਵੀ ਹੈ, ਵਸਤੂ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ। ਗਤੀਸੀਲ ਹੈ ਗਤੀਹੀਣ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਜਿਥੋਂ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਵੀ ਹੈ, ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਕਰਤਾ, ਉਤਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਜੀਵਨ ਸਰੋਤ ਹੈ।

* * *

10.40 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਅੜਨ: ਅਸ-ਤਿ ਮਮ ਦਿਵ-ਯਾਨਾਮ, ਵਿ-ਭੂ-ਤੀਨਾਮ ਪਰਮ-ਤਪ। ਏਥ: ਤੁ ਤੁਦ-ਦੇਸ਼ਤ: ਪ੍ਰ-ਤੁਕ; ਵਿ-ਭੂਤੇ: ਵਿ-ਸਤਰ: ਮਧਾ॥

ਨ ਅੰਤਰ ਅਸ੍ਰਤਿ ਮਮ ਦਿਵਯਾਨਾਮ, ਵਿਭੂਤੀਨਾਮ ਪਰਮਤਪ॥

ਏਸ਼ਹ ਤੁ ਓਦ ਦੇਸ਼ਤਹ ਪ੍ਰਉਕਤਹ, ਵਿਭੂਤਹ ਵਿਸ੍ਤਰਹ ਮਯਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਾ। ਅੰਤਰ : ਅੰਤਿ। ਅਸ੍ਰਤਿ : ਹੈ। ਮਮ : ਮੇਰਾ। ਦਿਵਯਾਨਾਮ : ਦੈਵੀ। ਵਿਭੂਤੀਨਾਮ : ਸ਼ੋਭਾ ਮਾਨ। ਪਰਮਤਪ : ਹੋ ਪਰਮਤਪ। ਏਸ਼ਹ : ਇਹ। ਤੁ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਓਦ ਦੇਸ਼ਤਹ : ਸੰਖੇਪ ਬਿਆਨ। ਪ੍ਰਉਕਤਹ : ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ੍ਤਰਹ : ਵਿਸ਼ੇਸ਼। ਮਯਾ : ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੋ ਪਰਮਤਪ! ਮੇਰੀ ਦਿੱਬ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸਥਾਰ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਇੱਕ ਦਿੱਸ਼ਟੀ ਤੋਂ (ਸੰਖੇਪ ਨਾਲ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮਮ ਦਿਵਯਾਨਾਮ - ਭਿਵੂਤੀ ਨਾਮ = ਦਿਵਯ ਸ਼ਬਦ ਅਲੌਕਿਕਤਾ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਦਾ ਮਨ ਜਿਥੋਂ ਚਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਦਿਵਯਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦਿਵਯ ਸ਼ਕਤੀ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਹੈ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿਵਯ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਨਿਉ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ ਸ਼ਲੋਕ 11.52) ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਦਿਵਯ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਨ ਅੰਤਰ ਅਸ੍ਰਤਿ = ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਦਿਵਯ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਵੀ ਅੰਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਲੀਲਾਵਾਂ ਵੀ ਅੰਤ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ‘ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਣੂਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਸਮਾਂ ਤੋਂ ਗਿਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕਰੋੜਾਂ ਬ੍ਰਹਮੰਡਾਂ ਨੂੰ ਰਚਣ ਵਾਲੀ ਮੇਰੀ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਗਵਾਨ ਅੰਤ ਅਸੀਮ ਅਗਾਧ ਹਨ। ਅਸੀਮ ਹਨ, ਕਾਲ ਦੀ ਦਿੱਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਮੁੱਕ ਹਨ। ਤਲ ਦੀ ਦਿੱਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਅਗਾਧ ਹਨ। ਅਗਾਧ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਗਾਧ ਨਾਂ ਤਲ ਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਲ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਤਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਤਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਅਗਾਧ ਹੈ ਗਿਹਿਗਾ ਹੈ। ੦ ਏਸ਼ਹ ਤੁ ਓਦ ਦੇਸ਼ਤਹ ਪ੍ਰਉਕਤਹ - ਵਿਭੂਤਹ ਵਿਸ੍ਤਰਹ ਮਯਾ - 10.18 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ - ਕਹਿ ਕੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਜਗਾਈ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਸਤਾਰ ਲੌਕਿਕ ਦਿੱਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਦਿੱਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾ ਮਾਤਰ ਅਥਵਾ ਸੰਖੇਪ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਅਰਥ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮੁਰਗੀ ਮਾਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਚੋਗਾ ਚੁਗਣ ਦੀ ਜਾਂਚ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬੱਚਾ ਵੀ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਵੇਖ ਕੇ, ਸਮਝ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਖਾਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕੇ ਹਰ ਜੀਵ ਨੂੰ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਤਿ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵੱਲ ਉਚਿਤ ਮਾਰਗ ਹੈ। ‘ਪ੍ਰਭੂ

ਦੇ ਸਮੁੱਚ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅੰਖਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਹੀ ਇੱਜ ਕਰਨ ਦਾ ਹੋਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ? ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਿਆਲਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰਣ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤਿ ਮੁਸਕਲ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਮੰਨ ਲਈਏ ਕਿ ਕੋਈ ਜੋ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਡੁਬਕੀ ਲਾ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਗੰਗੇਤਾਰੀ ਤੋਂ ਗੰਗਾ ਸਾਗਰ ਤੱਕ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸੋਰਤ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੋਂ ਯੋਗ ਛੁਕਵੀਂ ਥਾਂ ਉਪਰ ਮਿਲੋ, ਭੁਹਾਡੀ ਅਭਿਲਾਸਾ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ' (ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ)।

* * *

10.41 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਰ ਧਰ ਵਿ- ਭੂ-ਤਿ- ਮਰ ਸਤਿਮ, ਸ੍ਰੀਮਤੁ ਅਰਜਿਤਮ ਏਕ ਵਾ। ਤਰ ਤਰ ਏਕ ਅਕ- ਗਛ ਤਵਮ, ਸਮ ਤੇਜ:- ਅੰਸ- ਸਮ- ਭਵਮ॥

ਯਤ੍ ਯਤ੍ ਵਿਭੂਤਿ ਮਤ੍ ਸਤਵਮ, ਸ੍ਰੀਮਤ੍ ਉਰਜਿਤਮ੍ ਏਵ ਵਾ।

ਤਤ੍ ਤਤ੍ ਏਵ ਅਵ ਗੱਢ ਤਵਮ, ਮਮ ਤੇਜਹ ਅੰਸ ਸਮਭਵਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਤ੍ ਯਤ੍ : ਜੋ ਵੀ ਹੈ। ਵਿਭੂਤਿਮਤ੍ : ਸ਼ੁਹਰਤ ਠਾਠ ਬਾਠ ਬਣਾਉਣੀ। ਸਤਵਮ੍ : ਜੀਵ। ਸ੍ਰੀਮਤ੍ : ਖੁਸ਼ਗਾਲ। ਉਰਜਿਤਮ੍ : ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ। ਏਵ : ਭੀ। ਵਾ : ਜਾ। ਤਤ੍ ਤਤ੍ : ਉਹ। ਏਵ : ਸਿਰਫ। ਅਵਗੱਢ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਤਵਮ੍ : ਆਪਦਾ, ਤੇਰਾ। ਮਮ : ਮੇਰਾ। ਤੇਜਹ : ਅੰਸ, ਸਮਭਵਮ੍ : ਸ਼ੋਭਾ ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਇੱਕ ਭਾਗ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਵਿਭੂਤਿਮਾਨ (ਈਸ਼ਵਰ ਯੁਕਤ) ਸ੍ਰੀਮਾਨ (ਸਮਾਧਿਯੁਕਤ) ਜਾਂ ਉਰਜਿਤ (ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ) ਪਦਾਰਥ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਤੇਜ਼ ਦੇ ਅੰਸ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਇਆ ਮੰਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਤ੍ ਯਤ੍ ਵਿਭੂਤਿ ਮਤ੍ ਸਤਵਮ, ਸ੍ਰੀਮਤ੍ ਉਰਜਿਤਮ੍ ਏਵ ਵਾ - ਸੰਸਾਰ ਮਾਤਰ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਸਜੀਵ ਨਿਰਜੀਵ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਘਟਨਾ ਹਾਲਤ ਗੁਣ ਭਾਵ ਕਿਰਿਆ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਇਸ਼ਵਰੁਕ ਦੇਖੇ, ਸ਼ੋਭਾ ਜਾਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇਖੇ, ਬਲਵਤ ਦੇਖੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਜਾਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਵੇਖੇ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਤੇਜ਼ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਇਆ ਮੰਨੇ। ਇਹ ਸਭ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਅਸਥਾਈ ਹੈ। ਹਰ ਵਸਤੂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਿਹਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਨਾ ਜਾ ਕੇ, ਵਸਤੂ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਥਾਈ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਨਿਤ੍ਯ ਵਸਤੂ ਕਦੇ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸਭ ਵਸਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਵੇਸਵਾ ਦੇ ਸੰਦਰ ਰਸਮਈ ਗਾਣੇ ਨੂੰ ਸੂਣਕੇ ਜੇ ਕੋਈ ਸੰਤ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ੁਗੀਲੇ ਕੰਠ ਵਾਲੇ ਗਾਣੇ ਦੀ ਤਾਰੀਫ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਵੇਸਵਾ ਦੀ ਤਾਰੀਫ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ, ਉਸ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਤਾਰੀਫ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਵੇਸਵਾ ਨੂੰ ਮਿਠਾਸ ਭਰਿਆ ਕੰਠ ਪਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਏਥੇ ਵਰਣਣ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ (ਦੇਖੋ 10.20 ਸ਼ਲੋਕ ਤੋਂ 10.39 ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ) ਅਸਿੰਮ ਪਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਮੈਂ ਹਾਂ' ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਥਾਂ 'ਤੇ 10.24 ਤੇ 10.27 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵਿਧਿ ਅਤੇ 10.41 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਵਗੱਢ ਪਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਭਨਾਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਅਤੇ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਕੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮੇਰੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੋ। ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪ ਖੁਦ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੁਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਭੂ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੋਭਾ ਹੈ, ਬੁੰਧੀਮਤਾ ਹੈ, ਠਾਠ ਬਾਠ ਹੈ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ (ਪ੍ਰਭੂ) ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਸਾਡੀ ਕਲਪਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵੱਲ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ਮਾਦ ਅਥਵਾ ਮਸਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਭੇਜਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿਮਤਾਂ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਕੀ ਅਰਥ ਹਨ ? ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਜਿਸ ਦਾ ਦੈਵੀ ਸਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਗਰ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲਹਿਰਾਂ ਹਨ, ਛੱਲਾਂ ਹਨ, ਜਵਾਰ-ਭਾਟਾ ਹੈ, ਬੁਲਬਲੇ ਹਨ, ਝੱਗ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਫੁਗਾਂ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਚਿੱਤ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਰੂਪ ਹੈ, ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਤਾਂ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

* * *

10.42 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਥਵਾ ਬਹੁਨਾ ਏਤੇਨ, ਕਿਮ੍ ਜਾ-ਤੇਨ ਤਵ ਅਰਜੁਨ। ਵਿ਷ਭਿ ਅਹਮ੍ ਇਦਮ੍ ਕ੃ਤਸ਼ਮ, ਏਕ- ਅੰਸੇਨ ਸਿਥਤ: ਜਗਤੁ॥

ਅਥਵਾ ਬਹੁਨਾ ਏਤੇਨ, ਕਿਮ੍ ਗ੍ਰਯਾਤੇਨ ਤਵ ਅਰਜੁਨ।

ਵਿਸ਼ਟ ਭਯ ਅਹਮ੍ ਇਦਮ੍ ਕ੍ਰਤਸ਼ਨਮ੍ ਏਕ ਅੰਸੇਨ ਸਿਥਤਹ ਜਗਤੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਥਵਾ : ਜਾ। ਬਹੁਨਾ : ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ। ਏਤੇਨ : ਇਸ ਰਾਹੀਂ। ਕਿਮ੍ : ਕੀ ? ਗ੍ਰਯਾਤੇਨ : ਜਾਣੇ ਗਏ। ਅਰਜੁਨ : ਹੇ ਅਰਜਨ। ਵਿਸ਼ਟਭਯ : ਸਹਾਇਤਾ ਸਮੱਖਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਕ੍ਰਤਸ਼ਨਮ੍ : ਸਾਰੇ। ਏਕ ਅੰਸੇਨ : ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ। ਸਿਥਤਹ : ਸਥਿਤ ਹੈ। ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਗਤੁ : ਸੰਸਾਰ, ਜਗਤ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਥਵਾ, ਹੇ ਅਰਜਨ ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਤੇਰਾ ਕੀ ਮੰਤਵ ਹੈ ? ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਪੂਰਨ ਜਗਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅੰਸ ਤੋਂ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਥਿਤ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਥਵਾ - ਭਗਵਾਨ, ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਤੂੰ ਜੋ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ੦ ਬਹੁਨਾ ਏਤੇਨ ਕਿਮ੍ ਗ੍ਰਯਾ ਤੇਨ ਤਵ

ਅਰਜੁਨ - 'ਭਈਆ ਅਰਜਨ! ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮੈਂ ਘੋੜੇ ਦੀ ਲਗਾਮ ਤੇ ਚਾਬਕ ਫੜ ਕੇ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਾ ਹਾਂ। ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਮੇਰੇ ਇਸ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਨੰਤ ਕੋਟਿ ਬੁਹਿਮੰਡ ਮਹਾਸਰਗ ਤੇ ਮਹਾਪ੍ਰਲਮ - ਦੋਵੇਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਾ ਹਾਂ। ਤੇ ਤੇਰੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਹਾਂ, ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਹਾਂ, ਫਿਰ ਤੈਨੂੰ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਕੀ ਹੈ ? ੦ ਵਿਸ਼੍ਵਟਖਯ ਅਹਮ੍ ਇਦਮ੍ ਕ੍ਰਤਸਨਮ੍ ਏਕ ਅੰਸ਼ਨ ਸਿਖਤਹ ਜਗਤ - 'ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਵਿਆਪਤ ਕਰਕੇ ਸਿਖਤ ਹਾਂ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਨੰਤ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਸ਼ ਭਾਗ ਰੁਕਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ 'ਤੇ ਵੀ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਪਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਸਾਡੀ ਬੁੱਧੀ ਹੈ, ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਲਿਪੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਕਰਿ ਸਕਦੇ ਕਿ ਸਾਡੀ ਬੁੱਧੀ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈ ਹੈ, ਹੋਰ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਥਾਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਅੰਸ਼ ਬੁੱਧੀ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਭਰਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਅਨੰਤ ਅਸੀਮ ਤੇ ਅਗਾਧ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਸ਼, ਅਨੰਤ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਏਥੇ ਕਿਧਰੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਯੋਗ (ਸੰਬੰਧ) ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਦਸਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਭੂਤੀ-ਯੋਗ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇੱਕ ਤੱਜਰਬੇਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾ ਸਕਦਾ ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੋਗੀ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਭੱਜਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅੰਸਖ ਰੂਪ ਹਨ, ਅਨੇਕਾਂ ਚਿਹਰੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਵਿਖਾਵਾ ਨਾ ਮਾਤੁਰ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ, ਉਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵਹੀਣ-ਪੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਅਨੰਨਤਾ ਸਦੀਵਤਾ ਦੇ ਦਿਸ਼ਾਮਾਨ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ, ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਤੁੱਢ ਜਿਹੇ ਛੋਟੇ ਪੱਥੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਹ ਲੈਣੀ ਆਖੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੁ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣਾ ਕਿੰਨਾ ਆਖਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ-ਕਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੈ (ਸਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ) ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਮਝ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਹੈ ?"

* * *

ਗਿਆਰਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਵਿਸ਼ਵ-ਰੂਪ ਦਰਸ਼ਨ-ਯੋਗ

11.01 ਸਲੋਕ : ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ ਅੰਜੁਨ ਤਵਾਚ

ਮਦ-ਅਨੁ-ਗ੍ਰਹਾਯ ਪਰਮਮ, ਗੁਹਾਮੁ ਅਥਿ-ਆਤਮ ਸਮ-ਜਿਤਮ्।

ਯਤ ਤਵਾ (ਕਚ) ਤਚ-ਤਮ੍ ਕਚ: ਤੇਨ, ਮੋਹ: ਅਯਸ੍ ਵਿ-ਗਮ-ਤ: ਮਸ॥

ਮਦਅਨੁ ਗ੍ਰਹਾਯ ਪਰਮਮ, ਗੁਹਾਮੁ ਅਧਿਆਤਮ ਸਮ ਗ੍ਰਿਯਾਤਮ॥

ਯਤ੍ ਤ੍ਰਵਯਾ (ਵਚ) ਉਚਤਮੁ ਵਚਹਤੇਨ, ਮੋਹਰ ਅਯਮੁ ਵਿਗਮੁ ਤਹਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ : ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਮਦ-ਅਨੁਗ੍ਰਹਾਯ : ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਰਹਿਮ ਦਿਲੀ ਨਾਲ। ਪਰਮਮੁ : ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ। ਗੁਹਾਮੁ : ਭੇਤ। ਅਧਿਆਤਮ ਸਮਗਯਾਤਮੁ : ਅਧਿਆਤਮ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਤ੍ਰਵਯਾ : ਤੁਹਾਡੇ ਰਾਹੀਂ। (ਵਚ) ਉਚਤਮੁ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲੇ ਗਏ। ਵਚਹ : ਸ਼ਬਦ। ਤੇਨ : ਉਸ ਰਾਹੀਂ। ਮੋਹਰ : ਛਲ, ਵਹਿਮ ਕਪਟ। ਅਯਮੁ : ਇਹ। ਵਿਗਮੁਤਹ : ਚਲੇ ਗਏ। ਮਮ : ਮੇਰਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਅਰਜਨ ਬੋਲਿਆ, ‘ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਰਹਿਮ ਦਿਲੀ (ਤਰਸ ਭਾਵਨਾ) ਵਿਖਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਜੋ ਪਰਮ ਗੋਪਨੀਯ ਅਧਿਆਤਮ ਨਾਮਕ ਵਚਨ ਕਰੇ ਹਨ, ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਮੋਹ ਅਲੋਧ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮਦਅਨੁ ਗ੍ਰਹਾਯ ਪਰਮਮੁ - ‘ਮੇਰਾ ਭਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ’ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਆਪ ਖੁਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਗਿਆਨ ਜਨਯ ਅੰਧਕਾਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। (ਗੀਤਾ 10.11) ਇਹ ਗੱਲ ਭਗਵਾਨ ਕਿਰਪਾ ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਢੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। (10.12 ਤੋਂ 10.15) ਅਜਿਹੀ ਉਸਤਤੀ ਉਸ ਨੇ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਲਕਸ਼ ਬਣਾ ਕੇ ਅਰਜਨ ਏਥੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੇਵਲ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਕਿਰਪਾ ਪਿੱਛੋਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਦਸਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਨੂੰ ਅਨੰਤ ਕਈ ਬਹਿਮੰਡਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਪਤ ਕਰਕੇ ਸਥਿਤ ਹਾਂ (10.42) ਅਰਥਾਤ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਖੁਦ ਆਪਣਾ ਪਰਿਚੈ ਦਿੱਤਾ, ‘ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹਾਂ। ਏਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਪਰਮ ਗੋਪਨੀਯ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਧਿਆਤਮ ਸਮਮ ਗ੍ਰਿਯਾਤਮੁ - ਭਗਵਾਨ ਨੇ 10.07 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਤੂਤੀਆਂ ਤੇ ਯੋਗ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਵਿਤੂਤੀਆਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਗਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਅਧਿਆਤਮ ਸਮ ਗ੍ਰਿਯਾਤਮੁ ਮੰਨ ਰਹੇ ਹਨ। ੦ ਯਤ੍ ਤ੍ਰਵਯਾ (ਵਚ) ਉਚਤਮੁ ਵਚਹ ਤੇਨ - ਮੋਹਰ ਅਯਮੁ ਵਿਗਮੁ ਤਹ ਮਮ - ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ’ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਆਪ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹੋ ਉਸ ਦਾ ਮੋਹ ਸੀ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਕਿ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਕਰਕੇ - ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਅਰਜਨ ਦੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗਈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਕਿਨੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹਨ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਨੰਤ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀਆਂ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਆਪ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੋਹ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਇਹ ਬਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਜੋ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ, ਉਹ ਮੇਰਾ ਮੋਹ ਹੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਰਜਨ ਏਥੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ‘ਕਿ ਹੇ ਭਗਵਾਨ ਮੇਰਾ ਇਹ ਮੋਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਣ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇੱਜ ਕਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ 11.49ਵੇਂ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਕਿ ‘ਤੈਨੂੰ ਵਿਸਥ ਅਤੇ ਮੂੜ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ੦ ਗ੍ਰਹਾਯ : ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਗੁਪਤ ਰੱਖਣਾ - ਯੋਗ, ਅਰਥਾਤ ਅਨਿਪਕਾਰੀ ਪੁਰਸ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਰੱਖਣ ਯੋਗ। ਅਧਿਆਤਮ ਗਿਆਨ ਅਨਿਪਕਾਰੀ ਪੁਰਸ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਉਜ ਪਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਭਗਵਦ ਬਚਨ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਾਯ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਲੀਨ ਵਸਤੂ ਉੱਪਰ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਲੀਨ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਲਈ ਗ੍ਰਹਾਯ ਸ਼ਬਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਚੁਮਾ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਗਿਯਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਸੀਮਤ ਅਨੰਤ ਸਮੁੱਚਤਾ ਦਾ ਇਹ ਭਾਗ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਆਪਕ ਸੰਸਾਰ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਅਦਿਖ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਮਿਣੀ ਜਾਂ ਮਾਪੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਬਦਲਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਕੀ ਹੈ ? ਸੰਸਾਰ ਕੀ ਹੈ ? ਉਸ ਦੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਕੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ ? ਉਸ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਕੀ ਹਨ ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਛਲ ਕਪਟ ਦੀ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

* * *

11.02 ਸਲੋਕ :

ਭਵ-ਅਧਿਯੌ ਹਿ ਭੂਤਾਨਾਮ, ਸ਼੍ਰੁ-ਤੌ ਕਿਸਤਰ-ਸ਼: ਮਥ। ਤਵਦ-ਤ: ਕਮਲ-ਪਤ-ਅਕਸ, ਸਾਹਾਤਮਯਮੁ ਅਧਿ ਚ ਅ-ਕਵਯਧਮ॥

ਭਵ ਅਪਯਯੌ ਹਿ ਭੂਤਾਨਾਮ, ਸ਼ੁਰੂਤੈ ਵਿਸਤ੍ਰਸ਼ਹ ਮਯ॥

ਤਵਦਤਹ ਕਮਲ ਪਤ੍ਰ ਅਕਸ, ਮਾਹਾਤਮਯਮੁ ਅਧਿ ਚ ਅਵਯਯਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਭਵਅਪਯਯੌ : ਮੂਲ ਤੇ, ਜੋ ਨਾ ਘੁਲੇ, ਜੋ ਬਦਲਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ, ਜੋ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਭੂਤਾਨਾਮੁ : ਸਾਰੀਆਂ ਜਿਊਂਦੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ। ਸ਼ੁਰੂਤੈ : ਸੁਣ ਚੁਕੇ। ਵਿਸਤ੍ਰਸ਼ਹ : ਵਿਆਖਿਆ। ਮਯਾ : ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ। ਤਵਦਤਹ : ਤੋਂ। ਕਮਲ ਪਤ੍ਰ : ਕੰਵਲ ਨੈਣਾਂ ਵਾਲੇ। ਮਾਹਾਤਮਯਮੁ : ਸ਼ੋਭਾ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਚਾ : ਅਤੇ। ਅਵਯਯਮੁ : ਅਖੰਡਤਾ, ਅਸੀਮਤਾ।

० ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਕਮਲ ਪੱਤਰ ਨੇਤਰਾਂ ਵਾਲੇ। ਆਪ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਉਦਭਵ ਤੇ ਪੁਲਜ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਦੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਅਨੰਤ ਅਪਾਰ ਵਡਪੱਣ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ० ਭਵ ਅਪਯਯੋਂ ਹਿ ਭੂਤਾਨਾਮ੍ ਸ਼ਰੂਤੋਂ ਵਿਸਤਰ ਸਹ ਮਯਾ - ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਵ ਤੇ ਪੁਲਜ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। (7.06 ਤੇ 7.07) ० ਸਾਤਵਿਕ ਰਜੋਂ ਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਵਾਲੇ ਭਾਵ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (7.12) ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਭਾਵ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਸਭ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। (10.08) ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰੇ ਚੌਂ ਹੀ ਉਪਜਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। (10.20) ਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਦਿ ਮਧ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। (10.32) ਏਸੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅਰਜਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਪੁਲਜ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ, ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ (ਪੁਲਜ) ਦਾ ਵਰਨਣ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਇਹ, ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਆਪ ਹੀ ਹੋ। ० ਮਾਹਾਤਮਯਮ੍ ਅਧਿਕ ਚ ਅਵਯਯਮ੍ - ਆਪ ਨੇ 10.07 ਸਲੋਕ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਭੂਤੀ ਅਤੇਯੋਗ ਨੂੰ ਜੋ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਤੇ ਯੋਗ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਭੀ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਤਮ ਨੂੰ ਅਵਯਯ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਅਤੇ ਯੋਗ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣ ਲੈਣ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਭਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਅਭਿਨੰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਅਵਯਯਮ੍ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਅਵਯਯਮ੍ ਨਿਦਯ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਵੀ ਅਵਯਯਮ੍ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ० ਮੋਹ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਮੋਹ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਲਕਿ ਮੋਹ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੇ ਹੀ ਮੋਹ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੋਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਈਸ਼ਵਰ ਵਿੱਚ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਚਮਕ ਨੂੰ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੈਵੀ-ਸ਼ੋਭਾ ਨੂੰ ਪਭੂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਜਿਵੇਂ ਬੁੱਧੀ, ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਸ਼ਕਤੀ, ਸੱਮਰਸਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ, ਨਾਇਕਤਤੱਤਵਤਾ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਗੁਣ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿਵਾਜਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਖਾਵੇ। ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਖੇਪ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਨਜ਼ਗੀਏ ਤੋਂ ਸੰਖੇਪ ਹੈ, ਪਰ ਅਰਜਨ ਲਈ ਸਾਵਿਸਤਾਰਮਈ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਨਜ਼ਗੀਆ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸੋਚਣ ਦੀ ਪੱਧਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਉਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਏਸ ਜਗਤ ਦੀ ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਦਲ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਹੈ।

○ ○ ○

11.03 ਸਲੋਕ :

ਏਵਮ੍ ਏਤਤ੍ ਯਥਾ ਆਤਥ ਤਵਮ੍, ਆਤਮਾਨਸ੍ ਪਰਮ-ਈਸ਼ਵਰ / ਦ੍ਰ਷ਟੁਮ੍ ਇਚਛਾਮਿ ਤੇ ਰੂਪਮ੍, ਏਥਰਮ੍ ਪੁਰਥ-ਤਜਮ੍ //

ਏਵਮ੍ ਏਤਤ੍ ਯਥਾ ਆਤਥ ਤਵਮ੍, ਆਤਮਾਨਸ੍ ਪਰਮ-ਈਸ਼ਵਰ /

ਦ੍ਰ਷ਟੁਮ੍ ਇਚਛਾਮਿ ਤੇ ਰੂਪਮ੍, ਏਸ੍ ਵਰਮ੍ ਪੁਰਸ਼ ਉੱਤਮਾ /

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਏਵਮ੍ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਏਤਤ੍ : ਇਹ। ਯਥਾ : ਜਿਵੇਂ। ਆਤਥ : ਐਲਾਨ ਕਰ ਚੁੱਕੇ। ਤਵਮ੍ : ਤੁਹਾਡੇ। ਆਤਮਾਨਸ੍ : ਆਪਣੇ ਆਪ। ਪਰਮ ਈਸ਼ਵਰ : ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਭੂ ਈਸ਼ਵਰ। ਦ੍ਰ਷ਟੁਮ੍ : ਵੇਖਣਾ। ਇਚਛਾਮਿ : ਮੈਂ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਤੇ : ਉਸਦਾ। ਰੂਪਮ੍ : ਰੂਪ। ਏਸ੍ ਵਰਮ੍ : ਸਰਬਸੱਤਾ ਧਾਰੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਵਾਲੀ। ਪੁਰਸ਼ ਉੱਤਮ : ਹੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ! ਤੂ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਹੇ ਪਰਸ਼ੋਤਮ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਮੈਂ ਖੁਦ ਦੇਖਣ ਦਾ ਅਭਿਲਾਸੀ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ० ਪੁਰਸ਼ ਉੱਤਮ - ਇਸ ਸੰਬੋਧਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ, ਮੇਰੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪ ਵਰਗਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਉੱਤਮ ਸੋਸ਼ਠ ਪੁਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। (ਹੋਰ ਵੇਖੋ 15.18) ० ਏਵਮ੍ ਏਤਤ੍ ਯਥਾ ਆਤਥ ਤਵਮ੍ ਆਤਮਾਨਸ੍ - ਹੇ ਪਰਸ਼ੋਤਮ! ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣੇ ਆਲੋਕਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਤੇ ਸਮੱਰਸਾ ਦਾ ਜੋਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ। 'ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਮੇਰੇ ਚੌਂ ਹੀ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (7.06) ਮੇਰੇ ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ (7.07) ਸਭ ਕੁੱਝ ਵਾਸੂਦੇਵ ਹੀ ਹੈ। (7.19) ਬ੍ਰਹਮ, ਅਧਿਆਤਮ, ਕਰਮ, ਅਧਿਭੂਤ ਅਧਿਭੈਵ ਤੇ ਅਧਿਯਗ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। (8.22) ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਵਿਆਪਤ ਹੈ ਪਰ ਮੈਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ, ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। (9.04, 9.05) ਸਤ੍ ਤੇ ਅਸਤ੍ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁੱਝ ਮੈਂ ਹਾਂ (9.11) ਮੈਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਸੱਤਾ ਸਫੂਰਤੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। (10.08) ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਮੇਰੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। (10.42) ਇਹ ਜੋ ਕਿਹਾ ਹੈ ਸਭ ਯਥਾਰਥ ਹੈ। ੦ ਪਰ ਈਸ਼ਵਰ - ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮੁਖ ਤੋਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ, 'ਮੈਂ ਹੀ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਈਸ਼ਵਰ ਹਾਂ। (4.06 ਤੇ 5.29) ਏਸੇ ਲਈ ਅਰਜਨ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਈਸ਼ਵਰ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਆਪ ਹੀ ਪਰਮ-ਈਸ਼ਵਰ ਹੋ। ੦ ਦ੍ਰ਷ਟੁਮ੍ ਇਚਛਾਮਿ ਤੇ ਰੂਪਮ੍ = ਅਰਜਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਵਿਗਾਟ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। 10.16 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਨਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਬਚੇ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਜੋ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਏਥੇ ਅਰਜਨ, ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਇੱਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਅੱਗੇ ਕਹਿਣਗੇ 'ਤੂ ਮੇਰੇ ਸੈਂਕੜੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੂਪਾਂਨੂੰ ਦੇਖ' (11.05) ੦ ਰੂਪਮ੍ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ, ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਫਰਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ (ਪ੍ਰਭੂ) ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ

ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਜਗਤਮਈ ਪਾਸਾਰਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਰਜ ਦੀ ਗਤੀਸੀਲਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖੇ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਅਰਜਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ ? ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ (ਅਰਜਨ) ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ (ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ) ਉਸ ਨੂੰ (ਅਰਜਨ ਨੂੰ) ਆਪਣਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਖਾਵੇ। ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੋਭਾ ਵੀ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਅਰਜਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਅਰਜਨ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਣੂੰ ਹਨ। ਉਹ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਵਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

○ ○ ○

11.04 ਸ਼ਲੋਕ :

ਮਨ्-ਯ-ਸੇ ਯਦਿ ਤਤ ਸ਼ਕਧਮ, ਸਧਾ ਦ੍ਰ਷ਟਮ्, ਸਧਾ ਦ੍ਰ਷ਟਮ् ਇਤਿ ਪ੍ਰਭੋ । ਯੋਗ-ਈਸ਼-ਵਰ ਤਤ : ਮੇ ਤਵਮ्, ਦਰਸ-ਅਧ ਆਤਮਾਨਮ् ਅ-ਵਿ-ਅਧਮ ॥

ਮਨਯਸੇ ਯਦਿ ਤਤ੍ ਸਕਯਮ्, ਸਧਾ ਦ੍ਰਸ਼ਟਮ् ਇਤਿ ਪ੍ਰਭੋ ।

ਯੋਗ ਈਸ਼ਵਰਾ ਤਤਹ ਮੇ ਤ੍ਰਵਮ्, ਦ੍ਰਸ਼ ਅਧ ਆਤ੍ ਮਾਨਮ् ਅਵਿਯਮ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਨਯਸੇ : ਆਪ ਸੌਚਦੇ ਹੋ, ਸੌਚਵਾਨ ਹੋ। ਯਦਿ : ਜੇ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਸਕਯਮ੍ : ਸੰਭਵ। ਸਧਾ : ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ। ਦ੍ਰਸ਼ਟਮ੍ : ਦੇਖਣਾ। ਇਤਿ : ਇਸ ਵਾਸਤੇ। ਪ੍ਰਭੋ : ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ। ਯੋਗ ਈਸ਼ਵਰਾ : ਹੇ ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ। ਤਤਹ : ਤਤ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਤ੍ਰਵਮ੍ : ਸਵੇ। ਦ੍ਰਸ਼ਅਜ : ਵਿਖਾਉਣਾ। ਆਤਮਾਨਮ੍ : ਸਵੇ। ਅਵਿਯਾਜਮ੍ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- - 'ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ! ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਹੇ ਯੋਗੀ ਈਸ਼ਵਰ ! ਆਪ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਸਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਓ !'

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- - ੦ ਪ੍ਰਭੋ - ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਂ ਹੈ ਜੋ ਸਰਵ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ। ਭਾਵ ਇਹ, ਜੇਕਰ ਆਪ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਦੇਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇਖਦੇ ਹੋ, ਤਦ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਆਪ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸਮਰੱਥਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪ ਦਾ ਇਹ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਦੇਖ ਸਕਾਂ। ੦ ਮਨਯਸੇ ਯਦਿ ਤਤ੍ ਸਕਯਮ੍ = ਜੇ ਆਪ ਆਪਣਾ ਇਹ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਵੋਗੇ, ਜਿਵੇਂ ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਨਾਪਾਤਰ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਚਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭੋਗ ਵੀ ਸੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰਤੂ ਦ੍ਰਿੜ-ਭੋਸਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਗਾਟ ਸਰੂਪ ਦਿਖਾਵੇ। ੦ ਯੋਗ-ਈਸ਼ਵਰਾ : ਭਗਤੀ, ਗਿਆਨ, ਕਰਮ ਧਿਆਨ, ਹਠ, ਰਾਜ, ਲਘ, ਮੰਤ੍ਰ ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਯੋਗ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪ ਮਾਲਕ ਹੋ। ਇਹ ਯੋਗ ਸ਼ਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦਿਖ ਦੇਵੇ। ੦ ਅਰਜਨ ਦੇ 10.17 ਸ਼ਲੋਕ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵਾਨ ਵਾਸਤੇ 'ਯੋਗਿਨ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਯੋਗੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਯੋਗ ਇਸ਼ਵਰਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵ ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਸੰਪੂਰਣ ਯੋਗ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਤਿ ਧਾਰਣਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਆਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਤਹ ਮੇਂ ਤ੍ਰਵਮ੍ - ਦਰਸ਼ ਅਧ ਆਤਮਾਨਮ੍ ਅਵਿ ਅਯਮ - ਆਪ ਦਾ ਇਹ ਸਰੂਪ ਤਾਂ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਨੰਤ ਸਿਸਟੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਸਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਓ।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਯੋਗ ਨਾ ਸਿਰਫ ਈਸ਼ਵਰ 'ਚੋਂ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਇੱਛਾਵਾਨਾਂ ਉੱਦਮੀਆਂ ਉੱਪਰ ਆਪਣੀ ਮਿਹਰ ਦਾ ਹੱਥ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਜਨਾ, ਸੁਰੱਖਿਆ, ਮੁੜ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਅਪਤੱਖ ਕਰਨਾ ਤੇ ਫੇਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਨਾ - ਪੰਜ ਦੈਵੀ-ਗੁਣ ਹਨ - ਪ੍ਰਭੂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਸਦੀਵੀ ਸਮੇਂ ਲਈ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਵਜੋਂ ਦੇ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਜਗਤ ਪਾਸਾਰੇ ਦੀ ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਵੇਖਣ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਧੰਡਾਗ ਹਨ, ਇਹ ਯੋਗੀ ਈਸ਼ਵਰ ਵੱਲੋਂ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਭਗਤ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਸਵੇ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਸਰਬੋਤਮ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਰਜਨ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਗਤ ਪਾਸਾਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਉਸਨੂੰ ਦਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਭੂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਯੋਗ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

○ ○ ○

11.05 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ੍ ਉਵਾਚ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ

ਪ੍ਰਯ-ਅ ਮੇ ਪਾਰਥ ਰੂਪਾਣਿ, ਸ਼ਤ-ਸਾ : ਅਥ ਸਹਸਰ-ਸਾ :। ਨਾਨਾ-ਕਿਧਾਨਿ ਦਿਵ-ਧਾਨਿ, ਨਾਨਾ-ਕਰਣ-ਆ-ਕ੃-ਤੀਨਿ ਚ ॥

ਪਸ੍ਰ ਅਮੇ ਪਾਰਥ ਰੂਪਾਣਿ, ਸਤਸ਼ਹ ਅਥਸਹਸ੍ਰੂ ਸ਼ਹ ।

ਨਾਨਾ ਵਿਧਾਨਿ ਦਿਵ ਧਾਨਿ, ਨਾਨਾ ਵ੍ਰਣ ਆਕੜੀਨਿ ਚ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪਸ੍ਰਯ : ਵੇਖੋ, ਧਿਆਨ ਦੇਵੋ। ਅਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਪਾਰਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਰੂਪਾਣਿ : ਰੂਪ। ਸਤਸ਼ਹ : ਸੈਂਕੜਿਆਂ। ਅਥ : ਅਤੇ। ਸਹਸਰਸ਼ਹ : ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ। ਨਾਨਾ ਵਿਧਾਨਿ : ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ। ਦਿਵਧਾਨਿ : ਦੈਵੀ। ਨਾਨਾ ਵ੍ਰਣ ਆਕੜੀਨਿ : ਵੱਖ ਰੱਖ ਰੰਗਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਲਾਂ ਦੇ। ਚ : ਅਤੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- - ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਹੇ ਪਾਰਥ ! ਤੂੰ ਸੈਕੜੇ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਅਨੇਕ ਵਰਣਾਂ ਤੱਕ ਆਕੜੀਆਂ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਬਹੁਵਿਧ ਦਿੱਬ ਰੂਪਾਣੂੰ ਦੇਖ।'

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- - ੦ ਪਸ੍ਰਯ ਅ ਮੇ ਪਾਰਥ ਰੂਪਾਣਿ, ਸਤਸ਼ਹ ਅਥ ਸਹਸ੍ਰੂ ਸ਼ਹ = ਹੁਣ ਭਗਵਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਬਨਾਵਟ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਵੀ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ, ਤੇ ਆਕਾਰ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਣ ਵੀ ਧਰਤੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਨੰਤ ਆਪਾਰ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਹੋਰੇਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿਵਯ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਨਾ ਹੋ ਕੇ, ਸੰਸਾਰ ਵੱਲ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ

ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਲੈਣ ਸਮੇਂ ਭਗਵਾਨ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਭਗਵਾਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ (7.25) ਮਨੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਹੁਣ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਦਿਵੰਜ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ।'

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਸਤਾਂ ਜੀਵਾਂ - ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ - ਜੋ ਵੀ ਅਸੰਗਤ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਨਿਗੁਣੀ ਸੁੰਨ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਅੰਕਰ ਜਾਂ ਪਿਉਦ ਜੋ ਵੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਸੀਮਤਾ, ਅਮਿੱਤਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਰੇ ਜਾਂ ਇੱਕ ਵੀ, ਦੈਵੀ ਤੱਤ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਰੂਪ ਦੀ ਵਿੱਖਿਨਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਰੰਗਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਜਾਂ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਏਸ ਜਗਤ ਦੀ ਹਸਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਹੈ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਭਵਨ ਸੰਸਾਰੀ ਰੂਪ ਹੈ, ਜੋ ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ, ਉਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੀ, ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਪਵਿੱਤਰ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ - ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਇਹ ਨਾਰਾਇਣ ਹਨ ਜੋ ਸਰਬ ਸਮੁੱਚ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਨਾਰਾਇਣ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਨਾਰਾਇਣ ਹਨ। ਕਿਸੀ ਨਾਰਾਇਣ ਹੈ। ਦੁਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਨਾਰਾਇਣ ਹੈ, ਜੋ ਵੀ ਹੈ ਨਾਰਾਇਣ ਹੈ। ਨਾਰਾਇਣ ਬਹੁਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕੌਤਕ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੋਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।'

* * *

11.06 ਸਲੋਕ :

ਪਥ ਆਦਿਤਿਆਨੁ ਵਸੂਨੁ ਰੁਦਾਨੁ, ਅਥਿਨੈ ਮਰੁਤ: ਤਥਾ / ਬਹੁਨਿ ਅ-ਵਣ-ਪੂਰਵਾਣੀ, ਪਥ ਆਞਚਾਰਿਣੀ ਭਾਰਤ ॥

ਪਸ੍ਰਯ ਆਦਿਤਯਾਨੁ ਵਸੂਨੁ, ਰੁਦਾਨੁ ਅਸਿਵਨੈ ਮਾਰੂਤਹ ਤਥਾ ।

ਬਹੁਨਿ ਆਦ੍ਰਸ਼ਟਪੂਰਵਾਣੀ, ਪਸ੍ਰਯ ਆਸੁਚਰ੍ਯਾਣੀ ਭਾਰਤ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪਸ੍ਰਯ : ਵੇਖੋ ਧਿਆਨ ਦੇਵੋ। ਆਦਿਤਯਾਨੁ : ਆਦਿਤਯਾਨੁ। ਵਸੂਨੁ : ਵਾਸੂਸ। ਰੁਦਾਨੁ : ਰੁਦਰਾ। ਆਸਿਵਨੈ : ਦੋ ਆਸ਼ਵਿਨ। ਮਾਰੂਤਹ : ਮਾਰੂਤਾ। ਤਥਾ : ਭੀ। ਬਹੁਨਿ : ਬਹੁਤ। ਆਦ੍ਰਸ਼ਟਪੂਰਵਾਣੀ : ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਵੇਖੋ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਸ੍ਰਯ : ਦੇਖਣਾ। ਆਸੁਚਰ੍ਯਾ : ਹੈਰਾਨ ਹੋਣਾ। ਭਾਰਤ : ਹੇ ਭਾਰਤ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਭਾਰਤ ਵੰਸ਼ੀ! ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਦਿਤਯਾਨ ਨੂੰ, ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ, ਰੁਦਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਅਸਿਵਨੀ ਕੁਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮਾਰੂਤ ਗਣਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਅਤੇ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖੇ ਗਏ ਸਨ, ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਅਨੁਕ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਖ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪਸ੍ਰਯ ਆਦਿਤਯਾਨੁ ਵਸੂਨੁ ਰੁਦਾਨੁ ਅਸਿਵਿਨੈਹ ਤਥਾ - ਆਦਿ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਧਾਰਾ ਮਿਤ੍ਰ ਅਯਰਮਾ, ਸਕ੍ਰ ਵਰੁਣ, ਅੰਸ਼, ਭਗ ਵਿਵਸਵਾਨ, ਪੂਸ਼ਾ ਸਵਿਤਾ ਤ੍ਰਵਸ਼ਟਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਣੂ ਇਹ ਬਾਰਾਂ ਆਦਿਤਯ ਹਨ। ਹਰ ਬਹੁਰੂਪ ਤ੍ਰਯਮਬਕ, ਅਪਗਾਜਿਤ, ਵਸ਼ਾ ਕਪਿ, ਸੰਭੂ, ਕਪਰਦੀ ਰੈਵਤ, ਮ੍ਰਗਯਾਘੇ, ਸ਼ਰਵ ਤੇ ਕਪਾਲੀ - ਇਹ ਗਿਆਰਾਂ ਰੁਦ੍ਰ ਹਨ। ੦ ਅਸਿਵਨੀ ਕੁਮਾਰ ਦੋ ਹਨ - ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਾਈ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਵੈਦ ਹਨ। ੦ ਸਤਵਸ਼ਯੇਤੀ, ਆਦਿਤਯ, ਸਤਯਸ਼ਯੇਤੀ ਤ੍ਰਿਯਗ ਜ੍ਯੇਤਿ, ਸਜ੍ਯੇਤਿ, ਜ੍ਯੇਤਿਸ਼ਮਾਨ, ਹਰਿਤ, ਤ੍ਰਚਜਿਤ, ਸਤਯਜਿਤ ਸੁਸ਼ੇਣ, ਸੇਨਜਿਤ, ਸਤਯਮਿਤ, ਅਭਿਮਿਤ, ਹਰਿ ਮਿਤ੍ਰ, ਕੱਤ, ਸਤਯ, ਧਰੁਵ, ਧਰੁਤਾ, ਵਿਧਰ੍ਤਾ ਵਿਧਾਰਯ, ਧਵਾਂਤ, ਧੁਨਿ, ਉਗ, ਭੀਮ, ਅਭਿਯੁ, ਸਾਕਿਸ਼ਪ, ਸੰਬੰਧ, ਇਦ੍ਰਰਕਸ਼, ਪੁਰਸ਼, ਅਨਯਾਦਕਸ਼, ਚੇਤਸ, ਸਮਿਤਾ, ਸਮਿਦ੍ਰਕਸ਼, ਪ੍ਰਤਿਦ੍ਰਕਸ਼, ਮਰੁਤਿ, ਸਰਤ ਦੇਵ, ਦਿਸ਼, ਯਸ਼ਹ, ਅਨੁਦਰ, ਸਾਮ, ਮਾਨਸ ਤੇ ਵਿਸ੍ਰ - ਇਹ 49 ਮਰੁਤ ਹਨ। (ਵਾਯੁ ਪੁਰਾਣ 67 - 123 - 130) ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖ। ੦ ਬਾਰਾਂ ਆਦਿਤਯ, ਅੱਠ ਵਸ੍ਰ, ਗਿਆਰਾਂ ਰੁਦ੍ਰ, ਦੋ ਅਸਿਵਨੀ ਕੁਮਾਰ, ਇਹ ਤੇਤੀ ਕੋਟੀ (ਤੇਤੀ ਪ੍ਰਕਾਰ) ਦੇ ਦੇਵਤਾ, ਸੰਪੂਰਣ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਰੂਦ ਗਣਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ 49 ਮਰੂਦ ਗਣ ਇਨ੍ਹਾਂ 33 ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੈਤਾਂ ਤੋਂ ਦੇਵਤਾ ਬਣੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ 'ਤਥਾ' ਪਦ ਦੇ ਕੇ ਮਰੂਦ ਗਣਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ੦ ਬਹੁਨਿ ਆਦ੍ਰਸ਼ਟਪੂਰਵਾਣੀ, ਪਸ੍ਰਯ ਆਸੁਚਰ੍ਯਾਣੀ ਭਾਰਤ - 'ਤੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਨਾ ਕਦੇ ਕੌਨਾਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਹੈ। ਨਾ ਮਨ ਤੋਂ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਦੇ ਵੀ ਤੇਰੀ ਬਿਰਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਖ ਲੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਅਦਭੁਤ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਦੇਖ।'

ਵਿਆਖਿਆ :- ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਜੋ ਸਗੁਣ (ਪ੍ਰਤਖ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ) ਸਰੂਪ ਹੈ, ਉਹ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਨਿਰਗੁਣ (ਅਪ੍ਰਤਖ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ) ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਅਨੰਤ ਹੈ, ਅਸੀਮ ਹੈ, ਬੇਅੰਤ ਹੈ। ਜਦ ਕੋਈ ਇਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤਖ ਸਰੂਪ ਦੀ ਅਸੀਮਤਾ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਅਸੀਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਦੀ ਜੋ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਣੂ ਦੇ ਸੂਖਮ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸੂਖਮ ਭੇਦ ਹੈ, ਉਹ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਅਸੀਮਤਾ ਅਨੰਤਾ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ, ਇਸ ਕਾਇਨਾਤ ਦੀ ਸੰਚਰਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਆਦਮੀ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਗਵਾਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜਤਾਲਣ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਢਾਂਚਾ ਸਾਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਭਾਵੋਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਭਗਤ ਵੀ ਹੈ, ਮਿੱਤਰ ਵੀ ਹੈ, ਸਿਸ਼ ਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਜੇ ਹਰ ਵਸਤੂ ਸੰਬੰਧੀ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਬੇਅੰਤ ਅਸੀਮ ਅਣਗਿਣਤ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮਾਨਵ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

* * *

11.07 ਸਲੋਕ :

ਇਹ ਏਕ-ਸਥਮ ਜਗਤ ਕ੃ਤਸਥਮ, ਪਥ ਅਦਿਤਿਆਨੁ-ਈਸਾ, ਯਤ ਚ ਅਨ੍ਯਤ ਦ੍ਰ਷ਟੁਸਿੰਘ-ਸਿ ॥

ਇਹ ਏਕ ਸਥਮ ਜਗਤਕ੍ਰਿਤਸਨਮ, ਪਸ੍ਰਯ ਅਦ੍ਰਸ਼ਟਰ ਅਚਰਮ ।

ਮਮ ਦੇਹ ਗੁਡਾਕਾ ਇਸ, ਯਤ ਚ ਅਨ੍ਯਤ ਦ੍ਰਸ਼ਟਮ ਇਚਚਿਸ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਇਹ : ਇਸ ਵਿੱਚ। ਏਕਸਥਮ : ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ। ਜਗਤਕ੍ਰਿਤਸਨਮ : ਜਗਤ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਪਸ੍ਰਯ : ਵੇਖੋ, ਧਿਆਨ ਦੇਵੋ। ਅਦ੍ਰਸ਼ਟ : ਹੁਣੋ। ਸਚਰ ਅਚਰਮ : ਗਤੀਸੀਲ ਤੇ ਗਤੀਹੀਣ ਦੇ ਨਾਲ। ਮਮ : ਮੇਰੀ ਦੇਹ : ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ। ਗੁਡਾਕਾਇਸ਼ਾ

: ਹੋ ਗੁੱਡਾ ਕੇਸਾ। ਯਤ੍ਰ : ਉਹ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਨ੍ਧਮੁ : ਦੂਜੇ। ਦ੍ਰਸ਼ਟਮੁ : ਦੇਖਣਾ। ਇਚਛਿਸਿ : ਇੱਛਾ ਕਰਨਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- 'ਹੋ ਗੁੱਡਾਕੇਸ਼! ਅੱਜ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਸਗੀਰ ਅੰਦਰ ਏਕਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਚਰ ਅਚਰ ਸਹਿਤ ਸੰਪੂਰਨ ਜਗਤ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕੁੱਝ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁਣਾ ਏਂ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਦੇਖ ਲੈ।'

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਇਹ ਏਕ ਸੁਖਮੁ ਜਗਤ ਕੁਤ ਸੁਨਮੁ ਪਸੂਯ ਅਦ੍ਯਸਚਰ ਅਚਰਮੁ, ਮਮਦੇਹ ਗੁੱਡਾਕੇਸ਼ - ਨੀਂਦ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਕਰਕੇ, ਅਰਜਨ ਨੂੰ "ਗੁੱਡਾਕੇਸ਼" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਇਹ ਸੰਬੋਧਨ ਦੇਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਨਿਰਆਲਸ ਹੋ ਕੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਭਰੋਸਾ ਕਰ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਘੋੜੇ ਦੀ ਲਗਾਮ ਤੇ ਚਾਬਕ ਲੈ ਕੇ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੋ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਇਸ ਸਗੀਰ ਦੇ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ (ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ) ਚਰ ਅਚਰ ਸਹਿਤ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਦੇਖ, ਜਿਥੇ ਵੀ ਤੂੰ ਨਜ਼ਰ ਦੁੜਾਵੇਂਗਾ, ਉਥੇ ਹੀ ਤੈਨੂੰ ਅੰਨੰਤ ਬੁਹਿੰਡ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗਾ। ਤੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇਵਤਾ, ਯਕਸ਼, ਰਾਖਸ਼ ਭੂਤ, ਪਸੂ ਪੰਖੀਆਂ ਦੇ ਚੱਲਣ ਫਿਰਨ ਵਾਲੇ ਜੰਗਮ ਤੇ ਬਿਰਖ, ਲਤਾ, ਘਾਹ, ਪੌਦੇ ਆਦਿ ਸਥਾਵਰ, ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਪਹਾੜ, ਰੇਤ ਆਦਿ ਜੜ੍ਹ ਸਹਿਤ ਸਾਰ ਜਗਤ ਨੂੰ ਅਦ੍ਯ ਹੁਣੇ ਹੀ ਏਸੇ ਛਿਣ ਦੇਖ ਲੈ। ਦੇਰੀ ਨਾ ਕਰ। ੦ ਯਤ੍ਰ ਚ ਅਨ੍ਧਮੁ ਦ੍ਰਸ਼ਟਮੁ ਇਚਛਿਸਿ - ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਗੀਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਨ, ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਗੱਲਾਂ ਭੂਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬੀਤ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਧ ਵਿੱਚ ਬੀਤਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਗੀਰ ਵਿੱਚ ਅਥਵਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸਨ। ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਤੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਦੇਖਦਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏਂ - ਉਹ ਵੀ ਵੇਖ ਲੈ। ਅਰਜਨ ਹੋਰ ਕੀ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ? ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤ ਅਸਾਡੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਾਂ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ? (ਗੀਤਾ 2.06) ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਵੀ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਸਗੀਰ ਦੇ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਦੇਖ ਲੈ। ਭਗਵਾਨ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਮੇਰੀ ਵਿਭੂਤੀ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ। ਅਥਵਾ ਕਹਿ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਜਗਤ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਭਗਵਾਨ ਇੱਜ ਨਾ ਕਹਿੰਦੇ, ਤਾਂ ਅਰਜਨ - ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੀ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਦਰਅਸਲ ਭਗਵਾਨ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਨਿਰੰਤਰ, ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਗੀਤਾ ਗਿਆਨ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਪਸਾਰੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ। ਵਧੀਆ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਵਿਗਿਆਨੀ ਵੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ। ਪਰੰਤੁ ਪ੍ਰਭੂ ਕੋਲ ਇਹ ਸੱਮਰਥਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਸਾਡੀਆਂ ਭੌਤਿਕ (ਸਗੀਰਕ) ਅੱਖਾਂ ਜਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਬੁਧੀਮਾਨ - ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ - ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਅਥਵਾ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਦੀ ਹੈ।

○ ○ ○

11.08 ਸਲੋਕ :

ਨ ਤੁ ਸਾਮ੍ਰ ਸ਼ਕ-ਧ-ਸੇ ਦ੍ਰ਷ਟਮੁ, ਅਨੇਨ ਅਕ ਸਵ-ਚਕ੍ਸ਼ਾ। ਦਿਵਿਸ੍ ਦਦਾ-ਮਿ ਤੇ ਚਕ੍ਸ਼; ਪਥਿ ਸੇ ਧੋਗਮ੍ ਏਥਰਮ੍ ॥

ਨ ਤੁ ਮਾਮ੍ ਸ਼ਕਯਮੇ ਦ੍ਰਸ਼ਟਮੁ ਅਨੇਨ ਏਵ ਸ੍ਰਵਚਕਸੁਸ਼ਾ।

ਦਿਵਿਸ੍ ਦਦਾਮਿ ਤੇ ਚਕਸੁਹ। ਪਸੂਯ ਮੇ ਯੋਗਮ੍ ਏਸ਼ਵਰਮ੍ ॥॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਤੁ : ਪਰੰਤੁ। ਮਾਮ੍ : ਮੈਨੂੰ। ਸ਼ਕਯਮੇ : ਆਪ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਦ੍ਰਸ਼ਟਮੁ : ਦੇਖਣਾ। ਅਨੇਨ : ਇਸ ਨਾਲ। ਏਵ : ਭੀ। ਸ੍ਰਵਚਕਸੁਸ਼ਾ : ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ। ਦਿਵਿਸ੍ : ਦੈਵੀ। ਦਦਾਮਿ : ਮੈਂ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਤੇ : ਭੀ। ਚਕਸੁਹ: ਅੱਖਾਂ। ਪਸੂਯ : ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖੋ। ਮੈਂ : ਮੇਰਾ। ਯੋਗਮ੍ : ਯੋਗ। ਏਸ਼ਵਰਮ੍ : ਪ੍ਰਭੂ ਵਾਲੇ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਪਰੰਤੁ ਮੈਨੂੰ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕੇਂਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦਿੱਥ ਨੇਤਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਈਸ਼ਵਰੀ ਯੋਗ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖ (ਸਕੇਂਗਾ)

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨ ਤੁ ਨਾਮ੍ ਸ਼ਕਯਮੇ ਦ੍ਰਸ਼ਟਮੁ, ਅਨੇਨ ਏਵ ਸ੍ਰਵ ਚਕਸੁਸ਼ਾ = ਤੇਰੇ ਜੋ ਚਰਮ ਚਕਸੁ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਲਪ ਤੇ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਪਾਕ੍ਰਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਹ ਨੈਣ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਤੁੱਢ ਕਾਰਜ ਹੀ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪਾਕ੍ਰਤ ਮਨੁੱਖ, ਪਸੂ, ਪੰਛੀ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ, ਧੁੱਪ ਛਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਮਨ-ਬੁਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ। ੦ ਦਿਵਿਸ੍ ਦਦਾ ਮਿ ਤੇ ਚਕਸੁਹ - ਪਸੂਯ ਮੇ ਯੋਗਮ੍ ਏਸ਼ਵਰਮ੍ - ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਅਤੀ-ਇੰਦਰ ਅਲੋਕਿਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਾਲੇ ਦਿਵਿਸ੍ ਚਕਸੁ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤੂੰ ਅਤੀਇੰਦਰ, ਅਲੋਕਿਕ ਪਦਾਰਥ ਭੀ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਵਿਸ੍ ਵੀ ਦੇਖ ਸਕੇਂਗਾ। ੦ ਭਾਵੋਂ ਦਿਵਿਸ੍ ਦਾ ਦੇਖਣਾ ਨੇਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬੁਧੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਦਿਵਿਸ੍ ਨੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਤੂੰ ਦਿਵਿਸ੍ ਅਰਥਾਤ ਮੇਰੇ ਈਸ਼ਵਰ ਸੰਬੰਧੀ ਅਲੋਕਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਦੇਖ ਸਕੇਂਗਾ। ਮੇਰਾ ਵਿਗਾਤ ਰੂਪ ਦੇਖਣ ਲਈ ਦਿਵਿਸ੍ ਨੇਤਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ੦ ਪਸੂਯ - ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ 1. ਬੁਧੀ ਵਿਵੇਕ ਤੋਂ ਦੇਖਣਾ 2. ਨੇਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਣਾ। 9.05 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਬੁਧੀ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਣ ਦੀ (ਜਾਣਨ) ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਸੀ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਧੀ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਜਾਤੀ, ਇੱਕ ਕਿਸਮ, ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਮਾਨਵੀ ਮਨ ਤੇ ਸਗੀਰ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਸੰਰਚਨਾ ਵਰਗੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਮਾਨਵੀ ਮਨ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮਾਨਵ ਹੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਅਦਭੂਤ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ - ਵਿਕਾਸ ਨਿਰੰਤਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਨਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਥੋੜੀ ਰਾਹੀਂ ਹੋਰ ਤੋਂ ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸੋਚ ਦੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਦੁਰਬੀਨ, ਐਕਸਰੇ, ਖੁਰਦਬੀਨ, ਦਿਲ ਦੀ ਯੜਕਣ ਮਾਪਣ ਵਾਲਾ ਯੰਤਰ ਆਦਿ ਸੈਕੜੇ ਯੰਤਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਾਨਵੀ-ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਘੱਟੀਆਂ ਹਨ, ਬੁਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪੇਚੀਦਗੀਆਂ ਵੀ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਯੋਗ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਸਗੀਰ ਮਨ ਬੁਧੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਯੋਗ ਸਚਿਤ, ਵਿਰਤੀ-ਨਿਰੋਧ - ਯੋਗ ਦੇ ਮਾਅਨੇ ਹਨ, ਸੰਯੁਕਤ

ਕਰਨਾ, ਮਿਲਾਉਣਾ, ਜੋੜਨਾ। ਯੋਗ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ, ਮੰਦੇ ਤੇ ਚੰਗੇ ਵੱਲ, ਝੂਠ ਤੋਂ ਸੱਚ ਵੱਲ, ਪਾਪ ਤੋਂ ਪੁੰਨ ਵੱਲ। ਮਨ ਦੇ ਵਿਕਾਰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯੋਗ ਸਾਧਨ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਦਾ ਨਾਂ ਯੋਗ ਹੈ। ਮਨ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਯੋਗ ਹੈ। ਮਨ ਅੰਦਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਚਿੰਤਨ ਚੇਤਨਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਭਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਯੋਗ ਹੈ।

○ ○ ○

11.09 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸੰਜੇ ਓਵਾਚ ਸੜਥ ਤਕਾਚ

ਏਵਮੁਤਕਤਾ ਤਤ: ਰਾਜਨ, ਮਹਾ-ਯੋਗ-ਈਸ਼ਵਰ: ਹਰਿ: / ਦਰ්ਸਾਵਾਸ ਪਾਰਥਿਆ ਪਰਮਾਮ, ਰੂਪਮ੍ਨ ਐਕਾਵਰਮ੍ਨ //

ਏਵਮੁਤਕਤਾ ਤਤਹ ਰਾਜਨ, ਮਹਾ ਯੋਗ ਈਸ਼ਵਰਹ ਹਰਿਹ /

ਦਰਸਾਵਾਸ ਪਾਰਥ ਪਰਮਮ, ਰੂਪਮ੍ਨ ਐਸ਼ਵਰਮ੍ਨ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸੰਜੇ ਓਵਾਚ : ਸੰਜੇ ਬੋਲੇ। ਏਵਮੁ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਉਕੜਵਾ : ਬੋਲ ਚੁੱਕਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ। ਤਤਹ : ਤਦ। ਰਾਜਨ : ਹੋ ਰਾਜਾ। ਮਹਾ ਈਸ਼ਵਰਮ੍ਨ : ਯੋਗ ਦੇ ਮਹਾ ਈਸ਼ਵਰ। ਹਰਿਹ : ਹਰੀ। ਦਰਸਾਵਾਸਾਸ : ਦਿਖਾਇਆ। ਪਾਰਥ : ਹੋ ਪਾਰਥ। ਪਰਮਮ : ਮਹਾਨ ਸੋਸ਼ਠ। ਰੂਪਮ੍ਨ : ਰੂਪ। ਐਸ਼ਵਰਮ੍ਨ : ਸਰਬ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪ੍ਰਭੂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸੰਜੇ ਬੋਲਿਆ : ‘ਹੋ ਰਾਜਨ! ਮਹਾਯੋਗੇਸ਼ਵਰ ਹਰਿ ਨੇ ਇੰਜ ਕਹਿ ਕੇ ਪਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਈਸ਼ਵਰੀਅ ਪਰਮ ਰੂਪ ਦਿਖਲਾਇਆ।’

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਏਵਮੁਤਕਤਾ ਤਤਹ ਰਾਜਨ, ਮਹਾਯੋਗ ਇਸ਼ਵਰਹ ਹਰਿਹ – ਦਰਸਾਵਾਸ ਪਾਰਥ ਪਰਮਮ ਰੂਪਮ੍ਨ ਐਸ਼ਵਰਮ੍ਨ = ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਨੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਦਿਵਜਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦਿਵਜ ਨੇਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਤੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਸੰਬੰਧੀ ਯੋਗ ਨੂੰ ਦੇਖ। ਉਸ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਏਥੇ ਸੰਜਜ ਨੇ ਏਵਮੁ ਉਕੜਵਾ ਪਦ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। (ਸੰਜਜ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿਵਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਲਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਰਜਨ ਨੇ ਕੀਤੇ ਹਨ।) ੦ ਚੌਥੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ‘ਯੋਗੇਸ਼ਵਰ’ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਸੰਜਜ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਮਹਾ ਯੋਗੇਸ਼ਵਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਵਧੇਰੇ ਦਿਖਾਇਆ ਸੀ। ਭਗਤ ਦੀ ਜੇਕਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਰੁਚੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੀ ਆਪਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੀਜੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਰੂਪਮੇਸ਼ਵਰਮ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਏਥੇ ਸੰਜਜ ਪਰਮ ਰੂਪਮੇਸ਼ਵਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਬੁਹਤ ਹੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਣ ਯੋਗ ਦੇ ਮਹਾਨ ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਵਿਲੱਖਣ ਅਲੋਕਿਕ ਅਦਭੁਤ ਰੂਪ ਦਿਖਾਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਸ਼ਾਲੀ ਜਿਤਿੰਦਰ ਸੂਰਬੀਰ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦਿਵਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਵੀ ਦੁਰਨਿਰੀਕਸ਼ਾਯ ਕਹਿਣਾ ਪਿਆ। (ਦੇਖੋ 11.17) ਤੇ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। (ਦੇਖੋ 11.45) ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਵ੍ਯਾਪੇਤਭੀਹ ਕਹਿ ਕੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦੇਣਾ ਪਿਆ (11.49)।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੰਜੇ ਵੱਲੋਂ ਧੂਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਕਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਦੈਵੀ ਅਨੋਖਾ, ਈਸ਼ਵਰੀ ਸਰੂਪ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਸੰਜੇ ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇੰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ।

○ ○ ○

11.10 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਨ੍-ਏਕ-ਕਕਤ-ਨਿਵਾਸ, ਅਨ੍-ਏਕ-ਅਦਭੁਤ-ਦਰਸ਼ਨਮ / ਅਨ੍-ਏਕ-ਦਿਵਾ-ਆਭਾਰਣਮ, ਦਿਵਾ-ਅਨ੍-ਏਕ-ਤਦ-ਧਰ-ਆਧੁਧਮ //

ਅਨ੍ ਏਕ ਵਕੜ ਨਿਵਾਸ ਅਨ੍ ਏਕ ਅਦਭੁਤ ਦਰਸ਼ਨਮ /

ਅਨ੍ ਏਕ ਦਿਵਾ ਆਭਾਰਣਮ, ਦਿਵਾ ਅਨੁਏਕ ਉਦ੍ਯਤ ਆਯੁਧਮ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਨੁਏਕ ਵਕੜ ਨਿਵਾਸਮ – ਅਨੇਕਾਂ ਮੂੰਹਾਂ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ। ਅਨੁਏਕ ਅਦਭੁਤ ਦਰਸ਼ਨਮ : ਅਨੇਕਾਂ ਅਦਭੁਤ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਵਾਲਾ। ਅਨੁਏਕ ਦਿਵਾ ਆਭਾਰਣਮ : ਅਨੇਕਾਂ ਦੈਵੀ ਜੇਵਰਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਹੋਏ। ਦਿਵਾ ਅਨੁਏਕ ਉਦ੍ਯਤ ਆਯੁਧਮ : ਅਨੇਕਾਂ ਦੈਵੀ ਹਥਿਆਰ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਨੇਕਾਂ ਮੂੰਹ ਤੇ ਨੇਤਰਾਂ ਨਾਲ, ਅਨੇਕਾਂ ਅਦਭੁਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਵਾਲੇ, ਅਨੇਕਾਂ ਦਿੱਥੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਲਦੇ, ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦਿੱਥੇ ਹਥਿਆਰ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਈਸ਼ਵਰੀ ਸਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਏ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਨੁਏਕ ਵਕੜ ਨਿਵਾਸਮ = ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਿਵਜ ਹਨ, ਜਿੰਨੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨੇੜ੍ਹੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਜਿੰਨੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨੇੜ੍ਹੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਵਾਨ ਆਪ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ। ੦ ਅਨੁਏਕ ਅਦਭੁਤ ਦਰਸ਼ਨਮ – ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਰੂਪ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿੰਨੇ ਰੰਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨੀ ਵਰਿਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਨਾਵਟ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਅਦਭੁਤ ਹੈ। ਅਨੁਏਕ ਦਿਵਾ ਆਭਾਰਣਮ – ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ, ਕੰਨਾਂ ਤੇ ਗਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੇ ਗਹਿਣੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਿਵਾ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਦਿਵਾ ਅਨੁਏਕ ਉਦ੍ਯਤ ਆਯੁਧਮ – ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਚੱਕਰ ਗਦਾ, ਧਨਸ, ਬਾਣ ਪਰਿਧ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੋ ਆਯੁਧਮ (ਅਸਤਰ ਸ਼ਸਤਰ) ਉਠਾ ਰੱਖੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਇਨਾਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਬਹੁਤਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸਰੀਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਮੂੰਹ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਹਨ। ਮਾਨਵੀ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਦੈਵੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਦਭੁਤ ਤੇ ਉਸਤੜੀ ਕਰਨ ਯੋਗ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਸੁੰਦਰਮ ਵੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੈ, ਅਦਭੁਤ ਹੈ, ਜਿੰਗਾਰਮਈ ਦਿਸ਼ ਹਨ, ਇਹ

ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੋਭਾ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੈਵੀ ਸਰੂਪ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਟੱਲ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਦੈਵੀ ਹਥਿਆਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਿਵੰਜ ਹਨ।

○ ○ ○

11.11 ਸ਼ਲੋਕ :

ਦਿਵਾ-ਮਾਲਿ-ਅਮਕ-ਧਰਮ, ਦਿਵਾ-ਗਨਥ-ਅਜੁ-ਲੇਪਨਮ / ਸਰਵ-ਆਝਰਚ-ਸਥਾ-ਦੇਵਮ, ਅਜੁ-ਅਜਤਸ ਵਿਸ਼ਤ:-ਸੁਖਮ॥

ਦਿਵੰਜ ਮਾਲ੍ਜ ਅੰਬਰ ਧਰਮ, ਦਿਵੰਜ ਗੰਧ ਅਨਲੇਪਨਮ੍।

ਸਰਵ ਆਚਰਯ ਮਯਮ ਦੇਵਮ, ਅਨਅੰਤਮ ਵਿਸ਼ਵਤਹ ਮੁਖਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਦਿਵੰਜਮਾਲ੍ਜ ਅੰਬਰ ਧਰਮ : ਦੈਵੀ ਹਾਰ ਤੇ ਮੌਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਲਾ ਪਹਿਣਦੇ ਹੋਏ। ਦਿਵੰਜ ਗੰਧ ਅਨਲੇਪਨਮ : ਦੈਵੀ ਖੁਸ਼ਬੋਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਲੇਪ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਕੂਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ। ਸਰਵਆਚਰਯ ਮਯਮ ਦੇਵਮ : ਸਾਰੇ ਅਦਭੁਤ ਚਮਕੀਲੇ। ਅਨਅੰਤਮ : ਨਾ ਪ੍ਰਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੇ। ਵਿਸ਼ਵਤਹ ਮੁਖਮ : ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੇ ਲੱਗੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨਾਲ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ‘ਦਿਵੰਜ ਮਾਲਿ ਅਤੇ ਬਸਤਰ ਨੂੰ ਪਹਿਣੇ ਹੋਏ, ਦਿਵੰਜ ਗੰਧਾਂ ਦਾ ਲੇਪ ਕੀਤੇ ਹੋਏ, ਸਾਰੇ ਅਦਭੁਤ ਚਮਕੀਲੀ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ, ਅੰਤ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਵਾਲੇ, ਮੁਖੜੇ ਵਾਲੇ ਦੇਵ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦੇਖਿਆ।’

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਦਿਵੰਜ ਮਾਲ੍ਜ ਅੰਬਰ ਧਰਮ - ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਮੌਤੀਆਂ ਤੇ ਰਤਨਾਂ ਜਵਾਹਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮਾਲਾਵਾਂ ਪਹਿਣ ਰੱਖੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਵੰਜ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਉੱਪਰ ਲਾਲ ਪੀਲੇ ਹਰੇ ਸਫੈਦ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਬਸਤਰ ਪਹਿਣ ਰੱਖੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਦਿਵੰਜ ਹਨ। ੦ ਦਿਵੰਜ ਗੰਧ - ਅਨ੍ਤ ਲੇਪਨਮ - ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਲਲਾਟ 'ਤੇ ਕਸਤੂਰੀ ਚੰਦਨ ਕੁੰਕਮ ਆਦਿ ਮਹਿਕ ਵਾਲੇ ਜਿੰਨੇ ਤਿਲਕ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਜਿੰਨੇ ਲੇਪ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਿਵੰਜ ਹਨ। ੦ ਸਰਬ ਆਚਰਯ ਮਯਮ ਦੇਵਮ - ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਿਦਿਆਂ ਹੀ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਨੰਤ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਤੇ ਚਾਰੇ ਤਰਫਾਂ ਵੱਲ, ਮੰਹ ਹੀ ਮੰਹ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਪਰਮ ਈਸ਼ਵਰ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ‘ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਰ ਬੈਠਿਆਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਮੈਂ ਹਰਦੁਵਾਰ ਵਿਖੇ ਹਾਂ ਤੇ ਗੰਗਾ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਕਿਨਾਰੇ ਘਾਟ ਪੁਲ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਆਦਿ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੇ ਹਨ ਤੇ ਮੈਂ ਗੰਗਾ ਜੀ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ’ - ਅਜਿਹਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਾ ਉਥੇ ਹਰਦੁਵਾਰ ਹੈ, ਨਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਿਨਾਰੇ ਪੁਲ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਨਜ਼ਾਰਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਪਹਿਗਾਵੇ, ਕੌਂਤਕ, ਅਨੇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼, ਰੰਗ ਰੂਪ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁਝ ਦਿਵੰਜ ਹੈ। ੦ ਹਰਿ : ਜੋ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਹਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਅਵਿਦਿਆ ਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹਰਿ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਨੇਕਤਾ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ - ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਯੋਜਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਹਮਿੰਡੀ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਰੂਪਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਸੁੰਦਰ ਦੈਵ-ਲੰਕਿਕ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਜਾਨਵਰ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਪੱਛੀ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਇੱਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਕਾਸ਼ੀ ਦੈਵ-ਲੰਕਿਕ ਸੰਸਾਰ, ਧਰਤੀ ਦਾ ਲੋਕ ਸੰਸਾਰ, ਤੇ ਪਾਤਾਲ ਲੋਕ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਖੰਡ ਹਨ, ਜਿਥੋਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਦੀ ਸਮਾਂਗਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਖੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਹੀ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਲਗਾਤਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਲੰਘਣ ਵਾਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ (ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼) ਅਸਾਡੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਦੈਵੀ-ਅੱਖਾਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਅੱਖਾਂ ਹਨ - ਉਹ ਹਰ ਥਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਰ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

○ ○ ○

11.12 ਸ਼ਲੋਕ :

ਦਿਵਿ ਸੂਰ੍ਯ-ਸਹਸ਼ਸਤ੍ਰ, ਭਰ-ਈਤੁ ਯੁਗਪਤੁ ਤਦ-ਸਿਥਤਾ / ਯਦਿ ਭਾ: ਸਹਸ਼ੀ ਸਾ, (ਅ) ਸੁ-ਧਾਰੂ ਭਾਸ: ਤਸਤ੍ਰ ਮਹਾ-ਆਤਮਨ:॥

ਦਿਵਿ ਸੂਰਯ ਸਹਸਤ੍ਰਸ੍ਤ, ਭਰ-ਈਤ੍ਰ ਯੁਗਪਤ੍ਰ ਉਦਸਿਖਤਾ।

ਯਦਿ ਭਾਹ ਸ੍ਰਦ੍ਧਸ੍ਤੀ ਸਾ (ਅ) ਸ੍ਰਮਾਤ੍ਰ, ਭਾਸਹਤਸ੍ਤ ਮਹਾ ਤ੍ਰਮਨਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਦਿਵਿ : ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ। ਸੂਰਯ ਸਹਸਤ੍ਰਸ੍ਤ : ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੂਰਜਾਂ। ਭਰਵਿਤ੍ਰ : ਸਨ। ਯੁਗਪਤ੍ਰ : ਇੱਕੋ ਵਾਰ। ਉਦਸਿਖਤਾ : ਚੜ੍ਹਨਾ, ਉਠਣਾ, ਉਭਰਣਾ। ਯਦਿ : ਜੇ। ਭਾਹ : ਸਾਨਦਾਰ। ਸ੍ਰਦ੍ਧਸ੍ਤੀ : ਵਰਗਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ। ਸਾ : ਉਹ। (ਅ) ਸ੍ਰਮਾਤ੍ਰ : ਹੋਵੇਗਾ। ਭਾਸਹ : ਸ਼ਾਨਦਾਰ। ਤਸਤ੍ਰ : ਉਸਦਾ। ਮਹਾਆਤ੍ਰ : ਮਹਾਅਤ੍ਰ। ਮਨਹ : ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਜੀਵ ਦਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸੂਰਜਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਵਾਂਗ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਹੋਵੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਦਿਵਿ ਸੂਰਯ ਸਹਸਤ੍ਰਸ੍ਤ ਭਰਵਿਤ੍ਰ..... ਭਾਸਹ ਤਸਤ੍ਰ ਮਹਾ ਆਤਮਨ - ਜਿਵੇਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੱਖਾਂ ਤਾਤਿਆਂ ਦਾ ਮਿਲਾਕੇ ਵੀ ਜੇ ਚਾਨਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੇ ਚਾਨਣ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਚੰਦ੍ਰਮਾਵਾਂ ਦਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਚਾਨਣ ਸੂਰਜ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਜੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੂਰਜ ਇੱਕ ਵਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮਿਲਿਆ ਚਾਨਣ ਵਿਗਾਟ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਚਾਨਣ ਨੂੰ ਘਟਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇੰਜ ਜਦ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੂਰਜਾਂ ਦੇ ਚਾਨਣ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਵਿੱਚ, ਦਿਵੰਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੇ ਸੰਜਥ ਨੂੰ ਸੰਕੋਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਚਾਨਣ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਚਾਨਣ ਦਾ ਉਪਮਾਨ ਹੋ ਕਿਵੇਂ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਭੌਤਿਕ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਵਿਗਾਟ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਿਵੰਜ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਿਨਾ ਵੱਡਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਦਿਵੰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਅੱਗੇ ਤੁੱਛ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਤੇ ਦਿਵੰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸੰਜਥ ਇੰਜ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਨਮੂਨੇ ਜਾਂ ਸ਼ੈਲੀ ਵਜੋਂ ਗਿਆਤ ਵਸਤੂ ਦਾ ਭਾਵ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਕੇ ਅਣਜਾਣੀ ਵਸਤੂ ਬਾਰੇ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਮਾਤ ਅਸੱਪਸ਼ਟ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਪੂਰਣ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਆਤਮਾ ਨੇ ਸਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਉਹ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੂਰਜਾਂ ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਤੀਕ ਏਥੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸਰਬ-ਸ੍ਰਵਤਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਈਸ਼ਵਰ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ-ਮਹਾਤਮਾ ਹੈ।

* * *

11.13 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤੁ ਏਕ-ਸਥਮ ਜਗਤ ਕ੃ਤਸਥਮ, ਪ੍ਰ-ਵਿ-ਭਜ-ਤਮ ਅਨ-ਏਕਥਾ / ਅ-ਪਥ-ਤੁ ਦੇਵ-ਦੇਵਸਥ, ਸ਼ਰੀਰੇ ਧਾਣਡਕ: ਤਦਾ //

ਤੜ੍ਹ ਏਕ ਸ਼ਬਮ੍ ਜਗਤ੍ ਕੁਤਸਨਮ੍, ਪ੍ਰਵਿਭਜ-ਤਮ੍ ਅਨ-ਏਕਧਾ।

ਅਪਸ੍ਰਯ ਤ੍ ਦੇਵ ਦੇਵਸਮ, ਸ਼ਰੀਰੇ ਪਾਂਡਵਹ ਤਦਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤੜ੍ਹ : ਉਥੇ। ਏਕਸਥਮ : ਇੱਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਆਰਾਮ ਕਰਨਾ। ਜਗਤ : ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ। ਕੁਤਸਨਮ੍ : ਸਮੁੱਚਾ। ਪ੍ਰਵਿਭਜ-ਤਮ੍ : ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ। ਅਨ-ਏਕਧਾ : ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਟੋਲਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਅਪਸ੍ਰਯ : ਵੇਖਿਆ। ਤ੍ : ਪਰੰਤੂ। ਦੇਵਦੇਵਸਮ : ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਦੇਵਤਾ। ਸ਼ਰੀਰੇ : ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ। ਪਾਂਡਵਹ : ਪਾਂਡੇ ਪੁੱਤਰ। ਤਦਾ : ਤਦਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਾਂਡਵ ਪੁੱਤਰ (ਅਰਜਨ) ਨੇ ਅਨੇਕ ਭਾਂਤ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ। ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਅਧਤੀ (ਫੈਲਾਓ) ਅਸੀਮਤ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਇੱਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਸੀ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤੜ੍ਹ ਏਕ ਸ਼ਬਮ੍ ਜਗਤ੍ ਕੁਤਸਨਮ੍ - ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ, 'ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਹਨ, ਇਹ ਪਸੂ ਪੰਛੀ ਹਨ, ਇਹ ਧਰਤੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਗਰ ਹੈ। ਇਹ ਆਕਾਸ਼ ਹੈ, ਇਹ ਨਫੁੱਤਰ ਹਨ - ਸੰਪੂਰਣ ਚਰਾਚਰ ਜਗਤ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਭੀ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਦਿਵਾਜ ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ। ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਚਲੇ ਇੱਕ ਅੰਸ ਵਿੱਚ, ਚਰ-ਅਚਰ, ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਸਹਿਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਵੀ ਅਨੇਕ ਬ੍ਰਹਮਿੰਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਸਤ੍ਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ। ੦ ਅਪਸ੍ਰਯ ਤ੍ ਦੇਵ ਦੇਵਸਮ, ਸ਼ਰੀਰੇ ਪਾਂਡਵਹ ਤਦਾ - ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਦਿਵਾਜ ਦਿਸ਼ਟੀ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪਣਾ ਵਿਗਟ ਰੂਪ ਦਿਖਾਇਆ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦੇਖਿਆ। ੦ ਅਪਸ੍ਰਯ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਕਿ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਦਿਖਾਇਆ, ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦੇਖਿਆ। ਸੰਜਨ ਪਹਿਲਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਜਿਹੇ ਜਿਹੇ ਰੂਪ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ, ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ ਤੋਂ ਦੇਵ-ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਵਿਲੱਖਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਵ-ਲੋਕ ਤੋਂ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਬਹੁਤ ਵਿਲੱਖਣ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਵ-ਲੋਕ ਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹਨ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਵੀ ਦੇਵਤਾ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਤੜ੍ਹ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਉਥੇ ਹੈ। ਰਣਭੂਮੀ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੇ ਰਥ ਉੱਪਰ ਸਵਾਰ, ਜਿਸ ਦੇ ਰਥਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਸਨ। ਰਥ ਉੱਪਰ ਸਵਾਰ ਅਰਜਨ - ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਵਿਗਟ ਰੂਪ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਰੂਪ ਅਸੀਮ ਅਨੰਤ ਅਤੇ ਲਾਭਸਾਲ ਹੈ। ਰਣਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਅਰਜਨ ਹੀ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਏਸ ਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਸਾਰਾਂ ਧਰਤੀਆਂ, ਖੰਡਾਂ ਭੂਖੰਡਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਹੈ। ਕੁਝ ਖੰਡ ਸੋਨੇ ਦੇ, ਕੁਝ ਕੀਮਤੀਆਂ ਪੱਥਰਾਂ ਤੇ ਹੀਰੇ ਮੌਤੀਆਂ ਦੇ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਛੋਟੇ ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਰਥ ਉੱਪਰ ਸਵਾਰ ਹੋਇਆ, ਅਰਜਨ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕਿਸ਼ਨ ਦੇ ਦਿੱਬ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੀ ਬ੍ਰਹਮਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਅਰਜਨ ਕੀ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕੀ ਦਿਖਾ ਰਹੇ ਹਨ।

* * *

11.14 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਤ: ਸ: ਕਿ-ਸਮਧ-ਆ-ਵਿਸ਼-ਤ:; ਹਥ-ਤ-ਰੋਮਾ ਧਨਮ-ਯਯ: / ਪ੍ਰ-ਨਮ-ਧ ਸ਼ਿਰਸਾ ਦੇਵਸਮ, ਕ੃ਤ-ਅੜਾਲਿ: ਅ- ਭਾ਷-ਤ //

ਤਤਹ ਸਹ ਵਿਸਮਯ ਆਵਿਸ਼ਤਹ, ਹ੍ਰਸਤ ਰੋਮਾ ਧਨਮ੍ ਜਯ।

ਪ੍ਰਨਮ੍ ਯ ਸਿਰਸਾ ਦੇਵਸਮ, ਕ੃ਤ ਅੰਜਲਿਹ ਆਭਾਸਤ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਤਹ : ਤਦਾ। ਸਹ : ਉਹ। ਵਿਸਮਯ ਆਵਿਸ਼ਤਹ : ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਭਰਿਆ। ਹ੍ਰਸਤ ਰੋਮਾ : ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਵਾਲ। ਧਨਮ੍ ਜਯ : ਧਨਮਜ਼ਾ (ਅਰਜਨ)। ਪ੍ਰਨਮ੍ : ਡੰਡੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਨਾਮ ਕਰਨਾ। ਸਿਰਸਾ : ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਨਾਲ। ਦੇਵਸਮ : ਪਰਮਾਤਮਾ। ਕ੃ਤ ਅੰਜਲਿਹ : ਹਥਲੀਆਂ ਜੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਆਭਾਸਤ : ਬੋਲਣਾ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਫਿਰ ਧੰਨਜ਼ਾ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਪਰੋਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਸਿਰ ਦੇ ਖੜ੍ਹੇ ਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਰੁਮਾਂਚ ਯਕਤ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਡੰਡੇਤ ਕਰਦਿਆਂ, ਪ੍ਰਨਾਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤਤਹ ਸਹ ਵਿਸਮਯ ਆਵਿਸ਼ਤਹ, ਹ੍ਰਸਤ ਰੋਮਾ ਧਨਮ੍ ਜਯ - ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਦੇਖਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਉੱਪਰ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ। ਹੁਣ ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪ ਦਿਖਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੇਖਕੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ੦ ਪ੍ਰਨਮ੍ ਯ ਸਿਰਸਾ ਦੇਵਸਮ, ਕ੃ਤ ਅੰਜਲਿਹ ਆਭਾਸਤ - ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਕਿਰਪਾ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਅਰਜਨ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਉਮੱਡਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕ੍ਰਤਗਯਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਾਂ? ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਵਸਤੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰ ਸਕਾਂ? ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਹੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਇਸ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਣਾਮ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਆਪ

ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਅੰਤ ਅਰਜਨ, ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਤੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵੰਡਿਆਈ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਨ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਿਹਰ ਭਰੀ ਬਖਸ਼ਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸਾਧਕ ਹੈਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਛੁੱਬਿਆ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਣੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਿਰ ਦਾ ਡੰਡੇਤ ਲਈ ਝੁਕ ਜਾਣਾ ਤੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਸਤੀ ਦੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਅਤੇ ਉਪਾਸਨਾ ਲਈ ਆਦਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ - ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਮਨ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਝੂਮਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਉਸਤਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ।

○ ○ ○

11.15 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ ਅਰਜੁਨ ਤਕਾਚ

ਪਸ਼ਾਮਿ ਦੇਵਾਨ੍ ਤਕ ਦੇਵ ਦੇਹੇ, ਸਕਾਨ੍ ਤਥਾ ਭੂਤ-ਕਿਸ਼ੋਰ-ਸਙਗਾਨ੍।

ਬਹਾਣਮ੍ ਇਸ਼ਮ੍ ਕਮਲ-ਆਸਨ-ਸਥਮ੍, ਋ਥੀਨ੍ ਚ ਸਕਾਨ੍ ਤਰਗਾਨ੍ ਚ ਦਿਵਾਨ੍॥

ਪਸ਼ਯਾਮਿ ਦੇਵਾਨ੍ ਤਵ ਦੇਵ ਦੇਹੇ, ਸਰਵਾਨ੍ ਤਥਾ ਭੂਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਘਾਨ੍।

ਬ੍ਰਹਮਣਮ੍ ਇਸ਼ਮ੍ ਕਮਲ ਆਸਨ ਸਥਮ੍, ਰਿਸ਼ੀਨ੍ ਚ ਸਰਵਾਨ੍ ਉਰਗਾਨ੍ ਚ ਦਿਵਾਨ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ : ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਪਸ਼ਯਾਮਿ : ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਦੇਵਾਨ੍ : ਦੇਵਤਾ। ਤਵ : ਤੇਰਾ। ਦੇਵ : ਦੇਹੇ : ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ, ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ। ਸਰਵਾਨ੍ : ਸਾਰੇ। ਤਥਾ : ਭੀ। ਭੂਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਘਾਨ੍ : ਵੱਖ ਵੱਖ ਜੀਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਜਜਮਾਨ। ਬ੍ਰਹਮਣਮ੍ : ਬ੍ਰਹਮ। ਇਸ਼ਮ੍ : ਪ੍ਰਭੂ। ਕਮਲ : ਆਸਨ। ਸਥਮ੍ : ਕਮਲ ਦੇ ਫੁੱਲ ਉੱਪਰ ਬੈਠੇ ਹੋਏ। ਰਿਸ਼ੀਨ੍ : ਰਿਸ਼ੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਰਵਾਨ੍ : ਸਾਰੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਉਰਗਾਨ੍ : ਸੱਪ। ਚ : ਅਤੇ। ਦਿਵਾਨ੍ : ਦੈਵੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਹੇ ਦੇਵ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੁਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਮਲਾਸਨ ਉੱਪਰ ਬੈਠਿਆਂ, ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਤਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ, ਸਮੁੱਚੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ, ਦਿੱਬ ਸੱਪਾਂ ਨੂੰ, ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਪਸ਼ਯਾਮਿ ਦੇਵਾਨ੍ ਤਵ ਦੇਵ ਦੇਹੇ, ਸਰਵਾਨ੍ ਤਥਾ ਭੂਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਘਾਨ੍ - ਅਰਜਨ ਦੀ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਧਾਨ - ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਿਵਾਨ੍ ਰੂਪ ਵਾਲੀ ਐਨੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ, ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਵ ਲੋਕ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਐਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਦੀ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਦੇ ਉਤਪਾਦਕ (ਬ੍ਰਹਮ) ਪਾਲਕ (ਵਿਸ਼ਨੂੰ) ਤੇ ਸੰਹਾਰਕ (ਮਹੇਸੂ) ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਸੰਪੂਰਣ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਮੁਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਸੰਕਰ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ੦ ਬ੍ਰਹਮਣਮ੍ ਇਸ਼ਮ੍ ਕਮਲ ਆਸਨ, ਸਥਮ੍ ਰਿਸ਼ੀਨ੍ ਚ ਸਰਵਾਨ੍ ਉਰਗਾਨ੍ ਚ ਦਿਵਾਨ੍॥ - ਅਰਜਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਮੈਂ ਕਮਲ ਦੇ ਉੱਪਰ ਸਥਿਤ ਬ੍ਰਹਮ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਕਮਲ ਦੀ ਨਾਲੀ ਨੂੰ ਤੇ ਨਾਲੀ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਥਾਂ ਅਰਥਾਤ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ (ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਈਆ 'ਤੇ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ) ਵੀ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਗਵਾਨ ਸੰਕਰ ਨੂੰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੈਲਾਸ ਪਰਬਤ ਨੂੰ, ਕੈਲਾਸ ਪਰਬਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਵਟ-ਵਕਿਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਜਿੰਨੇ ਭੀ ਰਿਸ਼ੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਪਾਤਾਲ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦਿਵਵ ਸੱਪਾਂ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਅਰਜਨ ਦੇ ਕਥਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੱਗਤ ਮਿਰਤੁ ਤੇ ਪਾਤਾਲ, ਇਹ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਵੱਖ-2 ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ, ਪੱਤੂ ਵਿਡਾਗ ਸਹਿਤ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਇੱਕ ਥਾਂ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ੦ ਵੱਖੋਂ ਗੀਤਾ (11.13) ਉਸ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਤੋਂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਜਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹਟਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਲੋਕ, ਕੈਲਾਸ ਤੇ ਵੈਕੰਠ-ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਭੀਸ਼ਟ ਲੋਕ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬ੍ਰਹਮਾ-ਸੰਕਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਵੀ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਿਵਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਰਤਾਪ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਚਹੁ-ਮੁੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਇਸ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕਰਤਾ ਹਨ। ਆਪ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰਜਕ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਰਣ ਵਜੋਂ ‘ਇਸਮ੍’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਕਮਲਾਸਨ ਉੱਪਰ ਬਿਗਜਮਾਨ ਹਨ। ਕਮਲ ਫੁੱਲ ਮਹਾਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਨਾਭੀ (ਧੂਨੀ) ਚੌਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ। ਜੀਵ - ਜੇ ਗਤੀ ਹੀਣਤਾ ਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਹਨ - ਉਹ ਏਸ ਬ੍ਰਹਮਿੰਡੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਟ-ਰਿਸ਼ੀ ਅਤੇ ਵਾਸੁਕੀ-ਸੱਪ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਚਹੁਮੁੱਖੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸਭ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਾਮਾਨ ਵੇਖਣ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਕਮਲਾਸਨ ਸਵੱਛਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਨਾਭੀ ਚੌਂ ਨਿਕਲਣ ਦੇ ਅਰਥ ਗੰਦ ਚੌਂ ਸਵੱਛਤਾ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਗਤੀਹੀਣਤਾ ਤੋਂ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਹੀ ਜਿੰਦਗੀ ਹੈ।

* * *

11.16 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਨ੍-ਏਕ-ਬਾਹੁ-ਤਦਰ-ਕਕਤ-ਨੇਤ੍ਰਮ, ਪਸ਼ਾਮਿ ਤਵਾਮ੍ ਸਰਵਤ: ਅਨ੍-ਅਨਤ-ਰੂਪਮ੍।

ਨ ਅਨਤਮ੍ ਨ ਮਧਿਮ੍ ਨ ਪੁਨ: ਤਕ ਆਦਿਸ੍, ਪਸ਼ਾਮਿ ਵਿਸ਼-ਈਸ਼ਵਰ ਵਿਸ਼-ਰੂਪ॥

ਅਨ੍ਏਕ ਬਾਹੁ ਉਦਰ ਵਕੜ ਨੇਤ੍ਰਮ, ਪਸ਼ਯਾਮਿ ਤ੍ਰਵਾਮ੍ ਸਰਵਤਹ ਅਨ੍ਅੰਤ ਰੂਪਮ੍।

ਨ ਅੰਤਮ੍ ਨ ਮਧਿਮ੍ ਨ ਪੁਨਹ ਤਵ ਆਦਿਮ੍, ਪਸ਼ਯਾਮਿ ਵਿਸ਼ਵ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਨ੍ਏਕ ਬਾਹੁ ਉਦਰ ਵਕੜ ਨੇਤ੍ਰਮ : ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ (ਅਨੇਕ) ਬਾਹੋਂ ਵਾਲੇ, ਮਿਹਦਿਆਂ ਵਾਲੇ, ਮੂੰਹਾਂ ਵਾਲੇ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ। ਪਸ਼ਯਾਮਿ : ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਤ੍ਰਵਾਮ੍ : ਉਹ। ਸਰਵਤਹ : ਹਰ ਪਾਸੇ 'ਤੇ। ਅਨ੍ਅੰਤ ਰੂਪਮ੍ : ਅਨਗਿਣਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅੰਤਮ੍ : ਅੰਤ। ਮਧਿਮ੍ : ਮੱਧਮ ਵਿਚਕਾਰ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਪੁਨਹ : ਦੁਵਾਰਾ। ਤਵ : ਤੇਰਾ। ਆਦਿਮ੍ : ਮੁਲ। ਪਸ਼ਯਾਮਿ : ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ

ਹਾਂ। ਵਿਸ਼ਵ ਈਸ਼ਵਰ : ਹੇ ਜਗਤ ਦੇ ਮਾਲਕ। ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ : ਜਗਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਆਪ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਹਾਂ, ਅਨੇਕਾਂ ਮਿਹਦਿਆਂ (ਛਿੱਡਾਂ) ਅਨੇਕਾਂ ਮੂੰਹਾਂ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਅਤੇ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਅਨੰਤ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਅਤੇ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਅਨੰਤ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਈਸ਼ਵਰ! ਹੇ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ! ਫੇਰ ਮੈਂ ਆਪ ਦੇ ਨਾ ਅੰਤ ਨੂੰ, ਨਾ ਮੱਧ ਨੂੰ ਅਤੇ ਨਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਨੁ ਏਕ ਬਾਹੁ ਉਦਰ ਵਕਤ ਨੇਤ੍ਰਮ, ਪਸ਼ਾਮਿ ਤੁਵਾਮੁ ਸਰਵਤਹ ਅਨੁਅੰਤ ਰੂਪਮ - ਨ ਅੰਤਮੁ ਨ ਮਧਯਮੁ ਨਧੁਨਹ ਤਵ ਆਦਿਮ, ਪਸ਼ਾਮਿ ਵਿਸ਼ਵ ਇਸ਼ਵਰ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ। ੦ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ - ਵਿਸ਼ਵੇਸ਼ਵਰੇ - ਇਹ ਸੰਬੋਧਨੀ ਪਦ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਆਪ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਮਾਲਕ ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਜੜ੍ਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰੀ (ਆਤਮਾ) ਚੇਤਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿੰਤੂ ਇਹ ਦੋ ਵਿਭਾਗ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਸਰੀਰ ਤੇ ਸਰੀਰੀ - ਕੇਵਲ ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁਝ ਚਿੰਮਈ ਹੀ ਚਿੰਮਈ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਅਰਜਨ ਵਿਸ਼ਵ-ਰੂਪ ਸੰਬੋਧਨ ਦੇਖਕੇ ਇਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਹੀ ਸਰੀਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੇਸ਼ਵਰ ਸੰਬੋਧਨ ਦੇਖਕੇ ਇਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਹੀ ਸਰੀਰ ਹੈ। ੦ ਅਨੁ ਏਕ ਬਾਹੁਉਦਰ ਵਕਤਨੇਤ੍ਰਮ - ਮੈਂ ਆਪ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਅਨੇਕ ਹੱਥ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪ ਦੇ ਪੇਟ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਆਪ ਦੇ ਪੇਟ ਵੀ ਅਨੇਕ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮੂੰਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਨੇਤ੍ਰ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਨੰਤ ਹਨ। ੦ ਪਸ਼ਾਮਿ ਤੁਵਾਮੁ ਸਰਵਤਹ ਅਨੁ ਅੰਤ ਰੂਪਮ - ਆਪ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਪਦਾਰਥ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਅਨੰਤ ਹੀ ਅਨੰਤ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹੋ। ੦ ਨ ਅੰਤਮੁ ਨ ਮਧਯਮੁ ਨਧੁਨਹ ਤਪਵ ਆਦਿਮਨਾ - ਆਪ ਦਾ ਅੰਤ ਹੈ ਕਿਥੋਂ ? ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਮਧ ਤੇ ਆਦਿ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ। ਨ ਅੰਤਮੁ : ਆਪ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂ ਹਰ ਜੀਵ ਵਿੱਚ, ਹਰ ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਾਹਰ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਅੰਗ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੰਤ ਰੂਪ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਸਵੇਂ ਜਨਮਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਕਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਕਦੋਂ ਹੋਈ, ਇਹ ਵੀ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਹੈ, ਨਾ ਮੱਧ ਹੈ, ਨਾ ਅੰਤ ਹੈ, ਅਥਵਾ ਮੌਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਤਾਂ ਅਵਿਨਾਸੀ ਹੈ। ਅਰੰਭ ਹੈ, ਕਾਲ-ਰਹਿਤ ਹੈ, ਜਨਮ-ਰਹਿਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਸਭ ਸਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਵੇਖ ਲੈਣ ਦੇ ਸਮੱਗਰੇ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਜੀਵ ਵੀ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਬਣ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਭ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਝਾਤ ਵਿੱਚ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

* * *

11.17 ਸਲੋਕ :

ਕਿਰੀਟਿਨਮੁ ਗਦਿਨਮ੍ ਚਕ੍ਰਿਣਮ੍ ਚ, ਤੇਜ਼:- ਰਾਸਿਸ ਸਕਰਤ: ਦੀਸਿ-ਮਨਤਮ੍।

ਪਥਾ-ਮਿ ਤਵਾਮੁ ਦੁਰ-ਨਿਰ-ਈਕ-ਧਾਰੁ ਸਮਨਾਤ, ਦੀਸ-ਅਨਲ-ਅਰਕ-ਹੁਤਿਮੁ ਅ-ਪ੍ਰ-ਮੇਯਮ੍॥

ਕਿਰੀਟਿਨਮੁ ਗਦਿਨਮ੍ ਚਕ੍ਰਿਣਮ੍ ਚ, ਤੇਜ਼ ਰਾਸਿਸਮ੍ ਸਰਵਤਹ ਦੀਪਿਤ ਮੰਤਮ੍।

ਪਸ਼ਾਮਿ ਤੁਵਾਮੁ ਦੁਰ ਨਿਰਇਸ਼ਵ ਯਮ੍ ਸਮੰਤਾਤ, ਦੀਪਿਤ ਅਨਲ ਅਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਉਤਿਮ੍ ਅਪ੍ਰਮੇਯਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਿਰੀਟਿਨਮੁ : ਤਾਜ ਮੁਕਤ ਯਸ਼ ਕੀਤੀ ਨਾਲ ਸਮੋਭਿਤ। ਗਦਿਨਮੁ : ਡੰਡਾ, ਸੋਟਾ, ਗੁਰਜ, ਗਤਕਾ ਸਮੇਤ। ਚਕ੍ਰਿਣਮੁ : ਚੱਕਰ ਸਮੇਤ। ਚ : ਅਤੇ। ਤੇਜ਼ ਰਾਸਿਸਮੁ : ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਚੱਕਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਰੱਸ਼ਨੀ। ਸਰਵਤਹ : ਹਰ ਪਾਸੇ, ਹਰ ਥਾਂ। ਦੀਪਿਤ ਮੰਤਮੁ : ਰਾਮਕ ਰਿਹਾ। ਪਸ਼ਾਮਿ : ਮੈਂ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਤਮਵਾਮੁ : ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ। ਦੁਰ ਨਿਰਇਸ਼ਵ ਯਮ੍ : ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਸਖਤ। ਸਮੰਤਤੁ : ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ। ਦੀਪਿਤ ਅਨਲ ਅਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਉਤਿਮ੍ : ਭਖ ਰਹੇ ਸੂਰਜ ਤੇ ਬਲ ਰਹੀ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਜਲਦੇ ਹੋਏ। ਅਪ੍ਰਮੇਯਮ੍ : ਜਿਸ ਦੀ ਮਿਣਤੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਮੁਕਟ ਪਹਿਣੇ, ਗਦਾ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ, ਅਤੇ ਚੱਕਰ ਯੁਕਤ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਚਮਕਦੇ ਦੀਪਕ ਸਮਾਨ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਪੁੰਜ ਸਰੂਪ, ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ, ਅੱਗ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਅਤਿ ਕਠਿਨਤਾ ਨਾਲ ਦੇਖੇ ਜਾਣ ਯੋਗ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਮੇਯ ਸਰੂਪ (ਅਰਥਾਤ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ) ਆਪ ਨੂੰ ਸੈਂ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਕਿਰੀਟਿਨਮੁ ਗਦਿਨਮ੍ ਚਕ੍ਰਿਣਮ੍ ਚ = ਆਪ ਨੂੰ ਸੈਂ ਤਾਜ ਪੋਸ਼, ਕੀਤੀ ਤੇ ਯਸ਼ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਆਪ ਨੇ ਕਿਰੀਟ ਗਦਾ ਚੱਕ੍ਰ ਧਾਰਣ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਏਥੇ ਚ ਪਦ ਤੋਂ ਸੰਖ ਤੇ ਪਦਮ ਨੂੰ ਭੀ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਚਤੁਰਭੁਜ ਰੂਪ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਤੇਜ਼ ਰਾਸਿਸਮ੍ ਸਰਵਤਹ ਦੀਪਿਤ ਮੰਤਮੁ = ਆਪ ਤੇਜ਼ ਦੀ ਰਾਸੀ ਹੋ। ਜਿਵੇਂ ਤੇਜ਼ ਦਾ ਸਮੂਹ ਦਾ ਸਮੂਹ (ਅਨੰਤ ਤੇਜ਼) ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਜ ਨੇ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੂਰਜ ਇੱਕੋ ਵਾਗ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਵਾਂਗ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਦੀ ਬਗਬਾਗੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। (11.12) ਅਜਿਹੇ ਆਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਹੋ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਰੂਪ ਹੋਏ ਨਾਲ ਆਪ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਫੈਲਾ ਰਹੇ ਹੋ। ੦ ਪਸ਼ਾਮਿ ਤੁਵਾਮੁ ਦੁਰ ਨਿਰ ਇਕਸ੍ ਯਮ੍ ਸਮੰਤਾਤ - ਦੀਪਿਤ ਅਨਲ ਅਰਕ ਯਯੁਤਿਮ੍ ਅਪ੍ਰਮੇਯਮ੍ = ਖੁਬ ਦੇਂਦੀ ਪ੍ਰਯਮਾਨ ਅਗਿਨ ਤੇ ਸੂਰਜ ਵਰਗੀ ਆਪ ਦੀ ਕਾਂਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅੱਖਾਂ ਚੁੰਧਿਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਚੁੰਧਿਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਹੁਤੀ ਔਖਿਆਈ ਨਾਲ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਸਭ ਤਰਫ਼ ਤੋਂ ਅਪ੍ਰਮੇਯ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਾਪ ਨਾ ਸਕੇ) ਹੋ। ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਦੇਖੀ ਚਮਕ ਦਮਕ ਦਾ ਤਜੱਰਬਾ, ਭੌਤਿਕ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚਕਾ-ਚੌਂਧ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਚਮਕ ਦਮਕ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ। ਦੈਵੀ ਅੱਖ ਦੀ ਵੱਡੀ ਵਿੱਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਚਕਾ-ਚੌਂਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਇਸ਼ਟੀ ਸਿਹੜੀ ਸਰੀਰਕ ਅੱਖ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਸੂਚੀ ਬ੍ਰਾਹਮੰਡੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮੇਤ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਤੋਗੁਣ ਦਾ ਰੰਗ ਸਫੈਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ - ਇਸ ਉੱਪਰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚਕਾ-ਚੌਂਧ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

* * *

11.18 ਸਲੋਕ :

ਤਵਮ् ਅ-ਕਸਰਮ् ਪਰਮਮ् ਕੇਦ-ਇਤਵ्यਮ्, ਤਵਮ् ਅਖਿ ਵਿਸ਼ਵਾਖਿ ਪਰਮ ਨਿ-ਧਾਨਮ्।

ਤਵਮ् ਅ-ਵਾਖਿ: ਸ਼ਾਸਕ-ਧਰਮ-ਗੋਸਾ, ਸਨਾਤਨ: ਤਵਮ् ਪੁਰਖ: ਮਨ-ਤ: ਮੇ॥

ਤਵਮ् ਅਕਸਰਮ् ਪਰਮਮ् ਵੇਦ ਇਤ ਵਯਮ, ਤਵਮ् ਅਸਯ ਵਿਸ਼ਵਸਯ ਪਰਮ ਨਿਧਾਨਮ।

ਤਵਮ् ਅਵਯਯਹ ਸਾਸ਼ਵਤ ਧਰਮ ਗੋਪ੍ਤਾ, ਸਨਾਤਨਹ ਤਵਮ् ਪੁਰਸ਼ਹ ਮਨਤਹ ਮੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਵਮ् : ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ। ਅਕਸਰਮ् : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਰਮਮ੍ : ਮਹਾਨ, ਉੱਤਮ। ਵੇਦ-ਇਤ ਵਯਮ : ਜਾਣਨ ਯੋਗ। ਤਵਮ् : ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ। ਅਸਯ : ਇਸ ਦਾ। ਵਿਸ਼ਵਸਯ : ਕਾਇਨਾਤ। ਪਰਮ੍ : ਮਹਾਨ। ਨਿਧਾਨਮ੍ : ਭੰਡਾਰਾ ਕੜਾਨਾ। ਤਵਮ੍ : ਆਪ। ਅਵਯਯਹ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਸਾਸ਼ਵਤ ਧਰਮ ਗੋਪ੍ਤਾ : ਬਾਹਰੀ ਧਰਮ ਦਾ ਰਖਿਅਕ। ਸਨਾਤਨਹ : ਪੁਰਾਣਾ। ਤਵਮ੍ : ਆਪ। ਪੁਰਸ਼ਹ : ਪੁਰਸ਼। ਮਨਤਹ : ਵਿਚਾਰ। ਮੇ : ਮੇਰਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਆਪ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਪਰਮ ਅੱਖਰ (ਅਵਿਨਾਸੀ ਪਾਰ ਬ੍ਰਹਮ) ਹੋ। ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਪਰਮ ਆਸਰਾ ਹੋ। ਆਪ ਹੀ ਅਵਿਨਾਸੀ ਹੋ। ਨਿੱਤ ਧਰਮ ਦੇ ਰਖਿਅਕ ਹੋ। ਆਪ ਹੀ ਸਨਾਤਮ ਪੁਰਸ਼ ਹੋ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਰਾ ਮੱਤ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤਵਮ् ਅਕਸਰਮ੍ ਪਰਮਮ੍ ਵੇਦ ਇਤਵਯਮ੍ = ਵੇਦਾਂ, ਸਾਸਤਰਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਸਮ੍ਭਿਤੀਆਂ, ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਤੱਤਵ ਜਗਯ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਗਾਹੀਂ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਜੋ ਪਰਮਾਨੰਦ ਸਰੂਪ ਅੱਖਰ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਤਵਮ् ਅਸਯ ਵਿਸ਼ਵਸਯ ਪਰਮ੍ ਨਿ ਧਾਨਮ੍ - ਦੇਖਣ, ਸੁਣਨ ਤੇ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਸੰਸਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਰਮ ਆਸਰੇ ਤੇ ਆਧਾਰ ਆਪ ਹੋ। ਜਦੋਂ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਲਯ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਕਾਰਣ ਸਹਿਤ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਮਹਾ ਸਰਗ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਆਪ ਵਿੱਚੋਂ ਮੜ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਰਮ ਨਿਧਾਨ ਹੈ। ੦ ਤਵਮ् ਅਵਯਯਹ ਸਾਸ਼ਵਤ ਧਰਮ ਗੋਪ੍ਤਾ - ਜਦ ਧਰਮ ਦੀ ਹਾਨੀ ਤੇ ਅਧਰਮ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਆਪ ਹੀ ਅਵਤਾਰ ਲੈ ਕੇ ਅਧਰਮ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਵਯਯਹ - ਸਨਾਤਨਹ ਤਵਮ੍ ਪੁਰਸ਼ਹ ਮਨਤਹ ਮੇ - ਅਵਯਯਹ - ਅਵਿਨਾਸੀ ਸਨਾਤਨ ਆਦਿ ਰਹਿਤ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼ ਆਪ ਹੀ ਹੋ। ਅਜਿਹਾ ਮੈਂ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਸਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ ਇਹੋ ਮੰਤਵ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਇਸ ਜਗਤ ਦੇ ਖੜਾਨੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਉੱਡਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰਾ ਆਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਗਤ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਅਵਿਨਾਸੀ ਹੈ, ਉਹ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਥੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਸ਼ਕਤੀ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਬਾਹਰੀ ਧਰਮ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਹੋ ਰਿਗਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਅਵਿਨਾਸੀ ਹੈ। ਪਰਮ ਆਸਰਾ ਹੈ, ਪਰਤਾਪੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਰਖਿਅਕ ਹੈ, ਸਨਾਤਨ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਵੱਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਨਾ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੌਂਕੇ ਢੂਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

○ ○ ○

11.19 ਸਲੋਕ :

ਅਨ੍-ਆਦਿ-ਸਥਾ-ਅਨਤਸ੍ ਅਨ੍-ਅਨਤ-ਕੀਰਤਮ, ਅਨ੍-ਅਨਤ-ਕਾਹੁਸ੍ ਸ਼ਾਸਿ-ਸੂਰ੍ਯ-ਨੇਤਰਮ।

ਪਸ਼ਾਮਿ ਤਵਾਸ੍ ਦੀਸ-ਹੁਤਾਸ-ਕਕਵਮ, ਸਵ-ਤੇਜਸਾ ਵਿਸ਼ਮ੍ ਇਦਮ੍ ਤਪਨਸਮ॥

ਅਨ੍ਆਦਿ ਮਧਯ ਅੰਤਮ੍ ਅਨ੍ਅੰਤ ਵੀਰਯਮ੍, ਅਨ੍ਅੰਤ ਬਾਹੁਸ੍ ਸ਼ਸਿ ਸੂਰਯ ਨੇਤ੍ਰਮ।

ਪਸ਼ਯਾਮਿ ਤਵਮ੍ ਦੀਪ੍ਰਤ ਹੁਤਾਸ ਵਕਤ੍ਰਮ੍, ਸਵਤੇਜਸਾ ਵਿਸ਼ਵਮ੍ ਈਦਮ੍ ਤਪੰਤਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਨ੍ਆਦਿ ਦਿ ਮਧਯ ਅੰਤਮ੍ : ਆਦਿ ਮਧਯ ਅੰਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਅਨ੍ਅੰਤ ਵੀਰਯਮ੍ : ਖਤਮ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਾਯੂ। ਸ਼ਸਿ ਸੂਰਯ ਨੇਤ੍ਰਮ੍ : ਚੰਦ ਤੇ ਸੂਰਜ ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹਨ। ਪਸ਼ਯਾਮਿ : ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਤਵਮ੍ : ਤੁਹਾਡੇ। ਦੀਪ੍ਰਤ ਹੁਤਾਸ ਵਕਤ੍ਰਮ੍ : ਮੂੰਹ ਦੀ ਬਲ ਰਹੀ ਅੱਗ। ਸਵਤੇਜਸਾ : ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇ ਚੱਕਰ। ਵਿਸ਼ਵਮ੍ : ਕਾਇਨਾਤ। ਈਦਮ੍ : ਇਹ। ਤਪੰਤਮ੍ : ਗਰਮ ਕਰਨਾ/ਹੋਣਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਆਪ ਨੂੰ ਆਦਿ ਮਧਯ ਅੰਤ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਅੰਤ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਅੰਤ ਭੁਜਾਧਾਰੀ ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਰੂਪ ਨੇਤਰਾਂ ਵਾਲੇ, ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਅਗਨੀ ਰੂਪ ਮੂੰਹਾਂ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤੇਜ਼ ਤੋਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਨ੍ਆਦਿਮਧਯ ਅੰਤਮ੍ - ਆਪ ਆਦਿ ਮਧਯ ਤੇ ਅੰਤ ਰਹਿਤ ਹੋ, ਆਪ ਦੀ ਨਾ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਹੈ। ਵੇਖੋ 11.16 ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਕ੍ਰਤ ਅੰਨਤਤਾ ਦਾ ਤੇ ਏਥੇ ਕਾਲ ਕ੍ਰਤ ਅੰਨਤਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਮਾਪਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਨ੍ ਅੰਤ ਵੀਰਯਮ੍ : ਆਪ ਵਿੱਚ ਅਪਾਰ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਸਮੱਰਥਾ ਬਲ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਹੈ। ਆਪ ਅੰਨਤ ਅਸੀਮ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਅਨ੍ਆਤਿ ਬਾਹੁ - ਆਪ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਬਾਹੀਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਆਪ ਅੰਨਤ ਬਾਹੀਂ ਵਾਲੇ ਹੋ। ੦ ਸ਼ਸਿ ਸੂਰਯ ਨੇਤ੍ਰਮ੍ = ਸੰਸਾਰ ਮਾਤ੍ਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੋ ਚੰਦ ਤੇ ਸੂਰਜ ਹਨ, ਇਹ ਤਾਂ ਆਪ ਦੇ ਨੇਤ੍ਰ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਚਾਨਣ ਚਾਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋ। ੦ ਦੀਪ੍ਰਤ ਹੁਤਾਸ ਵਕਤ੍ਰਮ੍ - ਯਗ ਹੋਮ, ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਹਵਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇਵੀਪ੍ਰਯਮਾਨ ਅਗਨੀ ਰੂਪ ਮੁੱਖ ਵਾਲੇ ਆਪ ਹੀ ਹੋ। ੦ ਸਵ ਤੇਜਸਾ ਵਿਸ਼ਵਮ੍ ਇਦਮ੍ ਤਪੰਤਮ੍ : ਆਪਣੇ ਤੇਜ਼ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਤਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਆਪ ਹੀ ਹੋ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਸੰਤਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਸੰਤਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਹੀ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਦੇ ਅੰਗ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂ ਅਕਾਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾ ਆਦਿ ਮਧਯ ਅੰਤ ਹੈ, ਨਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਥਾਈ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੇ ਜੋ ਜੀਵ ਹਨ, ਅਣਗਿਣਤ ਹਨ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ, ਹੱਥ ਬਾਹੀਂ, ਜਾਂ ਹੋਰ ਅੰਗ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੀ ਹਨ, ਜੋ ਅਣਗਿਣਤ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪਰਤਾਪ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਸੀਮ ਹੈ। ਇਹ ਰੌਸ਼ਨੀ ਸਦੀਵੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਚਾਨਣ-ਮੁਨਰੇ ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹ ਸੋਮੇ ਅਟੱਲ ਹਨ, ਸਦੀਵੀ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਚੰਦਰਮਾ

ਤੇ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਮਰ ਜਪੋਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹਨ। ਮੁੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਭੂ, ਜੋ ਅਗਨੀ ਦਾ ਸੇਕ ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਾਣ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਨੰਤ ਸ਼ੋਭਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਹਨ।

○ ○ ○

11.20 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਾਰਾਪ੍ਰਥਿਵਾਃ ਇਦਮ् ਅੰਤਰਮ् ਹਿ, ਵਿਆਪਤਮ् ਤ੍ਰਵਯਾ ਇਕੇਨ ਦਿਸ਼ਾਹ ਚ ਸਰਵਹਾ।

ਦਸ਼-ਤਵਾ ਅਦ੍ਵਤਮ੍ ਰੂਪਮ੍ ਤਵ ਇਦਮ्, ਲੋਕ-ਤ੍ਰਯਮ੍ ਪ੍ਰਵਾਖਿਤਮ੍ ਮਹਾ ਆਤਮਨ੍॥

ਦਸ਼ਤਵਾ ਅਦੁਤਮ੍ ਰੂਪਮ੍ ਤਵ ਇਦਮ्, ਲੋਕ ਤ੍ਰਯਮ੍ ਪ੍ਰਵਾਖਿਤਮ੍ ਮਹਾ ਆਤਮਨ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ-ਅਰਥ :- ਦਸ਼ਾਵਾਪ੍ਰਥਿਵਾਃ ਵਿਆਪਤਮ੍ : ਸਵੱਰਗ ਲੋਕ ਤੇ ਧਰਤੀ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਅੰਤਰਮ੍ : ਅੰਤਰ ਖਾਲੀ ਥਾਂ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਵਿਆਪਤਮ੍ : ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਤ੍ਰਵਯਾ : ਉਸ ਥਾਂ। ਇਕੇਨ : ਇਕੱਲਾ। ਦਿਸ਼ਾਹ : ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਰਵਹਾ : ਸਾਰੇ। ਦਸ਼ਤਵਾ : ਵੇਖ ਚੁੱਕਿਆ। ਅਦੁਤਮ੍ : ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਰੂਪਮ੍ : ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ। ਉਗ੍ਰਮ੍ : ਖਤਰਨਾਕ। ਤਵ : ਤੁਹਾਡੇ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਲੋਕ ਤ੍ਰਯਮ੍ : ਤੈ ਲੋਕ। ਪ੍ਰਵਾਖਿਤਮ੍ : ਕੰਬ ਰਹੇ ਹਨ, ਡਰ ਕਾਰਨ। ਮਹਾ ਆਤਮਨ੍ : ਹੇ ਮਹਾਤਮਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸਵੱਰਗ ਤੇ ਧਰਤੀ ਦਾ ਇਹ ਮਧ ਸਥਲ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਭੀ ਸਿਰਫ ਆਪ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਵਿਆਪਤ ਹਨ। ਹੇ ਮਹਾਤਮਾ! ਆਪਦੇ ਇਸ ਅਦੁਤਮ ਅਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਤਿੰਨੇ ਲੋਕ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਓ ਮਹਾ ਆਤਮਨ੍ - ਇਹ ਸੰਬੋਧਨੀ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਆਪਦੇ ਸਰੂਪ ਵਰਗਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਹੈ ਨਹੀਂ, ਹੋਵੇਗਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਮਹਾਤਮਾ = ਮਹਾਨ ਸਰੂਪ ਵਾਲੇ ਹੋ। ਓ ਦਸ਼ਾਵਾਪ੍ਰਥਿਵਿਆਪਤਮ੍ ਅੰਤਰਮ੍ ਹਿ - ਵਿਆਪਤਮ੍ ਤ੍ਰਵਯਾ ਇਕੇਨ ਦਿਸ਼ਾਹ ਚ, ਸਰਵਹਾ - ਸਵੱਰਗ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜਿੰਨਾ ਅਵਕਾਸ਼ ਹੈ। ਪੇਲਾਹਟ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਪੇਲਾਹਟ ਆਪ ਤੋਂ ਪਰਿਧੁਰਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੂਰਬ ਪੱਛਮ, ਉੱਤਰ ਦੱਖਣ, ਪੂਰਬ ਉੱਤਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਸ਼ਾਨ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਾਯਵ੍ਯ ਪੱਛਮ ਦੱਖਣ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ 'ਆਗਨੇਯ ਤੇ ਉੱਪਰ ਹੇਠਾਂ - ਦਸ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਆਪ ਨਾਲ ਵਿਆਪਤ ਹਨ। ਆਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਗਜ਼ਮਾਨ ਹੋ। ਓ ਦਸ਼ਤਵਾ ਅਦੁਤਮ੍ ਰੂਪਮ੍ ਅਗ੍ਰਮ੍ ਤਵ ਇਦਮ੍ - ਲੋਕ ਤ੍ਰਯਮ੍ ਪ੍ਰਵਾਖਿਤਮ੍ ਮਹਾਤਮਨ੍ - ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਅਦੁਤਮ ਵਿਲੱਖਣ ਅਲੌਕਿਕ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਮਹਾਨ ਪਰ ਭਿੰਕਿਰ ਉਗਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਵੱਰਗ ਮੌਤ ਤੇ ਪਾਤਾਲ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਪਾਣੀ ਵਿਅਕਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸਵੱਰਗ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੀ ਗੱਲ ਆਈ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਅਰਜਨ ਰਾਹੀਂ "ਲੋਕਤ੍ਰਯਮ੍" ਕਹਿਣ ਕਰਕੇ ਏਥੇ ਪਾਤਾਲ ਵੀ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਨ ਕਿ ਅਰਜਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾਈ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਜੋ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਦਿਸ਼ਾ ਕਦੇ ਪਾਤਾਲ ਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਮਿਤੂ ਲੋਕ ਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਸਵੱਰਗ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾਈ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਰੇ ਦਿਸ਼ਾ ਬਿਨਾ ਝੂਮ ਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਓ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੋਗ-ਦਿਸ਼ਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਸਤਯ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਚਰਮ ਦਿਸ਼ਾਈ ਤੋਂ ਸੱਚਾ, ਦਿਵਯ ਦਿਸ਼ਾਈ ਤੋਂ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਅੰਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਤ, ਸਰਬ-ਕਾਲ, ਸਦੀਵੀ-ਅਕਾਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਸ਼ਕਤੀ ਵਡਿਆਈ ਅਪਾਰ ਅਸੀਮਤ ਅਨੰਤ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਅਰਜਨ ਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਇਹ ਭੀਸ਼ਮ ਰੂਪ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚਾਂ ਪਾਪੀਆਂ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਹੈ।

○ ○ ○

11.21 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਮੀ ਹਿ ਤਵਾਮ੍ ਸੁਰ-ਸੰਘਾ: ਵਿਸੁ-ਅਨਿ, ਕੇ-ਚਿਤ੍ ਭੀ-ਤਾ: ਪ੍ਰ-ਅੜਜਲਯ: ਗੁਣਨਿ।

ਸ਼ਵਸਿ ਇਤਿ (ਕਚ) ਤੁਚ-ਤਵ ਮਹਾ-ਤ੍ਰ਷ਿ-ਸਿਦ੍ਧ-ਸੰਘਾ:, ਸ਼ੁਵਸਿ ਤਵਾਮ੍ ਸੁਰ-ਤਿਭਿ: ਪੁ਷ਕਲਾਭਿ: ॥

ਅਮੀ ਹਿ ਤ੍ਰਵਾਮ੍ ਸੁਰ ਸੰਘਾ ਵਿਸ੍ਰਾਂਤਿ, ਕੇ ਚਿਤ੍ ਭੀਤਾਹ ਪ੍ਰਾਂਜਲਯਹ ਗ੍ਰਣੰਤਿ।

ਸ਼ਵਸਿਤ ਇਤਿ ਵਚੁ ਉਚੁਤਵਾ ਮਹਾਰਿਸੀ ਸਿੱਧ ਸੰਘਾ, ਸਤੁਵਾਨਿਤ ਤ੍ਰਵਾਮ੍ ਸੁਤਿਭਿਤ ਪੁਸ਼ਕਲਾਭਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਸੀਂ : ਇਹ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਤ੍ਰਵਾਮ੍ : ਉਹ। ਸੁਰ ਸੰਘਾਹ : ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਮੇਜ਼ਵਾਨ ਜਾਂ ਦਲ। ਵਿਸ੍ਰਾਂਤਿ : ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ। ਕੇ ਚਿਤ੍ਰ : ਕੁੱਝ। ਭੀਤਾਹ : ਡਰ ਕਾਰਨ। ਸ਼ਵਸਿਤ : ਇਹ ਚੰਗਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਉਚੁਤਵਾ : ਕਹਿ ਚੁੱਕੋ। ਮਹਾਂਰਿਸੀ : ਮਹਾਨ ਰਿਸੀਆਂ ਤੇ ਸਾਹੂਆਂ ਦੇ ਜਥੋਂ। ਸ੍ਰਤੁ ਵਾਨਿਤ : ਉਸਤਤ ਕਰਨਾ। ਤ੍ਰਵਾਮ੍ : ਉਸਦਾ। ਸਤੁਤਿਭਿਤ : ਮੰਤਰਾਂ ਗੀਤਾਂ ਸਮੇਤ। ਪੁਸ਼ਕਲਾਭਿ : ਪੂਰਾ, ਪੂਰਣ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਦਲ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਭੈ ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਆਪ ਦਾ ਅਭਿੰਨੰਦਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਹਾਂਰਿਸੀਆਂ ਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਜਥੋਂ (ਅਗਥਾਤ ਜਗਤ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋਵੇ) ਅਜਿਹਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਅਨੇਕਾਂ ਭਜਨ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਓ ਅਮੀ ਹਿਤ੍ਰਵਾਮ੍ ਸੁਰ ਸੰਘਾ ਵਿਸ੍ਰ-ਾਂਤਿ - ਜਦ ਅਰਜਨ ਸਵੱਰਗ ਵਿੱਚ ਗਏ ਸਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਲਈ ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹੋ ਹੀ ਦੇਵਤਾ-ਲੋਕ ਆਪਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਾ ਆਪ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਓ ਕੇਚਿਤ੍ ਭੀਤਾਹ ਪ੍ਰਾਂਜਲਯਹ ਗ੍ਰਣੰਤਿ - ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਅਜੇ ਵਧੇਰੇ ਬਾਕੀ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਆਜਾਨ ਦੇਵਤਾ (ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ) ਨਰਸਿੰਹ ਆਦਿ ਭਿਆਨ ਕੁਪਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਰੂਪ ਲੀਲਾ ਗੁਣ ਆਦਿ ਦਾ ਗਾਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਓ ਸਤੁ-ਵਿੰਤ ਤ੍ਰਵਾਮ੍ ਸਤੁ

ਤਿਭਿਹ ਪੁਸ਼ਕਲਾਭਿਹ - ਸਪਤ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇਵ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨਾਇਕਾਂ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਲਿਆਣ ਹੋਵੇ। ਮੰਗਲ ਹੋਵੇ। ਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਉੱਤਮ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ੦ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਵਰਗ ਦਾ ਨਾਂ ਸਾਧਯ ਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਰਗ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਪਿੜਾ ਦੀ ਇਕ ਸ਼੍ਰੋਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਉਸ਼ਮਪਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰਭੂ - ਨਾ ਸਿਰਫ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਬਲਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਅਮਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬੀਮਾਰੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਗੰਦੇ ਅੰਸਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਤਬਾਹੀ ਨਾਲ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਇਸ ਲੀਲਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਅਭਿਨੰਦਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਛਿਪਨ ਸਮੇਂ ਵੀ, ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਸਮੇਂ ਵਾਂਗ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਜਲਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ੋਭਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਰਦ ਤੇ ਕਪਿਲ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਰਿਸ਼ੀ ਏਸੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਖੇਡ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਉਸਤੱਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ‘ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਦੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮਾਂ ’ਚੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੰਗਿਆਈ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ।’

○ ○ ○

11.22 ਸ਼ਲੋਕ :

ਰੁਦ੍ਰ-ਆਦਿਤਿਆ: ਕਸਰ: ਯੇ ਚ ਸਾਧਿਆ; ਕਿਵੇਂ ਅਥਿਨੈ ਮਰਤ: ਚ ਊ਷ਨ-ਯਾ: ਚ।

ਗਨਥਰ੍ਵ-ਯਕਥ-ਅ-ਸੁਰ-ਸਿਦ੍ਧ-ਸੰਘਾ; ਕਿ-ਈਕਨੌ ਤਾਮ੍ਰ ਕਿ-ਰਿਮਤਾ: ਚ ਏਵ ਸਰੰ॥

ਭ੍ਰਦ੍ਰ ਆਦਿਤਯਾਹ ਵਸਵਹਯੇ ਚ ਸਾਧਿਆਹ, ਵਿਸ਼ਵੇ ਅਸ਼ਵਨੌ ਮਰੁਤਹ ਚ ਉਸ਼ਮਨ੍ ਪਾਹ ਚ।

ਗੰਧਰਵ ਯਕਸ਼ ਅਸੁਰ ਸਿਦ੍ਧ ਸੰਘਾਹ, ਵਿ ਇਕ੍ ਸੰਤੇ ਤ੍ਰਵਾਮ੍ ਵਿਸਿਮਤਾਹ ਚ ਏਵ ਸਰ੍ਵੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਰੁਦ੍ਰ-ਆਦਿਤਯਾਹ : ਰੁਦਰਾ ਅਤੇ ਆਦਿਤਯਾ। ਵਸਵਹ : ਵਾਸਸ। ਯੋ : ਇਹ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਾਧਿਆਹ : ਸਾਧਿਆਸ। ਵਿਸਵੇ : ਵਿਸਵੇ ਦੇਵਤੇ। ਅਸ਼ਵਨੌ : ਦੋ ਅਸ਼ਵਨ। ਮਰੁਤਹ : ਮਾਰੂਤ। ਚ : ਅਤੇ। ਉਸ਼ਮਨ੍ : ਪਿੱਤਰ। ਗੰਧਰਵ ਯਕਸ਼ ਅਸੁਰ ਸਿਦ੍ਧ ਸੰਘਾਹ : ਗੰਧਰਵਾ, ਯਕਸਾ, ਅਸੁਰਾ ਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਜੱਥੋਂ। ਵਿਇਕਸੰਤੇ : ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ। ਤ੍ਰਵਾਮ੍ : ਉਹ। ਵਿਸਿਮਤਾਹ : ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਸਰ੍ਵੇ : ਸਾਰੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜੇ ਰੁਦਰ, ਆਦਿਤਯਾ, ਵਸੁ ਸਾਧਯ (ਨਾਂ ਦੇ ਦੇਵਤਾ) ਵਿਸਵ ਦੇਵ ਅਸ਼ਵਨੀ ਕੁਮਾਰ, ਮਰੁਦਗੁਣ ਅਤੇ ਉਸ਼ਮਪਾ (ਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤ੍ਰਗਣ) ਹਨ ਅਤੇ ਗੰਧਰਵ, ਪਕਸ਼ ਰਾਕਸ਼ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਸਮੁਦਾਯ (ਜੱਥੋਂ) ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਿਸਿਮਤ (ਹੈਰਾਨ) ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਰੁਦ੍ਰ ਆਦਿਤਯਾਹ ਵਸਵਹ ਯ ਚ ਸਾਧਯਾਹ - ਗਿਆਰਾਂ ਰੁਦ੍ਰ 12 ਆਦਿਤਯ, ਅੱਠ ਵਸ੍ ਦੋ ਅਸ਼ਵਨੀ ਕੁਮਾਰ ਤੇ 49 ਮਰੁਦਗੁਣ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਈ - ਏਸੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਏਥੋਂ ਦੇਖ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਨ, ਅਨ੍ ਮੰਤਾ, ਪਾਣ, ਨਰ, ਯਾਨ, ਚਿੱਤਿ, ਹਯ, ਨਯ, ਹੰਸ, ਨਾਗਯਣ ਪ੍ਰਭਵ - ਇਹ ਸਾਰੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਧਯ ਹਨ। (ਵਾਯੂ ਪੁਰਾਣ 66 - 15 - 16) ਕੁਤੁ, ਦਕਸ਼ ਸ਼੍ਰਵ, ਸਤਯ, ਕਾਲ, ਕਾਮ, ਧੁਨਿ, ਕੁਰੁਵਾਨ, ਪ੍ਰਭਵਾਨ੍ ਤੇ ਰੋਚਮਾਨ - ਇਹ ਦਸ ਵਿਸਵ ਦੇਵ ਹਨ (ਵਾਯੂ ਪੁਰਾਣ 66-31-32) ੦ ਕਵਯਵਾਹ, ਅਨਲ, ਸੋਮ, ਅਰਯਮਾ, ਅਗ੍ਨ ਸ਼੍ਰਵਾਤ, ਤੋਂ ਬਹਿਰਸਤੁ - ਇਹ ਸੱਤ ਮਿੱਤਰ ਹਨ। (ਸਿਵ ਪੁਰਾਣ ਧਰਮ 63-2) ਉਸ਼ਮ ਅਰਥਾਤ ਗਰਮ, ਅੰਨ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਪਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਉਸ਼ਮਨ੍ਪਾਹ ਹੈ। ੦ ਗੰਧਰਵ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ। ਗੰਧਰਵ ਲੋਕ ਰਾਗ ਰਾਗਨੀਆਂ ਦੀ ਵਿਵਿਧ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਚਤੁਰ ਹਨ। ਇਹ ਸਵਰੱਗ ਲੋਕ ਦੇ ਗਾਇਕ ਹਨ। ੦ ਕਸ਼ਯਪ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਰਵਾ ਤੋਂ ਯਕਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ੦ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦੈਤਾਂ ਦਾਨਵਾਂ ਤੇ ਰਾਖਸ਼ਯਾਂ ਨੂੰ ਅਸੁਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਕਪਿਲ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਵਿਇਕਸੰਤੇ ਤ੍ਰਵਾਮ੍ ਵਿਸਿਮਤਾਹ ਚ ਏਵ ਸਰ੍ਵੇ - ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਪਿੱਤਰ ਗੰਧਰਵ ਯਕਸ਼ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਉਪਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ) ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਾ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਦੇ ਅੰਗ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਉਸ਼ਮਪਾ ਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤ੍ਰ ਗੁਣ ਉਹ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਗਰਮ ਪੂੜੇ (ਮਿੱਠੀ ਰੋਟੀ) ਅਤੇ ਗਰਮ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਸਨ। ਪਵਿੱਤਰ ਦੈਵ ਲੋਕਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਉਸ ਦੇ (ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ) ਸਮੁੱਚੇ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਸੁਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸਮੱਗਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਕੁੱਝ ਤੱਤ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇਵਤੇ, ਨਾ ਪਿੱਤਰ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੈਤ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਆਪਣੇ ਕੌਤਕ ਵਿਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੀ ਹੈ ? ਕਿਉਂ ਹੈ ? ਕਿਵੇਂ ਹੈ ? ਦੇ ਉੱਤਰ ਲੱਭਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜੀਵ ਲੋਕ ਕੇਵਲ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

○ ○ ○

11.23 ਸ਼ਲੋਕ :

ਰੂਪਮ੍ ਮਹਤੁ ਤੇ ਬਹੁ-ਕਰਨ-ਨੇਤ੍ਰਮ, ਮਹਾ-ਬਾਹੋ ਬਹੁ-ਬਾਹੁ-ਤਰੁ-ਧਾਦਮ्।

ਭਹੁ-ਤਦਰਮ੍ ਬਹੁ-ਦੰਸ਼ਾ-ਕਰਾਲਮ, ਦੁਸ਼-ਤਵ ਲੋਕਾ: ਪ੍ਰ-ਵਧਿਤਾ: ਤਥਾ ਅਹਮ੍॥

ਰੂਪਮ੍ ਮਹਤੁ ਤੇ ਬਹੁਵਕਤ੍ਰ ਨੇਤ੍ਰਮ, ਮਹਾਬਾਹੋ ਬਹੁ-ਬਾਹੁ ਉਤ੍ਰ ਪਾਦਮ੍।

ਬਹੁ ਉਤ੍ਰਦਰਮ੍ ਬਹੁ ਦੰਸ਼ਟਾ ਕਰਾਲਮ, ਦੁਸ਼ਤਵਾ ਲੋਕਾਹ ਪ੍ਰਵਾਸਿਤਾਹ ਤਥਾ ਅਹਮ੍।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਰੂਪਮ੍ : ਰੂਪ। ਮਹਤੁ : ਅਮਿਤ ਜੋ ਮਿਣਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਤੇ : ਉਹ। ਬਹੁਵਕਤ੍ਰ ਨੇਤ੍ਰਮ੍ : ਬਹੁਤੇ ਮੂੰਹਾਂ ਤੇ ਨੇਤਰਾਂ ਵਾਲਾ। ਮਹਾਬਾਹੋ : ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧਾ। ਬਹੁਬਾਹੁ ਉਤ੍ਰਪਾਦਮ੍ : ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਹੀਂ ਵਾਲਾ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੱਟਾਂ ਵਾਲਾ, ਪੈਰਾਂ ਵਾਲਾ। ਬਹੁ ਉਤ੍ਰਦਰਮ੍ : ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਿਹਦਿਆਂ ਵਾਲੇ। ਬਹੁਦੁਸ਼ਟਾ ਕਰਾਲਮ੍ : ਬਹੁਤ ਡਰਾਵਨੇ ਬਹੁਤ ਹਾਬੀ ਦੰਦਾਂ ਵਰਗੇ। ਦੁਸ਼ਤਵਾ : ਵੇਖ ਚੁਕੇ। ਲੋਕਾਹ : ਸੰਸਾਰ ਦੁਨੀਆ। ਪ੍ਰਵਾਸਿਤਾਹ : ਡਰੇ ਹੋਏ। ਤਥਾ : ਭੀ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੋ! ਆਪਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਨੇਤਰਾਂ ਵਾਲੇ, ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਹੀਂ ਪੱਟਾਂ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ, ਅਨੇਕਾਂ ਦੰਦਾਂ ਜਾੜਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਕਰਾਲ ਮਹਾਨ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਭੈਅ ਨਾਲ ਵਿਆਕਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਵਿਆਕਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ : - ਰੂਪਮੁ ਮਹਤਤੇ ਬਹੁਵਕਤ੍ਰ ਨੇਤ੍ਰਮੁ - ਆਪਦੇ ਮੁੱਖ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ, ਕਈ ਮੁੱਖ ਤਾਂ ਸੌਮਯ ਹਨ, ਕਈ ਵਿਕਰਾਲ ਹਨ। ਕਈ ਮੁੱਖ ਛੋਟੇ, ਕਈ ਵੱਡੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪ ਦੇ ਨੇਤਰ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਸਾਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕਈ ਨੇੜ੍ਹ ਸੌਮਯ ਹਨ। ਕਈ ਵਿਕਰਾਲ, ਕਈ ਛੋਟੇ ਕਈ ਵੱਡੇ ਹਨ। ਕਈ ਲੰਮੇ ਕਈ ਚੌੜੇ ਕਈ ਗੱਲ ਕਈ ਟੇਢੇ ਹਨ। ੦ ਬਹੁ ਬਾਹ ਉਤ੍ਰ ਪਾਦਮੁ - ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਬਨਾਵਣ ਵਰਣ ਆਕ੍ਰਿਤਿ (ਸ਼ਕਲ) ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਲੱਖਣ-੨ ਹਨ। ਜੰਘਾਵਾਂ ਵਿਚਿੱਤਰ ਹਨ ਤੇ ਪੈਰ ਵੀ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੇ ਹਨ। ੦ ਬਹੁਦਰਮੁ - ਪੇਟ ਵੀ ਇੱਕ ਸਾਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਛੋਟਾ, ਕਈ ਭਿਆਨਕ ਹੈ। ੦ ਬਹੁਤ ਦੇਸ਼ਟਾ ਕਾਰਲਮੁ - ਦ੍ਰਸ਼ਤਵਾ, ਲੋਕਾਹ ਪ੍ਰਵਾਸਿਤਾਹ ਤਥਾ ਅਹਮੁ - ਮੂੰਹ ਅੰਦਰ ਭਿਆਨਕ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਡਰਾਵਨੀਆਂ ਜਾੜ੍ਹਾਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਭ ਵਰਨਣ ਭੈਅ ਭੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਇੱਕੋਂ ਗੱਲ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ? ਕਿ (੧) ਵਿਗਰਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜੋ ਜੋ ਰੂਪ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਨਵੀਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਤੇ ਦਿਵਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ੨. ਵਿਗਰਾਟ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਰਜਨ ਐਨਾ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਚਕਰਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਕੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।” (੩੦ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਤਿੰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਸਥਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀ ਸੀ, ਪਰ ਏਥੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵ੍ਰਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੪. ਅਰਜਨ ਦਾ ਇੱਕ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕਹਿਣਾ, ਉਸ ਦੇ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸੱਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਧੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਆਦਮੀ ਜੋ ਕੁਝ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਸਾਰੀ ਸ਼੍ਰੀਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਮਾਲਕ ਹੈ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸ਼੍ਰੀਸ਼ਟੀ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਹੀ ਬਹੁਰੂਪਤਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਡਰਾਵਨਾ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਪ੍ਰਭੂ-ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਅਰਜਨ ਵਰਗਾ ਯੋਧਾ ਵੀ ਇੱਕ ਵਾਰ ਦਹਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਸਥਿਰ ਹੋਏ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲ ਲਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਵੀ ਡਰਾਵਨਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਡਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸਦਿਆਂ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇੰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

11.24 ਸਲੋਕ :

ਨਭ:- ਸਪੂਸ਼ਮ੍ ਦੀਸਮ੍ ਅਨ੍-ਏਕ-ਕਰਮ੍, ਵਿ-ਆਤ-ਆਨਸਮ੍ ਦੀਸ-ਕਿਸਾਲ-ਨੇਤ੍ਰਮ੍।

ਦ੍ਰਸ਼-ਤਵਾ ਹਿ ਤਵਸ੍ ਪ੍ਰ-ਵਧਿ-ਤ-ਅਨਤਰਾਤਮਾ, ਧ੍ਰਤਿਮ੍ ਨ ਕਿਨਦ-ਆਮਿ ਸ਼ਸਮ੍ ਚ ਕਿਣਾਂ॥

ਨਭ ਸਪੂਸ਼ਮ੍ ਦੀਪ੍ਰਤਮ੍ ਅਨ੍ਏਕ ਵਰਣਮ੍, ਵਿਆਤਤ ਆਨਨਦ੍ ਦੀਪ੍ਰਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨੇਤ੍ਰਮ੍।

ਦ੍ਰਸ਼ਤਵਾ ਹਿ ਤ੍ਰਵਾਮ੍ ਪ੍ਰਵਾਸਿਤ ਅੰਤਰਾਤਮਾ, ਧ੍ਰਤਿਮ੍ ਨ ਵਿੰਦ੍ ਆਮਿ ਸਮਮ੍ ਚ ਵਿਸ਼ਣੋ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ : - ਨਭ ਸਪੂਸ਼ਮ੍ : ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਛੂਹਦੇ ਹੋਏ। ਦੀਪ੍ਰਤਮ੍ : ਚਮਕਦੇ ਹੋਏ। ਅਨ੍ਏਕ ਵਰਣਮ੍ : ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿੱਚ। ਵਿਆਤਤ ਆਨਨਦ੍ : ਮੂੰਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਦੀਪ੍ਰਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨੇਤ੍ਰਮ੍ : ਲੰਮੀਆਂ ਚਮਕਦੀਆਂ ਅੱਗ ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖਾਂ। ਦ੍ਰਸ਼ਤਵਾ : ਵੇਖ ਚੁੱਕੋ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਤ੍ਰਵਾਮ੍ : ਉਸ ਨੂੰ। ਪ੍ਰਵਾਸਿਤ ਅੰਤਰਾਤਮਾ : ਦਿਲੋਂ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ। ਧ੍ਰਤਿਮ੍ : ਹੌਸਲਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਵਿੰਦ੍ਆਮਿ : ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਮ੍ : ਅਮਨ। ਚ : ਅਤੇ। ਵਿਸ਼ਣੋ : ਹੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- - ਹੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ! ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਅਨੇਕ ਵਰਣ ਵਾਲੇ ਫੈਲਾਏ ਹੋਏ ਮੂੰਹਾਂ ਵਾਲੇ, ਅਥਵਾ ਜਲੰਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨੇਤਰਾਂ ਵਾਲੇ, ਆਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਆਕੁਲ ਚਿਤ ਹੋਇਆ, ਮੈਂ ਧੀਰਜ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ : - ਵਿਸ਼ਣੋ - ਆਪ ਦੀ ਵਿਆਪਨਸ਼ੀਲਤਾ ਮੈਂ ਦੇਖ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਹੋਰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਮੱਰਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ‘ਵਿਸ਼ਨੂੰ!’ ਪਦ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਅਥਵਾ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਤਾਂ ਵਿਆਪਨਸ਼ੀਲ ਹੋ! ਮਨੋਗਤ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ‘ਹੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਆਪ ਵਿਆਪਕ ਹੋ। ਆਪ ਸਭ ਭੁਤਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ। ਆਪ ਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਵਤਾਰ ਲਿਆ ਹੈ। ੦ ਦੀਪ੍ਰਤਮ੍ ਅਣ੍ ਏਕ ਵਰਣਮ੍ - ਆਪਣੇ ਕਾਲੇ ਪੀਲੇ ਸ਼ਿਅਮ, ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਵਰਣ ਹਨ। ੦ ਨਭ ਸਪੂਸ਼ਮ੍ - ਆਪ ਦਾ ਸਰੂਪ ਐਨਾ ਲੰਮਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਛੂਹ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਾਯੁ ਦਾ ਗੁਣ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਪੱਰਸ ਵਾਯਨੂੰ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਕਾਸ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਏਥੇ ਆਕਾਸ ਨੂੰ ਸਪੱਰਸ ਕਰਨ ਦੇ ਕੀ ਅਰਥ ਹਨ ? ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਤੱਕ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਕਾਸ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਲਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਆਕਾਸ ਨੂੰ ਸਪੱਰਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਵਿਆਤਤਾਨੋਮ੍ ਦੀਪ੍ਰਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨੇਤ੍ਰਮ੍ - ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਭਿਆਨਕ ਜੰਤੂ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਫੁਲਉਂਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਤੁਰ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਚਟ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਪ ਦਾ ਮੁੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਨੇਤਰ ਚਮਕੀਲੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਨ। ੦ ਦ੍ਰਸ਼ਤਵਾ ਹਿਤ੍ਰਵਾਮ੍ ਪ੍ਰਵਾਸਿਤ ਅੰਤਰਾਤਮਾ, ਧ੍ਰਤਿਮ੍ ਨ ਵਿੰਦ੍ ਆਮਿ ਸਮਮ੍ ਚ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧੀਰਜ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ। ਨਾ ਸੈਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਭੀਸ਼ ਵਿਦੁਰ ਸੰਜਯ ਅਤੇ ਕੁੰਤੀ - ਇਹ ਚਾਰੇ ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਅਰਜਨ ਆਪਣੇ ਮੋਹ ਕਾਰਨ ਇਸ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਇਹ ਪਰ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਮਝ ਤੋਂ ਪਰੇ ਅਕੱਲਪੇ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਵੱਲ ਧੱਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਬਹਿਮੰਦੀ ਜਗਤ ਦੇ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਭਿਆਨਕ ਤਾਂ ਭਿਆਨਕ ਤਾਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਭਗ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸਹਿਮ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਵਿਗਰਾਟ ਸਰੂਪ ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਵੇਖ ਕੇ ਅਰਜਨ ਵਰਗੇ ਯੋਧੇ ਦਾ ਖੌਫਨਾਕ ਅਵੱਸਥਾ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਭਗ ਜਾਣਾ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਲਗਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

11.25 ਸਲੋਕ :

दंष्टा-करालानि च ते मुखानि, दश्-त्वा एव काल-अनल-सन्निभानि।
दिशः न जाने न लभे च शर्म, प्र-सीद देव-ईश जगत्-नि-वास॥

दंस्ता करालानि च ते मुखानि, दृम् उद्वा ऐव काल अनल सनिन्भानि।
दिष्ठाह न जाने न लभे च मूर्म, पूर्मीद देव इष्ठ जगत् निवास॥

० मूर्म अरथ :- दंस्ता करालानि - दंद वरगा, मुंह विच्छं बाहर निकलिआ डरावना दंद। च : अते। ते : उस दा। मुखानि : मुंह। दृम् उद्वा : देख चुका। ऐव : भी। काल अनल सनिन्भानि : उच्चीआं अँग दीआं बलदीआं लाटां वांग। दिष्ठाह : पासा दिष्ठा। न : नहीं। लभे : मैं करदा हां। च : अते। मूर्म : अमन। पूर्मीद : मिहर करना, रहिम करना। देविष्ठ : देवता। जगत् निवास : सारे लोकां दा निवास।

० मूर्मेकारथ :- जदों मैं आपदे परलज दी अँग नाल मिलदे जुलदे आप दे मुंह विच्छं बाहर निकले लंभे दंदां नुं वेखदा हां, तां मैं चारे दिष्ठावां नुं वी मूर्म पा रिहा हां, अबवा मूर्म अनुभव नहीं कर रिहा हां। इस लघी हो देविष्ठ। हे जगत् निवास! आप परमं हो जावे।

पट-अरथ-विस्थार :- दंस्ता करालानि च ते मुखानि दृम् उद्वा ऐव काल अनल सनिन्भानि - महापूर्लज दे समें संपूर्ण तिलेकी नुं भ्रम करन वाली जे अँग पूर्लज हुंदी है, उस नुं काल अगनी कहिंदे हन। आप दा मूर्म उस काल अगनी वरगा है। भिंकर जाङ्गां कारन डरावना, जिस अँगो टिकला मूर्मकल है। ० दिष्ठाह न जाने न लभे च मूर्म - अजिहे विकराल मूर्म नुं देख के मैंनुं दिष्ठावां दा वी गिआन भुल गिआ है। मूर्म वांग तां आप दे नेतर हन। आपदे विकराल रूप दे अंतरगत इह सब बूँझ है। आप दे चारे पासे पूकास्त गी पूकास्त है। इस दा ना उदेय ते ना अंत है। इस लघी मैंनुं दिष्ठावां दा वी गिआन नहीं। ऐसे लघी मूर्म दिष्ठावां नहीं। ० पूर्मीद देव इष्ठ जगत् निवास - आप सब देवतिआं दे मालक है। सारा संसार आप विच्छ गी है। कोई देवता मनुर्ख जे भैआ भौत है, तां आप नुं गी याद करेगा। आप तें बिनां, कियरे वी कोई सुरवाई नहीं? ऐसे लघी मैं आप नुं पुकार रिहा हां। ० भगवान दे विकराल रूप नुं देखके अरजन नुं अजिहा लँगा कि भगवान बहुउ कौपित है गए हन। ऐसे लघी उह भैआ भौत है के भगवान अँगे पूर्मकना कर रिहा है, 'आप मेरे पूर्ती परमं है जावे, जिस कारन मेरा भैआ दूर हो जावे। मैं आप दे दरमन कर सकां। जिस नाल जे मूर्म पूर्म देवता, उह मैंनुं सांती पूर्म करेगा।'

विआधिआ :- सूरज अते चंद्रमा दी सहाइता नाल (चारे) दिष्ठावां दा पता लँगदा है पर जे इह मंन लिआ जावे कि कोई असीम जल रहे सूरज दे गरब विच्छ हृषिआ होइआ है, अजिही अवैस्था विच्छ सारीआं दिष्ठावां ते पासिआं दा पता नहीं लँगदा। हुण अरजन दी इहो मनो-संसिती है। स्त्रियों दे विघ्नटन समें दी अँग दे वांग चटम कर देण वाले भांबज्जां ने जे बृहिंडी सूर्प वाले हन - अरजन नुं प्रेम्भान कर दिँता है। उह इस लघी स्त्री क्लियन भगवान नुं बेनती करदा है कि उह आपणा भिआनक ते खेडनाक सूर्प व्यप्त लै लैण अते आपणे स्त्रेभामी असल सूर्प विच्छ आ जाण।

* * *

11.26 मूर्मेक 11. 27 मूर्मेक :

अमी च त्वाम् धृत-राष्ट्रस्य पुत्रः, सर्वे सह एव अवनि-यात्-संघैः।

भीष्मः द्रोणः सूत-पुत्रः तथा असौ, सह अस्मदीयैः अपि योध-मुख्यैः॥

अमी च, उद्वाम् पूत राष्ट्रस्य पुत्राह, सर्वव्युत्त तथा असौ, सह अस्मदी-यैर् अपि योग्य मुख्यैर्॥

भीष्मह दैवंतु सूत पुत्राह तथा असौ, सह अस्मदी-यैर् अपि योग्य मुख्यैर्॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणाः विशिति, दंष्टा-करालानि भयानकानि।

के-चित् वि-लग्नाः दशन-अन्तरेषु, सम्-दश-यन्ते चूर्णितैः उत्तम-अंगै॥

वृक्त्राणि ते उद्वरमाणह विसानिंत, दंस्ता करालानि भयानं कानि।

केचित् विलग्नाह दम्भन अंतरेषु, सम्दृम् यंते चुर्णिंतैर् उत्तम अंगैरै॥

० मूर्म अरथ :- अमी : इह। च : अते। उद्वाम् : उह। पूतराष्ट्रस्य : पूतराष्ट्रस्य दा। पुत्राह : पुत्र। सर्वव्युत्त : मारे। सह : नाल। ऐव : भी। अवनि-यात्-संघैः : यरती दे राजिआं दे मेज्जवान। भीष्मह : भीष्म पितरामा। दैवंतु : दैव आचारीआ। सूत पुत्राह : सूत पुत्र। असौ : इह। तथा : भी। सह : नाल। असौ दी यैरः साडे उनुं दे नाल। अपि : भी। योग्य मुख्यैरः योग्ये मुखीआं दे नाल।

० वृक्त्राणि : मुंह। ते : उह। उद्वरमाणह : जलदी काहली। विसानिंत : दाखल हैण। दंस्ता करालानि : भिआनक लंभे लंभे दंद। भयानकानि : भिआनक डरावने। केचित् : बूँझ। विलग्नाह : चिमटे जुँजे होए। दम्भन अंतरेषु : दंदां दे विचकार जे बिरल है। सम्दृम् यंते : पूर्म देवे। चुर्णिंतैर् : बारीक पाउडर वांग पीह दिँता। उत्तम अंगैरैः आपणे सिरां नाल।

० मूर्मेकारथ :- पूतराष्ट्रस्य दे उह सारे पुत्र राजिआं दे जीविआं दे नाल, आप विच्छ पूर्वेष्ट कर हन। अबवा भीष्म दैव अते उह सूत पुत्र (करण) असाडे पैख दे भी पूर्णावां दे नाल

० वेरा नाल भजदे होए आप दीआं जाङ्गां दे कारन विकराल ते भिंकर मुंहां विच्छ पूर्वेष्ट कर रहे हन। कोई कोई चुर्ण देवे मौखिआं दे नाल आपदे दंदां दे विचकार विच्छ लँगे दिखाई दे रहे हन।

पट-अरथ-विस्थार :- अमी च उद्वाम् पूत राष्ट्रस्य पुत्राह - सर्वव्युत्त सह ऐव अवनि-पाल संघैरै - दरयोग्यन दे पैख विच्छ जिने राजा लोक हन, जे युध विच्छ दरयोग्यन नुं पिआर करना चाहुंदे हन। (गीता 9.23) अरधात दरयोग्यन नुं उहे हित दी सलाह नहीं दे रहे। उनुं सारे राजिआं दे इकठे समेत, पूतराष्ट्रस्य दे दरयोग्यन दुम्भान आदि मैं पुत्र विकराल

ਜਾੜ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤਿਅੰਤ ਭਿਆਨਕ ਰੂਹ ਵਿਚ, ਆਪ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ੦ ਭੀਸਮਹ ਦੋਣਹ, ਸੂਤ ਪੁੱਤਰਹ ਤਥਾ ਅਸੈ, ਸਹ ਅਸਮੀਯੈਹ ਅਪਿ ਯੋਧ ਮੁਖਯੈਹ - ਅਸਾਡੇ ਪੱਖ ਦੇ ਧਿਸਟਾਪੂਮ ਵਿਗਾਟ ਦ੍ਰਵਦ ਆਦਿ ਜਿਹੜੇ ਮੁੱਖ ਜੋਧਾ ਲੋਕ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਆਪਣਾ ਕਰਤਵ ਸਮਝ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਏ ਹਨ। ਅਸਾਡੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੈਨਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿਤਾਮਾ ਭੀਸਮ, ਆਚਾਰੀਆ ਦ੍ਰੋਣ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਤ ਪੁੱਤਰ ਕਰਣ ਆਪ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਭੀਸਮ ਦ੍ਰੋਣ ਤੇ ਕਰਣ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹਨ।

11. 27 - ੦ ਵਕਤ੍ਰਾਣਿ ਤੇ ਤੁਵਰਮਾਣਾਹ ਵਿਸ਼ੰਤਿ, ਦੰਸ਼ਟਾ ਕਰਾਲਾਨਿ ਭਯਾਨ ਕਾਨਿ - ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਚਾਹੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ, ਚਾਹੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਜਾਵਣ, ਇਹ ਇੱਕੋ ਲੀਲਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿੱਧਰ ਵੀ ਜਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਹੀ। ੦ ਕੇਚਿਤ ਵਿਲਗਨਾਹ ਦਸ਼ਨ ਅੰਤਰੇਸ਼ ਸਮਦਸ਼ਯੰਤੇ ਚੂਰਣਿ ਤੈਹ ਉੱਤਮ ਅੰਗੇਹ - ਜਿਵੇਂ ਬਾਦ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਪਦਾਰਥ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਚਬਾਉਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਧੇ ਢਿੱਡ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕੁੱਝ ਪਦਾਰਥ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਚਬਾਉਣ ਸਮੇਂ ਦੰਦਾਂ ਤੇ ਜਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸਿੱਧੇ ਢਿੱਡ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਬਾਗੀਕ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਧਾ ਲੋਕ ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਿਗਾਟ ਸਰੂਪ ਵਾਲੇ ਭਿਆਂਕਰ ਜਵਾਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਦਿਖਾਈ ਕਿਵੇਂ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ? ਇਸ ਸੰਕੇ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ, ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਦਿਖਾ ਰਹੇ ਹਨ। 11.07 ਸ਼ਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਯੁੱਧ ਪਰਿਣਾਮ ਸੰਬੰਧੀ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਜੋ ਸੰਦੇਹ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਿਖਾਇਆ ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹੈ ਕਿ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੀ ਜਿੱਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਗਲੇ 11.32-34 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- (11.26 ਤੇ 11.27 ਸ਼ਲੋਕ) ਸਤ੍ਰ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਅਰਥ ਸਾਰਥੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ। ਏਥੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਰਜਨ ਦੇ ਪੱਕੇ ਦੁਸ਼ਮਨ, ਕਰਣ ਲਈ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਬੀ ਵੀ ਇਸ ਅਟੱਲ ਭਾਂਬੜ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦਾ ਇਗਦਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਸਿਰ 'ਤੇ ਆਈ ਮਹਾਨ ਯੁੱਧ ਦੀ ਭੈੜੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਮੰਵ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮਰੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੋਝ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਹਾਰਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਨੁਕਸਾਨ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸੀ, ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪੈਣਾ ਸੀ।

ਹੁਣ ਅਰਜਨ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਦੇ ਨੇਤਾ ਭੀਸਮ, ਦਰੋਣਾ, ਕਰਣ ਤੇ ਹੋਰ ਧੁਤਾਗਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਾਬੀ, ਸਿਪਾਹੀ ਤਬਾਹ ਹੋਣ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮਾਤਰ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਏਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਜੇਤੂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਦੋਵਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਅਸੀਮਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਏਥੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭੀਸਮ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਜਿੱਤ ਯੋਧਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਣ ਹੋਰ ਮਹਾਨ ਯੋਧੇ, ਪਰਤਾਪੀ ਸੂਰਮੇ, ਧਨਸ਼ਾਹੀ ਭੀਸਮ ਵਰਗੇ ਸੈਕੜੇ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਾਬੀਆਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਰਜਨ ਦੀ ਇਹ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਹੈ, ਕਿ ਯੁੱਧ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇਲਮ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

11.28 ਸ਼ਲੋਕ :

ਯਥਾ ਨਦੀਨਾਮ੍ਰ ਬਹਵ: ਅੰਨ੍ਹ-ਕੇਗਾ; ਸਮੁਦ੍ਰ- ਏਵ ਅਭਿ-ਸੁਖਾ: ਦਰਵਨਿ।

ਤਥਾ ਤਕ ਅਮੀ ਨਰ-ਲੋਕ-ਕੀਗਾ; ਵਿਸ਼-ਅਨਿ ਕਵਕਾਣਿ ਅਭਿ-ਕਿ-ਯਵਲਨਿ॥

ਯਥਾ ਨਦੀਨਾਮ੍ਰ ਬਹਵਹ ਅੰਵ ਵੇਗਾਹ, ਸਮੁਦ੍ਰ- ਏਵ ਅਭਿਸੁਖਾਹ ਦ੍ਰਵੰਤਿ।

ਤਥਾ ਤਵ ਅਮੀ ਨਰ ਲੋਕ ਵੀਗਾਹ, ਵਿਸ੍ਤੁ ਅੰਤ ਵਕਤ੍ਰਾਣਿ ਅਭਿਵਿ ਜ੍ਰਵਲੰਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਥਾ : ਜਿਵੇਂ। ਨਦੀਨਾਮ੍ਰ : ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ। ਬਹਵਹ : ਬਹੁਤ। ਅਵਿਵੇਗਾਹ : ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ। ਸਮੁਦ੍ਰ : ਸਮੁੰਦਰ। ਏਵ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਅਭਿ ਸੁਖਾਹ : ਦੀ ਤਰਫ। ਦ੍ਰਵੰਤਿ : ਵਹਿਦਾ ਹੈ। ਤਥਾ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਤਵ : ਤੇਰਾ। ਅਮੀ : ਇਹ। ਨਰ ਲੋਕ ਵੀਗਾਹ : ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ। ਵਿਸ੍ਤੁਆਂਤਿ : ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ। ਵਕਤ੍ਰਾਣਿ : ਮੂੰਹ। ਅਭਿਵਿ ਜ੍ਰਵਲੰਤਿ : ਚੰਗਿਆੜੇ ਨਿੱਕਲ ਰਹੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਵੇਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਜਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਵੱਲ ਹੀ ਦੌੜਦੇ ਹਨ (ਅਰਥਾਤ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ) ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਮਾਨਵ ਲੋਕ ਦੇ ਵੀਰਗਣ ਭੀ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਮੂੰਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਥਾ ਨਦੀ ਨਾਮ ਬਹਵਹ ਅੰਵ ਵੇਗਾਹ ; ਸਮੁਦ੍ਰ- ਏਵ ਅਭਿਸੁਖਾਹ ਦ੍ਰਵੰਤਿ - ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਜਲ, ਮਾਤਰ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੋ ਜਲ, ਮੰਹੀ ਰਾਹੀਂ ਮੁੜ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਵਰ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹਨੇ ਨਦੀ ਨਾਲਿਆਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਲ ਦਾ ਉਦਗਮ ਸਥਾਨ ਸਮੁੰਦਰ ਹੀ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਛਿੱਗਣ ਪਿੱਛੋਂ ਨਦੀ ਨਾਲੇ ਦਰਿਆ ਝਰਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ, ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਗਵਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਨਾ ਗੰਗਾ ਨਾ ਜਮਨਾ ਨਾ ਸਰਸਵਤੀ, ਨਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਹ ਤੇ ਹੋਰ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਛਿੱਗ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਸਰੂਪ ਤੇ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਤੇ ਵਜੂਦ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਨਾ ਛਿੱਗਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਮਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ, ਜੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਥਾਈ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਵੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਤਥਾ ਤਵ ਅਮੀ ਨਰ ਲੋਕ ਵੀ-ਗਾਹ, ਵਿਸ੍ਤੁ-ਅੰਤ ਵਕਤ੍ਰਾਣਿ ਅਭਿਵਿ ਜ੍ਰਵਲੰਤਿ - ਨਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜੀਵ ਨਿਤ ਸੁੱਖ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਦੌੜਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਭੁੱਲ ਕਰਕੇ ਅਸਦ੍ਰ ਨਾਸਵਾਨ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮੰਨ ਲੈਣ 'ਤੇ ਉਹ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਸੁੱਖ ਭੋਗਣ ਵਿੱਚ ਨਾ ਲੱਗਕੇ, ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮੰਨ ਲੈਣ 'ਤੇ ਉਹ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਸੁੱਖ ਭੋਗਣ ਵਿੱਚ ਨਾ ਲੱਗਕੇ, ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਸਰੀਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਆਏ ਭੀਸਮ ਦ੍ਰੋਣ ਆਦਿ ਨਰ ਲੋਕ ਵੀਰ ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵਿਲਖਣ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੇ ਦਰਿਆ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ

ਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਅੰਤ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ। ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਆਪਣੀ ਸਥਾਈ ਹਕੂਮਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਾਵੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਦੇ ਸ਼ਕ਼ਬੰਜੇ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਖਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

11.29 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਥਾ ਪ੍ਰ-ਦੀਪ-ਤਮ ਜਵਲਨਮ ਪਤੜਾ; ਵਿਸ੍ਰ-ਅ-ਅਨਿ ਨਾਸਾਧ ਸਮ-ਤ੍ਰਦਵ-ਕੇਗਾ;।

ਤਥਾ ਏਵ ਨਾਸਾਧ ਵਿਸ੍ਰ-ਅ-ਅਨਿ ਲੋਕਾ; ਤਵ ਅਧਿ ਕਕਾਣਿ ਸਮ-ਤ੍ਰਦਵ-ਕੇਗਾ;॥

ਯਥਾ ਪ੍ਰਦੀਪਤਮ ਜਵਲਨਮੁ ਪਤੰਗਾਹ, ਵਿਸ੍ਰਾਮ ਅੰਤਿ ਨਾਸਾਧ ਸਮੁੰਦਰਵੇਗਾਹ।

ਤਥਾ ਏਵ ਨਾਸਾਧ ਵਿਸ੍ਰਾਮ ਅੰਤਿ ਲੋਕਾਹ, ਤਵ ਅਧਿ ਵਕਤ੍ਰਾਣਿ ਸਮੁੰਦਰਵੇਗਾਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਥਾ : ਜਿਵੇਂ। ਪ੍ਰਦੀਪਤਮ : ਜਲਦੇ ਹੋਏ। ਜਵਲਨਮ : ਅੰਗ। ਪਤੰਗਾਹ : ਪਤੰਗ ਪਰਵਾਨਾ। ਵਿਸ੍ਰਾਮ ਅੰਤਿ : ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ। ਨਾਸਾਧ : ਤਬਾਹ ਹੋਣ ਲਈ। ਸਮੁੰਦਰਵੇਗਾਹ : ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ। ਤਥਾ : ਜਿਵੇਂ। ਏਵ : ਸਿਰਫ। ਨਾਸਾਧ : ਤਬਾਹ ਹੋਣ ਲਈ। ਵਿਸ੍ਰਾਮ ਅੰਤਿ : ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ। ਲੋਕਾਹ : ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਲੋਕ। ਤਵ : ਉਹ। ਵਕਤ੍ਰਾਣਿ : ਮੂੰਹ। ਸਮੁੰਦਰਵੇਗਾਹ : ਤੇਜ਼ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਵੇਂ ਪਤੰਗੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਜਵਲੱਤ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਅਤਿਵੇਗਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਤੇਜ਼ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਥਾ ਪ੍ਰਦੀਪਤਮ ਜਲਨਮੁ ਪਤੰਗਾਹ, ਵਿਸ੍ਰਾਮ ਅੰਤਿ ਨਾਸਾਧ ਸਮੁੰਦਰਵੇਗਾਹ - ਜਿਵੇਂ ਹਰੀ ਹਰੀ ਘਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪਤੰਗੇ ਚਾਡ੍ਸ਼ਾਸ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਪ੍ਰਜਵਲੱਤਅੱਗ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਮੁਗਧ ਹੋ ਕੇ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਿਲ ਗਿਆ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੋਂ ਲਾਭ ਲੈ ਲਵਾਂਗੇ, ਅਸਾਡਾ ਹਨੇਰਾ ਮਿਟ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦੌੜਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਅੱਗ ਦੀ ਟਿਮਟਿਮ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਉੱਡਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਤੜਪਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਅਗਨੀ ਵੱਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਪੁਰਸ਼ ਦੀਵਾ ਕਰਕੇ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਬੁਝਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਪਤੰਗੇ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਵੱਡੇ ਲਾਭ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ੦ ਤਥਾ ਏਵ ਨਾਸਾਧ ਵਿਸ੍ਰ-ਅੰਤਿ ਲੋਕਾਹ, ਤਵ ਅਧਿ ਵਕਤ੍ਰਾਣਿ ਸਮੁੰਦਰਵੇਗਾਹ - ਭੋਗ ਭੋਗਣ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਤਤਪੁਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਭੋਗਾਂ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਹੀ ਚਿੰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣਾ, ਇਹ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਸਾਰਕ ਵੇਗ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵੇਗ ਵਾਲੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਵਰਗੇ ਰਾਜਾ ਲੋਕ ਪਤੰਗੇ ਵਾਂਗ ਵੱਡੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਾਲ ਚੱਕਰ ਰੂਪ ਆਪ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਪਤਨ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੇ ਹਨ। ਚੌਗਸੀ ਲੱਖ ਯੋਨੀਆਂ ਤੇ ਨਰਕ ਦੇ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਭੋਗ ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਮਾਨ ਆਦਰ, ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਰਾਤ ਦਿਨ ਦੌੜਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿੰਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਘਾਟਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਚਿੰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਜਲਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਉਮਰ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਹ ਜੀ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਮਰ ਵੀ ਘਟਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਭੋਗ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਭੀਤਰ ਤੋਂ ਲਾਲਚੀ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਭਾਵੇਂ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮਿੰਡ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪਤੰਗੇ ਕੇਵਲ ਦੀਵੇ ਦੀ ਲਾਟ ਵੱਲ ਕੇਵਲ ਆਪਣਾ ਆਪ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦੌੜਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮਿੰਡੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪਰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਵਿਵਹਾਰ ਬਦਲ ਲੈਣ ਜਾਂ ਫਿਰ ਦੁਵਾਰਾ ਜਨਮ ਲੈਣ।

11.30 ਸ਼ਲੋਕ :

ਲੇਲਿਹਯੋਸੇ ਗ੍ਰਸ-ਮਾਨ: ਸਮਨਤਾਤੁ, ਲੋਕਾਨ੍ ਸਮਗ੍ਰਾਨ੍ ਵਦਨੈ: ਜਵਲਿਦਿ:।

ਤੇਜ:-ਭਿ: ਆ-ਪ੍ਰਧ ਜਗਤ ਸਮਗ੍ਰਮ, ਭਾਸ: ਤਵ ਤਗਾ: ਪ੍ਰ-ਤਪ-ਅਨਿ ਵਿ਷ਣੇ॥

ਲੇਲਿਹ ਯਸੇ ਗ੍ਰਸਮਾਨਹ ਸਮੰਤਾਤੁ, ਲੋਕਾਨ੍ ਸਮਗ੍ਰਾਨ੍ ਵਦਨੈਹ ਜਵਲਿਦਿਹ।

ਤੇਜਹ ਭਿ ਆਪੁਰਯਾ ਜਗਤ ਸਮਗ੍ਰਮ, ਭਾਸਹ ਤਵ ਓਗ੍ਰਾਹ ਪ੍ਰਤਪ ਅੰਤਿ ਵਿਸ਼ਣੋ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਲੇਲਿਹਯੋਸੇ : ਚੱਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ। ਗ੍ਰਸਮਾਨਹ : ਖਾ ਜਾਣਾ, ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ। ਸਮੰਤਾਤੁ : ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲੋਂ। ਲੋਕਾਨ੍ : ਸੰਸਾਰ ਜਗਤ। ਸਮਗ੍ਰਾਨ੍ : ਹਰ ਪਾਸੇ ਤੋਂ। ਵਦਨੈਹ : ਮੂੰਹਾਂ ਸਮੇਤ। ਜਵਲਿਦਿਹ : ਚੰਗਿਆਚੇ ਛੱਡਦੇ ਹੋਏ। ਤੇਜਹਿਦਿਹ : ਚਮਕੀਲੀ ਆਭਾ ਵਾਲਾ। ਆਪੁਰਯਾ : ਭਰ ਰਹੇ। ਜਗਤ : ਜਗਤ। ਸਮਗ੍ਰਮ : ਸਮੁੱਚਾ। ਭਾਸਹ : ਕਿਰਨਾਂ। ਤਵ : ਉਸਦਾ। ਉਗ੍ਰਾਹ : ਤੇਜਹ ਤਗਾਰ। ਪ੍ਰਤਪ ਅੰਤਿ : ਬਲ ਰਹੇ। ਵਿਸ਼ਣੋਂ : ਵਿਸ਼ਣੂੰ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਆਪ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਜਵਲੱਤ ਮੂੰਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੜੱਪਦੇ ਹੋਏ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਚੱਣ ਰਹੇ ਹੋ। ਹੋ ਵਿਸ਼ਣੂੰ! ਆਪ ਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਤਗਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਭਰਦੀਆਂ ਹੋਈ ਗਰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਲੇਲਿਹਯੋਸੇ ਗ੍ਰਸਮਾਨਹ ਸਮੰਤਾਨ, ਲੋਕਾਨ੍ ਸਮਗ੍ਰਾਨ੍ ਵਦਨੈਹ ਜਵਲਿਦਿਹ - ਆਪ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੰਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋ ਹੋ, ਕੋਈ ਇਧਰ ਨਾ ਚਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਲਈ ਵਾਰ ਵਾਰ ਜੀਭ ਦੇ ਲਪੇਟੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਰਜਵਲੱਤ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਖਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਹੋ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਲ ਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਜੀਪ ਦੇ ਲਪੇਟ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਚ ਲਗੀ ਸਕਦਾ। ਤੇਜਹ ਮਿਹ ਆਪੁਰਯ ਜਗਤ ਸਮਗ੍ਰਮ - ਭਾਸਹ ਤਵ ਓਗ੍ਰਾਹ ਪ੍ਰਤਪ ਅੰਤਿ ਵਿਸ਼ਣੋਂ - ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਉਹ ਉਗ੍ਰ ਹੈ। ਉਹ

ਉਗ੍ਰ ਤੇਜ਼ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਵ੍ਯਸਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਦੇਵਤਾ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਵਿਆਪਕ ਹਨ। ਆਪ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਸੰਸਾਰ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਜ਼ਕ ਸਮੇਂ ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਸੁੰਝੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਇਕੱਲਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਸੁੰਝੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਜੋੜਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

11.31 ਸ਼ਲੋਕ :

ਆ-ਖਾ-ਹਿ ਮੇ ਕ: ਭਵਾਨ੍ ਤਗ-ਰੂਪ: ਨਮ: ਅਸ-ਨੁ ਤੇ ਦੇਵ-ਕਰ ਪ੍ਰ-ਸੀਦ।

ਵਿ-ਜਾ-ਤੁਸ੍ ਇਛ-ਆਮਿ ਭਵਨਸਮ ਆਵਸਮ, ਨ ਹਿ ਪ੍ਰ-ਜਾ-ਨਾ-ਮਿ ਤਵ ਪ੍ਰ-ਕ੃ਤ-ਤਿਸ੍॥

ਆਖਯਾਹਿ ਮੇ ਕਹ ਭਵਾਨ੍ ਉਗ੍ਰ ਰੂਪਹ, ਨਮਹ ਅਸਤੁ ਤੇ ਦੇਵ ਵਰ ਪ੍ਰਸੀਦ।

ਵਿਗਿਯਾਤਮ੍ ਇੱਛਾਮਿ ਭਵਵੰਤਮ੍ ਆਦਯਮ੍, ਨ ਹਿ ਪ੍ਰਜਾ ਨਾਮਿ ਤਵ ਪ੍ਰਵੰਤਿਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆਖਯਾਹਿ : ਦੱਸਣਾ, ਆਪਣਾ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਕਹ : ਕੌਣ। ਭਵਾਨ੍ : ਆਪ। ਉਗ੍ਰ ਰੂਪਹ : ਉਤੇਜਿਤ ਭਗਵਾਨਾ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ। ਨਮਹ : ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨਾ। ਅਸਤੁ : ਹੋਣਾ। ਤੇ : ਉਸ ਨੂੰ। ਦੇਵਵਰ : ਹੇ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਭੂ। ਪ੍ਰਸੀਦ : ਰਹਿਮ ਕਰੋ। ਵਿਗਿਯਾਤਮ੍ : ਜਾਣਨਾ। ਇੱਛਾ ਅਮਿ : ਮੈਂ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਭਵਵੰਤਮ੍ : ਉਸ ਨੂੰ। ਆਦਯਮ੍ : ਜੀਵ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਪ੍ਰਜਾਨਾਮਿ : ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਵੰਤਿਮ੍ : ਕਰ ਰਿਹਾ। ਤਵ : ਆਪਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ, ਕਿ ਉਗਰ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਆਪ ਕੌਣ ਹੋ ? ਹੇ ਦੇਵ ਸ਼੍ਰੋਸ਼ਨ ! ਆਪ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਨਮਸਕਾਰ ਹੈ। ਆਪ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਵੋ। ਆਦਿ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਆ ਖਯਾਹਿ ਮੇ ਕਹ ਭਵਾਨ੍ ਉਗ੍ਰ ਰੂਪਹ ਨਮਹ ਅਸਤੁ ਤੇ ਦੇਵਵਰ ਪ੍ਰ-ਸੀਦ - ਆਪ ਦੇਵ ਰੂਪ ਤੇ ਉਗ੍ਰ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੌਣ ਹੋ ? ੦ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਉਗ੍ਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਹੋਰ ਕਰਦੇ ਵੀ ਕੀ ? ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੀ ਜੀਭ ਨਾਲ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਚੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਰਜਨ, ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਜਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਵਿਗਯਾਤਮ੍ ਇੱਛਾਮਿ ਭਵਵੰਤਮ੍ ਅਧਯਮ੍ ਨ ਹਿ ਪ੍ਰਜਾ ਨਾਮਿ ਤਵ ਪ੍ਰਕਤਿਮ੍ - ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਵਤਾਰ ਵਿਗਾਟ (ਸੰਸਾਰ) ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਏਸੇ ਲਈ ਅਰਜਨ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਆਦਿ ਨਾਗਾਇਣ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਨਾ ਆਪ ਦੇ ਏਥੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਆਪ ਕੌਣ ਹੋ, ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦੱਸ ਦੇਵੋ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦੋਵੇਂ (ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਇਹ) ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਇੱਕ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਹਨ ਜਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਗੱਲ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਨੇ ਜੋ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਭੀ ਸੀ। ਭਗਵਾਨ ਤਾਂ ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅੰਤਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਵਿਆਪੀ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਜ਼ ਵਿੰਚ ਹੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਜੋ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਭੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਸ਼ਾਂਤ ਸ਼ੋਭਾਮਈ ਆਕਰਸ਼ਕ ਤੇ ਸੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਬਹੁਤ ਪੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਜਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਜੋ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਉਪਾਸਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਤਾਂ ਹਿੱਚਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸ਼ੋਭਾਮਈ ਸੰਦਰ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਡਰਾਵਨੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਡਰ ਕੇ ਸਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਜਾ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਡਰ ਤਾਂ ਢੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਰਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਭਗਤਾਂ ਵਾਂਗ ਇੰਜ ਕਰਨ ਨੂੰ ਭੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰੇ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਇਹ ਤਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬੀਸ਼ਵਰ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਗਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਹਰ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ? ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਅੰਭੰਡ ਸੀ। ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਜਾਣਨਾ ਸਮਝਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਤੇ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ (ਪ੍ਰਭੂ) ਕਰ ਕੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ? ਅਰਜਨ ਵੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਇਹੋ ਬੈਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਤਾਂ ਦੱਸ ਦੇਣ ਕਿ ਉਹ ਕਰ ਕੀ ਰਹੇ ਹਨ ? ਸ਼੍ਰੀ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਇੰਜ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

○ ○ ○

11.32 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ-ਓਵਾਚ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ

ਕਾਲ: ਅਸ-ਮਿ ਲੋਕ-ਕਥਾ-ਕ੃ਤ ਪ੍ਰ-ਕ੃ਦਾ: ਲੋਕਾਨ੍ ਸਸ੍-ਆ-ਹਰੂਸ੍ ਇਹ ਪ੍ਰ-ਕ੃ਤ-ਤ:।

਋ਤੇ ਅਧਿ ਤਵਾਮ੍ ਨ ਭਵਿ-ਸਥਾਨੀ ਸਰ੍ਵ, ਯੇ ਅਕ-ਇਤਿਥਾ: ਪ੍ਰਤਿਨੀਕੇਸ੍ ਯੋਥਾ:॥

ਕਾਲਹ ਅਸ੍ਰਿਮ ਲੋਕ ਅਕਸ਼ਯ ਕ੍ਰਤ ਪ੍ਰਵੰਦਿਯਹ, ਲੋਕਾਨ੍ ਸਮ ਆ ਹਤਰਮ ਇਹ ਪ੍ਰਵੰਦ ਤਹ।

ਤਰਿਤ ਅਧਿ ਤਰਵਾਮ੍ ਨ ਭਵਿ ਸ੍ਰਯਨਿਤ ਸਰਵੇ, ਯੇ ਅਵਸਿਖਤਾਹ ਪ੍ਰਤਯਨੀਕੇਸ੍ ਯੋਧਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਓਵਾਚ : ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ। ਕਾਲਹ : ਸਮਾਂ, ਕਾਲ। ਅਸ੍ਰਿਮ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਲੋਕ ਅਕਸ਼ਯਕ੍ਰਤੁ : ਸੰਸਾਰ ਤਬਾਹ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਵੰਦਿਯਹ : ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ। ਲੋਕਾਨ੍ : ਲੋਕ। ਸਮਾਹਤਰਮ : ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ। ਇਹ : ਏਥੇ। ਪ੍ਰਵੰਦ ਤਹ : ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਦੇਵ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਕਾਲ ਹੈ।

ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ। ਤਰਿਤੀ : ਬਿਨਾਂ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਤ੍ਰਵਾਮ੍ : ਓਸ ਨੂੰ। ਭਵਿ ਸੁੰਨਿਤ : ਸ਼ਿੰਗਾਰਨ। ਯੇ : ਇਹ। ਅਵਸਿੰਘਤਾਹ : ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਤਯਨੀਕੇਸ਼ੁ : ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ। ਯੋਹਾਰ : ਯੋਧੇ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ, ‘ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ (ਸੰਸਾਰ) ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤਿ ਅਧਿਕ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਕਾਲ ਹਾਂ। ਏਥੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਰੁਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਜੋ ਯੋਧਾ ਗਣ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਭੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਗੇ (ਭਾਵ ਜੋ ਤੂੰ ਪ੍ਰੁੱਧ ਨਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।)

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕਾਲਹ ਅਸੂਮਿ ਲੋਕ ਅਕਸ਼ਯ ਕ੍ਰਤਮ ਪ੍ਰਵਦਧਯਹ - ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਉਗ੍ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਕੌਣ ਹੋ ? ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ 'ਮੈਂ ਸੰਪੂਰਣ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਿੰਨਕਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਕਾਲ ਹਾਂ। ੦ ਲੋਕਾਨੁ ਸਮੁ ਹਰਤੁਮੁ ਇਹ ਪ੍ਰਵਦ ਤਹ - ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਕੀ ਕਰਨ ਆਏ ਹੋ ? ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ - 'ਮੈਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੋਵੇਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਹਾਰ ਕਰਨ ਆਇਆ ਹਾਂ। ੦ ਤਗੀਤੇ ਅਧਿ ਤ੍ਰਵਾਮਨ ਭਵਿ ਸੰਜੰਤਿ ਸਰਵੇ, ਯੇ ਅਵ ਸਿੜਤਾਹ ਪ੍ਰਤ੍ਯਨੀਕੇਸ਼ੁ ਯੋਧਾਹ - 'ਤੂੰ ਪਹਿਲਾ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ (2.09) ਫਿਰ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਪੱਖ ਕੀ ਤੇਰੇ ਯੁੱਧ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਮਰਨਗੇ ? ਤੇਰੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਮੈਂ ਹੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸੰਹਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਚੌਂ ਦੇਖ ਲਈ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਪੱਖ ਤੇ ਵਿਪੱਖ ਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਮੇਰੇ ਭਿੰਨਕਰ ਮੁੱਖ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਅਰਜਨ ਯੁੱਧ ਕਰਦਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਪੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਰਦਾ ਤੇ ਜੇ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤਿਪੱਖੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦਾ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰੇ ਮਾਰੇ ਬਿਨਾਂ ਭੀ ਇਸ ਯੁੱਘ ਦੇ, ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਵੱਖੀ ਨਹੀਂ ਬਚਣਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਕਾਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਭ ਨੂੰ ਹੀ ਖਾ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸੰਹਾਰ ਤਾਂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ, ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਯੁੱਧ ਰੂਪ ਕਰਤੁੱਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਯੋਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਹੋ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਤੇਰੇ ਮਾਰੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਮਰ ਜਾਣਗੇ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਅੱਗੇ ਮਾਰੇਂਗਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਾਰੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਭਾਵੇਂ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਰਜਨ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੀਵਨ ਭਰ ਦਾ ਸਾਥ ਸੀ। ਪਰ ਅਰਜਨ ਅਜੇ ਤੱਕ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਨ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਸੀ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਬਾਕੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਸਵਾਲ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ‘ਮੈਨੂੰ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਦੱਸੋ ਕਿ ਆਪ ਕੌਣ ਹੋ?’ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ, ‘ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਥਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਾਲ ਹਾਂ।’ ਇਹ ਇੱਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਜਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਕਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਾਂਕਾਲ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁੰਹ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਸਮਾਂ ਹਰ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਹੈ, ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਮਿਣਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਪਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅਦਭੂਤ ਵਸਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯਾਤਰੀ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਨੀਵੇਂ ਰਾਹ 'ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਬੇਅੰਤ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਅੰਦਰ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਸਮਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ, ਅਰਜਨ ਡਰਿਆ ਡਰਿਆ ਜਗਿਆਸਾ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ‘ਮੈਨੂੰ ਆਪਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ?’ ਪ੍ਰਭੂ ਏਸ ਭੇਦ ਨਾਲ ਤਾਂ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਫਰਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹੁੱਝਾ ਫੇਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਰ ਇੱਕ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਮੌਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਿਪਤਾ ਅਨੱਧ ਉਥਲ ਪੁਥਲ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੋਵਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਏਸ ਸਤਿਆਨਾਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਪਤਨੀ ਨਾਲ ਅੰਤ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਤੇਜਿਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦਾ ਯੁੱਧ, ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਕਰਾਲ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ (ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਛੋਟੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਵੱਡੇ ਹੋਣ) ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਬੇਤਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਿਕਰਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਅਰਜਨ ਹੁਣ ਸਮਝਣ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਭੀਸਮ, ਦਰੋਣ ਅਤੇ ਕਰਣ ਦੀ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਅਟੱਲ ਹੈ। ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਹੁਣ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਹੁੱਧ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਰਜਨ ਦਾ ਕਰਣ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਚੋਭ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਯੋਧੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਹ ਆਪ ਇਸ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾਵੇ?

• • •

11.33 स्तुते :

तस्मात् त्वम् उद्दि-तिष्ठ यशः लभ-स्व, जि-त्वा शत्रुन् भुद्धक्ष्व राज्यम् सम-कृद्धम् ।

मया एव एते नि-हन-ताः पर्वम् एव, निमित्त-मात्रम् भव सव्य-साचिन ॥

ਤਸਮਾਤੁ ਤਵਮੁ ਓਦਿਤਿਸ਼ਟ ਯਸ਼ਰ ਲਭਸਵ, ਜਿਤਵਾ ਸ਼ਤਨੁ ਭੰਕਸਵ ਰਾਜਯਮੁ ਸਮਰਦਧਾ।

ਮਯਾ ਏਵੇ ਇਤੇ ਨਿਹਨਤਾਰ ਪੁਰਵਮ੍ਭ ਏਵੇ, ਨਿਮਿੱਤ ਮਾਤ੍ਰਮ ਭਵ ਸਵਾਯਸਾ ਚਿਨੁ ॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਸਮਾਤੁ : ਇਸ ਲਈ। ਤਵਮੁ : ਆਪਦਾ। ਉਦਤਿਸ਼ਠਨ : ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣਾ। ਯਸਹ : ਵਡਿਆਈ। ਲਭਸ਼ਵ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਜਿੱਤਵਾ : ਜਿੱਤ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਸ਼ਤ੍ਰੁ : ਦੁਸ਼ਮਨ। ਬੁੰਕਸ਼੍ਵ : ਆਨੰਦ ਲੈਣਾ। ਰਾਜਯਮੁ : ਰਾਜ। ਸਮੁਸ਼ਮਰਦ੍ਧਮ : ਲਾਸਾਨੀ, ਅਨੁਠਾ, ਅਉਂਤੀ। ਮਯਾ : ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ। ਏਵ : ਭੀ। ਇਤੇ : ਵੀ। ਨਿਹਨਤਾਹ : ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੂਰਵਮੁ : ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ। ਏਵ : ਭੀ। ਨਿਮਿੱਤ ਮਾਤਮ : ਕੇਵਲ ਹੱਥ ਠੋਕਾ, ਕੱਠਪਤਲੀ। ਭਵ : ਹੋਣਾ। ਸਵਯਸਾਚਿਨ : ਖਬਰ।

० **ਸਲੋਕਾਰਥ** :- ਇਸ ਲਈ ਤੁੰਹੁੰਠ ਯਾਸ ਨੂੰ ਪਾਪਤ ਕਰ, ਅਤੇ ਦਸਮਨਾ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਸੰਪੰਨ ਰਾਜ ਨੂੰ ਭੋਗ। ਇਹ

(ਸਾਰੇ ਬੀਰ) ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਹੇ ਸਵਖਾਸਾਚਿਨ! ਤੂੰ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਬਾਹਰ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕਾਰਨ ਏਂ (ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਕਠਪੁਤਲਾ ਹੋਵੇ)

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤਸਮਾਤ੍ਰ ਤਵਮ੍ ਉਦ੍ ਤਿਸ਼ਟ ਯਸ਼ਹ ਲਭਸਵ - ‘ਹੇ ਅਰਜਨ! ਜਦ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਤਿ ਪੱਖੀ ਤੇਰੇ ਮਾਰੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਮਰ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਤੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ। ਯੁੱਧ ਕਰਕੇ ਮੁਫਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਯਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈ। ਹੋਣਹਾਰ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਯਸ਼ ਲਭਸਵ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਯਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੂੰ ਫੁੱਲ ਜਾਵੇ? ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਯਸ਼ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਤੂੰ ਪੁਰਸਾਰਥ ਮੰਨਕੇ ਰਾਜੀ ਹੋ ਜਾਵੇਂਗਾ ਤਾਂ ਤੂੰ ਫਲ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ ਜਾਵੇਂਗਾ। (5.12) ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਲਾਭ ਹਾਨੀ ਯਸ - ਅਪਯਸ ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਮਨੁਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਜੋੜੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੋਣਹਾਰ ਹਨ। ੦ ਸਿਤਵਾ ਸ਼ਤ੍ਰੂ ਭੁੰਕਸ਼ਵ ਰਾਜਯਮ੍ ਸਮਰਧਮ੍ - ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ੧. ਉਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਤ੍ਰੂ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਵੇ ੨. ਪਰਜਾ ਕੌਲ ਖੁਬ ਧਨ ਸੰਪਤੀ ਹੋਵੇ, ਹਾਥੀ ਘੋੜੇ ਗਊਆਂ ਖੇਤ, ਜਲ ਭੰਡਾਰ, ਭਰਪੂਰ ਅੰਨ ਭੰਡਾਰ। ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਜੋ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਵੇ - ਤੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇਂ। ੦ ਮਯਾ ਏਵ ਏਤੇ ਨ ਹਿਨਤਾਹ ਪੂਰਵਮ੍ ਏਵ - ਯਸ਼ ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇਰੇ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਏਥੇ ਜਿੰਨ੍ਹੀਂ ਵੀ ਯੋਧੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿਧੱਖੀਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਕਾਲ ਰੂਪ ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਾਰੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ੦ ਨਿਮਿਤ ਮਾਤ੍ਰਮ੍ ਭਵ ਸਵਾ ਸਾਚਿਨ੍ - ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਬਾਣ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਅਰਥਾਤ ਖੱਬੇ ਸੱਜੇ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਣ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਰਜਨ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਸਵਸ ਸਾਚਿਨ੍’ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਏਸੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੂੰ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਬਾਣ ਚਲਾ, ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲਾ ਦੇ। ਵਿਜੇ ਜਾਂ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਮਾਰੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗਏ ਹਨ। ਤੈਨੂੰ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੋਵੇਗੀ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਨਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ‘ਨਿਮਿਤ ਮਾਤ੍ਰਮ੍ ਭਵ’ ਹੋਵੇਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂ ਕਾਰਜ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਸੀਲੇ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਪੂਰਣ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇ, ਮਾਨ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੌਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਖਭਾ ਉਤਰਣ 'ਤੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਿਆਂ, ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਮਾਨ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਿਲੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦਿਆਂ ਅਤੇ ਬਦਲ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣਦੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਕਤਿਤਵ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੱਥ ਦੀ ਪੁਤਲੀ ਬਣਨ ਦਾ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਫਰਜਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਪ੍ਰੱਪੱਕ ਅਤੇ ਪੂਰਣ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਕਰਮ ਉੱਤਮ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਵਡਿਆਈ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸੰਦਰ ਮਹਿਕਦੇ ਫੁੱਲ ਦੀ ਹਰ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਉਸਤਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਦੀ ਪਾਪ ਤੇ ਜ਼ਲਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨਾ ਕਸ਼ਤੱਗੀ ਧਰਮ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਇਸ ਨੇਕ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਯੋਧੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੂਰਮਤਾਈ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਚੰਗਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅਧਿਆਤਮ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਹਾਨੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਰ/ਯਾਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਅਗਲਾ ਕਦਮ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਧਰਾਤਲ ਰਾਜ ਜਿੱਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਅਨੋਖੀ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਵਖੀਆ ਰਖਵਾਲੀ ਸਿਹਤ ਸੰਭਾਲ ਆਦਮੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਬੁਰਿਆਈ ਅਤੇ ਮੱਕਾਰੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਹੁਣ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕੰਮ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਬੱਸ ਐਨਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਮਾਤਰ ਹੀ ਕਰੇ। ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਤਬਾਹੀ ਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦੁਸ਼ਮਨ ਨੇ ਹਾਰ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਅਰਜਨ ਅਜਿਹੀ ਸਾਧਾਰਣ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਵਾ ਸਾਚਿਨ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਮਾਰੂ ਤੀਰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪਰਲੋ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਅਜਿਹਾ ਯੋਧਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਹਗਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੌਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਆ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੱਥ ਦਾ ਖਿੱਡਣਾ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦਰੋਣ ਤੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਠੀਕ ਸਹੀ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਹੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਹੀ ਜਿੱਤ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੰਕਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਦਿੱਬ ਦਿਸ਼ਟੀ, ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਈ ਹੈ ਕੀ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜੀ ਮਾਇਆ ਤਾਂ ਨਹੀਂ? ਇਸ ਸੰਕੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ।

○ ○ ○

11.34 ਸ਼ਲੋਕ :

ਦ੍ਰੋਣਮ੍ ਚ ਭੀ਷ਮ੍ ਚ ਜਯਦ-ਰਥਮ੍ ਚ, ਕਰਣ ਤਥਾ ਅਨਿਆਨ੍ ਅਧਿ ਯੋਧ-ਕੀਰਾਨ੍।
ਮਧਾ ਹਨ-ਤਾਨ੍ ਤਵਮ੍ ਜਹਿ ਸਾ ਵਧਿਥਿਆ; ਯੁਧ-ਧ-ਸਵ ਜੇ-ਤਾਸਿ ਰਣੇ ਸਪਲਨਾਨ੍॥

ਦ੍ਰੋਣਮ੍ ਚ ਭੀ਷ਮ੍ ਚ ਜਯਦ-ਰਥਮ੍ ਚ, ਕਰਣ ਤਥਾ ਅਨਿਆਨ੍ ਅਧਿ ਯੋਧ ਵੀਰਾਨ੍।
ਮਧਾ ਹਨੁ-ਤਾਨ੍ ਤਵਮ੍ ਜਹਿ ਸਾ ਵਧਿਥਿਆ, ਯੁਧ ਯਸ਼ ਜੇ-ਤਾਸਿ ਰਣੇ ਸਪਲਨਾਨ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਦ੍ਰੋਣਮ੍ : ਦਰੋਣਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਭੀ਷ਮ੍ : ਭੀਸ਼ਮ। ਚ : ਅਤੇ। ਜਯਦ-ਰਥਮ੍ : ਜੈਯਦਰਥ। ਕਰਣ : ਕਰਣ। ਤਥਾ : ਭੀ। ਅਨਿਆਨ੍ : ਹੋਰ ਦੂਜੇ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਯੋਧ ਵੀਰਾਨ੍ : ਬਹਾਦਰ ਯੋਧੇ। ਮਧਾ : ਮੇਰੇ ਗਾਹੀਂ। ਹਨੁ-ਤਾਨ੍ : ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਤਵਮ੍ : ਆਪਦੇ। ਜਹਿ : ਕਤਲ ਕਰਨਾ। ਮਾ : ਨਹੀਂ। ਵਧਿਥਿਆ: : ਡਰ ਕਰਕੇ ਮਾਜੂਸ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਯੁਧ-ਯਸ਼ : ਯੁੱਧ ਲੜਨਾ। ਜੇਤਾਸਿ : ਜਿੱਤ ਲਏਗਾ। ਰਣੇ : ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ। ਸਪਲਨਾਨ੍ : ਦੁਸ਼ਮਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰੇ ਗਏ ਦਰੋਣ ਭੀਸ਼ਮ ਜੈਯਦਰਥ ਅਤੇ ਕਰਣ ਨੂੰ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਭੀ ਤੂੰ ਮਾਰ ਲੈ। ਡਰ ਨਾ, ਤੂੰ ਰਣ ਵਿੱਚ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਯੁੱਧ ਕਰ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਦੋਣਮੁ ਚ ਭੀਸਮਮੁ ਚ ਜਯਦ ਰਥਮੁ ਚ - ਕਰਣ ਤਥਾ ਅਨ੍ਯਾਨੁ ਅਧਿ ਯੋਧ ਵੀਗਾਨੁ ‘ਤੇਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰੀਆ, ਪਿਤਾਮਾ ਭੀਸਮ, ਜਯਦਥ ਤੇ ਕਰਣ ਤੇ ਹੋਰ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਵਿਰੋਧੀ ਨਾਮੀ ਸੂਰਬੀਰ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਜਿੰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਕਾਰਜ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਹੋ ਅਰਜਨ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਮਾਰ ਗਏ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਮਾਰ ਦੇ। ਤੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਜੇ ਕਰ। ਵਿਜੇ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਮੱਤ ਕਰ। ੦ ਅਰਜਨ - ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਤੇ ਭੀਸਮ ਪਿਤਾਮਾ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਪਾਪ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਹਿਮ ਸੀ। ਭਗਵਾਨ ਵਹਿਮ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਤੂੰ ਜਦ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰੋਗਾ, ਯੁੱਧ ਕਰੋਗਾ ਤੈਨੂੰ ਨਾ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਕੋਈ ਪਾਪ ਲੱਗੋਗਾ ਨਾ ਹੀ ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਤਾਪ ਲੱਗੋਗਾ। ੦ ਜੋਤਾਸਿ ਰਣੇ ਸਪਤਨਾਨੁ - ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਵੈਗੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੰਤੋਂਗਾ, ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਤਾਂਗੇ ਜਾਂ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਜਿੰਤਣਗੇ, ਇਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ (2.06) ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦੇਖ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਹੋਰ ਭੀ ਜੋ ਕੁੱਝ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਦੇਖ ਲੈ। ਫਿਰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪੱਖ ਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਤੁਹਾਡੀ ਜਿੰਤ ਹੋਵੇਗਾ। ੦ ਮਯਾ ਹਨ੍ਤਾਨੁ ਤਵਮੁ ਜਹਿ ਮਾ ਵਯਿਸ਼ਟਾਹ - ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ, ਜੋ ਪਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਉਹ ਘਬਰਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਉਦਵੇਗ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਆਕਰਸ਼ਨ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਤਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਭਗਵਾਨ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਜੋ ਆਕਰਸ਼ਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਬਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਦਿਖਾਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਤਾਂ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ੦ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਦੁੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਲੱਗੋਗਾ ਹੀ। ਪਰ ਕਸ਼ਤਰੀ ਲਈ ਸ਼ਾਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੇ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦਾ ਵਧੀਆ ਅਵਸਰ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਧਾਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਇਹ ਕਸ਼ਤਰੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧਰਮ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦੋਣੁ ਤੇ ਭੀਸਮ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਗਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਮਾਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਣੁ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਹਥਿਆਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭੀਸਮ ਨੂੰ ਵਰਦਾਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੌਤ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਢੁਕ ਸਕਦੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਅਗਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਜੈਯਦਰਥ ਦੀ ਸੀ। ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਵਰਦਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਚੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਫਟ ਜਾਵੇਗਾ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ “ਸ਼ਕਤੀ” ਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਮਾਰੂ ਹਥਿਆਰ ਇੰਦਰ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ, ਕਰਣ ਉੱਪਰ ਵਾਰ ਕਰੇਗਾ, ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਬਚਾਓ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕਰਣ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਇਸ ਹਥਿਆਰ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨ, ਡਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ‘ਪਰ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?’ ਇਹ ਨੀਤੀ ਵਚਨ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਤੱਤ ਸੀ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਨ। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੁਸ਼ਮਨ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਇਗਾਦਾ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਦੀ ਬਖ਼ਬਾਦੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਟੱਲ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਯੋਧੇ ਸੁਰਮੇ ਦਲੇਰ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਹ ਚਲਦੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਚਾਹੇ, ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਤਾਂ ਹੁਣ ਕੇਵਲ, ਕਮਾਨ ਉੱਪਰ ਤੀਰ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਤੇ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਨਾ ਮਾਤਰ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਕੰਮ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਨੇ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੇ ਸਨ। ਜਿੱਤ ਦਾ ਸਿਹਾ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਿਰ ‘ਤੇ ਹੀ ਬੁਝਣਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁਣ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਪਾਰਥਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਤੱਥ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਯਸ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

* * *

11.35 ਸਲੋਕ :

ਸੰਜੇ ਉਵਾਚ ਸਞਿਧ ਤਕਾਰ

ਏਤਤ ਸ਼੍ਰੁ-ਤਵਾ ਕਰਨਸੁ ਕੇ-ਸ਼ਕਸਥ, ਕੁਤ-ਅੜਲਿ: ਕੇਪ-ਮਾਨ: ਕਿਰੀਟੀ।

ਨਮਸੁ-ਕ੃-ਤਵਾ ਭ੍ਰਾਨ: ਏਵ ਆਹ ਕ੃ਣਸੁ, ਸ-ਗੜਦਸੁ-ਭੀਤ-ਭੀਤ: ਪ੍ਰ-ਨਸ-ਧ॥

ਏਤਤ ਸ਼ਰੁਤਵਾ ਵਚਨਮੁ ਕੇਸਵਸ੍ਤਯ, ਕੁਤ ਅੰਜਲਿਹ ਵੇਪਮਾਨਹ ਕਿਰੀਟੀ।

ਨਮਸੁ ਕੁਤਵਾ ਭੁਯਹ ਏਵਾਅਹ ਕੁਸਲਮੁ, ਸਗਦਗਦਮੁ ਭੀਤ ਭੀਤਹ ਪ੍ਰਨਮਯ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸੰਜੇ ਉਵਾਚ : ਸੰਜੇ ਬੋਲਿਆ। ਏਤਤ : ਉਹ। ਸ਼ਰੁਤਵਾ : ਸੁਣ ਚੁੱਕਿਆ। ਵਚਨਮੁ : ਬੋਲ, ਤਕਰੀਰ। ਕੇਸਵਸ੍ਤਯ : ਕੇਸ਼ਵ ਦਾ। ਕੁਤ ਅੰਜਲਿਹ : ਦੋਵੇਂ ਹਥੇਲੀਆਂ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ। ਵੇਪਮਾਨਹ : ਕੰਬਦੇ ਹੋਏ। ਕਿਰੀਟਾ : ਉਹ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਤਾਜ ਹੈ। ਨਮਸ਼ਕੁਤਵਾ : ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਤਿਕਾਰ ਵਿਖਾ ਕੇ ਉਧਾਸਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ। ਭੁਯਹ : ਦੁਵਾਰਾ। ਏਵ : ਭੀ। ਆਹਕਸ਼ਲਮੁ : ਕਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਸਗਦਗਦਮੁ : ਸਤਿਕਾਰ ਭੇਟਦਿਆਂ। ਭੀਤ ਭੀਤਹ : ਡਰ ਨਾਲ ਭੈਭੀਤ। ਪ੍ਰਨਮਯ : ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਨਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਸੰਜੇ ਬੋਲਿਆ, “ਕੇਸਵ ਦੇ ਇਸ ਬਚਨ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਰੀਟੀ ਅਰਥਾਤ ਅਰਜਨ ਕੰਬਦਾ ਹੋਇਆ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ, ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਕੇ, ਫਿਰ ਤੋਂ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਕੇ ਬੁਝੀ ਨਾਲ ਗਦ ਗਦ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਬੋਲਿਆ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਏਤਤ ਸ਼ੁਰੂਵਾਤ ਵਚਨਮੁ ਕੇਸਵਸ੍ਤਯ, ਕੁਤ ਅੰਜਲਿਹ ਵੇਪਮਾਨਹ ਕਿਰੀਟੀ - ਅਰਜਨ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਭੈਅ ਭੀਤ ਸੀ, ਫਿਰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਜਦ, ‘ਮੈਂ ਕਾਲ ਹਾਂ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਵਾਂਗਾ।’ ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਡਰ ਦਿੱਤਾ, ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਨਾਸ਼ ਹੀ ਨਾਸ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਸੁਣ ਕੇ ਅਰਜਨ ਡਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਕੰਬਣ ਲੱਗਾ, ੦ ਅਰਜਨ ਨੇ ਇੰਦਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਦ ਕਾਲ ਖੰਜ ਆਦਿ ਰਾਖਸ਼ਸਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇੰਦਰ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਦਿਵਜ ‘ਕਿਰੀਟ’ (ਮੁਕਟ) ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਏਸ ਕਰਕੇ ਅਰਜਨ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਰੀਟੀ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਏਥੇ ਕਿਰੀਟੀ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, ਇਸਨੇ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਦੌੜ ਦਾਨਵ ਮਾਰਕੇ ਇੰਦਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਅਰਜਨ ਆਪ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਨਮਸੁ

ਕ੍ਰਿਤਵਾ ਭੂਯਹ ਏਵ ਆਹ ਕ੍ਰਸ਼ਣਾਮ् - ਸਗਦਦਮ ਭੀਤ ਭੀਤਹ ਪ੍ਰਨਮਯ - ਕਾਲ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸੰਹਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਹਰਦਮ ਸੰਹਾਰ ਕਰਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਏਧਰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਜਦ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਭਗਵਾਨ, ਕਾਲ ਦੇ ਵੀ ਮਹਾਕਾਲ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਏਸੇ ਲਈ ਅਰਜਨ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਭੂਯਹ - ਪਹਿਲੇ 11.15 ਤੋਂ 11.21 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਉਪਰਿਤ, ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹਰਸ਼ ਦੀ ਵਾਦੀ ਗਦ ਗਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਵੀ। ਏਥੇ ਭੈਅ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜੇ ਅਰਜਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬੋਲ ਹੀ ਨਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਅਰਜਨ ਤਾਂ ਗਦ ਗਦ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਐਨਾ ਭੈਭੀਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਿਰ ਦਾ ਤਾਜ - ਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਰਾਜੇ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਤਾਜ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਿੱਡਰ ਹੋ ਕੇ ਨਿਆਇ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਭੇਟ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ - ਉਹ ਢੂਜਿਆਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਜਿਸ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਤਾਜ ਹੈ - ਉਹ ਪ੍ਰੱਪਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਬਚਨਾਂ ਉੱਪਰ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹੀਆਂ ਸ਼ਾਹੀ ਰਿਵਾਇਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹਨ। ਪਰ ਜੋ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਨਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਕੰਬਦੇ ਹੋਏ ਫਰੇ ਹੋਏ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਅਰਜਨ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

* * *

11.36 ਸਲੋਕ :

ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ ਅਰਜੁਨ ਤਕਾਚ

ਸਥਾਨੇ ਹਥੀਕ-ਝੱਸ਼ ਤਕ ਪ੍ਰ-ਕੀਤਾ, ਜਗਤ ਪ੍ਰ-ਹਵਾਤਿ ਅਨੁ-ਰਜ਼ਤੇ ਚ।

ਰਖਾਮਸਿ ਭੀਤਾਨਿ ਦਿਖਿ: ਦਰਵਨਿ, ਸਵੇਂ ਨਮਸਥਨਿ ਚ ਸਿਦ੍ਧ-ਸੰਘਾ॥

ਸਖਾਨੇ ਹ੍ਰੀਸ਼ਕੇ ਇਸ਼ ਤਵ ਪ੍ਰਕੀਰਤ੍ਯਾ, ਜਗਤ ਪ੍ਰਹਰਸ਼ਯਤਿ ਅਨੁਰ-ਜਯੁਤੇ ਚ।

ਰਕਸ਼ਾ ਮੁਸਿ ਭੀਤਾਨਿ ਦਿਸ਼ਾਹ ਦ੍ਰਵੰਤਿ, ਸਰਵੇ ਨਮਸ੍ਰਯੰਤਿ ਚ ਸਿਦ੍ਧਾ ਸੰਘਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ : ਅਰਜਨ ਬੋਲੇ। ਸਥਾਨੇ : ਇਹ ਮਿਲਣ ਹੈ। ਹ੍ਰੀਸ਼ਕੇਇਸ਼ : ਹੋ ਹਗੀਸ਼ ਕੇਸ਼। ਤਵ : ਉਸ ਦਾ। ਪ੍ਰਕੀਰਤ੍ਯਾ : ਵਡਿਆਈ ਵਿੱਚ। ਜਗਤ : ਜਗਤ। ਪ੍ਰਹਰਸ਼ਯਤਿ : ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਨੁਰ ਜਯੁਤੇ : ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਚ : ਅਤੇ। ਰਕਸ਼ਾਮੁਸਿ : ਰਕਸ਼ਸ। ਭੀਤਾਨਿ : ਡਰ ਵਿੱਚ। ਦਿਸ਼ਾਹ : ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ। ਦ੍ਰਵੰਤਿ : ਉੱਡਦੇ ਹਨ। ਸਰਵੇ : ਸਾਰੇ। ਨਮਸ੍ਰਯੰਤਿ : ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਝੁਕਦੇ ਹਨ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਿਦ੍ਧਾ ਸੰਘਾਹ : ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਮੇਜ਼ਬਾਨ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਅਰਜਨ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਰਸ਼ਿਤ ਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਅਰਜਨ 11.45 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਅਦਭੁਤ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਚਕਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ੦ ਹ੍ਰੀਸ਼ਕੇਸ਼ - ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਹ੍ਰੀਸ਼ਕੇਸ਼ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਅਥਵਾ ਮਾਲਕ ਭਗਵਾਨ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੋਧਨ ਦਾ ਏਥੇ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਬਿਰਜਮਾਨ ਰਹਿ ਕੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੋ। ੦ ਤਵ ਪ੍ਰਕੀਰਤ੍ਯਾ ਜਗਤ ਪ੍ਰਹਰਸ਼ਯਤਿ ਅਨੁ ਜਯੁਤੇ ਚ - ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਸੁਖ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭਗਤ ਲੋਕ ਆਪਦੇ ਨਾਵਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਲੀਲਾਵਾਂ ਦੇ ਪਦ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਆਪ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਕਬਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲੋਕ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵੱਲ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਪ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ੦ ਰਕਸ਼ਾ ਮੁਸਿ ਭੀਤਾਨਿ ਦਿਸ਼ਾ ਦ੍ਰਵੰਤਿ - ਜਿੰਨੇ ਰਾਖਸ਼ਸ਼ ਹਨ, ਭੁਤਾਂ ਪੇਤਾਂ ਹਨ - ਉਹ ਸਾਰੇ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਸੁਣ ਕੇ ਭੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਖਸ਼ਸ਼ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਆਦਿ ਦੇ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਭੱਜ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਗੁਣ ਆਦਿ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਉਹ ਪਵਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹਾਨ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਮੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹਾਨ ਮੰਗਲ ਸਰੂਪ - ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਜਿਥੋਂ ਗੁਣਗਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਟਿਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਣਗਾਣ ਸੁਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਰਵੇ ਨਮਸ੍ਰਯੰਤਿ ਚ ਸਿਧ ਸੰਘਾਹ - ਸਿੱਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਸਮੁਦਾਇ ਹਨ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਪ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਥਾਨੇ :- ਇਹ ਸਾਰਾ ਯਥਿੱਤ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਵੱਲ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਤੋਂ ਵਿਸੁਖ ਹੋ ਕੇ ਦੁੱਖ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਸੁਖ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੇਕਰ ਦੂਰ ਦੂਰਾਡੇ ਅਸਭਿਆ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਉੱਜਡ ਅਨਪੜ੍ਹ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਬੁਦ ਬਖੁਦ ਮਸੀਨਗੀ ਨੂੰ ਚੱਲਦੀ ਵੇਖੋ ਉਹ ਡਰ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਭੱਜ ਪਵੇਗਾ। ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਸਮਝ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਮਸੀਨਗੀ ਕੀ ਹੈ ? ਜਦੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਚੱਲਦਾ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਇਸ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਗਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰ ਸਰੂਪ ਦੀ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਖਸ਼ ਉਸ ਪੇਂਡੂ ਉੱਜਡਾਂ ਵਰਗੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਜਗਤ ਪਸਾਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਖੁਦ ਬੁਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਈਸ਼ਵਰੀ ਜਗਤ ਪਾਸਾਰੇ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਬੁੱਧੀਵਾਨ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਇਸ ਲੀਲਾ ਅੱਗੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਰਿਸੀ ਮੁਨੀ ਹਨ। ਉਹ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਦੇ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸੰਤੁਲਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੋ

ਲੋਕ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਸੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨੇੜੇ ਦੇ ਗਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੌਲ ਵਿਵੇਕ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਸਾਬਿਹੀ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਜਨਤਾ ਓਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ।” ਅਰਜਨ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੁਣ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਠੀਕ ਹੈ, ਜੋ ਕੁਝ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਕਰਨਗੇ ਉਹ ਵੀ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਸਭ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਭਰੋਸਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਧਿਰ ਵੱਲ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਜਿੱਤ ਯਕੀਨੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ, ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਸਰੂਪ ਵੇਖਕੇ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਈਸ਼ਵਰੀ-ਪਰਤਾਪ ਹੈ।

○ ○ ○

11.37 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਸਮਾਤੁ ਚ ਤੇ ਨ ਨਮੇਰਨੁ ਮਹਾ-ਆਤਮਨੁ, ਗਰੀਯਸੇ ਬ੍ਰਹਮਣ: ਅਧਿ ਆਦਿ-ਕਤ੍ਰੇ।

ਅਨ੍-ਅਨਤ ਦੇਵ-ਈਸ਼ ਜਗਦ-ਨਿਵਾਸ, ਤਵਮ् ਅਕਸੂਰਮ् ਸਤ੍ਰ ਅਸਤ੍ਰ ਤਤ੍ ਪਰਮ ਯਤ੍॥

ਕਸਮਾਤੁ ਚ ਤੇ ਨ ਨਮੇਰਨੁ ਮਹਾਅਤਮਨੁ, ਗਰੀਯਸੇ ਬ੍ਰਹਮਣਹ ਅਧਿਆਦਿ ਕਰਤ੍ਰੇ।

ਅਨ੍ਅਤ ਦੇਵਇਸ਼ ਜਗਦਨਿਵਾਸ, ਤਵਮ् ਅਕਸੂਰਮ् ਸਤ੍ਰ ਅਸਤ੍ਰ ਤਤ੍ ਪਰਮ ਯਤ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਸਮਾਤੁ : ਕਿਉਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਤੇ : ਆਪਦਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਨਮੇਰਨੁ : ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਬੰਦਨਾ ਅਰਜਨਾ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨੀ। ਮਹਾਆਤਮਨੁ : ਹੇ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ। ਗਰੀਯਸੇ : ਆਪ ਓਸ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਹੋ। ਬ੍ਰਹਮਣਹ : ਬ੍ਰਹਮਾ। ਅਧਿ : ਭਾਵੇਂ ਕਿ। ਆਦਿ ਕਰਤ੍ਰੇ : ਮਹਾਨ ਸਿਰਜਨਹਾਰ। ਅਨ੍ਅਤ : ਅਸੀਮਤ। ਦੇਵਇਸ਼ : ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਦੇਵਤਾ। ਜਗਦਨਿਵਾਸ : ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ। ਤਵਮ् : ਆਪ ਹੋ। ਅਕਸੂਰਮ् : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਸਤ੍ਰ : ਸੱਚਾ। ਅਸਤ੍ਰ : ਝੂਠ। ਜਾਂ ਸਤ੍ਰ ਅਸਤ੍ਰ : ਕਾਰਨ ਤੇ ਪਰਭਾਵ। ਪਰਮ ਯਤ੍ : ਉਚੇਰੇ ਮਹਾਨ, ਕਿਹੜੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਮਹਾਅਤਮਨੁ! ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੋਂ ਵੀ ਆਪ ਵੱਡੇ ਹੋ। ਆਪ ਆਦਿ ਕਰਤਾ ਹੋ। ਆਪ ਨੂੰ ਉਹ ਕਿਉਂ ਨਾ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨ ? ਕਿਉਂਕਿ ਹੇ ਅਨੰਤ! ਹੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਦੇਵ। ਸਤ੍ਰ ਅਸਤ੍ਰ ਉਸ ਤੋਂ ਪਰੇ, ਜੋ ਅੱਖਰ ਹੈ, ਉਹ ਆਪ ਹੋ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕਸਮਾਤੁ ਚ ਤੇ ਨ ਨਮੇਰਨੁ ਮਹਾਅਤਮਨੁ - ਗਰੀਯਸੇ ਬ੍ਰਹਮਣਹ ਅਧਿ ਆਦਿ ਕਰਤ੍ਰੇ - ਆਦਿ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਸਰੂਪ, ਆਪ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰੀਏ ? ੦ ਨਮਸਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਗੁਰੂ ਆਦਿ, ਜਾਂ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਸਾਡਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ, ਜਾਂ ਉਮਰ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਦਿਆ ਚਰਿੱਤਰ, ਪੱਖੋਂ ਵੱਡੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ, ਜਿਵੇਂ ਅਰਜਨ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਤਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਹੋ। ਆਪ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਿਤਾਮਹ ਬ੍ਰਹਮ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਤਪਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋ। ਅਸੀਂ ਆਪ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ੦ ਅਨਨਤ - ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੇਖੀਏ, ਆਪ ਦਾ ਅੰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਪ ਦਾ ਆਗੰਬਦ ਤੇ ਅੰਤ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਹੈ। ਆਪ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋ। ਆਪ ਅਨੰਤ ਹੀ ਅਨੰਤ ਹੋ। ੦ ਦੇਸ਼ਇਸ਼ - ਇੰਦਰ, ਵਰੁਣ, ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਦੇਵਤਾ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਹੈ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋ। ਸ਼ਾਸਕ ਹੈ। ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਦਵੇਸ਼ (ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਦੇਵਤਾ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਜਗਦ-ਨਿਵਾਸ - ਅਨੰਤ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਆਪ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਸੁੜਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਆਪ ਦਾ ਉਹ ਅੰਸ਼ ਪੁਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਖਾਲੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਅਸੀਮ ਜਗਦ-ਨਿਵਾਸ ਹੋ। ੦ ਤਵਮ् ਅਕਸੂਰਮ् ਸਤ੍ਰ ਅਸਤ੍ਰ ਤਤ ਪਰਮ ਯਤ੍ - ਆਪ ਅੱਖਰ (ਜੋ ਨਹੀਂ ਖਰਦਾ) ਹੋ। ਆਪ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਆਪ ਹੀ ਸਤ੍ਰ ਹੋ। ਜਿਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਤ੍ਰ ਦੇ ਅਸ਼੍ਵਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਤ੍ਰ ਵੀ ਆਪ ਹੀ ਹੋ। ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦਰੀਆਂ ਜਿਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ, ਉਹ ਆਪ ਹੋ। ਜਿਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਰਵਚਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਆਪ ਹੋ। ਆਪ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਹੋਰ ਢੂਜਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਨਸ਼ਸਕਾਰ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਚੇਤਨ ਗਿਆਨਵਾਨ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਨੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਈਸ਼ਵਰ ਹੀ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਓਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਅਨੰਤ ਹੈ, ਉਹ ਅਸੀਮ ਹੈ ਅਕਾਲ ਹੈ। ਥਾਂ-ਰਹਿਤ ਹੈ। ਕਾਰਨ-ਰਹਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਘਾੜਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਗਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਜੇ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਅੰਤਰ ਜਾਮੀ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਹਿਰਣੀਆ ਗਰਭ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ, ਸਾਗਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਯਥਾਰਥ ਹੈ, ਸਤਿ ਹੈ, ਅਸੀਮ ਹੈ, ਅਨੰਤ ਹੈ।

○ ○ ○

11.38 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਵਮ् ਆਦਿ-ਦੇਵ: ਪੁਰਖ: ਪੁਰਾਣ: , ਤਵਮ् ਅਖ੍ਯ ਵਿਸ਼ਵਾਖ੍ਯ ਪਰਮ ਨਿ-ਧਾਨਮ।

ਕੇਵ-ਤਾ ਅ (ਸ੍ਰ) ਸਿ ਕੇਵ-ਯ ਤ ਪਰਮ ਚ ਧਾਮ, ਤਵਾ ਤ (ਨ) ਤ ਵਿਸ਼ਵਮ ਅਨ-ਅਨ-ਰੂਪ॥

ਤਵਮ् ਆਦਿ ਦੇਵਹ ਪੁਰਸ਼ ਪੁਰਾਣ, ਤਵਮ् ਅਸ੍ਰ ਵਿਸ਼ਵਸ੍ਰ ਪਰਮ ਨਿਧਾਨਮ।

ਵੇਦਤਾ ਅ (ਸ੍ਰ) ਸਿਵੇਦ ਯ ਚ ਪਰਮ ਚ ਧਾਮ, ਤਵਯਾ ਤ (ਨ) ਤਮ ਵਿਸ਼ਵਮ ਅਨ੍ਅਤ ਰੂਪ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਵਮ् : ਓਸ ਦਾ, ਤੇਰਾ। ਆਦਿ ਦੇਵਹ : ਆਦਿ ਪ੍ਰਭੂ। ਪੁਰਸ਼ : ਪੁਰਸ਼। ਪੁਰਾਣ : ਪੁਰਾਣਾ। ਤਵਮ् : ਓਸ ਦਾ, ਤੇਰਾ। ਅਸ੍ਰ : ਇਹ। ਵਿਸ਼ਵਸ੍ਰ : ਕਾਇਨਾਤ, ਦੁਨੀਆਂ। ਪਰਮ : ਮਹਾਨ। ਨਿਧਾਨਮ : ਸ਼ਰਨ ਲੈਣੀ। ਵੇਦਤਾ : ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ, ਗਿਆਤਾ। ਅ (ਸ੍ਰ) : ਤੇਰਾ ਹੈ। ਸਿਵੇਦਸ੍ਰ : ਜਾਣਨਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਪਰਮ : ਮਹਾਨ। ਚ : ਅਤੇ। ਧਾਮ : ਘਰ। ਤਵਯਾਤ : ਉਸਦਾ। ਤ (ਨ) ਤਮ : ਵਿਆਪਤ ਹੋਣਾ। ਵਿਸ਼ਵਮ : ਵਿਸ਼ਵ, ਸੰਸਾਰ। ਅਨ੍ਅਤ ਰੂਪ : ਅਨੰਤ ਰੂਪ।

○ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਆਪ ਆਦਿਦੇਵ ਹੋ! ਪੁਰਾਣ ਅਰਥਾਤ ਚਿਰੰਤਨ ਪੁਰਸ਼ ਹੋ। ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਪਰਮ ਆਧਾਰ ਹੋ। ਆਪ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਜਾਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ, ਅਥਵਾ ਪਰਮ ਧਾਮ ਹੋ। ਹੇ ਅਨੰਤ ਰੂਪ! ਆਪ ਦੁਬਾਰਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪਤ ਹੋ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤ੍ਰਵਮ੍ ਆਦਿ ਦੇਵਹ ਪੁਰਸ਼ ਪੁਰਾਣ - ਆਪ ਸੰਪੂਰਣ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਆਦਿ ਪੁਰਾਣ ਹੋ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਸੀ। ਆਪ ਪੁਰਾਣ ਪੁਰਸ਼ ਹੋ। ਆਪ ਸਦਾ ਤੋਂ ਹੋ, ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹੋ। ੦ ਤ੍ਰਵਮ੍ ਅਸ੍ਰਜ ਵਿਸ਼ਵਸ੍ਰਯ ਪਰਮ੍ ਨਿਧਾਨਮ੍ - ਦੇਖਣ ਸੁਣਨ, ਸਮਝਣ ਤੇ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਲੁਧ ਆਦਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਸਭ ਦੇ ਪਰਮ ਆਧਾਰ ਆਪ ਹੋ। ੦ ਵੇਦਤਾ ਅ (ਸ੍) ਸਿ ਵੇਦ ਯਮ੍ ਚ ਪਰਮ੍ ਚ ਧਾਮ - ਆਪ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹੋ। ਅਰਥਾਤ ਭੂਤ ਭਵਿੱਖ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਹੋ। ੦ ਵੇਦਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਕੇਵਲ ਆਪ ਹੋ। ੦ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪਰਮ ਪਦ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਮੁੜ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ, ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਪਰਮ ਧਾਮ ਆਪ ਹੋ। ੦ ਅਨੰਤ ਰੂਪ - ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਆਪ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ੦ ਤ੍ਰਵਯਾ ਤ (ਨ) ਤਮਮ੍ ਵਿਸ਼ਵਮ੍ - ਆਪ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਵਿਆਪਤ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਣ ਕਣ ਵਿੱਚ ਆਪ ਬਿਰਜਸਾਨ ਹੋ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂ, ਆਦਿ ਦੇਵਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਪੁਰੀ ਓਸ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਉਸ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਿਵਾਸੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਪੂਰਣ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ। ਪਰਲੁਧ ਕਾਲ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਨਿਧਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਥਾ ਸਰਬੋਤਮ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ। ਸੂਰਜ ਦਾ ਕੰਮ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ (ਧਰਤੀ) (ਸੂਰਜ) ਉਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਹੈ ਤੇ ਵਸਤੂ ਜਾਣੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਵੀ ਇੱਕ ਘਰ ਹੈ। ਮੂਲ ਕਰਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਇੱਜ ਪਰਮ ਧਾਮ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਅਨੰਤ ਅਸੀਮ ਹੈ।

* * *

11.39 ਸਲੋਕ :

ਕਾਨੂੰ: ਧਮ: ਅਗਿ: ਕਰੂਣ: ਸ਼ਾਸ-ਅੜ੍ਹ; ਪ੍ਰ-ਜਾ-ਪਤਿ: ਤਵਮ੍ ਪ੍ਰ-ਪਿਤਾਮਹ: ਚ।

ਨਮ: ਨਮ: ਤੇ ਅਸ-ਤੁ ਸਹਸ-ਕ੃ਤਵ: ਧੁਨ: ਚ ਭੂਧ: ਅਧਿ ਨਮ: ਨਮ: ਤੇ॥

ਵਾਯੁਹ ਧਮਹ ਅਗਿਨਹ ਵਰੁਣਹ ਸਾਸ਼ੁਅੰਕਹ, ਪ੍ਰਜਾ ਪਤਿਹ ਤ੍ਰਵਮ੍ ਪ੍ਰਪਿਤਾ ਮਹਰ ਚ।

ਨਮਹ ਨਮਹ ਤੇ ਅਸਤੁ ਸਹਸਤ੍ਰ ਕ੍ਰਤਵਹ, ਪੁਨਹ ਚ ਭੂਯਹ ਅਧਿ ਨਮਹ ਨਮਹ ਤੇ॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਵਾਯੂਹ : ਵਾਯੂ। ਧਮਹ : ਧਮਾ। ਅਗਿਨਹ : ਅਗਨੀ। ਵਰੁਣਹ : ਵਰੁਣ। ਸਾਸ਼ੁਅੰਕਹ : ਚੰਦ੍ਰਮਾ। ਪ੍ਰਜਾ ਪਤਿਹ : ਪਰਜਾਪਤੀ। ਤ੍ਰਵਮ੍ : ਆਪਦਾ। ਪ੍ਰਪਿਤਾ ਮਹਰ : ਪਿਤਾਮਾ ਦਾਦਾ ਪੜਦਾਦਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਨਮਹ ਨਮਹ : ਨਮਸਕਾਰ। ਤੇ : ਓਸ ਨੂੰ। ਅਸਤੁ : ਹੋਣਾ। ਸਹਸਤ੍ਰਕ੍ਰਤਵਹ : ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਾਰ। ਪੁਨਹ : ਮੁੜ ਮੁੜ। ਚ : ਅਤੇ। ਭੂਯਹ : ਦੁਵਾਰਾ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਨਮਹ ਨਮਹ : ਨਮਸਕਾਰ। ਤੇ : ਓਸ ਨੂੰ।

○ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਆਪ ਵਾਯੂ ਧਮ (ਗਤੀ) ਅਗਨੀ, ਵਰੁਣ (ਹਵਾ) ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਪਰਜਾਪਤੀ ਅਤੇ ਪਿਤਾਮਾ (ਬ੍ਰਹਮਾ) ਦੇ ਵੀ ਪਿਤਾ ਹੋ। ਆਪ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਾਰ ਨਮਸਕਾਰ ਹੋਵੇ। ਨਮਸਕਾਰ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਨਮਸਕਾਰ ਹੋਵੇ। ਨਮਸਕਾਰ ਹੋਵੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਵਾਯੂਹ - ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਿਲ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਭ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਸਮਰੱਥਾ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਵਾਯੂ ਆਪ ਹੀ ਹੋ। ੦ ਧਮਹ - ਸੰਯਮ ਮਨੀਪੁਰੀ ਦੇ ਅਧਿਧਤੀ ਹਨ - ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਉੱਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਚੱਲਦੀ ਹੈ - ਉਹ ਧਮ ਆਪ ਹੀ ਹੋ। ੦ ਅਗਿਨਹ - ਜੋ ਸਭ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਰਹਿ ਕੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਠਰਾਗਿਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੰਨ ਦੇ ਪਾਚਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਉਹ ਅਗਨੀ ਆਪ ਹੀ ਹੋ। ੦ ਵਰੁਣ - ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸਭ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਜਲ ਦੇ ਅਧਿਧਤੀ ਵਰੁਣ ਆਪ ਹੀ ਹੋ। ੦ ਸ਼ਸ਼ਾਂਕ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਣ ਔਸ਼ਪੀਆਂ ਦਾ, ਵਣਸਪਤੀਆਂ ਦਾ ਪੌਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਆਪ ਹੀ ਹੋ। ੦ ਪ੍ਰਜਾ ਪਤਿਹ - ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਉਤਪਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਕਸ਼ ਆਦਿ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਆਪ ਹੀ ਹੋ। ੦ ਪ੍ਰਪਿਤਾ ਮਹਰ - ਪਿਤਾਮਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਭੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਪ ਪ੍ਰਪਿਤਾਮਹ ਹੋ। ੦ ਨਮਹ ਨਮਹ ਤੇ ਅਸਤੁ ਸਹਸਤ੍ਰ ਕ੍ਰਤਵਹ = ਪੁਨਹ ਚ ਭੂਯਹ ਅਧਿ ਨਮਹ ਨਮਹ ਤੇ = ਇੰਦ੍ਰ ਆਦਿ ਜਿਨ੍ਹੇ ਵੀ ਦੇਵਤੇ ਹਨ - ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਪ ਹੋ। ਆਪ ਅੰਨਤ ਸਰੂਪ ਹੋ। ਆਪ ਦੀ ਮੈਂ ਕੀ ਵੜਿਆਈ ਕਰਾਂ? ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਵਾਂ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਾਰ ਨਮਸਕਾਰ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਹੋਰ ਕਰ ਵੀ ਕੀ ਸਕਦਾ ਹਾਂ? ਜਦ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਦੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਝਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਕੇਵਲ ਨਮਸਕਾਰ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਕਰਨ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਸ਼ਰਣ (ਭਗਵਾਨ) ਦਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਰਣਾਗਤ ਦਾ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪਰਜਾਪਤੀ - ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਪਿਤਾਮਾ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ - ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਹਨ, ਉਹ ਪਿਤਾਮਾ (ਦਾਦਾ) ਹਨ। ਉਹ ਪਰਜਾਪਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਪਿਤਾਮਾ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਆਦਿ ਮੂਲ ਪਿਤਾਮਾ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਓਸ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਵਾਰ ਵਾਰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਰਧਾ ਉਪਾਸਨਾ ਅਰਚਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਅਟਲ ਭਰੋਸਾ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੀਣਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਜੀਵ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ, ਮੂਲ ਹੈ। ਹਰ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਗਿਆਨ ਵੇਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਭੂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਹੈ।

* * *

11.40 ਸਲੋਕ :

ਨਮ: ਪੁਰਸਤਾਤੁ ਅਥ ਪੂਛਤ: ਤੇ, ਨਮ: ਅਸ-ਤੁ ਤੇ ਸਰਵਤ: ਏਵ ਸਰਵ।

ਅਨ੍-ਅਨਤ-ਕੀਰਥ ਅ-ਮਿਤ-ਵਿ-ਕ੍ਰਮ: ਤਵਮ੍, ਸਰਵਮ੍ ਸਮ-ਆਪ-ਨੋ਷ਿ ਤਰਤ: ਅਸ-ਸਿ ਸਰਵ:॥

**ਨਮਹ ਪੁਰਸੂਤਾਤ੍ਰ ਅਥ ਪ੍ਰਸੂਤਤਹ ਤੇ, ਨਮਹ ਅਸਤ੍ਰ ਤੇ ਸਰਵਤਹ ਏਵ ਸਰਵ।
ਅਨੁਅੰਤ ਵੀਰਯ ਅਮਿਤ ਵਿਕ੍ਰਮਹ ਤ੍ਰਵਮ, ਸਰਵਮ ਸਮ ਆਪੁ ਨੋਸ਼੍ਚ ਤਤਹ ਅਸ੍ਰਸਿ ਸਰਵਹ॥**

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨਮਹ : ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨਾ। ਪੁਰਸੂਤਾਤ੍ਰ : ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ। ਅਥ ਪ੍ਰਸੂਤਤਹ : ਪਿੱਛੋਂ ਤੋਂ। ਤੇ : ਉਸ ਨੂੰ। ਨਮਹ : ਨਮਸਕਾਰ। ਅਸਤ੍ਰ : ਹੋਣਾ। ਤੇ : ਓਸ ਨੂੰ। ਸਰਵਤਹ : ਹਰ ਪਾਸੇ ਤੋਂ। ਏਵ : ਭੀ। ਸਰਵ : ਸਾਰੇ। ਅਨੁਅੰਤ ਵੀਰਯ : ਸ਼ਕਤੀ ਜੋ ਅਸੀਮ ਹੈ, ਬੇਖਾਹ ਸ਼ਕਤੀ। ਅਮਿਤ ਵਿਕ੍ਰਮਹ : ਅਮਿਤ ਸ਼ਕਤੀ। ਤ੍ਰਵਮ : ਤੇਰਾ। ਸਰਵਮ : ਸਾਰੇ। ਸਮਆਪੁ : ਵਿਆਪਤ ਹੋਣਾ। ਤਤਹ : ਕਿੱਥੋਂ। ਅਸ੍ਰਸਿ : ਆਪ ਹੀ ਹੋ। ਸਰਵਹ : ਸਾਰੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- - ਹੇ ਸਰਬ ਸਰੂਪ! ਆਪ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਤੋਂ ਭੀ ਨਮਸਕਾਰ ਹੈ। ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਨਮਸਕਾਰ ਹੈ। ਆਪ ਅਨੁਅੰਤ ਹੋ। ਆਪ ਸਾਮਰੱਖਸ਼ਾਲੀ ਹੋ। ਅਪਰਿਮਿਤ ਪਰਾਕ੍ਰਮਸ਼ਾਲੀ ਹੋ। ਆਪ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵਿਆਪਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹੋ, ਏਸ ਲਈ ਸਰਵ-ਸਰੂਪ ਹੋ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- - ੦ ਨਮਹ ਪੁਰਸੂਤਾਤ੍ਰ ਅਥ ਪ੍ਰਸੂਤਤਹ ਤੇ - ਨਮਹ ਅਸਤ੍ਰ ਤੇ ਸਰਵਤਹ ਏਵ ਸਰਵ = ਅਰਜਨ ਭਯਭੀਤ ਹੈ ਮੈਂ ਕੀ ਬੋਲਾਂ ? ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਗੇ ਤੋਂ, ਪਿੱਛੇ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਅਰਥਾਤ ਦਸ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਨਮਸਕਾਰ ਹੀ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ੦ ਅਨੁਅੰਤ ਵੀਰਯ ਅਮਿਤ ਵਿਕ੍ਰਮਹ ਤ੍ਰਵਮ - ਅਨੁਅੰਤ ਵੀਰਯ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਤੇਜ ਬਲ ਆਦਿ ਤੋਂ ਭੀ ਅਨੁਅੰਤ ਹੈ ਤੇ 'ਅਮਿਤ ਵਿਕ੍ਰਮਹ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਆਪਦੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਯੁਕਤ ਸੰਰਕਣ ਆਦਿ ਕਾਰਜ ਭੀ ਅਸੀਮ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਭੀ ਅਨੁਅੰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਭੀ ਅਨੁਅੰਤ ਹੈ। ੦ ਸਰਵਮ ਸਮ ਆਪੁ ਨੋਸ਼੍ਚ ਤਤਹ ਅਸ੍ਰਸਿ ਸਰਵਹ = ਆਪ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਵਰਤ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਭੀ ਅੰਸ਼ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ੦ ਅਰਜਨ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਅਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਕੌਤਕ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਅਨੁਅੰਤ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਪੂਰਣ ਤੇ ਵਿਆਪਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਅਨੁਅੰਤ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀਆਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਜ਼ ਵਿੱਚ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਹਰ ਪਾਸੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਹੁਣ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੱਖ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜੋ ਤਿਲਫੁਲ ਅਸੀਂ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਡੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਨੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜੋ ਹਸਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦੋਣ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜੇਕਰ ਮਾਨਵ ਕਾਲਿਆਣ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੀ ਮਹਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਅੰਦਰ ਨਿਮਰਤਾ, ਸ਼ਾਲੀਨਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਧਰਮ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਰਕ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

* * *

11.41, 11.42 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਖਾ ਇਤਿ ਮਨ੍-ਤਵਾ ਪ੍ਰਸਭਮ ਯਤ ਤਕਸ, ਹੇ ਕ੃਷ਣ ਹੇ ਯਾਦਕ ਹੇ ਸਖਾ ਇਤਿ।

ਅ-ਜਨਤਾ ਸਹਿਮਾਨਸ ਤਵ ਇਦਸ ਸਥਾ ਪ੍ਰ-ਮਾਦਾਤੁ ਪ੍ਰ-ਨਥੇਨ ਵਾ ਅਧਿ।

ਸਖਾ ਇਤਿਮਨੁ ਤ੍ਰਵਾ ਪ੍ਰਸਭਮ ਯਤੁ ਉਕਤਮ, ਹੇ ਕਿਸ਼ਣ ਹੇ ਯਾਦਵ ਹੇ ਸਖਾ ਇਤਿ।

ਅਜਾਨਤਾ ਸਹਿਮਾਨ ਮੁ ਤਵ ਇਦਮ, ਮਯਾ ਪ੍ਰਮਾਦਾਤ੍ਰ ਪ੍ਰਨਯੇਨ ਵਾਅਪਿ॥ 41॥

ਧਰ ਚ ਅਵ-ਹਾਸ-ਅਰਥਸ-ਅ-ਸਲਕਤ: ਅਸ-ਸਿ ਵਿਹਾਰ-ਸਾਥਾ-ਅਸਨ- ਭੋਜਨੇਸੁ।

ਏਕ: ਅਥ ਵਾ ਅਧਿ ਅ-ਚੁਨ੍ਹ ਤਤ ਸਮਕਥ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਮਯੇ ਤਵਾਮ ਅਹਮ੍ ਅ-ਪ੍ਰ-ਮੇਧਮ॥

ਯਤੁ ਚ ਅਵ ਹਾਸ ਅਥਰਮ੍ ਅਸਤ੍ਰਕਤਹ ਅਸ੍ਰਸਿ, ਵਿਹਾਰ ਸ਼ਯਯਾ ਆਸਨ ਭੋਜਨੇਸੁ।

ਏਕਹ ਅਥਵਾ ਅਧਿ ਅਚਯੁਤ ਤਤੁ ਸਮਕਸਮ, ਤਤੁ ਕਸ਼ਮਯੇ ਤ੍ਰਵਾਮ੍ ਅਹਮ੍ ਅਪ੍ਰਮੇਯਮ॥ 42॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਖਾ : ਦੋਸਤ। ਇਤਿ : ਜਿਵੇਂ। ਮਨ੍ਤਰਵਾ : ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ। ਪ੍ਰਸਭਮ : ਗੁਸਤਾਈ। ਯਤੁ : ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ। ਉਕਤਮ : ਕਿਹਾ। ਹੇ ਕਿਸ਼ਣ : ਹੇ ਕਿਸ਼ਣ। ਹੇ ਯਾਦਵ : ਹੇ ਯਾਦਵ। ਹੇ ਸਖਾਇਤਿ : ਹੇ ਮਿੱਤਰ। ਅਜਾਨਤਾ : ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਸਹਿਮਾਨਮ੍ : ਮਹਾਨ। ਤਵ : ਓਸ ਦਾ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਮਯਾ : ਮੈਨੂੰ। ਪ੍ਰਮਾਦਾਤ੍ਰ : ਬੁੱਧੀਗੀਣਤਾ ਜਾਂ ਲਾਪਵਾਹੀ ਤੋਂ। ਪ੍ਰਨਯੇਨ : ਪਿਆਰ ਵਿੱਚੋਂ। ਵਾਅਪਿ : ਜਾਂ, ਭੀ।

੦ ਯਤੁ : ਜੋ ਵੀ ਹੈ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਵਹਾਸ ਅਥਰਮ੍ : ਮਖੌਲ ਦੇ ਲਈ। ਆਸਤ੍ਰਕਤਹ : ਸਤਿਕਾਰ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ। ਅਸ੍ਰਸਿ : ਆਪ ਹੋ। ਵਿਹਾਰ ਸ਼ਯਯਾ ਆਸਨ ਭੋਜਨੇਸੁ : ਜਦੋਂ ਬਿਸਤਰ ਤੇ ਬੇਡਦੇ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਬੈਠਦੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੇ ਹੋਏ। ਏਕਹ : ਇਕੱਲਾ। ਅਥਵਾ : ਜਾ। ਅਧਿ : ਦੂਜੇ। ਅਚਯੁਤ : ਹੇ ਅਛੂਤ। ਤਤੁ : ਇੱਥ ਅਜਿਹਾ। ਕਸ਼ਮਯੇ : ਮੁਆਫ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨੀ। ਤ੍ਰਵਾਮ੍ : ਤੇਰਾ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਅਪ੍ਰਮੇਯਮ੍ : ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਿਣਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- - ਆਪ ਦੀ ਇਸ ਸਹਿਮਾਨ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨਾਲ ਜਾ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ, ਆਪ ਨੂੰ ਮਿੱਤਰ ਮੰਨ ਕੇ 'ਹੇ ਕਿਸ਼ਣ! ਹੇ ਯਾਦਵ! ਹੇ ਦੋਸਤ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਹੱਠ ਪੂਰਵਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

੦ ਅਤੇ ਜੋ ਆਪ ਹਾਸੇ ਮਖੌਲ ਵਾਸਤੇ, ਵਿਸ਼ਗ੍ਰਾਮ ਬੈਠਣ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਆਦਿ ਵਿੱਚ (ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ) ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੀ ਅਥਵਾ ਸਾਹਮਣੇ ਅਪਮਾਨਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੋ, ਹੇ ਅਛੂਤ! ਆਪ ਸਾਰੇ ਅਪਰਾਧ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਨਾਲ ਜਿਸਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ, ਆਪ ਤੋਂ ਮੁਆਫ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- (11.41) ਸਖਾ ਇਤਿ ਮਨ੍ਤਰਵਾ ਪ੍ਰਸਭਮ ਯਤੁ ਉਤਮ੍ ਹੇ ਕਿਸ਼ਣ ਹੇ ਯਾਦਵ ਹੇ ਸਖਾ ਇਤਿ - ਅਜਾਨਤਾ ਸਹਿਮਾਨਮ੍ ਤਵ ਇਦਮ੍ = ਜਿਹੜੇ ਵੱਡੇ ਆਦਮੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸੋਸ਼ਨ ਪੁਰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਲ ਨਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬੂਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ 'ਆਪ' ਜਾਂ 'ਮਹਾਰਾਜ' ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਆਪ ਨੂੰ ਕਦੇ 'ਹੇ ਕਿਸ਼ਣ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, ਕਦੇ

ਹੇ ਯਾਦਵ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਦੇ ਹੋ ਸਖੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਣ ਸੀ ? ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਤੇ ਸੁਰੂ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਆਪ ਅਜਿਹੇ ਵਿਲੋਖਣ ਹੋ। ਆਪ ਦੇ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਅੰਨੰਤ ਕੋਟੀ ਦੇ ਬਹਿਮੰਡ ਵਿਗਾਜਮਾਨ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ। ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੱਲ ਮੇਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਸਮਝਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਆਪ ਕੌਣ ਹੋ ? ਤੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹੋ ਹੋ। ੦ ਮਯਾ ਪਮਾਦਾਤ੍ਰ ਪ੍ਰਨਯੇਨ ਵਾ ਅਧਿ - ਜਦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦਿਖਾਇਆ ਤਾਂ ਹੀ ਅਰਜਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੱਲ ਗਈ। ‘ਕਿਥੋ ਮੈਂ ਕਿਥੋ ਇਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਦੇਵਤਾ।’ ਪਰ ਮੈਂ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਹਠਪੂਰਵਕ ਬਿਨਾ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ, ਜੋ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਇਆ, ਉਹ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, ਬੋਲਣ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਜੇ ਇਹ ਮਹਿਮਾ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭੂਤਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਭੇਦ ਕੋਈ ਪਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ?

(11.42) ੦ ਯਤ੍ਰ ਚ ਅਵਹਾਸ ਅਰਸਮ੍ ਅਸਤਕ੍ਰਤਹ, ਅਸ੍ਸਿ ਵਿਹਾਰ ਸ਼ਯਯਾ ਆਸਨ ਭੋਜਨੇਸ਼ੁ - ਆਪ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਮਿੱਤਰ ਸਮਝ ਕੇ ਹਾਸੀ ਦਿਲਲਗੀ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਚਲਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਮੇਂ, ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ, ਮੈਂ ਜੋ ਵੀ ਅਪਮਾਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ, ਆਪ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕੀਤਾ ਅਥਵਾ ਹੋ ਅਚੁਨੂਤ ! ਆਪ ਇਕੱਲੇ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਸਾਥੀਆਂ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਜਨਾਂ ਤੇ ਸਤਿਅ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੈਂ ਆਪ ਦਾ ਜੋ ਨਿਰਾਦਰ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪ ਤੋਂ ਮੁਆਫੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ੦ ਏਕਹ ਅਥਵਾ ਅਧਿ ਅਚ੍ਯੁਤ ਤਤ੍ ਸਮਕਸ਼ਮ, ਤਤਕਸ਼ਾਮਯੇ ਤ੍ਰਵਾਮ ਅਹਮ੍ ਅਪ੍ ਮੇਯਮ੍ - ਅਰਜਨ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਰਨਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਦੋ ਮਿੱਤਰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਖੇਡਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਜਨ, ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਖੇਡਦੇ ਸਨ। ਕਦੇ ਇਕੱਠੇ ਨਹਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਭਗਵਾਨ ਤੇ ਪਾਣੀ ਸੁੱਟਦੇ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਉੱਪਰ। ਕਦੇ ਅਰਜਨ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੇ ਕਦੇ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜਦੇ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਹੱਸਦੇ ਖੇਡਦੇ, ਅਨੋਖੇ ਖੇਡ ਖੇਡਦੇ, ਕਦੇ ਭਗਵਾਨ ਸੌ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਕਹਿੰਦਾ ਆਪ ਐਨੀ ਥਾਂ ਘੇਰ ਕੇ ਸੌ ਗਏ ਹੋ, ਕਿ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਸੌ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।’ ਇੱਜ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਿਹੋਰੇ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਦਾ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਚੇਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ, ‘ਕਿ ਹੇ ਭਗਵਾਨ ! ਮੈਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਿਆ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਯਾਦ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਾਂ ਲਈ ਆਪ ਤੋਂ ਸਿਮਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।’ ਅਪਮੇਯਮ੍ - ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਦਿਵਯ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਆਪ ਦਿਵਯ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਹੇ ਅਚ੍ਯੁਤ ਦੇ ਅਰਥ ਏਥੇ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਸੁਰੂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ, ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸਤਿਕਾਰ ਪਿਆਰ ਤੇ ਉਪਾਸਨਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਆਈ ਹੈ। ਉਜ ਤਾਂ ਹਰ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ ਸਮੂਹ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਈਸ਼ਵਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੁਰੂਪ ਜਾਣੇ ਅਣਜਾਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਆਡਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵੱਲ ਅਜਿਹਾ ਵਿਵਹਾਰ ਸਿਰਜਨਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਭਿਆਸੀਆਂ ਲਈ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਸੀ ਰਿਸਤਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਮਿੱਤਰਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਸੁਰੂ ਨੂੰ ਵੇਖਕ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਥ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਰਜਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਹੇ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ, ਹੇ ਯਾਦਵ, ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਰਿਸਤਾ ਅਟੁੱਟ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਦਰ ਸ਼ਰਧਾ ਵੀ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਵੀ ਹੈ। ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਣ ਦੀ ਸਮੱਝਾ ਵੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਲੰਘ ਚੁੱਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਵਾਰ ਬੇਇੱਜਤੀ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ? ਹੁਣ ਉਸ ਗੁਸਤਾਈ ਲਈ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਅਰਜਨ ਦਾ ਵਡਪੱਣ ਹੈ।

* * *

11.43 ਸਲੋਕ :

ਪਿਤਾ ਅਸੁ-ਸਿ ਲੋਕਸਥ ਚਰ-ਅਚਰਸਥ, ਤਵਮੁ ਅਸੁ ਪ੍ਰਯੁ: ਚ ਗੁਰੂ: ਗਰੀਯਾਨ।

ਨ ਤਵਤ्-ਸਮ: ਅਸੁ-ਤਿ ਅਭਿ-ਅਧਿਕ: ਕੁਤ: ਅਨ੍ਯ:; ਲੋਕ-ਤ੍ਰਯੇ ਅਧਿ ਅ-ਪ੍ਰਤਿਮ-ਪ੍ਰਭਾਵ ||

ਪਿਤਾ ਅਸ੍ਸਿ ਲੋਕਸ੍ਰਯ ਚਰ ਅਚਰ ਸ੍ਰਯ, ਤ੍ਰਵਮ੍ ਅਸ੍ਸਧਰ ਪੂਜਯਰ ਚ ਗੁਰੂਹਰ ਗਰੀਯਾਨ।

ਨ ਤ੍ਰਵਤ੍ ਸਮਹ ਅਸ੍ਰਤਿ ਅਭਿ ਅਧਿਕਰ ਕੁਤਰ ਅਨ੍ਯਹਰ ਲੋਕਤ੍ਰਯੇ ਅਧਿ ਅਪ੍ਰਤਿਮ ਪ੍ਰਭਾਵ ||

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪਿਤਾ : ਪਿਤਾ। ਅਸ੍ਸਿ : ਆਪ ਹੋ। ਲੋਕਸ੍ਰਯ : ਸੰਸਾਰ ਦੇ। ਚਰ ਅਚਰ ਸ੍ਰਯ : ਗਤੀਸੀਲ, ਗਤੀਹੀਣ। ਤ੍ਰਵਮ੍ : ਆਪਦਾ। ਅਸ੍ਸਧਰ : ਇਸ ਦਾ। ਗੁਰੂਹਰ : ਗੁਰੂ। ਗਰੀਯਾਨ : ਪ੍ਰਭਾਵਤਾ ਪ੍ਰਬਲੱਤਾ, ਸ਼ੁਹਰਤ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਤ੍ਰਵਤ੍ ਸਮਹ : ਆਪ ਦੇ ਬਰਾਬਰ। ਅਸ੍ਰਤਿ : ਉਥੇ ਹੈ। ਅਭਿ ਅਧਿਕਰ : ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ। ਕੁਤਰ : ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਅਨ੍ਯਹਰ : ਹੋਰ। ਲੋਕਤ੍ਰਯੇ : ਤ੍ਰੈ ਲੋਕ ਪ੍ਰਬੰਧ। ਅਪ੍ਰਤਿਮ : ਅਮਿਤ। ਪ੍ਰਭਾਵ : ਸ਼ਕਤੀ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਆਪ ਇਸ ਗਤੀਸੀਲ ਤੇ ਗਤੀਹੀਣ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਿਤਾ ਹੋ। ਪੂਜਨ ਯੋਗ ਹੋ। ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਵੀ ਅਧਿਕ ਹੈ। ਹੇ ਅਤੁਲ-ਨੀਯਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ। ਤਿੰਨਾ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪ ਵਰਗ ਦੂਜਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਆਪ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪਿਤਾ ਅਸੁ-ਸਿ ਲੋਕਸ੍ਰਯ ਚਰ ਅਚਰ ਸ੍ਰਯ - ਅਨੰਤ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਪਸੂ ਪੰਛੀ ਆਦਿ ਜਿਨੇ ਵੀ ਜੰਗਮ ਪਾਣੀ ਹਨ ਤੇ ਬਿਰਖ ਲਤਾ, ਆਦਿ ਜਿਨੇ ਸ੍ਰਥਾਵਰ ਪਾਣੀ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਤਪਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਿਤਾ ਵੀ ਆਪ ਹੋ। ਪੂਜਨੀਕ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਵੀਆਪ ਹੋ। ੦ ਤ੍ਰਵਮ੍ ਅਸ੍ਸਧਰ ਪੂਜਯਰ ਚ ਗੁਰੂਹਰ ਗਰੀਯਾਨ - ਗੁਰੂਹਰ ਗਰੀਯਾਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਪਰਮਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜਨਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਭੀ ਮਹਾਨ ਗੁਰੂ ਆਪ ਹੋ। ਸਿੱਖਿਆ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਪ ਮਹਾਨ ਸਰੋਤ ਹੋ। ੦ ਨ ਤ੍ਰਵਤ੍ ਸਮਹ ਅਸ੍ਰਤਿ ਅਭਿ ਅਧਿਕਰ - ਕੁਤਰ ਅਨ੍ਯਹਰ, ਲੋਕ ਤ੍ਰਯੇ ਅਧਿ ਅਪ੍ਰਤਿਮ ਪ੍ਰਭਾਵ - ਇਸ ਤ੍ਰੈਲੋਕੀ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਆਪ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਭੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕੋਈ ਹੋਏਗਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਆਪ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਲੱਖਣ ਕੋਈ ਹੀ ਕਿਵੇਂ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੁਲਨੀਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਤ੍ਰਲਨਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਈਸ਼ਵਰ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਸੱਪਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਈਸ਼ਵਰ ਕਿਉਂਕਿ ਲਾਸਾਨੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਮਹਾਨ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ, ਅਮਿੱਤ ਹੈ, ਬੇਅਨੰਤ ਹੈ, ਅਕਾਲ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਜੀਵ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਫਿਰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਅੱਗੇ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰਤਿ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਸ਼ਰਧਾ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਹੁਣ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਅਰਜਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਗੁਰੂ ਵੀ ਹਨ, ਫਿਲਾਸਫਰ ਹਨ, ਪਿਤਾ ਸਮਾਨ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਆਗੂ ਵੀ ਹਨ।

○ ○ ○

11.44 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਸਮਾਤ ਪ੍ਰ-ਨਮ-ਧ ਪ੍ਰ-ਨਿ-ਧ-ਯ ਕਾਧਮ, ਪ੍ਰ-ਸਾਦਯੇ ਤਾਮ ਅਹਮ ਈਸਾਮ ਈਡਯਮ।

ਪਿਤਾ ਇਕ ਪੁਤ੍ਰਸਥ ਸਖਾ ਇਕ ਸਥਿਤੁ: ਪ੍ਰਿਯਾਵਾ: ਅਹਸਿ ਦੇਵ ਸੋਨ੍ਮ੍ਰਮ।

ਤਸਮਾਤ ਪ੍ਰਨਮ ਯ ਪ੍ਰਨਿਧਾਯ ਕਾਯਮ, ਪ੍ਰਸਾਦਯੇ ਤਵਮ ਅਹਮ ਇਸਮ ਇਡਯਮ।

ਪਿਤਾ ਇਵ ਪੁਤ੍ਰਸਥ ਸਖਾ ਇਵ ਸਥਖੁਹ, ਪ੍ਰਿਯਹ ਪ੍ਰਿਯਾਯਾਹ ਅਰਹਸਿ ਦੇਵ ਸੋਨ੍ਮ੍ਰਮ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਸਮਾਤ : ਇਸ ਲਈ। ਪ੍ਰਨਮਯ : ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ। ਪ੍ਰਨਿਧਾਯ : ਝੁਕਦੇ ਹੋਏ। ਕਾਯਮ : ਸਰੀਰ। ਪ੍ਰਸਾਦਯੇ : ਮੁਆਫੀ ਲਈ ਬੇਨਤੀ। ਤਵਮ : ਓਸਨੂੰ। ਅਹਮ : ਮੈਂ। ਇਸਮ : ਮਾਲਕ ਪ੍ਰਭੂ। ਇਡਯਮ : ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਯੋਗ। ਪਿਤਾ : ਪਿਤਾ। ਇਵ : ਵਰਗ। ਪੁਤ੍ਰਸਥ : ਪੁੱਤਰ ਦਾ। ਸਖਾ : ਮਿੱਤਰ। ਇਵ : ਵਰਗ। ਸਥਖੁਹ : ਦੋਸਤ ਦਾ। ਪ੍ਰਿਯਹ : ਪਿਆਰਾ। ਅਰਹਸਿ : ਆਪ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੇਵ : ਹੋ ਦੇਵ, ਪ੍ਰਭੂ। ਸੋਨ੍ਮ੍ਰਮ : ਝੱਲਣਾ, ਸਹਿ ਜਾਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਭਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ (ਡੰਡੋਤ ਮੁਦਰਾ ਵਿੱਚ) ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਯੋਗ ਬਣਾ ਕੇ, ਮੈਂ, ਆਪ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਹੋ ਦੇਵ! ਪਿਤਾ ਵਰਗੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ, ਮਿੱਤਰ ਵਰਗੇ ਮਿੱਤਰ ਦੇ, ਅਤੇ ਪਿਆਰੇ ਵਰਗੇ ਪਿਆਰੇ ਦੇ (ਅਪਰਾਧ) ਸਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਉਜ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ (ਮੇਰਾ ਅਪਰਾਧ) ਸਹਿਣ ਕਰਨਾ ਉਚਿੱਤ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤਸਮਾਤ ਪ੍ਰਨਮ ਯ ਪ੍ਰਨਿਧਾਯ ਕਾਯਮ - ਪ੍ਰਸਾਦਯੇ ਤਵਮ ਅਹਮ ਇਸਮ ਇਡਯਮ - ਆਪ ਅੰਨਤ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰ ਹੋ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵਡਿਆਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਆਪ ਦਾ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਡਿਆਈ ਕਰਨ ਯੋਗ ਆਪ ਦੀ ਸੌ ਕੀ ਵੱਡਿਆਈ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਡੰਡੋਤ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ੰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ੦ ਪਿਤਾ ਇਵ ਪੁਤ੍ਰਸਥ ਸਖਾ ਏਵ ਸਥਖੁਹ - ਪ੍ਰਿਯਹ ਪ੍ਰਿਯਾ ਯਾਹ ਅਹੰਸਿ ਦੇਵ ਸੋਨ੍ਮ੍ਰਮ - ਕਿਸੇ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤਿੰਨ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । 1. ਪ੍ਰਸਾਦ (ਅਸਾਵਧਾਨੀ ਤੋਂ) 2. ਹਾਸੀ ਦਿਲ ਲਗੀ ਵਿਨੋਦ ਵਿੱਚ, ਕਿਆਲ ਨਾ ਰਹਿਣ 'ਤੇ 3. ਆਪਣੇਧਨ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਹੋਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਨਾ ਜਾਣਨ 'ਤੇ। ਜਿਵੇਂ ਗੋਦੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਛੋਟਾ ਬੱਚਾ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ, ਬਾਬਾ, ਦਾਦਾ, ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਦਾੜੀ ਮੁੱਛ ਖਿੱਚ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਬੱਧੜ ਮਾਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਇੱਥੇ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਨਾਲ ਅਪਮਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਕਿਆਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਮਾਨਿਤ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਜਾਂ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ। 11.41 ਅਤੇ 11.42 ਵੱਚ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। 1. ਪ੍ਰਸਾਦ ਤੋਂ 2. ਹਾਸੀ ਦਿਲਲਗੀ ਤੋਂ 3. ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ। ਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਦਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਾਦ ਲਈ ਪਿਤਾ ਪੁੱਤਰ ਦਾ। ਹਾਸੀ ਤੇ ਦਿਲਲਗੀ ਲਈ ਮਿੱਤਰ ਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਲਈ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦਾ। ੦ ਗਿਆਰਾਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਗਿਆਰਾਂ ਰਸਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ - ੦ ਦੇਵ ਰੂਪ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ 'ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦਾ। (11.15-17) ੦ ਸਵੱਰਗ ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਤੱਕ ਅਤੇ ਦਸਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੈਲਿਆ ਵਿਗਾਤ-ਰੂਪ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਸਮੇਂ - ਅਦਭੁਤ-ਰਸ ਦਾ, (11.20) ੦ ਆਪਣੀ ਜੀਭਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੇ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਸੰਹਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਾਲ ਰੂਪ ਦਾ ਵਰਨਣ, ਰੋਦ-ਰਸ ਦਾ। (11.30-32) ੦ ਮੁੱਖ ਤੇ ਜਾੜ੍ਹਾਂ ਵਾਲਾ ਦਿਸ਼ ਵਰਨਣ ਭਿੰਕਰ ਵਿਕਰਾਲ-ਰਸ। ਅਥਵਾ ਬੀਡਰਸਰਸ (11.23-25) ੦ ਤੂੰ ਯੂਧ ਦੇ ਲਈ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਆਓ, ਯੂਧ ਕਰੋ - ਵੀਰ ਰਸ (11.33) ੦ ਲੰਮੇ ਧੋ ਕੇ ਡੰਡੋਕ ਬੰਦਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦਾਸ੍ਥ ਰਸ (11.44) ੦ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਯੋਧਾਵਾਂ ਦਾ ਤੇ ਹੋਰ ਗਜ਼ਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਚੋਂ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਕਰੁਣਾ ਰਸ (11.28-29) ੦ ਦਿਸ਼ਟਾਂਤ ਤੋਂ ਮਿੜ ਮਿੜ ਦੇ, ਪਿਤਾ ਪੁੱਤਰ ਦੇ, ਤੇ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਅਪਮਾਨ ਨੂੰ ਸਹਿ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁੱਖ ਰਸ ਵਾਤਸਲ ਰਸ ਤੇ ਮਾਧੁਰਯ ਰਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (11.44) ਹਾਸੀ ਅਗਦਿ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹਾਸ ਰਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (11.42)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਹਿਮਾ, ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਦੇ ਹੱਥ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਡੰਡੋਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਉਪਾਸਨਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ। ਆਦਮੀ ਆਦਮੀ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਅਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਪੈਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਦੀ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਹੈ। ਪਰ, ਪ੍ਰਭੂ ਜੋ ਵੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਰਜਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਲਈ, ਪਿਤਾ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ, ਸਤਿਕਾਰ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਅਰਜਨ ਦੀ ਇਕੱਲੇ ਹੋਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਿੱਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਦੋਵੇਂ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਦੀ ਪਿਆਰ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਡੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

○ ○ ○

11.45 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅ-ਦਸ਼-ਤ-ਪੂਰਵਸੁ ਵਿ਷ਿਤ: ਅਸ-ਸਿ ਦਸ-ਤਵ, ਭਯੇਨ ਚ ਪ੍ਰ-ਵਾਖਿਤਮੁ ਮਨ: ਮੇ।

ਤਰ ਏਕ ਮੇ ਦਰਸ-ਅਧ ਦੇਵ ਰੂਪਮ, ਪ੍ਰ-ਸੀਦ ਦੇਵ-ਈਸਾ ਜਗਦ-ਨਿ-ਵਾਸ।

**ਆਦਸ਼ਤ ਪੂਰਵਮ ਹਰ ਸ਼ੁਤਿਹ, ਅਸ੍ਰਿਮ ਦ੍ਰਸ਼ਟਵਾ ਭਯੇਨ ਚ ਪ੍ਰਵਯਥਿਤਮੁ ਮਨਹ ਮੇ।
ਤਤ੍ ਏਵ ਮੇ ਦਰਸ਼ ਅਯ ਦੇਵ ਰੂਪਮੁ, ਪ੍ਰਸੀਦ ਦੇਵ-ਇਸ਼ ਜਗਦਨਿਵਾਸ॥**

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆਦਸ਼ਤ ਪੂਰਵਮ : ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਹਰ ਸ਼ੁਤਿਹ : ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ। ਅਸ੍ਰਿਮ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਦ੍ਰਸ਼ਟਵਾ : ਦੇਖ ਲਿਆ। ਭਯੇਨ : ਡਰ ਨਾਲ। ਚ : ਅਤੇ। ਪ੍ਰਵਯਥਿਤਮੁ : ਮਾਯੂਸੀ ਨਿਗਾਹਾ ਵਿੱਚ। ਮਨਹ : ਮਨ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਏਵ : ਸਿਰਫ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਦਰਸ਼ਅਯ : ਵਿਖਾਵਾ। ਦੇਵ ਰੂਪਮ : ਦੇਵ ਰੂਪ। ਦੇਵਇਸ਼ : ਦੇਵਤਾ। ਜਗਦਨਿਵਾਸ : ਸਮੁੱਚੇ-ਲੋਕ ਦਾ ਘਰ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਪਹਿਲਾਂ ਨਾ ਦੇਖੋ ਗਏ (ਆਪ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ) ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰਾ ਮਨ ਡਰ ਨਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੇ ਦੇਵ। ਮੈਨੂੰ ਉਹੋ ਹੀ ਰੂਪ ਦਿਖਾਵੇ। ਹੇ ਦੇਵਇਸ਼! ਹੇ ਜੱਗ ਨਿਵਾਸ ਆਪ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਹੋ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਅ-ਦਸ਼-ਤਪੂਰਵਮੁ ਹਰਸ਼ਿਤਹ ਅਸ੍ਰਿਮ ਦ੍ਰਸ਼ਟਵਾ, ਭਯੇਨ, ਚ ਪ੍ਰਵਯਥਿਤਮੁ ਮਨਹ ਮੇ = ਆਪ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਅਲੋਕਿਕ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੂਪ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਆਪਦਾ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾ ਯੋਗਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਆਪ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੁਭਾਗਸ਼ਾਲੀ ਹਾਂ, ਖੁਸ਼ ਹਾਂ, ਪਰਸੰਨ ਹਾਂ। ਪਰ ਆਪ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਉਗਰਤਾ ਦੇਖ ਕੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬੇਚੈਨੀ ਸਹਿਮ ਤੇ ਡਰ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਕੇ ਘਬਰਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ੦ ਤਤ੍ ਏਵ ਮੇ ਦਰਸ਼ ਅਯ ਦੇਵ ਰੂਪਮੁ - ਤਤ੍ (ਉਹ) ਸ਼ਬਦ ਪੱਧਰਵਾਚੀ ਹੈ। ਤੇ ਤਤਏਵ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦੇਵ ਰੂਪ (ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਰੂਪ) ਜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਅਜੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦੇਖਣੇ 'ਤੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿਸ਼ਟੀ ਪਈ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਮਲਾਸਨ 'ਤੇ ਵਿਗਾਜਮਾਨ ਬਹਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ (11.15) ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਮਲ ਜਿਸ ਦੀ ਨਾਭ 'ਚੋ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਸੇਸ ਛਾਇਆ ਵਾਲੇ ਚਤੁਰਭੁਜ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਭੀ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਹਿਰ 11.17 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਰੀਟ (ਮੁਕਟ) ਗਦਾ ਚੱਕਰ (ਤੇ ਚ ਪਦ ਤੋਂ ਸੰਖ ਤੇ ਪਦਮ) ਧਾਰਣ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਇਹੋ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਭਗਵਾਨ ਦੇ, ਜਿਸ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਅਰਜਨ ਏਥੇ 'ਉਹੀ ਦੇਵ ਰੂਪ ਮੈਨੂੰ ਦਿਖਾਓ। ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਦੇਵ ਰੂਪਮੁ - ਮੈਂ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਆਪ ਮੈਨੂੰ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਰੂਪ ਹੀ ਦਿਖਾਓ। 11.15 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ, ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ 'ਦੇਵ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਏਥੇ ਦੇਵ ਰੂਪ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਸੀਦ ਦੇਵਇਸ਼ ਜਗਦ ਨਿ-ਵਾਸ = ਏਥੇ ਅਗਨ ਨਿਵਾਸ ਸੰਬੋਧਨ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦਾ ਦੇਵਸ਼ (ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਦੇਵਤਾ) ਸੰਬੋਧਨ ਚਤੁਰ ਭੂਜ ਰੂਪ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੋ ਸੰਬੋਧਨਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪੂਰਨ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇਖ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਹੁਣ ਆਪ ਦੇਵਸ਼ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ, ਜੋ ਅਸੀਮ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦਾ ਉਧਮੂਲਕ ਰੂਪ (ਜੋ ਤੁਢਾਨੀ ਹੈ) ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਭਿੰਕੰਕਰ ਰੂਪ ਵੀ ਹੈ, ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਜਗਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਹ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਵਿਖਾਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਯੁੱਧ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇ। ਅਰਜਨ - ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਦੇ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਸਰੂਪ ਦੇ ਨਹੋਏ ਪੱਖ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਕੁਲਾਹਲ ਮਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭਰਿਆ ਬਖਸ਼ਿਆਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਉੱਪਰ ਬੋਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਦਿਆਲੂ ਹੈ।

○ ○ ○

11.46 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਿਰੀਟਿਨਮ੍ ਗਦਿਨਮ੍ ਚਕ੍ਰ-ਹਸਤਮ੍, ਇਚਛਾਮਿ ਤਵਾਮ੍ ਦ੍ਰਸ਼ਟਮ੍ ਅਹਮ੍ ਤਥਾ ਏਵ।

ਤੇਨ ਏਵ ਰੂਪੇਣ ਚਤੁਰ ਭੁਜਨ, ਸਹਿਸ੍ਰਤ ਬਾਰੋ ਵਿਸ਼ਵ ਮੂਰਤੇ॥

ਕਿਰੀਟਿਨਮ੍ ਗਦਿਨਮ੍ ਚਕ੍ਰ ਹਸਤਮ੍, ਇਚਛਾਮਿ ਤਵਾਮ੍ ਦ੍ਰਸ਼ਟਮ੍ ਅਹਮ੍ ਤਥਾ ਏਵ।

ਤੇਨ ਏਵ ਰੂਪੇਣ ਚਤੁਰ ਭੁਜਨ, ਸਹਿਸ੍ਰਤ ਬਾਰੋ ਵਿਸ਼ਵ ਮੂਰਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਿਰੀਟਿਨਮ੍ : ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਤਾਜ਼ ਹੈ। ਗਦਿਨਮ੍ : ਗਦਾਧਾਰੀ, ਗੁਰਜਵਾਲਾ। ਚਕ੍ਰਹਸਤਮ੍ : ਚਕ੍ਰਧਾਰੀ। ਇੱਛਾਮਿ : ਇੱਛਾ। ਤਵਾਮ੍ : ਉਹ। ਦ੍ਰਸ਼ਟਮ੍ : ਦੇਖਣਾ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਤਥਾ ਏਵ : ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ। ਤੇਨਏਵ : ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਰੂਪੇਣ : ਰੂਪ ਦਾ। ਚਤੁਰ ਭੁਜਨ : ਚਾਰ ਭੂਜਾ ਵਾਲੇ। ਸਹਿਸ੍ਰਤ : ਹੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਾਹਾਂ ਵਾਲੇ। ਭਰਵਿ ਸ਼੍ਰਵਮੂਰਤੇ : ਹੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਰੂਪ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਆਪ ਨੂੰ ਵੈਸੇ ਹੀ ਮੁਕਟ ਧਾਰੀ ਗਦਾਧਾਰੀ ਅਤੇ ਚਕ੍ਰ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲਈ ਹੋਏ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਹੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਾਹਾਂ ਵਾਲੇ ਆਪ ਉਸ ਚਤੁਰ ਭੁਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਿਗਾਜਮਾਨ ਹੋਵੋ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕਿਰੀਟਿਨਮ੍ ਗਦਿਨਮ੍ ਚਕ੍ਰ ਹਸਤਮ੍ ਇਚਛਾਮਿ ਤਵਾਮ੍ ਦ੍ਰਸ਼ਟਮ੍ ਅਹਮ੍ ਤਥਾ - ਏਵ = ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਦਿਵਾਖ ਮੁਕਟ ਅਤੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਗਦਾ ਤੇ ਚੱਕਰ ਧਾਰਣ ਕਰ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਉਸੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਮੈਂ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ੦ 'ਤੇਨ-ਏਵ' ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ (11.03 ਅਨੁਸਾਰ) ਅਜਿਹੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਤੋਂ, ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਬਾਕੀ ਕਿਉਂ ਰੱਖਾਂ? ਮੈਂ ਆਪ ਦੇ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਸੌਮਯ ਚਤੁਰ ਭੁਜ ਰੂਪ ਦੇਖਿਆ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਰੂਪ ਮੈਂ ਹੁਣ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ੦ 11.15 ਤੇ 11.17 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਤੁਰ ਭੁਜ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਅਰਜਨ ਏਥੇ 'ਏਵ' ਪਦ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਤੇਨ ਚਤੁਰ ਭੁਜ ਲਈ ਤੇ ਏਵ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਭਰ ਪਦ 'ਹੋ ਜਾਈਏ' ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਲਈ ਆਇਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਤਤ੍-ਏਵ ਅਤੇ ਏਥੇ ਤਥ-ਏਵ ਤੇ ਤੇਨ-ਏਵ ਤਿੰਨ ਪਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਅਰਜਨ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦੇਖ ਕੇ ਡਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਏਵ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪ ਦਾ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਰੂਪ ਹੀ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ

ਹਾਂ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਕੇਵਲ ਚਤ੍ਰ ਭੁੱਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਓ। ੦ ਸਹਸ੍ਰ ਬਾਰੋ - ਸੰਬੋਧਨ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋ ਜਾਗਾਂ ਹੋਂਦਾਂ ਵਾਲੇ ਭਗਵਾਨ। ਆਪ ਚਾਰ ਹੋਂਦਾਂ ਵਾਲੇ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਮੂਰਤੇ ਸੰਬੋਧਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਅਨੇਕ ਰੂਪਾਂ ਵਾਲੇ, ਹੋ ਭਗਵਾਨ। ਆਪ ਇੱਕ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਵਿਸ਼ਵ-ਰੂਪ ਦਾ ਉਪ-ਸੰਹਾਰ ਕਰਕੇ ਚਤ੍ਰ-ਭੁਜ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਾਨਵ ਸਰੀਰ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੋ ਹੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਚਤ੍ਰ-ਭੁਜ ਕਿਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਜਿਕਰ ਹੈ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਚਤ੍ਰ-ਭੁਜ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਦੋ ਬਾਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ - ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਰਬੋਤਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਤੇ ਦੈਵੀ-ਪੁਰਸ਼ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮਾਨਵੀ ਸਰੂਪ ਹੀ ਬਹੁਤ ਕਾਫੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਇੱਛਾ ਯੋਗ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਪਣਾ ਦਿਆਲੂ ਸਰੂਪ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ। ਇਹ ਸਰੂਪ - ਅਰਜਨ ਦੇ ਤਣਾਓ ਭਰੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਦਾ ਅਸਲ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਹਨ। ਦੈਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ। ਹਰ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਦੇ ਹਿਤਸ਼ੀ ਹਨ।

* * *

11.47 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਕਾਚ

ਮਧਾ ਪ੍ਰਸਦ-ਤੇਨ ਤਰ ਅਰਜਨ ਇਦਮ्, ਰੂਪਮ् ਪਰਮ ਦਰਸ਼ਾਇਤਮ् ਆਤਮ-ਯੋਗਾਤ्।

ਤੇਜ:- ਮਧਮ ਵਿਸ਼ਵ ਅਨ੍ਤ-ਅਨਤਮ ਆਦਿਮ, ਧਰ ਮੇ ਤਕਤੁ ਅਨ੍ਯੇਨ ਨ ਵਣ-ਪੂਰਵਮ्॥

ਮਧਾ ਪ੍ਰਸਦ ਤੇਨ ਤਰ ਅਰਜਨ ਇਦਮ्, ਰੂਪਮ् ਪਰਮ ਦਰਸ਼ਾਇਤਮ् ਆਤਮ ਯੋਗਾਤ्।

ਤੇਜਹ ਮਧਮ ਵਿਸ਼ਵਮੁਨਾਨ-ਅੰਤਮੁ ਆਦਿਮ, ਯਤ ਮੇ ਤ੍ਰਵਤ ਅਨ੍ਯੇਨ ਨ ਦ੍ਰਸ਼ਟ ਪੂਰਵਮ्॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ : ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ। ਮਧਾ : ਮੇਰੇ ਗਾਹੀਂ। ਪ੍ਰਸਦ-ਤੇਨ : ਸ਼ਾਨ ਵਾਲਾ ਦਿਆਲੂ, ਕਿਰਪਨਿਧਾਨ। ਤਰ : ਉਸ ਨੂੰ। ਅਰਜਨ : ਹੇ ਅਰਜਨ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਰੂਪਮ੍ : ਰੂਪ। ਪਰਮ੍ : ਰੂਪ। ਪਰਮ੍ : ਪਰਮ। ਦਰਸ਼ਾਇਤਮ੍ : ਵਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਆਤਮ ਯੋਗਾਤ੍ : ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਯੋਗ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲਾ। ਤੇਜਹ ਮਧਮ੍ : ਸ਼ਾਨ ਸ਼ੈਕਤ ਨਾਲ। ਵਿਸ਼ਵ ਮੁਨਾਨੁ : ਸੰਸਾਰ ਵਿਆਪਕ, ਸਰਬ ਲੌਕਿਕ। ਅਨੁਅੰਤਮ੍ : ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਆਦਿਮ੍ : ਪੁਰਾਣ, ਆਦਿ ਸਮੇਂ ਦਾ, ਮੁੱਢ ਕਦੀਮੀ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਤ੍ਰਵਤ੍ : ਉਸ ਲਈ। ਅਨ੍ਯੇਨ : ਦੂਜੇ ਗਾਹੀਂ। ਨੁੰ : ਨਹੀਂ। ਦ੍ਰਸ਼ਟ ਪੂਰਵਮ੍ : ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਖੇ ਗਏ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ! ਹੇ ਅਰਜਨ ਮੈਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਯੋਗ ਨਾਲ ਇਹ ਮੇਰਾ ਪਰਮ ਤੇਜ਼ਮੀ ਆਦਿਭੂਤ ਅੰਤਰਹਿਤ ਵਿਸ਼ਵਾਤਮਕ ਰੂਪ ਤੈਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਜੋ ਤੇਰੇ ਸਿਵਾਏ ਦੂਜੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਮਧਾ ਪ੍ਰਸਦ-ਤੇਨ ਤਰ ਅਰਜਨ ਇਦਮ्, ਰੂਪਮ੍ ਪਰਮ੍ ਦਰਸ਼ਾਇਤਮ = 'ਹੇ ਅਰਜਨ ਤੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਪਰਸੰਨ ਹੋਣ ਲਈ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ (11.25, 11.31, 11.45) ਤਾਂ ਪਿਆਰੇ ਭਾਈ। ਮੈਂ ਜੋ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਤੈਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚਲੇ, ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ, ਤੂੰ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਮੈਂ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਜਾਂ ਮੈਨੂੰ ਭੈਭੀਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੁਂ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਤੈਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਤੇਰੀ ਯੋਗਤਾ ਪਾਤਰਤਾ ਅਥਵਾ ਭਗਤੀ, ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੂੰ ਤੁਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਡੂਤੀ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਕਿਧਰੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇ, ਉਥੇ ਉਥੇ ਮੇਰੀ ਵਿਡੂਤੀ ਸਮਝ। ਇਹ ਤੇਰੇ ਪ੍ਰਸਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਅਥਵਾ ਪਦ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਹੀ ਤਰਫ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹੀ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜਾਣਨ ਨਾਲ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ? ਦੇਖਣ ਸਮਝਣ ਤੇ ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਵਿਡੂਤੀਆਂ ਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ? ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਡੂਤੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਆਸਿੱਤ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ, ਮੈਂ, ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਕਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਤੇਰੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦਿਵਯ ਰੂਪ ਦਿਖਾ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਦਿਵਯ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਫੌਕੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦੇਪਣ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਮੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਹੈ। ੦ ਆਤਮ ਯੋਗਾਤ੍ - ਇਸ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਲਈ, ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਰੂਪ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ੦ ਪਰਮ੍ - ਮੇਰਾ ਇਹ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਅਤਿਅੰਤ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਹੈ। ੦ ਤੇਜਹ ਮੁਖਮ੍ - ਇਹ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਅਤਿਅੰਤ ਤੇਜ਼ਮੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਦਿਵਯ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਵੀ ਤੂੰ ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੁਰਨਿਹੀਕਸ਼ਯ ਕਿਹਾ ਹੈ (11.17) (ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਥਤ) ੦ ਵਿਸ਼ਵਮ੍ - ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਤੂੰ ਆਪ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ, ਵਿਸ਼ਵ ਮੂਰਤ ਨਾਂ ਤੋਂ ਪੁਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਰੂਪ ਸਰਵ ਵਿਆਪੀ ਹੈ। ੦ ਅਨੁ ਅਨੁਤਮ੍ ਆਧਯਮ੍ - ਮੇਰੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਆਦਿ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾਤੀ ਤੋਂ ਨਾ ਤਾਂ ਆਦਿ ਹੈ, ਨਾ ਅੰਤ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਭ ਦਾ ਆਦਿ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਅਨਾਦਿ ਹੈ। ੦ ਅਨ੍ਯੇਨ ਨ ਦ੍ਰਸ਼ਟ ਪੂਰਵਮ੍ = ਤੇਰੇ ਸਿਵਾਏ ਮੇਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਕਹੀ? ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਮ ਅਵਤਾਰ ਸਮੇਂ ਮਾਤਾ ਕੌਸ਼ਲਯਾ ਨੇ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਵਤਾਰ ਸਮੇਂ ਮਾਤਾ ਯਸ਼ੋਦਾ ਨੇ ਅਤੇ ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਦੋਨੋਂ ਸੰਜ ਵਿਦੁਰ ਤੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਦੇਖਿਆ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਵਾਸਤੇ "ਏਵਮੁ ਰੂਪਹ" (ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ 11.48 ਵਿੱਚ) ਪਦ ਰਾਹੀਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਜਿਸ ਦੇ ਮੁੰਹ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਯੋਧਾ ਸੈਨਾਪਤਾਂ ਆਦਿ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ੦ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹਾ ਦਿਸ਼ ਦਿਖਾਉਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ-ਸਮਰੱਥਾ ਆ ਸਕੇ ਤੇ ਉਹ ਯੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਏਥੇ ਜੋ ਸ਼ਲਾਘਾ ਯੋਗ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਚੰਗੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਧੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ, ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਹਉਮੈਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਭਾਵ ਕਿਨਾ ਵੀ ਸ਼ੁਦੱਧ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਆਪ

ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਮੱਗਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਫਿਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਫਲ ਉਸ ਨੂੰ ਜੋ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਹਾਨ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਹਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

* * *

11.48 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਕੇਦ-ਯਜ-ਅਧਿ-ਅਧਨੈ: ਨ ਦਾਨੈ; ਨ ਚ ਕਿਆਭਿ: ਨ ਤਪ:-ਮਿ: ਤਗੈ: /

ਏਵਮ्-ਰੂਪ: ਸ਼ਕ-ਯ: ਅਹਮ् ਨੂ-ਲੋਕੇ, ਦ੍ਰ਷ਟੁਮ् ਤਕਤ ਅਨ੍ਯੇਨ ਕੁਝ-ਪ੍ਰ-ਕੀਰੀ //

ਨ ਵੇਦ ਯਗਯ ਅਧਿ ਅਧਨੈਹ ਨਾ ਦਾਨੈਹ, ਨ ਚ ਕਿਆਭਿ ਨ ਤਪ ਭਿ ਉਗੈਹ।

ਏਵਮ् ਰੂਪਹ ਸਕ ਯਹ ਅਹਮ् ਨੂ ਲੋਕੇ, ਦ੍ਰ਷ਟੁਮ ਤ੍ਰਵਤ ਅਨ੍ਯੇਨ ਕਰੁ ਪ੍ਰਵੀਰ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਵੇਦ ਯਗਯ ਅਧਿਅਧਨੈਹ : ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਨਾਲ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਦਾਨੈਹ : ਸੁਗਾਤਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਨਾ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਕਿਆਭਿ : ਗੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਤਪੱਸਿਆ ਰਾਹੀਂ। ਉਗੈਹ : ਸਖਤ, ਤੇਜ਼। ਏਵਮ् ਰੂਪਹ : ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਸਕਯਹ : ਸੰਭਵ ਹੈ। ਅਹਮ੍ : ਮੈ। ਨੂ ਲੋਕੇ : ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ। ਦ੍ਰ਷ਟੁਮ : ਦੇਖਣ ਜੋ ਹੈ। ਤ੍ਰਵਤ : ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਅਨ੍ਯੇਨ : ਹੋਰ ਦੂਜਾ। ਕਰੁ ਪ੍ਰਵੀਰ : ਹੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਨਾਇਕ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਕੁਰੁ ਵੀਰ! ਨਾ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨੈਨ ਨਾਲ, ਨਾ ਯਗਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨੈਨ ਨਾਲ, ਨਾ ਹੀ ਦਾਨ ਨਾਲ, ਨਾ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਤੇ ਨਾ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਸਖਤ ਤਪੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ, ਮਾਨਵ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੂਪ ਵਾਲਾ, ਤੇਰੇ ਸਿਵਾ ਦੂਜੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕੁਰੁ ਪ੍ਰਵੀਰ - ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਰਜਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪੂਰਣ ਕੌਰਵ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਨ ਦੀ ਮੇਰੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਤੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇਹ ਗੁਰੂ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤੇਰੀ ਹੀ ਸੋਸ਼ਠਤਾ ਹੈ। ੦ ਨ ਵੇਦ ਯਗਯ ਅਧਿਅਧਨੈਹ ਨ ਦਾਨੈਹ, ਨ ਚ ਕਿਆਭਿ ਨ ਤਪ ਭਿ ਉਗੈਹ - ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨੈਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਯਗਾਂ ਦਾ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਅਧਿਅਨੈਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਕਠਿਨ ਤੋਂ ਕਠਿਨ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਤੀਰਥ ਵਰਤ ਆਦਿ ਸ਼ੁਭ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦਰਸ਼ਨ ਹੇਤੂ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ। ਕੰਮਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਲ ਵੀ ਆਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਕਰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਅੰਨੰਤਾ, ਸੀਮਾ, ਅਸੀਮਾ ਦਿਵਸ਼ਤਾ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ, ਜਾਣਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ-ਦਰਸ਼ਨ, ਭਗਵਾਨ-ਕਿਰਪਾ ਤੋਂ ਸੰਭਵ ਹਨ। ੦ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਯਗ, ਦਾਨ ਤੇ 34 ਵਾਰ ਵਰਨਣ ਹੈ। 8.28 ਸ਼ਲੋਕ ਤੇ 8.53 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੇਦ, ਯਗ ਦਾਨ ਤੇ ਤਪ ਚਾਰਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਹੈ। ਏਥੇ ਵੇਦ ਯਗ ਦਾਨ ਤਪ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨੇ ਕਿਸੇ ਕਰਮ ਫਲ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਦੁਰਲੱਭਤਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਚਤੁਰਭੂਜ ਰੂਪ ਦੇਖਣ ਲਈ ਭਗਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਤਾਂ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਪਰਸੰਨਤਾ ਕਿਰਪਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਏਵਮ् ਰੂਪਹ ਸਕਯਹ ਅਹਮ੍ ਨੂਲੋਕੇ, ਦ੍ਰ਷ਟੁਮ ਤ੍ਰਵਤ ਅਨ੍ਯੇਨ - ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿਵਾਏ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤੂੰ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਹ ਰੂਪ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਸੰਜਜ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਆਸ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਾਨੂੰ ਮੁੜ ਕਦੀਮ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪੱਖਾਤ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਬੁਹਿਮੰਡੀ ਜਗਤ ਦੇ ਸਵੈ ਕਾਰਜਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨੈਨ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਤਪੱਸਿਆ ਤਾਂ ਹੀ ਸਾਰਥਕ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਮਾਰਗ ਉਪਰ ਚਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਵੇਦ-ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਚਾਰੇ ਵੇਦ ਅਠਾਰ੍ਹ ਪੁਰਾਣ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂ ਸੂਤਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨੈਨ ਹੈ। ਸਰਬ ਲੋਕਿਕ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਾਧਕ ਬਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

* * *

11.49 ਸ਼ਲੋਕ :

ਮਾ ਤੇ ਵਧਥਾ ਮਾ ਚ ਕਿ-ਸੂਢ-ਭਾਵ:, ਵਦਾ-ਤਕ ਰੂਪਮ੍ ਥੋਰਮ੍ ਇਦਮ੍

ਕਿ-ਅਪ-ਇਤ-ਭੀ: ਪ੍ਰੀਤ-ਸਨਾ: ਪੁਨ: ਤਕਮ, ਤਰ ਏਵ ਮੇ ਰੂਪਮ੍ ਇਦਮ੍ ਪ੍ਰ-ਪਥਾ॥

ਮਾ ਤੇ ਵਦਾ ਮਾ ਚ ਵਿਮੁਡ ਭਾਵਹ, ਦ੍ਰਸਾ ਤ੍ਰਵਾ ਰੂਪਮ੍ ਥੋਰਮ੍ ਇਦਮ੍ ਮ ਇਦਮ੍।

ਵਿਅਪ ਇਤ ਭੀ ਪ੍ਰੀਤ ਮਨਹ ਪੁਨਹਤਵਮ, ਤਤ ਏਵ ਮੇ ਰੂਪਮ੍ ਇਦਮ੍ ਪ੍ਰਪਸ਼ਯ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਾ : ਨਹੀਂ। ਤੇ : ਉਹ। ਵਦਾ ਭਾਵ : ਭਰ। ਮਾ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਵਿਮੁਡ ਭਾਵਹ : ਅਸ਼ਾਂਤ, ਹੋਸ਼ ਭੁਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਮਨੋਸਿਥਿਤਾ। ਦ੍ਰਸਾ ਤ੍ਰਵਾ : ਦੇਖ ਚੁੱਕੇ। ਰੂਪਮ੍ : ਰੂਪ। ਥੋਰਮ੍ : ਭਿਆਨਕ। ਇਦਮ੍ : ਅਜਿਹਾ। ਮਮ : ਮੇਰਾ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਵਿਅਪਇਤਭੀਹ : ਭੈ ਦੂਰ ਕਰਨਾ। ਪ੍ਰੀਤ ਮਨਹ : ਖੁਸ਼ੀ ਭਰੇ ਮਨ ਨਾਲ। ਪੁਨਹਤਵਮ੍ : ਮੁੜ ਕੇ ਦੁਵਾਰਾ ਤੇਰੇ। ਤਤ : ਉਹ। ਏਵ : ਭੀ। ਮੇ : ਮੇਰਾ। ਰੂਪਮ੍ : ਰੂਪ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਪ੍ਰਪਸ਼ਯ : ਵੇਖੋ! ਧਿਆਨ ਦੇਵੋ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੇਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਸ਼ ਭੁਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਮੁੜ ਭਾਵ ਭੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਤੂੰ ਭੈਯ ਰਹਿਤ ਤਥਾ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਨ ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਉਸੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਫਿਰ ਦੇਖ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਮਾ ਤੇ ਵਦਾ ਮਾ ਚ ਵਿਮੁਡ ਭਾਵਹ, ਦ੍ਰਸਤਵਾ ਰੂਪਮ੍ ਥੋਰਮ੍ ਇਦਮ੍ = ਵਿਕਰਾਲ ਜਾੜ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਭੈਭੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹਾਂ ਵਿੱਚ ਯੋਧਾ ਲੋਕ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਚੁਰਨ ਬਣੇ, ਸਿਰਾਂ ਸਮੇਤ

ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਫਸੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਪਰਲਜ ਕਾਲ ਦੀ ਅੱਗ ਦੇ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਜਵੱਲਤ ਮੂੰਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਪੂਰਣ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰਸਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਚੱਟ ਰਿਹਾ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੇਰੇ ਘੋਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਵੱਲ ਦਿਸ਼ਟੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਤੇਰਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਣਾ ਠੀਕ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਬੇਚੈਨ ਹੋਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ੦ ਮਾ ਤੇ ਵਯਸਾ - ਅਰਜਨ ਨੇ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਵੇਖੋ 11.23 ਤੇ 11.24, ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਬੇਬੇ ਮਾ ਤੇ ਵਯਸਾ - ਮੈਂ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਆਜਿਹਾ ਰੂਪ ਦਿਖਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਪਰ ਤੂੰ ਜੋ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈਂ ਕਿ 'ਪਰਸੰਨ ਹੋ ਜਾਓ' ਇਹੋ ਤੇਰਾ ਵਿਮੂਡ ਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਤੂੰ ਛੱਡ ਦੇ। ਤੀਜੀ ਗੱਲ - ਪਹਿਲਾਂ ਤੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਮੋਹ ਚਲਾ ਗਿਆ (11.01) ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਤੇਰਾ ਮੋਹ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਮੋਹ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਭੈਅ ਤੇ ਪਰਸੰਨ ਮਨ ਵਾਲਾ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰਾ ਇਹ ਦੇਵ ਰੂਪ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤੇਰਾ ਮੇਰਾ ਸੰਵਾਦ ਪ੍ਰਸ਼ੰਨ ਤੇ ਆਹੰਦ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਘੋੜੇ ਹਕਦਾ ਹਾਂ, ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਕਰਦਿਆਂ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਵਿਕ੍ਰਤੀ ਦੇਖੀ ਹੈ ਕੀ ? ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਆਇਆ ਹੈ ? ਹੋ ਅਰਜਨ ! ਤੈਨੂੰ ਜੋ ਡਰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਅੰਹੰਤਾ ਮਹਤਾ (ਮੈਂ ਮੇਰਾ ਪਨ) ਹੋਣ ਨਾਲ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੇ ਇਹ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਡਰ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਤੇਰੀ ਮੁਰਖਤਾ ਹੈ, ਅਨਜਾਣ ਪਣਾ ਹੈ - ਇਸ ਨੂੰ ਤੂੰ ਛੱਡ ਦੇ। ੦ ਵਿਆਪ-ਇਤ ਭੀਹ ਪ੍ਰੀਤਮਨਹ ਪੁਨਹ ਤ੍ਰਵਮ - ਤਤ ਏਵ ਮੇਂ ਰੂਪਮ੍ ਇਦਮ੍ ਪ੍ਰਪਸ਼ਮ - ਅਰਜਨ ਨੇ 11.45 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਸੀ 'ਭਯੇਨ ਚ ਪ੍ਰਵਯਿਤਮ੍ ਮਨਹ ਮੇ'। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਭਯੇਨ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ, ਵਿਆਪਇਤ ਭੀਹ 'ਤੂੰ ਭੈਅ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਵਯਿਤਮ੍ ਮਨਹ' ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ 'ਪ੍ਰੀਤਮਨਾਹ' ਅਰਥਾਤ ਤੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ੰਨ ਮਨ ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾ।' ੦ ਤਤਏਵ - ਭਾਵ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਦੇਵ ਰੂਪ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮਾ ਸ਼ੰਕਰ ਆਦਿ ਦੇਵਤਾ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਕੇਵਲ ਦੇਵ ਰੂਪ ਹੀ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਇਸ ਲਈ ਇਹੋ ਰੂਪ ਤੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖ ਲੈ।' ਅਰਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ 'ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਜੋ ਰੂਪ ਦਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ - ਉਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਏਬੇ 'ਇਦਮ੍' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ੦ ਸੰਜਯ ਦੀ ਦਿਵਯ ਦਿਸ਼ਟੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦੀ ਮੌਤ ਤੱਕ ਰਹਿਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਸੰਜਯ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਦਿਵਯ ਦਿਸ਼ਟੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਜੋ ਦਿਵਯ ਦਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ 11.49 ਸਲੋਕ ਤੱਕ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਰਹੀ, ਫਿਰ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ। ੦ ਵਿਆਕੁਲ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਿਵਯ ਦਿਸ਼ਟੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਗਈ, ਇਸ ਸੰਕਾ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਰਜਨ ਐਨਾ ਭੈਅ ਭੀਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਜਿੰਨਾ ਏਬੇ ਹੈ, ਏਬੇ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਤ੍ਰਭੁਜ ਰੂਪ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ (11.45) ਇਸ ਲਈ ਏਬੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਦਿਵਯ ਦਿਸ਼ਟੀ ਜਾਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, 'ਨਿਸ਼ਪਾਪ ਨਰੋਸ। ਆਪ ਦੇ ਪੁੱਤਰ (ਦੁਰਯੋਧਨ) ਦੇ ਸਵੱਰਗ ਲੱਕ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ, ਮੈਂ ਸ਼ੋਕ ਵਿੱਚ ਢੁੱਬ ਗਿਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਂਗਿਸੀ ਵਿਆਸ ਜੀ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਮੇਰੀ ਇਹ ਦਿਵਯ ਦਿਸ਼ਟੀ ਹੁਣ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।' ਅਰਜਨ ਸੰਬੰਧੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਇਹ ਵੀ ਹੈ, ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ (11.03) ਇਸ ਲਈ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਦਿਵਯ ਦਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਜਦ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਚਤ੍ਰਭੁਜ ਰੂਪ ਵੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਦਿਵਯ ਦਿਸ਼ਟੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ ੦ ਸ਼ੋਕ ਦੁੱਖ ਕਾਰਨ ਦਿਵਯ ਦਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਮੱਤ ਮਾਰੀ ਜਾਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਖੜ੍ਹਾ ਵਿਅਕਤੀ, ਜਦੋਂ ਤੂਢਾਨ ਮਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪਾਣੀ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਾਂ ਦਾ ਗੁਸ਼ਾ ਠੰਡਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਰੁਦਰ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਸਰੂਪ, ਦਿਆ ਦਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਦਿਆਲੂ ਕਿਰਪਾਲੂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਭਗਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਰੁਦਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਹਾਂ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਹੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਰਪਾ ਦਿਸ਼ਟੀ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

11.50 ਸਲੋਕ :

ਸੰਜਯ ਉਵਾਚ ਸੜਿ ਤਵਾਚ

ਇਤਿ ਅਰਜਨਮ੍ ਵਾਸੁ-ਦੇਵ: ਤਥਾ ਤਕਤਾ, ਸਵਕਮ੍ ਰੂਪਮ੍ ਦਰਸਾਯਮ੍-ਆਸ ਭੂਯ: /

ਆ-ਥਾਸ-ਅਯਾਮ-ਆਸ ਚ ਭੀਤਮ੍ ਏਨਮ੍, ਭੂ-ਤਵ ਪੁਨ: ਸੌਘ-ਕਵੁ: ਮਹਾ-ਆਤਮਾ //

ਇਤਿ ਅਰਜਨਮ੍ ਵਾਸੁਦੇਵਹ ਤਥਾ ਉਕਤਵਾ, ਸ੍ਰਵਕਮ੍ ਰੂਪਮ੍ ਦਰਸ਼ਣਮ੍ ਆਸ ਭੂਯਹ।

ਆਸਵਾਸ ਅਯਾਮ ਆਸ ਚ ਭੀਤਮ੍ ਏਨਮ੍, ਭੂਤਵਾ ਪੁਨਹ ਸੌਮਯ ਵਪੁਰ ਮਹਾ ਆਤਮਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸੰਜਯ ਉਵਾਚ : ਸੰਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਅਰਜਨਮ੍ : ਅਰਜਨ। ਵਾਸੁਦੇਵ : ਵਾਸੁਦੇਵ। ਤਥਾ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਉਕਤਵਾ : ਬੋਲ ਚੁੱਕੇ। ਸ੍ਰਵਕਮ੍ : ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ। ਰੂਪਮ੍ : ਰੂਪ। ਦਰਸ਼ਣਮ੍ : ਆਸ : ਦਿਖਾਏ ਗਏ। ਭੂਯਹ : ਦੁਬਾਰਾ। ਆਸਵਾਸਮ੍ : ਆਸ। ਅਯਾਮ੍ : ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਭੀਤਮ੍ : ਜੋ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਏਨਮ੍ : ਉਸ ਨੂੰ। ਭੂਤਵਾ : ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ। ਪੁਨਹ : ਦੁਵਾਰਾ। ਸੌਮਯ ਵਪੁਰ : ਸਭਿਆ ਰੂਪ। ਮਹਾਤਮਾ : ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਸੰਜੇ ਬੋਲਿਆ, "ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੇ ਅਰਜਨ ਤੋਂ ਇੱਜ ਕਹਿ ਕੇ, ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉੰਜ ਹੀ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦਿਖਲਾਇਆ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਨੇ ਫਿਰ ਸੌਮਯ ਸਰੂਪ (ਸਭਿਆ ਸਰੂਪ) ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਭੈਅ ਭੀਤ (ਅਰਜਨ) ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਇਤਿ ਅਰਜਨਮ੍ ਵਾਸੁਦੇਵਹ ਤਥਾ ਉਕਤਵਾ ; ਸ੍ਰਵਕਮ੍ ਰੂਪਮ੍ ਦਰਸ਼ਣ ਮਾਮ੍ ਆਸ ਭੂਯਹ - ਅਰਜਨ ਨੇ ਜਦ, ਭਗਵਾਨ ਅੱਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਤ੍ਰਭੁਜ ਦੇਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਤੂੰ ਬੇਚੈਨ ਤੇ ਭੈਅ ਭੀਤ ਨਾ ਹੋ। ਤੂੰ ਪਰਸੰਨ ਮਨ ਵਾਲਾ ਬਣ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ। (11.49) ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਏਸੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਸੰਜੇ, ਏਸੇ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਤਥਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਕਿਰਪਾ ਕਰਦਿਆਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਰੂਪ ਦਿਖਾਇਆ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਰਪਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਚਤ੍ਰ-ਭੁਜ ਰੂਪ ਦਿਖਾਇਆ। ੦ ਭੂਯਹ - ਜਿਸ ਦੇਵ ਰੂਪ (ਚਤ੍ਰਭੁਜ ਸਰੂਪ) ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦੇਖਿਆ ਸੀ (11.15, 11.17) ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਅਰਜਨ ਨੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ

ਸੀ - ਉਹੋ ਰੂਪ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਫਿਰ ਦਿਖਾਇਆ। ੦ ਆਸੁਵਾਸ ਅਯਾਮ੍ ਆਸ ਚ ਭੀਤਮ੍ ਏਨਮ੍ - ਭੂਤਵਾ, ਪੁਨਹ ਸੌਮਯ ਵਪੁਰ ਮਹਾਅਤਮਾ = ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਚਤ੍ਰਭੂਜ ਰੂਪ ਦਿਖਾਇਆ। ਫਿਰ ਅਰਜਨ ਦੀ ਪਰਸੰਨਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਤਮਾ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਪੁਨਹ ਦਿਵਜੁ ਰੂਪ (ਮਨੁਖ ਰੂਪ) ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋਏ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਦਿਵਭੂਜ ਸਨ ਜਾਂ ਚਤ੍ਰਭੂਜ, ਇਸਦਾ ਉਤਰ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਹਰ ਸਮੇਂ ਦਿਵਭੂਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਾਸੁਦੇਵਾ (ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਲਈ) ਵਾਸੁਦੇਵ ਤੇ ਦੇਵਕੀ ਦੇ ਸਪੂਤਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਸਪੂਤਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਿਆਲਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਿਰਜੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣਾ ਕ੍ਰਾਂਧਸਥੀ ਭਿੰਕਰ ਰੂਪ ਉਨੀਂ ਦੇਰ ਤੱਕ ਹੀ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨੀ ਦੇਰ ਵਿੱਚ ਭੈਡੇ ਜਾਲਮ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਲੋਕ ਠੀਕ ਮਾਰਗ ਨਹੀਂ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦੇ। ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਲਈ ਮਹਾਤਮਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

○ ○ ○

11.51 ਸਲੋਕ :

ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ ਅਰਜੁਨ ਤਵਾਚ

ਵਸ਼-ਤਵਾ ਇਦਮ੍ ਮਾਨਸਮ੍ ਰੂਪਮ੍, ਤਵ ਸੌਮਯਮ੍ ਜਨ ਅਰਦਨ। ਇਦਾਨੀਮ੍ ਅਸ-ਭਿ ਸਸ-ਵਰਤ-ਤ; ਸ-ਚੇਤਾ: ਪ੍ਰਕ੃ਤਿਮ੍ ਗਰਤ:॥

ਦ੍ਰਸ਼ਤਵਾ ਇਦਮ੍ ਮਾਨਸਮ੍ ਰੂਪਮ੍, ਤਵ ਸੌਮਯਮ੍ ਜਨ ਅਰਦਨ।

ਇਦਾਨੀਮ੍ ਅਸ-ਭਿ ਸਸ-ਵਰਤ-ਤ, ਸੁਚੇਤਾਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਤਮ੍ ਗਰਤ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ : ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਦ੍ਰਸ਼ਤਵਾ : ਦੇਖ ਚੁਕਣ 'ਤੇ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਮਾਨਸਮ੍ : ਮਾਨਵੀ। ਰੂਪਮ੍ : ਰੂਪ। ਤਵ : ਤੇਰਾ। ਸੌਮਯਮ੍ : ਸਰੀਰ। ਜਨਅਰਦਨ : ਜਨਾਰਦਨ। ਇਦਾਨੀਮ੍ : ਹੁਣ। ਅਸ-ਭਿ : ਹਾਂ। ਸਸ-ਵਰਤ : ਸੁਆਰਨਾ, ਵਿਉਂਤਨਾ। ਸੁਚੇਤਾਹ : ਮਨ ਨਾਲ। ਪ੍ਰਕਿਰਿਤਮ੍ : ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ। ਗਰਤ : ਗਤੀ, ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਤੀ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਅਰਜਨ ਬੋਲਿਆ : ਹੇ ਜਨਾਰਦਨ! ਆਪ ਦੇ ਇਸ ਸਭਿਆ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਸੁਚੇਤ (ਸਵਥ-ਚਿੱਤ) ਹੋਇਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ (ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਦ੍ਰਸ਼ਤਵਾ ਇਦਮ੍ ਮਾਨਸਮ੍ ਰੂਪਮ੍ ਤਵ ਸੌਮਯਮ੍ ਜਨਅਰਦਨ - ਆਪ ਦੇ ਮਨੁਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਲੀਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਗਾਵਾਂ, ਪਸੂ ਪੰਛੀ, ਬਿਰਖ ਵੇਲਾਂ ਅਦਿ ਭੀ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸੌਮਯਦਿਵੂਜ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਹੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਜੋ ਮੈਂ ਭੈਅਭੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਹੁਣ ਉਹ ਭੈਅ ਮਿਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਬੈਚੈਨੀ ਬਤਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਹਾਂ। ੦ (ਪ੍ਰਕਿਰਿਤਮ੍ ਗਰਤ =) ੦ ਏਥੇ 'ਸੁਚੇਤਾਹ' - ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਅਰਜਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਵੱਲ ਗਈ, ਤਦ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸੁਰਤ ਆ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਿਥੋ ਮੈਂ ਤੇ ਕਿਥੋ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ! ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਯੋਗਤਾ ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਖਰਾਬ ਤੇ ਤੁਢਾਨੀ ਪਾਣੀ ਅੰਦਰ ਮੱਛੀਆਂ ਤੰਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਇਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਪਾਣੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਵਸਥਾ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਜੇਕਰ ਜਦ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਰੁਦਰ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਲਵੇ। ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਇਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਭਿਆ-ਸਰੂਪ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਇਸ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਏਸ ਨੂੰ ਉਹ ਮਾਨਸ ਮਾਨਸਮ੍ ਰੂਪਮ੍ ਅਰਥਾਤ ਮਾਨਵੀ ਸਰੂਪ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਕੇਵਲ ਦੋ ਹੀ ਅਰਥ ਹਨ। ਆਪ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਰਗੇ ਹੀ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਸਰੂਪ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸਰੂਪ ਵੀ।

○ ○ ○

11.52 ਸਲੋਕ :

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਤਵਾਚ

ਸੁ-ਦੁਰ ਦਰਸਮ੍ ਇਦਮ੍ ਰੂਪਮ੍, ਵਸ਼-ਤਵਾਨੁ ਅਸ-ਸਿ ਧਰ ਸਮ। ਦੇਵਾ: ਅਧਿ ਅਖਿ ਰੂਪਖਿ, ਨਿਤਿਮ੍ ਦਰਸਨ-ਕਾਙਿਣ:॥

ਸੁਦਰਮ੍ ਦਰਸਮ੍ ਇਦਮ੍ ਰੂਪਮ੍, ਦੁਸ਼ ਤਵਾਨੁ ਅਸਸਿਸਿਯਤ ਮਮ।

ਦੇਵਾਹ ਅਧਿ ਅਸ-ਸਿ ਰੂਪਸਮ੍ ਨਿਤਯਮ੍ ਦਰਸਨ ਕਾਂਕਸਿਣਾਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ : ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ। ਸੁਦਰਮ੍ ਦਰਸਮ੍ : ਵੇਖਣਾ ਬਹੁਤ ਅੰਖਾ ਹੈ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਰੂਪਮ੍ : ਰੂਪ। ਦੁਸ਼ ਤਵਾਨੁ : ਆਪ ਦੇਖ ਚੁਕੇ ਹੋ। ਅਸ-ਸਿ : ਇਸ ਦਾ। ਯਤਮ੍ : ਜਿਹੜਾ ਮੇਰਾ। ਦੇਵਾਹ : ਦੇਵਤੇ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਅਸ-ਸਿ : ਇਸ ਦਾ। ਰੂਪਸਮ੍ : ਰੂਪ ਦਾ। ਨਿਤਯਮ੍ : ਹਮੇਸ਼ਾ। ਦਰਸਨ : ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਜਾਂ ਦੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ। ਕਾਂਕਸਿਣਾਹ : ਇੱਛਾ ਕਰਨੀ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ, "ਮੇਰਾ ਜੋ ਰੂਪ ਤੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਬਹੁਤ ਅੰਖਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸੁਦਰਮ੍ ਦਰਸਮ੍ - ਪਦ ਚਤ੍ਰਭੂਜ ਰੂਪ ਲਈ ਹੈ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਜਾਂ ਦਿਵਭੂਜ ਰੂਪ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਦੀ ਤਾਂ ਦੇਵਤਾ ਭੀ ਕਲਪਨਾ ਕਿਉਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ? ਤੇ ਮਨੁਖ ਰੂਪ ਜਦੋਂ ਮਨੁਖ ਲਈ ਸੁਲਭ ਸੀ ਤਾਂ ਦੇਵਦਿਆਂ ਲਈ ਦੁਰਲੱਭ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਦਰਮ੍ ਦਰਸਮ੍ ਪਦ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਚਤ੍ਰਭੂਜ ਰੂਪ ਹੀ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ 'ਦੇਵ ਰੂਪਮ੍' (11.45) ਤੇ ਸੁਵਕਮ੍ ਰੂਪਮ੍ 11.50 ਪਦ ਆਏ ਹਨ। ੦ ਦੇਵਾਹ ਅਧਿ ਅਸ-ਸਿ ਰੂਪਸਮ੍ ਨਿਤਯਮ੍ ਦਰਸਨ ਕਾਂਕਸਿਣਾਹ - ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਏਥੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਇਹ ਜੋ ਚਤ੍ਰਭੂਜ ਰੂਪ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਦਰਸਨ ਬੜੇ ਦੁਰਲੱਭ ਹਨ। ਅਗੇਕੇ ਦੋ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਚਤ੍ਰਭੂਜ

ਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਵੇਦ ਯਗ ਤਪ ਦਾਨ ਆਦਿ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤਾਂ ਅਨਨ੍ਯ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਨਨ੍ਯ ਭਗਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਅਭਿਲਾਘਾ ਤੇ ਲਾਲਸਾ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਨਿਰਮਲ ਲਾਲਸਾ ਅਨਨ੍ਯ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਲਾਲਸਾ ਨਾ ਰਹੇ, ਪਰ ਇਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਭੋਗ ਭੋਗਣੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲਾਲਸਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ੦ ਦੇਵਾਹ ਅਥਿ = ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਪਦ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਉੱਚ ਦਿਵੱਯ ਭੋਗ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਣਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪਦ ਆਦਿ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਪੁਨ ਕਰਮ ਉੱਚੇ ਲੋਕ, ਉੱਚੇ ਭੋਗ ਤਾਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਾਕੜ ਮਹੱਤਵ ਕੁਝ ਵੀ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਦਭਵ (ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ) ਹੋਣ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਤਿ ਗਿਆਨ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਧੀਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਜੋ ਅਰਜਨ ਨੇ ਹੁਣੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੇਵਤੇ ਇਸ ਯਤਨ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਈਸ਼ਵਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ, ਪਰ ਅਰਜਨ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜੋ ਈਸ਼ਵਰੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਸੁਦੂਰ ਮਦਰਸ਼ਮ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਹੱਥਾਂ ਵਾਲਾ ਸਰੂਪ ਅਜੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਗੁਪਤ ਹੈ। ਤਪੱਸਿਆ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰਬ ਲੋਕਿਕ ਰੂਪ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਲੋਕ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਦੋ ਹੱਥਾਂ ਵਾਲੇ ਸਰੂਪ ਵਾਂਗ ਹੀ ਦੇਖਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ। ਤ੍ਰੈ ਲੋਕੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਸਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖੁਦ ਈਸ਼ਵਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲ-ਯੋਗ ਮਾਧਾ ਹੈ।

○ ○ ○

11.53 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਅਹਮ੍ ਕੇਵੈ : ਨ ਤਪਸਾ, ਨ ਦਾਨੇਨ ਨ ਚ ਇੜਧਿਆ / ਸ਼ਕ-ਯ : ਏਕਵਿਧ : ਦ੍ਰ਷ਟੁਮ, ਦ੍ਰਾ-ਤਕਾਨੁ ਅਸ-ਸਿ ਸਾਮ੍ ਯਥਾ //

ਨ ਅਹਮ੍ ਵੇਦੈਹ ਨਾ ਤਪਸਾ, ਨ ਦਾਨੇਨ ਨ ਚ ਇੜਧਿਆ /

ਸ਼ਕ੍ਯਹ ਏਵੰ ਵਿਧਹ ਦ੍ਰਸ਼ਟੁਮ, ਦ੍ਰਸਤਵਾਨੁ ਅਸ੍ਰਿਸਮਾਮ੍ ਯਥਾ /

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਵੇਦੈਹ : ਵੇਦਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਤਪਸਾ : ਤਪੱਸਿਆ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਦਾਨੇਨ : ਦਾਨ, ਸੁਗਾਤਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਇੜਧਿਆ : ਕਰਬਾਨੀ। ਸ਼ਕ੍ਯਹ : ਸੰਭਵ ਹੈ। ਏਵੰਵਿਧਹ : ਇਸ ਵਰਗਾ। ਦ੍ਰਸ਼ਟੁਮ : ਦੇਖਣ ਯੋਗ। ਦ੍ਰਸਤਵਾਨੁ ਅਸ੍ਰਿਸਿ : ਆਪ ਵੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹੋ। ਮਾਮ੍ : ਮੈਨੂੰ। ਯਥਾ : ਜਿਵੇਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੂਪ ਵਾਲਾ ਸੁੰਦਰ ਮੈਂ ਨਾ ਵੇਦਾਂ ਦੁਵਾਰਾ, ਨਾ ਤਪ ਦੁਆਰਾ, ਨਾ ਦਾਨ ਦੁਆਰਾ, ਨਾ ਯਗ ਦੁਆਰਾ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨ ਅਹਮ੍ ਵੇਦੈਹ, ਨ ਤਪਸਾ ਨ ਦਾਨੇਨ ਨ ਚ ਇੜਧਿਆ, ਸ਼ਕ੍ਯ - ਯਹ-ਏਵ ਵਿਧਹ ਦ੍ਰਸ਼ਟੁਮ - ਇਹ ਇੱਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਮੁੱਲ ਖਰੀਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਚੀਜ਼ ਉਸ ਮੁੱਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮੁੱਲ ਦੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੀਜ਼ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਵੇਚਣ ਮੁੱਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮੁੱਲ 'ਤੇ ਹੀ ਉਹ ਵਸਤੂ ਖਰੀਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਨ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ, ਤਪ ਕਰਨ ਜਾਂ ਯਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਖਰੀਦੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਨਾ ਭਗਵਾਨ ਉੱਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 11.43 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਸਾਫ਼ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਵਿੱਚ ਆਪ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ, ਆਪ ਉੱਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਜਤਲਾਉਣਾ ਅੰਖਾ ਹੈ। ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਆਪ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੋਈ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਨਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗਤਾ ਵਾਲਾ ਘੱਟ ਯੋਗਤਾ ਵਾਲੇ ਉੱਪਰ ਰਾਜ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਘੱਟ ਬੁੱਧੀਮਾਨਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਰੋਹਬ ਜਮਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਗ੍ਰਾਹੀਬਾਂ ਉੱਪਰ ਆਪਣੀ ਅਮੀਰੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਤਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਸਤੂ ਬਦਲੇ ਖਰੀਦਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਸਖਤੀ ਨਾਲ, ਰੋਹਬ ਨਾਲ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਮਾਤ੍ਰ ਨਾਲ ਤਤਕਾਲ ਅਨੰਤ ਬੁਹਿਮੰਡ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਇੱਕ ਬੁਹਿਮੰਡ ਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਖੂੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਰਪਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਸਮੱਗਰੀ ਸਮਯ ਸਮਯ ਸਾਮੱਗਰੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੱਗਰਿ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਭਿਮਾਨ ਨਾ ਰਹੇ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਦੂਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਦੁਰਲੱਭਤਾ ਚਤੁਰੁੱਖ ਰੂਪ ਲਈ ਹੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੁਨਰੁਕਤੀ ਦੋਸ਼ ਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ 11.48 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਦੀ ਦੁਰਲੱਭਤਾ ਦੱਸੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਗੱਲ - ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਨਨ੍ਯ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਸੰਚੇਹ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੌਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਰਜਨ ਵਰਗੇ ਸੂਰਬੀਰ ਪੁਰਸ਼ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਦਿਵੱਯ-ਦਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਨਨ੍ਯ ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਆਕਰਸ਼ਨ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ?

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਾਰ-2 ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਜੋ ਲਾਭਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉੱਤਮ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਭੌਤਿਕ ਕੀਮਤੀ ਵਸਤੂਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੋਨਾ ਚਾਂਦੀ, ਹੀਰੇ ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਸੀਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਭੂ ਜੋ ਕੁਝ ਆਪਣੀਆਂ ਦੇਵੀ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ, ਦਾਨ ਪੁੱਨ ਕਰਨ ਤੇ ਪੁਜਾ ਅਰਜਨਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਅੰਖਾ ਹੈ, ਜੇ ਮੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਦਾਨ ਪੁੱਨ ਕਰਨ ਜਾਂ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਸੰਚੇਹ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੌਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਰਜਨ ਵਰਗੇ ਸੂਰਬੀਰ ਪੁਰਸ਼ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਦਿਵੱਯ-ਦਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਨਨ੍ਯ ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਆਕਰਸ਼ਨ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ?

ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

* * *

11.54 ਸਲੋਕ :

ਭਕਤਿਆ ਤੁ ਅਨ੍-ਅਨਿਆ ਸ਼ਕ-ਧ; ਅਹਮ੍ ਏਵਂਕਿਥ: ਅਜੁਨ। ਜਾ-ਤੁਮ੍ ਕ੍ਰ਷ਮ੍ ਚ ਤਦ-ਤਵੇਨ ਪ੍ਰਵੇ਷ਮ੍ ਚ ਪਰਮ-ਤਪ॥

ਭਕਤਯਾ ਤੂ ਅਨ੍ ਅਨਿਯਾ ਸਕਯਹ, ਅਹਮ੍ ਏਵੈਂਵੰ ਵਿਧਹ ਅਰਜੁਨ।

ਗਯਾਤਮ੍ ਦਸ਼ਟਮ੍ ਚ ਤਦ੍ ਤਵੇਨ, ਪ੍ਰਵੇਸ਼੍ ਟਮ੍ ਚ ਪਰਮ੍ ਤਪ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਭਕਤਯਾ : ਭਗਤੀ ਤਪਸਿਆ ਅਰਜਨਾ। ਤੂ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਅਨਿਯਾ : ਹੋਰ ਦੂਜਾ। ਸਕਯਹ : (ਹਾਂ) ਸੰਭਵ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਏਵੈਂਵੰ ਵਿਧਹ : ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਅਰਜੁਨ : ਹੇ ਅਰਜਨ। ਗਯਾਤਮ੍ : ਜਾਣਨ ਲੈਣਾ। ਦਸ਼ਟਮ੍ : ਦੇਖਣ ਯੋਗ। ਚ : ਅਤੇ। ਤਦ੍ ਤਵੇਨ : ਅਸਲ ਵਿੱਚ। ਪ੍ਰਵੇਸ਼੍ ਟਮ੍ : ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਪਰਮ੍ ਤਪ : ਹੇ ਪਰਮ ਤਪ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- - ਹੇ ਪਰਮ ਤਪ ਅਰਜਨ! ਹੋਰ ਦੂਜੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਸੁੰਦਰ ਸੂਰਪ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਿਆ ਹਾਂ ਤੇ ਦੇਖ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- - ੦ ਭਕਤਯਾ ਤੂ ਅਨ੍ ਅਨਿਯਾ ਸਕਯਹ, ਅਹਮ੍ ਏਵੈਂਵੰ ਵਿਧਹ ਅਰਜੁਨ - ਏਥੇ ਤੂ ਪਦ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸੇ ਹੋਏ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਸਾਧਨ ਦੱਸਣ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਅਰਜਨ। ਤੂ, ਮੇਰਾ ਜਿਵੇਂ ਸੰਖ, ਚੱਕਰ, ਗਦਾ, ਪਦਮ ਧਾਰੀ ਚਤੁਰਜ ਰੂਪ ਦੇਖਿਆ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਰੂਪ ਵਾਲਾ ਮੈਂ ਯਹ ਦਾਨ ਤਪ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਅਨਿਯਾ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ੦ ਅਨਿਯਾ ਭਕਤਿ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੋਣਾ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਆਸਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉੱਪਰ ਰਹਿਣਾ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਕਿਸੇ ਯੋਗਤਾ ਸਕਤੀ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਨਾ ਲੈਣਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਾ ਦੇਣਾ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬੇਚੈਨ ਰਹਿਣਾ। (ਵੇਖੋ 8.14) ਅਤੇ (9.22) ਅਨਿਯ ਭਗਤੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਭਜਨ ਸਮੱਝਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਤ-ਕੰਠਪੂਰਵਕ, ਜੋ ਸਹਾਰਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਹਾਰਾ ਭੋਗ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਾਧਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸਾਧਨ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਮਿਟਾਉਣ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਫਿਰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸੁੱਧ ਕਿਰਪਾ ਦਿਸ਼ਟੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ੦ ਗਯਾਤਮ੍ ਦਸ਼ਟਮ੍ ਚ ਤਦ੍ ਤਵੇਨ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਟਮ੍ ਚ ਪਰਮਭ ਤਪ - ਅਜਿਹੀ ਅਨਿਯ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਅਨਿਯ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਭੀ ਭਗਵਾਨ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ (18.55) ਪਰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਵਾਧਕ ਨਹੀਂ। ੦ ਗਯਾਤਮ੍ : ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਜਿਹੇ ਜਿਹਾ ਹਾਂ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਜਾਣਨ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਜਾਣਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 7.19 ਤੇ 9.19 ਸਲੋਕ, ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚਲੇ ਅਸਲ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਦਸ਼ਟਮ੍ - ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਗੁਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਰਥਾਤ ਵਿਸ਼ਨੂ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ਆਦਿ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੇ, ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ। ੦ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਟਮ੍ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਅਭਿਨੰਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਨਿਤਯ ਲੀਲਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਭਗਤ ਦੀ ਹਰ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪੂਰਣਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਭਗਤ ਲਈ ਹੋਰ ਜਾਣਨਾ, ਪਾਉਣਾ, ਕਰਨਾ, ਸਿੱਖਣਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਰਾਜ-ਮਹੱਲ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਨੌਕਰ ਚਾਕਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਕੇ, ਆਪਣਾ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਰਾਜੇ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਅਰਥ ਪੂਰਣ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਅਰਥ ਦੇਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਵੇਖਣਾ ਤੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਨਾ, ਦੋਵਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਤਾਲ ਮੇਲ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਨਿਯਾ ਭਗਤੀ ਭਗਤ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧਕ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਅਟੁੱਟ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਗੋਕ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਣਾ ਹੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਹੈ।

* * *

11.55 ਸਲੋਕ :

ਮਦ-ਕਰਮ-ਕ੃ਤ ਮਦ-ਪਰਮ; ਮਦ-ਭਕ: ਸਙ੍ਗ-ਵਰਜਿਤ:। ਨਿਰ-ਕੈਰ: ਸਰਵ-ਭੂਤੇਸੁ, ਧ: ਸ: ਮਾਸ੍ ਏ-ਤਿ ਧਾਣਡਵ॥

ਮਦਕਰਮ੍ ਕ੃ਤ੍ ਮਦ੍ ਪਰਮਹ, ਮਦ੍ ਭਕਤਹ ਸੰਗ ਵਰਜਿਤਹ।

ਨਿਰ੍ ਵੈਰਹ ਸਰਵ੍ ਭੂਤੇਸੁ, ਧਰ ਸਹ ਮਾਸ੍ ਏਤਿ ਪਾਂਡਵ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਦਕਰਮ ਕ੃ਤ : ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ। ਮਦ੍ ਪਰਮਹ : ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਉੱਤਮ ਵਾਂਗ ਵੇਖਣਾ। ਮਦਭਕਤਹ : ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ। ਸੰਗ ਵਰਜਿਤਹ : ਮੇਰਾ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਨਿਰਵੈਰਹ : ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ। ਸਰਵ੍ ਭੂਤੇਸੁ : ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਵੱਲ। ਧਰ : ਕੌਣ। ਸਹ : ਉਹ। ਮਾਸ੍ : ਮੇਰਾ। ਇਤਿ : ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਂਡਵ : ਹੇ ਪਾਂਡਵਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- - ਹੇ ਪਾਂਡਵ! ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਹੈ, ਸਦਾ ਮੈਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਹੀ ਭਗਤ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਵੈਰ ਭਾਵ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- - ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਗੱਲਾਂ ਹਨ : 1. ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ 2. ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਨੇ, ਇਹ ਪੰਜਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਵਿਭਾਗ ਹਨ, ਪਹਿਲੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ 'ਮਦ੍ ਕਰਮ ਕ੃ਤ' 'ਮਦ੍ ਪਰਮਹ', ਅਤੇ ਮਦ੍ ਭਕਤਹ - ਇਹ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਹਨ - ਦੂਜੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ, ਸੰਗ ਵਰਜਿਤਹ 0 ਨਿਰਵੈਰਹ 0 ਸਰਵ੍ ਭੂਤੇਸੁ - ਇਹ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਹਨ - ਦੂਜੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ, ਸੰਗ ਵਰਜਿਤਹ 0 ਨਿਰਵੈਰਹ 0 ਸਰਵ੍ ਭੂਤੇਸੁ - ਇਹ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਸਥਾਰ ਹੇਠਾਂ ਦਰਜ ਹਨ। 0 ਮਦ੍ ਕਰਮ ਕ੃ਤ - ਜੋ ਜਪ ਕੀਰਤਨ, ਧਿਆਨ ਸਤਿਸੰਸਾਰ ਆਦਿ ਭਗਵਤ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਰਜ ਹਨ ਅਤੇ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ, ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਅਨੁਸਾਰ

ਪ੍ਰਾਪਤ ਲੋਕਿਕ ਕਰਮਾ ਦੇ ਕੇਵਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਹੀ ਅਰਥਾਤ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਦਕਰਮ ਕ੍ਰਤ ਹੈ। ੦ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਦੇ ਪਰਮਾਰਥਕ ਤੇ ਲੋਕਿਕ - ਇਹ ਦੋ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅੰਦਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਹੀ ਕਰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕੋ ਹੀ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਹੈ। ਇਹੋ ਉਸ ਦਾ ਮਦਕਰਮ ਕ੍ਰਤ ਹੈ। ੦ ਮਦ ਪਰਮਹ - ਜੋ ਕੇਵਲ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮ ਉੱਤਮ ਸਮਝ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਤੇ ਪਰਮ ਆਸਰਾ ਕੇਵਲ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਅਜਿਹਾ ਭਗਤ ਮਦ ਪਰਮਹ ਹੈ। ੦ ਮਦ ਭਕਤਹ - ਜੋ ਕੇਵਲ ਮੇਰਾ ਹੀ ਭਗਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਅਟੱਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਲਏ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਮੇਰੇ ਹਨ ਤੇ ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਹੀ ਹਾਂ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹੇ ਭਾਵ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਮਦਭਕਤਹ ਹੈ। ੦ ਸੰਗਵਰ ਜਿਤਹ ਨਿਰਵੈਰ, ਸਰਵ ਭੂਤੇਸ਼ੁ ਯਹ = ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮੁਕਤੀ ਮੇਰਾ ਕਲਿਆਣ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਆਸਿਤਾ ਮਮਤਾ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਦਾ ਹੈ। ‘ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹਾਂ’ - ਇਸ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੈਰ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੀ ਕਿਰਪਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ੦ ਸਰ ਮਾਮੂ ਇਤਿ - ਅਜਿਹਾ ਉਹ ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੇਖਣ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਚਿੱਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ) ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਲਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੇਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਿਵੱਯ ਅਵਿਨਾਸੀ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਦੇਖਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਿਗਾਟ ਰੂਪ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾਂ ਰੂਪ ਸ਼ਕਲ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸਦੀਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਚਿੱਤਨ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਬਾਂ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਜੀਵ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅਥਵਾ ਕਿਸਮ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ, ਇਹੋ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਗੀਤ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਭਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਹੀ ਕਾਰਜ ਸੰਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਮਨ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਜੁਝਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ (ਮਨ) ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੁੜ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਮਨ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮੋਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਫਰਤ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪਸੀ ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ੀ ਵਿੱਚੋਂ ਜਾਂ ਆਪਸੀ ਨਾ ਮਿਲਵਰਤਨ ਦੀ ਘਾਟ ਚੌਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪਸੀ ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਘਾਟ ਦਾ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਸਾਧਕ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਤੀਜੀ ਧਿਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਵਸਤੂ ਚੌਂ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ/ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੋਵੇ। ਜਦ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਵੀ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਮੱਗਰਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰਜਣ ਹਾਰ ਨਾਲ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ? ਜਿਵੇਂ ਪਤੀ ਦਾ ਅਨੁਠਾ ਪਿਆਰ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਲਈ, ਇੱਕ ਕੰਜੂਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਲਈ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਭੈਤਿਕ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸਾਡਾ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਅਟੁੱਟ ਹੋਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਇਹੋ ਭਗਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

● ● ●

ਬਾਹਰਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਭਗਤੀ - ਯੋਗਾਹ

12.01 ਸਲੋਕ :

ਅਰਜਨ ਉਵਾਚ ਅਜੁਨ ਤਵਾਚ

ਏਵਮ੍ ਸਤਤ (ਮ) ਯੁਕਾ: ਯੇ, ਭਕਾ: ਤਵਾਮ੍ ਪਰਿ-ਤਪ-ਆਸਤੇ।
ਯੇ ਚ ਅਧਿ ਅ-ਕਾਰਮ ਅ-ਵਿ-ਅਕਸਮ, ਤੇਸਾਮ੍ ਕੇ ਯੋਗ-ਕਿਦ-ਤਮਾ:॥

ਏਵਮ੍ ਸਤਤ (ਮ) ਯੁਕਤੁਹ ਯੇ, ਭਕਤਾਹ ਤ੍ਰਵਾਮ੍ ਪਰਿ ਉਪ ਆਸਤੇ।
ਯੇ ਚ ਅਧਿ ਅ ਕਸਰਮ੍ ਅਵਿ ਅਕਤਮ੍, ਤੇਸਾਮ੍ ਕੇ ਯੋਗਵਿਦੁ ਤਮਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ : ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਏਵਮ੍ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਸਤਤ (ਮ) ਯੁਕਤੁਹ : ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਰਪੱਕ। ਯੇ : ਉਹ। ਭਕਤਾਹ : ਭਗਤ। ਤ੍ਰਵਾਮ੍ : ਆਪ ਦਾ। ਪਰਿਉਪ ਆਸਤੇ : ਪੂਜਾ ਉਪਾਸਨਾ। ਯੇ : ਉਹ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਅਕਸਰਮ੍ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅਵਿਅਕਤਮ੍ : ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਤੇਸਾਮ੍ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਕੇ : ਕਿਹੜਾ। ਯੋਗ-ਵਿਦੁਤਮਾਹਾ : ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਨਿਧੁਨ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਤ ਯੁਕਤ (ਨਿਰੰਤਰ ਆਪ ਨਾਲ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ) ਜਿਹੜੇ ਭਗਤ ਆਪ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਜਿਹੜੇ ਅਵਿਯਕਤ ਅੱਖਰ ਦੀ (ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਸ਼ਠ ਯੋਗਵੇਤਾ ਕੌਣ ਹੈ ?

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਏਵਮ੍ : ਏਥੇ ਏਵਮ੍ ਪਦ ਤੋਂ 11.55 ਸਲੋਕ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹਾਂ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਸਤਤ-ਯੁਕਤ ਹੈ। ੦ ਸਗੀਰ ਦਾ, ਤੇ ਹੋਰ ਆਜੀਵਕਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਿਤਯ ਨਿਰੰਤਰ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਸਤਤ-ਯੁਕਤ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੋ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸਾਧਕ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਹੈ। ੦ ਤ੍ਰਵਾਮ੍ ਪਰਿ ਉਪ-ਆਸਤੇ - ਏਥੇ ਤ੍ਰਵਾਮ੍ ਪਦ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਗੁਣ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਾਂ ਜੋ ਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਨੇ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅਵਤਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਣ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਦਿਵਯ ਧਾਮ ਵਿੱਚ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਗਤ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਮਾਣਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੇਕ ਰੂਪਾਂ 'ਤੇ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਪਰਿ ਉਪਾਸਤੇ - ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪਤਨੀ ਪਤੀ ਦੀ ਅਨੇਕਾਂ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ, ਸਿਮਰਨ ਰਾਹੀਂ, ਯਾਦ ਕਰਕੇ, ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ। ੦ ਯੇ ਚ ਅਧਿ ਅਕਸਰਮ੍ = ਏਥੇ ਯੇ ਪਦ ਨਿਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਗੁਣ ਸਾਕਾਰ ਦੇ ਉਪਾਸਨਕਾਂ ਲਈ 'ਯੇ' ਪਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਉਪਾਸਕਾਂ ਲਈ 'ਯੇ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ। ੦ ਅਕਸਰਮ੍ - ਜੋ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਸੱਚਦਾ ਨੰਦ, ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਜੋ ਕਿਸੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਵਯਕਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਅਵਯਕਤਮ੍ ਪਦ ਦੇ ਨਾਲ ਅਕਸਰਮ੍ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਅਧਿ - ਏਥੇ ਸਾਕਾਰ ਉਪਾਸਕਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਾਕਾਰ ਉਪਾਸਕਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਕੇਵਲ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸੋਸ਼ਠ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਤੇਸਾਮ੍ ਕੇ ਯੋਗ ਵਿਦੁਤਮਾਹ - ਏਥੇ ਤੇਸਾਮ੍ ਪਦ ਸਗੁਣ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਪਾਸਕਾਂ ਲਈ ਆਇਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੀ 'ਤੇਸਾਮ੍' ਪਦ ਨਿਰਗੁਣ ਉਪਾਸਕਾਂ ਲਈ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਸੱਚਵੇਂ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਗੁਣ ਉਪਾਸਕਾਂ ਲਈ ਹੈ। ੦ ਸਾਕਾਰ ਤੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਉਪਾਸਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੋਸ਼ਠ ਕੌਣ ਹੈ ? ਅਰਜਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਜੋ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਸ 'ਤੇ ਗਹਿਰਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਗਿਆਰਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਬੇਹੱਦ ਪ੍ਰੇਤਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਗੁਣ ਲੱਛਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ ਵੀ, ਨਹੀਂ ਵੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਾਸਨਾ ਲਈ ਕਿਹੜੇ ਚੰਗੇ ਹਨ ? ਏਥੇ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਅਰਜਨ ਵੱਲੋਂ ਉਠਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦੇ ਕੀ ਅਰਥ ਹਨ ? ਪੂਜਾ ਉਪਾਸਨਾ ਦੀ ਕੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਲਈ ਜਗਿਆਸਾ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

○ ○ ○

12.02 ਸਲੋਕ :

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਕਾਚ

ਮਧਿ ਅ-ਕੇਵਲ ਮਨ: ਯੇ ਮਾਮ੍, ਨਿਤਿ (ਮ) ਯੁਕਾ: ਤਪ-ਆਸਤੇ। ਅਨੁਧਾ ਪਰਾਧ ਤਪ-ਇਤਾ:; ਤੇ ਮੇ ਯੁਜ-ਤ-ਤਮਾ: ਮ (ਨ) ਤਾ:॥

ਮਧਿ ਆ-ਵੇਸ਼੍ਯ ਮਨਹ ਯੋਮਾਮ੍, ਨਿਤਯ (ਮ) ਯੁਕਤਾਹ ਉਪ ਆਸਤੇ।

ਸਰ੍ਵਯਾ ਪਰਯਾ ਉਪ ਇਤਾਹ, ਤੇ ਮੇ ਯੁਜਤ ਤਮਾਹ ਮ (ਨ) ਤਾਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ : ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ। ਮਧਿ : ਮੇਰੇ 'ਤੇ। ਆਵੇਸ਼੍ਯ : ਨੀਯਤ ਕਰਨਾ। ਮਨਹ : ਮਨ। ਯੇ ਮਾਮ੍ : ਕੌਣ, ਮੈਂ। ਨਿਤਯ (ਮ) ਯੁਕਤਾਹ : ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰਪੱਕ। ਉਪਾਸਤੇ : ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ। ਸਰ੍ਵਯਾ : ਸਰਧਾ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ। ਪਰਯਾ : ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਲ। ਉਪਇਤਾਹ : ਭੋਟਾ ਕਰਨਾ, ਸਮੱਗਰੀ ਕਰਨਾ। ਤੇ : ਇਹ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਯੁਜਤ ਤਮਾਹ : ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਅਭਿਆਸ ਕਰਤਾ। ਮ (ਨ) ਤਾਹ : ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਵਿੱਚ।

० ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ, ‘ਜਿਸ ਨੇ ਭੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰਕੇ ਨਿਰੰਤਰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿ ਕੇ ਪਰਮ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹੋ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਅਥਵਾ ਸ਼੍ਰੋਸ਼ਠ ਯੋਗੀ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਮੈਂ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮਜਿ ਆ ਵੇਸ਼ਯ ਮਨਹ ਯੇ ਮਾਮ੍ਰ, ਨਿਤਯ (ਮ) ਯੁਕਤਾਹ ਉਪਆਸਤੇ - ਮਨ ਉਥੇ ਹੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੋ ਪੇਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚਿੰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਨਿਤਯ (ਮ) ਯੁਕਤਾਹ = ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣਾ ਹੈ। ਖੁਦ ਆਪ ਦਾ ਦਿੜ ਉਦੇਸ਼ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਭੀ, ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਲੱਗਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਤਾਂ ਹੀ ਲੱਗੇਗੀ, ਜੇਕਰ ਆਪਦਾ ਆਪ ਖੁਦ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ। ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ੦ ਸ਼੍ਰੋਯਾ ਪਰਯਾ ਉਪ ਇਤਾਹ ; ਤੇ ਮੇ ਯੁਜਤ ਤਮਾਹ ਮ (ਨ) ਤਾਹ - ਸਾਧਕ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਉਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਵਧੀਆ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਅਰਥਾਤ ਬੁੱਧੀ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਨੀਜਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਜੀਵਨ ਲੰਘਾਏਗਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਕਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਹੋਟਾ। ੦ ਜਿਥੋ ਪੇਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਮਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਥੋ ਸ਼ਰਧਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਬੁੱਧੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਆਗਿਆਪਾਲਨ ਦੀ ਮੁਖ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਏਥੇ 'ਤੇ ਮੇ ਯੁਜਤਮਾ ਮਤਾਹ, ਬਹੁ-ਵਚਨ ਪਦ ਵਿੱਚ ਜੋ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਹੋ ਗੱਲ 6.47 ਸ਼ਲੋਕ ਸ, ਮ, ਯੁਜਤਮੇ ਮਤਹ ਇੱਕ ਵਚਨ ਪਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੇ ਭੌਤਿਕ ਸਗੀਰ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਸਰੂਪ ਦੇ ਮਾਲਕ ਵੀ ਹਨ। ਆਪ ਪਰਮ ਈਸ਼ਵਰ, ਸਗੁਣਾ ਬ੍ਰਹਮ ਹਨ। ਆਪ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੇ ਵਿਆਪਕ ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਯੋਗੀਆਂ, ਜੋ ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਹਨ ਦੇ ਵੀ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਉਹ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਰ ਕੁੱਝ ਆਪ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਈੱਝਟ ਨਹੀਂ, ਮੋਹ ਨਹੀਂ, ਦੂਈ-ਦੈਸ਼ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਕਠੋਰਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰਾ ਸੋਚੋ। ਆਪ ਐਨੇ ਦਿਆਲੂ ਹਨ, ਕਿ ਦਿਨ ਰਾਤ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਸੇਵਾ ਲਈ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਮੱਗਰਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਣ ਯੋਗੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਰੂਪ ਰਹਿਤ ਮੰਨ ਕੇ ਕਹਿੇ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ ਤੇ ਦੁਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਫਜ਼ੂਲ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਉਪਾਸਨਾ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਧੀ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਦਿੜ ਹੋ ਕੇ ਚੱਲਦੇ ਹੋ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਮਾਰਗ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਇੱਕੋਂ ਜਿਹੇ ਹਨ।’ ਕੀ ਉਹ ਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ? ਜਿਹੜੇ ਨਿਰਲੇਪ ਨਿਰੋਲ ਯਥਾਰਥ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ-ਰਹਿਤ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

○ ○ ○

12.03 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧੇ ਤੁ ਅ-ਕਾਰਮ ਅ-ਨਿਰ-ਦੇਸ਼ਯਮ, ਅ-ਕਿ-ਅਕਮ ਪਰ-ਤਪ-ਆਸਤੇ। ਸਰਕ੍ਰ-ਗਮ ਅ-ਚਿਨਤਿਮ ਚ, ਕ੍ਰਿ-ਸਥਮ ਅ-ਚਲਮ ਧੁਕਮ॥

ਧੇ ਤੁ ਅਕਸ਼ਰਮ ਅਨਿਰ ਦੇਸ਼ਯਮ, ਅਵਿ ਅਕਤਮ ਪਰਿ ਉਪ ਆਸਤੇ।

ਸਰਵਤਰ ਗਮ ਅਚਿੰਤਯਮ ਚ, ਕੁਟ ਸ੍ਰਮ ਅਚਲਮ ਧੁਕਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਧੇ : ਕੌਣ। ਤੁ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਅਕਸ਼ਰਮ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਨਿਰਦੇਸ਼ਯਮ : ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਵਿ ਅਕਤਮ : ਜੋ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਪਰਿਉਪਾਸਤੇ : ਪੂਜਾ ਉਪਾਸਨਾ। ਸਰਵਤਰ ਗਮ : ਜੋ ਹਰ ਥਾਂ ਬਿਗਾਜਮਾਨ ਹੋਵੇ। ਅਚਿੰਤਯਮ : ਜਿਸ ਥਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਕੁਟ ਸ੍ਰਸਮ : ਜੋ ਬਦਲਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਚਲਮ : ਗਤੀਹੀਣ। ਧੁਕਮ : ਸਦੀਵੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਪਰੰਤੂ ਜਿਹੜੇ ਅਨਾਸ਼ਵਾਣ, ਵਰਨਣ ਰਹਿਤ, ਪ੍ਰਗਟ ਰਹਿਤ, ਹਰ ਥਾਂ ਹਾਜ਼ਰ, ਅਨੁਭਵ ਰਹਿਤ, ਅਬਦਲ, ਗਤੀਹੀਣ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਧੇ ਤੁ ਅਕਸ਼ਰਮ ਅ-ਨਿਰ ਦੇਸ਼ਯਮ = ੦ ਤੁ : ਏਥੇ ਤੁ ਪਦ ਸਾਕਾਰ ਉਪਾਸਕਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਾਕਾਰ ਉਪਾਸਕਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਅਕਸ਼ਰਮ = ਜੋ ਕਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੋ ਕਦੇ ਖੁਰਦਾ ਨਹੀਂ। ਸੱਚਾ ਨੰਦ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ੦ ਆਨੇਰੁਦੇਸ਼ਮ = ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਣੀ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਨਿਰਦੇਸ਼ (ਸੰਕੇਤ) ਉਸ ਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਜਾਤੀ ਗੁਣ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਵੇ। ਜੋ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਜੜ੍ਹ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ੦ ਅਵਿ ਅਕਤਮ - ਜੋ ਵਿਅਕਤ ਨਾ ਹੋ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਰੂਪ ਜਾਂ ਆਕਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਵਿਅਕਤਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਪਰਿਉਪਾਸਤੇ = ਇਹ ਪਦ ਨਿਰਗੁਣ ਉਪਾਸਕਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹੈ। ਸੀਰੀਰ ਸਹਿਤ ਸੰਪੂਰਣ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਸ਼ਨਾ ਤੇ ਅਹੰਮ ਭਾਵ ਦਾ ਅਭਾਵ ਤੇ ਭਾਵ ਰੂਪ ਸੱਚਦਾ ਨੰਦ ਧਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਅਭਿਨ ਭਾਵ ਤੋਂ ਨਿਤਯ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿੜ ਸਥਿਤ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਨੂੰ ਲਕਸ਼ ਰੱਖ ਕੇ ਜੋ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਰਵਤ੍ਰਗਮ - ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ‘ਸਰਵਤ੍ਰਗਮ’ ਹੈ, ਸਰਵ ਵਿਆਪੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸੀਮਿਤ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਚਿੰਤਯਮ - ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਚਿੰਤਯਮ ਪਦ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਕਾਰਜ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦਾ। ਫਿਰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਅਤੀਤ (ਦੂਰ) ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿੰਨ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਕੁਟ ਸ੍ਰਸਮ - ਇਹ ਪਦ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਸਦਾ, ਇਕ ਰਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸੱਚਦਾ ਨੰਦ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ

ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਹ ਤੱਤਵ ਸਦਾ ਨਿਰ ਵਿਕਾਰ ਤੇ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਭੋਗ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕੁਟਸਥਮ ਹੈ। ਕੁਟ (ਆਹਰਨ) ਉੱਪਰ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਅਸਤ੍ਰ ਉਜਾਰ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥ ਘੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਦਾ ਇੱਕੋ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਚਲਮ = ਇਹ ਪਦ ਆਉਣ ਜਾਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਚਲ ਹੈ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਅਚਲ ਹੈ। ੦ ਧਰੂਵਮ = ਜਿਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹੈ, ਨਿਤ੍ਯ ਹੈ, ਉਹ ਧਰੂਵ ਹੈ। ਸਚਦਾ ਨੰਦ ਬ੍ਰਹਮ-ਸੱਤਾ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਧਰੂਵ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅੱਠਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਧਰੂਵ ਹੈ। ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਤੱਤਵ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।

● ● ●

12.04 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਮ-ਨਿ-ਧਮ-ਯ ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯ-ਗ੍ਰਾਮਮ, ਸਰਵ ਸਮ-ਬੁਦਧਿ: / ਤੇ ਪ੍ਰ-ਆਪ-ਨੁਵਨਿ ਮਾਮ੍ ਏਵ, ਸਰਵ-ਭੂਤ-ਹਿਤੇ ਰ (ਮ) ਤਾ: //

**ਸਮਨਿ ਯਸ੍ਤ ਇੰਦ੍ਰਯ ਗ੍ਰਾਮਮ, ਸਰਵਤ੍ਰ ਸਮ੍ ਬੁਧਯਹ।
ਤੇ ਪ੍ਰਾਪ੍ਰ ਨੁਵਤਿੰ ਮਾਮ੍ ਏਵ, ਸਰਵ ਭੂਤ ਹਿਤੇ ਰ (ਮ) ਤਾਹ॥**

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਮਨਿਯਮ੍ : ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ। ਇੰਦ੍ਰਯ ਗ੍ਰਾਮਮ : ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦੀਆਂ। ਸਰਵਤ੍ਰ = ਹੋਰ ਥਾਂ 'ਤੇ। ਸਮ ਬੁਧਯਹ : ਬਰਾਬਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ। ਤੇ : ਉਹ। ਪ੍ਰਾਪ੍ਰਨਵੰਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਮ੍ : ਮੈਨੂੰ। ਏਵ : ਸਿਰਫ। ਸਰਵ ਭੂਤ ਹਿਤੇ : ਜੀਵ ਭਲਾਈ ਲਈ। ਰਮਤਾਹ : ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਵਾਲੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦੀਆਂ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਹਰ ਥਾਂ, ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਭਲੇ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ, ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਉਹ ਸਾਰੇ ਮੌਰੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਮਨਿਯਮ੍ ਇੰਦ੍ਰਯ ਗ੍ਰਾਮਮ = ਸਮ੍ ਤੇਨਿ - ਦੋ ਉਪਸਰਗਾਂ ਤੋਂ ਸਮਨਿਯਮ੍ ਪਦ ਦੇ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕਰੋ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਜਾਣ। ਜੇ ਇੰਦੀਆਂ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਤੱਤਵ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਵਿੱਚ ਕਠਨਾਈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਗੁਣ ਉਪਾਸਨਾ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਧਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਗੁਣ ਭਗਵਾਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇੰਦੀਆਂ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਗੁਣ ਉਪਾਸਨਾ ਵਿੱਚ, ਇੰਦੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਐਨੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿੰਨੀ ਨਿਰਗੁਣ ਉਪਾਸਨਾ ਵਿੱਚ। ਨਿਰਗੁਣ ਉਪਾਸਨਾ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਨਾ ਰਹਿਣ ਨਾਲ, ਇੰਦੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਿਅੰਤਰਣ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਆਸਿਤਾ ਰਹਿਣ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਨ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪਤਨ ਹੋਣ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਹੀ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਇੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਿੰਨੀ ਨਿਰਗੁਣ ਉਪਾਸਨਾ ਅਥਵਾ ਕਰਮ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਆਈ ਹੈ, ਉੱਨੀ ਸਗੁਣ ਉਪਾਸਨਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ੦ ਸਰਵਤ੍ਰ ਸਮ ਬੁਧਯਹ - ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਉਪਾਸਕਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਪੂਰਣ ਪਰਮਾਤਮਾ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਵਿਖਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਮ ਹੈ (ਗੀਤਾ 5.19) ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਗਿਆਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੇ ਉਪਾਸਕਾਂ ਲਈ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗੀਆਂ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਏਕਾਂਤ ਰਹਿ ਕੇ ਤੱਤਵ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਇੱਕ ਮਾਤਰ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਮ੍ ਬੁਧਯਹ ਪਦ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਵਹਾਰਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਗੀਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮ ਬੁੱਧੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਏਕਾਂਤ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਪਰਮਾਤਮ ਤੱਤਵ ਦੇ ਅਤਿਰਿਕਤ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਰਥਾਤ ਸਰੀਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਨ ਕਰਨ ਲਈ ਏਕਾਂਤ ਹੀ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ। ਪਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਕਾਂਤ ਸੇਵੀ ਸਾਧਕ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਵਿਵਹਾਰਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭੂਲ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਸਗੀਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾਪਨ ਨਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਅਸਲ ਏਕਾਂਤ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਏਕਾਂਤ ਨੂੰ ਲਕਸ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ, ਸਰੀਰ ਇੰਦੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਅਹੰਤਾ ਮਸਤਾ ਹਟਾ ਕੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਅਭਿਨ ਭਾਵ ਤੋਂ ਸਥਿਤ ਰਹੇ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਕ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮਖੁੱਧ ਹਨ। ੦ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਸਮਖੁੱਧਯਹ ਦਾ ਅਰਥ - ਸਮਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਦੇ 5.18 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆ ਵਿਨਯ ਯੁਕਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਗਊ ਹਾਥੀ ਕੁੱਤਾ ਤੇ ਚੰਡਾਲ ਪੰਜ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਤਾ ਰੱਖਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਏਥੇ ਵੀ ਸਮਦਰਸ਼ਨ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਵਹਾਰ ਕਦੇ ਵੀ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਵਿਵਹਾਰ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਮਿਤਰਤਾ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਪੂਰਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉੱਪਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਬਣਵਾਕੇ ਅਸਲ ਤੱਤਵ (ਸੋਨੇ) ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਸਾਧਕ ਦੀ ਤੱਤਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਧਕ ਵਿੱਚ ਆਂਤਰਿਕ ਸਮਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਸਮਖੁੱਧਯਹ ਪਦ ਵਿੱਚ ਆਂਤਰਿਕ ਸਮਤਾ ਦੇ ਵੱਲ ਲਕਸ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਤੇ ਪ੍ਰਾ ਆਪ੍ਰ ਨੁਵਤਿੰ ਮਾਮ੍ ਏਵ - ਨਿਰਗੁਣ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਕਿਧਰੇ ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਣ ਕਿ ਨਿਰਗੁਣ ਤੱਤਵ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਹੈ ਤੇ ਸਗੁਣ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਮੌਰੇ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ (9.04 ਤੇ 14.27) ਸਗੁਣ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਦੋਵੇਂ ਮੌਰੇ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ। 12.03, 12.04 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। 1. ਨਿਰਗੁਣ ਤੱਤਵ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੈ 2. ਸਾਧਕ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕੀ ਹੈ ? 3 ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੈ ? 4. ਸਾਧਕ ਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ? ਸਮਖੁੱਧੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸਮਾਨ-ਹਿੱਤ ਦੀ ਰਤਿ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵ ਭੂਤਹਿਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਨਿਰਗੁਣ ਤੱਤਵ ਲਈ ਅੱਠ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜ ਨਿਧੇਧਾਤਮਕ (ਅਕਸਰਮ੍ ਅਨਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ਯਮ੍, ਅਵਵਾਕਤੁਮ੍ ਤੇ ਅਚਲਮ੍) ਤੇ ਤਿੰਨ ਵਿਧੇਧਾਤਮਕ (ਸਰਵਤ੍ਰਗਮ੍ ਕੁਟਸਥਮ੍, ਤੇ ਧਰੂਵਮ੍) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹਨ। ੦ ਸਭ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਵਸਤੂ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਪੂਰਣ ਤੱਤਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਨਿਰਗੁਣ ਉਪਾਸਕਾਂ ਦੀ ਸਰਵਤ੍ਰ ਸਮਖੁੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਰੀਰ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਤੇ ਭੋਗ ਭੋਗ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਕਾਰਨ ਭੋਗ ਭੋਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਨਿਰਗੁਣ ਉਪਾਸਕ

ਲਈ ਇੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਭੋਗਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਸਾਧਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਤੱਤਵ ਵੱਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਉਪਾਸਨਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਜੋ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਅਰਥਾਤ ਸਗੁਣ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਇੱਕੋ ਤੱਤਵ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- (12.03 ਅਤੇ 12.04) ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਸੀਂਮਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਜੋ ਚਰਿੱਤਰ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਤੇ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਅਕਸਰਮ ਦੇ ਅਰਥ, ਜੋ ਨਾਸ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਰੂਪ ਦਾ ਜਗਤ ਕਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪਵਿੱਤਰ ਚੇਤਨਾ ਸਦੀਵੀ ਹੈ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੈ, ਸਥਾਈ ਹੈ। ਅਨਿਰਦੇਸ਼ਯਮ - ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਰਨਣ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸਨੂੰ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਇਸ ਵਰਗ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਵਿਅਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ : ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਡੀਆਂ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਬੋਧ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਇੰਦਰੀ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧ-ਚੇਤਨਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਸਰਵਤ੍ਰਗਮ - ਜੋ ਹਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਵੇ। ਇੱਕ ਬਰਫ ਦਾ ਵੱਡਾ ਟੁਕੜਾ, ਜੋ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦੱਬਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਉਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਉਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਕਿਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ? ਨਹੀਂ, ਇਹ ਛੁਪਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਇਹ ਤਾਂ ਹਰ ਥਾਂ ਬਿਗਜਮਾਨ ਹੈ। ਖਲਾਅ ਅੰਦਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪਹਾੜ ਜੋ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇ, ਸੁਪਨ-ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖਲਾਅ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਾਗਿਤ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਖਲਾਅ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਖਲਾਅ ਬ੍ਰਹਮ ਅੰਦਰ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਹਰ ਥਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਅਚਿੰਤਯਮ ਦੇ ਅਰਥ, ਜਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਮਨ, ਚੰਗਾ ਮਾੜਾ, ਖੁਸ਼ੀ, ਗਾਮੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਨਾ ਮਨ ਇੰਜ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀ। ਕੂਟਸਥਮ ਦੇ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਨਹੀਣ ਅਥਦਲ ਦੇ ਹਨ। ਕੂਟ ਸ਼ਬਦ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜਾਚੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਦੁਖਦਾਇਕ ਤੇ ਅਸਥਾਈ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਰਤਤ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪੱਕਾ ਆਧਾਰ, ਕੂਟਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਨਾ ਪਰਿਵਰਤਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਅਚਲਮ ਦੇ ਅਰਥ ਗਤੀਹੀਣ ਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਚਲ ਰਹੇ ਬੰਦਲ ਹਵਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਉਪਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਧਰ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦਾ ਰੁਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਧਰ ਚੌਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਵਾਲੀ ਚਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਮ ਦੇ ਅਰਥ ਸਦੀਵਤਾ ਤੋਂ ਹਨ। ਆਕਾਸ਼ ਹਵਾ ਦੀ ਪਿਸ਼ਟ-ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੰਦਲ ਤਾਂ ਖੜੋਤ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਹਵਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚੌਲਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਪਰਲੋ (ਪਰਲਯ) ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਕਾਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਗਤੀਹੀਣ ਅਵੱਸਥਾ ਤੋਂ ਇਹ ਵਿਸਰਜਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਉੱਪਰ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਸਦੀਵ ਹੈ। ਸਾਧਕ - ਜੋ ਰੂਪ ਰਹਿਤ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੂਜਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਪੂਰਣ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਦੌੜਦਾ। ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਾਧਕ ਇੱਕ ਮੁਰਦਾ ਲਾਸ਼ ਬਣ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ (ਬਗਬਰ) ਸਮਝੁੱਧੀਵਾਨ ਬਣਾ ਹੈ, ਭੌਤਿਕ ਤੇ ਅਧਿਅਤਮਕ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਕਿਆਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ। ਇੰਜ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਰਬ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਦੈਵੀ ਸਰੂਪ ਵਾਲੀ। ਇੰਜ ਸਾਧਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

12.05 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਲੇਸ਼: ਅਧਿਕ-ਤਰ: ਤੇ਷ਾਮ्, ਅ-ਵਿ-ਅਕ-ਆ-ਸਕ-ਚੇਤਸਾਮ्।

ਅ-ਵਿ-ਅਕਾ: ਹਿ ਗਤਿ: ਦੁ:ਖਮ्, ਦੇਹ-ਕਵਿੰਦ੍ਰ: ਅਵ-ਆਪ-ਧ-ਤੇ॥

ਕਲੇਸ਼ਹ ਅਧਿਕਤਰਹ ਤੇਸ਼ਮ्, ਅਵਿਅਕ੍ਰ ਆਸਕ੍ਰ ਚੇਤਸਾਮ॥

ਅਵਿਅਕ੍ਰਾਹ ਹਿਗਤਿਹ ਦੁਖਮ्, ਦੇਹ ਵ੍ਰਦਿਹ ਭੀਰ ਅਵਆਪਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਲੇਸ਼: ਦੁੱਖ। ਅਧਿਕਤਰਹ : ਵਧੇਰੇ। ਤੇਸ਼ਮ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਅਵਿਅਕ੍ਰ ਆਸਕ੍ਰ ਚੇਤਸਾਮ : ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਵਿਅਕ੍ਰਾਹ : ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਨਾਲ। ਹਿਗਤਿ : ਲਈ, ਗੋਲ, ਮੰਤਵ। ਦੁਖਮ : ਦੁੱਖ। ਦੇਹ ਵ੍ਰਦਿ ਭੀਰ : ਸਗੀਰ ਲਈ। ਅਵਆਪਯਤੇ : ਪ੍ਰੈਸ਼ ਗਏ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਤਕਲੀਫ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਸੁਗੁਣੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕਲੇਸ਼ ਅਧਿਕ ਤਰਹ ਤੇਸ਼ਮ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤ ਨਿਰਗੁਣ ਤੱਤਵ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ, ਅਜਿਹੇ ਨਿਰਗੁਣ ਉਪਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਹ ਅਭਿਮਾਨ ਕਾਰਨ, ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਸ਼ਟ ਤੇ ਕਠਿਨਾਈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਅਵੱਸਥਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤਿਮ ਅਵੱਸਥਾ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਨਿਰਗੁਣ ਉਪਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਸਗੁਣ ਉਪਾਸਕਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਅਵਿਅਕ੍ਰ ਆਸਕ੍ਰ ਚੇਤਸਾਮ - ਪਦ ਵਿੱਚ ਅਵਿਅਕ੍ਰ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਏਥੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਵਅਕਤ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ੦ ਦੇਹ ਵ੍ਰਧਿ - ਅਵਆਪਯਤੇ - ਦੇਹੀ ਦੇ ਹਡ੍ਹ ਆਦਿ ਪਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਹਾਗੀ ਮਨੁੱਖ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਜੀਵ ਤੇ ਆਤਮਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਦੇਹ ਵ੍ਰਧਿ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਦੇਹ - ਅਭਿਮਾਨ ਮਨੁੱਖ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਉਪਾਸਕ ਲਈ ਏਸੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਅਵਿਅਕ੍ਰ ਆਸਕ੍ਰ ਚੇਤ ਸਾਮ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਗੁਣ ਉਪਾਸਨਾ ਨੂੰ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਤਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤ ਦੇਹ ਅਭਿਮਾਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਿਰਗੁਣ ਤੱਤਵ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਕਲੇਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੇਹ-ਅਭਿਮਾਨ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇੱਕੋ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਧਕ ਹੈ ਤੇ ਸਗੀਰ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਗੜੁੱਚ ਹੈ, ਉਸ

ਲਈ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨੀ ਬਹੁਤ ਅੱਖੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹਸਤੀ ਇੱਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਸਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਰੂਪ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਆਸਾਨ ਹੈ। ਜੇ ਨਿਰਗੁਣ ਵਿੱਚ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਸਰੀਰ, ਹਸਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਧਿਆਸ ਹੀ ਨਹੀਂਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਅਤਿ-ਮੁਸ਼ਕਲ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਵਧੇਰੇ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਸਾਧਕ ਲਈ ਆਸਾਨ ਤੇ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਭੂ ਉਪਾਸਨਾ ਦੀ ਵਿਧੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕਰੇ। 'ਗਿਆਨੀ ਅਨੁਭਵੀ ਆਤਮਾ ਏਸੇ ਲਈ 'ਮੈਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹਾਂ' ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, 'ਅਹਮੁ ਬ੍ਰਾਹਮ ਅਸਮੀ' ਮੈਂ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹਾਂ।' ਪਰ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇੱਥਾਂ ਕਹਿਣਾ ਉਸ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ, 'ਮੈਂ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹਾਂ।' ਜਦੋਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਉਹ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਧੋਖਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। 'ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾ।'

* * *

12.06 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧੇ ਤੁ ਸਰਵਾਣਿ ਕਰਮਾਣਿ, ਮਯਿ ਸਮ-ਨਿ-ਅਸ੍-ਯ ਮਦ-ਪਰਾ: / ਅਨ੍-ਅਨ੍ਯੇਨ ਏਕ ਧੋਗੇਨ, ਮਾਸ੍ ਧਾਯਨਤ: ਤਪ-ਆਸ੍-ਅਤੇ //

ਯੇ ਤੁ ਸਰਵਾਣਿ ਕਰਮਾਣਿ, ਮਯਿਸਮ੍ ਨਿ ਅਸ੍ਯ ਮਦ੍ ਪਰਾ: /

ਅਨ੍ ਅਨ੍ਯੇਨ ਏਵੇਂ ਯੋਗੇਨ, ਮਾਸ੍ ਧਯਾ ਧੰਤਰ ਓਪਾਸ੍ ਅਤੇ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯੇ : ਕੌਣ। ਤੁ : ਪਰ। ਸਰਵਾਣਿ : ਸਾਰੇ। ਕਰਮਾਣਿ : ਕਿਰਿਆ। ਮਯਿ ਸਮੁਨਿ ਅਸ੍ਯ : ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ, ਤਿਆਗਣਾ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਨਾ। ਮਦ੍ ਪਰਾਹ : ਮੁੱਖ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ। ਅਨ੍ਯੇਨ : ਇੱਕੋ ਮਨ ਨਾਲ। ਏਵੇਂ : ਭੀ। ਯੋਗੇਨ : ਯੋਗ ਦੇ ਨਾਲ। ਮਾਸ੍ : ਸੇਰਾ। ਧਯਾਧੰਤਰ ਉਪਾਸ੍ ਤੇ : ਪੂਜਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਮੱਗਰਿਤ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੇਰੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਰੂਪ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਹੀ ਧਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੇਰੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- 11.55 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਨਨ੍ਯ ਭਗਤ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਵਿਧਾਤਮਕ (ਮਤਕਰਕਤ) (ਮਤੁਪਰਮਹ) ਤੇ (ਮਦਭਕਤ੍ਹ) ਅਤੇ ਦੋ ਨਿਸ਼ਾਯਾਤਮਕ (ਸੰਗ ਵਰਜਿਤਹ) ਤੇ (ਨਿਰਵੈਰ) ਪਦ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ੦ ਯੇ ਤੁ ਸਰਵਾਣਿ ਕਰਮਾਣਿ ਮਯਿ ਸਮ੍ ਨਿਅਸ੍ ਯਮਦ੍ ਪਰਾਹ = ਹੁਣ ਏਥੇ ਨਿਰਗੁਣ ਉਪਾਸਨਾ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਗੁਣ ਉਪਾਸਨਾ ਦੀ ਸੁਗਮਤਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ 'ਤੁ' ਪਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਰਣ ਭੇਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਭਾਵੇਂ ਕਰਮਾਣਿ ਪਦ ਅਧਾਰੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁ ਵਚਨ ਅੰਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ 'ਸਰਵਾਣਿ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੇ ਕੇ, ਮਨ ਵਾਣੀ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲੰਕਿਕ ਤੇ ਪਰਮਾਰਥਿਕ (ਜਪ ਗਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ) ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ (9.27) ੦ ਮਯਿ ਸਮ੍ ਨਿਅਸ੍ : ਪਦ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਮੰਤਵ - ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਕਰਨਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਇਹ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਤਿਆਗ ਤਾਮਸ ਹੋਵੇਗਾ (18.07) ਜੇ ਦੁੱਖ ਰੂਪ ਸਮਝ ਕੇ ਸ਼ਗੀਰਕ ਕਲੇਸ਼ ਦੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਤਿਆਗ ਰਾਜਸ ਹੋਵੇਗਾ (18.07) ਇਸ ਗੀਤ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਛੁਟੇਗਾ। ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਜੜ੍ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਕ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਮਤਾ ਆਸਤਾ ਤੇ ਫਲ ਇੰਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰੇ। ਇਹੋ ਕਰਮ ਬੰਧੂਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਮਦਰਾਣ ਕਰਮ ਦੇ ਮਦਰਥ ਕਰਮ ਮਤਕਰਮ ਹਨ। ਸਭ ਕਰਮ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਦਾ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿਦਾ ੦ ਮਦਪਰਾਹ - ਮਤਪਰਾਹ ਪਰਾਯਣ ਹੋਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪਰਮ ਪੂਜ ਤੇ ਸਰਵ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਮੰਨ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਸੰਪੂਰਣ ਭਾਵ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਧੰਤਰ ਸਮਝਣਾ, ਸ਼ੁਭ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵੱਲੋਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮੰਨਣਾ। ੦ ਅਨ੍ ਅਨ੍ਯੇਨ ਏਵੇਂ ਯੋਗੇਨ ; ਮਾਸ੍ ਧਯਾਧੰਤਰ ਉਪਾਸ੍-ਅਤੇ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਟ ਸੰਬੰਧੀ ਤੇ ਉਪਾਯ ਸੰਬੰਧੀ - ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਟ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਆਸਰਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਭਗਵਾਨ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਸਾਧਨ ਸਿੱਧੀ ਹੈ, ਉਪਾਅ ਹੈ, ਲਕਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

* * *

12.07 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤੇਸਾਮ੍ ਅਹਮ੍ ਸਮ੍-ਉਦਹਰਤਾ, ਮੁਤਯੁ ਸਮਸਾਰ ਸਾਗਰਾਤ੍ /

ਤੇਸਾਮ੍ ਅਹਮ੍ ਸਮ੍-ਉਦਹਰਤਾ, ਮੁਤਯੁ ਸਮਸਾਰ ਸਾਗਰਾਤ੍ /

ਭਵਾਮਿ ਨਚਿਰਾਤ੍ ਪਾਰਥ, ਮਯਿ ਆ-ਵੇਸ਼ਿਤ ਚੇਤਸਾਮ੍ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤੇਸਾਮ੍ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਸਮ੍ ਉਦਹਰਤਾ : ਰਖਿਅਕ। ਮੁਤਯੁ ਸਮਸਾਰ ਸਾਗਰਾਤ੍ : ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚੋਂ। ਭਵਾਮਿ : ਮੈਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਨਚਿਰਾਤ੍ : ਲੰਮੇ। ਪਾਰਥ : ਹੋ ਪਾਰਥ। ਮਯਿ : ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ। ਆ ਵੇਸ਼ਿਤ ਚੇਤਸਾਮ੍ : ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਸਥਿਰ ਹਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੋ ਪਾਰਥ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ, ਮਿਰਤੂ ਰੂਪ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਉਦਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤੇਸਾਮ੍ ਅਹਮ੍ ਸਮ੍-ਉਦਹਰਤਾ, ਮੁਤਯੁ ਸਮਸਾਰ ਸਾਗਰਾਤ੍ - ਭਵਾਮਿ ਨ ਚਿਰਾਤ੍ ਪਾਰਥ, ਮਯਿ ਆਵੇਸ਼ਿਤ ਚੇਤ ਸਾਮ੍ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਉਦੇਸ਼ ਭਗਵਾਨ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਏਥੇ ਮਯਿਆ ਵੇਸ਼ਿਤ ਚੇਤਸਾਮ੍ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਜਲ ਹੀ ਜਲ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਹੀ ਮੌਤ ਹੈ। ਹਰ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਜੀਵ ਬਨਸਪਤੀ ਮੌਤ ਦੇ ਜਵਾਬੇ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕੂਲ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਵਿਰਤੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਾਲਾਤ ਪਦਾਰਥ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਵਿਰਤੀਆਂ ਰਾਗਦੋਸ਼ ਉਤਪਨ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ

ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। (7.27) ਸਾਧਕ ਵੀ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕ ਲਈ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦਾ ਪੱਖਪਾਤ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਥਾਂ ਥਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਦਵੰਦ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਨੁਕੂਲਤਾਵਾਂ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਲਾ ਦੇਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਬੰਧਨ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਇਹ ਸਾਮਾਨ੍ਯ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਜਿਸ ਭਾਵ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਭਾਵ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। (4.11) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਸਥਿਤ ਹਾਂ (9.29) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਮਾਤਰ ਪਿਆਰਾ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸੰਪੂਰਣ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਮੇਰੇ ਹੋ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਮੇਰੇ ਹੀ ਧਿਆਨ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਮੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਗਿਆਨੀ ਲੋਕ - ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਨਿਖੇੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸੰਸਾਰੀ ਅਥਵਾ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਆਪਣੇ, ਇਸ ਜੀਵਨ ਲਈ ਮੁਸ਼ਿਬਤਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਿੰਡੀ ਜਗਤ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪੁਣਾਲੀ ਨੂੰ ਚੱਲਦਾ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਰੋਜਾਸ ਲਈ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪੂਰਣ ਉੱਚਤਮ ਅੱਵਸਥਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ, ‘ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਅਗਾਊਂ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਾਹਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ, ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਭਗਤੀ ਬਹੁਤ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੇਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਦਹਿਜ਼ੀ ਉੱਪਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਪੱਕ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਕਰ ਲਵੇਗਾ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਪੇਸ਼ ਹੈ।

12.08 ਸ਼ਲੋਕ :

ਮਧਿ ਏਵ ਮਨ: ਆ-ਧਤਸਵ, ਮਧਿ ਬੁਦਿਸ੍ ਨਿ-ਕੇਸ਼-ਅਥ। ਨਿ-ਵਸ-ਇ-ਘੁ-ਸਿ ਮਧਿ ਏਵ, ਅਤ: ਝਰਵ੍ ਨ ਸਮ-ਸਥ: //

ਮਧਿ ਏਵ ਮਨਹ ਆ ਧਤਸ੍ਵ, ਮਧਿ ਬੁਧਿਸ੍ ਨਿਵੇਸ਼ੁ ਅਥ।

ਨਿਵ੍ ਈਸ਼ਵ ਸਿ ਮਧਿ ਏਵ, ਅਤਹ ਉਰਧਵਮ੍ ਨ ਸਮਸ਼ਯਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਧਿ : ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ। ਏਵ : ਸਿਰਫ। ਮਨਹ : ਮਨ। ਆਧਤਸਵਾ : ਨੀਯਤ ਕਰਨਾ। ਮਧਿ : ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ। ਬੁਧਿਸ੍ : (ਓਸ ਦਾ) ਬੁਧੀਵਾਨ। ਨਿਵੇਸ਼ਾਅਥ : ਥਾਂ। ਨਿਵਸਈਸ਼ਯ : ਆਪ ਰਹੋਗੇ, ਨਿਵਾਸ ਕਰੋਗੇ। ਮਧਿ : ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ। ਏਵ : ਇਕੱਲੇ। ਅਤਹ ਉਰਧਵਮ੍ : ਏਥੇ ਪਿੱਛੋਂ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਸਮਸ਼ਯਹ : ਸ਼ੱਕ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਤੂ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ। ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਸਾ ਲੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ (ਸਗੀਰ ਛੱਡਣ 'ਤੇ) ਤੂ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਿਵਾਸ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਓ ਮਧਿ ਏਵ ਮਨਹ ਆਧਤਸਵ, ਮਧਿ ਬੁਧਿਸ੍ ਨਿਵੇਸ਼ੁ ਅਥ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਤਯ ਯੋਗ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਉੱਤਮ ਯੋਗ ਵੇਤਾ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ, ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਨਿਮਿਤ ਬਣਾ ਕੇ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਰਮ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ, ਪਰਮ-ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲਾ ਦੇਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਰਮ ਪਿਆਰਾ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲਾ ਦੇਵੇ। ਇੱਜ ਤੂ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰੋਗੇ। ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਸਵਤ ਸਿੱਧ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ‘ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹਾਂ, ਭਗਵਾਨ ਮੇਰੇ ਹਨ –’ ਅਜਿਹਾ ਨਿਸ਼ਚਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨ ਬੁੱਧੀ - ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ, ‘ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹਾਂ, ਭਗਵਾਨ ਮੇਰੇ ਹਨ’ ਦਾ ਦਿੜ-ਨਿਸ਼ਚਾਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਲਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਲਾਉਣਾ ਵੀ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਉਸ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨੂੰ, ਮਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਠੀਕ ਸਾਧਨ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਭੀ - ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁਣ - ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਜ ਕਰਕੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ, ਪਰ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਭਗਵਤ ਪਾਪਤੀ ਦਿੜ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਦਿੜ-ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਭਗਵਤ ਵੱਲ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਦੁਰਾਚਾਰ ਤੋਂ ਦੁਰਾਚਾਰ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਸਾਧੂ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਦਿੜ-ਨਿਸ਼ਚਾਰ ਧਾਰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਨਿਸ਼ਚਾਰ ਮਾਤਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਉਹ ਸੀਧੀ ਹੀ ਧਰਮਾਤਮਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਆਪਣੇ ਆਪ “ਸਵਧੰ” ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਦੇ ਵਿਸਮ੍ਭਤੀ (ਭੁਲ) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜੇ ਇਹ ਕੇਵਲ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਭੁਲੀ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ‘ਮੈਂ ਪਨ’ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਾਧਕ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁਲਦਾ। ਜਿਵੇਂ ‘ਮੈਂ ਵਿਵਾਹਿਤ ਹਾਂ, ਇਹ ‘ਮੈਂ ਪਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾਰ ਹੈ, ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁਲਦਾ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾਰ ਕਰ ਲਵੇ ਕਿ ਮੈਂ ਫਲਾਣੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੇਲਾ ਹਾਂ, ਇਹ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚਲਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਅਟੱਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਚੇਤਾ ਤਾਂ ਚੇਤੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭੁਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਚੇਤੇ ਦਾ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ, ‘ਮੈਂ ਪਨ’ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਬੰਧ ਭੁਲ ਤੇ ਚੇਤੇ ਵਿੱਚ ਅਟੱਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਜੋ ਸਦੀਵੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਭੁਲ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ? ‘ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹਾਂ, ਭਗਵਾਨ ਮੇਰੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਪਨ (ਖੁਦ ਦੇ ਨਾਲ) ਲੱਗ ਜਾਣ ’ਤੇ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ, ਪਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਸਗੀਰ ਨਾਲ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਸਾਮਾਨ੍ਯ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ, ਸਗੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬਦਲ ਗਏ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਹੋ ਹੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਬਦਲਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅੱਜ ਤੋਂ ਹੀ ਦਿੜਤਾ ਪੂਰਵਕ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਦੇ ਨਾ ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰਵਯੰ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕੋ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਕਿ ਨਿਰੰਤਰ ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਸਗੀਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹਨ। ਨਾ ਬਦਲਣ ਵਾਲਾ ਆਪ ਖੁਦ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਜਦ ਕਿ ਬਦਲਣ ਵਾਲਾ ਸਗੀਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤਿਧੱਥ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਗੀਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ

ਹੀ ਖੁਦ ਨੂੰ (ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ) ਬਦਲਣ ਵਾਲਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਹੰਮ ਦਾ, ਜੋ ਸੱਤਾ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਧਾਰ (ਸ੍ਰਵਯੰ) ਹੈ, ਉਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ। ‘ਮੈਂ ਕੀ ਹਾਂ’ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ੦ ਨਿਵਸੁ ਇਸ੍ਤਮਾਸਿ ਮਯਿ ਏਵ, ਅਤਹਹ ਉਰ੍ਯਵਮ੍ ਨ ਸਮ੍ ਸ਼ਯਹ - ਏਥੇ ਅਤ੍ਰ ਉਰ੍ਯਵਮ੍ ਪਦਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਛਿਣ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਗ ਜਾਣਗੇ। ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣਾ ਪਨ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇਗਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਪੂਰਣਤਮਾ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਲ ਦਾ ਕੋਈ ਵਯਵਧਾਨ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ। ੦ ਭਗਵਾਨ, ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਹੇ ਅਰਜਨ! ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਲਾਉਣ ’ਤੇ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰੋਗਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ।’ ਨਸਮ੍ਸ਼ਯਹ ਪਦ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸ਼ਯ ਹੈ ਕੀ ? ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰੱਖ ਕੇ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲਾਉਣਾ, ਜਿੰਨਾ ਕੀਮਤੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨ ਮਿਲ ਕੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹੇ ਕੀਮਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਸ਼ਯ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਅਰਜਨ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲਗਾ, ਜਦੋਂ ਤੇਰੀ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗੀ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰੋਗਾ। ਸਾਧਕ ਦੇ ਲਈ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਸਮੱਗਰਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਚਿੱਤਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਆਸਰਾ ਰਹੇਗਾ। ਇਹੋ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੋਚਣਾ ਹੈ, ਪਰ ਬੁੱਧੀ (ਵਾਨ) ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰ ਮੁਖੀ ਅੰਗ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਆਦਮੀ, ਸਗੀਰਕ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿਵਾਸਥਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮਨ ਹੈ, ਸੱਚਮੁੱਚ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹੋ ਉਥੇ ਹੀ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਨਰਕ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਸਵੱਰਗ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਮਨ ਹੈ, ਜੋ ਸਵੱਰਗ ਵੀ ਤੇ ਨਰਕ ਵੀ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਮੱਗਰਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਆਦਮੀ ਤਾਂ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੇ ਲਈ ਪੜਤਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ : ‘ਆਦਮੀ ਦੋ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਵਿਦਿਆ ਗੁਣ ਤੇ ਅਵਿਦਿਆ ਗੁਣ। ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਗੀਫ਼ ਸਾਉ ਭਲੀਨ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਗੁੜ ਪਤਿਤ ਨੀਚ ਗਿਗੀ ਹੋਈ। ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਵੱਲ, ਦੂਜੀ ਧਰਤੀ ਅਥਵਾ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਰਪਨ ਵਿੱਚ ਦੌਵੇਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤਾਂ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਸੰਤੁਲਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦ੍ਰਿੰਦੀਆਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸ ਕੇ ਨੀਚ ਤੇ ਪਤਿੱਤ-ਉੱਚਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

○ ○ *

12.09 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਥ ਵਿਤਸ੍ ਸਮ੍-ਆ-ਧਾ-ਤੁਸ, ਨ ਸ਼੍ਰਕ-ਨੋਗਿ ਸਥਿ ਸਥਿਰਸ੍। ਅਭਿ-ਆਸ-ਯੋਗੇਨ ਤਤ:; ਸਾਏ ਇਛ ਆਏ-ਤੁਸ ਧਨਸ੍-ਯਯ॥

ਅਥ ਚਿੱਤਮ੍ ਸਮ੍ ਆਧਾਰਮ੍, ਨ ਸ਼ਕ ਨੋਸ਼ ਮਯਿ ਸਿਖਰਮ੍।

ਅਭਿਆਸ ਯੋਗੇਨ ਤਤਹ, ਮਾਮ੍ ਇਛ ਆਏ ਤੁਸ ਧਨਮ੍ਜਯ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਥ : ਜੇ। ਚਿੱਤਮ੍ : ਮਨ। ਸਮਆਧਾਰਮ੍ : ਮਨ ਟਿਕਾਉਣਾ, ਨੀਯਤ ਕਰਨਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਸ਼ਕ ਨੋਸ਼ : ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਹੋ। ਮਯਿ : ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ। ਸਿਖਰਮ੍ : ਪ੍ਰੱਪਕ। ਅਭਿਆਸ ਯੋਗੇਨ : ਨਿਰੰਤਰ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਯੋਗ। ਤਤਹ : ਤਦ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਇਛ : ਇੱਛਾ। ਆਏ ਤੁਸ੍ : ਪਹੁੰਚਣਾ। ਧਨਮ੍ਜਯ : ਹੇ ਧਨੰਨਜਯ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੇ ਤੂੰ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਹੇ ਧਨੰਨਜਯ! ਫਿਰ ਅਭਿਆਸ ਸਰੂਪ ਯੋਗ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਥ : ਸ਼ਬਦ ਪਕਸ਼ਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜੇ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਚਿੱਤ ਨੂੰ, ਜਿਵੇਂ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਪ੍ਰੱਪਕ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਤੂੰ ਅਭਿਆਸ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲੈ। ੦ ਚਿੱਤਮ੍ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ, ਮਨ ਹੈ ਪਰ ਪਿਛਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਏਥੇ ਚਿੱਤ ਦੇ ਅਰਥ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੋਵੇਂ ਕਰਨੇ ਉਚਿੱਤ ਹਨ। ੦ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਅਭਿਆਸ ਯੋਗ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਦ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਲਕਸ਼ ਤੇ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਨਾਂ ਅਭਿਆਸ ਹੈ। ਸਮਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਯੋਗ ਹੈ। ਸਮਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ ਅਭਿਆਸ ਯੋਗ ਹੈ। ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਪਣਾਏ ਗਏ ਸਾਧਨ ਨਾਮ ਜਪ ਧਿਆਨ ਸਮਾਪਿ ਕੀਰਤਨ ਆਦਿ ਅਭਿਆਸ ਯੋਗ ਹੈ। ਜੇ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਏਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੰਸਾਰ ਰਹੇਗਾ। ਭਾਵ ਧਨ ਸੰਪਤੀ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਨਿਰੋਗਤਾ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਤੇ ਹੋਰ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ। ਅਭਿਆਸ ਯੋਗ ਨਾਲ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ੦ ਮਾਮ੍ ਇਛ ਆਪਤੁਸ੍ ਪਦ ਵਿੱਚ ਅਭਿਆਸ ਯੋਗ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਸਾਧਨ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰੱਪਕ ਉਪਾਸਨਾ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਇੱਕ ਪਲ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਉਪਾਸਨਾ ਢਾਵਾਂਡੇਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮਨ ਇਧਰ ਉਧਰ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰੰਤਰ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ, ਮਨ, ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਬੈਂਤਿਕ ਵਸਤਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਨੂੰ ਅਭਿਆਸ ਯੋਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਅਭਿਆਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪਤਿੱਤ ਮਨ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਅਸੰਭਵ, ਸੰਭਵ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਨਿਰੰਤਰ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਧੀ ਹੈ।

○ ○ *

12.10 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਭਿ-ਆਸੇ ਅਧਿ ਅ-ਸਮਰਥ:, ਅ(ਸ)-ਸਿ ਮਦ ਕਰਮ(ਨ) ਧਰਮ: ਭਵ।

ਮਦ-ਆਤਮ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਕੁਰੰਜਿ ਸਿਦਿਘੁ ਅਵ-ਆਪ-ਸ਼ਾਸਿ॥

ਅਭਿਆਸੇ ਅਧਿਅਸਤ ਅਸਮਰਥਹ, ਅ (ਸ੍ਰ) ਸਿ ਮਦ ਕਰਮ (ਨ) ਪਰਮਹ ਭਵ।

ਮਦ ਅਰਥਮੁ ਅਧਿਕਰਮਣਿ, ਕਰਵਨੁ ਸਿਧਿਮੁ ਅਵ ਆਪ ਸ੍ਰਯਸਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਭਿਆਸੇ : ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ। ਅਧਿਅਸਤ : ਭੀ। ਅਸਮਰਥਹ : ਅਸਮਰਥ। ਅ (ਸ੍ਰ) ਸਿ : ਆਪ ਹੋ। ਮਦ ਕਰਮ ਪਰਮਹ : ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ। ਭਵ : ਹੋਣਾ। ਮਦਅਥਰਮ : ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਕਰਮਣਿ : ਕਿਰਿਆ। ਕਰਵਨੁ : ਕਰਦੇ ਹੋਏ। ਸਿਧਿਮੁ : ਪਰਪੱਕਤਾ। ਅਵਾਪਸ੍ਰਯਸਿ : ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋਗੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੇ ਤੂੰ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਅਸਮੱਗਥ ਏਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਮੇਰੀ ਲਈ ਹੀ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਤੂੰ ਸਿੱਧੀ (ਮੁਕਤੀ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇਂਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਭਿਆਸੇ ਅਧਿ ਅਸਮਰਥ ਅ (ਸ੍ਰ) ਸਿ, ਮਦ ਕਰਮ (ਨ) ਪਰਮਹ ਭਵ – ਏਥੇ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਭਾਵ-ਅਰਥ, ਪਿਛਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਅਭਿਆਸ ਯੋਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ, ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਤੂੰ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਅਭਿਆਸ ਯੋਗ ਨੂੰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮੱਗਥ ਏਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮ (ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਰ ਨਿਰਵਾਹ ਤੇ ਆਜੀਵਕਾ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋਕਿਕ ਕੰਮ ਤੇ ਪਰਮਾਰਥ ਕਾਰਜ ਭਜਨ ਧਿਆਨ ਨਾਮ ਜਪ ਆਦਿ) ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੰਸਾਰਕ ਭੋਗ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇੱਕ ਮਾਡੂਰ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਕੰਮ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਭਗਵਤ ਗਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਮਤਕਰਮ ਧਰਮ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਭੋਗ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ੦ ਮਦ ਅਰਥਮੁ ਅਧਿ ਕਰਮਣਿ, ਕਰਵਨੁ ਸਿਧਿਮੁ ਅਵਆਪ ਸ੍ਰਯਸਿ – ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਮਦ ਕਰਮ – ਧਰਮ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਏਥੇ ਮੁੜ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਜਦ ਸਾਧਕ ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਸੰਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਤੀਬਰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਉਤਕੰਠਾ ਤੇਜ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਵਤ ਦਾ ਵਿਯੋਗ ਅਸਹਿ ਹੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਆਪ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਸਾਧਕ ਉੱਪਰ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਰ ਭਗਵਾਨ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ੦ ਮਤਕਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨਾਂ ਦਾ ਸ਼੍ਰਵਣ ਕੀਰਤਨ ਸਮੱਗਣ, ਅਰਚਨਾ ਵੰਦਨਾ ਆਦਿ। ਸੇਰੀ ਪਰਮੰਨਤਾ ਲਈ ਜੋ ਕਰਮ ਹੈ, ਉਹ ਮਤਕਰਮ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ (ਭੈੜੀ) ਆਦਿਤ ਬਦਲੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਦਤ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਰਵਿਰਤੀ ਪਿੱਛੇ ਘਸੀਟਣੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਆਦਤ, ਜੋ ਭੈੜੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰੇ ਪਾਸੇ ਲਈ ਬਦਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਆਦਤ ਪ੍ਰਭੂ ਸੇਵਾ ਲਈ ਸਮੱਗਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਗਲਾਕੜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਸਤੂ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦੀ ਬਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਕਿਰਿਆਸੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਜਨਮਦਾਤੇ ਦੀ ਵੱਡਿਆਈ ਤੇ ਸ਼ੋਭਾ ਲਈ ਸਖਤ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਜ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਕੰਮ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਭੈੜਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਮਨ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਲਈ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਕੰਮ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਰਵੱਦੀਆ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਕਾਰਜ ਸੰਪੰਨ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ‘ਪ੍ਰਭੂ! ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਮੇਰੇ ਦੁਵਾਰਾ ਸੰਪੰਨ ਕਰਵਾਏ ਹਨ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਹੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹਾਂ। ਕੀ ਮੈਂ ਇੱਕ ਖਿੱਡੌਣਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।’ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰਵੱਦੀਆ ਅਭਿਲਾਸੀ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ‘ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ-ਕਿਸ਼ਨ’

○ ○ *

12.11 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਥ ਏਤਤੁ ਅਧਿ ਅ-ਸਕਤਃ; ਅ(ਸ੍ਰ)-ਸਿ ਕਰਮੁ ਮਦ-ਯੋਗਮ੍ ਆ-ਤ੍ਰਿ-ਤः।

ਸਰ्व-ਕਰਮ(ਨ)-ਫਲ-ਤ्यਾਗਮ, ਤਤ: ਕੁਰੁ ਯ(ਸ੍ਰ)-ਤ-ਆਤਮ(ਨ)-ਕਾਨ॥

ਅਥ ਏਤਤ੍ਰ ਅਧਿ ਅਸ਼ਕ੍ਰਤ੍ਰ ਅਸ੍ਰਸਿ, ਕਰਤ੍ਰਮੁ ਮਦ ਯੋਗਮ੍ ਆਸ਼੍ਰਤ੍ਰਹ।

ਸਰਵ ਕਰਮ (ਨ) ਫਲ ਤ੍ਯਾਗਮ, ਤਤਹ ਕਰੁ ਯ (ਮ੍ਰ) ਤ ਆਤਮ (ਨ) ਵਾਨ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਥ : ਜੋ। ਏਤਤ੍ਰ : ਇਹ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਅਸ਼ਕ੍ਰਤ੍ਰ : ਅਯੋਗ। ਅਸ੍ਰਸਿ : ਆਪ ਹੋ। ਕਰਤ੍ਰਮੁ : ਕਰਨਾ। ਮਦਯੋਗਮ੍ : ਮੇਰਾ ਯੋਗ। ਆਸ਼੍ਰਤ੍ਰ ਤਹ : ਸ਼ਰਨ ਲੈਣਾ। ਸਰਵ ਕਰਮ ਨ ਫਲ ਤ੍ਯਾਗਮ : ਸਾਰੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਸਿਲੇ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ। ਤਤਹ : ਫਿਰ। ਕਰੁ : ਕਰਨਾ। ਯ (ਮ੍ਰ) ਤ ਆਤਮ (ਨ) ਵਾਨ : ਸਵੈ ਕਾਬੂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਪਰ ਜੇ ਤੂੰ ਇੱਜ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭੀ ਅਸਮੱਗਥ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਯੋਗ (ਮਦ ਯੋਗਮ੍ : ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਮੱਗਪਣ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਮੇਰਾ ਯੋਗ ਹੈ) ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਮੇਰੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਦਿਆਂ, ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਥ ਏਤਤ੍ਰ ਅਧਿ ਆਸਤਹ ਅ (ਸ੍ਰ) ਸਿ, ਕਰਤ੍ਰਮੁ ਮਦ ਯੋਗਮ੍ ਆਸ਼੍ਰਤ੍ਰਹ = ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ, ਆਪ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦੇ ਤਿਆਗ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਆਖਾਂਗੇ। ਜੋ ਸਰਵ-ਕਰਮ-ਫਲ ਤਿਆਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਫਲ ਤਿਆਗ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ‘ਕਰਮਯੋਗ’ ਕਹਾਂਗੇ। ਇਹ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੁਤੰਤਰ ਸਾਧਨ ਹਨ। ੦ ਮਦਯੋਗਮ੍ ਆਸ਼੍ਰਤ੍ਰਹ-ਪਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ “ਅਥ ਏਤਤ੍ਰ ਅਧਿ ਅਸਕਤਹ ਅ (ਸ੍ਰ) ਸਿ” ਨਾਲ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ “ਸਰਵ ਕਰਮ ਫਲ ਤ੍ਯਾਗਮ੍ ਕਰੁ” ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਆਸਰੇ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਏਥੇ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਹੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਦਸਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਤੇ ਗਿਆਰਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ

‘ਭਕਤਿ ਯੋਗ’ ਤੇ ਕਰਮ ਯੋਗ – ਦੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਾਧਨ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਯ (ਮ) ਤ ਆਤਮ (ਨ) ਵਾਨ੍ਦ : (ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਹਿਤ ਸਰੀਰ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ) ਪਦ ਹੈ। ਆਤਮ ਸੰਜਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋੜ ਕਰਮ-ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਰਵ ਕਰਮ ਫਲ ਤਿਆਗ ਹੋਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਮਦ੍ਦ ਯੋਗਮ੍ਰ ਆਗ੍ਰਿਤ੍ਰੀ - ਤਹ ਪਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਥਾ “ਏਤਤ੍ਰ ਅਪਿ ਅਸ਼ਕਤਹ” ਨਾਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਸਰਵ ਕਰਮ ਫਲ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਥਾਂ ਦੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਉੱਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਸਰਵ ਕਰਮ ਫਲ ਤਿਆਗ ਰੂਪ ਸਾਧਨ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਜੇਕਰ ਉਹ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੌਜੇ ਰਹਵਾਲੇ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਜਿਸ ਫਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦੇਵੇ। (2.47) ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ-ਯੋਗ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (6.03) ਜੋ ਬੰਧਨਮਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੰਧਨ ਦਾ ਭੈਅ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਫਲ ਤਿਆਗ ਲਈ ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆ ਆਗਿਆ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਰਮ ਫਲ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਸਾਨੀ ਆਏਗੀ। ੦ ਸਰਵ ਕਰਮ : ਪਦ ਯਗ ਦਾਨ ਤੱਤ ਸੇਵਾ ਤੇ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਕਾ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਨਿਰਵਾਹ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਪਦ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਫਲ ਤਿਆਗ ਵਿੱਚ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। (6.03) ਲੋੜ ਕੇਵਲ ਕਰਮ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਮਤਾ ਆਸਤਾ ਕਾਮਨਾ ਆਇ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਅਕਰਮਣਯ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਮ ਫਲ ਤਿਆਗ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਧਕ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਕੁੱਝ ਲੈਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ 2.47 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਰਮਯੋਗ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ‘ਤੇਰੀ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਸਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ’ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਸਾਧਕ ਲਈ ਅਕਰਮਣਯਤਾ (ਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ) ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ੦ ਸਾਤਵਿਕ ਤਿਆਗ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚਲੇ ਫਲ ਦਾ, ਆਸਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋਵੇ। ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਜੇਕਰ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਰਮ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਕਰਮ ਫਲ ਆਸਤਾ ਦੇ ਤਿਆਗ ਨਾਲ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਰਮ ਸੰਬੰਧ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਹਿਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸਰਵ ਕਰਮ ਫਲ ਤਿਆਗ ਰੂਪ ਸਾਧਨ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮ-ਫਲ ਤਿਆਗ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਆਸਤਾ ਦੇ ਪੂਰੇ ਤਿਆਗ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਆਸਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਥਵਾ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਦਾਚਾਰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਅਥਵਾ ਸਵਾਰਥ ਰਹਿਤ ਕਾਰਜ ਬਹੁਤ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਆਤਮ ਬਲ ਲਈ ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਸਵਾਰਥ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਮਿਲਣ ਨੂੰ ਤਾਂਘਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਵਾਰਥ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਵਾਣੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਪਾਸਨਾ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੁਕਾਵਟ ਅਭਿਆਸ ਯੋਗ ਨਾਲ ਢੂਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੇਡਾ ਲਈ ਕੀਤੇ ਕਾਰਜ ਆਦਮੀ ਅੰਦਰ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਸਵਾਰਥ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਲੱਗ ਜਾਣ ਤਾਂ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਝੰਝਟ ਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ ਹੈ, ਉਹ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਉਮਰ ਲੰਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਸਵੈ-ਕਾਬੂ ਪਾ ਕੇ ਲੰਮਾ ਜੀਵਨ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਭੂ ਉੱਪਰ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਭਰੋਸਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨੀ ਦਾ ਇੱਕ ਭਾਗ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਮੱਗਰੀ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ (ਲੋਕਾਂ) ਉੱਪਰ ਖਰਚ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਕਾਮਾਈ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਵਾਰਥ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵਨ ਲੰਘਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਮਾਤਰ ਹੌਲੇ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅਭਿਆਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਸਵੈ-ਤਿਆਗ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਸਵਾਰਥ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਤੁਹਾਡੀ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਣੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੋਹ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਨੰਦਮਈ ਖੁਸ਼ੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲੇ ਹੋਵੇ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਵੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਤਿਆਰ ਸਮਝੋ।

○ ○ ○

12.12 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤ੍ਰੈਯ: ਹਿ ਜਾਨਮ੍ ਅਭਿ-ਆਸਾਤ, ਜਾਨਾਤ ਧਯਾਨਮ੍ ਵਿਸ਼ਿ਷-ਧ-ਤੇ।

ਧਯਾਨਾਤ ਕਰਮ(ਨ)-ਫਲ-ਤਾਗ, ਤਾਗਤ ਸ਼ਾਨਤਿ: ਅਨ-ਅਨਤਰਮ੍॥

ਸ੍ਰੋਯਹ ਹਿ ਗ੍ਰਯਾਨਮ੍ ਅਭਿਆਸਾਤ्, ਗਯਾਨਾਤੁ ਧਯਾਨਮ੍ ਵਿਸ਼ਸ਼ਸ੍ ਧ ਯਤੇ।

ਧਯਾਨਾਤ੍ ਕਰਮ (ਨ) ਫਲ ਤ੍ਰਯਾਗਹ, ਤ੍ਰਯਾਗਾਤ੍ ਸ਼ਾਂਤਿਹ ਅਨ-ਅਨਤਰਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ੍ਰੋਯਹ : ਚੰਗੇ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਗ੍ਰਯਾਨਮ੍ : ਬੁੱਧੀ, ਗਿਆਨ। ਅਭਿਆਸਾਤ् : ਅਭਿਆਸ ਨਾਲੋਂ। ਗ੍ਰਯਾਨਾਤ੍ : ਗਿਆਨ ਨਾਲੋਂ। ਧਯਾਨਮ੍ : ਉਪਾਸਨਾ, ਧਿਆਨ, ਪ੍ਰਕਿਅਤਾ। ਵਿਸ਼ਸ਼ਸ੍ ਧ ਯਤੇ : ਅੱਗੇ ਨਿੱਕਲ ਜਾਣਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ। ਧਯਾਨਾਤ੍ : ਧਿਆਨ ਪ੍ਰਕਿਅਤਾ ਨਾਲੋਂ। ਕਰਮ (ਨ) ਫਲ ਤ੍ਰਯਾਗਹ : ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ। ਤ੍ਰਯਾਗਾਤ੍ : ਤਿਆਗ। ਸ਼ਾਂਤਿਹ : ਅਮਨ। ਅਨ-ਅਨਤਰਮ੍ : ਛੇਤੀ, ਤੱਤਕਾਲ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਭਿਆਸ ਤੋਂ ਸ਼ਾਸਤਰ ਗਿਆਨ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਕਰਮ ਫਲ ਤ੍ਰਯਾਗ ਤੋਂ ਧਿਆਨ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਕਰਮ ਫਲ ਤ੍ਰਯਾਗ ਤੋਂ ਧਿਆਨ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਕਰਮ ਫਲ ਤ੍ਰਯਾਗ ਤੋਂ ਧਿਆਨ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ “ਸ੍ਰੋਯਹ ਹਿ ਗ੍ਰਯਾਨਮ੍ ਅਭਿਆਸਾਤ्” ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਪਾਤੰਜਲੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ‘ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ

ਸਥਿਤ (ਸਥਿਰਤਾ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪਰਯਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਅਭਿਆਸ ਹੈ' (ਯੋਗਦਰਸ਼ਨ 1.13) ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਅਭਿਆਸ, ਅਭਿਆਸ ਰੂਪ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਅਭਿਆਸ ਯੋਗ ਦਾ ਵਾਚਕ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ ਨਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਗਿਆਨ, ਨਾ ਧਿਆਨ ਹੈ ਨਾ ਕਰਮਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਜੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਪਯੁਕਤ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਜੜ੍ਹਤਾ (ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ) ਦਾ ਆਸਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਗ੍ਰਾਹਾਨ : ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ। ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਏਥੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਅਭਿਆਸ ਹੈ, ਨਾ ਧਿਆਨ ਹੈ। ਨਾ ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਥਾਂ ਉਪਯੁਕਤ ਗਿਆਨ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ੦ ਗ੍ਰਾਹਾਨਮ - ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਉਪਯੁਕਤ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ, ਰਹਿਤ-ਅਭਿਆਸ ਤੋਂ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠਣਾ ਜਿੰਨਾ ਆਸਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉੱਨਾ ਅਭਿਆਸ ਮਾਤਰਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ। ੦ ਗ੍ਰਾਹਾਨਾਤ੍ ਧਯਾਨਮ੍ ਵਿਸ਼ਿਸ਼੍ਵਤੇ - ਏਥੇ ਧਿਆਨ ਸ਼ਬਦ ਕੇਵਲ ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਰੂਪ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਦਾ ਵਾਚਕ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹਾ ਧਿਆਨ, ਉਸ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਚੰਗੇਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਅਭਿਆਸ ਧਿਆਨ ਤੇ ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਮਨ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਮਨ ਨਿਆਂਤਰਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਧਿਆਨ ਨਾਲ, ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਾਸਤਰ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜੇਕਰ ਸਾਧਕ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਦਾਉਪਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮ ਵੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਵਧੇਗਾ। ੦ ਧਯਾਨਾਤ੍ ਕਰਮ (ਨ) ਫਲਤ੍ਯਾਗਹ = ਗਿਆਨ ਤੇ ਕਰਮਫਲ ਤਿਆਗ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਧਿਆਨ ਦੀ ਥਾਂ ਗਿਆਨ ਤੇ ਧਿਆਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ 'ਕਰਮ ਫਲ ਤਿਆਗ' ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਏਥੇ ਕਰਮ-ਫਲ ਤਿਆਗ ਦਾ ਅਰਥ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਕਰਮ ਫਲਾਂ ਦਾ ਸੁਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਤਾ ਆਸਤਾ ਤੇ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਫਲ ਕੀ ਹੈ ? ਜੋ ਵਸਤਾਂ ਉਤਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਹਨ, ਉਹ ਕਰਮ ਫਲ ਹਨ। ੦ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗਤਾ ਸਮੱਖਾ ਪਦਾਰਥ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ। ਕਰਮ-ਫਲ ਤਿਆਗੀ ਅਥਵਾ ਕਰਮਯੋਗੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਸਮਾਜ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇੱਜ ਸੰਸਾਰ (ਜੜ੍ਹਤਾ) ਨਾਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ-ਯੋਗੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੱਖਰੇ ਧਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਉਹ ਧਿਆਨ ਲਾਉਣਾ ਵੀ ਚਾਹੇ, ਸੰਸਾਰਕ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸੁਕਾਮ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਤ੍ਯਾਗਾਤ੍ ਸ਼ਾਂਤਿਹ ਅਨ੍ ਅੰਤਰਮ : ਏਥੇ ਤ੍ਯਾਗਾਤ੍ ਪਦ ਕਰਮ ਫਲ ਤਿਆਗ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਤਿਆਗ ਦਾ ਸੁਰੂਪ ਕੀ ਹੈ ? ਤਿਆਗ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣਾ ਸੁਰੂਪ ਹੈ, ਨਾ ਉਸ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਾਸਤਵਿਕ ਤਿਆਗ ਉਸੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਭੁੱਲ ਕੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ। ੦ ਜੀਵ ਖੁਦ ਚੇਤਨ ਤੇ ਅਵਿਨਾਸੀ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਵਿਨਾਸੀ ਹੈ। ਜੀਵ ਭੁੱਲ ਨਾਲ (ਆਪਣੇ ਅੰਸੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ) ਵਿਜਾਤੀਯ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ੦ ਤਿਆਗ ਅਸੀਮ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਤਿਆਗ ਵਿੱਚ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਦੇ ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਸੀਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਸੀਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਅਸੀਮ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਅਸੀਮ ਹੈ। ਸੀਮਤ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਮੋਹ ਕਾਰਨ ਅਸੀਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਏਥੇ 'ਤ੍ਯਾਗਾਤ੍' ਪਦ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲਾਂ (ਸੰਸਾਰ) ਦੇ ਨਾਲ ਭੁੱਲ ਕਾਰਨ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਤਿਆਗ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੁਰੂਪ ਇਹੋ ਹੈ। ੦ ਤਿਆਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ, ਜਪ ਭਜਨ ਧਿਆਨ ਸਮਾਧੀ ਆਦਿ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਵੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬੰਧਨ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਚਾਹ ਨਾ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਤਿਆਗ ਹੈ। ੦ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤਿਆਗ ਵਿੱਚ ਤਿਆਗ ਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਸ਼ਾਂਤਿਹ - ਪਦ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਪਰਮਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਨੂੰ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਭਿਆਸ ਗਿਆਨ ਤੇ ਧਿਆਨ ਤਿੰਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਕਰਮਫਲ ਤਿਆਗ ਸਾਧਨ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਸਾਧਕ ਵਿੱਚ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਸਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (5.12) ਕਰਮ ਫਲ ਤਿਆਗ ਅਥਵਾ ਕਰਮ-ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਸਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (5.11) ਇਸ ਲਈ ਜੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਰਹਿੰਦਾ ਨਾਲ ਕਰਮਯੋਗੀ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਪਰਮਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (5.12)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਧਾਰਮਿਕ ਗੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਅਭਿਆਸ। ਕਈ ਲੋਕ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੱਠਪੁਤਲੀ ਅਥਵਾ ਯੰਤਰਿਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਬਿਨਾਂ ਅਨੁਭਵ ਅਨੁਭੂਤੀ ਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਤ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਉਹੋ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕ (ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ) ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਅਕਤੀ ਮੰਦਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਅੰਗੇ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਹੱਥ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਫੇਰੀ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੂਰਤੀ ਅੱਗੇ ਡੰਡੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਵਧਸ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮੰਦਰ ਜਾ ਕੇ, ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਦਾਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਨਿਯਮ ਕਾਇਦੇ ਕੀ ਹਨ ? ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਆਧਾਰ-ਸ਼ਿਲਾ ਹਨ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਆਦਿਤ ਵਿੱਚ ਬੱਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉਹ ਅਸੂਲਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਯਾਦ ਤੇ ਪਹਿਚਾਣ ਭਾਵੇਂ ਮੰਦਰ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੰਦਰ ਜਾਣਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ ਵੀ ਜੁਰੂਰੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਇਹ ਅਸੂਲ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਅਨੁਭਵਾਹ ਗੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਅਪਣਾਉਣੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਤੀਜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹ ਸੱਚ ਕੇ ਨੀਯਤ ਸਮੇਂ ਉੱਪਰ ਪੂਜਾ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਅਜਿਹੀ ਦੇਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਹੋਰ ਰੋਜ਼ ਸੰਪਰਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਆਦਮੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਜੇ ਵੀ ਬਿਹਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੱਚ ਉੱਪਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬੈਧਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਦੌਥਾ ਵਿਧੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ, ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣਦਿਆਂ, ਅਮਲੀ ਸ਼ਕਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕੇ ਚੰਗੇ ਹਨ। ਤਿਆਗ ਦਾ ਜੋ ਉਹ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਧਕ ਹਨ। ਦਿਲੋਂ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਅਭਿਆਸ (ਸਹੀ) ਯੋਗ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਉਪਾਸਨਾ ਉਸ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕੰਮ ਹਨ। ਤਿਆਗ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਆਪ ਤਿਆਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਕੁੱਤੇ ਇੱਕ ਰੋਟੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ

ਲਈ ਲੜਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੁਲਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿਨੇ ਜਤਨ ਕਰ ਲਏ ਜਾਣ। ਪਰ ਇੱਕ ਕਾਂ ਜਦ ਇੱਕ ਰੋਟੀ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਵੇਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਾਂ ਕਾਂ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਦੂਜੇ ਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਵੰਡ ਕੇ ਖਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਜਜਬਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਤਿਆਗ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਾਵਾਂ ਦੀ ਜਿੱਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਵਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਿਆਗ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਉਚੇਰੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵੱਲ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕੰਜੀ ਹੈ। 'ਇੱਕ ਇੱਲ੍ਹੁ ਨੇ ਬੁੱਚੜ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਚੋਂ ਇੱਕ ਮਾਸ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਉਠਾਇਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦਰੱਖਤ ਦੀ ਟਾਹਣੀ ਉੱਪਰ ਬੈਠ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਕਈ ਹੋਰ ਪੰਛੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੁਣਣ ਲਈ ਉਸ ਉੱਪਰ ਝੁਪੱਟ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇੱਲ੍ਹੁ ਇੱਕ ਦਰੱਖਤ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦਰੱਖਤ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਲੱਗੀ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੰਛੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਝਮੇਲੇ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਮਾਸ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਨੂੰ ਹੀ ਹੇਠਾਂ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਇੱਕ ਟਾਹਣੀ ਉੱਪਰ ਬੈਠ ਗਈ। ਦੂਰ ਬੈਠੇ ਇੱਕ ਸੰਨਿਆਸੀ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇੱਲ੍ਹੁ ਦੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਇਕ ਸਬਕ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿ 'ਪੂਰਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕੇਵਲ ਤਿਆਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ।' 'ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕਿਸ਼ਨ'

12.13 स्लोक :

अ-द्वेषा सर्व-भू-तानाम्, मैत्रः कृष्णः एव च । निर-ममः निर-अहम्-कारः, सम-दुःख-सुखः क्षमी ॥

ਅਦਵੇਸ਼ਟਾ ਸਰਵ ਭੁਤਾਨਾਮ, ਮੈਤਹ ਕਰੁਣਹ ਏਵ ਚ।

ਨਿਰੂਮਹ ਨਿਰੁ ਅਹਮ ਕਾਰਹ, ਸਮਦੁਖ ਸੁਖਹ ਕੁਸ਼ਮੀ॥

12.14 स्लोक :

सम्-तुष्-तः सततम् योगी, य(म्)-त-आत्मा हृषि-निः-चयः। मयि अर्पित-मनः-बुद्धिः, यः मद्-भक्तः सः मे प्रियः॥

ਸਮੁ ਤੁਸ਼ਤਹ ਸਤਤਮੁ ਯੋਗੀ, ਯ (ਮੁ) ਤ ਆਤਮਾ ਦੜਨਿਹ-ਚਯਹ।

ਮਜਿ ਅਰੂਪਿਤ ਮਨਹ ਬੁਧਿਹ, ਯਹ ਮਦੁ ਭਕੂਤ੍ਰਹ ਸਹ ਮੇ ਪਿਯਹ ||

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ** (12.13) :- ਅਦਵੇਸ਼ਟਾ : ਨਫਰਤ ਨਾ ਕਰਨੀ। ਸਰਵਭੂਤਾ ਨਾਮੁ : ਸਾਰੇ ਜੀਵ। ਮੈਡੁਰ : ਮਿੱਤਰਤਾ। ਕਰੂਣਹ : ਭਾਵਨਾ ਕਰੁਣਾ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਨਿਗਮਹ : ਆਪਣੇ ਪਣ ਆਪਣੇ ਮਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਨਿਰਾਹਮੁ : ਰੰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਸਮਦੁਖ ਸੁਖ : ਦੁਖ ਸੁਖ ਵਿੱਚ ਬਾਬਰ। ਕਸ਼ਮੀ : ਮਾਡ ਕਰਦਿਆਂ।

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ (12.14) :- ਸਮੁਕਸ਼ਤਹ : ਸੰਤੁਸ਼ਟ। ਸਤਤਮ੍ : ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਰਪੱਕ, ਉਪਾਸਨਾ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ। ਯੋਗੀ : ਯੋਗੀ। ਯ (ਮੁ) ਤ ਆਤਮਾ : ਸਵੈ ਕਾਬੂ। ਦ੍ਰੰਗ ਨਿਹਚਯਹ : ਪਰਪੱਕ ਇਗਦਾ। ਮਿਥ ਅਰਪਿਤ ਮਨਹ ਬੁਧਿਹ : ਮੇਰੇ ਲਈ ਆਪਣਾ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਸਮਰਪਿੱਤ ਕਰਨੀ। ਯਹਮਦ ਭਕਤਹ : ਮੇਰੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ, ਮੇਰੇ ਭਗਤ। ਸਹ/ਮੇ/ਪਿਯਹ : ਉਹ/ਮੇਰੇ/ਪਿਆਰੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ (12.13) :- ਜਿਹੜਾ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਮਿੱਤਰ ਭਾਵ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾਮਈ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਤਾ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਅੰਹਮ (ਹੰਕਾਰ) ਰਹਿਤ ਹੈ। ਸੱਖ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸਾਮਾਨ ਭਾਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਾਹੂਫ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ (12.14) :-** ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਯੋਗੀ (ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਚਿਤ ਵਾਲਾ) ਹੈ। ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪੱਕੇ ਇਗਦੇ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਸਮੱਗਰੇਣ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹੋ ਭਗਤ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ (12.13) :- ਅਦੇਸ਼ਟਾ ਸਰਵ ਭੂਤਾਨਾਮੁ (ਅਦਵੇਸ਼ਟਾ = ਨਫਰਤ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ) ਅਨਿਸ਼ਟ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਅਥਵਾ ਧਨ ਮਾਨ ਵੱਡਿਆਈ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਅਨਿਸ਼ਟ ਪਦਾਰਥ ਕਿਰਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਸੰਜੋਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ੦ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ, ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪ੍ਰਤਿ ਬੋੜਾ ਜਿਹਾ ਦਵੇਸ਼ ਭਾਵ ਰੱਖਣਾ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਦਵੇਸ਼ ਭਾਵ ਹੈ। ਦਵੇਸ਼ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਦਵੇਸ਼ ਭਾਵ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ 'ਤੇ ਹੀ, ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਪ੍ਰਤਿ ਦਵੇਸ਼ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਮੈਤ੍ਰ੍ਹ ਕਰੁਣਾ ਏਵ ਚ : ਭਗਤ ਗਿਆਨੀ, ਮਿੱਤਰ ਕਰੁਣਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਕੇਵਲ ਦਵੇਸ਼ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਅਭਾਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਭਾਵ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮੈਤ੍ਰੀ ਤੇ ਦਿਯਾ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਭੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਦੇ ਸੁਹਿਰਦ ਹਨ। (5.21) ੦ ਭਗਤ - ਆਪਣਾ ਅਨਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਭੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਚਿੱਤ ਸ਼ੁੱਧੀ ਲਈ “ਪਾਤੰਜਲੀ ਯੋਗਦਰਸ਼ਨ” ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਉਪਾਅ ਦੰਸੇ ਹਨ। ੧. ਸੁਖੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਮੈਤ੍ਰੀ ੨. ਦੁਖੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਕਰੁਣਾ ੩. ਪੁਣਯਾਤਮਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਪਰਸੰਨਤਾ ਅਤੇ ੪. ਪਾਪਾਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਉਪੇਕਸ਼ਾ ਦੇ ਭਾਵ। ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਚਿੱਤ ਨਿਰਮਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਭਗਤ ਵਿੱਚ ਸਖੀਆਂ ਤੇ ਪੁਣਯਾਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਮੈਤ੍ਰੀ ਦਾ ਭਾਵ ਅਤੇ ਦੁਖੀਆਂ ਤੇ ਪਾਪਾਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਕਰੁਣਾ ਦਾ ਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਕਰਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਭਗਤ ਸੁਖ ਦੁਖ ਵਿੱਚ ਸਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਸ਼ਮੀ : ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਵੰਡ ਦੇਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਉਂਦਾ, ਬਲਕਿ ਦੰਡ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੁਆਫੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

(12.14) - ੦ “ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਤਤਮੁ” ਉਹ ਸੰਤੋਸ਼ ਮਨ ਬਲ ਜਿੱਤ ਹਾਰ ਤੋਂ ਘਬਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੰਤੋਸ਼ੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਤ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਤੀ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਨਿਤ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਪੁਰਸ਼ ਯੋਗੀ ਹੈ। ੦ ਉਹ (ਭਗਤ) ਯਤਾਤਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਹਿਤ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਉੱਪਰ ਪੂਰਣ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ੦ ਉਹ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸਚੇ ਵਾਲਾ ਸਿੱਧ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸੰਸਾਰ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ੦ ਜਦ ਸਾਧਕ ਇੱਕ ਮਾਤਰ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਦੇਸ਼ ਮੌਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸਮੱਗਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਮਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ੦ ਯਹ ਮਦ ਭਕਤੁਹ ਸਹ ਮੇਂ ਪਿਧਰ - ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਿਆਰੇ ਹਨ। ਪਰ ਭਗਤ ਦਾ ਪੇਸ਼ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ (4.11)

ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਭੀ ਭਗਤ ਪਿਆਰੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ (12.13 ਤੋਂ 12.14) :- ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਇਕੱਲਾ ਤੇ ਉਪਰਾ ਸਮਝਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਝਗੜਾਲੂ ਰੂਪ ਨਫਰਤ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਰੀਤੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਉਸਾਰੂ ਮੌਜੂ ਕੱਟਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਫਰਤ ਤੋਂ ਬਚਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੱਥਰ ਜਾਂ ਪੱਥਰ ਵਰਗੇ ਲੋਕ ਤਾਂ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਇਸ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸਾਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਨਾਲ ਦੋਸਤਾਂ ਵਰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਵਸਾਏ ਵਾਲੇ ਬੇਧੜਕ ਲੋਕ ਹਨ, ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਉਪਾਸਕ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਬਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਦੇਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਐਨਾ ਦਿਆਵਾਨ ਰਹਿਮ ਦਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਭਲਾ ਹੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਹੰਕਾਰਵਾਦ ਅਥਵਾ ਖੁਦਗਰਜੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਹਨ ਪਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਹੰਕਾਰਵਾਦ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖਤਰਨਾਕ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਹਾਨੀਕਰਕ ਚਿੱਕੜ ਅਥਵਾ ਦਲਦਲ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸੱਚਾ ਸਾਧਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ 'ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰਾ' ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਦਿਆਲੂ ਸੇਵਾ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਉਪਾਸਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਲਕੀਅਤ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋਣੇ ਪੈ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹਾਨੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੀ। ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਉਸ ਦੇ ਵਰਨਣਯੋਗ ਜੀਵਨ ਤੇ ਕੰਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨਾ ਹੀ ਜੇ ਕੋਈ ਉਸ ਦੀ ਤਾਗੀਡ ਕਰੇ, ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਵਡਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਪਾਸਕ ਅਗਿਆਨਤਾ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਮਮਤਾ ਦਿਖਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੱਚਾ ਸਾਧਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਧੀਰਜ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ, ਸਵੱਗਰੀ ਅਥਵਾ ਆਤਮਕ ਸੱਖ, ਖੁਸ਼ਦਿਲੀ ਤੇ ਤਰਨਸ਼ੀਲਤਾ ਕਿਸੇ ਯੋਗੀ ਲਈ ਆਪਣਾ ਆਪ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਯੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਸੱਵੈ ਨਿਅੰਤਰਣ ਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਡਾਵਾਂ ਡੋਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਪੱਕ ਰੀਤੀਆਂ ਤੇ ਮੁੱਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੋਸ਼ਠ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਮਝ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਦਿਸ਼ਾ-ਯੰਤਰ ਦੀ ਸੂਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਪਾਸਕ ਦੀ ਕਾਰਜ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਭਗਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। “ਕੀ ਪ੍ਰਭੂ - ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਨ ਜਾਇਦਾਦ ਅਰਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ? ਨਹੀਂ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਭੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਆਪਣੀ ਮਿਹਰ ਦਾ ਹੱਥ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਖਾਹ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਦਿਆਲੂ ਪ੍ਰਭੂ ਕੇਵਲ ਭਗਤੀ ਉਪਾਸਨਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਪ੍ਰੋਫ਼ਟਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।” ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕਿਸ਼ਨਾ

○ ○ ○

12.15 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਸਮਾਤ ਤ ਤਦ-ਵਿਜਤੇ ਲੋਕਾਃ, ਲੋਕਾਤੁ ਨ ਤਦ-ਵਿਜਤੇ ਚ ਯਾਃ / ਹਰ੍਷-ਅ-ਮਰ੍਷-ਭਯ-ਤਦ-ਕੇਗੈਃ, ਸੁਚ-ਤਾਃ ਯਾਃ ਸਾਃ ਚ ਮੇ ਪ੍ਰਿਯਃ //

ਯਸਮਾਤ ਨ ਉਦਵਿਜਤੇ ਲੋਕਹ, ਲੋਕਾਤੁ ਨ ਉਦਵਿਜਤੇ ਚ ਯਾਹ।

ਹਰਸਾ ਅ ਮਰਸ਼ ਭਯ ਉਦਵਗੈਹ, ਮੁਚਤਹ ਯਹ ਸਹ ਚ ਮੇ ਪ੍ਰਿਯਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਸਮਾਤ : ਕਿਸ ਕੋਲੋਂ। ਨ : ਨਾ। ਉਦਵਿਜਤੇ : ਜਦੋਂ ਜਹਿਦ ਕਰਨੀ। ਲੋਕਹ : ਲੋਕ, ਜਗਤ। ਲੋਕਾਤੁ : ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਉਦਵਿਜਤੇ : ਜਦੋਂ-ਜਹਿਦ ਕਰਨੀ, ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਹਰਸ਼ ਅਮਰਸ਼ ਭਯ ਉਦਵਗੈਹ : ਖਸ਼ੀ ਨਫਰਤ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਭਡ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ। ਮੁਚਤਹ : ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ। ਯਹਸਹਰ : ਕੌਣ, ਉਹ। ਚ : ਅਤੇ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਪ੍ਰਿਯਾ : ਪਿਆਰਾ।

੦ ਸ਼ਬਦਾਰਥ :- ਜਿਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਉਦਵੇਗ (ਕਸ਼ਟ ਬਿਪਤਾ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਬਿਪਤਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਜੋ ਖਸ਼ੀ, ਗਮੀ, ਡਰ ਅਤੇ ਮੁਸੀਬਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਉਹ ਸੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਸਮਾਤ ਨ ਉਦਵਿਜਤੇ ਲੋਕਹ : ਭਗਤ ਸਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਮਨ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਪੂਰਣ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਏਕ ਮਾਤ੍ਰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਲਈ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਭਗਤ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ (7.19) ਭਗਤਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਨਫਰਤ ਕਰਨੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਹੋਰ, ਮਛਲੀ ਤੇ ਸੱਜਣ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜੰਗਲ ਜਲ ਤੇ ਸੰਤੋਸ਼ ਉੱਪਰ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਪਰ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਮਛੇਰੇ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਵੈਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ - ਦੂਜਿਆਂ ਮਨੁੱਖਾਂ, ਜੀਵਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਨਫਰਤ ਭਾਵ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੇ ਹਨ। ੦ ਲੋਕਾਤੁ ਨ ਉਦਵਿਜਤੇ ਚ ਯ = ਭਗਤ ਨੂੰ ਖੁਦ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਾਲ ਉਦਵੇਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ 1. ਭਗਤ ਦਾ ਸਰੀਰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਾਂ ਅਨ-ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਬੋਧ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਭਗਤ ਭਾਗਵਤ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਅਨੇਨਾ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਪਾਸੇ ਭਗਵਤ ਲੀਲਾ ਹੁੰਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਉਦਵੇਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। 2. ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਉਦਵੇਗ ਤਦ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਸ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਮਾਨਤਾ ਸਾਧਨਾ ਧਾਰਣ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਣ ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਹਰਸ਼ ਅਮਰਸ਼ ਭਯ ਉਦਵਗੈਹ, ਮੁਚ ਤਹ ਯਹ ਸਹ ਚ ਮੇ ਪ੍ਰਿਯਾਹ = ਏਥੇ ਹਰਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਧ ਭਗਤ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਤਾਂ ਨਿਤ ਇਕ ਰਸ,

ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਸੰਸਕਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਸੰਜੋਗ ਵਿਯੋਗ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਘਟਣ ਵਧਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਲੀਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਮਰਸ਼ - ਕਿਸੇ ਦੀ ਉਨੱਤੀ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਨਾ ਕਰਨਾ ਅਮਰਸ਼ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤਰੱਕੀ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰਕਰਣ ਵਿੱਚ ਈਰਖਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਉਨੱਤੀ ਸਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਭਗਤ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਨਿਰਮਲ ਨਿਰਲੇਪ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਗਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਇਸ਼ਟ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਅਤੇ ਅਨਿਸ਼ਟ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਆਫ਼ਕਾ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ “ਭੈਅ” ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭੈਅ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ੧. ਬਾਹਰੀ ਭੈਅ : ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਰ, ਸੱਪ, ਚੋਰ, ਡਾਕੂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਅਨਿਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਹਾਨੀ ਪੁੱਣ ਕਾਰਨ ੨. ਭੀਤਰੀ ਭੈਅ - ਜਿਵੇਂ ਚੌਰੀ, ਬੁਠ, ਕਪਟ ਵਿਭਚਾਰ ਆਦਿ ਉੱਚੀਆਂ ਸੁੱਚੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵਿਹੁੱਧ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ। ੦ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਭੈਅ ਮੌਤ ਦਾ ਭੈਅ ਹੈ। ਕਿੱਡਾ ਵੱਡਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਵੇਕਸੀਲ ਹੋਵੇ - ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ ? ਪਰ ਭਗਤ ਮੌਤ ਦੇ ਨਾਲ ਮੌਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਭੈਅ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਭਗਵਤ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਸ਼ਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਸੰਗ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਭੈਅ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ੦ ਉਦਵੇਗ : ਮਨ ਦਾ ਇੱਕ ਹੁੱਪ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਉਦਵੇਗ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੧੨.੧੫ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਉਦਵੇਗ ਸ਼ਬਦ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ । ਭਗਤ ਦੀ ਕੋਈ ਕਿਰਿਆ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਉਦਵੇਗ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ੨. ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਸੇ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਭਗਤ ਦੇ ਅੰਤਰ ਕਰਣ ਵਿੱਚ ਉਦਵੇਗ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੩. ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਰ ਯਤਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਜੇ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਨਾ ਮਿਲੇ, ਅਨੇਕਾਂ ਦੁੱਖਦਾਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਰੁੱਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਭੂਚਾਲ, ਹੜ੍ਹ ਆਦਿ ਕਰੋਪੀਆਂ ਤੋਂ ਦੁੱਖਦਾਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਾਪਰਨਾ। ਪਰ ਉਦਵੇਗ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਦਵੇਗ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਮੁਚੜਹ - ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਤ। ਅੰਤਰਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਆਦਰ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਅਰਥਾਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਪੁਰਣਤਾ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਨਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਨਾ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਭੈਅ ਉਦਵੇਗ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ, ਭਗਤ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਨਾ ਰਹਿਣ ਨਾਲ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸਭਾਵਿਕ ਹੀ ਉਹ ਸਦਗੁਣ ਸਦਾਚਾਰਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਭਕਤ ਪਦ ਦੀ ਥਾਂ ਮੁਕਤ ਪਦ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਸਦਾ ਹੀ ਦੁਰਗੁਣ ਦੁਰਾਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (੧੬.੦੫) ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿਰ ਕੋਈ ਗੁਣ ਵੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਗੁਣ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਦੇਣ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ - ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਾਧਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਦਾ। ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੰਗਿਆਈ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਬੁਰਿਆਈ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਕੁੱਝ ਕਾਰਜ ਜੋ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਦੇ ਕਦੇ ਦੁੱਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖਦਾਈ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗਿਆਈ ਫੈਲਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਇੱਕ ਸਰਜਨ ਆਪਣੇ ਮਰੀਜ਼ ਲਈ, ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਕਦੇ ਕਦੇ ਜੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਬੁਰਿਆਈ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਦਰਅਸਲ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਚੰਗਿਆਈ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਜੋ ਹਾਨੀ ਪੁੱਜਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਜ਼ਖਮ ਜਾਂ ਸੱਟ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਧਕ ਦਾ ਮਨ ਨਿਰਮਲ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲੋਂ ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਭੇਟਾ ਸਮਝ ਕੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਵੱਧ ਉਹ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨੀਂ ਵੱਧ ਹੀ ਸਾਧਕ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਾਧਕ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਧਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਭਗਤ - ਸ਼੍ਰੋ਷ਠ ਭਗਤ ਦੀ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਸਵੈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਕਿਸਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਅੰਦਰ ਅਸਲੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਮਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਖੁਸ਼ੀ ਅਨੁਭਵ ਨਾ ਕਰੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਸਮਝੇ। ਜੋ ਮਨ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਗ੍ਰਾਮੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਨ - ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ - ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੱਚਾ ਸਾਧਕ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ ਜ਼ਿੱਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਫਰਤ ਨੂੰ ਛੱਡਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੈਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਪੱਕੇ ਮਿੱਤਰ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਸਾਧਕ ਮਨ ਨੂੰ ਕੋਧ ਜਾਂ ਨਫਰਤ ਨੇ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ ਝੱਖੜ ਜਾਂ ਨਫਰਤ ਦੀ ਹਨੌਰੀ, ਸਾਧਾਰਣ ਆਦਮੀ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਘਿਸਰਕੇ ਤੁਰਨ ਵਾਲਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਧਕ ਦਾ ਮਨ ਇੱਕ ਦਰੱਖਤ ਵਾਂਗ ਅਡੋਲ ਸਿੱਧਾ ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੁੱਛ ਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਤਕੜੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਫਰ ਦਾ ਕਰੋਪ ਤਾਂ ਮੌਤ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭੈਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਾਇਆ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵੀ ਤਥਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਅਕਤੀ ਖਾਲੀ ਮਨੋਵੇਗਾਂ ਦਾ ਢੇਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ। ਪਰ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਨਾ ਭਰ, ਨਾ ਨਫਰਤ ਦੀ ਚਿੱਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੈਵੀ-ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਤਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਨ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਚੱਟ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੱਚਾ ਸਾਧਕ - ਜੋ ਵੀ ਘਟਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਧਕ ਦਾ ਮਨ ਇੱਕ ਦਰੱਖਤ ਵਾਂਗ ਅਡੋਲ ਸਿੱਧਾ ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੁੱਛ ਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਲੈਂਡੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਫਰ ਦਾ ਕਰੋਪ ਤਾਂ ਮੌਤ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭੈਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਾਇਆ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵੀ ਤਥਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਅਕਤੀ ਖਾਲੀ ਮਨੋਵੇਗਾਂ ਦਾ ਢੇਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ। ਪਰ ਸਾਧਕ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਚੱਟ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚਿੱਤਾ ਸਾਧਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਘਟਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।” ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਨ ਨਿਰਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦਾ, ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸਦਾ ਤਣਾਅ-ਰੀਹਤ ਸਹਿਜ-ਅਵਸਥਾ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਸੇਵਾ ਸਿਮਰਨ ਸੰਤ ਬਿਰਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਨਿਰਮਲ ਹੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸਾਧਕ, ਸੱਚ ਦੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਸ਼੍ਰੋਸ਼ਠ ਪਦਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

* * *

12.16 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਜ-ਆਪ-ਈਕਸ਼: ਰੁਚਿ: ਦਕਖ: ਤਦ-ਆਸੀਨ: ਗਤ-ਵਧਥ: / ਸਵਰ-ਆਰਮਭ-ਪਰਿ-ਤਾਗੀ, ਧਾ: ਮਦ-ਭਕਤ: ਸ: ਮੇ ਪ੍ਰਿਯ: //

ਅਨ੍ਧਾਪ ਇਕਸ਼ੁਹ ਸੁਚਿਹ ਦਕਸ਼ੁਹ, ਉਦ ਆਸੀਨਹ ਗਤ-ਵਿਅਥਹ / ਸਰਵ ਆਰੰਭ ਪਰਿ ਤਯਾਰੀ, ਯਹ ਮਦ ਭਕਤਹ ਸਹ ਮੇਪਿਯਹੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਨ੍ਧਾਪ ਇਕਸ਼ੁਹ : ਲੋੜਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਸੁਚਿਹ : ਪਵਿੱਤਰ। ਦਕਸ਼ੁਹ : ਤਜੱਰਬੇਕਾਰ। ਉਦਆਸੀਨਹ : ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਗਤ ਵਿਅਥਹ : ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਰਵ ਆਰੰਭ ਪਰਿ ਤਯਾਰੀ : ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਕਾਰਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਮਦਭਕਤਹ : ਮੇਰੇ ਭਗਤ। ਸਹ : ਉਹ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਪਿਯਹ : ਪਿਆਰਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਲੋੜਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਸ਼ੁੱਧ ਕੁਸ਼ਲ, ਪੱਖਪਾਤ-ਰਹਿਤ ਭੈਅ-ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਏ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗੀ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਅਨ ਆਪ ਇਕਸ਼ੁਹ ਸੁਚਿਹ ਦਕਸ਼ੁਹ, ਉਦਆਸੀਨਹ ਗਤ ਵਿਅਥਹ ੦ ਅਨ੍ਧਾਪ ਇਕਸ਼ੁਹ : ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸਰਵ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚੂਜਾ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਖਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਮਨ ਤੇ ਇੰਦੀਆਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਤੇ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਵਿਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚਾ ਭਗਤ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦੀਆਂ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਵਸਤੂਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਭਗਤ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਨਿਰਵਾਹ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਛਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤਾਂ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝ ਕੇ, ਇਹ ਵਸਤੂ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲੇ ? ਕਿਵੇਂ ਮਿਲੇਗੀ, ਕਦ ਮਿਲੇਗੀ ? ਅਜਿਹੀ ਪਬਲ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ, ਉਸ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਦੇਖਿਆ ਇਹ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ (ਚਰ ਆਦਿ) ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ (ਜੇ ਤਿਆਗੀ ਹੈ ਜਾਂ ਬਾਲਕ ਹੈ) ਵਸਤੂਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ, ਖੁਸ਼ੀ-2 ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਛਾ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਮੰਗੇ ਤੋਂ ਵਸਤੂਆਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨਾ ਮੂਰਖਤਾ ਹੈ ਤੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੱਚਾ ਭਗਤ ਕਦੇ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਵੇ। ਉਂਜ ਇਹ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇੱਕ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਦੂਜੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਤਾਂ ਸਦਾ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਿਆਲਤਾ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। (ਦੇਖ 11.14-16) ਜੋ ਨਿਰਪੇਖ ਨਿਰੰਤਰ ਮੇਰਾ ਮਨਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਂਤ ਦਵੇਸ਼-ਰਹਿਤ ਸਭਨਾਂ ਲਈ ਸਾਮਾਨ ਦਿਸ਼ਟੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਸ ਆਤਮਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਘੁੰਮਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਚਰਨ ਧੂੜ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤੇ ਮੈਂ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂ। ੦ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਲੈ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ - ਉਸ ਇੱਛਤ ਵਸਤੂ ਦਾ ਹੀ ਭਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਭਗਤੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਭਗਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਇਹੋ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਹੈ। (7.16) ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਛਤ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਉੱਪਰ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਭਗਵਾਨ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਧਰੁਵ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਅਮਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸੁਚਿਹ - ਜਦ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਮਮਤਾ ਮੋਹ - ਮੈਂ ਮੇਰਾਪਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਭਗਤ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਨੰਤਕਰਣ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪਵਿੱਤਰ ਭਗਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਦਕਸ਼ੁਹ - ਜਿਸ ਨੇ ਕਰਨ ਯੋਗ ਕੰਮ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਦਕਸ਼ਹ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਏਸੇ ਲਈ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਦਕਸ਼ਹ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਚਤੁਰ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਚਲਾਕੀ ਦਕਸ਼ਤਹ ਨਹੀਂ। ਪਰਮਾਰਥ ਦਕਸ਼ਤਹ ਹੈ, ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ ਦਕਸ਼ਤਹ ਹੈ। ੦ ਉਦਆਸੀਨਹ = ਉਤ+ਆਸੀਨਹ ਅਰਥਾਤ ਉੱਪਰ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ। ਪੱਖਪਾਤ ਤੋਂ ਰਹਿਤ - ਨਿਰਲੇਪ। ਮਿੱਤਰ ਭਾਵੀ ਭੇਦ ਭਾਵ ਤੋਂ ਰਹਿਤ। ਸੱਚਾ ਭਗਤ ਉਦਆਸੀਨਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਪੱਖਪਾਤ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਗਤ ਵਿਅਥਹ = ਕੁਝ ਮਿਲੇ ਜਾਂ ਨਾ ਮਿਲੇ, ਕੋਈ ਆਵੇ ਕੋਈ ਚਲਾ ਜਾਵੇ। ਜਿਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਨਾ ਦੁੱਖ ਹੈ ਨਾ ਬੇਚੈਨੀ ਹੈ ਨਾ ਸ਼ੋਕ ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਹੈ - ਅਜਿਹੇ ਭਗਤ ਨੂੰ ਏਥੇ ਗਤਵਿਅਥਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਅਥਾ ਸ਼ਬਦ ਕੇਵਲ ਦੁੱਖ ਦਾ ਵਾਚਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਮੇਂ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਅਵਵੱਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਮੇਂ ਜਦ ਬੇਚੈਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਵਿਅਥਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਭਾਵ ਨੂੰ ਗਤਵਿਅਥਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ “ਸਰਵ ਆਰੰਭ ਪਰਿਤਯਾਰੀ” ਭੋਗ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵੀ ਆਰੰਭ ਕਿਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸੁੱਖ ਆਗਮ ਲਈ ਘਰ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ-2 ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨਾ, ਬਸਤਰ ਖੀਦਣੇ, ਰੁਪਏ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨੇ ਆਦਿ। ਪਰ ਭਗਤ, ਭੋਗ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਲਈ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮਾਤਰ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਯਹ ਮਦ ਭਕਤਹ, ਸਹ ਮੇ ਪਿਯਹ = ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਖਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਹ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਵਿੱਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅੰਦਰ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਹਦਾ ਮਨ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ। ਮਰਯਾਦਾ ਯੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਜੇ ਕਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮੁਸੀਬਤ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਘਬਰਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਧੂੰਦਲਾ-ਪਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਨਾ ਮਿੱਤਰ ਹਨ, ਨਾ ਹੀ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹਨ। ਸਭ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਣਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਕ, ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹਨ। “ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਮਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਠੱਗਿਆ ਗਿਆ - ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਇਕੱਲਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਰਵੱਈਆ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਜੋ ਮੱਕਾਰੀ ਤੇ ਧੋਖੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਸੱਚੀ ਭਗਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ

ਪ੍ਰਭੂ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ।” ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ-ਕਿਸ਼ਨਾ ੦

* * *

12.17 ਸਲੋਕ :

ਧ: ਨ ਹਥਾਤਿ ਨ ਫੇਣਿ, ਨ ਸ਼ੋਚਤਿ ਨ ਕਾਛਾਤਿ। ਸ਼ੁਭ-ਅਸ਼ੁਭ-ਪਰਿ-ਤਾਗੀ, ਭਕਿ-ਮਾਨ ਯ: ਸ: ਮੇ ਪ੍ਰਿਯ: ॥

ਯਹ ਨ ਹਸੂਯਾਤਿ ਨ ਦਵੇਸ਼ਟਿ, ਨ ਸ਼ੋਚਤਿ ਨ ਕਾਂਕਸਤਿ।

ਸ਼ੁਭ ਅਸ਼ੁਭ ਪਰਿ ਤ੍ਯਾਗੀ, ਭਗਤਿਮਾਨੁ ਯਹ ਸਹ ਮੇ ਪ੍ਰਿਯਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ-ਅਰਥ :- ਯਹ : ਕੌਣ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਹਸੂਯਾਤਿ : ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਦਵੇਸ਼ਟਿ : ਨਫਰਤ ਕਰਨੀ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਸ਼ੋਚਤਿ : ਦੁੱਖ ਮਣਾਉਣਾ, ਸੋਗ ਕਰਨਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਕਾਂਕਸਤਿ : ਇੱਛਾ ਕਰਨੀ। ਸ਼ੁਭ ਅਸ਼ੁਭ ਪਰਿਤ੍ਯਾਗੀ : ਚੰਗਿਆਈ ਤੇ ਬੁਰਿਆਈ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ। ਭਗਤਿਮਾਨੁ : ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ। ਯਹ/ਸਹ/ਮੇ : ਕੌਣ/ਉਹ/ਮੈਨੂੰ। ਪ੍ਰਿਯ : ਪਿਆਰਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜਾ ਕਦੇ ਨਾ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਨਫਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਸੋਗ ਮਨਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚੰਗਿਆਈ ਬੁਰਿਆਈ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਗਤੀਮਾਨ ਮਨੁੱਖ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਹ ਨ ਹਰਸੂ ਯਤਿ ਨ ਦੇਸ਼ਟਿ, ਨ ਸ਼ੋਚਤਿ ਕਾਂਕਸਤਿ : ਮੁੱਖ ਵਿਕਾਰ ਚਾਰ ਹਨ 1. ਰਾਗ 2. ਦਵੇਸ਼ 3. ਹਰਸੂ 4. ਸ਼ੋਕ। ਸਿੱਧ ਭਗਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਚਾਰ ਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਭਗਵਤ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਜੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਤ ਭਗਤ ਸੰਬੰਧੀ ਅਟੱਲ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਤ ਦਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਸ਼ੁੱਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਰਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਦਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਤੋਂ ਈਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਉਲੱਟ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਰਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਜਾਂ ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਆਸ਼ਕਾ ਤੋਂ ਸ਼ੋਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਧ ਭਗਤ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਅਭਾਵ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਾਮਾਨ ਅਵੱਸਥਾ ਨਿਰਤਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਦੀਪਕ ਜਗਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੀਵਾ ਜਗਾਉਣ ਨਾਲ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੀਪਕ ਬੁਝਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਦਵੇਸ਼ ਜਾਂ ਕ੍ਰੋਧ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੜ ਕੇ ਤਾਂ ਦੀਵਾ ਕਿਵੇਂ ਜਲੇ, ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਤ ਪੈਣ 'ਤੇ ਚਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਜਦ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਸੂਰਜ ਤਪਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੀਪਕ ਜਗਾਉਣ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੇ ਕੋਈ ਦੀਪਕ ਬੁਝਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿ ਦਵੇਸ਼ ਜਾਂ ਕ੍ਰੋਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹਨੇਰਾ ਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਅਭਾਵ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋਵੇਗਾ, ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇਗਾ ਤਾਂ ਸਰੀਰਕ ਨਿਰਵਾਹ ਲਈ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਵਾਸਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪਦਾਰਥ ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦਵੇਸ਼ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇੱਛਾ ਪੂਰਤੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗੀ - ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ (ਭਗਵਤ) ਚਾਨਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ - ਉਸ ਵਿੱਚ (ਹਨੇਰਾ) ਵਿਕਾਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ੦ ਸ਼ੁਭ ਅਸ਼ੁਭ ਪਰਿ ਤ੍ਯਾਗੀ - ਮਮਤਾ ਆਸਤਾ, ਤੇ ਫਲ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਭਗਤ ਦੇ ਕਰਮ ਅਕਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਤ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਾਵ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਤੋਂ ਅਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਅਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਨਾ ਮਮਤਾ ਆਸਤਾ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਭਗਤ ਅਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਭ ਅਸ਼ੁੱਭ ਪਰਿਤ੍ਯਾਗੀ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ੁੱਭ ਤੇ ਅਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗੀ ਭੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਭਕਤਿ ਮਾਨੁ ਯ: ਸ: ਮੇ ਪ੍ਰਿਯਹ : ਭਗਤ ਦੀ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਭਜਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਭਗਤ ਨੂੰ ਭਕਤਿਮਾਨੁ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਅਧਿਕ ਪੇਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੰਸਾਰੀ ਲੋਕ - ਉਹ ਵਸਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਰੱਬ ਦੇ ਆਸ਼ਕ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਅਸਾਵੀਂ ਤੇ ਬੇਲੋੜੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਨਾ ਭੈੜੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਣਸੁਖਾਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਸ਼ੋਕ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੰਸਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕਦੇ ਇੱਛਾ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਚੰਗੀ ਭੈੜੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੰਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਿਰਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। “ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਪਸਥਿਤੀ ਉਸ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੋਹ-ਬੰਧਨ ਹੈ, ਬੇਮੁਖਤਾ ਹੈ, ਨਫਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਡਰ ਹੈ।” ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕਿਸ਼ਨਾ।

* * *

12.18 ਸਲੋਕ :

ਸਮ: ਸ਼ਾਤ੍ਰੀ ਚ ਸਿਤੈ ਚ, ਤਥਾ ਮਾਨ-ਅਪ-ਮਾਨਯੋ:। ਸ਼ੀਰ-ਤਣਾ-ਸੁਖ-ਦੁ:ਖੇ਷, ਸਮ: ਸੜ-ਕਿ-ਕਰਜਿਤ:॥

ਸਮਹਸਤਰੰ ਚ ਮਿਤ੍ਰੈ ਚ, ਤਥਾ ਮਾਨੁ ਅਪ ਮਾਨਯੋ।

ਸ਼ੀਤ ਉਸ਼ਣੁ ਸੁਖ ਦੁਖੇਸ਼ੁ, ਸਮਹ ਸੰਗ ਵਿ ਵਰਜਿਤਰ॥

12.19 ਸਲੋਕ :

ਤੁਲਿ-ਨਿਨਦਾ-ਸ਼ੁਤਿ: ਮੌਨੀ, ਸਮ-ਤੁਣ: ਧੇਨ ਕੇਨ-ਚਿਤ। ਅ-ਨਿਕੇਤ: ਸਥਿ-ਮਤਿ; ਭਕਿ-ਮਾਨੁ ਸੇ ਪ੍ਰਿਯ: ਨਰ:॥

ਤੁਲੁ ਨਿੰਦਾ ਸ੍ਰਵਤਿਰ ਮੌਨੀ, ਸਮਤੁਸ਼ਟਰ ਧੇਨ ਕੇਨ ਚਿਤ।

ਅਨਿਕੇਤਰ ਸਿਥਰ ਮਤਿਰ, ਭਕਤਿ ਮਾਨੁ ਮੇ ਪ੍ਰਿਯ ਨਰ॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ (12.18) :- ਸਮਹ ਸ਼ਤਰੋ : ਉਹੋ, ਦੁਸ਼ਮਨ ਲਈ। ਚ : ਅਤੇ। ਮਿਤ੍ਰੇ : ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ। ਚ : ਅਤੇ। ਤਥਾ : ਭੀ। ਮਾਨ੍ ਅਪ ਮਾਨਯੋ : ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਰਹਿਤ ਵਿੱਚ। ਸੀਤ ਉਸ਼ਣ, ਸੁਖ ਦੁਖੇਸ਼ੂ : ਸਰਦੀ ਤੇ ਗਰਮੀ ਵਿੱਚ, ਸੁਖ ਤੇ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ। ਸਮਹ ਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵਰਜਿਤਹ : ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ, ਮੋਹ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ।

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ (12.19) :- ਤੁਲ੍ਯ ਨਿੰਦਾ ਸ੍ਰਤਿਹ : ਜਿਸ ਲਈ ਬੰਦਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਮੌਨੀ : ਚੁੱਪ-ਸ਼ਾਂਤ। ਸਮੁਤਸ਼ਟਹ : ਸਬਰ ਸੰਤੇਖ ਵਾਲਾ। ਯੇਨ ਕੇਨ ਚਿੜ੍ : ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਨਾਲ। ਅਨਿ-ਕੇਤਹ : ਬਿਨਾ ਘਰ ਤੋਂ। ਸਿਥਰ ਮਤਿਹ : ਪ੍ਰਤੱ ਮਨ ਵਾਲਾ। ਭਕਤਿਮਾਨੁ : ਭਗਤੀ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ। ਮੇ : ਮੇਰਾ। ਪ੍ਰਿਯਾ : ਪਿਆਰਾ। ਨਰਹ : ਆਦਮੀ, ਮਨੁੱਖ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ (12.18) :- ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਤਰੂ ਤੇ ਮਿੱਤਰ ਲਈ ਸਾਮਾਨ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨ ਤੇ ਅਪਮਾਨ ਵਿੱਚ, ਸਰਦੀ ਗਰਮੀ ਲਈ ਸੁਖ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਬਗਾਬਰ ਹੈ ਅਤੇ ਮੋਹ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਕ (12.19) :- ਜਿਹੜਾ ਨਿੰਦਾ ਅਤੇ ਵਡਿਆਈ ਨੂੰ ਸਾਮਾਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਮੌਨੀ ਹੈ, ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ। ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਮਮਤਾ ਅਤੇ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ। ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹੋ ਮਨੁੱਖ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ (12.18) :- ਸਮਹ ਸ਼ਤ੍ਰੂ ਚ ਮਿਤ੍ਰੇਚ = ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਤ ਬੁੱਧੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਗਗ ਦਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਸਿੱਧ ਭਗਤ ਦਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਤਰੂ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਲੋਕ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਦਾ ਆਂਰਪ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕੀ ? ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਲੋਕ ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ, ਉਸ ਸਿੱਧ ਭਗਤ ਪ੍ਰਤੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਵਾਲਾ ਭਾਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਗਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਾਮਾਨ ਤੇ ਸੰਤੁਲਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਥਾ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ ਯੋ-ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ ਪਰਕਤ ਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਦੀ ਆਪਣੇ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਅਹੰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਸਮਤਾ, ਇਸ ਲਈ ਸਰੀਰ ਦਾ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਭਗਤ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਨਿੜ ਨਿਰੰਤਰ ਸਮਤਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਤ੍ਰ ਉਸ਼ਣ ਸੁਖ ਦੁਖੇਸ਼ੂ, ਸਮਹ = ਇਸ ਪਦ ਵਿੱਚ ਦੋ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸਿੱਧ ਭਗਤ ਦੀ ਸਮਤਾ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ੧. ਗਰਮੀ ਤੇ ਸਰਦੀ ਸ਼ਬਦ - ਸੀਤ - ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਸੰਯੋਗ ਹੋਣ 'ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਕਾਰ ਨਾ ਹੋਣਾ। ੨. ਸੁਖ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸਮਤਾ ਅਰਥਾਤ ਧਨ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਕਾਰ ਨਾ ਹੋਣਾ। ੦ ਸੀਤ ਉਸ਼ਣ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਸਰਦੀ ਗਰਮੀ ਦਾ ਹੋਣਾ, ਸਰਦੀ ਗਰਮੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ, ਭਗਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਵਗਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੀਤ ਉਸ਼ਣ ਸ਼ਬਦ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਹੋਰੇਕ ਇੰਦ੍ਰੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਯੋਗ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਭਗਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਕੂਲ (ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ) ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਨਾ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਗ੍ਰਾਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਦਾ ਸਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੰਗ ਵਿਵਰਜਿਤਹ = ਸੰਗ ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਬੰਧ ਅਥਵਾ ਸੰਯੋਗ ਤੇ ਆਸਤਾ ਦੋਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਅਥਵਾ ਸੰਬੰਧ ਛੱਡ ਦੇਵੇ। ਜਦ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਸਰੀਰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਸੁਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪ੍ਰਾਣਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ, ਜੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਭੋਗ ਕੁ ਵੀ ਆਸਤਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਉਸ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੇ ਪਾਣੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਭੋਗ ਵੀ ਆਸਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸੁਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਵੀ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਆਸਤਾ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਬੰਧਨ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਆਸਤਾ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਆਸਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੁੱਝ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਾਮਨਾ ਕੋਧ ਮੂੜ੍ਹਤਾ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(12.19) :- ੦ ਤੁਲ੍ਯ ਨਿੰਦਾ ਸ੍ਰਤਿਹ ਮੌਨੀ = ਨਿੰਦਾ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਕੇਵਲ ਨਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਪਰਕਿਤ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਜਾਂ ਵਡਿਆਈ ਦੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਹੰਤਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ - ਨਿੰਦਾ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਿੰਦਾ ਨਾਲ ਨਾ ਦੁੱਖ, ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਨਾਲ ਨਾ ਸੁਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਅਵਵੱਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਬੁੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਮਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਤੇ ਨਿੰਦਾ ਨਾ ਕਰਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਵਡਿਆਈ ਸੁਣ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਨਿੰਦਾ ਸੁਣਕੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਿੱਧ ਮਾਤਰ ਭਗਤ ਇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਨਾ ਵਡਿਆਈ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਨਾ ਨਿੰਦਾ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਕਰਦੇ ਵੀ ਅਸ਼ੁੱਭ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਜੇ ਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਆਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਤ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ੦ ਮੌਨੀ = ਸਿੱਧ ਭਗਤ ਰਾਹੀਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਭਗਵਤ ਸਰੂਪ ਦਾ ਮਨਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਨੀ ਅਥਵਾ ਮਨਨਸ਼ੀਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹਰੇਕ ਵਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਸੁਦੇਵ ਸਰਵਮ (7.19) “ਸਭ ਕੁੱਝ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਹੈ” ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਮੌਨੀ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਵਾਣੀ ਦਾ ਮੌਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮੌਨ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਭਗਤ ਬਣਨਾ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਭਗਤ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਭਗਤ ਅਸੰਖ ਬਣ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਧੇਰੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਮੌਨੀ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ‘ਭਗਵਤ ਸਰੂਪ ਦਾ ਮਨਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।’ ੦ ਸਮੁਤਸ਼ਟਹ ਯੇਨ ਕਨਚਿੜ : ਭਗਤ ਲੋਕ ਸਰੀਰਕ ਨਿਰਵਾਹ ਲਈ ਜੋ ਕੁੱਝ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਹਾਲਾਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਕੇਵਲ ਨਿੜ ਨਿਰੰਤਰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਅਵਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਮ ਰਹਿਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਨਿਕੇਤਹ : ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਕੇਤ ਅਰਥਾਤ ਵਾਸ, ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਅਨਿਕੇਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਰਹਿਣ ਦੇ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਆਸਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਉਹ ਅਨਿਕੇਤ ਹੈ। ਭਗਤ ਦੀ ਨਾ ਸਰੀਰ ਨਾਲ, ਨਾ ਜਿਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸਰੀਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਆਸਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਸਿਥਰ ਮਤਿਹ = ਭਗਤ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਭਗਵਤ ਦੀ ਸੱਤਾ ਤੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਸਾਰ ਅਥਵਾ ਵਿਪਰੀਤ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਅਵਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬੇਚੈਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਏਸੇ ਲਈ, ਉਹ ਸਿਥਰ ਮਤਿਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਹੋਣ

ਨਾਲ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਅੰਤਰਣ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ (2.44) ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਨਾਲ ਹੀ ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਿਨੇਮੇ ਦੇ ਦਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਆਸਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਿੱਥੇ ਹਨ। ਜਦ ਤੱਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮਿਥੇ ਮੰਨਣ ਪਰ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਆਸਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਟਦੀ ਤੇ ਆਸਤਾ ਨਾ ਮਿਟਣ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਦ੍ਰਿੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸੰਸਾਰ-ਸੁਖ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਸਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਭਕਤਿਮਾਨ ਮੇਂ ਪਿਧਰ ਨਰਹ - ਭਕਤਿਮਾਨ ਪਦ ਵਿੱਚ ਭਕਤਿ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਤ ਯੋਗ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਮਤੁਪ੍ਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁਖ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਭਗਤੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮਨੁਖ ਤੋਂ ਇਹੋ ਭੁਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਭਗਵਤ ਭਗਤੀ ਦਾ ਰਸ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨੀਰਸਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਧ ਭਗਤ ਹਰ ਸਮੇਂ ਭਗਤੀ ਰਸ ਨਾਲ ਲਿਵਰੇਜ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਭਕਤਿ ਮਾਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਨਰਹ : ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਮਨੁਖੀ ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਫਲ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ “ਨਰਹ” ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਭੋਗੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਗਰਿ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਦੀਆਂ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਹੈ। ਉਹ ਨਰਹ ਅਖਵਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆ : - ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ ਧਰਤੀ ਲਈ ਅਟੱਲ ਹਨ, ਪਰ ਲਾਟਾਂ ਛੱਡਦੇ ਸੂਰਜ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੋਸਤੀ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਨੀ, ਸਾਥੀ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦੈਵੀ ਮੁੱਹੱਤ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਪਿਆਰ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਿਯਮ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਉਹ ਮੁੱਢਲੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਰਮਸ਼ਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾ ਦੇ ਉਲਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪਰਘੱਕ ਤੇ ਤੁੰਘ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਰਮ ਦੀ ਸਾਰੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਨਾ ਸਤਿਕਾਰ, ਨਾ ਹੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਭਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੇ ਬਦਚਲਣੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਉੱਚਤਮ ਅਵੱਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰੀ ਲੋਕ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨਿਰਾਦਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੁੱਢਲੀ ਅਵੱਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਧਕ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਅਰਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਚੇਤਨਾ ਪੱਖੋਂ, ਗਰਮੀ ਸਰਦੀ ਦਾ ਬੋਧ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਦੈਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਦੁੱਖ ਤੇ ਸੁੱਖ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਸਰਦੀ ਗਰਮੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਰੀਰ ਮੌਹ ਤੇ ਨਿਅੰਤਰਣ ਪਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਸੰਸਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗਉਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਵਾਹ ਵਾਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸਤਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਨਿੰਦਾ ਵਿੱਚੋਂ ਦੁੱਖ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਕ ਭਗਤ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਵਡਿਆਈ ਵਿੱਚੋਂ ਆਨੰਦ ਤੇ ਨਾ ਨਿੰਦਾ ਵਿੱਚੋਂ ਦੁੱਖ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਨ ? ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨਾਂ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੈਵੀ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਪਾਸਕ ਸ਼ਾਨਤ ਰੂਪ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਕੋਈ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੀਭ ਉੱਪਰ ਐਨਾ ਨਿਅੰਤਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਹ ਧਾਰਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਜਿਹੜੀ ਵੀ ਸਵਾਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਉਣ ਦੀ ਐਨੀ ਕਾਹਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਘੱਟ ਵੱਧ ਸਹੂਲੀਅਤ ਵੱਲ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ, ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਸੰਸਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ, ਜੋ ਵੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਾਹਲੀ ਕਰਦੇ ਯਾਤਰੀ ਲਈ ਰੇਲ ਦੇ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸੀਟ ਉੱਪਰ ਬੈਠ ਜਾਣਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਭਗਤ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਯਾਤਰੀ ਹੈ - ਉਸ ਲਈ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਸ ਘਰ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਾਧਕ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮੰਤਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਮੱਪਣ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। “ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ - ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬੇਚੇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਵੇਂਗੇ ? ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਫਰਜ਼ ਤੁਹਾਡੇ ਅੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰੋ। ਪਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਮੱਪਣ ਕਰਦੇ ਰਹੋ।” ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦

○ ○ ○

12.20 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧੈ ਤੁ ਧਰ्म੍ਯ-ਅਸੂਤਸੁ ਇਦਮ्, ਯਥਾ ਤਕਸੁ ਧਰਿ-ਅਪ-ਆਸੁ-ਅਤੇ। ਸ਼੍ਰੇਦ-ਦਧਾਨਾ: ਮਦ-ਪਰਸਾ:; ਭਕਾ: ਤੇ ਅਤਿ-ਇਕ ਸੇ ਪ੍ਰਿਯਾ: //

ਧੈ ਤੁ ਧਰਮਯ ਅਮ੍ਰਤਮ੍ ਇਦਮ੍, ਯਥਾ ਉਕਤਮ੍ ਪਰਿ ਉਪ ਆਸ੍ ਅਤੇ।

ਸ੍ਰਦਦਾਧਾਰਨਹ ਮਦਪਰਮਾਹ, ਭਕਤਾਹ ਤੇ ਅਤਿ ਇਵ ਮੇ ਪ੍ਰਿਯਾਹੁ।

੦ ਸ਼ਲੋਕ ਅਰਥ : - ਧੈ : ਕੈਣ। ਤੁ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਧਰਮਯ ਅਮ੍ਰਤਮ੍ : ਅਮਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਧਰਮ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਯਥਾ ਉਕਤਮ੍ : ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਿ ਉਪ ਆਸ੍ ਅਤੇ : ਧਿੱਛਾ ਕਰਨਾ। ਸ੍ਰਦਦਾਧਾਰਨਹ : ਸ਼ਰਧਾ ਵਿੱਚ ਪੱਕਾ ਰਹਿਣਾ। ਮਦ-ਪਰਸਾ:; ਭਕਾ: ਤੇ ਅਤਿ-ਇਕ ਸੇ ਪ੍ਰਿਯਾ: //

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ : - ਜਿਹੜੇ, ਸੱਚਮੁੱਚ ਇਸ ਅਮਰ ਧਰਮ ਉੱਪਰ ਸਾਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਹਨ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਤਮ ਮੰਤਵ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਭਗਤ ਹਨ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ : - “ਧੈ - ਤੁ” ਏਥੇ ‘ਧੈ’ ਪਦ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਕਾਂ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਅਰਜਨ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ‘ਧੈ’ ਪਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸਹੂਲਣ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਮੰਤ ਵਿੱਚ (ਧੈ = ਕੈਣ ਅਤੇ ਤੇ = ਸੱਚ ਮੁੱਚ) ਪਦ ਤੋਂ ਯੁਕਤਮਾਹ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸੇ ਸਹੂਲਣ ਉਪਾਸਨਾ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੱਸੇ, ਹੁਣ ਉਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਉਪ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ‘‘ਧੈ’’ ਪਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਮ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਭਗਵਤ ਪਰਾਇਣ ਸਾਧਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਧ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਲਕਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਮੰਨ ਕੇ ਸਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਤੁ ਪਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪ੍ਰਕਰਣ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਸਿੱਧ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ‘‘ਤੁ’’ ਪਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਧ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਧਕ ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼

ਪਿਆਰੇ ਹਨ। ੦ ਸ੍ਰੰਦ ਦਧਾਨਾਹ = ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਸਿੱਧ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਲਕਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਤੱਕ ਨਿੱਤ ਪਾਪਤ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤਦ ਤੱਕ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਲੋੜ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਦ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਧਰਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੂਪ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ (ਜੋ ਭਗਵਾਨ ਨੇ 12.13 ਤੇ 12.19 ਵੇਂ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ) ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਲੋੜ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਹੋਣ ਨਾਲ ਭਗਤੀ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਗਿਆਨ ਸਾਧਨ ਦਾ ਪਾਲਣ ਹੋ ਸਕਦਾ। ੦ ਪ੍ਰਦ ਪਰਮਾਹ = ਸਾਧਕ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧ ਭਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤਿਅੰਤ ਪੂਜ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਸ਼ਨ ਬੁੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਮੰਨ ਕੇ ਆਦਰਸ਼ ਪੂਰਵਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਦਮਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲ ਸਕਣ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪਗਇਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ 11.55 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਮਤਪਰਮਹ ਅਤੇ 12.06 ਵੇਂ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਮਦ੍ਦ ਪਰਮਾਹ ਪਦ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਰਾਇਣ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਕਹਿ ਕੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਪੁਨਰ ਉਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਮਦ੍ਦਪਰਮਾਹ ਪਦ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਯੋਗ ਵਿੱਚ ਭਗਵਤ ਪਗਇਣਤਾ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਭਗਵਤ ਪਰਾਇਣ ਹੋਣ 'ਤੇ ਭਗਵਤ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਾਧਨ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਧਰਮਯ ਅਮ੍ਰਤਮ = ਸਿੱਧ ਭਗਤਾਂ ਦੇ, ਉਸ ਨਾਲ ਲੱਛਣਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਪਰਕਰਣ ਧਰਮਯ ਅਰਥਾਤ ਧਰਮ ਨਾਲ ਉਤਪੋਤ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭੋਗ ਵੀ ਅਧਰਮ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਸਾਧਨ ਵਿਰੋਧੀ ਅੰਸ਼ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ - ਉਹ ਸਾਧਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਤੁਲਯ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਰੋ ਗਏ ਲੱਛਣ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਧਰਮਯ ਹੋਣ ਨਾਲ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਾਧਨ - ਵਿਰੋਧੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਮਯ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ੦ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਗੁਣ ਤੇ ਅਵਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮਯ ਅਮ੍ਰਤ ਦੇ ਜੋ ਲੱਛਣ ਦੌਸ਼ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਧਕ ਵਿੱਚ ਅੰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਦੁਰਗਣ ਦੁਰਾਚਾਰ ਭੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਵਗੁਣਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਘਾਟਾ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਪੰਜ ਵਿਭਾਗ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਅਵਗੁਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਗ ਯੋਗ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਭਾਗ ਨਹੀਂ। ਸਾਧਕ ਸਤਿਸੰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੁੰਝ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਅਤਰਣ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਿਅਤਰਣ ਰਹਿਤ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨ ਦੇ ਨਾਲ ਅਸਾਧਨ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਵਗੁਣ ਜਦ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਤੱਕ ਸਾਧਕ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਆਸੂਰੀ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਧਰਮਯ ਸੰਤ ਦਾ ਯਥਾ ਯੋਗ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਜਿਨ੍ਹੇ ਵੀ ਸਦਗੁਣ ਸਦਾਚਾਰ ਸਦਭਾਵੀ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ 'ਸੜ' (ਭਗਵਾਨ) ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਰਗਣ ਦੁਰਾਚਾਰ ਦੁਰਭਾਵ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਸਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਤੋਂ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਦਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੜ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜੀਵ ਮਾਤੁਰ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਨਿੱਤ ਸਿੱਧ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਦਗੁਣ ਸਦਾਚਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਦ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਪੂਰਨ ਚੇਤਨ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਸਤ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਹਨੇਰਾ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼, ਖੁਸ਼ੀ, ਸ਼ੋਕ, ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੇ ਵਿਕਾਰ ਹਨ, ਧਰਮ ਨਹੀਂ (13.06) ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਿੱਤ ਹੈ, ਜੋ ਕਦੇ ਮਿਟ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਸਾਧਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਘਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਧ-ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜੇ ਇਹ ਵਿਕਾਰ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਦੇ ਨਸ਼ਟ ਨਾ ਹੁੰਦੇ। ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਪ੍ਰਤਿ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਪਰਿਉਪਾਸੂਰਾਤੇ - ਸਾਧਕ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਸਿੱਧ ਭਗਤ ਅਤਿਅੰਤ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਸਦਗੁਣ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਰਗੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ 12.13 ਤੋਂ 12.19 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਧਰਮਾ-ਅਮ੍ਰਤ ਦਾ ਜਿਸ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਠੀਕ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਏਥੇ "ਪਰਿਉਪਾਸੂਰਤੇ" ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਤਾਂ ਕਿ ਸਾਧਕ ਵਿੱਚ ਭੋਗ ਕੁ ਵੀ ਅਵਗੁਣ ਨਾ ਰਹਿਣ। ੦ ਭਕਤਾਹ ਤੇ ਅਤਿ ਇਵ ਮੇ ਪ੍ਰਿਯਾਹ - ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਭਗਵਤ ਆਸੀਤ ਸਾਧਕ ਵਾਸਤੇ ਏਥੇ ਭਕਤਾਹ ਪਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਪਿਆਰਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ 1. ਸਿੱਧ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਤੱਤਵ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਰਥਾਤ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 2. ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਧਕ ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਛੋਟੇ ਅਥੇਗ ਬਾਲਕ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਸਿੱਧ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਭਿਆਸ : ਚਿੱਤ ਦਾ ਵਿਰਤੀ ਰਹਿਣ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿੱਚ ਵਹਿਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਸਮੱਖ ਹੈ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੂਰਵਕ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਅਭਿਆਸ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਧਿਆਤਮ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ ਇੱਕ ਆਮ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਉੱਚਤਮ ਮੰਤਵ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ, ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗਦਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਉੱਪਰ ਚੱਲਣ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਅਮਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਧਰਮ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਮ੍ਰਿਤ ਸਦੀਵਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਏਸੇ ਨੂੰ ਸਨਾਤਮ ਧਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਕਦੇ ਦੁਖ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਣ ਉਪਾਸਕ ਤੇ ਧਰਮ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। "ਭਗਤੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ - ਵੇਦਿਕਾ-ਭਗਤੀ - ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਗਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਭਜਨ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਨਾ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਰਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਬਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਮੱਗਰੀ ਨਾਲ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਭਗਤੀ ਵੇਦਿਕਾ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਜੋ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਇਸ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਗਤੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਮੱਖਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ੀ ਭੇਟਾ ਦਿਲੋਂ ਸਮੱਖਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਉਸਨੂੰ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਉਸ ਦੇ ਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"

ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਅਧਿਆਇ ਕਰਮ-ਮਾਰਗ ਦੇ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਛੇ ਅਧਿਆਇ ਭਗਤੀ-ਮਾਰਗ ਦੇ ਹਨ। ਅਗਲੇ ਛੇ ਅਧਿਆਇ ਗਿਆਨ-ਮਾਰਗ ਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।

ਤੇਰਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਰਿਆਨ ਵਿਰਾਭ ਯੋਗਾ

13.00 ਸਲੋਕ

ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ

ਪ੍ਰਕ੃ਤਿਮ੍ ਪੁਰਥਮ੍ ਚ ਏਵ, ਕ੍ਸੇਤ੍ਰਮ੍ ਕ੍ਸੇਤ੍ਰਮ੍ ਏਵ ਚ। ਏਤਤੁ ਵੇਦਿਤੁਮ੍ ਇਚਾਮਿ, ਜਾਨਮ੍ ਜੇਯਮ੍ ਚ ਕੇਸਾਵ॥

ਪ੍ਰਕ੃ਤਿਮ੍ ਪੁਰਥਮ੍ ਚ ਏਵ, ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਮ੍ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਯਾਨਮ੍ ਏਵ ਚ।

ਏਤਤੁ ਵੇਦਿਤੁਮ੍ ਇਛਾਮਿ, ਗ੍ਯਾਨਮ੍ ਗਯੇਮ੍ ਚ ਕੇਸਵ।'

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪ੍ਰਕ੃ਤਿਮ੍ : ਪ੍ਰਕ੃ਤੀ। ਪੁਰਥਮ੍ : ਪੁਰਸ਼। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਮ੍ : ਮੈਦਾਨ। ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ : ਗ੍ਯਾਨਮ੍ : ਮੈਦਾਨ ਦਾ ਗਿਆਤਾ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਤਤੁ : ਇਹ। ਵੇਦਿਤੁਮ੍ : ਜਾਣਨਾ। ਇਛਾਮਿ : ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਯਾਨਮ੍ : ਗਿਆਨਵਾਨ। ਗਯੇਮ੍ : ਜੋ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਚ : ਅਤੇ। ਕੇਸਵ : ਹੇ ਕੇਸਵ!

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਅਰਜਨ ਬੋਲੇ, 'ਕੁਸ਼ੇਤਰਾ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਰਿਆਨ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਕ੃ਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼, ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਹੇ ਕੇਸਵਾ! ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। (ਇਹ ਸਲੋਕ ਗੀਤਾ ਦੇ ਹਰ ਸੰਸਕਰਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਕ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਗਿਆ।)

● ● ●

13.01 ਸਲੋਕ :

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ

ਇਦਮ੍ ਸ਼ਾਰੀਰਮ੍ ਕੌਨ੍ਤੇਯ, ਕ੍ਸੇਤ੍ਰਮ੍ ਕੌਂਤੇਯ, ਵੇਦਿਤੁਮ੍ ਇਤਿ ਅਭਿਯਾਨਤੇ॥

ਈਦਮ੍ ਸਰੀਰਮ੍ ਕੌਂਤੇਯ, ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਮ੍ ਇਤਿ ਅਭਿਯਾਨਤੇ।

ਏਤਤੁ ਯਹ ਵੇਦਿਤਿ ਤਮ੍ ਪ੍ਰਾਹੁਰ, ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗਯਾਹ ਇਤਿ ਤਦਵਿਦਰ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ : ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ। ਈਦਮ੍ : ਇਹ। ਸਰੀਰਮ੍ : ਸਰੀਰ। ਕੌਂਤੇਯ : ਹੇ ਕੁੰਤਯੇ। ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਮ੍ : ਫੀਲਡ। ਏਤਤੁ : ਇਸ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਵੇਦਿਤਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਤਮ੍ : ਉਸਨੂੰ। ਪ੍ਰਾਹੁਰ : ਉਹ ਪੁਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ : ਗ੍ਯਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ। ਤਦਵਿਦਰ : ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ, 'ਹੇ ਕੁੰਤਯੇ - ਇਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗਿਆਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਇਦਮ੍ ਸਰੀਰਮ੍ ਕੌਂਤੇਯ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਮ੍ ਇਤਿ ਅਭਿ - ਧੀਯਤੇ = ਮਨੁੱਖ 'ਇਹ ਪਸੂ ਹੈ, ਇਹ ਪੰਛੀ ਹੈ, ਇਹ ਬਿਰਖ ਹੈ' ਆਦਿ ਆਦਿ ਭੌਤਿਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਰੂਪ ਕਰਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਦੇ 'ਮੈਂ ਰੂਪ ਤੋਂ, ਕਦੇ ਮੇਰਾ ਰੂਪ ਤੋਂ, ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਕਹਿਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ ਵੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੀ ਅਖਵਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਸੂਖਲ ਸਰੀਰ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਹੋਵੇ। ੦ ਧਰਤੀ ਜਲ ਸੂਰਜ ਹਵਾ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ - ਪੰਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਰਜ - ਵੀਰਜ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਉਸ ਨੂੰ ਸੂਖਲ ਸਰੀਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅੰਨ ਦੇ ਵਿਕਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਨ ਨਾਲ ਜੀਵਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਨਮਯ ਅੰਨ ਸਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਰੀਰ 'ਇਦਮ੍' ਯਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਗਿਆਨ + ਪੰਜ ਕਰਮ + ਪੰਜ ਪ੍ਰਾਣ, ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ = 17 ਤੱਤਵਾਂ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਾਰ੍ਹਾਂ ਤੱਤਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਨਤਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਹ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਾਣਮਯ ਕੋਸ਼, ਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਨਤਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਹ ਵਿਗਿਆਨ ਕੋਸ਼ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸੂਖਮ-ਸਰੀਰ ਭੀ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਦਮ੍ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਗਿਆਨ ਨੂੰ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਤੱਕ ਦਾ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਗਿਆਨ ਪੂਰਣ ਸਰੀਰ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸੁਭਾਅ ਪ੍ਰਕ੃ਤੀ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਮਨ ਕੋਸ਼ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਜਾਗ੍ਨਿਤ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੂਖਲ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੂਖਮ ਤੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਵੀ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਾਲ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਸ਼ਪਿਤ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੂਖਲ ਸਰੀਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪ੍ਰਾਦਮਯ ਮਨੋਮਯ ਅਖਵਾ ਗਿਆਨਮਯ ਕੋਸ਼ ਹੈ। ਅਰਜਾਤ, ਬੁੱਧੀ, ਅਵਿਦਿਆ (ਅਗਿਆਨ) ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਸ਼ਪਿਤ ਅਵੱਸਥਾ, ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਾਗ੍ਨਿਤ ਤੇ ਸੁਪਨ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸੂਖ ਦੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੂਸ਼ਪਿਤ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਸੂਖ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਨੰਦਮਯ ਕੋਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਦਮ੍ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਵ ਹਿੰਸਾਜਾਮ੍ ੦ ਧਾਰੂ ਤੋਂ ਸਰੀਰ ਸ਼ਬਦ ਬਣਦਾ ਹੈ। 'ਕਿਸ਼ ਕਸ਼ਯੇ' ਯਾਤੂ ਤੋਂ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਸ਼ਬਦ ਬਣਦਾ ਹੈ। ੦ ਉਪਯਕਤ ਤਿੰਨਾਂ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਰ ਛਿਣ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਸ਼ ਕਹਿੰਦਾ ਦਾ ਭਾਵਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਚਮੜੇ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੋਈ ਬੈਲੀ ਵਿੱਚ ਤਲਵਾਰ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਆਨ੍ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਣ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਵਾਲਾ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਇਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਤੋਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਛਿਣ

ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਐਨਾ ਛੇਤੀ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਕੋਈ ਦੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਅਰਥਾਤ ਦਿਸ਼ਟੀ ਪੈਂਦਿਆਂ ਹੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਦੁਵਾਰਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਬਦਲ ਗਿਆ। ੦ ਸਗੀਰ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਖੇਤ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਬੀਜ ਪਾ ਕੇ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਅਹੰਤਾ ਮਤਾ ਕਰਕੇ ਜੀਵ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਅੰਤਹਕਰਣ 'ਤੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਸਕਾਰ ਜਦ ਫਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੂਜਾ (ਦੇਵਤਾ, ਪਸੂ ਪੰਥੀ, ਕੀੜੇ ਪਤੰਗੇ ਆਦਿ ਦਾ) ਸਰੀਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਬੀਜ ਬੀਜਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਜਿਹਾ ਹੀ ਅਨਾਜ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਜਿਹੋ ਜਿਹੋ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਇਹ ਜੀਵ ਵਾਰ ਵਾਰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਫਲ ਭੇਗਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰ ਅਖਵਾ ਖੇਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ, ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ, ਵਰਣ ਆਸ਼ਮ ਆਦਿ ਤੋਂ 'ਇਦਮ' (ਦਿਸ਼) ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ ਤਾਂ ਇਦਮ ਪਰ ਜੀਵ ਭੁੱਲ ਕੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਮੰਨਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਧਨੀ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਵਿਦਵਾਨ ਹਾਂ ਆਦਿ।' ਤਦ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਘਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਏਤੇ ਯਹ ਵੇਦਤਿ ੦ ਜੀਵਾਤਮਾ - ਇਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਸਰੀਰ ਮੇਰਾ ਹੈ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਹਨ, ਮਨ ਮੇਰਾ ਹੈ, ਬੁੱਧੀ ਮੇਰੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਣ ਮੇਰੇ ਹਨ, ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਇਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਦੇ 'ਮੈਂ' ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਦੇ 'ਇਹ' ਅਰਥਾਤ 'ਮੈਂ ਸਰੀਰ ਹਾਂ' ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਇਹ ਸਰੀਰ ਹੈ' ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਏਥੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਇਦਮ ਤੇ ਏਤੜ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਦੋਵੇਂ ਪਦ 'ਨੇੜੇ' ਦੇ ਵਾਚਕ ਹਨ। ਇਦਮ ਨਾਲੋਂ ਏਤੜ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਦਾ ਵਾਚਕ ਪਦ ਹੈ। ਏਥੇ ਇਦਮ ਸਰੀਰ ਸਮੁਦਾਇ ਤੇ ਏਤੜ ਪਦ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ 'ਮੈਂ ਪਨ' ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ੦ ਤਮ ਪ੍ਰਾਨਾਹੂਰ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰ ਗ੍ਰਹ ਇਤਿ ਤਦ ਵਿਦਹ : - ਜਿਵੇਂ 2.16 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸਤ ਅਸਤ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤਤਵਦਰਸੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਥੇ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰ ਗ੍ਰਹ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ 'ਤਦ ਵਿਦਹ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰ ਕੀ ਹੈ ? ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਗ੍ਰਹ ਕੀ ਹੈ ? ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਤੱਤਵਗ੍ਰਹ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਗ੍ਰਹ ਨਾਂ ਤੋਂ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਸ਼ਤ੍ਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਗ੍ਰਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਇਹ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਰੱਖੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਗ੍ਰਹ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦੀ - ਫਿਰ ਇਹ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰੂਪ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। (13.31) ੦ ਇਦਮ ਦਾ ਅਰਥ 'ਇਹ' ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਅਲਗ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ। ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਮਨ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ (ਕੰਨ, ਚਮੜੀ, ਅੱਖਾਂ, ਜੀਭ ਤੇ ਨਾਸਿਕਾ) ਭੀ ਦਿਸ਼ ਹਨ। ਇਹ ਕਦੇ ਬੇਚੈਨ, ਕਦੇ ਸ਼ਾਂਤ, ਕਦੇ ਸਥਿਰ ਕਦੇ ਚੰਚਲ, ਮਨ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਬੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਹੀ ਦਿਸ਼ ਹੈ। ਕਦੇ ਠੀਕ ਸਮਝਣਾ ਕਦੇ ਘੱਟ ਸਮਝਣਾ - ਇਹ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਦਾ ਇਕ ਰਸ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ੦ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜਾਣ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ (ਸੂਖਮ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ) ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਮਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ। ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਤਾਂ ਸਾਖੇਪ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਪਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਖੁਦ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਸੂਖਮ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਨਿਰਪੇਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਖੁਦ ਹੀ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕਰੁਕੁਸ਼ਤ੍ਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਸ਼ਤ੍ਰ ਦਾ ਅਰਥ ਮੈਦਾਨ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਉਪਜਾਊ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਬੀਜ ਉੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਸਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਫਸਲ ਬੀਜਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਧਰਮ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਬੌਧਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ਜੋ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਸਮਝ ਬੁਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰ ਗਿਆਨਮੁ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। "ਮਾਨਵੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਰਤਨ ਵਾਂਗ ਸਮਝੋ। ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਇੰਜ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ, ਚਾਵਲ ਅਤੇ ਆਲੂ ਹੋਣ। ਜਦੋਂ ਬਰਤਨ ਅੱਗ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬੇਂਕੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਬਰਤਨ ਗਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚਾਵਲ ਤੇ ਆਲੂ ਵੀ ਉਬਲਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਬਰਤਨ ਦਾ ਸਰੀਰ ਐਨਾ ਗਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੱਥ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਸੰਭਾਲਣਾ ਅੱਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੋ ਗਰਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਤਾਂ ਅੱਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਬਹੁਤ ਬਰਤਨ ਤੇ ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਬਹੁਮ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਜੀਵ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।' ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ॥

● ● ●

13.02 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕ੍ਰੋਤ-ਜਸਮ ਚ ਅਪਿ ਮਾਮ, ਕਿਦ-ਧਿ(ਹਿ) ਸਰਕ-ਕਸ਼ੇਤ੍ਰੁ ਭਾਰਤ। ਕਸ਼ੇਤ-ਕਸ਼ੇਤ-ਜਯੋ: ਜਾਨਸਮ, ਯਤ ਤਰ ਜਾਨਸਮ(ਜੁ)-ਤਸਮ ਸਮ॥

ਕੁਸ਼ਤ੍ਰ ਗ੍ਰਹਮੁ ਚ ਅਪਿ ਮਾਮੁ ਵਿਦ੍ਰ ਧਿਹਿ, ਸਰਵ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰੇਸ਼ੁ ਭਾਰਤ।

ਕੁਸ਼ਤ੍ਰ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰ ਗ੍ਰਹਯੋ ਗ੍ਰਹਾਨਮੁ, ਯਤੁ ਤਤੁ ਗ੍ਰਹਾਨਮੁ ਮ(ਨ) ਤਸਮ ਮਾਮੁ॥

੦ ਸ਼ਲੋਕ ਅਰਥ :- ਕੁਸ਼ਤ੍ਰ ਗ੍ਰਹਮੁ : ਸਰੀਰ (ਮੈਦਾਨ) ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਮਾਮੁ : ਮੇਰਾ। ਵਿਦ੍ਰਧਿ : ਜਾਣਨਾ। ਸਰਵ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰੇਸ਼ੁ : ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ। ਭਾਰਤ : ਹੇ ਭਾਰਤ। ਕੁਸ਼ਤ੍ਰ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰ ਗ੍ਰਹਯੋ : ਖੇਤਰ ਤੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ। ਗ੍ਰਹਾਨਮੁ : ਗਿਆਨ। ਯਤੁ : ਕਿਹੜਾ। ਤਤੁ : ਉਹ। ਗ੍ਰਹਾਨਮੁ : ਗਿਆਨ। ਮਤਮੁ : ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਮ : ਮੇਰਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਭਾਰਤ ! ਤੂੰ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰ-ਗਿਆਨ ਮੰਨ ਲੈ। ਕੁਸ਼ਤ੍ਰ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰ ਯਗ ਦਾ, ਜੋ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- 'ਚ ਆਪਿ' = ਚ ਅਤੇ ਅਪਿ - ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨਿਪਾਤ ਜੀਵ ਜੀਵ ਦੇ ਅੱਖਰ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰੀਰ

ਤੋਂ ਅਨ੍ਯ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ ਭਿੰਨ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚਯ ਕਰਨ ਲਈ ਹੈ। ੦ ਭਾਰਤ - ਜਿਵੇਂ ਭਰਤ-ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੂੰ ਭਾਰਤ ਏਂ - ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕਲਪਿਤ ਕੁਸ਼ਟ੍ਰਗਯ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਤੂੰ ਭਾਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੁਸ਼ਟ੍ਰ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰ - ਗ੍ਰ੍ਯੂ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤ ਸੰਬੰਧਨ ਹੈ। ੦ ਕੁਸ਼ਟ੍ਰ ਗਯਮ੍ ਚ ਆਪਿ ਮਾਮ੍ ਵਿਦ੍ਰਧਿ (ਹਿ) ਸਰਵ ਕੁਸ਼ਟ੍ਰ ਭਾਰਤ = ਸੰਪੂਰਣ ਕੁਸ਼ਟ੍ਰ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਹਾਂ ਭਾਵ ਸੰਪੂਰਣ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਅਜਿਹਾ ਜੋ ਅਹੰ ਭਾਵ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਤਾਂ 'ਮੈਂ' ਤਾਂ ਕੁਸ਼ਟ੍ਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਏਤਮ੍ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਪਨ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਕੁਸ਼ਟ੍ਰ ਗਯ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੇਡਿੱ ਪਦ ਵਿੱਚ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਰੋਂ ਤਾਂ ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਰੋਗੇ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਟ੍ਰਗਯ (ਹਾਂ) ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ (ਹੈ) ਦੇ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਏਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਏਥੇ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੰਪੂਰਣ ਕੁਸ਼ਟ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਕੁਸ਼ਟ੍ਰਗਯ ਸਮਝੇ। ੦ ਗ੍ਰ੍ਯੂ = ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ - ਉਸ ਗ੍ਰ੍ਯੂ ਨੂੰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਰਣ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਕਰਣ ਦੋ ਭਾਵਾਂ ਹਨ। 1. ਬਹਿ ਕਰਣ 2. ਅੰਤਹ ਕਰਣ। ਮਨੁੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹਿ ਕਰਣ (ਕੁਸ਼ਟ੍ਰ ਨੇਤ੍ਰ ਆਦਿ) ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹਿਕਰਣ ਨੂੰ ਅੰਤਹਕਰਣ (ਮਨ ਬੁੱਧੀ) ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਵਿਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਚਿੱਤ ਤੇ ਅੰਕਾਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੰਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੂਬਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਏਕਦਸ਼ੀਜ਼ ਹੈ, ਇਹ ਹੰਕਾਰ ਜਿਸ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਰੂਪ ਕੁਸ਼ਟ੍ਰ ਗ੍ਰ੍ਯੂ ਹੈ। ਉਸ ਅਹੰ ਭਾਵ ਦੇ ਵੀ ਗਿਆਤਾ ਕੁਸ਼ਟ੍ਰ ਗ੍ਰ੍ਯੂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਰਾ ਸਰੂਪ ਸਮਝੇ। ੦ ਏਥੇ "ਵਿਦ੍ਰਧਿ" ਪਦ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ 'ਹੇ ਅਰਜਨ! ਜਿਵੇਂ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਮੰਨਦਾ ਏਂ, ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਦਾ ਏਂ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਮੰਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨ। ਤੂੰ ਜਿਹੜੀ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਬਣਾ ਰੱਖੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਮੰਨਣੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕੁਸ਼ਟ੍ਰਗਯ ਚ ਆਪਿ ਮਾਮ੍ ਵਿਦ੍ਰਧਿ ਪਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੁਸ਼ਟ੍ਰਗਯ ਦੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਦੱਸੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਬਾਵਾਂ 'ਤੇ ਏਕਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। 2.17 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਸਰੀਰ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਆਪਤ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੂੰ ਅਵਿਨਾਸੀ ਸਮਝ ' 9.04 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ, 'ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਹ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਵਿਆਪਤ ਹੈ। ਅੱਗੇ 13.34 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰ ਸੰਸਾਰ (ਕੰਮ ਕਾਰ) ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ (ਕਾਰਣ) ਦੇ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ੦ ਵਿਦ੍ਰਧਿ ਪਦ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵਾਨ ਅਗਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੁਸ਼ਟ੍ਰਗਯ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸਮਝ। ੦ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਤੀ, ਜੀਵ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਪਰ ਏਥੇ ਆਪਿ ਪਦ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵਾਨ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਭਾਵ ਦੇ ਵੱਲ ਲਕਸ਼ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਜਿਸ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਵੱਖ-2 ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਮੈਂ ਹਾਂ" ਕੁਸ਼ਟ੍ਰਗਯ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਇੱਤ ਸਾਧਕ ਨਾਲ ਅਭਿਨੰਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ੦ ਖੁਦ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਅਭਿੰਨ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਉਸ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ੦ ਕੁਸ਼ਟ੍ਰ ਕੁਸ਼ਟ੍ਰ ਗਯਯੋਹ ਗਯਮਾਨਮ੍, ਯਤ ਤਤ ਗਯਾਨਮ੍ ਮ (ਨ) ਤਮ੍ ਮਮ = ਕੁਸ਼ਟ੍ਰ (ਸਰੀਰ) ਦੀ ਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਟ੍ਰਗਯ (ਜੀਵਾਤਮਾ) ਦੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਜੋ ਕੁਸ਼ਟ੍ਰ ਕੁਸ਼ਟ੍ਰਗਯ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ ਹੈ। ੦ ਮ (ਨ) ਤਮ੍ - ਮਮ = ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਦਾ, ਅਨੇਕ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ, ਅਨੇਕ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ, ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਚੰਦਾਂ ਭਵਨਾਂ ਦਾ ਜੋ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਹ ਗਿਆਨ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਫਸਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਗਿਆਨ ਹੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹੋ ਗਿਆਨ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਤਰ ਤੇ ਕੁਸ਼ਤਰ ਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਵੈ-ਰਹਿਤ ਤੇ ਸਵੈਯੁਕਤ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਸੰਵੇਦਨ-ਰਹਿਤ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਦੂਜਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਗੁਣ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਢੁੱਲ ਦੇ ਰੰਗ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਚਮਕਦਾਰ ਸੀਸ਼ੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਝਲਕ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ, ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਅੰਤਰ-ਬੋਧ ਹੈ, ਉਹ ਅਨੰਤ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਜੀਵਾਤਮਾ ਵੀ ਅਨੰਤ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਿੰਦ-ਬੋਧ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰੀ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਵੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਸਦਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਅਛੋਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਸਵੈ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਕਾਇਨਾਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਦਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਨਾ ਈਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੁਸ਼ਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਤਰ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਥੂ ਦੇ ਸਵੈ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਹ ਸਦੀਵੀ, ਮੁਕਤ, ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਦਿਆਲੂ ਹੈ। ਗਿਆਨ - ਕੁਸ਼ਤਰ ਤੇ ਕੁਸ਼ਤਰ ਗਿਆਤਾ ਲਈ ਸੱਚੀ ਸਮਝ ਹੈ। ਜੋ ਗਿਆਨ ਕੁਸ਼ਤਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਅਪਰ ਵਿਦਿਆ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਗਿਆਨ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੁਸ਼ਤਰ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਾ ਵਿਦਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਉੱਤਮ ਗਿਆਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਵਿਆਕਰਣ, ਸਿੱਖਲਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਸਾਖਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ - ਉਹ ਤਾਂ ਅਪਰ ਵਿਦਿਆ ਅਧੀਨ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਹੈ ਜਾਂ ਆਤਮ-ਬੋਧ ਹੈ, ਉਹ ਉੱਤਮ ਗਿਆਨੀ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਜਦੋਂ ਸਰਬ ਉੱਚਤਮ ਫਿਗਰੀ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਅਸੀਮਤ ਹੈ। ਅਸਲ ਗਿਆਨ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ-ਜਗਤ ਅਗੀਬੀ ਵਸਤੂ (ਕਲਪਨਾ ਜਾਂ ਸੁਝ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ) ਸੰਬੰਧੀ ਬੈਧਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇੱਕ ਪੌਰਾਣਕ ਕਥਾ ਇਸ ਨੁਕਤੇ 'ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗਣੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਰਤਿਕਯਾ, ਸਿਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਦੋ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹਾਦਰ ਸਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰਕੇ, ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਕਰਕੇ, ਆਵੇਗਾ ਉਸੇ ਨੂੰ ਨਾਰਦ ਮੁਨੀ ਵੱਲੋਂ ਲਿਆਂਦਾ ਦੈਵ ਲੌਕਿਕ ਫਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਹੀ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕਾਰਤਿਕਯਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੇਜ਼ ਰਹਤਾਰ ਮੇਰ ਦੀ ਸਵਾਗੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਨਿਕਲ ਪਿਆ। ਪਰ ਗੁਦਗੁਦੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲੇ ਗਣੇਸ਼ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਹੀ ਸੋਚਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹੋਲੇ ਹੋਲੇ ਪਰ ਭੋਸੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਚੂਹੀ ਦੀ ਸਵਾਗੀ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਯਾਤਰਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਾਰਤਿਕਯਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਘੀਰੇ ਹੋਏ ਨੇ, ਇਨਾਮ ਦੀ ਮੰਗ

ਵੀ ਕੀਤੀ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਵੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਇਆ, ਉਸ ਨੇ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਅੰਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸਿਆਣੇ ਸਨ। ਕਾਰਤਿਕਯਾ ਨੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਗਣੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਪੁਰਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦੋਵਾਂ ਥੋੜ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਧੀਆ ਮਿਲਾਪ ਹੀ ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਤਾਂ ਅਸਾਡਾ ਗਿਆਨ ਅਧੂਰਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਜੋ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਵੀ ਸੱਚੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਣ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਾਰਤਿਕਯਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਦੇਵੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਕੇ ਸਮਾਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨੀ ਛੋਤੀ ਹੀ ਜਾਣ ਸਕਣਗ ਕਿ ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਗਤ ਹੈ, ਉਹ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਬੈਧਿਕਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਐਨਾ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਬਾਂਧੇ ਕੀਤਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਹੀ ਅਸਲ ਤੇ ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਕੋਈ ਇੱਕ ਅਮੀਰ, ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਉਸ ਕੌਲ ਧਨ ਦੰਲਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਮੀਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਮਰੇ ਰੌਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਕਿ ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਦੇ ਕੌਲ ਐਨੀਆਂ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। “ਮਾਨਵੀ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਹਨਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਦੀਪਕ ਨਾਲ ਜਗਮਗਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰੋਗੇ, ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਬੈਠਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰੋਗੇ। ਗਿਆਨ, ਤਾਂ ਹਰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ-ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਹਿਲੀ ਹੈ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਜੀਵਾਤਮਾ, ਦੂਜੀ ਹੈ ਵੱਡੀ ਪਰਮਾਤਮਾ। ਪਹਿਲੀ ਮੂਰਤੀ ਦੂਜੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬਿਜਲੀ ਇੱਕ ਸਰੋਤ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਸਭ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਪਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਾਰੀਆਂ ਜੀਵਾਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਦੇਵੀ-ਨੂਰ ਰੂਪੀ ਗਿਆਨ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸਵੇਂ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਬਿਗਾਜਮਾਨ ਹੈ।” ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕਿਸ਼ਨਾ ੦

* * *

13.03 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਰ੍ਹ ਕਥੇਤ੍ਰਮ ਯਤ੍ਰ ਚ ਯਾਦ੍ਰਕ ਚ, ਯਦ੍ ਵਿਕਾਰਿ ਯਤਹ ਚ ਯਤ੍ਰ ॥

ਤਰ੍ਹ ਕਥੇਤ੍ਰਮ ਯਤ੍ਰ ਚ ਯਾਦ੍ਰਕ ਚ, ਯਦ੍ ਵਿਕਾਰਿ ਯਤਹ ਚ ਯਤ੍ਰ।

ਸਹ ਚ ਯਹ ਯਦ੍ ਪ੍ਰਭਾਵਹ ਚ, ਤਰ੍ਹ ਸਮ੍ ਆਸੇਨ ਮੇ ਸ਼ਰਣ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਰ੍ਹ : ਉਹ। ਕਥੇਤ੍ਰਮ : ਮੈਦਾਨ। ਯਤ੍ਰ : ਕਿਹੜਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਯਾਦ੍ਰਕ : ਕਿਸ ਵਰਗਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਯਦ੍ਵਿਕਾਰਿ : ਜੋ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਹੈ। ਯਤਹ : ਕਦੋਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਯਤ੍ਰ : ਕੀ। ਸਹ : ਉਹ। ਚ : ਅਤੇ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਯਦ੍ ਪ੍ਰਭਾਵਹ : ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੀ ਹਨ ? ਚ : ਅਤੇ। ਤਰ੍ਹ : ਉਹ। ਸਮ੍ਆਸੇਨ : ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ। ਮੇ : ਮੇਰੇ ਤੋਂ। ਸ਼ਰਣ੍ : ਸੁਣਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਹ ਕਥੇਤਰ ਜੋ ਹੈ, ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਥੇਤਰ ਭੀ ਜੋ ਹੈ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੈ ? ਉਹ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਤਰ੍ਹ ਕਥੇਤ੍ਰਮ = ਤੱਤ੍ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਰੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਅਤੇ ਦੂਰੀ ਦਾ। ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਦਮ੍ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਏਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਰ੍ਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਰ੍ਹ : ਉਹ। ਕਥੇਤ੍ਰ : ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਤਿਛਿਣ ਅਭਾਵ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਕਥੇਤ੍ਰ ਦੀ (ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ) ਦੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਯਾਦ੍ਰਕ ਚ = ਉਸ ਕਥੇਤ੍ਰ ਦਾ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੁਭਾਅ ਹੈ, ਉਹ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ (13.26) ੦ ‘ਯਦ੍ ਵਿਕਾਰਿ’ = ਭਾਵੋਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਣ ਨਾਲ 13.05 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਆਏ ਤੇਈ-ਤੱਤਵਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਵਿਕਾਰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਕਥੇਤ੍ਰ ਕਥੇਤ੍ਰ ਗ੍ਰਹ ਦੇ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਣ ਕਥੇਤ੍ਰ ਵਿੱਚ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇੱਛਾ ਦਵੇਸ਼ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਕਾਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। (ਦੋਥੋਂ 13.06) ੦ ਯਤਹ ਚ ਯਤ੍ਰ = ਇਹ ਕਥੇਤ੍ਰ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮੱਤ ਵਿਕਾਰ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ, (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ 13.29 ਵਿੱਚ ਹੈ) ਹਨ। ੦ ਸ, ਚ, = ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਕਥੇਤ੍ਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ’ ਉਸੇ ਕਥੇਤ੍ਰ ਦਾ ਵਾਚਕ ਏਥੇ ‘ਸਹ’ ਪਦ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਏਥੇ ਸੁਣਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਯਹ ਇਸ ਕਥੇਤ੍ਰ ਦਾ ਜੋ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ 13.20 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਹੈ। ੦ ਤਰ੍ਹ ਸਮ੍ ਆਸੇਨ ਮੇਸ਼ਣ੍ = ਏਥੇ ਤਰ੍ਹ ਪਦ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਥੇਤ੍ਰ ਤੇ ਕਥੇਤ੍ਰਗ੍ਰਹ - ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਥੇਤ੍ਰ ਜੋ ਹੈ, ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ - ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥੇਤ੍ਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਗੱਲਾਂ ਅਤੇ ਕਥੇਤ੍ਰਗ੍ਰਹ ਜੋ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲਾ ਹੈ - ਇਸ ਕਥੇਤ੍ਰ ਗ੍ਰਹ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਗੱਲਾਂ - ਤੂ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਸੁਣ।’

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੋਣ ਦੇ ਹੈ, ਉਹ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਬਾਕੀ, ਕਥੇਤਰ ਤੇ ਕਥੇਤਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ, ਬਾਕੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰਸ਼ਨ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁ ਲੱਭੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਜੇ ਪਤਾ ਲਾਉਣਾ ਬਾਕੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਵਾਇਤਿ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ, ਵਿਵਹਾਰਕ ਗੂਪ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕਥੇਤਰਾਂ, ਜਾਂ ਕਥੇਤਰ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਾਂ ਦੋਵਾਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

* * *

13.04 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਰ੍ਹ ਕਥੇਤ੍ਰਮ ਯਤ੍ਰ ਚ ਯਾਦ੍ਰਕ ਚ, ਯਦ੍ ਵਿਕਾਰਿ ਯਤਹ ਚ ਯਤ੍ਰ ॥

ਤਰ੍ਹ ਕਥੇਤ੍ਰਮ ਯਤ੍ਰ ਚ ਯਾਦ੍ਰਕ ਚ, ਯਦ੍ ਵਿਕਾਰਿ ਯਤਹ ਚ ਯਤ੍ਰ।

ਬ੍ਰਹਮ੍ (ਨ) ਸੂਤਰ ਪਦੈਰ ਚ ਏਵ, ਹੇਤੁ ਮਦੁਭਿਰ ਵਿਨਿਸ੍ ਚਿ ਤੈਰ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਰਿਸ਼ੀਭਿ : ਬਹੁ-ਧਾ ਗੀਤਮ, ਛਨਦੋਭਿ : ਵਿ-ਕਿਧੈ : ਪ੍ਰਥਕ / ਬਹਾ(ਨ) - ਸੂਤਰ-ਪਦੈ : ਚ ਏਵ, ਹੇਤੁ-ਮਦਿਭਿ : ਵਿ-ਨਿਸ੍-ਚਿ-ਤੈ : // ਰਿਸ਼ੀਭਿਰ ਬਹੁਧਾ ਗੀਤਮ, ਛਨਦੋਭਿਰ ਵਿਵਿਧੈਰ ਪ੍ਰਬੰਧਕ / ਬਹਾ(ਨ) - ਸੂਤਰ-ਪਦੈਰ ਚ ਏਵ, ਹੇਤੁ ਮਦੁਭਿਰ ਵਿਨਿਸ੍ ਚਿ ਤੈਰ //

ਕੁੰਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਹ ਕ੍ਰਸ਼ਣ ਕੁਸ਼ਣ ਯਗ ਦਾ ਤੱਤਵ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਯੁਕਤੀ ਪੁਰਣ ਪਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ : - ਰਿਸ਼ੀਭਿਹ ਬਹੁ ਧਾ ਗੀਤਮ् - ਵੈਦਿਕ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਦਿਸ਼ਟਾ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿਆਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਰਚਨ-ਹਾਰੇ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਜੜ੍ਹ ਚੇਤਨ ਸਤ੍ਤ ਅਸਤ੍ਰ ਸਗੀਰ ਸਗੀਰੀ ਦੇਹ - ਦੇਹੀ ਨਿਤਜ਼ ਅਨਿਤਜ਼ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਰਹ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ੦ ਛੰਦੋਭਿਹ ਵਿਵਿਧੈਹ ਪ੍ਰਥਮ = ਏਥੇ ਵਿਵਿਧੈਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਸਹਿਤ ਛੰਦੋਭਿਹ ਪਦ, ਰਿਗ ਯਜੁਰਵਾਚ ਚਾਰ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਸੰਹਿਤਾ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਭਾਗ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸੰਪੂਰਣ ਉਪਨਿਸਥਤ ਤੇ ਬਿੰਨ ਬਿੰਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਰਹ ਦਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਥੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੇਖੋ।

ਵਿਆਖਿਆ : - ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਜਿਹੜੀ ਸੱਚਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਹਿਤ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ, ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਸਾਈਂਸ ਤੇ ਕਲਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਆਪੂਰੀ ਤੇ ਕੱਚੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਤਿ ਦਾ ਮੁੱਲ ਘਟਦਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੁਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਰ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਬੱਧ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਛੁੱਕਵੀਂ ਸਾਰਥਕ ਭਾਸ਼ਾ ਬੁੱਧੀ (ਵਾਨਾਂ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸੰਗਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਨ ਤੇ ਮਸਤਕ ਲਈ ਸਾਂਝੀ ਅਪੀਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ। ਜੰਗਲੀ ਤੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਜੀਵ ਤਾਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸੁਧਾਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਮਿਠਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸੰਦਰਾਂ - ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ - ਦੈਵੀ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਲਈ, ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ, ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਗਲਤ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਰਿਸ਼ੀ ਇਸ ਭੈੜੀ ਗੀਤ ਤੋਂ ਬਚਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਠੋਰ ਤੇ ਸਾਵੇਂ ਵਿਵੇਕ ਰਾਹੀਂ (ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁਖਿਆਰ ਹੈ) ਸੱਚਾਈ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਕੀਤਾ ਪਿੱਛਾ ਸ਼ਪੱਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸੰਵੇਦਨਾ - ਵਿਵੇਕ ਰਹਿਤ ਹੈ - ਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਵੁਕਤਾ ਵਿੱਚ ਫਸਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਚੌਕਸੀ ਨਾ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ, ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਕੱਚੇ ਸਾਧਕ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਝ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ, ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚ ਪਰਪਕਤਾ, ਕਿਸੇ ਐਰੇ ਗੈਰੇ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਰੁੱਖੀ ਤੇ ਨੀਰਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਰਸਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਛੋਹ ਪ੍ਰਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਮਤੌਲ ਵਿਅਕਤਿਤ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਸਮਝ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ੦ “ਨਾਰਦ ਰਿਸ਼ੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਵਾਲੀ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੈਵੀ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।”

13.05 ਸ਼ਲੋਕ :

(ਮਹਤ) ਮਹਾ- ਭੂਤਾਨਿ ਅਹਮ- ਕਾਰ; ਬੁਦ्धਿ: ਅ- ਵਿ- ਅਕਤਮੁ ਏਵ ਚ। ਇਨਿਯਾਣਿ ਦਸਾ ਏਕਮੁ ਚ, ਪਞ ਚ ਇਨਿਯ- ਗੋਚਰਾ:॥

(ਮਹਤ) ਮਹਾ ਭੂਤਾਨਿ ਅਹਮੁ ਕਾਰਹ, ਬੁਧਿਹ ਅਵਿਹ ਅਕਤਮੁ ਏਵ ਚ।

ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਣਿ ਦਸਾ ਏਕਮੁ ਚ, ਪੰਚ ਚ ਇੰਦ੍ਰਿਯ ਗੋਚਰਾ॥

13.06 ਸ਼ਲੋਕ :

ਇਛਾ ਦ੍ਰੇ਷: ਸੁਖਮੁ ਦੁ:ਖਮ, ਸਸਮ-ਬਾਤ: ਚੇਤਨਾ ਧੂ-ਤਿ:। ਏਤਤ ਕਥੇਤਮੁ ਸਮਾਸੇਨ, ਸ-ਵਿ-ਕਾਰਮੁ ਤਦ-ਆ-ਹਤਮੁ॥

ਇੱਛਾ ਦਵੇਸ਼ਹ ਸੁਖਮੁ ਦੁਖਮੁ, ਸਮਧਾਤਹ ਚੇਤਨਾ ਧੂਤਿ।

ਏਤਤੁ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਮੁ ਸਮਾਸੇਨ, ਸਵਿਕਾਰਮੁ ਉਦ੍ ਆ ਹੁਤਮੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ (13.05) :- (ਮਹਤ) ਮਹਾਭੂਤਾਨਿ : ਮਹਾਨ ਤੱਤ। ਅਹਮੁ ਕਾਰਹ : ਸਵੈ ਵਾਦ, ਹਉਮੈਵਾਦ, ਖੁਦਗਰਜੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ। ਬੁਧਿਹ : ਬੁੱਧੀ। ਅਵਿਹ : ਅਕਤਮੁ : ਅਪ੍ਰਤੁਖ ਹੈ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਇੰਦ੍ਰਿਆਣਿ : ਇੰਦਰੀਆਂ। ਦਸਾ : ਦਸ। ਏਕਮੁ : ਇੱਕ। ਚ : ਅਤੇ। ਪੰਚ : ਪੰਜ। ਚ : ਅਤੇ। ਇੰਦ੍ਰਜਾ : ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ। ਗੋਚਰਾਹ : ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ (13.06) :- ਇੱਛਾ : ਇੱਛਾ। ਦਵੇਸ਼ਹ : ਨਫਰਤ। ਸੁਖਮੁ : ਸੁੱਖ। ਦੁਖਮੁ : ਦੁੱਖ। ਸਮਧਾਤਹ : ਸੰਕਲਿਤ, ਸਮੂਹ, ਜੋਤ ਕੁੱਲ। ਚੇਤਨਾ : ਬੁੱਧੀ, ਸੁਚੇਤ ਅਵਵੱਸਥਾ। ਧੂਤਿਹ : ਹਿੰਮਤ, ਹੌਸਲਾ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ। ਏਤਤੁ : ਇਹ। ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਮੁ : ਮੈਦਾਨ। ਸਮਾਸੇਨ : ਸੰਖੇਪ। ਸਵਿਕਾਰਮੁ : ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਕੁੱਝ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਦਿਆਂ। ਉਦ੍ ਆਹੁਤਮੁ : ਜੋ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ (13.05) :- ਪੰਜ ਮਹਾਂਭੂਤ : ਅਹੰਕਾਰ, ਬੁੱਧੀ, ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਭੀ ਤੇ ਦਸ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਮਨ ਤੇ ਪੰਜ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ (13.06) :- ਅਤੇ ਇੱਛਾ, ਦਵੇਸ਼, ਸੁੱਖ, ਦੁੱਖ (ਦੇਹ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ) ਸਿਧਾਂਤ, ਚੇਤਨਾ, ਅਹੰਤਾ, ਪਰਪੱਕਤਾ (ਧੂਤਿ) (ਹਿੰਮਤ ਹੌਸਲਾ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ) ਵਿਕਾਰਾਂ ਸਹਿਤ ਇਹ ਖੇਤਰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਕਰੋ ਗਏ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ : - ੦ ਅਵਦਾਕਤਮੁ ਏਵ ਚ = ਅਵਦਾਕਤ ਨਾਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਹੈ, ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਕਾਰਨ ਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਬੁਧਿਹ - ਇਹ ਪਦ ਸਮੁੱਚੀ ਬੁੱਧੀ ਅਰਥਾਤ ਮਹਾ ਤੱਤਵ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਹੰਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੈ, ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵਿਕਿਤੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ + ਵਿਕਿਤੀ ਹੈ। ੦ ਅਹੰਕਾਰ - ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਵਾਚਕ ਪਦ ਹੈ। ਇਸ

ਨੂੰ ਅੰਹ ਭਾਵ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜ ਮਹਾਂ ਭੂਤ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵਿਕਿਤੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਅਹੰਕਾਰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿਕਿਤੀ ਹੈ। ੦ ਮਹਾ ਭੂਤਾਗਿਨ = ਧਰਤੀ - ਪਾਣੀ ਸੂਰਜ, ਹਵਾ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਪੰਜ ਮਹਾਂ ਭੂਤ ਹਨ। ਮਹਾਂ ਭੂਤ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਚੀਕ੍ਰਤ ਤੇ ਅਪੰਚੀ ਕ੍ਰਤ। ਇੱਕ ਇੱਕ ਮਹਾਭੂਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਆਕਾਸ਼ ਦੋ ਦੋ ਵਿਭਾਗ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਧਾ ਭਾਗ ਆਕਾਸ਼ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧੇ ਭਾਗ ਦੇ ਚਾਰ ਵਿਭਾਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਭਾਗ ਹਵਾ ਨੂੰ, ਦੂਜਾ ਸੂਰਜ ਨੂੰ, ਇੱਕ ਭਾਗ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਤੇ ਇੱਕ ਭਾਗ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਹਵਾ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਧਾ ਭਾਗ ਹਵਾ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਰਹੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧੇ ਭਾਗ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਸੂਰਜ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧੇ ਭਾਗ ਦੇ ਚਾਰ ਵਿਭਾਗ ਕਰਕੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਇਕ ਭਾਗ ਆਕਾਸ਼ ਹਵਾ, ਜਲ ਤੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਜਲ ਦੋ ਦੋ ਵਿਭਾਗ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਧਾ ਭਾਗ ਜਲ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧੇ ਚਾਰ ਭਾਗ ਦੇ ਚਾਰ ਵਿਭਾਗ ਕਰਕੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਇਕ ਭਾਗ ਆਕਾਸ਼ ਹਵਾ, ਸੂਰਜ ਤੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਦੋ ਵਿਭਾਗ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਧਾ ਭਾਗ ਧਰਤੀ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਿਹਿੰਦੀ ਹੈ ਦੂਜੇ ਅੱਧੇ ਭਾਗ ਦੇ ਚਾਰ ਵਿਭਾਗ ਕਰਕੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਇਕ ਭਾਗ ਆਕਾਸ਼ ਹਵਾ, ਸੂਰਜ ਤੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਮਹਾਂ ਭੂਤਾਂ ਦਾ ਪੰਚੀ ਕਰਣ ਮਿਸ਼ਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਚੀਕ੍ਰਤ ਮਹਾਭੂਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਮਹਾਭੂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪੰਚੀਕਰਣ ਮਹਾਭੂਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਪੰਚੀਕ੍ਰਤ ਮਹਾਭੂਤਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਮਹਾਭੂਤਾਗਿਨ ਪਦ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਭੂਤਾਂ ਨੂੰ ਪੰਚਤਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਅਥਵਾ ਸੂਖਮ ਮਹਾਭੂਤ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਦਸ ਇੰਦੀਆਂ + ਇਕ ਮਨ + ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਮਹਾਭੂਤ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਪੰਚ ਮਹਾਭੂਤ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿਕਿਤੀ ਹੈ। ੦ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਣਿ ਦਸ ਏਕਮੁਚ = ਸ਼੍ਰੋਤ ਤਵਵੱਚਾ (ਕੰਨ ਤੇ ਚਮੜੀ) ਅੱਖਾਂ, ਜੀਭ ਤੇ ਨੱਕ ਇਹ ਪੰਜ ਇੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਥਵਾ ਪੰਜ ਕਰਮ ਇੰਦੀਆਂ ਹਨ ਦਸ ਇੰਦੀਆਂ ਅਪੰਚੀਕ੍ਰਤ ਮਹਾਭੂਤਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕਾਰਣ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਵਿਕਿਤੀ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਏਕਮੁਚ = ਅਪੰਚੀਕ੍ਰਤ ਮਹਾਭੂਤਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਵਿਕਿਤੀ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਪੰਚ ਚ ਇੰਦ੍ਰਿਯ ਗੋਚਰਾਹ = ਸ਼ਬਦ ਸਪੱਗਸ਼ ਰੂਪ ਰਸ ਤੇ ਗੰਧ ਪੰਜ ਇੰਦੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ, ਅਪੰਚੀਕ੍ਰਤ ਮਹਾਭੂਤਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕਾਰਣ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ੇ ਕੇਵਲ ਵਿਕਿਤੀ ਹੀ ਹੈ। ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜ ਮਹਾਭੂਤ + ਇੱਕ ਅਹੰਕਾਰ + ਇੱਕ ਬੁੱਧੀ = ੭ ਸੱਤ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿਕਿਤੀ ਹਨ। ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਸ ਇੰਦੀਆਂ + ਇੱਕ ਮਨ + ਪੰਜ ਇੰਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ = ੧੬ ਸੋਲਾਂ ਕੇਵਲ ਵਿਕਿਤੀ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਵੀਂ ਤੱਤਵਾਂ ਸਮੁਦਾਇ ਦਾ ਨਾਂ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ 13.01 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇਦਮ ਸ਼ਰੀਰਮ ਤੇ ਤੀਜੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਤਡਕਸ਼ੇਤ੍ਰਮ ਪਦ ਤੋਂ ਕਿਹਾ ਹੈ।

(13.06) :- ੦ ਇੱਛਾ - ਅਮੁਕ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਮਿਲੇ - ਅਜਿਹੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਚਾਹਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਛਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਦੇ ਜੋ ਵਿਕਾਰ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਛਾ ਦਾ ਵਿਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹੈ। ਇੱਛਾ ਮੂਲ ਵਿਕਾਰ ਹੈ। ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਪਾਪ ਦੁੱਖ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਦਵੇਸ਼ - ਕਾਮਨਾ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਆਉਣ ਨਾਲ ਕ੍ਰੋਧ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਉਸ ਕ੍ਰੋਧ ਦਾ ਜੋ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਰਿਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦਵੇਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਦਵੇਸ਼ ਪਦ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕ੍ਰੋਧ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੂਖਮ : ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਦੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਨੁਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਮਨ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਉਸਨੂੰ ਸੂਖ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਕਾਰਨ ਜੋ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨਾਲ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬੇਚੇਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ੦ ਦੁੱਖਮੁਕਾਤਿ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਮੂਘਾਤਹ = ਚੌਵੀਂ ਤੱਤਵਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਸਮੂਹ ਦਾ ਨਾਂ - ਸਮੂਘਾਤਹ = ਸਮੂਹ, ਕੁਲ ਜੋੜ ਹੈ। ੦ ਚੇਤਨਾ = ਪ੍ਰਾਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪ੍ਰਾਣ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ - ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਤਵਿਕ ਵਿਰਤੀ ਆਉਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਾਂਤ ਰਿਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਸ਼ੋਕ ਭੈਅ, ਉਦਵੇਗ ਆਦਿ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਣ ਸ਼ਕਤੀ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਂਤ ਨਹੀਂ ਰਿਹਿੰਦੀ। ਨਿਰੰਤਰ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਰਿਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਵਿਕਾਰ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕ ਪ੍ਰਾਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਰਿਹਿਤ ਨੂੰ ਅਚੇਤਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਾਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਚੇਤਨਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਧੂਤਿਹ = ਧੂਤਿਹ ਨਾਂ ਧਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧੂਤਿਹ ਵੀ ਬਦਲਦੀ ਰਿਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕਦੇ ਪੀਰਜ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਦੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਪੀਰਜ ਘੱਟ ਕਦੇ ਵੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਉਲਟੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧੂਤਿਹ ਵੀ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਦਾ ਵਿਕਾਰ ਹੈ। (ਹੋਰ ਦੇਖੋ 18.33, 18.35) ੦ ਏਤਤ੍ਰ ਕਸ਼ੇਤ੍ਰਮ ਸਮਾਜੇਨ, ਸਵਿਕਾਰਮ ਉਦ੍ਦ ਆਹਰਤਮ - ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ, ਇਦਮ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿ ਕੇ ਵੇਯਸ਼ਟਿ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਦੇਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਸ਼ (ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਕਾਰ) ਤੋਂ ਦੁਸ਼ਟਾ ਨੂੰ ਵੱਖ ਦਿਖਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੦੫ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸਮਸ਼ਟਿ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਤੇ 13.06 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਦਿਖਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੦੬ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੦੭ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੦੮ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੦੯ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੧੦ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੧੧ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੧੨ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੧੩ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੧੪ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੧੫ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੧੬ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੧੭ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੧੮ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੧੯ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੨੦ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੨੧ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੨੨ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੨੩ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੨੪ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੨੫ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੨੬ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੨੭ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੨੮ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੨੯ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੦ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੧ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੨ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੩ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੪ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੫ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੬ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੭ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੮ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੯ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੧ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੨ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੩ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੪ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੫ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੬ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੭ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੮ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੯ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੧ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੨ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੩ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੪ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੫ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੬ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੭ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੮ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੯ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੧ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ਰ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੧੩.੩੨ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਮ ਕਹ

ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਨੂੰ ਮਹੜ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਵਿਕਤਮ੍ ਜਾਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਅਬਦਲ ਹੈ, ਸੁਧਾਈ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਬੁਧੀ ਸਮਝ ਸੂਝ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। “ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਮੇਰੀ ਇਹ ਦੈਵੀ ਮਾਇਆ (ਮੇਰਾ ਦੈਵੀ ਰੂਪ ਇੰਦਰ ਜਾਲ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲੈਣਾ ਅਤਿ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।” ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਇਹੋ ਕਥਨ ਹੈ। (ਵੇਖੋ ਅਧਿਆਇ ਸੱਤਵਾਂ, ਸ਼ਲੋਕ ਚੌਪਵਾਂ) ਉਹੋ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ‘ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅੱਗੋਂ ਅੱਠਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ (ਵੇਖੋ - ਸੱਤਵੇ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਚੌਬਾ ਸ਼ਲੋਕ) ੦ ਦਸ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ : (ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ) ਦਸ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਹਨ, ਅੱਖ, ਕੰਨ, ਚਮੜੀ, ਜੀਭ ਅਤੇ ਨੱਕ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਅਥਵਾ ਬਾਹਰੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਮਝ ਤੇ ਪਹਿਚਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜ ਹੋਰ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਹਨ ਹੱਥ, ਪੈਰ, ਮੂੰਹ ਗੁਦਾ, ਜਣਨ-ਇੰਦ੍ਰੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮ ਇੰਦਰੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਨ : ਮਨ ਇੱਕ ਨਿਯਮ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜੋ ਸੋਚਦਾ ਵੀ ਹੈ, ਸ਼ੱਕ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਕੁੱਲ ਜੋੜ ਰੂਪ ਕਰਕੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਦਸ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰਭੂਤ ਤੱਤ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਹੋਸ਼ਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਸਾਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦਸ ਸਿਰਾਂ ਵਾਲਾ ਰਾਵਣ ਆਪਣੀਆਂ ਦਸ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੈਤ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦਸਾਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਹੈ। ੦ ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਸਤੂਆਂ, ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸੁਆਦ, ਰੂਪ, ਰੰਗ, ਛੋਹ, ਆਵਾਜ਼ (ਧੂਨੀ) ਅਤੇ ਸੁਗੰਧ-ਦੁਰਗੰਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਹੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਜਿਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬੁਗਾਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ੦ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਸ਼ਾਖ (24) ਚੌਵੀ ਨਿਯਮਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਕਹਿ ਕੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵੇਸ਼ਾਕਾ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਇੱਛਾ ਨਫਰਤ, ਖੁਸ਼ੀ, ਦੁੱਖ ਵੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮਨ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਰੂਪ ਹਨ। ਮਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਅਵਵੱਸਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਯੋਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸਤੂਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਅਸਥਾਈ ਹਨ। ਇਹ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼੍ਰੋਣੀ ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਇੱਛਾ - ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਵੱਸਥਾ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ, ਪਦਾਰਥ, ਕਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਨਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਦੁਹਰਾਓ ਤੋਂ ਲੱਭੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਇਹ ਵਸਤੂ ਪਦਾਰਥ ਜਾਂ ਕਰਮ ਸਾਡੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭੂਲ ਹੋਣ। ੦ ਨਫਰਤ ਵੀ ਮਨ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਆ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਲੱਭੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਅਨੁਭੂਲ ਨਾ ਹੋਣ ਜਾਂ ਦੁੱਖਦਾਇਕ ਹੋਣ। ੦ ਖੁਸ਼ੀ ਤਾਂ ਇੱਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਾਂ ਤਜੱਰਬਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਂਤ ਕਰ ਢਾਰਸ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਦੁੱਖ ਵੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪਰੋਸ਼ਾਨੀ ਅਤੀਂਤੀ ਬੇਚੈਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਮੂਹ ਕ੍ਰਿਤ ਅਥਵਾ ਸਮੂਹ - ਸਗੀਰ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਇਕੱਠਣ ਹੈ। ਮਸ਼ੀਨ - ਯੋਗ ਚੁਕਵੇਂ ਸਾਰਥਿਕ ਸਥਾਨ ਉੱਪਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੁਰਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਵਧੀਆ ਤੇ ਅਲੋਕਿਕ ਮਸ਼ੀਨ ਮਾਨਵੀ-ਸਗੀਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਵੀ ਅਲੋਕਿਕ ਹੈ। ੦ ਚੇਤਨਾ - ਬੁੱਧੀ ਸਮਝ ਸਹੀ-ਸੋਚ ਅਤੇ ਸਿਆਣਪ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਾਂ ਅਜਿਹੀ ਖੋਜ ਕਰਨ, ਜਾਂਚਣ ਪੜਤਾਲਣ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਇੱਕ ਲੋਹੇ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਜਦੋਂ ਅੱਗ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅੱਗ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬੁੱਧੀ ਗਿਆਨ ਸਮਝ ਸੂਝ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਗਹਿਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਕਿਹੜੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਦੇ ਚਰਿੰਤਰੀ ਗੁਣ ਹੀ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਗੀਰ ਇਸ ਬੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪਰਖਿਆ ਤੇ ਪੜਤਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਧਰਤੀ ਦੇ ਅਰਥ ਪਰਪੱਕਤਾ ਅਟੱਲਤਾ ਅਤੇ ਨਰੋਏਪਣ ਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਗੀਰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਨਰੋਆ ਤੇ ਸਥਿਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਪਾਸੇ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਹ ਬੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੁਸਤ ਆਲਸੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਅਦੰਦੋਂ ਹੀ ਉਪਜਦੇ ਹਨ, ਮੁੜਕੇ ਤਾਜ਼ਾ ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਦਲੀਲ ਤੇ ਤਾਕਿਦ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੜਤਾ ਪਰਪੱਕਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਗੀਰ ਦੀ ਉਮਰ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਤੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਵੀ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਜੀਜ਼ਾਂ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਦਿੜਤਾ ਤੱਕ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਗੁਣ ਹਨ ਜਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅਵਵੱਸਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸਗੀਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਅਗਲੇ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਖੂਬ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ੦ “ਉਪਾਸਕ ਆਪਣੇ ਸਗੀਰ ਦਾ ਐਨਾ ਧਿਆਨ ਕਿਉਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਖਾਲੀ ਲਹਾਡੇ ਵੱਲ ਐਨਾ ਧਿਆਨ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਜਿਸ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਲਫਾਡੇ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤੀ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰਾਤ ਹੋਣ, ਲੋਕ ਉਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਆਪਣੇ ਸਗੀਰ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਪਰਵਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਗੀਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਬੇਧਿਆਨਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਸਕਦੇ। ਸਾਰੇ ਮਾਨਵੀ ਸਗੀਰ ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਭਜਾਨਾ ਰੱਖਣ ਦੀਆਂ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ।”

○ ○ ○

13.07 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅ-ਮਾਨਿਤਕਸ੍ ਅ-ਦਸਿਭਤਕਸ੍, ਅ-ਹਿੰਸਾ ਕਾਨਿਤਿ: ਆਰਕਵਸ੍।

ਆਚਾਰਧ-ਤਪ-ਆਸਨਸ੍ ਸ਼ੌਚਸ੍, ਸਥੈਰਮ੍ ਆਤਮ (ਨ)-ਕਿ-ਨਿ-ਗ੍ਰਹ:॥

ਆ ਮਾ ਨਿਤਵਮ੍ ਅਦਮ੍ ਭਤਵਮ੍, ਅਹਿੰਸਾ ਕਸ਼ਾਂਤਿਹ ਆਰਜਵਮ੍।

ਆਚਾਰ੍ਯ ਉਪ ਆਸਨਮ੍ ਸ਼ੋਚਮ੍, ਸ੍ਰਵੈਯਮ੍ ਆਤਮ੍ ਨ ਵਿਨਿ ਗ੍ਰਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆ ਮਾ ਨਿਤਵਮ੍ : ਨਿਮ੍ਤਾ, ਨਿਰਮਾਨਤਾ। ਅਦਮ੍ ਭਤਵਮ੍ : ਕਪਟ ਜਾਂ ਦੰਭ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਅਹਿੰਸਾ : ਹਿੰਸਾ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਕਸ਼ਾਂਤਿਹ : ਮੁਆਫ ਕਰ ਦੇਣਾ। ਆਰਜਵਮ੍ : ਉਪਯੋਗਤਾ, ਠੀਕ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਅਵਵੱਸਥਾ। ਆਚਾਰ੍ਯ ਉਪਆਸਨਮ੍ : ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਸੇਵਾ। ਸ਼ੋਚਮ੍ : ਪਵਿੱਤਰਤਾ। ਸ੍ਰਵੈਯਮ੍ : ਪਰਪੱਕਤਾ। ਆਤਮ੍ ਨ ਵਿਨਿਗ੍ਰਹਹ : ਸਵੈ ਨਿਅੰਤਰਣ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਭਿਮਾਨਹੀਣਤਾ, ਦੰਭੀਣਤਾ, ਅਹਿੰਸਾ, ਕਸ਼ਮਾ ਭਾਵ (ਮੁਆਫ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ) ਸਰਲਤਾ - ਆਚਾਰੀਆ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਸ਼ੁੱਧ ਅੰਤਰਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਆਤਮ ਸੰਜਮ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ : - ੦ ਅ ਮਾਨਿ ਤਵਮ੍ - ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਪਨ ਦੇ ਅਭਾਵ ਦਾਨਾਂ ਅ ਮਾਨਿਤਵਮ੍ - ਹੈ = (ਨਿਮ੍ਤਾ

ਨਿਰਮਾਨਤਾ) ਇਸ ਨਾਲ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਯੋਗਤਾ, ਵਿਦਿਆ, ਗੁਣ ਪਦ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਹਾਂ, ਆਦਰ ਯੋਗ ਹਾਂ, ਇਹ ਭਾਵ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਹੀ ਮੁੱਖਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਪਨ ਦੇ ਭਾਵ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਮੈਂ ਪਨ ਦਾ ਭਾਵ ਜਿੰਨਾ ਘੱਟ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਨਾ ਜੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਮੈਂ ਪਨ ਦਾ ਭਾਵ ਘੱਟ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਸਾਧਕ ਵਿੱਚ ਭੈਅ ਦਾ ਅਭਾਵ ਅਤੇ ਮੈਪਨ ਦੇ ਭਾਵ ਦਾ ਅਭਾਵ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਪਨ ਦਾ ਅਭਾਵ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਭੈਅ ਦਾ ਅਭਾਵ ਸਭ ਤੋਂ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬੱਚਾ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਭੈਅ-ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਅਮਾਨੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਦੰਬਿੜਵਮ੍ = ੦ ਦੰਭ ਦਾ ਅਰਥ ਬਨਾਵਟੀ ਦਿਖਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਅਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਗੁਣ ਦੇਖਣਗੇ ਤਾਂ ਹੀ ਅਸਾਡਾ ਆਦਰ ਕਰਨਗੇ। ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਣਵਾਨ ਦੱਸਣਾ, ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬੁਧੀਮਾਨਤਾ ਦਿਖਾਉਣਾ - ਇਹ ਸਾਰਾ ਦੰਭ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਨਿਰਾਦਰੀ ਹਾਸੀ ਮੱਖਲੀ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਆਪਣੇ ਗੁਣ ਛੱਡਣਾ ਵੀ ਦੰਭ ਹੈ। ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਜਪ ਧਿਆਨ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਆਲਸ ਸੁਸਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਨੀਂਦ ਲੈਣਾ - ਪਰ ਜਦ ਕੋਈ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਵੇ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੇ ਕੇ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਕੇ ਨੀਂਦ ਆਲਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਨੇ - ਵੀ ਸੂਖਮ ਦੰਭ ਹੈ। ਦੰਭ ਮਿਟਾਉਣ ਦਾ ਉਪਾਅ ਹੈ ਕਿ ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕਰੋ। ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰੋ। ਚੇਤਨ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰੋ। ਚੰਗਾ ਭੈੜਾ ਉੱਚਾ ਨੀਵਾਂ ਦੇ ਭੇਦ ਮਿਟਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹੋ। ੦ ਅਹਿੰਸਾ = ਮਨ ਵਾਣੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੋਗ ਵੀ ਦੁੱਖ ਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਨਾਂ ਅਹਿੰਸਾ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਭੇਦ ਤੋਂ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਹਨ ੧. ਕ੍ਰਿਤ (ਆਪਣੇ ਆਪ ਵੱਲੋਂ ਹਿੰਸਾ ਕਰਨਾ) ੨. ਕਾਰਿਤ (ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਹਿੰਸਾ ਕਰਵਾਉਣਾ) ੩. ਅਨੁਮੋਦਿਤ (ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਅਨੁਮੋਦਨ ਸਮਰੱਥਨ ਕਰਨਾ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤਿੰਨ ਭਾਵ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੧. ਕੌਧ ਤੋਂ ੨. ਲੋਭ ਤੋਂ ੩. ਮੋਹ ਤੋਂ। ਕੌਧ ਤੋਂ ਵੀ ਕ੍ਰਤ ਕਾਰਿਤ ਤੇ ਅਨੁਮੋਦਿਤ ਹਿੰਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੌ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਹਨ ੧. ਮੁਰਦ ਮਾਤਰਾ = ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬੋੜਾ ਦੁੱਖ ਦੇਣਾ ੨. ਮਧਯ ਮਾਤਰਾ = ਮਰਦੁ ਮਾਤਰਾ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦੁੱਖ ਦੇਣਾ ੩. ਅਧਿਮਾਤਰਾ = ਬਹੁਤ ਘਾਇਲ ਕਰਨਾ, ਪੀੜ੍ਹਤ ਕਰਨਾ, ਮਾਰ ਦੇਣਾ। ਇੱਂ ਹਿੰਸਾ ਸਤਾਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹਿੰਸਾ, ਸਰੀਰ ਵਾਦੀ ਤੇ ਮਨ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਸਾ ਇਕਾਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਅਹਿੰਸਾ ਹੈ। ੦ ਅਹਿੰਸਾ ਵੀ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੧. ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ੨. ਕਾਲ ਗਤ ੩. ਸਮੇਂ ਗਤ ੪. ਵਿਅਕਤੀਗਤ = ੧. ਅਮੁਕ ਤੀਰਥ ਤੇ, ਮੰਦਿਰ ਵਿੱਚ ਅਸਥਾਨ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਨਾ ਦੇਣਾ, 'ਦੇਸ਼ਗਤ' ਅਹਿੰਸਾ ਹੈ ੨. ਅਮਾਵਸ, ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਨਾਂ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਨਾ ਦੇਣਾ, ਉਹ ਕਾਲ ਗਤ ਅਹਿੰਸਾ ਹੈ ੩. ਸੰਤ ਦੇ ਮਿਲਣ 'ਤੇ, ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ 'ਤੇ, ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਦਿਨ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਨਾ ਦੇਣਾ - ਇਹ ਸਮੇਂ ਗਤ ਅਹਿੰਸਾ ਹੈ। ੪. ਗਊ ਹਿਰਨ ਆਦਿ ਗੁਰੂਜਨ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਬੱਚੇ ਆਦਿ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ - ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿੰਸਾ ਹੈ। ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਹਿੰਸਾ ਮਹਾਵਤ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਆਪਣਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ, ਦੂਜੇ ਦਾ ਦੁੱਖ ਆਪਣਾ ਸਮਝਣਾ। ਦੂਜੇ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਨਾ, ਸਭ ਦੇ ਸੁਖ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸੁਖ, ਸਭ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਹਿੱਤ, ਸਭ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਮੰਨਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ੦ ਕਸ਼ਾਂਤੀ = ਕਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਂ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਹੈ। ਅਪਰਾਧੀ ਨੂੰ ਦੰਡ ਨਾ ਮਿਲੇ, ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਗਾਹੀਂ ਦੰਡ ਦਿਵਾਉਣ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾ ਰੱਖਣਾ, ਕਸ਼ਾਂਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਿੜਤਾ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਦਿੜਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਿਆਂ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਜੇ ਸਾਡੀ ਜੀਭ ਕੱਟ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੰਦਾਂ ਉੱਪਰ ਕ੍ਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਨਾ ਦੰਦ ਤੇੜਦੇ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੰਡ ਦੇਣ ਦਾ ਅਭਾਵ ਕੁਦਰਤੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੰਡ ਦੇਣ ਨਾਲ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਮਨ ਪੀੜ੍ਹਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੇ ਭਾਵ ਮਨ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਕੇ ਕਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ੦ ਆਰਜਮ੍ = ਸਰਲ ਸਿੱਧੇ ਪਨ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਆਰਜਮ੍ ਕਰਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਧਕ ਦਾ ਮਨ ਸਾਦਾ ਸਰਲ ਤੇ ਮਿਠਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਛਲ ਕਪਟ ਈਰਖਾ ਦਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ ਮਨ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਹੰਕਾਰ, ਨਾ ਆਕੜ, ਨਾ ਸਵੈਸਾਨ ਅਤੇ ਨਾ ਦੰਭ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਨਿਮਰਤਾ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਆਚਾਰਯ - ਉਪ ਆਸਨਮ੍ ੦ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨਾਂ ਆਚਾਰੀਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹੀ ਆਚਾਰੀਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲਾਭ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਪਣਾਮ ਸਤਿਕਾਰ ਮਾਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਲੰਘਾਉਣਾ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੱਚੀ ਉਪਾਸਨਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਘੱਟ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸਾਧਕ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ 'ਤੇ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਆਪ ਉਸ 'ਤੇ ਦਿਆਲ੍ਹੁ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਬਲ ਉੱਪਰ ਚੱਲਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੂਖਮ ਘਾਟਾਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਸੰਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧਾਰਣਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗਾਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇ ਉਸ ਨੇ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਆਚਾਰੀਆ ਕਰਮ ਯੋਗ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਆਦਿ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੁਧਾਰੀਆ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਲਗਨ ਵਾਲਾ ਮਿਹਨਤੀ ਦ੍ਰਿੜ ਇਗਾਦੇ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਦੁਰਗੁਣ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਣ। ਜਿਸ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪੁਜਾਰੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਲਗਨ ਵਾਲਾ ਮਿਹਨਤੀ ਦ੍ਰਿੜ ਇਗਾਦੇ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਦੁਰਗੁਣ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਣ। ਜਿਸ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ੦ ਸੌਚਮ੍ - ਬਾਹਰਲੀ ਤੇ ਅੰਦਰਲੀ ਸ਼ੁਧਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸੌਚ ਹੈ। ਜਲ, ਮਿਠੀ ਆਦਿ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸ਼ੁਧਿਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦਿਆ ਕਸ਼ਮਾ ਉਦਾਰਤਾ ਆਦਿ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸੁਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਰੀਰ ਅਜਿਹੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਸੁਧੀ ਕਰਦੇ ਰਹੋ, ਉਹ ਸੁਧੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ - ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਗੰਦ ਆਦਿ ਜਾਂ ਪਸੀਨੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸੁਧੀ ਧਨ ਦੀ ਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ, ਝੂਠ ਨਾ ਬੋਲਣਾ, ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕਪਟ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਪਰਾਈ ਹੱਕ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰਨਾ - ਆਦਿ ਨਾਲ ਮਨ ਸੁਧੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਬੈਯਰਮ੍ - ਸਬੈਯਰਮ੍ ਨਾਂ ਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਹੈ, ਬੇਚੈਨ ਨਾ ਹੋਣਾ। ਜੇ ਲਕਸ ਅਬਵਾ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਣਾ। ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚਾ ਧਾਰਣ ਕਰਨਾ। ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣਾ ਆਦਿ। ਸਬੈਯਰਮ੍ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਆਤਮ੍ (ਨ) ਵਿਨਿ ਗੁਰਹ = ਏਥੇ ਆਤਮਾ ਨਾਂ ਮਨ ਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਆਤਮ੍ ਵਿਨਿਗ੍ਰਹ ਹੈ। ਫੁਰਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੰਕਲਪ ਪਿੱਛੋਂ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਮਨ ਵਿੱਚ

ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਿਖਾਈ ਤਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੋਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿਪਕਦਾ ਨਹੀਂ, ਮਨ ਨੂੰ ਅਭਿਆਸ ਵਿੱਚ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਮਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਨਾਲ ਮਨ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ੦ ਨਿਮਰਤਾ, ਨਿਮਰਤਾ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸਬੂਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸੈਸ਼ਨ ਨਾ ਸਮਝੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਉੱਤਮ ਸਮਝਣ ਦੀ ਖ਼ਬਤ (ਉਲਝਣ) ਹੱਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਬ੍ਰੂਸਟ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਲੱਜਾਸ਼ੀਲਤਾ, ਸ਼ਰਮੀਲਾਪਣ ਹਯਾ ਸ਼ਰਮ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਅਭਿਲਾਸੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ - ਆਪਣੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਜਾਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀ ਨਾ ਸੋਚੇ, ਅਤੇ ਨਾ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਹੀ ਕਰੇ। ਜੋ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਵਧੀਆ ਹੈ, ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਨ ਹੈ, ਜੋ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੇ ਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਹਰ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਮੌਤੋਂ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ, ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ ਹੈ। ੦ ਅਹਿੰਸਾ :- ਅਹਿੰਸਾ ਉਸ ਲਈ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਸੋਚ ਲਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਜਗਤ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਜੋ ਵੀ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਜੀਵ ਹਨ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇਣਾ, ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰੋ, ਜੋ ਕੁਝ ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਦੂਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਸਲੂਕ ਕਰਨ। ੦ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ - ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵੱਲੋਂ ਦੂਜੇ ਰਾਹੀਂ ਗਲਤ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਹੈ, ਇਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦੰਦ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੱਟਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਆਦਮੀ ਦੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸੱਟ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦਾ, ਨਾ ਠੋਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਦੈਵੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਹੌਸਲਾ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਿਹੜੇ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਜਾਂ ਅੰਵਾਣੇ ਹੀ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਈਮਾਨਦਾਰੀ :- ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਬਚਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਢਾਲਣ ਦਾ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨ (ਵਿਚਾਰ) ਬਚਨ (ਸ਼ਬਦ) ਅਤੇ ਕਰਮ (ਨਿੱਤ ਦੇ ਕਾਰਜ) ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਅਚਾਰੀਆ ਦੀ ਸੇਵਾ :- ਅਧਿਆਪਕ, ਅਚਾਰੀਆ, ਗੁਰੂ ਲਈ ਸਤਿਕਾਰ ਸੇਵਾ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ, ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਭਾਵ ਉਪਜਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ ਅੰਗੁਣ ਉਸ ਵਿੱਚ (ਸ਼ਰਧਾ ਵਿੱਚ) ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਸ਼ (ਵਿਦਿਆਰਥੀ) ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਨੇਕ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਗੁਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਪਵਿੱਤਰਤਾ :- ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਸਰੀਰ ਤੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹੋਣੀ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਪਵਿੱਤਰਤਾ (ਸਫ਼ਾਈ) ਤਾਂ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਹਵਾ, ਪਾਣੀ ਸੁਰਜ ਦੀ ਕੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਉਪਯਤਾ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਮਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਅਧਿਆਤਮ ਜੀਵਨ ਦੀ, ਮਨ ਦੇ ਨਿਅੰਤਰਣ ਬਰਕਰਾਰ ਕੀਤਿਆਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਿਸ ਮਨ ਨੇ ਇੰਦਰੀਆਵੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਜ਼ਹਿਰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਮਨ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਪਰਪੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪੁਖਤਾ ਕਦਮੀ ਤੇ ਪਰਪੱਕਤਾ - ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਵੈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਲਏ ਗਏ ਸਮੇਂ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਈ ਜਨਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਨੇਕੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇ। ਬਿਨਾਂ ਬਿੜਕਿਆਂ ਨਿਰੰਤਰ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਧੀਰਜ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਵੈ ਨਿਅੰਤਰਣ :- ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸਵੈ-ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ, ਸੁਆਦ ਚਸਕੇ ਦਾ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਵੈ ਨਿਅੰਤਰਣ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ ਆਨੰਦ ਦਾ ਚਸਕਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜੁਕਾਵ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾ, ਦ੍ਰਿੜਤਾ, ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਸਵੈ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰਖਣ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਅਮਲ ਸਾਧਕ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਅਵੱਸਥਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕੇ। ਨਿਮਰਤਾ, ਨਿਰਮਾਣਤਾ, ਦੰਭ ਕਪਟ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਅਹਿੰਸਾ ਉੱਪਰ ਚੱਲਣਾ, ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮੁਆਫ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਲੱਜਾਸ਼ੀਲਤਾ ਈਮਾਨਦਾਰੀ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੋਣਾ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਤੇ ਸਵੈ ਨਿਅੰਤਰਣ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣ ਮਾਨਵ ਚਰਿਤਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

* * *

13.08 ਸ਼ਲੋਕ :

ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯ-ਅਰਥੋਸੁ ਕੈਰਾਗਿਮ, ਅਜੁ-ਅਹਮ-ਕਾਰ: ਏਕ ਚ। ਜਨ (ਨ)-ਸੂਤ੍ਯ-ਜਰਾ-ਕਿ-ਆਧਿ, ਦੁ:ਖ-ਦੋ਷-ਅਜੁ-ਦਰੰਨਸ੍॥

ਇੰਦ੍ਰਿਯ ਅਰਥੋਸੁ ਵੈਰਾਗਯਮ, ਅਨੁਆਹਮਕਾਰਹ ਏਵ ਚ।

ਜਨਮ (ਨ) ਮੁਤ੍ਯ ਜਰਾ ਵਿਆਧ, ਦੁਖ ਦੋਸ਼ ਅਨ ਦਰਸਨਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਰਥੋਸੁ : ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਵਸਤੂ। ਵੈਰਾਗਯਮ : ਨਿਰਪੱਖ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ। ਅਨੁਆਹਮ ਕਾਰਹ : ਅੰਹਕਾਰ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਜਨਮ : ਜਨਮ। ਮੁਤ੍ਯ : ਮੌਤ। ਜਰਾਵਿਆਧ ਦੁਖ ਦੋਸ਼ ਅਨ ਦਰਸਨਮ : ਦੁਖ, ਬਿਮਾਰੀ, ਬੁਢਾਪੇ, ਮੌਤ ਤੇ ਜਨਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੈਰਾਗ ਤੇ ਅੰਹਕਾਰ ਸੂਨਤਾ, ਭੀ, ਜਨਮ ਮੌਤ ਬਿਮਾਰੀ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਦੇਖਣਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਇੰਦ੍ਰੀਯ ਅਰਥੋਸੁ ਵੈਰਾਗਯਮ = ਲੋਕ ਪ੍ਰਲੋਕ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਦਿ ਸਮੁੱਚ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਖਿਚਾਓ ਨਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਲਈ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਆਸਤਾ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਤੀਬਰ ਕਰਨ, ਤੇ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ, ਭੋਗ ਵਧੇਰੇ ਨਾ ਭੋਗਣ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾ ਮਾਤੁਰ ਹੋਣ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਭੋਗ ਭੋਗਦਿਆਂ ਸ਼ੋਕ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਆਗਮਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ, ਅਜਿਹੇ ਉਪਾਅ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲੋਂ ਧਿਆਨ ਹਟਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ੦ ਅਨ ਅਹਮ ਕਾਰਹ ਏਵ ਚ = ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਹੋਣ ਦੀ ਵਿਰਤੀ ਮੁੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ 'ਮੈਂ ਸਰੀਰ ਹਾਂ' ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਜੀਵ, ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੇ ਭਿੰਨ-2 ਯੋਨੀਆਂ ਭੁਗਤਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੰਕਾਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹੰਕਾਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵੱਲੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ

ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਰਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਸ (ਹੱਕਾਰ) ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਵੈਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇਖਣ ਨਾਲ - ਅਭਿਮਾਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਅਭਿਮਾਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਅਨੁਭਾਮੁ ਕਾਰਹ ਪਦ ਤੋਂ ਅਹੰਕਾਰ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ - ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਾਵ ਦਾ ਅਰਥ ਲੈਣਾ ਠੀਕ ਹੈ। ੦ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਜਾਗਦਾ ਹੈ - ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਹਮੁ ਅਰਥਾਤ “ਮੈਂ ਹਾਂ” ਦੀ ਵਿਰਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਮੈਂ ਅਮੁੱਕ ਸਰੀਰ, ਨਾਂ, ਜਾਤੀ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਆਦਿ ਦਾ ਹਾਂ - ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਕ੍ਰਮ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਰਥਕ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਦਾ ਇੱਕ ਕ੍ਰਮ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਥਿਲ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਨ ਧਨ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਮਿਟਦਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਭਿਮਾਨ ਦਾ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਤੋਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਗਿਆਤਾਪਨ ਦਾ ਅਹੰਕਾਰ ਮਿਟਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਹਮੁ ਵਿਰਤੀ ਦੀ ਪਰਧਾਨਤਾ ਤੋਂ ਜੋ ਸਾਕਲੀਪਨ ਦਾ ਅਹੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਪੂਰਣ ਪਰਮ ਸਰਦਾਨੰਦ ਸਰੂਪ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਝਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਜੋ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੁਜਿਆਂ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਣ ਦੀ, ਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਦੁਜਿਆਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਵੱਲ ਕਦੇ ਨਾ ਵੇਖੋ, ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਵੱਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਧਿਆਨ ਦੇਵੋ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਸਰੀਰ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਆਮੀਰ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਏਥੇ ਹਾਂ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹਾਂ, ਆਦਿ ਦੇ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰਦਾਨੰਦ ਧਨ ਸਤ੍ਰ (ਸੱਤਾ) ਚਿਤੁ (ਗਿਆਨ) ਤੇ ਆਨੰਦ (ਅਵਿਨਾਸੀ ਸੁੱਖ) ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਪਰ ਇੱਕ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਜਨ੍ (ਨ) ਮੁੜਯ ਜਗ ਵੀ ਆਧਿ ਦੁਖ ਦੋਸ਼ ਅਨੁਦਰਸ਼ਨਮੁ - ਜਨਮ ਮੌਤ ਬਿਰਧ ਅਵਵੱਸਥਾ, ਰੋਗ ਦੁੱਖ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਆਵੇਂ ਵਿੱਚ ਭਾਂਡਾ ਪੱਕਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿੱਚ ਜਠਰ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਬੱਚਾ ਪੱਕਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਮਾਤਾ ਖਾਂਦੀ ਹੈ, ਪੀਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਰਭ ਅੰਦਰ ਸੂਖਮ ਜੰਤੂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੱਟਦੇ ਹਨ, ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਮਾਤਾ ਤੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪੀੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਜੋ ਜਨਮਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਿੱਛੂਆਂ ਦੇ ਡੰਗ ਮਾਰਨ ਜਿੰਨਾ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਧਨ ਜਾਇਦਾਦ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਜੋਗ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਠਣਾ ਬੈਠਣਾ ਚੱਲਣਾ ਫਿਰਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਮਾਨ ਸਤਿਕਾਰ ਘਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਵਾਲੇ ਉਸ ਬੁੱਢੇ ਨੂੰ ਫਾਲਤੂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਤੇ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਵਾਤ ਕਢ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਰੋਗ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ “ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੇਖੋ” ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਵਾਰ ਵਾਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ। ਦੁੱਖ ਬੁਢਾਪੇ ਮੌਤ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ਜੋ ਜਨਮਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ, ਹੋਂਦ ਦੇ ਸੁਸਤ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਭਾਵੇਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਨਵੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਸਰੀਰ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪੂਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਮਨ ਦੀ ਤੁਬਦੀਲੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੜਾਅ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਰਯਾਦਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਦਿੜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਤੀਹੀਣ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਧਾਰਤਲ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਦੈਵੀ ਜੀਵਨ ਤੱਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰੀ ਲੋਕ ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਦੈਵੀ-ਲੋਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਪੜਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਤੋਂ ਹੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਹੰਕਾਰ ਜਾਂ ਭੁਦੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਕਿ ਆਦਮੀ - ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਲ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਸਰੀਰ ਦੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਸਮਝੇ। “ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਔਗ੍ਨ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਤਿ ਚੇਤਨ ਹਾਂ, ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਤਿ ਨਹੀਂ। ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਪਾਸਨਾ ਭਗਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕੇ।” ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕਿਸ਼ਨਾ ੦

● ● ●

13.09 ਸਲੋਕ :

ਅ-ਸਕਿ: ਅਨ-ਅਭਿਙਗ; ਪੁਰ-ਦਰ-ਗ੍ਰਹ-ਆਦਿਸੁ। ਨਿਤਯ ਚ ਸਮ-ਚਿਤਲਯ, ਇਣ-ਅਨ-ਇਣ-ਤਪ-ਪਤਿਸੁ॥

ਆਸਕ੍ਰਿਹ ਅਨਅਭਿਸੁਵੰਗਾਹ, ਪੁੜਦਾਰ ਗ੍ਰਹ ਆਦਿਸੁ।

ਨਿਤਯਮੁ ਚ ਸਮ ਚਿਤਲਵਮੁ, ਇਸ਼ਟ ਅਨ੍ ਇਸ਼ਟ ਉਪ ਪਤਿਸੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆਸਾਕ੍ਰਿਹ : ਮੋਹ ਰਹਿਤ, ਤਿਆਗ। ਅਨਅਭਿਸੁਵੰਗਾਹ : ਸਵੈ ਦੀਪ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨਾ ਹੋਣੀ। ਪੁੜਦਾਰ ਗ੍ਰਹ ਅਦਿਸੁ : ਪੁੱਤਰ, ਪਤਨੀ, ਘਰ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਨਾਲ। ਨਿਤਯਮੁ : ਨਿਰੰਤਰ, ਲਗਾਤਾਰ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਮਚਿਤਲਵਮੁ : ਸਦਾ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤ ਰਹਿਣਾ। ਇਸ਼ਟ ਅਨ੍ ਇਸ਼ਟ ਉਪਤਿਸੁ : ਚਾਹੇ ਅਣਚਾਹੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਮੋਹ ਰਹਿਤ ਤਿਆਗ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਪੁੱਤਰ, ਪਤਨੀ, ਘਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹੋਂਦਾਂ ਨਾਲ ਅਨ੍ਯ ਏਕਾਤਮਕ ਭਾਵਨਾ ਨਾ ਰੱਖਣਾ, ਪਿਆਰੇ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਮਾਨ ਚਿੱਤ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ..... ਅਤੇ ਚਾਹੇ ਅਣਚਾਹੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇੱਕ ਸਾਮਾਨ ਦੂਰੀ ਰੱਖਣਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਆਸਾਕ੍ਰਿਹ - ਆਸਕਤਿਹ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਮੋਹ ਰਹਿਤ ਤਿਆਗ। ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਘਟਨਾ ਹਾਲਤ ਆਦਿ, ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਕਤਿਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਸਕਤਿ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਅਸਕਤਿਹ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤਾਂ ਸੁੱਖ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪਿਆਰੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਯੋਗ ਹੀ ਸੁੱਖ ਹੈ, ਜੋ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਸੁੱਖ ਸੰਯੋਗ ਦੇ ਵਿਖੇਗ ਵਿੱਚ ਹੈ (6.23)। ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਆਸਾਕ੍ਰਿਹ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੁੱਖ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਜ਼ਹਿਰ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਦੁੱਖ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੇਤੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖੋ। ੦ ਅਨਅਭਿਸੁ ਵੰਗਾਹ ਪੁੜਦਾਰ ਗਿਰ ਆਦਿਸੁ = ਪੁੱਤਰ ਇਸਤਰੀ ਘਰ ਧਨ ਜ਼ਮੀਨ ਪਸੂ ਨਾਲ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਜੋ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਉਹ ਮੋਹ ਹੈ, ਮੰਨੀ ਹੋਈ ਏਕਾਤਮਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਵਸਤੂ ਹਾਲਾਤ ਸੁੱਖ

ਦੇਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਨ। ਉਦੇਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਉਣ, ਸੁੱਖ ਭੋਗਣ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜੀ ਕਰਨਾ ਅਭਿਸ਼ੰਗ ਹੈ। ੦ ਨਿਤਮ ਚ ਸਮ ਚਿੱਤਵਾਨ - ਇਸ਼ਟ ਅਨਿਸ਼ਟ ਉਪ ਪਤਿਸ਼੍ਟ = ਮਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਲਾਤ ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਸੁੱਖ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰ ਨਾ ਹੋਣ - ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ਼ਟ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ੦ ਪਰ ਜਦ ਮਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਵਸਤੂ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਅਨਿਸ਼ਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਹੋਣ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਸਮਤਾ ਰਹੇ। ਚਿੱਤ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਪਵੇ - ਇਸ ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ 2.48 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧਿ ਅਸਿਧੁਯੋਹ ਸਮਝ ਭੂਤਵਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਅਵੱਸਥਾ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਸਾਮਰ੍ਗੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ, ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਸੁੱਖ ਨਾ ਭੋਗੇ। ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਸਾਮਰ੍ਗੀ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਮ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠਕੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇੰਦਰੀਆਂ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵਸਤੂਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਾਂਘਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਲਈ ਵਿਵੇਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ, ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ, ਆਪਣੇ ਘਰ ਆਦਿ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਪਣ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਸਦਕੇ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ, ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਪਤਨੀ ਘਰ ਆਦਿ ਖੁੱਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਨ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਜਾਇਦਾਦ, ਗੁਪਥੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਮਝ ਲਈਏ ਕਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਸਾਡਾ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ, ਸਾਡਾ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੀ ਸਹੀ-ਸੋਚ ਹੋਵੇਗੀ। ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ ਲਈ ਹੀ ਪਸੰਦ ਨਾ ਪਸੰਦ, ਪਾਪਤੀ ਅਪਾਪਤੀ, ਆਪਣਾ ਪਰਾਇਆ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਿਆ ਹੋਇਆ ਸਹਿਜ ਅਵੱਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਰਿਸਤੇਦਾਰ ਨਾਲ ਬੇਹੱਦ ਮੋਹ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ - ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਔਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ‘ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਰਿਸਤੇਦਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਵਾਂਗ ਸਮਝੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਆਨ ਵਿੱਚ ਲਿਆਵੋ’ ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਨਸੀਹਤ ਹੈ। ਇਸ ਰਵੈਣੀਏ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਪ੍ਰਭੂ ਉਪਾਸਨਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।’ ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕਿਸ਼ਨਾ ੦

* * *

13.10 ਸਲੋਕ :

ਮਧਿ ਚ ਅਨ੍-ਅਨ੍-ਯੋਗੇਨ, ਭਕਿ: ਅ-ਵਿ-ਅਭਿ-ਚਾਰਿਣੀ।

ਕਿਕਿਕ-ਦੇਸ਼-ਸੇਵਿ (ਨ)-ਤਵਸ, ਅ-ਰ(ਸ)-ਤਿ: ਜਨ-ਸਸ-ਸਦਿ॥

ਮਧਿ ਚ ਅਨ੍ ਅਨ੍ਯ ਯੋਗੇਨ, ਭਕਤਿਹ ਅਵਿ ਅਭਿ ਚਾਰਿਣੀ।

ਵਿਵਿਕ੍ਰੁ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਿ (ਨ) ਤਵਸ ਅਰ (ਮ) ਤਿਹ ਜਨ ਸਮ ਸਦਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਧਿ : ਮੈਨੂੰ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਨ੍ਯ ਯੋਗੇਨ : ਵੱਖ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ। ਭਕਤਿਹ : ਭਗਤੀ। ਅਵਿਅਭਿਚਾਰਿਣੀ : ਬਿੜਕੇ ਬਿਨਾ। ਵਿਵਿਕ੍ਰੁ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਿਤਵਸ : ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਇਕਾਂਤ ਥਾਂ 'ਤੇ ਜਾਣਾ। ਅਰ (ਮ) ਤਿਹ = ਬੇਸੁ-ਆਦਾ। ਜਨ ਸਮ ਸਦਿ : ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਲਈ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਅਨਯ ਯੋਗ (ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹੋ ਮੇਰੀ ਪਰਮਗਤੀ ਹੈ, ਇਹੋ ਦ੍ਰਿੜ ਬੋਧ ਹੈ) ਰਾਹੀਂ, (ਪ੍ਰਤਖ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ) ਭਗਤੀ, ਇਕਾਂਤ ਸਥਾਨ, ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੁਭਾਅ, ਜਨ ਜਨ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਦਾ ਅਭਾਵ.....।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮਧਿ ਚ ਅਨ੍ ਅਨ੍ਯ ਯੋਗੇਨ, ਭਕਤਿਹ ਅਵਿ ਅਭਿ ਚਾਰਿਣੀ - ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਸਾਧਕ ਦਾ ਦੇਹ ਅਭਿਮਾਨ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਏਥੇ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰੱਖ ਕੇ ਅਨਨ੍ਯ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਪਰਪੱਕ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਦੌਸ਼ ਰਹੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਭਗਤੀ - ਰੂਪ ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਹੀ ਦੇਹ ਅਭਿਮਾਨ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਇੱਛਾ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਮਰੱਥਾ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਕਿਰਪਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਭਗਵਤ ਤੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਸਹਾਰਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਅਨਨ੍ਯਯੋਗ ਹੋਣਾ ਹੈ। ੦ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਹੋਵੇ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਨੂੰ ‘ਅਵਿਅਭਿਚਾਰਣੀ ਭਗਤੀ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਭਗਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ - ਸਾਧਨ-ਭਗਤੀ ਤੇ ਸਾਧਯ-ਭਗਤੀ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਵੀ ਦੋ ਪਕਾਰ ਦਾ ਹੈ, ਸਾਧਨ ਗਿਆਨ ਤੇ ਸਾਧਯ ਗਿਆਨ। ਸਾਧਯ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸਾਧਯ ਗਿਆਨ ਦੌਵੇਂ ਤੱਤਵ ਇੱਕ ਹੀ ਹਨ। ਸਾਧਨ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸਾਧਨ ਗਿਆਨ - ਇਹ ਦੌਵੇਂ ਭਗਤੀ ਅਥਵਾ ਸਾਧਨ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਏਥੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ (ਸਾਧਯ ਗਿਆਨ) ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਗਿਆਨ ਅਥਵਾ ਭਗਤੀ - ਜਿਸ ਸੰਸਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਨਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ਸਾਵਧਾਨੀ ਇਹ ਰੱਖੋ ਕਿ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਢਾਂ ਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ੦ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਦੇ ਸਾਧਕ - ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ (ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ) ਤੇ ਵਿਵੇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ (ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਧਾਨ) ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਿਗਿਆਸਾ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (7.16, 13.18) ਜਿਵੇਂ 13.02 ਵਿੱਚ ਮਾਮੂ ਮਮ, 13.03 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ‘ਮੇ’, 13.10 ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਮਧਿ ਤੇ 13.18 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਮਧਿ ਭਜ ਤਹ ਅਥਵਾ ਮਧਾਵਾਯ ਪਦਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 13.18 ਸਲੋਕ ਤੱਕ ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਿਗਿਆਸਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਰਣ ਹੈ। ਪਰ 13.19 ਸਲੋਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 13.34 ਤੱਕ ਇੱਕ ਵਾਰ ਵੀ ਅਸਮ੍ਭਵ (ਮੈਂ ਵਾਚਕ) ਪਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਵਿਵੇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਿਗਿਆਸਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਰਣ ਹੈ। ਭਾਵੋਂ ਏਥੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਿਗਿਆਸਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੋਣ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਭਗਤੀ ਰੂਪ ਸਾਧਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਤਵਿਕ ਭੋਜਨ ਵਿੱਚ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਾਸਤੇ ਘਿੱਚ ਤੇ ਦੁੱਧ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਏਥੇ ਵਿਵੇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਿਗਿਆਸਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਓ ਵਿਵੇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਿਗਿਆਸਾ ਉਹੋ ਹੈ ਜੋ ਸਤ੍ ਅਸਤ੍ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤੀਬਰ ਵਿਵੇਕ ਵੈਰਾਗ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ (13.19 ਤੋਂ 13.34 ਤੱਕ) ਓ ਵਿਵੇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਿਗਿਆਸਾ ਦੀ ਘਾਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਧਿਆਤਮਕ-ਜਿਗਿਆਸਾ ਦੀ ਘਾਟ ਤੇ ਭੋਗ ਆਸ਼੍ਰਕਤਿਹ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਕਾਂ ਲਈ ਭਗਤੀ ਰੂਪ

ਸਾਧਨ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਏਥੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ ਯੁਕਤੀ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਵਿਵਿਕਤ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਿ (ਨ) ਤੜਮ, ਅਰ (ਮ) ਤਿਹ ਜਨ ਸਮ੍ਰਾਤਿ - 'ਮੈਂ ਏਕਾਂਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਭਜਨ ਕਰਾਂ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਾਂ, ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਸਮਝਾਂ, ਮੇਰੇ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਪਵੇ।' ਸਾਧਕ ਦੀ ਇਹੋ ਹੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਕਾਂਤ ਜੇ ਨਾ ਵੀ ਮਿਲੇ, ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵਿਕਾਰ ਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧ ਪੱਕੇ ਹੋਣ। ਬਲਕਿ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ 'ਮੈਂ ਏਕਾਂਤ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹਾਂ' ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਬੀ, ਇਹ ਸਰੀਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਰਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਏਕਾਂਤ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ। ਦੇਰ ਅਭਿਮਾਨ ਨੂੰ ਤਿਆਗਕੇ ਏਕਾਂਤ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰਭੁਤੱਤਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਗਤੀ ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ ਹੈ। ੦ ਏਕਾਂਤ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜੀ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਨਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨਾ ਪ੍ਰਾਣ ਨਾ ਮਨ, ਨਾ ਅੰਤਹਕਰਣ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਹੈ। ਨਾ ਸੁਖਮ ਸਰੀਰ ਨਾ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਹੈ ਨਾ ਸਮਸ਼ਟਿ ਨੇ ਵਖ਼ਸ਼ਟ ਸਰੀਰ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਅਸਥਾਈ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਨੇ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਲਾਤ ਘਟਨਾ ਆਦਿ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਲਏ। ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ, ਜੋ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਹਾਲਾਤ ਘਟਨਾ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਸਰੀਰ ਅੰਤਹਕਰਣ ਨਾਲ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਸਰੀਰ ਤੇ ਅਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਸਰੂਪ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਿਵਿਕਤ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਿ (ਨ) ਹੈ। ੦ ਅਰ (ਮ) ਤਿਹ ਜਨਸਮ੍ਰਾਤ ਸੇਵਿ - ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁਖ ਵਿਚ, ਸਮੁਦਾਯ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਤੀ ਰੁਚੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿੱਥੇ ਕੀ ਕੁਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਵੇਂ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ? ਆਦਿ ਸੰਸਾਰਕ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਤੱਤਵ ਦੀ ਗੱਲ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੇ। ਸਾਧਨ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੱਤਵ ਦੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜੋ ਰੁਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਜਨ ਸਮੁਦਾਇ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਆਸਕਰਿਤ ਪੁਰਵਕ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਪਰ ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਅਸੰਗਤੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੋਸ਼ਨ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਸੰਗ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਸੋਸ਼ਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਅਸੰਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਦਵਾਈ ਹੈ। ੦ ਤੜ - ਸਰਵ ਨਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਵ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਤੜ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ : - ਸਮੁੱਚੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਸਮੱਧਿਤ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕੀ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸਾਡੇ ਰਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰ ਸਕੇ। ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਭਗਤ ਦਾ ਮਨ ਅਸਲੀ ਨਕਲੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਵੰਡਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇੰਜ ਮਨ ਨਿਗਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਸਾਧਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਇਕਾਂਤ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਲੀ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਥਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਦੱਖਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹੋ ਸਥਾਨ ਉਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੋਵੇ। ਏਥੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੋਨੇ ਤੇ ਸੁਹਾਗੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧਕ ਦਿੜਤਾ ਨਾਲ ਪੂਰਣਤਾ ਵੱਲ ਵਧੇਗਾ ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਪਣੇ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲਵੇਗਾ। "ਇੱਕ ਪਤੰਗ ਹਨੇਰੇ ਤੋਂ ਤਾਂ ਬਚਦਾ ਹੈ ਪਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇ ਵੱਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦੌੜਦਾ ਹੈ। ਮੱਖੀ ਰਸ ਦਾ ਖਹਿੜਾ ਛੱਡਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੀ ਜਾਣ ਦੇਣ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।" ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ॥

* * *

13.11 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਧਿ-ਆਤਮ-ਜਾਨ-ਨਿਤਿ-ਤਕਮ, ਤਤਕ-ਜਾਨ-ਅਰਥ-ਦਰਸਨਮ। ਏਤਤ ਜਾਨਸਮ੍ਰਾਤਿ ਪ੍ਰ-ਤਕਮ, ਅ-ਜਾਨਸਮ੍ਰਾਤ ਅਤ: ਅਨਥਾ॥

ਅਧਿਆਤਮ ਗ੍ਰਾਹਨ ਨਿੱਤ੍ਰ ਤੜਮ, ਤੱਤਵ ਗ੍ਰਾਹਨ ਅਰਥ ਦਰਸਨਮ।

ਏਤੜ ਗ੍ਰਾਹਨਮ੍ ਇਤਿ ਪ੍ਰਉਕਤਮ, ਅਗ੍ਰਾਨਮ੍ ਯਤ ਅਤਹ ਅਨ੍ਯਥਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- : ਅਧਿਆਤਮ ਗ੍ਰਾਹਨ ਨਿੱਤ੍ਰ ਤੜਮ - ਸਵੈ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰਤਾ। ਤੱਤਵ ਗ੍ਰਾਹਨ ਅਰਥ ਦਰਸਨਮ : ਸੱਚੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅੰਤਮ ਸਿੱਖਿਆ। ਏਤੜ : ਇਹ। ਗ੍ਰਾਹਨਮ : ਗਿਆਨ। ਪ੍ਰਉਕਤਮ : ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਅਗ੍ਰਾਨਮ : ਅਗਿਆਨਤਾ। ਯਤ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਅਤਹ ਅਨ੍ਯਥਾ : ਇਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- : ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਨਿੱਤ ਸਥਿਰਤਾ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਰਥ (ਅਰਥਾਤ ਮੋਕਸ਼) ਦਾ ਅਵਲੋਕਨ - ਇਹ ਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਵਿਧਿਤ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- : ੦ ਅਧਿਆਤਮ ਗ੍ਰਾਹਨ ਨਿੱਤ੍ਰ ਤੜਮ - ਸੰਪੂਰਣ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ - ਮਨੁਖ ਨੂੰ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਲਗਾਉਣ ਅਥਵਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਮਝ ਕਰਨਾ ਮਨਨ ਕਰਨਾ, ਯਕਤ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਦੇਖਣਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਸੱਤਾ ਵਾਲਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਭਾਵ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਨਿੱਤ ਨਿਰੰਤਰ ਮਨਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਨਾਂ 'ਅਧਿਆਤਮ ਗ੍ਰਾਹਨ ਨਿੱਤ੍ਰ ਤੜਮ' ਹੈ। ੦ ਤੱਤਵ ਗ੍ਰਾਹਨ ਅਰਥ ਦਰਸਨਮ - ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਰਮਾਤਮਾ - ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ - ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ। 'ਤੱਤਵ ਗ੍ਰਾਹਨ ਅਰਥ ਦਰਸਨਮ' ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਰ ਹਾਲ ਹਰ ਕਾਲ ਹਰ ਥਾਂ, ਸਾਧਕ ਦੀ ਦਿੱਖਾਈ ਤੇ ਲਕਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਹੋਰ ਕੁਝ ਸੰਬੰਧੀ ਨਾ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਧਕ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਬਣ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਸਮੇਂ ਨਿੱਤ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮਨਨ ਕਰੇ। ਫਿਰ ਹੀ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਏਤੜ ਗ੍ਰਾਹਨਮ੍ ਇਤਿ ਪ੍ਰਉਕਤਮ, ਅਗ੍ਰਾਨਮ੍ ਯਤ ਅਤਹ ਅਨ੍ਯਥਾ - ੦ ਅਮਾਨਿੱਤ ਵਮ੍ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਤੱਤਵ ਗ੍ਰਾਹਨਾਰਥ ਦਰਸਨਮ - ਤੱਕ ਜਿਹੜੇ ਵੀਹ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨ ਦੇਹ ਅਭਿਮਾਨ ਮਿਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ - ਗਿਆਨ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਮਾਨਿੱਤ ਵਮ੍ ਹਿੱਸਾ ਆਦਿ ਜਿਨ੍ਹੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਹਨ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇਹ ਅਭਿਮਾਨ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਤੋਂ 'ਅਗਿਆਨ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਵਿਨਾਸੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਵਿਨਾਸੀ ਸਰੂਪ (ਆਤਮਾ) ਤੋਂ ਵੱਖ ਦੇਖਣਾ ਮੂਲ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੱਖ ਅਨੁਭਵ ਕਰੇ। ਜੋ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਵੀ ਵੱਖਾ।

੦ ਸਾਧਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸਰੀਰੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਦੁਰਗੁਣਾਂ ਦੁਰਾਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਹੌਲੇ-2 ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਉਪਾਸਨਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਤਮ ਅਤੇ ਅਨਾਤਮ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀਤੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਪੜਾਲ ਨਾਲ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਦਿੜ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਸਤਿ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕੇਵਲ ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ-ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰੋ, ਜਿਹੋ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਮਹਾਨ ਅੰਤ ਦਾ ਨਾ ਭੁਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ। ਸੱਤਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜੋ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਹੈ ਜਾਂ ਦੈਵੀ ਦਿੱਸ਼ਟੀ ਲਈ ਹੈ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅੰਤਰ ਦਿੱਸ਼ਟੀਗਤ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਝੁਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਇਸ ਖੇਤਰ ਲਈ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਸਫਲ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਝੁਕਾਓ ਜਾਂ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਲਛਣ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਹਨ, ਉਹ ਹਨ, ਸਾਰੀਨਤਾ, ਨਿਗਰਾਰਥਤਾ ਖਾਲੀਪਣ ਸਵੈਸਨਮਾਨ, ਹਿੱਸਾ, ਪ੍ਰਤਿ ਹਿੱਸਾ ਪੂਰਣ (ਖੋਰ) ਧੋਬੇਸਾਜ਼ੀ ਅਧਿਆਪਕ (ਗੁਰੂ) ਪ੍ਰਤਿ ਬੇਵਾਹੀ, ਰੀਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ, ਅਸਥਿਰਤਾ, ਚੰਚਲਤਾ, ਸਵੈ-ਭੋਗ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ, ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਵਸਤੂਆਂ ਲਈ ਤਾਂਘ, ਅਹੰਕਾਰਵਾਦ, ਸਰੀਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਆਨੰਦ ਲੈਣਾ, (ਚੰਮ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਇੱਛਾ) ਸੰਸਾਰਕ-ਮੋਹ, ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ, ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ, ਆਪਣੇ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਮੋਹ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਅਤਿਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਮੇਂ ਬੁਝ ਰਹਿਣ ਤੇ ਦੁਖੀ ਹੋਣ ਦੀ ਬਿਹਤੀ, ਜਨਮ ਦਾਤੇ ਵੱਲੋਂ ਅਵੇਸਲਾ ਹੋਣਾ। ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਤਾਂਘਦੇ ਰਹਿਣਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵੱਲ ਰੁਚੀ ਨਾ ਲੈਣੀ, ਆਦਿ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਪਣਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਨਾ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਹੀ ਸਵੈ ਗਿਆਨ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। "ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਿਉਂ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਵਿਆਪਤ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਤੋਂ ਅਸੱਮਰਥ ਹਾਂ। ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਛੱਪੜ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਕਿਨਾਰੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ (ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਰਕੰਡੇ ਅਤੇ ਦਲਦਲ ਤੇ ਕਾਈ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ) ਅਸੀਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਾਈ ਜਾਂ ਸਰਕੰਡੇ ਨੂੰ ਪਰੇ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਹੇਠਾਂ ਪਾਣੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡਾ ਮਨ ਮਾਇਆ ਦੀ ਗੁਪਤ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ, ਪ੍ਰਭੂ ਦਿੱਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ।" ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੋ।

○ ○ ○

13.12 ਸ਼ਲੋਕ :

ਜੇਯਸੁ ਥਰ੍ਤ ਤਰ੍ਤ ਪ੍ਰ-ਕਰ੍ਚ-ਸ਼ਾਯਿ, ਯਤ ਜਾ-ਤਵਾ ਅ-ਸੂਤਸੁ ਅਸ਼-ਨੁ-ਤੇ। ਅਨ੍ਤ-ਆਦਿ-ਸ੍ਰਤ ਪਰਸੁ ਬ੍ਰਹਮ, ਨ ਸਤ ਤਰ੍ਤ ਨ ਅਸਤ ਤਚਯਤੇ॥

ਗ੍ਰੇਯਮ੍ ਯਤ੍ ਤਤ੍ ਪ੍ਰਵਚ੍ ਸ੍ਰਯਾਮਿ, ਯਤ੍ ਗ੍ਰਯਾਤ੍ਰਵਾ ਅਮ੍ਰਤਮ੍ ਅਸ੍ਤਨੁਤੇ।

ਅਨ੍ਤਾਦਿ ਮਤ੍ ਪਰਮ੍ ਬ੍ਰਹਮ੍, ਨ ਸਤ੍ ਤਤ੍ ਨ ਅਸਤ੍ ਉਚ੍ਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਗ੍ਰੇਯਮ੍ : ਜਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਨਾ ਹੈ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਪ੍ਰਵਚਸ਼ਯਾਮਿ : ਮੈਂ ਐਲਾਨ ਕਰਾਂਗਾ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਗ੍ਰਯਾਤ੍ਰਵਾ : ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ। ਅਮ੍ਰਤਮ੍ : ਅਮਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ। ਅਸ੍ਤਨੁਤੇ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਅਨ੍ਤਾਦਿਮਤ੍ : ਜਿਸ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਆਦਿ ਹੈ। ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ : ਪਾਰ ਬ੍ਰਹਮ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਸਤ੍ : ਜੀਵ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਸਤ੍ : ਜੋ ਜੀਵ ਨਹੀਂ। ਉਚ੍ਯਤੇ : ਪੁਕਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਮਿਤ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਥਵਾ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਭਲੀ ਭਾਤ ਕਹਾਂਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਅਨਾਦਿ ਪਾਰ-ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਸਤਿ, ਨਾ ਅਸਤਿ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਗ੍ਰੇਯਮ੍ਯਾਮਤ੍ ਤਤ੍ ਪ੍ਰਵਚ੍ ਸ੍ਰਯਾਮਿ : ਭਗਵਾਨ ਏਥੇ ਗ੍ਰੇਯਮ੍ ਤੱਤਵ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਗ੍ਰੇਯਮ੍ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਨਣ ਕਰਾਂਗਾ। ਗ੍ਰੇਯਮ੍ - (ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਣਨ ਯੋਗ) ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ, ਵਿਦਿਆਵਾਂ, ਵਿਸ਼ੇ ਪਦਾਰਥ ਸਾਰੇ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਾਂਗੇ, ਉਨਾਂ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹੇਗਾ। ਨਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਮਿਟੇਗਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਠੀਕ ਜਾਣਨਾ ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਹੈ। ੦ ਯਤ੍ ਗ੍ਰਯਾਤ੍ਰਵਾ ਅਮ੍ਰਤਮ੍ ਅਸ੍ਤ - ਨੁਤੇ - ਉਸ ਗ੍ਰੇਯਮ੍ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਤੱਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਕੀ ਹੋਰ ਸਰ ਜਾਣਨਾ ਕਰਨਾ ਪਾਉਣਾ ਕੁਝ ਵੀ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਆਪਣਾ ਆਪ ਬੁਦਤ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਮਰ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਰੱਖਣ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਜਨਮ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਭੁੱਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਪਹਿਚਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਨੁ ਆਦਿ ਮਤ੍ - ਉਸ ਤੋਂ ਅਨੁਆਦਿਮਤ੍ ਸੰਸਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ - ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ - ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਰਵੈਰ ਵਿਆਪਕ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਨ ਸਤ੍ ਤਤ੍ ਨ ਅਸਤ੍ ਉਚ੍ਯਤੇ - ਇਸ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਸਤ੍ ਨਾ ਅਸਤ੍ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸਤ੍ ਦੀ ਭਾਵਨਾ (ਸੱਤਾ) ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸਤ੍ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਤ੍ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ। ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਕਦੇ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਤ੍ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਕਰਣ ਨਿਰਪੇਖ ਤੱਤਵ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਨੌਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਉਨੀਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਮਰ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਅਕਾਲ ਦੈਵੀ ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਮੌਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਤਿ ਤੇ ਅਸਤਿ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਤੇ ਅਜੀਵ। ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ

ਵਿੱਚ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਸ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਖੰਡਣ ਤੇ ਝਗੜੇ ਓਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੋਂਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਦਾ ਮਰ ਜਾਣਾ, ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪਹਿਲੂ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਹ ਸਤਿ ਹੈ, ਅਤੇ ਓਸ ਦਾ ਵਿਖਾਈ ਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲੂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਅਲੋਪ ਹਨ, ਉਹ ਅਸਤਿ ਹੈ। ਪਰ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਅਵੱਸਥਾ ਉਸ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਪਾਕ ਪਵਿੱਤਰ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਆਗਿਆ ਹੈ ਨਾ ਅੰਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੇਵਤੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵੱਸਥਾ ਦਾ ਬੋਧ ਨਿਰਵਿੱਕਲਪ ਸਮਾਪੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅੰਤਰ ਬੌਧ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਤਿ ਤੇ ਅਸਤਿ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੀਵ ਤੇ ਅਜੀਵ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ੦ “ਅਖੰਡ ਬ੍ਰਹਮ ਅਵੱਸਥਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੇਵਲ ਸਮਾਪੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ? ਸਿਰਫ ਸਮੁੱਚੀ ਚੁੱਪ ਸਮਾਪੀ। ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿੰਤੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ - ਜੋ ਵੀ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਨੰਦ, ਭਗਵਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਵੱਰਗੀ ਸੁੱਖ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਸ ਲੂਣ ਦੀ ਬਣੀ ਗੁਡੀਆ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਕੇਵਲ ਸਾਗਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਹਾ ਕੇ ਵੀ ਬਚਣ ਤੋਂ ਅਸਮੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।” ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸਵੱਰਗੀ ਆਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਇਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇੰਜ ਹੈ :-

* * *

13.13 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਰਵਤ: ਧਾਣ-ਧਾਦਮ੍ ਤਤ, ਸਰਵਤ: ਅਕਥ-ਸਿਰ: ਸੁਖਮ੍ / ਸਰਵਤ: ਸ਼ੁਤਿ-ਮਦ੍ ਲੋਕੇ, ਸਰਵਮ੍ ਆ-ਕ੃ਤ-ਯ ਤਿ਷਼-ਤਿ ॥

ਸਰਵਤਹ ਪਾਣਿ ਪਾਦਮ੍ ਤਤ, ਸਰਵਤਹ ਅਕਸ਼ਸ਼ਸ਼ਿਰ ਮੁਖਮ੍ ॥

ਸਰਵਤਹ ਸ਼੍ਰੂਤਿ ਮਦ੍ ਲੋਕੇ, ਸਰਵਮ੍ ਆਵ੍ਦੁਤਯ ਤਿਸ਼ਟਤਿ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਰਵਤਹ : ਹਰ ਥਾਂ 'ਤੇ। ਪਾਣਿਪਾਦਮ੍ : ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ। ਤਤ : ਉਹ। ਸਰਵਤਹ : ਹਰ ਥਾਂ 'ਤੇ। ਅਕਸ਼ਸ਼ਿਰ ਮੁਖਮ੍ : ਅੱਖਾਂ ਸਿਰ ਤੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਨਾਲ। ਸਰਵਤਹ : ਹਰ ਥਾਂ 'ਤੇ। ਸ਼੍ਰੂਤਿਮਦ੍ : ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ। ਲੋਕੇ : ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿੱਚ। ਸਰਵਮ੍ : ਸਾਰੇ। ਆਵ੍ਦੁਤਯ : ਘਰਿਆ ਹੋਇਆ। ਤਿਸ਼ਟਤਿ : ਹੋਂਦ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਹ ਜੋ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲ ਹੈ। ਉਹ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਵਾਲਾ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਸਿਰ ਤੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਕੰਨਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਰਵਤਹ ਪਾਣਿ ਪਾਦਮ੍ ਤਤ - ਜਿਵੇਂ ਸਿਆਹੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਦਿਆਨ ਹਨ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਲੇਖਕ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋਨੇ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਨਿਆਰ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਹਨ। ਭਗਤ - ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਕੁਝ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਗਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਥਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਭਗਤਾਂ ਤੋਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਗੁਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਜਦ ਵੀ ਜਿਥੇ ਵੀ ਕੋਈ ਭਗਤ ਪੁਕਾਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਆਪਣੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਚੰਦਨ ਲਾ ਕੇ ਛੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਭਗਤ ਇੰਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਚਰਨ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੱਖਾਂ ਭਗਤ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਚਰਨ ਬੰਦਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਉੱਨ੍ਹੇ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਚਰਨ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਰਵਤ ਅਕਸ਼ਸ਼ਿਰ ਮੁਖਮ੍ - ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਦੀਪਕ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਆਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨੰਡ ਹਨ। ਭਗਤ ਜਿਥੇ ਸਰੀਰ ਜਾਂ ਮਨ ਤੋਂ ਨੱਚਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਉਸ ਦਾ ਨਾਚ ਦੇਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਹਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਭਗਵਾਨ ਓਝਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਭਗਤ - ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਚੰਦਨ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੇ, ਛੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ ਚਾਹੇ - ਉਥੇ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਮਸਤਕ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ - ਜਿਥੇ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਭੋਗ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਭਗਵਾਨ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਰਵਤਹ ਸ਼੍ਰੂਤਿ ਮਦ੍ ਲੋਕੇ - ਭਗਤ ਜਿਥੇ ਬੋਲ ਕੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਜਾਂ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹੈਲੇ-2 ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਉਥੇ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਸੁਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਰ ਥਾਂ ਹਰ ਪਾਸੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਨੰਤ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀਆਂ, ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਤੇ ਏਸ਼ਵਰ ਹਨ, ਹਰ ਥਾਂ ਅਨੰਤ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਰ ਥਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਸਰਵਮ੍ ਆਵ੍ਦੁਤਯ ਤਿਸ਼ਟਤਿ ਪਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇੱਕ ਦਰਿਆ ਦਾ ਅਰਥ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰੀ ਲੱਛਣ ਹੋਣ, ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਸਮਿਲਿਤ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਝਲਕ ਅਤੇ ਨਜ਼ਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਵਿਵਿਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਵੱਸਥਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਜਗਤ ਦੇ ਸੱਚਸੁੱਚ ਹਿੱਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਵਿਸ਼ਵਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇੱਕ ਅਣੂ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ਵਰ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਹੋ ਸਰਬ ਉੱਚ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਵੱਲੋਂ ਅਣਗਿਣਤ ਕਾਰਜ ਸੰਪੰਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ “ਜਦ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਅਹੰਕਾਰ ਵਾਦ ਦਾ ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ, ਮੈਂ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਏਸ ਜਗਤ ਵਿਆਪਕ ਲੋਕ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ।”

* * *

13.14 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਰਵ-ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯ-ਗੁਣ-ਆ- ਭਾਸਮ੍, ਸਰਵ-ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯ-ਵਿ-ਵਰਜਿਤਮ੍ / ਆ-ਸਕਸ੍ ਸਰਵ-ਭੂਤ ਚ ਏਕ, ਨਿਰ-ਗੁਣਮ੍ ਗੁਣ- ਭੋਕ੍ਰੂ ਚ ॥

ਸਰਵ ਇੰਦ੍ਰਿਯ ਗੁਣ ਆ ਭਾਸਮ, ਸਰਵ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾ ਵਿਵਰਜਿਤਮੁ। ਅਸਕੱਤਮੁ ਸਰਵ ਭੂਤ ਚ ਏਵ, ਨਿਰ ਗੁਣਮੁ ਗੁਣ ਭੋਕੜੁ ਚ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਰਵ ਇੰਦ੍ਰਿਯ ਗੁਣ ਆ ਭਾਸਮ : ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਚਮਕ ਪੈਦਾ ਹੋਣੀ। ਸਰਵ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿਵਰਜਿਤਮੁ : ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਰੋਕਬਾਮ ਲਈ। ਅਸਕੱਤਮੁ : ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਰਵ ਭੂਤ : ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹਮਾਇਤ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਨਿਰਗੁਣਮੁ : ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰਹਿਣਾ। ਗੁਣ ਭੋਕੜੁ : ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਤਜਰਬਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਚ : ਅਤੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਹ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਸਮੁੱਚੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਨਿਰਪੇਖ ਪੂਰਣ ਅਸੀਮ ਤੇ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ, ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਰਵ ਇੰਦ੍ਰਿਯ ਗੁਣਆ ਭਾਸਮ - ਸਰਵ ਇੰਦ੍ਰਿਯ ਵਿ ਵਰਜਿਤਮੁ - ੦ ਪਹਿਲਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਰਜ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਮਹੱਤਵ, ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਕਾਰਜ ਅਹੰਕਾਰ, ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਪੰਚ ਮਹਾਭੂਤ, ਪੰਚ ਮਹਾ ਭੂਤ ਦਾ ਕਾਰਜ ਮਨ ਅਥਵਾ ਦਸ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਦਸ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ੇ - ਇਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨਾਲ ਅਤੀਤ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਭਾਵੇਂ ਸਗੁਣ ਜਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਸਗੁਣ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਿਰਗੁਣ, ਸਾਕਾਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਿਰਕਾਰ, ਸਦਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਵਤਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਵਤਾਰ ਲੈਂਦੇ ਸਮੇਂ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕੰਨਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ - ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਸੁਣਦੇ ਹਨ, ਚਮੜੀ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਆਲਿਗਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨੇੜ੍ਹ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ - ਸਭ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਰਸਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਭਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਗਪਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦਾ ਭੋਗ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਸ਼ਬਦ ਸਪੱਸ਼ਟ ਆਦਿ ਨੂੰ ਗੁਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਾਣੀ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਸੁਣਦੇ ਹਨ। ਹੱਥ ਰਹਿਤਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਆਪ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਾਰੇ ਪਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ ਆਪਣਾ ਪਨ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਆਸਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਭ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਹੋਵੇ ਆਕਾਸ਼ ਹੋਵੇ, ਪਾਤਾਲ ਹੋਵੇ, ਸਮੁੰਦਰ ਜਾਂ ਪਰਬਤ ਹਰ ਥਾਂ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਅਸਕੱਤਕਮ ਸਰਵਭੂਤ ਚ ਏਵ - ਪਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਨਿਰਗੁਣਮੁ ਗੁਣ ਭੋਕੜੁ - ਚ = ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੰਪੂਰਣ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਸੰਪੂਰਣ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਭੋਗਤਾ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ - ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਦੇਖ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਭੋਗਤਾ ਆਪ ਭਗਵਾਨ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਚਮਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚਲੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਅਸੀਂ ਅਸਲੀ ਝਲਕ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇ, ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੂਪ ਤੇ ਰੰਗ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਾ ਕੋਈ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਰੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਚੇਤਨਾ - ਜੋ ਆਤਮਾ ਦਾ ਚਰਿਤਰਾਤਮਕ ਸਰੂਪ ਹੈ - ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ - ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਥਵਾ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਦਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੂਰਣ ਜਾਗ੍ਗਤ ਅਵਸੱਥਾ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਆਕਾਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹਰ ਚੀਜ਼, ਭਾਵੇਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੈ ਜਾਂ ਸੰਵੇਦਨ ਹੀਣ ਹੈ, ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਿਨੇਮਾ ਦੀ ਸਕਰੀਣ, ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਤਸਵੀਰ ਚੱਲਦੀ ਹੈ, ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਸਵੀਰ ਨਾ ਸਕਰੀਣ ਤੋਂ ਰੰਗ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸਿਨੇਮੇ ਦੀ ਸਕਰੀਣ ਤਸਵੀਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਰੰਗ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਗੁਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਰੂਪ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਣਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਦੀ ਸਮਝ ਹੋਵੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ੦ “ਦੋਵੇਂ ਪਹਿਲੂ (ਹੁਧ ਅਤੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ) ਸਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਸੁਰੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੀ ਹੁਧ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸ਼ਰਧਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਅੱਗ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਨੂੰ, ਕਦੇ ਵੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਤੇ ਕਿਰਨਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਦੂੱਧ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਚਿੱਟਾ ਪਣ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਇੱਕੋ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ।”

○ ○ ○

13.15 ਸ਼ਲੋਕ :

ਬਹਿ: ਅਨਤ: ਚ ਭੂਤਾਨਾਮ, ਅ-ਚਰਸੁ ਚਰਸੁ ਏਵ ਚ / ਸੂਕਸਮ-ਤਵਾਤ ਤਤ ਅ-ਵਿ-ਜ਼ਾ-ਯਸ, ਦੂਰ-ਸਥਸੁ ਚ ਅਨਿਕੇ ਚ ਤਤੁ //

ਬਹਿਰ ਅੰਤਹ ਚ, ਭੂਤਾਨਾਮ, ਅਚਰਮੁ ਚਰਮੁ ਏਵ ਚ।

ਸੁਕਸਮੁ ਤਵਾਤੁ ਤਤੁ ਅਵਿਗਯਾਯਮ, ਦੂਰੁ ਸ੍ਰਘਮੁ ਚ ਅੰਤਕੇ ਚ ਤਤੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦਾਰਥ :- ਬਹਿਰ : ਬਿਨਾਂ। ਅੰਤਹ : ਵਿਚਕਾਰ, ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਭੂਤਾਨਾਮ : ਜੀਵਾਂ ਦਾ। ਅਚਰਮੁ : ਜੋ ਗਤੀਹੀਣ ਹੈ। ਚਰਮੁ : ਗਤੀਸ਼ੀਲ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਸੁਕਸਮੁ ਤਵਾਤੁ : ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ। ਤਤੁ : ਉਹ। ਅਵਿਗਯਾਯਮੁ : ਜੋ ਜਾਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਦੂਰੁ : ਬਹੁਤ ਦੂਰ। ਚ : ਅਤੇ। ਅੰਤਕੇ : ਨੇੜੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਤਤੁ : ਉਹ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਹ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਸਾਰੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਅੰਦਰ ਪੂਰਾ ਹੈ। ਚਰ ਅਚਰ (ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਗਤੀਹੀਣ) ਵੀ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੂਕਸਮ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਾਣਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਦੂਰ ਸਥਿਤ ਵੀ ਹੈ, ਨੇੜੇ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਬਹਿਰ ਅੰਤਹ ਚ ਭੂਤਾਨਾਮੁ ਅਚਰਮੁ ਚਰਮੁ ਏਵ ਚ = (ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਗਯੇ ਤੱਤ ਵਾਲਾ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ

ਸਾਰ ਹੈ।) ੦ ਜਿਵੇਂ ਬਰਫ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਵੱਡੇ-2 ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਟੁਕੜਿਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵੀ ਅੰਦਰ ਵੀ ਜਲ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਆਪ ਖੁਦ ਵੀ ਬਰਫ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਟੁਕੜੇ ਵੀ ਜਲ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਪੂਰਣ ਚਰ ਅਚਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਤੇ ਅੰਦਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਤੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। (ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਗੀਤਾ ਸ਼ਲੋਕ 7.19, 9.19) ੦ ਦੂਰ ਸਥਾਨ ਚ ਅੰਤਿਕੇ ਚ ਤਤ੍ਤਵ - ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਦੂਰ ਅਤੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣਾ ਤਿੰਨ ਦਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 1. ਦੇਸ਼-ਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 2. ਕਾਲ ਕ੍ਰਿਤ 3. ਵਸਤੂ ਕ੍ਰਿਤ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਿੰਨ ਦਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦੂਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਹਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ੦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੂਰ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ੀਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਜੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੁਖ ਭੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਕੋਂਗ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਤੇ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਨਿਝੋਗ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸੂਕਸ਼ਮ ਤ੍ਰਵਾਤ ਤਤ੍ਤਵ ਅਵਿਗ੍ਯਾਯਮ : ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤਿਅੰਤ ਸੂਕਸ਼ਮ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਪਕੜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ, ਪਰ ਓਸ ਦਾ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਰਮਾਣੂ ਰੂਪ ਅਤਿ ਸੂਕਸ਼ਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿਦਾ, ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਉਹ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਅਸਮੱਖ ਹੈ। ਉਹ ਜਲ ਪਰਮਾਣੂ ਰੂਪ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਬੂਲ ਹੋਣ ਤੇ ਬੂਂਦ ਉਅਲੇ ਆਦਿ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤਿ ਸੂਕਸ਼ਮ ਹੋਣ ਕਾਰਨ - ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਗੀਤਾ ਸ਼ਬਦ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲਈ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੈ। ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲਈ ਸਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਅਧਿਐਨ ਕਰਤਾ, ਗੀਤਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਧਾਤੂ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਵਿਵਦਵਾਨ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੀਤਾ ਦਾ ਮੰਬਣ ਕਰਕੇ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਉਸ ਲਈ ਸਭ ਕੁੱਝ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਗਯੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਦੋਖੇ (13.12, 13.17) ਅਤੇ ਅਵਿਗਯੇਯ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਅਵਿਗਯੇਯ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਪੂਰਣ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਿਟਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸੰਸਕਾਰੀ ਮਾਨਤਾਵਾਂ, “ਮੈਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹਾਂ” ਮੈਂ ਸਾਧੂ ਹਾਂ (ਜੋ ਕਿ ਅਵਸਤਵਿਕ ਹੈ) ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਟਾ ਸਕਦਾ। ੦ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪਰਥਕਤਾ ਪੂਰਵਣ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪੂਰਵਕ ਮੰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਪਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਪਰੇ, ਜੋ ਅਤਿਅੰਤ ਸੂਕਸ਼ਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਬਹਿਮੰਡੀ ਚੇਤਨਾ ਕਿਵੇਂ ਅਵੰਡ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਕੁ ਮਸਕਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਇੱਕ ਬਰਫ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਟੁਕੜੇ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਬਹਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਪਾਣੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਤੇ ਬਾਹਰ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਅਵੰਡ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਅੰਦਰ ਵੀ ਅਤੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਕੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਜਦੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਅਵੰਡ ਤੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰੂਪਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤ ਵਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਗਜਮਾਨ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਸਤਹ ਉੱਪਰ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਹਿਲਜ਼ਲ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਰੀ ਇਕਾਂਤਮੀ ਸਥਿਤੀ ਧੁਰ ਹੋਠਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਸਭ ਗਤੀਹੀਣ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਜੋ ਕੇਵਲ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਬੈਧਿਕਤਾ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪਰੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਸਾਡਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਗਿਆਨੀ ਲਈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸਵੱਗਤ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ ਗਿਆਨੀ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਪੜ੍ਹੇ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਅੰਤਰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। “ਅੰਕਾਰਵਾਦ ਦੇ ਲੱਛਣ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੀ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਮਾਪੀ ਤੇ ਜਾਗਿਤ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮੀ ਹੋ ਕੇ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਆਪ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਅਤੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਲੋਕ, ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਬਹੁ ਭਾਂਤੀ ਸਰੂਪ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿੱਚ ਅੰਕਾਰਵਾਦ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਸਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵੇਖੋ। ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ - ਜੋ ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਧਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਮਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਮਨ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤਾਂ ਪਰਛਾਈਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਈਸ਼ਵਰ ਤੇ ਸਗੁਣ, ਬ੍ਰਹਮ ਤਾਂ ਐਨਾ ਹੀ ਅਸਲੀ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ।” ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕਿਸ਼ਨਾ ੦

○ ○ ○

13.16 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅ-ਵਿ- ਭਜ- ਤਸੁ ਚ ਮੂ- ਤੇ਷ੁ, ਵਿ- ਭਜ- ਤਸੁ ਇਕ ਚ ਸਥਾ- ਤਸੁ / ਮੂ- ਤ- ਭਰ੍ਤੁ ਚ ਤਰ੍ਤ ਜਾ- ਯਸ, ਗ੍ਰਹਿਣ੍ਣੁ ਪ੍ਰ- ਭਵਿਣ੍ਣੁ ਚ ॥

ਅਵਿ ਭਜਤਮ੍ ਚ ਭੂਤੇਸ਼ੁ, ਵਿਭਜੁ ਤਮ੍ ਇਵ ਚ ਸੁਖਾਤਮ੍ ।

ਭੂਤ ਭਰਤ੍ ਚ ਤਤ੍ ਗ੍ਰਹਾਯਮ੍, ਗ੍ਰਹਸਿਸ਼ੁਣ੍ ਪ੍ਰਭਵਿਸ਼ੁਣ੍ ਚ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਵਿਭਜਤਮ੍ : ਜੋ ਵੰਡਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਚ : ਅਤੇ। ਭੂਤੇਸ਼ੁ : ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ। ਵਿਭਜੁ ਤਮ੍ : ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ। ਇਵ : ਜਿਵੇਂ ਜੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਸ਼ਬਦਾਤਮ੍ : ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ। ਭੂਤ ਭਰਤ : ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਹਮਾਇਦੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਗਯਾਮ੍ : ਜਾਣਨ ਯੋਗ। ਗ੍ਰਹਿਣ੍ਣੁ : ਨਿਗਲ ਜਾਣਾ, ਬਰਬਾਦ ਕਰਨਾ। ਪ੍ਰਭਵਿਸ਼ੁਣ੍ : ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ। ਚ : ਅਤੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਹ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਅਵੰਡ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਬਰਬਾਦੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਵਿ ਭਜਤਮ੍ ਚ ਭੂਤੇਸ਼ੁ, ਵਿਭਜੁ ਤਮ੍ ਇਵ ਚ ਸੁਖਾ - ਤਮ੍ - ਇਸ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ, ਸੁਣਨ, ਤੇ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸਥਾਵਰੇ ਜੰਗਮ ਪਾਣੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਖੁਦ ਵਿਭਾਗ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਣਵੰਡੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਵੰਡ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਆਕਾਸ਼ ਘਟ ਮੱਠ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਘਟਾ ਕਾਸ਼ ਮਫਾ ਕਾਸ਼ ਵਖ-ਵਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਵਖ-ਵਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਇੱਕ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਭੂਤ ਭਰਤ੍ ਚ ਤਤ੍ ਗ੍ਰਹਾਯਮ੍, ਗ੍ਰਹਸਿਸ਼ੁਣ੍ ਚ - 13.02 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ‘ਵਿਧਿ’ ਪਦ ਰਾਹੀਂ ਜਿਸ

ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸੇ ਦਾ ਏਥੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਿਸ਼ਣੂ, ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇੱਕੋ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰਜੋਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਉਤਪਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਣੂ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਭ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ ੦ ੦ ਤੇਜੋਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸੰਹਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ੦ ਇੱਕ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼੍ਰੀਸ਼ਟੀ ਪੈਦਾ, ਪਾਲਣ ਤੇ ਸੰਹਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਿਸ਼ਣੂ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਨਾਂ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਆਕਾਸ਼ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਣਵੰਡਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਫੈਲਦਾ ਹੈ ਜਦੋਕਿ ਇਹ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਵੰਡਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਆਕਾਸ਼ ਬਾਕੀ ਦੇ ਚਾਰ ਤੱਤਾਂ ਲਈ ਵੰਡਾ ਸਹਾਰਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਗਤ ਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ-ਚੇਤਨਾ ਵਜੋਂ ਸਹਾਰਾ ਹੈ। ਪਰਲੋਯ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸਮਿਲਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮੁੜ ਕੇ ਫਿਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਪਜ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਲਹਿਰਾਂ ਉੱਠੀਆਂ ਹਨ, ਠਹਿਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਮੁੱਦਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਜੀਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਵੀ ਹਨ, ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਹਨ। “ਇੱਕ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਅਸਮਾਨ ਉੱਪਰ ਅਚਾਨਕ ਬੱਦਲ ਵੇਖੇ ਤੇ ਫੇਰ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਬੱਦਲ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਇੱਜ ਸਭ ਹਵਾ ਦੇ ਚੱਲਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਜ਼ਾਰੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਮਸਤੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਆਖਿਆ, ‘ਬ੍ਰਹਮ ਸਾਫ਼ ਅਸਮਾਨ ਵਾਂਗ ਅਣਗਿਣਤ ਚੇਤਨਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਅਸਮਾਨ ’ਤੇ ਬੱਦਲ ਛਾਏ ਤਾਂ ਇਹ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਕਾਇਨਾਤ ਪਹਿਲੇ ਵਰਗੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਬੱਦਲ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਇਹ ਪਿੱਛੋਂ ਵਰਗੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।” ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕਿਸ਼ਨਾ ੦

○ ○ ○

13.17 ਸ਼ਲੋਕ :

ਯੋਤਿਸ-ਆਸੁ ਅਧਿ ਤਤ ਯਯੋਤਿ; ਤਮਸ: ਪਰਸੁ ਤਚ-ਧ-ਤੇ। ਜਾ-ਨਮ੍ ਜਾ-ਯਮ੍ ਜਾਨ-ਗਾਵਿਸ੍, ਹਵਿ ਸਰਵਸਾਵ ਕਿ-ਸਥਾ-ਤਸ੍॥

ਜਯੋਤਿਸ੍ ਆਮ੍ ਅਧਿ ਤਚ੍ ਜਯੋਤਿਹ, ਤਮਸਹ ਪਰਮ੍ ਉਚਮ੍ਯਤੇ।

ਗਯਾਨਮ੍ ਗਯਾਯਮ੍ ਗਯਾਨ ਗਮਯਮ੍, ਹਰਦਿ ਸਰਵਸ੍ਯ ਵਿ ਸ੍ਰਵਾ ਤਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਜਯੋਤਿਸ਼ਾਅਮ੍ : ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਦੀ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਤਚ੍ : ਉਹ। ਜਯੋਤਿਹ : ਰੌਸ਼ਨੀ। ਤਮਸਹ : ਹਨੇਰੇ ਤੋਂ। ਪਰਮ੍ : ਪਰੇ। ਉਚਮ੍ਯਤੇ : ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਯਾਨਮ੍ : ਬੁੱਧੀ ਗਿਆਨ। ਗਯਾਯਮ੍ : ਗਿਆਨ ਜੋ ਅਜੇ ਜਾਣਨਾ ਹੈ। ਗਯਾਨ ਗਮਯਮ੍ : ਗਿਆਨ ਦਾ ਮੰਤਵ। ਹਰਦਿ : ਹਰ ਦਿਲ ਵਿੱਚ। ਸਰਵਸ੍ਯ : ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ। ਵਿਸਥਾਤਮ੍ : ਬੈਠਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਜਯੋਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਯੋਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਅੰਧਕਾਰ ਤੋਂ ਪਰ੍ਵੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਗਯੇਜ ਅਥਵਾ ਗਿਆਨ ਗਮਯਮ੍ ਸਭ ਕੁੱਝ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਜਯੋਤਿਸ੍ - ਆਮ੍ ਅਧਿਤਚ੍ ਜਯੋਤਿਹ - ਜੋਤੀ ਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਗਿਆਨ) ਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਚਾਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਗਿਆਨ ਹੈ - ਉਹ ਸਾਰੇ ਜੋਤੀ ਹਨ। ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥ - ਸੁਰਜ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਨਢੱਤਰ ਤਾਰੇ, ਅੱਗ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਜੋਤੀ ਸੁਰਜ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਆਦਿ ਹੈ। ੦ ਵਰਨਣਾਤਮਕ ਤੇ ਧੁੰਨੀ ਆਤਮਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਮ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਦੀ ਗਰਮੀ, ਕੋਮਲ ਕਠੋਰ ਆਦਿ ਦਾ ਪਤਾ ਸਪੱਗਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਪੱਗਸ਼ ਦੀ ਜੋਤੀ ਚਮੜੀ ਹੈ। ਰੰਗਾਂ (ਸਫੈਦ, ਨੀਲਾ, ਪੀਲਾ) ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੋਤੀ ਅੱਖਾਂ ਹਨ। ਬੱਟਾ ਮਿੱਠਾ ਨਮਕੀਨ ਆਦਿ ਰਸਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜੀਭ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੋਤੀ ਜੀਭ ਹੈ। ਸੁਗੰਧ ਦੁਰਗੰਧ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨੱਕ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਜੋਤੀ ਨੱਕ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਇੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾਲ ਮਨ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਨ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇੰਦੀਆਂ ਦੀ ਜੋਤੀ ‘ਮਨ’ ਹੈ। ਮਨ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਭੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਬੁੱਧੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ (ਬੁੱਧੀ ਮਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ) ਜਦੋਂ ਬੁੱਧੀ ਮਨ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਸਥਾਈ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਇੱਜ ਮਨ ਦੀ ਜੋਤੀ ਬੁੱਧੀ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਰਤੱਵ ਅਕਰਤੱਵ, ਸੁਦੁ ਅਸੁਦੁ, ਨਿਤੁ ਅਨਿਤੁ ਦੇ ਅੰਤਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਜੇਕਰ ਕਰਤਾ (ਸਵੈ) ਉਸ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਅਥਵਾ ਉਸ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਬੌਧਿਕ ਗਿਆਨ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਗਿਆਨ ਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨਾ ਆਚਰਣ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰਕਰਣ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਜੋਤੀ ਸੁਵਯੰ (ਖੁਦ ਆਪ) ਹੈ। ਸੁਵਯੰ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਸੁਵਯੰ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਵਯੰ ਦੀ ਜੋਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਉਸ ਸੁਵਯੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ, ਆਪ ਹੀ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਸੁਵਯੰ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਨ ਵਿੱਚ, ਮਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਇੰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਇੰਦੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਜੋਤੀਆਂ ਦੀ ਜੋਤੀ, ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ - ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਬੀ ਆਪਣੇ ਅੱਗੇ ਬੈਠੇ ਵਿਦਿਆਰਬੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਿਛਲੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਹੰਮ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦੀਆਂ ਆਦਿ ਆਪਣੇ ਅੱਗੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦੇਖ (ਜਾਣ) ਸਕਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਹੰਮ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਇੰਦੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦੇਖ (ਜਾਣ) ਸਕਦੇ ਹਨ, ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੰਪੂਰਣ ਚਰ ਅਚਰ ਜਗਤ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਿਰਪੇਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਹੈ। (10.13, 10.55) ੦ ਤਮਸਹ ਪਰਮ੍ ਉਚਯਤੇ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ। ਇੰਦੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਅਹੰਮ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਗਿਆਨ ਦੋਵੇਂ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪਰਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਹੈ - ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਗਿਆਨ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਆਉਣਾ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਸੁਰਜ ਵਿੱਚ ਹਨੇਰਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ੦ ਗਯਾਨਮ੍ ਗਯਾਯਮ੍ ਗਯਾਨ ਗਮਯਮ੍ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਅਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਹੀ ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਿਲਦਾ

है। ० गिआन जां गिआन स्रूप केवल परमात्मा है। ० इंद्रीयों मन बुँपी राहीं वी गिआन (विस्तिरण दा) पूर्पत हुंदा है। पर इह ज्ञानी जाणन योग गिआन नहीं है। असिरे गिआन नूँ पूर्पत करके अजे वी जाणना बाकी रहि जांदा है। असल विच जाण योग केवल परमात्मा है। जे असीं परमात्मा नूँ ही जाण लैंदे हां - हेर कुँश जाणन दी लेज ही नहीं रहिंदी। देखे 15.15 संपूरण वेदां दे राहीं जाणन योग मैं ही हां” ऐसे लटी परमात्मा नूँ गज्ज किहा गिआ है। उस गिआन दे राहीं असत् दा तिआगा हेण ’ते परमात्मा नूँ तउव तौं जाणिआ जा सकदा है - उस परमात्मा नूँ ० गज्जन गम्भू ० किहा गिआ है। ० इसि सरवसुज विस्था - अम् - परमात्मा सारिआं दे हिरदे विच निर्देश निरंतर विराजमान है। हर थां, हर हाल, हर काल, हर देस विअकडी हालात विच परमात्मा विआपक है।

विअधिका : - गिआन कृम अनुसार 7 स्लोक तौं 11 स्लोक तैक गिआन साधन दे रुप विच वरन्ण कीडा गिआ है। गज्जये - जे जाणिआ है, जाणन दे योग है, उस दा वरन्ण स्लोक नं: 12 तौं 17 स्लोक तैक कीडा गिआ है। गिआन गम्भू - गिआन जे जाणन योग है, उस दा मंतव है। गिआन दे राहीं बूहम लैंडा गिआन गम्भू है। गज्जये ही गिआउ है जाण ते गिआन गम्भू किहा जांदा है। बावें सूरज अते सितारिआं दी आपणी रैसनी है, पर उह आपणी रैसनी परले दे आउण ते खे दिंदे हन। बुँपी समझ दी स्कती - आउमा तौं पूर्पत करदी है। पर इह (बुँपी) उषार लषे गुण गवा लैंदी है। पर, आउमा कदे वी रैसनी नहीं गवाउंदी। आलसी दिलङ्घ वस्तुआं दे चरितरी गुण बैतिक रैसनी ते हनेरा आउमा उपर कैदी पूछाव नहीं पाउंदे, ना ही वयीकी करदे हन। संघणे हनेरे विच कैदी ना आपणे कंपड़े अते ना चिहरा वेख सकदा है। पर इह हनेरा आपणी सदै दी परिचाण करन विच कैदी रुकावट नहीं बणदा। ना ही सूरज दी रैसनी सदै परिचाण करन विच कैदी रुकावट पाउंदी है। सदै जागिती ही आउम गवाही है। सूरज दी रैसनी ते हनेरा तां साडीआं सरीरक अँखां वेखदीआं हन, पर जिहज्जी रैसनी आउमा तौं पूर्पत हुंदी है, दरअसल उस नाल मन ही पूकास्मदी हुंदा है। गिआन इंद्रीयों कारज करदीआं हन ते मन अनुभव करदा है ते बुँपी दी परिचाण करदी है। किउंकि इह आउमा तौं ही रैसनी पूर्पत करदे हन। ० सौ रामा क्रिस्तना ० ‘जिस ने वी ईस्वर नूँ आपणे मन विच अनुभव कर लिआ है, उस ने उस नूँ बाहर वी अनुभव कर लिआ है। पर जिस ने आपणे अंदर ही उस नूँ नहीं समझिआ तां उह पञ्च नूँ बाहर होर कियरे वी परिचाण नहीं कर सकदा। इस लटी जिस ने पञ्च नूँ परिलां समझ लिआ है, आपणे ही दिल विच वसा लिआ है, उह उस नूँ हर थां वेखदा है।’

* * *

13.18 स्लोक :

इति क्षेत्रम् तथा ज्ञानम्, ज्ञा-यम् च उक्तम् सम्-आस-तः । मद्-भज्-तः एतत् वि-ज्ञाय, मद्-भावाय उप-पद्-य-ते ॥

एतिं कृमेऽम् उत्था गज्जानम्, गज्जम् च उक्तम् समाप्त उत्तरः ।

मद् भज्तुर्ह एतत् विगज्जाय, मद् भावाय उप पद्यते ॥

० स्लोक अरथ :- इति : इस तरुं। कुमेऽम् भैदान। उत्था : अते। गजानम् : गिआन, योग। च : अते। उक्तम् : बिआन कीडा गिआ है। समाप्तउत्तरः : संखेप विच। मद्भज्तुर्ह : मेरे स्लोकालु। एतत् : इह। विगज्जाय : जाणदे होए। मद्भावाय : मेरे जीवां लटी। उपद्यते : दाखल हुंदा है।

० स्लोकारथ :- इस तरुं कुमेऽतर अते गिआन अते जे जाणन वाला है, उस नूँ संखेप विच किहा जा सुँका है। जिस नूँ जाण के मेरा भगत मेरे भाव नूँ अरथात मेरे सूरुप नूँ पूर्पत हुंदा है।

पद-अरथ-विस्थार : - इति कृमेऽम् उत्था गज्जानम् - गज्जायम् च उक्तम् सम् आस उत्तर - ऐसे अपिआई दे पंजवें छेवें स्लोकां विच जिस दा वरन्ण है ‘कृमेऽम्’ है। सतवें गिआरवें स्लोकां विच जिस साधन समुदाय दा वरन्ण है, उह गिआन है ते बाबुवें तौं सतारवें स्लोकां तैक जिस दा वरन्ण है उस नूँ “गज्जे” किहा गिआ है, इस तरुं मैं कुमेऽम् गिआन ते गज्जये दा गिआन संखेप विच वरन्ण कर दित्ता है। ० मद् भज् उत्तर एतत् विगज्जाय, मद् भावाय उपपद् यते - मेरा भगत कुमेऽम् नूँ, साधन समुदाय रूप गिआन नूँ अते गज्जे तैत्तव नूँ (परमात्मा नूँ) तैत्तव तौं जाण के मेरे भाव नूँ पूर्पत है जांदा है। कुमेऽम् नूँ चंगी तरुं जाण लैं नाल ते उस दी पूर्पती है जांदी है भाव परमात्मा तैत्तव दे नाल अधिनंतर है जांदी है।

विअधिका : - जिस वस्तु उपर इंक विअकडी आपणा पिआन केंद्रत करदा है। असल अवैस्था विच उस दे मंतव नूँ समझण दे योग है जांदा है। जे कैदी ईस्वर दी उपास्तना विच रुशिआ गोई है तां उह ईस्वर नूँ समझण दे योग है जांदा है। इह केवल गिआन ही है, जदैं कैदी विअकडी समझदा है कि पञ्च आपणे आप नूँ हर थां उपर सचित रखदा है। उस दी इहे बुँपी ही उस नूँ ईस्वर दे नेजे लै आउंदी है। जिस ने वी आपणे आप नूँ पञ्च दे विचारां विच डृष्टेइआ है, उह पञ्च दे नाल हमेसा ही विचरदा रहिंदा है। ० सौ रामा क्रिस्तना ० “पञ्च नूँ जाण वाला ही असल गिआनी है। पञ्च दे अनुभव उपरंतु उह इंक बंचे वरगा बण जांदा है। बंचे दा आपणा कैदी निजतव नहीं हुंदा। बंचे दे राहीं ही पञ्च दा दैवी-पूकास्त इलकदा है।”

* * *

13.19 स्लोक :

प्र-कृतिम् पुरुषम् च एव, विद्-धि अन्-आदी उभौ अपि। वि-कारान् च गुणान् च एव, विद्-धि प्र-कृ-ति-सम्-भवान् ॥

पूर्वक्तिम् पुरुषम् च एव, विद्यय अन्नादी उभौ अपि।

विकारान् च गुणान् च एव, विद्यय पूर्वक्तिम् सम्भवान् ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪ੍ਰਕਤਿਮ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ। ਪੁਰਸ਼ : ਪੁਰਸ਼। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਵਿਦ੍ਰਹਿ : ਦੋਵੇਂ। ਅਨ੍ਹਾਦੀ : ਜਿਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਡੋ ਅਧਿ : ਦੋਵੇਂ, ਭੀ। ਵਿਦ੍ਰਹਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਤਿ : ਸਮ੍ਭਵਾਨ੍ਹ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ - ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਅਨਾਦਿ ਜਾਣ, ਅਥਵਾ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪਨ ਹੋਇਆ ਸਮਝ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪ੍ਰਕਤਿਮ ਪੁਰਸ਼ ਚ ਏਵ - ਪੁਰਸ਼ ਪਦ ਏਥੇ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰ ਗਯ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ (ਕੁਸ਼ਤ੍ਰ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ)

੦ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ - ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਅਨਾਦਿ ਕਹਿਣ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਇਹ ਜੀਵਾਤਮਾ (ਪੁਰਸ਼) ਅਨਾਦਿ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵੀ ਅਨਾਦਿ ਹੈ - ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਅਨਾਦਿਪਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਪਰ ਪੁਰਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਜਗਤ ਦੀ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਅਥਵਾ ਕਾਰਣ ਭਾਵ ਹੈ ਪਰ ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਵਯਸ਼ਟਿ ਸਰੀਰ ਦਾ ਹੀ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਗਯ ਪਦ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜ ਮਾਤ੍ਰ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਏਥੇ ਪੁਰਸ਼ ਪਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਗਲਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਵੰਧ (ਖੁਦ) ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ। ੦ ਵਿਕਾਰਾਨ੍ਹ ਚ ਗੁਣਾਨ੍ਹ ਚ ਏਵ, ਵਿਦ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਕਤਿ ਸਮ੍ਭ ਭਵਾਨ੍ਹ - ਇੱਛਾ ਦਵੇਸ਼ ਸੁਖ ਦੁਖ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਧੂਤ ਸੰਘਾਤ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਤੇ ਰਜੇ ਤਮੇ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਾ ਵਿਕਾਰ ਹਨ, ਨਾ ਗੁਣ ਹਨ। ੦ ਸਤਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ (7.12) ਤੇ ਏਕੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਰਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰਮਈ ਮਾਧਾ ਤੋਂ ਤਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਣਗਤਿ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਪਰ ਏਥੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਧਕ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਹੀ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿੱਚ ਦੋ ਭਿੰਨ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਏਸੇ ਅਸਲੀਅਤ, ਸਵੈ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਵੈ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਦੋ ਪੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੁੱਧ ਚੇਤਨਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਅਬਦਲ ਯਥਾਰਥ, ਬਦਲਣ ਯੋਗ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਪੱਖ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਕਾਰਜ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਾਰਨ ਤੇ ਖਲਾਅ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਗੁਣ - ਸਤੇ ਰਜੇ ਤੇ ਤਮੇ ਗੁਣ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਧਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਸਤੂ ਸਾਰ ਅੰਤਰੂਖੀ ਅਸਲੀਅਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਨਾ ਆਦਿ ਤੇ ਅੰਤ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕਿਸ਼ਨਾ ਅਨੁਸਾਰ : “ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਗੁਸੈਲਾ ਤੂਢਾਨੀ। ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਰਿਆ ਰਹਿਤ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਸੀਲ ਵੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਕਿਰਿਆਸੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਇਆ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।”

* * *

13.20 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਾਰ੍ਯ-ਕਾਰਣ-ਕਹੂ-ਤਕੇ, ਹੇਤੁ : ਪ੍ਰ-ਕ੃-ਤਿ: ਤਚਤੇ। ਪੁਰਖ: ਸੁਖ-ਦੁ:ਖਾਨਾਮ, ਭੋਕੂਤਵੇ ਹੇਤੁ: ਤਚਤੇ॥

ਕਾਰ੍ਯ ਕਾਰਣ ਕਰਤ੍ਰਤਵੇ, ਹੇ ਤੁਹ ਪ੍ਰਕਤਿਹ ਉਚਯਤੇ।

ਪੁਰਸ਼ ਹ ਸੁਖ ਦੁਖ ਨਾਮ, ਭੋਕੂਤਵੇ ਹੇਤੁਹ ਉਚਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਾਰ੍ਯ ਕਾਰਣ ਕਰਤ੍ਰਤਵੇ : ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ। ਹੇਤੁ : ਕਾਰਨ। ਪ੍ਰਕਤਿਹ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ। ਉਚਯਤੇ : ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ : ਪੁਰਸ਼। ਸੁਖ ਦੁਖ ਨਾਮ : ਸੁੱਖ ਤੇ ਦੁੱਖ ਦਾ। ਭੋਕੂਤਵੇ : ਤਜ਼ਰਬੇ ਵਿੱਚ। ਹੇਤੁਹ : ਕਾਰਨ। ਉਚਯਤੇ : ਕਿਹਾ ਗਿਆ (ਹੋਣਾ)

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਰਥਾਤ ਪੁਰਸ਼, ਸੁੱਖ ਤੇ ਦੁੱਖ ਦੇ ਭੋਗਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਕਾਰ੍ਯ ਕਾਰਣ ਕਰਤ੍ਰਤਵੇ, ਹੇਤੁਹ ਪ੍ਰਕਤਿਹ ਉਚਯਤੇ - ਆਕਾਸ਼ ਹਵਾ, ਅੱਗ ਪਾਣੀ ਤੇ ਧਰਤੀ ਅਥਵਾ ਸ਼ਬਦ ਸਪੱਸ਼ਤ ਰੂਪ ਰਸ ਤੇ ਗੰਧ = ਇਹ ਦਸ ਮਹਾਹੂਤਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਰ੍ਯ ਹੈ। ਕੰਨ, ਚਮੜੀ, ਅੱਖਾਂ, ਜੀਭ ਧਾਣ ਵਾਣੀ ਹਸਤ ਪਾਦ ਉਪਸੂਖ ਤੇ ਗੁਦਾ ਅਤੇ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਅੰਹਕਾਰ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇਰ੍ਹਾਂ (ਬਹਿਰ ਕਰਣ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ) ਦਾ ਨਾਂ ‘ਕਰਣ’ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੀ ਹੇਤੁ ਹੈ। ਜੋ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ “ਕਾਰ੍ਯ” ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ‘ਕਾਰ੍ਯ’ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ “ਕਰਣ” ਹੈ। ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹੇ ਸਾਧਨ (ਹਥਿਆਰ ਸੰਦ) ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ‘ਕਰਣ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਣ ਤਿੰਨ ਪਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ੧. ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ 2. ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ 3. ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਅੰਹਕਾਰ। ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਥੂਲ ਹਨ, ਪਰ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸੂਖਮ ਹਨ ਤੇ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਅੰਹਕਾਰ ਅਤਿ ਅੰਤ ਸੂਖਮ ਹਨ। ੦ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ‘ਬਹਿਰ ਕਰਣ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਅੰਹਕਾਰ ਨੂੰ ਅੰਤਹਕਰਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉਪਰ ਜੋ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹੈ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਅੰਹਕਾਰ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉਪਰ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉਪਰ ਮਨ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਮਨ ਉਪਰ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਉਪਰ ਅੰਹਕਾਰ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਅੰਹਕਾਰ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਦ ਮਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਤੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਵਿਸ਼ਾ ਠੀਕ ਹੈ, ਕਿਹੜਾ ਗਲਤ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਬੁੱਧੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਬੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਣੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਪਰ ਅਹੰਕਾਰ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਹੰਕਾਰ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਅਹੰਵਿੜਤਿ 2. ਅਹੰ ਕਰਤਾ। ਅਹੰਵਿੜਤਿ ਕਿਸੇ ਲਈ ਕਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਉਸ ਅਹੰਵਿੜਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜਦ ਆਪ ਖੁਦ (ਸ੍ਰਵਯੰ) ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਅਹੰ ਕਰਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਹੰ ਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਵੱਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਖੁਦ ਉਸ ਅਹੰਵਿੜਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕਰਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (3.27) ੦ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਕਾਰਜ ਬੁੱਧੀ (ਮਹਤਤਵ) ਹੈ। ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਅਹੰਵਿੜਤੀ (ਅਹੰਕਾਰ) ਹੈ। ਇਹੋ ਅਹੰਵਿੜਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬੁੱਧੀ ਕਾਰਜ - ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਕੇ ਆਪ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਕਰਤਾ ਤੇ ਭੋਕਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (13.21) ਪਰ ਜਦ ਤੱਤਵ ਦਾ ਬੋਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪ ਨਾ ਕਰਤਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਨਾ ਆਪ ਭੋਗਤਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। (13.31) ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ (13.21, 3.27, 14.19, 5.09 ਅਦਿ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇਖੋ) ੦ ਪੁਰਸ਼ ਸੁਖ ਦੁਖ ਨਾਮ - ਭੋਕਤੁਡਵੇ, ਹੇਠਹ ਉਚਯਤੇ - ਅਨੁਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਸੁਖ, ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਦੁਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਸੁਖ ਦੁਖ ਦੋਵੇਂ ਭੋਗ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੜ੍ਹ (ਪ੍ਰਕਿਤੀ) ਵਿੱਚ ਸੁਖ ਦੁਖ ਹੋਣ ਦੀ ਸਮੱਝਦਾ ਨਹੀਂ। ਸੁਖ ਦੁਖ ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਪੁਰਸ਼ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਨਾ ਰਾਜੀ ਹੋਵੇ, ਨਾ ਨਾਗਾਜ਼ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਹੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਹੰ ਵਿੱਚ ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਚੇਤਨ ਦੋਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਤਾ ਚੇਤਨ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਸੁਖ ਦੁਖ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੁਖੀ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਦੁਖੀ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਲਾਭ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਘਾਟਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਪਿਤਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਦਲ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਕੁੱਝ ਕਾਰਜ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਖਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁੱਝ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਬਣ ਜਾਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਦੀਆਂ ਤੇ ਸਰੀਰ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵੀ ਜਾਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਦੀਆਂ ਦੇ ਵੀ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਇੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਇੰਦੀਆਂ। ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਇੰਦੀਆਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿਸ਼ਤਾ ਖਸ਼ੀ ਵੀ ਤੇ ਦੁੱਖ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਖਸ਼ੀ ਤੇ ਗ੍ਰਾਮੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਥਵਾ ਤਜ਼ਰਬਾ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਉਸਾਰਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ-2 ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਤਜ਼ਰਬਾ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ, ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਜਿਹੀ ਮਾਂ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਯਥਾਰਥ ਵੱਲ, ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਵੱਲ ਅਤੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਅਮਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨਾ ੦ “ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਸਮਗ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਅਥਵਾ ਰੱਬੀ ਮਿਹਰ, ਜਿਵੇਂ ਬਹੁ-ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਬਹੁ ਦਾ ਵਿਸਮਾਦੀ, ਸੁਖ, ਮਰਨਹਾਰ ਜੀਵ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਕੇਵਲ ਦਿਆਲੂ ਵਿਚੋਲਗੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਦਖਲ ਅੰਦਰਾਜ਼ੀ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਵੀ ਪਰੇ ਝਾਤ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ। ਪੂਰਨ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਰਹੀ, ਪਹੂੰ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕੋਂ ਹੀ ਅਸਥਾਈ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਤਜ਼ਰਬਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖਸ਼ੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਖਸ਼ੀ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਬਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ।

* * *

13.21 ਸਲੋਕ :

ਪੁਰਖ: ਪ੍ਰਕੂਤਿ-ਸਥ: ਹਿ, ਭੁਡੂਕੇ ਪ੍ਰਕੂਤਿ-ਜਾਨ ਗੁਣਾਨੁ। ਕਾਰਣਮੁ ਗੁਣ-ਸਙਘ: ਅਸਥ, ਸਦ-ਅਸਦ-ਯੋਨਿ-ਜਨਮਸੁ॥

ਪ੍ਰਭੁਸਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸੁਖ ਹਿ, ਭੁੰਕਦੇ ਪ੍ਰਕਤਿ ਜਾਨੁ ਗੁਣਾਨੁ।

ਕਾਰਣਮੁ ਗੁਣੁ ਸੰਗ੍ਰਹ ਅਸ੍ਰਯ, ਸਦ੍ ਅਸਦ੍ ਯੋਨਿ ਜਨਮਸੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪੁਰਸ਼ : ਪੁਰਸ਼। ਪ੍ਰਕਤਿ ਸੁਖ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਭੁੰਕਤੇ : ਆਨੰਦ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਤਿ ਜਾਨੁ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਚੌਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਗੁਣਾਨੁ : ਗੁਣਾਂ। ਕਾਰਣਮੁ : ਕਾਰਨ। ਗੁਣੁ ਸੰਗ੍ਰਹ : ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ। ਅਸ੍ਰਯ : ਉਸ ਦਾ। ਸਦ੍ ਅਸਦ੍ ਯੋਨਿ ਜਨਮਸੁ : ਚੰਗੇ ਭੈੜੇ ਗਰਭ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਰਸ਼ (ਜੀਵਾਤਮਾ) ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਉਤਪਨ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਪੁਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਭੈੜੀਆਂ ਯੂਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਕਾਰਨ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸੁਖ ਹਿ, ਭੁੰਕਦੇ ਪ੍ਰਕਤਿ ਜਾਨੁ ਗੁਣਾਨੁ - ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਕਿਤੀ (ਸਰੀਰ) ਵਿੱਚ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ (ਸਰੀਰ) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ, ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸਥਿਤਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਅਨੁਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਸੁਖੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਜਨਮ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਭੋਗਤਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮੋਟਰ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵਿੱਚ ਮੋਟਰ ਤੇ ਚਾਲਕ - ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਮੋਟਰ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦਾ ਫਲ (ਦੰਡ) ਮੋਟਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਵਾਲੇ ਚਾਲਕ (ਕਰਤਾ) ਨੂੰ ਭੀ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਕਾਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ - ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸੁਖ ਦੁੱਖ ਦਾ ਫਲ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ (ਕਰਤਾ) ਨੂੰ ਹੀ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਜੋੜੇ ਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਮੰਨ ਲਵੇ (13.29) ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗਾ। ੦ ਕਾਰਣਮੁ ਗੁਣੁ ਸੰਗ੍ਰਹ ਅਸ੍ਰਯ, ਸਦ੍ ਅਸਦ੍ ਯੋਨਿ ਜਨਮਸੁ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਖ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਸਤ੍ਰ- ਯੋਨਿ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਤ੍ਰ- ਯੋਨੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਸਤ੍ਰ ਅਸਤ੍ਰ- ਯੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸੰਗ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਸਤ੍ਰੇ ਰਜੇ ਤਮੇ ਇਹ ਤਿੰਨ ਗੁਣੁ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਪੂਰਣ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਉੱਚੀ ਨੀਵੀਆਂ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਜਨਮ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਭੋਗਤਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਸਤਾ ਪਿਆਰ ਹੀ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਨੀਵੀਆਂ ਯੋਨੀ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸਥਿਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਅੰਤਾ ਮਹਤਾ ਨਾ ਕਰੇ, ਆਪਣੇ ਸਹੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਸੁਖ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਭੋਗਤਾ ਕਰੇ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸੁਖ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (14.24) ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ

है, आपणे सरुप विँच ही। अंतर ऐना ही है कि प्रकृती विँच संसिद्ध होण नाल इह परतंतर है। गुलाम है, बंधन विँच पैणा, इस दा असुभाविक है ते मुक्त होणा इस दा सुभाविक है, इस लषी बंधन इस नुँ चंगा नहीं लँगदा, मुक्त होणा चंगा लँगदा है। ० ऐसे प्रकृती ते पुरस्त देवां विँच भेद है, विवेक है, उसे प्रकृती नाल इकमिक होण विँच अगिआनडा है, ऐसे अगिआनडा कारन ही पुरस्त प्रकृती नाल जुझदा है ते पुरस्त आपणे आप नुँ प्रकृती विँच संसिद्ध समझदा है। जिस कारन ही 'मैं ते भेगपन हौ जांदा है। इहे गुणां दा संग है। जिस नाल उह बंनिआ जांदा है (14.05) गुणां नाल बंधन कर लैण 'ते गुणां अनुसार ही गती हुंदी है। (14.18)

विआधिआ :- जो कोई आपणे आप नुँ युप विँच खुँला छड़ दिंदा है, गरमी महिसुस करदा है, ते जेकर कोई मींह विँच फिरदा है तां गिला हौ जांदा है। ऐसे उवां ही जीवात्मा आपणे आप दी प्रकृती नाल जाण परिचाण करवाउंदी है ते कलपना करदी है कि प्रकृती वाले गुणां, उस दे आपणे ही गुण नह। भिन भिन मनोवेग हुंदे हन, जिवें खुसी ते ग्रामी मन दा परिवरतन, माइआ उलझण ते विवेक - इह सारे मनोवेग किसे ना किसे इँक गुण नाल संबंधित हुंदे हन। इह ढिर इहे संबंध हुंदा है जिस नाल जनम दा चॅकर वय जांदा है। चंगे गुणां कारन, जीवात्मा साड़ सीजे वांग पैदा हुंदी है ते मानवी रूप यारन करदी है। भैङे गुणां नाल जुझन 'ते, जीवात्मा जानवर पशु पंछी दे रूप विँच जनम लैंदी है। मिले जुले गुणां कारन जीवात्मा, सायारण विअकती वजूं पैदा हुंदी है। जनम मरन दे चॅकर विँच किवें निकलिआ जावे ? इस दा उँतर अगले स्लोक विँच है।

* * *

13.22 स्लोक :

उप-द्रष्टा अनु-मन्ता च, भर्ता भोक्ता महा-ईश्वरः / परम-आत्मा इति च अपि अकः, देहे अस्मिन् पुरुषः परः //

उपद्रूप्ता अनुमंता च, भर्ता भोक्ता महा ईश्वरह।

परम आत्मा इति च अपि उक्तह, देहे अस्मिन् पुरुषह परह॥

० स्लोक अरथ :- उपद्रूप्ता : दरम्भक। अनुमंता : आगिआ देण वाला। च : अडे। भर्ता : समर्थक। भोक्ता : आनंद करता। महा ईश्वरह : महान आत्मा। परम आत्मा : परमात्मा। इति : इस उवां। च : अडे। अपि : भी। उक्तह : पुकारिआ जांदा है। देहे : सरीर विँच। अस्मिन् : इस विँच। पुरुषह परह : पुरस्त तें परे महान स्मृष्ठ।

० स्लोकारथ :- इस सरीर विँच बिराजमान परम पुरस्त ही उपद्रूप्ता (नेहे तें सब कुँ शास्त्रात देखण वाला) अनुमंता (अनमेदन करन वाला) भरता (यारन ते पेस्तण करन वाला) भोक्ता (बोगण वाला) महेश्वर (परमात्मा) इस उवां ही किंग गिआ है।

पट-अरथ-विस्थार :- ० उप द्रूप्ता अनु भंडा च - भर्ता भोक्ता महाइन्प परह - इह पुरस्त रूप तें नितज है, सारीआं घावां 'ते परिपूण है, संसिद्ध है, अचॅल है। सदा रहिण वाला है (2.24) ० अनिहा हुंदा होइआ ही जदैं इह प्रकृती ते उस दे कारुज सरीर दे वैल द्रूप्ती लाउंदा है, अरबात उनां दे नाल आपणा संबंध मनदा है, तद उस दी उप-द्रूप्ता संगिआ है जांदी है। ० उह गरेक कारुज दे करन विँच समर्त अनुमंती दिंदा है, इस लषी इस दा नां अनुमंता है। ० इह सरीर नाल संबंध जेझ के उस दा पालण पेस्तण करदा है, अन जल आदि दिंदा है। उस नुँ गरमी सरदी तें बचाउंदा है। इस लषी इस दा नां भर्ता है। ० इह सरीर दे नाल मिल के अनुकूल हालात दे आउण समें आपणे आप नुँ सुखी मनदा है ते पुतिकूल हालात विँच आपणे आप नुँ दुखी अनुभव करदा है। इस लषी इस नुँ भोक्ता करिंदे हन। ० इह जो सरीर इंद्रीआं मन बुँधी अडे यन संपत्ती आदि दा मालक मनदा है, इस लषी इस नुँ महेश्वर करिंदे हन। ० परम आत्मा इति च अपि उक्तह दे है अस्मिन् पुरुषह परह - पुरस्त सरव उत-क्रिस्ट है, परम आत्मा है, इस लषी शास्त्रां विँच इस नुँ परमात्मा दा नां दिंडा गिआ है। इह देह विँच रहिंदा होइआ भी देह दे संबंध तें रहित है। 13.31 स्लोक विँच इस नुँ विस्तिआं विँच किंग गिआ है, इह सरीर विँच रहिंदा होइआ ही ना रहिंदा है, ना लिपत हुंदा है। ० इस स्लोक विँच इकै उत्तव नुँ भिन भिन उपायीआं दे संबंध तें उपद्रूप्ता आदि पदां नाल संबोधन कीडा गिआ है। इस लषी इनां वैखरे-वैखरे नावां तें पुरस्त दे गी सरुप दा वरन्णन समझना चाहीदा है। जिवें इकै विअकती देस काल वेस संबंध आदि दे अनुसार भिन भिन नावां तें, बुलाइआ जांदा है, ऐसे उवां ही पुरस्त भिन भिन नावां तें बुलाए जाण 'ते ही असल विँच इँक ही है।

विआधिआ :- मानव सरीर अंदर अनेकां गतीविधीआं हुंदीआं रहिंदीआं हन। जीवात्मा अगिआनडा कारन इनां मनां दी जिमेवारी आप ले लैंदी है। असल गॅल इह है कि जीवात्मा उवां पूँडु दी इँक परहाईं अघवा पति रूप है, जिस ने सरीर दा रूप यारन कीडा है। इस दी सोडा इनां कारनां करके है। 1. अपद्रूप्ता : दरम्भक दे रूप विँच, जे विअकती इस खेड नुँ वेखदा है जां उह विअकती जो कारन करता है, इक रैहरी है, देखदा है कि खेड विँच नियमां दी पालणा हुंदी है जां कोई नियम बंग करदा है। पूँडु दा मानवी मन अंदर रहिंदा है, जिवें जो कुँ मन विँच जां सरीर विँच वापरदा है - उह उस दा गवाह है। 2. अनुमंता - अनमेदन करन वाला, जो आगिआ दिंदा है। जिस दे ना कोई केन हन - जिनां नाल कोई गम मषी सनातनी संगीत दा आनंद नहीं माण सकदा, उस लषी उवां इह संगीत निरारथक है। उस दी संगीत वजाउण दी प्रकृतिआ लषी आगिआ ते मनज्जुरी उवां मिलदी रहेरी, इस दी कोई बहुती महत्तवा नहीं, जदैं कि इँक माहर आलोचक जिहडा इस संगीत दी मिठी सुर दा आनंद लैंदा है, उह इस नुँ निरंतर वजाउण दी पुस्ती करदा है, उस लषी इस किरिआ विँच अरथ मंडव ते गुण ही है। वयेरे पुडावस्ताली विधी अडे गंभीरता नाल, पूँडु इनां गतीविधीआं नुँ वेखदा है, जो जीवात्मा करदी है। ते इनां कंमां नुँ उह वयेरे द्रिस्ती सीमा विँच वेखदा है। उनां कारनां दी आगिआ ही दिंदा

ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਖੁਸ਼ਗਾਲੀ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹਨ। ਉਹ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਹੈ, ਜੋ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। 3. ਭਰਤਾ - ਭਰਤਾ ਤੇ ਅਰਥ ਸੱਮਰਥਕ ਹੈ। ਇੱਕ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਨਾਲੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਣਤਾ ਦੇਣ ਪਦਾਰਥ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ, ਜਗਤ ਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਸਮਰੱਥਕ ਹੈ। 4. ਭੋਕਤਾ : - ਭੋਕਤਾ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਭੋਗਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਤੀ ਨਾ ਸਿਰਫ ਪਤਨੀ ਦਾ ਸੱਮਰਥਕ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਭਾਗੀਦਾਰ ਵੀ ਹੈ, ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਸਰਬ ਗਿਆਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਆਪ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। 5. ਮਹੋਸੂਵਰਾ : ਮਹਾਂਪ੍ਰਭੂ! ਦੀ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ, ਇੱਕ ਨਿਰਮਲ ਸਵਵੱਛ ਪਤਨੀ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾਮੰਦੀ ਮੁਹੱਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਪਤਨੀ ਆਪਹੁਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ, ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਮੁਤਾਬਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਸੰਬੰਧ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉੱਪਰ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਿਆਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਲੰਬੇ ਚੰਡੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਬਦਲਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਏਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਆਪਾ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਵਸਦਾ ਹੈ। 0 ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ 0 “ਇਹ ਵਿਆਪਕ ਲੋਕ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮਿਲਾਪ ਕਾਰਨ ਹੋਈ ਹੈ, ਤੇ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ ? ਏਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਕਿਸੇ ਬਾਂ ਬੈਠਾ ਆਪਣੇ ਬਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਤਨੀ ਘਰ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੀ, ਕਦੇ ਏਧਰ ਦੌੜਦੀ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਉਧਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਘਰ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਾਏ ਵੀ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ - ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਹਿਮਤੀ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਲਾਹ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੋਣਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਹੈ ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

ਕੀ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਕੋਈ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

● ● ●

13.23 ਸ਼ਲੋਕ :

ਯ: ਏਵਮ् ਕੇਦ-ਤਿ ਪੁਰਸ਼ਮ्, ਪ੍ਰ-ਕ੃-ਤਿਸ੍ ਚ ਗੁਣੈ: ਸਹ। ਸਰਥਾ ਕਰਤ-ਮਾਨ: ਆਪਿ, ਨ ਸ: ਭ੍ਰਯ: ਅਭਿ-(ਜਨ) ਜਾ-ਧਰੇ॥

ਧਰ ਏਵਮ् ਵੇਦਤਿ ਪੁਰਸ਼ਮ्, ਪ੍ਰਕਤਿਸ੍ ਚ ਗੁਣੈਹ ਸਹ।

ਸਰਵਥਾ ਵਰਤਮਾਨਹ ਆਪਿ, ਨ ਸਹ ਭੂਯਹ ਅਭਿ (ਜਨ) ਜਾਯਤੇ॥

0 ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਧਰ : ਕੌਣ। ਏਵਮੁ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਵੇਦਤਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ਮ : ਪੁਰਸ਼ਾ। ਪ੍ਰਕਤਿਸ੍ : ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਗੁਣੈਹ : ਗੁਣਾਂ। ਸਹ : ਨਾਲ। ਸਰਵਥਾ : ਸਾਰੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ। ਵਰਤਮਾਨਹ : ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ। ਆਪਿ : ਭੀ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਭੂਯਹ : ਦੁਵਾਰਾ। ਅਭਿ (ਜਨ) ਜਾਯਤੇ : ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

0 ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ (ਇਸ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ) ਫਿਰ ਮੁੜ ਕੇ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- 0 ਧਰ ਏਵਮੁ ਵੇਦਤਿ ਪੁਰਸ਼ਮ - ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਹ ਤੋਂ ਪਰੇ (ਦੂਰ) ਅਰਥਾਤ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਏਥੇ ਏਵਮੁ ਪਦ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਸਾਧਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੇਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਅਰਥਾਤ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿਤ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਕਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਣ ਵਿਸ਼ਾ ਆਦਿ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਫਿਰ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਪੁਰਨ ਜਨਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਜਨਮ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ (13.21) 0 ਸਰਵਥਾ ਵਰਤਮਾਨਹ ਆਪਿ - ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਹਿਂਧ ਆਚਰਣ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਹ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਸਤ੍ਰ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਕਾਮਨਾ ਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਨਿਹਿਂਧ ਆਚਰਣ ਦੇ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਨਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਹੈ। (3.37) 0 ਭਗਵਾਨ ਏਥੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਲਵੇ ਕਿ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੇ ਕਰਤਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਭੋਕਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਫਲ ਦੀ ਆਸਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਸ਼੍ਰੀਸ਼ਾ - ਜੋ ਕੁੱਝ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ - ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਛਾਈ ਵਿਖਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼੍ਰੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਉਸ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ। ਜੀਵ ਆਤਮਾ - ਜੋ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਇਹੋ ਅਸਲ ਅਵੱਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਾਬਧਾ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਰਮ ਸਰੀਰ ਉੱਪਰ ਚੰਗੇ ਵੀ ਤੇ ਭੈੜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਉੱਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼੍ਰੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਪਰਛਾਈਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵੀ ਸ਼ੁੱਧ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਮਝ ਸੁਝ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਵਡਿਆਈ ਅਤੇ ਉਸ ਵੱਲ ਬੇਧਿਆਨ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਗਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਬੰਨ੍ਹ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਾਮੀ ਕਰਮ ਅਤੇ ਸੰਚੇਤਾ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਸੜ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਨਵਾਂ ਸਰੀਰ ਉਤਪਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਮੰਡਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੋ ਜਾਗ੍ਨਤ ਸੁਚੇਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁੜ ਫਿਰ ਪੁਰਨ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। 0 ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ 0 “ਜਦੋਂ ਕੱਚੇ ਭਾਂਡੇ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਟੁਕੜੇ (ਠੀਕਰੀਆਂ) ਬੇਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ

ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਕਰਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿੱਚ ਸੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਉਹ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਕੀ ਅਰਥ ਹਨ।” ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੇਖੋ।

13.24 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਾਰਨ ਆਤਮਨਿ ਅਰਥਾਤਿ, ਕੇ-ਚਿਤ ਆਤਮਾਨਮ੍ ਆਤਮਨਾ / ਅਨ੍ਯੇ ਸਾਂਖਿਣੇ ਯੋਗੇਨ, ਕਰਮ(ਨ) ਯੋਗੇਨ ਚ ਅਪਰੇ //

ਧਯਾਨੇਨ ਆਤਮਨਿ ਪਸ੍ਰਯੰਤਿ, ਕੇਚਿਤ ਆਤਮਾਨਮ੍ ਆਤਮਨਾ।

ਅਨ੍ਯੇ ਸਾਂਖਿਣੇ ਯੋਗੇਨ, ਕਰਮ (ਨ) ਯੋਗੇਨ ਚ ਅਪਰੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਧਯਾਨੇਨ : ਸਾਧਨਾ ਤਪਸਿਆ ਰਾਹੀਂ। ਆਤਮਨਿ : ਸਵੈ ਅੰਦਰ। ਪਸ੍ਰਯੰਤਿ : ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ, ਵੇਖੋ। ਕੇਚਿਤ : ਕੱਢਾ। ਆਤਮਾਨਮ੍ : ਸਵੈ। ਆਤਮਨਾ : ਸਵੈ ਅੰਤਹਕਰਣ। ਅਨ੍ਯੇ : ਹੋਰ। ਸਾਂਖਿਣੇਨ ਯੋਗੇਨ : ਯੋਗ ਦੇ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ। ਕਰਮ ਯੋਗੇਨ : ਕਰਮ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਪਰੇ : ਦੂਸਰੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ (ਅਰਥਾਤ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ) ਆਤਮਾ ਤੋਂ (ਅਰਥਾਤ ਸ਼ੁੱਧ ਅੰਤਹਕਰਣ ਨਾਲ) ਪਰਮ (ਆਤਮਾ) ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਰਮਯੋਗ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਧਯਾਨੇਨ ਆਤਮਨਿ ਪਸ੍ਰਯੰਤਿ - ਕੇਚਿਤ ਆਤਮਾਨਮ੍ ਆਤਮ ਨਾ - ੦ 5.28-29, 6.10-18, 8.08-14 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਗੁਣ ਸਾਕਾਰ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਕਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ, ਉਸ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਦੀ ਜਿਵੇਂ ਰੁਚੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਿਆਨ ਕਰਕੇ ਕਈ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਜੋ ਸੰਬੰਧ ਤੇਤੜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਪੁਸ਼ਟ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਣਨ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਬੰਧ ਤੇਤੜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਚਿੱਤ ਮੂੜ੍ਹ ਵਿੱਤੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨ ਕਿਸ੍ਤਪਤਿ ਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਵਿਕਿਸ਼ਪਤ ਵਿੱਤੀ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਚਿੱਤ ਜਦ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕਾਗਰ ਹੋ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਪਿ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕਾਗਰ ਹੋਣ 'ਤੇ ਚਿੱਤ ਨਿਰੁੱਧ ਹੋ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਵੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤ, ਸੰਸਾਰ ਸੰਗੀਰ ਵਿੱਤੀ ਰਿੰਤਨ ਆਦਿ ਤੋਂ ਵੀ ਉਪਰੰਤ ਹੋ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਧਿਆਨ ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। (6.19-20) ੦ ਅਨ੍ਯੇ ਸਾਂਖਿਣੇਨ, ਯੋਗੇਨ ਕਰਮ (ਨ) ਯੋਗੇਨ ਚ ਅਪਰੇ :- 2.11-30 ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ, 4.33-39 ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ, 5.08,09, 13-26 ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ, 12.04,05 ਆਦਿ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹੇ ਗਏ ਸਾਂਖਿਖ ਯੋਗ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਾਂਖਿ ਨਾਂ ਹੈ, ਵਿਵੇਕ ਦਾ। ਉਸ ਵਿਵੇਕ ਰਾਹੀਂ ਸਤ੍ਰ ਅਸਤ੍ਰ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਹੋ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤ੍ਰ ਨਿਤ੍ਯ ਹੈ, ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਸਥਿਰ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਅਚਲ ਹੈ। ਅਵਿਅਕਤ ਹੈ, ਅਚਿੰਤਯ ਹੈ, ਕਿ “ਅਸਤ੍ਰ” ਚਲ ਹੈ। ਅਨਿਤ੍ਯ ਹੈ, ਵਿਕਾਰੀ ਹੈ, ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਸਾਂਖਿ ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅੰਦਰ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ 47 ਸ਼ਲੋਕ ਤੋਂ 53 ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ, 3.7-19 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ, 4.16-32 ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ, 5.06, 07 ਆਦਿ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹੇ ਹੋਏ ਕਰਮਯੋਗ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਤੱਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਸੰਬੰਧ ਤਿਆਗ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਟ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਬੰਧ ਤਿਆਗ ਕਾਰਯ ਯੋਗ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰੇ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਸੰਸਾਰ ਹਿੱਤ ਲਈ ਹੀ ਕਰੇ। ਯਗ ਕਰੇ ਜਾਂ ਤਪ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਹੋਵੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਰਬ ਲੋਕ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਚਾਰ ਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਰਾਜ-ਯੋਗ, ਗਿਆਨ-ਯੋਗ, ਕਰਮ-ਯੋਗ - ਦਾ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਵੈ ਦੇ ਅਰਥ ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹਨ। ਜੋ ਸਵੈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਗਿਆਨ ਹੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ (ਪਰਮ ਆਤਮਾ) ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨਯੋਗ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਉਹੋ ਹੀ ਸੰਪਨ ਤੇ ਪੂਰਣ ਹਨ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਣ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਰਮ ਚੰਗੇ ਹੋਣਗੇ। ਆਤਮਾ ਵੀ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਵੇਗੀ, ਸ਼ੁੱਧ ਆਤਮਾ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਉੱਤਮ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਰਾਜ-ਯੋਗ ਪਰਮ-ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਣ ਰਾਜ ਯੋਗ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਚੌਥਾ ਯੋਗ ਭਗਤੀ-ਯੋਗ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਜਿਕਰ ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਹੈ।

13.25 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਨ੍ਯੇ ਰੁ ਏਕਮ੍ ਅ(ਜਾ)-ਜਾ-ਨਨਤ; ਸ਼੍ਰੁ-ਤਵਾ ਅਨ੍ਯੇਭਿ: ਤਪ-ਆਸਤੇ। ਤੇ ਅਧਿ ਚ ਅਤਿ-ਤਰਨਿ ਏਕ, ਮ੃ਤ੍ਯੁਮ੍ ਸ਼੍ਰੁਤਿ-ਪਰ-ਅਧਨਾ: //

ਅਨ੍ਯੇ ਤੁ ਏਵਮ੍ ਅ (ਗ੍ਰਾਮ) ਜਾਨੰਤਹ, ਸ਼੍ਰਤਵਾ ਅੰਨ ਯੇ ਭਯਹ ਉਪਆਸਤੇ।

ਤੇ ਅਧਿ ਚ ਅਤਿ ਤਰਤਿੰ ਏਵ, ਸ਼੍ਰਤਯਮ੍ ਸ਼੍ਰੁਤਿ ਪਰ ਅਯਨਾ ਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਨ੍ਯੇ : ਦੂਜੇ, ਹੋਰ। ਤੁ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਏਵਮ੍ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਅਗ੍ਰਯਾਨੰਤਹ : ਨਾ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ। ਸ਼੍ਰਤਵਾ : ਸੁਣਕੇ। ਅੰਨ ਯੇ ਭਯਹ : ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ। ਉਪਆਸਤੇ : ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ। ਤੇ : ਉਹ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਤਿ ਤਰਤਿੰ : ਪਰੇ ਆਰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਮ੍ਰਤਯਮ੍ : ਮੌਤ। ਸ਼੍ਰੁਤਿ : ਪਰ ਅਯਨਾਹ : ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਹਾਨ ਸ਼ਰਨ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਨ੍ਯੇ ਤੁ ਏਵਮ੍ ਅ (ਗ੍ਰਾਮ) ਜਾਨੰਤਹ - ਸ਼੍ਰਤਵਾ ਅੰਨੇਭਯਹ ਉਪਆਸਤੇ ਤੇ ਅਧਿ ਚ ਅਤਿ ਤਰਿਤ ਏਵ ਮ੍ਰਤਯਮ੍ ਸ਼੍ਰੁਤਿ ਪਰਅਯਨਾਮਾ। ੦ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਤੱਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਉਤਕੰਠਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਧਿਆਨ-ਯੋਗ, ਸਾਂਖਿ-ਯੋਗ, ਕਰਮ-ਯੋਗ, ਹੱਠ-ਯੋਗ, ਲਘ-ਯੋਗ ਆਦਿ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਾਧਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਤੱਤਵਹਾਲ੍ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਮ੍ਰਿਡੂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਤੱਤ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਾਮ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੱਤ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ

ਇਸ ਵਿੱਚ ਐਨਾ ਫਰਕ ਹੈ ਕਿ ਧਨੀ ਜਦ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਧਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਤ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਸੰਕੋਤ ਦੇ ਅਨਸਾਰ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਭ ਨੂੰ ਸਦਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਧਨ ਤਾਂ ਧਨੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮੌਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਰੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਚਾਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਯੋਗ ਵਿੱਚੋਂ ਭਗਤੀ-ਯੋਗ ਸਭ ਤੋਂ ਆਸਾਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤੇ ਤੀਬਰ ਵਿਵੇਕ ਇਸ ਮਨਮੋਹਕ ਮਾਰਗ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਹਾਇਕ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ। ਬਿੰਦਾਵਣ ਦੀਆਂ ਗੋਪੀਆਂ ਅਣਪੜ੍ਹ ਸਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਸਾਮਰ੍ਗੀ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁਧ-ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਹਾਂ, ਜੇਕਰ ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਜੇ ਸ਼ੁਧ-ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਾਰੇ ਯੋਗ :- ਕਰਮ ਯੋਗ, ਗਾਜ਼-ਯੋਗ, ਭਗਤੀ-ਯੋਗ ਤੇ ਗਿਆਨ-ਯੋਗ ਬਾਬਰ ਬਾਬਰ ਮੁੱਲਵਾਨ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਦਾ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਉੱਪਰ ਜੇ ਸਾਧਕ ਅਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਧੀਆ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਕਰਮ-ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮੱਖਿਆ ਤੇ ਸਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਾਜ਼-ਯੋਗ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ-ਯੋਗ ਚੰਗੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਲਈ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਮਰਥਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ-ਯੋਗ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਪਕਾਸ਼ਮੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਮਹਾਨ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਦੈਵੀ ਤੱਤ ਇੱਕ ਢੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਹੀ ਮਾਨਵ ਅੰਦਰ ਦੈਵੀ-ਗੁਣ ਭਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ “ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ ਉਪਾਸਨਾ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਕ ਸ਼ੇਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਧਕ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਲਾਲਚ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਵਸ ਤੇ ਲਾਲਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਡਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ਹਵਸ ਉਸ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰੇਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਵਸ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਦਿਲ ਵਿੱਚੋਂ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਿੰਦਾਵਣ ਦੀਆਂ ਗੋਪੀਆਂ ਏਸ ਕਲੰਕ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਜੀ ਲਈ ਜੋ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਾਧਾਰਣ ਹੈ।

○ ○ ○

13.26 ਸ਼ਲੋਕ :

ਯਾਵਤੁ ਸਮ੍ਰ-ਯਾ-ਧਰੇ ਕਿਮ੍-ਚਿਤੁ, ਸਦ੍-ਤਵਮ੍ ਸਥਾਵਰ-ਯਾਨੁਮ੍ / ਕਥੋ-ਕਥੋ-ਯ-ਸਮ੍-ਯੋਗਾਤ, ਤਰੁ ਸਿਦ੍-ਹਿ ਭਰਤ-ਤ੍ਰ਷ਭੁ //

ਯਾਵਤੁ ਸਮ੍ਜਾਯਤੇ ਕਿਮ੍ਚਿਤੁ, ਸਦ੍ਤਵਮ੍ ਸ੍ਰਥਾਵਰ ਜੰਗਮਮ੍।

ਕੁਸੇਤ੍ਰੁ ਕੁਸੇਤ੍ਰੁ ਗ੍ਰਹ੍ਯ ਸਮ੍ ਯੋਗਾਤ੍, ਤਤ੍ ਵਿਦ੍ (ਹਿ) ਭਰਤ ਅੜ੍ ਸਭੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਾਵਤੁ : ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੈ। ਸਮ੍ਜਾਯਤੇ : ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਮ੍ਚਿਤੁ : ਕੋਈ। ਸਦ੍ਤਵਮ੍ : ਜੀਵ। ਸ੍ਰਥਾਵਰ ਜੰਗਮਮ੍ : ਗਤੀਹੀਣ ਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ। ਕੁਸੇਤ੍ਰੁ ਕੁਸੇਤ੍ਰੁ ਗ੍ਰਹ੍ਯ ਸਮ੍ ਯੋਗਾਤ੍ : ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਾ ਤੇ ਕੁਸੇਤ੍ਰੁ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮਿਲਾਪ ਤੋਂ। ਤਤਵਿਦ੍ : ਉਹ, ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਭਰਤਤ੍ ਅੜ੍ ਸਭੁ : ਹੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੇਸ਼ਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੋ ਭਰਤ ਸੋਸ਼ਠ ! ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਗਤੀਹੀਣ ਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪਦਾਰਥ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਰ ਤੇ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਰ ਗ੍ਰਹ੍ਯ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਪਦਾਰਥ ‘ਕੁਸੇਤ੍ਰੁ’ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਇਸ ਕੁਸੇਤ੍ਰੁ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਸਦਾ ਇੱਕ ਰਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹ ‘ਕੁਸੇਤ੍ਰੁ ਗ੍ਰਹ੍ਯ’ ਹੈ, ਉਸ ਕੁਸੇਤ੍ਰੁਗ੍ਰਹ੍ਯ (ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸਥਿਤ) ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਜੋ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ, ਮੈਂ ਮੇਰੇ ਪਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਉਹੀ ਕੁਸੇਤ੍ਰੁ ਤੇ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰੁਗ੍ਰਹ੍ਯ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਸੰਯੋਗ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸ੍ਰਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਪੈਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ 13.21 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕੁਸੇਤ੍ਰੁ ਕੁਸੇਤ੍ਰੁ ਗ੍ਰਹ੍ਯ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨੂੰ ਗੁਣ ਸੰਗ ਪਦ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰ੍ਯ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਜੀਵਾਤਮਾ ਭੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਤ੍ ਵਿਦ੍ (ਹਿ) ਧਿ ਭਰਤ ਅੜ੍ ਸਭੁ - ਇਹ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਰ ਗ੍ਰਹ੍ਯ ਕੁਸੇਤ੍ਰੁ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਇਹ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਤਦ ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਤੂੰ ਠੀਕ ਸਮਝ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਰ ਤੇ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਰ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਿਨੇਮਾ ਰਾਹੀਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਦੇ ਜੰਤਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। (ਸਕਰੀਣ) ਪਰਦਾ ਅਡੋਲ ਬੱਡੋਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋੜੀਂਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਚੁਸਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਮਿਲੀ ਜੁਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਪਰਛਾਈਂ ਤੇ ਅਹਿਲ ਪਰਦੇ ਦਾ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਪਰਦੇ ਉੱਪਰ ਜਲਦੀ ਅੱਗ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਜਲਦੀ ਅੱਗ ਦਾ ਪਰਦੇ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਬਿਲਕੁਲ ਇਸ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਹੀ, ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਰ ਤੇ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸਰਬ-ਲੋਕ ਅਤੇ ਉਸ ਉਪਰਲੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਅਦਭੁਤ ਹੈ। ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਉੱਪਰ ਸੋਸ਼ਠ ਮੰਨ ਕੇ ਥੋਪੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗਤੀਹੀਣ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਰ ਗਿਆਨ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਸਿਰ ਪੈਦਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਰ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਰ ਨਾਲ ਪਹਿਚਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਅਗਿਆਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਰ ਤੇ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਚਰਿਤਰਾਤਮਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਠੀਕ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਾਂ ਹਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਇਹ ਇੱਜ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਰਲੇ ਮਿਲੇ ਹਨ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ “ਉਸ ਵਸਤੂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੱਖਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਮੱਖਣ

ਅਤੇ ਲੱਸੀ ਦੋ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਜੋ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੂਰਣ ਨਿਰਪੇਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਵੰਸਥਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਨਿਜਤੱਵ ਨੂੰ ਸਮਾਧੀ ਵਿੱਚ ਭੁਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਨਿਰਗਣ ਬ੍ਰਹਮ ਜੋ ਨਿਰਪੇਖ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ, ਨਾਲ ਇੱਕ ਮਿੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹੋ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਜੀਵ ਵਿਅਕਤੀ ਅਥਵਾ ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ ਤੇ ਹਉਮੈ ਰੂਪੀ ਵਿਅਕਤੀਵਾਤ ਨੂੰ ਗੁਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਈਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਚੌਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਣ ਲੱਗਦੇ ਹੋ।” ਗਿਆਨ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

○ ○ ○

13.27 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਮਮ੍ ਸਰਵੇ਷ੁ ਭੂਤੇ਷ੁ, ਤਿ਷ਨਤਮ੍ ਪਰਮ-ਈਸ਼ਰਮ੍। ਵਿ-ਨਸ-ਯਤਸੁ ਅ-ਵਿ-ਨਸ-ਯਨਤਸੁ, ਧ: ਪਸ਼ਯਤਿ ਸ: ਪਸ਼ਯਤਿ ॥

ਸਮਮ੍ ਸਰਵੇ਷ੁ ਭੂਤੇ਷ੁ, ਤਿਸ਼ਟੰਤਮ੍ ਪਰਮ ਈਸ਼ਵਰਮ੍।

ਵਿਨਸ੍ ਯਤਸੁ ਅਵਿਨਸ੍, ਯੰਤਮ੍ ਯਹ ਪਸ਼ਯਤਿ ਸਹਿਸ੍-ਯਤਿ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਮਮ੍ : ਬਰਾਬਰ। ਸਰਵੇ਷ੁ : ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ। ਭੂਤੇ਷ੁ : ਸਾਰੇ ਜੀਵ। ਤਿਸ਼ਟੰਤਮ੍ : ਸਥਾਪਿਤ, ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਈਸ਼-ਵਰਮ੍ : ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਭੂ। ਵਿਨਸ੍ ਯਤਸੁ : ਜੋ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਗੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ। ਅਵਿਨਸ੍ ਯੰਤਮ੍ : ਜੋ ਵਿਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਪਸ਼ਯਤਿ : ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਸਹ : ਉਹ। ਪਸ਼ਯਤਿ : ਵੇਖਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸਮਸਤ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਭਾਵ ਨਾਲ, ਵਿਨਾਸ਼ ਰਹਿਤ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਜੋ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਮਮ੍ ਸਰਵੇ਷ੁ ਭੂਤੇ਷ੁ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਸ਼ਭ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਹਨ। ਸਤੋਂ ਰਜੋਂ ਤਮੋਂ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਸ਼ਕਲ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਹਨ। ਲੰਮੇ ਚੌੜੇ ਤੇ ਭਾਂਤਿ ਭਾਂਤ ਦੇ ਹਨ। ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਮ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਤਿਸ਼ਟੰਤਮ੍ = ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਉਤਪਤੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਲਾਜ - ਤਿੰਨੇ ਅਵੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਰਗ ਪ੍ਰਲਾਜ ਮਹਾਸਰ੍ਗ ਮਹਾਪਰਲਾਜ, ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਚੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਗਤੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਯੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਵੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰ ਅਸਥਿਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਤ ਨਿਰੰਤਰ ਇੱਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਪਰਮ ਇਸ਼ਵਰਮ੍ - ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਈਸ਼ਵਰ ਅਰਥਾਤ ਮਾਲਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮੰਨਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਜੜ੍ਹ ਚੇਤਨ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਰਮ ਈਸ਼ਵਰ ਹਨ। ੦ ਵਿਨਸ੍ ਯਤਸੁ ਅਵਿਨਸ੍ ਯੰਤਮ੍, ਯਹ ਪਸ਼ਯਤਿ - ਪ੍ਰਤਿ ਛਿਣ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਵੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਨਾਸ਼ ਰਹਿਤ ਸਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜੋ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਅਸਲ ਉਹੋ ਹੀ ਸਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਗੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਦੇਖਣਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਦਾ ਅੰਗ ਸੰਗ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਸਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਚਿੱਤਾਕਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਚਿਦੰਬਰਮ ਜਾਂ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਪਰਦਾ। ਇਹ ਸਥਾਈ ਨੀਂਹ-ਪੱਥਰ ਹੈ। ਪਰਦੇ ਉੱਪਰ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੇ ਜਗਤ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਕਰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਿਨਮੇ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਪਰਦਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਿੱਡੇ ਲੱਗਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਉੱਪਰ ਜੋ ਤਸਵੀਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼, ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਜ਼ਾਰੇ ਵਿੱਚ, ਵਿਆਪਕ ਲੋਕ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਗਿਆਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ, ਵਿਆਪਕ ਲੋਕ ਦਾ ਧਿਆਲੀ ਰੂਪ ਅਸਲ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਅਣਜਾਣਿਆ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਜਦੋਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਕੀ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ? ਇਸਦਾ ਉੱਤਰ ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ੦ ‘ਸੂਰਜ ਬਰਾਬਰ-ਬਰਾਬਰ ਆਪਣੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਹਰ ਥਾਂ ਵੰਡਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਦਲ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਟੁਕੜਾ ਢਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੂਰਜ ਸਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ, ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਗਿਆਨ ਪਾਸੋਂ ਛੁਪਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪਰਦਾ ਹਟਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਤਿ ਚਿੱਤ ਆਨੰਦ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਹਰ ਥਾਂ ਹਰ ਜੀਵ ਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

13.28 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਮਮ੍ ਪਸ਼ਯਨ੍ ਹਿ ਸਰਵੰਤ, ਸਮ-ਅਵ-ਸਿਥਤਮ੍ ਈਸ਼ਰਮ੍। ਨ ਹਿਨਸਿਤ ਆਤਮਨ, ਤਤ: ਧਾ-ਤਿ ਪਰਾਸ੍ ਗਤਿਸ੍ ॥

ਸਮਮ੍ ਪਸ਼ਯਨ੍ ਹਿ ਸਰਵੰਤ, ਸਮ ਅਵ ਸਿਥਤਮ੍ ਇਸ਼ਵਰਮ੍।

ਨ ਹਿਨਸਿਤ ਆਤਮਾ ਆਤਮਾਨਮ੍, ਤਤਹ ਧਾਤਿ ਪਰਮ੍ ਗਤਿਸ੍

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਮਮ੍ : ਬਰਾਬਰ ਬਰਾਬਰ। ਪਸ਼ਯਨ੍ : ਦੇਖਦੇ ਹੋਇਆਂ। ਹਿ : ਸੱਚਾਮੁੱਚ। ਸਰਵੰਤ : ਹਰ ਥਾਂ ਉੱਪਰ। ਸਮ-ਅਵਸਿਥਤਮ੍ : ਬਰਾਬਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ। ਇਸ਼ਵਰਮ੍ : ਪ੍ਰਭੂ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਹਿਨਸਿਤ : ਤਬਾਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ : ਆਤਮਾ। ਆਤਮਾ ਨਮ੍ : ਸਵੈ, ਆਪਾ। ਤਤਹ : ਫਿਰ। ਧਾਤਿ : ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਮ੍ : ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ। ਗਤਿਸ੍ : ਮੰਜ਼ਿਲ, ਟਿਕਾਣਾ, ਮੰਤਵ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਰਾਬਰ ਬਰਾਬਰ, ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਬਿਗਾਜਮਾਨ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਖੁਦੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਹ ਪਰਮਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਮਮ੍ ਪਸ਼ਯਨ੍ ਹਿ ਸਰਵੰਤ... ਆਤਮਨਮ੍ : ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਜੜ੍ਹ ਚੇਤਨ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਚ ਨੀਚ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਾਮਾਨ ਗੀਤੀ ਤੋਂ ਪਰਿਪੂਰਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਉਸ

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਅਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਹੱਤਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ੦ ਜਿਹੜਾ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਦੇ ਬੀਮਾਰ ਹੋਣ 'ਤੇ ਬੀਮਾਰ, ਤੰਦਰਸਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਤੰਦਰਸਤ, ਸਰੀਰ ਦੇ ਜਨਮ ਲੈਣ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਜਨਮ ਤੇ ਮਰਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਕਾਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਟੀ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਹ ਨਾ ਆਪਣੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਸਰੀਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ (ਸਰੂਪ ਦੀ) ਹੱਤਿਆ ਅਰਥਾਤ ਅਭਾਵ ਕਦੇ ਕੋਈ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਤੇ ਆਪਣਾ ਅਭਾਵ ਕਦੇ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਅਭਾਵ ਕੋਈ ਕਰਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਤਤਹ ਯਾਤਿ ਪਰਮਾਤਮੁ - ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਜੋ ਉਚ ਨੀਚ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਟਕਣ ਸੀ - ਵਾਰ ਵਾਰ ਮਰਨਾ ਜੰਮਨਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਭ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਅਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਪਰਮਗਤੀ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਨਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਭੈੜਾ ਕੰਮ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਉੱਪਰ ਹੀ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਏਸੇ ਭਰੋਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜਨਮਾਂ ਨੂੰ ਚਾਲ੍ਹ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਉਹ ਇਸ ਉਲੜਨ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੌਤ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਵਿਨਾਸੀ ਆਤਮਾ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਜੀਵ ਤਬਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਇਸ ਬਹਿਮਡ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸਰੂਪ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਅਸਵੀਕਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹੀ ਦੁੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਮੰਤਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਸਾਵੇ, ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ। ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੰਤਵ ਹੈ। ਕੀ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਕੋਲੋਂ ਕਰਮ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵੇਖੋ ਅਗਲਾ ਸਲੋਕ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨਾ ੦ “ਜਦੋਂ ਆਹਲਣਾ ਤੌੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਛੀ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਉੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਸਰੀਰ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਮੋਹ ਵੀ ਸਰਬ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਉੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਿੱਕ ਹੋ ਜਾਵੇ”।

* * *

13.29 ਸਲੋਕ :

ਪ੍ਰ-ਕ੃-ਤਾ ਏਵ ਚ ਕਮਾਣਿ, ਕਿਧਾਮਾਣਿ ਸਰਕਸਾ। / ਧ: ਪਲਾਤਿ ਤਥਾ ਆਤਸਾਨਸ, ਅ-ਕਰਤਾਰਸ ਸ: ਪਲਾਤਿ॥

ਪ੍ਰਕੁਤਯਾ ਏਵ ਚ ਕਰਮਾਣਿ, ਕਿਧਾਮਾਣਿ ਸਰਵਸ਼ਹ।

ਯਹ ਪਸ੍ਰਯਤਿ ਤਥਾ ਆਤਮਾਨਸ, ਅਕਰਤਾ ਰਮਸਹ ਪਸ੍ਰਯਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪ੍ਰਕੁਤਯਾ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਰਾਹੀਂ। ਏਵ : ਇਕੱਲਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਕਰਮਾਣਿ : ਕਿਰਿਆਵਾਂ। ਕਿਧਾਮਾਣਿ = ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦਿਆਂ। ਸਰਵਸ਼ਹ : ਸਾਰੇ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਪਸ੍ਰਯਤਿ : ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਤਥਾ : ਭੀ। ਆਤਮਾ ਨਾਸ : ਸਵੈ। ਅਕਰਤਾਰਮਸਹ : ਕਿਰਿਆ ਰਹਿਤ। ਸਹ : ਉਹ। ਪਸ੍ਰਯਤਿ : ਦੇਖਦਾ ਹੈ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ, ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਏ ਸੰਪੂਰਣ ਗੁਣ ਹੀ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਕਰਤਾ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹੋ ਯਥਾਰਥ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪ੍ਰਕੁਤਯਾ ਏਵ ਚ ਕਰਮਾਣਿ - ਕਿਧਾਮਾਣਿ ਸਰਵਸ਼ਹ : ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨ ਤੱਤਵ ਸੁਭਾਵਿਕ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਸਮ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਉਸ ਚੇਤਨ ਤੱਤਵ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਕਿਰਿਆਸੀਲ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਿਤ ਨਿਰੰਤਰ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਅਕਿਰਿਆ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ (ਸਰਗ ਅਵੱਸਥਾ - ਸਕਿਰਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਲਾਜ ਅਵੱਸਥਾ = ਅਕਿਰਿਆ) ਪਰ ਸੂਖਮ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਲਾਜ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਕਿਆਸੀਲਤਾ ਮਿਠਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਜਦ ਪ੍ਰਲਾਜ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸਰਗ ਅਵੱਸਥਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਚੱਲਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੂਖਮ ਕਿਰਿਆ ਚੱਲਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਸੂਖਮ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਅਕਿਰਿਆ ਅਵੱਸਥਾ ਕਿਹੜੇ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਮਹਾਸਰਗ ਵਿੱਚ ਜਦ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰਗ ਦੇ ਮੁੜ ਵਿੱਚ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ, ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸਰਗ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਰਗ ਦਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਭਾਗ ਆਉਣ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਪਰਲੋ ਵੱਲ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਸਥੂਲ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਕਿਰਿਆ ਅਵੱਸਥਾ ਕਿਹੜੇ ਹਨ। ਜੇ ਪ੍ਰਲਾਜ ਦੇ ਮਹਾ ਪ੍ਰਲਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਅਕਿਰਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਲਾਜ ਮਹਾ ਪ੍ਰਲਾਜ ਦਾ ਆਦਿ ਮੱਧ ਤੇ ਅੰਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗਾ? ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੂਖਮ ਕਿਰਿਆ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਗ ਅਵੱਸਥਾ ਦੀ ਅਪੇਖਸ਼ਾ ਪ੍ਰਲਾਜ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਪੇਕਸ਼ਾ-ਕਿਤੁ ਅਕਿਰਿਆਤਾ ਹੈ। ਸਰਵਥਾ ਅਕਿਰਿਆਤਾ ਨਹੀਂ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਦਾ, ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਅਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਦੇ ਚੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਦੀ, ਗੈਸ਼ਨੀ ਮੱਧ ਸਮੇਂ (ਦੁਪਹਿਰ) ਤੱਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਅੰਤ ਛਿਪਣ ਸਮੇਂ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਸੂਰਜ ਢੱਬਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਹਨੇਰਾ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਇੱਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਅੰਧਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਰਗ ਤੇ ਪ੍ਰਲਾਜ ਮਹਾਸਰਗ ਤੇ ਮਹਾ ਪ੍ਰਲਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਏਵ ਸ਼ਬਦ ਨਿਸ਼ਚਿ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਹੈ। ੦ ਯਹ ਪਸ੍ਰਯਤਿ ਤਥਾ ਆਤਮਾਨਸ - ਅਕਰਤਾਰਮਸਹ ਪਸ੍ਰਯਤਿ - ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਸਥੂਲ ਸੂਖਤਮ ਤੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਚੱਲਣਾ ਫਿਰਨਾ ਉੱਠਣਾ ਬੈਠਣਾ, ਘਟਨਾ ਵਧਣਾ, ਹਿੱਲਣਾ ਜੁੱਲਣਾ, ਸੋਨਾ ਜਾਗਣਾ, ਚਿੱਤਨ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਜੋ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੇ (ਖੁਦ) ਵੱਲੋਂ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ

ਸ਼ਵਯੰ (ਖੁਦ) ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਿਰਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ - ਅਜਿਹਾ ਜੋ ਦੇਖਦਾ ਹੈ - ਅਰਥਾਤ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹੋ ਹੀ ਠੀਕ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਕਰਤਵ (ਅਕਰਤਾਪਨ) ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਏਥੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਗੱਲਾਂ ਇੱਕ ਹੀ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸਭ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਗੁਣ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਹਨ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਕਾਰਯ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਗੁਣ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਆਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਗਰਮੀ ਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤਾਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨਾ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਤਾਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਅਵੱਸਥਾ ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਆਤਮਾ ਤਾਂ ਕਿਰਿਆ-ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਰੀਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਵੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਹੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕਿਸ਼ਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਮੰਨ ਕੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜੋ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ, ਜਿਵੇਂ ਉਤਪਤੀ, ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਰਹਿਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਾਂ ਮਾਝਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ-ਰਹਿਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਆਂਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

○ ○ ○

13.30 ਸ਼ਲੋਕ :

ਯਦਾ ਭੂਤ-ਪ੃ਥਕ-ਭਾਵਸ, ਏਕ-ਸਥਮੁ ਅਨੁ-ਪਥਾਤਿ। ਤਤ: ਏਕ ਚ ਵਿ-ਸ਼ਟਾਰਸ, ਬ੍ਰਹਮ ਸਮ੍-ਪਦ-ਧਰੇ ਤਦਾ॥

ਯਦਾ ਭੂਤ ਪ੍ਰਥਕ ਭਾਵਸ, ਏਕ ਸਮ੍-ਪਦਾਤਿ।

ਤਤਹ ਏਵ ਚ, ਵਿਸ੍ਤਾਰਸ, ਬ੍ਰਹਮ ਸਮ੍-ਪਦਯਤ ਤਦਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਦਾ : ਜਦੋਂ। ਭੂਤ ਪ੍ਰਥਕ ਭਾਵਸ : ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪ। ਏਕਸਥਮੁ : ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਹੇ। ਅਨੁਪਸ਼ਯਤਿ : ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਤਤਹ : ਉਸ ਤੋਂ। ਏਵ : ਇਕੱਲਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਵਿਸ੍ਤਾਰਸ : ਫੈਲੇ ਹੋਏ। ਬ੍ਰਹਮੁ : ਬ੍ਰਹਮ। ਸਮ੍ਪਦਯਤ : ਉਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਦਾ : ਤਦ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰਾ ਵਿਸਥਾਰ ਉਸ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਯਦਾ ਭੂਤ ਪ੍ਰਥਕ ਭਾਵਸ..... ਬ੍ਰਹਮ ਸਮ੍-ਪਦਯਤੇ ਤਦਾ = ੦ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ 1. ਕਿਰਿਆ 2. ਪਦਾਰਥ ੦ ਜਿਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੇਜ਼ਰਾ ਯੂਜ, ਅੰਡਜ, ਉਦਿਜ ਤੇ ਸ੍ਰਵੰਤੇ ਪਾਣੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਥੂਲ ਸੂਖਮ ਤੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਦੇ ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨਾਂ ਰੂਪ ਸ਼ਕਲ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਗੁਣ ਵਿਕਾਰ ਉਪਤੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਲਯ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਆਪਣੇ ਸੁਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਜਨਯ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਣ ਨਾਲ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਰੂਪ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਦ ਇਹ ਸਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪਨ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਰੂਪ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਪਿਥਵੀ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ (ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ) ਸਰੀਰ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਥਵੀ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ 1. ਹੋਣਾ 2. ਕਰਨਾ। ੧. ਬੱਚੇ ਦਾ ਜਵਾਨ ਹੋਣਾ ਤੇ ਬੁੱਢਾ ਹੋਣਾ ਆਦਿ ਹੋਣਾ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ। ੨. ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਆਦਿ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਥਵੀ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਲੀਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ, ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਥਵੀ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੋ ਚੇਤਨ ਤੱਤਵ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਥਵੀ ਦੇ ਸੰਗ ਕਾਰਨ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਵਿਕਾਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ, ਪਰ ਉਹ ਸਦਾ ਅਸੰਗ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਲਹਿਰ, ਤੇਜ਼ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ, ਛੋਟੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ, ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ, ਝੱਗ, ਜਵਾਰ-ਭਾਟਾ ਆਦਿ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ - ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਅਯੋਗ ਮਾਇਆ ਸ਼ਕਤੀ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਬਹੁਰੂਪਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਬ੍ਰਹਮਾ ਉੱਪਰ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਜੀਵ, ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ ਅਸੰਗਤ ਅਥਵਾ ਬਾਹਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਗਤੀਗੀਣ-ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ-ਸ਼ਕਤੀ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਹਨ। ਅਸੀਮ ਨਿਰਪੇਖ ਸਤਿ-ਚਿੱਤ-ਆਨੰਦ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ, ਸਰਬ ਗਿਆਤਾ ਦਿਆਲੂ ਜਗਤ ਮਾਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਤੇ ਤਪਸ਼ ਇੱਕੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

○ ○ ○

13.31 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਜ-ਆਦਿ-ਤਵਾਤ ਨਿਰ-ਗੁਣ-ਤਵਾਤ, ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਅਧਯਮ-ਅ-ਵਿਵਾਹ:। ਸ਼ਾਰੀਰ-ਸਥ: ਅਧਿ ਕੌਨਤੇਯ, ਨ ਕਰੋਤਿ ਨ ਲਿਧਾਤੇ॥

ਅਨ੍ ਆਦਿ ਤੁਵਾਤ ਨਿਰਗੁਣ ਤੁਵਾਤ, ਪਰਮ ਆਤਮਾ ਅਯਮ੍ ਅਵਯਾਹ।

ਸ਼ਰੀਰ ਸ੍ਬਹ ਅਧਿ ਕੌਂਤੇਯ, ਨ ਕਰੋਤਿ ਨ ਲਿਪ੍ਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਨੁ ਆਦਿ ਤ੍ਰਵਾਤ੍ਰ : ਆਰੰਭ, ਆਦਿ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵ। ਨਿਰਗੁਣ ਤ੍ਰਵਾਤ੍ਰ : ਉਹ ਜੀਵ ਜੋ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬੰਚਿਤ ਹਨ। ਪਰਮ ਆਤਮਾ : ਪਰਮ ਸਵੈ। ਅਯਮ੍ : ਇਹ। ਅਵਯਯਹ : ਜੋ ਤਬਾਹ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਸਰੀਰ ਸ੍ਬਹ : ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ। ਅਧਿ : ਭਾਵੇਂ। ਕੌਂਤੇਯ : ਹੇ ਕੰਤੀ ਪੁੱਤਰ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਕਰੋਤਿ : ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਲਿਪ੍ਯਤੇ : ਕਲੰਕਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਨੁ ਆਦਿ ਤ੍ਰਵਾਤ੍ਰ ਨਿਰ ਗੁਣ ਤ੍ਰਵਾਤ੍ਰ - ਪਰਮ ਆਤਮਾ ਅਯਮ੍ ਅਵਯਯਹ : ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਉਨ੍ਹੀਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਨੂੰ ‘ਅਨਾਦਿ’ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਏਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ “ਅਨ ਆਦਿਤ੍ਰਵਾਤ੍ਰ” (ਜਿਸ ਦਾ ਆਦਿ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਵੇ) ਪਦ ਤੋਂ ਅਨਾਦਿ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਆਦਿ (ਆਰੰਭ) ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਕੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵੀ ਅਨਾਦਿ ਹੈ ? ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਗੁਣ ਤ੍ਰਵਾਤ੍ਰ - ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅਨਾਦਿ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪਰ ਪੁਰਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਤ (ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਨਿਰਵਿਕਾਰ) ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਸਾਖਸ਼ਾਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਨਾਸ਼-ਰਹਿਤ ਪਰਮ-ਸ਼ੁਦੱਧ ਆਤਮਾ ਹੈ। ੦ ਸਰੀਰ ਸ੍ਬਹ - ਅਧਿ ਕੌਂਤੇਯ ਨ ਕਰੋਤਿਨ ਲਿਪ੍ਯਤੇ - ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਨਾ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਰਮ ਨਾਲ ਲਿਪਤ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਨਾ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਅੱਗੇ ਹੀ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਤੇ ਅਵਵਿਨਾਸੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਤਵਯ ਤੇ ਭੋਗ ਤ੍ਰੱਤਵ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ੦ ਏਥੇ ਸ਼ਗੀਰ ਸ੍ਬਹ ਅਧਿ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਥਿਤ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਦਾ ਕਰਤਾ ਤੇ ਸੁਖ ਦੁੱਖ ਦਾ ਭੋਗਤਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਭੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਿਰਪੱਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਖ ਦੁੱਖ ਦਾ ਅਨਭਵ ਏਸੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਏਥੇ ਅਧਿ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨਾਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਹੋਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਸਦਾ ਹੀ ਨਿਰਲਿਪਤ ਅਸੰਗ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਕਦੇ ਹੋਈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੋਣ ਤੋਂ ਸਦਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਸਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸਭ ਕੁਝ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਮੰਨਣ 'ਤੇ ਵੀ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਘੁਲ ਮਿਲ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ, ਉਸ ਦੀ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਕਦੇ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਸਦਾ ਹੀ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਦਾ ਅਨਭਵ ਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵੀ ਵਿਕਿਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕਦੇ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਪ ਉਹ ਕਦੇ ਨਾ ਲਿਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਨਾ ਲਿਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਜੋ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਆਦਿ (ਆਰੰਭ) ਹੈ। ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਅਜਿਹੀ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਆਦਿ ਹੈ ਨਾ ਅੰਤ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਿਲਿਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ, ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣ ਹੋਣ ਦੋ ਨਾਤੇ ਜਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਅਵਵਿਨਾਸੀ ਹੈ। ਓਸ ਦੇ ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਹਲਚਲ ਤਾਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਕੋਈ ਵੀ ਕਰਮ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਲੰਕਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਬਾਹੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਸਤਹ ਉੱਪਰ ਤਾਂ ਹਲਚਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਹੇਠਾਂ ਢੂਘਾਈ ਵਿੱਚ ਅਸਨ ਚੈਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਕਿਰਿਆਸੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਰਿਆਸੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਮਤਾਨਸਾਰ, “ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਮੁੱਖ ਚਰਿੱਤਰੀ ਕੀ ਤੱਤ ਹਨ ? ਉਹ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਆਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਮਾਉਂਟ ਮੌਰੈ ਵਾਂਗ ਅਹਿਲ ਅਟੱਲ ਹੈ।”

○ ○ ○

13.32 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਰਾ ਸਰਵ ਗਤਮ੍ ਸੌਕਸ਼ਮ੍ ਯਾਤ੍ਰ, ਆਕਾਸ਼ਮ੍ ਨ ਉਪ ਲਿਪ੍ਯਤੇ॥

ਯਥਾ ਸਰਵ ਗਤਮ੍ ਸੌਕਸ਼ਮ੍ ਯਾਤ੍ਰ, ਆਕਾਸ਼ਮ੍ ਨ ਉਪ ਲਿਪ੍ਯਤੇ।

ਸਰਵਤ੍ਰ ਅਵ ਸ੍ਬਹਤਹ ਦੇਹੋ, ਤਥਾ ਆਤਮਾ ਨ ਉਪ ਲਿਪ੍ਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਥਾ : ਜਿਵੇਂ। ਸਰਵ ਗਤਮ੍ : ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲਣਾ, ਪਸਰਣਾ। ਸ਼ੌਕ ਸ਼ਮਾਤ੍ਰ : ਉਸ ਦੀ ਅਤਿ ਸੂਖਮਤਾ ਕਾਰਨ। ਆਕਾਸ਼ਮ੍ : ਆਕਾਸ਼ ਤੱਤ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਉਪਲਿਪ੍ਯਤੇ : ਕਲੰਕਿਤ ਹੋਏ। ਸਰਵਤ੍ਰ : ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ। ਅਵਸ਼ਿਤਹ : ਸਥਿਤ ਹੋਣਾ, ਬੈਠਣਾ। ਦੇਹੋ : ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ। ਤਥਾ : ਅਜਿਹਾ। ਆਤਮਾ : ਅੰਤਰਕਰਣ, ਸਵੈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਉਪਲਿਪ੍ਯਤੇ : ਕਲੰਕਿਤ ਹੋਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਵੇਂ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲਿਆ ਆਕਾਸ਼ ਸੂਖਮ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਕਲੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। (ਉਸ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਦਾਗ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ) ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਬਿਗਜਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਆਤਮਾ ਕਲੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਥਾ ਸਰਵ ਗਤਮ੍ ਸੌਕਸ਼ਮ੍ ਯਾਤ੍ਰ : ਕਰਮ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਭੋਗ ਦਾ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਫਲ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਭੋਗਤਾ ਦਾ ਕਰਤਵੁ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅਨਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਕਰਤਵੁ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਾਵੀਂ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਭੋਗਤਾ ਦੇ ਕਰਤਵੁ ਦੀ ਨਿਖੇਣੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭੋਗਤਾ ਦੇ ਕਰਤਵੁ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋਣ 'ਤੇ ਤਿਆਗ ਤਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਲ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋਣ 'ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਭੀ ਕਰਤਵੁ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਕੰਮ ਹਵਾ ਸੂਰਜ ਪਾਣੀ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ ਅਪਣੇ ਕਾਰਜ, ਹਵਾ ਆਦਿ ਚਾਰਾਂ ਭੂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਚਾਰੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਤੱਤ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹਨ ਪਰ ਆਕਾਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਇਹ ਚਾਰੇ ਸੁਲੂਲ ਹਨ। ਆਕਾਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸੂਖਮ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਤੱਤ ਸੀਮਤ ਹਨ, ਸ਼ਾਂਤ ਹਨ ਪਰ ਆਕਾਸ਼ ਅਸੀਮ ਹੈ। ਅਨੰਤ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਭੂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ

ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਸਰਵਤ੍ਰ ਅਵਸਿੱਥਤਹ ਦੇਹੇ, ਤਥਾ ਆਤਮਾ ਨਾ ਓਪ ਲਿਪ੍ਯਤੇ - ਜਿਵੇਂ ਆਕਾਸ਼ ਹਵਾ ਆਦਿ ਚਾਰੇ ਭੂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਲੁਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ, ਸਭ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਆਤਮਾ ਕਿਸੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਆਤਮਾ ਸਭ ਵਿੱਚ ਪਰਿਪੂਰਣ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਘੁਲਦੀ ਮਿਲਦੀ ਨਹੀਂ। ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਿਤ ਸਰਵਗਤ ਅਚੱਲ ਸਨਾਤਨ ਅਤੇ ਅਚਿੰਤ ਤੇ ਅਵਿਕਾਰੀ ਹੈ। (2.24-25) ਇਸ ਅਭਿਲਾਸੀ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਵਿਆਪਤ ਹੈ (2.17)।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਪਰਪੱਕਤਾ ਦ੍ਰਿੜਤਾ, ਦ੍ਰਵਤਾ ਅਤੇ ਗੈਸ ਪ੍ਰਕਿਆ - ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਿੰਨ ਅਵਸੱਥਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਡ ਬਣ ਜਾਣ ਦੀ ਅਵਸੱਥਾ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਗੰਦਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਤਿ ਸੂਬਿਮਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ ਤੱਤ, ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਤਿ-ਸੂਬਿਮਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਪਰ ਦੂਜੇ ਤੱਤ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਤਮਾ ਅਤਿ-ਸੂਬਿਮਤਾ ਹੈ। ਅਤਿ-ਸੂਬਿਮਤਾ ਦੇ ਨਾਤੇ ਓਸ (ਪ੍ਰਭੂ) ਨੂੰ ਕਲੰਕਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਆਕਾਸ਼ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪਸਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਟ੍ਰਕੜੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਏਸੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤ ਆਕਾਸ਼ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪਸਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਭੈਤਿਕ ਰੂਪ, ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ, ਨਾ ਢੁਕਾੜ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਚੀਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਨਾ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਛਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ “ਗਿਆਨ ਸਤਿ ਹੈ ਅਗਿਆਨ ਅਸਤਿ ਹੈ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮਵਾਰ ਧਰਮ, ਅਧਰਮ ਹੈ, ਦੋਹਰੇ ਦਵੈਤ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪ੍ਰਭੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਪਹੁੰਚ ਹੈ, ਪਰੇ ਹੈ।”

○ ○ ○

13.33 ਸ਼ਲੋਕ :

ਯਥਾ ਪ੍ਰ-ਕਾਸਾਵਤਿ ਏਕ; ਕ੃ਤਸਮ੍ਰ ਲੋਕਸਮ੍ਰ ਇਸਮ੍ਰ ਰਾਵਿ; / ਕਥੇਤਸਮ੍ਰ ਕ੍ਰਿਤੀ ਤਥਾ ਕ੃ਤਸਮ੍ਰ, ਪ੍ਰ-ਕਾਸਾ-ਅਵਤਿ ਭਾਰਤ //

ਯਥਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਯਤਿ ਏਕਹ, ਕ੍ਰਤਸਮਨਮ੍ ਲੋਕਮ੍ ਇਸਮ੍ਰ ਰਵਿਹ।

ਕੁਸ਼ੇਤਮ੍ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰੀ ਤਥਾ ਕ੍ਰਤਸਮਨਮ੍, ਪ੍ਰਕਾਸ਼੍ ਅਯਤਿ ਭਾਰਤ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਥਾ : ਕਿਵੇਂ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਯਤਿ : ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਕਰਨਾ। ਏਕਹ : ਇੱਕ। ਕ੍ਰਤਸਮਨਮ੍ : ਸਮੁੱਚਾ। ਕ੍ਰਤਸਮਨਮ੍ ਲੋਕਮ੍ : ਕੁੱਲ ਸੰਸਾਰ। ਇਸਮ੍ਰ : ਇਹ। ਰਵਿਹ : ਸੂਰਜ। ਕੁਸ਼ੇਤਮ੍ : ਸੈਦਾਨ। ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰੀ : ਸੈਦਾਨ ਦਾ ਮਾਲਕ। ਤਥਾ : ਇੱਜ। ਕ੍ਰਤਸਮਨਮ੍ : ਸਾਰਾ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਯਤਿ : ਰੌਸ਼ਨ ਕਰਨਾ। ਭਾਰਤ : ਹੈ ਭਾਰਤ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਭਾਰਤ ਵੰਸ਼ੀ! ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਹੀ ਸੂਰਜ ਇਸ ਸੰਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਮਿੰਡ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਹੀ ਆਤਮਾ ਸੰਪੂਰਣ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਕੋ ਕੁਸ਼ੇਤੀ ਅਰਥਾਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਮੁੱਚੇ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- - ੦ ਯਥਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਯਤਿ ਏਕਹ ਕ੍ਰਤਸਮਨਮ੍ ਲੋਕਮ੍ ਇਸਮ੍ਰ ਰਵਿਹ = ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇਸ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਾੜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ, ਇੱਕ ਸੂਰਜ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਸੂਰਜ ਵਿੱਚ ‘ਮੈਂ’ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਤੱਵ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੇਦ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪਸੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੇਦ ਪਾਠ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰੂਪੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਏਥੇ ‘ਲੋਕ’ ਸ਼ਬਦ ਮਾੜ ਸੰਸਾਰ (ਚੌਦਾਂ ਭਵਨਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ) ਕਾਰਣ ਕਿ ਮਾੜ-ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਭੀ (ਚੰਦ੍ਰਾ ਤਾਰੇ ਅੱਗ ਮਣੀ ਜੜੀ ਬੂਟੀਆਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਸੂਰਜ ਦਾ ਹੈ। ੦ ਕੁਸ਼ੇਤਮ੍ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰੀ ਤਥਾ ਕ੍ਰਤਸਮਨਮ੍ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਯਤਿ ਭਾਰਤ = ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਇੱਕ ਹੀ ਕੁਸ਼ੇਤੀ (ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਗਯ੍, ਆਤਮਾ) ਸੰਪੂਰਣ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਸਾਰੇ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਰੂਪ ਸੰਪੂਰਣ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਸੂਰਜ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸਥੂਲ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿੱਚ ਸਥੂਲ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰੀ ਕੇਵਲ ਸਥੂਲ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ (ਸੰਸਾਰ) ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਉਹ ਸਥੂਲ ਸੂਬਿਮਤ ਤੇ ਕਾਰਣ - ਤਿੰਨਾਂ ਸਰੀਰਾਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ 'ਤੇ ਵੀ ਸੂਰਜ ਵਿੱਚ ਭੋਗ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਵਿੱਚ ਅਭਿਮਾਨ ਕਰਤੱਵ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਹ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਵਸਤੂ ਬਿਨਾ ਆਸਰੇ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਬਿਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਗਿਆਨ) ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰੀ ਸੰਪੂਰਣ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਤੀਆਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸਕ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਸੂਹਜ - ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਅਜਿਹਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਮੁੱਚੇ-ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਾਨਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਨੀਵੇਂ ਜਾਂ ਉੱਚੇ ਜੀਵ ਉਸੇ ਸੋਤੇ ਤੋਂ ਚੇਤਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਸੂਰਜ ਸਾਰਿਆਂ ਜੀਵਾਂ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਬਰਬਾਰ ਦਾ ਚਾਨਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਂ ਜਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਤੇ ਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੂਰਜ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਸੰਖਾਂ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਆਪਣੀ ਅਸਲ ਸ਼ਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੇ ਤੀਬਰਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਘਟਾਉਂਦੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੈਤਾਂ ਦੀ ਬਦਨੀਤੀ ਤੇ ਅਧਿਵਤਰਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਘਟਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ੦ “ਬ੍ਰਹਮ - ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਲੈਪ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਕੋਈ ਇੱਕ ਇਸ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਝੂਠ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸਮਝ ਸੂਝ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਾਂ ਚੌਂ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਜੋ ਜੋ ਵਿਧੀਆਂ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।”

○ ○ ○

13.34 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕ੍ਰਿਤ-ਕ੍ਰਿਤ-ਜਨੋ : ਏਕਮ, ਅਨਤਰਮ ਜਾਨ-ਚਕੁਣਾ। ਭੂਤ-ਪ੍ਰ-ਕ੃ਤਿ-ਸੋਕਸਮ ਚ, ਯੇ ਕਿਦੁ: ਧਾਨਿ ਤੇ ਪਰਮ॥

ਕੁਸ਼ੇਤਰੁ ਕੁਸ਼ੇਤਰੁ ਗ੍ਰਯੋਹ ਏਵਮੁ ਅੰਤਰਮੁ ਗ੍ਰਯਾਨੁ ਚਕਸੁਸ਼ਾ॥

ਭੂਤੁ ਪ੍ਰਕਾਰਿ ਮੌਕਸਮੁ ਚ, ਏਵਿਦੁਹੁ ਯਾਂਤਿ ਤੇ ਪਰਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕੁਸ਼ੇਤਰੁ ਕੁਸ਼ੇਤਰੁ ਗ੍ਰਯੋਹ : ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਤੇ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ। ਏਵਮੁ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਅੰਤਰਮੁ : ਵਿਸ਼ੇਸ਼। ਗ੍ਰਯਾਨੁ ਚਕਸੁਸ਼ਾ : ਗਿਆਨ ਨੇਤਰਾਂ ਨਾਲ। ਭੂਤੁ ਪ੍ਰਕਾਰਿ ਮੌਕਸਮੁ : ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਚ : ਅਤੇ। ਯੇਵਿਦੁਹੁ : ਕੌਣ/ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਯਾਂਤਿ : ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੇ : ਉਹ। ਪਰਮੁ : ਪਰਮ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਨੇਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਥਵਾ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਤੇ ਭੂਤੁ ਪ੍ਰਕਿਰਿਤੀ ਮੌਕਸ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਉਹ ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕੁਸ਼ੇਤਰੁ ਕੁਸ਼ੇਤਰੁ ਗ੍ਰਯੋਹ ਏਵਮੁ, ਅੰਤਰਮੁ ਗ੍ਰਯਾਨੁ ਚਕਸੁਸ਼ਾ - ਸਤੁ ਅਸਤੁ, ਨਿਤ੍ਯ ਅਨਿਤ੍ਯ, ਕੁਸ਼ੇਤਰੁ ਗ੍ਰਯੁ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਾਣਨ ਦਾ ਨਾਂ ਗਿਆਨ ਚਕਸੁ ਹੈ = ਵਿਵੇਕ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਸ਼ੇਤਰੁ ਵਿਕਾਰੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਇੱਕ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇੱਕ ਛਿਣ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵੀ ਛਿਣ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਇਸ ਕੁਸ਼ੇਤਰੁ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ, ਕੁਸ਼ੇਤਰੁ ਗ੍ਰਯੁ ਸਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਸ਼ੇਤਰੁ ਗ੍ਰਯੁ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਨਾ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਨਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੀ ਗਿਆਨ ਚਕਸੁ ਤੋਂ ਕੁਸ਼ੇਤਰੁ ਕੁਸ਼ੇਤਰੁ ਗ੍ਰਯੁ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੈ। ੦ ਭੂਤੁ ਪ੍ਰਕਾਰਿ ਮੌਕਸਮੁ ਚ, ਏ ਵਿਦੁਹੁ ਯਾਂਤਿ ਤੇ ਪਰਮੁ - ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਵੇਕ ਅਥਵਾ ਬੋਧ ਹੋਣ 'ਤੇ ਭੂਤੁ ਪ੍ਰਕਿਰਿਤੀ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਣ 'ਤੇ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਤੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਅਲਗਾਵ ਦਾ ਠੀਕ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸਾਧਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਦਵਾਈ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾਕਟਰ ਮਰੀਜ਼ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਚਾਰਿਤਰੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਬਿਮਾਰੀ ਜਾਂ ਬਿਮਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਲਾਜ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਤੇ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ, ਸ਼ਰਧਾਮਈ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਮੁਢਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਦੈਵੀ ਅੱਖ ਹੀ ਸਤ ਦਾ ਮਾਰਗ ਖੋਲਦੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਉਪਾਸਕ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾਂਦੀ। ਮੁੱਢਲਾ ਗਿਆਨ - ਉਸ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਪਨਾ ਤੇ ਉਲਝਣ ਜੋ ਇਸ ਧਰਤੀ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਸਰੂਪ ਕੇਵਲ ਸਮਾਪਨੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਆਧਾਰ ਨੀਂਹ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਤੀ ਕਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਲਝਣਾਂ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸੁਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੋਣ ਦਾ ਰਵੱਦੀਆ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋਵੇ। ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕਿਸ਼ਨਾ ੦ “ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਆਸਾਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਮਾਇਆ ਹੈ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ? ਇਸ ਬਿਆਨ ਦੀ ਅਰਥ ਸੰਭਾਵਨਾ (ਉਲਝਣ) ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਮੁਸ਼ਕ ਕਾਫ਼ੂਰ ਦੇ ਜਲਣ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਖੁੰਹਦ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਬਾਲਣ ਦੇ ਜਲਣ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਾਕੀ, ਸੁਆਹ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੱਚੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਹੁੰਚ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਮਾਪਨੀ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਗਤ ਤੇ ਜੀਵਨ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਇੱਕ ਬ੍ਰਹਮ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”

○ ○ ○

ਚੌਪਈਂ ਅਧਿਆਇ

ਗੁਣਤ੍ਰਯਵਿਭਾਗ ਯੋਗ

14.01 ਸਲੋਕ :

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ

ਪਰਮ ਖੂਧ: ਪ੍ਰ-(ਕ੍ਰ) ਕਰ-ਸ਼ਾਮਿ, ਜਾਨਾਨਮ् ਜਾਨਮ् ਤਜਮ्। ਯਤ ਜਾ-ਤਵਾ ਸੁਨਥ: ਸਰੰ, ਪਰਾਮ ਸਿਧ-ਤਿਮ੍ ਇਤ: ਗ (ਮ)-ਤਾ:॥

ਪਰਮ੍ ਭੂਯਹ ਪ੍ਰ (ਬੁ) ਵਚ ਸ੍ਯਾਮਿ, ਗ੍ਯਾਨਮ੍ ਗ੍ਯਾਨਮ੍ ਉੱਤਮਾ।

ਯਤ ਗ੍ਯਾਤਵਾ ਮੁਨਯਹ ਸਰਵੇ, ਪਰਾਮ ਸਿਧਤਿਮ੍ ਇਤਹ ਗ (ਮ) ਤਾਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪਰਮ : ਪਰਮ। ਭੂਯਹ : ਦੁਵਾਰਾ। ਪ੍ਰ (ਬੁ) : ਦੁਵਾਰਾ। ਵਚਸ੍ਯਾਮਿ : ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ ਦਾ। ਗ੍ਯਾਨਮ੍ : ਗਿਆਨ। ਗ੍ਯਾਨਮ੍ : ਗਿਆਨ। ਉੱਤਮਾ : ਉੱਤਮ। ਯਤ : ਕਿਹੜਾ। ਗ੍ਯਾਤਵਾ : ਜਾਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ। ਮੁਨਯਹ : ਮੁਨੀ। ਸਰਵੇ : ਸਾਰੇ। ਪਰਾਮ : ਮਹਾਨ। ਸਿਧਤਿਮ੍ : ਸਿੱਧ, ਪੂਰਣ ਪੱਕੇ। ਇਤਹ : ਏਸੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ। ਗਮ੍ਭਾਤਾਰ : ਜਾ ਚੁੱਕੇ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ 'ਗਿਆਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮੈਂ ਫਿਰ ਆਖਾਂਗਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਬੰਧੂ ਪਰਮ - ਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪਰਮਮ ਭੂਯਹ ਪ੍ਰ (ਬੁ) ਵਚ ਸ੍ਯਾਮਿ ਗ੍ਯਾਨਮ੍ ਗ੍ਯਾਨਮ੍ ਉੱਤਮਾ : 13.18, 13.23-24 ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਯ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ - ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਜੋ ਗਿਆਨ (ਵਿਵੇਕ) ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਉਸੇ ਸ੍ਯਾਨ ਨੂੰ ਫਿਰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਭਗਵਾਨ, ਭੂਯਹ ਪ੍ਰ (ਬੁ) ਵਚ ਸ੍ਯਾਮਿ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ੦ ਲੰਕਿਕ ਤੇ ਪਾਰ-ਲੰਕਿਕ ਜਿਨੇ ਵੱਡੀ ਗਿਆਨ ਹਨ, ਜਿੰਨੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ, ਵਿਦਿਆਵਾਂ, ਲਿਪੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਜੋ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਭੇਦ ਦੱਸਣ ਵਾਲਾ, ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਰਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਉਤਕਿਸ਼ਟ ਹੈ, ਇਸ ਵਰਗਾ ਹੋਰ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਹੋਰ ਦੂਜੇ ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਫਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ੦ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉੱਤਮ ਤੇ ਪਰ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹੀ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਏਥੇ ਇੱਕ ਅਰਥ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਦੋ ਅਰਥ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਏਥੇ ਉੱਤਮ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ, ਸੰਸਾਰ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਕੇ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗਿਆਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਸਰਬ ਉਤਕਿਸ਼ਟ ਹੈ। ੦ ਯਤ ਗ੍ਯਾਤਵਾ ਮੁਨਯਹ ਸਰਵੇ ਪਰਾਮ ਸਿਧਤਿਮ੍ ਇਤਹ ਗ (ਮ) ਤਾਹ॥ ਜਿਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ, ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਮੁਨੀ ਲੋਕ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਹਾਂਗਾ। ਉਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕੋਈ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ, ਕੋਈ ਮੁਕਤ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁਨੀ ਲੋਕ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸੰਸਾਰ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਮੁਨੀ - ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਤੱਤਵ ਮਨਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾਪਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਪਰਾਮ ਸਿਧਮ੍ - ਸੰਸਾਰਕ ਕੰਮਾਂ ਦੀਆਂਜਿਨੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ - ਅਣਿਮਾ ਮਹਿਮਾ ਆਦਿ ਜਿੰਨੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਸਿੱਧੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਜੋ ਸਿੱਧੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਕਿਸ਼ਟ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਵੈ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸੰਤ ਮੁਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਉੱਤਮ ਗਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਠੀ ਤੋਂ ਪਰਖਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰ ਲਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਆਸਾਨ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਦੁਨਿਆਵੀ ਉਲਝਣਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅੰਖਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਬੰਧ ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਮੁਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਐਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਵਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨੁਕਸ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਦੀ ਹੱਦ, ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਅਗਿਜ੍ ਅਥਵਾ ਸਵੈ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਮੜ੍ਹਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਪਰ ਅਕਸਰ ਇਹ ਗਲਤੀ ਆਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਵੈ ਗਿਆਨ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਤੇ ਕਈ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕਿਸ਼ਨਾ ੦ 'ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ, ਤਰਕ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ, ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਉਲਝਣਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।'

* * *

14.02 ਸਲੋਕ :

ਇਦਮ੍ ਜਾਨਮ੍ ਤਧ-ਆ-ਤ੍ਰਿਤ੍, ਸਮ ਸਾਧਰ्यਮ੍ ਆ-ਗ(ਮ)-ਤਾ:। ਸਗੋ ਅਧਿ ਨ ਤਧ-(ਜਨ) ਜਾ-ਧਨੇ, ਪ੍ਰ-ਲਧੇ ਨ ਵਧ-ਅਨਤਿ ਚ॥

ਇਦਮ੍ ਗ੍ਯਾਨਮ੍ ਓਪ ਆ ਸ਼੍ਰੀਤ੍, ਮਮ ਸਾਧਰਮ੍ਯਮ੍ ਆਗ (ਮ) ਤਾਹ।

ਸਰ੍ਗੇ ਅਪਿ ਨ ਓਪ (ਜਨ) ਜਾਂਚੇ, ਪ੍ਰਲਯੇ ਨ ਵਾਯੁ ਅੰਤਿ ਚ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਇਦਮ : ਇਹ। ਗ੍ਰਾਨਾਮ੍ : ਗਿਆਨ। ਉਪਾਸ਼ਿਤ੍ਰਯ : ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਚੁੱਕਣਾ। ਮਮ : ਮੇਰਾ। ਸਾਧਰੁਯਮ੍ : ਏਕਤਾ। ਆਗ (ਮ੍) ਤਾਹ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣਾ। ਸਰ੍ਗੇ : ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਮੇਂ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਉਪਜਾਂਚੇ : ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਲਯੇ : ਘਿਗਠਨ ਸਮੇਂ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਵਾਯੁ ਅੰਤਿ : ਬੇਚੈਨ ਹੋਏ। ਚ : ਅਤੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਮੇਰੀ ਸਵਰੂਪਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਅਤੇ ਮੁੜ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਲਯ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ ਵਿਗਠਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਇਦਮ ਗ੍ਰਾਨਾਮ੍ ਓਪ ਆਸ਼ਿਤ੍ਰਯ : ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਉੱਤਮ ਅਤੇ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੌਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਨਾਲ ਜਿਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਾਰੇ ਫਿਕਰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਮ ਸਾਧਰੁਯਮ ਆਗ (ਮ੍) ਤਾਹ = ਉਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਮਨੁੱਖ। ਮੇਰੀ ਸਧਰੁਯਮਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਤਤਵ ਭੌਕਤਾ ਕ੍ਰਤਤਵ ਨਹੀਂ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਸਦਾ ਹੀ ਨਿਰਲਿਪਤ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਨਿਰਵਿਕਾਰਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਾਂਗ ਨਿਰਲਿਪਤ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਤਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਵਾਂਗ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਪਾਲਣ ਤੇ ਸੰਘਾਰ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਯੋਗੀ ਵਿੱਚ ਸਮੱਝਾ ਸ਼ਕਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਮੱਝਾ ਸ਼ਕਤੀ ਭਗਵਾਨ ਵਰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਅਭਿਆਸ ਕਰਕੇ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੱਝ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਦੀ ਸਮੱਝ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਰ੍ਗੇ ਅਪਿ ਨ ਓਪ (ਜਨ) ਜਾ ਯੰਤੇ - ਏਥੇ 'ਅਪਿ' ਪਦ ਤੋਂ ਇੱਜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਮਹਾਂਸਰਗ ਦੇ ਆਂਡੇ ਤੋਂ ਵੀ ਉਤਪਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਮਹਾਸਰਸ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਚੰਧਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਉਤਪਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਕਰਮ ਪਰਵਰੱਸ ਦੇ ਕੇ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ੦ ਪ੍ਰਲਯ ਨ ਵਾਯੁ ਅੰਤਿ ਚ॥ ਮਹਾਂ ਪਰਲੋ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਭਸਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਜਵਾਰ ਭਾਟਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਧਰਤੀ ਛੁੱਬ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚੰਧਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹਲਚਲ ਮੱਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮਹਾ ਪਰਲੋ ਸਮੇਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਲੋਕ ਨਸ਼ਟ ਕੀਤੇ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ? ਪਰ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮਹਾ ਪਰਲੋ ਵਿੱਚ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਨਾ ਹਲਚਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੁਖ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਨਹੀਂ। ੦ ਮਹਾ ਸ੍ਰਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਤਪਨ ਨ ਹੋਣ ਅਤੇ ਮਹਾ ਪਰਲਯ ਵਿੱਚ ਵਾਯਿਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਜਨਯੁਗਣਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜੋ ਜਨਮ ਮਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹਲਚਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੁੱਖ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੇ ਇੱਕ ਚੁਟਕੀ ਭਰ ਲੂਣ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਆਪ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਅਸਲ ਅਵਸਥਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਾਲਤ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵੇਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਲੰਕਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕਿਸ਼ਨਾ ੦ 'ਉਬਲੇ ਚਾਵਲ ਵਿੱਚੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕਰੂਬਲ ਨਹੀਂ ਛੁੱਟਦੀ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਬੀਜਿਆ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਅਣ ਉਬਾਲਿਆ ਦਾਣਾ ਵਧਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਨਹਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਜੋ ਅਗਿਆਨੀ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਅਗਨੀ - ਪਰੀਖਿਆ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚ ਸਕਦਾ।'

* * *

14.03 ਸ਼ਲੋਕ :

ਮਮ ਯੋਨਿ: ਮਹਤ ਬਹਾ, ਤਸਿਮਨ੍ ਗਰਮ੍ ਦਧਾ-ਸਿ ਅਹਮ੍। ਸਮ੍-ਭਵ: ਸਰਵ- ਭੂਤਾਨਾਸ੍, ਤਤ: ਭਵਤਿ ਭਾਰਤ॥

ਮਮ ਯੋਨਿਹ ਮਹਤ ਬ੍ਰਹਮ, ਤਸਿਮਨ੍ ਗਰਭਮ੍ ਦਧਾਮ੍ ਅਹਮ੍।

ਸਮ੍ਭਵਹ ਸਰਵ ਭੂਤਾਨਾਸ੍, ਤਤਹ ਭਵਤਿ ਭਾਰਤ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਮ : ਮੇਰਾ। ਯੋਨਿਹ : ਗਰਭ। ਮਹਤ ਬ੍ਰਹਮ : ਮਹਾਨ ਬ੍ਰਹਮਾ। ਤਸਿਮਨ੍ : ਉਸ ਵਿੱਚ। ਗਰਭਮ੍ : ਉਗਣਾ, ਭੂਟਣਾ, ਜਰਮ, ਕੀਟਾਣੂ। ਦਧਾਮ੍ : ਅਸਥਾਨ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਸਮ੍ਭਵਹ : ਜਨਮ। ਸਰਵ ਭੂਤਾਨਾਸ੍ : ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ। ਤਤਹ : ਉਸ ਵੇਲੇ। ਭਵਤਿ : ਹੈ। ਭਾਰਤ : ਹੋ ਭਾਰਤ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੋ ਭਾਰਤ! ਮਹਾਨ ਬ੍ਰਹਮ ਅਥਵਾ ਤ੍ਰੈਗੁਣਨਾਤਮਿਕ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਮੇਰੀ ਯੋਨੀ (ਗਰਭਮ੍ ਦੀ ਥਾਂ) ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਗਰਭ (ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ) ਦੇ ਬੀਜ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਗਰਭ ਧਾਰਨ ਤੋਂ ਸਮੁੰਚੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮਮ ਯੋਨਿਹ ਮਹਤ ਬ੍ਰਹਮ ਤਸਿਮਨ੍ ਗਰਭਮ੍ ਦਧਾਮ੍ ਅਹਮ੍ - ਏਥੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ "ਮਹਤ ਬ੍ਰਹਮ" ਨਾਂ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਛੋਟੇਪਨ ਤੇ ਵੱਡੇਪਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਮਹਾਨ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਵੀ ਹੈ। (ਵੇਖੋ 3.20) ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਚੀਜ਼ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਵਾਧ ਕੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਿਆਪਕ ਤੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਏਥੇ 'ਮਹਤ ਬ੍ਰਹਮ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। 2. ਪਿਛਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸਤਰ ਵਿੱਚ 'ਸਰ੍ਗੇ ਅਪਿ ਨ ਓਪ (ਜਨ) ਜਾਂਚੇ' ਪ੍ਰਲਯ ਨ ਵਾਯੁ ਅੰਤਿ ਚ = ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਆਏ 'ਸਰ੍ਗ' ਤੇ ਪ੍ਰਲਯ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉੱਜ ਅਰਥ ਹੈ ਮਹਾਸਰਗ = ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਮਹਾ ਪਰਲਯ (ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਲੀਨ ਹੋਣਾ) ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਏਥੇ 'ਮਹਤ ਬ੍ਰਹਮ' ਸ਼ਬਦ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇਸ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮਹਾ ਸਰ੍ਗ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਰਲਯ ਵਿੱਚ ਵਾਯਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਭ ਦਾ ਉਤਪਤੀ ਸਥਾਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਸ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ 'ਯੋਨਿ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਅੰਤ ਬ੍ਰਿਮੰਡ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਏਸੇ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰਿਕ ਅੰਤ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ

ਹਨ। ਇਸ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਲਈ 'ਮਮ' ਪਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਮੇਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਮੇਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ (9.10) ਮੈਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਸਰਵ ਸ੍ਰੋਤ ਸਾਖੜਾਤ ਪਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਾਂ, ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਮਮ ਮਹਤ ਬ੍ਰਹਮ ਪਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤਿੰਨਾ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਨਾਤਾ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤਿੰਨਾ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨਾਲ ਚੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਮਮ ਮਹਤ ਬ੍ਰਹਮ ਪਦਾਂ ਤੋਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਸ੍ਰੋਤ ਸੈਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ। 'ਮਮ ਏਵ ਅੰਸਹ' (15.07) ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ੦ ਤਸਿਮਨ੍ ਗਰਭਮ੍ ਦਧਾਮਿ - ਅਹਮ੍ - ਏਥੇ ਗਰਭਮ੍ ਪਦ ਕਰਮ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਸਹਿਤ ਜੀਵ ਸਮੁਦਾਯ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਗਰਭ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਅਨਾਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਜੋ ਜੀਵ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿੱਚ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹ ਮਹਾ ਪ੍ਰਲਯ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕਰਮ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। (ਗੀਤਾ 9.07) ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਏ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਜਦ ਫਲ ਦੇਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮਹਾਂ-ਸਰਗ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁੜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਭਗਵਾਨ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵ ਸਮੁਦਾਇ ਰੂਪ ਗਰਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤਤਤ ਭਵਤਿ ਭਾਰਤ - ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਗਰਭ ਸਥਾਪਨ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਪੂਰਣ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਪਾਣੀ ਸੂਖਮ ਤੇ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਂ-ਸਰਗ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਉਤਪਨ ਹੋਣਾ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਵਿਸਰੋਗ (ਤਿਆਗ) ਹੈ, ਆਦਿ-ਕਰਮ ਹੈ (ਗੀਤਾ 8.03)।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਚਾਰ ਚਿਹਨਿਆਂ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਗਤੀਸੀਲ ਗਤੀਹੀਣ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤੱਤ ਹੈ। ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਵਿਆਪਕ ਲੋਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਨੰਤ ਜੀਵ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ। ਏਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹੱਤ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ। ਜੋ ਮਹਾਨ ਮੂਰਤੀ ਹੈ, ਸਾਰੀਆ ਸਹੁਲਤਾਂ ਤੇ ਸੰਭਾਲ ਪ੍ਰਕਿਆਵਾਂ ਓਸ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਬੀਜ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਬੀਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ, ਗਰਭ ਸਥਾਨ ਕੀਤਾ ਨੂੰ ਤੇ ਬੀਜ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੇ ਜਨਮ ਲਈ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੂਖਮ-ਪ੍ਰਕਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚ, ਆਤਮਾ ਚੇਤਨਯਾ ਧਾਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੁਸ਼ਤਰ ਤੇ ਕੁਸ਼ਤਰ ਗਿਆਨ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਗੋਂ ਇਹ ਹਿਰਨ ਗਰਭ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਸਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਣਗਿਣਤ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਜੀਵ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਕਿਰਨਾਂ ਹਨ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਤਰ ਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਮਝ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਰੂਪ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਉਸ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

○ ○ ○

14.04 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਰਵਯੋਨਿਸ਼ਤ ਕੌਤੇਯ ਮੂਰਤਯਹ, ਸਮ੍ ਭਵੰਤਿ ਯਾਹ।

ਤਾਸਾਮ੍ ਬ੍ਰਹਮ ਮਹੱਤ ਯੋਨਿਹ, ਅਹਮ੍ ਬੀਜ ਪ੍ਰਦਹ ਪਿਤਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਰਵ ਯੋਨਿਸ਼ਤ : ਸਾਰੀਆਂ ਯੂਨਾਂ ਵਿੱਚ। ਕੌਤੇਯ : ਹੋ ਕੁਝੀ ਪੁੱਤਰ। ਮੂਰਤਯਹ : ਰੂਪ। ਸਮੰਭਵਿਤ : ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਯਾਹ : ਕਿਹੜੇ। ਤਾਸਾਮ੍ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ। ਬ੍ਰਹਮ : ਬ੍ਰਹਮ। ਮਹੱਤ : ਮਹਾਨ। ਯੋਨਿਹ : ਗਰਭ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਬੀਜ ਪ੍ਰਦਹ : ਬੀਜ ਦੇਣ ਵਾਲਾ। ਪਿਤਾ : ਪਿਤਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੋ ਕੌਤੇਯ! ਸਾਰੀਆਂ ਯੂਨੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਮਹੱਤ-ਬ੍ਰਹਮ ਅਰਥਾਤ ਤ੍ਰੈਗੁਣਨਾਤਮਿਕ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦੀ ਯੂਨੀ (ਅਰਥਾਤ ਗਰਭ ਧਾਰਨੀ ਮਾਤਾ) ਹੈ ਅਤੇ ਸੈਂ ਬੀਜ ਪਰਦਾਤਾ ਅਥਵਾ ਗਰਭ ਧਾਰਨ ਕਰਤਾ, ਪਿਤਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਰਵ ਯੋਨਿਸ਼ਤ ਕੌਤੇਯ ਮੂਰਤਯਹ ਯਮ੍ ਭਵੰਤਿ ਯਾਹ = ੦ ਜੇਰ ਦੇ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ, ਪਸੂ ਆਦਿ = ਜਗਾਯੇਜ ਜਾਂ ਜਗਾਯੁਜ। ੦ ਅਡੋਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ, ਪੰਛੀ, ਸੱਪ ਆਦਿ = ਅੰਡਜ। ੦ ਪਸੀਨੇ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ, ਜੂੰ, ਲੀਖ ਆਦਿ ਸ੍ਰਵੇਦਜ॥ ੦ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਉਗਣ ਵਾਲੇ ਬਿਰਖ ਲਤਾ ਆਦਿ ਉਧਿਯੱਤ। ੦ ਸੰਪੂਰਣ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਚਾਰ ਸਥਾਨ ਹਨ = ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਇੱਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਲੱਖਾਂ ਯੋਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੱਖਾਂ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਇੱਕ ਯੋਨੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜੋ ਪਾਣੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਗਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵੱਖ-2 ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਯੋਨੀ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵੀ ਸੂਖਲ ਜਾਂ ਸੂਖਮ ਸ਼ਕਲ ਭੇਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਇੱਕ ਸਾਮਾਨ ਸ਼ਕਲ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਅਰਥਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਅਰਥਾਂ ਸਰੀਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਚਲੇ ਆਏ ਹਨ। ਪਰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪੱਗ, ਕਿਸਮਤ, ਵਾਣੀ (ਕੰਠ) ਸੁਭਾਓ ਤੇ ਸ਼ਕਲ, ਸ਼ਬਦ, ਵਿਚਾਰ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਲਿਖਤ ਦੇ ਅੱਖਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਾਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੌਰਾਸੀ ਲੱਖ ਯੋਨੀਆਂ, ਜਿੰਨੇ ਸਰੀਰ ਅਨਾਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੈ। ਚੌਰਾਸੀ ਲੱਖ ਯੋਨੀਆਂ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਦੇਵਤਾ ਪਿਤਰ, ਗੰਧਰਵ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਏਥੇ 'ਸਰਵ ਯੋਨਿਸ਼ਤ' ਪਦ ਅਧੀਨ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਾਸਾਮ੍ ਬ੍ਰਹਮ ਮਹੱਤ ਯੋਨਿਹ, ਅਹਮ੍ ਬੀਜ ਪ੍ਰਦਹ ਪਿਤਾ = ਉਪਯੁਕਤ ਚਾਰਖਾਨੇ = ਚੌਰਾਸੀ ਲੱਖ ਯੋਨੀਆਂ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਯੋਨੀਆਂ ਦਾ = ਉਤਪਤੀ ਸਥਾਨ (ਮਾਤਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ) "ਮਹੱਤ ਬ੍ਰਹਮ" ਅਰਥਾਤ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਰੂਪ ਬੀਜ ਸਥਾਪਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਿਤਾ ਮੈਂ ਹਾਂ। ੦ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਰਣ ਅਤੇ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਚੇਤਨ-ਅੰਸ਼ ਰੂਪ ਬੀਜ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ - ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਹਰੇਕ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਣ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਗਾਤਮਾਨ ਹੈ (13.02) ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਹੈ : ਕੱਪੜੇ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ - ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਤੱਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਕੱਪੜੇ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਜਲ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੱਪੜਾ ਤਾਣਾ (ਲੰਬੇ ਧਾਰੇ) ਤੇ ਬਾਣਾ (ਆੜੇ ਧਾਰੇ) ਨਾਲ ਬੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਤਾਣੇ ਬਾਣੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੂਖਮ ਸੁਰਾਖ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਕੱਪੜੇ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ

ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕੱਪੜੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਲਈਏ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੱਪੜੇ ਵਾਂਗ ਅਣਗਿਣਤ ਸੁਰਖ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਣ ਜਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਦੀਆਂ ਗਰਭ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ, ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਛੁੱਟ ਪੈਣ ਦੀ ਆਸ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਅਣਗਿਣਤ ਦਰਜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜੀਵ, ਮਾਨਵ ਹੈ। ਫੇਰ ਜਾਨਵਰ, ਪੰਛੀ, ਕੀਝੇ ਮਕੱਝੇ, ਫੇਰ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਨੰਤ ਕਿਸਮਾਂ, ਫੇਰ ਕੀਟਾਨੂੰ। ਹਰ ਜੀਵ ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਗਰਭ ਥਾਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਨਮਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਮਾਂ ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਇਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਹਨ।

* * *

14.05 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਦ-ਤਕਮ ਰਜ : ਤਮ : ਇਤि, ਗੁਣਾ : ਪ੍ਰ-ਕ੃ਤਿ-ਸਮ-ਭਵਾ : / ਨਿ-ਬ(ਨ) ਧ-ਨਜ਼ਿ ਮਹਾ-ਬਾਹੋ, ਦੇਹੇ ਦੇਹਿਨਸ ਅ-ਵਿਯਸੁ ||

ਸਦਤਵਮ੍ ਰਜਹ ਤਮਹਿਤਿ, ਗੁਣਾਹ ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਸਮ੍ ਭਵਾਹ।

ਨਿਬ (ਨ) ਧਨਿੰਤ ਮਹਾ-ਬਾਹੋ, ਦੇਹੇ ਦੇਹਿਨਸ ਅ ਵਿਯਸੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਦਤਵਮ੍ : ਸਤੋ। ਰਜਹ : ਰਜੋ। ਤਮਹ : ਤਮੋ। ਇਤਿ : ਇਹ। ਗੁਣਾਹ : ਗੁਣ। ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਸਮ ਭਵਾਹ : ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਨਿਬ (ਨ) ਧਨਿੰਤ : ਪੱਕਾ ਕਰਨਾ, ਬੰਨਣਾ। ਮਹਾਬਾਹੋ : ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ। ਦੇਹੇ : ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ। ਦੇਹਿਨਸ : ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਅਵਿਯਸੁ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੋ! ਸਤੋ ਰਜੋ ਤੇ ਤਮੋ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਦਤਵਮ੍ ਰਜਹ ਤਮਹ ਇਤਿ ਗੁਣਾਹ ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਸਮ੍ ਭਵਾਹ = ਤੀਜੇ ਤੇ ਚੌਥੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਨੂੰ 'ਮਹਤ ਬ੍ਰਹਮ' ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਤੋਂ ਸੱਤਵ ਰਜ ਤੇ ਤਮ ਇਹ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਏਥੇ ਇਤਿ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਅਨੰਨਤ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਗੁਣ ਨਾ ਦੋ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਨਾ ਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਨਿਬ (ਨ) ਧ ਨਤਿੰ ਮਹਾ ਬਾਹੋ, ਦੇਹੇ ਦੇਹਿ ਨਸੁ ਅਵਿਯਸੁ = ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਦੇਹੀ ਨੂੰ ਦੇਹ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਗੁਣ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਦੇ। ਪਰ ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਪਦਾਰਥ, ਧਨ ਪਰਿਵਾਰ ਸਰੀਰ ਸੁਭਾਅ ਵਿਰਤੀਆਂ ਹਾਲਾਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਲੈਣ ਤੋਂ, ਇਹ ਜੀਵ ਆਪ ਖੁਦ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਦਾਰਥ ਧਨ ਆਦਿ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਪਰਾਧੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ, ਜਿਸ ਧਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਧਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਧਨ ਦੇ ਘਟਣ ਵਧਣ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਜਨਮ ਮਰਨ 'ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦੇਹੀ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਹੈ। ੦ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੇਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਦਾ ਤਿਵੇਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਤੋ ਰਜੋ ਤਮੋ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਇਹ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਸਰੂਪ ਅਸਲ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਦਾ। ਪਰ ਇਹ ਵਿਨਾਸ਼ੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ 'ਮੈਂ ਮੇਰਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ' ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣੀ ਮਾਨਤਾ ਕਾਰਨ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਕਠਿਨਤਾ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। (12.05) ਦੇਹ ਅਭਿਮਾਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਦੇਹ ਨਾ ਬੱਝ ਜਾਣ ਤੋਂ ਉਹ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਆਪਣੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ। ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਦੇਹ ਵਿੱਚ ਬੱਝ ਜਾਣ 'ਤੇ ਭੀ ਜੀਵ ਦਾ ਜੋ ਅਸਲ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਰੂਪ ਹੈ, ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਤਾਂ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਏਥੇ ਅਵਿਯਸੁ ਪਦ ਨਾਲ ਕਰਾਇਆ ਹੈ। ੦ ਏਥੇ ਦੇਹਿਨਸੁ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਦੇਹੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਨ ਮਮਤਾ ਤੇ ਕਾਮਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਹ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਮਮਤਾ ਜੋ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਬਾਕੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰੂਪ ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਉੱਪਰ ਜਿਵੇਂ ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ ਆਦਿ ਉੱਪਰ ਮੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਉੱਪਰ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਠੀਕ ਅੱਗ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਤਪਸ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਤੇ ਗੁਣ ਇੱਕੋ ਹਨ। ਜੇ ਤਿੰਨ ਰੰਗ ਨੂੰ ਛਾਪਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੰਗ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਛਾਈਂ ਰੰਗਦਾਰ ਤਸਵੀਰ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਤਿੰਨ ਹਨ ਪਰ ਉਜ ਇੱਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਤੇ ਕੁਸ਼ਤਰ - ਦੋਵੇਂ ਕੁਸ਼ਤਰ ਗਿਆਨ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਮਾਲਕ ਹੈ - ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਣ ਕਿਵੇਂ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਅਵੰਡੀ ਅਟੁੱਟ ਆਤਮਾ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ ਜੇ ਆਤਮਾ ਵੰਡੀ ਗਈ ਹੈ, ਟੁੱਟੀ ਫੁੱਟੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਸਾਡੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਲਹਿਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਹਲਚਲ ਕਰਦੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਆਤਮਾ ਗੁਣਾਂ ਲਈ ਬੰਧਨ, ਅਥਵਾ ਹੱਥ-ਕੜੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਾ ਆਤਮਾ ਜੋ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਹੈ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਬੰਧਨਮਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

* * *

14.06 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਰ ਸਦ-ਤਕਮ ਨਿਰ-ਮਲ-ਤਕਾਤ, ਪ੍ਰ-ਕਾਸ਼ਕਮ ਅਨ-ਆਸਯਸ / ਸੁਖ-ਸਙ਼ੇਨ (ਕਨ੍ਥ) ਬਥ-ਨਾ-ਤਿ, ਜਾਨ-ਸਙ਼ੇਨ ਚ ਅਨ-ਅਥ ||

ਤੜ ਸਦ ਤਵਮ੍ ਨਿਰਮਲ ਤਵਾਤ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਮ ਅਨ ਆਮ ਯਸ।

ਸੁਖ ਸੰਗੋਨ (ਬੰਧ) ਬਧ ਨਾਤਿ, ਗ੍ਰਾਨ ਸੰਗੋਨ ਚ ਅਨ ਅਘ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤੜ : ਇਹਨਾਂ ਦਾ। ਸਦ ਤਵਮ੍ : ਸਤੋ ਗੁਣ। ਨਿਰਮਲ ਤਵਾਤ : ਪਰਪੱਕਤਾ ਤੋਂ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਮ : ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ। ਅਨ੍ਆਮਯਸੁ : ਤੰਦਰੁਸਤ। ਸੁਖ ਸੰਗੋਨ : ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ। ਬੰਧ : ਰਿਸ਼ਤਾ। ਬਧ ਨਾਤਿ : ਬੰਨੇ ਹੋਣਾ। ਗ੍ਰਾਨ ਸੰਗੋਨ

: ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਨ੍ਧਾਘ : ਹੇ ਪਾਪ-ਰਹਿਤ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- - ਹੇ ਪਾਪ ਰਹਿਤ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਤੇ ਗੁਣ ਨਿਰਮਲ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਣ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤੜ ਸਦ ਤਵਮ੍ ਨਿਰਮਲ ਤਵਾਤ् = ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸਤੇ ਰਜੇ ਤਮੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਤਵ ਗੁਣ ਨਿਰਮਲ (ਮਲ ਰਹਿਤ) ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਰਜੇ ਗੁਣ ਤੇ ਤਮੇਗੁਣ ਵਾਂਗ ਸਤਵ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਮਲੀਨਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਬਾਕੀ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨਿਰਮਲ ਸਾਡਾ ਹੈ। ਜੇ ਪਤੂ-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਮ - ਸਤੇਗੁਣ ਨਿਰਮਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂਹਨ। ਰਜੇ ਗੁਣ ਤੇ ਤਮੇਗੁਣ ਵਿੱਚ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਗਾਰ ਆਦਿ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਾਫ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਤਵਗੁਣ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਹਲਕਾਪਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਪਰਮਾਰਥ ਕਾਰਜ ਤੇ ਲੰਕਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੁੱਖ, ਸਤੇਗੁਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਵਿਗਿਆਨੀ ਕਲਾਕਾਰ ਲੇਖਕ ਸਤੇਗੁਣ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਨੁਆਮਯਮ - ਸਤਵਗੁਣ, ਰਜੇ ਤੇ ਤਮੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰ ਵਿਕਾਰ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਅਥਵਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਹੈ। ਜੇ ਕਿ ਗੁਣਾਂ ਤੀਤ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸਤਵਗੁਣ ਨੂੰ ਭੀ ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਤ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ੦ ਸੁਖ ਸੰਗੇਨ (ਬਧਨਾਰਤ) ਗਯਾਨ ਸੰਗੇਨ ਚਾਨ੍ਨ ਅਘ - ਜਦ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸਾਤਵਿਕ ਬੁੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕੋਈ ਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤਦ ਤੱਕ ਸੰਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਅਜਿਹੇ ਸੁਖ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਵਿਕਾਰਤ ਸਥਾਪਤ ਰਹੇ। ਪਰ ਜਦ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੁੱਖ ਨਿਰਵਿਕਾਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਤਦ ਤੱਕ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਇਹ ਚੰਗਾ ਲੱਗਣਾ ਤੇ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲੱਗਣਾ ਹੀ ਸਤੇਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਬੰਨਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ੦ ਜਦ ਤੱਕ ਸਤੇ ਰਜੇ ਤਮੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ, ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਭਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਧਕ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਗਿਆਨ ਸਦਾ ਬਣਿਆ ਰਹੇ। ਇੰਜ ਸਤੇਗੁਣ ਸੁੱਖ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸੰਗ ਹੀ ਰਜੇਗੁਣ ਹੈ। (13.21) ਜੇ ਸਾਧਕ ਸੁੱਖ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਥ ਨਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਸਤੇਗੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਨਹੀਂ। ਸਤੇਗੁਣਾਂ ਕਾਰਜ ਸਾਧਕ ਉੱਚਾ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਤਵਗੁਣ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਤੇ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਹ ਸਾਵਧਾਨੀ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੁੱਖ ਤੇ ਗਿਆਨ ਮੇਰਾ ਲਕਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਲਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸੁੱਖ ਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ੦ ਸੁੱਖ ਗਿਆਨ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਸਤਵਗੁਣ ਦੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਦੇ ਘਟਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਦੇ ਵਧਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਦੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਦੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਨਿਰਤਰ ਇਕ ਰਸ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਤੇਗੁਣ ਦੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸਦਾ ਨਿਰਲੇਪ ਉਦਾਸੀਨ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਭੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਵਿਅਖਿਆ :- ਸਤੇਗੁਣ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਰਮਲ ਸਾਫ਼ ਸੀਸੇ ਵਰਗਾ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਬਿਨਾ ਰੁਕਾਵਟ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਮੱਧਮ ਹੋਈ ਲੰਘਦੀ ਹੈ। ਨੰਗੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਪਰਤੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਤੇ ਗੁਣ, ਆਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮੰਦੀ ਕਾਰਜ ਲਈ ਗੁਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣਾ ਹੀ ਅਸਲ ਤੇ ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਅਸਲ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣਾ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਾੱਕ ਹੈ, ਉਸ ਅੰਦਰ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਤੇ ਮਹਿਕੀਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਪਰਪੱਕ ਤੇ ਪ੍ਰਭੁਲਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਤਗੁਣ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਤਰ ਮਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਸਾਧਾਰਣ ਸੰਬੰਧ ਉਤਪਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਆਨੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਨੰਦ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲੱਭੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇੰਜ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਮੋਹ ਤੇ ਜੋੜ ਲਗਾਓ ਵਧਦਾ ਹੈ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਤੇ ਗੁਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਨੀ ਤੀਬਰਤਾ ਹੋਵੇਗੀ ਉੱਨਾ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੰਵੇਦਨਸੀਲ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਬੈਂਧਿਕ ਆਨੰਦ ਬਾਬਰ ਸਾਮਾਨ ਹਨ, ਜੋ ਅਨੁ ਆਮਯਮ ਹੈ। ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਸਾਧਕ ਲਈ ਸੰਵੇਦਨਸੀਲ ਤੇ ਬੈਂਧਿਕ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀਆਂ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

* * *

14.07 ਸ਼ਲੋਕ :

ਰਜ: ਰਾਗ-ਆਤਮਕਮ ਵਿਦ-(ਹਿ) ਥਿ, ਰੁਣਾ-ਸੜ-ਸਮ-ਤ੍ਰ-ਭਵਮ।

ਤਤ ਨਿ-ਬ(ਨਥ) ਧ-ਨਾ-ਤਿ ਕੌਨੰਤੇਯ, ਕਰਮ (ਨ) - ਸੜਨ ਦੇਹਿਨਮ੍॥

ਰਜਹ ਰਾਗ ਆਤਮਕਮ ਵਿਦ ਹਿਧਿ, ਤੁਸ਼ਣਾ ਸੰਗਸਮ ਓਦ੍ਰ ਭਵਮ।

ਤੜ ਨਿ ਬ (ਧੰ) ਧਨਾਤਿ ਕੌਤੇਯ, ਕਰਮ (ਨ) ਸੰਗੇਨ ਦੇਹਿਨਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਰਜਹ : ਰਜੇ ਗੁਣ। ਰਾਗ ਆਤਮਕਮ : ਸੰਵੇਦਨਾ ਜੋਸ਼ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਾਲਾ। ਵਿਦਹਿਧਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਤੁਸ਼ਣਾ ਸੰਗਸਮ : ਹਵਸ ਮੋਹ ਦੀ ਪਿਆਸ। ਤੜਨਿ ਬ (ਧੰ) ਧਨਾਤਿ : ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਕੌਤੇਯ : ਹੇ ਕੌਤੇ। ਕਰਮ (ਨ) ਸੰਗੇਨ : ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ। ਦੇਹਿਨਮ੍ : ਸਗੀਰਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- - ਹੇ ਕੌਤੇਯ! ਰਜੇ ਗੁਣ ਨੂੰ ਤੂੰ ਰਾਗ ਰੂਪ (ਜੋਸ਼ ਭਾਵਨਾ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵਾਲਾ) ਤੇ ਤੁਸ਼ਣਾ ਅਤੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਰਜਹ ਰਾਗ ਆਤਮਕਮ੍ ਵਿਦ- (ਹਿ) ਧਿ = ੦ ਇਹ ਰਜੋਗੁਣ ਰਾਗ ਸਰੂਪ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਲਾਤ ਘਟਨਾ ਕਿਰਿਆ ਆਦਿ ਨਾਲ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਰਜੋਗੁਣ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ੦ ਰਾਗਆਤ-ਮਕਮ੍ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਸੋਨੇ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਜੋਗੁਣ ਰਾਗ ਮਈ ਹੈ। ੦ ਪਾਤੰਜਲ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਰਜੋਗੁਣ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਕਿਰਿਆ ਮਾਤ੍ਰ ਨੂੰ ਗੌਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਜੋਗੁਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਰਾਗ ਨੂੰ ਵੀ ਰਜੋਗੁਣ ਦਾ ਸਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। (ਵੇਖੋ 2.48) (3.19)) (703) ਅਤੇ (4.13) ੦ ਤੁਸ਼ਣਾ ਸੰਗ ਸਮ੍ ਉਦ੍ਭਵਮ੍ - ੦ “ਤੁਸ਼ਣਾ ਸੰਗ ਸਮ੍ ਉਦ੍ਭਵਮ੍” ਦੋ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ। 1. ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤੁਸ਼ਣਾ ਤੇ ਮੋਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 2. ਜੋ ਤੁਸ਼ਣਾ ਤੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਤੁਸ਼ਣਾ ਤੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ। ਜਿਵੇਂ ਬੀਜ ਦੇ ਬਿਰਖ : ਬੀਜ ਤੋਂ ਬਿਰਖ, ਬਿਰਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੀਜ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਗ ਸਰੂਪ ਰਜੋਗੁਣ ਤੋਂ ਤੁਸ਼ਣਾਂ ਤੇ ਮੋਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਤ੍ ਨਿਬ (ਬੰਧ) ਧਨਾਤਿ ਕੌਂਤੇਯ, ਕਰਮ (ਨੁ) ਸੰਗੇਨ ਦੇਹਿਨਮ੍ - ਰਜੋਗੁਣ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਆਸਤਾ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਧਾਰੀ ਬੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਰਜੋਗੁਣ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ, ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਤੁਸ਼ਣਾ ਤੇ ਮੋਹ ਵਧਦੇ ਹਨ, ਤਉਂ ਤਉਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਧਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰਾਤ ਦਿਨ ਏਸੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਰਾਤ ਦਿਨ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਦੀ ਚਿਤਾ ਵਿਚ ਲੱਗੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਜੋਗੁਣ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸੁੱਖ ਆਸਤਾ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਤੋਂ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਤਾਂ ਕਰਨਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਸੁੱਖ ਭੋਗ ਦੇ ਲਈ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ੦ ਦੇਹਿਨਮ੍ - ਦੇਹ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਦੇਹੀ ਨੂੰ ਹੀ ਇਹ ਰਜੋਗੁਣ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਆਸਤਾ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਕਾਮ੍ ਭਾਵ ਤੋਂ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਭੀ ਇੱਕ ਸੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਅਮੁੱਕ ਫਲ ਭੋਗਾਂਗੇ - ਇਸ ਫਲ ਆਸ ਨਾਲ ਭੀ ਇੱਕ ਸੁੱਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਮ ਤੇ ਫਲ ਦੀ ਸੁੱਖ ਆਸਤਾ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਬੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਤੁਸ਼ਣਾ ਦੀ ਜੋ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸਤੂਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਕਰਨੀ ਤੁਸ਼ਣਾ ਹੈ। ਆਸੰਗ ਜੋ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਮੋਹ ਵਧਾਉਣਾ ਆਸੰਗ ਹੈ। ਰਜੋਗੁਣ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੁਸ਼ਣਾਵਾਂ ਵਧਾਉਣਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਚਿੱਟੇ ਕੱਪੜੇ ਨੂੰ ਰੰਗ ਸਾਜ ਰੰਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਜੋਗੁਣ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਸ਼ਣਾ, ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸਤਾਂ ਲਈ ਮਨ ਦੀ ਭਟਕਣਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਦੇ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਆਸੰਗ ਮੋਹ - ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਜੋਗੁਣ ਲਾਲਚ ਹਵਸ ਸੁਆਦ, ਚਮ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਚਸਕਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਦਿੱਖ ਵੀ ਹੈ, ਦਿੱਖ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬਾਲਣ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਅੱਗ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਜੋਗੁਣ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਮੋਹ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਰਜੋਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਨੰਦ ਚੌਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਕੋਈ ਉਪਰਾਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਖਾਜ਼ ਦਾ ਆਨੰਦ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਜੋਗੁਣ ਵਸਤਾਂ ਬੋੜੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਕੇ ਤਨ ਮਨ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ।

* * *

14.08 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਸ: ਤੁ ਅ-ਜਾਨ-ਜਮ੍ ਵਿਦ-(ਹਿ)ਧਿ, ਮਾਹਨਮ੍ ਸਰਵ-ਦੇਹਿਨਾਮ੍।

ਪ੍ਰ-ਸਾਦ ਆਲਖ-ਨਿਦਰਾਮਿ; ਤਤ ਸਿ-(ਬਖ) ਬਖ-ਨਾ-ਤਿ ਭਾਰਤ।

ਤਮਹ ਤੁ ਅਗਯਾਨ ਜਮ੍ ਵਿਦ-(ਹਿ) ਧਿ, ਮੋਹਨਮ੍ ਸਰਵ ਦੇਹਿਨਾਮ੍।

ਪ੍ਰਮਾਦ ਆਲਸ੍ਯ ਨਿਦਰਾਭਿਹ, ਤਤ੍ ਨਿ (ਬੰਧ) ਬਧ ਨਾਤਿ ਭਾਰਤ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਮਹ : ਜੜ੍ਹਤਾ, ਸਥਿਰਤਾ, ਗਤੀਹੀਣਤਾ। ਤੁ : ਪਰੰਤੂ। ਅਗਯਾਨਜਮ੍ : ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਵਿਦ : ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਮੋਹਨਮ੍ : ਛਲਣਾ, ਧੋਖਾ ਦੇਣਾ। ਸਰਵ ਦੇਹਿਨਾਮ੍ : ਉਹ ਸਾਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਦ ਆਲਸ੍ਯ ਨਿਦਰਾਭਿਹ : ਸੁਸਤੀ ਬੇਧਿਆਨਾਪਣ ਤੇ ਨਿਦ੍ਰਾ ਅਵੱਸਥਾ। ਤਤ੍ਨਿ : ਉਹ। ਨਿਬੰਧ ਬਧਨਾਤਿ : ਜੋ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੰਨਿਆ ਹੋਵੇ। ਭਾਰਤ : ਹੇ ਭਾਰਤ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਭਾਰਤ! ਤਮੇਗੁਣ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਹਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਮਝ। ਇਹ ਭਰਮ ਅਸਾਵਧਾਨੀ ਆਲਸ ਤੇ ਨੀਂਦ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਤਮਹ ਤੁ ਅਗਯਾਨ ਜਮ੍ ਵਿਦ-(ਹਿ) ਧਿ, ਮੋਹਨਮ੍ ਸਰਵ ਦੇਹਿਨਾਮ੍ - ੦ ਸਤੋਗੁਣ ਤੇ ਰਜੋਗੁਣ - ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਤਮੇਗੁਣ ਅਤਿਅੰਤ ਨਿਕਲਿਸਟ ਦੱਸਣ ਲਈ ਏਥੇ 'ਤੁ' ਪਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ੦ ਇਹ ਤਮੇ ਗੁਣ ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਅਰਥਾਤ ਬੇਸਮਝੀ ਤੋਂ, ਮੁੱਖਤਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਸਰਵ ਅਸਤ ਕਰਤੱਵ ਅਕਰਤੱਵ ਦਾ ਗਿਆਨ (ਵਿਵੇਕ) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸੁੱਖ ਭੋਗ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਵੀ ਲੱਗਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਰਜੋਗੁਣਾਂ ਸੁੱਖ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੋਗ ਸਕਦਾ। ਸਾਤਿਵਿਕ ਸੁੱਖ ਤਾਂ ਭੋਗਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਤਮੇਗੁਣ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮੋਹਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੂਜੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਤਮੇਗੁਣ ਨਾਲ ਮੋਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਏਥੇ 'ਸਰਵ ਦੇਹਿਨਾਮ੍' ਪਦ ਦੇਣ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਤ੍ਰ ਅਸਤ ਕਰਤੱਵ ਅਕਰਤੱਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਿਵੇਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਚੌਗਸੀ ਲੱਖ ਯੋਨੀਆਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਰਗੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪਸੂ ਪੰਡੀ ਆਦਿ ਖਾ ਪੀ ਕੇ ਸੌਂ ਕੇ ਸਮਾਂ ਲੰਘਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਹਨ। ੦ ਪ੍ਰਮਾਦ ਆਲਸ੍ਯ ਨਿਦ੍ਰਾ ਭਿਹ, ਤਤ੍ ਨਿ (ਬੰਧ) ਬਧ ਨਾਤਿ ਭਾਰਤ! ਇਹ ਤਮੇਗੁਣ ਪ੍ਰਮਾਦ ਆਲਸ, ਤੇ ਨੀਂਦ ਰਾਹੀਂ ਸੰਪੂਰਣ ਦੇਹਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਮਾਦ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ 1. ਕਰਨ ਯੋਗ ਕੰਮ ਨੂੰ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਕੰਮ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ, ਹੁਣੇ ਤੇ ਪਰਿਣਾਮ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਹਿੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹੇ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਦ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਾ ਕਰਨਾ। 2. ਨਾ ਕਰਨ ਯੋਗ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨਾ, ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਕੰਮ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ, ਹੁਣੇ ਤੇ ਪਰਿਣਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਅਹਿੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ - ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਨਾ। ੦ ਨਾ ਕਰਨ ਯੋਗ ਕੰਮ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ 1. ਬੇਅਰਥ ਖਰਚ ਕਰਨਾ, ਜਿਵੇਂ ਬੀਜੀ, ਸਿਗਰਟ, ਭੰਗ, ਸ਼ਰਾਬ, ਨਾਟਕ ਸਿਨੋਮਾ ਆਦਿ 'ਤੇ ਖਰਚ ਕਰਨਾ। 2. ਬੇਅਰਥ

ਕਿਰਿਆ ਕਰਨਾ - ਜਿਵੇਂ ਤਾਸ਼ ਚੋਪੜ, ਜੂਆ, ਖੇਡਣਾ, ਪਸੂਆਂ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇਣਾ, ਖੇਡ ਖੇਡ ਵਿਚ ਤੰਗ ਕਰਨਾ, ਪੇੜ ਪੌਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਆਦਿ। ੦ ਆਲਸ੍-ਸ੍ਰ = ਆਲਸ ਵੀ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ = 1. ਸੁਤੇ ਰਹਿਣਾ, ਨਿਕਮੇ ਬਣ ਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣਾ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਕਿ ਚੱਲੋ ਫਿਰ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ। 2. ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰੀਰ ਭਾਗੀ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਸਮਝਣ ਸੋਚਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਘਟ ਜਾਣੀ। ਆਲਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਕਰਦਾ ਨਹੀਂ। ੦ ਨੀਂਦ ਵੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜੋ ਸਰੀਰ ਸਿਹਤ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਹਲਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਰਤੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। 2. ਗੈਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨੀਂਦ, ਬਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਲਸ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ (6.16)।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਤੇ ਗੁਣ ਸਥਿਤ ਗਤੀਹੀਣ ਹੈ ਜੋ ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਦਮੀ ਵਿਚਲੇ ਵਿਵੇਕ ਉੱਪਰ ਪਰਦਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਜੋਂ ਗੁਣ, ਸਤੇ ਗੁਣ ਉੱਪਰ ਡਾਕਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਗੁਣ ਰਜੋਂ ਤੇ ਸਤੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਲੁਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹ, ਆਲਸੀ ਅਤੇ ਸੁੱਤ ਅਨੀਂਦਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਤੀਹੀਣ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਉਹ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

* * *

14.09 ਸਲੋਕ :

ਸਦ-ਤਵਮ् ਸੁਖੇ ਸੰਯਤਿ, ਰਜ: ਕਰਮਣਿ ਭਾਰਤ। ਜਾਨਮ् ਆ-ਕ੃ਤ-ਧ ਤੁ ਤਮ:; ਪ੍ਰ-ਸਾਦੇ ਸੰਯਤਿ ਤਤ ||

ਸਦ ਤਵਮ् ਸੁਖੇ ਸੰਯਤਿ, ਰਜਹ ਕਰਮਣਿ ਭਾਰਤ।

ਗਯਾਨਮ् ਆਵੜ੍ਹ ਯਤੁ ਤਮਹ, ਪ੍ਰਮਾਦੇ ਸੰਯਤਿ ਓਤ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਦਤਵਮ् : ਸਤੋਗੁਣ। ਸੁਖੇ : ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ। ਸੰਯਤਿ : ਸੰਬੰਧਿਤ। ਰਜਹ : ਰਜੋਗੁਣ। ਕਰਮਣਿ : ਕਿਰਿਆ ਲਈ। ਭਾਰਤ : ਹੋ ਭਾਰਤ। ਗਯਾਨਮ् : ਗਿਆਨ ਬੁੱਧੀ। ਆਵੜ੍ਹਯ : ਪਰਦਾ ਪਾਉਣਾ। ਤੁ : ਸੱਚਾਉਂਚ। ਤਮਹ : ਤਮਸ। ਪ੍ਰਮਾਦੇ : ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੀ। ਸੰਯਤਿ : ਸੰਬੰਧਿਤ। ਓਤ : ਪਰੰਤੂ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਹੋ ਭਾਰਤ! ਸਤੋਗੁਣ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਜੋਗੁਣ ਕਿਰਿਆ ਅਥਵਾ ਕਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਗੁਣ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਉੱਪਰ ਪਰਦਾ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾ-ਪ੍ਰਵਾਹੀ ਆਲਸ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਸਦ ਤਵਮ् ਸੁਖੇ ਸੰਯਤਿ = ਸਤਵ ਗੁਣ, ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਿਜੇ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਧਕ ਦੀ ਉਸ ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਆਸਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਧਕ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧਦਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਉੱਠ ਸਕਦਾ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਸਤਵਗੁਣ ਦੀ ਵਿਜੇ ਕੇਵਲ ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ - ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸਾਧਕ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਤਵਗੁਣ ਦੀ ਕੇਵਲ ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਜੇ ਦੱਸੀ ਹੈ। ੦ ਰਜਹ ਕਰਮਣਿ ਭਾਰਤ। ਰਜੋਗੁਣਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ, ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਣੀ ਵਿਜੇ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨਾ ਚੰਗਾ ਲੰਗਦਾ ਹੈ। ਪਿਆਰਾ ਲੰਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਛੋਟਾ ਬੱਚਾ ਪਿਆ ਪਿਆ ਹੱਥ ਪੈਰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਂ ਕਰਨਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਲੱਗੇਗਾ। ਇਹੋ ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਤਿ ਆਸਤਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਯਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਜੋਗੁਣ ਮਨੁੱਖ 'ਤੇ ਵਿਜੇ ਕਰਦਾ ਹੈ 2.87 ਸਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕਰਮ ਫਲ ਵਿਚ ਤੇਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ' ਆਦਿ ਵਚਨਾਂ ਤੋਂ ਫਲ ਵਿਚ ਆਸਤਾ ਨਾ ਰੱਖਣ ਦੇ ਵੱਲ ਤਾਂ ਸਾਧਕ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਤੇਰਾ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਤੇਰੀ ਆਸਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਯੋਗ ਤੁੜ, ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਤੋਂ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। (6.03) ਆਦਿ ਵਚਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹੋ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਤਾਂ ਕਰਨੇ ਹੀ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਉਸ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਆਸਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੱਲ ਖਿਆਲ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਕਿ ਰਜੋਂ ਗੁਣ ਕਰਮ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਜੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਆਸਤਾ ਕਾਰਣ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਦੀ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਵਿਚ ਤੱਤਪਰਤਾ ਤਾਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਆਸਤਾ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਆਗ੍ਰਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ (6.04)। ੦ ਗਯਾਨਮ् ਆਵੜ੍ਹ ਯਤੁ ਤਮਹ, ਪ੍ਰਮਾਦੇ ਸੰਯਤਿ ਓਤ - ਜਦੋਂ ਤਮੋਗੁਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਇਹ ਸਦ ਅਸੜ, ਕਰਤਵੱਵ ਤੇ ਅਕਰਤਵੱਵ, ਹਿੱਤ-ਅਹਿੱਤ ਦੇ ਗਿਆਨ (ਵਿਵੇਕ) ਨੂੰ ਢੁੱਕ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਦ ਵਿਚ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਇੰਦੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਨੂੰ ਢਕ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਲਸ ਤੇ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿਣ ਸੁਣਨ ਪੜ੍ਹਨ 'ਤੇ ਵੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਜਾਜ਼ ਅਥਵਾ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਸ਼ਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ ਸਤੇ ਗੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਨਤਾ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਮਾਨਸਿਕ ਬੈਂਧਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਰਜੋਂ ਗੁਣ ਵਧੇਗੇ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਕਿਰਿਆਸੀਲ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਧੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕੁਤਾਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਵਰਤਣ ਵਿੱਚ ਕੁਤਾਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਦੌਲਤ ਪਾਗਲਪਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖਰਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਤਮੋਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸ਼ਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

* * *

14.10 ਸਲੋਕ :

ਰਜ: ਤਮ: ਚ ਅਭਿ- ਮੂ- ਧ, ਸਤਵਮ् ਭਵਤਿ ਭਾਰਤ। ਰਜ: ਸਦ-ਤਵਮ् ਤਮ: ਚ ਏਕ, ਤਮ: ਸਤਵਮ् ਰਜ: ਤਥਾ ||

ਰਜਹ ਤਮਹ ਚ ਅਮਿ ਭੂਯ, ਸਤਵਮ੍ ਭਰਤਿ ਭਾਰਤ।

ਰਜਹ ਸਦਤਵਮ੍ ਤਮਹ ਚ ਏਵ, ਤਮਹ ਸਤਵਮ੍ ਰਜਹ ਤਥਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਰਜਹ : ਰਜੋਂ ਗੁਣ। ਤਮਹ : ਤਮਸ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਮਿ ਭੂਯ : ਕਾਬੂ ਪਾ ਚੁੱਕੇ। ਸਦਤਵਮ੍ : ਸਤੇ ਗੁਣ। ਭਰਤਿ : ਚੜ੍ਹਨਾ, ਉੱਠਣਾ, ਉਡਣਾ। ਭਾਰਤ : ਹੋ ਭਾਰਤ। ਰਜਹ : ਰਜੋਂ। ਸਦਤਵਮ੍ : ਸਤੋਗੁਣ। ਤਮਹ : ਤਮੋਗੁਣ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਤਮੋਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸ਼ਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਭੀ। ਤਮਹ : ਤਮੋ। ਸਤੱਵਮ੍ : ਸਤੋਗੁਣ। ਰਜਹ : ਰਜੋ। ਤਥਾ : ਭੀ।

○ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਭਾਰਤ! ਸਤੋਗੁਣ, ਰਜੋਗੁਣ ਨੂੰ ਅਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਜੋ ਗੁਣ ਸਤੋਗੁਣ ਨੂੰ ਅਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਨੂੰ ਦਬਾਅ ਕੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਮੋਗੁਣ ਸਤੇ ਗੁਣ ਨੂੰ ਅਤੇ ਰਜੋਗੁਣ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਰਜਹ ਤਮਹ ਚ ਅਭਿ ਭੂਯ ਸਤੱਵਮ੍ ਭਵਤਿ ਭਾਰਤ - ਰਜੋ ਤੇ ਤਮੋ ਗੁਣਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਸਤੇ ਗੁਣ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਰਜੋ ਗੁਣ ਆਦਿ ਵਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਤਮੋ ਗੁਣ ਦੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ (ਪ੍ਰਮਾਦ ਆਲਸ ਨੀਂਦ ਮੂੜਤਾ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਸਤੱਵ ਗੁਣ ਦਬਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਸਵੱਛਤਾ ਨਿਰਮਲਤਾ ਵੈਰਾਗ ਉਦਾਰਤਾ ਆਦਿ ਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਪਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ○ ਰਜਹ ਸਦ੍ ਤ੍ਰਵਮ੍ ਤਮਹ ਚ ਏਵ - ਸਤੱਵ ਗੁਣ ਦੀ ਅਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਦੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਰਜੋਗੁਣ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਸਤੱਵਗੁਣ ਦੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੈਰਾਗ ਉਦਾਰਤਾ ਆਦਿ ਵਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਦ ਆਲਸ, ਬੇਲੜੀ ਨੀਂਦ, ਮੂੜਤਾ ਆਦਿ ਵਿਰਤੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਰਜੋਗੁਣ ਦਬਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਲੋਭ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਮੋਹ ਆਦਿ ਵਿਰਤੀਆਂ ਉਤਪਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ○ ਤਮਹ ਸਤੱਵਮ੍ ਰਜਹ ਤਥਾ - ਉਂਜ ਹੀ ਸਤੱਵਗੁਣ ਤੇ ਰਜੋਗੁਣ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਤਮੋਗੁਣ ਵਧਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸਤੱਵਗੁਣ ਦੀ ਸਵੱਛਤਾ ਨਿਰਮਲਤਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਦਾਰਤਾ ਆਦਿ ਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਰਜੋਗੁਣ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਲੋਭ ਆਦਿ ਵਿਰਤੀਆਂ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਤਮੋਗੁਣ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਲੋਭ ਆਦਿ ਵਿਰਤੀਆਂ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਤਮੋਗੁਣ ਦਬਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਦ ਆਲਸ, ਵਧੇਰੇ ਨੀਂਦ ਆਦਿ ਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਪਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ○ ਦੋ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਇਕ ਗੁਣ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਗੁਣ ਮਨੁੱਖ ਉੱਪਰ ਵਿਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ○ ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਏਥੇ 14.06 ਤੋਂ 14.10 ਸਲੋਕ ਤੱਕ ਉਲਟ ਕ੍ਰਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਦੋ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਇਕ ਦਾ ਵਧਣਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਟੋਂਟ ਚੱਕਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਮਹਾ ਸਰਗ (ਆਦਿ-ਆਰੰਭ) ਵਿਚ ਵੀ ਉਤਪਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਮਹਾ ਪ੍ਰਲਯ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਮਹਾਸਰਗ ਅਤੇ ਮਹਾਪ੍ਰਲਯ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤੀ ਜਨਯ ਗੁਣ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ (14.05) ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਗੁਣ ਕਿਵੇਂ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ? - ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ (ਵੇਖੋ 6ਵੇਂ ਤੋਂ 8ਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਨੂੰ) ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸਤੱਵ ਰਜ ਤੇ ਤਮ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਦਾ ਪਕਾਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਨ੍ਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ? ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬੰਨ੍ਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਗੁਣ ਮਨੁੱਖ ਉੱਪਰ ਵਿਜੇ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ? ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੋ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਇਕ ਗੁਣ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਵਿਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ (14.10) ਇਸ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਛੇਵੇਂ ਤੋਂ ਦਸਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ ਜੋ ਕ੍ਰਮ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਗੁਣ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਤ੍ਰੈ ਕੋਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪਾਸੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਵੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਤ੍ਰੈ ਕੋਨ ਦਾ ਇਕ ਪਾਸਾ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਦੋ ਪਾਸੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏਹੋ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਸ਼ਾਂਤ ਜਾਗ੍ਰਤ ਨਿਰਮਾਣਸ਼ੀ ਤੇ ਦਿਆਲੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਤੋਗੁਣ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਸਿਆਣੁਪ ਨੂੰ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੇਰ ਰਜੋ ਗੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਤਮੋ ਗੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਨਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਲਸੀ ਸੁਸਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਉੱਪਰ ਦਿਨ ਭਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਿੰਨੇ ਗੁਣ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਬਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਜੋ ਗੁਣ ਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਸਤੇ ਗੁਣ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਜੋਗੁਣ ਤੇ ਸਤੋਗੁਣ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਤਮੋਗੁਣ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਉੱਜ ਵੀ ਤਮੋਗੁਣ ਅਤੇ ਸਤੋਗੁਣ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਰਜੋਗੁਣ ਵਧਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

14.11 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਰ੍ਬ-ਦ੍ਰਾਰੇ਷ੁ ਦੇਹੇ ਅਸਿਮਨ੍, ਪ੍ਰਕਾਸ਼: ਤਪ-(ਜਨ) ਜਾ-ਧ-ਤੇ। ਜਾਨਮ੍ ਯਦਾ ਤਦਾ ਕਿਦ-ਧਾਤ, ਕਿ-ਕੁਧ-ਤਮ੍ ਸਦ-ਤਵਮ੍ ਝਤ ਤਤ।

ਸਰਵ ਦਵਾਰੇਸ਼ੁ ਦੇਹੇ ਅਸਿਮਨ੍, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਪ (ਜਨ) ਜਾਯਤੇ।

ਗਯਾਨਮ੍ ਯਦਾ ਤਦਾ ਤਦਾ ਵਿਦਯਾਤ੍, ਵਿਵ੍ਯੂਤਮ੍ ਸਦ੍ਰਵਮ੍ ਇਤਿ ਉਤ॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਰਵ ਦਵਾਰੇਸ਼ੁ : ਹਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ। ਦੇਹੇ : ਸਗੀਰ ਵਿੱਚ। ਅਸਿਮਨ੍ : ਇਸ ਵਿੱਚ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ : ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਰੈਸ਼ਨੀ। ਉਪ (ਜਨ) ਜਾਯਤੇ : ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਸ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਚਮਕਦਾ ਹੈ। ਗਯਾਨਮ੍ : ਗਿਆਨ ਬੁੱਧੀ। ਯਦਾ : ਜਦੋਂ। ਤਦਾ : ਤਦਾ। ਤਦਾ ਵਿਦਯਾਤ੍ : ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਵ੍ਯੂਤਮ੍ : ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਦ੍ਰਵਮ੍ : ਸਤੋਗੁਣ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਉਤ : ਸੱਚੁੱਚ।

○ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਸਗੀਰ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹਾ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤੇ ਗੁਣ ਨੇ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਸਰਵ ਦਵਾਰੇਸ਼ੁ ਦੇਹੇ ਅਸਿਮਨ੍..... ਗਯਾਨਮ੍ ਯਦਾ ਤਦਾ ਵਿਦਯਾਤ੍ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਰਜੋ ਗੁਣੀਂ ਅਤੇ ਤਮੋਗੁਣੀਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਸਤੱਵ ਗੁਣ ਵਧਦਾ ਹੈ - ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਪੂਰਣ ਇੰਦੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸਵੱਛਤਾ ਨਿਰਮਲਤਾ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸਾਫ ਸਾਫ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੱਛ ਬਹਿ-ਕਰਣ ਅਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਪੰਜਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਠੀਕ ਠੀਕ ਮਨਨ, ਚਿੰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ○ ਇੰਦੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸਵੱਛਤਾ ਨਿਰਮਲਤਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਤੁ ਕੀ ਹੈ ? ਤੇ ਅਸਤੁ ਕੀ ਹੈ ? ਕਰਤੱਵ ਕੀ ਹੈ ? ਅਕਰਤੱਵ ਕੀ ਹੈ ? ਲਾਭ ਕਿਸ ਵਿੱਚ ਹੈ ? ਹਾਨੀ ਕਿਸ ਵਿੱਚ ਹੈ ? ਹਿਤ ਤੇ ਅਹਿਤ ਕਿਸ ਕਿਸ ਵਿੱਚ ਹੈ ? ਆਦਿ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ 0 ਏਥੇ “ਦੇਹੇ ਅਸਿਮਨ੍” ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਤੇ ਗੁਣ ਦੇ ਵਧਣ ਦਾ ਅਰਥਾਤ ਬਹਿਕਰਣ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸਵੱਛਤਾ ਨਿਰਮਲਤਾ ਤੇ ਵਿਵੇਕ ਸ਼ਲਕਤੀ, ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸਗੀਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਸਗੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਤਮੋਗੁਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸਰਵ ਦੇਹਿਨਾਮ੍ (14.08) ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਰਜੋ ਗੁਣ ਤੇ ਤਮੋਗੁਣ

ਤਾਂ ਹੋਰ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਧਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਤ੍ਤਵਗੁਣ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਵਧ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਜੋਗੁਣ ਤੇ ਤਮੋਗੁਣ 'ਤੇ ਵਿਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸਤਵ ਗੁਣ ਨਾਲ ਉੱਚਾ ਉੱਠੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਰਪਾ ਪੂਰਵਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ 'ਤੇ ਵਿਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਵਸਰ, ਅਧਿਕਾਰ ਯੋਗਤਾ, ਸਾਮਰੱਥਾ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ੦ ਤਦਾ ਵਿਦਯਾਮੁਖ - ਤਮ ਸਦ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਤਿ ਓਤ = ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸਵੱਛਤਾ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਆਉਣ 'ਤੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇ ਸਤ੍ਤਵ ਗੁਣ ਦੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਵਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਰਜੋਗੁਣ ਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਦੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦੱਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਕ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਇਹ ਅਭਿਮਾਨ ਨਾ ਕਰੋ ਕਿ 'ਮੈਂ ਜਾਣਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਗਿਆਨੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹਾਂ' ਉਹ ਸਤ੍ਤਵ ਗੁਣ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਣ ਨਾ ਮੰਨੋ। ਸਤ੍ਤਵ ਗੁਣ ਦਾ ਹੀ ਕਾਰਜ ਤੇ ਲੱਛਣ ਮੰਨੋ। ੦ ਏਥੇ ਇਤਿ ਵਿਦਯਾਮੁਖ ਪਦ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ, ਵਧਣਾ ਤੇ ਇਕ ਗੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਨਤਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੋ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਦੱਬ ਜਾਣਾ ਆਦਿ ਪਰਿਵਰਤਨ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਨੁੱਖ, ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਤਵਿਕ ਰਾਜਸ ਜਾਂ ਤਾਮਸ ਮੰਨਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰ-ਵਿਕਾਰ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਮੰਨ ਲਵੇ। ੦ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਣਦੀਆਂ ਤੇ ਵਿਗੜਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਆਪ ਖੁਦ ਪਰਿਵਰਤਨ-ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਖੁਦ ਬਦਲਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਬਣਦੇ ਵਿਗੜਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਕੌਣ ਦੇਖਦਾ ? ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਨ-ਰਹਿਤ ਹੀ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਾਤਵਿਕ ਵਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਵਧਣ 'ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਸਵੱਛਤਾ ਨਿਰਮਲਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਵੇਕ ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਰਾਗ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਵੇਕ ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (18.09) ਭੋਗ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਲਈ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਕਰਮ ਦਾ ਆਂਚੰਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮਨ ਵਿਚ ਪਦਾਰਥ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕੇਵਲ ਨਿਰਵਾਹ ਮਾੜ੍ਹ ਗੇ ਦਿਸ਼ਟੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਕੰਮ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਤੇ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਭੁਲ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਦੇ ਭੁਲ ਹੋ ਵੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਤ੍ਤ ਅਸਤ੍ਰ ਕਰਤੱਵ ਅਕਰਤੱਵ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਗ੍ਰਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਸਾਤਵਿਕ ਵਿਰਤੀਆਂ ਵਧੀਆਂ ਹੋਣ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਜਨ ਧਿਆਨ ਆਦਿ ਵਿਚ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੇਕਰ ਲੈਪ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੰਗ ਦੇ ਸੀਸੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਚਾਨਣ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਫੈਲੇਗਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਆਦਮੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-2 ਰੰਗਾਂ ਵਾਲੇ ਸੀਸੇ ਦੇ ਡੱਬੇ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਇੰਦਰੀਆਂ ਵੱਖ-2 ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹਨ, ਜਿਥੋਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ ਚਾਣਨ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਤੇ ਗੁਣ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਖਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਚੁਸਤੀ, ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਭਤਗੀ ਅਤੇ ਪੂਰਣਤਾ ਆਵੇਗੀ। ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਉੱਤਮ ਵਧੀਆਂ ਅਤੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਸਤੋਗੁਣ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਸਤੋਗੁਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਗੁਣ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸਦਾਚਾਰ ਬੌਧਿਕਤਾ, ਮਿਲਵਰਤਨ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਨਿਰਮਲਤਾ, ਨਿਰਮਾਣਤਾ, ਦਿਆਲਤਾ, ਪ੍ਰਭੂਤਾ, ਸਹਿਚਾਰਤਾ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਗੁਣ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।

14.12 ਸਲੋਕ :

ਲੋਭ: ਪ੍ਰ-ਕੂਤ-ਤਿ: ਆਰਸਥ; ਕਰਮਣਾਮ੍ ਅ-ਸਾਮ: ਸ੍ਰਵਾ / ਰਜਸਿ ਏਤਾਨਿ (ਜਨ) ਜਾ-ਧਨਤੇ, ਕਿ-ਕੂਦ੍ਰੇ ਭਰਤ-ਕੁ਷ਭ //

ਲੋਭ ਪ੍ਰਵੰਤਤਿ ਆਰੰਭ, ਕਰਮਾਣਮ੍ ਅਸਮਹਸ੍ਰਵਾ।

ਰਜਿਸ ਏਤਾਨਿ (ਜਨ) ਜਾਯੰਤੇ, ਵਿਵ੍ਵਧੇ ਭਰਤ ਅਰਸਭ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਲੋਭ : ਲਾਲਚ। ਪ੍ਰਵੰਤਤਿ : ਗਤੀਵਿਧੀ। ਆਰੰਭ : ਆਰੰਭ ਕਰਨਾ। ਕਰਮਾਣਮ੍ : ਕਿਰਿਆ ਦਾ। ਅਸਮਹਸ੍ਰਵਾ : ਬੇਆਰਾਤੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਤਾਂਧ। ਰਜਸਿ : ਰਜੇ ਗੁਣ। ਏਤਾਨਿ : ਇਹ। ਜਨ ਜਾਯੰਤੇ : ਉਤਪਨ ਹੋਣਾ, ਉੱਠਣਾ। ਵਿਵ੍ਵਧੇ : ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ। ਭਰਤ ਅਰਸਭ : ਹੋ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸ਼ਾਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੋ ਭਾਰਤ ਸ਼ੇਸ਼ਨ। ਰਜੋਗੁਣ ਦੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਣ ਨਾਲ, ਲੋਭ ਪ੍ਰਵੰਤਤੀ, ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵੰਤਤੀ, ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ, ਅਸਾਂਤੀ ਵਿਸ਼ੇ ਕਾਮਨਾ ਉਪਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਲੋਭ - ਨਿਰਵਾਹ ਵਾਸਤੇ ਚੀਜ਼ ਕੋਲ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧ ਕੇ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਨਾਂ ਲੋਭ ਹੈ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਧਣ ਦਾ ਨਾਂ ਲੋਭ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਕੋਈ ਖੇਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਨਾਜ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵਧੇਰੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਾਂ ਵਿਉਪਾਰ ਵਧਣ ਨਾਲ ਧਨ ਪਦਾਰਥ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਧ ਗਏ। ਇਹ ਤਰੱਕੀ ਹੈ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਵੰਤਤੀ - ਕਾਰਜਸ਼ਾਤ੍ਰ ਵਿਚ ਲੱਗ ਜਾਣ ਦਾ ਨਾਂ "ਪ੍ਰਵੰਤਤੀ" ਹੈ ਪਰ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਵੰਤਤੀ ਤਾਂ ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ (14.22) ਰਾਗ ਪੂਰਵਕ ਭਾਵ ਸੁਖ ਆਰਾਮ ਧਨ ਆਦਿ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਰੁਝ ਜਾਣਾ ਹੀ ਦੋਸ਼ ਹੈ। ੦ ਆਰੰਭ ਕਰਮਾਣਮ੍ - ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਧਨੀ ਤੇ ਵੱਡਾ ਅਖਵਾਉਣ ਲਈ, ਮਾਨ ਆਦਰ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਆਦਿ ਪਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਕਰਮ ਕਰਨਾ, ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਵਿਉਪਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ, ਨਵੀਆਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਜਾਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣੀਆਂ 'ਕਰਮ ਦਾ ਆਰੰਭ' ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਕਿੱਤੀ ਤੇ ਆਰੰਭ - ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ - ਹਾਲਾਤ ਆਉਣ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੰਤਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਨਿਵੰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਭੋਗ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ 'ਆਰੰਭ' ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖੀ ਜਨਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰਹੇ, ਭੋਗ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਰਹੇ। ਏਸੇ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਗਤਾ ਯੋਗ ਤੇ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਯੋਗ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ, ਬਿਨਾ ਕਰਮ ਕੀਤਿਆਂ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਸਮਤਾ ਉੱਪਰ ਆਰੂੜ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਅਥਵਾ

ਸਮਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ੦ ਅਸ਼ਮ - ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਹਲਚਲ ਰਹਿਣ ਦਾ ਨਾਂ “ਅਸ਼ਮ” ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ (ਧਨ ਸੰਪਤੀ, ਯਸ਼, ਮਾਨ ਇੰਜ਼ਤ) ਜਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਤਾਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਹਲਚਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ 'ਤੇ ਇਹ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਸ੍ਰ੍ਵਹੀ - ਸ੍ਰ੍ਵਹਾ ਨਾਂ ਪਰਵਾਹ ਦਾ ਹੈ। ਭੁੱਖ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਅੰਨ ਦੀ, ਪਿਆਸ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ, ਠੰਡ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਭੁੱਖ ਪਿਆਸ ਤੇ ਠੰਡ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਅੰਨ ਜਲ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਦੋਸ਼। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਰਜਸਿ ਏਤਾਨਿ (ਜਨ੍ਹ) ਜਾਖੰਤੇ, ਵਿਵਧੇ ਭਰਤ ਰਿਸ਼ੀਤ - ਜਦ ਅੰਦਰ ਰਜੇ ਗੁਣ ਵਧਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਪ ਯੁਕਤ ਸੋਭ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਆਦਿ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਸੋਚੋ ਕਿ ਨਿਰਵਾਹ ਤਾਂ ਹੋ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ? ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਰਜੋਗੁਣ ਦੀ ਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਰਜੋਗੁਣ, ਲੋਭ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਕਾਮਨਾ, ਫੌਕੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਦਾ ਨਸ਼ਾ, ਬੇਅਰਥ ਚੇਸ਼ਟਾ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਦਾ ਮੋਹ, ਸਵਾਰਥ ਪੂਰਤੀ, ਹਵਸ ਲਾਲਸਾ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹੜਪਣ ਦਾ ਲਾਲਚ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਤੇ ਕੰਮ ਖੁਚਾਬ ਕਰਨੇ, ਬੁੱਧੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਦਿਲ ਜੁੜਨ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਦਿਲ ਟੁੱਟਦੇ ਹਨ, ਨਿਰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਰਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਥਿਰਤਾ ਡਾਵਾਂਡੇਲ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਮਨ ਨੂੰ ਬੇਚੈਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਖੁਸ਼ਗਾਲ ਬਣਨ ਦੀ ਹੋੜ ਵਿਚ ਲਾਲਚੀ ਬੇਸਬਰਾ ਅਤੇ ਭੁੱਖਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਬਰ ਕਦੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਰਜੇ ਗੁਣ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ।

● ● ●

14.13 ਸਲੋਕ :

ਅ-ਪ੍ਰ-ਕਾਸ਼: ਅ-ਪ੍ਰ-ਕੂਰ-ਤਿ: ਚ, ਪ੍ਰ-ਮਾਦ: ਸੋਹ: ਏਕ ਚ / ਤਮਸਿ ਏਤਾਨਿ (ਜਨ੍ਹ) ਜਾ-ਯਨ੍ਤੇ, ਵਿ-ਕੂਛੇ ਕੁਰੂ-ਨਨਦਨ //

ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਪ੍ਰਵੁਤ ਤਿਹ ਚ, ਪ੍ਰਮਾਦਹ ਮੋਹਰ ਏਵ ਚ।

ਤਮਸਿ ਏਤਾਨਿ (ਜਨ੍ਹ) ਜਾਖੰਤੇ, ਵਿਵਧੇ ਕੁਰੂ ਨੰਦਨ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ : ਹੋਰੇਗਾ। ਅਪ੍ਰਵੁਤਿਹ : ਗਤੀਹੀਣਤਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਪ੍ਰਮਾਦਹ : ਬੇਧਿਆਨਾਪਣ। ਮੋਹਰ : ਮਾਇਆ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਤਮਸਿ : ਗਤੀਹੀਣਤਾ ਵਿੱਚ। ਏਤਾਨਿ : ਇਹ। (ਜਨ੍ਹ) ਜਾਖੰਤੇ : ਉੱਠਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੋਣਾ। ਵਿਵਧੇ : ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਚੁੱਕਣਾ। ਕੁਰੂ ਨੰਦਨ : ਹੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਵਾਰਸ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਕੌਰਵ ਵਾਰਸ! ਤਮੋਗੁਣ ਦੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਣ 'ਤੇ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਹੋਰੇਗਾ) ਅਪ੍ਰਵਿਰਤੀ (ਕੰਮ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਆਲਸ) ਪ੍ਰਮਾਦ (ਆਸਾਵਧਾਨੀ) ਤੇ ਮੋਹ (ਮੂੜਤਾ) ਸਭ ਅਵਗੁਣ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ - ਸਤੋਗੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਵੱਡ ਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਜਦ ਤਮੋਗੁਣ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਇੰਦੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਸਵੱਛਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਇੰਦੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਜੋ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਤਮੋਗੁਣ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਲੁਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਵਾਂ ਵਿਵੇਕ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹੀ ਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਏਥੇ ‘ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਕਹਿ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਸਤਵ ਗੁਣ ਦੀ ਵਿਰਤੀ ਪਕਾਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ੦ ਅਪ੍ਰਵੁਤਿਹ - ਰਜੋਗੁਣ ਦੀ ਵਿਰਤੀ ‘ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ’ ਨੂੰ ਦਬਕੇ ਜਦ ਤਮੋਗੁਣ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਨਿਰਾਰਥਕ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣਾ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜੀਅ ਨਾ ਕਰਨਾ - ਇਹ ਸਭ ਅਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿਰਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਮਾਦਹ - ਨਾ ਕਰਨ ਯੋਗ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਤੇ ਕਰਨ ਯੋਗ ਕੰਮ ਨੂੰ ਨਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਾ ਪਰਮਾਰਥ, ਨਾ ਸੰਸਾਰਕ, ਨਾ ਸਮਾਜਿਕ, ਨਾ ਸਹੀਰਕ ਲਾਭ ਹੋਵੇ ਜਿਵੇਂ ਬੀਜ਼ੀ ਸਿਗਰਟ ਪੀਣਾ, ਤਾਸ ਬੇਡਣਾ, ਜੁਆ ਬੇਡਣਾ ਆਦਿ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ‘ਪ੍ਰਮਾਦਹ’ ਵਿਰਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ੦ ਮੋਹ = ਤਮੋਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਧਣ 'ਤੇ ਮੋਹ ਵਿਰਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਦ ਅੰਦਰ ਵਿਚ ਵਿਵੇਕ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਕਰਨ ਤੇ ਨਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਵੇਕ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਮੂੜਤਾ ਛਾਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਮਾਰਥ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਝਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਏਵ ਚ = ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਨੀਂਦ ਲੈਣਾ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਿਰਾਰਥਕ ਕੰਮ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਇਵ “ਏਵ ਚ” ਪਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਤਮਸਿ ਏਤਾਨਿ (ਜਨ੍ਹ) ਜਾਖੰਤੇ, ਵਿਵਧੇ ਕੁਰੂ ਨੰਦਨ = ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਧੇ ਹੋਏ ਤਮੋਗੁਣ ਤੇ ਲੱਛਣ ਹਨ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਜਦ ਇਹ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਆਦਿ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤਵ ਗੁਣ ਤੇ ਰਜੋਗੁਣ ਦੱਬਾ ਕੇ ਤਮੋਗੁਣ ਵਧਿਆ ਹੈ। ੦ ਸਤਵ ਰਜ ਤੇਤਸ - ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਗੁਣ ਸੂਖਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਤਿ-ਇੰਦ੍ਰਜ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਇੰਦੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਗੁਣ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਨਾ ਸਾਫ਼ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਤਾਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਰਤੀਆਂ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਇੰਦੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਗਿਆਰਵੇਂ ਬਾਹਰਵੇਂ ਤੇ ਤੇਰਵੇਂ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤੇ ਸਾਧਕ ਸਾਵਧਾਨੀ ਪੂਰਵਕ ਰਜੇ ਗੁਣ ਤਮੋਗੁਣ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਸਤਵਗੁਣ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਹੋਰੇਗਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਹੋਰੇਗਾ ਮਨ ਵਿਚਲਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਵੇਕ ਰਹਿਤ ਬੁੱਧੀ ਹੀਣ ਤੇ ਜਾਨਵਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਅੰਦਰ ਵਿਵੇਕ-ਬੁੱਧੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੌਸਲਾ ਹੈ ਨਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੈ। ਸੁਸਤੀ ਆਲਸ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿਕਮਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬੇਵਾਹ, ਵੱਖਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ਗਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਉਲੱਝਣ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿੱਚ ਸਵੈ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਭੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੋਂ ਗਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਮੋਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

● ● ●

14.14 ਸਲੋਕ :

ਧਾ ਸਦ-ਤ੍ਰੇ ਪ੍ਰ-ਕ੃ਥ-ਤੇ ਤੁ, ਪ੍ਰ-ਲਾਯਮ् ਧਾ-ਤਿ ਦੇਹ-ਭੂਤ / ਤਦ ਤੁਤਮ-ਵਿਦਮ् ਲੋਕਾਨੁ, ਅਮਲਾਨੁ ਪ੍ਰਤਿ-ਧਦ-ਧ-ਤੇ //

ਯਦਾ ਸਦਤ੍ਰਵੇ ਪ੍ਰਵਧ ਤੇਤੁ, ਪ੍ਰਲਾਯਮ् ਧਾਤਿ ਦੇਰ ਭੂਤ।

ਤਦਾ ਉੱਤਮ ਵਿਦਾਮ੍ਰ ਲੋਕਾਨ੍ਹ, ਅਮਲਾਨ੍ਹ ਪ੍ਰਤਿ ਪਦਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਦਾ : ਜਦੋਂ। ਸਦ੍ਗੁਰੈ : ਸਤੋਂ ਗੁਣ ਵਿਚ। ਪ੍ਰਵਾਹ : ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਤੇਤੁ : ਸੱਚ ਮੁੱਚ। ਪ੍ਰਲਯਮ੍ਰ : ਮੌਤ। ਯਾਤਿ : ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦੇਹ ਭ੍ਰਾਤੁ : ਸਗੋਰ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ। ਤਦਾ : ਤਦਾ। ਉੱਤਮ ਵਿਦਾਮ੍ਰ : ਉੱਚਤਮ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲਾ। ਲੋਕਾਨ੍ਹ : ਲੋਕਾਂ ਦਾ। ਅਮਲਾਨ੍ਹ : ਦਾਗ ਰਹਿਤ। ਪ੍ਰਤਿ ਪਦਯਤੇ : ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਦੋਂ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਜੀਵ ਸਤੋਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਉੱਪਰ ਮੌਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉੱਤਮ ਤੱਤਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ, ਅਥਵਾ ਨਿਰਮਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਦਾ ਸਦ੍ਗੁਰੈ ਪ੍ਰਵਾਹ-ਤੁ... ਅਮਲਾਨ੍ਹ ਪ੍ਰਤਿ ਪਦਯਤੇ = ਜਿਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਭੀ ਦੇਹਧਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਚਾਹੇ ਉਹ ਸਤਵਗੁਣੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਰਜੋਗੁਣੀ ਜਾਂ ਤਮੋਗੁਣੀ - ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ - ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਤੋਂ ਸਤਵ ਗੁਣ ਤਤਕਾਲਿਕ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਸਤਵ ਗੁਣ ਦੇ ਕੰਮ ਸਵੱਛਤਾ ਨਿਰਮਲਤਾ ਆਦਿ ਵਿਰਤੀਆਂ ਤਤਕਾਲਿਕ ਵਧ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ - ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੋ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਛੁੱਟ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹ ਉੱਤਮ ਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਿਰਮਲ ਲੋਕ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਉੱਤਮ ਵਿਦਾਮ੍ਰ : ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਤਮ ਸ਼ੁੱਭ ਕੰਮ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਕਦੇ ਕਰਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਵੀ ਉੱਤਮ ਹਨ, ਉੱਤਮ ਕਰਮ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਉੱਤਮ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਗੋਰ ਸਤਵ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਧਣ 'ਤੇ ਛੁਟਿਆ ਹੈ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਉਸ ਭਰ ਸ਼ੁੱਭ-ਕਰਮ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਚੇ ਉੱਚੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਤਤਕਾਲਿਕ ਵਧੇ ਹੋਏ ਸਤਵ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵਿਰਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਛੱਡਣ ਵਾਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਤਵਗੁਣ ਦੀ ਵਿਰਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਛੱਡਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ - ਉੱਚੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਤਵਿਕ ਵਿਰਤੀਆਂ ਵੀ ਪੁੰਨ ਕਰਮਾਂ ਵਾਂਗ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਨ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸ਼ਾਸਤ-ਵਹਿਤ ਪੁੰਨ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਵ ਦਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਪੁੰਨਕਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਤਵਿਕ ਭਾਵ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਸਾਤਵਿਕ ਵਿਰਤੀ-ਸੂਖਮ ਤੇ ਰਜੋਂ ਤੇ ਤਤੋਂ ਗੁਣੀ ਵਿਰਤੀ ਸ਼ੁੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦੇਵਤਾ ਲੋਕ, ਸਤਵ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਸੁਗੰਧ ਨਾਲ ਹੀ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਤੋਗੁਣੀਂ ਵਿਰਤੀ ਸ਼ੁੱਲ ਦੀ ਥਾਂ ਸੂਖਮ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਮਨੁੱਖ ਉੱਚੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਮਲਾਨ੍ਹ ੦ ਸਤਵ ਗੁਣ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਰਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਣ ਦੇ ਵਧਣ ਕਾਰਨ ਜੋ ਮਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਰਮਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਿਹੇ ਮੱਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ (7.06)।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮੌਤ ਦੇ ਅੰਤਮ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਥਵਾ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਤੋਗੁਣੀਂ ਵਿਚਾਰ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਤਾਂ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਤਮ ਦੇਵ ਹੈ। ਹਿਰਣਾ ਗਰਭ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਅੰਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

14.15 ਸ਼ਲੋਕ :

ਰਜਸਿ ਪ੍ਰ-ਲਾਯਮ੍ਰ ਗ(ਸ੍ਰ)-ਤਵਾ, ਕਰਮ੍ਰ(ਨ੍ਹ)-ਸਾਂਕਿ਷ੁ ਜਾਇਤੇ। ਤਥਾ ਪ੍ਰ-ਲੀਨ: ਤਮਸਿ, ਸ੍ਰੂਫ-ਯੋਨਿਸੁ (ਜਨ੍ਹ) ਜਾ-ਯਤੇ॥

ਰਜਸਿ ਪ੍ਰਲਯਮ੍ਰ ਗ (ਮ੍ਰ) ਤਵਾ, ਕਰਮ੍ਰ (ਨ੍ਹ) ਸੰਗਿਸ਼ੁ ਜਾਇਤੇ।

ਤਥਾ ਪ੍ਰਲੀਨਹ ਤਮਸਿ, ਮੂੜ ਯੋਨਿਸੁ (ਜਨ੍ਹ) ਜਾਇਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਰਜਸਿ : ਰਜੋਂ ਗੁਣ। ਪ੍ਰਲਯਮ੍ਰ : ਮੌਤ। ਗ (ਮ੍ਰ) ਤਵਾ : ਮਿਲਣਾ। ਕਰਮ੍ਰ (ਨ੍ਹ) ਸੰਗਿਸ਼ੁ : ਉਹ ਜੋ ਕਰਮ ਨਾਲ ਸੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਾਇਤੇ : ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਤਥਾ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਪ੍ਰਲੀਨਹ : ਮਰ ਰਿਹਾ। ਤਮਸਿ : ਗਤੀਹੀਣ। ਮੂੜ ਯੋਨਿਸੁ : ਮੂੜ ਪਣ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚ। ਜਾਇਤੇ : ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਰਜੋਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਮੌਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਕਰਮ-ਕਰਨ-ਲਈ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਮਨ ਵਿਚ ਤਮੋਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਮਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਰਜਸਿ ਪ੍ਰਲਯਮ੍ਰ ਗ (ਮ੍ਰ) ਤਵਾ, ਕਰਮ੍ਰ (ਨ੍ਹ) ਸੰਗਿਸ਼ੁ ਜਾਇਤੇ - ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਤੋਂ ਰਜੋਂ ਗੁਣ ਦੀ ਲੋਭ ਪ੍ਰਵਾਹ ਆਦਿ ਵਿਰਤੀ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸੇ ਵਿਰਤੀ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਗੋਰ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਮਿਤਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਆਸਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਭਰ ਭਰ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਹੋਣ, ਜਿਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਭਾਗ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਜੇ ਉਹ ਅੰਤਕਾਲ ਸਮੇਂ ਰਜੋਂ ਗੁਣ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਮਨੁੱਖ ਯੋਨੀ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਆਚਰਣ ਭਾਵ ਅੱਛੇ ਹੀ ਹੋਣਗੇ, ਉਹ ਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ੦ ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਜੀਵਨ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਜੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਰਜੋਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਲੋਭ ਆਦਿ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਵਧ ਜਾਣ 'ਤੇ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਯੋਨੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਪਦਾਰਥ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਰਿਆ ਆਦਿ ਵਿਚ ਆਸਤਾ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ੦ ਜਿਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਜੇ ਰਜੋਂ ਗੁਣ ਦੇ ਵਧਣ 'ਤੇ ਮਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਯੋਨੀ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ 'ਤੇ ਭੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਸਰੀ ਸੰਪਤੀ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ 'ਤੇ ਭੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਕਿ ਰਜੋਗੁਣ ਦੀ ਬੁੱਧੀ 'ਤੇ ਮਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਿਰੋ ਜਿਹੇ ਆਚਰਣ ਵਾਲੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਭਗਵਤ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਗਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਕੇ ਸਤਸੰਗ ਆਦਿ ਤੋਂ ਇਸ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਸਵੱਛ ਕਰਕੇ, ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ੦ ਤਥਾ ਪ੍ਰਲੀਨਹ ਤਮਸਿ, ਮੂੜ - ਯੋਨਿਸੁ (ਜਨ੍ਹ) ਜਾਇਤੇ = ਅੰਤ ਕਾਲ ਵਿੱਚ - ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਤੋਂ ਤਤਕਾਲਿਕ ਤਮੋਗੁਣ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਤਮੋਗੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਦ ਮੌਹ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਦਿ ਵਿਰਤੀਆਂ ਵਧ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਚਿੰਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਉਹ ਮਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ

ਮਨੁੱਖ ਪਸੂ ਪੰਛੀ ਕੀੜਾ ਪਤੰਗਾ, ਬਿਰਖ, ਲਤਾ ਆਦਿ ਮੂੜ, ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂੜ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮੂੜਤਾ ਤਾਂ ਸਭ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਘੱਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬਿਰਖ ਲਤਾ ਆਦਿ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਜੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਤੌਰੋਂ ਦੀ ਤਤਕਾਲਿਕ ਵਿਰਤੀ ਦੇ ਵਧਣ 'ਤੇ ਮਰ ਕੇ ਮੂੜ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਥੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ ਆਚਰਣ ਚੰਗੇ ਹੀ ਹੋਣਗੇ। ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਵੇਂ ਭਰਤ-ਮਨੀ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਤੱਥੇ ਗੁਣ ਦੀ ਵਿਰਤੀ ਵਿਚ ਅਹਿਸ਼ਤ ਹਿਰਣ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਸਗੋਰ ਛੱਡ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮੂੜ ਯੋਨੀ ਵਾਲੇ ਹਿਰਨ ਬਣ ਗਏ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਤਿਆਗ ਤਪ ਹਿਰਣ ਦੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਹਿਰਨ ਯੋਨੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹੇ, ਹਰੇ ਪੱਤੇ ਨਾ ਖਾ ਕੇ ਸੁੱਕੇ ਪੱਤੇ ਹੀ ਖਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਅਜਿਹੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਭਰਤੀ ਮੂਨੀ ਦੇ ਹਿਰਣ ਜਨਮ ਵਿਚ ਸੀ।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਂਤ ਚੇਤਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਜੇ ਗੁਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਅਵੇਸਲੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਵਿਚ ਬੇਚੈਨ, ਤੇ ਉਦਾਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਮੂੜ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੁਵਾਰਾ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਤੌਰੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਚੇਤ ਬੋਸ਼ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੂੜ ਜਾਨਵਰ ਪਸੂ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

* * *

14.16 ਸਲੋਕ :

ਕਰਮਣ: ਸੁ-ਕੂ-ਤਸਥ ਆਹੁ; ਸਾਤਿਕਮ ਨਿਰ-ਮਲਮ ਫਲਮ। ਰਜਸ: ਤੁ ਫਲਮ ਦੁ:ਖਮ, ਅ-ਜਾਨਮ ਤਮਸ: ਫਲਮ॥

ਕਰਮਣ ਸ਼ੁਕਤਸ੍ਯ ਆਹੁ ਸਾਤਿਵਕ-ਮੁਨਿਰੁ ਮਲਮ ਫਲਮ।

ਰਜਸਹ ਤੁ ਫਲਮ ਦੁਹਖਮ, ਅਗਿਆਨਮ੍ ਤਮਸਹ ਫਲਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਰਮਣ : ਕਰਮਾਂਦਾ। ਸ਼ੁਕਤਸ੍ਯ : ਚੰਗੇਪਣ ਦਾ। ਆਹੁਹ : ਉਹ। ਸਾਤਿਵਕਮ੍ : ਸਤੋਗੁਣ। ਨਿਰ ਮਲਮ੍ : ਪਵਿੱਤਰ। ਫਲਮ੍ : ਫਲ। ਰਜਸਹ : ਰਜੋਗੁਣ। ਤੁ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਫਲਮ੍ : ਫਲ। ਦੁਹਖਮ੍ : ਦੁੱਖ। ਅਗਿਆਨਮ੍ : ਅਗਿਆਨਤਾ। ਤਮਸਹ : ਗਤੀਹੀਣਤਾ। ਫਲਮ੍ : ਫਲ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- - ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਦਾ ਫਲ ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਜੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਫਲ ਦੁੱਖ ਮਈ ਤਾਮਸ ਹਨੇਰੇ ਵਾਲਾ ਅਗਿਆਨਮਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- - ਕਰਮਣ ਸ਼ੁਕਤਸ੍ਯ ਆਹੁਹ - ਸਾਤਿਵਕਮ੍ ਨਿਰ ਮਲਮ੍ ਫਲਮਮ = ਸਤਵਗੁਣ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਰਮਲ ਸਵੱਛ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਤਵਗੁਣ ਵਾਲਾ ਕਰਤਾ ਜੋ ਕਰਮ ਕਰੇਗਾ, ਉਹ ਕਰਮ ਸਾਤਵਿਕ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਮ ਕਰਤਾ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਤਵਿਕ ਕਰਮ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ, ਜੋ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਹੋਣਗੇ, ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਵਰਗੇ ਸੂਧੀ ਨਿਰਮਲ ਸੁੱਖਦਾਈ ਹੋਣਗੇ। ਫਲ ਇੱਛਾ ਰਹਿਤ ਹੋਕੇ ਕਰਮ ਕਰਨ 'ਤੇ ਭੀ ਜਦ ਤੱਕ ਸਤਵਗੁਣ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਉਸ ਦੀ 'ਸਾਤਵਿਕ ਕਰਤਾ' ਨਾਲ ਸੰਗਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਉਸ ਦੀ 'ਸਾਤਵਿਕ ਕਰਤਾ' ਸੰਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾ ਦਾ ਫਲ ਭੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮ, ਅਕਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਰਜਸਹ ਤੁ ਫਲਮ ਦੁਖਮ - ਰਜੇ ਗੁਣ ਦਾ ਸਰੂਪ ਰਾਗਾਤਮਕ ਹੈ। ਰਾਗ ਵਾਲੇ ਕਰਤਾ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਕਰਮ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹ ਕਰਮ ਵੀ ਰਾਜਸ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਰਾਜਸ ਕਰਮ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਰਾਜਸ ਕਰਮ ਵਿਚ ਪਦਾਰਥ ਭੋਗ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸਵੱਰਗ ਆਦਿ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਾਰੇ ਭੋਗ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਹਨ, ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹਨ। (5.22) ੦ ਰਜੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ - ਪਾਪ ਅਤੇ ਦੁੱਖ। ਰਜੋਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਪਾਪ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਰਜੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਅਗਯਾਨਮ੍ ਤਮਸਹ ਫਲਮ੍ - ਤਮੇ ਗੁਣ ਦਾ ਸਰੂਪ ਮੋਹਨਾਤਮਕ ਹੈ। ਮੋਹ ਵਾਲਾ ਤਾਮਸ ਕਰਤਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹਿੱਸਾ ਹਾਨੀ ਮੂੜਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਤਾਮਸ ਦਾ ਫਲ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪਸੂ ਪੰਛੀ ਕੀੜਾ ਪਤੰਗ ਬਿਰਖ ਲਤਾ ਪਹਾੜ ਆਦਿ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਨੇਕ ਕਾਰਜ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨੇਕ ਤੇ ਚੰਗਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਇਆ ਰਹਿਤ-ਸੰਤ ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਭੈੜੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਪੁਰਤੀ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਗਵਾ ਲਈ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹੋ ਲੋਕ ਹੀ ਦੁੱਖੀ ਹਨ। ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਸਰਗਰਮੀ ਅਸਲ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਦਸ਼ਮਨ ਹੈ। ਉਤੇਜਨਾ ਵਾਲਾ ਕੀਤਾ ਕਾਰਜ ਦੁੱਖ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਤਮੋਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਥਿਰਤਾ ਗਤੀਹੀਣਤਾ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕਮੀਨੇ ਭੈੜੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਰਜੋਗੁਣ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਯੰਤਰ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹੇਤ ਦੀ ਥਾਂ ਖੁਸ਼ਗਲੀ ਵੱਲ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਅਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਚਲਦੀ ਗੱਡੀ ਦੇ, ਜੋ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਲਈ ਮੁਸੀਬਤ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਮੁਸੀਬਤ ਉਸ ਦੀ ਭੈੜੀ ਕਿਸਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰੰਤਰ ਦੁੱਖ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਣ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਵੇਂ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਅਗਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

* * *

14.17 ਸਲੋਕ :

ਸਤਵਾਤ ਸਮ- (ਜਨ) ਜਾਧਤੇ ਜਾਨਸ, ਰਜਸ: ਲੋਭ: ਏਕ ਚ / ਪ੍ਰ-ਮਾਦ-ਮੋਹੈ ਤਮਸ: ਭਵ-ਅ-ਤ: ਅ-ਜਾਨਸ ਏਵ ਚ /

ਸਤਵਾਤ ਸਮ (ਜਨ) ਜਾਧਤੇ ਗਯਾਨਮ, ਰਜਸਹ ਲੋਭ ਏਵ ਚ /

ਪ੍ਰਮਾਦ ਮੋਹੈ ਤਮਸਹ, ਭਵ ਅਤਹ ਅਗਯਾਨਮ ਏਵ ਚ /

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਤਵਾਤ : ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸਮੱਝ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਸਮ੍ਰਾਜਨਜਾਧਤੇ : ਉਠਣਾ, ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ, ਚੜ੍ਹਨਾ। ਗਯਾਨਮ੍ : ਗਿਆਨ। ਰਜਸਹ

: ਰਜੋਗੁਣ ਤੋਂ। ਲੋਭਰ : ਲਾਲਚ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਪ੍ਰਮਾਦ ਮੌਹੌ : ਬੇਪ੍ਰਵਾਹਾ ਬੇਧਿਆਨਾ। ਤਮਸਹ : ਤਮਸ (ਹਨੇਰੇ ਤਮੇਗੁਣ ਤੋਂ)। ਭਵਾਅਤਹ : ਉੱਠਣਾ, ਚੜ੍ਹਨਾ। ਅਗਯਾਨਮੁ : ਅਗਿਆਨਤਾ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸਤੋਗੁਣ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਜੋਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਲਾਲਚ ਦੀ। ਤਮੇਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ, ਪ੍ਰਮਾਦ ਤੇ ਮੌਹੌ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਅਗਿਆਨ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਸੱਤਵਾਤ ਸਮੁ (ਜਨੁ) ਜਾਥਤੇ ਗਯਾਨਮੁ - ਸਤਵ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਾਤਵਿਕ ਨਿਰਮਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਰਜਸਹ ਲੋਭਰ ਏਵ ਚ = ਰਜੋਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਲੋਭ ਆਦਿ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਲੋਭ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮਨੁਖ ਜੋ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਲੋਭ = ਜਿੰਨਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਚਾਹੁਣ ਦਾ ਨਾਂ ਲੋਭ ਹੈ। ੦ ਲੋਭ ਦੇ ਰੂਪ 1. ਉਚਿਤ ਖਰਚ ਨਾ ਕਰਨਾ 2. ਅਨਉਚਿਤ ਰੀਤ ਨਾਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨਾ। ਉਚਿਤ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਧਨ ਨਾ ਖਰਚ ਕਰਨਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਹਲਚਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਣਉਚਿਤ ਰੀਤੀ ਤੋਂ ਅਰਥਾਤ ਝੂਠ ਕਪਟ ਆਦਿ ਤੋਂ ਧਨ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਪ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਜਸ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਮਾਦ ਮੌਹੌ ਤਮਸਹ ਭਵਾਅਤਹ ਅਗਯਾਨਮੁ ਏਵ ਚ = ਤਮੇਗੁਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮਾਦ ਮੌਹੌ ਤੇ ਅਗਿਆਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਵਿਵੇਕ ਵਿਰੁਧ ਕੰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (18.32) ਤੇ ਅਗਿਆਨ ਵਧਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੀਵਾਤਮਾ ਵਿਚ ਗੁਣ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਮੇਂ ਅਣੁਟ ਰਿਸਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉੱਚੇ ਜਾਂ ਨੀਵੇਂ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਏਵ-ਲੰਕਿਕ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਖੂਸੀਆਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਬੁੱਧੀ-ਗਿਆਨ ਵੱਲ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਛੁੱਕਵਾਂ ਯੋਗ ਮਾਨਵ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਅਗੋਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਉੱਨੰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਜੋਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਹਰ ਜਨਮ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਉਹ ਉਚੇਰਾ ਜਨਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਨਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸ ਜਨਮ ਨੂੰ ਨੀਵੇਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ, ਵਿਵੇਕ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਅਗਾਂਹ ਲਿਜਾ ਸਕੇ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਤਮੇਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਜਿਹੜੇ ਗੁਸੈ ਭਰੇ ਆਵੇਗਾਂ, ਕਾਮ ਉਨਮਾਦ, ਤੀਬਰ ਅਭਿਲਾਸਾ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਰਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੋਈ ਸ਼ਿਖੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

○ ○ ○

14.18 ਸ਼ਲੋਕ :

ਊਹੰਸ੍ ਗਚਨਿ ਸਤਵ-ਸਥਾ; ਸਥੇ ਨਿ਷ਨਿ ਰਾਜਸਾ; / ਜਬਨ੍ਯ-ਗੁਣ-ਵੁਤਿ-ਸਥਾ; ਅਥ: ਗਚਨਿ ਤਾਮਸਾ; //

ਉਰਪਵਮੁ ਗਛੰਤਿ ਸੱਤਵ ਸਥਾਹ, ਮਧਯੇ ਤਿਸ਼ਟ੍ਰੰਤਿਰਾਜਸਹ।

ਜਯਨਯਗੁਣ ਵ੍ਰਤਿ ਸਥਾਹ, ਅਧਰ ਗਛੰਤਿ ਤਾਮਸਾਹ॥

੦ ਸ਼ਲੋਕ ਅਰਥ :- ਉਰਪਵਮੁ : ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਨੂੰ। ਗਛੰਤਿ : ਜਾਣਾ। ਸੱਤਵਸਥਾਹ : ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਾ। ਮਧਯੇ : ਦਰਮਿਆਨਾ। ਤਿਸ਼ਟ੍ਰੰਤਿ : ਰਹਿਣਾ। ਰਾਜਸਹ : ਰਜੋਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ। ਜਯਨਯਗੁਣ ਵ੍ਰਤਿ ਸਥਾਹ : ਨੀਵੇਂ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਗੁਣ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਨਾ। ਅਧਰ : ਨੀਵੇਂ ਖਾਸੇ ਵੱਲ। ਗਛੰਤਿ : ਜਾਣਾ। ਤਾਮਸਾਹ : ਤਮੇਗੁਣ।

੦ ਸ਼ਲੋਕ ਅਰਥ :- ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਲੋਕ ਉਪਰ (ਉੱਚੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕ) ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਜੋਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਚਕਾਰ (ਮਾਨਵ ਲੋਕ) ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਨਿਕਸ਼ਟ ਗੁਣ ਦੇ ਆਚਰਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹੇਠਾਂ (ਪਸੂ ਯੂਨੀਆਂ) ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਉਰਪਵਮੁ ਗਛੰਤਿ ਸਤਵ - ਸਥਾਹ = ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਤਵ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਨਤਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੋਗ 'ਤੇ ਕਾਥੂ ਪਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ੁਭ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਸੇਵਾ ਦੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪਸੂਆਂ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੇੜ ਪੌਂਦੇ ਲਗਵਾਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਏਥੇ 'ਸੱਤਵ ਸਥਾਹ' ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਵੱਰਗ ਲੋਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਧਯੇ ਤਿਸ਼ਟ੍ਰੰਤਿ ਰਾਜਸਾਹ = ਰਜੋਗੁਣਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਏਥੇ 'ਰਾਜ-ਸਾਹ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਅਸੂਧ ਆਚਰਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਰਯਾਦਾ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਪਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਆਸਤਾ ਮਮਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਮੁੜ ਜਨਮਦੇ ਮਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਧਰ ਗਛੰਤਿ ਤਾਮਸਾਹ = ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਮੇਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਨਤਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਮਾਦ ਵਿੱਚ ਫਸ ਕੇ ਫਜ਼ੂਲ ਤੇ ਨਿਰਾਥ ਪੈਸਾ ਤੇ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਲਸੀ ਦੇ ਸੁਸਤ ਹਨ। ਜੜੂਰੀ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਨਾ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਹਿੱਤ ਸੌਚਦੇ ਹਨ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਝੂਠੇ ਕਪਟੀ ਹਨ। ਚੋਰੀ ਡਕਾਇਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਏਥੇ ਅਪ੍ਰਨ੍ਯ ਗਣਵ੍ਰਤਿ ਸਥਾਹ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤਮੇਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਮਰਨ ਸਮੇਂ ਅੰਤਿਮ ਚਿੰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਭਿੰਅਕਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਗੋਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਹੀ ਰਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਾਤਵਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਸਤ੍ਰ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਰਹੇ। ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਬਚਨ ਵਿਲਾਸ ਵੀ ਸਾਤਵਿਕ ਹੋਵੇ। ਸੂਧ ਆਚਰਣ ਹੋਵੇ। ਰਾਜਸ ਤਾਮਸ ਖਾਣ ਪਾਣ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਤਸੰਗ ਜੜੂਰੀ ਹੈ। ਸੂਧ-ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰੋ। ਨਿਖਿਦ-ਕਾਰਜ ਨਾ ਕਰੋ। ਸਦਾ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰੋ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਚੇਰੇ ਲੋਕ ਕੋਈ ਕਲਪਨਕ ਨਹੀਂ, ਏਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਹੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਸਦਾਚਾਰ, ਨੇਕੀ ਕਿਰਪਾ, ਭਲਾਈ ਮਿਲਵਰਤਨ, ਅਮਨ ਸਬਾਹਤੀ, ਬਰਾਬਰੀ ਨਿਆ ਦਾ ਸਾਬ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ, ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਂ ਬਿਸਾਰੀ ਅਗਿਆਨਤਾ, ਨਾ ਬਰਾਬਰੀ, ਦੁੱਖ ਕਸ਼ਟ, ਭੁਖ ਘਟਾਉਣ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਪਰਾਲੇ ਲੋਕ ਹਨ। ਉਹ ਦੌੜੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ। ਇਸ ਲੋਕ ਨੂੰ ਬਹੁਮ-ਲੋਕ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਮ ਉਨਮਾਦ ਮੌਹੌ ਲਾਲਚ, ਚੰਮਖੂਸੀਆਂ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਭੱਜ ਨੱਠ, ਸਰਗਰਮੀ, ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਬਿਰਤੀ ਰਜੋਗੁਣਾਂ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਜੋ ਚੰਗਿਆਈ ਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸਦਾ-ਪਵਿੱਤਰ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਜੋਸ਼ ਵੇਗ, ਕਾਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਹੀ ਮਾਨਵ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਵੀ, ਇਹ ਵੱਧ ਘੱਟ ਗੁਣਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭ

ਤੋਂ ਘਟੀਆ ਤਸੋਗੁਣਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪਸੂ ਪੰਛੀ, ਕੀੜੇ ਮਕੌੜੇ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਅੱਠ ਲੱਖ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨੀਵੇਂ ਜੀਵ ਹਨ, ਜੋ ਸਦਾ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਹਨੋਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

○ ○ ○

14.19 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਅਨ੍ਯਮ् ਗੁਣੇਭਿ: ਕਰਤਾਰਮ्, ਧਦਾ ਦ੍ਰ਷ਾ ਅਨੁ-ਪਰਯ-ਅਤਿ। ਗੁਣੇਭਿ: ਚ ਪਰਮ् ਕੇਦ-ਤਿ, ਸਦ-ਭਾਵਮ् ਸ: ਅਥਿ-ਗਚਛਤਿ॥

ਨ ਅਨ੍ਯਮ् ਗੁਣੇ ਭਯਹ ਕਰਤਾਰਮ्, ਯਦਾ ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ ਅਨ੍ਯਪਸ੍ਤਯਅਤਿ।

ਗੁਣੇ ਭਯ ਚ ਪਰਮ੍ ਵੇਦਤਿ, ਮਦਭਾਵਮ् ਸਹ ਅਧਿ-ਗਢਛਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਨ੍ਯਮ् : ਦੂਸਰੇ। ਗੁਣੇਭਯ : ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਕਰਤਾਰਮ् : ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ। ਯਦਾ : ਜਦੋਂ। ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ : ਦੂਰ ਦਰਸ਼ੀ। ਅਨ੍ਯਪਸ੍ਤਯਅਤਿ : ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ। ਗੁਣੇਭਯ : ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਪਰਮਵੇਦਤਿ : ਮਹਾਨ, ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਮਦਭਾਵਮ् : ਮੇਰੇ ਜੀਵਾਂ। ਸਹ : ਉਹ। ਅਧਿ-ਗਢਛਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਦੋਂ ਦੂਰ ਦਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਪੁਰਸ਼, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਭਾਵ ਅਥਵਾ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਨ ਅਨ੍ਯਮ ਗੁਣੇ ਭਯਹ ਕਰਤਾਰਮ..... ਮਦ ਭਾਵਮ ਸਹ ਅਧਿ ਗਢਛਤ = ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਰਤਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਣ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਤੱਤਵ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਹ ਕਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਅਰਥਾਤ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਉਸ 'ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇੱਜ ਉਸ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਕੁਸ਼ਲ ਸਾਧਕ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਵਿਵੇਕ ਗਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਅਸੰਬੰਧ ਨਿਰਲੇਪ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਕਦੇ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਨਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਨਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਕਿ ਗੁਣ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਖੁਦ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਭਾਵ ਨੂੰ, ਮੇਰੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਜੋ ਭੁੱਲ ਨਾਲ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਮਾਨਤਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਜੋ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਹੈ। ਗੁਣ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਬਰਾਬਰ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ, ਜਿੱਥੇ ਕਿਧਰੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ ਵੀ ਗੁਣੀਂ ਹਨ। ਇੰਦਰੀਆਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਰੂਪ, ਜਾਂ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਵਸਤਾਂ, ਉਹ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਤਪਸਵੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਘਟੀਆ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਸਤੇ ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਸਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਪੜਾਅ ਹੈ ? ਪਰ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ, ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਰਧੇ ਅਸੀਮ ਅਵਵੱਸਥਾ ਉੱਪਰ ਪੁੱਜਣਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੈ। ਏਥੇ ਨਾ ਕਰਮ ਨਾ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਤਮ ਅਵਵੱਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਅਸੰਬੰਧ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕਿਸ਼ਨਾ ੦ “ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਕੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ ? ਸਰਘੀ ਵੇਲਾ, ਸੂਰਜ ਦੇ ਚੜ੍ਹਣ ਦੀ ਅਗਾਊ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁਦਗਰਜੀ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣ ਹੀ ਦੈਵੀ ਹਨ, ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।”

○ ○ ○

14.20. ਸ਼ਲੋਕ :

ਗੁਣਾਨ੍ ਏਤਾਨ੍ ਅਤਿ-ਇ-ਤ-ਧ ਤ੍ਰੀਨ੍, ਦੇਹੀ ਦੇਹ-ਸਮ-ਤਦ-ਭਵਾਨ੍ | ਜਨਮ-ਸੂਤ੍ਯ-ਜਾ-ਦੁ-ਖੈ; ਵਿ-ਸੁਕ: ਅ-ਸੂਤਮ੍ ਅਸ਼-ਨੁਤ੍॥

ਗੁਣਾਨ੍ ਏਤਾਨ੍ ਅਤਿਈਤਯ ਤ੍ਰੀਨ੍, ਦੇਹੀ ਦੇਹ ਸਮਉਦ ਭਵਾਨ੍।

ਜਨਮ ਮੁਤਯ ਜਰਾ ਦੁਹਖੈਹ, ਵਿਮਕਤਹ ਅਮ੍ਰਤਮ੍ ਅਸ਼ਨੁਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਗੁਣਾਨ੍ : ਗੁਣਾਂ। ਏਤਾਨ੍ : ਇਹ। ਅਤਿ ਈਤਯ : ਪਾਰ ਚੁੱਕੇ। ਤ੍ਰੀਨ੍ : ਤਿੰਨ। ਦੇਹੀ : ਸਰੀਰ ਰੂਪ। ਦੇਹ : ਸਰੀਰ। ਸਮਉਦ : ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ। ਭਵਾਨ੍ : ਜੋ ਹੈ। ਜਨਮ ਮੁਤਯ ਜਰਾ ਦੁਹਖੈਹ : ਜਨਮ ਮਰਨ ਨਾਸ਼ ਤੇ ਦੁਖ। ਵਿਮਕਤਹ : ਮੁਕਤ ਹਨ। ਅਮ੍ਰਤਮ੍ : ਅਮਰ ਹੋ ਗਏ। ਅਸ਼ਨੁਤੇ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸਰੀਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰੂਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਅਤਿਕ੍ਰਮਣ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰ (ਅਰਥਾਤ ਜੀਵ) ਜਨਮ ਮੌਤ, ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਤੇ ਦੁਖ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਗੁਣਾਨ੍ ਏਤਾਨ੍ ਅਤਿ ਈਤਯ ਤ੍ਰੀਨ੍, ਦੇਹੀ ਦੇਹ ਸਮ ਉਦ ਭਵਾਨ੍ = ੦ ਭਾਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਕੁਸ਼ਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਦੇਹ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਦੇਹ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਤੋਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਏਥੇ ਦੇਹੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਦੇਹ ਨੂੰ ਉਤਪਨ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਚ ਨੀਚ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ (ਗੀਤਾ 13.21) ੦ 14.05 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਲਈ ਏਥੇ 'ਏਤਾਨ੍, ਤ੍ਰੀਨ੍, ਗੁਣਾਨ੍' ਪਦ ਆਏ ਹਨ। ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਜੋੜਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜੋ ਨਸ਼ਟ ਵਾਲੇ ਹਨ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਹਨ। ਜੋ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਇਹ ਗੁਣ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸਵਯੰ ਦਾ ਭੋਗ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਸੰਬੰਧ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ੦ ਜਨਮ ਮੁਤਯ ਜਰਾ ਦੁਹਖੈਹ, ਵਿਮਕਤਹ ਅਮ੍ਰਤਮ੍ ਅਸ਼ਨੁਤੇ = ਜਦ ਸਾਧਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੇ ਬਿਰਧ ਅਵਵੱਸਥਾ ਦਾ ਦੁਖ ਨਹੀਂ ਝੱਲਦਾ। ਜਨਮ ਮਰਨ ਹੀ ਗੁਣ ਦੇ ਸੰਗ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਗੁਣ ਤਾਂ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਣਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਕਦੇ ਸਾਤਿਵਿਕ ਕਦੇ ਰਾਜਸ ਕਦੇ ਤਾਮਸ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ

ਹਨ ਪਰ ਜੋ ਸ੍ਰਵਯੰ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਨਾ ਸਾਤਵਿਕ ਨਾ ਰਾਜਸ ਨਾ ਤਾਮਸ, ਕਦੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰਵਯੰ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਸੰਗ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਸੰਗ ਸ਼ੁਦਧ ਦਾ ਕਦੇ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਮਿਰਤੂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨਾ ਬਿਰਧ ਅਵਸੱਥਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸੰਗ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਹ ਜਨਮ ਮਰਨ ਬਿਰਧ ਅਵਸੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ, ਉਹ ਤਾ ਅਮਰ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਜੇ ਦੇਹ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਰਨ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮਰਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੈ ਤਾਂ ਅਮਰ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਏਥੇ ਬ੍ਰਾਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਸਮਗ੍ਰਤਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ - ਉਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ। ਜੀਵਾਤਮਾ - ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ, ਜਨਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਮੌਤ, ਵਜੋਂ ਹੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ - ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਸਰੀਰਕ ਚੇਤਨਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਹਕੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪਰਾਂ ਦਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ, ਜੋ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪਰੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸੁਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਲਈ ਲਗਨ ਨਿਸ਼ਚਾ ਧਿਆਨ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ “ਸਰੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੌਤ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਆਤਮਾ ਸਪਾਰੀ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਖੋਲ੍ਹ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਗਿਰੀ ਨਰਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਤੇ ਖੋਲ੍ਹ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਚਿਮੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਗਿਰੀ ਪੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਖੋਲ੍ਹ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮ-ਗਿਆਨੀ (ਪੱਕੀ ਗਿਰੀ ਵਾਂਗ ਹੈ) ਸਰੀਰਕ ਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪਰੇ ਵਗਾਹ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।”

○ ○ ○

14.21 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਰਜੁਨ ਉਵਾਚ ਅਰਜੁਨ ਤਵਾਚ

ਕੈ: ਲਿੜ੍ਹੈ: ਗ੍ਰੀਨੁ ਗੁਣਾਨੁ ਏਤਾਨੁ, ਅਤਿ-ਇਤ: ਭਵਤਿ ਪ੍ਰਭੋ। ਕਿਮ-ਆਚਾਰ: ਕਥਮੁ ਚ ਏਤਾਨੁ, ਗ੍ਰੀਨੁ ਗੁਣਾਨੁ ਅਤਿ-ਵਰ्त-ਅਤੇ॥

ਕੈਹਲਿੰਗੇ ਤ੍ਰੀਨ੍ ਗੁਣਾਨ੍ ਏਤਾਨ੍, ਅਤਿ ਇਤਹ ਭਵਤਿ ਪ੍ਰਭੋ।

ਕਿਮ੍ ਆਚਾਰਹ ਕਥਮ੍ ਚ ਏਤਾਨ੍, ਤ੍ਰੀਨ੍ ਗੁਣਾਨ੍ ਅਤਿ ਵਰਤ੍ ਅਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕੈਹ : ਕਿਸ ਰਾਹੀਂ। ਲਿੰਗੇ : ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਤ੍ਰੀਨ੍ : ਤਿੰਨਾਂ। ਗੁਣਾਨ੍ : ਗੁਣਾਂ। ਏਤਾਨ੍ : ਇਹ। ਅਤਿਇਤਹ : ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਭਵਤਿ : ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੋ : ਹੋ ਪ੍ਰਭੂ। ਕਿਮ੍ : ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਹੈ ? ਆਚਾਰਹ : ਆਚਾਰਣ। ਕਥਮ੍ : ਕਿਵੇਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਤਾਨ੍ : ਇਹ। ਤ੍ਰੀਨ੍ : ਤਿੰਨਾਂ। ਗੁਣਾਨ੍ : ਗੁਣ। ਅਤਿ ਵਰਤ ਅਤੇ : ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ : ‘ਹੋ ਪ੍ਰਭੂ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਹੋਇਆ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਨਾਂ ਕਿਨਾਂ ਲੱਛਣਾ ਵਿਚ ਯੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਵੇਂ ਆਚਰਣਾਂ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਦਾ ਹੈ।’

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਕੈਹ ਲਿੰਗੇ ਤ੍ਰੀਨ੍ ਗੁਣਾਨ੍ ਏਤਾਨ੍ ਅਤਿ ਇਤਹ ਭਵਤਿ ਪ੍ਰਭੋ! ‘ਹੋ ਪ੍ਰਭੂ! ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਲਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕੀ ਲੱਛਣ ਹਨ ? ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕਿਹੜੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੁਣ-ਅਤੀਤ-ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ? ੦ ਕਿਮਾਚਾਰ : ਉਸ ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਆਚਰਣ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਵਰਗੀ ਉਸ ਦੀ ਦਿਨ ਰਾਤ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਦਿਨ ਰਾਤ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜਿਹੇ ਜਿਹੇ ਆਚਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੇ ਜਿਹਾ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਵੱਖਰੇ ? ੦ ਕਥਮ੍ ਚ ਏਤਾਨ੍ ਤ੍ਰੀਨ੍ ਗੁਣਾਨ੍ ਅਤਿ ਵਰਤ੍ ਅਤੇ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਨ ਦਾ ਕੀ ਉਪਾਅ ਹੈ ? ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਸਾਧਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ੦ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਗਿਆਤ ਵਿਸ਼ੇ ਗਿਆਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਨੂੰ ਲਿੰਗ ਜਾ ਲਕਸ਼ਣ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਰਜਨ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਾਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਲੱਛਣ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ? ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ, ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਚਰਣ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ? ਤੀਜਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ, ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ, ਕਿਵੇਂ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ? ਕਿਵੇਂ ਉਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ? ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹੜੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਜਾਣ ਲੈਣੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।

○ ○ ○

14.22 ਸ਼ਲੋਕ :

ਭਗਵਾਨ੍ ਉਵਾਚ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਕਾਚ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮੁ ਚ ਪ੍ਰਵਾਨਿਮ੍ ਚ, ਮੋਹਮ੍ ਏਵ ਚ ਪਾਂਡਵ। ਨ ਦ੍ਰੇ਷ਿ ਸਮ-ਪ੍ਰ-ਵਰਤਾਨਿ, ਨ ਨਿ-ਵਰ-ਤਾਨਿ ਕਾਙਕਤਿ॥

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮ੍ ਚ ਪ੍ਰਵਾਨਿਮ੍ ਚ, ਮੋਹਮ੍ ਏਵ ਚ ਪਾਂਡਵ।

ਨ ਦ੍ਰੇ਷ਿ ਸਮ੍ ਪ੍ਰਵਾਨਿ, ਨ ਨਿ-ਵਰ-ਤਾਨਿ ਕਾਙਕ-ਸ਼ਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁ ਵਾਚ : ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮ੍ : ਰੌਸ਼ਨੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਪ੍ਰਵਾਨਿਮ੍ : ਗਤੀਵਿਧੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਮੋਹਮ੍ : ਮਾਇਆ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਪਾਂਡਵ : ਹੋ ਪਾਂਡਵ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਦ੍ਰੇ਷ਿ : ਨਫਰਤ ਕਰਨੀ। ਸਮ-ਪ੍ਰਵਾਨਿ : ਚ : ਅਤੇ।

ਜਦੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾਣਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਨਿਵ੍ਰਤ : ਜਦੋਂ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ। ਕਾਂਕਸ਼ਤਿ : ਲਾਲਸਾ ਹੋਣੀ, ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ, ਤਾਂਘਣਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ, ‘ਹੇ ਪਾਂਡਵ! ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਮੋਹ ਦੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ’ਤੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਫਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਸਮੇਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਾਹਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ : - ੦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚ - ਇੰਦੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸਵੱਛਤਾ ਨਿਰਮਲਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਇੰਦੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਪੰਜਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ’ਤੇ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਤੋਂ ਮਨਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਨਿਰਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ (14.11) ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਤਵਗੁਣ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਏਥੇ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਰਤੀ ਲੈਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਤੇਗੁਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮੁੱਖ ਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਇੰਦੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਸਵੱਛਤਾ ਨਿਰਮਲਤਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਤਦ ਤੱਕ ਗਿਆਨ ਜਾਗਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਗਿਆਨ ਸੰਭਵ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਵ੍ਰਤਿਮ ਚ, ਜਦ ਤੱਕ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਰਜੋਗੁਣ ਦੀ ਲੋਭ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ, ਰਾਗ ਪੂਰਵਕ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ, ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸਪ੍ਰਹਾ - ਇਹ ਵਿਰਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਰਜੋਗੁਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਤਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀਆਂ, ਪਰ ਮੋਹ ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ (ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ) ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਭੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਏਥੇ ਕੇਵਲ “ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ” ਨੂੰ ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ। ੦ ਰਾਗ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਰਜੋਗੁਣ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੁਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਗ, ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਰ ਜਦ ਤੱਕ ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸਰੀਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਪੂਰਵਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਸੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਏਥੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਮੋਹ ਏਵੇਂ ਚ ਪਾਂਡਵ! ਮੋਹ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ । ਨਿੱਤ ਅਨਿੱਤ ਸਤਾਸਤਮੁ ਕਰਤਵੰ ਅਕਰਤਵੰ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਨਾ ਹੋਣਾ । ੨. ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਭੁੱਲ ਹੋਣੀ। ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮੋਹ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ (4.35) ਪਰ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਭੁੱਲ ਹੋਣੀ, ਅਰਥਾਤ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਤੇ ਦੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਆਦਿ। ਜਿਵੇਂ ਗੋਸੀ ਦਾ ਸੱਪ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣਾ, ਮ੍ਰਿਗ-ਤ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣਾ। ੦ ਨ ਦੇਸ਼ਟ ਸਮ੍ਰਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤਾਨਿ, ਨ ਨਿਵ੍ਰਤ ਤਾਨਿ ਕਾਂਕਸ਼ਤਿ - ਸਤਵ ਗੁਣ ਦਾ ਕੰਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਰਜੋਗੁਣ ਦਾ ਕੰਮ ‘ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ’ ਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਦਾ ਕੰਮ ‘ਮੋਹ’ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਭੀ ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਵ੍ਰਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ : - ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਅਰਥ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਥਵਾ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਵੀਣਤਾ ਰਜੋਗੁਣ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਮੋਹ ਦਾ ਭਾਵ ਅਗਿਆਨ ਹੈ, ਜੋ ਤਮੋਗੁਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਸਤੇਗੁਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਗਿਆਨ-ਬੁੱਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਪ੍ਰਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਸੁਣਦਾ ਹੈ, ਭਜਨ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਸੋਚ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਹੋ ਕੇ ਸਾਧਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਲਈ ਵੀ ਜੇਕਰ ਸਤੇਗੁਣਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਨੇਕ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਗਵਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਸਤੇਗੁਣਾਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹੀ ਕਮਾਲ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਗਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਨਾ ਕੁੱਝ ਪਾ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕੁੱਝ ਗਵਾ ਕੇ ਮੱਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਬਿਗਜਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਜੋਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕੁੱਝ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਉਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਜੋ ਭੈੜੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਬਚਦਾ ਹੈ। ਮੰਦਰ ਜਾਣਾ, ਪੂਜਾ ਗੀਤੀਆਂ ਸੰਪੰਨ ਕਰਨੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪੱਖ ਹਨ। ਉਹ ਪਾਕ ਪ੍ਰਵਿੱਤਰ ਬਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਗਹਿਣ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਪੱਕ ਰਹਿੰਦੀਆਂ, ਉਹ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਨਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹਰ ਚੰਗਾ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਨ ਤੇ ਦਿੜ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਫਿਰ ਵੀ ਵਧੀਆ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਭੈੜਾ ਕਾਰਨਾਮਾ ਉਪਜਾਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਤਮੋਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਲਸੀ ਸੁਸਤ ਅਤੇ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਹੋਇਆ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਜਗਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੱਖਿਆਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਣਾਂ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨੀਂਦ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਣਾਂ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਉਥੋਂ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਜਿਹੜਾ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਇਕ ਸੀਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੀਸੇ ਅੱਗੇ ਜੋ ਵਸਤੂ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਪਰਛਾਈ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਅੱਗੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਸਲ ਅੱਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਨੀ ਦਾ ਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸੀਸੇ ਵਿਚ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਨੀ ਦਾ ਬਾਹਰਲੇ ਖੰਭ ਨੁਮਾ ਬਸਤਰ ਉੱਪਰ ਕੁੱਝ ਬੂਢਾਂ ਰਹਿ ਵੀ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਝਟਕਾ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਕਤ ਆਤਮਾਵਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

14.23 ਸਲੋਕ :

ਤਦ-ਆਸ-ਈਨ-ਕਦ ਆਸੀਨ:, ਗੁਣੈ: ਯ: ਨ ਵਿ-ਚਾਲਤੇ / ਗੁਣਾ: ਕਰਨਤੇ ਝਿਤੇ ਏਵ, ਯ: ਅਕ-ਤਿ਷ਤਿ ਨ ਝੜਤੇ //

ਓਦ ਆਸੁਇਨ ਵਦ ਆਸੀਨਹ, ਗੁਣੈ ਯ ਨ ਵਿਚਾਲਯਤੇ /

ਗੁਣਾਹ ਵਰਤੰਤੇ ਇਤਿ ਏਵ, ਯਹ ਅਵ ਤਿਸ਼ਟਰਤਿ ਨ ਇੰਗਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਉਦਾਸ਼ਇਨ ਵਦ : ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਵਰਗਾ। ਆਸੀਨਹ : ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ। ਗੁਣੈਹ : ਗੁਣਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਵਿਚਾਲ੍ਯਤੇ : ਗਤੀਸੀਲ ਹੈ। ਗੁਣਾਹ : ਗੁਣ। ਵਰਤੰਤੇ : ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਏਵ : ਭੀ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਅਵਤਿਸ਼ਟਰਤਿ : ਸਵੈ ਕੇਂਦਰਿਤ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਇੰਗਤੇ : ਗਤੀਸੀਲ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜਾ ਉਦਾਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਂਗ ਬੈਠਾ ਗੁਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚਿੰਤਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਅਰਥਾਤ ਗੁਣ ਹੀ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤ ਰਹੇ ਹਨ, ਅਜਿਹਾ ਜਾਣ ਕੇ ਵੀ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਚਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਉਦਾਸ-ਇਨ ਵਦ ਆਸੀਨਹ = ਜੇ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਿਵਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਣ, ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦੇ ਨਾਲ ਪੱਖ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪੱਖ ਪਾਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁਲਾਹ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮਧਯਸਥ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੋ ਪੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ 'ਉਦਾਸੀਨ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਜ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ - ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਵਿਅਕਤੀ 'ਉਦਾਸੀਨ' ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ - ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੱਤਾ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸਤ ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਸੱਤਾ ਵਾਲਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਉਦਾਸੀਨ ਕਿਸ ਤੋਂ ਹੈ ? ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਮਨੁੱਖ ਉਦਾਸੀਨ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਗੁਣੈਹ ਯਹ ਨ ਵਿਚ ਚਾਲ੍ਯਤੇ - ਉਸ ਦੇ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲੇ 'ਅੰਤਹਕਰਣ' ਵਿਚ ਸਤਵ ਰਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਤਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਚਲਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਣਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅਭਾਵ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ੦ ਗੁਣਾਹ ਵਰਤੰਤੇ ਇਤਿ ਏਵ - ਯਹ ਅਵ ਤਿਸ਼ਟਰਤਿ ਨ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ - ਅਜਿਹਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਨ ਇੰਗਤੇ - ਪਹਿਲਾ ਗੁਣਾ ਵਰਤੰਤੇ ਇਤਿ ਏਵ - ਪਦ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਨ ਇੰਗਤੇ ਪਦ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਪੁਰਸ਼ ਖੁਦ ਕੁਝ ਵੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਅਵਿਨਾਸੀ ਸ਼ੁੱਧ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕੋਈ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਗੁਣ ਹੀ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤ ਰਹੇ ਹਨ, ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅੰਤਹਕਰਣ ਸਹਿਤ ਇੰਦੀਆਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਹਵਾ ਚੱਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਹਾੜੀ ਨਹੀਂ ਹਿਲਦੀ, ਪਰ ਪਹਾੜੀ ਉੱਪਰ ਲੱਗੇ ਦਰੱਖਤ ਪੌਦੇ ਵੇਲੇ ਬੂਟੇ ਹਿਲਾਂ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਅੰਦਰ ਗੁਣ ਤਾਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤ, ਪ੍ਰੱਕ, ਚਿੰਤਾ-ਰਹਿਤ ਅਡੋਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

○ ○ *

14.24 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਮ-ਦੁ:ਖ-ਸੁਖ: ਸਵ-ਸਥ:, ਸਮ-ਲੋ਷ਨ-ਅਰਸ-ਕਾਞਨ: / ਤੁਲਿ-ਪ੍ਰਿਯ-ਅਧਿਯ: ਧੀਰ:, ਤੁਲਿ-ਨਿਨਦ-ਆਤਮ-ਸਮ-ਸਤੁਤਿ: //

ਸਮ ਦੁਹਖ ਸੁਖਰ ਸ੍ਰਵਸ੍ਥਹ, ਸਮ ਲੋਸ਼੍ਟ ਅਸ਼ਮ ਕਾਂਚਨਹ।

ਤੁਲਯ ਪ੍ਰਿਯਾ ਅਪ੍ਰਿਯਾ ਧੀਰਹ, ਤੁਲਯ ਨਿੰਦਾ ਆਤਮ ਸਮਸਤੁਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਮਦੁਹਖ ਸੁਖਰ : ਦੁਹਖ ਸੁਖ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ। ਸ੍ਰਵਸ੍ਥਹ : ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਖੜਾ ਹੋਣਾ। ਸਮਲੋਸ਼੍ਟ ਅਸਮ ਕਾਂਚਨਹ : ਮਿੱਟੀ ਦਾਡਲਾ, ਇਕ ਪੱਥਰ ਤੇ ਸੋਨਾ, ਸਭ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਝਣਾ। ਤੁਲਯ ਪ੍ਰਿਯਾ ਅਪ੍ਰਿਯਾ : ਪਿਆਰੇ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਨੂੰ ਇਕੋ ਸਾਮਾਨ ਸਮਝਣਾ। ਧੀਰਹ : ਪੱਕਾ। ਤੁਲਯ ਨਿੰਦਾ ਆਤਮ ਸਮਸਤੁਤਿ : ਨਿੰਦਾ ਤੇ ਉਸਤਿਤ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜਾ ਦੁਹਖ ਅਤੇ ਸੁਖ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸਵੈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਡਲੇ, ਪੱਥਰ ਤੇ ਸੋਨੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਾ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਯਾ ਤੇ ਅਪ੍ਰਿਯਾ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਨਿੰਦਾ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਸੁਣ ਕੇ ਵੀ ਧੀਰਜ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹੋ ਹੀ ਵਿਵੇਕੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਧੀਰਹ - ਸਮ ਦੁਖਰ ਸੁਖਰ ਸ੍ਰਵਸ੍ਥਹ = ਨਿਤ ਅਨਿਤ ; ਸਾਰ ਅਸਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਤੱਤਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਸਦਾ ਸਿੱਧ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਮਨੁੱਖ 'ਧੀਰਯਵਾਨ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਨੁਕੂਲ ਹਾਲਤ ਸੁਖ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਦੁਹਖ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਸੁਖ ਦੁੱਖ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰਵਸ੍ਥਹ : ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਸੁਖ ਦੁੱਖ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਸੁਖ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੁਖ ਦੁੱਖ ਭੋਗਤਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ। ਉਹ ਹਮਸ਼ਾ ਨਿਤ ਨਿਰੰਤਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਮਲੋਸ਼੍ਟ ਅਸ਼ਮ ਕਾਂਚਨਹ = ਉਸ ਦਾ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਡਲੇ ਪੱਥਰ ਤੇ ਸੋਨੇ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਆਕਰਸ਼ਣ (ਰਾਗ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਕਰਸ਼ਨ (ਦਵੇਸ਼) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਉਹ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਡਲੇ ਨੂੰ ਡਲੇ ਦੀ ਥਾਂ, ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਦੀ ਥਾਂ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਨੂੰ ਸੋਨੇ ਦੀ ਥਾਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। (ਜਿਵੇਂ ਸੋਨੇ ਨੂੰ ਤਿਜੰਗੀ ਵਿਚ ਰੱਖੇਗਾ।) ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ-ਗਮੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉਹ ਸਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਯਥਾ ਯੋਗ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਡਲੇ ਪੱਥਰ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਾ ਹੋਣਾ 'ਸਮਤਾ' ਨਹੀਂ ਅਖਵਾਉਂਦੀ। 'ਸਮਤਾ' ਤਾਂ ਉਹੋ ਹੈ, ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ। ੦ ਗਿਆਨ ਕਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਵਿਕਾਰ ਹੀ ਦੋਸ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਤੁਲਿਪ੍ਯ ਅਪ੍ਰਿਯਹ = ਕਿਰਿਆਮਾਨ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਅਸਿੱਧੀ ਵਿਚ ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਤਕਾਲਿਕ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਸਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਤੁਲਯ ਨਿੰਦਾ ਆਤਮ ਸਮ - ਸਤੁਤਿ = ਨਿੰਦਾ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਵਿਚ ਨਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਿੰਦਾ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਨਹੀਂ ਡੱਲਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਨਿੰਦਾ ਬੁਗੀ, ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਅਪਮਾਨ ਤਿਸ਼ਟਰਤ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਮਾਨ ਸਤਿਕਾਰ ਆਦਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਪਮਾਨ ਤਿਸ਼ਟਰਤ ਅਨਾਦਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਦੁਖੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦੋਵਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਗੁਣਾਂ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਸਰੀਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਤਮਾ - ਇਸ ਲੈਣ ਦੇਣ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਯੋਗਦਾਨ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ। ਆਤਮਾ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਆਤਮਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

* * *

14.25 ਸ਼ਲੋਕ :

ਮਾਨ-ਅਧ-ਮਾਨਯੋ: ਤੁਲ्यः, ਤੁਲ्यः ਮਿਤ੍ਰ-ਅਰਿ-ਧਕਥਯੋ: / ਸਰਬ-ਆ-ਰਾਮਭ-ਪਰਿ-ਤਾਗੀ, ਗੁਣ-ਅਤਿ-ਇ-ਤ: ਸ: ਤਚਤੇ //

ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ-ਯੋਹ, ਤੁਲ੍ਯਹ, ਤੁਲ੍ਯਹ ਮਿਤ੍ਰ ਅਰਿ ਪਕਸ਼ਯੋਹ।

ਸਰਵ ਆਰੰਭ ਪਰਿਤਯਾਗੀ, ਗੁਣ ਅਤਿ ਇਤਹ ਸਹ ਉਚਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ ਯੋਹ : ਮਾਨ ਤੇ ਅਪਮਾਨ। ਤੁਲ੍ਯਹ : ਬਰਾਬਰ। ਤੁਲ੍ਯਹ : ਬਰਾਬਰ। ਮਿਤ੍ਰ : ਮਿੱਤਰ। ਅਰਿ ਪਕਸ਼ ਯੋਹ : ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਨ। ਸਰਵ ਆਰੰਭ ਪਰਿਤਯਾਗੀ : ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ। ਗੁਣ ਅਤਿ ਇਤਹ : ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਵੇ ਹੋ ਕੇ। ਸਹ : ਉਹ। ਉਚਯਤੇ : ਕਿਹਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਮਾਨ ਤੇ ਅਪਮਾਨ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਪਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ ਯੋਹ ਤੁਲ੍ਯਹ = ਮਾਨ ਤੇ ਅਪਮਾਨ ਹੋਣ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦੀ ਮੁਖਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਣਾਤੀਤ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕੋਈ ਉਸ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰੇ ਜਾਂ ਨਿਗਦਰ, ਮਾਨ ਕਰੇ ਜਾਂ ਅਪਮਾਨ, ਉਸ ਉੱਪਰ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪੜਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਰ ਹਨ। ਪਰ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਤੋਝਣ ਨਾਲ ਨਾਂ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਉਹ ਸੁਖੀ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਉਹ ਜਿਸ ਤੱਤਵ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਉਥੋਂ ਇਹ ਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਤੱਤਵ ਗੁਣ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਹੈ। ੦ ਤੁਲ੍ਯਹ ਮਿਤ੍ਰ ਅਰਿ ਪਕਸ਼ਯੋਹ = ਉਹ ਮਿਤ੍ਰ ਤੇ ਸਤ੍ਰੂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਿਤ੍ਰ = ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦੂਜੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਵੀ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਦੂਜੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿੱਤਰ ਜਾਂ ਦੁਸ਼ਮਨ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਉਸ ਮਨੁੱਖ 'ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨਾਲ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਉਤਪਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਮਨੁੱਖ 'ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਸਤ੍ਰੂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਪੱਖਪਾਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਮਿੱਤਰ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਪੱਖਪਾਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਸਰਵ - ਆਰੰਭ ਪਰਿ-ਤਿਆਗੀ - ਉਹ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦਾ ਤਿਆਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਧਨ-ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਭੋਗਾਂ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਕਰਮ ਆਰੰਭ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਨਿਵਿੜਤੀ ਭੀ ਮਾਨ-ਵਡਿਆਈ ਆਦਿ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ੦ ਗੁਣ ਅਤਿ ਇਤਹ ਸਹ ਉਚਯਤੇ - ਏਥੇ ਉਚਯਤੇ ਪਦ ਵਿਚੋਂ ਇਹੋ ਧੁਨੀ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਉਸ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਸੰਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਕਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਰੀਰ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਦੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਲੱਛਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਹਿਜ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੱਛਣ ਤਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਗੁਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਲੱਛਣ ਨਹੀਂ। ੦ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਗੁਣ ਹਨ, ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਹੈ। ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਕਾਰਣ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਫਿਰ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋ ਹੀ ਕਿਵੇਂ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਪਰ ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੀਤ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ੦ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ, ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ, ਪ੍ਰਿਯਾ ਅਪ੍ਰਿਯਾ, ਨਿੰਦਾ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ ਇਹ ਅੱਠ ਨਾਂ ਹਨ ਜੋ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਵਿਖੱਮਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਵੀ ਕਦੇ ਕਦੇ ਵਿਲੱਖਣਾ ਹੋ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਠਾਂ ਅੰਖੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਮਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਹੋਰ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਮਤਾ ਰੱਖਣਾ ਸੁਗਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਠਾਂ ਸੱਥਲਾਂ ਵਿਚ ਸਮਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਗੁਣ ਅਤੀਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੋ ਨਿਰ-ਵਿਕਾਰਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਜੋ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪੱਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਆਉਣ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਨਿਰ ਵਿਕਾਰਤਾ, ਸਮਤਾ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਅਟਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਦੇ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ ਦੋਸਤ ਦੁਸ਼ਮਨ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤਿਆਗੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਹਿਜ ਬਿਰਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅੰਦਰੋਂ ਸਵੈ ਤੇ ਬੁਦੀ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਅਲੋਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਸ਼ਲੋਕ,

* * *

14.26 ਸ਼ਲੋਕ :

ਮਾਸ् ਚ ਯ: ਅ-ਕਿ-ਅਭਿ-ਚਾਰੇਣ, ਭਕਿ-ਯੋਗੇਨ ਸੇਵਤੇ। ਸ: ਗੁਣਾਨ् ਸਮ्-ਅਤਿ-ਇ-ਤ-ਯ ਏਤਾਨ्, ਬ੍ਰਹਮ- ਭੂਯਾਯ ਕਲਪਤੇ॥

ਮਾਸ੍ ਚ ਯਹ ਅਵਿ ਅਭਿ ਚਾਰੇਣ, ਭਕਤਿ ਯੋਗੇਨ ਸੇਵਤੇ।

ਸਹ ਗੁਣਾਨ੍ ਸਮ੍ਰਾਤਿ ਈ ਤੁਯ ਏਤਾਨ੍, ਬ੍ਰਹਮ੍ ਭੂਯਾਯ ਕਲਪਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਾਸ੍ : ਮੇਰਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਅਭਿਚਾਰੇਣ : ਜੋ ਨਾ ਬਿਝਕੇ ਨਾ ਡੋਲੇ। ਭਕਤਿ ਯੋਗੇਨ : ਭਗਤੀ ਉਪਾਸਨਾ ਨਾਲ। ਸੇਵਤੇ : ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਹ : ਉਹ। ਗੁਣਾਨ੍ : ਇਹ ਗੁਣਾਂ। ਸਮ੍ਰਾਤਿ : ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਪਰੇ ਤੋਂ। ਏਤਾਨ੍ : ਇਹ। ਬ੍ਰਹਮ੍ ਭੂਯਾਯ : ਬ੍ਰਹਮ ਬਣਨਾ। ਕਲਪਤੇ : ਜੜ੍ਹ ਦੇਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਬਿਨਾ ਡੋਲਣ ਬਿੜਕਣ ਤੋਂ ਜਪਦਾ ਹੈ, ਪੂਰਣ ਸ਼ਰਧਾ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ, ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਹੋਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਮਾਮ੍ਰ ਚ ਯਹ ਅਵਿ ਅਭਿ ਚਾਰੇਣ, ਭਕਤਿ ਯੋਗੋਨ ਸੇਵਤੇ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਉਪਾਸਯ ਤੇ ਉਪਾਸਨਾ ਤੇ ਉਪਾਸਕ ਤਿੰਨੇ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ 'ਯਹ' ਪਦ ਤੋਂ ਉਪਾਸਕ 'ਮਾਮ੍ਰ' ਪਦ ਤੋਂ ਉਪਾਸਯ ਅਤੇ 'ਅਭਿ ਅਭਿਚਾਰੇਣ ਭਕਤਿ ਯੋਗੋਨ ਸੇਵਤੇ' ਪਦਾਂ ਨਾਲ ਉਪਾਸਨਾ ਆ ਗਈ ਹੈ। ੦ ਅਵਿ ਅਭਿਚਾਰੇਣ - ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਸਹਾਰਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸੰਸਾਰਕ ਸਹਾਰਾ ਤਾਂ ਦੂਰ ਰਿਹਾ। ਗਿਆਨ ਯੋਗ, ਕਰਮ ਯੋਗ ਆਦਿ ਯੋਗ (ਸਾਧਨਾਂ) ਦਾ ਵੀ ਸਹਾਰਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਗਤੀ ਯੋਗੋਨ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਸਹਾਰਾ ਹੋਵੇ। ਆਸਰਾ ਹੋਵੇ, ਆਸਾ ਤੇ ਬਲ ਹੋਵੇ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਵਿ ਅਭਿਚਾਰੇਣ ਪਦ ਵਿਚ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਦਾ ਨਿਧਿ ਕਰਕੇ 'ਭਕਤਿ ਯੋਗੋਨ' ਪਦ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ੦ ਸੇਵਤੇ - ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਅਵਿ ਅਭਿਚਾਰੀ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਭਜਨ੍ਹ ਕਰੋ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰੋ, ਸ਼ਰਨ ਆਵੋ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲੋ। ੦ ਸਹ ਗੁਣਾਨ੍ਹ ਸਮ੍ਰਾਤਿ ਇ ਤੁ-ਯ ਏਤਾਨ੍ਹ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਅਨੁਨਯ ਭਾਵ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹੀ ਸ਼ਰਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। (12.06, 12.07) ੦ ਬ੍ਰਹਮ ਭੂਯਾਯ ਕਲਪਤੇ - ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਪਾਤਰ (ਅਧਿਕਾਰੀ) ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਨੇ ਗੁਣ ਅਤੀਤ (ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ) ਦਾ ਉਪਾਅ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਪਾਅ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਗਿਆਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਸਿੱਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੋਰ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਜਿਹੜੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਿੱਧੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੱਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਕਰਮ ਯੋਗ ਆਦਿ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਤੱਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਭੇਦ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਤੱਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਮੱਗਪਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਅਪਾਰ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਪੇਮ ਦੀ ਜੋਤ ਜਗਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਕੇਵਲ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਲੰਮੀ ਸਾਧਨਾ - ਉਸ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਬਣ ਜਾਣ ਹੀ ਸੰਪਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਕਾਸ਼ ਪਲਮਦਾ ਹੈ, ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ “ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਮਾਧੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹੋ ਈਸ਼ਵਰ ਰੂਪ ਰਹਿਤ (ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ) ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਤੇ ਗਿਆਨ ਇਕ ਮਿੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਤੀ - ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਣ ਦਾ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਸਾਧਨ ਹੈ।”

14.27 ਸ਼ਲੋਕ :

ਬ੍ਰਹਮਣ: ਹਿ ਪ੍ਰਤਿ-(ਸਥਾ)ਭਾ ਅਹਮ੍, ਅ-ਮੂਤਸਥ ਅ-ਵਿ-ਅਯਸ੍ਯ ਚ। ਸ਼ਾਸ਼ਤਸਥ ਚ ਧਰਮਸਥ, ਸੁਖਮਥ ਏਕਾਨਿਕਸਥ ਚ॥

ਬ੍ਰਹਮਣਹ ਹਿ ਪ੍ਰਤਿ (ਸਥਾ) ਸ਼ਟਾ ਅਹਮ੍, ਅਮ੍ਰਤਸ੍ਯ ਅਵਿ ਅਯਸ੍ਯ ਚ।

ਸ਼ਾਸ਼ਵਤਸ੍ਯ ਚ ਧਰਮਸ੍ਯ, ਸੁਖਸ੍ਯ ਏਕਾਨਿਕਕਸ੍ਯ ਚ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਬ੍ਰਹਮਣ : ਬ੍ਰਹਮ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟਾ : ਸ਼ਰਨ ਸਥਲ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਅਮ੍ਰਤਸ੍ਯ : ਅਵਿਨਾਸੀ। ਅਵਿਆਯਸ੍ਯ : ਨਾ ਬਦਲਣ ਵਾਲਾ ਅਟੱਲ। ਚ : ਅਤੇ। ਸ਼ਾਸ਼ਵਤਸ੍ਯ : ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਧਰਮਸ੍ਯ : ਧਰਮ ਦਾ। ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਸ੍ਯ : ਮਿਹਰ ਭਰਿਆ, ਦਿਆਲੂ, ਬਖਸ਼ਸ਼। ਏਕਾਨਿਕਕਸ੍ਯ : ਪੂਰਣ ਅਸੀਮ, ਨਿਰਲੇਪ। ਚ : ਅਤੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਹੀ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਘਰ ਹਾਂ, ਅਵਿਨਾਸੀ ਹਾਂ, ਅਟੱਲ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਂਤਰਿਕ ਧਰਮ ਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹੀ ਪੂਰਣ ਏਕਾਨਿਕ ਸੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਬ੍ਰਹਮਣਹ ਹਿ ਪ੍ਰਤਿ (ਸਥਾ) ਸ਼ਟਾ ਅਹਮ੍ - ਮੈਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਤੇ ਆਸਰਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਅਭਿਨਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਜਲਦੀ ਹੋਈ ਅੱਗ ਸਾਕਾਰ ਹੈ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਾਸ਼ਟ ਆਦਿ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਅੱਗ ਨਿਰਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਗ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ। ਪਰਤੱਤਵ - ਅੱਗ ਤਾਂ ਇਕ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਹਨ। ਇਹ ਦੋ ਰੂਪ ਸਾਧਕ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹਨ। ਪਰ ਤੱਤਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਇਕ ਹੀ ਹਨ, ਦੋ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਭੋਜਨ ਵਿਚ ਸੁਗੰਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਕ ਸਵਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨੱਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਹਿਕ ਹੈ, ਪਰ ਜੀਭ ਰਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਵਾਦ ਹੈ ਪਰ ਭੋਜਨ ਤਾਂ ਇਕ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਤੱਤਵ ਭਗਵਾਨ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਇਕ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਖੱਹ ਹਨ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਖੱਹ ਹਨ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਨਿਰਸ਼ਨ ਹਨ। ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ - ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। (5.10) (9.04) ੦ ਅਮ੍ਰਤਸ੍ਯ ਅਵਿਆਯਸ੍ਯ ਚ = ਅਵਿਨਾਸੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਅਧਿ-ਸ਼ਠਾਨ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਤੇ ਮੇਰਾ ਹੀ ਅਧਿਸ਼ਠਾਨ ਅਵਿਨਾਸੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ - ਇਹ ਦੋ ਤੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਹੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਅਵਿਨਾਸੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਏਥੇ ਅਮ੍ਰਤਸ੍ਯ ਕਿਹਾ ਹੈ। (ਹੋਰ ਦੇਖੋ 13.12, 14.20) ੦ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤਸ੍ਯ ਚ ਧਰਮਸ੍ਯ - ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੈਂ ਹਾਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਆਧਾਰ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਤੋਂ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹਾਂ। ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਮੇਰਾ ਹੀ ਸਰੂਪ ਹੈ। (11.18) (4.07) ੦ ਸੁਖਸ੍ਯ ਏਕਾਨਿਕਕਸ੍ਯ ਚ = ਏਕਾਨਿਕ ਸੁੱਖ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਮੇਰਾ ਆਧਾਰ ਏਕਾਨਿਕ ਸੁੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਕਸ਼ਯ ਸੁੱਖ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। (5.21, 6.21 ਤੇ 6.27)। ੦ ਹਿੰਦੂ (ਸਨਾਤਨ) ਬੁੱਧ ਇਸਾਈ ਤੇ ਮੁਸਲਮ ਚਾਰ ਧਰਮ ਪੁਰਣੇ ਹਨ ਪਰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਭਿੰਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਥੋਜ ਹੈ। ਥੋਜ ਉਸੇ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਭਗਤੀ ਅੰਦਰ ਚਾਰ ਯੋਗ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਗਿਆਨ-ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ

ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ, ਅਬਦਲ, ਅਟੱਲ ਬ੍ਰਹਮ ਅਥਵਾ ਪੂਰਣ ਆਤਮਿਕ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਅਥਵਾ ਸਨਾਤਮ ਧਰਮ (ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ) ਆਪਣਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ-ਯੋਗ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਧਾਰਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰਾ ਦੈਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਤਮਿਕ ਸੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਤਮਿਕ ਸੁੱਖ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਰਾਜ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਧਾਰਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੂਰਨ ਆਤਮਿਕ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਅਰਥ ਬ੍ਰਹਮਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਚਾਰ ਯੋਗ ਅਜਿਹੇ ਮਾਰਗ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਚੱਲ ਕੇ ਸਾਧਕ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਂ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਠੀਕ ਧਾਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰੇ ਯੋਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਮਿਥਿਹਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਵ ਜੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਲੋਹੇ ਚਾਂਦੀ ਸੌਨੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਸੂਰਾਂ ਦੇ ਕਿਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਤੇ ਘੇਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੈਵੀ ਅੱਖ ਖੋਲੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਦੈਤਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਦੀ ਮਿਥਿਹਸਕ ਕਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਬੂ ਸਵੈ ਗਿਆਨ ਸਦਕੇ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ “ਇੱਕ ਯਾਤਰੀ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਚੋਰ ਆਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਰੂਪੈ ਪੈਸੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਉਸ ਕੋਲ ਸੀ, ਸਭ ਕੁਝ ਖੋ ਲਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਖੰਜਰ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖੰਜਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਦੂਜੇ ਚੋਰ ਨੇ ਐਨਾ ਵੱਡਾ ਸਖਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਹੱਥ ਪੈਰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਛੱਡ ਦੇਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਅੱਗੇ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸਮਤ। ਇਹ ਸਲਾਹ ਮੰਨ ਲਈ ਗਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਜ ਹੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇੱਜ ਕਰਕੇ ਚੋਰ ਉਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਚਲੇ ਗਏ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਨਰਮ ਦਿਲ ਵਾਲਾ ਚੋਰ ਫੇਰ ਉਸੇ ਥਾਂ 'ਤੇ ਆਇਆ, ਉਸ ਨੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਬੰਨ੍ਹੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਜਾਵੇ। ਆਦਮੀ ਨੇ ਤੀਜੇ ਚੋਰ ਦੀ ਦਿਆਲਤਾ ਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ (ਚੋਰ ਵੀ) ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਜ਼ਰੂਰ ਆਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਧੰਨਵਾਦ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਹੁਣਚਾਰੀ ਕਰਕੇ ਸੇਵਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਬਦਲਾ ਚੁਕਾ ਸਕੇ। ਤੀਜੇ ਚੋਰ ਨੇ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਇੱਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮੱਖਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇੱਜ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ ਅਤੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੁਨੀਆਂ ਜੰਗਲ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਤਿੰਨ ਚੋਰ ਹਨ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਮੁਸਾਫਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਉਸ ਦੀ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹੈ। ਤਾਂ ਗੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਜੇ ਗੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਹਵਸ ਕਾਰਨ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਤੋਗੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਤੇ ਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ।”

* * *

ਪੰਦਰਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਪਰਸ਼ੋਤਮ ਯੋਰਾ

15.01 ਸਲੋਕ :

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ-ਉਵਾਚ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ

ਊਰ੍ਧਵ-ਮੂਲਮ् ਅਥ: ਸ਼ਾਖਮ्, ਅਸ਼ਤਥਮ् ਪ੍ਰ-ਆਹु: ਅ-ਵਿ-ਅਧਮ्। ਛਨਦਾਂਸਿ ਯਸ्य ਪਣਾਨਿ, ਯ: ਤਸ् ਕੇਦ ਸ: ਕੇਦ-ਵਿਤ॥

ਉਰਪਵਮੂਲਮ् ਅਧਰ ਸਾਖਮ्, ਅਸ਼ਵਤਥਮ् ਪ੍ਰਾਹੁਰ ਅਵਿਆਯਮ्।

ਛੰਦਾਂਸਿ ਯਸ੍ਮਣ ਪਰਣਾਨਿ, ਯਹ ਤਮ् ਵੇਦ ਸਹ ਵੇਦ ਵਿਤ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ : ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ। ਉਰਪਵਮੂਲਮ : ਜੜ੍ਹ ਉੱਪਰ ਨੂੰ। ਅਧਰ ਸਾਖਮ : ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ। ਅਸ਼ਵਤਥਮ : ਅਸ਼ਵਤਥਾ। ਪ੍ਰਾਹੁਰ : ਉਹ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਅਵਿਆਯਮ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਛੰਦਾਂਸਿ : ਭਜਨ ਲਈ ਛੰਦ। ਯਸ੍ਮਣ : ਕਿਸ ਦਾ। ਪਰਣਾਨਿ : ਡੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਸਹ : ਉਹ। ਵੇਦਹਿਤ : ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ, ‘ਉੱਪਰ ਮੂਲ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਾਲੇ (ਜਿਸ ਸੰਸਾਰ ਤੁਪ) ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬਿਰਖ ਨੂੰ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਪੱਤੇ, ਵੇਦ ਹਨ। ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਉਰਪਵ ਮੂਲਮ ਸਾਖਮ = ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਰਖਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਹੇਠਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਤੁਪੀ ਬਿਰਖ ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਿਤਰ ਬਿਰਖ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਉੱਪਰ ਤੇ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਏਥੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਮੁੜ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਪਰਮ ਧਾਮ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਅਥਵਾ ਸਰਵ ਪਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸ਼ਾਖਾ ਤਣਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ, ਲੋਕ ਭਗਵਦ ਧਾਮ ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੇਠਾਂ ਹੈ। ਸਥਾਨ ਗੁਣ ਪਦ ਆਜੂ ਆਦਿ ਸਾਗੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰਮਧਾਮ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਮਰ ਸ਼ੈਣੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਅਧਰ’ (ਨੀਵੇਂ ਪਾਸੇ ਵੱਲ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਧਰ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਹੇਠਾਂ ਪਾਸੇ ਵੱਲ। ਅਧਰ ਸ਼ਾਖਮ੍ ਪਦ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੀਤੇ ਪਤੰਗੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੈ। ੦ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਤੁਪੀ ਬਿਰਖ ਉੱਪਰ ਦੇ ਵੱਲ ਮੂਲ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਬਿਰਖ ਵਿਚ ਮੂਲ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਤੁਪੀ ਬਿਰਖ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਅਧਰ ਸਾਖਮ੍ ਪਦ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ੦ ਸਭ ਦੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਤੇ ਆਸ਼ਿਰਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਭਾਵ ਸਿਧਾਂਤ ਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਦਿਆ ਆਦਿ ਸਾਗੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ੈਣੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਸ਼ੈਣੀਠਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਮੁਨਾਸਥ ਨਹੀਂ (11.43) ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਦੇ ਮੂਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਨ, ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਬਿਰਖ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਬਿਰਖ ਨੂੰ ‘ਉਰਪਵ ਮੂਲਮ’ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਿਰਖ ਦੇ ਮੂਲ ਤੋਂ ਤਣੇ, ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਕੌਪਲਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਏਸੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਸਤ੍ਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ - ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਮੁਕਤ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਬਿਨਾ ਦੂਜੇ ਸੰਪੂਰਣ ਜੀਵ ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਅਹੰਤਾ ਮਮਤਾ ਪੂਰਵ ਜਿੰਨਾ ਜਿੰਨਾ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹੇ ਉਨ੍ਹੇ ਹੀ ਉਹ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਉਨੀਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਫੈਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਤਵਿਕ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਇਹ ਤਿੰਨ ਗਤੀਆਂ ‘ਅਧਰ ਸਾਖਮ੍’ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹਨ (14.17) ੦ ਅਸ਼ਵਤਥਮ੍ = ਪਹਿਲੇ ਅਰਥ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਇਕ ਛਿਣ ਭੀ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਜੋ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ - ਉਸ ਨੂੰ ਉਤਪਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੋਰ ਪਰਿਵਰਤਨ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਥਿਤੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤੀ (ਪ੍ਰਲਾਸ) ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਲਾਸ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿ ਛਿਣ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਇੱਕ ਛਿਣ ਭੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ ਮਾਤਰ ਪ੍ਰਤਿ ਛਿਣ ਅਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਭਾਵ ਤੋਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਅਸ਼ਵਤਥਮ੍ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਅਰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਬਿਰਖ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਸ਼ਵਤਥ ਅਰਥਾਤ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬਿਰਖ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹਿਮਾ ਗਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਆਪ ਬੁਦ ਭਗਵਾਨ ਭੀ ਸਭ ਬਿਰਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪਿੱਪਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਖੂਤੀ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੈਣੀਠ ਪੂਜਣ ਯੋਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ (10.26) ਪਿੱਪਲ ਆਉਲਾ ਤੇ ਤੁਲਸੀ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਉੱਪਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਬਿਰਖ ਵੀ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰੂਪ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪੂਜਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪ ਪਿੱਪਲ ਬਿਰਖ ਦੀ ਪੂਜਾ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਸੁਖ ਲੈਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕੇਵਲ ਇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ। ਸੁਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲਈ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। ਸੁਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਗਵਤ ਸਰੂਪ ਹੈ। (7.19) ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਵੰਧੀ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸੰਸਾਰ - ਬਿਰਖ ਪ੍ਰਤਿ ਛਿਣ ਭੰਗਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਆਪਦੀ ਇਸ ਤੋਂ ਤੁਧਪਤੀ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਸੁਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਜਨਮਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਾਹੁਰ ਅਵਿਆਯਮ੍ ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਨੂੰ ਅਵਿਆਯਮ੍ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛਿਣ ਭੰਗਰ ਅਨਿਤਯ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਆਦਿ ਤੇ ਅੰਤ ਨਾ ਜਾਣ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਵਾਰ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸ਼ਕਤੀਸਾਨ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨਿਤਯ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਅਵਿਆਯਮ੍ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਜਲ ਸਰੂਪ ਦੇ ਜਲ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਹੋ ਜਲ ਨਦੀ ਨਾਲੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੜ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਜਲ ਬੱਦਲ ਬਣ ਕੇ ਮੌਹ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਚੱਕਰ ਦਾ ਕਦੇ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਚੱਕਰ ਐਨੀ

ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਘੁਮਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਲਚਿਤ੍ਰ (ਸਿਨੇਮਾ) ਦੇ ਵਾਂਗ ਅਸਥਿਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਥਿਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ੦ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਨੂੰ ਅਵਯਯਮ੍ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਅਵਯਯਮ੍ ਹੈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੇ ਇਹ ਅਵਯਯਮ੍ ਹੁੰਦਾ, ਨਾ ਤਾਂ ਏਸੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਤੀਜੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ, ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਜਿਹਾ ਸ੍ਰੂਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਾ ਇਸ (ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ) ਨੂੰ ਵੈਰਾਗ ਰੂਪ ਦ੍ਰਿੜ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਗਹੀਂ ਛੇਦ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਰਦੇ। ੦ ਡੰਦਾਸਿ ਯਸ੍ਤ ਪਰਣਾਨਿ = ਵੇਦ ਇਸ ਸੰਸਾਰ-ਬਿਰਖ ਦੇ ਪੱਤੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ - ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਉਸ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਠਾਣਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਸੁਕਾਮ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਾਂ ਅੱਸੀਂ ਹਜ਼ਾਰ ਹੈ, ਪਰ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀਂ ਹਜ਼ਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਮੰਤਰ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਕਾਂਡ ਦੇ, ਸੋਲਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਮੰਤ੍ਰ ਉਪਾਸਨਾ ਕਾਂਡ ਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਜਿਸ ਬਿਰਖ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਫੁੱਲ ਪੱਤੇ ਤਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਫਲ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਬਿਰਖ ਅਣਉਪਯੋਗੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਤਾਂ ਫਲ ਤੋਂ ਹੀ ਰੁੰਦੀ ਹੈ। ਫੁੱਲ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਤੋਂ ਨਹੀਂ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਖ ਭੋਗ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਸੁਕਾਮ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਐਸ਼ਵਰਯ ਰੂਪੀ ਫੁੱਲ ਪੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਨ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਤਾਂ ਸੁਖੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸੁੱਖ ਚਾਹੁਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਕਸ਼ਯ ਸੁੱਖ-ਰੂਪ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਯਹ ਤਮ ਵੇਦ ਸਹ ਵੇਦ ਵਿਤ - ਉਸ ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਨੂੰ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਨਿਤਯ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁੱਖ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਵੀ ਆਸ਼ਾ ਨਾ ਕਰਕੇ - ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅੱਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਕੁ ਵੀ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸੁੱਖ ਭੋਗ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸੁੱਖ ਭੋਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੰਸਾਰ ਛਿਣ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਕੁ ਵੀ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਸੁੱਖ ਭੋਗ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸੁੱਖ-ਭੋਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੰਸਾਰ ਛਿਣ ਭੰਗਰ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ। ਜਦ ਤੱਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਸਥਾਈ, ਮੰਨਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਸੁੱਖ ਭੋਗ ਸੁੱਖ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਕਾਮਨਾ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਆਸਾਰ ਮਹੱਤਵ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਿਰਕ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸੁੱਖ ਭੋਗ ਦੀ ਇੱਛਾ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਉਸ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਅਭਿਨਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੀ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ, ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਤਾਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਯਥਾਰਥ ਵੇਦ-ਵੇਤਾ ਨਹੀਂ। ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹੋ ਹੀ ਵੇਦਵੇਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸ਼ਬਦ ਅਸ਼੍ਵਤੁਥਾ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਕੱਲ੍ਹ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਸਤਿਤਵ (ਹੋਂਦ) ਸੰਬੰਧ ਅਥਵਾ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾ ਪ੍ਰੱਪਕ ਹੈ ਨਾ ਨਿਰੰਤਰ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਲਮਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸ਼੍ਵਤੁਥਾ ਦੇ ਅਰਥ ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਦਰੱਖਤ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਅੰਜੀਰ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਅੰਜੀਰ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਦੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਉੱਪਰੋਂ ਰਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਜ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਾਰਜ ਕਿਰਿਆ - ਇਸ ਦਰੱਖਤ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੂਲਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਇਹ ਦਰੱਖਤ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਆਹਾਰ ਉੱਪਰ ਤੋਂ ਪਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਮਿਟੀ ਵਿਚ ਰੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਣਗਿਣਤ ਸਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਇੱਕੋ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹਨ। ਸ਼ਕਤੀ, ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਅਮ੍ਰਕ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਰੂਪ ਹਨ। ਦਰੱਖਤ ਤਾਂ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ, ਜੀਵਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਜਿਹੜਾ ਸਵੈ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ - ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਦਰੱਖਤ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਰੱਖਤ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਭਜਨ ਹਨ ਜੋ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ/ਲੱਭਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੇਦਾਂ ਭਜਨ ਨਾਲ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਮਾਨਵ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਕ ਵਰ ਜਾਂ ਰਹਿਮਤ ਹੈ ਤੇ ਨਾਂਹ ਪੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਸਰਾਪ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਵੇਦ, ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨੇਕੀ ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਬੁਰਿਆਈ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਅਸਥਾਈ ਜੀਵਨ - ਜੀਵਨ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪੂਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਜੀਵਨ ਦੁੱਖਮਈ ਲੰਘਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾ ਆਦਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਅਵਿਅਯਮ੍ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਸਲ ਵੇਦਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦ ਗਿਆਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਰੰਥ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸੇਧ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ-ਵੇਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸੱਗੇਈ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਵੁ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਵੰਡ੍ਹੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਬਹਿਮੰਦੀ ਮਾਂ ਦੁਰਗਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਹੁਥਹੁ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਹਿਸੂਸਾ ਬਣ ਕੇ ਬੜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਦੈਂਤਾਂ ਦਾ ਸਫਾਇਆ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਕ ਮੱਝ ਵਾਂਗ, ਜਿਵੇਂ ਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਰੋਂ ਕੁਝ ਸ਼ਕਤ ਤੇ ਪੁੱਠੇ ਰਾਹ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਂਤ ਨੇ ਤੱਤੇ ਗੁਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਣ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਥਦੀਲੀ ਲਈ ਇਸ ਤਮੋਗੁਣ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਖਰਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣਤਾ ਤੋਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚ ਬਦਲਾਵ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਜੋਗੁਣ, ਤਮੋਗੁਣ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਦੁਰਗਾ ਮਾਂ ਦਾ ਸੁਨਹਿਗੀ ਰੰਗ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਬਸਤਰ, ਰਜੋਗੁਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹਨ। ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ, ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਸਰਸਵਤੀ, ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਦੇਵੀ ਹੈ। ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇਵੀ ਦੌਲਤ ਦੀ ਦੇਵੀ ਹੈ। ਸੁਬਰਾਮਨੀਅਮ ਬੀਰਤਾ ਸੁਰਮਤਾਈ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। ਗਣੇਸ਼ - ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮੰਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਚੌਂਕੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਧਿਆਇਤਮਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਗੁਣ ਹੀ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਰੌਲੇ ਗੌਲੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਆਤਮਾ ਵੱਲ ਤਰੱਕੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅੰਦਰ ਜੀਵਨ, ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ “ਇਕ ਵਿਆਕਤੀ ਮੰਡੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹਾ ਆਮ ਭਿਣਭਿਣਾਹਟ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੌਣ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਦੋਂ ਆਦਮੀ ਈਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਕਾਰਨ ਦਾ, ਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ, ਕਿਉਂ ਕਿਵੇਂ ਕਿਸ ਲਈ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਬਹਿਸ਼ਾਂ, ਦਿੱਤੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਤੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਬਿਆਨ ਨਿਰਾਖ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਅਟਕਲਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਭੇਦ ਉਸ ਲਈ ਇੱਕ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਿਤਾਬ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

● ● ●

15.02 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਥ: ਚ ਊਖ੍ਯਮ् ਪ੍ਰ-ਸੂ-ਤਾ: ਤਸਵ ਸ਼ਾਖਾ:; ਗੁਣ-ਪ੍ਰ-ਵੱਦਾ: ਵਿ਷ਯ-ਪ੍ਰਵਾਲਾ: /

ਅਥ: ਚ ਸੂਲਾਨਿ ਅਜੁ-ਸਮ-ਤ(ਨ)-ਤਾਨਿ, ਕਰਮ-ਅਜੁਕਬਧੀਨਿ ਮਜੁਖ੍ਯ-ਲੋਕੇ॥

ਅਧਰ ਚ ਉਰਧਵਮ् ਪ੍ਰਸੂਤਾਹ ਤਸ੍ਯ ਸ਼ਾਖਾਹ, ਗੁਣ ਪ੍ਰਵਾਲਾਹ ਵਿਸ਼ਯ ਪ੍ਰਵਾਲਾਹ।

ਅਧਰ ਚ ਮੁਲਾਨਿ ਅਨਸਮ੍ਰਤ (ਨ) ਤਾਨਿ, ਕਰਮ ਅਨੁਬੰਧੀਨਿ ਮਨੁਸ੍ਯ ਲੋਕੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਧਰ : ਨੀਵਾਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਉਰਧਵਮ् : ਉੱਪਰ। ਪ੍ਰਸੂਤਾਹ : ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ। ਤਸ੍ਯ : ਇਸ ਦਾ। ਸ਼ਾਖਾਹ : ਟਹਿਣੀਆਂ, ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ। ਗੁਣ ਪ੍ਰਵਾਲਾਹ : ਪਾਲਣ ਪੇਸ਼ਣ ਗੁਣਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਵਿਸ਼ਯ ਪ੍ਰਵਾਲਾਹ : ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਵਸਤੂਆਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਲੀਆਂ ਹਨ। ਅਧਰ : ਨੀਵਾਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਮੁਲਾਨਿ : ਜੜ੍ਹਾਂ। ਅਨਸਮ੍ਰਤ : ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲੇ ਹੋਏ। ਕਰਮ ਅਨੁਬੰਧੀਨਿ : ਮੁੱਢਲੇ ਕਾਰਜ। ਮਨੁਸ੍ਯ ਲੋਕੇ : ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਸ ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਰਥਾਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਰੂਪ ਕੋਪਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਹੋਠਾਂ ਤੇ ਉਪਰ (ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ) ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵਾਲੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹੋਠਾਂ ਮਾਨਵ-ਲੋਕ ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਏਥੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਤਦ ਤੱਕ ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਧਦੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿਣਗੀਆਂ। ੦ ਵਿਸ਼ਯ-ਪ੍ਰਵਾਲਾਹ - ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਹਿਣੀ ਚੌਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੀ ਨਵੀਂ ਕਰੂਬਲ ਪੱਤੀ ਦੀ ਗੱਠ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਤੱਕ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਕੌਪਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਪਦਾਰਥ ਮਾਤ੍ਰ ਨੂੰ ਏਥੇ ਵਿਸ਼ਯ ਪ੍ਰਵਾਲਾਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਰਖ ਦੇ ਮੂਲ ਤੋਂ ਟਹਿਣੀਆਂ, ਤੇ ਟਹਿਣੀਆਂ ਤੋਂ ਕੌਪਲਾਂ ਛੁੱਟਦੀਆਂ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਯ-ਚਿੰਤਨ ਹੀ ਕੌਪਲਾਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਾ-ਚਿੰਤਨ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਣ ਰੂਪ ਜਲ ਤੋਂ, ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਧਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਣ-ਰੂਪ ਜਲ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਾ ਰੂਪੀ ਕੌਪਲਾਂ ਵੀ ਵਧਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕੌਪਲਾਂ ਤਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤ ਜਲ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ, ਜੋ ਦਿਖਾਈ ਤਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਣ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਏਸੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਣ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਵਿਸ਼ਯ ਪ੍ਰਵਾਲਾਹ - ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ (ਗੀਤਾ 2.62-63) ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਵਿਆਕਤੀ, ਜਿਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਗੋਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (8.06) ਇਹੋ ਹੀ ਵਿਸ਼ਯ-ਰੂਪ ਕੌਪਲਾਂ ਦਾ ਛੁੱਟਣਾ ਹੈ। ੦ ਕੌਪਲ ਵਾਂਗ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਕਤੀ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੈ ਜੇ ਰਾਗ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾ ਸੁੰਦਰ ਹੈ ਨਾ ਖਿੱਚ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੀ ਅਸਲ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੌਪਲਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਠਿਨਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ੦ ਮਨ ਵਿਚ ਆਦਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਰੂਪੀ ਕੌਪਲਾਂ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਖਿੱਚ ਦਾ ਇਕ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਤਿਆਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਅਧਰ ਚ ਉਰਧਵਮ् ਪ੍ਰਸੂਤਾਹ (ਤਸ੍ਯ ਸ਼ਾਖਾਹ) ੦ ਏਥੇ ‘ਚ’ ਪਦ ਨੂੰ ਮਧਯ ਲੋਕ ਅਰਥਾਤ ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ ਦਾ ਵਾਚਕ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਰਧਵਮ् ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਆਦਿ ਤੋਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਦੇ ਦੋ ਰਸਤੇ ਹਨ 1. ਦੇਵਯਾਨ 2. ਪਿਤ੍ਰਯਾਨ (ਵੇਖੋ 8.24-25 ਸ਼ਲੋਕ ਏਥੇ ਸ਼ੁਕਲ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਾਰਗ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ) ਅਧਰ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 1. ਯੋਨੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਰਕ 2. ਸਥਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਰਕ - ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਰਧਵ ਮੂਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹੋਠਾਂ ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹੋਠਾਂ ਮਧਯ ਤੇ ਉਪਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਯੋਨੀ ਸ਼ਾਖਾ ਮੁੱਖ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਯੋਨੀ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਹੋਰ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ - ਭੋਗ ਯੋਨੀ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਮਨੁੱਖ ਯੋਨੀ ਰੂਪ ਮੂਲ ਸ਼ਾਖਾ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਹੋਠਾਂ (ਅਧੋਲੋਕ) ਤੇ ਉਪਰ ਉਰਧਵ ਲੋਕ - ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਨਰਕ ਦਵਾਰ ਉਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਏਥੇ ਮੂਲਾਨਿ - ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਮਮਤਾ ਤੇ ਕਾਮਨਾ। ਵਾਸਤਵਿਕ ਉਰਧਵਮ् ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਨਹੀਂ। ‘ਮੈਂ ਸਗੋਰ ਹਾਂ’ ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸਗੋਰ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ‘ਮਮਤਾ’ ਹੈ। ੦ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ 1. ਪੁੱਤ੍ਰਸ਼ਣ - ਪੁੱਤਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕਾਮਨਾ 2. ਧਨ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ 3. ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਾਨ ਸੋਭਾ ਸ਼ੁਹਰਤ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ - ਲੋਕਸ਼ਣ। ਕੀਰਤੀ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਤਾਂ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਮੰਗੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ। ਮਨੁੱਖ ਯੋਨੀ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਬੰਧਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਰਕਰਣ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੇ ਭਾਵੀ-ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਕਰਮ-ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਜਨਮ ਜਾਂ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਉਰਧਵ ਮੂਲਮ् ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਿਹੜੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਹਨ, ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹਨ ਤੇ ਮੂਲਾਨਿ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਮਮਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਮਨਾ ਰੂਪ ਦਾ ਮੂਲ੍ਹਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪੁੱਤ੍ਰ ਹੋਂਦ ਵਾਲੇ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬਿਰਖ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਦੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਉਪਰ ਤੋਂ ਹੋਠਾਂ ਨੂੰ ਫੈਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਬਿਰਖ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਹਿੱਸੇ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਪਰ

ਨੂੰ, ਮਾਨਵ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਅਣਗਿਣਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੀਵਾਂ ਦੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਜੀਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਤੇ ਸ਼ੇਖਣ ਜਨਮ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਘਟੀਆ ਜਨਮ ਪਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਰੂਬਲਾਂ, ਟਹਿਣੀਆਂ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਹੀ ਉਗਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਲਈ ਰਸ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਗਾਕ ਵਜੋਂ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਕਲੀਆਂ ਦੇ ਕਰੂਬਲਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਟਹਿਣੀਆਂ ਦਾ ਛੁੱਟਣਾ, ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਆਉਣਾ, ਬਿਰਖ ਦਾ ਟਹਿਕਣਾ, ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਗੁਣ ਰਸ ਦਿੰਦੇ ਗਿਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਬਿਰਖ ਵਿੱਚ ਦੋ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਰਸ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਜੜ੍ਹਾਂ। ਤਣੇ ਦੇ ਨਾਲ ਰਸ ਭੇਜਣ ਵਾਲੀ ਜੜ੍ਹ, ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਗਤ ਦਾ ਸੇਰੋਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਹੀ ਜਗਤ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਰਸ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਜੜ੍ਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਉੱਪਰ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜੋ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਬਿਰਖ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਗਾਕ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਦੇ ਕਾਂਟ ਛਾਂਟ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਬਾਰੀਕ ਟਹਿਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰ ਕੇ, ਦਰੱਖਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਲਕੁਲ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ, ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਕੇ ਠੀਕ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਦੁਵਾਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਰਮ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮਾਨਵ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪਰਵਰਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ। ਜਨਮ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਲੰਮਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਨ ਜੋ ਸਰਬ-ਲੋਕਿਕ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਰਮ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਕਦੇ ਵੀ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ।

15.03 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਰੂਪਮ् ਅਸ्य ਇਹ ਤਥਾ ਤਪ-ਲਭ-ਧਰੇ, ਨ ਅੜਤ: ਨ ਚ ਆਦਿ: ਨ ਚ ਸਮ-ਪ੍ਰਤਿ਷ਠਾ।

ਅਸ਼ਵਤਥਮ् ਏਨਮ् ਸੁ-ਕਿ-ਰੁਫ-ਮੂਲਮ्, ਅ-ਸੜ਼-ਸ਼ਾਕੇਣ ਫ਼ਦੇਨ ਛਿਦ-ਤਵਾ॥

ਨ ਰੂਪਮ् ਅਸ੍ਯ ਇਹ ਤਥਾ ਉਪ ਲਭਯਤੇ, ਨ ਅੰਤਹ ਨ ਚ ਆਦਿਹ ਨ ਚ ਸਮਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟਾ।

ਅਸ਼ਵਤਥਮ् ਇਨਮ् ਸੁਵਿ ਰੂੜ ਮੂਲਮ, ਅਸੰਗ ਸਸਤ੍ਰੇਣ ਦ੍ਰੇਹਧੇਨ ਛਿਦਤਵਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਰੂਪਮ् : ਰੂਪ। ਅਸ੍ਯ : ਇਸ ਦਾ। ਇਹ : ਏਥੇ। ਤਥਾ : ਜਿਵੇਂ ਅਜਿਹਾ। ਉਪਲਭਯਤੇ : ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅੰਤਹ : ਅੰਤ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਆਦਿਹ : ਮੂਲ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਮਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟਾ : ਨੀਂਹ, ਬੁਨਿਆਦ। ਅਸ਼ਵਤਥਮ् : ਅਸ਼ਵਤਥਸਾ। ਇਨਮ् : ਇਹ। ਸੁਵਿ ਰੂੜ ਮੂਲਮ : ਪੱਕੀ ਜੜ੍ਹ ਵਾਲਾ। ਅਸੰਗ ਸਸਤ੍ਰੇਣ : ਮੌਹ ਰਹਿਤ ਅਖਾੜੇ ਦਾ। ਦ੍ਰੇਹਧੇਨ : ਤਕੜਾ। ਛਿਦਤਵਾ : ਏਧਰੋਂ ਓਧਰੋਂ ਕਟ ਦੇਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਏਥੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਦਾ ਸਰੂਪ (ਜਿਵੇਂ ਵਰਨਣ ਹੈ) ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਨਾ ਅੰਤ ਨਾ ਆਦਿ ਤੇ ਨਾ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਇਸ ਅਤਿ ਦਿੜ ਮੁੱਲਾਂ ਵਾਲੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬਿਰਖ ਨੂੰ ਦਿੜ ਵੈਰਾਗ ਰੂਪੀ ਸ਼ਸਤਰ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕੱਟ ਕੇ ਪਰਮ ਪਦ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨ ਰੂਪਮ् ਅਸ੍ਯ ਇਹ ਤਥਾ ਉਪਲਭਯਤੇ = ਏਸੇ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਅਵਘਯਮੁ (ਅਵਿਨਾਸੀ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਰਨਣ ਹੈ ਕਿ ਸਕਾਮ ਅਨੁਸਥਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਲੋਕ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਧਯ ਤੇ ਸਵੱਰਗ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰਮਣੀਕ ਤੇ ਸਥਾਈਪਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਾਮੀ ਮਨੁੱਖ ਕਾਮ ਤੇ ਭੋਗ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ‘ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ’ ਅਜਿਹਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਤੱਕ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਮਮਤਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਅਰਥਾਤ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਕੇ ਦੇਖਣ ਨਾਲ, ਉਸ ਦਾ ਜਿਹਾ ਰੂਪ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੰਨ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਮਿਲਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਤੇ ਦੁੱਖ ਰੂਪ ਜਾਪਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਨ ਅੰਤਹ ਨ ਚ ਆਦਿਹ ਨ ਚ ਸਮ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟਾ = ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਦੋ ਭਾਂਤ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੧. ਦੇਸ਼ ਕ੍ਰਿਤ ੨. ਕਾਲ ਕ੍ਰਿਤ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਿੱਥੋਂ ਹੋਇਆ। ਮਧਯ (ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਸਮਾਂ) ਕਿੱਥੇ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਕਦ ਤੇ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਕ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਮਧ ਤੇ ਅੰਤ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਦੋਂ ਤੇ ਕਦ, ਮੱਧ ਕਦ ਹੋਵੇਗਾ, ਤੇ ਅੰਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕੀ ਹੈ? - ਇਹ ਕਾਲਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਆਦਿ ਮਧ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ ਨਾ ਅੰਤ ਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੋਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਆਦਿ ਅੰਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ - ਸਾਧਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਹਨ। ਨਿਯਮ ਹੈ - ਕਾਰਜ ਆਪਣੇ ਕਾਰਣ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਦੀਆਂ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੁੱਤਤਰ ਸੱਤਾ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਕ੍ਰਮ-ਮਾਤ੍ਰ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਤਪਤੀ ਭੀ ਨਹੀਂ, ਨਾਸ਼ ਹੀ ਨਾਸ਼ ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇੱਕ ਛਿਣ ਲਈ ਵੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਨ ਨਾਲ ਹੀ, ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਲਈ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਣ ਦਾ ਉਪਾਅ ਹੈ - ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਰੀਰ ਧਨ ਦੌਲਤ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ - ਆਪਣੀ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ - ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ (ਲੋਕ) ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਗਾ ਦੇਣਾ। ੦ ਅਸ਼ਵਤਥਮ् ਇਨਮ् ਸੁਵਿ ਰੂੜ ਮੂਲਮ - ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧ ਮਮਤਾ ਦੇ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੰਸਾਰ (ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਰਹਿਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ) ਦਿੜ-ਮੁੱਲਾਂ ਵਾਲਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਰਾਗ, ਤੇ ਮਮਤਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬੰਧਨ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਵਿਦਵਾਨ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸ਼ਾਹੁਕਾਰ ਹਾਂ - ਆਦਿ ਅਭਿਮਾਨ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਬੰਧਨ ਹੈ। ਮਮਤਾ ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣਾ ਸਾਧਕ ਲਈ ਕਠਿਨ ਨਹੀਂ, ਦਿੜਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ੦ ਅਸੰਗ ਸਸਤ੍ਰੇਣ ਦਿੜੇਨ ਛਿਦਰੁਤਵਾ - ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਬਹੁਤ ਦਿੜ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਵੀ ਦਿੜ ਅਸੰਗਤਾ ਰੂਪ ਸ਼ਸਤਰ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕੱਠਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਗ ਉਹ ਹੈ, ਜਦ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ, ਵਿਅਕਤੀ ਵਸਤੂ ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਨਾਲ ਮਨ ਵਿਚ ਖਿੱਚ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸੁੱਖ ਸੁਵਿਧਾ ਲਈ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦੇ

ਹਾਂ। ਜੇ ਕਰ ਅਸੰਗਤਾ ਹੈ, ਵੈਰਾਗ ਹੈ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਵੈਰਾਗ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ 1. ਸਾਧਾਰਣ ਵੈਰਾਗ 2. ਦ੍ਰਿੜ ਵੈਰਾਗ। ਸੰਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੌੜਣ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਲੈਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਸੰਸਾਰਕ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਸੰਸਾਰ ਉੱਪਰ ਆਸਰਾ ਨਾ ਰੱਖਣਾ, ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇਪਨ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ, ਭਗਵਾਨ ਮੇਰੇ ਹਨ, ਦੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨੇ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਚੱਲਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚਾ, ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਸੂਵਤਸਮ ਦਰੱਖਤ, ਇਸ ਸੰਸਾਰਕ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਜੋ ਵੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੁਰਲ ਪੰਘਰਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰੀਏ, ਇਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਦਲ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਤ ਸੰਬੰਧੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਣ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਸਦਾ ਸੰਸਾਰ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਅਗਿਆਨੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁੱਝ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਇਹ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਪਰਪੱਕ ਹੈ, ਇਹ ਨਾ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਦਰੱਖਤ ਭਾਵੇਂ ਜੜ੍ਹ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਪੱਕਾ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਹਾੜੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਗਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਦਰੱਖਤ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਲਈ, ਮੋਹ ਰਹਿਤ, ਲਗਾਓ ਰਹਿਤ, ਬੰਧਨ ਰਹਿਤ, ਕੁਹਾੜੇ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇਜ਼, ਇਹ ਕੁਹਾੜਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਨਾਂ ਵਧੀਆ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਵੈਰਾਗਯ ਜਾਂ ਸੰਪੂਰਣ ਤਿਆਗ, ਮੋਹ ਰਹਿਤ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮ ਅੱਖ ਦੀ ਆਸ਼ਿਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਕ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਮਨ ਸ਼ੈਸ਼ਟ ਮਨ ਦੀ ਅੰਤਰ ਪੇਰਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੱਕੇ ਜੜ੍ਹ ਵਾਲੇ ਅਸੂਵਤਸਮ ਦਰੱਖਤ ਨੂੰ ਕੱਟਕੇ ਪਰੇ ਸੁੱਟਣ ਦੇ ਇਹ ਦੋ ਅਰਥ ਅਥਵਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਮਈ ਅਰਥ ਹਨ। ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ “ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਧਾਰਾ ਕੱਤਦਾ ਹੋਇਆ, ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਕੀੜਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਕੀੜਾ, ਤਿਤਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਹਲਣੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਹਰ ਤਾਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਰੈਸ਼ਨੀ ਤੇ ਹਵਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਸਕੇ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਮੋਹ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

* * *

15.04 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਤ: ਪਦਮ ਤਰ੍ਹ ਪਰਿ-ਮਾਰਿਤਵਾਮ, ਯਸਿਮਨ ਗ (ਮ) - ਤਾ: ਨ ਨਿ-ਕਰਤਨਿ ਭਯੁ: /

ਤਮ ਏਕ ਚ ਆਦਿਮ ਪੁਰਖਮ ਪ੍ਰ-ਧੇ, ਧਰ: ਪ੍ਰ-ਕ੃ਤ-ਤਿ: ਪ੍ਰ-ਸ੍ਰ-ਤਾ ਪੁਰਾਣੀ //

ਤਤਹ ਪਦਮੁ ਤਤ੍ਰ ਪਰਿਮਾਰਗਿਤ ਵਯਮੁ, ਯਸਿਮਨ ਗ (ਮ) ਤਾਹ ਨੇ ਨਿਵਰਤਿੰਤ ਭਯਹ।

ਤਮੁ ਏਵ ਚ ਆਧਯਮੁ ਪੁਰਸਮੁ ਪ੍ਰਪਦਯੇ, ਯਤਹ ਪ੍ਰਵੰਤਿੰਤ ਪ੍ਰਸੂਤਾ ਪੁਰਾਣੀ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਤਹ : ਤਦ। ਪਦਮੁ : ਮੰਜ਼ਿਲ। ਤਤ੍ਰ : ਤਦ ਪਰਿਮਾਰਗਿਤ ਵਯਮੁ : ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਯਸਿਮਨ : ਲਕਸ਼, ਕਿਧਰ ਨੂੰ। ਗਤਾਹ : ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਨਿਵਰਤਿੰਤ : ਵਾਪਸ ਹੋਣਾ। ਭਯਹ: ਦੁਵਾਰਾ। ਤਮੁ : ਉਸ ਵਿਚ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਆਧਯਮੁ : ਪੁਰਾਣਾ, ਮੂਲ। ਪੁਰਸਮੁ : ਪੁਰਸ਼। ਪ੍ਰਪਦਯੇ : ਮੈਂ ਸ਼ਰਨ ਚਾਹੀਦਾ ਹਾਂ। ਯਤਹ : ਮੂਲ ਥਾਂ, ਕਿਵੇਂ ਕਿਥੋਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ। ਪ੍ਰਵੰਤਿੰਤ : ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ। ਪ੍ਰਸੂਤਾ : ਧਾਰਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਪਰਮ ਪਦ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਜਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਫਿਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸੇ ਆਦਿ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ, ਮੈਂ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤਤਹ, ਪਦਮੁ ਤਤ੍ਰ ਪਰਿਮਾਰਗਿਤ ਵਯਮੁ = ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ‘ਛਿਦੜਵਾ’ ਪਦ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੌੜਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੌੜਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਲਾਤ ਵਸਤੂ ਘਟਨਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਦਾ ਤਿਵੇਂ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਨਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਢਿੱਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਸਾਧਨਾ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧ ਤੌੜਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ੦ ਜੀਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ੀ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਭੁੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਪਾਰਾਤ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਪਾਰਾਤ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਤਤ੍ਰ ਪਦ੍ ਪਨ ਪਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਖੋਜ ਉਸ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਜੂਦ (ਅਸਤਿਤਵ) ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਨਾਦਿ ਸਰਵਤ੍ਰ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੇ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਾਧਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਹੈ। ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਸਰੀਰ ਪਰਿਵਾਰ ਧਨ ਅਦਿ ਕਰੇ ਆਪਣਾ ਸੀ ਨਹੀਂ, ਹੈ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨਾ ਹੈ ੦ ਯਸਿਮਨੁ ਗ (ਮ) ਤਾਹ ਨ ਨਿ ਵਰਤਿੰਤ ਭਯਹ = ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਉਰਧਵਮੁ ਲਮ੍ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਵਿਚ ਆਧਯਮੁ ਪੁਰਸਮੁ ਪਦ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਛੇਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਮਈ ਵਰਨਣ ਹੈ, ਪਰ ਏਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਯਸਿਮਨੁ’ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੂਦ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁੜ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਫਿਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਮੁੜ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਉੱਚੀ ਨੀਵੀਂ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਗ ਹੈ (13.21) ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਅਸੰਗ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਰਾਹੀਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸੰਗ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਤ੍ਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਦਾ ਮੁੜ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਤਮੁ ਏਵ ਚ ਆਧਯਮੁ ਪੁਰਸਮੁ ਪ੍ਰਾਪਧਯੇ - ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਸਭ ਦਾ ਆਦਿ ਹੈ (10.02) ਉਸ ਆਦਿ ਪੁਰਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੋਰ ਸਹਾਰਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਹਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੋਰ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਤਨ ਵੱਲ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਭੁੱਬਦੇ ਹੋਏ ਸਹਾਰੇ ਵਰਗੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਲਾਸੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ ਦੇ ਨਾਲ ਅਸੰਗਤਾ ਦੇ ਸੰਗ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ‘ਮੈਂ ਅਸੰਗ ਹਾ’ ਦਾ ਸੂਖਮ ਅਹੰਮ੍ ਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਾਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਇਹ ਅਹੰਮ੍ ਭਾਵ ਵੀ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਯਤਹ ਪ੍ਰਵੰਤਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਪੁਗਣੀ = ਸੰਪੂਰਣ ਦਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਰਚਣਹਾਰੇ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਨ, ਇਹੋ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਆਸਰਾ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸੁਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸੰਸਾਰ, ਵੱਲ ਬਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ (ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰਚਾਇਤਾ) ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਸਾਰ ਜੇ ਸਾਨੂੰ ਐਨਾ ਪਿਆਰਾ ਸੁਹਣਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰਚਣਹਾਰੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਿਨੇ ਸੁਹਣੇ ਤੇ ਪਿਆਰੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। (10.41) ਮਨੁੱਖ ਅਗਿਆਨ ਵੱਸ ਸੰਸਾਰ-ਬਿੱਚ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਮਹਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ (ਸੰਸਾਰ) ਸਹਾਰੇ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ, ਨਾਹ ਵਾਚਕ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੂਰਗਾਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਦੇ ਇਸ ਹਾਂ - ਵਾਚਕ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਅਵਸੱਥਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਂਘ ਕਰਨੀ ਅਸਲ ਲੋੜ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿੱਤੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦੇ ਅਰਥ ਪਰਮ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ, ਜੋ ਉਤਮ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ, ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨਾ ਹੈ - ਦੋ ਵੱਖ-2 ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਲਟੇ ਸਿਟੇ ਕੱਢਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਿਛਲਾ ਮੁਕਤੀ ਦਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਬਿਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਤੀ ਉਪਾਸਨਾ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਤਪੰਸਿਆ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਸਾਧਕ ਅੰਦਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬੱਦਲ ਸਮੁੰਦਰ ਵੱਲੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਪੁਰਾਨ ਆਦਿ ਪੁਰਸ਼ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਪਸੋਂ ਨਦੀ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਾਂਗ ਗਤੀ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿੱਤੀ ਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਅਤੇ ਦਿਖਾਈ ਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਜੋ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼ ਬ੍ਰਹਮ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਪ੍ਰਕਿੱਤੀ ਤੋਂ ਬੰਧਨ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਣਾ, ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਧਨ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਦਰਖੱਤ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕਿਸ਼ਨਾ ੦ ‘ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਣ ’ਤੇ ਚੌਰ ਭੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਮਾਇਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿੱਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

* * *

15.05 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨਿਰ-ਮਾਨ-ਮੋਹਾ: ਜਿਤ-ਸੜ-ਦੋ਷ਾ: ਅਧਿਆਤਮ-ਨਿਤਾ: ਵਿ-ਨਿਕ੃ਤ-ਤ-ਕਾਮਾ: /

ਫ਼ਨ੍ਹੈ: ਵਿ-ਸੁਕਾ: ਸੁਖ-ਦੁਖ-ਸੰਜੈ: ਗਚ੍ਛ-ਅ-ਅਨਿ ਅ-ਸੂਫਾ ਪਦਮ ਅ-ਵਿਵਾਹ ਤਰ੍ਹਾਂ /

ਨਿਰਮਾਨ ਮੋਹਾ ਜਿਤ ਸੰਗ ਦੋਸ਼ਾਹ, ਅਧਿਆਤਮ ਨਿਤਯਾਹ ਵਿਨਿਵੰਡ੍ਰਤ ਕਾਮਾਹ।

ਦਵੈਂਦੂਹ ਵਿਮਕਤਾਹ ਸੁਖ ਦੁਖ ਸੰਗੈਹ, ਗਛਾ ਅੰਤ ਅਮੂਡਾਹ ਪਦਮ ਅਵਿਯਯ-ਮੁਤੜ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨਿਰਮਾਨ ਮੋਹਾ : ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਜਿਤ ਸੰਗ ਦੋਸ਼ਾਹ : ਮੋਹ ਬੰਧਨ ਦੀ ਬੁਰਿਆਈ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਅਧਿਆਤਮ ਨਿਤਯਾਹ : ਸਵੈ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਅਵਸੱਥਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨਾ। ਵਿਨਿਵੰਡ੍ਰਤ : ਇੱਛਾਵਾਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੂਰ ਮੁੜ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਦਵੈਂਦੂਹ : ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਜੋੜੇ। ਵਿਮਕਤਾਹ : ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ। ਸੁਖ ਦੁਖ ਸੰਗੈਹ : ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗਾਮੀ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ। ਗਛਾ ਅੰਤ : ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਅਮੂਡਾਹ : ਮਾਇਆ ਰਹਿਤ, ਜੋ ਛਲਿਆ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਪਦਮ : ਮੰਜ਼ਿਲ। ਅਵਿਯਯ-ਮੁਤੜ੍ : ਅੰਤਰ ਦਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜੇ ਮਾਨ ਤੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੋਹ ਦੀ ਬੁਰਿਆਈ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨਿਵੰਡ੍ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸੁਖ ਦੁਖ ਦਰਵੰਦਾਂ ਤੋਂ ਵਿਮੁਕਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਵਿਵੇਕੀ ਜਨ ਹੀ ਅੰਤਰਮਨ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨੂੰ ਅਵਿਯਯ ਪਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨਿਰਮਾਨ ਮੋਹਾ ਜਿਤ ਸੰਗ - ਦੋਸ਼ਾਹ - ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸੈਂ - ਮੇਰਾਪਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਨ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰਵਯੰ ਦਾ ਮਾਨ ਆਦਰ ਮੰਨ ਲੈਣ ਦੀ ਭੁੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣਾਪਨ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੈਂ, ਮੇਰਾਪਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਾਨ ਆਦਰ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਫਿਰ ਮਾਨ ਆਦਰ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਕਾਰਣ ਹੀ, ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਖਿੱਚ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਜਾਣਾ ਆਸਤਿਕ ਹੈ। ਮਤਾ ਸੰਬੰਧ ਵਾਸ਼ਨਾ ਆਸ਼ਾ, ਆਦਿ ਦੋਸ਼ ਆਸਤਿਕ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹਨ। ਆਸਤਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤੇ ਆਪਾਪਤ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ‘ਵਿਨਿਵੰਡ੍ਰਤ - ਤ - ਕਾਮਾਹ, ਵੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਅਧਯਾਤਮ ਨਿਤਯਾਹ = ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਅੰਤਾ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ‘ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹਾ, ਮੇਰੇ ਭਗਵਾਨ ਹਨ।’ ‘ਮੈਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸੰਸਾਰ ਮੇਰਾ ਨਹੀਂ।’ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਭਗਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਦਾ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਹਮਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਮਾਣਤਾ ਨਿਰੰਤਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਦਵੈਂਦਵਹ ਵਿਮਕਤਾਹ ਸੁਖ ਦੁਖ ਸੰਗੈਹ - ਇਹ ਭਗਤ ਸੁਖ ਦੁਖ ਖੁਸ਼ੀ ਗਾਮੀ, ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਆਦਿ ਦਰਵੰਦਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪਤਿਕੂਲ ਜੋ ਵੀ ਹਾਲਾਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਮੰਨੇ ਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ (ਸੁਖ ਦੇ ਦੁਖ ਵਿਚ) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।’ ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਿਆਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਭਾਵ ਸੁਗਮਤਾ ਪੂਰਵਕ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਸਭ ਦੇ ਲਈ ਸੁਹਿਰਦ ਹਨ (5.29) ੦ ਦਰਵੰਦ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਹਨ 1. ਸਥੂਲ ਦਰਵੰਦ - ਸੁਖ ਦੁਖ ਅਨੁਕੂਲ ਪਤਿਕੂਲ ਆਦਿ ਸਥੂਲ ਦਰਵੰਦ ਹੈ। 2. ਸੂਖਮ ਦਰਵੰਦ - ਭਾਵੋਂ ਆਪਣੀ ਉਪਾਸਨਾ ਤੇ ਉਪਾਸਯ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਦਰ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦੱਸ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨਾ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨੀ - ਸੂਖਮ ਦਰਵੰਦ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਸਥੂਲ ਦਰਵੰਦ ਨੂੰ ‘ਮੋਹ ਕਲਿਲਮ੍’ (2.52) ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਦਰਵੰਦ ਨੂੰ ਸਰੁਤਿਵਿਪ੍ਰਤਿ (2.53) ਕਿਹਾ ਹੈ ੦ ਗਛਾ ਅੰਤਿਅਮੂਡਾਹ ਪਦਮ ਅਵਿਯਯ ਤੜ੍ = ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਨਾ, ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੁਖੀ ਦੁਖੀ ਹੋਣਾ ‘ਮੁੜਤਾ’ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ

ਨਿਤ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ 'ਸੰਸਾਰ ਹੈ' ਅਜਿਹਾ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਵੀ ਮੂੜਤਾ ਹੈ। ਅਥਵਾ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਗਿਆਨੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਹੈ, ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅਮੂੜ (ਮੋਹ ਰਹਿਤ) ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਸੱਪ਼ਟਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੂੜਤਾ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਥੇ ਅਮੂੜਾਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੂੜਤਾ ਚਲੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸੁਖ ਦੁਖ ਦਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਸੁਖ ਦੁਖ ਤੋਂ ਪਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। (2.15) ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਮੂੜਤਾ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਕੇ - ਮੂੜਤਾ ਦੇ ਤਿਆਗ ਉੱਪਰ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। (ਮੂੜਤਾ) ਮੋਹ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ 1. ਸੰਸਾਰਕ ਮੋਹ 2. ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਜਾਣਨਾ, ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ "ਨਿਰਮਾਨ ਮੋਹਾਹ" ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮੋਹ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਤੇ ਏਥੇ ਅਮੂੜਤਾਹ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲੈਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਲਾਵਟਾਂ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦੇਣਾ - ਇਹ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਹਨ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸਾਧਕ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨ ਸਾਰਿਆਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਆਤਮਾ ਤੱਕ ਪੁੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਤਮਾ ਉੱਪਰ ਕਿੰਨਾ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਮਨ ਦੀ ਦਿਆਲਤਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਕੈਦੀ ਹੈ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਜੋ ਸੁਤੰਤਰ ਆਤਮਾ ਵਾਲਾ ਹੈ ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ।" ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ੦

● ● ●

15.06

ਨ ਤਰ੍ਹ ਭਾਸਥਤੇ ਸ੍ਰੂਧਾ; ਨ ਸ਼ਸਾ-ਅਙਕੁ: ਨ ਧਾਕਕ: / ਧਰ੍ਗ (ਸ੍ਰ)-ਤਵਾ ਨ ਨਿ-ਕਰਨਤੇ, ਤਰ੍ਹ ਧਾਮ ਪਰਮਸ੍ਰ ਸਮ ||

ਨ ਤਰ੍ਹ ਭਾਸਥਤੇ ਸ੍ਰੂਧਹ, ਨ ਸ਼ਸਾਅੰਕਹ ਨਾ ਪਾਵਕਰ।

ਯਤ੍ਰ (ਗ (ਮ੍ਰ) ਤ੍ਰਵਾ ਨ ਨਿਵਰਤੰਤੇ, ਤਰ੍ਹ ਧਾਮ ਪਰਮਸ੍ਰ ਮਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਤਰ੍ਹ : ਉਹ। ਭਾਸਥਤੇ : ਰੌਸ਼ਨ ਕਰਨਾ। ਸ੍ਰੂਧਾ : ਸੂਰਜ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਸ਼ਸਾਅੰਕਹ : ਚੰਦ੍ਰਮਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਪਾਵਕਰ : ਅੱਗ। ਯਤ੍ਰ : ਕਿਹੜਾ ਜਿਹੜਾ। ਗਤ੍ਰਵਾ : ਜਾ ਚੁੱਕੇ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਨਿਵਰਤੰਤੇ : ਉਹ ਮੂੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤਰ੍ਹ : ਉਹ। ਧਾਮ : ਘਰ। ਪਰਮਸ੍ਰ : ਮਹਾਨ। ਮਮ : ਮੇਰਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਉਸ ਪਦ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਨਾ ਹੀ ਅੱਗ ਹੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ 'ਤੇ (ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ) ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਇਹੋ ਮੇਰਾ ਪਰਮ-ਧਾਮ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨ ਤਰ੍ਹ ਭਾਸਥਤੇ ਸ੍ਰੂਧਹ, ਨ ਸ਼ਸਾਅੰਕਹ ਨ ਪਾਵਕਰ = ਛੇਵਾਂ ਸਲੋਕ ਪੰਜਵੇਂ ਤੇ ਸਤਵੇਂ ਸਲੋਕ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਇਹ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਦ ਮੇਰਾ ਹੀ ਧਾਮ ਹੈ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਅਭਿੰਨ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵ ਵੀ ਮੇਰਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਅਭਿੰਨ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਜੀਵ ਦੀ ਭੀ ਉਸ ਧਾਮ (ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਦ) ਤੋਂ ਅਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਧਾਮ ਨੂੰ ਨਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ੦ ਭਾਵੇਂ ਛੇਵੇਂ ਸਲੋਕ ਦਾ ਬਾਵੁਵੇਂ ਸਲੋਕ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਗੁੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਤਾਂ ਵੀ ਪੰਜਵੇਂ ਤੇ ਸਤਵੇਂ ਸਲੋਕ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਏਥੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੧. ਉਸ ਧਾਮ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ੨. ਉਸ ਧਾਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਜੀਵ, ਮੂੜ ਵਾਪਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ੦ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਤੇਜ਼ ਛੜ੍ਹੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਸੂਰਜ ਵੀ ਉਸ ਪਰਮ ਧਾਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤੇ ਅੱਗ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸਕਣਗੇ ? ਅਗਲੇ ਬਾਵੁਵੇਂ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ, "ਸੂਰਜ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਹੀ ਤੇਜ਼ ਹੈ।" ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰੂਪ ਪਰਮ-ਧਾਮ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਚੇਤਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤੇ ਅੱਗ ਜੜ੍ਹ ਹਨ। ਇਹ ਸੂਰਜ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤੇ ਅੱਗ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਨੇਤਰ, ਮਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਵਾਣੀ ਭੀ ਜੜ੍ਹ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮਨ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਵਾਣੀ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੜ੍ਹ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਚੇਤਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਚੇਤਨ ਤੱਤਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਦਾ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੈ। ਉਸ ਤੱਤਵ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਤਾ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਚੇਤਨ ਜੀਵਾਤਮਾ ਭੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ 'ਸੰਵੰਧ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਦਿ ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ (ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ) ਕੇਵਲ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਨਾ ਦੇਵਤਾ ਨਾ ਭਗਵਾਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਤੇਜਸ ਤੱਤਵਾਂ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੋ਷ਣ ਹੈ। ਏਥੇ ਕੇਵਲ ਸੂਰਜ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਏਥੇ ਫਿਰ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਸਾਰੇ ਤੇਜਸਵਾਂ ਵਿਚ ਤੱਤਵਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦਸਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸੈਤੀਵੇਂ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, "ਜਿਵੇਂ ਦਸਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸੈਤੀਵੇਂ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, 'ਮੈਂ ਵਸ਼ਲੀਨਾਮ੍ਰ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ, ਵਾਸੁਦੇਵ ਹਾਂ।'" (10.37) ਏਥੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਵਸ਼ਲੀਨ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸ੍ਰੋ਷ਣ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਨਣ ਹੈ। ੦ ਯਤ੍ਰ (ਗ (ਮ੍ਰ) ਤ੍ਰਵਾ ਨ ਨਿਵਰਤੰਤੇ, ਤਰ੍ਹ ਧਾਮ ਪਰਮਸ੍ਰ ਮਮ = ਜੀਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ, ਤਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਦਾ ਆਵਾਗਮਨ ਨਹੀਂ ਮਿਟ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਨਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੰਦਰ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਸਥਿਰਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਿਰਤਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜੀਵ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਅਭਿੰਨ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੰਗ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਨੂੰ ਉਚ ਨੀਚ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਪਰਮ ਧਾਮ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਧਾਮ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਪਰਮ ਧਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ, 'ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ, ਸਾਕੇਤ ਧਾਮ, ਗੋਲੇਕ ਧਾਮ, ਦੇਵੀ ਦੇਵੀਪ, ਸ਼ਿਵ ਲੋਕ ਆਦਿ - ਪਰਮ ਧਾਮ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਨਾਂ ਹਨ। ਪਰਮ-ਧਾਮ ਚੇਤਨ-ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰੂਪ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਦੋਂ ਦਰਿਆ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ (ਦਰਿਆ) ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਸਮਝ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਸਮਿਲਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਹਨੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਇਹ ਐਨਾ ਕਿ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਨਾ ਹੀ ਸੂਰਜ, ਨਾ ਹੀ ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਨਾ ਹੀ ਅੱਗ ਉਸ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਵੈ ਗਵਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਵੈ ਪੂਰਣਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਹਾਨ ਹੈ, ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਤੱਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਲੰਕਿਤ ਹੋਇਆ ਵਿਖਾਈ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਲੁਕ ਛਿਪ ਦੀ ਬੇਡ ਬੇਡ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਇੰਜ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪਵਿੱਤਰ ਅੰਤਰ ਵਿਵੇਕ, ਸੋਸ਼ਠ ਤੇ ਮਹਾਨ ਅਵੱਸਥਾ ਦੀ ਕੀਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਅੰਨੰਤ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਤੀਹੀਣ ਵੀ ਹੈ। ਜੋ ਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਮਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਪਰ ਸਮੇਂ ਖਲਾਅ ਤੇ ਕਾਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ। ਜੀਵਾਤਮਾ - ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਨਿਰਪੇਖ ਅੰਤਰ ਵਿਵੇਕ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ - ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ “ਜਦੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਮੁਸ਼ਕ ਕਾਫ਼ੂਰ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦ ਬੂਹਦ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ। ਜਦੋਂ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਪਿ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਅੰਤਰ ਜਿਵੇਂ ‘ਮੈਂ’ ਤੇ ਤੂੰ ਤੇ ਅਨਾਤਮ ਅਥਵਾ ਬਾਹਰੀ ਜਗਤ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਅਥਵਾ ਸੁੱਧ-ਚਿੱਤ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਅੰਤਰ ਵਿਵੇਕ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

* * *

15.07 ਸ਼ਲੋਕ :

ਮਮ ਏਵ ਅੰਸਾ: ਜੀਵ-ਲੋਕੇ, ਜੀਵ-ਭੂਤ: ਸਨਾਤਨ:। ਮਨ:-ਛਾਨਿ ਇਨ੍ਦ੍ਰਿਯਾਣਿ, ਪ੍ਰ-ਕੁਤਿ-ਸਥਾਨਿ ਕਰਧਿ॥

**ਮਮ ਏਵ ਅੰਸਹ ਜੀਵ ਲੋਕੇ, ਜੀਵ ਭੂਤਹ ਸਨਾਤਨਹ।
ਮਨਹ ਸ਼ਸ਼ਟਾਨਿ ਇੰਦਰਯਾਣਿ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿ ਸ੍ਰਵਾਨਿ ਕਰ-ਸ਼ਸਤਿ॥**

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਮ : ਮੇਰਾ। ਏਵ : ਭੀ। ਅੰਸਹ : ਕੁੱਝ ਭਾਗ ਅੰਸ਼। ਜੀਵ ਲੋਕੇ : ਜੀਵ ਤੂਪੀ ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ। ਜੀਵ ਭੂਤਹ : ਆਤਮਾ ਬਣ ਜਾਣ 'ਤੇ। ਸਨਾਤਨਾਹ : ਅੰਤਰ ਵਾਲਾ। ਮਨਹ ਸ਼ਸ਼ਟਾਨਿ : ਮਨ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਛੇਵਾਂ। ਇੰਦਰਯਾਣਿ : ਇੰਦਰਯਾਵੀ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਸ੍ਰਵਾਨਿ : ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਾ। ਕਰ-ਸ਼ਸਤਿ : ਆਪਣੇ ਆਪ ਖਿੱਚਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਇਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਮੇਰਾ ਹੀ ਸਨਾਤਨ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਉਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਮਨ ਤੇ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਕ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਮਮ ਏਵ ਅੰਸਹ ਜੀਵ ਲੋਕੇ, ਜੀਵ ਭੂਤਹ ਸਨਾਤਨਹ = ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੀਵ ਦੀ ਤਾਤਵਿਕ ਅਥਵਾ ਸਰੂਪ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਲੋਕ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਲੋਕ, ਚੌਂਦਾਂ ਭਵਨਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵ ਜਿਨੀ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪੂਰਣ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਯੋਨੀਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵ ਲੋਕੇ ਪਦ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਆਤਮਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਣ ਮਨ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਏਕਤਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਹ ‘ਜੀਵ’ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ‘ਜੀਵ ਭੂਤਹ’ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਜੀਵਪਨਾ ਬਨਾਵਟੀ ਹੈ, ਅਸਲੀ ਨਹੀਂ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਾਤਰ ਬਣਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਹ ਆਤਮਾ ਜੀਵ ਲੋਕ ਵਿਚ ‘ਜੀਵ’ ਬਣਦਾ ਹੈ। 7.05 ਸ਼ਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਨੂੰ ‘ਜੀਵਭੂਤਾਹ’ ਪਰਾ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੇ ਧਾਰਣ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। 17.05 ਅਰਥਾਤ ਅਪਰਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ (ਸੰਸਾਰ) ਵਿਚ ਅਸਲ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਜੀਵ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ, ਜੀਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਕਿਨੀ ਆਤਮੀਯਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ - “ਮਮ ਏਵ ਅੰਸਹ” ਮੰਨਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਜਾਣਦੇ ਵੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਆਤਮੀਯਤਾ ਮਹਾਨ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਅਖੰਡ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਸਦਾ ਸਿੱਧ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਜੀਵ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੀ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਬੱਚਾ, ਭੇਡਾਂ ਵਿਚ ਰਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੇਡ ਮੰਨ ਲਵੇ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਚੇਤਨ-ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਭੁੱਲ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਦਾ-ਚੇਤਨ ਸਰੂਪ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਬੱਚਾ, ਭੇਡਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਵੀ ਭੇਡ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਜੇ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਸ਼ੇਰ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੋਧ ਕਰਵਾ ਦੇਵੇ ਕਿ ‘ਦੇਖ! ਤੇਰੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਸ਼ਕਲ ਸੁਭਾਅ ਜਾਤੀ ਗਰਜਨ ਆਦਿ ਇੱਕ ਹੈ, ਤੂੰ ਭੇਡ ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਸ਼ੇਰ ਦੋਂ’ ਤੁਂ ਉਹ ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ‘ਮਸਏਵ ਅੰਸਹ’ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵ ਨੂੰ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ, ‘ਹੋ ਜੀਵ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹੀ ਅੰਸ਼ ਹੈਂ।’ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਹੀ ਅੰਸ਼ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਨਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ‘ਅਹੰਤਾ’ ਮੈਂ ਪਨ ਤੇ ਮਮਤਾ (ਮੇਰਾ ਪਨ) ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਰੂਪ ਸਾਧਨ ਬਹੁਤ ਸੁਗਮ ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਠ ਹੈ। ਅਹੰਤਾ ਤੇ ਮਮਤਾ - ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਦੀ ਜਿਵੇਂ ਮਾਣਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ - ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਭੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਦੀ ਅਹੰਤਾ ਇਹ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਹਾਂ ਤੇ ਮਮਤਾ ਇਹ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਮੇਰੇ ਹਨ। ੦ ਇਹ ਸਭ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਿਸ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਸੰਪਰਦਾਇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਡਾ ਜੀਵਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਣਤਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਬਾਹਮਣ ਹਾਂ - ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਵਾਂਗ ਵਾਂਗ, ਕਰਤਵ ਪਾਲਣ ਲਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ‘ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਸਾਧੂ ਹਾਂ’ ਆਦਿ ਭਾਵ ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ‘ਤੂੰ ਬਾਹਮਣ ਹੋਏ, ਜਾਂ ਤੂੰ ਸਾਧੂ ਹੋਏ’ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਰੀਰ ਧਾਰਣ ਜਾਨ ਮਕਾਨ ਆਦਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਭੁੱਲ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਸੰਪੂਰਣ ਚਿੱਸਟੀ ਦੇ ਰਚਿਤਿਆ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਾਫ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵ ਮੇਰਾ ਹੈ। ੦ ਮਨ ਸ਼ਸ਼ਟਾਨਿ ਇੰਦ੍ਰਯਾਣਿ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸ਼ਬਾਨਿ ਕਸ਼ਤਿ - ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹਨ, ਪਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਜੀਵ, ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਮਨ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਹੀ ਅੰਸ਼ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਕਰਸ਼ਕ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵ ਸਾਡਾ ਚੀਜ਼ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਵੇ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਵੇ। ਇਹੋ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਹੈ, ਇਸ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ‘ਮੁਕਤੀ’ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਅਰਪਿਤ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਰਮ ਯੋਗ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਨ ਨੂੰ ਛੇਵੇਂ ਇੰਦਰੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੀਂਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਕਤਰਾ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਡਿੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੱਖਰਾ ਓਪਰਾ ਤੇ ਪਰਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ, ਨਾ ਸੁਤੰਤਰ ਨਾ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਲਹਿਰ, ਸਾਗਰ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਤਮਾ, ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸੇਚਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਨ ਅਤੇ ਪੰਜ ਇੰਦਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਸੰਦ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਬੇਰੋਕ ਇੱਛਾਵਾਂ - ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸਵੈ-ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਭੋਕਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਭੋਗੀ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਉਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਨੀਂ ਦੇਰ ਤੱਕ ਉਹ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਰਾਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਯੋਗੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪਰਮ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੀ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਉੱਪਰ ਕਾਥੂ ਪਾਉਣ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਿੱਧੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇੱਕ ਬਰਤਨ ਵਿਚਲੇ ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਆਕਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਘਾਟ ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਮਹਾ-ਆਕਾਸ਼ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪਹਿਲਾ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਸਵੈ ਨਿੱਜ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਹੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਬਰਤਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਪਰ ਮਹਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਹੋਂਦ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜਾਂ ਬਰਤਨ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੈ, ਸਦੀਵੀ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅੰਦਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਭੋਗੀ ਦਾ ਏਜੰਟ ਜੋ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਧੀਨ ਵਸਤੂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜੀਵਤਵ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕਿਸ਼ਨਾ ੦ “ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਅਸਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤਾਂ ਸਤਿ ਚਿੱਤ ਆਨੰਦ ਹੈ ਪਰ ਰਉਮੈਵਾਦ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਅਨੇਕਾਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸੀਮਾ-ਯੁਕਤ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਅਸਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।”

* * *

15.08 ਸ਼ਲੋਕ :

ਗਰੀਰਮ੍ ਯਤ੍ ਅਵ-ਆਪ-ਨੋਤਿ, ਯਤ੍ ਚ ਅਪਿ ਉਤ੍ ਕ੍ਰਾ ਮਤਿ ਇਸ਼ਵਰਹ ॥

ਸਰੀਰਮ੍ ਯਤ੍ ਅਵ ਆਪ੍ ਨੋਤਿ, ਯਤ੍ ਚ ਅਪਿ ਉਤ੍ ਕ੍ਰਾ ਮਤਿ ਇਸ਼ਵਰਹ ॥

ਗ੍ਰਹੀਤ੍ਰਵਾ ਏਤਾਨਿ ਸਮਯਾਤਿ, ਵਾਯੁ ਗੰਧਾਨ੍ ਇਵ ਆਸਯਾਤ੍ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਰੀਰਮ੍ : ਇਕ ਸਰੀਰ। ਯਤ੍ : ਕਦੋਂ। ਅਵ ਆਪ੍ ਨੋਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯਤ੍ : ਜਦੋਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਉਤ੍ ਕ੍ਰਾ ਮਤਿ : ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ਼ਵਰ : ਹੇ ਈਸ਼ਵਰ। ਗ੍ਰਹੀਤ੍ਰਵਾ : ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਏਤਾਨਿ : ਇਹ। ਸਮਯਾਤਿ : ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਯੂ : ਹਵਾ। ਗੰਧਾਨ੍ : ਖੁਸ਼ਬੋ। ਇਵ : ਜਿਵੇਂ। ਆਸਯਾਤ੍ : ਸੀਟਾਂ ਤੋਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਈਸ਼ਵਰ ਜੋ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ, ਮਨ ਸਮੇਤ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਆਪਣੇ ਸੌਰਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੰਧ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਵਾਯੁ ਗੰਧਾਨ੍ ਇਵ ਆਸਯਾਤ੍ = ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਇਤਰ ਦੇ ਫੰਬੇ ਤੋਂ ਮਹਿਕ ਖਿੰਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਮਹਿਕ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। (ਗੰਧ) ਮਹਿਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਈ ਅਥਵਾ ਨਿਤ੍ਯ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਬੁੱਧੀ ਸੁਭਾਅ (ਸੂਖਮ ਤੇ ਕਾਰਣ ਦੋਵੇਂ ਸਰੀਰਾਂ) ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਣ ਕਾਰਣ ਜੀਵਾਤਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਦੂਜੀਆਂ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਹਿਕ ਵਿੱਚ ਹਵਾ ਦਾ ਤੱਤ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਭੀ ਤੱਤਵ, ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਵਾਂਗ ਨਿਰਲਿਪਤ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ‘ਮੈਂ ਮੇਰੇ ਪਨ ਦੀ ਮਾਣਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਹ (ਜੀਵਾਤਮਾ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਕਰਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ, ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ, ਧਰਤੀ ਦੇ ਅੰਸ - ਗੰਧ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਈ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਨਾਤਨ ਅੰਸ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ (ਪ੍ਰਤਿਛਿਣ ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ) ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਜੜ੍ਹ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਵੇਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਗੰਧ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਾ ਕਰੇ। ਪਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਸੌਰਥ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਜਦੋਂ ਚਾਹੇ ਤਦ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਤੇ ਤੋੜਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਕੇਵਲ ਮਾਨਤਾ ਬਦਲਣ ਦੀ ਲੱਝ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਅੰਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਖਲ ਸੂਖਮ ਤੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰਾਂ ਤੋਂ ਮੇਰਾ (ਜੀਵਾਤਮਾ) ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ 1. ਵਾਯੂ 2. ਗੰਧ 3. ਆਸਯ (ਸਥਾਨ) ਦਿਸ਼ਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ੦ ਆਸਯ ਨਾਂ ਸਥਾਨ ਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜਲਾਸਯ (ਜਲ + ਆਸਯ) = ਜਲ ਦਾ ਸਥਾਨ। ਆਸਯ ਨਾਂ ਸੂਖਲ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗੰਧ ਦੇ ਸਥਾਨ (ਇਤਰ ਦੇ ਫੰਬੇ) (ਆਸਯ) ਹਵਾ ਮਹਿਕ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫੰਬਾ ਪਿੱਛੇ ਪਿਆ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਗੰਧ ਦਾ ਆਸਯ ਰੂਪ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਰੀਰਮ੍ ਯਤ੍ ਅਵ ਆਪ੍ ਨੋਤਿ..... ਗ੍ਰਹੀਤ੍ਰਵਾ ਏਤਾਨਿ ਸਮ੍ ਯਾਤਿ = ਏਥੇ ਈਸ਼ਵਰ ਪਦ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਤਿੰਨ ਭੁੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ੧. ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਸ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ੨. ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਮੰਨੇ ਕਾਰਣ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਮਾਲਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੩. ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦਾਸ ਬਣ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਈਸ਼ਵਰ ਪਦ ਦੇ ਨਾਲ ‘ਅਪਿ’ ਪਦ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਈਸ਼ਵਰ ਬਣਿਆ ਜੀਵਾਤਮਾ ਹਵਾ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਅਸੱਮਰਥ ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਪਰਾਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਜੀਵ ਕੌਲ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ ੧. ਪ੍ਰਾਣ ਸ਼ਕਤੀ 2. ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ। ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਹਾਂ ਦਾ ਆਵਾਗਮਨ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਭੋਗਾਂ ਦੇ ਪਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ ਸ਼ਕਤੀ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਤਾਂ ਵਧਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਜੜ੍ਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਨਵਾਂ ਸਰੀਰ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਤਾਂ ਉਹੋ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਣ ਸ਼ਕਤੀ ਨਵੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ ਸ਼ਕਤੀ - ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਮਿਟਾਉਣ

ਲਈ ਖਰਚ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਵਾਰਥ ਭਾਵ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਇੱਛਾਵਾਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮਿਟਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਗ੍ਰੰਹੀਤਵਾ - ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਗ ਮਹਤਾ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਕਰਨਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਪਨਾਪਨ ਕਰਕੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਈ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਕਿ “ਅਸੀਂ ਤੇਰੀਆਂ ਹਾਂ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਅਸਾਡੇ ਹੋ।” ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ। ੦ ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਏਤਾਨਿ ਪਦ ਸੱਤਵੋਂ ਸਲੋਕ ਦੇ ਮਨ ਸ਼ਸ਼ਟਾਨਿ ਇੰਦ੍ਰਯਾਣਿ - ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਥਵਾ ਮਨ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਏਥੇ ‘ਏਤਾਨਿ’ ਪਦ ਸਤਾਰ੍ਹਾਂ ਤੱਤਵਾਂ ਦੇ ਸਮੁਦਾਇ ਰੂਪ, ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਤੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਦਾ ਵੀ ਦਯੋਤਕ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (2.22)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਏਥੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਵਾਮੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਉੱਪਰ ਮਾਲਕੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਵਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਗੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਗੰਧ ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਛੱਡਦੀ ਵੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਤਾਂ ਹੀ ਉਪਾਧੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲੋਂ ਤੌਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬੇਸਬਰ ਵਿਵੇਕ/ਚੇਤਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਹੈ, ਉਹ ਜਾਦੂਗਰ ਵਾਂਗ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਵਸਤਾਂ ਬਖੇਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣਾ ਜਾਦੂ ਮਈ ਤਮਾਸ਼ਾ ਵਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਫੈਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦਾ ਤੇ ਉਪਾਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਿਤੇ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਰਨ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵਾਪਿਸ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ।

15.09 ਸਲੋਕ :

ਸ਼੍ਰੋਤਮ् ਚਕਸुः ਸਪਰਸਨਮ् ਚ, ਰਸਨਮ् ਬ੍ਰਾਣਮ् ਏਕ ਚ। ਅਧਿ-ਸਥਾ-ਯ ਮਨ: ਚ ਅਥਮ्, ਵਿ਷ਯਾਨੁ ਤਪ-ਸੇਵਤੇ॥

**ਸਰੋਤਮ् ਚਕਸੁਹ ਸਪਰਸਨਮ् ਚ, ਰਸਨਮ् ਬ੍ਰਾਣਮ् ਏਵ ਚ।
ਅਧਿਸ੍ਬਾਯ ਮਨਹ ਚ ਅਯਮ्, ਵਿਸ਼ਯਾਨੁ ਓਪ ਸੇਵਤੇ॥**

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ਼ਰੋਤਮ् : ਕੰਨ। ਚਕਸੁਹ : ਅੱਖਾਂ। ਸਪਰਸਨਮ् : ਛੋਹਣ ਵਾਲੇ ਅੱਗਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਰਸਨਮ् : ਸੁਆਦ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਅੱਗਾ। ਧਾਣਮ् : ਸੁੰਘਣ ਵਾਲੇ ਅੱਗਾ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਧਿਸ੍ਬਾਯ : ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਦਿਆਂ। ਮਨਹ : ਮਨ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਯਮ् : ਉਹ। ਵਿਸ਼ਯਾਨੁ : ਚੇਤਨਾ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ। ਉਪਸੇਵਤੇ : ਆਨੰਦ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਇਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਕੰਨ, ਅੱਖ ਚਮੜੀ, ਰਸਨਾ, ਨਾਸਿਕਾ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਭੀ ਆਸਰਯ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਸਪਰਸ਼ ਰਸ ਗੰਧ ਪੰਜਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਉਪਬੋਗ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸ਼੍ਰੋਤਮ् ਚਕਸੁਹ ਸਪਰਸਨਮ् ਚ = ਸ੍ਰਵਣ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਰਥਾਤ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਣਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ‘ਸ਼੍ਰੋਤਮ्’ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਉਸਤਤੀ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਆਸ਼ਿਰਵਾਦ ਮਹੁਰ ਗਾਨ ਵਾਦਯ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਨਿੰਦਾ, ਅਪਮਾਨ ਸਰਾਪ, ਗਾਲੀ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ‘ਸ੍ਰਵਯੰ’ ਵਿਚ ਕੀ ਫਰਕ ਪਿਆ ਹੈ ? ੦ ਜੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਗਿਆਤਾ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਕਿਵੇਂ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਨੇਤਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਰਥਾਤ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ‘ਚਕਸੁਹ’ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਅਨੇਕ ਸੁੰਦਰ ਅਸੁੰਦਰ, ਮਨੋਹਰ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਜਾਂ ਦਿਸ਼ ਦੇਖੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਫਰਕ ਪਿਆ ? ੦ ਸੁਪਰਸ਼ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਰਥਾਤ ਚਮੜੀ ਨਾਲ ਸਪਰਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ‘ਸਪਰਸਨਮ੍’ ਹੈ। ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਅਨੇਕ ਕੋਮਲ ਕਠੋਰ ਚਿਪਚਿਪੇ ਠੰਡੇ ਗਰਮ ਆਦਿ ਸਪਰਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰਵਯੰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਆਇਆ ਹੈ ? ੦ ਰਸਨਮ੍ : ਰਸ ਲੈਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ- ਜੀਭ ਅੰਦਰ ਸਵਾਦ ਲੈਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਸਨਮ੍ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੌੜਾ, ਤਿੱਖਾ, ਗਿੱਠਾ, ਕੁਸੈਲਾ, ਖੱਟਾ ਤੇ ਨਮਕੀਨ। ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਇਹ ਭੋਜਨ ਦੇ ਰਸ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੋਜਨ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ੍ਰਵਯੰ ਨੂੰ ਕੀ ਫਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ? ੦ ਧਾਣਮ् ਏਵ ਚ = ਧਾਣ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਰਥਾਤ ਨੌਕ ਗਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਸੁਰੰਧਾਂ ਅਤੇ ਦੁਰਗੰਧਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ੍ਰਵਯੰ ਨੂੰ ਕੀ ਫਰਕ ਪਿਆ ? ੦ ਅਧਿ ਸ੍ਬਾਯ ਮਨਹ ਚ ਅਯਮ੍, ਮਨ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਸੰਕਲਪ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬੁਦਾ (ਸ੍ਰਵਯੰ) ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ‘ਸ੍ਰਵਯੰ’ ਚੇਤਨ ਤੱਤਵ - ਆਤਮਾ, ਜੜ ਸੀਰੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਹੈ। ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਵਿਕਲਪ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸ੍ਰਵਯੰ ਸਦਾ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਨ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਸੁਣਨ ਦੇਖਣ ਛੋਹ ਲੈਣ ਸਵਾਦ ਲੈਣ ਤੇ ਸੁੰਘਣ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਨ ਦੇ ਬਿਨਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਮਨ ਨੂੰ ਅਧਿ-ਸ੍ਬਾਯ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀ ਗਈ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਮਨ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਕਲਪ ਵਿਕਲਪ, ਮਨੋਰਥ ਜਾਂ ਮਨੋ ਰਾਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨੀਦ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਬਣ ਕੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ 'ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪਰਦਾ (ਪ੍ਰਭਾਵ) ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਸੀਂ ਮਨ ਵਿਚ ਆਈ ਹੋਈ ਹੋਕੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਯਾ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਚਰਣ ਕਰਨਾ, ਪਾਗਲਪਨ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੋ ਰਾਜਿਕ ਸੁਪਨਾ ਤੇ ਪਾਗਲਪਨ - ਤਿੰਨੇ ਇੱਕ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ੦ ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨਾਲ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੧. ਅਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਬਿਆਨ ਅਤੇ ਪਰੋਖ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਗਿਆਨ। ਇਸ ਲਈ ਸ੍ਰਵਣ ਵਾਣੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹਿਮਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਤੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰਵਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਗਿਆਨ ਭੀ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਮੁੱਖ ਤੋਂ ਸ੍ਰਵਣ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਵਿਦਿਆ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਭੀ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਹੀ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰਵਣ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਹੋਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਲਈ ਪੰਜ ਸੰਦੇਸ਼ਵਾਹਕ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ

ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿੱਥੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਹਵਾ, ਪਾਣੀ ਖੁਗਕ ਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਸੰਜੁਕਤ ਆਸ਼੍ਵਿਤ ਅਵਸਥਾ, ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਅਤੇ ਅੱਗ ਦੇ ਨਾਲ ਜੜੀ ਵਸਤੂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ - ਕੰਨਾਂ, ਅਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਛੁਹਣ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਜੋ ਹਵਾ ਨਾਲ ਸੰਜੁਕਤ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚੋਂ ਗਰਮੀ ਤੇ ਸਰਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਜੜੀ ਵਸਤੂ ਸੁਆਦ ਆਂਦ ਜੀਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੁੰਘਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਜੋ ਕੁਝ ਇਹ ਸਾਰੇ ਅੱਗ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਅੱਗਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

* * *

15.10 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤ੍ਰੈ-ਕ੍ਰਾਮਨਤਮ (ਸਥਾ) ਸਿਥ-ਤਮ ਵਾ ਅਧਿ, ਭੁਝਾਨਮ ਵਾ ਗੁਣ-ਅਨੁ-ਇ-ਤਮ।

ਕਿ-ਸੂਗਾ: ਨ ਅਨੁ-ਪਰਯਾਨਿ, ਪਰਯਾਨਿ ਜਾਨ-ਚਕ੍ਸ਼ਣ: //

ਉਦ੍ਦ ਕ੍ਰਾ-ਮੰਤਮ (ਸ੍ਰਵਾ) ਸਿਥਤਮ ਵਾ ਅਧਿ, ਭੁਜਾਨਮ ਵਾ ਗੁਣ ਅਨੁ ਇ ਤਮ।

ਵਿਮੂਡਾਹ ਨ ਅਨੁ ਪਸ੍ਰਯੰਤਿ, ਪਸ੍ਰਯੰਤਿ ਗ੍ਰਯਾਨ ਚਕਸੂਸ਼ਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਉਦ੍ਦਕ੍ਰਾ ਮੰਤਮ : ਵੱਖ ਹੁੰਦਿਆਂ। ਸਥਾ ਸਿਥਤਮ : ਠਹਿਰਦੇ ਹੋਇਆਂ। ਵਾ : ਜਾਂ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਭੁਜਾਨਮ : ਆਨੰਦ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ। ਵਾ : ਜਾਂ। ਗੁਣਾਨੁਇਤਮ : ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੋਏ। ਵਿਮੂਡਾਹ : ਠਗਿਆ ਗਿਆ, ਛਲਿਆ ਗਿਆ। ਨ : ਨਾ। ਅਨੁਪਸ੍ਰਯੰਤਿ : ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇਣਾ। ਪਸ੍ਰਯੰਤਿ : ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ। ਗ੍ਰਯਾਨ ਚਕਸੂਸ਼ਹ : ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੁੱਧੀ ਰੂਪ ਅੱਖ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਅਥਵਾ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦੇ ਹੋਏ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਯੁਕਤ ਹੋਏ ਭੀ, ਇਸ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮੂੜ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ, ਪਰ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਨੇਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਵੇਕੀ ਲੋਕ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਉਦ੍ਦ ਕ੍ਰਾਮਤਮ - ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜੀਵ ਸੂਖਮ ਤੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਸਥਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਏਥੇ “ਉਦ੍ਦਕ੍ਰਾਂਤਿਮ” ਪਦ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਜੀਵ ਦਾ ਪ੍ਰਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਬੰਦ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਜੀਵ - ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਚੱਲ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਸ਼ੁੱਧ ਚੇਤਨ ਤੱਤ ਦਾ ਆਵਾਗਮਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਹੀ ਆਵਾਗਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੂਖਮ ਤੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿਣ ਕਾਰਣ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਵਾਗਮਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਠਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਬਣੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਆਏ ਉਤਕਾਂਤਮ ਪਦ ਨੂੰ ਏਥੇ ਉਤਕਾਮਤਮ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ (ਸ੍ਰਵਾ) ਸਿਥ - ਤਮਵਾ = ਮਨੁਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੀ ਵਿਅਕਤੀ, ਸ਼ਬਦ, ਸਪੱਸ਼ਟ, ਰੂਪ ਰਸ ਤੇ ਗੰਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਇਕ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਮੂੜ ਅਥਵਾ ਅਗਿਆਨੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਨਰਕ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ੦ ਮੂਲ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ ਸੁੱਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਧਿ ਪਦ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਸੂਖਮ ਤੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਸਹਿਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਲਿਪਤ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ 'ਤੇ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸ੍ਰਵਯੰ ਨਿਰਲਿਪਤ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾ ਉਤਕਾਮਤਮ ਹੈ, ਨਾ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭੋਗਤਾਪਨ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਗੁਣ ਅਨੁਇਤਮ = ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਮੰਦੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਵਿਚ ਉਤਕਾਮਣ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਭੋਗ ਤਿੰਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਦਾ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਭੁਲ (ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਣ) ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵ ਯੋਨੀ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਵਿਮੂਡਾਹ ਨ ਅਨੁਪਸ੍ਰਯੰਤਿ = ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡਦੇ ਸਮੇਂ, ਹੋਰ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ, ਤੇ ਭੋਗ ਭੋਗਦੇ ਸਮੇਂ ਭੀ ‘ਸਵਯੰ (ਆਤਮਾ) ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਜਿਹੜੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਆਤਮਾ (ਸਵਯੰ) ਨੂੰ ਹੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦੇਖਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। (3.27) ਅਜਿਹੇ ਅਗਿਆਨੀ (ਤੱਤ ਵੱਡੇ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ) ਮਨੁਖ ਲਈ ‘ਵਿਮੂਡਾਹ ਨ ਅਨੁਪਸ੍ਰਯੰਤਿ’ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਪਸ੍ਰਯੰਤਿ ਗ੍ਰਯਾਨ ਚਕਸੂਸ਼ਹ = ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਦਾਰਥ ਘਟਨਾ ਹਾਲਾਤ - ਕੋਈ ਵੀ ਸਥਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਚਿੱਨਮਾੜ ਨਿਰੰਤਰ ਅਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣਾ ਹੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ ਭਾਵ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਚਕਸੂਆਂ ਨਾਲ ਦੇਖਣਾ ਹੈ। ੦ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੱਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਤੱਤ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਤ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਤੱਤ ਵੱਡੇ ਨੂੰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਹੜੇ ਠੱਗੇ ਜਾਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਮੂਡਾਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਅੰਤਹਕਰਣ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਕੀ ਕੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਆਨੰਦ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ, ਅਤੇ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਜਾਂ ਚੰਗੇ ਭੈੜੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਛਾਵਾਂ ਸੀਮਾ ਬੱਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਣ ਜਾਂ ਭੈੜੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਜੋ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਸਰੀਰ ਤੰਦਰਸਤ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਸਰੀਰ ਛੱਡ ਦਿੱਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਦਿੱਦੀ ਹੈ। ਸਵੈ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਹ ਉਹੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਨੇਤਰ ਹਨ। ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕਿਸ਼ਨਾ ੦ “ਮਾਨਵੀ ਜੀਵ ਸਾਰੇ ਸਿਰੁਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਨ, ਬਾਹਰੀ ਦਿੱਖ ਕਾਰਨ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਲਾਲ ਹੈ, ਕੋਈ ਨੀਲਾ ਹੈ ਕੋਈ ਤਾਜ਼ਾ ਪੀਲਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਾਲਾ। ਪਰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਮਾਲ ਹੈ, ਇਕੋ ਇਕ ਜਾਂ ਰੋਸ਼ਮ ਜਾਂ ਰੂਪ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਲੋਕ ਰੰਗ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸੁਹਣੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਦੂਜੇ ਭੱਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਹਨ, ਕਈਆਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਭੈੜਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਉਹੋ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਸਦਾ ਹੈ।”

* * *

15.11 ਸਲੋਕ :

ਧਰਤ : ਯੋਗਿਨ : ਚ ਏਨਮ, ਪਰਯਾਤਿ ਆਤਮਨਿ ਅਵਸਥਤਮ / ਧਰਤ : ਅਪਿ ਅ-ਕ੍ਰਤ-ਆਤਮਾਨ ; ਨ ਏਨਮ ਪਰਯਾਤਿ ਅ-ਚੇਤਸ : //

ਯਤੰਤਹ ਯੋਗਿਨਹ ਚ ਏਨਮ, ਪਸ਼ਯੰਤਿ ਆਤਮਨਿ ਅਵਸ਼ਿਖਤਮ।

ਯਤੰਤਹ ਅਪਿ ਅਕ੍ਰਤ ਆਤਮਾਨਹ, ਨ ਇਨਮ ਪਸ਼ਯੰਤਿ ਅਚੇਤਸਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਤੰਤਹ : ਘਾਲਣਾ ਘਾਲਣੀ, ਯਤਨ ਕਰਨਾ। ਯੋਗਿਨਹ : ਯੋਗੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਇਨਮ : ਇਹ। ਪਸ਼ਯੰਤਿ : ਦੇਖਣਾ। ਆਤਮਨਿ : ਸਵੈ ਅੰਦਰ। ਅਵਸ਼ਿਖਤਮ : ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ। ਯਤੰਤਹ : ਯਤਨ ਕਰਨਾ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਅਕ੍ਰਤ ਆਤਮਾ ਨਹ : ਜੋ ਆਤਮਾ ਸ਼ੁੱਧ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਇਨਮ : ਇਹ। ਪਸ਼ਯੰਤਿ : ਦੇਖਣਾ। ਅਚੇਤਸਹ : ਬੁੱਧੀਹੀਣ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀ-ਜਨ, ਇਸ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਅਵਿਵੇਕੀ ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਯਤਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਤੰਤਹ ਯੋਗਿਨਹ ਚਏਨਮ - ਏਥੇ ਯੋਗਿਨਹ ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤਰ ਉਦੇਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ੦ ਏਥੇ ਯਤੰਤਹ - ਪਦ ਸਾਧਨ ਪਰਤ ਹੈ, ਅੰਦਰਲੀ ਲਗਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਚੈਨ ਨਾਲ ਨਾ ਰਿਹਾ ਜਾਵੇ, 'ਯਤਨ' ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਅੰਗਤਾ, ਨਿਰਮਤਾ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮਤਾ, ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਏਥੇ ਯਤੰਤਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਆਤਮਨਿ ਅਵਸ਼ਿਖਤਮ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੀ ਢੂਗੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹਰ ਥਾਂ, ਹਰ ਸਮੇਂ ਸਾਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਭੂਤਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। (10.20) ਏਸੇ ਲਈ ਯੋਗੀ, ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮ ਤੱਤਵ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਸੱਤਾ ਦੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੧. ਵਿਕਾਰੀ ਸੱਤਾ - ਜਿਹੜੀ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ੨. ਸਦਾਸਿੱਧ ਸਤਾ = ਜੋ ਸੱਤਾ ਕਦੇ ਉਤਪਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਅਨਾਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਦੀ ਤਿਵੇਂ ਹੈ। ੦ ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਵਿਕਾਰੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦੇਣਾ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਮੰਣਣਾ (ਅਹੰਤਾ) ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਣਣਾ (ਮਮਤਾ)। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਮਮਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਜੀਵ ਨੇ (ਚੇਤਨ ਨੇ) ਭਗਵਤ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਅਨਾਦਰ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰ (ਜੜ੍ਹ) ਨੂੰ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਜੀਵ ਦੇ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਣ, ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਬੰਧ ਐਨਾ ਦਿੜ ਹੈ ਕਿ ਮਰਨ ਉਪਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਿੱਛਾ ਛੱਡਦਾ ਤੇ ਕੱਚਾ ਐਨਾ ਹੈ, ਕਿ ਜਦੋਂ ਚਾਹੋ ਤਦ ਛੱਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜੇ ਜਾਂ ਤੋੜੇ, ਜੀਵ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਏਸੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਕਰਕੇ ਜੀਵ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਵਿਜੇ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਆਪਣੇ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਨਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਵਿਵੇਕ ਦੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਨਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਸਤਿਸੰਗ ਆਦਿ ਨਾਲ ਵਿਵੇਕ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਮੰਨਿਆ ਸੰਬੰਧ ਛੁਟਦਾ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਆਤਮਨਿ ਅਵਸ਼ਿਖਤਮ ਪਦਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਵਿਕਾਰੀ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਹੰਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੧. ਸ਼੍ਰਵਣ ਤੋਂ ਮੰਣਣਾ - ਜਿਵੇਂ ਦੁਜਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰਾ ਇਹ ਨਾਂ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਇਹ ਵਰਣ ਹੈ', ਕਹਿਣਾ ਅਹੰਤਾ ਹੈ ੨. ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਜਿਵੇਂ ਲੈਕਰ ਦੇਣਾ, ਸਿਖਿਆ ਦੇਣੀ, ਜਾਂ ਚਕਿਤਸਾ ਕਰਨਾ, ਆਦਿ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ 'ਮੈਂ ਵਕਤਾ ਹਾਂ', 'ਮੈਂ ਸਿਖਿਅਕ ਹਾਂ'। ਮੈਂ ਚਕਿਤਸਕ ਹਾਂ - ਨਾਲ ਅਹੰਤਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਹੰਤਾ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਜਦੋਂ ਕਿ "ਹੈ" ਰੂਪ ਸਦਾ ਸਿੱਧ ਸੱਤਾ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨੀ ਹੋਈ ਅਹੰਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋਣ 'ਤੇ ਅਹੰ ਰੂਪ 'ਵਿਕਾਰੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਤਿਆਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਯੋਗੀ ਨੂੰ 'ਹੈ' ਰੂਪ ਸਦਾ ਸਿੱਧ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਤੱਤਵ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਆਤਮਨਿ ਅਵਸ਼ਿਖਤਮ - ਪਦ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਸਰਵਿਆਪੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਦਿੜ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ੧. ਪਰਮਾਤਮਾ ਏਥੇ ਹੈ ੨. ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੁਣੇ ਹੈ ੩. ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਹੈ। ੪. ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਹਨ, ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਯਤੰਤਹ ਅਪਿ ਅਕ੍ਰਤ ਆਤਮਾਨਹ ਨ ਏਨਮ ਪਸ਼ਯੰਤਿ ਅਚੇਤਸਹ = ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਏਥੇ "ਅਕ੍ਰਤ ਆਤਮਾਨਹ" ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਸੜ ਅਸਤ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਾ ਦੇਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਚੇਤਸਹ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪਦਾਰਥ ਆਦਿ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ, ਜੋ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਸੁਧ ਭੋਗ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਪੁਰਸ਼ ਅਕ੍ਰਿਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਚੇਤਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਤਿਆਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਯਤੰਤਹ ਪਦ ਦੋ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਯਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਇਕ (ਗਿਆਨੀ) ਪੁਰਸ਼ ਤਾਂ ਤਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਣ (ਯਤਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਵੀ) ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾਂਤੀ ਅਸਤ ਪਰ ਹੀ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਸੜ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਨ ?

ਵਿਆਖਿਆ :- ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਯੋਗੀ ਲਈ ਵੀ ਉਨੀਂ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਣ ਹੈ, ਜਿਨੀ ਉਸ ਲਈ ਜੋ ਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਬੁੱਧੀ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗਲਤ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ 'ਤੇ ਸਵੈ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਹਉਮੇਵਾਦ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਛੁਪ ਕੇ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੰਕਾਰ ਤੇ ਧੋਖਾ ਉਸਨੂੰ ਦੁਜਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਿਚਰਦੇ, ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਬੁੱਧੀ ਨੇਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਪਰ ਯੋਗੀ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਵਿਚ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲਾਭ ਲਈ ਰੁੱਝ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਕਾਰਜ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸਮਝ ਕੇ ਪਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ ਕਾਥੂ ਤੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਬੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹ

ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਨਮੂਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮਰਜ਼ੀ ਨੂੰ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਸਕਮਝਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਈ ਚੰਗਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਬੁੱਧੀ ਨੇਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕਿਸ਼ਨ ੦ “ਜੇ ਘੜੇ ਵਿਚ ਬਾਰੀਕ ਸੁਰਖ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਘੜੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ, ਜੇ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਸੰਸਾਰ ਮੋਹ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਿਗੁਣੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।”

○ ○ ○

15.12 ਸਲੋਕ :

ਧਰੂ ਆਦਿਤਿ-ਗਤਮ੍ ਤੇਜ਼; ਜਗਤ ਭਾਸਥਤੇ ਅਖਿਲਮ੍। ਧਰੂ ਚਨਨਮਿ ਧਰੂ ਚ ਅਗਨੌ, ਤਤ ਤੇਜ਼: ਵਿਛਿ ਮਾਮਕਮ੍॥

ਯਤ੍ ਆਦਿਤ੍ਯ ਗਤਮ੍ ਤੇਜਹ, ਜਗਤ੍ ਭਾਸਥਤੇ ਅਖਿਲਮ੍।

ਯਤ੍ ਚੰਦ੍ਰਮਾਸਿ ਯਤ੍ ਚ ਅਗ੍ਰਨੋ, ਤਤ੍ ਤੇਜਹ ਵਿਧਿ ਮਾਮਕਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਆਦਿਤ੍ਯ ਗਤਮ੍ : ਸੂਰਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ। ਤੇਜਹ : ਰੌਸ਼ਨੀ। ਜਗਤ੍ : ਜਗਤ। ਭਾਸਥਤੇ : ਰੌਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਖਿਲਮ੍ : ਸਾਰਾ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਚੰਦ੍ਰਮਾਸਿ : ਚੰਨ ਵਿਚ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਗ੍ਰਨੋ : ਅੱਗ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਤੇਜਹ : ਰੌਸ਼ਨੀ। ਵਿਧਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਮਾਮਕਮ੍ : ਮੇਰਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਸੂਰਜ ਵਿਚ ਜੋ ਤੇਜ਼ ਰੌਸ਼ਨੀ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਚੰਦਰਮਾ ਵਿਚ ਚਾਨਣ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਅੱਗ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੇਜ਼ ਨੂੰ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹੀ ਮੰਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਯਤ੍ ਆਦਿਤ੍ਯ ਗਤਮ੍ ਤੇਜਹ - ਜਗਤ੍ ਭਾਸਥਤੇ ਅਖਿਲਮ੍ = ੦ ਜਿਵੇਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ (2.55) ਵਿਚ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਗਤਾਨ੍ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਏਥੇ ਤੇਜ਼ ਨੂੰ ਆਦਿ ਆਦਿਤ੍ਯ ਗਤਮ੍ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਨ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਮਨ ਦਾ ਧਰਮ ਜਾਂ ਸਰੂਪ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਆਗਨੁਕਰ, ਹੈ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ (ਕਿਰਨਾਂ) ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਤੇਜ਼) ਐਨਾ ਮਹਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਬਹਿਮੰਡ ਰੌਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਦਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੂਰਜ, ਭਗਵਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਮਧਾਂਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਪਾਤੰਜਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਸਾਰਿਆਂ ਪੁਰਵਜਾਂ ਦਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਅਥਵਾ ਭੈਤਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਵਰਗੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਅਗਨੀ, ਤਾਰੇ ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਚਮਕਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ ਹਨ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲੇ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਾਰਨ ਸੂਰਜ ਐਨਾ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਭਗਵਾਨ ਕਿੰਨੇ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣਗੇ ? ੦ ਸੂਰਜ ‘ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਸਥਾਤ੍ਰ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। ਨੇਤ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਯਤ੍ ਚੰਦ੍ਰ ਮਸਿ - ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਦਾਹਿ - ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਵੇਂ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਪੋਸ਼ਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਵੇਂ (ਸੂਰਜ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੀ) ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਤੇਜ਼ ‘ਆਦਿਤ੍ਰਗਤਮ੍’ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਚੰਦ੍ਰਗਤਮ੍ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੀਤਲਤਾ, ਮਧੁਰਤਾ ਪੋਸ਼ਣਤਾ ਆਦਿ ਜੋ ਵੀ ਗੁਣ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਏਥੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਨੂੰ ਤਾਰੇ ਨਛੱਤਰ ਆਦਿ ਦਾ ਭੀ ਉਪਲੱਛਣ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਮਨ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਮਨ ਅੰਦਰ ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਮਨਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ) ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਯਤ੍ ਚ ਅਗ੍ਰਨੋ - ਜਿਵੇਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਆਦਿਤ੍ਯਗਤ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੇਜ਼ ‘ਅਗ੍ਰਨਿਗਤਮ੍’ ਹੈ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਦਾਹਿ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਵੇਂ, ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਹਨ - ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਏਥੇ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਦੀਵੇਂ ਜੁਗਨੂੰ ਆਦਿ ਦਾ ਉਪਲੱਛਣ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਗਨੀ - ਵਾਣੀ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਵਾਣੀ ਵਿਚ ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਅਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ) ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ੦ ਤਤ੍ ਤੇਜਹ ਵਿਧਿ ਮਾਮਕਮ੍ - ਜੋ ਤੇਜ਼ ਸੂਰਜ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਿਹੜਾ ਤੇਜ਼ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥਾਂ (ਤਾਰਿਆਂ ਨਛੜ੍ਹਾਂ ਜੁਗਨੂੰਆਂ ਆਦਿ) ਵਿਚ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। (ਹੋਰ ਦੇਖੋ 10.41, 2.02, 2.15, 13.17 ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਹੋਦ ਰੌਸ਼ਨੀ ਅੰਦਰ ਹੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਚਾਨਣ ਹੈ, ਉਹ ਸੂਰਜ ਚੰਨ ਤੇ ਅੱਗ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੌਸ਼ਨੀ ਸਤੋਗੁਣ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪਰਛਾਈਂ ਝਲਕਦੀ ਹੈ, ਸਤੋਗੁਣ ਉਸ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਝਲਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਤੋਗੁਣ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਆਤਮ ਚੇਤਨਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ‘ਮੈਂ ਹਾਂ’ ਸੂਰਜ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਤਮਾ ‘ਚੋਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਰੌਸ਼ਨੀ, ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਹੋਦ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਜਾਂ ਆਤਮਾ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਹੋਦ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਜਾਂ ਆਤਮਾ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਦੋ ਕਮਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਅਤੇ ‘ਮੈਂ ਹਾਂ’ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਸ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜੇ ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰੌਸ਼ਨੀ ਹੈ ਜਾਂ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਦਾ ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਵੇਂ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਹੈ। ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਰੌਸ਼ਨੀ ਜੋ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਚੰਦਰਮਾ ਤੇ ਅੱਗ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ। ਰੌਸ਼ਨੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀਮਤਾ ਦੇ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ। ਜਾਣੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਦ ਹੈ, ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ, ਚੰਦਰਮਾ ਅਤੇ ਅੱਗ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਜਾਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਆਤਮਾ ਜੋ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

○ ○ ○

15.13 ਸਲੋਕ :

ਗਾਮ ਆ-ਕਿਰ-ਯ ਚ ਭੂਤਾਨਿ, ਧਾਰਯਾਸਿ ਅਹਸ-ਓਜਸਾ। ਪੁਣਾਸਿ ਚ ਅਓਧੀ: ਸਰਵਾ; ਸੋਮ: ਭੂ-ਤਵ ਰਸ-ਆਤਮ (ਨ)-ਕ:॥

ਗਾਮ੍ ਆਵਿਸ਼ਯ ਚ ਭੂਤਾਨਿ, ਧਾਰਯਾਸਿ ਅਹਮ੍ ਅੰਜਸਾ।

ਪੁਣਾਸਿ ਚ ਅੰਸੂਧੀਹ ਸਰਵਾਹ, ਸੋਮਹ ਭੂਤਵਾ ਰਸਆਤਮ (ਨ) ਕਹ॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਗਮ੍ਨ : ਧਰਤੀ। ਆਵਿਸ਼ੁਜ਼ : ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ, ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਭੂਤਾਨਿ : ਸਾਰੇ ਜੀਵ। ਧਾਰਯਾਮਿ : ਮੈਂ ਸਮੱਗਰੇ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਔਜਸਾ : ਮੇਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ। ਪੁਸ਼ਣਾਮਿ : ਮੈਂ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਐਸ਼੍ਯੀਹ : ਜੜੀ ਬੁਟੀਆਂ। ਸਰਵਾਹ : ਸਾਰੇ। ਸੋਮਹ : ਚੰਦਮਾ। ਭੂਤਵਾ : ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ। ਰਸਾਤਮਕਹ : ਪਾਣੀ ਵਰਗਾ ਤਰਲ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਜਿਹੜਾ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੇ ਪਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਰਸ ਮਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਮਈ ਚੰਦਮਾ ਬਣ ਕੇ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਐਸ਼੍ਯੀਹਾਂ (ਬਨਸਪਤੀਆਂ) ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਗਮ੍ਨ ਆਵਿਸ਼ੁਜ਼ ਚ ਭੂਤਾਨਿ - ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਪ੍ਰਥਮੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਪਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਜੋ ਧਾਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਧਰਤੀ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। (ਸਵੱਗ ਸੂਰਜ ਚੰਦਮਾ ਤੇ ਨਛੱਤਰ ਸਹਿਤ - ਦਸ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਧਰਤੀ ਤੇ ਮਹਾ ਸਾਗਰ - ਇਹ ਸਾਰੇ ਭਗਵਾਨ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਧਾਰਣ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ) ੦ ਵਿਗਿਆਨਕ ਭੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਰਤੀ ਦੀ ਅਪੇਕਸ਼ਾ ਜਲ ਦਾ ਸਤਰ ਉੱਚਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਭਾਗ ਸਥਲ ਦੀ ਥਾਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਪਾਣੀ 71% ਤੇ ਸਥਲ 29% ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਥਮੀ ਜਲ ਮਗਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਧਾਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੈ। ੦ ਪੁਸ਼ਣਾਮਿ ਐਸ਼੍ਯੀਹ ਸਰਵਾਹ, ਸੋਮਹ ਭੂਤਵਾ ਰਸ ਆਤਮ ਕਹ - ਚੰਦਮਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਪੇਸ਼ਣ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਵਰਨਣ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੁਣ ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਚੰਦਮਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਣ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੱਸੇ ਹਨ ਕਿ ਚੰਦਰਮਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸਾਰੀਆਂ ਵਣਸਪਤੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚੰਦਮਾ ਸ਼ੁਕਲ ਪੱਖ ਵਿਚ ਪੋਸ਼ਕ (ਪਾਲਣ ਵਾਲਾ) ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪੱਖ (ਹਨੇਰ) ਪੱਖ ਵਿਚ ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਕਲ ਪੱਖ ਵਿਚ ਰਸਮਈ ਚੰਦਮਾ ਦੀਆਂ ਮਧੂਰ ਕਿਰਣਾਂ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵੇਲਾਂ ਬਿਰਖ ਵਧਦੇ ਫਲਦੇ ਹਨ। ਮਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਬੱਚਾ ਭੀ ਏਸੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੋਮਹ - ਪਦ ਚੰਦਮਾ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ, ਚੰਦ ਮੰਡਲ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਚੰਦ ਮੰਡਲ ਹੈ। ਚੰਦ ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਪਰ (ਜਿਹੜਾ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ) ਚੰਦ ਲੋਕ ਹੈ। ਸੋਮਹ ਪਦ ਏਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਮਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਖਾ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਹਿਲਾਂ ਚੰਦ ਲੋਕ ਤੋਂ ਚੰਦ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਭੂ ਮੰਡਲ 'ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਐਸ਼੍ਯੀਹ - ਪਦ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਣਕ, ਛੋਲੇ ਆਦਿ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਚੰਦਮਾ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ਣ ਕੀਤੇ ਅੰਨ ਦਾ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਪਸੂ ਪੰਛੀ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪਾਣੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਐਸ਼੍ਯੀਹਾਂ ਵਣਸਪਤੀਆਂ ਸਗੋਰ ਨੂੰ ਤੰਦਰੁਸਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੰਦਮਾ ਦੀ ਇਹ ਪੇਸ਼ਣ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਦੂਜੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਗਿਆਨ ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸੁਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਛੁੰਘੀ ਪੜ੍ਹਤਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਬਨਸਪਤੀ ਜੀਵ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਨਿਰਜੀਵ ਜੜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪਦਾਰਥ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਜੀਵਨ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੰਦਮਾ ਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਚ ਜੋ ਮਿਠਾਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਚੰਦਮਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਛੁਕਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਤ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

* * *

15.14 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਹਮ੍ ਕੈਥਾਨਾਰ: ਭੂ-ਤਵਾ, ਪ੍ਰ-ਅਨਿਨਾਮ੍ ਦੇਹਮ੍ ਆ-ਸ਼ਿਤ:। ਪ੍ਰਾਣ-ਅਧਾਨ-ਸਮ੍-ਆ-ਯੁਜ-ਤ:। ਪਚ-ਆਮਿ ਅਤਰਮ੍ ਚਤੁਰ-ਵਿਧਮ੍॥

ਅਹਮ੍ ਵੈਸ਼੍ਵਾਨਰਹ ਭੂਤਵਾ, ਪ੍ਰਾਨਿ ਨਾਮ੍ ਦੇਹਮ੍ ਆਸ਼੍ਵਿਤਹ।

ਪ੍ਰਾਣਅਪਾਨ ਸਮ੍ਆਯਜ੍ਞ ਤਹ, ਪਚਾਅਮਿ ਅਨਨਮ੍ ਚਤੁਰ ਵਿਧਮ੍॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਵੈਸ਼੍ਵਾਨਰਹ : ਅੱਗ ਵੈਸ਼੍ਵਾਨਰ। ਭੂਤਵਾ : ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ। ਪ੍ਰਾਨਿਨਾਮ੍ : ਜੋ ਜੀਵ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੇਹਮ੍ : ਸਰੀਰ। ਆਸ਼੍ਵਿਤਹ : ਸਥਿਰ, ਦਿੜ। ਪ੍ਰਾਣਅਪਾਨ ਸਮ੍ਆਯਜ੍ਞਤਹ : ਪੁਰਾਣ ਤੇ ਅਪਾਨ ਨਾਲ ਯੁਕਤ। ਪਚਾਅਮਿ : ਮੈਂ ਹਜਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਅਨਨਮ੍ : ਬੁਗਕ। ਚਤੁਰ ਵਿਧਮ੍ : ਚਹੁੰ ਪਸੇ ਤੋਂ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਵੈਸ਼੍ਵਾਨਰ (ਜਠਰਾਗਿਨ) ਬਣ ਕੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਦੇਹ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪਾਣੁ ਤੇ ਅਪਾਨ ਤੋਂ ਸੰਯੁਕਤ ਹੋ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਨ ਨੂੰ ਹਜਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਹਮ੍ ਵੈਸ਼੍ਵਾਨਰਹ ਭੂਤਵਾ ਪ੍ਰਾਨਿਨਾਮ੍ ਨਾਮ੍ ਦੇਹਮ੍ ਆਸ਼੍ਵਿਤਹ - ੦ ਅਗਨੀ ਦੀ ਪਾਚਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੱਗ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਤੇ ਪਚਾਨਾ (ਹਜਮ ਕਰਵਾਉਣਾ) ਦੋ ਕੰਮ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਅੱਗ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਵੈਸ਼੍ਵਾਨਰਹ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਅੰਨ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰਕੇ ਪਚਾਇਆ (ਹਜਮ ਕੀਤਾ) ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗ ਦੇ ਇਹ ਕੰਮ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਹੀ 'ਵੈਸ਼੍ਵਾਨਰਹ' ਹਨ, ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਪਸੂਆਂ ਪੰਛੀਆਂ ਵੇਲਾਂ ਬਿਰਖਾਂ ਤੇ ਜੰਗਮ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪਾਚਨ ਸ਼ਕਤੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਚਨ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ੦ ਪਾਣੁ ਅਪਾਨ ਸਮ੍ਆਯਜ੍ਞ - ਤਹ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪਾਣੁ ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਹਿਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਹ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਖਾਧੇ ਅੰਨ ਨੂੰ ਹਜਮ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਪਾਨ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਗੁਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਹ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਖਾਧੇ ਅੰਨ ਨੂੰ ਪੁਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਮਾਨ ਇਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਨਾਭੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਪਚੇ ਹੋਏ ਭੋਜਨ ਦੇ ਰਸ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਅੰਗਾਂ ਤੱਕ ਬਾਬਰ-2 ਵੰਡਣਾ ਹੈ। ੦ ਉਦਾਨ - ਇਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਕੰਠ ਹੈ। ਜਦ ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਗਾੜੇ ਭਾਗ ਤੇ ਜਲ ਭਾਗ ਨੂੰ ਇਹ ਵੱਖ-2 ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਜਾਂ ਲੋਕ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਣਾ ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ੦ ਵ੍ਯਾਨ - ਇਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਸਰੀਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸੁਗਾੜਨਾ ਜਾਂ ਫੈਲਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ, ਪਾਣੁ ਤੇ ਅਪਾਨ - ਦੇਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੱਠਰ ਅਗਨੀ ਤੋਂ ਪਚੇ ਹੋਏ ਭੋਜਨ ਦੇ ਸੂਖਮ ਅੰਸ਼ ਜਾਂ ਰਸ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅੰਗ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ - ਸੂਖਮ ਕੰਮ ਭੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਣੁ ਤੇ ਅਪਾਨ ਵਾਯੂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਪਚ ਆਮਿ ਅਨੰਮ੍ ਚਤੁਰ ਵਿਧਮ੍ - ੦ ਪਾਣੀ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ

ਅੰਨ ਦਾ ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ 1. ਭੋਜਯ - ਜਿਹੜਾ ਅੰਨ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਚਬਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਖਾਧਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰੋਟੀ। 2. ਪੇਯ - ਅੰਨ ਨਿਗਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਖਿਚੜੀ, ਹਲਵਾ, ਦੁੱਧ, ਦਹੀਂ, ਖੀਰ ਰਸ ਆਦਿ। 3. ਚੌਸ਼ਯ - ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਦਬਾ ਕੇ ਜਿਸ ਖਾਦ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਰਸ ਚੂਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਹੋਏ ਪਾਗ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅੰਬ, ਅਨਾਰ, ਬੇਰ ਆਦਿ। 4. ਲੋਹਯ - ਜੋ ਅੰਨ ਜੀਭ ਨਾਲ ਚੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਚਟਨੀ, ਆਚਾਰ, ਸ਼ਹਿਦ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਰੇਕ ਦੇ ਅਨੇਕ ਭੋਚ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਵਾਨਰਹ (ਅੱਠਰ ਅਗਨੀ) ਰੂਪ ਤੋਂ ਮੈਂ ਹੀ ਪੁਚਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਅੰਨ ਦਾ ਆਜਿਹਾ ਕੋਈ ਅੰਸ਼ ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜਾ ਮੌਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਪਚ ਸਕੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅੰਨ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ 1. ਚਬਾ ਕੇ ਖਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ 2. ਚੂਸਣ ਵਾਲਾ 3. ਚੱਟਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ। 4. ਪੀਤਾ ਜਾਂ ਨਿਗਲਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ। ਵੈਸ਼ਵਾਨਰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਗਰਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਭੋਜਨ ਹਜ਼ਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਤ ਰਾਗਨੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਢਿੱਡ ਦੀ ਅੱਗਾ। ਇਹ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਵਧਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਭੋਜਨ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੋਜਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਧਰਤੀ ਪਾਣੀ, ਅੱਗ, ਹਵਾ - ਚਾਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਭੋਜਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੇ ਹਨ।

* * *

15.15 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਕੱਤਰ੍ਯ ਚ ਅਹਮ੍ ਹਵਿ ਸਮ੍-ਨਿ-ਵਿਸ੍-ਤ; ਸਦ-ਤ: ਸ੍ਰੂ-ਤਿ: ਜਾਨਸ੍ ਅਧ-ਊਹਨਸ੍ ਚ।

ਕੇਵੈ: ਚ ਸਰੈਂ: ਅਹਮ੍ ਏਵ ਕੇਵੈ:; ਕੇਵਾਨ-ਕ੃ਤ ਕੇਵ-ਵਿਦ ਏਵ ਚ ਅਹਮ੍॥

ਸਰਵਸਯ ਚ ਅਹਮ੍ ਹਰਿਦਿ ਸਮ੍ਰਿਤ ਵਿਸੁਤਹ, ਮਦੁਤਹ ਸਮ੍ਰਿਤਹ ਗਯਾਨਸ੍ ਅਪ੍ ਉਹਨਸ੍ ਚ।

ਵੇਦੈਹ ਚ ਸਰਵਵੈਹ ਅਹਮ੍ ਏਵ ਵੇਦਧਹ, ਵੇਦਾਂਤ ਕੁਤ ਵੇਦਵਿਦ ਏਵ ਚ ਅਹਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਰਵਸਯ : ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਹਰਿਦਿ : ਦਿਲ ਵਿਚ। ਸਮ੍ਰਿਤ ਵਿਸੁਤਹ : ਬਿਗਨਮਾਨ। ਮਦੁਤਹ : ਮੇਰੇ ਪਸੋਂ। ਸਮ੍ਰਿਤਹ : ਯਾਦ। ਗਯਾਨਸ੍ : ਗਿਆਨ। ਅਪ੍ ਉਹਨਸ੍ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਵੇਦੈਹ : ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਜੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਰਵਵੈਹ : ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਵੇਦਧਹ : ਜਾਣਨਾ। ਵਿਦ੍ : ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ। ਵੇਦਾਂਤਕੁਤ : ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਕਰਤਾ। ਵੇਦਵਿਦ੍ : ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ। ਏਵ : ਭੀ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ (ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਰੂਪ ਵਿਚ) ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਮ੍ਰਿਤ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਨਚੋੜ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਗਹੀਂ ਮੈਂ ਹੀ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਹਾਂ। ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਭੀ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਰਵਸਯ ਚ ਅਹਮ੍ ਹਾਦਿ ਸਮ੍ - ਨਿਵਿਸ਼ ਤਹ - ਸਦਾ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਪਰਸੱਪਰ ਮਿਲ ਕੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦੋ ਪੰਡੀ - ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੇਪਮਾਤਮਾ ਇੱਕ ਹੀ ਬਿਰਖ ਅਥਵਾ ਸਰੀਰ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਾਤਮਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਉਪਭੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਦੇਖਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਹਨ, ਪਰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਵਿਸੋਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹਨ। 'ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਨਿਰਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਹਰ ਜਾਤ ਨਸਲ ਰੰਗ ਭੇਦ ਆਦਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ'। ੦ ਭਗਵਾਨ ਹਰ ਥਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਗਉਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਦੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਥਨਾਂ 'ਚੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ ਹੇਠਾਂ ਹਰ ਥਾਂ ਜਲ ਹੈ, ਪਰ ਮਿਲਦਾ ਬੂਝ ਜਾਂ ਨਲ ਗਹੀਂ ਹੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜ ਅਗਨੀ ਧਰਤੀ ਚੰਦਰਮਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਿਸੇ ਕਰਮ ਫਲ ਗਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਰਮ ਪਿੱਛੇ ਅਹੰਮ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਹੰਮ ਮਿਟਾਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਹੰਮ ਭਾਵ ਹੀ ਕਰਮ ਹਨ, ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਰਮ, ਰਹਿਤ ਹੈ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਜੜ੍ਹ-ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਗਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਜੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਤਿਆਗ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਜਦ ਜੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਆਸਰਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਛੁੱਟ ਜਾਵੇ ਤੇ ਇੱਕ ਮਾਤ੍ਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਆਸਰਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਫਿਰ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ੦ ਮਦੁਤਹ ਸਮ੍ਰਿਤਹ ਗਯਾਨਸ੍ ਅਪ੍ ਉਹਨਸ੍ ਚ = ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਭੁੱਲੀ ਹੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ (ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਤੋਂ) ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ, ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਕਹਿਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਗੱਲ ਦੀ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚਿੰਤਨ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਤੇ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ (ਅਨਾਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ) ਹੈ। ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਵਿਚ, ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਕਰਤਾਪਾਨ ਦਾ ਭਾਵ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਕਰਤਾਪਾਨ ਦਾ ਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਇਕ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਕ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ, ਜੋ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਸਵਾਂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਜੜ੍ਹਤਾ ਤੋਂ ਤੱਤਕਾਲ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਅਸਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ੦ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ (ਕਰਮ ਯੋਗ) ਸਰੂਪ ਬੋਧ (ਗਿਆਨ ਯੋਗ) ਤੇ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰੇਮ (ਭਗਤੀ-ਯੋਗ) ਤਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੀਵ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸਿਮ੍ਰਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਜਦ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਫੇਰ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਗਿਆਨ = ਕਿਸੇ ਵਿਸੇ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਲੋਕਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਗਿਆਨ - ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਗਿਆਨ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰਵਯ ਵਿਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਪੂਰਣ ਤੇ ਨਿਤਯ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਸ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਬੁੱਧੀ ਜਿਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਠੀਕ ਸਮਝਦੀ ਹੈ, ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਹ ਗੱਲ ਗਲਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਲਪ ਗਿਆਨ ਹੀ ਅਗਿਆਨ ਹੈ। ਸ੍ਰਵਯ

ਗਿਆਨ ਪੂਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਬੁੱਧੀ ਜਨਯ ਗਿਆਨ ਅਲਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਵਯੰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਬੁੱਧੀ ਜਨਯ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਧੋਹਨਮ੍ = ਸੰਸਾਰ ਭਰਮ, ਵਿਪਰੀਤ-ਭਾਵ ਤਰਕ-ਵਿਤਰਕ ਆਦਿ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਦੂਰ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਂ “ਅਧੋਹਨਮ੍” ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਭਰਮ ਵਿਪਰੀਤ-ਭਾਵ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ: 18.73) ਵੇਦੈਹ ਚ ਸਰਵੈਹ ਅਹਮ੍ ਏਵ ਵੇਦਯਹ = ਏਥੇ ਸ੍ਰਵੈਹ ਪਦ ਵੇਦ ਤੇ ਵੇਦ ਅਨੁਭੁਲ ਸੰਪੂਰਣ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਣ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਸਲ ਗਿਆਨ’ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ ਹੋਰ ਜਾਣਨਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। “ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵੇਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਮੈਂ ਸੁਵਯੰ ਤੁਹਾਡੇ ਅੱਗੇ ਬੈਠਾ ਹਾਂ।” ੦ ਵੇਦਾਂਤਕ੍ਰਿਤ ਵੇਦ ਵਿਦ-ਏਵ ਚ ਅਹਮ੍ = ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਵੇਦ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ (3.15, 3.17, 3.23) ‘ਮੈਂ ਹੀ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹਾਂ।’ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ, ਭਾਵ ਆਦਿ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। (ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ 2.53)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਿਵੇਕ/ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਯਾਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਅਬਵਾ ਚੇਤਨਾ ਪਾਸੋਂ ਗਿਆਨ ਯੋਗਤਾ, ਸਮਝ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕਿਆ ਕਰਨੀ ਹੈ - ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ ਵੀ ਚੇਤਨਤਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਾਣਾ ਲੇਖਾ ਤਹਿਰੀਰ ਨਿਰਾਰਥਕ ਮੰਨ ਕੇ ਜਲਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ, ਬੇਅਰਥ ਗਿਆਨ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਮਝ ਕੇ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਜਗਤ ਪ੍ਰਕਿਆਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵੇਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤੂ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਚਮਤਕਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਜੋ ਵਸਤਾਂ ਅਸਥਾਈ ਹਨ, ਉਸ ਦਾ ਸਥਾਈਪਣ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਹਰ ਥਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ, ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਤੇ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ, ਜੋ ਵਸਤਾਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹਨ ਜਾਂ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਆਨੰਦਮ੍ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਹਰ ਥਾਂ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਸਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਜਗਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸੁੰਦਰ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਵੇਦ ਜਾਣ ਲੈਣ ਬਗਾਬਰ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਵੇਦਾਂਤ ਹੈ।

○ ○ ○

15.16 ਸ਼ਲੋਕ :

ਦਵੈਵ ਇਮੋ ਪੁਰਸੋ ਲੋਕੇ, ਕਸੂਰਹ ਚ ਅਕਸੂਰਹ ਏਵ ਚ।

ਕਸੂਰਹ ਸਰਵਣਿ ਭੂਤਾਨਿ, ਕੁਟ ਸੁਖੁ ਅਕਸੂਰਹ ਉਚਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਦਵੈਵ : ਦੋ। ਇਮੋ : ਇਹ। ਪੁਰਸੋ : ਦੋਪੁਰਸ਼। ਲੋਕੇ : ਲੋਕ। ਕਸੂਰਹ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਕਸੂਰਹ : ਜੋ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਕਸੂਰਹ : ਨਾਸ਼ਵਾਨ। ਸਰਵਣਿ : ਸਾਰੇ। ਭੂਤਾਨਿ : ਜੀਵ। ਕੁਟ ਸੁਖੁ : ਜੋ ਮੂੰਕ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਖਾਮੌਰੀ ਰਹਿਤ ਹੋਵੇ। ਅਕਸੂਰਹ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਚਯਤੇ : ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਸੂਰ (ਖਰ) ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਤਥਾ ਅੱਖਰ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਇਹ ਦੋ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਸੂਰ ਹਨ ਤੇ ਕੁਟ-ਸੁਖ ਤੇ ਮਾਇਆ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਹੀ ਅੱਖਰ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਦਵੈਵ ਇਮੋ ਪੁਰਸੋ ਲੋਕੇ ਕਸੂਰਹ ਚ ਅਕਸੂਰਹ ਏਵ ਚ = ਏਥੇ ਲੋਕ ਪਦ ਸੰਪੂਰਣ ਜਗਤ ਦਾ ਵਾਚਕ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਆਦਿ - ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਪਦਾਰਥ (ਜੜ) ਅਤੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਜੀਵਾਤਮਾ (ਚੇਤਨਾ) ਦੋ ਵਿਭਾਗ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ। ੦ ਪੰਜ ਮਹਾਂਭੂਤ ਹਨ 1. ਆਕਾਸ਼ 2. ਵਾਯੂ 3. ਅਗਨੀ 4. ਜਲ 5. ਧਰਤੀ। ਸਰੀਰ ਤੇ ਹੋਰ ਜਿੰਨੇ ਪਦਾਰਥ ਹਨ, ਪੰਜਾਂ ਭੂਤਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹਨ। ੦ ਦਸ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਹਨ, ਪੰਜ ਪ੍ਰਾਣ ਹਨ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਹੈ - ਇਹ ਸਤਾਨਾਂ ਤੱਤਵ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੁਖਮ ਸਰੀਰ - ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੈ ਤੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ (ਸੁਭਾਅ ਕਰਮ ਸੰਸਕਾਰ ਅਗਿਆਨ) ਕਾਰਣ ਸਮਸ਼ਟਿ ਜਗਤ (ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ) ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹਨ, ਏਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਸੂਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਸਤੂਟਿ ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੇਵਲ ਸਮਸ਼ਟਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਅੰਸ਼ ਦੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੰਨ ਲੈਣ ਕਾਰਣ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਸਤੂਟਿ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਕੇਵਲ ਰਾਗ ਮਮਤਾ ਕਾਰਣ ਨਾਲ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਮਾਤ੍ਰ ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਨਹੀਂ। ੦ ਜਿਸ ਤੱਤਵ ਦਾ ਕਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜੋ ਸਦਾ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਹੈ, ਉਸ ਜੀਵਾਤਮਾ ਲਈ ਏਥੇ (ਅੱਖਰ) ਅਕਸੂਰ ਪਦ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਚੇਤਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਚੇਤਨ ਹੈ। ੦ ਕਸੂਰ ਸਰਵਾਣਿ ਭੂਤਾਨਿ, ਕੁਟਸੁਖ ਅਕਸੂਰ ਉਚਯਤੇ - ਏਸੇ ਅਹਿਆਇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਜਿਸ ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਦਾ ਸਰੂਪ ਦੱਸ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸੇ ਸੰਸਾਰ ਬਿਰਖ ਨੂੰ ਏਥੇ ਕਸੂਰ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਏਥੇ ਭੂਤਾਨਿ ਪਦ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਥੂਲ ਸੂਖਮ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਾਚਕ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਏਥੇ ਭੂਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵੀ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਏਥੇ ਜੜ੍ਹ ਸਰੀਰ ਲਈ ਭੂਤਾਨਿ ਪਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਭਾਵੋਂ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਸਰੀਰ ਧਾਰਣ ਕਰੇ, ਚਾਹੇ ਜਿੰਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਦਿ (ਜਨਮ) ਤੇ ਅੰਤ (ਮੌਤ) ਹੈ, ਇਹ ਕਸੂਰ ਹੈ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਉਪਾਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸੀਮਾ ਹੈ, ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਹੈ। ਜਗਤ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਕਾਇਨਾਤ ਵੀ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਉਪਾਧੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਜੀਵ ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਵੀ ਇੱਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ, ਮਾਇਆ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਹਨ, ਈਸ਼ਵਰ ਇਸ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਖੇਡ ਵਾਂਗ ਅਨੇਕਾਂ ਕੌਂਕ ਰਚਾਏ ਹਨ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਟਸ਼ਾਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵਾ ਨਗਾਇਣਾ ਭਗਵਤੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਸ ਜਗਤ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਤੁਪਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪੂਜਾ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਏਸੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਜਾ ਕਰਕੇ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ੦ “ਇਕ

ਫਲ ਅੰਦਰ ਗੁੱਦਾ, ਚਮੜੀ, ਗਿਰੀ, ਹਰ ਵਸਤੂ ਤੇ ਜੋ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ, ਸਭ ਕੁੱਝ ਇਕੋ ਬੀਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਸਾਰੀ ਹੋਦ ਦੇ ਜੋ ਰੂਪ ਹਨ - ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ।”

○ ○ ○

15.17 ਸਲੋਕ :

ਤਜਮ: ਪੁਰਖ: ਤੁ ਅਨਿ:; ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਇਤਿ ਉਦ-ਆ-ਹਤ:। ਧ: ਲੋਕ-ਤ੍ਰਯਮ ਆ-ਕਿਸ਼ੁ-ਧ, ਕਿਭਤਿ ਅ-ਵਧ: ਇੰਥਰ:॥

ਉੱਤਮਹ ਪੁਰਸ਼ਹ ਤੁ ਅਨ੍ਯਹ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਤਿਉਦ੍ਦ ਆਹਰ੍ ਤਹ।

ਯਹ ਲੋਕ ਤ੍ਰਯਮ੍ ਆਵਿਸ਼੍ਵਯ ਬਿਭਰਤਿ ਅਵ੍ਯਯਹ ਇਸ਼ਵਰ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਉੱਤਮਹ : ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ। ਪੁਰਸ਼ਹ : ਪੁਰਸ਼। ਤੁ : ਪਰ। ਅਨ੍ਯਹ : ਹੋਰ ਦੂਜਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ : ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ। ਇਤਿ ਉਦ੍ਦ ਆਹਰ੍ਤਹ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਲੋਕਤ੍ਰਯਮ੍ : ਤ੍ਰੈ-ਲੋਕ। ਆਵਿਸ਼੍ਵਯ : ਸਮਾਉਣਾ ਵਿਆਪਣਾ। ਬਿਭਰਤਿ : ਸਹਾਰਾ ਦੇਣਾ, ਪੋੜਤਾ ਕਰਨੀ। ਅਵ੍ਯਯਹ : ਜੋ ਤਬਾਹ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ਼ਵਰ : ਈਸ਼ਵਰ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼ ਤਾਂ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਵਿਧ ਈਸ਼ਵਰ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਉੱਤਮਹ ਪੁਰਸ਼ਹ ਤੁਵ ਅਨ੍ਯਹ = ਪਹਿਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਕਸ਼ਰ ਤੇ ਅਕਸ਼ਰ (ਖਰ ਅੱਖਰ) ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੁਣ ਭਗਵਾਨ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼ ਤਾਂ ਅਨ੍ਯ ਹੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਅਨ੍ਯ ਪਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਅੱਖਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੋਂ ਭਿਨ ਦੱਸਣ ਦੇ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਦੱਸਣ ਲਈ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਅਠਾਰਵੇਂ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਖਰ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਖਿਚਾਓ ਨਾਸ਼ ਕਸ਼ਰ (ਖਰ) ਵੱਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਵਿਲੱਖਣ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ੦ ਪਰਮ ਆਤਮਾ ਇਤਿ ਉਦ੍ਦ ਆਹਰ੍ਤਹ - ਉਸ ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਸ਼ਬਦ ਨਿਰਗੁਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਕਸਰਮ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ (ਪਰਮ) ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ + ਆਤਮ ਅਥਵਾ ਸੰਪੂਰਣ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ। ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਈਸ਼ਵਰ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਗੁਣ - ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਤ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਯਹ ਲੋਕ ਤ੍ਰਯਮ੍ ਆਵਿਸ਼੍ਵਯ, ਬਿਭਰਤਿ ਅਵ੍ਯਯਹ ਇਸ਼ਵਰ = ਉਹ ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥਾਤ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਤਯ ਵਿਆਪਤ ਹੈ। ੦ ਵਿਡੂਤਿ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨ ਲੈਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਭੁੱਲ ਕੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਆਇ ਦਾ ਭਾਰ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਬੇਅਰਥ ਹੀ ਦੁੱਖ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਅਵ੍ਯਯਹ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪੂਰਣ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਭੀ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਵ੍ਯਯ (ਖਰਚ) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ੦ ਇਸ਼ਵਰ! ਸ਼ਬਦ ਸਗੁਣ ਦਾ ਵਾਚਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ‘ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ’ ਭਗਵਾਨ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ, ਬਰਾਬਰ ਬਿਨਾ ਪੱਖਪਾਤ ਤੋਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਇਆ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਤੇ ਜਗਤ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਸੋਭਾ ਹੈ, ਜੋ ਵੀ ਦੈਵੀਤੱਵ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਖਾਵਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਹੋਰ ਆਕਰਸਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਅਸਾਡੀ ਸ਼ੁੱਧ ਬੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਸਭ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਪਰਸ਼ੇਸ਼ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦਿਵਲੋਕ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰੇ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਨਾ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਧਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਹੈ ਪ੍ਰਗਿਆਨਮ੍ ਹੈ ਜਾਂ ਸਬਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਵਿਵੇਕ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਪਵਿੱਤਰ ਵਿਵੇਕ ਹੈ। ਜਾਗਿੜ ਅਵੱਸਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੁੱਝ ਗੁਣ ਵਾਚਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਵੋਂ ਪ੍ਰੱਕ ਇਗਦੇ ਵਾਲਾ ਅਸੀਮਤ ਹੈ, ਪਰ ਹੈ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲਤਾ ਚੇਤਨਤਾ। ਸੀਮਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਂ, ਥਾਂ, ਕਾਰਨ, ਲਾਭ ਉਸ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਢੁਕਦੀਆਂ, ਉਹ ਮਹਾਂ ਨਾਗਾਇਣ ਸਦਾਸਿਵ ਪਰਾਸਕਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੁੱਝ ਨਾਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹਨ। ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ ‘ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਬਿਗਾਜਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ? ਇਹ ਤਾਂ ਇੰਜ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਸਰਿਜ (ਪਿਚਕਾਰੀ) ਵਿਚ ਪਿਸਟਨ (ਬੋਕੀ) ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਛੋਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦਾ ਉਸ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।’

15.18 ਸਲੋਕ :

ਧਸਮਾਤ ਕਥਰਮ੍ ਅਤਿ-ਇਤ: ਅਹਸੁ, ਅ-ਕਥਰਾਤੁ ਅਧਿ ਚ ਤਜਮ:। ਅਤ: ਅਸਿਮ ਲੋਕੇ ਕੇਵੇਂ ਚ, ਪ੍ਰਥਿਤ: ਪੁਰਖ-ਤਜਮ:॥

ਯਸਮਾਤ੍ ਕਸਰਮ੍ ਅਤਿ ਇਤਹ ਅਹਮ੍, ਅਕਸਰਾਤ੍ ਅਪਿ ਚ ਉੱਤਮਹ।

ਅਤਹ ਅਸਿਮ੍ ਲੋ-ਕੇ ਵੇਦੇ ਚ, ਪ੍ਰਥਿਤਰ ਪੁਰਸ਼ ਉੱਤਮਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਸਮਾਤ੍ : ਜਿਵੇਂ। ਕਸਰਮ੍ : ਨਾਸ਼ਵਾਨ। ਅਤਿਇਤਹ : ਮਨੁੱਖੀ ਸੂਝ ਤੋਂ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪਰੇ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਅਕਸਰਾਤ੍ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਉੱਤਮਹਾ : ਵਧੀਆ। ਅਤਹ : ਇਸ ਲਈ। ਅਸਿਮ੍ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਲੋਕੇ : ਲੋਕ। ਵੇਦੇ : ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ। ਚ : ਅਤੇ। ਪ੍ਰਥਿਤਰ : ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਪੁਰਸ਼ੇਸ਼ : ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਕਸਰ (ਖਰ) ਤੋਂ ਪਰੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਅੱਖਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉੱਤਮ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਲੋਕ ਵਿਚ ਤੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਸਮਾਤ੍ ਕਸਰਮ੍ ਅਤਿ ਇਤਹ ਅਹਮ੍ - ਜੋ ਕਸਰ (ਖਰ) ਹੈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਿਤਯ ਨਿਰੰਤਰ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਕਸਰ (ਖਰ) ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੀਤ ਹਾਂ। ੦ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਵਿਆਪਕ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਪ੍ਰਕਾਸਕ ਸਬਲ ਸੂਖਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਮਨ ਹੈ, ਤੇ ਮਨ ਤੋਂ ਪਰੇ ਬੁੱਧੀ ਹੈ। (ਗੀਤਾ 3.42) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਏ ਵੀ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਇੱਕ ਹੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹਨ। ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਪਰੇ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ

ਉਹ ਜੜ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਚੇਤਨ ਹੈ। ੦ ਅਕਸਰਾਤਮ ਅਧਿ ਚ ਉਤਮਹ - ਭਾਵੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੀਵਾਤਮਾ (ਅੱਖਰ) ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਤਾਤਵਿਕ ਏਕਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਤਮ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂ? ਕਾਰਨ ਇਹ ਹਨ 1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਕਸਰ (ਖਰ) (ਜੜ੍ਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ) ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। (15.07) ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਮੋਹਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ (ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ) ਕਦੇ ਵੀ ਮੋਹਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। (ਗੀਤਾ 7.13) 2. ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਅਵਤਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ (4.06) ਜਦ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ (8.19)। 3. ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਿਰਲਿਪਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ (4.14 ਤੇ 9.09) ਜਦ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਧਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ (4.18 ਤੇ 7.14) ੦ ਕਸਰ ਤੇ ਅਕਸਰ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ, ਜੇ ਭਿੰਨਤਾ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਤੀਤ ਦੱਸਦੇ ਜਾਂ ਦੇਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉੱਤਮ ਦੱਸਦੇ। ਇਥੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਭਗਵਾਨ ਕਸਰ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਤੇ ਅਕਸਰ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅਕਸਰ ਭੀ ਕਸਰ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਤੇ ਉੱਤਮ ਹੈ। ੦ ਅਤਹ ਅਸਿਮ ਲੋਕੇ ਵੇਦੇ ਚ, ਪ੍ਰਥਿਤਹ ਪੁਰਸ਼ ਉੱਤਮਹ - ਏਥੇ ਲੋਕੇ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਆਦਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ, ਪ੍ਰਸ਼ੋਤਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਸ਼ੁਣ੍ਹ-ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾਂ ਵੇਦ ਹੈ। ਜੋ ਅਨਾਦਿ ਹੈ, ਇਹੋ ਗਿਆਨ ਅਨਪੁਰਵ ਰੂਪ ਤੋਂ ਰਿਗ ਯੁਜੁਰ, ਅਥਰਵ ਸਾਮ ਵੇਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭਗਵਾਨ 'ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ੦ ਅਨ੍ਯ ਉੱਤਮ, ਪੁਰਸ਼ ਹੋਰ ਕਿਛਾ ਹੈ ? ਇਹ ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਮੈਂ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕਸਰ ਜਾਂ ਖਰ ਜੋ ਖਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵੀ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਇਕ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬਿਰਖ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਜੀਵ ਦਾ ਜੀਵ-ਤਵ ਵੀ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ ਸੁਧੁ ਚੇਤਨਤਾ ਅਥਵਾ ਵਿਵੇਕ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਉਹ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਨਹੀਂ। ਅਵਿਨਾਸੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਸਦਾ ਹੀ ਪਾਪਤੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਪਾਪਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਹੈ, ਬੁੱਧੀ ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੋਸ਼ਠ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਹੈ ਉਹ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਹੈ।

* * *

15.19 ਸਲੋਕ :

ਧ: ਮਾਸੁ ਏਵਮੁ ਅ-ਸਮੁ ਮੂਢਾ; ਜਾ(ਜਾ)-ਨਾਤਿ ਪੁਰਲੁ-ਤਤਮਸੁ / ਸ: ਸਰਵ-ਕਿਦੁ ਭਜ-ਅਤਿ ਮਾਸੁ, ਸਰਵ-ਭਾਵੇਨ ਭਾਰਤ //

ਯਹ ਮਾਮੁ ਏਵਮੁ ਅਸਮੁ ਮੂਡਹ, ਜਾ (ਗ੍ਰਾਂ) ਨਾਤਿ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮਮੁ।

ਸਹ ਸਰਵ ਵਿਦ੍ਵਦੁ ਭਜੁ ਅਤਿ ਮਾਮੁ, ਸਰਵ ਭਾਵੇਨ ਭਾਰਤ।।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਹ : ਕੌਣ। ਮਾਮੁ : ਮੇਰਾ। ਏਵਮੁ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਅਸਮੁ ਮੂਡਹ : ਜੋ ਡਲਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਜਾ (ਗ੍ਰਾਂ) ਨਾਤਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ੋਤਮਮੁ : ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼। ਸਹ : ਉਹ। ਸਰਵਵਿ : ਸਾਰਾ ਜਾਣਨ ਯੋਗ। ਭਜਾਤਿ : ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ। ਮਾਮੁ : ਮੇਰਾ। ਸਰਵ ਭਾਵੇਨ : ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲ। ਭਾਰਤ : ਹੋ ਭਾਰਤ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਹੋ ਭਾਰਤ! ਮੋਹ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜੋ ਮੈਂਹੂੰ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ (ਰੂਪ ਵਿਚ) ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਰਬ-ਗਿਆਤਾ ਹੈ। ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂਹੂੰ ਭਜਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਹ ਮਾਮੁ ਏਵਮੁ ਅਸਮੁ ਮੂਡਹ - ਜੀਵਾਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅੰਸੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਸਲੇ ਸੰਬੰਧ (ਜੋ ਸਦਾ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ) ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਅਸਮੁ ਮੂਡਹ (ਮੋਹ ਤੋਂ ਰਹਿਤ) ਹੋਣਾ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮੋਹ (ਮੂਡਤਾ) ਹੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਉਸ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਰਾਗ ਜਾਂ ਦੋਸ਼ ਪੁਰਵਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਪਦਾਂ ਤੋਂ ਰਾਗ ਪੁਰਵਕ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਮੋਹ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਅਭਿਨਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਰਿਭਚਾਰੀ ਦੋਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਪਦਾਂ ਦੇ ਸਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ੦ ਜਾ (ਗ੍ਰਾਂ) ਨਾਤਿ ਪੁਰਸ਼ ਉਤਮਮੁ = ਜਿਸ ਦੀ ਮੂਡਤਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਉਹੋ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਸਰ (ਖਰ) ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੀਤ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ (ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ) ਨੂੰ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਕੇਵਲ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਹੀ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਮੰਨ ਲੈਣ ਦੀ ਯਥਾਰਥਮਈ ਵਿਧੀ ਹੈ। ੦ ਜੋ ਕੁੱਝ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੈ, ਇੱਜ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਬੋੜਾ ਜਿਹਾ ਬਿਚਾਓ ਘਟ ਜਾਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਹ ਸਰਵ ਵਿਦ੍ਵਦੁ ਭਜੁ ਅਤਿ ਮਾਮੁ ਸਰਵ ਭਾਵੇਨ - ਭਾਰਤ! ਜਿਸ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ - ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਕਲਪ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਮਨੁਖ ਲਈ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਕੋਈ ਤੱਤਵ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਬਾਕੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਉਸ ਨੂੰ 'ਸਰਵ ਵਿਦ੍ਵਦੁ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਨਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਹੋਰ ਜਾਣਨਾ ਕੁੱਝ ਵੀ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਰਵ ਵਿਦ੍ਵਦੁ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਕਸਰ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮਨ (ਰਾਗ) ਕਸਰ (ਸੰਸਾਰ) ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (10.08)।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ। ਛਲੇ ਹੋਏ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਏਕਤਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਅਨੇਕਤਾ ਦਿਸ਼ਟਮਾਨ ਲੋਕ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਜ਼ਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣਤਾ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਸਾਧਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਰਮਦਾ ਹੋਇਆ ਦੈਵੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦਿਆਲੂ ਨਜ਼ਰ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਤਿ ਰਵੱਦੀਆ ਈਸ਼ਵਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਨਿਰਮਾਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਸ਼ਰਧਾ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੀਤ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮਨ (ਰਾਗ) ਕਸਰ (ਸੰਸਾਰ) ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਤੇ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਖੇਡ ਇਕਸੁਰਤਾ ਨਾਲ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਲਈ ਬਖਸ਼ੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਿਆਇਤ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਖਿਡੌਣਾ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਗੁਣ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ “ਜਦੋਂ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਵਹਿੰਦਾ ਪਾਣੀ ਵਾਲਾ ਜਹਾਜ਼ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਦੂਰ ਪੈਂਦੇ (ਭਾਗ) ਦੇ ਖੰਡ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਦੇ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਜਦੋਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਕੌਲ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।”

* * *

15.20 ਸਲੋਕ :

ਇਤਿ ਗੁਹਾ—ਤਮਮ ਸ਼ਾਸਕਮ, ਇਦਮੁ ਤਕੁ ਮਧਾ ਅਨ੍—ਅਥ। ਏਤਰ ਬੁਧ—ਤਾ ਬੁਦਿਮਾਨ, (ਅ) ਸਾਤ ਕ੃ਤ—ਕ੃ਤਿ: ਚ ਭਾਰਤ॥

ਇਤਿ ਗੁਹਤਯਮਮ੍ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਮ, ਇਦਮ੍ ਉਕਤ੍ਮ੍ ਮਯਾ ਅਨ੍ ਅਘ।

ਇਤਤ੍ ਬ੍ਰਧ੍ ਤ੍ਰਵਾ ਬ੍ਰਧਿਮਾਨ੍ (ਅ) ਸ੍ਰਯਾਤ੍, ਕ੍ਰਤ੍ ਕ੍ਰਤ੍ਯਹ ਚ ਭਾਰਤ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਗੁਹਯਤ ਮਮ : ਬਹੁਤ ਹੀ ਭੇਤ ਵਾਲਾ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਮ : ਵਿਗਿਆਨ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਉਕਤ੍ਮ੍ : ਸਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਯਾ : ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ। ਅਨ੍ ਅਘ : ਹੇ ਪਾਪ ਰਹਿਤ। ਇਤਤ੍ : ਇਹ। ਬ੍ਰਧ—ਤਾ : ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ। ਬ੍ਰਧਿਮਾਨ੍ : ਸਿਆਣਾ। (ਅ) ਸ੍ਰਯਾਤ੍ : ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਤ੍ ਕ੍ਰਤ੍ਯਹ : ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਚ : ਅਤੇ। ਭਾਰਤ : ਹੇ ਭਾਰਤ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਨਿਸ਼ਪਾਪ! ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅਤਿਅੰਤ ਭੇਤ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੇ ਭਾਰਤ! ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਮਾਨੁਸ ਗਿਆਨ-ਵਾਨ ਤੇ ਕਿਤਾਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਨ੍ਨਾਘ = ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਪਾਪ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੋਸ਼ ਦਿੱਸਟੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸਨ। ਦੋਸ਼ ਦਿੱਸਟੀ ਕਰਨਾ ਪਾਪ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅੰਤਹਕਰਣ ਅਸੁਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਦੋਸ਼ ਦਿੱਸਟੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹੋ ਹੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਗੁਪਤ ਗੱਲ, ਦੋਸ਼ ਦਿੱਸਟੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਦੋਸ਼ ਦਿੱਸਟੀ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗੁਪਤ ਗੱਲ ਕਹਿ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਗੁਪਤ ਗੱਲ ਦਾ ਉਲਟਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਕਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਦੋਸ਼ ਦੇਖਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਦੋਸ਼ ਦਿੱਸਟੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਪਰ ਭਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੀਕ ਨਹੀਂ। ੦ ਦੋਸ਼ ਦਿੱਸਟੀ ਹੋਸ਼ਾ ਫੌਕੇ ਅਭਿਮਾਨ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੋਸ਼ ਦਿੱਸਟੀ ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਭੈੜਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਚੰਗਿਆਈ ਦੇਖਣਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਹੈ। ੦ ੦ ਦੋਸ਼ ਦਿੱਸਟੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਜੇਕਰ ਭਗਵਾਨ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ੦ ਅਰਜਨ ਲਈ “ਅਨੁਆਘ” ਸੰਬੰਧਨ ਦੇਣ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਪਰਮ ਗੁਪਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਅਰਜਨ ਵਰਗੇ ਦੋਸ਼ ਦਿੱਸਟੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸਰਲ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਇਤਿ ਗੁਹਯ ਤਮਮ੍ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਮ = 14.26 ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਅਵਯਭਿਚਾਰੀਣੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ 15.01 ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਤੇ 15.19 ਸਲੋਕ ਤੱਕ, ਜਿਸ (ਕਸਰ ਅਕਸਰ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ) ਦੇ ਵਿਸੇ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਸੇ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਤੇ ਲਕਸ਼ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਏਥੇ ‘ਇਤਿ ਇਦਮ੍’ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ੍ ਤੋਂ ਭਾਵ : ਸੰਸਾਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ - ਇਹ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਪੰਦਰਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ‘ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ੍’ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਗੀਤਾ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਏਸੇ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ੍ ਕਹਿਣ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ‘ਗੁਹਾਤਮ੍’ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ੍ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੁਪਤ ਵਿਸ਼ਾਓਂ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ੍। ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਛੇ ਉਪਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ੧. ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣਨਾ (15.01) ੨. ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਇਕ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣਾ (15.04) ੩. ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ (ਸਲੋਕ 15.11) ੪. ਵੇਦ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ (15.15) ੫. ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਜਾਣ ਕੇ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਭਜਨ ਕਰਨਾ (15.19) ਸੰਪੂਰਣ-ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ (15.20)। ੦ ਏਤੜੁ ਬ੍ਰਧ੍ ਤ੍ਰਵਾ ਬ੍ਰਧਿਮਾਨ੍ ਅ (ਸ੍ਰਯਾਤ੍) ਕ੍ਰਿਤ ਕ੍ਰਿਤਯਹ ਚ, ਭਾਰਤ! ਪੂਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਸੁਰੂਪ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਪ੍ਰਤਿਮ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਗੋਪਨੀਯਤਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਸੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੋਂ ਸਲੋਕ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਏਥੇ ‘ਏਤੜੁ’ ਪਦ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ੍ ਨੂੰ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਤੱਤਵ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਹੋਰ ਜਾਣਨਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਜਾਨਣ ਯੋਗ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਮੂਡਤਾ ਭਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣੇ ਬਿਨਾਂ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਕਲਾਵਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਲਿੰਗਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੰਕਿਕ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਮੋਹਿਤ-ਰਹਿਤ ਹੈ, ਭਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਭਗਤ ਸਰਵਵਿਤ੍ - ਬੁਧੀਮਾਨ ਹਨ। “ਚ” ਪਦ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਆਈ ਗੱਲ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੀ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਇਕ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਸਿਖਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਅਸਲ ਗਿਆਨੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਫਰਜ਼ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਮੱਖਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਫਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ-ਵੇਤਾ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੋਈ ਗਿਆਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਇਹੋ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ “ਮਾਨਵੀ ਜਨਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਦੁਰਲੱਭ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਨਿਗਰਾਬਕ ਹੈ।”

* * *

ਸੋਲਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਦੇਵਾਸੁਰ ਸੰਪਦ ਵਿਭਾਗ - ਯੋਗ

16.01 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ

ਅ-ਭਯਮ् ਸਦ्-ਤਵ-ਸਮ्-ਸ਼ੁਦਿ�; ਜਾਨ-ਯੋਗ-ਕਿ-ਅਕ-ਸਥਿਤਿ�। ਦਾਨਮ् ਦਮ: ਚ ਯਜ: ਚ, ਸਵਾਧਾਯ: ਤਪ: ਆਜਵਮ्॥

ਅ ਭਯਮ् ਸਦਤਵ ਸਮ੍ ਸ਼ੁਧਿਹ, ਗਯਾਨ ਯੋਗ ਵਿ ਅਵ ਸਿਬਤਿਹ।

ਦਾਨਮ੍ ਦਮਹ ਚ ਯਗਯਾਹ ਚ, ਸ੍ਰਵਾਧਯਾਯ ਤਪਹ ਆਰਜਵਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਭਯਮ् : ਨਿੱਡਰਤਾ। ਸਦਤਵ ਸਮ੍ਸ਼ੁਧਿ : ਦਿਲ ਦੀ ਸੁਝਤਾ। ਗਯਾਨ ਯੋਗ ਵਿਅਵਸਿਖਤਿਹ : ਯੋਗ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਪਰਹੱਕਤਾ। ਦਾਨਮ੍ : ਭੀਖ ਦੇਣੀ। ਦਮਹ : ਇੰਦੀਆਂ ਉਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ। ਚ : ਅਤੇ। ਯਗਯਾਹ : ਕੁਰਬਾਨੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਸ੍ਰਵਾਧਯਾਯ : ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਧਿਐਨ। ਚ : ਅਤੇ। ਤਪਹ : ਕਠੋਰ ਤਪਸਵੀ। ਆਰਜਵਮ੍ : ਪਰਾ ਨੇਕ ਨੀਤ ਬੇਲਾਗਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਨਿੱਡਰਤਾ, ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸੁਝੀ, ਗਿਆਨ ਤੇ ਯੋਗ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ ਸਥਿਤੀ ਦਾਨ (ਇੰਦੀਆਂ ਦਾ) ਦਾ ਮਨ, ਯਗ, ਵੈਦ ਆਦਿ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਤਪ ਤੇ ਸਰਲਤਾ ਅਥਵਾ ਸਿੱਧਾਪਣ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਭਯਮ् ਸਦ੍ ਤਵ ਸਮ੍ ਸ਼ੁਧਿਹ - ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵ, ਆਚਰਣ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ੦ ਅਭਯਮ् : ਅਨਿਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਸੰਦੇਹ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਘਬਰਾਹਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ “ਭਯ” (ਡਰ) ਹੈ, ਉਸ ਭਯ (ਭੈਅ) ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਾਵ ਦਾ ਨਾਂ “ਅਭਯ” ਹੈ। ਭੈਅ ਜਾਂ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਜਾਂ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 1. ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਭੈਅ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਚੌਰ ਡਾਕੂ, ਸੱਪ ਆਦਿ ਤੋਂ, ਪਰ ਜਦ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਭੈਅ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ੦ ਬੀਜੀ, ਸਿਗਰਟ, ਅਫੀਮ, ਭੰਗ, ਸ਼ਰਾਬ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਭੈਅ ਹੈ, ਇਹ ਕਾਇਰਤਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਾਇਰਤਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਭੈਅ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ੨. ਆਪਣੇ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਆਦਿ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਅਸਾਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਪੜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕ ਗੁਰੂ, ਮਹਾਤਮਾ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਵਰਨਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੀ ਅਵਹੋਲਣਾ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਤੇ ਕੁਲ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਭੈਅ ਭੀ ਬਾਹਰੀ ਭੈਅ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਭੈਅ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਅਭਯ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਭੈਅ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਭੈਅ ਤਾਂ ਸਾਧਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਰਿ ਦਾ, ਗੁਰੂ ਦਾ, ਜਗਤ ਦਾ, ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ, ਕਾਨੂੰਨ ਭੰਗ ਹੋਣ ਦਾ, ਵਿਭਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ, ਡਰ ਜ਼ਿੰਦਰੀ ਨੂੰ ਸਾਡ ਸੁਖਰਾ ਨਰੋਆ ਅਤੇ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾਉਦਾ ਹੈ। ੦ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਭੈਅ - ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਵੀ ਅਨਿਆਇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਤੇ ਭੈੜੇ ਆਚਰਣ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਚਲਦਾ ਹੋਇਆ, ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਭੈਅ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਮਨੁੱਖ ਤਾਂ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਤੱਕ ਉਸ ਅੰਦਰ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ, ਮੇਰਾ ਮਾਨ, ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਨ ਬਣੇ ਰਹਿਣ, ਮੈਨੂੰ ਭੇਗ ਪਦਾਰਥ ਵਸਤੂ ਮਿਲਦੀ ਹੋ। ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਜਦ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅੰਦਰਲਾ ਭੈਅ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇੱਕੋ ਉਦੇਸ਼ ਭਗਵਤ ਤੱਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਭੈਅ ਵੀ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਚਰਣ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਅੰਦਰ ਖੋਟ ਹੈ, ਅਨਿਆਇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਅੰਦਰਲਾ ਭੈਅ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਨਿਆਇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਵਿਭਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਇਹ ਜੀਵ ਜਦ ਤੱਕ ਕਰਨ ਯੋਗ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਪਾਉਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ, ਤਦ ਤੱਕ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਯ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਭੈਅ ਜ਼ਰੂਰ ਰਹੇਗਾ। ਮਮਤਾ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਮਰਨ ਦਾ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਮਤਾ ਰਹਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿੱਡਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਨੇਕਾਂ ਭੈਅ ਹਨ : ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਰੋਗ ਦਾ, ਉੱਚੀ ਕੁਲ ਤੋਂ ਡਿੱਗਣ ਦਾ, ਧਨ ਗਵਾਉਣ ਦਾ, ਹਕੂਮਤ ਦਾ - ਦੀਨਤਾ ਦਾ, ਦੁਸ਼ਮਨ ਦਾ, ਬੁਦਾਪੇ ਬਿਥਾਰੀ ਦਾ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਦਾ, ਹਾਰ ਜਾਣ ਦਾ, ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਚੁਗਨਨ ਦਾ, ਸਰੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ, ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਖੋ ਜਾਣ ਦਾ, ਭੈਅ ਅਨੇਕ ਹਨ। ੦ ਭੈਅ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਇਲਾਜ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਬਣ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ। ਮਮਤਾ ਨਾ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਮਰਨ ਦਾ ਭੈਅ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ੦ ਸਦਤਵ ਸਮ੍ ਸ਼ੁਧਿਹ - ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸਮਯਕ ਸ਼ੁਧੀ ਨੂੰ ਸਦਤਵ ਸਮ੍ ਸ਼ੁਧਿਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਯਕ ਸ਼ੁਧੀ ਕੀ ਹੈ ? ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਰਾਗ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਅਨੁਰਾਗ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸਮਯੁਧੀ ਹੈ। ਜਦ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਭਾਵ ਉਦੇਸ਼ ਲਕਸ਼ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਸੁਝ੍ਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅੰਤਹਕਰਣ ਮੈਲ-ਦਵੇਸ਼ ਤੇ ਦੂਸ਼ਤਾ ਨਾਲ ਡਰਦਾ ਹੈ। ਮਲ ਦੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਵਿਕਸ਼ੇਪ ਦੋਸ਼ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਸਨਾ, ਆਵਰਣ-ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗਿਆਨ ਜੜੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਪਾਪ ਦੂਰ ਕਰਨ, ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤੇ ਨਵੇਂ ਪਾਪ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰਾਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਐਨੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਸਾਧਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੱਤਪਰਤਾ ਲਿਆਵੇ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਤ ਅਗਿਆਤ ਪਾਪ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਸੁਝ੍ਹ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ੦ ਗਯਾਨ ਯੋਗ ਵਿਅਵ ਸਿਬਤਿਹ - ਗਿਆਨ ਦੇ ਲਈ ਯੋਗ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣਾ। ਅਰਥਾਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਜੋ ਗਿਆਨ (ਬੋਧ) ਹੈ। ਉਹ ਚਾਹੇ ਸਗੋਣ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਦਾ, ਉਸ ਗਿਆਨ ਦੇ ਲਈ ਯੋਗ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣਾ। ਯੋਗ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ, ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ ਵਿਚ, ਨਿੰਦਾ ਵਡਿਆਈ ਵਿਚ, ਰੋਗ ਨਿਰੋਗਤਾ ਵਿਚ ਸਮ-ਰਹਿਣਾ ਅਰਥਾਤ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਗਾਮੀ ਆਦਿ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਨਿਰ-ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਣਾ। ੦ ਦਾਨਮ੍ - ਲੋਕ ਦਿਸ਼ਾਈ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਹਾਲਾਤ

ਆਦਿ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਦੇਣਾ - 'ਦਾਨ' ਹੈ ੦ ਦਾਨ ਕਈ ਭਾਂਤ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਭੂਮੀ ਦਾਨ, ਗਊ ਦਾਨ, ਅੰਨ ਦਾਨ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਨ ਦਾਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਅਭਯਦਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੈ। ੦ ਅਭਯਦਾਨ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ੧. ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਆਫਤ ਤੋਂ, ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ, ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋਏ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਮੱਗਰਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭੈਅ ਰਹਿਤ ਕਰਨਾ - ਉਸ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਉਣਾ, ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਅਭਯਦਾਨ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੨. ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਥਾ ਆਦਿ ਸੁਣਾਉਣਾ। ਧਾਰਮਕ ਗਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਮਝਾਉਣਾ। (ਦੇਖੋ ਗੀਤਾ 18.68-69) ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਦਾਨ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਜੋੜ ਕੇ ਸਾਧਕ ਅਜਿਹਾ ਮੰਨੇ ਕਿ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਵਸੜ੍ਹ ਸਮੱਗਰਥਾ ਯੋਗਤਾ ਆਦਿ ਜੋ ਕੁਝ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਿਨਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੈ। ੦ ਦਮਹ - ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਦਮ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਅੰਤਹਕਰਣ ਤੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਉਦੇਸ਼ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਦਮਨ ਦਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਕਰਤਵ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਕਰਤਵ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸਵਾਰਥ, ਅਭਿਮਾਨ, ਮਮਤਾ, ਕਾਮਨਾ ਆਦਿ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿਦੇ। ਜੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਵਾਰਥ ਭਾਵ ਆ ਵੀ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸ਼ੁੱਧੀ ਮਿਟਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਚੱਲਕੇ ਉਸ ਦਾ ਦਮ ਅਰਥਾਤ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ - ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਯ੍ਰਗ੍ਰ - 'ਯ੍ਰਗ੍ਰ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਆਹੂਤੀ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਮ ਬਲੀ ਆਦਿ ਯਗ ਹੈ, ਪਰ ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਜੋ ਕਰਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਸਵਾਰਥ ਤੇ ਬਿਨਾਂ-ਅਭਿਮਾਨ ਤੋਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਕਰਨਾ ਹੀ ਯਗ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਜੀਵਕਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਉਪਾਰ ਖੇਤੀ, ਆਦਿ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਨਿਰਵਾਹ ਸੰਬੰਧੀ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਚੱਲਣਾ ਫਿਰਨਾ, ਸੌਣਾ ਜਾਗਣਾ ਦੇਣਾ ਲੈਣਾ, ਆਦਿ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਰਨੀਆਂ ਯਗ ਹੈ। ੦ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ, ਗੁਰੂ ਆਚਾਰੀਆ ਆਦਿ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਵੀ ਯਗ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨ ਵਾਣੀ ਤਨ ਤੇ ਧਨ ਤੋਂ ਸੁਖ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ, ਗਊ ਬ੍ਰਾਹਮਣ (ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਸ) ਦੇਵਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਦਿ ਦਾ ਪੂਜਨ ਕਰਨਾ, ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ - ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਯਗ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰਵਾਪਯਾਯ - ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ। ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਪਠਨ-ਪਾਠਨ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ "ਸ੍ਰਵਾਪਯਾਯ" ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਹੀ ਸ੍ਰਵਾਪਯਾਯ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਵਿਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਕਸ਼ਟੀ ਲਾਉਣੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਮੰਨਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਰਤੀਆਂ ਤਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹਿਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਦਾ ਹੈ, ਕੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਨਾ ਕਰੀਏ ? ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਾਧਕ ਦਾ ਕਰਤਵ ਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸ਼ੁੱਧੀ ਅੰਤਹਕਰਣ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾ ਮੰਨਕੇ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਮੂਲ ਅਸ਼ੁੱਧੀ ਹੈ। ਹੂਬਹੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਕਰੇ ਅਸ਼ੁੱਧ ਹੋਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਕੇਵਲ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅਸ਼ੁੱਧ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਤਪਹ = ਭੁੱਖ ਪਿਆਸ ਸਰਦੀ ਗਰਮੀ ਬਰਖਾ ਸਹਿਣਾ ਵੀ ਇਕ ਤਪ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਤਪ ਵਿਚ ਭੁੱਖ ਪਿਆਸ ਆਦਿ ਨੂੰ ਜਾਣਕੇ ਝੱਲਦੇ ਹਾਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਧਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਥਵਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਸ਼ਟ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਘਨ ਆਦਿ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸਹਿਣਾ ਹੀ ਤਪ ਹੈ। ੦ ਨਿਯਮ ਰੂਪ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਆ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰੋ, ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਾ ਰੋਕੋ ਅਤੇ ਜੋ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਣ ਕਰੋ, ਇਹੋ ਉੱਤਮ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਤਪ ਹੈ। ੦ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸ਼ਕਤੀ, ਇਕ ਨਵਾਂ ਬਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਤਪੇ ਬਲ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਦਾਨ ਦੇਣ ਜਾਂ ਸਰਾਪ ਦੇਣ ਜਾਂ ਅਨਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਾ ਲਗਾਵੇ। ਉਸ ਬਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨ ਵਿਚ, ਜੋ ਰੁਕਾਵਟ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ - ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਆਰਜਵਮ - ਸਰਲਤਾ ਸਿੱਧੇਪਣ ਨੂੰ 'ਆਰਜਵ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਸਰਲਤਾ ਸਾਧਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹੈ। ਜੇ ਸਾਧਕ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜੇ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਸਮਝਣ। ਮੇਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਗੇ - ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕਪਟ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਵਿਚ ਬਨਾਵਟੀ-ਪਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਸਾਧਕ ਵਿਚ ਸਿੱਧੇ ਸਰਲ ਭਾਵ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਖ ਬੇਸਮਝ ਕਰਿ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਦਾ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਸਰਲਤਾ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਵਾਣੀ ਤੇ ਮਨ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਨਾਵਟੀ ਪਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸਿੱਧਾਪਨ ਹੋਵੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਡਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪ ਹਨ, ਜਾਬੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਮਰਨ ਦਾ ਡਰ - ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ, ਕਿ ਕੋਈ ਇਕ ਦਾ ਸਰੀਰ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਕੋਈ ਇੰਜ ਡਰਦਾ ਹੈ, ਫਜ਼ੂਲ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਰੇ ਲਾਭ ਨਿਡਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਬੀਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਨਿਆਂ ਉੱਪਰ ਡਰ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਤੇ ਡਰ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ। ਜਿੱਥੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਉਥੇ ਡਰ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਸਾਧਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਨੇੜਿਓਂ ਡਰ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਭਲੇ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਭਲੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਦਿਲ ਦੀ ਪਿਵਿਤਰਤਾ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਭਲੇ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਭਲੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕਪਟ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਵਿਚ ਬਨਾਵਟੀ-ਪਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਸਾਧਕ ਵਿਚ ਸਿੱਧੇ ਸਰਲ ਭਾਵ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਖ ਬੇਸਮਝ ਕਰਿ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਦਾ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਸਰਲਤਾ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਵਾਣੀ ਤੇ ਮਨ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਨਾਵਟੀ ਪਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸਿੱਧਾਪਨ ਹੋਵੇ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਬਰਬਾਦੀ ਤਬਾਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਇੰਦਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ੁੱਧ ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਰੀਆਂ ਪੜ੍ਹਤੱਵ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਯੱਗ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਬਾਨੀ ਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਵ-ਹਿੱਤ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਉਹੋ ਹੀ ਯਗ ਹੈ। ਇਹ ਨਾ ਤਾਂ ਰੀਤ ਰਸਮ ਬਣੇ, ਇਹ ਨਾ ਕੋਈ ਕਰਬਾਨੀ, ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਅਗਨੀ ਦੀ ਰੀਤ ਹੈ, ਨਾ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੰਡਤ ਪੁਰੋਹਿਤ ਨਾਲ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਆਗੂਤੀ ਬਲੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਗਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਦੈਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਸੰਤ ਮੁਨੀ ਤੱਪਸਵੀ ਆਪਣੀ ਕੀਮਤੀ ਸੰਪਤੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਆਪਣੇ ਲਾਭ ਹਿੱਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਾਡੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਪੁਨਰ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਜੀਵ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਸਾਧਨ ਵੀ ਤਪ ਵਾਂਗ ਹਨ ਮਨ, ਬਚਨ ਕਰਮ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਤੇ ਪਵਿਤਰਤਾ ਵੀ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

○ ○ ○

16.02 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅ-ਹਿੰਸਾ ਸਤਯਮ् ਅ-ਕ੍ਰੋਧः, ਤ्वਾਗ: ਰਾਨਿਤ: ਅ-ਪੈਸ਼ੁਨਮ् / ਦਯਾ ਭੂਤੇਸੁ ਅਲੋਲੁਪਤਵਮ्, ਮਾਰਦਵਮ् ਹੀ: ਅ-ਚਾਪਲਮ् ॥

ਅਹਿੰਸਾ ਸਤ੍ਯਮ् ਅਕ੍ਰੋਧਹ, ਤ੍ਰਯਾਗਹ ਸ਼ਾਂਤਿਹ ਅਪੈਸ਼ਨਮ्।

ਦਯਾ ਭੁਤੇਸੁ ਅਲੋਲਪ੍ਰਤਵਮ्, ਮਾਰਦਵਮ् ਹੀਹ ਅਚਾਪਲਮ्॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਹਿੰਸਾ : ਨਿਰਦੋਸ਼ਤਾ। ਸਤ੍ਯਮ् : ਸੱਚਾਈ। ਅਕ੍ਰੋਧਹ : ਕ੍ਰੋਧ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਤ੍ਰਯਾਗਹ : ਤਿਆਗ। ਸ਼ਾਂਤਿਹ : ਸ਼ਾਂਤੀ। ਅਪੈਸ਼ਨਮ् : ਕੁਟਲਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ। ਦਯਾ : ਰਹਿਮ। ਭੁਤੇਸੁ : ਜੀਵਾਂ ਲਈ। ਅਲੋਲਪ੍ਰਤਵਮ् : ਲੋਭ ਹਿੱਸਤ ਤੋਂ ਦੂਰ। ਮਾਰਦਵਮ् : ਨਿਰਮਾਣਤਾ। ਹੀਹ : ਲੱਜਾਸ਼ੀਲਤਾ, ਸ਼ਰਮੀਲਾਪਣ। ਅਚਾਪਲਮ् : ਚੰਚਲਤਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਜੋ ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਨਾ ਬਦਲਦਾ ਹੋਵੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਤੋਂ ਅੱਗੇ - ਅਹਿੰਸਾ, ਸਤਿ ਬਚਨ, ਕ੍ਰੋਧ ਹੀਣਤਾ, ਤਿਆਗ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਨਿੰਦਾ ਚੁਗਲੀ ਬਚਗੋਈ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਜੀਵਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਦਿਆਲਤਾ, ਲੋਭ ਹਿੱਸਤ ਤੋਂ ਦੂਰ, ਕੁਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਅਥਵਾ ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਨਾ ਬਦਲਣਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਹਿੰਸਾ = ਸਰੀਰ ਮਨ ਦੀ ਵਾਣੀ ਭਾਵ ਆਦਿ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਦਾ, ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ, ਅਨਿਸ਼ਟ ਨਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤੇ ਅਨਿਸ਼ਟ ਨਾ ਚਾਹੁਣ ਨੂੰ ‘ਅਹਿੰਸਾ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਬੇਖੁਖ ਹੋ ਕੇ ਪੜ੍ਹ ਵੱਲ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਗ ਹੈ, ਮੋਹ ਹੈ। ਭੋਗ ਬੁੱਧੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਦੇ ਅਹਿਸਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਪਤਨ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਜੋ ਸੁੱਖ ਤੇ ਭੋਗ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਭੋਗਾਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਭੋਗ ਪਦਾਰਥ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ, ਅਜਿਹੇ ਅਭਾਵ ਗ੍ਰਸਤਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਸੰਤਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਭੋਗੀ-ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਵਾਰਥ ਤੇ ਸੁੱਖ ਬੁੱਧੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਸੰਤ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਕੇਵਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਹਿੱਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੋ ਵੀ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਭੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹਿੰਸਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਭੋਗ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ (4.21) ੦ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਹਿੰਸਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਭੋਗ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਪਦਾਰਥ ਆਦਿ ਦਾ ਸੇਵਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ੦ ਸਾਧਕ ਅੰਦਰ ਅਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਗ ਕੁ ਵੀ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਨਿਰੰਤਰ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਹਿੱਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਤ੍ਯਮ् - ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ, ਕੇਵਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆਂ, ਦੇਖਿਆਂ, ਪੜ੍ਹਿਆਂ, ਸਮਝਦਿਆਂ ਜੋ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ, ਨਾ ਹੀ ਘੱਟ, ਜਿਵੇਂ ਦੀ ਜਿਵੇਂ ਪਿਆਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਸਤ੍ਯ ਹੈ। ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੱਲ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਮਨ ਵਾਣੀ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਅਸਭ੍ਯ ਵਿਵਹਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਸਤ੍ਯ ਵਿਵਹਾਰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਕ੍ਰੋਧਹ = ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਅਨਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਜਲਨਾਤਮਿਕ-ਵਿਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਕ੍ਰੋਧ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਤੱਕ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਅਨਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਤਦ ਤੱਕ ਉਹ ਕਸ਼ਭ ਹੈ, ਕ੍ਰੋਧ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਜਦ ਡਾਕਟਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਅੰਗ ਕੱਟਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰੋਗੀ ਉਸ 'ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸਾਧਕ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕ ਦੇ ਪੁੰਨਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਕ੍ਰੋਧ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਸਾਧਕ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਜਣਤਾ ਤੇ ਸੋਸ਼ਠ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਨਾ ਦੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ, ਨਾ ਸੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਉੱਪਰ ਕ੍ਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਤ੍ਰਯਾਗ - ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਬੇਖੁਖ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਅਸਲੀ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਤੇ ਅੰਦਰ ਦਾ - ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਰਲਾ ਤਿਆਗ ਉੱਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਮਤਾਂ ਤੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਅੰਦਰਲਾ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਬੇਖੁਖ ਹੋਣਾ ਬਾਹਰਲਾ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। (12.12) ੦ ਸ਼ਾਂਤਿਹ = ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਦੀ ਹਲ-ਚਲ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅੰਤਹਕਰਣ ਸਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਨਕੁਲਤਾ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਪੁੰਨਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸੁਭਾਵ ਸੁਧਰਣ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਗੜਨ ਦੀ ਸੁਭਾਵਨਾ ਵਧੇਰੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਤਿਕੁਲਤਾ ਆਉਣ 'ਤੇ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੁਲਤਾ ਵਿਚ ਭੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਗ-ਦਵੇਸ਼ - ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਰਾਗ-ਦਵੇਸ਼ ਦਾ ਤਿਆਗ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ੦ ਅਪੈਸ਼ਨਮ् = ਕਿਸੇ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿ ਦੁਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਪੈਸ਼ਨਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਾਵ ਹੀ ਅਪੈਸ਼ਨਤਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਅੱਗੇ ਜਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਚੁਗਲੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਸਾਧਨ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਦੋਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਦੁਵੇਸ਼ ਵਿਰਤੀ ਮਿਟ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪੜ੍ਹ ਨੂੰ, ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਵਾਲਾ, ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਕਰਮ ਮਾਰਗ ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਸੇਵਯ ਨੂੰ, ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਬੁਰਿਆਈ ਨਿੰਦਾ ਚੁਗਲੀ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ੦ ਦਯਾ ਭੁਤੇਸੁ - ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਦੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੁੱਖ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹੋ ਹੀ ਚੰਗਾ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦੁਖ ਕਰਨ ਲਈ, ਭਗਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦਯਾ ਕਿਧਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ

ਸੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ, ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਦੀ ਦਯਾ - ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਲੋਕ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਦੁਖੀ ਤੇ ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਸੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਾ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਸਥਿਤੀ ਆਉਣ ਨਾਲ, ਉਹ ਉਸ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ 'ਤੇ ਦੁੱਖ ਆਉਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਦਯਾ = ਮਾਤ੍ਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਸੁੱਧ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਵਿਹੁੰਧ (ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ) ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਭੇਜਣਾ ਕਿਧਾ ਹੈ ਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਭੇਜਣਾ ਦਯਾ ਹੈ। ੦ ਸਾਧਕਾਂ ਦੀ ਦਯਾ - ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਪਿੱਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸੁਖੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਣ ? ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ ? ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਹਿੱਤ ਕਿਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ? ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਅ ਬਣ ਜਾਣ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ ਆਚਰਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਭਿਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਦਯਾ ਵਿਚ ਬੋੜੀ ਜਿਹੀ ਮਲੀਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਮੈਂ ਕਿੰਨਾ ਦਿਆਲੂ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਹਾਂ - ਜਾਂ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਸਮਝਣ ਮੇਰਾ ਆਦਰ ਕਰਨ, ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜੋ ਦਯਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਦਯਾ ਦਾ ਅੰਸਤ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਰ ਮਲੀਨਤਾਵਾਂ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਯਾ ਵਿਚ ਅਸ਼ੁੱਧੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਕੁੱਝ ਘਟੀਆ ਦਰਜੇ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਸੁੱਖ ਦੇ ਸਵਾਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਦੂਜਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਦਯਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਲੋਲਪੁਤਵਮ - ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਥਵਾ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਭੋਗ ਭੋਗਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਮਨ ਦੇ ਲਲਚਾ ਉੱਠਣ ਦਾ ਨਾਂ ਲੇਲੁਪੜਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਾਵ ਦਾ ਨਾਂ ਅਲੋਲਪੁਤਵਾ ਹੈ। ੦ ਮਾਰਦਵਮ - ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਣ ਦੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਵੈਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਭੀ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਕਠੋਰਤਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕੌਮਲਤਾ ਦਾ ਰਹਿਣਾ 'ਮਾਰਦਵ' ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਦਵਮ ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਦਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਹੀਰ - ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਲੋਕ ਮਰਯਾਦਾ ਦੋ ਵਿਹੁੰਧ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ, ਜੋ ਇੱਕ ਸੰਕੋਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਹੀਰ' ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਲੱਜਾ। ਲੱਜਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਅਚਾਪਲਮ - ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਚਪਲਤਾ ਦਾ ਅਰਥਾਤ ਉਤਾਵਲਾਪਨ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ 'ਅਚਾਪਲ' ਹੈ, ਚੰਚਲਤਾ ਚਪਲਤਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕੰਮ ਛੇਡੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਤਵਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਧੀਰਜ ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਸੁਚਾਰੂ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚਿੰਤਾ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚੰਚਲਤਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਾ ਚਿੰਤਾ, ਨਾ ਫਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਚੰਚਲਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆ : - ਇਸ ਜਗਤ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਸਾਰੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਹਨ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਜਗਤ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹਨ। ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਅਰਥ, ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਨਾ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਸਤਿ ਹੈ। ਜੋ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਚਰਜ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨ ਬਚਨ ਤੇ ਕਰਮ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਕਿਰਿਆ ਹੀ ਸਤਿ ਹੈ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਸਤਿ ਦਾ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਕਥਨ ਹੈ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਤਿਆਮ ਹੈ। ਕੋਧ ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਉੱਪਰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦਾ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਈ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਰਹਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ, ਤਾਂ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਇਹੋ ਅਕੋਧ ਹੈ। ਜੋ ਵਸਤੂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੱਚ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣਾ ਸੰਤੁਲਨ ਖੋ ਬੈਠਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਅਡੋਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਸੰਭਲਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਮਤੇਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਅਥਵਾ ਹਲੀਮੇਪਣ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਗੁੱਸੇ ਰਹਿਤ, ਨਿਰਮਲ, ਸ਼ੁੱਧ ਪ੍ਰਸੰਨ, ਉੱਜਵਲ ਸਾਫ਼ ਮਨੋਅਵਸਥਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੈ। ਉਝ, ਬਦਨਾਮੀ ਬਦਖੋਈ ਨਿੰਦਾ ਚੁਗਲੀ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਬੇਇੱਜਤੀ ਹੈ, ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਭੈੜੇ ਮੰਦੇ ਆਧਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਗਲਤ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਤਾਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਸਾਡੇ ਮਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਮਜ਼ੂਰ ਤੇ ਨੀਵੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਧਕ ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਨਿੰਦਾ ਚੁਗਲੀ ਦੀ ਭੈੜੀ ਆਦਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਧੈਸ਼ਨਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਦੂਜੇ ਮੰਦੀ ਭੈੜੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਲਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੇਖ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮਨ ਵਿਚ ਦਯਾ ਕਰੁਣਾ ਹਮਦਰਦੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਰਹਿਮ ਦਿਲੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਭੂਤੇਸ਼੍ਵਰ ਦੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ, ਦਾ ਬਿਆਲ ਲਿਆਉਣਾ, ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਹ ਜਾਇਦਾਦ ਤੁਹਾਡੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਭਿਆ ਹੈਂ ਅਤੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੇ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਤੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਚਾਪਲਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

○ ○ ○

16.03 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤੇਜ਼: ਕਸ਼ਮਾ ਧ੍ਰੂ-ਤਿ: ਸ਼ੌਚਮ, ਅ-ਦ੍ਰੋਹ: ਨ ਅਤਿ-ਮਾਨਿਤਾ। ਭਵ-ਅਨਿ ਸਮ-ਪਦਮ ਦੈਕੀਮ, ਅਭਿ-ਯਾਤਸਥ ਭਾਰਤ ॥

ਤੇਜ਼ ਕਸ਼ਮਾ ਧ੍ਰਿਤ ਸੌਚਮ, ਅਦ੍ਰੋਹਨ ਅਤਿ ਮਾਨਿਤਾ।

ਭਵ ਅਨਿ ਸਮਪਦਮ ਦੈਕੀਮ, ਅਭਿ ਯਾਤਸਥ ਭਾਰਤ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤੇਜ਼ : ਤੇਜ਼ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸ਼ਕਤੀ। ਕਸ਼ਮਾ : ਮੁਆਫ ਕਰਨਾ। ਧ੍ਰਿਤ : ਹਿੰਮਤ ਹੌਸਲਾ ਜੇਗਾ। ਸੌਚਮ : ਪਵਿੱਤਰਤਾ। ਅਦ੍ਰੋਹ : ਨਫਰਤ ਤੋਂ ਖਾਲੀ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਤਿਮਾਨਿਤਾ : ਬਹੁਤ ਹੰਕਾਰ ਨਾਲ। ਭਵਅੰਨਿਤ : ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸਮਪਦਮ : ਹਾਲਤ, ਅਵਸਥਾ,

ਦਸ਼ਾ, ਰਾਜ, ਕਥਨ। ਦੈਵੀਮ੍ : ਦੈਵੀ। ਅਭਿਜਾਤਸ੍ਯ : ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਭਾਰਤ : ਹੇ ਭਾਰਤ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਤੇਜ਼ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨਾ, ਧੀਰਜ ਰੱਖਣਾ (ਬਾਹਰੋਂ ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ) ਸੁੱਚਤਾ, ਵੈਰ ਭਾਵ ਦਾ ਅਭਾਵ, ਅਤਿਮਾਨਿਤਾ (ਹੰਕਾਰ) ਦਾ ਅਭਾਵ, ਇਹ ਕੁੱਝ ਲੱਛਣ ਹਨ, ਹੇ ਭਾਰਤ ਵੰਸ਼ੀ! ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਦੈਵੀ, ਸੰਪਤੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤੇਜ਼ = ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ, ਦੁਰਗੁਣ ਦੁਰਾਚਾਰਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ, ਸਦਗੁਣ ਸਦਾਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਏਥੇ ਤੇਜ਼ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉੱਜ ਕੋਣੀ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਭੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਕੋਧ ਰੂਪ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਹੈ। ੦ ਸਾਧਕਾਂ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਗੁਣ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਭੈਅ-ਭਾਵ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਸਾਧਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੂਜੇ ਲੋਕ ਦੁਰਾਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਿਜ਼ਿੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਹਿਚਕਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਸਦਭਾਵ ਪੂਰਵਕ ਸਦਾਚਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਹੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਤੇਜ਼ (ਪ੍ਰਭਾਵ) ਹੈ। ੦ ਕਸ਼ਮਾ - ਬਿਨਾ ਕਾਰਣ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇਣ ਦੀ ਸੌਨਰਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿ ਲੈਣਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇਣਾ - ਕਸ਼ਮਾ ਹੈ। ੦ ਕਸ਼ਮਾ ਤੇ ਅਕੋਧ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਸ਼ਮਾ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਨੇ ਅਪਰਾਧ ਕੀਤਾ ਹੈ - ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੋਂ ਇਹ ਦਿਸ਼ਟੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਕੋਧ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਲਨ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹਲਚਲ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਕਸ਼ਮਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਕੋਧ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਕਸ਼ਮਾ-ਸੀਲ ਕਹਿ ਦੇਣ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਕੋਧ ਰਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਕੋਧ ਰਹਿਣ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਇਹ ਕਸ਼ਮਾ-ਸੀਲ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੁਣ ਕਸ਼ਮਾ ਤੇ ਅਕੋਧ ਭਿੰਨ ਹਨ। ੦ ਕਸ਼ਮਾ ਮੰਗਣਾ, ਦੋ ਗੀਤੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੧. ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਉਪਕਾਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਦੰਡ ਅਸਾਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲੇ। ਇਸ ਭੈਅ ਤੋਂ ਕਸ਼ਮਾ ਮੰਗੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਕਸ਼ਮਾ ਵਿਚ ਸਵਾਰਥ ਭਾਵ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਇਹ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਕਸ਼ਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੨. ਅਸਾਥੋਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਅਪਰਾਧ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਹੁਣ ਏਥੋਂ ਅੱਗੇ ਉਮਰ ਭਰ ਅਜਿਹਾ ਅਪਰਾਧ ਫਿਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ - ਇਸ ਭਾਵ ਤੋਂ ਜੋ ਕਸ਼ਮਾ ਮੰਗੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਕਸ਼ਮਾ ਮੰਗਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮਾ ਤਾਂ ਹੀ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੁੱਖ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਨਾ ਰੱਖੋ ਤੇ ਆਪਣਾ ਉਪਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਬੁਗ ਨਾ ਚਾਹੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਕਸ਼ਮਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਤਿਹਿ - ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਨਾ ਘੱਗਰਾਉਣਾ, ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਨ ਪ੍ਰਤੀ (ਧੀਰਜ) ਹੈ (18.33) ਸਾਤਿਵੰਥ ਵਿਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਧੀਰਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸੀ ਵਿਰਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਧੀਰਜ ਘਟਦਾ ਤੇ ਵਧਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੌਚਮ੍ - ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸੌਚ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਸਾਧਕ ਬਾਹਯ ਸ਼ੁੱਧੀ ਦਾ ਵੀ ਬਿਆਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਰੀਰ ਦੀ ਅਪਵਿਤਰਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਲੈਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਮਿਟਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ੦ ਬਾਹਯ ਸ਼ੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰਕ, ਵਾਚਿਕ, ਕੋਟੀਬਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੁੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ੦ ਪ੍ਰਮਾਦ ਆਲਸ ਆਰਾਮ, ਤਲਬੀ, ਸਵਾਦ ਸੋਂਕੀਨੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਅਸ਼ੁੱਧੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸ਼ੁੱਧੀ ਹੈ। ੦ ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ, ਕੌੜਾ ਬੋਲਣਾ ਬਕਵਾਸ ਕਰਨਾ, ਨਿੰਦਾ ਕਰਨੀ, ਚੁਗਲੀ ਕਰਨਾ ਵਾਣੀ ਦੀ ਅਸ਼ੁੱਧੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਹੀ ਵਾਣੀ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ੦ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ, ਹਿੱਤ ਵਾਲਾ ਆਚਰਣ ਕਰਨਾ, ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਵਕ ਰਹਿਣਾ, ਮਿਲ ਕੇ ਚੱਲਣਾ, ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ, ਕਹਿਣਾ ਮੰਨਣਾ, ਪੱਖਪਾਤ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਬਚਣਾ, ਪਰਿਵਾਰਕ-ਸ਼ੁੱਧੀ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਯੁਕਤ ਸੱਤੋਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਮਾਈ ਕਰਨੀ। ਧਨ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਨਾ ਬਣਨਾ, ਧਨ ਦੀ ਸੁਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ, ਧਨ ਦੇਖ ਕੇ ਲਾਲਚੀ ਜਾਂ ਕੰਜੂਸ ਨਾ ਬਣਨਾ, ਧਨ ਦੇ ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਪੀੜਤਾਂ ਲੋੜ ਮੰਦਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਧਰਮ ਅਰਥ ਕਾਰਜ ਕਰਨੇ, ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੁੱਧੀ ਹੈ। ੦ ਅਦੋਹ :- ਬਿਨਾ ਕਾਰਣ ਅਨਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਭੀ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਅਦੋਹ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਈ ਅਨਿਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਨਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਦੇਵੇਸ਼ ਦੀ ਇੱਕ ਗੱਠ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦੇ ਹੀ ਮੈਂ ਬਦਲਾ ਲਵਾਂਗਾ। ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਨ ਅਤਿਮਾਨਿਤਾ - ਇੱਕ ਤਾਂ ਮਾਨਿਤਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ - ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਮਾਨ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਹ ਅਤਿਮਾਨਿਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਨਿਤਾ ਤੇ ਅਤਿਮਾਨਿਤਾ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਨ ਅਤਿਮਾਨਿਤਾ ਹੈ। ੦ ਸਾਖੂਲ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਾਨਿਤਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਾਂਸਾਰਿਕ ਜਾਂ ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਿਵੇਂ ਧਨ ਵਿਦਿਆ ਗੁਣ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗਤਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪਦ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸ਼ੇਸ਼ਠਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਵਰਗ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹਾਂ? ਮੇਰਾ ਕਿੰਨੇ ਲੋਕ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ? ਮੈਂ ਆਦਰ ਪਾਉਣ ਯੋਗ ਹਾਂ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਿਤਾ ਸਾਂਸਾਰਿਕ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਮੁਢਲੇ ਸਾਧਨ ਕਾਲ ਤੋਂ, ਜਦ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਵਿਆਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਜੇ ਲੋਕ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਸਾਧਕ ਮੰਨ ਕੇ ਵਰਣ ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਦੀ ਸੁਵਰਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਧੀਰਜ ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ - ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਝਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇਣੀ ਹੀ ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਮਾਨਿਤਾ ਹੈ। ੦ ਭਵਾਂਤਿ ਸਮੂਪਦਮ ਦੈਵੀਮ੍, ਅਭਿ ਜਾਤਸ੍ਯ ਭਾਰਤ :- ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਅਰਜਨ! ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ। ੦ ਕੁੱਝ ਲੱਛਣ ਪੂਰਣ ਜਨਮ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਧਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਸ਼ਾਰਥ ਤੋਂ ਅਪਾਰਜਿੱਤ ਹੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਭਾਵਾਰਥ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇਜ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੇਵਲ ਬੁਰਿਆਈ ਪਾਪ ਦੂਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਜੂਲਮ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਾਂ ਨੇਕੀ ਸਤਿ ਦਿਆ ਦੇ ਚੰਗਿਆਈ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਤੇਜ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ

ਊਚਿੱਤ ਹੈ। ਕਸ਼ਮਾ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨਾ, ਨਾਇਕ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਵਿਚ ਸਮੱਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਨਾਲ ਗਲਤ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਮੁਆਫ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ (ਗਲਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ) ਮਨ ਵਿਚ ਪਛੋਤਾਵਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਧੀਰਜ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਦੁਰਦਰਸ਼ਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਤਿਹ - ਦਾ ਅਰਥ ਹਿੰਮਤ ਹੋਂਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਵਿਵਹਾਰ ਹੈ, ਮਨੋ ਦਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਹੀਰਕ ਬਕਾਵਟ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਫੁਰਤੀਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਾਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੁਸਤੀ ਆਲਸ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋਚਮੁ ਦੇ ਅਰਥ ਸੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਸਵੱਡੱਤਾ ਅਤੇ ਪਵਿਤਰਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਸਫ਼ਾਈ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਲੀਨਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨ ਪਵਿਤਰ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਕ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਬਚਨ ਤੇ ਕਰਮ ਵੀ ਸੁਧੱਧ ਹੋਣਗੇ। ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ, ਨਫਰਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਧਦੀ ਰੰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਇਸ ਉਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਵਧ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਦੋਹਾ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਨਫਰਤ ਤੋਂ ਹੀਣਾ ਮਨ। ਦੂਜੇ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੁਹਰਤ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਪਸਿੱਧੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ, ਸਵੈ ਨੂੰ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇਣੀ, ਮਾਨ ਕਰਨਾ, ਅਭਿਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਵਹਾਰ ਗਲਤ ਹੈ। ਇਕੋ ਇਕ ਪਸਿੱਧੀ ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਭ ਨੂੰ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਨ ਹੰਕਾਰ ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਚੰਗਿਆਈਆਂ, ਨੇਕੀਆਂ ਤੇ ਗੁਣ ਉਪਰਲੇ ਤਿਨ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਹੋ ਦੈਵੀ-ਗੁਣ ਹੈ।

16.04 ਸ਼ਲੋਕ :

ਦਾਖਲ: ਦਰਪ: ਅਭਿ-ਮਾਨ: ਚ, ਕ੍ਰੋਧ: ਪਾਰਥਿਯਮ੍ ਏਕ ਚ / ਅ-ਜਾਨਮ੍ ਚ ਅਭਿ-ਯਾਤਸਥ, ਧਰਥ ਸਮ੍-ਪਦਮ੍ ਆਸੁਰੀਮ੍ //

ਦੰਭਰ ਦਰਪਹ ਅਭਿਮਾਨਹ ਚ, ਕ੍ਰੋਧਹ ਪਾਰੂਸ਼ਯਮ੍ ਏਵ ਚ।

ਅਗ੍ਰਯਾਨਮ੍ ਚ ਅਭਿਜਾਤਸਥ, ਪਾਰਥ ਸਮ੍ਪਦਮ੍ ਆਸੁਰੀਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਦੰਭਰ : ਦੰਭ ਧੋਖਾ। ਦਰਪਹ : ਗਰੂਰ, ਗਰਭ ਹੰਕਾਰ। ਅਭਿਮਾਨਹ : ਸਵੈ ਗੁਮਾਨ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਗ੍ਰਯਾਨਮ੍ : ਅਗਿਆਨਤਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਭਿਜਾਤਸਥ : ਜੋ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਾਰਥ : ਹੋ ਪਾਰਥ। ਸਮ੍ਪਦਮ੍ : ਅਵਸਥਾ। ਆਸੁਰੀਮ੍ : ਦਾਨਵੀ, ਰਾਖਸ਼ਸੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਪਾਂਘੰਡੀਪਣ, ਗਰੂਰ, ਹੰਕਾਰ, ਕ੍ਰੋਧ, ਕਰੋਖਤਾ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਭੀ ਇਹ ਲਕਸ਼, - ਹੋ ਪਾਰਥ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਦਾਨਵੀ ਅਥਵਾ ਰਾਖਸ਼ਸੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਦੰਭਰ = ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਪੂਜਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਨਾਂ “ਦੰਭ” ਹੈ। ਦੰਭ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ 1. ਸਦਗੁਣ ਸਦਾਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ - ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧਰਮਾਤਮਾ ਸਾਧਕ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਣਵਾਨ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ, ਦਿਖਾਵੇ ਵਾਲੀ ਬਨਾਵਟੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਨੀਆਂ। 2. ਦੁਰਗੁਣ ਦੁਰਾਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ - ਜਿਸ ਦਾ ਆਚਰਣ ਖਾਣ ਪਾਣ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਸੁਧੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਖਾਣ ਪਾਣ ਅਸੁਧੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਦੁਰਗੁਣੀ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਲਈ ਮਾਨ ਆਦਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬੁਝਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਆਚਰਣ ਖਾਣ ਪਾਣ ਕਰ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਦੰਭ ਹੈ। ੦ ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਪਾਣ ਸਰੀਰ ਧਨ ਸੰਪਤੀ ਆਦਰ ਮਹਿਮਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਨਤਾ ਦੇਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਵਿਚ ਦੰਭ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਦਰਪਹ = ਦਰਪਹ ਦੇ ਅਰਥ ਘੁੰਮੰਡ ਹੈ। ਧਨ ਜਾਇਦਾਦ ਮਕਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਮਮਤਾ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਵੱਡਾਪਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ “ਦਰਪਹ” ਹੈ - ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਐਨਾ ਧਨ, ਐਨੀਆਂ ਕਾਰਾਂ, ਐਨੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ, ਐਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਐਡੀ ਵੱਡੀ ਸੋਭਾ, ਆਦਿ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਦਰਪਹ ਹੈ। ੦ ਅਭਿਮਾਨ - ਅੰਹਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ, ਅਰਥਾਤ ਸਥੂਲ ਸੂਖਮ ਤੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਵੱਡਪਣ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਭਿਮਾਨ ਹੈ। ੦ ਕ੍ਰੋਧ = ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਅਨਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਰਣ ਵਿਚ ਜੋ ਜਲਣਾਤਮਕ ਵਿਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕ੍ਰੋਧ ਹੈ। ੦ ਪਾਰੂਸ਼ਯਮ੍ - ਕਠੋਰਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਪਾਰੂਸ਼ਯ ਹੈ। ਇਹ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਤੋਂ, ਆਕੜ ਕੇ ਚੱਲਣਾ, ਟੇਡੇ ਚੱਲਣਾ, ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਟੇਡਾ ਦੇਖਣਾ, ਕਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਦੇਖਣਾ, ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਦੇਖਣਾ ੦ ਵਾਣੀ ਤੋਂ ਕੌੜੇ, ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਣਾ ੦ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਦੁੱਖ ਮੁਸੀਬਤ ਸਮੇਂ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਕਰਨੀ। ੦ ਅਗ੍ਰਯਾਨਮ੍ - ਏਥੇ ਅਗਿਆਨ ਨਾਂ ਅਵਿਵੇਕ ਦਾ ਹੈ। ਅਵਿਵੇਕੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਤ੍ਰ ਅਸਤ੍ਰ ਸਾਰੇ ਅਸਾਰ, ਕਰਤੁੱਵ ਅਕਰਤੁੱਵ ਆਦਿ ਦਾ ਬੋਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵੱਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਵਸਤਾਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤਤਕਾਲਿਕ ਸੰਯੋਗ ਆਸੁਰੀਮ੍ ਜਨਜ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਸੁੱਖ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ੦ ਅਭਿਜਾਤਸਥ - ਪਾਰਥ ਸਮ੍-ਪਦਮ੍ ਆਸੁਰੀਮ੍ = ਹੋ ਪਾਰਥ! ਇਹ ਸਾਰੇ ਆਸੁਰੀ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਅਸੁਰ ਸ਼ਬਦ - ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਭੋਗਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਭੂਪਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਚੰਗੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਨਾ, ਆਤਮ ਸ਼ਲਾਘਾ ਲਈ ਚੰਗੇ ਬਸਤਰ ਪਾ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਅਖਵਾਉਣਾ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਸਮਝਣਾ - ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਸਮਝ ਕੇ, ਜਾਂ ਬਹੁਤੇ ਪੈਸਿਆਂ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਉੱਚੀ ਕੁਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੱਡਾ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਸਵੈ ਹੰਕਾਰ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਕੁੱਤਾ ਓਪਰੇ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਇਈਆਂ ਲੈ ਲੈ ਕੇ ਭੌਕਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾਨਵੀ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਗੁਸੈ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਤਕਤਾ, ਇਕ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ, ਗਰੀਬ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗਲਤ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਮਝਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ “ਚੌਲਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਕੇਕ ਆਪਣੀ ਬਾਹਰਲੀ ਦਿਖ, ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਆਟੇ ਤੋਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਵਸਤੂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਦਿੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਬਨਾਵਟ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੈਵੀ ਤੋਂ ਦਾਨਵ ਪ੍ਰਕਿੱਤੀ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

16.05 ਸ਼ਲੋਕ :

ਦੈਵੀ ਸਮ੍-ਪਦ ਕਿ-ਮੋਕਸਾਧ, ਨਿ-ਬਨਥਾਧ ਆਸੁਰੀ ਮ(ਨ)ਤਾ।

ਮਾ ਸ਼ੁਚ: ਸਮ-ਪਦਮ੍ ਦੈਕੀਮ, ਅਭਿ-(ਜਨ) ਜਾ-ਤ: ਅ(ਸ) ਸਿ ਧਾਣਡਵ ||
ਦੈਵੀ ਸਮਪਦ ਵਿਮੋਕਸ਼ਾਯ, ਨਿਬੰਧਾਯ ਆਸੂਰੀਮ (ਨ) ਤਾ।
ਮਾ ਸੁਚਹ ਸਮ ਪਦਮ ਦੈਵੀਮ, ਅਭਿ (ਜਨ) ਅਜਾਤਹ ਅ (ਸ) ਸਿ ਪਾਂਡਵ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਦੈਵੀ : ਰੱਬੀ। ਸਮਪਦ : ਅਵਸੱਸਥਾ। ਵਿਮੋਕਸ਼ਾਯ : ਮੋਕਸ/ਆਜਾਦੀ ਲਈ। ਨਿਬੰਧਾਯ : ਗੁਲਾਮੀ ਲਈ, ਬੰਧਨ ਵਾਸਤੇ। ਆਸੂਰੀ : ਦੈਤਾਂ/ਦਾਨਵ ਵਾਲੀ। ਮਤਾ : ਗੰਭੀਰ ਦੀਰਘ/ਵਿਚਾਰ/ਅਤਿਅੰਤ। ਮਾ : ਨਹੀਂ। ਸੁਚਹ : ਦੁੱਖ ਦੇਣਾ। ਸਮਪਦਮ : ਅਵਸੱਸਥਾ/ਰਾਜ। ਦੈਵੀਮ੍ : ਦੈਵੀ। ਅਭਿ (ਜਨ) ਅਜਾਤਹ : ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਅਸੀਂ : ਤੁਹਾਡਾ ਹੈ। ਪਾਂਡਵ : ਹੋ ਪਾਂਡਵ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਮੁਕਤੀ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਦਾਨਵੀ ਸੰਪਤੀ ਬੰਧਨ ਲਈ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਹੋ ਪਾਂਡਵ! ਸ਼ੋਕ ਮੱਤ ਕਰ। ਤੂੰ ਤਾਂ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਏਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਦੈਵੀ ਸਮਪਦ ਵਿਮੋਕਸ਼ਾਯ - ਮੈਂ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਹੀ ਚੱਲਣਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹੇ ਤੀਬਰ ਭਾਵ ਉਨੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ। ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਧਕ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਦਗੁਣ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਗੁਣ, ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਣ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਰੁਚੀ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ, ਜਿੰਨਾ ਇਗਾਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋਵੇਗਾ। ੦ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਹੈ। ੦ ਨਿਬੰਧਾਯ ਆਸੂਰੀਮਤਾ = ਜੋ ਜਨਮ ਮਰਨ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੀ ਆਸੂਰੀ ਸੰਪਤੀ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਮਨੁਖ ਦੀ ਅਹੰਤਾ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤਦ ਤੱਕ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਗੁਣ ਧਾਰਣ ਕਰਨ 'ਤੇ ਵੀ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ - ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ - ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਜਦ ਤੱਕ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਬਣਿਆ ਰਹੇ, ਮੈਨੂੰ ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਮਿਲਦਾ ਰਹੇ' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਹੰਤਾ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣਗੇ, ਤਦ ਤੱਕ ਉੱਪਰ ਤੋਂ ਭਰੇ ਹੋਏ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਗੁਣ, ਮੁਕਤੀਦਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁਭ ਫਲ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਉੱਚੇ ਲੋਕ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਪਰ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ। ੦ ਸਕਾਮ-ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਅਹੰਤਾ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜੋ ਸੰਸਕਾਰ ਪਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਸਕਾਮ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਅਣਿਮਾ ਗਰਿਮਾ ਆਦਿ ਸਿੱਧੀਆਂ ਆਉਣਗੀਆਂ। ਉਸ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਭੀ ਆਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਆਦਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ, ਉਹ ਉਥੇ ਦੇ ਉੱਚੇ ਉੱਚੇ ਭੋਗ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ (8.16) ੦ ਜਾਂ ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਲੋਕ ਤੱਕ ਵੀ ਚਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਰਹੇਗਾ। ੦ ਮਾਸੂਰਚ ਸਮ-ਪਦਮ ਦੈਵੀਮ੍ ਅਭਿ (ਜਨ) ਜਾਤਹ ਅ (ਸ) ਸਿ ਪਾਂਡਵ = ਕੇਵਲ ਅਵਿਨਾਸੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਹੀ ਦੈਵੀ-ਸੰਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਨਾਸੀ - ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭੋਗ ਤੇ ਸੰਗਹਿ ਨੂੰ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵੀ ਆਸੂਰੀ ਸੰਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੰਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਇਹ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਲੋਕ ਤੱਕ ਵੀ ਚਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਏਥੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਭਈਆ ਅਰਜਨ! ਤੂੰ ਦੈਵੀ-ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁਕਿਆ ਏਂ। ਸ਼ੋਕ ਸੰਦੇਹ ਮੱਤ ਕਰ!' ਦੈਵੀ-ਸੰਪਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਸਾਧਕ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਰਮ-ਯੋਗ, ਗਿਆਨ-ਯੋਗ, ਭਗਤੀ-ਯੋਗ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਰਤਵੱਚ ਪਾਲਣ ਦੇ - ਕਰਮ-ਯੋਗ ਤੋਂ, ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਅੱਗ ਤੋਂ ਗਿਆਨ-ਯੋਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਪ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (4.23-37) ਪਰ ਭਗਤੀ-ਯੋਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਪ ਭਗਵਾਨ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ (18.66) ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। (12.07) ੦ ਮਾਸੂਰਚ = ਤੀਜੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ 'ਭਾਰਤ' ਚੌਥੇ ਵਿਚ ਪਾਰਥ! ਤੇ ਇਸ ਪੰਜਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ 'ਪਾਂਡਵ' ਸੰਬੰਧਨੀ ਪਦ ਆਏ ਹਨ। ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਹੈ। 'ਹੇ ਭਾਰਤ! ਤੇਰਾ ਵੰਸ਼ ਵੱਡਾ ਉਚੇਰਾ ਹੈ। ਪਾਰਥ! ਤੂੰ ਉਸ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਏਂ ਜੋ ਵੈਰ ਭਾਵ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। (ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ) ਅਤੇ 'ਪਾਂਡਵ! ਤੂੰ ਵੱਡ ਧਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਪਿਤਾ ਪਾਂਡਵ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੋ!' ੦ ਮਾ ਸ਼ੁਚਹ! ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਇਹ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਏਥੇ ਹੀ, ਦੂਜਾ ਅਠਾਰਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਛਿਆਤਵੰਚ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਸਾਧਨ ਤੇ ਸਿੱਧੀ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਤੈਨੂੰ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਤੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ, ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਅਰਜਨ ਵਿਚ ਹਨ। ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਵਾਲਾ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਸਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਸੂਰ - ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਲੋਭ ਮੋਹ ਹੰਕਾਰ ਦੰਭ ਦਵੇਸ਼ ਜਿਨ੍ਹੇ ਦੁਰਗੁਣ ਦੁਰਾਚਾਰ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸੰਗ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ੦ ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਤਿ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਾਣ ਪੇਸ਼ਣ ਪਰਾਯਣ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਅਸੂਰ ਸ਼ਬਦ ਹੈ 'ਮੈਂ ਸੁਖ ਪੁਰਵਕ ਜਿਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਾਂ' ਇਹ ਇੱਛਾ ਆਸੂਰੀ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਬਾਸ ਲੱਛਣ ਹੈ। ੦ ਦੈਵੀ ਤੇ ਆਸੂਰੀ - ਸੰਪਤੀ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (16.06) ੦ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੰਪਤੀਆਂ ਨਾ ਹੋਣ ੦ ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ, ਤੱਤਵਗ੍ਯ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਤੁਂ ਆਸੂਰੀ ਸੰਪਤੀ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੈਵੀ ਸੰਮਤੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਕਰਦੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵ 'ਦੇਵ' ਅਰਥਾਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਪਤੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਲੈ ਲਵੇ, ਉਹ ਨਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਦੁਸ਼ਟ, ਨਿਰਦਈ, ਅਸਤਵਾਦੀ ਦੁਰਗੁਣ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਅਸਤ ਦੇ ਨਾਲ ਸਤਮ, ਬੁਰਿਆਈ ਦੇ ਨਾਲ ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਦੁਰਗੁਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸਦਗੁਣ ਉਸ ਵਿਚ ਘੱਟ ਵੱਧ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਗੁਣ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਛੱਡ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ੦ ਆਸੂਰੀ ਸੰਪਤੀ ਅਗਨਤੁਕ ਹੈ - ਜਿਸ ਤੋਂ ਦੁਰਗੁਣ ਦੁਰਾਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ, ਅਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਆਸੂਰਾਵਿਕ ਹੈ। ੦ ਸਦਗੁਣ ਸਦਾਚਾਰ ਤੁਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹੀ ਹਨ ਪਰ ਦੁਰਗੁਣ ਦੁਰਾਚਾਰ ਨਾਲ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁਖ ਸ਼ੁਭ ਜਾਂ ਅਸ਼ੁਭ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਅਹੰਕ ਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕ ਅੰਦਰੋਂ ਇਹ ਅਹੰਮ ਭਾਵ ਕ੍ਰਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜੋ ਬਿਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਆਤਮਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜੋ ਦੈਵੀ-ਗੁਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਜਾਂ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਾਨਵੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਅਤ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਿਸ ਅਵਸੱਸਥਾ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਉੱਪਰ ਸ਼ੱਕ ਕਰੇ। ਪ੍ਰਭੂ ਜੀਵਨਤਾ

ਦੇ ਭੂਤ ਭਵਿੱਖ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ, ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਉੱਚੀ ਦੈਵੀ ਕੁਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗੀ।

* * *

16.06 ਸ਼ਲੋਕ :

ਦ੍ਰਾਮ੍ਬੂ-ਭੂ-ਤ-ਸਗੋਂ ਲੋਕੇ ਅਸਿਮਨ੍, ਦੈਵਹ ਆਸੁਰਹ ਏਵ ਚ।

ਦੈਵਹ ਭੂਤਸਰਗੋਂ ਲੋਕੇ ਅਸਿਮਨ੍, ਦੈਵਹ ਆਸੁਰਹ ਏਵ ਚ।

ਦੈਵਹ ਵਿਸੂਤਰ ਸ਼ਹ ਪ੍ਰਉਕਤਹ, ਆਸੁਰਮ੍ ਪਾਰਥ ਮੇ ਸ਼ਰਣ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਦਵੋ : ਦੋ। ਭੂਤ ਸਰਗੋਂ : ਜੀਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ। ਲੋਕੇ : ਸੰਸਾਰ। ਅਸਿਮਨ੍ : ਇਸ ਵਿਚ। ਦੈਵਹ : ਦੈਵੀ। ਆਸੁਰਹ : ਦਾਨਵਾਂ। ਏਵ : ਵੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਦੈਵਹ : ਦੈਵੀ। ਵਿਸੂਤਰਸ਼ਹ : ਲੰਬਾਈ ਪੱਖਾਂ। ਪ੍ਰਉਕਤਹ : ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਸੁਰਮ੍ : ਦਾਨਵੀਪਣ। ਪਾਰਥ : ਹੋ ਪਾਰਥ। ਮੇ : ਮੇਰੀ। ਸ਼ਰਣ੍ : ਸ਼ਰਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ‘ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ, ਦੈਵੀ ਅਤੇ ਦਾਨਵੀ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੈਵੀ ਤਾਂ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਕ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ ਹੁਣ ਹੋ ਪਾਰਥ! ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਦਾਨਵੀ-ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸੁਣਾ।’

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਦਵੋ ਭੂਤ ਸਰਗੋਂ ਲੋਕੇ ਅਸਿਮਨ੍ - ਦੈਵਹ ਆਸੁਰਹ ਏਵ ਚ - ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਸਮੁਦਾਏ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ ੦ ਦੇਵ ਤੇ ਆਸੁਰ - ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ। (10.39) (18.40) ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੰਸ਼ ਚੇਤਨ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਅੰਸ਼ ਜੜ੍ਹ ਹੈ। ੦ ਉਹ ਚੇਤਨ ਅੰਸ਼ ਜਦ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਜੜ੍ਹ ਅੰਸ਼ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਆਸੁਰੀ - ਸੰਪਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਜੜ੍ਹ ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਦੈਵੀ-ਸੰਪਤੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਦੇਵਹ - ਨਾਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੈ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸਦਗੁਣ ਸਦਾਚਾਰ ਆਦਿ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੈਵੀ ਸੰਪਦਾ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਭਗਵਾਨ ਨਿਤਯ ਹੈ - ਉਸ ਦੀ ਸਾਧਨ ਸੰਪਤੀ ਵੀ ਨਿਤਯ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਅਵੇਖਯ ਅਰਥਾਤ ਅਵਿਨਾਸੀ ਕਿਹਾ ਹੈ (4.01) ੦ ਦਵੋ ਭੂਤ ਸਰਗੋਂ - ਪਦ ਵਿਚ ਭੂਤ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ, ਦੇਵਤਾ, ਅਸੁਰ, ਰਾਖਸ਼, ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਪਿਸ਼ਾਚ, ਪਸੂ, ਪੰਛੀ, ਕੀਝਾ, ਪਤੰਗਾ, ਬਿਰਛ, ਵੇਲ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਪ੍ਰਾਣੀ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਸੁਰ-ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਸ਼ਕਤੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਸੁਰ-ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਤੋਂ ਆਸੁਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਜਾਲਮ ਤੇ ਕਰੂਰ ਕਸਾਈ ਚੋਰ ਡਾਕੂ ਲੁਟੇਰੇ ਅਤੇ ਕਾਤਲ ਵਿਚ ਦਿਆ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵ ਮਾਤੁਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਸੁਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਖਟਕਦੀ ਹੈ, ਭੈੜੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ੦ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਭਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਆਸੁਰੀ ਸੁਭਾਅ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ, ਸੁਖ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਸਾਧਕ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ। ਦੇਵ ਤੇ ਆਸੁਰ ਸੁਭਾਅ ਤਾਂ ਨੀਚ ਤੋਂ ਨੀਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਰਧਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਕੋਈ ਜੀਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਸਰੀਰ ਨਾ ਅਹੰਤਾ ਮਮਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਦੁਰਭਾਵ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਦੁਰਭਾਵ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਦਾ ਬੀਜ ਕਦੇ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਸੜ੍ਹ ਹੈ, ਤੇ ਸੜ੍ਹ ਦਾ ਕਦੇ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ (2.16)। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕੁਸੰਗ ਵਿਚ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨਿਤਯ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ (2.16) ੦ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਤੇ ਦੁਰਭਾਵ ਦੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਮੁੱਖਤਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਦਾਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੁਰਭਾਵ ਦੀ ਮੁੱਖਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦੁਰਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੰਸਾਰਕ ਭੋਗ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਮੁੱਖਤਾ ਹੈ ਤੇ ਦੁਰਭਾਵ ਦੀ ਮੁੱਖਤਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਮਿਟਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ੦ ਲੋਕੇ ਅਸਿਮਨ੍ - ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਮੰਡਲ ਚੌਂ ਭਾਰਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਦੇਵਤਾਂ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੈਵੀ-ਸੰਪਤੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ੦ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਨਾਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਭੂਤ ਸਰਗੋਂ ਪਦ ਇਸੇ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਦੈਵਹ ਵਿਸੂਤਰ ਸ਼ਹ ਪ੍ਰਉਕਤਹ, ਆਸੁਰਮ੍ ਪਾਰਥ ਮੇ ਸ਼ਰਣ੍ - ਭਗਵਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਵਰਨਣ ਵਿਚ ਨੌਂ, ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਗਿਆਰਾਂ ਤੇ ਤੀਜੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਛੇ, ਵਾਰ, ਕੁਲ ਛੱਬੀ ਲੱਛਣ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੁਣ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ, ‘ਆਸੁਰੀ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ’ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਸੁਣ। ਅਰਥਾਤ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਾਣ ਪੋਸ਼ਣ ਪਰਾਇਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਕਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਤੇ ਗਤੀਹੀਣ ਸਾਰੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਚਰਿਤੱਗਮੁਖ ਜੀਵ ਅਣਗਿਣਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਨ। ੧. ਦੈਵੀ ੨. ਦਾਨਵੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜੀਵ ਸੁਖਦਾਇਕ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜੀਵ ਦੁੱਖਦਾਇਕ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ, ਦੂਜੇ ਸਥਿਲ ਢਿੱਲੇ ਹਨ। ਦੈਵੀ ਜੀਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦਾਨਵੀ ਜੀਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਜੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਨਾਂਹ ਵਾਚਕ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਨੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਗੜੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ - ਤਾਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੈੜੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕੁਝ ਉਪਰਾਲੇ ਸੁਝਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

* * *

16.07 ਸ਼ਲੋਕ :

ਪ੍ਰ-ਵ੃ਤਿਸ੍ ਚ ਨਿ-ਵ੃ਤਿਸ੍ ਚ, ਜਨਾ: ਨ ਵਿਦੁ: ਆਸੁਰਾ: / ਨ ਸ਼ੈਵਸ੍ ਨ ਅਧਿ ਚ ਆ-ਚਾਰ: / ਨ ਸਤਯਸ੍ ਤੇ਷ੁ ਵਿਦੁ-ਧ-ਤੇ /

ਪ੍ਰਵਿਤਿਸ੍ ਚ ਨਿਵਿਤਿਸ੍ ਚ, ਜਨਾਰ ਨ ਵਿਦੁਹ ਆਸੁਰਾ /

ਨ ਸੋਚਮ੍ ਨ ਅਪਿ ਚ ਆਚਾਰਹ, ਨ ਸਤਯਮ੍ ਤੇਸ਼ ਵਿਦਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪ੍ਰਵਿਤਿਮ੍ : ਕਿਰਿਆ ਕਾਰਜ। ਚ : ਅਤੇ। ਨਿਵਤਿਮ੍ ਚ : ਕਿਰਿਆਹੀਣ। ਜਨਾਹ : ਲੋਕ ਵਿਅਕਤੀ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਵਿਦ੍ਰਹ : ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਆਸੁਰਾਹ : ਦੈਂਤਤਵ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਸੋਚਮ੍ : ਪਵਿੱਤਰਤਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਆਚਾਰਹ : ਠੀਕ, ਵਿਵਹਾਰ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਸਤਯਮ੍ : ਸੱਚਾਈ। ਤੇਸ਼ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ। ਵਿਦਯਤੇ : ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਦਾਨਵੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕ, ਸਤਿਕਰਮ ਅਥਵਾ ਧਰਮ ਅਤੇ ਅਸਤਿਕਰਮ ਜਾਂ ਅਧਰਮ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਸੱਚਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਸਦਾਚਾਰ, ਨਾ ਸਤਿ ਵਿਵਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪ੍ਰਵਿਤਿਮ੍ ਚ ਨਿਵਤਿਮ੍ ਚ = ਅੱਜ ਕੱਲ ਦੇ ਉਲੱਝਣਾਂ ਭਰੇ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਖਾਣ ਪੀਣ, ਸਿਖਿਆ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ - ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਤੀ ਤੇ ਨਿਵਤੀ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਕਿਹੜੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਤਰਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਤੇ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਪ੍ਰਵਿਤੀ ਨਿਵਤੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਆਸੁਰੀ ਸੰਪਦਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਣ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਤੀ ਤੇ ਨਿਖਿੱਧ ਕੰਮ ਤੋਂ ਨਿਵਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪ੍ਰਵਿਤੀ ਤੇ ਨਿਵਤੀ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਨ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਸੁਰੀ ਸੰਪਤੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਨਿਵਤੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਵਿਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਉੱਪਰ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਵਿਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਤੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਥਵਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੰਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੱਬਲਾਂ 'ਤੇ ਤੀਰੀਗਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਨਾਲ ਵੀ ਵਿਵੇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਗਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਵਿਵੇਕ-ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਸੂਆਂ ਪੰਛੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਪਸੂਆਂ-ਪੰਛੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਵੇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਵਲ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਤੱਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਇਹ ਆਤਮ ਤੇ ਅਨਾਤਮ ਜਗਤ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ੦ ਜਨਾ - ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇਹ ਪਦ ਹੈ, ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਸੁਰੀ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਪਸੂ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਬਲਕਿ ਆਸੁਰਾਨ ਤੇ ਨਰਾਧਮਾਨ ? ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪਸੂ ਆਦਿ ਐਨੇ ਪਾਪੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਪਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਸੁਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਾਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਪ ਪ੍ਰਵਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਅਪਵਿਤਰਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੧੬.੨੨ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਨਰਹ ਪਦ ਹੈ, ਜੋ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਲੇਭ ਆਦਿ ਰੂਪ, ਨਰਕ ਦੇ ਦੁਆਰ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਆਚਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਅਖਵਾਉਣਾ ਯੋਗ ਹੈ। ੫.੨੩ਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਵੀ ਨਰਹ ਪਦ ਵਿਚ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ੦ ਨਾ ਸੋਚਮ੍ ਨ ਅਪਿ ਚ ਆਚਾਰਹ - ਨ ਸਤਯਮ੍ ਤੇਸ਼ ਵਿਦਯਤੇ - ਪ੍ਰਵਿਤੀ ਤੇ ਨਿਵਤੀ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਸੁਰ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਦ੍ਧੀ ਤੇ ਆਸੁਧੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਰਤਾਓ ਦਾ ਵੀ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਰਥਾਤ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ, ਵੱਡਿਆਂ ਵੱਡੇਰਿਆਂ ਬੁੱਢਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਤਕਾਰ ਤੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਾਲੀਨਤਾ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਨਾ ਸਤ੍ ਨਾ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਨਾ ਦਯਾ, ਨਾ ਵਿਵਹਾਰ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਗੁਣ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਆਰਾਮ ਕਰਨਾ, ਪਦਾਰਥ ਭੋਗ ਸੰਗ੍ਰਹੀ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਅਨੀਂਆਂ ਪ੍ਰਭਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਸੁਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੁੱਚ ਆਚਾਰ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਤਾਰੀਫ ਦੇ ਯੋਗ ਉਹ ਕਾਰਜ ਹਨ, ਜੋ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਧਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਹੀ ਵਰਜਿਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਦਮੀ ਭਿਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਅਧਰਮ ਸਮਝ ਕੇ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਚੰਗਿਆਈ ਹੈ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਜਾਨਵਰ ਵੀ ਸਾਰੇ ਮਿਲਾ ਕੇ ਧਰਮ ਤੇ ਅਧਰਮ ਤੋਂ ਅਗਿਆਨੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾਨਵ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਵੇਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਪਵਿੱਤਰ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਆਦਤਾਂ ਤੇ ਕਾਰਜ ਕੁਝ ਵੀ ਹਨ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਪਰ ਜੋ ਕੁਝ ਉਹ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ, ਸੱਚ ਤੋਂ ਦੂਰ ਬਿਗੜੇ, ਸੈਤਾਨੀ ਰਾਖਸ਼ਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਪਰਦੂਸ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਐਨਾ ਭੈੜਾ ਸਲੂਕ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਵੀ ਉਹ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਉਲ੍ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

○ ○ ○

16.08 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅ-ਸਤਯਮ੍ ਅ-ਪ੍ਰਤਿ-ਸਥਮ੍ ਤੇ, ਜਗਤ ਆਹੁ: ਅਨ੍-ਈਸ਼ਵਰਮ੍ / ਅ-ਪਾਰਸਥ-ਸਮ੍-ਭੂਤਮ੍, ਕਿਮ੍ ਅਨ੍ਯਤ ਕਾਮ-ਹੈਤੁਕਮ੍॥

ਅਸਤਯਮ੍ ਅਪਤਿ ਸਥਮ੍ ਤੇ, ਜਗਤ ਆਹੁਹ ਅਨ੍ ਈਸ਼ਵਰਮ੍।

ਅਪਰਸੁਪਰ ਸਮ੍ ਭੂਤਮ੍, ਕਿਮ੍ ਅਨ੍ਯਤ ਕਾਮ ਹੈਤੁਕਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਸਤਯਮ੍ : ਸਤਿ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਅਪਤਿਸਥਮ੍ : ਬਿਨਾਂ ਉੱਚੀਆਂ ਸੁੱਚੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ। ਜਗਤ : ਸੰਸਾਰ। ਆਹੁਹ : ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਨ੍ ਈਸ਼ਵਰਮ੍ : ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਅਪਰਸੁਪਰ ਸਮ੍ ਭੂਤਮ੍ : ਆਪਸੀ ਮੌਲ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਾ। ਕਿਮ੍ : ਕੀ। ਅਨ੍ਯਤ : ਹੋਰ। ਕਾਮ ਹੈਤੁਕਮ੍ : ਇਸਦੇ ਕਾਰਨ ਲਈ ਹਵਸ ਨਾਲ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਹ (ਆਸੁਰੀ) ਦਾਨਵੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਾਲੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਜੱਗ ਝੂਠਾ ਹੈ, ਆਧਾਰ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਾਮ-ਹੋਤੁ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਸਤਯਮ੍ ਅਪਤਿ ਸਥਮ੍ ਤੇ - ਅਸੁਰ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਜਗਤ ਅਸਤ੍ਰ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਸਤ੍ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹੇ ਵੀ ਯਗ ਦਾਨ ਤਪ ਧਿਆਨ ਤੀਰਥ ਵਰਤ ਆਦਿ ਹਨ ਜਾਂ ਸ਼ੁੱਭ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਕਰਮ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਤ੍ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਇਹ ਸਭ ਬਹਿਕਾਵਾ ਹੈ। ੦ ਅਪਰਸੁਪਰ ਸਮ੍ ਭੂਤਮ੍, ਕਿਮ੍ ਅਨ੍ਯਤ ਕਾਮ - ਹੈਤੁਕਮ੍ - ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਮ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹੋਤੂ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ

है ? ईम्प्रवर आदि नुं इस विच कारण मन्णा ढकेंसला है, केवल दुनीआं नुं बहिकाउणा है। ० संसार विच आसितक पुरसां दी यरम ईम्प्रवर प्लैक (पुरन जनम) आदि विच म्रपा हुंदी है, पर उह आसुर मनुख यरम ईम्प्रवर आदि विच म्रपा नहीं रखदे। उह अजिहा मन्दे हन कि इस संसार विच यरम अपरम पुंन पाप आदि दी कोई प्रतिस्थाना मरयादा नहीं है। इस जगत नुं उह बिना मालक दा मन्दे हन। अरघात इस जगत नुं रचण वाला इस उंपर सामन करन वाला, ऐसे कीते होए पां पुंनां दा फल बुगाउण वाला कोई ईम्प्रवर नहीं है। ० अनीम्प्रवर पद दा अरब है कि आसुरी संपत्ती वाले ईम्प्रवर नुं नहीं मन्दे। भाव इस निआइ दे अनुसार इह सिंप हुंदा है कि ईम्प्रवर दी सेंडा तां है, पर उह इस नुं सवीकार नहीं करदे। इस लषी उह अपार चिंता विच घिरे रहिदे हन (16.11) जद कि दैवी संपत्ती वाले जो ईम्प्रवर उंपर पँका भरोसा करदे हन - हमेसा निस्त्रिंत ते निरडै रहिदे हन। ० परलेक - मरन पिछें जो जनम हुंदा है। उह चाहे मितु लेक विच होवे, जां किसे होर लेक विच, चाहे मनुख, पशु पढ़ी आदि किसे योनी विस्त्र विच होवे - उह सब प्लैक है।

विअधिका :- सति, यरम ते पृथु उस असलीअउ दे भिन भिन नां हन, जिहजे इस काइनात उंपर हबुमत करदे हन। गिआउता, भरोसा करन वाले चरिंतरवान अउ सिधांतकार उह लेक हन, जिहजे पृथु दे बलाए नियमं/कानुनां दे अनुसार जिउदे हन। नासतक, दुराचारी ते नासतकता संबंधी बोलण वाले अनीम्प्रवरवादी (जो ईम्प्रवर विच भरोसा नहीं करदे) ते विनाम्प्रवादी (हर किसम दे यारमिक जां सदाचारक सिधांत दी निखेयी करन वाले) उह हन, जो पृथु आदरसां दी अवहेलणा करदे हन। जो कूँज वी है, उह रवस दा नतीजा है, ऐसे लषी इसदा रवसी विधीआं नाल आनंद लिआ जांदा है। इहो इस किसम दे लेकां दा विस्त्रवास है। स्री राम क्रिष्ण दे स्थदां विच “दुनीआदार लेक उह हन जो आसानी नाल उस मारग ते परिचाल लषे जांदे हन। जिस विधी नाल उह यारमिक मामलिआं दा विरोप करदे हन। उह पृथु दा नां लैण, पृथु दे भजन गाउण दा विरोप करदे हन। ना ही पृथु उसितिह नुं फिआन नाल मुठन दी हामी भरदे हन। दुजिआं नुं यरम मारग ते चलण लषी रेकदे हन। यारमिक अदारिआं दी उह विरोपता करदे हन। उह पर्विंतर यारमिक विअकडीआं दी विरोपता करदे हन ते यारमिक हुकमां दी उलंधणा करदे हन जिहजे विअकडी दुनीआंदारी विच डूबे हुंदे हन, उनुं दा इहो ही विवहार हुंदा है।”

○ ○ ○

16.09 स्लेक :

एताम् दृष्टिम् अव-स्त्रय, नश्-त-आत्मानः अल्प-बुद्ध्य / प्र-भवन्ति उग्र-कर्मणः, क्षयाय जगतः अ-हिताः //

ऐताम् दृष्टिम् अवस्त्रभूम्, नस्त्र आत्मानह अल्प बृप्यजह।

पृथ्वैर्ति उग्र् क्रमणह कम्प्याय जगतह अहिताह॥

० स्लेक अरब :- ऐताम् : इह। दृष्टिम् : नजारा। अवस्त्रभूम् : पिआन दिंदे होए। नस्त्र आत्मानह : जो आत्मा बरबाद होवे। अल्प बृप्यजह : बोडी बृप्यी। पृथ्वैर्ति : अर्गे आउणा। उग्र् क्रमणह : बहुत तेज तरार कारनामे। कम्प्याय : उबाही लषी। जगतह : इस संसार दी। अहिताह : दुस्मरनी।

० स्लेकारब :- इस दृष्टिदी दा सहारा लै के, नस्त्र मुडाअ अउ अल्प बृप्यी नाल करुर कंम करन वाले अहिँत मनुख संसार दे विनाम्प दे लषी उत्पन हुंदे हन।

पद-अरब-विस्थार :- ऐताम् दृष्टिम् अवस्त्रभूम् = ना कोई करत्व अकरत्व है, ना कोई स्त्रेच आचार सदाचार है। ना कीते होए करमां दा दंड वियान है। अजिही नासतिक दृष्टिदी लै के उह चलदे हन। ० नस्त्र - त - आत्मानह - आत्मा कोई सेतन तंत्व है - आत्मा दी कोई सेंडा है - इस गॉल नुं उह मन्दे ही नहीं। इह तां इस गॉल नुं मन्दे हन, जिवें कूँधा ते चुना मिलाउण नाल लाली पैदा हो जांदी है, अजिहे ही भेंटिक तंत्वां दे मिलण 'ते इक्क चेतनाडा पैदा हो जांदी है। इह चेतना कोई वृंधरी चीज है, इह गॉल नहीं है। उनुं दी दृष्टिदी विच मूल चीज ज़ु ही है। इह लषी उह चेतन-तंत्व ते बिलबुल बमुख हुंदे हन। चेतन तंत्व (आत्मा) ते बमुख होण नाल उनुं दा पतन हो चुका हुंदा है। ० अल्प बृप्यजह - उनुं दी विच जो विवेक विचार हुंदा है, उह अतिअंत अलप तुँड़ हुंदा है। उनुं दी दृष्टिदी केवल दिस्त्र पदारब्धां 'ते अदिलिंग्भत रहिदी है, टिकी रहिदी है कि की कमाई करीए, की खाईए ते किवें मैंज उडाईए ? अर्गे भविंध विच की होवेगा ? परलेक विच की होवेगा ? इह गॉल उनुं दी बृप्यी विच नहीं आउंदीआं। अजिहे लेक “अल्प बृप्यजह” हन। पर उनुं दी हर गॉल, हर कंम विच बृप्यी घंट नहीं हुंदी। सद्ग तंत्व की है ? यरम की है ? अयरम की है ? सदाचार दुराचार की है ? इनुं दा परिणाम की हुंदा है ? इस विस्त्र विच उनुं दी बृप्यी कंम नहीं करदी। पर यन आदि विस्त्रिआं दे संगौहि विच उनुं दी बृप्यी बहुत तेज हुंदी है। भाव इह है कि परमारब्ध उनींल लषी, उनुं दी बृप्यी तुँड़ हुंदी है ते संसारक भेगां विच फल वासते उनुं दी बृप्यी बहुत तेज हुंदी है। ० उग्रक्रमणह - उह किसे ते डरदे नहीं, जो डरनगो तां चोर डाकू ते राजनीती विच कंम करन वालिआं ते डरनगो। ईम्प्रवर ते, परलेक ते, मरयादा ते उह नहीं डरनगो। ईम्प्रवर ते पृथु दा भेअ, परलेक दा डर ना होण नाल उनुं दे राहीं दुजिआं दी हॉउआ आदि वैडे भिआनक करम हुंदे हन ० अहिताह - उनुं दा मुडाअ भराब होण करके उह दुजिआं दा अहित (नुकसान) करन विच लैगे रहिदे हन। दुजिआं दा नुकसान करन विच ही उनुं नुं उसेली मिलदी है। उह सवारब्ध पूणान लेक हुंदे हन, आपणे सवारब्ध करन लषी दुजिआं दा नुकसान करदे हन। उह आसुर बृप्यी वाले हुंदे हन ते मास झारब अउ जुआ खेडणा मुगल समझदे हन।

विअधिका :- जदें कोई विअकडी इंदिरीआं दा गुलाम बण जावे, उस दी बृप्यी ब्रूष्ट हो जांदी है। इंद्रीआं दी बहेद त्रिपती दी पूर्किरिआ आपे दी उबाही दा कारन है। अयरम इसे पूर्किरिआ 'चौं ही जनम लैंदा है। इह पाप कारज संसार नुं ब्रिस्ट करदे हन ते बहुत भागी नुकसान पहुंचाउंदे हन। ऐसे लषी अजिहे कंम दा मंतव उलट पैदा है। झूठ, कमीनगी,

ਸਵੈ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਦਾਨਵੀ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

* * *

16.10 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਾਮਮ੍ ਆ-ਸ਼ਿ-ਤ-ਧ ਦੁ਷਼ਟ੍ਰਮ, ਦਮਭ-ਮਾਨ-ਮਦ-ਅਨੁ-ਇ-ਤਾ: /
 ਮੋਹਾਤ ਗੁਹ-ਈਤਵਾ ਅ-ਸਦ-ਗਾਹਾਨ, ਪ੍ਰ-ਕਰਤਨੇ ਅ-ਗੁਚਿ-ਕਰਤਾ: //
ਕਾਮਮ੍ ਆਸ਼ਿਰਤ ਤ੍ਰਯ ਦੁਸ਼ਪੁਰਮ, ਦੰਭ ਮਾਨ ਮਦ ਅਨ੍ ਇਤਾਹ।
ਮੋਹਾਤ੍ ਗੁਹ ਇਤਵਾ ਅਸਦ੍ ਗ੍ਰਾਹਾਨ, ਪਰਵਰਤੰਤੇ ਅਸ਼ੁਚਿ ਵੱਤਾਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਾਮਮ੍ : ਇੱਛਾ। ਆਸ਼ਿਰਤਤ੍ਰਯ : ਟਿਕੇ ਰਹਿਣਾ, ਸਥਿਰ ਰਹਿਣਾ। ਦੁਸ਼ਪੁਰਮ੍ : ਜੋ ਪ੍ਰੱਪਕ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਦੰਭਮਾਨ ਮਦ ਅਨ੍ ਇਤਾਹ : ਜੋ ਛਲ ਕਪਟ, ਹੰਕਾਰ, ਅਗਿਆਨਤਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋਵੇ। ਮੋਹਾਤ੍ : ਮਾਇਆ ਰਾਹੀਂ। ਗੁਹਇਤਵਾ : ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ। ਅਸਦ੍ ਗ੍ਰਾਹਾਨ : ਭੈੜੇ। ਪਰਵਰਤੰਤੇ : ਉਹ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸ਼ੁਚਿ ਵੱਤਾਹ : ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਵਿਤਰਤਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕਦੇ ਵੀ ਪੂਰੀਆਂ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਇਹ ਦੰਭ ਮਾਨ ਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਗਰੂਰ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਲੋਕ, ਮੋਹ ਨਾਲ ਮਾਇਆ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਾਸੇ ਭੈੜੇ ਆਚਰਣ ਵਾਲੇ ਬਣਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕਾਮਮ੍ ਆਸ਼ਿਤ੍ਰ-ਯ ਦੁਸ਼ਪੁਰਮ੍ - ਇਹ ਆਸੁਗੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਾਲੇ ਕਦੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਸੁਰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀ - ਇੱਕ ਪੱਥਰ - ਵਾਂਗ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦੀ ਉੰਨਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਨੇਤਾ ਪੰਡਿਤ, ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ-ਪੁਸ਼ਟ ਹਨ ਜਾਂ ਧਨੀ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਦੰਭਮਾਨ ਮਦ ਅਨੁਇਤਾਹ ; ਉਹ ਦੰਭ ਮਾਨ ਤੇ ਮਦ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਦੇ ਬਲ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਹੋ, ਉਹੋ ਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਹ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਧਨ ਮਾਨ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਵਾਹ ਵਾਹ ਜਿੱਥੇ ਮਿਲਦੇ ਹੋਣ। ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਨਾ ਦੰਭ ਹੈ। ੦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਮੰਨਣਾ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਮੰਨਣਾ “ਮਾਨ” ਹੈ, ਸਾਡੇ ਕੋਲੇ ਐਨੀ ਵਿਦਿਆ ਧਨ ਯੋਗਤਾ ਆਦਿ ਹੈ, ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਨਸ਼ਾ ਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ‘ਮਦ’ ਹੈ। ਉਹ ਸਦਾ ਦੰਭ ਮਾਨ ਤੇ ਮਦ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਸ਼ੁਚਿ ਵੱਤਾਹ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਤ ਨਿਯਮ ਅਪਵਿੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਦੁਸ਼ਟ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਉਲੀਕੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ‘ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਹੈ, ਇਹ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਆਚਾਰ ਸ਼ੁੱਧੀ ਸਭ ਢਕੌਸਲੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਕਥਾ ਆਦਿ ਸਤਿਸੰਗ ਪ੍ਰਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਸੁਣਾਂਗੇ। ਇਹੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਭਾਕੂ ਕਾਤਲ ਲੁਟੇਰੇ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਮੋਹਾਤ੍ ਗੁਹ ਇਤਵਾ - ਅਸਦ੍ ਗ੍ਰਾਹਾਨ - ਮੂਡਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਅਨੇਕਾਂ ਭੈੜੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਤਾਮਸੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਣਾ ਹੀ ਮੂਡਤਾ ਹੈ, ਗੀਤਾ (18.32) ਉਹ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵੇਦਾਂ ਵਰਣ ਆਸ਼ਮਾਂ ਤੇ ਕੁਲ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੇ ਮਰਯਾਦਾਵਾਂ ਦੀ ਅਵਹੋਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਲਟ ਚੱਲਣ ਮੰਦਾ ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਨਾ, ਗਲਤ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤੇ ਠੀਕ ਨੂੰ ਗਲਤ ਕਹਿਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਗੌਰਵ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਕਰਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਹੈ ? ਝੂਠ ਕਪਟ ਜਾਲ ਸਾਜ਼ੀ ਕਰਕੇ ਵੀ ਧਨ ਕਮਾਉਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

* * *

16.11 ਸ਼ਲੋਕ :

ਚਿਨਤਾਸ੍ ਅ-ਧਰਿ-ਸੇਧਾਸ੍ ਚ, ਪ੍ਰ-ਲਧ-ਅਨਤਾਸ੍ ਤਪ-ਆ-ਸ਼ਿ-ਤਾ: / ਕਾਮ-ਤਪ-ਭੋਗ-ਪਰਮਾ:; ਏਤਾਵਤ੍ ਇਤਿ ਨਿਸ੍-ਚਿ-ਤਾ: //
ਚਿੰਤਾਸ੍ ਅਪਰਿ ਮੇਯਾਸ੍ ਚ, ਪ੍ਰਲਯ ਅੰਤਾਸ੍ ਉਪ ਆਸ਼ਿਰਤਾਹ।
ਕਾਮ ਉਪ ਭੋਗ ਪਰਮਾਹ, ਏਤਾਵਤ੍ ਇਤਿ ਨਿਸ੍ ਚਿਤਾਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਚਿੰਤਾਸ੍ : ਚਿੰਤਾਵਾਂ। ਅਪਰਿਮੇਯਾਸ੍ : ਜੋ ਸਿਲਿਆ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਪ੍ਰਲਯ : ਪਰਲੋ। ਅੰਤਾਸ੍ : ਖੰਤਮ ਹੋਣਾ ਮੌਤ ਨਾਲ। ਉਪ ਆਸ਼ਿਰਤਾਹ : ਸ਼ਰਨ ਲੈਣੀ। ਕਾਮ ਉਪਭੋਗ ਪਰਮਾਹ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਮੰਤਵ ਹਵਸ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨਾ ਹੈ। ਏਤਾਵਤ੍ : ਇਹੋ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਨਿਸ੍ਚਿਤਾਹ : ਸੱਚਮੁੱਚ ਯਕੀਨੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮਰਨ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਜਾਗਰੂਕ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ, ਕਾਮ ਭੋਗ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਾਸੇ ਅਤੇ ਐਨਾ ਕੁ ਹੀ (ਪਰਮ ਪੁਰਸਾਰਥੀ) ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਚਿੰਤਾਸ੍ ਅਪਰਿਮੇਯਾਸ੍ ਚ - ਪ੍ਰਲਯ ਅੰਤਾਸ੍ ਉਪ ਆਸ਼ਿਰਤਾਹ - ਆਸੁਗੀ ਸੰਪਦਾ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮਾਧ ਤੌਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਲਯ ਅਬਵਾ ਮੌਤ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਤਦ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਇਜ ਫਲਸੂਰਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕੋ ਕੰਮ ਵਾਰ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਤੇ ਮਰਨਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਚਿੰਤਾਵਾਂ, ਪਾਰਮਾਰਥਿਕ ਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਕਲਿਆਣ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ ? ਪਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ ? ਇਹ ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਚਿੰਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਸੁਗੀ ਸੰਪਦਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ‘ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਜੀਵੀਏ ? ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਕਿਵੇਂ ਕਰੀਏ ? ਅਸਾਡਾ ਮਾਨ-ਸਤਿਕਾਰ ਕਿਵੇਂ ਵਧ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ ? ਆਦਿ ਸੰਸਾਰਕ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਹਨ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਬੇਅਰਥ ਹੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਿਰਵਾਹ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਮਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਮੀਰ ਵਿਅਕਤੀ ਮਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਗਾਗੀਬ ਛੇਤੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਨਮ ਮਰਨ ਵਿੱਚ ਧਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਦ ਖੁਗਾਕ ਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭੋਗ ਭੋਗਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਅਜਿਹੇ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਪਦਾਰਥ ਖਾਦ ਖੁਗਾਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਦਾ ਆਧਾਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨਹੀਂ - ਇਸ ਤੱਤ ਵੂੰ ਆਸੁਗੀ ਸੰਪਦਾ

ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ, ਉਹ ਤਾਂ ਇਹੋ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਕਾਮਨਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਦਵੇਗ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਹੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਇੰਜ ਨਾ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਭੁੱਖੇ ਮਰ ਜਾਈਏ। ੦ ਕਾਮ ਉਪਭੋਗ ਪਰਮਾਹ - ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਧਨ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਉਪਭੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹੋ ਇੱਛਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੁਖ-ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭੋਗ ਲਈਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਾਂ ਲਈ ਧਨ ਪਦਾਰਥ ਲੋੜੀਦੇ ਹਨ। ਭੋਗਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਏਤਾਵੱਡ ਇਤਿ ਨਿਸ ਚਿ - ਤਾਹ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹੋ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਖ ਭੋਗਣਾ, ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨਾ - ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ। ਇਹੋ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭੋਗ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪਰਲੋਕ ਢਕੋਂਸਲਾ ਹੈ। ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ, ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਜਹਾਨ ਹੈ। ਜਹਾਨ ਦੇ ਸੁਖ ਹਨ, ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਖਿੰਡ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਰੀਰ ਕਦੇ ਵੀ ਸਬਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਭੋਗਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਜੋਸ਼ ਮੌਤ ਨਾਲ ਹੀ ਠੰਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਜੋ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਹਨ, ਪਿੱਛੋਂ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਅਸਾਡੀ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਇੰਜ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ੦ “ਇਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਮੁਸ਼ਿਬਤਾਂ ਦੁੱਖਾਂ ਨਿਰਾਸਾਵਾਂ ਅਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਨਿਰਾਸਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਬਕ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਦੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਠਾਂ ਵਰਗੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕੰਡਿਆਲੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਉੱਪਰ ਬੇਧਿਆਨੇ ਹੋ ਕੇ ਬੁਰਕ ਮਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖੂਨ ਕੱਢਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰੀ ਸੁਪਤਨੀ ਮਰ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਛੱਡ ਜਾਵੇ, ਆਦਮੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਭੁਲਾ ਕੇ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸਤਾ ਤੌੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਬੱਚੇ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਇਸ ਸਦਮੇ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਕੇ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਰੁਸ਼ੇਵਿਆਂ ਵਿਚ ਰੁਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਂ ਰੌਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਕੁਰਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੰਘਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜੋਬਰਾਂ ਕੀਮਤੀ ਕੱਪੜਿਆਂ ਹਾਰ ਸਿੱਗਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਪੇ ਦਰਿਦਰਤਾ ਨਿਰਧਨਤਾ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲੈਣ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜੰਮਣ ਜਨਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ। ਜੇ ਜੂਏ ਵਿਚ ਜਾਇਦਾਦ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਦੀ ਆਦਤ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੁੱਝ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਹਰ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਨਵਾਂ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਨੀ ਅਜੀਬ ਹੈ ?”

* * *

16.12 ਸ਼ਲੋਕ :

ਆਸਾ-ਪਾਸਾ-ਸ਼ਤੇ: ਬਦਾ:, ਕਾਮ-ਕ੍ਰਾਧ-ਪਰ-ਅਯਨਾ: / ਈਹ-ਅਨ੍ਤੇ ਕਾਮ-ਭੋਗ-ਅਰਥਮੁ, ਅ-ਨਾਯੇਨ ਅਰਥ-ਸਮ੍ਰ-ਚਚਾਨ੍॥

ਆਸਾ ਪਾਸ਼-ਸ਼ਤੈਹ ਬਧਾਹ, ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਪਰ ਅਯਨਾ।

ਇਹ ਅੰਤੇ ਕਾਮ-ਭੋਗ ਅਰਥਮ੍, ਅਨ੍ਯਾਯੇਨ ਅਰਥ ਸਮ੍ਰ ਚਚਾਨ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆਸਾ ਪਾਸ ਸ਼ਤੈਹ : ਉਮੀਦ ਦੀਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਗੰਢਾਂ। ਬਧਾਹ : ਬੰਨਿਆ ਹੋਇਆ। ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਪਰ ਅਯਨਾਹ : ਗੁਸੈ ਅਤੇ ਹਵਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਹੋਣਾ। ਦੇਹ ਅੰਤੇ : ਉਹ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਾਮ ਭੋਗ ਅਰਥਮ੍ : ਇੰਦੀਆਂ ਦੇ ਆਨੰਦ ਲਈ। ਅਨ੍ਯਾਯੇਨ : ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਅਰਥ ਸਮ੍ਰਚਯਾਨ੍ : ਧਨ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਆਸਾ ਰੂਪ ਸੈਂਕੜੇ ਗੰਢਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨੇ, ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਗ੍ਰੇਸੇ ਹੋਏ, ਉਹ ਕਾਮਭੋਗਾਂ ਲਈ ਉਹ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਨੈਤਿਕ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ, ਇੰਦਰਿਆਵੀ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਲਈ ਧਨ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਆਸਾ ਪਾਸ ਸ਼ਤੈਹ ਬਧਾਹ - ਜਿਹੜੇ ਆਸੂਰੀ ਸੰਪਤੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ - ਉਹ ਆਸਾ ਰੂਪੀ ਸੈਂਕੜੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ‘ਅਨਾ ਧਨ, ਮਾਨ ਸਤਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਸਰੀਰ ਨਿਰੋਗ ਰਹੇਗਾ। ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਫਾਂਸੀਆਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਕੋਲ ਭਾਵੇਂ ਲੱਖਾਂ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਏ ਹੋ ਜਾਣ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਮੰਗਤਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਕੋਲੋਂ ਇਹੋ ਆਸਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਸਭਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖਾਉਂਦੀ ਖਾਉਂਦੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸੰਸਾਰਕ ਆਸਾਵਾਂ ਕਦੇ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ (9.12) ਜੋ ਕੋਈ ਇੱਕ ਆਸਾ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਸਾ ਨਾਲ ਬੰਨਿਆ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਤੜਪਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ - ਪਰ - ਅਯਨਾਹ = ਉਸ ਦਾ ਪਰਮ ਆਸਨ (ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਸਾਧਨ) ਕਾਮ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਮ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹ ਕ੍ਰੋਧ ਦਾ ਸਾਧਨ ਤੇ ਦਮਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਨ ਨੀਰਸ ਤੇ ਜੜ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਹੈ। ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਪੂਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਹੀ ਸਾਰ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਕ੍ਰੋਧ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਾਸਨ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰੋਧ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਦ ਹੈ। ੦ ਇਹ ਅੰਤੇ ਕਾਮ ਭੋਗ ਅਰਥਮ੍ ਅਨ੍ਯਾਯੇਨ ਅਰਥ ਸਮ੍ਰ ਚਚਾਨ੍ - ਆਸੂਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਧਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨਾ, ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਭੋਗ ਕਰਨਾ, ਬੇਈਮਾਨੀ, ਧੋਖਾ, ਕਪਟ, ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਹੱਕ ਮਾਰਨਾ, ਟੈਕਸ-ਚੋਰੀ ਆਦਿ ਕਰਕੇ, ਬਾਲਕ ਵਿਧਵਾ ਆਦਿ ਦਾ ਧਨ ਦਬਾਨਾ ਕਰਨਾ, ਨਿਆਇ ਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਧਨ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਧਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਰਕ ਹੈ ੦ ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਆਇ ਪੂਰਵਕ ਸਵਰੱਗ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ, ‘ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ (2.44) ਫਿਰ ਜਿਹੜੇ ਅਨਿਆਇ ਪੂਰਵਕ ਧਨ ਕਮਾ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਪੇਸ਼ਣ ਲਈ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਜੋ ਚਾਹੁਣ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਦ੍ਰਵਯ ਯਗ ਅਬਵਾ ਕਾਰਗਰ ਅਬਵਾ ਵਧੀਆ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਦੌਲਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਅਤੇ

ਨੇਕ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਖਰਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਗਰੰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਿਆਲੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ, ਦਾਨਵੀ-ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕ, ਨਿਰਦੀ ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਗੁਸੇ ਤੋਂ ਨਿਰਬੁੱਧਤਾ ਝੂਠ ਤੇ ਧੋਖਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਦਰਿਆਵੀ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਹਾਬੜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਵਿਲਾਸੀ ਤੇ ਭੋਗੀ ਬਣਨ ਲਈ ਦੌਲਤ ਇਕੱਠੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ੦ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਕਾਠੀ ਜਾਂ ਸ਼ਕਲ ਤੋਂ ਪਤਿਤ ਨੀਰ ਸਵਾਰਥੀ ਅਸ਼ਲੀਲ ਭੱਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਹਵਸ ਲਾਲਚ ਤੇ ਚਸਕੇ ਦਾ ਜਜਬਾ ਭਾਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਲੋਕ ਚੰਗੇਰੇ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਤਪਤੀ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

○ ○ ○

16.13 ਸ਼ਲੋਕ :

ਇਦਮ् ਅਦ੍ਯ ਸਧਾ ਲਭ-ਤਮ, ਇਦਮ् ਪ੍ਰ-ਆਪ-ਸਾਡੇ ਮਨੋਰਥਮ। ਇਦਮ् ਅਸ-ਤਿ ਇਦਮ् ਅਧਿ ਸੇ, ਭਵ-ਇ-ਸਾਤਿ ਪੁਨ: ਧਨਮ्॥

ਇਦਮ् ਅਧਯਾ ਮਯਾ ਲਭਤਮ, ਇਦਮ ਪ੍ਰਾਪਾਪਸ੍ਰਯੇ ਮਨੋਰਥਮ।

ਇਦਮ् ਅਸ੍ਰਤਿ ਇਦਮ् ਅਧਿ ਮੇ, ਭ੍ਰਵ ਈ ਸ੍ਰਯਤਿ ਪੁਨਹ ਧਨਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਇਦਮ् : ਇਹ। ਅਧਯਾ : ਅੱਜ। ਮਯਾ : ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ। ਲਭਤਮ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਦਮ् : ਇਹ। ਪ੍ਰਾਪਾਪਸ੍ਰਯੇ : ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਂਗਾ। ਮਨੋਰਥਮ : ਇੱਛਾ। ਇਦਮ् : ਇਹ। ਅਸ੍ਰਤਿ : ਹੈ। ਇਦਮ् : ਇਹ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਮੇ : ਮੈਂਨੂੰ। ਭ੍ਰਵੈ ਸ੍ਰਯਤਿ : ਹੋਏਗਾ। ਪੁਨਹ : ਦੁਵਾਰਾ, ਧਨਮੁ : ਦੌਲਤ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- (ਉਹ ਸੋਚਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ) ਅੱਜ ਮੈਂ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਹੁਣ ਇਸ ਅਭਿਲਾਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਂਗਾ। ਇਹ ਧਨ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਇਦਮ् ਅਧਯ ਮਯਾ ਲਭ ਤਮ - ਇਦਮ् ਪ੍ਰ - ਆਪ੍ਰ ਸ੍ਰਯੇ ਮਨੋਰਥਮ = ਆਸੂਰੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲੋਭ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਕੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ, ਚਾਲਾਕੀ ਨਾਲ, ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਕਰਕੇ ਐਨੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਧਨ ਮਿਲਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਕੋਈ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਐਨਾ ਮਾਲ ਏਧਰੋਂ, ਐਨਾ ਮਾਲ ਓਧਰੋਂ ਮਿਲੇਗਾ। ਮਕਾਨ ਦੀ, ਢੁਕਾਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਆਮਦਨ ਐਨੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ੦ ਇਦਮ् ਅਸ੍ਰਤਿ ਇਦਮ् ਅਧਿ ਮੇ, ਭ੍ਰਵ ਇ ਸ੍ਰਯਤਿ ਪੁਨਹ ਧਨਮੁ - ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੋਭ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਵੀ ਵਧਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਚਲਦੇ ਫਿਰਦੇ ਕੰਮ ਧੰਦੇ ਕਰਦੇ ਨਿੱਤ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਧਨ ਕਿਵੇਂ ਵਧੇ' ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਹੀ ਚਿੰਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਕੁਝ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਬੋੜਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਟੀ ਸਰੀਰ ਪਰਿਵਾਰ 'ਤੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸੌਚਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਵੱਖ-2 ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਸਰੀਰ ਠੀਕ ਰਹੇ। ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਪੁਰਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਬੁਢਾਪਾ ਕਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਮੇਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ ? ਕਪੂਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਦੇ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ? ੦ ਸਾਧਕ ਦਾ ਉਚੇਸ਼ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਆਸੂਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਉਚੇਸ਼ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਭੋਗ ਭੋਗਨੇ, ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

○ ○ ○

16.14 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਸੌ ਸਧਾ ਹ (ਨ) - ਤ: ਸ਼ਤ੍ਰੁ:, ਹਨ-ਇ-ਸੇ ਚ ਅ-ਪਰਾਨੁ ਅਧਿ। ਈਸ਼ਵਰ: ਅਹਮ् ਅਹਮ् ਭੋਗੀ, ਸਿਥੂ-ਤ: ਅਹਮ् ਬਲ-ਕਾਨੁ ਸੁਖੀ॥

ਅਸੌ ਮਯਾ ਹ (ਨ) ਤਹ ਸਤਰੂਹ, ਇਨ੍ਦਿ਷ਿਸ੍ਰਯੇ ਚ ਅਪਰਾਨੁ ਅਧਿ।

ਇਸ਼ਵਰਹ ਅਹਮੁ ਅਹਮੁ ਭੋਗੀ, ਸਿਧ੍ ਤਹ ਅਹਮੁ ਬਲਵਾਨੁ ਸੁਖੀ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਸੌ : ਉਹ। ਮਯਾ : ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ। ਹ (ਨ) ਤਹ : ਕਤਲ ਕਰਨਾ। ਸਤਰੂਹ : ਦੁਸ਼ਮਨ। ਇਨ੍ਦਿ਷ਿਸ੍ਰਯੇ : ਮੈਂ ਕਤਲ ਕਰਾਂਗਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਪਰਾਨੁ : ਦੂਸਰੇ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਇਸ਼ਵਰਹ : ਪ੍ਰਭੂ ਮਾਲਕ। ਅਹਮੁ : ਮੈਂ। ਭੋਗੀ ਭੋਗਣ ਵਾਲਾ। ਸਿਧ੍ਤਹ : ਪਰਪੱਕਾ, ਪੂਰਾ। ਅਹਮੁ : ਮੈਂ। ਬਲਵਾਨੁ : ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ। ਸੁਖੀ : ਖੁਸ਼।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਨ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਭੀ ਮਾਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਭੋਗੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸਿੱਧ ਹਾਂ, ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਸੁਖੀ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਸੌ ਮਯਾ ਹ (ਨ) ਤਹ ਸਤਰੂਹ : ਆਸੂਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਕੋਧ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਸਾਡੇ ਉਲਟ ਚਲਦਾ ਸੀ, ਅਸਾਡੇ ਨਾਲ ਵੈਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ੦ ਇਨ੍ਦਿ਷ਿਸ੍ਰਯੇ ਚ ਅਪਰਾਨੁ ਅਧਿ - ਦੂਜੇ ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੇ ਉਲਟ ਚਲਦੇ ਹਨ, ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਵੈਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਅਸਾਡੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੋਚਦੇ ਹਨ, ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਾ ਚਖਾ ਦੇਵਾਂਗੇ, ਮਾਰ ਦੇਵਾਂਗੇ। ੦ ਇਸ਼ਵਰਹ ਅਹਮੁ ਅਹਮੁ ਭੋਗੀ - ਅਸੀਂ ਭੋਗ ਭੋਗਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇਸਤਰੀ ਹੈ, ਧਨ ਹੈ, ਕੌਠੀ ਹੈ, ਕਾਰ ਹੈ ਕਿੰਨੀ ਭੋਗ ਸਾਮਰੀ ਹੈ। ੦ ਸਿਧ੍ਤਹ ਅਹਮੁ ਬਲਵਾਨੁ ਸੁਖੀ - ਅਸੀਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹਾਂ, ਅਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਤਾ ਸੀ, ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਸਾਡੇ ਕੋਲ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਬਲਵਾਨ ਹਾਂ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਟੱਕਰ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਅਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕਿੰਨਾ ਸੁੱਖ ਹੈ, ਆਰਾਮ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਰਗਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਿਹੜਾ ਸੁਖੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਲਣ ਤੇ ਬਾਹਰ ਭੀਂਗਾਂ ਮਾਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

○ ○ ○

16.15 ਸ਼ਲੋਕ :

ਆਨ੍ਧ: ਅਭਿਜਨ-ਕਾਨੁ ਅਸ-ਮਿ, ਕ= ਅਨ੍ਯ: ਅਸ-ਤਿ ਸਵਦਸਾ: ਸਧਾ।

ਯਜ-ਸੇ ਦਾ-ਸਾਧਾ ਮੋਦਿਥੇ, ਇਤਿ ਅ-ਜਾਨ-ਵਿ-ਸੋਹਿਤਾ: ||

**ਆਚਿਨ ਵਾਨ੍ ਅਸਮੀ, ਕਹ ਅਨ੍ਯਹ ਅਸੂਤਿ ਸਦੂਸ਼ਹ ਮਯਾ।
ਯਜੁ ਸ੍ਰਯੇ ਦਾ ਸੁਯਾਮੀ ਮੋਦਿਸ੍ਰਯੇ, ਇਤਿ ਅਗਯਾਨ ਵਿ ਮੋਹਿਤਾਹ॥**

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆਚਿਨ : ਅਮੀਰ। ਅਭਿਜਨ ਵਾਨ੍ : ਉੱਤਮ ਜਨਮ। ਅਸਮੀ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਕਹ : ਕੌਣ। ਅਨ੍ਯਹ : ਹੋਰ ਦੂਜਾ। ਅਸੂਤਿ : ਹੈ। ਸਦੂਸ਼ਹ : ਬਰਾਬਰ। ਮਯਾ : ਮੈਨੂੰ। ਯਜਸ੍ਰਯੇ : ਮੈਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਦਾਸੁਯਾਮੀ : ਮੈਂ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਮੋਦਿਸ੍ਰਯੇ : ਮੈਂ ਆਨੰਦ ਲਵਾਂਗਾ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਅਗਯਾਨ ਵਿਮੋਹਿਤਾਹ : ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਛਲਿਆ ਗਿਆ ਹਾਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੈਂ ਧਨੀ ਹਾਂ ਤੇ ਉੱਚ ਕੁਲ ਵਾਲਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ ? ਮੈਂ ਯਗ ਕਰਾਂਗਾ, ਦਾਨ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਆਨੰਦ ਮਾਣਾਂਗਾ, ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਿਚ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਕੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਆਚਿਨ ਅਭਿਜਨ ਵਾਨ੍ ਅਸ੍ - ਮਿ = ਕਿੰਨਾ ਧਨ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੈ ? ਕਿੰਨਾ ਸੋਨਾ ਚਾਂਦੀ, ਕਿੰਨੇ ਮਕਾਨ, ਕਿੰਨੇ ਖੇਤ, ਜਾਮੀਨ ਅਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੈ। ਕਿੰਨੇ ਉੱਚੇ ਪਦ ਵੇਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਾਡੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਧਨ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਤੇ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਜੋ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ - ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ੦ ਕਹ ਅਨ੍ਯਹ ਅਸੂਤਿ ਸਦੂਸ਼ਹ ਮਯਾ - ਆਪ ਐਨਾ ਘੁੰਮੇ ਫਿਰੇ ਹੋ। ਆਪ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਮਿਲੇ ਹੋਣਗੇ। ਆਪ ਦੱਸੋ - ਅਸਾਡੇ ਵਰਗਾ ਕਦੇ ਕੋਈ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ? ੦ ਯਜਸ੍ਰਯੇ ਦਾਸੁਯਾਮੀ = ਅਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਧਗ ਕਰਾਂਗੇ, ਅਜਿਹਾ ਦਾਨ ਕਰਾਂਗੇ ਕਿ ਸਾਰਿਆਂ ਉੱਪਰ ਟੰਗ ਫੇਰ ਦਿਆਂਗੇ। ਬੋੜਾ ਜਿਹਾ ਧਗ ਦਾਨ ਤੇ ਬਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਖਿਲਾਉਣ ਨਾਲ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਪਰ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਧਗ, ਵੱਡੇ ਦਾਨ ਕਰਾਂਗੇ, ਜਿਹੜੇ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਰਵਾਏ ਹੀ ਨਾ ਹੋਣ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਧਗ, ਦਾਨ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਜ ਕਰਕੇ ਸਾਡਾ ਨਾਂ ਸਾਡੀ ਵਡਿਆਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਲੋਕ ਸਾਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਗੇ। ੦ ਮੋਦਿਸ੍ਰਯੇ - ਅਸੀਂ ਕਿੱਡੇ ਵੱਡੇ ਆਦਮੀ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਪਸਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਆਨੰਦ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਬੱਸ ਮੌਜ ਹੀ ਕਰਨੀ ਹੈ। ੦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਸੁਰ ਲੋਕ ਸੁਪਨੇ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਅਹਿ ਕਰਾਂਗੇ - ਉਹ ਕਰਾਂਗੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਕੁਝ ਕਰਨਗੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ - ਨਾ ਮਾਤੁਰ। ੦ ਇਤਿ ਅਗਯਾਨ ਵਿਮੋਹਿਤਾਹ - ਇੱਜ ਤੇਰਵੇਂ ਚੌਥੇਵੇਂ ਪੰਦਰਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਮਨੋਰਥ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਸੁਰ ਲੋਕ ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਮੋਹਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਮੂਡਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

○ ○ ○

16.16 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਨ੍-ਏਕ-ਚਿ-ਤ-ਕਿ-ਭਾਨਾ: ਮੋਹ-ਯਾਲ-ਸਮ-ਆ-ਕ੃-ਤਾ: / ਪ੍ਰ-ਸਕਾ: ਕਾਮ-ਭੋਗੇਥ, ਪਤ-ਅਨਤਿ ਨਰਕੇ ਆ-ਸ਼ੁਚੀ॥

ਅਨੁ ਏਕ ਚਿੱਤ ਵਿਭ੍ਰਾਂਤਾਹ, ਮੋਹ ਜਾਲਸਮ੍ ਆਵ੍ਰਤਾਹ।

ਪ੍ਰਸਾਕਤਾਹ ਕਾਮ ਭੋਗੇਸ਼, ਪੜਾਂਤਿ ਨਰਕੇ ਅਸੁਚੰ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਨੁ ਏਕ ਚਿੱਤ ਵਿਭ੍ਰਾਂਤਾਹ : ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਰਮ ਵਿਚ ਉਲਿਕਿਆ ਹੋਇਆ। ਮੋਹ ਜਾਲਸਮ੍ ਆਵ੍ਰਤਾਹ : ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਸਾਕਤਾਹ : ਫਸਿਆ/ਆਦੀ ਹੋਇਆ/ਗ੍ਰਸਿਆ। ਕਾਮ ਭੋਗੇਸ਼ : ਕਾਮਹ ਵਸ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ। ਪੜਾਂਤਿ : ਉਹ ਗਿਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਰਕੇ : ਨਰਕ ਵਿਚ। ਅਸੁਚੰ : ਭੈੜੇ, ਗੰਦੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਂਤ ਦੇ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਚਿੱਤ ਹੋਏ, ਮੋਹ ਜਾਲ ਵਿਚ ਗ੍ਰੇਸੇ ਹੋਏ, ਕਾਮ ਦੇ ਚਸਕਿਆਂ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ, ਅਤਿਅੰਤ ਲੋਕ ਅਪਵਿੱਤਰ ਨਰਕ ਵਿਚ ਭ੍ਰਾਸਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਨੁ ਏਕ ਚਿੱਤ ਵਿ ਭ੍ਰਾਂਤਾਹ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਸੁਰਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਾਹਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹ ਅਨੇਕਾਂ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਚਿੱਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਭਟਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਮੋਹ ਜਾਲ ਸਮ੍ ਆਵ੍ਰਤਾਹ = ਜੜ੍ਹ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣ ਤੋਂ ਉਹ ਮੋਹ ਜਾਲ ਵਿਚ ਢਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਤੇਰਵੇਂ ਤੋਂ ਪੰਦਰਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਿੰਨੇ ਮਨੋਰਥ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਜਾਨੂੰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦੀ ਵਿਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਵਿਰਤੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਜੇ ਧਨ ਸਿਲੇ ਤਾਂ ਇਹ ਰੁਕਾਵਟ ਲੱਗ ਨਾ ਜਾਵੇ ? ਅਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇਕ ਨੰਬਰ ਦੀ ਕਮਾਈ ਐਨੀ ਹੈ, ਦੋ ਨੰਬਰ ਦਾ ਧਨ ਐਨਾ ਹੈ, ਜੇ ਕਿਸੇ ਟੈਕਸ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਤਾਂ ? ਕਿਧਰੇ ਸਾਡੇ ਮੁਨੀਮ ਸਾਡੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਾ ਕਰ ਦੇਣ ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿੱਤਾਵਾਂ ਤੇ ਮੋਹ ਜਾਲ ਦੀਆਂ ਕੁੜੱਕੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਉਹ ਜਿੰਦਗੀ ਲੰਘਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਤੜਪਦੇ ਹਨ। ੦ ਪ੍ਰਸਾਕਤਾਹ ਕਾਮ ਭੋਗੇਸ਼ ਪਤ ਅੰਤਿ ਨਰਕੇ ਅਸੁਚੰ : ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਰਕਾਂ ਵਿਚ ਸਖਤ (ਸਜ਼ਾਵਾਂ) ਦੰਡ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਿੰਕਰ ਦੁੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਘੱਟ ਨਰਕਾਂ ਵਿਚ ਫਿੱਗਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੋ ਕੁਝ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਬਾਹਰਲਾ ਯਥਾਰਤ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਮਨ ਤੋਂ ਨੇਕ ਦਿਆਲੂ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਸਵੱਰਗ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਪਟ ਹੈ, ਖੋਟ ਹੈ, ਪਾਪ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਨਰਕ ਹੈ।

○ ○ ○

16.17 ਸ਼ਲੋਕ :

ਆਤਮ (ਨ)-ਸਮ-ਭਾਵਿਤਾ: ਸਤਥਾ:, ਧਨ-ਮਾਨ-ਮਦ-ਅਨੁ-ਇ-ਤਾ: / ਯਜਨ੍ਤੇ ਨਾਮਯੜੇ: ਤੇ ਦਮਖੇਨ, ਅ-ਵਿਧਿ-ਪੂਰਵ-ਕਮ॥

ਆਤਮ ਨਾਸਮ੍ ਭਾਵਿਤਾਹ ਸ੍ਰਤਬ੍ਰਧਾਹ, ਧਨ ਮਾਨ ਮਦ ਅਨ੍ ਇਤਾਹ।

ਯਜੰਤੇ ਨਾਮ ਯਰੈਹ ਤੇ, ਦੰਭੇ-ਨ ਅਵਿਧਿ ਪੂਰਵ ਕਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆਤਮਨਾਸਮ੍ ਭਾਵਿਤਾਹ : ਸਵੈ ਹੰਕਾਰ ਵਾਲੇ। ਸ੍ਰਤਬ੍ਰਧਾਹ : ਜਿੱਦੀ, ਹੱਠੀ। ਧਨਮਾਨ ਮਦ ਅਨ੍ਯਿਤਾਹ : ਮਨ ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਨਾਲ। ਯਜੰਤੇ : ਉਹ। ਨਾਮ ਯਰੈਹ : ਨਾਂ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ। ਤੇ : ਉਹ। ਦੰਭੇ ਨ : ਦਿਖਾਵੇ, ਠਾਠ ਬਾਠ ਤੋਂ ਬਾਹਰ।

ਅਵਿਧਿ ਪੂਰਵਕਮ੍ : ਪਵਿੱਤਰ ਗਰੰਥਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਉਲਟਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ, ਵਿਨਯ ਰਹਿਤ ਧਨ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨੀ ਤੇ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਇਹ ਲੋਕ ਕੇਵਲ ਨਾਂ ਮਾਡੁਰ ਦੇ ਯਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਰੰਡਪਣ ਨਾਲ ਵਿਧੀ ਰਹਿਤ ਯਗ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਆਤਮ (ਨ) ਸਮ੍ ਭਾਵਿਤਾਹ - ਉਹ ਧਨ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਆਦਰ ਆਦਿ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪੂਜਣ ਯੋਗ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਅਸਾਡਾ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਸਾਡੀ ਵਡਿਆਈ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਦਿਆ ਬੁੱਧੀ ਪਦ ਅਧਿਕਾਰ ਯੋਗਤਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਹੀ ਸਭਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਚੱਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ੦ ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਮ੍ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਨਾ ਨੀਵੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਜਾਂ ਖੁਦ ਭਗਵਾਨ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ। ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨਾ, ਨਿਰਤਾ ਦਿਖਾਉਣਾ, ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਨਿਰਾਦਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਦੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅਭਿਮਾਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗਦੇ। ਜਿਵੇਂ ਸੱਪ ਢੁੱਕਾਰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੌਕੀ ਵਡਿਆਈ ਵਿਚ ਉਹ ਭਟਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਧਨ ਮਾਨ ਮਦ੍ਦ ਅਨ੍ ਇਤਾਹ- ਉਹ ਹਸੇਸ਼ਾ ਧਨ ਤੇ ਮਾਨ ਅਭਿਮਾਨ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਚੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਧਨ ਮਕਾਨ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਤੇ ਸ਼ੁਹਰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਵਿਗਾੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਪਦ ਤੇ ਧਨ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਸੂ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਉੱਤਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੦ ਯਜੰਤੇ ਨਾਮ ਯਗਯੈਹ ਤੇ, ਦੰਭੇਨ ਅਵਿਧਿ ਪੂਰਵ ਕਮ = ਇਹ ਲੋਕ ਦੰਭ ਪੂਰਵਕ ਨਾਂ ਮਾਡੁਰ ਯਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਜੇ ਕੋਈ ਧਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਲੋਕ ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ। ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਰੋਹਬ ਪਾਉਣ ਲਈ, ਆਪਣੀ ਅਮੀਰੀ ਆਪਣੀ ਠਾਠ ਬਾਠ ਦਾ ਚਰਚਾ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਆਸੂਰੀ ਸੰਪਤੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਯਗ ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਪੂਜਨ ਧਰਮ ਕਰਮ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਨਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਅਵਿਧਿ ਪੂਰਵ ਕਮ : ਇਹ ਆਸੂਰ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਯਗ ਦਾਨ ਆਦਿ ਤਾਂ ਕਰਨਗੇ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ। ਦਾਨ ਕਰਨਗੇ ਪਰ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਛਿੱਕੇ ਟੰਗ ਕੇ। ਦਾਨ ਸੁਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਪਰੀਤ ਬੁੱਧੀ ਸਦਾ ਉਲਟੀ ਬਹਿਸ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਗੱਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਤੇ ਲੰਘਣ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਗੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਤੇ ਰਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬਦਲ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਧਨ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਦੇ ਬਗਬਰ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਮੰਦਰ ਪੂਜਾ ਜਾਂ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਮੰਦਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਸ਼ੁਹਰਤ ਲਈ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪੂਜਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਖਾਵੇ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੂਜਾ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਧਨ ਖਰਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪੂਜਾ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੇਵਲ ਵਿਖਾਵੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਤੇ ਸ਼ੁਹਰਤ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ।

○ ○ ○

16.18 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਹਮ੍-ਕਾਰਮ੍ ਬਲਮ੍ ਦਰਪਮ੍, ਕਾਮਮ੍ ਕ੍ਰੋਧਮ੍ ਚ ਸਮ੍-ਸ਼੍ਰਿ-ਤਾ: / ਮਾਸ੍ ਆਤਸ੍ (੨)-ਪਰ-ਦੇਹੇਥ, ਪ੍ਰ-ਦਿਵ੍ਸ-ਅੜਤ: ਅਭਿ-ਅਸੂਧਕਾ: //

ਅਹਮ੍ ਕਾਰਮ੍ ਬਲਮ੍ ਦਰਪਮ੍, ਕਾਮਮ੍ ਕ੍ਰੋਧਮ੍ ਚ ਸਮ੍ਸ੍ਤੇਤਾ: /

ਮਾਸ੍ ਆਤਮ੍ (ਨ) ਪਰ ਦੇਹੇਥ, ਪ੍ਰਾਦਿਵਸ੍ਤ, ਅੰਤਰ ਅਭਿ ਅਸੂਧਕਾਹ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਹਮ੍ ਕਾਰਮ੍ : ਹੰਕਾਰ ਹਉਮੈ। ਬਲਮ੍ : ਸ਼ਕਤੀ। ਦਰਪਮ੍ : ਘੁੰਮੰਡੀਪੁਣਾ। ਕਾਮਮ੍ : ਕਾਮ ਹਵਸ। ਕ੍ਰੋਧਮ੍ : ਗੁੱਸਾ, ਕ੍ਰੋਧ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਮ੍ਸ੍ਤੇਤਾਹ : ਸ਼ਰਨ ਲੈਣੀ। ਮਾਸ੍ : ਮੇਰਾ। ਆਤਮਪਰ ਦੇਹੇਥ : ਆਪਣੇ ਸਗੀਰਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਸਗੀਰਾਂ ਵਿਚ। ਪ੍ਰਾਦਿਵਸ੍ਤ : ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ। ਅਭਿ ਅਸੂਧਕਾਹ : ਇਹ ਬਤਦਨੀਤ ਵਾਲੇ, ਖੋਟੇ ਲੋਕ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਹ ਹੰਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀ, ਧਰਮ ਉਲੰਘਣਾ ਦੀ ਆਦਤ, ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਪਰਾਏ ਸਗੀਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਮੈਨੂੰ (ਬੀਜ਼ਵਰ ਤੋਂ) ਦਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਬੀਰਖਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਹਮ੍ ਕਾਰਮ੍ ਬਲਮ੍ ਦਰਪਮ੍ ਕਾਮਮ੍ ਕ੍ਰੋਧਮ੍ ਚ ਸਮ੍ਸ੍ਤਿਤਾਹ = ਇਹ ਆਸੂਰ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਵਿਚ ਅਹੰਕਾਰ ਹੱਠ, ਘੁੰਮੰਡ, ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਸੂਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ, ਹੰਕਾਰ ਹੱਠ ਘੁੰਮੰਡ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹੰਕਾਰ ਹੱਠ ਘੁੰਮੰਡ ਨੂੰ ਮਾਨ ਸਤਿਕਾਰ ਦਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਾਸ੍ ਆਤਮ੍ (ਨ) ਪਰ ਦੇਹੇਥ ਪ੍ਰਦਿਵਸ੍ਤ ਅੰਤਰ = ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਗੀਰ ਵਿਚ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਸਗੀਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਉਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਨਾਲ ਇਹ ਆਸੂਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵੈਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ੦ ਸ੍ਰਤੀ ਤੋਂ ਸਿਮੂਤੀ - ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮੇਰੀ ਆਗਿਆਵਾਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਮਨਮਾਣੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਵਰਤਾਓ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਆਗਿਆ ਭੰਗ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਨਾਲ ਦਵੇਸ਼ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਰਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਸੂਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਨਾ ਨਿਯਮ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਪਰ ਚਲਣ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਭਿ ਅਸੂਧਕਾਹ = ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਦੋਸ਼-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਭਗਵਾਨ ਪੱਖਾਤੀ ਹਨ, ਉਹ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਰਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨੁਕਸ ਕੱਢਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼, ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ, ਸਵਾਰਥ ਦਿਖਾਵੇ ਵਾਲੇ ਦੰਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਭਜਨ ਕੀਰਤਨ, ਤੀਰਥਾਂ 'ਤੇ ਜਾਣ ਸੇਵਾ ਕਰਨ, ਮੰਦ੍ਰ ਪੜ੍ਹਨ ਤਿਲਕ ਲਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਬਨਾਵਟੀ ਦਿਖਾਵੇ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਮੋਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਹੰਕਾਰ - ਜਿਹੜਾ ਮੈਂ ਮੈਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਸਮਝੋ ਉਸ ਵਿਚ ਹੰਕਾਰ ਹੈ। ਬਲ - ਜਿਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਬਲ ਨਿਰਾਰਥ ਹੈ। ਦਰਪਮ੍ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਅਜਿਹੇ ਭਾਵ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਦਾਨਵ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹੰਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਬਲ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਉਸਾਰੂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਕ੍ਰੋਧੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਮੀ ਭੋਗੀ ਤੇ ਨਫਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਰੁਚੀਆਂ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ ਬਿਰਤੀ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਲਤ ਰਾਹ 'ਤੇ ਟੋਰਦੀ

ਹੈ। ਗਲਤ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਸੁਆਦ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਨਾ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਵਲੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋਣਾ ਹੈ।

○ ○ ○

16.19 ਸਲੋਕ :

ਤਾਨ ਅਹਮ ਦਿਵਿਸ਼ਤ : ਕੁਰਾਨ, ਸਮ-ਸਾਰੇਥੁ ਜਨ-ਅਧਿਆਨ / ਕਿਧਾਮਿ ਅਜਖ਼ਮ ਅ-ਗੁਭਾਨ, ਆਸੁਰੀਥੁ ਏਕ ਯੋਨਿਸੁ ॥

ਤਾਨ ਅਹਮ ਦਵਿਸ਼ਤਹ ਕੁਰਾਨ, ਸਮ ਸਾਰੇ ਸ਼ੁ ਨਰ ਅਧਮਾਨ ।

ਕਿਧਾਮਿ ਅਜਖ਼ਮ ਅਸ਼ੁਭਾਨ, ਆਸੁਰੀਸੁ ਏਵ ਯੋਨਿਸੁ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਾਨ : ਉਹ। ਅਹਮ : ਮੈਂ। ਦਵਿਸ਼ਤਹ : ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਕੁਰਾਨ : ਜਾਲਮ। ਸਮਸਾਰੇਸੂ : ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ। ਨਰ ਅਧਮਾਨ : ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਭੈੜੇ। ਕਿਧਾਮਿ : ਮੈਂ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਛਾਲਦਾ ਹਾਂ। ਅਜਖ਼ਮ : ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੇ ਲਈ। ਅਸ਼ੁਭਾਨ : ਅਪਵਿੱਤਰ। ਆਸੁਰੀਸੁ : ਦਾਨਵਾਂ ਦਾ। ਏਵ : ਸਿਰਫ। ਯੋਨਿਸੁ : ਗਰਭ ਅੰਦਰ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ, ਨਫਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਭੈੜੇ ਹਨ, ਸਦਾ ਅਮੰਗਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪਰੇ ਉਛਾਲ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਭੈੜਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਸਦਾ ਹੀ ਦਾਨਵ ਸ਼ੈਤਾਨ ਹਨ। ਮੈਂ ਸਦਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨਵ ਯੂਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤਾਨ ਅਹਮ ਦਵਿਸ਼ਤਹ ਕੁਰਾਨ, ਸਮ ਸਾਰੇਸੁ ਨਰ ਅਧਮਾਨ - (7.15, 4.12 ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਣ ਕੀਤਾ, ਆਸੁਰੀ ਸੰਪਦਾ ਦਾ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ, ਅਠਾਰਵੇਂ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।) ਹੁਣ ਆਸੁਰੀ ਸੰਪਦਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ (19 ਤੇ 20) ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਆਸੁਰ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਣ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਵੈਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੁਰੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਸਾ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮਾਮੂਲੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ੦ ਨਰ ਅਧਮਾਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨੀਚ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਰਕਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ, ਪਸੂ ਪੰਛੀ ਆਦਿ (ਚੌਗਸੀ ਲੱਖ ਯੋਨੀਆਂ) ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗ ਕੇ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਆਸੁਰ ਮਨੁੱਖ ਅਨਿਆਇ - ਪਾਪ ਕਰਕੇ ਪਸੂ ਪੰਛੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਵੀ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭੈੜਾ ਹੈ। ੦ ਰਾਮਾਇਣ ਦਾ ਇਕ ਕਥਨ ਹੈ (ਦੇਖੋ 5.46-4 ਮਾਨਸ) ਨਰਕਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣਾ ਚੰਗਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਧਾਤਾ (ਬ੍ਰਹਮਾ) ਅਸਾਨੂੰ ਦੁਸ਼ਟ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਕਦੇ ਨਾ ਦੇਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਰਕ ਦੇ ਵਸੇਰੇ ਤੋਂ ਤਾਂ ਪਾਪ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ੁੱਧੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਦੁਸ਼ਟ ਦੇ ਸੰਗ ਵਿਚ ਅਭੁਧੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਪ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਬੀਜ ਬੀਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਅੱਗੋਂ ਨਰਕ ਤੇ ਚੌਗਸੀ ਲੱਖ ਯੋਨੀਆਂ ਭੋਗਣ 'ਤੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।" ੦ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਕਿੱਤੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਆਸੁਰੀ ਸੰਪਤੀ ਵਧੇਰੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਵੀ ਆਸੁਰੀ ਸੰਪਦਾ ਵਧਦੀ ਹੈ। ੦ ਕਿਧਾਮਿ ਅਜਖ਼ਮ ਅਸ਼ੁਭਾਨ - ਆਸੁਰੀਸੁ ਏਵ ਯੋਨਿਸੁ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣਾ, ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ, ਚੇਤਾ ਕਰਨਾ, ਅਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ 'ਅਸ਼ੁਭਾਨ' ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਪੱਥਰ ਦਿਲ ਜਾਲਮ ਨਿਰਦੀ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਟਨ - ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਸੁਰੀ ਯੋਨੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਮੁਤਾਬਕ ਹੀ ਕੁੱਤਾ, ਸੱਪ, ਬਿੱਛੂ, ਬਾਘ, ਸ਼ੇਰ ਆਦਿ ਆਸੁਰੀ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁੱਟਦਾ ਹਾਂ - ਉਹ ਵੀ ਇੱਕ ਦੋ ਵਾਰ ਨਹੀਂ, ਕਈ ਵਾਰ ਡੇਗਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗ ਕੇ ਸ਼ੁੱਧ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਯੂਨੀ ਦਾ ਉਹ ਹੱਕਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਹੋਇਆ ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭੈੜੇ ਕਰਮਾਂ ਕਾਰਨ ਨੀਚ ਜੀਵ ਬਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਉਹ ਸਦਾ ਭਟਕਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

16.20 ਸਲੋਕ :

ਆਸੁਰੀਸੁ ਯੋਨਿਸੁ ਆ-ਪਦ-(ਤਾ:) ਨਾ; ਮੂਢਾ ਜਨਮਨਿ ਜਨਮਨਿ / ਮਾਮ ਅ-ਪ੍ਰ-ਆਪ-ਧ ਸਵ ਕੌਨਤੇਥ, ਤਤ: ਯਾਨਿ ਅਧਮਾਸੁ ਗਤਿਸੁ ॥

ਆਸੁਰੀਮ ਯੋਨਿਸੁਆਪਦ (ਤਾਹ) ਨਾਹ, ਮੁਡਾਹ ਜਨਮਨਿ ਜਨਮਨਿ ।

ਮਾਮ ਅਪ੍ਰ ਆਪ੍ਯ ਏਵ ਕੌਂਤੇਯ, ਤਤਹ ਯਾਂਤਿ ਅਧਮਾਸੁ ਗਤਿਸੁ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆਸੁਰੀਮ : ਦਾਨਵੀਤਵ। ਯੋਨਿਸੁਆਪਦ (ਤਾਹ) ਨਾਹ : ਬੱਚੇ ਦਾਨੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ। ਮੁਡਾਹ : ਛਲੇ ਜਾਣਾ। ਜਨਮਨਿ ਜਨਮਨਿ : ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜਨਮ। ਮਾਮ : ਮੇਰਾ। ਅਪ੍ਰਆਪ੍ਯ : ਪਾਪਤ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ। ਏਵ : ਅਜੇ ਵੀ। ਕੌਂਤੇਯ : ਹੋ ਕੌਂਤੇਯ। ਤਤਹ : ਉਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ। ਯਾਂਤਿ : ਉਹ ਇਸ ਵਿਚ ਗਿਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਧਮਾਸੁ : ਨੀਵਾਂ। ਗਤਿਸੁ : ਹਾਲ ਅਵਸਥਾ

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਹੋ ਕੌਂਤੇਯ! ਉਹ ਮੂਡ ਲੋਕ ਜਨਮ ਜਨਮ ਤੋਂ ਦਾਨਵੀ ਯੂਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਆਸੁਰੀਮ ਯੋਨਿਸੁ ਆਪਦ (ਤਾਹ) ਨਾਹ... ਮਾਮ ਅਪ੍ਰ ਆਪ੍ਯ ਏਵ ਕੌਂਤੇਯ - ਪਿਛਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਸੁਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪਸੂ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀਆਂ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗਿਰਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਏਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਤੌਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਦੁਰਲਭ ਅਵਸਰ ਪਾ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਆਸੁਰ ਮਨੁੱਖ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾ ਕਰਕੇ ਪਸੂ ਪੰਛੀ ਆਦਿ ਆਸੁਰੀ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਆਸੁਰੀ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਾਮ ਅਪ੍ਰਆਪ੍ਯ ਏਵ = ਪਦ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਤਿਅੰਤ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ, ਮੈਂ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਕਰ ਲੈਣਗੇ। ਪਰ ਇਹ ਨਰਾਧਮ ਐਨੇ ਮੂਡ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਘਾਤੀ ਨਿਕਲੇ ਕਿ ਜਿਸ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨੀ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾ ਕਰਕੇ ਉਲਟ ਅਧਰਮ ਪਾਸੇ

ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ, ਅਰਥਾਤ ਨੀਵੋਂ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਨਰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏ। ੦ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਪਾ ਕੇ ਵੀ ਜਦ ਕੋਈ ਕਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ੧. ਬਾਹਰੀ ਫਲ ਅੰਸ਼ - ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਖ ਦੇਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ) ਤਾਂ ਓਹੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਦੁੱਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਨਵਾਂ ਪਾਪ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਫਲ ਨਰਕ ਹੈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਸੂਰੀ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਸੌਮਯ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਕਰੂਰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਣਾਈ ਸ਼ੁੱਧ ਜਾਂ ਅਸ਼ੁੱਧੀ ਅਹੰਤਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ੦ ਨਰਕ ਤੋਂ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ 'ਅਤਿਅੰਤ ਕ੍ਰੋਧੀ, ਕੌੜੇ ਵਚਨ, ਦਲਿਦਰਤਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਵੈਰ-ਭਾਵ ਨੀਵਿਆਂ ਦਾ ਸੰਗ, ਕੁਲ ਹੀਣ ਨੀਵੋਂ ਅਸੂਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ। ਪਰ ਜੋ ਸਵੱਗਰ ਤੋਂ ਆਏ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ - ਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ, ਮਧੁਰ ਵਾਣੀ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਪੂਜਨ, ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿਣਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿਚ ਅੰਗੁਣਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਅੰਗੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨਿਵਾਣ ਵੱਲ ਲਿਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਪਹਾੜ ਦੀ ਟੀਸੀ ਤੋਂ ਇਕ ਪੱਥਰ ਰੁੜਦਾ ਹੋਇਆ ਹੇਠਾਂ ਨਿਵਾਣ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹਨ ?

○ ○ ○

16.21 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਿ-ਕਿਥਮ੍ ਨਰਕਸਥ ਇਦਮ, ਦ੍ਰਾਮ੍ ਨਾਸਨਮ੍ ਆਤਮਨ :। ਕਾਮ: ਕ੍ਰੋਧ: ਤਥਾ ਲੋਭ; ਤਸਮਾਤ ਏਤਤ ਤ੍ਰਯਮ੍ ਤਿਜੇਤ॥

ਤ੍ਰਿਵਿਧਮ੍ ਨਰਕਸ੍ਯ ਇਦਮ੍, ਦ੍ਰਾਮ੍ ਨਾਸਨਮ੍ ਆਤਮਨਹ।

ਕਾਮਹ ਕ੍ਰੋਧਹ ਤਥਾ ਲੋਭਹ, ਤਸਮਾਤ ਏਤਤ ਤ੍ਰਯਮ੍ ਤ੍ਰਯਜੇਤ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤ੍ਰਿਵਿਧਮ੍ : ਤੈਗੁਣਾਂ। ਨਰਕਸ੍ਯ : ਨਰਕ ਦਾ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਦ੍ਰਾਮ੍ : ਗੇਟ ਦਰਵਾਜ਼ਾ। ਨਾਸਨਮ੍ : ਨਾਸ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ। ਆਤਮਨਹ : ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਤਿ। ਕਾਮਹ : ਕਾਮ। ਕ੍ਰੋਧਹ : ਕ੍ਰੋਧ। ਤਥਾ : ਅਤੇ। ਲੋਭਹ : ਲੋਭ। ਤਸਮਾਤ : ਇਸ ਲਈ। ਏਤਤ : ਇਹ। ਤ੍ਰਯਮ੍ : ਤਿਨ। ਤ੍ਰਯਜੇਤ : ਇਸ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਲੋਭ - ਇਹ ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਰਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਦਵਾਰ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕਾਮਹ ਕ੍ਰੋਧਹ ਤਥਾ ਲੋਭਹ..... ਤ੍ਰਿਵਿਧਮ੍ ਨਰਕਸ੍ਯ ਇਦਮ੍ = ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਪੰਜਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਮੋਕਸ਼ ਲਈ ਤੇ ਆਸੂਰੀ ਸੰਪਤੀ ਬੰਧਨ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਆਸੂਰੀ ਸੰਪਤੀ ਆਉਂਦੀ ਕਿਥੋਂ ਹੈ ? ਜਿਥੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭੋਗ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਆਰਾਮ ਆਦਿ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਮਹੱਤਵ ਬੁੱਧੀ ਜਾਂ ਆਕਰਸ਼ਣ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਸੂਰੀ ਸੰਪਤੀ ਵਾਲਾ ਬਣਾ ਕੇ ਨਰਕਾਂ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਲੋਭ ਹੰਕਾਰ ਤੇ ਮੋਹ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਪਦ ਮਦ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। (5.12) ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਪਾਪ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। (3.36) ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ 'ਕਾਮ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ' ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਈਸ਼' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕੇ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਘਣ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕ੍ਰੋਧ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਲੋਭ ਤਿੰਨ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੱਸੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭੋਗਾਂ ਵੱਲ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕਾਮ ਹੈ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵੱਲ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲੋਭ ਹੈ। ੦ ਏਥੇ ਕਾਮ ਸ਼ਬਦ ਇਕੱਲਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਭੋਗ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਇੱਛਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਏਥੇ 'ਕਾਮ' ਤੇ ਲੋਭ ਦੋਵੇਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਭੋਗ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ 'ਕਾਮ' ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲੋਭ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਣ 'ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਲੋਭ ਤਿੰਨੇ ਵਧੇਰੇ ਵਧ ਜਾਣ ਤਾਂ ਮੋਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਾਮ ਤੋਂ ਕ੍ਰੋਧ, ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਸਮ ਮੋਹ (2.62-63) ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਾਮ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਪਏ, ਤਾਂ ਲੋਭ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋਭ ਤੋਂ ਸਮ ਮੋਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਮ ਹੀ ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਲੋਭ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮ ਮੋਹ ਹੋਣ ਨਾਲ ਤਮੋਗੁਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਪੂਰੀ ਆਸੂਰੀ ਸੰਪਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਨਾਸਨਮ੍ ਆਤਮਨਹ - ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਲੋਭ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੋਸ਼ ਹੈ, ਭੋਗ ਭੋਗਣੇ, ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨਾ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਤਿੰਨ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹਿਤਕਾਰੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਭਾਵ ਕਾਮ ਰਾਹੀਂ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ, ਭੋਗ ਭੋਗਣੇ, ਐਸ਼ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਸਮਾਤ ਏਤਤ ਤ੍ਰਯਮ੍ ਤ੍ਰਯਜੇਤ - ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ ਆਦਿ ਨਰਕ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਹੋਰੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਰਾਗ (ਕਾਮ) ਤੇ ਦਵੇਸ਼ (ਕ੍ਰੋਧ) ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਵਸੀਭੂਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਧਰਮ ਤੇ ਲੋਕ ਮਰਯਾਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਤਨ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਦਾਨਵੀ-ਚਰਿੱਤਰ ਵਿਚ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਲੋਭ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਇੰਡਿਆਵੀ ਆਨੰਦ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੋਵੇ, ਦਾਨਵੀ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੋਭ ਕਰੇਗਾ। ਉਹ ਲਾਲਚੀ ਹਵਸੀ ਕ੍ਰੋਧੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ - ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਕਮੀਨਾ ਅਤੇ ਪਸੂ ਬਿਹਤੀ ਵਾਲਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

○ ○ ○

16.22 ਸ਼ਲੋਕ :

ਏਤੈ: ਕਿ-ਸੁਚ-ਤ: ਕੌਨ੍ਤੇਯ, ਤਮ: ਦ੍ਰਾਰੈ: ਤ੍ਰਿਸਿ: ਨਰ:। ਆ-ਚਰਤਿ ਆਤਮਨ: ਸ਼੍ਰੇਯ: ਤਤ: ਧਾ-ਤਿ ਪਾਰਸ ਗ(ਮ)-ਤਿਸ॥

ਏਤੈਹ ਵਿਮੁਚਤਾਹ ਕੌਤਯੇ! ਤਮਹ ਦਵਾਰੈਹ ਤ੍ਰਿਭਿਤ ਨਰਹ।

ਆ ਚਰਤਿ ਆਤਮਨਹ ਸ੍ਰੋਯ੍ਹ, ਤਤਹ ਯਾਤਿ ਪਰਮ੍ ਗ (ਮ) ਤਿਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਏਤੈਹ : ਏਤੈਹ : ਇਸ ਤੋਂ। ਵਿਮੁਚਤਾਹ : ਮੁਕਤ ਕਰਾਇਆ। ਕੌਤਯੇ : ਹੇ ਕੌਤਯੇ। ਤਮਹ ਦਵਾਰੈਹ : ਹਨੇਰੇ ਵੱਲ

ਲਿਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ। ਤ੍ਰਿਭਿਹ : ਤਿੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਨਰਹ : ਆਦਮੀ। ਆਚਰਤਿ : ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਨਹ : ਆਤਮਾ ਸੰਬਧੀ, ਸਵੈ ਦਾ। ਸ੍ਰੋਧੁ : ਜੋ ਵੀ ਦੰਗਾ ਹੈ। ਤਤਹ : ਅਤੇ ਫਿਰ। ਯਾਤਿ : ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਾਮ੍ਰ : ਉੱਤਮ। ਗਤਿਮ੍ਰ : ਗੋਲ ਮੰਜ਼ਿਲ, ਮੰਤਵ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- - ਹੇ ਕੌਤਯੇ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਤਮੇ ਰੂਪੀ ਨਰਕ ਦੇ ਦਰਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ ਮਾਨਵ ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਆਚਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਰਮਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- - ੦ ਏਤੇਹ ਵਿਸ਼ੁਦਤ ਕੌਤਯੇ, ਤਮਹ ਦਰਵਾਰੈ ਤ੍ਰਿਭਿਹ ਨਰਹ - ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਰਕ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸੇ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੈਧ, ਲੋਭ ਨੂੰ ਏਥੇ ਤਮੇਦਵਾਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਮ੍ਰ - ਨਾਂ ਹਨੇਰੇ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਗਿਆਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (14.07) ਕਾਮ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥ ਧਨ ਸੰਪਤੀ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਮਤਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਮੇਰਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੋਵੇਗਾ? ਕਾਮ ਆਦਿ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਪਰਮਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। “ਤਿੰਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਕੇ ਹੋ” ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਾਧਕ ਬਣਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ੦ ਨੀਂਦ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨੀਂਦ ਆਉਣ ਤੱਕ ਜਿਸ ਦਿਨ ਪਤਾ ਲੱਗੇ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੌਤ ਆਉਣ ਤੱਕ - ਸਭ ਦੇ ਸਭ ਸਮੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਇਤੈ ਵਿਸੁਦਤ - ਤਹ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਦੁਰਗੁਣ ਦੁਰਾਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ, ਤਦ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨ ਅਪਣਾਵਾਂਗੇ। ਪਰ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਰੱਖ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਲਕਸ਼ ਅੱਗੇ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੈਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਅਸ਼ੁਦੀ ਅਪਵਿਤਰਤਾ, ਪਾਪ ਪਤਨ ਤੇ ਦੁੱਖ ਬਣੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅੰਤਹਕਰਣ ਸੁਭਾਵ ਸੁਝ੍ਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰੋਧੁ - ਆਚਰਤਿ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੈਧ, ਲੋਭ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਆਚਰਣ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਸੁਝ੍ਹ ਸਾਧਨ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਅਸੁਧੀ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਚਰਣ ਤੋਂ ਦੁਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ‘ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ! ਹੇ ਨਾਥ’ ਦਾ ਜਾਪ ਨਿਰੰਤਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਜਿੱਥੇ ਦੁੱਖ ਹੈ, ਹਨੇਰਾ ਹੈ, ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ, ਡਰ ਹੈ, ਪ੍ਰਕੋਪ ਹੈ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਨਰਕ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ, ਡਰ, ਕ੍ਰੈਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਕਾਮ, ਹੰਕਾਰ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨਰਕ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਨਰਕ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ। ਨਰਕ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਕਾਮ ਜਾਗਦਾ ਹੈ, ਲੋਭ ਅੰਗੜਾਈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਕ੍ਰੈਧ ਤਾਂਡਵ ਨਾਚ ਨਚਦਾ ਹੈ, ਹੰਕਾਰ ਮਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦੇ ਚਾਨਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਰੋਜਾਸ ਅਵੱਸਥਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਪਰਪੱਕਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਦਾਨਵੀਂ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ, ਜਦੋਂ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

* * *

16.23 ਸ਼ਲੋਕ :

ਯ: ਸ਼ਸਤ੍ਰ-ਵਿਧਿਮ੍ ਤਦ-ਸੂਜਿ, ਕਰਤ-ਤੇ ਕਾਮਕਾਰਤ: / ਨ ਸ: ਸਿਦਿਧ੍ ਅਬ-ਆਪ-ਨੋਤਿ, ਨ ਸੁਖਮ੍ ਨ ਪਰਾਮ੍ ਗ (ਮ੍)-ਤਮ੍ //

ਯ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧਿਮ੍ ਉਦਸੂਜਿ, ਵਰਤਤੇ ਕਾਮ ਕਾਰਤਹ।

ਨ ਸਹ ਸਿਧਿਮ੍ ਅਵ ਆਪਨੋਤਿ, ਨ ਸੁਖਮ੍ ਨ ਪਰਾਮ੍ ਗ (ਮ੍) ਤਿਮ੍ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਹ : ਕੌਣ। ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧਿਮ੍ : ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ। ਉਦ ਸੂਜਿ : ਪਿੱਛਾ ਛੁਡਾਉਣਾ। ਵਰਤਤੇ : ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ। ਕਾਮ ਕਾਰਤਾਹ : ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵੇਗ ਅਧੀਨ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਸਹ : ਉਹ। ਸਿਧਿਮ੍ : ਪਰਪੱਕਤਾ। ਅਵਆਪਨੋਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਸੁਖਮ੍ : ਸੁਖ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਪਰਾਮ੍ : ਪਰਮ। ਗ (ਮ) ਤਿਮ੍ : ਮੰਜ਼ਿਲ ਗੋਲ, ਟਿਕਾਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- - ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਾ ਹੀ ਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਸੁਖ ਤੇ ਨਾ ਪਰਮ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- - ੦ ਯਹ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧਿਮ੍ ਉਦ ਸਿਰਜ੍ ਵਰਤਤੇ - ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧੀ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧਿ ਯਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲਾਭ ਲਈ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਸਭ ਕਰਦੇ ਹਨ ‘ਕਾਮਕਾਰਤਹ - ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧੀ ਦੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨਮੰਨੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਬਾਹਰਲੇ ਆਚਰਣ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਵ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੈਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੋੜ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਝ੍ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ। ੦ ਜੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਦੁਰਭਾਵ ਹਨ, ਬਾਹਰੋਂ ਤੱਪਸਵੀ, ਤਿਆਗੀ, ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹੋ। ਅਭਿਮਾਨ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਬਾਹਰਲੇ ਅਭਿਮਾਨ ਕਾਰਣ ਅੰਦਰਲੇ ਗੁਣ ਵੀ ਅਸੁਝ੍ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅੰਦਰਲੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰੀਏ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰੀਏ। ਬਾਹਰਲੇ ਕੰਮ ਭਾਵੋਂ ਚੰਗੇ ਹੋਣ ਪਰ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਮਨ ਸੁਝ੍ ਨਹੀਂ, ਚੰਗੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ੦ ਨ ਸਹ ਸਿਧਿਮ੍ ਅਵ ਆਪ ਨੋਤਿ - ਆਸਰੀ ਸੰਪਦਾ ਵਾਲੇ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਯਹ ਆਦਿ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਨ ਮਾਨ ਆਦਰ ਆਦਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸੁਝ੍-ਤੂਪ, ਜੋ ਸਿੱਧੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ੦ ਨ ਸੁਖਮ੍ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੈਧ ਦੀ ਜਲਨ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਦੁਖ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। (5.22) ੦ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਰਥਕ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ੦ ਨ ਪਰਾਮ੍ ਗ (ਮ) ਤਿਮ੍ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਗਤੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਪਰਮਗਤੀ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਮੰਨਦੇ ਵੀ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਮ ਕ੍ਰੈਧ ਲੋਭ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਕੰਮ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਧਾਰਮਿਕ ਵੇਦਾਂਤ ਗ੍ਰੰਥ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜੋ ਆਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਨਾਂਹ ਵਾਚੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਹਾਂ ਵਾਚਕ ਵੀ। ਚਿਤਾਵਨੀ, ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਜਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਚੰਗਿਆਈ ਨੇਕੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਲਗਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹਾਂ ਵਾਚਕ ਆਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਾਨਵੀਂ ਰੁਚੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਵੇਦਾਂਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਵਿਚੁੱਧ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਰੰਥਾਂ

ਵਿਚ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਸਿਖਿਆ ਗਰੰਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਉਪਰ ਅਮਲ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੱਕਤਾ ਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

* * *

16.24 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਸਮਾਤ् ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਮ् ਪ੍ਰ-ਮਾਨਸ् ਤੇ, ਕਾਰ्य-ਅਕਾਰ्य-ਵਿ-ਅਕ-ਸਿਥਤੌ। ਜਾ-ਤਵਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ-ਵਿ-ਧਾਨ ਤਕਸ੍ਤ, ਕਰਮ ਕਰ੍ਤੁਸ੍ਤ ਇਹ ਅਰੰਗਿ॥

ਤਸਮਾਤ् ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਮ् ਪ੍ਰਮਾਨਮ् ਤੇ, ਕਾਰਯ ਅਕਾਰਯ ਵਿਅਵਸਿਥ ਤੋ।

ਗਯਾਤ੍ਰਵਾ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿਧਾਨ ਉਕਤਮ्, ਕਰਮ ਕੁਤਮ् ਇਹ ਅਹਰਸਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਸਮਾਤ् : ਇਸ ਲਈ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਮ् : ਸ਼ਾਸਤਰ। ਪ੍ਰਮਾਨਮ् : ਪ੍ਰਮਾਣ ਸ਼ਬਦ। ਤੇ : ਉਹ। ਕਾਰਯ : ਕਾਰਜ। ਅਕਾਰਯ : ਅਕਾਰਜ। ਵਿਅਵਸਿਥਤੌ : ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪੱਕਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗਯਾਤ੍ਰਵਾ : ਜਾਣ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ। ਸ਼ਾਸਤਰਹ : ਸ਼ਾਸਤਰ। ਵਿਧਾਨ ਉਕਤਮ੍ : ਜੋ ਕੁਝ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਰਮ : ਕਰਮ। ਕੁਤਮ੍ : ਕਰਨਾ। ਇਹ : ਏਥੇ। ਅਹਰਸਿ : ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਤੇਰੇ ਲਈ ਫਰਜ਼ ਤੇ ਅਫਰਜ਼ ਦੀ ਵਿਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਤੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਕਹੇ ਗਏ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਏਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤਸਮਾਤ् ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਮ् ਪ੍ਰਮਾਨਮ् ਤੇ, ਕਾਰਯ ਅਕਾਰਯ ਵਿਅਵਸਿਥ ਤੋ = ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਤੱਵ ਤੇ ਅਕਰਤੱਵ ਨਾ ਜਾਣਨ ਕਾਰਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਸੂਗੀ ਸੰਪਤੀ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾਂ ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ੦ ਜਿੰਨੀ ਮਹਿਮਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਓ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਚਰਣਾਂ ਤੇ ਵਚਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਣਾ ਹੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਣਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਪੁਰਸ਼ ਬਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਚਰਣ ਭਾਵ ਆਗਿ ਹੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ੦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਪ੍ਰਮਾਣਮ् ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਪ੍ਰਲੋਕ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਕਰਤੱਵ ਅਕਰਤੱਵ ਦੀ ਵਿਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ੦ ਗਯਾਤ੍ਰਵਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧਾਨ ਉੱਤਮ ਕਰਮ ਕਰਤਮ੍ ਇਹ ਆਹਰਸਿ - ਪਰਾਇਣ ਪੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੂੰ ਤਾਂ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਏਂ, ਤੂੰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਧਾਰਣਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਪਾਪ ਲੰਗੇਗਾ, ਜਦ ਕਿ ਭਾਗਸ਼ਾਲੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਕੁਸ਼ਡੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਯੁੱਧ ਸਵੱਰਗ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ (ਗੀਤਾ 2.32)। ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ‘ਕਿ ਭਾਈ! ਤੂੰ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਆਪਣੇ ਮਨਮਾਨੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਏਂ। ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਤੈਨੂੰ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਯੁੱਧ ਰੂਪੀ ਕਿਰਿਆ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਵਾਰਥ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਕਿਰਿਆ (ਯਗ ਦਾਨ ਆਦਿ) ਹੀ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨਮੰਨੇ ਢੰਗ ਤੋਂ (ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਉਲਟ) ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਕਿਰਿਆ ਤਾਂ ਪਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਯੁੱਧ ਰੂਪੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰੂਰ ਤੇ ਹਿੰਸਕ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਪਾਪ ਜਨਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ (18.47) ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੁਭਾਵਕ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵਾਰਥ ਰਹਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਅਰਥਾਤ ਬਾਹਮਣ ਕਸ਼ਤਰੀ ਵੈਸ਼ਯ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਪਾਪ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਸਵਾਰਥ ਅਭਿਮਾਨ ਤੋਂ ਢੂਜਿਆਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਅਨਿਸ਼ਟਾ ਸੋਚਣ ਨਾਲ। ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਦੀ ਸਾਰਬਿਕਤਾ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਨਾ ਫਸ ਕੇ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਹਿਤ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸ਼ਾਸਤਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਖਾਲਾ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜੋ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਹੈ, ਉਹ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਚਾਨਣ ਹੈ, ਅਗਿਆਨ ਹਨੇਰਾ ਹੈ। ਸਮਝਣਾ ਸੋਚਣਾ ਵਿਚਾਰਨਾ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨਾ, ਸੱਚੇ ਮਾਨਵ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਾਨਵੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਤਿ ਸੰਕਲਪ ਗ੍ਰਿਹਣ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਧਾਰਮਿਕ ਗਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਅਪਣਾਈ ਹੈ, ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਢੂਜਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਕਲਿਆਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ ‘ਕਿਹੜੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਉੱਪਰ ਅਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ? ’ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ‘ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਕਦੇ ਵੀ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਜੋ ਦੇਵਤਵ (ਪ੍ਰਭੂ) ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਅਗਵਾਈ ਅਨੁਸਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਏਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਕਰਨ ਬੋਲਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵਸਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ – ਉਸ ਦਾ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।’

* * *

ਸਤਾਰਵਾਂ-ਅਧਿਆਇ

ਸ਼ਰਧਾ ਤੈ ਵਿਭਾਗ ਯੋਗ

17.01 ਸਲੋਕ :

ਅਰਜਨ ਉਵਾਚ ਅਜੁਨ ਤਕਾਚ

ਥੇ ਸ਼ਾਕਾ-ਵਿਧਿਮੁ ਤਦ-ਸ੍ਰਯ-ਧ, ਯਜਨੇ ਸ਼੍ਰਦਧਾ ਅਨੁ-ਇਤਾ: / ਤੇ਷ਾਮੁ ਨਿ-(ਸਥਾ)ਥਾ ਤੁ ਕਾ ਕ੃ਣਾ, ਸਦ-ਤਵਸੁ ਆਹੋ ਰਜ: ਤਮ: //

ਜੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧਿਮੁ ਉਦ ਸ੍ਰਜਨ, ਯਜੰਤੇ ਸ਼੍ਰਧਯਾ ਅਨ੍ਤ ਇਤਾਹ।

ਤੇਸਾਮੁ ਨਿ (ਸਥਾ) ਸ਼ਟਾ ਤੁ ਕਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ, ਸਦਤਵਮੁ ਆਹੋ ਰਜਹ ਤਮਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਰਜਨ ਉਵਾਚ : ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਜੇ : ਕੌਣ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧਿਮੁ : ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਵਿਧਾਨ। ਉਦਸ੍ਰਜਨ : ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖਣਾ। ਯਜੰਤੇ : ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨੀ। ਸ਼੍ਰਧਯਾ : ਸ਼ਰਧਾ। ਅਨ੍ਤਇਤਾਹ : ਭੇਟਾ ਕਰਨਾ। ਤੇਸਾਮੁ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਨਿ(ਸਥਾ)ਸ਼ਟਾ : ਸ਼ਰਤ। ਤੁ : ਸੱਚ ਮੁੱਚ। ਕਾ : ਕੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ : ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ। ਸਦਤ੍ਰ : ਸਤੋਂ। ਵਮੁ ਰਜਹ : ਜਾ ਰਜੋਂ, ਤਮੇ ਗੁਣ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਅਰਜਨ ਬੋਲਿਆ ‘ਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ! ਜੋ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ (ਪਰ) ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਕੇ ਦੇਵ ਆਦਿ ਦਾ ਪੂਜਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਕਿਹੜੀ ਹੈ? ਸਾਤਵਿਕ ਰਾਜਸਿਕ, ਤਾਮਸਿਕ ?

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਜੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧਿਮੁ ਉਦਸ੍ਰਜਨ..... ਸਦ ਤਵਮੁ ਆਹੋ ਰਜਹ ਤਮਹ = ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਸੰਪੂਰਣ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਲਯੁਗ ਦੀ ਜਨਤਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੁਆਪਰਯੁਗ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਲਯੁਗ ਵੱਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਰਜਨ, ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਮਹਾਰਾਜ! ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਸ਼ਰਧਾ - ਭਗਤੀ ਭੀ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਉਹ ਜਾਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਅਮਲ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਣ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀ ਸਥਿਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ? ੦ ਕਲਯੁਗ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਗਿਆਨ ਨਾ ਮਾਤੁਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਸਤਿਸੰਗ ਮਿਲਣਾ ਵੀ ਅੰਖ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲੇ ਯੁਗਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਘੱਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਤ-ਸੰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਕਲਯੁਗ ਵਿਚ ਦੰਭ ਪਾਖੰਡ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣ ਕਾਰਣ, ਦੰਭੀ ਤੇ ਪਾਖੰਡੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਬਣਨ ਦਾ ਨਾਟਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੱਚੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨੀ ਅੰਖੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧੀ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਕਲਯੁਗ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਪਰ ਜੋ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਕਿਹੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਕੀ ਸਾਤਵਕੀ ਜਾਂ ਰਾਜਸੀ ਜਾਂ ਤਾਮਸੀ ? ੦ ਸਦ ਤਵਮੁ ਆਹੋ ਰਜਹ ਤਮਹ - ਇਸ ਪਦ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਵਿਚ, ਰਜੋਗੁਣ ਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਨੂੰ ਆਸੂਰੀ ਸੰਪਤੀ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੈ। ਰਜੋਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਸੂਰੀ ਸੰਪਤੀ ਵਿਚ ਲੈਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਰਾਜਸੀ ਗੁਣ ਤਾਮਸੀ ਗੁਣ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਕਾਮ ਅਰਥਾਤ ਰਜੋਗੁਣ ਤੋਂ ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਮੋਹਰੂਪੀ ਤਮੋਗੁਣ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (2.62)। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਸਾਤਮਕ ਤੇ ਸ਼ੋਕਮਈ ਰਜੋਗੁਣੀ ਕਰਤਾ ਦਾ ਲੱਛਣ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, (18.27) ਤੇ (18.25) ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਤਾਮਸ ਕਰਮ ਦਾ ਲੱਛਣ ਤੇ 18.35 ਵਿਚ ਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਤਾਮਸ ਵਿਹਤੀ ਦਾ ਲੱਛਣ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਜੋਂ ਤੇ ਤਮੋਗੁਣਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਾਤਵਿਕ ਭਾਵ ਆਚਰਣ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦੈਵੀ-ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਤਾਮਸੀ ਭਾਵ ਆਚਰਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਆਸੂਰੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਹੁੰਦੀ ਹਨ। ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਉਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਅੱਗੇ ਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਮਨਮਨੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਚਰਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਸੁੱਖ ਤੇ ਪਰਮ-ਗਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਤਾਂ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਕੀ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ? ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦੱਸੋ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਸਾਤਵਕੀ ਗਤੀ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ਜਾਂ ਰਾਜਸੀ ਤਾਮਸੀ ਗਤੀ ਵਿਚ ? ੦ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦਾ ਅਹੰਕਾਰ, ਖਿੱਚਣ ਵਾਲਾ। ਏਥੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਸੰਬੋਧਨੀ ਪਦ ਹੈ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦੇ ਹੋਵੇਗੇ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀ ਗਤੀ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਵੇਗੇ? 6.37 ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਨੇ ਗਤੀ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦਿਆਂ, ‘ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ, ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਏਥੇ ਵੀ ਅਰਜਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਠਾ ਪ੍ਰਛੁਣ ਦਾ ਭਾਵ ਗਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਉਹ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦੇ ਵਿਧਾਇਕ ਹੋਣ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਖਿੱਚਣਾ ਸੰਪੂਰਣ ਫਲਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਮਸੀ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਨਰਕ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨਰਕਾਂ ਵੱਲ ਖਿੱਚਣਗੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਰਕਾਂ ਦੇ ਗਹੀਂ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅੰਤਰ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਹੀ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਾ ਵੈਰ ਹੈ, ਨਾ ਦਵੈਸ਼ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਆਸੂਰੀ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :- ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਆਧਿਕਾਰੀ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ (16.20) ਕਾਰਣ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਿਕਾਰੀ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸਹਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਤਵਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਰਾਜਸ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਤਾਮਸ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਵੇ - ਭਗਵਾਨ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਹੀ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਏਥੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਸੰਬੋਧਨ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਤਮੋਗੁਣ ਰਜੋਗੁਣ ਤੇ ਸਤੋਗੁਣ - ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਦਸ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਦਾ ਦਸ ਗੁਣਾਂ ਦਸ, ਤੇ ਦਸ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਦਸ ਗੁਣਾਂ ਸੌ ਤੇ ਸੌ ਦਾ ਦਸ ਗੁਣਾਂ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ। ਜੇ ਤਮੋਗੁਣਾਂ ਇਕ ਹੈ ਤਾਂ ਦਸ ਗੁਣਾਂ ਸ੍ਰੋਸ਼ਠ ਰਜੋਗੁਣ ਹੈ। ਤੇ ਰਜੋਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਸਤੋਗੁਣ 100 ਗੁਣਾਂ ਸ੍ਰੋਸ਼ਠ ਹੈ। ਤਮੋਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਰਜੋਗੁਣ ਨੇੜੇ ਹੋਣ, ਜਦ ਕਿ ਸਤੋਗੁਣ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ ੦ ਕ੍ਰੋਧ ਦਾ ਕਾਰਣ ਰਜੋਗੁਣ ਹੈ ਤੇ ਕਾਰਨ ਤਮੋਗੁਣ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਰਜਨ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ? ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਈਮਾਨਦਾਰ ਲੋਕ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਪੱਕ ਪੂਰਣ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਹਵਸ ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਲਾਲਚ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਗਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਬਹੁਤ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ

ਉਹ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਹਾਲਾਤ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਧਰਮ ਗਰੰਥਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁੱਧ ਮੰਡਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਠੀਕ ਮਾਰਗ ਚੁਣਦੇ ਹਨ। ਨੇਕ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਜੋਗੁਣ ਵਾਲੇ ਜਿੱਥੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਤਮੁਗੁਣੀ ਨੀਵੇਂ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

17.02 ਸਲੋਕ

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ्-ਵਾਚ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ

ਤ੍ਰਿ-ਵਿਧਾ ਭਵਤਿ ਸ਼੍ਰਦਾ, ਦੇਹਿਨਾਮ੍ ਸਾ ਸਵ- ਭਾਵ- ਜਾ / ਸਾਤਿਕੀ ਰਾਜਸੀ ਚ ਏਕ, ਤਾਮਸੀ ਚ ਝਤਿ ਤਾਮ੍ ਸ਼੍ਰੂ (ਨੁ)ਧੁ //

ਤ੍ਰਿਵਿਧਾ ਭਵਤਿ ਸ੍ਰੂਪਾ, ਦੇਹਿ ਨਾਮ੍ ਸਾਸ੍ਵ-ਭਾਵ ਜਾ

ਸਾਤਿੱਵਕੀ ਰਾਜਸੀ ਚ ਏਵ, ਤਾਮਸੀ ਚ ਇਤਿ ਤਾਮ੍ (ਸ੍ਰੂ (ਨੁ) ਛੁ) : ਸ੍ਰੂ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤ੍ਰਿਵਿਧਾ : ਤਿੰਨ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲੋਂ। ਭਵਤਿ : ਹੈ। ਸ੍ਰੂਪਾ : ਸ਼ਰਧਾ। ਦੇਹਿਨਾਮ੍ : ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ। ਸਾ : ਕਿਹੜਾ। ਸ੍ਰੂ ਭਾਵ ਜਾ : ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਆਪਕ। ਸਾਤਿੱਵਕੀ : ਸਾਤਿੱਵਿਕਾ। ਰਾਜਸੀ : ਰਾਜਸਿਕਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਤਾਮਸੀ : ਤਾਮਸਿਕਾ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਤਾਮ੍ : ਇਸਤਮਾ। ਸ੍ਰੂੜੁ : ਸੁਣਨਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ : ‘ਜੋ ਦੇਹਧਾਰੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਸਾਤ-ਵਿਕ ਰਾਜਸਿਕ ਅਤੇ ਤਾਮਸਿਕ, ਇੰਜ ਤਿੰਨ ਭਾਂਤ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਨੂੰ ਸੁਣਣ।’

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤ੍ਰਿਵਿਧਾ ਭਵਤਿ ਸ੍ਰੂਪਾ ਦੇਹਿਨਾਮ੍ ਸਾ ਸ੍ਰੂ ਭਾਵ ਜਾ - ਸ਼ਰਧਾ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ 1. ਸੰਗ ਜਾ 2. ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਜਾ 3. ਸ੍ਰੂਭਾਵ ਜਾ, ਤਾਂ ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ੍ਰੂਭਾਵਜਾ ਹੈ - ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਸ੍ਰੂਭ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਸ੍ਰੂਤਰ ਸ਼ੁੱਧ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਸੰਗ ਤੋਂ, ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਇਸ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਬਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਦੇਵਤਾ ਆਦਿ ਦਾ ਪੂਜਨ ਕਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ੦ ਸਾਤਿੱਵਕੀ ਰਾਜਸੀ ਚ ਏਵ, ਤਾਮਸੀ ਚ ਇਤਿ ਤਾਮ੍ ਸ੍ਰੂ (ਨੁ) ਛੁ - ਇਹ ਸ੍ਰੂਭਾਵਜਾ ਸ਼ਰਧਾ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ 1. ਸਾਤਿੱਵਕੀ 3. ਰਾਜਸੀ 3. ਤਾਮਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੱਖ-2 ਹੈ ੦ ਪਿਛਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਸੱਤਵਸਾਰੇ ਰਜਸ ਤਮਹ ਪਦ ਵਿਚ ‘ਆਹੋ’ ਦੇਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅਰਜਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਸੱਤਵਮ੍ ਤੋਂ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਰਜਸ ਤਮਹ ਤੋਂ ਆਸੂਰੀ ਸੰਪਤੀ - ਦੋ ਵਿਭਾਗ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਵੀ ਬੰਧਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਤਾਮਸੀ - ਇੱਕ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਕੀ ਭੇਦ ਹੈ। ਰਾਜਸ ਮਨੁੱਖ ਸਕਾਮ ਭਾਵ ਤੋਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਹਿਤ ਕਰਮ ਭੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਸਵੱਗ ਆਦਿ ਉੱਚੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਤੇ ਉਥੇ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗ ਕੇ ਪੁੰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਮਿਤੂ ਲੋਕ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (9.21) ੦ ਪਰ ਤਾਮਸ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਹਿਤ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਕਾਮਨਾ ਅਤੇ ਮੂਡਤਾ ਕਾਰਣ ਮਧਮ ਗਤੀ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (14.18)। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬੰਧਨ ਬਣਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਭੇਦ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਆਸੂਰੀ ਸੰਪਦਾ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ (ਸਾਤਵੀ) ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਤਾਮਸੀ ਤਿੰਨਾਂ ਸ਼ਰਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੁਣਨ ਦੇ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਸਰੀਰ ਚਲਾ ਵੀ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਮਨ ਵਿਚ ਦੱਬੇ ਤੇ ਛੁਪੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਹੀ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਭਾਓ ਤੇ ਰੁਚੀ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਗਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਝੁਕਾਓ ਰੁਝਾਨ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਉਹ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਜੋ ਗੁਣ ਉਸ ਵੱਲ ਸਰਬ-ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਦੇ ਅੰਤਰ ਮਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

17.03 ਸਲੋਕ :

ਸਤਵ-ਅਨੁਰੂਪਾ ਸਰਵਸਾਹਮ੍, ਸ਼੍ਰਦਾ ਭਵਤਿ ਭਾਰਤ। ਸ਼੍ਰਦਾ-ਮਧਯ: ਅਧ੍ਯਸੁ ਪੁਰਖਿ:; ਯ: ਯਦ-ਅਨੁਰੂਪ: ਸ: ਏਵ ਸ:॥

ਸੱਤਵ ਅਨੁਰੂਪਾ ਸਰਵ ਸ੍ਰੂ, ਸ੍ਰੂਪਾ ਭਵਤਿ ਭਾਰਤ।

ਸ੍ਰੂਪਾ ਭਯਹ ਅਯਮ੍ ਪੁਰਸ਼ਹ, ਯਹ ਯਦ ਸ੍ਰੂਪਹ ਸਹ ਏਵ ਸਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਤਵ : ਸਤੋਂ ਗੁਣ। ਅਨੁਰੂਪਾ : ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ। ਸ੍ਰੂਭਸ੍ਯ : ਹਰ ਇਕ ਦਾ। ਸ੍ਰੂਪਾ : ਸ਼ਰਧਾ। ਭਵਤਿ : ਹੈ। ਭਾਰਤ : ਹੋ ਭਾਰਤ। ਸ੍ਰੂਪਾ : ਸ਼ਰਧਾ। ਭਯਹ : ਭੈ ਤਹਾਂ ਅਯਮ੍ : ਇਹ। ਪੁਰਸ਼ਹ : ਪੁਰਸ਼। ਯਹ : ਕੌਣ। ਯਦ ਸ੍ਰੂਪਹ : ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਕੀ ਹੈ। ਈਵ : ਫੇਰ ਵੀ। ਸਹ : ਉਹ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਹੋ ਭਾਰਤ! ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਉਸ ਦੇ ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਦੇ ਲਈ (ਅਰਥਾਤ ਵਿਸ਼ਿਟ ਸੰਸਾਰ ਯੁਕਤ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੇ) ਅਨੁਰੂਪ ਹੈ। ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਰਧਾਮਈ ਹੈ। ਜੋ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸੱਤਵ ਅਨੁਰੂਪਾ ਸਰਵਸ੍ਯ ਸ੍ਰੂਪਾ ਭਵਤਿ ਭਾਰਤ - ਪਿਛਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੂਭਾਵਜਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ - ਉਸੇ ਨੂੰ ਏਥੇ ‘ਸੱਤਵਾਨ੍ ਰੂਪ’ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੱਤਵ ਨਾਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ ਹੈ, ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਸ਼ਰਧਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਅੰਤਹਕਰਣ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਤਿੱਵਿਕ ਰਾਜਸ ਜਾਂ ਤਾਮਸ ਵਰਗੇ ਸੰਸਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਦੂਜੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ‘ਦੇਹਿਨਾਮ੍’ ਪਦ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਏਥੇ ‘ਸਰਵਸ੍ਯ, ਪਦ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸਰਵਸ੍ਯ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਤੇ ਦਾਵੇਤਾ ਆਦਿ ਦੀ ਪੁਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਮੰਨਦੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਣ, ਅਨੁਸ਼ਟਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਣ, ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਕਿਸੇ ਵਰਣ ਕਿਸੇ ਆਸੂਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸੰਪੰਦਾਯ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ, ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰੂਪਾ ਭਯਹ ਅਯਮ੍ ਪੁਰਸ਼ - ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਹੀ

ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋਵੇਗਾ - ਉਸ ਤੋਂ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਹ ਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ੦ ਯਹ ਯਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਹ ਏਵਸ਼ਰ = ੦ ਸ਼ਰਧਾ ਕੀ ਹੈ - ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਪਰ ਪਹਿਲੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਤੋਂ, ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਵਾਂ ਤੋਂ, ਸੁਣ ਕੇ, ਪੂਜ ਭਾਵ ਸਹਿਤ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ - ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਮਾਰਗ ਕਰਮ ਯੋਗ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਜਾਂ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਦਾ ਹੋਵੇ। ਸਾਧ੍ਯ ਤੇ ਸਾਧਨ - ਦੋਵਾਂ ਉੱਪਰ ਸ਼ਰਧਾ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮੁੱਖਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਉਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੇ ਨਿਸ਼ਟਾ ਹੋਵੇਗੀ। (17.03) ਉਹ ਅੱਜ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਭੀ ਕੀ ? ਪਰ ਸਮਾਂ ਲੰਘਣ 'ਤੇ ਉਹ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ੦ ਅਸਲੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਕਿਹੜੀ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ (ਅਨੇਕਾਂ ਮੱਤ ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ) ਸੱਚਾ ਰੂਪ ਕੀ ਹੈ ? ਵੱਖ-2 ਸਿਧਾਂਤ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਉੱਪਰ ਵੱਖਰਾ-ਵੱਖਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। 'ਮੈਂ ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਜਾਵਾਂ ? ਮੇਰਾ ਲਕਸ਼ ਕੀ ਹੈ ? ਅਨੇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਮਾਰਗ ਹਨ ੦ ਮੂਲ ਰੂਪ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਰੁਚੀ 'ਸੰਪੂਰਣ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸਦੀਵੀ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ - ਇਹ ਰੁਚੀ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗਿੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਪਿਛਲੇ ਸੰਸਕਾਰ + ਇਸ ਜਨਮ ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਸੰਸਕਾਰ + ਵਾਤਾਵਰਣ + ਸਿਖਿਆ + ਸੰਗਤ ਆਦਿ ਤੱਥ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਾਤਵੀ ਸ਼ਰਧਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀ, ਪਰਮਾਤਮ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਅਨੁਕੂਲ, ਤਿਆਗ, ਬਲੀਦਾਨ ਤੇ ਉਪਕਾਰ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਜਸੀ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭੋਗ ਪ੍ਰਮਾਦ ਮਈ ਆਲਸ ਨੀਂਦ ਖੇਡ ਕੁੱਦ ਤਮਾਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਾਤਵੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਗੁਰੂ, ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਪੇਰਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ - ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ। ਠੀਕ ਸ਼ਰਧਾ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਇਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਹੈ। ਜੇ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਖਿਚਿਆ ਆਵੇਗਾ। ੦ ਤਾਮਸੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤਾਮਸੀ ਹੁੰਣ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਰੁਪਏ ਪੈਸਿਆਂ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ 'ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਣੀ। ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਉੱਪਰ ਸ਼ਰਧਾ। ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਬਨਾਵਟੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰਕ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਤਵੀਕ ਸ਼ਰਧਾ - ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਮੰਨ ਕੇ - ਉਸ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਸੂ ਪੰਛੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਆਫਤ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਕੰਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਪਰ, ਬੁੱਧੀ ਉੱਪਰ ਸ਼ਰਧਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਵੇਲ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦਰਖਤ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੱਭਦੀ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਨੀਂ ਸ਼ਰਧਾ ਵਧੇਰੇ ਪਲਮਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਮਰ ਵਿਦਿਆ ਗੁਣ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਸਮੱਗਰੀ। ਪਦ ਅਧਿਕਾਰ - ਵੱਡਪੱਣ ਹਨ, ਜੋ ਹੌਲੇ-2 ਸ਼ਰਧਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੋਂ ਵੱਡਪੱਣ ਦਾ ਅੰਤ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ - ਈਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਈਸ਼ਵਰੀ-ਸ਼ਰਧਾ, ਸੱਚੀ ਸੁੱਚੀ ਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ। (9.26) ੦ ਸ਼ਰਧਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ, ਧਾਰਣਾ, ਮਾਨਤਾ, ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਸਾਤਵੀਕ ਗੁਣ ਹਨ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਤਵੀਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਤਿੰਨੇ ਗੁਣ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (18.40) ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਸਤਵਗੁਣਾਂ ਦੀ, ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ, ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਤਾਮਸੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਿੰਨੇ ਗੁਣ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਤੋਗੁਣ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਮੋਗੁਣ, ਰਜੋਗੁਣ ਦੇ ਨਾਲ ਤਮੋਗੁਣ ਤੇ ਤਮੋਗੁਣ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜਸੀ ਗੁਣ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ (14.10) ੦ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਨ-ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚਾ ਸਾਧਕ ਉਹੋ ਹੈ, ਜਿਹਾ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਾਤਵੀਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖੋ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਦਿੜ ਰੱਖੋ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਜੀਵ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਮਰਜ਼ੀ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਉੱਚਾ ਜੀਵ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਵਿਚ ਉਨੀਂ ਉੱਚੀ ਉਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਮਰਜ਼ੀ ਅਥਵਾ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਾਨਵੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਉੱਦੰਮੀ ਸਹਾਇਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਉਸ ਦੀ ਕਾਰਜ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰ ਸੌਚ ਵੱਲੋਂ ਬਗ਼ਬਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਹਦਾਇਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਕਰਨੇ, ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪਰਮ ਤੇ ਦੈਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਮਨ ਵਿਚ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਰਵੱਡੀਆ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਚਰਿੱਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਉਦਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਆਲਸ ਤੇ ਆਰਾਮ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਭਰੋਸਾ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਜਿਸ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਭੇਟ ਕਰ ਸਕੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਅਰਥ ਜੋ ਉਹ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਕਾਬਿਲੇ-ਤਾਰੀਫ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਸ਼ੁਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਢਾਲਦਾ ਹੈ। ਕੱਥਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚਲਾ ਨੌਜਵਾਨ ਨਾਚੀਕੇਤਸ਼, ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਦਰਸ਼ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਇੱਕ ਪੱਥਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ੋਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਮਾਰਕ ਦਾ ਰੂਪ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਕ ਦਰਖਤ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਗਾਰੀ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੰਵਲ ਦਾ ਫੁੱਲ ਉੱਪਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਵੇਗਾ ਜੇਕਰ ਤਲਾਬ ਦਾ ਪਾਣੀ ਚੜ੍ਹੇਗਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀ ਦਾ ਮੂਲ ਤਾਂ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਸਾਧਕ ਬਣ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਹ ਸਾਧਕ ਤੋਂ ਨਾ ਘੱਟ ਨਾ ਵੱਧ ਹੋਵੇਗਾ।

○ ○ ○

17.04 ਸਲੋਕ

ਧਰਜਨੇ ਸਾਤਿਕਾ: ਦੇਵਾਨੁ, ਧਕਾ-ਰਕਾਂਸਿ ਰਾਜਸਾ: / ਪ੍ਰ-ਇਤਾਨੁ ਭੂਤ-ਗਣਾਨੁ ਚ ਅਨ੍ਯੇ, ਧਰਜਨੇ ਤਾਮਸਾ: ਜਨਾ: //

ਯਜੰਤੇ ਸਾਤਵੀਕਾਰ ਦੇਵਾਨੁ, ਯਕਸ ਰਕਸਾਂ-ਸਿਰਾਜਸਾਹ।

ਪ੍ਰਇਤਾਨੁ ਭੂਤ ਗਣਾਨੁ ਚ ਅਨ੍ਯੇ, ਯਜੰਤੇ ਤਾਮਸਾਹ ਜਨਾਰ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਜੰਤੇ : ਪੁਜਾ ਕਰਨੀ। ਸਾਤਵੀਕਾਰ : ਸਾਤਵੀਕ ਵਿਅਕਤੀ। ਦੇਵਾਨੁ : ਦੇਵਤਾ। ਯਕਸ ਰਕਸਾਂਸਿ : ਯਕਸਾਂ ਤੇ ਰਾਕਸ਼ਸਾਂ। ਰਾਜਸਾਹ : ਰਾਜਸਾਹ। ਪ੍ਰਇਤਾਨੁ : ਭੂਤਾਂ। ਭੂਤ ਗਣਾਨੁ : ਭੂਤਾਂ ਦੇ ਜਜਮਾਨ। ਅਨ੍ਯੇ : ਹੋਰ ਦੂਜੇ। ਯਜੰਤੇ : ਪੁਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਤਾਮਸਾਹ : ਤਾਮਸਿਕਾ। ਜਨਾਹ : ਲੋਕ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਤਵਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਰਾਜਸਿਕ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਯਕਸ਼ ਰਾਕਸ਼ਸਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹੋਰ ਤਾਮਸਿਕ ਲੋਕ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਤੇ ਭੂਤ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਜੰਤੇ ਸਾਤਿੱਵਕਾਹ ਦੇਵਾਨੁ = ਸਾਤਵਿਕ ਅਰਥਾਤ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਪੂਜਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੇਵਾਨੁ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸੰਕ੍ਰਿਤ ਗਣੇਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜ ਈਸ਼ਵਰੀ ਕੋਟੀ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ ੦ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤੀ ਵਿਚ “ਦੇਵ” ਸ਼ਬਦ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦੈਵੀ-ਸੰਪਤੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ (16.05) ਇਹ ਦੈਵੀ-ਸੰਪਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਕਾਂ ਦੀ ‘ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਰਧਾ ਦੀ’ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਏਥੇ ‘ਯਜੰਤੇ ਸਾਤਿੱਵਕਾਹ ਦੇਵਾਨੁ’ ਪਦ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਈਸ਼ਵਰੀ ਕੋਟੀ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਸਰਧਾ ਵਖ-ਵਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਰਧਾ ਭਗਵਾਨ ‘ਵਿਸ਼ਨੂੰ’ (ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਦਿ) ਕਿਸੇ ਦੀ ਭਗਵਾਨ ਸੰਕਰ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਭਗਵਾਨ ਗਣੇਸ਼, ਕਿਸੇ ਦੀ ਭਗਵਤੀ (ਸ਼ਕਤੀ) ਕਿਸੇ ਦੀ ਭਗਵਾਨ ਸੂਰਜ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਰਧਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਾਲ ਯਗ ਹਵਨ ਅਖਵਾ ਪੂਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਬਾਰਾਂ ਆਦਿਤਯ, ਅਠ ਵਸੁ, ਗਿਆਰਾਂ ਰੁਦ ਤੇ ਦੋ ਅਸਵਨੀ ਕਮਾਰ = ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇਤੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਤੋਂ ‘ਪੂਜਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਯਜੰਤੇ ਸਾਤਵਿਕ ਦੇਵਾਨੁ’ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਯਕਸ਼, ਰਕਸ਼ਾਂਸਿ ਰਾਜਸਾਹ - ਰਾਜਸ ਮਨੁੱਖ ਯਕਸ਼ਾਂ ਤੇ ਰਾਕਸ਼ਸ਼ਾ (ਦੈਤਾਂ) ਦਾ ਪੂਜਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਯਕਸ਼ ਰਾਕਸ਼ਸ਼ ਭੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਯਕਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਧਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਅਤੇ ਰਾਕਸ਼ਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ, ਦੀ ਮੁੱਖਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਕਮਾਨਾ ਪੂਰਤੀ ਲਈ - ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਰਾਜਸ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਯਕਸ਼ਾਂ ਤੇ ਰਾਕਸ਼ਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਜਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਇਤਾਨੁ ਭੂਤ ਗਣਾਨੁ ਚ ਅਨੰਜੇ = ਯਜੰਤੇ ਤਾਮਸਾਹ ਜਨਾਹ - ਤਾਮਸ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਤੇ ਭੂਤਾਂ ਦਾ ਪੂਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਮਰ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਭੂਤ ਯੋਨੀ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਗਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੂਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਏਥੇ ‘ਪ੍ਰੇਤ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਰ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝ ਕੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਰਾਂ ਦਾ ਪੂਜਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਤਾਮਸ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾਉਂਦੇ। ਉਹ ਸਾਤਵਿਕ ਹੀ ਅਖਵਾਉਣਗੇ। ਪਿਤਰਾਂ ਦੇ ਪੂਜਨ ਦੀ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਮਨਾਹੀ ਨਹੀਂ। (9.25) ਪਿਤਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਣਾ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਵੀ ਸੂਚਿਕ ਹੈ। ਸਦ ਗੁਣ ਹੈ, ਰਾਜਸ ਨਹੀਂ। ੦ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ਰਧਾ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਹੈ। ੦ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪੂਜਕ ਦੀ ਗਤੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗੀ ? ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਏਥੇ ਯਜੰਤੇ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਯਗ ਪੂਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਪੁੱਛੀ ਸੀ, ਉੱਤਰ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਪੂਜ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਜਕਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ - ਸ਼ਰਧਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦੱਸਣ ਲਈ ਏਥੇ ਯੰਜਤੇ ਪਦ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਿਅਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਘਿਓ ਖਿਰੜੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ, ਕਿ ਚੰਗਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੰਗੇ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਦਾ ਸਾਥ ਮਾੜਾ ਹੀ ਦੇਵੇਗਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਜਾ ਬੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਾਤਵਿਕ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਅਗਧਾਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਸਿਕਾ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਕੋ਷ ਦੀ ਅੱਗ ਅਤੇ ਜੁਲਮ ਕਰਨ ਦਾ ਇਗਾਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਬਿਰਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਧਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਤਾਮਸਿਕਾ ਰੁਚੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸੁਸਤ, ਆਲਸੀ, ਅਗਿਆਨੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜੰਗਲੀ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ, ਦੈਤਾਂ, ਭੂਤਾਂ-ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਦੀ ਅਗਧਾਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੰਗਿਆਈ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਤਵਿਕ ਲੋਕ ਘੱਟ ਤੇ ਦੂਜੇ ਵੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

○ ○ ○

17.05 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅ-ਸਾਤ੍ਰ-ਕਿ-ਹਿਤਮ् ਘੋਰਮ्, ਤਪਾਨਤੇ ਯੇ ਤਪ: ਜਨਾ: / ਦਮ-ਅਹਮ-ਕਾਰ-ਸਮ-ਯੁਕਾ:, ਕਾਮ-ਰਾਗ-ਕਲ-ਅਨਿਤਾ: //

ਅਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਹਿਤਮ् ਘੋਰਮ्, ਤਪ੍ਰਯੰਤੇ ਯੇਤਪਹ ਜਨਾਹ।

ਦੰਭ ਅਹਮ੍ ਕਾਰ ਸਮ੍ ਉਕਤਾਹ, ਕਾਮ ਰਾਗ ਬਲ ਅਵਿਤਾਹ॥

17.06 ਸ਼ਲੋਕ

ਕਰਥਨਤ: ਰਾਰੀ-ਸਥਮ्, ਭੂਤ-ਗ੍ਰਾਮਸੁ ਅਚੇਤਸ: / ਮਾਸੁ ਚ ਏਕ ਅਨ੍ਤ: ਰਾਰੀ-ਸਥਮ्, ਤਾਨੁ ਵਿਦ (ਹਿ)ਧਿ-ਆਸੁਰ-ਨਿਸ਼ਵਾਨੁ //

ਕਰਸ਼ ਯੰਤਰ ਸ਼ਰੀਰ ਸ੍ਰਵਮ्, ਭੂਤ ਗ੍ਰਾਮਮ् ਅਚੇਤਸਹ।

ਮਾਮ੍ ਚ ਏਵ ਅੰਤਰ ਸ਼ਰੀਰ ਸ੍ਰਵਮ्, ਤਾਨੁ ਵਿਦ (ਹਿ) ਧਿ, ਆਸੁਰਨਿਸ਼ਚਾਯਾਨੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ (17.05) :- ਅਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਹਿਤਮ੍ : ਜੋ ਧਾਰਮਕ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾ ਰੱਖੇ। ਘੋਰਮ੍ : ਭਿਆਨਕ। ਤਪ੍ਰਯੰਤੇ : ਅਭਿਆਸ। ਯੇ : ਕੌਣ। ਤਪਹ : ਤਪੱਸਿਆ। ਜਨਾਹ : ਲੋਕ। ਦੰਭ : ਧੋਖਾ। ਅਹਮ੍ਕਾਰ : ਹੰਕਾਰ। ਸਮ੍ਉਕਤਾਹ : ਹੰਕਾਰ ਤੇ ਕਪਟ ਤੇ ਪਾਖੰਡ ਦੇ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ। ਕਾਮ ਰਾਗ ਬਲ ਅਵਿਤਾਹ : ਮੋਹ ਹਵਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ (17.06) :- ਕਰਸ਼ ਯੰਤਰ : ਦੁੱਖ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣੇ। ਸ਼ਰੀਰ ਸ੍ਰਵਮ੍ : ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਚ। ਭੂਤ ਗ੍ਰਾਮਮ੍ : ਸਾਰੇ ਤੱਤ। ਅਚੇਤਸਹ : ਸਮਝ ਤੋਂ ਹੀਣੇ। ਮਾਸੁ : ਮੈਨੂੰ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਅੰਤਰ ਸ਼ਰੀਰ ਸ੍ਰਵਮ੍ : ਜੋ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਨੁ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਵਿਦਹਿ (ਵਿਧਿ) : ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਆਸੁਰਨਿਸ਼ਚਾਯਾਨੁ : ਦਾਨਵ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ (17.05) :- ਦੰਭ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੇ ਹਵਸ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਫਸੇ, ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਘੋਰ ਤਪ ਕਰਦੇ ਹਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ (17.06) :- ਜੋ ਵਿਵੇਕ ਰਹਿਤ ਲੋਕ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਭੂਤਗ੍ਰਾਮ ਅਖਵਾ ਇੰਦਿਆਵੀ ਸਮੁਦਾਇ ਨੂੰ

ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ (ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ) ਦੁੱਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਦਾਨਵੀ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹਨ। ਇਹ ਮੰਨ ਲੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ (17.05) :- ੦ ਅਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਹਿਤਮ੍ ਘੋਰਮ੍, ਤਪ੍ਯੰਤੇ ਯੇ ਤਪਹ ਜਨਾਹ - ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਨਿਖੇਧ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਘੋਰ ਤਪ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਸਦਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਤਾਮਸੀ ਬੁੱਧੀ (18.32) ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਨਹੀਂ, ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਦੱਸ ਵੀ ਦੇਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਮੰਣਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਨਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਦੰਭ ਅਹਮਕਾਰ ਸਮ੍ ਯੁਕਤਾਹ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਗੱਲ ਛੂੰਘੀ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਬੈਠੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਭਜਨ ਧਿਆਨ ਸਮਾਪਿ ਆਦਿ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੰਭ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੰਭ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪ ਖੁਦ ਵੀ ਦੰਭ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਚਤੁਰਾਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵੱਡੇ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਿਉਂ ਸੁਣੀਏ ? ੦ ਕਾਮ ਰਾਗ ਬਲ ਅਵਿੰਤਾਹ - ਕਾਮ ਸ਼ਬਦ ਭੋਗ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗ ਜਾਣਾ ਤੱਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਇਕ ਰਸ ਹੋਣਾ, ਰਾਗ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਤੇ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਦਾ ਜੋ ਹੱਠ ਹੈ, ਉਹੋ “ਬਲ” ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਗ੍ਰਹੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਸੂਰ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਪਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਨਾ ਭੋਗਿਆ, ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰ ਪਸੂਆਂ ਵਰਗਾ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰਿਕ ਭੋਗ-ਸਾਮ੍ਰਗੀ ਨੂੰ, ਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ? ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਬੇਅਰਥ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਸੰਸਾਰਕ ਭੋਗ-ਸਾਮ੍ਰਗੀ ਭੋਗਣ ਵਿਚ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਧਨ ਸਾਮ੍ਰਗੀ ਸੰਸਾਰਕ ਸਾਮ੍ਰਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੱਠ ਪੂਰਵਕ ਜਿੱਦ ਨਾਲ ਤਪ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(17.06) - ਕਰਸ਼ ਯੰਤਰ ਸ਼ਰੀਰ ਸ੍ਰਥਮ੍, ਭੂਤ ਗਾਮ੍ ਅਚੇਤਸਹ - ਉਹ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਪੰਜ ਭੂਤਾਂ (ਪਰਤੀ, ਪਾਣੀ, ਤੇਜ਼, ਹਵਾ ਤੇ ਆਕਾਸ਼) ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸੁਕਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਏਸੇ ਨੂੰ ਤਪ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।” ‘ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਜਿਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਧਾਰਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।’ ਅਗਲੇ ਚੌਪਈਆਂ ਪੰਦਰਵੇਂ ਤੇ ਸ਼ੋਲੋਕਾਂ ਵਿਚ, ਜਿੱਥੇ ਸਰੀਰ ਵਾਣੀ ਤੇ ਮਨ ਦੇ ਤਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਤਪ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਜਿਸ ਤਪ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਰੁੱਧ ਘੋਰ ਤਪ ਹੈ ਤੇ ਅਵਿਧਿ ਪੂਰਵਕ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਾਮ੍ ਚ ਏਵੇਂ ਅੰਤਹ ਸਰੀਰ ਸ੍ਰਥਮ੍ - ਭਗਵਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਮੈਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਦੁੱਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਵੇਂ ? ਉਹ ਮੇਰੀ ਆਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਮੱਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੇ, ਉਸ ਦੇ ਉਲਟ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਰਜਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਵਾਲੇ ਹਨ ? ਸਾਤਵਿਕ ? ਰਾਜਸ ? ਜਾਂ ਤਾਮਸ ? ਦੇਵੀ ਸੰਪਤੀ ਵਾਲੇ ਹਨ ਕਿ ਆਸੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ? ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ‘ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਸੂਰ ਨਿਸ਼ਚੇ ਵਾਲੇ ਸਮਝੋ। ਤਾਨ੍ ਵਿਦ੍ (ਹਿ) ਧਿ - ਆਸੂਰ ਨਿਸ਼ਚਯਾਨ੍ - ਏਥੇ ਆਸੂਰ ਨਿਸ਼ਚਯਾਨ੍ - ਪਦ ਸਾਮਾਨਯ ਆਸੂਰੀ ਸੰਪਤੀ ਵਰਗਿਆਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਜੋ ਨੀਚ - ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਸਤਿਕ ਹੈ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਾਧਨਾ ਤਪਸਿਆ ਵਾਲਾ ਅਭਿਆਸ ਜੇ ਅਸੁਰਿਕਾ (ਦਾਨਵ) ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਕਰਨ ਤਾਂ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵੀ ਪੁਸ਼ਗਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨੰਗੇ ਪਿੰਡੇ ਨਾਲ ਉਹ ਨੋਕਦਾਰ ਸੀਖਾਂ ਉੱਪਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਹੱਥ ਉੱਪਰ ਉਠਾ ਕੇ ਉਹ ਇੱਕ ਲੱਤ ਦੇ ਭਾਰ ਖੜ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੈਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਇਹ ਸੌਚੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਨਿਰੰਤਰ ਦੇਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਯਤਨ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੁੱਖ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਸਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਾਨਵੀ ਹਰਕਤਾਂ ਦੇਖ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਕਦੇ ਵੀ ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਦੁੱਖ ਹੰਦਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪ-ਹੁਦਰਾ ਸਤਿਆਚਾਰ - ਪਾਕ ਪਵਿੱਤਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਮਾਰਗ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਪਣਾਇਆ ਮਾਰਗ ਪਵਿੱਤਰ ਗਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਪੁੰਜ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਅਭਿਆਸ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

17.07 ਸ਼ੋਲੋਕ :

ਆ-ਹਾਰ : ਤੁ ਅਧਿ ਸਰਵਸਥ, ਤਿ-ਕਿਥ : ਭਕਤਿ ਪ੍ਰਿਯ : / ਯੜ : ਤਪ : ਤਥਾ ਦਾਨਮ੍, ਤੇ਷ਾਸ੍ ਭੇਦਸ੍ ਇਸਮ੍ ਸ਼੍ਰਣ੍ //

ਆਹਾਰਹ ਤੁ ਅਧਿ ਸਰਵਸਥ, ਤ੍ਰਿ ਵਿਧਹ ਭਵਤਿ ਪ੍ਰਿਯਹ /

ਯਗਯੁਹ ਤਪਹ ਤਥਾ ਦਾਨਮ੍, ਤੇਸ਼ਾਸ੍ ਭੇਦਮ੍ ਇਸਮ੍ ਸ੍ਰਣ੍ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆਹਾਰਹ : ਖਾਦ ਖੁਰਾਕ। ਤੁ : ਸੱਚ ਮੁੱਚ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਸਰਵਸਥ : ਸਾਰੇ। ਤ੍ਰਿਵਿਧਹ : ਤ੍ਰੈ ਪਾਸਿਆਂ ਵਾਲਾ। ਭਵਤਿ : ਹੈ। ਪ੍ਰਿਯਹ : ਪਿਆਰਾ। ਯਗਯੁਹ : ਯੱਗ। ਤਪਹ : ਤਪ। ਦਾਨਮ੍ : ਦਾਨ। ਤੇਸ਼ਾਸ੍ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਭੇਦਮ੍ : ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਭਿੰਨਤਾ, ਪਸੂਖਤਾ, ਉੱਚਤਾ। ਇਸਮ੍ : ਇਹ। ਸ਼੍ਰਣ੍ : ਸੁਣਨਾ।

੦ ਸ਼ੋਲੋਕਾਰਥ :- ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੋਜਨ, ਸਭ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੱਗ, ਤਪ, ਦਾਨ ਵੀ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੀ ਕੀ ਭੇਦ ਤੇ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਆਹਾਰਹ ਤੁ ਅਧਿ ਸਰਵਸਥ - ਤ੍ਰਿਵਿਧਹ ਭਵਤਿ ਪ੍ਰਿਯਹ - ੦ ਚੌਥੇ ਸ਼ੋਲੋਕ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਸਾਤਵਿਕ, ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਯਗਯੁਹ ਦੱਸੇ ਸਨ। ਪਰ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਰੁਚੀ ਪਿਯਤਾ ਯਗਯੁਹ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਨਾਸਤਿਕ ਹੋਣ ਜਾਂ ਆਸਤਿਕ ਹੋਣ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਦੇ ਹੋਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਏਥੇ ‘ਆਹਾਰਹ ਤੁ ਅਧਿ ਸਰਵਸਥ ਪਦ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਲਈ ਕੇਵਲ ਯਗ ਪੂਜਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਭੋਜਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਮਨ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਜਿਸ ਭੋਜਨ ਤੋਂ ਲਲਚਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਸਾਤਵਿਕ ਰੁਚੀ ਤੇ ਤਾਮਸੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਏਥੇ

ਆਹਾਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ, ਆਹਾਰ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਹਾਰ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ ? ਇਸ ਗੱਲ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਇਹ ਪਰਕਰਣ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਏਥੇ ਸਰਵਸ਼ਯ ਤੇ ਪ੍ਰਿਯਾ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਕ ਇਕ ਦੀ ਕਿਸ-ਕਿਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਤਵੀ ਰਾਜਸੀ ਤਾਮਸੀ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੋਵੇ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਯੋਗਯ੍ਞ ਤਪਤ ਤਥਾ ਦਾਨਮ੍ਭ ਪਦ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਆਏ ਹਨ, ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆ ਕਰਮ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਯਗ੍ਰ ਤਪ ਆਦਿ ਦੀ, ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਕਿਰੋ ਜਿਹੀ ਰੁਚੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਿਯਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਪੂਜਨ ਵਾਂਗ ਆਹਾਰ ਵੀ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸਤਿ ਸੰਗ ਵਿਵੇਚਨ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਹਾਣੀ ਪੁਸਤਕ, ਵਰਤ, ਤੀਰਥ, ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਿ ਜੋ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਸਾਤਵਿਕ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹ ਸਾਤਵਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ, ਜੋ ਰਾਜਸ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹ ਰਾਜਸ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਜੋ ਤਾਮਸ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹ ਤਾਮਸ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗੇਗਾ। ੦ ਤੇਸ਼ਾਮ੍ਭ ਭੇਦਮ ਇਮਾਮ ਸ੍ਰਣੋ : ਯਗ ਤਪ ਤੇ ਦਾਨ ਦੇ ਭੇਦ ਸ੍ਰਣੋ। ਅਰਥਾਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਵਿੜੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਨਤਾ ਕਿਹੜੀ-ਕਿਹੜੀ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਤੁਸੀਂ ਸ੍ਰਣੋ। ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਬਾਹਮਣ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ, ਕੋਈ ਸ਼ੁੱਧ ਆਚਰਣ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਜਿਸ ਦਾ ਖਾਣ ਪਾਣ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਵੇ, ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਖਾਣ ਪੀਣ ਵੀ ਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ ਆਦਿ। ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਦੇਸ਼ਾਂ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਰਵਾਇਤਾਂ, ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਲਾਭ-ਹਿਤ-ਕਾਰਜ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਰਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਨਾ ਮਾੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਨਾ ਹੀ ਚੰਗੇ। ਪਰ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਜੋ ਮੰਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਜੋ ਇਹਦਾ ਪ੍ਰਵਿੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਮ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਭੈੜਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਨਜ਼ੂਰ ਸ਼ੁਦਾ ਨਿਯਮ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਸਾਬਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਲੰਕਿਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

○ ○ ○

17.08 ਸ਼ਲੋਕ :

ਆਨੁ: ਸਦ-ਤ੍ਰ-ਕਲ-ਆਰੋਗ੍ਯ, ਸੁਖ-ਪ੍ਰੀਤਿ-ਕਿ-ਕਰਧਨਾ: / ਰਸਧਾ: ਸਿਨਾਧਾ: ਸਿਥਰਾ: ਹਵਾ:; ਆ-ਹਾਰਾ: ਸਾਤਿਕ-ਪ੍ਰਿਯਾ: //

ਆਖੁ ਸਦਤਤਵ ਬਲ ਆਰੋਗ੍ਯ, ਸੁਖ ਪ੍ਰੀਤਿ ਵਿ ਵਰਧਨਾ।

ਰਸਧਾ ਸਿਨਗ੍ਰਧਾ ਸਿਥਰਾ ਹ੍ਰਦਯਾਹ, ਆਹਾਰਾ ਸਾਤਿਵੱਕ ਪ੍ਰਿਯਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- - ਆਖੁ ਸਦਤਤਵ ਬਲ ਆਰੋਗ੍ਯ ਸੁਖ ਪ੍ਰੀਤਿ ਵਰਧਨਾ : ਉਹ ਜੋ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਵਿੜੀਤਰਤਾ (ਸਤੇਗੁਣ) ਬਾਮ (ਸ਼ਕਤੀ) ਅਰੋਗਯਮ੍ (ਤੰਦਰਸਤੀ) ਸੁਖਮ (ਖੁਸ਼ੀ) ਪ੍ਰਥਿ (ਖੁਸ਼ ਤਥਾਅਤ ਤੇ ਭੁੱਖ)। ਰਸਧਾ : ਜੋ ਵਿਅੰਜਨਾਤਮਕ ਗੁਣ ਹੋਣ, ਸੁਗੰਧੀ ਸੁਆਦਤ। ਹ੍ਰਦਯਾਹ : ਜੋ ਸਹਿਮਤੀ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਸਿਥਰਾ - ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ, ਵਾਸਤਵਿਕ, ਆਹਾਰਾ : ਖਾਦ ਖੁਰਾਕ। ਸਾਤਵਿਕ ਪ੍ਰਿਯਾਹ : ਸਾਤਵਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ। ਸਿਨ ਗ੍ਰਧਾਹ : ਬਿਧਿਆਈ ਵਾਲਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- - ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਆਰੋਗਤਾ ਸੁੱਖ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰਸਮਈ ਬਿਧਿਆਈ ਵਾਲੇ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਾਸਤਵਿਕ, (ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਾਹ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ) ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਯਾ, ਅਜਿਹੇ ਖਾਦ ਪਦਾਰਥ ਸਾਤਵਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- - ੦ ਆਖੁ = ਜਿਸ ਆਹਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਖੁ ਵਧਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਤਵਮ੍ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਤੇਗੁਣ ਵਧਦੇ ਹਨ। ੦ ਬਲ : ਸਰੀਰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸਾਤਵਿਕ ਬਲ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਦਾ ਹੈ। ੦ ਆਰੋਗਯਹ = ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਨਿਰੋਗਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ। ੦ ਸੁਖ : ਸੁਖ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ੦ ਪ੍ਰੀਤਿਵਰਧਨਾ : ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਤੱਕ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ੦ ਹ੍ਰਦਯਾਹ ਹਿਰਦੇ ਫੇਫੜੇ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸੌਮਯ ਭਾਵ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ। ੦ ਰਸਧਾ - ਫਲ ਦੁੱਧ ਬੰਡ ਆਦਿ ਰਸ ਯੁਕਤ ਪਦਾਰਥ ੦ 'ਸਿਨਗ੍ਰਧਾ' - ਘਓ, ਮੱਖਣ, ਬਦਾਮ, ਕਾਜੂ, ਦਾਖਾਂ, ਸਾਤਵਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਤੇਲ ਆਦਿ। ਸਨੋ ਯੁਕਤ ਭੋਜਨ ਦੇ ਪਦਾਰਥ, ਜੋ ਚੰਗੇ ਪੱਕੇ ਹੋਏ ਤੇ ਤਾਜੇ ਹਨ। ੦ ਆਹਾਰਾ ਸਾਤਿਵੱਕ ਪ੍ਰਿਯਾਹ = ਅਜਿਹੇ ਭੋਜਨ ਦੇ (ਭੋਜ, ਪੇਯ, ਲੇਹਯ ਤੇ ਚੋਸ਼ਯ) ਪਦਾਰਥ ਸਾਤਵਿਕ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਉਹ ਭੋਜਨ ਜਿਸ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕੀਤਿਆਂ ਮਨ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜਦੀ ਹੈ, ਉਹੋ ਭੁੱਖ ਵੀ ਵਧਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭੋਜਨ, ਜੋ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ, ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਲਈ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਆਹਾਰ ਅਥਵਾ ਪੋਸ਼ਟਕਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭੋਜਨ, ਜੋ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ, ਉਹ ਛੇਤੀ ਹਜ਼ਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਜੋ ਭੋਜਨ ਛੇਤੀ ਹਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਹਜ਼ਮ ਪ੍ਰਕਿਆ (ਹਾਜ਼ਮੇ) ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਥਾਂ ਦਾ ਵੀ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉੱਪਰ ਲਿਖੇ ਭੋਜਨ ਖਪਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਵੇਰ ਦਾ ਭੋਜਨ (ਹਾਜ਼ਮੀ/ਨਾਸ਼ਤਾ) ਹਲਕਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇ ਕਿ ਜਦੋਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੌਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਾਚਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਰਾਮ ਮਿਲੇ। ਠੰਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਾਮੀ ਪਹੁੰਚਾਣ ਵਾਲਾ ਭੋਜਣ ਖਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਗਰਮ ਹਨ, ਉਥੋਂ ਭੋਜਨ ਅਜਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਠੰਡਕ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਵੇ।

○ ○ ○

17.09 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਟੁ-ਅਮਲ-ਲਕਣ-ਅਤਿ-ਤਣਾ, ਤੀਕਣ-ਰੁਕਣ-ਕਿ-ਦਾਹਿਨ: / ਆਹਾਰਾ: ਰਾਜਸਸਥ ਇਣਾ; ਦੁਖ-ਸ਼ੋਕ-ਆਸਥ-ਪ੍ਰਦਾ: //

ਕਟਾਮਲ ਲਵਣ ਅਤਿ ਉਸ਼ਣ, ਤੀਖਸ਼ਣ ਰੁਕਸ਼ ਵਿਦਾਹਨ।

ਆਹਾਰਾ ਰਾਜਸਸਥਾਹ ਇਸ਼ਟਾ ਦੁਖ ਸ਼ੋਕ ਆਸਥ ਪ੍ਰਦਾਹ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- - ਕਟੁਹ : ਕੜਵਾ। ਅਮਲਹ : ਖੱਟਾ। ਲਵਣ : ਸਲੂਣਾ। ਅਤਿ ਉਸ਼ਣ : ਬੇਹੱਦ ਗਰਮ। ਤੀਖਸ਼ਣ : ਕੌੜਾ

ਤਿੱਖਾ, ਕਰਾਰਾ। ਰੂਕਸ਼ : ਖੁਸ਼ਕ। ਵਿਦਾਹਨਹ : ਜਲਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਆਹਾਰਾ : ਭੋਜਨ। ਰਾਜਸਸਮਾਹ : ਰਾਜਸਿਕ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ। ਦੁੱਖ ਸ਼ੌਕ ਆਮਜ ਪ੍ਰਦਾਹ = ਜੋ ਦੁੱਖ ਚਿੰਤਾ ਅਤੇ ਬਿਮਾਰੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕੌੜੇ ਖੱਟੇ, ਖਾਰੇ ਬਹੁਤ ਗਰਮ, ਤਿੱਖੇ ਖੁਸ਼ਕ ਅਤੇ ਜਲਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖਾਦ ਪਦਾਰਥ ਰਜੋਗੁਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕਟ = ਕੌੜੇ ਪਦਾਰਥ ਜਿਵੇਂ ਕਰੇਲਾ, ੦ ਅਮ੍ਲ - ਖੱਟੇ ਪਦਾਰਥ ਜਿਵੇਂ ਇਮਲੀ, ਨੇੜੂ, ਅਮਚੂਰ, ਲੱਸੀ, ਸਿਰਕਾ ਆਦਿ। ੦ ਲਵਣਮ੍ - ਵਧੇਰੇ ਨਮਕ ਵਾਲੇ, ਪਦਾਰਥ। ੦ ਅਡਿਊਸਣ - ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਗ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹੇ ਅਡਿਐੰਡ ਗਰਮ ਗਰਮ ਪਦਾਰਥ। ਤੀਕਸ਼ਣਮ੍ - ਜਿਸ ਨੂੰ ਖਾਣ ਨਾਲ ਨੱਕ ਅੱਖ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਸਿਰ ਚੌਂ ਪਾਣੀ ਆਉਣ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਲਾਲ ਮਿਰਚ ਤਿੱਖੇ ਪਦਾਰਥ। ਰੂਕਸ਼ਮ੍ - ਜਿਸਨੂੰ ਨਾਲ ਘਿਓ ਦੁੱਧ ਆਦਿ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕੁੰਨੇ ਹੋਏ ਛੋਲੇ, ਸੱਤ੍ਰੂ ੦ ਵਿਦਾਹਨਹ = ਰਾਈ ਆਦਿ ਦਾਹਕਾਰਕ ਪਦਾਰਥ। ਰਾਈ ਨੂੰ ਲੱਸੀ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਕੁਉਂ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਖਮੀਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਾਹ ਕਾਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਆਹਾਰਾ ਰਾਜਸਸਮਝ ਇਸ਼ਟਾਹ - ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੋਜਨ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਰਾਜਸ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਪਿਆਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਦੁੱਖ ਸ਼ੌਕ - ਆਮਜ ਪ੍ਰਦਾਹ - ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਪਦਾਰਥ ਪਰਿਣਾਸ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਸ਼ੌਕ ਤੇ ਰੋਗ ਦੇਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਖੱਟਾ ਤਿੱਖਾ ਤੇ ਦਾਹਕਾਰਕ ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਜੋ ਜਲਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸੁਭਾਵਿਕ ਚਿੰਤਾ ਗਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਰੋਗ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੀਭ ਉਪਰ ਸਨਸਨੀ ਤੇ ਜਲਣ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਖੂਨ ਉੱਤਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੈਂਝੂ ਨਿਰੰਤਰ ਬਹਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨੱਕ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਵਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਰ ਪ੍ਰਿੰਮਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਮਿਹਦਾ ਜਲਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਜੋਗੁਣ ਭੋਜਨ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਇਸ ਭੋਜਨ ਨਾਲ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਉਮਰ ਉੱਪਰ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ-ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਭੋਜਨ ਦਾ ਕੋਈ ਯੋਗਦਾਨ ਨਹੀਂ।

○ ○ ○

17.10 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਾਰ-ਯਾਮਸ੍ ਗਤ-ਰਸਸ੍, ਪ੍ਰਤਿ ਪਾਰੀ-ਤਥਿਤਸ੍ ਚ ਯਤ/ ਤਦ-ਸ਼ਿ਷ਟਸ੍ ਅਧਿ ਚ ਅ-ਸੇਧਧਸ੍, ਭੋਜਨਸ੍ ਤਾਮਸ-ਧਿਧਸ੍ //

ਯਾਤਯਾਮ੍ ਗਤਰਸਮ੍ ਪੂਰਤਿ ਪਰਿ ਉਸ਼ਿਤਮ੍ ਚ ਯਤ/

ਉਦ੍ ਸ਼ਿਸ਼ਟਮ੍ ਅਧਿ ਚ ਅਮੇਧਯਮ੍, ਭੋਜਨਮ੍ ਤਾਮਸ ਪ੍ਰਯਮ੍/

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਾਤਯਾਮ੍ : ਨੀਰਸ, ਬਾਸੀ। ਗਤਰਸਮ੍ : ਸੁਆਦ ਰਹਿਤ। ਪੂਰਤਿ : ਗੰਦਾ, ਬਦਬੂ ਵਾਲਾ, ਹਾਨੀਕਾਰਕ। ਪਰਿਉਸ਼ਿਤਮ੍ : ਗਲਿਆ ਸੜਿਆ। ਚ : ਅਤੇ। ਯਤ : ਕਿਹੜਾ, ਜਿਹੜਾ। ਉਦ੍ ਸ਼ਿਸ਼ਟਮ੍ : ਇਨਕਾਰ ਕਰਨਾ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਮੇਧਯਮ੍ : ਅਪਵਿੱਤਰ। ਭੋਜਨਮ੍ : ਭੋਜਨ, ਖਾਣਾ। ਤਾਮਸ ਪ੍ਰਯਮ੍ : ਜੋ ਤਾਮਸਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਨੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜਾ ਭੋਜਨ ਬਾਸੀ ਅਥਵਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪਕਾਇਆ ਬੇ-ਰਸਾ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਸਾੜਿਆ ਹੋਵੇ, ਅਥਵਾ ਜੂਠਾ ਹੋਵੇ। ਯਗ ਵਾਸਤੇ ਅਯੋਗ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਭੋਜਨ ਤਾਮਸਿਕ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਾਤ ਯਾਮ੍ - ਅਣਪੱਕੇ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਪਕਾਏ ਬੇਰੁੱਤੇ, ਫਰਿਜ਼ ਵਿਚ ਰੱਖੋ ਪਦਾਰਥ॥ ੦ ਗਤ ਰਸਮ੍ - ਪ੍ਰਿੰਪੇ ਪਏ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਸ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮਸ਼ੀਨ ਰਾਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਸ ਖਿੱਚ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਦੁੱਧ ਫਲ ਆਦਿ। ੦ ਪੂਰਤਿ - ਸੜਨ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਸ਼਼ਰਾਬ - ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਦੁਰਗੰਧ ਆਵੇ ਜਾਂ ਦੁਰਗੰਧ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ ਜਿਵੇਂ ਲਸਣ (ਲਹਸੁਨ) ਪਿਆਜ਼ ਆਦਿ। ੦ ਪਰਿ ਉਸ਼ਿਤਮ੍ - ਪਾਣੀ ਤੇ ਨਮਕ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਾਗ, ਰੋਟੀ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥ। ਬਾਸੀ ਖਾਣਾ॥ ੦ ਪਰ ਕੇਵਲ ਸ਼ੁੱਧ ਘੀ ਚੀਨੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਬਣੇ ਅੱਗ ਉੱਪਰ ਪਕਾਏ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਦ ਤੱਕ ਵਿਕ੍ਰਿਤੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ - ਬਾਸੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਜਿਵੇਂ ਪੰਜੀਰੀ (ਵਿਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦੁਰਗੰਧ) ਦੁਰਗੰਧ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਸੀ ਪਦਾਰਥ ਬਣਦੇ ਹਨ। ੦ ਉਦ੍ ਸ਼ਿਸ਼ਟਮ੍ - ਖਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਬਣਿਆ ਖਾਣਾ, ਜੂਠ ਜਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਹਿ ਬਿੱਲੀ ਕਾਂ ਕੁੱਤਾ ਆਦਿ ਪਸੂ ਪੰਛੀ ਦੇਖ ਲੈਣ, ਸੁੰਘ ਲੈਣ, ਖਾ ਕੇ ਛੱਡ ਦੇਣ, ਜੂਠਾ ਖਾਣਾ। ੦ ਅਮੇਧਯਮ੍ - ਰਜ ਵੀਰਜ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮਾਸ, ਮਛਲੀ ਵਧੇਰੇ ਅਪਵਿੱਤਰ ਪਦਾਰਥ, ਜੋ ਮੁਰਦਾ ਜਾਨਵਰ ਚੌਂ ਲਏ ਜਾਣ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਪਿੱਛੋਂ ਨਹਾਉਣਾ ਪਵੇ। ੦ ਅਧਿ ਚ = ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਰਣ ਆਸ਼੍ਰਮ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਾ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਭੋਜਨਮ੍ ਤਾਮਸ ਪ੍ਰਯਮ੍ - ਅਜਿਹਾ ਭੋਜਨ ਤਾਮਸ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਉਪਯੁਕਤ ਭੋਜਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੇਕਰ ਸਾਤਿਵਿਕ ਭੋਜਨ ਵੀ ਰਾਗ ਪੂਰਵਕ ਖਾਧਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜਸ ਹੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰਦਲ੍ਪ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਭੋਜਨਖਾਣ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪੇਟ ਯਾਦ ਨਾ ਆਵੇ। ਵਧੇਰੇ ਖਾਣ ਨਾਲ ਜਾਂ ਘੱਟ ਖਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪੇਟ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਹੜਾ ਭੋਜਨ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਪਕਾਇਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਤਾਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਭੋਜਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜਦੋਂ ਪਕਾਇਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਕਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕਈ ਘੰਟੇ ਜਾਂ ਦਿਨ ਤੱਕ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਵਰਤਿਆ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਭੋਜਨ ਤੁਰੰਤ ਪਕਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਖਾਧੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਖਾਣ ਦੀ ਉੱਚਿਤਾ ਜਾਂ ਅਣਉੱਚਿਤਾ - ਭੋਜਨ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਫਲ ਨੂੰ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਖਾਣ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਘੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੰਦੇ ਭੋਜਨ ਵਿਚੋਂ ਬਦਬੂ ਆਉਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਬਾਸੀ ਭੋਜਨ ਬੇਰਸਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਭੋਜਨ ਖੱਟਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਬਚਿਆ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਪਲੇਟ ਬਾਲੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੇ ਖਾਧੇ ਭੋਜਨ ਦਾ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ, ਭੋਜਨ, ਦੂਜੇ ਦੇ ਖਾਣ ਲਈ ਯੋਗ ਹੈ। ਜੇ ਤਾਮਸ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਉਚੇਚ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ, ਉਹ ਤਾਂ ਗਲੀ ਸੜੀ ਬਾਸੀ ਬੇਰਸੀ ਖਾਦ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਪਰੋਸਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੋਜਨ ਤੋਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਜਤਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।

17.11 ਸਲੋਕ :

ਅ-ਫਲ-ਆ-ਕਾਙਿਭਿ: ਯੜ:, ਵਿਧਿ-ਵਣ: ਯ: (ਯਜ) ਇਜ-ਧ-ਤੇ।
 ਯ਷ਵ्यਮ् (ਯਜ-ਤਵ्यਮ्) ਏਵ ਇਤਿ ਸਨ:, ਸਮ-ਆ-ਧਾ-ਧ ਸ: ਸਾਤਿਕ:॥
ਅਫਲ ਆਕਾਂਕਸੀ ਭਿਰਹ ਯਗਯੁਹ ਵਿਧਿ ਦ੍ਰਸ਼ਟਹ ਯਹ (ਯਜ) ਇਜਯਤੇ।
ਯਸ਼ਟ ਵਯਮ् (ਯਜ ਤਵਯਮ्) ਏਵ ਇਤਿ ਮਨਹ, ਸਮ ਆਧਾਯਸਹ ਸਾਤਵਿਕਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਫਲ ਆਕਾਂਕਸੀ ਭਿਰਹ : ਅਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਯਗਯੁਹ : ਯੱਗ। ਵਿਧਿਦ੍ਰਿਸ਼ਟਹ : ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ। ਯਹ : ਕਿਹੜਾ। ਇਜਯਤੇ : ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਯਸ਼ਟਵਯਮ : ਪੇਸ਼/ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਏਵ : ਸਿਰਫ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਮਨਹ : ਮਨ। ਸਮ ਆਧਾਯ : ਨੀਯਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ। ਸਹ : ਉਹ। ਸਾਤਵਿਕਾ : ਸਤੋਗੁਣ ਵਾਲੇ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਯਗ ਕਰਨਾ ਕਰਤੁੱਵੇਂ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਨਿਦ੍ਰਿਸ਼ਟ, ਜੋ ਯਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਤਵਿਕ ਹੈ (ਅਜਿਹਾ ਯਗ ਜਿਸ ਦੇ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਆਸ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ)।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਫਲ ਆ ਕਾਂਕਸ਼ਮਿਹ ਯਗਯੁਹ - ‘ਮਨੁੱਖ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਅਰਥਾਤ ਲੋਕ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਯਗ ਦਾ ਫਲ ਮਿਲੇ’ - ਆਦਿ ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ੦ ਯਗਯੁਹ ਵਿਧਿ ਦ੍ਰਸ਼ਟਹ ਯਹ (ਯਜ) ਇਜਯਤੇ - ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਧੀ ਸੰਬੰਧੀ ਜਿਵੇਂ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਯਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਯਗ ਸਾਤਵਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ (ਸਹ ਸਾਤਵਿਕਹ) ੦ ਯਸ਼ਟ ਵਯਮ् (ਯਜਤਵਯਮ) - ੦ ਜਦ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕਰਤੁੱਵੇਂ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਵਰਣ ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਯਗ ਕਰਨਾ ਮੇਰਾ ਕਰਤੁੱਵੇਂ ਹੈ। ੦ ਏਵ ਇਤਿ ਦਾ, ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਦੂਜਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਭਾਵ ਨਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਭਾਵ ਇਸ ਯਗ ਤੋਂ ਲੋਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਲੋਕ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਮਿਲੇਗਾ ? ਕੀ ਲਾਭ ਹੋਵੇਗਾ ? ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਵੀ ਨਾ ਰਹੇ, ਕੇਵਲ ਕਰਤੁੱਵੇਂ ਮਾੜ੍ਹ ਹੀ ਰਹੇ। ੦ ਜਦ ਉਸ ਨਾਲ ਕੌਝ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਫਿਰ (ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ) ਯਗ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਮਨਹ ਸਮ ਆਧਾਯਸਹ ਅਰਥਾਤ - ‘ਯਗ ਕਰਨਾ ਅਸਾਡਾ ਕਰਤੁੱਵੇਂ ਹੈ। ਇੱਜ ਮਨ ਵਿਚ ਚਿਤਵ ਕੇ ਯਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।’

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਾਂ, ਬੱਚੇ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਫਲ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਸੇਵਾ ਲਈ ਵੀ ਕਿਸੇ ਫਲ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਣਾ ਮੂਰਖਤਾ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਸੇ ਫਲ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਤਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਗਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰਥਕ ਹੈ। ਯੋਗ ਕਰਨ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਭੂ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਸਾਤਵਿਕ ਲੋਕ, ਪ੍ਰਭੂ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਰਮ-ਪਰਮ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਪਾਂਡਵ ਭਰਾ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਨ ਤਾਂ ਇਹੋ ਸਵਾਲ ਦਰੋਪਤੀ ਨੇ ਯੁਧਿਸ਼ਟਿਰ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ‘ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਹੋ ? ਆਪ ਉਪਰ ਐਨੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਕਿਉਂ ਆਉਂਦੀਆਂਹਨ ?’ ਜੋ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਤੋਂ ਯੁਧਿਸ਼ਟਿਰ ਦੀ ਬੁੱਧੀਮਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ‘ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖੋ - ਹੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ! ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਥਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦੀ ਪਿਆਰ ਆਰਾਧਨਾ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਯੁਧਿਸ਼ਟਿਰ ਅਜਿਹੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ - ਇਹੋ ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਥੂਤ ਹੈ।

17.12 ਸਲੋਕ :

ਅਭਿ-ਸਮ-ਧ-ਧ ਤੁ ਫਲਮ, ਦਮ-ਅਰਥਮ ਅਧਿ ਚ ਏਵ ਯਤ। ਇਜ (ਯਜ)-ਧਰੇ ਭਰਤ-ਤ੍ਰੇ਷਼, ਤਮ ਯਜਮ ਵਿਦਿ ਰਾਜਸਮ॥

ਅਭਿਸਮ੍ ਧਾਯਤੁ ਫਲਮ, ਦੰਭ ਅਰਥਮ੍ ਅਧਿ ਚ ਏਵ ਯਤ।

ਇਜ (ਯਜ) ਧਤੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਤਮ੍ ਯਗਯੁਮ੍ ਵਿਧਿ ਰਾਜ ਸਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਭਿਸਮ੍ ਧਾਯਤੁ : ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ। ਤੁ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਫਲਮ : ਫਲ। ਦੰਭ ਅਰਥਮ੍ : ਵਿਧਾਵੇ ਠਾਠ ਬਾਠ ਲਈ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਯਤ : ਕਿਹੜਾ। ਇਜ (ਯਜ) ਧਤੇ : ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ : ਹੇ ਭਾਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ। ਤਮ੍ : ਉਹ। ਯਗਮ੍ : ਕੁਰਬਾਨੀ। ਵਿਧਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਮ੍ : ਰਾਜਸਿਕਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜਾ ਯਗ ਕਿਸੇ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਪਾਖੰਡ ਰਚਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ - ਉਸ ਯਗ ਨੂੰ ਹੇ ਭਰਤ-ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ। ਤੂੰ ਰਾਜਸਿਕ ਜਾਣ ਲੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਭਿਸਮ੍ ਧਾਯਤੁ-ਤੁ ਫਲਮ - ਫਲ ਅਥਵਾ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਅਨਿਸ਼ਟ ਦੀ ਨਿਵਿੰਤੀ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਰੱਖ ਕੇ ਜੋ ਯਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰਾਜਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਅਸਾਨੂੰ ਧਨ ਦੌਲਤ ਮਿਲੇ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਪ੍ਰਤ੍ਵ ਪਰਿਵਾਰ ਚੰਗਾ ਮਿਲੇ, ਨੌਕਰ ਚਾਕਰ ਗਊ ਮੱਝ ਵੀ ਅਸਾਡੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਵੇ, ਅਸੀਂ ਨਿਰੋਗ ਰਹੀਏ। ਸਾਡਾ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹੋਵੇ ਆਦਿ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਅਸਾਡੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਤਥਾਹ ਹੋ ਜਾਣ - ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਅਪਮਾਨ ਬੇਇੱਜਤੀ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਆਦਿ ਕਦੇ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅਸਾਡੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਕਦੇ ਨਾ ਆਉਣ ਆਦਿ ਅਨਿਸ਼ਟ ਦੀ ਨਿਵਿੰਤੀ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਹਨ। ੦ ਦੰਭ ਅਰਥਮ੍ ਅਧਿ ਚ ਏਵ ਯਤ - ਲੋਕ ਸਾਨੂੰ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਸਦਗੁਣੀ ਸਦਾਚਾਰੀ ਸੰਯਮੀ ਦਾਨੀ ਧਰਮਾਤਮਾ ਯਾਗਿਯੁਕ ਆਦਿ ਸਮਝਣ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਸਾਡੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹੋਵੇ। ਜਿਹੜਾ ਯਗ ਵਿਧਾਵੇ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਜਸ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਨਾਵਟੀ ਯਗ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ‘ਯਕਸਮੇ ਦਾਸਯਾਮਿ’ (16.15) ਅਤੇ ‘ਯਜਮਤੇ ਨਾਮਯਗਯੈਹ - ਤੇ (16.17) ਆਦਿ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਾਲ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਇਜ (ਯਜ) ਧਤੇ ਭਰਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ = ਤਮ੍ ਯਗਯੁਮ੍ ਵਿਧਿ ਰਾਜਸਮ੍ = ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਫਲ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਅਤੇ

ਦੰਭ (ਬਨਾਵਟੀ ਪਨ ਦਿਖਾਵਾ) ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਿਹੜਾ ਯਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰਾਜਸ਼ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਜਿਹੜਾ ਯਗ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧੀ ਦੀ ਮੁਖਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਯਗ ਦੀ ਵਿਧੀ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਜੋ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਘਾਟ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਫਲ ਵਿਚ ਵੀ ਘਾਟ ਆ ਜਾਵੇਗੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਯਗ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਉਲਟ ਗੱਲ ਆ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਫਲ ਵੀ ਉਲਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਯਗ ਸਿੱਧੀ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਉਲਟ ਯਗ ਕਰਤਾ ਵਾਸਤੇ ਘਾਤਕ ਹੋਵੇਗਾ। ੦ ਦਿਖਾਵੇ ਵਾਸਤੇ ਬਨਾਵਟੀ ਯਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਏਥੇ ਵਿਧਿ ਕਿਰਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ, ‘ਹੇ ਅਰਜਨ! ਸੰਸਾਰਕ ਰਾਗ (ਕਾਮਨਾ) ਹੀ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਤੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿਣਾ ਹੈ।’

ਵਿਆਖਿਆ :- ਉਹ ਪੂਜਾ ਅਰਚਨਾ ਸੱਚੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਵੱਟੇ ਸੱਟੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਧੀਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਆਖਤੀ, ਪ੍ਰਭੂ ਪੂਜਾ ਅਰਚਨਾ ਇਸ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਵਾਵੇ ਜਾਂ ਉਸ ਉੱਪਰ ਦਯਾ ਦਿਸ਼ਟੀ ਰੱਖੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਭਿਆਨਕ ਲੱਗੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾਏ ਤਾਂ ਇਹ ਉਪਾਸਨਾ ਨਿਰਾਰਥ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਪੂਜਾ ਉਪਾਸਨਾ ਕੇਵਲ ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਬਾਜ਼ੀ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੋ ਉਪਾਸਨਾ ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਜੋਗੁਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਉਪਾਸਨਾ ਲਾਭ ਦੀ ਥਾਂ ਹਾਨੀ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

* * *

17.13 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਿਧਿ-ਹੀਨਸ੍ ਅ-ਸੂਣ- (ਅਦ-ਨ) ਅਨਸ੍, ਮਨਤ-ਹੀਨਸ੍ ਅ-ਦਕਖਿਣਸ੍ / ਅਦਾ-ਕਿ-ਰਹਿਤਸ੍ ਯੜਸ੍, ਤਾਮਸਸ੍ ਪਰਿ-ਚਕ੍-ਅਤੇ //

ਵਿਧੀ ਹੀਨਸ੍ ਅਸ੍ਤਸ੍ਤ (ਅਦਨ) ਅਨਨਸ੍, ਮੰਤ੍ ਹੀਨਸ੍ ਅਦਕਿਸ਼ਣਸ੍।

ਸ਼੍ਰਯਾ ਵਿ ਰਹਿਤਸ੍ ਯਗਯਸ੍, ਤਾਮਸਸ੍ ਪਰਿ ਚਕਸ੍ ਅਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਵਿਧੀਹੀਨਸ੍ : ਧਰਮ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾ ਚਲਦੇ ਹੋਏ। ਅਸ੍ਤਸ੍ਤ ਅਨਨਸ੍ : ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੋਜਨ ਨਾ ਵੰਡਿਆ ਜਾਵੇ। ਮੰਤ੍ ਹੀਨਸ੍ : ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੰਤਰ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾਵੇ। ਅਦਕਿਸ਼ਣਸ੍ : ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਗਾਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਸ਼੍ਰਯਾ ਵਿਰਹਿਤਸ੍ : ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋਵੇ। ਯਗਯਸ੍ : ਕੁਰਬਾਨੀ। ਤਾਮਸਸ੍ : ਤਾਮਸਿਕ। ਪਰਿਚਕਸ੍ ਅਤੇ : ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਅੰਨਦਾਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਮੰਤਰਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਦਕਸ਼ਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਯਗ ਨੂੰ ਤਾਮਸਿਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਵਿਧੀ ਹੀਨਸ੍ : ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯਗਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਯਗ ਕੁੰਡ, ਪਾਤਰ ਬੈਠਣ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ, ਆਸਨ ਆਦਿ ਦਾ ਕਿਆਲ ਰਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ-ਵੱਖਰੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦੇਵੀ ਦੇ ਯਗ ਲਈ ਲਾਲ ਬਸਤ੍ ਤੇ ਲਾਲ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਤਾਮਸ ਯਗ ਵਿਚ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਲਕਿ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਸ੍ਤਸ੍ਤ (ਅਦ-ਨ) ਅੱਨਸ੍ : ਤਾਮਸ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਵੇਦਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਕਰੋ ਹੋਏ ਮੰਤਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਦ੍ਰਵਿਯ ਯਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਤਾਮਸ ਯਗ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਯ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਯਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਤਾਮਸ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਹੂਤੀ ਦੇਣ ਮਾਤਰ ਨਾਲ ਯਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਗੰਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੰਦੇ ਪਰਮਾਣੂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਮੰਤਰਾਂ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ ? ੦ ਅਦਕਿਸ਼ਣਸ੍ : ਤਾਮਸ ਯਗ ਵਿਚ ਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਤਾਮਸ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਯਗ ਵਿਚ ਆਹੂਤੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੋਜਨ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਕਸ਼ਨਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ ? ਜੇ ਦਕਸ਼ਨਾ ਦੇਵਾਂਗਾ, ਬਾਹਮਣ ਸੁਸਤ ਆਲਸੀ ਬਣ ਜਾਣਗੇ। ਬੇਕਾਰੀ ਦਲਿਦਰਤਾ ਫੈਲੇਗੀ ? ਪਰ ਇਹ ਤਾਮਸ ਮਨੁੱਖ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਦੇ, ਕਿ ਬਾਹਮਣਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਅੰਨ ਦਾਨ ਦਕਸ਼ਿਨਾ ਆਗਿ ਨਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਉਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਦੀ ਬਣ ਹੀ ਗਏ। ੦ ਸ਼੍ਰਯਾ - ਵਿਰਹਿਤਸ੍ ਯਗਯਸ੍ ਤਾਮਸਸ੍ ਪਰਿਚਕਸ੍ ਅਤੇ - ਅੱਗ ਵਿਚ ਆਹੂਤੀ ਦੇਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਤਾਮਸੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਨ ਘੀ ਜੋ ਚਾਵਲ ਨਾਰੀਅਲ ਛੁਹਾਰਾ ਆਦਿ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਿਰਵਾਹ ਲਈ ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵਿਚ ਢੁਕ ਦੇਣਾ ਕਿੱਡੀ ਵੱਡੀ ਮੂਰਖਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਲਈ, ਉਹ ਯਗ ਕਰਦੇ ਵੀ ਹਨ ਤਾਂ ਬਿਨਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ ਵਿਧੀ ਦੇ, ਬਿਨਾ ਅੰਨ ਦਾਨ ਦੇ ਬਿਨਾ ਮੰਤਰ ਉਚਾਰਨ ਦੇ, ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਦਕਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ, ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਮੰਤਰਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧੀਆਂ 'ਤੇ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕਿਕ ਫਲ 'ਤੇ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਗਿਆਨਤਾ ਮੂਡਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਤਾਂ ਅਕਲ ਹੁੰਦੀ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਸਮਝ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮੰਨਦੇ ਨਹੀਂ। (ਹੋਰ ਦੇਖੋ 16.23, 17.28) (14.18)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਜੋ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਹੇਤੂ ਹਨ। ਕਈ ਕਾਰਜ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਆਰੰਭ ਕਰ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜੋ ਕੰਮ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਧਾਰਮਿਕ ਗਰੰਥ ਵਰਜਿਤ ਰਾਏ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਸਤਰ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ ਅੰਗੁਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਭੋਜਨ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਖੁਆਣ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਹੈ। ਭੋਜਨ ਛਕਾਉਣਾ, ਭੁਖੇ ਦਾ ਪੇਟ ਭਰਨਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਇੱਕ ਨੇਕ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਹਰ ਕੰਮ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਵਿੱਤਰ ਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਇੱਜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਾਨਵੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋੜਮੰਦ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦੇਣਾ, ਤੋਹਫੇ ਦੇਣਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਭਲੇ ਕਾਰਜ ਹੋਣੇ ਹੀ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਰਧਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਤਪ ਸਾਧਨਾ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ।

* * *

17.14 ਸ਼ਲੋਕ :

ਦੇਵ-ਦ੍ਰਿ-ਜ ਗੁਰੂ-ਪ੍ਰਾਜ, ਪ੍ਰਯਨਮ ਸ਼ੌਚਮ ਆਰਜਵਮ। ਬ੍ਰਹਮਚਰਿਤਮ ਅ-ਹਿੰਸਾ ਚ, ਸ਼ਾਰੀਰਮ ਤਪ: (ਬ੍ਰ)ਤਚ-ਧਰੇ॥
ਦੇਵ ਦਿਵਿਜ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਾਗਯ, ਪੂਜਨਮ ਸੌਚਮ ਆਰਜਵਮ।
ਬ੍ਰਹਮਚਾਰਯਮ ਅਹਿੰਸਾ ਚ, ਸਰੀਰਮ ਤਪਹ (ਬ੍ਰ) ਉਚਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਦੇਵਿ ਦਿਵਿਜਾ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਾਗਯ ਪੂਜਨਮ : ਦੇਵਤਿਆਂ, ਦੋਬਾਰੀ ਜਨਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਪੂਜਾ। ਸੌਚਮ : ਪਵਿੱਤਰਤਾ। ਆਰਜਵਮ : ਬੇਲਾਗ, ਖਰੇ। ਬ੍ਰਹਮਚਾਰਯਮ : ਜੋ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਹੋਣ। ਅਹਿੰਸਾ : ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇਣਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਰੀਰਮ : ਸਰੀਰ ਦਾ। ਤਪਹ (ਬ੍ਰ) ਉਚਯਤੇ : ਏਸੇ ਨੂੰ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਿਦੇ ਹਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਦੇਵਤਾ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗੁਰੂ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਜਨਾਂ ਦਾ ਪੂਜਨ, ਸੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਸਰਲ ਬ੍ਰਹਮ ਅਚਾਰੀਆ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਪੂਜਾਰੀ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਇਹ ਸਰੀਰਕ ਤਪ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਦੇਵ ਦਿਵ - ਜੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਾਗਯ, ਪੂਜਨਮ ਸੌਚਮ ਆਰਜਵਮ - ਏਥੇ ਦੇਵ ਸ਼ਬਦ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਲੂ, ਸੰਕਰ, ਗਣੇਸ਼, ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸੂਰਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਇੰਸ਼ਵਰੀ ਕੋਠੀ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਲਈ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਆਪਣਾ ਇਸ਼ਟ ਹੈ। ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਤੋਂ ਪੂਜਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੇਵ ਸ਼ਬਦ ਤਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਯੁਕਤ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਵਾਂ, ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪੂਜਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਵਿਧਾਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ 'ਦੇਵ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਾਨੂੰ ਵੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਪੂਜਨ ਕਰਨਾ, ਹੈ। ੦ ਦਿਵਿਜ - ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਸ਼ਤਰੀ ਤੇ ਵੈਸ਼ਾਨ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਪਰ ਏਥੇ ਪੂਜਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ, ਇਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਹੀ ਵਾਚਕ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਸ਼ਤਰੀ ਤੇ ਵੈਸ਼ਾਨ ਦਾ। ਗੁਰੂ - ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਅਸਾਨੂੰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਹਨੋਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵੱਲ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦਿਵਿਜ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ) ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਆਚਾਰੀਆ ਆਦਿ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ, ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ, ਪੰਨੰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ, ਪੱਤਰ ਫੁੱਲ ਆਰਤੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ, ਫੁੱਲ ਭੇਟ ਕਰਨੇ - ਇਹੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਜਨ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਾਗਯ - ਸ਼ਬਦ ਜੀਵ ਮੁਕਤ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਵਰਣ ਤੇ ਆਸ਼ਮ ਵਿਚ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਦਿਵਿਜ ਪਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਜੋ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਪਦ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਵਰਣ ਤੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਤਤਵ ਗਯ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਏਥੇ 'ਪ੍ਰਾਗਯ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਰਨਾਂ ਦਾ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ, ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਣਾਉਣਾ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਜਨ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦਿਵਿਜ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਦਰ ਯੋਗ ਹਨ, ਪੂਜਨ ਯੋਗ ਹਨ। ੦ ਬਾਹਰੀ ਆਦਰ ਹੀ ਆਦਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਿਰਦੇ ਦਾ (ਦਿਲ ਦਾ) ਆਦਰ ਹੀ ਆਦਰ ਹੈ, ਇਹੋ ਪੂਜਨ ਹੈ। ੦ ਸੌਚਮ - ਪਾਣੀ ਮਿਠਿੱਤ ਦਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਨਾਂ "ਸੌਚ" ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੁੱਧੀ ਨਾਲ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸੌਚ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਘਿਰਣਾ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦਿਨ ਐਨਾ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਮਲ ਮੂਤ੍ਰ ਬੁੱਕ, ਨੱਕ ਦਾ ਕਡ, ਅਖ ਦਾ ਪਾਣੀ, ਨੱਕ ਦੀ ਮੈਲ, ਲਾਰ ਬੁੱਕ ਆਦਿ ਨਿਕਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਰੀਰ ਹੱਡੀ ਮਾਸ ਮਜ਼ਾ, ਆਦਿ ਘਿਣਤ (ਅਪਵਿੜ) ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਹੱਡੀ ਮਾਸ ਦੇ ਥੈਲੇ ਵਿਚ ਤੌਲਾ ਕੁ ਜਿੰਨੀ ਚੀਜ਼ ਵੀ ਸ਼ੁੱਧ ਪਵਿੱਤਰ ਨਿਗਮਲ ਤੇ ਸੁਗੰਧ ਯੁਕਤ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਗੰਦਰੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਫੋਕੀ ਮਲੀਨਤਾ ਹੀ ਮਲੀਨਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਮਲ ਮੂਤ੍ਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਫੈਕਟਰੀ ਹੈ ਜਾਂ ਮਸ਼ੀਨ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਦੀ ਅਸ਼ੁੱਧੀ ਮਲੀਨਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਚਾ ਉੱਠਣ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਰਣ, ਉਸਰ ਅਵਸਥਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵੱਡਪਣ ਦਾ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਲਈ ਸੌਚ ਸ਼ਬਦ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਸੌਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਕਰਨਾ, ਸਤਿਸੰਗ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਗਲਤ ਹੈ। ਨਾ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰਣਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਸਰੀਰ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਗਿਲਾਨੀ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਪੁਤਲੇ ਅਸ਼ੁੱਧ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਡਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਧੋਂਦੇ ਰਹੀਏ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਗੇ। ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਮਿੱਟੀ ਮਿਲੇਗੀ, ਹੋਰ ਵਧੀਆ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਦੇ ਰਹੋ, ਪਰ ਇਹ ਕਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਨਿਰੰਤਰ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿੱਣਾ ਸਾਡਾ ਕਰਤਵ੍ਵ ਕਰਮ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰ ਮੂਲ ਤੋਂ ਹੈ ਹੀ ਅਪਵਿੜ। ਕਿਉਂਕਿ ਬੱਚਾ ਗਰਭ ਚੌਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਅਸ਼ੁੱਧ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਬੀਜ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਵੀਰਜ ਵੀ ਗੰਦਾ ਹੈ। ਖਾਧੇ ਪੀਤੇ ਦਾ ਰਸ ਵੀ ਨਿਗਮਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਲ-ਮੂਤ੍ਰ, ਬੁੱਕ ਲਾਰ ਟੱਟੀ ਪਿਸ਼ਾਬ ਸਾਰੇ ਗੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਆਜਰਵਸੁ - ਆਜਰਵਮ ਸਰੀਰ ਦੀ ਆਕੜ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਉਠਣ ਆਦਿ ਸਰੀਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਸਰਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਆਜਰਵ ਹੈ, ਜੇ ਅਭਿਮਾਨ ਹੈ ਤਾਂ ਵੱਡਾਪਨ ਹੈ। ਅਭਿਮਾਨ ਦੇ ਤਿਆਗ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਹੈ। ਨਿਰ ਅਭਿਮਾਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਚੱਲਣ ਉੱਠਣ ਆਦਿ ਸਰੀਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਵਿਚ ਜੇ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ, ਵਾਨਪ੍ਰਸਤੀ ਤੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਲਈ ਵੀਰਜਪਾਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸੋਚਣਾ ਹੀ ਗੁਨਾਹ ਹੈ। ੦ ਅਹਿੰਸਾ - ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਅਹਿੰਸਾ ਹੈ - ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਸਵਾਰਥ ਕਾਮ, ਕੋਧ, ਲੋਭ, ਹੰਕਾਰ ਤੇ ਮੋਹ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ੦ ਸਰੀਰਮ ਤਪਹ - ਦੇਵ ਆਦਿ ਦਾ ਪੂਜਨ ਸੌਚ, ਆਜਰਵ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਤੇ ਹਿੰਸਾ - ਇਹ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਤਪ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤੀਰਥ ਵਰਤ, ਸੰਯਮ ਆਦਿ ਵੀ ਲੈ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ੦ ਉਚਯਤੇ : ਜਦ ਦੁੱਖ ਝੱਲਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਤਪ ਹੈ, ਪਰ ਸਰੀਰਕ ਤਪ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਫਿਰ ਤਪ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੋਇਆ ? ਕਸ਼ਟ ਉਠਾ ਕੇ ਜਿਹੜਾ ਤਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਧੀਆ ਤਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤਪ ਵਿਚ ਕਸ਼ਟ ਦੀ ਮੁਖਤਾ ਰੱਖਣ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ (17.06) ਆਸੂਰੀ ਨਿਸ਼ਚੇ ਵਾਲਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਤਪ ਤਾਂ ਉਹ ਵਧੀਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਛਾਲੇ ਮਾਰਦੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਕੁਲ ਮਰਯਾਦਾ ਅਪਣਾਈ ਜਾਵੇ। ੦ ਯਮ ਤੇ ਨਿਯਮ : ਯਮ ਵਿਚ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਨਿਯਮ ਵਿਚ ਵਰਤਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ

ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਗੀਰ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇਣਾ ਹੀ ਤਪ ਹੈ ਤੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਸੰਯਮ ਕਰਨਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਤਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਜੇ ਸੰਜਮ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਤਪ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਉਸੇ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਤਿਆਗ ਤੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ (12.12)। ਕੇਵਲ ਬਾਹਰੀ ਤਪ ਤੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਅੰਤਰਕਰਣ ਦੀ ਸ੍ਰੋਧੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੋਣ ਤੋਂ ਉਹ ਤਪ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਯਮਾਂ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਨਿਯਮ ਪਾਲਣਾ ਉੱਪਰ ਦਿੜ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਤਪ ਦੇ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਿਘਲਾਉਣਾ, ਤਪਾਉਣਾ ਹੈ। ਜੋ ਧਾਤਾਂ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੱਠੀ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਤਪਾਕੇ ਪਿਘਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਨਵਾਂ ਲੋਹੇ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੀ ਤਪੱਸਿਆ ਗਹੀਂ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਵਰ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥਿ ਤਪੱਸਿਆ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਢਾਲ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪੁਨਰ ਨਿਰਵਾਨ ਉਚੇਰੇ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਧੰਨ ਹਨ, ਜੋ ਵਰੋਸਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਮਾਨਵ ਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਪਦਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸਰੀਰ, ਉਚਾਰਨ ਬੋਲ ਤੇ ਮਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਰੀਰ ਬਰਨ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਤਪੱਸਿਆ ਵਿਚ ਸਾਧ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਚੰਗੇਗਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਮ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸਰੂਪ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਿਵ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਅੰਬਿਕਾ। ਇਹ ਦੇਵਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਮਾ ਨੂੰ ਦੋਵਾਰਾ ਜਨਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਨ ਤੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਸਮੱਗਰੀਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਧਿਆਪਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਉਹ ਹਨ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਬਹੁਮਾਵੱਸਥਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਰੀਰਕ ਚੇਤਨਤਾ ਅਥਵਾ ਵਿਵੇਕ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮਨ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਆਰਾਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੈਵੀ-ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਿਲਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਨਿੱਤ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਕੱਪੜੇ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਸਰੀਰਕ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਧਰਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੁੱਚਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ। ਇਹੋ ਧਰਮ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਧ ਪ੍ਰਵਿੱਰਤੀ ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੁੱਚਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ। ਇਹੋ ਧਰਮ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਧ ਪ੍ਰਵਿੱਰਤੀ ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੁੱਚਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ। ਇਹੋ ਧਰਮ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਧ ਪ੍ਰਵਿੱਰਤੀ ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੁੱਚਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਧਰਮ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੁੱਚਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਧਰਮ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਧ ਪ੍ਰਵਿੱਰਤੀ ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੁੱਚਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਧਰਮ ਮਾਰਗ ਹੈ।

* * *

17.15 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਨ੍-ਉਦ੍ਵੇਗ-ਕਰਮ ਵਾਕਿਅਮ, ਸਤਿਯਮ ਪ੍ਰਿਯ ਹਿਤਮ ਚ ਯਤ / ਸਵ-ਅਧਿਆਯ-ਅਭਿ-ਅਸਨਮ, ਚ ਏਕ ਵਾਕ-ਮਧਮ ਤਪ: ਤਚ-ਯਤੇ //

ਅਨ੍ਤੁਦਵੇਗ ਕਰਮ੍ ਵਾਕਯਮ੍, ਸਤਯਮ੍ ਪ੍ਰਿਯ ਹਿਤਮ੍ ਚ ਯਤ੍।

ਸ੍ਰਵਅਪਯਾਯ ਅਭਿ ਅਸਨਮ੍ ਚਏਵ, ਵਾਕ੍ ਮਯਮ੍ ਤਪਹ ਉਚਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਨ੍ਤੁਦਵੇਗ ਕਰਮ੍ : ਜੋਸ਼ ਵੇਗ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਾ ਬਣਨਾ। ਵਾਕਯਮ੍ : ਬਚਨ ਕਰਨਾ। ਸਤਯਮ੍ : ਸਤਿ ਸੱਚਾਈ। ਪ੍ਰਿਯ : ਪਿਆਰਾ। ਹਿਤਮ੍ : ਲਾਭਦਾਇਕ। ਚ : ਅਤੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਵਾਕਮਯਮ੍ : ਬਚਨ। ਤਪਹ : ਤਪ। ਉਚਯਤੇ : ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜਾ ਉਦਵੇਗ ਉਤਪਨ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਸਤਿਮਈ, ਪਿਆਰਾ ਅਤੇ ਹਿਤਕਾਰੀ ਬਚਨ ਹੈ। ਜੋ ਸ੍ਰਵਅਪਯਾਯ (ਵੇਦ ਆਦਿ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ) ਅਤੇ ਜਪ ਆਦਿ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਾਚਿਕ ਤਪ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਨ੍ਤੁਦਵੇਗ ਕਰਮ੍ ਵਾਕਯਮ੍ - ਜਿਹੜਾ ਵਾਕ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਅਤੇ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਉਦਵੇਗ ਵਿਕਸਪ ਤੇ ਹਲਚਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਵਾਕ ਅਨ੍ਤੁਦਵੇਗ ਕਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (Causing no Exitement) ੦ ਸਤਯਮ੍ ਪ੍ਰਿਯਹਿਤਮ੍ ਚ ਯਤ੍ - ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੁਣਿਆ ਦੇਖਿਆ, ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਤੇ ਅਭਿਸਾਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ ਲਈ ਕਹਿ ਦੇਣਾ 'ਸਤਯ' ਹੈ। ੦ 'ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਤਯ ਬੋਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ' ਹੈ ਤੇ ਪਿਆਰਾ ਬੋਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਸਤਯ ਹੈ ਪਰ ਅਪ੍ਰਿਯ ਨਾ ਹੋ ਤੇ ਪ੍ਰਿਯ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਅਸਤਯ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਏਸੇ ਨੂੰ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ (ਮਨੂੰ ਸਿਮਤ੍ਰੀ 4.138) ੦ ਜੋ ਕਰੁਤਾ ਰੁਖਾਪਣ ਤੀਖਣਤਾ ਤਾਹਣਾ ਨਿੰਦਾ ਚੁਗਲੀ ਤੇ ਅਪਮਾਨ ਕਾਰਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਪ੍ਰੇਮ-ਪੂਰਵਕ ਮਿਠੇ ਸਰਲ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਵਚਨਾਂ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਵਾਕ 'ਪ੍ਰਿਯ' ਹੈ ੦ ਪ੍ਰਿਯਾ-ਵਾਕ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਪਸੂ ਪੰਛੀ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਯਾ-ਵਾਕ ਹੀ ਬੋਲਦਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬੋਲਣ ਵਿਚ ਦਲਿਦਰਤਾ ਕੰਜੂਸੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਦੀ ?? ॥ ੦ ਹਿਤ੍ : ਜੋ ਹਿੱਸਾ, ਦਵੇਸ਼ ਵੈਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਤ ਹੋਵੇ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ, ਦਿਆ, ਮੁਆਫੀ, ਉਦਾਰਤਾ, ਮੰਗਲ ਆਦਿ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਤੇ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣਾ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ, ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਵਾਕ ਹਿਤ੍ (ਹਿੱਤਕਰ) ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰੂ ਅਧ੍ਯਾਯ ਅਭਿ ਅਸਨਮ੍ ਚ ਏਵ - ਪਰਮਾਰਥ ਉਨ੍ਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਗੀਤਾ, ਰਾਮਾਇਣ, ਭਗਵਾਤ ਤੇ ਹੋਰ ਗਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਭਗਵਾਨ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਆਦਿ 'ਸ੍ਰੂ ਅਧ੍ਯਾਯ' ਹੈ। ੦ ਗੀਤਾ ਆਦਿ ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਗਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਕੰਠ ਕਰਨਾ, ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਨਾ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਉਸਤਰੀ ਕਰਨੀ, ਆਦਿ 'ਅਭਿਆਸਨਮ੍' ਹੈ। ੦ ਚ ਏਵ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਵਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਤਪ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ੦ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇਖਣਾ, ਫਜ਼ੂਲ ਨਾ ਬੋਲਣਾ, ਝੁਠ ਨਾ ਬੋਲਣਾ, ਪਰਮਾਰਥ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਣ ਨਾ ਪਾਉਣਾ, ਗਲਤ ਸਾਹਿਤ ਨਾ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਕਾਮ ਕੋਧ ਲੋਭ ਮੋਹ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ। ੦ ਵਾਕ ਮਯਮ੍ ਤਪਹ ਉਚਯਤੇ = ਉੱਪਰ ਲਿਖੇ ਸਾਰੇ ਲੱਛਣ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵਾਣੀ ਤੋਂ ਹੋਣ

ਵਾਲਾ 'ਤਪ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਕੱਟਿਆ, ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਕੱਟੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਭਿਆਨਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਉਤੇਜਿਤ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਚੁਭਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਹ ਬੋਲੇ ਸ਼ਬਦ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਾਣ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਬੋਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ। ਇੱਜ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਅਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਅਧਿਆਤਮਕ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਸੱਚ ਕੌੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਵੀ, ਤੇ ਝੂਠ ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਵਧੀਆ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸੱਚ ਨੂੰ ਐਨਾ ਰੰਚਕ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ, ਜਿੰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਪਰ ਰੰਚਕ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚ ਸੱਚ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਸੱਚ ਰੰਚਕਤਾ ਲਈ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੱਚ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮੰਤਵ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਝੂਠੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਇੱਜ ਕਰਨੀ, ਜਿਵੇਂ ਸੱਚ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਇੱਜ ਕੀਤੀ ਚਾਪਲੋਸੀ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਕੀ ਇਕ ਸਾਧਕ, ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇੱਜ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਨਹੀਂ, ਖੁਸ਼ਾਮਿਦ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਝੂਠੀ ਕੀਤੀ ਪਰਸ਼ੰਸਾ, ਕੌੜੇ ਬੋਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖਤਰਨਾਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਬੋਲੇ ਜਾਣ, ਲਾਭਕਾਰੀ ਸੁਹਾਵਣੇ ਅਤੇ ਮਿੱਠੇ ਹੋਣ, ਪਰ ਉਹ ਗਾਰੂਰੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਨਾ ਕਰਨ। ਹੇਤੂ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਚੰਗੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬੋਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਮਾਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵੇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਜੇ ਵੇਦ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਨਿੱਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਨਾ ਸਿਰਫ ਧੁਨੀ ਮਈ ਸ਼ੁੱਧ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਅਲਾਪ ਤੇ ਸੁਰ-ਸੈਲੀ ਵੀ ਸਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਪਰ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਨੇ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੇ, ਹਰ ਇਕ ਲਈ ਸੁਖਾਲਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਲਈ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਪਵਿੱਤਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਉਪਲਭਧ ਹਨ। ਧਰਮ ਗਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਗਾਤਮਿਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਗਾਉਣਾ, ਅਧਿਆਤਮਕ-ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ। ਜੀਭ, ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਤੇ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਚਾਰੇ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਬਚਨ-ਤਪਸਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰੋ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਿਖੇਡ ਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਹੜੀ ਸਤਿ ਪ੍ਰੀਆ ਤੇ ਹਿਤਕਾਰੀ ਹੋਵੇ।

* * *

17.16 ਸਲੋਕ :

ਮਨ: ਪ੍ਰਸਾਦ: ਸੌਨ੍ਧ-ਤਕਸ, ਮੌਨਸ੍ ਆਤਮ(ਨ) - ਵਿਨਿ-ਗ੍ਰਹ: / ਭਾਵ-ਸਮ-ਸ਼ੁਦਿ: ਇਤੀ ਏਤਤ, ਤਪ: ਮਾਨਸਮ੍ ਤਚਤੇ //

ਮਨਹ ਪ੍ਰਸਾਦਹ ਸੌਨ੍ਧ ਤਕਸਮ, ਮੌਨਸ੍ ਆਤਮ (ਨ) ਵਿਨਿ ਗ੍ਰਹਹ।

ਭਾਵ ਸਮ੍ ਸ਼ੁਧਿਹ ਇਤਿ ਏਤਤ, ਤਪਹ ਮਾਨਸਮ੍ ਉਚਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਨਹ ਪ੍ਰਸਾਦਹ : ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਲੀਨਤਾ। ਸੌਨ੍ਧਤਕਸਮ : ਮਨ ਤੋਂ ਚੰਗੇਰਾ ਹੋਣਾ। ਮੌਨਸ੍ : ਚੁੱਪ, ਮੌਨ। ਆਤਮ (ਨ) ਵਿਨਿਗ੍ਰਹਹ : ਸਵੈ ਨਿਅੰਤਰਣ। ਭਾਵ ਸਮ੍ ਸ਼ੁਧਿਹ : ਪ੍ਰਕਿੜੀ ਦੀ ਸ਼ੁੱਘਤਾ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਏਤਤ : ਇਹ। ਤਪਹ : ਤਪਸਿਆ। ਮਾਨਸਮ੍ : ਮਾਨਸਿਕ। ਉਚਯਤੇ : ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਲੀਨਤਾ ਉਜੱਲੀਨਤਾ, ਦਿਆਵਾਨਤਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸਵੈ ਨਿਅੰਤਰਣਤਾ, ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਤਿ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ (ਮਨ ਦੀ) ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਤਪਸਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮਨਹ ਪ੍ਰਸਾਦਹ = ਮਨ ਦੀ ਪਰਸੰਨਤਾ ਨੂੰ ਮਨ ਪ੍ਰਸਾਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਹਾਲਾਤ ਘਟਨਾ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਸੰਨਤਾ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹਰਦਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵਸਤੂ, ਸਥਾਈ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਦੁਰਗੁਣ ਦੁਰਗਾਰਥਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤਿਆਗਣ ਨਾਲ ਜੋ ਸਥਾਈ ਤੇ ਸਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਉਹੋ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੀ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਨ ਵਿਚ ਕਦੀ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਰਥਾਤ ਮਨ ਹਰ ਵੇਲੇ ਬੁਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਨ ਵਿਚ ਹਲ ਚਲ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਤਾਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੀ ਹੈ, ਜਦ ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖ ਧਨ ਸੰਪਤੀ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਆਦਿ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ, ਨਿੜ ਨਿਰੰਤਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਨ ਵਿਚ ਹਲਚਲ ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਤਣਾਓ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ, ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਉੱਨਾ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖੋ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗਤੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਆਪਣੇ ਅਭਿਮਾਨ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ, ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਪੱਖਪਾਤ ਨਾ ਕਰੋ ੦ ਮਨ ਅੰਦਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦਿਆ, ਮੁਆਫੀ, ਉਦਾਰਤਾ ਭਾਵ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰੋ। ੦ ਮਨ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤੁਰ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦਾ ਭਾਵ ਹੋਵੇ ੦ ਜੋ ਸਰੀਰ ਲਈ ਹਿਤਕਾਰਕ ਭੋਜਨ ਅਖਵਾ ਨਿਯਮਤਿ ਖਾਣ ਪਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਤੋਂ ਕਦੇ ਕੋਈ ਹਿੱਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਘੱਟ ਸੌਂਦਾ ਹੈ, ਘੱਟ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਧਕ ਮਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੈ। ੦ ਮਨ ਪ੍ਰਸੰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੌਨ੍ਧ - ਤਕਸਮ - ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਰਿਸਾ ਕਰੂਰਤਾ ਕੁਟਿਲਤਾ ਅਸਹਿਣਸੀਲਤਾ ਦਵੇਸ਼ ਦੇ ਭਾਵ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਹੋਣ ੦ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਗੁਣ ਦਿਆਲਤਾ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਆਦਿ ਉਪਰ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ੦ ਅਜਿਹੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਸੌਨ੍ਧ ਭਾਵ ਹੈ। ੦ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਟੇਡਾ ਵਚਨ ਬੋਲੇ, ਉਸ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਨਾ ਕਰੋ, ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੈਰ ਦਵੇਸ਼ ਭਾਵ ਨਾ ਰੱਖੋ। ੦ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਧਨ ਮਹਿਮਾ ਦੀ ਹਾਨੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦੇਵੋ, ਇਹੋ ਸੌਨ੍ਧ ਭਾਵ ਹੈ। ੦ ਮੌਨਸ੍ : - ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਸੰਯੋਗ ਵਿਯੋਗ ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼, ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਆਦਿ ਦਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹਲਚਲ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਚ ਮੈਨ' ਹੈ। ਮੈਨ ਸਮੇਂ ਪੁਰਾਣਾ, ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਗਰੰਥਾਂ ਗਹਿਰੇ ਭਾਵਾਂ, ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਗੁਣਾਂ, ਪਰਮਾਰਥ ਕਾਰਜਾਂ, ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਰਬ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਮਨਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਮੈਨ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਕੇ ਗਲਤ ਸੋਚਣਾ ਵਿਖਾਵੇ ਦਾ ਮੈਨ ਹੈ। ੦ ਆਤਮ (ਨ) ਵਿਨਿਗ੍ਰਹ - ਮਨ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕਾਗਰ ਹੋ ਕੇ ਇੱਕੋ ਹੀ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਰਹੇ, ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਨ ਦਾ ਨਿਗ੍ਰਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਸਾਧਕ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਸੱਚਾ ਨਿਗ੍ਰਹ ਹੈ। ੦ ਭਾਵ ਸਮ੍ ਸ਼ੁਧਿਹ - ਜਿਸ ਭਾਵ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋਵੇ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਹਿਤਕਾਰਤਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਭਾਵ ਸਮ੍ ਸ਼ੁਧਿਹ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਮਹਾਨ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਹਨ। ੦ ਇਤਿ ਏਤਤ, ਤਪਹ ਮਾਨਸਮ੍ ਉਚਯਤੇ - ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਿਸ ਤਪ ਵਿਚ ਮਨ ਦੀ ਮੁਖਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਮਾਨਸ (ਮਨ ਸੰਬੰਧੀ) ਤਪ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਮੈਨ ਸ਼ਬਦ ਮਾਨਸਿਕ ਤਪ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖਾਉਣ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਨਾ, ਉਲੱਝਨ ਵਿਚ ਨਾ ਪੈਣਾ, ਸ਼ਾਂਤ ਮਨ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣਾ, ਮਨ ਦੀ ਦਿਆਵਾਨਤਾ, ਨੇਕ-ਦਿਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਲੀਨਤਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਿਆਲਤਾ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਫਤ ਵੱਲ ਵਧਣਾ, ਸਹਿਜ ਮਈ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਾਵਾਂਪਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਜੀਭ ਦੇ ਨਿਅੰਤਰਣ ਨਾਲੋਂ ਮਨ ਦਾ ਨਿਅੰਤਰਣ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਨ ਅੰਦਰ ਪਵਿੱਤਰ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨੇਕ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣਾ ਹੀ ਆਤਮ ਨਿਅੰਤਰਣ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਮਨ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਬਦਾਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਰੁਪਾਂਤਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸ਼ਾਲੀਨਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਕਾਥੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਵੀ ਫਾਲਤੂ ਗੰਦਾ, ਨਿਗਰਾਬਕ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਣਚਾਹੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਾਵੀਂ ਪਧਰੀ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਨਿੱਤ ਦਾ ਆਚਰਣ ਵੀ ਸਾਡ ਸੁਖਰਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਧਣਾ, ਮਨ ਨੂੰ ਮਰਯਾਦਾ-ਪਾਲਕ ਬਣਾਉਣਾ ਹੀ ਮਨ ਦੀ ਤਪਸਿਆ ਹੈ।

* * *

17.17 ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :

ਸ਼੍ਰਦ੍ਧਿਆ ਪਰਯਾ ਤਸਮ੍ਹ, ਤਪ: ਤਰ੍ਤ ਤ੍ਰਿ-ਵਿਧਸ੍ ਨਰੈ: / ਅ-ਫਲ-ਆ-ਕਾਙਿਭਿ: ਯੁਕੈ: ਸਾਲਿਕਸ੍ ਪਰਿ-ਚਕ੍ਸ-ਅਤੇ //

ਸ੍ਰ੍ਯੁਜਾ ਪਰਯਾ ਤਪਤਮ੍ ਤਪਹ ਤਤ੍ਤਤ੍ਰਿ ਵਿਧਮ੍ ਨਰੈਹ।

ਅਫਲਆ ਕਾਂਕਸ੍ਰੀਭਿਹ ਯੁਕਤੈਹ, ਸਾਤਿਵਕਮ੍ ਪਰਿਚਰਕਸ੍ਤਾਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ੍ਰ੍ਯੁਜਾ : ਸਰਧਾ ਨਾਲ। ਪਰਯਾ : ਉੱਚੀ। ਤਪਤਮ੍ : ਅਭਿਆਸ। ਤਪਹ : ਤਪਸਿਆ। ਤਤ੍ਰ : ਉਹ। ਤ੍ਰਿਵਿਧਮ੍ : ਤ੍ਰੈ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ। ਨਰੈਹ : ਆਦਮੀਆਂ ਰਾਹੀਂ। ਅਫਲ ਆਕਸ੍ਰੀਭਿਹ : ਕਿਸੇ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ। ਯੁਕਤੈਹ : ਪਰਪੱਕ। ਸਾਤਿਵਕਮ੍ : ਸਾਤਵਿਕ। ਪਰਿਚਰਕਸ੍ਤਾਤੇ : (ਉਹ) ਐਲਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਸਮਹਿੱਤ ਚਿੱਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਪਾਂ ਨੂੰ ਸਾਤਵਿਕ ਤਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸ੍ਰ੍ਯੁਜਾ ਪਰਯਾ ਤਪਤਮ੍ : ਸਰੀਰ ਵਾਣੀ ਤੇ ਮਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਤਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਪ ਹੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸਰਬ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਅਚੁੱਕ ਉਪਾਅ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ, ਮਨੁੱਖ ਕੌਲ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਰ ਕੁਝ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤੱਤਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਟੱਲ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੂਰਵਕ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਵਿਘਨਾਂ ਨੂੰ ਢੁਰ ਕਰਕੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਤਪ ਦਾ ਆਚਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਫਲ ਆ ਕਾਂਕਸ੍ਰੀ ਭਿਹ ਯੁਕਤੈਹ - ਨਰੈਹ : ਪਦ ਦੇਣ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਆਂਸ਼ਿਕ ਸਦਗੁਣ ਸਦਾਚਾਰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਦਗੁਣ ਸਦਾਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਾਤਵਿਕ ਤਪ ਵਿਚ ਤਾਂ ‘ਨਰ’ ਸ਼ਬਦ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜਸ ਤਾਮਸ ਤਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਸਿਲੇ ਹੋਏ ਅਸੂਲ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਜੋ ਕਾਮਨਾ ਦੰਡ ਮੂਡਤਾ ਆਦਿ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਫੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਅਖਵਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ। ੦ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਰੱਖ ਕੇ ਨਿਸ਼ਾਕਮ ਭਾਵ ਤੋਂ ਤਪ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਏਥੇ ‘ਉਪਯੁਕਤ’ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਤਪਹ ਤਤ੍ਰ ਤ੍ਰਿਵਿਧਮ੍ (ਨਰੈਹ), ਏਥੇ ਕੇਵਲ ਸਾਤਵਿਕ ਤਪ ਵਿਚ ‘ਤ੍ਰਿਵਿਧਮ੍’ ਪਦ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਤਪ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਵਿਧੀ ਪਦ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ‘ਯਤ੍ਰ ਤਤ੍ਰ’ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਕੰਮ ਚਲਾਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰਕ, ਵਾਚਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ, ਤਿੰਨੇ ਤਪ ਕੇਵਲ ਸਾਤਵਿਕ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਦੋ ਵਿਚ ਆਂਸ਼ਿਕ ਹਨ। (ਹੋਰ ਦੇਖੋ 13.07, 2.07, 3.02, 5.01) ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸਾਤਵਿਕ ਵਾਚਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਿੰਨਾਂ ਤਪਾਂ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ‘ਤ੍ਰਿਵਿਧਮ੍’ ਪਦ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ੦ ਸਾਤਿਵਕਮ੍ ਪਰਿ ਚਰਕਸ੍ਤਾਤੇ - ਪਰਮ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਫਲਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਤਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਾਤਵਿਕ ਤਪ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਜੇ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਫੇਰ ਤਪਸਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਤਪਸਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹੋ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਦਰਜਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਲਈ ਪਰਪੱਕ ਰੱਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਫਲਤਾ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਨਾ ਕਬੂਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਬਚਨ ਅਤੇ ਮਨ, ਕੇਵਲ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਦੇ ਕੌਲੋਂ ਇਹ ਉਮੀਦ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੇਵਲ ਮਾਨਵ-ਸੇਵਾ, ਮਾਨਵ-ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰੇ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਮਾਨਵ-ਸੇਵਾ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਰੋਕਦਾ।

* * *

17.18 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਤਕਾਰ-ਮਾਨ-ਪੂਜਾ-ਅਥਰਮ੍, ਤਪ: ਦਸ਼ੇਨਚ ਏਕ ਯਤ੍ਰ / ਕ੍ਰਿ-ਧਰੇ ਤਰ੍ਤ ਇਨ ਪ੍ਰ-ਤਕਮ੍, ਰਾਜਸਮ੍ ਚਲਮ੍ ਅ-ਧੁਕਮ੍॥

ਸਤਕਾਰ ਮਾਨ ਪੂਜਾ ਅਥਰਮ੍, ਤਪਹ ਦਮ੍ਭੇਨ ਚ ਏਵ ਯਤ੍ਰ।

ਕ੍ਰਿਯਤੇ ਤਤ੍ਰ ਇਹਾ ਪ੍ਰਉਕਤਮ੍, ਰਾਜਸਮ੍ ਚਲਮ੍ ਅਧੁਰਵਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਤਕਾਰਮਾਨ ਪੂਜਾ ਅਥਰਮ੍ : ਪੂਜਾ, ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਚੰਗੀ ਆਓ ਭਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ। ਤਪਹ : ਤਪ। ਦਮ੍ਭੇਨ : ਬੁਸ਼ਾਮਦ ਚਾਪਲੋਸੀ ਨਾਲ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਯਤ੍ਰ : ਕਿਹੜਾ। ਕ੍ਰਿਯਤੇ : ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ। ਇਹਾ : ਏਥੇ। ਪ੍ਰਉਕਤਮ੍ : ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਰਾਜਸਮ੍ : ਰਾਜਸਿਕਾ। ਚਲਮ੍ : ਜੋ ਪਰਪੱਕ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅਧੁਰਵਮ੍ : ਅਸਥਾਈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜਾ ਸਤਿਕਾਰ, ਸਨਮਾਨ ਤੇ ਪੂਜਨ ਪਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਤੇ ਪਾਖੰਡ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਥਾਈ ਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ (ਫਲ ਵਾਲਾ) ਤਪ ਹੈ, ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਰਾਜਸਿਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਤਕਾਰ ਮਾਨ ਪੂਜਾ ਅਥਰਮ੍ - ਤਪਹ..... ਕ੍ਰਿ - ਯਤ੍ਰ = ਰਾਜਸ ਮਨੁੱਖ ਸਤਿਕਾਰ ਮਾਨ ਤੇ ਪੂਜਾ

ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਤਪ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਜਾਵਾਂਗੇ, ਲੋਕ ਸਾਨੂੰ ਤੇਜ਼ਸਵੀ ਸਮਝ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਤਿਕਾਰ ਸਵਾਗਤ ਲਈ ਆਉਣਗੇ ਤੇ ਸਾਡਾ ਨਾਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਸਾਡਾ ਅਭਿਨੰਦਨ ਕਰਨਗੇ। ਸਾਡੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨਗੇ। ੦ ਦੰਭੇਨ ਏਵ ਯਤ੍ਰ = ਜੋ ਤਪ ਪ੍ਰਤਿ ਅੰਦਰੋਂ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਬਾਹਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਆਸਨ ਲਗਾ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਮਾਲਾ ਫੇਰਨੀ ਹੈ, ਦੇਵਤਾ ਆਦਿ ਦਾ ਪੂਜਨ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਸਿੱਧੇ ਸਰਲ ਚੱਲਣਾ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਆਦਿ। ੦ ਤਤ੍ਰ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕਤਮ, ਰਾਜਸਮੁ ਚਲਮੁ ਅਧਰੁਵਮੁ = ਰਾਜਸ ਤਪ ਦਾ ਫਲ ਚਲ ਤੇ ਅਧਰੁਵ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਸਥਿਰ ਹੈ ਨਾ ਟਿਕਾਊ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਤਪ ਸਤਿਕਾਰ ਮਰਨ ਤੇ ਪੂਜਾ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਤਪ ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਫਲ ਏਥੇ ਅਧਰੁਵ ਅਰਥਾਤ ਅਨਿਸ਼ਚਤ (ਫਲ ਮਿਲੇ, ਦੰਭ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇ ਯਾ ਨਾ ਹੋਵੇ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕਤਮ - ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਾਜਸ ਤਪ ਦਾ ਇਸ਼ਟ ਫਲ ਏਥੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਤਿਵਿਕ ਪੁਸ਼ਟ ਤਾਂ ਉਪਰਵ ਲੋਕ ਹਨ, ਤਾਮਸ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਧੋ ਲੋਕ ਹੈ ਤੇ ਰਾਜਸ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਮੱਧ ਲੋਕ ਹੈ। (14.18) ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਸ ਤਪ ਦਾ ਫਲ ਨਾ ਸਵੱਗਤ ਹੋਵੇਗਾ ਨਾ ਨਰਕ, ਪਰ ਏਥੇ ਹੀ ਮਹਿਮਾ ਕਰਵਾਕੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਵਾਕੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ੦ ਕੀ ਰਾਜਸ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸਰੀਰਕ ਵਾਚਿਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਪ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਹ ਦੇਵਤਾ ਆਦਿ ਦਾ ਪੂਜਨ ਤਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਰਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਅਹਿੰਸਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਹਰ ਵੇਲੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਨਾ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸੌਮਯ ਭਾਵ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਾਮਨਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਵਿਚ ਸੰਕਲਪ ਵਿਕਲਪ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਸਤਿਕਾਰ ਮਾਨ ਪੂਜਾ ਤੇ ਦੰਭ ਲਈ ਹੀ ਤਪ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਤਪ ਅਸੂਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਰੱਜੋਗੁਣਾਂ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਕਿ ਤਪੱਸਿਆ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਦਿਆਲੂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਕੇ ਖੇਡ ਖੇਡਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਆਦਮੀ ਜੋ ਤਪੱਸਿਆ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਦਿਖਾਵਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਪੱਸਵੀ ਸਮਝਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ, ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ-ਸਾਧੂ ਦੀ ਇੱਜਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਾਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਰੱਜੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਸਾਡ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੁਸ਼ਟ ਵਾਲੀ ਮਾਨ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਮਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਟਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਪਿਆਰ ਸਤਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਪੱਸਿਆ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੱਪੱਤਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਬਾਹਰਲੀ ਸ਼ਾਨੋਂ ਸ਼ੈਕਤ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਸਿਕਾ ਤਪੱਸਿਆ ਦੀ ਕੋਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

* * *

17.19 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸੂਫ-ਗ੍ਰਾਹੇਣ ਆਤਮਨ: ਯਤ, ਪੀਡਿਆ ਕਿਧਰੇ ਤਪ:। ਪਰਸਥ ਤੁਦ-ਸਾਦਨ-ਅਰਥਮ੍ ਕਾ, ਤਰ ਤਾਮਸਮ੍ ਤੁਦ-ਆ-ਹਤਮ੍॥

ਮੂਡ ਗ੍ਰਾਹੇਣ ਆਤਮਨਹ ਯਤ, ਪੀੜਿਆ ਕ੍ਰਿਯਤੇ ਤਪਹ।

ਪਰਸਥ ਉਦਸਾਦਨ ਅੰਧਮ੍ ਵਾ, ਤਤ੍ ਤਾਮਸਮ੍ ਉਦ੍ ਆਹੁਤਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮੂਡ ਗ੍ਰਾਹੇਣ : ਬੁੱਧੀ ਹੀਣ ਰਾਏ ਤੋਂ ਬਾਹਰ। ਆਤਮਨਹ : ਸਵੈ/ਆਤਮ ਦੀ। ਯਤ : ਕਿਹੜੀ। ਪੀੜਿਆ : ਪੀੜਿਆ ਨਾਲ। ਕ੍ਰਿਯਤੇ : ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ। ਤਪਹ : ਤਪ। ਪਰਸਥ : ਹੋਰ ਦੂਜਾ। ਉਦਸਾਦਨ ਅੰਧਮ੍ : ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ। ਵਾ : ਜਾ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਤਾਮਸਮ੍ : ਤਾਮਸਿਕ ਗੁਣ। ਉਦ੍ ਆਹੁਤਮ੍ : ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੂਡ ਗ੍ਰਾਹੇਣ ਪੂਰਵਕ ਢੀਠਤਾ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇ ਕੇ ਜਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਲਈ, ਜੋ ਤਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਮਸਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮੂਡ ਗ੍ਰਾਹੇਣ ਆਤਮਨਹ ਯਤ ਪੀੜਿਆ ਕ੍ਰਿਯਤੇ ਤਪਹ - ਤਾਮਸ ਤਪ ਵਿਚ, ਮੂਡਤਾ ਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੀੜਾ ਦੁੱਖ ਦੇ ਕੇ ਤਪ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੂਡਤਾ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਨੂੰ ਤਪ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੦ ਪਰਸਥ ਉਦਸਾਦਨ ਅਰਥਮ੍ ਵਾ - ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇਣ ਲਈ ਹੀ ਤਪ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਝੱਲਕੇ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਗਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਦੇ ਅੱਗ ਦੇ ਧੂਨੇ ਲਗਾ ਕੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬੈਠ ਕੇ ਗਰਮੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਅੱਤੇ ਜਾਂ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਘੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਦੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਪੁਆ ਕੇ, ਜਾਂ ਅਪਵਾਸ ਕਰਕੇ ਤਪ ਕਰਨ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਤਤ੍ ਤਾਮਸਮ੍ ਉਦ੍ ਆਹੁਤਮ੍ - ਤਾਮਸ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਪ ਤਾਮਸ ਤਪ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਪੱਥਰਾਂ ਤੇ ਖੁੰਡਾਂ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੁੱਧੀ ਵਿਕਾਸ ਅਧੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਆਦਰਸ਼, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਕੱਚੇ ਪਿੱਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਬੁੱਧੀਹੀਣ ਮੂਡ ਵਿਅਕਤੀ, ਉਸ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣੇ ਬਿਨਾਂ, ਤਪੱਸਿਆ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਤਮ ਬਲੀਦਾਨ ਤੱਕ ਬੱਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ, ਤਪਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਜਾਂ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਧੂਣੀਆਂ ਦੀ ਗਰਮੀ ਨਾਲ ਤਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁਬੋਕੇ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਬੋਹੇਸ਼ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਦੀ ਵਿਕਾਸ-ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸਰੀਰਕ ਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਅਥਵਾ ਆਤਮ-ਬੋਧ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਬੋਗਹਿਮੀ ਨਾਲ ਤਸੀਹੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਕੁੱਝ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉਤਪਨ ਕਰਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇਣ, ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਮਸਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਏਸੇ ਬਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ।

* * *

17.20 ਸ਼ਲੋਕ :

ਦਾ-ਤਵਧਮ੍ ਇਤਿ ਯਤ ਦਾਨਮ੍, (ਦਾ)ਦੀ-ਧਰੇ ਅਨ੍-ਤਪ-ਕਾਰਿਣੇ। ਦੇਸੇ ਕਾਲੇ ਚ ਪਾਤੇ ਚ, ਤਰ ਦਾਨਮ੍ ਸਾਤਿਵਕਮ੍ ਸਮ੍-ਤਮ੍॥

ਦਾ ਤਵਧਮ੍ ਇਤਿ ਯਤ ਦਾਨਮ੍, (ਦਾ) ਦੀਯਤੇ ਅਨ੍ ਉਪ ਕਾਰਿਣੇ।

ਦੇਸ਼ੇ ਕਾਲ ਚ ਪਾਤ੍ਰੇ ਚ, ਤਤ੍ ਦਾਨਮ੍ ਸਾਤਿੱਵਕਮ੍ ਸਮੂਤਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਦਾਤਵਯਮ੍ : ਤਿਆਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਤਿ : ਇੱਜ। ਯਤ੍ : ਉਹ। ਦਾਨਮ੍ : ਸੁਗਾਤ, ਭੇਟ। ਦੀਯਤੇ : ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਨ੍ ਉਪ ਕਾਰਿਣੇ : ਜੋ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਦੇਸ਼ੇ : ਢੁਕਵੀਂ ਥਾਂ। ਕਾਲੇ : ਸਮੇਂ ਸਿਰ। ਚ : ਅਤੇ। ਪਾਤ੍ਰੇ : ਪਾਤਰ ਹੈ ਯੋਗ ਹੈ। ਚ : ਅਤੇ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਦਾਨਮ੍ : ਤੋਹਫਾ। ਸਾਤਿੱਵਕਮ੍ : ਸਾਤਿੱਵਕ। ਸਮੂਤਮ੍ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਕਰਤੁੱਵ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ (ਭਾਵ ਤੋਂ) ਜੋ ਦਾਨ (ਸੁਯੋਗਯ) ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਤੇ ਪਾਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਪਕਾਰ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਈ (ਪਰਉਪਕਾਰ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਨਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ) ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਦਾਨ ਸਾਤਿੱਵਕ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਦਾ-ਤਵਯਮ੍ ਇਤਿ ਯਤ੍ ਦਾਨਮ੍..... ਦੇਸ਼ੇ ਕਾਲੇ ਚ ਪਾਤ੍ਰੇ ਚ = ਕੇਵਲ ਦੇਣਾ ਹੀ ਮੇਰਾ ਕਰਤੁੱਵ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਹੀ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸੇ 'ਤੇ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 'ਦੇਣਾ ਮੇਰਾ ਕਰਤੁੱਵ ਹੈ' ਇਸ ਭਾਵ ਤੋਂ ਦਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਏਥੇ (ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ) ਤੇ ਉਥੇ (ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ) ਕੀ ਫਲ ਹੋਵੇਗਾ - ਇਹ ਭਾਵ ਤੋਂ ਦਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। 'ਦਾਤਵਯ' ਦਾ ਅਰਥ ਤਿਆਗ ਹੈ। ੦ ਹੁਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ? ਤਾਂ ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ੦ (ਦਾ) ਦੀਯੇਤ ਅਨੁਉਪ ਕਾਰਿਣੇ - ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਅਸਾਡਾ ਉਪਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਅੱਗੋਂ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਉਪਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਅਣ ਉਪਕਾਰੀ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਦੇਣ ਮਾਤਰ ਤੋਂ ਸੱਚੇ ਉਪਕਾਰ ਦਾ ਬਦਲਾ ਨਹੀਂ ਚੁਕਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਪਕਾਰੀ ਦੀ ਭੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਸੇਵਾ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦਾਨ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਪਕਾਰ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਰੱਖ ਕੇ ਦੇਣ ਨਾਲ ਇਹ ਦਾਨ ਰਾਜਸੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ੦ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਚ ਪਾਤ੍ਰੇ ਚ = ਪਦ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ - 1. ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਉਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਦੇਣਾ, ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਦੇਣਾ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਉਸ ਅਭਾਵ ਗ੍ਰਸਤ ਨੂੰ ਚੀਜ਼ ਦੇਣਾ। 2. ਗੰਗਾ ਜਮਨਾ ਗੋਦਾਵਰੀ ਆਦਿ ਨਦੀਆਂ ਤੇ ਕੁਰੂਕਸੇਤ੍ਰ, ਪ੍ਰਯਾਗ ਰਾਜ, ਕਾਸ਼ੀ ਆਦਿ ਪਵਿੱਤਰ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਦਾਨ ਦੇਣਾ, ਵੇਦ-ਪਾਠੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਸਦਗੁਣੀ ਸਦਾਚਾਰੀ ਬਿਖਸ਼ੂ ਆਦਿ ਉੱਤਮ ਪਾਤ੍ਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਦਾਨ ਦੇਣਾ। ੦ ਤਤ੍ ਦਾਨਮ੍ ਸਾਤਿੱਵਕਮ੍ ਸਮੂਤਮ੍ ਅਜਿਹਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਦਾਨ ਸਾਤਿੱਵਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਣ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਹਨ, ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਅਣ ਉਪਕਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਚੀਜ਼ ਉਸੇ ਦੀ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕੋਲ ਇਹ ਵਸਤੂ ਪਹੁੰਚੇਗੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਉਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਭੇਟਾ ਸੁਗਾਤ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਪਿੱਛੇ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਕਾਰਜਸੀਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਕਿ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਪਿਆਰ ਮਿਲਵਰਤਣ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਭਰਪੁਣ ਦਾ ਲੈਣ ਦੇਣ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਪਰਯੋਜਿਤ ਲਾਈ ਰਕਮ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਵੀ ਭੇਟਾ ਜਾਂ ਤੋਹਫਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਤੋਹਫਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਮੂਰਖਤਾ ਹੈ। ਤੋਹਫਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਦੇਣ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਕੁੱਝ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੋਹਫਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਤੋਹਫਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਸੁਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਦਿੱਤਾ ਤੋਹਫਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋਕ ਹੇਤੁ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਤੋਹਫੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੋਹਫਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਉਸਾਰੂ ਰਵੱਈਏ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਫਰਜ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿੱਤਾ ਤੋਹਫਾ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਨਿਰਮਾਨਤਾ ਨਾਲ ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਜੋ ਵੀ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਚੁਕਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਠੀਕ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਤੋਹਫਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਲੋੜ ਹੋਵੇ। ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਪਛੜਕੇ ਦਿੱਤਾ ਤੋਹਫਾ ਮੰਤਵਹੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤੋਹਫਾ ਹੀ ਸਾਤਿੱਵਕ ਹੈ ਜੋ ਉੱਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਸਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ।

○ ○ ○

17.21 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਰ ਤੁ ਪ੍ਰਤਿ-ਉਪ-ਕਾਰ-ਅਰਥਮ੍, ਫਲਮ੍ ਉਦ੍ ਦਿਸ਼ਾਯ ਵਾ ਪੁਨਹੁ। (ਦਾ)ਵੀ-ਧ-ਤੇ ਚ ਪਰਿ-ਕਿਲਾਈਮ੍, ਤਰ੍ ਦਾਨਮ੍ ਰਾਜਸਮ੍ ਸ੍ਰ-ਤਸਮ੍॥

ਯਤ੍ ਤੁ ਪ੍ਰਤਿ ਉਪਕਾਰ ਅਰਥਮ੍, ਫਲਮ੍ ਉਦ੍ ਦਿਸ਼ਾਯ ਵਾ ਪੁਨਹੁ।

(ਦਾ) ਦੀਯਤੇ ਚ ਪਰਿ ਕਲਿਸ਼ਟਮ੍, ਤਤ੍ ਦਾਨਮ੍ ਰਾਜਸਮ੍ ਸਮੂਤਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਤੁ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਪ੍ਰਤਿ ਉਪਕਾਰ ਅਰਥਮ੍ : ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ। ਫਲਮ੍ : ਫਲ। ਉਦ੍ ਦਿਸ਼ਾਯ : ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ। ਵਾ : ਜਾ। ਪੁਨਹੁ : ਦੁਵਾਰਾ। (ਦਾ) ਦੀਯੇਤ : ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਚ : ਅਤੇ। ਪਰਿ ਕਲਿਸ਼ਟਮ੍ : ਇਜਕਦੇ ਹੋਏ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਦਾਨਮ੍ : ਤੋਹਫਾ। ਰਾਜਸਮ੍ : ਰਾਜਸਿਕ। ਸਮੂਤਮ੍ : ਇੱਜ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇੱਜ ਕਿਹਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਕੋਈ ਪਰ-ਉਪਕਾਰ ਪਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਤੇ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਫਿਰ ਕਲੇਸ਼ ਪੂਰਵਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦਾਨ ਰਾਜਸਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਤ੍ ਤੁ ਪ੍ਰਤਿ ਉਪਕਾਰ ਅਰਥਮ੍ - ਰਾਜਸ ਦਾਨ ਉਪਕਾਰ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਰਾਜਸ ਪੁਗਸ਼ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਵਸਰ 'ਤੇ ਦਾਨ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਗਿਣ ਕੇ ਕੱਢਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਕੇ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਕੁਲ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦਾਨ ਕਰਾਂਗੇ। ਉਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਲਾਭ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੰਡਿਤ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਹਨ, ਜੋਤਿਸ਼ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦਾਨ ਕਰਾਂਗੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਕਦੇ ਯਾਤਰਾ ਦਾ, ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ, ਨਵਾਂ ਮਕਾਨ, ਬਣਵਾ ਲਵੇਗਾ। ਜਾਂ ਕਿਹੜੇ ਹਿਤਕਾਰੀ ਜਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਤੁਪ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਦੇਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਦੇ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਇੱਜ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਲੈਣ ਦੀ, ਜੋ ਭਾਵਨਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਲੋਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਕੇ ਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਤਿਉਪਕਾਰ ਅਰਥਮ੍' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਫਲਮ੍ ਉਦ੍ ਦਿਸ਼ਾਯ ਪੁਨਹੁ - ਫਲ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰੱਖ ਕੇ, ਪਰਲੋਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਕੇ, ਫਲ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਸਾਹਮਣੇ

ਰੱਖ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਦਾਨ ਰਾਜਸੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਏਥੇ 'ਪੁਨਰ' ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਉਪਕਾਰ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਜਾਂ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ - ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਰਾਜਸ ਪੁਰਸ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਿੱਛੋਂ ਦਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ੦ (ਦਾ) ਦੀਯ - ਤੇ ਚਪਰਿ ਕਲਿਸ਼ਟਮ - ਰਾਜਸੀ ਦਾਨ ਬਹੁਤ ਕਲੇਸ਼ਪੁਰਵਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਵਕਤ ਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਦਾਨ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਐਨੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਐਨਾ ਧਨ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਸਾਡੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਦੇਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਐਨਾ ਕੁ ਕੰਮ ਚੱਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਧੀਆ ਰਹੇਗਾ। ਜੇ ਬਹੁਤਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਘਾਟਾ ਪੈ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਸ ਵਿਅਕਤੀ ਬੜਾ ਮੌਟਾ ਦਾਨ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦਿਖਾਵਾ ਤੇ ਟਾਲ ਮਠੋਲ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਤਤ੍ ਦਾਨਮ ਰਾਜਸਮ ਸਮ੍ਰਤਮ = ਉਪਯੁਕਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਦਾਨ ਰਾਜਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਦੋਂ ਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਤੋਹਫਾ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਬੱਥੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਇਹ ਨਾ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨੇ ਕੀ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸ ਲਈ ਭੇਟਾ ਅਰਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੰਤਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭੇਟਾਂ ਜਾਂ ਤੋਹਫਾ ਦੇਣ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਉਸ ਦੇ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ। ਦਾਨ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ, ਬੁੱਧੀ ਹੀਨਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜਸਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦੇਣ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਦਿਖਾਵੇ ਵਿਚ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੱਮਰਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਡਾਵਾਂਡੇਲ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਤੇ ਬੇਚੈਨੀ ਵਿਚ ਉਹ ਜੋ ਕੁੱਝ ਦਾਨ ਕਰਦੇ ਵੀ ਹਨ, ਬਹੁਤ ਕੰਜੂਸੀ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਜ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਗਿਲਾ ਸ਼ਿਕਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਲ੍ਹੇ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕੰਜੂਸੀ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ ਤੋਹਫੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਇਹ ਵਾਪਸ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਦੁੱਗਣੇ, ਤਿਗਣੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਜੇ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਰਾਜਸਿਕ ਦਾਨ (ਤੋਹਫਾ) ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਬੇਚੈਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

17.22 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅ-ਦੇਸ਼-ਕਾਲੇ ਧਰ੍ਤ ਦਾਨਮ, ਅਪਾਤ੍ਰੇ ਧਰ੍ਮ ਚ (ਦਾ) ਦੀ-ਧਰ੍ਤੇ / ਅ-ਸਤਕੂਤਮ ਅਵ ਜਾਤਮ, ਤਰ੍ਤ ਤਾਮਸਮ ਤਦ-ਆ-ਹ-ਤਮ ॥

ਆਦੇਸ਼ ਕਾਲੇ ਯਤ੍ ਦਾਨਮ, ਆਪਾਤ੍ਰੇ ਭ੍ਰਾਹਮ ਚ (ਦਾ) ਦੀਯਤੇ ।

ਅ ਸਤਕੂਤਮ ਅਵ ਗ੍ਰਾਤਮ, ਤਤ੍ ਤਾਮਸਮ ਉਦਾਹਰਤਮ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆਦੇਸ਼ ਕਾਲੇ : ਗਲਤ ਥਾਂ ਤੋਂ ਸਮੇਂ 'ਤੇ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਦਾਨਮ : ਤੋਹਫਾ ਦਾਨ। ਆਪਾਤ੍ਰੇ ਭ੍ਰਾਹਮ : ਅਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ। ਚ : ਅਤੇ। (ਦਾ) (ਦੀਯਤੇ) : ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਸਤਕੂਤਮ : ਸਤਿਕਾਰ ਹੀਣਤਾ। ਅਵਗਿਆਤਮ : ਬੇਇੱਜਤੀ ਨਾਲ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਤਾਮਸਮ : ਤਾਮਸਿਕ ਗੁਣ। ਉਦਾਹਰਤਮ : ਇੱਜ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜਾ ਦਾਨ ਅਯੋਗ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਤੇ ਆਪਾਤਰਾਂ (ਅਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ) ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਤੇ ਅਵਗਿਆਪੂਰਵਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਦਾਨ ਤਾਮਸਿਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਆਦੇਸ਼ ਕਾਲੇ ਯਤ੍ ਦਾਨਮ - ਤਾਮਸ ਦਾਨ ਵਿਚ ਨਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਨਿਯਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤਾਮਸ ਪੁਰਸ਼ ਕੋਲ ਜੇ ਬਾਹਮਣ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰੇਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਨਾ ਉਹ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਰੇਗਾ। ਏਸੇ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਦਾਨ ਤਾਮਸ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਮੂਡਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਤਾਮਸ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਜਚਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਚਾਹੋ ਤਦ ਕਰ ਦੇਵੇਂ। ਜਦ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਪੁੰਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਕੀ ਏਥੇ ਪੁੰਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ? ਅਮੁਕ ਸਮਾਂ ਅਮੁਕ ਪਰਵ - ਇਸ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ ? ਆਪਣੀ ਚੀਜ਼ ਖਰਚ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਕਦੋਂ ਦੇਵੇਂ ਆਦਿ ਆਦਿ, ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਦਾਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਤਾਮਸਦਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਾਨ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਦਾ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧੀ ਦਾ ਅਨਾਦਰ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਕਰਕੇ ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਤਾਮਸੀ ਦਾਨ ਹੈ। ੦ ਆਪ ਤ੍ਰੇਭ੍ਰਾਹਮ ਚ (ਦਾ) ਦੀਯਤੇ - ਤਾਮਸਦਾਨ ਆਪਾਤ੍ਰੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਮਸ ਵਿਅਕਤੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਤਰਕ ਵਿਤਰਕ ਕਰਕੇ ਪਾਤ੍ਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਜਿਵੇਂ ਨਾਲ ਢੁਕਵੇਂ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਦਾ, ਨਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਧੀ ਦਾ। ਦਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਤਾਮਸ ਵਿਅਕਤੀ ਭ੍ਰਾਹਮ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਤਰਕ ਦੇਵੇਗਾ 'ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਢਿੱਡ ਨਹੀਂ ਭਰੇਗਾ ? ਕੀ ਇਸ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦੇ ਕੇ ਪੁੰਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ? ਕੀ ਇਹ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ?' 'ਬਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇ ?' ਆਦਿ ਤਰਕ ਵਿਤਰਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਾਮਸਮ ਉਦ ਆ ਹੜਮ, ਉਪਯੁਕਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਦਾਨ ਤਾਮਸ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਕਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੀਤਾ ਦੇ 14.18 ਸ਼ਲੋਕ ਰਾਹੀਂ ਤਾਮਸ ਕਰਮ ਦਾ ਫਲ ਅਧੋਗਤੀ ਦੰਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਰਾਮ ਚਰਿਤ ਮਾਨਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ, 'ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਭੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਦਾਨ ਕਲਿਆਣ ਕਰਦਾ ਹੈ' (ਮਾਨਸ 7-10) ਇਹ ਵਿਹੋਧ ਕਿਉਂ ? ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਹੈ ਕਿ ਤਾਮਸੀ ਮਨੁੱਖ ਅਧੋਗਤੀ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਮ ਦੇ ਚਾਰ ਚਰਣ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਚਰਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਲਿਯੁਗ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਚਰਣ 'ਦਾਨ' ਹੈ। ਕਿਸੇ ਤੁਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਦਾਨ ਵੀ ਜੇ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦਾਨ ਸਾਰਬਕ ਹੈ। ਇੱਜ ਤਾਮਸ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਦਾਨ ਅਧੋਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਸ਼ਰਧਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ - ਦੇ ਅਰਥ ਲੋਕ ਸਹਾਇਤਾ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦਾਨ ਦੇ ਗੁਪ ਵਿਚ ਗੁਰੀਬਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਮਾਨਵੀ ਧਰਮ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਗਲਤ ਸਥਾਨ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਗੰਦਾ ਹੈ, ਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਰਹਿਣ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਗਲਤ ਸਮਾਂ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਨੌਂਦ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਜ਼ਰੂਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਲਈ ਖਲਲ ਬਣਦਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਖਾਣਾ ਖਾਣਾ ਤੇ ਹੋਰ ਕੰਮ ਕਾਰ ਦਾ ਸਮਾਂ। ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾਨ ਦੇਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਦੁਸ਼ਟਿ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੈੜੇ ਚਰਿਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋਕ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਤਮ-ਨਿਅਤਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਜਿਹੜੇ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਧਨ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਦਾਨ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਰੰਕਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਦਾਨ ਦਿੱਤੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਦਾਨ ਤਾਮਸਿਕ ਹੈ। ਜੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਕੇ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਤੋਹਫੇ ਦਾਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੇਟ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਤਾਮਸਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਚੰਗੇ

ਕੰਮ ਲਈ ਤੋਹੜੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਵੀ ਤਾਮਸਿਕ ਹੈ। ਯੱਗ, ਦਾਨ ਤੇ ਤਪ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਪਿੱਛੇ ਮੰਤਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੈੜਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

* * *

17.23 ਸ਼ਲੋਕ :

ਓਮ ਤਤ ਸਤ ਇਤਿ ਨਿਰ-ਦੇਸਾ; ਬ੍ਰਾਹਮਣ: ਤ੍ਰਿ-ਵਿਧ: ਸਮੁ-ਤ: / ਬ੍ਰਾਹਮਣ: ਤੇਨ ਕੇਦਾ: ਚ ਯਜਾ: ਚ, ਕਿ-(ਥ) ਹਿ-ਤਾ: ਧੁਰਾ //

ਓਮ ਤਤ ਸਤ ਇਤਿ ਨਿਰ ਦੇਸ਼, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤ੍ਰਿਬਿੱਧ ਸਮੂਤਹ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇਨ ਵੇਦਾਹ, ਚ ਯਗਯੂਹ ਚ, ਵਿ (ਧਾ) ਹਿ ਤਾਹ ਧੁਰਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਓਮ ਤਤ ਸਤ : ਓਮ ਤਤ ਸਤਿ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਨਿਰਦੇਸ਼ : ਅਹੁਦਾ, ਰੁਤਬਾ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ : ਬ੍ਰਾਹਮ। ਤ੍ਰਿਬਿੱਧ : ਤ੍ਰੈ ਪੱਖ। ਸਮੂਤਹ : ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ : ਬ੍ਰਾਹਮ। ਤੇਨ : ਉਸ ਤੋਂ। ਵੇਦਾਹ : ਵੇਦ। ਚ : ਅਤੇ। ਯਗਯੂਹ : ਕਰਬਾਨੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਵਿ (ਧਾ) ਹਿ : ਸਿਰਜਿਆ। ਧੁਰਾ : ਪਹਿਲੇ/ਸਮੇਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- “ਓਮ ਤਤ ਸਤੁ” ਇਹ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ (ਨਾਂ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ (ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਵਿਚ) ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੇਦ ਤੇ ਯਗ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਓਮ ਤਤ ਸਤ ਇਤਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ - ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤ੍ਰਿਬਿੱਧ ਸਮੂਤਹ = ਓਮ ਤਤ ਤੇ ਸਤ ਇਹ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਭਗਵਾਨ ਅਗਲੇ ਚਾਰ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇਨ ਵੇਦਾਹ ਚ - ਯਗਯੂਹ ਚ ਵਿ (ਧਾ) ਹਿ - ਤਾਹ ਧੁਰਾ - ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ (ਸਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ) ਵੇਦਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੇ ਯਗਯੂਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਧੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵੇਦ ਹਨ। ਅਨੁਸ਼ਟਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਨ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਯਗ ਹਨ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਯਗ ਤਪ ਦਾਨ ਆਦਿ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਕੋਈ ਘਾਟ ਰਹ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ? ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਘਾਟ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰਸੋਈ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਆਟਾ ਗੁੰਨਣਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਦੇ ਉਸ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਵਧੇਰੇ ਪੈਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ? ਤਾਂ ਆਟਾ ਹੋਰ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਤੋਂ ਯਗ ਦਾਨ ਆਦਿ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਕਰੀਏ, ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਘਾਟ ਰਹਿ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜਿਸ ਭਗਵਾਨ ਯਗ ਆਦਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣ ਨਾਲ ਇਹ ਘਾਟਾਂ ਢੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਦੋਂ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮ ਦੀ ਲੋੜ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਓਮ ਤਤ ਸਤਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂ ਇਕੱਠੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗਤਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਤ ਧੁਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਇਕ ਦਿਸ਼ਟਾਨ ਜਗਤ ਹੈ। ਇਸ ਬ੍ਰਾਹਮਿੰਡ ਦੀ ਧੁਨੀ ਓਮ ਹੈ। ਏਸੇ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮ ਨਾਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਧੁਨੀ ਬੇਉੜਕ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮ ਨੂੰ ਓਮ ਵਜੋਂ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਬ੍ਰਾਹਮ ਤਤੁ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਵੀ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ‘ਇਹ’ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ, ਉਸਦੇ ਨਾਂ ਲੈਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕੇਵਲ ‘ਇਹ’ ਕਰਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮ ਨੂੰ ਤਤੁ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਤਿ ਦੇ ਅਰਥ ਅਸਲੀਅਤ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਅਥਵਾ ਅਸਲ ਦੇ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੰਘਣ ਨਾਲ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਉੱਪਰ ਕਾਰਨ ਤੇ ਖਲਾਅ ਦਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮ ਹੀ ਸਤਿ ਹੈ, ਓਮ ਤਤੁ ਸਤਿ ਬ੍ਰਾਹਮ ਲਈ ਸਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਮੱਖਣ ਤੇ ਲੱਸੀ ਇੱਕੋ ਵਸਤੂ, ਦੁੱਧ ਚੌਂ ਹੀ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਮੱਖਣ ਨੂੰ ਹੀ ਦੁੱਧ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਅਕਸਰ ਲੱਸੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ, ਬ੍ਰਾਹਮ ਚੌਂ ਹੀ ਉਪਜਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਉਪਜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਵੇਦ ਹਨ ਅਤੇ ਯੱਗ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਪਵਿੱਤਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਗਿਆਨ ਵੇਦ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਰਬੋਤਮ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਗਤੀਵਿਧੀ ਯਗ ਹੈ। ਨਾਦ ਬ੍ਰਾਹਮ ਵਿਚ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

* * *

17.24 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਸਮਾਤ् ਓਮ ਇਤਿ ਤਦ-ਆ-ਹ-ਤ-ਧ, ਧ-ਨ-ਤ-ਪ: ਕਿਧਾ: / ਪ੍ਰ-ਕਰਤਨੇ ਵਿ-ਧਾਨ-ਤਕਾ: ਸਤਤਮ੍ ਬ੍ਰਾਹ-ਵਾਦਿਨਾਮ੍ //

ਤਸਮਾਤ् ਓਮ ਇਤਿ ਉਦ ਆਹੁਤਯ, ਯਗਯੂਹ ਦਾਨ ਤਪਹ ਕ੍ਰਿਯਾ।

ਪ੍ਰਵਰਤਤੇ ਵਿਧਾਨ ਉਕਤਾਹ, ਸਤਤਮ੍ ਬ੍ਰਾਹਮ ਵਾਦਿ ਨਾਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਸਮਾਤ੍ : ਇਸ ਵਾਸਤੇ। ਓਮ : ਓਮ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਉਦ ਆਹੁਤਯ : ਉਚਾਰਣ ਦੇ ਹੋਏ। ਯਗਯੂਹ : ਯਗ। ਦਾਨ : ਦਾਨ। ਤਪਹ : ਤਪ। ਕ੍ਰਿਯਾ : ਕਾਰਜ। ਪ੍ਰਵਰਤਤੇ : ਆਰੰਭ ਕਰਨਾ। ਵਿਧਾਨ ਉਕਤਾਹ : ਜਿਵੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਗਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਸਤਤਮ੍ : ਹੋਸ਼ਾ। ਬ੍ਰਾਹਮਵਾਦਿਨਾਮ੍ : ਬ੍ਰਾਹਮ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਰਾਹੀਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਲਈ ‘ਓਮ’ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਚਾਰਨ ਕਰਕੇ ਵੇਦ ਵਾਦੀਆਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਯਗਦਾਨ ਤਪ ਰੂਪ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤਸਮਾਤ੍ ਓਮ ਇਤਿ ਉਦ ਆਹੁ - ਤਯ..... ਸਤਤਮ੍ ਬ੍ਰਾਹਮ ਵਾਦਿਨਾਮ੍ = ਵੇਦ ਵਾਦੀ ਦੇ ਲਈ, ਅਰਥਾਤ ਜਿਹੜੇ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਵੇਦਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੈ - ਉਸ ਵਾਸਤੇ ‘ਓਮ’ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਨਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਓਮ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਵੇਦ ਪਾਠ ਯਗ ਦਾਨ ਤਪ ਆਦਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਹਿਤ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਗਊ ਸਾਂਡ ਤੋਂ ਬਿਨ ਫਲਵਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਜਿਨੀਆਂ ਰਚਾਵਾਂ ਹਨ, ਸ਼ੁਰਤੀਆ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਓਮ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਫਲਵਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ‘ਓਮ’ ਉਚਾਰਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ। ਇਹ ਉਚਾਰਣ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਓਮ ਪ੍ਰਣਵ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਪ੍ਰਣਵ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਮਾਤਰਾਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਤ੍ਰਿਪਦਾ ਗਾਯਤ੍ਰੀ ਪਰਗਟ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਤ੍ਰਿਪਦਾ ਗਾਯਤ੍ਰੀ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਸਾਮ ਯਜ਼ੁਰ ਇਹ ਵੇਦ ਤ੍ਰਿਜੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ

‘ਓਮ’ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ। ਏਸੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗਾਯਤ੍ਰੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵੇਦ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੇਦਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ‘ਓਮ’ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਕੇ ਕਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਜਿਹਾ ਪੂਰਣ ਪ੍ਰੱਕ ਕਾਰਜ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਸਰੀਰ ਕਰੇ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਯਤਨ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਰਮ ਵਿਚੋਂ ਖੇਟ ਬੁਰਿਆਈ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਓਮ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਜ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਕੀਤਾ ਕਰਮ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਰਤਾਪ ਹੈ। ਇਹੋ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਨਿਯਮ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੰਘਣ ਨਾਲ, ਬਦਲੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਗਣੇਸ਼ ਦੀ ਪੁਜਾ ਲਈ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਣੇਸ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਗਨੇਸ਼ਵਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ, ਜੋ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੂਰਤੀ (ਗਣੇਸ਼ ਜੀ) ਓਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਓਮ ਵਿਚ ਸਮਿਲਿਤ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਭ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਜਗਤ ਨਾਲ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਇੱਕੋ ਹੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਓਮ ਸਭ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਓਮ ਉਚਾਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਮ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

○ ○ ○

17.25 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਤ ਇਤਿ ਅਨ੍-ਅਭਿ-ਸਮ्-ਧਾ-ਯ, ਫਲਮ् ਯੰ-ਤਪ: ਕਿਧਾ: / ਦਾਨ-ਕਿਧਾ: ਚ ਵਿ-ਕਿਧਾ:, ਕਿ-ਧਨੇ ਮੋਕਸ-ਕਾਵਿਭਿ: //

ਤਤ੍ ਇਤਿ ਅਨ੍ ਅਭਿਸਮ् ਧਾਯ, ਫਲਮ् ਧਗਯ੍ ਤਪਹ ਕਿਆਹ।

ਦਾਨ ਕਿਯਾਹ ਚ ਵਿਵਧਾਹ, ਕਿਯੰਤੇ ਮੋਕਸ੍ ਕਾਂਕਸ਼ਿਭਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਤ੍ : ਉਹ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਅਨ੍ ਅਭਿਸਮ् ਧਾਯ : ਬਿਨਾ ਮੰਤਵ ਦੇ। ਫਲਮ् : ਫਲ। ਧਗਯ੍ : ਧਗ। ਤਪਹ : ਤਪ। ਕਿਰਿਆਹ : ਕਿਰਿਆ। ਦਾਨ ਕਿਯਾਹ : ਦਾਨ ਕਰਨਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਵਿਵਧਾਹ : ਬਿਨ ਬਿਨ। ਕਿਯੰਤੇ : ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੋਕਸ੍ ਕਾਂਕਸ਼ਿਭਿ : ਮੁਕਤੀ ਲੱਭਣ ਵਾਲੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ‘ਤਤ੍’ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਚਾਰਣ ਕਰਕੇ ਮੋਕਸ਼ਕਾਮਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਫਲ ਨੂੰ ਨਾ ਚਾਹ ਕੇ, ਅਨੇਕ ਵਿਧ ਧਗ ਤਪ ਰੂਪ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਦਾਨ ਰੂਪ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤਤ੍ ਇਤਿ ਅਨ੍ਅਭਿ ਸਮ् ਧਾਯ..... ਕਿਯੰਤੇ ਮੋਕਸ੍ ਕਾਂਕਸ਼ਿਭਿ = ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਲਈ, ਉਦੇਸ਼ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਧਗ ਦਾਨ ਤਪ ਆਦਿ ਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਚੰਗੀਆ ਮੰਦੀਆਂ, ਸ਼ੁੱਭ ਅਸ਼ੁੱਭ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਜੋ ਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਉਸ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਫਲ ਭੋਗਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਫਲ ਭੋਗਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਿਆ ਨਿਤ ਨਿਰੰਤਰ ਹੈ। ਨਿੱਤ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਭੂ - ਸੰਤਾ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇਣ ਵਿਚ ਹੀ ‘ਅਨ੍ਅਭਿ - ਸਮ् ਧਾਯ’ ਫਲਮ् ਪਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਨਿੱਤ ਨਿਰੰਤਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਤਤ੍ ਦੀ ਸਿਮੂਤੀ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ (ਅਭਿਸਮ੍ਧਾਯ) ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ੦ ਨਿੱਤ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਸ਼ੁਕਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਛਿਣ ਅਭਾਵ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਦੇਖਣ ਸੁਣਨ ਤੇ ਜਾਣਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਬੁਧੀਮਾਨੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਫਲ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤ੍ਯ ਪੱਖ ਮੰਨਣ ਕਾਰਣ ਹੀ ਸਦਾ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਣ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਤ੍ਯੁਪੱਖ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਤੇ ਅਹੰਤਾ ਮਮਤਾ (ਮੈਂ ਮੇਰਾਪਨ) ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਧਗ, ਆਦਿ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਨ ਕੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਤਤ੍ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਜੋ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਵਧੀਆ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵੀ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਬੁਰਿਆਈ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭੈੜੇ ਭੈੜੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਯੁੱਧ - ਜੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਉੱਤਮ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਲੜਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਪਾਪ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਦੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਅਟੱਲ ਥਾਂ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਮੱਗਰੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਉਹ ਮਾਰੂ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਪਾਪ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹੈ, ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ, ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਜੋ ਉਹ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧਗ ਦਾਨ ਅਤੇ ਤਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੱਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਜੋ ਕੰਮ ਉਹ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਕ ‘ਬ੍ਰਹਮਤਵ’ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੋਕਸ੍ ਹੈ।

○ ○ ○

17.26 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਦ- ਭਾਵੇ ਸਾਧੁ- ਭਾਵੇ ਚ, ਸਦ ਇਤਿ ਏਤਤ ਪ੍ਰ- ਯੁਜ- ਯ- ਤੇ। ਪ੍ਰ- ਸ਼ਸ- ਤੇ ਕਰਮਣਿ ਤਥਾ, ਸਦ- ਰਾਵਦ: ਧਾਰਥ ਯੁਜ- ਯਤੇ॥

ਸਦ੍ ਭਾਵੇ ਸਾਧੁ੍ ਭਾਵੇ ਚ, ਸਦ੍ਵਿਤਿ ਏਤ੍ ਪ੍ਰਯੁਜਤੇ।

ਪ੍ਰਸ਼ਸ੍-ਤੇ ਕਰਮਣਿ ਤਥਾ, ਸਦ੍ ਸ਼ਬਦਹ ਪਾਰਥ ਯੁਜਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਦ੍ਭਾਵੇ : ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ। ਸਾਧੁਆਵੇ : ਨੇਕੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਦ੍ਵਿਤਿ : ਸਤਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਏਤ੍ : ਇਹ। ਪ੍ਰਯੁਜਤੇ : ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਸ੍-ਤੇ : ਸੁਭਾਗ ਸ਼ਾਲੀ। ਕਰਮਣਿ : ਕਾਰਜ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਨੁਸਾਰ। ਤਥਾ : ਭੀ, ਇੱਜ। ਸਦ੍ : ਸਤਿ। ਸ਼ਬਦਹ : ਸ਼ਬਦ। ਪਾਰਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਯੁਜਤੇ : ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

० ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸਤਿ ਇਹ ਸਦਭਾਵ (ਅਸਤਿਤਵ ਭਾਵ) ਤੇ ਸਾਧੂ ਭਾਵ (ਸ੍ਰੋਤਤਵ ਭਾਵ) ਵਿਚ ਪਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਪਾਰਥ। ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਤਿ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਦ੍ ਭਾਵੇ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਨਾਂ “ਸਦ੍ ਭਾਵੇ” ਹੈ। ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਗੁਣ ਨਿਗੁਣ ਸਾਕਾਰ ਨਿਰਾਕਾਰ ਆਦਿ ਜਿਨੇ ਰੂਪ ਹਨ ਤੇ ਸਗੁਣ ਸਾਕਾਰ ਵਿਚ ਭੀ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੁਣ, ਰਾਮ, ਕਿਸ਼ਨ, ਸਿਵ, ਸ਼ਕਤੀ, ਗਣੇਸ਼, ਸੂਰਜ ਆਦਿ ਜਿਨੇ ਅਵਤਾਰ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ “ਸਦ੍ ਭਾਵੇ” ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਕਿਧਰੇ ਭੀ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਹਨ, ਅਨੇਕ ਨਾਂ ਹਨ, ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲੀਲਾਵਾਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ‘ਸਦ੍ ਭਾਵੇ’ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹਨ। ੦ ‘ਸਾਧੂ ਭਾਵੇ’ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜਿਨੇ ਵੀ ਸਾਧਨ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਿਰਦੇ ਦੇ - ਜੋ ਦਿਆ ਮੁਆਫੀ ਆਦਿ ਸ਼੍ਰੋਤ ਹਨ, ਉੱਤਮ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ‘ਸਾਧੂ ਭਾਵੇ’ ਹਨ। ੦ ਸਦ੍ ਇਤਿ ਏਤਤ੍ ਪ੍ਰਯੁਜ - ਯਤੇ - ਸੱਤਾ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਤਤਾ ਵਿਚ ਸਤ੍ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਸਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਦੇ ਭੋਗ ਕੁ ਵੀ ਘਾਟ ਤੇ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਾਸਤੇ ਤੇ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ, ਦੈਵੀ-ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਜੋ ਸਤਯ ਮੁਆਫੀ ਉਦਾਰਤਾ, ਤਿਆਗ, ਆਦਿ ਸ਼੍ਰੋਤ ਗੁਣ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਤ੍ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਤ੍ ਤੱਤਵ, ਸਦਗੁਣ, ਸਦ-ਭਾਵ ਆਦਿ। ੦ ਪ੍ਰਸਤੇ ਕਰਮਣਿ ਤਥਾ, ਸਤ੍ ਸ਼ਬਦਹ ਪਾਰ੍ਥ! ਯੁਜ੍-ਯਤੇ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਿਨੇ ਵੀ ਸਾਧਨ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਿਨੇ ਵੀ ਸ਼੍ਰੋਤ ਆਚਰਣ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸਤੇ ਕਰਮਣਿ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹਨ। ੦ ਏਥੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਯਗਯੋਗ ਪ੍ਰਵਾਨਾ ਅਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਯਗਯੋਗ ਪ੍ਰਵਾਨਾ ਹੈ। ਯਗਯੋਗ ਲਗਵਾਉਣਾ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਹਿੱਤ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਣੇ ਸ਼੍ਰੋਤ ਕਰਮ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੇ ਕਰਮਣਿ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਸ਼੍ਰੋਤ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ‘ਸਤ੍ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਦਾਚਾਰ, ਸਤ੍ ਕਰਮ, ਸਤ੍ ਸੇਵਾ, ਸਦ ਵਿਵਹਾਰ ਆਦਿ।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਸਤਿ ਹੈ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਚਿਰਜੀਵੀ ਕਹਿ ਕੇ ਅਸੀਸ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇੰਜ ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਅਸਤਿ ਨੂੰ ਸਤਿ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਵਿਵਹਾਰਕ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਕਲੰਕ ਜਾਂ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਾਪੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਾਪੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਜੇ ਅਸੀਂ ਇੰਜ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਪਾਪ ਹੋਰ ਵਿਕਸਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਨੇਕ ਤੇ ਉੱਤਮ ਪੁਕਾਰਕੇ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਚੰਗਿਆਈ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨੇਕੀ ਚੰਗਿਆਈ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਇਹੋ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਸਿਖਿਆ ਹੈ। ਸਤਿ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਏਸੇ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਤਿ ਸ਼ਬਦ ਆਸੀਨੀਰਵਾਦ, ਸਮੱਖਣ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ, ਆਦੋਸ਼ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਲਈ ਵੀ ਹੈ। ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਪਵਿੱਤਰ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਮਈ ਹੈ ਤੇ ਵਿਧੀ ਪੱਧੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਤਿ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਏਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਤਾਂ ਹੀ ਤਬਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਸ ਵਿਚ ਬੁਰਿਆਈ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬੁਰਿਆਈ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਡਾ ਦਿਸ਼ਾਕੀਣ ਹਨਨੇ ਪੱਖ ਵਾਲਾ ਢਾਹੂ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਪਾਪ ਥੋਟ ਬੁਰਿਆਈ ਤੇ ਘਾਟ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਚੰਗਿਆਈ, ਸਵੱਛਤਾ ਅਤੇ ਵਧੀਆਪਣ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਸਤਿ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

17.27 ਸ਼ਲੋਕ :

ਯੜੇ ਤਪਸਿ ਦਾਨੇ ਚ, ਸਥਿ (ਸਥਾ)ਤਿ: ਸਤ੍ ਇਤਿ ਚ ਤਚਤੇ। ਕਰਮ ਚ ਏਵ ਤਦ੍-ਅਰਥੀਧਮ, ਸਤ੍ ਇਤਿ ਏਵ ਅਭਿ-(ਧਾ) ਧੀ-ਧਰੇ॥

ਯਗਯੋਗੇ ਤਪਸਿ ਦਾਨੇ ਚ, ਸਿਖ (ਸਥਾ) ਤਿਹ ਸਤ੍ ਇਤਿ ਚ ਉਚ੍ਯਤੇ।

ਕਰਮ ਚ ਏਵ ਤਦ੍ ਅਰਥੀਧਮ, ਸਤ੍ ਇਤਿ ਏਵ ਅਭਿ (ਧਾ) ਧੀਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਗਯੋਗ : ਕੁਰਬਾਨੀ ਵਿਚ। ਤਪਸਿ : ਤਪਸਿਆ ਵਿਚ। ਦਾਨੇ : ਦਾਨ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਿਖ (ਸਥਾ) ਤਿਹ : ਪਰਪੱਤਤਾ, ਸਥਿਰਤਾ। ਸਤ੍ : ਸਤਿ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਉਚ੍ਯਤੇ : ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ : ਕਰਮ, ਕਿਵਿਆ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਅਭਿ (ਧਾ) ਧੀਯਤੇ : ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- - ਤੇ ਯਗ ਤਪ ਅਤੇ ਦਾਨ ਵਿਚ ਜੋ ਨਿੱਸ਼ਠਾ ਹੈ, ਉਹ ਭੀ ‘ਸਤ੍’ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਲਈ (ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਯਗ ਤਪ ਦਾਨ ਵਾਸਤੇ) ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਰਮ ਭੀ ‘ਸਤ੍’ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- - ੦ ਯਗਯੋਗੇ ਤਪਸਿ ਦਾਨੇਚ, ਸਿਖ (ਸਥਾ) ਤਿਹ ਸਤ੍ ਇਤਿ ਚ ਉਚ੍ਯਤੇ - ਯਗ ਤਪ ਤੇ ਦਾਨ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ - ਯੋਗ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਨਿੱਸ਼ਠਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ (ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ) ਉਹ ਸਤ੍ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਾਤਵਿਕ ਯਗ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਾਤਵਿਕ ਤਪ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਾਤਵਿਕ ਦਾਨ ਵਿਚ, ਜੋ ਸਥਿਤੀ ਅਥਵਾ ਨਿੱਸ਼ਠਾ ਹੈ, ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਤਿ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜੋ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਤਡੱਪਰਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਤਨਿੱਸ਼ਠਾ (ਸਨਿੱਸ਼ਠਾ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ‘ਚ’ ਪਦ ਦੇਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਾਤਵਿਕ ਯਗ ਤਪ ਤੇ ਦਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਨਿੱਸ਼ਠਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵਰਣ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੀ ਆਸ਼ਰਮ ਧਰਮ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਤਵਰਤ ਪਾਲਣ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਅਖਿਤਿ ਸਤਿਕਾਰ (ਪਾਹੁਣਚਾਰੀ) ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਆਗਿਆਪਾਲਣ, ਸੇਵਾ, ਪਤਿਵਰਤਾ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਗੰਗਾ ਜਮਨਾ ਪ੍ਰਯਾਸ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਾਵਾਂ ਲਈ, ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ‘ਸਤਨਿੱਸ਼ਠਾ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਚ ਏਵ ਤਦ੍ ਅਰਥੀਧਮ, ਸਤ੍ ਇਤਿ ਏਵ ਅਭਿ (ਧਾ) ਧੀ - ਯਤੇ। ੦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਯੋਗ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ, ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੋ ਹੁੰਦੇ ਹਨ 1. ਲੌਕਿਕ (ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧੀ) ਅਤੇ 2. ਪਰਮਾਰਥਿਕ (ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਹੀ ਭਗਵਤ ਸੰਬੰਧੀ) 1. ਵਰਣ ਤੇ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਕਾ ਦੇ ਲਈ ਯਗ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਆਪਕ ਖੇਤੀ ਆਦਿ ਵਿਵਹਾਰਕ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਤੇ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ, ਉੱਠਣਾ ਬੈਠਣਾ, ਚੱਲਣਾ ਫਿਰਨਾ, ਸੋਨਾ ਜਾਗਣਾ ਆਦਿ ਸਰੀਰਕ ਕਰਮ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੌਕਿਕ ਹਨ। 2. ਜਪ ਧਿਆਨ ਚਿੰਤਨ ਮਨਨ, ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ, ਸ਼੍ਰਵਣ - ਆਦਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਤਿ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਪਰਮਾਰਥਿਕ

है। दोवें आपणे लघी ना हो के लेक हेड़ु भगवान लघी कीते जाण, तां गी फल दी प्रापती सद् हुंदी है। जिवें अंग विच ठीकरी रंख देईऐ तां ठीकरी अंग दा बूप पारन कर लैंदी है, ऐसे उर्वा परमात्मा लघी कीते सारे करम, सद् अबवा परमात्मा मरुप हो जांदे हन। ० एषे उद अत्यायम् - दे अरथ हन, 'उचे तें उचे बोगां नुं सवर्ग आदि बोग बूमीआं नुं ना चाह के केवल परमात्मा नुं गी चाहुंदा है, आपणा कलिआण चाहुंदा है, मुकती चाहुंदा है, ऐसे साधक दा जिना परमारथ साधन बन गिआ है, उह सारा सद् हो जांदा है। भगवान अनुसार, 'कलिआणकरी कंम करन वालिआं दी कदे दुरगती नहीं हुंदी (6.40) ० एषे गी बैंग नहीं, 'जिहजी योग (समता ते परमात्म उत्तद) दा जिगिआम् नुंदा है, उह वी वेदां विच सवर्ग आदि दी प्रापती लघी दौसे गए सकाम करमां तें उचे उचे उचे जांदा है। (6.44) कारण कि उह करम तां फल दे के नम्न रो जांदे हन, पर उस समें परमात्मा वास्ते वीता होइआ साधन करम नम्न नहीं हुंदा। पर सद् हो जांदा है।

विआधिआ :- पैचीवें स्लोक विच यौग दान ते उप, उत्तु विचार नाल पूर्ख है। एषे इरो यौग दान ते उप सति स्पष्ट दी प्रापानता दरमाउंदे हन। इनां देवां कारजां विच बहुत बोझा अंतर है। पहिला मंतव मैक्स प्रापती है, इस विच भावां दी उत्तरता है। मंतव ते साधन इक दूजे विच समिलित हन। साधनां दे आरंड विच बहुत अवस्था दी गवाही मिलदी है। पिछले विच सति - भवा - उनती मुसत है, पर परपैक है, सधिर है। योग विधी नाल जदों यग दान ते उप करन दी प्रक्रिआ आरंड हुंदी है तां इह सति दे दार्थिरे विच कुरदरती तेरे तेरे हुंदी है, जिस दे वसीले ते साधन इके हुंदे हन, भावें मंतव नालें साधन महत्व धूरण हुंदे हन। साधन ते मंतव देवां वैल विस्त्र पिआन दिंता जावे। सति पूर्ति देवां दा रवैटीआ बराबर होवे। यग दान ते उप साधन हन। मंतव पूर्तु प्रापती है। देवां ते अमल करदिआं संजीवता परपैकता तेरे कंम लैणा चाहीदा है। इह देवें पवित्र कारज हन। (साधक) उस नुं इह नहीं सेचणा चाहीदा कि मंतव प्रापती दूर है, उस दा रवैटीआ साधन पूर्ति - कुरबानी उपसिआ वाला अते दान - सति है, वाला हेणा चाहीदा है। ठीक मंतव लघी अगिआनता कारन जेकर असीं मारग जां विधी गी गालत अपणा लघी है तां वी इह सति है, इस दा साधारन कारन इहो है कि मंतव महान है। साधक लघी पूर्तव गी बृहं मंतव है, जे उह मुच्छ विच गालत मारग चुण लैंदा है तां उह उस तेरे चलदा है। जिवें सप्तस्त करन लघी इस नुकते नुं समझे। इक यातरी उत्तर दे किसे पवित्र पाम दी यातरा करन लघी दृखण वाले मारग उपर चलदा है, इह ना जालदे होई कि इह राग गालत है। इस मामले विच, कैदी विअकती आउंदा है ते उस नुं ठीक मारग उपर पा दिंदा है। यातरी दी नेक नीती कारन जे उह गालत मारग चुण लैंदा है तां वी उह सति है। पूर्तु दी प्रापती लघी, जे वी कैदी कारज करदा है उह सति है। पूर्तु दे करम, जे सवै-हिंत लघी कीते जाण तां उह असति है। पूर्तु लघी तैजे कंम जेकर नेक नीती नाल कीते जाण तां उह असति है।

○ ○ *

17.28 स्लोक :

अ-श्रद्धया हु-तम् (दा) दद्-तम्, तपः तप्-तम् कृ-तम् च यत्। अ-सद् इति उच्यते पार्थ, न च तत् प्र-इ-त्-य नो इह॥

अस्त्रया हुतम् (दा) दद् अम्, उपर उपतम् क्रतम् च यत्।

असद् इति उच्यते पार्थ, न च उत् पूर्णित्य नो इह॥

० स्पष्ट अरथ :- अस्त्रया : स्रपा तें बिना। हुतम् : कुरबान कीता गिआ है। (दा) दद्तम् : दिंता गिआ। उपर : उप। उपतम् : उप अछिआस। क्रतम् : कीता गिआ। च : अते। यत् : जे कुँश है। असद् : असति। इति : इस तरुं। उच्यते : किहा गिआ है। पार्थ : हे पारथ। न : नहीं। च : अते। उत् : उह। पूर्णित्य : एषे पिंडे, मैत पिंडे। इह : एषे।

० स्लोकारथ :- जे अस्त्रया पूरवक कीता होइआ हवन दिंता होइआ दान, कीती होई उपसिआ ते कीता होइआ जे वी कैदी करम है, उह सारा, हे पारथ! असति इस तरुं किहा गिआ है। इह ना तां इस लेक विच, ना मरन पिंडे ही फलदाइक हुंदा है।

पद-अरथ-विस्थार :- ० अस्त्रया हु - उतम् (दा) दद्तम्, उपर उप उत् भम् क्रितम् च यत् = अस्त्रया पूरवक यग दान ते उप कीता जावे ते "क्रतम् च यत्" अरसात जिस दी स्पासत् विच स्रपा नहीं, तां फिर इह स्पासत्रीज करम किउं करदे हन ? इह इंज इस लघी करदे हन कि लेकां विच इनां किरिआवां दा व्ययेरे पुरलन है, जे लेक अजिहे स्पासत्री करम करदे हन, दूजे सारे लेक अजिहा करन वालिआं दा आदर करदे हन। समाज विच प्रसिंधी लघी, लेकां दीआं नजरां विच चंगा बन्धन लघी, इह वी स्पासत्री करम करदे हन। ० असद् इति उच्यते पार्थ! न च उत् पू-इ-त्-य नो इह॥ अस्त्रया पूरवक यग उप आदि जे स्पासत्रीआ करम कीता जावे, उह सारे 'असति' किहे जांदे हन। इनां दा ना इस लेक विच, ना पूर्तेर, आदि दी प्रापती हुंदी है, मरन पिंडे सवर्ग लेक दी प्रापती हुंदी है। जे करम कीते जाण, उह निस्तकाम भाव तें, केवल लेक-हित सेवा परउपकार लघी स्रपा पूरवक कीते जाण।

विआधिआ :- यग दान उप दी प्रक्रिआ साधक दे मन अंदर पूर्तु चेतना दा विकास करदी है। विअकतीगत चेतना हैंले हैंले भतम हो जांदी है। जेकर इह कारज सवै रित दे मंतव दी पूरती लघी कीते जांदे हन तां आदभी अंदर खुदी दा संकलप विकास करदा है, जे उस दीआं संसारक खुमीआं विच वापा वी करदा है। भावें दैवी आनंद होवे जां संसारक-खुमी - उस लघी स्रपा दी महत्वता जुरुरी है। स्रपा तें बिनां कुँश वी प्रापत नहीं हुंदा। मस्तीन आपणे आप उरंकी नहीं करदीआं। जद इह कंम करदीआं हन तां खंक वी जांदीआं हन जां टुट वी जांदीआं हन। स्रपा गीण विअकती वी इक मस्तीन वांग है। आदभी स्रपा नाल ही उरंकी करदा है। संसारक विअकती लघी पञ्चना ते रुजगार प्रापत करके यन कमाउणा ही संसारी कारज हन। जे उस विच स्रपा नहीं है तां उह उपरलीआं वरन्ण कीतीआं प्रापतीआं तें वी वांश

ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸ਼ਰਧਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਦੌਲਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਸ਼ਰਧਾ ਹੀ ਇਕ ਦੈਵੀ ਵਰਦਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਸਾਰਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਲਈ, ਜੋ ਕਰਤਾਵ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਏਥੇ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜਾਂ ਪਿੱਛੋਂ - ਉਹ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਜੇਕਰ ਦੋਸ਼ਮਈ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਉਪਰ ਓਮ ਤਤ੍ਤ ਸਤਿ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਨਾਲ ਕਾਥੁ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦਾ ਪਾਠ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੁਚੇਤ-ਭਾਵਨਾ, ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਤੈ ਮੂਰਤੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਇਹੋ ਸੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਅਠਾਰਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਮੋਕਸ਼ ਸੰਨਿਆਸ ਯੋਗ

18.01 ਸਲੋਕ

ਅਰਜਨ ਉਵਾਚ ਅਜੁਨ ਤਵਾਚ

ਸਮ-ਨਿ-ਆਸਤਿ ਮਹਾਬਾਹੋ, ਤਦ-ਤਵਸੁ ਇਚਛਾਮਿ ਕੇਦਿਤੁਮ / ਤਾਗਾਸਥ ਚ ਹਥੀਕ-ਈਸਾ, ਪ੍ਰਥਕ ਕੇਸ਼ਿ-ਨਿ਷ੂਦਨ //

ਸਮੁਨਿ ਆਸਸੁਯ ਮਹਾਬਾਹੋ, ਤਦਤਵਸੁ ਇਛਾਮਿ ਵੇਦਿਤੁਮ /

ਤ੍ਰਯਾਗਸੁਯ ਚ ਹ੍ਰਸੀਕ ਇਸ਼, ਪ੍ਰਥਕ ਕੇਸ਼ਿ ਨਿਸੂਦਨ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਰਜਨ ਉਵਾਚ : ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਸਮੁਨਿ ਆਸਸੁਯ : ਸੰਨਿਆਸ ਤਿਆਗ ਪ੍ਰਕਿਆ। ਮਹਾਬਾਹੋ : ਮਹਾਨ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਾਲੇ ਯੋਧਾ। ਤਦ-ਤਵਸੁ : ਸੱਚਈ। ਇਛਾਮਿ : ਮੈਂ ਇਛਾ ਕਰਦੀ ਹਾਂ। ਵੇਦਿਤੁਮ : ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਤ੍ਰਯਾਗਸੁਯ : ਤਿਆਗ ਦਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਹ੍ਰਸੀਕਿਸ਼ : ਹੋ ਹਰੀਸ਼ਕੇਸ਼। ਪ੍ਰਥਕ : ਤੀਬਰ ਤੀਬਣ ਤੇਜ਼। ਕੇਸ਼ਿ ਨਿਸੂਦਨ : ਕੋਸੀ ਦੇ ਕਾਤਲ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਅਰਜਨ ਬੋਲਿਆ, ‘ਹੋ ਮਹਾਬਾਹੋ! ਹੋ ਹਰੀਕੇਸ਼! ਹੋ ਕੇਸ਼ਿਨਿਸੂਦਨ! (ਕੋਸੀ ਨਾਂ ਦੇ ਦੈਤ ਦੇ ਕਾਤਲ) ਮੈਂ ਸੰਨਿਆਸ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਤਤ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਸੰਨਿਆਸ - ਰਾਗ ਰਹਿਤ ਅਨ ਅਹੰਮਵਾਦੀ, ਧੀਰਜ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਪੂਰ, ਸਿੱਧੀ ਤੋਂ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੰਨਿਆਸ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰਤਾਪਨ ਭਾਵ ਨਾ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਲਿਪਤ ਨਾ ਹੋਣਾ - ਸੰਨਿਆਸ ਹੈ। ੦ ਸੰਨਿਆਸੀ ਨੂੰ ਸੰਨਿਆਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਤਵਿਕ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ, ਵੈਰਗਵਾਨ, ਏਕਾਂਤ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਅੰਤਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਰੀਰ ਵਾਣੀ ਮਨ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਰੱਖ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਵੀ ਹੋਵੇ। ੦ ਸੰਨਿਆਸੀ ਦਾ ਆਚਰਣ, ਕਰਤਵ-ਅਭਿਮਾਨ ਤੇ ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੰਨਿਆਸੀ ਦੇ ਭਾਵ ਸਾਵੇਂ ਸਮ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣ। ੦ ਸੰਨਿਆਸ ਦਾ ਫਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਨਾਲ ਇਕਿਮਿਕ ਹੋਣਾ ਹੈ। ੦ ਤਿਆਗ ਕਰਮ ਤੇ ਕਰਮ ਫਲ ਦੀ ਆਸਤਿਕਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਤਿਆਗ ਹੈ। ੦ ਚੰਗਾ ਤਿਆਰੀ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਿਆਗ ਦਾ ਸਾਧਨ, ਕਰਮ ਤੇ ਕਰਮ ਫਲ ਦੀ ਆਸਤਿਕਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਆਚਰਣ ਵਿਚ, ਅਕਸ਼ਲ ਕਰਮ ਨਾਲ ਦਵੇਸ਼ ਨਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਕਰਮ ਵਿਚ ਆਸਤਕ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਰਤਵ ਮਾਤਰ ਕਰਨਾ, ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਿਆਗ ਦਾ ਫਲ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ੦ ਇਹ (ਉਪਰ ਦਰਜ) ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਜਗਿਆਸਾਵਾਂ (ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ) ਦੇ ਉੱਤਰ ਹਨ।

੦ ਸਮੁਨਿਆਸਸੁਯ ਮਹਾਬਾਹੋ, ਤਦ-ਤਵਸੁ ਇਛਾਮਿ ਵੇਦਿਤੁਮ - ੦ ਮਹਾਬਾਹੋ ਸੰਬੋਧਨ - ਸਮੱਰਥਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹੈ, ਅਰਜਨ ਦਾ ਮਹਾਬਾਹੋ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਹੋ ਭਗਵਾਨ! ਆਪ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਸਮੱਰਥ ਹੋ। ਅਰਜਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਜੋ ਜਗਿਆਸਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਆਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰੋ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ੦ ਹ੍ਰਸੀਕੇਸ਼ - ਇਕ ਹੋਰ ਸੰਬੋਧਨ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਸੰਨਿਆਸ ਤੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ੦ ਕੇਸ਼ਿਨਿਸੂਦਨ - ਇਹ ਵੀ ਸੰਬੋਧਨੀ ਪਦ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਵਿਘਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਅਰਜਨ ਦਾ ਇਹ ਸੰਬੋਧਨ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਕਿ ਹੋ ਪ੍ਰਭੂ! ਜਿਵੇਂ ਆਪ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰੋ। ੦ ਜਗਿਆਸਾ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ 1. ਆਪਣੇ ਆਚਰਣ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ 2. ਸਿਧਾਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਸਤੇ। ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ, ਸਿਧਾਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ੦ 2.39 ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਸਾਂਖਯ ਪਦ ਨੂੰ ਏਥੇ ਸਮੁਨਿਆਸ ਪਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 5.02 ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਸਨਯਾਸ ਚੰਥੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਸਾਂਖਯ ਯੋਗੋ, ਪੰਜਵੇਂ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਯਤਸਾਂਖਯੈ ਅਤੇ ਛੇਵੇਂ ਸਲੋਕ ਵਿਚ “ਸੰਨਯਾਸਸੁਤੁ” ਪਦਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸਾਂਖਯ ਨੂੰ ਸੰਨਯਾਸ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ 2.39 ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਆਏ ਯੋਗ ਪਦ ਨੂੰ ਏਥੇ ‘ਤਿਆਗ’ ਪਦ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਭੀ ਯੋਗ (ਕਰਮ ਯੋਗ) ਤੇ ਤਿਆਗ ਯੋਗ ਨੂੰ ਪਰਾਇਵਾਚੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 2.48 ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਸੰਗ ਤ੍ਰਯਕਤ੍ਰਵਾ, 2.51 ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਫਲ ਤ੍ਰਯਕਤ੍ਰਵਾ ਨੂੰ ਤੇ 3.03 ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਕਰਮਯੋਗੋਨ ਯੋਗਿਨਾਮੁ ਅਤੇ 4.20 ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਤ੍ਰਯਕਤ੍ਰਵਾ ਕਰਮ ਫਲਾ ਸੰਗਮੁ ਆਦਿ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਅਰਥ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਸਿਧਾਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਯੋਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੈ ਤੇ ਏਸੇ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀਆਂ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਪਰਸੱਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਵਸਤੂ ਜੁੜਦੀ ਹੈ। ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ ਅਪਣਾਉਣ ਨਾਲ ਹੋਰ ਸੱਚਾਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੇਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਮੂਨੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅਪੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਰਸਕ ਦੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਹਾਥੀ ਦੇ ਹਰ ਅੰਗ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਉੱਪਰ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਬੇਪਨਾਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਦੀ ਵੀ ਇਹੋ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਹਰ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੁਤਬਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਗਰੰਥ ਨੂੰ ਯੋਗ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਠਾਰਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਸਮੁੱਚੇ ਗਰੰਥ ਦਾ ਨਚੋੜ ਹੈ। ਕੋਸੀ ਇਕ ਦੈਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਘੋੜੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੋਸੀ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿਗਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਦੈਤ ਦੇ ਮਿਹਦੇ ਵਿਚ ਹੱਥ ਪਾ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਂਤੜੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਖਿੱਚ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਟਣੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਕੋਸੀ ਨਿਸੂਦਨ

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ, ਏਸੇ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਮਹਾਬਾਹੂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਸਦਕਾ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰੀਕੋਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਸਰੂਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕੋਸੀ ਦੇ ਕਤਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਨੀਵੇਂ ਰੁਥੇ ਤੋਂ ਉਪਰਲੀ ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਅੰਦਰ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਦੈਤ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਣਾ ਬ੍ਰਾਹਮੰਡੀ ਕਰਜ ਯੋਜਨਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹਰ ਜੀਵ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਦੁਸ਼ਭਨ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਖਤਮ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਬੁਰਿਆਈ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਖਿਆ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਜਿੱਤਦੇ ਜੀਵ ਲਈ ਇਨਾਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਹੈ। ਜੋ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ, ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰੀਰਕ ਪੱਖਿਆਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਇਹੋ ਹੈ, ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣੋ ਤੇ ਜਾਲਮ ਦਾ ਬੱਧ ਕਰੋ। ਬਾਹੁਲ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਕੋਸੀ ਦੈਤ ਦਾ ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਉਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਵੱਡੀ ਜਿੱਤ ਹੈ। ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਨ ਉਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਦਮੀ ਮਾਨਵ ਤੋਂ ਦੈਵੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਇਹੋ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਹਰੀਕੋਸ਼ਾ ਹੋ, ਅਥਵਾ ਚੇਤਨਾਵਾਂ ਵਿਵੇਕਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋ। ਸਭ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਧਕ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪੂਰਣਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਤੇਰਵੇਂ, ਨੌਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅਠਾਈਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਨਿਆਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਵੀਹਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ, ਬਾਹਰਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਗਿਆਰਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਨੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਨਿਆਸ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਬੋਧ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਵੱਲੋਂ ਪੁੱਛੋ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੀ ਇਹੋ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਅਰਜਨ ਵੱਲੋਂ ਪੁੱਛੋ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸਹੀ ਤੇ ਭਾਵ ਪੂਰਤ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ।

○ ○ ○

18.02 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁਵਾਚ

ਕਾਮਯਾਨਮ् ਕਰਮਣਮ् ਨਿ-ਆਸਮ्, ਸਮ-ਨਿ-ਆਸਮ् ਕਕਥ: ਕਿਦ-ਤ: / ਸਰਵ-ਕਰਮ-ਫਲ-ਤਾਗਮ्, ਪ੍ਰ-ਆਹੁ: ਤਾਗਮ् ਵਿਚਕਣਾ: //

ਕਾਮਯਾਨਮ् ਕਰਮਣਮ् ਨਿਆਸਮ्, ਸਮਨਿਆਸਮ् ਕਵਯਹ ਵਿਦੁਹਿ।

ਸਰਵ ਕਰਮ ਫਲ ਤਾਗਮ ਪ੍ਰਾਹੁਹ ਤਾਗਮ ਵਿਚਕਸਣਹ।

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਵਾਚ : ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਕਾਮਯਾਨਮ् : ਇੱਛਾ ਭਰਪੂਰ। ਕਰਮਣਮ् : ਨਿਆਸਮ੍ : ਤਿਆਗ। ਸਮਨਿਆਸਮ੍ : ਸੰਨਿਆਸ ਤਿਆਗ। ਕਵਯਹ : ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ। ਵਿਦੁਹਿ : ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਸਰਵ ਕਰਮ ਫਲ ਤਾਗਮ : ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ। ਪ੍ਰਾਹੁਹ : ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ। ਤਾਗਮ : ਤਿਆਗ। ਵਿਚਕਸਣਹ : ਬੁਧੀਮਾਨ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ, ‘ਪੰਡਿਤਜਨ ਕਾਮਯਾਨ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਸੰਨਿਆਸ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜੋ ਗਿਆਨਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ, ਸਮੁੱਚੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦੇ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।’

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ : - 0 ਕਾਮਯਾਨਮ् ਕਰਮਣਮ् ਨਿ ਆਸਮ, ਸਮਨਿਆਸਮ੍ ਕਵਯਹ ਵਿਦੁਹਿ = 1. ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਅਨਿਸ਼ਟ ਦੀ ਨਿਵਿੰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਜੋ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਸੰਨਿਆਸ’ ਹੈ। 2. ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਮੱਤਾਨੁਸਾਰ ‘ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ‘ਤਿਆਗ’ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਫਲ ਨਾ ਚਾਹੁਣਾ, ਕਰਤੋਵੱਕ ਕਰਮ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਤਿਆਗ ਹੈ। 3. ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਦੇ ਮੱਤਾਨੁਸਾਰ ‘ਦੂਜੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਭਲੇ ਹੀ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਪਰ ਯਹ ਦਾਨ ਅਤੇ ਤਧ ਰੂਪ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। 4. ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ, ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਵਾਂਗ ਛੱਡ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਚੌਥਾ ਮੱਤ ਸੰਨਿਆਸ ਦਾ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਤੀਜਾ ਮੱਤ ਤਿਆਗ ਦਾ ਹੈ 0 ਕਾਮਯਾਨਮ् ਕਰਮਣਮ् ਨਿਆਸਮ੍ ਸਮਨਿਆਸਮ੍ - ਸੰਨਿਆਸ ਦੇ ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਕਾਮਯਾਨ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭੀ ਨਿਤ ਨੈਸਿਤਿਕ ਆਦਿ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕਰਤੋਵੱਕ ਕਰਮ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਮੱਤ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਕਰਤੋਵੱਕ ਦਾ ਤਿਆਗ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਨਾ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮੱਤ ਵਿਚ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਕਰਤੋਵੱਕ ਅਭਿਮਾਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਏਸੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸਤਾਰਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ, ‘ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਹੰਮ ਰੂਪੀ ਕਿਤ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਬੁਧੀ ਕਰਮ ਫਲ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ - ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਕੇ ਕਰਤੋਵੱਕ ਅਭਿਮਾਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ‘ਜੇ ਉਹ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਨਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ - ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਕੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ : - ਕਾਮਯਾਨ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਿਹਤ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਧਨ ਦੌਲਤ, ਲੰਮੀ ਉਮਰ, ਸੰਤਾਨ ਨਸਲ ਪਰਿਣਾਮ, ਨਾ ਸ਼ੁਹਰਤ, ਰੁਥਬਾ ਤੇ ਸਮਾਜ ਕਦਰ ਜਾਂ - ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕਾਮਯਾਨ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਜੋ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਇਹ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਤਿਆਗ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਫਲਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਕਾਨੂੰਨੀ ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇ। ਕਾਮਯਾਨ ਜਾਂ ਇਖਤਿਆਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਚੁਣਿਆ, ਵਿਕਲਪ ਕਾਰਜ। ਕਾਮਯਾਨ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜੋ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੰਧਨਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਜਕੜ ਜਕੜ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਪਰ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਲਾਪਵਾਹ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਰਵੱਦੀਆਂ ‘ਤਿਆਗ’ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਾਧਕ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। 0 ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ 0 ‘ਜਿਸ ਅਭਿਲਾਸੀ ਵਿਚ ਸਤਗੁਣਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ

ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਫਰਜ਼ਾਂ/ਸਾਰੀਆਂ ਜਿਸਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਘਰੇਲੂ ਗਰਭਵਤੀ ਅੰਤ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਗਰਭਕਾਲ ਵਧਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਘਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਕੋਲ ਬੱਚੇ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਸਤੇਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਸਤੇਗੁਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਸੇ ਲੱਗੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਸ਼ਾਹੁਕਾਰ ਦੇ ਘਰੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਨੌਕਰ, ਉਹੋ ਕੰਮ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਭਗਤ ਨੂੰ ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਮੰਨ ਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਂ ਉਚਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਰਨੇ ਹਨ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰਕ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪ੍ਰਭੂ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹੋ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ।

* * *

18.03 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਾਤ੍ਤਵਿਕ ਦੋ਷-ਕਦੂ ਇਤਿ ਏਕੇ, ਕਰਮ ਪ੍ਰ-ਆਹੁ: ਸਨੀਓਣ: / ਯੜ-ਦਾਨ-ਤਪ:-ਕਰਮ, ਨ ਤਾਤ੍ਤਵਿਕ ਇਤਿ ਚ ਅਪਰੇ //

ਤ੍ਰਯਾਜ੍ਯਮ੍ ਦੋਸ਼ ਵਦ ਇਤਿ ਏਕੇ, ਕਰਮ ਪ੍ਰਆਹੁਰ ਮਨੀਸ਼ਿਣਹਾ।

ਯਗਯ੍ ਦਾਨ ਤਪਹ ਕਰਮ, ਨ ਤ੍ਰਯਾ ਜ੍ਯਮ੍ ਇਤਿ ਚ ਅਪਰੇ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤ੍ਰਯਾਜ੍ਯਮ੍ : ਤਿਆਗਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੋਸ਼ ਵਦ : ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਬੁਰਿਆਈ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਇਕੇ : ਕੁੱਝ। ਕਰਮ ਪ੍ਰਆਹੁ : ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ। ਮਨੀਸ਼ਿਣਹਾ : ਫਿਲਾਸਫਰ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ। ਯਗਯ੍ਯਦਾਨ ਤਪਹ ਕਰਮ : ਕੁਰਬਾਨੀ ਤਪ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਕੰਮ। ਨ : ਨਾ। ਤ੍ਰਯਾ ਜ੍ਯਮ੍ : ਤਿਆਗਣਾ, ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਪਰੇ : ਦੂਜੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕਈ ਵਿਦਮਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਰਮ ਦੋਸ਼ਯੁਕਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਤਿਆਗਣ ਯੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਯਹ ਅਤੇ ਤਪ ਰੂਪ ਕਰਮ ਤਿਆਗਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤ੍ਰਯਾਜ੍ਯਮ੍ ਦੋਸ਼ ਵਦ ਇਤਿ ਏਕੇ - ਸੰਨਿਆਸ ਦੇ ਇਸ ਦੂਜੇ ਮੱਤ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਕ 'ਦੋਸ਼' ਵਾਂਗ ਛੱਡਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੋਈ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ (3.05) ਤੇ ਕਰਮ ਮਾਤੁਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ (3.08) ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਨੀਯਤ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨੂੰ ਰਾਜਸ ਤਾਮਸ ਤਿਆਗ ਦੱਸਿਆ ਹੈ (18.07-08) ੦ ਸਰਵ ਕਰਮ ਫਲ ਤ੍ਰਯਾਗਮ੍ - ਤਿਆਗ ਦੇ ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਮੱਤ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਏਥੇ ਫਲ ਤਿਆਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੇਵਲ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਗੱਲ ਆਈ ਹੈ। ਭਾਵ ਫਲ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਤਾਂ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਖੇਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਨਾਜ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਿਵੇਂ ਕਰੇਗਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਉਪਾਰੀ ਮੁਨਾਫੇ ਦਾ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਾਟਾ ਵੀ ਕਰਮ-ਫਲ ਹੈ। ਪਰ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕਰਮ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮੱਤਾਨੁਸਾਰ, 'ਕਰਮ ਦੀ ਆਸਤਿਕ ਤੇ ਫਲ ਦੀ ਆਸਤਿਕ - ਦੇਵਾਂ ਵਿਚ ਤਿਆਗ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। (18.06) ੦ ਯਗਯ੍ ਦਾਨ ਤਪਹ ਕਰਮ, ਨ ਤ੍ਰਯਾ ਜ੍ਯਮ੍ ਇਤਿ ਚ ਅਪਰੇ = ਤਿਆਗ ਅਰਥਾਤ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਯਹ ਦੇ ਇਸ ਦੂਜੇ ਮੱਤ ਵਿਚ, ਯਹ ਦਾਨ, ਤੇ ਤਪ ਰੂਪ, ਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਸ਼ੁਸ਼ਮ, ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਕਰਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਤੇ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਇਸ ਵਿਚ ਅਧੂਰਾਪਨ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮੱਤਾਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਬਲਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੀਰਥ ਵਰਤ ਆਦਿ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਫਲ ਸਮੇਤ ਆਸਤਿਕ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। (18.05-06) ੦ ਕਰਮ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ 1. ਨਿਤ੍ਯ ਕਰਮ - ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਕੰਮ ਜਿਵੇਂ ਸੰਧਿਆ ਗਾਇਤਰੀ ਜੋ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ 2. ਨੈਮਿਤੀਕ ਕਰਮ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ, ਕਿਸੇ ਨਿਮਿੱਤ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਜਿਵੇਂ ਗੰਗਾ, ਪ੍ਰਯਾਗ ਆਦਿ ਤੀਰਥਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਜਾਂ ਇਕਾਦਸੀ, ਪੂਰਨ ਮਾਸੀ ਅਮਾਵਸ ਆਦਿ ਦਿਨਾਂ 'ਤੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਮ ਜਾਂ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ, 3. ਪੁੱਤਰੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਮੱਤ ਸਮੇਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮ। 4. ਪ੍ਰਾਯ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਮ - ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਢੂਰ ਕਰਨ ਲਈ - ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਕੋਈ ਪੱਛੀ ਜਾਨਵਰ ਮਰ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ - ਵਰਤ ਰੱਖਣਾ, ਜਪ ਕਰਨਾ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਆਦਿ ਸੂਭ ਕਰਮ। 5. ਜੂਰੀ - ਕਰਤਵੱਦ ਕਰਮ - ਜਿਵੇਂ ਖੇਤੀ ਨੌਕਰੀ ਜੀਵਕਾ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਰਮ - ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੂਰੀ ਕਰਤਵੱਦ ਕਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਧਿਆ :- ਕਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਰੂਪ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਆਂਡੇ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਜੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੀਂਹ ਪੈਣਾ ਆਂਡੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਰ ਰਹੇ ਘਰ ਅਤੇ ਖੇਤ ਭਿੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਨ ਮੀਂਹ ਹੈ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਵਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਸਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਘਰ 'ਤੇ ਮੀਂਹ ਦਾ ਭੈੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਖੇਤ ਲਈ ਮੀਂਹ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ। ਦੀਪਕ ਦਾ ਜਗਣਾ - ਭਗਵਾਦ ਗੀਤਾ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੀਤੇ ਮਕੰਜੇ ਭਮਕੜਾਂ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੀ ਲਾਟ ਵਿਚ ਜਾ ਮਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਉਪਾਸਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ ਜਤਲਉਣਾ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਦੂਜੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਭੈੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਬੁਰਿਆਈ ਦਰਅਸਲ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਲੁਪਤ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮਹਾਤਮਾ ਲੋਕ ਕਰਮ ਵਿਚ ਬੁਰਿਆਈ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਵੱਲ ਵਧਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੀਯਤ ਨੇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਬੁਰਿਆਈ ਵਿਚ ਉਹ ਵਾਧਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਚੌਥੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੰਤ ਉਹ ਹਨ ਕਿ ਯਹ, ਦਾਨ ਤੇ ਤਪ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾਪ ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਭੈੜ ਕਿਉਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਬੁਰਾਈ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਵੀਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਯੋਗ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਨੁਕਸਾਨਪੂਰਣ ਹੋਂਦ ਵਿਚੋਂ ਜਿੰਨਾ ਚੰਗਾਪਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਫੁੱਲ - ਹਮੇਸ਼ਾ, ਕੰਡਿਆਂ ਵਿਚ ਮਹਿਕਾਊਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਾਰਨ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਕੰਡਿਆਂ ਵਿਚ ਉਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ, ਜ਼ਹਿਰ ਬਹੁਤ ਭੈੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਅਨੇਕਾਂ ਲਾਭਕਾਰੀ ਦਵਾਈਆਂ ਜ਼ਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਰਮ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਕ ਪਾਪ ਹੈ, ਇਹ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਜਕੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਰਮ ਨੂੰ ਯਗ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਤ ਕਰ ਲੈਣ ਨਾਲ - ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੁੰਨ ਨੇਕੀ ਅਛਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਕੰਮ ਗੁਣਵੰਤੇ ਹਨ, ਲਾਭਦਾਇਕ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਹੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ।

* * *

18.04 ਸਲੋਕ :

ਨਿਸ-ਚਚਯਸ੍ ਸ਼੍ਰਣੁ (ਸ਼੍ਰਣੁ) ਮੇਤ੍ਰ, ਤਾਗੇ ਭਰਤ-ਸਤਸ / ਤਾਗ: ਹਿ ਪੁਰਖ-ਵਾਗੁ, ਤ੍ਰਿ-ਵਿਧ: ਸਮ-ਗ੍ਰ-ਕੀਰਿਤ: //

ਨਿਸਚਯਸ੍ ਕੁਸ਼ਣੁ (ਸ੍ਰਣੁ) ਮੇਤ੍ਰ ਤ੍ਰਯਾਗੇ ਭਰਤ ਸੱਤਮ।

ਤ੍ਰਯਾਗਹ ਹਿ ਪੁਰਸ਼ ਵਯਾਘ੍ ਤ੍ਰਿਵਿਧਹ ਸਮਪ੍ਰ ਕੀਰਤਿਤਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨਿਸਚਯਸ੍ : ਪਰਿਪੱਕ, ਨਿਸਚਯਤ, ਫੈਸਲਕਨ। ਕਸ਼ਣੁ (ਸ੍ਰਣੁ) = ਸੁਣਨਾ। ਮੇ : ਮੇਰਾ। ਤ੍ਰ੍ਯ : ਉਥੇ। ਤਯਾਗੇ : ਤ੍ਰਯਾਗ। ਭਰਤ ਸੱਤਮ : ਹੇ ਉੱਤਮ ਭਾਰਤ। ਸੱਤਮ : ਸਤਿਮਈ। ਤ੍ਰਯਾਗਹ : ਤਿਆਗ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਪੁਰਸ਼ : ਪੁਰਖ। ਵਯਾਘ੍ : ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਤਮ। ਤ੍ਰਿਵਿਧਹ : ਤਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ। ਸਮਪ੍ਰ : ਕੀਰਤਿਤਹ : ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਭਾਰਤ ਸੱਤਮ (ਭਾਰਤ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਧੂਤਮ) ਇਸ ਤਿਆਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਤੂ ਮੇਰਾ ਨਿਸਚਯ ਸੁਣ ਲੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਸੋਸ਼ਠ ! ਤਿਆਗ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨਿਸ੍ ਚਯਸ੍ ਸ੍ਰਣੁ ਮੇਤ੍ਰ, ਤ੍ਰਯਾਗੇ ਭਰਤ ਸੱਤਮ - ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀ ਸੋਸ਼ਠ ਅਰਜਨ! ਹੁਣ ਮੈਂ ਸੰਨਿਆਸ ਤੇ ਤਿਆਗ - ਦੋਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿਆਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਤੂ ਸੁਣ - ੦ ਤਯਾਗਹੇ ਹਿ ਪੁਰਸ਼ਵਯਾਘ੍ ਤ੍ਰਿਵਿਧਹ ਸਮਪ੍ਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਤ ਤਿਤਹ - ਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਵਯਾਘ੍ (ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਰਬੋਤਮ) ਤਿਆਗ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ 1. ਸਾਤਵਿਕ 2. ਰਾਜਸ 3. ਤਾਮਸ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮੱਤਾਨੁਸਾਰ ਸਾਤਵਿਕ ਤਿਆਗ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਤਿਆਗ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਭੀਸ਼ਟ ਸਾਤਵਿਕ ਦੀ ਸੋਸ਼ਠਤਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਰੀਖਿਆ ਜਾਂ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਸੋਸ਼ਠਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਦੂਜੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਕ, ਸਾਤਵਿਕ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇ ਤੇ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਤਿਆਗ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਸਮਾਨਾਰਥ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਛੱਡ ਦੇਣਾ, ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ, ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਣ ਜਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਨਾ ਵਾਚਕ ਮਾਰਗ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਿਆਗ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਹੈ, ਨਾਲੋਂ ਪੂਰਤੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਅਮਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੀਵੋਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਣ ਇਗਾਦੇ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦੇਵਾਹੀ ਨਾਲ ਉਚੇਰੇ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪਾਅਤੀ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਿਤੀ ਅੰਦਰ ਜੋ ਵੀ ਚੰਗੇ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਹਨ, ਉਹ ਤਿਆਗ ਤਪੱਸਿਆ ਦੇ ਕੰਮ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਉਚੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਤਮ ਤਿਆਗ ਵੈਰਾਗ ਅਵਵੱਸਥਾ ਉਚੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੰਜੀ ਅਤੇ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਹੋਂਦ ਦੀ ਹਰ ਅਵਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਿਤੀ ਵਲੋਂ ਇਸ ਅਸੂਲ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਨਿਰੰਤਰ ਗਰਮੀ ਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭੂਖੰਡ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਸੂਰਜ ਨਿਰੰਤਰ ਗਰਮੀ ਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪੰਕਿਆ ਫਲ ਆਪਣੇ ਮਾਪਾ-ਦਰੱਖਤ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਹਾਰਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਹ ਤਿਆਗ ਪ੍ਰਕਿਰਿਤੀ ਇਸ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ ਕਿ ਟੁੱਟਿਆ ਫਲ ਦੂਜੇ ਦੇ ਖਾਣ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦਰੱਖਤ ਉੱਪਰ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਨਵਾਂ ਫਲ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ, ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਮਝ ਕੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਠੀਕ ਵਕਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗਰਭ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਗਰਭ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਠਹਿਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ, ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਤਿਆਗ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿਸ਼ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਛੱਡ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੌਜਵਾਨ ਧੀ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਸਾਉਣ ਲਈ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਕਿਰਿਤੀ ਦੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪੂਰਣ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ, ਤਾਂਕਿ ਉਹ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਠੇਡ ਖਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਤੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਰਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ। ਕਰਮ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪਰੇ ਉੱਚਤਮ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਵੀ ਹੈ, ਆਨੰਦਦਾਇਕ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਗਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਹੈ।

* * *

18.05 ਸਲੋਕ :

ਯਜ-ਦਾਨ-ਤਪ:—ਕਰਮ, ਨ ਤਾਗਯਸ੍ ਕਾਰਯਸ੍ ਏਵ ਤਰ। ਯਜ: ਦਾਨਸ੍ ਤਪ: ਚ ਏਵ, ਧਾਰਨਾਨਿ ਮਨੀ਷ਿਣਾਸ੍॥

ਯਗਯਸ੍ ਦਾਨ ਤਪਹ ਕਰਮ, ਨ ਤ੍ਰਯਾਜਯਸ੍ ਕਾਰਯਸ੍ ਏਵ ਤ੍ਰਤ੍।

ਯਗਯਸ੍ ਦਾਨਸ੍ ਤਪਹ ਚ ਏਵ, ਪਾਵਨ-ਨਿਮਨੀ ਮਨੀਸ਼ਿਣਾਸ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਗਯਸ੍ : ਯਗ। ਦਾਨ : ਦਾਨ। ਤਪਹ : ਤਪ। ਕਰਮ : ਕਾਰਜ। ਨ : ਅਤੇ। ਤ੍ਰਯਾਜਯਸ੍ : ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਏਵ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਤ੍ਰਤ੍ : ਉਹ। ਯਗਯਸ੍ : ਕੁਰਬਾਨੀ। ਦਾਨਸ੍ : ਦਾਨ ਸੁਗਾਤ। ਤਪਹ : ਤਪ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਪਾਵਨਾਨਿ : ਪਵਿੱਤਰ। ਮਨੀਸ਼ਿਣਾਸ੍ : ਬੁੰਧੀਸਾਨਾਂ ਦੀ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਯਗ ਦਾਨ, ਤੇ ਤਪ ਰੂਪ ਕਰਮ ਤਿਆਗਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਯਗ ਦਾਨ ਅਤੇ ਤਪ ਹੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਗਯ੍ਰ ਦਾਨ ਤਪਹ ਕਰਮ, ਨ ਤ੍ਯਾ ਜ੍ਯਮ੍ ਕਾਰਯਮ੍ ਏਵ ਤਤ - ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਮੱਤ (18.03) ਨੂੰ ਠੀਕ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕਠੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮੱਤ ਦਾ ਖੰਡਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਆਦਰ ਦੇਣ ਲਈ, ਭਗਵਾਨ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਮਤ ਦਾ ਅਸਲ ਅੰਸ਼ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਮੱਤਾਨੁਸਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਯਗ ਦਾਨ ਤੇ ਤਪ ਰੂਪੀ ਕਰਮ ਛੱਡਣੇ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੇ। ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਐਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਵੀ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਯਗ ਦਾਨ ਤੇ ਤਪ - ਤਿੰਨੇ ਕਰਮ, ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ੦ ਯਗਯ੍ਰ ਦਾਨਮ੍ ਤਪਹ ਚ ਏਵ, ਪਾਵਨਾਨਿ-ਮਨੀਸ਼ਿਣਾਮ੍ - ਏਥੇ ਏਵ ਪਦ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਨਿਤਯ ਨੈਮਿਤਿੱਕ ਜੀਵਕਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸਰੀਰ ਸੰਬੰਧੀ ਆਦਿ ਜਿਨੇ ਵੀ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ੦ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਤਿਵਿਕ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਕਰਮਜਨਥ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮਨੀਸ਼ੀ ਹਨ। (2.51) ਅਜਿਹੇ ਮਨੀਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਯਗ ਆਦਿ ਕਰਮ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਜੋ ਮਨੀਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵੱਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਸੁਖ ਭੋਗਾਂ ਲਈ ਯਗ ਦਾਨ ਆਦਿ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਰਮ ਪਵਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ - ਉਹ ਕਰਮ ਬੱਧ ਕਾਰਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ‘ਯਗਯ੍ਰ ਦਾਨ ਤਪਹ ਕਰਮ’ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਸ-ਯਕਤ ਪਦ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉੱਤਰਾਧ ਵਿਚ ‘ਯਗਯ੍ਰ ਦਾਨਮ੍ ਤਪਹ’ - ਅਜਿਹੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਇਸ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸਮਾਸ ਯੁਕਤ ਪਦ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਯਗ ਦਾਨ, ਤੇ ਤਪ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਕਰਮ ਵੀ ਮਨੀਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਕੀੜਾ, ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਕੋਇਆ ਇਸ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗੋਂ ਹੋਰ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇ ਤੇ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਂਦਾ ਲਿਆਉਂਦਾ, ਇਸ ਕੋਈ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੈਦ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਜਕ਼ਿਆ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਾਰਵਾ ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਤਿਤਲੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਵੱਸਥਾ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਉਹ ਰੌਸ਼ਨੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹਵਾ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨ ਲਈ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਕੋਈ ਨੂੰ ਤੋੜਣਾ ਖੇਲਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਵਵੱਸਥਾ ਕੋਈ ਵਿਚ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਕੀੜੇ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਕਾਮਯਾ ਕਾਮਾ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ, ਜੋ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ, ਉਹ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਆਤਮ ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਤੱਤਪਰਤਾ। ਤਜਰਬੇ 'ਤੋਂ ਉਹ ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਕੀ ਕੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ। ਭੋਤਿਕ ਅਥਵਾ ਧਰਾਤਲ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਦਰਅਸਲ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਸੱਚਾਈ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਦੈਵੀ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਏਥੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਮਲ ਭੋਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਉਹ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਯਗ ਦਾਨ ਤਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਤਿਤਲੀ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਕੋਈ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਅਥਵਾ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹਵਾ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਾਣਨ ਲਈ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਾਧਕ ਇਸ ਭੋਤਿਕ ਜਗਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਯਗ ਦਾਨ ਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜ ਯਗ ਦਾਨ ਤਪੱਸਿਆ ਉਸ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਭ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

18.06 ਸ਼ਲੋਕ :

ਏਤਾਨਿ ਅਧਿ ਤੁ ਕਮਾਣਿ, ਸਙਗ੍ਮੁ ਤਵਯੁ-ਤਵ ਫਲਾਨਿ ਚ। ਕਰ-ਤਵਾਨਿ ਇਤਿ ਸੇ ਧਾਰਥ, ਨਿਸ-ਚਿ-ਤਸ੍ ਸ (ਨ) ਤਸ੍ ਤਜਸਸ੍ ॥

ਏਤਾਨਿ ਅਧਿ ਤੁ ਕਰਮਣਿ, ਸੰਗਮ੍ ਤ੍ਯਾਜਤਵਾ ਫਲਾਨਿ ਚ।

ਕਰਤ-ਵ੍ਯਾਨਿ ਇਤਿਮੇ ਪਾਰਥ! ਨਿਸ੍ਚਿਤਮ੍ (ਨ) ਤਮ੍ ਉਤਤਮ੍ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਏਤਾਨਿ : ਇਹ। ਆਧਿ : ਭੀ। ਤੁ : ਪਰੰਤੂ। ਕਰਮਣਿ : ਕਿਰਿਆਵਾਂ। ਸੰਗਮ੍ : ਮੇਲ ਸਿਲਾਪ। ਤ੍ਯਾਜਤਵਾ : ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਤਿਆਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ। ਫਲਾਨਿ : ਫਲ। ਚ : ਅਤੇ। ਕਰਤ-ਵ੍ਯਾਨਿ : ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਪਾਰਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਨਿਸ੍ਚਿਤਮ੍ : ਯਕੀਨਨ। ਤਮ੍ : ਭਰੋਸਾ। ਉਤਤਮ੍ : ਉੱਤਮ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕਿੰਤੂ ਹੇ ਪਾਰਥ! ਇਹ ਕਰਮ ਭੀ ਆਸਕਿਤ ਅਤੇ ਫਲਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਉੱਤਮ ਤੱਤ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਏਤਾਨਿ ਅਧਿ ਤੁ ਕਰਮਣਿ..... ਨਿਸ੍ਚਿਤਮ੍ ਮ (ਨ) ਤਮ੍ ਉੱਤਮ੍ - ਏਥੇ ਏਤਾਨਿ ਪਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਕਰੇ ਗਏ 'ਯਗ ਦਾਨ ਤੇ ਤਪ ਰੂਪੀ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਜੀਵਕਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਰਮ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਹਿਤ ਪਠਨ - ਪਾਠਣ ਖੇਤੀ ਵਿਉਪਾਰ ਆਦਿ ਜੀਵਕਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਰਮ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਉੱਠਣਾ ਬੈਠਣਾ ਸੋਨਾ ਜਾਗਣਾ, ਆਦਿ ਸਰੀਰਕ ਕਰਮ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਤਵ ਕਰਮ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਆਸਤਿੱਕ ਤੇ ਫਲ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਕਾਮਨਾ, ਮਤਤ ਤੇ ਆਸਤਿੱਕ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤੁਰ ਦੇ ਹਿਤ ਲਈ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸੰਸਾਰ-ਹਿੱਤ ਦੇ ਲਈ ਤੇ ਯੋਗ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਕਾਰਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੇ। ੦ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਕਦੇ ਸੰਗ (ਆਸਤਿੱਕ) ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਕਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਸੰਗ ਤੇ ਫਲ - ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਤੱਤਵ ਦੀ ਗੱਲ ਪੁੱਛੀ ਹੈ, ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਇਹ ਤੱਤਵ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗ (ਆਸਤਿੱਕ) ਤੇ ਫਲ - ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੰਗ (ਸੰਬੰਧ - ਆਸਤਿੱਕ) ਸੂਖਮ ਤੇ ਫਲ ਇੱਛਾ ਸੂਖਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਗ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਉਥੇ ਤੱਕ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਚੇਤਨ ਸੁਰੂ ਨੇ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਉਥੋਂ

ਹੀ ਸੰਗ ਅਥਵਾ ਆਸਤਿਕ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਨਮ ਮਰਨ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਅਨਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (13.21) ਆਸਤਿਕ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਹੋਏ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਭਾਵਿਕ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਅਸੰਗਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ, ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। “ਸੰਗਮ ਤ੍ਰਯਜਤ੍ਰਵਾ” ਪਦ ਵਿਚ ਏਸੇ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸਤ੍ਰ ਹੈ ਜਾਂ ਅਸਤ੍ਰ ਹੈ, ਕੀ ਸਤ੍ਰ ਅਸਤ੍ਰ ਨਾਲ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ? ਅਨਾਦਿ ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ, ਅਨਾਦਿ ਅਨੰਤ ਹੈ? ਇਸ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਪੈਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸਗੋਰ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਤੌੜ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਉੱਜ ਤਾਂ ਟੁੱਟ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸ਼ਗੀਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਹਰ ਛਿਣ ਬਦਲਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੁਵੰਧੀ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਦਾ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਫਲ ਕੀ ਹੈ? - ਪ੍ਰਾਰੰਧ ਕਰਮ ਦੇ ਅਠਸਾਰ ਅਜੇ ਸਾਂਤੂ ਜੋ ਹਾਲਾਤ ਵਸਤੂ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਹੈ ਤੇ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਜੋ ਹਾਲਾਤ ਵਸਤੂ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ “ਅਪਾਪਤ” ਫਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਤੇ ਅਪਾਪਤ ਫਲ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਚ ਮਮਤਾ ਤੇ ਅਪਾਪਤ ਵਿਚ ਕਾਮਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ‘ਤ੍ਰਯਕਤ੍ਰਵਾ ਚ’ ਕਹਿ ਕੇ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਿਉਂ? ਕੀ ਇਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ? ੦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਾਹਰ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਲ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਫਲ ਦੇ ਤਿਆਗ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਲ ਨਾਲ ਜੋ ਮਮਤਾ ਹੈ, ਕਾਮਨਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਚ ਆਸਤਿਕ ਅਸਾਡੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਪਰਜਵੱਲਤ (ਬਲਦੀ ਹੋਈ ਅੱਗ) ਅਗਨੀ ਆਪਣੇ ਤੇਜ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਆਪਣੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਵਸਤੂਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸੀਂ ਤਿਆਗ ਕਰਿਏ, ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਸਤਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਤਿਆਗ ਉਸੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ - ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸਗੀਰ ਸੰਸਾਰ ਆਦਿ ਅਸਾਡੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਆਪਣੇ-ਪਨ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਹੀ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਤ੍ਰਵ ਯਾਨਿ = ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰਤੱਵ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜੋ ਕਰਮ ਆ ਜਾਵੇ - ਉਸ ਦਾ ਫਲ ਤੇ ਆਸਤਿਕ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਤਤਪੁਰਵਕ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ੦ ਕਰਮ ਯੋਗ ਵਿਚ ਵਿਧੀ ਨਿਖੇਪ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅਮੁੱਕ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਮੁੱਕ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਏਥੇ ਕਰਮ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਫਲ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਏਥੇ ਇਹ ਕਰਮ ਛੋਟਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਹ ਕਰਮ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਕਰਮ ਫਲ ਛੋਟਾ ਵੱਡਾ ਹੈ? ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਕਰਮ ਦਾ ਵੱਡਾ ਛੋਟਾ ਹੋਣਾ, ਕਰਮ ਦੇ ਫਲ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਕਰਮ ਯੋਗ ਵਿਚ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਤੱਵ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ - ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਂਤੂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਉਦੇਸ਼ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਨਿਤ ਸਿੱਧੀ ਹੋਵੇ, ਅਨਾਦਿ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਾਂ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚੋਂ ਦੁੱਧ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਕੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਨੀਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਬੇਆਰਾਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਉਂ ਆਪਣੇ ਲੇਵੇ ਵਿਚ ਦੁੱਧ ਉਪਜਾਕੇ, ਆਪਣੇ ਵਛੜੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਪਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਂ ਤੇ ਗਉਂ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਜ ਪਵਿੱਤਰ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਯਗ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਤਿਆਗ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਦਾਨ ਹੈ। ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਯਗਦਾਨ ਤੇ ਤਪ ਕਾਰਜ ਏਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਮਾਂ ਤੇ ਗਉਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੈਣ ਤੇ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਦੋਵੇਂ ਵਰਦਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਨ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਖੋਂਦਾ ਹੈ, ਲੁੱਟਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੁੱਗੜਦਾ ਹੈ, ਸਿਮਟਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਦੂਜਾ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਰਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਆਪਣੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਖੋਣ ਲੁੱਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਹਿਲਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਦੈਵੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਰਪਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਦੀ ਮਮਤਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਮੱਗਰੀਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਗਉਂ ਨੂੰ ਏਸੇ ਲਈ ਪਵਿੱਤਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਕਰਬਾਨੀ ਕਰਨ, ਤਪ ਕਰਨ, ਦਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ, ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਦੌਲਤ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਦੌਲਤ ਕਮਾਉਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਸ਼ੁਹਰਤ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਇੱਜ ਕੇਵਲ ਯਗ ਦਾਨ ਤਪ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਮਲ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰਥਕ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਆਰੰਭਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਤਕ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਪਜੀਵਕ ਚਲਾਉਣੀ ਨਿਰਧਾਰ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਂ ਤੇ ਗਉਂ ਵਰਗੇ ਕਾਰਜ ਦਾਨ ਦੇਣ ਤੇ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਉੱਪਰ ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਇਹੋ ਹੀ ਨਿਯਮ ਕਾਨੂੰਨ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਪੂਰਣ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ੦ ‘ਜਿਹੜੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੂੰ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਪੂਰਣਤਾ ਪਰਪੱਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਮਨ ਦੀ ਪਰਪੱਕਤਾ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।’

* * *

18.07 ਸਲੋਕ :

ਜਿ-ਧਰਤਸਥ ਰੁ ਸਮ-ਜਿ-ਆਸ:, ਕਰਮਣ: ਨ ਤਪ-ਧਰ-ਯਤੇ। ਮੋਹਾਤੁ ਤਸਥ ਪਰਿ-ਤਾਗ:, ਤਾਮਸ: ਪਰਿ-ਕੀਰਿਤਿ: //

ਨਿਯਤਸਥ ਤੂ ਸਮਨਿ ਆਸਹ, ਕਰਮਣਹ ਨ ਉਪ ਪਦਯਤੇ।

ਮੋਹਾਤੁ ਤਸਥ ਪਰਿ ਤ੍ਰਯਾਗਹ, ਤਾਮਸਹ ਪਰਿ ਕੀਰਤਿਤਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨਿਯਤਸਥ : ਫਰਜ ਭਾਵਨਾ। ਤੂ : ਸਮੁੱਚ। ਸਮਨਿਆਸਹ : ਸਮਨਿਆਸ। ਤਪਸਿਆ : ਕਰਮਣਹ : ਕਰਮ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਉਪਦਯਤੇ : ਉਪਯੋਗ, ਯੋਗ ਸਾਰਥਿਕ ਹੈ। ਮੋਹਾਤੁ : ਮਾਇਆ ਤੋਂ। ਤਸਥ : ਉਸੇ ਤੋਂ, ਸਮਾਨ, ਪਰਿ ਤ੍ਰਯਾਗਹ : ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ, ਛੱਡ ਦੇਣਾ। ਤਾਮਸਹ : ਤਮੋਗੁਣ ਵਾਲੇ। ਪਰਿਕੀਰਤਿਤਹ : ਕਰੇ ਗਏ ਹਨ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਨੀਯਤ ਫਰਜ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ ਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਅਥਵਾ ਮੋਹ ਦੇ ਕਾਰਜ ਉਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਤਾਮਸ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- (ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਰਜਨ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਤ੍ਰੈਬਧ ਤਿਆਗ ਦੱਸ ਕੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅਗੋਂ ਵਾਸਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਸੀ ਕਿ ਨੀਯਤ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਤਾਂ ਸਾਤਵਿਕ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸਲ ਤਿਆਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਾਤਵਿਕ ਤਿਆਗ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋੜ ਵਿਛੋੜਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਸਤਾਰਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ, ਗੁਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਰਧਾ ਆਹਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਕਰਿ ਕੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਵੀ ਅਰਜਨ ਰਾਹੀਂ ਤਿਆਗ ਦਾ ਤੱਤਵ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਕਰੇ ਹਨ।') ੦ ਨਿਯਤਸ਼੍ਯ ਤੁ ਸਮ੍ਰਨਿਆਸ ਹ, ਕਰਮਣਹ ਨ ਉਪਦ੍ ਯਤੇ - ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜੋ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉੱਤਮ ਮੱਤ ਦੱਸਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਤਾਮਸ ਤਿਆਗ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਵਿਧੀਤ ਹੈ, ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਕਿਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਏਥੇ ਤੁ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਨੀਯਤ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਕਦੇ ਵੀ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਹਨ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਤੁੱਵ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਰਣ ਆਸ੍ਥਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਣਾ, ਨਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨੀਯਤ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੈ। ੦ ਮੋਹਾਤ੍ ਤਸ਼ਯ ਪਰਿ ਤ੍ਯਾਗਹ, ਤਾਮਸਹ ਪਰਿ ਕੀਰਤਿਤਹ = ਅਜਿਹੇ ਨੀਯਤ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੁਡਚਾ ਅਖਵਾ ਬਿਨਾ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਤਾਮਸ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਸਤਿ-ਸੰਗ ਸੇਵਾ, ਸਦਭਾਵਨਾ ਰੱਖਣਾ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਹਿੱਤ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਸੁਸਤੀ ਆਲਸ ਕਾਰਨ ਨਾ ਜਾਣਾ। ਘਰੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਬਿਮਾਰ ਹਨ। ਡਾਕਟਰ ਵੈਦ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਨਾ ਜਾਣਾ, ਜਾਂ ਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ, ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਤਾਸ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਦਵਾਈ ਲਿਆਉਣੀ ਭੁੱਲ ਜਾਣੀ, ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਆਲਸ ਸੁਸਤੀ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇਣਾ, ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੌਝਨਾ - ਇਹ ਸਾਰੇ ਤਾਮਸ ਤਿਆਗ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਾਰਜ ਹਨ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਰੱਖਣਾ, ਨਹਾਉਣਾ ਆਦਿ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਲਸ ਕਰਨਾ। ਜੋ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਤੁੱਵ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਲਸ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਦ ਦੇ ਕਾਰਣ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਤਾਮਸ ਤਿਆਗ ਹਨ। ੦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਿਹਿਤ ਕਰਮ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਵਿਹਿਤ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਤਿਥੀਆਂ ਦੇ ਵਰਤਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇਜ਼ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ੦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਹਿਤ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਣ ਆਸ੍ਥਮ ਤੇ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਕਰਤੁੱਵ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਉਹ ਨੀਯਤ ਕਰਮ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਹਮਣ ਕਸ਼ਤ੍ਰੀ ਵੈਸ਼ਯ ਸੂਦਰ ਚਾਰਾਂ ਵਰਣਾਂ ਲਈ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਲਈ ਜਾਂ ਜੀਵਕਾ ਲਈ ਜਿੰਨੇ ਨਿਯਮ ਹਨ, ਉਸ ਵਰਣ ਲਈ ਇਹ ਨੀਯਤ ਕਰਮ ਹਨ। ੦ ਨੀਯਤ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਪੂਰਵਕ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਤਿਆਗ ਤਾਮਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਰਾਮ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਤਿਆਗ ਰਾਜਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁੱਖ ਇੱਛਾ ਫਲ ਇੱਛਾ ਆਸਤਿਕ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਨੀਯਤ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਤਿਆਗ ਸਾਤਵਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਮੋਹ ਵਿਚ ਉਲਝ ਜਾਣਾ ਤਾਮਸ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੈ। ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਧਨ ਦੌਲਤ ਵਿਚ ਉਲਝ ਜਾਣਾ ਰਾਜਸ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਣ ਹੀ ਅਖਵਾ ਸਾਤਵਿਕ ਤਿਆਗ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਮ ਤੇ ਕਰਮ ਫਲ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤਾਮਸ ਤੇ ਰਾਜਸ ਤਿਆਗ ਤੋਂ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਤਿਆਗ ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਿਆਗ ਹੀ ਨਹੀਂ। ੦ ਅਸਲ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਅੰਦਰਲੀ ਕਾਮਨਾ ਮਮਤਾ ਆਸਤਿਕ ਦੇ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸਲੀ ਤਿਆਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਬਾਹਰ ਦੇ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਮਰਨ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਛੁੱਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਛੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਰਲਾ ਤਿਆਗ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਵਸਤਾਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਜਾਂ ਨਾ ਰਹਿਣ, ਮਨੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝਦਾ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਛੁੱਲ ਤੇ ਫਲ ਦੇਣਾ ਦਰਖਤ ਦਾ ਫਰਜ਼-ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ ਕਰਮ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਫਲ ਪੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਕ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਇਕ ਅਗਿਆਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕੱਚੇ ਫਲ ਨੂੰ ਮੱਲੋਮਲੀ ਤੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਜ਼ ਉਸ ਦਾ ਕੱਚਾ ਫਲ ਤੋੜਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੱਚਾ ਫਲ ਬੇਸੂਆਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਸੰਨਿਆਸ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਤਬਹੀ ਵਾਲਾ ਵੀ ਹੈ। ਨਿਤਯ ਕਰਮ ਜਾਂ ਫਰਜ਼ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ ਕਰਮ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਾਪਣ ਨਾਲ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ, ਭੋਜਨ ਕਰਨਾ, ਧਨ ਕਮਾਉਣਾ, ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਿਤਯ ਕਰਮ ਹਨ। ਯਗ, ਦਾਨ, ਤਪ, ਅਗੋ ਵਧੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜ ਹਨ। ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੱਕ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਰੀਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਫਰਜ਼, ਇਕ ਹਨ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਸੂਧੀਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹੋਰ ਵਧੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਤਾਮਸਿਕ ਝੁਕਾਉ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਇਕ ਉਪਾਸਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਮ ਉਚਾਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਹ ਅਮਲ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਸਤਿ-ਚਿੱਤ ਆਨੰਦ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।'

○ ○ ○

18.08 ਸ਼ਲੋਕ :

ਦੁਖਮੁਖ ਇਤਿ ਏਵ ਯਤ ਕਰਮ, ਕਾਯ-ਕਲੇਸ਼-ਭਯਾਤ ਤਵੇਤ। ਸ: ਕ੃ਤਵਾ ਰਾਜਸਮੁ ਤਾਗਸੁ, ਨ ਏਵ ਤਾਗ ਫਲਸਮੁ ਲਭੇਤ॥

ਦੁਹਖਮੁ ਇਤਿਤ ਏਵ ਯਤ ਕਰਮ, ਕਾਯ ਕਲੇਸ਼ ਭਯਾਤ ਤਯਜੇਤ॥

ਸਹ ਕ੍ਰਤਵਾ ਰਾਜਸਮੁ ਤਯਾਗਮੁ, ਨ ਏਵ ਤਯਾਗ ਫਲਮੁ ਲਭੇਤ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :— ਦੁਹਖਮੁ : ਦੁੱਖ ਭਰਿਆ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਯਤ : ਕਿਹੜਾ। ਕਰਮ : ਕੰਮ। ਕਾਯ ਕਲੇਸ਼ ਭਯਾਤ : ਸਰੀਰਕ ਦੁੱਖ ਦਾ ਡਰ। ਤਯਜੇਤ : ਤਿਆਗਿਆ ਹੋਇਆ। ਸਹ : ਉਹ। ਕ੍ਰਤਵਾ : ਕਾਰਜ ਕਰਦਿਆਂ। ਰਾਜਸਮੁ : ਰਾਜਸਿਕ। ਤਯਾਗਮੁ : ਤਿਆਗ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਏਵ : ਭੀ। ਤਯਾਗ ਫਲਮੁ : ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦਾ ਫਲ। ਲਭੇਤ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :— ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਰਮ ਹੈ, ਉਹ ਦੁੱਖ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨ ਕੇ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸ਼ਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਤਿਆਗ ਦੇਵੇ, ਇੱਜ ਰਾਜਸਿਕ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਫਲ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਾਏਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਦੁਹਖਮ ਇਤਿ ਏਵ ਯਤ੍ਰ ਕਰਮ - ਯਗ ਦਾਨ, ਆਦਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਯ ਨੀਯਤ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਦੁੱਖ ਹੀ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਹੀ ਕੀ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਖਰਚ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਸ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ, ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਕਰਮ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਦੁੱਖ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਲੋਕ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਹਿੱਤ ਕਰਮਾਂ ਉਪਰ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਕਾਯ ਕਲੇਸ਼ ਭਯਾਤ੍ਰ ਤਯਜੇਤ੍ - ਰਾਜਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਕਲੇਸ਼ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਲੇਸ਼ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦੀ ਮਮਤਾ ਤੇ ਆਸਤਿਕ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ। ੦ ਰਾਜਸ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਆਦਿ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਮਾਲਕ ਆਦਿ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਵਿਚ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਤੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਆਵੇ, ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਵਾਧੀਨਤਾ ਤੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਰਾਜਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, 'ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਵਿਚ ਨਾ ਚੈਨ ਹੈ, ਨਾ ਆਰਾਮ ਹੈ। ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਰ ਸਾਡੇ ਬੱਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਸਾਰੇ ਨਿਕੰਮੇ ਹਨ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।' ੦ ਭੋਗਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਖ ਤੇ ਗੁਣ ਬੁੱਧੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁੱਖ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਵੈਰਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਨੀਯਤ - ਕਰਤੱਵ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਦੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ, ਇਹ ਦੋ ਭੇਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪਰਿਣਾਮ - ਆਲਸ ਪ੍ਰਮਾਦ ਅਤਿ ਨੀਂਦ, ਆਦਿ - ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਪਰਿਣਾਮ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਤਾਮਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਫਲ ਅਧੋਗਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (14.18) ੦ ਸਹ ਕ੍ਰਦਵਾ ਰਾਜਸਮ੍ਭ ਤਯਾਗਮ, ਨ ਏਵ ਤਯਾਗ, ਫਲਮ੍ ਲਭੇਤ੍ - ਤਿਆਗ ਦਾ ਫਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੈ। ਰਾਜਸ ਵਿਅਕਤੀ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਵੀ ਫਲ (ਸ਼ਾਂਤੀ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਕਾਰਣ - ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਲਈ ਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਰਾਜਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਪਰ ਸ਼ੁੱਭ-ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਫਲ ਦੰਡ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਨੀ ਦੇਰ ਧਰਤੀ ਦਾ ਅਥਵਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵਨ ਹੈ, ਉਨੀ ਦੇਰ ਸਰੀਰਕ ਦੁੱਖ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਕੋਈ ਵੀ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਬੁੱਧੀ-ਗਿਆਨ ਤੇ ਰੁਤਬਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ, ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਮਰਯਾਦਾ ਯੁਕਤ ਮਿਹਨਤੀ ਤੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਤੋਂ ਜੀ ਚੁਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਉਚੇਰੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਅਯੋਗ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਦੁਨਿਆਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੁੱਖਾਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਨਿਯਮਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਸੁਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਪਲਾਇਣ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਹ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਕੱਚੇ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਆਨੰਦਮਈ ਲੰਘਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਸੰਨਿਆਸ ਦਾ ਉਹ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਉਠਾ ਸਕਦੇ। ਅਰਜਨ ਜੋ ਯੋਧ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਯੋਧ ਲੜਨ ਲਈ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਰਾਜਸਿਕ ਤਿਆਗ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਘਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਿਸਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ, ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਦੁੱਖਦਾਇਕ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਪਾਪ ਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ, ਫਰਜ਼-ਬਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਯੋਧ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ, ਕਿਸੇ ਵਿਵੇਕ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਰਜ਼ਗਣ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਉਪਰ ਛਾ ਜਾਣ, ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਤੇ ਸੋਚ ਹੀਣੀ ਨੀਵੀਂ ਤੇ ਸੀਮਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਵਰਗਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਮੰਤਵਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਤਿਆਗ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

* * *

18.09 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਾਰ੍ਯਮ੍ ਇਤਿ ਏਵ ਯਤ੍ ਕਰਮ, ਨਿ-ਧ(ਮ)-ਤਮ੍ ਕ੍ਰਿ-ਧਤੇ-ਅਜੁਨ / ਸਙਗਮ੍ ਤਵਜ-ਤਵ ਫਲਮ੍ ਚ ਏਕ, ਸ: ਤਾਗ: ਸਾਤਿਕ: ਮਤ: //

ਕਾਰਯਮ੍ ਇਤਿ ਏਵ ਯਤਕਰਮ, ਨਿਯ (ਮ) ਤਮ੍ ਕ੍ਰਿਯਤੇ ਅਰਜਨ।

ਸੰਗਮ੍ ਤਯਜ੍ ਤਵਾ ਫਲਮ੍ ਚ ਏਵ, ਸਹ ਤਯਾਗਹ ਸਾਂਤਵਿਕਰ ਮਤਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਾਰਯਮ੍ : ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਏਵ : ਭੀ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜੇ। ਕਰਮ : ਕੰਮ। ਨਿਯ (ਮ) ਤਮ੍ : ਫਰਜ਼ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਕੰਮ। ਕ੍ਰਿਯਤੇ : ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ : ਹੇ ਅਰਜਨ। ਸੰਗਮ੍ : ਮੇਲ ਮਿਲਾਪੀ। ਤਯਜ੍ ਤਵਾ : ਤਿਆਗਨਾ। ਫਲਮ੍ : ਫਲ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਸਹ : ਉਹ। ਤਯਾਗਹ : ਤਿਆਗ। ਸਾਂਤਵਿਕਰ : ਸਾਤਵਿਕ। ਮਤਹ : ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਅਰਜਨ! ਕਰਤੱਵ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਜੋ ਨੀਯਤ ਫਰਜ਼ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਕਰਮ, ਆਸਤਿਕ ਤੇ ਫਲ ਨੂੰ ਤਿਆਗਕੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹੋ ਤਿਆਗ ਸਾਤਵਿਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕਾਰਯਮ੍ ਇਤਿ ਏਵ ਯਤ੍ ਕਰਮ - ਨਿਯ (ਮ) ਤਮ੍ ਕ੍ਰਿ ਯ ਯ ਤੇ - ਅਰਜਨ ਏਥੇ "ਕਾਰਯਮ੍" ੦ ਨਿਯ (ਮ) ਤਮ੍ ਪਦ ਦੇ ਨਾਲ 'ਇਤਿ' ਪਦ ਲਾਉਣ ਦਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਏਵ - ਦੋ ਅਵਦਯ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਇਹ ਅਰਥ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਕਰਤੱਵ ਮਾਤਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਲ ਆਸਤਿਕ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਸਵਾਰਥ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਕਿਰਿਆ ਜਨ ਸੁੱਖ ਭੋਗ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਤੱਵ ਮਾਤਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਰਤਾ ਦਾ, ਉਸ ਕਰਮ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਕਾਰਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਅਥਵਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਜੋੜਦਾ। (15.12) ੦ ਨੀਯਤ ਕਰਮ = ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਹਾਲਾਤ ਵਰਣ ਆਸ਼ਮ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਿਹੜੇ ਜਿਹੜੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਜਿਸ ਦੀ ਨਿਯਕਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਸਾਰੇ ਨੀਯਤ ਕਰਮ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਇੱਥ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਰਹਸਤੀ ਨੂੰ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤੱਤਪਰਤਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ 'ਸਮਾਚਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਦਿੱਤਾ ਹੈ (3.09-3.11)। ੦ ਸੰਗਮ੍ ਤਯਜ੍ ਤਵਾ ਫਲਮ੍ ਚ ਏਵ - ਸੰਗ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ, ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਅੰਜ਼ਾਰ

(ਸਾਧਨ) ਆਦਿ ਵਿਚ ਮਮਤਾ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਸੰਬੰਧ ਆਦਿ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਰਥਾਤ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਤੇ ਫਲ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਮਮਤਾ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ੦ ਸਹ ਤ੍ਯਾਗਹ ਸਾਤਵਿਕਹ ਮਤਹ = ਕਰਮ ਤੇ ਫਲ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਮਮਤਾ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ੦ ਸਹ ਤ੍ਯਾਗਹ ਸਾਤਵਿਕਹ ਮਤਹ = ਕਰਮ ਤੇ ਫਲ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਮਮਤਾ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕਰਤੱਵ ਮਾੜ ਸਮਝ ਕੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹ ਤਿਆਗ ਸਾਤਵਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਸ ਤਿਆਗ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਲੇਸ਼ ਦੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਤੇ ਤਾਸ ਤਿਆਗ ਵਿਚ, ਮੇਰ ਪੂਰਵਕ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੋਂ, ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਤਵਿਕ ਤਿਆਗ ਵਿਚ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਹਰੇਕ ਕਰਮ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਤਤਪਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕਰਮ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਤਾਮਸਿਕ ਤਿਆਗ ਤੇ ਰਾਜਸਿਕ ਤਿਆਗ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਤਵਿਕ ਤਿਆਗ ਵਿਚ ਕਰਮ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਤ ਨੇਮ ਕਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਸੁਭਾਵਕ ਪੱਥੋਂ ਫਲਦਾਇਕ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਤਵਿਕ ਤਿਆਗ ਦਾ ਫਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਵੋਂ ਉਹ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਉਹ ਕੇਵਲ ਸਾਧਨ ਦਾ ਹੀ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਚੰਖਟੇ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਮਰੀਜ਼ ਦਾ, ਏਥੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਜਿੰਦਗੀ ਭਰ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਉਹ ਏਥੇ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਇਲਾਜ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਤਵਿਕ ਤਿਆਗੀ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਮਰੀਜ਼ ਦੇ ਫੈਸ਼ਨ ਵਾਂਗ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਬਿਮਾਰੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਮਰੀਜ਼ ਆਪਣੀ ਬਿਮਾਰੀ ਤੋਂ ਘੁਰਣਾ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਤਵਿਕ ਤਿਆਗੀ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਡਾਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਹਰ ਜੀਵ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਯੋਗ ਪਰਾਣਾ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਾਹ ਰੋਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹ ਰੋਕਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਯੋਗੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਤਵ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਂਜ਼ ਹੀ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਆਮ ਲੋਕ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਇਕ ਰਿਸਟ ਪਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਗੀਰਕ ਚੇਤਨਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੋਂ ਉਹ ਸਗੀਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਯੋਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ, ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਭੂ ਉਪਸਨਾ - ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਉਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਧਿਆਨ ਤਾਂ ਆਤਮ ਬੈਧ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਸਾਤਵਿਕ ਤਿਆਗੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਉਹ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਠੀਕ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਤਿਆਗ ਮਾਰਗ ਠੀਕ ਵੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਅਗਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਹੈ।

* * *

18.10 ਸਲੋਕ :

ਨ ਢੇਣਿ ਅ-ਕੁਸ਼ਲਮੁ ਕਰਮ, ਕੁਸ਼ਲੇ ਨ ਅਨੁਸੱਤੇ । ਤਾਗੀ ਸਤਵ-ਸਮ੍-ਆ-ਵਿ-ਸ੍ਰੂ-ਤ; ਸੇਧਾ-ਕੀ ਛਿਦ-ਤ-ਸਮ੍-ਸ਼ਯ: ॥

ਨ ਦਵੇਸ਼ਟਿ ਅਕੁਸਲਮੁ ਕਰਮ, ਕੁਸਲੇ ਨ ਅਨੁਸੱਤੇ ।

ਤਿਆਗੀ ਸੱਤਵ ਸਮ੍ ਆਵਿ ਸ੍ਰਤਹ, ਮੇਧਾਵੀ ਛਿਦਤ ਸਮ੍ਸ਼ਯਹ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਦਵੇਸ਼ਟਿ : ਨਫਰਤ ਕਰਨੀ। ਅਕੁਸਲਮੁ : ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਇਆ ਜਾਵੇ। ਕਰਮ : ਕਾਰਜ। ਕੁਸਲੇ : ਸਹਿਮਤੀ ਵਾਲਾ ਕਾਰਜ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਨੁਸੱਤੇ : ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਤਿਆਗੀ : ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਸੱਤਵ ਸਮਾਂਾਵਿਸੂਤਹ : ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨਾਲ ਪਸਰਨਾ। ਮੇਧਾਵੀ : ਬੁੱਧੀਮਾਨ। ਛਿਦਤ ਸਮ੍ਸ਼ਯਹ : ਸ਼ਕ ਜੋ ਵੱਖ-2 ਕਰ ਦੇਵੇ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਸਤੇਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਤੇ ਸੰਸਾਧ-ਰਹਿਤ ਤਿਆਗੀ ਮਨੁੱਖ ਅਕੁਸਲ ਅਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮ ਤੋਂ ਦਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਭਾਵ ਕੁਸਲ (ਸ਼ੁਭ ਜਾਂ ਨਿਤ) ਕਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨ ਦਵੇਸ਼ਟਿ ਅਕੁਸਲਮੁ ਕਰਮ - ਜੋ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਹਿੱਤ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਫਲ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਕਰਕੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਗੀਤਾ 2.42-44, 9.20-21) ਅਤੇ ਜੋ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨਿਖਿਧ ਪਾਪ ਕਰਮ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਿਣਾਮ ਵਿਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨੀਵੀਆਂ ਯੋਨੀਆਂ ਅਤੇ ਨਰਕ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ (16.7 ਤੋਂ 20)। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਅਕੁਸਲ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਅਜਿਹੇ ਅਕੁਸਲ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਦਵੇਸ਼ ਪੂਰਵਕ ਨਹੀਂ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਦਵੇਸ਼ ਪੂਰਵਕ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਦਵੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਹਿੱਤ ਕਾਮਯਾ ਕਰਮ ਨਾਲੋਂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨਿਖਿਧ ਪਾਪ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਭਿੰਨਕਰ ਹੈ। ੦ ਕੁਸਲੇ ਨਅਨ ਸਜੱਤੇ = ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਹਿੱਤ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਕਰਣ ਆਸ਼ਮ ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨੀਯਤ ਹੈ, ਜੋ ਫਲ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪਰਿਣਾਮ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ 'ਕੁਸਲ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਅਜਿਹੇ ਕੁਸਲ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਜੋੜਦਾ। ੦ ਤਿਆਗੀ ੦ ਕੁਸਲ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਦਾ ਰਾਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤੇ ਅਕੁਸਲ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਦਾ ਦਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹੋ ਹੀ ਅਸਲੀ ਤਿਆਗੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਤਿਆਗ ਸੰਪੂਰਣ ਤਾਂ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਅਖਵਾ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਾ ਪਵੇ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਬਣੀ ਰਹੇ (ਗੀਤਾ 3.18 ਤੋਂ 4.18) ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਯੋਗ ਰੂਡ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (6.04) ੦ ਮੇਧਾਵੀ : ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਸਾਗਰਪਾਂਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਅਗਨੀ ਤੋਂ ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਹੀ ਪੰਡਿਤ (ਮੇਧਾਵੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ (4.19) ਕਾਰਣ ਕਿ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਲਿਪਾਯਮਾਨ ਨਾ ਹੋਣਾ ਬੁੱਧੀਮਤਾ ਹੈ। (ਹੋਰ ਦੇਖੋ 4.18) ੦ ਡਿਦ - ਤ - ਸਮ੍ ਸਯਹ - ਉਸੇ ਤਿਆਗੀ ਪੁਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਤੱਤ ਵਿਚ ਅਭਿਮਾਨ ਭਾਵ ਤੋਂ ਸਥਿਤ ਰਹਿਣ ਨਾਲ, ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਦੇਹ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਸੰਦੇਹ ਤਾਂ ਉਥੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਅਧੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੁਝ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ੦ ਸੱਤਵ ਸਮ੍ ਆਵਿ ਸ੍ਰਤਹ = ਆਸਤਿਕ ਆਦਿ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿੰਨਮਯਤਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਤਵ ਸਮਾਂਾਵਿਸੂਤਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। (ਹੋਰ ਵੇਖੋ 5.19) ਇਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਥਿਤ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਾਧਕ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਤਵਿਕ ਗੁਣ ਗੁਹਿਣ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਨ ਤੋਂ ਨਿਰਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਮੇਧਾਵੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ, ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਤੇ ਅਕਰਮ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਲੜਨ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਅਕਰਮ ਤਾਂ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਇਕ ਨਿਰਮਲ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਸੀਸ਼ੇ ਉਪਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ, ਨਾ ਉਸ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਸੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇ। ਆਤਮਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਕਰਮ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਸੀਸ਼ੇ ਦਾ ਉਸ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਪਰਛਾਈ ਪੈਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਵਧ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਸੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਗੰਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਝਲਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਘਟਦਾ। ਆਤਮ-ਚੇਤਨਯਾ ਦੀ ਵੀ ਇਹੋ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਝਲਕ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਥਿਤ ਪਰਯੋਜਨਾ (ਜਿਸ ਦੀ ਸਮਝ ਸੌਚ ਪ੍ਰੱਪਕ ਹੋਵੇ) ਸਹੀ ਪਰਪੱਕ ਸਮਝ ਸੌਚ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ੱਕ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਮਿਹਨਤ ਕਰੋ। ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉਚੇਰਾ ਚੁੱਕੋ। ਆਦਮੀ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ, ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਏਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਪਰ ਲਾਗੂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਜ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੁਖਦਾਇਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਡਵ ਤਾਂ, ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਕੋਈ ਸੁਖਾਲਾ ਰਾਹ ਲੱਭ ਲੈਣ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕਸ਼ਲਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਐਨੀ ਵਿਕਾਸੀ ਚੇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਆਲਸੀ ਵਿਹਲਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗਰੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਦੀਨਤਾ ਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਖੰਡ ਨੂੰ ਛਪਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੀਰੇ ਤਾਂ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾਇਕਤਵ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੋਕਾਈ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਨਿਆਸ ਧਾਰਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਣ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਿਖੇੜਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।

○ ○ ○

18.11 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਹਿ ਦੇਹ- ਭੂਤਾ ਸ਼ਕਯਮ्, ਤ੍ਰਯ-ਤੁਸੁ ਕਮਾਣਿ ਅ-ਸ਼ੋ਷-ਤ:। ਧ: ਤੁ ਕਰਮ- ਫਲ-ਤਾਗੀ, ਸ: ਤਾਗੀ ਇਤਿ ਅਭਿ-ਧਾ-ਧਤੇ॥

ਨ ਹਿ ਦੇਹ ਭੂਤਾ ਸ਼ਕਯਮ् ਤ੍ਰਯਜਤੁ ਭੁਮੁ ਕਰਾਣਿ ਅਸ਼ੋਸ਼ ਤਹ॥

ਯਹ ਤੁ ਕਰਮ ਫਲ ਤ੍ਰਯਾਗੀ, ਸਹ ਤ੍ਰਯਾਗੀ ਇਤਿ ਅਭਿਧਾਮਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਦੇਹ ਭੂਤਾ : ਸਰੀਰ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਰਾਹੀਂ। ਸ਼ਕਯਮੁ : ਸੰਭਵ। ਤ੍ਰਯਜਤੁਮਯਜੁ : ਛੱਡ ਦੇਣਾ, ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ। ਭੁਮੁ ਕਰਮਣਿ : ਕਾਰਜ ਤਿਆਗ ਦੇਣੇ। ਅਸ਼ੋਸ਼ : ਸ਼ੁਭਚੇ। ਯ : ਕੌਣ। ਤੁ : ਪਰੰਤੂ। ਕਰਮ ਫਲ ਤ੍ਰਯਾਗੀ : ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ। ਸਹ : ਉਹ। ਤ੍ਰਯਾਗੀ : ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਅਭਿਧਾਮਯਤੇ : ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਹਧਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਸਮੁੱਚੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗੀ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚਾ ਤਿਆਗੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨ ਹਿ ਦੇਹ ਭੂਤਾ ਸ਼ਕਯਮੁ - ਤ੍ਰਯਜਤੁ ਭੁਮੁ ਕਰਮਾਣਿ ਅਸ਼ੋਸ਼ ਤਹ = ਦੇਹਧਾਰੀ ਅਰਥਾਤ ਦੇਹ ਨਾਲ ਰਿਸਤਾ ਅਥਵਾ ਏਕਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਤਿਆਗ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਿਰਿਆਸੀਲ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਯਗਦਾਨ ਤਪ ਆਦਿ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਚੱਲਣਾ ਫਿਰਨਾ ਜਾਣਾ ਆਉਣਾ, ਸੌਣਾ ਜਾਗਣਾ ਤੇ ਨਿੱਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਛੱਡ ਦੇਵੇਗਾ ? ੦ ਦੂਜੀ ਗੱਲ - ਅੰਦਰਲੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਛੱਡਣਾ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਛੱਡਣਾ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤਾਂ ਛੱਡਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਕਦ ਤੱਕ ਛੱਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਸਮਾਧੀ ਲਾ ਲਈ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਰਹੇ। ਪਰ ਸਮਾਧੀ ਵੀ ਇਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਇਕ ਕਰਮ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀਜਨ ਸਰੀਰਕ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਦੇਹਧਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। (3.05) ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭਨ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਿਸ਼ਕਰਗਨਾ (ਯੋਗ ਨਿਸ਼ਠਾ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਾਂਖ ਨਿਸ਼ਠਾ (ਸਿੱਧੀ) ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ (3.04) ੦ ਪ੍ਰਕਿਤੀ = ਜਿਸ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਗੰਤ ਨਾਲ ਕਿਰਿਆਸੀਲ ਹੋਵੇ - ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਪੁਰਸ਼ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਸਦਾ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਰਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿਕਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ੦ ਜਦ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤਦ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਗ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ੦ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਕੇਵਲ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੇ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਜੋੜਿਆ। ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਤਿ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੰਧਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਬੰਧਨ 1. ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਅਹੰਤਾ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਣ ਨਾਲ 'ਮਮਤਾ' ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਹੰਤਾ ਮਮਤਾ ਰੂਪ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਘਨਿਸ਼ਠ ਹੋਣਾ ਹੀ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੇਹਧਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਸਕਦਾ। ੦ ਯਹ ਤੁ ਕਰਮ ਫਲ ਤ੍ਰਯਾਗੀ, ਸਹ ਤ੍ਰਯਾਗੀ ਇਤਿ ਅਭਿਧਾਮਯਤੇ = ਜਿਹੜਾ ਕਰਮ ਤੇ ਫਲ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਤਬ ਤੱਕ ਉਹ ਤਿਆਗੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਯਹ ਤੁ ਕਰਮ ਫਲ ਤ੍ਰਯਾਗੀ, ਸਹ ਤ੍ਰਯਾਗੀ ਇਤਿ ਅਭਿਧਾਮਯਤੇ = ਜਿਹੜਾ ਕਰਮ ਤੇ ਫਲ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਤਬ ਤੱਕ ਉਹ ਤਿਆਗੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਆਸਿਤਕ = ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਆਸਿਤਕ ਹੈ। ਇਹ ਆਸਿਤਕ ਹੀ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ 'ਕਰਮ ਸ਼ਕਤੀ' ਤੇ ਭਵਿਖ ਦੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਫਲਾ ਸ਼ਕਤੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਫਲ ਤਿਆਗ

ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਹੋਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਉਡਾਣ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਹੋਂਦ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅਨੇਕਾਂ ਨੁਕਤੇ ਸਾਮਾਨ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ - ਸਰੀਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਯਾਤਰਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਇਕ ਯਾਤਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਉੱਡ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਸਰੀਰਕ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਹਾਜ਼ ਤਾਂ ਟਿਕਾਣੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜਣ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਖਾਲੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ ਸਾਮਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਮੈਦਾਨਾਂ, ਪਹਾੜੀਆਂ, ਵਾਦੀਆਂ, ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਸਾਗਰਾਂ ਉਪਰੋਂ ਦੀ ਉੱਡਦਾ ਹੋਵੇ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰਕ ਹੋਂਦ ਦੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਾਂਗ ਬਹੁਤ ਉਤਰਾ ਚੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਜਾਂ ਤਾਂ ਤਬਾਹ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਉੱਤਰ ਨਾ ਆਵੇ, ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਰੋਕਦਾ, ਉੱਡਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵੀ ਮੌਤ ਤੱਕ ਰੋਕੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਕਰਮ - ਉਨੀਂ ਦੇਰ ਤੱਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ, ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਸਰੀਰ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਹਨ। ਫਰਜ਼ - ਧਰਤੀ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਨਿਰੰਤਰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਜਾਂ ਪਛੇਤਾਵੇਂ ਦੇ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਾਗਰੂਕ ਵਿਵੇਕੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ, ਲਾਭਕਾਰੀ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਮੁਸਾਫਰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਉੱਡਾਣ ਦੇ ਮਤਰੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਡਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਹਾਰ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਹੀਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਸੁਧਾਰਦੇ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਆਪਣਾ ਹੌਸਲਾ ਢਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਦੂਰ ਦਿਸ਼ਾਵੀਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਚੇਰੇ ਕੰਮ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਡਾਣ ਦਾ ਫਲ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਡਾਣ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਇੱਜ ਯਾਤਰੀ ਸਿਆਲਪ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਧਰਾਤਲ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਲਈ ਪਤਣ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮਨ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਦਾਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਲਾਭ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਇਕੋ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਨਾ ਰੋਂਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਇਸ ਤੋਂ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜ਼ਖਮ ਉੱਪਰ ਪੱਟੀ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵੱਲ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ ਉੱਪਰ ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਪੈਸੇ ਖਰਚਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜ਼ਖਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮੋਹ ਜਾਂ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਵੱਲ ਏਸੇ ਲਈ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਹੋ ਸਕੇ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜ਼ਖਮ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਜ਼ਖਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜੋ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਐਨਾ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹ ਹੈ, ਕਿ ਜ਼ਖਮ ਗੰਦਾ ਤੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਰੀਰਕ ਕਾਰਜ ਜ਼ਖਮ ਵਾਂਗ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਐਨਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾ ਸਕੀਏ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਸੰਸਾਰੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਗਦਾ ਹੈ।

* * *

18.12 ਸਲੋਕ :

ਅਨ-ਇ਷ਟਮ੍ ਇ਷ਟਮ੍ ਸਿਸ਼ਮ੍ ਚ, ਕਿ-ਵਿਧਮ੍ ਕਰਮਣ: ਫਲਮ੍ / ਭਵਤਿ ਅਤਿਆਗਿਨਾਮ੍ ਪ੍ਰ-ਇ-ਤ-ਯ, ਨ ਰੁ ਸਮ-ਨਾਸਿਨਾਮ੍ ਕ-ਚਿਤੁ॥

ਅਨ ਇਸ਼ਟਮ੍ ਇਸ਼ਟਮ੍ ਮਿਸ਼ਰਮ੍ ਚ, ਤ੍ਰਿਵਿਧਮ੍ ਕਰਮਣਹ ਫਲਮ੍।

ਭਵਤਿ ਅਤਯਾ ਗਿਨਾਮ੍ ਪ੍ਰਈਤਯ, ਨ ਤੁ ਸਮ੍ ਨਯਸਿਨਾਮ੍ ਕਵਚਿਤ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਨਿਸ਼ਟਮ੍ : ਜੋ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ਼ਟਮ੍ ਮਿਸ਼ਰਮ੍ : ਜੋ ਸਹਿਮਤ ਹੈ। ਚ : ਅਤੇ। ਤ੍ਰਿਵਿਧਮ੍ : ਤ੍ਰੈਪੱਖੀ। ਕਰਮਣਹ : ਕਾਰਜ। ਫਲਮ੍ : ਫਲ। ਭਵਤਿ : ਵਾਪਰਦੇ ਹਨ। ਅਤਯਾ ਗਿਨਾਮ੍ : ਕਿਸੇ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ। ਪ੍ਰਈਤਯ : ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਤੁ : ਪਰ। ਸਮਨਯਸਿਨਾਮ੍ : ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਕਵਚਿਤ : ਹਮੇਸ਼ਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਬੁਰਾ, ਚੰਗਾ, ਅਤੇ ਰਲਿਆ ਮਿਲਿਆ - ਤਿੰਨੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਫਲ, ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ (ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ) ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਨਿਸ਼ਟਮ੍ ਇਸ਼ਟਮ੍ ਮਿਸ਼ਰਮ੍ ਚ, ਤ੍ਰਿਵਿਧਮ੍ ਕਰਮਣ ਹ ਫਲਮ੍ = ਕਰਮ - ਫਲ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਹਨ 1. ਇਸ਼ਟ 2. ਅਨਿਸ਼ਟ 3. ਮਿਸ਼ਰ। 1. ਜਿਸ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ 'ਇਸ਼ਟ' ਕਰਮ-ਫਲ ਹੈ। 2. ਜਿਸ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ - ਉਹ ਅਨਿਸ਼ਟ ਹੈ। 3. ਜੋ ਇਸ਼ਟ ਵੀ ਹੈ ਅਨਿਸ਼ਟ ਵੀ ਹੈ ਉਹ ਮਿਸ਼ਰ ਕਰਮ ਫਲ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਰ ਕਰਮ ਫਲ ਦੀ ਇਛਾ ਰੱਖ ਕੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਫਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਵੀ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ (ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁਧੀ ਰਾਹੀਂ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਰਾਹੀਂ (ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁਧੀ ਰਾਹੀਂ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ। ਸਵਯੰ (ਚੇਤਨ ਸਰੂਪ) ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਜਦ ਸਵਯੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਭੋਗੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਤਿਆਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਈਤਯ ਭਵਤਿ ੦ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕਰਮ ਫਲ ਦੇ ਤਿਆਗੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਟ ਅਨਿਸ਼ਟ ਤੇ ਮਿਸ਼ਰ - ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਕਰਮ ਫਲ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ੦ ਨ ਤੁ ਸਮ੍ ਨਯਸਿਨਾਮ੍ ਕਵਚਿਤ - ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕਰਮ ਫਲ ਦੇ ਤਿਆਗੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਅਰਥਾਤ ਏਥੇ ਤੇ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਕਰਮ ਫਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਤਯਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਕਰਮ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਹੈ ਪਰ ਏਥੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀ ਭੀ ਕਰਮ ਫਲ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਲੋਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਲੋਕ ਵਿਚ ਕਰਮ ਫਲ ਭੋਗਨਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਪਰ ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਜਨਮ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਤਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਬਲ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੇ ਭਾਗੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੁਖ ਦੁਖ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਏਥੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਪਦ ਵਿਚ ਤਿਆਗੀ (ਕਰਮ ਯੋਗੀ) ਤੇ ਸੰਨਿਆਸੀ (ਸ਼ਾਂਖ ਯੋਗੀ) ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹੋਰ ਦੇਖੋ 2.71, 18.53 ੦ ਕਰਮ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ 1. ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਜੋ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕ੍ਰਿਯਮਾਣ ਕਰਮ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ 2. ਵਰਤਮਾਨ ਤੋਂ

ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮ ਹਨ ਉਹ ਸੰਚਿਤ ਹਨ 3. ਸੰਚਿਤ ਤੋਂ ਜੋ ਕਰਮ ਫਲ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਏ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਜਨਮ ਆਯੂ ਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪਤਿਕੁਲ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਏ ਹਨ ਉਹ ਪ੍ਰਾਰਥਿਕ ਕਰਮ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। 0 ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਚਾਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਚਾਹਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 1. ਧਨ (ਅਰਥ) 2. ਧਰਮ (ਧਰਮ) 3. ਕਾਮ 4. ਮੋਕਸ਼ ਦੀ - ਸੰਸਾਰਕ ਦੁਖ ਭੋਗਣ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ, ਸਪੱਸ਼ਟ, ਰੂਪ, ਰਸ, ਰੰਧ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਰਾਹੀਂ ਭੋਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ-ਵੰਡ ਕਾਇਆ ਕਰਮ, ਵਾਣੀ ਕਰਮ ਅਤੇ ਮਨੋ-ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਭੈੜੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੈੜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਸੂ ਬਿਰਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਰਕ ਵਰਗਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਵੱਗ ਵਰਗੀ ਜੀਵਨ ਧਾਰਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੇ ਉੱਤਮ ਜਨਮ ਅਪਣਾਉਣ ਪਿੱਛੇ ਉੱਤਮ ਕਾਰਜ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਆ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਰਲੇ ਮਿਲੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਫਲ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਲੇ ਮਿਲੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕੰਮ। ਜੋ ਜੀਵ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਬੁੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਬਦਲਣਾ ਲਾਜ਼ਮ ਹੈ। ਇਹੋ ਜੀਵ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਗਮੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਜੀਵ 'ਕਰਮਾਂ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਦੁਖ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਮੁਕਤੀ ਨਾਲ ਵਰੋਸਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਚਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁਣ ਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰੱਕਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਤੋਸ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਾਂਗ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੋਂ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਮਨ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੰਸਾਰਕ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਹੁਣ ਤੇ ਏਥੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਈਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਤੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ, ਨੀਂਦ ਅਤੇ ਮੁੜ ਜਾਗਣ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਭੈੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਹੜਾ ਸੌਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭੈੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਜਾਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੋ ਚੰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਪਰ ਵੀ ਢੁਕਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਨਰਕ ਭੋਗਦੇ ਹਨ, ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਲੋਕ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਬਹਉਟਾ ਵਾਂਗ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਦੈਵ ਲੋਕਿਕ ਦੈਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਵੱਗ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਚਰਿਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਪੂਰਦੇ ਹਨ। ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਲੱਛਣਾਂ ਕਾਰਨ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਜ਼ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਫਲ ਉਸੇ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਤਮ-ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਅਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਸਾਡੇ ਦੁਖ ਸੁੱਖ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

* * *

18.13 ਸ਼ਲੋਕ :

ਪੜ੍ਹ ਏਤਾਨਿ (ਮਹਦ) ਮਹਾ-ਬਾਹੋ, ਕਾਰਣਾਨਿ ਨਿ-ਬੋਧ ਮੇ। ਸਾਂਖ੍ਯੇ ਕ੃ਤਾਨੇ ਪ੍ਰ-ਤਕਾਨਿ, ਸਿਦ੍ਧਧੇ ਸਰਕ-ਕਰਮਣਾਮ੍॥

ਪੰਚ ਏਤਾਨਿ (ਮਹਦ) ਮਹਾਬਾਹੋ, ਕਾਰਣਾਨਿ ਨਿਬੋਧ ਮੇ।

ਸਾਂਖ੍ਯੇ ਕ੍ਰਤਾਂਤੇ ਪ੍ਰਉਤਕਾਨਿ, ਸਿੱਧਯੇ ਸਰਵ ਕਰਮਣਾਮ੍॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :— ਪੰਚ : ਪੰਜ। ਏਤਾਨਿ : ਇਹ। ਮਹਾਬਾਹੋ : ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਯੋਧੇ! ਕਰਣਾਨਿ : ਕਾਰਨ। ਨਿਬੋਧ : ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਸਾਂਖ੍ਯੇ : ਸਾਂਖਯਾ ਵਿੱਚ। ਕ੍ਰਤਾਂਤੇ : ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਉਤਕਾਨਿ : ਜਿਵੇਂ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਧਯੇ = ਪੂਰਨਤਾ ਲਈ। ਸਰਵ ਕਰਮਣਾਮ੍ : ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :— ਹੋ ਮਹਾਬਾਹੋ! ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਿਆਤਵਾਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ (ਸਾਂਖ੍ਯੇ) ਅਰਥਾਤ ਵੇਦਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ, ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਵਾਸਤੇ ਕਰੋ ਗਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਕਾਰਨਾਂ (ਸਾਧਨਾ) ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਲੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :— ○ ਪੰਚ ਏਤਾਨਿ (ਮਹਦ) ਮਹਾਬਾਹੋ ਕਾਰਣਾਨਿ ਨਿਬੋਧ ਮੇ – ਹੋ ਮਹਾਬਾਹੋ! ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਸਾਂਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ – ਹੋ ਮਹਾਬਾਹੋ! ਅਜਿਹੇ ਸਾਂਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਹਿੱਤ ਤੇ ਨਿਖਿੱਧ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਵਿਚ ਪੰਜ ਹੇਤੂ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। (ਸ੍ਰਵਯੰ) ਸਰੂਪ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਹੋਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ○ ਨਿਬੋਧ ਮੇ – ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਜਿਥੋਂ ਸਾਂਖਯ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। (18.13, 50) ਜਦ ਕਿ ਦੂਜੀ ਥਾਂ 'ਸ਼ੁਣ੍ਹ' ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਪੰਜਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਂਖਯ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਿਬੋਧ ਪਦ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਸ਼ੁਣ੍ਹ ਪਦ ਵਿਚ ਸੁਣਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਤੁੰਘੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਤਾਕਿ ਤਤਕਾਲ ਤੱਤਵ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਵੇ। ○ ਸਾਂਖਯੇ ਕ੍ਰਤਾਂਤੇ ਪ੍ਰਉਤਕਾਨਿ, ਸਿਧਯੇ ਸਰਵ ਕਰਮਣਾਮ੍ – ਕਰਮ ਚਾਰੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਹਿੱਤ ਹੋਵੇ, ਚਾਰੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨਿਖਿੱਧ ਹੋਵੇ, ਚਾਰੇ ਸਰੀਰਕ ਹੋਵੇ, ਚਾਰੇ ਮਾਨਸਿਕ ਹੋਵੇ, ਚਾਰੇ ਵਾਚਿਕ ਹੋਵੇ, ਚਾਰੇ ਸਥਾਲ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਭਾਵੋਂ ਸੂਖਮ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਪੰਜ ਹੇਤੂ ਕਰੋ ਗਏ ਹਨ, ਜਦ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਕਰਤਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਮ ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੋਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੇ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕਰਤਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਤਾਂ ਕਰਮ ਸਿੱਧੀ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਨਦੀਆਂ ਵਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਹਵਾ ਚੱਲਦੀ ਹੈ, ਦਰੱਖਤ ਵਧਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਜਨਕ ਅਖਵਾ ਬੰਧਨ ਕਾਰਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਭਾਵਾਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਰਤਵੋਂ ਅਭਿਮਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਕਰਮ ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਤਵੋਂ ਅਭਿਮਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਕਰਮ ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਤਵੋਂ ਅਭਿਮਾਨ ਮਿਟਣ 'ਤੇ ਕ੍ਰਿਆ ਮਾਤਰ ਵਿਚ ਅਧਿਸ਼ਟਾਨ, ਕਰਣ, ਚੇਸ਼ਟਾ ਤੇ ਦੈਵ – ਇਹ ਚਾਰ ਹੇਤੂ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (17.14) ○ ਅਰਜਨ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ – ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਾਉਣਾ ਸੀ ਕਿ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ – ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਕਲਿਆਣ ਹੇਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਲਿਆਣ ਹੇਤੂ ਤਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਨਾਸਵਾਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਿਸ਼ੇਧ (ਤੇਤੜਨ) ਹੀ ਹੈ। ○ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਮਯੋਗ ਤੇ ਸਾਂਖਯਯੋਗ ਹੀ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :— ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਸਾਂਖਯੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਸੰਬੰਧੀ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਕਪਿਲ ਮੁਨੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਿੰਡ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅੰਤ ਨੂੰ, ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪਰੇ

ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਥਵਾ ਕਮਾਲ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਕੋਈ ਅਪੂਰਣ ਜਾਂ ਕੱਚੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਲਈ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਜੋ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਵਿਉਤ ਹੈ ਨੂੰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ, ਸਕੂਲ, ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੀ ਰੀਝ ਤੇ ਨੀਝ ਨਾਲ ਸਿਖਿਆ ਵਿਚ ਰੁਝਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਬਰਬਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਕੂਲ ਨਾਲ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੁੜੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਨੁਕਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਵੀ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਮੰਜਲ ਹੈ।

○ ○ ○

18.14 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਥ-ਸਥਾਨਮ੍ ਤਥਾ ਕਤਾ, ਕਰਣਮ੍ ਚ ਧੂਥਕ-ਕਿਧਮ੍ / ਕਿ-ਕਿਧਾ: ਚ ਧੂਥਕ ਚੇ਷ਾ; ਦੈਵਮ੍ ਚ ਏਕ ਅਤੇ ਧੜਮ੍ //

**ਅਧਿ ਸਥਾਨਮ੍ ਤਥਾ ਕਰਤਾ, ਕਰਣਮ੍ ਚ ਪ੍ਰਥਮ੍ ਵਿਧਮ੍।
ਵਿਵਿਧਾਹ ਚ ਪ੍ਰਥਮ੍ ਚ ਚੇਸ਼ਟਾਹ, ਦੈਵਮ੍ ਚ ਏਵ ਅਤ੍ਰ ਪੰਚ ਮਮ੍॥**

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :— ਅਧਿਸਥਾਨਮ੍ : ਸਰੀਰ ਦਾ ਬੈਠਣ ਸਥਾਨ। ਤਥਾ : ਭੀ। ਕਰਤਾ : ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਕਰਣਮ੍ : ਗਿਆਨ, ਚੇਤਨਾ, ਵਿਵੇਕ। ਚ : ਅਤੇ। ਪ੍ਰਥਮ੍ ਵਿਧਮ੍ : ਵੱਖ ਵੱਖ। ਵਿਵਿਧਾਹ : ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ। ਚ : ਅਤੇ। ਪ੍ਰਥਮ੍ : ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ। ਚੇਸ਼ਟਾ : ਇੱਛਾ। ਦੈਵਮ੍ : ਦੇਵਤੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਅਤ੍ਰ : ਏਥੇ। ਪੰਚਮ੍ : ਪੰਜਵੇਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :— ਏਥੇ (ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ) ਅਧਿਸਥਾਨਮ੍ (ਸਰੀਰ) ਕਰਤਾ (ਹੰਕਾਰ) ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਣ (ਮਨ ਤੇ ਦਸ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ) ਕੇਵਲ (ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਆਤਮਾ) ਨੂੰ ਕਰਤਾ (ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ) ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੁਗਮਤਿ (ਅਸਲ ਵਿਚ) ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :— ੦ ਅਧਿ ਸਥਾਨਮ੍ ਤਥਾ ਕਰਤਾ, ਕਰਣਮ੍ ਚ ਪ੍ਰਥਮ੍ ਵਿਧਮ੍ = ਅਧਿਸਥਾਨਮ੍ - ਸਰੀਰ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਸਰੀਰ ਸਥਿਤ ਹੈ - ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅਧਿਸਥਾਨਮ੍ ਹਨ। ੦ ਕਰਤਾ - ਸੰਪੂਰਣ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਚਾਹੇ ਸਮਝਿਸਤ ਹੋਣ, ਚਾਹੇ ਵਯਸ਼ਿਟ ਹੋਣ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ 'ਸਵੰਥ' ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਅਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਸੱਹਿਤ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਾਲਾ ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚੇਤਨ ਤੇ ਜੜ੍ਹ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਅਵਿਵੇਕੀ ਪੁਸ਼ ਹੀ ਜਦ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਉਹ ਕਰਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਤਾ ਹੀ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਵਿਚ ਹੇਤੂ ਬਣਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਣਮ੍ ਚ ਪ੍ਰਥਮ੍ ਵਿਧਮ੍ = ਕੁੱਲ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਕਰਣ ਹਨ, ਪਾਣਿ ਪਾਦ ਵਾਕ ਉਪਸੂਖ, ਤੇਪਾਯੁ - ਇਹ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸੋਤ੍ਤੇ ਚਕਸੂ, ਤੁਵਕ, ਰਸਨਾ ਤੇ ਧਾਣ - ਇਹ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ। ਇਹ ਦਸ ਬਹਿਕਰਣ ਹਨ ਤੇ ਮਨ ਬੁਧੀ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਤਿੰਨ ਅੰਤਹਕਰਣ ਹਨ। ੦ ਵਿਵਿਧਾਹ ਚ ਪ੍ਰਥਮ੍ ਚੇਸ਼ਟਾਹ - ਉਪਰੋਕਤ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਕਰਣਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-2 ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪਾਣਿ (ਹੱਥ) ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ। ਪਾਦ (ਪੈਰ) ਚੱਲਣਾ ਫਿਰਨਾ। ਵਾਕ - ਬੋਲਣਾ। ਉਪਸੂਖ = ਮੂਤ੍ਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ। ਪਾਯੁ = (ਗੁਦਾ) ਮਲ ਦਾ ਤਿਆਗ। ਸੋਤ੍ਤੇ (ਸੁਣਨਾ) ਚਕਸੂ = ਦੇਖਦਾ। ਧਾਣ = ਸੰਘਣਾ। ਮਨ - ਮਨਨ ਕਰਨਾ। ਰਸਨਾ - ਚਖਣਾ। ਬੁੱਧੀ : ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ। ਅਹੰਕਾਰ - ਅਜਿਹਾ ਹਾਂ, ਆਦਿ ਅਭਿਮਾਨ ਕਰਨਾ। ੦ ਦੈਵਮ੍ ਚ ਏਵ ਅਤ੍ਰ ਪੰਚਮ੍ = ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਵਿਚ ਪੰਜਵੇਂ ਹੇਤੂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਦੈਵ' ਹੈ। ਦੈਵ ਦੇ ਭਾਵਾਰ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਜਿਹਾ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਵਰਗ ਸੰਸਕਾਰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ 'ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਭ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਸ਼ੁੱਭ ਤੇ ਅਸ਼ੁੱਭ ਦਾ ਅਸ਼ੁੱਭ ਸੰਸਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ (ਸਫੁਰਣ) ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਿਸ ਕਰਮ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇਂਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਕਰਮ ਵਿਚ ਉਹ ਓਨੀ ਸੁਗਮਤਾ ਨਾਲ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਸਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪੈ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਸ਼ੁੱਭ ਅਸ਼ੁੱਭ ਸੰਸਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੋ ਜਿਹੋ ਸੰਸਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਅਧਿਸ਼ਟਾਨ, ਕਰਤਾ, ਕਰਣ ਚੇਸ਼ਟਾ ਤੇ ਦੈਵ ਪੰਜ ਹੇਤੂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਧਾਰ ਦੇ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕਿਥੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ? ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਸ਼ਟਾਨ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੌਣ ਕੰਮ ਕਰੇਗਾ ? ਇਸ ਵਾਸਤੇ 'ਕਰਤਾ' ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ (ਕਰਣ) ਹੋਣ ਤੋਂ ਹੀ ਕਰਤਾ ਕਿਰਿਆ ਕਰੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ 'ਕਰਣ' ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਕਰਮ ਸਿੱਧੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਚੇਸ਼ਟਾ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ 'ਦੈਵ' ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕਰਮ ਸਿੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :— ਮਾਨਵੀ ਜੀਵ ਤੇ ਮੋਟਰ ਕਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਾਨਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਵਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਯੰਤਰ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-2 ਵਸਤਾਂ, ਜੋ ਗਤੀ ਅੰਦਰ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਗੋਚਰਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਕਾਰ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ, ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ, ਨਟ ਪੇਚਾਂ ਸਲਾਖਾਂ, ਚਾਦਰਾਂ, ਤੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਪੁਰਜਿਆਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਥੜ ਦੀ ਕੰਢੀ ਵਸਤੂ, ਰਥੜ ਦੇ ਦਰਖੱਤ ਵਿਚ ਸੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਟਰੈਲ ਧਰਤੀ ਵਿਚ, ਪਾਣੀ ਆਪਣੀ ਸਤਹ 'ਤੇ ਹਵਾ, ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਖਲਾਅ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਕਾਰ ਜੋੜਨ ਦੇ ਭਾਗੀਦਾਰ ਹਨ। ਕਾਰਖਾਨਾ ਅਜਿਹਾ ਸਰੀਰ ਤੇ ਥਾਂ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਕਾਰ ਜੋੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਾਲਕ ਇਸ ਦਾ ਦਲਾਲ ਹੈ, ਪਹੀਏ, ਸਟੀਰੀਅੰਗ, ਬਰੇਕ, ਕਲੱਚ, ਗੀਅਰ ਬਾਕਸ - ਇਸ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਪਟਰੈਲ ਇਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਾਣ ਹੈ। ਡਰਾਇਵਰੀ ਇਸ ਦਾ ਚਾਲਕ, ਇਕ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਸਰੀਰ ਵੀ ਮੋਟਰਕਾਰ ਸਮਾਨਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਵਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਗੋਚਰਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਸਰੀਰ ਤੇ ਜੋੜ ਅਜੋੜ, ਸਮਝ ਵਿਵੇਕ ਆਪਣੇ ਹੱਡੀਆਂ ਹੋਣਦੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਹੰਕਾਰ ਮੈਂ ਖੁਦੀ ਅਥਵਾ ਆਪਾ ਦਲਾਲ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਜਰਬਿਆਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੂਝ ਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਸੂਝ ਹੋਰ ਭਿੰਨ ਇੱਛਾਵਾਂ ਹਨ। ਪਾਣ - ਜੀਵਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ

है। जीवात्मा - पृथग्नी कर रही दैवी-सकती है, जो सब यंत्रणं नुँ नियंत्रण करदी है।

* * *

18.15 स्लोक :

शरीर-वाक्-मनोभिः यत् कर्म प्र-आ-रभते नरः । नयाय्यम् वा वि-परि-इतम् वा, पञ्च एते तस्य हेतवः ॥

सरीर वाक् मनोभिः यज्ञ, कर्म पूर्वारबते नरह ।

नयाय्यम् वा विपरि इतम्, पंच एतेतम् रेतवह ॥

० स्लोक अरथ :- सरीर वाक् मनोभिः : सरीर बचन ते मन। यज्ञ : जो कुँछ वी है। कर्म : करम। पूर्वारबते : कारन करदा है। नरह : नर, आदमी। नयाय्यम् : ठीक। वा : जा। विपरितम् : उलट। वा : जा। पंच : पंज। एते : इह। उम् : उस दा। रेतवह : कारन बलदा है।

० स्लोकारथ :- मनुँख, सरीर, वाणी अते मन दे गाहीं निआस्तुषुक्त (सास्त्रविहित) असवा विपरीत (जो सामान्य अनुसार ना होवे) जो वी करम करदा है, उस दे पंज हेतु (कारन) हन।

पद-अरथ-विस्थार :- सरीर वाक् मनोभिः यज्ञ कर्म - पिछले स्लोक विच करमां दे हेण विच जो अपिस्टान आसि पंज हेतु दों गाए सन उह पंजे हेतु इनुं पदां विच आ जांसे हन। जिवें सरीर पद विच अपिस्टान आ गिआ। ० वाक् पद विच बहिकरण ते मन पद विच अंतर्हकरण, नरह पद विच करता अते 'पूरबते' पद विच संपूरण इंद्रीओं दी चेस्टा। 'दैव' असवा संस्कार अंतर्हकरण विच ही रहिंदा है, पर उस दा सप्स्ट गीती तें पता नहीं लँगदा। उस दा पता तां उस तें उत्पन होईओं विरतीओं तें लँगदा है अते जां उस दे अनुसार कीते होए करमां तें लँगदा है। ० मनुँखी सरीर, वाणी ते मन तें, जो करम आरंभ करदा है, अरबात कियरे सरीर दी पृथग्नाता तें, किते वाणी दी पृथग्नाता तें ते कियरे मन दी पृथग्नाता तें, जो करम करदा है, उह भावें निआस्त्र विहित होवे, चाहे उलट होवे। सास्त्र विरुप्य होवे। उस विच पूरव स्लोक विच आए पंज हेतु हुंदे हन। ० सरीर वाणी ते मन - इनुं गाहीं ही सारे करम हुंदे हन। इनुं गाहीं कीते करमां नुँ ही ० कायिक ० वाचक ० ते मानसिक करमां दी संगिग्या दिती जांदी है। इनुं तिनों विच अस्तुषी आउण नाल बंधन हुंदा है। इस लघी इनुं तिनों - सरीर वाणी ते मन दी बूँधी लघी 17.14-17.15, 17.16 स्लोकां विच क्रमानुसार कायिक वाचक ते मानसिक उप दा वरनन कीता है। भाव इह कि सरीर वाणी ते मन तें कोई सास्त्र निखिंय करम ना कीता जावे, केवल सास्त्र विहित करम ही कीते जाण तां उह उप हो जांदा है। 17.17 स्लोक विच अहला-कांक्षी - भिः पद दे के इह दृसिआ है कि निस्त्रकाम भाव तें कीता होइआ उप सातविक हुंदा है। सातविक उप बंनुण वाला नहीं हुंदा पर मुक्ती देण वाला हुंदा है। परंतु राजस ते तामस उप बंनुण वाला हुंदा है।

विआधिआ :- मेटर कार दे अणिगाणत पुरजिआं हिसिआं नुँ हेर अनेकां मंतवां लघी वरतिआ जा सकदा है। कुँख लेक इनुं पुरजिआं दी वरतें कतल करन जां चेरी करन लघी कर सकदे हन। कुँख लेक इनुं दी वरतें लेकां नुँ दुरभटनावां विचें बचाउण जां हेर प्रतिरिआं तें दूर करन लघी कर सकदे हन। जां कुँख हेर दवाई लिआउण लघी, इनुं दी वरतें कर सकदे हन। सिकाही इनुं दी वरतें आपणी खुस्ती लघी सिकार करके करदा है। सिधिआ दलवाउण वाले यातरी इनुं दी वरतें सिधिआ गृहिण करवाउण लघी करदे हन। मानवी सरीर दी वी सदेर तें लें के साम तंक दरवरतें हो सकदी है। इस नुँ ही यग्म-कुसेतर किहा जांदा है। मानवी सरीर पंज तंतां दा बणिआ होइआ है, सिस दी उँतम चंगोरे कारजां लघी वरतें कीती जा सकदी है। जे इस विच दैवी गुण भर दिते जाण तां इह मंदर वांग है। इह सब कुँख परम है। चेरो कारज हन। पंज तंतां दा सरीर दैतां वाले भैङ्गे कंभ वी कर सकदा है। सारे दूस्ट कंभ सरीर गाहीं करने संबव हन। सुवरतें ते दुरवरतें करनी, इस सरीर दे आपणे बैस विच नहीं। सरीर दी आपणी केई सदै ईँड़ा नहीं है। सरीर दीओं सारीओं गतीविधीओं विचार स्लोक अते कारनामिआं गाहीं ही संपैन हुंदीओं हन। कंभ करन दी सप्स्ट ता मन विच उपजदी है जदैं मन विच भाव ते विचार पैदा हुंदे हन। मन विच हर छिन पल केई ना केई करम हुंदा रहिंदा है। मन स्लोक अते कारजां दी बुहुभांती अभिविक्ती है। आउमा नुँ मन दीओं गतीविधीओं गाहीं किवें जोङ्गिआ जा सकदा है। इस दा उँतर अगले स्लोक विच है।

* * *

18.16 स्लोक :

तत्र एवम् सति कर्तरम्, आत्मानम् केवलम् तु यः । पश्यति अ-कृत-बुद्धि-त्वात्, न सः (दश) पश्य-अति दुर-सतिः ॥

उत्तर एवम् सति करतारम्, आत्मानम् केवलम् तु यह ।

प्रस्तुति अक्षित ब्रूपि त्रवात्, न सह (दस) प्रस्तुति अति दुर मतिः ॥

० स्लोक अरथ :- उत्तर : उचे। एवम् : इस तरुं। सति : जीव। करतारम् : इक बचले वांग। आत्मानम् : सदै, आउम। केवलम् : इकला। तु : सच मुच। यह : कें। प्रस्तुति : देखदा है। अक्षित ब्रूपित्वात् : असिधिअक समझ दे कारन। ने : नहीं। सह : उह। प्रस्तुति : देखदा है। दुरमतिः : उलटी बूँधी वाला।

० स्लोकारथ :- परंतु अजिहा हेण 'ते वी जो विअकती अमंसक्ति (पूँठी) बूँधी दे कारन केवल विस्तृप्य आउमा नुँ करता दे गुप विच देखदा है, उह दुरमति (असल विच) नहीं देखदा।

पद-अरथ-विस्थार :- ० उत्तर एवम् सति करतारम् - जिनों वी करम हुंदे हन उह सारे अपिस्टान, करता, करण चेस्टा ते दैव - पंज हेतुओं तें ही हुंदे हन, आपणे सरुप तें नहीं। पर अजिहा हेण 'ते वी जिहज्ञा पुरज्ञ - आपणे

ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਕ੍ਰਿਤ ਬੁਧਿ ਤੇਜਵਾਤ - ਉਸ ਨੇ ਵਿਵੇਕ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦਾ, ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ, ਜੋ ਵਾਸਤਿਵਕ ਵਿਵੇਕ ਹੈ। ਅਲਗਾਵ ਹੈ, ਉਸ ਵੱਲ ਉਸ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਕ੍ਰਿਤ ਬੁਧਿ ਤੇਜਵਾਤ ਪਦ ਹੇਠ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੇ “ਦੁਰ ਮਤਿਹ” ਪਦ ਕਰਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਕਰਤਾ ਦੇ ਦੁਰਮਤਿ ਹੋਣ ਵਿਚ ਅਕ੍ਰਿਤ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ, ਵਿਵੇਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਉਹ ਦੁਰਮਤ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਵਿਵੇਕ ਤੋਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਦੁਰਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਘਾਟ ਹੀ ਅਕ੍ਰਿਤ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਨੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਉਹ ਦੁਰਮਤ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਸ਼ੁੱਧ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਕਰਤੱਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਕੇਵਲਮ੍ - ਪਦ ਕਰਮ ਯੋਗ ਤੇ ਸਾਂਖਯ ਯੋਗ - ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਕਰਮ ਯੋਗ ਤੇ ਸਾਂਖਯ ਯੋਗ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਕਰਮ ਯੋਗ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਰੀਰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦਾ। ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਮਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਮਨ ਆਦਿ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਜੋ ਏਕਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਏਕਤਾ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਕਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਿੱਧ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਰਮ ਯੋਗ ਵਿਚ “ਕੇਵਲਮ੍” ਪਦ ਸਰੀਰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਹੋਰ ਸੱਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਮੋਟਰ ਕਾਰ ਦੀ ਫੇਰ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਹੈ। ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿੱਟੀ, ਪਾਣੀ, ਅੱਗ ਤੇ ਹਵਾ ਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਜ ਇਹ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਧਰਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ, ਜੋ ਕਾਰ ਦੀ ਗਤੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤੱਤ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਾਰ ਵੀ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਦੇੜਦੀ ਹੈ। ਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ, ਧਰਤੀ ਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਯੋਗ-ਦਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਕਾਰਜ ਦੀਆਂ ਕੀ ਕੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਦਲਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਸਵੈ ਯੰਤਰ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸ਼ਕਤੀ। ਕਰਮ ਦਾ ਕਰਤਾ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਇਸ ਦੀ ਬੋਰੋਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਚੌਪਈਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਜੋ ਪੰਜ ਕਾਰਨ ਉਲੇਖ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਸਮਰੂਪਤਾ, ਸਮਦਿਸ਼ਟਾ ਗਹੀਂ ਸੱਚਾਈ ਤੱਕ ਪੁੱਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ ਤੇ ਹਵਾ ਲਗਭਗ ਸਾਮਾਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਸੁਖਮਤਾ ਵਿਰਲਾਪਣ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਆਕਾਸ਼ ਸਰਬ ਵਿਆਪਤ ਹੈ, ਹਵਾ, ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਤੇ ਖਲਾਅ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਹੈ ਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਵਾ ਨੂੰ ਏਥੇ ਆਤਮਾ ਵਾਂਗ ਉਲੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਆਤਮਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਚਿੱਦ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਵਾ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਚੇਤਨਾ, ਅਸਲ ਚੇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਲਹਿਰਾਂ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਸੂਰਜ ਅਸਲ ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੀਵਾ ਆਤਮਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਪਿਛਲਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਆਤਮ ਚੇਤਨਾ ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਹੈ, ਉਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ੇਣੀ (ਵਿਭਾਗ) ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵ ਅਤੇ ਜਗਤ, ਪਰਮਾਤਮਾ 'ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਾਂ ਚਿੱਤਾਕਾਸ਼ਾ ਇਸ ਉੱਪਰ ਦਿਲ ਪ੍ਰਚਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਮ ਹਨ। ਚਿੱਤਾਕਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਿਰਤਰ, ਗਤੀਹੀਣ, ਭਰਪੂਰ, ਪਰਪੱਕ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਖੇਡ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਜੀਵਾਤਮਾ - ਇਸ ਸਤਿ ਨੂੰ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਜਾਂ ਮਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਸਾਫ਼ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੂੜ੍ਹ ਵਿਅਕਤੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਦਲਾਲ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

* * *

18.17 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧ੍ਰਿਯ ਨ ਅਹਮ-ਕੂਰਤ: ਭਾਵ:, ਕੁਛਿ: ਧ੍ਰਿਯ ਨ ਲਿਪ-ਧਰਤ:। ਹਨ-ਤਵਾ ਅਪਿ ਸ: ਇਮਾਨੁ, ਲੋਕਾਨੁ ਨ ਹਨ-ਤਿ ਨ ਨਿਵਧਧਤ:॥

ਯਸ੍ਯ ਨ ਅਹਮ੍ ਕੂਰਤਹ ਭਾਵਹ, ਬੁਧਿਹ ਯਸ੍ਯ ਨ ਲਿਪਯ੍ਤੇ।

ਹਨ੍ ਤ੍ਰਵਾ ਅਪਿ ਸਹ ਇਮਾਨ੍ ਲੋਕਾਨ੍ ਨ ਹਨਤਿ ਨ ਨਿਵਧਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :— ਯਸ੍ਯ : ਕਿਸ ਦਾ। ਨ : ਨਾ। ਅਹਮ੍ ਕੂਰਤ : ਅਹੰਕਾਰਵਾਦੀ। ਭਾਵਹ : ਰਾਏ। ਬੁਧਿਹ : ਬੁੱਧੀ। ਯਸ੍ਯ : ਕਿਸ ਦਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਲਿਪਯ੍ਤੇ : ਸਿਖਿਅਕ। ਹਨਤ੍ਰਵਾ : ਕਤਲ ਕਰ ਚੁੱਕੇ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਸਹ : ਉਹ। ਇਮਾਨ੍ : ਇਹ। ਲੋਕਾਨ੍ : ਲੋਕ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਹਨਤਿ : ਕਤਲ ਕਰਨਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਹਨਤਿ : ਕਤਲ ਕਰਨਾ। ਨਿਵਧਯਤੇ : ਹੱਦ ਬੰਧੀ ਕਰਨਾ, ਬੰਨ੍ਹਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :— ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਹੰਕਾਰ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਹੀ ਕਰਤਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਕਰਮ ਫਲ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਾਪ ਨਾਲ ਬੱਧ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :— ੦ ਯਸ੍ਯ ਨ ਅਹਮ੍ ਕੂਰਤਹ ਭਾਵਹ, ਬੁਧਿਹ ਯਸ੍ਯ ਨਿਲਿਪਯ੍ਤੇ - ਜਿਸ ਵਿਚ ‘ਮੈਂ ਕਰਤਾ ਹਾਂ’ ਅਜਿਹਾ ਅਹੰਕਿਰਿਆ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ‘ਮੈਨੂੰ ਫਲ ਮਿਲੇਗਾ’ ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਰਥ ਭਾਵ ਦਾ ਲੇਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਹਿਤ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨਿਖਿੱਧ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਹੀ ਸਹਾਰੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ‘ਮੈਂ’ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹਾਂ, ਅਜਿਹੇ ਅਹੰਕਾਰ ਮਈ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਅਮੁੱਕ ਚੀਜ਼ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਅਮੁੱਕ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ, ਅਮੁੱਕ ਘਟਨਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਅਮੁੱਕ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ - ਅਜਿਹਾ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਲੇਪ ਦਵੰਦੀ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਰਤੱਵ ਤੇ ਭੋਕਤ੍ਰਤਿਵ - ਦੋਵੇਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮੰਨ ਕੇ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ‘ਮੈਂ’ ਕਰਤਾ ਹਾਂ, ਅਜਿਹਾ ਅਹੰਕਾਰ ਕਿਤਾਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਅਹੰਕਿਰਿਆ ਭਾਵ ਇਕ ਮਨੋਵਿਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਭਾਵ ਫਿਰ ਵੀ ਕਰਤਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਤੱਵ ਤੇ ਅਕਰਤੱਵ ਭਾਵ ਆਪ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਹਨ੍ ਤ੍ਰਵਾ ਅਧਿਕਾਰ ਇਸ ਨਿਲਿਪਯ੍ਤੇ - ਜੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਵਾਰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ

ਇਹ ਮਰਦਾ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕਰਤਵੁੱਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾ ਇਹ ਬੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਭੋਕਤਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਨਾ ਫਲ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ੦ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੀ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਫਲ ਵਿਚ ਪਰਿਣਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਹੀ ਪੁਰਸ਼ (ਚੇਤਨ) ਕਰਤਾ, ਭੋਕਤਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਜਦ ਅਹੰਕਾਰ ਪੂਰਵਕ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਤਾ ਕਰਣ ਤੇ ਕਰਮ ਤਿੰਨੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਤਾਂ ਹੀ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਹੰਕਾਰ ਭਾਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਕੇਵਲ ਸਾਗਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਆਸਰਾ ਸਾਮਾਨਯ ਚੇਤਨ ਹੀ ਰਿਹਾ ਫਿਰ, ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਾਰੇ ? ਕਿਵੇਂ ਕਿਸ ਨਾਲ ਬੱਝੋ ? ਉਸ ਦਾ ਮਰਨਾ ਤੇ ਬੰਧਨਾ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ। (ਗੀਤਾ 2.11) ੦ ਹਨਤ੍ਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਪਦ ਰਾਹੀਂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ੦ ਅਥਿ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, 4.20 ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।' 6.31 ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਵਰਤਾਓ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਉਹ ਯੋਗੀ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। 13.31 ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਨਾ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਲਿਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅੰਹਮ੍ ਭਾਵ (ਵਿਅਕਤਿਤਵ) ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਅੰਹਮ੍ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕਮਿਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਤਹਿ ਹੈ। ੦ ਅੰਹਮ੍ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਢੂੰਘੀ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਜਾਗਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇਏਅਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੋਣਪਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਅੰਹਮ੍ ਸੁਫੂਰਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੨. ਫਿਰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ, ਕੀ ਨਾਂ ਵਰਣ ਆਸ਼੍ਵਸ਼ ਆਦਿ ਹੈ। ਇਹੋ ਅਸਤ੍ਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ - ਸਰੀਰ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਨ 'ਮੈਂ ਕਰਤਾ ਹਾਂ' ਦਾ ਭਾਵ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਹਮ੍ ਕ੍ਰਿਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਨ ਹਨਤ੍ਤਿ ਨ ਨਿਵਧਯਤੇ - (ਨਾ ਮਰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਬੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਇਕ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਅਵਸੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਬੋਧ ਸਾਧਨ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਰਵਿਕਲਪਤਾ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਭੋਗ ਵੀ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਹੋ 'ਨਹਨਤ੍ਤਿ ਨ ਨਿਵਧਯਤੇ' ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਿਕਾਰ ਬਦਲ, ਪਰਿਵਰਤਨ ਜਿਵੇਂ ਦਲਾਲੀ, ਹੰਕਾਰਵਾਦ ਹੀ ਆਦਮੀ ਆਦਮੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਉਚੇਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਹਿੱਤਰ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਉਂ ਅਸੀਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਕੇਸ ਲਈਏ, ਜਿਹੜੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਰੰਗ ਮੰਚ ਉੱਪਰ ਇਕ ਆਦਮੀ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦਾ ਅਭਿਨੈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਕਤਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਬਹਾਨੇ ਦਿਖਾਵੇ ਦਲਾਲੀ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਭਿਨੈ ਹੈ ਤੇ ਅਭਿਨੈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਦੇ ਵੀ ਰੰਗ ਮੰਚ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਕਤਲ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਤੇ ਦਲਾਲੀ ਦਾ ਹਉਮੇਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚੀ ਅਭਿਨੈ ਅਤੇ ਅਸਲ ਜੀਵਿਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਹੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵਿਕਾਰ ਬਦਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਮਨ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ। ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਅਰਜਨ, ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ ਹੰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਉਪਜਦਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪਿਤਾਮਾ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਉੱਤੇਰੀ ਪਵਿੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਿਆਂ ਭੀਸ਼ਮ ਮਰਨ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹਰਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਉਮੈ ਮੁਕਤ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਪਾਟੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕੱਪੜੇ ਉਤਾਰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਮੋਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪਰਛਾਈ ਸੀਸੇ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੀਸ਼ਾ ਨਾ ਹੀ ਪਰਛਾਈਆਂ ਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹਲਚਲ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਪਰਛਾਈਆਂ ਸੀਸੇ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਵਸਤਾਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀਸ਼ਾ, ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਮੋਹ-ਰਹਿਤ ਅਜੋੜ ਅਤੇ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ। ਸੀਸੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਪਵਿੱਤਰ ਚੇਤਨਾ ਹੈ, ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਵੇਕ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਆਤਮਾ, ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਇਸ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਬੰਨ੍ਹਣ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਉੱਪਰ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਯਮਬੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ, ਜੋ ਪਵਿੱਤਰ ਚੇਤਨ ਅਥਵਾ ਵਿਵੇਕ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਤਲਾਸ਼ਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਦਾਗ ਰਹਿਤ ਸਮਝ ਸੂਝ ਮੂੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਉਹ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਕਾਰਨ ਤੇ ਮਨੋ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਮਾਰਨਾ, ਜਾਂ ਮਾਰੇ ਜਾਣਾ, ਪ੍ਰਕਿਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ - ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਪੁਰਸ਼ ਕਰਮ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਲਚਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਕਰਤਾ ਹੈ ਪੁਰਸ਼ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਦਰਸ਼ਕ ਹੈ, ਗਵਾਹ ਹੈ। ਪਰ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਕੇਵਲ ਹਾਜ਼ਰੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਧਾਰਮਿਕ ਗਰੰਥਾਂ ਦੇ ਇਹੋ ਆਦੇਸ਼ ਹਨ।'

* * *

18.18 ਸ਼ਲੋਕ :

ਜਾਨਮ (ਜਾ-ਧਮ) ਜੋਧਮ ਪਰਿ-ਜਾਤਾ, ਤ੍ਰਿ-ਵਿਧਾ ਕਰਮ-ਚੋਦਨਾ / ਕਰਣਮ ਕਰਮ ਕਰਮ ਕਰਤਾ ਇਤਿ, ਤ੍ਰਿਵਿਧ: ਕਰਮ-ਸਮ-ਗ੍ਰਹ: //

ਗਯਾਨਮ (ਗਯਯਮ) ਗ੍ਰੇਯਮ ਪਰਿਗਯਾਤਾ, ਤ੍ਰਿਵਿਧ ਕਰਮ ਚੋਦਨਾ /

ਕਰਣਮ ਕਰਮ ਕਰਤਾ ਇਤਿ, ਤ੍ਰਿਵਿਧ ਕਰਮ ਸਮ ਗ੍ਰਹ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :— ਗਯਾਨਮ : ਗਿਆਨ। ਗਯਯਮ : ਬੁੱਧੀ। ਪਰਿ ਗਯਾਤਾ : ਜਾਣ ਵਾਲਾ। ਤ੍ਰਿਵਿਧ : ਤਿੰਨ ਤਰਫਾ। ਤ੍ਰੈ ਗੁਣਾਂ। ਕਰਮ : ਕੰਮ। ਚੋਦਨਾ : ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ। ਕਰਮ : ਕੰਮ। ਕਰਤਾ ਇਤਿ : ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ/ਇੱਜ। ਤ੍ਰਿਵਿਧ : ਤ੍ਰੈ ਪਾਸੇ। ਕਰਮ ਸਮਗ੍ਰੋਹ : ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਆਧਾਰ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :— ਗਿਆਨ (ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਵੇ) ਗਯਯਮ (ਜਿਹੜਾ ਜਾਣਨ ਵਿਚ ਆਵੇ) ਪਰਿਗਯਾਤਾ (ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ) ਇਹ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਰਮ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੈ। ਕਰਣ (ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਹੈ) ਕਰਮ (ਜੋ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ) ਅਤੇ ਕਰਤਾ (ਕਰਨ ਵਾਲਾ) ਇਹ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :— ਗਯਾਨਮ (ਗਯਾਨਮ) ਗ੍ਰੇਯਮ ਪਰਿਗਯਾਤਾ, ਤ੍ਰਿਵਿਧ ਕਰਮ ਚੋਦਨਾ - ੦ ਗਿਆਨ ੦ ਗਯਯਮ

੦ ਪਰਿਗਯਾਤਾ - ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਕਰਮ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਭਾਵ ਕਹਿਣ ਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ - ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਆਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਆਦਿ ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ - ਉਹ 'ਗਯੇਜ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪਰਿਗਯਾਤਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ੦ 'ਪਰਿਗਯਾਤਾ' - ਉਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਪਰਿਤਹ ਗਯਾਤਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਜਿਹੜਾ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫਰਣਾਂ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਗਿਆਤਾ ਮਾਤੁਰ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਚਾਹੁਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਆਦਿ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਕੋਈ ਭੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਸਫਰਣਾ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦ, ਸਪੱਰਸ਼, ਰੂਪ, ਰਸ ਤੇ ਗੰਧ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ, ਸਪੱਰਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ, ਚਖਣ ਵਾਲਾ, ਤੇ ਸੁੰਘਣ ਵਾਲਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕ "ਕਰਤਾ" ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਏਥੇ 'ਪਰਿਗਯਾਤਾ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਣਮ੍ ਕਰਮ ਕਰਤਾ ਇਤਿ, ਤ੍ਰਿਵਿਧਧ ਕਰਮ ਸਮ ਗ੍ਰਹ - ਕਰਮ ਗਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹੇਤੁ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਕਰਮ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਕਰਤਾ, ਕਰਮ, ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ (ਇਦੀਆਂ ਆਦਿ) ਨੂੰ 'ਕਰਣ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਬੈਠਣਾ ਉਠਣਾ, ਚਲਣਾ ਫਿਰਨਾ, ਜਾਣਾ ਆਉਣਾ ਆਦਿ ਚੇਸਟਾਵਾਂ ਕੌਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਕਰਮ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਣ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਕੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ 'ਕਰਤਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਮ ਬਣਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਾਂ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਥਵਾ ਕਰਮ ਬੰਨ੍ਹ ਵਾਲਾ ਕਦੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ੧. ਜੋ ਕਰਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕੇਵਲ ਕਿਰਿਆ ਮਾਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੨. ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ 'ਕਰਣ' ਹੇਤੁ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਣ ਕਰਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ 'ਕਰਮ' ਵੀ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਖਾਸ ਹੇਤੁ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਂਖਯ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਖਾਸ ਬੰਨ੍ਹ ਵਾਲਾ ਹੈ - ਅਹੰਕਿਤ ਭਾਵ ਤੇ ਇਸੇ ਤੋਂ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਹੰਮ੍ ਕਿਤ ਭਾਵ ਨਾ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਰਥਾਤ ਕਰਮ ਫਲ ਜਨਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਮੁਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ 'ਕਰਣ ਤੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਰੱਖ ਕੇ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਕੋਲ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਕਿ ਬੰਨ੍ਹ ਵਾਲਾ 'ਕਰਤਾ' ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਬੁੱਧੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਏਥੇ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਇੰਦਿਆਵੀ ਬੋਧ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬੁੱਧੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਸਤੂ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਇੰਦਿਆਵੀ ਬੋਧ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਭਵ ਤਾਂ ਹੋਵੇ ਪਰ ਬੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਕੱਢੋ ਜਾਣ। ਗਿਆਤਾ, ਉਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਝੁਕਾਵਾਂ ਦੇ ਬੋਝ ਤੇ ਅੜਿਚਣਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਤ੍ਰੈ ਮਿਲ ਕੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਤ੍ਰੈਪੁਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚ, ਇਕ ਕਿਥੋਂ ਹੈ ? ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੋ ਵੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਤਿਕੋਨ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਭੁਜਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ੧. ਅਮਲ ੨. ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਉਹ ਸਾਧਨ ੩. ਵਸਤੂ, ਦਲਾਲ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰੈ ਪੱਖੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ। ਇਸ ਤ੍ਰੈ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ, ਮਨ ਬਚਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ਆਪਣੀ ਕਿਰਿਆ ਸੋਧਦੇ ਹਨ। ਤ੍ਰੈਪੁਤੀ ਤੋਂ ਇੱਛਤ ਤੇ ਅਣਿਈਂਛਤ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਹੀ ਗਵਾਹ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹਥਿਆਰ ਦੇ ਧਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਤੇ ਬਾਹਰ ਮੁਖੀ ਮਾਨਸ, ਬੁੱਧੀ ਚਿੱਤ ਤੇ ਹੰਕਾਰ, ਹਥਿਆਰ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹਨ। ਸਰੀਰ, ਜੀਭਾਂ, ਅੱਖਾਂ, ਨੱਕ, ਕੰਨ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਹਥਿਆਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੇਰ ਅੱਗੋਂ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ੧. ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਹਥਿਆਰ ੨. ਕਿਰਿਆ ਰੂਪੀ ਹਥਿਆਰ। ਜੀਵਾਤਮਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਇਕ ਦਲਾਲ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਗਿਆਤਾ ਵੀ ਹੈ, ਕਰਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਗਿਆਨ ਤੇ ਕਰਮ, ਸਵੈ ਸਤਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਸਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਇਕ ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਖੇਡਣਾ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਦੋਵੇਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਸਰੀਰ ਉਸਾਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਵਿਕਾਸ ਜੀਵਾਤਮਾ ਲਈ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਉਹ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਫੁਰਤੀ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਤਜ਼ਰਬਾ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਤ੍ਰੈਪੁਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰੈਪੁਤੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉੱਪਰਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਵਿਚ ਦਰਜਾ ਬੰਦੀ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਨਾਲ ਕੀ ਅੰਤਰ ਪੈਦਾ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

○ ○ ○

18.19 ਸ਼ਲੋਕ :

ਜਾਨਮ੍ ਕਰਮ੍ ਚ ਕਰਤਾ ਚ, ਤ੍ਰਿ-ਥਾ ਏਵ ਗੁਣ-ਮੇਦ-ਤ; / ਪ੍ਰ-ਤੁਚ-ਧਰੇ ਗੁਣ-ਸੰਖਾਨੇ, ਧਥਾਕਤ੍ ਸ਼੍ਰੁਣੁ ਤਾਨਿ ਅਪਿ //

ਗਯਾਨਮ੍ ਕਰਮ ਚ ਕਰਤਾ ਚ, ਤ੍ਰਿਧਾ ਏਵੇਵ ਗੁਣੁ ਭੇਦ ਤਹਾ ਤਹਾ /

ਪ੍ਰਉਚਯਤੇ ਗੁਣੁ ਸੰਖਯਾਨੇ, ਯਥਾਵਤ੍ ਸ੍ਰਣੁ ਤਾਨਿ ਅਪਿ//

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ : - ਗਯਾਨਮ੍ : ਗਿਆਨ ਬੁੱਧੀ। ਕਰਮ੍ : ਕੰਮ। ਚ : ਅਤੇ। ਕਰਤਾ : ਕਰਤਾ। ਤ੍ਰਿਧਾ : ਕਰਮ ਚ ਕਰਤਾ। ਤ੍ਰਿਧਾ : ਤਿੰਨ ਦਿਸਮਾਂ ਦਾ। ਏਵ : ਸਿਰਫ ਗੁਣੁ ਭੇਦ। ਤਹਾ : ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਅਨੁਸਾਰ। ਪ੍ਰਉਚਯਤੇ : ਐਲਾਨ ਕੀਤੇ। ਗੁਣੁ ਸੰਖਯਾਨੇ : ਗੁਣੁ ਵਿਗਿਆਨ ਅੰਦਰ। ਯਥਾਵਤ੍ : ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ। ਸ੍ਰਣੁ : ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ। ਤਾਨਿ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਆਪਿ : ਭੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ : - ਗੁਣੁ ਸੰਖਿਆਣ ਵਿਚ (ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰ) ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਤੇ ਕਰਮ ਤੇ ਕਰਤਾ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਭੇਦ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੀ ਕਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਤੂੰ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਣ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ : - ੦ ਗਯਾਨਮ੍ ਕਰਮ ਚ ਕਰਤਾ ਚ = ਤ੍ਰਿਧਾ ਏਵ ਗੁਣੁ ਭੇਦਤਹ = ਜਿਵੇਂ ਕਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹੇਤੁ ਹਨ ਏਥੇ ਤਿੰਨ ਕਰਮ ਦੇ ਬਣਨ ਲਈ ਵੀ ਤਿੰਨ ਹੇਤੁ ਹਨ। ਇੱਤ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੋਣ ਤੱਕ ਛੇ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਕਰਮ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸੂਖਮ ਹੈ ਤੇ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸੂਖਲ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਗਿਆਨ, ਗਯੇਜ ਤੇ ਗਯਾਤਾ - ਇਹ ਤਿੰਨੇ - ਸੂਖਮ ਸਾਮਰ੍ਗੀ ਹੈ ਤਥਾ ਕਰਮ ਕਰਣ ਤੇ ਕਰਤਾ - ਤਿੰਨੇ ਸੂਖਲ ਹਨ। ੦ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ੦ ਗਿਆਨ ੦ ਕਰਮ ੦ ਤੇ ੦ ਕਰਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ੦ ਗਿਆਨ - ਕਰਮ ਪ੍ਰੇਰਕ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚੋਂ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵਿਚ

ਪਹਿਲਾਂ ਗਿਆਨ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਕਾਰਜ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਜ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ‘ਕਰਮ’ ਤੇ ਕਰਤਾ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਵੋਂ ਕਰਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਮੁੱਖ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਲੈਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਰਤਾ ਜਦ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਰਤਾ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਕਰਮ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਗਿਆਨ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਕਾਰਜ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਜ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ‘ਕਰਮ’ ਤੇ ਕਰਤਾ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਵੋਂ ਕਰਮ ਦੇ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਮੁੱਖ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਲੈਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਰਤਾ ਜਦ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਰਤਾ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਕਰਮ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਅਥਵਾ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਕਰਮ ਤੇ ਕਰਤਾ ਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੰਨਾਂ (ਗਿਆਨ ਕਰਮ ਤੇ ਕਰਤਾ) ਦੇ ਸਾਤਵਿਕ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਹੋਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਏਥੇ ਕਰਮ ਪ੍ਰੇਰਕ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਗਿਆਤਾ ਤੇ ਗਯੇਜ ਨੂੰ ਤੇ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚੋਂ ‘ਕਰਣ’ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆਂ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਗਯੇਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਤ੍ਰਿਧਾ ਏਵੇਂ - ਪਦ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਿੰਨ ਭੇਦ (ਸਾਤਵਿਕ, ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ) ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਘੱਟ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਨਾ ਦੋ ਹੁੰਦੇ, ਨਾ ਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਇਹੋ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (14.05) ਇਸ ਲਈ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਯਥਾਵਤ - ਗੁਣ ਸੰਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਇਸ, ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਤੈਨੂੰ ਮੈਂ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਘਟ ਨਾ ਵੱਧ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ। ਸ੍ਲਣ - ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣ। ਸਾਤਵਿਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕਰਮ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋਤਣ ਕਰਕੇ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ‘ਰਾਜਸ’ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਤਾਮਸ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪਤਨ ਗਿਰਾਵਟ ਵੱਲ ਲਿਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਨਰਕ ਤੇ ਨੀਚ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਤਵਿਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਤੇ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਾਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ - ਗਿਆਨ ਆਦਿ ਦਾ - ਤੁਹਾਡੇ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੁਹਾਡਾ ਸਰੂਪ ਤਾਂ ਸਦਾ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ। ‘ਅਪਿ’ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਹੈ (18.17) ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਨ ਨਾਲ 18.17 ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਬੋਧ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ੦ ਪਉਚ੍ਛਮਤੇ ਗੁਣ ਸੰਖਿਆਨੇ - ਜਿਸ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਹੋਰੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਗਣਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਗਿਆਨ ਕਰਮ ਦੇ ਕਰਤਾ ਦੇ ਭੇਦ ਦੌਸ਼ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

ਵਿਆਖਿਆ :- ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਾਂਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰ ਚੌਥਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਕਪਿਲ ਮੁਨੀ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਿੰਡੀ ਗਿਆਨ ਲਈ ਇਹ ਵਰਗੀਕਰਣ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਸ਼ ਤਾਂ ਅਨੇਕ ਹਨ। ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਂਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਅਸਲੀਅਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਂਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਨ ਲਈ, ਇਸ ਉੱਪਰ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਨ ਵਿਚ ‘ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਣੋ’ ਪ੍ਰਭੂ ਇਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਂਖਿਆ ਦੀ ਸਿਖਿਆ, ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਰਨ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਤਜ਼ਰਬੇ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਸਿਖਿਅਕ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀਸ਼ੀਲ, ਮੱਧਵਰਗੀ ਤੇ ਮੂੜ੍ਹ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਜੋ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੈ, ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਪਕੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਸਿੱਟਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਬੋੜੀ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਅੱਗੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਮੂੜ੍ਹ ਬੁੱਧੀਗੀਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਲੰਮੇ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਤਿਆਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਰੰਤਰ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

18.20 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਰਵ-ਭੂਤੇਸੁ ਯੇਨ ਏਕਮ, ਭਾਵਮ ਅ-ਵਿ-ਅਯਮ ਈਕਸ-ਾਤੇ। ਅ-ਵਿ-ਭਜ-ਤਮ ਕਿ-ਭਜ-ਤੇਸੁ, ਤਦ ਜਾਨਮ ਵਿਦਿ ਸਾਤਿਕਸੁ॥

ਸਰਵ ਭੂਤੇਸੁ ਯੇਨ ਏਕਮ, ਭਾਵਮ ਅਵਿਆਯਮ ਇਕਸਾਤੇ।

ਅਵਿਭਜਤਮ ਵਿਭਜਤੇਸੁ, ਤਦ ਗ੍ਰਾਨਮ ਵਿਧਿ ਸਾਤਿਵਕਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :— ਸਰਵ ਭੂਤੇਸੁ : ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਅੰਦਰ। ਯੇਨ : ਕਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ। ਏਕਮ : ਇਕ। ਭਾਵਮ : ਅਸਲੀਅਤ। ਅਵਿਆਯਮ : ਜੋ ਵੱਖ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਵਿਭਜਤੇਸੁ : ਵੱਖ ਹੋਏ ਹੋਏ ਵਿਚ। ਤਦ : ਉਹ। ਗ੍ਰਾਨਮ : ਬੁੱਧੀ। ਵਿਧਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਸਾਤਿਵਕਮ : ਸਾਤਵਿਕ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :— ਜਿਸ ਗਿਆਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਬਹੁਤੁਪਾਂ ਵਿਚ ਅਨਾਸ਼ਵਾਣ ਹੋਏ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅਭਿਨ ਅਵੰਡ ਆਤਮ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਤੂੰ ਸਾਤਵਿਕ ਗਿਆਨ ਸਮਝ ਲੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :— ਸਰਵ ਭੂਤੇਸੁ ਯੇਨ ਏਕਮ, ਭਾਵਮ ਅਵਿਆਯਮ ਇਕਸਾਤੇ - ਵਿਅਕਤੀ ਵਸਤੂ ਆਦਿ (ਮੁੱਢ) ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਹੈ, ਜੋ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਰਿਪੂਰਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ‘ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਕਸ਼ਣ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਪਣੀ ਬੇਸਮੰਡੀ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ (ਵਿਅਕਤੀ ਵਸਤੂ ਦੀ) ਸੱਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਸਾਧਕ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਪਰਿਵਰਤਨ ਰਹਿਤ ਵਸਤੂਆਂ ਵੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਿਭਾਗ ਰਹਿਤ ਇਕ ਹੀ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ (13.16) ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਿ ਦਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗਿਆਨ ਤੇ ਯਥਾ ਯੋਗ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਵਹਾਰ ਰੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਇਹੋ ਪਹਿਲਾਣ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਤੂੰ ਸਾਤਵਿਕ ਜਾਣ। ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਸਤੂਆਂ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਸਾਤਵਿਕ ਗਿਆਨ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਬੰਧ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹੋ ਗਿਆਨ ‘ਸਾਤਵਿਕ ਬੋਧ’ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਨਯੋਗ ਗਯੇਜ ਤੱਤਵ ਦੱਸਿਆ ਹੈ (13.12)

੦ ਇਸ ਸਾਤਵਿਕ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ‘ਮੈਂ ਤੂੰ ਇਹ ਤੇ ਉਹ ਅਰਥਾਤ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਮੈਂ, ਉਸ

ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲਾ 'ਤੂੰ' ਤੇ ਕੋਲ ਵਾਲਾ ਇਹ ਤੇ ਦੂਰ ਵਾਲਾ ਉਹ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲ ਵੀ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਤੂੰ - ਤੂੰ ਵਾਲਾ ਮੈਂ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ, ਬਾਕੀ ਇਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਣਗੇ। ਇੱਜ ਚਾਰੇ ਬਦਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਮੈਂ ਤੂੰ ਇਹ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ, ਟਿਕਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਅਸਲੀ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਇਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ। ਆਪਣੀ ਮਾਨਤਾ ਕਾਰਣ ਚਾਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਭਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਭਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਜਿੰਨੀਆਂ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਸਤਾਂ ਹਨ, ਇਹ ਗਿਆਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਹੈ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਤ ਹੈ। ੦ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਤਵਿਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਤੇ ਵਿਭਕਤ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਵਿਭਕਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਵਿਭਕਤ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਇਹ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਪੇਖ 'ਸਾਤਵਿਕ' ਗਿਆਨ ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਕਿੰਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁ ਸੰਖਿਅਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਜਾਂ ਗਤੀਹੀਣ, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਜਾਂ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ, ਇਹ ਪ੍ਰਕਿੰਤੀ ਅਖਵਾ ਮਾਇਆ ਦੇ ਬਦਲਵੇਂ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਜੋ ਜੀਵ ਅਨਾਸ਼ਵਾਣ ਹੈ ਤਬਾਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਹੁਤ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਜੋ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਵੰਡਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਆਕਾਸ਼ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਕਿੰਤੀ ਏਸ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਅਸੀਮ ਹੈ, ਅਨੰਤ ਤੇ ਅਪਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਵਧਾਇਆ, ਨਾ ਘਟਾਇਆ, ਨਾ ਪਾਇਆ, ਨਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਾਂ ਅਨਾਸ਼ਵਾਣ ਹੈ, ਸਦੀਵੀ ਹੈ, ਨਾ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਆਤਮਾਵਾਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਜੀਵ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਹੀ ਸਾਤਵਿਕ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਹਵਾ ਭਾਵੇਂ ਮਹਿਕੀਂਦੀ ਤੇ ਗੰਦੀ ਬੂੰ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਹਵਾ ਪੜਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵੀ ਇਹੋ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ।'

○ ○ ○

18.21 ਸਲੋਕ :

ਪ੃ਥਕ-ਤੇਨ ਤੁ ਯਤ ਜਾਨਸੁ, ਨਾਨਾ-ਭਾਵਾਨ् ਪ੃ਥਕ-ਕਿਧਾਨ। ਕੇਤਿ ਸਰੋ਷ੁ ਭੂਤੇ਷ੁ, ਤਤ ਜਾਨਸੁ ਕਿਦ-ਹਿ ਰਾਜਸਸੁ ॥

ਪ੍ਰਥਕ ਤੁਵੇਨ ਤੁ ਯਤ ਗ੍ਰਯਾਨਸੁ, ਨਾ-ਨਾ ਭਾਵਾਨੁ ਪ੍ਰਥਕ ਵਿਧਾਨ।

ਵੇਤਿਤ ਸਰੇਵਸੁ ਭੂਤੇਸੁ, ਤਤ ਗ੍ਰਯਾਨਸੁ ਵਿਦ-ਹਿ ਰਾਜਸਸੁ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪ੍ਰਥਕ ਤੁਵੇਨ : ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਜੋ ਭਿੰਨ ਹੋਵੇ। ਤੁ : ਪਰੰਤੂ। ਯਤ : ਕਿਹੜਾ। ਗ੍ਰਯਾਨਸੁ : ਗਿਆਨ। ਨਾਨਾ ਭਾਵਾਨੁ : ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਸਤੀਆਂ। ਪ੍ਰਥਕ ਵਿਧਾਨ : ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮਾਂ। ਵੇਤਿਤ : ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ। ਸਰੇਵਸੁ : ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ। ਭੂਤੇਸੁ : ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ। ਤਤ : ਉਹ। ਗ੍ਰਯਾਨਸੁ : ਬੁੱਧੀ। ਵਿਦ-ਹਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਸਸੁ : ਰਾਜਸਿਕਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਪਰ ਜੋ ਗਿਆਨ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਰਾਜਸਿਕ ਜਾਣ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਰਾਜਸਿਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਾਲੇ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖਰੀ-ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਤਬਦੀਲੀ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਸੋਨੇ ਦੀ ਕੱਚੀ ਧਾਤ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਮਹਾਂਦੰਦੀਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿੰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀ ਧਾਤ ਰਹਿੰਦ ਧੂੰਹਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੀਮਤ ਸੰਯੁਕਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਪਾਧੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਯਕੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਉਪ-ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ, ਰੰਗਾਂ ਤੇ ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਰਾਜਸਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸੀਮਤ ਜੋੜ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਜਦੋਂ ਇਹ ਇਕੱਲੀ ਬਾਕੀ ਬਚੀ - ਪਵਿੱਤਰ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਵੈਹਿਤ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਵਿਕਾਸ ਮਈ ਪੂਰਬੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕੀ ਵਾਲਾ ਪਿਆਰ ਕਹਿ ਸਕਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਾਂ ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲਾ ਪਿਆਰ ਹੋਵੇ। ਅਸਲ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵਨ ਉੱਪਰ ਰਾਜ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੇਧ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਾਸਤੇ, ਹੋਂਦ ਦੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਲੜੀ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸੁਪਨੇ ਰਹਿਤ ਗੂਹੜੀ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਮੱਤਭੇਦ ਰਲਗੱਡ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਚਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਸਿਖਿਅਕ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਗਿਆਨੀ, ਦਿਆਲੂ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪਾਪੀ, ਖੁਸ਼ਨਸੀਬ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਦੁਖੀ, ਉਸ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਅਲੋਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਇਕ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੋਂਦ ਇਕੱਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਧੁੰਦਲੀ ਜਿਹੀ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਸੋਚ ਹੋਵੇ। ਨਿਰਾਗਿਤ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੜਾਅ, ਰਾਜਸਿਕ ਗਿਆਨ ਵੱਲੋਂ ਨਹੀਂ ਪਹਿਚਾਣੇ ਜਾਂਦੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵਿਵਿੱਧਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵਿਵਿੱਧਤਾ ਵਿੱਚ ਅਗਿਆਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

○ ○ ○

18.22 ਸਲੋਕ :

ਧਰ ਤੁ ਕ੃ਤਲਕਤੁ ਏਕਸਿਸਨ, ਕਾਰ੍ਯੇ ਸਕਸ (ਸਜ-ਤਮ) ਅ-ਹੈਤੁਕਮ ।

ਅ-ਤਦ-ਤਵ-ਅਰਥ-ਕਤੁ ਅਲਪਸ ਚ, ਤਤ ਤਾਮਸਸ ਤਦ-ਆ-ਹਤਮ ॥

ਯਤ ਤੁ ਕ੍ਰਤਸਨਵਤ ਏਕ ਸਿਮਨ, ਕਾਰ੍ਯੇ ਸੱਕਤਮ (ਸਜਤਮ) ਅਹੈਤੁਕਮ ।

ਅਤਦੁਤਵ ਅਰਥਵਤ ਅਲਪਸ ਚ, ਤਤ ਤਾਮ-ਸਮ ਉਦਾਹਰ ਤਮ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਤਤੁ : ਕਿਹੜਾ, ਪਰੰਤੂ। ਕ੍ਰਤਸਨਵਤ : ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੈ। ਏਕ ਸਿਮਨ : ਇੱਕੋ ਇਕ। ਕਾਰ੍ਯੇ : ਪੜਾਵਿਤ ਹੋਣਾ। ਸਕਤਮ : ਜੁਕਿਆ ਹੋਇਆ। ਅਹੈਤੁਕਮ : ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਤੋਂ। ਅਤਦੁਤਵ ਅਰਥਵਤ : ਸੱਚ ਵਿਚ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਅਲਪਸ : ਘੱਟ, ਤੁੱਛ, ਨਿਗੁਣਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਤਤ : ਉਹ। ਤਾਮਸਮ : ਤਾਮਸਿਕ। ਉਦਾਹਰਤਮ : ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਗਿਆਨ ਕਿਸੇ ਇਕ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਦੇ ਵਾਂਗ ਲਿਪਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਇਕ ਸਮੁੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੈ ਤੇ ਸੱਚ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੈ, ਤੁੱਛ ਹੈ, ਨਿਕੰਮਾ ਹੈ, ਅਲਪ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਤਾਮਸਿਕ ਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਯਤ੍ਤ ਤੁ ਕ੍ਰਤਸਨਵਤ ਏਕਸਿਮਨ੍, ਕਾਰਯੇ ਸੱਕਤਮ੍ (ਸੱਜਜਤਮ੍) ਅਹੈਤੂਕਮ੍ - ਤਾਮਸ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕੋ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਵਾਂਗ ਆਸਤਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਤਪਨ ਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਪੰਜ ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਛੋਟਾ ਬੱਚਾ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਹੀ ਜਵਾਨ ਹਾਂ, ਤੇ ਮੈਂ ਹੀ ਬੁੱਢਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਭੋਗੀ ਹਾਂ, ਬਲਵਾਨ ਹਾਂ, ਸੁਖੀ ਹਾਂ, ਧਨੀ ਹਾਂ, ਵੱਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਹੋਰ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਤਾ ਮੁਡਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ 16.15) ○ ਅਹੈਤੂਕਮ੍ - ਤਾਮਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਯੁਕਤੀ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉੱਹ ਸਰੀਰ ਹਰਦਮ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਵਸਤੂ ਮਾਤਰ, ਅਭਾਵ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਤਰ, ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਯ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤੂ ਸਦਾ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਰੀਰ ਫਿਰ ਵੀ, ਤੂ ਇਕ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹੋ ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੁਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ○ ਅਤਦੁਤਵ ਅਰਥ ਵਤ੍ ਅਲਪਮ੍ ਚ = ਇਹ ਸਰੀਰ ਤੇ ਮੈਂ ਦੋਵੇਂ ਵੱਖ-2 ਹਨ। ਇਸ ਅਸਲ ਗਿਆਨ (ਵਿਵੇਕ) ਤੋਂ ਉਹ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਅਤਿਅੰਤ ਤੁੱਛ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਤੁੱਛਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸੰਕੋਚ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਤਾਮਸ ਪੁਰਸ਼ ਮੂਡਤਾ ਵਿਚ ਗਸਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੂਡਤਾ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੈ ਗਿਆਨ ਪਦ ਨਾ ਦੇ ਕੇ 'ਯਤ੍' ਤੇ ਤਤ੍ ਪਦ ਤੋਂ ਹੀ ਕੰਮ ਚਲਾਇਆ ਹੈ। ○ ਤਤ੍ ਤਾਮਸਮ੍ ਓਦ੍ ਆਹੁਤਮ੍ = ਯੁਕਤੀ ਰਹਿਤ ਅਲਪ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਤੁੱਛ ਸਮਝ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣਾ 'ਤਾਮਸ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦ ਤਾਮਸ ਸਮਝ 'ਗਿਆਨ' ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੀ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ? ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਿਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੇ ਤੁਭਿਧ ਭੇਦ ਕਹਿਣ ਦਾ ਉਪਰਾਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਤਵਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਕੇ, ਪਿੱਛੋਂ ਤਾਮਸ ਸਮਝ ਨੂੰ ਭੀ ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਸਰੀਰਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਜੋ ਸਥਾਪਤ ਅਸੂਲ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਮਾਦੇ ਦੇ ਰੁਪ ਵਿਚ ਗਲਤ ਸਮਝ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਨਕਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇਕ ਸਹਾਇਕ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਕ ਮੂਰਤੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪੂਜਾ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਅਗਿਆਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਮੂਰਤੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਜਾਂ ਲੱਕੜੀ ਦੀ ਜਾਂ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਰਵੰਦੀਆ ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਚਿਮਟਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇਹੋ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਇਕ ਹਸਤੀ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਰੂਪ ਆਕਾਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ, ਤੇ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਸਰਬ-ਯੁਕਤੀਮਾਨ ਹੈ ਤੇ ਸਰਬ ਦਿਆਲੂ ਹੈ, ਰਹਿਮ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥਾਂ ਦਾ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਮਾਰਗ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਜੋ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਇੰਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹੋ ਹੀ ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਇਕ ਧਰਮ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਰਮੌਰ ਸਮਰੱਥਕ ਹੈ ਤੇ ਉਹੋ ਹੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਉਜਾੜਾ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਪ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਲਤ ਡਹਿਮੀ ਇੰਜ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅੰਨ੍ਹਾਂ ਅੰਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਮਸਿਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਹਨ। ਇਹ ਜੋ ਤੀਖਣ ਖੋਜ ਦਿਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਉਸ ਉੱਪਰ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੇ। ਉਹ ਸਬੱਥ ਕਾਰਨ ਨਾਲ ਇਗੜਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇੰਜ ਇਸ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੱਚ ਦੇ ਸਮਰੱਥਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਮਨ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਜਾਂ ਰੁਚੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਉਹ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਤੌਰ ਫਿੱਕਾ ਨਿਗੂਣਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਆਧਾਰ ਰਹਿਤ ਸਮਝ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਚੰਗੇਰੇਪਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

○ ○ ○

18.23 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨਿ-ਧ(ਮ) - ਤਮ੍ ਸਙ੍ਗ-ਰਹਿਤਮ੍, ਅ-ਰਾਗ-ਫੈਸ਼ਨ: ਕ੃-ਤਮ੍ / ਅ-ਫਲ-ਪ੍ਰ-ਈਸੁਨਾ ਕਰਮ, ਧਰ-ਤਰ ਸਾਤਿਕਮ੍ ਤਚਵੇਤੇ //

ਨਿਯ (ਮ) ਤਮ੍ ਸੰਗ ਰਹਿਤਮ੍, ਅ ਰਾਗ ਦਵੈਸਤਰ ਕ੍ਰਤਮ੍।

ਅਫਲ ਪ੍ਰਥਿਪਸੁਨਾ ਕਰਮ, ਯਤ੍ ਤਤ੍ ਸਾਤਿਤਵਕਮ੍ ਉਚਯਤੇ //

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨਿਯਤਮ੍ : ਨਿਯਤ ਕਰਨਾ, ਵਿਧਾਨ ਬਣਾਉਣਾ। ਸੰਗ ਰਹਿਤਮ੍ : ਮੋਹ ਮੇਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਅਰਾਗ ਦਵੈਸਤਰ : ਬਿਨਾ ਪਿਆਰ ਜਾਂ ਨਫਰਤ ਤੋਂ। ਕ੍ਰਤਮ੍ : ਕਰ ਲੈਣਾ। ਅਫਲ ਪ੍ਰਥਿਪਸੁਨਾ : ਜੋ ਫਲ ਦਾ ਇੱਛਕ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕਰਮ : ਕੰਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਸਾਤਿਤਵਕਮ੍ : ਸਾਤਵਿਕ। ਉਚਯਤੇ : ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਫਲ ਨਾ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਨੀਯਤ ਤੇ ਆਸਕਿਤ-ਰਹਿਤ ਕਰਮ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਤਵਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਨਿਯ (ਮ) - ਤਮ੍ ਸੰਗ ਰਹਿਤਮ੍ = ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਵਰਣ ਤੇ ਆਸ਼੍ਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਕਰਮ ਨੀਯਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ○ ਏਥੇ ਨਿਯਤਮ੍ ਪਦ ਤੋਂ ਇਕ ਤਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਪ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨਿਧਿਧ ਕਰਮ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ○ ਸੰਗ ਰਹਿਤਮ੍ : ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨੀਯਤ ਕਰਮ ਕਰਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਕਰਤੱਵ ਅਭਿਮਾਨ ਤੋਂ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਬਿਰਖ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮੁੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁੱਤ ਆਉਣ 'ਤੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਝੜਨਾ, ਨਵੇਂ ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿਕਲਣਾ, ਟਾਹਣੀਆਂ ਕੱਠਣ ਨਾਲ ਜਖਮਾਂ ਦਾ ਆਪੇ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦਾ ਵਧਣਾ, ਫੁਲ ਫਲ ਦਾ ਲੱਗਣਾ, ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਮਾਸ਼ਟ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ, ਵਧਨਾ ਘਟਨਾ, ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਚੱਲਣਾ ਫਿਰਨਾ, ਆਦਿ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੀ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾ ਅਸੇ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਸੀ, ਨਾ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਰਹੇਗਾ। ਇੰਜ ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਨੁਭਵ

ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕਰਤੱਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਰਤੱਵ ਨਾ ਰਹਿਣ 'ਤੇ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਗ ਰਹਿਤ ਅਰਥਾਤ ਕਰਤੱਵ ਅਭਿਮਾਨ ਰਹਿਤ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਆਰਾਗ ਦਵੈਸ਼ਤਹ ਕ੍ਰਤਮ - ਪਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਰਾਗ ਦਵੈਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਜੋ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਅਰਥਾਤ, ਕਰਮ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ, ਰਾਗ ਪੂਰਵਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਦਵੈਸ਼ ਪੂਰਵਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਤੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਸਾਧਨ (ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਆਦਿ) ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰਾਗ ਦਵੈਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ। ੦ ਅਫਲ ਪ੍ਰੀਪਸ਼ਨਾ ਕਰਮ - ਪਦ ਵਿਚ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦਾ ਅਭਾਵ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਅਰਥਾਤ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲਿਪਤ ਰਹਿਦੇ ਹੋਏ ਅਸੰਗਤ ਪੂਰਵਕ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਤਵਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਇਸ ਸਾਤਵਿਕ ਕਰਮ ਵਿਚ ਸਾਤਵਿਕਤਾ ਤਦ ਤੱਕ ਹੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਤਿ ਅੰਤ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਤੋਂ ਭੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਰਮ 'ਅਕਰਮ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੋ ਕਾਰਜ ਨਿਯਮ ਘੜਦਾ ਹੈ, ਮੋਹ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਪਿਆਰ ਤੇ ਨਫਰਤ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ। ਇੱਛਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹੋ ਕਰਮ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਾਲੋਂ ਅਸੀਂ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਮੋੜ ਸਕਦੇ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਇਹੋ ਮੂਲ ਹੈ। ਇਹ ਪਿਆਰ ਜਾਂ ਨਫਰਤ ਸਮੇਂ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਆਦੇਸ਼ ਉਸੇ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਆਦਮੀ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਫਰਜ਼ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਸ੍ਰੋਣੀ ਜਾਂ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਹਿਸਾਬ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸਵਾਲ ਕੱਢਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਤਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਫਰਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਤਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਸਨ ਕਿ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਯੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹ ਯੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸਾਂ ਰਵਾਈਏ ਨਾਲ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਅਤ ਸਤਿਵਿਕ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ੦ 'ਸਤੋਗੁਣ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਲਕੋਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦੂਜੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਘੂਕ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮੱਛਰ ਦਾਨੀ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਤੇ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।'

* * *

18.24 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਰ ਤੁ ਕਾਮ-ਈਸ਼ੁਨਾ ਕਰਮ, ਸ-ਅਹਮ-ਕਾਰੇਣ ਕਾ ਪੁਨ:। ਕ੍ਰਿ-ਧਰੇ ਬਹੁਲ-ਆਧਾਸਮ, ਤਰ ਰਾਜਸਮ ਤ੍ਰ-ਆ-ਹਤਮ॥

ਯਤ੍ ਤੁ ਕਾਮ ਇਪਸ਼ੁਨਾ ਕਰਮ, ਸਅਹਮ ਕਾਰੇਣ ਵਾ ਪੁਨਹ।

ਕ੍ਰਿਯਤੇ ਬਹੁਲ ਆਯਾਸਮ, ਤਤ ਰਾਜਸਮ ਉਦ ਆ ਹ੍ਰਤਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :— ਯਤ੍ : ਕਿਰਝਾ। ਤੁ : ਪਰੰਤੂ। ਕਾਮ ਇਪਸ਼ੁਨਾ : ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਕਰਮ : ਕੰਮ। ਸਅਹਮ ਕਾਰੇਣ : ਅਹੰਕਾਰਵਾਦ ਸਮੇਤ। ਵਾ : ਜਾ। ਪੁਨਹ : ਦੁਬਾਰਾ। ਕ੍ਰਿਯਤੇ : ਅਦਾ ਕਰਨਾ। ਬਹੁਲ ਆਯਾਸਮ : ਬਹੁਤ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ। ਰਾਜਸਮ : ਰਾਜਸਿਕਾ। ਉਦਾਅ ਹ੍ਰਤਮ : ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :— ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਕਰਮ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਵਿਰ ਅਹੰਕਾਰ-ਯੁਕਤ ਪੁਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ, ਬਹੁਤ ਪਰਿਸ਼੍ਰਮ ਪੂਰਵਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰਾਜਸਿਕ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :— ਯਤ੍ ਤੁ ਕਾਮ ਇਪਸ਼ੁਨਾ ਕਰਮ = ਅਸੀਂ ਕਰਮ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਦਾਰਥ ਮਿਲਣਗੇ। ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਮਿਲੇਗਾ। ਭੋਗ ਮਿਲੇਗਾ, ਆਦਰ ਸਨਮਾਨ ਮਿਲੇਗਾ ਆਦਿ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ੦ ਸਅਹਮ ਕਾਰੇਣ ਵਾ ਪੁਨਹ : ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਲੋਕ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਾਹ ਵਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅਭਿਮਾਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਏਥੇ ਲੋਕ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉਥੇ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇਖਕੇ ਅਭਿਮਾਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦੂਜੇ ਆਦਮੀ ਅਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਸਚਾਤੂ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਅਸਾਡੇ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਚਤੁਰਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਹਰੇਕ ਆਦਮੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗੀ। ਅਸੀਂ ਜੋ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਤੇ ਛੇਤੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਆਦਿ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਹੰਕਾਰ ਪੂਰਵਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਰਮ ਰਾਜਸ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਵਾਪੁਨਹ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ – ਅੱਗੇ ਭੀਵਿਖ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਫਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਅਥਵਾ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ (ਅਹੰਕਾਰ ਪੂਰਵਕ) ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ – ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਿਰ ਭਾਵ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਕਰਮ 'ਰਾਜਸ' ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਭਾਵ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਹ ਕਰਮ ਰਾਜਸ ਹੋ ਹੀ ਜਾਵੇਗਾ। ੦ ਕ੍ਰਿਯਤੇ ਬਹੁਲ ਆਯਾਸ ਸਮ – ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਸਮੇਂ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਮਿਹਨਤ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੰਦਰ ਭੋਗਾਂ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਜੋਰਦਾਰ ਕਾਮਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਵਿਰਤੀ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਵੱਲ ਹੀ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਵੱਲ ਨਹੀਂ। ੦ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਰਖਾਂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਫਲ ਇੱਛਾ ਦੀ ਅਵਹੋਲਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਤਤਗਾਜਸਮ ਓਦ ਆਹੁਤਮ : ਅਜਿਹੇ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਰਾਹੀਂ ਅਹੰਕਾਰ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਜੋ ਕਰਮ ਹੈ, ਉਹ ਰਾਜਸ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇੱਛਾ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਹਿਲੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਪਲਪਦੀ ਹੋਵੇ, ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਇੱਛਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਸਾਰਕ ਜੰਜਾਲ ਵਿਚ ਜਕੜਦਾ ਜਾਵੇ, ਅਜਿਹੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਮਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਰੁਧੇ ਪੈਸੇ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਲਈ ਖਰਚ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਦਰੱਖਤ-ਯੋਜਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਚਾਲੂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗਲਤ ਢੰਗ ਅਪਣਾ ਕੇ ਰੁਧੇ ਪੈਸੇ ਜ਼ਮਾ ਕਰਨੇ, ਮੂਰਖਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਚੰਗੇ ਮੰਤਰ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਗੰਦੀਆਂ ਭੈੜੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀਣਤਾ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਹਨ। ਅਸਲੀਅਤ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਸਰੀਰ ਹੈ, ਉਹ ਹੰਕਾਰਵਾਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜੇਕਰ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਲੈਣ, ਭੋਗਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਤੇ ਸਿੰਗਾਰਿਆ ਸੰਵਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬਿਨਾਂ ਲੋੜ ਤੋਂ ਮੋਟਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਅਣਿਛਕ ਕਾਰਜ ਅਹੰਕਾਰ ਦੀ ਭੈੜੀ ਤੋਂ ਭੈੜੀ ਸਥਿਤੀ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਰੂਪੀ ਵਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਮੀਨੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਸਗੀਰ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦਰ ਅਹੰਕਾਰਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਰਾਜਸਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਪਰ ਤਾਂ ਹੀ ਕਾਬੂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸਗੀਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਮੰਦਰ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁਵਰਤੋਂ ਕਰੀਏ। ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਯਤਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਕ ਯਥਾ ਯੋਗ ਢੁਕਵਾਂ ਯਤਨ ਸਾਰੇ ਕਰਨ ਯੋਗ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਲਈ, ਜਿਸ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਯਤਨ ਕਰ ਲਵੇ, ਉਸ ਕੌਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਜੇ ਅਸੀਂ ਨਿਰਾਰਥਕ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸੱਚ ਇਹ ਰਜੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਰਾਜਸਿਕਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ ਭੈੜਾ ਦੁਸ਼ਟ ਅਹੰਕਾਰਵਾਦੀ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਜਮਾਉਂਦਾ ਹੈ ? 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਰੂਪਾਂ ਪੈਸੇ ਦਾ ਲੋੜੀ ਹਾਂ। ਕੀ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਉੱਤਮ ਹੈ ?' ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

18.25 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਨੁ-ਕਨ੍ਥਮ ਕਥਾਮ ਹਿੰਸਾਮ, ਅਨੁ-ਅਕ-ਈਕ-ਧਰ-ਤੇ ਕਮ, ਯਤ ਤਰ ਤਾਮਸਮ ਤਚਤੇ ॥

ਅਨੁ ਬੰਧਮੁ ਕਸ਼ਯਮੁ ਹਿੰਸਾਮੁ, ਅਨੁ ਅਵ ਈਕਸ਼ਯ ਚ ਪੈਂਤੁਸ਼ਮੁ।

ਮੋਹਾਤ੍ਰ ਆਰਭਯਤੇ ਕਰਮ, ਯਤ ਤਤ ਤਾਮ ਸਮੁ ਉਚਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਨੁਬੰਧਮ : ਸਿੱਟਾ, ਨਤੀਜਾ। ਕਸ਼ਯਮ : ਘਾਟਾ। ਹਿੰਸਾਮ : ਦੁੱਖ ਕਸ਼ਟ। ਅਨੁਅਵ ਈਕਸ਼ਯ : ਬਿਨਾ ਮਾਨ ਇੱਤੜਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਪੈਂਤੁਸ਼ਮ : ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ। ਮੋਹਾਤ੍ਰ : ਮਾਇਆ ਤੋਂ। ਆਰਭਯਤੇ : ਕਰਨ ਯੋਗ ਕੰਮ। ਕਰਮ : ਕੰਮ। ਯਤ : ਕਿਹੜਾ। ਤਤ : ਉਹ। ਤਾਮ ਸਮੁ : ਤਮੇਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਤਾਮਸਮ। ਉਚਯਤੇ : ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਕੰਮ, ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ (ਅਨੁਬੰਧ ਹੈ, ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ) ਨਤੀਜੇ ਵੱਲ ਬੇਧਿਆਨਾ ਹੈ। ਘਾਟੇ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਦੁੱਖਮਈ ਕਸ਼ਟਮਈ ਹੈ। ਮੋਹ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਤਾਮਸਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਨੁਬੰਧਮ ਕਸ਼ਯਮੁ ਹਿੰਸਾਮੁ, ਅਨੁਅਵ ਈਕਸ਼ਯ ਚ ਪੈਂਤੁਸ਼ਮੁ - ਜਿਸ ਨੂੰ ਫਲ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਵਕ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਤਾਮਸ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਮੁਡਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਨਤਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਹ ਕਰਮ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। 'ਇਹ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਮ ਨਾਲ, ਮੇਰਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਜੇ ਤੇ ਪਰਿਣਾਮ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇ, ਕਿੰਨਾ ਅਹਿੱਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਅਨੁਬੰਧ ਅਰਥਾਤ ਪਰਿਣਾਮ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇਖ ਕੇ, ਇਹ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਸ਼ਯਮੁ : ਇਸ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਸਗੀਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਕਿੰਨਾ ਅਧਮਾਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਨਿੰਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਆਦਿ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰਾ ਲੋਕ ਪ੍ਰਲੋਕ ਬਿਗੜ ਆਵੇਗਾ ਆਦਿ ਨੁਕਸਾਨ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਹਿੰਸਾਮੁ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਿੰਨੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਹੋਵੇਗੀ, ਤੇ ਕਿੰਨੇ ਸ਼੍ਰੋਣ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜੇ-ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਹਾਨੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁੱਧ ਭਾਵਾਂ ਆਚਰਣ ਵੇਜ਼ ਭੁਸਾ ਖਾਣ ਪਾਣ ਆਦਿ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਭਾਰੀ ਹਿੰਸਾ ਹੋਵੇਗੀ ? ਮੇਰਾ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਪਤਨ ਹੋਵੇਗਾ ? ਆਦਿ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਨੁਅਵ ਈਕਸ਼ਯ ਚ ਪੈਂਤੁਸ਼ਮੁ - ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੀ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ, ਕਿੰਨਾ ਬਲ ਹੈ, ਸਮੱਰਥਾ ਹੈ। ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ, ਕਿੰਨੀ ਬੁੱਧੀ, ਕਿੰਨੀ ਕਲਾ, ਕਿੰਨਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪੌਰਸ਼ ਅਥਵਾ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਮੋਹਾਤ੍ਰ ਆਰਭਯਤੇ ਕਰਮ ਯਤ ਤਤ ਤਾਮਸਮ, ਉਚਯਤੇ = ਤਾਮਸ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਉਸ ਦੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨੁਕਸਾਨ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਮੱਰਥਾ ਦਾ ਕੁੱਝ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਕਰਕੇ, ਜਦ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਮਨ ਵਿਚ ਭਾਵ ਆਇਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਵੇਕ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਕਰ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਰਮ 'ਤਾਮਸ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਤਮੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਜਿਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੈ, ਕੀ ਉਹ ਚੰਗਾ ਹੈ ਜਾਂ ਭੈੜਾ ਹੈ ? ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੋ ਵੀ ਹੋਣ। ਸ਼ਕਤੀ, ਜਾਇਦਾਦ, ਧਨ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਐਨੀ ਭੈੜੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ਉਸ ਦੇ ਇਹ ਉਪਰਾਲੇ ਉਸ ਲਈ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਲਈ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨਦਾਇਕ ਹਨ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਸੂਝ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਧਨ ਘਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਕੰਮ ਆਰੰਭਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਧੂਰਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਤਾਮਸ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਘਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ ਪਿੱਛਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਛਲ-ਕਪਟ ਮੱਕਾਰੀ ਅਤੇ ਲੀਚੜਪਣੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚੰਗੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮੱਕਾਰ ਛਲ-ਕਪਟ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਦਗੀ ਦੇ ਨਾਂ ਉਪਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਬੁੱਧੂ ਲੇਲਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹੋਣਾ ਚੰਗਾ ਹੈ ਪਰ ਬੁੱਧੂ ਮੂਰਖ ਹੋਣਾ ਭੈੜਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜੜੂਗੀ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗਾ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੋ (ਕੰਮ) ਹੀ ਕਰੋ, ਜੋ ਚੰਗਾ ਹੈ।'

○ ○ ○

18.26 ਸ਼ਲੋਕ :

ਮੁਚ-ਤ-ਸ-ਸਂਗ: ਅਨ-ਅਹਮ-ਵਾਦੀ, ਧੂਤਿ-ਤਦ-ਸਾਹ-ਸਮ-ਅਨੁ-ਇਤ:।

ਸਿਦ्धਿ-ਅ-ਸਿਦਧਿਆਃ: ਨਿਰ-ਵਿਕਾਰ:; ਕਰਤਾ ਸਾਤਿਕਿ: ਤਚਤੇ॥

ਮੁਚਤ ਸੰਗਹ ਅਨਾਹਮੁ ਵਾਦੀ, ਧੂਤਿ ਉਦਸਾਹ ਸਮਾਨਤੁ ਇਤਹ।

ਸਿਧਿ ਆ ਸਿਦਧਿਯੋਹ ਨਿਰ ਵਿਕਾਰਹ, ਕਰਤਾ ਸਾਤਿਵਿਕਹ ਉਚਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮੁਚਤ ਸੰਗਹ : ਜੋ ਮੋਹ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਅਨਾਹਮੁ : ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੰਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਧੂਤਿ ਉਦਸਾਹ ਸਮਾਨਤਿਹਿਤਹ : ਜੋ ਪਰਪੱਕਤਾ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਸਿਧਿ ਆਸਿਦਧਿਯੋਹ : ਸਫਲਤਾ ਤੇ ਅਸਫਲਤਾ ਵਿਚ। ਨਿਰ ਵਿਕਾਰਹ : ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਤ। ਕਰਤਾ : ਕਰਨ ਵਾਲਾ (ਦਲਾਲ)। ਸਾਤਿਵਿਕ : ਸਾਤਿਵਿਕ। ਉਚਯਤੇ : ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਮੋਹ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਤਸਾਹ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ

ਹੈ। ਕੰਮ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਅਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਤਾ ਸਾਤਵਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮੁਚੜ ਸੰਗਹ ਅਨੁਆਮ੍ਵਾਦੀ..... ਉਚਯਤੇ॥ ੦ ਮੁਚੜ ਸੰਗਹ : ਜਿਵੇਂ ਸਾਂਖਯ ਯੋਗ ਦਾ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਤਵਿਕ ਕਰਤਾ ਵੀ ਰਾਗ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ, ਵਾਸਨਾ, ਆਸਤਿਕ, ਸਪ੍ਰਗਾ, ਮਮਤਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ, ਪਦਾਰਥ, ਹਾਲਾਤ, ਘਟਨਾ ਆਦਿ ਦੀ ਆਸਤਿਕਤਾ ਤੇ ਲਿਪਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਤਵਿਕ ਕਰਤਾ ਇਸ ਲਿਪਤਾ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਨੁ - ਅਹਮ੍ਵਾਦੀ : ਪਦਾਰਥ ਵਸਤੂ, ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ - ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਆਸੂਗੀ ਸੰਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਨਿਕਿਸ਼ਟ ਹੈ। ਸਾਤਵਿਕ ਕਰਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਤਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਨਹੀਂ, “ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਤਿਆਰੀ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਇਹ ਅਭਿਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਮੈਂ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਮਸ ਹਾਂ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹਾਂ, ਸੰਸਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹਾਂ” ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਹੇਮ ਭਾਵਾਂ, ਦਾ ਉਸ ਵਿਚ ਅਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਧੂਤਿ ਉਦ੍ਦ ਸਾਰ ਸਮ੍ਰਾਨ ਇਤਹ = ਕਰਤੱਵ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਘਨ ਪੈ ਜਾਵੇ - ਉਸ ਕਰਮ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਠੀਕ ਨਾ ਨਿਕਲੇ, ਨਿੰਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਵਿਘਨ ਤੇ ਰੁਕਾਵਟ ਆਉਣ 'ਤੇ ਧੀਰਜ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਧੀਰਜ ਵਿਘਨ ਪੈਣ 'ਤੇ ਵੀ ਨਿਤ ਨਿਰਤ ਬਣਿਆ ਰਹੇ - ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਧੂਤਿ’ ਹੈ। ਸਫਲਤਾ ਹੀ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਰਹੇ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨ ਆਦਰ ਮਹਿਮਾ ਵਧਦੀ ਜਾਵੇ, ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ, ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਉਤਸ਼ਾਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ - ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ - ਉਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅਰਥਾਤ ਅਸਫਲਤਾ ਅਵਨਤੀ, ਨਿੰਦਾ, ਆਦਿ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਬਣੀ ਰਹੇ - ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਉਤਸ਼ਾਹ’ ਹੈ, ਸਾਤਵਿਕ ਕਰਤਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਧੂਤਿ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯਕਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਿਧਿ ਅਸਿਦ੍ਧਯੋਹ ਨਿਰਵਿਕਾਰਹ - ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਅਸਿੱਧੀ ਵਿਚ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਰਹਿਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਕਰਤਾ ਸਾਤਵਿਕਹ ਉਚਯਤੇ - ਅਜਿਹਾ ਸਾਤਵਿਕ ਤੇ ਅੰਹਕਾਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਧੀਰਜ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਯਕਤ ਤੇ ਸਿੱਧੀ ਅਸਿੱਧੀ ਵਿਚ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਸਾਤਵਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਸੰਗ, ਅੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਧੂਤਿ (ਪਰਪੱਕਤਾ) ਉਤਸ਼ਾਹ ਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧੀ - ਛੇ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ‘ਰਹਿਤ’ ਵਿਚਕਾਰਲੀਆਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ‘ਯੁਕਤ’ ਤੇ ਅਖੀਰਲੀਆਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਾਧਕ ਇਸ ਭਰੋਸੇ ਵਿਚ ਅਟੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਆਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ਜੋ ਵੀ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਹਾਂ ਸੰਪੰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਰਵੇਂਈਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜੰਜਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਝਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਮੰਦਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਜੋ ਵੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕੇ ਹਨ। ਮਨ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਆਪਣੇ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸੇਵਕ ਹੈ, ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੈ, - ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਭਗਤ ਸੇਵਕ ਤੇ ਉਪਾਸਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਲਾਭਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਉਹ ਕੇਵਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਮੰਤਵ ਪਿੱਛੇ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕੋਈ ਉਤਸ਼ਾਹ। ਉਸ ਦੇ ਪੱਲੇ ਤਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸਮਝਕੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਇੰਜ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਬਾਪਿਆ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਕ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪੁਰਜਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਨਿਸ਼ਾਨਚੀ, ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਤੀਰ ਦਾ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ-ਯੰਤਰ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਇੱਕ ਤੀਰ ਹੋਵੇ। ਸਫਲਤਾ ਤੇ ਅਸਫਲਤਾ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਨਾ ਘਬਰਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੇਚੈਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਕ ਸਾਤਵਿਕ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ੦ “ਪੱਥਰਾਂ ਤੇ ਡੀਟੀਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਨਰਮ ਜਸੀਨ ਹੀ ਬੀਜ ਨੂੰ ਉਗਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਸ ਉਪਾਸਕ ਦਾ ਮਨ ਇਕੱਲਾ ਹੀ, ਜੋ ਦਾਗ-ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਤਿੰਤ ਅਵੈਡਾ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਨ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਥਾਪਨ ਕਰਨਦੇ ਯੋਗ ਹੈ।

* * *

18.27 ਸਲੋਕ :

ਰਾਗੀ ਕਰਮ (ਨ) - ਫਲ-ਪ੍ਰ-ਈਸੂ, ਲੁਭ-ਤ: ਹਿੰਸਾ-ਆਤਮਕ: ਅ-ਸ਼ੁਚਿ: / ਹਣ-ਸ਼ੋਕ-ਅਨੁ-ਇ-ਤ: ਕਰਤਾ, ਰਾਜਸ: ਪਰਿ-ਕੀਰਿਤਿ: //

ਰਾਗੀ ਕਰਮ (ਨ) ਫਲ ਪ੍ਰਏਪਸ਼ੁਹ, ਲੁਭਤਹ ਹਿੰਸਾ ਆਤਮਕਹ ਅਸੁਚਿਹ।

ਹਰਸ ਸ਼ੋਕ ਅਨੁ ਵਿਤਹ ਕਰਤਾ, ਰਾਜਸਹ ਪਰਿ ਕੀਰਤਿਤਹ ਤਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਰਾਗੀ : ਪ੍ਰਬਲ ਮਨੋਵੇਗਾਂ ਵਾਲਾ। ਕਰਮ ਫਲ ਪ੍ਰਏਪਸ਼ੁਹ : ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਇੱਛਕ। ਲੁਭਤਹ : ਲਾਲਚੀ। ਹਿੰਸਾਤਮਕ : ਜਾਲਮ। ਅਸੁਚਿਹ : ਜੋ ਅਪਵਿੱਤਰ ਹੈ। ਹਰਸ ਸ਼ੋਕ ਅਨੁਵਿਤਰ : ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਇਆ। ਕਰਤਾ : ਦਲਾਲ। ਰਾਜਸਹ : ਰਾਜਸਿਕ। ਪਰਿਕੀਰਤਿਤਹ : ਪ੍ਰਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਰਾਗੀ ਹੈ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਬਲ ਮਨੋਵੇਗਾਂ ਵਾਲਾ ਜਜਬਾਤੀ ਕਾਮੀ ਹੈ, ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਲੋਭੀ ਹੈ, ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹਿੰਸਕ ਹੈ। ਅਪਵਿੱਤਰ ਹੈ। ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗ੍ਰਾਮੀਨ ਹੀ ਭੀਜ ਨੂੰ ਉਗਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਸ ਉਪਾਸਕ ਦਾ ਮਨ ਇਕੱਲਾ ਹੀ, ਜੋ ਦਾਗ-ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਤਿੰਤ ਅਵੈਡਾ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਤਾ ਰਾਜਸਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਰਾਗੀ - ਰਾਗ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਕਰਮ ਦੇ ਫਲਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਵਸਤੂ ਪਦਾਰਥ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮਨ ਦਾ ਖਿਚਾਓ ਹੋਣਾ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹ ਜਾਵੇ - ਉਹ ਰਾਗੀ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ (ਨ) ਫਲ ਪ੍ਰਏਪਸ਼ੁਹ - ਰਾਜਸ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਫਲ ਦੀ ਚਾਹਨਾ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਕਰੇਗਾ, ਜਿਵੇਂ ‘ਮੈਂ ਇੰਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ - ਮੈਨੂੰ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਮਿਲੇਗੀ - ਸਵਵੱਗ ਵਿਚ ਸੁੱਖ ਭੋਗਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਨਿਰੋਗ ਰਹੇਗਾ। ੦ ਲੁਭਤਹ : ਜੋ ਕੁਝ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਰਾਜਸ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇੱਛਾ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਲੱਗੀ ਲਾਗ ਨੂੰ “ਲੁਭਤਹ” ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਹਿੰਸਾਤਮਕਹ : ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹਿੰਸਾ ਵਾਲਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ

ਤੇ ਆਪਣਾ ਭਲਾ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲਾ, ਵਧੇਰੇ ਸਾਮਰ੍ਗੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਜਿਉਣ ਵਾਲਾ - ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜਲਨ ਹੋਵੇ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਭੋਗ ਭੋਗਨਾ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਅਸ਼ੁਚਿਹ - ਰਾਗੀ ਵਿਅਕਤੀ ਭੋਗ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਅਪਵਿਡ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਸ਼ੁਚਿਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਹਰਸ਼ ਸ਼ੋਕ ਅਨਵਿਤਹ ਕਰਤਾ ਰਾਜਸਹ ਪਰਿ ਕੀਰਤਿਤਹ - ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ, ਸਫਲਤਾ ਵਿਫਲਤਾ, ਅਨੁਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਗਮੀ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਉਲੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਉਪਰੋਕਤ ਲੱਛਣਾਂ ਵਾਲਾ ਕਰਤਾ ਰਾਜਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਲਾਲਚੀ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਯੋਗ ਅਯੋਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹੜਪ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਇਗਦਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਪਰ ਦੁੱਖ ਦੇਣ, ਚਾਹੁਣ ਤੋਂ ਵੀ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਆਪਣੇ ਕਮੀਨੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਕਾਰਜ ਪਵਿੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਜੇ ਉਹ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਅਜਿਹੇ ਕਰਤਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਰਾਜਸਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸ਼ੀ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ੦ 'ਮੱਕਾਰੀ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਨੇਕ ਨੀਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਜੀਵ ਮੱਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਚਾਲਾਕੀ ਨਾਲ ਚੇਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੁਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿ ਫੜਿਆ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਨਿਆਸਰਿਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਗੰਦਗੀ ਖਾਣ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਂ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਧੋਖੇਖਾਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਰੋਬੀ ਤੇ ਮੱਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਨੇ ਤੇ ਰਾਤੀਂ ਇਕੋ ਇਕ ਕੰਮ ਕਮਜ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਹੜਪ ਕਰਨਾ ਤੇ ਗੰਦ ਫੈਲਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾ ਸਕਦੇ।'

* * *

18.28 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅ-ਯੁਜ-ਤ: ਪ੍ਰਾਕ੃ਤ: ਸਤਥ, ਸ਼ਠ: ਨੈਕ੍ਰਤਿਕ: ਅਲਸ: / ਵਿ-ਸਾਦੀ ਦੀਰਘ-ਸੂਤੀ ਚ, ਕਰਤਾ ਤਾਸਸ: (ਕ੍ਰ-ਕਵ) ਤਚ-ਧ-ਤੇ //

ਆਯੁਕਤਹ ਪ੍ਰਾਕੁਤਹ ਸ੍ਰਤ ਬ੍ਰਧਹ, ਸਠਹ ਨੈਸ਼ਕ੍ਰਤਿਕਹ ਅਲਸਹ।

ਵਿਸਾਦੀ ਦੀਰਘ ਸੁਤਰੀ ਚ, ਕਰਤਾ ਤਾਮਸਹ (ਬ੍ਰਵਚ) ਉਚਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :— ਆਯੁਕਤਹ : ਜੋ ਪਰਪੱਕ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰਾਕੁਤਹ : ਭੈੜਾ ਗੰਦਾ, ਦੁਸ਼ਟਮਈ। ਸ੍ਰਤ ਬ੍ਰਧਹ : ਜੋ ਡਰ ਨਾ ਸਕੇ। ਸਠਹ : ਠੱਗਣ ਵਾਲਾ। ਨੈਸ਼ਕ੍ਰਤਿਕਹ : ਜਿਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬੋਟ ਹੋਵੇ। ਅਲਸਹ : ਸੁਸਤ। ਵਿਸਾਦੀ : ਨਿਗਸ਼ਾਵਾਦੀ, ਦਿਲ ਹਾਰਨ ਵਾਲਾ। ਦੀਰਘ ਸੁਤਰੀ : ਟਾਲ ਮਟੋਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਕਰਤਾ : ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦਲਾਲ। ਤਾਮਸਹ : ਤਾਮਸਿਕਾ। ਉਚਯਤੇ : ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :— ਜੋ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮਨ ਵਾਲਾ, ਭੈੜਾ ਗੰਦਾ ਦੁਸ਼ਟਮਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਮਾਲੀਨਤਾ ਗੰਦਗੀ ਹੈ, ਜੋ ਘੁੰਮਡੀ ਹੰਕਾਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਖਾਤਿਰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਰੋਟੀ ਰੋਟੀ ਉੱਪਰ ਲੱਤ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਲਸੀ ਹੈ, ਸਦਾ ਹੀ ਖੰਡਿਤ ਹੈ। ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਟਾਲ-ਮਟੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਤਾ ਤਾਮਸਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਯੁਕਤਹ = ਤਮੇਗੁਣ, ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮੂੜ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਕੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ, ਕੀ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ ? ਕਿਹੜਾ ਕੰਮ ਠੀਕ ਹੈ ? ਗਲਤ ਹੈ। ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਨਾ ਉਹ ਕਰਤੱਵ ਤੇ ਅਕਰਤੱਵ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ 'ਅਯੁਕਤਹ' ਅਥਵਾ ਅਸਾਵਾਨ ਅਥਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਾਕੁਤਹ - ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸਤ ਸੰਗ ਚੰਗੀ ਸਿਖਿਆ ਉਪਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਤੋਂ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਠੀਕ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਨਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁੱਝ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਬਾਪ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ - ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਗ ਹੈ। ਕਰਤੱਵ ਅਕਰਤੱਵ ਤੋਂ ਬੇਖਬਹਰ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਾਕਿਤ ਅਥਵਾ ਅਸਿਖਿਅਤ ਹੈ। ੦ ਸਤਬੁਧਹ - ਤਮੇਗੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਾਣੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਆਕੜ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਰਣ-ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡਿਆਂ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ, ਗੁਰੂਆਂ ਆਚਾਰੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਛੁਕਦਾ। ਉਹ ਮਨ ਵਾਣੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਕਦੇ ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਵਾਲਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਤਬੁਧਹ ਅਰਥਾਤ ਏਂਠ ਆਕੜ ਵਾਲਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਠਹ = ਤਾਮਸ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਜਿੱਦ ਕਾਰਣ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਸਿਖਿਆ ਨੂੰ ਸੱਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮੁੜਤਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਠਹ ਅਰਥਾਤ ਜਿੱਦੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ੦ (ਅ) ਨੈਸ਼ਕ੍ਰਤਿਕਹ = ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਉਪਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਕਾਰ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ "ਨੈਸ਼ਕ੍ਰਤਿਕ" ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਤਾਮਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਉਪਕਾਰ ਪਾ ਕੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਬਲਕਿ ਅਪਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਨੈਸ਼ਕ੍ਰਤਿਕਹ ਹੈ। ਅਲਸਹ = ਆਪਣੇ ਵਰਣ ਆਸ਼੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਤਾਮਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੂੜਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ, ਬਲਕਿ ਸਾਂਸਾਰਿਕ ਨਿਰਾਰਥ ਗੱਲਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪਏ ਪਏ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸੁੱਤੇ ਰਹਿਣਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਲਸੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸਾਦੀ = ਭਾਵੇਂ ਤਾਮਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਕਰਤੱਵ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਕਰਤੱਵ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਨੀਂਦ ਆਲਸ ਪ੍ਰਮਾਦ ਆਦਿ ਵਿਚ, ਮੇਰੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਮੁੱਲ ਸਮੇਂ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਮਾਰਗ ਜਾਂ ਕਰਤੱਵ ਤੋਂ ਪਰੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਦੁੱਖ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸਾਦੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਦੀਰਘਸੂਤ੍ਰੀ - ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਿਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਵਧੀਆ ਤੇ ਜਲਦੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ - ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਅਵਿਵੇਕ ਪੂਰਵਕ ਲੱਗ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੰਮ ਸਚਾਰੂ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ 'ਦੀਰਘਸੂਤ੍ਰੀ' ਹੈ। ੦ ਕਰਤਾ ਤਾਮਸ ਉਚਯਤੇ - ਅੱਠ ਲੱਛਣਾਂ ਵਾਲਾ ਤਾਮਸ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ 18.26, 18.27 ਤੇ 18.28 ਸ਼ਲੋਕ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਜੋ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ - ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਕਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕਰਤਾ ਦੇ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਤਾ - ਜਿਸ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਾਧਨ ਕਰਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਦੇ ਅੱਗੇ ਜੋ ਕਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਕਰਤਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ, ਜਿਹੇ ਜਿਹਾ ਕਰਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੇ ਕਰਤਾ ਸਾਤਵਿਕ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਮ ਵੀ ਸਾਤਵਿਕ ਹੋਣਗੇ। ਜੋ ਕਰਤਾ ਰਾਜਸ ਜਾਂ ਤਾਮਸ ਹੈ, ਤਾਂ

ਉਸ ਦੇ ਕਰਮ ਉਸੇ ਵਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣਗੇ। ੦ ਸਾਤਵਿਕ ਕਰਤਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰਾਜਸ ਜਾਂ ਤਾਮਸ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਕਰਤਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼, ਧਨ ਦੌਲਤ ਪਰਿਵਾਰ ਸੁਖ ਭੋਗ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੇ ਸੁਖਾਂ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਹੋਣ ਦੀ ਹੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ (ਰਜੋਗੁਣ ਤੇ ਤਾਮਸ) ਬੰਧਨ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਹਨ (ਹੋਰ ਵੇਖੋ 18.23-25)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ ਆਤਮ ਨਿਯੰਤਰਣ, ਆਤਮ ਅਨੁਸਾਸਨ ਤੇ ਆਤਮ ਸਮੱਗਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਰਪੱਕਤਾ ਸੰਜੀਵਤਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹਨ, ਉਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਆਲਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਖਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਕਮੀਨਗੀ ਦੇ ਚਿਨ੍ਹ ਇਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪਸੂ-ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੌਂਕੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਬੁੱਧੀ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹੋਵਿਅਕਤੀ ਜਿੱਦੀ ਤੇ ਹੰਕਾਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਭਲੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਨਫਰਤ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਪ੍ਰਚਾਰ ਫੈਲਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਲਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦੀ ਉਸ ਤੋਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਪਰਾਮਤਾ ਉਦਾਸੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮਨ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਦਿੱਤਾ ਤੋਂ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਗਿਲਾਨੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਨਿਕੰਮਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੇ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਅੰਦਰ ਜੋ ਗਿਲਾਨੀ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਉਪਰਾਮਤਾ ਆਈ ਸੀ, ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ - ਅਰਜਨ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੁਰ ਕਰਨ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਸਿਖਿਆ (ਇਲਾਜ) ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕੀਤਿਆਂ ਪੱਤਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਦਿਨ ਲੱਗ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਲਸੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਲਸ ਕਾਰਨ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਮੇਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਮਛਿਆਰਾ ਆਪਣਾ ਜਾਲ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁੱਟਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਦਾ ਹੈ। ਫੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਜਾਲ ਵਿਚ ਚੁੱਪ ਚਪੀਤੇ ਪਈਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਉਪਰਾਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਅਸਫਲ ਯਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਕੁ ਤਾਂ ਜਾਲ ਵਿਚੋਂ ਬਚਕੇ ਨਿੱਕਲ ਵੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ 1. ਜੋ ਕੋਈ ਵੀ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ, 2. ਅਜਿਹੇ ਇੱਛੁਕ ਜਿਹੜੇ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ 3. ਜੋ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

○ ○ ○

18.29 ਸ਼ਲੋਕ

ਕੁਥ-ਤੇ: ਭੇਦਮੁ ਧੂਤੇ: ਚ ਏਵ, ਗੁਣ-ਤ: ਕਿ-ਵਿਧਮੁ ਸ਼੍ਰਣੁ / ਪ੍ਰ-(ਵਚ) ਤਚ-ਧ-ਮਾਨਸੁ ਅ-ਸ਼ੋ਷ੇਣ, ਧੁਥਕੁ-ਤਵੇਨ ਧਨ-ਮ-ਜਯ //

ਬੁਧਤੇਹ ਭੇਦਮੁ ਪ੍ਰਤੇਹ ਚ ਏਵ, ਗੁਣਤਹ ਤ੍ਰਿਵਿਧਮੁ ਸ੍ਰਣੁ /

ਪ੍ਰ (ਵਚ) ਉਚ੍ਯ ਮਾਨਮੁ ਅਸੋਸਣ, ਪ੍ਰਥਕੁਤਵੇਨ ਧਨ ਮੁ ਜਯ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਬੁਧਤੇਹ : ਬੁੱਧੀਮਾਨ। ਭੇਦਮੁ : ਭੇਦ ਅੰਤਰ। ਪ੍ਰਤੇਹ : ਪਕਿਆਈ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਗੁਣਤਹ : ਗੁਣਾਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ। ਤ੍ਰਿਵਿਧਮੁ : ਤਿੰਨਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ। ਸ੍ਰਣੁ : ਸੁਣਨਾ। ਪ੍ਰ (ਵਚ) ਉਚ੍ਯਮਾਨਮੁ : ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਅਸੋਸਣ : ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ, ਸਾਰਦਾ ਸਾਰਾ। ਪ੍ਰਥਮੁਤਵੇਨ : ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ। ਧਨ (ਮੁ) ਜਯ : ਹੋ ਧਨਜਯਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੋ ਧਨਜਯਾ ਤੂੰ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੱਕਤਾ ਦਾ, ਗੁਣਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਜੋ ਅੰਤਰ ਹੈ, ਉਹ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣ, ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਵਿਆਖਿਆ ਪੂਰਵਕ ਵਿਭਾਗ ਪੂਰਵਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਬੁਧ - ਤੇਰ ਭੇਦਮੁ ਪ੍ਰਤੇਹ ਚ ਏਵ - ਗੁਣਤਹ ਤ੍ਰਿਵਿਧਮੁ ਸ੍ਰਣੁ - ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਵੀ ਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਧੂਤਿ (ਪਰਪੱਕਤਾ) ਵੀ ਇੱਕ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣਤਾ ਨਾਲ, ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਧੂਤਿ ਦੇ ਸਾਤਵਿਕ ਰਾਜਸ ਤਾਮਸ ਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਚ - ਏਵ - ਦਾ ਭਾਵਰਥ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭੇਦ (ਪ੍ਰਾਣ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ) ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੂਤਿ ਦੇ ਵੀ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਨ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਤਾਂ ਧੂਤਿ ਭੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਇਕ ਗੁਣ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਧੂਤਿ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਧੂਤਿ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਅਥਵਾ ਕਰਤਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਹੀ ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਠੀਕ ਠੀਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਧੂਤਿ ਜਿੰਨੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਨ ਸਾਤਵਿਕ ਹੋਵੇਗੀ, ਸਾਧਕ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਉਨੀਂ ਹੀ ਸਥਿਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਾਧਨ - ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਦੀ ਧਿੱਕੋਂ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਜੇ ਸਾਧਕ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸਾਤਵਿਕ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਹੀ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦਿੜਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕੇਗਾ, ਦਿੜਤਾ ਨਾਲ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਕਸ਼ ਤੋਂ ਵਿਚਲੀਤ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਧਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਧੂਤਿ ਹੈ। ੦ ਜੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਮਨੁਖ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬੁੱਧੀ ਪੂਰਵਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਥਵਾ ਠੀਕ ਸੋਚ ਸਮਝ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਹੀ ਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਲਕਸ਼ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਜੇ ਧੂਤਿ ਸ੍ਰੇਸ਼ਨ ਹੈ ਤਾਂ ਬੁੱਧੀ ਵੀ ਦਿੜ ਹੈ। ੦ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਧੂਤਿ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਸਾਧਕ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਥਕੁ ਤਵੇਨ = ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੇਦ ਠੀਕ ਠੀਕ ਤੇ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਹਾਂਗਾ ਅਥਵਾ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਧੂਤਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਕੀ ਕੀ ਭੇਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਹਾਂਗਾ। ੦ ਪ੍ਰ (ਵਚ) ਉਚ੍ਯ ਮਾਨਮੁ = ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਧੂਤਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਜੋ ਜੋ ਗੱਲਾਂ ਹਨ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮੈਂ ਪੂਰਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਵਰਨਣ ਕਰਾਂਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਦੋਂ ਅਰਜਨ ਸਵੱਰਗ ਵਿਚ ਤੇ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਸੈਲਾਨੀ ਵਜੋਂ ਦੌਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬੇਪਨਾਹ ਦੌਲਤ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਤੇ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਜੋ ਅਮੀਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬੇਪਨਾਹ ਦੌਲਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਧੰਨਵਾਦੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ, ਦੌਲਤ ਦਾ ਜੇਤੂ ਅਖਵਾਇਆ। ਧਨ ਇਸ ਲਈ ਇਕੱਠਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਬੇਅਰਥ ਬੇਕਾਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦੀ ਸੁਵਰਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਚਲੰਤ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਲਾਭ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਹਕੂਮਤ ਚਲਾ ਰਹੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਇਹ

ਹੱਕ ਹੈ ਕਿ ਬੇਕਾਰ ਪਏ ਧਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਏਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਧਨ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਚੰਗੇ ਤੇ ਭੈੜੇ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਚੰਗੇ ਭੈੜੇ ਯੋਗ ਅਯੋਗ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੜਾਅ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਧੂਤਿ, ਪਰਪੱਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਕਿੰਨਾ ਦਿੜ ਹੈ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨਾਲ ਅਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਜੇ ਉਦੇਸ਼ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਹਨ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ ‘ਗੁੱਡੀ (ਮੂਰਤੀ) ਖੰਡ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਦੀ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਖੰਡ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਖਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਬਣੀ ਗੁੱਡੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪੈਕੇ ਸੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ ਗਵਾਉਂਦੀ। ਪੱਥਰ ਦੀ ਬਣੀ ਮੂਰਤੀ ਉਪਰ ਪਾਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ, ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਰਲ ਮਿਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਖੰਡ ਦੀ ਗੁੱਡੀਆਂ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਪਾਸਕ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾਲਤਾ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਤੇ ਰਹਿਮਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਗੁੱਡੀ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ ਜਿਹੜਾ ਰੜ ਪੱਕ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਦੇ ਵਿਹੁੱਧ ਸ਼ਬਦ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪੱਥਰ ਦੀ ਗੁੱਡੀ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।’

* * *

18.30 ਸ਼ਲੋਕ :

ਪ੍ਰ-ਕ੃ਤ-ਤਿਸ੍ ਚ ਨਿ-ਕ੃ਤ-ਤਿਸ੍ ਚ, ਕਾਰ੍ਯ-ਅ-ਕਾਰ੍ਯੇ ਭਧ-ਅ-ਭਧੇ / ਕਨਥਮ੍ ਮੋਕਸਮ੍ ਚ ਯਾ ਕੇਦ-ਤਿ, ਕੁਥ-ਤਿ: ਸਾ ਧਾਰਥ ਸਾਤਿਕੀ॥

ਪ੍ਰਵ੍ਰਤਤਿਸ੍ ਚ ਨਿ ਵਿਵ੍ਰਤਤਿਸ੍ ਚ, ਕਾਰ੍ਯ ਅਕਾਰ੍ਯੇ ਭਯਅਭਯੇ।

ਬਨਧਮ੍ ਮੋਕਸਮ੍ ਚ ਯਾ ਵੇਦਤਿ, ਬੁਧ ਤਿਹ ਸਾਪਾਰ੍ਥ ਸਾਤਵਿਕੀ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪ੍ਰਵ੍ਰਤਤਿਸ੍ : ਕੰਮ ਦਾ ਮਾਰਗ। ਚ : ਅਤੇ। ਨਿਵ੍ਰਤਤਿਸ੍ : ਤਿਆਗ ਮਾਰਗ। ਚ : ਅਤੇ। ਕਾਰ੍ਯ ਅਕਾਰ੍ਯ : ਜੋ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਜੋ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਭਯ ਅਭਯੇ : ਡਰ ਤੇ ਡਰ ਰਹਿਤ। ਬਨਧਮ੍ : ਬੰਧਨ। ਮੋਕਸਮ੍ : ਮੁਕਤੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਯਾ : ਉਹ। ਵੇਦਤਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਬੁਧ ਤਿਹ : ਬੁੱਧੀ। ਸਾ : ਉਹ। ਪਾਰ੍ਥ : ਪਾਰਥ। ਸਾਤਵਿਕੀ : ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੋ ਪਾਰਥ! ਜਿਹੜੀ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ (ਕਰਮ ਮਾਰਗ) ਨਿਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਕਰਤੱਵ ਅਤੇ ਅਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਭੈਅ ਅਤੇ ਅਭੈਆ ਨੂੰ ਤੇ ਬੰਧਨ ਤੂੰ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਸਾਤਵਿਕ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪ੍ਰਵ੍ਰਤਤਿਸ੍ ਚ = ਸਾਧਕ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਨਿਵ੍ਰਤੀ ਦੋ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਧੰਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ-ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਵ੍ਰਤੀ-ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰਕ ਕਾਮਨਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਵਾਸ਼ਨਾ ਸਹਿਤ ਨਿਵ੍ਰਤੀ - ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ‘ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ’ ਹੈ। ਅਥਵਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਕਾਮਨਾ ਰਹਿਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਵਾਸ਼ਨਾ ਰਹਿਤ ਨਿਵ੍ਰਤੀ - ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ‘ਨਿਵ੍ਰਤੀ’ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝੇ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੋ। ਵਾਸ਼ਨਾ : - ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੋਈ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਭਜਨ ਧਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦ੍ਰਵਯ ਪਦਾਰਥ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰ ‘ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਧਿਆਨੀ ਸਾਧਕ ਸਮਝਣਗੇ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ’ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਇਕ ਸੂਖਮ-ਇੱਛਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਾਸ਼ਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਕਿ ਕਾਮਨਾ ਵਾਸ਼ਨਾ ਰਹਿਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਨਿਵ੍ਰਤੀ ਭੀ ਜੇ ਆਪਣੇ ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਆਦਿ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ‘ਪ੍ਰਵਿਤਰੀ’ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ ਨਹੀਂ ਮਿਟਦਾ। ਪਰ ਜੇ ਕਾਮਨਾ ਵਾਸ਼ਨਾ ਰਹਿਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਨਿਵ੍ਰਤੀ ਦੋਵੇਂ ਕੇਵਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਆਰਾਮ ਤੇ ਹਿਤ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਨਿਵ੍ਰਤੀ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ੦ ਕਾਰ੍ਯ ਅਕਾਰ੍ਯੇ - ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਰਣ ਆਸ਼ਮ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਰ੍ਯ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਆਦਿ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਵਿਹੁੱਧ ਜੋ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਅਕਾਰ੍ਯ ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋਵੇ ਉਹ ਕਾਰ੍ਯ ਅਥਵਾ ਕਰਤੱਵ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਉਹ ਅਕਾਰ੍ਯ ਅਥਵਾ ਅਕਰਤੱਵ ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਕਿਰਤ ਤੋਂ ਹੁਣੇ ਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਅਨਿਸ਼ਟ (ਬੁਰਾ) ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਮ ਅਭੈਆ ਅਥਵਾ ਅਭੈਅਦਾਇਕ ਹੈ। ੦ ਬੰਧਮ੍ ਮੋਕਸਮ੍ ਚ ਯਾਵੇਦਤਿ - ਜਿਹੜਾ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਾਹਰਾਨ ਤੀਰਥ ਵਰਤ ਆਦਿ ਉੱਤਮ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਕਾਰ੍ਯ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਅਸਤ੍ਰ ਜੜ੍ਹ ਨਾਸਵਾਨ, ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਸਵੱਰਗ ਆਦਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ‘ਬੰਧ’ ਹਨ। ਬੰਧਨ ਕਾਰਕ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣਾ, ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਭੋਗ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਰੱਖਣਾ, ਮੋਕਸ਼ ਅਥਵਾ ਮੋਕਸਦਾਇਕ ਹੈ। ੦ ਬੁਧਤਿਹ ਸਾ ਪਾਰ੍ਥ ਸਾਤਵਿਕਾ = ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੋ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਿਵ੍ਰਤੀ ਕਾਰਜ ਅਕਾਰ੍ਯ, ਭੈਅ ਅਭੈਆ ਤੇ ਬੰਧ ਮੋਕਸ਼ ਦੇ ਵਾਸਤਿਵਕ ਤੱਤ ਵੱਡੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਸਾਤਵਕੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਿਲਚਸਪ ਕਾਰਜ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਲੜੇਵੇਂ ਅਥਵਾ ਜੰਜਾਲ ਦਾ ਰਸਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਵ੍ਰਤੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਕ੍ਰਮ ਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪਰੇ ਅਗਾਂਹ ਤੇ ਦੂਰ ਤੱਕ ਲਿਜਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਕਾਰਜ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜ ਬਦਲਿਆ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸਮਿਆਂ ਬਾਵਾਂ ਤੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢੁੱਕਵਾਂ ਵੀ ਹੈ। ਗਲਤ ਕਾਰਜ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਹਾਨੀਕਾਰ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਡਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਡਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਏਥੇ ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਨ ਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਭਿਆਨਕ ਸੇਰ ਜਾਂ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਸੱਪ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੈਤਾਂ ਦਾ ਡਰ ਭੂਤਾਂ ਦਾ ਡਰ, ਕੇਵਲ ਮਿਆਲਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਗਲਤ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਡਰ ਕਾਰਨ ਬੰਧਨ ਦੀ ਕੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਵ੍ਰਤੀ ਸਹੀ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ, ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸਾਤਵਿਕ ਬੁੱਧੀ, ਚੰਗੇ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਭੈੜੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ ‘ਕੀ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਅਯਥਾਰ ਹੈ ? ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਅਯਥਾਰ ਹੈ, ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ, ਤੁਸੀਂ ਓਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ‘ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰਾ’ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚ ਛੂੰਘੀ

ਘਰ ਕਰ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਛੂੰਘੇ ਡੋਬ ਰਹੇ ਹੋ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਆਸਾਨ ਹੈ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਨੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਢਕ ਲਿਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਅੰਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਂਗ ਏਧਰ ਉਧਰ ਦਰ ਖੜ੍ਹਕਾ ਰਹੇ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਅਸਥਾਈ ਹੈ। ਉਸ ਘਰ ਵੱਲ ਵੇਖੋ, ਜਿੱਥੋਂ ਤੁਸੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ। ਏਥੇ ਕਿੰਨੇ ਜਨਮ ਲੈ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਕਿੰਨੇ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਸਤਾਂ ਤੈਂਤੈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਤੈਂਤੈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਅਲੋਪ ਹੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਮਝਦੇ ਹੋ, ਮੌਤ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਕਿੰਨਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ? ਘਰ ਵਿਖੇ ਭਾਵੇਂ ਬੁੱਢੇ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਆਸ਼ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਬਨਾਰਸ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਕੋਲ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਆਗਾਮਦਾਇਕ ਸਮਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ‘ਜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੱਤੇ ਹਰੀਸ਼ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ’ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਮੋਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਫਸੋਸਨਾਕ ਰਾਹ ਹੈ।

* * *

18.31 ਸਲੋਕ :

ਯਧ ਧਰਮ੍ ਅ-ਧਰਮ੍ ਚ, ਕਾਰਧ ਅ-ਕਾਰਧ ਏਵ ਚ / ਅ-ਧਰਮ੍-ਕਰੁ-ਪ੍ਰ-ਜਾ-ਨਾਤਿ, ਬੁਧ-ਤਿ: ਸਾ ਧਾਰਥ ਰਾਜਸੀ //

ਯਧਾ ਧਰਮ੍ ਅਧਰਮ੍ ਚ, ਕਾਰਧ ਅ-ਕਾਰਧ ਏਵ ਚ /

ਅਯਥਾਵਤ੍ ਪ੍ਰਜਾ ਨਾਤਿ, ਬੁਧ ਤਿਹ ਸਾ ਪਾਰਥ ਰਾਜਸੀ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਥਾ : ਕਿਸ ਗਾਹੀਂ। ਧਰਮ੍ : ਧਰਮ। ਅਧਰਮ੍ : ਅਧਰਮ। ਕਾਰਧ ਅ-ਕਾਰਧ : ਜੋ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਕਾਰਧ ਅ-ਕਾਰਧ : ਜੋ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਕਾਰਧ ਅ-ਕਾਰਧ : ਗਲਤ। ਪ੍ਰਜਾ ਨਾਤਿ : ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਬੁਧ ਤਿਹ : ਬੁੱਧੀਮਾਨ। ਸਾ : ਉਹ। ਪਾਰਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਰਾਜਸੀ : ਰਜ਼ਗੁਣੀ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਪਾਰਥ! ਜਿਸ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਵ, ਧਰਮ ਤੇ ਅਧਰਮ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ ਤੇ ਅਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਵੀ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਉਹੋ ਬੁੱਧੀ ਰਾਜਸਿਕ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਥਾ ਧਰਮ੍ ਚ = ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ - ਉਹ ਧਰਮ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਲੋਕ ਵਿਚ ਸਦਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਧਰਮ ਹੈ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਧਰਮ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਉਹ ਅਧਰਮ ਹੈ। ੦ ਧਰਮ = ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ, ਚੇਸ਼ਟਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਤਨ ਮਨ ਧਨ ਯਨ ਯੋਗਤਾ ਪਦ ਅਧਿਕਾਰ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇਣਾ ਅਧਰਮ ਹੈ। ੦ ਅਸਲ ਵਿਚ ਧਰਮ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰੇ ਤੇ ਅਧਰਮ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਪਾ ਦੇਵੇ। ੦ ਕਾਰਧ ਅ-ਕਾਰਧ ਏਵ ਚ ‘ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ, ਲੋਕ ਮਰਯਾਦਾ, ਹਾਲਾਤ ਘਟਨਾ ਆਦਿ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਨੇ ਅਸਾਡੇ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਕਰਮ ਅਸਾਡੇ ਲਈ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ਮੌਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਨਾ ਕਰਨ ਲਾਇਕ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ‘ਅਕਰਤੱਵ’ ਹੈ। ੦ ਸਾਤਵਕੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਕਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਿਵਿੜਤੀ ਭੈਅ ਅਭੈਅ ਤੇ ਬੰਧਨ ਮੋਕਸ਼ ਨੂੰ ਏਥੇ ‘ਏਵਚ’ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਯਥਾਵਤ੍ ਪ੍ਰਜਾ ਨਾਤਿ ਬੁਧ ਤਿਹ ਸਾ ਪਾਰਥ ਰਾਜਸੀ - ਰਾਗ ਹੋਣ ਨਾਲ ਰਾਜਸੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਸਵਾਰਥ ਪੱਖਪਾਤ ਵਿਖੱਤਤਾ ਆਦਿ ਦੋਸ਼ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਬੁੱਧੀ ਧਰਮ ਅਧਰਮ, ਕਾਰਧ ਅਕਾਰਧ, ਭੈਅ-ਅਭੈਅ, ਬੰਧਨ-ਮੋਕਸ਼ ਆਦਿ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤੱਤ ਨੂੰ ਠੀਕ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੀ। ਇਹੋ ਬੁੱਧੀ ਰਾਜਸੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਚਿੱਤ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੀ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਵੇਂ ਹਿਲਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪਰਛਾਈਂ ਵੀ ਕਰੂਪ ਤੇ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਕਾਰਜ ਤੇ ਚੰਗੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਈ ਕੰਮ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੰਮ, ਰਾਜਸਿਕ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰਾਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਨੇਕ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰੂਪ ਤੇ ਵਿਗੜੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਦੀ ਹੈ। ਦਰਯੋਧਨ ਨੇ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਜੂਏ, ਵਿਚ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਹਗਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਦਰਯੋਧਨ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਧਰਮ ਕਾਰਜ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਅਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਰਾਜਸਿਕ ਰੁਚਿਆਂ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਚੰਗੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰਿਆਈ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮੂੜ ਮੱਤ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰੂਪ ਕਰ ਦਿੱਦੀ ਹੈ। ਮੰਨ ਲਵੇ, ਦੋ ਗਵਾਂਢੀ ਮਿਲ ਕੇ ਕਿਸੇ ਤਜਾਰਤ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਰਾਜਸਿਕ ਹੈ ਤਾਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਰਾਜਸਿਕ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਸਾਂਝੀ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੇ ਯਤਨ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੋਣਗੇ। ਉਸ ਅੰਦਰਲੀ ਭੈੜੀ ਬਦਨੀਤ ਆਪਣੇ ਹਿਸੇਦਾਰ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਧੋਖਾ ਦੇਣ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ। ਜੂਏ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਚੰਗੇ ਨੂੰ ਭੈੜੇ, ਪੁੰਨ ਨੂੰ ਪਾਪ, ਨੇਕੀ ਨੂੰ ਬਦੀ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਗਲਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਆਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਉੱਲੂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਪਰ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਬੇਸ਼ਾਅਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਦਗੀ ਦੇ ਅਯੋਗ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਪਾਪ ਦੀ ਕਮਾਈ, ਭੈੜੇ ਕੰਮਾਂ ਉੱਪਰ ਹੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਖਰਚ ਕੀਤੀ ਇਕ ਪਾਈ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੇਕ ਕਾਰਜ ਉੱਪਰ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇੱਜ ਰਾਜਸਿਕ ਬੁੱਧੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

* * *

18.32 ਸਲੋਕ :

ਅ-ਧਰਮ੍ ਧਰਮ੍ ਇਤਿ ਯਾ, ਮਨ-ਧਰਮ੍ ਤੇ ਤਸਾ ਆ-ਕੁ-ਤਾ। ਸਰਵ-ਅਰਥਾਤ ਵਿ-ਪਰ-ਇਤਾਨ ਚ, ਬੁਧ-ਤਿ: ਸਾ ਧਾਰਥ ਤਾਮਸੀ //

ਅ ਧਰਮ੍ ਧਰਮ੍ ਇਤਿ ਯਾ, ਮਨ੍ ਤੇ ਤਮਸਾ ਆਵਤਾ।

ਸਰਵ ਅਰਥਾਨ ਵਿਪਰਿ ਇਤਾਨ ਚ, ਬੁਧ ਤਿਹ ਸਾ ਪਾਰਥ ਤਾਮਸੀ //

० ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :— ਅਧਰਮ੍ ਮ : ਅਧਰਮ। ਧਰਮ੍ : ਧਰਮ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਯਾ : ਕਿਹੜਾ। ਮਨੁਜਤੇ : ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਤਮਸਾ : ਤਮੇਗੁਣਾਂ। ਆਵ੍ਦਾ : ਘੇਰਨਾ, ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈਣਾ। ਸਰਵ ਅਰਥਾਨ੍ : ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ। ਵਿਪਰਿਇਤਾਨ੍ : ਵਿਗਾੜਨਾ, ਪੁੱਠੇ ਰਾਹ ਪਾਉਣਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਬੁਧਤਿਹ : ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ। ਸਾ : ਉਹ। ਪਾਰਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਤਾਮਸੀ : ਤਮੇਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਤਾਮਸਿਕ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :— ਹੇ ਪਾਰਥ! ਤਮੇਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹੀ ਜਿਹੜੀ ਬੁੱਧੀ ਅਧਰਮ ਨੂੰ ਧਰਮ ਵਰਗਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵਿਪਰੀਤ ਹੀ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਮਸਿਕ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :— ੦ ਅਧਰਮ੍ ਧਰਮ੍ ਇਤਿ ਯਾ, ਮਨੁਜਤੇ ਤਮਸਾ, ਆਵ੍ਦਾ = ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨਾ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਆਦਿ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨਾ, ਝੂਠ ਕਪਟ ਬੇਈਮਾਨੀ ਤੇ ਲੋਕ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਉਲਟਾ ਚੱਲਣਾ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਗੁਰੂ ਆਚਾਰੀਆ ਆਦਿ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨਾ, ਜਾਲਸਾਜੀ, ਅਭਕਸ਼ਯ ਭੋਜਨ, ਪਰ ਇਸਤ੍ਰੀਗਮਨ ਆਦਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨਿਖਿਧ ਪਾਪ ਕਰਨ ਨੂੰ ਧਰਮ ਮੰਨਣਾ - ਇਹ ਸਭ ਅਧਰਮ ਨੂੰ ਧਰਮ ਮੰਨਣਾ। ਪਰ ਤਾਮਸ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲਿਆਂ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ, ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ, ਸ਼ੁਧ ਪਵਿੱਤਰ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ, ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਧਰਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੦ ਤਾਮਸੀ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹੇਸ਼ਾ ਧਰਮ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਉਲਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਰਵ ਅਰਥਾਨ੍ ਵਿਪਰਿ ਇਤਾਨ੍ ਚ - ਬੁਧਤਿਹ ਸਾ ਪਾਰਥ ਤਾਮਸੀ - ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਰੂਪ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸਰੂਪ ਮੰਨਣਾ, ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਕੇ, ਦਿਸ਼ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਮੰਨਣਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਤੁੱਛ ਸਮਝਣਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਵੱਡਾ ਸਮਝਣਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਸਮਝਣਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਸਮਝਣਾ, ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਕਹਿਣਾ, ਸੱਚੇ ਸੁਖ ਦੀ ਥਾਂ, ਵਰਤਮਾਨ ਪਦਾਰਥ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਸਮਝਣਾ ਆਦਿ - ਸੰਪੂਰਣ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ - ਤਮੇਗੁਣ ਤੋਂ ਆਵ੍ਦਿ ਜਿਹੜੀ ਬੁੱਧੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਧਰਮ ਚੰਗੇ ਨੂੰ ਬੁਗਾ, ਸਿੱਧੇ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਮੰਨਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਧੋਗਤੀ ਵੱਲ ਲਿਜਾਂਦੀ ਹੈ (14.18)।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਗਿਨਿਆ ਰੂਪ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਚੰਗੇ ਨੂੰ ਭੈੜਾ, ਨੇਕੀ ਨੂੰ ਬਦੀ, ਸਮਝ। ਮਹੀਜ਼ ਕੌੜੀ ਦਵਾਈ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ ਕਿ ਇਹ ਬੇਸੁਆਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਜਿੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਆਦੀ ਭੋਜਨ ਪਲੇਟ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਨੂੰ ਵਧਾ ਹੀ ਦੇਵੇ। ਸਕੂਲ ਜਾਣਾ, ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ ਲਈ ਅੱਖਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਾਲਤੂ ਵੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬੱਚੇ ਦੀ ਉਮਰ ਤਮੇਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਖੇਡਣ ਯਾਰਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਸਤਕਾਰੀ ਮੰਤਵਹੀਣ ਹੈ, ਕਿ ਜੀਵਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਸੁੱਖ ਹੈ ਤੇ ਆਰਾਮ ਕਰਨਾ ਸਮਝਦਾਰੀ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿਹਨਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਵੱਲ ਦਿਸ਼ਟੀ ਕਰਨੀ ਬੇਸੁਆਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ 'ਬੁਦਧਾਪੇ ਵਿਚ ਹੀ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਪਾਠ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ-ਮਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨੀ, ਮੰਤਵਹੀਣ ਵੀ ਹੈ, ਲਾਭਕਾਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਚੁਗਲੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਗਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਨੇਕੀ, ਭੈੜੀ ਤੇ ਬਦੀ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਤੇਜ਼ ਪਰਤਾਂ ਤੇ ਤਕੜੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਖੇਡ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ। ਤਾਸ ਖੇਡਣ, ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਦੇ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨ ਭਾਉਂਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਹਨ। ਉਹ ਪਾਰਟੀਆਂ ਉੱਪਰ ਬਿਨ ਬੁਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਖਾ ਪੀ ਕੇ ਮੌਜ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਅਨੀਯਮਤ ਮਾਰਗਾਂ ਉੱਪਰ ਤਾਮਸ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

* * *

18.33 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧੂਤਾ ਯਥਾ ਧਾਰ-ਅਧ-ਤੇ, ਮਨ: ਪ੍ਰ-ਅਨ-ਇਨਿਦ੍ਰਿਯ-ਕ੍ਰਿਧਾ:। ਯੋਗੇਨ ਅ-ਕਿ-ਅਭਿ-ਚਾਰਿਣਾ, ਧੂ-ਤਿ: ਸਾ ਧਾਰਥ ਸਾਤਿਕੀ॥

ਪ੍ਰਤ੍ਯਾ ਯਥਾ ਧਾਰਾਯਤੇ, ਮਨਹ ਪ੍ਰਾਨ ਇੰਦ੍ਰਯ ਕ੍ਰਿਯਾਹ।

ਯੋਗੇਨ ਅਵਿਅਭਿਚਾਰਿਣਯਾ, ਪ੍ਰਤਿਹ ਸਾ ਪਾਰਥ ਸਾਤਵਿਕੀ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪ੍ਰਤ੍ਯਾ : ਪਰਪੱਕਤਾ। ਯਥਾ : ਕਿਸ ਰਾਹੀਂ। ਧਾਰਾਯਤੇ : ਧਾਰਾਨ ਕਰਨਾ, ਵੇਖਣਾ। ਮਨਹ : ਮਨ। ਪ੍ਰਾਨਇੰਦ੍ਰਯ ਕ੍ਰਿਯਾਹ : ਮਨ ਪ੍ਰਾਣ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜ। ਯੋਗੇਨ : ਯੋਗਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਅਵਿਅਭਿਚਾਰਿਣਯਾ : ਬਿੜਕੇ ਬਿਨਾਂ। ਪ੍ਰਤਿਹ : ਪਕਿਆਈ। ਸਾ : ਉਹ। ਪਾਰਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਸਾਤਵਿਕੀ : ਸਾਤਵਿਕ, ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਪਾਰਥ! ਜੋ ਪਰਪੱਕਤਾ ਬਿੜਕਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਮਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਪ੍ਰਾਣ ਕਾਰਜ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਕਾਰਜ ਨਿਯਮ ਬੱਧ ਤੇ ਪਕੇਰੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਤਵਿਕ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਪ੍ਰਤ੍ਯਾ ਧਾਰਾ ਧਾਰਾਯਤੇ - ਮਨਹ ਪ੍ਰਾਨ ਇੰਦ੍ਰਯ ਕ੍ਰਿਯਾਹ - ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤ ਲਾਭ ਹਾਨੀ, ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ, ਆਦਰ ਨਿਰਾਦਰ, ਸਿੱਧੀ ਅਸਿੱਧੀ ਵਿਚ 'ਸਮ' ਰਹਿਣ ਦਾ ਨਾਂ ਯੋਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਤਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਵਯਭਿਚਾਰ = ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਚਾਹੁਣ ਦੇ ਨਾਲਨਾਲ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਸਿੱਧੀ ਅਸਿੱਧੀ ਵਸਤ੍ਰੁ ਪਦਾਰਥ ਸਤਿਕਾਰ ਪੂਜਾ ਆਦਿ ਤੇ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਸੁੱਖ ਭੋਗ ਨੂੰ ਚਾਹੁਣਾ - “ਵਯਭਿਚਾਰ” ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਤੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਵਿਚ ਸੁੱਖ ਭੋਗ ਵਸਤ੍ਰੁ ਪਦਾਰਥ ਆਦਿ ਦੀ ਭੋਗ ਵੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਰੱਖਣਾ, ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਚਾਹੁਣਾ ‘ਅਵਯਭਿਚਾਰ’ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਯਭਿਚਾਰ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਤਿ ‘ਅਵਯਭਿਚਾਰਿਣੀ’ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਆਪਣੀ ਮਾਨਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਭਾਵ ਕਿਰਿਆ, ਵਿਰਤੀ, ਵਿਚਾਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਅਟੋਲ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਹੈ। ਯੋਗ ਅਰਥਾਤ ਸਮਤਾ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਇਸ ਅਵਯਭਿਚਾਰਿਣੀ ਪ੍ਰਤਿ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਮਨ ਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਧਾਰਣ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਸ਼ਬਦ ਸਪਰਸ਼ ਰੂਪ ਤੇ ਗੰਧ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਕਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਵਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਵਿੱਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੇ - ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿੱਤ ਹੋਣਾ, ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਨਿਵਿੱਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਨਿਵਿੱਤ ਹੋਣਾ, ਹੀ ਪ੍ਰਤਿ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਤਿਹ ਸਾ ਪਾਰਥ ਸਾਤਵਿਕੀ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਲ ਮਨ ਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਉਪਰ ਅਧਿਪਤਯ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ - ਹੇ ਪਾਰਥ! ਉਹ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਤਵਿਕ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਧੂਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਪਰਪੱਕਤਾ ਦਿੜਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਘੋਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਦਿੜ ਇਗਾਦੇ ਵਿਚ ਢਾਲਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਨੇਕੀ ਉਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਜ਼ਿਉਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਚੁਣ ਲਿਆ ਹੈ। ਫੇਰ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧੂਤੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੁੱਠੀਆਂ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਝੁੱਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਆਭਾ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੀਤਿਆਂ ਉਸ ਵਸਤੂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਧੂਤੀ ਇਸ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਪੱਕਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਯੋਗ ਹੀ ਧੂਤੀ ਨੂੰ ਪਾਲਦਾ ਪੋਸਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਯੋਗ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੌਸਲਾ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ, ਮਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ, ਚਤੁਰ ਚੁਸਤ ਅਤੇ ਗੁਣਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਆਰੰਭਕ ਭਾਗ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੋ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਸੂਝ-ਸਮਝਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਸਮੱਚੱਪਣ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਣ - ਜੀਵਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਉਪਾਸਕ ਦੀ ਜੀਵਨ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਗ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦੀਰੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਧਾਰਾ, ਕਈ ਰੋਜ਼ਾਂ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਤੀ ਮਿਲੀਆਂ ਜੂਲੀਆਂ ਮਨ ਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਇੰਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁੱਧ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਗਠਜੋੜ ਹੈ। ਧਾਰੇ ਨੂੰ ਸੂਈ ਦੇ ਨੱਕੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਾਉਣ ਖਾਤਰ ਮੁੜ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਮਰੋੜਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੂਈ ਦੇ ਨੱਕ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਪਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਧਾਰੇ ਦਾ ਸਿਰਾ ਨੱਕੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੁੜ ਜਾਵੇਗਾ, ਇਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰੇ ਵਿਚ ਤਕਜ਼ਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਯੋਗੀ ਦੀ ਧਰਤੀ ਇੰਜ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਧਾਰੇ ਦਾ ਸਿਰਾ ਐਨੀ ਸਖਤ ਆਕੜੀ ਹੋਈ ਆਰ ਪਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਜਿਵੇਂ ਤੇਜ਼ ਸੂਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਧਰਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭ੍ਰਾਸਟ ਮੰਤਵ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਕੰਪਾਸ ਦੀ ਸੂਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਹ ਅਣਖਿੜਕਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਧਰਤੀ ਸਾਤਵਿਕ ਹੈ। ਇਹੋ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

○ ○ ○

18.34 ਸਲੋਕ :

ਧਰਮ ਕਾਮ-ਅਰਥਨ੍, ਧੂ-ਤਾ ਧਾਰਥ-ਤੇ ਅਜੁੰਨ। ਪ੍ਰ-ਸਙੜੇਨ ਫਲ-ਆ-ਕਾਝੂੰ, ਧੂ-ਤਿ: ਸਾ ਧਾਰਥ ਰਾਜਸੀ॥

ਯਯਾ ਤੁ ਧਰਮ ਕਾਮ ਅਰਥਾਨ੍, ਧੂਤਯਾ ਧਾਰਯਤੇ ਅਰਜੁਨ।

ਪ੍ਰਸੰਗੋਨ ਫਲ ਆ ਕਾਂਕਸੀ, ਧੂਤਿਰ ਸਾ ਪਾਰਥ ਰਾਜਸੀ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਯਾ : ਕਿਹੜਾ। ਤੁ : ਪਰ। ਧਰਮ ਕਾਮ ਅਰਥਾਨ੍ : ਧਰਮ, ਇੱਛਾ ਤੇ ਦੌਲਤ। ਧੂਤਯਾ : ਪਕਿਆਈ ਨਾਲ। ਧਾਰਯਤੇ : ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਣਾ। ਅਰਜੁਨ : ਹੋ ਅਰਜਨ। ਪ੍ਰਸੰਗੋਨ : ਮੋਹ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ। ਫਲ ਆਕਾਂਕਸੀ : ਕਾਰਜ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ। ਧੂਤਿਰ : ਪਰਪੱਕਤਾ। ਸਾ : ਉਹ। ਪਾਰਥ : ਹੋ ਪਾਰਥ। ਰਾਜਸੀ : ਰਜ਼ੋਗੁਣੀਂ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਪਰ ਹੋ ਅਰਜਨ! ਹੋ ਪਾਰਥ! ਜਿਸ ਦਿੜਤਾ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ, ਧਰਮ ਅਰਥ ਅਤੇ ਕਾਮ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ) ਤੇ (ਉਸ ਧਰਮ ਆਦਿ) ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਫਲ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਧੂਤੀ ਰਾਜਸਿਕ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਯਾ ਤੁ ਧਰਮ ਕਾਮ ਅਰਥਾਨ੍ - ਧੂਤਯਾ ਧਾਰਯ ਤੇ ਅਰਜੁਨ - ਰਾਜਸੀ ਧਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ, ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਕਾਮਨਾ, ਪੂਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਮ ਤੇ ਭੋਗ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਰਥ ਤੇ ਧਨ ਦਾ ਸੰਗਹਿ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਮਾਵਸ - ਪੁੰਨਿਆ ਆਦਿ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਦਾਨ ਕਰਨਾ, ਤੀਰਬਾਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਅੰਨ ਦਾਨ ਕਰਨਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਲਈ ਪੈਸੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨੇ, ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ - ਇਹ ਸਭ ਕੇਵਲ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਰਨਾ ਹੀ 'ਧਰਮ' ਹੈ। ੦ ਜੇ ਧਰਮ ਦਾ ਅਨੁਸਥਾਨ ਧਨ ਵਾਸਤੇ, ਧਨ ਦਾ ਖਰਚ ਧਰਮ ਵਾਸਤੇ - ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਧਰਮ ਤੋਂ ਧਨ ਤੇ ਧਨ ਤੋਂ ਧਰਮ, ਦੋਵੇਂ ਅਪਸ ਵਿਚ ਵਧਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਧਰਮ ਦਾ ਅਨੁਸਥਾਨ ਤੇ ਧਨ ਦਾ ਖਰਚ ਕੇਵਲ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਧਰਮ (ਪੁੰਨ) ਤੇ ਧਨ - ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਕਰਕੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ੦ ਸਾਂਸਾਰਿਕ ਭੋਗ ਪਦਾਰਥ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੇ ਹੀ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਭੋਗ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ, ਭੋਗ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਹੀ ਬੇਅਰਥ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਧਾਰਣਾ ਦੇ ਨਾਲ ਭੋਗ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣਾ 'ਕਾਮ' ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਧਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ, ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਧਨ ਨਾਲ ਹੀ ਧਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਧਰਮ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਆਯੋਜਨ ਹਨ, ਉਹ ਧਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਆਦਮੀ ਧਨ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਬਣੇ ਹਨ। ਧਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁੱਛਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਰਾਜਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹਰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਰਾਜਸੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਅਥਵਾ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਤੇ ਮੋਕਸ਼। ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਉਣਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਅਸਲੀ ਅਮਲ ਦੀ ਸਿਖਿਆ, ਬ੍ਰਹਮਾਚਾਰੀਆ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਡਾ ਸਮਝਦਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਧਨ ਦੌਲਤ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਆਨੰਦ ਪਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ (ਜੋ ਜੀਵਨ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ) ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਪੜਾਅ ਅਰਥ ਤੇ ਕਾਮ ਦੇ ਹਨ। ਧਰਤੀ, ਸਾਧਕ ਲਈ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸੇਰਯਾਸ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹੈ। ਸਾਤਵਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਰਾਜਸਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਧਰਮ ਅਰਥ ਤੇ ਕਾਮ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਾਰੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰ ਲਵੇ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਸਭਨਾਂ ਲਈ ਚੰਗਾ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ ਜੇ ਕੋਈ ਜੁੜੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਰਾਜ ਯੁਧਿਸ਼ਟਿਰ ਇਸ (ਧਰਮ) ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਹੋਰ ਕੋਈ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਧਰਮ, ਨਾ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮੰਤਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਧਰਮ ਨੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਰਜ਼ੋਗੁਣੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਜੇ ਧਰਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਤੇ ਗੁਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ

ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੀ ਏਥੇ ਤੇ ਓਥੇ ਸੰਯੁਕਤ ਵਿਆਜ ਸਮੇਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰਾਜਸਿਕ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਸ ਵੀ ਇਹੋ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਏਥੇ ਤੇ ਓਥੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਾਰਜ ਦੋ ਭਾਂਤ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ 1. ਜਾਇਦਾਦ ਨਾਲ ਪਿਆਰ 2. ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਆਨੰਦ ਨਾਲ ਪਿਆਰ। ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਵੇਂ ਧਨ ਦੌਲਤ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ? ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਭੇਜਨ, ਨੀਂਦ ਆਰਾਮ ਤੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਵਿਅਕਤੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਸੱਤ ਸਮੁੱਦਰ ਪਾਰ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਧਨ ਦੌਲਤ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੀਤੀ ਕਮਾਈ ਦੀ ਦੌਲਤ ਗਵਾਚ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਮੌਤ ਤੋਂ ਭੈੜੀ ਗੱਲ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਸਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕਾਮ ਤੇ ਆਨੰਦ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਜਨਕ ਹੈ। ਉਂਜ਼ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਇਹੋ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਪਿਛੇ ਮੰਤਵ, ਖੁਸ਼ੀ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਹੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਖੁਸ਼ੀ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿੰਤੀ ਵੱਲੋਂ ਸੁੱਖ ਆਨੰਦ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਇੱਕੋ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਕਹੀ ਗਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਨੰਦ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਚਾਹਤ-ਕਰਤਾ ਹੈ। ਰਾਜਸਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਧਨ ਦੌਲਤ ਜਾਇਦਾਦ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਤਾਰੀਫ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਉਹ ਸਬਕ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜੋ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਉਹ ਅਨਾਸ਼ਵਾਨ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਲਈ ਹਨ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ ‘ਜੇ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਪਾਣੀ, ਵਧੀਆ ਖਾਣ ਯੋਗ ਵਸਤੂਆਂ, ਬੁਖਾਰ ਨਾਲ ਪਏ ਮਰੀਜ਼ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਖਾਵੇਗਾ ? ਕੀ ਕੋਈ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ-ਯੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਜੇ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਵਸਤਾਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ-2 ਅਖਤਿਆਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਉਪਾਸਨ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਭਟਕ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਵੇਗਾ।’

○ ○ ○

18.35 ਸ਼ਲੋਕ :

ਯਥ ਸ਼ਵਪ੍ਰਮ੍ ਭਯਮ् ਸ਼ੋਕਮ्, ਵਿ-ਸਾਦਮ् ਸਦਮ् ਏਵ ਚ / ਨ ਵਿ-ਸੁਚ-ਤਿ ਦੁਰ-ਸੇਧਾ; ਧ੍ਰ-ਤਿ: ਸਾ ਪਾਰਥ ਤਾਮਸੀ ॥

ਯਥ ਸ਼ਵਪ੍ਰਮ੍ ਭਯਮ् ਸ਼ੋਕਮ्, ਵਿਸਾਦਮ् ਮਦਮ् ਏਵ ਚ /

ਨ ਵਿ ਮੁਣਚਤਿ ਦੁਰਮੇਧਾਹ, ਪ੍ਰਤਿਹ ਸਾ ਪਾਰਥ ਤਾਮਸੀ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਥਾ : ਕਿਸ ਰਾਹੀਂ। ਸ਼ਵਪ੍ਰਮ੍ : ਸੌ ਜਾਣਾ, ਨੀਂਦ। ਭਯਮ੍ : ਡਰ। ਸ਼ੋਕਮ੍ : ਦੁੱਖ ਗਮ। ਵਿਸਾਦਮ੍ : ਨਿਰਾਸਤਾ। ਮਦਮ੍ : ਘੁੰਡ, ਹੰਕਾਰ। ਏਵ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਚ : ਅਤੇ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਵਿਮੁਣਚਤਿ : ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ, ਛਡ ਦੇਣਾ। ਦੁਰਮੇਧਾਹ : ਮੂਰਖ ਵਿਅਕਤੀ। ਪ੍ਰਤਿਹ : ਦ੍ਰਿੜਤਾ। ਸਾ : ਉਹ। ਪਾਰਥ : ਹੇ ਪਾਰਥੀ। ਤਾਮਸੀ : ਤਮੇਗੁਣੀਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਪਾਰਥ ! ਜਿਸ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨੀਂਦ ਡਰ ਸ਼ੋਕ, ਉਪਰਾਮਤਾ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ, ਉਹ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਤਾਮਸਿਕ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਯਥਾ ਸ਼ਵਪ੍ਰਮ੍ ਭਯਮ੍ ਸ਼ੋਕਮ੍..... ਸਾ ਪਾਰਥ ! ਤਾਮਸੀ - ਤਾਮਸੀ ਧਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਵਧੇਰੇ ਨੀਂਦ, ਬਾਹਰਲੇ ਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭੁੱਬਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਵ ਚ - ਪਦ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਦ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਹੜੇ ਉੱਪਰ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਵਾਲੀ ਧੂਤੀ ਤਾਮਸੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨਾਨੇ 18.33 ਤੇ 18.34 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ‘ਧਾਰਤੇ’ ਪਦ ਵਿਚ ਸਾਤਵਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਤਵਿਕੀ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਧੂਤੀ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਆਖੀ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਬਹੁਤ ਦੀ ਦੁਸ਼ਟਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਮੂੜਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਾਲਾ ਤਾਮਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੀਂਦ ਭੈਅ ਸ਼ੋਕ ਆਦਿ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਾਤਵਿਕੀ ਧੂਤੀ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਨਿਰਲਿਪਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਦਾ ਲੇਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਤਾਮਸੀ ਧੂਤੀ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਲਿਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਤਮੇਗੁਣ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਨੀਂਦ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣਤਾ ਸਾਮਾਨ ਹਨ। ਜੇ ਇਕ ਸੁਪਨ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਿਨ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਵਧੇਰੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਤਾਮਸਿਕ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਜਾਗਿਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜ ਪ੍ਰਤਰਾਸ਼ਟਰ ਤਾਮਸਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਤਾਮਸਿਕ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਉਸ ਵਿਚ ਦੂਰ ਦੀ ਸੱਚਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਰਯੋਧ ਤੇ ਹੋਰ ਠੀਕ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੋਂ ਹੀ ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਬੇਈਮਾਨੀ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਅੰਨ੍ਹੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਅਨਿਯਮਪੁਰਵਕ ਰਾਜ ਸੰਬਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਪੱਖੋਂ - ਇਸ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ‘ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਜ ਤਿਲਕ ਨਾ ਜਾਵੇ’ ਦਾ ਡਰ, ਸਦਾ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣ ਕੇ ਵੀ ਭਾਵੇਂ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲਾਇਕ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਖੋਟ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸਾਵਾਦੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਸ਼੍ਰੀ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ, ਆਚਾਰੀਆ ਦਰੋਣ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੰਕਾਰ ਸੀ, ਇਹ ਗੁਰੂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੀ ਸਲੱਤਨਤ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਤਾਮਸਿਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪ੍ਰਤਰਾਸ਼ਟਰ ਵਰਗੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਜੋ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨਾਮਨਾ ਕਮਾਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਜਾਇਦਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਬਣੀ ਬਣਾਈ ਸ਼ੁਹਰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਵਾਧਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਸਮਝ ਨਾ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਤੋਂ ਉਹ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਮੌਜ ਉਠਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਇਕ ਚਿੰਤਾ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਰ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਜਿਹੜੇ ਦੌਲਤ ਦੇ ਚਿੱਕ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ,

ਹੁਣ ਉਦਾਸੀ ਉਪਰਾਮਤਾ ਦੇ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੇ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਦੌਲਤ ਦੀ ਉਗਾਲੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਤਬਾਹ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੂਰਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵੀ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਤਾਮਸ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

18.36 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸੁਖਮ੍ ਤੁ ਇਦਾਨੀਮ੍ ਤ੍ਰਿ ਵਿਧਮ੍, ਸ੍ਰਣ੍ ਮੇ ਭਰਤ ਅੰਸਭਾ।

ਅਭਿ ਆਸਾਦ੍ ਰਮਤੇ ਯਤ੍ਰ, ਦੁਖ ਅਨਤਮ੍ ਚ ਨਿ ਗਛਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸੁਖਮੁਤੁ : ਖੁਸ਼ੀ। ਤੁ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਇਦਾਨੀਮ੍ : ਹੁਣ। ਤ੍ਰਿ ਵਿਧਮ੍ : ਤਿੰਨ ਪੱਖੀ। ਸ੍ਰਣ੍ : ਸੁਣਨਾ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਭਰਤ : ਹੇ ਭਾਰਤ। ਅਭਿਆਸਾਦ੍ : ਅਭਿਆਸ ਤੋਂ। ਰਮਤੇ : ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਉਣੀ। ਯਤ੍ਰ : ਕਿਸ ਵਿਚ। ਦੁਖ : ਦੁਖ। ਅਨਤਮ੍ : ਦੁਖ ਦਾ ਅੰਤ। ਚ : ਅਤੇ। ਨਿਗਛਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਭਰਤ ਸੋਸ਼ਠ! ਹੁਣ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਜੋ ਸੁਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਸੁਣ ਲੈ। ਏਥੇ (ਜਿਸ ਸੁਖ ਵਿਚ) ਵਿਅਕਤੀ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਆਨੰਦਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਖੁਸ਼ੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਉਥੇ ਉਹ) ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਭਰਤ ਅੰਸਭ = ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੋਸ਼ਠ ਅਰਜਨ। ਤੂੰ ਰਾਜਸ ਤਾਮਸ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਤੇਰੇ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਰਾਜਸ ਸੁਖ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਵੀ ਲਈ ਹੈ। ਸਵਵੱਗ ਦੀ ਉਚਵਸ਼ੀ ਵਰਗੀ ਸੁੰਦਰੀ ਨੂੰ ਤੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਤੇ ਤੂੰ ਤਾਮਸ ਸੁਖ 'ਤੇ ਵੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ੦ ਨੀਂਦ (ਜੋ ਤਾਮਸ ਸੁਖ ਹੈ) ਨੂੰ ਵੀ ਤੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਤੈਨੂੰ ਗੁਡਾਕੇਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸੁਖਮੁਤੁ ਇਦਾਨੀਮ੍ ਤ੍ਰਿਵਿਧਮ੍ = ਗਿਆਨ ਕਰਮ, ਕਰਤਾ, ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਧ੍ਰਤਿ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਸੁਖ ਦੱਸਣ ਪਿੱਛੋਂ ਏਥੇ 'ਤੂੰ' ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੁਖ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੁਖ ਦੀ ਇੱਛਾ - ਹੀ ਪਰਮਾਰਥ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਿਚ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ੦ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁਖ ਮੋਹ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਾਰਨ ਬੰਧਨਕਾਰਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਾਧਨ ਜਨਯ - ਧਿਆਨ ਤੇ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦਾ ਸੁਖ ਵੀ ਲੈ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਬੰਧਨ ਕਾਰਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (14.06) (5.21ਤੇ 6.21-28) ੦ ਏਥੇ ਇਦਾਨੀਮ੍ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ, ਸੰਨਿਆਸ ਤੇ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਉਸ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਤਿਆਗ ਗਿਆਨ, ਕਰਮ, ਕਰਤਾ, ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਧ੍ਰਤਿ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁਖ ਦਾ ਹੀ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਸੁਖ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈ। ਤ੍ਰਿਵਿਧਮ੍ ਸ੍ਰਣ੍ = ਲੋਕ ਦਿਨ ਰਾਤ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਸੁੰਖਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਸੁਖ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਾਰਕ ਭੋਗਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉਠਕੇ ਜੋ ਸੁਖ ਵੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁਖ ਹੈ। ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੰਖਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਤੇ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਸੁੰਖਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਸੁਖ ਵਿਚ ਅਭਿਆਸ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤ੍ਰ ਦੀ ਪਰਿਣਾਮ ਮਾਤਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਖਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਰਾਜਸ ਤਾਮਸ ਸੁਖ ਵਿਚ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ 2. ਅਭਿਆਸ-ਜਣ 3. ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਜਣ ਅਥਵਾ ਨੀਂਦ-ਜਣ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਰ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਭਿਆਸਾਤ ਰਮਤੇ = ਪਦ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁਖ ਦਾ ਭੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸਾਤਵਿਕ ਸੁਖ ਵਿਚ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਹੀ ਰੁਚੀਪਿੜਤਾ, ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੋਣ ਨੂੰ ਹੀ ਏਥੇ ਰਮਣ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਦੁੱਖ ਅੰਤਮ੍ ਚ ਨਿ ਗਛਤਿ = ਉਸ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁਖ ਵਿਚ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਰੁਚੀ ਤੋਂ ਪਿੜਤਾ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਪਰਿਣਾਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਖ ਦੁੱਖ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਸੰਨਤਾ ਸੁਖ ਤੇ ਆਨੰਦ ਵਧਦੇ ਹਨ (2.65) ੦ ਚ - ਦੇਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁਖ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮ ਵਿਸ਼ਯਕ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਤੋਂ ਪੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ੦ ਆਤਮ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਮ੍ - ਜੋ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗਾ? ਇਸ ਲਈ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁਖ ਵੀ ਮੋਹ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ। ੦ ਜਿਸ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰਕ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਆਦਰ, ਧਨ ਸੰਗਹਿ, ਵਿਸ਼ਯਕ ਸੁਖ ਆਦਿ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁਖ ਹੈ (2.64) ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰਕ ਸੰਯੋਗਜਨਯ ਸੁਖ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਮਿਲਣ ਨੂੰ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁਖ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਹੀ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਬੇਪਨਾਹ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੀਏ। ਕੁੱਝ ਕੁ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਖੁਸ਼ੀ ਇੰਜ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰੱਸਨੀ ਦੀ ਇਕ ਚਮਕ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਖੁਸ਼ੀ ਇੰਜ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਚੌਂਦੇ ਘੜੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਘੜਾ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭਰਦਾ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਢੂੰਡਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਭੁਲਾਵੇ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਢੂੰਡਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਆਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਤਿ ਅਨੁਭਵ ਵਿਲੱਖਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੱਧ ਰਹੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾਂ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਧਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਰੁਕਾਵਟ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਵਾਰਸ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜੋ ਵੀ ਆਨੰਦ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਵਹਰ ਨੂੰ ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਭਿਆਸ ਹੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਸਿਖਿਆ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਲਈ ਸਵੇਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ। ਮਨ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਫਿਰ ਵੀ ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਹੈ, ਜੋ ਸਥਿਰ ਅਭਿਆਸ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤਬਦੀਲੀ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਕੀਤੇ ਯਤਨ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਪਰ ਨਿਰੰਤਰ ਤੇ ਲੰਮੇ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਖੁਸ਼ੀ ਲੰਮੇ ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ।

18.37 ਸਲੋਕ :

ਯਤ ਤਤ ਅਗੇ ਵਿਸ਼ਮ ਇਕ, ਪਰਿਣਾਮੇ ਅ-ਸੂਤ-ਉਪਮਾਮ। ਤਤ ਸੁਖਮ੍ ਸਾਤਿਕਮ੍ ਪ੍ਰ-ਤਕਮ੍, ਆਤਮ (ਨ) ਬੁਛਿ-ਪ੍ਰ-ਸਾਦ-ਜਮ੍॥

ਯਤ ਤਤ ਅਗੇ ਵਿਸ਼ਮ ਏਵ, ਪਰਿਣਾਮੇ ਅਮ੍ਰਤ ਅਪਮਮ੍॥

ਤਤ ਸੁਖਮ੍ ਸਾਤਿਵਕਮ੍ ਪ੍ਰਉਤਕਮ, ਆਤਮ (ਨ) ਬੁਧਿ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਤ : ਕਿਹੜਾ। ਤਤ : ਉਹ। ਅਗੇ : ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ। ਵਿਸ਼ਮ : ਜ਼ਹਿਰ। ਪਰਿਣਾਮੇ : ਅੰਤ ਚ, ਅਮ੍ਰਤ ਅਪਮਮ੍ : ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ। ਅਪਮਮ੍ : ਵਰਗਾ। ਤਤ : ਉਹ। ਸੁਖਮ੍ : ਖੁਸ਼ੀ। ਸਾਤਿਵਕਮ੍ : ਸਾਤਿਵਿਕ। ਪ੍ਰਉਤਕਮ੍ : ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਤਮ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਮ੍ : ਸਵੇਂ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਸਵੇਂ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮ ਲਿਆ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਉਹ (ਸੁਖ) ਪਹਿਲੀ ਜ਼ਹਿਰ ਵਰਗਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਰਿਣਾਮ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਆਤਮ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤੋਂ (ਆਤਮ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਤੋਂ) ਉਤਪਨ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸੁੱਖ ਸਾਤਿਵਿਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ ਪਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਅਜੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਤਾਮਸ ਤੇ ਰਾਜਸ ਸੁੱਖ ਦਾ ਅਜੇ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਨੁਭਵ ਜਨਯ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਸੁੱਖ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ ਪਰ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਤਿਵਿਕ ਸੁੱਖ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਸ਼ੀਣ ਅਭਿਆਸ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਜ਼ਹਿਰ ਵਾਂਗ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ ਪਰ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਤਿਵਿਕ ਸੁੱਖ ਮਿਲਿਆ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਾਤਿਵਿਕ ਸੁੱਖ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਵਰਗਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ ਪਰ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਤਿਵਿਕ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਯਨੀਅਂ ਵਿਚ ਭੋਗਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਜਨਮ ਵਿਚ ਵੀ ਭੋਗਾਂਗੇ। ਭੋਗੇ ਹੋਏ ਸੁੱਖ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਣ ਨਾਲ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਮਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਤਿਵਿਕ ਸੁੱਖ ਐਨਾ ਭੋਗਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਮਨ ਛੇਤੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਏਸੇ ਲਈ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਆਤਮ ਸੁੱਖ ਜ਼ਹਿਰ ਵਰਗਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ ਪਰ ਹੈ, ਜੋ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਯਨੀਅਂ ਵਿਚ ਭੋਗਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਜਨਮ ਵਿਚ ਵੀ ਭੋਗਾਂਗੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੋ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈ - ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ ਪਰ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਤਿਵਿਕ ਸੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਵਾਂਗ ਤਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਨਾਲ ਰਾਗ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿ ਸਾਤਿਵਿਕ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਤਿਵਿਕ ਸੁੱਖ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਗਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਵੇਗਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਉਪਮਮ੍ - ਸਾਧਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਵਿਚ ਸਤਵਗੁਣ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਰਕਰਣ ਵਿਚ ਸਵੱਛਤਾ ਨਿਰਮਲਤਾ, ਗਿਆਨ ਦਾ ਚਾਨਣ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਨਿਰਵਿਕਾਰਤਾ ਤੇ ਸਦਗੁਣ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਅਸਲ ਅਕਸ਼ਮ ਸੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (5.29) ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ ਪਰ ਹੈ, ਜੋ ਤਤ ਸੁਖਮ੍ ਸਾਤਿਵਕਮ੍ ਪ੍ਰਉਤਕਮ੍ - ਸਤ ਸੰਗ, ਸਕੀਰਤਨ, ਜਪ ਪਿਆਨ ਚਿੰਤਨ ਆਦਿ ਨਾਲ ਜੋ ਸੁੱਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਾਨ ਵੱਡਿਆਈ ਆਰਾਮ, ਰੁਪਏ ਭੋਗ, ਆਦਿ ਵਿਸ਼-ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਨਾਲ ਤਾਂ ਆਲਸ ਨੀਂਦ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਸਭ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਸਾਤਿਵਿਕ ਸੁੱਖ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਗਿਆਨ ਵੈਯਰਗਾ ਪਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਪਣੀ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਗਾਹੀ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਾਤਿਵਿਕ ਸੁੱਖ ਸ੍ਰਮ ਸਾਧਯ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਵਰਗਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਤੈਰਨਾ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਤੈਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਡਰਾਵਨੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਡੱਬ ਕੇ ਮਰਨ ਦਾ ਡਰ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੈਰਨਾ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹੋ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਨੰਦਦਾਇਕ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਬਾਵਾਂ ਨਵੀਆਂ ਅਜੀਬ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਵੇਖਕੇ ਮਨ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਉਪਜਦੇ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਨਿੰਤਰ ਨੇੜਤਾ ਤੇ ਪਹਿਚਾਣ ਵੱਖ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸੁਹਾਵਣੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ 'ਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ, ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਲਈ ਉਪਾਸਨਾ ਸਾਰੇ ਅਭਿਆਸ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੀਬ ਤੇ ਢੁੱਖਦਾਇਕ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਜਾਂ ਸ੍ਰੋਨਥਤਾ ਉਸ ਦੇ ਆਪੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲੌਕਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਇੱਛ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਜਲ ਬਿਨ ਮਛਲੀ ਹੋਵੇ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਇੰਦ੍ਰੀ ਅਨੁਭਵਸ਼ੀਲਤਾ ਅਥਵਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੁੜ ਅਧਿਆਤਮ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ (ਜਲ ਬਿਨ ਮਛਲੀ ਜੋ ਤੜਪਦੀ ਹੈ) ਮੁੜ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਜੋ ਅਧਿਆਤਮ ਜੀਵਨ ਲੰਘਾਉਣ ਦਾ ਇੱਛਕ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯੋਗ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਕੀ ਕੀ ਲਾਭ ਹਨ ? ਜੇ ਦੂਜਾ ਸੰਸਾਰਕ ਭੋਗੀਆਂ ਵਾਲਾ ਰਸਤਾ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕੀ ਲਾਭ ਹਨ ? ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਭੋਗਣ ਵਾਲਾ ਮਾਰਗ ਕਿੰਨਾ ਢੁੱਖਦਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਸਰੀਰ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮਨ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧੀਕਰਣ ਹੈ। ਇਕ ਅਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਸੀਸੇ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਥਵਾ ਮੂਲ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਖੁਸ਼ੀ ਬਰਕਤ ਜਾਂ ਅਸੀਸ, ਵਰ, ਮਿਹਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅੰਤਰਕਰਣ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਇਹ ਸਵੈ ਸਵੈ ਤੋਂ ਬਾਹਰ। ਸੰਚਾਈ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਵਿਸਮਾਦ ਮਸਤੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਵੱਗਰੀ ਸੁੱਖ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਜੋ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਆਚੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕਾਰਜ ਸਮਝ ਕੇ ਆਚੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਨਤਮ ਸਵੱਗਰੀ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੇਂਦੋਂ ਉਹ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕੇਵਲ ਸਾਤਿਵਿਕ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ ਪਰ ਹੈ, ਜੋ ਨਿੰਨ ਨੇ ਇਸ ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ' ਪਿੱਛੋਂ ਸਮਾਂ ਲੰਘਣ 'ਤੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਏ ਤੇ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲੇ ਬਣ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਬੱਚੇ ਵੀ ਹੋ ਗਏ। ਫੇਰ ਉਹ ਗਜਾ ਦੇ ਮਹਿਲੀਂ ਆਪ ਹੀ ਜਾਣ ਲੱਗੇ, ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ, ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰੇਲੂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਲਈ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਣ ਲੱਗੀ। ਗਰੀਬ ਪੁਜਾਰੀ ਹੋਰ ਕਰ ਵੀ ਕੀ ਸਕਦੇ ਸਨ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਬੰਚਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਵੀ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਦਮੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੱਥ ਧੋ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ।

* * *

18.38 ਸ਼ਲੋਕ :

ਵਿ਷ਯ-ਇਨ੍ਡ੍ਰਿਯ-ਸਮ-ਯੋਗਾਤ, ਯਤ ਤਤ ਅਗੇ ਅ-ਸੂਰ-ਤਪਮਮ / ਪਰਿਣਾਮੇ ਵਿ਷ਮ੍ ਇਕ, ਤਤ ਸੁਖਮ੍ ਰਾਜਸਮ੍ ਸਮ-ਤਮ੍ //

ਵਿਸ਼ਯ ਇੰਦ੍ਰਯ ਸਮ੍ ਯੋਗਾਤ, ਯਤ ਤਤ ਅਗ੍ਰੇ ਅਮ੍ਰਤ ਉਪਮਾ।

ਪਰਿਣਾਮੇ ਵਿਸ਼ਮ੍ ਇਵ, ਤਤ ਸੁਖਮ੍ ਰਾਜਸਮ੍ ਸਮਤਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਵਿਸ਼ਵ ਇੰਦ੍ਰਯ ਸਮ੍ ਯੋਗਾਤ : ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਅੰਗ ਦੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ। ਯਤ : ਕਿਹੜਾ। ਤਤ : ਉਹ। ਅਗ੍ਰੇ : ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ। ਅਮ੍ਰਤ ਉਪਮਾ : ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ। ਪਰਿਣਾਮੇ : ਅੰਤ ਵਿਚ। ਵਿਸ਼ਮ੍ : ਜ਼ਹਿਰ। ਇਵ : ਵਰਗਾ। ਤਤ : ਉਹ। ਸੁਖਮ੍ : ਖੁਸ਼ੀ। ਰਾਜਸਮ੍ : ਰਾਜਸਿਕ। ਸਮਤਮ੍ : ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਵਿਸ਼ਯ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ (ਉਤਪਨ ਹੋਇਆ) ਜੋ ਉਹ (ਸੁੱਖ) ਪਹਿਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ ਲਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਰਿਣਾਮ ਸਰੂਪ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁੱਖ ਰਾਜਸਿਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਵਿਸ਼ੇ ਇੰਦ੍ਰਯ ਸਮ੍ ਯੋਗਾਤ - ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਜੋ ਸੁੱਖ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਅਭਿਆਸ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੋਨੀ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਸੁੱਖ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਬਦ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਆਦਿ ਪੰਜਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੁੱਖ, ਪਸੂ ਪੰਛੀ, ਕੀੜੇ ਪਤੰਗੇ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਸ ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਯਤ ਤਤ ਅਗ੍ਰੇ ਅਮ੍ਰਤ ਉਪਮਾ - ਰਾਜਸ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਗਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਨ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁੱਖ ਮਸਤੀ ਤੇ ਰਾਜੀਪਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਵੀ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਭੋਗਦੇ ਭੋਗਦੇ ਜਦ ਭੋਗਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਲਕਿ ਹੌਲੇ-2 ਜਲਣ ਬੇਚੈਨੀ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਰਾਜਸੀ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਢੁਜਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲ, ਰਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ (2.42) ੦ ਪਰਿਣਾਮੇ ਵਿਸ਼ਮ੍ ਏਵ - ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਪਿਆਰੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਸੁੱਖਦਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭੋਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬੜਾ ਆਨੰਦ ਅਥਵਾ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਅਰੁਚੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸੁੱਖ ਜ਼ਹਿਰ ਵਰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ੦ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਭੋਗੀ ਅੰਤ ਨੂੰ (ਨਰਕ) ਦੁੱਖ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ਭੋਗ ਦੇ ਵਿਚ ਗਸੇ ਹੋਏ ਉਹ ਰਾਜਸ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (14.16) ੦ ਤਤ ਸੁਖਮ੍ ਰਾਜਸਮ੍ ਸਮਤਮ੍ - ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਲਈ ਸੈਤੀਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰੋਕਤਮ੍' ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜਸ ਸੁੱਖ ਲਈ 'ਸਮਤਮ੍' ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਰਾਜਸ ਸੁੱਖ ਦਾ ਪਲ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਕਾਰਨ ਉਹ ਫਿਰ ਇਸ ਵੱਲ ਲਲਚਾ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਿਣਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਜੇਕਰ ਕਰ ਵੀ ਲਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜਸ ਸੁੱਖ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ 'ਸਮਤਮ੍' ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਰਤੀ ਜਿੰਨੀ ਸਾਤਵਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉੱਨਾ ਹੀ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਤਤਕਾਲਿਕ ਸੁੱਖ ਵੱਲ ਪਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਸ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪਰਿਣਾਮ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ (ਦੇਖੋ 5.22) ਰਾਜਸ ਸੁੱਖ ਦਾ ਤਿਆਗ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਦੇਵੇਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸ਼ਕਤੀ, ਵੀਰਜ, ਰੂਪ ਬੁੱਧੀ ਮੇਧਾ, ਧਨ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਪਰਲੋਕ ਆਦਿ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਰਾਜਸਿਕ ਸੁੱਖ ਅਸਲ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਰੂਪ ਵੀਰਜ, ਬੁੱਧੀ ਰੂਪ, ਧਨ ਦੌਲਤ ਸੰਭਾਲਣੇ ਬਹੁਤ ਅੱਖੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਜੋ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਹੋਵੇ, ਮੰਤਵ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਰੂਪ ਸ਼ੁਹਰਤ ਬੁੱਧੀ ਧਨ ਦੌਲਤ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਭੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੰਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਬੁੱਧੀਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਮੱਚਾ ਵੀ ਹੀਣ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਧਰਮ ਦੀ ਥਾਂ ਅਧਰਮ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦੁਸ਼ਟਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਚੌਂਦੇ ਘੜੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਆਨੰਦ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਨਾਹ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕਥਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਦੈਤਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਸਾਗਰ ਮੰਥਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਦਾ ਸਾਗਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਾਲ ਇਹ ਸਾਗਰ ਜਿੰਦਗੀ ਰੂਪੀ ਸਾਗਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਦਾਤਾਂ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਿਖਿਆ, ਧਨ ਦੌਲਤ, ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਗਹਿਣੇ ਹਿੱਥਿਆਰ, ਹਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਭੋਜਨ ਤੇ ਹੋਰ ਸੁਗਾਤਾਂ, ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾਤਾਂ ਦੇ ਦੇਵਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਨਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੀ ਦੇਵੀ ਲਕਸ਼ਮੀ, ਵਿਦਿਆ, ਗਿਆਨ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਦੇਵੀ ਸਰਸਵਤੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਰਾਵਤੀ, ਕੌਸ਼ਟੁਭਾ, ਕਾਮਯੇਨੁ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਤੀਖਣ ਉਦੰਮੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਹਰ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਫਲ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਮੌਤ - ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਬਦਲ ਹੈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਫਲ ਹੈ, ਹਰਜਾਨਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਇਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤੇ ਮੌਤ ਇਕ ਜ਼ਹਿਰ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਜੋ ਜੀਵਨ, ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਅੰਤਿਮ ਸਿੱਟਾ ਮੌਤ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਤੇਜ਼ ਭਿਆਨਕ ਜ਼ਹਿਰ ਜ਼ਹਿਰ ਵਾਂਗੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਰਿੜਕਣ ਸਮੇਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ (ਜੀਵਨ) ਅਤੇ ਜ਼ਹਿਰ (ਮੌਤ) ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਬਚਾਓ ਕਰਨ ਲਈ ਏਧਰ ਉਚੜੇ, ਪਰ ਬਚਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਜੀਵਨ ਜੋ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਦਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦੁੱਖ ਤੇ ਕਸ਼ਟਮੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦਾ। ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਕਸ਼ਟਮੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਉਹ (ਜੀਵ) ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਗਏ ਅਤੇ ਸ਼ਰਣ ਦੇਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਜੋ ਜ਼ਹਿਰ ਸੀ, ਆਪ ਪੀ ਲਈ ਤੇ ਜੋ ਜੀਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ

ਆ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਸਿਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਏਸੇ ਲਈ ਤਿਆਗ ਰਾਜਾ ਮਹਾਂ-ਤਿਆਗੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਆਪ ਸਵੈ-ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਅਦੁੱਤੀ ਸੁਰੂਪ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਸਿਵ ਜੀ ਭਗਵਾਨ ਹੈ, ਉਥੇ ਮੌਤ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਸਿਵ ਜੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਮੌਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਨਿਯਮ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਆਤਮ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਦੋ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਮਰ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਰਾਜਸਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਤਵਿਕ ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਸਮਿਲਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

* * *

18.39 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਰ ਅਗ੍ਰੇ ਚ ਅਨ੍ਦ ਬੰਧੇ ਚ, ਸੁਖਮ੍ ਮੋਹਨਮ੍ ਆਤਮਨ: / ਨਿਦ੍ਰਾ-ਆਲਸਥ-ਪ੍ਰ-ਮਾਦ-ਤਤਥਮ, ਤਰ ਤਾਮਸਮ੍ ਤਦ-ਆ-ਹ-ਤਮ੍ //

ਯਦ੍ ਅਗ੍ਰੇ ਚ ਅਨ੍ਦ ਬੰਧੇ ਚ, ਸੁਖਮ੍ ਮੋਹਨਮ੍ ਆਤਮਨਹ।

ਨਿਦ੍ਰਾ ਆਲਸ੍ਰ ਪ੍ਰਮਾਦ ਉਤਸਮ, ਤਰ ਤਾਮਸਮ੍ ਉਦਾਹਰਤਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਦ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਅਗ੍ਰੇ : ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਨ੍ਦਬੰਧੇ : ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ, ਆਖਰੀ, ਸਿੱਟਾ ਨਿਰਣੈ। ਚ : ਅਤੇ। ਸੁਖਮ੍ : ਖੁਸ਼ੀ। ਮੋਹਨਮ੍ : ਭਰਮ, ਮਾਇਆ ਜਾਲ। ਆਤਮਨਹ : ਸਵੈ। ਨਿਦ੍ਰਾ : ਆਲਸਥ। ਪ੍ਰਮਾਦ ਉਤਸਮ : ਨੀਂਦ, ਆਲਸ੍ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ। ਤਰ : ਉਹ। ਤਾਮਸਮ੍ : ਤਾਮਸਿਕ। ਉਦਾਹਰਤਮ੍ : ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜਾ ਸੁੱਖ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪਰਿਣਾਮ ਵਿਚ ਵੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮੋਹ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨੀਂਦ ਆਲਸ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੁੱਖ ਤਾਮਸਿਕ ਸੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਯਦ੍ ਅਗ੍ਰੇ ਚ ਅਨ੍ਦ ਬੰਧੇ ਚ ਸੁਖਮ੍ ਮੋਹਨਮ੍ ਆਤਮਨਹ = ਨੀਂਦ ਆਲਸ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਦ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੁੱਖ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਮਨਮੋਹਕ ਪਰ ਪਰਿਣਾਮ ਸੁਰੂਪ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੁਖਦਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਨਾ ਵਿਵੇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਪਰਿਣਾਮ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਵੇਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁੱਖ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਜਾਗਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਨਾ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸੋਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਸੁੱਖ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਇਹ ਸੋਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਸ ਨੀਂਦ, ਆਲਸ ਭੋਗ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿੰਨਾ ਭੈੜਾ ਹੋਵੇਗਾ ? ਅਜਿਹੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ? ੦ ਰਾਗ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਜੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। “ਯਦ੍ਅਗ੍ਰੇ ਵਿਸ਼ ਭਿਵ” ਪਰ ਜਦ ਰਾਗ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁੱਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਨਿਦ੍ਰਾ ਆਲਸ੍ਰ, ਪ੍ਰਮਾਦ ਉਤਸਮ : ਜਦ ਰਾਗ ਵਧੇਰੇ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਤਮੇਗੁਣ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੋਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੋਹ (ਮੁੜਤਾ) ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸੌਣਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹੋ ਅਜਿਹੀ ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਹੀ ਵਧੀਆ ਸੁੱਖ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸੁੱਖ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਸੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਮੇਗੁਣ ਵਧੇਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਤੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫੇਰ ਆਲਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇੰਦੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਸਰੀਰ ਸਿੱਖਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਸ਼ਾਂਤ ਦੁਖੀ ਆਲਸੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੁਖੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਾਰਥ ਹੀ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਅਧੂਰੇ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਨਿਕੰਮਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਤਵਿਕ ਗੁਣ ਨੇੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਢੁਕਦੇ। ੦ ਨੀਂਦ ਦੋ ਪਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ੧. ਯਕਤ ਨਿਦਰਾ - ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਰਾਮ, ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਵਿਚ, ਸਰੀਰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਅੰਤਰਕਰਣ ਨਿਰੋਗਤਾ ਸਵੱਛਤਾ ਤੇ ਤਾਜ਼ਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਜਨ ਬੰਦਰੀ ਕਰਨ ਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਯਕਤ ਨਿਦਰਾ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਭਨਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਨੀਂਦ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। (6.17) ੦ ਜਿਸ ਸਾਧਕ ਦੇ ਰਾਗ ਪੁਰਵਕ ਸੰਸਾਰਕ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਸੰਕਲਪਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਜੋ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ ਨੀਂਦ ਵਰਗੇ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ। ੦ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਜੋ ਸਥਿਰ ਤੱਤਵ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ, ਸੰਸਾਰਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਣ ਲਈ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਭਾਵੇਂ ਨੀਂਦ ਤਾਮਸੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਨੀਂਦ ਦਾ ਜੋ ਬੋਹੇਸ਼ਪਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਰੂਜਾਜ਼ ਹੈ ਤੇ ਵਿਸ਼ਰਾਮਪਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਗ੍ਰਾਹਮ ਹੈ, ਪਰ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਬੋਹੇਸ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਸ਼ਰਾਮਪਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨੀਂਦ ਦਾ ਬੋਹੇਸ਼ਪਨਾ ਵੀ ਗ੍ਰਾਹਮ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਸਾਧਨਾ ਕਰਕੇ ਉੱਚੇ ਉਠ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਦੇ ਬੋਹੇਸ਼ ਪਨਾ ਭਾਗ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਜਾਗਿਤ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਸੌਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਉਸ ਦਾ ਤਾਂ ਇਹੋ ਭਾਵ ਹੋਵੇ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਮ ਧੰਦਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਭਜਨ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਹੁਣ ਲਿਟ ਕੇ ਭਜਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ੨. ਅਤਿਨਿਦਰਾ :- ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਸੌਣਾ, ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਜਾਗਣਾ ਯੁਕਤ ਨੀਂਦ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਸੌਣਾ ਅੰਤਿ-ਨਿਦਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਆਲਸ ਭਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਭਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਨੀਂਦ ਆਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ 14.08 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ੧. ਪ੍ਰਮਾਦ ੨. ਆਲਸ ਤੇ ੩. ਨੀਂਦ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਏਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨੀਂਦ ੨. ਆਲਸ ੩. ਪਰਮਾਦ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੈ, ਏਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਆਲਸ ਨਿਧਿ ਆਚਰਣਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਿੰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਧੋਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਆਲਸ ਕੇਵਲ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਦੋ ਨੰਬਰਾਂ 'ਤੇ ਹੈ। ਨੀਂਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬੰਧਨ ਕਾਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਅਤਿ ਨਿਦਰਾ ਹੀ ਬੰਧਨ ਕਾਰਕ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਤੀਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਨਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਆਨੰਦ ਸੰਸਾਰਕ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਸਥਾਈ ਤੋਂ 'ਤੇ ਭੁਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿੱਟੇ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਮਸੀਤ ਤੇ ਤਥਾਗੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤਨ ਮਨ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਦਲਿਦਰਤਾ ਅਤੇ ਦਰਦ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੁਸਤ ਆਦਮੀ ਚੁਸਤ ਬਣਨ ਲਈ ਫੇਰ ਨਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚਾਹਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੇਕਰ ਉਸ ਕੋਲ ਰੂਪਏ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਧਾਰ ਲੈ ਕੇ, ਚੰਗੀ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਨਸ਼ੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਨੀਂਦ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਉਹ ਬੇਚੈਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਸਿਕ ਤੇ ਸਾਤਵਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਚੀਆਂ ਸੁੱਚੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨੀਂਦ ਦਾ ਤਿਆਗ ਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਤਾਮਸਿਕ ਗੁਣਾਂ ਲੋਕ ਵਧੇਰੇ ਸੌਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉੱਘਣ

ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਆਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਆਨੰਦ ਭਾਵਨਾ ਫਰਜ਼-ਪੂਰਤੀ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਮੇਗੁਣੀਂ ਲੋਕ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਧੈ ਕੇ ਜੋ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਇਕ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਝਲਕ ਵਾਂਗ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ ‘ਗਾਂਝਾ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਖੁਮਾਰੀ ਅਧਿਆਤਮ ਆਨੰਦ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਜਾਂ ਖੁਮਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ (ਨਸ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ) ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਸੁਸਤੀ ਆਲਸ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਧੋਖਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।’

* * *

18.40 ਸਲੋਕ :

ਨ ਤਤ ਅਸ-ਤਿ ਪ੍ਰਥਿਵਾਸ ਕਾ, ਦਿਵਿ ਦੇਵੇ਷ੁ ਵਾ ਪੁਨ: / ਸਤਵਸੁ ਪ੍ਰ-ਕ੍ਰਤਿ-ਯੈ: ਸੁਚ-ਤਸੁ, ਯਤ ਏਥਿ: (ਅ) ਸ-ਯਾਤ ਤ੍ਰਿਬਿ: ਗੁਣੈ: //

ਨ ਤਤ ਅਸਤਿ ਪ੍ਰਥਿ ਵਯਾਮੁ ਵਾ, ਦਿਵਿ ਦੇਵੇਸੁ ਵਾ ਪੁਨਹਾ।

ਸੱਤਵਸੁ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਜੈਹ ਮੁਚਤਮੁ, ਯਤ ਇਭਿਹ (ਅ) ਸ ਯਾਤ ਤ੍ਰਿਬਿਹ ਗੁਣੈਹ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਤਤ : ਉਹ। ਅਸਤਿ : ਹੈ। ਪ੍ਰਥਿ ਵਯਾਮੁ : ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ। ਵਾ : ਜਾ। ਦਿਵਿ : ਸਵੱਰਗ ਵਿਚ। ਦੇਵੇਸੁ : ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ। ਵਾ : ਜਾ। ਪੁਨਹ : ਦੁਵਾਰਾ। ਸੱਤਵਸੁ : ਸੱਤਿ ਜੀਵ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਚੌ ਜਨਮਿਆ। ਮੁਚਤਮੁ : ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ। ਯਤ : ਕਿਹੜਾ। ਇਭਿਹ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ। ਸ੍ਰਯਾਤੁ : ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਬਿਹ : ਤਿੰਨਾਂ ਤੋਂ। ਗੁਣੈਹ : ਗੁਣਾਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਧਰਤੀ ਤੇ ਸਵੱਰਗ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅੰਦਰ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਸਤਤਵ (ਪਾਣੀ ਜਾਂ ਵਸਤੂ) ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਏ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨ ਤਤ ਅਸਤਿ ਪ੍ਰਥਿਵਯਾਮੁ ਵਾ - ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਸਾਦਜਮੁ ਕਹਿ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨਯ (ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ) ਦਸਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਵਸਤੂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਨਿਤਯ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਅਨਿਤਯ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਜਨਯ ਸੁੱਖ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠਣਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਰੂਪ ਹੈ। ੦ ਨ ਤਤ ਅਸਤਿ ਪ੍ਰਥਿਵਯਾਮੁਵਾ..... ਪੁਨਹ = ਏਥੇ ਪ੍ਰਥਿਵਯਾਮੁ ਪਦ ਤੋਂ ਮਿਤੂ ਲੋਕ ਤੇ ਪ੍ਰਥਵੀ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਅਤਲ ਵਿਤਲ ਆਦਿ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ‘ਦਿਵਿ’ ਪਦ ਨਾਲ ਸਵੱਰਗ ਆਦਿ ਲੋਕਾਂ ਦਾ, ਦੇਵੇਸੁ ਪਦ ਨੂੰ ਪਰਿਣਾਮ ਮਾਤਰ ਦੇ ਉਪ ਲੱਛਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਦੈਤਾਂ, ਆਸੁਰਾਂ, ਨਾਗਾਂ ਪਸੂਆਂ, ਪੰਛੀਆਂ ਕੀੜੀਆਂ ਪਤੰਗਿਆਂ ਬਿਰਖਾਂ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਚਰ ਅਚਰਾਂ ਦਾ, ਪਾਣੀਆਂ ਦਾ ਅਤੇ ‘ਵਾ, ਪੁਨਹ - ਪਦਾਂ ਨਾਲ ਅੰਤ ਬ੍ਰਹਮੰਡਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਤੇ ਅੰਤ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕੋਈ ਵੀ ਵਸਤੂ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਵੇ। ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਕ ਹਨ। ੦ ਸਤਵਸੁ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਜੈਹ ਮੁਚਤਮੁ, ਯਤ ਇਭਿਹ (ਅ) ਸ - ਯਾਤ ਤ੍ਰਿਬਿਹ ਗੁਣੈਹ = ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜ - ਇਹ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਕ ਹੈ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਵਾਲਾ ਬੰਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਨ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਰੂਪ ਅਸੰਗ ਹੈ। ਸਰੂਪ ‘ਸ੍ਰ੍ਵ’ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ‘ਪਰ’ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਹੀ ਅਹੰਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਾਪੀਨਤਾ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਸਵਾਧੀਨਤਾ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਹੈ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪਰਾਧੀਨਤਾ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਜਨਯ ਕਾਮਨਾ ਮੋਹ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਵਾਧੀਨਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਜਨਯ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਰਜੋਗੁਣਾਂ ਤੇ ਤਮੇਗੁਣਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਤੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਮੋਹ ਨਾ ਹੋਵੇ। ੦ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਾਤਵਿਕ ਗਿਆਨ ਕਰਮ ਕਰਤਾ ਬੁੱਧੀ ਧੂਤਿ ਤੇ ਸੁੱਖ - ਇਨ੍ਹਾਂ ‘ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਇਕ ਸਾਮਾਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਜਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਸਮੂਹਿਕ ਵਸਤੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਗੁਣ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇਵੇਂ ਇਕ ਹਨ। ਇਕ ਘਾਹ ਦੀ ਪੱਤੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ, ਬ੍ਰਹਮਾ (ਜੋ ਸਿਰਜਨ ਹਾਰ ਹੈ) ਤੱਕ, ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਾਵੋਂ ਉਹ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵ ਹਨ ਜਾਂ ਦੈਵ-ਲੈਕਿਕ ਜੀਵ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜਨਮ ਮੌਤ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਪਧਤੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮਾ ਹੀ, ਜੋ ਸਿਰਜਕ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਤੇ ਰੁਤਬਾ ਵੀ ਮਹਾਨ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਆਜਾਦ (ਮੁਕਤ) ਆਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਸਾਮੱਗਰੀ ਮੰਨ ਕੇ ਹੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕਮਿਕ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਹੀ ਮੁੜ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਲਪ ਤੇ ਜਿੱਤ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਉਹ ਕਰਮ ਮੁਕਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਮੁਕਤੀ ਕਿਹੜੀ ਕਿਹੜੀ ਕਰਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਹੀ ਮੁੜ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਲਪ ਤੇ ਜਿੱਤ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਉਹ ਕਰਮ ਮੁਕਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਆਪਣੀ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ, ਜਿੱਨੀ ਕੁ ਸਮਸ਼ੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਤ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ਐਨੀ ਛੇਤੀ ਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਅਸੀਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਅਟੱਲ ਪੱਕੀ ਹਉਂ - ਆਪੇ ਦੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਧਾਰਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

* * *

18.41 ਸਲੋਕ :

ਬਾਹਣ-ਕਥਿਯ-ਕਿਸਾਸ, ਸ਼੍ਰੂਦਾਣਾਸੁ ਚ ਪਰ-ਸੁ-ਤਪ। ਕਮਾਣਿ ਪ੍ਰ-ਵਿ-ਭਜ-ਤਾਨਿ, ਸਵ-ਭਾਵ-ਪ੍ਰ-ਭਵੈ: ਗੁਣੈ: //

ਬਾਹਮਣ ਕਸ਼ਤਿਰ੍ਵ ਵਿਸ਼ਾਮੁ, ਸ਼੍ਰੂਦਾਣਾਮੁ ਚ ਪਰਮੁ ਤਪ।

ਕਰਮਣ੍ ਪ੍ਰਵਿ ਭਜਤਾਨਿ, ਸੁਵ ਭਾਵ ਪ੍ਰਭਵੈਹ ਗੁਣੈਹੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਬਾਹਮਣ ਕਸ਼ਤਿਰੁਜ ਵਿਸ਼ਾਮ੍ : ਬਾਹਮਣ ਕਸ਼ਤਰੀ ਤੇ ਵੈਸ਼ ਲਈ। ਸ਼੍ਰਾਣਾਮ੍ : ਸੁਧਰਾਦਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਪਰਮਤਪ : ਹੇ ਪਾਣ ਤਪਾ। ਕਰਮਣਿ : ਫਰਜ। ਪ੍ਰਵਿਭਜਤਾਨਿ : ਤਕਸੀਮ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸੁਵਭਾਵ ਪ੍ਰਭਵੈਹ : ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ 'ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਗੁਣੈਹ : ਗੁਣਾਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਪਾਣਤਪ! ਬਾਹਮਣ, ਕਸ਼ਤਰੀ, ਤੇ ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸੁਦਰਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਅਥਵਾ ਸੁਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਏ ਗੁਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੰਡੇ ਗਏ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਬਾਹਮਣ ਕਸ਼ਤਿਰੁਜ ਵਿਸ਼ਾਮ੍ ਸੁਦਾਣਮ੍ ਚ ਪਰਮ੍ ਤਪ = ਏਥੇ ਬਾਹਮਣ ਕਸ਼ਤਰੀ ਤੇ ਵੈਸ਼ ਲਈ ਇਕ ਪਦ ਤੇ ਸੂਦ੍ ਵਾਸਤੇ ਵਖ ਇਕ ਪਦ ਦੇਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹਮਣ ਕਸ਼ਤਰੀ ਤੇ ਵੈਸ਼ - ਇਹ ਦਿੱਵ-ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸੁਦਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ। ੦ ਕਰਮਾਣ੍ ਪ੍ਰਵਿ ਭਜਤਾਨਿ, ਸੁਵ ਭਾਵ ਪ੍ਰਭਵੈਹ ਗੁਣੈਹੁ : ਮਨੁਖ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਰਕਰਣ ਵਿਚ ਉਸ ਕਰਮ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਜਨਮਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁਖ ਦਾ ਜਿਹੇ ਜਿਹਾ ਸੁਭਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਤਵਿਕ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ, ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਉਹ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ 1. ਜਨਮ ਆਰੰਭ ਕਰਮ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਉੱਚੀ ਨੀਵਾਂ ਯੋਨੀ ਵਿਚ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਨਮ ਆਰੰਭਕ ਜਨਮ ਹਨ। 2. ਭੋਗਦਾਇਕ ਕਰਮ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਦਾ ਭੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭੋਗਦਾਇਕ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਅਨਿਸ਼ਟ, ਇਸ਼ਟ ਤੇ ਮਿਸਰ ਨਾਂ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵਧੇਰੇ ਪੁੰਨ ਵਾਲੇ ਸਵੱਰਗ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪਾਪ ਵਾਲੇ ਨਰਕ ਭੋਗਦੇ ਹਨ - ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੁੰਨ ਪਾਪ ਸਮਾਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿੱਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰਣ, ਆਸ਼ਰਮ, ਦੇਸ਼ ਵੈਸ਼ ਆਦਿ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁਖ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁੰਨਾਤਮਾ ਜਾਂ ਪਾਪਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ੦ ਪੁੰਨ ਪਾਪ ਸਮਾਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਹੀ ਮਨੁਖ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਪੁੰਨ ਵਧੇਰੇ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਪਾਪ ਅਧਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਭਾਗ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਾਤਵਿਕ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਰਾਜਸ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਤਾਮਸ ਗੁਣ ਵੱਧ ਜਾਂ ਏਸੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਘੱਟ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸੁਭਾਅ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਘੱਟ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸੁਭਾਅ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਚੋਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਵਸਤੂ, ਜੀਵ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਵੇ (18.40) ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕੁਲ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਨਿਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੁਵਭਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਅੰਦਰ ਵਿਸੇ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਾਇਆ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਜਗਤ, ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਉਪਰ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਹੋਰਵੇਰ, ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਉਤਾਰ ਚੜ੍ਹਾਵ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਕਰਮ ਆਪਣੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਨ ਉਪਰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਰਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅਥਵਾ ਸੁਵਭਾਵ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਰਮ ਤੇ ਸੁਵਭਾਵ ਕਦੇ ਵੀ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਰਣ ਅਥਵਾ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਉਦਭਵ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੀ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਸੁਵਭਾਵ ਹੈ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਰਣ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ, ਉਸ ਦੇ ਕਰਮ ਅਥਵਾ ਸੁਵਭਾਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਸੁਵਭਾਵ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਵਿਰਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਇਕ ਅਨੁਭਵੀ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਖ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਗਲਾਸ ਵਿਚਲੀ ਸਾਰੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਪਹਿਚਾਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਕਰਮ - ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕਰਮ (ਦਿੱਤੇ) ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਵਰਣ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਰਗ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ? ਕਿਉਂ ਹੈ ਇਂਤ ? ਮੂਲ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਿਰਮੂਲ ਹੈ। ਭਿੰਨਤਾ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿਰਜਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਕੋਈ ਦੋ ਵਸਤੂਆਂ ਜਾਂ ਦੋ ਜੀਵ ਦੇਸ਼ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿਚ, ਇਕ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋਣਾ, ਤਥਾਗੀ ਅਥਵਾ ਵਿਨਾਸਤਾ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੀਵ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਸਿਰਜਨਾ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਵਿਵੱਧਤਾ ਭਿੰਨਤਾ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅੰਗ ਉਪੰਗ ਹੱਥ ਪੈਰ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਵੀ ਭਿੰਨ ਹਨ, ਜਿਨਸ, ਨਸਲ, ਜਾਤੀ ਅਥਵਾ ਉਪ ਸ੍ਰੋਟੀਆਂ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਵੀ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਅਸਾਡੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅੰਦਰ ਜੋ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅਨੰਤ ਕਿਸਮਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ੋਭਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨਤਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਵੈ-ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਅੰਨੰਤ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਨੀਵਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਾ ਸਕਣ। ਜੀਵਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਪਰ ਉੱਠਦੇ ਹਾਂ। ਵਰਣ ਧਰਮ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਪੱਧਰ ਉਪਰ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਉਪਰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਹੈ।

○ ○ ○

18.42 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਮ: ਦਸ: ਤਪ: ਸ਼ੈਚਸ, ਕਾਨਿ: ਆਜ਼ਬਸ ਏਕ ਚ / ਜਾਨਸ ਕਿ-ਜਾਨਸ ਆਰਿਕਿਯਸ, ਬ੍ਰਹ-ਕਰਮ ਸਕ-ਭਾਵ-ਜਸ॥

ਸ਼ਮਹ ਦਮਹ ਤਪਹ ਸੌਚਮ੍ ਕਸ਼ਾਂਤਿਹ ਆਜਰਵਮ੍ ਏਵਚ।

ਗਯਾਨਮ੍ ਵਿਗਯਾਨਮ੍ ਆਸਿਤਕਯਮ੍, ਬ੍ਰਹਮ੍ ਕਰਮ ਸਵ ਭਾਵ ਜਸ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ਼ਮਹ : ਸ਼ਾਲੀਨਤਾ। ਦਮਹ : ਸਵੈ-ਕਾਬੂ। ਤਪਹ : ਤਪੱਸਿਆ। ਸੌਚਮ੍ : ਪਵਿਤਰਤਾ। ਕਸ਼ਾਂਤਿਹ : ਮੁਆਫੀਨਾਮਾ। ਆਜਰਵਮ੍ : ਈਮਾਨਦਾਰੀ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਗਯਾਨਮ੍ : ਅਨੁਭਵ। ਵਿਗਯਾਨਮ੍ : ਗਿਆਨ। ਆਸਿਤਕਯਮ੍ : ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ। ਬ੍ਰਹਮ੍ ਕਰਮ : ਬਾਹਮਣ ਦੇ ਫਰਜ। ਸਵੁਭਾਵ ਜਸ੍ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ 'ਚੋਂ ਜਨਮੇ।

० ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ਾਲੀਨਤਾ, ਬਾਹਰੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਦਮਨ, ਤਪਸਿਆ (ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰਲੀ) ਸੁੱਧਤਾ, ਮੁਆਫ਼ੀ ਸਰਲਤਾ, ਸ਼ਾਸਤਰ-ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਤਤਵਾਨੁਭੂਤੀ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ, ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਸ਼ਮਹ = ਮਨ ਨੂੰ ਜਿਥੋਂ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੇ, ਉਥੇ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ਜਿਥੋਂ ਹਟਾਉਣਾ ਚਾਹੇ, ਹਟ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਦੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਨੂੰ 'ਸ਼ਮਹ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਦਮਹ' - ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਵਾਣੀ ਤੇ ਮਨ ਦੇ ਤਪ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ (17.14-16) ਇਸ ਤਪ ਨੂੰ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਤਪ ਦਾ ਅਰਥ ਕਰਦੇ ਹਨ 'ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਜੋ ਕਸ਼ਟ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਝੱਲਣਾ। ਅਰਥਾਤ ਕਸ਼ਟ ਦੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਣੀ। ੦ ਸੌਚਮ - ਆਪਣੇ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਰੱਖਣਾ, ਆਪਣੇਖਾਣ ਪਾਣ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਰੱਖਣਾ - ਇੱਜ ਸੌਚਾਚਾਰ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਠੀਕ ਪਾਲਨ ਦਾ ਨਾਂ ਸੌਚ ਹੈ। ਕਸ਼ਾਂਤਿਹ - ਕੋਈ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਅਪਮਾਨ ਕਰੋ, ਨਿੰਦਾ ਕਰੋ, ਢੁੱਖ ਦੇਵੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਅਧਿਕਾਰ ਭੀ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਾਂ 'ਕਸ਼ਾਂਤਿ' ਹੈ। 'ਆਜਰਵਮ' ਸਰੀਰ ਵਾਣੀ, ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਸਰਲਤਾ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਛਲ ਕਪਟ ਲਕੋ, ਆਦਿ ਦੁਰਭਾਵ ਨਾ ਹੋਣ, ਅਰਥਾਤ ਸਿੱਧਾ ਸਾਦਾਪਨ ਹੋਵੇ - ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਆਜਰਵ ਹੈ। ੦ ਗਯਾਨਮ ੦ ਵੇਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਪੁਰਾਣ, ਇਤਿਹਾਸ, ਆਦਿ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਐਨ ਹੋਣਾ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੋਧ ਹੋਣਾ, ਕਰਤਵੁੰ ਅਕਰਤਵੁੰ ਦਾ ਬੋਧ ਹੋਣਾ - ਗਿਆਨਹੈ। ੦ ਵਿਗਯਾਨਮ ੦ ਯਗ ਵਿਚ ਸੁਨਕ ਸੁਨਵਾ ਆਦਿ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਕਿਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਕਿਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ - ਇਸ ਦਾ - ਅਰਥਾਤ ਯਗ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਣ (ਚੰਗੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਕਰਕੇ ਦੇਖ ਲੈਣ) ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ੦ ਆਸਿੜਕਯਮ - ਪਰਮਾਤਮਾ, ਵੇਦ ਆਦਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਪਰਲੋਕ ਆਦਿ, ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਆਦਰ ਹੋਵੇ, ਸ਼ਰਧਾ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਤਿਆ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਕਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਆਚਰਣ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ - 'ਆਸਿੜਕਯਮ' ਹੈ। ੦ ਬ੍ਰਾਹਮ ਕਰਮ ਸੁਵਭਾਵ ਜਮ - ਏਹ ਸੂਮ ਦਮ ਆਦਿ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਉਪਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ)। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਕੋਈ ਉਚੇਚ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ੦ ਸਾਤਵਿਕ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਵੰਸ ਪੰਪਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁੱਧ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੁੱਧ ਕਰਮ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੀ ਸੁੱਧ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਖਵਾਉਣ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਸਾਤਵਿਕ, ਕੁਸ਼ਤਰੀ ਵਿਚ ਰਾਜਸ ਗੁਣ ਤੇ ਵੈਸ਼ਯ ਤਾਮਸ ਤੇ ਰਾਜਸ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸਮਿਲਿਤ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਜੜੂਗੀ ਨਹੀਂ, ਰਾਜਸ ਤਾਮਸ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਦਿੜਤਾ ਸ਼ਰਧਾ ਮਿਨਤ ਨਾਲ ਸਾਤਵਿਕ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਤਵਿਕ - ਆਪਣੀ ਮੂੜਤਾ ਕਾਰਨ ਰਾਜਸ ਤਾਮਸ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਹਨ। ਸਵੈ-ਮਰਯਾਦਾ ਉਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਕਿਤਕ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਬਤਸ਼ ਦੇ ਬੱਚੇ ਲਈ ਪਾਣੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਥਮੀ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਉੱਤਮ ਬਣ ਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਲੀਨਤਾ ਉਸ ਦੀ ਅਣਟੱਵੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹੋਛੇ ਦਿਲ ਵਾਲਾ ਚੰਚਲ ਗਾਲੜੀ ਬੜਬੋਲਾ ਤੇ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਨਾ ਢੁੱਢ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਤਾਂ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਨਿਅੰਤਰਣ ਇਖਲਾਕੀ ਯੁੱਧ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲਈ ਇਹ ਵਿਚਾਰ-ਯੋਗ ਸਾਮੱਗਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ, ਮਨ ਅਤੇ ਬਚਨ ਦੀ ਸੰਜਮਤਾ ਤੇ ਦਿੜਤਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਸਤੂ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਭੂਤ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸੋਸ਼ਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇੰਦੀਰੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਦੈਵੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸ਼ਲੂਕ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਇਕ ਚੰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਲ, ਉਸ ਦਾ ਸੰਸਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਯੋਗ ਵਿਘਨ ਜਾਂ ਦਖਲ ਕਾਰਨ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਨਾ ਉਹ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਚੁੱਪ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿਣਾ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਤਰਜਿ-ਫਿਕਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਬਦ, ਕਾਰਨਾਮੇ - ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਹਰ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਲਈ ਵਫਾਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਭਰੋਸੇ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ, ਸ਼ਾਸਤਰ-ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਜਾਨਣ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨੀ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਆਸਤਿਕਯਾ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਭਰੋਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੈਵੀ ਸਰੂਪ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮ - ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਆਉਣ ਨੂੰ ਹੀ ਇਕ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਇਹ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਦੈਵੀ-ਪਰਤਾਪ ਹੈ। ਉਹ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਲਈ ਵੱਖ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਸਾਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਿੱਗਾਰਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਬਗਾਬਰ ਬਗਾਬਰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਲੱਭਣ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਜਿਹੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਸਾਰਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਉੱਚੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਪਰਮ ਹੰਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਪਰ ਜਦ ਅਸੀਂ ਝਾਤ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਸੁੱਚੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।'

* * *

18.43 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸੌਰੰਧ ਤੇਜ: ਧੂਤਿ: ਦਾਕਧਯ, ਯੁਦੇ ਚ ਅਗ ਅ-ਪਲਾ (ਪਲਾ) ਅਧਨਮ/ ਦਾਨਮ ਇੰਕਰ- ਭਾਵ: ਚ ਕਾਤਾਮ, ਕਰਮ ਸ਼ਵ- ਭਾਵ- ਜਮ ॥

ਸੌਰਯਮ ਤੇਜਹ ਧੂਤਿ ਦਾਕਸ਼ਯਮ, ਯੁਧੇ ਚ ਅਗ ਅਪਲਾ (ਪਲਾ) ਅਧਨਮ।

ਦਾਨਮ ਇਸ਼ਵਰ ਭਾਵਹ ਚ ਕਸ਼ਾਤ੍ਰਮ, ਕਰਮ ਸ਼ਵਭਾਵ ਜਮ॥

੦ ਸ਼ਲੋਕ ਅਰਥ :- ਸੌਰਯਮ : ਸੂਰਸਤਾ, ਬੀਰਤਾ। ਤੇਜਹ : ਤੇਜ ਪਰਤਾਪ। ਧੂਤਿ : ਪਰਪੱਕਤਾ। ਦਾਕਸ਼ਯਮ : ਫੁਰਤੀਲਾਪਣ, ਚੁਸਤੀ, ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ। ਯੁਧੇ : ਯੁੱਧ ਵਿਚ। ਚ : ਅਤੇ। ਆਗ : ਭੀ। ਅਪਲਾਯਨਮ : ਜੋ ਉੱਡ ਨਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਦਾਨਮ : ਬੈਗਤ, ਰਿਮਾਇਤ, ਪੁੰਨ। ਇਸ਼ਵਰ ਭਾਵਹ : ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਭਾਵ। ਚ : ਅਤੇ। ਕਸ਼ਾਤ੍ਰਮ : ਕੁਸ਼ਤਰੀ। ਕਰਮ : ਕੰਮ। ਸ਼ਵਭਾਵ ਜਮ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸੁਰਵੀਰਤਾ, ਤੇਜ਼ ਪਰਤਾਪ, ਸਹਿਣਸੀਲਤਾ, ਨਿਪੁਨਤਾ, ਯੁੱਧ ਵਿਚੋਂ ਨਾ ਭੱਜਣਾ, ਦਾਨ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਭਾਵ (ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਪਰ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ) ਇਹ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸ਼ੋਰਯਮ - ਮਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦੀ ਤੱਤਪਰਤਾ ਹੋਵੇ। ਧਰਮ ਮਜ਼ ਯੁੱਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਚੋਟ ਲੱਗਣ, ਅੰਗ ਕੱਟ ਜਾਣ, ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਆਦਿ ਦਾ ਭੋਗ ਵੀ ਅਫਸੋਸ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਨਾ ਭੈਅ ਹੋਵੇ, ਬਲਕਿ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਚਾਅ ਹੋਵੇ। ਸਿਰ ਕੱਟਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਰਹੇ, ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੌਰਯ ਹੈ। ੦ ਤੇਜਹ = ਜਿਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਪਾਪੀ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਪਾਪ ਦੁਰਾਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹਿਚਕਦੇ ਹੋਣ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਰੁੱਧ ਚੱਲਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਪੈਂਦੀ ਹੋਵੇ। ਲੋਕ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਣ 'ਤੇ ਭੀ, ਧਰਮ ਤੇ ਨੀਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਜ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਧੀਰਜ ਪੂਰਵਕ ਉਸੇ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਚੱਲਣ ਦਾ ਨਾਂ ਧੂਤਿ ਹੈ। ੦ ਦਾਕਸ਼ਮ ਪਰਜਾ ਉਪਰ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਯਥਾ ਯੋਗ ਵਿਸ਼ਵਿਸਥਤ ਰੱਖਣ ਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾ ਚੁਤੁਗਈ ਦਾ ਨਾਂ 'ਦਾਕਸ਼ਮ' ਹੈ। ੦ ਯੁਧੇ ਚਾਅਪਿ ਅਪਲਾ (ਪਰਾ) ਅਯਨਮ - ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਦੇ ਪਿੱਠ ਨਾ ਦਿਖਾਉਣਾ, ਹਾਰ ਨਾ ਮੰਨਣਾ, ਯੁੱਧ ਛੱਡ ਕੇ ਕਦੇ ਨਾ ਭੱਜਣਾ, ਇਹ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਪਲਾ ਅਯਨਮ ਹੈ। ੦ ਦਾਨਮ : ਕਸ਼ਤਰੀ ਲੋਕ ਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਬਲਕਿ ਉਦਾਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੈਸ਼ਯ ਵਰਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਪਰ ਵੈਸ਼ਯ ਲੋਕ ਕੰਜੂਸੀ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਵਿਚ ਲੋਭ ਕਾਰਜ ਉਹ ਦਾਨ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਹਿਚਕਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦਾਨ ਸ਼ਬਦ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਇਸ਼ਵਰ ਭਾਵਹ ਚ = ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ, ਯੁੱਧ ਕਰਨ, ਰਖਿਆ ਕਰਨ, ਨੀਤੀ ਧਰਮ ਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨੀਤੀ ਧਰਮ ਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਨੀਤੀ ਧਰਮ ਆਦਿ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਈਸ਼ਵਰੀ ਭਾਵ ਹੈ, ਜੋ ਅਭਿਆਨ-ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਸ਼ਤਰੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਣ, ਨਿਮਰਤਾ ਸਰਲਤਾ ਦੇ ਗੁਣ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਕਸ਼ਾਤਮ ਕਰਮ ਸ੍ਰਵ ਭਾਵ ਜਮ = ਜੋ ਮਾਤਰ ਪਰਜਾ ਦੀ ਦੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕਸ਼ਤ੍ਰੀ ਹੈ। ਕਸ਼ਤਰੀ ਦੇ ਜੋ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮ ਹਨ ਉਹ ਕਸ਼ਤਰੀ ਕਰਮ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਧਿਆਤਮਕ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਾਹਮਣ ਪਿੱਛੋਂ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ 'ਤੇ ਕਸ਼ਤਰੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਰਬੋਤਮ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਦੈਵੀ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਧਰਮ ਦੀ ਮੂਰਤਿ ਹੈ। ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਸੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ ਦੈਵੀਤਵ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਰਿਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ, ਦੈਵੀ ਮਨੁੱਖ ਬਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਕਸ਼ਤਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ, ਪਰਪੱਕ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਸ਼ਤਰੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਖਮੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਜਾਂ ਕਸ਼ਟਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਸ਼ਾਤਾਤੁ ਤਰਾਯਤੇ ਦੇ ਵੀ ਇਹੋ ਅਰਥ ਹੈ ਹਨ। ਕਸ਼ਤਰੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਮੱਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਨ ਤਬਾਹ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਖਤਮ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸਰੀਰ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਧਰਮ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਉਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਹਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਧਰਮ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੌਜਨਾ ਉਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੈ। ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਖਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਤਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਸ਼ਤਰੀ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਮੂਰਤੀ ਉਹ ਤਾਂ ਹੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮ-ਮੂਰਤੀ ਹੈ। ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਪ੍ਰਯਤਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸਾਨ ਪਾਲਤੂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਫਸਲ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਸ਼ਤਰੀ, ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਿਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਥਰ ਦਿਲੀ, ਨਿਰਦਾਇਤਾ ਕੱਟੜਤਾ, ਕਰੱਖਤਾ, ਕਠੋਰਤਾ ਬੇਰਹਿਮੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀਵਾਦੀ ਹੋਣਾ, ਧਰਮ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਪਟਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਾਂ ਤਮਗਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ (ਭਾਵੋਂ ਦੁਸ਼ਮਨ ਉਸ ਤੋਂ ਤਕਜ਼ਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ) ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਮਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਜੋ ਤੇਜ਼ ਪ੍ਰਤਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਖੁਸ਼ੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਮਨ ਦਾ ਚੰਖਟਾ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰੱਕ ਦਿੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੋਂ ਦੁਸ਼ਮਨ ਉਸ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਵੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਜਮਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦਕਸ਼ਸ਼, ਅਥਵਾ ਜੁਗਤ ਪੂਰਣ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵੀਣਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਠੀਕ ਉਪਯੁਕਤ ਥਾਂ 'ਤੇ ਠੀਕ ਸਮੇਂ, ਅਤੇ ਠੀਕ ਟਿਕਾਣੇ ਉੱਪਰ ਠੀਕ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੋਂ ਜੰਗ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਮਨ ਦਾ, ਜਾਂ ਹੋਰ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ ਹੋਣ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਭਗੂਪਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਆਈ ਮੁਸੀਬਤ ਜਾਂ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਘਬਰਾਉਂਦਾ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨਾ ਜਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹਟਣਾ ਦੁਰਵਿਸ਼ਟਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੋਂ ਇਹ ਕੀਤਾ ਫੈਸਲਾ ਘਰਣਾ ਜਨਕ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਫਰ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਕਸ਼ਤਰੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ 'ਚੋਂ ਨਹੀਂ ਭੱਜਦਾ। ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਜਾਂ ਕੈਦੀ ਬਣਨ ਨਾਲੋਂ, ਮੌਤ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਦਾਨ ਵੀ ਦਿਆਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਕਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਬੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਮਾਪਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਸ਼ਤਰੀ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਧਨ ਦੌਲਤ ਇਕੱਠੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਮਾਲਕ ਕੇਵਲ ਈਸ਼ਵਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਸ਼ਤਰੀ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਝਣ ਤੋਂ ਵਰਜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਉੱਪਰ ਅਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਕਸ਼ਤਰੀ ਵਿਚ ਬਾਹਮਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਵੈਸ਼ਯ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਾਰਕ ਸਾਧਨ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

○ ○ ○

18.44 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕ੃਷ਿ-ਗੌਰਕਾਵ-ਵਾਣੀਜਯਮ, ਵੈਸ਼ਯ-ਕਰਮ ਸ਼ਬ-ਭਾਵ-ਜਮ / ਪਰ-ਚਰਚਾ-ਆਤਮਕ ਕਰਮ, ਸੁਦ੍ਰਸਥ ਅਧਿ ਸ਼ਬ-ਭਾਵ-ਜਮ //

ਕ੍ਰਸ਼ਿ ਗੌਰਕਸ਼ਮ ਵਾਣੀਜਯਮ, ਵੈਸ਼ਯ ਕਰਮ ਸ੍ਰਵ ਭਾਵ ਜਮ //

ਪਰਿ ਚ੍ਰਯਾ ਆਤਮਕ ਕਰਮ, ਸੁਦ੍ਰਸ਼ਮ ਅਧਿ ਸ੍ਰਵ ਭਾਵ ਜਮ //

० ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਗੌਰਕਸ਼ਯ ਵਾਣੀ ਜ੍ਯਮ : ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਡੰਗਰ ਚਾਰਨੇ, ਤਜਾਰਤ ਕਰਨੀ। ਵੈਸ਼ਯ ਕਰਮ : ਵੈਸ਼ਯ ਦੇ ਫਰਜ਼। ਸੁਵਭਾਵ ਜਮ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਪਰਿਚ੍ਯਾ ਆਤਮਕਮ : ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਹੋਵੇ। ਕਰਮ : ਕਿਰਿਆ ਕਾਰਜ। ਸੂਦਸ਼ਯ : ਸੂਦਰਾਂ ਦਾ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਸੁਵਭਾਵਜਮ : ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਗਊਆਂ (ਪਸੂਆਂ) ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਣਜ ਵਿਉਪਾਰ - ਇਹ ਵੈਸ਼ਯ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਕਰਮ ਹਨ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੁਰੂਪ ਸੂਦਰ ਦੇ ਕਰਮ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਗੌਰਕਸ਼ਯ ਵਾਣੀ ਜ੍ਯਮ - ਵੈਸ਼ਯਕਰਮ ਸੁਵਭਾਵਜਮ - ਖੇਤੀ ਕਰਨਾ, ਗਊ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਧੀ ਕਰਵਾਉਣੀ, ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਵਿਉਪਾਰ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਵੈਸ਼ਯ ਵਰਣ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ (ਨੰਦ ਬਾਬਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ) ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਯ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਗਊਆਂ ਤੇ ਬੱਛੇ ਚਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਨੁ ਰਾਜ ਵੈਸ਼ਯਵਿਤੀ ਵਿਚ ਪਸੂਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਯ ਧਰਮ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। (ਮਨੁ ਸਮਿਤੀ 1.10) ਗਊ ਰੱਖਿਆ ਫਰਜ਼ ਵੀ ਹੈ, ਉਪਯੋਗਤਾ ਵੀ ਹੈ, ਕਾਰਜ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵੀ ਹੈ। ਗਊ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਊ ਦੂਜੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਸਹਾਇਕ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਹਰ ਧਰਮ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਗਊ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਊ-ਸੇਵਾ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ੦ ਪਰਿਚਰਯਾ ਆਤਮਕਮ ਸੂਦਸ਼ਯ ਅਧਿ ਸੁਵਭਾਵ ਜਮ - ਚਾਰੇ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ, ਸੇਵਾ-ਸਾਮਗਰੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨੀ, ਚਾਰਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਘਨ ਨਾ ਪਾਉਣਾ - ਸੂਦਰ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮ ਹੈ। ੦ ਚਾਰਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸਾਤਵਿਕ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਗੁਣ ਹਨ। ਜਦ ਤਮੇਗੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੂਦਰ ਵਰਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਜੋ (ਤਮੇਗੁਣ) ਅਗਿਆਨਤਾ ਪਰਮਾਦ, ਆਲਸ, ਨੀਂਦ, ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਅਪਵਿੱਤਰੀ ਤੇ ਮੋਹ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹੈ। (14.08, 13.17) ਪਰ ਤਮੇਗੁਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਸੇਵਾ-ਭਾਵ ਕਿਵੇਂ ਉਤਪਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਤਮੇਗੁਣੀਂ ਤਾਂ ਆਲਸੀ ਸੁਸਤ ਤੇ ਮੁੜ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੇਵਾ-ਭਾਵ ਤਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਵਿਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਗੁਣਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਦੇਣਾ ਨੀਂਕ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਮੇਗੁਣੀਂ ਅਧੋਗਤੀ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (14.18) ਤੇ ਰਜੋਗੁਣਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। (14.15) ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਰਾਜਸ-ਪ੍ਰਧਾਨ (ਰਜੋਗੁਣੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਵਾਲਾ) ਹੈ। ਰਾਜਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚ ਸਾਤਵਿਕ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਗੁਣ ਵੱਧ ਘੱਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਹੀ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮਹਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਏਸੇ ਲਈ ਕਰਮ-ਯੋਨੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਚਾਰੇ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਵਾਸਤੇ 'ਸੁਵਭਾਵਜ ਕਰਮ' ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਸੂਦਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜੜ੍ਹ ਪ੍ਰਕਿਤੀ - ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੈ। ਚੇਤਨ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਨਿਰ-ਵਿਕਾਰ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ-ਰਹਿਤ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਪਰਿਵਰਤਨਸੀਲ ਅਥਵਾ ਵਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵੀ ਭਿਨ-ਭਿਨ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਸੁਭਾਵਿਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰ ਚੇਤਨ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ ਸਦਭਾਵਨਾ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਨੂੰ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ, ਚੰਗੀ ਮੰਦੀ ਯੋਨੀ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। (13.21) ਹਰ ਵਰਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਰਯਾਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਰਣ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ, ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਜਦ ਆਪਣੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਲਈ, ਸੁਖ ਆਰਾਮ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਪਰਹਿੱਤ ਕਾਰਜ ਕਰਕੇ 'ਕਰਮਯੋਗੀ' ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਗੁਣ ਤੇ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਾਤ ਪਾਤ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ੦ ਸੂਦਰ ਨੂੰ - ਬਾਕੀ ਤਿੰਨਾਂ ਵਰਤਾਂ ਦੇ 'ਚਰਣ' ਦੱਸਣ ਦਾ ਭਾਵ, ਉਸ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪੈਰ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਦਾ ਭਾਰ ਚੁੱਕਦੇ ਹਨ, ਪੂਰੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ - ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜ ਸੇਵਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਚਰਣ ਸੂਦਰ ਲੋਕ ਹਨ। ਸੂਦਰ ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਧਨ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਸੌਂਤ ਆਪਣੇ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੋਭਾ ਹਨ। ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇਵੀ, ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੀ ਦੇਵੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਾਥਨ ਸੁਪਤਨੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਡੂੰਘੇ ਅਰਥ ਹਨ। ਵਸਤੂ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਨ ਭੌਤਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਉਸ ਸਤਹ ਤੋਂ ਕਰਕੇ ਉਚੇਰੇ ਇਲਾਕੇ 'ਤੇ ਪ੍ਰੱਜਣ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਆਹਾਰ ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਯ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਦੌਲਤ ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜੀਵਨ-ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੰਡਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਡੰਗਰ ਚਾਰਣੇ, ਵਿਉਪਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੰਘਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਦਯੋਗ ਐਨੇ ਵਧ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਪਿਤਾ ਵੀ ਪੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਵੈਸ਼ਯ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਕਾਰਜ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਦਸਤਕਾਰ, ਕਾਰੀਗਰ, ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੈਸ਼ਯ ਹਨ। ਅਜੇਕੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਕੀਲ ਢਾਕਟਰ ਵੀ ਵੈਸ਼ਯ ਲੜੀ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੁਹੂ ਚੁਸਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਪੀ ਕਸੂਰਵਾਰ ਦੋਸ਼ੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਉਹ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਬਿਨਾਂ ਦਵਾਈ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਹਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪੈਰ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਦਾ ਭਾਰ ਚੁੱਕਦੇ ਹਨ, ਪੂਰੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ - ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜ ਸੇਵਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਚਰਣ ਸੂਦਰ ਲੋਕ ਹਨ। ਸੂਦਰ ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਵੰਡ ਆਧਾਰ ਦਾ ਮੂਲ - ਗੁਣਵੰਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਟੋਲੀ ਇਕ ਜੱਥੇ ਜਾਂ ਫਿਰਕੇ ਅੰਦਰ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਨਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਰੂਲ ਅੰਦਰ ਨੀਵੀਆਂ ਸ਼੍ਰੋਣੀਆਂ ਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਸ਼੍ਰੋਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਿਮਾਗੀ ਸਰੀਰਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਜਾਂ ਗੁਣਵੰਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਯੋਜਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨੀਵੀਂ ਬਨਾਵਟੀ ਰੁਕਾਵਟ, ਇਸ ਕੁਦਰਤੀ-ਯੋਜਨਾ ਲਈ ਖਤਰਨਾਕ ਹੈ। ਵੱਡੀ ਸ਼੍ਰੋਣੀ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੇਠਲੀ ਸ਼੍ਰੋਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਨਾ ਸਮਝ ਹੈ ਨਾ ਸੋਝੀ ਹੈ। ਵਰਣ ਦਾ ਨਿਯਮ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਏਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਬਾਹਮਣ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਸ਼ਤਰੀ ਤਿੰਨ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵੈਸ਼, ਦੋ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੂਦਰ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਹੀ ਧਰਮ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕ ਵਰਣ ਦਾ ਧਰਮ ਐਨਾ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੂਦਰ ਵੀ ਯੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਐਨਾ ਹੀ ਸਮੱਗਰੇ ਤੇ ਯੋਗ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਕੋਈ ਦੂਜੇ ਵਰਣ ਵਾਲਾ। ਅਨੇਕਾਂ ਅਚਾਰੀਆ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਸੂਦਰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਸਮੱਗਰੇ ਅਭਿਆਸ ਕਾਰਜ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਕਮਾਲ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ ਸਨ। ਮਾਨਵੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਕਾਰਜ ਬਾਹਮਣ ਧਰਮ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਦਿਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਸ਼ਤਰੀ ਧਰਮ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਿਹਦੇ ਦਾ ਕੰਮ ਵੈਸ਼ ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਹੱਥ ਪੈਰ - ਸੂਦਰ ਧਰਮ ਦੇ ਕਾਰਜ ਪੂਰੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਜੂਰੀ ਵੀ ਹਨ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੇਸ ਵੀ ਹੈ। ਚਾਰ ਮਹਾਨ ਯੋਗ ਵਿਚਕਾਰ - ਕਰਮ ਯੋਗ ਵਿਚ ਸੂਦਰ ਧਰਮ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਹੈ। ਰਾਜ ਯੋਗ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁਝ ਸਮੱਗਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵੈਸ਼ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਦਾ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਕਸ਼ਤਰੀ ਦਾ ਧਰਮ ਵੀ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਯੋਗ, ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਾਹਮਣ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਚਾਰ ਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਚਾਰੇ ਵਰਣ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮੰਡੀ ਰੂਪ ਦੇ ਉਪਯੋਗੀ ਜੀਵ ਹਨ। ਇਕ ਆਦਰਸ਼-ਸਾਧਕ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਾਰੇ ਵਰਣ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਸਕਣ। ਸਮਾਜਿਕ ਮਰਯਾਦਾ ਲਈ ਵਰਣ ਧਰਮ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਹਾਜ਼ਰ ਬੁਝਿਆਈ ਦੀ ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਿਰਦਿਤਾ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਕੱਟ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਿਆਗ ਤਪਸਿਆ ਦੀ ਸਵੈ-ਸਮੱਗਰੇਨ ਭਾਵਨਾ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ-ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਕੁਝ ਉੱਤਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਸਵੱਗ ਕਹਿੰਦੇਹਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਭਾਰਤ ਇਸ ਰਾਹ ਤੋਂ ਭਟਕਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੁੱਖਦਾਇਕ ਅਫਸੋਸਨਾਕ ਅਵਸੱਥਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦਾ ਕਾਰਨ, ਜਾਤੀਵਾਦ ਹੈ, ਜੋ ਪੁਗਾਣੇ ਵਰਣ ਧਰਮ ਦਾ ਕੋਹਝਾ ਵਿਗਿਆਨ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਣ ਧਰਮ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਖੇਤੂ ਖੇਤੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਕ ਨਵਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਰਤ ਉਭਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿਚ ਹੈ।

○ ○ ○

18.45 ਸਲੋਕ :

ਖੇ ਖੇ ਕਰਮਣਿ ਅਭਿ-ਰ(ਸ੍ਰ)-ਤ; ਸਸ-ਸਿਧ-ਤਿਸ ਲਭ-ਅਤੇ ਨਰ; / ਸਵ-ਕਰਮ-ਨਿ-ਰਤ: ਸਿਧ-ਤਿਸ, ਯਥਾ ਕਿਨਦ-ਤਿ ਤਰ ਸ਼੍ਰੁਣੁ ॥

ਸ੍ਰਵੇ ਸ੍ਰਵੇ ਕਰਮਣਿ ਅਭਿ ਰ (ਮ੍ਰ) ਤਰ, ਸਮਸਿਧ ਤਿਸ ਲਭਅਤੇ ਨਰਹ।

ਸ੍ਰਵਕਰਮ ਨਿ ਰਤਹ ਸਿਧਤਿਸਮ, ਯਥਾ ਵਿੰਦਤਿ ਤਤ ਸ੍ਰਣੁ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ੍ਰਵੇ : ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ। ਸ੍ਰਵੇ ਕਰਮਣਿ : ਆਪਣੇ ਫਰਜਾ। ਅਭਿਰਤਹ : ਸਮੱਗਰੀਤ। ਸਮ ਸਿਧਤਿਸਮ : ਪਰਪੱਕਤਾ। ਲਭਅਤੇ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਨਰਹ : ਇਕ ਆਦਮੀ। ਸ੍ਰਵਕਰਮ : ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰੁਝਿਆ ਹੋਇਆ। ਸਿਧਤਿਸਮ : ਪ੍ਰੱਕਤਾ। ਯਥਾ : ਕਿਵੇਂ। ਵਿੰਦਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਤਤ : ਉਹ। ਸ੍ਰਣੁ : ਸੁਣਨਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮ ਵਿਚ ਤੱਤਪਰਤਾ ਨਾਲ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ, ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਪਰਪੱਕਤਾ ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮ ਵਿਚ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਤੂੰ ਸੁਣ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸ੍ਰਵੇ ਸ੍ਰਵੇ ਕਰਮਣਿ ਅਭਿ ਰ (ਮ੍ਰ) ਤਰ ਸਮਸਿਧਤਿਸਮ ਲਭਅਤੇ ਨਰਹ :- ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਕਿਤੀ (ਸੁਭਾਅ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਜੋ ਉਹ ਕੋਈ ਨਾਵੀਂ ਉਲੱਝਨ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰੇ, ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਨਾ ਕਰੇ, ਉਹੋ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਲਿਆਣ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਭਾਵਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਵਾਹ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਜੋ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਰਥ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਤੱਤਪੂਰਤਾ ਨਾਲ ਆਚਰਣ ਕਰੇ, ਅਤੇ ਨਾ ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਹੋਵੇ, ਨਾ ਫਲ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ, ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਕਰਮ ਦਾ ਵੇਗ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਰਮ ਵਿਚ ਮੋਹ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਵਾਂ ਵੇਗ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਨਿਰਲੇਪਤਾ (ਅਸੰਗਤਾ) ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਸਾਧਕ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਬਿਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀਮਾਤਰ ਲਈ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤਾਂ 'ਅਭਿਰਤਹ' ਹੁੰਦੀ ਹੈ (ਸ਼ਰਧਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ) ਤੇ ਇਕ ਆਸਿਤਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਅਭਿਰਤਹ = ਤੋਂ ਭਾਵ - ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਕਰਨਾ, ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ, ਇੱਜ ਕੀਤਿਆਂ ਮਨ ਵਿਚ ਜੋ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ 'ਅਭਿ ਰਤਿ' ਹੈ, ਛਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕਰਮ ਕਰਨਾ, ਆਸਤਿਕਾਂ ਹੈ। ਕਰਮ ਵਿਚ ਜੋ ਅਭਿਰਤਹ ਹੈ ਤਾਂ ਕਲਿਆਣ ਹੈ, ਜੇ ਆਸਤਿਕਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਤਨ ਹੈ, ਬੰਧਨ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਤੱਤਪੂਰਵਕਤਾ ਪ੍ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਜੋ ਵੀ ਕਰਮ ਕਰੇ - ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰਵ ਕਰਮਣਿ ਰਤਹ ਸਿਧਤਿਸਮ ਯਥਾ ਵਿੰਦਤਿ ਤਤ ਸ੍ਰਣੁ - ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤ-ਪੂਰਵਕ ਤੱਤਪਰਤਾ ਨਾਲ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਅਕਤੀ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਉਸੰਬੰਧੀ ਸੁਣ। ਅਰਥਾਤ ਕਰਮ-

ਮਾਤਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੁਣ ਤੇ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਉੱਪਰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥਵਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਧਰਮ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਨੰਦਮਈ ਜਾਂ ਯੋਗਤਾਮਈ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਇਕ ਚੰਗਾ ਸਾਧਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਜੋ ਅਸਥਾਈ ਉਪਰਾਮਤਾ ਜਾਂ ਅਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਸਵੈਧਰਮ ਦੀ ਸੁਲਝੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰੰਤੀਨ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਝਟ ਪਲ ਦੀ ਮਾਇਆ ਅਬਵਾ ਉਲੜਣ ਸੀ। ਜੋ ਵੀ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕੁਤਾਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਤਨ ਮਨ ਤੋਂ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਿਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਵਡਾਦਾਰ ਹੈ। ਤਾਂ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਗਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਉਸ ਦਾ ਸਵੈ-ਧਰਮ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਯਮ, ਭਾਵੇਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਦਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਭੰਗੀ ਝਾੜ੍ਹਦਾਰ ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਕਰ ਲਵੇਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਕੰਮ ਦੇ ਯੋਗ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਪਰ ਉਹ ਰਵੱਦੀਆ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਿਮਾਣੀ ਭੁੱਛ ਸਵੈ-ਧਰਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰੰਤੀਨ ਯੋਗੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਸਾਧਕ ਲਈ ਕੋਈ ਕੰਮ ਵੀ ਗੰਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹਰ ਕੰਮ ਪਵਿੱਤਰ ਪੂਜਣ ਯੋਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਤੁਹਾਡਾ ਦਿਸ਼ਟਿਕੋਣ ਨਰੋਆ ਉਸਾਰੂ ਅਤੇ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਹੈ।

○ ○ ○

18.46 ਸ਼ਲੋਕ :

ਧਰਤੀ ਪ੍ਰਵਰਤੀ ਤਿਹ ਭੂ ਤਾਨਾਮੁ, ਯੇਨ ਸਰਵਮ੍ ਇਦਮ੍ ਤ (ਨ) - ਤਮ / ਸਵ-ਕਰਮਣਾ ਤਮ ਅਭਿ-ਅਰੰ-ਧ, ਸਿਧ-ਤਿਸ੍ ਕਿਨਦ ਤਿ ਮਾਨਵ : //

ਯਤਹ ਪ੍ਰਵਰਤੁ ਤਿਹ ਭੂ ਤਾਨਾਮੁ, ਯੇਨ ਸਰਵਮ੍ ਇਦਮ੍ ਤ (ਨ) ਤਮ /

ਸਵ ਕਰਮਣਾ ਤਮ ਅਭਿ ਅਰੰਧ, ਸਿਧ ਤਿਸ੍ ਵਿੰਦਤਿ ਮਾਨਵਹ //

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਤਹ : ਕਿਸ ਕੋਲੋਂ। ਪ੍ਰਵਰਤਿ : ਤਬਦੀਲੀ। ਭੂਤਾਨਾਮੁ : ਜੀਵਾਂ ਦੀ। ਯੇਨ : ਕਿਸ ਦਾ। ਸਰਵਮ੍ : ਸਾਰੇ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਤਤਮ੍ : ਸਮਾਉਣਾ, ਵਿਆਪਣਾ। ਸਵਕਰਮਣਾ : ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਤਮ੍ : ਉਸ ਦਾ। ਅਭਿ ਅਰੰਧ : ਪੂਜਾ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਸਿਧ ਤਿਸ੍ : ਪ੍ਰੰਤੀਨਾ। ਵਿੰਦਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਮਾਨਵਹ : ਮਾਨਵ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਵਿੱਤਰੀ ਉਤਪਤੀ ਜਾਂ ਚੇਸ਼ਟਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਆਪਤ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕ੍ਰਮ ਰਾਹੀਂ ਪੂਜਾ ਕਰਕੇ ਮਾਨਵ ਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਤਹ ਪ੍ਰਵਰਤਿਤ ਭੂਤਾਨਾਮੁ, ਯੇਨ ਸਰਵਮ੍ ਇਦਮ੍ ਤ (ਨ) ਤਮ੍ : - ਜਿਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸੰਚਾਲਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਭ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਤੇ ਉਤਪਾਦਕ ਹੈ। ਜੋ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡਾਂ ਦੇ ਲੀਨ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਰਹੇਗਾ ਜੋ ਹੁਣ ਵੀ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮੰਡਾਂ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਨੰਤ ਬ੍ਰਹਮੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤ ਹੈ। ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਰਾਹੀਂ ਪੂਜਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਵ ਕਰਮਣਾ ਤਮ ਅਭਿਅਰੰਧ ਸਿਧ ਤਿਸ੍ ਵਿੰਦਤਿ ਮਾਨਵਹ - ਮਨ ਸਿਮ੍ਭੁਤੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਲਈ ਛੇ ਕਰਮ ਦੱਸੇ ਹਨ। ੦ ਆਪ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਆਪ ਯਗ ਕਰਨਾ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਯਗ ਕਰਵਾਉਣਾ, ੦ ਦਾਨ ਲੈਣਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦੇਣਾ, ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਕਰਮ ਜੀਵਕਾ ਲਈ, ਬਾਕੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕਰਤਵੱਦੀ-ਕਰਮ ਹਨ। ਉਪਯਕਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨਿਯਤ ਛੇ ਕਰਮ ਤੇ ਸ਼ਮ-ਦਮ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਪਹਿਲਾਂ 18.42 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਦੇਖੋ) ਆਦਿ ਨੌ ਸਵਭਾਵਜ ਕਰਮ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ, ਉਠਣਾ ਬੈਠਣਾ ਆਦਿ ਜਿੱਨੇ ਵੀ ਕਰਮ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪੂਜਣ ਕਰੇ। ੦ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਲਈ ਪਰਜਾ ਦੀ ਰਖਿਆ, ਦਾਨ ਦੇਣਾ, ਯਗ ਕਰਨਾ, ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ, ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਆਸਤਕ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਪੰਜ ਕਰਮ ਹਨ ਤੇ ਸ਼ੋਰਯਾ (ਸੂਰਬੀਰਤਾ) ਤੇਜ਼ ਆਦਿ ਸਤ ਸਵਭਾਵਜ ਕਰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਆਦਿ ਕਰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਸ਼ਤਰੀ ਸਰਵਤ੍ਰ ਵਿਆਪਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪੂਜਨ ਕਰੇ। ੦ ਵੈਸ਼ਯ - ਯਗ ਕਰਨਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ, ਦਾਨ ਦੇਣਾ, ਵਿਆਜ ਲੈਣਾ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਨਾ, ਗਊ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਵਣਜ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨੀਯਤ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਸੂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਹਿਤ ਤੇ ਸੁਵਭਾਵਜ ਕਰਮ ਸੇਵਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰੇ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਜੋ ਕਰਮ ਉਸ ਦੇ ਵਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇ ਆਸ਼੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਹੀ ਹਨ। ੦ ਸਿਧ ਤਿਸ੍ ਵਿੰਦਤਿ-ਤਿਮਾਨਵਹ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪੂਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਤੋਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਗਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ੦ ਏਥੇ ਮਾਨਵਹ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਸ਼ਤੀ ਵੈਸ਼ਯ ਸ਼ੁਦਾ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਗਿਹਸਤੀ, ਵਾਣਪਸਥੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਆਦਿ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸਾਈ ਬੋਧੀ, ਪਾਰਸੀ ਯਹੂਦੀ ਆਦਿ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਸਮੁੱਚੀ-ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਜਗਤ ਇਕ ਸਾਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਾ ਵਾਧੂ ਹੈ, ਨਾ ਬੇਕਾਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਹਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ, ਇਸ ਦਿਸਦੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ ਹੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਹੀ ਰਵੱਦੀਆ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਪਰਯੋਕਤਾ ਪ੍ਰਵਾਨਤਾ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਸਵੈ-ਧਰਮ ਬੁੱਧੀਮਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਾਧਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਮ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਤੇ ਸੰਸਾਰੀ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਇਕ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਸਰੀਰਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਂ ਯਤਨ ਰਾਹੀਂ ਸਰੀਰਕ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ

ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਯਤਨ ਅੱਗੋਂ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਿਆਂ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਬੁੱਚੜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਤੋਰਨ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ ਤੇ ਭਗਤੀ ਲਈ। ਇਸ ਪੇਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਬੈਰਾਗੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਤੇ ਹੱਠ-ਧਰਮੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਗਰੰਥ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਯਧਾ-ਗੀਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਬੁੱਚੜ ਦੀ ਗੀਤਾ। ਸੰਸਾਰੀ ਭੌਤਿਕ ਹੋਂਦ ਵਿਚਲੇ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਦੁਰਭਾਗਮਈ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਅਛੁਕਵਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਂ ਵਾਚੀ ਰਵੱਧੀਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਵੱਧੀਆ, ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜੀ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਿਹਾ ਜੀਵਨ, ਨਿਰਮਾਤਾ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਡਿਊਟੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵੱਲ ਲਿਜਾਵੇਗਾ। ਉਹੋ ਹੀ ਯੋਗ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪਾਸੇ ਢਾਲ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਨਾਗੀਅਲ ਉੱਤੇ ਗੇਸ਼ਦਾਰ ਗਿਲਾਫ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅੰਦਰ ਗਿਰੀ (ਖੋਪਾ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਿਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਹਰਲੇ ਗਿਲਾਫ ਨੂੰ ਤੌੜਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਹੀ ਸਮਰਪਿਤ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਾ ਕਰਦਿਆਂ (ਸਾਧਕ ਨੂੰ) ਅਜਿਹੀ ਗਿਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਜੋ ਆਦਮੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

* * *

18.47 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ੍ਰੇਗਨ ਸਕ-ਧਰਮ: ਕਿ-ਗੁਣ:, ਪਰ-ਧਰਮਾਤ ਸੁ-ਅਨੁ-(ਸਥਾ) ਸਿਥਤਾਤ्।

ਸਕ-ਭਾਵ-ਨਿ-ਯ(ਸ)-ਤਮ-ਕਰਮ, ਕੁਰਵਨ ਨ ਆਪ-ਨੋ-ਤਿ ਕਿਲਿਬਸਮ॥

ਸ਼ਰੇਯਾਨ੍ ਸ੍ਰਵ ਧਰਮਹ ਵਿਗੁਣਹ, ਪਰ ਧਰਮਾਤ ਸੁਅਨ੍ (ਸਥਾ) ਸਿਖਤਾਤ्।

ਸ੍ਰਵ ਭਾਵ ਨਿਯ (ਮ) ਤਮ ਕਰਮ, ਕੁਰਵਨ੍ ਨ ਆਪ-ਨੋਤਿ ਕਿਲਿਬਸਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ਼ਰੇਯਾਨ੍ : ਵਧੀਆ। ਸ੍ਰਵਧਰਮਹ : ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼। ਵਿਗੁਣਹ : ਨਿਆਸਰਾ, ਅਨਾਥ ਜੋ ਲਾਭਾਂ ਤੋਂ ਬਾਂਝਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਧਰਮਾਤ੍ : ਦੂਜੇ ਦੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਥਾਂ। ਸੁਅਨੁਸਿਖਤਾਤ੍ : ਜੋ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਸ੍ਰਵਭਾਵ ਨਿਯ (ਮ) ਤਮ : ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ। ਕਰਮ : ਕਾਰਜ। ਕੁਰਵਨ੍ : ਕਰ ਰਿਹਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਆਪਨੋਤਿ : ਉਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਲਿਬਸਮ : ਪਾਪ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਲਈ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਆਚਰਣ ਕੀਤੇ ਹੋਏ, ਦੂਜੇ ਦੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਗੁਣ ਰਹਿਤ ਵੀ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਭਾਉ ਤੋਂ ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਮਨੁੱਖ ਪਾਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸ਼ੇਯਾਨ੍ ਸ੍ਰਵ ਧਰਮਹ ਵਿਗੁਣਹ, ਪਰ ਧਰਮਾਤ੍ ਸੁਅਨ੍ (ਸਥਾ) ਸਿਖਤਾਤ੍ - ੦ ਏਥੇ 'ਸ੍ਰਵ ਧਰਮ' ਪਦ, ਵਰਣ ਧਰਮ ਦੀ ਮੁੱਖਤਾ ਲਈ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਸ੍ਰਵ ਅਥਵਾ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਧਰਮ (ਕਰਤਵ) ਸ੍ਰਵ-ਧਰਮ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸ੍ਰਵਧਰਮ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਕੋਈ ਅਧਿਆਪਕ ਹੈ, ਪਤੀ ਹੈ, ਪਿਤਾ ਹੈ, ਪੁੱਤਰ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਗੀਕਾਰ ਹੈ। ਤਾਂ ਹਰ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਅਥਵਾ ਕਰਤਵ ਕਰਮ ਹਨ। ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਗਤ ਜਗਿਆਸੂ ਤੇ ਸੇਵਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਗਤੀ ਜਗਿਆਸਾ ਤੇ ਸੇਵਾ ਉਸ ਦਾ ਸ੍ਰਵ ਧਰਮ ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਦੀ ਜਿਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਨਿਯਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਜਿਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸ੍ਰਵਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦਾ ਸਵੈ ਧਰਮ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰਵਭਾਵ ਨਿ-ਯ-(ਮ) ਤਮ ਕਰਮ, ਕੁਰਵਨ੍ ਨਾ ਆਪ-ਨੋਤਿ ਕਿਲਿਬਸਮ - ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਹਿੱਤ ਅਤੇ ਨਿਖਿੱਧ - ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਚਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਹਿੱਤ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਖਿੱਧ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ੦ ਵਿਹਿੱਤ ਕਰਮਾਂ ਲਈ ਵੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਵਰਣ ਆਸ਼੍ਰਮ ਕਾਲ ਘਟਨਾ ਹਾਲਾਤ ਵਸਤੂ ਸੰਯੋਗ ਵਿਯੋਗ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵੱਖ ਵੱਖ, ਜੋ ਕਰਮ (ਨਿਯਮ) ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੀਯਤਕਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਤਵੇਂ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਗੁਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਸੁਭਾਅ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸ੍ਰਵ ਭਾਵ ਨੀਯਤ ਕਰਮ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਕਰਮ ਤਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜੋ ਸੰਸਕਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਨਮ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਸ ਵਿਚ ਗੁਣ ਤੇ ਪਾਲਣ ਯੋਗ ਆਚਰਣ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਉਤਪਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। (18.47) ਸ਼ਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਮਾਤਰ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ ਆਉਂਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕੇਵਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਰਣ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ (ਪਾਪ) ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਜੋ ਕੇਵਲ ਸਰੀਰ ਨਿਰਵਾਹ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ, ਹਾਂ ਕਰਮ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨੇਕ ਨੀਤੀ ਤੇ ਸਰਬ-ਹਿੱਤ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਉਹ ਕਰਮ ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਕੂਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਸਵੈਧਰਮ ਹੈ। ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਯੁੱਧ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤ ਹੈ। ਹਾਲਾਤ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਕ (ਧਰਮ) ਲਈ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਜਾਤੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਕੇ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪਾਸਾ ਉਲਟਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ 'ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਵੇ ਤੇ ਉਹ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਪਾਪੀ-ਦੁਸ਼ਟ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ ਜੋ ਮੌਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਲਈ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਮੁੜ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਮੈਡੀਕਲ ਦਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਵਕੀਲ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੁੱਕਦਮੇ ਵੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਰਲ ਰਵਾਨਗੀ ਵਧੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਖਤਰਨਾਕ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ, ਨਾ ਪਸੰਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰੋਗਰਿਤ ਹੋਏ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਪੇਸ਼ਾ ਵਿਵਹਾਰ

ਜਾਂ ਕਸਬ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਜਾਂ ਮੌਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇੱਜਕ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਵਿਗੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਖੇਡੂ ਖੇਡੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿਖਿਆ ਜੋ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਸਮਾਂ ਜੋ ਇਸ ਉਪਰ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਭ ਕੁਝ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੋ ਤਰੜਾ ਲਾਭ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਸਵੈ-ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਲਾਭ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ, ਇਹ ਉਸ ਲਈ ਐਨਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮੱਛੀ ਲਈ ਪਾਣੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਫਰਜ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਬਹੁਤੇ ਤਣਾਓ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਝੁਕਾਓ ਹੋਣ ਪ੍ਰਤਿ ਉਹ ਚੇਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਉਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਘੱਟ ਯਤਨ ਕਰਕੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯੋਗੀ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਇਹ ਕੁਝ ਆਦਰਸ਼ਕ ਨਿਯਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਵੈ-ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਤਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨ ਤੇ ਯਤਨ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਸਵੈ-ਧਰਮ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਿੜਕਦਾ, ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਥਿਰਤਾ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਡੋਲਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਯੋਗੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਾ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਕਾਰਜ ਤਿਆਗਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਵੇ।

* * *

18.48 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਹ-ਜਮ੍ ਕਰਮ ਕੌਨ੍ਤੇਯ, ਸ-ਦੋ਷ਮ ਅਧਿ ਨ ਤਵਜ-ਅ-ਇੱਤ / ਸਰਵ-ਆ-ਰਾਮਾ: ਹਿ ਦੋ਷ੇਣ, ਘੂਮੇਨ ਅਧਿ: ਇਵ ਆ-ਕੂ-ਤਾ: //

ਸਹ ਜਮ੍ ਕਰਮ ਕੌਨ੍ਤੇਯ, ਸਦੇਸ਼ਮ੍ ਅਧਿ, ਨ ਤਯਜ੍ ਅਇੱਤ /

ਸਰਵ ਆਰੰਭਾਹ ਹਿ ਦੋਸ਼ੇਣ, ਧੂਮੇਨ ਅਗਿਨ੍ਹ ਇਵ ਆਵ੍ਵਤਾਹ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਹਜਮ੍ : ਇਕੱਠੇ ਜਨਮੇ। ਕਰਮ : ਕਿਰਿਆ। ਕੌਨ੍ਤੇਯ : ਹੇ ਕੌਨ੍ਤੇ। ਸਦੇਸ਼ਮ੍ : ਕਸੂਰ ਦੇ ਨਾਲ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਤਯਜ੍ ਅਇੱਤ : ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਰਵਾਹਾਰੰਭਾਹ : ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਏ ਸਾਰੇ ਕੰਮ। ਹਿ : ਲਈ। ਦੋਸ਼ੇਣ : ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਰਾਹੀਂ। ਧੂਮੇਨ : ਧੂੰਦੇ ਰਾਹੀਂ। ਅਗਿਨ੍ਹ : ਅੱਗ। ਇਵ : ਵਾਂਗ। ਆਵ੍ਵਤਾਹ : ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- - ਹੇ ਕੌਨ੍ਤੇਯ! ਦੋਸ਼ਯੁਕਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵੀ ਸਹਿਜ ਕਰਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਧੂੰਦੇ ਤੋਂ ਅੱਗ ਦੇ ਵਾਂਗ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੋਸ਼ ਨਾਲ ਘੇਰੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- - ੦ ਸਹਜਮ੍ ਕਰਮ ਕੌਨ੍ਤੇਯ, ਸ ਦੋਸ਼ਮ੍ ਅਧਿ ਨ ਤਯਜ੍ ਅਇੱਤ - ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਕਰਮ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਮਨੁੱਖ ਪਾਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਭਾਅ ਨੀਯਤ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਾਪ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਪਾਪ ਕਿਰਿਆ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਪਾਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਸਹਿਜ ਕਰਮ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਧੂੰਦੇ ਤੋਂ ਅੱਗ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ ਨਾਲ ਆਵ੍ਵਿਤ ਹਨ। ਸੁਭਾਵ-ਨੀਯਤ-ਕਰਮ ਸਹਿਜ ਕਰਮ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਸ਼ਮ ਦਮ ਆਦਿ ਕਸ਼ਤਰੀ ਨੂੰ ਸੌਨ੍ਹ ਤੇਜ਼ ਆਦਿ। ਵੈਸ਼ਯ ਲਈ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਗਉ ਰੱਖਿਆ, ਆਦਿ ਤੇ ਸ੍ਰੂਦ੍ ਲਈ ਸੇਵਾ ਕਰਮ - ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਹਿਜ ਕਰਮ ਹਨ। ੦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ੍ ਨੀਯਤ ਕਰਮ ਉਹ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪੂਰਵ ਦੇ ਗੁਣ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਵਰਣ ਲਈ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਨੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਲਈ ਯਗ ਕਰਨਾ, ਕਰਵਾਉਣਾ, ਪੜ੍ਹਨਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ। ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਲਈ ਯੁੱਧ ਯਗ ਕਰਨਾ, ਦਾਨ ਕਰਨਾ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾਉਣੀ, ਵੈਸ਼ਯ ਲਈ ਯਗ ਕਰਨਾ, ਦਾਨ ਕਰਨਾ। 'ਸ੍ਰੂਦ੍ ਲਈ ਸੇਵਾ' ੦ ਸਹਿਜ ਕਰਮ ਦੇ ਕੁਝ ਦੋਸ਼ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਧਕ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਹਰ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਕਰਮ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਭੁੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਰਵ ਆਰੰਭਾਹ ਹਿ ਦੋਸ਼ੇਣ - ਧੂਮੇਨ ਅਗਿਨ੍ਹ ਇਵ ਆਵ੍ਵਤਾਹ - ਜਿਨ੍ਹੇ ਵੀ ਕਰਮ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਜਦੋਂ ਅੱਗ ਸੁਲਗਾਉਣ ਸਮੇਂ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਧੂੰਅਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ, ਪਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਕਰਮ ਪਾਪ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਕਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋਣ 'ਭਾਈ! ਤੂੰ ਜਿਸ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਘੋਰ ਕਰਮ ਮੰਨ ਰਿਹਾ ਏਂ, ਉਹ ਤੇਰਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਨਿਆਏ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਲਈ ਨਿਆਏ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੁਣ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। (2.31)

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਇੱਕ ਸੱਚ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਸੰਦ ਨਾ ਪਸੰਦ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨਾਲ ਕਰਮ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁਰਿਆਈ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬਾਹੀਕ ਲੱਖਾਂ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁੱਚਾਏ ਬਿਨਾਂ, ਅਸੀਂ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੇ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਖਾਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭੋਜਨ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੰਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜਾਂ ਖੋ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਕ ਤਿਆਰੀ ਤਪੱਸਵੀ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰੀਰਕ-ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਖੁੱਡ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਹੋਰ ਬਣਸਪਤੀ ਵਿਚ ਜੰਮ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਜੋ ਪਾਪ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ। ਫੇਰ ਨੇਕ ਤੇ ਭੈੜੇ, ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਕਿਉਂ? ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੇ ਨੇਕੀ ਸੱਚਾਈ ਦਿਆਲਤਾ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਜੂਲਮ ਪਾਪ ਨਫਰਤ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਦੇ ਕਿਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ? ਕਿ ਇਹ ਨੇਕ ਹੈ ਜਾਂ ਦੁਸ਼ਟਾਵੀ ਹੈ? ਜੋ ਬਾਲਣ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਤ ਧੂੰਅਂ ਛੱਡਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵੀ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਜੋ ਧੂੰਅਂ-ਰਹਿਤ ਹੈ, ਉਹ ਬਾਲਣ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਤਿ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨੇਕੀ ਦਿਆਲਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਧਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਚੰਗੇ ਕਾਰਜ ਹਨ। ਥਾਂ, ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਚੰਗੇ ਭੈੜੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਚੰਗੇ ਭੈੜੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਹੀ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਯੋਗੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਪ ਦੰਡ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਹਰ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਭੂ ਪੂਜਾ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਯਾਤਰੀ ਸੜਕ ਉੱਪਰ ਬਣੇ ਆਰਾਮ ਘਰ ਵਿਚ ਠਹਿਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਲਣ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁੜ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਦੇਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਚੰਗਾ ਬਾਲਣ ਮਿਲੇਗਾ ਤੇ ਫਿਰ ਹੀ ਖਾਣਾ ਤਿਆਰ ਕਰੇਗਾ। ਯੋਗੀ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਇਸ ਯਾਤਰੀ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੋ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਸਮਝ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਉਹੋ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਯੁਕਤ ਹਨ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਨਾ ਬਣੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਹੈ, ਜੋ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ, ਚੰਗਾ ਹੈ। ਉਪਕਾਰੀ ਹੈ, ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰਾ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹੀ ਸਵੈ-ਧਰਮ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

* * *

18.49 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅ-ਸੜ-ਤ-ਕੁਦਿ: ਸਰਤ੍ਰ, ਜਿ-ਤ-ਆਤਮਾ ਵਿ-ਗ(ਸੁ)-ਤ-ਸ੍ਵਹ: /

ਨੈਕਾਰ੍ਮ-ਸਿਦਿਧੁਸ ਪਰਮਾਸੁ, ਸਮ-ਨਿ-ਆਸੇਨ ਅਧਿ-ਗਛ-ਤਿ ॥

ਅਸਜ਼ਜਤ ਬੁਧਿਹ ਸਰਵਤ੍ਰ, ਜਿਤ ਆਤਮਾ ਵਿਗ (ਮੁ) ਤ ਸ੍ਪ੍ਰਹਰਾ /

ਨੈਸ਼ਕਰਮਯ ਸਿਧਿਮੁ ਪਰਮਾਸੁ, ਸਮਨਿਆ-ਸੇਨ ਅਧਿ ਗੱਛਤਿ ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਸਜ਼ਜਤ ਬੁਧਿਹ : ਜਿਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਨਹੀਂ। ਸਰਵਤ੍ਰ : ਹਰ ਪਾਸੇ। ਜਿਤ ਆਤਮਾ : ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ। ਵਿਗਤ ਸ੍ਪ੍ਰਹਰਾ : ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਉਛਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਨੈਸ਼ਕਰਮਯ ਸਿਧਿਮੁ : ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ। ਪਰਮਾਸੁ : ਉੱਚਤਮ, ਪਰਮ। ਸਮਨਿਆ ਸੇਨ : ਤਪੱਸਿਆ ਰਾਹੀਂ। ਅਧਿਗੱਛਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਹ ਜਿਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਹਰ ਥਾਂ ਪ੍ਰਿਥਕ ਅਥਵਾ ਅੰਤਰੱਧਾਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਲੁਪਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਤਪੱਸਿਆ ਰਾਹੀਂ ਉੱਚਤਮ ਮਨੋ-ਅਵਸਥਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਜੋ ਭੋਗ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਸਜ਼ਜਤ ਬੁਧਿਹ ਸਰਵਤ੍ਰ = ਜਿਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸਭ ਜਗ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧੀ ਅਥਵਾ ਮੌਹ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਭਾਵ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਘਰਨਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਲਾਤ ਵਸਤੂ ਕਿਰਿਆ ਪਦਾਰਥ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ੦ ਜਿਤਆਤਮਾ - ਜਿਸ ਨੇ ਸਰੀਰ ਉੱਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਜੋ ਆਲਸ ਪ੍ਰਾਤਾਦ ਆਦਿ ਤੋਂ ਸਰੀਰ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤ ਪੂਰਵਕ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦੀ ਤਤਪਰਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਕਿਰਿਆ ਘਟਨਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਹਟਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਥੋਂ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਤਾਤਮਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਵਿਗ (ਮੁ) ਤ ਸ੍ਪ੍ਰਹਰਾ = ਜੀਵਨ ਧਾਰਣ ਮਾਤਰ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਖਮ ਇੱਛਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸਪ੍ਰਹਾ' ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰੁਧੀ ਸੁਕੀ ਰੋਟੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਕੁਝ ਖਾਏ ਬਿਨਾ ਕਿਵੇਂ ਜੀ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪਾਣੀ ਪੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਵੇਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਠੰਡ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਕੱਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਸ਼ਾਖ ਯੋਗ ਦਾ ਸਾਧਕ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸ਼ਾਂਖਯੋਗ ਵਿਚ ਚੱਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਜੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਜੜੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸ਼ਕਤ-ਬੁੱਧੀ, ਲੋੜੀਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਜਿੱਤਾਤਮਾ ਬਣ ਸਕੇ। ਜਿੱਤ ਆਤਮਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਗਤ ਸ੍ਪ੍ਰਹਰਾ ਹੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਹੀ ਉਹ ਸ਼ਾਖ ਦਾ ਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਨੈਸ਼ਕਰਮਯ ਸਿਧਿਮੁ ਪਰਮਾਸੁ ਸਮਨਿ ਆਸੇਨ ਅਧਿਗੱਛਤਿ = ਅਜਿਹਾ, ਅਸ਼ਕਤ ਬੁੱਧੀ, ਜਿੱਤ+ਆਤਮਾ ਤੇ ਵਿਗਤ ਸਪ੍ਰਹ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਾਂਖ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਕਰਮ ਨੈਸ਼ਕਰਮਯ ਸਿਧੀ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਨੈਸ਼ਕਰਮਯ ਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਕਿਰਿਆ ਮਾਤਰ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਉਸ ਕਿਰਿਆ ਦੋ ਨਾਲ ਭੋਗ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਫਲ 'ਤੇ ਭੋਗ ਵੀ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਜੋ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸ੍ਰਵਤਹ ਸਿੱਧ ਨਿਸ਼ਕਰਮਤ ਹੈ - ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਬਲ ਛੂੰਘੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਰਗਰਮੀ ਅਗਲੇ ਘੰਟੇ ਦੂਜੀ ਸਰਗਰਮੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਆਰਾਮ ਦੇ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਦਿਵਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਅਤੇ ਥਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝਿਆ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਰਹਿ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਗੋਚਰ ਕਰਕੇ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਦਾ। ਸਾਰੇ ਸਥਾਨ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਦਾਨੀ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਏਪਰ ਉਧਰ ਫੈਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਯੋਗ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਪਾਣੀ ਪੁਲ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਵੰਡਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਹਾਓ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਪੁਲ ਵਾਂਗ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਅੰਧ੍ਰਾਵਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਉੱਚੇ ਨੀਵੇਂ ਖਿਆਲ ਉੱਠੇ ਹੋਣ। ਪਰ ਯੋਗੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਸਥਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਲਹਿਰਾਂ ਨਹੀਂ ਉੱਡਦੀਆਂ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਯੋਗੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿਖੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹ ਲਾਲਚੀ ਅਥਵਾ ਹਿਰਸੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਜੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ। ਯੋਗੀ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੱਲ ਹਿਰਸੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇੱਛਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨ ਦਾ ਕਿਆਲ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹੋ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮਹਾਨ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਸੰਨਿਆਸੀ ਦਾ ਮਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਕ੍ਰਿਆਹੀਣਤਾ ਅਥਵਾ ਬ੍ਰਹਮ ਅਵਸਥਾ ਵਰਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

* * *

18.50 ସଲେକ :

सिधु-तिम् प्र-आप्-तः यथा ब्रह्म, तथा आप्-नोति नि-बोध मे। सम्-आसेन एव कौन्तेय, नि-(स्था) ष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥

ਸਿਧੂਤਿਮੁ ਪੁਆਪੂਤਹ ਯਥਾ ਬੁਹਮੁ, ਤਥਾ ਆਪੁ ਨੋਤਿ ਨਿਬੋਧਮੇ।

ਸਮਾਅਸੇਨ ਏਵੇਂ ਕੌਂਤਯੇ, ਨਿ (ਸੁਖਾ) ਸੁਟਾ ਗੁਯਾਨਸੁਯਾ ਪਰਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਿਧਿਮੁ : ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ। ਪ੍ਰਾਪਤੁਹਰ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਯਥਾ : ਜਿਵੇਂ। ਬ੍ਰਹਮੁ : ਬ੍ਰਹਮ। ਤਥਾ : ਉਹ। ਆਪਨੋਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਖੋਧਾ : ਸਿਖਦਾ ਹੈ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਸਮੁਆਸੇਨ : ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ। ਏਵੇਂ : ਭੀ। ਕੌਂਤਯੇ : ਹੇ ਕੌਂਤਯੇ। ਨਿ (ਸ੍ਰਵਾ) ਸ਼੍ਰਟਾ : ਅਵਵੱਸਥਾ, ਨਿਸ਼ਟਾ। ਗਯਾਨਸਯ : ਗਿਆਨ। ਯਾ : ਕਿਹੜਾ। ਪਰਾ : ਉਚੇਰਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਕੌਤਯੇ! ਸਿੱਧੀ ਅਥਵਾ ਗਿਆਨ ਨਿਸ਼ਠਾ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ, ਜੋ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਮ ਨਿਸ਼ਠਾ ਹੈ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਤੁੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਮਝ ਲੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਿਧਤਿਮੁ ਪ੍ਰਾਪਤਹ ਯਥਾ ਬ੍ਰਹਮ, ਤਥਾ ਆਪੁ ਨੋਤਿ ਨਿਬੋਧਮੇ - ਏਥੇ ਸਿੱਧੀ ਦਾ ਭਾਵ - ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਹੈ। (ਵੇਖੋ ਅਸਤਕ ਬੁਧੀ ਜਿੱਤਾਤਮ ਤੇ ਵਿਗਤ ਸਪ੍ਰਹਾ) ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਐਨਾ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਭੋਗ ਵੀ ਕਾਮਨਾ ਮਮਤਾ ਜਾਂ ਆਸਤਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਮਨ ਚਾਹੀ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਘਾਟ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਿੱਧੀ ਵਿਚ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਵੀ ਕਾਮਨਾ ਇੱਛਾ ਹੈ, ਮਮਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਿੱਧੀ ਨਹੀਂ। ਕਾਮਨਾ ਮਮਤਾ ਰਹਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਿੱਧੀ ਨਾਲ ਕਾਮਨਾ ਵਧੇ, ਉਹ ਸਿੱਧੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਰੂਪੀ ਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸਾਧਕ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਉਹ ਜਿਸ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਸਮਝ। (ਨਿਬੋਧਮੇ) ਕਾਰਣ ਇਹ, ਸ਼ਾਂਖ ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਜੋ ਮੁੱਖ ਗੱਲਾਂ ਹਨ, ਉਹ ਸ਼ਾਂਖ ਯੋਗੀ ਲਈ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਨਿਬੋਧ - ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਖਯੋਗ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਸਾਮਰਗੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣਨਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ - ਉਸ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣਨਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਤੇਰਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਖ ਯੋਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ 'ਨਿਬੋਧ' ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਸਮੂਆਸੇਨ ਏਵੇਂ ਕੌਂਤੇਯ, ਨਿ (ਸ੍ਰ਷ਟ) ਗ੍ਰਾਯਾਨਸ੍ਰਯ ਯਾ ਪਰਾ = ਸ਼ਾਂਖ ਯੋਗ ਦੀ ਆਖਰੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਸਾਧਕ ਦੀ ਕੋਈ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਏਸੇ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਾ-ਨਿਸ਼ਠਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਪਰਾ-ਨਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਖਯੋਗ ਦਾ ਸਾਧਕ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਹਾਂਗਾ - ਉਸ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਣ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਿੱਧੀ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰੀਨਤਾ ਅਜਿਹੀ ਅਵੱਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਵਿਚ ਹਰ ਵਸਤੂ ਨਿੰਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਮੰਤਵ, ਇਸ ਅੰਤ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਹੈ, ਉਹ ਸਰ ਪ੍ਰੀਨਤਾ ਪੁਰਣਤਾ ਵੱਲ ਸਮੁੱਚਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਾਰਬਨ - ਜੋ ਧਰਤੀ ਹੇਠਾਂ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਦੰਬੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ - ਇਕ ਕੀਮਤੀ ਹੀਰੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਕੋਲੇ ਦੇ ਇਕ ਟੁਕੜੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਸੋਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਜਿਹੇ ਦੋ ਤੱਤ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਅਜਿਹਾ ਚਮਤਕਾਰ ਕਰ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਇੱਕ ਮਹਿਕ ਦਾ ਮਿੱਠਾ ਸਵਾਦਲਾ ਸੇਬ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੀਨਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਦਮੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਨ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੇਬ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਵਿਚ ਸੂਰਜ, ਮੀਂਹ, ਤੇਲ, ਪ੍ਰੈਦ, ਪਾਣੀ ਕੋਰੇ ਬਰਫ ਮਿੱਟੀ ਰੇਹ, ਹਵਾ ਸਾਰਿਆ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਜੀਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਸਾਰੇ ਪਰਯਤਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਦਮੀ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਾਭ ਦਾ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਜੀਵਾਂ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕ ਸਤਰ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਇਕ ਹੀਰਾ ਮੁੜ ਕੇ ਕਾਰਬਨ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਹਿਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤੇ ਦੇਵ-ਆਹਾਰ ਮੁੜ ਫੇਰ ਪੂਲ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਿੱਧੀ - ਜੋ ਕੇਵਲ ਆਦਮੀ ਦੇ ਹੀ ਹਿੱਸੇ ਆਈ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਚਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਧੀ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਟੋਲ, ਨਾ ਬਦਲਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਅਨਾਸ਼ਵਾਣ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੂਰਣਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰੀਨਤਾ ਸਗੀਰ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਮਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਨ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮਨ ਦੇ ਕਈ ਆਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵ ਹਨ। ਅਣਗਿਣਤ ਪੁੰਨਰ ਜਨਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅੰਦਰ ਇਹ ਮਨ ਵਿਚ ਤਥਾਦੀਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਹੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਨੁਕਰਾਂ ਨੂੰ (ਯੋਗ ਦੀ) ਛੈਣੀ ਨਾਲ ਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰੀਨਤਾ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਕੱਟ ਕੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਢਾਲਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਧ ਓਹੋ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਮਨ ਦੇ ਨੁਕਸਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਮਨ ਸ਼ੁੱਧ ਹੈ, ਉਹ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪੂਰਣਤਾ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਅਦਭੁਤ ਪਾਪਤੀ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਹੱਕਦਾਰ ਕੇਵਲ ਮਾਨਵ ਹੀ ਹੈ।

• • •

18.51 स्लोव :

बद्धया वि-शब्द्या यज-तः, ध-त्या आत्मानम् नि-यम्-य च ।

शब्द-आदीन विषयान् त्यज-त्वा, राग-द्वेषौ वि-उद्द-अस्स-य च ॥

ਬੱਧਿਆ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾ ਯਜ਼ਤਹ, ਪਤਯਾ ਆਤਮਾਨ-ਮਨਿ ਸਮਯ, ਚ।

ਸ਼ਬਦ ਆਦੀਨ ਵਿਸ਼ਾਨੁ ਤਯਜ ਤਵਾ, ਰਾਗ-ਦਵੇਸ਼ੋ ਵਿਉਦਾਸਯ, ਚ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :— ਬੱਧ ਬੱਧ : ਬਧੀਮੱਤਾ ਨਾਲ। ਵਿਸ਼ਵਾਸਾ : ਪਾਕ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ੱਖ। ਯਜ਼ਤਹ : ਧਰਮ ਅਰਥ ਕਰਨਾ, ਦਾਨ ਦੇਣਾ।

ਪ੍ਰਤ੍ਯਾ : ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਦਿੜਤਾ ਨਾਲ। ਆਤਮਾਨਮੁ : ਸਵੈ, ਅੰਤਹਕਰਣ। ਨਿਯਮੁ : ਨਿਅੰਤਰਣ ਹੁੰਦਿਆਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਸ਼ਬਦ ਆਦੀਨ : ਧੁਨੀ ਤੇ ਹੋਰ। ਵਿਸ਼ਯਾਨੁ : ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਨਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਤ੍ਯਜਸ (ਜ) ਤ੍ਰਵਾ : ਤਿਆਗਣਾ, ਛੱਡ ਦੇਣਾ। ਰਾਗ ਦਵੈਸ਼ੀ : ਖਿੱਚ ਆਕਰਸ਼ਨ ਤੇ ਨਫਰਤ। ਵਿਉਦਾਸ੍ਯ : ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ। ਚ : ਅਤੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਪਾਕ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ੁੱਧ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ, ਅੰਤਹਕਰਣ ਅਥਵਾ ਸਵੈ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਅੰਤਰਣ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ, ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਸਪੱਰਸ਼ ਰੂਪ ਰਸ ਗੰਧ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਤੇ ਰਾਗ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਬਧੁਯਾਵਿ-ਸ਼ੁਧਯਾ ਯੁਜ਼ਤਹ = ਜੋ ਸ਼ਾਂਖਯੋਗੀ ਸਾਧਕ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਅਰਥਾਤ ਸਾਤਵਿਕ ਦੀ (ਗੀਤਾ 18.30) ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਵੇਕ, ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਵਿਚ ਭੋਗ ਵੀ ਸੰਕਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ੦ ਇਸ ਸਾਖਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਨਾਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਂਖਯੋਗ ਲਈ, ਜਿਸ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਵੇਕ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਵੇਕ ਤੋਂ ਉਹ ਜੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਧਤ੍ਤਯ ਆਤਮਾਨਮੁ ਨਿਯਮੁ ਯ ਚ = ਸੰਸਾਰਿਕ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਲੇਭਮਈ ਵਸਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਵੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਵਿਚਲਿਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਣਾ। ਅਜਿਹੀ ਦ੍ਰਿੜ-ਸਾਤਿਵ ਦੀ ਧੂਤਿ (18.33) ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇੰਦੀਆਂ ਦਾ ਨਿਯਮ ਕਰਨਾ, ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ। ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਇਹ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਰਹੇ ਕਿ ਇੰਦੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ, ਸਾਧਕ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਵੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ੦ ਸ਼ਬਦ ਆਦੀਨੁ ਵਿਸ਼ਯਾਨੁ ਤ੍ਰਯਸਤ੍ਰਵਾ - ਧਿਆਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਸੰਬੰਧ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਵਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਯੋਗ ਜਨਮ ਸੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਸਪੱਰਸ਼ ਰੂਪ, ਰਸ ਤੇ ਗੰਧ - ਪੰਜਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਹੀ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਚਿੰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ੦ ਰਾਗ ਦਵੈਸ਼ੀ ਵਿਉਦ ਅਸ੍ਯ ਚ = “ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤੂ ਮਹੱਤਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ।” ਅਜਿਹਾ ਜੋ ਭਾਵ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਗ ਹੈ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਅਸ੍ਤ੍ਰ ਵਸਤੂ ਦਾ ਜੋ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੇ ਕੋਈ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦਵੈਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਗ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦਵੈਸ਼ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਚਿੰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਰਾਗ ਕਰੋ, ਨਾ ਹੀ ਦਵੈਸ਼ ਕਰੋ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਉਹ ਵਸਤੂ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧ ਹੈ ਜੋ ਬਾਹਰੀ ਅਸੰਗਤ ਵਸਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕਾਸੀਦ ਕੀਤਾ ਪਾਣੀ ਏਸੇ ਲਈ ਸ਼ੁੱਧ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸ਼ੁੱਧ ਸਹੀ ਸਮਝ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬਾਗੀਕੀ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਭੁਲਨਾ ਸਾਫ਼ ਸ਼ੁੱਧ ਨਿਰਮਲ ਸੀਸੇ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਨੀਲੇ ਸੀਸੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਦੇਖਦਿਆਂ ਇਕ ਪੀਲੀ ਵਸਤੂ - ਹਗੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗੀ। ਏਥੇ ਦੇਖਣ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ - ਦੇਖੀ ਹੋਈ ਵਸਤੂ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਰੰਗ ਰਹਿਤ ਸੀਸੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੀਲਾ ਰੰਗ, ਪੀਲਾ ਹੀ ਰਹੇਗਾ। ਬੁੱਧੀਸ਼ੀਲ, ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਸੰਦ ਮਾਤੁਰ ਹੈ। ਜੇ ਬੁੱਧੀਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਨੁਕਸ ਹੈ ਤਾਂ ਦੁਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਵਿਗਾੜ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧੀਕਰਣ ਕਰਨਾ, ਸਵੈ ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਠਾ ਪ੍ਰੇਮ ਲਗਾਓ ਜਾਂ ਬੇਮੁਖਤਾ ਸਭ, ਜੋ ਸਭਾਵ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਸ਼ਾਂਤ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਤੁਲਿਤ ਟਿਕਾਓ ਬੁੱਧ ਅਥਵਾ ਮੱਤ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸ਼ੁੱਧ ਚੇਤਨਾ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧ ਸਮਝ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਵੈ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਸਰੀਰਕ-ਚੇਤਨਾ ਵੱਲੁਕੂਕਦੇ ਹੋਏ ਕਮਾਲ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਰੀਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ, ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਲਈ ਕਦੇ ਕਦੇ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦਾ ਚਿਮਟਨਾ ਇੰਜ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਛਾਈ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ, ਅਵੱਸਥਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਸੰਕੇਤਕ ਅਵੱਸਥਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੇਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸਰੀਰਕ ਲੋੜ ਜਿਵੇਂ ਖਾਧ ਖੁਗਾਕ, ਕੱਪੜੇ ਆਦਿ ਵਿਚ, ਸਾਧਕ ਕਟੌਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਜਾ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ ਵਲ ਖਿੱਚ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਅਕਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਦਰੀ ਤੇ ਸਵੈ ਸਿਖਿਆ - ਸਾਧਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਰਾਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

○ ○ ○

18.52 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਿਵਿਕ-ਸੇਵੀ ਲਬੁ-ਆਸੀ, ਯ (ਸ੍ਰ.)-ਤ-ਵਾਕ-ਕਾਯ-ਮਾਨਸ: / ਧਾਨ-ਯੋਗ-ਪਰ: ਨਿਤਯਮ्, ਕੈਰਾਗਯਮ् ਸਮ-ਤਪ-ਆ-ਸ਼੍ਰਿ-ਤ: //

ਵਿਵਿਕਤਸੇਵੀ ਲਘੁਆਸ਼ੀ, ਯ (ਮੁ) ਤਵਾਕੁ ਕਾਯ ਮਾਨਸਹ।

ਯਯਾਨ ਯੋਗ ਪਰਹ ਨਿਤਯਮ, ਵੈਰਾਗਯਮ ਸਮ ਉਪਆਸ਼ੀਤਹ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਵਿਵਿਕਤਸੇਵੀ : ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨਾ। ਲਘੁਆਸ਼ੀ : ਬੋੜ੍ਹਾ ਖਾਣਾ, ਅਲਪਾਹਾਰੀ। ਯ (ਮੁ) ਤਵਾਕੁ ਕਾਯ ਮਾਨਸਹ : ਬਚਨ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲੈਣਾ। ਯਯਾਨ ਯੋਗਪਰ : ਮਨ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰਨਾ। ਨਿਤਯਮ : ਹਮੇਸ਼ਾ। ਵੈਰਾਗਯਮ : ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ ਨਿਰਪੱਖ ਜਜ਼ਬਾਤ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠਕੇ। ਸਮਉਪਆਸ਼ੀਤਹ : ਸ਼ਰਨ ਲੈਣੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਏਕਾਂਤਵਾਸ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲਾ, ਹਲਕਾ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਮਨ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਨਿਤਯਾਨ ਯੋਗ ਪਰਾਇਆਂ ਤੇ ਵੈਗਾਗ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ - ਹੋ ਕੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਵਿਵਿਕਤਸੇਵੀ ਲਘੁਆਸ਼ੀ : ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨਾ। ਲਘੁਆਸ਼ੀ : ਬੋੜ੍ਹਾ ਖਾਣਾ, ਅਲਪਾਹਾਰੀ। ਯ (ਮੁ) ਤਵਾਕੁ ਕਾਯ ਮਾਨਸਹ : ਬਚਨ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲੈਣਾ। ਯਯਾਨ ਯੋਗਪਰ : ਮਨ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰਨਾ। ਨਿਤਯਮ : ਹਮੇਸ਼ਾ। ਵੈਰਾਗਯਮ : ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ ਨਿਰਪੱਖ ਜਜ਼ਬਾਤ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠਕੇ। ਸਮਉਪਆਸ਼ੀਤਹ : ਸ਼ਰਨ ਲੈਣੀ। ਅਪ ਹੀ ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਕਾਂਤ ਸੇਵਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹੋਣੀ ਤਾਂ ਵਧੀਆ ਗੱਲ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਆਗ੍ਰਹ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਏਕਾਂਤ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬੇਚੈਨੀ ਹਲਚਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਉਕਤਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਹਲਚਲ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਸਾਧਨ ਵਧੇਰੇ ਹੋਵੇਗਾ, ਮਨ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇਗਾ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਨਿਰਮਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਨ ਪਰਸੰਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਧਨਾਂ ਲਈ ਇਹ ਸਹਾਇਕ ਬਣੇਗਾ। ਏਕਾਂਤ ਭੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਲੋਕ ਸਨਮਾਨ ਆਦਰ ਕਰਨਗੇ। ਹਾਂ ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਸਾਧਨਾਂ ਰਹਿਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਲਘੁਆਸ਼ੀ :- ਸਾਧਕ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਸੁਵਲਪ ਅਰਥਾਤ ਨੀਯਮਤ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਸਾਤਵਿਕ ਭੋਜਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ

ਹੈ - ਭੋਜਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਹਿੱਤ, ਮਿੱਤ ਤੇ ਮੇਧਯ - ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਹਿੱਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਭੋਜਨ ਸਗੀਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਵਿਕਾਸਮਈ ਹੋਵੇ। ਮਿੱਤ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ - ਭੋਜਨ ਨਾ ਵਧੇਰੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਨਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ। ਸਗੀਰ ਨਿਰਵਾਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ (6.16) ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਗੀਰ ਪੁਸ਼ਟ ਰਹੇ। ਮੇਧਯ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ - ਭੋਜਨ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋਵੇ। ੦ ਯ (ਮੁ) ਤ-ਵਾਕ ਕਾਯ ਮਾਨਸਹ - ਸਗੀਰ ਵਾਣੀ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਾਧਕ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। (17.14-16) ਉਹ ਆਵਾਰਾ ਨਾ ਘੰਟੇ, ਦੇਖਣ ਸੁਣਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਯਾਤਰਾ ਨਾ ਕਰੇ। ਵਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਫੁੱਜ਼ੂਲ ਗੱਲਬਾਤ ਨਾ ਕਰੋ। ਲੋੜ ਪੈਣ ਸਮੇਂ ਹੀ ਬੋਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਨਿੰਦਾ ਚੁਗਲੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਮਨ ਵਿਚ ਰਾਗਪੂਰਵਕ - ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ੦ ਧਯਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਧਿਆਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਖਾਂਦੇ ਪੀਂਦੇ, ਹੋਰ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵੱਲ ਰੁਚੀ ਬਣੀ ਰਹੇ। ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵੱਲ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਵੈਰਾਗਯਮੁ ਸਮੁ ਓਪਾ ਸ਼੍ਰਿਤਿਹ = ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਾਰੀ ਲੋਕ ਰਾਗ ਪੂਰਵਕ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਿ ਉਪਰ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਸਰਾ 'ਸਹਾਰਾ' ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਖ ਯੋਗ ਦਾ ਸਾਧਕ ਵੈਰਾਗ ਉਪਰ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਜਨ ਸਮੁਦਾਯ ਸਥਾਨ ਆਦਿ ਉਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਿਕ ਤੇ ਪਰਲੋਕਿਕ ਭੋਗਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਵੈਰਾਗ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੰਨਿਆਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਗਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਸਰਵ ਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਨਿਯਮ ਕਰਮ ਸਿੱਧੀ ਦੇ ਅਰਥ ਨਿਸ਼ਕਿਆ ਆਤਮ ਸੁਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਸਥਾਨ ਰੂਪ ਸਿੱਧੀ। ਬਲ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜੋ ਕਾਮਨ ਅਥਵਾ ਆਸਕਿਤ ਤੋਂ ਯਕਤ ਹੋਵੇ। ਪਰਿਗ੍ਰਹ ਦੇ ਅਰਥ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ 50-53 ਨੰਬਰ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰੀਆ ਜੀਵ ਹੈ, ਲੋਕ ਸਮੂਹ ਤੇ ਭੀਜ਼ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕਾਂਤਪਣ ਇਕਲੱਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਗਲ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੱਕ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਢੂਰ ਰਹਿਣਾ ਉਸ ਲਈ ਨਰਕ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਹ ਸਿਖਿਅਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸਾਥ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮਿਲਕੇ ਚੱਲਣਾ, ਫਿਰਨਾ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਾਠ ਹੈ। ਪਰ ਯੋਗੀ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਉਲਟ, ਇਕਾਂਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਆ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਹਰਮੁਖਤਾ ਤੋਂ ਅੰਤਰਮੁਖਤਾ ਵੱਲ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾਵੀਂ ਤਥਾਦੀਲੀ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਆਪਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਤਣਾਓ-ਰਹਿਤ ਅਵਸਥਾ, ਉਸ ਦੇ ਆਪੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਉਸ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਭੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭੈੜਾ ਤੇ ਐਂਖਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਯੋਗ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਇਹੋ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕਾਂਤਵਾਸ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਜਰੋਬ ਰਾਹੀਂ ਕਿ ਇਕਾਂਤਵਾਸ ਮਨ ਲਈ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਖੁਗਾਕ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਗੀਰ ਲਈ ਭੋਜਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਦਮੀ, ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਕਲੱਤਾ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕਲੱਤਾ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਯੋਗੀ ਵੀ ਉਹੋ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕਲੱਤਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਘੱਟ ਖਾਣਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਖਾਣਾ ਦੋਵੇਂ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯੋਗ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਿਲ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘੱਟ ਖਾਣਾ ਸਗੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ। ਹਲਕਾ ਖਾਣ ਤੇ ਯੋਗ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ, ਦੋਵੇਂ ਗੁਣ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਸਾਧਕ ਅੰਦਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਵੀਣਤਾ ਤੇ ਪੂਰਨਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਸਗੀਰ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭੇਤਿਕੀ ਭੋਜਨ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਾਟ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਬਚਨ ਸਗੀਰ ਤੇ ਮਨ ਉਪਰ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਨਿਅੰਤਰਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬੋਲਦਾ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਬਚਾਓ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਜੁਬਾਨ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਫਾਲਤੂ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਮਾਪੇ-ਤੋਲੇ ਬੋਲ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਯੋਗੀ ਦੇ ਆਚਰਨ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਠਾਠ ਬਾਠ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਕਾਰਜ ਉੱਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਗੀਰ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਉਦੇਸ਼-ਪੂਰਣ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਸੱਟ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਯੋਗੀ ਦਾ ਮਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਉਸ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹਨ। ਇਕਾਂਤਪਣ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸ਼ਾਲੀਨਤਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਯੋਗੀ ਆਪਣੀ ਬਿਰਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਅਸਲੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਆਉਂਦਾ ਵੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਦੁੱਖ ਪੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਪਸਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਿਖਾਂਦੂਰੂ ਚੇਲਾ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵੈਰਾਗ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਚੜ੍ਹਰੀਣ ਮਨ ਵਿਚ ਇੱਛਾ, ਖੁਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਬੁਰਿਆਈਆਂ, ਜਦ ਵੀ ਝਲਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਪੂਰਣ ਪ੍ਰਵੀਨ ਯੋਗੀ ਦਾ ਮਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਥਿਰ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

18.53 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਹਮ-ਕਾਰਮੁ ਬਲਮੁ ਦਰਪ੍ਰਸਾਦ, ਕਾਮਸੁ ਕ੍ਰੋਧਸੁ ਪਰਿ-ਗ੍ਰਹਸੁ। ਵਿ-ਸੁਚ-ਯ ਨਿਰ-ਸਮ: ਸ਼ਾਨਤ:; ਬ੍ਰਹਮ(ਨੁ) ਭ੍ਰਾਧਾਯ ਕਲਪ-ਤੇ॥

ਅਹਮੁ ਕਾਰਮੁ ਬਲਮੁ ਦਰਪ੍ਰਸਾਦ, ਕਾਮਮੁ ਕ੍ਰੋਧਮੁ ਪਰਿ-ਗ੍ਰਹਮੁ।

ਵਿਮੁਚਯ ਨਿਰ ਮਹ ਸ਼ਾਂਤਹ, ਬ੍ਰਹਮ(ਨੁ) ਭ੍ਰਾਧਾਯ ਕਲਪਤੇ॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :— ਅਹਮੁ ਕਾਰਮੁ : ਹੰਕਾਰ ਹਉਸੈ। ਬਲਮੁ : ਸ਼ਕਤੀ। ਦਰਪ੍ਰਸਾਦ : ਹੰਕਾਰ ਘੁੰਮਡ, ਆਕੜ। ਕਾਮਮੁ : ਇੱਛਾ। ਕ੍ਰੋਧਮੁ : ਗੁੱਸਾ। ਪਰਿਗ੍ਰਹਮੁ : ਲੋਭ ਲਾਲਚ, ਹਿਰਸ। ਵਿਮੁਚਯ : ਤਿਆਗ ਕਰ ਚੁੱਕੇ। ਨਿਰ ਮਹ ਸ਼ਾਂਤਹ : ਮੈਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਸ਼ਾਂਤਹ : ਸ਼ਾਂਤਮਈ। ਬ੍ਰਹਮੁ (ਨੁ) ਭ੍ਰਾਧਾਯ : ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ। ਕਲਪਤੇ : ਯੋਗ ਹੈ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :— ਹੰਕਾਰ, ਸ਼ਕਤੀ (ਦੀ ਆਕੜ) ਗੌਰਵ, ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਪਰਿਗ੍ਰਹ (ਦੂਜਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਕੁੱਝ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ) ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮਹਤਾ ਰਹਿਤ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮ ਸਰੂਪ ਹੋਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :— ਅਹਮੁ ਕਾਰਮੁ ਬਲਮੁ ਦਰਪ੍ਰਸਾਦ ਵਿਮੁਚਯ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਕਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਰਕੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਾਲ ਮਨਮਾਨੀ ਕਰਨ ਦੀ ਜੋ ਜਿੱਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਬਲ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਜਸੀਨ ਜਾਇਦਾਦ, ਆਦਿ ਬ੍ਰਹਮ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜੋ ਘੁੰਮਡ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਭੋਗ ਪਦਾਰਥ ਤੇ

ਅਨੁਕੂਲ ਹਾਲਾਤ, ਮਿਲ ਜਾਣ, ਉਸ ਇੱਛਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਕਾਮ' ਹੈ। ੦ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਉਪਰ ਠੇਸ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਅਨਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ, ਜੋ ਜਲਨਾਤਮਿਕ ਵਿਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ 'ਕਰੋਧ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਭੋਗ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਸੁਖ ਆਰਾਮ ਤੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਜੋ ਸੰਗ੍ਰਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ 'ਪਰਿਗ੍ਰਹ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਕ - ਅਹੰਕਾਰ, ਬਲ, ਦਰਪ, ਕਾਮ, ਕਰੋਧ ਤੇ ਪਰਿਗ੍ਰਹ - ਆਦਿ ਸਭ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਾਂਤਹ = ਅਸਤ੍ਰ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਤਰ-ਕਰਣ ਵਿਚ ਅਸ਼ਾਂਤੀ, ਹਲਚਲ, ਆਦਿ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੜਤਾ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋਝਨ ਨਾਲ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਕਦੇ ਵੀ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਢੁਕਦੀ। ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਸਾਧਕ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਨਿਰਮਹ = ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਨਿਰਵਾਹ ਮਾਤਰ ਲਈ ਜੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ, ਤੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਦਿ ਜੋ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਹਤਾ, ਅਪਨਾਪਨ, ਨਾ ਹੋਵੇ। ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਵਸਤੂ, ਆਦਿ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਨਿਰਮਹ ਹੈ। ੦ ਬ੍ਰਹਮ (ਨ) ਭੂਯਾਏ ਕਲਪਤੇ - ਮਹਤਾ ਰਹਿਤ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਮਨੁੱਖ (ਸ਼ਾਖਯੋਗ ਦਾ ਸਾਧਕ) ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਅਸਤ੍ਰ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋਝਨ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਸਮੱਝਦਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਜਦ ਤੱਕ ਅਸਤ੍ਰ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਿਆਖਤੀ ਜੋ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਣਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਪਰ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਆਪ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਉੱਪਰ ਕੀਤੀ ਟੀਕਾ ਟਿੱਪਣੀ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਦੇ ਦੁਖੀ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਉਮੈਂ ਦੀ ਕੱਚੀ ਪਿੱਲੀ ਕਿਸਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਪਹਿਚਾਣ ਰੱਖਣ, ਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਇਕ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਇਕਰਾਰ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਹਉਮੈਵਾਦ ਹੈ। ਚੇਤਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਅੰਤਰਕਰਣ ਵਿਚ ਸਥਾਪਨ ਹੋਣਾ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਉਮੈਵਾਦ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਹਸਤੀ ਵਜੋਂ ਵਿਆਖਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੋਚਣਾ ਇਕ ਵਿਆਖਤੀ ਦਾ ਦੂਜੇ ਉੱਪਰ ਗਲਬਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਬੁਰਿਆਈ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਯੋਗੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਹਿੱਸਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਆਖਤੀ, ਜੋ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਤੇ ਵੱਡਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਰਵਾਈਆ ਉਹ ਜੋ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਗਰੂਪ ਵਾਲਾ ਅਭਿਮਾਨੀ ਹੈ, ਆਕੜ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਯੋਗੀ ਇਸ ਬੁਰਿਆਈ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਮ ਅਥਵਾ ਇੱਛਾ, ਚੰਮ-ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਇਹ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਭੋਗੀ ਹੈ। ਜੋ ਇਹ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਯੋਗੀ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਧਾਰ ਭੂਤ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਪੇਮ ਚਾਹ ਅਨੁਰਾਗ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਫਰਤ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਉਪਜਾਉਣੀ ਹੈ। ਯੋਗੀ, ਜੋ ਹਰ ਵਸਤੂ ਅੰਦਰ ਦੈਵੀ-ਸੁਰੂਪ ਦੀ ਝਲਕ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਾ ਪੇਮ ਅਨੁਰਾਗ, ਨਾ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦਾ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਤਿ ਪਾਲਣਾ ਅਥਵਾ ਜੀਵਕਾ, ਧਨ ਮਾਲ ਅਥਵਾ ਜਾਇਦਾਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਵੀ ਸਰੀਰ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਲਈ ਜਾਇਦਾਦ ਰੱਖਣੀ ਹੀ ਪਵੇਗੀ। ਜਦੋਂ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਯੋਗੀ, ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਸਰੀਰ ਜੀਵਕਾ ਚਲਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਮਾਲਕੀ ਅਥਵਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਰੀਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤੁਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਚੀਜ਼ਾਂ-ਵਸਤਾਂ, ਧਨ ਦੌੜਤ ਦਾ ਤਿਆਗ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮਾਲਕੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ 'ਮੇਰਾ' ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਦੋਂ ਮਨ ਨੂੰ ਬੇਚੈਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਇਸ ਉੱਚਤਮ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਨੋ-ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਬਾਹਮਣ ਬਣ ਜਾਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

18.54 ਸ਼ਲੋਕ :

ਕਿਵਾਭੂਤ: ਪ੍ਰ-ਸਦ-ਨ (ਤ)-ਆਤਮਾ, ਨ ਸ਼ੋਚ-ਤਿ ਨ ਕਾਦੁਖ ਤਿ। ਸਮ: ਸਰੋ਷ੁ ਭੂ-ਤੇ਷ੁ, ਸਦ-ਭਕਿਸੁ ਲਭ-ਅਤੇ ਪਰਾਮ੍ਰ॥

ਬ੍ਰਹਮੁ ਭੂਤਹ ਪ੍ਰਸਦਨ (ਤ) ਆਤਮਾ, ਨ ਸ਼ੋਚਤਿ ਕਾਂਕਸੁਤਿ।

ਸਮਹ ਸਰਵੇਸੁ ਭੂਤੇਸੁ, ਮਦ੍ ਭਕਤਿਸੁ ਲਭਅਤੇ ਪਰਾਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :— ਬ੍ਰਹਮੁਭੂਤਹ : ਬਾਹਮਣ ਦਾ ਹੋਣਾ। ਪ੍ਰਸਦਨ ਆਤਮਾ : ਸ਼ਾਲੀਨ ਸ਼ੁੱਧ ਮਨ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਸ਼ੋਚਤਿ : ਦੁੱਖ ਦੇਣਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਕਾਂਕਸੁਤਿ : ਇੱਛਾ। ਸਮਹ : ਉਹੋ ਹੀ। ਸਰਵੇਸੁ : ਸਾਰੇ। ਭੂਤੇਸੁ : ਜੀਵ। ਮਦ੍ ਭਕਤਿਸੁ : ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ। ਲਭਅਤੇ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਾਮ੍ : ਪਰਮ ਵਡੇਗਾ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :— ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬ੍ਰਹਮ ਭੂਤ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਸੰਨ ਚਿੱਤ ਪ੍ਰਸ਼, ਨਾ ਸ਼ੋਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਆਕਾਂਕਸਾ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮੱਸਤ ਭੂਤਾਂ ਵਿਚ (ਭਾਵ ਵਿਚ ਯੁਕਤ) ਹੋਇਆ, ਉਹ ਮੇਰੀ ਪਰਾਭਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :— ਬ੍ਰਹਮੁਭੂਤਹ - ਜਦ ਅੰਤਰਕਰਣ ਵਿਚੋਂ ਵਿਨਾਸ਼ਨਿਲ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅੰਤਰਕਰਣ ਦੀਆਂ ਅਹੰਕਾਰ ਘੁੰਡ ਆਦਿ ਵਿਰਤੀਆਂ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਫਿਰ ਮਹਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਨਾ ਭੋਗ ਸੁੱਖ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹੀ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਤਰਕਰਣ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਭੂਤ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਹੋਰ ਦੇਖੋ 5.24) ੦ ਪ੍ਰਸਦਨ (ਤ) ਆਤਮਾ : ਜਦ ਅੰਤਰਕਰਣ ਵਿਚ ਸਤਿ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੰਤਰਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭੁੱਗ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹਿੱਲਚਲ ਬੇਚੈਨੀ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਅਸਤ੍ਰ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਧਕ ਦੇ ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਮਿਟ ਜਾਣ ਨਾਲ ਫਿਰ ਕਰਦੇ ਵੀ ਅਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਸ਼ਾਂਖਯੋਗੀ ਸਾਧਕ ਦੇ ਅੰਤਰਕਰਣ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਹਿਤ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅਭਾਵ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤ ਵਾਂ ਭਾਵ ਅਟੱਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਨ ਸ਼ੋਚਤਿ ਨਾ ਕਾਂਕਸੁਤਿ - ਉਸ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ੋਕ ਚਿੰਤਾ, ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸੰਸਾਰਕ ਹਾਨੀ ਕਿੰਨੀ ਵੱਡੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣ, ਅਨੁਕੂਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ, ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਵਿਆਖਤੀ ਪਦਾਰਥ ਬਣ ਜਾਣ ਜਾਂ ਵਿਗੜ ਜਾਣ - ਉਸ ਉਪਰ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ। ਉਹ ਸਥਿਰ ਅਟੱਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਮ੍ ਸਰਵੇਸੁ ਭੂਤੇਸੁ - ਜਦ ਤੱਕ ਸਾਧਕ ਨੂੰ, ਭੋਗ ਕੁ ਵੀ ਹਰਸ਼ ਸ਼ੋਕ, ਰਾਗ-ਦਵੇਸ਼, ਆਦਿ ਦਵੰਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਤੱਕ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ

ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਅਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਭੂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਜਦ ਸਾਧਕ ਸੱਖ ਦੁੱਖ ਦਰੰਦਤਾ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅਭਿੰਨਤਾ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ (ਜਿਵੇਂ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦਰਿਆ ਦੀ ਹਸਤੀ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।) ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ 'ਸਮ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੀ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ 'ਸਮ' ਹੈ। (9.29) ੦ ਉਹ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸਮ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਜਿਵੇਂ ਮਨੋਰਾਜ਼ ਤੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਜੋ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਮਨ ਹੀ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮਨੋ-ਮਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਮਨੋਮਈ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਸਭ-ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਮਨ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ (ਆਤਮ ਸਰੂਪ ਤੋਂ) ਉਹ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨ (6.29) ਏਸੇ ਨੂੰ ਏਥੇ ਸਮਝ ਸੁਹਵੇਸ਼ੂ ਭੂਤੇਸ਼ੂ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਮਦ੍ਦ ਭਕਿਤਮ੍ ਲਭ ਅਤੇ ਪਰਾਮ੍ - ਜਦ ਸਮਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਅਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮ ਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਆਕਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਏਥੇ 'ਪਰਾ ਭਕਤਿ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਭੂਤ ਅਵਸੱਥਾ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਪਰਾ-ਭਕਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕੁਝ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਪੱਖ ਪਾਤ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਰੁਚੀ ਰੁਝਾਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਕੂਲ, ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤੇ ਏਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਅੰਤਿਮ ਮੁਕਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਢੂਜਾ ਸਕੂਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਦਵੀ ਰੁਤਬਾ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੀ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਬਨਾਵਟੀ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਕੁਝ ਕੁ ਮੁੱਢਲਾ ਅੰਤਰ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਵੀ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗਾਂ ਵਿਚ। ਪਰ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪੱਜ ਕੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਮਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵਿਚ ਬੇਪਨਾਹ ਪਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੀ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਾ, ਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹੋ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਬੱਚਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਪਿਆਰੀ ਮਿਠੀ ਮੋਹਰੀ ਮੁਹੱਬਤ ਵਿਚ ਲਿਬੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਤੇ ਭਗਤੀ ਇਕੋ ਸਿੱਕੇ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਤੇ ਪੁੱਠੇ ਪਾਸੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਵੀਨ ਪੂਰਣ ਵਿਅਕਤਿਤ ਵੇਂ ਦੋ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਇਕ ਘਟਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਮੁਨਾਫਾਬੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਕੋਲ ਚੱਲ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਇੱਜ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਾਭਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮੰਡਾ ਟਪਰੀਵਾਸਾਂ ਦੀ ਝੁੱਗੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਗੱਲ੍ਹ ਉੱਪਰ ਚਟਾਕ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਹੋਰ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਉਤਪਨ ਹੋ ਗਈ। ਟਪਰੀਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਬਸਤੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਵਿਹੰਦੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਬੋਹੜੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਅਮੀਰ-ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਇਹ ਉਹੋ ਉਸਦਾ ਤਿੰਨ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਬੱਚਾ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਢੂਬ ਰਹੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਦੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਬੂਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ। ਇਹੋ ਉਸ ਦਾ ਬੱਚਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਘਰੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਕ ਢੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਕ ਢੂਜੇ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਗਿਆਨ, ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਮਲਿਤ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਵੀ ਭਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਉਸ ਲਈ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਬਹੁਰੂਪੀ ਈਸ਼ਵਰੀ ਜੀਵ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਅੰਦਰ ਹਰ ਥਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਅਫਸੋਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁੱਜਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕਿ ਅੱਜ ਤੱਕ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਦੇ ਸੱਤਵਾਵੋਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਏਥੇ ਫੇਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

* * *

18.55 ਸਲੋਕ :

ਭਜ-ਤਾ ਮਾਸ੍ ਅਭਿ-(ਜਾ) ਜਾ-ਨਾ-ਤਿ, ਧਾਵਾਨੁ ਯ: ਚ ਅਸ੍-ਸਿ ਤਦ-ਤਕਤ: /

ਤਕ: ਮਾਸ੍ ਤਦ-ਤਕਤ: ਜਾ-ਤਾ, ਕਿਰਾ-ਅ-ਤੇ ਤਦ-ਅਨਜਤਰਮੁ //

ਭਜਤਯਾ ਮਾਮ੍ ਅਭਿ (ਗਯਾ) ਜਾ ਨਾਤਿ, ਧਾਵਾਨੁ ਯਹ ਚ ਅਸ੍ਰਮਿ ਤਦੜਵਤਹ/

ਤਤਹ ਮਾਮ੍ ਤਦੜ ਤ੍ਰਵਤਹ ਗਯਾਤ੍ਰਵਾ, ਵਿਸ੍ਰਾਤੇ ਤਦੜ ਅਨੰਤਰਮੁ//

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਭਜਤਯਾ : ਉਪਾਸਨਾ ਰਾਹੀਂ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਅਭਿ ਗਯਾ ਜਾਨਾਤਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਧਾਵਾਨੁ : ਕੀ। ਅਸ੍ਰਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਤਦੜਵਤਹ : ਸੱਚਾਈ ਅੰਦਰ। ਤਤਹ : ਤਦ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਤਦੜ ਗਯਾਤ੍ਰਵਾ : ਜਾਣ ਚੁੱਕਾ। ਵਿਸ੍ਰਾਤੇ : ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ। ਤਦੜ : ਉਹ। ਅਨੰਤਰਮੁ : ਪਿੱਛੋਂ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਉਸ ਪਰਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ, ਮੈਂ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਹਾਂ ਤੇ ਜੋ ਵੀ ਹਾਂ, ਉਸੇ ਤੱਤਵ (ਸੱਚ) ਤੋਂ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ (ਸੱਚ) ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣ ਕੇ ਤੱਤਕਾਲ ਹੀ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਭਜਤਯਾ ਮਾਮ੍ ਅਭਿ (ਗਯਾ) ਜਾ-ਨਾ-ਤਿ - ਜਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਖਿੱਚ ਤੇ ਰਾਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਧਕ ਆਪ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਮੱਗਰਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਅਭਿਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਕੋਈ ਅਸਤਿਤਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅਹੰਕਾਰਮਈ ਭਾਵ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਬੋਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਬ੍ਰਹਮ ਭੂਤ ਅਵਸੱਥਾ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਨਿਰਤਰ ਭਗਤੀ ਕੀਤਿਆਂ ਹੀ ਮਿਟ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਧਾਵਾਨੁ - ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਗੁਣ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਸ਼ਿਵ, ਗਣੇਸ਼, ਸ਼ਕਤੀ, ਸੂਰਜ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲੀਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ - 'ਇਹੋ ਪਰਾਭਗਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਧਾਵਾਨੁ ਅਰਥਾਤ ਸਮਗ੍ਰੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੈ। ੦ ਧਹ ਚ, ਅਸ੍ਰਮਿ ਤਦੜ ਤ੍ਰਵਤਹ =

ਇਹੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ, ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਸੂਰਤਾਂ ਵਿਚ, ਅਨੇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਮੇਤ, ਅਨੇਕਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਵਾਰ ਵਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹੋ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਨੇਕ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਅਨੇਕਾਂ ਇਸ਼ਟ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇੱਕ ਹੈ। ‘ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ, ਮੈਂ ਜੋ ਹਾਂ, – ਇਸ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਹੈ।’ ੦ ਤਤਹ ਮਾਮੂ ਤਦ੍ਰਿਵਤਹ ਗਯਾ ਤੁਵਾ, ਵਿਸ਼ੁ ਅਤੇ ਤਦ ਅਨੰਨਤਰਮ = ਅਜਿਹਾ ਮੈਂਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣ ਕੇ, ਤਤਕਾਲ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜੋ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਸਨ, ਉਹ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣਨ ਨਾਲ, ਉਸ ਵਿਚ ਅਨਜਾਨਪਨਾ ਸੀ, ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਤੱਤਵ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਰਣਤਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਾਰਬਿਕਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਪਿਆਰ ਰਾਹੀਂ ਉਥੇ ਪੁੱਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਪੁੱਜਣਾ ਅਸੰਭਵ ਲਈ ਪਹੁੰਚ, ਕੇਵਲ ਮੁਹੱਬਤ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਸੱਚੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਲਈ ਨਾ ਜਾਣਿਆ ਤੇ ਨਾ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਵੀ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਅਸਲ ਪਹਿਚਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡਾਕਟਰ ਮਰੀਜ਼ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਉਹ ਦੁਖੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਝ ਕੇ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਰੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਵੀ ਉਪਯੋਗੀ ਤੇ ਇਲਾਜ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੋ ਪਿਆਰ ਮੌਹ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਪਿਆਰ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਅਸਲ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਭਗਤ, ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਏਸੇ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣ ਲੈਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ (ਭਗਤ) ਉਸ (ਪ੍ਰਭੂ) ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਉੱਨਾ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪੰਡੀ ਲਈ ਦੋ ਫੰਗਾਂ (ਪਰਾਂ) ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਭਗਤ ਲਈ ਅਥਵਾ ਸਾਧਕ ਲਈ, ਭਗਤੀ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣ ਕੇ ਹੀ, ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਮਰੱਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਮਝ ਕੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਆਪ ਬ੍ਰਹਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ੦ “ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਹ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ, “ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਇੱਕ ਹਨ” ਇਕ ਮਾਲਕ ਦਾ ਵਫਾਦਾਰ ਨੌਕਰ, ਨਿਰੰਤਰ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਾਂਗ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਮਾਲਕ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਵੀ ਬੈਠਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਘਰੇਲੂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਆਪ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰੇ। ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਐਡੇ ਉੱਚੇ ਰੁੱਤਬੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਕਹੇ ਤੇ ਠੁਕਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਲਕ ਫੇਰ ਵੀ ਇਹ ਰੁਤਬਾ ਗੁਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਪਰਕਰਣ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਭਗਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੇ ਗੁਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸ਼ੋਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਭਗਤ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।”

○ ○ ○

18.56 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਰਵ-ਕਮਾਣਿ ਅਧਿ ਸਦਾ, ਕੁਕਾਣਿ: ਮਦ-ਵਿ-ਅਪ-ਆ-ਤ੍ਰਯ: / ਮਦ-ਪ੍ਰ-ਸਾਦਾਤ-ਅਕ-ਆਪ-ਨੋਤਿ, ਰਾਕਥਤਸ੍ਰ ਪਦਸ੍ਰ ਅ-ਵਿ-ਅਤ੍ਰਯ: //

ਸਰਵ ਕਰਮਾਣਿ ਆਪਿ ਸਦਾ, ਕੁਰਵਾਣਹ ਮਦਵਿਅਪ ਆਕਸ੍ਰਯਹ।

ਮਦ ਪ੍ਰਸਾਦਾਤ੍ਰ ਅਵ ਆਪ੍ਰ ਨੋਤਿ, ਸ਼ਕਸ਼ਵਤਮ੍ ਪਦਮ੍ ਅਵਿਯਯਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- - ਸਰਵ ਕਰਮਾਣਿ : ਸਾਰੋਕਾਰਜ। ਆਪਿ ਸਦਾ : ਭੀ ਹਮੇਸ਼ਾ। ਕੁਰਵਾਣਹ : ਕਰਦਿਆਂ। ਮਦਵਿਅਪ ਆਕਸ੍ਰਯਹ : ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦਿਆਂ। ਮਦਪ੍ਰਸਾਦਾਤ੍ਰ : ਮੇਰੀ ਸ਼ੋਭਾ ਰਾਹੀਂ, ਮੇਰੀ ਮਿਹਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਰਾਹੀਂ। ਅਵਆਪਨੋਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸ਼ਵਤਮ੍ : ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਸਦੀਵੀ। ਪਦਮ੍ : ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ। ਅਵਿਯਯਮ੍ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- - ਸਦਾ ਸਮੱਸਤ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਮੇਰਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ (ਭਗਤ) ਮੇਰੇ ਅਨੁਗ੍ਰਹ (ਮੇਰੀ ਮਿਹਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਰਾਹੀਂ) ਉਹ ਸਦੀਵੀ ਅਨਾਸ਼ਵਾਨ (ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ) ਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- - ੦ ਸਰਵ ਕਰਮਾਣਿ ਅਧਿ ਸਦਾ, ਕੁਰਵਾਣਹ = ਏਥੇ, ‘ਕਰਮਾਣਿ ਪਦ ਦੇ ਨਾਲ ‘ਸਰਵ’ ਤੇ ਕੁਰਵਾਣਹ ਪਦ ਦੇ ਨਾਲ ‘ਸਦਾ’ ਪਦ ਦੇਣ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਪਿਆਨ ਪਰਾਯਣ ਸ਼ਾਖਯੋਗੀ ਨੇ ਸਰੀਰ ਵਾਣੀ ਤੇ ਮਨ ਦਾ ਸੰਜਮ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਦਾ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲੱਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਪਦ ਨੂੰ ਲੌਕਿਕ ਪਾਰ-ਲੌਕਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੀਰਕ ਆਦਿ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਤਵ੍ਹ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਮੇਰਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਭਗਤ ਮੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ, ਸਾਧਨਾ ਭਜਨ ਕਰਕੇ, ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਕਿ ਜੋ ਸਦਾ ਮਸ਼ੀਨ ਵਾਂਗ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਇੱਜ, ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਹੀ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੁੰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿੰਦਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ “ਮਦਪ੍ਰਸਾਦਾਤ੍ਰ” ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਕੇਵਲ ਮੇਰਾ ਹੀ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਮੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਕੌਣ ਹੈ ਰੋਕਣ ਵਾਲਾ ? ੦ ਮਦਵਿਅਪ ਆਕਸ੍ਰਯਹ = ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦਾ, ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ, ਅਥਵਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ, ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ, ਹਾਲਾਤ, ਵਸਤੂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਆਕਸ੍ਰਯਹ = ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਆਸਰਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕੇਵਲ ਮੇਰਾ ਹੀ ਆਸਰਾ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਮੇਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਸੁਤੰਤਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਭਗਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਮੈਂ ਹੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ (12.07) ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨਿਰਧਾਰ ਲਈ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਮੈਂ ਹੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। (9.22) ਇਹ ਮੇਰਾ ਸਦਾ ਲਈ ਹੀ ਵਿਧਾਨ ਹੈ, ਨਿਯਮ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਣ ਆ ਕੇ ਮੇਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (9-30-32) ੦ ਅਵਆਪ ਨੋਤਿ, ਸ਼ਕਸ਼ਵਤਮ੍ ਪਦਮ੍ ਅਵਿਯਯਮ੍ :- ਸਵੱਤਹ ਸਿੱਧ ਪਰਮ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਅਵਿਯਯਪ ਸਰਵ-ਉਤਕਿਸ਼ਟ ਹੈ। ਉਸੇ ਪਰਮ ਪਦ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਪਰਮਾਮ, ਸਤਯ ਲੋਕ, ਬੈਕੁੰਠੇ ਲੋਕ, ਗੋਲੋਕ, ਮੁਕਤੀ, ਸਰੂਪ ਸਥਿਤੀ ਆਦਿ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਮ ਪਦ ਇੱਕ

ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮਾਰਗ ਤੇ ਉਪਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਭੇਦ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਪਾਸਕਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (7.21 ਤੇ 14.27)। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਚਿੰਨ-ਮਈ ਲੋਕ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਵਿਚੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਵੀ ਸਭ ਜਗ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਭਗਵਾਨ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੋਕ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਵਾਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੋਕ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੋਕ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਜਦ ਭਗਤ ਦੀ ਹੋਰ ਨਿਸ਼ਠਾ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਰਿਛਿੰਨਤਾ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀ ਉਸ ਲੋਕ ਦੀਆਂ ਦਿੱਵਯ ਲੀਲਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਰਬੋਤਮ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਸਾਮਾਨ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਤੇ ਕਰਮ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰੁੱਜ ਕੇ ਵੀ ਇਕੋ ਹਨ। ਜੋ ਸਾਧਕ ਸਤਿਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਦਲਾਲੀ ਦਾ ਹੀ ਅੰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਦਲਾਲੀ ਦਾ ਮੁੱਕ ਮੁਕਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਤਵ ਦਾ ਵੀ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਦਲਾਲੀ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤੇਜ਼ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਕਾਵਟ ਪੇਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਕਿ ਮੈਂ ਹੀ ਕਰਤਾ ਹਾਂ, ਸੱਖਣਾਪਣ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸਤਾ ਉਪਜਾਊਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੁੱਛ ਜਿਹਾ ਯਤਨ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਦਲਾਲੀ ਪ੍ਰਤਿ ਉਸ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ, ਉਸ ਦੀ ਅਦੂਤੀ ਭਾਵਨਾ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਢੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਸੋਚਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੋਪ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਤਮ ਤਿਆਗ ਦੀ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਦਰਅਸਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਿਲਦਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਮੁੰਦਰ ਕੋਲ ਪ੍ਰੁੱਜਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਦਰਿਆ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੇਠਲੀ ਤਰੰਗ ਨਾਲ ਘਿਓ ਖਿਚੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਤੀਵਿਧੀ ਹੁਣ ਦਰਿਆ ਦੀ ਨਹੀਂ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਬਲਕਿ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਹੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਸਾਧਕ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਹਸਤੀ ਹੈ ਪਰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਵਾਲ ਯੋਧੀ ਕਾਰਜ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਖੇਡ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਹੈ। ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਖਿੰਡੌਣੇ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮੱਗਰਿਤ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਾ ਅਭਿਨੇਤਾ ਹੈ, ਨਾ ਦਲਾਲ ਹੈ, ਨਾ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਨੂੰ ਭੇਗਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਸੀਲੇ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਹਉਮੈ ਹਾਰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਜੋ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇਤਨਾ ਹੈ, ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ ‘ਕਰਮ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿੰਦਾ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੁਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਮੋਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੀਤਾ ਕਰਮ ਹੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੁਤਵ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਮੰਤਵ ਸਮਝਣ ਦੀ ਗਲਤੀ ਨਾ ਕਰੋ। ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।’

* * *

18.57 ਸ਼ਲੋਕ :

ਚੇਤਸਾ ਸਰਕ-ਕਮਾਣਿ, ਮਥਿ ਸਮ੍ਰ-ਜਿ-ਅਸ੍ਰ-ਧ ਮਦ-ਪਰ: / ਬੁਧ-ਤਿ-ਯੋਗਸ੍ਰ ਤਪ-ਆ-ਤ੍ਰਿ-ਤ-ਧ, ਮਦ-ਚਿਤਿ: ਸਤਤਸ੍ਰ ਭਵ //

ਚੇਤਸਾ ਸਰਵ ਕਰਮਾਣਿ, ਮਖਿ ਸਮ੍ਰਨਿ ਅਸ੍ਰ ਮਦ ਪਰਹ।

ਬੁਧਤਿ ਯੋਗਮ੍ ਉਪ ਆਸ਼ਿਤਯ, ਮਦ ਚਿਤਹ ਸਤਤਸ੍ਰ ਭਵ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਚੇਤਸਾ : ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ। ਸਰਵ ਕਰਮਾਣਿ : ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਆਵਾਂ। ਮਖਿ : ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ। ਸਮ੍ਰਨਿਅਸ੍ਰ : ਸੰਨਿਆਸ ਲੈਣਾ। ਮਦਪਰਹ : ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਬੁਧਤਿ ਯੋਗਮ੍ : ਵਿਵੇਕ ਰੂਪ ਯੋਗ। ਉਪਾਸ਼ਿਤਯ : ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ। ਮਦਚਿਤਹ : ਮਨ ਨਾਲ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸਤਤਸ੍ਰਮ : ਹਮੇਸ਼ਾ। ਭਵ : ਹੋਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਤੂ ਸਮੱਸਤ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਕੇ, ਮੇਰੇ ਪਰਾਯਣ ਹੋ ਕੇ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ, ਨਿਰੰਤਰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਚਿੱਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਬਣ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਚੇਤਸਾ ਸਰਵਕਰਮਾਣਿ ਮਖਿ ਸਮ੍ਰਨਿ ਅਸ੍ਰ - ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਅਰਪਨ ਕਰ ਦੇ। ੦ ਮਦ - ਪਰਹ (ਮਤਪਰਹ) ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇ। ੦ ਬੁਧਤਿ ਯੋਗਮ੍ ਉਪ ਆਸ਼ਿਤਯ - ਯ - ਸਮਤਾ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੇਜ਼ਲੈ। ੦ ਚੇਤਸਾ - ਸਰਵ ਕਰਮਾਣਿ ਮਖਿ ਸਮ੍ਰ ਨਿਆਸ੍ਰ - ਚਿੱਤ ਤੋਂ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਚਿੱਤ ਤੋਂ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਮੰਨ ਲਵੇ ਕਿ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦੀਆਂ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਪਦਾਰਥ, ਘਟਨਾ, ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਸਦਉਪਯੋਗ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੈ। ੦ ਮਦਪਰਹ (ਮਤਪਰਹ) ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪਰਮ ਆਸਰਾ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੀ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਲੈਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਅਨੰਯ-ਭਾਵ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪਰਾਯਣ ਹੋਣਾ ਹੈ। ੦ ਬੁਧਤਿ ਯੋਗਮ੍ ਉਪ ਆਸ਼ਿਤ - ਯ - ਗੀਤਾ ਭਰ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਮਤਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮਹਿਮਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮਤਾ ਆ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਗਿਆਨੀ ਧਿਆਨੀ ਵੀ ਹੈ, ਯੋਗੀ ਭਗਤ ਆਦਿ ਵੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਤਾ ਨਹੀਂ ਆਈ ਤਾਂ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਲੱਛਣ ਹੋਣ 'ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਣਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਇਹ ਸਮਤਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ, ਉਹ ਸੁਖੀ ਦੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹੇ ਕਿ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਸੁੱਖ ਅਥਵਾ ਅਨੁਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਸੁੱਖ ਆਏ ਦੁੱਖ ਆਏ ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਸੁੱਖ ਜਾਏ ਦੁੱਖ ਜਾਏ ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਵਿਚ, ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ, ਲਾਭ ਹਾਨੀ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਰਹੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਸਮਤਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਹ ਸਮਤਾ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਨਾਲ ਆਉਦੀ ਹੈ। ੦ ਮਦਚਿਤਹ ਸਤਤਮ੍ ਭਵ - ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ 'ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਆਪ ਭਗਵਾਨ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਦਚਿਤਹ ਦੇ ਨਾਲ ਸਤਤਮ੍ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰੰਤਰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ (ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ) ਚਿੱਤ ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਚਿੱਤਨ ਤਦ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ‘ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹਾ’ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਹੰਤਾ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਲੱਗ

ਜਾਣ ਨਾਲ ਚਿੱਤ, ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਿਸ਼ਾ ਬਣਨ 'ਤੇ 'ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹਾਂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਕਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਨਾਲ ਤਾਂ ਸਦਾ ਹੀ ਵਿਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਜੋ ਸੰਯੋਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਵਿਯੋਗ ਹੈ। ਜੇ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਸੰਯੋਗ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਵਿਯੋਗ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਨਿਤ ਵਿਯੋਗ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਭੁੱਲਕੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਯੋਗ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਚਿੱਤ ਨਾਲ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਵਿਵੇਕ ਬੁੱਧੀ ਹਾਂ। ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਦੇ ਅਰਥ - ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰੱਖਣ ਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ, ਬੜੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਦਾ ਬੋਝ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ - ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਜਿਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਦਰਸਾਲ ਉਹ ਪੰਥੀ ਹੁਕਮਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ, ਉਹ ਇੰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰੁੱਤਬੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਦੇ ਸਮਰਪਿਤ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਝ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਐਨ ਅਨੁਕੂਲ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਦੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਾਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਬੁੱਧੀ - ਯੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਨ ਅਤੇ ਲੱਭਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਲੜੀ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਮੈਂ' ਉਪਾਧੀ ਦੀ ਢੁਕਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਗਲੀ ਪੜਤਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਵਸਤੂ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਹਿ ਸਕੀਏ ਕਿ ਇਹ 'ਮੇਰੀ' ਹੈ। ਤੀਜੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਠੀਕ ਅਸਲ ਕਰਮ ਕੀ ਹਨ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਉਪਯੋਗੀ ਅਧਿਐਨ ਉਪਾਸਕ ਨੂੰ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਉਪਰ ਪੁੱਜਣ 'ਤੇ ਲੈ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਜੋ ਹਉਮੈ 'ਮੈਂ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਕੋਲ ਮਾਲਕੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ 'ਮੇਰਾ - ਮੇਰੀ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਢੁੱਕਵੀਂ ਪੜਤਾਲ, ਉਪਾਸਕ ਨੂੰ ਇਸ ਫੈਸਲੇ 'ਤੇ ਲਿਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਉਮੈ - ਜੋ ਮੈਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਮਾਲਕੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਮੇਰਾ/ਮੇਰੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਕਰਮ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਤੱਤ ਕੇਵਲ ਕਲਪਨਕ ਹੀ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਜੀਵਤਮ ਲਈ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਉਪਾਸਕ - ਜੋ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੈ, ਉਹ ਕੰਮ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਪਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਨੈਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹੇਗਾ। ਉਸ ਦੇ ਜਿੰਮੇ ਜੋ ਵੀ ਫਰਜ਼ ਲਗਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪੂਰੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰੇਗਾ। ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਕਰਮ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਜੋ ਵੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਜੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਯੋਜਨਾ-ਬੱਧ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਕਦੇ ਵੀ ਅਧੂਰੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਸੰਨਿਆਸ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਨਿੱਜੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਕਾਰਜ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਸੰਪੰਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਚਿੰਤਾ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਪਰਾਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣਾ ਮਨ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਉਪਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ੦ 'ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਚਮਤਕਾਰੀ-ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜ਼ ਗਏ ਹੋ, 'ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਤੁਸੀਂ ਹੋਰ ਕੀ ਮੰਗ ਕਰਨੀ ਚਾਹੋਗੇ ? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਇਹ ਮੰਗ ਕਰੋਗੇ ਕਿ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਸਕੂਲ, ਪਾਣੀ ਵਾਲੇ ਸਰੋਵਰ ਤੇ ਪ੍ਰੈਗਾਤ ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾਵੇ ? ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਵਾਲੇ ਲੋਕ-ਹਿਤੂ-ਕਾਰਜ ਅਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹਾਨ ਜਾਪਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਟਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਾਂ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਗੈਰ ਮਾਮੂਲੀ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਿਗੂਣੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰੀਏ, ਬਲਕਿ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਈਏ। ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਭਗਤੀ ਕਰੀਏ, ਅਸਾਡਾ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹੇ। ਅਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਵਿਵੇਕ ਕਰਨ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਆਵੇ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜੇ ਅਸੀਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਮਾਨਵ ਤੋਂ ਦੈਵੀ ਅਵਸਥਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਕਾਮਿਲ ਯਕੀਨ ਵਿਚ ਬੰਧ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਓਸਦੇ ਹੀ ਬੱਚੇ ਹਾਂ। ਜੋ ਸਰਬ-ਸ਼ਕੀਤਮਾਨ ਹੈ, ਅਮਰ ਹੈ, ਭਾਗਵਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਹੈ, ਬੁੱਧੀ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਵਿਵੇਕ ਹੈ।

○ ○ ○

18.58 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਦ-ਚਿਤਤ: ਸਰਕ-ਦੁਗਾਣਿ, ਸਦ-ਪ੍ਰ-ਸਾਦਾਤ ਤਰਿਥਾਸਿ। ਅਥ ਚੇਤ੍ ਤਵਸੁ ਅਹਮ-ਕਾਰਾਤ, ਨ ਸ਼੍ਰੋ-ਸਾਦਿ ਵਿ-ਨਰ-ਸਾਦਿ॥

ਮਦ-ਚਿਤਹ ਸਰਵ ਦੁਰਗਾਣਿ, ਮਦ-ਪ੍ਰਸਾਦਾਤ ਤਰਿਸ਼ਯਸਿ।

ਅਥ ਚੇਤ੍ ਤਵਸੁ ਅਹਮ-ਕਾਰਾਤ, ਨ ਸ਼੍ਰੋ-ਸਾਦਿ ਵਿਨਸ਼ੁ ਸਾਦਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ : - ਮਦ-ਚਿਤਹ : ਆਪਣਾ ਮਨ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਨਾ। ਸਰਵ-ਦੁਰਗਾਣਿ : ਸਾਰੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ। ਸਦ-ਪਸਾਦਾਤ : ਤੇਰੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ। ਤਰਿਸ਼ਯਸਿ : ਤੁਸੀਂ ਕਰੋਗੇ, ਤੁਸੀਂ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਵੋਗੇ। ਅਥ : ਹੁਣ। ਚੇਤ੍ : ਜੇ। ਤਵਸੁ : ਤੁਹਾਡਾ। ਅਹਮ-ਕਾਰਾਤ : ਹਉਮੈਵਾਦ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਸ਼੍ਰੋ-ਸਾਦਿ : ਤੁਸੀਂ ਸੁਣੋਗੇ। ਵਿਨਸ਼ੁ-ਸਾਦਿ : ਤੁਸੀਂ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੋਗੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ : - ਆਪਣਾ ਮਨ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਕੇ, ਮੇਰੀ ਮਿਹਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਸਦਕੇ, ਤੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਲਵੋਗਾ। ਪਰ ਜੇ ਤੂੰ ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਉਪਰ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇਵੋਗਾ ਤਾਂ ਤੂੰ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੋਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ : - ਮਦ-ਚਿਤਹ ਸਰਵ-ਦੁਰਗਾਣਿ ਮਦ-ਪਸਾਦਾਤ-ਤਰਿਸ਼ਯਸਿ = ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਚਿੱਤ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਨ, ਵਿਘਨ ਵਾਧਾਂ, ਸ਼ੋਕ, ਦੁੱਖ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਵੋਗਾ। ੦ ਜੇ ਭਗਵਤ ਭਗਤ ਵੱਲੋਂ ਸਾਰੇ ਕਰਤੋਵੇਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਰਹਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਬੇਸ਼ੱਖ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤੱਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਫਿਰ ਵੀ ਕਮੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇਖਕੇ, ਅਭਿਮਾਨ ਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਸੂਖਮ ਦੋਸ਼ ਰਹਿ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਕ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ

ਕਰ ਲਵੇਂਗਾ। ੦ ਅਥ ਚੇਤੁ ਤ੍ਰਵਮ੍ ਅਹਮ੍ ਕਾਰਾਤ੍ ਨ ਸ੍ਰੋ ਸ੍ਯਸਿ - ਵਿਨਸ੍ ਸ੍ਯਸਿ = ਭਗਵਾਨ, ਅਤਿਅਧਿਕ ਕਿਰਪਾਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਤਮੀਯਤਾ ਪੂਰਵਕ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ 'ਅਥ' ਪਕਸ਼ਾਂਤਰ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਜੋ ਹੰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਰਥਾਤ, 'ਮੈਂ ਵੀ ਕੁੱਝ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਕੁੱਝ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਆਦਿ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣੇਗਾ, ਮੇਰਾ ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇਗਾ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਪਤਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ - ਵਿਨਸ੍ ਸ੍ਯਸਿ। ਭਾਵੇਂ ਭੋਗ ਵੀ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਰਜਨ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਮੰਨੇ, ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਫਿਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਚੇਤੁ' ਅਗਰ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣੇਗਾ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਪਤਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਤੂੰ ਅਣਜਾਣਪੁਨੇ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣੇਗਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਭੁੱਲ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣੇਗਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਕਸ਼ਮ੍ਯ ਹੈ। ਅਥਵਾ ਮੁਆਫੀ ਯੋਗ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਤੂੰ ਹੰਕਾਰ ਜਾਂ ਅਭਿਮਾਨ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਪਤਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਰੰਗਕਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਸੂਰੀ-ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਆਤਮ ਮੁਖੀ ਤੇ ਬਾਹਰ ਮੁਖੀ - ਏਸ ਦਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਪਸਾਰੇ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ। ਸਾਵੇਂ ਪੱਧਰ ਮਿਲਣਸਾਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਰ ਮੁਖੀ ਤੇ ਬਾਹਰ ਮੁਖੀ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਹਰੀ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲੋਂ ਖੜੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਢੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਬਾਵਾਂ ਸਿਹਤਮੰਦ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਬਾਵਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਖੁਸ਼ਕ ਹਨ, ਉਥੇ ਪਾਣੀ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਪਾਸਾਰ ਲਈ ਦਰੱਖਤ ਲਗਾ ਕੇ ਗਰਮ ਮੌਸਮ ਤੇ ਬਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠੰਡਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਧਨ ਲੱਭ ਲਏ ਹਨ ਤੇ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ, ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਈ ਬਾਹਰਲੇ ਕੀਤੇ ਯਤਨ ਸੁੱਖ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਦੁੱਖਦਾਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲ ਤੇ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤਿਆ, ਇਹ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸੰਸਾਰ ਉਸ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਬਹੁਤੇ ਦੁੱਖ ਬਾਹਰ ਮੁਖੀ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਮਨ ਕਮੀਨਾ ਪਾਪੀ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਦਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਮੀਨਗੀ ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਪਾਪ ਹੀ ਫੈਲਾਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੁੱਖਾਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਨਿਅੰਤਰਣ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ, ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਮਨ - ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ, ਹਰ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲੋਂ ਉਪਯੋਗੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਹੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਉਪਾਸਕ ਤੇ ਸਾਧਕ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੱਥ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਹਾਇਤਾ ਹੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਭਗਤ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਕੇ ਆਮੀਂ ਪ੍ਰੱਪਕ ਪ੍ਰਵੀਨ ਦ੍ਰਿੜਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਦਰਸਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਨੂੰ ਜੋ ਵੀ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਜੋ ਜੋ ਕਠਨ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਉਹ ਉਸ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਭਗਤੀ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਠਨ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਜੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਸਾਰਿਆਂ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਭਗਤ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਮਿਟਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ - ਤੁਸੀਂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੋਗੇ, ਭਾਵੇਂ ਜਿੰਨੇ ਯਤਨ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਾਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਇਹ ਹਉਮੈ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਧੇਰੇ ਹੋਵੇ, ਕਿ 'ਮੈਂ ਹੀ ਕਰਤਾ ਹਾਂ' ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਤਹਾਡੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਕਾਥੂ ਪਾਇਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਵਹਾਰ ਹੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਲੈ ਜਾਵੇਗਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਉਸ ਮਨ ਵਿਚ ਛੁਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਉਮੈ ਦੀ ਝਲਕ ਹੋਵੇ।

* * *

18.59 ਸਲੋਕ :

ਧਰ ਅਹਮ੍-ਕਾਰਮ੍ ਆ-ਤ੍ਰਿ-ਤ੍-ਯ, ਨ ਯੋਤਸ੍ਯੇ ਇਤਿ ਮਨ੍-ਯ-ਸੇ। ਮਿਥਿਆ ਏ਷: ਵਿ-ਅਵ-ਸਾਧ: ਤੇ, ਪ੍ਰ-ਕ੃ਤਿ: ਤਵਾਮ੍ ਨਿ-ਯੋਕਥਤਿ॥

ਯਤ ਅਹਮ੍ ਕਾਰਮ੍ ਆਸ਼੍ਰਿਤਯ, ਨ ਯੋਤਸ੍ਯੇ ਇਤਿ ਮਨਯਸੇ।

ਮਿਥਯਾ ਏਸ਼ਹ ਵਿਅਵ ਸਾਧਹ ਤੇ, ਪ੍ਰਕਤਿਹ ਤ੍ਰਵਾਮ੍ ਨਿਯੋਕਸ੍ਯਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਤੁ : ਜੋ। ਅਹਮੁਕਾਰਮ੍ : ਹਉਮੈਵਾਦ। ਆਸ਼੍ਰਿਤਯ : ਸ਼ਰਣ ਲੈ ਚੁੱਕਣਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਯੋਤਸ੍ਯੇ : ਮੈਂ ਲੜਾਂਗਾ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਮਨਯਸੇ : ਤੁਸੀਂ ਸੋਚੋਗੇ। ਮਿਥਯਾ : ਅਭਿਮਾਨੀ, ਘੁੰਡੀ, ਖਾਲੀ। ਏਸ਼ਹ : ਇਹ। ਵਿਅਵ ਸਾਧਹ : ਇਰਾਦਾ, ਵਿਸ਼ਤਾ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ। ਤੇ : ਉਸ ਦਾ। ਪ੍ਰਕਤਿਹ : ਕੁਦਰਤ। ਤ੍ਰਵਾਮ੍ : ਉਸ ਦਾ। ਨਿਯੋਕ ਸ੍ਯਤਿ : ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰੇਗਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਜੇ ਤੂੰ ਘੁੰਡੀ ਬਣ ਕੇ ਇਹ ਮੰਨ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ "ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਲੜਾਂਗਾ", ਤਾਂ ਇਹ ਤੇਰਾ ਇਰਾਦਾ ਖਾਲੀ ਅਥਵਾ ਮਿਥਿਆ ਹੈ। ਅਭਿਮਾਨ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਤੇਰਾ ਸੁਭਾਓ ਤੇਰੀ ਪ੍ਰਕਤੀ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰੇਗੀ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਧਰੁ ਅਹਮ੍ ਕਾਰਮ੍ ਆਸ਼੍ਰਿਤਯ - ਪ੍ਰਕਤੀ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵ - ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਅਹੰਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਵਿਕਿਤ ਅੰਸ਼ ਹੈ 'ਮੈਂ ਸਰੀਰ ਹਾਂ' ਅਜਿਹੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਕਤੀ ਹਰਦਮ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਬਦਲਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਪਰ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। (3.05) ੦ ਪ੍ਰਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵੱਸ਼ ਹੋਇਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਕਰਮ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਕਰਮ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਮਨੁੱਖ, ਪ੍ਰਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵੱਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਰਲਿਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨਾ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ੦ ਨ ਯੋਤਸ੍ਯੇ ਇਤਿ ਮਨਯਸੇ :- ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, (ਵੇਖੋ 2.07) ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸਾਫ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, 'ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ।' (2.09) ਇਹ ਗੱਲ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗੀ। ਭਗਵਾਨ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨਾਗਤੀ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ, ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਤਰਫ ਤੋਂ 'ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀ।' ਇਹ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨਾਗਤੀ ਨਹੀਂ, ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆ ਜਾਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਵੇਗਾ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੇਗਾ, ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਏਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਹੱਸ ਪਏ। (2.10) ਕਿਉਂਕਿ ਅਰਜਨ ਨਾਲ ਅਤਿਅਧਿਕ ਸਨੋਹ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੁੰਣਾ ਏਂ, ਉਹੋ ਹੀ ਤੂੰ ਕਰਾ' (18.63) ਅਰਜਨ ਵੱਲੋਂ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ

ਲੱਗੀ। ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, ਨ ਯੋਤਸੁਧੇ ਕਿ ਤੂ ਅਹੰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਏਂ, ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇੰਜ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂਗਾ, ਕੀ ਨਾ ਕਰਾਂਗਾ? ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੇਰੀ ਹੈ। ਜਦ ਤੂ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਗਿਆ ਏਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ। (7.14) ੦ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਾਣੀ, ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਵੱਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਗੁਲਾਮ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ੦ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਨਾ ਲੈ ਕੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੌਤ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। (9.03) ੦ ਮਿਥ੍ਯਾ ਏਸ਼ਹ ਵਿਅਵ ਸਾਯਹ ਤੇ - ਵਾਯਵਸਾਧ ਅਰਥਾਤ ਨਿੱਸਚਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ 1. ਵਾਸਤਵਿਕ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਜੋ ਨਿੜ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ ਨਿੱਸਚਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹੈ। 2. ਅਵਾਸਤਵਿਕ - ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਪ੍ਰਾਕਿਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਨਿੱਸਚਾ ਕਰਨਾ ਅਵਾਸਤਵਿਕ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਲਈ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨਾ ਮਿਥ੍ਯ ਹੈ, ਝੁਠਾ ਹੈ। ਆਸਰਾ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਕਿਤਿਹ ਤੁਲਾਮੁਨ ਨਿੱਜੇ - ਯਤਿ = ਭਗਵਾਨ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਤੇਰਾ ਕਸ਼ਤਰੀ ਸੁਭਾਅ ਤੈਂਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਹੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਲਗਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਕਸ਼ਤਰੀ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੈ ਸੂਰਬੀਰਤਾ, ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਿੱਠ ਨਾ ਦਿਖਾਉਣਾ (18.43) ਤੇ ਧਰਮ ਮਜ ਯੁੱਧ ਦਾ ਮੌਕਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਤੂ ਯੁੱਧ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕੇਂਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਕ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚੇ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਾ ਇਸ ਨਿਰਦਿਤਾ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਉੱਪਰ ਹੱਸ ਵੀ ਪਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਅੰਦਰ ਜਿਹੜੀ ਹਉਮੈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਛੋਟੇ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਮਾਂ ਬਾਪ ਵੱਲੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆਂ ਆਦਤਾਂ ਛੁਪੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਉਠਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਸ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਨੇ ਇਸ ਕਤਲ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਿਉਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਸਾਧਨ ਉਥੇ ਨਹੀਂ, ਜਿਥੇ ਹਉਮੈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੋਈ ਕਰਮ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਭੈੜਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਚੰਗਾ ਭੈੜਾ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਜੋ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਵੀ ਭਿੰਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਬਹਾਨਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ, ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਏਸੇ ਲਈ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ : “ਤੈਨੂੰ ਕਸ਼ਤਰੀ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਏਸੇ ਦਿਨ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਤੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਤੇਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਆਜਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਤੂੰ ਬੁਰਾਈ ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਦੇਖੀ ਹੈ, ਤੂੰ ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੀ ਤੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਇਕਾਂਤਵਾਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰੋ? ਜਦੋਂ ਤੇਰੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਅਨਿਆਇ ਤੇ ਪਾਪ ਹੋ ਰਹੇ ਹੋਣ? ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਵੀ ਕੱਟ ਰਹੇ ਮੱਛਰ ਵੱਲ ਤੇਰਾ ਹੱਥ ਅਚਾਨਕ ਝੱਪੱਟਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਤੇਰੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ, ਤੇਰੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਿਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ? ਏਸੇ ਲਈ ਜੋ ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਹੈ, ਬੁਰਾਈ ਹੈ, ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰੇਗੀ। ਤੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕੋਈ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਤੇਰੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿਚ ਉਤਪਨ ਹੋਏ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਝਗੜੇ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਉਲਟ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਤੇਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਇਰਾਦੇ ਵਿਚ ਕਮਜ਼ੋਗੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਵ ਤੇਰੇ ਵਿਚ ਉਤਪਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋ। ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਰਜੋਗੁਣ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ ਹਉਮੈਵਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਹਾਰ ਨਾ ਮੰਨ ਤੇ ਤੂੰ ਬੇਇੱਜਤੀ ਨਾ ਕਰਵਾ।” ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ ‘ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਖੁਦੀ ਹੈ, ਹਉਮੈਵਾਦ ਹੈ, ਨਾ ਗਿਆਨ, ਨਾ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਅਜੇ ਤੱਕ ਹਉਮੈਵਾਦ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਲਈ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ।’

* * *

18.60 ਸਲੋਕ :

ਸਵ-ਭਾਵ-ਜੇਨ ਕੌਨ੍ਤੇਥ, ਨਿ-(ਬਨਥ) ਬਧ-ਤ: ਸਵੇਨ ਕਮੰਣ।
ਕਰੁੰਮ ਨ ਇਛਚਿ ਯਤ ਮੋਹਾਤ, ਕਰ-ਇ-(ਸਵ) ਬਚਿ ਅ-ਕਥ: ਅਪਿ ਤਰ੍॥
ਸਵਭਾਵ ਜੇਨ ਕੌਨ੍ਤੇਥ ਨਿ (ਬੰਧੂ) ਬਧਤਹ ਸਵੇਨ ਕਰਮਣ।

ਕਰਤਮੁ ਨ ਇਛਚਿ ਯਤ ਮੋਹਾਤ, ਕਰ ਈ (ਸ੍ਰਜ) ਸ੍ਰਯਸਿ ਅਵਸ਼ਹ ਅਪਿ ਤਤ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਵਭਾਵ ਜੇਨ : ਆਪਣੀ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ 'ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਕੌਨ੍ਤੇਥ : ਹੇ ਕੁੰਠੀ ਪੁੱਤਰ। ਨਿ (ਬੰਧੂ) ਬਧਤਹ : ਬੰਨਿਆ, ਪਾਬੰਦ। ਸਵੇਨ : ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ। ਕਰਮਣ : ਪ੍ਰਕਿਆ ਰਾਹੀਂ। ਕਰਤਮੁ : ਕੰਮ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਇਛਚਿ : ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ। ਯਤ : ਉਹ। ਮੋਹਾਤ : ਮਾਇਆ ਤੋਂ। ਕਰ ਈ (ਸ੍ਰਜ) ਸ੍ਰਯਸਿ : ਕਰੋਗੇ। ਅਵਸ਼ਹ : ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਤਤ੍ : ਉਹ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ‘ਹੇ ਕੌਨ੍ਤੇਥ! ਮੋਹ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੋ ਕਰਮ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਤੂੰ ਬੇਬਸੀ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰੇਂਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ : - ੦ ਸ੍ਰਵ-ਭਾਵ-ਜੇਨ ਕੌਨ੍ਤੇਥ ਨਿ (ਬੰਧੂ) ਬਧ ਤ ਸਵੇਨ ਕਰਮਣ - ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਕਰਮ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵਿਰਤੀਆਂ ਰਹੀਆ ਹਨ, ਇਸ ਜਨਮ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਕਾਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜਿਵੇਂ ਦੇਖਿਆ ਸੁਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਜੋ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਬਣੀ ਹੈ - ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸੁਭਾਅ' ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸ੍ਰਵਭਾਵ ਜੇਨ ਸ੍ਰਵਕੀਯ ਕਰਮ ਕਿਹਾ ਹੈ। (ਦੇਖੋ 2.31) ੦ ਕਰਤਮੁ ਨ ਇਛਚਿ ਯਤ ਮੋਹਾਤ, ਕਰ ਈ (ਸ੍ਰਜ) ਸ੍ਰਯਸਿ ਅਵਸ਼ਹ ਅਪਿ ਤਤ੍ = ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਕਸ਼ਤ੍ਰੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨਾਲ ਬੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਤੂੰ ਮੋਹ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੋ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੂੰ ਪਰਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਕਰੇਂਗਾ। ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਨੇ ਕਰਤੋਵ ਪਾਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਆਗਿਆ ਵਿਚ ਜੋ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਘਾਟਾਂ ਜਾਂ ਦੋਸ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਦੋਸ਼ ਵਾਧਕ (ਪਾਪ ਜਨਕ) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ (3.35 ਤੇ 18.47) ਉਸ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ (ਕਸ਼ਤ੍ਰੀ ਧਰਮ) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਤੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪਰਵੱਸ ਹੋਏ। ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ (ਸੁਭਾਅ) ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। (3.33) ੦ ਭਗਵਾਨ - ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੇਰਾ ਕਸ਼ਤ੍ਰੀ

ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਤੈਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਲਗਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਜੇ ਤੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੇਰੀ ਆਗਿਆ (ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ) ਅਨੁਸਾਰ ਯੁੱਧ ਕਰਮ ਕਰੋਗਾ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋਵੇਗਾ। ਯੁੱਧ-ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਕਰਮ ਯੋਗ, ਭਗਤੀ ਯੋਗ, ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਉ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰਮੁਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਇਕ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਾਈਕਲ ਸਿਖਾਂਦਰੂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਈਕਲ ਨੂੰ ਟੋਏ ਵਿਚ ਸੁਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਅੰਦਰ ਸਿਖਾਂਦਰੂ ਘੱਟ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਦੁੱਖ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤੁ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੁਪਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਬਣਤਰ ਦਾ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਯੋਜਨਾ ਬੱਧ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਨਹੀਂ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਸੁਪਨੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਤੱਜਰਬਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨੋ-ਤਰੰਗਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਤੋਂ ਉਲੱਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਵੀ ਪਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਭੈੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਭੈੜੇ ਹੀ ਸੁਪਨੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਰਕ ਸਵੱਗ ਆਦਮੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹਨ। ਆਦਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੋਮੇਸ਼ਾ ਪਰਛਾਈਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨਾਲ ਚਿਮਟੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਉਹ ਬਰਤਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਸਣ ਦਾ ਰਸ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਗੰਧ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਬਰਤਨ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਧੋ ਕੇ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਤਿੱਖੀ ਤੇਜ਼ ਕੌੜੀ ਗੰਧ ਆਉਂਦੀ ਹੀ ਰਹੇਗੀ। ਹੁੰਮੈਵਾਦ ਲਗਭਗ ਲਸਣ ਦੀ ਗੰਧ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਠੋਰ ਸਖਤ ਹੈ ਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਖੁਰਾ-ਬੋਜ ਮਿਟਾ ਦੇਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।'

○ ○ ○

18.61 ਸਲੋਕ :

ਈਥਰ: ਸਰਵ-ਭੂ-ਤਾਨਾਮ, ਹਵਾ-ਦੇਰੋ ਅਞੁਨ ਤਿ਷਼ਤਿ | ਭਾਸਥਨ-ਸਰਵ-ਭੂਤਾਨਿ, ਧਨਤ-ਆ-ਰੁਢਾਨਿ ਮਾਧਧਾ ||

ਇਸ਼ਵਰਹ ਸਰਵ ਭੂਤਾਨਾਮ, ਹਵਾ ਦੇਸੇ ਅਰਜੁਨ, ਤਿਸ਼ਟਤਿ।

ਭ੍ਰਾਮਯਨ ਸਰਵ ਭੂਤਾਨਿ, ਯੰਤ੍ਰ ਆ ਤੁਡਾਨਿ ਮਾਯਯਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਇਸ਼ਵਰਹ : ਈਸ਼ਵਰ। ਸਰਵ ਭੂਤਾਨਾਮ : ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ। ਹਦੁਦੇਸੇ : ਦਿਲਾਂ ਅੰਦਰ। ਅਰਜੁਨ : ਹੇ ਅਰਜਨ। ਤਿਸ਼ਟਤਿ : ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭ੍ਰਾਮਯਨ : ਘੁੰਮਣ ਦਾ ਕਾਰਨ, ਮਨ ਵਿਚ ਘੋਖ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ। ਸਰਵਭੂਤਾਨਿ : ਸਾਰੇ ਜੀਵ। ਯੰਤ੍ਰ ਆਤੂਡਾਨਿ : ਕਿਸੇ ਮਸ਼ੀਨ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਨਾ। ਮਾਯਯਾ : ਮਾਇਆ ਰਾਹੀਂ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਅਰਜਨ ! ਮਾਇਆ ਰਾਹੀਂ ਸਮੱਸਤ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਯੰਤਰ ਰੂਡ (ਕਿਸੇ ਮਸ਼ੀਨ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਂਗ) ਭ੍ਰਮਨ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਈਸ਼ਵਰ ਸਮੱਸਤ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਇਸ਼ਵਰਹ ਸਰਵ ਭੂਤਾਨਾਮ..... ਯੰਤਰ ਆਤੂਡਾਨਿ ਮਾਯਯਾ = ਇਸ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਸਭ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਹੈ, ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਿਰਪੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਭ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਘੁਮਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ 'ਮੈ' ਤੇ 'ਮੇਰਾ' ਮੰਨ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ੦ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਈਸ਼ਵਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਮੇਰੇਪਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੁਭਾਅ ਅਸੂਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਯੰਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਯੰਤਰਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਹੈ, ਸੁਭਾਅ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪਾ ਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰਾਂ ਤੋਂ 'ਮੈਂ ਮੇਰੇ ਪਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਚੰਗਾ ਮੰਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਮਰਯਾਦਾ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਤੇ ਮਰਯਾਦਾ-ਯੂਕਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਜੇ ਸੁਭਾਅ ਭੈੜਾ ਹੈ। ਨਫਰਤ ਵਾਲਾ ਚੰਡਾਲ ਰੂਪੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵੀ ਭੈੜੀਆਂ ਹੀ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਜਿਵੇਂ ਬਿਜਲੀ ਯੰਤਰ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ-ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੁਭਾਅ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਕਰਮ ਹੋਵੇਗਾ। ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੁਭਾਅ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੈ। ਸੁਭਾਅ ਚੰਗਾ ਮੰਦਾ ਕਰਨ ਦਾ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪ ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਰਥ ਉੱਪਰ ਸਵਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਮਾਨਵੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੈ। ਰੱਖ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਯੋਧਾ ਯੁੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੱਖ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਤੋਂ ਅਚੇਤ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਯੋਧਾ ਸੁਚੇਤ ਹੈ, ਉਸ ਸਭ ਕੁੱਝ ਤੋਂ, ਜੋ ਵੀ ਉਹ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਇਕ ਜਿਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਮ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ, ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਥਵਾਹਕ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੌਲ ਕੋਈ ਰਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਆਪ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। - ਉਹ - ਪ੍ਰਭੂ ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਹੀ ਪਰਤਾਪ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ - ਜਿਹੜਾ ਰੰਗ ਤੋਂ ਸਫੈਦ ਹੋਵੇ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਦਿਲ ਤੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਹੈ, ਨਿਰਮਲ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਸ਼ਕਤੀ - ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਬਲਕਿ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰ ਅਤੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣ

ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੁੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜਿਹੜੀਆਂ ਘੁੰਮਦੇ ਪਹੀਏ ਨਾਲ ਬੰਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵ ਅਗਿਆਨੀ ਹਨ ਉਹ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਸਵੈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਰਾਏ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨਾ, ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨਾ ਸਭ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਏ ਦੇ ਸੱਮੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਉਹ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵਧੇਰੇ ਮਾਯਾ ਦੇ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹੋ ਹੀ ਸਾਧਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਬਦਲ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਕਰਤਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੱਥ ਦਾ ਖਿੱਡੌਣਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਜੋ ਉੱਚੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨੀਵੇਂ ਹਨ, ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਵੱਈਏ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਾਧਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਸਹਿਮਤੀ ਵਾਲਾ ਮਾਧਿਅਮ (ਵਾਹਨ) ਬਣਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ ‘ਸੱਪ ਦੇ ਦੰਦਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਜ਼ਹਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ। ਜੇ ਉਹੋ ਜ਼ਹਿਰ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ, ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਪਿਆਰਾ ਗੁਣ ਹੈ। ਪਰ ਇਹੋ ਮਾਇਆ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਗੁਲਾਮੀ ਬੰਧਨ ਹੈ।

18.62 ਸਲੋਕ :

ਤਸੁ ਏਵ ਸ਼ਾਰਣਮ् ਗਚ्छ, ਸਰਵ-ਭਾਵੇਨ ਭਾਰਤ / ਤਤ-ਪ੍ਰ-ਸਾਦਾਤ ਪਰਾਮ ਸ਼ਨਿਤਮ, ਸਥਾਨਮ् ਪ੍ਰ-ਆਪ-ਸਾਧਿ ਸ਼ਾਸ਼ਤਮ॥

ਤਮ् ਏਵ ਸ਼ਰਣਮ् ਗੱਛ, ਸਰਵ ਭਾਵੇਨ ਭਾਰਤ।

ਤਤ ਪ੍ਰ ਸਾਦਾਤ ਪਰਾਮ੍ ਸ਼ਾਂਤਿਮ੍, ਸਥਾਨਮ੍ ਪ੍ਰਾਪਾਪ੍ ਸ੍ਰਯਸਿ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਮ੍ : ਉਸ ਨੂੰ। ਏਵ : ਭੀ। ਸ਼ਰਣਮ੍ ਗੱਛ : ਸ਼ਰਣ ਲੈਣੀ। ਸਰਵ ਭਾਵੇਨ : ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵ। ਭਾਰਤ : ਹੋ ਭਾਰਤ। ਤਤ ਪ੍ਰਸਾਦਾਤ੍ : ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕੈ। ਪਰਾਮ੍ : ਪਰਮ, ਮਹਾਨ। ਸ਼ਾਂਤਿਮ੍ : ਸ਼ਾਂਤੀ। ਸਥਾਨਮ੍ : ਘਰ ਨਿਵਾਸ। ਪ੍ਰਾਪਾਪ੍ ਸ੍ਰਯਸਿ : ਓਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣਗੇ। ਸ਼ਾਸ਼ਵਤਮ੍ : ਸਦੀਵੀ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਹੋ ਭਾਰਤ! ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਆ ਜਾ। ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਤੂੰ ਪਰਮ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ-ਸਥਾਨ ਨਿਤ ਪਰਮ ਧਾਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤਮ੍ ਏਵ ਸ਼ਰਣਮ੍ ਗੱਛ - ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਈਸ਼ਵਰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਰਜਾਮਾਨ ਹੈ, ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈ। ਹੋਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਿ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਨਿਰਾਸਕ ਹੈ। ੦ ਜਦ ਤੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਯੰਤਰ ਨਾਲ ਮੈਂ ਮੇਰੇਪਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਤੱਕ ਈਸ਼ਵਰ ਆਪਣੀ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਮਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ‘ਏਵ’ ਪਦ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਨਿਖੇਪੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਯੰਤਰ ਨਾਲ ਭੋਗ ਵੀ ‘ਮੈਂ - ਮੇਰੇ ਪਨ’ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਰੱਖ ਕੇ ਤੂੰ ਕੇਵਲ ਉਸ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਹ। ੦ ਸਰਵ ਭਾਵੇਨ : ਸਰਵ ਭਾਵ ਤੋਂ ਸ਼ਰਨ ਜਾਣ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਤੋਂ, ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਚਿੱਤਨ ਹੋਵੇ। ਸਰੀਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪੂਜਨ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਕ ਭਜਨ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਚਲ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਫੇਰ ਮੇਰਾ ਕਲਿਆਣ ਸੰਭਵ ਹੈ। ੦ ਤਤ ਪ੍ਰਸਾਦਾਤ੍ ਪਰਾਮ੍ ਸ਼ਾਂਤਿਮ੍ - ਸਥਾਨਮ੍ ਪ੍ਰਾਪਾਪ੍ ਸ੍ਰਯਸਿ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤਮ੍ = ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਤੋਂ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (18.56) ਮੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੇ ਵਿਘਨ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। (18.58) ਇਹੋ ਗੱਲ ਏਥੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਤੋਂ ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਸਥਾਨ (ਪਦ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇਗਾ। ਰੀਤਾ ਵਿਚ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਰਮ-ਪਦ ਨੂੰ ਹੀ ‘ਪਰਾਸ਼ਾਂਤੀ’ ਨਾਂ ਤੋਂ ਕਿਰਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਪਰਾਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਸਥਾਨ (ਪਰਮਪਦ) ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਕੋ ਥਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪ-ਰਤਿ ਤੇ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਸਥਾਨ ਦਾ ਅਰਥ ‘ਪਰਮਪਦ’ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਮ੍ ਏਵ ਸ਼ਰਣਮ੍ ਗੱਛ - ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਪਦ ਰਾਹੀਂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸਰਵ ਵਿਆਪਿ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਸੰਕਾ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਪ ਈਸ਼ਵਰ ਨਹੀਂ ਹਨ? ਜੇ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਆਪ ਈਸ਼ਵਰ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ। ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਗਤੀ ਨੂੰ 18.63 ਸਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਪਤ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਨਗਤੀ ਨੂੰ (18.64) ਸਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਗੁਪਤ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਿ ਈਸ਼ਵਰ ਹੀ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ 4.06, 5.21, 9.24 ਆਦਿ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੇਕਤਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 18.61, 15.15 ਆਦਿ ਸਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਈਸ਼ਵਰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸਵੱਲਾ ਲਾਭਕਾਰੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕੰਮ ਜੋ ਜੀਵਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਜਾਵੇ। ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਝਣਾ, ਸਾਰੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਲਾਲ ਸਮਝਣਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਝਣਾ, ਅਜਿਹੇ ਰਵੱਈਏ, ਅਸਥਾਈ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਜੀਵਤਵ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਲਈ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਰਣ ਲੈਣ ਦੇ ਵਿਹੁੱਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਜੋ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਉਹ ਇੱਜ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਮੰਦਰ ਦਾ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪਾਣੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਸਰੀਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਆਕਾਰ ਅਸਥਾਈ ਹਨ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੜ ਵਾਂਗ ਤਰਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਉਹੋ ਹੀ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਹਿਰ ਦੀ ਸਮੰਦਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬੇਡ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਹਸਤੀ ਹੈ। ਏਸ ਸੱਚ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ ਏਸ ਸੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰਨਾ - ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਲੈਣ ਲਈ ਸੀ। ਪ੍ਰਕਿਆਂ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਂਡਵ ਭਰਾ, ਵਿਦੂਰ, ਦਰੋਪਤੀ ਕਰਚੇਲਾ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲਈ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਦੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲਈ ਸੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੋਹਾ, ਸੁਗਰੀਵ, ਭਵੀਸ਼ਨ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੈਕੀ, ਬਾਲੀ ਰਾਵਨ ਆਦਿ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਦੁੱਖ ਤਸੀਹੇ ਝੱਲੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਕਿੰਤੀ ਦੀ ਸਬਾਪਤੀ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਸਥਿਤੀ ਉਪਯੋਗੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਵਾਲੀ ਸੁੱਖ ਆਨੰਦ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਪੌਣ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਪਾਸਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਮੱਗਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਚਤੁਰ ਵਿਵੇਕਸੀਲ ਮਲਾਹਾਂ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਾਲੀ ਹਵਾ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਮਲਾਹਾ ਅਜਿਹੀ ਉਪਯੋਗੀ ਹਵਾ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਮਿਹਨਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਕਰਮ ਵਿਚ ਵਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਰਮ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਰਬੋਤਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

○ ○ ○

18.63 ਸ਼ਲੋਕ :

ਇਤਿ ਤੇ ਜਾਨਮ ਆ-ਖਾ-ਤਸ, ਗੁਹਾਤ ਗੁਹਾ-ਤਰਸ ਸਥਾ। ਕਿ-ਮੁਸ਼-ਧ ਏਤਤ ਅਸੋਧੇਣ, ਯਥਾ ਵਿਛਲਿ ਤਥਾ ਕੁਰੁ॥

ਇਤਿ ਤੇ ਗ੍ਰਾਨਮ੍ ਆਖਯਾ ਤਮ, ਗੁਹਯਾਦ੍ ਗੁਹਾਤਰਮ੍ ਮਯਾ।

ਵਿ ਮੁਸੂਯ ਏਤਤ੍ ਅਸੋਸਣ, ਯਥਾ ਇਛਸਿ ਤਥਾ ਕੁਰੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਤੇ : ਉਸਨੂੰ। ਗ੍ਰਾਨਮ੍ : ਬੁੱਧੀ। ਆਖਯਾਤਮ੍ : ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਹਯਾਤ੍ : ਗੁਪਤ ਭੇਦ ਬਿਨਾਂ। ਗੁਹਾਤਰਮ੍ : ਵਧੇਰੇ ਗੁਪਤ ਭੇਦ ਵਾਲਾ। ਮਯਾ : ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ। ਵਿਮੁਸੂਯ : ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਕਰਨਾ। ਏਤਤ੍ : ਇਹ। ਅਸੋਸਣ : ਪੂਰੇ। ਯਥਾ : ਜਿਵੇਂ। ਇਛਸਿ : ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ। ਤਥਾ : ਇੱਜ। ਕੁਰੁ : ਕਰਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਗੁਪਤ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਗਿਆਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਕੇ ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਚਾਹੁਣਾ ਏਂ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਇਤਿ ਤੇ ਗ੍ਰਾਨਮ੍ ਆਖਯਾਤਮ੍ ਗੁਹਯਾਦ੍ ਗੁਹਯ ਤਰਮ੍ ਮਯਾ = ਪੂਰਵ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਅੰਤਰ-ਯਾਮੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਗਤਿ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਏਥੇ 'ਇਤਿ' ਪਦ ਤੋਂ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਗੁਪਤ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਸ਼ਰਨਗਤੀ ਰੂਪੀ ਗਿਆਨ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਵਰਣਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗ ਗੁਪਤ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤਰ ਯਾਮੀ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਰਨਗਤੀ ਅਤਿ ਗੁਪਤ ਹੈ। ੦ ਵਿਮੁਸੂਯ ਏਤਤ੍ ਅਸੋਸਣ = ਗੁਪਤ ਤੋਂ ਅਤਿ ਗੁਪਤ ਸ਼ਰਨਗਤੀ ਰੂਪ ਗਿਆਨ ਦੱਸ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਭਗਤੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਤੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲੈਣਾ। ਉਪਰੋਕਤ ਦੱਸੀਆਂ ਭਗਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਏਤਤ੍ ਪਦ ਵਿਚ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਜਿਥੋਂ ਕਿਧਰੇ ਭਗਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਗੱਲਾਂ ਆਈਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਅਸੋਸਣ' ਪਦ ਵਿਚ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਵਿਮੁਸੂਯ ਏਤਤ੍ ਅਸੋਸਣ = ਪਦ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਅਤਿ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਦੀ ਸੰਧੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਅਰਜਨ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਬੇਮੁਖ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ? ਜੇਕਰ ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਪਰ ਅਮਲ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਅਸਲੀ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਸਮਝ ਲਵੇਗਾ, ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਬੇਮੁਖ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ੦ ਯਥਾ ਇਛਸਿ ਤਥਾ ਕੁਰੁ - ਪਹਿਲੀਆਂ ਆਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਪਰ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ, ਫਿਰ ਤੇਰਾ ਜਿਵੇਂ ਜੀਅ ਕਰੋ, ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਰ ਲੈਣਾ। ਤੂੰ ਜਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਣਾ ਏਂ, ਕਰ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਆਤਮੀਯਤਾ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਅਤੇ ਹਿਤੈਸੀ-ਪੂਣਾ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ੦ 7.02, 9.01, 10.1 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ, ਅਰਜਨ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਅਰਜਨ ਉੱਪਰ ਸਾਮਾਨ ਰੂਪੀ ਕਿਰਪਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਆਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਆਤਮੀਯਤਾ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ੦ ਭਗਤ - ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਧਮਕੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਉਹ ਸੱਚ ਜੋ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਢੁੱਘਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਸੱਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੁਪਤ ਹੈ, ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿੰਤੀ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅੰਤੀਵ ਤੇ ਗੁਪਤ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਕੁ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਬਾਕੀ ਸਾਡੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿੰਤੀ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭੇਦਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਨੂੰ ਹੁਣ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਯੁਗਾਂ ਤੱਕ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਿੰਤੀ ਅੰਦਰਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਨ ਚਮਤਕਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਵਰਤ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਿੰਤੀ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਅਰਪਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਕੋ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਹਨ ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰ ਗਿਆਨ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ੁਧ ਗਿਆਨ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਦੈਵੀ ਲੋਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਨਾਤਨ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ ਤੇ ਪੂਰਣ ਪਰਪੱਕ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਅਸਥਾਈ ਤੋਂ ਸਥਾਈ ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਵੱਲ, ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਵੱਲ ਹੈ, ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੱਤ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਵੱਲ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਮਲੀ ਪਾਸਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਆਦੇਸ਼ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਾਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ? ਇਸ ਵਿਚ ਫੋਕੀ ਝੂਠੀ ਦਲੀਲ, ਦੰਭ ਤੇ ਰੂੜੀ ਬੱਧ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬੋਜ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਮਾਰਗ ਕਮਜ਼ੂਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹਨੇਰੇ ਤੋਂ ਚਾਨਣ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਕਾਸ ਅਥਵਾ ਵਾਧੇ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਭੌਤਿਕੀ ਮਾਨਸਿਕ ਬੌਧਿਕ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਅਰਜਨ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਹੀ ਸ਼ੁਧ-ਸਮਝ ਉਤਪਨ ਕਰਨ। ਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਅਸੂਲਾਂ ਉੱਪਰ ਹੀ ਅਮਲ ਕਰਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ

ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਉਹ ਅਟੁੱਟ ਤੇ ਅਖੰਡ ਹਨ। ਉਹ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰਖਿਅਕ, ਨਾ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਆਪ ਸੁਰੱਖਿਅਕ ਹਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਯੋਗੀ ਈਸ਼ਵਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਯੋਗ ਵਿਚਿਆ ਦੇ ਮਾਲਕ ਕਰਤਾ ਗਰੂ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਯਮ ਪਾਲਕ ਹਨ। ਸੱਚ ਨੂੰ ਢੂਢਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

○ ○ ○

18.64 ਸਲੋਕ :

ਸਰ्व-ਗੁਹਾ-ਤਮਸ੍ ਭ੍ਰਯः, ਸ਼੍ਰੁਣੁ ਮੇ ਪਰਮਸ੍ ਵਰਚः। ਇ਷ਾ: ਅ(ਸ)–ਸਿ ਮੇ ਫ਼ਦਮ੍ ਇਤਿ, ਤਤ: ਵਰਚ ਸਾਮਿ ਤੇ ਹਿਤਸ੍॥

ਸਰਵ ਗੁਹਯਤਮਮ੍ ਭੂਯਹ, ਸ੍ਰਣੁ ਮੇ ਪਰਮਮ੍ ਵਰਚਹ।

ਇਸ਼ਟਹ ਅ (ਸ) ਸਿ ਮੇ ਦ੍ਰਭਮ੍ ਇਤਿ, ਤਤਹ ਵਰਚ ਸ੍ਰਯਾਮਿ ਤੇ ਹਿਤਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਰਵ ਗੁਹਯਤਮਮ੍ : ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੁਪਤ। ਭੂਯਹ : ਦੁਵਾਰਾ, ਫਿਰ। ਸ੍ਰਣੁ : ਸੁਣਨਾ। ਮੇ : ਮੇਰਾ। ਪਰਮਮ੍ : ਪਰਮ, ਵਡੇਗਾ। ਵਰਚ : ਸ਼ਬਦ। ਇਸ਼ਟਹ : ਪਿਆਰਾ। ਅ (ਸ) ਸਿ : ਆਪ ਹੋ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਦ੍ਰਭਮ੍ : ਪਿਆਰਾ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਤਤਹ : ਇਸ ਲਈ। ਵਰਚ ਸ੍ਰਯਾਮਿ : ਬੋਲੇਗਾ। ਤੇ : ਉਸ ਦਾ। ਹਿਤਮ੍ : ਜੋ ਚੰਗਾ ਹੈ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਗੁਪਤ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਮੇਰੇ ਪਰਮ ਬਚਨ ਨੂੰ ਤੂੰ ਫਿਰ ਸੁਣ। ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਅਤਿਅੰਤ ਪਿਆਰਾ ਏਂ। ਏਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਹਿਤ ਵਾਲੇ ਬਚਨ ਹੀ ਤੈਨੂੰ ਕਰਾਂਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਰਵ ਗੁਹਯ ਤਮਮ੍ ਭੂਯਹ, ਸ੍ਰਣੁ ਮੇ ਪਰਮਮ੍ ਵਰਚਹ = ਪਹਿਲੇ ਤ੍ਰੇਹਠਵੇਂ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਗੁਪਤ (ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਦੀ) ਤੇ ਅਤਿ ਗੁਪਤ (ਅੰਤਰ ਯਾਮੀ ਨਿਰਾਕਾਰ ਦੀ) ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ 9.01 ਤੇ 15.20 ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅਤਿ ਵਧੇਰੇ ਗੁਪਤ (ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਗੱਲ ਆਖੀ ਹੈ ਪਰ 'ਸਰਬ ਗੁਹਯਤਮ' ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤਿ ਗੁਪਤ') ਸਭ ਤੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਗੁਪਤ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਗਈ। ਭਗਵਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਗੁਪਤ ਗੱਲ ਫਿਰ ਕਹਾਂਗਾ – ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਸਰਵ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਵਰਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ। ੦ ਦਰਅਸਲ ਸਰਵਗਹਯਤਮ੍ ਪਦ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਛਿਆਠਵੇਂ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਇਸ ਅਤਿਅੰਤ ਗੁਪਤ ਗੱਲ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। 2.07 ਸਲੋਕ ਵਿਚ, ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਯੋਗ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਭਗਵਾਨ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ – ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਸ਼ ਬਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਏਥੇ 18.66 ਸਲੋਕ ਵਿਚ 'ਧਰਮ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਰ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਨਾ ਲੈ – ਇਹ ਭਾਰ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਛੱਡ ਦੇ.....। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਤੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਗੁਪਤ ਵਰਚਨ ਸੁਣ। ਇਸ ਦਾ ਜਿਕਰ ਪਹਿਲਾਂ 18.57 ਅਤੇ 18.58 ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਇਸ਼ਟਹ ਅ (ਸ) ਸਿ ਮੇ ਦ੍ਰਭਮ੍ ਇਤਿ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਮਰਜ਼ੀ ਆਵੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ.....। ਜੋ ਆਗਿਆ ਪਾਲਕ ਹੈ, ਸਰਨਾਗਤ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, 'ਭਗਵਾਨ ਮੇਰਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਭੈਅ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭਗਵਾਨ ਏਥੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ 'ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਅਤਿਅੰਤ ਪਿਆਰਾ ਮਿੱਤਰ ਏਂ।' ਇਹ ਸਫਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਸਫਾਈ ਤਾਂ ਹੀ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਦ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਭੈਅ ਹੋਵੇ, ਸੰਕਾ ਹੋਵੇ, ਹਲਚਲ ਹੋਵੇ। ੦ ਇਸ਼ਟ - ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਨਾਗਤ ਭਗਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਸ਼ਟ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਨਿਯਮ ਅਟੱਲ ਹੈ (4.11) ੦ ਦ੍ਰਿੜਮ੍ - ਪਦ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤੂੰ ਇਕੋ ਵਾਰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਮੈਂ ਆਪਦੇ ਸਰਣ ਹਾਂ। (2.07) ਤਾਂ ਹੁਣ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਸੱਚੇ ਹਿਰਦੇ ਤੋਂ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਕਿ 'ਮੈਂ ਆਪ ਦਾ ਹੀ ਹਾਂ।' ਉਸਨੂੰ ਮੈਂ ਸੰਪੂਰਨ ਪਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਇਹੋ ਮੇਰਾ ਵਰਤ ਹੈ। ੦ ਤਤ੍ ਵਰਚ ਸ੍ਰਯਾਮਿ ਤੇ ਹਿਤਮ੍ - 'ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਅਤਿਅੰਤ ਪਿਆਰਾ ਮਿੱਤਰ ਏਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਵਧੇਰੇ ਗੁਪਤ ਗੱਲ ਅਤੇ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਗੱਲ ਹੀ ਤੈਨੂੰ ਕਹਾਂਗਾ। ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਸਰਨਾਗਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗਾ। ਸ਼ਰਨਾਗਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਤੇਰਾ ਹੀ ਲਾਭ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਦੀ ਥਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਨਿਰਾਖਕ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਾਲਾ ਕੋਇਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਅੱਗ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਚਮਕ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬੇਸੁਖ ਹੋਇਆਂ - ਦੁੱਖ ਕਸ਼ਟ ਝੱਲਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਸਮੰਦਰ ਵਿਚ ਤੂੰਘੀ ਭੁਬਕੀ ਲਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਝ ਕੁ ਜੋ ਤਜੱਖੇ ਕਾਰ ਹਨ, ਉਹੋ ਹੀ ਇੰਜ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਜੋ ਮੁੱਖ ਨਿਯਮ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਮਝਦਾਰ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤਿਆਗੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰਜਨ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰੋਜਾਸ ਸਿਖਾ ਦੇਣ। ਭਗਵਾਨ ਕਿਸ਼ਨ ਉਸ ਨੂੰ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਆਪ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੁਣ ਸਿਸ ਵਾਂਗ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਰੋਜਾਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰਮਮ੍ ਵਾਚਹ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਸ਼ੇਸ਼ਨ ਉੱਚਤਮ ਮਹਾਨ ਸ਼ਬਦ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਵਾਕ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਹਨ, ਜੋ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਹ ਬਿਆਨ ਪੜ੍ਹ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਸਾਫ਼ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸਮਝ ਆਮ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਾਫ਼ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੱਚ, ਜੋ ਮਾਨਵੀ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਸ਼ੁੱਧ ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਅਗਾਂਹ ਵਿਧੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਹੀ ਜਾਣ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ੁੱਧ ਸੱਚ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਨ। ਪੜ੍ਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਮਿੱਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੜ੍ਹ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੜ੍ਹ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਸਾਇਨਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਇੰਜ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਦੈਵੀ-ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਥੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਦੈਵੀ ਛੂਹ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ, ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕਿਸ਼ਨ ਉਸ ਨੂੰ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਿਗੁਣੀ ਜਿਹੀ ਸਰਕਤੇ ਦੀ ਡੰਡੀ ਤੋੜ੍ਹੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੰਸਰੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਬੱਲੇ ਲਤੜੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਬੇਕਾਰ ਘਾਹ ਫੂਸ ਕੂੜਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪੜ੍ਹ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਬੰਸਰੀ ਬਣ

ਕੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਿੱਠੀ ਸੁਰ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਜੋ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਮੁਗਧ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਲਈ ਤਾਂਘਦੇ ਹਨ। ਬੇਕਾਰ ਸਰਕੜੇ (ਬਾਂਸ) ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਇਕ ਸਾਜ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੈਵੀ ਛੋਹ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਦੂਜੇ - ਪ੍ਰਭੂ ਮਾਨਵੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨਾਲ ਕੀ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ਲੋਕ ਵੇਖੋ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ ‘ਇਕ ਸਾਧਕ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ? ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬੰਦਾਵਣ ਦੀਆਂ ਗੋਪੀਆਂ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੀ ਸਮਝਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਗਵਾਲਣਾਂ ਇਸ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਮਝਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਸਨ। ਬੱਸ ਏਸੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਸਲੀ ਸੀ। ਭਗਤ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ ਭਾਗ ਹੈ। ਉਹ ਏਸੇ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।’

* * *

18.65 ਸ਼ਲੋਕ :

ਮਦ-ਤਨਾ: ਭਵ ਮਦ-ਭਜ-ਤ; ਮਦ-ਯਾਜੀ ਮਾਮ੍ਰ ਨਮਸ੍ਰ-ਕੁਰੁ।
ਮਾਮ੍ਰ ਏਵ (ਇ-ਖਾ) ਏਥ-ਸਿ ਸਾਤਖਮ, ਤੇ ਪ੍ਰਤਿ-ਜਾ(ਜ) ਨੇ ਪ੍ਰਿਯ: ਅਸਿ ਮੇ॥

ਮਦ ਮਨਾਹ ਭਵ ਮਦ ਭਜਤਹ, ਮਦ ਯਾਜੀ ਮਾਮ੍ਰ ਨਮਸ੍ਰ ਕੁਰੁ।

ਮਾਮ੍ਰ ਏਵ (ਈਸ੍ਰਾਜ) ਏਸ੍ਰਾਜਸਿ, ਸਤਯਮ੍ਰ ਤੇ, ਪ੍ਰਤਿ ਜਾ (ਗਯਾ) ਨੇ ਪ੍ਰਿਯਾਹ ਅਸਿ ਮੇ॥

੦ ਸ਼ਲੋਕ ਅਰਥ :- ਮਦ ਮਨਾਹ : ਮਨ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰਤ ਕੀਤਿਆਂ। ਭਵਮਦ ਭਜਤਹ : ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਦਿਆਂ। ਮਦਯਾਜੀ : ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ। ਮਾਮ੍ਰ : ਮੈਨੂੰ। ਨਮਸ਼ਕੁਰੁ : ਝੁਕ ਜਾਣਾ, ਡੰਡੇਤ ਕਰਨੀ। ਮਾਮ੍ਰ : ਮੇਰਾ। ਏਵ : ਭੀ। ਏਸ੍ਰਾਜਸਿ : ਆਪ ਆਵੇਗੇ। ਸਤਯਮ੍ਰ : ਸੱਚਾਈ। ਤੇ : ਉਸ ਨੂੰ। ਪ੍ਰਤਿ ਜਾ (ਗਯਾ) : ਮੈਂ ਇਕਰਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਿਯਾਹ : ਪਿਆਰਾ। ਅਸਿ : ਆਪ ਹੋ। ਮੇ : ਮੇਰਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮਨ ਲਗਾਉਣਾ ਵਾਲਾ ਏਂ। ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਏਂ। ਮੇਰੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਏਂ। ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਦਾ ਏਂ। ਇੰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਏਂ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਸਤਿ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰਾ ਏਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਮਦ ਭਜਤਹ = ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹਾਂ ‘ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਅਹੰਤਾ (ਮੈਂ ਪਨ) ਨੂੰ ਬਦਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਧਕ ਲਈ ਸਾਧਨ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਜਟਲਾਉਣੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਦ ਭਜਤਹ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਹਾਂ, ਮੇਰਾ ਆਪਣਾਪਨ ਹੈ, ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹਾਂ, ਭਗਵਾਨ ਮੇਰੇ ਹਨ’ ਦੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਨਾ ਮੈਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹਾਂ, ਨਾ ਹੀ ਮੇਰਾ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਫਿਰ ਮਮਤਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਮਦ ਮਨਾਹ = ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਮੰਨ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਮਨ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਮਨ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਨਾਂ, ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਗੁਣ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੀਲਾ ਆਦਿ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਦਯਾਜੀ = ਅਹੰਤਾ ਬਦਲ ਜਾਣ 'ਤੇ ਅਥਵਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਮੰਨ ਲੈਣ 'ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਾਧਕ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਉਹੋ ਕੰਮ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ-ਸੰਬੰਧ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਭਗਵਾਨ ਪਿਆਨ ਵਿਚ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਾਮ੍ਰ ਨਮਸ੍ਰ - ਕੁਰੁ = ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਦਰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਕੇ ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੱਗਰਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਤੇ ਇੰਜ ਕਹਿਣਾ, ‘ਮੈਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹਾਂ। ਜੋ ਕੁਝ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਜੋ ਕੁਝ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਰਨਗੇ, ਉਹ ਮੰਗਲਮਈ ਹੋਵੇਗਾ। ਦ੍ਰਿੜ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣਾ, ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਨਸਮਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਮਾਮ੍ਰ ਏਵ (ਈ ਸ਼੍ਰਾਜ) ਏਸ੍ਰਾਜ-ਸਿ ਸਤਯਮ੍ਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿ ਜਾ (ਗਯਾ) ਨੇ ਪ੍ਰਿਯਹ ਅਸਿ ਮੇ :- ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਹੋਣ ਨਾਲ, ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਮਨ ਲਾਉਣ ਨਾਲ, ਮੇਰਾ ਪੂਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਵਾਸ ਕਰੇਗਾ - ਅਜਿਹੀ ਮੈਂ ਸੜ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰਾ ਏਂ।’ ੦ ਪ੍ਰਿਯਹ ਅਸਿ ਮੇ - ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਜੀਵ ਮਾਤਰ ਨਾਲ ਅਤਿਅਧਿਕ ਸਨੋਹ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਜੀਵ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਚਾਹੇ ਭੇਜੋ - ਭਗਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਗਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦੁੱਖ (ਨਰਕ) ਵਿਚ ਪਾਵੇ, ਚਾਹੇ ਸੁੱਖ (ਸਵੱਰਗ) ਵਿਚ ਲਿਜਾਵੇ - ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਪਿਆਰੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਜੀਵ ਤੋਂ ਕਦੇ ਬੇਮੁਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਇਹ ਬਲਕਿ ਜੀਵ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਭੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਤਿ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਇਕ ਹਨ। ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੂਰਜੀ ਰੂਪ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਸੂਰਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤੇ ਗਰਮੀ ਹੈ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਜੀਵਨ ਲਈ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਰਜ ਲਈ ਨੰਗਾ ਸੱਚ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਨੰਗਾ ਸੱਚ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਖਰਾ ਪ੍ਰਭਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਜੋ ਸੱਚ ਹੈ, ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਚੱਸਣ ਲਈ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਅਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਦਭੂਤ ਤੇ ਅਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਵਿਚ ਸਾਫ਼ਸ਼ਟ ਹੈ। ‘ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਏਂ’ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਢੂੰਘੇ ਅਰਥ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਪਵਿਤਰਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਸਮਾ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਮੁਹੱਬਤ ਨੂੰ ਗਵਾਰ ਬਣ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਵੈਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੋਸ਼ਟ-ਆਦਵੈਤਾ ਅਤੇ ਅਦਵੈਤਾ - ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੋਸ਼ਤ ਤਰੀਕੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਢੰਗਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਏਕੀਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੇਲ ਪਰਪੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਥਵਾ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਿਆਰ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਮੇਲ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਸਵਾਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਪਵਿੱਤਰ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਧਨ ਤੇ ਮੰਤਰ ਵੀ ਉਹੋ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਓਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾਲਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ, ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ, ਇਕ ਵਰ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ

ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਦਮੀ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਉਠਾਉਂਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਲਿਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭੈਤਿਕ ਸਰੂਪ ਵਾਲਾ ਮਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦਾ ਵਾਧਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਆਵਾਰਾ ਭੌਂਦੂ ਵਿਵਹਾਰ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਜਨਮਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲਤਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਜਦੋਂ ਹੀ ਸਹੀ ਸਮਝ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮੁੰਹ ਮੌਡ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਸਮੱਗਰੀ ਹੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਘਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਫਿਰ ਦੈਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਖਰ ਅਥਵਾ ਟੀਸੀ 'ਤੇ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਅਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੌਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਪ੍ਰਭੂ ਆਰਾਧਨਾ ਤੇ ਭਗਤੀ ਵਧਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਧਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੈਵੀ-ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੋਪੀ, ਜਦੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਦੇ ਧਿਆਰ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪ ਹੀ ਕਿਸ਼ਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਤਵ ਪੂਰਤੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਸ਼ੁੱਧ ਉਪਾਸਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੈਵੀ-ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਉਪਰ ਵੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਉਪਰ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਪਾਗਲਪਣ ਅਵੱਸਥਾ ਵਰਗੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਛਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਧਿਆਰ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਾ ਹੋ, ਤਾਂ ਦੌਲਤ ਦਾ ਧਿਆਰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਧਿਆਰ ਉਪਰ ਸਾਰਾ ਧਨ ਦੌਲਤ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਾਂ ਬਾਪ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਸਾਧਕ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਧਿਆਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਆਪ, ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਉਸ ਉਪਰੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਢੰਡੋਤ ਜਾਂ ਸਜਦਾ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਇਕ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਪਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜ ਨੂੰ - ਉਹ ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਮੱਗਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਪਾਸਕ ਪ੍ਰਭੂ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਢੰਡੋਤ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇੱਜ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਵੱਧ ਚਰਨ-ਬੰਦਨਾਂ ਕਰੇਗਾ, ਉਨ੍ਹੀਂ ਵਧੇਰੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ। ਨੌਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਇਕੱਤੀਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਰਾਹੀਂ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਇਹ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਭਗਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਤਬਹੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਇਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਆਪ ਇਹ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਚਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਉਪਾਸਨਾ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਾਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ੦ ‘ਇਥੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹ ਗਿਆ ਛੁੱਥ ਰਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਹਵਾ ਵਿਚ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।’

○ ○ ○

18.66 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸਰਵ-ਧਮਾਨ੍ ਪਰਿ-ਤਵ-ਯ, ਮਾਮ੍ ਏਕਮ੍ ਸ਼ਰਣਮ੍ ਕਰਜ। ਅਹਮ੍ ਤਵਾ ਸਰਵ-ਯਾਧੇਭਯ; ਮੋਕਸਿਧਿਆਮਿ ਮਾ ਸ਼ੁਚ: //

ਸਰਵ ਧਮਾਨ੍ ਪਰਿਤਯਜਜਮ, ਮਾਮ੍ ਏਕਮ੍ ਸ਼ਰਣਮ੍ ਵਜ।

ਅਹਮ੍ ਤ੍ਰਵਾ ਸਰਵ ਪਾਪੇਭਯਹ, ਮੋਕਸ਼ਿਯਯਾਮਿ ਮਾ ਸੁਚਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਰਵ ਧਮਾਨ੍ : ਸਾਰੇ ਫਰਜ਼। ਪਰਿਤਯਯਜਜਮ : ਤਿਆਗ ਚੁੱਕਿਆ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ, ਮੈਨੂੰ। ਏਕਮ੍ : ਇਕੱਲਾ। ਸ਼ਰਣਮ੍ : ਸ਼ਰਣ ਲੈਣੀ। ਵਜ : ਲੈਣਾ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਤ੍ਰਵਾ : ਉਸਦਾ। ਸਰਵ ਪਾਪੇ ਭਯਹ : ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ। ਮੋਕਸ਼ਿਯਯਾਮਿ : ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਮਾ : ਨਹੀਂ। ਸੁਚਹ : ਦਿਲ ਦਿਖਾਉਣਾ, ਦੁੱਖ ਦੇਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ (ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸੰਨਿਆਸ ਲੈ ਕੇ) ਮੇਰੀ ਇਕ ਹੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਆ ਜਾ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਤੂੰ ਸ਼ੋਕ ਮੱਤ ਕਰ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਸਰਵ ਧਮਾਨ੍ ਪਰਿਤਯਯਜਜਮ - ਮਾਮ੍ ਏਕਮ੍ ਸ਼ਰਣਮ੍ ਵਜ = ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਪੂਰਣ ਧਰਮ ਦਾ ਆਸਰਾ, ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਰਥਾਤ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ - ਇਕੋ ਇਕ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਜਾ। ੦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਜਾਣਾ - ਇਹ ਸੰਪੂਰਣ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਪਤਨੀ ਆਪਣਾ ਗੋਤਰ, ਪਤੀ ਦੇ ਗੋਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਨਾਗਤ ਭਗਤ ਵੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮੈਨੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗੋਤ, ਜਾਤ, ਨਾਂ ਆਗਿ (ਅਪਣੀ ਸ਼ਨਾਭਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚਿੰਨ) ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਕੇ ਨਿਰਭੈਅ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਤੇ ਨਿਰਸੰਦੇਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਧਰਮ ਸ਼ਬਦ ਏਥੇ ਕਰਤਵੱਦ ਕਰਮ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹੈ। ਏਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ‘ਸ੍ਰਵਭਾਵਜ’ ਸ੍ਰਵਧਮਾਨ੍ ਤੇ ਕਰਮ ਪਦ ਆਏ ਹਨ। ਆਦਿ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਰਮ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਵਿਚਕਾਰ ਸ੍ਰਵ-ਧਰਮ ਹੈ। ਜੋ ਕਰਤਵੱਦ ਕਰਮ ਦਾ ਵਾਚਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਗੀਤਾ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕਰਤਵੱਦ ਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਧਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ੦ ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪੂਰਣ ਧਰਮਾਂ ਅਰਥਾਤ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਰਵ ਸ੍ਰੋਤ ਧਰਮ ਹੈ। ੦ ਧਰਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਛੱਡ ਕੇ ਜੇ ਕੋਈ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਅੰਨਜ-ਭਗਤੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹਿਮਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ੦ ਸੁਗਮਤਾ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ (7.14) ੦ ਅੰਨਜਚੇਤਾ ਲਈ ਮੈਂ ਸੁਲੱਭ ਹਾਂ (8.14)। ੦ ਧਰਮ ਪੁਸ਼ਟ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅੰਨਹ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ (8.22)। ੦ ਅੰਨਜ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਯੋਗ ਮੇਕਸ਼ ਮੈਂ ਹੀ ਵਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। (9.12) ੦ ਅੰਨਜ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। (11.54) ੦ ਅੰਨਜ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਕਲਿਆਣ ਕਰਦਾ ਹਾਂ (12.6-7) ੦ ਗੁਣਾਤੀਤ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਾਧ ਅੰਨਜ ਭਗਤੀ ਹੀ ਹੈ (14.26) ੦ ਭਗਵਾਨ ਸਾਰ ਰੁਪ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ‘ਉਪਾਧ ਤੇ ਉਪੇਯ ਸਾਧਨ ਤੇ ਸਾਧਯ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ।’ ੦ ਅਹਮ੍ ਤ੍ਰਵਾ ਸਰਵ ਪਾਪੇ ਭਯਹ - ਮੋਕਸ਼ਿਯਯਾਮਿ ਮਾ ਸੁਚਹ = ੦ ਅਰਜਨ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪਾਪ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਬਿੱਖਿਆ ਬਿਹਤਰ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਪਰਲੋਭਨ ਕਾਰਨ ਉਹ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ‘ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ।’ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਛੱਡ ਕੇ ਮੈਨੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਫੇਰ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਭਾਵਾਂ, ਵਿਰਤੀਆਂ, ਆਚਰਣਾਂ, ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਅਥਵਾ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਤੈਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਘਾਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਤੇਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਮੈਂ ਦੂਰ ਕਰਾਂਗਾ। ੦ ਮਾ ਸੁੱਚਹ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ

1. ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਕੇ ਤੂੰ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦਾ ਏਂ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤਿ ਅਪਰਾਧ ਹੈ, ਤੇਰਾ ਅਭਿਮਾਨ ਹੈ। ਸ਼ਰਨਾਗਤੀ ਲਈ ਕਲੰਕ ਹੈ। 2. ਅਜੇ ਤੇਰੇ ਭਾਵ ਵਿਰਤੀਆਂ ਅਨੁਧਾਂ ਹੀ ਹਨ। ਤੂੰ ਐਨੀ ਚਿੰਤਾ ਮੱਤ ਕਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਮੈਂ ਕਰਾਂਗਾ। 3. ਅਰਜਨ ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸੱਤਵੋਂ ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਮੱਗਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਠਵੋਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਬੂਮੰਡਲ ਦਾ ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਮੇਰਾ ਸ਼ੌਕ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਕੇ ਜੋ ਵੀ ਤੂੰ ਸ਼ੋਕ ਕਰਦਾ ਏਂ - ਫਿਰ ਤੇਰੀ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਹੈ - ਹੁਣ ਤੇਰਾ ਸ਼ੋਕ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਹੈ। 4. ਸ਼ਰਨਾਗਤ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਭਗਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਪ੍ਰਲੋਕ ਸਦਗਤੀ ਦੁਰਗਤੀ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। 0 ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦਿੜ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਭੈਅ ਸ਼ੋਕ, ਚਿੰਤਾ, ਸੰਕਾ, ਪਰੀਖਿਆ ਤੇ ਵਿਪਰੀਤ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। 0 ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸ਼ਰਨਾਗਤੀ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ ਹਨ 1. ਅਨੰਜ ਭਾਵ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆ ਜਾ। ਦੇਖੋ (18.66) 2. ਉਹ ਸਰਵਗ੍ਰਹ ਪੁਰਸ਼, ਸਰਵ ਭਾਵ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਭਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ (15.11) ਤੇ ਤੂੰ ਸਰਵ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਜਾ। (18.62)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਕ ਜੀਵ ਜਿਸ ਨੇ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਮ ਰੂਪੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਰਮ ਧਰਮ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ, ਇਹੋ ਲਾਭਕਾਰੀ ਧਰਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤਿਆਗਣਾ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨਾ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੀਤੇ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸਿਸ਼ਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਤੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹਾਰ ਮੰਨਣਾ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮਿੰਨਤਾਂ ਤਰਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਇਹ ਤਾਂ ਫੌਜ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ ਨੂੰ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇੱਜ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਨਦੀ ਜਾਂ ਦਰਿਆ, ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਦਰਿਆ ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਤੱਕ ਹੀ ਵੱਖਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ ਸਮੱਗਰੇ ਦਰਅਸਲ ਸਵੈ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਾਰਜ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਅੰਨਤ ਚੰਗਿਆਂਵੇਂ ਹਨ। ਕਰਮਯੋਗੀ - ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾਲੂ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਵੈ ਸਮੱਗਰੇ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਭਗਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਉਪਰ ਆਸ਼ਰਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਭੈੜਾ, ਜੋ ਉਸ ਨਾਲ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਚੰਗੇ ਤੇ ਭੈੜੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਧਰਮ ਤੇ ਅਧਰਮ ਵਿਚ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਭਗਤ, ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਈ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਹਸਤੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਨਿਰਮਾਤਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਖੁਦੀ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਬੇਧਿਆਨਾ ਹੋ ਕੇ ਭੀੜ ਵਾਲੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਤੁਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦਾ ਸਹਮਣਾ ਦਾ ਖਤਰਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਗਤ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਹੋਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਸਤ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਖਤਰਨਾਕ ਦੁਰਘਟਨਾਵਾਂ ਘਿਟਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਸਮੇਂ ਵੀ ਕੋਈ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬੱਚਾ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਪਾਸਕ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਨੇਕ ਕਾਰਜ ਸੰਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਬੇਅੰਤ ਤੇਜ਼ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਭਗਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਮੱਗਪਿਤ ਕਰਨ ਕਾਢੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਅੰਦਰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਵੀ ਸਵੈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਚੰਗੀਆਂ ਤੇ ਭੈੜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਦਲਾਓ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਜਾਂ ਅਧਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪਿਛੋਕੜ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਸ਼ੁੱਧ ਚੇਤਨਾ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਜੋ ਚੇਤਨਾ ਜਾਂ ਜਾਗਿਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਅੰਤਰ ਕੀ ਹੈ, ਬਾਹਰ ਕੀ ਹੈ, ਵਿਚਕਾਰ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਇਹੋ ਪ੍ਰਭੂ-ਸ਼ਰਣ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਵੈ ਸਪੁਰਦਗੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਜਾਂ ਸ਼ਰਣ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਯੋਗੀ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਭਗਤ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਇਕ ਸਾਮਾਨ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ - ਜੋ ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਇਕ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ, ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਯੋਗੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਸਤਿਮਈ ਪਹਿਲੂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗਿਆਨੀ ਚਿੱਤ ਸਮਝ ਕੇ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਭਗਤ ਇਸ ਦੇ ਆਨੰਦਸ਼ੀ ਪੱਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਛਲਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਚੋਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਨਾਵਟੀਪਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਾ ਉਸ ਵਿਚ ਨਫਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜੋ ਰੁਚੀਆਂ ਅਜੇ ਉਸ ਵਿਚ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈ ਚੁੱਕੀਆਂ, ਸੁੱਤੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਅਜੇ ਗਿਆਨੀ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਨਿਰਪੱਖ, ਨਿਰਲੋਪ, ਮਾਸੂਮ ਜੋ ਸਭ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ-ਮਨ, ਉਤਕਿਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੀ ਸਾਰੇ ਤਿਆਗਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੇਖਣ ਹੈ। ਜੇ ਮਨ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਮਿਜਾਜ ਚਿਮੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਧਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਵੈ-ਧਰਮ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਲਾਉਣਾ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਵੈ-ਧਰਮ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਹੱਦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਇਲਾਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹੋ ਕੁਦਰਤੀ ਰਾਹ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦੇਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਭੈੜੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਇੱਜ ਸਵੈ-ਧਰਮ ਹੈ ਜੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਚਿਮਟਿਆ ਰੰਗਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਚੁਕਵਾਉਣਾ - ਇਹੋ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੀਂਹ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਬੱਦਲ - ਹੇਠਾਂ ਮੀਂਹ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਅਸਮਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਤਮਾ ਸ਼ੁੱਧ ਚੇਤਨ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਸਤੂ, ਸ਼ੁੱਧ ਤਾਂ ਹੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਵੇ। ਉਹੋ ਵਸਤੂ ਅਪਵਿੱਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਅਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਪ ਹੋਣ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਦੂਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਹਿ ਦੇਖੀਏ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਪਾਪੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉਹੋ ਕੁਝ ਗੁਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਰਮ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਗਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਹੀਂ, ਪਰਾਏ

ਹਨ। ਜਦੋਂ ਜੀਵਾਤਮਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪਾਪ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਮੋਕਸ਼ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਜੀਵਤਵ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਵੈ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾ ਆਦਿ ਹੈ, ਨਾ ਅੰਤ ਹੈ। ਉਹ ਅਮਰ ਹੈ, ਅਵਿਨਾਸੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਦਿਆਲੂ ਹੈ। ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਭਾਗਸ਼ਾਲੀ ਪਵਿੱਤਰ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਰੌਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਨਿਸ਼ਪਾਣ (ਮੁਰਦਾ) ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਰੌਂਦਾ। ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੋਣਾ ਧੋਣਾ ਉਸ ਦੇ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਦੁੱਖ ਖਤਮ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਜੋ ਦੈਵੀ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਉਪਰਾਮਤਾ ਤੇ ਨਿਰਾਸਾ ਵਿਚ ਪੁੱਛ ਫਛਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਤਾਂ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਚਾਨਣ ਚਾਨਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬ੍ਰਹਮ ਤਾਂ ਸਤਿ ਚਿੱਤ ਆਨੰਦਮੁ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੇ ਤਿਆਗ ਪਿੱਛੋਂ ਜੋ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਬਾਕੀ ਬਚਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਸਦੀਵੀ ਤੇ ਸਰਬ-ਲੋਕ ਲਈ ਹੈ। ਇਹ ਜੋ ਰੂਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਲਈ ਹੈ, “ਆਪਣੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰੋ, ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਜਾਗੋ।” ਪ੍ਰਭੂ ਅਜਿਹੇ ਫਰਮਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, “ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰੋ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਅੰਤਰਗਤ ਹੋ ਕੇ ਮੇਲ ਕਰੋ।” ਆਪ ਫਿਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਸੁਭਾਗ ਸ਼ਾਲੀ ਹਨ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪ ਤੋਂ ਚਾਨਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਵੈ ਸਮਰਪਿਣ ਅੰਤ ਨੂੰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ ‘ਪੂਰਣ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਇਹ ਦਿਨ ਭਰ ਦੀ ਸਾਖਤ ਮਿਹਨਤ ਪਿੱਛੋਂ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਚਿੰਤਾ, ਨਾ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਆਨੰਦ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।’

○ ○ ○

18.67 ਸ਼ਲੋਕ :

ਇਦਮ् ਤੇ ਨ ਅ-ਤਪਸ੍ ਕਾਯ, ਨ ਅ-ਭਜ-ਤਾਧ ਕਦਾਚਨ। ਨ ਚ ਅ-ਸ਼ੁਸ਼੍ਰਵੇ ਵਾਚਯਮ, ਨ ਚ ਮਾਮ् ਯ: ਅਭਿ-ਅਸੂਯਤਿ॥

ਇਦਮ् ਤੇ ਨ ਅਤਪਸ੍ ਕਾਯ, ਨ ਅਭਜਤਾਯ ਕਦਾਚਨ।

ਨ ਚ ਅਸਮਰਸੁਸਵੇ ਵਾਚਯਮ, ਨ ਚ ਮਾਮ् ਯਹ ਅਭਿਅਸੁ ਯਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਇਦਮ् : ਇਹ। ਤੇ : ਉਹ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਤਪਸ੍ਕਾਯ : ਜੋ ਤਪਸਿਆ ਤੋਂ ਬਚਦਾ ਹੈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਭਜਤਾਯ : ਜੋ ਉਪਾਸਨਾ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਕਦਾਚਨ : ਹਮੇਸ਼ਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਸਮਰਸੁਸਵੇ : ਜੋ ਸੇਵਾ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜੋ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਮਾਮ् : ਮੇਰਾ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਅਭਿਅਸੁਯਤਿ : ਨਿੰਦਾ ਕਰਨੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਦੇ ਵੀ ਤਪ ਰਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਨਾ ਅਭਗਤ ਤੋਂ ਤੇ ਨਾ ਸੁਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਤੇ ਜੋ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤਿ ਦਵੇਸ਼ ਭਾਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ : - ੦ ਇਦਮ् ਤੇ ਨ ਅਤਪਸ੍ ਕਾਯ = ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਆਏ ‘ਸਰਵ ਗੁਹਯਤਮੁ ਵਚਨ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ‘ਇਦਮ्’ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਜੇ ਕੋਈ ਕਸ਼ਟ ਆ ਜਾਵੇ, ਉਲਟ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਨ ਤਪ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਰੂਪੀ ਤਪ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਜੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਧਰਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਭਗਵਾਨ ਅਨੁਸਾਰ, ‘ਜੇ ਤਪਸਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਗੁਪਤ ਰਹ੍ਯਸ ਨਹੀਂ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।’ ੦ ਜੋ ਸ਼ਹਿਸ਼ੁਣ (ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ) ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਤਪਸਵੀ ਬਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ 1. ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਹਰਸ ਸ਼ੋਕ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ, ਨਿੰਦਾ ਵਡਿਆਈ ਆਦਿ ਦਵੰਦਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ (7.28) ਅਤੇ (15.05) 2. ਕਾਮ, ਕੋਧ, ਲੇਭ, ਦਵੇਸ਼ ਆਦਿ ਵੇਗਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪਨ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਣਾ। (5.23) 3. ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਮੱਤ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਵਿਚ ਸੰਕਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੱਤ ਨਾਲ ਜਲਨ ਨਾ ਕਰਨੀ (5.05) 4. ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਯੋਗਤਾ, ਅਧਿਕਾਰ, ਪਦ ਤਿਆਗ ਤਪਸਿਆ ਆਦਿ ਦੀ ਜੇ ਘਾਟ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਅਧਿਕਾਰ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਣਾ। (4.22, 12.15) ਜਿਹੜਾ ਸਾਧਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਉੱਪਰ ਪੂਰਾ ਉੱਤਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਪਸਵੀ ਹੈ। ੦ ਨ ਅ ਭਜ-ਤਾਧ ਕਦਾਚਨ - ਜੋ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਉੱਪਰ ਨਾ ਹੀ ਭਰੋਸਾ ਹੈ ਨਾ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਭੀ ਇਹ ਗੱਲ ਨਾ ਕਹਿਣਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਉਲਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਤਾਂ ਸਵਾਰਥੀ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਗਿਆ ਵਿਚ ਚਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਨਿਹਾਲ ਕਰਨਗੇ ? ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ? ਆਦਿ। ਇੱਜ ਦੁਰਭਾਵ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪਤਨ ਕਰ ਲਈਗਾ। ਅਜਿਹੇ ਅਸਤ੍ਰ ਰੂਪੀ ਅੰਤਰਗਤ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਾ ਕਹਿਣਾ। ੦ ਨ ਚ, ਅਸ਼੍ਰੂਸੁਸਵੇ ਵਾਚਯਮ, ਜੋ ਇਸ ਰਹ੍ਯਸ ਨੂੰ ਸੁਣਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਦੀ ਉਪੇਕਸ਼ਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਕਦੇ ਨਾ ਸੁਣਾਉਣਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਿਨਾਂ ਰੁਚੀ ਤੋਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਸੁਣਾਉਣ ਨਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਕਰੇਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਨਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗਾ। ਉਹ ਅਪਰਾਧ ਕਰੇਗਾ। ੦ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਭਲਾ ਘੱਟ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਸੁਣਾਉਣਾ। ੦ ਨ ਚ ਮਾਮ् ਯਹ ਅਭਿਅਸੁਯਤਿ - ਜਿਹੜਾ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋਸ਼ ਕੱਢਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਸੁਣਾਉਣਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਿਨਾਂ ਰੁਚੀ ਤੋਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਸੁਣਾਉਣ ਨਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਕਰੇਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਨਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗਾ। ਉਹ ਅਪਰਾਧ ਕਰੇਗਾ। ੦ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਭਲਾ ਘੱਟ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਸੁਣਾਉਣਾ। ੦ ਨ ਚ ਮਾਮ् ਯਹ ਅਭਿਅਸੁਯਤਿ - ਜਿਹੜਾ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋਸ਼ ਕੱਢਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਸੁਣਾਉਣਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਿਨਾਂ ਰੁਚੀ ਤੋਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਸੁਣਾਉਣ ਨਾਲ ਇਸ ਦੋਸ਼-ਦੀਪਣੀ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਮਹਾਨ ਲਾਭਾਂ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣਾ ਪਤਨ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਸ਼-ਦੀਪਣੀ ਧਾਰਣ ਕਰਨਾ ਵੱਡਾ ਦੋਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਸ਼ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਭਿੰਕਰ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ - ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੱਤਾਂ ਦੇ ਸਤਮਈ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਸ਼ਨ-ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਵ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਉਪਾਸਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਣਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਅਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਰੁਤਬਾ, ਉਸ ਦੀ ਮਾਨ ਮਰਯਾਦਾ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ, ਜੋ ਹੋਢੇ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹ ਗਲਾਕੜ੍ਹ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ

ਲਈ ਇਹ ਮਹਾਨ ਗਰੰਥ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਨਿਰਮਲ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹਲਕਾ ਫੁਲਕਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਲਾਭਕਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਅਤਿ ਸੰਦਰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੀ ਐਲਬਮ ਦੇ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਮਰਯਾਦਾ-ਯੁਕਤ ਹੈ, ਤਿਆਗਮਈ ਹੈ, ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਬਚਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਗੀਤਾ ਇਕ ਵਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਇਕ ਵਧੀਆ ਸੰਗੀਤਮਈ ਸਾਜ਼ ਰੱਖਣ ਨਾਲੋਂ, ਮਰਯਾਦਾ ਯੁਕਤ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਜ਼ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਵਧੀਆ ਸੰਗੀਤ ਕੱਢਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪੂਰਣ ਪ੍ਰਵੀਨ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਲਈ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਭਗਤੀ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੀ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਸਰਲਤਾ ਦਿੜ੍ਹਤਾ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਰਤ ਕੁਝ ਸਮੱਗਰੇ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਖੋਂਦੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਉਪਾਸਕ ਸੇਵਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਕੇ। ਮਾਨਵੀ-ਸਰੀਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਰਤੋਂ - ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਦਿਲੋਂ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਪੱਖੋਂ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਕਿ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਲਾਭਾਂ ਨੂੰ ਅਗੇਰੇ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਵਾਈਆ ਇਕ ਤਾਂ ਹੋਰ ਬੁਗਾਈ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਵੇਗਾ, ਦੂਜੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕਲੇਸ਼ ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਦੱਖ ਦੇ ਬੀਜ਼ ਬੀਜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇਕ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੀਤੇ ਭਲੇ ਨੂੰ ਘਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦਿੜ੍ਹਤਾ ਤਪਸਿਆ ਭਗਤੀ ਸੇਵਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਦੈਵੀ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੌਡਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਗੀਤਾ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਉਠਾ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਬਦ ਅਸ਼ੁਰੂਸ਼ਵੇ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ। ਉਹ ਜੋ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਹਿਲੇ ਅਰਥ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਉਹ ਜਿਸ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਅਮਲ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਹੰਕਾਰ, ਹੱਠ ਧਰਮੀ ਕੱਟੜਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਇਸ ਸੁਨੇਹੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਉਪਰ ਇਕੱਠਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਪਸੇ ਵੱਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਘੁੰਮੰਡੀ ਹੰਕਾਰੀ ਸ਼ੇਖਿਬਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਨੀਵੇਂ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਹਨ।

* * *

18.68 ਸਲੋਕ :

ਯ: ਇਦਮ् ਪਰਮਸ੍ ਗੁਹਾਸ੍, ਸਦ-ਭਕਤੇਸੁ ਅਭਿ-ਥ-ਸਥ-ਤਿ।

ਭਜ-ਤਿਮ् ਸਥਿ ਪਰਾਸ੍ ਕ੃-ਤਵਾ, ਸਾਸ੍ ਏਕ (ਇ-ਸਥ) ਏਥ-ਤਿ ਅ-ਸਂਸਥਾ:॥

ਯਹ ਇਦਮ् ਪਰਮਸ੍ ਗੁਹਾਸ੍, ਸਦ ਭਕਤੇਸੁ ਅਭਿ-ਧਸ੍ਯਤਿ।

ਭਜਤਿਮ् ਮਯਿ ਪਰਮਸ੍ ਕੁਤ੍ਵਾ, ਮਾਸ੍ ਏਵ (ਏ-ਸ੍ਯ) ਏਸ੍ਯਤਿ ਅਸੰਸ਼ਯਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਹਇਦਮ् : ਉਹ। ਪਰਮਸ੍ : ਪਰਮ ਉੱਤਮ। ਗੁਹਾਸ੍ : ਗੁਪਤ। ਮਦਭਕਤੇਸੁ : ਮੇਰੇ ਉਪਾਸਕ ਨੂੰ। ਅਭਿਧਸ੍ਯਤਿ : ਐਲਾਨ ਕਰਨਗੇ। ਭਜਤਿਮ् : ਉਪਾਸਕ। ਮਯਿ : ਮੇਰੇ ਵਿਚ। ਪਰਮਸ੍ : ਪਰਮ। ਕੁਤ੍ਵਾ : ਕਰ ਚੁੱਕੋ। ਮਾਸ੍ਏਵ : ਮੈਨੂੰ, ਭੀ। ਏਸ੍ਯਤਿ : ਆਵੇਗਾ। ਅਸੰਸ਼ਯਹ : ਸ਼ੱਕ ਰਹਿਤ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਇਸ ਪਰਮ ਗੋਪਨੀਯ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਕਹੇਗਾ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਪਰਮ ਭਗਤੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ : - ਯਹ ਇਦਮ् ਪਰਮਸ੍ ਗੁਹਾਸ੍ = ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਪਰਮ ਗਹਯੂਮ੍ ਸੰਵਾਦ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੀਤਾ ਗਰੰਥ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਪਰਮ ਗਹਯੂਮ੍' ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਅਤਿਅੰਤ ਗੁਪਤ ਤੇ ਸਰਵ ਅਤਿਅੰਤ ਗੁਪਤ ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਮਦ ਭਕਤੇਸੁ ਅਭਿਧਸ੍ਯਤਿ - ਜਿਸ ਦੀ ਭਗਵਾਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਚਨਾਂ ਵਿਚ ਪੂਜਨ ਯੋਗ ਬੁੱਧੀ ਹੈ। ਆਦਰ ਬੁੱਧੀ ਹੈ, ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਤੇ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਗਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮੇਰੇ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਕਹੇਗਾ - ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ੦ ਪਿਛਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਨ ਅਭਜਤਾਯ - ਪਦ ਵਿਚ ਇਕ ਵਚਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਏਥੇ ਮਦ ਭਕਤੇਸੁ ਪਦ ਵਿਚ ਬਹੁਵਚਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਰੋਤੇ ਸੁਣਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸੇ ਸੋਸ਼ਾਂ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਕਤਾ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰੇ ਨਿਧੇਧ (ਨਿਯਮ) ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਵਕਤਾ ਕੇਵਲ ਉਸ (ਦੋਸ਼ੀ) ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਗੀਤਾ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ - ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਕਬੂਲਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦਾਣੇ ਪਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਬੂਲਤਰ ਦਾਣੇ ਚੁਗਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕਾਂ ਆ ਕੇ ਦਾਣੇ ਚੁਗਣ ਲੱਗ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਡਾਇਆ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਦਾਣਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਤਾਂ ਕਬੂਲਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦਾਣੇ ਪਾਉਣ ਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਗੀਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਲਈ ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਉੱਠਕੇ ਚਲਾ ਵੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਕਤਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉਸ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਵਕਤਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਤਾਂ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵੱਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਾਸ੍ ਏਵ (ਈ - ਸ੍ਯ) ਏਸ੍ਯਤਿ ਅਸੰਸ਼ਯ = ਜੇਕਰ ਗੀਤਾ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਕੇਵਲ 'ਮੇਰਾ ਹੀ ਉਦੇਸ਼' ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਾਰਣ ਕਿ ਗੀਤਾ ਦੀ ਇਕ ਵਾਰਤਿਰ ਕਲਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਭੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਪੂਰਵਕ ਪੂਜਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (18.46) ਅਤੇ ਜੋ ਖਾਣ ਪਾਣ ਸ਼ੌਚ ਇਸ ਨਾਲ ਆਦਿ ਸ਼ਰੀਰਕ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ - ਉਹ ਵੀ ਸੁੱਭ ਅਸੁੱਭ ਫਲ ਰੂਪ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (9.27-28) ਤਾਂ ਫਿਰ ਜਿਹੜਾ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੀਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ - ਫਿਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕੀ ਹੈ ?

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਜੇਦੋਂ ਸੱਚਾਈ ਨੇਕੀ ਹੋਰ ਗੁਣਕਾਰੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅਕਸਰ ਵਧਦੇ ਹਨ। ਭੋਜਨ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਵੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਤਜ਼ਰਬੇ ਅਤੇ ਘੋਖ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਸਰਬ ਸਾਂਝੇ ਕੰਮਾਂ ਜਾਂ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਭੋਜਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਲਈ ਦਬਾ ਕੇ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਹੜਾ ਰਲ ਮਿਲਕੇ

ਵੰਡ ਕੇ ਖਾਂਦਾ ਹੈ - ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਵੀ ਵਧੀਆ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ - ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਵੀ ਉੱਚਿਤ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਤੇ ਅਕਲ ਵੰਡਣੀ - ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੋਰ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੋ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਆਪ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸਿਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਪੜ੍ਹਾਏਗਾ, ਉਨਾਂ ਵੱਧ ਸਿੱਖੇਗਾ। ਤੁਹਾਡੀ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਕ ਖੜਾਨੇ ਉੱਪਰ ਅਮਲ ਕਰਨਾ, ਜੋ ਗੀਤਾ-ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਸਾਹਸੀ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਵਧੇਰੇ ਦੀਰਘ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਇਕ ਹਥਿਆਰ ਹੀ ਸਮਝੇ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੂਪ ਦਾ ਸੁਨੋਹਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹਉਮੈ ਅਹੰਮ ਜਗਾਉਣਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਸੇਵਕ ਦਾ ਕੰਮ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੋ ਆਤਮਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਪੂਰ ਜੋਸ਼ੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮ ਸੇਵਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ ‘ਭਗਵਾਨ, ਭਗਵਦਾ ਤੇ ਭਗਤੀ - ਇਹ ਸਾਰੇ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹਨ’

* * *

18.69 ਸ਼ਲੋਕ :

ਨ ਚ ਤਸਮਾਤ ਮਨੁ਷ਯੇ਷ੁ, ਕ:—ਚਿਤ ਮੇ ਪ੍ਰਿਯ-ਕੂਰ-ਤਮ: / ਭਕਿਤਾ ਨ ਚ ਮੇ ਤਸਮਾਤ, ਅਨ੍ਯ: ਪ੍ਰਿਯ-ਤਰ: ਭੂਵਿ॥

ਨ ਚ ਤਸਮਾਤ੍ ਮਨੁਸ਼ਯੇਸ਼ੁ, ਕਹਚਿਤ੍ ਮੇ ਪ੍ਰਿਯਾ ਕ੍ਰਤ੍ ਤਮਹਾ।

ਭਵਿਤਾ ਨ ਚ ਮੇ ਤਸਮਾਤ੍, ਅਨ੍ਯਹ ਪ੍ਰਿਯਾ ਤਰਹ ਭੁਵਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਤਸਮਾਤ੍ : ਉਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ। ਮਨੁਸ਼ਯੇਸ਼ੁ : ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਕਾਰ। ਕਹਚਿਤ੍ : ਕੋਈ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਪ੍ਰਿਯਾ ਕ੍ਰਤ੍ ਤਮਹਾ : ਹੋਵੇਗਾ। ਭਵਿਤਾ : ਹੋਏਗਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਤਸਮਾਤ੍ : ਉਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ। ਅਨ੍ਯਹ : ਦੂਜਾ। ਪ੍ਰਿਯਾਤਰਹ : ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ। ਭੁਵਿ : ਧਰਤੀ ਵਿਚ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਸ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਿਯਾ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਭੂਲੋਕ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਿਯਾ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਹੋਏਗਾ ਭੀ ਨਹੀਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨ ਚ ਤਸਮਾਤ੍ ਮਨੁਸ਼ਯੇਸ਼ੁ, ਕਹ ਚਿੱਤ੍ ਮੇਪ੍ਰਿਯਾ ਕ੍ਰਤ੍ ਤਮਹ = ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਲੌਕਿਕ ਪਾਰਲੋਕਿਕ ਪ੍ਰਕਿਤਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਲੋੜ ਨੂੰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ। ਪਰਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਹੋ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿਤਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਭੋਗ ਵੀ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੋ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਭਗਵਤ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਪੇਮ ਆਦਿ ਪਰਮਾਰਥਕ ਉਦੇਸ਼ ਰੱਖ ਕੇ ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਲੰਘਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕਦੇ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਆਦਿ ਦੀ ਇੱਛਾ ਆ ਵੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਟਿਕੇਗਾ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਗੀਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਪਯੁਕਤ - ਅਧਿਕਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ‘ਤਸਮਾਤ੍’ ਪਦ ਦੇ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮੇਰਾ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਿਯਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰਾ ਹੋਰ ਪ੍ਰਿਯਾ ਕੰਮ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਿਯ ਕ੍ਰਤ੍ ਤਮਹ = ਪਦ ਵਿਚ ਜੋ ਕ੍ਰਿਤ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੀਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਵਾਰਥ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ, ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਆਦਿ ਦੀ ਕੋਈ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਗੀਤਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਦੇਵਤਾ ਪਸੂ ਪੰਛੀ, ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਬਿਰਖਾਂ ਲਤਾਵਾਂ ਆਦਿ ਸਾਰੀਆਂ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਮਨਾਂ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਵਸਰ ਮਿਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਮਨੁੱਖ ਯੋਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰਾ ਕੰਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਭਵਿਤਾ ਨ ਚ ਮੇ ਤਸਮਾਤ੍ - ਅਨ੍ਯਹ ਪ੍ਰਿਯ - ਤਰਹ ਭੁਵਿ :- ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਦੀ ਕਾਮਨਾਂ ਤੇ ਸਵਾਰਥ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ, ਪਰ ਜਿਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਗੀਤਾ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਦਰ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗੀਤਾ ਕੰਠ ਤੇ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਗੀਤਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੀਤਾ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰਾ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਦੂਜਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਜੀਵਨ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਹੈ। ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸੋਤੇ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗੀਤਾ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ੁੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਸੰਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਛੋਟੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਵੱਡੀਆਂ, ਵਧੀਆ ਜਾਂ ਘਟੀਆ, ਜੋ ਬਹਿਮੰਡੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਹਨ। ਜਗਤ - ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦਾ ਪਾਸਾਰਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵਿਆਂ ਵਿਚ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਦਾ ਅਦਭੂਤ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਨ ਜਗਤ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਦੈਵੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਗਰੰਥ ਹੈ। ਇਹ ਗਰੰਥ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਉਲੰਖ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੂਲ ਨੀਂਹ ਅਥਵਾ ਆਧਾਰ ਦਾ ਜੋ ਇਸ ਜਗਤ ਤੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ, ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਵਿਚ ਗੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੈਵੀ-ਗਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਹ ਗਰੰਥ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀਆਂ ਵਧੀਆਂ ਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਗੀਤਾ ਚਾਨਣ ਢੇਣ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਦਾ ਉਪਾਸਕ ਯੋਗੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਆਮ ਪਾਲਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਅੱਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜਾਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸੁਨੋਹੇ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਸਾਧਕ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ

੦ 'ਮਕਾਨ ਦੀ ਡੱਤ ਦਾ ਪਾਣੀ ਨਿਕਾਸ ਵਾਲੀਆਂ ਪਾਈਪਾਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੂੰਹ, ਸੋਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਮੀਂਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਬਾਹਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਮੁੰਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪਵਿੱਤਰ ਪਾਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮੁੰਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਸ਼ਬਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਚੀ ਥਾਂ 'ਚੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।'

18.70 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਧਿ(ਇ)ਏ-(ਝ)ਘ-ਤੇ ਚ ਯ: ਇਸਮ, ਧਰਮ੍ ਸਮ-ਕਾਦਮ-ਆਕਥੋ:।

ਜਾਨ-ਯੜੇਨ ਤੇਨ-ਅਹਮ ਇ਷ਾ: (ਧਜ-ਤ:), (ਅਸ) ਸ-ਯਾਮ ਇਤਿ ਮੇ ਮਤਿ:॥

ਅਧਿ (ਈ) ਏ (ਸ਼ਸ਼) ਸ਼ਯਤੇ ਚ ਯਹ ਇਮਮ, ਧਰਮ ਯਮ ਸਮਵਾਦਮੁ ਆਵਯੋਹ।

ਗ੍ਰਾਨ ਯਗਯੈਨ ਤੇਨ ਅਹਮ ਇਸ਼ਟਹ (ਯਜ-ਤਹ) (ਅਸ) ਸੁਯਾਮੁ ਇਤਿ ਮੇ ਮਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਧਿ (ਈ) ਏ (ਸ਼ਸ਼) ਸ਼ਯਤੇ : ਅਧਿਐਨ ਕਰਾਂਗਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਇਮਮ : ਇਹ। ਧਰਮਯਮ : ਪਵਿੱਤਰ। ਸਮਵਾਦਮੁ : ਸੰਵਾਦ। ਆਵਯੋਹ : ਅਸਾਡੇ। ਗ੍ਰਾਨ ਯਗਯੈਨ : ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ। ਤੇਨ : ਉਸ ਰਾਹੀਂ। ਅਹਮੁ : ਮੈਂ। ਇਸ਼ਟਹ : ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ। (ਪਜ਼ਤਹ) ਅਸ ਸੁਯਾਮੁ : ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਮੈਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਮੇ : ਮੇਰਾ। ਮਾਤਿਹ : ਕਾਮਲ ਭਰੋਸਾ, ਨਿਸ਼ਚੈ, ਮੱਤਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਅਸਾਡੇ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਇਸ ਧਰਮਯਮ ਸੰਵਾਦ (ਗੱਲਬਾਤ) ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇਗਾ, ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਗਿਆਨ ਯਗ ਤੋਂ ਮੈਂ ਪੂਜਿਤ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਮੇਰਾ ਮੱਤ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਧਿ (ਈ) ਏ (ਸ਼ਸ਼) ਸ਼ਯਤੇ ਚ ਯਹ ਇਮਮ, ਧਰਮ ਯਮ ਸਮ ਵਾਦਮੁ ਆਵਯੋਹ = ਤੇਰਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਸ਼ਸ਼ਤ੍ਰਾਂ ਸਿਧਾਤਾਂ ਦੇ ਸਾਰ ਰੂਪ ਧਰਮ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਹੈ। ਇਹ ਬੜੀ ਹੋਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਲ ਲੰਘ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਅਸਾਡਾ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੰਵਾਦ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਅਜਿਹਾ ਧਰਮ ਮਈ ਸੰਵਾਦ ਤਾਂ ਵਿਲੱਖਣ ਅਲੌਕਿਕ ਅਵਸਰ ਆਉਣ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਬੇਚੈਨੀ ਵੈਰਾਗ ਹਲਚਲ ਮੱਛਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸਲੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਵੱਸ ਮੁਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵਿਆਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ਦੂਜੇ ਪਸੇ ਤੋਂ ਵੀ ਮਨ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਪੇਰਨਾ ਲੈਣਾ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਪੇਰਨਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਸ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਨ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਜਿਗਿਆਸਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਜਦ ਜਿਗਿਆਸੂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਉੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਜਦ ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸੁਣਨ ਦੀ ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਤੀਬਰ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣ 'ਤੇ ਹੀ ਵਕਤਾ ਤੇ ਸ਼ੇਤ੍ਰਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਵਧੀਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਰਜਨ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਦੀ ਦੱਸਣ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਏਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਾਣੀ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਵਾਣੀ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ - ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੱਗਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਹਰ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੱਗਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਧਯੋਸ਼ਯਤੇ - ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਜੋ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹੇਗਾ, ਪਾਠ ਕਰੇਗਾ, ਉਸ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਹੋਰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਵਧੇਰੀ ਤੇ ਢੂੰਘੇ ਭਾਵ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਆਉਣ ਲੱਗਣਗ, ਫਿਰ ਇਹ ਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਆਚਰਣ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਵਰਤਾਓ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਣਗੇ। ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਗੀਤਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਹੋ ਕੇ ਚਲਦਾ ਫਿਰਦਾ ਗੀਤਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ੦ ਗ੍ਰਾਨ ਯਗਯੈਨ ਤੇਨ - ਅਹਮ ਇਸ਼ਟਹ (ਯਜ਼ਤਹ) (ਅਸ) ਸੁਯਾਮੁ ਇਤਿ ਮੇ ਮਤਿ - ਯਗ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ 1. ਦ੍ਰਵ ਯਗ ਤੇ 2. ਗਿਆਨ ਯੱਗ। 1. ਦ੍ਰਵ ਯਗ - ਜੋ ਯਗ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਦ੍ਰਵ ਯਗ ਹੈ। 2. ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਹਾਂਹੀਂ ਜਦ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਗ੍ਰਾਨ ਗ੍ਰਾਨਤਵਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਗਿਆਨ ਯਗ ਹੈ। ਪਰ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੇਰੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਪਾਠ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਗਾਹੀਂ ਵੀ ਮੈਂ, ਗਿਆਨ ਯਗ ਨਾਲ ਪੂਜਿਆ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਣ ਤੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ - ਇਸ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਕੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਦਾ ਪਾਠੀ ਅਭਿਆਸੀ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਅਤਿ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਜਿ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨ ਯਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਇਤਿ ਮੇ ਮਤਿ :- ਦਾ ਅਸਲ ਭਾਵਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਗੀਤਾ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਸਾਗੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। (9.04) ਸਾਗੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਹਨ। (13.13) ਉਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਮੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰੇਮ ਦਯਾ, ਆਦਿ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕੋਈ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਪੂਜਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ-ਯਗ ਦਾ ਫਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਇਕ ਗਹਿਰੀ ਤੇ ਮਿੱਠੀ ਮਿੱਠੀ ਯਾਦ ਵਾਰ ਵਾਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਕੋਈ ਵੀ ਜਿਹੜਾ ਗੀਤਾ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਭਾਵਾਂ ਗੀਤਾ ਦੇ ਢੂੰਘੇ ਗੰਭੀਰ ਅਰਥ ਨਾ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਏਸੇ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਰੂਪੀ ਪਾਠ ਰੂਪੀ ਗਿਆਨ ਯਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਜਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸ਼ਲੋਕ ਪੂਰਵ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਗੀਤਾ ਅਧਿਐਨ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਆਤਮ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਕਿਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਰੰਥ ਦੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤੇ ਅਧਿਐਨ ਸਦਕੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਮਲੇ ਆਪਣੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਪਿਆਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਗੀਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਠੀਕ ਸਮਝ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਦਰਸਾਈਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਵੇਦਾਂਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜਿਉਣਾ ਹੈ। ਸੋਚਣ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੇ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਲ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨਾ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਕੌਲ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਅਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੋ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਆਪਣੇ ਨਿਯਮਾਂ ਉਪਰ ਅਮਲ ਕਰਦੇ

ਹਨ, ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਨ। ਜੋ ਗੀਤਾ ਪੜ੍ਹਕੇ ਉਸ ਦੇ ਦੱਸੇ ਗਿਆਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਯਗ ਵੇਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੜ੍ਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੜ੍ਹ ਦੀ, ਜੋ ਸਿਰਜਨ ਹਾਰ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸੇਵਾ ਹੈ ਤੇ ਪੜ੍ਹ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਵਿਧੀ ਹੈ।

* * *

18.71 ਸਲੋਕ :

ਸ਼੍ਰਦਾ-ਵਾਨੁ ਅਨ੍ਤ-ਅਸੂਧ: ਚ (ਥ੃)ਸ਼-ਨੁ-ਯਾਤ् ਅਧਿ ਯ: ਨਰ: /
 ਸ: ਅਧਿ ਮੁਚ-ਤ: ਸ਼ੁਭਾਨੁ ਲੋਕਾਨੁ, ਪ੍ਰ-ਆਪ-ਨੁਧਾਤੁ ਧੁਣਿਕਮਣਾਮੁ //
ਸਰਧਾ ਵਾਨੁ ਅਨ੍ਤ ਅਸੂਧਹ ਚ, (ਸ੍ਰ) ਸ੍ਰ ਠਯਾਤੁ ਅਧਿਧਹ ਨਰਹ।
ਸਹ ਅਧਿ ਮੁਚਤਹ ਸ਼ਬਾਨੁ, ਲੋਕਾਨੁ ਪ੍ਰ ਆਪ੍ਰ ਠਯਾਤੁ ਪੁਣਯ ਕਰਮਣਾਮੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਰਧਾਵਾਨੁ : ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਪਾਤਰ। ਅਨੁਸੂਧਹ : ਈਰਿਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਚ : ਅਤੇ। ਸ਼ਬਦਾਤ੍ : ਤੁਸੀਂ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਨਰਹ : ਆਦਮੀ। ਸਹ : ਉਹ। ਅਧਿ : ਭੀ। ਮੁਚਤਹ : ਮੁਕਤ। ਸ਼ਬਾਨੁ : ਖੁਸ਼। ਲੋਕਾਨੁ : ਸੰਸਾਰ, ਲੋਕ। ਪ੍ਰਾਪਨਯਾਤ੍ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ। ਪੁਣ ਯਕਰਮਣਾਮੁ : ਠੀਕ ਯੋਗ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਹ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਰਧਾਵਾਨ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਭਾਵ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇਸ (ਗ੍ਰੰਥ) ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੇਗਾ, ਉਹ ਭੀ (ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ) ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਪੁਣ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਗੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸ੍ਰਧਾਵਾਨੁ ਅਨੁਸੂਧਹ ਚ = ਪੁਣਯ ਕਰਮਣਾਮੁ = ਗੀਤਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸੁਣ ਲਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਜ ਸਤਿਕਾਰ ਭਾਵਾਂ ਸਹਿਤ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮੰਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸ੍ਰਧਾਵਾਨੁ' ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਭੋਗ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਅਨੁਸੂਧਹ' ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸਰਧਾਵਾਨ ਅਤੇ ਦੋਸ਼-ਦਿਸ਼ਾਵੀਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਮਨੁਖ ਗੀਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਏਥੇ ਦੋ ਵਾਰ 'ਅਧਿ' ਪਦ ਦੇਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਗੀਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕੀ ? ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਸੁਣ (ਪੜ੍ਹ) ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਮਨੁਖ ਦੀ ਵਾਣੀ ਵਿਚ 1. ਭਰਮ 2. ਪ੍ਰਮਾਦ 3. ਲਿਪਤਾ 4. ਕਰਣਾਪਾਟਵ ਚਾਰ ਦੋਸ਼ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ੦ 1. ਭਰਮ ਉਹ ਹੈ - ਵਕਤਾ ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਧਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਨਾ ਹੋਵੇ - ਉਸ ਨੂੰ (ਭ੍ਰਮ) ਭਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ 2. ਵਕਤਾ - ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਚ ਆਲਸ ਉਪੇਕਸ਼ਾ, ਉਦਾਸੀਨਤਾ, ਤੱਤਪਰਤਕਾ ਦੀ ਘਾਟ, ਲੋਕ ਸਮਝਣ ਜਾਂ ਨਾ ਸਮਝਣ, ਇਸਦੀ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ 'ਪਰਮਾਦ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ 3. ਵਕਤਾ ਦੀ ਰੁਪਏ ਪੈਸੇ, ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ, ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ, ਸੁਖ ਆਰਾਮ ਆਦਿ ਲੱਕਿਕ ਪਾਰ ਲੱਕਿਕ ਕੁੱਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਪਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ 4. ਵਕਤਾ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਵਾਣੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰੁਣਾ ਵਿਚ ਪਟੁਤਾ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਸ਼ੋਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਯ ਭਾਵ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਕਰੁਣਾ ਪਾਟਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਜੇਕਰ ਗੀਤਾ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਾਣੀ ਵਿਚ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਚਾਰ ਵਾਣੀ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ਤਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹਨ। ੦ ਗੀਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਸਲੋਕਾਰਥ, ਵਿਸ਼ਾ - ਵਿਚਾਰ ਜੇਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਸਮਝ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਕਸ਼ਤ ਨਹੀਂ। ਗੀਤਾ ਪਾਠ ਲਈ ਸਰਧਾ ਤੇ ਰੁਚੀ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਸਰਧਾ ਭਗਤੀ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾਵੀਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ੦ 'ਪੁਣਯ ਕਰਮਣਾਮੁ' ਪਦ ਨੂੰ ਯਗ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਆਦਿ ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਭਗਵਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਉਹ ਵਾਰ ਵਾਰ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (9.21) ਏਥੇ ਪੁਣ ਕਰਮ - ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦਰਸ਼ਨ, ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਵੱਲੋਂ ਬੇਧਿਆਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਅਵੇਸਲਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨਦੇ ਖੁਗਾਕੀ ਤੱਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਹ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ਮ ਹੋਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵੀ ਨਿਯਮ ਪੂਰਵਕ ਹੈ। ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਰੱਜਵਾਂ ਖਾਣ ਦੀ ਆਦਤ ਤਾਂ ਪਾਈ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਭੋਜਨ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਭੋਜਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੈ, ਖਾ ਚੁੱਕੇ ਭੋਜਨ ਦਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੀਤਾ ਦਾ ਪਾਠ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਉਸ ਉੰਪਰ ਅਮਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਦੋਵੇਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਹੀ-ਸਮਝ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ ਜਾਵੇ। ਦੋਵੇਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਅਭਿਆਸ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੀਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਇਕਮਿਕ ਕਰਕੇ ਹਜ਼ਮ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ਹੋਣੇ। ਅਧਿਆਪਕ ਲਈ ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੋਂ ਇਹ ਪੁੱਛੇ ਕਿ ਕੀ ਜੋ ਕੁੱਝ ਉਸ ਨੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਸਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਮਝ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ, ਏਸੇ ਦਿਸ਼ਾਵੀਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਆਪ ਅਰਜਨ ਤੋਂ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ।

* * *

18.72 ਸਲੋਕ :

ਕਞਿਤ ਏਤਤੁ ਸ਼੍ਰੁ-ਤਮ੍ ਪਾਰਥ, ਤਵਾ ਏਕਾ ਗ੍ਰੇਣ ਚੇਤਸਾ। ਕਞਿਤ ਅ-ਜਾਨ-ਸਮ-ਮੋਹ:, (ਪ੍ਰ-ਨਰ-ਤ:); ਪ੍ਰਨ਷ਟ: ਤੇ ਧਨ-ਮ-ਯ॥

ਕਚਿੱਤੁ ਇਤਤੁ ਸ਼ੁਤਮ੍ ਪਾਰਥ! ਤਵਾ ਏਕਾ ਗ੍ਰੇਣ ਚੇਤਸਾ।
ਕਚਿੱਤੁ ਅਗਯਾਨਸਮ੍ ਮੋਹ, (ਪ੍ਰਨਸ਼ਤਹ) ਪ੍ਰਨਸ਼ਤਹ ਤੇ ਧਨਮ੍ਯ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਚਿੱਤੁ : ਜਿਵੇਂ ਕਿ। ਇਤਤੁ : ਇਹ। ਸ਼ੁਤਮ੍ : ਸੁਣਿਆ। ਪਾਰਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ! ਤਵਾ : ਉਸ ਰਾਹੀਂ। ਏਕਾਗ੍ਰੇਣ : ਇਕ ਰਾਹੀਂ ਵਰਨਾਂ ਕੀਤਾ, ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ। ਚੇਤਸਾ : ਮਨ ਰਾਹੀਂ। ਕਚਿੱਤੁ : ਆਇਆ ਕਿ। ਅਗਯਾਨਸਮ੍ਮੋਹ : ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੀ ਮਾਇਆ। ਮੋਹ : ਮੋਹ। ਪ੍ਰਨਸ਼ਤਹ : ਤਬਾਹ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਤੇ : ਉਹਦੇ। ਧਨਮ੍ਯ : ਹੇ ਧਨੰਨਜਯ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਪਾਰਥ! ਕੀ ਤੂੰ ਇਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ? ਤੇ ਹੇ ਧਨੰਨਜਯ ! ਕੀ ਤੇਰਾ ਅਗਿਆਨ

ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਤਪਨ ਹੋਇਆ ਛਲ ਕਪਟ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਇਆ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕਚਿੱਤ ਏਤੜ ਸੂਤਮ ਪਾਰਥ! ਤ੍ਰਵਾ ਬੇਕਾਗ੍ਰੋਣਾ ਚੇਤਸਾ - ‘ਇਤਿ’ ਸ਼ਬਦ ਅਤਿਅੰਤ ਸਮੀਪ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨੇੜੇ ਦਾ ਸ਼ਲੋਕ ਇਕੱਤਰਵਾਂ ਹੈ 69-70 ਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਜੋ ਗੀਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਪਿਛਲੇ ਇਕੱਤਰਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਗੀਤਾ ਸੁਣਨ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਤੂੰ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਸੁਣੀਂ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਅਰਥਾਤ ਤੂੰ ਸਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਗੀਤਾ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ੦ ਐਕਾਗ੍ਰੋਣਾ ਚੇਤਸਾ - ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਵੀ, ਜਿਸ ਅਤਿਅੰਤ ਗੋਪਨੀਆ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਹੁਣੇ ਚੌਂਗਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਤਾਹਠਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ‘ਇਦਮ ਤੇ ਨ ਅਤਪਸ਼ਕਾਯ’ ਕਹਿ ਕੇ ਨਿਖੇਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਤੇ ‘ਮੇਰੇ ਵਚਨਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪਰਮ ਵਚਨ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ 18.66ਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਦੀ ਸਰਵ ਗੁਹਯੁਤਮ (ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਗੁਪਤ) ਸਰਨਾਗਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਤੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ੦ ਕਚਿੱਤ ਅਗਯਾਨ ਸਮ੍ਰ ਮੋਹਰ (ਪਨਸ਼ ਤਹ) ਪ੍ਰਸ਼ਟਹ ਤੇ ਧਨ ਮੁਜ਼ਜ = ਭਗਵਾਨ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੇਰਾ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਇਆ ਮੋਹਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਜੇ ਮੋਹਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣ ਲਿਆ ਹੈ, ਜੇ ਮੋਹਰ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਹੋਇਆ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਸੁਣਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ? ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪੱਕਾ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਦੋਸ਼-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਗੀਤਾ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮੋਹਰ ਤਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਪਾਰਥ! ਸੰਬੋਧਨ ਦੇ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਪਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪੁੱਛ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਤੇਰਾ ਮੋਹਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਕਿ ਨਹੀਂ। 1.25 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਵਾਸਤੇ ਪਾਰਥ। ਸੰਬੋਧਨ ਦੇ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੋਲਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ‘ਹੇ ਪਾਰਥ.....’ ੦ ਧਨਮਜ਼ ! ਸੰਬੋਧਨ ਵਿਚ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੂੰ ਲੋਕਿ-ਪਨ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਧੰਨਮਜ (ਗਾਜਿਆਂ ਦਾ ਧਨ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲਾ) ਬਣਿਆ ਏਂ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਇਸ ਅਸਲੀ ਧਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਮੋਹਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਲੈ ਤੇ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਧੰਨਮਜ ਬਣ ਜਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਮੂਲ-ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਨ ਧਿਆਨ ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜੇ ਮਨ ਇਕਾਗਰ ਨਹੀਂ, ਬੇਧਿਆਨਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਸ੍ਰੋਸ਼ਠ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣ ਸਕੇਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਸ੍ਰੋਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਕਾਗਰ ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਕੋਈ ਸੁਨੇਹਾ ਸੁਣਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਕੁਝ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਘਰ ਪਰਤਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਜੋ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਿਖਿਅਕ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਹੈ। ਇਹ ਪੁੱਛ ਜੋ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਅਰਜਨ ਕੋਲੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਜਾਨਣ ਲਈ ਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਮਨ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਲੋੜ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਇਕਾਗਰ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਸਮੂਹ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ ਗਰਮੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਸੇ ਤੁਰ੍ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵੀ ਸਮੂਹ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਕੇਂਦਰ ਹੋ ਕੇ ਪਏਗੀ ਤਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਰੂਪ ਸਹੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਵੇਗਾ। ਇਕਾਗਰ ਮਨ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਗਿਆਨ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੇ। ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ/ਵਸਤਾਂ/ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ, ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਹਨ - ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਗਿਆਨ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਵਿਗਾੜ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਮ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੇਖੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗੀ। ਇਕ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਚੇਰ ਇਹ ਸੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਚੋਰ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਡਰਾਕਲ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਭੂਤ ਹੀ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਉਸ ਲੱਕੜ ਦੇ ਪਏ ਬੁੰਢ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਲੱਕੜ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਸਹੀ-ਸਮਝ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਨਾਲ ਗਲਤ ਸੌਚ ਤੇ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਸਹੀ ਸਮਝ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ, ਅਰਜਨ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜੋ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕੀ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਆ ਵੀ ਗਿਆ ਹੈ ? ਕੀ ਉਸ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਹੀ ਬੋਧਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ? ਪਰ ਜੇਕਰ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਮਹਾਂ ਪਰਤਾਪੀ ਮਹਾਂ ਗਿਆਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜਾਹਰ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਕਦੇ ਵੀ ਅਧੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

* * *

18.73 ਸ਼ਲੋਕ :

ਅਰਜੁਨ ਓਵਾਚ ਅਰਜੁਨ ਤਵਾਚ

(ਨਰ-ਤ:) ਨ਷: ਸੋਹ: ਸਮ-ਤਿ: (ਲਭ-ਤਾ) ਲਭਾ, ਤਕਤ-ਪ੍ਰਸਾਦ ਤ ਸਥਾ ਅ-ਚੁਤ /

ਸਿਥਤ: (ਸਥਾ-ਤ:) ਅਸਿਮ ਗ(ਸ) ਤ-ਸਮ-ਦੇਹ: ਕਰ-ਇ(ਸ੍ਰੇ) ਬ੍ਰੇ ਕਰਨਸਮ੍ਰ ਤਵ //

ਨਸ਼ਤਹ ਨਸ਼ਤਹ ਮੋਹਰ ਸਮ੍ਰਤਿਹ, (ਲਭਤਾ) ਲਬ੍ਧਾ ਤਵਤ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤੁ ਮਯਾ ਅ ਚਯਤ /

ਸਿਥਤਹ (ਸਥਾਤਹ) ਅਸਿਮ ਗ (ਮ) ਤਸਮ੍ਰ ਦੇਹਹ, ਕਰ ਏ (ਸ੍ਰੇ) ਸ੍ਰਯੇ ਵਚਨਸਮ੍ਰ ਤਵ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਰਜੁਨ ਓਵਾਚ : ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਨਸ਼ਤਹ ਨਸ਼ਤਹ : ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੋਹਰ : ਮੋਹਰ ਮਾਇਆ। ਸਮ੍ਰਤਿਹ : ਯਾਦ (ਲਭਤਾ) ਲਬ੍ਧਾ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ। ਤਵਤ ਪ੍ਰਸਾਦਤੁ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕੇ। ਮਯਾ : ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ। ਅਚਯਤ : ਹੋ ਅਚਯਤਾ। ਸਿਥਤਹ : ਸਥਿਰ, ਪੱਕਾ। ਅਸਿਮ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਗਤਸਮ੍ਰ ਦੇਹਹ : ਸੱਕ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਕਰ ਏ ਸ੍ਰਯੇ : ਮੈਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਵਚਨਸਮ੍ਰ : ਸ਼ਬਦ। ਤਵ : ਉਸਦਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ‘ਹੇ ਅਚਯਤ ! ਤੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਮੋਹਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।’ ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਸੰਦੇਹ ਰਹਿਤ ਹਾਂ, ਸਥਿਰ ਹਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਲ ਕਰਾਂਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- (ਨਸ - ਤਹ) ਨਸ਼ਤਹ ਮੋਹਰ ਸਮ੍ਰਤਿਹ (ਲਭਤਾ) ਲਬ੍ਧਾ ਤਵਤ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤੁ ਮਯਾ ਅਚਯਤ = ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਲਈ ਅਚਯਤ ਸੰਬੋਧਨ ਦੀ ਵਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਤਾਂ ਚਯਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਬੇਖੁਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਕਦੇ ਵੀ ਚਯਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਸਦਾ ਇਕ ਰਸ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਕੁਲ ਮਿਲਾਕੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਅਚਯਤ ਸੰਬੋਧਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ (1.21, 11.42 ਤੇ 18.73) ਭਾਵਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ

ਤਾਂ (ਮੁੱਢ) ਆਰੰਭ, ਵਿਚਕਾਰ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਆਦਿ ਮਧ ਤੇ ਅੰਤ ਕੇਵਲ ਇੱਕੇ ਇਕ ਅਵੱਸਥਾ ਹੈ, ਸਹਿਰ ਪਰਪੱਕ ਅਵੱਸਥਾ ਹੈ। 2.07 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨਾਗਤੀ ਸਵੈਕਾਰ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ, ਇਸ ਸ਼ਰਨਾਗਤੀ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਖਿਆਲ - ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਦਸਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਿਲਿਆ, ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ, ‘ਮੇਰਾ ਮੋਹ ਚਲਾ ਗਿਆ’, (ਦੇਖੋ 11.01) ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਫਿਰ ਹਲਚਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਭਾਵ ਕਿਹਾ ਸੀ। (11.49) ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਮੋਹ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਹੁਣ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪੂਛਣ ‘ਤੇ ਅਰਜਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਮੇਰਾ ਮੋਹ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਤੱਤਵ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ੦ ਅੰਤਰਕਰਣ ਤੇ ਤੱਤਵ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਅਪੇਕ਷ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤੋਂ ਵਿਆਪਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਰਮਾਣ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਤੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਮੇਯ ਹੈ। ਤੇ ਜੋ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਰਕਰਣ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਮੇਯ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਖੁਦ ‘ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ’ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਨੇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਪ੍ਰਤੱਖ, ਅਨੁਸਾਨ ਤੇ ਆਗਮ ਹਨ। ਕਈਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਣ, ਪ੍ਰਤੱਖ, ਅਨੁਸਾਨ, ਉਪਮਾਨ ਤੇ ਸਬਦ - ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਤੁਵੰਦ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤੁ ਮਧਾ ਅ ਚੁਝਤ! - ਪਦ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੋਂ ਜੋ ਸਰਵਗੁਰਯੂਤਮ (ਅਤਿਅੰਤ ਗੁਪਤ ਤੱਤ) ਤੱਤਵ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪ ਦਾ ਹੀ ਸਾਂ, ਆਪ ਦਾ ਹੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਪਦਾ ਹੀ ਰਹਾਂਗਾ। ਇਹ ਜੋ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਆ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨਾਲ ਸੁਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਆਈ ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਜਦ ਤੱਕ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਬੋਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਤਦ ਤੱਕ ਆਪ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਪਏ ਹੀ ਰਹੇ। ਆਪ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਨਾਗਤੀ ਦੀ ਸਰਬ ਗ੍ਰਹਯੂਤਮ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਮੇਰਾ ਸੋਹ ਨਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। (18.64-66) ੦ ਸਿੱਥਰਹ (ਸ੍ਰਾਵਤਹ) ਅਸਿਮ ਗ (ਮ) ਤ ਸਮ੍ਰ ਦੇਹਰ, ਕ੍ਰ ਇ (ਸਯੇ) ਸ੍ਰਯੇ ਵਚਨਮ੍ ਤਵ - ਅਰਜਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਜੋ ਸੰਦੇਹ ਸੀ ਕਿ ਯੁੱਧ ਕਰਾਂ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਾਂ ? (2.06) ਉਹ ਸੰਦੇਹ ਹੁਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਇਹੋ ਗੱਲ ਪ੍ਰਤੁੱਖ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਆਪ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਵੇਗੇ - ਮੈਂ ਆਪ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਹੀ ਪਾਲਣ ਕਰਾਂਗਾ। ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਅਰਜਨ ਦਾ ਸੋਹ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ, ਜਿਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਆਸਤਿਕ, ਆਸਤਿਕ ਤੋਂ ਕਾਮਨਾ, ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਕੋਧ, ਕੋਧ ਤੋਂ ਸੋਹ, ਮੋਹ ਤੋਂ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਭ੍ਰਾਸ, ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਭ੍ਰਾਸ ਤੋਂ ਬੁੱਧੀ ਨਾਸ਼ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਪਤਨ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾਈ ਸੀ। ਅਰਜਨ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਸੋਹ ਸੋਹ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੋਹ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਭ੍ਰਾਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ। ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸੋਹ ਸੰਦੇਹ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਬੁੱਧੀ ਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਪਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੈਂ ਆਪ ਦੇ ਮੁੜ ’ਚੋਂ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਗੀਤਾ ਸੁਣੀ ਹੈ। ਸੋਹ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਜਦ ਲੜਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਹੋਰ ਸੀ। ਉਹ ਰਥ ਉੱਪਰ ਬੈਠਾ ਉਦਾਸ ਤੇ ਨਿਰਾਸ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਭੂ ਰਾਹੀਂ ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਸਿਰਜਕ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਬਣ ਗਿਆ, ਜੋ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਹੀ ਤੇ ਵਧੀਆ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਯੋਧ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਗ ਵਿਚ ਜਲ ਰਿਹਾ ਬਾਲਣ ਵੀ ਅੱਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਜਨ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਮੱਗਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਰਜਨ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਨੋਹਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਰੋਤਾਜ਼ਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਖ ਨੂੰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੁਨੋਹਾ ਸਭਨਾ ਲਈ ਨਿਆਮਤ ਹੈ, ਦਾਤ ਹੈ। ਸੂਝਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਗੀਤਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਛੂਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਕਿਸ਼ਨ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਦੀਆਂ ਉੱਚਤਮ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ, ਦੈਵੀ ਪਕਾਸ਼, ਅਛੂਤਾ - ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਭੈੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਸੋਹ ਨਸ਼ਟਹ - ਅਰਜਨ ਦੇ ਮੁੰਹਿੰਦੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਖਵਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਮਾਇਆ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਖੁਗ ਸਾਬਤ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਜੋ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੱਖ ਹੈ। ਹੁਣ ਜੀਵਨ ਉਸ ਲਈ ਬੋਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਹੈ, ਵਧੇਰੇ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦਾ ਇਛਕ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਸ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵੀ ਭਾਰੂ ਨਹੀਂ। ਸਮ੍ਰਿਤਹ ਲਬਧਾ ਦੇ ਅਰਥ ਮੁੜ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਅਰਜਨ ਮੂੜਤਾ, ਰੂਪੀ ਗੁਹਜ਼ੀ ਨੀਦ ਤੋਂ ਜਾਗ ਪਿਆ ਹੈ, ਬਲਵਾਨ ਹੈ, ਬਾਹੋਸ਼ ਹੈ। ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਤਮ ਬੋਧੀ ਹੈ। ੦ ਤਵਤੁ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੇ ਅਰਥ ਆਪ ਦੀ ਕਿਰਪਾ, ਕਿਰਪਾਲਤਾ, ਦਿਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਜਾਗਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੱਖ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਆਪ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਕਰਨ-ਹਾਰ ਹੈ, ਸਿਰਜਕ ਅਸਿਮ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮੈਂ ਪ੍ਰੱਪਕ ਹਾਂ, ਪ੍ਰਵੀਨ ਹਾਂ। ਇਹ ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਰ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਜਨ ਮੀਂਹ ਝੱਖੜ ਵਿਚ ਟੁੱਟੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਪੈਂਦਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਨਵਾਂ ਨਰੋਆ ਬਲਵਾਨ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ, ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਰਪੱਕ ਪ੍ਰਵੀਨ ਨਰੋਆ ਸਥਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੋਧੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗਤ ਸਮੁੰਦੇਹ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ‘ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਅਰਜਨ ਦੀ ਆਤਮਾ ਬਲਵਾਨ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟਵਾਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਪਰ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਤਵਾ ਵਚਨਮ੍ ਕਰਏ ਸੇ - ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰੇਗਾ। ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਉੱਪਰ ਚੱਲੇਗਾ, ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਹੈ, ਯੋਗਤਾ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਪੂਰਣ ਯੋਧ ਬਲਕਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ੦ ‘ਡੱਡੂ ਦਾ ਬੰਦਾ ਜਦ ਉਸ ਦੀ ਪੂਛ ਲਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਾਣੀ ਤੇ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੀ ਪੂਛ ਆਦਮੀ ਨਾਲੋਂ ਲਹਿ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਰੌਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਮੁਕਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਕਤ ਹੋਈ ਆਤਮਾ। ਉਹ ਨਾਲੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਨਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

18.74 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸੰਜੇ ਉਵਾਚ ਸੰਜਿ ਤਕਾਚ

ਇਤਿ ਅਹਮ੍ ਕਾਸੁਦੇਵਸਯ, ਪਾਰਥਸਯ ਚ ਮਹਾ-ਆਤਮਨः। ਸਮ-ਕਾਦਮ੍ ਇਸਮ੍ ਅ-ਸ਼੍ਰੀਸਮ੍, ਅਦਭੁਤਮ੍ ਰੋਮ-ਹਣਿਸਮ੍॥

ਇਤਿ ਅਹਮ੍ ਵਾਸੁਦੇਵਸਯ, ਪਾਰਥਸਯ ਚ ਮਹਾ ਆਤਮਨਹ।

ਸਮ੍ ਵਾਦਮ੍ ਇਸਮ੍ ਅਸੈਸਮ੍, ਅਦਭੁਤਮ੍ ਰੋਮਹਰਸ਼ਣਮ੍॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸੰਜੇ ਉਵਾਚ : ਸੰਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਵਾਸੁਦੇਵਸਯ : ਵਾਸੁਦੇਵ ਦਾ। ਪਾਰਥਸਯ : ਪਾਰਥ ਦਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਮਹਾ ਆਤਮਨਹ : ਉੱਚੀ ਆਤਮਾ। ਸਮੁਵਾਦਮ੍ : ਸੰਵਾਦ। ਇਸਮ੍ : ਇਹ। ਅਸੈਸਮ੍ : ਮੈਂ ਸੁਣ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਅਦਭੁਤਮ੍ : ਹੈਰਾਨ। ਰੋਮ ਹਰਸ਼ਣਮ੍ : ਜੋ ਵਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੇ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸੰਜੇ ਬੋਲਿਆ, ‘ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਵਾਸੁਦੇਵ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਪਾਰਥ ਦੇ ਇਸ ਅਦਭੁਤ ਰੁਮਾਂਚਿਕ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਇਤਿ ਅਹਮ੍ ਵਾਸੁਦੇਵਸਯ ਚ ਮਹਾ - ਆਤਮਨਹ = ਸੰਜੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਵਾਸੁਦੇਵ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਨੰਦ ਅਰਜਨ ਦਾ ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਸੁਣਿਆ..... ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਅਤਿਅੰਤ ਅਧਿਭੁਤ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਯਾਦ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਾਸਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ੦ ਏਥੇ ‘ਇਤਿ’ ਪਦ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਵੀਹਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਸੰਜੇ, ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਰੂਪ ਗੀਤਾ ਦਾ ਅਰੰਭ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਏਥੇ ‘ਇਤਿ’ ਪਦ ਨਾਲ ਉਸ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਰਜਨ ਲਈ ਮਹਾਤਮਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੇਣ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਕਿਨੇ ਮਹਾਨ ਵਿਲੱਖਣ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਆਪ ਖੁਦ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਅਚੁਤ, ਮੇਰੇ ਰਥ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦੇਵੇ। (1.21) ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਥ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। (1.24) ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਅਰਜਨ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਗੀਤੀ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਅਰਜਨ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ। ੦ ਸਮੁਵਾਦਮ੍ ਇਸਮ੍ ਅਸੈਸਮ੍ ਅਦਭੁਤਮ੍ ਰੋਮ ਹਰਸ਼ਣਮ੍ = ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਅਦਭੁਤ ਰੋਮ ਹਰਸ਼ਣਪਨਾ ਕੀ ਹੈ ? ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਿਵੀਤੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਰਮਾਗਿਥਿਕ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਚੱਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਭੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਧਾਰਣਾ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਧੂ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਕਲਿਆਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਆਦਿ ਵਿਚ, ਉਸੇ ਦੇ ਸਦਉਪਯੋਗ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਐਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਵਧੀਆ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਜਾਂ ਘਟੀਆ ਤੋਂ ਘਟੀਆ ਜਾਂ ਯੋਧ ਵਰਗੇ ਹਾਲਾਤ ਹੋਣ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਗਲ ਕੱਟਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਕਿ ਜਨਮ ਮਰਨ ਰੂਪ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਰਾਗ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ (13.21) ਉਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਵਿਚ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਸਦ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹਿੱਤ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਨਾ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੇ ਕਰਤਵੱਦ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸੁੱਖ ਪੂਰਵਕ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (5.03) ਇਹੋ ਹੀ ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਅਦਭੁਤਤਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਆਪ ਖੁਦ ਅਵਤਾਰ ਲੈ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਤੇ ‘ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆ ਜਾ’ ਇਹ ਅਤਿ ਗੋਪਨੀਯ ਰਹੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਦੇਣਾ, ਇਹੋ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਰੋਮ ਹਰਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਪਰਸੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਆਨੰਦ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

* * *

18.75 ਸ਼ਲੋਕ :

ਵਾਸ-ਪ੍ਰਸਾਦਾਤ् ਸ਼੍ਰੁ-ਤਕਾਚ, ਏਤ੍ਰ ਗੁਹਾਮ੍ ਅਹਮ੍ ਪਰਸਮ੍। ਯੋਗਸ੍ ਧੋਗ-ਈਸ਼ਵਰਾਤ् ਕ੃਷ਣਾਤ्, ਸਾਕਾਤ-ਕਥ-ਅਯਤ: ਸਕਯਮ੍॥

ਵਯਾਸ ਪ੍ਰਸਾਦਾਤ् ਸ੍ਰੁਤਵਾਨ੍ ਏਤਤ੍ ਗੁਹਯਮ੍ ਅਹਮ੍ ਪਰਮ੍।

ਯੋਗਮ੍ ਧੋਗ ਇਸ੍ ਵਰਾਤ੍ ਕ੍ਰਸ਼ਣਾਤ੍, ਸਾਕਸਾਤ੍ ਕਥੁ ਅਯਤਹ ਸ੍ਰਵਯਮ੍॥

○ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਵਯਾਸ ਪ੍ਰਸਾਦਾਤ् : ਵਿਆਸ ਗਿਸ਼ੀ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕੇ। ਸ੍ਰੁਤਵਾਨ੍ : ਮੈਂ ਸੁਣ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਏਤਤ੍ : ਇਹ। ਗੁਹਯਮ੍ : ਗੁਪਤ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਪਰਮ੍ : ਪਰਮ। ਯੋਗਮ੍ : ਧੋਗ। ਯੋਗਿਸ਼ ਵਰਾਤ੍ : ਧੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ। ਕ੍ਰਸ਼ਣਾਤ੍ : ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ। ਸਾਕਸਾਤ੍ : ਸਿਧੋ। ਕਥੁ ਅਯਤਹ : ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਆਂ। ਸ੍ਰਵਯਮ੍ : ਆਪਣੇ ਆਪ।

○ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਵਿਆਸ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਸ ਪਰਮ ਗੋਪਨੀਆ ਯੋਗ ਨੂੰ ਯੋਗੀਸ਼ਵਰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਤੋਂ ਸਾਖਸ਼ਾਤ ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸੁਣਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਵਯਾਸ ਪ੍ਰਸਾਦਾਤ् ਸ੍ਰੁਤਵਾਨ੍ - ਸੰਜੇ ਨੇ ਜਦ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਅਰਜਨ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ। ਹੁਣ ਉਸੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਪਰਮ ਗੋਪਨੀਯ ਯੋਗ ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਵਿਆਸ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸੁਣ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮੱਝ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਵਿਆਸ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਨੇ (10.01) ਤੇ (18.64) ਤੇ 18.65 ਤੇ 18.66 ਆਦਿ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਵਰਨਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਹਿਰਦਾ ਖੋਲ ਕੇ ਅਰਜਨ

ਨਾਲ ਜੋ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਾਸਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਕਿਰਪਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੈਂ ਵਿਆਸ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸੁਣੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਏਤੇ ਗੁਹਯਮ੍ ਅਹਮ੍ ਪਰਮ੍ - ਸਾਰੇ ਯੋਗਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਈਸ਼ਵਰ ਰਾਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਗੀਤਾ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ 'ਯੋਗ' ਅਰਥਾਤ ਯੋਗ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਹੈ। ਇਹ ਗੀਤਾ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਤਿ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਗਾ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਤੇ ਗੁਪਤ ਦੂਜਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸੰਵਾਦ ਦੇਖਣ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ੦ ਜੀਵ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋ ਨਿਤ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਯੋਗ' ਹੈ। ਉਸ ਨਿਤ ਯੋਗ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕਰਮਯੋਗ, ਗਿਆਨਯੋਗ, ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਆਦਿ ਕਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗਾਂ ਦੇ ਸਮੁਦਾਇ ਦਾ ਵਰਨਣ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਹੋਣ ਨਾਲ ਗੀਤਾ ਭੀ ਯੋਗ ਅਰਥਾਤ ਯੋਗ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਹੈ। ੦ ਯੋਗਮ੍ ਯੋਗ ਇਸ਼ਵਰਾਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾਤ੍ਰ ਸਾਕਸ਼ਾਤ੍ਰ ਕਥ੍ ਅਯਤਹ (ਸ੍ਰਵਯੋਮ੍ =) ਸੰਜੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕੋਈ ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਆਨੰਦ ਵਿਚ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਯੋਗ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਮੱਸਤ ਯੋਗਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਈਸ਼ਵਰ ਸਾਕਸ਼ਾਤ੍ਰ ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ। ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਹਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ, ਅੰਤ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਹੈ - ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਖੁਦ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਸ੍ਰੀ ਵਿਆਸ ਰਿਸੀ ਨੇ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਅੱਖ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਦੈਵੀ ਵਰਦਾਨ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਅਗਮ ਨਿਗਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਗੈਬਦਾਨ ਅਤੇ ਦੂਰ ਤੋਂ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਏਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸਮੱਰਥ ਕਾਰਨ ਹੀ, ਉਹ ਜੋ ਦੂਰ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਦੇਖਣ ਸੁਣਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਵੀ ਈਸ਼ਵਰੀ ਲੀਲਾ ਵਾਪਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਸੁਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਜੋ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਸੁਣ ਸਕਿਆ ਹਾਂ ਤੇ ਸੁਣਾ ਸਕਿਆ ਹਾਂ।

* * *

18.76 ਸ਼ਲੋਕ :

ਰਾਜਨ् ਸਮ्-ਸਮ੍-ਤ੍ਰ-ਯ ਸੰਸੂਤਿ, ਸਮ-ਵਾਦਮ੍ ਇਸਮ੍ ਅਦਭੁਤਮ੍ / ਕੇਸ਼ਵ-ਅਰਜਨਯੋ: ਧੁਣਿ, ਹਥਾਮ੍ ਚ ਸੁਹੁ: ਸੁਹੁ: //

ਰਾਜਨ੍ ਸਮ੍ ਸਮ੍ਭੁਤਯ ਸੰਸਮ੍ਭੁਤਯ ਸਮ੍ ਵਾਦਮ੍ ਇਮ੍ ਅਦਭੁਤਮ੍ /

ਕੇਸ਼ਵ ਅਰਜਨਯੋਹ ਪੁਣ੍ਯਮ੍, ਹੁਸ਼ਯਾਮ੍ ਚ ਮੁਹੁਰ ਮੁਹੁਰ//

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ : - ਰਾਜਨ੍ : ਹੋ ਰਾਜਨ। ਸਮਸਮ੍ਭੁਤਯ : ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ। ਸਮਵਾਦਮ੍ : ਸੰਵਾਦ। ਇਮ੍ : ਇਹ। ਅਦਭੁਤਮ੍ : ਅਨੋਖਾ। ਕੇਸ਼ਵ : ਹੋ ਕੇਸ਼ਵ। ਅਰਜਨਯੋਹ : ਅਰਜਨ। ਪੁਣ੍ਯਮ੍ : ਪਾਕ ਪਵਿੱਤਰ। ਹੁਸ਼ਯਾਮ੍ : ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਮੁਹੁਰ : ਦੁਵਾਰਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ : - ਹੋ ਰਾਜਨ! (ਪ੍ਰਤਰਾਸ਼ਟਰ) ਕੇਸ਼ਵ ਤੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਇਸ ਪੁਣਯਕਾਰੀ ਅਦਭੁਤ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਸਮਰੱਣ ਕਰ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- - ੦ ਰਾਜਨ੍ ਸਮਸਮ੍-ਤ੍ਰ-ਯ ਸੰਸਮ੍ਭੁਤਯ..... ਮੁਹੁਰ ਮੁਹੁਰ = ਸੰਜੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "ਕਿ ਹੋ ਮਹਾਰਾਜ! ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਤੇ ਅਰਜਨ ਦਾ ਇਹ ਬਹੁਤ ਅਲੌਕਿਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਵਾਦ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਐਨਾ ਰਹੱਸ (ਭੇਦ) ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਘੋਰ ਤੋਂ ਘੋਰ ਯੁੱਧ ਰੂਪੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉੱਚੀ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਪਾਰਮਾਰਥਿਕ ਸਿੱਧੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਆਨੰਦਮਈ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਤੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਇਸ ਅਦਭੁਤ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਤੇ ਅਰਜਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੰਵਾਦ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ - ਅਰਜਨ ਘਬਰਾ ਗਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਤਰਫ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੋਹ ਭੰਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਸ਼ਤਰੀ ਧਰਮ ਸੀ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਦ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਪਰ ਇਕ ਮੱਤ ਉੱਪਰ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਬੜੀ ਵਚਿੱਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦਾ ਭੀ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਹੈ ਜਾਂ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੇਸ਼ਠ ਹੈ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਏਸੇ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਰਜਨ, ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਹਿੱਚਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਅਰਜਨ ਦੀ ਅਨੰਜ ਭਾਵਨਾ ਉਤਕੰਠਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਗਵਾਨ ਯੋਗ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਅਰਥਾਤ ਈਸ਼ਵਰਯ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੱਤਵ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਉਸੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਅਰਜਨ ਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਅਟੱਲ ਯੋਗ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਕਰੇ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- - ਸੰਜੇ ਦਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਣਾ - ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਬੋਤਮ ਉੱਚਤਮ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਦਰਸਾਲ ਉਹ ਸਵਰੱਗੀ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

○ ○ ○

18.77 ਸ਼ਲੋਕ :

ਤਰ੍ ਚ ਸੰਸੂਤਿ ਸੰਸੂਤਿ, ਰੂਪਮ੍ ਅਤਿ-ਅਦਭੁਤਮ੍ ਹਰੇ: / ਕਿ-ਸਥਾ: ਸੇ ਮਹਾਨ੍ ਰਾਜਨ੍, ਹਥਾਮ੍ ਚ ਪੁਨ: ਪੁਨ: //

ਤਰ੍ ਚ ਸੰਸਮ੍ਭੁਤਯ ਸੰਸਮ੍ਭੁਤਯ ਰੂਪਮ੍ ਆਤਿਅਦਭੁਤਮ੍ ਹਰੇ: /

ਵਿਸਮ੍ਯਹ ਮੇ ਮਹਾਨ੍ ਰਾਜਨ੍, ਹੁਸ਼ਯਾਮ੍ ਚ ਪੁਨਹੁ ਪੁਨਹੁ//

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ : - ਤਰ੍ : ਉਹ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਮਸਮ੍ਭੁਤਯ : ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ। ਰੂਪਮ੍ : ਰੂਪ। ਅਤਿਅਦਭੁਤਮ੍ : ਅਨੋਖਾ ਨਿਰਾਲਾ। ਹਰੇ : ਹਰੀ। ਵਿਸਮ੍ਯਹ : ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਮੇ : ਮੇਰਾ। ਮਹਾਨ੍ : ਮਹਾਨ। ਰਾਜਨ੍ : ਹੋ ਰਾਜਨ। ਹੁਸ਼ਯਾਮ੍ : ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਪੁਨਹੁ : ਦੁਵਾਰਾ। ਪੁਨਹੁ : ਦੁਵਾਰਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ : - ਅਤੇ ਹੋ ਰਾਜਨ (ਪ੍ਰਤਰਾਸ਼ਟਰ) ਸ਼੍ਰੀ ਹਰੀ ਦੇ ਉਸ ਅਤਿਅੰਤ ਅਦਭੁਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਮਹਾਨ ਹੈਰਾਨੀ

ਹੋ ਰਗੀ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।)

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤਤ੍ ਚ ਸੰਸਮ੍ਰਤਯ, ਸੰਸਮ੍ਰਤਯ ਰੂਪਮ੍ ਅਤਿ ਅਤਿ ਅਦਭੁਤਮ੍ ਹਰੇਹ :- ਚ ਪੁਨਹ ਪੁਨਹ = ੦ ਸੰਜੇ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਦਭੁਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਪਰ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਿਵਾਟ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਅਦਭੁਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਵਿਵਾਟ ਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ - ਇਹ ਰੂਪ ਅਤਿਅੰਤ ਅਦਭੁਤ ਹੈ। 11.09 ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਸੰਜੇ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਮਹਾਯੋਗਏਸ਼ਵਰ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਏਥੇ 'ਵਿਸਮਯੋਹ ਮੇਂ ਮਹਾਨ੍ ਪਦਾਂ ਤੋਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਯੋਗਏਸ਼ਵਰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਹਾਨ ਵਿਸਮਯ (ਹੈਰਾਨੀ) ਹੋਵੇਗੀ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ-ਰੂਪ ਦਿਖਾਇਆ, ਪਰ ਸੈਨੂੰ ਤਾਂ ਵਿਆਸ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਦਭੁਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਸੰਜੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੋ ਰਾਜਨ! ਇਹ ਸਭ ਵਿਆਸ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਕਿਥੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ?

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਸੌਕਾ ਮੇਲ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਸੁਣਨ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਸਮੱਚਥਾ ਨੂੰ ਨਾ ਯੋਗੀ ਤੇ ਤਪਸਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੋਂ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲੀ, ਅਚਾਨਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਉਪਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਅਦਭੁਤ ਤੇ ਨਿਵੇਕਲਾ ਵਰਦਾਨ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਰੀਆਂ ਜੀਵਾਤਮਾਵਾਂ ਕੋਲ ਸਾਰਿਆਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਜਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਅਨੰਨਤਾ ਤੇ ਸਦੀਵਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਦੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਚਮਤਕਾਰੀ ਤਜ਼ਰਬਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਚਮਤਕਾਰੀ ਮਨਅਵੱਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਜੀਵਨ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਇਕ ਕਣ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜਗਤ-ਰੂਪ ਦਾ ਹੈ। ਉੱਚਤਮ ਅਵੱਸਥਾ ਉਪਰ ਤਪਸਿਆ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉੱਚਤਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਸਾਧਕ ਆਨੰਦਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਿਲਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਯੋਗ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ।

○ ○ ○

18.78 ਸਲੋਕ :

ਯਤ ਯੋਗ-ਈਸ਼ਵਰ: ਕ੃਷ਣ; ਯਤ ਪਾਰਥ: ਧਨੁ:-ਧਰ: / ਤਤ ਸ਼੍ਰੀ: ਵਿ-ਯਯ: ਭੂਤਿ: ਧੁਵਾ ਨੀਤਿ: ਮ(ਨ)-ਤਿ: ਸਮ //

ਯਤ ਯੋਗ ਇਸ਼ਵਰਹ ਕ੍ਰਸ਼ਣਹ, ਯਤ ਪਾਰਥ ਧਨੁ ਧਰਹ

ਤਤ ਸ੍ਰੀ ਵਿਜਯਹ ਭੂਤਿਹ, ਧ੍ਰਵਾਨੀਤਿਹ (ਨ) ਤਿਹ ਮਮ //

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਤ : ਜਿਥੋਂ ਕਿਧਰੇ। ਯੋਗ ਇਸ਼ਵਰਹ : ਯੋਗ ਦਾ ਮਾਲਕ। ਕ੍ਰਸ਼ਣਾ : ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ। ਯਤ : ਜਿਥੋਂ ਕਿਧਰੇ। ਪਾਰਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਧਨੁ ਧਰਹ : ਧਨੁਸ਼ਧਾਰੀ। ਤਤ : ਉਥੋਂ। ਸ੍ਰੀ : ਖੁਸ਼ਗਲੀ। ਵਿਜਯਹ : ਜਿੱਤ। ਭੂਤਿਹ : ਖੁਸ਼ੀ। ਧ੍ਰਵਾ : ਪੱਕਾ। ਨੀਤਿਹ : ਪਾਲਸੀ ਨੀਤੀ। ਮਤਿਹ : ਰਵਾਇਤ। ਮਮ : ਮੇਰਾ।

੦ ਸਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਥੋਂ ਯੋਗੀ ਈਸ਼ਵਰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਹਨ ਤੇ ਜਿਥੋਂ ਧਨੁਸ਼ਧਾਰੀ ਪਾਰਥ ਹੈ, ਉਥੋਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ (ਰਾਜਲਕਸ਼ਮੀ) ਵਿਜੇ ਭੂਤਿ (ਖੁਸ਼ੀ) ਹੈ ਤੇ ਅਚੱਲ ਨੀਤੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਤ ਯੋਗ ਇਸ਼ਵਰਹ ਕ੍ਰਸ਼ਣਹ - ਯਤਪਾਰਥ! ਧਨੁ - ਧਰਹ :- ਸੰਜੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਰਾਜਨ! ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਭਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ, ਸੰਪੂਰਣ ਯੋਗਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਈਸ਼ਵਰ, ਮਹਾਨ ਬਲਸ਼ਾਲੀ ਮਹਾਨ ਈਸ਼ਵਰਯਵਾਨੁ, ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ, ਮਹਾਨ ਚਤੁਰ, ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਹਨ ਅਤੇ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਿਯ ਸਖਾ, ਤੇ ਭਗਤ ਗੰਡੀਵ ਧਨੁਸ ਧਾਰੀ ਅਰਜਨ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਵਿਜੇ ਵਿਭੂਤੀ ਤੇ ਅਚੱਲ ਨੀਤੀ ਇਹ ਸਾਰੇ ਹਨ ਤੇ ਮੇਰੀ ਸਹਿਮਤੀ ਵੀ ਉਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਜਦ ਦਿੱਖ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ - ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਜੇ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ 'ਮਹਾਯੋਗਏਸ਼ਵਰ' ਕਿਹਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸੇ ਮਹਾਯੋਗਏਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਏਥੇ ਯੋਗੋਸ਼ਵਰਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਪੂਰਣ ਯੋਗੀ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰ (ਮਾਲਕ) ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਰਕ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੁਰਮਾ ਪੁਰਸ਼ ਅਰਜਨ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹਨ। ੦ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਲਈ, 'ਮਹਾਯੋਗੋਸ਼ਵਰ, ਯੋਗੋਸ਼ਵਰ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਯੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਯੋਗ ਸਿੱਧੀ ਹਨ। ਸਰਵਗਯ੍ਤਾ ਐਸ਼ਵਰ੍ਯ ਸੌਂਦਰਯ ਮਾਧਰ੍ਯ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪਰ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਣ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਨਿਤ੍ਯ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਸੀਮ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪਿਤਾ ਦਾ ਪਿਤਾ, ਫੇਰ ਪਿਤਾ ਦਾ ਪਿਤਾ - ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪਰਮ-ਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਿਤਨੇ ਭੀ ਗੁਣ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਭਗਵਾਨ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਅਰਜਨ ਹਨ। ੦ ਸੰਜੇ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਆਰੰਭ ਵਿਚ (ਸੰਖਵਾਦਨ ਕਿਰਿਆ ਸਮੇਂ) ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਸੀ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਥੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਪਾਰਥ - ਸੰਬੋਧਨ = ਅੱਠਵੀਂ ਵਾਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਲਈ ਇਸੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਰ ਸੰਬੋਧਨੀ ਪਦ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪਾਰਥ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ੦ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸੰਬੋਧਨ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਵਾਰ ਹੋਈ ਹੈ। ੦ ਸੰਜੇ ਵੀ ਗੀਤਾ ਦਾ ਉਪਸੰਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਪਾਰਥ ਦੋਵੇਂ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਜਿਥੇ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹੋਣਗੇ, ਉਥੇ ਵਿਭੂਤਿ ਐਸ਼ਵਰ੍ਯ, ਮਹੱਤਤਾ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮਰੱਥਾ ਆਦਿ ਹੋਣਗੇ, ਅਟੱਲ ਨੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਨਿਆਇ ਧਰਮ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਿਤ ਗੁਣ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਬਿਆਨ ਸੰਜੇ ਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਯੋਗਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਹਨ, ਮਾਲਕ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਚਾਰੇ ਜੋ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਹਨ, ਧਰਮ, ਅਰਥ ਕਾਮ ਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਉਸੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਵਿਚ, ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੋਕਸ਼ ਨੂੰ ਤਾਂ ਯੋਗਾ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੀਰ ਕਮਾਣ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਤਿਆਰੀ ਹੁੰਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਯਤਨਹੀਣਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਧੰਨਵਾਦਾਂ ਦਾ ਪਾਤਰ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਯੋਗ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਮਾਨਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲਕੇ ਅੰਭੰਭ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੱਖ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਠਲ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਫਿਛੋਂ ਕਿ ਪ੍ਰਤਗਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜਿੱਦੀ ਰਵਵੱਈਆ ਬਦਲ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਯਕੀਨ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਦੇ ਵੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਜਾਇਦਾਦ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਖਾਂਤ ਰਵਵੱਈਏ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਟਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਤੇ ਕਲਪਨਾਹੀਣ ਮਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜੇ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹੀ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਨਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਸਿੱਧੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ। ਮਾਨਵੀ ਯਤਨ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਂ ਦਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਮਾਨਵੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨੂੰ ਘਟਾ ਕੇ, ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਉਪਰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਕਾਂਤ ਵਾਸ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਬੈਰਾਗੀ ਬਣ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਜਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹੀ-ਰਵਵੱਈਆ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਵਧੀਆ ਰਾਹ ਹੈ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਹੋ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਉਸਾਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਦੋਸ਼ ਸਨ। ਇਹ ਕੌਰਵ ਨੀਤੀ ਪੱਕੇਵਾਲੀ ਅਨਿਆਇਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਨੀਤੀ ਉਪਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਜੀਵਨ ਖੁਸ਼ਗਾਲ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅੰਤ ਭੈੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਖਾਂਤਮਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਕੜੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਮਾਨਵੀ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜਗਤ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਭੂਤੀ ਅਥਵਾ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਦੇ ਅਰਥ ਖੁਸ਼ਗਾਲੀ - ਰਾਜ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇ ਹਨ। ਉਪਜਾਊ ਧਰਾਤਲ ਜੀਵਨ, ਵਿਅਕਤੀ ਨਾ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਨੇ, ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ, ਤੰਦਰਸਤ ਤੇ ਤਕੜੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪੜਾਅ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ। ਕਮਜ਼ੋਰਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨੀ ਜਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਕੋਈ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਦਾਨਵੀ ਪੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਕਮੀਨੇ ਪਾਪੀ ਦਾਨਵ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੇਕ ਬਣਾਉਣਾ, ਸਾਧਨਾ, ਨੇਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਾਉਣਾ ਹੀ ਜਿੱਤ ਹੈ। ਜਦ ਮਾਨਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਭੂ ਮਰਜ਼ੀ ਤੇ ਦੈਵੀ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਜੀਵਨ ਹੈ, ਸੰਕੋਚਤਾ ਸੁੰਗਾੜਿਆ ਹੋਣਾ ਹੀ ਮੌਤ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਹੈ, ਜੇ ਉਹ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਮਿਹਨਤੀ ਹੈ, ਨੇਕ ਤੇ ਦਿਆਲੂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੰਗਿਆਈ ਨੇਕੀ ਸਤਿ, ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸੰਪੰਨਤਾ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਹੜਾ ਜੀਵਨ ਵਿਕਾਸਮਈ ਹੈ, ਉਹ ਲੋਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕਦੇ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਯੋਗ, ਮਾਨਵ ਤੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚਕਾਰ ਮੇਲ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਇਹ ਜੋੜ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਯੋਗ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਸੰਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ - ਮਾਨਵੀ ਜੀਵ ਦੇ ਰੂਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਗਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਧਰਮ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਉਪਰ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਨਿਰੰਤਰ ਕੀਤੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਰਥ! ਜੇ ਤੀਰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਕਿ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਦਾ ਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਯੋਗਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਯਤਨ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹਰ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸਾਧਕ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ ‘ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਉਪਰ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਇਕੱਠੀ ਹੋਕੇ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਇਹ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾਣੀ ਉਪਰ ਜਾਂ ਪਾਲਸ਼ ਕੀਤੀ ਧਾਰ ਉਪਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਚਮਕ ਦਮਕ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।’

○ ○ ○